

श्रीकृष्णः शरणं मम
श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः
महर्षिवेदव्यासप्रणीतं

तत्र श्री
अनेकटीकासमलङ्कृतं श्रीमद्भागवतम्
समुपायनीक्रियते श्रीभागवतनिष्ठाभिः

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

—१२३४५६७८९१०—

श्रीधरस्वामिविरचित-भावार्थदीपिका, श्रीवंशीधरकृत-भावार्थदीपिकाप्रकाशः, श्रीगङ्गासहायप्रणीत-अन्वितार्थप्रकाशिका
श्रीमद्वीरराघवाचार्यभावित-भागवतचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थरचित-पदरत्नावली,
श्रीमज्जीवगोस्वामिनिष्पादित-क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित-सारार्थदर्शिनी,
श्रीमच्छुकदेवनिर्वर्तित-सिद्धान्तप्रदीपः, गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहित-
बालप्रबोधिनी, श्रीभगवत्प्रसादाचार्यप्रणीत-भक्तमनोरञ्जनी, इत्येताभिर्व्याख्याभिः

भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम्

सप्तमः स्कन्धः

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

प्रकाशकाः

कृष्णशङ्करः शास्त्री

कृष्णराजभाई ठाकरसी

जयराजभाई द्वारकादासः

(श्रीविद्याहितनिधिसदस्याः)

श्रीमद्भागवतमहापुराणसप्तमस्कन्धीयाध्यायविषयानुक्रमः

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१. नारदयुधिष्ठिरसंवादादरम्भः—जयविजययोः सनकादिशापाद्दैत्यजन्मप्राप्तिः ।	...	१
२. हिरण्यकशिपोः स्वभृत्येभ्यः प्रजापीडनार्थमादेशः पुत्रशोकाकुलाया दितेः स्वजातीनां च सान्त्वनार्थमुपदेशश्च ।	...	५०
३. हिरण्यकशिपोस्तपसा तप्तानां देवानां प्रार्थनया ब्रह्मणा तस्मै वरदानम् ।	...	६१
४. हिरण्यकशिपोः शासनम्, प्रह्लादस्य जन्म, तद्गुणानां च वर्णनम् ।	...	११५
५. हिरण्यकशिपुप्रह्लादसंवादः प्रह्लादवधार्थं हिरण्यकशिपोः प्रयत्नः प्रह्लादस्य पुनर्गुह्यगृहे स्थापनं च ।	...	१४०
६. दैत्यबालकेभ्यः प्रह्लादस्योपदेशः ।	...	१८३
७. मातुर्गर्भे स्थितस्य प्रह्लादस्य देवर्षिनारदमुखादुपदेशश्च वर्णनम् ।	...	२११
८. प्रह्लादवधोद्यमः, स्तम्भान्नुत्सिंहावतारः, हिरण्यकशिपोर्वधः, ब्रह्मादिदेवकर्तृकं भगवत्स्तवनं च ।	...	२५३
९. प्रह्लादकृतभगवत्स्तुतिः	...	२६३
१०. प्रह्लादवृत्तिर्हर्षवादः, प्रह्लादाय वरप्रदानं तस्य राज्येऽभिषेकः, भगवतोऽन्तर्धानं त्रिपुरदहनाख्यानं च ।	...	३६५
११. नृणां सनातनो धर्मः, वर्णधर्माः स्त्रीधर्माश्च ।	...	४०६
१२. ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोर्धर्माः ।	...	४४१
१३. संन्यासधर्मवर्णनम्, अवधूतप्रह्लादसंवादश्च ।	...	४६२
१४. देशकालादिविशेषेण गृहस्थधर्मनिरूपणम् ।	...	४६२
१५. गृहस्थानां कृते मोक्षधर्मनिरूपणं नारदस्य स्वपाग्नजन्मवृत्तान्तकथनं च ।	...	५२०
परिशिष्टम्—१		
सप्रकाशतत्त्वार्थदीपनिबन्धः (सप्तमस्कन्धीयः)		
परिशिष्टम्—२		
हरिलीलामृतम् (सप्तमस्कन्धीयम्)		
परिशिष्टम्—३		
सप्तमस्कन्धीयश्लोकानुक्रमिका		

तत्र श्री
अनेकयोग्यासमलङ्कृतं श्रीमद्भागवतं
समुपायनीक्रियते श्रीभागवतविद्यापिठेन

श्रीकृष्णः शरणं मम

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

सप्तमः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

राजोवाच

समः प्रियः सुहृद् ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयम् । इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यान्वधीद्विषमो यथा ॥ १ ॥
न ह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः । नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥
इति नः सुमहाभाग नारायणगुणान् प्रति । संशयः सुमहाज्ञातस्तद्भवांश्छेतुमर्हति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच

साधु पृष्टं महाराज हरेश्वरितमद्भुतम् । यद् भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मन् भगवान् स्वयम् भूतानाम् सुहृद् समःप्रियः यथा विषमः तथा इन्द्रस्य अर्थे दैत्यान् कथम् अवधीत् ॥ १ ॥ * * हि साक्षात् अगुणस्य निःश्रेयसात्मनः अस्य सुरगणैः अर्थः न हि च असुरेभ्यः उद्वेगः न विद्वेषः न एव ॥ २ ॥ * * सुमहाभाग इति नारायणगुणान् प्रति नः सुमहान् संशयः जातः तत् (संशयम्) छेतुम् भवान् अर्हति ॥ ३ ॥ * * महाराज हरेः अद्भुतम् चरितम् साधु पृष्टम् यद् भगवद्भक्तिवर्धनम् भागवतमाहात्म्यम् अस्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणम् ॥ नृसिंहमद्भुतं वंदे परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥
ऊतिः पञ्चदशाध्यायैः सप्तमे वर्ण्यतेऽधुना ॥ ऊतिश्च वासना प्रोक्ता तत्तत्कर्मानुसारिणी ॥ २ ॥
अशुभा च शुभा चेति द्विधा सा हेतुभेदतः ॥ अशुभा महतां कोपाच्छुभा महदनुग्रहात् ॥ ३ ॥
हरेर्द्वारपयोर्यद्वद्वैकुण्ठे वसतोरपि ॥ चतुःसनरुपा विष्णुद्वेषाद्यशुभवासना ॥ ४ ॥
यथा च दैत्यगर्भेऽपि प्रह्लादस्य सतः स्थिरा ॥ नारदानुग्रहादास विष्णौ सद्भक्तिवासना ॥ ५ ॥
स्वभक्तं च सदा विष्णुर्द्विषन्तमपि रक्षति ॥ तृतीयेऽथ भवे द्वास्यावकरोदात्मसात्पुनः ॥ ६ ॥
अतो मनीषिणा यत्नः कार्यो महदनुग्रहे ॥ इत्येतदर्थमूतीनामत्र लक्षणमुच्यते ॥ ७ ॥
तत्रादौ दशभिर्दैत्यतत्पुत्रमतिभेदतः ॥ महत्कोपानुकम्पोत्थवासनाभेद उच्यते ॥ ८ ॥
सद्वासना च युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ॥ परैस्तु पञ्चभिस्तस्मात्क्रियते धर्मनिर्णयः ॥ ९ ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः सुते ॥ विष्णुभक्ते विरोधस्तु विप्रशापज ईर्यते ॥ १० ॥

यदुक्तं पूर्वस्कन्धांते “हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ॥ मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत्” तच्छ्रुत्वा
विस्मितः परीक्षितपृच्छति । सम इति त्रिभिः । न हि समस्य सुहृदश्च वैषम्यं नामास्ति न च प्रियस्य प्रीतिकर्तृषु वैषम्यं युक्तमित्यर्थः

॥ १ ॥ ❀ ❀ किं च । यस्य यैः प्रयोजनं सिद्धयति स तत्पक्षपाती भवति । येभ्यो विभेति तान्द्वेषेण हन्ति न तु तदत्रास्तीत्याह न हीति । निःश्रेयसं परमानन्द एव आत्मा स्वरूपं यस्य । असुरेभ्यश्चोद्वेगो भयं नास्ति अतो विद्वेषोऽपि नास्त्येव । तत्र हेतुः । अगुणस्येति । गुणाधीनौ प्रीतिद्वेषावित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रीनारायणस्य गुणाननुग्रहनिग्रहादीन्प्रति । तत्तं संशयम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भागवतस्य प्रह्लादस्य माहात्म्यं गीयत इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ श्रीगणपतये नमः ॥ वन्देऽहं सर्वगोपालं बलवीवल्लभं हरिम् । यो भक्तं सर्वतः पाति सर्वगोऽद्भुतरूपधृत् ॥ १ ॥
यस्य ध्यानवशेनाऽज्ञो विज्ञतां झटिति व्रजेत् । तं ध्यात्वा सप्रमस्कन्धविवृतिं नन्दनन्दनम् ॥ २ ॥
करोमि गुरुपादाब्जधृतचित्तोऽधुना स्फुटात् । विप्रो गौडकुलोद्भूतो नाम्ना वंशीधरः कृती ॥ ३ ॥

तस्य भक्तस्य यो विपक्षो विरोधी तं विशेषेण दारयतीति तथा । अद्भुतमकस्मादाविर्भूतम् । अत आश्चर्येऽव्ययम् ।
“अदि भुवो डुतच्” उ० ५ । १ । तत्र हेतुः परमानन्देति (१) तत्तत्कर्मानुसारिणी शुभाशुभकर्मानुगा (२) हेतुभेदमाह—अशुभा महतामिति (३) अशुभवासनामाह—द्वारपयोजयविजययोः । चतुःसनाः सनकाद्यास्तेषां रुषा क्रोधेन । आदिना तद्भक्तद्वेषादिग्रहः (४) शुभवासनामाह—यथा चेति । (५) अथातः । भवे जन्मनि । आत्मसादात्माधीनम् (६) यतो महदनुग्रहादेव शुभवासना भवत्यतो हेतोः । महदनुग्रहे इति निमित्ते सप्तमी । अत्र स्कन्धे । इत्येतदर्थं महत्कोपवर्जनपूर्वकं महदनुग्रहावाप्त्यर्थम् (७) तत्र पञ्चदशाध्यायेषु मध्ये ! दैत्यो हिरण्यकशिपुस्तत्पुत्रः प्रह्लादस्तयोर्मतिभेदतः (८) युज्येत कर्मकर्तारि प्रयोगः । तस्मादध्यायदशकात्परैः (९) तत्र दशसु मध्ये । विप्रशापजः सनकादिभिः शापजातासुरभावजः (१०) । इत्यर्थ इति । समस्य कथं वैषम्यं प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः सुहृदश्च कथं तेषु सौहार्दम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ न हि परमानन्दस्वरूपस्य कश्चिदन्यः सुखं साधयेदिति भावः । अतो भयाभावात् । तत्र विद्वेषाभावे । इत्यर्थ इति । निर्गुणस्य गुणाभावात्तद्वेतुकरागद्वेषौ कथं सम्भवत इति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे सुमहाभागेति । सुष्ठु मह्यतेऽर्च्यते इति सुमहो विष्णुस्तस्य समन्ताद्भागो भजनं यस्य स तथा “वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः” इत्युक्तेस्तथा च नारायणपरायण एव तल्लीलां वेत्ति नान्य इति भावः । ‘स एव धातुः पदवीं परस्य’ इत्यारभ्य ‘भजेत तत्पादसरोजगन्धम्’ इत्यन्तसूतोक्तेः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्वस्य महापदोपपदसम्बुद्धिमाकर्ण्य श्रीशुकदेवोऽपि राजानं महापदोपपदसम्बुद्धयैवामन्त्रयति—हे महाराजेति । त्वमपि महे भगवद्गुणाकर्णनोत्सवे आराजसे इति महाराजाऽसीति भावः । “तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम्” इति त्वदुक्तेरेव । यत्र चरिते । अत्र सन्दर्भः—साधु पृष्टमिति सार्द्धमेवान्वितम् । हे महाराज इदं यत्पृष्टं तत्साधु सुविचारितमेव किं तु हरेश्चरितमद्भुतमपूर्वम् अवैषम्येऽपि विषमतया प्रतीयमानत्वेन विचारातीतत्वात् । यत्र यद्वरिचरितं भगवद्भक्तवर्द्धनं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां श्रीप्रह्लादोपलक्षितभक्तवृन्दानां माहात्म्यम् । अनेन भागवतार्थमेव सर्वं करोति भगवान् न त्वन्यार्थमित्यस्यैवार्थस्य पर्यवसानं भविष्यतीति व्यञ्जितम् । अत एव स्वामिचरणैरप्युक्तं स्वभक्तपक्षपातेनेति ॥४॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीगोविन्दाय नमो नमः ॥

आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ॥
यत्सद्ब्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारादीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं सञ्चिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥
तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥
प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥
गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयं लिखति सम्प्रति सप्तमेऽस्मिन् ॥ ३ ॥

प्रथमे तु विप्रशापाज्जन्मत्रयकथादिकम् । भगवद्द्व्याः स्थयोस्तत्र श्लोकाः सार्द्धा नगाब्धयः (४७॥) । उवाचाष्टकमंग्रथूनाः स्युः पञ्चादशानुष्टुभः (४९॥) ॥ १ ॥ तत्र पूर्वस्कन्धान्ते “हृत्पुत्रा दितिः शक्रपाणिग्राहेण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥” इति यदुक्तं तच्छ्रुत्वा विस्मितः परीक्षितपृच्छति—सम इति ॥ हे ब्रह्मन् ! भगवान् विष्णुः स्वयं भूतानां समः प्रियः सुहृच्च स इन्द्रस्यार्थे दैत्यान् कथमवधीत् । यथा समस्य कथं वैषम्यं प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः सुहृदः कथं तेष्वसौहृदं विषमभेददर्शी जीवः पुत्रादिपक्षपातेन तच्छ्रवन् हन्ति । न हि समस्य सुहृदश्च वैषम्यं भवति । न च प्रियस्य प्रीतिकर्तुषु वैषम्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ न हीति । हि यतः साक्षान्निश्रेयसं परमानन्द आत्मा स्वरूपं यस्य तस्याप्तकामस्य अस्य भगवतः सुरगणैः साध्यः अर्थः प्रयोजनं नास्ति । अतः कथं तत्पक्षपाती भवति तथा अगुणस्य गुणकार्याध्यासरहितस्यास्य असुरेभ्यो विद्वेष उद्वेगश्च नैवास्ति अतः कथं तान् द्वेष्टि । अगुणस्येति गुणाधीनौ प्रीतिद्वेषावित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀

इतीति । हे सुमहाभाग ! नारायणस्य गुणान् अनुग्रहनिग्रहादीन् प्रति नोऽस्माकं सर्वेषां श्रोतृणामित्येवं सुमहान् संशयो जातस्तत् तं भवानेव छेतुमुपपत्त्या निवारयितुमर्हति ॥ ३ ॥ * * साध्विति युग्मम् । हे महाराज ! त्वया साधु सम्यक् पृष्ठं यतः अद्भुतं श्रोतृजनाह्लादकं संसारदुःखनिवर्तकं च हरेश्चरितं पृष्ठं यत्र यस्मिन् दुष्टनिग्रहपूर्वकभक्तरक्षारूपे चरिते परमं पुण्यं सर्वपापनिवर्तकमर्थाद्वृत्तश्रोतृजनानामत एव भगवद्भक्तिवर्द्धनं भागवतस्य प्रह्लादस्य माहात्म्यं नारदादिभिर्ऋषिभिरपि गीयते । कृष्णायैति चतुर्थी द्वितीयार्थे । कृष्णं मुनिं वेदव्यासं नत्वा हरेः कथां कथयिष्ये ॥ ४-५ ॥

वीरराघवव्याख्या

श्रीमते रामानुजाय नमः

पूर्वस्मिन् स्कन्धे अष्टादशोऽध्याये “हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना” इति विष्णोरिन्द्रस्य पक्षपातित्वमुक्तम् तत्र सर्वान्तरात्मनः सर्वभूतसुहृदो निरतिशयप्रियरूपस्यावाप्तकामस्य निरस्ताखिलदोषस्य परमकारुणिकस्य श्रीभगवतः कथं प्राकृतवद्वेषम्यनैर्घृण्यादिकम् ? इति पृच्छति राजा-सम इत्यादिना त्रिभिः श्लोकैः । यद्यपि तत्तज्जीवकर्मगुणानुगुण्येनान्तरात्मतया नियन्तुर्न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति तत्र तत्र बहुवारमुक्तमिति न शङ्कावकाशः, तथापि तत्र तत्र प्रसङ्गादुक्तमेव तद्वद्वयितुं किं गुणानां कर्मणां च प्रत्येकं सुखदुःखादिनिमित्तत्वम् उत समुच्चितानाम्, अथवा कर्मणामेवानिमित्तत्वं, गुणानां तु तद्वेतुत्वमुत गुणानामेव तन्निमित्तत्वं कर्मणां तु गुणोपचयापचयादिनिमित्तत्वमित्यादिशङ्कापरिहारान् श्रोतुं च प्रश्नः, सम इति हे ब्रह्मन् ! भगवान् पूर्णषाड्गुण्यो निरस्तनिखिलदोषश्च अनेनाप्तकामत्वं सूचितम् । तत एव स्वप्रयोजननिरपेक्षत्वञ्च समः निरस्तनिखिलदोषत्वादेव द्वेषप्रियविभागरहितः स हि रागद्वेषादिमूलकः तदभावात्सम इति भावः । किञ्च सर्वभूतानां देवादीनां चासुरादीनां च सुहृद्वितैषी आत्मत्वादिति भावः । न ह्यात्मनः किञ्चिच्छरीरं हितमन्यदहितमात्मत्वादेव च निरतिशयप्रियः एवम्भूतः स्वयं साक्षादेवेन्द्रस्यार्थे प्रयोजनाय कथं दैत्यानवधीकृतवान्, यथा विषमो रागद्वेषादिप्राकृतगुणयुक्तस्तद्वत् ॥ १ ॥ * * साक्षान्निःश्रेयसात्मनः पुरुषार्थस्वरूपस्य निरतिशयानन्दरूपस्येत्यर्थः । अस्य भगवतः सुरगणैरिन्द्रादिभिर्नैर्ह्यर्थः तदनुगृहीतेन्द्रादिभिः साध्यः कश्चित्पुरुषार्थो न तस्यास्ति स्वयमेव साक्षान्निःश्रेयसात्मत्वादिति भावः । तथा असुरेभ्य उद्वेगो भयं तेषु विद्वेषश्च नास्त्येव तत्र हेतुं वदन् तं विशिनष्टि, अगुणस्येति । हि यस्मादगुणस्य सत्त्वादिगुणतन्मूलकरागद्वेषभयरहितस्य ॥ २ ॥ * * इतीत्थं हे महाभाग ! निर्गुणस्य श्रीनारायणस्य गुणान्प्रति गुणविषयको महान् संशयो जातो वर्तते तत्तुणास्तु समत्वादयश्चेष्टास्तु, गुणानुगुणेत्येतत्संशयात्मकमज्ञानं छेतुमपोहितुं भवानेवाहति नान्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * एवमापृष्टो मुनिस्तावद्वाङ्मनः प्रश्नमभिनन्दति-साध्विति । हे महाराज ! अद्भुतं प्राकृतचेष्टासजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं हरेश्चरितं प्रति साधु पृष्ठं हरिचरित्रविषयकसंशयोद्घाटनरूपत्वात्प्रश्नः साधीयानित्यर्थः । साधुत्वमेव प्रश्नस्य स्पष्टयितुं चरित्रं विशिनष्टि-यदिति । यद्वरेश्चरितं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन्तादृशं अस्त्वेवं ततः किं तत्राह, भगवद्भक्तिं वर्द्धयतीति, भगवद्भक्तिवर्द्धनं भगवद्भक्तेर्वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मादिति वा भागवतमाहात्म्येन भगवद्भक्तिवर्द्धकेन युक्तत्वाद्भगवच्चरित्रस्य तद्विषयकः प्रश्नः साधुरिति भावः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

॥ श्रीवायुपुत्राय नमः ॥

षष्ठस्कन्धाविधे तीर्थे स्नातः सप्तमनान्यथ । श्रीमद्भागवते स्नातुं प्रयते तत्त्वसम्बिदे ॥ १ ॥
सेवा येषामपवर्गगतिर्जगताममलास्ते-श्रीमद्विष्ण्वङ्घ्रिसरोरुहयुगले भ्रमन्तः ।
सन्तः कुर्वन्तु दयां मयि विजयध्वजतीर्थे-नित्यानित्याभ्यस्तादितिजाङ्घ्रितनुनखतीर्थसुतीर्थे ॥

सन्ततवेदान्तपरिनिष्ठितानामपि श्रीनारायणपरमप्रसादमन्तरेणानापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां कचित्कचिदसुरजन-मोहाय प्रदर्शितशुक्रश्रोणितसम्पर्कादिभिरिव भगवतः प्रादुर्भावैस्तत्त्वे संशयालूनां सतां विसंशयार्थं श्रीनृसिंहावतारस्तत्प्रसक्तये नानाविधवर्णाश्रमाचारभेदविचारस्तत्पूजाप्रकारश्च निरूप्यतेऽस्मिन्स्कन्धे, तदर्थं परीक्षितप्रश्नपूर्वकमुपोद्घातं रचयति-सम इति । यो भगवान् भूतानां योग्यतातिरेकेण पक्षपरिग्रहशून्यः आत्मादेः प्रियश्च “तदेतत्प्रेयः” इति श्रुतेः सत्तादिप्रदत्वात्तैरनुष्ठितसमर्च-नादिसुकृतस्य सुखलक्षणफलदातृत्वेनोपकर्तृत्वाच्च सुहृत् किमत इति तत्राह, स्वयमिति । स स्वयं विषम इवेन्द्रस्यार्थे स्वप्रयोजनमन्तरेण परप्रयोजनार्थद्वयन्दैत्यानवधीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ * * ननु, सुरगणैः क्रियमाणस्य स्वप्रयोजनस्य सम्भवादवधीदिति किं न स्यादिति तत्राह-न हीति । हि शब्दो हेत्वर्थः । कुतो नास्तीत्यत्राह-निःश्रेयसात्मन इति, नित्यनिर्दुःखानन्दस्वरूपस्य तादृशत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह-साक्षादिति, नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्वरूपस्य परप्राप्यप्रयोजनाभावान्मुक्तस्य तदभावात्. नन्वसुरप्रद्वेषा-त्सुरहितं क्रियत इति तत्राह-नैवेति, विद्वेषश्च तत्तत्स्वरूपद्योतनायासुरेभ्य इति पञ्चमी ‘वृक्षात्पर्णं पतति’ इतिवत्कादाचित्कत्वा-भावान्नित्ये द्वेषे वधानुपपत्तिरन्यथा बधस्यापि सन्ततानुवृत्तिः स्यादतो नोपपत्तिः स्यादिति भावः । स्वाभिभवलक्षणभयात्तद्वध इति

तत्राह-नेति, उद्वेगो भयलक्षणं कुत इत्यत उक्तम् अगुणस्येति “प्राकृतगुणसम्बद्धस्य तादृक्स्वभावत्वाद्धरेस्तदभावान्निर्गुणश्च” इति श्रुतेः अनेन निःश्रेयसात्मनोपि गुणसम्बन्धेन जीववत्तथात्वं स्यादिति शङ्कापि निरस्तेति ज्ञायते ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ प्रामाणिकत्वद्योतनाय प्रश्नं स्तौति-साध्वति । तत्र हरिचरिते भागवतानां माहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्द्धनमित्यनेन तन्माहात्म्यं भगवन्माहात्म्याविनाभूतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

॥ श्रीकृष्णो जयति ॥

सप्तमक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः । क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

परमात्मत्वेन समः सुहृद्दहितकारी प्रियः प्रीतिविषयो भगवान् एवं सति साम्येनैवोपकर्तव्यत्वेन प्रीतिविषयत्वेन च सर्वेष्वेव प्राप्तेषु कथं विषम इव दैत्यानवधीत् विषमत्वमुपलक्षणम् । असुहृदिवाप्रिय इव चेति ॥ १-२-३ ॥ ❀ ❀ साधु पृष्ठमिति सार्द्धमेवान्वितम् । हे महाराज ! इदं यत् पृष्ठं तत् साधु सुविचारितमेव किन्तु हरेश्चरितमद्भुतमपूर्वम् अवैषम्येपि विषमतया प्रतीयमानत्वेन विचारातीतत्वात् यत् यत्र हरेश्चरितं भगवद्भक्तिवर्द्धनं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां श्रीप्रह्लादोपलक्षित-भक्तवृन्दानां माहात्म्यं वर्त्तते । अनेन भागवतार्थमेव सर्वं करोति भगवान् न त्वन्यार्थमित्यस्यैवार्थस्य पर्यवसानं भविष्यतीति व्यञ्जितम् । टीका च स्वभक्तपक्षपातेनेत्यादिना । अतः गीयत इति । परमं पुण्यं यथा स्यात्तथा या गीयते तां कथामिति यत्तदोरध्याहारेणान्वयः । अत्र च तैर्गीयमानत्वेन भक्तैकसुखप्रयोजनत्वमेव व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेतिप्रभूष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
ऊतिः स्याद्वासना सात्र सप्तमे कथ्यते द्विधा । अशुभा च शुभा चापि कोपतोऽनुग्रहात् सताम् ॥
सन्तश्च त्रिविधाः शुद्धभक्ता ज्ञानादिमिश्रिताम् । भक्तिं दधानास्तन्मिश्रज्ञानवन्तश्च कीर्त्तिताः ॥
हिरण्यकशिपोः स्वाभाविकी या वासनाऽशुभा । तत्र हेतुः सनन्दादिकोपः प्राचीन एव सः ॥
तस्यापि पुत्रो यस्तस्य प्रह्लादस्य शुभोत्तमा । शुद्धभक्तौ वासना श्रीनारदाङ्घ्रिकृपाभरात् ॥
तत् संरक्ष्य सतामागः कुञ्जरात् तत्प्रसादजा । दीनता मानदत्वादि शिलाक्लृप्तमहाकृतिः ॥
भक्तिवल्ली नृभिः पाल्या श्रवणाद्याम्बुसेचनैः । एवं कथादशाध्यायां भक्तेः कैवल्यमीक्षयेत् ॥
पञ्चाध्यायां कथाभक्तेः प्राधान्यं गुणभूतताम् । तादृग्भक्तगुरोर्लभ्यं दर्शयेत्तादृगास्पदे ॥
सुखिषु क्रमतः प्रेमशान्तभक्तत्वमुक्तता । एवं पञ्चदशाध्यायस्सप्तमः साधु सेव्यते ॥
तत्र तु प्रथमे विष्णोर्वैषम्यं वारयन्मुनिः । तस्य पार्षदयोराह सङ्क्षेपात्त्रिजनोः कथाम् ॥

पूर्वस्कन्धान्ते “हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन उवलन्ती पर्यचिन्तयत्” इतीन्द्रपक्षपात-लक्षणं विष्णोर्वैषम्यमसहमान इव स्वयमवगतसिद्धान्तोऽपि महामुनेस्तस्य मुखादपि समाजानामृतमास्वादयितुमाह-सम इति त्रिभिः । समस्य कथं वैषम्यम् ! प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः ? सुहृदश्च कथं तेष्वसौहार्दम् ? ॥ १ ॥ ❀ ❀ न चेन्द्रादिभिस्तस्य सुखं सिद्धयतीत्यतस्तत्पक्षपात इतिवाच्यमित्याह-नेति । निःश्रेयसं परमानन्द एव आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य न हि सुखस्वरूपस्य कश्चिदन्यः सुखं साधयेदितिभावः । न चासुरादिभिरुद्वेजकैस्तस्य दुःखं भवेद्यतस्तेषु विद्वेष इत्याह, नैवेति, असुरेभ्य उद्वेगो नास्त्यतो न विद्वेषस्तत्र हेतुः अगुणस्येति ॥ २ ॥ ❀ ❀ गुणान् अनुग्रहनिग्रहादीनप्रति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यद्यतः प्रश्नान् हरेश्चरितं तदुत्तरत्वेनावश्यवाच्यं गीयते ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं प्रणम्येह सुखप्रदः । सिद्धान्तद्योतको दीपः सप्तमेऽथ विरच्यते ॥
विविधा वासनास्त्वत्र कामद्वेषादिकारिताः । कृष्णे कृष्णप्रदाः प्रोक्ता अन्येष्वन्यप्रदास्तथा ॥
हरेर्ज्ञानं च भक्तिश्च तथा वर्णाश्रमक्रिया । अन्तःकरणशुद्धयर्था वर्ण्यते परमादरात् ॥

अतिक्रान्तस्कन्धस्याष्टादशाध्याये “हृत्पुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत्” इति विष्णोरिन्द्रपक्षपातित्वं श्रुत्वा पृच्छति—सम इति त्रिभिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अगुणस्य उद्वेगादिकारणीभूततमोरज आदिगुण-रहितस्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ नारायणस्य गुणान् निग्रहानुग्रहरूपान् प्रति सुमहान् संशयो जातस्तं भवान् छेतुमर्हति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवमापृष्टो मुनिः राजप्रशनाभिनन्दनपूर्वकम् । न हि भगवति वैषम्यादिदोषगन्धवातस्पर्शोपि प्रकृतिगुणविमोहितजीवकर्मानुरूपं निग्रहादिकं जीवोपकारार्थं स्वकृतधर्मसेतुरक्षार्थं सर्वकर्ता सर्वनियन्ता सर्वात्मा सर्वेश्वरो भगवान् करोतीत्युत्तरमाह—साधु पृष्टमिति । साद्वैरष्टभिः श्लोकैः । अद्भुतं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वेनाश्चर्यभूतं हरेश्चरितं मां प्रति त्वया साधु पृष्टम्, यद्वरेश्चरितं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन् तथाभूतं भगवद्भक्तिं वर्द्धयतीति तथा ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ॐ श्रीकृष्णाय नमः । येन कर्ममयैः पाशैर्निबद्धं चेष्टते जगत् । सप्तमस्कन्धटीकायां स एव शरणं मम ॥ १ ॥
षष्ठ एकोनविंशत्या पुष्टिलीला निरूपिता । अथ पञ्चदशाध्यायैरुक्तिः सप्तम ईर्यते ॥ २ ॥
विषमत्वादिशंका हि हरौ पुष्ट्या प्रसज्यते । ऊतिवर्णनतश्चात्र स्फुटं सा वै निवार्यते ॥ ३ ॥
शुभाशुभादिभेदेन वासना त्रिविधा यतः । त्रयेण पञ्चकेनातः कृतं प्रकरणत्रयम् ॥ ४ ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैकुण्ठे वसतोरपि । दैत्ययोर्निर्गतौ हेतुरौद्धत्यं विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

एवं षष्ठे पोषणं निरूप्येदानीं क्रमप्राप्तं ‘ऊतयः कर्मवासनाः’ इति वाक्यादूतिशब्दवाच्यानां कर्मवासनानां निरूपणं क्रियते । तत्र कर्मण आध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधत्वात् पुनश्च प्रत्येकं कर्मणोऽविद्याजन्यत्वात् तस्याः पञ्चपर्वरूपत्वात्पञ्च-विधत्वेन पञ्चदशविधत्वम् । अथवा ‘अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृक्वचेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ इति वाक्यादाधिदैविकादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्यापि कर्मणः प्रत्येकं पञ्चविधत्वेन पञ्चदशविधत्वम् । तथाच वासनानामपि कर्मजन्य-त्वात्पञ्चदशविधत्वमिति सूचनाय पञ्चदशभिरध्यायैर्वासनानिरूपणं कृतम् । वासनानिरूपणेनैव भगवतो वासनानुसारेणैव फलदा-त्वात् पुष्टौ पक्षपातेन वैषम्यादिशङ्का निराकृता । तत्र वासनानां त्रिविधत्वात् प्रकरणत्रयम् । तत्राध्यायपञ्चकेनादावसद्वासना-निरूपणं, ततोऽध्यायपञ्चकेन सद्वासनानिरूपणं, ततोऽध्यायपञ्चकेन मिश्रवासनानिरूपणम् । तत्र प्रथमेऽध्याये औद्धत्येन महतां कोपादशुभा वासना भवतीति मनीषिभिः प्रयत्नेनौद्धत्यं वर्जनीयमित्याशयेन वैकुण्ठे वसतोरपि जयविजययोर्ौद्धत्यं निरूप्यते । तत्र पूर्वस्कन्धान्ते ‘हृत्पुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना, मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत्’ इति यदुक्तं तच्छ्रुत्वा विस्मितः परीक्षितपृच्छति—सम इति त्रिभिः । आक्षेपपूर्वकप्रश्नेनास्य वैमनस्यं मा भवत्वित्यभिप्रायेण तस्य सर्वज्ञतां कृपालुतां च सूचयन्सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । भगवान् विष्णुः स्वयं सर्वात्मत्वात्सर्वभूतानां सुहृन् हितकारी । न दयितोत्तमाधमदृष्ट्या तारतम्येन किन्तु समदृष्ट्या पक्षपातरहित्येन हितं करोतीत्याह—सम इति । अत एवमेतेषामिति शास्त्रतो निश्चयः । स इन्द्रस्यार्थे दैत्यान् कथमवधीदित्यन्वयः । न ह्येवम्भूतस्यैव वैषम्यं सम्भवति तस्य मायामोहितजीवधर्मत्वादित्याशयेन दृष्टान्तमाह—विषमः कल्पितशत्रुमित्रादिभेददर्शी संसारी जीवो यथा मित्रपक्षपातेन तच्छत्रून् हन्ति तथेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ नन्विन्द्रादिसुरगणैः सम्पाद्यमानं किञ्चित्स्वप्रयोजनमुद्दिश्य तत्पक्षपातेन तच्छत्रून् दैत्यान्वधीदित्यत्र किञ्चित्त्रिमित्याशङ्क्याह—न हीति । हीत्यवधारणे । अस्य भगवतः सुरगणैः साध्यः अर्थः प्रयोजनं नास्तीत्येव । तत्र हेतुमाह—निश्चयेयसात्मन इति, परमानन्दस्वरूपस्येत्यर्थः । जीवानामपि तदंशत्वात्तत्तात्वमस्येत्याशङ्क्य तदव्यावृत्त्यर्थमाह—साक्षादिति । जीवानां स्वरूपानन्दस्य तिरोधानाद्विषयानन्दाकांक्षा भवति, भगवतस्त्वविद्यासम्बन्धाभावेनाविभूतस्वरूपानन्दत्वात् तदाकांक्षा सम्भवतीति भावः । तर्हि द्वेषात्तद्वधः कुतो भविष्यतीत्या-शङ्क्याह—नैवेति । यो हि येभ्यो विभेति स तान् द्वेष्टि, अस्य त्वसुरेभ्य उद्वेगो भयं नास्ति अतस्तद्वेतुको द्वेषोऽपि नास्त्येव । तत्र हेतुमाह—अगुणस्येति । प्राकृतगुणकार्ये देहादावहम्ममाध्यासवतां जीवानामेव भयद्वेषादिकं भवति तदध्यासरहितस्य भगवतस्तत्कथं स्यात्कारणाभावादिति भावः । ‘समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः’ ‘साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च’ इत्यादिशास्त्रेणैवमेव निश्चय इति सूचन्नाह—हीति ॥ २ ॥ ❀ ❀ नारायणस्य गुणान् अनुग्रहनिग्रहादीन् प्रति नोऽस्माकं सर्वेषां श्रोतृणामित्येवं सुमहान् संशयो जातस्तत् तं भवानेवच्छेतुमुपपत्त्या निवारयितुमर्हति, तत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—सुमहाभागेति । सुष्ठु परमानन्दरूपो महान् सर्वोत्तमो भगवानेव भागो यस्य सः, परमानन्दमूर्तिर्भगवदाविष्ट इत्यर्थः । तथाच त्वत्त एवास्य सन्देहस्य निवृत्तिर्भविष्यति, नान्यत् इति दर्शितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञः प्रश्नं निश्चय्य तस्य भगवन्माहात्म्यप्रचारहेतुत्वेन परमोपकारकत्वात्तमभिनन्दति—साध्विति । भगवत्कथारसिकत्वेन महत्त्वं सूचयन्सम्बोधयति—हे महाराजेति । त्वया साधु सम्यक्पृष्टम् । यत अद्भुतं श्रोतृजनाह्लादकं संसारदुःखनिवर्तकं च हरेश्चरितं पृष्टम् । यत्र यस्मिन् दुष्टनिग्रहपूर्वकभक्तरक्षारूपे चरिते परमं पुण्यं सर्वपापनिवर्तकमर्थाद्वक्तृश्रोतृजनानामत एव भगवद्भक्तिवर्धनं भागवतस्य प्रह्लादस्य माहात्म्यं नारदादिभिरर्कपि-भिरपि गीयते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीमते श्रीसहजानन्दाय नमो नमः ॥ अथ सप्तमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

श्रीहरिर्जयति धर्मेनन्दनः शर्वशक्रविहिताङ्घ्रिवन्दनः । स्वाश्रिताखिलजनाघकण्डनः पातु मां विबुधवर्गमण्डनः ॥ १ ॥
 स्वभक्तधर्मादिकपक्षपातकृद्यस्तद्विपक्षक्षपणप्रसक्तदृक् । मदीयहृत्पद्मनिवासकारकः सतीं मतिं मे विदधातु तारकः ॥ २ ॥
 यदीयस्मृतिमात्रेण बालवृद्धग्रहादयः । पलायन्ते हरिं वन्दे तं नृसिंहवपुर्धरम् ॥ ३ ॥
 पञ्चाधिकदशाध्यायैरुक्तिः प्रोक्तास्ति सप्तमे । प्रोक्ता च वासना तूतिस्तत्तत्कर्मानुसारिणी ॥ ४ ॥
 हेतुभेदाद्विधैवास्ति सा शुभाथाऽशुभापि च । अनुग्रहात् सतां सा स्यात् शुभैषामशुभा क्रुधः ॥ ५ ॥
 वैकुण्ठे वसतोर्यद्वद्वरेद्वारिपयोरपि । कुमारानां क्रुधास्वेषद्वेषाद्या वासनाऽशुभा ॥ ६ ॥
 दैत्यगर्भे सतश्चापि प्रह्लादस्य यथा स्थिरा । सद्भक्तेर्वासना विष्णौ नारदानुग्रहादभूत् ॥ ७ ॥
 द्विषन्तमपि भक्तं स्वं विष्णू रक्षति सर्वदा । आत्मसादकरोद्वाःस्थौ तृतीयेऽथ भवे पुनः ॥ ८ ॥
 अनुग्रहे सतां कार्यो यत्नोऽतो हि मनीषिणा । ऊतीनां लक्षणं तस्मादत्र सम्यगुदीर्यते ॥ ९ ॥
 प्रथमं दशभिस्तत्र दैत्यतत्पुत्रधीभिदः । सतां कोपानुकम्पोत्थो वासनाभेद ईरितः ॥ १० ॥
 कर्मभिः शुद्धचित्तस्य युज्येत वासना सती । अशुद्धचेतसोऽसद्विस्तैर्युज्येतासती च सा ॥ ११ ॥
 पञ्चभिस्तु परैस्तस्माद्धर्मस्य निर्णयः कृतः । एवं पञ्चदशाध्यायाः स्कन्धे सप्तम ईरिताः ॥ १२ ॥
 विरोधो विष्णुभक्ते यो हिरण्यकशिपोः सुते । विप्रशापज इत्येवं तत्राद्येऽध्याय ईर्यते ॥ १३ ॥

पूर्वस्मिन् स्कन्धेऽष्टादशेऽध्याये 'हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना' इत्यनेन विष्णोरिन्द्रपक्षपातित्वमुक्तं तत्र सर्वान्तरात्मनः निरतिशयप्रियस्य सर्वभूतसुहृदो भगवतः कथं प्राकृतवद्वैषम्यनैर्घृण्यादिकमिति राजा पृच्छति सम इत्यादिभिः । सम इति । यद्यपि जीवकर्मगुणानुगुण्येनान्तरात्मतया नियन्तुर्न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति तत्र तत्र बहुवारमुक्तं ततो न शङ्कावकाशोऽस्त्यथापि तत्र तत्र तत्प्रसङ्गादेवोक्तं तदेव द्रढयितुं किं कर्मणां गुणानां च प्रत्येकं सुखदुःखादिनिमित्तत्वमथवा तत्समुच्चयानामथवा कर्मणामेव निमित्तत्वमित्याशङ्कापरिहारान् श्रोतुमयं प्रश्नस्ततोऽस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमेव । हे ब्रह्मन् भगवान् पूर्ण-षाङ्गुण्यः निरस्तनिखिलदोषश्च अनेनावाप्तसमस्तकामत्वं सूचितं, तत एव स्वप्रयोजननिरपेक्षत्वं च दर्शितम् । भूतानां समः निरस्त-निखिलदोषत्वादेव प्रियाप्रियविभागरहितः । प्रियाप्रियविभागो हि रागद्वेषादिमूलकस्तदभावात् सम इति भावः । प्रियः सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वेषां प्रियत्वास्पदम् । सुहृत् देवादीनामसुरादीनां च सर्वेषां भूतानां हितैषी । आत्मत्वादिति भावः । स्वयमेवंभूतः सन् इन्द्रस्य अर्थे देवेन्द्रप्रयोजनसिद्धये इत्यर्थः । विषमः यथा तथा दैत्यान् कथं अवधीत् हतवान् । समस्य सुहृदश्च न च वैषम्यं किञ्चिदस्ति प्रियस्य च प्रीतिकर्तृषु वैषम्यं न युक्तमिति भावः ॥ १ ॥ * * न हीति । साक्षात् निःश्रेयसात्मनः पुरुषार्थ-स्वरूपस्य निरतिशयानन्दरूपस्येत्यर्थः । अगुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य रागद्वेषभयानां गुणमूलत्वाद्वागादिरहितस्यापीत्यर्थः । अस्य भगवतः सुरगणैरिन्द्रादिभिः अर्थः न हि । निःश्रेयसात्मत्वादिति भावः । तथा असुरेभ्य उद्वेगो भयं न, तेषु विद्वेषश्च नैव अस्ति हि । अयं भावः । यस्य यैः प्रयोजनं सिद्धयति स तत्पक्षपाती भवति यो येभ्यो बिभेति स तान् द्वेषेण हन्ति । अस्मिस्तु तदुभया-संभवात् कथमेवमयं कृतवानिति ॥ २ ॥ * * इतीति । इतीत्थं हे सुमहाभाग निर्गुणस्य प्राकृतगुणवर्जितस्य श्रीनारायणस्य गुणाननुग्रहनिग्रहादीन् प्रति, नोऽस्माकं सुमहानतिमहान्, संशयः जातः अस्ति । तत्तं संशयमित्यर्थः । भवान् छेतुम् अर्हति । संश-यात्मकं ममाज्ञानमपोहितुं भवानेक एवार्हति नान्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * एवं राज्ञा संपृष्टो मुनिस्तावत्तत्प्रश्नमभिनन्दति । साध्विति । हे महाराज अद्भुतं प्राकृतजनकृतचेष्टासमानत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वादाश्चर्यजनकमित्यर्थः । हरेः चरितं प्रति, साधु पृष्ठम् । श्रीहरिचरित्रसंज्ञातसंशयोद्धारणरूपत्वात्त्वत्प्रश्नोऽतिसाधीयानित्यर्थः । प्रश्नस्य साधुत्वं स्पष्टयितुं श्रीहरिचरितं विशिनष्टि । यद्वरेश्चरितं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन्साहसम् । अस्त्वेवं ततः किं तत्राह । भगवद्भक्तिं वर्द्धयतीति भगवद्भक्तेर्वर्द्धनं यस्मादिति वा । तथाभूतं भवति । श्रीहरिचरितस्य भगवद्भक्तिवर्द्धकेन भागवतमाहात्म्येन युक्तत्वात्तच्चरित्रविषयकः प्रश्नस्त्वति-साधुरिति भावः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

नारद-युधिष्ठिर-संवाद और जय-विजयकी कथा

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! भगवान् तो स्वभावसे ही भेदभावसे रहित हैं—सम हैं, समस्त प्राणियोंके प्रिय और सुहृद् हैं; फिर उन्होंने, जैसे कोई साधारण मनुष्य भेदभावसे अपने मित्रका पक्ष ले और शत्रुओंका अनिष्ट करे, उसी प्रकार इन्द्रके लिये दैत्योंका वध क्यों किया ? ॥ १ ॥ * * वे स्वयं परिपूर्ण कल्याणस्वरूप हैं, इसी लिये उन्हें देवताओंसे कुछ लेना देना नहीं है । तथा निर्गुण होनेके कारण दैत्योंसे कुछ वैर-विरोध और उद्वेग भी नहीं है ॥ २ ॥ * * भगवत्प्रेमके

सौभाग्य से सम्पन्न महात्मन् ! हमारे चित्तमें भगवान् के समत्व आदि गुणोंके सम्बन्धमें बड़ा भारी संदेह हो रहा है । आप कृपा करके उसे मिटाइये ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—महाराज ! भगवान् के अद्भुत चरित्रके सम्बन्धमें तुमने बड़ा सुन्दर प्रश्न किया । क्योंकि ऐसे प्रसङ्ग प्रह्लाद आदि भक्तोंकी महिमासे परिपूर्ण होते हैं, जिनके श्रवणसे भगवान् की भक्ति बढ़ती है ॥ ४ ॥

गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः । नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाम् ॥ ५ ॥

निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः । स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥ ६ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । न तेषां युगपद्राजन् हास उल्लास एव वा ॥ ७ ॥

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् । तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नारदादिभिः ऋषिभिः परमम् पुण्यम् तत् गीयते कृष्णाय मुनये नत्वा हरेः कथाम् कथयिष्ये ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हि प्रकृतेः परः अजः अव्यक्तः (च) निर्गुणः अपि स्वमायागुणम् आविश्य बाध्यबाधकताम् गतः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ राजन् सत्त्वम् रजः (च) तमः इति प्रकृतेः गुणाः संति आत्मनः न तेषाम् युगपद् हासः वा उल्लासः न एव भवति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सत्त्वस्य जयकाले तु देवर्षीन् रजसः असुरान् तमसः (च) यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणः अभजत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्णाय व्यासाय । कृष्णं मुनिं नत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्मात्प्रकृतेः परः अतो निर्गुणोऽत एवाजोऽत एवाव्यक्तो रागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेन्द्रियादिरहितः सोऽपि स्वमायागुणं सत्त्वादिकमाविश्याधिष्ठाय बाध्यान्प्रति यद्वा । देवासुराणां परस्परं या बाध्यबाधकता तां गतः प्राप्तः । तत्र हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्विषमः स्यात्तत्तु नास्तीत्याह । सत्त्वमिति । ननु स्वेच्छया गुणाधिष्ठानेनापि पक्षपातवैषम्यं स्यादेव । न तस्य कालकृतत्वादित्याह । न तेषामिति सार्धेन । उल्लासो वृद्धिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सत्त्वस्य जयकाले देवादीनृषींश्चाभजत् । तत्तदेहं प्रविश्य वर्धयतीत्यर्थः । रजसो जयकाले सुरान् । तमसो जयकाले यक्षरक्षांसि तस्य कालस्यानुगुणः सन् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अतः गीयत इति परमं पुण्यं यथा स्यात्तथा या गीयते तां कथामिति यत्तदोरध्याहारेणान्वयः । अत्र च तैर्गीयमानत्वेन भक्तैकमुखप्रयोजनत्वमेव व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत एव निर्गुणत्वादेव । अत एवाजत्वादेव । बाध्यबाधकत्वं परस्परमेव दृश्यते न तु हरेस्तत्कथमुक्तं बाध्यान्प्रतीति चेदाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । न हि सच्चिदानन्दस्य बाध्यबाधकता स्वतः सङ्गच्छते किं तु मायामन्तरीकृत्य तथात्वमपि सङ्गच्छत एव आत्ममायामन्तर्द्वाय कोन्वर्थो दुर्घट इव भवतीत्युक्तेरिति भावः । अत्र सन्दर्भः—तत्र तावद्वाञ्छितार्थानुरूपमेव प्रश्नोत्तरमाह—निर्गुणोऽपीति । निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः । अत एवाजो नित्यसिद्धः अत एवाव्यक्तः प्राकृतदेहेन्द्रियरहितत्वान्नान्येन व्यज्यत इति । स्वयं प्रकाशदेहादिरित्यर्थः । ततश्च प्रकृतिगुणेषु रागद्वेषादिरहितश्चेति भावः । एवमेवंभूतोऽपि स्वेषु भक्तेषु या माया कृपा तत्रोचितो यो गुणो लीलाकौतुकमयविशुद्धोर्जितसत्त्वाख्यस्तमाविश्यालंब्य भगवान् नित्यमेव प्रकाशितषड्गुणैश्चर्यः सन् एतदप्युपलक्षणं कदाचिदित्यादौ जातः सन् लोकेन्द्रियेषु व्यक्तोऽपि सन् बाध्यबाधकतां गतः कदाचिदसुरैर्बाध्यतां पराजयं कदाचित्तु तेषां बाधकतां जयं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सत्यप्यर्थान्तरे भागवतानुग्रहप्रयोजनत्वेनैवोपक्रान्तत्वादुपसंहरिष्यमाणत्वाद्भूतिसामान्याच्छलमयमायया तत्कर्तृत्वेऽप्यधिकदोषपाताच्च तत्रापेक्ष्यते । तस्माद्वक्तृविनोदैकप्रयोजनकस्वैरलीलाकैवल्येनान्यत्र रागद्वेषाभावान्नात्र वैषम्यमिति भावः । अत एव बाध्यतामपि यातीति बाधकतया सहैवोक्तम् । तथा नित्यस्वरूपभक्तिविलासलक्षणलीलाविष्कारेण । सर्वेषामेव हितं पर्यवस्यतीति सुहृत्त्वादिकं च नापयातीति ध्वनितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र तवाक्षेपे । अत्राशङ्कते—नन्विति । इत्यर्थ इति । गुणानां वृद्धिरेव तथा तथा करोति न तु भगवानिति भावः । अत्र सन्दर्भः—अथ तस्य बाध्यबाधकताव्यवस्थां स्थापयति द्वाभ्यां तत्र ये तु सत्त्वादयो गुणास्तेषु न तदीयत्वं न तदावेशो न च सदैकावस्थत्वं यतः पूर्वत्र पद्ये तस्य गुणस्यान्यतमत्वदर्शनाय स्वेति । आविश्येति च । विशिष्यस्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं न तु मायागुणमुपधायेत्याह—सत्त्वमित्यद्वैकेन । सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव नात्मनः परमेश्वरस्य तु ये सर्वेपि नित्यमेवोल्लासिनो गुणास्ते तु ते न भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् “सत्त्वादयो न संतीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥” इति “ह्लादिनी सन्धिनी संविच्चय्येका सर्वसंस्थितौ । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥” इत्यादिवचनानि भगवत्सन्दर्भे दर्शितानि । न तेषामिति सार्द्धकम् । यस्मान्नात्मनस्ते तस्मादेव युगपद्भास एव वोल्लास एवं वा नास्ति किं तु विकारित्वेन परस्परमुपमर्द्युपमर्द्यत्वात्कस्यचित्कदाचिद्भासः कस्यचित्कदाचिदुल्लासो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततश्च देवादीनां तत्साहाय्येऽसुरादीनां तद्युद्धे योग्यतां

दर्शयति तथा सत्त्वाद्युल्लासकाले तल्लीलायास्तदधीनत्वमेव यत्प्रतीयते न तदनुवदन् परिहरति सत्त्वस्य जयकाले देवादीन् ऋषींश्चा-
भजत् भजति भगवांस्तत्तद्देहेषु सत्त्वोपाधिकं निजं तेजः सञ्चारयति येन च तान्सहायमानान्करोतीत्यर्थः । एवं रजसो जयकालेऽ-
सुरेषु रजउपाधिकं तमसो जयकाले यक्षरक्षसु तमउपाधिकमिति योजनीयम् । ततश्च येन तान् यक्षादीन् प्रतियोद्धून् भगवान्कुर्वन्
देवादीन् पराजितान् करोति स्वमपि तथा दर्शयतीत्यर्थः । तदेवं भक्तिरसपोषकलीलावैचित्र्यार्थबाध्यबाधकतां यातीति दर्शितम् ।
यच्च क्षीरोदमथने श्रूयते “तथा सुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् । उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमबोधरूपः”
इति । अत्रापि तद्वैचित्र्यार्थमेव तथा तत्तदावेशस्तस्येति लभ्येत । नन्वायाता तस्य तत्तद्गुणोद्बोधककालपारवश्येन स्वैरलीलाहानिः
ततश्च गुणसम्बन्धातिशये वैषम्यादिकं च स्पष्टमेवेत्याशङ्क्याह—तत्कालानुगुण इति । तेषां सत्त्वादीनां काल एवानुगुणो यस्य सः ।
भगवच्छरण इतिवत्समासः । स्वैरमेव क्रीडति तस्मिन्नित्यमेव तदनुगतिकया मायया यया तदनुसारेणैवानादिसिद्धप्रवाहं तं तं
जगत्कर्मसमुदायं प्रेयं स्ववृत्तिविशेषरूपत्वेन प्रवर्त्यमानः सत्त्वादिगुणानां काल एव तदधीनो भवतीत्यर्थः । कालस्य मायावृत्तित्व-
मुदाहृतम् ‘कालो दैवम्’ इत्यादौ त्वन्मायैषेति । यद्वा—तेषां कालोऽपि सदानुगतो भक्तानुग्रहमात्रार्थं स्वैरचेष्टात्मकप्रभावलक्षणो
गुणो यस्य स इत्यर्थः । ततोऽपि तच्चेष्टानुसारेणैव मायया तत्तत्प्रवर्तनमिति भावः । तदुक्तम् “योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो-
श्चेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्रम्” इति तथा चोभयथाऽपि न पारवश्यमित्यायातम् । इत्थमेव श्रीकपिलदेवेनाप्युक्तम् ‘यः कालः पञ्च-
विंशकः’ इति “प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम्” इति च । तत्र मायाव्यंग्यत्वपुरुषगुणत्वलक्षणमतद्वयमुपन्यस्तवान् । अत्र
चास्य चेष्टाप्रभावस्य भक्तिविनोदायैव मुख्या वृत्तिः । गुणोद्बोधादिकार्यं तु तत्र स्वत एव भवतीति तत्र प्रकृत्याभास एव ततश्च पूर्वांशः
स्वयमेवेति स्वरूपशक्तेरेव विलासः परश्च तदाभासरूप एवेत्याभासशक्तैर्मायाया एवान्तर्गतत्वं ‘योऽयं कालः’ इत्यादौ निमेषादिरि-
त्युक्तिश्च द्वयोरभेदविवक्षयैवेति ज्ञेयम् । अत एव व्याख्येयं यथा भृत्यस्यानुगतो भृत्योनुभृत्यः तथा तत्र तत्प्रभावलक्षणस्य गुणस्या-
नुगत आभासरूपो गुणोऽनुगुणः तथा च कालोऽपि अनुगुणो न तु साक्षाद्गुणोऽपि यस्येति ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

निर्गुण इति । अजः अव्यक्तः रागद्वेषादिहेतुभूतशरीरेन्द्रियादिभिरपि रहितः प्रकृतेः परः निर्गुणोऽपि चेत्येवंभूतोऽपि
भगवान् स्वमायया गुणं सत्त्वादिकमाविश्य बाध्यान् प्रतिबाधकतां गतः । यद्वा । देवासुराणां या परस्परं बाध्यबाधकता तां
गतः तत्र हेतुर्जातः न तु द्वेषस्नेहाद्यैः अतस्तस्य दोषो नास्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्माद्भगवतो वैषम्यं यत्प्रतीयते तत् गुणवैषम्य-
मूलकमेव । वैषम्यं च न्यूनत्वमाधिक्यं च तदपि न युगपत्किंतु क्रमेणैवेत्याह—सत्त्वमिति । हे राजन् ! प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादय
आत्मनो भगवतः पारतन्त्र्यसम्पादका नैव भवन्ति । यद्वा । सत्त्वादयः प्रकृतेरेव गुणा न स्वात्मनः भगवतः तत्र तस्याध्यासा-
भावात् तेषां गुणानां हासो न्यूनत्वं बाध्यत्वहेतुः समुल्लासो वृद्धिर्बाधकत्वहेतुः युगपदेव न भवतः किन्तु कालक्रमेणैव अतः
स्वेच्छया गुणाधिष्ठानेनापि पक्षपातवैषम्यं नास्ति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ जयेति । सत्त्वस्य जयकाले आधिक्यस्य काले सात्त्विकान्
देवानृषींश्च अभजत् तदा सत्त्वगुणं यथाऽधिकं भवति तथा तत्राधिष्ठानमपि तस्याधिकं भवति । ततः सः देवादिदेहं प्रविश्य
तद्वलमधिकं कुर्वन् असुरादीन् बाधत इत्यर्थः । रजसो जयकाले राजसानभजत् तमसो जयकाले तामसान् यक्षादीन् अभजत्
एवं तत्तत्कालस्यानुगुणोऽनुरूपो भवति गुणाधिक्यस्यापि कारणं काल एव न तु सः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अतस्तत्परमं पुण्यमतीवपुण्यतमं चरित्रं नारदादिभिः ऋषिभिर्गीयते यतस्त्वत्प्रश्नः साधुस्ततोहं कृष्णाय व्यासाय मुनये
नत्वा हरेः कथां कथयिष्ये हरिगुणविषयकसंशयरूपत्वात्प्रश्नस्य तद्गुणवर्णनरूपकथाकथनेनैवोत्तरयामीत्यभिप्रायेण कथां कथयिष्ये
इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं कथाकथनं प्रतिज्ञायथ सत्त्वादिगुणोद्भवाभिभवादिना देवादीनां जयपराजयौ सत्त्वादिगुणाश्च
तत्तज्जीवकर्मायुक्तोद्भवाभिभववन्तः प्रसिद्धाः “कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते” इत्यादिभिः, अतः सत्त्वान्तरात्मतया
अवस्थाय तत्तद्भोक्तृकर्मानुगुणं गुणान्प्रेरयतः ईश्वरस्य न वैषम्यादिकमिति परिहरति—निर्गुणोपीति । निर्गुणः हेयगुणरहितः
रागद्वेषादिरहित इत्यर्थः । अव्यक्तः प्रमाणान्तराणामगोचरः अनेन प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरारागद्वेषादिहेयगुणयुक्तप्राकृतवैलक्षण्यमुक्तम्,
अत एव ह्यजः कर्मायुक्तोत्पत्त्यादिरहितः भगवान्पूर्णषाड्गुण्यः प्रकृतेः परः “भूमिरापोनलोवायुः” “अपरेयमितस्त्वन्याम्”
इत्युक्तचिदचिदात्मकप्रकृतिद्वयाद्विलक्षणः अपिशब्देनैवंविधस्य वैषम्याद्यनर्हता सूच्यते, यद्यप्येवंविधः तथापि स्वमायागुणमाविश्य
स्वांशभूतां गुणविशिष्टां प्रकृतिमाविश्येत्यर्थः, आवेशश्चात्र प्रेरणपर्यन्तः “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः । ईरयतीति
वक्ष्यमाणत्वाच्च बाध्यबाधकतां गतः बाध्यबाधकदेवासुरवर्गयोरन्तरात्मतया तत्तच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । गुणकर्मानुगुण-
प्रेर्यमाणशरीरभूतदेवासुरवर्गगतो बाध्यबाधकदेवासुरवर्गयोरन्तरात्मतया तत्तच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः । गुणकर्मानुगुणप्रेर्यमाण-
शरीरभूतदेवासुरवर्गगतो बाध्यबाधकभावः, न प्रकृतिद्वयविलक्षणतदात्मभूतपरमात्मगतः । यथा, देहादिगतावस्थाः नात्म-
गतास्तथेति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपञ्चयितुं तावद्गुणानां प्रकृतेरेव सम्बन्धित्वं तेषां तत्तज्जीवकर्मानुसारेण

परिणामस्वभावत्वञ्चाह—सत्त्वमिति । सत्त्वादयः प्रकृतेरेव गुणाः, न त्वात्मनः; परमात्मनः परमात्मशरीरभूतप्रकृतिस्वरूपगताः न तु परमात्मस्वरूपगा इत्यर्थः । तेषां सत्त्वादीनां सर्वेषां ह्रासोऽभिभवः उल्लास उद्भवश्च युगपन्न भवति किन्तु तत्तत्कर्मपरिपाककालानुगुण कदाचित्कस्यचिद्विधासः कदाचिदुल्लासश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ततः कथं वैषम्यपरिहारः ? इत्यत आह—जयकाले त्विति । सत्त्वस्य जयकाले उत्कर्षकाले कर्मायत्तसत्त्वगुणोपचयकाले इत्यर्थः । देवानृषींश्चाभजत्तदनुग्राहको भवति रजसो जयकाले इत्यनुषङ्गः असुरानभजत् तमसो जयकाले तु यक्षान् रक्षांसि च तत्कालानुगुणस्तत्कर्मविपाककालानुगुणोऽभजत् अयं भावः—“गुणप्रवाह-पतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् । कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ॥” इति भगवत्पराशरवचनात्, सत्त्वादिगुणानां तत्तज्जीवकर्मविपाककालानुगुणह्रासोल्लासरूपपरिणामप्राचुर्यश्च प्रसिद्धम् “आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे । धरां रजः स्वभावेन” इत्याद्युक्तरीत्या देवादीनां स्वस्वकर्मायत्तसत्त्वादिगुणप्राचुर्यश्च प्रसिद्धम्, सत्त्वादिगुणानामुल्लासः सुखदुःखमोहाद्या-पादक इति भगवता गीतम्—“ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत । लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन । अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रसादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे पुरुषर्षभ ॥” इति ईश्वरस्य तु सर्वान्तरात्मत्वं बहुप्रमाणप्रतिपन्नम् एवं सत्येतदुक्तं भवति, सर्वान्तरात्मतयावस्थित ईश्वरः सर्वदा कस्यचिदेव विजयं कस्यचित्सर्वदा पराजयं च न प्रतिदिशति, अपि तु तत्तद्देवादिकर्मपरिपाककालानुगुणसत्त्वादिगुणोद्भवकालेषु देवादीनां विजयं प्रतिदिशति अन्येषां तु पराजयं सत्त्वाद्युद्भवाभिभवयोश्च कर्माधीनत्वात्तदनुरूपप्रवृत्तेरीश्वरस्य न वैषम्यमिति ननु, कर्मपरिपाक-कालानुगुणोल्लाससुखकरसत्त्वोपचयदशायां तद्गुणप्रचुराणां देवादीनां जयमावहतीति युक्तम्, इदन्त्वयुक्तं, रजस्तमसो-रूपचयदशायामसुररक्षादीन्भजत इति । तदुपचयस्य दुःखमोहादिफलकत्वेन पराजयाद्यावहत्वादुच्यते रजस्तमसोरुल्लास-कालेऽसुरादीन् भजतीत्यस्य तेषां जयमावहतीत्यर्थः । अपि तु रजस्तमसोरुल्लासफलभूतदुःखमोहादिनिमित्तपराजयादिकमावहतीत्ये-वञ्च यदैवासुरादीनामपि स्वकर्मविशेषपरिपाकानुगुणं सत्त्वोल्लासस्तदा जयं प्रदिशत्यन्यथा तु पराजयम्, एवं देवादीनामपि कर्मविशेषपरिपाकानुगुणसत्त्वोद्वेकदशायां जयं, तेषामेव पुनः कर्मविशेषपरिपाकानुगुणरजस्तमसोरुल्लासे सति दुःखादिकं पराजयादिकमिति, इयान्तु विशेषः, देवादीनां पुण्यकर्मणां सत्त्वप्रचुरत्वात्प्रायशः तस्यैवोल्लासात्प्रायशो विजयः, कदाचित्कः पराजयः; असुरादीनां त्वपुण्येन रजस्तमःप्रचुरत्वात्तयोरेव प्रायश उल्लासात्प्रायशः पराजयः कदाचित्को विजय इति ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रश्नप्रतिवचनं भगवदनुग्रहमन्तरेण सुवचनं न स्यादिति प्रकटनाय भगवन्तं प्रसाद्य वक्तव्यार्थं प्रतिजानीते नत्वेति ॥ ५ ॥ * * हरेर्हन्तृत्वधर्मा न घटत इति वदन् लोकेष्वेकत्वादुत तद्विलक्षणत्वादिति वावदीषि समत्वादिधर्मोपन्यासा-नुपपत्तेर्न प्रथमः अघटितघटकशक्तिमत्त्वेन सर्वस्योपपत्तेर्द्वितीयो युक्त एवेति भावेनाह—निर्गुण इति, अयं भावः । भगवान् स्वमायागुणं स्वेच्छागुणमनुसृत्य स्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितदेवासुरदेहं वाविश्य तत्र स्थित्वा बहिश्च नृसिंहादिप्रादुर्भावरूपेणा-सुरादिबाधकतामसुरादिबाध्यवस्तुषु नियामकत्वेन स्थित्वा बाध्यतां गतो भवति किमत्र मानमितीयं शङ्का बाध्यदिस्थो हरिर्नित्यं बाध्यतादिगतेत्यपि गीयते । ननु, बाध्यत्वाद्यदोषयुतत्वत इति भविष्यत्पूर्ववचनेन परिहर्तव्येति, हिशब्देन “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्रास्लीलां प्रयोजयति निर्गुणत्वादिकं वैलक्ष्यये लिंगमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तं पुरुषाणां गुणदोषानुसारेण रक्षाद्यभावेन समत्वादिकमपि न युज्यत इति प्रदर्शनायापिशब्दः तर्हि कुतो विविच्य न ज्ञायत इत्यतोव्यक्त इति—“दधिस्थप्रत-वत्काष्ठे वह्निवच्च जनार्दन । देहेन्द्रियासुजीवेभ्यो विविच्य ज्ञायते न तु ॥” इति । अतो विविच्याज्ञानं युक्तम् ॥ ६ ॥ * * स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं विवृणोति—सत्त्वमित्यादिना । प्रकृतेः स्वरूपभूता आत्मनः परमात्मनो ज्ञानादिवन्न स्वरूपभूताः किन्त्वधीनाः जीवस्याप्यभिमानादेव गुणानां भिन्नस्वभावत्वाद्युगपत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यतः । शक्तिप्रकटनप्रकारं दर्शयति न तेषामिति—ह्रासोऽनुद्भूतत्वमुन्नाहउद्भूतत्वं क्षयवृद्धिक्रमेणेति परिहारः ॥ ७ ॥ * * तं क्रमं विविनक्ति—जयेति । सत्त्वस्य जयकाले उन्नाहविषये देवर्षीन् भजन्नानाभातीत्यन्वयः । रजस उन्नाहविषये असुरान्वर्द्धयन् तमस उन्नाहविषये यक्षादीन्वर्द्धयन्नेवं गुणानां शक्तिं जृम्भयतीत्यर्थः । तत्रापीत्थं भावोस्तीत्याह—तत्कालेति, तत्तत्कालगुणमनुसृत्य वर्तमानः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नत्वेत्युद्धकम् ॥ ५ ॥ * * तत्र तावद्व्यञ्जितार्थानुरूपमेव प्रश्नोत्तरमाह—निर्गुणोऽपीति । निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः अत एवाजो नित्यसिद्धः अत एव चाव्यक्तः । प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहितत्वान्नान्येन व्यज्यत इति स्वयं प्रकाश-देहादिरित्यर्थः । ततश्च प्रकृतिगुणेषु रागद्वेषादिरहितश्चेति भावः । एवमेवभूतोऽपि स्वेषु भक्तेषु या माया कृपा तत्रोचितो यो गुणो लीलाकौतुकमयविशुद्धोऽर्जितसत्त्वाख्यस्तयाविश्य आलम्ब्य भगवान् नित्यमेव प्रकाशितषड्गुणैश्वर्यस्सन् एतदप्युपलक्षणं कदाचिददित्यादौ जातः संल्लोकेन्द्रियेषु व्यक्तोऽपि सन् बाध्यबाधकतां गतः, कदाचिदसुर्बाध्यतां पराजयं कदाचित्तु तेषां बाधकतां जयं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सत्यप्यर्थान्तरे भागवतानुग्रहप्रयोजनत्वेनैवोपक्रान्तत्वादुपसंहरिष्यमाणत्वाद्भूतिसामान्याच्छल-मयमायया तत्कर्तृत्वेऽप्यधिकदोषपाताच्च तन्नापेक्ष्यते, तस्माद्भूतविनोदैकप्रयोजनकस्वैरलीलाकैवल्येनान्यत्र रागद्वेषाभावान्नात्र

वैषम्यमिति भावः । अत एव बाध्यतामपि यातीति बाधकतया सहैवोक्तम्, तथा निजस्वरूपशक्तिविलासलक्षणलीलाविष्कारेण सर्वेषामेव हितं पर्यवस्यतीति सुहृत्त्वादिकञ्च नापयातीति ध्वनितम् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ अथ तस्य बाध्यबाधकतान्यवस्थां स्थापयति द्वाभ्याम्—तत्र ये तु सत्त्वादयो गुणास्तेषु न तदीयत्वं न तदावेशो न च सदैकावस्थात्वं यतः पूर्वत्र पश्ये तस्य गुणस्यान्यतमत्वदर्शनाय स्वेति आविश्येति च विशिष्य स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तम्, न तु मायागुणमुपधायेत्याह—सत्त्वमित्यद्वैकेन; सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव नात्मनः परमेश्वरस्य तु ये सर्वेऽपि नित्यमेवोद्भासिनो गुणास्ते तु ते न भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् “सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु इति ॥ ह्लादिनी सन्धिनी सम्बन्धव्येका सर्वसंस्थितौ । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते” । इत्यादिवचनानि भगवत्सन्दर्भे दर्शितानि न तेषामिति सार्द्धकम् । यस्मान्नात्मनस्ते तस्मादेव युगपद्भास एव उल्लास एव वा नास्ति । किन्तु विकारित्वेन परस्परमुपमर्द्युपमर्द्यत्वात् कस्यचित् कदाचिद्भासः कस्यचित् कदाचिदुल्लासो भवतीत्यर्थः । ततश्च देवादीनां तत्साहाय्ये असुरादीनां तद्युद्धे योग्यतां दर्शयति तथा सत्त्वाद्युल्लासकाले तल्लीलायास्तदधीनत्वमेव यत् प्रतीयते न तदनुवदन् परिहरति सत्त्वस्य जयकाले देवादीन्धींश्चाभजत् भजति भगवांस्तत्तद्देहेषु सत्त्वोपाधिकं निजं तेजः सञ्चारयति येन च तान् सहायमानान् करोतीत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असुरेषु रजउपाधिकं तमसो जयकाले यक्षरक्षसु तमउपाधिकमिति योजनीयम् । ततश्च येन तान् यक्षादीन् प्रतियोद्धून् भगवान् कुर्वन् देवादीन् पराजितान् करोति स्वमपि तथा दर्शयतीत्यर्थः । तदेवं भक्तरसपोषकलीलावैचित्र्याय बाध्यबाधकतां यातीति दर्शितं यच्च क्षीरोदमथने श्रूयते । “तथासुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् ॥ उदीपयन् देवगणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमबोधरूपः” इति । अत्रापि तद्वैचित्र्यार्थमेव तथा तत्तदावेशस्तस्येति लभ्येत नन्वायाता तस्य तत्तद्गुणोद्बोधक-कालपारवश्येन स्वैरलीलाहानिः । ततश्च गुणसम्बन्धातिशये वैषम्यादिकञ्च स्पष्टमेवेत्याशङ्क्याह—तत्कालानुगुण इति । तेषां सत्त्वादीनां काल एवानुगुणो यस्य सः भगवच्चरण इतिवत्, समासः स्वैरमेव क्रीडति तस्मिन् नित्यमेव तदनुगतिकया मायया यया तदनुसारेणैवानादिसिद्धप्रवाहं तं तं जगत्कर्मसमुदायं प्रेर्य, स्ववृत्तिविशेषरूपत्वेन प्रवर्त्यमानः सत्त्वादिगुणानां काल एव तदधीनो भवतीत्यर्थः । कालस्य मायावृत्तिवमुदाहृतं कालो दैवमित्यादौ त्वन्मायैषेति । यद्वा तेषां कालोऽपि सदानुगतो भक्तानुग्रहमात्रार्थस्वैरचेष्टात्मकप्रभावलक्षणो गुणो यस्य स इत्यर्थः । ततोऽपि तच्चेष्टानुसारेणैव मायया तत्तत्प्रवर्तनमिति भावः । तदुक्तम् । “योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोऽष्ट्रेष्टामाहुःष्ट्रेते येन विश्रम्” इति । तथा चोभयथापि न पारवश्यमित्यायातम् इत्थमेव श्रीकपिलदेवेनापि “यः कालः पञ्चविंशकः” इति । “प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम्” इति च तत्र मायान्यङ्गयत्पुरुषगुणत्वलक्षणमतद्वयमुपन्यस्तवान् । अत्र चास्य चेष्टा प्रभावस्य भक्तविनोदायैव मुख्यावृत्तिः गुणोद्बोधादिकार्थन्तु तत्र स्वत एव भवतीति तत्र प्रवृत्त्याभास एव ततश्च पूर्वाशः स्वयमेवेति स्वरूपशक्तेरेव विलासः । परन्तु तदाभासरूप एवेत्याभासशक्तेर्मायाया एवान्तर्गतः । योऽयं काल इत्यादौ निमेषादिरित्युक्तिस्तु द्वयोरभेदविवक्षयैवेति ज्ञेयम् । अत एव व्याख्येयं यथा भृत्यस्यानुगतो भृत्यः अनुभृत्यः तथा तत्र तत्प्रभावलक्षणस्य गुणस्याऽनुगत आभासरूपो गुणः अनुगुणः तथा च तेषां कालोऽपि अनुगुणो न तु साक्षाद्गुणोऽपि यस्येति ॥ ७-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृष्णाय व्यासाय ॥ ५ ॥ ॐ ॐ स्वमायागुणं सत्त्वादिं प्रविश्य अधिष्ठाय बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च गतः प्राप्तः गुणानां परस्परबाध्यत्वबाधकत्वलक्षणं वैषम्यगुणाधिष्ठितरि भगवत्यारोपितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ स्वरूपतस्तु भगवान् सर्वत्र सम एवेत्याह—सत्त्वमिति । प्रकृतेरेव गुणाः न त्वात्मनो भगवतः प्रकृतेः स्वशक्तिवेऽपि स्वरूपभूतत्वाभावादिति भावः । तस्मात् सर्वत्र दृश्यमानं भगवतो वैषम्यं गुणवैषम्यमूलकमेव तच्च गुणवैषम्यं गुणानां ह्लासाधिक्यरूपं तच्च ह्लासाधिक्यं न यौगपद्येन भवति किन्तु क्रमेणैवेत्याह—न तेषामिति । ह्लासो बाध्यत्वहेतुः उल्लास आधिक्यं बाधकत्वहेतुः । ते च सत्त्वादीनां ह्लासाधिक्ये तदुद्भवानां देवासुररक्षां ह्लासाधिक्याभ्यामनुमेये ॥ ७ ॥ ॐ ॐ तत्र गुणानां स्वतो जाड्यादेव ह्लासाधिक्ययोरप्यकिञ्चित्करत्वात्तत्र तत्राधिष्ठातृत्वेन भगवत्प्रवेशमाह—जयेति । सत्त्वस्य जयकाले आधिक्यसमये देवानृषींश्च अभजत् । तदा सत्त्वं यथा अधिकमभूत्तथा तत्राधिष्ठानमपि तस्याधिकमभूदिति स तत्तद्देहं प्रविश्य तत्तद्बलमधिकयन् असुरराक्षसादीन् बाधत इत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असुरान् तमसो जयकाले यक्षरक्षांसि तस्य कालस्य अनुगुणः अनुरूपः सन्निति गुणाधिक्यस्यापि कारणं काल एव न तु स इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नारदादिभिर्गीयते यतः परमं पुण्यं यतोहरेश्चरितं प्रति प्रश्नः कृतोऽतस्तत्प्रत्युत्तरदानार्थं हरेः कथां कथयिष्ये कृष्णाय मुनये कृष्णहृत्पायनं तत्त्वावगन्तारं तथा ॥ ५ ॥ ॐ ॐ निर्गुणः प्राकृतगुणतन्निबन्धनकर्मतज्जन्मदेहादिरहितः अतएवाऽजः प्राकृतगुणहेतुकजन्मरहितः अत एव अव्यक्तः व्यक्तश्चिदचिदात्मकं विश्वं तद्भिन्नः सर्वदोषास्पृष्ट इत्यर्थः । भगवान्

स्वाभाविकैश्वर्यादिषड्गुणयुक्तः प्रकृतेरिति पदं सामन्यतया परापरशब्दवाच्यप्रकृतिद्वयपरम् । “भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्” । इति प्रकृतिद्वयात्परस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव स्वमायागुणं स्वमायागुणपरिणामं जीवविशिष्टं देहेन्द्रियसंघातमाविश्य अन्तर्यामितया प्रविश्य बाध्यबाधकतां जीवानां देवासुरादीनां परस्परं या कर्मयोगाद्बाध्यबाधकता तां हेतुतया गतो भवति तत्तत्कर्मानुसारेण तां तां बाधकतां च देहिभ्यो ददाति स्वयं तु सम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्वमायागुणमाविश्येत्युक्त्या शक्तिगुणाः कार्यकारणरूपाः शक्तिमन्तं सर्वात्मानं न विमोहयन्ति तदात्मकत्वात् जीवात्मानं तु ह्यासद्वृद्ध्यादिरूपैर्विमोहयित्वा शुभाशुभानि कर्माणि तेन कारयन्ति अतदात्मकत्वादित्याह सत्त्वमित्यादिना सत्त्वरजस्तम इति । गुणाः प्रकृतेः भगवच्छक्तेः, अतो भगवति न प्रभावं कुर्वन्तीति भावः । आत्मनो जीवस्य तु न तदात्मका न भवन्ति तस्य सर्वात्मत्वाभावात् अतस्ते न साधु असाधु च कर्म कारयन्तीति भावः । गुणास्तत्तज्जीवकर्मपरिपाककालानुसारेण विषमा भवन्ति न तु युगपदित्याह न तेषामिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सत्त्वस्य जयकाले देवादिकर्तृकसात्त्विककर्मपरिपाककाले भगवान् तत्कालानुगुणः सन् देवादीन् अभजत् तद्विहेतुर्भवति रजसो जयकालेऽसुरान् तमसो जयकाले यक्षरक्षआदीन् अभजदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं प्रश्नमभिनन्द्य तदुत्तरं प्रतिजानीते—नत्वेति । चतुर्थी द्वितीयार्थे । कृष्णं मुनिं वेदव्यासं नत्वा हरेः कथां कथयिष्ये इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र तावन्नानाविधजगद्रूपेण विक्रीडतोऽद्वितीयस्य भगवतः केनापि भेदाभावात् न हि विवेकिनां तत्र जीववद्देददर्शनरागद्वेषादिप्रयुक्तनैर्धृण्यवैषम्यादिदोषाशङ्कावकाश इत्याशयेनोत्तरमाह—निर्गुण इति सार्धैः पङ्क्तिभिः । हि यस्मात् प्रकृतेः परः प्रकृतिकार्येषु अहमित्याद्यध्यासरहितः, अत एव निर्गुणः रागादिशून्यः, अत एवाजः धर्माधर्मादिरहित्येन तज्जयदेहादिसम्बन्धरहितः, अत एवाव्यक्तः अदृश्यः एवम्भूतोऽपि भगवान् स्वक्रीडार्थं स्वमायागुणमाविश्य स्वकीया अन्तरङ्गशक्तिभूता या माया प्रकृतिस्तस्या गुणं सत्त्वादिकमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः प्राप्तस्तस्मान्न तस्य वैषम्यादिदोष इति शेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं चेत्तर्हि जीववद्भगवतोऽपि प्राकृतगुणाधीनत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह—सत्त्वमिति । प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादयः आत्मनो भगवतः पारतन्त्र्यसम्पादका नैव भवन्ति तत्र तस्याध्यासाभावात् । ननु तथापि गुणानां सदा विद्यमानत्वात् सृष्टिसंहारादयो जयपराजयादयश्च युगपदेव स्युरित्याशङ्क्याह—नेति । तेषां ह्यासो न्यूनत्वमुल्लासो वृद्धिर्वा युगपदेव न भवतः, किन्तु क्रमेणातो न युगपत्सृष्ट्यादिप्रसक्तिरिति भावः । गुणह्रासादिनियामकतया भगवता काल एव स्थापित इत्यपि राजवृत्तान्ततया ज्ञेयमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमेव कालकृतं जयपराजयादिक्रमं दर्शयति—सत्त्वस्य जयकाले सात्त्विकान् देवान्नीचींश्च अभजत् वर्द्धयति, रजसो जयकाले राजसानसुरान्वर्द्धयति, तमसो जयकाले तामसान् यक्षादीन् वर्द्धयति । एवं तत्तत्कालानुगुणो भवति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गीतय इति । परमं पुण्यमतीव पवित्रतापादकं, श्रीहरिचरित्रं तु नारदादिभिः ऋषिभिः गीयते । त्वत्प्रश्नस्य तथाविध-श्रीहरिचरित्रविषयत्वात् साधुत्वं भवति यतस्तत् एवेति शेषः । अहं कृष्णाय मुनये नत्वा कृष्णद्वैपायनापरसंज्ञव्यासमुनये प्रणम्येत्यर्थः । हरेः कथां कथयिष्ये । प्रश्नस्य हरिगुणविषयकसंशयरूपत्वात्तद्गुणवर्णनरूपकथाकथनेनैवोत्तरयिष्यामीत्यभिप्रायेण कथां कथयिष्ये इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्थं भगवत्कथाकथनस्य प्रतिज्ञां कृत्वाथ, सत्त्वादिगुणोदयतदभिभवादिना देवादीनां जयपराजयौ सत्त्वादयो गुणाश्च तत्तज्जीवकर्माधीनतयोदयाभिभववन्तः प्रसिद्धाः । ‘कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते, इत्यादिवचनैः । अतः सत्त्वादिगुणवज्जानान्तरात्मतयाऽवस्थाय तत्तद्भोक्तृकर्मानुगुणं गुणान् प्रेरयत ईश्वरस्य न वैषम्यादिकमिति परिहरति । निर्गुण इति । निर्गुणः हेयगुणरहितः, रागद्वेषादिविरहित इत्यर्थः । अव्यक्तः प्रमाणान्तराणामविषयः । अजः कर्मायत्तोत्पत्त्यादिरहितः । भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः, प्रकृतेः परः चिदचिदात्मकप्रकृतिद्वयाद्विलक्षणः हि । अपिशब्देनैवंविधस्य वैषम्याद्यनर्हता सूचिता । यद्यप्येवंविधः श्रीहरिरस्तथापि स्वमायागुणम् आविश्य स्वांशभूतां सत्त्वादिगुणविशिष्टां प्रकृतिं समाविश्येत्यर्थः । बाध्य-बाधकतां गतः । बाध्या देववर्गादयः बाधका असुरवर्गादयस्तेषामन्तरात्मतया तत्तत्कर्मफलप्रदानायावस्थितः । तत्तज्जयपराजयावसरे तत्तत्कर्मगुणानुगुणं जयपराजयौ प्रेरयन् सन्, सोऽपि बाध्यबाधकभावभागिव व्यवह्रियते तथापि गुणकर्मानुगुणप्रेर्यमाण-शरीरभूतदेवासुरवर्गगतो बाध्यबाधकभावः । प्रकृतिद्वयविलक्षणस्य तदात्मभूतस्य परमात्मनो नैव यथा देहादिगतावस्था, आत्मगता नैव तथेति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रपञ्चयितुं तावद्गुणानां प्रकृतिसंबन्धित्वं तेषां तत्तज्जीवकर्मानुसारेण परिणामि-स्वभावत्वं चाह । सत्त्वमिति द्वाभ्याम् । सत्त्वमिति । सत्त्वं रजः तमः इति प्रकृतेः एव गुणाः, न त्वात्मनः परमात्मनः । परमात्मनः शरीरभूता या प्रकृतिस्तस्याः स्वरूपगताः न तु परमात्मस्वरूपगता, इत्यर्थः । तेषां सत्त्वादीनां सर्वेषां ह्यासोऽभिभवः उल्लास उद्भवश्च युगपत् न भवत्येव, किं तु तत्तत्कर्मपरिपाककालानुगुणं कदाचित् कस्यचित् ह्रासः कदाचित्कस्यचिदुल्लासश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ जयकाले त्विति । तत्कालानुगुणस्तत्तत्कर्मविपाककालानुगुणो भगवान्, सत्त्वस्य जयकाले उत्कर्षकाले

कर्मायत्तसत्त्वगुणोपचयकाले इत्यर्थः । देवर्षीन् देवान् ऋषींश्चेत्यर्थः । अभजत् तदनुग्राहको भवतीत्यर्थः । रजसः जयकाले तु असुरान् अभजत् । तमसः जयकाले तु यक्षरक्षांसि पक्षान् यक्षांसि च अभजत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इस परमपुण्यमय प्रसङ्गको नारदादि महात्मागण बड़े प्रेमसे गाते रहते हैं । अब मैं अपने पिता श्रीकृष्णद्वैपायन मुनिको नमस्कार करके भगवान्की लीला-कथाका वर्णन करता हूँ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ वास्तवमें भगवान् निर्गुण, अजन्मा, अव्यक्त और प्रकृतिसे परे हैं । ऐसा होनेपर भी अपनी मायाके गुणोंको स्वीकार करके वे बाध्यबाधकभावको अर्थात् मरने और मारनेवाले दोनोंके परस्परविरोधी रूपोंको ग्रहण करते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण—ये प्रकृतिके गुण हैं, परमात्माके नहीं । परीक्षित् ! इन तीनों गुणोंकी भी एक साथ ही घटती-बढ़ती नहीं होती ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवान् समय-समयके अनुसार गुणोंको स्वीकार करते हैं । सत्त्वगुणकी वृद्धिके समय देवता और ऋषियोंका, रजोगुणकी वृद्धिके समय दैत्योंका और तमोगुणकी वृद्धिके समय वे यक्ष एवं राक्षसोंको अपनाते और उनका अभ्युदय करते हैं ॥ ८ ॥

ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते । विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोऽन्ततः ॥ ९ ॥

यदा सिसृक्षुः पुरा आत्मनः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।

सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥

कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव सत्यकृत् ।

य एष राजन्नापि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ।

तत्प्रत्यनीकानसुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिणोत्सुरुश्रवाः ॥ ११ ॥

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा । प्रीत्या महाक्रतौ राजन् पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ज्योतिरादिः काष्ठादिषु इव (पृथक्) आभाति संघातात् न विविच्यते कवयः मथित्वा अंततः आत्मानं आत्मस्थं विदंति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यदा परः आत्मनः पुरः सिसृक्षुः तदा एषः स्वमायया पृथक् रजः सृजति ईश्वरः विचित्रासु (पूरुषं) रिरंसुः अस्ति तदा सत्यम् असौ शयिष्यमाणः तमः ईरयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ नरदेव राजन् अजः सत्यकृत् ईशः प्रधानपुम्भ्याम् आश्रयम् चरन्तम् कालम् सृजति यः एषः कालः सत्त्वम् एधयति सः ईशिता अपि अतः सुरानीकम् इव उरुश्रवाः सुरप्रियः तत्प्रत्यनीकान् रजस्तमस्कान् असुरान् प्रमिणोति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राजन् (राजसूये) महाक्रतौ पृच्छते अजातशत्रवे अत्र एव इतिहासः सुरर्षिणा प्रीत्या पूर्वम् उदाहृतः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

समस्यापि निमित्तभेदेन वैषम्ये दृष्टान्तः । ज्योतिरादिरिव ज्योतिरभिधेयथा काष्ठादिषु जलं यथा पात्रेषु आकाशो यथा घटादिषु तथा भगवान्नानारूप आभाति ननु तर्हि तद्वदेव विवेकेन किं न प्रतीयते तत्राह । संघातात्सुरादिदेहान्न विविच्यते न पृथक्प्रतीयते तर्हि तान्भजतीति कुतो ज्ञायते तत्राह । विदन्तीति आत्मस्थं परमात्मानं कवयो निपुणाः मथित्वा कार्यदर्शनलिङ्गेन विचार्य जानन्ति । अन्ततः स्वभावकालकर्मादिवादिनिषेधेन । विदन्तीति पाठे लाभोऽपि ज्ञानमेव । अत्रापि ज्योतिरादिरेवेति द्रष्टव्यं यथा सूर्यकान्तादौ दाहदर्शनाज्ज्योतिर्ज्ञायते यथा च गन्धदर्शनाद्वायुरित्यादि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेवं मायागुणवशेनैतद्वैषम्यं न स्वाभाविकमित्युक्तम् । तर्हि गुणपारतन्त्र्यादनीश्वरत्वमाशङ्क्याह । यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदा साम्येन स्थितं रजः पृथक्सृजति । विचित्रासु तासु पूरुषं रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुर्धेदा तदा सत्त्वं पृथक्सृजति । शयिष्यमाणः संहरिष्यन् यदा तदा तमः पृथगीरयति प्रेरयति । आधिक्यं नयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदा सिसृक्षुरित्यादि-निर्देशात्प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारयन्प्रधानपुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति । कालमिति । हे नरदेव प्रधानपुम्भ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृदमोघकर्ता ईशस्तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरन्तं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति । स्वचेष्टारूपत्वात्कालस्य न तत्पारतन्त्र्य-मित्यर्थः । तथाऽपि प्रस्तुते किमायातं तत्राह । य एष कालः सत्त्वमेधयति वर्धयत्यतो हेतोरीशिताऽपीश्वरोऽपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयतीव तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रतिपक्षान्प्रमिणोति दिनस्ति चेत्यन्वयः । उरु प्रभूतं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । कालशक्ति-क्षुभितगुणगतवैषम्यमिह सन्निधिमन्त्रेण तदधिष्ठातरि प्रकरणार्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदानीं तयोर्न सुरपक्षपातेन वधः किं तु ब्रह्मशापेनासुरीं योनिं प्राप्तयोरनुग्रहाय एवेति वक्तुमितिहासमुपक्षिपति । अत्रैवेति । अत्र द्वेषादिरहितस्यापि दैत्यवधे नारदेनेतिहासः प्रस्तावितः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । तद्वदेव ज्योतिरादिवदेव यथा काष्ठादिभ्योऽग्न्यादि पृथक् प्रतीयते तद्वदित्यर्थः । अत्र विश्व-
नाथः—सत्त्वादीनामाधिक्यन्यूनताभ्यामेव तदधिष्ठानस्याप्याधिक्यन्यूनते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—ज्योतिर्यथा काष्ठेषु जलं यथा पात्रेषु
आकाशं यथा घटेषु अधिकेष्वधिकरूपं न्यूनेषु न्यूनरूपं तिष्ठदपि न विमुच्यते तथैव देवनिष्ठे सत्त्वेऽधिके सति सोऽपि देवेष्वधिक-
रूपः । तथैवासुरनिष्ठे रजसि न्यूनं तत्र न्यूनरूप इत्यसुराणां देवबाध्यत्वे देवानामसुरबाधकत्वे सति सोऽपि देवपक्षपाती असुरबाधक-
इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठे रजस्यधिके सोऽप्यसुरपक्षपाती देवबाधकश्चेति लोकप्रीत्या विषमोऽप्यविषम एवेत्यर्थः । जयकाले तु
सत्त्वस्य देवर्षीभजदित्यधिकभजनमेव तत्र विवक्षितं तदेव देवपक्षपातित्वव्यञ्जकं न त्वजयकाले केवलमभजनमेवेति ज्ञेयम् । ननु
काष्ठादिषु ज्योतिरादिर्यथाऽस्मिन्काष्ठेऽयं वह्निरित्येवं विवेकेन प्रतीयते तथा देवादिदेहेऽपि भगवान्किञ्च प्रतीयते तत्राह—संघाता-
देवादिदेहान्न विविच्यते स त्वन्य इव पृथङ् न प्रत्यक्षीभवतीत्यर्थः । तर्हि स तान्भजतीति कुतो ज्ञायते तत्राह—विदन्तीति । आत्मस्थं
परमात्मानं कवयो निपुणा मथित्वा कार्यदर्शनलिंगेनानुमानाजानन्ति । अन्ततः स्वभावकर्मादिवादिनिषेधेन विन्दन्तीति पाठे लभन्ते
जानन्तीत्येवार्थः । नन्विन्द्रादिपक्षपाती भगवान्कदाचित्सर्वैः प्रत्यक्षीभूत एवासुरान्दन्ति तथैव रजस्तमसोरपि वृद्धौ सत्यां कदाचिद-
सुरादीनामपि पक्षपाती भवन्देवादीन् हिनस्तु तदैवोक्तयुक्त्या तस्य साम्यं सिध्येदित्यत आह—ज्योतिरादिरिवेति । तमेव श्लोकं
तन्त्रेणार्थान्तराभिधायकं ज्योतिरादिरिवेति ज्योतिरादिगतत्वरूपरसगन्धस्पर्शं यथा संघाते तद्वति वस्तुनि आभाति स्पष्टतया भासते ।
किञ्चित्तथा किञ्चित्संघातात्तस्मान्न विविच्यते न पृथक्स्पष्टमाभाति च किन्तु तदन्तर्गततथैव भाति एवमेव जगत्सिन्देवासुरादिषु
मध्ये भगवान् कचित्स्पष्टं भासते कचित्तदन्तर्गतं च तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र ज्योतिषः सत्त्वप्राधान्यादनावरकत्वात् तद्वत् रूपं यथा
किञ्चिद्वरेऽपि शुक्लमिदं क्षीरमिति सुदूरे लक्षद्वययोजनेऽपि चन्द्रोऽयं शुक्ल इति तत्र तत्र नयनेन्द्रियेण गृहीतं स्पष्टमाभाति तथैव देवादेः
सत्त्वप्राधान्यात्सत्त्वेनानावरणात्तद्वतो भगवान्स्तत्पक्षपाती स्पष्टमेवोपेन्द्रादिरूप आभाति । यथा च जलादेस्तमोरजःप्राधान्यात्ते-
नावरणात्तद्वत् शब्दरसगन्धस्पर्शं न स्पष्टमाभाति किन्तु तद्वतः पदार्थस्य योग एवेन्द्रियगोलकेषु तमोरजसोरपि किञ्चित्सत्त्वमत्त्वा-
त्सर्वथावरणाभावादेव । तथा हि रसनाया रसवतो योग एव रसः । श्रोत्रे शब्दवदाकाशस्य योगे सत्येव शब्दः । त्वचि शैत्या-
दिमद्वस्तुयोग एव स्पर्शः । नासायां गन्धवतो वायोर्योग एव गन्ध इति । तथैवासुरराक्षसादेरजस्तमःप्राधान्यात्तेनावरणात्तद्वतो
दिमद्वस्तुयोग एव स्पर्शः । नासायां गन्धवतो वायोर्योग एव गन्ध इति । तथैवासुरराक्षसादेरजस्तमःप्राधान्यात्तेनावरणात्तद्वतो
भगवांस्तत्पक्षपाती न स्पष्टमाभाति । अत्र मेघातपाभ्यामावरणानावरणे सूर्यस्य यथा तथैव तमःसत्त्वाभ्यां भगवतो ज्ञेये । ननु तर्हि
स्पष्टमानाभावेऽसुरादिपक्षपातित्वं तस्य कथं प्रतीमस्तत्राह—विदन्तीति । देवपराभवादिकार्यदर्शनलिंगेन जानन्तीत्यर्थः । सन्दर्भस्तु-
नेदं मणस्तेजः पूर्वमदर्शनात्किन्तु तदा तमःसंयोगेन सौरं तेज एवात्र प्रविष्टमिति सूर्यकान्तादौ तृणादिदाहेन तदनुभविषु तदाभाति
तथा वायोरयं गन्धः पार्थिव एव प्रविष्ट इति तथात्रापीति । तीर्थस्तु—संघातादिहेन्द्रियादिसंघातात् । न विविच्यते पृथग्भूतो न
दृश्यते । तत्र दृष्टांतः ज्योतिरादिधृतादिद्रव्यं दध्यादिभ्यो मथनात्पूर्वं न विविच्यते पृथग्भूतं न ज्ञायते तथात्मापीति भावः ।
“तेजोऽसितं त्रेधा विधीयते” इति श्रुतेर्धृतस्य ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वमित्याह ॥ ९ ॥ * * न चैवं गुणतारतम्येन तस्याधि-
ष्ठातृत्वतारतम्यलक्षणयन्त्रेण गुणाधीनत्वमाशङ्क्यम् । किन्तु गुणानामपि स्रष्टुस्तस्य तत्तत्सर्वं स्वैरलीलामयमेवेत्याह—यदेति । अत्र
सन्दर्भः—तदेवं युद्धादिनिजलीलाभिर्भक्तिविनोदनमेव प्रयोजनं विश्वपालनं तु स्वत एव ततः सिध्यतीत्युक्त्वा सृष्टिप्रलययोः प्रकृती-
क्षणादावपि सर्वाशंका निरासार्थमिति दिशन् त्रिष्वप्यविशेषमाह—यदेति । यत्र स्वच्छालक्षणे काले । एष परमेश्वरः स्वमायया
भक्तकृपयाऽऽत्मनः पुरः प्राचीनसृष्टिगतसाधकभक्तरूपाणि स्वस्याधिष्ठानानि सिस्त्रुर्भवति प्रकृत्या सह तेषु लीनेष्वाविर्भावानर्थ-
मीक्षां करोति तदा पृथक्स्वरूपशक्तेरितराऽसौ जीवमायाख्या शक्तिः पूर्वतत्तत्त्वेष्टात्मकप्रभावाभासोदीप्ता रजः सृजति स्वांशभूता-
द्गुणत्रयसाम्यादव्यक्तात्तद्विक्षिपति उद्धोध्यतीति वा यथा वा पृथङ्मायानुगत एव काल एव सृजति तथा सौपदेन च काल एवो-
च्यते । अथ विचित्रासु नानागुणवैचित्र्यवतीषु तल्लक्षणासु पूर्णं रन्तुमिच्छुर्भवति तदा सत्त्वं सृजति यदा पुनस्ताभिरेव मिलित्वा
शयिष्यमाणः शयितुमिच्छुर्भवतीत्यर्थः । तदासौ तमः सृजतीति ततो भक्तनिमित्तमेव सर्वा एव सृष्ट्यादिक्रियाः प्रवर्तते इति
भावः । यथाङ्गीकृतमेकादशस्य तृतीये टीकाकृद्भिरपि, किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते प्रमिमीते य उपास्ते स स्वमाता
तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सिद्धये इति । शयनमत्र पुरुषावतारस्य कदाचित्प्रलयोद्धौ योगनिद्रा कदाचिद्भगवत्प्रवेशो वा यद्यपि
सर्वेष्वपि जीवेष्वन्तर्यामितया परमेश्वरस्तिष्ठति तथापि तत्रासंसक्तत्वादस्थित एव भवति स्वभक्तेषु तु समासक्तत्वान्न तथेति । न च
तत्सङ्गादौ तस्येच्छेति यथोक्तव्याख्यानमेव बलवत् । तथा च श्रीगीतासु—“मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च
मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥” इति । “ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति च । उक्तं हरिभक्ति-
सुधोदये “भक्तानां हृदयं शान्तं सश्रियो मे प्रियं गृहम् । वसामि तत्र शोभैव वैकुण्ठाख्यादिवर्णना ॥” इति ॥ १० ॥ * *
अत्राभिप्रायमाह—जगत्सृष्ट्यादिकं हि तस्य लीलैव सा च स्वेच्छाधीनैव तत्र यदा सिस्त्रुर्भा भवति तदा रजोवृद्धिसृष्टिकालो जायते
यदा पिपालयिषा तदा सत्त्ववृद्धिपालनकालः यदा सञ्जिहीर्षा तदा तमोवृद्धिनाशकाल इति कालविशेषस्तैव सृज्यते तत्र यदा
सृष्ट्यादिकालस्तदैव सृष्ट्यादिकं स्यादिति यदा शब्दवाच्यः कालविशेष एव स तु सृज्य एवेति । जयकाले तु सत्त्वस्येत्यादिनापि

प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारितमिति प्रधानेन मायाशक्त्या पुरुषेण स्वांशेन च सह वर्तमानः एवं सर्वकारणत्वात्तस्यैव स्वातन्त्र्यं तत्कार्यत्वाजगतस्तदधीनत्वम् । ननु तत्कार्यं जगदवस्त्वेव अवस्तुनः किमधीनत्वानधिगतत्वविचारेणेति केचिदाहुस्तत्राह—सत्यकृत् भगवच्छक्तिकार्यस्य विश्वस्य मिथ्यात्वानर्हत्वात् कार्यमात्रस्यैव मिथ्यात्वे तदनुमेये भगवत्यपि प्रमाणाभावः प्रसृज्येदिति भावः । “सत्यं ह्येवेदं विश्वमसृजत्” इति माध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिश्च । हे नरदेवेति । एतादृशज्ञानमेव नरदेवत्वापादकं न केवलं राज्यमिति भावः । राजन्निति । यथा राजा स्वभृत्यैरेव सर्वं कार्यं साधयति स्वयं न किञ्चित्करोति तथेशोऽपि कालादिनिजशक्त्या सर्वं कुर्वन्स्वयं न किञ्चित्करोति राज्ञि यथा भृत्यजयपराजयावारोप्येते तथेशो सृष्ट्यादिकमिति भावः । नरदेवेत्यस्याप्ययमेव मुख्योऽभिप्रायः । इत्यर्थ इति । न कदाचिद्भृत्याधीनो राजा भवतीति भावः । इत्यर्थ इति । इवपदेनोभयत्र मुख्यं वर्द्धनादिकर्म कालस्यैवेति सूचितमिति भावः । अत्र सन्दर्भः—ननु यदि चेष्टितुः प्रयोजनं न भवति तर्हि कथं कदाप्यसुरानपि स्वपक्षान् विधाय देवैर्न युज्येतेति तत्राह—सुरप्रिय इति । सुरेषु वर्तमानाः प्रिया भक्ता यस्य सः सत्त्वप्रधानेषु सुरेषु प्रायशस्तेषां सर्वेषामनुगमने नैवानुगमनं कदाचिद् बृहस्पत्यादिषु महत्स्वपराधे तेषामाभित्येन सुरत्वाच्छादनात्तेषां तस्य तेष्वनुगमनं न स्यादिति । जयकाले तु सत्त्वस्येत्याद्युक्तमिति भावः । ननु कथं तेऽपि तान्नानुगच्छन्ति तत्राह—रजस्तमस्कानिति । अत्यन्तभगवद्बहिर्मुखताकरयोस्तयोर्गुणयोरोरौ चकत्वादेवेति भावः । तर्ह्यसौ सदैवासुराणां निग्रहमेव करोतीत्यथाप्यसामंजस्यमेवेत्याशंक्याह—उरुश्रवा इति । ‘वैरेण यं नृपतयः’ इत्यादि । ‘अहो बकी-यम्’ इत्यादिभिरुरु सर्वतो विस्वृतं महत्तमं वा श्रवः कीर्त्तयिष्ये स तेषामप्यनुग्रहं करोतीति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं सिद्धान्तं प्रदर्श्य तत्र स्वभक्तानुग्रहमात्रप्रयोजनस्तत्तत्करोति परेश इति । प्रतिज्ञातार्थोदाहरणाय प्रह्लादजयविजयादिकृपासूचके-तिहासमाह—अत्रैवेति । अत्र विद्वेषराहित्येन भक्तानन्दनार्थं स्वैरलीलामात्रत्वेऽसुराणामपि परमहितपर्यवसायकस्वभावत्वे च । यद्वा—साम्यसौहार्दप्रियत्वेष्वर्थेषु एवकारेण सिद्धान्तान्तरं व्यावर्त्यते । राजन्निति । राज्ञां प्राचीनवृत्तप्रियत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ज्योतिरिति । ज्योतिः अग्निः यथा काष्ठादिषु जलं यथा पात्रादिषु आकाशो यथा घटादिषु अधिकेष्वधिकरूपं न्यूनेषु न्यूनरूपं तिष्ठदपि न विषममुच्यते । तथैव देवनिष्ठे सत्त्वगुणेऽधिके सति सोऽपि देवेष्वधिकरूपः तथैवासुरनिष्ठे रजसि न्यूनरूपे न्यूनरूप इत्यसुराणां देवबाध्यत्वे देवानामसुरबाधकत्वे सति सोऽपि देवपक्षपाती असुरबाधक इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठरजस्यधिके सोऽप्यसुरपक्षपाती देवबाधक इति प्रतीत्या विषमोऽप्यविषम एवेत्यर्थः । नन्वेवं काष्ठादौ वह्निरिव देवादिदेहेषु भगवान् किं न प्रतीयते तत्राह । सङ्घातात् देवादिदेहात् न विविच्यते पृथक्तया न प्रतीयते तथापि कवयो निपुणाः मथित्वा देहादिसङ्घातस्य जडत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यसम्भवात् जीवस्य चेतनत्वेऽपि पारतन्त्र्यानुभवावृत्तत्वात्प्रेरकोऽन्यः कश्चिदस्तीति विचार्य तत्राप्यन्ततः स्वभावकर्मादिवादनिरासेन आत्मस्थं देहादिसङ्घाते स्थितमात्मानं भगवन्तं विदन्ति जानन्ति । विन्दन्तीति पाठे लाभोऽपि ज्ञानमेव अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति द्रष्टव्यम् । यथा सूर्यकान्तादौ दाहदर्शनाज्ज्योतिर्ज्ञायते यथा च गन्धदर्शनाद्वायुरित्यादि । नन्विन्द्रादिपक्षपाती भगवान् कदाचित्सर्वैः प्रत्यक्षीभूत एवासुरान् हन्ति तथैव रजस्तमसोरपि वृद्धौ सत्यां कदाचिदसुरादीनामपि पक्षपाती भवन् देवादीन् हिंस्यात् तदैवोक्तयुक्त्या तस्य साम्यं सिद्धयेदित्यत आह । ज्योतिरादिरिवेति । तमेव श्लोकं तन्त्रेणा-र्थान्तराभिधायकं ज्योतिरादिरिव ज्योतिरादिगतं रूपरसगन्धस्पर्शं यथा सङ्घाते तद्वति वस्तुनि आभाति स्पष्टतया भासते किञ्चित् तथा किञ्चित् सङ्घातवशान्न विविच्यते न पृथक् स्पष्टमाभाति च किन्तु तदन्तर्गततयैव भाति । एवमेव जगत्स्मिन् देवासुरादिषु मध्ये भगवान् कचित् स्पष्टं भासते कचित्तदन्तर्गतं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र ज्योतिषः सत्त्वप्राधान्यादनावरकत्वात् तद्गतरूपं यथा किञ्चिद्दूरेऽपि शुक्लमिदं क्षीरमिति सुदूरे लक्षद्वयेऽपि चन्द्रोऽयं शुक्ल इति नयनेन्द्रियेण गृहीतं स्पष्टमाभाति तथैव देवादेः सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वेन अनावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती स्पष्टमेवोपेन्द्रादिस्वरूप आभाति । यथा च जलादेस्तमोरजः-प्राधान्यात्तेनावरणात्तद्गतरसगन्धस्पर्शं न स्पष्टमाभाति किन्तु तद्वतः पदार्थस्य योगे एवेन्द्रियगोलकेषु तथा हि रसनायां रसवतो योगे एव रसः श्रोत्रे शब्दवत् आकाशस्य योगे सत्येव शब्दः त्वचि शैत्यादिमद्वस्तुयोग एव स्पर्शः नासायां गन्धवतो वायोर्योग एव गन्ध इति तथैवासुराक्षसादे रजस्तमःप्राधान्यात्तेनावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती न स्पष्टमाभाति । अत्र मेघातपाभ्या-मावरणानावरणे सूर्यस्य यथा तथैव तमःसत्त्वाभ्यां भगवतो ज्ञेये । ननु तर्हि स्पष्टमानाभावे असुरादिपक्षपातित्वं तस्य कथं प्रतीमस्तत्राह । विदन्तीति । देवपराभवादिकार्यदर्शनलिङ्गेन जानन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं मायागुणैरेतद्वैषम्यं न स्वाभाविकमिति चेद् गुणपारतन्त्र्यादनीश्वरत्वं स्यात्तत्राह—यदेति । यदा पर एष परमेश्वरः आत्मनः जीवस्य भोगाय पुरः क्रीडासाधनभूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि सिसृक्षुर्भवति तदा स्वमायया साम्येन स्थितं रजः पृथक् सृजति पृथक् कृत्वाऽङ्गीकरोति । यदा च विचित्रासु तासु पूर्णं रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुर्भवति तदा सत्त्वं पृथक् सृजति । यदा तु क्रीडासुपसंहृत्य शयिष्यमाणो भवति तदासौ विश्वोपसंहाराय तमः पृथगीरयति अधिकतां नयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदा सिसृक्षुरित्यादिना प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारयन् प्रधानपुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति—कालमिति सार्द्धम् । हे नरदेव ! प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघजगत्कर्ता ईशः चरन्तं वर्तमानं कालमाश्रयं सृजति प्रकृतिपुंसोः सहकारिणं करोति स्वचेष्टारूपत्वात् कालस्य न

तत् पारतन्त्र्यम् । हे राजन् ! य एष सहकारित्वेनाधिकृतः कालः स यदा स्थितिसमये सत्त्वं गुणमेधयति वर्द्धयति तदा तदीशिता नियन्ता अजः भगवानपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेव एधयति वर्द्धयति इव ततश्च उरुश्रवाः महायशा भगवान् सुराः प्रिया यस्य स तथाभूतः सन् तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् रजस्तमस्कान् तद्गुणप्रधानान् असुरान् प्रमिणोति हिनस्ति कालशक्ति-क्षुभितगुणगतं वैषम्यमिह सन्निधिमित्रेण तदधिष्ठातरि स्फुरतीति प्रकरणार्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अत्रेति । हे राजन् ! अत्र द्वेषादिग्राहित्येन समस्यापि दैत्यवधो महाक्रतौ राजसूये पृच्छते अजातशत्रवे युधिष्ठिराय सुरर्षिणा नारदेन प्रीत्या इतिहासः पूर्वमेवोदाहृतो वर्णितोऽस्ति । तदानीं तयोर्वधो न सुरपक्षपातेन अपि तु शापेन आसुरीं योनिं गतयोः अनुग्रहार्थ एवेति ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

“स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः” इत्यनेन तत्तद्बाध्यबाधकेषु देवासुरादिवर्गेषु ईश्वरस्यानुप्रवेश उक्तः कथमनुप्रविष्टो विज्ञायत इत्यपेक्षायां तत्तदनुप्रवेशे अनुप्रविष्टस्य विविच्य द्रष्टुमशक्यत्वे सम्यगुपायेन विवेचनीयत्वे च दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । काष्ठादिषु ज्योतिःप्रभृतिवस्तुवत् अनुप्रविष्टोऽप्याभाति तद्गतदोषास्पृष्टः प्रकाशते । “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेरिति भावः । सङ्घातात्काष्ठादिसङ्घातादिव देहेन्द्रियभोक्तृवर्गरूपसङ्घातात् विविच्यते प्रकृतिपुरुषेश्वरतत्त्व-याथात्म्यविद्धिः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः । कवयस्तत्त्वत्रययाथात्म्यविदस्त्वात्मस्थं जीवात्मनि स्थितम् “य आत्मनि तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति श्रुतेः आत्मानं परमात्मानं मथित्वा विवेकपूर्वकं तद्भक्तियोगमभ्यस्येत्यर्थः । अन्ततोऽनेकजन्मावसाने विदन्ति साक्षात्कुर्वन्ति स्वमायागुणमाविश्येत्यनेन प्रेरणपर्यन्तानुप्रवेशोभिसंहितः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेव गुणप्रेरकत्वं विवृणोति—यदेति । एषः परः पुरुषो भगवान्यदा स्वमायाया स्वसङ्कल्परूपज्ञानेन प्रकृत्या वा आत्मनो जीवस्य, जात्यभिप्रायमेकवचनम् आत्मनामित्यर्थः । पुरः शरीराणि सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छुस्तदा रजः सृजति प्रेरयतीत्यर्थः । तमः ईरयतीत्यनेनैकाध्यात् यदा सृष्ट्यनन्तरं विचित्रासु पूर्णं देहेषु रिरंसुः रन्तुमिच्छुः रिरक्षिषुरित्यर्थः । तदा सत्त्वं सृजति, यदाचेश्वरः शयिष्यमाण उपसञ्जिहीर्षुस्तदासौ परमपुरुषस्तम ईरयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ तदा तत्कालानुगुणोऽभजदिति सूचितं कालप्रेरकत्वं विवृणोति—कालमिति । हे नरदेव ! ईशः परमात्मा चरन्तं प्रवर्तमानमाश्रयं स्वव्याप्यतया शरीरभूतं कालं सृजति निमेषकाष्ठाद्यवस्थं करोति एवं कालं सृष्ट्वा प्रधानपुरुषाभ्यां चिदचित्समष्टिभ्यां सत्यकृन् सन् चिद्व्यष्टिः सत्यं अचिद्व्यष्टिः तदुभयं करोतीति तथा सत्यच्छब्दयोश्चिद्व्यष्टयोः प्रयोगः “तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत्” इत्यादि श्रुतौ प्रसिद्धस्तथा सत्यच्छब्दयोस्तत्परत्वे श्रुतिः । “अथ यदेवेभ्यः प्राणेभ्यश्च तत्सन्, अथ यद्देवाः प्राणाश्च तत्त्वं तदेकया वाचा समभिव्याह्रियते सत्यमिति” इति देवाः देवाधिष्ठितानीन्द्रियाणि तेभ्यः परः तत्संसृष्टश्चेतनः सन् देवाद्यचिद्व्यष्टिस्तु त्वं तदेतदुभयं सत्यमित्येकया वाचा एकशब्देन समभिव्याह्रियते बोध्यते इति तदर्थः । एवमीश्वरस्य तत्त्व-जीवकर्मपरिपाकानुगुणकालप्रेरकत्वमुक्तं तच्चात्मत्वेन तदनुप्रवेशपूर्वकमिति च, ईश्वराधीनः कालो देवादीनां तत्त्वकर्मपरिपाकानु-गुणसत्त्वादिगुणवृद्धिहेतुरिति वदन् सर्वान्तरात्मतया देवादिकर्मानुगुणं गुणान् प्रेरयतो नेश्वरस्य वैषम्यमित्युत्तरमुपसंहरति—य इति । हे राजन् ! ततः कर्मानुगुण्येनेश्वरस्य गुणकालप्रेरकत्वात् य एषः गुणप्रेरकः कालः कालशरीरकः तत्प्रेरकश्चेति ईश्वरः सत्त्वं कर्मपरिपाकाय तत्कालकृतगुणोन्मेषसत्त्वगुणप्रचुरं सुरानीकमिव सुरानीकमेव “इवशब्दोऽवधारणे” वर्द्धयति तस्यैव जयमावहतीत्यर्थः । तद्बृद्धेस्तत्प्रतिपक्षक्षपणपूर्वकत्वात्सुराणां प्रियस्सन् तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकप्रतिपक्षरूपान् रजस्तमःप्रचुरान् प्रमिणोति विनाशयति उरुश्रवाः विपुलकीर्तिः असुरानीकविनाशनेन वैषम्यादिसम्भावनाया नापकीर्त्तिमानीश्वरः, किन्तु विपुल-तमकीर्त्तिमान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वभूतसुहृदः समस्येश्वरस्य देवासुरादिजयापजयहेतुत्वेपि कर्मानुगुण्याद्वैषम्याभाव उक्त इदानीं तस्य सर्वभूतसुहृत्वे इतिहासं दर्शयति—अत्रेति । अत्रैव तस्य सर्वभूतसुहृत्वे एव हे राजन् ! महाक्रतौ राजसूये प्रीत्या अत्यादरेण पृच्छते अजातशत्रवे युधिष्ठिराय सुरर्षिणा नारदेनेतिहास उदाहृतः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इममर्थमनुभाविकं करोति—ज्योतिरादिरिति । अयमर्थः ज्योतिरादीत्युत्तरायणादिकालादिगुणः केषाञ्चित्फलानामुन्नाहं केषाञ्चिद्भ्रासं कुर्वन् यथा सत्त्वादिजयादिविषये उन्नाहादिकालमनुवर्तमानो भाति तथेतिकथमव्यक्तत्वं हरेरिति तत्राह—संघाता-दिति, देहेन्द्रियादिकार्यकारणसंघातात् विविच्यते पृथग्भूतो न ज्ञायते अत्रापीदमेवोदाहरणं ज्योतिरादि घृतादि द्रव्यं दध्यादिभ्यो मथनात्पूर्वं न विविच्यते पृथग्भूतो न ज्ञायते न प्रतीयते तथात्मापीतिभावः । “तेजोऽसितं त्रेधा विधीयते” इति श्रुतेः । घृतस्य ज्योतिः शब्दाभिधेयत्वं प्रामाणिकं “दधिस्थघृतवत्काष्ठे वह्निवच्च जनार्दनः” इत्यादेश्च ननु, यदि केनचिद्देहादिव्यतिरिक्तत्वेनायं ज्ञायते तर्हि दधिस्थघृतवदित्यादिनिदर्शयितुं शक्यं, तदेव कुत इत्याह—विदन्तीति । कवयः ब्रह्मादयः शास्त्रेण मथित्वा ततो निर्णीयात्मस्थं देहादिस्थमात्मानं विदन्ति जानन्ति किंचान्ततत्त्वमनाशे विदन्ति लभन्ते “लभ निष्पत्तौ” इति धातोः नितरां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेन कवीनां ज्ञानमस्मिन्नर्थे प्रमाणमुक्तं भवति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ देहादेर्विविक्तत्वेन ज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इति आशङ्क्य

सृष्टिशरीरेषु जीववत्प्रतिष्ठवान्न तद्विषयं ज्ञानमित्यभिप्रेत्याह—यदा सिसृक्षुरिति । यदा परमात्मात्मनोर्थे निवासाय पुरः शरीराणि सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छति तदा गुणवैषम्यन्यायेन स्वेच्छया नियतो रजोगुणमुपादाय महदहंकारपञ्चमहाभूतानि स्रष्ट्वा तैः प्रथक् तत्तद्योग्यतानुसारेण शरीराणि सृजति । यदा चेत्श्वरस्तासु विचित्रासु सुरनरतिर्यक्संज्ञितासु पुरीषु रिरंसुः जीवगतस्वा- दृष्ट्योग्यतामनुसृत्य सुखादिकमुत्पाद्य तत्साक्षित्वेन क्रीडितुमिच्छति तदा स्थितिहेतुत्वात्सत्त्वगुणमुपादत्ते यदा शयिष्यमाणो योगनिद्रां चिकीर्षति तदाऽसौ तमोगुणमीरयति तच्छक्तिमुज्जृम्भयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च चरन्तमतीतानागतवर्तमान- भेदेन वर्तमानं कालं सृजतीत्यर्थः । ईश आश्रय इत्येताभ्यां पदाभ्यां सर्जनसामर्थ्यं सूचयति अत्र प्रमाणमाह—सत्यकृदिति, सत्यं मीमांसाशास्त्रं तस्य कर्ता ॥ इदानीं स्वसृष्टानामन्तःशयनप्रकारमाह—स तत्रेति, तत्र तत्र देहेषु स्थितम् उभयसिद्धिं महति वस्तुनि महत्परिमाणं महासामर्थ्यप्रकटमणुपरिमाणमणुसामर्थ्यं वाप्नुयात् “अणोरणीयान्महतो महीयान्” इति श्रुतेः अत्रेदं लिङ्गात्मनो लिङ्गगुणाश्च सन्तीति निदर्शनं च शब्द एवार्थे यथा लिंगं शरीरस्थानीयं काष्ठं व्याप्य तिष्ठन्नग्निर्लिङ्गात्मेत्युच्यते तस्याग्निर्लिङ्गस्य काष्ठस्य गुणाः महत्त्वाणुत्वलक्षणाः सन्ति महति काष्ठे महान् अणुनि काष्ठे अणुरग्निरिति “लिङ्गं शरीरे चिह्नं च साधने शेषमस्मिन्” इत्यभिधानं ननु सृष्टौ प्रवर्तमानेश्वरस्य निरपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्येण किञ्चित्कारणापेक्षासम्भवः तदनपेक्षत्वे मृदण्डादेरिव शक्त्यभावेन कार्यसामर्थ्यभाव इति तत्राह—लिङ्गात्मनः प्रधानादेः कारणस्य ये लिङ्गगुणाः कार्यजनकशक्तिलक्षणाः सन्ति ते च लिङ्गात्मनः शरीरस्वामिनो हरेः सन्ति विद्यमानास्तदधीनत्वादिति द्विरावृत्त्या योजनीयं “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः यद्वा लिङ्गस्य प्रधानादेर्गुणाः कार्यापादनशक्तिलक्षणाः लिङ्गात्मनः पूर्णद्वित्रिशलक्षणस्वरूपस्य हरेः सन्ति तेषां स्वरूपा- भिन्नत्वद्योतनाय च शब्दः ऊर्णनाभिस्तुरीवेमादिविना स्वरूपभूतलील्यैव यथा जालं करोति तथायमित्यर्थपरो वा प्रधानसृष्टि- ब्रह्मणोऽस्तु अवान्तरसृष्टिरवान्तरकारणात्स्यात् कुलालादेर्दृष्टत्वादित्यतोवाह—स इति । तत्र तत्र कार्यकारणेषु प्रातिस्विकेषु स्थित्वोभयसिद्धिं जगत्कारणस्य जनकत्वलक्षणं कार्यस्य जन्यत्वफलं प्रापयति उभयोः शक्त्योरेतदधीनत्वादित्याह—लिङ्गात्मन इति, लिङ्गात्मनो मृदादेर्लिङ्गगुणाः कार्यजननशक्तयः सन्ति ते चानेन नियता इति शेषः, लिङ्गात्मनः कार्यस्य ये लिंगगुणा पृथु- बुध्नोदराकारादिलक्षणाः सन्ति ते च “तत्र तत्रान्वितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः” इत्यादेः अनेन बाध्यबाधकताज्ञत इत्येत- त्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्र तत्र देवासुरेषु उभयसिद्धिं जयपराजलक्षणां कार्यसिद्धिं प्राप्नोति शिरस्त्राणवर्मादिलक्षणं बहतो भटस्य ये लिङ्गगुणाः शौर्यादिलक्षणा जयापजयौ वा ते च हर्षधीनाः “स वै बलं बलिनां चापरेषाम्” इत्यादेः । अत्र सर्वस्य हर्षधीनत्व- दर्शनाय प्रधानपुंभ्यां कार्यकारणाभ्यां कालः सृजतीत्यङ्गीकारे प्रधानपुरुषावन्तरेण कालसृष्ट्यशक्तिर्हरेः प्रकटिता स्यादित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाचार्येस्ताभ्यां सहेति व्याख्यातम् ॥ ० ॥ नन्वत्र साम्यगुणाधिकरणस्य हरेर्वैषम्याधिकरणत्वं कथमित्यस्य प्रश्नस्य परिहारः कथं स्फुटमायात इत्याशङ्क्य स्वतो देवप्रियत्वमसुराप्रियत्वं मनुष्याणामुभयत्वमेव समत्वं तत्तद्योग्यतावतां तेषामन्यथा तदतिलङ्घने त्वदभिमतवैषम्यप्राप्तिरसाम्यहानी स्यातामित्याशयवानाह—य एष इति । य एष हरिः काले कालविषयेऽपि ईशिता कालस्यापि प्रवर्त्तनसमर्थः प्रधानपुरुषयोरीशित्वं किं वक्तव्यमित्यपिपदं स विष्णुः सुरानीकमिवस्थितं सत्त्वमेधयति सत्त्वस्य देहादिकारणत्वात्सत्त्वगुणप्रधानान् देवान् समेधयतीत्यर्थः । रजस्तमस्कान् रजस्तमःस्वभावान् तत्प्रत्यनीकान् तेषां सुराणां शत्रुभूतान् असुरान् प्रमिणोति निहन्ति “मिच्छिसायाम्” इति धातुः सुरप्रिय इत्यनेनासुराणामप्रियो मनुष्याणामुभयात्मकः स्वभावत इति ध्वनितं तदुक्तं—“स्वभावतः प्रियत्वात् सदा देवप्रियो हरिः । अप्रियश्चासुराणां स स्वभावात्तूभयं नृणाम्” इति । सत्त्वमेधयति इत्यनेन या सुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेन या वधयोग्यता ये च देहेन्द्रियादेः कारणभूतास्त्रयोगुणाः यश्च गुणानामुन्नाहकरः कालः यश्च येषां त्रयाणां गुणानां पुण्यपापोभयलक्षणं कर्म यश्च मूलकारणभूतं प्रकृतिपुरुषस्वरूपं यश्च भक्त्यादिक- मेतत्सर्वमवेक्ष्य देवानां भक्त्यादिगुणानितरेषां द्वेषादिदोषान्मनुष्याणामुभयात्मकमुत्पाद्यसुखासुखजयापजयजननमरणादिफल- दातृत्वेन सम इत्युक्तम् । तदुक्तं—“देशकालौ गुणाश्चैव भक्त्यादीनप्यवेक्ष्य तु । योग्यताश्च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते ॥ स्वतः प्रियोऽपि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमान् । इतरेषां तथा दोषान्सुखदुःखे ददात्यजः ॥ उभयं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः” ॥ इति ननु सुरादिषु स्थितानां गुणदोषाणां तत्तत्कालीनत्वेनोत्तरकाले नाशसंभवेनानित्यत्वे नियमो न स्यादित्याशङ्क्य शास्त्रविहित- त्वान्नियमोऽस्त्वेवेत्याशयवानाह—उरुश्रवा इति, उरु बहु श्रूयते इत्युश्रवाः शास्त्रं नियमप्रतिपादकं यस्य स तथा तदप्युक्तम्— “अनादिनियताश्चैव गुणदोषाः सुरादिषु । यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्वर्द्धितास्तथा ॥” “विष्णुनैव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दनः” इति नियमाद्वर्द्धितास्तथेत्येतत्कुत्र प्रमाणीक्रियते इत्यस्य उरुश्रवा इत्यत्रेति वक्तव्यम्, उरु वर्द्धनलक्षणं श्रवो यस्य स तथेत्यर्थः । ननु, वैषम्यं तदवस्थमेवाभूदिति चेन्न योग्यतानिमित्तत्वात्तदुक्तम् “न विष्णोर्विषमत्वं तु योग्यतापेक्षया क्वचित्” इति हरेर्योग्यता- नियत्यायत् आगच्छद्वैषम्यलक्षणमुरुश्रवस्तदा तदस्तुविहितत्वादत उक्तम् उरुश्रवा इति तदप्युक्तं “योग्यतायास्तन्नियत्या विषमत्वं भवेदिति” नन्वेवं तर्हि कापि वैषम्यं नेत्यापन्नमिति चेदुच्यते शुभाशुभयोर्विपर्यये शुभवतामशुभकर्म अशुभवतामसुराणां शुभ- कर्मानुसृतफलदाने सति विषयत्वं विष्णोर्दोषाय स्यादिति यदतस्तत्तद्योग्यताबलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण तत्तत्फलस्य विकर्मेन्द्रियार्थे अशुभकर्मदैत्यबललक्षणस्य दानेनेश्वरवैषम्यमित्यत उरुश्रवा इति जयस्तम्भकल्पनाम हरेर्युक्तं “इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद्विषमो यथा” इत्यादिप्रश्नपरिहार इति सिद्धं “विषमत्वन्तु दोषाय शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यं ब्रह्मसूत्रे

निराकृतम् ॥ शुभाशुभनियन्तृत्वं न दोषो गुण एव सः । अतस्तदिष्टं कृष्णस्य ब्रह्मसूत्रकृतो विभोः” इति वचनात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀
सुरप्रिय इत्येतद्विबुधोति स वा इति । अयमर्थः सत्त्वं सत्त्वगुणसम्पन्नान् मुहुरनुयुगमुपबृंहयते सम्यक् वर्द्धयति किं कारण-
मत्राह—पुनरिति । स्वेन सृष्टस्य जगतः पुनः पुनः स्थितिरक्षानुवृत्तये स्थितिपालनयोः प्रवर्तनार्थं वा इत्यनेन सृष्ट्यादि-
हसष्टकमपि हरेरेवेति दर्शयति—यदा सिसृक्षुरित्यनेन, यः प्रस्तुतस्तं स इति तच्छब्देन परामृशति तत्रापीश्वरशब्देन
रुद्र उपक्रान्त इति भ्रान्तिनिवारणाय विष्णुरिति यद्वा यत्र कापि रुद्रादुत्सर्जनादिकं प्रतीयते तदपि तत्स्थहरिणेति
प्रकटनाय विष्णुरिति ० ॥ सुरप्रिय इत्येतदितिहासेन दर्शयति—अत्रेति । सुरप्रिय एव नासुरप्रियो हरिरिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थं
एव शब्दः ॥ १२-१४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु, तेषु तेषु तेनाविद्यमानं तेजः कथं न लक्ष्यते ? तत्राह—ज्योतिरिति । यद्यपि तेषु तेषु निजतेजोऽंशेनाविष्टोऽसौ
सङ्घातात् संमिश्रत्वात् न विविच्यते लोकैर्विवेक्तुं न शक्यते तथापि कवयो विवेकनिपुणा अन्ततो मथित्वा तथापि साहचर्यं
तेनापि युद्धमित्यादिकासम्भावार्थनिषेधेन विविच्य तदंशमात्मस्थं तत्तदात्मनि प्रविष्टम् आत्मानमीश्वरं विदन्ति तत्र हेतुगर्भो दृष्टान्तः
यस्मात्तत्तेजः ज्योतिरादिपदार्थ इवाभाति दृष्टिष्विति शेषः । अयमर्थो यथानेदं मणस्तेजःपूर्वमदर्शनात् । किन्तु तदातपसंयोगेन सौरं
एवात्र प्रविष्टमिति सूर्यकान्तादौ तूलादिदाहेन तदनुभवेषु तदाभाति यथाच पूर्ववदेव वायावयं गन्धः पार्थिव एव प्रविष्ट इति तेष्व-
भाति तथात्रापीति अथवा नन्वेवं तत्रतत्रावेशितैः स्वतेजोभिरेव क्रीडतीत्यागतं कथं तर्हि तैरपि क्रीडतीति दृश्यते तत्राह—ज्योतिरिति ।
यथा चक्षुरादिज्योतिर्भिः स्वांशे रूपमात्रे प्रकाश्यमाने गन्धादिगुणपञ्चका मृदेवासौ प्रकाशत इति प्रतीयते यथा कर्णादिनभसा
स्वांशे शब्दमात्रेऽपि गृह्यमाणे दुन्दुभिरेवासाविति प्रतीयते । तच्च तद्गुणानां संमिश्रत्वादेव भवति न वस्तुतः । तथाकवय आत्मानम्
ईश्वरं तत्तत्संघातस्थत्वेनान्यैरजानन्ति विविक्तमपि आत्मस्थं स्वांशज्योतिर्भिरेव क्रीडन्तं जानन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेवं
युद्धादिनिजलीलाभिर्भक्तविनोदनमेवं प्रयोजनं विश्वपालनन्तु स्वत एव ततः सिद्धयतीत्युक्त्वा सृष्टिप्रलययोः प्रकृतीक्षणादावपि
सर्वशङ्कानिरासार्थमिति दिशम् । त्रिष्वप्यविशेषमाह—यदेति । यदा यत्र स्वचेष्टालक्षणे काले एष परः परमेश्वरः स्वमायया भक्तकृपया
आत्मनः पुरः प्राचीनसृष्टिगतसाधकभक्तरूपाणि स्वस्याधिष्ठानानि सिसृक्षुर्भवति । प्रकृत्या सह तेषु लीनेषु आविर्भावनाथमीक्षां
करोति । तदा पृथक् स्वरूपशक्तैरितरा असौ जीवमायाख्या शक्तिः पूर्ववत्तच्चेष्टात्मकप्रभावाभासोद्दीप्ता रजः सृजति स्वांशभूता-
द्गुणत्रयसाम्यादव्यक्तात्तद्विक्षिपति उद्धोध्यतीति वा । यथा वा पृथङ्मायानुगत एष काल एव सृजति तथाऽसौ पदेन च काल
एवोच्यते अथ विचित्रासु नानागुणवैचित्र्यवतीषु तल्लक्षणाषु पूर्णं यदा रन्तुमिच्छुर्भवति तदा सत्त्वं सृजति । यदा पुनस्ताभिरेव
मिलित्वा शयिष्यमाणः शयितुमिच्छुर्भवतीत्यर्थः । तदासौ तमः सृजतीति । ततो भक्तनिमित्तमेव सर्वा एव सृष्ट्यादिक्रियाः
प्रवर्तन्त इति भावः । यथाङ्गीकृतमेकादशस्य तृतीये टीकाकृद्भिरपि किमर्थं ससर्ज । स्वमात्रात्मप्रसिद्धये । स्वं मिमीते प्रमिमीते य
उपास्ते स स्वमाता । तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सिद्धय इति । शयनमत्र पुरुषावतारस्य कदाचित् प्रलयोदधौ योगनिद्रा कदाचि-
द्भगवत्प्रवेशो वा यद्यपि सर्वेष्वपि जीवेषु अन्तर्यामितया परमेश्वरस्तिष्ठति तथापि तत्रासंसक्तत्वादस्थित एव भवति । स्वभक्तेषु तु
समासफलत्वान्न तथेति । न च तत्सङ्गादौ तस्येच्छेति यथोक्तव्याख्यानमेव बलवत् । तथा च श्रीगीतासु “मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्” इति “ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति च ।
उक्तञ्च हरिभक्तिसुधोदये । “भक्तानां हृदयं शान्तं सश्रियो मे प्रियं गृहम् । वसामि तत्र शोभैव वैकुण्ठाख्यादिवर्णना”
इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततो य एष चेष्टारूपः कालः स सत्त्वम् । सत्त्वप्रधानं सुरानीकमेधयतीव तत एव तत्प्रत्यनीकान् रजस्तमः-
प्रधानानसुरान् प्रमिणोतीव हिनस्तीव । ये तु देवेषु भक्ता असुरेषु भक्तद्वेषिणश्च तान् स्वयं पालयति हिनस्ति चैवेति पूर्वमेवोक्तम् ।
तस्मात्तच्चेष्टालक्षणस्य कालस्यैवं वार्त्ता तस्मादीशितापि एधयतीव प्रमिणोतीव चेति । हे राजन्निति पूर्वाभिप्रायमेव । ननु यदि
चेष्टितुः प्रयोजनं न भवति तर्हि कथं कदाप्यसुरानपि स्वपक्षान् विधाय देवैर्न युज्येतेति तत्राह—सुरप्रियः सुरेषु वर्तमानाः प्रिया
भक्ता यस्य सः । सत्त्वप्रधानेषु सुरेषु प्रायशस्तेषां सर्वेषामनुगमनेनैव तस्यानुगमनम् । कदाचिद्बृहस्पत्यादिषु महत्स्वपरावे तेषा-
माभित्येन सुरत्वाच्छादनात्तेषां तस्य तेष्वनुगमनं न स्यादिति जयकाले तु सत्त्वस्येत्याद्युक्तमिति भावः । ननु कथं तेऽपि ताननु-
गच्छन्ति तत्राह—रजस्तमस्कानिति । अत्यन्तभगवद्बहिर्मुखताकयोस्तयोर्गुणयोरौचकत्वादेवेति भावः । तर्ह्यसौ सदैवासुराणां निग्रह-
मेव करोतीत्यथाप्यसमञ्जस्यमेवेत्याशङ्क्याह उरुश्रवाः वैरेण यं नृपतय इत्यादि । अहोवकीयमित्यादिभिः उरु सर्वतो विस्तृतं
महत्तमं वा श्रवः कीर्तयिष्य सः । तेषामप्यनुग्रहं करोतीति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं सिद्धान्तं प्रदर्श्य तत्र स्वभक्तानुग्रह-
मात्रप्रयोजनस्तत्करोति परेश इति प्रतिज्ञातार्थोदाहरणाय प्रह्लादजयविजयादिकृपासूचकमितिहासविशेषमाह—अत्रैवेति । अत्र
विद्वेषादिराहित्येन भक्तानन्दनार्थं स्वैरलीलामात्रत्वे असुराणामपि परमहितपर्यवसायकस्वभावत्वे च । एवकारेण सिद्धान्तान्तरं
व्यावर्त्यते ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सत्त्वादीनामाधिक्यन्यूनताभ्यामेव तदधिष्ठानस्याप्याधिक्यन्यूनते इत्यत्र दृष्टान्तमाह-ज्योतिर्यथा-काष्ठेषु जलं-यथा पात्रेषु आकाशं यथा घटेषु अधिकेष्वधिकरूपं न्यूनेषु न्यूनरूपं तिष्ठति न विषममुच्यते । तथैव देवनिष्ठसत्त्वेऽधिके सति सोऽपि देवेष्वधिकरूपः तदैवासुरनिष्ठे रजसि न्यूने तत्र न्यूनरूप इत्यसुराणां देवबाध्यत्वे देवानामसुरबाधकत्वे सति सोऽपि देवपक्षपाती असुरबाधक इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठरजस्यधिके सोऽप्यसुरपक्षपाती देवबाधक इति लोकप्रतीत्या विषमोऽप्यविषम एवेत्यर्थः । जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीनऽभजदित्यधिकभजनमेव तत्र विवक्षितं तदेव देवपक्षपातित्वव्यञ्जकम् । न त्वजयकाले केवलमभजनमेवेति ज्ञेयम् । ननु काष्ठादिषु ज्योतिरादिर्यथाऽस्मिन् काष्ठेऽयं वह्निरित्येवं विवेकेन प्रतीयते तथा देवादिदेहेऽपि भगवान् किं न प्रतीयते तत्राह सङ्घातात् देवादिदेहात् न विविच्यते सत्त्वन्य इव न पृथक् प्रत्यक्षीभवतीत्यर्थः । तर्हि स तान् भजतीति कुतो ज्ञायते तत्राह-विदन्तीति । आत्मस्थं देहस्थं परमात्मानं कवयो निपुणा मथित्वा कार्यदर्शनलिङ्गेनानुमानाज्जानन्ति । अन्ततः स्वभावकर्मादिवादनियेधेन विन्दन्तीति पाठेऽपि लभन्ते जानन्तीत्येवार्थः । नन्विन्द्रादिपक्षपाती भगवान् कदचित् सर्वैः प्रत्यक्षीभूत एवासुरान् हन्ति । तथैव रजस्तमसोरपि वृद्धौ सत्यां कदाचिदसुरादीनामपि पक्षपाती भवन् देवादीन् हिनस्तु तदैवोक्तयुक्त्या तस्य साम्यं सिद्धयेदित्यत आह-ज्योतिरादिरिवेति तमेव श्लोकं तन्त्रेणार्थान्तराभिधायकं ज्योतिरादिरिव ज्योतिरादिगतं रूपरसगन्धस्पर्शं यथा सङ्घाते तद्वति वस्तुनि आभाति स्पष्टतया भासते किञ्चित्तथा किञ्चित् सङ्घातस्मान्न विविच्यते न पृथक् स्पष्टमाभाति भाति च किन्तु तदन्तर्गततथैव भाति एवमेव जगत्स्मिन् देवासुरादिषु मध्ये भगवान् क्वचित् स्पष्टं भासते । क्वचित्तदन्तर्गतश्च तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र ज्योतिषः सत्त्वप्राधान्यादनावरणकत्वात् तद्गतं रूपं यथा किञ्चिद्दूरेऽपि शुक्लिमिदं क्षीरमिति सुदूरे लक्षद्वयेऽपि चन्द्रोऽयं शुक्ल इति तत्र तत्र नयनेन्द्रियेण गृहीतं स्पष्टमाभाति तथैव देवादेः सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वेनानावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती स्पष्टमेवोपेन्द्रादिरूप आभाति यथा च जलादेस्तमोरजःप्राधान्यात्तेनावरणात्तद्गतो शब्दरसगन्धस्पर्शं न स्पष्टमाभाति किन्तु तद्वतः पदार्थस्य योग एवेन्द्रियगोलकेषु तमोरजसोरपि किञ्चित् सत्त्वसत्त्वात् सर्वथा आवरणाभावादेव तथाहि रसनायां रसवतो योगे एव रसः । श्रोत्रे शब्दवत् आकाशस्य योगे सत्येव शब्दः । त्वचि शैत्यादिमद्वस्तुयोग एव स्पर्शः । नासायां गन्धवतो वायोयोग एव गन्ध इति तथैवासुरराक्षसादेरजस्तमःप्राधान्यात्तेनावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती न स्पष्टमाभाति 'अत्र मेघात-पाभ्यामावराणानावरणे सूर्यस्य यथा तथैव तमः सत्त्वाभ्यां भगवतो ज्ञेये । ननु तर्हि स्पष्टमानाभावे असुरादिपक्षपातित्वं तस्य कथं प्रतीमस्तत्राह-विदन्तीति । देवपराभवादिकार्यदर्शनलिङ्गेन जानन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ न चैवं गुणतारतम्येन तस्याधिष्ठातृत्वतारतम्यलक्षणयन्त्रेण गुणाधीनत्वमाशङ्क्यं किन्तु गुणानामपि सृष्टुस्तस्य तत्तन् सर्वं स्वैरलीलामयमेवेत्याह-यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय पुरः शरीराणि परःपरमेश्वरः सिसृक्षुर्भवति तदा साम्येन स्थितं रजः पृथक् सृजति । विचित्रासु तासु पूर्णं रिरंसुः शिष्टपालनलक्षणं रमणं चिकीर्षुः सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः संहरिष्यन् तमः पृथगीयति प्रेरयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदा सिसृक्षुरित्यादिनिर्देशान् प्रतीतं कालपारतन्त्र्यमपि वारयति-कालमिति । हे नरदेव ! सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरन्तं वर्त्तमानं स्वयमेव सृजति कालस्य तच्चेष्टारूपत्वात् । अयमर्थः । जगतः सृष्ट्यादिकं हि तस्य लीलैव, सा च स्वेच्छाधीनैव तत्र तदा सिसृक्षा भवति तदा रजो वृद्धिसृष्टिकालो जायते यदा पिपालयिषा तदा सत्त्ववृद्धिपालनकालः । यदा संजिहीर्षा तदा तमोवृद्धिनाशकाल इति कालविशेषस्तेनैव सृज्यते तत्र यदा सृष्ट्यादिकालस्तदैव सिसृक्षादिकं स्यादिति यदाशब्दवाच्यः कालविशेष एव स तु सृज्य एव इति, जयकाले तु सत्त्वस्येत्यादिनापि प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारितमितिप्रधानेन मायाशक्त्या पुरुषेण स्वांशेन च सह वर्त्तमानः एवं स सर्वकारणत्वात् तस्यैव स्वातन्त्र्यं तत्कार्यत्वाज्जगतस्तदधीनत्वम् । ननु, तत् कार्यं जगदवस्त्वेव अवस्तुनः किमधीनत्वानधीन-त्वविचारेणेति केचिदाहुस्तत्राह सत्यकृत् भगवच्छक्तिकार्यस्य विश्वस्य मिथ्यात्वानर्हत्वात् । कार्यमात्रस्यैव मिथ्यात्वे तदनुमेये भगवत्यपि प्रामाण्याभावः प्रसज्जेदिति भावः "सत्यं ह्येवंदं विश्वमसृजते"ति माध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिश्च अतः कालस्य तत्कार्यत्वात् कार्यधर्मः कारणेण्युपचरितं इत्याह-य एष इति । अत एव ईशः परमेश्वरोऽपि सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकमेधयतीवेत्यर्थः । तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमिणोति हिनस्तीवेत्यर्थः । तदेवं वैषम्यं गुणस्यैव नान्यस्य तत्र काल एव निमित्तं यथा पुरुष सृज्यत्वाधीनत्वा-धिष्ठेयत्वेपि गृहाणामुच्चत्वशैत्यादिकं गृहाणामेव न पुरुषस्य तथा, किञ्च सुरप्रिय इति अथवा सुराणां भक्तत्वाद्वैषम्यमपि भूषणमेव न तु दूषणमेवेति प्रथगेव सिद्धान्तः यदुक्तम् "समोहं सर्वभूतेषु" इति । कदाचित् सुराणामसुरपराभूतत्वन्तु हितैषिणा भगवतैव तन्मत्ततानिवारणार्थं क्रियत इति ज्ञेयम् । ननु, तस्य सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्वञ्च कथमित्यत आह-उरुश्रवाः "अहो वकीयं स्तनकाल-कूटम्" इत्यादिवाक्यप्रकाशितानि महादुश्चेष्टितपूतनादिगतिप्रदत्वलक्षणयशांसेव सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्वञ्च विख्यापयन्तीति-भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवार्थं स्पष्टमेव बोधयितुमितिहासमुपक्षिपति अत्रैव साम्यसौहार्दप्रियत्वेष्वर्येषु ॥ १२-१४ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं तत्र प्रविष्टस्तत्तद्दोषाऽस्पृष्ट एव भगवान् वर्त्तते अज्ञैर्दुर्ज्ञेयोपि तत्त्वज्ञैर्ज्ञायते इत्याह-ज्योतिरा-दिरिवेति । काष्ठादिषु ज्योतिरिव वनादिषु वायुरिव जलादिषु खमिव सज्जीवेषु मायागुणकार्येषु देहेन्द्रियादिसंघातेषु

तत्तद्दोषास्पृष्ट एव भगवान् आभाति प्रकाशते तथापि संघातात् व विविच्यते भोक्तृभोग्यदेहविलक्षणतया भोक्तृभोग्य-
नियन्तृपदार्थानभिज्ञैर्न ज्ञायते कवयः क्रान्तदर्शिना भोक्तृभोग्यनियन्तृस्वरूपयाथात्म्यज्ञाः आत्मस्थं देहेन्द्रियादिसहिते आत्मनि “य
आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे जीवे प्रेरकतया स्थितम् आत्मानं परमेश्वरम् मथित्वा अन्नमयादिभ्यो चेतनेभ्यो भोग्यभूतेभ्यः
भोक्ता विज्ञानमयोंऽस्ते वर्णितस्तदन्ते नियन्तानन्दमय इत्येवं मथनं कृत्वा चतुर्थ्यः कोशेभ्योते वर्त्तमानं विदन्ति जानन्ति साक्षात्कु-
र्वन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * * किञ्च जीवहितायैव सृष्ट्यादिकालानुसारेण गुणानपि वैषम्यादिदोषास्पृष्टो भगवानेव प्रेरयतीत्याह
यदेति । एषः परः परमात्मा आत्मनः समष्टिव्यष्टिजीवानां जातावेकवचनम् । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनामिति श्रुतौ
जीवानां बहुत्वात् पुरः सिस्सृष्टुः समष्टिशरीराणि सिस्सृष्टुर्भवति यदा तदा स्वमायया स्वकीयया प्रकृत्याख्यया शक्त्या हेतुभूतया
पृथक् रजः सृजति प्रवर्तयति विचित्रासु तासु पूर्णं रिरंसुः पालनलीलया क्रीडितुमिच्छुः सत्त्वमीरयति प्रेरयति शयिष्यमाणः संहरि-
ष्यन् पृथक् पृथक् तम ईरयति ॥ १० ॥ * * * कालमपि स्वशक्तिभूतं भगवानेव परमाण्वादिरूपेण सृजति न तु तावतापि
विषमो भवतीत्याह—कालमिति । चरन्तमित्युपलक्षणं जङ्गमं स्थावरं च प्रति आश्रयं तेषामुत्पत्तिस्थित्यादिनिमित्तं परमाण्वादि-
द्विपराद्वान्तरूपं सृजति किंबहुना विविधविचित्रविश्वकर्तृत्वेपि भगवतो वैषम्यादिदोषलेशवातगन्धस्पर्शित्वं नास्तीत्याशयेनाह हे
नरदेव ! प्रधानपुंभ्यां स्वप्रकृतिभ्यां सत्यमेव विश्वं करोतीति सत्यकृत् अथैनमाहुः सत्यकर्मिति “सत्यं ह्येवेदमसौ सृजते” इति श्रुतेः ।
उक्तार्थमुपसंहरति, हे राजन् ! एष भगवान् यत इशिता तत्तत्कर्मफलदानादिना सर्वभोक्तृभोग्यवस्तुनियन्ता अतः काले असुरक्षयस्य
सुरवृद्धेश्च काले सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकम् । एधयत्येव इवशब्द एवकारार्थे तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकविरोधिनाऽसुरान् प्रहिणोति
हिनस्ति ॥ ११ ॥ * * * एवं सामान्यतः तत्तज्जीवकर्मानुसारेणानुग्रहादिकं भगवान् करोति न तु वैषम्यादिदोषवान्
भवतीत्युक्तम् । अथेन्द्रार्थे दैत्ययोर्वधं तु तयोरनुग्रहयैव कृतवानित्याह—अत्रैवेति । अत्र इन्द्रार्थदैत्यवधे इतिहासः सुरर्षिणा नारदेन
अजातशत्रवे युधिष्ठिराय उदाहृतस्तं शृण्वति शेषः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नन्वेवं चेत्तर्हि कुतो न दृश्यते तत्राह—सङ्घातादिति । सङ्घातात् देवादिदेहात् न विविच्यते पृथक्तया न प्रतीयते ।
तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह—ज्योतिरिति । ज्योतिः अग्निः यथा काष्ठादिषु, जलं यथा पात्रादिषु, आकाशो यथा घटादिषु,
तत्तद्दीर्घह्रस्वादिनानारूपेणाभातीत्यर्थः । ननु न प्रतीयते आभाति चेत्पि वदतो व्याघात एवेत्याशङ्क्य विवेकरहितानां तथा-
प्रतीयमावेऽपि विकेकिनां तु तथा प्रतीयत एवेति न व्याघात इत्याशयेनाह—विदन्तीति । कवयो निपुणाः मथित्वा देहादि-
सङ्घातस्य जडत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यसम्भवान् जीवस्य चेतनत्वेऽपि पारतन्त्र्यानुभवावृत्तत्वात्प्रेरकोऽन्यः कश्चिदस्तीति विचार्य तत्राप्यन्ततः
स्वभावकर्मादिवादनिरासेन आत्मस्थं देहादिसङ्घाते स्थितमात्मानं भगवन्तं विदन्ति जानन्तीत्यन्वयः । विदन्तीति पाठे ज्ञानमेव
लभः ॥ ९ ॥ * * * सृष्ट्यादिक्रमस्यापि कालाधीनत्वं दर्शयति—यदेति । यदा परः एष परमेश्वरः आत्मनः पुरः
क्रीडासाधनभूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि सिस्सृष्टुर्भवति तदा स्वमायया स्वेच्छामात्रेणैव साम्येन स्थितं रजः पृथक्कृत्वा-
ऽङ्गीकरोति, यदा विचित्रासु तासु पूर्णं रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुर्भवति तदा सत्त्वं पृथक्कृत्वाऽङ्गीकरोति, यदा तु क्रीडासुपसंहृत्य
शयिष्यमाणो भवति तदाऽसौ विश्वोपसंहाराय तमः पृथगीरयति ॥ १० ॥ * * * ‘जयकाले तु सत्त्वस्य’ इत्याद्युक्त्या प्रतीतं
कालपारतन्त्र्यं वारयन् प्रधानपुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति—कालमिति । हे नरदेव प्रधानपुंभ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृत् अमोघ-
जगत्कर्ता ईशः चरन्तं वर्त्तमानं कालमाश्रयं सृजति प्रकृतिपुंसोः सहकारिणं करोतीत्यन्वयः । तच्चेष्टारूपत्वात्कालस्येति न पारतन्त्र्य-
मिति भावः । तत्तत्कार्यस्य स्वस्वाधिकार्यधीनत्वेपि न मुख्यस्य राज्ञः स्वस्थापिताधिकार्यधीनत्वमिति तव विदितमेवेति सम्बोधना-
भिप्रायः ॥ ११ ॥ * * * एवं निर्णयेऽपि प्रस्तुते किमायातमित्यपेक्षायामाह—य इति । हे राजन् य एष सहकारित्वेनाधिकृतः
कालः स यदा स्थितिसमये सत्त्वं गुणमेधयति तदा तदीशिता नियन्ता भगवानपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयति वर्धयति ।
सुराः प्रिया यस्य स तथाभूतः सन् तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् असुरान् प्रमिणोति हिनस्तीत्यन्वयः । इव शब्दोऽवधारणे ।
सुरप्रतिपक्षत्वे हेतुं सूचयन् असुरान् विशिनष्टि—रजस्तमस्कानिति । सर्वस्यैव कालाधीनत्वप्रसिद्धेर्भगवतः कथं तन्नियन्तृत्व-
मित्याशङ्कानिरासायाह—अज इति । जन्यानामेव कालाधीनत्वं, न त्वजस्य भगवत इति भावः । न चैवं पक्षपाते भगवतो वैषम्यादि-
दोषप्रसक्तिः स्वकृतमर्यादानुरूपत्वेन योग्यत्वात्, अत एव उरुः श्रवः कीर्तिर्यस्यान्यथा तन्न स्यादित्याशयेन भगवन्तं विशिनष्टि—
उरुश्रवा इति । त्वयाऽप्युत्तमाधिकारितयैवमेव निश्चेतव्यमिति सम्बोधनाशयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वमायागुणमाविश्येत्यनेन देवासुरादिष्वीश्वरानुप्रवेश उक्तः, परं तु यस्मिन् काले स तेष्वनुप्रविष्टः स्यात्तदेदानीमत्रा-
यमनुप्रविष्ट इति कथं विज्ञायते इत्यपेक्षायां तत्र प्रविष्टस्य विविच्य द्रष्टुमशक्यत्वेऽपि सम्यगुपायेन विवेचनीयत्वं कथयिष्यन्
समस्याप्यस्य निमित्तजभेदेन वैषम्ये दृष्टान्तमाह । ज्योतिरिति । काष्ठादिष्विति शेषः । काष्ठादिषु ज्योतिरादिः इव आभाति ।

सुरासुरादिषु प्रविष्टो भगवानिति शेषः । ज्योतिषि वक्रत्वाद्यभावेऽपि काष्ठगतकुटिलत्वेन ज्योतिषः कुटिलत्वं दृश्यते । जलस्य स्वतो विषमत्वाभावेऽपि क्षारभूमिष्टम्बादिरूपमात्रसंबन्धेन तस्मिन् क्षारत्वं मिष्टत्वं च दृश्यते । आकाशस्य महदल्पत्वाभावेऽपि घटमणि-कादियोगेन महत्त्वमल्पत्वं च दृश्यते तथा तस्य तत्त्वमिति भावः । ननु तर्हि तद्वदेव विवेकेन किं न प्रतीयते तत्राह । संघातात् सुरासुरादिदेहात् न विविच्यते पृथक् न प्रतीयते । तर्हि स एतेषु प्रविष्टः इति कुतो ज्ञायते तत्राह । आत्मस्थं तत्तज्जीवात्मस्थम् आत्मानं परमात्मानं कवयो निपुणाः मथित्वा इदं कार्यमनेन कर्तुं न शक्यमस्तथापि यदा जातं तदैतदनुप्रविष्टबलतो जातमिति कार्यदर्शनलिङ्गेन विचार्येत्यर्थः । अन्ततः स्वभावकालकर्मादिवादननिषेधेन विदन्ति जानन्ति । यथा मनीषिणः सूर्यकान्तस्य मणेरन्तः सूर्यप्रवेशाभावेऽश्मवत् किमपि कर्तुमशक्यत्वेऽपि सूर्यप्रवेशेन गिर्यादिदहनसमर्थत्वं चन्द्रकान्तस्यापि तथात्वेऽपि चन्द्रान्तःप्रवेशजात-जलेन गिर्यादेर्वहिदाहजतापशमनत्वं च जानन्ति तद्वदिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु तत्तदन्तःप्रवेशेन तस्यापि तत्तद्गुणपार-तन्त्र्यं किं न स्यात्तथात्वे चानीश्वरताऽऽपद्येत तत्राह । यदेति । एषः परः पुरुषो भगवान् यदा स्वमायया स्वसंकल्परूपज्ञानेन आत्मनो जीवस्य जात्यभिप्रायमेकवचनमात्मनामित्यर्थः । पुरः शरीराणि पृथक् सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छुः भवति, तदा रजो रजोगुणं सृजति प्रेरयति । ततः विचित्रासु नानाविधासु तासु पूर्णं रिरंसुः रन्तुमिच्छुः, रिरक्षिषुरित्यर्थः । सत्त्वं सृजति । ईश्वरः असौ, स एव परमेश्वर इत्यर्थः । शयिष्यमाणः संजिहीर्षुः यदा भवति, तदा तमस्तमोगुणम् ईरयति । अयं भावः । संकल्पमात्रेण गुणानां प्रेरकस्य तदन्तःस्थस्यापीश्वरस्य काष्ठस्थवह्नेः काष्ठदोषास्पर्शतत्पारतन्त्र्याभाववद्गुणपारन्त्यानीश्वरताऽभाव इति । एवं गुणप्रेरकतया तदीश्वरत्वेन गुणपारतन्त्र्याभावं प्रदर्श्य यदा सिसृक्षुरित्यादिनिर्देशान् प्रतीयमानं कालपारतन्त्र्यमपि वारयन् प्रधानपुरुषपारतन्त्र्य-मपि वारयति । कालमिति । हे नरदेव ईशः परमात्मा चरन्तं प्रवर्त्तमानम् आश्रयं व्याप्यतया स्वशरीरभूतं कालं सृजति । निमेष-काष्ठवस्थावन्तं करोतीत्यर्थः । एवं कालं सृष्ट्वा प्रधानपुम्भ्यां प्रधानपुरुषौ निमित्तीकृत्य ताभ्यामित्यर्थः । सत्त्यकृत, सच्चित्सृष्टिः त्यमचित्सृष्टिः तदुभयं करोतीति तथाभूतः भवति । सत्त्यशब्दयोश्चिदचित्सृष्ट्योर्विषये प्रयोगस्तदनुप्रविश्य सच्च त्यं चाभवदित्यादौ प्रसिद्धः तथा च सत्त्यशब्दयोस्तत्परत्वे श्रुतिः । ‘अथ यद्देव्यश्च तत् सन् अथ यद्देवाः प्राणाश्च तत्त्यं तदेकया वाचा समभिव्याह्रियते सत्त्यम्’ इति । अस्या अर्थः । देवादेवाधिष्ठितानीन्द्रियाणि तेभ्यः सकाशात्परस्तत्संसृष्टश्चेतनः सत्, देवाद्यचिद्यत्तत् त्यं, तदेत-दुभयं सत्त्यमित्येकया वाचा एकशब्देन समभिव्याह्रियते बोध्यते इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमीश्वरस्य तत्तत्कर्मपरिपाकानुगुणं गुणकालादिप्रेरकत्वं तदात्मत्वेन स्वप्रवेशपूर्वकमुक्तमीश्वराधीनः कालोऽपि देवादीनां तत्तत्कर्मपरिपाकानुगुणं वृद्ध्यादिहेतुरिति तत्तत्कर्मानुगुणं गुणकालादीन् प्रेरयत ईश्वरस्य न वैषम्यमित्युत्तरमुपसंहरति । य इति । हे राजन्, अतः कर्मानुगुण्येनेश्वरस्य गुणकालादिप्रेरकत्वादित्यर्थः । यः एषः गुणप्रेरक इत्यर्थः । कालः कालशरीरस्तत्प्रेरकश्चेत्यर्थः । ईशिता ईश्वरः सत्त्वं कर्मपरिपाका-यत्तकालकृतसत्त्वगुणोन्मेषप्रचुरं सुरानीकम् अपि, एधयति वर्द्धयति । इव शब्दोऽत्रावधारणे । सुरानीकस्यैव जयमावहतीत्यर्थः । अत इत्यत्राज इति पाठे ईश्वरविशेषणं तदा अत इति शेषतो बोध्यम् । तदानीम् उरुश्रवा महाकीर्त्तिः, स्वयं परमात्मा सुरप्रियः प्रतिपक्ष-क्षपणोद्युक्तत्वाद्देवानां प्रेमास्पदीभूतः सन्, तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकप्रतिपक्षरूपान्, रजस्तमस्कान् रजस्तमःप्रचुरान्, असुरान्, प्रमिणोति विनाशयति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वभूतसुहृदः समस्येश्वरस्य सुरासुरादिजयापजयहेतुत्वेऽपि तत्तत्कर्मानुगुण्या-द्वैषम्याभाव उक्तः । इदानीं तस्य सर्वभूतसुहृत्त्वे इतिहासं दर्शयन् भगवता न तदानीं तयोः सुरपक्षपातेन वधः कृतः किं तु ब्रह्मशापे-नासुरीं योनिं प्राप्तयोरनुग्रहार्थमिति वदति अत्रैवेति । अत्रैव तस्य सर्वभूतसुहृत्त्वे एव, यद्वा द्वेषादिरहितस्यापि तस्य दैत्यवधे एव हे राजन्, महाक्रतौ राजसूये प्रीत्या आदरेण, पृच्छते अजातशत्रवे युधिष्ठिराय सुरर्षिणा नारदेन, इतिहासः पूर्वम् उदाहृतः प्रस्तावितः भवति ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

जैसे व्यापक अग्नि काष्ठ आदि भिन्न-भिन्न आश्रयोंमें रहनेपर भी उनसे अलग नहीं जान पड़ती, परन्तु मन्थन करनेपर प्रकट हो जाती है—वैसे ही परमात्मा सभी शरीरोंमें रहते हैं, अलग नहीं जान पड़ते । परन्तु विचारशील पुरुष हृदयमन्थन करके—उनके अतिरिक्त सभी वस्तुओंका बाध करके अन्ततः अपने हृदयमें ही अन्तर्यामीरूपसे उन्हें प्राप्त कर लेते हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ जब परमेश्वर अपने लिये शरीरोंका निर्माण करना चाहते हैं, तब अपनी मायासे रजोगुणकी अलग सृष्टि करते हैं, जब वे विचित्र योनियोंमें रमण करना चाहते हैं तब सत्त्वगुणकी सृष्टि करते हैं और जब वे शयन करना चाहते हैं, तब तमोगुणको बढ़ा देते हैं ॥ १० ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! भगवान् सत्यसङ्कल्प हैं । वे ही जगत्की उत्पत्तिके निमित्तभूत प्रकृति और पुरुषके सहकारी एवं आश्रय-कालकी सृष्टि करते हैं । इसीलिये वे कालके अधीन नहीं काल ही उनके अधीन है । राजन् ! ये कालस्वरूप ईश्वर जब सत्त्वगुणकी वृद्धि करते हैं, तब सत्त्वमय देवताओंका बल बढ़ाते हैं और तभी वे परमयशस्वी देवप्रिय परमात्मा देवविरोधी रजोगुण एवं तमोगुणी दैत्योंका संहार करते हैं । वस्तुतः वे सम ही हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राजन् ! इसी विषयमें देवर्षि नारदने बड़े प्रेमसे एक इतिहास कहा था । यह उस समयकी बात है, जब राजसूय यज्ञमें तुम्हारे दादा युधिष्ठिरने उनसे इस सम्बन्धमें एक प्रश्न किया था ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ । वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
तत्रासीनं सुरऋषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ । पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच

अहो अत्यद्भुतं ह्येतदुर्लभैकान्तिनामपि । वासुदेवे परे तच्चे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १५ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने । भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १६ ॥
दमघोषसुतः पाप आरभ्य कलभाषणात् । सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्त्रश्च दुर्मतिः ॥ १७ ॥
शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् । श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १८ ॥
कथं तस्मिन् भगवति दुरवग्राहधामनि । पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरञ्जसा ॥ १९ ॥
एतद् भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना । ब्रूहेतद्भुततमं भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजा राजसूये महाक्रतौ भगवति वासुदेवे चेदिभूभुजः सायुज्यम् महाद्भुतम् दृष्ट्वा ॥ १३ ॥ * * पाण्डुसुतः राजा क्रतौ तत्र आसीनम् सुरऋषिम् विस्मितमनाः शृण्वताम् मुनीनाम् इदम् पप्रच्छ ॥ १४ ॥ * * अहो एकान्तिनाम् अपि दुर्लभा परे तच्चे वासुदेवे प्राप्तिः विद्विषः चैद्यस्य (भवति) एतत् हि अत्यद्भुतम् (अस्ति) ॥ १५ ॥ * * मुने वयम् सर्वे एव एतद् वेदितुम् इच्छामः भगवन्निन्दया द्विजैः वेनः तमसि पातितः ॥ १६ ॥ * * पापः दमघोषसुतः च दुर्मतिः दन्तवक्त्रः कलभाषणात् आरभ्य संप्रति गोविन्दे अमर्षी ॥ १७ ॥ * * यत् परम् अव्ययम् ब्रह्म (अस्ति) (तम्) विष्णुम् असकृत् शपतोः जिह्वायाम् श्वित्रः न जातः (च) अंधंतमः (तौ) न विविशतुः ॥ १८ ॥ * * तस्मिन् दुःखग्राहधामनि भगवति सर्वलोकानाम् पश्यताम् कथम् (तौ) लयम् ईयतुः ॥ १९ ॥ * * एतत् मे बुद्धिः वायुना दीपार्चिः इव भ्राम्यति एतत् अद्भुतम् भगवान् तत्र कारणम् ब्रूहि ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चेदिभूभुजः शिशुपालस्य ॥ १३-१४ ॥ * * एकान्तभक्तानामपि दुर्लभा प्राप्तिर्विद्विषो जातेत्येतदत्यद्भुतं हि ॥ १५ ॥ * * तस्य तु वेनवन्नरकपात एवोचित इत्याह । भगवन्निन्दयेति । तमसि नरके ॥ १६ ॥ * * दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषणाद्वाल्ये कोमलभाषणमारभ्य सम्प्रत्यधुनाऽप्यमर्षी क्रोधी मत्सरी वा ॥ १७ ॥ * * श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥ * * दुरवग्राहं दुष्प्रापं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन्नयं सायुज्यमीयतुर्जग्मतुः । अभूतस्यापि दन्तवक्त्रलयस्य तज्जातकप्रामाण्येन सिद्धवन्निर्देशः ॥ १९ ॥ * * एतद्भुततममत एतत्प्रति मे धीभ्राम्यति । भगवान्सर्वज्ञस्त्वं ब्रूहि ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सायुज्यमैक्यम् ॥ १३ ॥ * * तत्र क्रतौ ॥ १४ ॥ * * एक एवान्तः समयो निर्णय इति यावत् । तेषां ते एकान्तिनः भक्तिरेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत्कर्मादिकमिति निर्णयवन्तस्तेषामिति वा ॥ १५ ॥ * * तस्य चैद्यस्य । मुने इति । योगिनां सर्वं ज्ञानमस्तीति भावः ॥ १६ ॥ * * पाप इति । भगवन्निन्दकत्वादुक्तं वस्तुतस्तु पातीति पो विष्णुस्तमान्नोतीति पाप इति ॥ १७ ॥ * * यत्परं ब्रह्म तद्विष्णुं कृष्णम् ॥ १८ ॥ * * दन्तवक्त्रस्यापि भूतत्वेन निर्देशो मुनिगणवचनेन निश्चितत्वात् । लयं तात्कालिकलोकप्रतीत्या सायुज्यं किञ्चित्कालमेव सहयोगं सह युज्यत इति सयुक् तस्य भावः सायुज्यं ततः परं सामीप्यमीयतुः भाविनमपि दन्तवक्त्रलयं नारदमुखादेव श्रुत्वा तस्य जातप्रायत्वमननात् । यद्वा—तस्य जातकं जन्मपत्रादिप्रामाण्येन तन्निश्चितमेव ॥ १९ ॥ * * एतत्सायुज्यम् । तत्र सायुज्ये ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दृष्ट्वेति युग्मम् ॥ पाण्डुसुतो राजा युधिष्ठिरो महाक्रतौ राजसूये चेदिभूभुजः चेदिदेशराजस्य शिशुपालस्य भगवति वासुदेवे महाद्भुतं योगिजनातिदुर्लभं सायुज्यं दृष्ट्वा विस्मितमनाः सन् मुनिना शृण्वतां तत्रासीनं सुरऋषिं नारदं पप्रच्छ । “ऋत्यकः” इति सन्ध्यभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ * * अहो इति । एकान्तिनामेकस्मिन् भगवत्येवान्तः पर्यवसानं विद्यते येषां तेषां भक्तानामपि या दुर्लभा परे तच्चे वासुदेवे श्रीकृष्णे प्राप्तिः सायुज्यं सा अस्य विद्विषः चैद्यस्य शिशुपालस्य जातेत्येतत् हि यस्मादत्यद्भुतमत्याश्चर्यं जातम् ॥ १५ ॥ * * एतदिति ॥ हे मुने ! एतद्विद्विषोऽपि तत्प्राप्तौ कारणं सर्वं एव वेदितुमिच्छामः । यतः भगवन्निन्दया

वेनः द्विजैर्हि तमसि नरके पातितः अतः चैद्यस्यापि नरकपात एव योग्यः । अत्र वेनस्य नरकपातः ब्राह्मणशपेन मृतत्वात् निश्चितवत् कथितः । वस्तुतो “ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽत्यतरत्तमः ।” इत्यादिना नरकपाताभाव एव ॥ १६ ॥ ❀ ❀ दमघोषेति ॥ दमघोषसुतः शिशुपालः पापः पापीयान् अत एव कलभाषणात् बाल्ये मधुरभाषणमारभ्य सम्प्रत्यधुनापि गोविन्दे अमर्षी मत्सरी तथैव दुर्मतिर्दन्तवक्त्रोऽपि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शपतोरिति ॥ यदव्ययम् अपक्षयशून्यं परमं ब्रह्म तं विष्णुं श्रीकृष्णमसकृत् वारं वारं शपतोर्द्वयोर्जिह्वायां श्वेतकुष्ठो न जातो न तत्रान्धन्तमो नरकं तौ विविशतुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कथमिति ॥ दुरवग्राह्यं दुर्लभं धाम स्वरूपं स्थानं वा यस्य तस्मिन् भगवति अञ्जसा साक्षात् साधनाया-समन्तरेणैव वा सर्वलोकानां पश्यतां लयमीयतुः सायुज्यं प्रापतुः । अत्र भाविनोऽपि दन्तवक्त्रलयस्य तज्जातकप्रामाण्येन सिद्धवत् कृत्वा भूतनिर्देश इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतदिति ॥ यतः एतत् भगवति लयात्मकं फलमद्भुततमसंभावितं जातमत एतत्प्रति मे बुद्धिभ्राम्यति । वायुना यथा दीपस्यार्चिर्ज्वाला भ्राम्यति तद्वत् । अतः भगवान् सर्वज्ञस्त्वं तत्र कारणं ब्रूहि ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रश्नं तन्निमित्तञ्च विवृणोति—दृष्टेति । राजसूयाख्ये महाक्रतौ चेदिभूभुजः शिशुपालस्य भगवता छिन्नशिरसः वासुदेवे भगवति श्रीकृष्णे सायुज्यं संश्लेषं महाद्भुतं दृष्ट्वा विस्मितचित्तः पाण्डुसुतो राजा युधिष्ठिरः तत्र क्रतौ यज्ञसभायामासीनम् उपविष्टं देवर्षिं नारदं मुनीनां शृण्वतां सतामिदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ पृष्ठवान् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति षड्भिः, अहो एतद्भुतं तद्भुतत्वं हेतुः, एकान्तिनामनन्यप्रयोजनेन भगवन्तं भजतामपि दुर्लभम्, किं तत् ? परे तत्त्वे प्रकृतिपुरुषविलक्षणे-श्वरतत्त्वरूपे श्रीकृष्णे विद्विषः चैद्यस्य प्राप्तिरित्येतत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मुने नारद ! एतत्सर्वं वयं वेदितुमिच्छामः केनापि भावेन भगवन्तं स्मरतां तत्प्राप्तिर्भवत्येव किमत्र चित्रं, तत्राह—भगवन्निन्दयेति । वेनः पृथोः पिता भगवन्निन्दयैव निन्दामात्रेण हेतुना तमसि नरके द्विजैः ऋषिभिः पातितः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दमघोषसुतश्चैद्यस्तु कलभाषणात् बाल्यमधुरभाषणादारभ्य बाल्यादार-भ्येत्यर्थः । सम्प्रति एतत्कालपर्यन्तं गोविन्दे श्रीकृष्णे अमर्षी क्रोधी अतोऽयं नितरां पापात्मा तथा दन्तवक्त्रोपि दुरात्मा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अनयोः परब्रह्मभूतं निर्विकारं श्रीकृष्णमसकृच्छपतोः शिशुपालदन्तवक्त्रयोः जिह्वायां श्वेतकुष्ठो गो वापि न जातः नाप्येतावन्ध-तमो नरकमपि विविशतुः किन्तु भगवन्तमेव विविशतुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अतः सर्वलोकानां पश्यतां सतां दुरवग्राह्यधामनि दुरवगमज्योतिर्मयस्वरूपे भगवत्यञ्जसा अनायासेन तत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानमन्तरेणेत्यर्थः कथं लयमीयतुः ? भगवत्सायुज्यं कथं प्रापतु-रित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इतीर्थं वायुना दीपशिखेव मम बुद्धिभ्राम्यति, हे भगवन् ! एतन्महद्भुतमतोऽत्र कारणं ब्रूहीति ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एक एवान्तो निर्णयः येषामस्तीति भक्तिरेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत्कर्मादिकमिति निर्णयवतां विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्निषेव्य इति निश्चयवतां वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ श्रीहरिनिन्दनं सतां कर्णशूलयमानमप्येतच्छ्रोतुं तच्चित्रमित्याशयवानाह—भगवन्निन्दयेति ॥ १६-१७ ॥ ❀ ❀ श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दुरवग्राह्यं दुर्ज्ञेयं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्मिन् लयं सायुज्यलक्षणम् ; ननु, “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते” इति वचनात् श्वित्रो न जात इत्यादिवाक्यं कथं सङ्गच्छते ? भगवद्-द्वेषिणोऽपि बहुविधाः, तत्र केचिन्मरणानन्तरं पापफलं भुञ्जते, केचिदत्रैव, तत्कुतः ? इति चेन्न ॥ “नियमाद्भुज्यते पुंभिर्धर्माधर्मफलं मृतौ । कैश्चिदत्रापि भुज्येत तस्मान्नाधर्ममाचरेत् ॥” इतिवचनात् अनेन धर्मिणोपि व्याख्याताः धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमिति च अत्र कश्चिद्विशेषोपप्यस्ति जयविजययोः सात्त्विकत्वेन भक्तत्वेन हरेरतिप्रियत्वात्सनकादिशापादसुरजन्मन्यपि कचिद्भक्त्यलोपात् द्वेषफलभोक्तुरन्यत्वाच्च द्वेषस्य पापिष्टासुरत्वादन्तयोरुपचरितत्वाच्च अनेन स्वापराधनाशलक्षणानुग्रहापात्रत्वेन प्रतिज्ञातशपथत्वेन च हरेः सुरप्रियत्वं च विशदमभूदिति रहस्सम् ॥ १९-२१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दृष्टेति युग्मकम् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ एकां नितरां परमज्ञानिनां “एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते” इति पाप इत्यादिना तदुरुक्तिनिन्दनञ्च तदोपाधिकानुकरणमात्रमवलम्ब्येति ज्ञेयम् । दन्तवक्त्रस्यापि भूतत्वेन निर्देशो मुनिगणवचनेन निश्चितत्वात् ॥ १५-२१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकान्तिनां निष्परिग्रहाणामपि ॥ १५-१६ ॥ ❀ ❀ कलभाषणात् बाल्यकोमलभाषणमारभ्य यत् परं ब्रह्म तं विष्णुं कृष्णम् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ प्रत्युत लयं तात्कालिकलोकप्रतीत्या सायुज्यं किञ्चित् कालमेव सहयोगं सह युज्यते इति सयुक्तस्य भावः सायुज्यं ततः सारूप्यमीयतुः भाविनमपि दन्तवक्त्रलयं नारदमुखादेव श्रुत्वा तस्य जातप्रायत्वमननाभूत-

निर्देशः । पश्यतामित्यसम्भवे वस्तुनि प्रामाण्यसिद्धयर्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * एतत् फलं भ्राम्यति अत एव तदद्भुततमं ब्रूहि यतो भगवान् सर्वज्ञः नन्वेतत्पदवाच्यमेव, किं तत्राह तत्र लये कारणम् ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

चेदीनां देशविशेषाणां भूभुजः शिशुपालस्य भूपतेः ॥ १३-१४ ॥ * * परे तत्त्वे वासुदेवे श्रीकृष्णे एकान्तिनामपि दुर्लभा प्राप्तिः विद्विषो जातेत्यद्भुतमत्याश्चर्यम् ॥ १५-१६ ॥ * * कलं मधुरं भाषणं यस्मिन् तस्माद् बाल्याद् आरभ्य सम्प्रति अद्यापि गोविन्दे अमर्षी विद्वेषी ॥ १७ ॥ * * अव्ययं नित्यशरीरिणां परं ब्रह्म यत् ययोः शपतोः जिह्वायां श्वित्रः कुष्ठं न जातः अन्धन्तमो नरकं न विविशतुः ॥ १८ ॥ * * दुरवग्रहं दुर्ज्ञेयं धाम स्वरूपं तस्मिन् ॥ १९-२० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं यद्यपि लोकेऽपि स्वस्मिन्वेन यथेष्टाचरणोऽपि विषमोऽयमिति व्यवहाराभावात् नानास्वरूपेण यथेष्टं निग्रहानु-
ग्रहादिनानाविधक्रीडां कुर्वतोऽपि भगवतो विवेकिनां वैषम्यादिशङ्कैव नोदेति, तथापि यदि स्थूलदृष्टीनां तत्र वैषम्यादिशङ्का स्यात्तदा
सा तत्तत्कर्मवासनानुसारेण नानाविधफलं प्रयच्छतस्तस्य कथं वैषम्यादिप्रसक्तिरित्युत्तरेण निराकार्येति प्रदर्शयितुमितिहासमुप-
क्षिपति—अत्रेति । हे राजन्निति सम्बोधनं सावधानतार्थम् । अत्र द्वेषादिराहित्येन समस्यापि दैत्यवधो महाक्रतौ राजसूये पृच्छते
अजातशत्रवे युधिष्ठिराय सुरर्षिणा नारदेन प्रीत्या इतिहासः पूर्वमेवोदाहृतो वर्णितोऽस्तीत्यन्वयः । सुरर्षिणेति अजातशत्रवे इति
च पदद्वयेन वक्तृश्रोत्रोरुत्तमाधिकारित्वं सूचितम् । प्रीत्येत्यनेनान्यथाकथनं वारयति । महाक्रतावित्यनेनेतिहासस्य प्रसिद्धि-
द्योतिता ॥ १३ ॥ * * इतिहासप्रवृत्तिप्रसङ्गमाह—दृष्टेति । पाण्डुसुतो राजा युधिष्ठिरो महाक्रतौ राजसूये चेदिभूभुजः
चेदिदेशराजस्य शिशुपालस्य भगवति वासुदेवे महाद्भुतं योगिजनातिदुर्लभं सायुज्यं दृष्ट्वा तत्रासीनं सुरर्षिं पप्रच्छेत्युत्त-
रेणान्वयः ॥ १४ ॥ * * प्रश्ने हेतुमाह—विस्मितमना इति । सुरर्षिर्मिति सन्ध्यभावः ‘ऋत्यक’ इति सूत्रानुरोधेन । मुनीनां
श्रृण्वतामित्यनेन तेषु मध्ये नारदस्य भक्तिमार्गहस्यज्ञत्वेन श्रेष्ठत्वं सूचितम् ॥ १५ ॥ * * युधिष्ठिरप्रश्नमेव दर्शयति—अहो
इतिषड्भिः । अहो इत्यनेन स्वमनसोः स्वास्थ्यं दर्शयति । तत्र को हेतुरित्यपेक्षायां तमाह—एकान्तिनामिति । एकान्तिनामेकस्मिन्
भगवत्येवान्तःपर्यवासनं येषां लौकिकवैदिकफलमुपेक्ष्य भगवद्भजनपराणां तेषामपि या दुर्लभा वासुदेवे श्रीवासुदेवनन्दने श्रीकृष्णे प्राप्तिः
सायुज्यं सा अस्य विद्विषः चैद्यस्य शिशुपालस्य जातेत्येतन् हि यस्मादत्यद्भुतमत्याश्चर्यं जातमित्यन्वयः । कथं कृष्णप्राप्तिर्दुर्लभेति शङ्का-
निरासाय तं विशनष्टि—परे तत्त्वे इति ॥ १६ ॥ * * एतत् विद्विषोऽपि तत्प्राप्तौ कारणं वयं सर्वे एव वेदितुमिच्छामः । इत्यनेन
न केवलं ममैवात्र सन्देहः, किन्तु सर्वेषामेवात्रत्यानामिति सूचितम् । अस्मद्विचारे तु भगवद्द्वेषित्वाद्भवेनवत्तस्य नरकपात एवोचित
इत्याशयेनाह—भगवन्निन्दयेति । तमसि नरके न च पातित इति कथं भूतनिर्देशः ? ‘यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवन्नविप्लुष्टपौरुषभगं
निरये पतन्तम् ॥ त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे’ इत्यत्र द्वितीयस्कन्धे पतन्तमिति वर्त्तमाननिर्देशेन निरयपतनाभावनिश्चयादिति
शङ्कनीयम् । न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥ नारकाश्चानुगृह्णन्ति’ इति वाक्यानुसारेण ब्राह्मणशापेन मृतस्य निरयपाता-
वश्यम्भावनिश्चयाद्भूतनिर्देशः । पतनाभावस्तु भगवतः पुत्रत्वप्राप्तिनिमित्तेन ‘त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे’ । ‘पुत्रेण जयते
लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ॥ ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽन्यतरत्तमः’ इत्यादिना तथानिश्चयादतो न विरोधः ॥ १७ ॥ * *
कदाचिद्भगवति द्वेषे उत्पन्नेऽपि पुनस्तदनुवृत्त्या तदोषनिवृत्त्या तत्कृपयैतत्सम्भवेदपि परन्तु तदपि नास्तीदानीमपि द्वेषानुवृत्तेरित्याह ।
दमघोषसुतः शिशुपालः पापः पापीयान् अत एव दुर्मतिः अत एव कलभाषणान् बाल्ये मधुरभाषणमारभ्य सम्प्रत्यधुनापि गोविन्दे
अमर्षी मत्सरी तथैव दन्तवक्रोऽपीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * ‘निन्दा भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः
सोऽपि यात्यधः सुकृताच्चयुतः’ इत्यादिवाक्यमर्यादया यदाऽन्यकृतनिन्दाश्रवणमात्रेणैव श्रोतुरपि नरकपातावश्यम्भावः, तदा किं
वक्तव्यं साक्षाद्भगवन्निन्दकस्य नरकपातो भवतीति । किञ्च ‘अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्रुते’ इति वचनात् । ‘ब्रह्महत्यासहस्रस्य
पापं शाम्येत्कथञ्चन ॥ न पुनस्त्वय्यवज्ञाते कल्पकोटिशतैरपि’ इत्यादिवाक्यमर्यादया भगवन्निन्दाया अत्युत्कटपापजनकत्वाच्च
तन्निन्दकस्य तत्फलस्यात्रैवावश्यकत्वम् । तत्तूभयमपि शिशुपालदन्तवक्रयोर्न जातमित्यतिचित्रमित्यभिप्रायेणाह—शपतोरिति । यदव्ययं
अपक्षयशून्यं परमं ब्रह्म तं विष्णुं श्रीकृष्णमसकृत् वारंवारं शपतोर्द्वयोजिह्वायां श्वित्रः श्वेतकुष्ठो न जातो न तत्रान्धं तमो नरकं तौ
विविशतुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * कथमेतयोस्ततो विपरीतमितिदुर्लभं फलं जातमित्याह—दुरवग्रहं दुर्लभं धाम स्वरूपं स्थानं
वा यस्य तस्मिन् भगवति अञ्जसा साक्षात्साधनासमन्तरेणैव वा लयमीयतुः सायुज्यं प्रापतुरित्यन्वयः । नात्र कश्चित्सन्देहः सर्वप्रत्य-
क्षत्वादित्याह—सर्वलोकानां पश्यतामिति । अत्र भाविनोपि दन्तवक्रत्रलयस्य तज्जातकप्रामाण्येन सिद्धवत् कृत्वा भूतत्वनिर्देश
इति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

युधिष्ठिरप्रश्नं तन्निमित्तं च विवृणोति दृष्ट्वेति । राजा युधिष्ठिरः, राजसूये राजसूयाख्ये महाक्रतौ, महाद्भुतं महाश्रयं चेदिभूभुजः द्वेषिणोऽपि शिशुपालस्य, वासुदेवे भगवति, सायुज्यं संश्लेषं दृष्ट्वा ॥ १३ ॥ * * तत्रेति । विस्मितमना विस्म-
तचित्तः । पाण्डुसुतः राजा युधिष्ठिरः । तत्र क्रतौ यज्ञसभायामित्यर्थः । आसीनमुपविष्टं सुरऋषिं नारदं, संध्यभाव आर्षः । मुनीनां
शृण्वतां सताम्, इदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ इत्युभयोः सम्बन्धः ॥ १४ ॥ * * तदेवाहाहो इतिषड्भिः अहो इति । अहो एतत्
अत्यद्भुतम् हि । किं तत् एकान्तिनामनन्यप्रयोजनेन भगवन्तं भजतामपि, दुर्लभापरे तत्त्वे वासुदेवे प्रकृतिपुरुषविलक्षणे,
ईश्वरतत्त्वे श्रीकृष्णे इत्यर्थः । विद्विषः चैद्यस्य या प्राप्तिः जाता इत्येतत् ॥ १५ ॥ * * एतदिति हे मुने नारद, एतत् वयं
सर्वे वेदितुम् इच्छामः एव । ननु केनापि भावेन भगवन्तं स्मरतां तत्प्राप्तिर्जायते एव किमत्र चित्रं तत्राह । वेनः पृथोः पिता भगव-
न्निन्दया भगवतो निन्दामात्रेण हेतुनैव, द्विजैः तमसि नरके पातितः । वेनवदेव तस्य शिशुपालस्य तु नरकपात एव उचित इति
भावः ॥ १६ ॥ * * दमघोषसुत इति । पापः केवलं पापरूपः दमघोषसुतश्चैद्यस्तु कलभाषणात् काकलीकोमलभाषणात्,
आरभ्य संप्रत्येतत्कालपर्यन्तं, गोविन्दे श्रीकृष्णे, अमर्षी क्रोधी मत्सरी वा भवति । दन्तवक्त्रश्चापि दुर्मतिः तद्वदेव दुरात्मा
भवति ॥ १७ ॥ * * शपतोरिति । यन् परम् अव्ययं निर्विकारं ब्रह्म विष्णुं तं श्रीकृष्णम् असकृद्भारंवारं शपतोर्निन्दतोरनयोः
शिशुपालदन्तवक्त्रयोः जिह्वायां श्वित्रः श्वेतकुष्ठोऽपि न जातः । एतौ अन्धं तमो नरकमपि न विविशतुः । अनयोरेतद्द्वयमव-
श्यमेवार्हमिति भावः ॥ १८ ॥ * * कथमिति । प्रत्युत सर्वलोकानां पश्यतां सतां दुरवग्राह्यं दुर्ज्ञेयं धाम स्वरूपं यस्य
तस्मिन्, तस्मिन् भगवति अञ्जसा अनायासेन तत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानतन्तरेणेत्यर्थः । कथं लयम् ईयतुः भगवत्सायुज्यं कथं प्रापतुरि-
त्यर्थः । इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ १९ ॥ * * एतदिति । एतन् अद्भुततमम् अत एव एतदेतस्मिन्नर्थे, वायुना दीपार्चिः इव,
पवनेन दीपशिखा यथा तथेत्यर्थः । मे मम, बुद्धिः भ्राम्यति । अतः, हे भगवन् तत्र कारणं ब्रूहि वग्धि । पाठान्तरे भगवान्
सर्वज्ञस्त्वं ब्रूहीति ॥ २० ॥

भाषानुवादः

उस महान् राजसूय यज्ञमें राजा युधिष्ठिरने अपने आँखोंके सामने बड़ी आश्चर्यजनक घटना देखी कि चेदिराज
शिशुपाल सबके देखते-देखते भगवान् श्रीकृष्णमें समा गया ॥ १३ ॥ * * वहीं देवर्षि नारद भी बैठे हुए थे । इस घटनासे
आश्चर्यचकित होकर राजा युधिष्ठिरने बड़े-बड़े मुनियोंसे भरी हुई सभामें, उस यज्ञमण्डपमें ही देवर्षि नारदसे यह प्रश्न
किया ॥ १३ ॥ * * युधिष्ठिरने पूछा—अहो ! यह तो बड़ी विचित्र बात है । परम तत्त्व भगवान् श्रीकृष्णमें समा जाना
तो बड़े-बड़े अनन्य भक्तोंके लिये भी दुर्लभ है; फिर भगवान्से द्वेष करनेवाले शिशुपालको यह गति कैसे मिली ? ॥ १५ ॥ * *
नारदजी ! इसका रहस्य हम सभी जानना चाहते हैं । पूर्वकालमें भगवान्की निन्दा करनेके कारण ऋषियोंने राजा वेनको
नरकमें डाल दिया था ॥ १६ ॥ * * यह दमघोषका लड़का पापात्मा शिशुपाल और दुर्बुद्धि दन्तवक्त्र—दोनों ही जबसे
तुतलाकर बोलने लगे थे तबसे अबतक भगवान्से द्वेष ही करते रहे हैं ॥ १७ ॥ * * अविनाशी परब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णको
ये पानी पी-पीकर गाली देते रहे हैं । परन्तु इसके फलस्वरूप न तो इनकी जीभमें कोढ़ ही हुआ और न इन्हें घोर अन्धकारमय
नरककी ही प्राप्ति हुई ॥ १८ ॥ * * प्रत्युत जिन भगवान्की प्राप्ति अत्यन्त कठिन है, उन्हींमें ये दोनों सबके देखते-देखते
अनायास ही लीन हो गये—इसका क्या कारण है ? ॥ १९ ॥ * * हवाके झोंकेसे लड़खड़ाती हुई दीपककी लौके समान
मेरी बुद्धि इस विषयमें बहुत आगा पीछा कर रही है । आप सर्वज्ञ हैं, अतः इस अद्भुत घटनाका रहस्य समझाइये ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच

राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः । तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः ॥ २१ ॥

नारद उवाच

निन्दनस्तत्रसत्कारन्यकारार्थं कलेवरम् । प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा । वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव ॥ २३ ॥

यन्निबद्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात्प्राणिनां वधः । तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ।

परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राज्ञः तत् वचः आकर्ण्य प्रीतः भगवान् नारदः ऋषिः तत्सदः शृण्वन्त्याः तम् आभाष्य कथाः प्राह ॥ २१ ॥ * * राजन् निन्दनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम् प्रधानपरयोः अविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥ * * पार्थिव यथा इह भूतानाम् तदभिमानेन मम अहम् इति वैषम्यम् दण्डपारुष्ययोः हिंसा ॥ २३ ॥ * * यन्निबद्धः अयम् अभिमानः तद्वधात् प्राणिनाम् वधः तथा यस्य अखिलात्मनः कैवल्यात् अभिमानः न परस्य दमकर्तुः अस्य हि हिंसा केन कल्प्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आभाष्य सम्बोध्य सीदन्ति निषीदन्यस्यामिति सद् सभा तस्याः सदः सदसः शृण्वन्त्याः सत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * अहो भगवन्निन्दकस्य नरकपातेन भाव्यमिति वदतस्तव कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽपि सुरापानादिवन्निषिद्धनिन्द्याचरणाद्वा तत्र तावदेहाभिमानकृतनिन्दादिनिमित्तत्वात्पीडादीनां भगवत्तत्र तदभावान्न पीडाशंकास्तीत्याह । निन्दनेति सार्द्धंस्त्रिभिः । निन्दनं दोषकीर्तनम् । न्यक्कारस्तिरस्कारः । निन्दास्तुत्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कल्पितं रचितम् ॥ २२ ॥ * * तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं हिंसादिकं च भवति तथा न यस्येत्युत्तरेणान्वयः । दण्डस्ताडनं पारुष्यं निन्दा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति ॥ २३ ॥ * * यस्मिन्निबद्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्वधश्च यथा तथा यस्याभिमानो नास्ति अतोऽस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन हेतुना कल्प्यते न केनापीति । अभिमानाभावे हेतुः । कैवल्यादद्वितीयत्वेनाभिमानव्याभावात् । वैषम्याभावे हेतुः । अखिलात्मनः सर्वात्मनः इति । तर्हि किमिति हन्ति दैत्यास्तत्राह । परस्य दमकर्तुः हितार्थं दण्डं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र बादरायणस्य सर्वज्ञत्वात्तदात्मजोपि तादृश एवेत्यभिप्रेत्याह—बादरायणिरिति । आभाष्य राजन्निति सम्बोध्य ॥ २१ ॥ * * अत्राक्षिपति—अहो इत्यादिना । तदभावेऽपि पीडाकरत्वाभावेऽपि । तत्र पक्षद्वयेपि ॥ २२ ॥ * * तदभिमानेन देहाभिमानेन । मामयं निन्दति स्तौतीत्यादिभिर्यथा दुःखसुखे भवतस्तथैव मामयं हिनस्तीति हिंसापि भवति कस्मिंस्सति दण्डताडनं पारुष्यं त्वामहं घातयिष्यामीति भर्त्सनं तयोः सतोः एवं च भूतानामिह संसारे वैषम्यं सिद्धं ममैते शत्रवो ममैते बन्धवश्च अहमेतान् हन्मि एतान्पालयामि चेत्यादिप्रकारकम् । पार्थिवेति । यथा पृथिव्यां राज्ञः “ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः” इत्युक्तेरभिमानस्तथाऽज्ञजीवस्यापीति भावः ॥ २३ ॥ * * यथाऽज्ञानिनां वधो देहाभिमानात्तथा यस्य कृष्णस्याभिमानः प्राकृतो नास्ति । अत्राशयमाह—यथा सर्वजीवानामनात्मा देह आत्मा जीवश्चेत्युभयं भवति तथा यदि कृष्णस्यापि स्यात्तदा कृष्णस्य जीवानामिवाविद्यकोऽभिमानोऽभविष्यदेव कृष्णस्य तु देहस्तदभिन्नः परमात्मैव तस्मिन्स्वरूपभूते कृष्णोऽहमित्यभिमानोऽपि तन्मय एव । अखिलात्मन इति । तदंशस्यान्तर्यामिणोऽप्यस्वरूपभूते जीवे जीवदेहे चाभिमानो नास्तीति भावः । अत एव परस्य मायिकवस्तुजीवेभ्यो भिन्नस्यातस्तेष्वस्वरूपभूतेष्वभिमानाभावात् । कस्तस्य द्वेष्यः को वा द्वेष्टा परमात्मभूते देहे यस्तस्याभिमानः परमात्मैवाहमित्यात्मकस्तेन स कं वा द्वेष्टुं परमात्मानं जानन् तं वा को द्वेष्टुं तर्हि किमिति स्वद्वेषिणः शिशुपालादीन्दिनस्ति तत्राह—दमकर्तुः । इत्यर्थ इति । तस्य पूर्वमुहत्त्वात्तद्वितायैव तदण्ड इति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

राज्ञ इति । भगवान् सर्वज्ञो नारदर्षिः राज्ञो युधिष्ठिरस्य तत् माहात्म्योद्बोधकत्वेन तत्कथाप्रवृत्त्यङ्गभूतं प्रश्नात्मकं वच आकर्ण्य श्रुत्वा तुष्टः सन् तं राजानमाभाष्य सम्बोध्य सीदन्ति निषीदन्यस्यामिति सद् तस्याः सदः सभायाः शृण्वन्त्याः सत्याः । नुमार्षः । कथाः प्राह स्म ॥ २१ ॥ * * ननु भगवन्निन्दकस्य नरकपातं कथयतस्तव कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा निन्दकस्य पापोक्त्या वा तत्र न तावत् भगवत् पीडाऽस्ति पीडाया देहाभिमानहेतुकत्वाद्भगवत्तत्र देहाभिमानाभावादित्याह—निन्दनेति । हे राजन् ! निन्दनं दोषकीर्तनं न्यक्कारस्तिरस्कारः तत्र निन्दनन्यक्काराभ्यां दुःखं स्तवसत्काराभ्यां सुखं तथा च निन्दनस्तवाद्यर्थं निन्दास्तुत्यादिना सुखदुःखसाक्षात्कारार्थं जीवानां कलेवरं प्रधानपरयोः प्रकृतिपुरुषयोः अविवेकेन परस्पराध्यासेन कल्पितं रचितम् ॥ २२ ॥ हिंसेति सार्द्धम् । हे पार्थिव ! यथा तदभिमानेन प्रकृतिपुरुषयोरैक्याध्यासेन भूतानाम् इह देहादौ ममाहमिति वैषम्यं भ्रमः भवति । तथा च तेन वैषम्येण दण्डस्ताडनं पारुष्यं निन्दा तयोः सतोः हिंसा पीडा च भवति । अयमहं ममात्मकोऽभिमानो यन्निबद्धः यस्मिन् देहे निबद्धस्तस्य देहस्य वधादेव प्राणिनां वध इति व्यवहियते । यद्वा । तदभिमानेन देहाभिमानेन सुखदुःखे इव हिंसापि भवति तयोः सतोः दण्डपारुष्ययोस्ताडनतर्जनयोः एवं भूतानामिह संसारे मम अहमिति वैषम्यं भवति । शेषं प्राग्वत् ॥ २३ ॥ * * तथेति । देहादावात्माभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तथा हिंसादिकं च भवति अखिलात्मनः परस्य दमकर्तुर्धर्मादिमर्यादामनुसृत्य दैत्यादिषु दण्डं विधातुः यस्य श्रीकृष्णस्य कैवल्यात् अद्वितीयत्वाद्धेतोः तथा

जीववत् देहादावभिमानो नास्ति तस्यास्य हिंसा पीडादिकं केन हेतुना कल्प्यते । तत्कारणाध्यासाभावादित्यर्थः । अखिलात्मत्वाच्च वैषम्यमद्वितीयत्वादभिमानन्त्याभावः । तेन चाभिमानभावः ततः हिंसाद्यभावः दैत्यादिदण्डनमपि धर्ममर्यादामनुसृत्य तेषां हितार्थमेवेति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्थमापृष्टो नारदः प्राहेत्याह मुनिः—राज्ञ इति । राज्ञो युधिष्ठिरस्य तत्प्रश्नरूपं वचः श्रुत्वा भगवान्नारदस्तुष्टः समीचीन-
प्रश्नेन हृष्टः सदसः सभायाः शृण्वन्त्याः सत्यास्तं युधिष्ठिरमाभाष्य स्ववचःश्रवणाभिमुखं कृत्वा प्रश्नपरिहाररूपां कथां प्राह ॥ २१ ॥
* * * तामेवाह—निन्दनमित्यादिना दशभिरध्यायैः । अस्य प्रश्नस्य मुख्यमुत्तरं वक्तुं तावत्संसारिचेतनानामिवेश्वरस्य
देहात्माभिमानप्रयुक्तस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वं नास्तीति चैद्यस्य मुक्तिं ददाविति कश्चित्परिहारमाह—निन्दनेति, हे राजन् ! निन्दनं
दोषकथनं स्तवो गुणकथनं सत्कारश्चन्दनलेपादिः न्यक्कारः पांसुक्षेपणादिरेषामर्थो विषयः कलेवरं प्रधानशब्दो देहावस्थप्रधानवचनः
परशब्दो देहात्परजीववचनः तयोरविवेकेन परस्परविलक्षणत्वविषयकज्ञानाभावेन देहात्माभिमानेनेति यावत् तेनाविवेकेन हेतुना
कल्पितं कलेवरस्य निन्दनादिविषयत्वमविवेककृतं, न तु स्वतो जडत्वात्, न हि काष्ठं चन्दनलेपादिरूपसत्कारादिकं मन्यते
इति तावन्निर्विवादमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * * एवं स्थिते हे पार्थिव ! यथेह संसारे भूतानां देहात्माभिमानिनां देवमनुष्यादीन्
ममाहमिति वैषम्यं ममेयं निन्दा निन्दितोऽहमित्यभिमानरूपवैषम्यं तदभिमानेन ममेयं निन्देत्यभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्निमित्तयो-
र्हिंसा च स्यात् दण्डः ताडनं पारुष्यं निन्दनं परेण दण्डपारुष्ययोः कृतयोः सतोस्तत्प्रयुक्तो ममेयं निन्दा निन्दितोऽहं ममायं दण्डो
दण्डितोऽहमित्येवंरूपो नानाविधोऽभिमानस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दादिकारिषु हिंसाचरणं च यथा लोकानां दृश्यते न तथा यस्येत्युत्तरेणा-
न्वयः । देहविषयमपि दण्डपारुष्यादिकं परकृतं देहात्माभिमानेनात्मगतं मत्वा तदभिमानेन परेषु हिंसा स्यादित्यनेन यथा हिंसा-
कारिषु दण्डपारुष्यादिकं देहगतमेव न त्वात्मगतम्, देहात्मनोरविवेकेन त्वात्मगतं न मन्यते तथा हिंस्यमानेष्वपि हिंसा च
देहगतैव न त्वात्मगता, देहात्माभिमानात्तु हिंसितोऽहमित्यभिमान इति सूचितम् ॥ २३ ॥ * * * तदेव स्पष्टमाह—यन्निबन्ध
इति । अयमभिमानो दण्डितानां च लोकानां यथा दण्डितोऽहं निन्दितोऽहमित्यभिमानः यन्निबन्धो यद्वेतुको देहहेतुक इत्यर्थः ।
देहात्माभिमानस्य देहहेतुकत्वाद्देहात्माभिमानहेतुको दण्डितोऽहमित्यभिमानो देहहेतुक एवेत्यभिप्रायेण यन्निबन्धोऽभिमानोऽय-
मित्युक्तम्, एवं तद्वधाद्व्यमानेषु तस्य देहस्य वधादेव प्राणिनां देहात्माभिमानिनां वधः देहगत एव वधः न त्वात्मगतो देहात्माभि-
मानात्तु हतोऽहमित्यभिमान इत्यर्थः । एवं संसारिणां निन्दनादिकं सर्वं देहात्माभिमानकृतमित्युक्तम् । अथोक्तार्थविषयमीश्वरे
दर्शयति—तथेति । यथा संसारिणां देहात्माभिमानस्तन्मूलको निन्दितोऽहमित्याद्यभिमानश्च यस्येश्वरस्य नास्ति तस्यास्य अभिमान-
प्रयुक्ता परेषु हिंसा केन हेतुनावकल्प्यते इत्यन्वयः, अभिमानाभावे हेतुः—अखिलात्मन इति, सकलजगदात्मत्वादभिमानो
नास्तीत्यर्थः । न त्वात्मत्वेपि तस्य जीववदभिमानः स्यादेव तत्राह—कैवल्यादिति । निरस्तनिखिलदोषत्वादित्यर्थः “अनृतेन हि
प्रत्यूढा” इति श्रुत्युक्तरीत्या जीवानामनादिपुण्यपापात्मककर्ममूलको हि देहात्माभिमानः तस्य तु परमपुरुषस्य सर्वान्तरात्मनो
निरस्तनिखिलकर्मवश्यत्वादिदोषत्वादभिमानाभाव इति भावः । निन्दितोऽहमित्याद्यभिमान एव नास्ति किं पुनस्तत्प्रयुक्तं परेषु
निन्दकेषु हिंसादिकरणं नास्तीत्याह—हिंसेति, अस्य निन्दनादिना प्रयुक्ताभिमानरहितस्य हिंसा निन्दककर्मिका केन हेतुना कल्प्यते
हिंसाहेतोरभिमानस्याभावाद्धेत्वन्तरस्यादर्शनात्सा नास्त्येवेत्यर्थः । ननु, कथमुच्यतेऽभिमानस्तत्प्रयुक्ता हिंसा च तस्य नास्तीति,
यतोऽस्मादिसमक्षमेव निन्दकं चैवं हतवानित्याशङ्कं निराकुर्वन्नीश्वरं विशिनष्टि—परस्य दमकर्तुर्हीति । परस्य निन्दकादेर्दमकर्तुः
शिक्षाकर्तुः परस्य हितार्थमेव दण्डं कुर्वत इत्यर्थः । शिक्षया परस्मै हितचरणं च चैद्यस्य हीनामासुरीं योनिं परिहार्यं निरतिशय-
पुरुषार्थस्वरूपस्वप्रापणेनैदानीमेवास्मादिभिरपरोक्षं दृष्टमिति भावः । एवं देहात्माभिमानाभावात्परमपुरुषस्य संसारिणामिव
स्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वराहित्यमुक्तम्, एवञ्च निरभिमानित्वाच्चैद्यस्य मुक्तिं ददौ इति कश्चित्परिहारः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देहाद्यभिमानवतः स्तवनिन्दनादिना मनःखेदहर्षादिसम्भवेन क्रोधादिकं स्याद्धरेस्तदभावाज्जिदनादिनावशेषानुदयात्
स्वतो नित्यतृप्तत्वेन परप्राप्यप्रयोजनाभावात् तत्तद्योग्यतानुसारेण तत्तत्फलदातृत्वं युक्तमित्यादिकं वक्तुमुपक्रमते—निन्दनेति । निन्दनं
दोषसंकीर्तनं स्तवः स्तुतिर्गुणलक्षणा सत्कारः कायिकपूजा न्यक्कारः कायिकावज्ञा तेषां निन्दनादीनामर्थं विषयभूतं कलेवरं
प्रधानपरयोः प्रधानाद्देहेन्द्रियाद्यात्मकात्परस्य जीवस्याविवेकेनाभेदेन कल्पितं स्वतश्चिदानन्दस्य प्रकृतेरनात्मनो भेदा-
ग्रहादिदं जडशरीरं कल्पमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * * ततः किं फलतीति तत्राह—हिंसेति । तदभिमानेन देहाभिमानेन भूतानाम-
विवेकज्ञानिना ममाहमितिह देहे हिंसा ताडनादिलक्षणा दण्डपारुष्ययोर्निमित्तयोर्वैषम्यं विषमावस्था फलतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * *
ततश्च किं तत्राह—यन्निबन्ध इति । ममाहमित्यभिमानो यन्निबन्धः यस्मिन् देहे निबद्धः तद्वधात्तस्य देहस्य वधाद्विषादिलक्षणात्
प्राणिनां चेतनानां वध इत्युपचारः इति यत्तस्मान्निन्दनादिकं देहस्यैव फलति, नात्मनः; तस्य निष्फलमित्याशयः यथा, जीवस्य
ममाहमिति देहाभिमानादनर्थपरम्परा तथा हरेरपि देहस्थत्वाविशेषात्साम्यात्किं नेत्याह—तथेति, अखिलात्मनोऽखण्डस्वामिनो यस्य
न तथा जीववद्देहाभिमानो नास्ति कुतः ? कैवल्यात् देहाद्यभावादेव ननु, प्रकृत्यात्मकस्य देहस्याभावो हेतुः क्रियते सच्चिदानन्दा-

त्मकदेहस्य वेत्येतयोरिदमेवोत्तरं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृतवैकृतमिश्रविरहितसच्चिदानन्दात्मकदेहसद्भावात् स देहः सुखमन्धश्रेत्यादेः ॥ अस्य प्रत्ययात्मनः इदमेषा हिंसा केन निमित्तेनास्तीति कल्प्यते निमित्ताभावान्नैमित्तिकाभाव इत्यर्थः । अन्यस्मिन् हिंसादिकर्तारि सति हरेर्हिंसादिकमस्तीति कल्पयितुं शक्यते स च नास्तीत्याशयेनोक्तम् अकर्तुरिति, तस्यान्यः कर्ता न विद्यत इत्यकर्ता तस्य हिंशन्वेन यद्यस्यायुधादिना प्रहर्ता दृश्यते तत्फलं छेदादिकन्नास्तीत्याह “अच्छेद्योयमदाह्योयम्” इत्यादेः । तत्सर्वं कथमित्यत उक्तं परस्येति, लोकविलक्षणस्य तर्ह्ययं शून्यकल्प इत्यस्यापीदमुत्तरं परस्य ब्रह्मणः “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति श्रुतेः । इदं हिंसेति लिङ्गव्यत्ययो हिंसायाः कुत्सितत्वद्योतनाय “व्यत्ययोऽतिशयकुत्सनभेदेषु” इतिसूत्राज्जायते हरौ हिंसाशङ्का कुत्सितेत्यर्थः । “नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपरम् हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादेश्च ॥ २४ ॥

जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रोत्तरं श्रीनारद उवाच—निन्दन इति । तत्र विमूढैर्जनैर्निन्दादिकं प्राकृतान् तमआदिगुणानुद्दिश्यैव प्रवर्त्यते । ततः प्रकृतिपर्यन्ताश्रयस्य तत्कृतनिन्दादेः अप्राकृतगुणविग्रहादौ तस्मिन् प्रवृत्तिर्नास्त्येव न च जीववत् प्रकृतिपर्यन्ते वस्तुजाते भगवद्भिमानोऽस्ति । ततश्च तेन तस्य पीडा नास्त्येवेति भगवत्तन्निन्दाद्यस्पर्शतया सिद्धान्तश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥ * * ततश्च हिंसेति सार्द्धयुग्मकम् । इह प्राकृते लोके यथा तत्कलेवराभिमानेन न तथेति कैवल्यात् “देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्” इति कैवल्यादिप्राप्तशुद्धत्वात् तादृशनिन्दाद्यगम्यशुद्धसच्चिदानन्दविग्रहादित्यर्थः तस्य तदगम्यत्वञ्च । “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति श्रीभगवद्गीतादिभ्यः तादृशवैलक्षण्ये हेतुः, अखिलानामात्मभूतस्य, तत्र हेतुः परस्य प्रकृतिवैभवासङ्गरहितस्य हिंसायाम् अविषयत्वे हेत्वन्तरम् । दमकर्तुः परमाश्रयानन्तशक्तित्वात् सर्वेषामेव शिक्षाकर्तुरिति ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सीदन्ति निषीदन्त्युपविशन्त्यस्यामिति सत् सभा तस्याः शृण्वन्त्याः तस्यां कथाः शृण्वन्त्यामित्यर्थः । आभाष्य हे राजन् ! अवधेहीति सम्बोध्य ॥ २१ ॥ * * शिशुपालकृतनिन्दादिकं न भगवत्पीडाकरमिति वक्तुं प्रथमं निन्दास्तुत्यादिकं ज्ञानिनां न दुःखसुखदं किन्तु देहाभिमानिनामेवेत्याह—निन्दनस्तवौ वाचिकौ दोषगुणौ सत्कारान्यकारौ कायिकौ मानसौ च सम्माननासम्मानने तदर्थं तत्सिद्धयर्थं प्रकृतिपुरुषयोरविवेकेन आत्मानात्मविवेकाभावेन कल्पितं विरचितम् ॥ २२ ॥ * * तदभिमानेन देहाभिमानेन मामयं निन्दति स्तौतीत्यादिभिर्थेया दुःखसुखे भवतस्तथैव मामयं हिनस्तीति हिंसापि भवति कस्मिन् सति दण्डस्ताडनं पारुष्यं त्वामहङ्गातयिष्यामीति तज्जनं तयोः सतोः एवञ्च भूतानामिह संसारे वैषम्यं सिद्धं ममैते शत्रवो ममैते बन्धवश्च अहमेतान् हन्मि एतान् पालयामि चेति प्रकारकम् ॥ २३ ॥ * * यस्मिन्निबद्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्वधश्च यथा अज्ञानिनां तथा यस्य कृष्णस्याभिमानः प्राकृतो नास्ति अस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन कल्प्यते न केनापीत्यर्थः । अभिमानाभावे हेतुः, कैवल्यात् केवलपरमात्मत्वात् अयं भावः । यथा सर्वजीवानां अनात्मा देह आत्मा जीवश्चेत्युभयं वर्तते । तथा यदि कृष्णस्याप्यस्यास्यत् तदा कृष्णस्यापि जीवानामिव आविचकोऽभिमानोऽभविष्यदेव । कृष्णस्य तु देहस्तदभिन्नः परमात्मैव तस्मिन् स्वरूपभूते कृष्णोहमित्यभिमानोपि तन्मय एव अखिलात्मन इति तदंशस्यान्तर्यामिणोऽप्यस्वरूपभूते जीवे जीवदेहे वाभिमानो नास्तीति भावः । अत एव परस्य मायामायािकवस्तुजीवेभ्यो भिन्नस्याऽतस्तेष्वस्वरूपभूतेष्वभिमानाभावात् कस्तस्य द्वेष्यः को वा द्वेषा परमात्मभूते देहे यस्तस्याभिमानः परमात्मैवाहमित्यात्मकस्तेन स कं वा द्वेषुं परमात्मानं जानन् तं वा को द्वेषा । तर्हि किमिति स्वद्वेषिणः शिशुपालादीन् हिनस्ति तत्राह—दमकर्तुंस्तेषां हितार्थमेव दण्डं कुर्वतः तस्य सर्वसुहृत्त्वादिति भावः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

राज्ञः तद्वचः प्रश्नरूपं वचः आकर्ण्य सीदन्ति निषीदन्त्युपविशन्ति यस्यामिति सत्सभा तस्याः शृण्वन्त्याः हे युधिष्ठिर ! इति आभाष्य सम्बोध्य कथाः प्राह ॥ २१ ॥ * * निन्दनादिना देहात्मबुद्धेर्जीवस्य पीडा भवति न तु तत्त्वविदः भगवत्स्तु सुतरां न भवति किन्तु निन्दनादिनापि भगवति मनोनिवेशनं मोक्षहेतुरित्याह—निन्दनमित्यादिना । न्यक्कारस्तिरस्कारः निन्दनाद्यर्थं कलेवरं प्रधानपरयोर्मायाजीवयोरविवेकेनाबोधेन कल्पितम् आत्मतयारोपितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * तदभिमानेन कलेवरं आत्मत्वाभिमानेन यथा ममाहमिति वैषम्यं भवति तथा दण्डपारुष्ययोः दण्डे ताडने सति पारुष्ये निन्दायां च सत्यां हिंसा पीडा भवति ॥ २३ ॥ * * तथा यस्मिन् कलेवरेऽयमभिमानो निबद्धस्तस्य वधात् प्राणिनां वधो लोके प्रसिद्धः स अभिमानः यस्य कैवल्यात् देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणकेवलक्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानात् नास्ति तस्य हिंसा केन कथ्यते अस्य प्रकृतस्य परस्य सर्वचेतनविलक्षणस्य अखिलात्मनः अत एव दमकर्तुः हितार्थः तदनुरूपं दमं दण्डं कुर्वाणस्य केन हिंसा कथ्यते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यतः एतत् लयात्मकं फलमद्भुततमसम्भावितं जातमत एतत्प्रति मे बुद्धिर्भ्राम्यति तत्र दृष्टान्तमाह—
दीपेति । वायुना यथा दीपस्यार्चिः ज्वाला भ्राम्यति तद्वत् । अतस्त्वं तत्र अनधिकारिणमपि दुर्लभफलप्राप्तौ
कारणं ब्रूहि त्यन्वयः । अहं न जानामि इति त्वया न वाच्यं यतस्त्वं भगवान् सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
भगवान् सर्वज्ञो नारदऋषिः राज्ञो युधिष्ठिरस्य तन्माहात्म्योद्बोधकत्वेन तत्कथाप्रवृत्त्यङ्गभूतं प्रभ्रात्मकं वच आकर्ण्य श्रुत्वा तुष्टः सन् तं
राजानमाभाष्य हे राजन् सावधानतया शृण्वति सावधानीकृत्य, सीदन्ति निषीदन्त्यस्यामिति सत् तस्याः सदः सभायाः शृण्वन्त्याः
सत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अहो भगवन्निन्दकस्यावश्यं नरकपातेन भाव्यमिति वदतस्तव कोऽभिप्रायः ? किं
निन्दादीनां व्यथाहेतुत्वात्तत्तत्क्रोधेन नरकपातो भवति किंवा तद्व्यथाभावोऽपि सुरापानादिवन्निषिद्धभगवन्निन्दाद्याचरणजन्य-
दोषादेव नरकपात इति ? तत्र तावत्पीडादीनां देहादौ पर्यवसानात्, देहाद्यात्माध्यासवतां जीवानामेव पीडादयः सम्भवन्ति न
भगवतः, अविद्यासम्बन्धाभावेन तथाध्यासाभावादित्याह निन्दनेति सादृष्ट्येभिः । हे राजन्निति सम्बोधनेन नहि सेवकधर्माणां
स्वामिनि प्रसज्जनमुचितं, येन प्राकृतजनदृष्टान्तेन भगवति पीडादिकल्पनाप्युचिता स्यादिति त्वमेव विचारय, राजत्वेन विचारसमर्थ-
त्वादिति सूचयति—निन्दनस्तुत्याद्यर्थं निन्दनस्तुत्यादिना सुखदुःखसाक्षात्कारार्थं जीवानां कलेवरं प्रधानपरयोः प्रकृतिपुरुषयोः
अविवेकेन परस्पराध्यासेन कल्पितं रचितमित्यन्वयः । निन्दनं दोषकीर्तनं वाचनिकतिरस्कारः, न्यक्कारः कायिकतिरस्कार-
स्ताडनादिना, ताभ्यां दुःखं भवति, स्तवः गुणकीर्तनं वाचनिकसत्कारः, सत्कारः पूजादिना कायिकसत्कारः, ताभ्यां सुखं भवतीति
विवेकः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मिन् देहे यः भूतानां प्राणिनामभिमानः तेन यथा तेषां हिंसा पीडा भवति तथा न यस्येत्यु-
त्तरेणान्वयः । किंलक्षणोऽभिमान इत्यपेक्षायामाह—इह देहादौ ममाहमिति वैषम्यं भ्रम इत्यर्थः । पीडायामवान्तरहेतुमाह—
दण्डेति । दण्डस्ताडनं कायिकतिरस्कारः, पारुष्यं निन्दादिः वाचनिकतिरस्कारः, तयोः सतोः पीडा भवति इत्यर्थः । अत एव
निवृत्ताभिमानानामपि पीडा न भवति । तथाभूता अपि पृथिवीपते त्वयाऽनुभूता एव स्युरिति सूचयन्सम्बोधयति—हे पार्थिवेति ।
यतो यस्मिन् देहादावयमहम्ममात्मकोऽभिमानो निबद्धस्तस्य वधादेव प्राणिनां वध इति व्यवह्रियते, न हि तेषां स्वरूपतो
वधोऽस्ति नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः इति च्छेदादिनिषेधादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थमापृष्टो नारदः प्राहेत्याह मुनिः ॥ राज्ञ इति ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्य, तत् प्रश्नरूपं वचः, आकर्ण्य श्रुत्वा, भगवान्
त्रिकालज्ञत्वाद्यैश्वर्यवान्, नारदः ऋषिः, तुष्टः सन्, समीचीनप्रश्नश्रवणेन दृष्टः सन्नित्यर्थः । तं युधिष्ठिरम् आभाष्य स्ववचः
श्रवणाभिमुखं कृत्वा, सीदन्त्यस्यामिति सत् सभा, सा प्रसिद्धा चासौ सच्च तस्याः, तत्सदः । शृण्वन्त्याः, सदसः शृण्वन्त्याः सत्या
इत्यर्थः । कथाः, प्राह । प्रश्नपरिहाररूपाः कथाः, कथयामासेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ता एवाह दशभिरध्यायैः । अस्य प्रश्नस्योत्तरं
वक्तुं तावन् संसारिवन् प्रतीयमानत्वेऽपि जीवानामिवेश्वरस्य देहाभिमानप्रयुक्तस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वं नास्तीति तयोर्मुक्तिं
ददावित्याह ॥ निन्दनेति ॥ हे राजन्, निन्दनं दोषकीर्तनं च स्तवो गुणकथनं च सत्कारश्चन्दनादिद्रव्यैः पूजनं च न्यक्कारः पांसु-
क्षेपादिना तिरस्कारश्च एषामर्थं विषयभूतं कलेवरं एषां निन्दादीनां ज्ञानार्थं कलेवरमिति वा । प्रधानं देहः परस्ततः परवर्त्तिजीवः
तयोः, अविवेकः परस्परविलक्षणत्वज्ञानाभावस्तेन, कल्पितम् । अयं भावः । कलेवरस्य निन्दनादिविषयत्वं देहात्मनोरविवेककृतं,
सदानन्दरूपस्य भगवतस्तु अविवेकित्वाभावात्ताभ्यां मुक्तिं ददाविति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्फुटयन्नाह सादृष्ट्याभ्याम् ॥
हिंसेति ॥ हे पार्थिव, इह संसारे, यथा भूतानां देहात्माभिमानिनां मनुष्यादीनां, मम अहमिति च, वैषम्यं ममेयं निन्दा अहमनेनैवं
निन्दितः इत्यभिमानरूपं वैषम्यं जायते तदभिमानेन ममेयं निन्देत्यभिमानेन, दण्डस्ताडनं च पारुष्यं निन्दा च तयोः, परेण तयोः
कृतयोः सतोरित्यर्थः । हिंसा निन्दाकारिषु हिंसाचरणं च, जायते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यन्निबन्ध इति ॥ अयं दण्डितानां निन्दि-
तानां च लोकानां दण्डितोऽहं निन्दितोऽहमिति योऽयमित्यर्थः । अभिमानः, यन्निबद्धो यद्वेतुकः, देहहेतुको जायत इत्यर्थः । तद्वधा-
देहस्य वधादेव, प्राणिनां वधश्च जायते । तथा तस्य, अभिमानः न, एतत्सर्वं शरीरिणां देहाभिमानेन यथा जायते, तद्व्यस्याभिमानो
नास्ति येन भगवतोऽपि तथात्वं स्यादित्यर्थः । कुतः । कैवल्यात् भगवतो निरस्तानिखिलदोषत्वात् । अखिलात्मनः सकलजगदात्म-
त्वाच्च । तर्हि किमिति दैत्यान् हन्ति तत्राह । परस्य दमकर्तुः, भगवतः परहितार्थं दण्डकारित्वात् । अस्य परमेश्वरस्य, हिंसा केन
हेतुना कल्प्यते हि । न केनापि प्रकारेणास्य हिंसा कल्पितुं शक्या भवतीत्यर्थः । हननवन् प्रतीयमानत्वेऽपि आसुरीं योनिं परिहार्य
निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपप्रापणेन शिक्षाद्वारा तयोर्भगवता हितमेव कृतमस्त्येवं देहात्माभिमानाभावात्परमपुरुषस्य संसारिणामिव
स्तुतिनिन्दाद्यभिमानरहितत्वात्तयोर्मुक्तिं ददाविति भावः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—सर्वसमर्थ देवर्षि नारद राजाके ये प्रश्न सुनकर बहुत प्रसन्न हुए । उन्होंने युधिष्ठिरको सम्बो-
धित करके भरी सभामें सबके सुनते हुए यह कथा कही ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नारदजीने कहा—युधिष्ठिर ! निन्दा, स्तुति, सत्कार

और तिरस्कार इस शरीरके ही तो होते हैं। और इस शरीरकी कल्पना प्रकृति ओर पुरुषका ठीक-ठीक विवेक न होनेके कारण ही हुई है ॥ २२ ॥ * * जब इस शरीरको ही अपना आत्मा मान लिया जाता है, तब 'यह मैं हूँ और यह मेरा है' ऐसा भाव बन जाता है। यही सारे भेदभावका मूल है। इसीके कारण ताड़ना और दुर्वचनोंसे पीड़ा होती है ॥ २३ ॥ * * जिस शरीरमें अभिमान हो जाता है कि 'यह मैं हूँ', उस शरीरके वधसे प्राणियोंको अपना वध जान पड़ता है। किन्तु भगवान्में तो जीवोंके समान ऐसा अभिमान है नहीं; क्योंकि वे सर्वात्मा हैं, अद्वितीय हैं। वे जो दूसरोंको दण्ड देते हैं—वह भी उनके कल्याणके लिये ही, क्रोधवश अथवा द्वेषवश नहीं। तब भगवान्के सम्बन्धमें हिंसाकी कल्पना तो की ही कैसे जा सकती है ॥ २४ ॥

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा । स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् ॥ २५ ॥

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् । न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २६ ॥

कीटः पेशस्कृता रुद्रः कुड्यायां तमनुस्मरन् । संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ॥ २७ ॥

एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे । वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिन्तया ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् वैरानुबन्धेन वा निर्वैरेण वा भयेन स्नेहात् कामेन युञ्ज्यात् कथञ्चित् पृथक् न हि ईक्षते यथा मर्त्यः वैरानुबन्धेन तन्मयताम् इयात् तथा भक्तियोगेन न इति मे निश्चिता मतिः ॥ २५-२६ ॥ * * पेशस्कृता कुड्यायाम् रुद्रः कीटः संरम्भभययोगेन तम् अनुस्मरन् तत्सरूपताम् विन्दते एवं भगवति कृष्णे ईश्वरे मायामनुजः वैरेण अनुचितया पूतपाप्मानः तम् आपुः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यस्माद्भगवतो निन्दादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केनाप्युपायेन ध्यायतस्तेनैव ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशस्तथायुज्यं युक्तमित्याशयेनाह । तस्मादिति सप्तभिः । निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन्स्तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । युञ्ज्यान्मन इति शेषः । यस्मादेतैरुपायैः पृथङ् नेक्षते ॥ २५ ॥ * * तेष्वपि वैरानुबन्धः श्रेष्ठ इत्याह । यथेति । न तथा भक्तियोगेनापि ॥ २६ ॥ * * अत्र दृष्टान्तः । कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण समरम्भो द्वेषो भयं च स एव योगस्तेन ॥ २७ ॥ * * वैरेण याऽनुचिन्ता चिन्तनं तथैव पूतः पाप्मा येषां ते तं प्रापुः ॥ २८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थः इति । 'न विषममतिर्यत्र नृणाम्' इति चित्रकेतूपाख्यानोक्तेरिति भावः । ननु मास्तु निन्दादेर्भगवत्पीडाकरत्वं निन्दकस्य दुरदृष्टजनकत्वं तु स्वादेव तदुक्तं कैमुत्येनापि "निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्रुतः ।" इति । सत्यनिन्दा हि द्विविधा आनुकूल्यमयी प्रातिकूल्यमयी च । तत्र प्रथमा प्रेमविलाससूचक "मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् । बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद् ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसखैर्दुस्त्यजस्त-त्कथार्थः" इति या सा तु पुरुषार्थचूडामणिमरीचिमंजरीव ब्रजदेवी तां विना न कैरपि लभ्या । द्वितीया द्विविधा भगवदभिनिवेशाख्या भगवदनभिनिवेशाख्या च । तत्र प्रथमया शिशुपालादिकृतनिन्दया जन्यमानमेव दुरदृष्टं तत्कारणेनैव भगवत्यभिनिवेशेन सद्य एव विनष्टीकृत्य भक्तियोगेनापि समकक्षतां प्राप्य विधियोग्यत्वमपि प्राप्य इत्याह—तस्मादिति सप्तभिः । यस्मान्निन्दाया भगवत्पीडा-करत्वं नास्ति निन्दकस्य च पापक्षयः संभवेत्तस्मात् अभिनिवेशात् वैरानुबन्धादिना युञ्ज्यात् । भवति मन इति शेषः । निर्वैरेणेति व्याख्यातं स्वामिचरणैः यद्वा—वैरं प्रतिपक्षत्वं निर्वैरं तत्प्रतियोगिस्वपक्षत्वं पुत्रादिभावो यः खल्वग्निसंश्लोके संबधशब्दवाच्यत्वेन स्पष्टीभविष्यति तेन स्नेहाद्यः कामस्तेन प्रीतिजन्येन कामेनेत्येव व्याख्येयं न तु स्नेहस्य पृथक्संयत्नत्वं तृतीयां तत्त्वप्रक्रमभङ्गोपपत्तेः फलमाह कथञ्चिदपि तं भगवंतं पृथङ् नेक्षते किं तु स्वीयभावानुरूपमेव तं साक्षात्पश्यतीत्यर्थः । भयवैरिभाववन्तावधिकारिणौ प्रति तु पृथङ् नेक्षते किं तु सायुज्यप्राप्त्या तं स्वाभिन्नमेवेक्षते इत्येवार्थः । एकस्यापि वाक्यस्य पात्रभेदादर्थभेदः श्वेतो धावतीति-वदिति न्यायात् । अत्र युञ्ज्यादिति लिङ्गा वैरानुबन्धादिना भगवति मनोभिनिवेशं कुर्यादिति विधिरवगम्यते स च शिशुपालादिषु न संभवति तेषां रागप्राप्तत्वात् । शिशुपालादिदृष्टान्तेष्वेवैष विधिरित्यापि न शक्यते व्याख्यातुं भगवत्प्रातिकूल्यस्य विधाना-नर्हत्वात् । यदुक्तम् "आनुकूल्यस्य ग्रहणं प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्" इति । न च शिशुपालादिभ्योऽन्येषु जनेषु विहितोऽपि वैरानुबन्धो भगवदभिनिवेशं जनयति "तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।" इत्यादिपरसहस्र-वचनविरोधात् । न च रोगप्राप्त एव वैरानुबन्धो नरकं जनयेन्न तु विहित इति वाच्यम् । शिशुपालादिषु व्यभिचारात् । न च

शिशुपालादिविभिन्नेष्वेवेयं व्यवस्थेति वाच्यं विधिदृष्ट्या वैरानुबन्धस्य शिष्टानुष्ठानादर्शनात् । तस्यैव वैरानुबन्धो भगवदभिनिवेशं जनयति यस्य हन्तृत्वेनाभिज्ञातः श्रुतो दृष्टो वा भगवान्संभावितो भवति । यथा लोके स्वहन्तृत्वेन निर्धारितेष्वेव वैरीव्याघ्रसर्पादिषु भीतस्य चित्ताभिनिवेशो नान्येष्विति तस्मादेतत्पद्यमेवं व्याचक्षते । यस्मात्स वैरभाववतामपि हितं करोति तस्मात्तत्र वैरस्यानौचित्याद्वैरभावव्यतिरिक्तैर्नैव भावेन मनोभिनिवेशयेदित्याह-तस्मादिति । निःशब्दस्य नञर्थत्वान्निरवैरेण वैरभावविभिन्नेन बंधुपुत्र-मित्रादिभावेन मनो युज्यात् कीदृशेन वैरानुबन्धेन वैर इवानुबन्धश्चित्ताभिनिवेशो यत्र तेन यो यस्मिन्ननुबद्धः स तस्मिन्नभिनिविष्ट एवेति तादृश्यभावो वारितः । तथा स्नेहात्कामेन स्नेहैकहेतुको यः कामस्तेन कीदृशेन भयेन स्वजनार्थपथत्यागोत्थभयवता ब्रजयुवतिकानुगामिना कामेनेत्यर्थः । भयेन वेति । वा शब्दान्निर्भयेन कामेन च रुक्मिण्यादिकामानुगामिना कामेनेत्यर्थः । औपपत्य-दाम्पत्ययोर्द्वयोरप्यस्ति प्रमाणं तथा हि “जारभावेन सस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम्” इति बृहद्भामनम् । “अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ।” इति कूर्मपुराणञ्च ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परमनिश्चयापि वैरभावस्य चित्ताभिनिवेशांशकत्वेन महिमाऽपार एवेत्याह-यथेति । वैरे वैरभावे योऽनुबन्धः सातत्यं तेन मर्त्यः पूर्वोक्तयुक्तः स्वस्य भगवद्व्य-त्वज्ञानविशिष्ट एव नान्यः तन्मयतां स्त्रीमयं कामुक इतिवत्तदेकाभिनिवेशवत्त्वं न तथेति सद्य इति शेषः । निश्चिता मतिरिति । ममायं निश्चय एव कृत इत्यतोत्र प्रमाणं न प्रष्टव्यं यदि भक्तियोगादपि वैरभावो मनोभिनिवेशकत्वांशेनाधिकस्तदा किमुत वक्तव्यं तादृशाभिनिवेशवान्स भक्तियोग इति भावः । तेन “श्वित्रो न जातो जिह्वायां नाधं विविशनुस्तमः” इति त्वया शिशुपालादीना-मनिष्टसाधनत्वबुद्ध्या वैरानुबन्धो निश्च्यते मया त्विष्टसाधनशिरोमणेर्भक्तियोगादपि स्तूयते इति कुतः शिशुपालादीनां दुर्गति-संभावनापीति ध्वनिः । तेन भावमार्गेष्वतिनिष्ठोऽपि वैरभावो भगवदभिनिवेशशीघ्रसंपादकत्वांशेनैव भक्तियोगाच्छुद्ध्यापि स्तूयते तदा भावमार्गेष्वतिबन्धो वसुदेवादीनां वात्सल्यसख्यादिः किमुततरां नन्दादीनामात्यन्तिकतदभिनिवेशं प्रतिक्षणादिभूम-संपादकः सस इत्यनुध्वनिः । तेनार्वाचीनानामपि श्रीनन्दादिभावानुसारेण वात्सल्यादिभावेऽस्मूनां रागानुगा भक्तिर्वैधभक्तेः सकाशादुत्कर्षवतीति पर्यनुध्वनिः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आस्तां तादृशवस्तुशक्तियुक्तस्य तेषु प्रकाशमानस्य भगवद्विग्रहाभासस्य वार्त्ता प्राकृतेऽपि तद्भावमात्रस्य भावावेशफलं महद् दृश्यते इति सदृष्टांतमाह-कीट इति । संरम्भो द्वेषो भयं च ताभ्यां योगस्तदा वेशस्तेन तत्स्वरूपतां तस्य स्वमात्मीयं रूपमाकृतिर्यत्र तां तत्सारूप्यमित्यर्थः । कीटोऽत्र इयमाख्यः कीटः पेशो मुखानीतमृन्निर्मित-वासस्थानं तत्करोति पेशस्कृतेन “अंगे वासे विलासे च पेशो हि पेशसा सह” इति द्विरूपकोशात् । ‘कुड्यं भित्तौ विलेपने’ इति मेदिनी । कुड्यायामिति स्त्रीत्वमार्षम् । भित्तौ विलेपने मृदंगाकारमृन्निर्मिते गृहे वा रुद्ध इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । नराकृति-परब्रह्मत्वान्माययैव प्राकृतमनुजतया प्रतीयमाने । ननु कीटस्य पेशस्कृद्वेषे पापं न भवति अत्र तु तत्स्यादिति चेदाह-वैरेण याऽनु-चिन्ता तदावेशस्तथैव पूतपाप्मानस्तद्व्यानावेशस्य तादृक्छक्तिवादितीति भावः । विश्वनाथः-माया कृपा सद्गतिप्रापणी मनुजेषु स्वद्वेष्टृष्वपि यस्य तस्मिन् । यद्वा-मायया स्वरूपेणैव मनुजे स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युत इति श्रुतेः । वैरजनितध्याना-वेशेन पूतो नष्टपाप्मा तन्निदनतिरस्कारादियेषां ते इत्याह ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । तस्मात् भगवतो यः कश्चित् वैरानुबन्धेन निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । वैरभिन्नेन बन्धुत्वादिना वा वैषम्याभावात् भयेन स्नेहात् सेव्यबुद्धिं विनापि केवलस्नेहात् कामेन तत्तद्भोगेच्छया वा तस्मिन्मनो युज्यात् स वस्तुमहिम्नैव सर्वत्र तमेव पश्यन् पुनः कथञ्चिदपि ततः पृथगन्यद्वस्तु नेक्षते नैव पश्यति । अतो भगवतो निन्दादि-कृतवैषम्याभावात् यथाकथञ्चिन्मनोयोगाद्व्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशात्सायुज्यं भवतीति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यथेति । यथा वैरानुबन्धेन भगवन्तं चिन्तयन्मर्त्यः मरणधर्मा दैत्यमनुष्यादिः प्राणी यथा शीघ्रं तन्मयतां तत्समानतां तत्सायुज्यं वा इयात् प्राप्नुयात्तथा भक्तियोगेन चिन्तयन् न प्राप्नुयात् इति मे निश्चिता मतिः संहिताविवक्षाभावान्न सन्धिः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कीट इति । यथा कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण कुड्यायां भित्तिछिद्रे रुद्धः संरम्भो द्वेषः भयं च स एव योगः हेतुस्तेन तं भ्रमरमनुस्मरन् ध्यायन् तस्य सरूपतां विन्दते ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं भगवति मायामनुजे ईश्वरे कृष्णे वैरेण या अनुचिन्ता ध्यानां तथैव पूतो निवृत्तः पाप्मा येषां ते तमीयुः प्रापुः ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

नन्वेवं भगवन्निन्दासु कस्यचिदपि पापं न स्यान्न च निन्दा प्रयुक्ताभिमानरहितनिन्दया नितरां पापित्वप्रसङ्ग इति वाच्यं तादृशस्यापि चैवस्य परमपुरुषप्राप्तिदर्शनेन निन्दाया अपापरूपत्वादप्यथा तादृशे निरतिशयमुक्तिप्रतिबन्धे पापे सति तस्य मुक्त्य-सम्भवात्, किञ्चैवं भगवत्स्तोत्रादिषु पुण्यमपि न स्यात्तथा च सर्वशास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गः । किञ्च-“मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्यसू-यकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥” इति भगवद्वचनविरोधश्च स्यात्, भगवतः स्तुतिनिन्दाभिमानित्वाभावकथनाद्वेनचैवयोर्वैषम्यं च न सिध्यति यतो वेनचैवयोर्वैषम्यप्रश्नस्य किमुत्तरमित्यपेक्षायां साक्षा-

त्परिहारमाह—तस्मादिति । निन्दादिभाक्संसारितुल्यत्वदोषप्रसङ्गनिराकरणार्थं संसारिचेतनानामिव देहस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वे भगवतो नास्तीति तद्वैलक्षण्यमात्रमुक्तं “निन्दनस्तवसत्कार” इत्यादिभिः श्लोकैरितो वक्ष्यमाण एव साक्षात्परिहारो वेदितव्यः तस्मादीश्वरस्यैवंविधस्वभावत्वाद्वैरानुबन्धनिर्वैरभयस्नेहकामानां पञ्चानामन्यतमेन केनचिद्युज्यात् भगवति मनो युञ्जीतेत्यर्थः “यथा भक्त्येश्वरे मन आवेद्य” इत्युत्तरग्रन्थैकाध्यात् वैरानुबन्धो वैरविच्छेदः निर्वैरेणेति न वैराभावो विवक्षितः अपि तु भक्तिर्विवक्षिता उत्तरग्रन्थे परिगणितहेतुषु पञ्चसु भक्तेरुक्तत्वात् स्नेहः सोहार्दं वात्स्यादारभ्यैतत्पर्यन्तमविच्छिन्नवैरेण भगवति मनो युञ्जतश्चैवस्य भगवत्प्राप्तिः, वेनस्य तूक्तानामन्यतमेनापि भगवत्युक्तमनसो न मुक्तिः प्रत्युत निरयप्राप्तिरिति वैषम्यमिति भावः । मनोयाजनस्य काष्ठाह—कथंचिन्नेक्षते पृथगिति । पृथग्भगवतोऽन्यद्वस्तु किञ्चिदपि केनापि प्रकारेण नेक्षते न विषयीकरोति मनस्तथा तद्युञ्जीत विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितचित्तवृत्तिर्भवेद्यथा तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ वस्तुतः प्रीतिपूर्वकानुध्यानात्मकभक्तियोगादपि वैरानुबन्धानुध्यानमेव श्रेय इति मया निश्चितमित्याह—यथेति । मर्त्यः संसारी जीवः भगवति यथा वैरानुबन्धेन आशु तन्मयताम् इयात् प्राप्नुयात् तथा भक्तियोगेन आशु नेयादिति मे मया मतिबुद्धिनिश्चिता ममैवं बुद्धिनिश्चय इत्यर्थः । तन्मयतां तच्चिन्तनप्रचुरतामित्यर्थः । विकारावयवार्थसम्भवात् प्राचुर्यमेवात्र मयडर्थः । पूर्वपूर्वचिन्तनादुत्तरोत्तरचिन्तनस्य प्राचुर्यं तच्च प्रत्ययान्तराव्यवहितत्वरूपम् । यद्वा तन्मयतां तद्वर्मेप्राचुर्यं प्राप्नुयादित्यर्थः । मुक्तानां प्राचुर्येण भगवद्वर्मेसाम्यश्रवणात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यथा वैरानुबन्धयोगः श्रेयानेवं भययोगोऽपि भक्तियोगाच्छ्रेयानिति वदन्वैरानुबन्धभययोगयोर्भगवद्विषयकचिन्तासन्तानात्मकयोस्तत्साम्यापत्तिहेतौ दृष्टान्तमाह—कीट इति । पेशस्कृता भ्रमरेण कुड्यायां निरुद्धः कीटो यथा तमेव पेशस्कृतं संरम्भभययोगेन वैरानुबन्धभययोगाभ्याम् अनुस्मरन् तत्स्वरूपतां पेशस्कृता साम्यं विन्दते तथा संरम्भभययोगिनौ भगवत्स्वरूपतां विन्दते इत्यर्थः । तस्यैव स्वरूपं यस्य तत्स्वरूपस्तस्य भावस्तत्स्वरूपता तां तुल्यरूपतां न त्वैक्यमित्यर्थः । न हि पेशस्कृता रुद्धः कीटस्तेनैकीभवति उभयोरप्युपलभ्यमानत्वात् अतः साम्यमेव दृष्टान्तादिसिध्यति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उक्तार्थं दाष्टान्तिके दर्शयति—एवमिति । भगवति पूर्णपाङ्गुण्ये मायामनुषे स्वसंकल्पोपात्तमनुजाकृतौ साक्षादीश्वरे श्रीकृष्णविषये वैरेणानुचिन्तया वैरपूर्वकानुध्यानेन पूतपाप्मानः निरस्तवैरादिदोषाः तं कृष्णमापुः प्रापुः पूतपाप्मान इत्यस्यायमभिप्रायः । यद्यपि “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्माविवृणुते तन् स्वाम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या निरतिशयप्रीतिरूपया अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपया भगवद्वक्त्रेव तत्प्राप्तिहेतुत्वं तथा चोक्तम् भगवता—“पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! । तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” ॥ इति श्रुतिश्च “तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इत्यादिका भक्तिश्च प्रीतिपूर्वकमविच्छिन्नमनुध्यानम् “प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते” इति भक्तिलक्षणात् संरम्भभययोगयोस्तु प्रीतिरूपत्वाभावात्प्रत्युत तद्विपरीतरूपत्वाच्च न भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तथाप्यत्यन्तसंरम्भकृतभावनाप्रकर्षेण स्वहेतुभूतसंरम्भभययोरपि विस्मरणाद्भावनायाश्च निरतिशयानन्दावहशुभाश्रयविषयत्वेन प्रीतिरूपापन्नत्वात्तस्या अपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वमिति एवञ्च तेषां भावनाप्रकर्षेण स्वहेतुभूतवैरादिविस्मरणादिभावो वेनादीनां तेषां भगवन्नन्दादिप्रयुक्तभगवद्विषयकभावनाप्रकर्षाभावेन तन्मूलकनिन्दादिदोषाविस्मृतेर्भगवत्प्राप्त्यभावः प्रत्युत तन्निन्दादिदोषेण निरयप्राप्तिश्चेति वेनचैद्योर्वैषम्यमुक्तं भवति, अत एव न स्तुतिनिन्दयोः पुण्यापुण्यत्वप्रतिपादकशस्त्रविरोधोऽपि भावनाप्रकर्षेणाविस्मृतवरादिदोषवत्पुरुषविषयत्वात्पुण्यापुण्यप्रतिपादकशस्त्राणाम् ॥ २८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्रैवं हरिस्वरूपे स्थिते स्वयोग्यानन्दाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनक्षमा क्षीणा भक्तिरेव द्वेषादिकमर्थवादलक्षणं तत्तत्स्वभावज्ञापनार्थमुच्यत इत्याशयेनाह—तस्मादिति । यस्माज्जडशरीरेन्द्रियाद्यभावेन हरेरहं ममाभिमाननिमित्तोपद्रवो दूरं निवारितः तस्माद्वैरानुबन्धादिना यो हरौ मनो युञ्ज्यात्प्रयुक्ते स कथञ्चित्पृथङ्नेक्षते मनसस्तत्राभिनिवेशेन हरेरन्यं न चिन्तयति तमेवानुस्मरतीत्यन्वयः । अनेन वैरादीनामेकतमेनापि हरौ मनो युञ्जानो वैरादिमानेव भवतीति तत्तद्वस्तुस्वभावात्तथोच्यत इति ज्ञातव्यं तदुदितमाचार्यैः “कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् तत्रैव मनसोभिनिवेशेन तदन्यं नेक्षते वैरादीनामेकतमेनापि यो मनो युञ्ज्यात्स तदन्यं नेक्षते” इति स्वभावकथनम् । नन्वत्र संयुञ्ज्यादित्यस्य प्रथमप्राप्तिं विध्यर्थं परित्यज्यान्यार्थकल्पनायामश्रुतकल्पना स्यादिति चेन्न “भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन” “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” “प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्थमहं स च ममप्रियः” इत्यादिना भक्तेरेव भगवत्प्रीतिजनकवोक्तेः “अननुभूतिरवधुन्वानः” इत्याद्यनर्थश्रुतेश्च अतो न विध्यर्थोङ्गीकारयोग्यः तदप्युक्तं न विधिरिति न केवलं द्वेष्टुः स्वस्यैवानर्थोपि तु तत्पितृणामपि तदुक्तम्—“कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥” इति नन्वेकदा कृतद्वेषप्राप्तनरकोपभोगेन क्षीणदोषस्य पुनः शुद्धान्तःकरणतया भक्तिकरणयोग्ययोनिप्राप्तिः स्यादिति तत्राह—“तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! तवो यान्त्यधमां गतिम् ॥” इति कीदृशो द्वेष इति तत्राह—अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥” इति ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादेः सत्कर्मणा तेषां सद्गतिः स्यात्किन्नेत्याह—

“मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥” इति ननु तर्हि हिरण्यकशिपुवादेर्दुरन्ताघादुत्थितिः कथमभूदिति तत्राह—“यदनिन्दित्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् । तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तरादघात् । हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविधुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥” इति नन्वेवं तर्हि भक्तद्वेषिणोः शापपराभ्यां विपर्ययः स्यात्किन्नेत्याह—“वरतोपि न मुच्यन्ते द्वेषिणः शापतोपि तु । भक्ता नैव निपात्यन्ते धर्माधर्मैस्तथेतरेः ॥” इति योग्यताया बलवत्त्वादिति शेषः । नन्वेवं चेत्पुनश्चानर्थ आपन्न इति तत्राह—“अन्यावेशकृतं यत्तु तद्वैराघैरपोह्यते । तद्विरुद्धस्वभावानामन्यथा न कथञ्चन” इत्यादि हिरण्यकशिपुवाद्याविष्टासु कृतपापं प्रह्लादादिभिः परिहृतं न तु स्वतो सुरस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कुतः स्वतोसुरस्य पापं न परिह्रियन् ? इत्याशङ्क्य द्वेषाभिनिविष्टमनस्कत्वेन तद्योग्यत्वेन भगवत्प्रेरितत्वेनाभीष्टनिवृत्तित्वेन तदात्मकत्वादित्याशयेनाह—यथेति । मर्त्यस्तमोयोग्यो वैरानुबन्धेन निरन्तरं वैरस्मरणेन तन्मयतां तत्तद्वेषविषयवस्तुनि यथा मनसोभिनिवेशम् इयान् प्राप्नोति तथा भक्तिलक्षणोपायेन भक्तिविषये वस्तुनि मनोभिनिवेशं न करोति अत्र किं प्रमाणमिति तत्राह—इतीति । निश्चिता मतिरित्यनेन साक्षिलक्षणा मतिर्गृह्यते भक्तियोगेन इति इत्यत्र सन्धिकार्याभावो द्वेषाभिनिवेशिनां बाहुल्यं भक्त्यभिनिवेशिनां कनीयस्त्वं च दर्शयितुं कुतः एतद्वगतमिति चेन्न यथा वैराभिनिवेशिन इत्याद्याचार्योक्तेः वैरिणां बाहुल्यं अन्येषामल्पसंख्यात्वं कथमिति चेन्न हरिणा भक्तानां बाहुल्याकरणान् एतदप्युक्तं कथमन्यथेत्यादि ततः कनीयांस एव देवाः ज्यायांसः असुरास्त इति च भक्त्याऽभिनिवेशिष्वपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञापनाय वा सन्ध्यभावः “ऋते ब्रह्माणमव्ययम्” इत्युक्तेः असुराणां नित्यद्वेषाग्राहित्वप्रकटनायानुबन्धनेति “मागधाद्या यथा नित्यं द्वेषादाग्रहिणो हरौ । न तथा ग्रहिणो भक्ता मृते ब्रह्माणमव्ययम्” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु तन्मयतामित्यस्य तादात्म्यार्थः किं न स्यादिति तत्राह—कीट इति । द्वेषेण निन्दतश्चैवस्य कृष्णेन सायुज्यं कथमभूदिति प्रश्नस्य परिहारः कथमागत इत्यतो वाह, कीट इति । यथा पेशस्कृता भृङ्गेण कुड्ये भित्तिसुपिरे रुद्धः कीटः श्यामनामा कृमिः तस्य भृङ्गस्य सरूपतां समानाकारतां विन्दते न तु तादात्म्यं ततो भिन्नत्वेन दृश्यमानत्वात् कीटशः यान्तम् उपर्यागतं गभीरं नदन्तं भृङ्गं संरम्भभययोगेन ईषत्कोपभययुक्तस्नेहेनान्नं सन्ददातीति स्नेहेन स्वात्मानमाकृष्य क्लिञ्जतीति कोपयुक्तभयेन चानुस्मरन् अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यं प्राणधारणपोषणयोः सन्ततमिष्टत्वात् कोपभययोस्तात्कालिकत्वादप्राधान्यमित्यतो योगस्य संरम्भभययोर्विशेषणतयोक्तेः योगस्य स्नेहार्थत्वम् । “प्रीतिस्नेहस्तथा योगः प्रेमबन्धः इतीर्यते” । इति शब्दनिर्णये सिद्धम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कृष्णे भगवत्येवं वैरेण युक्त्या अनुचिन्तया भक्तिपूर्वं स्मृत्या धूतपाप्मानश्चैद्यादयः तं कृष्णमापुरित्यन्वयः । अत्र सज्जीवानां शापादिनासुराविष्टानामेव मुक्तिः न केवलानां तस्मान्नादाविष्टासुरा वैरेण प्राप्तपाप्मानः “असुर्या नाम ते लोकाः” इति श्रुतेः तं लोकसमुदायं प्रापुः सन्तो जयादयो अनुचिन्तया तं कृष्णमवापुरित्ययं विशेषो वैरयुक्त्या अनुचिन्तयेत्याचार्योऽपि शब्देन गद्गाभिधायिना ज्ञातव्यः “अनुचिन्तेति तां प्राहुर्भक्तिपूर्वा तु या स्मृतिः” इति वचनात् भक्तिपूर्ववानुचिन्ताऽत्राभिप्रेतेति ज्ञातव्यम् अतोऽत्र चैद्यादीनां भक्तियुतत्वं प्रतिपाद्यत इत्युपगन्तव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्वितं स्यात् उदाहरणस्यापि भक्त्यर्थत्वं कुत इति चेन्न । “स्नेहादन्नं ददातीति स्वाकर्षणभयेऽपि वा । विद्यमानेऽप्यल्पकोषे सङ्गतिस्नेहतस्तथा ॥ पेशस्कृद्रूपतां कीटो यथा याति तथैव तत् । चैद्यादयोऽसुरावेशाद्वरौ द्वेषयुता अपि ॥ निजस्वभावया भक्त्या जाता हरिसरूपताम् । तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषन् ॥ हीयते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः । देहबन्धयुतानां हि द्वेषिणाऽपकृतं भवेत् ॥ मम को ह्यपराध्येत निर्दोषसुखरूपिणः । अतो मय्यपराधस्तु स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥ अतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् । अनादिभक्तो यस्मान्मे मोदयिष्ये ततस्त्वहम् ॥ इति मत्वा मोचयति चैद्यादीनपि केशवः ॥” इति वचनात् किं च निर्वैरेणेत्याद्युक्तमत्रानुसन्धेयं तेन स्नेहाद्यायतनस्य देहस्य नाशादिना कीटस्योपद्रवाभावाद्धरेरप्युपद्रवाभावोऽनुमीयते “तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदि द्विषन् । हीयते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः” इत्यादिना च ॥ २८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं “सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता” इत्यादिवत् तदाभासमपि ध्यायतस्तदावेशात् तत्र वैरेणापि ध्यायतस्तदावेशेनैव निन्दादिकृतपापस्यापि नाशात्, तत्सायुज्यादिकं युक्तमित्याशयेनाह—तस्मादित्यादिभिः, युज्यादिति । स्नेहकामादीनां विधातुमशक्यत्वात् सम्भावनायामेव लिङ् । वैरानुबन्धादीनामेकतरेणापि युज्यात् ध्यायेत् चेत् तदा भगवतः पृथक् नेक्षते तदाविष्टो भवतीत्यर्थः । वैरानुबन्धो वैरभावाविच्छेदः निर्वैरं वैराभावमात्रम् औदासीन्यमुच्यते तेन कामादिराहित्यमप्यायाति वैरादिभावराहित्यमित्यर्थः । तेन वा वैरादिभावराहित्येन युज्यात् । विहितत्वमात्रबुद्ध्या ध्यायेत्, ध्यानोपलक्षितं भक्तियोगं कुर्याच्चैत्यर्थः । स्नेहः कामातिरिक्तः परस्परमकृत्रिमः प्रेमविशेषः स तु तेषु साधकेषु तदभिरुचिरेव ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदेवं सर्वेषां तदावेश एव फलमिति स्थिते झटिति तदावेशसिद्धये तेषु भावमयमार्गेषु निन्दितेनापि वैरानुबन्धेन विधिमग्न्या भक्तेर्न साम्यमित्याह—यथेति । वैरानुबन्धेनेति भयस्याप्युपलक्षणं यथा शैद्येण तन्मयतां तदाविष्टतां भक्तियोगेन विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणेन तु न तथा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आस्तां तादृशवस्तुशक्तियुक्तस्य तेषु प्रकाशमानस्य भगवद्विग्रहाभासस्य वार्त्ता प्राकृतेपि तद्भावमात्रस्य भाव्यावेशफलं महद्दृश्यते इति सदृष्टान्तं तदेव प्रतिपादयति—कीट इति । संरम्भो द्वेषो भयञ्च ताभ्यां योगस्तदावेशस्तेन

तत्स्वरूपतां तस्य स्वम् आत्मीयं रूपम् आकृत्यत्र तत् तां तत्सारूप्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमपीत्यर्थः । नराकृतिपरब्रह्मत्वान्माययैव प्राकृतमनुजतया प्रतीयमाने, ननु, कीटस्य पेशस्कृद्द्वेषे पापं न भवति अत्र तु तत्स्यादित्याशङ्क्याह, वैरेण यानुचिन्ता तदावेशः तथैव पूतपाप्मानः तद्वयानावेशस्य तादृक् शक्तित्वादिति भावः ॥ २८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, मास्तु निन्दादेर्भगवत्पीडाकरत्वं निन्दकस्य दुरदृष्टजनकत्वन्तु स्यादेव, यदुक्तं कैमुत्येनापि “निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृताच्चयुतः” ॥ इति सत्यम्, निन्दा हि द्विविधा, आनुकूल्यमयी प्रातिकूल्यमयी च तत्र प्रथमा प्रेमविलासरूपैव “मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मास्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् । बलिमपि बलिमत्वावेष्टयद्धाडक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कार्थः” ॥ इति या सा तु पुरुषार्थचूडामणिमरीचिमञ्जरीव ब्रजदेवी तां विना न कैरपि लभ्या, द्वितीया द्विविधा, भगवदभिनिवेशोत्था भगवदनभिनिवेशोत्था च, तत्र प्रथमया शिशुपालादिकृतनिन्दया जन्यमानमेवदुरदृष्टं तत्कारणेनैव भगवत्यभिनिवेशेन सद्य एव विनष्टीकृत्य भक्तियोगेनापि समक्षतां प्राप्य, विधियोग्यत्वमपि प्राप्यत इत्याह—तस्मादिति सप्तभिः । यस्मान्निन्दाया भगवत्पीडाकरत्वं नास्ति, निन्दकस्य च पापक्षयः सम्भवेत् तस्मादभिनिवेशाद्वैरानुबन्धादिना युञ्ज्यात् भगवति मन इति शेषः । निर्वैरेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः; यद्वा, वैरं प्रतिपक्षत्वं निर्वैरं तत्प्रतियोगिस्वपक्षत्वं पुत्रादिभावः, यः स्वत्वग्रिमश्लोके सम्बन्धशब्दाच्चयत्वेन स्पष्टीभविष्यति तेन स्नेहादयः कामस्तेन प्रीतिजन्येन कामेनेत्येव व्याख्येयम्, न तु स्नेहस्य पृथक्साधनत्वं तृतीयान्तत्वप्रक्रमभङ्गापत्तेः फलमाह—कथञ्चिदपि तं भगवन्तं पृथक् नेक्षते, किन्तु स्वीयभावानुरूपमेव तं साक्षात् पश्यतीत्यर्थः । भयवैरभाववन्तावधिकारिणौ प्रति तु पृथक् नेक्षते किन्तु सायुज्यप्राप्त्या तं स्वाभिन्नमेवेक्षते इत्येवार्थः । एकस्यापि वाक्यस्य पात्रभेदादर्थभेदः श्वेतो धावतीतिवदिति न्यायात् अत्र युञ्ज्यादिति लिङ्गं वैरानुबन्धादिना भगवति मनोभिनिवेशं कुर्यादिति विधिरवगम्यते स च शिशुपालादिषु न सम्भवति तेषां रागप्राप्तत्वात् शिशुपालादिदृष्ट्या अन्येष्वेवैषविधिरित्यपि न शक्यते व्याख्यातुम् । भगवत्प्रातिकूलस्य विधानानर्हत्वात्, यदुक्तम् “आनुकूल्यस्य ग्रहणं प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्” इति, न च शिशुपालादिभ्यो अन्येषु जनेषु विहितोपि वैरानुबन्धो भगवदभिनिवेशं जनयति “तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु” ॥ इत्यादि परस्सहस्रवचनविरोधात् न च रागप्राप्त एव वैरानुबन्धो नरकं जनयेन्न तु विहित इति वाच्यं शिशुपालादिषु व्यभिचारात्, न च शिशुपालादिभिन्नेष्वेवेयं व्यवस्थेतिवाच्यं विधिरदृष्ट्या वैरानुबन्धस्य शिष्टानुष्ठानादर्शनात् तस्यैव वैरानुबन्धो भगवदभिनिवेशं जनयति यस्य हन्तृत्वेनाभिज्ञातः श्रुतो दृष्टो वा भगवान् सम्भावितो भवति यथा लोके स्वहन्तृत्वेन निर्द्वारितेष्वेव वैरिव्याघ्रसर्पादिषु भीतस्य चित्ताभिनिवेशो नान्येष्विति तस्मादेतत् पद्यमेवं केचिद्व्याचक्षते यस्मात् सवैरभाववतामपि हितं करोति तस्मात्तत्र वैरस्यानौचित्यात् वैरभावव्यतिरिक्तैरेव भावेन मनोऽभिनिवेशेद्येत्याह—तस्मादिति । निःशब्दस्य नवर्थत्वान्नवैरेण वैरभावभिन्नेन बन्धुमित्रपुत्रादिभावेन मनो युञ्ज्यात् कीदृशेन वैरानुबन्धेन वैरे इव अनुबन्धश्चित्ताभिनिवेशो यत्र तेन यो यस्मिन् अनुबन्धः स तस्मिन्नभिनिविष्ट एवेति तादृश्यभावो वारितः तथा स्नेहात् कामेन स्नेहैकहेतुको यः कामस्तेन कीदृशेन भयेन स्वजनार्थपथत्यागोत्थभयवता ब्रजयुवतिकानुगामिना कामेनेत्यर्थः । भयेन वेति वा शब्दात् निर्भयेन कामेन च रुक्मिण्यादिकामानुगामिना कामेनेत्यर्थः । औपपत्यदांपत्ययोर्द्वयोरप्यस्ति प्रमाणम्, तथाहि “जारभावेन सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोधिकम्” इति बृहद्ब्रामनम् “अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम्” इति कूर्मपुराणञ्च ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परमनिष्ठस्यापि वैरभावस्य चित्ताभिनिवेशकत्वांशेनैव महिमा अपार एवेत्याह—यथेति । वैरे वैरभावे योऽनुबन्धः सातत्यं तेन मर्त्यः पूर्वोक्तयुक्तेः स्वस्य भगवद्व्यवज्ञानविशिष्ट एव नान्यः । तन्मयतां स्त्रीमयः कामुक इतिवत्तदेकाभिनिवेशवत्त्वं न तथेति सद्य इति शेषः निश्चिता मतिरिति ममायं निश्चय एव कृत इत्यतोत्र प्रमाणं न प्रष्टव्यं यदि भक्तियोगादपि वैरभावो मनोभिनिवेशकत्वांशेनाधिकस्तदा किमुत वक्तव्यं तादृशाभिनिवेशवान् स भक्तियोग इति भावः । तेन “श्वित्रो न जातः जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तम” इति त्वया शिशुपालादीनामनिष्टसाधनत्वबुद्ध्या वैरानुबन्धो निन्द्यते मयात्विष्टसाधनशिरोमणेभक्तियोगादपि स्तूयते इति, कुतः शिशुपालादीनां दुर्गतिस्मभावनापीति ध्वनिः, तेन भावमार्गेष्वतिनिन्द्यापि वैरभावो भगवदभिनिवेशशीघ्रसम्पादकत्वांशेनैव भक्तियोगात् शुद्धात् यदि स्तूयते तदा भावमार्गेष्वतिवन्द्यो वसुदेवादीनां वात्सल्यसख्यादिः किमुततरां नन्दादीनामात्यन्तिकतदभिनिवेशं प्रतिक्षणातिभूमसम्पादकः सस इत्यनुध्वनिः तेनार्वाचीनानामपि श्रीनन्दादिभावानुसारेण वात्सल्यादिभावेऽसूनां रागानुगा भक्तिवैधभक्तेः सकाशादुत्कर्षवतीति पर्यनुध्वनिः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तत्र वैरभाववतां मध्ये केचित् शिशुपालादयः सारूप्यसापुरितिसदृष्टान्तमाह—कीट इति द्वाभ्याम् । पेशस्कृता भ्रमरविशेषेण संरंभोद्वेषः भयञ्च तयोर्योगिन ॥ २७ ॥ ❀ ❀ माया कृपा सद्गतिप्रापणी मनुजेषु स्वदृष्टृष्वपि यस्य तस्मिन् यद्वा मायया स्वरूपेणैव “मनुजे स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः” इति श्रुतेः । वैरेण वैरजनितध्यानावेशेन पूतो नष्टपाप्मा तन्निन्दनतिरस्कारादियेषां ते ॥ २८ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्माद्भगवतो निन्दनादिना पीडा न भवति प्रत्युत तत्पादपद्मप्राप्तिसाधनं स्मरणं भवति तस्माद्धेतोः वैरानुबन्धेन निर्वैरेण सर्वात्मभावेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । युञ्ज्यात् भगवति मनो योजयेत् पृथक् भगवदन्यत् वस्तु कथञ्चिदपि नेक्षते नेक्षेत्, किन्तु भगवति सर्वात्मभावेन मनो युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ * * पेशस्कृता भ्रमरेण कुड्यायां रुद्धः कीटः संरम्भो द्वेषं भयञ्च ताभ्यां योगो न स ऐकाग्र्यं तेनानुस्मरन् तस्य पेशस्कृतः सरूपतां विन्दते ॥ २७ ॥ * * मायया कृपया भक्तवात्सल्येनेत्यर्थः । मनुजे मनुवंशे आविर्भूते चन्द्रवंशस्यापीलाद्वारा मनुवंशत्वात् वैरेण यानुचिन्ताऽनुध्यानं तेन पूतपाप्मानस्तमापुः ॥ २८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यस्य श्रीकृष्णस्य तथा जीववत् प्राकृतदेहादावभिमानो नास्ति तस्यास्य हिंसा पीडा केन हेतुना कल्प्यते ? तत्कारणाध्यासाभावादित्यर्थः । अध्यासाभावे हेतुमाह—कैवल्यात् अद्वितीयत्वेनाभिमन्तव्याभावात् । अद्वितीयत्वे हेतुमाह—अखिलात्मन इति । एवं तर्हि सर्वात्मकस्य दैत्यवधः कथं सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह—परस्य दमकर्तुरिति । सर्वात्मापि स्वकृतधर्माधर्मादिमर्यादामनुसृत्य दैत्यादिषु दण्डं विदधाति । इयमप्यस्याचिन्त्यमहिम्नः स्वच्छन्दस्य लीलैवेत्यर्थः । हिशब्दोऽस्यार्थस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वद्योतनार्थः ॥ २५ ॥ * * एतेन फलितमर्थमाह—तस्मादिति । यस्माद्भगवतोऽभिमानाभावेन पीडादिकं नास्ति तस्मात् यः कश्चिद्वैरानुबन्धादिना तस्मिन्मनो युञ्ज्यात् स वस्तुमहिम्नैव सर्वत्र तमेव पश्यन् पुनः कथञ्चिदपि ततः पृथगन्यद्वस्तु नेक्षते नैव पश्यतीत्यन्वयः । निर्वैरेण नास्ति वैरं यस्मिंस्तेन सेव्यत्वेन स्नेहात्सेव्यबुद्धिं विनापि केवलस्नेहात् । कामेन तत्तद्भोगेच्छया ॥ २६ ॥ * * एषु भजनप्रकारेषु वैरानुबन्ध एव श्रेष्ठ इत्याह—यथेति । वैरानुबन्धेन भगवन्तं चिन्तयन्मर्त्यः मरणधर्मा दैत्यमनुष्यादिः प्राणी यथा शीघ्रं तन्मयतां तत्समानतां तत्सायुज्यं वा इयात् प्राप्नुयात् तथा भक्तियोगेन चिन्तयन् न प्राप्नुयादित्यन्वयः । ननु त्वदन्ये सर्वे भक्त्यैव भजनमुपदिशन्ति त्वं कथं वैरेण भजनमङ्गीकरोषि तत्राह—इति मे निश्चिता मतिरिति । सन्ध्यभावश्छन्दानुरोधेनार्थः ॥ २७ ॥ * * तत्र यदि प्राकृतशरीरसहितस्यातिनिकृष्टस्यापि वैरेण ध्यायतो ध्येयसरूपता भवति, तदोत्तमस्याधिकारिणो वैरेण ध्यायतः पूर्वं देहं त्यक्त्वा भगवत्सरूपतायां कः सन्देह इत्याशयेन दृष्टान्तमाह—कीट इति । कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण कुड्यायां भित्तिच्छिद्रे रुद्धः संरम्भो द्वेषः भयं च स एव योगः हेतुस्तेन तं भ्रमरमनुस्मरन् ध्यायन् सरूपतां विन्दते यथेति शेषेणान्वयः ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नन्वेवं सति भगवन्निन्दया कस्यचित्पापं न स्यात् भगवतो निन्दाभिमानरहितत्वात् पापाभावाच्च तत्कर्त्ता कोऽपि पापी न स्यात् । निन्दया पापपापित्वस्वीकारे चैद्यस्य मुक्त्यसंभवः स्यात् । किं चैवं सति भगवत्स्तोत्रपाठादिकृते पुण्यमपि न स्यात् भगवत्स्तदभिमानरहितत्वात् । तथा च सर्वशास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गः स्यात् । किं च 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाभ्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु' इति भगवद्वचनविरोधश्च स्यात् । भगवतः स्तुतिनिन्दाभिमानित्वाभावाद्देनचैद्ययोर्वैषम्यं न सिद्धयति तथा सति तयोर्वैषम्यप्रश्रयोत्तरं किमित्यादिदोषपरिहाराय येन केनाप्युपायेन भगवन्तं ध्यायतस्तेन ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशात् सायुज्यं चैद्यस्य युक्तमित्याशयेन वास्तवं प्रश्नपरिहारमाह तस्मादिति । तस्मादीश्वरस्योक्तविधस्वभावत्वात् वैरानुबन्धेन निर्वैरेणेति नात्र वैराभावो विवक्षितोऽस्त्यपि तु भक्तिर्विवक्षितोत्तरग्रन्थे परिगणितहेतुषु पञ्चसु भक्तेरुक्तत्वात् । वा भयेन, स्नेहेनेत्यर्थः । कामेन वा भगवति । मन इति शेषः । युञ्ज्यात् कथंचित् पृथक् न ईक्षते ईक्षेतेत्यर्थः । पञ्चभिरप्युपायैरविरतं भगवच्चिन्तनस्यैव परमनिःश्रेयसरूपत्वाच्चिन्तनस्य पञ्चप्रकारेण सत्त्वात्पञ्चभ्यः पृथगितर उपायो नास्तीति सम्यगीक्षेतेति भावः ॥ २५ ॥ * * वस्तुतः प्रीतिपूर्वकानुध्यानात्मकभक्तियोगादपि वैरानुबन्धानुध्यानमेव श्रेय इति मया निश्चितमित्याह यथेति । मर्त्यः, संसारी जीवः, यथा वैरानुबन्धेन भगवतीति शेषः । तन्मयतां तच्चिन्तनप्रचुरतां विकारार्थसंभवात् प्रचुरार्थे मयट् तन्मयतां तद्वर्मप्राचुर्यमित्यर्थः । मुक्तानां प्राचुर्येण भगवद्वर्मसाम्यश्रवणात् । इयात्संप्राप्नुयात् । तथा, भक्तियोगेन न इयात् । इति मे मया मतिर्बुद्धिः, निश्चिता । ममैवंभूतो बुद्धिनिश्चय इत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * यथा वैरानुबन्धयोगः श्रेयानेवं भययोगोऽपि भक्तियोगाच्छ्रेयानिति कथयन् वैरानुबन्धभययोर्भगवद्विषयकचिन्तासंताने कृत्वा तत्साम्यापत्तिं सद्रष्टान्तमाह । कीट इति द्वाभ्याम् कीट इति । पेशस्कृता भ्रमरेण कुड्यायां रुद्धः कीटः, यथा तं पेशस्कृतमेव संरम्भभययोगेन वैरानुबन्धभययोगाभ्यामित्यर्थः । अनुस्मरन् सन्, तस्यैव स्वरूपं यस्य तस्य भावतां तत्स्वरूपतां पेशस्कृता साम्यं विन्दते ॥ २७ ॥ * * उक्तार्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति एवमिति । भगवति पूर्णषाड्गुण्ये, मायामनुजे स्वसंकल्पोपात्तमनुज्ञाकृतौ, ईश्वरे कृष्णे विषये, वैरेण अनुचिन्तया, वैरपूर्वकानुध्यानेनेत्यर्थः । पूतपाप्मानः निरस्तवैरादिदोषाः, तं कृष्णं आपुः

संप्रापुः । संरम्भभययोगिनौ भगवत्स्वरूपतां विन्देयातां न त्वैक्यमिति भावः । न हि पेशस्कृता रुद्धकीटस्तेनैकीभवति उभयो-
रण्युपलभ्यमानत्वादतः साम्यमेव दृष्टान्तात् सिद्ध्यति ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

इसलिये चाहे सुदृढ़ वैरभावसे या वैरहीन भक्तिभावसे, भयसे, स्नेहसे अथवा कामनासे—कैसे भी हो, भगवान्में अपना मन पूर्णरूपसे लगा देना चाहिये । भगवान्की दृष्टिसे इन भावोंमें कोई भेद नहीं है ॥ २५ ॥ * * युधिष्ठिर ! मेरा तो ऐसा दृढ़ निश्चय है कि मनुष्य वैरभावसे भगवान्में जितना तन्मय हो जाता है, उतना भक्तियोगसे नहीं होता ॥ २६ ॥ * * भृङ्गी कीड़ेको लाकर भीतपर अपने छिद्रमें बंद कर देता है और वह भय तथा उद्वेगसे भृङ्गीका चिन्तन करतेकरते उसकेजैसा ही हो जाता है ॥ २७ ॥ * * यही बात भगवान् श्रीकृष्णके सम्बन्धमें भी है । लीलाके द्वारा मनुष्य मालूम पड़ते हुए ये सर्व-
शक्तिमान् भगवान् ही तो हैं । इनसे वैर करनेवाले भी इनका चिन्तन करतेकरते पापहित होकर इन्हींको प्राप्त हो गये ॥ २८ ॥

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ २९ ॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद्युपभक्त्यावयं विभो ॥ ३० ॥
कतमोऽपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति । तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ॥ ३१ ॥
मातृष्वसेयो वञ्चैद्यो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव । पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्च्युतौ ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः । अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेकान्तिनां भवः ॥ ३३ ॥
देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् । देहसम्बन्धसम्बद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

नारद उवाच

एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया । सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥
पञ्चषड्वायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः । दिग्वाससः शिशून् मत्वा द्वाःस्थौ तान् प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा बहवः कामात् द्वेषात् भयात् स्नेहात् मनः ईश्वरे आवेश्य तदघं हित्वा तद्गतिम् गताः ॥ २९ ॥ * * विभो गोप्यः कामात्, कंसः भयात्, चैद्यादयो नृपाः द्वेषात्, वृष्णयः सम्बन्धात्, यूयं स्नेहात्, वयम् भक्त्या तद्गतिम् गताः ॥ ३० ॥ * * पुरुषम् प्रति पञ्चानाम् वेनः कतमः अपि न स्यात् केन अपि उपायेन कृष्णे मनः निवेशयेत् ॥ ३१ ॥ * * पाण्डव वः मातृष्वसेयः चैद्यः च दन्तवक्त्रः विप्रशापात् पदात् च्युतौ विष्णोः पार्षदप्रवरौ ॥ ३२ ॥ * * हरिदासाभिमर्शनः कीदृशः वा कस्य शापः हरेः एकान्तिनाम् भवः अश्रद्धेयः इव आभाति ॥ ३३ ॥ * * देहेन्द्रियासुहीनानाम् वैकुण्ठपुरवासिनाम् एतत् देहसंबन्धसंबद्धं ख्यातुम् अर्हसि ॥ ३४ ॥ * * एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनन्दनादयः भुवनत्रयं यदृच्छया चरन्तः विष्णोः लोकं जग्मुः ॥ ३५ ॥ * * पूर्वेषाम् अपि पूर्वजाः पञ्चषड्वायनार्भाभाः द्वाःस्थौ दिग्वाससः तान् शिशून् मत्वा प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदघं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा ॥ २९ ॥ * * तानाह । गोप्य इति ॥ ३० ॥ * * तर्हि वेनः किमिति नरके पातितः तीव्रध्यानाभावात्पापमेव तस्य फलितमित्याह । कतमोऽपीति । पुरुषं श्रीहरिं प्रति पुरुषे पुरुषस्य कामासंभवाद्भयादिभिश्चिन्तयतां पञ्चानां मध्ये वेनो न कतमोऽपीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ * * तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वा श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह । मातृष्वसेय इति । पदाद्वैकुठाच्च्युतौ ॥ ३२ ॥ * * हरिदासावभिमृशत्यभिभवतीति तथा । कस्य शापः कीदृशो वा । अश्रद्धेयोऽनादरणीय इव । असंभवात् । भवो जन्म ॥ ३३ ॥ * * असंभवमेवाह । जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानाम् । शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः । प्राकृतदेहसंबन्धेन संबद्धमेतदाख्यानमाख्यातुमर्हसि ॥ ३४-३५ ॥ * * कथंभूताः । पञ्च वा षड् वा हायनानि वर्षाणि येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादिनामपि पूर्वजास्तेभ्यः प्रथमं जाताः । दिग्वाससो दिगंबराः । अतः शिशून्मत्वा ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न च शास्त्रविहितेनैव भगवद्भर्मेण सिद्धिः स्यान्न तदविहितेन कामादिनेति वाच्यं यतः कामाद्वेषादिति यथा विहितया भक्त्या ईश्वरे मन आवेश्य तद्गतिं गच्छन्ति तथैवाविहितेनापि कामादिना बहवो गता इत्यर्थः । तदर्थं तेषु कामादिषु मध्ये यद्वेषभययोरर्थं भवति तद्वित्तैव भयस्यापि द्वेषसंमिलित्वादघोत्पादकत्वं ज्ञेयम् । अत्र केचित् कामेऽप्यर्थं मन्यन्ते । तत्रेदं विचार्यते- भगवति काम एव केवलं पापावहः किं वा पतिभाव युक्तः । अथवोपपतिभावयुक्त इति । स एव केवल इति चेत् स किं द्वेषादि- गणपातित्वात् तद्वत्स्वरूपेणैव वा परमशुद्धे भगवति यदधरपानादिकं यच्च कामुक्त्वाद्यारोपणं तेनाति क्रमेण वा । नाद्येन “उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैव सिद्धिं यथा गतः । द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ।” इत्यादौ द्वेषादेन्येककृतत्वात् तस्य तु स्तुतत्वात् । अतस्तत्र प्रिया इति स्नेहवत्कामस्यापि प्रीत्यात्मकत्वेन तद्वदेव न दोषः तादृशीनां कामो हि प्रेमैकरूपः “यत्ते सुगतचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु । तेनाटवीमटसि तद्वद्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ।” इत्या- दावतिक्रम्यापि स्वसुखं तदानुकूल्य एव तात्पर्यात् सैरंध्रयास्तु भावो रिरंसाप्रायत्वेन श्रीगोपीनामिव च केवलं तत्तात्पर्याभावात्तद- पेक्षयैव निद्यते न तु स्वरूपतः ‘सानंगतप्रकुचयोः’ इत्यादौ ‘अनंतचरणेन रुजो मृजंती’ इति ‘परिरभ्य कांतमानंदमूर्त्तिम्’ इति कार्यद्वारा तत्स्तुतेः । तत्रापि “सहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया” इत्यत्र प्रीत्यभिव्यक्तेश्च तदेवं तस्य कामस्य द्वेषादिगणान्तः पतित्वं परिहृत्य तेन पापावहत्वं परिहृतम् । अथ कामुक्त्वारोपणाधरपानादिरूपस्तत्र व्यवहारोऽपि नातिक्रमहेतुः यतः ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्’ इति न्यायेन लीला तत्र स्वभावत एव सिद्धा तत्र च श्रीभूलीलादिभिस्तस्य तादृशलीलायाः श्रीवैकुण्ठादिषु नित्यशुद्धत्वेन स्वतंत्रलीलाविनोदस्य तस्याभिरुचितत्वावगमात् । तादृशलीलारसमोहस्वाभाविकं भगवत्ताद्यनुसंधानमपि तत्कामुक्त्वादि मननमपि च तदभिरुचितत्वेनैवावगम्यते तथा तत्प्रेयसीजनानामपि तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वेन परमशुद्धरूपत्वात् ततो न्यूनत्वाभावाच्च तदधर- पानादिकमपि नाननुरूपं पूर्वयुक्त्या तदभिरुचितमेव तासां तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वं श्रीकृष्णसंदर्भे दर्शितमस्ति दर्शयिष्यते श्रीदशमे । न च प्राकृतरामाजने दोषः प्रसंजनीयः तद्योग्यं तादृशं भावं स्वरूपशक्तिविग्रहं च प्राप्यैव तदिच्छयैव तत्प्राप्तेः । अथ पापश्रवणेन च न पापावहोऽसौ कामः तदश्रवणादेव अतिपतिभावयुक्ते च तत्र सुतरां न दोषः । प्रत्युत स्तुतिः श्रूयते “याः संपर्य- चरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः । जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥” इति । महानुभावमुनीनामपि तद्भावः श्रूयते यथा श्रीमध्वाचार्यधृतं महाकौर्मवचनम् “अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥” इति । अत एव बंदिताम् “पतिपुत्रसुहृद्भ्रातृपितृवन्मातृवद्धरिम् । ये ध्यायन्ति सदोद्युक्तास्तेभ्योऽपीह नमोनमः ॥” इत्यनेन अथोप- पतिभावेन च न पापावहोऽसौ ‘यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिः’—इत्यादिना ताभिरेवोत्तरितत्वात् । ‘गोपीनां तत्पतीनां च’ इत्यादिना श्रीशुकदेवेन ‘न पारयेहं निरवशसंयुजाम्’ इत्यनेन स्वयं श्रीभगवता तादृशानामन्येषामपि तद्भावो दृश्यते यथोदाहरिष्यते श्रीदशमे ‘पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः’ इति । अतः पुरुषेष्वपि स्त्रीभावेनोद्भावात् भगवद्विषयत्वात् न प्राकृतकामदेवतोद्भावितः प्राकृतकामोऽसौ किं तु ‘साक्षान्मन्मथमन्मथः’ इति श्रवणात् । आगमादौ तस्य कामत्वेनोपासनाच्च भगवदेकोद्भावितोऽप्राकृत एवासौ काम इति ज्ञेयम् । अत एव मुमुक्षुमुक्तनित्यपार्षदानामपि बांछनीयोऽसाविति दर्शितं श्रीदशमे ‘एताः परं तनुभृतः’ इत्यादिना । यतः श्रुतयोपि नित्यसिद्धगोपिकाभावाभिलाषिण्यः सत्यस्तद्रूपेणैव तद्गणान्तःपातिन्यो बभूवुरिति । ‘निभृतमरुन्मनोक्षे’ इत्यादिश्रुतिस्तवे दर्शयिष्यते तदेवं साधु व्याख्यातं कामादित्यादौ द्वेषभययोर्दधमित्यादि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ बहवस्तद्गतिं गता इत्यत्र निदर्शन- माह—गोप्य इति सार्द्धेन । साधकचरीणां गोपीविशेषाणां पूर्वावस्थामवलंब्योच्यते—गोप्य इति । वयमिति । यथा श्रीनारदस्य “प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम्” इत्याद्युक्तरीत्या पार्षददेहत्वे सिद्धे तेन स्वयं वयमिति निजपूर्वावस्थामवलंब्योच्यते तत्रैव वैधी भक्तिः । अधुनालब्धरागस्य तस्य न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भावाः “गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः” इति न्यायेन विध्यनधीना रागात्मिकैव विराजते इति । अत एव तद्गतिं गता इति तेषां फलप्राप्तेरप्यतीतत्वनिर्देशः । एवमेव वक्ष्यते स्वयं भगवता ‘केवलेन हि भावेन गोप्यः’ इत्यादि । ‘मत्कामा रमणम्’ इत्यादौ ‘संगाच्छतसहस्रशः’ इति च । अत्र तां गोप्य इवाधुनिकाश्च तद्गुणादिश्रवणेनैव तद्भावा भवेयुः यथोक्तम् “श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः । उरुगायोरुगीतो वा पश्यतीनां पुनः कुतः ।” इति । अथ पार्षदचरस्यापि चैथस्यागन्तुकोपद्रवाभासदर्शनेनैव साधकत्वनिर्देशः । संबंधाद्यः स्नेहो रागस्तस्मा- द्बृष्णयो यूयं चेत्येकम् । तस्माद्वैरातुबन्धनेत्यादौ कामादित्यादौ चोक्तस्यैवार्थस्योदाहरणवाक्येऽस्मिंस्तदेकार्थावश्यकत्वात् पञ्चाना- मित्यनुरोधात् । उभयत्रापि सम्बन्धस्नेहयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वाच्च सम्बन्धग्रहणं रागस्यैव विशेषज्ञापनार्थं गोपीवदत्रापि सम्बन्धे स्नेहे च वृष्णिविशेषाः पांडवसंबंधिविशेषाश्च पूर्वावस्थामवलंब्य साधकत्वेन निर्दिष्टाः । अतः संबन्धे स्नेहोऽपि तदभिरुचिमात्रं ज्ञेयम् । भक्त्या विहितया अस्या एव प्रतिलब्धत्वेन भावमार्गं निर्देष्टुमुपक्रान्तत्वात् । अत्र विश्वनाथः— कामात्स्नेहोत्थादेव न तु सामान्यतः तादृशाभिप्रायत्वे कुब्जाद्या इति प्रयुज्येत भयात्स्वस्य कृष्णवध्यत्वज्ञानत उद्भूतात् । वृष्णयो यादवाः यूयं पाण्डवाश्च संबन्धात्पुत्रभ्रात्रादिभावात् मातुलेयभ्रातृस्वस्त्रीयादिभावाच्च । कीदृशात्स्नेहात्स्नेहमयादिति । सत्राजितप्रसेन- शतधन्वकर्णदुर्योधनादयो व्याघृत्ताः । न चात्र स्नेहस्य पृथक्त्वप्राप्तिसाधनत्वं व्याख्येयमुत्तरवाक्ये पंचसंख्यात्वेनैव भावानां

निरूपणात् । वयं नारदादयो भक्त्या तद्गतिं गता इति पूर्वस्थैवानुषंगः । तत्र गोप्यः प्रेमवत्प्रेयसीभावम् । कंसः सायुज्यम् । चैद्यदन्तवक्त्रपौडकाः सायुज्यम् । अन्ये चारयो यथायोग्यं सायुज्यसालोक्यादिकम् । वृष्णयः पाण्डवाश्च सख्यादिभाववत्पार्षदत्वम् । नारदादय ऐश्वर्यज्ञानवत्पार्षदत्वमित्येवं यथासाधनं तत्तत्प्राकरणिकवाक्यदृष्ट्या निर्द्धारितां तदीयां गतिं गताः । अत्र “यादवानां हितार्थाय धृतो गिरिवरो मया” इति हरिवंशवाक्यान्नदादिगोपानामपि वृष्णिवंशत्वादैश्वर्यज्ञानशून्यत्वेन स्नेहवत्त्वाधिक्यात्पुत्रादि-संबंधस्यातिदारुण्यमेघामेव प्राधान्यद्योतकं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति-तर्हीति । तत्र वेने । अत्र चक्रवर्ती-ननु तर्हि शिशुपालवद्भगवन्निदान्यक्कारादिकर्त्ता वेनः किमिति नरके पतितस्तत्राह-पुरुषं भगवंतं प्रति पञ्चानां पूर्वश्लोकोक्तानां भावानां मध्ये कस्याप्यनास्पदत्वात्कतमो न भवति न तावद्गोपीव स्नेहवत्कामवान् इह हेतुः स्वामिचरणैरुक्तः पुरुषे पुरुषस्य कामासंभवादिति । न च कंसवद्भीतः । न च मां हनिष्यतीति बुद्ध्या भगवत्यन्तावेशमय्या शिशुपालवद्वेष्टा नापि वृष्ण्यादिष्विव कमपि संबंधं दधानो नापि नारदादिरिव भक्त इत्यर्थः । तेन शिशुपालादिभिन्नः प्रतिकूलभावं दीधीपुर्वेन इव नरकं यातीति सूचितम् । संदर्भस्तु-वेनस्य भगवंतं प्रति प्रासंगिकनिदानमात्रात्मकं वैरं न तु वैरानुबन्धः । ततस्तीव्रध्यानाभावात्पापमेव तत्र फलितमिति स्वामी । अतोऽसुरतुल्यस्वभावैरपि तस्मिन्स्वमोक्षार्थं वैरानुष्ठानसाहसं न कर्तव्यमिति भावः । अत एव “ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये” इत्यादेरपि तेष्वतिव्याप्तिर्व्याहृत्यतेऽनभिप्रेतत्वेनाप्रोक्तत्वात् । यस्मादेवं तस्मादेवंभूते । अत्रापि पूर्ववन्निवेश्येदिति सम्मतिमात्रं न विधिः केनापि तेष्वपायेषु युक्ततमेनैकेनेत्यर्थः । अहो यस्तादृशवहुप्रयत्नसाध्यभक्तिमार्गेण साध्यतेऽसोऽचिराद्भावविशेषमात्रेण तत्र च द्वेषादिनापि विधिना सहैकार्थं ज्ञेयम् । तस्मादेवंभूते परमसद्गुणसद्भावे तस्मिन् दूरेस्तु पामरजनभावस्य वैरस्य वार्ता को बाधम औदास्यमवलम्ब्य प्रीतिमपि न कुर्यादिति रागानुगायामेव तच्च युक्ततमत्वमंगीकृतं भवति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ चैद्यदन्तवक्त्रौ तु नासुरौ किं तु हरेः स्वभक्तिप्रवर्त्तकविप्रकुलदाक्षिण्यमयस्वरैल्लेच्छया तदनुकारिणा-वेवेत्यभिप्रायं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयितुमाह-मातृष्वसेय इति । पाण्डवेति । यथा साक्षाद्भर्मपुत्रे त्वयि पाण्डवत्वं तथा दन्तवक्त्रशिशु-पालयोरप्यनुकरणत्वमेव वस्तुतस्तौ पार्षदप्रवरावेवेति भावः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तत्र तयोरन्यथाभावः सर्वथा न संभवतीति प्रशस्त्यर्थः । “न स पुनरावर्तते” इति श्रुतेः । “अनावृत्तिः शब्दात्” इति न्यायात् । “मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति गीतागम्यश्च ‘न मत्परा नश्यन्ति शान्तरूप’ इति श्रीकपिलोक्तेश्च स न्यायश्चासौ सिद्धान्तस्तु तत्रेतिहासमात्रं तच्च पूर्वयुक्त्यैव संभवतीति तदभिप्रायः । वक्ष्यते च स्वयं ‘विष्णुचक्रहतांहसौ’ इति । व्याख्यास्यते च तैः तयोः पापमेव हतं न तु ताविति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । शुद्धसत्त्वमयदेहवतां त्वाविर्भावतिरोभावावेव भवतो न तु जन्ममृती इति भावः ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ पंच वा षट् वेति किंवदन्तीन्यायेन । अतो नग्नत्वान् ॥ ३६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

कामादिति । कामादिभ्यो हेतुभ्यो यथा भक्त्या ईश्वरे श्रीकृष्णे मन आवेश्य तदघं द्वेषादिजनितं पापं हित्वा बहवस्तद्गतिं तदीयां गतिं सायुज्यादिलक्षणां गतास्तथा शृण्विति शेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गोप्य इति । हे विभो ! गोप्यः कामादीश्वरे मन आवेश्य तद्गतिं गता इति सर्वत्र स्पष्टोऽन्वयः । पाण्डवादेः भाविन्या अपि प्राप्तेः निश्चयाद्भूतनिर्देशः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कतमोऽपि इति । पञ्चानां पूर्वोक्तस्नेहादिमतां मध्ये पुरुषं भगवंतं प्रति वेनः कतमः एकतमोऽपि न स्यात् न भवति । तस्य केवलं स्वभोगपरत्वेन ध्यानेन भगवदावेशाभावान्निन्दादिना पापमेव फलितमतः स नरकाधिकार्येव । तस्मादित्यादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मात्रिति । हे पाण्डव ! चैद्यः दन्तवक्त्रश्च वः मातृष्वसेयौ तौ विष्णोः पार्षदप्रवरावपि विप्रशापाद्धेतोः पदाद्वैकुण्ठा-च्चयुतौ ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कीदृश इति । हरिदासौ अभिमृशति अभिभवतीति तथाभूतः शापः कीदृगिति शापस्वरूपप्रश्नः । कस्येति शापदातुः प्रश्नः मम तु हरेरेकान्तिनां पार्षदप्रवराणां भवः जन्ममरणादिसंसारः अश्रद्धेयः मिथ्या इव आभाति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ देहेति । अतः देहेन्द्रियप्राणैः हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहादीनां वैकुण्ठवासिनां प्रकृतदेहसम्बन्धेन एतत्संबद्धं बन्धनं त्वमाख्यातु-मर्हसि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एकदेति । ब्रह्मणः पुत्राः सनन्दनादयो भुवनत्रयं चरन्तो यदृच्छया एकदा विष्णोर्लोकं वैकुण्ठं जग्मुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ षष्ठेति । ते यद्यपि पूर्वेण मरीच्यादीनामपि पूर्वजास्तथापि पञ्च वा षट् वा हायनानि संवत्सरा येषां तेषामर्भाणां बालानामिवाभा येषां ते पञ्च षडित्यत्र ढजभाव आर्षः । तथा दिग्वाससः तान् शिशून् मत्वा द्वाःस्थौ द्वारपालौ जय-विजयौ प्रत्येषधतामन्तःप्रवेशनान्निवारितवन्तौ ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुक्तार्थं दार्ष्टान्तिके निदर्शयैवं कैश्चिद्व्यभिक्त्याह-कामादिति । यथा भक्तियोगेनेश्वरे मन आवेश्य भगवतो गतिं जग्मुस्तथा कामादिभिरपि तस्मिन् मन आवेश्य तदघं मनस आवेशननिमित्तं कामादिरूपमघं हित्वा अत्यन्तभावनाप्रकर्षेण कामा-दिकं विस्मृत्येत्यर्थः । बहवस्तद्गतिं प्राप्ताः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एतदेवोदाहरणविशेषेषु दर्शयति-गोप्य इति । भगवति कामाद्गोप्य-स्तद्गतिं गता इत्यनुषङ्गः भयात्कंसस्तद्गतिं गतः इति विभक्तिविपरिणामः । यद्वा, गोप्यादयः सर्वे प्रतिनियतकामादिभिरुपायैस्तद्गतिं

गता इति यौगपद्येनान्वयः । सम्बन्धाद्वृण्यः स्नेहाद्युपमिति वृण्यो यूयञ्च देहसम्बन्धकृतस्नेहादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चप्रकारान्तर्भावायोगात् भक्त्या वयं नारदादयस्तत्र स्नेहस्तुल्यसन्निकृष्टविषयः प्रेमा भक्तिरुत्कृष्टविषयेतिभेदः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवमुक्तेनार्थेन सिद्धं वेनचैवयोर्वैषम्यमाह-कतम इति । उक्तानां पञ्चानां कामुकद्वेषिविभ्यस्त्वेहवद्वक्तरूपाणां पञ्चानां मध्ये वेनस्त्वीश्वरं परमपुरुषं प्रति कोपि न भवति कामाद्यन्यतमो न भवत्यतस्तन्निन्दया निरयप्राप्तिरिति भावः । तस्मादुक्तानां पञ्चानां मध्ये केनाप्यन्यतमेनोपायेन भगवति श्रीकृष्णे मनो निवेशयेत् निवेशिते च मनसि मनोनिवेशननिमित्तं कामादिकमपि विस्मृत्य तं प्राप्नोतीति भावः, अत एव हि श्रीविष्णुपुराणे “अपगतदोषानुबन्धो भगवन्तमवाप” इति ह्युक्तम् ननु, संरम्भभययोगादीनामपि भक्तियोगवद्भगवत्प्राप्तिसाधनत्वे यथा आरब्धविच्छिन्नभगवद्भक्तियोगः पुनर्जन्मान्तरे “पूर्वाभ्यासेन कौन्तेय” इत्यादिभगवदुक्तरीत्या पूर्वाभ्यासेनोपसंहृतसम्पूर्णभगवद्भक्तियोगो भगवन्तं प्राप्नोति एवमारब्धविच्छिन्नसंरम्भभयादियोगोपि जन्मान्तरे पूर्वाभ्यासेन परिपूर्णतयोगो भगवन्तं प्राप्नुयात् न चैवं युक्तम्, अन्यथा विष्णुद्वेषिणां सर्वेषामपि मुक्तिप्रसङ्गः । एवञ्च “यः पुत्रः पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतस्म । यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतस्म” । इत्यादिविष्णुदूषकनिन्दावचनानामनवकाशप्रसङ्गः । उच्यते, संरम्भभयादीनां तस्मिन्नेव जन्मनि स्वविस्मारकभावनाप्रकर्षावहानामेव मुक्तिहेतुत्वं न तु विच्छिन्नानां जन्मान्तरसम्बन्धिनामपि; प्रत्युत तेषां निरयहेतुत्वमेव, भक्तियोगस्य तु विच्छिन्नस्यापि पुनर्जन्मान्तरे भावनाप्रकर्षावहनद्वारा मुक्तिसाधनत्वमिति न चात्र मानाभावः धर्मिग्राहकमानस्य सत्त्वात् “पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते” इत्यारभ्य “तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः” इत्यन्तेन भगवतैवारब्धस्यापि भक्तियोगस्य पुनः कालान्तरे फलसाधनत्वस्योक्तत्वात् न त्वेवं संरम्भभयादीनां सकृदारब्धानां पुनर्जन्मान्तरे भगवत्प्राप्तिसाधनत्वप्रमापकं किञ्चिद्वचनं विद्यते प्रत्युत “यो विष्णुम्” इत्यादिनिन्दावचनान्येव सन्ति यदि भगवन्निन्दादिकारिणामपि सर्वेषां द्वेषादिविस्मारकभावनाप्रकर्षः स्यात्तर्हि स्यादेव तेषां मुक्तिरिति न कोपि विरोधः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं संरम्भभयादीनामपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वेन चैवदन्तवक्त्रयोर्न मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्यभिधाय न केवलं तयोर्भगवद्विषयकभावनाप्रकर्षे तद्विषयकसम्बन्ध एव हेतुरपि तु पूर्वसिद्धं भगवदानुकूल्यञ्चेति वक्तुमितिहासं प्रतुष्टुः प्रश्नावसरप्रदानाय तयोस्तावद्विष्णुपार्षदत्वं विप्रशापाद्धं शञ्चाह-मातृष्वसेय इति । मातुः स्वसा भगिनी तस्या अपत्यं पुमान् मातृष्वसेयः हे पाण्डव युधिष्ठिर ! यो भवतो मातृष्वसेयः चैवो दन्तवक्त्रश्च द्वाविमौ पूर्वं विष्णोः पार्षदप्रवरौ द्वारस्थितौ विप्रशापाद्धेतोः पदात्स्वस्थानाच्चयुतौ भ्रंशौ एवञ्च तयोः पाश्चात्यद्वेषातिशयात्प्राक्तनात्यन्तभगवदानुकूल्याश्च शापान्ते भावनाप्रकर्षसिद्ध्या मुक्तिरिति भावः । अण्डान्तर्वर्त्तिन्युपेन्द्रादिविष्णुलोके कस्मिंश्चित् “तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्” इति न्यायेनोपेन्द्राद्युपासनया तद्वारपत्याधिकारं गतौ कौचिज्जीवौ स्थितौ पञ्चाद्विप्रशापात्पदच्युताविति नारदस्याशयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ इममाशयमजानन्नेवं प्रश्नावसरे दत्ते पृच्छति युधिष्ठिरः—कीदृश इति द्वाभ्याम् । कीदृशः शाप इति शापप्रकारप्रश्नः कस्य वेति तत्कर्तृप्रश्नः, तस्य विशेषणं हरिदासाभिमर्शिन इति हरिदासानाभिभृशति पराभवतीति हरिदासाभिमर्शो तस्य अनेन तस्यानौचित्यं सूचितम् । हरेरेकान्तभक्तानां निकटवर्तिनां भवो जन्म अश्रद्धेय इव अनादर्तव्य इवाभाति प्रतीयते अयं भावः “एतं देवयानं पन्थानमापद्य न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते” इति श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तानामेव पुनरावृत्तिर्न विद्यते किम्पुनर्नित्यसिद्धानां भगवत्पार्षदानां भगवत्स्थानाद्भ्रंशाभाव इह जन्माभावश्चेति अत इदं भगवत्पार्षदयोः तत्पदाद्भ्रष्टयोरुच्यमानमिह जन्मानादर्तव्यम् तज्जन्मप्रतिपादकं वाक्यम् “जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्याम्” इत्यादिवाक्यवदसङ्गतार्थमिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तयोर्जन्मासम्भवमेव विवृण्वन्पृच्छति—देहेन्द्रियासुहीनानामिति । कर्मायत्तप्राकृतदेहेन्द्रियप्राणरहितानां वैकुण्ठपुरवासिनां नित्यसिद्धानामित्यर्थः । अनेन पूर्वमप्यसम्भावितप्राकृतदेहेन्द्रियप्राणसम्बन्धानामित्युक्तम् एवंविधानां देहसम्बन्धः प्राकृतदेहसम्बन्धस्तदनुबन्धिरागद्वेषादिसम्बन्धश्च तयोः समाहारः तदेतदधटमानं मह्यमाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवमाष्टौ भगवान्नारदः प्रश्नस्योत्तररूपमितिहासं वक्तुमुपक्रमते एकदेत्यादिना । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पुत्राः सनन्दनादयः आदिशब्देन सनत्कुमारसनत्सुजाता विवक्षिताः एते भुवनत्रयं चरन्तः कदाचिद्दृच्छया विष्णुलोकं जग्मुर्ययुः अयं विष्णुलोकश्चदो ब्रह्माण्डांतर्गतविष्णुलोकविषयः न तु मुक्तप्राप्यपरमव्योमविषय “वैकुण्ठः कल्पितो येन लोकोलोकनमस्कृत” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्तप्राप्ये अर्चिरादिमार्गेणैव गम्ये परमव्योमिन् योगिनामपि सनकादिकानां गमनासम्भवान्नित्यसिद्धानामिहोत्पत्त्यसंभवाच्च ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सनन्दनादीन् विशिषन्नाह-पञ्चेति । पञ्च पड्वा हायना वत्सरा येषां ते अर्भा अर्भकास्तदाभासस्तद्वदवस्थिताः तान्, अर्भशब्दाभिप्रेतं विवृणोति पूर्वेषां रुद्रादीनामपि पूर्वं जातान् दिग्वाससो दिग्म्बरानेवंभूतांस्तान्सनन्दनादीन् शिशून् शिशुत्वेनालक्ष्य विष्णोर्द्वारस्थौ द्वारि स्थितौ द्वारपौ प्रत्येषधतां न्यवारयताम् ॥ ३६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोपि भक्तिगर्भकामादिनैव भगवत्प्राप्तिरित्याह—कामादिति । तृतीयार्थे पञ्चमी कामादिभिरपि यथा यथावत् भक्त्या सहैव कृष्णे मन आवेश्य द्वेषादिना यदधमापादितं तदधं हित्वा तस्य कृष्णस्य गतिं लोकं गता इत्यन्वयः । प्रथमतः कामादियुक्त्या भक्त्या हरौ मनः आवेश्य पञ्चाद्यथाभूतया भक्त्याऽर्घं हित्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ बहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह—

गोप्य इति । कामात्कामयुक्त्या भक्त्या कंसः कंसाविष्टो भृगुः भययुक्त्या भक्त्या चैद्यादयः चैद्यादिस्था जयादयः । द्वेषयुक्त्या वृष्णयः सम्बन्धो बन्धुता तन्निमित्त्या यूयं पाण्डवः समतुलितबहुमानयुक्त्या वयं शुकादिशब्दवाच्याः केवलया भक्त्या अत्र कश्चन विशेषः—“गोप्यः कामयुता भक्ताः कंसाविष्टः स्वयं भृगुः । ज्ञेयो भययुतो भक्तश्चैद्यादिस्था जयादयः । विद्वेषसंयुता भक्ता वृष्णयो बन्धु (१) संयुताः । बहुमानस्नेहसाम्याद्देवा भक्ताः प्रकीर्तिताः । स्नेहोपसर्जनादेव बहुमानान्मुनीश्वराः । बहुमानोऽपि देवानाम् ऋषिभ्योऽप्यधिको मतः । ब्रह्मवीन्द्रेन्द्रकामादेरितरेषां यथाक्रमम्” । इति वचनाद्वगन्तव्यः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भक्त्यैव पुरुषार्थो न केवलद्वेषेणेत्याशयवानाह—कतम इति । कामाद्युपसर्जन-भक्तियोगानां पञ्चानां मध्ये कतमोपि भक्तियोगो वेनस्य नास्ति असौ (२) कश्चन द्वेषात्मक एव यस्माद्भक्ति-योगमन्तरेण पुरुषार्थो नास्ति तस्मात्केनापि प्रकारेणापादितेनोपायेन भक्तिलक्षणेन कृष्णे मनो निवेशयेन्न द्वेषादिना “उपायो भक्तिरुद्दिष्टो द्वेषाद्या अनुपायकाः” इत्यभिधानादतः उपायो भक्तिरेव अतो भक्तिमन्तरेणोपायो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पेशस्कृता रुद्र इत्यत्र चैद्यादयः स्वतो भक्ता असुरावेशाद्द्वेषिण इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—मातृष्वसेय इति । पार्षदप्रवरत्वं स्वतो भक्तत्वे विप्रशापादसुराविष्टत्वं द्वेषित्वे हेतुः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ हरि-दासान् हरिभक्तान् अभिमृशति स्पृशतीति हरिदासाभिमर्शनः हरेरेकान्तिनां नियतभक्तानां भव उत्पत्तिः शरीरयोगलक्षणः स्वपदभ्रंशलक्षणः शापः अश्रद्धेय इवाभाति सयुक्तिकं निरूपयितुं न क्षममिति प्रतीयते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत्र कारणमाह-देहेति । देहाद्यभावश्च कुत्रत्यानामिति तत्राह वैकुण्ठेति, तेषां प्राकृतदेहाद्यभावेन जन्मादिकं कथं घटत इति शङ्क्यत इत्यर्थः । देहसम्बन्धः देहयोगः तस्य सम्बन्धः निमित्तभूतः शाप एतच्छापनिमित्तं अनेन देहयोगः तन्निमित्तशापं तन्निमित्तं च व्याख्या-तुमर्हसीत्यर्थसमुदायो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदर्थजातं क्रमतोवगम्यत इति परिहारवचनादित्यत आदित वक्ति एकदेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पञ्चषड्दायनार्भाभाः पञ्चवर्षाः अर्भाः अर्भका बालास्तद्वदाभा दीप्तिर्येषां ते तथा तत्समाना इत्यर्थः । शिशून्मत्वा पुरप्रवेशकरणाय वेपान्तरमापन्नानित्याशङ्क्येत्यर्थः । द्वाःस्थौ द्वारि स्थौ जयविजयौ तान् सनन्दनादीन् प्रत्यपेधतां वेत्रविधून्ने न्यवारयतामित्यन्वयः द्वाःस्थावित्युक्त्या जयविजययोः अधिकारस्थत्वं सूचयति तेन वैकुण्ठे अधिकारस्थाः मुक्ताश्चेति द्विविधा जनाः सन्ति । तत्राधिकारस्था देहादियोगित्वाद्द्वारशापयोग्याः पञ्चान्न योग्या इति ज्ञायते तदुक्तम् “अधिकारस्थिताश्चैव विमुक्ताश्च द्विधा जनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषां वरशापादियोगिनः । अधिकारस्थिता मुक्तिं नियतं प्राप्नुवन्ति च । विमुक्त्यनन्तरं तेषां वरशापादयो न तु । देहेन्द्रियाऽसुयुक्ताश्च पूर्वम्पञ्चान्तैर्युताः । अप्यमीमानिभिस्तेषां देवैः स्वात्मोत्तमैर्युताः” । इति अनेन वैकुण्ठे मुक्तामुक्तस्थानद्वयमस्तीति ज्ञायते ॥ ३६-४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न च शास्त्रविहितेनैव भगवद्भर्मेण सिद्धिः स्यात् न तद्विहितेन कामादिनेति वाच्यम् यतः कामाद्द्वेषादिति । यथा विहितया भक्त्या ईश्वरे मन आवेश्य तद्गतिं गच्छन्ति तथैवाविहितेनापि कामादिना बहवो गता इत्यर्थः । तदयं तेषु कामादिषु मध्ये यद्द्वेषभययोरयं भवति तद्विधैव भयस्यापि द्वेषसम्मिलितत्वादघोत्पादकत्वं ज्ञेयम् अत्र केचित् कामेऽप्ययं मन्यन्ते । तत्रेदं विचार्यते भगवति काम एव केवलः पापावहः किं वा पतिभावयुक्तः अथवा उपपतिभावयुक्त इति स एव केवल इति चेत् स किं द्वेषादिगणपातित्वात् तद्वत् स्वरूपेणैव वा, परमे शुद्धे भगवति यदधरपानादिकं यच्च कामुकत्वाद्यारोपणे तेनातिक्रमेण वा, पापश्रवणेन वा ? नाद्येन, “उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैवः सिद्धिं यथागतः । द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः” इत्यादौ द्वेषादेर्न्यक्-कृतत्वात्, तस्य तु स्तुतत्वात्, अतस्तत्र प्रिया इति स्नेहवत् कामस्यापि प्रीत्यात्मकत्वेन तद्वदेव न दोषः । तादृशीनां कामो हि प्रेमैकरूपः “यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि कर्कशेषु । तेनाटवीमटसि तद्वचथते न किंस्वित् कूर्पादि-भिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः” इत्यादावतिक्रम्यापि स्वसुखं तदानुकूल्य एव तात्पर्यदर्शनात्, सैरन्ध्यास्तु भावोऽरिंसाप्रायत्वेन श्रीगोपीनामिव च केवलं तत्तात्पर्याभावात्तदपेक्षयैव निन्यते न तु स्वरूपतः “सानङ्गतप्रकुचयोः” इत्यादौ “अनन्तचरणेन रुजो-मृजन्ती” इति “परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिम्” इति कार्यद्वारा तत्स्तुतेः तत्रापि “सहोप्यतामिह प्रेष्ठ ! दिनानि कतिचिन्मया” इत्यत्र प्रीत्यभिगच्छेत् । तदेवं तस्य कामस्य द्वेषादिगणान्तःपतितत्वं परिहृत्य तेन पापावहत्वं परिहृतम् अथ कामुकत्वाद्यारोपणा-पानादिरूपस्तत्र ध्यवहारोऽपि नातिक्रमहेतुः यतो “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” इति न्यायेन लीला तत्र स्वभावत एव सिद्धा, तत्र च श्रीभूलीलादिभिस्तस्य तादृशलीलायाः श्रीवैकुण्ठादिषु नित्यसिद्धत्वेन स्वतन्त्रलीलाविनोदस्य तस्याभिरुचितत्वावगमात्, तादृश-लीलारसमोहस्वाभाविकं भगवत्ताद्यनुसन्धानमपि तत्कामुकत्वादिमननमपि च तदभिरुचितत्वेनैवावगम्येत, तथा तत्प्रेयसी-जनानामपि तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वेन परमशुद्धरूपत्वात् ततो न्यूनत्वाभावाच्च तदधरपानादिकमपि नानुरूपम् । पूर्वयुक्त्या तदभिरुचितमेव । तासां तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वं श्रीकृष्णसन्दर्भे दर्शितमस्ति दर्शयिष्येत च श्रीदशमे, न च प्राकृतरामाजने दोषः प्रसजनीयः तद्योग्यं तादृशं भावं स्वरूपशक्तिविग्रहश्च प्राप्यैव तदिच्छयैव तत्प्राप्तेः । अथ पापश्रवणेन च न पापावहोऽसौ कामः तच्छ्रवणादेव, अतः पतिभावयुक्ते च तत्र सुतरां न दोषः प्रत्युत स्तुतिः श्रूयते “यास्तस्यैचरन् प्रेम्णा पादसम्बाहनादिभिः । जगद्-

गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः” इति महानुभावमतीनामपि तद्भावः श्रूयते । यथा श्रीमध्वाचार्यधृतं महाकौर्मवचनं “अग्नि-
पुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारञ्च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम्” इति अत एव वन्दितम् “पतिपुत्रसुहृद्भ्रातृपितृ-
वन्मातृवद्धरिम् ये ध्यायन्ति सदोद्युक्तास्तेभ्योपीह नमो नमः” इत्यनेन अथोपपत्तिभावेन च न पापावहोसौ “यत्पत्यपत्यसुहृदा-
मनुवृत्तिः” इत्यादिना ताभिरेवोत्तरितत्वात् “गोपीनां तत्पतीनाञ्च” इत्यादिना, श्रीशुकदेवेन “न पारयेहं निरवद्य संयुजाम्” इत्यनेन
स्वयं श्रीभगवता तादृशानामन्येषामपि तद्भावो दृश्यते यथोदाहरिष्यते श्रीदशमे “पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः” इत्यादि ।
अतः पुरुषेष्वपि स्त्रीभावेनोद्भावात् भगवद्विषयत्वात् न प्राकृतकामदेवतोद्भावितः प्राकृतकामोऽसौ किन्तु “साक्षान्मन्मथमन्मथः”
इति श्रवणात् आगमादौ तस्य कामत्वेनोपासनाच्च भगवदेकोद्भावितोऽप्राकृत एवासौ काम इति ज्ञेयम् अत एव मुमुक्षुमुक्तनित्य-
पार्षदानामपि वाञ्छनीयोऽसाविति दर्शितम् श्रीदशमे “एताः परं तनुभृतः” इत्यादिना, यतः श्रुतयोपि “नित्यसिद्धगोपिकाभावा-
भिलाषिण्यः सत्यस्तद्रूपेणैव तद्गुणान्तःपातिन्यो बभूवुः” इति “निभृतमरुन्मनोक्ष” इत्यादि श्रुतिस्तवे दर्शयिष्यते । तदेवं साधु
व्याख्यातं कामादित्यादौ द्वेषभययोर्दधमित्यादि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ ‘बहवस्तद्गतिं गताः’ इत्यत्र निदर्शनमाह-गोप्य इति
सार्द्धकेन । गोप्य इति साधकचरीणां गोपीविशेषाणां पूर्वावस्थामवलम्ब्योच्यते, वयमिति, यथा श्रीनारदस्य “प्रयुज्यमाने मयि तां
शुद्धां भगवतीं तनुम्,” इत्याद्युक्तरीत्या पार्षददेहत्वे सिद्धे तेन स्वयं वयमिति निजपूर्वावस्थामवलम्ब्योच्यते । तत्रैव वैधी भक्तिः ।
अधुना लब्धरागस्य तस्य “न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भावा गुणाः गुणदोषदृष्टिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः” इति न्यायेन विध्यनधीना
रागात्मिकैव विराजत इति, अत एव तद्गतिं गता इति तेषां फलप्राप्तेरप्यतीतवनिर्देशः एवमेव वक्ष्यते स्वयं भगवता “केवलेन हि
भावेन गोप्यः” इत्यादि । “मत्कामारमणम्” इत्यादौ “सङ्गाच्छतसहस्रशः” इति च अत्र ता गोप्य इवाधुनिक्यश्च तद्गुणादि-
श्रवणेनैव तद्भावा भवेयुः यथोक्तम् “श्रुतमात्रोपि यः स्त्रीणां प्रसह्यकर्पते मनः । उरुगायोऽरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः” इति ।
अथ पार्षदचरस्यापि चैद्यस्यागन्तुकोपद्रवाभासदर्शनेनैव साधकत्वनिर्देशः । सम्बन्धाद्यः स्नेहो रागस्तस्माद्वृष्णयो यूयं चेत्येकम्,
‘तस्माद्वैरानुबन्धेन’ इत्यादौ कामादित्यादौ चोक्तस्यैवार्थस्योदाहरणवाक्येऽस्मिन् तदैकाध्यावश्यकत्वात् पञ्चानामित्यनुरोधात् उभयत्रापि
सम्बन्धस्नेहयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वाच्च । सम्बन्धग्रहणं वागस्यैव विशेषज्ञापनार्थं गोपीवदत्रापि सम्बन्धे स्नेहे च वृष्णविशेषाः
पाण्डवसम्बन्धविशेषाश्च पूर्वावस्थामवलम्ब्य साधकत्वेन निर्दिष्टाः अतः सम्बन्धे स्नेहोपि तदभिरुचिमात्रं ज्ञेयम्, भक्त्या
विहिताया’ अस्या एव प्रतिलब्धत्वेन भावमार्गं निर्देष्टुमुपक्रान्तत्वात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यदि द्वेषेणापि सिद्धिस्तर्हि वेनः किमिति
नरके पातित इत्याशङ्क्याह-कतम इति । पुरुषं भगवन्तं लक्ष्यकृत्य पञ्चानां वैरानुबन्धादीनां मध्ये वेनः कतमोपि न स्यात् तस्य
तं प्रति प्रासङ्गिकनिन्दामात्रात्मकं वैरं, न तु वैरानुबन्धः ततस्तीव्रध्यानाभावात् पापमेव तत्र प्रतिफलितमिति भावः । ततोऽसुर-
तुल्यस्वभावैरपि तस्मिन् स्वमोक्षार्थवैरानुष्ठानसाहसं न कर्तव्यमित्यभिप्रेतम् अत एव “ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये”
इत्यादेरपि तेषु अतिव्याप्तिर्व्याहृत्यते अनभिप्रेतत्वेनाप्रोक्तत्वात् यस्मादेवं तस्मादिति अत्रापि पूर्ववन्निवेशेदिति सम्मतिमात्रं न
विधिः केनापि तेष्वप्युपायेषु युक्ततमेनैकेनेत्यर्थः । अहो यस्तादृशबहुप्रयत्नसाध्यभक्तिमार्गेण चिरात् साध्यते स एव चिराद्भावविशेष-
मात्रेण तत्र च द्वेषादीनामपि तस्मादेवंभूते परमसद्गुणसद्भावे तस्मिन् दूरेस्तु पामरजनभाव्यस्य वैरस्य वार्ता को बाधमः औदास्य-
मवलम्ब्य प्रीतिमपि न कुर्यादिति रागानुगायामेव तच्च युक्ततमत्वमङ्गीकृतं भवति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ चैद्यदन्तवक्त्रौ तु नासुरौ
किन्तु हरेः स्वभक्तिप्रवर्तकविप्रकुलदाक्षिण्यमयस्वैरलीलेच्छया तदनुकारिणावेवेत्यभिप्रायं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयितुमाह-मातृष्वसेय
इति । तत्र तयोरन्यथाभावः सर्वथा न सम्भवत्येवेति प्रश्नस्यार्थः “न च पुनरावर्त्तते” श्रुतेः । “अनावृत्तिरश्रद्धात्” इति न्यायात्
“भामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति श्रीगीताभ्यः । सन्यायश्चैवासौ सिद्धान्तस्तु तत्रेतिहासमात्रम् तच्च पूर्वयुक्त्यैव
सम्भवतीति तदभिप्रायः वक्ष्यते च स्वयम् ‘विष्णुचक्रहतांहसौ’ इति व्याख्यास्ते च तैः तयोः पापमेव हतं न तु
ताविति ॥ ३२-३४ ॥ ❀ ❀ एकदेति युगमकम् । यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन विष्णोर्लोकं जग्मुः ॥ ३५-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भद्राभद्रभाववन्तः सर्व एव तं प्राप्नुवन्ति साधनतारतम्यात् फलतारतम्यन्तु युक्त्या स्वयं विवेचनीयमित्याह-कामादिति ।
तदेवं द्वेषजन्यमघं हित्वा द्वेषजन्येनैवावेशेन विनष्टिकृत्येत्यर्थः । न चात्र कामेप्यघं व्याख्येयम् “द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षज-
प्रियाः” इति तद्वतीनां प्रियात्वेनाख्यास्यमानत्वात् तद्गतिं तदीयां गतिं प्रेमाणं मोक्षञ्च ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भावानामास्पदानि
नामप्राहमाह-गोप्यः कामात् पूर्वव्याख्या युक्तैव स्नेहोत्थादेव न तु सामान्यतः तादृगभिप्रायत्वे कुञ्जाद्या इति प्रयुज्येत भयात्
स्वस्य कृष्णवध्यत्वज्ञानत उद्भूतात् वृष्णयो यादवाः यूयं पाण्डवाश्च सम्बन्धात् पुत्रभ्रात्रादिभावात् मातुलेयभ्रातृस्वसेयादिभावाच्च,
कीदृशात् स्नेहात् स्नेहमयादिति सत्राजित्प्रसेनशतधन्वकर्णदुर्योधनादयो व्यावृत्ताः न चात्र स्नेहस्य पृथक् तत्प्राप्तिसाधनत्वं
व्याख्येयम्, उत्तरवाक्ये पञ्चसंख्यत्वेनैव भावानां निरूपणात् वयं नारदादयो भक्त्या तद्गतिं गता इति पूर्वस्यैवानुपगमः तत्र गोप्यः
प्रेमवत् प्रेयसीभावं कंसः सायुज्यं चैद्यदन्तवक्त्रपौड्रकाः सारूप्यं अन्ये चारयो यथायोग्यं सायुज्यसालोक्यादिकं वृष्णयः पाण्डवाश्च
सख्यादिभाववत्पार्षदत्वं नारदादय ऐश्वर्यज्ञानवत् पार्षदत्वमित्येवं यथा साधनं तत्तत्प्राकर्णिकवाक्यपृष्ठ्या निर्धारितां गतिं तदीयां

गताः अत्र “यादवानां हितार्थाय धृत्वा गोवर्द्धनो मया” इति हरिवंशवाक्यात् नन्दादिगोपानामपि वृष्णिवंशत्वादैश्वर्यज्ञानशून्यत्वेन स्नेहवत्त्वाधिक्यात् पुत्रादिसम्बन्धस्यातिदाढ्यमेषामेव प्राधान्यद्योतकं ज्ञेयम् । ननु, तर्हि शिशुपालवद्भगवन्निन्दान्यकारादिकर्ता वेनः किमिति नरके पतितस्तत्राह—पुरुषं भगवन्तं प्रति पञ्चानां पूर्वश्लोकोक्तानां भावानां मध्ये कस्याप्यनास्पदत्वात् कतमोपि न भवति न तावद्गोपीव स्नेहवत्कामवान् न च कंसवद्भीतः न च मां हनिष्यतीति बुद्ध्या भगवदत्यन्तावेशमय्या शिशुपालवत् द्वेष्टा नापि वृष्ण्यादिरिव तत्र कमपि सम्बन्धन्धनो नापि नारदादिरिव भक्त इत्यर्थः । तेन शिशुपालादिभिन्नः प्रतिकूलभावं दिधीर्षुर्वेन इव नरकं यातीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् केनाप्यप्रतिकूलैव उपायेन कृष्णे मनो निवेशयेदिति विधेस्तस्माद्वैरानुबन्धेनेति श्लोकोक्तविधिना सहैकार्थं ज्ञेयम् ॥ ३०-३१ ॥ * * तदेवं शिशुपालप्रस्तावादायातं भावमार्गसिद्धान्तं तं समाप्य श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्यपेक्षायामाह—मातृष्वस्रेय इति । पदाद्वैकुण्ठात् च्युतौ ॥ ३२ ॥ * * हरिदासावप्य-भिभृशति स्पृशति अश्रद्धेयः शापवाक्ये विश्वासो नात्पद्यते असम्भवादिति भावः ॥ ३३ ॥ * * असम्भवमेवाह—देह इति । जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः । प्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धम् एतदाख्यानमाख्यातुमर्हसीति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्या ॥ ३४-३५ ॥ * * पञ्च वा षड्वा हायनानि येषां ते अर्भा बालास्तद्वदाभा येषान्ते च पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः शिशून् मत्वा पुंवद्भाव आर्षः ॥ ३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा भक्त्या तथैव कामादिना ईश्वरे मन आवेश्य तदघं भगवत्पदप्राप्तिप्रतिबन्धकं स्वपापं हित्वा तद्गतिं भवत्पदं गताः प्राप्ता ॥ २९ ॥ * * तत्प्रकारभेदभक्तान् वर्णयति—गोप्य इति । वृष्णीनां युष्माकं च यः कृष्णे सम्बन्धस्तस्माद्यः स्नेहस्तस्मात् वृष्णयो यूयं च तद्गतिं गता इति योजना भक्त्या यथोक्तेन भजनेन ॥ ३० ॥ * * कामादिभिरेव भगवच्चिन्तनपराणां मुक्तिरित्यपि नियमो नास्तीत्याह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तं प्रति कामादिभिश्चिन्तयतां पञ्चानां मध्ये वेनः कतमोपि न । स हि “भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः” इतिवाक्यात्, द्विजैस्तमसि पातितोऽपि भगवता पुत्रीभूतेन तमसः पुनरुद्धृतः “यद्वेनोप्यतरत्तमः” इति वचनात् अतो भगवन्निन्दया भगवति मनोनिवेशनेन तत्कृपापात्रतां प्राप्त उक्तेभ्यः पञ्चभ्योऽन्यः तस्मात्केनाप्युपायेन कामादिपञ्चप्रकारेष्वेकतमेन निन्दया च साङ्केत्यनामग्राहित्वादिना वा आर्त्तत्वजिज्ञासुत्वार्थित्वाद्यन्यतमेन वा मनः श्रीकृष्णे निवेशयेत् इति सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ * * शिशुपालो दन्तवक्त्रश्चेति द्वौ न कर्मवशौ जीवौ किन्तु भगवत्पार्षदप्रवरौ भगवदिच्छया भगवदवतारभूतसनत्कुमारशापव्याजेन वैकुण्ठादागतौ, पुनर्वैकुण्ठं गतौ इत्याह—मातृष्वस्रेय इत्यादिना, पदाद्वैकुण्ठात् ॥ ३२ ॥ * * हरिदासौ अभिभृशति विषयीकरोतीति तथा किञ्च हरेः एकान्तिनां भवो जन्म च अश्रद्धेय इवाभाति ॥ ३३ ॥ * * प्राकृतदेहादिहीनानाम् अप्राकृतदेहादिमतामित्यर्थः । देहसम्बन्धेन जन्ममरणार्हाप्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बद्धमेतदाख्यानमाख्यातुं वर्णयितुमर्हसि ॥ ३४-३५ ॥ * * पञ्च वा षड्वा हायनानि संवत्सराः यस्य तथाभूतो योऽर्मो-बालस्तद्वदाभा येषां ते पूर्वेषां भवादीनामपि पूर्वजाः ॥ ३६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । एवं कृष्णे वैरेण या अनुचिन्ता ध्यानं तथैव पूतो निवृत्तः पाप्मा येषां ते तमापुरित्यन्वयः । ननु कृष्णध्यानात्कथं सर्वपापनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—भगवतीति । कथं तर्ह्यस्मदादिवत् प्रतीयते तत्राह—मायेति । मायया स्वेच्छयैव मनुजाकार इत्यर्थः । किमर्थं मनुजाकारो जात इत्यपेक्षायामाह—ईश्वर इति । ईश्वरत्वात्कलियुगजनोद्धारार्थं ध्यानास्पद-कोटिकन्दर्पलावण्यस्वरूपेणाविर्भूत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * एवं भगवतो निन्दादिकृतपीडाभावात्तत्कोपेन नरकपाताद्यसम्भव प्रत्युत तत्प्राप्तिस्सम्भवं चोक्त्वेदानीं निषिद्धभगवन्निन्दाद्याचरणात्तदोपात्ररकपातादिशङ्कां वारयन् प्रत्युत ततोऽपि भगवत्प्राप्तिं दर्शयति—कामादिति द्वयेन । कामादिभ्यो हेतुभ्यो यथा ईश्वरे श्रीकृष्णे मन आवेश्य तदघं द्वेषादिजनितपापं हित्वा बहवस्तद्गतिं तदीयां गतिं सायुज्यादिलक्षणां गता तथा शृण्वति शेषः ॥ ३० ॥ * * तानेव तं प्राप्तान् दर्शयति—गोप्य इति । ईश्वरे मन आवेश्य तद्गतिं गता इत्यस्य सर्वत्रान्वयः । संबन्धान्मम भ्रातायं भ्रात्रेभ्योऽयमित्यादिलक्षणात् वृष्णयो यादवाः । स्नेहात्सम्बन्धसत्त्वेपि तद्गोपीकृत्य स्नेहप्राधान्यात् यूयं पाण्डवाः । भाविन्या अपि प्रातः शास्त्रप्रामाण्यतो योगतः धर्मेण वा निश्चित्य भूतत्वनिर्देशः । तथाच त्वमपि तत्प्राप्तौ समर्थोऽसीत्यत्र न सन्देह इति सूचयन् सम्बोधयति—हे विभो इति ॥ ३१ ॥ * * तर्हि वेनः किमिति नरके पातित इत्याशङ्क्याह—कतमोऽपीति । पञ्चानामुक्तं पञ्चविधं भगवदभिनिवेशवतां पुरुषाणां मध्ये पुरुषं भगवन्तं प्रति वेनः कतमः कतमोपि न स्यात् न भवति, तस्य केवलं स्वभोगपरत्वेन ध्यानेन भगवदावेशाभावाच्चिन्दादिना पापमेव फलितमतः स नरकाधिकार्येव । तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्—“अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।” पुरुषे पुरुषस्य कामासम्भवान् पञ्चानामित्युक्तम् । फलितमाह—

तस्मादिति ॥ ३२ ॥ * * तदेवं सामान्यतः सिद्धान्तं निरूप्येदानीं शिशुपालदन्तवक्त्रयोर्वधस्तु शापजन्यदुर्वासनाविनाश-
पूर्वकसंसारविमोक्षणेन परमधामवैकुण्ठनयनार्थ एवेति; न वैषम्यनैर्घृण्यशङ्कालेशोपीत्याशयेनाह—मातृष्वस्त्रेय इति । दन्तवक्त्रश्च ।
बः पाण्डवानां मातृष्वस्त्रेय इति चकारार्थः । तस्मात् पाण्डुपत्नी कुन्ती, तद्भगिनीपुत्रौ तौ, त्वं च पाण्डुपुत्रस्तव तौ मातृष्वस्त्रेयाविति
हेतुं श्रोतव्यं पुनः सम्बोधयति—पाण्डवेति । पदात् वैकुण्ठस्थानात् च्युतौ ॥ ३३ ॥ * * वैकुण्ठात्पतनमसम्भावितं मत्वा
पृच्छति—कीदृश इति द्वयेन हरिदासौ अभिमृशति अभिभवतीति तथाभूतः शापः कीदृशिति शापस्वरूपप्रश्नः । कस्येति शापदातुः
प्रश्नः । मम तु हरेरेकांतिनां पार्षदप्रवराणां भवः जन्ममरणादिसंसारः अश्रद्धेयः अनादरणीय इवाभातीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * *
अतः संसारहेतुभूतैः प्राकृतदेहेन्द्रियप्राणैः हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहादीनां वैकुण्ठपुरवासिनां प्राकृतदेहसंबद्धमेतत् जन्ममरणादि
कथं तत्त्वमाख्यातुमर्हसीति सम्बन्धः । यद्यप्यत्र पार्षदप्रवराविति नारदेन द्वावेवोक्तौ, तथापि यदि वैकुण्ठादपि पतनं भवति तदाऽ-
न्येपि पतिताः स्युरिति सम्भावनया हरेरेकान्तिनामित्यादिबहुवचनम् ॥ ३५ ॥ * * एवं पृष्ट उत्तरमाह—एकदेति । ब्रह्मणः
पुत्राः सनन्दनादयो भुवनत्रयं चरन्तो यदृच्छया भगवदिच्छया एकदा विष्णोर्लोकं वैकुण्ठं जग्मुस्ते यद्यपि पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि
पूर्वजास्तथापि तान् शिशून् मत्वा द्वाःस्थौ द्वारपालौ जयविजयौ प्रत्यषेधतामन्तःप्रवेशनान्निवारितवन्ताविति द्वयोरन्वयः ।
शिशुत्वसम्भावनायां हेतुमाह—पञ्च वा षड् वा हायनानि संवत्सरा येषां तेषामर्भाणां बालानामिवाभा येषां ते । तथा दिग्वाससः
नम्रा इति ॥ ३६-३७ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमुक्तार्थं दार्ष्टान्तिके निर्दिश्य एवं कैः किं लब्धं तत्राह कामादिति । यथा भक्त्या, भक्तियोगेन, ईश्वरे मनः, आवेश्य,
तद्गतिं भगवतो गतिं गताः । तथा कामात्, द्वेषात्, भयात्, अपि ईश्वरे मनः आवेश्य, तदयं कालाद्यात्मकं, दोषं, हित्वा, बहवः
तद्गतिं गताः ॥ २९ ॥ * * एतदेवोदाहरणेन दर्शयति गोप्य इति । हे विभो, भगवति, कामात्, गोप्यः, गता इत्यनुषङ्ग-
नीयम् । भयात् कंसः, तद्गतिं गतः इति वचनविपरिणामः । एवं द्वेषात् चैद्यादयः, नृपाः, संबन्धात्, वृष्णयः, स्नेहात् यूयं च
देहसंबन्धकृतस्नेहादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चप्रकारान्तर्भावायोगः । वयं भक्त्या, तद्गतिं गताः ॥ ३० ॥ * * एवमुक्तेनार्थेन
पूर्वशङ्कितं वेनचैद्योर्वैषम्यमाह कतम इति । पञ्चानां कामुकद्वेषिविभ्यतस्नेहवत्भक्तिमतां मध्ये, वेनस्तु पुरुषं परमेश्वरं प्रति,
कतमः कामुकाद्यन्यतमोऽपि न भवति । अतस्तन्निन्दया निरयं प्राप्त इति भावः । तस्मात्, केनापि पञ्चोपायानां मध्ये येन केनापि
एकेन उपायेन, कृष्णे मनः, निवेशयेत् ॥ ३१ ॥ * * एवं संरम्भयोगादीनामपि भगवत्प्राप्तिसाधनेन चैद्यदन्तवक्त्रयोर्न
मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्यभिधाय न केवलं तयोर्भगवद्विषयकद्वेष एव मुक्तिहेतुरपि तु पूर्वसिद्धं भगवदानुकूल्यं चापि मुक्तिहेतुरिति
वक्तुमितिहासं प्रस्तुत्य प्रश्नावसरप्रदानाय तयोस्तावद्विष्णुपार्षदत्वं विप्रशापाद्भ्रंशं चाह ॥ मातृष्वस्त्रेय इति ॥ हे पाण्डव युधिष्ठिर,
वो युष्माकं, मातृष्वस्त्रेयः मातृभगिन्यपत्यं, चैद्यः दन्तवक्त्रश्च, द्वाविमौ विष्णोर्वैकुण्ठनाथस्य, पार्षदप्रवरौ द्वारपालपदावस्थितौ
पार्षदोत्तमौ, विप्रशापात् विप्रशापं प्राप्य, पदात् स्वस्थानात्, च्युतौ भ्रष्टौ । विप्रशापात् पूर्वं भगवदानुकूल्यभाक्त्वात् शापानन्तरं
द्विषद्भावं जातमगगयित्वा भगवता मुक्तिं शापान्ते गमितौ इति नारदाशयः ॥ ३२ ॥ * * उक्तविधनारदाशयानवबोधात्
प्रश्नावसरत्वात् पृच्छति युधिष्ठिरः ॥ कीदृश इति द्वाभ्याम् ॥ कीदृश इति ॥ हरिदासौ विष्णुपार्षदौ अभिमृशति पराभवतीति
तथाभूतः कस्य शापः । कीदृशः वा शापः । हरिदासाभिमर्शेन इत्यनौचित्यसूचनम् । हरेः एकान्तिनां योऽयं भवः जन्म सः,
अश्रद्धेयः इव, आभाति । असंभवात् ॥ ३३ ॥ * * तयोर्जन्मासंभवमेव विवृण्वन् पृच्छति ॥ देहेति ॥ देहश्च इन्द्रियाणि
च असवः प्राणाश्च तैर्हीनास्तेषां, कर्मायत्तदेहेन्द्रियप्राणरहितानामित्यर्थः । वैकुण्ठपुरवासिनां देहसम्बन्धसंबद्धं प्राकृतदेहसम्बन्धा-
नुबन्धि, एतद्भागद्वेषादि, कथं तत् आख्यातुं मह्यं कथयितुं, अर्हसि ॥ ३४ ॥ * * एवमापृष्टो भगवान्नारदः प्रश्नोत्तरतयेति-
हासं वक्तुमुपक्रमते ॥ एकदेत्यादिना ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य, पुत्राः सनन्दनादयः, आदिशब्देन सनकसनत्कुमारसनत्सुजाताः
विवक्षिताः । भुवनत्रयं चरन्तः भुवनत्रये विचरणं विदधानाः सन्तः, एकदा कदाचित्, यदृच्छया, विष्णोः लोकं जग्मुः । अयं
विष्णुलोको ब्रह्माण्डान्तर्गतविष्णुलोकविषयः न तु मुक्तप्राप्यपरमव्योमविषयः 'वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः' इति
वक्ष्यमाणत्वात् । अर्चिरादिमार्गेणैव गम्ये मुक्तप्राप्ये परमव्योम्नि योगिनामपि गमनासंभवात्त्रित्यसिद्धानामिहोत्पत्त्यसंभवाच्च
॥ ३५ ॥ * * सनन्दनादीन्विशिष्यमाह ॥ पञ्चेति ॥ पञ्च वा षड् वा हायनानि वर्षाणि येषां ते, अर्भा अर्भकास्तद्वदाभा-
दीर्ष्येषां ते तथाभूताः, सन्धिरार्षः । एवंभूताः सन्तोऽपि, पूर्वेषाम् अपि, पूर्वजाः । मरीच्यादिभ्योऽपि प्रथमं जाता इत्यर्थः ।
दिग्वाससो दिगम्बराः । इत्थंभूतत्वात् तान् शिशून्, मत्वा, द्वाःस्थौ द्वारि स्थितौ द्वारपालौ, प्रत्यषेधतां न्यवारयताम् ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

एक नहीं, अनेकों मनुष्य कामसे, द्वेषसे, भयसे और स्नेहसे अपने मनको भगवान्में लगाकर एवं अपने सारे पाप धोकर
इसी प्रकार भगवान्को प्राप्त हुए हैं, जैसे भक्त भक्तियोग ॥ २९ ॥ * * महाराज ! गोपियोंने भगवान्से मिलनेके तीव्र

काम अर्थात् प्रेमसे, कंसने भयसे, शिशुपाल-दन्त-वक्त्र आदि राजाओंने द्वेषसे, यदुवंशियोंने परिवारके सम्बन्धसे, तुमलोगोंने स्नेहसे और हमलोगोंने भक्तिसे अपने मनको भगवान्में लगाया है ॥ ३० ॥ * * भक्तोंके अतिरिक्त जो पाँच प्रकारके भगवान्का चिन्तन करनेवाले हैं, उनमेंसे राजा वेनकी तो किसीमें भी गणना नहीं होती (क्योंकि उसने किसी भी प्रकारसे भगवान्में मन नहीं लगाया था) । सारांश यह कि चाहे जैसे हो, अपना मन भगवान् श्रीकृष्णमें तन्मय कर देना चाहिये ॥ ३१ ॥ * * महाराज ! फिर तुम्हारे मौसरे भाई शिशुपाल और दन्त-वक्त्र दोनों ही विष्णुभगवान्के मुख्य पार्षद थे । ब्राह्मणोंके शापसे इन दोनोंको अपने पदसे च्युत होना पड़ा था ॥ ३२ ॥ * * राजा युधिष्ठिरने पूछा—नारदजी ! भगवान्के पार्षदोंको भी प्रभावित करनेवाला वह शाप किसने दिया था तथा वह कैसा था ? भगवान्के अनन्य प्रेमी फिर जन्म-मृत्युमय संसारमें आयें, यह बात कुछ अविश्वसनीय-सी मालूम पड़ती है ॥ ३३ ॥ * * वैकुण्ठके रहनेवाले लोग प्राकृत शरीर, इन्द्रिय और प्राणोंसे रहित होते हैं । उनका प्राकृत शरीरसे सम्बन्ध किस प्रकार हुआ, यह बात आप अवश्य सुनाइये ॥ ३४ ॥ * * नारदजीने कहा—एक दिन ब्रह्माके मानसपुत्र सनकादिऋषि तीनों लोकोंमें स्वच्छन्द विचरण करते हुए वैकुण्ठमें जा पहुँचे ॥ ३५ ॥ * * यों तो वे सबसे प्राचीन हैं, परन्तु जान पड़ते हैं ऐसे मानो पाँच-छः बरसके बच्चे हों । वस्त्र भी नहीं पहनते । उन्हें साधारण बालक समझकर द्वारपालोंने उनको भीतर जानेसे रोक दिया ॥ ३६ ॥

अशपन् कुपिता एवं युवां वासं न चाहर्थः । रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ।

पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्रतः ॥ ३७ ॥

एवं शप्तौ स्वभवनात् पतन्तौ तैः कृपालुभिः । प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिलोकाय कल्पताम् ॥ ३८ ॥

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ । हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३९ ॥

हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा । हिरण्याक्षो धरोद्वारे विभ्रता सौकरं वपुः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥

सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम् । भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्वन्तुमुद्यमैः ॥ ४२ ॥

ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ । रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥

तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये । रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात् प्रभो ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुपिताः एवम् अशपन् बालिशौ युवाम् मधुद्विषः रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले वासं न च अर्हर्थः अतः पापिष्ठाम् आसुरीं योनिम् आशु यातम् ॥ ३७ ॥ * * एवं शप्तौ स्वभवनात् पतन्तौ पुनः तैः कृपालुभिः प्रोक्तौ त्रिभिः जन्मभिः लोकाय वां कल्पताम् ॥ ३८ ॥ * * तौ दैत्यदानववन्दितौ दितेः पुत्रौ जज्ञाते हिरण्यकशिपुः ज्येष्ठः हिरण्याक्षः ततः अनुजः ॥ ३९ ॥ * * हिरण्यकशिपुः सिंहरूपिणा हरिणा हतः सौकरं वपुः विभ्रता धरोद्वारे हिरण्याक्षः ॥ ४० ॥ * * हिरण्यकशिपुः केशवप्रियं प्रह्लादं पुत्रं जिघांसुः मृत्युहेतवे नानायातनाः अकरोत् ॥ ४१ ॥ * * सर्वभूतात्मभूतं समदर्शनं प्रशान्तं भगवत्तेजसा स्पृष्टं तम् उद्यमैः हन्तुं न अशक्नोत् ॥ ४२ ॥ * * ततः तौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ राक्षसौ जातौ रावणः च कुम्भकर्णः सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥ * * तत्र अपि राघवः भूत्वा प्रभो शपमुक्तये न्यहनत् त्वं रामवीर्यं मार्कण्डेयमुखात् श्रोष्यसि ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वासमपि नार्हर्थः कुतः पुनस्तत्सेवामिति चकारार्थः । हे बालिशौ । अतो हेतोराशु यातम् ॥ ३७ ॥ * * वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां तावताऽयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३८-३९ ॥ * * धरोद्वारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ॥ ४० ॥ * * हिरण्यकशिपोर्वधे कारणं सूचयति । हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ॥ ४१ ॥ * * सर्वभूतानामात्मभूतम् । कुतः । समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा तम् । अतः प्रशान्तं द्वेषादिरहितम् । अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् । उद्यमैः शस्त्रास्त्रप्रहारादिभिः ॥ ४२ ॥ * * विश्रवसः सुतौ ॥ ४३ ॥ * * न्यहनत् हतवानित्यर्थः । तर्हि तदेव कथनीयमित्युत्सुकं प्रत्याह । रामवीर्यमिति ॥ ४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रजस्तमोभ्यां रहिते प्राकृतसत्त्वादिराहित्येपि तन्मात्रराहित्यस्य विवक्षितत्वात् । प्राकृतसात्त्विकत्वेनैतादृशो दोषः सम्भवतीति । हे बालिशविनि । अहो एतद्वैकुण्ठं न प्राकृतः समायाति किन्तु परमभक्त एवेति विचारमूढा बत एतादृशोत्र वासो नोचित इति भावः । अतो बालिशत्वादेव ॥ ३७ ॥ * * इत्यर्थ इति । जन्मत्रयानन्तरं पुनरत्रैवागमनमेतयोर्भवत्विति भवद्विः सम्पाद्यतामिति भावः ॥ ३८ ॥ * * तौ जयविजयौ । ततो हिरण्यकशिपोरनुजः ॥ ३९ ॥ * * सिंहरूपिणा नृसिंहरूपिणा । एकदेशन्यायेन सिंहपदेनापि नृसिंहग्रहः ॥ ४० ॥ * * यातनास्तीव्रवेदनाः ॥ ४१ ॥ * * सर्वभूतात्मभूत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । यद्वा—सर्वेषां भूतानामात्मभूतात्मवत्प्रेष्टम् । अतो ब्रह्मदर्शित्वात् । प्रशान्तं स्वद्वेष्ट्येपि पितरि द्वेषाभावात् । यद्वा—स्वपरदुःखादीनां तुल्यदर्शनात्समदर्शनम् । तत एव प्रशान्तत्वादेव । भगवत्तेजसा नित्यतदाविष्टभगवतः प्रभावेण ॥ ४२ ॥ * * ततो हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षख्यदेहत्यागोत्तरम् ॥ ४३ ॥ * * तत्रापि राक्षसत्वेपि । इत्यर्थ इति । शङ्खलुगभावोऽत्रार्थ इति भावः । राघवो भूत्वा रघुवंशे जन्म प्राप्य । प्रभो इति । प्रकर्षेण हरिचरितश्रवणे भासीत्यतः पुनरपि तवैतादृशसङ्गो न दुर्घट इति ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अशपन्निति सार्द्धम् । एवं प्रतिषेधेन ते कुपिताः सन्तस्तावदशपन् । शापमेव दर्शयति—हे बालिशौ ! रजस्तमोभ्यां रहिते मधुद्विषः भगवतः पादमूले चरणसमीपे स्थाने वैकुण्ठे युवां विषमदृष्टिमन्तौ वासमेव नार्हथः । कुतः । पुनस्तत्सेवामिति चकारार्थः । अतः कारणात् आशु शीघ्रमेव पापिष्ठांमासुरीं योनिं यातं गच्छतम् ॥ ३७ ॥ * * एवमिति । एवं शप्तौ अतः स्वभवनात् वैकुण्ठात् पतन्तौ तौ तैः कृपालुभिः बां युवयोः त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये शापः कल्पतां तावता अयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * जज्ञाते इति । स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ * * हत इति । सिंहरूपिणा नरसिंहरूपेण हरिणा हिरण्यकशिपुर्हतः । धरोद्वारे निमित्ते सति सौकरं वपुर्विभ्रता हरिणा तत्प्रतिघाती हिरण्याक्षो हतः ॥ ४० ॥ * * हिरण्येति । हिरण्यं कशिपुः केशवप्रियं स्वपुत्रं प्रह्लादं जिघांसुः सन् तन्मृत्युहेतवे नाना यातनाः अकरोत् ॥ ४१ ॥ * * सर्वेति । सर्वभूतानाम् आत्मभूतं प्रशान्तं द्वेषादिरहितं समदर्शनं सममनुस्यूतं ब्रह्मैव पश्यति तथा तं भगवत्तेजसा स्पष्टं व्याप्तं तं प्रह्लादम् उद्यमैः शस्त्रास्त्रादिभिः हन्तुं नाशक्नोत् ॥ ४२ ॥ * * तत इति । ततः तौ केशिन्यां विश्रवसः सुतौ सर्वलोकोपतापनौ तौ रावणः कुम्भकर्णश्च इति राक्षसौ जातौ ॥ ४३ ॥ * * तत्रेति । न्यहनन् हतवान् । शबलुगार्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ताभ्यां प्रतिषिद्धास्ते कुपिताः सन्तः एवं वक्ष्यमाणरीत्या अशपन् , शापप्रकारमेवाह—युवामित्यादिना । रागद्वेषादिरहिते भगवतः पादमूले वासं कर्तुं युवां नार्हथः । अप्राकृतं भगवत्पादारविन्दमूलमुपाश्रित्यात्र स्थातुं प्राकृतरागद्वेषादियुक्तौ युवां नार्हथः इत्यर्थः । किन्तु बालिशौ मूर्खौ युवामतो भगवत्स्थानादाशु शीघ्रं पापिष्ठां रागद्वेषादिवहुलामासुरीं योनिमासुरजन्मेत्यर्थः । यातं प्राप्नुतम् ॥ ३७ ॥ * * एवमित्थं शप्तौ तौ पार्षदौ स्वस्थानात्पतन्तौ कृपालुभिस्तैः सनकादिभिः प्रोक्तौ तदेवाह—पुनरिति । पुनर्वा युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिलोकाय पुनरेतल्लोकप्राप्त्यै कल्पतां शापमोक्ष इति शेषः तावता कालेन शापः समाप्यतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * तावेव पार्षदौ विप्रैः शप्तौ इह लोके दितेः पुत्रौ जज्ञाते जातौ बभूवुः तत्र हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठस्ततो हिरण्याक्षस्तस्यानुजः ॥ ३९ ॥ * * तत्र ज्येष्ठो हिरण्यकशिपुर्नृसिंहरूपिणा भगवता हतः हिरण्याक्षस्तु धरोद्वारे भूम्युद्वारे निमित्ते सौकरं वाराहं वपुर्विभ्रता भगवता हतः ॥ ४० ॥ * * हिरण्यकशिपुर्वृत्तान्तप्रश्नावतरणाय तद्वृत्तान्तं संग्रहेणाह हिरण्यकशिपुर्नृसिंहः । स केशवस्य भगवतो निरतिशयप्रियं प्रह्लादं पुत्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः पुत्रमरणनिमित्तं नानाविधा यातनाः अकरोत् ॥ ४१ ॥ * * यातनाः कुर्वाणोऽपि हिरण्यकशिपुस्तं पुत्रं हन्तुमुद्यमैः सर्वोपायैरपि नाशक्नोत् तत्र हेतुं वदन्तं विशिनष्टि—भगवतस्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तं, तत्र हेतुः, प्रशान्तमशनायापिपासादिरहितं प्रशान्तेष्वेव भगवत्तेजस्पर्श इति भावः । यद्वा, अत एव प्रशान्तं तत्र हेतुः समदर्शनं सुखदुःखादिषु द्वन्द्वेषु समदृष्टिर्हृदयसमः स एव प्रशान्त इति भावः । यद्वा, अत एव समदर्शनं सर्वभूतानामात्मा ईश्वरस्तद्धृतं तत्प्रकारतया तदात्मतामापन्नम् “शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्” इत्युक्तीत्या यथा “वामदेवस्तद्वैतपश्यन् नृपिर्बामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवान् नृपिरस्मि विप्रः” इति सर्वभूतान्तरात्मानं भगवन्तं स्वशरीरकं धीसात्कृत्य सर्वप्रकारतया स एवावस्थित इति प्रकारभेदेऽपि प्रकार्यैक्यात्तदभिप्रायेण वामदेवो मन्वादिभिः सहात्मनोऽभेदमनुसंहितवानेवं प्रह्लादोऽपि “अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनः” इति प्रकार्यैक्याद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वात्स्वस्मिन्स्वनिष्ठत्वाभावमालक्ष्याहमेव सर्वभूतान्तरात्मा भगवानित्यनुसंहितवानित्याशयेन तस्य विशेषणं सर्वभूतात्मभूतमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥ * * ततस्तावेव हिरण्यकशिपुर्नृसिंहः । हिरण्याक्षौ द्वितीये जन्मनि कैकस्यां भार्यायां विश्रवस्सुतौ जातौ तत्र ज्येष्ठो रावणोऽनुजस्तु कुम्भकर्णस्तापुभौ सर्वलोकानुपतापयतः खेदयत इति सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥ * * तत्रापि जन्मनि भगवान् राघवो भूत्वा शापमुक्तये तयोः शापो-

त्तारणाय न्यहनत्, अनेन हितकारित्वं भगवतः सूचितम् कोऽसौ राघवः ? कीदृशं तद्वीर्यम् ? कथं वा हतवान् ? इत्यत्राह—राम-
वीर्यमिति । वीर्यग्रहणं तज्जन्मादीनामप्युपलक्षणं तदवतारतद्वीर्यादिकं सर्वं, हे प्रभो ! मार्कण्डेयमुखाच्छ्रोष्यसि अतो नात्र तन्मया
वितन्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नाना यातनाः बहुविधतीव्रवेदनाकारणानि ॥ ४१ ॥ * * सर्वभूतात्मनि चराचरान्तर्यामिणि हरावेव भूतं
स्थितम् ॥ ४२ ॥ * * नन्वासुरीं योनिं यातम् इत्ययं शापः आसुरयोनिप्राप्तिहेतुः तत्र जयविजययोः दिव्यां जन्म तदनुगुणं
केशिन्यादिजन्म कथं युज्यते ? “राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः” इति भिन्नयोनित्वादितिमां मन्दाशङ्काम्—“हिरण्य-
कशिपुर्भूतममन्यत मृतौ हरिम् । अतो भयानको जातस्तत्र राजानमेव च ॥ मत्वा राजैव सज्जातः कृष्णं चक्रादिलक्षणैः ।
मृतिकाले हरिञ्चैव मत्वा भक्त्यैव केवलम् । द्वास्थत्वं हरिमाविश्य प्रापैव मनुजोऽपि तु” ॥ इत्यनेन परिहर्तव्यम्, “यं
यं वापि स्मरन् भावं त्यज्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय !” इत्यादेः सुरविरुद्धत्वमुभयोः सममित्यतो हरिद्वेषश्च सम
इति भावः ॥ ४३-४५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अशपन्निति सार्द्धकम् । रजस्तमोभ्यां रहिते प्राकृतसत्त्वादिराहित्येऽपि तन्मात्रराहित्यस्य विवक्षितत्वात्, प्राकृत-
सात्त्विकत्वेनैतादृशो दोषः सम्भवतीति ॥ ३७-४१ ॥ * * तमिति । यस्माद्भगवत्तेजसा स्पृष्टं नित्यतदाविष्टत्वात् तस्मात्
सर्वेषां भूतानामात्मभूतं परमप्रेमास्पदं तस्मादेव प्रशान्तं विक्षेपरहितम् अन्यत्र समदर्शनं रागद्वेषरहितञ्च तस्मादेव च
नाशक्नोदिति ॥ ४२-४५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिर्वा युवां लोकाय वैकुण्ठं प्रापयितुं कल्पतां समर्थो भवतु शाप इति शेषः ॥ ३७-३९ ॥ * *
धरोद्दारे कर्तव्ये सति ॥ ४०-४१ ॥ * * सर्वेषां भूतानामात्मभूतम् आत्मवत्प्रेष्ठं स्वद्वेष्ट्यपि पितरि द्वेषाभावान् प्रशान्तं
स्पर्शदुःखादीनां तुल्यदर्शनात्समदर्शनम् ॥ ४२-४४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

रजस्तमोभ्यां रहिते रजस्तमोपलक्षितकार्यकारणप्रकृतिविलक्षण इत्यर्थः । मधुद्विषः पादौ मूलमाश्रयो यस्य तस्मिन् वैकुण्ठे
वासं युवां नार्हथ एवं ते कुपिता अशपन् ॥ ३७ ॥ * * बालिशौ मूढौ अतः आशु शीघ्रमासुरीं योनिं यातम् एवं शत्रौ
पतन्तौ तैः कृपालुभिस्त्रिभिर्जन्मभिः पुनर्लोकाय वैकुण्ठाय कल्पतां प्राप्यताम् ॥ ३८ ॥ * * जज्ञाते जातौ ॥ ३९ ॥ * *
धराया उद्दारे कर्तव्ये सति ॥ ४० ॥ * * यातनास्तीव्रवेदनाः ॥ ४१ ॥ * * सर्वेषां भूतानामात्मा भगवान् स
भूतोऽनुभूतः साक्षाद्दृष्टो येन तम् अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् अत एव उद्यमैर्हन्तुं नाशक्नोत् ॥ ४२ ॥ * * विश्रव-
स्सुतौ विश्रवःपुत्रौ ॥ ४३-४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं प्रतिषेधेन ते कुपिताः सन्तस्तावशपन् । शापमेव दर्शयति—हे बालिशौ अज्ञौ रजस्तमोभ्यां रहिते मधुद्विषः
मधुसूदनस्य भगवतः पादमूले चरणसमीपे स्थाने वैकुण्ठे युवां विषमदृष्टिमन्तौ वासमेव नार्हथः । कुतः पुनस्तत्सेवामिति
चकारार्थः । अतः कारणात् आशु शीघ्रमेव पापिष्ठामासुरीं योनिं यातं गच्छतमित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ * * एवं शत्रौ अतः
स्वभवनात् वैकुण्ठात् पतन्तौ तौ तैः कृपालुभिः सनकादिभिः त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये शापः कल्पतां तावता अयं
शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * दैत्यत्वेऽपि तयोरुत्कर्ष एवासीदित्याह—दैत्यदानववन्दिताविति ।
तत इति । तस्यानुज इत्यर्थः । यद्वा ततः कारणात् अतिबलिष्ठत्वेनान्येन तयोर्वधासम्भवात् हरिणा हत इत्युत्त-
रेणान्वयः ॥ ४० ॥ * * सिंहरूपिणा नरसिंहरूपेण हिरण्यकशिपुर्हतः । धरोद्दारे निमित्ते सति सौकरं वपुर्विभ्रता
हरिणा तत्प्रतिघाती हिरण्याक्षो हत इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * हिरण्यकशिपुवधे किं कारणमित्यपेक्षायामाह—हिरण्यक-
शिपुर्हति । हिरण्यकशिपुर्धृदा स्वपुत्रं प्रह्लादं जिघांसुः सन् तन्मृत्युहेतवे नाना यातना अकरोत्तदा हरिणा स हत इत्यनुषङ्गः ।
ननु स्वपुत्रवधे प्रवृत्तस्य हरिणा वधे किं कारणमित्याशङ्क्य तत्पुत्रस्य स्वभक्तत्वादित्याह—केशवप्रियमिति ॥ ४२ ॥ * *

ननु पुत्रस्तु तेन हत एव स्यात्, किं पुनर्हरिणा तद्वधेनेत्याशङ्क्याह । उद्यमैः शस्त्रास्त्रादिभिः तं हन्तुं नाशक्नोदित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् । तत्र हेतुमाह—प्रशान्तमिति, रागद्वेषादिशून्यम् । तत्रापि हेतुमाह—सर्वभूतानामात्म-भूतमिति । तत्र हेतुमाह—समदर्शनमिति । समो भगवान् तमेव सर्वत्र पश्यतीति तथा तमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * ततः तदनन्तरं विश्रवसः सुतौ जातौ । तौ दर्शयति—रावण इति । तत्रापि प्रभावातिशयमाह—सर्वेति ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अशपन्निति । ताभ्यां प्रतिषिद्धास्ते इति शेषः । कुपिताः सन्तः, एवं वक्ष्यमाणरीत्या, अशपन् । शापप्रकारमाह । रजस्त-मोभ्यां रहितं तस्मिन्, रागद्वेषादिवर्जिते इत्यर्थः । मधुद्विषो भगवतः, पादमूले वासं, वासं कर्तुं, युवां न अर्हथः । यदा वासमपि नार्हथः कुतः पुनस्तत्सेवामिति चकारार्थः । अप्राकृतं भगवत्पदारविन्दमूलमाश्रित्य, प्राकृतरागद्वेषादियुक्तौ युवामत्र स्थातुं नार्हथ इति भावः । किं तु बालिशौ युवां मूर्खौ स्युः । अतोऽस्माद्भगवत्स्थानात् आशु शीघ्रं, पापिष्ठां रागद्वेषादिबहुलां, आसुरीं योनिं, आसुरं जन्मेत्यर्थः । यातं प्राप्नुतम् ॥ ३७ ॥ * * एवमिति । एवमित्थं, शप्तौ तौ पार्षदौ, स्वभवनान् स्वस्थानान्, यदा पतन्तौ अभवतां, तदा कृपालुभिर्दयावद्भिः सनकादिभिः, वां युवां त्रिभिः जन्मभिः, पुनः लोकाय एतल्लोकप्राप्त्यै, कल्पताम् । तावता वामयं शापः समाप्यतामिति प्रोक्तौ ॥ ३८ ॥ * * जज्ञात इति । तौ विप्रैः शप्तौ जयविजयाख्यौ पार्षदौ, इह लोके, दैत्यदानववन्दितौ, दितेः पुत्रौ, जज्ञाते जातौ भवतः । तत्र हिरण्यकशिपुः ज्येष्ठः, ततः हिरण्ययाक्षः अनुजः ॥ ३९ ॥ * * हत इति । तत्र हिरण्यकशिपुः, सिंहरूपिणा नृसिंहरूपभाजा हरिणा भगवता, हतः हिरण्याक्षस्तु धरोद्वारे भूम्युद्धारनिमित्ते, सौकरं वाराहं वपुः, विभ्रता भगवता, हतः ॥ ४० ॥ * * हिरण्यकशिपुहृत्तान्तप्रशनावतरणाय तदृत्तान्तं संप्रेणाह । हिरण्यकशिपुरिति । हिरण्यकशिपुः, केशवः प्रियो यस्य केशवस्य प्रियो वा, तं प्रह्लादं, पुत्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः सन्, मृत्युहेतवे प्रह्लादाख्यपुत्रमरणनिमित्तं, नानायातनाः बहुविधतीव्रदेनाकारणानि अकरोत् ॥ ४१ ॥ * * तमिति । यातनाः कुर्वाणोऽपि हिरण्यकशिपुरिति शेषः । भगवत्तेजसा, स्पृष्टं व्याप्तं, प्रशान्तमशनायापिपासादिरहितं, समदर्शनं सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु समदृष्टिं, सर्वभूतानामात्मभूत ईश्वरस्तं तत्प्रकारकतया तदात्मतामापन्नं, तं प्रह्लादं, हन्तुम् उद्यमैः सर्वोपायैरपि, न अशक्नोत् ॥ ४२ ॥ * * तत इति । ततः तावेव हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ, द्वितीये जन्मनीति शेषः । केशिन्यां भार्यायां, केचित्तु कैकश्यामिति पठन्ति । विश्रवःसुतौ विश्रवसः पुत्रौ सन्तौ, रावणः, कुम्भकर्णश्च इति संज्ञया प्रसिद्धौ, सर्वलोकोपतापनौ, राक्षसौ जातौ । तत्र ज्येष्ठो रावणः तदनुजः कुम्भकर्णः ॥ ४३ ॥ * * तत्रेति । तत्रापि द्वितीये राक्षसजन्मन्यपि, भगवान् राघवः श्रीरामः, भूत्वा शापमुक्तये तयोः शापोत्तारणाय, न्यहनत् । अनेन भगवतो हितकारित्वं सूचितम् । कोऽसौ राघवः कीदृशं तद्वीर्यं कथं वा हतवानित्यत्राह । हे प्रभो, त्वं रामवीर्यं एतज्जन्मादीनामप्युपलक्षणम् । मार्कण्डेयमुखात् श्रोष्यसि । अतोऽत्र मया तन्न वितन्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

भाषानुवादः

इसपर वे क्रोधित-से हो गये और उन्होंने द्वारपालोंको यह शाप दिया कि 'मूर्खों ! भगवान् विष्णुके चरण तो रजोगुण और तमोगुणसे रहित हैं । तुम दोनों इनके समीप निवास करनेयोग्य नहीं हो । इसलिये शीघ्र ही तुम यहाँसे पापमयी असुर-योनिमें जाओ' ॥ ३७ ॥ * * उनके इस प्रकार शाप देते ही जब वे वैकुण्ठसे नीचे गिरने लगे, तब उन कृपालु महात्माओंने कहा—'अच्छा, तीन जन्मोंमें इस शापको भोगकर तुमलोग फिर इसी वैकुण्ठमें आ जाना' ॥ ३८ ॥ * * युधिष्ठिर ! वे ही दोनों दितिके पुत्र हुए । उनमें बड़ेका नाम हिरण्यकशिपु था और उससे छोटेका हिरण्याक्ष । दैत्य और दानवोंके समाजमें यही दोनों सर्व-श्रेष्ठ थे ॥ ३९ ॥ * * विष्णुभगवान्ने नृसिंहका रूप धारण करके हिरण्यकशिपुको और पृथ्वीका उद्धार करनेके समय बराहावतार ग्रहण करके हिरण्याक्षको मारा ॥ ४० ॥ * * हिरण्यकशिपुने अपने पुत्र प्रह्लादको भगवत्प्रेमी होनेके कारण मार डालना चाहा और इसके लिये उन्हें बहुतसी यातनाएँ दीं ॥ ४१ ॥ * * परन्तु प्रह्लाद सर्वात्मा भगवान्के परम प्रिय हो चुके थे, समदर्शी हो चुके थे । उनके हृदयमें अटल शान्ति थी । भगवान्के प्रभावसे वे सुरक्षित थे । इसलिये तरह-तरहसे चेष्टा करनेपर भी हिरण्यकशिपु उनको मार डालनेमें समर्थ न हुआ ॥ ४२ ॥ * * युधिष्ठिर ! वे ही दोनों विश्रवा मुनिके द्वारा केशिनी (कैकसी) के गर्भसे राक्षसोंके रूपमें पैदा हुए । उनका नाम था रावण और कुम्भकर्ण । उनके उत्पातोंसे सब लोकोंमें आग-सी लग गयी थी ॥ ४३ ॥ * * उस समय भी भगवान्ने उन्हें शापसे छुड़ानेके लिये रामरूपसे उनका वध किया । युधिष्ठिर ! मार्कण्डेय मुनिके मुखसे तुम भगवान् श्रीरामका चरित्र सुनोगे ॥ ४४ ॥

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वसात्मजौ तव । अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतोहसौ ॥ ४५ ॥

वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् । नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच

विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि । ब्रूहि मे भगवन्नेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे 'प्रह्लादचरितोपक्रमे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तौ एव क्षत्रियौ जातौ तव मातृष्वसात्मजौ अधुना कृष्णचक्रहतांहसौ शापनिर्मुक्तौ ॥ ४५ ॥ * * वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेन अच्युतसात्मतां नीतौ तौ पुनः हरेः पार्श्वं विष्णुपार्श्वदौ जग्मतुः ॥ ४६ ॥ * * महात्मनि दयिते पुत्रे विद्वेषः कथम् आसीत् येन प्रह्लादस्य अच्युतात्मता भगवन् ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति सप्तमे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्णचक्रेण हतमंहो ययोस्तौ । तयोः पापमेव हतं न तु तावित्यर्थः ॥ ४५-४६ ॥ * * येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मताच्युतैकचित्तत्वं तदपि ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति सप्तमे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । विष्णुचक्रेण तयोरपराध एव बहिः शिशुपालदन्तवक्त्राकारतया परिणतो हतो न तु ताविति । यथा वह्निना कनकस्य मालिन्यमेव हन्यते न तु कनकं तथैव जयविजययोर्बाह्यमालिन्यावरणयोर्नष्टयोः सतोर्जयविजयावेव तेजःपुंजाकारौ श्रीकृष्णं प्रविष्टौ जनदृष्टयेति भावः ॥ ४५ ॥ * * अच्युतेन सह स्थितावात्मानावाकारौ ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तां ध्यानेनैव नीतौ पुनर्मौशललीलांते हरेर्नारायणस्य पार्श्वं जग्मतुरिति मौशललीलातः पूर्वं श्रीकृष्णशरीर एव नारायणस्यापि प्रविष्टत्वात्तत्पार्श्वदौ जयविजयावपि तत्रैव प्रविश्य स्थिताविति तत्त्वम् । शिशुपालदन्तवक्त्रौ कृष्णसायुज्यं प्रापतुरिति लोकप्रतीतिः श्रीकृष्णेन नारायणरूपं स्वस्मिन्नेवाक्रूराय यमुनाहरे दक्षितमिति स तत्रैव स्थितोऽन्यथा तद्दर्शनासम्भवादिति ध्येयम् । किञ्चात्रान्यदपि विचार्य चाक्षुषमन्वन्तरजातदक्षकन्यादितिपुत्रौ हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौ वराहन्सिंहरूपाभ्यां हरिणा हतौ तौ च मुक्तिं नेयतुः “मदङ्गस्पर्शनेनाङ्गलोकान्यास्यति सुप्रजाः” इति प्रह्लादं प्रति श्रीनृसिंहोक्तेः स्वर्गादिलोकानेव गतौ भक्तपुलाकन्यायेन हिरण्याक्षेऽप्ययं न्यायो ध्येयः । तथा च यावद्रामावतारं स्वर्गादौ स्थित्वा पुनस्तौ केशिन्यां विश्रवसो रावणकुम्भकर्णावभूतां पुनश्श्रीरामावतारे वैवस्वतमन्वन्तरचतुर्विंशतितमयुगे श्रीरामेण हतावपि मोक्षं नापतुः “त्रिभिर्लोकैः कल्पताम्” इत्युक्तेः । “स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा सम्बोधितः साधुविभीषणेन । आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥” इति श्रीवाल्मीकीययुद्धकाण्डोक्तेः । स्वर्गीयं स्वर्गार्हम् आधानं प्रेतकृत्यविधानमिति व्याख्यातं रामीयतिलके । तथा च रावणकुम्भकर्णावपि देहान्ते यावत्कृष्णावतारं स्वर्गे स्थित्वा पुनः शिशुपालदन्तवक्त्रौ बभूवतुः तौ च श्रीकृष्णनिहतौ स्वाधिकारं वैकुण्ठीयं जग्मतुरिति ज्ञेयम् । कृष्णावतारो हि वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमयुगीयकलिद्वारपरसन्धौ जातः “कलिद्वारपरयोः सन्धौ श्रीकृष्णोऽवतरिष्यति” इति परमब्रह्मवैवर्तीयप्रथमांशोक्तेः । वस्तुतस्तु—“विष्णुचक्रहतांहसौ” इत्युक्तेश्चक्रधरहतस्यैव विष्णुलोको भवतीति “ये ये हताश्चक्रधरेण विष्णुना त्रैलोक्यनाथेन जनादनेन । ते ते गता विष्णुपुरीं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥” इत्युत्तरकाण्डे वाल्मीकीयोक्तेः । वराहावतारे श्रीरामावतारे चक्रधारणाभावादपि तौ मोक्षं नेयतुः यद्यपि दन्तवक्त्रो गदानिर्भिन्नहृदयः कृत्वा हतः “कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्यास्तनान्तरे” इत्याद्युक्तेस्तथापि चक्रधरत्वं कृष्णस्य तत्राप्यासीदेवेति कचिद्गदाया अपि चक्रत्वं निर्दिश्यते यथा गर्भस्थपरीक्षितद्रक्षणं गद्यैव कृतम् “भ्रामयन्तं गदां मुहुः” इत्युक्तेः । पुनः परीक्षितैवोक्तं श्रीदशमारम्भे—“जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रः” इति । विष्णुपुराणे हि प्रतिपादितं “हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं मनस्यभूत् दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपदर्शनमेवासीन्नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽतः करणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत्” इति । अत एव रावणकुम्भकर्णयोः शिशुपालरूपेण जन्म श्रूयते न हि भगवत्सालोक्यं प्राप्तयोरपि जन्म भवति किन्तु ब्रह्मणा सह मुक्तिरेवेति कृतं बहुविचारेण ॥ ४६ ॥ * * भगवन्निति । भगवदवतारत्वेन सर्वज्ञोऽसीति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ताविति । पूर्वाद्धं स्पष्टम् । अधुना कृष्णचक्रेण हतमंहो ययोस्तौ तयोः पापमेव हतं न तु तावित्यर्थः ! यथा वह्निना स्वर्णस्य मलमेव नाशयते न स्वर्णमिति वत् । अधुना सनकाद्युक्तजन्मत्रयस्य व्यतीतत्वादधुना शापनिर्मुक्तौ जातौ ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वैरेति । वैरानुबन्धेन तीव्रं ध्यानं तेन प्रथममच्युतसात्मतां तत्र लयं नीतौ प्राप्तावपि पुनस्ततो निःसृत्य विष्णुपार्षदौ सन्तौ हरेः पार्श्वं जग्मतुः स्वाधिकारे स्थितौ ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ विद्वेष इति । हे भगवन् ! दयिते स्वभावात् प्रीतिविषये महात्मनि पुत्रे प्रह्लादे पितुर्विद्वेषः कथमासीत्तद्ब्रूहि तथा समदर्शनादेरुक्तत्वात् येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता भगवदेकचित्तत्वं तदपि ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वीरराघवव्याख्या

तावेव रावणकुम्भकर्णावेवाद्य अधुना तृतीये जन्मनि तव मातृष्वस्मात्मजौ क्षत्रियौ शिशुपालदन्तवक्त्रौ जातावद्य शापेन निर्मुक्तौ श्रीकृष्णचक्रेण हतमंहः पापमूलकं शरीरं ययोस्तौ ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वैरानुबन्धेन तीव्रमुत्कृष्टं यद्व्यानं भगवद्विषयकं तेनाच्युतस्य भगवतः सात्मतामात्मनो भावः प्रकारः आत्मता समाना आत्मता सात्मता तां साधर्म्यमित्यर्थः । नीतौ प्रापितौ पुनर्विष्णुपार्षदौ भूत्वा हरेः पार्श्वं जग्मतुः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिघांसुः” इत्यादिना प्रह्लादस्य केशवप्रियत्वं हिरण्यकशिपोः प्रह्लादे मरणोद्योगपर्यन्तो द्वेषश्चेति तद्विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति युधिष्ठिरः— विद्वेष इति । दयिते नितरां प्रीतिविषये तत्रापि महात्मनि सद्गुणाश्रये हिरण्यकशिपोर्विद्वेषः कथमासीत्केन हेतुना आसीदित्यर्थः । तदेतन् या च येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युते भगवति आत्मा मतिर्यस्य सोच्युतात्मा तस्य भावस्तत्ता ताञ्च हे भगवन्, मे मह्यं ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वैरानुबन्धेन वैरयुक्तभक्त्या तीव्रेणात्युत्कटेनाच्युतसाम्यतां श्रीकृष्णस्वरूपप्रवेशलक्षणां हरेर्वैकुण्ठगमनानन्तरं पार्षदौ जय-विजयाख्यमूलरूपेणैकीभूय हरेः पार्श्वं जग्मतुरित्यन्वयः “अनुबन्धस्तु भक्तिस्याद्वन्धः स्नेह उदाहृतः” इत्यभिधानादनुबन्धशब्दस्य नैरन्तर्यार्थोऽनुपपन्न इति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ दयितत्वं महात्मत्वञ्च प्रश्नस्य कारणं येन केन निमित्तेन अच्युते आत्मा मनो यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वैरानुबन्धेति । तदेवं ब्रह्मशापवर्णनेन ब्राह्मणदाक्षिण्यं मुहुर्युद्धवर्णनेन युद्धेच्छां च कारणत्वेनोपन्यस्तवान् युद्धेच्छैव तु मुख्या ज्ञेया यया पार्षदयोः मुनीनामपि मतिर्विपरीता जाता यथोक्तं तृतीये श्रीभगवतैव ‘मतस्तु मे’ इति । तथाप्यत्यन्तशापाद्यसम्भवात्तदाभास एव तत्कार्यत्वेन दर्शितः विष्णुचक्रहताहंसावित्यनेन पूर्वोक्तसिद्धान्त एव विवेचनीयः ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विष्णुचक्रेण हतमंहो ययोस्तौ तयोरपराध एव बहिः शिशुपालदन्तवक्त्राकारतया परिणतो हतो न तु तावित्यर्थः । इति स्वामिचरणाः । यथा वह्निना कनकस्य मालिन्यमेव हन्यते न तु कनकं तथैव जयविजययोर्बाह्यमलिनावरणयोर्नष्टयोस्सतोः जयविजयावेव तेजः—पुञ्जाकारौ श्रीकृष्णं प्रविष्टौ जनैर्दृष्टाविति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अच्युतेन सहस्थितौ आत्मानौ आकारौ ययोस्तस्य भावस्तत्ता तां ध्यानेनैव नीतौ पुनर्मौषललीलान्ते हरेर्नारायणस्य पार्श्वं जग्मतुरिति मौषललीलातः पूर्वं श्रीकृष्णशरीर एव नारायणस्यापि प्रविष्टत्वात् पार्षदौ, जयविजयावपि तत्रैव प्रविश्य स्थिताविति तत्त्वं शिशुपाल-दन्तवक्त्रौ कृष्णे सायुज्यं प्रापतुरिति तु लोकप्रतीतिः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अच्युतात्मतामच्युतैकचित्तत्वं येन तदपि ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कृष्णचक्रेण हतमंहः पापं ययोस्तौ ध्यानेन अच्युतसाम्यतां नीतावित्युत्तरेणान्वयः । अत्रेदं बोध्यम्, विष्णुपार्षदानां पापासम्भवात् देहपातासम्भवात् वैकुण्ठात्पुनरावृत्त्याद्यसम्भवाच्च भगवतो बहुभिरवतारैर्विहर्तुमिच्छोरिच्छयैव मुनिशापेन रावणादियोगं प्राप्य बहुकालमासुरेण भावेन भगवन्तमाराध्य पुनर्भगवदिच्छयैव निर्मित इत्युक्तेर्भगवत्कारिताच्छापाद्विमुक्तौ आविष्कृतपार्षददेहौ वैकुण्ठं गताविति ॥ ४५-४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न्यहनन् हतवान् हरिरित्यर्थः । तर्हि श्रीरामचरितमपि वक्तव्यमित्यपेक्षामालक्ष्याह—रामवीर्यमिति । भगवच्चरितरसिकत्वेन महत्त्वं सूचयन् सम्बोधयति—हे प्रभो इति ॥ ४५ ॥ * * सनकाद्युक्तजन्मत्रयस्य व्यतीतत्वादधुना शापनिर्मुक्तौ । ननु शापविनिर्मुक्तत्वेपि दुर्वासनया कृतसकलजनोपद्रवजनितपापस्य नरकादिसंसारहेतोर्विद्यमानत्वात् कथं मोक्ष इत्याशङ्क्याह—कृष्णेति । कृष्णचक्रेण हतमंहो ययोस्तावित्यर्थः । परन्तु भगवद्वतत्वेऽपि सनकादिवचनतो जन्मत्रयप्रतिबन्धान्न मुक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥ * * ननु तयोर्भगवति लये किं कारणं तथा सति 'पुनर्लोकाय कल्पताम्' इत्युक्तिविरोध इत्याशङ्क्याह—वैरेति । वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेन प्रथममच्युतसात्मतां तत्र लयं नीतौ प्राप्तावपि पुनस्ततो निसृत्य पार्षदौ संतौ तत्पार्श्वं जग्मतुः । स्वाधिकारे स्थितावित्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * नारदोक्तं श्रुत्वा तत्र किञ्चिदसम्भावितं मत्वा पृच्छति—विद्वेष इति । पुत्रस्तु स्वभावत एव प्रियो भवतीति तस्मिन् प्रह्लादे हिरण्यकशिपोर्विद्वेषः कथमासीत्तद्ब्रूहीति सम्बन्धः । दुष्टे पुत्रे द्वेषः सम्भवत्येव, किमत्र चित्रमित्याशङ्क्याह—महात्मनीति । महान् रागलोभादिदोषरहित आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः । समदर्शनादेरुक्तत्वात् येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता भगवदेकचित्तत्वं तदपि ब्रूहीति सम्बन्धः । तव न किञ्चिदविदितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भगवन्नि ॥ ४८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्रिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्भासनानिरूपणे । प्रथमो विवृतिं यात औद्धत्यविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तावेवेति । तौ रावणकुम्भकर्णविव, अधुना अद्य, तृतीये जन्मनीति शेषः । तव मातृध्वसात्मजौ शिशुपालदन्तवक्त्रनाम्ना प्रसिद्धौ, क्षत्रियो जातौ । अथ कृष्णचक्रेण हतमंहो ययोस्तौ तथाभूतौ सन्तौ, शापनिर्मुक्तौ, जातौ ॥ ४५ ॥ * * वैरानुबन्धेति । वैरानुबन्धेन तीव्रमुत्कृष्टं तेन, ध्यानेन कर्त्रा, अच्युतस्य भगवतः सात्मता साधर्म्यं तां, नीतौ । प्रापितौ अतः, पुनः विष्णुपार्षदौ भूत्वा, हरेः पार्श्वं, जग्मतुः ॥ ४६ ॥ * * यदुक्तं 'हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिघांसुः' इत्यादिना प्रह्लादस्य केशवप्रियत्वं हिरण्यकशिपोः प्रह्लादे मारणोद्योगपर्यन्तो विद्वेषश्चेति तद्विस्तरेण बुभुत्सुर्युधिष्ठिरः पृच्छति । विद्वेष इति । दयिते नितरां प्रीतिविषयके, तत्रापि महात्मनि सद्गुणाश्रये, पुत्रे प्रह्लादे हिरण्यकशिपोः, विद्वेषः कथम् आसीत् । एतत् येन कारणेन, प्रह्लादस्य अच्युतात्मता एतद् द्वयं हे भगवन्, मे मह्यं ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषानुवादः

वे ही दोनों जय-विजय इस जन्ममें तुम्हारी मौसीके लड़के शिशुपाल और दन्तवक्त्रके रूपमें क्षत्रियकुलमें उत्पन्न हुए थे । भगवान् श्रीकृष्णके चक्रका स्पर्श प्राप्त हो जानेसे उनके सारे पाप नष्ट हो गये और वे सनकादिके शापसे मुक्त हो गये ॥ ४५ ॥ * * वैरभावके कारण निरन्तर ही वे भगवान् श्रीकृष्णका चिन्तन किया करते थे । उसी तीव्र तन्मयताके फलस्वरूप वे भगवान्को प्राप्त हो गये और पुनः उनके पार्षद होकर उन्हींके समीप चले गये ॥ ४६ ॥ * * युधिष्ठिरजीने पूछा—भगवन् ! हिरण्यकशिपुने अपने स्नेहभाजन पुत्र प्रह्लादसे इतना द्वेष क्यों किया ? फिर प्रह्लाद तो महात्मा थे ! साथ ही यह भी बतलाइये कि किस साधनसे प्रह्लाद भगवन्मय हो गये ॥ ४७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

नारद उवाच

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना । हिरण्यकशिपू राजन् पर्यतप्यद्रुपा शुचा ॥ १ ॥
 आह चेदं रुपा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः । कोपोज्ज्वलद्भ्यां चक्षुभ्यां निरीक्षन् धूम्रमम्बरम् ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्रोऽग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः । शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 भो भो दानवदैतेया द्विमूर्धस्यक्ष शम्बर । शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥
 विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः । शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५ ॥
 सप्तनैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् । पाणिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥
 तस्य त्यक्तस्वभावस्य धृणेर्मायावनौकसः । भजन्तं भजमानस्य बालसेवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥
 मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै । रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् एवं क्रोडमूर्तिना हरिणा भ्रातरि विनिहते हिरण्यकशिपुः शुचा रुपा पर्यतप्यत् ॥ १ ॥ * * च रुपा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः कोपोज्ज्वलद्भ्यां चक्षुभ्यां धूम्रम् अम्बरम् निरीक्षन् इदम् आह ॥ २ ॥ * * करालदंष्ट्रोऽग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः सदसि शूलम् उद्यम्य दानवान् इदम् अब्रवीत् ॥ ३ ॥ * * भोः भोः दानवदैतेयाः द्विमूर्धस्यक्ष शम्बर शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥ * * विप्रचित्ते पुलोमन् शकुनादयः सर्वे मम वचः शृणुत अनन्तरं आशु क्रियतां चिरं मा ॥ ५ ॥ * * समेन अपि उपधावनैः पाणिग्राहेण हरिणा क्षुद्रैः सप्तनैः मे सुहृद् दयितः भ्राता घातितः ॥ ६ ॥ * * तस्य त्यक्तस्वभावस्य धृणेः मायावनौकसः भजन्तं भजमानस्य बालस्य इव अस्थिरात्मनः मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै गतव्यथः मे रुधिरप्रियं भ्रातरं तर्पयिष्ये ॥ ७-८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विप्लाव्य दानवैः ॥ तद्धतभ्रातृपुत्रादीनि तिहासैरसांत्वयत् ॥ १ ॥

भगवद्द्वेष एव तद्द्वेषेऽपि कारणमित्याशयेनाह । भ्रातरित्यादिना । एवं देवपक्षपातेन ॥ १ ॥ * * कोपेन उत्त अतिशयेन ज्वलद्भ्यां कोपाग्रीधनेनैव धूम्रमम्बरं निरीक्षमाणः ॥ २ ॥ * * करालदंष्ट्राभिर्युक्तयोऽग्रया दृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः ॥ ३-५ ॥ * * समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पाणिग्राहेण सता ॥ ६ ॥ * * एवं त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन तस्य धृणेः शुद्धतेजोमयस्यापि मायया वनौकसो बराहुरूपस्य सतः । अस्थिरात्मनोऽव्यवस्थितचित्तस्य । कुतः यो यो भजति तं तं भजमानस्यानुसरतः ॥ ७ ॥ * * तस्य रुधिरेण यावत्तर्पयिष्यामि तावच्चयं भुवं यातेति तृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विष्णो रोषेण विप्लाव्योपद्रुतं कृत्वा तेन विष्णुना हतो यो भ्राता हिरण्याक्षस्तस्य पुत्रादीन् । आदिना भार्यादिग्रहः (१) एवं पर्यतप्यतेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ * * अम्बरं निरीक्षन्निति । हरेर्निवासं वैकुण्ठं हरिं च स्वहस्तेनैव ध्वंसयामीति भावः । चक्षुरग्नयोर्मन्त्राप्रवादिनि भावः ॥ २ ॥ * * कराला भयंकरा या दंष्ट्रास्ताभिः ॥ ३ ॥ * * दानवादिपदानामर्थान्तरत्वे सत्त्वेऽप्याह । दानं वान्ति हिंसन्तीति दानवाः । दानपदेन दातारोऽपि गृह्यन्ते “सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । दितिच्छेदनं तेन सह वर्तत इति दैतेयाः—“संदीपयत वृश्चत” इति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वौ मूर्धनौ यस्येति । त्रीण्यक्षाणि यस्येति भयार्थं लोकस्य विकृताकार एव न्याय्यः । शम्बं मुशलाग्रलोहं तं राति तेन ताडयतीत्यर्थः । “शम्बः स्यान्मुशल

ग्रन्थलोहमण्डले पवौ । शुभान्विते त्रिषु” इति मेदिनी । शम्बो वज्रमस्यास्तीति शम्ब इन्द्रो मत्वर्थीयोच् । तमपि राति गृह्णाति युद्ध इति शम्बरः । यद्वा—शुभान्वितं राति गृह्णातीति ‘यत्र यत्र द्विजा गावः’ इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । शतबाहो हयग्रीवेति भयजननार्थमेव । न मुंचति स्वहस्तगतमिति नमुचिः । “पाकोग्नावन्नडिम्बयोः” इत्यभिधानात् यथाग्निर्दहति सर्वं तथा त्वया भवितव्यमिति पाकपदाभिप्रायः । इत्थं भूमिमपि वलते आच्छादयतीति इल्वलो बाहुलकाद्वावभावः ॥ ४ ॥ * * विशेषेण प्रगता चित्तिज्ञानं येन विप्राणां चित्तिर्भयं यस्मात्स तथा वा ‘चित्तिज्ञाने भयेऽपि च’ इति निरुक्तिः । पुरोऽग्रे एव मन्यते इति पुलोमा रलयोरैक्यात् । आगमनात्पूर्वमेवान्धकाराद्युत्पादनेन ज्ञायते भवानित्यभिप्रायः । शक्नोत्यनार्थकर्मणीति शकुनः । आदिना वृकादिग्रहः ॥ ५ ॥ * * समेनापीति । “देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्” इत्युक्तेः । ‘समो ह सर्वभूतेषु’ इति तदुक्तेश्च । उपधावनैरिति लोभवशादेवपक्षपाती जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * वास्तवार्थस्त्वयम्—त्यक्तो भक्तेभ्यो दत्तः स्वभावः सायुज्यादिकं येन तस्य ‘धृणी—ग्रहणे’ इत्यस्मात् धृणेः कृपया स्वीकर्तुः माया कृपा मायेति छान्दसस्तृतीयालुक् ततः सर्वत्रान्वयः । कृपयैव वनौकसः तल्लीलाविस्तारयितुः कृपयैव बालस्येवास्थिरात्मनः भक्तभावानुरूपनानाभावविस्तारयितुः ॥ ७ ॥ * * मच्छूलाद्विन्ना तदगोचरभूता ग्रीवा तदुपलक्षितो विग्रहो यस्य तस्य मे रुधिरेण श्रीनृसिंहतयाविर्भावे तस्माद्भूतमदीयरुधिरेण रुधिरप्रियं भ्रातरं तर्पयिष्ये । ‘यथा तरोर्मूलनिपेचनेन’ इत्यादेः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वितीये भ्रातृशोकार्त्तो दैत्यो लोकान् विनाशयन् ॥ असान्वयत्स्वमात्रादीन् श्लोकाः सार्द्धा द्विषण्मताः (६ ॥)

उवाचपञ्चकं (५) प्रोक्तमष्टपष्टिरनुष्टुभः (६८) ॥ २ ॥ भ्रातरीति । हे राजन् ! क्रोडमूर्तिना हरिणा एवं भ्रातरि विनिहते सति हिरण्यकशिपुः रुषा भगवद्विषयकरोषेण शुचा भ्रातृविषयकशोकेन च पर्यतप्यत् ॥ १ ॥ * * आहेति । रुषा घूर्णः प्रकम्पितगात्रः संदष्टः दशनच्छदः ओष्ठः येन सः कोपेन उत् अतिशयेन ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां कोपाग्निधूमेनैव धूम्रमम्बरमाकाशं निरीक्षन् । शत्रादेश आर्पः । स इदमाह स्म च ॥ २ ॥ * * करालेति । करालाभिः दंष्ट्राभिर्युक्त्या उग्रया दृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः स्वशूरत्वं ख्यापयन् सदसि शूलमुद्यम्य दानवानिदमब्रवीत् । आह चेदमिति पौनरुक्त्यं क्रोधख्यापनाय ॥ ३ ॥ * * भो भो इति युग्मम् । भो भो दानवदैतेयाः इत्यादयः शकुनादयश्च ! यूयं सर्वे मम वचः शृणुत । ततः अनन्तरमाशु शीघ्रमेव कुरुत चिरं विलम्बं मा कुरुत ॥ ४-५ ॥ * * सपत्नैरिति । क्षुद्रैः तुच्छैः स्वयमकिञ्चित्करैः सपत्नैः शत्रुभिर्देवैः कर्तृभिः समेनापि हरिणा उपधावनैः सेवनैर्निमित्तभूतैः स्वपार्ष्णिग्राहेण तत्सहायीभूते हरिणा प्रयोज्यकर्त्रा दयितः सुहृत् आज्ञानुसारी मे मम भ्राता घातितः ॥ ६ ॥ * * तस्येति युग्मम् । त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन तस्य धृणेः शोच्यस्य मायया वनौकसः पशुरुपस्य भजन्तं भजमानस्य अत एव बालस्य इव अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य अतः मम शूलेन भिन्ना ग्रीवा यस्य तस्य विष्णोर्भूरिणा रुधिरेण रुधिरप्रियं मे भ्रातरं तर्पयिष्ये तर्पयिष्यामि तेन च गतव्यथो भविष्यामि । वस्तुतः धृणेः शुद्धतेजोरूपस्यापि मायया वराहरूपस्य भक्तवात्सल्यान्त्यक्तस्वभावस्येत्यादिमच्छूलाद्विन्ना पृथग्भूता ग्रीवा यस्य शूलस्य तत्र प्रवेशासम्भवात् रुधिरेण भगवदङ्गरागकुङ्कुमेन निर्माल्यभूतेन भ्रातरं भगवद्भक्तं तर्पयिष्ये । “रुधिरं कुङ्कुमं प्रोक्तम्” इति कोशः ॥ ७-८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं तयोः केशवात्मत्वविद्वेषविस्तरबुभुत्सुना पृष्ठो भगवान्नारद आह—भ्रातरीति । एवं देवपक्षपातिना क्रोडमूर्तिना वराहरूपिणा भगवता भ्रातरि हिरण्याक्षे विनिहते सति, हे राजन् ! रोषेण शुचा शोकेन चार्पितो व्याप्तः पर्यतप्यत् परितापश्चकार ॥ १ ॥ * * इदं वक्ष्यमाणमाह च कथंभूत आह तत्राह, रुषा पूर्णो अत एव सन्दष्टः दशनच्छदः अधरो येन कोपेन उदतिशयेन ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां धूम्रमम्बरमाकाशं कोपाग्निधूमेनैव धूम्रमम्बरं निरीक्षमाणः ॥ २ ॥ * * करालदंष्ट्राभिर्भयङ्करदंष्ट्राभिर्युक्त्या उग्रया दृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सदसि सभायां शूलमुद्यम्य उद्धृत्य अनेन स्वसामर्थ्यं सूचितम् । दानवान्प्रति इदमुवाच ॥ ३ ॥ * * तदेवाह—भो भो इति । सामान्येन तावत्सम्बोधनं भो भो दानवा दैतेयाश्चेति विशेषतः सम्बोधनं द्विमूढन्नित्यादिना ॥ ४ ॥ * * एते सर्वे यूयं प्रथमं मम वचः शृणुत ततः श्रवणानन्तरमेव मदुक्तमाशु युष्माभिः क्रियतां चिरं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५ ॥ * * किं तत्तत्राह—सपत्नैरिति । समेन देवासुरवर्गयोः समेनापि उपधावनैरनुवर्त्तनैः पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठोपोद्बलकेन देवानां सहायभूतेनेत्यर्थः । हरिणा प्रयोज्यकर्त्रा मत्सपत्नैः प्रयोजककर्तृभिः क्षुद्रैरल्पबलैर्देवैः प्रियः सुहृच्च मे भ्राता हिरण्याक्षो घातितः ॥ ६ ॥ * * तस्य हरेः कथंभूतस्य धृणेः सूर्यवत्तेजोमयविग्रहस्यापि मायावनौकसः मायोपात्तवराहरूपस्य अत एव त्यक्तः स्वभावो येन तस्य, देवतारूपत्यागादिति भावः । भजन्तं स्वमनुवर्तमानं

भजमानस्यानुवर्त्तमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य ॥ ७ ॥ * * * एवंभूतस्य हरेर्मम शूलेन भिन्ना ग्रीवा यस्य तस्य भूरिणा रुधिरेण रुधिरप्रियं मम भ्रातरं गतव्यथोहं यावत्तर्पयिष्ये तावद्युयं भुवं यातेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हिरण्यकशिपुः स्वतो विष्णुभक्तोऽसुरावेशात्तद्वेषीत्ययं विवेकः तद्वचनेन ज्ञातुं शक्य इत्येतदर्थमस्याध्यायस्य प्रारम्भः । तत्र प्रह्लादनाम्नि पुत्रे द्वेषः कथं पितुरभूदित्यस्य प्रश्नस्य परिहारं वक्तुमारभते—भ्रातरीति ॥ १ ॥ * * * हरिविषयरूपा भ्रातृविषयशुचा दशनच्छदः ओष्ठः चक्षुषो रोचिषा यथा धूम्रं भवति तथा पश्यन् ॥ २ ॥ * * * भ्रुकुटीया नीलशिरया युक्तमुखः ॥ ३ ॥ * * * हे पाक ॥ ४-५ ॥ * * * क्षुद्रैरुपैः कपटिभिर्वा पाष्णिग्राहेण पृष्ठावेक्षकेण बालकेन “देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्” इत्यतः समेनाप्युपधावनैः स्वोदचनैः विषयेण ॥ ६ ॥ * * * त्यक्तस्वभावस्य त्यक्तसाम्यावस्थस्य तत एवास्माभिः धृणेः शोच्यस्य “वृणिर्विभावसौ सूर्ये रश्मौ शोच्ये विघर्षणे” इत्यभिधानम् । भजन्तं स्वात्मानं सेवमानं भजमानस्य प्रत्युपकारं कुर्वतः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं पर्येतप्यतेति सम्बन्धः । मूर्त्तिनेत्यत्र रूपिणेति कचित् ॥ १-२ ॥ * * * आह चेदमिति यदुक्तं तदेव विशि-
नष्टि—करालेति । भो भो इति युग्मकम् ॥ ३-६ ॥ * * * तस्येति युग्मकम् । वास्तवोऽर्थस्त्वयं त्यक्तः भक्तेभ्यो दत्तः स्वभावः सारूप्यादिकं येन ‘धृणि प्रहणे’ इत्यस्मात् धृणेः । कृपया स्वीकर्तुः माया कृपा मयिति छान्दसतृतीया लुक् ततः सर्वत्रान्वयः कृपयैव वनौकसः तल्लीलाविस्तारयितुः कृपयैव बालस्येवास्थिरात्मनः भक्तभावानुरूपनानाभावविस्तारयितुः मच्छूलाद्विन्ना तदगोचरभूता ग्रीवा तदुपलक्षितो विग्रहो यस्य तस्य मे रुधिरेण श्रीनृसिंहतयाविर्भावे तस्माद्भूतमदीयरुधिरेण रुधिरप्रियं भ्रातरं तर्पयिष्ये ‘यथा तरोर्मूलनिषेचनेन’ इत्यादेः ॥ ७-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्वितीये भ्रातृशोकेन धर्मेनाशाय दानवान् । नियोज्य ज्ञानेति हासैर्मित्रादीन् स ह्यसान्त्वयत् ॥

भगवद्द्वेष एव प्रह्लादद्वेषे कारणमभूदिति वक्तुं प्रथमतो भगवद्द्वेषमेव सहेतुकमाह—भ्रातर्त्यैवमित्यादिना ॥ १ ॥ * * * अम्बरं निरीक्षन्निति हरेर्निवासं वैकुण्ठं हरिश्च स्वहस्तेनैव ध्वंसयिष्यामीति भावः । धूम्रमिति चक्षोरग्न्योर्धूमव्याप्तत्वादिति भावः ॥ २-५ ॥ * * * समेनापीति यद्यपि स हरिः सर्वत्र समस्तदपि उपधावनैरुपासनैर्निमित्तभूतैः पाष्णिग्राहेण लोभवशादेवपक्षपाती संवृत्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * * वयमप्युपधावाम इति चेन्मैवं ब्रूध्वं यूयं तावन्मन्त्रियुक्ते कर्मणि तिष्ठत अहमेक एव तं हनिष्यामीत्याह—तस्येति द्वाभ्याम् । ननु, हरिर्हि परमात्मोच्यते शास्त्रैरतस्तं कथं हनिष्यसि ? तत्राह, त्यक्तस्वभावस्य सर्वत्रोदासीन्यरूपः स्वभावो हि परमात्मनः प्रसिद्धः स यदि तेन त्यक्तस्तदा कुतस्तस्य सम्प्रति परमात्मत्वमिति भावः । प्रत्युत स परमात्मत्वं त्यक्त्वा पशुरभूदित्याह धृणेः पूर्वं शुद्धतेजोमयस्यापि सम्प्रति माया-
पारतन्त्र्याद्वनौकसः मत्स्यकच्छपादिरूपस्य च किञ्च भजन्तञ्जनमात्रमेव भजमानस्य बालस्येव एकैनैव खण्डलड्डुकेन वशीकृतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु तस्य भक्तवात्सल्यादेव त्यक्तेत्यादिविशेषणपञ्चकम्भवति तच्च तस्य भूषणमेव न तु दूषणमिति भावः । धृणेः शुद्धतेजोमयस्यापि मायया कृपया इत्यादि योज्यम् । मच्छूलाद्विन्ना पृथग्भूता ग्रीवा यस्येति प्राकृतस्य मच्छूलस्य तत्र प्रवेशोऽपि न सम्भवेदिति भावः “कुडुमं रुधिरं प्रोक्तम्” इत्यभिधानात् रुधिरेण तदङ्गरागकुडुमेन रुधिरप्रियं तन्निर्मात्यकुडुमप्रियं मद्भ्रातुर्भक्तत्वादिति भावः ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विष्णुना हिरण्याक्षे हते सति क्रुद्धो हिरण्यकशिपुर्दानवदैतेयैर्लोकं विप्राव्य भ्रातृपुत्रादीनि तिहासैरसांत्वयदिति भ्रातर्त्यै-
वमिति द्वितीयाध्यानेन वर्णयति—क्रोडमूर्तिना वराहरूपेण ॥ १ ॥ * * * संदष्टौ दशनच्छदावोष्टौ येन सः कोपेन उत्-
उत्पतन्तः ज्वलद्भयां चक्षुर्भ्यां धूम्रमम्बरं निरीक्ष्यन्निदमाह ॥ २ ॥ * * * करालदष्टाभिर्भयजनकदंष्ट्राभिर्युक्तया उग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः ॥ ३-५ ॥ * * * समेनापि उपधावनैराराधनैः पाष्णिग्राहेण सहायेन हरिणा ॥ ६ ॥ * * * धृणैस्तेजोमयविग्रहस्येश्वरस्यापि भजन्तं भजमानस्य अत एव त्यक्तः स्वभावः समत्वरूप ईश्वरस्वभावो येन तस्य अत एवास्थिरात्मनश्चलचित्तस्य मायया दम्भेन कापट्येन वनौकसः वराहरूपस्य ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

द्वितीये भगवद्द्वेषाद्धर्मनाशाय दानवान् । आदिश्य पीडयामास लोकानिति निरूप्यते ॥ १ ॥

भगवद्द्वेष एव प्रह्लादद्वेषे कारणमित्यभिप्रायेणाह—भ्रातरित्यादिना । एवं देवपक्षपातेन भ्रातृमरणे परितापः सर्वजन-
प्रसिद्धस्तवापि सम्मत एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति । रुषा भगवद्विषयकरोषेण, शुचा भ्रातृविषयकशोकेन च पर्य-
तप्यदिदमाह चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ * * तस्य क्रोधाविष्टस्य स्वरूपं चेष्टां च निरूपयन् आह—आह चेति । यदुक्तं तदेव
विवृणोति । रुषा घूर्णः प्रकम्पितगात्रः । सन्दष्टः दशनच्छदः ओष्ठः येन सः । कोपेन उत् अतिशयेन ज्वलद्भयां चक्षुर्भ्यां कोपाग्नि-
धूमेनैव धूम्रमम्बरमाकाशं निरीक्षमाणः । इदमपि कोपातिशयज्ञापकम् ॥ २ ॥ * * करालाभिर्दंष्ट्राभिर्युक्तया उग्रया दृष्ट्या
दुःप्रेक्ष्यं भृकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः । स्वशूरत्वं ख्यापयन् सदसि शूलमुद्यम्य दानवानिदमब्रवीदिति द्वयोरन्वयः ॥ ३ ॥ * *
तद्वचनान्येव दर्शयति—भो भो इत्यादिना । स्ववचनश्रवणार्थं भो भो दानवदैतेया इति समुदायेन सर्वानभिमुखीकृत्य हे द्विमूर्धन्नि-
त्यादिना मुख्यान् प्रत्येकमभिमुखीकरोति ॥ ४ ॥ * * यूयं सर्वे मम वचः शृणुत, ततः अनन्तरमाशु शीघ्रमेव कुरुत । चिरं
विलम्बं मा कुरुत ॥ ५ ॥ * * सपत्नैः शत्रुभिर्देवैः समेनापि हरिणा स्वपार्ष्णिग्राहेण सहायीभूतेन मे भ्राता घातित इत्यन्वयः ।
हरिं विना देवानां तत्र सामर्थ्याभावं सूचयति क्षुद्रैरिति तुच्छैरित्यर्थः । तन्मरणेन स्वस्य खेदं सूचयति—दयित इति । प्रिय इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः सुहृत्, आज्ञानुसारीत्यर्थः । समश्चेत्कथं पक्षपातं कृतवांस्तत्राह—उपधावनैरिति । भजनैर्निमित्तभूतैरित्यर्थः ॥ ६ ॥ * *
तथा च किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—तस्येति । तस्य विष्णोर्भूरिणा रुधिरेण यावद्गुधिरप्रियं मे भ्रातरं तर्पयिष्ये तर्पयिष्यामि,
तेन च गतव्यथो भविष्यामि, तावद्यूयं भुवं यातेति चतुर्थेनान्वयः । ननु शास्त्रेषु तस्येश्वरत्वेन निरूपणात्कथं तद्वचनं त्वया कर्तुं
शक्यमित्याशङ्क्य इदानीं त्यक्तमर्यादत्वेनानिश्चरत्वाच्छक्यमेव तद्वचनमित्याशयेन तं विशिनष्टि—त्यक्तस्वभावस्येत्यादिना । त्यक्तः
स्वभावः समत्वं येन तस्य । तदेव दर्शयति । भजतो भजमानस्यानुसरतः । अत एव भजतां देवादीनां पक्षपातेनातिनिकृष्टसूकररूपो
जात इत्याह—मायावनौकस इति । तत्र हेतुमाह बालस्येवास्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्येति । अत एव घृणेः शोच्यस्येत्यर्थः ।
'घृणिर्विभावसौ सूर्ये रश्मौ शोच्ये विघर्षणे' इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥ * * तद्गुधिरप्राप्तिरेव कथं तत्राह । मम शूलेन भिन्ना
ग्रीवा यस्य तस्य । वा इति नात्र संदेहः, निश्चितमेवैतदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रोषेण विष्णौ विप्लाव्य द्वितीये दानवैर्जनात् । तच्छ्रान्तानुजपुत्रादीन् पुरावृत्तैरसान्वयत् ॥ १ ॥

एवं तयोः केशवात्मत्वविद्वेषवत्त्वयोर्विस्तरं बुभुत्सुना पृष्ठो भगवान्नारद आह—भ्रातरीति । एवमुक्तप्रकारेण, क्रोड-
मूर्तिना वराहमूर्तिना हरिणा देवपक्षपातिना भगवता, भ्रातरि हरिण्याक्षे, विनिहते सति, हे राजन्, रुषा क्रोधेन, शुचा शोकेन
च, व्याप्तः हिरण्यकशिपुः, पर्यतप्यत् परितापं चकार ॥ १ ॥ * * आहेति । करालेति च । किं च इदं भ्रातृमरणं
आह । स्मृतैव । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्य' इत्यमरः । रुषा क्रोधेन पूर्णो व्याप्तः, अत एव, सन्दष्टः दशनच्छदोऽधरोष्ठो येन सः,
कोपेनोदधिकं यथा तथा ज्वलन्ती ताभ्यां, चक्षुर्भ्यां नेत्राभ्यां, अम्बरमाकाशं, धूम्रं कोपाग्निधूमेनैव धूम्रवर्णं निरीक्षन् निरीक्षमाणः,
परस्मैपदित्वाभावाद्दृष्टः शत्रादेश आर्षः । कराला या दंष्ट्रास्ताभिरुषा या दृष्टिस्तया दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं भृकुटीयुक्तं मुखं यस्य स
एवंविधः सन्, सदसि सभायां शूलं उद्यम्योद्धृत्य, दानवान् प्रति, इदं वक्ष्यमाणप्रकारेण अब्रवीत् उवाच । इत्युभयोः
सम्बन्धः ॥ २-३ ॥ * * तदेवाह भो भो इति । भो भो दानवदैतेयाः, एतत्तु सामान्येन तावत् सम्बोधनं विशेषतस्तदाह ।
हे द्विमूर्धन्, हे त्र्यक्ष, हे शम्बर, हे शतबाहो, हे हयग्रीव, हे नमुचे, हे पाक, हे इत्वल ॥ ४ ॥ * * विप्रचित्ते इति ।
हे विप्रचित्ते, हे पुलोमन्, हे शकुनादयः, मम वचः शृणुत । अनन्तरं मद्रचनश्रवणानन्तरमेव, सर्वे आशु क्रियताम् । मदुक्तमिति
शेषः । चिरं मा विलम्बं मा कुरुतेत्यर्थः । इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ५ ॥ * * किं तत्तत्राह । सपत्नैरिति । समेन देवासुर-
वर्गयोः समेनापि, उपधावनैरनुवर्त्तनैर्भजनैर्निमित्तभूतैरिति यावत् । पार्ष्णिग्राहेण देवानां सहायभूतेन, हरिणा प्रयोज्यकर्त्रा,
सपत्नैः क्षुद्रैरल्पबलैः देवैः, प्रयोजककर्त्तृभिः, दयितः मम प्राणवत् प्रीतिविषयः । सुहृच्च, मे मम भ्राता हिरण्याक्षः,
घातितः ॥ ६ ॥ * * तस्येति । घृणेः सूर्यवत्तेजोमयविग्रहस्य सतोऽपि, मायावनौकसः मायोपात्तवराहरूपस्य, यद्वा । घृणेः
शोच्यस्य, 'घृणिर्विभावसौ सूर्ये रश्मौ शोच्ये विघर्षणे' इति कोशान् । अत एव, त्यक्तः स्वभावो येन तस्य, देवतारूपत्यागादिति
भावः । भजन्तं स्वमनुवर्त्तमानं भजमानस्यानुवर्त्तमानस्य, बालस्य इव, अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्य, तस्य ॥ ७ ॥ * *
मच्छूलेलति । उक्तविधत्वेऽपि, मम यच्छूलं त्रिशूलं तेन भिन्ना ग्रीवा यस्य तस्य हरेः, भूरिणा रुधिरेण रुधिरं प्रियं यस्य तं,
मे मम भ्रातरं वै निश्चयेनैव, तर्पयिष्ये । तदा गतव्यथः स्याम् । इत्युभयोः सम्बन्धः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

हिरण्याक्षका वध होनेपर हिरण्यकशिपुका अपनी माता और कुटुम्बियोंको समझाना

नारदजीने कहा—युधिष्ठिर ! जब भगवान् ने वराहावतार धारण करके हिरण्याक्षको मार डाला, तब भाईके इस प्रकार मारे जानेपर हिरण्यकशिपु रोषसे जलभुन गया और शोकसे सन्तप्त हो उठा ॥ १ ॥ * * वह क्रोधसे काँपता हुआ अपने दाँतोंसे बार-बार होठ चबाने लगा । क्रोधसे दहकती हुई आँखोंकी आगके धूँएँसे धूमिल हुए आकाशकी ओर देखता हुआ वह कहने लगा ॥ २ ॥ * * उस समय विकराल दाढ़ों, आग उगलनेवाली उग्र दृष्टि और चढ़ी हुई भौंहोंके कारण उसका मुह देखा न जाता था । भरी सभामें त्रिशूल उठाकर उसने द्विमूर्धा, त्र्यक्ष, शम्बर, शतबाहु, हयग्रीव, नमुचि, पाक, इल्वल, विप्रचित्ति, पुलोमा और शकुन आदिको सम्बोधन करके कहा—‘दैत्यो और दानवो ! तुम सब लोग मेरी बात सुनो और उसके बाद जैसे मैं कहता हूँ, वैसे करो ॥ ३-५ ॥ * * तुम्हें यह ज्ञात है कि मेरे क्षुद्र शत्रुओंने मेरे परम प्यारे और हितैषी भाईको विष्णुसे मरवा डाला है । यद्यपि वह देवता और दैत्य दोनोंके प्रति समान है, तथापि दौड़घूप और अनुनय-विनय करके देवताओंने उसे अपने पक्षमें कर लिया है ॥ ६ ॥ * * यह विष्णु पहले तो बड़ा शुद्ध और निष्पक्ष था । परन्तु अब मायासे वराह आदि रूप धारण करने लगा है और अपने स्वभावसे च्युत हो गया है । बच्चेकी तरह जो उसकी सेवा करे, उसीकी ओर हो जाता है । उसका चित्त स्थिर नहीं है ॥ ७ ॥ * * अब मैं अपने इस शूलसे उसका गला काट डालूँगा और उसके खूनकी धारासे अपने रुधिर-प्रेमी भाईका तर्पण करूँगा । तब कहीं मेरे हृदयकी पीड़ा शान्त होगी ॥ ८ ॥

तस्मिन् कूटेऽहिते नष्टे कृतमूले वनस्पतौ । विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥ ९ ॥
तावद्यात भुवं यूयं विप्रक्षत्रसमेधिताम् । सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ॥ १० ॥
विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् । देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ॥ ११ ॥
यत्र यत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः । तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत ॥ १२ ॥
इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽदृताः । तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ॥ १३ ॥
पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् । खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च ॥ १४ ॥
केचित्खनित्रैर्विभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ।
आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित्परशुपाणयः । प्रादहन् शरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥ १५ ॥
एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः । दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मिन् कूटे अहिते नष्टे विष्णुप्राणाः दिवौकसः कृतमूले वनस्पतौ विटपाः इव शुष्यन्ति ॥ ९ ॥ * * तावन् यूयं विप्रक्षत्रसमेधितां भुवं यात तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः सूदयध्वम् ॥ १० ॥ * * विष्णुः द्विजक्रियामूलः धर्ममयः पुमान् देवर्षिपितृभूतानां च धर्मस्य परायणम् ॥ ११ ॥ * * यत्र यत्र द्विजाः गावः वेदाः वर्णाश्रमाः क्रियाः तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत ॥ १२ ॥ * * इति ते भर्तृनिर्देशं शिरसा आदाय आदृताः कदनप्रियाः तथा प्रजानां कदनं विदधुः ॥ १३ ॥ * * पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषान् च पत्तनानि ददहुः ॥ १४ ॥ * * केचित् खनित्रैः सेतुप्राकारगोपुरान् विभिदुः केचित् परशुपाणयः आजीव्यान् वृक्षान् चिच्छिदुः अन्ये ज्वलितोल्मुकैः प्रजानां शरणानि प्रादहन् ॥ १५ ॥ * * एवं दैत्येन्द्रानुचरैः मुहुः लोके विप्रकृते देवाः अलक्षिताः दिवं परित्यज्य भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु देवैस्तद्वधः कारितोऽतस्ते किं न हन्यन्ते तत्राह । तस्मिन्हरो कूटे कपटे अहिते प्रतिपक्षे कूटमीहितं यस्येति वा नष्टेऽदृष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वयमेव नाशं यास्यन्ति । कुतः । विष्णुरेव प्राणो येषां ते । यथा कृतमूले वृक्षे शाखाः स्वयं शुष्यन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥ * * तपोयज्ञादियुक्तान्मूदयध्वं यातयत ॥ १० ॥ * * ननु तैः किमपराद्धं तत्राह । विष्णुरिति । द्विजानां क्रियाऽनुष्ठानं मलं यस्य सः । यतोऽसौ यज्ञो धर्ममयश्च । देवादीनां परायणं परम आश्रयः । अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वान्मामनादृत्य तदाश्रयणाच्च ते वध्या इति भावः ॥ ११ ॥ * * तस्मात्परमं मन्त्रं शृणुतेत्याह । यत्र यत्रेति ।

सन्दीपयत दहत । वृश्चत आजीव्यानां वृक्षाणां छेदं कुरुत ॥ १२-१३ ॥ * * * पुरं हृष्टादिमत् । ग्रामस्तद्रहितः । ब्रजो गवां वासः । उद्यानं कृत्रिमं वनम् । क्षेत्रं ब्रीह्यादेः । आरामोऽकृत्रिमं वनम् । आश्रमः ऋषीणां स्थानम् । आकरो रत्नादीनाम् । खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः । घोष आभीराणां वासः । पत्तनं राजधानी ॥ १४ ॥ * * * खनित्रैः खननसाधनैः । आजीव्यानुपजीव्यान् जन्वाग्रकपित्थादीन् शरणानि गृहान् ॥ १५ ॥ * * * विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानाम-भावादिवं परित्यज्यालक्षिताः सन्तो भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु तस्य तद्वस्तुमरणादिना गतिर्ज्ञातैव किं तत्तर्पणेन तत्राह—तस्मिन्कूटे कूटस्थे एकरूपतया सर्वकालव्यापिनि हिते भक्तसुहृदि नष्टेऽदर्शनं गते सति सर्वेऽपि प्राकृताप्राकृतदिवौकसस्तदेकप्राणत्वाच्छुष्यन्ति सुखदनानासम्पन्नपि शोषं प्राप्नुवन्ति तस्मात्तदाराधनमेव कार्यमिति भावः । अत्र विश्वनाथः—वयमप्युपधावाम इति चेन्मैवं कुरुध्वं यूयं तावन्मन्त्रियुक्ते कर्मणि तिष्ठत अहमेक एव तं हनिष्यामीत्याह—तस्येति द्वाभ्याम् । ननु हरिर्हि परमात्मोच्यते । शास्त्रैरतस्तं कथं हनिष्यसि तत्राह लक्ष्मणभावस्य सर्वत्रौदासीन्यरूपः स्वभावो हि परमात्मनः प्रसिद्धः स यदि तेन लक्ष्मणस्तदा कूटस्थस्य सम्प्रति न परमात्मत्वमिति भावः । प्रत्युत परमात्मत्वं लक्ष्मणा पशुरभूदित्याह । धृणेः पूर्वं शुद्धतेजोमयस्यापि सम्प्रति मायापारवश्याद्वनौकसः मत्स्यकच्छपादि-रूपस्य च । किं च भजन्तं जनमात्रमेव भजमानस्य बालस्येव एकेनैव खंडलङ्कुकेन वशीकृतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु—भक्तवात्सल्यादेव लक्ष्मणादिविशेषणपंचकं भवति तच्च तस्य भूषणमेव न तु दूषणमिति भावः । धृणेः शुद्धतेजोमयस्यापि मायाया कृपयेत्यादि योज्यं किं च—मच्छूलाद्विन्ना पृथग्भूता ग्रीवा यस्येति प्राकृतस्य मच्छूलस्य तत्र प्रवेशोऽपि न सम्भवेदिति भावः । 'कुम्कुमं रुधिरं प्रोक्तम्' इत्यभिधानात् । रुधिरेण तदङ्गकुङ्कुमेन रुधिरप्रियं तन्निर्मात्यकुङ्कुमप्रियं मद्भ्रातुर्भक्तत्वादिति भावः । कूटे हिते कपटचेष्टिते अन्तर्दुष्टं दृश्यमानरमणीयं कूटमिति तीर्थः । वस्तुतस्तु—कूटेषु कपटिष्वपि मद्विधेषु ईहितं युद्धचेष्टा यस्य तस्मिन्नित्यहो मम भाग्य-मिति भावः । देवानां तु सौभाग्यं कियद्वर्णनीयं ते तु तदेकप्राणा एवेत्याह—तस्मिन्नष्टे । दैवात्कदाचिददृष्टे सति नशेरदर्शनार्थत्वात् छिन्नमूले वनस्पतौ यथा विटपाः शुष्यन्ति तथा शुष्यन्ति ते विष्णुरेव प्राणो येषां ते किं वा विष्णोरपि प्राणतुल्यास्ते परमधन्या एवेति भावः ॥ ९ ॥ * * * विप्रक्षत्राभ्यां तपोबलप्रतापाभ्यां सम्यगेधितां वद्धितां भुवं यातः किमर्थं सूदयध्वम् ॥ १० ॥ * * * अत्राक्षिपति—नन्विति । तेषां नाशे स्वयमेव विष्णुर्नश्यतीत्यर्थः । द्विजानां नाशे तत्क्रियालोपाद्विष्णोर्मूलोन्मूलनम् । यज्ञस्य धर्मस्य च नाशोऽतस्त्वरूपस्य नाशो भावी । किञ्च—देवर्ष्यादीनां तच्छोकादपि मरिष्यतीति भावः । स्वामिव्याख्याने इति भाव इति । अहो मयि सर्वेश्वरे सत्यपि मां यतो नार्चयन्ति तेऽस्तरेतां वधो न्याय्य एवेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ * * * यत्र यत्र जनपदे देशे 'नीवृज्जनपदो देशः' इत्यमरः ॥ १२ ॥ * * * कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥ * * * पुरादयो व्याख्याता अपि प्रथमस्कन्धे सौगम्यार्थं पुनर्व्याख्याताः । ददहुरत्रैवपूर्वलोपाभावस्त्वार्षः ॥ १४ ॥ * * * खननसाधनैः कुदालादिभिः । (उपजीव्यान् आम्रजन्वादीन्) 'शरणं गृहक्षित्रोः' इत्यमरः ॥ १५-१६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मिन्निति । कूटं दुर्ज्ञानं समीहितं चरितं यस्य तस्मिन् महामायाविनि कूटे कपटवति अहिते शत्राविति वा तस्मिन्नष्टे विष्णुरेव प्राणा जीवनं येषां ते दिवौकसो देवाः शुष्यन्ति स्वयमेव नाशं यास्यन्ति । यथा वनस्पतौ कृत्तमूले सति विटपाः स्वयमेव शुष्यन्ति तथेति । वस्तुतः कूटेषु कपटिष्वपि ईहितं कृपायुक्तं चेष्टितं यस्य तस्मिन् विष्णौ नष्टे अदृश्ये सति इत्यादि ॥ ९ ॥ * * * तावदिति । यावदहमेतत्कुर्यां तावदूयं विप्रक्षत्रसमेधितां भुवं यात । तत्र च तपोयज्ञादियुक्तान् जनान् सूदयध्वं घातयत ॥ १० ॥ * * * विष्णुरिति । विष्णुः पुमान् द्विजानां क्रियायागाद्यनुष्ठानमेव मूलं यस्य स तथाभूतोऽस्ति । यतोऽसौ यज्ञः धर्ममयश्च यस्मात् देवादीनां परायणं परम आश्रयश्च अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वान्मामनादृत्य तदाश्रयणाच्च ते वध्याः ॥ ११ ॥ * * * यत्रेति । यत्र यत्र द्विजादयः सन्ति तं तं जनपदं देशं यात तं तं च सन्दीपयत दहत वृश्चत छेदं कुरुत । यज्ञोपयोगिवृक्षानिति शेषः ॥ १२ ॥ * * * इतीति । कदनप्रियाः हिंसाविहारास्ते दानवाः आहताः सादरा इत्येवंभूतं स्वभर्तृनिर्देशं स्वाम्याज्ञां शिरसा आदाय अङ्गीकृत्य तथा तदाज्ञानुसारेणैव प्रजानां कदनं हिंसनं विदधुः चक्रुः ॥ १३ ॥ * * * पुरेति । पुरं हृष्टादिमत् ग्रामस्तद्रहितः ब्रजो गवां वासः उद्यानं पुष्पप्रधानं वनं क्षेत्रं ब्रीह्यादेरुत्पत्तिस्थानम् आरामः फलप्रधानं वनम् आश्रमः ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नादिस्थानं खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी एतानि ददहुरः दाहादिभिर्नाशयाम्बुः । एत्वाद्यभाव आर्षः ॥ १४ ॥ * * * केचिदिति सार्द्धम् । केचित् खनित्रैः खननसाधनैः सेत्वादीन्विभिदुः । केचित्पशुपाणयः आजीव्यान् उपजीव्यान् आम्रजनसादीन् वृक्षान् चिच्छिदुः । प्रादहन्नित्यर्द्धम् । अन्ये तु ज्वलितोल्मुकैः प्रज्वलितकाष्ठैः प्रजानां शरणानि

गृहान् प्रादहन् ॥ १५ ॥ * * एवमिति । एवं दैत्येन्द्रस्यानुचरैः लोके मुहुर्विप्रकृते उपद्रुते सति दिवं परित्यज्य देवा अलक्षिताः सन्तो भुवि चेरुः यज्ञभागाभावात् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, देवैस्तद्वधः कारितः अतस्ते किं न हन्यन्ते ? तत्राह-तस्मिन्निति । अस्माकमहिते शत्रौ कूटे देवानामाश्रये तस्मिन् विष्णौ नष्टे सति यथा वनस्पतौ छिन्नं मूलं यस्य तस्मिन् सति शाखाः शुष्यन्ति, तद्विष्णुरेव प्राणो जीवनहेतुर्येषां ते दिवौकसः देवाः स्वयमेव नङ्क्ष्यन्ति अतः तन्नाशाय न पृथग्यत्नः कार्य इति भावः ॥ ९ ॥ * * यावत्तर्पयिष्ये तावद्युयं ब्रह्मक्षत्रकुलाभ्यां समेधितां ब्रह्मक्षत्रबहुलामित्यर्थः । भुवं पृथ्वीं यात, यात्वा किं कर्त्तव्यम् ? तत्राह-सूदयध्वमिति, तप आदीनां द्वन्द्वे ततो मत्वर्थीय इनिः । तप आदिभिर्युक्तान् सूदयध्वं घातयत ॥ १० ॥ * * ननु, तैः किमपराद्धम् ? तत्राह-विष्णुरिति । द्विजानां क्रियामूलो यो यज्ञः स एव धर्मस्तन्मयस्तदाकृतिः पुमान् विष्णुर्द्विजक्रियामूल इति भिन्नपदत्वे द्विजानां क्रिया स्मार्त्ति मूलं यस्य श्रौतयज्ञ-रूपधर्ममयश्चेत्यर्थः । पुमान् श्रौतस्मार्त्तधर्मशरीरक इत्यर्थः । तथा देवर्षिपितृभूतानां धर्मः देवाद्युद्देश्यको यो धर्मस्तस्य च परायणं परम आश्रयः निर्वाहकः देवाद्युद्देश्यको यो धर्मस्तदाश्रय इत्यर्थः । द्विजेषु तत्तत्कर्त्तव्यज्ञादिधर्मेषु च विनाशितेषु शरीरविनाशेन विष्णुरपि विनाशितो भवति तद्विनाशे चाश्रयविनाशादाश्रिते धर्मे विनष्टे सति यज्ञधर्मीयचरुपुरोडाशादिहविर्भागादिरूपजीविकाया अभावाद्देवादयोपि स्वयमेव विनष्टा भवन्तीति भावः ॥ ११ ॥ * * तस्माद्यत्र यत्र देशे ब्राह्मणादयो वर्तन्ते तं तं जनपदं देशं यात गच्छत सन्दीपयत दहत वृश्चत लुनीत ॥ १२ ॥ * * इतीत्थं भर्तृहिरण्यकशिपोर्निर्देशमाज्ञाम् आदृता आदरयुक्ताः शिरसा आदाय स्वीकृत्य कदनप्रियाः कदनं भूतद्रोहस्तदुःखं वा तदेव प्रियं येषां ते दानवा दैतेयाश्च प्रजानां कदनं चक्रुः ॥ १३ ॥ * * कदनक्रियामेव प्रपञ्चयति-पुरेति । तत्र पुरं हृदादिमत् ग्रामस्तद्रहितः व्रजो गवां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामः अकृत्रिमं वनम् आश्रमम् ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नानां वासः खेट कर्षकग्रामः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः । घोष आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी एतानि केचिद्दहुः अग्निप्रक्षेपेण दग्धवन्तः ॥ १४ ॥ * * केचित्खनित्रैः खननसाधनैः सेतून् प्राकारान् गोपुरांश्च सेत्वादींश्च विभिदुः तत्र सेतवो जलबन्धार्थं निर्मितास्तटाकादयः केचिच्च परशुः पाणौ येषां ते आजीव्यानुपजीव्यान् फलिनश्चूतादि वृक्षांश्च चिच्छिदुः अन्ये च शरणान् गृहान् प्रादहन् प्रदग्धवन्तः केचिच्चोल्मुकैः साङ्गारकाष्ठैः प्रजाम् जनान् जव्वलुः ॥ १५ ॥ * * एवं दैत्येन्द्रस्य हिरण्यकशिपोरनुचरैर्मुहुर्मुहुर्लोके विप्रकृते उपद्रुते सति सर्वे देवाः स्वर्गं परित्यज्य असुरैरलक्षितास्तत्र तत्र भुविप्रदेशे विचेरुर्जग्मुः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्तर्दुष्टं दृश्यमानरमणीयं कूटम् अस्थिरात्मनः कूटत्वादिभाववचनं मोहनार्थमासुरमतमुदीरितमिति ज्ञातव्यं, तदुक्तम्—

“विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः । विष्णोर्गुणाभासवाचः श्रीब्रह्मादेस्तथा क्रमात् ॥

विष्ण्वादिद्वेषिणश्चैव सुखवाचस्तथा खिलाः । मोहनार्थाः समुद्दिष्टास्तथार्थद्योतकास्तथा” इति ॥ ९-१० ॥

द्विजक्रियामूलः द्विजाश्च यज्ञादिक्रियाश्च मूलं यस्य स तथा भक्तिज्ञानादिमन्तरेण केवलं यागादिक्रियया प्रसन्ना भवतीति एतदासुरं मतम् “विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादन्यतो मुक्तिवाचकाः” इत्येतदत्रापि प्रमाणम्, द्विजैः क्रियमाणां यागादिक्रियां मूलयति प्रतिष्ठापयति इति द्विजक्रियामूल इत्येतदेवमतम् “मूल प्रतिष्ठायाम्” इति धातुः इज्यत इति यज्ञः धर्ममयः धर्मप्रधानः दानादिधर्मेण प्रसीदतीत्येदस्यासुरमतम् “यथार्थद्योतकः” इति वचनाद्वारकतम इत्यन्योऽर्थः । परायणमुत्तमाश्रयमित्येतदेवमतम् ॥ ११ ॥ * * सन्दीपयत दहत वृश्चत लुनीत ॥ १२ ॥ * * कदनं कदहिंसायाम् ॥ १३ ॥ * * गवामावासस्थानं व्रजः गोपाल-वसतिर्वा आश्रमो मुनिनिवासः आकरो रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं खेटः नाट्यस्थानं खर्वटो वसनविक्रयस्य स्थानं घोष आभिरपलिः वणिग्भिरधिष्ठितं पत्तनम् ॥ १४ ॥ * * आजीव्यान् वृक्षान् नारिकेलक्रमुकान्पनसादीन् ॥ १५ ॥ * * विप्रकृते विपरीतमापादिते विनाशिते ॥ १६-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यतस्तस्मिन्निति । यद्वा ननु, तस्य तद्वस्तुमरणादिव्या गतिर्जातैवास्ति किं तत्तर्पणेन तत्राह-अस्मिन्निति । कूटे कूटस्थे एकरूपतया सर्वकालव्यापिनि हिते भक्तसुहृदि नष्टे अदर्शनं गते सति सर्वेपि प्राकृताप्राकृतदिवौकसस्तदेकप्राणत्वाच्छुष्यन्ति सुखदनानासम्पद्यपि शोषं प्राप्नुवन्ति तस्मात्तदाराधनमेव कार्यमिति भावः । ततश्च यदि युष्माकमिच्छा तर्हि यावत्तद्दर्शनं तावदेव यातेति ॥ १०-१४ * * प्रादहन्नित्यर्द्धकम् ॥ १५ ॥ * * दिवं विमानस्वर्गं भुवं यातेति हिरण्यकशिपुना पूर्वमुक्त-त्वात् तस्य सुमेरुस्थितिप्राप्तेः ॥ १६-१९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कूटेहिते कपटचेष्टिते वस्तुतस्तु कूटेषु कपटिष्वपि मद्विधेषु ईहितं युद्धचेष्टा यस्य तस्मिन्नित्यहो मम भाव्यमिति भावः । देवानां तु सौभाग्यं कियद्वर्णनीयं ते तु तदेकप्राणा एवेत्याह तस्मिन्नष्टे दैवात् कदाचिदष्टे सति नशेरदर्शनार्थत्वात् छिन्नमूले वनस्पतौ यथा विटपाः शुष्यन्ति तथा शुष्यन्ति ते विष्णुरेव प्राणा येषान्ते किं वा विष्णोरपि प्राणतुल्यास्ते परमधन्या एवेति भावः ॥ ९ ॥ * * ब्रह्मक्षत्राभ्यां तपोबलप्रभावाभ्यां सम्यगेधितां वर्द्धितां भुवं यात किमर्थं सूदयध्वं घातयध्वम् ॥ १० ॥ * * यतस्तेषां नाशे सति विष्णुः स्वयमेव नङ्क्ष्यतीत्याह—विष्णुरिति । द्विजानां नाशे सति तत्क्रियालोपान् विष्णोर्मूलोत्वातः यज्ञस्य धर्मस्य च नाशात् तत्स्वरूपस्य नाशो भावी किञ्च देवर्ष्यादीनां परायणं परम आश्रय इति देवर्ष्यादीनां वधे तच्छोकादपि स मरिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥ * * सन्दीपयत दहतेति जनपदस्य दाहं तद्वासिनान्तेषां स्वत एव दाहसिद्धेः वृश्चत तदुपजीव्यवृक्षाणां छेदं कुरुत ॥ १२ ॥ * * कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥ * * पुरं हृष्टादिमत् ग्रामस्तद्रहितः ब्रजो गवां वासः उद्यानं पुष्पप्रधानं व्रीह्यादेः आरामः फलप्रधानं वनम् आश्रमः ऋषीणां स्थानं आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोषः आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी ॥ १४-१५ ॥ * * विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कूटे कपटे ॥ ९ ॥ * * तप आदीनि सन्ति येषां तान् सूदयध्वं घातयध्वम् ॥ १० ॥ * * तप-आदिनाशे विष्णुरपि न भविष्यतीत्याशयेनाह—विष्णुरिति । द्विजाः तत्कर्तृकाः क्रियाश्च तप आद्या मूलं यस्य सः किञ्च यतोऽसौ यज्ञः धर्ममयश्च देवादीनां परायणं परम आश्रयः ॥ ११ ॥ * * सन्दीपयत अग्निना दहत वृश्चत आयुधैः छेदयत ॥ १२ ॥ * * आहताः भर्त्रा मानिताः कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥ * * पुरादीन् ददद्दुः तत्र पुरं हृष्टादियुक्तम् ग्रामस्तद्रहितः ब्रजो गवामालयः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामोऽकृत्रिमं वनम् आश्रमः ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नादेः खेटः कृषीवलवासः खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः घोष आभीरवासः पत्तनं राजधानी ॥ १४ ॥ * * खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यान् जीवनहेतून् शरणानि गृहान् ॥ १५ ॥ * * विप्रकृते पीडिते यज्ञभागानामप्राप्तौ दिवं त्यक्त्वा अलक्षिताः दानवदैतेयायज्ञाताः भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नन्वेतस्मिन्नपि यैस्तद्वधः कारितस्तेषां देवानां विनाशस्तु न स्यादित्याशङ्क्याह—तस्मिन्निति । तस्मिन्नष्टे दिवौकसो देवाः स्वयमेव नाशं यास्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—यथा वनस्पतौ कृत्तमूले सति विटपाः स्वयमेव शुष्यन्ति तथेति । ननु स्यादेवं यदि विष्णुर्देवानां मूलं स्यादित्याशङ्क्याह । विष्णुर्नैव प्राणो जीवनं येषां ते तथा तत्रापि हेतुमाह—कूटेहित इति । कूटं दुर्ज्ञेयमीहितं चरितं यस्य तस्मिन् महामायाविनीत्यर्थः । मायया तत्तदचिन्त्यरूपेणाचिन्त्यप्रकारेण स एव देवान् जीवयतीति तस्मिन्नष्टे देवा नष्टप्राया अकिञ्चित्करा एवेति भावः ॥ ९ ॥ * * भुवं गत्वास्माभिः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह सूदयध्वमिति । तपो-यज्ञादियुक्तान् सूदयध्वं घातयत इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * ननु तैः किमपराधं येन ते हंतव्या इत्यपेक्षायामाह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रियायागाद्यनुष्ठानमेव मूलं यस्य स तथा । यतोऽसौ यज्ञः धर्ममयश्च । यस्मात् देवादीनां परायणं परम आश्रयश्च अतो यज्ञरूपस्य विष्णोर्मूलत्वात् मामनादृत्य तदाश्रयणाच्च तेषां वधेन स निर्मूलस्तद्विरहजशोकेन कृशश्च भविष्यति तदा तद्वधोऽपि सुकर एवेति भावः ॥ ११-१२ ॥ * * ते दानवा आहताः सादरा इत्येवम्भूतं स्वभर्तृनिर्देशं स्वाम्याज्ञां शिरसा शिरःप्रकम्पनेनादाय अङ्गीकृत्य तथा तदाज्ञानुसारेणैव प्रजानां कदनं हिंसनं विदधुः चक्रुः । ननु तेनाज्ञप्ता अपि कुतो न कृपयोपेक्षितवन्त इत्याशङ्क्य यतो हिंसाविहारा एव ते, न तु कृपालव इत्याह । कदनप्रिया इति ॥ १३ ॥ * * पुरं हृष्टादिमत् । ग्रामस्तद्रहितः । ब्रजो गवां वासः । उद्यानं पुष्पप्रधानं वनम् । क्षेत्रं व्रीह्यादेरुत्पत्तिस्थानम् । आरामः फलप्रधानं वनम् । आश्रमः ऋषीणां स्थानम् । आकरो रत्नादिस्थानम् । खेटः कृषीवलानां वासः । खर्वटो गिरिद्रोण्याश्रयो ग्रामः । घोष आभीराणां वासः । पत्तनं राजधानी । द्वितीयान्तस्य विभिदुरित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ * * खनित्रैः खननसाधनैः । आजीव्यान् उपजीव्यान् आप्नपनसादीन् । परशुः पाणौ येषां ते तथा । प्रजानां शरणानि गृहान् ॥ १५ ॥ * * एवं लोके विप्रकृते उपद्रुते सति दिवं परित्यज्य देवा अलक्षिताः संतो भुवि चेरुरित्यन्वयः । अनेन स्वर्गेऽपि दैत्यैरुपद्रवः कृत इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु देवैस्तद्वधः कारितोऽतस्ते किं न हन्यन्ते तत्राह । तस्मिन्निति । अहिते अस्माकं शत्रौ, कूटे कूटवदेवानामाश्रयभूते, तस्मिन् विष्णौ, नष्टे सति, वनस्पतौ वृक्षे, कृत्तं छिन्नं मूलं यस्य तथाभूते सति, विटपास्तच्छाखाः इव, विष्णुः प्राणो येषां ते,

विष्णुमूला इत्यर्थः । दिवौकसः शाखास्थानीया देवा इत्यर्थः । शुष्यन्ति । स्वयमेव नङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः । अतस्तन्नाशाय न पृथग्यत्नः कार्य इति भावः ॥ ९ ॥ * * तावदिति । तावत् यावत्तर्पयिष्ये तावदित्यर्थः । यूयं विप्रा ब्राह्मणाश्च क्षत्राणि क्षत्रियाश्च तैः समेधिता तां ब्रह्मक्षत्रवर्गबहुलामित्यर्थः । भुवं पृथिवीं यात । गत्वा तत्र किं कर्तव्यं तत्राह । तपश्च यज्ञश्च स्वाध्यायश्च व्रतं च दानं च तानि विद्यन्ते येषां तान् , मत्वर्थीय इनिः । तपआदिभिर्युक्तान् जनानित्यर्थः । सूदयध्वं घातयत ॥ १० ॥ * * ननु तैः किमपराद्धं तत्राह । विष्णुरिति । द्विजानां क्रियामूलं यस्य सः, यज्ञः यज्ञो द्विजक्रियामूल इत्यर्थः । स एव, धर्ममयः धर्मरूपः । धर्ममयत्वं यज्ञस्यैवेत्यर्थः । तदाकृतिः पुमान् , विष्णुः । यद्वा । द्विजानां क्रिया कर्मानुष्ठानं मूलं यस्य सः, विष्णुः पुमान् । यतः यज्ञः, धर्ममयश्च, अस्ति । अतः, असौ देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तेषां धर्मस्य च, परायणं परमाश्रयः । निर्वाहकश्चास्तीत्यर्थः । द्विजेषु तत्कर्तृकयज्ञादिधर्मेषु विनाशितेषु शरीरविनाशेन विष्णुरपि विनाशितो भवति । तद्विनाशे चाश्रयविनाशाद्धर्मेऽपि विनष्टे सति यज्ञधर्मायत्तचरुपुरोडाशादिहविर्भागादिरूपजीविकाया अभावाद्देवादयोऽपि स्वयमेव विनष्टा भवन्तीति भावः ॥ ११ ॥ * * यत्र यत्रेति । तस्मात् यत्र यत्र देशे, द्विजा ब्राह्मणाः, गावो हविर्धान्यः, वेदा ऋगादयो निगमाः, वर्णाश्रमा वर्णाश्रमधर्माः, क्रिया यागादिकाः, एकपदत्वे वर्णाश्रमाणां क्रियाश्च, भवन्ति । तं तं जनपदं देशं यात गच्छत, संदीपयत दहत, वृश्चत लुनीत छिन्नभिन्नान् कुरुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * इत्युक्तास्ते हिरण्यकशिपूक्तं सपथेव कर्तुं प्रवृत्ता इत्याह नारदः । इतीति । इत्येवंभूतं भर्तृनिर्देशं स्वभर्तृहिरण्यकशिपोराज्ञामित्यर्थः । आहता आदरयुक्ताः सन्तः, शिरसा, आदाय स्वीकृत्य, कदनं भूतद्रोहः, प्रियं येषां ते, ते दानवादयः, तथा स्वस्वाम्युक्तप्रकारेण, प्रजानां कदनं विदधुश्चक्रुः ॥ १३ ॥ * * कदनप्रियैस्तैः कृतं तद्दर्शयति । पुरेति । पुराणि च ग्रामाश्च व्रजाश्च उद्यानानि च क्षेत्राणि च आरामाश्च आश्रमाश्च आकराश्च तान् , खेटाश्च खर्वटाश्च घोषाश्च तान् , पत्तनानि च ददद्दुः । तत्र पुराणि हट्टादिमन्ति । ग्रामा हट्टादिरहिताः, व्रजा गवामावासस्थानानि, उद्यानानि, कृत्रिमवनानि, क्षेत्राणि व्रीह्यादेरावापस्थानानि, आरामाः क्रीडास्थानानि, आश्रमा ऋषिस्थानानि, आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि, खेटाः कृषीवलानां वासाः, नाट्यस्थानानीत्यन्ये । खर्वटा गिरिगताश्रया ग्रामाः, वसनविक्रयकर्तृस्थानानीत्यपरे । घोषा आभीराणां वासाः, पत्तनानि राजधान्यः, वणिग्भिरधिष्ठितानीति केचित् । एतानि अदहन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * केचिदिति । केचिदानवाः, खनित्रैः खननसाधनैः, सेतवश्च प्राकाराश्च गोपुराश्च तान् , तत्र सेतवो जलबन्धनार्थं निर्मितास्तडागादयः, प्राकाराः शालाः, गोपुराः पुरद्वाराणि, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरे क्लीबत्वश्रवणात् तत्र च, 'प्रायशो रूपभेदेन' इति नियमात् नित्यक्लीबत्वे सिद्धे अत्र पुंस्त्वमार्पम् । विभिदुः विदारयांचक्रुः । केचित्, परशुः कुठारः पाणौ येषां ते तथाभूताः सन्तः, आजीव्यानुपजीव्यान् , वृक्षान् नालिकेरक्रमुकपनसजम्बवाप्रकपित्थककन्धवादिकलिनस्तस्मिन् , चिच्छिदुः । अन्ये च, प्रजानां शरणानि गृहान् , ज्वलितानि च तान्युल्मुकानि च तैः, प्रादहन् । प्रजा जज्वलुरुल्मुकैरिति पाठे, शरणानि प्रादहन् । प्रजानामिति शेषः उल्मुकैः, प्रजाः जनान् , जज्वलुश्चेति व्याख्येयम् ॥ १५ ॥ * * एवमिति । दैत्यानामिन्द्रो मुख्यो हिरण्यकशिपुस्तस्यानुचरा दानवास्तैः, लोके मुहुः एवं विप्रकृते पीडिते सति, देवाः दिवं स्वर्गं परित्यज्य, अलक्षिता असुरैरलक्षिताः सन्तः, भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उस मायावी शत्रुके नष्ट होनेपर, पेड़की जड़ कट जानेपर डालियोंकी तरह सब देवता अपने-आप सूख जायेंगे । क्योंकि उनका जीवन तो विष्णु ही है ॥ ९ ॥ * * इसलिये तुमलोग इसी समय पृथ्वीपर जाओ । आजकल वहाँ ब्राह्मण और क्षत्रियोंकी बहुत बढ़ती हो गयी है । वहाँ जो लोग तपस्या, यज्ञ, स्वाध्याय, व्रत और दानादि शुभ कर्म कर रहे हों, उन सबको मार डालो ॥ १० ॥ * * विष्णुकी जड़ है द्विजातियोंका धर्म-कर्म, क्योंकि यज्ञ और धर्म ही उसके स्वरूप हैं । देवता, ऋषि, पितर, समस्त प्राणी और धर्मका वही परम आश्रय है ॥ ११ ॥ * * जहाँ-जहाँ ब्राह्मण, गाय, वेद, वर्णाश्रम और धर्म-कर्म हों, उन-उन देशोंमें तुमलोग जाओ, उन्हें जलादो, उजाड़ डालो ॥ १२ ॥ * * दैत्य तो स्वभावसे ही लोगोंको सताकर सुखी होते हैं । दैत्यराज हिरण्यकशिपुकी आज्ञा उन्होंने बड़े आदरसे सिर झुकाकर स्वीकार की और उसीके अनुसार जनताका नाश करने लगे ॥ १३ ॥ * * उन्होंने नगर, गाँव, गौओंके रहनेके स्थान, बगीचे, खेत, टहलनेके स्थान, ऋषियोंके आश्रम, रत्न आदिकी खानें, किसानोंकी बस्तियाँ, तराईके गाँव, अहीरोंकी बस्तियाँ और व्यापारके केन्द्र बड़े-बड़े नगर जला डाले ॥ १४ ॥ * * कुछ दैत्योंने खोदनेके शस्त्रोंसे बड़े-बड़े पुल, परकोटे और नगरके फाटकोंको तोड़-फोड़ डाला तथा दूसरोंने फुल्हाड़ियोंसे फले-फूले, हरे-भरे पेड़ काट डाले ! कुछ दैत्योंने जलती हुई लकड़ियोंसे लोगोंके घर जला दिये ॥ १५ ॥ * * इस प्रकार दैत्योंने निरीह प्रजाका बड़ा उत्पीड़न किया । उस समय देवतालोग स्वर्ग छोड़कर छिपे रूपसे पृथ्वीमें विचरण करते थे ॥ १६ ॥

हिरण्यकशिपुर्भातुः सम्परेतस्य दुःखितः । कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसन्त्वयत् ॥ १७ ॥
शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम् । कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् ॥ १८ ॥
तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा । श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच

अम्बाम्ब हे वधूः पुत्रा वीरं माहर्ह्य शोचितुम् । रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २० ॥
भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते । दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ॥ २१ ॥
नित्य आत्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः । धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥
यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ २३ ॥
एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान् । याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दुःखितः हिरण्यकशिपुः संपरेतस्य भ्रातुः कटोदकादीनि कृत्वा भ्रातृपुत्रान् असांत्वयत् ॥ १७ ॥ * *
शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकं कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुम् उत्कचम् जनेश्वरदेशकालज्ञः तन्मातरं रुषाभानुं च जननीं
दितिम् श्लक्ष्णया गिरा इदम् आह ॥ १८-१९ ॥ * * हे अम्ब अम्ब, पुत्राः वीरं शोचितुं मा अर्हर्ह्यः रिपोः अभिमुखे
ईप्सितः वधः श्लाघ्यः ॥ २० ॥ * * सुव्रते एकत्र दैवेन नीतानां स्वकर्मभिः उन्नीतानाम् इह भूतानां संवासः प्रपायाम्
इव ॥ २१ ॥ * * असौ नित्यः अव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित् परः आत्मनः मायया गुणान् विसृजन् लिङ्गं
धत्ते ॥ २२ ॥ * * यथा प्रचलता अंभसा तरवः अपि चलाः इव दृश्यन्ते वा भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूः चलति इव
दृश्यते ॥ २३ ॥ * * एवम् भद्रे गुणैः भ्राम्यमाणे मनसि अलिङ्गः अविकलः पूमान् लिङ्गवान् इव तत्साम्यताम् याति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं प्रजानां कदनं दानवेपु कुर्वत्सु स्वयं स्वर्गराव्यादि साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं यत्कृतवांस्तदाह हिरण्यक-
शिपुरित्यादिना । कटोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकम् । आदिशब्दात्प्रेतश्राद्धादिकम् ॥ १७-१९ ॥ * * हे वधूरिति भ्रातृभार्या
सम्बोधयति ॥ २० ॥ * * भवतु नाम तस्य श्लाघ्यो वधस्तथाऽप्यस्माकं तावद्वन्धुर्गत एवेति चेत्तत्राह । भूतानामिति ।
दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च स्वैः स्वैः कर्मभिरुन्नीतानां वियोजितानाम् ॥ २१ ॥ * * एवं
लौकिकदृष्ट्या शोकं निवार्य तत्त्वदृष्ट्या वारयति । नित्य इति । आत्मा नित्यो मृत्युशून्यः अव्ययोऽपक्षयशून्यः शुद्धो निर्मलः
सर्वगतः सर्ववित्सर्वज्ञश्च । सर्वत्र हेतुः परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कृश इति मलिन इति वियुक्त इत्यज्ञ इति च मत्वा
शोको न कार्य इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य संसारस्तत्राह । धत्त इति । आत्मनो मायया स्वाविद्यया लिङ्गं मूर्तीर्धत्ते गुणानुच्चाव-
चान्देहान्मुखदुःखादीन्वा विशेषेण सृजन्स्वीकुर्वन् । लिङ्गशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * एतत्सदृष्टान्तं प्रपंचयति
यथेति चतुर्भिः । तरवः प्रतिबिंबिताः उपाधिधर्मा उपहिते भवन्तीति दृष्टान्तमुक्त्वा ग्राहकधर्मा ग्राह्ये भवन्तीति दृष्टान्तमाह चक्षुषेति
॥ २३ ॥ * * अविकलः परिपूर्ण एव तत्साम्यतां मनः समतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिंजेतिशये शवे । समये गजगण्डेपि पिप्पली तु कटी मता” इति कोशात् ॥ १७ ॥ * *
भ्रातृपुत्रानामतो निर्दिशति—शकुनिमिति ॥ १८ ॥ * * तेषां शकुन्यादीनां मातरं रुषाभानुसंज्ञाम् । जनेश्वरेति ।
सर्वाश्वासनमेव राजधर्म इति भावः । सविसर्गपाठे तु देत्यविशेषणम् । पामरेश्वर इत्यर्थः । “जनो लोके महर्लोकात्परे लोके च
पामरे” इति मेदिनी । भगवति द्वेषादेव पामरत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ * * अम्बावेति वीप्सा दुःखे । हे वधूरिति ।
दीर्घत्वमार्षम् । रिपोरप्यभिमुखे किमुत श्रीविष्णोरिति । ईक्षितो वांछितश्च ॥ २० ॥ * * आक्षिपति—भवत्विति ।
“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः । सुव्रते इति । अधुना सुष्ठु व्रतादिधर्मेणैव कालो नेतव्य इति भावः ॥ २१ ॥ * *
तत्त्वदृष्ट्या तु हिरण्याक्षः खत्वात्मैव न तु देहः । तस्यात्मनश्च स्वरूपं शृण्वित्याह—जीवेपीश्वरधर्मोक्तिरासुरस्वभावत्वात् ।
वस्तुतस्तु—सर्वं लोकं गच्छतीति सर्वगः । सर्वं सुखदुःखादिकं विन्दतीति सर्ववित् । परो देहादिव्यतिरिक्तः । असावात्मा

आत्मनः स्वस्य लिङ्गं देहं मायया स्वाविद्यया धत्ते किमर्थं गुणान् उच्चावचान्स्थूलदेहान् विशेषेण सृजन्स्वीकुर्वन् तथा तत्पदावृत्त्या विसृजन्स्थूलदेहान्स्वीकर्तुं त्यक्तुं चेत्यर्थः । इत्यर्थं इति । 'नष्टे लिङ्गेन संसारे' इति स्मृतेरिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ न तु चला अंभोभ्यस्तेषां भिन्नत्वात् । एवमेव लिङ्गधर्माः शोकमोहादयस्तदुपहित आत्मनि प्रतीयन्ते न त्वात्मा शोकादिमान् तस्य शोकमोहादिभ्यो भिन्नत्वादित्यर्थः । भ्राम्यमाणेन भ्रमिदोषाक्रम्यमाणेन यथा भूताविष्टः पुरुषो भूतग्राह्य उच्यते एवं देहाविष्ट आत्मा देहग्राह्यो देहधर्माक्रान्तश्चोच्यते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थं इति । मनोधर्मग्राहित्वं यातीति भावः । हे भद्रे इति । एवं विचार एव भद्रे हेतुरिति भावः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

हिरण्येति । भ्रातृमरणदुःखितो हिरण्यकशिपुः सम्परेतस्य मृतस्य भ्रातुः कटोदकं प्रेताय प्रदेयमुदकम् आदिपदाच्छाब्दादिकं च कृत्वा भ्रातृपुत्रानसांस्त्वयत् । अलुकसमासाभाव आर्षः । लोकेऽपि प्रजावती भ्रातृजायेत्यादौ प्रयुज्यते ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शकुनिमिति युग्मम् । रुषा युक्तः देशकालज्ञः जनेश्वरः हिरण्यकशिपुः हे जनेश्वरेति संबुद्धयन्तं वा । इलक्षण्या मधुरया गिरा शकुन्यादीन् भ्रातृपुत्रान् भानुं तन्नाम्नीं तेषां मातरं स्वजननीं दितिं च इदमाह स्म ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ अम्ब्वेति । हे अम्ब्वाम्ब ! हे मातः ! हे वधूभ्रातृभार्ये ! ह्रस्वाभाव आर्षः । हे पुत्राः ! वीरं हिरण्याक्षं शोचितुं मार्हथ । यतो रिपोरभिमुखे शूराणां यो वधः स इलाध्यः । अतः ईप्सितः इष्ट एव ॥ २० ॥ ❀ ❀ भूतानामिति । हे सुव्रते मातः ! प्रपायां पानीयशालायां भूतानां यथा संवासः अध्रुवस्तथा इह संसारे स्वकर्मभिर्द्वारभूतैः कृत्वा दैवेनेश्वरेण एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च उन्नीतानां वियोजितानां मातृपुत्रादीनामपि सहावासः अध्रुव एव ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नित्य इति । आत्मा नित्यः मृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः रागादि-विडादिमलरहितः सर्वगः सर्ववित् परः देहादिभ्यः अन्यः अतः मृत इति कृश इति मलिन इति वियुक्त इति अज्ञ इति च मत्वा शोको न कार्यः । कथं तर्हि तस्य संसारस्तत्राह । धत्ते इति । असौ आत्मनो मायया अविद्यया शक्यता मोहितः गुणान् तत्तद्विषयान् सुखादीन् वा विसृजन् सम्पादयन् लिङ्गं मूर्तीं धत्ते । देहेन्द्रियान्तःकरणेषु ममाहमित्याध्यासं करोति । लिङ्गशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यथेति । उपाधिधर्मा उपहिते भवन्तीति रीत्या यथाऽम्भसा प्रचलता हेतुभूतेन तत्र प्रतिबिम्बिता-स्तरवोऽपि चला इव लक्ष्यन्ते वस्तुतस्तरूपां तीरस्थत्वेनाध्यासमन्तरेण जलसंबन्धाभावात् । यथा च प्राहकर्माप्राह्ये भवन्तीति रीत्या भ्राम्यमाणेन चक्षुषा हेतुना मित्वे ह्रस्वाभावः आर्षः । एवमग्निप्रपद्येऽपि भूश्चलतीव भ्रमतीव दृश्यते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे भद्रे ! गुणैः सत्त्वादिभिः मनसि भ्राम्यमाणे सति पुमान् जीवो वस्तुतः अविकल्पशोकादिविकाररहितोऽपि तत्साम्यतां मनःसमानतां शोकादिमत्तां याति । समशब्दात्स्वार्थं व्यञ्ज्यतस्तत् । अतः वस्तुतः अलिङ्गोऽपि अध्यासमन्तरेण देहादिसङ्गरहितोऽपि लिङ्गवानिव देहादिमानिव प्रतीयते ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो दुःखितो हिरण्यकशिपुः सम्परेतस्य मृतस्य भ्रातुः हिरण्याक्षस्य करोदकादीनि प्रेतोद्देशेन करेण हस्तेन देयं सलिलं जलं करोदकं तत्प्रभृतीनि प्रेतोद्देशेन कर्तव्यानि कृत्वा भ्रातुः हिरण्याक्षस्य पुत्रान् असांस्त्वयत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भ्रातुः पुत्रान्नुद्दिशति—शकुनिमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तथा देशकालाभिज्ञोऽसुरेश्वरो हिरण्यकशिपुस्तेषां शकुन्यादीनां मातरं रूपद्वानुं स्वमातरं दितिञ्च इलक्षण्या मृदया निपुण्या वा गिरा इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अम्ब्वेत्यादिना, यावदध्यायसमाप्ति । अम्ब्वाम्बेति दितेः सम्बोधनम्, हे वधूरिति भ्रातृभार्यायाः, हे पुत्रा इति तत्पुत्राणाम्, वीरं हिरण्याक्षं प्रति शोचितुं यूयं नार्हथ कुतो यतो रिपोरभिमुखे शूराणां वधः इलाध्यः प्रशस्तः ईप्सितः प्रशस्तत्वेनाभिमत इत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ भवतु नाम तस्य वधः इलाध्यस्तथाप्यस्माकं तावद्बन्धुर्गत एवेत्यत्राह—भूतानामिति । इह संसारे भूतानां संवासः सहावस्थानं प्रपायामिव प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा पान्थानां पिपासूनां जलादिपानेन विश्रान्त्यर्थं धार्मिकैर्निर्मिता शाला तस्यां यथा पान्थानां सहावस्थानमस्थिरं तद्वदिह भूतानामपीत्यर्थः । अस्थिरत्वे हेतुं वदन् भूतानि विशिनष्टि, स्वकर्मभिर्हेतुभिर्दैवेन तत्तज्जीवकर्मनुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेणेत्यर्थः । एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनरन्यत्रोन्नीतानां वियोजितानाम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु जीवतामेव संयोगवियोगौ प्रपादिषु दृष्टौ, कथं पुनरजीवतोऽत्रैव दग्धस्य तत्र तत्र संयोगवियोगौ ? इत्यत्राह—नित्य इति । देहस्यास्थिरत्वे-प्यात्मनः स्थिरत्वात् तत्तत्कर्मायत्तशरीरत्यागोपादानाभ्यां तैस्तैः संयोगवियोगौ उपपन्नाविति भावः । तदेतदुपपाद्यते, आत्मा अनित्यस्तत्र हेतुरव्ययः विनाशाद्यवस्थारहितः, तत्कुतः ? शुद्धः प्रकृतिपरिणामानश्रयस्वरूपः प्रकृतिपरिणामो हि प्रकृतिगतः तत्कुतः परदेहाद्विलक्षणः तत्कुतः सर्वविदेहेन्द्रियमनःप्राणादीनां वित् अजडत्वेन देहाद्विलक्षण इति भावः । कथमेकदेशस्यः सर्वं वेत्ति ? तत्राह—सर्वगः स्वधर्मभूतज्ञानद्वारा कृत्स्नदेहादिव्यापीति भावः । स्वतः एवभूतोप्यसावात्मा मायया स्वसम्बन्ध-विचित्रपुण्यपापात्मककर्मणा गुणान् सत्त्वादीन्विसृजन्कर्मानुरूपं क्षोभयन्नित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य कर्मफलभोगार्थमिति शेषः । लिङ्गं शरीरं धत्ते विभर्ति गुणक्षोभस्य कर्मानुगुणत्वात्कर्मणः स्वात्मनः कर्तृत्वगुणविसर्गेऽपि कर्तृत्वमुक्तं गुणान्विसृजन्निति,

उक्तविधोप्यनादिपुण्यपापात्मककर्मफलभोगाय तदनुगुणपरिणामसत्त्वादिगुणपरिणामात्मकं देहं विभर्ति इत्यर्थः । तथा च तस्य तत्र तत्र कर्मायत्तदेहसौलभ्यात्तत्प्रयुक्तावेकस्यैव संयोगविधौ सम्भवत इति भावः ॥ २२ ॥ * * ननु, नायमात्मा देहाद्विलक्षणः किन्तु स एव यतो देवोहं मनुष्योहमिति देहाद्यभेदेन प्रतीयते तत्राह—यथेति । देवोहमित्यादिप्रतीतिभ्रान्तिरूपा न प्रमितिरूपेतिभावः । तदेवोपपादयति—यथेति, यथा प्रचलता अम्भसा उदकेनोपाधिना तरवो वृक्षा अपि चला इव कम्पमाना इव दृश्यन्ते यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूरपि चलतीव दृश्यते यथा तरुभूम्यादिचलनप्रतीतिभ्रान्तिरूपेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * एवं तथा हे भद्रे, गुणैः सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः देहेन्द्रियादिभिः सह मनसि भ्राम्यमाणे व्यापृतवति, यद्वा, गुणैः शब्दादि-विषयैर्हेतुभिस्तदर्थमित्यर्थः । मनसि भ्राम्यमाणे देहं विषयीकुर्वति सति पुमान् जीवः स्वयमविकलोपि निरवयवोपि देहाद्विन्नो-पीत्यर्थः । तत्साम्यतां देहतुल्यतां याति देवोहं मनुष्योहमित्यादिदेहरूपेणात्मानं प्रत्येति इत्यर्थः । तत्तां यातीत्यनुक्त्वा तत्साम्यतां यातीतिवदतोऽयमभिप्रायः । देवोहमित्यादिदेहाकारमात्मानं मन्यमानस्यापि कदाचिद्व्यतिरेकप्रतिपत्तिरस्येवेति, तदेव विशदयति, अलिङ्गो लिङ्गवानिवेति, लिङ्गाच्छरीरादन्यः अलिङ्गः आत्मा लिङ्गवानिवात्मानं प्रत्येति ममेदं शरीरमित्येवंरूपेण लिङ्गप्रतिसम्बन्धी-वात्मानं प्रत्येतीत्यर्थः । ममेदं शरीरमिति शरीराद्यतिरिक्तत्वेनात्मानः प्रतीतावपि देहात्मभ्रान्तिमतां तत्प्रतीतेरस्फुटत्वद्योतनाय लिङ्गवानिवेतीवशब्दः प्रयुक्तः । अयं भावः, यद्यात्मनो देहाकारत्वेन प्रतीतिः प्रमितिरूपा स्यात्तर्हि तद्विन्नत्वेन प्रतीतिभ्रान्ति-रूपा स्यात् तच्चायुक्तं शरीरप्रतिभासदशायां तदप्रतीतिदशायाञ्च सुषुप्त्यादावहमर्थस्यात्मनोऽनुवृत्तत्वेन प्रतीयमानत्वादिति ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कटोदकं प्रेतमुद्दिश्य दीयमानमुदकम् ॥ १८ ॥ * * तन्मातरं तेषां मातरं नाम्ना रुशद्भानु दिितिं जननीं च ऋक्षण्या गिरा इदमाहेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * हे वधूः हे सहोदरभार्ये हे पुत्राश्च परेण वध ऐहिकामुष्मिकजनशलाध्या न भवतीति कृत्वा शोक उतात्रेव कश्चित्कालं जीवानीति अभीष्टहान्याप्राप्तः आहोस्वित्पितृमातृपुत्रभावस्य क्षणिकेति तत्र प्रथम-द्वितीयौ प्रत्याह रिपोरिति ॥ २० ॥ * * तृतीयं मातरम् एकां कटाक्षीकृत्याह-भूतानामिति । इह कर्मभुवि दैवेन विधिनाऽन्यत्र हरिणा वा एकत्र नीतानां सम्मिलितानामुन्नोतानां पुत्रपौत्रादिसमृद्धिं प्रापितानां भूतानामेकत्र सम्वासः सहवासः प्रपायां पानीय-शालायामिव यथाऽध्रुवस्तथाऽनित्यो भवतीत्यन्वयः । “प्रपा पानीयशालास्यान्मंत्रशाला प्रति श्रयः” इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥ * * भूतानां सहवासोऽनित्यश्चेत्तर्हि केन सहवासो नित्यो भवतीत्याशङ्क्य सर्वगतत्वाजीवस्य मनआदीन्द्रियाधारत्वाद्वरिणा सहवासो नित्यः “सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जयति” इत्यादिना सुप्तिमरणावस्थयोरपि सहस्थित्युक्तेरन्यदा किं वक्तव्यमित्याशयेन दैवं मतमाह-नित्य इति । असौ हरिरात्मनो जीवस्य मन आदीन्द्रियज्ञानं धत्ते तस्याधारभूत इत्यर्थः । नित्य-त्वादिकं स्वरूपत्वेनोच्यते, पर इति, जीवव्यावर्तकं मायया स्वेच्छया वासनया वा गुणान् शब्दादीन् विसृजन् ददानः संसारिण इव चिदचिद्देहेन मनआदीनां नित्यसम्बन्धो युज्यत इत्यतः सर्वगतः इत्युक्तम्, प्रपायां प्राणिसहवासवन् परमात्मनो देहसम्बन्धो नित्य इत्याशयेनासुरमतमप्यनेनोच्यते गुणान् विसृजन् बुभुषुरसावात्मा आत्मनो भोगायतनं लिङ्गं कर्मज्ञानेन्द्रियपञ्चवायुमनसां समुदितरूपं शरीरं धत्ते मायेत्युक्त्याऽनित्यो देहसम्बन्ध इति ॥ २२ ॥ * * इतोपि अविद्याबलाद्ब्रह्मैव संसरतीत्येतदासुरं मतमित्याशयेनाह-यथेति । एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे इतस्ततश्चञ्चलीक्रियमाणे मनस्यविकलः पुमान्पूर्णपुरुषः श्रीनारायणः तस्य जीवस्य साम्यं दोषित्वं संसारित्वं यातीति प्रतीयते, कथमिव, लिङ्गवानिव जीव इव मनोदोषैराभासे ब्रह्मप्रतिबिम्बं जीवे दूषिते तद्विषय-ज्ञानहीने सति तन्महाभासिनो बिम्बभूतस्य ब्रह्मणोपि दुष्टत्वं कल्पयतीत्यर्थः । न चैतदुपपत्तिमदित्याह-अलिङ्ग इति । नीरूपं तस्मादघटिताविद्याकल्पितमित्यर्थः । अन्यत्र प्राकृतशरीररहितः, कथमिव, प्रचलिताम्भसा तरवोऽपि प्रचला इव दृश्यन्ते यथा, जलसञ्चलनाज्जले प्रतिबिम्बितवृक्षसञ्चलनात्तटस्थनिश्चलवृक्षसञ्चलनं कल्पयत्यज्ञस्तथेति । नन्वत्र प्रतिबिम्बितवृक्षचलनेन तटस्थ-वृक्षचलनकल्पनमुन्मत्तकल्पनमेव । प्रत्यक्षेणान्यथा दृश्यमानत्वादित्युक्त्वा दृष्टान्तान्तरमाह-चक्षुषेति, यथा, परिभ्रमतः पुरुषस्य भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूर्भ्रमतीव दृश्यते—“असमः समतामेति भ्रान्तिदृष्ट्यैव केवलम् । जीवेन ब्रह्म न समं तत्त्वदृष्ट्या कथञ्चन । यथोदचालनाद्वृक्षप्रतिबिम्बप्रचालनात् । तटस्थवृक्षचलनं कल्पयेदुधो नरः । तथा मनसिजैर्दोषैराभासे दूषिते नरे । आभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमज्ञः प्रकल्पयेत् । आत्मनश्चक्षुषोभ्रान्त्या यथा पश्येद्भ्रमं भुवः । तथैव स्वात्मनो दोषादोषवद्ब्रह्म पश्यति” । इत्येतत्प्रमाणसिद्धत्वादुक्त एवार्थो न त्वितरः “विष्णुर्द्विजक्रियामूलः” इत्यारभ्योच्यमानं दैवमासुरश्चेत्युभयमत-ज्ञापनाय—“विप्रयज्ञादिमूलं तु हरिरित्यासुरं मतम् । हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्यङ्मतं नृप” । इत्येतद्वाक्यमाचार्यैरत्रोदा-हृतमुपर्यप्यनुसन्धानाय वेति ॥ २३-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

रिपोरप्यभिमुखे किमुत श्रीविष्णोरिति च ॥ २०-२१ ॥ * * नित्य इत्यत्र जीवेऽपीश्वरधर्मोक्तिरसुरोचितात् सर्वज्ञस्याज्ञानमिति युक्तिविरुद्धञ्च तदिति वास्तवार्थं तु सर्वं लोकं गच्छति सर्वगः सर्वं शरीरं विन्दति सर्ववित् ॥ २२-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कटोदकम् । प्रेताय प्रदेयमुदकम् आदिशब्दान् प्रेतश्राद्धश्च ॥ १५-१९ ॥ * * हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥ * * बन्धुविच्छेददुःखञ्चैवं भावनायां निर्वाण्यतामित्याह—भूतानामिति । प्रपायां पानीयशालायां उन्नीतानां पुनर्वियोजितानाम् ॥ २१ ॥ * * युष्मत्प्रबोधार्थमुक्तमिदं लोकदृष्ट्या तत्त्वदृष्ट्या तु हिरण्याक्षः खल्वत्समैव न तु देहस्तस्यात्मनश्च स्वरूपं शृणुतेत्याह—नित्यः मृत्युरहितः अव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगः सर्वगतः इतीश्वरधर्मोक्ते जीवेण्यसुरस्वभावात् वस्तुतस्तु सर्वं लोकं गच्छतीति सः सर्वं सुखदुःखादिकं विन्दतीति सः परो देहादिव्यतिरिक्तः असावात्मा आत्मनः स्वस्य लिंगं देहं मायया स्वाविद्यया धत्ते किमर्थं गुणान् उच्चावचान् स्थूलदेहान् विशेषेण सृजन् स्वीकुर्वन् तथा तत्पदावृत्या विसृजन् त्यजन् स्थूलदेहान् स्वीकर्तुं त्यक्तुञ्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * एवं यल्लिङ्गं धत्ते तस्मात् सूक्ष्मदेहादप्यात्मा भिन्न एवेति दृष्टान्ताभ्यामाह—यथा अम्भसा प्रचलता हेतुना अम्भस्सु प्रतिबिम्बितास्तरवोपि चला इवेक्षन्ते न तु चलाः अम्भोभ्यस्तेषां भिन्नत्वात् एवमेव लिङ्गधर्माः शोकमोहादयस्तदुपहिते आत्मन्यपि प्रतीयन्ते न त्वात्मा शोकमोहादिगान्-तस्माद्विज्ञाद्विन्नत्वादित्यर्थः । एवमुपाधिधर्मा उपहिते भवन्तीति दृष्टान्तमुक्त्वाग्राहकधर्माग्राह्ये भवन्तीति दृष्टान्तमाह—चक्षुषेति । भ्राम्यमाणेन भ्रमिदोषाक्रम्यमाणेन चलती भ्रमतीव यथा भूताविष्टः पुरुषो भूतग्राह्य उच्यते एवं देहाविष्ट आत्मा देहग्राह्यो देहधर्माक्रान्त उच्यत इत्यर्थः । एवम् अविकलः शुद्ध एवात्मा तत्साम्यतां मनः समतां मनोधर्मग्राहित्वम् ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कटोदकादीनि प्रेतदेयतिलाङ्गल्यादीनि ॥ १७-१८ ॥ * * तेषां हिरण्याक्षसुतानां मातरं रूपाभानुं श्लक्ष्णया मधुरया ॥ १९-२० ॥ * * दैवेन प्राकर्मणा एकत्र नीतानां मातृपुत्रादिदेहसंयोजितानां पुनः स्वकर्मभिरुन्नीतानां मातृपुत्रादिसंयोगप्रददेहेभ्यो वियोजितानां संवासः संयोगः प्रपायामिव पानीयशालिकायामिव अनित्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * ननु, कः स आत्मा ? यः कर्मभिर्देहादुन्नीयते, केन देहेन ? त्यक्त्वा देहादुद्गच्छति केन च हेतुना तमपि देहं विभर्तीत्याकाङ्क्षायामाह—नित्य इति । यः कर्मभिरुन्नीयते स आत्मा नित्यो ध्रुवः यतोऽव्ययः विनाशाद्यवस्थारहितः अत एव शुद्धः सर्वगः ‘हृद्यमात्मा, बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव, ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः’ इत्यादिश्रुतिभ्यो हृत्तोऽणुस्वरूपोपि ज्ञातृत्वलक्षणान् गुणान् सर्वेषु पादशिरादिषु व्याप्तः अत एव पादे मे सुखमित्येवं सर्ववित् परः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणः एवंभूतगुणान् प्रकृतिगुणपरिणामात्मकान् उत्तरदेहलब्धये पूर्वपूर्वदेहान् विसृजन् लिङ्गं सूक्ष्मं देहम् आत्मनः स्थाने आत्मत्वेन मायया धत्ते विभर्ति माययात्मत्वेन धृतेन लिङ्गदेहेन देहादेहान्तरं यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * लिंगदेहे आत्मत्वभ्रान्तिमुपपादयति—यथेति द्वाभ्याम् । यथा अम्भसा प्रचलता हेतुभूतेन तत्तीरगास्तरवोपि जलगतस्वच्छायाद्वारा चला इव प्रतीयन्ते, भ्रान्त्येति शेषः । यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूः भ्रमतीव प्रतीयते ॥ २३ ॥ * * एवं गुणैरनादिप्रकृतिगुणैर्भ्राम्यमाणे स्वरूपज्ञानान् चाल्यमाने मनसि मनोपलक्षिते आत्मनि अविकलः सुखरूपोपि अलिङ्गः देहभ्रान्तोपि पुमान् तत्साम्यतां लिङ्गदेहसाम्यतां देहोहमिति भावं याति लिङ्गवानिव प्रसिद्धो देहवान् यथा स्थूलोऽस्मि कृशोऽस्मीति मन्यते तद्वत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेवं दानवेषु प्रजानां कदनं कुर्वत्सु हिरण्यकशिपुः स्वयं विष्णुविजयादि साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं यत्कृतवांस्तदाह—हिरण्यकशिपुरित्यादिना । भ्रातृमरणाद्दुःखितो हिरण्यकशिपुः सम्प्रेतस्य मृतस्य भ्रातुः कटोदकं, प्रेताय प्रदेयमुदकं, आदिपदाच्छ्राद्धादिकं च कृत्वा भ्रातृपुत्रानसान्वयदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * भ्रातृपुत्रनामग्रहणेनोक्तमेव विशदयति । शकुनिमित्यादिद्वितीयान्तानामिदमाह । जनेश्वर इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ * * तन्मातरं तेषां शकुन्यादीनां मातरम् । श्लक्ष्णया मधुरया गिरा । उपदेशे तस्य योग्यतामाह—देशकालज्ञ इति । सान्त्वननाद्युचितदेशकालज्ञ इत्यर्थः । तस्य सान्त्वनमावश्यकं तत्र हेतुमाह—जनेश्वर इति ॥ १९ ॥ * * सान्त्वनपराणि तद्वाक्यान्येव दर्शयति—अम्बाम्बेत्यादित्रिभिः । अम्बाम्बेति मातरं सम्बोधयति । द्विरुक्तिस्तन्महत्त्वद्योतनार्था । हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति । हे पुत्राः ! वीरं हिरण्याक्षं शोचितुं माऽर्हथ । यतो रिपोरभिमुखे शूराणां यो वधः स ईप्सितः इष्ट एव, यतः श्लाघ्यः । इह कीर्तिकरत्वादपुत्रस्वर्गादिहेतुत्वाच्चेति । भावः ॥ २० ॥ * * भवतु नाम तस्य कीर्त्यादि, तथापि अस्माकं तु बन्धुर्गत एवेत्याशङ्क्याह—भूतानामिति । व्रतादिसाधनेन शुद्धचित्तस्यैव परमार्थबोधो भवतीति सूचयन्मातरं सम्बोधयति—हे सुव्रते इति । प्रपायां पानीयशालायां भूतानां यथा संवासः अध्रुवस्तथा इह संसारे मातृपुत्रादीनामपि सहवासः अध्रुव एवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह । स्वकर्मभिर्द्वारभूतैः कृत्वा दैवेनेश्वरेण एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनश्च उन्नीतानां वियोजितानामिति ॥ २१ ॥ * * अयं तु देहादिवशिष्टात्मदृष्ट्या शोकपरिहारः कृतः । वस्तुतस्तु आत्मा देहादेर्व्यतिरिक्तस्ततो विलक्षणश्चातस्तत्स्वरूपविचारे तु नैव शोकाव-

काश इत्याशयेनाह—नित्य इत्यादिना । आत्मा परो देहादिव्यतिरिक्तः । व्यतिरिक्तत्वे हेतुत्वेन देहादिवैलक्षण्यं दर्शयति । नित्यः मृत्युशून्यः । अव्ययः अपक्षयशून्यः । शुद्धः निर्मलः, रागलोभादिमलानामन्तःकरणधर्मत्वान्, विष्णुमूत्रादिसम्बन्धेनापावित्र्यस्य देहधर्मत्वाच्च । सर्वगः सर्वत्र स्वर्गादौ गच्छतीति सर्वगः । देहस्त्वत्रैव पततीति भावः । सर्ववित्तत्तद्व्यवहारोपयुक्तं सर्वं वेत्तीति, तथा देहादिस्तु न किञ्चिद्वेत्ति, जडत्वात् । तथाच मृत इति मलिन इति वियुक्त इति अज्ञ इति शोको न कार्य इति भावः । ननु यर्हात्मा नित्यत्वादिगुणस्तदा तस्य कथं संसारित्वमित्यपेक्षायामाह—यत्त इति । यतोसौ आत्मनो भगवतो मायया अविद्याख्या शक्या मोहितः गुणान् तत्तद्विषयान् विस्मृजन् सम्पादयन् तदर्थं लौकिकालौकिककर्माणि कुर्वन् लिङ्गं धत्ते देहेन्द्रियान्तःकरणेषु ममाहमित्यध्यासं करोतीत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाध्यासनिबन्धनं जीवस्य संसारित्वमिति भावः ॥ २२ ॥ * * * ग्राह्यग्राहकधर्मयोः परस्याध्यासमेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—यथेति चतुर्भिः । यथाम्भसा प्रचलता हेतुभूतेन तत्र प्रतिबिम्बितास्तरवोऽपि चला इव लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तरूपां तीरस्थत्वेनाध्यासमन्तरेण जलसम्बन्धाभावात् । एवमुपाधिधर्मा उपहिते प्रतीयन्ते इत्युक्तमिदानीं ग्राहकधर्मा ग्राह्येति प्रतीयन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा हेतुना भृश्रलतीव दृश्यते ॥ २३ ॥ * * * दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । गुणैः सत्त्वादिभिर्मनसि भ्राम्यमाणे सति पुमान् जीवो वस्तुतः अविकल्पः शोकादिविकाररहितोऽपि तत्साम्यतां मनःसमानतां शोकादिमत्तां याति । वस्तुतः अलिङ्गोऽपि अध्यासमन्तरेण देहादिसङ्गरहितोऽपि लिङ्गवानिव देहादिमानिव प्रतीयते । हे भद्रे इति सम्बोधनं विश्वासायार्थम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रजानां सर्वथा कदनं दानवेषु कुर्वत्सु स्वयं स्वर्गाख्यादि साधयितुं तपस्तपुकामः प्रथमं यत् कृतवांस्तदाह । हिरण्यकशिपुरित्यादिना । ततः, दुःखितः भ्रातृमरणेन संजातदुःखः, हिरण्यकशिपुः, संपरेतस्य मृतस्य, भ्रातृहिरण्याक्षस्य, कटोदकादीनि कृत्वा, भ्रातृहिरण्याक्षस्य पुत्रास्तान्, असान्वयन् । तत्र कटोदकं प्रेताय देयमुदकम् । आदिशब्दान् प्रेतश्राद्धादिकम् ॥ १७ ॥ * * * भ्रातुः पुत्रानुद्दिशति । शकुनिमिति । शकुनिं, शम्बरं, धृष्टं, भूतसंतापनं, वृकं, कालनाभं, महानाभं, हरिश्मश्रुं, अथ उत्कचम् ॥ १८ ॥ * * * तन्मातरमिति । हे जनेश्वर, देशकालज्ञः हिरण्यकशिपुः, तेषां शकुन्यादीनां माता तां, रुषाभानुं, केचिद्रुषद्वानुमित्यपि पठन्ति । जननीं स्वमातरं दिति च, श्रृङ्गण्या मृद्व्या निपुण्या वा, गिरा वाण्या, इदं वक्ष्यमाणम् आह । इति द्वयोः संबन्धः ॥ १९ ॥ * * * तदेवाह । अम्बेति यावदध्यायसमाप्तिः । अम्बेति । अम्बाम्बेति संभ्रमे वीप्सा । दितेः संबोधनम् । हे वधूः, एतद्भ्रातृभार्यायाः संबोधनम् । हे पुत्राः इति तत्पुत्राणां संबोधनम् । वीरं हिरण्याक्षं, शोचितुं मा अर्हथ । कुतः यतः शूराणां वधः रिपो अभिमुखे, इलाध्यः प्रशस्तः । ईप्सितः प्रशस्तत्वेनाभिमतः ॥ २० ॥ * * * भवतु नाम तस्य वधः इलाध्यस्तथाप्यस्माकं तावद्वन्धुर्गत एवेत्यत्राह । भूतानामिति । हे सुव्रते हे मातः, इह संसारे स्वकर्मभिः, हेतुभिः, दैवेन तत्तत्कर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेणेत्यर्थः । एकत्र एकस्मिन् स्थाने, नीतानां संयोजितानां पुनः अन्यत्र, उन्नीतानां वियोजितानामित्यर्थः । भूतानां संवासः सहावस्थानं प्रपायाम् इव, प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा सा च पिपासूनां पान्थानां जलादिपानेन विश्रान्त्यर्थं धार्मिकैः निर्मिता शाला । तस्यां यथा पान्थानां सहावस्थानमस्थिरं तद्वदिह भूतानामपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * * ननु जीवतामेव प्रपादिषु संयोगवियोगौ दृष्टौ कथं पुनरजीवतोऽत्रैव दग्धस्य तत्र तत्र संयोगवियोगौ इति चेद्देहस्यास्थिरत्वेऽपि, आत्मनः स्थिरत्वात्तत्तत्कर्मायत्तशरीरत्यागोपादानाभ्यां तैस्तैः संयोगवियोगौ उपपन्नौ भवत इति ब्रुवन्नात्मनो नित्यतां साधयति । नित्य इति । आत्मा जीवः, नित्यः । तत्र हेतुः । अव्ययः विनाशायवस्थारहितः । तन् कुतः । शुद्धः स्वाश्रयभूतप्रकृतौ परिणामं प्राप्तायां सत्यामपि, स्वयं तत्तारहितः, प्रकृतिपरिणामो हि प्रकृतिगत एव न त्वात्मगत इत्यर्थः । तन् कुतः । परः देहाद्विलक्षणः । तन् कुतः । सर्ववित् देहेन्द्रियप्राणानां वित् अतस्तद्विलक्षण इति भावः । कथमेकदेशस्थः सर्वं वेत्ति तत्राह, सर्वगः स्वधर्मभूतज्ञानद्वारा कृत्स्नदेहादिव्यापी, असौ स्वत एवं भूतोऽप्ययमात्मा, मायया स्वसंबन्धिविचित्रपुण्यपापात्मककर्मणा, गुणान् सत्त्वादीन्, विस्मृजन् कर्मानुरूपं क्षोभयन्, आत्मनः स्वस्य, कर्मफलभोगार्थमिति शेषः । लिङ्गं लिङ्गशरीरं, धत्ते विभर्त्ति । पुण्यपापात्मककर्मफलभोगाय तदनुगुणपरिणामवत्सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकं देहं लभते इत्यर्थः । तथा च तस्य तत्र तत्र कर्मायत्तदेहसौलभ्यात्तत्तदेहप्रयुक्तौ संयोगवियोगौ एकस्यात्मन एव संभवत इति भावः ॥ २२ ॥ * * * ननु नायमात्मा देहाद्विलक्षणः किं तु स एव, यतः देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देहाद्यभेदेन प्रतीयते तत्राह । यथेति । यथा प्रचलता शीघ्रं गच्छता, अम्भसोदकेनोपाधिना, तरवो वृक्षाः अपि, चला धावन्त इव दृश्यन्ते । यथा भ्राम्यमाणेन संजातभ्रमियुजा, चक्षुषा, भूर्भूमिः, चलतीव भ्रमतीव, दृश्यते । प्रथमदृष्टान्तेन उपाधिधर्मा उपहिते भवन्तीत्युक्तं, द्वितीयदृष्टान्तेन ग्राहकधर्मा ग्राह्ये भवन्तीति सूचितम् । यथा तरुभूम्यादिवचनप्रतीतिभ्रान्तिरूपा, तथा देहाद्विलक्षणादिप्रतीतिरपि भ्रान्तिरूपा न प्रमितिरूपेति भावः ॥ २३ ॥ एवं दृष्टान्ततयोक्तं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । हे भद्रे, एवं तथेत्यर्थः । गुणैः सत्त्वादिगुणैः सह, परिणामात्मकैर्देहेन्द्रियादिभिः सहेत्यर्थः । मनसि भ्राम्यमाणे विषयेषु व्यावृत्तवति सति इत्यर्थः । पुमान् जीवः, अविकलः निरवयवत्वात् स्वयं देहाद्विज्ञः सन्नपीत्यर्थः । तत्साम्यतां

देहतुल्यतां, याति हि । देवोऽहं मनुष्याऽहमित्यादिदेहरूपेणात्मानं प्रत्येतीत्यर्थः । एवं देवोऽहमित्यादिदेहाकारमात्मानं मन्यमानस्यापि कदाचिद्व्यतिरेकप्रतिपत्तिरपि जायते इत्येतदपि विशदयति । लिङ्गाच्छरीरादन्योऽलिङ्ग आत्मा, लिङ्गवानिव, आत्मानं प्रत्येतीति शेषः । ममेदं शरीरमित्येवंरूपतयाप्यात्मानं प्रत्येतीत्यर्थः । देहस्य ममताभाक्त्वमप्यस्य भ्रान्तिरेवेति भावः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

युधिष्ठिर ! भाईकी मृत्युसे हिरण्यकशिपुको बड़ा दुःख हुआ था । जब उसने उसकी अन्येष्टि क्रियासे छुट्टी पा ली, तब शकुनि, शम्बर, धृष्ट, भूतसन्तापन, वृक, कालनाभ, महानाभ, हरिश्मश्रु और उत्कच—अपने इन भतीजोंको सान्त्वना दी ॥ १७-१८ ॥ * * उनकी माता रुषाभानुको और अपनी माता दितिको देश-कालके अनुसार मधुर वाणीसे समझाते हुए कहा ॥ १९ ॥ * * हिरण्यकशिपुने कहा—मेरी प्यारी माँ, बहू और पुत्रों ! तुम्हें वीर हिरण्याक्षके लिये किसी प्रकारका शोक नहीं करना चाहिये । वीर पुरुष तो ऐसा चाहते ही हैं कि लड़ाईके मैदानमें अपने शत्रुके सामने उसके दाँत खट्टे करके प्राण त्याग करें; वीरोंके लिये ऐसी ही मृत्यु श्लाघनी होती है ॥ २० ॥ * * देवि ! जैसे प्याऊपर बहुत-से लोग इकट्ठे हो जाते हैं, परन्तु उनका मिलना-जुलना थोड़ी देरके लिये ही होता है—वैसे ही अपने कर्मोंके फेरसे दैववश जीव भी मिलते और बिछुड़ते हैं ॥ २१ ॥ * * वास्तवमें आत्मा नित्य, अविनाशी, शुद्ध, सर्वगत, सर्वज्ञ और देह-इन्द्रिय आदिसे पृथक् है । वह अपनी अविद्यासे ही देह आदिकी सृष्टि करके भोगोंके साधन सूक्ष्म-शरीरको स्वीकार करता है ॥ २२ ॥ * * जैसे हिलते हुए पानीके साथ उसमें प्रतिबिम्बित होनेवाले वृक्ष भी हिलते से जान पड़ते हैं और घुमायी जाती हुई आँखके साथ सारी पृथ्वी ही घूमती-सी दिखायी देती है, कल्याणि ! वैसे ही विषयोंके कारण मन भटकने लगता है और वास्तवमें निर्विकार होनेपर भी उसीके समान आत्मा भी भटकता हुआ-सा जान पड़ता है । उसका स्थूल और सूक्ष्म शरीरोंसे कोई भी सम्बन्ध नहीं है, फिर भी वह सम्बन्धी-सा जान पड़ता है ॥ २३-२४ ॥

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावनया । एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंस्मृतिः ॥ २५ ॥
सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः । अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च ॥ २६ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यमस्य प्रेतबन्धूनां संवादं तं निबोधत ॥ २७ ॥
उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः । सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥
विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम् । शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम् ॥ २९ ॥
प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदम् । रजःकुण्ठमुखाम्भोजं लिन्नायुधभुजं मृधे ॥ ३० ॥

उशीनरेन्द्रं विधिना तथा कृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ।

हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं ध्वन्त्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ॥ ३१ ॥

रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्य अस्त्रैः कुचकुङ्कुमारुणैः ।

विस्त्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजन्त्य आक्रन्दनया विलेपिरे ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया न्याख्या

अन्वयः—हि अलिङ्गे लिङ्गभावना प्रियाप्रियैः वियोगः योगः कर्मसंस्मृतिः संभवः च विनाशः शोकः च विविधः स्मृतः विवेकास्मृतिः अविवेकः चिन्ता च एव एषः आत्मविपर्यासः ॥ २५-२६ ॥ * * अत्र अपि इमं पुरातनम् इतिहासम् उदाहरन्ति यमस्य प्रेतबन्धूनाम् तम् संवादम् निबोधत ॥ २७ ॥ * * उशीनरेषु विख्यातः सुयज्ञः इति राजा अभूत् सपत्नैः युद्धे निहतः ज्ञातयः तम् उपासत ॥ २८ ॥ * * विशीर्णरत्नकवचम् विभ्रष्टाभरणस्रजम् शरनिर्भिन्नहृदयम् शयानम् असृगाविलम् प्रकीर्णकेशम् ध्वस्ताक्षम् रभसा दष्टदच्छदम् रजःकुण्ठमुखाम्भोजं मृधे लिन्नायुधभुजम् ॥ २९-३० ॥ * * दुःखिताः महिष्यः विधिना तथाकृतम् पतिम् उशीनरेन्द्रम् प्रसमीक्ष्य नाथ हताः स्म इति करैः उरः भृशं ध्वन्त्यः मुहुः तत्पदयोः उप अपतन् ॥ ३१ ॥ * * उच्चैः रुदन्त्यः दयिताङ्घ्रिपङ्कजं कुचकुङ्कुमारुणैः अस्त्रैः सिञ्चन्त्य विस्त्रस्तकेशाभरणाः नृणां शुचं सृजन्त्य आक्रन्दनया विलेपिरे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

लिंगभावना देहाभिमानः एष आत्मनो विपर्यासोऽन्यथाभावः । तमेवाह । प्रियैर्वियोगोऽप्रियैर्योगश्च कर्म च संसृतिश्च नानागर्भेषु प्रवेशः ॥ २५ ॥ * * ततश्च संभव उत्पत्तिः । विवेकस्यास्मृतिरनुसन्धानम् ॥ २६ ॥ * * अत्रापि शोकहेतुं विना वृथैवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे । प्रेतस्य मृतस्य कस्यचिद्बन्धवस्तेषां च संवादं शृणुत ॥ २७ ॥ * * उपासत तत्समीपे आवृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥ * * विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य । विभ्रष्टान्याभरणानि स्रजश्च यस्य । शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य । अस्तृजा रक्तेनाविलं लिप्तम् ॥ २९ ॥ * * प्रकीर्णाः केशा यस्य । ध्वस्ते अक्षिणी यस्य । रभसा संरम्भेण दष्टो दच्छद ओष्ठो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाभोजं यस्य । छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य ॥ ३० ॥ * * तस्य पदयोरुप समीपे आ समन्तादपतन् ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अलिङ्गे देहातिरिक्ते ॥ २५-२६ ॥ * * प्रेतस्य कस्यचिन्मृतस्य ॥ २७ ॥ * * ज्ञातयः सपिण्डाः ॥ २८-२९ ॥ * * ध्वस्ते अधोगते अक्षिणी यस्य तम् ॥ ३० ॥ * * हे नाथेति । त्वां विना वयमनाथा जाता इति भावः ॥ ३१ ॥ * * सिचन्त्य अस्त्रैरिहोत्वाद्यभाव आर्षः । आक्रन्दनयोच्चैरोदनेन नृणां शृण्वतां शुचं शोकमश्रु वा सृजन्त्य कुर्वन्त्यः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एष इति युग्मम् । अलिङ्गे लिङ्गादिव्यतिरेकेऽपि लिङ्गभावना देहादावहं समाध्यासः स एष एवात्मनो जीवस्य विपर्यासः अन्यथाभावः । एवं विपर्यासादेव एव प्रियैर्योगो भवति सर्वत्र शेषः । प्रियैर्वियोगश्च चकारादप्रियैर्योगश्च नानाविधं कर्म च संसृतिः स्वर्गनरकादिगमनं सम्भवो जन्मविनाशो मरणं विविधः शोकश्च तत्त्वज्ञैः स्मृतः अविवेकः देहादिव्यतिरिक्तात्मा ज्ञानं चिन्ता तत्तत्पदार्थानुद्धानं कदाचिद्विवेके जातेऽति पुनस्तस्यास्मृतिः अननुसन्धानं चेति ॥ २५-२६ ॥ * * अत्रेति । अत्र विषये शोकहेतुं विना वृथैवायं शोक इत्यस्मिन्नर्थेऽपि यमस्य प्रेतस्य मृतस्य बन्धवः तेषां च संवादरूपमिमं पुरातनमितिहासं पुराविद उदाहरन्ति वर्णयन्ति तं मया उच्यमानं निबोध ॥ २७ ॥ * * उशीनरेष्विति । उशीनरेषु देशेषु सुयज्ञ इति नाम्ना विश्रुतः प्रसिद्धः राजा अभूत् । स च युद्धे सप्ततैः शत्रुभिः निहतस्तं च ज्ञातयः सपिण्डा उपासत तत्समीपे आवृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥ * * विशीर्णेति युग्मम् । विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य तं विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य तं शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य तं मूढे युद्धभूमौ शयानमस्तृजा रुधिराणाविलं व्याप्तं प्रकीर्णाः केशा यस्य तं ध्वस्ते अक्षिणी यस्य तं रभसा संरम्भेण दष्टः दच्छदः ओष्ठो येन तं रजसा कुण्ठमावृतं मुखाभोजं यस्य तं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तमुपासतेति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ २९-३० ॥ * * उशीनरेति । उशीनराणां देशानामिन्द्रं स्वपतिं भर्तारं विधिना प्रारब्धेन कर्मणा तथाकृतं प्राणादिरहितं कृतं प्रसमीक्ष्य तन्महिष्यो दुःखिताः सत्यो हे नाथ ! त्वयि निहते वयमपि हताः स्मेति वदन्त्यः मुहुः करैरुहो भृशं धनन्त्यः सत्यः । नुमार्पः । तस्य राज्ञः पदयोः समीपे आसमन्तात् अपतन् ॥ ३१ ॥ * * रुदन्त्य इति । उच्चैः अतिशयेन रुदन्त्यः । नुमार्पः । कुचेषु निपातेन तत्कुङ्कुमेनारुणैरस्त्रैः दयितस्य प्रियस्य राज्ञोऽङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्यः विस्त्रस्ताः केशा आभरणानि च यासां ताः नृणां प्राणिनां शुचं शोकं सृजन्त्य आक्रन्दनया आक्रोशेन विलेपिरे विलापं चक्रुः । तदार्षः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं देहाद्विलक्षणस्य नित्यस्यात्मनः कर्मपरिपाकानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामरूपदेहसम्बन्धस्तदनुद्धाननिमित्तस्तदभिन्नत्वप्रत्ययश्च भ्रमरूप इत्युक्तम्, अथ यथा देहसम्बन्धस्तदनुद्धाननिमित्तस्तद्देदभ्रमश्च यथा कर्ममूलकः एवं सुखदुःखादिकमपि सर्वं कर्ममूलकमेवेत्याह—एष इति । अलिङ्गे लिङ्गादन्यस्मिन् शरीराद्विन्ने आत्मनि लिङ्गभावना देहत्वेनानुद्धानं देवोहमित्यादिदेहाभेदप्रतीतिरित्येष आत्मनो विपर्ययः अन्यथा प्रतीतिः कर्मसंसृतिः कर्मकृतसंसारो भवतीत्यर्थः । एवं प्रियाप्रियैरिष्टानिष्टवस्तुभिर्योगो वियोगश्च सुखदुःखस्वरूप इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * सम्भवः उत्पत्तिः विनाशो मरणं नानाविधः शोकः अविवेकः चिदचिदीश्वरायात्माविवेचनं चिन्ता विषयानुद्धानं विवेकस्यास्मृतिः क्वचिदाप्नोपदेशादिना जातस्यापि विवेकस्याननुसन्धानश्चेत्येष सर्वोऽपि कर्मसंसृतिरेव कर्मकृतसंसाररूप एव स्मृतः ॥ २६ ॥ * * अत्र शोकनिमित्तमन्तरेणापि यः शोकः स व्यर्थ एवेत्यस्मिन्नर्थे इतिहासमप्युदाहरन्ति तत्त्वविदः, इतिहासं विशिनष्टि—पुरातनं न त्वाधुनिककपोलपरिकल्पितं यमस्य प्रेतबन्धूनाञ्च सम्वादरूपं तमितिहासं निबोधत शृणुत ॥ २७ ॥ * * इतिहासमेवाह—उशीनरेष्वित्यादिना । उशीनरेषु देशेषु सुयज्ञ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा बभूव स च सप्ततैः शत्रुभिर्युद्धे निहतः तं निहतं ज्ञातयः सपिण्डाः उपासत परिवृत्योपविविशुः ॥ २८ ॥ * * कथम्भूतं विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभरणानि स्रजश्च यस्माच्छरैर्निर्गतां भिन्नं

हृदयं यस्य असृजा रुधरेण आविलं व्याप्तम् ॥ २९ ॥ * * प्रकीर्णाः केशा यस्य स्तब्धे निश्चले अक्षिणी यस्य संरम्भेण क्षोभेण दष्टो दच्छदः दन्तच्छदः ओष्ठो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य मृधे युद्धे छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् ॥ ३० ॥ * * विधिना दैवेनैवं कृतमुक्तदशां प्रापितम् उशीनरेन्द्रं पतिं भर्तारं प्रसमीक्ष्य तत्पत्न्यः अतीव दुःखिताः हे नाथ ! वयं हताः स्मेति वदन्त्यः करैः पाणिभिः भृशं नितरामुरो मुहुर्मुहुर्धन्यः तस्य भर्तुः पदयोश्चरणयोरुपापतन् समीपे समन्तादापतन् ॥ ३१ ॥ * * तत उच्चैस्स्वरेण रुदन्त्यः कुचकुङ्कुमेनारुणैः कुचयोः पतित्वा ततः प्रस्रवद्भिरिति भावः । अस्रैः शोकजलविन्दुभिः दयितस्य पत्युरंग्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्यः विभ्रष्टाः केशाः आभरणानि च यासां ताः नृणामपि शुचं सृजन्त्यः शृण्वतां उत्पादयन्त्यः आक्रन्दनया रोदनेन सह विलेपिरे विलापञ्चक्रुः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परमात्मानमेवं जानतः किं फलं ? तत्राह—एष इति । अलिङ्गे प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिते अत एव परतन्त्रत्वादिसर्वदोषरहिते परमात्मनि या लिङ्गभावना प्राकृतदेहेन्द्रियात्मत्वादिति चिन्ता एष आत्मनः स्वस्थैवायोग्यस्य जनस्य विपर्यासस्तमःप्राप्ति-लक्षणोऽनर्थो भवति इहापि यथा परत्र तमोलक्षणेऽनर्थ एवं प्रियाप्रियादियोगवियोगलक्षणापूर्वकमानुसारेण संसृतिर्भवति ॥ २५ ॥ * * कीदृशीति विशेष्याह—सम्भव इति । अज्ञानपूर्तिपर्यन्तं पुनः पुनः सम्भवस्तस्मिन्सति स्वरूपविनाशः विवेकस्मृतिः अविवेकिन एव विवेकभ्रान्तिः ज्ञानित्वभ्रान्तिः असुरसिद्धान्तनिष्ठितस्य हिरण्यकशिपोरेवं देवसिद्धान्तोपन्यासेन कथं स्वबन्धुबोधनमितीयमाशङ्का—

“अन्तर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्त्येव केशवे । असुरावेशतस्त्वन्यान् हरिस्तोतृन् द्विपन्ति च” ॥

इत्यनेन परिहरणीयेति ॥ २६ ॥ * * पुत्रमित्रकलत्रादिभिः सह निवासो दैवाधीन इति मत्वा शोको न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे इतिहासलक्षणकथास्तीत्याह—अत्रेति । प्रेतबन्धूनां कस्यचिन्मृतस्य ज्ञातीनाम् ॥ २७-२८ ॥ * * असृगाविलं रुधिररूपितम् ॥ २९ ॥ * * स्तब्धाक्षं निश्चलनेत्रं रजः कुण्ठं धूलिधूसरं मुखाम्भुजं यस्य स तथा तं छिन्नआयुधयुक्तौ भुजौ यस्य स तथा तम् ॥ ३०-३१ ॥ * * कुचकुङ्कुमधूलिभिररुणवर्णैराक्रन्दनया उच्चैरोदनेन नृणां शुचः शोकान् विसृजन्त्यः कुर्वाणा विलेपिरे परिदेवनं चक्रुः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एष इति युग्मकम् । अलिङ्गे देहातिरिक्ते आत्मनि ॥ २५-४५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अलिङ्गेऽप्यात्मनि लिङ्गभावना देहाभिमानः एष एवात्मनो विपर्यासः विपर्ययः तस्मादेवात्मनः एषः प्रियाप्रियैर्योगो-वियोगश्च चकाराद्विपरीतश्च अप्रियैर्योगः प्रियैर्वियोगश्च कर्म च संसृतिश्च नानागर्भेषु प्रवेशः ॥ २५ ॥ * * विवेकस्य सतोऽप्यस्मृतिरस्फूर्तिः ॥ २६ ॥ * * अत्रापि अशोच्यस्यापि शोके इतिहासमपि प्रेतस्य मृतस्य ये बन्धवस्तेषाञ्च ॥ २७-२९ ॥ * * रभसा क्रोधेन दष्टो दच्छदः अधरो येन तं तल्लक्षण एव सपत्नैः शस्त्रहतत्वात्तथाभूतत्वेनैव मृत्वापि स्थितमित्यर्थः ॥ ३०-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

देहात्माभिमान एव संयोगवियोगादित्याह—एष इति द्वाभ्याम् । अलिङ्गे देहभिन्ने लिङ्गभावना देहोहमिति भावना सैष आत्मनो विपर्यासः अन्यथाभावः हि हेतौ अत एव विपर्यासाद्धेतोः एष प्रसिद्धः प्रियाप्रियैर्योगो वियोगश्च कर्मभिः संसृतिः संसारश्च ॥ २५ ॥ * * सम्भवो जन्म विनाशौ मरणम् अविवेकः कार्याकार्यविवेकाभावः कथञ्चिद्गुर्वादितो लब्धस्य विवेकस्य अस्मृतिरनुसन्धानम् ॥ २६ ॥ * * उक्तार्थे इतिहासमाह—अत्रापि । अत्र आत्मनो ध्रुवत्वेनाशोच्यत्वे ॥ २७ ॥ * * उशीनरेषु देशेषु तस्य ज्ञातयः उपासत् आवृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥ * * कथम्भूतं विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजो यस्य शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य असृगाविलं रुचिरलिप्तम् ॥ २९ ॥ * * प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा संरम्भेण दष्टो दच्छदो येन रजसा छिन्नं मुखाम्भोजं यस्य छिन्नौ आयुधयुक्तौ भुजौ यस्य तम् ॥ ३० ॥ * * विधिना कर्मफलदेन तथा कृतं पञ्चत्वं नीतं तस्य पदयोः उप समीपे आ समन्ताद् अपतन् ॥ ३१ ॥ * * नृणां पश्यतां शुचं सृजन्त्यः आक्रन्दनया वैकल्यवाण्या विलेपिरे ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हीत्यवधारणे । यः अलिङ्गे लिङ्गादिव्यतिरेकेषु लिङ्गभावना देहादावहम्ममाध्यासः स एष एवात्मनो जीवस्य विपर्यासः अन्यथाभावः । एवं विपर्यासादेश वै प्रियैर्योगो भवति इति सर्वत्र शेषः । अप्रियैर्योगश्च नानाविधं कर्म च संसृतिः स्वर्गनरकादिगमनम् ॥ २५ ॥ * * सम्भवो जन्म, विनाशो मरणं च, विविधः शोकश्च तत्त्वज्ञैः स्मृतः अविवेकः व्यतिरिक्तात्माज्ञानम् । चिन्ता तत्तत्पदार्थानुधानम् । कदाचिद्विवेके जातेऽपि पुनस्तस्यास्मृतिः अननुसन्धानं च ॥ २६ ॥ * * एवं शास्त्रदृष्ट्याऽऽत्मस्वरूपविचारेण शोकं निराकृत्येदानीं तत्र पुरा यममुखेन कृतनिर्णयं प्रमाणीकर्तुमितिहासमाह—अत्रेति । कारणभावान्नर्थहेतुत्वाच्च शोकोऽनुचित इत्यत्रापि यमस्य प्रेतस्य मृतस्य बन्धवः तेषां च संवादरूपमिमं पुरातनमितिहासं पुराविद उदाहरन्ति वर्णयन्ति । तं मया उच्यमानं निबोधतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * उशीनरेषु देशेषु सुयज्ञ इति नाम्ना विश्रुतः प्रसिद्धः राजा अभूत् स च युद्धे सप्ततैः शत्रुभिः निहतस्तं च ज्ञातयः सपिण्डा उपासत । तत्समीपे आवृत्य स्थिता इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ * * मृतं राजानं वर्णयति द्वयेन । विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य तम् । विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य तम् । मृधे युद्धभूमौ शयानमसृजा रुधिरेणाविलं व्याप्तम् ॥ २९ ॥ * * प्रकीर्णाः केशा यस्य तम् । ध्वस्ते अक्षिणी यस्य तम् । रभसा संरम्भेण दष्टः दच्छदः ओष्ठो यस्य तम् । रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य तम् । छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् । उपासतेति पूर्वैवान्वयः ॥ ३० ॥ * * उशीनराणां देशानां स्वपतिं भर्तारं विधिना प्रारब्धेन कर्मणा तथाकृतं प्राणादिरहितं कृतं प्रसमीक्ष्य तन्महिष्यो दुःखिताः सत्यो हे नाथ ! त्वयि निहते वयमपि हताः स्मेति वदन्त्यः, मुहुः करैरुरो भृशं धनन्त्यः, तस्य पदयोः समीपे आसमन्तात् अपतन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * उच्चैः अतिशयेन रुदन्त्यः, कुचेषु निपातेन तत्कुङ्कुमेनारुणैरसैः दयितस्य प्रियस्य राज्ञोऽङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्यः, विस्रस्ताः केशा आभरणानि च यासां ताः, नृणां प्राणिनां शुचं शोकं सृजन्त्य आक्रन्दनया आक्रोशेन विलेपिरे विलापं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं देहाद्विलक्षणस्य नित्यस्यात्मनः कर्मपरिपाकानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामरूपो देहसंबन्धः देहानुधानहेतुकः, देहाभिन्नत्वप्रत्ययश्च भ्रमरूप इत्युक्तमथ यथा देहसंबन्धः देहानुधाननिमित्तको देहाभेदः भ्रमश्च यथा कर्ममूलकः, एवं सुखदुःखादिकमपि सर्वं कर्ममूलकमेवेत्याह ॥ एष इति । अलिङ्गे लिङ्गादन्यस्मिन्, शरीराद्विन्ने इत्यर्थः । आत्मनि लिङ्गभावना देहत्वेनानुधानं देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिदेहाभेदप्रतीतिरित्यर्थः । एष आत्मविपर्यासः आत्मनोऽन्यथा प्रतीतिः, कर्मसंसृतिः कर्मकृतः संसारश्च, भवति । एवं एषः प्रियाप्रियैरिष्टानिष्टवस्तुभिः, योगः वियोगश्च । भवति । हि निश्चितमेव । तत्र प्रिययोगः सुखं तद्वियोगो दुःखमित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * संभव इति । संभव उत्पत्तिश्च, विनाशो मरणं च, विविधो नानाविधः, शोकश्च, अविवेकः चिदचिदीश्वरयाथात्म्याविवेचनं च, चिन्ता विषयानुष्ठानस्यैव चिन्तनं च, विवेकस्यास्मृतिः कचिदाप्तोपदेशादिना जातस्यापि विवेकस्यानुसंधानं च, एषः सर्वोऽपि प्रपञ्चः आत्मविपर्यासमूल एव स्मृतः ॥ २६ ॥ * * अत्रेति । अत्र शोककारणं विनापि, यः शोकः स व्यर्थ एवेत्यास्मिन्नर्थे, इमम् इतिहासम् अपि, उदाहरन्ति । तत्त्वविद इति शेषः । इतिहासं विशिनष्टि । पुरातनं, न तु आधुनिकं कपोलपरिकल्पितम् । यमस्य, प्रेतबन्धूनां च, संवादं संवादरूपं तमितिहासं, निबोधत मत्तः शृणुत ॥ २७ ॥ * * इतिहासमेवाह । उशीनरेष्वित्यादिना । उशीनरेषु, देशेषु, सुयज्ञः इत्येतन्नाम्ना, विश्रुतो विख्यातः, कश्चिन् राजा, अभूत् बभूव । सः सप्ततैः शत्रुभिः, युद्धे संग्रामे, निहतः । तं शत्रुनिहतं राजानं, ज्ञातयस्तस्य सपिण्डाः उपासत परिवृत्योपविविशुः ॥ २८ ॥ * * विशीर्णैः । कथंभूतं विशीर्णं रत्नकवचं रत्नमयं वर्म यस्य तं, विभ्रष्टानि आभरणानि स्रजश्च यस्य तं, शरैः शत्रुनाराचैः, निर्नितरां भिन्नं हृदयं यस्य तं, असृजा रुधिरेणाऽऽविलो व्याप्तस्तं शयानम् ॥ २९ ॥ * * प्रकीर्णैः । प्रकीर्णाः, केशा यस्य तं, स्तब्धे निश्चले अक्षिणी यस्य तं, रभसा संरम्भेण, दष्टो दच्छदोऽधरोष्ठो येन तं, रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य तं, मृधे युद्धे, छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् ॥ ३० ॥ * * उशीनरेन्द्रमिति । विधिना दैवेन, तथोक्तप्रकारं कृतं, उक्तविधां दशां प्रापितमित्यर्थः । उशीनरेन्द्रं, पतिं भर्तारं प्रसमीक्ष्य महिष्यस्तत्पत्न्यः, दुःखिता अतीव संजातदुःखाः सत्यः, हे नाथ, वयं हताः स्मः । इत्येवं, वदन्त्यः, करैः पाणिभिः, भृशं नितरां उरो वक्षः, मुहुर्वारं वारं धनन्त्यः सत्यः, तत्पदयोः स्वभर्तुश्चरणयोः, उपापतन् समीपे समन्तादपतन् । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ३१ ॥ * * रुदन्त्य इति । ततः उच्चैरुच्चस्वरेण, रुदन्त्यः, कुचकुङ्कुमेन अरुणानि तैः, कुचयोः पतित्वा ततः प्रस्रवद्भिरिति भावः । असैः शोकजलविन्दुभिः, दयितस्य पत्युर्युद्धङ्घ्रिपङ्कजं तन्, सिञ्चन्त्यः, विस्रस्ता विभ्रष्टाः केशा आभरणानि च यासां ताः, नृणां रोदनश्रोतृनराणामपि, शुचं शोकं सृजन्त्य उत्पादयन्त्यः सत्यः, आक्रन्दमया रोदनेन सह, विलेपिरे नानाविधविलापांश्चक्रुः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

सब प्रकारसे शरीररहित आत्माको शरीर समझ लेना—यही तो अज्ञान है। इसीसे प्रिय अथवा अप्रिय वस्तुओंका मिलना और बिछुड़ना होता है। इसीसे कर्मोंके साथ सम्बन्ध हो जानेके कारण संसारमें भटकना पड़ता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जन्म, मृत्यु, अनेकों प्रकारके शोक, अविवेक, चिन्ता और विवेककी विस्मृति—सबका कारण यह अज्ञान ही है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इस विषयमें महात्मालोग एक प्राचीन इतिहास कहा करते हैं। वह इतिहास मरे हुए मनुष्यके सम्बन्धियोंके साथ यमराजकी बातचीत है। तुमलोग ध्यानसे उसे सुनो ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उशीनर देशमें एक बड़ा यशस्वी राजा था। उसका नाम था सुयज्ञ। लड़ाईमें शत्रुओंने उसे मार डाला। उस समय उसके भाई-बन्धु उसे घेरकर बैठ गये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उसका जड़ाऊ कवच छिन्न-भिन्न हो गया था। गहने और मालाएँ तहस-नहस हो गयी थीं। बाणोंकी मारसे कलेजा फट गया था। शरीर खूनसे लथपथ था। बाल बिखर गये थे। आँखें धँस गयी थीं। क्रोधके मारे दाँतोंसे उसके होठ दबे हुए थे। कमलके समान मुख धूलसे ढक गया था, युद्धमें उसके शस्त्र और बाहें कट गयी थीं ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ रानियोंको दैववश अपने पतिदेव उशीनर-नरेशकी यह दशा देखकर बड़ा दुःख हुआ। वे 'हा नाथ ! हम अभागिनें तो बेमौत मारी गयीं।' यों कहकर बार-बार जोरसे छाती पीटती हुई अपने स्वामीके चरणोंके पास गिर पड़ीं ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ वे जोर-जोरसे इतना रोने लगीं कि उनके कुच-कुङ्कुमसे मिलकर बहते हुए लाल-लाल आँसुओंने प्रियतमके पादपद्म पखार दिये। उनके केश और गहने ध्वर-ध्वर बिखर गये। वे करुण-क्रन्दनके साथ विलाप कर रही थीं, जिसे सुनकर मनुष्योंके हृदयमें शोकका संचार हो जाता था ॥ ३२ ॥

अहो विधात्राकरुणेन नः प्रभो भवान् प्रणीतो दृगगोचरां दशाम् ।

उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः ॥ ३३ ॥

त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते ।

तत्रानुयानं तव वीर पादयोः शुश्रूषतीनां दिश यत्र यास्यसि ॥ ३४ ॥

एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् । अनिच्छन्तीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥

तत्र ह प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् । आह तान् बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३६ ॥

यम उवाच

अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ।

यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥ ३७ ॥

अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।

अभक्ष्यमाणा अवला वृकादिभिः स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥

य इच्छयेदः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुम्पते च यः ।

तस्यावलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसङ्ग्रहे प्रभुः ॥ ३९ ॥

पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो बने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहो प्रभो अकरुणेन विधात्रा नः दृगगोचराम् दशाम् भवान् प्रणीतः उशीनराणाम् वृत्तिदः पुरा कृतः येन अधुना शुचाम् विवर्धनः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ महीपते कृतज्ञेन सुहृत्तमेन त्वया विना ते वयम् कथम् स्याम वीर यास्यसि तत्र तव पादयोः शुश्रूषतीनां (नः) अनुयानम् दिश ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवम् वै निर्हारम् अनिच्छन्तीनाम् मृतम् पतिम् परिगृह्य विलपतीनाम् अर्कः अस्तम् संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ह तत्र प्रेतबन्धूनाम् परिदेवितम् आश्रुत्य स्वयं यमः बालकः भूत्वा उपागतः तान् आह ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अहो वयसा अधिकानाम् अमीषाम् लोकविधिम् विपश्यताम् विमोहः यत्र

आगतः तत्र गतम् मनुष्यम् स्वयम् सधर्माः अपि अपार्थम् शोचन्ति ॥ ३७ ॥ * * यत् अत्र पितृभ्यां त्यक्ताः न विचिन्त-
यामः अहो वयम् वृकादिभिः अभक्ष्यमाणाः अबलाः धन्यतमाः यः गर्भे रक्षति सः रक्षिता ॥ ३८ ॥ * * यः ईशः इच्छया
इदम् सृजति यः एव रक्षति च यः अव्ययः अबलुम्पते अबलाः तस्य ईशितुः चराचरम् क्रीडनम् आहुः निग्रहसंग्रहे प्रभुः
॥ ३९ ॥ * * दिष्टरक्षितम् पथि च्युतम् तिष्ठति गृहे स्थितम् तद्विहतम् विनश्यति तदीक्षितः वने अनाथः अपि जीवति अस्य
हतः गृहे अपि गुप्तः न जीवति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विलापमेवाह अहो इति द्वाभ्याम् । अकरुणत्वमेवाहुः येन विधात्रा दृशामगोचरां दशां भवान्प्रणीतो गमितस्तेन
विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * हे महीपते त्वया सुहृत्तमेन विना वयं कथं स्याम
भवेम जीवेमेत्यर्थः । अतो हे वीर यत्र त्वं यास्यसि तत्र तेऽनुयानमनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनामस्माकं दिश देहि
॥ ३४ ॥ * * निर्हारं दाहार्थं नयनमनिच्छन्तीनाम् । अस्तमस्ताचलं प्रति ॥ ३५ ॥ * * परिदेवितं रोदनं
स्वपुण्यमेव स्थित आश्रुत्य श्रुत्वा तत्र स्वयमेवोपागतो यमो बालको भूत्वा तानाह । अहो इत्यादिना ॥ ३६ ॥ * * अहो
आश्चर्यम् । अस्मत्तो वयसाऽधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामपि विमोहः । मोहमेवाह । यत्र
यस्मादव्यक्तादागतस्तत्रैव गतमपार्थं शोचन्ति । तदुक्तं गीतासु । “अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिध-
नान्येव तत्र का परिदेवना” इति । किं च स्वयमपि सधर्माः मृतेन सह समानो मृत्युलक्षणे धर्मो येषां तथाभूता अपि
॥ ३७ ॥ * * अबला दुर्बला वृकादिभिरभक्ष्यमाणा वयं न विचिन्तयामः । तत्र हेतुः । यो गर्भे रक्षति स एव सर्वत्र
रक्षिता ॥ ३८ ॥ * * ननु तस्य रक्षणे किं प्रयोजनं न किंचिदपि किं तु क्रीडैव केवलमित्याह । य इति । य ईश इदं
विश्वं सृजति रक्षत्यवलुम्पते संहरति च भो अबलास्तस्येशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहुः अतः स एव निग्रहे संहारे संग्रहे पालने
च प्रभुः ॥ ३९ ॥ * * प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । पथीति । दिष्टेन दैवेनेश्वरेण रक्षितम् । तेनेश्वरेण विहत-
मुपेक्षितम् । अस्य हतस्तेनोपेक्षितः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे प्रभो इति । त्वं त्वस्मानपि स्वेन सार्द्धं नेतुं समर्थो भूत्वा किमधुना त्यक्ष्यसीति भावः ॥ ३३ ॥ * * मह्या
आलिङ्गनेनास्मांस्त्यक्त्वा त्वमधुनास्या एव पतित्वं किमन्वर्थयसीति भावः ॥ ३४ ॥ * * संन्यवर्त्तत प्राप्तोऽभूत्
॥ ३५ ॥ * * स्वयमुपागत इति । पुण्यवज्जीवानां निर्हारान्त एव यमपुरगमनं प्रायः सम्भवतीति केचित् । तासां मध्ये
काश्चिद्वैष्णवस्त्रियस्तत्सामीप्याद्यमदूतैर्नेतुं शक्यत्वाभावान् । तत्सामीप्यदूरीकरणार्थं स्वयं यम एवागत इत्यन्ये । बालको
भूत्वेति । अन्येषां तत्र प्रवेशासामर्थ्याद्बालभाषितस्य मधुरत्वात्तत्कर्तृकथनस्यापि विस्मयावहत्वात्तत्त्वजिघृक्षोत्पादन-
समर्थत्वाच्च ॥ ३६ ॥ * * तत्र मृतकसम्बन्धिपार्श्वे । अस्माकमत्यल्पवयसामपि यो विवेकः सोऽप्येषां नास्तीति साश्चर्यमाह—
अव्यक्तमव्यक्तमविद्योपहितचैतन्यमादिप्रागवस्था येषां तानि तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामेवाविद्यकाभ्यां प्रकटीभूतं न तु स्वेन
परमार्थसदात्मना मध्यं स्थित्यवस्था येषां तानि तादृशानि भूतान्याकाशादीनि । अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयो
येषां तेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःस्वप्रलापः न कोऽप्युचित इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नािरूपा-
भ्यामेव व्याक्रियते” इत्यादि । अव्यक्तोपादानतां सर्वस्य दर्शयति । लयस्थानं तु तस्यार्थसिद्धं कारणे एव कार्यलयस्य दर्शनात् ।
तथाचाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्युद्दिश्य शोको नोचितश्चेत्तत्कार्याणि शरीराण्युद्दिश्य नोचित इति किमु वक्तव्यमिति
भावः । अथ वा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेणाविद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो नोचित इति भावः । यद्वादौ जन्मनः
प्रागव्यक्तान्यनुपलब्धानि भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानन्तरं मरणात्प्रागव्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति निधने
पुनरव्यक्तान्येव सन्ति यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादिवन्न तु ज्ञानात्प्रागूद्भवं वा स्थितानि दृष्टि-
सृष्ट्यभ्युपगमात् तथा च ‘आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा’ इति न्यायेन मध्येऽपि न संत्येवैतानि एवं सति तत्र तेषु
मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु का परिदेवनेति । पूर्ववत् । न हि स्वप्ने बहुविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति पृथग्जनोऽपि
एतदेवोक्तं पुराणे—“अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । भूतसंघः” इति । तथा च शरीराण्यप्युद्दिश्य शोको नोचित इति
भावः । न केवलमयमेव मृतो यूयमप्येतादृशा एव सर्वे इत्याह—किं चेति । सधर्मा इति । असिजभावस्तु समासांतविधेरनित्य-
त्वादेव ॥ ३७ ॥ * * युष्मत्तो वयं धन्यतमाः श्रेष्ठाः यद्यतः तत्र चिंताया अभावे यो विष्णुः सर्वत्र वनगिरिविपत्त्यादौ
॥ ३८ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । भो अबला इति । न विद्यते विचाराख्यं बलं यासां ता इत्यर्थः । अतो विश्वस्य
क्रीडासाधनत्वान् । अत्र विश्वनाथः—ननु त्वां गर्भे वासे ररक्ष इममस्मत्पतिं संग्रामे न ररक्षेत्यत्र को हेतुस्तत्राह—य इति ।
इच्छया स्वेच्छयैव न तु कस्याप्यनुरोधेनैवेति भावः । नन्वीदृशीच्छैव किहेतुका तत्राह—ईश इति । अन्याधीनपरमैश्वर्यवान्

तत्कारणकल्पने तदैश्वर्यस्यैव तादृशत्वं न सिध्येदिति भावः । नन्वेवं सृष्ट्यादिकं किमर्थं करोति तत्राह—चराचरं तस्य क्रीडनं क्रीडनकमेवाहुः अकारवाच्यो हरिरेव बलं येषां तेऽबला विज्ञा इत्यर्थः ॥ * * ईश्वररक्षितमेवान्येन रक्ष्यते तद्धतमेवान्येन हन्यते इति भावः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहो इति । हे प्रभो ! अहो आश्चर्यं पुरा येन विधात्रा ब्रह्मणा पुण्यवानुशीनराणां तद्वासिप्राणिनां वृत्तिदः वृत्तिप्रदान-पूर्वकपालनेन सुखदः कृत आसीत् । अधुना तेन एवाकरुणेन सता भवान् नोऽस्माकं सर्वेषां दृशामगोचरां दशां प्रणीतो गमितोऽसि । अतस्तेनैवाधुना तेषां भवानेव शुचां शोकानां विवर्द्धनः कृतोऽसि ॥ ३३ ॥ * * त्वयेति । हे महीपते ! हे वीर ! कृतज्ञेन सुहृत्तमेन च त्वया विना वयं कथं स्याम जीवेम । अतः हे वीर ! यत्र त्वं यास्यसि तत्र ते तवानुयानमनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषतीनां शुश्रूषां कुर्वतीनामस्माकम् । शता आर्षः । दिश आदिश तव शुश्रूषार्थं वयमपि म्रियामहे इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * एवमिति । मृतं पतिं परिगृह्य एवं विलपतीनाम् । नुमभाव आर्षः । निर्हारं तस्य दाहाय नयनमनिच्छतीनामेव तासाम् अर्कः अस्तमस्ताचलं प्रति सन्नवर्तत संप्राप्तः ॥ ३५ ॥ * * तत्रेति । प्रेतबन्धूनां परिदेवितं रोदनं स्वपुर्यामेवाश्रुत्य श्रुत्वा बालको भूत्वा पुण्यादृष्टबलान् यमः स्वयमेव तत्रोपागतः सन् ह स्फुटं तान् बन्धूनाह स्म । बालको भूत्वेत्यनेन अतिशोकेऽपि बालस्य वचने शुश्रूषासंभवान् चमत्कारकत्वाच्च ॥ ३६ ॥ * * अहो इति । अहो वयसा अधिकानां प्रौढानां लोकस्य विधिं जन्ममरणादि-प्रकारं विपश्यतामप्यमीषां प्रेतबन्धूनामाश्चर्यजनको विमोहः । यतः इमे स्वयं तेन मृतेन राज्ञा सह समानो मृत्युलक्षणो धर्मो येषां ते तथाभूता अपि यत्र यस्मान् अव्यक्तान्मनुष्यदेहः आगतस्तत्रैव प्रलयं गतस्तमपार्थं व्यर्थमेव शोचन्ति । अवश्यंभाविनि अर्थे प्रतीकाराभावाद्बन्धुः शोक इत्याशयः । उक्तं च गीतासु । “अव्यक्तादीनि भूतानि” इत्यादि ॥ ३७ ॥ * * अहो इति । अहो वयं बाला अपि धन्यतमाः विचारसामर्थ्येनैतदपेक्षया कृतार्थाः यन् यस्माद्रक्षकत्वेनाभिमतभ्यां मातृपितृभ्यामत्र दुःखार्णवे संसारे त्यक्ताः अबलाः दुर्बला अपि वृकादिभिरभक्ष्यमाणा वयम् अपि को वाऽस्मान् रक्षिष्यतीति न विचिन्तयामः । यतः योऽस्ति-संकटे गर्भे रक्षति स एव सर्वत्र रक्षिता ॥ ३८ ॥ * * य इति । हे अबलाः ! यः अव्ययः ईशः स्वेच्छयैवेदं विश्वं सृजति य एव विश्वं रक्षति यश्च विश्वमवलुम्पते उपसंहरति तस्येशतुरिदं चराचरं क्रीडनं क्रीडासाधनं तत्त्वविद् आहुरिति । अतः स एव प्राणिनां निग्रहे संहारे संग्रहे पालने च प्रभुः ॥ ३९ ॥ * * पथीति । पथि जनसहस्रदृष्टिपातसंभवस्थलेऽपि मार्गे च्युतं वस्तु यदि दिष्टेन दैवेन परमेश्वरेण रक्षितं तदा तत्रैव तिष्ठति कस्यापि दृष्टिविषयो न भवति । केनापि नापह्नियते पुनरन्वेषणसमये स्वामिना लभ्यते च । तद्विनेश्वरेण प्राणिदुरदृष्टानुसारेण तिरोहितं भवत्विति चिन्तितं चेत्तदा गृहेऽलक्ष्यस्थाने स्थितं सुगुप्तमपि यत्नतः पाल्यमानमपि विनश्यति अदृष्टं भवति स्वामिना न लभ्यते । मात्रा व्यभिचारिण्या व्यभिचारप्राकट्यधिया वने प्रक्षिप्तः अत एवानाथः रक्षकहीनोऽपि तदीक्षितः तेनेश्वरेणायं जीवत्विति कृपादृष्ट्येक्षितश्चेत्तदा येन केनाप्युपलभ्य रक्षितो अस्य हतः अनेन ईश्वरेणायं म्रियतामिति विचारितश्चेत्तदा गृहेऽपि स्वजनैरोषधमन्त्राद्यनेकोपायैर्गुप्ते रक्षितोऽपि नैव जीवति ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

विलापमेवाह—अहो इति द्वाभ्याम् । अस्माकं प्रभो हे भर्तः ! अकरुणेन निष्कृपेण विधात्रा ब्रह्मणा दृगगोचरां दशां भवानीतो गमितः नः दृशामगोचरामवस्थां प्रणीत इति वान्वयः । येन विधात्रा पुरा उशीनराणां तद्देशोद्भवानां जनानां वृत्तिदः जीवनप्रदः कृणो भवानधुना तेनैव विधात्रा शुचां शोकानां विवर्द्धनः कृतोऽसि ॥ ३३ ॥ * * हे महीपते ! सुहृत्तमेन कृतज्ञेन च त्वया विना ते तव सम्बन्धिभ्यो वयं कथं स्याम, कथं जीवेमेत्यर्थः । अतस्त्वं यत्र यास्यसि तत्रैव, हे वीर ! तव पादयोः शुश्रूषतीनां सेवाङ्कुरमुमिच्छन्तीनामस्माकमनुयानं सहगमनं दिश देहि ॥ ३४ ॥ * * एवं मृतं पतिं परिगृह्य विलपन्तीनां निर्हारं दाहार्थं नयनमनिच्छतीनां सतीनाम् अर्कः सूर्यः अस्तम् अस्ताचलं प्रति सन्नवर्तत सन्निकृष्टो बभूव ॥ ३५ ॥ * * प्रेतस्य मृतस्य ये बन्धवस्तेषां परिदेवितं रोदनमाश्रुत्य स्वपुर्यामेव श्रुत्वा भगवान् यमः स्वयमेव बालको भूत्वा तत्राक्रन्दनस्थाने समुपागतस्थानाह, हेत्याश्चर्यं ॥ ३६ ॥ * * तदेवाह—अहो इत्यादिना । अहो इत्याश्चर्यं किन्तत् यद्वयसा मत्तः अधिकानामपि लोकविधिं जन्म-मरणादिलोकपरिपाटीं पश्यतामप्यमीषां प्रेतबन्धूनां विशिष्टो मोह इत्येतत्, विमोहमेवाह—यत्र भुवि सम्भवः उत्पत्तिः तत्रैव गतं पुनस्तत्रैव लीनं मनुष्यं प्रति स्वयं सधर्माः मृतेन तुल्यं जन्ममरणादिभाजोपि अपार्थं मुधा शोचन्ति ॥ ३७ ॥ * * न्यूनवयस्का अपि वयमेवाहो धन्या श्रेष्ठाः, कुतः ? यतः पितृभ्यां मातापितृभ्यां त्यक्ता अपि वयं न विचिन्तयामश्चिन्तां न कुर्मः अबला दुर्बला अपि बाला अपीति वा वृकादिभिरभक्ष्यमाणा वयम्, तत्र हेतुः, यो हि गर्भे रक्षति जन्मनः पश्चादपि स एव हि ईश्वरो रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ३८ ॥ * * कोसौ रक्षिता ? तत्राह—य इति । य ईश्वरः स्वेच्छयैव न तु कर्मणा इदं कृत्स्नं जगत्सृजति तर्हि सोऽप्यस्मदादिवत्किं जन्ममरणादिभाक् ? नेत्याह—अव्ययः अपक्षयादिविकाररहितः कर्मायत्तप्राकृतदेहरहित

इत्यर्थः । यश्च स्वेन सृष्टं जगद्रक्षति यश्च स्वेन रक्षितं जगत्पुनरवलुम्पते संहरति तर्ह्येवंविध ईश्वरः कर्मवश्य इवेत्यं किमर्थं करोति ? तत्राह—हे अवलाः ! तस्यैवं जगदुत्पत्त्यादिकर्तुं रीशितुरीश्वरस्यान्तरात्मतयावस्थितस्य चराचरात्मकमिदं जगत् क्रीडनं क्रीडापरिकरं जगद्व्यापारस्तस्य क्रीडारूप इति भावः । अत एव निग्रहसंग्रहयोः निग्रहानुग्रहयोः प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥ * * प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । यथा पथि च्युतं विस्त्रस्तमपि दिष्टेन दैवेन ईश्वरेण रक्षितमनुगृहीतं सत् तिष्ठति पुनर्लब्धं भवतीत्यर्थः । गृहे स्थितमपि तेन दिष्टेन विहतं सद्दिनश्यति एवमरण्ये अनाथः रक्षकान्तररहितोपि तेन दिष्टेन ईक्षितो जीवति तत्सङ्कल्पेन जीवति गृहे गुप्तोप्यस्य हतो अनेनोपेक्षितो न जीवति किन्तु विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नो दृशां चक्षुषामगोचरमविषयं नीतः येन विधिना ॥ ३३ ॥ * * स्याम सत्तां प्राप्नुमः तर्हि किं कर्तव्यमत्राह—तत्रेति । यत्र यास्यसि तत्र पादयोरनुयानं दिश ॥ ३४ ॥ * * निर्हारं दाहम् ॥ ३५ ॥ * * हेत्यनेन कथांतरप्रसक्तिं सूचयति यमः ॥ ३६ ॥ * * मा कुरुध्वं यूयं शोकं युष्मभ्यं सुयज्ञो दत्त इत्यादेरिति तत्राह—अहो इति । लोकविधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यताममीषां प्रेतबन्धूनां विमोहः अहो धिक् स्वयं सधर्माः जन्मादिसमानधर्माः अमी बन्धवः यत्र यस्य मनुष्यदर्शनायोग्यात् स्वर्गनरकादन्यत्रोद्भव उत्पत्तिर्देहयोगलक्षणाभूतं तत्र तत् अस्मच्चक्षुरगोचरं स्वर्गादिकं गतं मनुष्यमनुशोचन्तीति यत्तदपार्थं व्यर्थं गतानुगतिकत्वात् “अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः” इति वचनात् यत्र स्वर्गादेरुद्भवो यस्य स यत्रोद्भवस्तत्र गतं स्वर्गादिगतमिति वा अपार्थमनुशोचन्तीति वा सर्वस्य दैवाधिनत्वं स्वानुभवसिद्धमिति ज्ञापयत्यहो इति, यद्वा यत्र उत्पन्नं तत्र पृथिव्यां गतं मनुष्यशरीरं प्रति व्यर्थम् अनुशोचन्तीति ॥ ३७ ॥ * * तस्मात्सर्वं दैवाधीनमिति मत्वा न शोकः कार्य इत्याशयेनाह—अहो वयमिति । पितृभ्यां अवला दुर्बलाः कुतश्चिन्ता नास्तीति तत्राह—अरक्षितेति, यो गर्भेस्मान् रक्षति स भगवानधुना बहिर्गतान् रक्षिता हि यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥ * * न केवलं रक्षिताऽपि तु सृष्ट्यादिकर्ताप्यतो न संशयः कार्य रतिभावेनाह—यदृच्छयेति, अत्रेच्छयेतीच्छाग्रहणेन सर्वत्र सृष्टिप्रसङ्गे मायाशब्दस्येच्छार्थो ज्ञायते हे अवलाः सृष्ट्यादिकर्ता यता अतः मरणलक्षणस्य निग्रहस्य संग्रहे परिहारलक्षणे प्रभोः समर्थस्य तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनं लीलासाधनम् ॥ ३९ ॥ * * “दैवाधीनं जगत्सर्वम्” इत्युक्तेः कथमीश्वराधीनं चराचरमित्याशङ्क्य दिष्टदैवादिशब्देन संस्तुतोच्युत इत्याशयेनाह—पथीति । भक्तायामीष्टं दिशतीति दिष्टशब्दवाच्यो मुकुन्दः तेन रक्षितं वने विहतम् अस्यानेन हतः सकाशाद्वा ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विलापमाह—अहो इति । प्रणीतो गमितः येन विधात्रा तेन अधुना उशीनराणां शुचां विवर्द्धनः कृतोऽसि ॥ ३३ ॥ * * यत्र त्वं यासि तत्र तेऽनुयानं अनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषणार्थमित्यर्थः । दिश देहि वयमपि म्रियामहे इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * निर्हारं दाहार्थं नयनम् अस्तम् अस्ताचलं प्राप्नो न्यवर्त्तत चलनान्निवृत्तो विश्रान्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * स्वयमुपागत इति पुण्यवज्जीवानां निर्हारान्त एव यमपुरगमनं प्रायः सम्भवतीति केचित् तासामेव मध्ये कस्याश्चिद्वैष्णवस्त्रियः तत्समीपाद्यमदूतैर्न तुमशक्यत्वात् तत्सामीप्यदूरीकरणार्थं स्वयं यम एवागत इत्येन्ये प्राहुः, बालको भूत्वेत्यन्येषां तत्र प्रवेशासामर्थ्यात् बालभाषितस्य मधुरत्वात् तत्कर्तृकत्वकथनस्यातिविस्मयावहत्वात्तत्त्वजिघृक्षोत्पादनसमर्थत्वाच्च ॥ ३६ ॥ * * यत्र यस्मादव्यक्तात् तदुक्तं गीतासु—

“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना” इति ॥ ३७ ॥

अस्माकमत्यल्पवयसामपि यो विवेकः सोप्येषां नास्तीति साश्चर्य्यमाह—अहो इति ॥ ३८ ॥ * * ननु, त्वां गर्भवासे ररक्ष इममस्मत्पति संग्रामे न ररक्षेत्यत्र को हेतुस्तत्राह—य इति । इच्छया स्वेच्छयैव न तु कस्याप्यनुरोधेनैवेति भावः । अन्वीदृशीच्छयैव किंहेतुका तत्राह—ईशः अन्यानधीन परमैश्वर्यवान् तत्कारणकल्पने तदैश्वर्यस्यैव तादृशत्वं न सिद्धयेदिति भावः । नन्वेवं सृष्ट्यादिकं किमर्थं करोति ? तत्राह—हे अवलाः चराचरं क्रीडनमेवाहुः निग्रहे संहारे पालने च स एव प्रभवनशीलः ॥ ३९ ॥ * * प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । दिष्टेन दैवेन ईश्वरेणेत्यर्थः । तेन ईश्वरेण विहतं तेन ईक्षितः अवेक्षितोऽन्येनापि रक्ष्यते इत्यर्थः । अस्य हतः अनेनोपेक्षितः अन्येनापि हन्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अहो इति खेदे येन पुरा उशीनराणां नोऽस्माकं च वृत्तिदो भवान् कृतः तेनैवाकरुणेन दृशामगोचरां दृशां प्रणीतो गमितस्सन् शुचां विवर्द्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * हे वीर ! ते त्वदीया वयं त्वया विना कथं स्याम भवेम जीवेम अतः तव पादयोः शुश्रूषतीनां शुश्रूषां कुर्वतीनां यत्र त्वं यास्यसि तत्रानुयानमनुगमनं दिश देहि ॥ ३४ ॥ * * एवमुक्त-

प्रकारेण रुदन्तीनां निर्हारं दाहार्थं निस्सारणम् अस्तमस्ताचलं प्रति संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ * * यमः परिदेवितं रोदनमाश्रुत्य बालको भूत्वा तत्र स्वयमेवोपागतस्तान् राजदारान् आह अहो इत्यादिना ॥ ३६ ॥ * * अहो वयसा अस्मत्तोऽधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विशेषतः पश्यतामपि विमोहो भवति विमोहमेवाह—यत्र यतः आगतस्तत्रैव गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा मरणशीला अप्यपार्थं शोचन्ति ॥ ३७ ॥ * * एवंविधेभ्यो जनेभ्यः वयं बाला एव धन्या इति साश्चर्यमाह—अहो इति । अबला असमर्था एव पितृभ्यां त्यक्ता वृकादिभिः अभक्ष्यमाणाः सन्तः न विचिन्तयामोऽतो वयं धन्यतमाः यतो य ईश्वरो गर्भे रक्षति स एव सर्वदा रक्षिता ॥ ३८ ॥ * * हे अबलाः ! स्वरूपतो निर्विकारः ईश्वरः प्रकृतिपुरुषनियन्ता इच्छया सङ्कल्पमात्रेणैवं विश्वं सृजति य एव रक्षति यो लुम्पते तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनमाहुः स एव निग्रहसङ्ग्रहे निग्रहे संहारे सङ्ग्रहे पालने च प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥ * * प्रभुत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—पथीति । दिष्टेन दैवनेश्वरेण रक्षितं चेत्पथि च्युतमपि तिष्ठति तेन विहृतं ताडितं गृहेऽपि स्थितं विनश्यति तदीक्षितः तेन कृपादृष्टिविषयीकृतः अनाथोऽपि जीवति अस्य हतो गृहे गुप्तोऽपि न जीवति ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विलापमेवाह—अहो इति द्वयेन । हे प्रभो हे स्वामिन् ! अहो आश्चर्यं येन विधात्रा ब्रह्मणा पुण्यवानुशीनराणां तद्वासिप्राणिनां वृत्तिदः वृत्तिप्रदानपूर्वकपालनेन सुखदः कृत आसीत्, तेनैवाधुना तेषां भवानेव शोकानां विवर्द्धनः कृतो-सीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—यतोऽधुना तेन भवान् नोऽस्माकं सर्वेषां दशमगोचरां दशां प्रणीतो गमितोऽसीति । ननु पूर्वं सुखदं कृत्वा कथमधुना तद्विपरीतं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाहुः—अकरुणेनेति । दयारहितत्वाद्विपरीतकरुणम् ॥ ३३ ॥ * * हे महीमते ! त्वता विना वयं कथं स्याम भवेम जीवेम, अतः हे वीर ! यत्र त्वं यास्यसि तत्र ते तवानुगमनं तव पादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनामस्माकं दिश आदिशेत्यन्वयः । अनेन त्वदाज्ञापनं विना त्वद्गमनस्थानज्ञानाभावात् स्वमरणेऽपि तव प्राप्तिं न पश्याम इति सूचितम् । ननु मया विना कथं युष्माकं जीवनं न स्यादित्याशङ्क्याहुः—सुहृत्तमेनेति । परमोपकारिणेत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—कृतज्ञेनेति । महीपत इत्यनेन सम्बोधनेन न केवलमस्माकमेव तव वियोगाद्दुःखं, किन्तु सर्वासां प्रजानामिति सूचितम् । हे वीरेति सम्बोधनं त्वमस्मन्नयनेऽपि समर्थोऽसि, न चास्माकं तत्र नयनेऽपि तवातिभार इति सूचनार्थम् ॥ ३४ ॥ * * निर्हारं तस्य दाहम् । अर्कः सूर्यः अस्तमस्ताचलं प्रति संन्यवर्तत सम्प्राप्तः ॥ ३५ ॥ * * प्रेतबन्धूनां परिदेवितं रोदनं स्वपुर्यामेवाश्रुत्य श्रुत्वा बालको भूत्वा यमः स्वयमेव तत्रोपागतः सन् ह स्फुटं तान् आहेत्यन्वयः । यूनां तत्र स्त्रीषु प्रवेशासम्भवात् बालस्य तत्सम्भवात् बालभाषितस्य मधुरत्वाच्छुश्रूषोत्पादकत्वाद्विस्मयावहत्वाच्च बालकरूपेणागमनं बोध्यम् ॥ ३६ ॥ * * यमवाक्यानि दर्शयति—अहो इत्यादिना । अहो अमीषां प्रेतबन्धूनामाश्चर्यजनको विमोह इत्यन्वयः । मोहमेव दर्शयति—यत्रेति । यत्र यस्मात् अव्यक्तात् मनुष्यदेहः आगतस्तत्रैव प्रलयं गतस्तमपार्थं व्यर्थमेव शोचन्ति । ‘अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥’ इति गीतादिवाक्यात्तत्र लयस्यावश्यकत्वेन शोकेनान्यथाकर्तुमशक्यत्वाच्छोको व्यर्थ इति भावः । न च स्वदेहस्यापि बहुकालपर्यन्तमिह स्थितिर्येन तदर्थोऽपि शोको युक्तो भवेदित्यभिप्रायेणाह—स्वयमिति । तेन सह समानो मृत्युलक्षणो धर्मो येषां ते तथाभूता अपि । न चैतद्-ज्ञानाच्छोको युक्त इत्याशयेनाह—लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामिति । नन्वेवं दर्शने सत्यपि तदनुसन्धाना-भावाच्छोको घटत इत्याशङ्क्याह—वयसाऽधिकानामिति ॥ ३७ ॥ * * आश्चर्यान्तरमाह—अहो इति । वयं बाला अपि धन्यतमाः विचारसामर्थ्येनैतदपेक्षया कृतार्थाः, यत् यस्माद्रक्षकत्वेनाभिमताभ्यां मातापितृभ्यामत्र दुःखार्णवे संसारे त्यक्ता अपि को वाऽस्मान् रक्षिष्यतीति न विचिन्तयामः । विचारेण कथमभूतस्तव निश्चयो जातो येन चिन्तानिवृत्तेत्यपेक्षायामाह—स इति । दाहकत्वादिना नाशकत्वेनाभिमतेभ्योऽपि मातृगर्भे विद्यमानेभ्योऽग्निजलादिभ्यो यो गर्भे रक्षति स एव बहिरपि रक्षिता रक्षति नान्यः, अन्यस्य कालकर्मादिप्रस्तत्वेन पारतन्त्र्यात् । अतस्तत्कृतरक्षा एव अबला दुर्बला अपि वृकादिभिरभक्ष्यमाणाः सुखं विचराम इति शेषः ॥ ३८ ॥ * * ननु स रक्षकः क इत्यपेक्षायामाह—य इति । य ईशः स्वेच्छयैवेदं विश्वं सृजति, य एव विश्वं रक्षति, यश्च विश्वमवलुम्पते उपसंहरति, स एव प्राणिनिग्रहे संहारे पालने च प्रभुः समर्थ इत्यन्वयः । तर्हि सोऽपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिकारी स्यादित्याशङ्कानिरासायाह—अव्यय इति । स्वरूपतो धर्मतश्चापक्षयरहित इत्यर्थः । नन्वेवं सर्वथा विकाररहितश्चेत्किमर्थं तर्हि सृष्ट्यादि करोतीत्यपेक्षायां क्रीडार्थमेवेत्याह । तस्येशितुरिदं चराचरं क्रीडनं क्रीडासाधनं तत्त्वविद आहुरिति । युष्माभिस्तु स्त्रीत्वेनानधिभाराच्छास्त्ररहस्यमिदं न ज्ञायते इति सूचयन् सम्बोधयति—हे अबला इति । संहारेऽपि स एव प्रभुरित्युक्त्या यदि स एव सर्वरक्षकस्तर्ह्येन सुयज्ञं कुतो न रक्षितवानिति शंका निरस्ता, तदिच्छाया इदानीमेतत्संहार-विषयकत्वात् ॥ ३९ ॥ * * अन्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वस्य व्यवहारस्य भगवद्धीनत्वमेव द्रढयति—पथीति । पथि जनसहस्रदृष्टिपातसम्भवस्थलेऽपि मार्गे च्युतं वस्तु यदि दिष्टेन दैवेन परमेश्वरेण रक्षितं तदा तत्रैव तिष्ठति, कस्यापि दृष्टिविषयो न भवति, केनापि नापह्नियते, पुनरन्वेपणसमये स्वामिना लभ्यते च तद्विहृतं तेनेश्वरेण प्राणिदुरदृष्टानुसारेण तिरोहितं भवत्विति

चिन्तितं चेत्तदा गृहेऽलक्षस्थाने स्थितं सुगुप्तमपि विनश्यति अदृष्टं भवति स्वामिना न लभ्यते । मात्रा व्यभिचारिण्या व्यभिचारप्राकट्यभिया वने प्रक्षिप्तः अत एवानाथः रक्षकहीनोऽपि तदीक्षितः तेनेश्वरेणायं जीवत्विति कृपादृष्ट्येक्षितश्चेत्तदा येन केनाप्युपलभ्य रक्षितो जीवत्येव । अस्य हतः अनेन ईश्वरेणायं म्रियतामिति विचारितश्चेत्तदा गृहेऽपि स्वजनैरोषधमन्त्राद्य-
नेकोपायैर्गुप्तो रक्षितोऽपि नैव जीवति । तथा च जन्ममरणादेर्भगवदधीनत्वात्तदिच्छाया अन्यथाकर्तुमशक्यत्वाच्छोको निष्फल एवेति भावः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विलापानेवाह द्वाभ्याम् । अहो इति, । नोऽस्माकं प्रभो हे भर्त्तः, अकरुणेन निष्कृपेण, विधात्रा विधिना ब्रह्मणेत्यर्थः । ह्रगोचरां दृशोरविषयां दशमवस्थां, भवान् प्रणीतो गमितः । येन विधात्रा पुरा, उशीनराणामुशीनरदेशोद्भवजनानां वृत्तिदः जीवनप्रदः, भवान् कृतः । अधुना तेनैव विधात्रेति शेषः । त्वं शुचां शोकानां विवर्द्धनः कृतः असि ॥ ३३ ॥ * * त्वयेति । हे महीपते, सुहृत्तमेन कृतज्ञेन च, त्वया विना, ते तव त्वत्संबन्धिन्य इत्यर्थः । वयं कथं स्याम कथं जीवेम इत्यर्थः । अतः त्वं यत्र यास्यसि, तत्रैव हे वीर, तव पादयोः शुश्रूषतीनां सेवां कर्तुमिच्छन्तीनामस्माकम् अनुयानं सह गमनं दिश देहि ॥ ३४ ॥ * * एवमिति । एवं मृतं पतिं परिगृह्य विलपतीनां निहार्त्तं दाहार्थं नयनम् अनिच्छतीनां अर्कः सूर्यः, अस्तमस्ताचलं प्रति, संन्यवर्त्तत संनिष्कृष्टो बभूव । वै ॥ ३५ ॥ * * तत्रेति । प्रेतबन्धूनां मृतनृपतिबन्धूनां परिदेवितं रोदनं, ह स्फुटं यथा स्यात्तथा, तत्र स्वपुर्यामेव, आश्रुत्य सम्यक् श्रुत्वा, स्वयं यमः बालकः भूत्वा, तान् प्रेतबन्धून् उपागतः समीपे समागतः सन्, आह ॥ ३६ ॥ * * तदेवाह । अहो इत्यादिना । अहो आश्चर्यमिदम् । किं तत्तत्राह । मत्त इति शेषः । वयसा अधिकानाम् अपि, लोकविधिं जन्ममरणा-
दिलोकपरिपाटीं, विपश्यताम् अपि, अमीषां प्रेतबन्धूनां, विमोहः इति यत्, एतदाश्चर्यमित्यर्थः । विमोहमेवाह । यत्र यस्यां भुवि, आगतः मनुष्यः संभवं प्राप्तः । तत्र तस्यां भुव्येव, गतः तं तत्र भुवि लयं प्राप्तं, मनुष्यं, प्रति, स्वयं सधर्माः मृततुल्यजन्ममरणभाजः सन्तः अपि, अपार्थं केवलं मुधैव, शोचन्ति केचित्तु अपादानाविवक्षयाऽधिकरणसम्प्रर्मा मत्वा यत्र यस्मादव्यक्तादागतस्तत्रैव गतमपार्थं शोचन्तीत्युक्त्वा 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना' इति भगवद्वाक्यं प्रमाणयन्ति । परं समानाधिकरण्येनाऽप्यर्थसौलभ्ये व्यधिकरणव्याख्यानप्रहः किमर्थः । भूशब्दोपात्ताव्यक्तशब्देनोभयथाऽपि समानार्थत्वात् ॥ ३७ ॥ अहो इति । अहो वयं न्यूनवयस्का अपि वयमित्यर्थः । धन्यतमा अतिश्रेष्ठाः, कुतः । यद्यतः, पितृभ्यां मातृपितृभ्यां अत्र वने, त्यक्ताः, अबलाः दुर्बलाः बाला अपि, वृकादिभिः अभक्ष्यमाणाः सन्तः, न विचिन्तयामः । मातृपितृभ्यां बाला वयं वने त्यक्ताः किं करिष्याम इति विचारमेव न कुर्मः । कुतः । यः गर्भे रक्षति, यो गर्भे रक्षकोऽभूद्बहिरपीत्यर्थः । स एव, रक्षिता रक्षिष्यति हि ॥ ३८ ॥ * * कोऽसौ रक्षिता तत्राह । य इति । य ईश ईश्वरः, इच्छया स्वेच्छया एव, न तु कर्मणा इदं जगत्, सृजति । तथाभूतोऽपि स्वयम् अव्ययः अपक्ष्यादिविकाररहितः । कर्माधीनप्राकृतदेहरहित इत्यर्थः । य एव रक्षति स्वेन सृष्टं जगत्परिपाति । यः, अवलुम्पते स्वेन रक्षितं जगत् संहरते च । तद्येवंप्रकारकः स ईश्वरः कर्मवश्य इवेत्यं किमर्थं करोति तत्राह । हे अबलाः, तस्योक्तप्रकारेण जगदुत्पत्त्यादिकर्तुः, ईशितुरीश्वरस्य चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकमिदं जगदित्यर्थः । क्रीडन्तं क्रीडासाधनमस्ति, इति आहुः । निगमा इति शेषः । अत एव, सः संग्रहश्च निग्रहश्च तत्समाहारे प्रभुः समर्थः भवति ॥ ३९ ॥ * * प्रभुत्वमेवास्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । पथीति । यथा पथि मार्गे, च्युतं स्वस्तमपि भूषणादिवस्तु तिष्ठेन दैवेनेश्वरेणेति यावत् । रक्षितमनुगृहीतं सत्, तिष्ठति पुनर्लब्धं भवतीत्यर्थः । गृहे स्थितमपि, तद्विहतं तेनेश्वरेणोपेक्षितं सत्, विनश्यति । एवं वनेऽरण्ये, स्थितः अनाथो रक्षकान्तररहितोऽपि जनः, तदीक्षितः तेन दैवेनेक्षणमात्मकानुग्रहेण रक्षितः सन्, जीवति । तत्संकल्पेन प्राणान् धारयतीत्यर्थः । गृहे गुप्तः अपि, अस्य हतः अनेन दैवेनोपेक्षितश्चेत्, न जीवति । किं तु विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

'हाय ! विधाता बड़ा क्रूर है । स्वामिन् ! उसीने आज आपको हमारी आँखोंसे ओझल कर दिया । पहले तो आप समस्त देशवासियोंके जीवनदाता थे । आज उसीने आपको ऐसा बना दिया कि आप हमारा शोक बढ़ा रहे हैं ॥ ३३ ॥ * * पतिदेव ! आप हमसे बड़ा प्रेम करते थे, हमारी थोड़ी-सी सेवाको भी बड़ी करके मानते थे । हाय ! अब आपके बिना हम कैसे रह सकेंगी । हम आपके चरणोंकी चेरी हैं । वीरवर ! आप जहाँ जा रहे हैं, वहीं चलनेकी हमें भी आज्ञा दीजिये' ॥ ३४ ॥ * * वे अपने पतिकी लाश पकड़कर इसी प्रकार विलाप करती रहीं । उस मुर्देको वहाँसे दाहके लिये ले जाने देनेकी इनकी इच्छा नहीं होती थी । इतनेमें ही सूर्यास्त हो गया ॥ ३५ ॥ * * उस समय उशीनरराजाके सम्बन्धियोंने जो विलाप किया था, उसे सुनकर वहाँ स्वयं यमराज बालकके वेषमें आये और उन्होंने उन लोगोंसे कहा — ॥ ३६ ॥ * * यमराज बोले—बड़े आश्चर्यकी बात है ! ये लोग तो मुझसे सयाने हैं । बराबर लोगोंका मरना-जीना देखते हैं, फिर भी इतने मूढ़ हो रहे हैं ! अरे ! यह मनुष्य जहाँसे आया था, वहीं चला गया । इन लोगोंको भी एक-न-एक दिन वहीं जाना है । फिर झूठमूठ ये लोग इतना शोक

क्यों करते हैं ? ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ हम तो तुमसे लाखगुने अच्छे हैं, परम धन्य हैं; क्योंकि हमारे मा-बापने हमें छोड़ दिया है। हमारे शरीरमें पर्याप्त बल भी नहीं है, फिर भी हमें कोई चिन्ता नहीं है। भेड़िये आदि हिंसक जन्तु हमारा बाल भी बाँका नहीं कर पाते। जिसने गर्भमें रक्षा की थी, वही इस जीवनमें हमारी रक्षा करता रहता है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ देवियो ! जो अविनाशी ईश्वर अपनी मौजसे इस जगत्को बनाता है, रखता है और बिगाड़ देता है—उस प्रभुका यह एक खिलौनामात्र है। वह इस चराचर जगत्को दण्ड या पुरस्कार देनेमें समर्थ है ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भाग्य अनुकूल हो तो रास्तेमें गिरी हुई वस्तु भी ज्यों-की-त्यों पड़ी रहती है। परन्तु भाग्यके प्रतिकूल होनेपर घरके भीतर तिजोरीमें रखी हुई वस्तु भी खो जाती है। जीव बिना किसी सहारेके दैवकी दयादृष्टिसे जंगलमें भी बहुत दिनोंतक जीवित रहता है, परन्तु दैवके विपरीत होनेपर घरमें सुरक्षित रहनेपर भी मर जाता है ॥ ४० ॥

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः ।

न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१ ॥

इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।

यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२ ॥

यथानलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक् स्थितः ।

यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३ ॥

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ । यः श्रोता योऽनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४ ॥

न श्रोता नानुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः । यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥ ४५ ॥

भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान् विभुः । भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४६ ॥

यावलिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत् कर्म निबन्धनम् । ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्तते ॥ ४७ ॥

वितथाभिनिवेशोऽयं यद् गुणेष्वर्थदृग्बचः । यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भूतानि तैः तैः निजयोनिकर्मभिः भवन्ति काले सर्वशः न भवन्ति तत्र प्रकृतौ अपि स्थितः आत्मा अन्यतमः तस्याः गुणैः न निबध्यते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इदम् पुरुषस्य मोहजम् शरीरम् यथा भौतिकम् गृहम् पृथक् ईयते यथा औदकैः पार्थिवतैजसैः जातः कालेन जनः विकृतः (सन् नश्यति) ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ यथा अनलः दारुषु भिन्नः ईयते यथा अनिलः देहगतः पृथक् स्थितः यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ मूढाः यम् अनुशोचथ अयं सुयज्ञः ननु शेते इह यः श्रोता यः अनुवक्ता सः कर्हिचित् न दृश्येत ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अयम् अत्र महान् असुः मुख्यः अपि श्रोता न अनुवक्ता न च यः इह देहेन्द्रियवान् आत्मा सः तु प्राणदेहयोः अन्यः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हि अन्यः विभुः भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् उच्चावचान् देहान् भजति च स्वेन तेजसा तत् अपि उत्सृजति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ हि यावत् आत्मा लिङ्गान्वितः तावत् कर्मनिबन्धनं ततः विपर्ययः क्लेशः अनुवर्तते (यतः अयं) मायायोगः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ गुणेषु यत् अर्थदृग्बचः अयम् वितथाभिनिवेशः सर्वम् ऐन्द्रियकम् मृषा यथा मनोरथः स्वप्नः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवमात्मनो जन्ममरणादिकमंगीकृत्येश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तमिदानीं तु देहानामेव जन्मादि न त्वात्मन इत्याह । भूतानीति त्रिभिः । भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकारणभूतं लिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवन्ति जायन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च सर्वशो देवादिदेहा अपि तत्र ह तदा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्न निबध्यते न युज्यते यतोऽन्यतमो देहादत्यंतविलक्षणः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ नन्वहं कृशः स्थूल इत्यादौ वैलक्षण्यं न प्रतीयते तत्राह ॥ इदमिति । इदं शरीरं मोहजमविवेकादात्मत्वेन जातं वस्तुतस्तु पृथगेव यत ईयते दृश्यते भौतिकं च यथा गृहमित्यन्वयः । अत्रैवं प्रयोगः द्रष्टुरभौतिकाच्च पुरुषाच्छरीरं भिन्नम् । दृश्यत्वाद्भौतिकत्वाच्च यथाऽत्यन्ताविवेकिनः आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः पृथक् तद्वत् इति ।

भौतिकत्वानुमानं विवृण्वन्नात्मनो जन्माद्यभावमुपसंहरति । यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादिर्यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिर्यथा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिविनश्यति तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन्विनश्यति न त्वात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तद्वयमाह । यथेति । यथाऽनलो दारुण्येव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न एव प्रतीयते तथा च देहगतोऽप्यनिलो मुखनासिकादिषु पृथक् स्थित एव प्रतीयते । देहस्थत्वेऽप्यात्मनस्तद्धर्मयोगाभावे दृष्टान्तमाह । यथा नभो न सज्जते कापि संगं न प्राप्नोति तथा पुमानपि सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयस्तेष्वाश्रितो वा परः पृथगेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * किं च हे मूढा यमनुशोचथ सोऽयं युष्मद्भर्ता सुयज्ञः शेते किमिति शोचथ । नन्वेतावन्तं कालमसौ शृणोत्यनन्तरं प्रतिवक्ति च ! इदानीं तस्यादर्शनामृत इति शोचाम इति चेत्स तु शोच्यो न भवति प्रागपि तस्यादर्शनादित्याह । यः श्रोतेति ॥ ४४ ॥ * * ननु मुखनासिकासंचारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्ट एवेति चेन्नासौ श्रोता वक्ता वाऽचेतनत्वादित्याह । न श्रोतेति । महान्सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः । अत एव मुख्यः “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । कस्तर्हि श्रोता वक्ता च तत्राह । यस्त्विह देहेन्द्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्य एव सचेतनः ॥ ४५ ॥ * * ननु चेतनत्वेऽन्यत्वे च तस्याहं क्रुशः स्थूलः काणो बधिर इत्यादिदेहधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह । भूतेन्द्रियमनोभिल्लिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते इति तथा तान्देहांस्तेभ्योऽन्य एव भजत्यहमिति मन्यते । तर्हि कथं मोक्षस्तत्राह । तच्च भजनं स्वेन तेजसा विवेकबलेनोत्सृज्यपि हीत्यनुभवं प्रमाणयति ॥ ४६ ॥ * * ननु विवेकानन्तरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्वन्धः स्यादेवेत्यत आह । यावदिति । यावद्विगशरीरेणान्वितस्तदभिमानवानात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति ततो विपर्ययो देहधर्मभाक्त्वं ततः क्लेशश्चानुवर्तते न तु लिंगाभिमाने निवृत्तेऽपि यतोऽयं मायायोगो विपर्ययादिः । मायाया गुज्यत इति तथा । न परमार्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * ननु सुखदुःखादीनां तत्साधनानां च सत्यत्वप्रतीतेः कुतो मायामयत्वम् । तथा च बहवो वादिनः सत्यत्वमेव वदन्ति तत्राह । वितथेति । वितथो मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽसौ गुणेषु तत्कार्येषु सुखदुःखादिष्वित्यर्थः । परमार्थ इति ह्रस्वचश्चेति यत् स कुत इत्यत आह यथेति ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु तर्हि तस्मिन्नीश्वरे वैषम्यं प्रसक्तं कस्याप्यपेक्षणात्कस्याप्यपेक्षणादिति—तत्राह—भूतानि मनुष्यपञ्चादिदेहाः निजनिजयोनिकारणीभूतैः कर्मभिरसैस्तैरनेन कर्मणा गौर्भवत्यनेन कर्मणा पुरुषो भवत्येवं शास्त्रप्रसिद्धैर्भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति काले नश्यन्ति च सर्वशः सर्वाण्येव । आत्मा परमात्माऽन्यतमः पृथग्भूत एवातस्तस्या गुणैर्न निबध्यते केवलं तत्तत्कृतशुभाशुभफलं स्वसन्निधानमात्रेण जीवयतीत्येतदेव तस्यापेक्षणमुपेक्षणं चेति भावः ॥ ४१ ॥ * * अत्राशंकते—नन्विति । अत्र भिन्नत्वे प्रयोगोऽनुमानम् । इत्यर्थ इति । आत्मनो द्रष्टृत्वादिना भिन्नत्वान्न जन्ममरणादीति भावः ॥ ४२ ॥ * * इत्यर्थ इति । अतः परमेश्वरेणोपेक्षितमिमं पतिं स्वकर्मवशान्मृतं कथं नोपेक्षध्वे इति भावः ॥ ४३ ॥ * * नन्वयं राजा संग्रामलब्ध-पराजयः सम्प्रति शेते कथमिममुपेक्ष्य निःस्नेहा भवितुं शक्नुमस्तत्राह—सुयज्ञ इति । कर्हिचित् प्रागपि स दृश्यो नासीदेवेत्यर्थः । यस्तु दृश्यः स इदानीमपि दृश्यते देह इति भावः । हे मूढा इति । मौढ्यादेव भवतीनां शोक इति भावः ॥ ४४ ॥ * * पुनराक्षिपन्ति—नन्विति । यावत्प्राणः स्थितस्तावदेव श्रोतृत्ववक्तृत्वे दृष्टे प्राणे गते सति तु न ते दृष्टे अतः प्राण एव श्रोता वक्तेति चेदाह । असौ प्राणोऽचेतनत्वाच्छ्रोता वक्ता वा नेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * अत्राक्षिपन्ति—नन्विति । देहान्स्थूल-सूक्ष्मान् । अत्र विश्वनाथस्तु—स तर्हि कुत्र गत्वा किं करोतीति तत्राह भूतं प्राप्तमिन्द्रियमनोरूपं लिंगं सूक्ष्मदेहो येषु तान्स्थूल-देहान् भजति प्राप्नोति त्यजति च यथेमं देहं प्राप्योदसृजदिति भावः । किञ्च स्वेन भाग्यलब्धज्ञानबलेन । तच्चापि लिंगदेहमपि कदाचिदुत्सृजतीत्याह ॥ ४६ ॥ * * पुनराक्षिपन्ति—नन्विति । ततः कर्मबन्धान् । ततो देहधर्मभाक्त्वान् । इत्यर्थ इति । मायिकस्यापरमार्थत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥ * * पुनराक्षिपन्ति—नन्विति । वादिनो मीमांसकादयः तस्माद्युयमपि कर्मबन्धमोक्षायैव यतध्वं न तु कर्मफलाय स्वर्गाय वैषयिकसुखादेरस्थिरत्वेन स्वप्नतुल्यत्वादित्याह वितथो व्यर्थ एवाभिनिवेशोऽयं कोऽसौ यद्गुणेषु गुणकार्येषु सुखादिषु अर्थो वास्तव इति । श्रूयते च “अपामसोमममृता अभूम अप्सरोभिर्विरहिष्यामः” इत्यादिकम् । यथेति । मनोरथोपनीतस्य धनपुत्रादिलाभानन्दस्य स्वप्ने स्त्रीसंभोगादिसुखस्य च तुल्यत्वादित्यर्थः । ऐन्द्रियिकमिन्द्रियग्राह्यं जगदिदं सर्वं मृषा मिथ्यैव सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादेवकारसम्बन्धः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भूतानीति ॥ सर्वशः सर्वाण्येव देवतिर्यङ्मरुदिरुपाणि भूतानि शरीराणि निजयानिः स्वकारणभूतलिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिः कस्मिंश्चित्काले भवन्ति जायन्ते कर्मसमाप्तौ च न भवन्ति विनश्यन्ति च । तत्र सर्वप्राणिशरीरे प्रकृतौ प्रकृतिकार्यभूते स्थितोऽपि तत्रायम् आत्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्देहधर्मैर्जन्मभिः न निबध्यते यतोऽन्यतमः देहादत्यन्तविलक्षणः ॥ ४१ ॥ * * ननु अहं क्रुशः स्थूल इत्यादि कथं प्रतीयते—इदमिति ॥ इदं देवमनुष्यादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविवेकादात्मत्वेन ज्ञातं

तच्च भौतिकम् अतः शरीरं जीवात्पृथगीयते अनुमीयते । यथा गृहं गृहस्वामिनः पृथक् दृश्यते तथेत्यर्थः । तथा च प्रयोगः । अहमित्यात्मत्वेनाभिमतमपि शरीरं द्रष्टुर्भौतिकाच्च पुरुषाद्भिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथात्यन्ताविवेकिन आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः गृहान् गृही पृथक् तद्वदिति विनाशित्वात् अपि देहः आत्मनः पृथक् इत्याह । यथेति । यथा औदकैः परमाणुभिः जातो बुद्बुदादिभिर्यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिः यथा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्विनश्यति तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिरुपादानभूतैः कालेन निमित्तेन जातो जनो देहो विकृतः कालेनैव परिणतः सन् विनश्यति न त्वात्मेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तः—यथेति ॥ यथाऽनलो दारुतः पृथगवस्थानदशायां प्रतीय विषयोऽपि दारुष्ववस्थितो दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन च ततो भिन्न एव ईयते प्रतीयते । यथा च वायुरप्रत्यक्षोऽपि देहगतः प्राणादिरूप उदरनासिकादिचेष्टया भिन्नः स्थित इति प्रतीयते । यथा च नभः सर्वगतमपि न सज्जते कापि सङ्गं न प्राप्नोति तथा पुमान् पुरुषः सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयभूतोऽपि तेष्वश्रितो वा ततः परः पृथगेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * सुयज्ञ इति ॥ हे मूढाः ! यमनुशोचथ स सुयज्ञोऽयं ननु शेत एव न त्वन्यत्र गतोऽतः किमनुशोचथ । नन्वतः प्रागसौ शृणोति उत्तरयति स्म च न त्वधुना । ततोऽयं मृत इति शोचाम इति चेत् यस्तु शरीरी पूर्वं श्रोता यश्च अनुवक्ता उत्तरदाता स तु इह लोके कर्हिचिदपि प्रागपि न दृश्येत दृश्यो नासीदेवेत्यर्थः । यस्तु दृश्यो देहः स इदानीमपि दृश्यते । अतः इदानीमपि शोकोऽनुचितः ॥ ४४ ॥ * * ननु प्राण एव श्रोता वक्ता चेत्याह—नेति ॥ महान् सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुत्वात् अत एव तेषु मुख्यः “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । असुः प्राणोऽप्यत्र शरीरे न श्रोतानानुवक्ता अचेतनत्वादिति भावः । कस्तर्हि श्रोता वक्ता च तत्राह । इह देहं यस्त्विन्द्रियवान् तत्तदिन्द्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टा श्रोता वक्ता आत्मा स तु प्राणदेहयोः प्राणदेहेन्द्रियादिभ्योऽन्य एव चेतनत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * कथं तर्हि कृश इत्यादिदेहधर्मोपाधिस्तत्राह—भूतेति ॥ हि यस्मादयं देहादिभ्योऽन्यस्तस्मादेव भूतेन्द्रियमनोभिलिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते इति तथा तान् उच्चावचान् उत्कृष्टनिष्ठान् देवतिर्यगादिरूपान् देहान् भवति स्वीकरोति । भोगावसाने उत्सृजति त्यजति च । कदाचित् तच्चापि देहस्वीकारपरित्यागादिसंसरणमपि स्वेन तेजसा विवेकबलेन उत्सृजति हीत्यनुभवं प्रमाणयति ॥ ४६ ॥ * * यावदिति ॥ हेत्यवधारणे । यावदात्मा लिङ्गान्वितो देहेन्द्रियादावभिमानवान् भवति तावदेव तस्य कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति ततः कर्माभिभवादस्यानन्दस्वरूपस्यापि विपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं क्लेशो दुःखाविर्भावश्चेत्ययं मायायोगः अनुवर्तते ॥ ४७ ॥ * * वितथेति ॥ गुणेषु गुणकार्येषु विषयजन्यसुखादिषु यदर्थः परमार्थ इति दृग् दृष्टिः वचः “अपामसोमममृता अभूमाप्सरोभिर्विहराम” इत्यादिवचनं च तदयं वितथो निष्फलो मिथ्यैवाभिनिवेशः अभिमानं यथा जाग्रदवस्थायां मनोरथप्राप्तराज्यादिसुखं यथा स्वप्नावस्थायां प्राप्तस्त्रीसंभोगादिसुखं च यथा मृषा वस्त्वभावेऽपि तदारोपितत्वात् तथा सर्वमेवैन्द्रिकमिन्द्रियजन्यं सुखादिकं मृषेति ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

किं तर्ह्यमीश्वरोपि विषमः ? नेत्याह—भूतानीति । सर्वाणि भूतानि देवमनुष्यादीनि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिः स्वस्वजातिप्राप्तिनिमित्तकर्मभिः काले निजयोनिकर्मपरिपाककाले भवन्ति पुनस्तत्कर्मक्षयेन भवन्ति देवमनुष्यादिभूतानां भावाभावौ तत्तत्कर्मानुगुणप्रवृत्तेश्चरायत्तौ, इति न तस्य वैषम्यमिति भावः । ननु, मास्तु वैषम्यं तस्यापि त्वन्तरात्मतयाऽवस्थितः स्वानर्थरूपं संसारं स्वयमेवापादयन् किम् अयमज्ञः ? नेत्याह—नेति । तत्र प्रकृतौ देवादिशरीरे जीवान्तरात्मतया स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा न बध्यते न संसरतीत्यर्थः । हेतिविस्मये देहेस्थितस्याप्येकस्य न बन्धः अन्यतरस्य तु बन्धः इति विस्मयः इतरस्य बन्धमेवाह—तस्याः प्रकृतेर्गुणैः देवोऽहं स्थूलोहमित्यादिरूपप्रतीतिविषयैर्देहगतदेवत्वमनुष्यत्वादिभिर्देहात्मभ्रमादिभिरित्यर्थः । अन्यतमो देहेन्द्रियादीनामन्यतमो जीवः इह परमात्मनोऽपीति च बोध्यम् । निबध्यते निबद्धो भवति संसरतीत्यर्थः । यद्वा, गुणैः शब्दादिभिर्विषयैर्हेतुभिस्तद्भोगहेतुभूतेषु वस्तुषु निबध्यत इत्यर्थः । तद्भोग एव हि तस्य संसृतौ कारणमिति भावः । तथा च श्रुतिः “तयोरन्यः पिपलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” ॥ ४१ ॥ * * एवं सर्वभूतानामुत्पत्तिलयादेस्तत्तत्कर्माऽनुगुणप्रवृत्तेश्चरायत्तत्वात् शोकः कार्य इत्यभिधायेदानीं देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनस्तु तद्विपरीतरूपत्वादुभावपि न शोकविषयाविति वक्तुं तावदेहात्मनोः परस्परवैलक्षण्यमाह—इदमिति द्वाभ्याम् । इदं परिदृश्यमानं राजादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविद्यासञ्चितकर्मकृतं पुरुषस्य मोहजम् इदं शरीरम् इति व्यतिरेकनिर्देशेन देहात्मनोः परस्परभेदो दर्शितः तत्र देहस्यानात्मत्वं दृष्टान्तेनाह—यथा गृहं गृहिणः पृथक् भिन्नं तथा भौतिकं भूतसङ्घातपरिणाममिदं शरीरमपि पृथक् शरीरिणो भिन्नमीयते अवनम्यत इत्यर्थः । यथा गृहस्य गृहिस्वरूपत्वमन्यन्तासम्भावितं तद्वत् देहस्य देहिस्वरूपत्वमिति दृष्टान्ताभिप्रायः । एवं गृहदृष्टान्तेन जीवादेहस्य भेद उक्तस्तेनैव दृष्टान्तेन देहस्य विनाशस्वभावत्वं चाह—तथेति । यथा मृत्काष्ठादिविकारात्मकं गृहं कालेन विनश्यति तथा औदकैः पार्थिवैस्तैजसैश्चेदं वायवीयाकाशीययोरप्युपलक्षणम् उदकादीनामशैः कालेन तत्तदेवादिजातिप्राप्तिनिमित्तकर्मफलपरिपाककालेनेत्यर्थः । जातो जनो देहः जन्मनः पश्चादपि विकृतः बाल्ययौवनस्थविरत्वादिभिरवस्थाभिर्विकारं प्रापः पुनः स्वारम्भकर्मविनाशकाले विनश्यति ॥ ४२ ॥ * * अथात्मनो देहाद्भेदं सदृष्टान्तमाह—यथेति । यथा अनलोऽग्निर्दारुषु स्थितो भिन्न ईयते दारुगत-

ह्रस्वदीर्घत्वकुटिलत्वादिधर्मरहितस्तेभ्यो भिन्न एव दृश्यते यथा च देहगतोऽप्यनिलस्ततः पृथगेव दृश्यते यथा नभः सर्वत्र व्याप्तमपि न सज्जते सर्वगतधर्मेन सम्बन्धान्ति तथा सर्वगुणाश्रयः सत्त्वादिसर्वगुणपरिणामरूपदेहेन्द्रियाश्रयोऽपि पुमान् जीवः परः गुणेभ्यः देहाद्भिन्नः देहगतजन्ममरणादिभिरविकृतस्तस्माद्विलक्षणत्वेनावतिष्ठते इत्यर्थः । अविभागेनावस्थितस्यापि तद्गतधर्मास्पर्श आद्यं निदर्शनं विजातीयस्यापि सहावस्थाने द्वितीयं तृतीयं तु तदवस्थानेपि पुनस्तद्गतधर्मास्पर्श इति भेदः ॥ ४३ ॥ * * एवं देहात्मनोः परस्परविलक्षणस्वरूपयोरभिहितयोरप्यतीवदेहात्मभ्रान्त्याऽनुशोचतां शोकमपनेतुं कः शोकविस्मयभय इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-सुयज्ञ इति । हे मूढ ! भवत्पक्षे यमनुशोचथ सोयं सुयज्ञः शेते युष्माभिः शोच्यः सुयज्ञः शेते विद्यत एव किमर्थं शोक इति भावः । ननु, भवत्पक्षे शयान एव हि सुयज्ञ इति शङ्क्यस्तत्प्रतिक्षिपति-य इति, य श्रोता भवद्विलापश्रवणक्षमो यश्चानुवक्ता प्रतिवचनक्षमश्च स इह कर्हिचिदपि चिरं सुसूक्ष्मं निरीक्षमाणोऽपि न दृश्यते शयानो देह एव सुयज्ञश्चेद्भवद्विलपितं किमिति न शृणोति न प्रतिवक्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * मुख्यः प्राणोपि श्रवणप्रतिवचनक्षमो न स्यात्किपुनर्देहो न क्षम इत्याह-नेति । मुख्योप्यसुः प्राणो वा न श्रोता न भवद्विलपितस्य श्रोता नाप्यनुवक्ता किं पुनर्देह इत्यर्थः । ननु, श्रोतारं प्रतिवक्तारं प्रत्येवानुशोचाम इत्यत्राह-यस्त्विति । यस्त्विन्द्रिवान् श्रवणप्रतिवचनादिसाधनश्रोत्रवागादिन्द्रिययुक्तः स त्वात्मा इह शरीरे प्राणदेहाभ्यामन्य एवासीत् स तु तत् तेभ्यो देहेभ्यः अन्य एव सन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * स्वेन तेजसा ज्ञानेनोपलक्षितो भूतैः पृथिव्यादिभिरिन्द्रियैः ज्ञानकर्म्मोभयेन्द्रियैः मनसा च लिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते इति तथा तान् उच्चावचान् उत्कृष्टापक्वष्टान्देहान् भजति विभक्तिं उत्सृजति त्यजति च अपि हीत्यनुभवं प्रमाणयति इन्द्रियवानात्मा देहत्यागतदुपादानशीलः शयानमिमं देहं त्यक्त्वा गत इति सोपि इदानीं न शोच्यत इति भावः ॥ ४६ ॥ * * नन्वस्माकमुपभोग्यमिमं देहमन्तरेणापि हेतुं त्यक्त्वा गत इत्यनुशोचामस्तत्राह-तावदिति । शर्वन्नबन्धनं देहसम्बन्धकारणं कर्म पुण्यापुण्यात्मकं कर्म वर्तते तावद्विज्ञान्वितः देहेनान्वितो भवति आत्मा तत एव देहान्वयादेव हेतोर्विपर्ययो देहात्मभ्रान्तिः ततः क्लेशः इत्येवंरूपो मायायोगः प्रकृतसम्बन्धरूपसंसृतिरनुवर्तते, अयं भावः, सति देहसम्बन्धनिमित्ते कर्मणि देहेनान्वयः, तस्मिन् सति मयायं पतिरहमस्य भार्या इत्याद्यात्मको देहात्मभ्रमः तस्मिन् सति क्लेशः तत्र निदानस्य कर्मण एव निवृत्तत्वात्मास्यात्मनः पुनः शयानदेहसम्बन्धस्यैवाभावान्निहेतुको व्यर्थश्च शोकः देहसम्बन्धावहकर्मनिवृत्तिरेव च देहोत्सर्गो हेतुरिति ॥ ४७ ॥ * * देहस्योपभोग्यत्वं प्रतिक्षिपति-वितथेति । अयमभिवेशोऽभिमानो वितथो व्यर्थः, देहादेरपुरुषार्थरूपत्वादिति भावः । कोसावभिवेशः ? यद्गुणेषु सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकेषु देहादिषु तदुपभोग्येषु शब्दादिषु चार्थद्वयवचः प्रयोजनत्वदर्शनवचने इत्येषः देहादिषूपभोग्यत्वज्ञानं तद्व्यवहारश्चेत्यभिमानी व्यर्थः; वैतथ्यमेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति-यथेति । यथा मनोरथरूपः स्वप्नदण्डकर्मणुगुणमनोवृत्तिरूपः सङ्कल्पविकल्पात्मकस्वप्नानुगुणतयेश्वरसृष्टपदार्थः सृष्टा अनित्यः स्वप्नकालमात्रावस्थायी तथा सर्वमैन्द्रियिकबाह्येन्द्रियविषयः शब्दादिकमपि सृष्टा अनित्यः अनित्यत्वादपुरुषार्थः स्वप्नदृष्टेकानुभाव्यतत्कालमात्रावस्थायीत्यपि पदार्थसृष्टिनिमित्तकर्मणुगुणमीश्वरसृष्टं स्वप्नं पदार्थं प्रतीव जाग्रदवस्थानुभाव्यसर्वेन्द्रियगम्यभोग्यभोक्तृदृष्टसमानकालिकपदार्थं प्रत्युपभोग्यत्वाद्यभिमानो व्यर्थः अनित्यत्वेनापुरुषार्थरूपत्वादिति भावः । सृष्टाशब्दस्यानित्यत्ववाचित्वम्, 'अथ नित्यमनित्यञ्च' इत्यनन्तरग्रन्थादवगम्यते. "अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते" इति पराशरोक्तेश्च, परमार्थानाश्यादिशब्दानामनाशिपरत्वमवगम्यते ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नात्मा तत्तत्प्राणिकर्माण्युल्लङ्घ्य करोत्युत तदनुसारेणेति तत्राह-भूतानीति । निजयोनिकर्मभिः स्वजातिविहितकर्मभिः भूतानि विहितकाले भवन्ति न भवन्तीत्यात्मप्रेरितैरिति शेषः "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादेः । कालशब्दवाच्यपरमात्माधिकरणतया सृष्ट्यादिकमाप्नुवन्तीति वा. ननु, जीवात्मनोरुभयोरपि देहस्थितेः कस्य संसारबन्धाभाव इति सुहृद्भावेन पृच्छन्तमाह-न तत्रेति, तत्र तयोर्जीवयोरन्यतम आत्मा प्रकृतौ प्रकृतिनिर्मितशरीरे स्थितोऽपि तस्याः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिर्न निबध्यते ह किल—"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत" ॥ इत्यादिवाक्योक्तबन्धो नास्तीत्यर्थः । हेत्यनेन "तुच्छत्वेनावपि हितं यदासीत्तपस्तन्महिमा जायतैकम्" इति वाक्यं सूचयति. सुविरुद्धस्वरूपत्वाजीवाद्व्यतमो हरिरित्यतो हरेरन्यतमत्वं प्रामाणिकमेव परमात्मा न बध्यतेऽन्यतमो बध्यते इत्येतदुत्तरश्लोकेन पुनरुक्तं स्यादित्यन्यथा व्याख्यातमाचार्यैरन्यतम आत्मा परमात्मेति ॥ ४९ ॥ * * परमात्मनो बन्धाभाववचनेन जीवात्मनोर्यो भेदः अर्थादाप्तः स केन प्रकारेणेत्याशङ्क्याह-इदं शरीरमिति । पुरुषस्य संसारिणो मोहेनान्यथाज्ञानेन "मुह वैचित्ये" इति धातोः विपरीतज्ञानजं यस्मात्तस्मादात्मनो भिन्नमिति ज्ञातव्यम्. तथा हि, भौतिकं भूतविकृतैर्वृक्षैर्विरचितं गृहं गृहस्थात्पृथग्भिन्नमीयते यथा विनश्यति च तथोदकैः पार्थिवतैजसैः परमाणुभिः कालानाम्ना हरिणा चोदितैर्विकृतो विकारं प्राप्तो जातो जन्यत इति जनो देहो विनश्यति स्वकारणावस्थितिमाप्नोतीति यस्मात्तस्माज्जीवाद्भिन्न इति निश्चीयते "नित्यो नित्यानाम्" इति श्रुतेः । जीवस्य नित्यत्वात् ॥ ४९ ॥ * * तदेव दृष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति-यथेति । यद्वा ननु, जीवस्य शरीराद्भेदोऽस्तु तस्य नश्वरत्वात्परमात्मना जीवस्याभेदः किं न स्यादिति मन्दाशङ्कां परिहरति-यथेति । दारुषु स्थितो बन्दिदारुभ्यो भिन्नस्तद्गुणैस्तेषु न सज्जते यथा देहिनां देहगतो वायुर्देहात्

पृथक् स्थितस्तद्गुणैश्च न लिप्यते यथा सर्वगतं नभः सर्वस्माद्विभ्रं ज्ञायते सर्ववस्तुगुणैश्च न लिप्यते यथा तथा ज्ञानानन्दादिसर्व-
गुणाश्रयः परः परमात्मा सर्वेषां जन्तूनां गुणभूतं भोगायतनं शरीरमाश्रयो यस्य सः सर्वगुणाश्रयः सर्वजीवदेहगतः परो विलक्षणो
भिन्न इति यावत् । जीवादिति शेषः । प्रकृतत्वाज्जीवगुणैर्न लिप्यत इति । देहाद्देहस्य प्रकृतत्वात्स एवात्रोच्यत इति किं न
स्यादित्यं शङ्का—“देहादिरुगतौ प्राणवन्ही सर्वगतं नभः । देहादिभ्यो यथा भिन्ना न लिप्यन्ते च तद्गुणैः ॥ यथा
जीवगतो विष्णुर्जीवाद्भिन्नो न तद्गुणैः” ॥ इति वाक्येन परिहर्तव्या । अत्रायं फलितोऽर्थः भगवन्माहात्म्यकथनेन
सर्वस्य तद्वशत्वात् स एव भजनीयो शोके न प्रयोजनमिति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किञ्च भवच्छोकयोग्यस्य सुयज्ञस्य
दृश्यमानत्वात् प्रति शोको न कार्य इति गूढाक्षेपं करोति—सुयज्ञ इति । हे मूढाः ! यमनु शोचथायं सुयज्ञः शेते निद्रां
करोति । ननु न मृतः “ननु च स्याद्विरोधादौ” इत्यभिधानात्, शेते एव लोकान्तरं न गत इति वा “प्रश्नावधारणानुज्ञानु-
यामन्त्रणे ननु” इत्यभिधानात्, अवधारणार्थो ननुशब्दः । श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारादर्शनादिना मरणानुमानात्कथं न मृत
इत्याक्षिप्यत इति तत्राह—यः श्रोतेति इह सुयज्ञशरीरे यः श्रोता यश्चानुवक्ता स परमात्मा कर्हिचित्कदाचिदपि न दृश्येत
तस्य सूक्ष्मस्वभावत्वात् “तदव्यक्तमाह” इति सूत्राच्च, तस्यैव श्रोतृत्वादिकं कुत इति चेन्न “नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति
श्रोता” इत्यादेः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ ननु, सुयज्ञशरीरस्थस्य मुख्यप्राणस्य श्रोतृत्वादिसम्भवात् कथं तदन्ययोगव्यवच्छेदः क्रियत
इति तत्राह—न श्रोतेति । अत्र सुयज्ञदेहे श्वासोच्छ्वासादिलक्षणेन मुखे व्यज्यमानत्वान्मुख्यो यो महानसुः मुख्यप्राणः सोऽपि स्वतो
न श्रोता नानुवक्ता च “तस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनःप्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्” इतिश्रुतेरन्ययोगव्यवच्छेदो युक्त
इति । ननु, तर्हि सुयज्ञान्मनो जीवस्य श्रोतृत्वादिकमासीत्प्राक् तदिदानीं न तस्मान्मृत इति प्राचीनशङ्काशेषं कैमुत्यन्यायेन परि-
हरति—यस्त्विति, तु शब्देन नेत्यनुकृष्यते इह सुयज्ञ इत्युपलक्षणं जीवराशिदेहे य इन्द्रियवान् यश्च प्राणदेहयोरन्यः स जीवात्मा
श्रोतुं वक्तुञ्च न शक्य इति किं वक्तव्यम् “एतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि” इतिश्रुतेः । सर्वशक्तिमतोऽपि प्राणस्य स्वतः श्रोतृत्वाद्युक्ते-
रुक्तत्वात्तस्मात्सुयज्ञं प्रति शोकेन किं प्रयोजनं तस्माज्जीवतामपि श्रोतृत्वाद्यनुपपत्तेः प्रामाणिकत्वेन मृतोऽयमित्यस्य लक्षणान्तरं वक्ति
अन्य इत्यनेन, हरेर्माहात्म्यातिशयः प्रकटित इति सूचितम्, न केवलं प्राणदेहयोरन्यः किं तु पूर्णश्रोतृत्वादिगुणयुक्ताद्वरेऽन्य इति
च शब्दार्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हरेर्देहस्थितिसद्भावे न तस्मादप्यन्य इति च वक्तुं युक्तं तत्कुत इति तत्राह—भूतेन्द्रियेति ।
भूतेन्द्रियमनांसि लिङ्गं रूपं येषां ते तथा तानुच्चावचान् सुरनरतिर्यगात्मन उत्तममध्यमाधमान् देहान् भजति पश्चादुत्सृजति हि
यस्मात्तस्मादन्य इति वक्तुं युक्तं स्पष्टब्रह्म—अन्य इति । देहयोगवियोगभाजो जीवादिति शेषः “लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव
च” इति वचनाल्लिङ्गशब्दस्य स्वरूपार्थो युक्तः यदि देहभजनोत्सर्जने हरेस्तर्हि जीवात्को विशेष इति तत्राह—तच्चेति, परिच्छिन्नविषये
भजनोत्सर्जने व्याप्तस्य विष्णोः कथं घटेत इत्यतो वाह—तच्चेति, ततश्च शब्देन जीवस्य पारतन्त्र्येणेति विशेषमाह, अपिशब्देन
रूपान्तरेणेत्युपपत्तिमाह, अत्र जीवपरमात्मानोर्भेदस्य तयोरुभयोर्देहादेर्भेदस्य च हरेरेव मुख्यश्रोतृत्वादेश्च प्रकरणावान्तरभेदस्य च
ज्ञापनायाचार्यैः पूर्वापरभावेनेन्द्रियवान् जीव इत्यादि व्याख्यातम्, ननु, जीवस्य प्राणदेहयोरन्यत्वे मरणे देहनाशान्मुक्तौ तदभावा-
द्विषयभोगाभाव इत्याशङ्कापरिहारयोक्तमाचार्यैः (१) अन्यो जीव इत्यादि ॥ जडदेहादन्यत्वं न स्वरूपभूतादुच्यत इत्यर्थः । (२)
अचितो जडाद्इन्द्रियत्वं चामुख्यं तेषामवशत्वादभिमानादेव (३) तद्वृथं पश्यामीत्यभिमानोऽस्येत्यादेः तर्हि चक्षुरादीनि कस्या-
धीनानि इत्यतः प्राणाधीनानीति द्योतयितुम् “चक्षुराद्यामनोजीवः” इत्यादेः प्राणेऽपि न पर्याप्तमित्युक्तं तस्यापि ज्ञातृगन्तृत्वं न स्वतः
शक्यते कचिदिति यस्तस्य ज्ञातृगन्तृत्वदाता स भगवानित्याद्यपि सूचितम्, यः श्रोतेत्यत्र प्रमाणम्, “ज्ञाता च मन्ता च” इत्यादि
ज्ञानादिदानं तस्यान्य इत्येतदन्विति सूचितम् “सर्वस्य ज्ञानदा हरिः” इत्येतत् “न स दृश्येत” इत्यनेन सूचितं स्वविषयज्ञानदातेति
चेति दृश्य इत्यर्थः । भूतेन्द्रियमन इत्यादिना विष्णुरुच्यते न जीव इत्यत्र मानं “स देहान् भजत” इत्यादिना ॥ ४६ ॥ ❀ ❀
नन्वयं जीवः कियन्तं कालं देहान्वितो भवति इति चोद्यं परिहरति—यावदिति । यावन्तं कालमन्नमयप्राणमयमनोमयलक्षणेपु
लिङ्गेषु अन्वितो भवति आत्मा परमात्मा तावन्तं कालं कर्मभिर्निरां बन्धनं यस्य स तथा जीवः येषु देहेषु अन्वितो भवति, हि
शब्दाद्वरिर्देहा त्रिविधदेहानुत्सृजति तदा स्वयमप्युत्सृजतीति ग्राह्यम्, अत्रायं विशेषः यदा परमात्मा देहं सर्वात्मनोत्सृजति तदा
अयमपि सर्वात्मना तदनुग्रहेणोत्सृज्य संसारान्मुक्तो भवति, न चेदनेन सह देहान्तरं भजतीति, तस्मादद्यानन्दरूपान्तरेण कृतदेहो-
त्सर्जनत्वाद्देहेनापि सुयज्ञेन तदाचरितमिति देहोत्सर्जनलक्षणमरणस्य पराधीनत्वेनापरिहार्यत्वाच्च शोकेन प्रयोजनमिति भावः ।
“यावद्देहान्वितो विष्णुस्तावज्जीवः” इत्येतदत्र मानं “यदोत्सृजति देहं स हरिः सर्वात्मना विभुः” इति च ननु, परमात्मा जीवा-
भिन्नस्सन् देहान् भजत्युत्सृजतीत्युच्यते इति किं न स्यात् कल्पनालवचादेकमेव ब्रह्मज्ञानात्संसरति मुच्यत इत्यङ्गीकाराच्चेति
तत्राह—तत इति । तस्माद्वरेर्जीवो विपर्ययो विरुद्धः विपर्ययः निश्चयो यस्य स तथा विरुद्धलक्षण इत्यर्थः “अतिभिन्नस्वरूपौ तौ जीव-
शावेकदेहगौ” इत्यादेः अतो ब्रह्मणोऽज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमिति भावः । “देहाभिमानो त्वेकोऽत्र न मानी मानदः परः” इत्येत-
द्देहोपपादकम्, इतोऽपि भिन्न इत्याह—क्लेश इति, नानाक्लेशाधिकरणत्वाद्वा भिन्न इत्यर्थः । विपर्ययस्तावत् क्लेशादयश्चास्येत्यादेः क्लेश-
फलमाह—मायेति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ कोयं मायायोगो नाम येनासौ क्लेशफलः स्यादिति तत्राह—वितथेति, गुणेषु शब्दादिषु
अर्थद्वयवचः प्रयोजनदर्शनं तद्वाचकं वचनञ्च स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्तीत्यादिलक्षणं यत् अयं वितथाभिनिवेशः मिथ्याग्रहः

भ्रान्तिज्ञानमित्यर्थः । क्लेशपरिजिदीर्घया शब्दादिष्विन्द्रियप्रवर्तनं तत्फलमित्युपचारः । वचनाद्धि वितथाभिनिवेशो भवति गुणेष्वर्थदर्शनस्यापि तथाभिनिवेशित्वं सट्टष्टान्तमाह—यथेति, “सप्तसु प्रथमः” इतिसूत्रात्, मनोरथे कल्पितं राज्यं स्वप्ने दृष्टं रत्नं यथा मृषा वृथा तथा सर्वमिन्द्रियप्रवर्तनं मृषा सदसद्विलक्षणमित्यर्थं वृथेन्द्रियवृत्तय इत्येतद्विरुद्धि—

“इन्द्रियाद्यभिमानेन तद्वान् जीव उदीर्यते । अतन्मानाद्धरिः प्रोक्तस्त्वदेहोऽनिन्द्रियस्तथा ॥

जीवानभिमाने देहे न विष्णुर्जीवतिस्थितः । अतस्त्वदेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातनः” ॥

इत्येतज्जीवपरयोर्भेदस्य जीवस्येन्द्रियवत्वमौपचारिकमित्यस्य चोपपादने प्रमाणं, जीवस्येन्द्रियवत्वमुपचरितं चेत् कस्य तन्मुख्य-
मित्याशङ्का—

“लेपाभिमानो जीवस्तु स्वरूपानुभवी न च । मुक्तेः प्राक् तेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते ॥

सर्वं ममेति पश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः । सम्यक् स्वरूपानुभवात्स्वतन्त्रत्वाददोषतः” ॥

इत्यनेन परिहर्तव्या स्वानधीने वस्तुनि स्वाधीनता बुद्धिलेपाभिमानः सोऽस्यास्तीत्येतादृशदोषो वितथाभिनिवेश इत्युच्यते हरेर्जीव-
देहेन्द्रियादिषु स्वाधीनेषु स्वाधीनताबुद्धिलेपाभिमानः स गुणो यथार्थज्ञानलक्षणः तस्माद्धरेर्देहेन्द्रियादौ स्वामित्वेन तद्वत्त्वं मुख्यं
तत्राविवेकग्रहणं कर्मनिबन्धनं ततो विपर्यय इत्यादिलक्षणैर्जीवोऽनीदृशः श्रीनारायण इति स्मर्तव्यम् ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भूतेन्द्रियेति । विविधं भवतीति विभूः स्वतेजसा सर्वस्वरूपत्वेनोपासितस्य भगवतस्तेजसा अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्या-
त्मवेदनम् “स्वतो न सम्भवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानतो भवेत्” इति श्रीभगवद्वाक्यात् ॥ ४६-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, तर्हि तस्मिन् ईश्वरे वैषम्यं प्रसक्तं कस्याप्यपेक्षणात् कस्याप्यपेक्षणादिति तत्राह—भूतानि मनुष्यपञ्चादिदेहाः निजयोनि-
कारणीभूतैः कर्मभिस्तैस्तैरेनेन कर्मणा गौर्भवत्यनेन कर्मणा सूकरो भवत्येवं शास्त्रप्रसिद्धैर्भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति काले नश्यन्ति
च सर्वशः सर्वाण्येव तत्र ह स्पष्टं प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा अन्यतमः पृथग्भूत एवातस्तस्यागुणैर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्न
निबध्यते केवलं तत्तत्कृतशुभाशुभकर्मफलं स्वसन्निधानमात्रेण जीवयतीत्येतदेव तस्यापेक्षणमुपेक्षणञ्चेति भावः ॥ ४१ ॥ * *
तस्यान्यतमत्वमुपपादयति—इदमिति । मोहजं पुरुषस्य जीवस्य मोहादेव जातं अत्र स्यात् परमात्मनः पृथगेव यथा भौतिकं
भित्तिद्वारादिमद्गृहं गृहस्यपुरुषात् पृथगीयते पार्थक्यं तदेवोपपादयति—यथा औदकैः परमाणुभिर्वुद्बुदादिः पार्थिवैर्घटादिः तैजसैः
कुण्डलादिर्जायते नश्यति च तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन् विनश्यति न त्वात्मनेत्यर्थः
॥ ४२ ॥ * * पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तमाह—यथा अनलो दारुष्ववस्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न
एव प्रतीयते यथा नभो न सज्जते कापि संगं न प्राप्नोति तथा पुमानपि सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयस्तेष्वश्रितो वा परः
पृथगेवेत्यर्थः । अतस्तेन परमेश्वरेणोपेक्षितमिमं स्वकर्मवशान्मृतं पतिं कथं नोपेक्ष्ये इति भावः ॥ ४३ ॥ * * नन्वयं राजा
सङ्ग्रामलब्धपराजयः संप्रति शेते कथमिममुपेक्ष्य निःस्नेहा भवितुं शक्नुमस्तत्राह—सुयज्ञ इति । नन्वस्माद्विलापमेतावन्तं कालम-
सावशृणोदन्ववोचच्च, तत्राह—य इति । कर्हिचित् प्रागापि मद्दृश्यो नासीदित्यर्थः, यस्तु दृश्यः स इदानीमपि दृश्यते देह इति
भावः ॥ ४४ ॥ * * ननु, यावत् प्राणः स्थितस्तावदेव श्रोतृत्ववक्तृत्वे दृष्टे न तु प्राणे गते सतीत्यतः प्राण एव श्रोता वक्तेति
तत्राह—नेति । मुख्योऽपि “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । महान् सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुरपि न श्रोता । वक्ता च अचेतनत्वादिति भावः ।
कस्तर्हि श्रोता वक्ता च तत्राह—यस्त्विह इन्द्रियवान् देहेन्द्रियादिमत्त्वेन प्रतीतिः आत्मा जीवः स च प्राणदेहयोः प्राणदेहेन्द्रियादि-
भ्योऽन्य एव सचेतनः ॥ ४५ ॥ * * तर्हि स सम्प्रति कुत्र गत्वा किं करोतीति तत्राह—भूतं प्राप्नोति इन्द्रियमनोरूपं लिङ्गं
सुखदेहो येषु तान् स्थूलदेहान् भजति प्राप्नोति त्यजति च यथेमं देहं प्राप्योदसृजदिति भावः । किञ्च स्वेन तेजसा भाग्यलब्धज्ञान-
बलेन तच्चापि लिङ्गं देहमपि कदाचिदुत्सृजति ॥ ४६ ॥ * * लिङ्गदेहत्यागे सत्येव कर्मबन्धान्मुच्यते नान्यथा इत्याह—
यावदिति ॥ ४७ ॥ * * तस्माद्ययमपि कर्मबन्धमोक्षायैव यतध्वं न तु कर्मफलाय स्वर्गाय वैषयिकसुखदुःखस्यास्थिरत्वेन
स्वप्नतुल्यत्वादित्याह वितथो व्यर्थ एवाभिनिवेशोऽयं कोऽसौ यत् गुणेषु गुणकार्येषु सुखादिषु अर्थः वास्तव इति दृग् वचश्च “अपा-
मसोमममृता अभूम अप्सरोभिर्विहराम” इत्यादिकमित्यर्थः । यथा मनोरथः स्वप्न इति मनोरथोपनीतस्य धनपुत्रादिलभानन्दस्य
स्वप्ने स्त्रीसम्भोगादिसुखस्य च स्वर्गसुखस्य च तुल्यत्वादित्यर्थः । सर्वमैन्द्रियकम् इन्द्रियग्राह्यं जगदिदं मृषा मिथ्यैव ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तथा कर्तृत्वेऽपीश्वरस्य वैषम्यं बन्धनञ्च नास्तीत्याह—भूतानीति । निजयोनयः भूतोद्भवहेतवः सत्त्वाद्यो मायागुणाः सन्निमित्तैः कर्मभिर्भूतानि मनुष्यादीनि भवन्ति विनश्यन्ति गुणानां निजशब्दवाच्यजीवयोनित्वमाह—अन्यतमः कर्म-फलदातुरीश्वरात् भिन्नः कर्मकर्ता जीवः प्रकृतौ तस्यागुणैर्वध्यते तत्तत्कर्मफलभोगार्थं जन्ममरणप्रवाहलक्षणे संसारे पात्यते इत्यर्थः । तत्र प्रकृतौ देहरूपायां जीवकर्मफलादिदानाय स्थितोऽपि आत्मा गुणैर्नैव निबध्यते गुणानां तद्वश्यजीवानां च नियन्त्रत्वात् ॥ ४१ ॥ * * सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिमरणादिकं तत्तत्कर्मानुसारीश्वरायत्तमतः शोको न कार्य इत्युक्तमधुना यस्य जन्ममरणे भवतः स्वदेहोऽनित्यो नित्यस्वरूपाजीवादन्योऽतो मोहो न कार्य इत्याह—इदमिति द्वाभ्याम् । इदं प्रसिद्धं पुरुषस्य शरीरं मोहजं मोहहेतुभूतप्रकृतिगुणजं यथा गृहिणः पृथक् गृहं तथा शरीरिणः पृथगेवेत्येते प्रतीयते गम्यते इत्यर्थः । यथौदकैर्जलविन्दुभिर्जातो विकृतः कार्यपदार्थः बुद्बुदादिः पार्थिवैर्मृत्पिण्डैर्जातो घटादिः तैजसैरग्नि-कणैर्जातः प्रदीपादिः कालेन विनश्यति तथा जनो देहः गुणैर्जातः कालेन विनश्यति न जीवः ॥ ४२ ॥ * * यथा दारुषु अनलोऽग्निः यथा च देहगतोऽनिलः प्राणवायुः पृथगेव स्थितो देहे यथा नभः सर्वगतं सर्वस्मिन् स्थितमपि न सज्जते तथा पुमान् जीवः सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयो धारकस्तेभ्यः परः पृथगेव ॥ ४३ ॥ * * नन्विति वितर्के, हे मूढाः ! यूयं यमनुशोचथ स देहरूपः सुयज्ञपदार्थोऽयं शेते यस्तु श्रोता योऽनुवक्ता श्रोतृत्वादिधर्मवान् सुयज्ञशब्दार्थः इह अस्मिन्देहे आसीत्स कर्हिचिदपि न दृश्यते ॥ ४४ ॥ * * ननु, तर्हि प्राणादिरूप आत्मा किमिति शङ्कां निवारयन् ज्ञानस्वरूपश्रोतृत्वादिधर्म-कात्सत्त्वप्रतिपत्तये प्राणादिजडकर्मवैलक्षण्यमात्मनो दर्शयति—न श्रोतेति द्वाभ्याम् ॥ ४५ ॥ * * विभुर्धर्मभूतज्ञान-वत्त्वात् तथोक्तं भगवता “यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत !” भूतेन्द्रिय-मनांसि लिङ्गानि चिह्नानि येषां तान् देहान् भजति स्वीकरोति उत्सृजति च अत एव स्वेन तेजसा स्वकीयेन ज्ञानरूपेण तेभ्योऽन्यः ॥ ४६ ॥ * * ननु, देहविलक्षणस्यास्य देहसंयोगकर्माचरणसुखदुःखभोगादिकं कियत्कालपर्यन्तं भविष्यतीत्यत्रा-वधिमाह—यावदिति । यावन्मायायोगः अनादिप्रकृतिसम्बन्धः तावदात्मा जीवात्मा लिङ्गान्वितः तावदेव बन्धनं निगडोयम-शुभाशुभं कर्म अनुवर्त्तते ततः कर्मानुवृत्तेः तावदेव क्लेशः दुःखानुभवः अशुभकर्म फलम् विपर्ययः सुखानुभवः शुभकर्मफलम् अनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥ * * तावदेव यथा मनोरथः अनीशस्य सोहमिति स्वप्नोऽमृगस्य मृगोहमिति च सङ्कल्पो मृषा असत्तादृशः वितथाभिनिवेशः देहे अहमित्यसदभिनिवेशः अनुवर्त्तते यत् अत एव गुणेषु गुण परिणामभूतेषु दारापत्यादिषु अर्थद्वयचः पुरुषार्थद्वयचनं मम जीवनहेतव एते इत्येवंभूतं वाक्यं च अनुवर्त्तते । किञ्च यावन्मायायोगस्तावदेव सर्वमैन्द्रियक-मिन्द्रिग्राह्यं कर्मफलमनुवर्त्तते इति पूर्वैर्णैवान्वयः ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु यद्येवं जन्ममरणादि सर्वं भगवदधीनमेव तदा तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति चेत्, न । तस्य जीवकर्मानुसारेणैव जन्मादिकर्तृत्वादित्याशयेन जन्मादेः कर्माधीनत्वं निरूपयति । भूतानि सर्वशः सर्वाण्येव देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि भूतानि शरीराणि निजयोनिभिः स्वकारणभूतैरीश्वराधिष्ठितैस्तैर्विलक्षणैः कर्मभिः कस्मिंश्चित्काले भवन्ति जायन्ते, स्वकारणकर्मसमाप्तौ च कस्मिंश्चित्काले न भवन्ति विनश्यन्ति चेत्यन्वयः । ननु तर्हि सर्वशरीरे स्थितस्य कर्माधिष्ठातुरीश्वस्यापि जीववद्वन्धनं स्यादित्या-शङ्क्याह—नेति । तत्र सर्वप्राणिशरीरे प्रकृतौ प्रकृतिकार्यभूते आत्मा परमात्मा स्थितोऽपि तस्याः गुणैः सत्त्वादिभिः न निबध्यते, यतोऽन्यतमः । तत्राहंममाध्यासरहित इत्यन्वयः [अत्र “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभ्रन्योऽभिचाकशीति”] इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यप्रसिद्धिं द्योतयति—हेति ॥ ४१ ॥ * * ननु यद्येवं तदा भगवदंशत्वा-जीवस्यापि बन्धो न स्यादित्याशङ्क्य यदि तस्याविद्यया बन्धो न स्यात्तदा तत्तत्कर्मफलभोगानुरूपशरीरसम्बन्ध एव न स्यादिति, तदन्यथानुपपत्त्या बन्धोस्तीत्येवमभ्युपेयमित्याशयेनाह—इदमिति । इदं देवमनुष्यादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविद्याहम्ममा-ध्यासपूर्वककृतेन कर्मणा जातमित्यर्थः । ननु शरीरात्मभेद एव कथमिति देहात्मवादिशङ्कामालक्ष्याह—यथेति । जीवात् शरीरं प्रथनीयते अनुमीयते । तत्र हेतुः—भौतिकमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा गृहमिति । प्रयोगश्च अहमित्यात्मत्वेनाभिमतमपि शरीरं जीवाद्भिन्नं भौतिकत्वात्, यथाऽत्यन्ताविवेकिन आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं ततः पृथक् तद्वदिति । विनाशित्वाविनाशित्ववैलक्षण्ये-नापि देहात्मभेदः सिद्धयतीत्यभिप्रेत्य देहविनाशस्यावश्यम्भावितां सद्दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा औदकैः परमाणुभिः जातो बुद्बुदा-दिर्यथा च पार्थिवैर्जातो घटादिः यथा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्विनश्यति, तथा तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिरुपादानभूतैः कालेन निमित्तेन जातो जनो देहो विकृतः कालेनैव परिणतः सन् विनश्यति, न त्वात्मेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * ननु यदि देहादात्मा भिन्न एव तदा तथा कुतो न प्रतीयते इत्याशङ्क्य ततः पृथगवस्थाने तथा प्रतीयमावेऽपि तत्रस्थस्तु तथा प्रतीयत एवेत्याह दृष्टान्त-द्वयेन—यथेति । यथा अनलो दारुतः पृथगवस्थानदशायां प्रतीयविषयोऽपि दारुष्ववस्थितो दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन च ततो भिन्न एव

प्रतीयते, यथा च वायुरप्रत्यक्षोऽपि देहगतः प्राणादिरूप उद्गनासिकादिचेष्टया भिन्नः स्थित इति प्रतीयते, तथा जीवोऽपि देहात्पृथग्वस्थानावस्थायां अप्रतीयमानोऽपि देहे स्थितस्तस्य जडस्य चेतनाप्रवृत्तिहेतुतयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीयत एवेत्यर्थः । एवं जीवस्य देहादेर्भिन्नत्वमुपपाद्य तत्रस्थस्यापीश्वरस्य यदध्यासाभावेन बन्धाभाव उक्तस्तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा नभः सर्वगतमपि न सज्जते कापि न सम्प्राप्नोति, तथा परः पुमान् पुरुषोत्तमः सर्वगुणाश्रयः सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयभूतोऽपि तत्र न सज्जते अहम्ममाभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं तत्त्वोपदेशेनापि तेषां शोकनिवृत्तिमदृष्ट्वा लौकिकत्वस्य प्रबलत्वाद्भोक्-दृष्ट्यैव तं निवारयति—सुयज्ञ इति । यदि शास्त्रदृष्ट्या युष्मन्मनसः समाधानं न भवति तदा लोकरीत्यैव तत्करोमीति सावधानेन तच्छृणुतेति सूचयन् सम्बोधयति—हे मूढा इति । नन्वित्यवधारणे । यमनुशोचथ स सुयज्ञोऽयं शेत एव, न त्वन्यत्र गतोऽतः शोकोऽनुचित एव । नन्वेतावन्तं कालमसौ शृणोति तदनन्तरं प्रतिवक्ति चेदानीं तददर्शनान्मृत इति ज्ञात्वा शोचाम इति चेत्स तु शोचनीयो न भवति, प्रागपि तस्यादर्शनं तेन सह परिचयाभावादित्याह—य इति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ ननु यावत्प्राणः स्थितस्तावदेव श्रोतृत्ववक्तृत्वे दृष्टे, प्राणे गते सति तददर्शनात्प्राण एव श्रोता वक्तृत्वाशङ्क्याह—नेति । महान् सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुत्वान्, । अत एव तेषु मुख्यः “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । असुः प्राणोऽप्यत्र शरीरे न श्रोता नानुवक्ता, अचेतनत्वादिति भावः । कस्तर्हि श्रोता वक्ता चेत्यपेक्षायामाह—य इति [इह देहे यस्त्विन्द्रियवान् तत्तदिन्द्रियैस्तत्तदर्थदृष्ट्वा श्रोता वक्ता आत्मा जीवः स तु प्राणदेहयोः प्राणदेहेन्द्रियादिभ्योऽन्य एव, चेतनत्वादित्यर्थः] ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हि यस्मादयं देहादिभ्योऽन्यस्तस्मादेव भूतेन्द्रियमनोभिलिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते इति तथा तान् उच्चावचान् उत्कृष्टनिष्कृष्टान् देवतिर्यगादिरूपान् देहान् भजति स्वीकरोति, भागावसाने उत्सृजति त्यजति च तच्चापि देहस्वीकारपरित्यागादिसंसरणं स्वेन तेजसा भगवद्भजनप्रसादजातेन विवेकबलेन उत्सृजतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तर्हि कियत्पर्यन्तमस्य संसार इत्यपेक्षायां ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इत्यादिवाक्याद्यावद्विषयाभिमुख्येन भगवच्छरणप्रवृत्तिं विना मायानिवृत्तिर्नास्ति तावत्संसारत्येवेत्याशयेनाह—यावदिति । हीत्यवधारणे । यावन्मायायोगोऽनुवर्तते तावदात्मा जीवो लिङ्गान्वितो भवत्येव देहेन्द्रियान्तःकरणादावहम्ममेत्यभिमानं करोत्येवेत्यन्वयः । तावदेव तस्य कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति । ततः कर्माभिभवादस्यानन्दस्वरूपस्यापि विपर्ययः आनन्दांशतिरोभावः क्लेशो दुःखाविर्भावश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु विषयभोगेन सुखस्योपायेन क्लेशनिवृत्तेश्च लोकशास्त्रप्रसिद्धत्वात्संसारोऽपि न सर्वथा निन्दायोग्य इत्याशङ्क्याह । गुणेषु गुणकार्येषु विषयजन्यसुखादिषु यदर्थः परमार्थ इति दृक् दृष्टिः वचः “अपामसोमममृता अभूमाप्सरोभिर्विहराम” इत्यादिवचनं च तदयं वितथो निष्फलो मिथ्यैवाभिनिवेशः अभिमान इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । जाग्रदवस्थायां मनोरथप्राप्तराज्यादिसुखं यथा स्वप्नावस्थायां प्राप्नोतीति सम्भोगादिसुखं च यथा मृषा, वस्त्वभावेपि तदारोपितत्वात्, तथा सर्वमेवैन्द्रियकमिन्द्रियजन्यं सुखादिकं मृषेति । जन्मरणादिदेहधर्मः, क्षुत्पिपासादिप्राणधर्मः, सुखदुःखाद्यन्तःकरणधर्मः देहादावहमित्यध्यासात्सर्वेपि धर्मा आत्मन्यारोप्यन्ते इति सर्वमैन्द्रियकमात्मनि मृषैवेति । तत्राभिनिवेशं विहाय संसारदुःखकारणाविद्यानिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दलाभाय भगवदेकशरणतया स्थेयमिति भावः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तर्ह्ययमीश्वरोऽपि किं विषमः नेत्याह । भूतानीति । सर्वशः भूतानि देवमनुष्यादीनि सकलानि भूतानि तैः, तैः, निज-योनिकर्मभिः स्वस्वजातिसंप्राप्तिहेतुककर्मभिः, काले निजयोनिकर्मपरिपाकसमये, भवन्ति जायन्ते । न भवन्ति । तत्कर्मक्षये नश्यन्तीत्यर्थः । देवमनुष्यादिभूतानां भावाभावौ तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तत्कर्मफलप्रदानसंप्रवृत्तदन्तर्यामिपरमेश्वरायत्ताविति नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः । नन्वेवमीश्वरस्य वैषम्यं मास्तु, परं तु देहावस्थितस्य जीवस्य तदन्तर्यामितया स्थितपरमेश्वरस्य च देहः समानाधिकरणरूपोऽस्ति । ततः स्वानर्थरूपं संसारं स्वस्य स्वयमेवापादयन् सन्नज्ञोयं न किमित्यत्राह । नेति । तत्र प्रकृतौ, देवादिशरीरे इत्यर्थः । स्थितो जीवान्तरात्मतयावस्थितः अपिः आत्मा परमात्मा तस्याः प्रकृतेः गुणैः, न निबद्धयते प्रकृतिगुणैर्न संसारतीत्यर्थः । अन्यतमो जीवः, तस्याः प्रकृतेः गुणैः निबद्धयते संसरतीत्यर्थः । हेति विस्मये । स च समानाधिकरणरूपे देहे स्थितत्वेऽपि एकस्य बन्धः, अन्तरस्य न बन्ध इति । तथा च श्रुतिः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्य-नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वभूतानामुत्पत्तिलयादेस्तत्कर्मानुसारप्रवृत्तपरमेश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्यभिधायेदानीं देहस्य विनाशिस्वभावत्वादात्मनस्तु तद्विपरीतरूपत्वात्परमार्थत उभावपि न शोकविषयाविति कथयितुं प्रथमं देहात्मनोरन्योन्यवैलक्षण्यमाह द्वाभ्याम् । इदमिति । इदं परिदृश्यमानं शरीरं राजादिकलेवरं, पुरुषस्य जीवस्य, मोहजम-विद्याख्यसंचितकर्मकृतं, अनेन देहात्मनोः परस्परं भेदो दर्शितः । तत्र देहस्यात्मनः पृथक्त्वं दृष्टान्तेनाह । यथा गृहं पृथक् गृहिणः सकाशाद्गृहं यथा पृथक्कसिद्धमित्यर्थः । तथा भौतिकम् ईयते अनुमीयते । शरीरिणः सकाशान् भूतसंघातपरिणामरूपमिदं शरीरं गृहिणः सकाशात् गृहवदेव पृथगवगम्यते इत्यर्थः । यथा गृहस्य गृहिस्वरूपत्वमसंभावितं तद्वद्देहस्य देहिस्वरूपत्वमप्यसंभावितमेवेति दृष्टान्ताभिप्रायः । पुनरनेनैव दृष्टान्तेन देहस्य विनाशिस्वभावत्वमाह । यथा यद्वन्मृत्काष्ठादिविकारैः, कृतं गृहं कालेन विनश्यतीत्यर्थः । तथा तद्वदेव, औदकैरुदकांशैः, पार्थिवाः पृथिव्यंशाश्च तैजसास्तेजोऽंशाश्च तैः । इदं त्रिकं वायवीयाकाशीयोरप्युपलक्षणम् ।

कालेन निमित्तेन, तत्तद्देवादिजातिप्राप्तिहेतुककर्मफलपरिपाककृता कालेनेत्यर्थः । जातः विकृतः बाल्ययौवनस्थविरत्वादिभिरवस्था-
भिर्विकारं प्राप्तः, जनो देहः, विनश्यति प्रारब्धकर्मभोगविनाशकाले विनाशं प्राप्नोति न त्वात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
अथात्मनः देहात् पृथक्स्थानाभावेऽपि देहाद्विभक्त्येव दृष्टान्तत्रयमाह । यथेति । यथा अनलोऽग्निः, दारुषु काष्ठेषु, स्थितः अपि, भिन्नः
ईयते दारुगतह्रस्वत्वदीर्घत्वकुटिलत्वादिधर्मरहितत्वात्तेभ्यो भिन्न एव दृश्यते इत्यर्थः । यथा देहगतो देहावस्थितोऽपि, अनिलः
मुखनासिकासंचारिवायुः, पृथक् स्थितः प्रतीयते, यथा नभ आकाशं सर्वगतं सर्वत्र व्याप्तं सद्यपि, न सज्जते कापि सङ्गं न प्राप्नोति,
तथा सर्वगुणाश्रयः सत्त्वादिसकलगुणपरिणामरूपदेहेन्द्रियादीनामाश्रयः सन्नपि, पुमान् जीवः, परः देहादेः पृथगेव तिष्ठतीत्यर्थः ।
अविभागेन स्थितस्यापि तद्गतधर्मास्पर्श आद्यो दृष्टान्तः । विजातीयस्यापि सहावस्थाने द्वितीयो दृष्टान्तः । तदवस्थानेऽपि तद्वर्त्ययोगा-
भावे तृतीयो दृष्टान्त इति भेदः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं परस्परविलक्षणस्वरूपयोर्देहात्मनोरभिहितयोः सतोरपि सर्वथातीव
देहात्मभ्रान्त्या बह्वनुशोचतां तेषां शोकमपनेतुं भवतां शोकविषयः क इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति । सुयज्ञ इति । हे मूढाः यम् अनुशो-
चथ, सोऽयं युष्मद्भर्त्ता सुयज्ञस्तु, शेते भवन्नयनसमक्षमेव कृतशयनो भवति ननु । ततो यूयं किमिति शोचथेति भावः । नन्वेता-
वन्तं कालं योऽसावस्मद्वचनमशृणोत्तदनन्तरं प्रत्युत्तरं चाऽदादिदानीमस्मिस्तद्द्वयादर्शनादयं मृत इति मत्वा शोचाम इति चेत्,
स तु शोच्यो न भवति प्रागपि श्रोतुर्वक्तुस्तस्य भवतामदर्शनादित्याह । इह सुयज्ञशरीरे, यः श्रोता यश्च अनुवक्ता स तु, कर्हिचित्
कदाचिदपि, न दृश्यते । जीवदृशायां मरणदृशायां च सदाऽदृश्यस्य जीवस्य तु दर्शनादर्शने एव न स्तः । यदि शयानो देह एवायं
सुयज्ञो मतश्चेत्स किमिति भवद्विलपितं न शृणोति न च प्रतिवक्ति । एवं विचार्य शोको न कार्य इति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀
ननु मुखनासिकासंचारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्ट एवेति चेत्, नाऽसौ श्रोता वक्ता वा अचेतनत्वादित्याह । न श्रोतेति । अत्र
देहे, महान् सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः, अत एव, मुख्यः अयम् असुः प्राणोऽपि, 'प्राणो वै मुख्य' इति श्रुतेः । श्रोता न अनुवक्ता च, न ।
भवद्विलपितस्येति शेषः । कस्तर्हि वक्ता श्रोता च तत्राह । यस्तु इह देहे, इन्द्रियवान् इन्द्रियैस्तदर्थद्रष्टा, आत्मा स च स तु,
प्राणदेहयोः अचेतनाभ्यां प्राणदेहाभ्यामित्यर्थः । अन्यः । चकारात् सचेतनश्च तस्य सर्वथाऽदर्शनं प्रागुक्तमिति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀
नन्वात्मनश्चेतनत्वे एव सति अहं कृशः काणो बधिर इति देहधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह । भूतेति । विभुरात्मा, भूतानि पृथिव्या-
दीनि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि च मनश्च तैर्लिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते इति भूतेन्द्रियमनोलिङ्गास्तान्, उच्चा उत्कृष्टाः, अवचा अपकृष्टास्तान्,
देहान् अन्यः तेभ्योऽन्यः सन्नेव, भजति अहमित्यभिमान्यते । तर्हि कथमस्य मोक्षस्तत्राह । तच्चापि तदुच्चावचदेहभजनमपि,
स्वेनात्मीयेन, तेजसा अहं देहप्राणेन्द्रियेभ्योऽन्य एवास्मीति ज्ञानात्मकविवेकबलेन, उत्सृजति । हीत्यनेनानुभवं प्रमाण-
यति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु विवेकानन्तरमपि आहारादिकर्मसु प्रवृत्तेः सत्त्वाद्बन्धः स्यादेवेत्यत आह । यावदिति । यावत्,
आत्मा लिङ्गान्वितः लिङ्गशरीराभिमानवान् भवति, तावदेव तस्य तत् कर्म, निबन्धनं बन्धहेतुः, भवति हि । ततः विपर्ययः
देहधर्मभाक्त्वम्, ततः क्लेशः, इत्येवंरूपः मायायोगः मायासंबन्धः, अनुवर्त्तते । लिङ्गाभिमाने निवृत्ते सति तु तस्मिन् विपर्ययादिकं
न परमार्थमिति भावः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु मायामयतया सर्वस्यापारमार्थिकत्वे सुखदुःखादीनां तत् साधनानां च सत्यत्व-
प्रतीतेः कुतो मायामयत्वं, बहवा वादिनस्तु तत्सत्यत्वमेव वदन्ति तत्राह । वितथेति । गुणेषु तत्कार्येषु सुखदुःखादिषु, अर्थ-
ह्रस्वचः परमार्थ इति दर्शनं वचनं च, यत् अयं वितथाभिनिवेशः मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः । वैतथ्यमेव दृष्टान्तमुखेन विशद-
यति । यथा मनः एव रथः आश्रय उत्पादको यस्य तथाभूतः, स्वप्नः स्वप्नद्रष्टृकर्मानुगुणमनोवृत्तिरूपसंकल्पविकल्पात्मकस्वप्नानुगुण-
तयेश्वरसृष्टः पदार्थः, सृष्टा अनित्यः । स्वप्नकालमात्रावस्थायीति यावत् । तथा, सर्वं ऐन्द्रियकं बाह्येन्द्रियविषयः सृष्टा, अनित्य-
त्वादपुरुषार्थः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

रानियो ! सभी प्राणियोंकी मृत्यु अपने पूर्वजन्मोंकी कर्मवासनाके अनुसार समयपर होती है और उसीके अनुसार
उनका जन्म भी होता है । परन्तु आत्मा शरीरसे अत्यन्त भिन्न है, इसलिये वह उसमें रहनेपर भी उसके जन्म-मृत्यु आदि धर्मोंसे
अछूता ही रहता है ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ जैसे मनुष्य अपने मकानको अपनेसे अलग और मिट्टीका समझता है, वैसे ही यह शरीर
भी अलग और मिट्टीका है । मोहवश वह इसे अपना समझ बैठता है । जैसे बलबुले आदि पानीके विकार घड़े आदि मिट्टीके
विकार और गहने आदि स्वर्णके विकार समयपर बनते हैं, रूपान्तरित होते हैं तथा नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही इन्हीं तीनोंके विकारसे
बना हुआ यह शरीर भी समयपर बन-बिगड़ जाता है ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ जैसे काठमें रहनेवाली व्यापक अग्नि स्पष्ट ही उससे
अलग है, जैसे देहमें रहनेपर भी वायुका उससे कोई सम्बन्ध नहीं है, जैसे आकाश सब जगह एक-सा रहनेपर भी किसीके दोष-
गुणसे लिप्त नहीं होता—वैसे ही समस्त देहेन्द्रियोंमें रहनेवाला और उनका आश्रय आत्मा भी उनसे अलग और निर्लिप्त है ॥ ४३ ॥
❀ ❀ मूर्खों ! जिसके लिये तुम सब शोक कर रहे हो, वह सुयज्ञ नामका शरीर तो तुम्हारे सामने पड़ा है । तुमलोग इसीको
देखते थे । इसमें जो सुननेवाला और बोलनेवाला था, वह तो कभी किसीको नहीं दिखायी पड़ता था । फिर आज भी नहीं
दिखायी दे रहा है, तो शोक क्यों ? ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ (तुम्हारी यह मान्यता कि 'प्राण ही बोलने या सुननेवाला था, सो निकल

गया' मूर्खतापूर्ण है; क्योंकि सुषुप्तिके समय प्राण तो रहता है, पर न वह बोलता है न सुनता है ।) शरीरमें सब इन्द्रियोंकी चेष्टाका हेतुभूत जो महाप्राण है, वह प्रधान होनेपर भी बोलने या सुननेवाला नहीं है; क्योंकि वह जड़ है । देह और इन्द्रियोंके द्वारा सब पदार्थोंका द्रष्टा जो आत्मा है, वह शरीर और प्राण दोनोंसे पृथक् है ॥ ४५ ॥ * * यद्यपि वह परिच्छिन्न नहीं है, व्यापक है—फिर भी पञ्चभूत, इन्द्रिय और मनसे युक्त नीचे-ऊँचे (देव, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि) शरीरोंको ग्रहण करता और अपने विवेकबलसे मुक्त भी हो जाता है । वास्तवमें वह इन सबसे अलग है ॥ ४६ ॥ * * जबतक वह पाँच प्राण, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, बुद्धि और मन—इन सत्रह तत्त्वोंसे बने हुए लिङ्गशरीरसे युक्त रहता है, तभीतक कर्मोंसे बँधा रहता है और इस बन्धनके कारण ही मायासे होनेवाले मोह और क्लेश बराबर उसके पीछे पड़े रहते हैं ॥ ४७ ॥ * * प्रकृतिके गुणों और उनसे बनी हुई वस्तुओंको सत्य समझना अथवा कहना झूठमूठका दुराग्रह है । मनोरथके समयकी कल्पित और स्वप्नके समयकी दीख पड़नेवाली वस्तुओंके समान इन्द्रियोंके द्वारा जो कुछ ग्रहण किया जाता है, सब मिथ्या है ॥ ४८ ॥

अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचन्ति तद्विदः । नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ॥ ४९ ॥
लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोऽन्तकः । वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभयन् ॥ ५० ॥
कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत । तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५१ ॥
सासज्जत शिचस्तन्त्यां महिषी कालयन्त्रिता ।

कुलिङ्गस्तां तथाऽऽपन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः । स्नेहादकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥ ५२ ॥
अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः । कृपणं मानुशोचन्त्या दीनया किं करिष्यति ॥ ५३ ॥
कामं नयतु मां देवः किमर्थेनात्मनो हि मे । दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५४ ॥
कथं त्वजातपक्ष्णांस्तान् मातृहीनान् बिभर्म्यहम् । मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥ ५५ ॥

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् प्रियावियोगातुरमश्रुकण्ठम् ।

स एव तं शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो विलीनः ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अथ इह नित्यम् वा अनित्यं तद्विदः न शोचन्ति शोचतां स्वभावः अन्यथा कर्तुं न शक्यते इति ॥ ४९ ॥ * * विपिने पक्षिणां अंतकः निर्मितः कश्चित् लुब्धकः तत्र तत्र प्रलोभयन् जालम् वितत्य विदधे ॥ ५० ॥ * * तत्र विचरत् कुलिङ्गमिथुनं तेन समदृश्यत तयोः कुलिङ्गी लुब्धकेन सहसा प्रलोभिता ॥ ५१ ॥ * * सा कालयन्त्रिता महिषी शिचः तन्त्याम् असज्जत भृशदुःखितः कुलिङ्गः स्नेहात् तां तथा आपन्नां कृपणां निरीक्ष्य अकल्पः कृपणः पर्यदेवयत् ॥ ५२ ॥ * * अहो अकरुणः विभुः देवः मा अनु कृपणं शोचन्त्या आकरुणया दीनया स्त्रिया किम् करिष्यति ॥ ५३ ॥ * * देवः माम् कामम् नयतु हि अनेन विधुरायुषा दुःखेन जीवता दीनेन मे आत्मनः अर्थेन किम् (स्यात्) ॥ ५४ ॥ * * अहम् तान् अजातपक्ष्णान् मातृहीनान् तु कथम् बिभर्मि मे मन्दभाग्याः प्रजाः नीडे मातरम् प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥ * * एवम् आरात् विलपन्तम् प्रियावियोगातुरम् अश्रुकण्ठम् तम् कुलिङ्गम् शाकुनिकः विलीनः सः एव शरेण विव्याध ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपसंहरति । अथेति । अथ तस्मात् नित्यमात्मानमनित्यं देहं वा तद्विदो नित्यमनित्यं च जानन्तो न शोचन्ति । नन्वेवमुपदेशोऽपि शोचन्तो दृश्यन्ते तत्राह । तान्यथेति । ज्ञानदाढ्याभावात्स्वभावो न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * स्वयं सधर्मा अपीति यदुक्तं तत्रेतिहासमाह लुब्धक इत्यादिना । पक्षिणामन्तक ईश्वरेण निर्मितः सन्यत्र यत्र ते तत्र तत्र तान्कणादिभिः प्रलोभयन् जालं विस्तार्य विशेषेण धृतवान् । पाठान्तरे तेषामभिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ * * कुलिङ्गः कन्दभक्षी पक्षिविशेषः । कुलिङ्गयोर्मिथुनम् ॥ ५१ ॥ * * शिचस्तन्त्यां जालस्य सूत्रेऽसज्जत बन्धं प्राप तामापन्नामापदं प्राप्तां दृष्ट्वा कुलिङ्गः पक्षी तां मोचयितुमकल्पः सन्पर्यदेवयद्वृक्षशाखामाश्रित्य विलापं चकार ॥ ५२ ॥ * * आकरुणया

सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया किं करिष्यति ॥ ५३ ॥ * * आत्मनो देहस्यार्धेन । अनेन विधुरायुषा भार्याशून्यजीवितेन दुःखं यथा भवत्येवं जीवता किं मे प्रयोजनम् । अतो मामपि कामं नयत्वित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ * * न जाताः पक्षा येषां तान्बालकान्कथं विभर्मि पुण्यामि । मन्दभाग्या मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥ * * शाकुनिकः पक्षिहन्ता विलीनः सन् ॥ ५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नित्यं मीमांसकानां मतेऽनित्यं वेदान्तिनां मते । अत्राक्षिपन्ति—नन्विति । इत्यर्थ इति । अदृढज्ञानिनामेव शोको न तु तदार्ह्यवतामिति भावः ॥ ४९ ॥ * * विपिने वने पाठान्तरे 'तत्र तत्र प्रलोभनम्' इति पाठे । इत्यर्थ इति । 'विपूर्वो धा करोत्यर्थे' इत्युक्तेरिति भावः । तत्र तत्र वनदेशेषु ॥ ५० ॥ * * तत्र विपिने । तयोः कुलिङ्गीकुलिङ्गयोर्मध्येऽ-विकरणादिना ॥ ५१ ॥ * * हे महिष्य इति । महिषीवदज्ञा यूयमहो राजभार्या भूत्वापीति भावः । महिषी कुलिङ्गभार्येति तीर्थः । 'कृताभिषेका महिषी' इति कोशाद्राजभार्यास्वेव महिषीपदप्रयोगो युक्तः । किञ्च—कुलिङ्गस्य पक्षिणामधीशत्वेपि पक्षिराजत्वं गरुडस्यैव प्रसिद्धं युक्तं च 'वैनतेयः खगेश्वरः' इति कोशात् । अन्यथा गर्दभ्यादीनामपि तथात्वं स्यादिति । पर्यदेवयत् अशोचत् ॥ ५२ ॥ * * देवो विधाता । "ओत्" इति प्रकृतिभावः । "अहो आहो उताहो च हंहो नो हो अथो इमे । भोस्सहितास्तथौदन्ता निपाता अष्टधा मताः ॥" इति वैयाकरणवृद्धाः । वा—करुणया मयि कृपावत्या दीनया क्षीणया मद्वियोगेनेति शेषः । दीङ्—क्षये ॥ ५३ ॥ * * "भार्याहीनेऽपि विधुरो राहौ च विकलेऽ-नृजौ" इति निरुक्तिः । अतो जीवनप्रयोजनाभावात् ॥ ५४ ॥ * * नीडे स्वस्थाने 'नीडं स्थानकुलाययोः' इति मेदिनी ॥ ५५ ॥ * * कुलिङ्गं दीर्घतुण्डम् "दार्वाघाटो दारुकुट्टः कुलिङ्गो दीर्घतुण्डकः" इत्यभिधानान् । निलीनो वृक्षमूले छन्नः ॥ ५६-५७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ तस्माच्छोकस्यानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । इह संसारे तद्विदः तत्त्वज्ञाः पण्डिताः नित्यमात्मानमनित्यं देहं वा नैव शोचन्ति । आत्मा तु नित्य एवातो नैव शोकार्हः अविनाशित्वात् । देहादयस्त्वनित्या नश्वरस्वभावा एव शोचतां शोचद्भिरपि तेषां स्वभावो नश्वरत्वमन्यथा कर्तुं नैव शक्यते इति शोको वृथेति । यद्वा । ननूपदेष्टारोऽपि शोचन्तो दृश्यन्ते तत्राह । नान्यथेति । ज्ञानदाढ्याभावात् शोचतां स्वभावो न निवर्तते ॥ ४९ ॥ * * लुब्धक इति ॥ ईश्वरेण पक्षिणामन्तको नाशको निर्मितः कश्चित् लुब्धको विपिने वने यत्र पक्षिणोऽपश्यत्तत्र तत्र जालं वितत्य विस्तार्य तान् मांसादिभिः प्रलोभयन् विदधे । विशेषेण धृतवानित्यन्वयः । प्रलोभनमिति पाठे प्रलोभनं विदधे कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ * * कुलिङ्गेति ॥ तत्र वने विचरन् सन् कुलिङ्गः पक्षिविशेषः कुलिङ्गयोर्मिथुनं युगलं समदृश्यत दृश्यं बभूव । तयोर्मध्ये कुलिङ्गी लुब्धकेन सहसा आपन्ना प्रलो-भिता ॥ ५१ ॥ * * सेत्यर्द्धम् ॥ सा च कुलिङ्गस्य महिषी भार्या कालेन यन्त्रिता प्रेरिता सती शिचस्तन्यां जालसूत्रे असज्जत बन्धनं प्राप ॥ ५२ ॥ * * कुलिङ्ग इति ॥ तां कुलिङ्गीं तथा आपन्नान् आपदं प्राप्तान् अत एव कृपणां दीनां निरीक्ष्य कुलिङ्गो भृशदुःखितस्तां मोचयितुम् अकल्पः असमर्थः कृपणा दीनश्च स्नेहात्पर्यदेवयत् विलापं कृतवान् ॥ ५३ ॥ * * अहो इति ॥ देवो ब्रह्मा यमो वा अतीव अकरुणः कृपाहीन इत्यर्थः । यतः विभुः महानपि आ सर्वतः करुणयाऽनुकम्पया । यद्वा । करुणया मयि कृपावत्या कृपणं दीनं मा मामनुशोचन्त्या दीनया स्त्रिया किं करिष्यति ॥ ५४ ॥ * * काममिति ॥ यदि मम भार्या नयति तदा स देवो मामपि कामं यथेष्टं नयतु । यतः आत्मनो देहास्यार्द्धभागस्य पत्नीरूपस्य नीतत्वादवशिष्टेनार्द्धेनानेन मम देहेन विधुरायुषा भार्याशून्यजीवितेन अत एव दीनेन अत एव दुःखं यथा भवति तथा जीवता मे मया लोके किं प्रयोजनम् ॥ ५५ ॥ * * कथं त्विति ॥ तुः पादपूर्तौ । ये मे प्रजाः पुत्राः मृतमातृत्वान्मन्दभाग्या नीडे स्थिताः आहारार्थं मातरं प्रतीक्षन्ते । न जाताः पक्षाः येषां तान्मातृहीनानहं कथं विभर्मि पुण्यामि ॥ ५६ ॥ * * एवमिति ॥ एवं प्रिया-वियोगेनानुरं व्याकुलम् अत एव अश्रुकण्ठं विलपन्तं तं कुलिङ्गं स प्रसिद्धः शाकुनिकः पक्षिहन्ता कालेन प्रहितः प्रेरितः विलीनः छन्नः सन्नाराददूरादेव शरेण विन्याध ताडितवान् ॥ ५७ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं देहात्मनोरुभयोरपि शोकाविषयत्वमुक्तं सहेतुकमुपसंहरति—अथेति । अथ हे अबलाः ! नित्यमात्मानम् अनित्यं देहं प्रत्यपि तद्विदः देहात्मयाथात्म्यविदो न शोचन्ति, कुतः इतिशब्दो हेत्वर्थकः यस्मात्स्वभावः वस्तुनः स्वाभाविको धर्मः शोचतामपि शोचद्भिरप्यन्यथा कर्तुं न शक्यते न ह्यात्मनः स्वाभाविकं नित्यत्वमपनीयानित्यत्वं केनचिच्छोकाद्युपायेनापादयितुं

शक्यं न वा देहस्यानित्यत्वमपनुय नित्यत्वम्, न हि बह्वैरौष्ण्यापनयेन शैत्यमापादयितुं शक्यमिति भावः ॥ ४९ ॥ * * यदुक्तं “स्वयं सधर्मा अपि शोचन्ति” इति तत्र दृष्टान्ततयेतिहासं प्रस्तौति-लुब्धक इति । कश्चिल्लुब्धको व्याधः पक्षिणामन्तकः मृत्युः निर्मितः ईश्वरेण मृत्युत्वेन निर्मितः अत एव स तत्र तत्र जालं वितत्य पक्षिणां प्रलोभनं वञ्चकं विदधे कृतवान् ॥ ५० ॥ * * एवं लुब्धके प्रलोभयति सति तत्र समीपे कुलिङ्गयोः पक्षिणोर्मिथुनं द्वन्द्वं सञ्चरत्सन् लुब्धकेनादृश्यत तयोः स्त्रीपुंसयोः मध्ये कुलिङ्गी स्त्री सहसा वञ्चनोपायेन लुब्धकेन प्रलोभिता बभूव ॥ ५१ ॥ * * सा महिषी कुलिङ्गभार्या कालवशा सती सिचस्तन्यां जालसूत्रे असज्जत लग्ना बभूव अथ ततस्ताम् आपन्नान् आपदं प्राप्तां दीनां कर्मानुगुणेन कालेन यन्त्रितां सिचस्तन्यामासज्जितां महिषीं भार्यां कुलिङ्गीं वीक्ष्य कुलिङ्गः पुमान् स्नेहादतीव दुःखितोऽकल्पो विमोचनेऽदक्षो अतएव केवलं स्वयमप्यातुरः दीनस्सन् कृपणं दीनं यथातथा पर्यदेवयत् परितस्तप्तो बभूव ॥ ५२ ॥ * * तदेवाह—अहो इति त्रिभिः । अहो देवो विधाताऽकरुणो निर्घृणः, अकरुणत्वमेवाविष्करोति—स्त्रिया आकरुणयेति छेदः आकरुणया सर्वतोऽनुकरुणया स्त्रिया मम भार्यया नितरां कृपणं दीनं मां प्रत्यनुशोचन्त्या दीनया कुलिङ्ग्या विभुर्देवः किं करिष्यति न किमपि तस्य प्रयोजनम्, किन्तु मय्यकारुण्येन मां वियोज्य स्त्रियं नीतवान् इति भावः ॥ ५३ ॥ * * यतो मय्यकरुणो देवस्ततो मामपि कामं यथेष्टं नयतु आत्मनोऽर्द्धेन मम किं प्रयोजनम्, एकस्मिन्मय्यर्द्धं भार्याख्यं नष्टम् अवशिष्टेनार्द्धेन न किमपि प्रयोजनमस्त्यर्थः । अर्द्धं विशिनष्टि, दीनेन कृपणेन दुःखं यथा भवति तथा जीवता प्राणान्धारयता विधुरायुषा विधुरं भार्यारहितमायुष्यं तेन भार्याशून्यजीवितयुक्तेनेत्यर्थः । अनेनेति निस्पृहत्वमुक्तं कार्योपगित्वाभावादिति भावः ॥ ५४ ॥ * * किञ्च अजातौ पक्षौ येषां तान् मात्रा हीनान् रहितान् बालकान् कथमहं विभर्मि पुष्णामि किञ्च मे मम प्रजाः नीडे मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥ * * एवं प्रियाया वियोगातुरं दुःखितम् अतो विशेषेण रुदन्तम् अश्रुकण्ठमश्रुपूर्णकण्ठं तं कुलिङ्गं स एव शाकुनिकः शकुनीन्हन्तीति शाकुनिकः लुब्धकः आरात्समीपे निलीनस्तिरोहितस्सन् कालेन कर्मानुगुणेन प्रहितः प्रेरितः शरेण विव्याथ ताडितवान् ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्मात्सर्वस्येश्वराधीनत्वेन जन्तूनां मरणादिकमपरिहार्यं तस्मात्सर्वथा देहेन्द्रियादेरनित्यत्वं नित्यत्वं चास्तु तथापि शोककरणं न पण्डितमतम् “गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः” इत्यादेरित्याह—अथेति, अतस्तन्मूर्खमतमिति सन्तोषव्यं स्वभावत्वादित्याह—यान्यथेति ॥ ४८ ॥ * * अस्मिन्नेवार्थे कञ्चनेतिहासमाह—लुब्धक इति । लुब्धको मृगयुर्निर्मितो विधिनेति शेषः । वितत्य विस्तृत्य प्रलोभनं वञ्चनम् ॥ ५०-५१ ॥ * * सिचा जालेन सह यन्त्रितया तन्या सूत्रेण महिषी कुलिङ्गभार्या कालयन्त्रिता कालाधीना अकल्पोऽसमर्थो, मोचयितुमिति शेषः, पर्यदेवयद्विलपितवान् ॥ ५२-५३ ॥ * * दुःखं जीवता दीनेन क्षीणेनात्मनोर्द्धेन मे मम किं प्रयोजनं न किमपि कुतो विधुरायुषाऽऽयूरहितेनात्मनोर्द्धस्य नष्टत्वात् ॥ ५४ ॥ * * मे प्रजाः पुत्राः ॥ ५५ ॥ * * शाकुनिकः पक्षिमारकः कालेनान्तकेन प्रहितः प्रेरितः निलीनो वृक्षमूले छन्नः कुलिङ्गं दीर्घतुण्डं “दावाघाटो दारुकुट्टः कुलिङ्गो दीर्घतुण्डकः” इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तयोरिति । हे महिष्यः ॥ ५१-६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अथ नित्यं मीमांसकानां मते अनित्यं नश्वरं सत्यमिति साङ्ख्यानानां मते; ननु, तदपि न वयं प्रबुध्यामहे इति तत्राह—यान्यथेति ॥ ४९ ॥ * * शोकस्वभाववन्त्वेऽनर्थ इत्यत्रेतिहासमाह—लुब्धक इत्यादिना । निर्मितः ईश्वरेणेत्यर्थः । विदधे पक्षिणो विशेषेण दधार प्रलोभनमिति पाठे आमिषादिभिस्तेषां प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥ * * शिचस्तन्यां जालस्य सूत्रे हे महिष्यः ॥ ५२ ॥ * * देवो विधाता करुणया मयि कृपावत्या ॥ ५३-५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तद्विदः नित्यानित्यविदः नित्यं क्षेत्रज्ञः अनित्यं देहादिकं नैव शोचन्ति शोचतामतद्विदां स्वभावस्तु अन्यथा कर्तुं न शक्यः ॥ ४९ ॥ * * तादृक्स्वभावस्य फलं नाश एवेत्याह—लुब्धक इत्यादिना । निर्मितस्तत्कर्मानुसारिणा ईश्वरेणेति शेषः । जालं वितत्य तत्र प्रलोभनमन्नादिना विदधे ॥ ५०-५१ ॥ * * सिचो जालस्य ॥ ५२ ॥ * * कृपणं मा मां कृपया अनुशोचन्त्या स्त्रिया किं करिष्यति ॥ ५३ ॥ * * देवः मामपि कामं यथेष्टं नयतु यतः आत्मनः देहस्य अर्द्धेन सत्याख्य-

स्यार्द्धस्य विनष्टत्वादवशिष्टेन पुरुषाख्येन भागेन मम किं प्रयोजनम्, कथंभूतेन दीनेन दुःखं यथा भवति तथा जीवता विधुरं कलत्ररहितमायुर्यस्य तेन ॥ ५४ ॥ * * मे प्रजाः नीडे मातरं प्रतीक्षन्ते तान् कथं विभर्मि पुष्णामि ॥ ५५ ॥ * * विलीनः वृक्षादिषु छन्नः सन् ॥ ५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उपसंहरति-अथेति । अथ तस्माच्छोकस्यानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । इह संसारे तद्विदः तत्त्वज्ञा पण्डिताः नित्यमात्मानम-

नित्यं देहं वा नैव शोचन्ति तेषां कीदृशोऽभिप्राय इत्यपेक्षायां तदाह-नान्यथेति । आत्मा तु नित्य एवातो नैव शोकार्हः, अविनाशित्वान् । देहादयस्त्वनित्या नश्वरस्वभावा एव, अतः शोचतां शोचद्भिरपि तेषां स्वभावो नश्वरत्वमन्यथा कर्तुं नैव शक्यते इति शोको वृथेति तेषामभिप्राय इति शेषेणान्वयः ॥ ४९ ॥ * * शोकस्यानर्थहेतुत्वं द्रष्टयितुमाह-लुब्धकेत्यादिसाद्वैरष्टभिः । ईश्वरेण पक्षिणामन्तको नाशको निर्मितः कश्चिल्लुब्धको विपिने वने यत्र पक्षिणोऽपश्यत्तत्र जालं वितत्य विस्तार्य तान् मांसादिभिः प्रलोभयन् विदधे विशेषेण धृतवानित्यन्वयः । प्रलोभनमिति पाठे प्रक्षोभनं विदधे कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ * * तत्र वने विचरन् सन् कुलिङ्गनामकपक्षिविशेषस्य मिथुनं युगलं समदृश्यत दृश्यं बभूव । तयोर्मध्ये कुलिङ्गी लुब्धकेन सहसा अनायासेनैव प्रलोभिता ॥ ५१ ॥ * * सा च कुलिङ्गस्य महिषी भार्या कालेन यन्त्रिता प्रेरिता सती शिचस्तन्यां जालसूत्रे असज्जत बन्धनं प्राप । तां कुलिङ्गीं तथा आपदं प्राप्तुम् अत एव कृपणां दीनां निरीक्ष्य कुलिङ्गो भृशदुःखितस्तां मोचयितुमकल्पः असमर्थश्च स्नेहात्पर्यदेवयत् अतिविलापं कृतवान् । तत्र हेतुमाह-कृपण इति । सोऽपि भवतामिव विवेकबलहीन एवेत्यर्थः । यदि विवेकी स्यात्तदा निष्फलं विलापं न कुर्यादिति भावः ॥ ५२ ॥ * * तद्विलापमेव दर्शयति-अहो इति त्रिभिः । देवो ब्रह्मा यमो वा अतीव अकरुणः, कृपाहीन इत्यर्थः । कथमित्यपेक्षायामाह विभुः महानपि सन् करुणया मयि सर्वतः करुणायुक्तया अत एव कृपणं दीनं मामनुशोचन्त्या अत एव दीनया स्त्रिया मम भार्यया किं करिष्यतीत्यन्वयः । स्वप्रयोजनाभावेऽपि मां दुःखिनं कृत्वा मम भार्या हरत्यतः क्रूर एवेति भावः ॥ ५३ ॥ * * यदि मम भार्या नयति तदा स देवो मामपि यथेष्टं नयत्वित्यन्वयः । तत्र जीवने दुःखानुभवव्यतिरिक्तप्रयोजनाभावं हेतुमाह-किमिति । आत्मनो देहस्यार्धभागस्य पत्नीरूपस्य नीतत्वात् अवशिष्टे-नार्द्धेनानेन मम देहेन विधुरायुषा भार्याशून्यजीवितेन अत एव दीनेन अत एव दुःखं यथा भवति तथा जीवता मे किं प्रयोजनमित्यन्वयः । नात्र किञ्चिदाच्छन्नं किन्तु प्रसिद्धमेवेति द्योतयितुमाह-हीति ॥ ५४ ॥ * * जीवने दुःखमेव दर्शयति-कथं त्विति । ये मे प्रजाः पुत्राः मृतमातृत्वान्मन्दभाग्या नीडे स्थिताः आहारार्थं मातरं प्रतीक्षन्ते, न जाताः पक्षा येषां तान्मातृहीनान् कथं त्वहं विभर्मि पुष्णामीत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ * * एवं प्रियावियोगेनातुरं व्याकुलम् अत एव अश्रुकण्ठं विलपन्तं तं कुलिङ्गं स प्रसिद्धः शाकुनिकः पक्षिहन्ता कालेन प्रहितः प्रेरितः विलीनः सन्नाराद्दूरदेव शरेण विव्याध ताडितवानित्यन्वयः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं देहात्मनोरुभयोरपि शोकाविषयत्वमुक्तं तत्सहेतुकमुपसंहरति । अथेति अथ तस्मात्, हे अबलाः, नित्यमात्मानं अनित्यं देहं वा च, तद्विदः नित्यानित्यस्वरूपज्ञाः, इह न शोचन्ति । कुतः स्वभावः यो यस्य स्वाभाविको धर्मः, सः शोचतां शोचद्भिरपीत्यर्थः । अन्यथा, कर्तुं न शक्यते इत्यतो हेतोरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * यदुक्तं 'स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थ' तत्र दृष्टान्ततथेतिहासं प्रस्तौति । लुब्धक इति । पक्षिणां अन्तको मृत्युः, निर्मितः ईश्वरेण तन्मृत्युत्वेन निर्मित इत्यर्थः । कश्चिदुक्त-विधो लुब्धकः व्याधः, विपिने वने, तत्र तत्र, जालं वितत्य, पक्षिणां प्रलोभनं विदधे कृतवान् ॥ ५० ॥ * * कुलिङ्गेति । एवं लुब्धके पक्षिणः प्रलोभयति सतीति शेषः । कुलिङ्गमिथुनं कुलिङ्गीकुलिङ्गयोर्युगलं, तत्र विचरन्, समदृश्यत लुब्धकेन दृष्टे । तयोर्मिथुनयोर्मध्ये, कुलिङ्गी सहसा तूर्णमेव, लुब्धकेन, प्रलोभिता स्त्रीस्वभावस्यातिलुब्धत्वात् प्रलोभं गमिता ॥ ५१ ॥ * * सेति । सोक्तविधा, महिषी कुलिङ्गभार्या, कालयन्त्रिता कालवशा सती, शिचः तन्यां जाले इत्यर्थः । आसज्जत आसक्ता बभूव । बद्धाऽभूदित्यर्थः । कुलिङ्गः तां कुलिङ्गीं तथा आपन्नमापद्गतां, निरीक्ष्य भृशं दुःखितः । अकल्पस्तां ततो मोचययितुमसमर्थः, स्नेहात्, कृपणः सन्, करुणं यथा तथा, पर्यदेवयत् । वृक्षशाखामाश्रित्य विलापं चकार ॥ ५२ ॥ * * तदेवाह अहो इति त्रिभिः । अहो विभुः समर्थः, देवः विधाता, अकरुणः निर्धृणः । अकरुणत्वमाविष्करोति । स्त्रिया आकरुणया इति छेदः । आकरुणया सर्वतोऽनुकम्पया, कृपणं मा मां, अनुशोचन्त्या दीनया, स्त्रिया मम भार्यया, किं करिष्यति । न किमपि तस्य प्रयोजनम् । किं तु मय्यकारुण्येन मां वियोज्य स्त्रियं नीतवानिति भावः ॥ ५३ ॥ * * काममिति । देवः यतो मय्यकरुणः तत इति शेषः । माम् अपि, कामं यथेष्टं नयतु । हि यतः, दीनेन कृपणेन, दुःखं यथा तथा, जीवता प्राणान् धारयता, विधुरायुषा भार्याशून्यजीवितयुक्तेन, अनेन अनेनेति निःस्पृहत्वमुक्तं, कार्योपयोगित्वाभावादिति भावः । आत्मनः अर्द्धेन, मे मम, किं न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * कथमिति । तु किं च, न जातौ पक्षौ येषां तान्, मात्रा हीनांस्तान्, तान् बालकान्, कथम् अहं विभर्मि पुष्णामि किं च मन्दभाग्याः, मे मम प्रजाः नीडे मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥ * * एवमिति । एवं प्रियायाः स्वस्त्रियाः यो वियोगस्तेनातुरः दुःखितस्तं, अत एव विलपन्तं विशेषेण रुदन्तम् अश्रुकण्ठं तं कुलिङ्गं स एव पूर्वोक्त एव,

शकुनीन् पक्षिणो हन्तीति शाकुनिकः लुब्धकः । आरात् समीपे, कालप्रहितः तत्कर्मानुगुणकालप्रेरितः, निलीनस्तिरोहितः सन्, शरेण विव्याध ताडितवान् ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

इसलिये शरीर और आत्माका तत्त्व जाननेवाले पुरुष न तो अनित्य शरीरके लिये शोक करते हैं और न नित्य आत्माके लिये ही । परन्तु ज्ञानकी दृढ़ता न होनेके कारण जो लोग शोक करते रहते हैं, उनका स्वभाव बदलना बहुत कठिन है ॥ ४९ ॥ * * किसी जंगलमें एक बहेलिया रहता था । वह बहेलिया क्या था, विधाताने मानो उसे पक्षियोंके कालरूपमें ही रच रक्ख था । जहाँ-कहीं भी वह जाल फैला देता और ललचाकर चिड़ियोंको फँसा लेता है ॥ ५० ॥ * * एक दिन उसने कलिङ्ग पक्षीके एक जोड़ेको चारा चुगते देखा । उनमेंसे उस बहेलियेने मादा पक्षी तो शीघ्र ही फँसा लिया ॥ ५१ ॥ * * कालवश वह जालके फँदेमें फँस गयी । नर पक्षीको अपनी मादाकी विपत्ति देखकर बड़ा दुःख हुआ । वह बेचारा उसे छुड़ा तो सकता न था, स्नेहसे उस बेचारीके लिये विलाप करने लगा ॥ ५२ ॥ * * उसने कहा—‘यों तो विधाता सब कुछ कर सकता है । परन्तु है वह बड़ा निर्दयी ! यह मेरी सहचरी एक तो स्त्री है, दूसरे मुझ अभागके लिये शोक करती हुई बड़ी दीनतासे छटपटा रही है । इसे लेकर वह करेगा क्या ? ॥ ५३ ॥ * * उसकी इच्छा हो तो मुझे ले जाय । इसके बिना मैं अपना यह अधूरा विधुर जीवन, जो दीनता और दुःखसे भरा हुआ है, लेकर क्या करूँगा ॥ ५४ ॥ * * अभी मेरे अभागे बच्चोंके पर भी नहीं जमे हैं । स्त्रीके मर जानेपर उन मातृहीन बच्चोंको मैं कैसे पालूँगा ? ओह ! घोंसलेमें वे अपनी माकी बाट देख रहे होंगे’ ॥ ५५ ॥ * * इस तरह वह पक्षी बहुत-सा विलाप करने लगा । अपनी सहचरीके वियोगसे वह आतुर हो रहा था । आँसुओंके मारे उसका गला रुँध गया था । तबतक कालकी प्रेरणासे पास ही छिपे हुए उसी बहेलियेने ऐसा बाण मारा कि वह भी वहींपर गिर पड़ा ॥ ५६ ॥

एवं यूयमपश्यन्त्य आत्मापायमबुद्धयः । नैनं प्राप्स्यथ शोचन्त्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५७ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच

‘बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः । ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥ ५८ ॥

यम एतदुपाख्याय तत्रैवान्तरधीयत । ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत्साभ्यरायिकम् ॥ ५९ ॥

‘ततः शोचत मा यूयं परं चात्मानमेव च ।

क आत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव वा । स्वपराभिनिवेशेन विनाज्ञानेन देहिनाम् ॥ ६० ॥

नारद उवाच

इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्तुषा । पुत्रशोकं क्षणात्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे दितिशोकापनयनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवम् अबुद्धयः यूयम् आत्मापायम् अपश्यन्त्यः शोचन्त्यः वर्षशतैः अपि एनम् पतिम् न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥ * * एवम् बाले प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ज्ञातयः सर्वम् अनित्यम् अयथोत्थितम् मेनिरे ॥ ५८ ॥ * * यमः एतत् उपाख्याय तत्र एव अन्तरधीयत सुयज्ञस्य ज्ञातयः अपि यत् सांपरायिकम् चक्रुः ॥ ५९ ॥ * * ततः परम् च आत्मानम् यूयम् एव मा शोचत देहिनाम् स्वपराभिनिवेशेन अज्ञानेन विना अत्र आत्मा कः च परः कः वा स्वीयः कः वा पारक्यः एव कः ॥ ६० ॥ * * सस्तुषा दितिः इति दैत्यपतेः वाक्यम् आकर्ण्य क्षणात् पुत्रशोकम् त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तम् आधारयत् ॥ ६१ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मापायं स्वमृत्युम् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ अयथोत्थितं मिथ्यैवाविर्भूतम् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ साम्परायिकं परलोककृत्यम् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अशोचतेति पाठेऽडागम आर्षः । स्वः पर इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ॥ ६० ॥ ❀ ❀ सस्नुषा स्नुषासहिता ॥ ६१ ॥

इति सप्तमे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अयथोत्थितं येन प्रकारेणोत्थितं तथा न तिष्ठतीत्यर्थो वा ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ यत्राविर्भूतस्तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ यतः सर्वं दृश्यमनित्यमात्मा नित्यश्च ततो हेतोः । अशोचतेति । ततोऽशोचतेति पाठे यद्वा—अ इति संबोधनेऽव्ययं हे मात्रादय इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ इतीत्यम् । स्नुषया रुषामन्वा ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति ॥ हे अनुद्वयः अज्ञाः ! एवं कुलिङ्गवत् यूयमपि आत्मापायं स्वमृत्युमपश्यन्त्यः अननुसंदधत्यः पतिं शोचन्त्य वर्षशतैरप्येनं न प्राप्स्यथ किंतु मृत्युमेव प्राप्स्यथ ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ बाल इति ॥ बालस्वरूपे यमे एवं प्रवदति सति मृतस्य सुयज्ञस्य सर्वे ज्ञातयस्तद्वचनश्रवणेन विस्मितचेतसः सन्तः सर्वं सुखदुःखादिकम् अनित्यमयथोत्थितं वृथैवात्मन्यारोपितं मेनिरे ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ यम इति ॥ यत्साम्परायिकं परलोककृत्यं तच्चक्रुः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तत इति अर्द्धम् ॥ स्पष्टम् । अशोचत इति पाठे अडागम आर्षः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ क इति ॥ अयं स्वः अयं परः इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना अत्र संसारे देहिनां क आत्मा कः परः कः स्वीयः को वा पारक्यः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ इतीति ॥ सस्नुषा स्नुषया हिरण्याक्षस्त्रिया सहिता । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमितिहासं प्रस्तुत्य प्रकृतोपयोगित्वेनोपसंहरति—एवमिति । एवं यथा कुलिङ्गस्तथा यूयमप्यात्मापायं स्वमृत्युम् अपश्यन्तः अनालोचयन्त्योऽत एव अनुद्वयः विवेकशून्याः वर्षशतैरपि शोचन्त्यः एनं पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं प्रेतबन्धुयमसम्बादरूपमितिहासं प्रस्तुत्योपसंहरति दैत्यः बाल इति द्वाभ्याम् । एवम् इत्थं बाले प्रवदति सति सर्वे ज्ञातयः सुयज्ञस्य स पिण्डाः विस्मितं चेतो येषां ते अयथोत्थितमपुरुषार्थत्वेनाप्रतीतं किन्तु पुरुषार्थत्वेन विपरीतरूपेण प्रतीतं सर्वं देहादिकमनित्यमस्थिरमपुरुषार्थरूपं मेनिरे इति निश्चितवन्तः इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ यमस्वेतदुक्तमुपाख्याय कथयित्वा तत्रैवान्तर्दधे ततो ज्ञातयः सुयज्ञस्य यत्कर्त्तव्यं साम्परायिकं मृतोद्देशेन कर्त्तव्यं कर्म तत् चक्रुः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एवमितिहास-मुपसंहृत्य तत्फलितार्थमुपदिशन्नुपसंहरति तत इति । यतो देहात्मनोरेवं विधस्वभावोऽतो हिरण्याक्षादिरूपं परमन्यमात्मानं स्वं प्रति वा यूयं मा शोचत अहो मां विहाय स गतस्तं विहायाहं कथं जीवामीत्येवं स्वं परं प्रति वा मा शोचतेत्यर्थः । स्वः पर इत्यभिनिवेशोऽभिमानो यस्मात्तेनाऽज्ञानेनानाद्यज्ञानमूलकेन कर्मणा विना देहिनां कः परः को वा आत्मा कश्च स्वीयः पारक्यो वा स्वपरविभागः स्वीयपरकीयविभागश्च सर्वोप्यनाद्यविद्यामूलककर्मयत्तदेहसम्बन्धप्रयुक्तदेहात्माभिमानप्रयुक्त औपाधिक आत्मनस्तु केनापि प्रकारेण स्वाभाविकसम्बन्धः शोकेहेतुर्न विद्यते अतो मा शोचतेत्यभिप्रायः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ उपरितनं दैत्यस्य वृत्तान्तं वक्तुं तावद्वाक्यमुपसंहरन् दितेरवस्थितिप्रकारमाह भगवान् नारदः—इतीति । इतीत्यं दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोर्वाक्यमाकर्ण्य स्नुषया पुत्रस्य भार्यया सहिता दितिः क्षणमात्रेण पुत्रशोकं त्यक्त्वा तत्त्वे देहात्मयाथात्ये चित्तमधारयत् तत्त्वचिन्तनपरा बभूवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनेन प्रकृते किमभूत्तत्राह—एवमिति । आत्मापायं युष्मन्नाशं देहनाशं वा ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ किं ज्ञातयो बालभाषितमित्युपेक्षां चक्रुरिति तत्राह—बाल इति । यदेहादिकं तत्सर्वमनित्यं मेनिरे यदेहात्मत्वं यदयथोत्थितं स्वप्नजाग्रव-

वद्वान्ति मेनिरे “अहं ममाभिमानादित्वयथोत्थमनित्यकम्” इति स्मृतेः । नन्वेवं तर्हि महदादिजगतश्चित्प्रकृतेश्च भ्रान्तिकल्पितत्त्वमायातं तयोरपि सर्वातिर्गतत्वादित्याशङ्का वानेन परिहर्तव्या तथा हि, यन्महदादि तत्सर्वं जगदकारवाच्यस्य हरेरनुग्रहान्नित्यं आत् परमात्मनो यथार्थत्वेन सत्यत्वेनोत्थितं सृष्टं चित्प्रधानस्यापि नित्यत्वं भगवन्तमन्तरेण यथाऽस्वातन्त्र्येण स्थितत्वञ्च । तदुक्तं च—

“महदादियथोत्थं च नित्या चापि यथोत्थिता । अस्वतन्त्रैव प्रकृतिः स्वतन्त्रो नित्य एव च ॥
यथार्थभूतश्च पर एक एव जनार्दनः” ॥ इति ॥

अनेन महदादेरप्यनित्यत्वादिकं नास्तीति किमु हरेरिति कैमुत्यन्यायो दर्शितः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ साम्परायिकं मृतविषयम् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ आत्मपराबुद्ध्यश्च किमिति शोको न कार्य इति तत्राह—क आत्मेति । देहादिकमप्यपेक्ष्यात्मपरावाक्षिप्येते तथा हि, आत्मपरयोश्चेतनत्वेन नित्यत्वाद्देहादेर्भौतिकत्वेन नश्वरत्वात्किं शब्दस्याक्षेपत्वमेव, न त्वनिवर्चनीयः । तर्हिहं पर इति व्यवहारस्य किं मूलमिति तत्राह—स्वपरेति । स्वः पर इति दुराग्रहलक्षणमज्ञानमन्तरेण न किमपि कारणं तस्मादात्मनो वृद्धिः श्रीवासुदेवे दृढा मनोरतिरज्ञाननामशत्रुनाशश्चापादनीयौ पुरुषेणेति निश्चेतव्यम्—

“न हि देहादिगात्मा स्यान्न च शत्रुरुदाहृतः । अतो दैहिकवृद्धौ वा क्षये वा किं प्रयोजनम् ॥
यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति । अतः शत्रुविषुद्धौ वा स्वनाशे शोचनं कुतः ॥
देहादिव्यतिरिक्तौ तु जीवेशौ प्रति जानताम् । अत आत्मविषुद्धिस्तु वासुदेवे रतिः स्थिरा ॥
शत्रुनाशस्तथाऽज्ञाननाशो नान्यः कथञ्चन” ॥

इत्यनेन तात्पर्यमवगन्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ प्रकरणसमाप्ताविति शब्दः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मापायं स्वयं स्वमृत्युम् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ सर्वं जगदनित्यं यतो यथोत्थितं येन प्रकारेणोत्थितं तथा न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५८-५९ ॥ ❀ ❀ स्वश्च पर इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं तेन विना ॥ ६०-६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमस्य द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मनोऽपायं नाशमपश्यन्त्यः वर्षशतैरपि पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं बाले प्रवदति अयथोत्थितम् अमृतेपि आत्मनि मरणभ्रमेण वृथैवोत्पन्नं सर्वं शोकादिकम्, अनित्यं विवेकबाध्यं यद्वा एवमुक्तप्रकारेण बाले प्रवदति सति अयथैवोत्थितमात्मतयोपस्थितं सर्वं देहेन्द्रियादिकमनित्यं मेनिरे न त्वात्मानमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ साम्परायिकं पारलौकिकं यत् तच्चक्रुः कृतवन्तः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ आत्मानं नित्यत्वात् परं देहादिकमनित्यत्वात् मा शोचत “अथ नित्यमनित्यं वा नैव शोचन्ति तद्विदः” इत्युक्तत्वात् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तत्त्वे “स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे । य इच्छयेतः सृजतीदमव्ययः” इत्यादिना यमेनोपदिष्टे ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अबुद्धयः हे अज्ञाः ! एवं कुलिङ्गवत् यूयमपि आत्मापायं स्वमृत्युमपश्यन्त्यः अननुसंदधत्यः पतिं शोचन्त्यो वर्षशतैरप्येनं न प्राप्स्यथ किन्तु मृत्युमेव प्राप्स्यथेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं यमोपदेशश्रवणेन तेषां शोको निवृत्त इत्याह—बाल इति द्वयेन । बालस्वरूपे यमे एवं प्रवदति सति मृतस्य सुयज्ञस्य सर्वे ज्ञातयस्तद्वचनश्रवणेन विस्मितचेतसः सन्तः सर्वं सुखदुःखादिकं अनित्यमयथोत्थितं वृथैवात्मन्यारोपितं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ यत्साम्परायिकं परलोककृत्यं तच्चक्रुरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एवमितिहासनिरूपणेन फलितमाह—तत इति । शोकस्य मोहोत्थितत्वेनानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । मोहमेव स्पष्टयति—क इति । अयं स्वः अयं परः इत्यभिनिवेश एवाज्ञानं, तेन विना अत्र संसारे देहिनां क आत्मा स्वयं को वा परः कः स्वीयः को वा पारक्य इत्यन्वयः । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । सर्वस्यैव ब्रह्मैकात्मकत्वादित्येवकारार्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ सस्नुषा स्नुषया सहिता ॥ ६१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्रिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्भासनानिरूपणे । द्वितीयो विवृतोऽध्यायः सर्वपीडानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमितिहासं प्रकृतोपयोगित्वेन प्रस्तुत्य उपसंहरति । एवमिति । एवं यथा कुलिङ्गस्तथेत्यर्थः । आत्माऽप्यायं स्वमृत्युं, अपश्यन्त्यः अनालोचयन्त्यः, अत एव अबुद्धयः विवेकशून्याः, यूयमपि वर्षशतैरपि, शोचन्त्यः सत्योऽपि, एनं पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं हिरण्यकशिपुः प्रेतबन्धुयमसंवादरूपमितिहासं प्रस्तुत्योपसंहरति द्वाभ्याम्—बाल इति । एवमित्थं बाले प्रवदति सति सर्वे अपि, ज्ञातयः सुयज्ञस्य सपिण्डाः विस्मितं चेतो येषां तथाभूताः सन्तः, अयथोत्थितमपुरुषार्थत्वेन प्रतीतं सर्वं देहादिकं, अनित्यमस्थिरमपुरुषार्थरूपं च, मेनिरे निश्चितवन्तः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ यम इति । यमः स्वयं यमराजस्तु, एतत् पूर्वोक्तम् उपाख्याय कथयित्वा, तत्रैव अन्तरधीयत अन्तर्द्वेऽन्तर्हितोऽभवदित्यर्थः । ततः ज्ञातयः सुयज्ञसपिण्डादयः, सुयज्ञस्य यत् सांपरायिकं मृतोद्देशेन कर्तव्यं कर्म, तत् चक्रुः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एवमितिहासमुपसंहृत्य तत्फलितार्थमुपदिशन्नुपसंहरति—तत इति । ततः यतो देहात्मनोरेवंविधः स्वभावोऽस्त्यतः, परं हिरण्याक्षम् आत्मानं स्वं च, यूयं चापि, मा शोचत एव । अहो मां विहाय गतः तं विहायाहं कथं जीवामीत्येवं मा शोचतेत्यर्थः । स्वः परः इत्यभिनिवेशोऽभिमानो यस्मात्तेन अज्ञानेन अनाद्यज्ञानमूलककर्मणेत्यर्थः । विना देहिनां अत्र कः परः, को वा आत्मा, कः स्वीयः कः पारक्यः एव वा, अज्ञानमेव स्वपरादिभावं रचयतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यंभूतं दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोः, वाक्यम् आकर्ण्य, सस्तुषा पुत्रभार्यासहिता, दितिः, क्षणात् क्षणमात्रेण, पुत्रशोकं त्यक्त्वा तत्त्वे देहात्मयाथात्म्ये, चित्तम् आधारयत्, तत्त्वचिन्तनपरा बभूवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषानुवादः

मूर्ख रानियो ! तुम्हारी भी वही दशा होनेवाली है । तुम्हें अपनी मृत्यु तो दीखती नहीं, और इसके लिये रो-पीट रही हो ! यदि तुम लोग सौ बरसतक इसी तरह शोकवश छाती पीटती रहो, तो भी अब तुम इसे नहीं पा सकोगी ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुने कहा—उस छोटे-से बालककी ऐसी ज्ञानपूर्ण बातें सुनकर सब-के-सब दंग रह गये । उशीनर नरेशके भाई-बन्धु और स्त्रियोंने यह बात समझ ली कि समस्त संसार और इसके सुख-दुःख अनित्य एवं मिथ्या हैं ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ यमराज यह उपाख्यान सुनाकर वहीं अन्तर्धान हो गये । भाई-बन्धुओंने भी सुयज्ञकी अन्त्येष्टि-क्रिया की ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ इसलिये तुमलोग भी अपने लिये या किसी दूसरेके लिये शोक मत करो । इस संसारमें कौन अपना है और कौन अपनेसे भिन्न ? क्या अपना है और क्या पराया ? प्राणियोंको अज्ञानके कारण ही यह अपने-परायेका दुराग्रह हो रहा है, इस भेद-बुद्धिका और कोई कारण नहीं है ॥ ६० ॥ ❀ ❀ नारदजीने कहा—गुधिष्ठिर ! अपनी पुत्रवधूके साथ दितिने हिरण्यकशिपुकी यह बात सुनकर उसी क्षण पुत्रशोकका त्याग कर दिया और अपना चित्त परमतत्त्वस्वरूप परमात्मामें लगा दिया ॥ ६१ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

नारद उवाच

हिरण्यकशिपू राजन्नजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥
 स तेपे मन्दरद्रोण्यां तपः परमदारुणम् । ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः ॥ २ ॥
 जटादीधितिभी रेजे संवर्तार्क इवांशुभिः । तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥
 तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः । तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ॥ ४ ॥
 चुक्षुभुर्नद्युदन्वन्तः सद्दीपाद्रिश्चाल भूः । निपेतुः सप्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ॥ ५ ॥
 तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः । धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते ॥ ६ ॥
 दैत्येन्द्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः ।
 तस्य चोपशमं भूमन् विधेहि यदि मन्यसे । लोका न यावन्नङ्गयन्ति बलिहारास्तवाभिभूः ॥ ७ ॥
 तस्यायं किल सङ्कल्पश्चरतो दुश्चरं तपः । श्रूयतां किं न विदितस्तवाथापि निवेदितः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् हिरण्यकशिपुः आत्मानम् अजेयम् अजरामरम् अप्रतिद्वन्द्वम् एकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥ * * सः
 मन्दरद्रोण्याम् ऊर्ध्वबाहुः नभोदृष्टिः पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः परमदारुणं तपः तेपे ॥ २ ॥ * * अंशुभिः संवर्तार्कः इव जटा-
 दीधितिभिः रेजे, तस्मिन् तपः तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ * * तस्य मूर्ध्नि समुद्भूतः अग्निः विष्वक् ईरितः
 तिर्यग् ऊर्ध्वम् अधोलोकान् अतपत् ॥ ४ ॥ * * नद्युदन्वन्तः चुक्षुभुः सद्दीपाद्रिः भूः चचाल सप्रहाः ताराः निपेतुः च दश
 दिशः जज्वलुः ॥ ५ ॥ * * तेन तप्ताः सुराः दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः धात्रे (च) विज्ञापयामासुः जगत्पते देव-
 देव ॥ ६ ॥ * * दैत्येन्द्रतपसा तप्ताः दिवि स्थातुं न शक्नुमः च भूमन् यदि (त्वं) मन्यसे अभिभूः यावत् तव बलिहाराः
 लोकाः न नङ्क्ष्यन्ति तस्य उपशमं विधेहि ॥ ७ ॥ * * दुश्चरं तपः चरतः तस्य अयं संकल्पः किल तव न विदितः किम् अथ
 अपि निवेदितः श्रूयताम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तृतीये तस्य तपसा तप्तं वीक्ष्य जगद्विधिः ॥ आगत्य विस्मितस्तेन संस्तुतश्च वरानदात् ॥ १ ॥

तदेवं साधूनां कदने दानवानादिश्य बन्धूनां शोकं तत्त्वनिरूपणेनापनीय यत्कृतवांस्तदाह—हिरण्यकशिपुरित्यादिना ।
 अप्रतिद्वन्द्वं प्रतिपक्षहीनमेकराजमेकमेव राजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् ॥ १ ॥ * * ऊर्ध्वौ बाहू यस्य । नभसि दृष्टिर्यस्य ।
 पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्येन ॥ २ ॥ * * जटानां दीधितिभिः कान्तिभिः अंशुभी रश्मिभिः प्रलयकर्ताऽर्क इव रेजे । पूर्वं
 येऽलक्षिताः सन्तो भुवि चेरुस्ते देवाः पुनः स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ * * विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन्
 ॥ ४ ॥ * * द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता ॥ ५-६ ॥ * * तव बलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिण इति वा । अभितो
 भवतीत्यभिभूः हे अभिभूहे सर्वोधिपते । पाठान्तरे भो इति सम्बोधनम् । अभितो यावन्न नङ्क्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ * *
 ब्रह्मणस्तस्मिन्द्वेषमुत्पादयितुं तत्संकल्पमाहुस्तस्येति चतुर्भिः । तस्य संकल्पस्तव किं न विदितोऽथाप्यस्माभिर्निवेदितस्त्वया
 श्रूयताम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य हिरण्यकशिपोः (१) हे राजन्निति । राज्ञामेष स्वभाव एव यदहमेव सर्वेश्वरो भवामीति भावः । आत्मानं स्व एक एव राजत इत्येकराजस्तं वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ब्रह्मलोकपर्यन्तं स्वस्यैकाधिपत्यं कामयमानोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ * * अत एव स तेप इति ॥ २ ॥ * * स्थानानि स्वस्वगृहान् । शत्रोस्तस्य शात्रवमनालक्ष्येत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ * * तेन दैत्यतपसा देवदेवत्वाज्जगत्पतित्वाच्च त्वमेव प्रार्थनीय इति भावः ॥ ६ ॥ * * तस्य तपस उपशमं परिहारमित्यर्थः । हे भूमन्निति । यद्यस्मत्संप्रार्थितं न करोषि तर्हि स एव भूमा भविष्यतीति भावः । 'बलिः पूजोपहारयोः' इति कोशादर्थान्तरमाह— पूजेत्यादि । अभितो भवतीत्यभिभूः । (क्विवन्तत्वेन धातुत्वानपायात् संबुद्धौ ह्रस्वाभावो घेलोपाभावश्च) हे अभिभूः । पाठान्तरे 'तवाभिभोः' इत्येवं पाठे ॥ ७ ॥ * * यद्यपि तव विदितमथापि तथापीत्यर्थः । निवेदितं यथा स्यात्तथा । यद्वा—निवेदितं वाक्यम् । तीर्थस्तु—निवेद्यत इति पपाठ ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तृतीये तपसा तुष्टे हिरण्यकशिपोर्विधिः ॥ तस्मै वरानदात्तत्र श्लोका नवगुणा (३९) मताः ।

चत्वार्युवाचेति चैकचत्वारिंशदनुष्टुभः (४१) ॥ ३ ॥ हिरण्येति ॥ हे राजन् ! इति हिरण्यकशिपुरात्मानमजेयं शत्रुभिर्जेतुमशक्यम् अजरमपक्षयरहितम् अमरं मृत्युशून्यम् अप्रतिद्विन्द्वं प्रतिपक्षहीनम् एकराजं त्रिषु लोकेषु एकमेव राजानं व्यधिस्ततः कर्तुमैच्छत् वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ब्रह्मलोकपर्यन्तं स्वस्यैकाधिपत्यं कामयमानोऽभूत् ॥ १ ॥ * * स इति ॥ स हिरण्यकशिपुः ऊर्ध्वो वाहू यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य स पादाङ्गुष्ठेनाश्रिता अवनिर्येन स मन्दराचलस्य पर्वतस्य द्रोण्यां तत्समीपस्थगिरिद्वयान्तरालदेशे परमदारुणं दुष्करं तपस्तेपे ॥ २ ॥ * * जटानां दीधितिभिः कान्तिभिः रेजे । अंशुभिः रश्मिभिः संवर्तकं इव प्रलयकर्ता सूर्यो यथा राजते दीप्यते तद्वत् । तस्मिन् हिरण्यकशिपौ तपस्तप्यमाने सति तद्भयाभावात् पूर्वं ये देवाः तद्भयेनालक्षिताः सन्तो भुवि चेरुस्ते पुनः स्थानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ * * तस्येति ॥ तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतो निःसृतः तपोमयः तपसैधितः सधूमोऽग्निः विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्थितान् लोकान् अतपत् तापयामास ॥ ४ ॥ * * चुक्षुभुरिति ॥ नद्यः उदन्वन्तः समुद्राश्च चुक्षुभुः वृद्धिं प्राप्ताः । द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूश्चाल । ग्रहैः शुक्रादिभिः सहितास्तारा निपेतुः । दश दिशश्च तपोमयाग्निना जज्वलुः ॥ ५ ॥ * * तेनेति सार्द्धम् ॥ तेनाग्निना दैत्येन्द्रस्य तपोवर्धिताग्नितापेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥ * * तस्येति ॥ हे भूमन् ! हे अभिभूः ! अभितो भवतीत्यभिभूः सर्वाधिपतिस्तत्संबोधनम् । यावत् तव बल्लिहाराः पूजाकारिणः लोकाः न नङ्क्ष्यन्ति तावदेव यदि मन्यसे तर्हि तस्य सर्वलोकोपद्रवस्योपशमं निवारणं विधेहि कुरु । अभिभोः इति सविसर्गपाठे भो इति सम्बोधनम् । अभि अभितः यावद्य नङ्क्ष्यन्ति इति संबन्धः ॥ ७ ॥ * * ब्राह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुमाहुः—तस्येति ॥ दुश्चरमितरैः कर्तुमशक्यं तपश्चरतस्तस्य योऽयं संकल्प इत्यर्थः । स सर्वज्ञस्य तव किं न विदितः । किलेत्यवधारणे । ज्ञात एव तथाप्यस्माभिर्निवेदितं त्वया श्रूयताम् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं तत्त्वोपदेशेन दित्यादीनां शोकं परिहृतवतो दैत्यस्योपरितनं वृत्तान्तमाह भगवान्नारदः—हिरण्यकशिपुरित्यादिना । हे राजन् युधिष्ठिर ! हिरण्यकशिपुरात्मानं व्यधिस्ततः विधातुमैच्छत् कथम्भूतम् अजेयमितरैर्जेतुमशक्यम् जरामरणरहितम् अप्रतिद्विन्द्वं प्रतिपक्षरहितम् एकराजम् एकः स्वयमेव राजा इत्येकराजस्तमेवंभूतामात्मानं साधयितुमैच्छदित्यर्थः । येन साधनेन स्वयमुक्तविधो भवेत्तादृशं साधनं कर्तुमैच्छदिति यावत् ॥ १ ॥ * * तत्साधनानुष्ठानप्रकारमेव प्रपञ्चयति—स इति । सः दैत्यः मन्दरगिरेर्द्रोण्यामत्युग्रं तपस्तेपे कृतवान् कथम्भूतस्सन् ऊर्ध्वो वाहू यस्य नभसि दृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्भूमिर्येन ॥ २ ॥ * * एवं तपः कुर्वन् दैत्यो जटानां दीधितिभिः कान्तिभिरंशुभिः रश्मिभिः सांवर्तकः प्रलयकालिकः सूर्य इव रेजे रराज, तस्मिन् दैत्ये एवं तपः कुर्वति सति ये देवाः पूर्वं दैत्यैरलक्षितास्सन्तो भुवि चेरुस्ते स्थानानि भेजिरे प्रापुः प्रतिपक्षस्यासुरस्य तपःस्थितत्वादुपद्रवाभावात् स्वस्थानानि भेजिरे इति भावः । तस्य दैत्यस्य मूर्ध्नः सकाशात्समुद्भूतः निष्क्रान्तस्तपोमयः तपस आगतः तपोमयः तत आगत इत्यर्थे "मयट् च" इति मयट्, तपःकार्यभूत इत्यर्थः । धूमेन सहितोऽग्निः प्रवृद्धस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतो लोकान्तपत् तताप ॥ ३-४ ॥ * * नद्यः उदन्वन्तः समुद्राश्च चुक्षुभुर्द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूः भूमिः चचाल ग्रहैः सहितास्ताराः नक्षत्राणि निपेतुः दश दिशो जज्वलुश्च ॥ ५ ॥ * * तेन तप्ता अग्निना तप्ता देवा दिवं स्वर्गं त्यक्त्वा सत्यलोकं ययुः धात्रे ब्रह्मणे विज्ञापयामासुश्च विज्ञप्तिमेवाह—हे देवदेव देवानामिन्द्रादीनामपि देव, हे जगत्पते, दैत्येन्द्रस्य तपसा तप्ताः वयं दिवि द्युलोके स्थातुं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ * * हे भूमन्, यदि त्वं लोकानां क्षेमं मन्यसे तर्हि हे अभिभो सर्वाभिभवक्षम !

तव बलिहाराः हविर्भागप्रदाः पूजाकारिणो वा सर्वे लोकाः यावन्न नङ्क्ष्यन्ति नाशं न यास्यन्ति तावदेव ततः पूर्वमेव तस्य दैत्येन्द्रस्य तपोग्नेरुपशमं वरप्रदानरूपोपायेन विधेहि कुरु ॥ ७ ॥ * * दैत्यस्य गूढाभिसन्धिं ब्रह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुं विज्ञापयन्त आहुः-तस्येति । दुश्शरमन्यैः कर्तुमशक्यन्तपश्चरतः कुर्वतः तस्य दैत्यस्यायं किल सङ्कल्पः यद्यपि सर्वज्ञस्य तवाविदितं किन्तु, किमपि नास्ति. तथाप्यस्मन्निवेदितं श्रूयतां त्वयेति शेषः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बहुकोटिसंख्या तत्कालेनानेकसंभारैराजितैरयोग्यं दुष्प्रापं योग्यञ्चानेकविधिसाधनैः सुसाध्यं तूष्णींभावेनेत्यादिकं हिरण्यकशिपुतपश्चरणकथनव्याजेनाभिप्रेयतेऽस्मिन्नध्याये व्यधित्सत कर्तुमैच्छत् ॥ १-२ ॥ * * संवर्तार्कः प्रलयसूर्यः स्थानानि गमनवर्जनातीतस्ततो यात्रां मुक्त्वा स्वस्थानानि भेजुः ॥ ३-६ ॥ * * उपशमं परिहारं बलिहारा उप-
हारार्थकाः ॥ ७-८ ॥

अस्मिन्पथि क्रमसन्दर्भो न ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तृतीये स तपस्तप्त्वा देवान् सुस्थितदुःस्थितान् । कृत्वा धातुः समायातात् स्तुतात् प्राप वरान् वरान् ॥

आत्मानं स्वम् एक एव राजत इत्येकराट् तं वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ब्रह्मलोकपर्यन्तं स्वस्यैवैकाधिपत्यं कामयमानोऽभू-
दित्यर्थः ॥ १ ॥ * * अतएव तेपे इति ॥ २ ॥ * * स्थानानि स्वस्वगृहान् शत्रोस्तस्य शात्रवमनालक्ष्ये-
त्यर्थः ॥ ३-४-५-६ ॥ * * अभितो भवतीत्यभिभो हे सर्वाधिपते ! सविसर्गपाठे भो इति सम्बोधनं अभि-
अभितः ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हिरण्यकशिपुतपःप्रसन्नो ब्रह्मा तस्मै वरानदादिति वर्णयति तृतीये-हिरण्यकशिपुः आत्मानमजेयत्वादिगुणकं नास्ति प्रति-
द्वन्द्वः प्रतिपक्षो यस्य तथाभूतम् एक एव राजते इत्येकराट् तं व्यधित्सत विधातुमैच्छत् ॥ १ ॥ * * ऊर्ध्वौ बाहू यस्य
नभसि दृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्येन स दारुणं तपस्तेपे ॥ २ ॥ * * संवर्तार्कः प्रलयार्कः शुभिरिव जटानां
दीधितिभिः रश्मिभिः रेजे रराज पूर्वं ये शत्रुभयादलक्षिता भुवि चेरुस्ते देवाः स्थानानि स्वस्वगृहान् भेजिरे प्रापुः ॥ ३ ॥ * *
विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपत् तताप ॥ ४ ॥ * * नद्यश्चोदन्वन्तश्च नद्युदन्वन्तः चुक्षुः द्वीपैर-
द्रिभिश्च सहिता भूश्चाल ग्रहैः सह ताराः निपेतुः ॥ ५ ॥ * * तेन तन्मूर्द्धसमुद्रूतेनाग्निना ॥ ६ ॥ * * अभितो-
भवतीत्यभिभूस्तस्म्बोधने हे अभिभो ! सर्वाधिपते ! यावत्तव बलिहाराः पूजाकारिणः न नङ्क्ष्यन्ति ततः प्रागेव तस्योपशमं विधेहि
कुरु ॥ ७ ॥ * * दुश्शरं तपश्चरतस्तस्यायं वक्ष्यमाणः सङ्कल्पः यद्यपि तव किं न विदितं सर्वं विदितमेव. अथाप्यस्माभिर्नि-
वेदितं त्वया श्रूयताम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता वालप्रबोधिनी

अमरत्वादिसिद्धयर्थं तपश्चर्यां प्रकुर्वतः ॥ हिरण्यकशिपोः पीडा तृतीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥

ततः स किं कृतवानित्यपेक्षायामाह-हिरण्यकशिपुरिति । भगवद्विमुखानां ज्ञानवैराग्यादिकं सर्वं निष्फलमेव यतो
यथार्थमुपदिश्यापि स्वयं तद्वैपरीत्यमेवैच्छदिति सूचयन् सम्बोधयति-हे राजन्निति । हिरण्यकशिपुरात्मानमजेयं शत्रुभिर्जेतुमशक्यम्
अजरमपक्षयरहियम् अमरं मृत्युशून्यम् अप्रतिद्वन्द्वं प्रतिपक्षहीनम् एकराजं त्रिषु लोकेषु एकमेव राजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छ-
दित्यन्वयः ॥ १ ॥ * * अतस्तत्साधने तपसि प्रवृत्त इत्याह-स इति । मन्दराचलस्य पर्वतस्य द्रोण्यां परमदारुणं दुष्करं
तपस्तेपे । ऊर्ध्वौ बाहू यस्य । नभसि दृष्टिर्यस्य सः । पादाङ्गुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्येन सः । जटानां दीधितिभिः कान्तिभी रेजे । तत्र
दृष्टान्तमाह-अंशुभिः रश्मिभिः संवर्तार्क इव प्रलयकर्त्ता सूर्यो यथा राजते दीप्यते तद्वत् ॥ २ ॥ * * तस्मिन् हिरण्यकशिपौ
तपस्तप्यमाने सति तद्भयाभावात् पूर्वं ये देवाः तद्भयेनालक्षिताः सन्तो भुवि चेरुस्ते पुनः स्थानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ * *
तस्य मूर्ध्नः समुद्रूतो निःसृतः तपोमयः तपसा समेधितः सः श्रूमोऽग्निः विष्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्थितान्
लोकान् अतपदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तदोत्पाताश्च बहवो जातास्तानाह-नद्यः उदन्वन्तः समुद्राश्च चुक्षुः वृद्धिं प्राप्ताः ।
द्वीपैरद्रिभिश्च सहिता भूश्चाल । ग्रहैः शुक्रादिभिः सहितास्तारा निपेतुः । दश दिशश्च तपोमयाग्निना जज्वलुः ॥ ५ ॥ * *
तेनाग्निना । विज्ञापनमेव दर्शयति-देवदेवेत्यादिपादोनाश्रिभिः । सम्बोधनद्वयेनास्माकं देवानां मुख्यतया जगतः स्वामित्वेन च
त्वमेव विज्ञापनयोग्योऽतोऽस्मत्सङ्कटस्त्वया कृपया श्रोतव्य इति सूचयन्ति । दैत्येन्द्रस्य तपसा तपोबद्धिताग्नितापेन ॥ ६ ॥ * *

तस्य सर्वलोकोपद्रवस्योपशमं निवारणं विधेहि कुरु । तदप्यस्माभिः प्रार्थना क्रियते, न विज्ञापनेत्याहुः—यदि मन्यसे इति । तन्निवारणे सामर्थ्यं तु तवास्त्येवेति सूचयन्तो महत्त्वेन सम्बोधयन्ति—हे भूमन्निति । तन्निवारणे शीघ्रता कार्या, अन्यथा नाशानन्तरं तन्निवारणस्य विफलत्वापत्तेरित्याहुः—लोका इति । लोकनाशे तवाप्यनिष्ठं स्यादित्याशयेनाहुः—तव बलिहारा इति । तव पूजाकारिण इत्यर्थः । हे अभिभूः अभितो भवतीत्यभिभूः सर्वाधिपतिस्तत्संबोधनं तेन त्वां विना लोकस्थान्यो रक्षको न दृश्यते इति सूचयन्ति । सविसर्गपाठे तु भोः इति सम्बोधनम् । अभितो यावन्न नक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुं तत्सङ्कल्पमाहुः—तस्येति चतुर्भिः । दुश्चरमितरैः कर्तुमशक्यं तपश्चरतस्तस्य योऽयं सङ्कल्प इत्यर्थः । स सर्वज्ञस्य तव किं न विदितः । किलेत्यवधारणे । ज्ञात एव, तथाप्यस्माभिर्निवेदितं त्वया श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तप्तं वीक्ष्य जगत्तस्य तृतीये तपसा विधिः । तत्रैत्य संस्तुतस्तेन विस्मितोऽदाद्वरान् बहून् ॥ १ ॥

एवं तत्त्वोपदेशेन दितिप्रभृतीनां शोकं परिहृतवतो दैत्यस्योपरितनवृत्तान्तमाह भगवान्नागरदः—हिरण्यकशिपुः कशिपुः कशिपुः । हे राजन् युधिष्ठिर, हिरण्यकशिपुः आत्मानम् अजेयमितरैर्जेतुमशक्यं, अजरामरं जरामरणरहितं, अप्रतिद्वन्द्वं प्रतिपक्षरहितं, एकः स्वयमेव राजेत्येकराट्, एवंभूतं व्यधित्सत साधयितुमैच्छदित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्साधनानुष्ठानप्रकारमेव प्रपञ्चयति—स तप इति । सः दैत्यः, उद्ध्वौ बाहू यस्य सः, नभस्याकाशे दृष्टिर्यस्य सः पादाङ्गुष्ठेन आश्रिता अवनिभूमिर्मेन, एवंभूतः सन्, मन्दरद्रोण्यां मन्दरगिरेर्गुहायां परमदारुणमत्युग्रं, तपः तपे कृतवान् ॥ २ ॥ जटेति । एवं तपः कुर्वन् स इति शेषः । जटानां दीधित्यस्ताभिः, अंशुभिः रश्मिभिः, संवर्त्ताऽर्कः, प्रलयकर्त्ता सूर्यः इव, रेजे शुशुभे । तस्मिन् दैत्ये तपः तप्यमाने, उक्तरीत्या तपः कुर्वति सतीत्यर्थः । देवाः ये पूर्व दैत्यैरलक्षिताः सन्तो भुवि चेरुस्ते देवाः, स्थानानि स्वस्वस्थानानि, भेजिरे प्रापुः । प्रतिपक्षस्यासुरस्य तपसि स्थितत्वादुपद्रवाभावादिति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य दैत्यस्य, मूद्धर्नः सकाशात्, समुद्भूतः निष्क्रान्तः तपोमयस्तपस आगतः । ततः आगते 'मयट् च' इति मयट् । तपःकार्यभूत इत्यर्थः । धूमेन सहितः सधूमः अग्निः ईरितः प्रवृद्धः सन्, तिर्यक् उद्ध्वं अधश्च, एवं विष्वक्स्वतः, लोकान् अतपत्तताप ॥ ४ ॥ ❀ ❀ चुक्षुभुरिति । नद्यश्च उदन्वानब्धिश्च ते, नद्युदन्वन्तः, चुक्षुभुः । द्वीपाश्च अद्रयश्च तैः सहिता सद्दीपाद्रिः, भूर्भूमिः, चचाल । ग्रहैः सहिताः सग्रहाः, तारा नक्षत्राणि, निपेतुः । दश दिशः, जज्वलुश्च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तेनेति । तेन तत्तपोऽग्निना, तप्ताः सुराः देवाः, दिवं स्वर्गं त्यक्त्वा, ब्रह्मलोकं सत्यलोकं, ययुः । धात्रे ब्रह्मणे, विज्ञापयामासुः । विज्ञप्तिमाह । देवानामिन्द्रानामपि देवो देवदेवस्तस्य, संबोधनम् । हे देवदेव, हे जगत्पते, दैत्येन्द्रस्य तपस्तेन, तप्ताः वयं दिवि स्थातुं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे भूमन् यदि त्वं मन्यसे लोकानां क्षेममिति शेषः । तर्हि, हे अभिभो सर्वाभिभवक्षम, तव बलिहाराः हविर्भागप्रदाः पूजाकारिणो वा, लोकाः यावत् न नङ्क्ष्यन्ति, नाशं न यास्यन्तीत्यर्थः । तावत् तस्य दैत्येन्द्रस्य चापि, उपशमं तपोऽग्नेरुपशमनं विधेहि कुरु ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मणस्तस्मिन् द्वेषमुत्पादयितुं तद्गूढाभिप्रायं विज्ञापयन्त आहुः । तस्येति । हे ब्रह्मन्, दुश्चरमन्यैः कर्तुमशक्यं, तपः चरतः कुर्वतः, तस्य दैत्यस्य, अयं संकल्पः किल । तत् तव न विदितं किम् । सर्वज्ञस्य तवाऽज्ञातं किमपि नास्तीत्यर्थः । अथापि तथापि, निवेदितं अस्माभिर्यन्निवेदनीक्रियते तदित्यर्थः । श्रूयताम् । त्वयेति शेषः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

हिरण्यकशिपुकी तपस्या और वरप्राप्ति

नारदजीने कहा—युधिष्ठिर ! अब हिरण्यकशिपुने यह विचार किया कि 'मैं अजेय, अजर, अमर और संसारका एकलत्र सम्राट् बन जाऊँ, जिससे कोई मेरे सामने खड़ातक न हो सके ॥ १ ॥ ❀ ❀ इसके लिये वह मन्दराचलकी एक घाटीमें जाकर अत्यन्त दारुण तपस्या करने लगा । वहाँ हाथ ऊपर उठाकर आकाशकी ओर देखता हुआ वह पैरके अँगूठेके बल पृथ्वीपर खड़ा हो गया ॥ २ ॥ ❀ ❀ उसकी जटाएँ ऐसी चमक रही थीं, जैसे प्रलयकालके सूर्यकी किरणें । जब वह इस प्रकार तपस्यामें संलग्न हो गया, तब देवता लोग अपने-अपने स्थानों और पदोंपर पुनः प्रतिष्ठित हो गये ॥ ३ ॥ ❀ ❀ बहुत दिनोंतक तपस्या करनेके बाद उसकी तपस्याकी आग धूँके साथ सिरसे निकलने लगी । वह चारों ओर फैल गयी और ऊपर-नीचे तथा अगल-बगलके लोकोंको जलाने लगी ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उसकी लपटोंसे नदी और समुद्र खौलने लगे । द्वीप और पर्वतोंके सहित पृथ्वी डगमगाने लगी । ग्रह और तारे टूट-टूटकर गिरने लगे तथा दसों दिशाओंमें मानो आग लग गई ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुकी उस तपोमयी आगकी लपटोंसे स्वर्गके देवता भी जलने लगे । वे घबराकर स्वर्गसे ब्रह्मलोकमें गये और ब्रह्माजीसे प्रार्थना करने लगे—'हे देवताओंके भी आराध्यदेव जगत्पति ब्रह्माजी ! हमलोग हिरण्यकशिपुके तपकी ज्वालासे जल रहे हैं । अब स्वर्गमें नहीं रह सकते । हे अनन्त ! हे सर्वाध्यक्ष ! यदि आप उचित समझें तो अपनी सेवा करनेवाली जनताका नाश होनेके

पहले ही यह ज्वाला शान्त ही कर दीजिये ॥ ६-७ ॥ * * भगवन् ! आप सब कुछ जानते ही हैं, फिर भी हम अपनी ओरसे आपसे यह निवेदन कर देते हैं कि वह किस अभिप्रायसे यह घोर तपस्या कर रहा है ! सुनिये, उसका विचार है कि 'जैसे ब्रह्मा-जी अपनी तपस्या और योगके प्रभावसे इस चराचर जगत्की सृष्टि करके सब लोकोंसे ऊपर सत्यलोकमें विराजते हैं, वैसे ही मैं भी अपनी उग्र तपस्या और योगके प्रभावसे वही पद और स्थान प्राप्त कर लूँगा । क्योंकि समय असीम है और आत्मा नित्य है । एक जन्ममें नहीं, अनेक जन्म; एक युगमें न सही अनेक युगोंमें ॥ ८-१० ॥

सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधिना । अध्यास्ते सर्वधिष्येभ्यः परमेष्ठी निजासनम् ॥ ९ ॥
तदहं वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना । कालात्मनोश्च नित्यत्वात्साधयिष्ये तथाऽऽत्मनः ॥ १० ॥
अन्यथेदं विधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा । किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ॥ ११ ॥
इति शुश्रुम निर्वन्धं तपः परममास्थितः । विधत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥ १२ ॥
तवासनं द्विजगवां पारमेष्ठ्यं जगत्पते । भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च ॥ १३ ॥
इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूतृप । परीतो भृगुदक्षाद्यैर्यौ दैत्येश्वराश्रमम् ॥ १४ ॥
न ददर्श प्रतिच्छन्नं वल्मीकतृणकीचकैः । पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥ १५ ॥
तपन्तं तपसा लोकान् यथाभ्रापिहितं रविम् । विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन् हंसबाहनः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—परमेष्ठी तपोयोगसमाधिना इदं चराचरं सृष्ट्वा सर्वधिष्येभ्यः निजासनम् अध्यास्ते ॥ ९ ॥ * * तन् तथा आत्मानं वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना च कालात्मनोः नित्यत्वात् साधयिष्ये ॥ १० ॥ * * अहम् ओजसा इदम् अन्यथा अयथापूर्वं विधास्ये कल्पान्ते अन्यैः कालनिर्धूतैः वैष्णवादिभिः किम् ॥ ११ ॥ * * त्रिभुवनेश्वर इति निर्वन्धं शुश्रुम अतः एव सः परमं तपः आस्थितः अनन्तरं युक्तं स्वयं विधत्स्व ॥ १२ ॥ * * जगत्पते तव पारमेष्ठ्यम् आसनं द्विजगवां भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय च विजयाय ॥ १३ ॥ * * नृप इति दैवैः विज्ञापितः भृगुदक्षाद्यैः परीतः भगवान् आत्मभूः दैत्येश्वराश्रमं ययौ ॥ १४ ॥ * * वल्मीकतृणकीचकैः प्रतिच्छन्नं पिपीलिकाभिः आचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितं तं सः न ददर्श ॥ १५ ॥ * * यथा अभ्रापिहितं रविं तपसा लोकान् तपन्तं विलक्ष्य विस्मितः हंसबाहनः प्रहसन् प्राह ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

तपोयोगयोः समाधिना निष्ठया सर्वधिष्येभ्यः श्रेष्ठं निजासनं सत्यलोकं यथाऽध्यास्तेऽधितिष्ठति ॥ ९ ॥ * * तत्तथैवात्मनः साधयिष्यामि । ननु ब्रह्मणाऽतिदीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितमन्यः कुतस्तत्साधयेत्तत्राहुः—कालात्मनोरिति । यद्यप्यायुषोऽल्पत्वेन देहो वारं वारं म्रियेत तथाऽपि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा तत्पदं साधयिष्याम्येवेति ॥ १० ॥ * * वर्धमानेनेति यदुक्तं तदभिप्रायमाह—अन्यथेति । अन्यथा सुरासुरादिव्यत्ययेन अयथापूर्वं पुण्यपापादिव्यत्ययेन इदं जगद्विधास्यामि । अन्यैर्वैष्णवादिभिर्भुवादिपदैः किं प्रयोजनमतस्तदेव साधयिष्यामि ॥ ११ ॥ * * इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धं शुश्रुम । अत एवासौ तपः परममास्थितो वर्तते यदत्र युक्तं तदनन्तरमेव विधत्स्व ॥ १२ ॥ * * अन्यथा तव स्थानभ्रंशे सति साधूनामनिष्टं स्यादिति शोचन्त आहुः । तव पारमेष्ठ्यमिदमासनम् । द्विजानां गवां च भवायोद्भवाय । श्रेयसे सुखाय । भूत्यै ऐश्वर्याय । क्षेमाय लब्धपालनाय । विजयायोत्कर्षाय ॥ १३-१४ ॥ * * वल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं न ददर्श । पश्चात्कथंचिद्विलक्ष्य तं प्राहेति द्वयोरन्वयः । पिपीलिकाभिराचीर्णं समन्ताद्भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च यस्य ॥ १५ ॥ * * अभ्रैरपि तं छन्नं रविमिव विलक्ष्य विस्मितः प्राह ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ९ ॥ * * वर्धमानेनेति । साम्प्रतिकात्परमेष्ठितो मम प्रभावोऽधिको भविष्यतीति भावः । अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्पदं पारमेष्ठ्यासनम् ॥ १० ॥ * * सुरासुरादिव्यत्ययं सुराणां यज्ञादिभागानसुरेभ्यो दास्यामि असुराणां मद्यादिपानं सुरेभ्यश्चेति विपर्ययेण पुण्यपापादिव्यत्ययं पुण्यकर्मिणां नरकादिदुःखं तद्विपरीतानां स्वर्गादिसुखं च दास्यामीत्यर्थः । अत्र विश्वनाथः—ब्रह्मचर्यतपोव्रतादिभिर्ये इह लोके दुःखिनस्ते परलोकेऽपि नरकभाजो दुःखिनः एव कर्त्तव्याः ।

ये इह लोके वैषयिकसुखभोगमात्रनिरतास्त एव परलोके स्वर्गिणः वैषयिकसुखभोगोन्मुख्यमेव पुण्यमिष्टमिष्टसाधनं च । तत्संकोच एव पापमनिष्टसाधनमित्यादिकं प्रवर्तनीयम् । नन्वेवं पूर्वपूर्वमहाकल्पेषु न प्रवृत्तं तत्राह—अयथापूर्वमप्योजसा स्वतेजसा विधास्ये । ननु स्वेन सिषाधयिषितं परमेष्ठ्यासनमेव किं सर्वधिष्येभ्यः श्रेष्ठं मन्यसे तत्राह—किमन्यैरिति । वैष्णवादिभिर्ध्रुवादिपदैः किं प्रयोजनं कालनिर्धूतैरिति ध्रुवपदस्यानित्यत्वमननमसुरस्वभावत्वादेवेति भावः ॥ ११ ॥ * * अत एव त्वत्पदाहरण-संकल्पादेव । “निर्वन्धो बन्धनिर्मुक्तौ हृष्टे ज्ञानिनि केशवे” इति निरुक्तिः । त्रिभुवनेश्वरेत्युपलक्षणम् । यद्वा—त्रयाणां ब्रह्मविष्णु-रुद्राणां भुवनानि यत्र तत्रिभुवनं ब्रह्मलोकस्यैव शिवलोककैकुण्ठलोकौ प्रदेशविशेषाविति पुराणान्तरादवसेयम् । अधुना स्वयं त्रिभुवनेश्वरोप्यस्योपेक्षणेऽयमेव स स्यादिति भावः ॥ १२ ॥ * * अन्यथाऽस्य प्रतिक्रियाया अभावे । भवाय कीदृशाय श्रेयसे उत्तमसृष्ट्यमित्यर्थः । स चेदिदं प्राप्स्यति तदा विरुद्धं स्वयतीति भावः । भूत्यै सृष्टानां लोकानां धर्मादिसम्पत्तयै तदधिकारे त्वधर्मैर्विपत्तिर्भाविनीति भावः । क्षेमाय कल्याणाय । विजयायोत्कर्षाय । तदधिकारे त्वकल्याणपराजयावेव भाविनाविति भावः ! जगत्पते इति । तवैव जगत्पतित्वं शोभनं प्रतिभाति न तु तस्येति भावः ॥ १३ ॥ * * हे नृपेति । नृपो यथा स्वपदवैकल्यकर्तृवारणे प्रयतते तथा सोऽपीति भावः । आदिना मरीच्यादिग्रहः । यथाविति । तर्ह्यधुनैव वरदानेन तं तपसो निवर्तयामीत्याशयेन ॥ १४ ॥ * * पिपीलिकाभिः पिपीलिकादंशादिभिः । मेदश्चर्मान्तर्गतः सारः । पिपीलिकाः सूक्ष्मकीटाः ॥ १५ ॥ * * अयोग्यहठात्प्रहसन् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सृष्टेति युग्मम् ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा तपसि व्रतोपवासादौ योगे आसनप्राणायामादौ च यः समाधिः निष्ठा तेन चराचरात्मक-मिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वा सर्वपूज्यः सन् सर्वधिष्येभ्यः इन्द्रादिस्थानेभ्यः श्रेष्ठं यन्निजासनं सत्यलोकं यत् यथा अध्यास्ते अधितिष्ठति तथाऽहमपि देहस्य वारंवारं मरणेऽपि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना तदेव स्थानम् आत्मनः साधयिष्ये ॥ ९-१० ॥ * * अन्यथेति ॥ ओजसा तपोबलेन इदं विश्वम् अन्यथा वैपरीत्येन अयथापूर्वं यथा पूर्वं नासीत्तथा पापमेव सुखसाधनम् पुण्यं दुःखसाधनं असुराणां स्थानं स्वर्गः देवानां च स्थानं पातालादीत्येवं सर्वं पूर्वतो वैपरीत्यमेव यथेष्टं सम्पादयिष्यामि । अवान्तरकल्पान्ते कालेन निर्धूतैः कालेन विनाश्यैर्वैष्णवादिभिः ध्रुवादिपदैः किं प्रयोजनम् अतो ब्रह्मलोकमेव साधयिष्यामि ॥ ११ ॥ * * इतीति ॥ इत्येवं त्वत्पदहरणे तस्य निर्वन्धमाग्रहं शुश्रुम तदर्थमेव परमं तपोऽयमास्थितः त्वमपि त्रिभुवनेश्वरः सर्वथा तत्प्रतीकारे समर्थोऽसि । अतो यदत्र युक्तं तदनन्तरमाश्वेव विधत्स्व । निर्विसर्गपाठे हे त्रिभुवनेश्वर ! ॥ १२ ॥ * * तव स्थानभ्रंशो द्विजादीनां कष्टं स्यादित्याशयेनाहुः—तवेति ॥ हे जगत्पते ! तवेदं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टमासनं स्थानं द्विजानां गवां च भवाय उद्भवाय श्रेयसे सुखाय भूत्यै ऐश्वर्याय क्षेमाय लब्धपालनाय विजयाय उत्कर्षाय चेति ॥ १३ ॥ * * इतीति ॥ हे नृप ! इत्येवं देवैर्विज्ञापितः भगवानात्मभूर्ब्रह्मा प्रजेश्वरैः परीतः दैत्येश्वरस्य आश्रमं तपश्चर्यास्थानं ययौ ॥ १४ ॥ * * नेति युग्मम् ॥ बल्मीकैस्तृणैः कीचकैर्वेणुभिश्च प्रतिच्छन्नं पिपीलिकाभिः आचीर्णं समन्तात् भक्षितं मेदश्च त्वक् च मांसं च शोणितं च यस्य तं तपसा तपोऽग्निना लोकान् तपन्त अभ्रैरपिहितः प्रतिष्ठन्नोऽपि रविर्यथा नैव लक्ष्यते तथा बल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नं हंसवाह्नो ब्रह्मा गत्वा प्रथमं तं न ददर्श । पश्चात्कथंचिद्विलक्ष्य विस्मितः सन् प्रहसन् प्राह स्म ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

कोऽसौ संकल्पस्तत्राहुः—सृष्टेति । सर्वधिष्येभ्यः इन्द्रादिस्थानेभ्यः परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा तपोयोगे यः समाधिर्निष्ठा तेन चराचरात्मकमिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वा यन्निजासनं सर्वोत्कृष्टं सत्यलोकमध्यास्ते ॥ ९ ॥ * * तदेवासनमह-मात्मनो मम वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना साधयिष्ये । इति ननु ब्रह्मणा दीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितम्, अन्यः कथं तत्साधयेत् ? तत्राहुः—कालात्मनोश्च नित्यत्वादिति । यद्यप्यायुरल्पं तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिः साधयिष्ये इत्यभिसन्धिर-त्यर्थः ॥ १० ॥ * * अभिसन्ध्यन्तरमाहुः—अन्यथेति । तपोबलेनाहमिदं जगदन्यथा अधरोत्तरमयथापूर्वं देवासुरादिव्यत्य-यञ्च करिष्ये कल्पान्तैः कल्पावधिभिरत एव कालेन निर्धूतैर्विनाश्यैर्वैष्णवादिभिः पदैः वैकुण्ठादिभिः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । अनेन “सर्गार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी” इत्युक्तीत्या स्थायिनो वैष्णवपदस्यास्थिरत्वं सत्यादिलोकानां स्थिरत्वञ्चाभि-संहितवतो दैत्यस्य केवलतामसबुद्धिमत्त्वमावेदितम् ॥ ११ ॥ * * इतीत्यं त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धमभिसन्धिरूपं शुश्रुमः तदर्थमेव परमं तप आस्थितः अतो हे त्रिभुवनेश्वर ! अत्र कर्तुं यद्युक्तं तदनन्तरमाश्वेव स्वयमेव विधत्स्व कुरु ॥ १२ ॥ * * हे जगत्पते ! तवेदं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टमासनं स्थानं द्विजानां गवाञ्च भवादर्थं तव स्थानभ्रंशे द्विजानां गवाञ्च न भवादिकमस्तीति भावः । तत्र, भवः अलभ्यलाभः क्षेमो लब्धपालनं श्रेयो धर्मादिपुरुषार्थः भूतिरैश्वर्यं विजयः उत्कर्षः ॥ १३ ॥ * * इतीत्यं देवैर्विज्ञापितो भगवानात्मभूः परमात्मनो जातो ब्रह्मा भृगवाद्यैः परिवृतो दैत्येश्वरस्याश्रमं प्रति ययौ ॥ १४ ॥ * *

वल्मीकादिभिः वल्मीकैस्तृणैः कीचकैर्वेणुभिश्च प्रतिच्छन्नं तं दैत्यं प्रथमं हंसवाहनो ब्रह्मा न ददर्श ततश्च पश्चात्कथञ्चिद्विलक्ष्य विस्मितः प्रहसन्तं प्राहेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतं विलक्ष्य, पिपीलिकाभिराचोर्णमासमन्ताद्भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसञ्च शोणितं च यस्य ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तपसा तपोभिना लोकांस्तपन्तं कमिव विलक्ष्याभ्रैः पिहितं छन्नं रविं यथा सूर्यमिव ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किं तद्विज्ञापनमत्राह—सृष्टेति । ब्रह्मा तपोज्ञानादिनेदं चराचरं सृष्ट्वा सर्वधिष्ण्येभ्यो रुद्रादिपदेभ्यः परं यन्निजासनमध्यास्ते “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इति साम्प्रत्यर्थे द्वितीया, अहं तदात्मनः साधयिष्ये इत्यन्वयः ॥ स्वनाशे दुर्घटमत्राह—कालात्मनोरिति । कालस्यात्मनश्चेतनस्य च नित्यत्वात् अविनाशात् अन्यस्य त्वसाध्यत्वे हिरण्यकशिपोरीदृशं कर्म नादभुतं यतो ब्रह्माणमेकमन्तरेणात्मयोग्याज्ञानेन रागादिना वा मोहिताः जानन्तोऽपि स्वासदृशं कर्माचरन्तो दृश्यन्ते, तदुदितम्—“जानतामपि कर्तव्यं कर्मात्मसदृशं सदा । तत्रात्मसदृशज्ञानाद्रागाद्यैर्वा विमोहिताः ॥ जानन्तोपि ह्यसदृशं कर्म कुर्युर्कृते विभुम् । चतुरास्यं सनायोग्यं कर्म कुर्यात्कथञ्चन” ॥ इति न चैतत्तपआदिसाध्यम् अयोग्यत्वात्—“तपसा विद्यया वापि ज्ञानध्यानादिना तथा । व्यस्तैः समस्तैरथवा कुर्वता यत्तमुत्तमम् ॥ सम्भारविक्षेपशतैर्बहुकोटिभिरेव च । न शक्यते समारोढुं स्वात्माऽयोग्यपदं त्विति ॥” तस्माद्योग्यमेवानुष्ठेयं नायोग्यमिति सिद्धम्, एवं तत्त्वं चेत्तर्हि किमर्थं तपआदिर्विघ्नं कुर्वन्तीति चेन्न, तपआदीनां निष्फलत्वपरिहारार्थत्वात्—“तथाप्याचरतां कुर्युर्दैन्यानां सुरनायकाः । विघ्नं तु तपआदीनां वैयर्थ्यस्यापनुत्तये ॥” इति वचनात्—॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ वैष्णवो ब्रह्मादिः कर्ता येषां ते तथा तैर्ब्रह्मनिर्मितैरित्यर्थः । “ब्रह्मा स्वयम्भूर्दुहिणो वैष्णवः शतधृत्तथा” इतिशब्दनिर्णये, तथापि साक्षाद्विष्णोः पदमत्रोच्यते इति किं न स्यादत्राह—कालनिर्द्धूतैरिति । तर्हि कियन्तं कालं स्थितैरिति तत्राह, कल्पान्तैरिति । मन्वन्तरादिकल्पावसानिकैः “न यत्र माया न रजस्तमश्च” इत्यादिना विष्णोः पदस्य वैलक्षण्योक्तेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ निर्वन्धमसदाग्रहम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु, हिरण्यकशिपोरन्येषां पदानि विहाय तव पदाकांक्षायां को विशेषहेतुरत्राह—तवेति । तवासनं सकलदुःखानि निरस्य स्थातुं योग्यं पदं पारमेष्ठ्यं अत्यन्तसुखकारणं यस्मात्तस्माज्जगतां भवाय ज्ञानादिगुणसमृद्धौ भूत्यै समृद्धस्य पुनर्हासराहित्याय श्रेयसे संसारान्मुक्तये क्षेमाय रक्षणाय विजयायेन्द्रियजयाय च भवति तस्मादत्युत्तमपदत्वाद्विरण्यकशिपुरचीकल्पत्, तदुक्तम्—“भवाय श्रेयसे चैव न कश्चित्तदपेक्षते । मधुकैटभयोश्चैव हिरण्यादेस्तथैव च ॥ नान्यो ब्रह्मपदं वाञ्छत्युज्ज्वल्योग्यान्विना क्वचित् । ततः श्रेयांसि वाञ्छन्ति न तु तत्पदमाप्नुये ॥ इति भवो वृद्धिः समुद्दिष्टा श्रेयो मोक्ष उदाहृतः । वृद्धस्य न पुनर्हासो भूतिरित्येव कथ्यते ॥” इति शब्दनिर्णये, दिवि स्थातुं न शक्नुमः इत्यतो हिरण्यकशिपुना ब्रह्मपदावाप्त्यै सकामं तपसि स्थितमिति ज्ञायते, यः सकामं तप आचरति तस्य तपसा तप्ते लोके स्थितिर्न घटते सन्तप्रकटाहान्तस्थितिवद्यस्तु निष्कामं तपः करोति तेन सुखावाप्तिः स्यात् । तदुक्तं सकामं तु तपः क्रूरं लोकानां क्षोभकृद्भवेत् । इतरच्छान्तये सर्वलोकानां भवति ध्रुवम्” इति, “ब्रह्माणमभजद्ब्रह्मपदार्थं स हिरण्यकः” इति च ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ कीचकैरनिलोद्धूतत्वेन स्वनद्वेणुभिः पिपीलिकाभिर्योषित्वात् कचिच्छरीरावयवैर्मदसा कचिन्वचा कचिच्छोणितेन च युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तपन्तमित्यनेनापि तपसः क्रूरत्वमाह—भासा विततम् अहो दैन्यानामयोग्ये वस्तुनि प्रयत्नातिशय इत्यालोच्य हसन् मन्दस्मितं कुर्वन् हंसवाहनो ब्रह्मा “विष्णुपद्मासनावुक्तौ पण्डितैर्हंसवाहनौ” इत्यभिधानम् ॥ १६-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

किमन्यैरित्यासुरदृष्ट्या ॥ ११-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तथास्माभिर्निवेदितं श्रूयतां सर्वधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वर्द्धमानेनेति । साम्प्रतिकादपि परमेष्ठिनो मम प्रभावोऽधिको भविष्यतीति भावः । ननु, ब्रह्मणा अतिदीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितं त्वमेतावदायुष्कं कथन्तत्साधयिष्यसीति तत्राह—कालेति । यद्यप्यायुषोऽल्पत्वे मदीयस्थूलं देहो वा वारम्बारं नङ्क्ष्यति तदपि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा तत्तदात्मनः पारमेष्ठ्यासनं साधयिष्याम्येवेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततश्च इदं जगदन्यथा विधास्ये इति ये ब्रह्मचर्यतपोव्रतादिभिरिह लोके दुःखिनस्ते परलोकेऽपि नरकभाजो दुःखिनः कर्त्तव्याः ये इह लोके वैषयिकसुखभोगमात्रनिरतास्त एव परलोके स्वर्गिणः वैषयिकसुखभोगोन्मुख्यमेव पुण्यमिष्टसाधनं च तत्संकोच एव पापमनिष्टसाधनमित्यादिकं प्रवर्त्तनीयम् । नन्वेवं पूर्वपूर्वमहाकल्पेषु न प्रवृत्तं तत्राह—अयथापूर्वमपि ओजसा स्वतेजसा विधास्ये । ननु, स्वेन सिषाधयिषितं पारमेष्ठ्यासनमेव किं सर्वधिष्ण्येभ्यः श्रेष्ठं मन्यसे तत्राह—किमन्यैरिति । वैष्णवादिभिर्भुवादिपदैः किं प्रयोजनं कालनिर्द्धूतैरिति ध्रुवपदस्यानित्यत्वमननमसुरस्वभावत्वात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इति त्वत्पदाहरणे तस्य निर्वन्धं शुश्रुम अत एवायं तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तव पारमेष्ठ्यमिदमासनं भवाय कीदृशाय श्रेयसे उत्तमसृष्ट्यर्थमित्यर्थः । स चेदिदं प्राप्स्यति तदा विरुद्धं सक्ष्यतीति भावः भूत्यै सृष्ट्यानां लोकानां

धर्मादिसम्पत्तयै तदधिकारे त्वधर्मेर्विपत्तिर्भाविनीति भावः । क्षेमाय कल्याणाय विजयाय उत्कर्षाय तदधिकारे तु अकल्याणपराभावावेव भाविनाविति भावः ॥ १३ ॥ * * यथाविति तर्ह्यधुनैव वरदानैस्तत्तपसो निवर्तयामीत्याशयेन ॥ १४-१५ ॥ * * प्रथमं बल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नं तं न ददर्श ततः कथं चित्तं विलक्ष्य प्राहेति द्वयोरन्वयः । आचीर्णं समन्ताद्भक्षितं मेघाच्छादितं रविमिव ॥ १६-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा तपोयोगयोस्तपश्चित्तैकाग्र्ययोः समाधिना सम्पादनेन परमेष्ठी ब्रह्मा सर्वधिष्णेभ्यः श्रेष्ठमिति शेषः । निजासनं सत्यलोकम् अध्यास्ते तिष्ठति ॥ ९ ॥ * * तथा तपोयोगसमाधिना वर्द्धमानेन ततोऽप्यधिकेन तत्परमेष्ठ्यासनमात्मनः साधयिष्ये । ननु, तद्वत्तत्वायुर्नास्तीत्यत आह—कालात्मनोर्नित्यत्वादिति ॥ १० ॥ * * अहमिदं विश्वमन्यथा परमेष्ठिरचना-प्रकारादन्यप्रकारेण अयथापूर्वं परमेष्ठिनिर्मिताद्विपरीतम् ओजसा स्वतेजसा विधास्ये कल्पान्ते कालनिर्द्धूतैर्वैष्णवादिभिलोकैः किं प्रयोजनम् कालनिर्द्धूतेषु वैष्णवस्यापि लोकस्य गणना तु तामसीबुद्धियोगात् “अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी” इति श्रीमुखवचनात् ॥ ११ ॥ * * इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धं सङ्कल्पं शुश्रुमः अत एव परमं तप आस्थितः यदत्र युक्तं तदनन्तरमेव विधत्स्व कुरु ॥ १२-१४ ॥ * * बल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नम् पिपीलिकादिभिः आचीर्णं सर्वतो भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसञ्च शोणितञ्च यस्य तं प्रथमं न ददर्श ॥ १५ ॥ * * पश्चादध्रैरपिहितं छन्नं रविमिव विलक्ष्य प्राह ॥ १६-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कोऽसौ सङ्कल्प इत्यपेक्षायामाहुः—सृष्टेति । तपसि व्रतोपवासादौ योगे आसनप्राणायामादौ च यः समाधिः निष्ठा तेन चराचरात्मकमिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वा सर्वपूज्यः सन् सर्वधिष्णेभ्यः इन्द्रादिस्थानेभ्यः श्रेष्ठं यन्निजासनं सत्यलोकं तत् परमेष्ठी ब्रह्मा यथा अध्यास्ते अधितिष्ठति । एतेन परमे सर्वोत्कृष्टे स्थाने स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी नाम निरुक्तिरपि दर्शिता । तथाऽहमपि आत्मनो मम वर्द्धमानेन तपोयोगसमाधिना तदेव स्थानं साधयिष्ये इति द्वयोरन्वयः । ननु ब्रह्मणाऽतिदीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत्साधितं तदन्योऽल्पायुः कथं साधयेत्तत्राहुः—कालात्मनोरिति । यद्यप्यायुषोऽल्पत्वेन देहो वारंवारं म्रियते जायते च तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वा तत्साधयिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ९-१० ॥ * * ततः किं तत्राह—अन्यथेति । ओजसा तपोबलेनैवं विश्वमहमन्यथा विधास्ये करिष्यामीत्यन्वयः । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं अयथापूर्वमिति । ये ब्रह्मचर्यव्रतादिभिरिह लोके दुःखिनस्तान् परलोकेऽपि नरकादिदुःखभाजः करिष्यामि, य इह लोके वैषयिकसुखभोगमात्रनिरतास्तान् परलोकेऽपि स्वर्गे वैषयिकसुखभाजः, पापमेव सुखसाधनं पुण्यं च दुःखसाधनम्, असुराणां स्थानं स्वर्गः देवानां च स्थानं पातालादीत्येवं सर्वं पूर्वतो वैपरीत्यमेव यथेष्टं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः । एतच्च सर्वं ब्रह्मस्थाने सत्यलोके स्थितायैव सम्भवति, नान्यथा तस्य महाप्रलयपर्यन्त-स्थायित्वादित्याशयेनाह—किमिति । अवान्तरकल्पान्ते कालनिर्द्धूतैः कालेन विनाश्यैरन्यैर्वैष्णवादिभिः ध्रुवादिपदैः किं प्रयोजनमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * इत्येवं त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धमभिप्रायं वचः शुश्रुम । तदर्थमेव परमं तपोऽयमास्थितः । त्वमपि त्रिभुवनेश्वरः सर्वथा तत्प्रतीकारे समर्थोऽसि अतो यदत्र युक्तं तदनन्तरमाश्वेव विधत्स्व ॥ १२ ॥ * * हे जगत्पते तवेदं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टमासनं स्थानं द्विजानां गवां च भवाय उद्भवाय अलभ्यलाभाय श्रेयसे सुखाय भूत्यै ऐश्वर्याय क्षेमाय लब्धपालनाय विजयाय उत्कर्षाय, तच्चेद्वैत्याक्रान्तं भविष्यति तदा द्विजानामेतद्विपरीत्यं भविष्यतीति भावः । जगत्पते इति सम्बोधनेन जगत्पतित्वात्तत्समृद्धयर्थं वेदमर्यादाप्रवर्तकानां द्विजादीनामेव पक्षपातस्तबोचितोऽन्यथा जगद्विनाश एव स्यादिति सूचितम् ॥ १३ ॥ * * महतां स्वपरिकरविनाशे प्राप्ते तत्परिहाराय झटिति प्रवृत्तिर्भवत्येवेति तु नृपत्वात्तव विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे नृपति । इत्येवं दैवैर्विज्ञापितः आत्मभूः आत्मा परमात्मा श्रीनारायणस्ततो भवतीति तथा स ब्रह्मा, अत एव भगवान् ऐश्वर्यादिमान् वरदानादौ समर्थः, अतएव वरदानाय भृग्वादिभिः प्रजेः परितः दैत्येश्वरस्य आश्रमं तपश्चर्यास्थानं यथावित्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * हंसवाहनो ब्रह्मा तत्र गत्वा प्रथमं तं न ददर्श, पश्चात्कथञ्चिद्विलक्ष्य विस्मितः सन् प्राहेति द्वयोरन्वयः अदर्शने विस्मये च हेतुमाह—बल्मीकैस्तृणैः कीचकैर्वैष्णुभिश्च प्रतिच्छन्नम् । पिपीलिकाभिः आचीर्णं समन्ताद्भक्षितं मेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च यस्य तम् ॥ १५ ॥ * * तपसा तपोग्निना लोकान् तपन्तम् तत्प्रकाशेनैव तज्ज्ञानमपि भवतीति सूचयन् दृष्टान्तमाह—यथेति । अध्रैरपिहितः प्रतिच्छन्नोऽपि रविर्था स्वप्रकाशेनैव लक्ष्यते, तथा बल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नमपि तं तत्प्रकाशेनैव विलक्ष्य प्राहेत्यर्थः । प्रहसन्निति तस्य तपसा तस्मिन् ब्रह्मणः प्रसादं सूचयति । तथाच दैवैस्तदभिप्राये वर्णितेऽपि तस्य तस्मिन् द्वेषो नोत्पन्नोऽत एव वरदानेन तपसस्तं निवर्तयितुमागतोऽन्यथाऽन्यमेवोपायं कुर्यादिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कोऽसौ तत्संकल्पस्तत्राहुः । सृष्टेति । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा, तपसा युक्तो यो योगस्तस्मिन्, यः समाधि-निष्ठा तेन, चराचरात्मकं, इदं सर्वं जगत्, सृष्ट्वा यत् सर्वधिष्णेभ्यः इन्द्रादिस्थानेभ्यः, परमिति शेषः । निजासनं सर्वोत्कृष्टं सत्य-

लोकमित्यर्थः । अध्यास्ते ॥ ९ ॥ * * तदिति । तदासनमेव, अहम् आत्मनो मम, वर्द्धमानेन, तपोयोगसमाधिना, तथा तद्देव, साधयिष्ये इति । ननु मया तु दीर्घायुषा तपस्तप्त्वा तत् साधितं, तदन्यः कथं साधयेत् तत्राहुः कालात्मनोः नित्यत्वात्, साधयिष्ये चोऽवधारणे । यद्यप्यायुष्यमल्पं तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिरपि साधयिष्ये इति तदभिसंधिरस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ * * अभिसंध्यन्तरमाहुः । अन्यथेति । अहम् ओजसा तपोबलेन, इदं जगत्, अन्यथा अधरोत्तरं, अयथापूर्वं देवासुरादिव्यत्ययं च, यद्वा । अन्यथा सुरासुरादिव्यत्यये, अयथापूर्वं पुण्यपापादिव्यत्ययेन, विधास्ये करिष्ये । कल्पात्तैः कल्पावधिभिः अत एव, कालनिर्धूतैः कालविनाशैः, वैष्णवादिभिः वैकुण्ठादिभिः, वन्यैः, किं किं वा प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * इतीति । इत्येवंविधं निर्वन्धं तस्याभिसंधिरूपाग्रहं, शुश्रुम । तदर्थमेव परमं तपः आस्थितः आश्रितः । अतः, हे त्रिभुवनेश्वर, अत्र कर्तुं यत् युक्तं तत्, अनन्तरमाश्वेव, स्वयमेव विधत्स्व कुरु ॥ १२ ॥ * * अन्यथा तव स्थानभ्रंशे सति साधूनामनिष्टं स्यादिति शोचन्त आहुः । तवेति हे जगत्पते, पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं तव, आसनं स्थानं द्विजगवां चेत्यर्थः । भवाय अलभ्यलाभाय, वा, श्रेयसे धर्मादिपुरुषार्थप्राप्तये, सुखाय वा, भूत्यै ऐश्वर्यार्थं क्षेमाय लब्धपालनाय, विजयाय, उत्कर्षार्थं च, अस्ति ॥ १३ ॥ * * इतीति । हे नृप, देवैः इतीत्थं विज्ञापितः भगवान्, आत्मभूर्ब्रह्मा, भृगुश्च दक्षाद्याश्च तैः, परितः परिवृतः सन्, दैत्येश्वराश्रमं हिरण्यकशिपोस्तपः स्थानं प्रति, ययौ ॥ १४ ॥ * * नेति । बल्मीकश्च तृणानि च कीचकाश्च तैः, प्रतिच्छन्नं तं, हंसवाहनो ब्रह्मा, प्रथमं न ददशे । ततः पश्चात्, पिपीलिकाभिर्नाङ्गीभिः, आचीर्णमासमन्ताद्भक्षितं, मेदश्च त्वक् च मांसं च शोणितं च यस्य तम् ॥ १५ ॥ * * तपन्तमिति । तपसा तपोऽग्निना, लोकान् तपन्तम् अभ्रैः आ समन्तात् विहितश्छन्नस्तं रविं यथा सूर्यमिव, स्थितं कथंचित् विलक्ष्य, विस्मितो विस्मययुतः, प्रहसन् संश्र, प्राह । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

अपनी तपस्याकी शक्तिसे मैं पाप-पुण्यादिके नियमोंको पलटकर इस संसारमें ऐसा उलट-फेर कर दूँगा, जैसा पहले कभी नहीं था । वैष्णवादि पदोंमें तो रक्खा ही क्या है । क्योंकि कल्पके अन्तमें उन्हें भी कालके गालमें चले जाना पड़ता है* ॥ ११ ॥ * * हमने सुना है कि ऐसा हठ करके ही वह घोर तपस्यामें जुटा हुआ है । आप तीनों लोकोंके स्वामी हैं । अब आप जो उचित समझें, वही करें ॥ १२ ॥ * * ब्रह्माजी ! आपका यह सर्वश्रेष्ठ परमेष्ठि-पद ब्राह्मण एवं गौओंकी वृद्धि, कल्याण, विभूति, कुशल और विजयके लिये है । (यदि यह हिरण्यकशिपुके हाथमें चला गया, तो सज्जनोंपर सङ्कटोंका पहाड़ टूट पड़ेगा)” ॥ १३ ॥ * * युधिष्ठिर ! जब देवताओंने भगवान् ब्रह्माजीसे इस प्रकार निवेदन किया, तब वे भृगु और दक्ष आदि प्रजापतियोंके साथ हिरण्यकशिपुके आश्रमपर गये ॥ १४ ॥ * * वहाँ जानेपर पहले तो वे उसे देख ही न सके; क्योंकि दीमककी मिट्टी, घास और बासोंसे उसका शरीर ढक गया था । चींटियाँ उसकी मेदा, त्वचा, मांस और खून चाट गयी थीं ॥ १५ ॥ * * बादलोंसे ढके हुए सूर्यके समान वह अपनी तपस्याके तेजसे लोकोंको तपा रहा था । उसको देखकर ब्रह्माजी भी विस्मित हो गये । उन्होंने हँसते हुए कहा ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोऽसि काश्यप । वरदोऽहमनुप्राप्तो त्रियतामीप्सितो वरः ॥ १७ ॥
अद्राक्षमहमेतत्ते हत्सारं महदद्भुतम् । दंशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते ॥ १८ ॥
नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । निरम्बुर्धारयेत्प्राणान् को वै दिव्यसमाः शतम् ॥ १९ ॥
व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विनाम् । तपोनिष्ठेन भवता जितोऽहं दितिनन्दन ॥ २० ॥
ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुङ्गव । मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम ॥ २१ ॥

नारद उवाच

इत्युक्त्वाऽऽदिभवो देवो भक्षिताङ्गं पिपीलिकैः । कमण्डलुजलेनौक्षदिव्येनामोघराधसा ॥ २२ ॥
स तत्कीचकवल्मीकात् सहजो जवलान्वितः ।
सर्वावयवसम्पन्नो वज्रसंहननो युवा । उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधसः ॥ २३ ॥
स निरीक्ष्याम्बरे देवं हंसवाहमवस्थितम् । ननाम शिरसा भूमौ तदर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥

* यद्यपि वैष्णवपद (वैकुण्ठादि नित्यधाम) अविनाशी हैं, परन्तु हिरण्यकशिपु अपनी आसुरी बुद्धिके कारण उनको कल्पके अन्तमें नष्ट होनेवाला ही मानता था । तामसी बुद्धिमें सब बातें विपरीत ही दीखा करती हैं ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—काश्यप उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ते भद्रं तपःसिद्धः असि अहं वरदः अनुप्राप्तः ईप्सितः वरः त्रियताम् ॥ १७ ॥ * * अहम् एतत् महत् अद्भुतं हृत्सारम् अद्राक्षं हि दंशभक्षितदेहस्य प्राणाः अस्थिषु शेरते ॥ १८ ॥ * * एतत् पूर्वर्षयः न चक्रुः च अपरे अपि न करिष्यन्ति कः वै निरम्बुः दिव्यसमाः शतं प्राणान् धारयेत् ॥ १९ ॥ * * दितिनन्दन ते अनेन मनस्विनां दुष्करेण व्यवसायेन तपोनिष्ठेन भवता अहं जितः ॥ २० ॥ * * असुरपुंगव ततः ते सर्वाः आशिषः ददामि मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य मम दर्शनं अफलं न (भवेत्) ॥ २१ ॥ * * आदिभवः देवः इति उक्त्वा पिपीलिकैः भक्षितांगम् अमोघराधसा दिव्येन कमण्डलुजलेन औक्षत् ॥ २२ ॥ * * सः तत्कीचकवल्मीकात् सहओजोबलान्वितः सर्वावयवसंपन्नः वज्रसंहननः युवा तप्तहेमाभः एधसः विभावसुः इव उत्थितः ॥ २३ ॥ * * तद्दर्शनमहोत्सवः सः अंबरे अवस्थितं हंसवाहं देवं निरीक्ष्य शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हृत्सारं धैर्यम् । दंशैर्मक्षिकादिविशेषैर्भक्षितो देहो यस्य ॥ १८ ॥ * * निरम्बुर्निषिद्धमम्बु येन सः । त्यक्तोदक इत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ते त्वयाऽनेन व्यवसायेनैव तावज्जितोऽहम् । तपोनिष्ठेन भवता तु सुतरां जितः ॥ २० ॥ * * मर्त्यस्य तवामर्त्यस्य मम दर्शनमफलं निष्फलं न भवति ॥ २१ ॥ * * आदौ भवतीत्यादिभवो ब्रह्मा । औक्षत्प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * वज्रवत्संहननमंगदार्य यस्य । तप्तस्य हेम्न इवाभा देहकान्त्यर्थस्य ॥ २३ ॥ * * तस्य दर्शनेन महानुत्सवो यस्य ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे काश्यपेति । स्वप्रपौत्रत्वात्तेऽभीप्सितं दातुमागतोऽस्मीति भावः ॥ १७-१८ ॥ * * इत्यर्थ इति । अहो अद्भुतं ते तप इति भावः ॥ १९ ॥ * * हे दितिनन्दनेति । रजस्तमःप्रकृतिवत्त्वेन वरानर्हस्यापि “वरः क्रूरनिसर्गाणा-महीनाममृतं यथा” इति भगवता वक्ष्यमाणत्वेन तव वरं दास्यामेति भावः । अत्र हेतुः—व्यवसायेनेत्यादि ॥ २० ॥ * * यतस्तपसाऽहं जितस्ततो हेतोः । हे असुरपुंगवेति । असून् इन्द्रियाणि रान्ति गृह्णन्ति स्वाधीनानि कुर्वन्तीत्यसुरास्तपस्विनस्तेषु श्रेष्ठोऽस्यत एव सर्वा आशिषो ददामीति भावः । ‘इन्द्रियाण्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । “पुंगवः स्याद्वलीवर्हे प्रभेदेऽप्यौषधस्य च । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे” इति मेदिनी । असुरत्वेऽपि मरणधर्मवत्त्वान्मर्त्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * पिपीलिकैरिति । दंशभक्षितत्वं पूर्वं पिपीलिकाभक्षितत्वं पश्चादिति ज्ञेयम् । अमोघमव्यर्थं राधः सिद्धिर्यतस्तेन यद्वादेः श्रीहरेः सकाशाद्भवो जन्म यस्य स तथा । दिव्येनालौकिकेन “दिव्यं लवंगे धात्र्यां स्त्री वल्गौ दितिभवे त्रिषु । अलौकिकेऽपि” इति कोशात् ॥ २२ ॥ * * स दैत्यः राधसः काष्ठात् ॥ २३-२४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उत्तिष्ठेति ॥ हे काश्यप ! त्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ । वीप्सा आदरार्था । तव भद्रमेव भविष्यति । यतः तपसा सिद्धोऽसि फल-सिद्धियोग्यतपःसंपन्नोऽसि इत्यर्थः । अत एवाहं वरदः अभीष्टदोऽनुप्राप्तोऽस्मि अतस्त्वया स्वेप्सितो वरो त्रियताम् ॥ १० ॥ * * अद्राक्षमिति ॥ अहं ते तवैतत् हृत्सारं धैर्यं महदद्भुतमत्याश्चर्यजनकमद्राक्षं दृष्टवानस्मि । हि यस्मात् दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य तव प्राणा अस्थिषु शेरते अस्थिनि भुञ्जानास्तिष्ठन्तीति ॥ १८ ॥ * * नेति ॥ एतत् एवंविधं तपः पूर्वर्षयो भृग्वादयो न चक्रुर्न चापरे अर्वाचीनाः करिष्यन्ति । को वै दिव्यसमाः शतं देवमानेन संवत्सरशतपर्यन्तं निषिद्धमम्बु येन स निरम्बुस्यक्तोदकः सन् प्राणान् धारयेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * व्यवसायेनेति ॥ हे दितिनन्दन ! मनस्विनाम् ऋष्यादिनामपि । शेषे । षष्ठी दुष्करेणानेन तपोविषयकेन ते तव व्यवसायेनैव तावदहं जितो वशीकृतोऽस्मि तपोनिष्ठेन भवता तु सुतरां जितोऽस्मि ॥ २० ॥ * * तत इति ॥ ततस्तस्मात् हे असुरपुङ्गव ! ते तुभ्यं सर्वा आशिषः सर्वान् इष्टान् अर्थान् ददामि यतः मर्त्यस्य मरणधर्मकदेहवतस्तव अमर्त्यस्य देवस्य द्विपरार्थायुषो मम दर्शनमफलं निष्फलं न भवति किंतु सफलमेवेत्यर्थः । अतो वरं वृणीष्व ॥ २१ ॥ * * इतीति ॥ आदौ भवति इति आदिभवो देवो ब्रह्मा एवमुक्त्वा तेनाप्रार्थितत्वात्कृपावशात् अमोघम् इष्टार्थसाधकं राधः प्रभावो यस्य तेन दिव्येन कमण्डलुजलेन पिपीलिकैर्भक्षितमङ्गं यस्य तं दैत्यमङ्गादिसम्पत्त्यर्थं औक्षत् प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * स इति सार्द्धम् ॥ तत् ततः प्रोक्षणादेव सह मनःशक्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिः बलं देहशक्तिः तैरन्वितः सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो युक्तः वज्रसंहननः वज्रवद्दृढगात्रः युवा युवावस्थां प्राप्तः तप्तस्य हेम्न इवाभा कान्त्यर्थस्य सः हिरण्यकशिपुः कीचकाच्छन्नाद्वल्मीकात् कीटादिसम्पादितमृच्चयात् उत्थितः विनिःसृतः एधसः काष्ठाद्यथा विभावसुः

अग्निः प्रादुर्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ * * स इति ॥ स एवंविधः हंसवाहं देवं ब्रह्माणम् आकाशे अवस्थितं निरीक्ष्य तस्य दर्शनेन महान् उत्सवः आह्लादो यस्य स तथाभूतः शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

उक्तमेवाह—उत्तिष्ठेति । हे काश्यप ! उत्तिष्ठोतिष्ठ ते तव भद्रं कुशलमभीष्टमिति यावत् भविष्यति यतस्त्वं तपस्सिद्धः तपसा सिद्धः फलपर्यन्ततपससम्पन्नः अत एव च वरदस्त्वदभीष्टदोहमनुप्राप्तः अत ईप्सित इष्टोऽर्थो त्रियतां याच्यताम् ॥ १७ ॥ * * ते तवैतत् हृत्सारं धैर्यं महद्भुतमद्राक्षं दृष्टवानस्मि हि यस्मादहंशैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य प्राणा अस्थिषु शेरते अस्थीनि भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * पूर्वर्षयो भृग्वादयोऽपि नैवंविधाः तपश्चक्रुः अपरे अर्वाचीना न करिष्यन्तीति किम्पुनर्वक्तव्यम् को वै पुमान्देवमानेन शतं समाः वर्षाणि निरम्बु त्यक्तोदकं यथाभवति तथा प्राणान्धारयेत् ? न कोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * हे दितिनन्दन ! मनस्विभिर्योगिभिरपि दुष्करेण तेनानेनाध्यवसायेनैव तावज्जितोहं तपोनिष्ठेन भवता तु सुतरां जितः ॥ २० ॥ * * यतोहं जितस्ततस्ते तुभ्यम् हे असुरश्रेष्ठ ! सर्वा आशिषः इष्टार्थान् ददामि मर्त्यस्य मरणधर्मवतस्ते तव अमर्त्यस्य तद्रहितस्य मम दर्शनमफलसाधनं न भवति किन्तु सफलमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * इतीत्यमुक्त्वा आदिदेवो ब्रह्मा अमोघराधसा अमोघ-प्रभावेन दिव्येन कमण्डलुजलेन पिपीलिकैर्भक्षितमङ्गं यस्य तं दैत्यम् औक्षत्प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * ततः प्रोक्षणानन्तरं कीचकाच्छन्नवल्मीकादेधसः काष्ठनिचयाद्विभावसुरग्निरिव उत्थितः वल्मीकं भित्त्वा बहिर्निर्गत इत्यर्थः । कथंभूतः सहसा प्राणबलेन ओजसा इन्द्रियबलेन देहबलेन चान्वितः तथा सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो युक्तः वज्रवत्संहननमङ्गदाढ्यं यस्य स युवा यौवनयुक्तश्च तप्तस्य हेमन् इवाभा यस्य सः तप्तसुवर्णतुल्यकान्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * एवंविधः उत्थायाम्बरे हंसवाहनमवस्थितमधिष्ठितं देवं ब्रह्माणं निरीक्ष्य स दैत्यस्तस्य ब्रह्माणो दर्शनेन महानुत्सवः सन्तोषो यस्य तादृशः शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हृदो हृदयस्य सारं दाढ्यं दंशाः सूचीमुखाः शूकाः ते तव अस्थिष्वेव शेरते इति यस्मात्तस्मादद्भुतम् ॥ १८ ॥ * * इतोत्यद्भुतमित्याह—नैतदिति । निरम्बुर्जलपानरहितः “विनिश्चयनिषेधयोः” इत्यमरः “स्युरेव तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः” इत्यभिधानाद्वा इत्यनेन दिव्यशतसमास्वेकापि किञ्चिद्दूना न भवतीत्याह ॥ १९ ॥ * * इनः समर्थः तेन व्यवसायेन अमनस्विभिर्मनोबलरहितैः दुष्करेण दुस्साधने जितो वशीकृतः “पराभूतं वशस्थश्च जितमित्युच्यते बुधैः” इति शब्द-निर्णये ॥ २० ॥ * * ददामि दास्यामीतीच्छामि मर्त्यस्य मरणशीलमनुष्यशरीरं प्राप्तस्य ते तव अमर्त्यस्य जरामरणशून्यस्य देवस्य मम दर्शनमभूद्वि यस्मात्तस्मान्निष्फलं नैव ॥ २१ ॥ * * आदेहरेर्भवो जन्म यस्य स तथा विष्णुभूरित्यर्थः । सर्वस्यादौ भवतीति वा औक्षत् प्रोक्षितवान् दिव्यत्वमाह, अमोघेति ॥ २२ ॥ * * एधसः इन्धनान् ॥ २३-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उत्तिष्ठेत्यनेन पूर्वं मूर्द्धस्थितस्य पश्चादुपवेशः सूचितः ॥ १७ ॥ * * दंशभक्षितत्वं पूर्वं पिपीलिकाभक्षितत्वं पश्चादिति ज्ञेयम् ॥ १८-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हृत्सारं धैर्यम् ॥ १८-१९-२० ॥ * * असुरजातिवेऽपि मरणधर्मवत्त्वान्मर्त्यस्य ते मर्त्येन त्वया ॥ २१ ॥ * * पिपीलिकैरिति । पिपीलिकादंशादिभिरित्यर्थः । आदिभावो ब्रह्मा अमोघमव्यर्थं राधः संसिद्धिर्यतस्तेन औक्षत् प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * वज्रस्येव संहननमङ्गस्य दाढ्यं यस्य सः ॥ २३-२४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हृत्सारं धैर्यं दंशैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य प्राणा अस्थिषु शेरते तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥ * * निरम्बु निर्जलं यथा स्यात्तथा दिव्यसमाः शतं मानेन शतं सम्बत्सरान् प्राणान् को धारयेन्न कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * मनस्विनां मनस्विभिर्दुष्करेण ते तव व्यवसायेन तपोऽर्थसङ्कल्पेनैव अहं जितः तपोनिष्ठेन भवता तु सुतरां जितोऽस्मीत्यन्वयः ॥ २० ॥ * * आशिषः वाञ्छितानर्थान् ॥ २१ ॥ * * दक्षादिप्रजापतिभ्यः आदौ भवो जन्म यस्य सः अमोघराधसा सफलप्रभावेन औक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * राधसो विभावसुरिव तस्मात्कीचकवल्मीकात् सह ओजो बलान्वितः मनइन्द्रियदेहशक्तियुक्तः वज्रस्येव संहननमङ्गदाढ्यं यस्य स उत्थितः ॥ २३ ॥ * * तस्य दर्शनेन महोत्सवो यस्य सः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मवाक्यान्वेव दर्शयति—उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति पञ्चभिः । हे काश्यपेति सम्बोधनेन स्वसम्बन्धित्वेन तस्मिन् स्वस्नेहं सूचयति । त्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठेति वीप्सा आदरार्था । एतावन्तं कालं यत्त्वया तपः क्लेशाद्यनुभूतं तदिदानीं तिष्ठतु, इतो ह्येतेन तव भद्रमेव भविष्यति । यतः तपसा सिद्धोऽसि कृतार्थोऽसि फलसिद्धियोग्यतपस्सम्पन्नोऽसीत्यर्थः । अत एवाहं वरदः अभीष्टोदोऽनुप्राप्तोऽस्मि, अतस्त्वया स्वेप्सितो वरो त्रियताम् ॥ १७ ॥ * * एवं प्रसन्नतया वरदाने हेतुमाह—अद्राक्षमिति । ते तवैतन् हृत्सारं धैर्यं महद्भु- तमत्याश्चर्यजनकम् अहमद्राक्षं दृष्टवानस्मि । कथं मम धैर्यस्याश्चर्यजनकत्वमित्यपेक्षायामाह । हि यस्मान् दशैर्मक्षिकविशेषैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य तव प्राणा अस्थिषु शेरते अस्थीनि भुज्जानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * तपसो दुश्चरत्वं दर्शयति—नैतदिति । एतन् एवंविधं तपः पूर्वर्षयो भृग्वादयो न चक्रुर्न चापरे अर्वाचीनाः करिष्यन्ति । को वै दिव्यसमाः शतं देवमानेन संवत्सरशत- पर्यन्तं निरम्बुस्त्यक्तोदकः सन् प्राणान् धारयेत्, न कोपीत्यर्थः । जलत्यागकथनेनात्राद्याहारत्यागस्त्वर्थात्सूचित इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ * * हे दितिनन्दन । मनस्वितां षष्ठी वृतीयार्थे । मनस्विभिर्वशीकृतमनोभिः सात्विकैरपि ऋष्यादिभिर्दुष्क- रेणानेन ईदृक्तपोविषयकेण ते तव तामसीं दैत्ययोनिं प्राप्तस्य व्यवसायेनैव तावदहं जितो वशीकृतोऽस्मि । तपोनिष्ठेन भवता तु सुतरां जितोऽस्मि । तत्र तु न कश्चित्संशय इत्यर्थः ॥ २० ॥ * * यत एवं ततस्तस्मात् हे असुरपुङ्गव असुरेषु श्रेष्ठ ते तुभ्यं सर्वा आशिषः सर्वान् इष्टान् अर्थान् ददामि । अत्र त्वया कश्चिदपि सन्देहो न कार्य इत्याशयेनाह । मर्त्यस्य मरणधर्मकदेहवतस्तव अमर्त्यस्य देवदेवस्य द्विपरार्थायुषो मम दर्शनमफलं निष्फलं न भवति, किन्तु सफलमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * आदौ भवतीत्यादि भवो देवो ब्रह्मा एवमुक्त्वा तेनाप्रार्थितत्वात्कृपावशात् अमोघराघसा चिन्तितार्थसाधकत्वलक्षणप्रभाववता दिव्येन कमण्डलुजलेन पिपीलिकैर्भक्षितमङ्गं यस्य तं दैत्यमङ्गादिसम्पत्त्यर्थमौक्षत् प्रौक्षितवानित्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * तत् ततः प्रोक्षणादेव स हिरण्य- कशिपुः कीचकाच्छन्नाद्वल्मीकात् कीटादिसम्पादितमृच्चयात् उत्थितः विनिस्सृत इत्यन्वयः । जलस्यामोघराघस्त्वं दर्शयस्तं वर्णयति । सहः मनश्शक्तिः, ओजः इन्द्रियशक्तिः, बलं देहशक्तिः, तैरन्वितः । सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो युक्तः वज्रवत्संहननमङ्ग- दाढ्यं यस्य सः । युवा यौवनयुक्तः । तप्तस्य हेम्न इवाभा कान्तिर्यस्य सः । वल्मीकात्तस्य बहिः प्रादुर्भावे दृष्टान्तमाह । एधसः काष्ठायथा विभावसुः अग्निः प्रादुर्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * स एवंविधः हंसवाहं देवं ब्रह्माणमम्बरे आकाशे अवस्थितं निरीक्ष्य तस्य दर्शनेन महान् उत्सवः आह्लादो यस्य स तथाभूतः शिरसा भूमौ ननामेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उत्तिष्ठेति । हे काश्यप, उत्तिष्ठ । ते तव, भद्रं कुशलमभीष्टमिति यावत् । भविष्यति । यतः त्वं तपःसिद्धः असि । फलपर्यन्ततपःसंपन्न जातोऽसीत्यर्थः । अत एव, वरदस्त्वमभीष्टदः, अहम् अनुप्राप्तः अतः, ईप्सित इष्टः, वरोऽर्थः । त्रियतां याच्यताम् ॥ १७ ॥ * * अद्राक्षमिति । अहं ते तव एतन्, महत् अद्भुतं हृत्सारं धैर्यम् अद्राक्षं दृष्टवानस्मि । हि यस्मान्, दशैर्म- क्षिकविशेषैर्भक्षितो देहो यस्य तस्य, ते तव, प्राणाः, अस्थिषु शेरते । अस्थीन्यालम्ब्य तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * नैवमिति । पूर्वर्षयो भृग्वादयोऽपि, एवंविधं तपः, न चक्रुः । अपरे अर्वाचीनाः, न करिष्यन्ति, इति किं पुनर्वक्तव्यम् । को वै पुमान् निरम्बु त्यक्तोदकं यथा तथा, पाठान्तरे निषिद्धमम्बु येन, त्यक्तोदक इत्यर्थः । शतं दिव्यसमाः, देवमानेन शतवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । प्राणान् धारयेत् । न कोऽपि धारयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * व्यवसायेनेति । हे दितिनन्दन, मनस्विभिः अपि, दुष्करेण ते तव अनेन व्यवसायेन देहपातान्तं ब्रह्मा प्रसन्नः कार्य इति निश्चयेनैवेत्यर्थः । तावत् अहं जितः । तपोनिष्ठेन भवता तु, अहं सुतरां जितः ॥ २० ॥ * * तत इति यतोऽहं जितस्ततः, हे असुरपुङ्गवासुरश्रेष्ठ, ते तुभ्यं सर्वाः आशिष इष्टार्थान्, ददामि । मर्त्यस्य मरणधर्मवतः, ते तव, अमर्त्यस्य मरणधर्मवर्जितस्य मम, दर्शनम् अफलं न भवति किं तु सफलमेव भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * इतीति । इतीत्यम् उक्त्वा आदिभवः देवो ब्रह्मा, अमोघराघसा अमोघप्रभावेण दिव्येन, कमण्डलुजलेन, पिपीलिकैः भक्षितम् अङ्गं यस्य तम् असुरं, औक्षत् प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ * * तत इति । ततः प्रोक्षणानन्तरं कीचकवल्मीकात् कीचकाच्छन्नाकोः सकाशात्, एधसः काष्ठनिचयात्, विभावसुरग्निरिव, सहः प्राणबलं च ओज इन्द्रियबलं च बलं देहबलं च तैरन्वितः संयुक्तः, सर्वेऽवयवाः पाणिपादादयस्तैः संपन्नः, वज्रवत् संहननमङ्गदाढ्यं यस्य सः, युवा यौवनयुक्तः, तप्तस्य हेम्नः सुवर्णस्येवाभा यस्य सः तप्तसुवर्णतुल्यकान्तिरित्यर्थः । एवंभूतः सन्, उत्थितः वल्मीकं भित्त्वा बहिर्निर्गत इत्यर्थः । स तत्कीचकवल्मीकादिति पाठे, तत्तदा, सः, उत्थित इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * स इति । सः वल्मीकादुत्थितोऽसुरः, अम्बरे आकाशे, हंसवाहं देवं, अवस्थितं निरीक्ष्य, तस्य ब्रह्मणो दर्शनेन महानुत्सवो यस्यैवंविधः सन्, भूमौ शिरसा ननाम ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

ब्रह्माजीने कहा—बेटा ! हिरण्यकशिपु ! उठो, उठो । तुम्हारा कल्याण हो । काश्यपनन्दन ! अब तुम्हारी तपस्या सिद्ध हो गयी । मैं तुम्हें वर देनेके लिये आया हूँ । तुम्हारी जो इच्छा हो, बेखटके माँग लो ॥ १७ ॥ * * मैंने तुम्हारे हृदयका अद्भुत बल देखा । अरे, ढाँसाँने तुम्हारी देह खा डाली है । फिर भी तुम्हारे प्राण हड्डियोंके सहारे टिके हुए हैं ॥ १८ ॥ * *

ऐसी कठिन तपस्या न तो पहले किसी ऋषिने की थी और न आगे ही कोई करेगा । भला ऐसा कौन है जो देवताओंके सौ वर्ष-
तक बिना पानीके जीता रहे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ बेटा हिरण्यकशिपु ! तुम्हारा यह काम बड़े-बड़े पुरुष भी कठिनतासे कर
सकते हैं । तुमने इस तपोनिष्ठासे मुझे अपने वशमें कर लिया है ॥ २० ॥ ❀ ❀ दैत्यशिरोमणे ! इसीसे प्रसन्न होकर मैं
तुम्हें जो कुछ माँगो, दिये देता हूँ । तुम हो मरनेवाले और मैं हूँ अमर अतः तुम्हें मेरा यह दर्शन निष्फल नहीं हो सकता
॥ २१ ॥ ❀ ❀ नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर इतना कहकर ब्रह्माजीने उसके चींटियोंसे खाये हुए शरीरपर अपने कमण्डलुका
दिव्य एवं अमोघ प्रभावशाली जल छिड़क दिया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जैसे लकड़ीके ढेरमेंसे आग जल उठे, वैसे ही वह जल
छिड़कते ही बाँस और दीमकोंकी मिट्टीके बीचसे उठ खड़ा हुआ उस समय उसका शरीर सब अवयवोंसे पूर्ण एवं बलवान् हो गया
था, इन्द्रियोंमें शक्ति आ गयी थी और मन सचेत हो गया था । सारे अङ्ग वज्रके समान कठोर एवं तपाये हुए सोनेकी तरह
चमकीले हो गये थे । वह नवयुवक होकर उठ खड़ा हुआ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उसने देखा कि आकाशमें हँसपर चढ़े हुए ब्रह्मा-
जी खड़े हैं । उन्हें देखकर उसे बड़ा आनन्द हुआ । अपना सिर पृथ्वीपर रखकर उसने उनको नमस्कार किया ॥ २४ ॥

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुम् । हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदयागृणात् ॥ २५ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच

कल्पान्ते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसाऽऽवृतम् । अभिव्यनग् जगदिदं स्वयञ्ज्योतिः स्वरोचिषा ॥ २६ ॥

आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुम्पति । रजःसत्त्वतमोधाग्ने पराय महते नमः ॥ २७ ॥

नम आधाय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये । प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥ २८ ॥

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम् ।

चित्तस्य चित्तेर्मनइन्द्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः ॥ २९ ॥

त्वं सप्ततन्तून् वितनोषि तन्वा त्रय्या चातुर्होत्रकविद्यया च ।

त्वमेव आत्माऽऽत्मवतामनादिरनन्तपारः कविरन्तरात्मा ॥ ३० ॥

त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि ।

कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महास्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ॥ ३१ ॥

त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति ।

विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिष्टुः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दृशा विभुम् ईक्षमाणः प्राञ्जलिः प्रह्वः हर्षाश्रुपुलकोद्भेदः उत्थाय गद्गदया गिरा अगृणात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀
कल्पान्ते कालसृष्टेन अन्धेन तमसा आवृतम् इदं जगत् यः स्वयञ्ज्योतिः स्वरोचिषा अभिव्यनग् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्रिवृता
आत्मना इदं सृजति अवति लुम्पति रजःसत्त्वतमोधाग्ने महते पराय नमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आधाय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैः व्यक्तिम् ईयुषे तुभ्यम् नमः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ त्वं जगतः तस्थुषः च ईशिषे मुख्येन प्राणेन प्रजानां पतिः
चित्तस्य चित्तेर्मनइन्द्रियाणां पतिः भूतगुणाशयेशः महान् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ त्वं त्रय्या तन्वा च चातुर्होत्रकविद्यया सप्ततन्तून्
तनोषि त्वम् आत्मवताम् एकः आत्मा अनादिः अनन्तपारः कविः अन्तरात्मा ॥ ३० ॥ ❀ ❀ त्वम् एव अनिमिषः कालः
जनानाम् आयुः लवाद्यावयवैः क्षिणोषि त्वं कूटस्थ आत्मा परमेष्ठी अजः महान् च जीवलोकस्य जीवः आत्मा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
त्वत्तः परम् अपरं न अपि च एजत् अनेजत् किञ्चित् व्यतिरिक्तं न अस्ति च सर्वाः विद्याः कलाः ते तनवः बृहत् त्रिष्टुः
हिरण्यगर्भः असि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भेदश्च यस्य सः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अन्धेन निबिडेन । तत्र हेतुः कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेण न त्
ध्वान्तेन । तमसाऽऽवृतमिदं जगद्योऽभिव्यनगभिव्यक्तमकरोद्यश्च त्रिगुणेनात्मनेदं जगत्सृजत्यवति पालयति लुम्पति संहरति च तस्मै

रजःसत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते पराय परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः ॥ २६-२७ ॥ * * अत्र च स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधत्वमुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्नमस्करोति । नम इति चतुर्भिः । बीजाय कारणाय । तत्र हेतुराद्याय । ज्ञानं ज्ञप्तिर्विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं मूर्तिर्यस्य तस्मै । अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितम् । बीजायेति निमित्तत्वमुक्तम् । उपादानत्वमाह । प्राणादयो ये विकारास्तै रूपैर्व्यक्तिं कार्यकारणमीयुषे प्राप्तवते ॥ २८ ॥ * * एवमात्मना त्रिवृता चेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वेधा दर्शितम् । महत्त्वमीश्वरत्वं चाह । त्वमिति । त्वमेव जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च ईशेषे नियन्ता भवसि । केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण । अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तस्य चित्तेश्च तत्परिणामभूतायाश्चेतनाया मनसश्च तन्नियम्यानामिन्द्रियाणां च पतिः । अतस्त्वमेव महान् । भूतामामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणामाशयानां तद्वासनानामीशश्च एतेनैव सृष्टृत्वं दर्शितम् ॥ २९ ॥ * * इदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामित्वेन जगत्पालकत्वमाह । त्वमेव सप्ततन्तूनग्निष्टोमादियज्ञान्विस्तारयसि । कथम् । त्रय्या तन्वा वेदत्रयरूपेण । कथंभूतया । चत्वारो होतारो यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तद्विषयया विद्यया । आत्मवतां प्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवान्तरात्मा चान्तर्यामी । कुतः । यतः कविः सर्वज्ञः । तत्कुतः । एकोऽखण्डः । तत्र हेतुरनादिरनन्तपारश्चेति । नास्त्यन्तः कालतः । पारश्च देशतो यस्य सः ॥ ३० ॥ * * कालरूपेण संहर्तृत्वमाह । त्वमेवेति । लवाद्यैः कालवयवैः क्षिणोपि क्षपयसि । तदेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमेवाह । कूटस्थ इति । तत्र हेतवः । आत्मा ज्ञानरूपः परमेश्ठी परमेश्वरोऽजो जन्मशून्यो महानपरिच्छिन्नः । किं च जीवलोक एव कर्मपाशाज्जन्मादिभिर्विक्रियते त्वं तु तस्य जीवो जीवनहेतुर्थतस्तस्यात्मा नियन्ता ॥ ३१ ॥ * * तत्कुतस्तत्राह । त्वत्त इति । त्वत्तो व्यतिरिक्तं यदि किञ्चिद्भवेत्तर्हि तस्मात्तव जन्मादिविकारो नियम्यत्वादिकं वा भवेत्तत्तु नास्तीत्याह । परं कारणमपरं कार्यम् । तत्र चैजजङ्गममनेजत्थावरं च तद्व्यतिरिक्तं नास्ति । ननु मदबोधकशास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेन्न । यतो विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्थानानि कलाश्च तदङ्गानि तवैव तनवो न तु त्वद्व्यतिरिक्ताः । तत्कुतः । यतस्त्वं बृहद्ब्रह्मैवासि । तदपि कुतस्तत्राह । हिरण्यरूपं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः त्रिपृष्ठस्त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः । “अक्षगात्परतः परः” इत्यादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रह्वः प्रणतः । पुलकोद्भेदः रोमाञ्चत्वम् “पुलकः कृमिप्रभेदे प्रस्तरभेदे च मणिदोषे । रोमांचे हरिताले गजान्नपिण्डे च गन्धर्वे” इति मेदिनी । अगुणादस्तौत् ॥ २५ ॥ * * “अन्धः स्यान्निविडे ध्वान्ते चक्षुर्हीनेऽविवेकिनि” इति धरणिः ॥ २६ ॥ * * त्रीन् गुणान् वृणोति स्वीकरोतीति त्रिवृत् तेनात्मना ॥ २७ ॥ * * अत्र पूर्वोक्तपद्यद्वये । तदेव षड्विधत्वमेव । तत्र कारणत्वे । ज्ञप्तिः सामान्यं ज्ञानम् । अनेनाद्यायेत्यादिविशेषणत्रयेण ॥ २८ ॥ * * “वायुर्वै गौतमसूत्रम्” इति श्रुतेर्वाग्व्यात्मनेत्यर्थः । अतः सूत्रात्मत्वादेव । तासां प्रजानाम् । अतश्चित्तादिपतित्वात् । एतेनैवेशत्वकथनेनैव ॥ २९ ॥ * * आदिनाऽत्यग्निष्टोमोक्थषोडशिवाजपेयाप्नोयामातिरात्राणां ग्रहः । चत्वारो होत्रात्रध्वर्युब्रह्माणः । तत्सर्वज्ञत्वम् । तत्राखण्डत्वे ॥ ३० ॥ * * अद्यपदेन क्षणघटीपलयामादिग्रहः । कूटस्थो निर्विकारत्वेन कालव्यापी । तत्र कूटस्थत्वे । अन्यदाह— किञ्चेति ॥ ३१ ॥ * * तत्सर्वात्मत्वं त्वद्व्यतिरिक्तं नास्ति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । विद्याश्च कलाश्चेति विद्याकलाः । तत् मदव्यतिरिक्तत्वम् । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । “बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः” इति श्रुतेः । तदपि ब्रह्मत्वमपि । परतः सर्वेभ्यः परस्मादक्षरादव्यक्तात्परः “अव्यक्तात्पुरुषः परः” इति श्रुतेरिति श्रुतिपदार्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उत्थायेति ॥ तत् उत्थाय दशा नेत्रेण विभुं ब्रह्माणमीक्षमाणः हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भेदो रोमोद्गमश्च यस्य तादृशः प्राञ्जलिः प्रह्वः नम्रश्च सन् गद्गदया स्खलिताक्षरया अगुणात् अस्तावीत् ॥ २५ ॥ * * कल्पान्त इति युगम् । कल्पान्ते दैनंदिनप्रलये कालेन निमित्तेन सृष्टेन प्रेरितेन अन्धेन तमसा प्रकृत्यवयवेन तमोगुणेन न तु ध्वान्तेन आवृतमिदं जगत् यः स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशरूपः स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन पुनरभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् यश्च त्रिवृता त्रीन् गुणान् वृणोति सृष्ट्यादिकार्यार्थं स्वीकरोति इति तथा तेन आत्मना इदं विश्वं सृजति अवति रक्षति लुपति संहरति च तस्मै रजःसत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय पराय परमेश्वराय महते व्यापकाय नमः ॥ २६-२७ ॥ * * नम इति । आद्याय बीजाय सर्वेषामादिकारणाय ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं विशेषज्ञानं विषयाकारं ते मूर्त्तिं यस्य प्राणाश्च उभयविधेन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विकाराश्च पृथ्व्यादयस्तैर्व्यक्तिं कार्यरूपतामीयुषे प्राप्तवते नमः । एतेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं निमित्तत्वमुपादानत्वं चोक्तम् ॥ २८ ॥ * * त्वमिति । मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मकेन जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च त्वमेवेशेषे नियन्ता भवसि । प्राणेनैव रूपेण प्रजानां पतिर्भवसि तथा चित्तस्य चित्तेस्तत्परिणामभूतायाश्चेतनायाश्च मनसश्च तन्नियम्यानामिन्द्रियाणां च पतिः पालकश्च महान् त्वमेव यतो भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणाम् आशयानामन्तःकरणानां तद्वासनानां चेशः सृष्टा एतेन महत्त्वमीश्वरत्वं सृष्टृत्वं च

दर्शितम् ॥ २९ ॥ * * त्वमिति । त्रय्या तन्वा वेदत्रयरूपेण चत्वारो होतारो होता उद्गाता अध्वर्युर्ब्रह्मेति यत्र तच्चतुर्होतृ-
कर्म तद्विषयया विद्यया च त्वमेव सप्ततन्तून् तन्यन्ते विस्तारयन्ते इति तन्तवः । अग्निष्टोमोक्थषोडश्यतिरात्राप्तोर्यामवाजपेयस्थाः
सप्तविधा यज्ञाः तान् वितनोषि विस्तारयसि । त्वमेव एकः आत्मवतां जीवानाम् आत्मा अनादिः अनन्तपारः नास्त्यन्तः पारश्च
कालदेशाभ्यां यस्य स कविः सर्वज्ञः अन्तरात्मा अन्तर्यामी चेति ॥ ३१ ॥ * * त्वमेवेति । अनिमिषः निमेषोन्मेषादिरहितः
सर्वदृष्टा कालोऽपि त्वमेव अतो लवाद्यैरवयवैर्जनानामायुः क्षिणोपि क्षपयसि तथा त्वमेव कूटस्थो निर्विकारः आत्मा परमेष्ठी परमे-
स्वरूपे स्थानशीलः अजः जन्मशून्यः महान् व्यापकः जीवलोकस्य जीवयिता तस्य आत्मा च ॥ ३१ ॥ * * त्वत्त इति ।
पुरं कारणमुत्कृष्टं वा अपरं कार्यं निकृष्टं वा तत्रापि एजत् जङ्गमम् अनेजत् स्थावरं च यत्किञ्चिदपि वस्तु त्वत्तो व्यतिरिक्तं
नास्ति सर्वाः विद्या वेदोपवेदादयः कलास्तदङ्गानि व्याकरणादीनि च तवैव तनवः शरीरभूताः हिरण्यरूपं प्रकाशमानं ब्रह्माण्डं गर्भं
यस्य सः बृहद् ब्रह्मासीति त्रिपृष्ठः त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः बहिरपि स्थित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत उत्थाय प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्रह्वः नम्रः दृशा चक्षुषा विभुं ब्रह्माणं निरीक्षमाणः हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भेदो रोमोद्गमश्च
यस्य तादृशः गद्गदया गिरा अगृणान् अस्तौषीत् ॥ २५ ॥ * * तदेवाह कल्पान्त इत्यादिनवभिः । तामसत्वाद्ब्रह्माणमेव
सर्वकारणं सर्वेश्वरञ्च मत्वा स्तौति । यद्वा, परमेश्वरधर्मारोपेण स्तौति-कल्पान्त इति । कल्पान्ते दैनं दिनकल्पान्ते कालेन निमित्तेन
सृष्टेनान्धेन तमसा आवृतमिदं जगत्पुनर्यः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशरूपः स्वरोचिषा अभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् तस्मै नमः इत्युत्त-
रेणान्वयः ॥ २६ ॥ * * यश्च त्रिवृत्ता सृष्ट्यादिशक्तित्रयवता आत्मना स्वेनैव इदं जगत्सृजति रक्षति लुम्पति संहरति च
तस्मै रजआदिगुणत्रयस्य धाम्ने आश्रयाय पराय सर्वोत्कृष्टाय महते भूरिगुणाय तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥ * * यत एवमत एव
आद्याय बीजाय कारणकारणाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये शास्त्रविवेकोत्थज्ञानगम्यमूर्तये प्राणैरिन्द्रियैरुभयेन्द्रियैः मनसा बुद्ध्या विकारैः
पृथिव्यादिभूतैश्च व्यक्तिं कार्यरूपताम् ईयुषे प्राप्तवते तुभ्यं नमः ॥ २८ ॥ * * एवं कार्यकारणरूपेणावस्थितत्वमुक्तम्
अथान्तरात्मत्वमाह-त्वमिति । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च त्वमेव ईशिषे । अन्तरात्मतया नियमनधारकत्वमाह-प्राणेन
मुख्येन मुख्यप्राणेनोपलक्षितस्त्वमेव, मुख्यप्राणनिर्वाहकस्त्वमेवेत्यर्थः । अत एव प्रजापतिः प्रजानां पतिः यत एव मनःपर्यन्त-
सकलेन्द्रियधारकमुख्यप्राणनिर्वाहकस्तत एव चित्तस्य चित्तेर्बुद्धेर्मनस इन्द्रियाणाञ्च पतिः निर्वाहकः न केवलं घटादेर्भूतलादिवद्धारकः
किन्तु महाभूतानां पृथिव्यादीनां गुणानां शब्दादिगुणग्राहकाणामिन्द्रियाणामाशयस्यान्तःकरणस्य चेतोन्तःप्रविश्य नियन्ताऽन्तःप्रविश्य
प्रशासनेन धारक इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * अन्तरात्मत्वमेव प्रपञ्चयति-सप्ततन्तून् सप्तविधान् तन्तून् तन्यते विस्तारयन्ते इति
तन्तवः वैदिकाः क्रियाः पशुसोमेषिसत्राहीनहोमेषकचिदग्निरूपेण सप्तविधास्तान्, यद्वा सप्तभिस्तन्यन्ते इति तथा तान् । अध्वर्यु-
होतृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृद्वातृब्रह्मयजमानैः सप्तभिर्वितन्यते इति वा सप्ततन्तवस्तान् सप्त संस्था वा वितनोषि अन्तरात्मतया प्रवर्तयसि, कया
त्रय्या वेदत्रयेण कथम्भूतया चतुर्होतृकविद्यया चतुर्होत्रादिसंज्ञकमन्त्रविद्यायुक्तया, अनेन यज्ञादकर्तृकत्वमन्तरात्मतयोक्तम्,
अथोपासनात्मकज्ञानप्रवर्तकत्वमाह-आत्मवतां प्रशस्तमनस्कानां योगिनां त्वमेक एवात्मा अन्तरात्मतया योगप्रवर्तक इति भावः ।
त्वमेव सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्वरूप इत्याह-अनादीति । अनादिः कालतः परिच्छेदरहितः अनन्तपारः अन्तो देशतः परिच्छेदः
पारो वस्तुतः परिच्छेदस्तदुभयं यस्य नास्ति सोऽनन्तपारः अनेनानन्तशब्दार्थ उक्तः, कविः सर्वज्ञः अनेन ज्ञानशब्दार्थ उक्तः, अन्त-
रात्मान्तर्व्याप्य गतविकारास्पर्शेन नियन्ता त्वमेव, अनेन सत्यशब्दार्थ उक्तः ॥ ३० ॥ * * अथ कालान्तरात्मतया तन्नियन्तृ-
त्वमाह-त्वमेवेति । त्वमेव अनिमिषः कालः कालशरीरकस्तन्नियन्ता अत एव लवाद्यैः कालावयवैस्त्वमेव जनानामायुर्जीवनं
क्षिणोपि क्षपयसि त्वमेव कूटस्थो निर्विकार आत्मा परमात्मा परमेष्ठी निरतिशयस्थानवर्ती अजः कर्मायुक्तजन्मादिशून्यः “महानज
आत्मा” इति श्रुत्यर्थोत्राभिसंहितः । कृत्स्नस्य जीवलोकस्य जीवः जीवयिता आत्मा त्वमेव “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्” इतिश्रुत्यर्थोऽ-
त्राभिसंहितः ॥ ३१ ॥ * * किंबहुना यत्किञ्चिदेजच्चरम् अनेजत् स्थावरञ्च त्वत्तः परमुत्कृष्टमपरं तुल्यञ्च नास्ति तथा
व्यतिरिक्तमत्वदात्मकञ्च नास्ति त्वत्तोऽपकृष्टं त्वदात्मकञ्च सर्वं चराचरं जगदित्यर्थः । एवं रूपस्य तदात्मकत्वमुक्तम्, अथ नास्त-
स्तदात्मकत्वमाह-विद्याः वेदाः कलाः उपवेदादयः सर्वाः शब्दात्मिकाः ते तव तनवः शरीरभूताः हिरण्यगर्भोऽसि हिरण्यात्मकं
ब्रह्माण्डं गर्भं यस्य तथा भूतोसि “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे” इत्याद्यष्टर्चप्रतिपाद्यस्वरूपोसीत्यर्थः । स्वरूपेण गुणैश्च बृहत् त्रयाणां
लोकानां पृष्ठो बहिर्भूतः परमव्योमनिलय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रह्वः प्रवणः ॥ २५ ॥ * * मिश्रामिश्रभेदेन द्विविधा स्तुतिर्वर्तते तत्र हिरण्यकशिपुर्मिश्रया परोक्षात्मगतया स्तुत्या
देवतावृत्तिर्भवतीति तादृश्या स्तौति-कल्पान्त इत्यादिना । अत्र ये चतुर्मुखस्यासम्भाविता गुणास्ते तदन्तर्यामिण्येककार्यत्वेनैकस्थान-
स्थिते सर्वोत्तमे हरौ योज्याः तद्योग्यास्तत्र योज्याः न चैतावता स्तुतेर्भिन्नाधिकरणत्वमापन्नं तस्य तदधीनत्वेन नित्योपसंहियमाण-

गुणान्तर्भूतत्वेन तच्छ्रवणस्मरणाभ्यामन्तःकरणस्योद्भाससम्भवात्, तदुक्तम्—“प्रायस्तु स्तुतिशब्देषु मिश्रा वाचो हरिं विना । केचिज्जीवगुणास्तत्र तन्नियन्तुर्हरेः परे ॥ एकस्थानैककार्यत्वादिषणोः प्राधान्यतस्तथा । जीवस्य तदधीनत्वान्नभिन्नाऽधिकृतं वचः ॥” इति, प्रलयकालप्रवर्तकेन हरिणा सृष्टेनान्धेन तमसा दुर्गाभिमन्यमानेनावृतमिदं जगदभिव्यनक् अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरोचिषा स्वसामर्थ्येन ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति—आत्मनेति । आत्मना क्षोभितया त्रिवृता त्रिगुणात्मिकया तेजोबन्नात्मिकया वा प्रकृत्या चेदं जगत्सर्जनादिक्रियाविशिष्टं करोति तस्मै नम इत्यन्वयः “रजःसत्त्वतमोधाप्ते” इत्यनेन सृष्ट्यादौ रजआदिगुणानां प्राधान्यं सूचयति—पराय महत इत्यनेन । “अणोरणीयान्महतो महीयान्” इति श्रुतिसिद्धोभयविधानं संस्मरयति दृश्यविषययानया स्तुत्या किं स्यादिति नाश्रद्धेयं तथाहि, आत्मना परमात्मना प्रेरितो वा उपादानभूतया प्रकृत्या रजःप्राधान्येदं सृजति सत्त्वप्रधानया जातैर्मन्वादिभिरिदमवति, तमः—प्रधानया जातेन रुद्रेण संहरति, तस्मै महते महत्तत्त्वाभिमानिने पराय रुद्राच्छ्रेष्ठाय भगवते नमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आद्याय पुरुषरूपेण जगदादौ व्यक्ताय अन्यत्रादिकर्ता श्रीनारायणस्तस्माज्जाताय बीजाय व्यञ्जकाय फलरूपायेति वा जगदुत्पत्तौ बीजशक्तियुक्ताय वा ज्ञानविज्ञाने एव मूर्तिर्विग्रहो यस्य स तथा तस्मै अन्यत्र ज्ञानविज्ञानयोरुपदेष्टृ-विग्रहाय प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिलक्षणैर्विकारैः सप्तदशकैर्व्यक्तिमीयुषे ब्रह्माण्डान्तर्विराट्पुरुषतयेतिशेषः । उभयत्र समम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मुख्येन प्राणेन सह त्वं स्थावरजङ्गमात्मकस्येशिषे प्रवर्तकोसि चित्तस्य चित्तिः स्मरणशक्तिप्रदः साक्षी वा महाभूतानां शब्दादीनामाशयस्यान्तःकरणस्य प्रवर्तकः पुनर्वचनं दैनं दिनप्रवृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ त्रया तन्वा प्रतिमास्थानीयेन वेदत्रयेण चातुर्होत्राख्यमन्त्रप्रकाशये चातुर्होत्रं तद्विषयया विद्यया च सप्ततन्तून् वितनोषि विस्तृत्य करोषि द्रव्यमन्त्रक्रियादेवतास्थत्वेन बहिरूप-देष्टृत्वेन कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन शास्त्रेज्यास्तुतिप्रायश्चित्तादिरूपया च “अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्” इत्यादिश्रुतेः । “यज्ञः सवोध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मुखः क्रतुः” इति आत्मवतामात्मज्ञानिनां प्रेषः—“आत्मा प्रेषे स्वरूपे च जीवे ज्ञातरि केशवे । वायौ देहे स्वयं स्वान्ते नवसु प्रोच्यते बुधैः ॥” अनादिः कारणशून्यः पुरातनो वा अनन्तपारोऽप्रमेयोऽव्यये हरावात्मा मनो यस्य स तथा “न भारती मेङ्ग मृषोपलक्ष्यते” इत्यादेरन्यत्राव्ययानां मुक्तानामात्मा स्वामी “असंसार्थव्ययो मुक्त अचिरानन्द उच्यते” ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अनिमिष इत्यनेन नित्यं जाग्रत्स्वभाव उच्यते, कूटस्थो निर्विकारः आत्मः व्याप्तः परमेशी सर्वोत्तमः महानजः ब्रह्मणोऽप्यधिक इत्यनेन सर्वोत्तमत्वं निर्णयति, अन्यत्र आत् जातोऽत एव महानव्यवधानेन तत्पुत्रत्वात् जीवलोकस्य जीवराशेशीर्जवः प्राणधारकः “जीव प्राणधारणे” इति धातोः, कथं धत्त इत्यत उक्तम् आत्मेति इष्टादानादिकर्ता “अव सन्तर्पणे” इतिधातोरावतिरूपोयं शब्दः सामान्यविशेषाभ्यां योजनीयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इदानीं भगवत्येव सम्भाव्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तदन्तर्यामिणमभिष्टौति—त्वत्त इति । परमतीतमपरमेष्ठ्यदपि वर्तमानं यत्किंचिदनेजत् स्थावरमेजजङ्गमञ्च वस्तु तत्सर्वं त्वत्तो व्यतिरिक्तं नास्ति त्वयैवान्तर्बहिश्च व्याप्तत्वात्, त्वामन्तरेण स्वातन्त्र्येण स्थितं नास्तीत्यर्थः “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इतिश्रुतेः । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति च—“परावरेषु यस्मात्त्वं व्याप्तो विष्णुः सनातनः । तस्मान्नव्यतिरिक्तत्वमित्याहुर्वेदवादिनः ॥” इति, अतस्त्वत्तो भिन्नं नास्ति किन्तु त्वमेवेत्यर्थो न घटत इत्यत उक्त एवार्थः । ज्ञानं वेदादिविद्ययैव तदवाप्तिरपि तस्यास्त्वत्तनावा-श्रितत्वात्त्वदनुग्रहमन्तरेण सुशका न स्यादित्यभिप्रेत्याह—विद्येति । विद्याश्च कलाश्च विद्याकलाः परविद्यापरविद्येति ते तनवः तव वपुषि स्थितत्वात्तथोच्यन्ते कलाः चतुःषष्ठिलक्षणा वा विद्या कला वेदाङ्गानीत्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाचार्यैर्विद्याश्च कलाश्चेति विगृहीतं एतस्मिन्नर्थे—“महाविद्याः कलाश्चैव त्वत्तनावाश्रिता यतः । विद्यातनुरिति प्राहुरतस्त्वां तत्त्ववेदिनः ॥” इति मानञ्चोदाहरति, तस्मादयमेवार्थ इति इदञ्च माहात्म्यं हरेरेव युक्तमित्याह—हिरण्यगर्भे इति, हिरण्यमण्डं गर्भे उदरे यस्य स तथा गर्भीकृतानन्तब्रह्म-ण्डत्वात्तन्नाम तवैव युक्तम् “हिरण्यकोशं रजसा परीवृतम्” इति श्रुतेः । हिरण्यमयब्रह्माण्डोद्राभिव्यक्तत्वाद्वा तन्नामासि, निर्गुणस्य हरेरेते गुणाः कथं सम्भवेयुरत्राह—बृहदिति, गृणपूर्तिवाद्बृहद्ब्रह्म “अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः” इतिश्रुतेः । ननु, तर्हीदं शबलं किं न स्यादत्राह—त्रिपृष्ठ इति । जाग्रदाद्यवस्था अतिक्रम्य स्थितत्वात्त्रिपृष्ठ इत्युच्यते त्रयायां लोकानां पृष्ठे वर्तमान इत्यपव्याख्याननिरासाय तुरीय इत्याचख्युराचार्या इति चतुर्मुखादप्यधिकं विष्णुं जानता हिरण्यकशिपुना तदन्तर्यामियोग्यगुणैरयं ब्रह्मा न स्तूयते किन्त्वन्तर्यामी स्तूयत इति ज्ञापनाय, तदुक्तम्—“ब्रह्माणोप्यधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यकः । ब्रह्माणं तद्गुणैः स्तौति तद्गुणैर्विवक्षया ॥” इति, बृहच्चासि महत्तत्त्वात्मकं चासीत्येकदेशीयैरिति व्याख्यातं तत्सम्प्रदायज्ञैर्हरेर्महत्तत्त्वात्मकमेवं गुणत्वेन सङ्गच्छत इति निरूप्य “ब्रह्माणन्तद्गुणैः स्तौति तद्गुणैर्विवक्षया” इत्युक्तत्वात् न च तद्व्यापित्वेन तदात्मकत्वमुच्यत इति वाच्यं तर्ह्ययं व्याख्याता चतुर्मुखस्य तदभिमानित्वेन घटतां तस्याप्युक्तदोषानिस्तारादिति ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अभिव्यनक् योऽभिव्यक्तमकरोत् त्रीन् गुणान् वृणोति स्वीकरोतीति त्रिवृत् आत्मा तेन ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ प्राणाद्यो ये विकारास्तैर्व्यक्ति कार्याकारम् ईयुषे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ईशिषे नियन्ता भवसि केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण अतस्त्वं प्रजानां पतिः तासां चित्तेशस्य चित्तेश्च तत्परिणामभूतायाश्चेतनायाः मनसश्च तन्नियम्यानामिन्द्रियाणाञ्च पतिः तासां महा-भूतानां तद्गुणानाम् आशयानां तद्वासनानामीशश्च ॥ २९ ॥ ❀ ❀ त्वमेव सप्ततन्तून् अग्निष्टोमादियज्ञान् त्रयी वेदत्रयं

तदप्या तन्वा होता श्रोता उद्गाता अद्भ्वर्युर्ब्रह्मेति यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तद्विषयया विद्यया च आत्मवतां देहिनाम् आत्मा जीवः
अन्तरात्मा अन्तर्यामी ॥ ३० ॥ * * कूटस्थः निर्विकारत्वेन कालव्यापी आत्मा अन्तर्यामी जीवलोकस्य जीववच्छरीरस्य
जीवाख्य आत्मा, पूर्वश्लोके कर्मप्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां कर्मिणामात्मत्वपरमात्मत्वे उक्ते अत्र त्वन्येषां सर्वेषामपि ॥ ३१ ॥ * *
परं कारणम् अपरं कार्यम् अनेजत् स्थावरम् एजत् जङ्गमं विद्या वेदोपवेदादिविद्यास्थानानि कलाश्च तदङ्गानि ते तवैव तनवः
हिरण्यरूपं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः बृहत् ब्रह्मैवासित्रयाणां गुणानां पृष्ठे परतः स्थितत्वात्त्रिपृष्ठः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रहः नम्रः हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भेदो रोमाञ्चश्च यस्य सः अगुणात् अस्तौषीत् ॥ २५ ॥ * * चतुराननं भगवदंशं
भगवत्तया स्तौति-कल्पान्ते इति नवभिः । किञ्च चतुर्मुख एव परमात्मेतिस्वीकारे “सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी”
इति भगवदुक्ता तामसीबुद्धिरेव हेतुः अन्धेनातिनिबिडेन तमसावृतमिदं जगत् यः स्वयञ्ज्योतिः स्वप्रकाशः स्वरोचिषाऽव्यनक् प्रादु-
श्चकार ॥ २६ ॥ * * त्रीन् गुणान् वृणोति नियम्यतया स्वीकरोतीति त्रिवृत् तेन सृजत्यवति लुम्पति च रज आदिधाम्ने
आश्रयाय मन इति द्वयोरन्वयः ॥ २७ ॥ * * आद्याय बीजाय सर्वकारणकारणाय ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानं तदनुसृतोऽनुभवः
तेन मूर्तिर्यस्य तदुभयगम्यायेत्यर्थः । प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विकाराः पृथिव्यादिभूतानि च तैर्व्यक्तिं विराड्रूपमीयुषे
नमः ॥ २८ ॥ * * प्राणेन मुख्येन सर्वेन्द्रियनायकेन सहितस्य जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च त्वमेव ईशिते ईशिता
नियन्ता भवसि प्रजानां पतिः चित्तस्य चित्तेर्बुद्धेर्मनसः इन्द्रियाणाञ्च पतिः भूतानां सत्त्वादीनां गुणानां शब्दादीनामाशयस्याहङ्कारस्य
च ईशः अत एव महान् सर्वश्रेष्ठः ॥ २९ ॥ * * त्वमेव सप्ततन्तून् तन्यन्ते विस्तार्यन्ते इतितन्तवस्तान् अग्निष्टोमादियज्ञान्
चातुर्होत्रकविद्यया चत्वारो होतारः होता उद्गाता अध्वर्युः ब्रह्मेति यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तत्प्रकाशकया विद्यया त्रय्या वेदत्रयरूपया
तन्वा वितनोषि आत्मवतां देहवतां त्वमेक आत्मा आधारः अन्तरात्मा अन्तर्यामी च अनादिः कारणशून्यः नास्ति अन्तः कालतः
पारो देशतो यस्य सः यद्वा अनन्तो निरवधिकस्वरूपः पारोऽन्येषामवधिभूतः स चासौ स चेत्यर्थः । कविः क्रान्तदर्शी सर्वविदित्यर्थः
॥ ३० ॥ * * कालादीनां परमात्मशक्तित्वेन तदनतिरिक्तं वदन् परमात्मनः सर्वात्मत्वं दर्शयति-त्वमेव काल इत्यादिना ।
त्वमेव लवाद्यवयवैर्जनानामायुः क्षिणोपि अतः कालोऽसि स्वयं तु कूटस्थः अक्षीणः आत्मा परमात्मासि यतो अजो कर्मनिमित्त-
जन्मशून्यः परमेष्ठी परमलोकस्थः अत एव महान् सर्वपूज्यः जीवलोकस्य बद्धजीवानां लोकस्य कार्यकारणरूपस्याचेतनपदार्थस्य
आत्मा आश्रयः चकाराजीवलोकश्च त्वमेवासि जीवः क्षेत्रज्ञश्च त्वमेवासि ॥ ३१ ॥ * * त्वत्तः परं कारणं प्रकृत्यादिरूपमपरं
कार्यं महदादिरूपमेजच्चेतनमनेजदचेतनञ्च व्यतिरिक्तं नास्ति भवतः सर्वात्मत्वात् विद्या वेदाद्याः कलास्तदङ्गानि ते तनवः तन्यन्ते
विस्तार्यन्ते इति तनवः त्वन्निश्चासादिरूपा इत्यर्थः । हिरण्यं ब्रह्माण्डं गर्भस्यान्तःप्रविष्टं यस्य सोसि बृहत् विपुलस्वरूपोसि एवंभूतोपि
त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके स्थितः मादृशानां हितायेति शेषः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत उत्थाय दृशा नेत्रेण विभुं ब्रह्माणमीक्षमाणः हर्षेणाश्रूणि पुलकोद्भेदो रोमोद्गमश्च यस्य तादृशः प्राञ्जलिः प्रहः नम्रश्च
सन् गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा अगुणात् अस्तौषीदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * स्तुतिमेव दर्शयति-कल्पान्त इति नवभिः ।
तत्र ब्रह्मणि स्थितमन्तर्यामिणं सर्वकारणं भगवन्तमेव तदभेददृष्ट्या स्तौति । कल्पांते दैनन्दिनप्रलये कालेन निमित्तेन सृष्टेन
प्रेरितेन तमसा अन्धकारेण आवृतमिदं जगत् यः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाशरूपः स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन पुनरभिव्यनक् अभिव्यक्त-
मकरोत् । तस्मै पराय पुरुषोत्तमाय नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ * * [यश्च त्रिवृता त्रीन् गुणान् रजआदीन् वृणोति
सृष्ट्यादिकार्यार्थं स्वीकरोति इति तथा तेन आत्मविभक्तस्वरूपेण इदं विश्वं सृजति अवति रक्षति लुम्पति संहरति च तस्मै रजः-
सत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते व्यापकाय नमः] ॥ २७ ॥ * * [स्वयञ्ज्योतिरिति स्वप्रकाशत्वम्, अभिव्यनगिति
जगत्प्रकाशकत्वम् आत्मनेति जगत्कर्तृत्वादि, रजःसत्त्वतमोधात्र इति जगदुपादानत्वम्, परायेति परमेश्वरत्वम्, महत इति महत्त्वं
चेति पङ्क्तिधत्वमुक्तम्] तदेव प्रपञ्चयन्नमस्करोति-नम इति चतुर्भिः । बीजाय कारणाय । तत्र हेतुमाह-आद्यायेति । ज्ञानं ज्ञप्तिः
विज्ञानं विशेषज्ञानं विषयाकारं मूर्तिर्यस्य तस्मै । अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च प्रपञ्चितम् । बीजायेत्युक्तमुपादानत्वं
स्पष्टयति-प्राणेति । प्राणाश्च उभयविधेन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विकाराश्च पृथ्व्यादयस्तैर्व्यक्तिं कार्यरूपतामीयुषे प्राप्तवते नम इति
सर्वत्रान्वयः ॥ २८ ॥ * * महत्त्वमीश्वरत्वं च सूचयन् प्राणरूपेण पालकत्वमाह-त्वमिति । मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मकेन
जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च त्वमेवेशिते नियन्ता भवसि । प्राणेनैव रूपेण प्रजानां चित्तस्य चित्तेस्तत्परिणामभूतायाश्चेत-
नायाश्च मनसश्च तन्निगम्यानामिन्द्रियाणां च पतिः पालकश्च त्वमेव । यतो भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां आशया-
नामन्तःकरणानां तद्वासनानां चेशः स्रष्टा । एवं सर्वत्र सामर्थ्यं हेतुमाह-महानिति, ऐश्वर्यादिगुणपूर्ण इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * *
इदानीं यज्ञादिधर्मप्रवर्तकत्वेनापि पालकत्वमाह-त्वमिति [त्रय्या तन्वा वेदत्रयरूपेण त्वमेव सप्ततन्तून् तन्यन्ते विस्तार्यन्ते इति

तन्तवः, अग्निष्टोमोक्थषोडशयतिरात्राप्नोमवाजपेयरूपाः सप्तविधा यज्ञाः तान् वितनोषि विस्तारयसि] विस्तारप्रकारं सूचयन्तं विशिनष्टि । चत्वारो होतारो होत्रपलक्षिता ऋत्विजो यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तद्विषयकया विद्यया । चकारोऽवधारणार्थः । एवं यज्ञादि-प्रवर्तनेऽपि यदि तत्र प्राणिनां प्रवृत्तिर्न स्यात्तर्हि किं प्रवर्तनेनेत्याशङ्क्य प्रवर्तकोन्तर्यामी त्वमेवेत्याह-त्वमिति । आत्मवतां समनस्का-नामन्तरात्माऽन्तर्यामी त्वमित्यन्वयः । एवं प्राणिपालकत्वे मम किं प्रयोजनं तत्राह-तेषामात्मेति । त्वमेव पाल्यपालकरूपेण विहरसीति भावः तत्र हेतुमाह-एक इति । द्वितीयस्य शास्त्रसिद्धस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः । परिच्छन्नस्यानन्तकोटिब्रह्माण्डनायकत्वासम्भवादाह-अनन्तपार इति । नास्त्यन्तः कालतः पारश्च देशतो यस्य सः । अन्ताभावेऽपि जन्म स्यादित्याशङ्क्याह-अनादिरिति । जन्मशून्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-कविरिति । अविद्यासम्बन्धराहित्येनावरणाभावात्सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥३०॥ ❀ ❀ कालरूपेण संहारकर्तृत्व-मप्याह-त्वमेवेति । अनिमिषः निमेषोन्मेषादिरहितः सर्वद्रष्टा कालोऽपि त्वमेव । अतो लवाद्यैरवयवैर्जनानामायुः क्षिणोपि क्षपयसि किञ्च त्वमेव जीवलोकस्य जीवः जीवयिता च यतस्तस्य आत्मा तत्तद्भोग्यसम्पादनेन सन्तर्पक इत्यर्थः । एवं सृष्ट्यादिकर्ताऽपि निर्विकार एवेत्याह-कूटस्थ इति तत्र हेतुमाह-अज इति, जन्मशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-परमेष्ठीति । परमे स्वस्वरूपे एव स्यातुं शीलं यस्य सः । स्वस्वरूप एव रममाणेन विषय इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-महानिति । निजानन्दपूर्ण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-आत्मेति । परमात्मा पुरुषोत्तम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ किं बहुना ? यदि त्वत्तो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि भवेत्तदा तस्मात्तव जन्मादिविकारो नियम्यत्वादिवैषम्यनैर्घृण्यादिकं वा भवेत्तदेव तु नास्ति, इति कथं तत्स्यादित्याशयेनाह-त्वत्त इति । परं कारण-मुत्कृष्टं वा अपरं कार्यं निकृष्टं वा तत्रापि एजत् जङ्गममनेजत्, स्थावरं च यत्किञ्चिदपि वस्तु त्वत्तो व्यतिरिक्तं नास्तीत्यन्वयः । ननु रूपात्मकस्य प्रपञ्चस्य व्यतिकृत्वं मा भवतु, नामात्मकस्य तु स्यादित्याशङ्क्याह-विद्येति । विद्या वेदोपवेदादयः कलास्तदङ्गानि व्याकरणादीनि च तवैव तनवः शरीरभूता इति, न त्वद्व्यतिरिक्ता इत्यर्थः । तत्कुतः यतस्त्वमेव बृहत्ब्रह्मासि तदपि कुतस्तत्राह । हिरण्यरूपं प्रकाशमानं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य सः । तत्रापि हेतुमाह-त्रिपृष्ठ इति । त्रयाणां त्रिगुणकार्यभूतानां पृष्ठे बहिरपि स्थित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उत्थायेति । ततः उत्थाय, प्राञ्जलिः प्रबद्धाञ्जलिः, प्रह्वः नम्रः दृशा चक्षुषा, विभुं ब्रह्माणम् ईक्षमाणः । हर्षेण अश्रूणि पुलको-द्भेदो रोमोद्गमश्च यस्य सः, एवंविधः सन्, गद्गदया गिरा, अगुणादस्तौषीत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह नवभिः । तत्र राज-सत्त्वाद्ब्रह्माणमेव सर्वकारणं सर्वेश्वरं च मत्वा परमेश्वरधर्मारोपेण वा स्तौति । कल्पान्तः इति । कल्पान्ते दैनंदिनप्रलयान्ते, कालेन सृष्टं तेन, कालनिमित्तत उद्भूतेनेत्यर्थः । अन्धेन निबिडेन, तमसा ध्वान्तेन, कालसृष्टेन प्रकृतिगुणरूपेण ध्वान्तेन न तु केवल-ध्वान्तेनेत्यर्थः । वृत्तम् इदं जगत् स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशरूपः यः भवान्, स्वरोचिष अभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् । तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आत्मनेति । यः त्रिवृता सृष्ट्यादिशक्तित्रयवता, आत्मना स्वेनैव, इदं विश्वं सृजति, अवति रक्षति, लुम्पति हरति च । रजश्च सत्त्वं च तमश्च तेषां तत्समाहारस्य वा धाम तस्मै तत्रिकाश्रयायेत्यर्थः । पराय सर्वोत्-कृष्टाय, महते भूरिगुणाय, तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अत्र च स्वप्रकाशकत्वं जगत् प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्सृष्ट्या-दिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधत्वमुक्तं, तदेव प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । नम इति । आद्याय बीजाय, कारणकारणायेत्यर्थः, ज्ञानविज्ञानमूर्तये शास्त्रविवेकोत्थाज्ञानगम्यमूर्तये, अनेन स्वप्रकाशकत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितम् । प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विकाराश्च तैः । व्यक्तिं कार्यरूपताम् ईयुषे प्राप्तवते, तुभ्यं नमः । एवं बीजायेत्यनेन निमित्तकारणत्वं प्राणेत्यादिनो-पादानकारणत्वमिति द्वेधाऽपि कारणत्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । जगतो जङ्गमस्य, तस्थुषः स्थावरस्य च, त्वमेव ईशिषे नियन्ता भवसि । मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेणेत्यर्थः । उपलक्षितः त्वम् एव, प्रजानां पतिः । अनेनेश्वरत्वं महत्त्वं चापि दर्शितम् । किं च चित्तस्य, चित्तेर्बुद्धेः, मनश्च इन्द्रियाणि च तेषां पतिः । अतोऽपि त्वमेव महान् । किं च भूतानि महाभूतानि च गुणाः शब्दादयश्च आशयोऽन्तःकरणं च तेषामीशः एतेन यत्सृष्टृत्वमपि दर्शितम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथेदानीं यज्ञप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामित्वेन च जगत्पालकत्वमाह । त्वमिति । हे ब्रह्मन्, त्वमेव त्रया तन्वा वेदत्रयरूपेण, चत्वारो होतारो यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तद्विषया या विद्या तथा च, सप्ततन्तूनग्निष्टोमादियज्ञान्, वितनोषि विस्तारयसि । अथोपासनात्मकज्ञानप्रवर्तकत्वमाह । आत्मवतां प्रशस्त-मनस्कानां योगिनां, त्वम् एकः एव, आत्मा । अन्तरात्मतयोपासनात्मकज्ञानयोगप्रवर्तक इति भावः । 'सत्यं ज्ञानमनन्त' इतिवाक्य-गतसत्यादिपदैः प्रतिपाद्यस्वरूपोऽपि त्वमेवेत्याह । अनादिः कालतः परिच्छेदरहितः । अन्तो देशतः परिच्छेदश्च पारो वस्तुतः परिच्छेदश्च तदुभयं यस्य नास्ति सोऽनन्तपारः । अनेनान्तशब्दार्थ उक्तः । कविः सर्वज्ञः, अनेन ज्ञानशब्दार्थ उक्तः । अन्तरात्मा, अनेन सत्यशब्दार्थ उक्तः । इत्थंभूतः असि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अथ कालान्तरात्मतया तन्नियन्तृत्वमाह । त्वमेवेति । अनिमिषः सदा जागरूकः कालः कालशरीरकः त्वम् एव लव आद्यो येषां ते येऽवयवास्तैः, जनानाम् आयुः क्षिणोपि क्षपयसि अथास्य सृष्ट्यादि-कर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमाह । त्वं कूटस्थो निर्विकारः, आत्मा परमात्मा, परमेष्ठी निरतिशयस्थानवर्ती, अजः कर्मायत्तजन्मादिशून्यः, महान् अपरिच्छिन्नः, जीवलोकस्य कुत्सनजीववृन्दस्य, जीवो जीवयिता, आत्मा च त्वमेव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ त्वत्त इति । किं

बहुना यत्किञ्चित्, एजच्चरं अनेजत् स्थावरं च, तत् त्वत्तः परमुत्कृष्टम् अपरं तुल्यं चापि, नास्ति। तथा व्यतिरिक्तत्वमत्वदात्मकं च। किञ्चित् न अस्ति। ननु मद्बोधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेन्न। सर्वाः, विद्या वेदाः, कला उपवेदादयश्च, ते तव तनवः शरीर-भूताश्च। त्वं हिरण्यं हिरण्यात्मकं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य स तथाभूतः, असि। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्र इत्याद्यष्टर्चप्रतिपाद्यस्वरूपोऽसीत्यर्थः। बृहत् स्वरूपेण गुणैश्च बृहत्तावान्, त्रिपृष्ठः त्रयाणां लोकानां पृष्ठो बहिर्भूतः, परमव्योमनिलयश्चासीत्यर्थः। यद्वा त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठः परतः स्थितः। 'अक्षरात्परतः परः, इति श्रुतेः। अक्षरात् प्रधानादिति तद्भाष्यम्॥ ३२॥

भाषानुवादः

फिर अञ्जलि बाँधकर नम्रभावसे खड़ा हुआ और बड़े प्रेमसे अपने निर्निमेष नयनोंसे उन्हें देखता हुआ गदगद वाणीसे स्तुति करने लगा। उस समय उसके नेत्रोंमें आनन्दके आँसू उमड़ रहे थे और सारा शरीर पुलकित हो रहा था॥ २५॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुने कहा—कल्पके अन्तमें यह सारी सृष्टि कालके द्वारा प्रेरित तमोगुणसे, घने अन्धकारसे ढक गयी थी। उस समय स्वयंप्रकाशस्वरूप आपने अपने तेजसे पुनः इसे प्रकट किया॥ २६॥ ❀ ❀ आप ही अपने त्रिगुणमय रूपसे इसकी रचना, रक्षा और संहार करते हैं। आप रजोगुण, सत्त्वगुण और तमोगुणके आश्रय हैं। आप सबसे परे और महान् हैं। आपको मैं नमस्कार करता हूँ॥ २७॥ ❀ ❀ आप ही जगत्के मूल कारण हैं। ज्ञान और विज्ञान आपकी मूर्ति है। प्राण, इन्द्रिय, मन और बुद्धि आदि विकारोंके द्वारा आपने अपनेको प्रकट किया है॥ २८॥ ❀ ❀ आप ही मुख्यप्राण सूत्रात्माके रूपसे चराचर जगत्को अपने नियन्त्रणमें रखते हैं। आप ही प्रजाके रक्षक भी हैं। भगवन् चित्त, चेतना, मन और इन्द्रियोंके स्वामी आप ही हैं। पञ्चभूत, शब्दादि विषय और उनके संस्कारोंके रचयिता भी महत्त्वके रूपमें आप ही हैं॥ २९॥ ❀ ❀ जो वेद होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता—इन ऋत्विजोंसे होनेवाले यज्ञका प्रतिपादन करते हैं, वे आपके ही शरीर हैं। उन्हींके द्वारा अग्निष्टोम आदि सात यज्ञोंका आप विस्तार करते हैं। आप ही सम्पूर्ण प्राणियोंके आत्मा हैं। क्योंकि आप अनादि, अनन्त, अपार, सर्वज्ञ और अन्तर्यामी हैं॥ ३०॥ ❀ ❀ आप ही काल हैं। आप प्रतिक्षण सावधान रहकर अपने क्षण, लव, आदि विभागोंके द्वारा लोगोंकी आयु क्षीण करते रहते हैं। फिर भी आप निर्विकार हैं। क्योंकि आप ज्ञानस्वरूप, परमेश्वर, अजन्मा, महान् और सम्पूर्ण जीवोंके जीवनदाता अन्तरात्मा हैं॥ ३१॥ ❀ ❀ प्रभो। कार्य, कारण, चल और अचल ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है, जो आपसे भिन्न हो। समस्त विद्या और कलाएँ आपके शरीर हैं। आप त्रिगुणमयी मायासे अतीत स्वयं ब्रह्म हैं। यह स्वर्णमय ब्रह्माण्ड आपके गर्भमें स्थित है। आप इसे अपनेमेंसे ही प्रकट करते हैं॥ ३२॥

व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ।

भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥ ३३ ॥

अनन्ताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् । चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥ ३४ ॥

यदि दास्यस्यमिमितान् वरान्मे वरदोत्तम । भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो ॥ ३५ ॥

नान्तर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः । न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ॥ ३६ ॥

व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः । अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम् ॥ ३७ ॥

सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथाऽऽत्मनः । तपोयोगप्रभावाणां यन्न रिष्यति कर्हिचित् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे 'हिरण्यकशिपोर्वरयाचनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विभो इदं व्यक्तं स्थूलं तव शरीरं येन अव्यक्तः आत्मा पुराणः पुरुषः त्वम् इन्द्रियप्राणमनोगुणान् पारमेष्ठ्ये धामनि स्थितः भुंक्षे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अनन्ताव्यक्तरूपेण येन इदम् अखिलं विश्वं ततं तस्मैचिदचिच्छक्तिरूपाय भगवते नमः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वरदोत्तम यदि मे अभिमितान् वरान् दास्यसि प्रभो मम त्वद्विसृष्टेभ्यः भूतेभ्यः मृत्युः मा भूत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्यस्मात् अपि च आयुधैः अंतः बहिः दिवा नक्तं (मृत्युः) न (भवेत्) भूमौ न अंबरे नरैः अपि

मृगैः अपि च मृत्युः न ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिः वा असुमद्भिः वा सुरासुरामहोरगैः प्रति युद्धे अप्रतिद्वन्द्वता देहिनाम् ऐकपत्यम् ॥ ३७ ॥ * * तपोयोगप्रभावाणां सर्वेषां लोकपालतः महिमानं यथा आत्मनः यत् कर्हिचिन् न रिष्यति ॥ ३८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु ब्रह्माण्डशरीरस्य जीवस्य मम कुतो वा ब्रह्माण्डगर्भत्वादि तत्राह । व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्यमिति वा येन शरीरेण त्वमिन्द्रियप्राणमनसां गुणान्विषयान् भुंक्षे किं च पारमेष्ठ्ये पारमैश्वर्ये धामनि स्वरूपे स्थित एव भुंक्षे न त्वस्मदादिवत्स्वरूपतिरोधानेन । अतस्त्वमव्यक्त आत्मा निरुपाधिब्रह्मैव पुराणः पुरुषश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * ननु ब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेकस्य तत्राह । अनन्तेति । हे अनन्त येन त्वयाऽव्यक्तेन मनोवचनागोचरेण रूपेणेदं विश्वं तत् व्याप्तं तस्मै तुभ्यं भगवतेऽचिन्त्यैश्वर्याय नमः । भगवत्त्वे हेतुः चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिच्छक्तिर्विद्याऽचिच्छक्तिर्माया ताभ्यां युक्तायेति ॥ ३४-३५ ॥ * * अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि आयुधैर्मृत्युर्मा भूत् ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः । यथा आत्मनस्तवास्ति महिमा तथाऽप्रतिद्वन्द्वतादिकं देहीति शेषः ॥ ३७ ॥ * * तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यदणिमाद्यैश्वर्यं न रिष्यति न नश्यति तच्च देहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति सप्तमस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—अतः स्वरूपतिरोधानाभावात् । इत्यर्थ इति । स्वरूपतिरोधानेन भोगो हि जीवानामेवेति भावः ॥ ३३ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । हे अनन्तेति । अनन्तरूपस्य सर्वं संगच्छत इति भावः ॥ ३४ ॥ * * नन्वलमेतावत्या स्तुत्या वरांस्तावद् गृहाण—तत्राह यदीति । हिरण्यकशिपोरत्रायमाशयः—यद्यहममृत्युर्भूयासमिति वरं याचिष्ये तदा वरोऽयमसंभव एव यतः कल्पान्ते वयं ब्रह्मादयोऽपि मरिष्याम एवेति प्रत्याख्यास्यत एवात एवं युक्त्या वरं वृणोमि यतः फलतोऽमरत्वमेव प्राप्तं भविष्यतीति । त्वद्विसृष्टेभ्य इति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसृष्टत्वादपरः कोऽवशिष्ट इति भावः । सन्दर्भस्तु—साक्षात्त्वत्सृष्टेभ्य इत्याह ॥ ३५ ॥ * * मृत्युस्ततोऽपि संभवेदत आह—नान्तर्बहिर्दिवा नक्तमिति । सर्वदेशकालनिषेधेन स्वाभाविको मृत्युर्वारितः साकारो वराहादिविष्णुर्ब्रह्मसृष्ट एव स तु निराकारः सन् यदि चक्राद्यस्त्रं चालयेत्तर्ह्यनर्थ इत्याशङ्क्याह—अन्यस्मादपि आयुधैर्न मृत्युः । अन्तर्बहिःशब्दाभ्यां सर्वदेशस्य प्राप्तत्वेऽपि तयोः सम्बन्धिश्शब्दत्वेन प्रतियोगिविशेषोपस्थापकत्वेऽनर्थ इत्याशङ्क्य पुनर्देशं निषिध्यति—न भूमावित्यनेन सप्तपातालानां, नाम्बरे इत्यनेन सप्तस्वर्गाणां च निषेधः । पुनर्देशादिसृष्टभूतेभ्योऽप्याशङ्क्याह—न नरैरिति । सन्दर्भस्तु—अन्यस्माद्ब्रह्मप्राणत्यादिसृष्टादित्यर्थः । ब्रह्मत उपर्यन्यामननान् पुनः कर्तृगुणं निषेधति—न नरैरिति । पादत्रयेण भगवतोऽप्राकृतप्राणत्वाद् व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वेति तत्रैव संगस्यते कर्तृकरणात् । न चैतत्करणं निषेधपरम् । अप्राणिभिः प्राणिभिर्वेत्युक्ते तस्यैव प्राप्तत्वात् । हन्तुर्जीवदेहेस्यापि सप्रमाणभागान्निष्क्रान्तस्य कर्तृनीयनस्वाग्रभागस्य त्यक्तप्राणत्वाच्च श्रीभगवति तन्निषेधितं श्रीरुक्मिणीदेव्या “त्वक्कश्मशुरोमनखकेशपिनद्धमन्तः” इत्यादिना प्राकृतानां निन्दयाऽप्राकृतानां तेषामानन्दरूपत्वं साधितम् । अत उक्तं वाराहे “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मेदोमज्जास्थिसम्भवा” इत्यादि । चक्रवर्ती तु—सर्वजीवजातीनामुल्लेखनासंभवादाह—व्यसुभिः प्राणहीनैः पाषाणाद्यैः । असुमद्भिः प्राणसहितैः प्राहाद्यैः । एवं वस्तुतोऽहममर एवाभूवमिति वरान्तरं वृणोति—अप्रतीति ॥ ३६-३७ ॥ * * यथा आत्मनस्तवास्ति तथा तपोयोगाभ्यां प्रभावो येषां तेषामिति व्याख्यातं स्वामिभिः । इत्यर्थ इति । मदभिलषितं सर्वं देहीति भावः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

व्यक्तम् इति ॥ हे विभो ! येन शरीरेण पारमेष्ठ्ये सर्वोत्कृष्टे स्वधामनि स्वस्वरूपे स्थित एव त्वम् इन्द्रियप्राणमनसां गुणान् विषयान् भुंक्षे न त्वस्मदादिवत्स्वरूपतिरोधानेन तदिदं तव शरीरं व्यक्तं वैराजाख्यं कार्यभूतमेव यतः स्थूलं वस्तुतस्तु त्वमव्यक्तः अतीन्द्रियः आत्मा सर्वव्यापकः पुरुषः सर्वान्तर्यामी पुराणः सर्वकारणकारणभूतो जन्मादिविकाररहितो नित्यश्च ॥ ३३ ॥ * * अनन्तेति ॥ अनन्तम् अव्यक्तं च यद्रुपं स्वरूपं तेन येनाखिलमिदं विश्वं तत् मृत्युवर्णादिना घटकुण्डलादिवद्वाप्तं तस्मै चिच्छक्तिः विद्या अचिच्छक्तिर्माया ताभ्यां युक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥ ३४ ॥ * * यदीति ॥ हे वरदोत्तम ! हे प्रभो ! यदि ममाभिमतान् वरान् त्वं दास्यसि तदा त्वया विसृष्टेभ्यो भूतेभ्यः सकाशान्मम मृत्युर्मा भूदिति । अत्रामरत्वप्रार्थने ब्रह्मा प्रत्याख्यास्यति । अतः युक्त्या अमरत्वं वरणीयमिति दैत्याशयः ब्रह्मणे सर्वभूतानां सृष्टत्वादपरः कोऽवशिष्ट इति भावः ॥ ३५ ॥ * * मृत्योः स्वतोपि संभवादत आह—नेति ॥ गृहादीनामन्तः तेभ्योः बहिश्च दिवा अहनि नक्तं रात्रौ

चेति सर्वदेशकालनिराकरणम् अन्यस्मात् त्वसृष्टव्यतिरिक्तादर्थान् त्वत्तोऽपि कालाच्च आयुधैः खड्गादिभिः भूमौ पृथिव्याम् अम्बरे आकाशे अन्तरालप्रदेशे न नरैर्न मृगैरपीति मृत्युर्मा भूदिति देहीति नरमृगयोः ब्रह्मसृष्टत्वेऽपि व्याकुलतावशात्पुनरुक्तिः दक्षादिसृष्टत्वशङ्कया वा एवमग्रेऽपि । विष्णुरुद्रयोस्तु मोहाद् ब्रह्मसृष्ट्यन्तःपातित्वं मत्वा न तयोर्नामग्रहणम् ॥ व्यसुभिरिति ॥ व्यसुभिः प्राणरहितैः पाषाणादिभिः असुमद्भिः सप्राणैरिति सामान्येन चराचरवस्तुमात्रैर्वा सुरैरसुरैर्महोरगैः सपैश्च मृत्युर्माभूदित्यन्तमेको वरः युद्धे अप्रतिद्वन्द्वतां प्रतिपक्षराहित्यं देहि इति द्वितीयः । तथा देहिनामैकपत्यमेकाधिपतित्वं च देहीति तृतीयः ॥ ३६-३७ ॥ * * सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां लोकपालानां मध्ये यथा आत्मनः तव महिमा अस्ति तं देहीति चतुर्थः । तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यदैश्वर्यादिकं कर्हिचिदपि न रिष्यति न नश्यति तन्मे न नश्येदिति च देहीति पञ्चमः ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वीरराघवव्याख्या

यदुक्तम् कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वं तस्य सर्वान्तरात्मत्वञ्च तदुपसंहरन्नमस्करेति—व्यक्तमिति द्वाभ्याम् । हे विभो देव ! स्थूलं चिदचिदात्मकमिदं जगत्तव व्यक्तं शरीरं, स्थूलशरीरमित्यर्थः । तर्हि किं सूक्ष्मं शरीरम् ? तत्राह—अव्यक्तः प्राकृतैरिन्द्रियैरगम्यः आत्मा सर्वान्तरात्मा जगत्कारणपुरुषः एवंविधस्त्वं येन शरीरेण चतुर्मुखशरीरेण पारमेष्ठ्ये स्थाने स्थितः इन्द्रियादीनां गुणान्विषयान् शब्दादीन् भुंक्ते, तत्सूक्ष्ममिति शेषः । येन शरीरेण जीवानामिन्द्रियादीन् सृष्ट्वा तद्व्यापारालीलारसत्वेन भुंक्ते अनुभवसि तत्सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितमतीन्द्रियं यत्स्वरूपं तदनन्ताव्यक्तरूपं येनानन्ताव्यक्तरूपेण इदमखिलं जगदन्तरात्मतया तत् व्याप्तं तस्मै चिदचिच्छक्तिभ्यां कार्योपयुक्तापृथक्सिद्धस्वविशेषेण भूताभ्यां चेतनाचेतनाभ्यां युक्ताय, तच्छरीरकायेत्यर्थः । भगवते पूर्णषाड्गुणाय तुभ्यं नमः ॥ ३४ ॥ * * एवं परमात्मत्वाभिमानेन तद्वर्माणेन वा तद्गुणयुक्तत्वेन परम् आवेशावताररूपं ब्रह्माणं स्तुत्वाऽथ वरान्वृणुते—यदीति । हे वरदश्रेष्ठ ! यदि ममाभिमतान् वरान्दास्यसि तर्हि तावत्त्वया सृष्टेभ्यो भूतेभ्यः सकाशान्मम मृत्युस्मरणं माभूत् एवमनुगृहाणेत्यर्थः । विष्णोरपि चतुर्मुखसृष्टत्वाभिमानेन त्वद्विसृष्टेभ्य इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ * * तथान्तःगृहादीनामन्तः तेभ्यो बहिः दिवा अहि नक्तं रात्रौ अन्यस्माच्च त्वसृष्टव्यतिरिक्तात् त्वत्तोऽप्यायुधैरपि भूमौ पृथिव्याम् अम्बरे आकाशे मृगैर्नरैश्च ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः प्राणिभिश्च सुरैरसुरैर्महोरगैर्महासपैश्च मम मृत्युर्माभूत् अयमेको वरः । वरान्तरञ्च याचते—अप्रतिद्वन्द्वतामिति युद्धे अप्रतिद्वन्द्वताम् अप्रतिपक्षताम्, अयं द्वितीयः । देहिनां प्रजानामैकपत्यमेकाधिपतित्वम्, अयं तृतीयो वरः ॥ ३७ ॥ * * तथा आत्मनो मम सर्वेषां लोकपालानाम् इन्द्रादीनां महिमानं माहात्म्यम्, अयं चतुर्थः । किञ्च तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां योगिनां यन्न रिष्यति न नङ्क्ष्यति अणिमाद्यैश्वर्यन्तदपि देहीति शेषः । पञ्चमोऽयं वरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानानन्दादिलक्षणगुणमूर्तिं निरूप्याधुनाव्यक्तमूर्तिं निरूपयति—व्यक्तमिति । हिरण्यगर्भ इत्यनेन ब्रह्माण्डस्य शरीरस्थानीयत्वं सूचितम्, तत्र तिष्ठन् हरिः सुखलक्षणान् गुणान् भुंक्ते न तु देवदत्तवद्दुःखलक्षणानित्यतो बाह—व्यक्तमिति । पारमेष्ठ्ये धामनि वैकुण्ठादिस्थाने सत्यलोके वा स्वरूपभूते महिम्नि वा स्थितः पुराणः पुरुषस्त्वं येन शरीरेणेन्द्रियप्राणमनसां गुणान्विषयानेव भुंक्ते न तु दुःखलक्षणान्, कुत एतत् ? अत्राहात्मेति “एष ह्यानन्दमादत्ते त आत्मेति” इति श्रुतेः । आनन्दस्वभावत्वात्, तर्ह्येतद्विषयज्ञानं कथं नोत्पद्यते ? इति तत्राह—अव्यक्त इति । “तदव्यक्तमाह हि” इति सूत्रात्, हे विभो, तदिदं व्यक्तं ब्रह्माण्डलक्षणं तव स्थूलमाचक्षत इति शेषः । यद्वाऽनेन ब्रह्माणमेव तद्योग्यैर्विशेषणैः स्तौति, तथाहि, पुरं शरीरमणतीति पुराणः आत्मेत्यभिधानादात्मा चतुर्मुखः अवतारेण व्यक्तिर्नास्तीत्यव्यक्तः जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यलक्षणान् गुणान् इतरत्पष्टम् ॥ ३३ ॥ * * स्थावरजङ्गमाख्यं जगत्त्वद्वयतिरिक्तं नास्ति त्वया व्याप्तत्वादित्यर्थतो व्याप्तिरुक्ता, तदिदं कीदृशेन रूपेण व्याप्तमिति मन्दाशङ्कापरिहाराय स्पष्टमाह—अनन्तेति । अनेन परिच्छिन्नस्य सर्वस्यापरिच्छिन्नाद्वरेर्वैहिष्ठं युक्तिविरुद्धमित्युक्तं भवति “तम आसीत्तमसा गूढमग्रे” इति श्रुतेः । प्रकृत्या व्याप्तत्वप्रतीतेः कथं हरेरेवेति शिष्योक्तिर्घटते ? इति । तत्राह—चिदचिदिति । शक्तिपदस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या “शक्यत्वाच्छक्तयो भार्याः” इति वचनात् उभयविधा या शक्तिः प्रकृतिस्तस्याः या कार्येषु शक्तिस्तस्या अपि भगवच्छक्त्यविना भूतत्वात्तद्व्याप्तिस्तन्निमित्तत एव युक्त्यायेत्युक्तं न चानेन गुणभूतत्वं हरेरिति वाच्यम् “शिष्येणोपाध्याय आगतः” इत्यत्रोपाध्यायप्राधान्यवदुपपत्तेः । ननु, लोके प्रतिवस्त्वेकनियतत्वाददर्शनात् चिदचिदात्मकप्रपञ्चे कस्यचित्तदनियतनियतत्वसम्भवेन स्वातन्त्र्येण सर्वव्याप्तत्वं हरेः कथं युज्यते ? इत्यतो बाह—चिदचिदिति, “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः परमाणुमात्रवस्तुनोऽपि भगवदनियतत्वासम्भवात् एतादृशी शक्तिरस्यास्तीति कुत इत्यत उक्तं भगवत इति उक्तार्थपदम् “भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम” इति

वाक्यार्थं स्मरता हिरण्यकेन नम इत्युक्तं तदुक्तेः फलाधिकत्वात् ॥ ३४ ॥ * * किं बहुनोक्तेन त्वदभीष्टं वदेत्याशङ्कित आह—यदीति । विविधत्वेन सृष्टेभ्यः ॥ ३५ ॥ * * अन्यस्मादपि कालात् अथवा भावात् अवयवविशिष्टात् भूतेभ्य इत्युक्तेष्वन्येभ्यः किमित्यतो विशिनष्टि—न नरैरिति ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिर्विगतप्राणैः पाषाणादिभिः असुमद्भिर्ग्राहादिभिः ऐकपत्यम् ऐकाधिपत्यम् ॥ ३७ ॥ * * महिमानं वृण इति शेषः आत्मनस्तव यो महिमा स यथा न रिष्यति न नश्यति तथा मम महिमाऽस्तु यो महिमा यथा कर्हिचित् न रिष्यति तथात्मनो महिमा न नश्यत्विति चेति ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्वत्त इत्यस्य टीकायां वेदोपवेदादीत्यादि व्याख्यानात्, विद्याः कला इति द्वन्द्वसमासः अतो विद्याः कलाश्चेति पाठो न सभ्यः ॥ ३२-३३ ॥ * * अनन्तेत्यस्य टीका वैष्णवसिद्धान्तानुगता तत्र चिच्छक्तिः स्वरूपभूता अचिच्छक्तिर्मायेति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ * * अमरत्ववरो न प्राप्यत इति छलेन तं वृणुते—यदीति । त्वद्विसृष्टेभ्यः साक्षात् त्वत्सृष्टेभ्यः ॥ ३५ ॥ * * अन्यस्मात् रुद्रप्रजापत्यदिसृष्टादित्यर्थः । ब्रह्मत उपर्यन्यामननात् न पुनः कर्तृगणं निषेधयति । न नरैरिति पादत्रयेण भगवतोऽप्राकृतप्राणत्वाद्व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वेति तत्रैव सङ्गस्यते कर्तृकरणात् न चैतत्करणं निषेधपरम् अप्राणिभिः प्राणिभिर्वेत्युक्ते तस्यैव प्राप्तत्वात् । हन्तुर्जीवदेहसाम्येऽपि सप्राणभागान्निष्क्रान्तस्य कर्त्तनीयनखाग्रभागस्य त्यक्तप्राणत्वाच्च श्रीभगवति तु तन्निषेधितं श्रीरुक्मिणीदेव्या “त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तः” इत्यादिना प्राकृतानां निन्दयाऽप्राकृतानां तेषामानन्दरूपत्वं साधितम्, अत उक्तं वाराहे “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्भेदोमज्जास्थिसम्भवा” इत्यादि ॥ ३८-३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

व्यक्तं वैराजरूपं तव स्थूलं येन शरीरेण त्वमिन्द्रियप्राणमनसां गुणान् विषयान् भुङ्क्षे किन्तु पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धामनि स्वरूपे स्थित एव भुङ्क्षे न तु स्वरूपतिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्तो ब्रह्मा आत्मा अन्तर्यामी पुराणपुरुषो भगवांश्च ॥ ३३ ॥ * * चिच्छक्तिरन्तरङ्गा स्वरूपभूता अचिच्छक्तिर्माया गुणमयी बहिरङ्गा ताभ्यां गुणातीतगुणमयलीलार्थं युक्ताय ॥ ३४ ॥ * * नन्वलमेतावत्या स्तुत्या वरांस्तावद्गृहाण तत्राह—यदीति । हिरण्यकशिपोरत्राशयः यद्यहममृत्युर्भूयासमिति वरं याचिष्ये तदा वरोऽयमसंभव एव यतः कल्पान्ते वरं ब्रह्मादयोऽपि मरिष्याम एवेति मद्भवं प्रत्याख्यास्यत एव तस्मादेवं युक्त्या वरं वृणोमि यत् फलतोऽमरत्वमेव प्राप्तं भविष्यतीति त्वद्विसृष्टेभ्यः इति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसृष्टवादपरः कोऽवशिष्ट इति भावः ॥ ३५ ॥ * * मृत्युः स्वतोऽपि सम्भवेदत आह—नांतर्बहिर्दिवा नक्तमिति । सर्वदेशकालनिषेधेन स्वाभाविको मृत्युर्वारितः साकारो वराहादिरूपो विष्णुर्ब्रह्मासृष्ट एव स तु निराकारस्सन् यदि चक्राद्यस्त्वं चालयेत्तर्ह्यनर्थ इत्याशङ्क्याह—अन्यस्मादपि आयुर्धनं मृत्युः अन्तर्बहिःशब्दाभ्यां सर्वदेशस्य प्राप्तत्वेऽपि तयोः सम्बन्धिः शब्दत्वेन प्रतियोगिविशेषोपस्तापकत्वेऽनर्थ इत्याशङ्क्य पुनर्देशं निषिद्धयति न भूमावित्यनेन शत्रुपातालानाम् अम्बरे इत्यनेन सप्तस्वर्गाणां च निषेधः, पुनर्दक्षादिसृष्टभूतेभ्यो भयमाशङ्क्याह—न नरैरिति ॥ ३६ ॥ * * सर्वजीवजातीनामुल्लेखनाऽशक्यत्वादाह—व्यसुभिः प्राणहीनैः असुमद्भिः प्राणसहितैः ॥ ३७ ॥ एवं वस्तुतोऽमर एवाभूवमिति मत्वा वरान्तरं वृणोति अप्रतीति ॥ ३७ ॥ * * यथा आत्मनस्तवास्ति तथा तपोयोगाभ्यां प्रभावो येषां तेषां यत् अणिमाद्यैश्वर्यं न रिष्यतिर्न नश्यति तच्च देहीति ॥ ३८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे च तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पारमेष्ठ्ये धामनि सत्यलोके स्थितः येन स्थितिरूपेण हेतुना अव्यक्तः पुराणः पुरुषस्त्वम् व्यक्तं स्थूलमिदं शरीरं वैराजम् इन्द्रियप्राणमनसां गुणांश्च भुङ्क्षेऽनुभवसि ॥ ३३ ॥ * * चिज्जीवरूपा अचित्कालादिरूपा ताभ्यां युक्ताय नमः ॥ ३४ ॥ * * त्वद्विसृष्टेभ्यः त्वन्निर्मितेभ्यः ॥ ३५ ॥ * * अन्यस्मान्वत्सहशादपि ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिः प्राणहीनैः असुमद्भिः सप्राणैः ॥ ३७ ॥ * * लोकपालानां तपोयोगाभ्यां प्रभावो येषां मुनीनाञ्च आत्मनः स्वस्य च यत् येन लब्धेन कर्हिचिदपि न रिष्यति न हीयते, जन इति शेषः । तादृशं महिमानं देहि ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वेन प्रसिद्धस्य मम कुतः सर्वात्मकत्वं कुतो वा हिरण्यगर्भत्वादिकमित्याशङ्क्याह—व्यक्तमिति । विशेषेण विविधरूपेण भवतीति विभुस्तत्संबोधनं हे विभो । येन पारमेष्ठ्ये सर्वोत्कृष्टे स्वधामनि सत्यलोके स्थितस्त्वमिन्द्रियप्राणमनसां गुणान् विषयान् भुङ्क्ते तदिदं तव शरीरं व्यक्तं कार्यभूतमेव, यतः स्थूलम् वस्तुतस्तु । त्वमव्यक्तः अतीन्द्रियः आत्मा सर्वव्यापकः पुरुषः सर्वोऽन्तर्यामी । पुराणः सर्वकारणभूतो जन्मादिविकाररहितो नित्यश्च ॥ ३३ ॥ * * एवं परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा स्तुतिमुपसंहरन्नमस्करोति—अनन्तेति । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं अव्यक्तमतीन्द्रियं च यत्स्वरूपं तदनन्ताव्यक्तस्वरूपं तेन येनाविलमिदं विश्वं तत् मृत्युवर्णादिना घटकुण्डलादिवद्व्याप्तं तस्मै भगवते पूर्ण षड्गुणाय नमः इत्यन्वयः । ननु कथं विश्वरूपेण वर्तमानस्य पूर्णेश्वर्यादिषड्गुणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याऽघटनघटनापटीयसोऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वेन सर्वसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—चिदचिदिति । चिदंशो विद्या अचिदंशः अविद्या तदुभयात्मिका शक्तिर्माया तथा युक्ताय नानाविधविहाराय नियम्यतया तं स्वीकृतवत् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * एवं स्तुत्यातिप्रसन्नं ब्रह्माणमालक्ष्य वरान् वृणुते—यदीति चतुर्भिः । तत्र यदाहं सर्वथा मृत्युरहितो भूयासमिति वरं याचिष्ये तदाऽयं कल्पान्ते स्वस्य मृत्युं विचिन्त्य ममैवामरत्वं नास्ति तत्तुभ्यं कथं दद्यामिति मद्भवं प्रत्याख्यास्यते एवातो युक्तया तथा वृणोमि यथा फलतः सर्वदायमेव सिद्धयेदित्यभिप्रायवानाह । हे वरदोत्तम हे प्रभो यदि ममाभिमतान् वरान् त्वं दास्यसि तदा त्वया विसृष्टेभ्यो भूतेभ्यः सकाशान्मम मृत्युर्मरणं माभूदिति देहीति शेषेणान्वयः । वरदोत्तमेति संबोधनेन स्वमहत्त्वमालोच्य न प्रत्याख्येयमिति सूचितम् । दाने सामर्थ्यं तु तवास्त्येवेति सूचयितुं सम्बोधनान्तरम्—हे प्रभो इति ॥ ३५ ॥ * * गृहादीनामन्तः तेभ्यो बहिश्च । दिवा अहनि नक्तं रात्रौ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादर्थान् त्वत्तोऽपि भिन्नाश्च । आयुधैः खड्गादिभिः । भूमौ पृथिव्याम् । अम्बरे आकाशे अंतरालप्रदेशे । ‘भूतेभ्यस्त्वत्सृष्टेभ्यः’ इत्युक्त्वापि व्याकुलतावशात्पुनराह—‘न नरैर्न मृगैरपि’ इति । विष्णुरुद्रयोस्तु मोहादब्रह्मसृष्टयन्तःपातित्वं मत्वा न तयोर्नामग्रहणं मृत्युर्माभूदिति देहीति शेषेण सर्वत्र यथायोग्यमन्वयः ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिः प्राणरहितैः पाषाणादिभिः । असुमद्भिः सप्राणैः । सुरैर्देवैः असुरैः महोरगैः सपैश्च मृत्युर्माभूदिति देहीत्येको वरः । द्वितीयं वरं याचते—अप्रतीति । युद्धे अप्रतिद्वन्द्वतां मम प्रतिपक्षतां देहि । तृतीयं वरं याचते—एकेति । देहिनामैकपत्यमेकाधिपतित्वं च देहि ॥ ३७ ॥ * * यथा सर्वेषां लोकपालानां महिमा आत्मनस्तवैकस्यैवास्ति तथा तं ममापि देहि तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यदणिमाद्यैश्चर्यं कर्हिचिदपि न रिष्यति न नश्यति तदपि देहि ॥ ३८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना ॥ श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनान्दसिद्धये ॥ श्रीमद्भागवतस्येयं टीका प्रालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्वासनानिरूपणे ॥ तृतीयो विवृतोऽध्यायः स्वपीडाविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवदाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदुक्तं कृत्स्नस्य यच्छरीरत्वं तस्य सर्वान्तरात्मत्वं च तदुपसंहरन्नमस्करोति द्वाभ्याम् ॥ व्यक्तमिति । हे विभो, स्थूलं चिदचिदात्मकम् इदं जगत्, तव व्यक्तं शरीरं स्थूलशरीरमित्यर्थः । तर्हि सूक्ष्मं शरीरं किमित्यत्राह । अव्यक्तः प्राकृतेन्द्रियैरगम्यः, आत्मा सर्वान्तरात्मा, पुराणः जगत्कारणरूपः, पुरुषः त्वं येन शरीरेण, पारमेष्ठ्ये धामनि स्थाने, स्थितः सन्, इन्द्रियाणि च प्राणाश्च मनश्च तेषां गुणास्तान् सृष्ट्वा, भुङ्क्षे । तद्व्यापारभूतविषयान् लीलारसेनानुभवसि । तत् सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * अनन्तेति । येन त्वया, अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितमव्यक्तमतीन्द्रियं च यद्रूपं तदनन्ताव्यक्तरूपं तेन, इदम् अखिलं तत् तदन्तरात्मतया व्याप्तम् । तस्मै, चिदचिच्छक्तिरूपाय कार्योपयुक्ताभ्यामपृथक् सिद्धविशेषणभूताभ्यां चेतनाचेतनात्मकशक्तिभ्यां युक्तायेत्यर्थः । भगवते पूर्णषाड्गुणाय, तुभ्यं नमः ॥ ३४ ॥ * * एवं स्तुत्वा वरान् वृणुते । यदीति । हे वरदोत्तम वरदश्रेष्ठ, यदि मे मम, अभिमतान् वरान् दास्यसि, तर्हि त्वद्विसृष्टेभ्यः त्वया सृष्टेभ्यः, भूतेभ्यः सकाशात्, हे प्रभो, मम मृत्युर्मरणं मा भूत् । एवमनुगृहाणेत्यर्थः । विष्णोरपि चतुर्मुखसृष्टत्वाभिमानेन त्वद्विसृष्टेभ्य इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ * * नान्तरिति । अन्तः, गृहादीनामन्तः, बहिस्तेभ्यो बहिः प्रदेशे, दिवा अहनि, नक्तं रात्रौ, अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तात् अर्थात्त्वतोऽपि, आयुधैः अपि, न मम, मृत्युः मा भूदित्यर्थः । भूमौ पृथिव्यां न, अम्बरे आकाशे च, न, नरैः न, मृगैरण्यादिपशुभिरपि, मृत्युर्मम मरणं, न, मा भूत् ॥ ३६ ॥ * * व्यसुभिरिति । व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिः प्राणवद्भिश्च, वा अथ च, सुराश्च असुराश्च महोरगाश्च तैः, मम मृत्युः मा भूदिति पूर्वतरेणान्वयः । भूतेभ्य इत्यारभ्य महोरगैरित्यन्त एको वरः । वरान्तरं याचते । युद्धे अप्रतिद्वन्द्वतां ममाप्रतिपक्षतां देहीति शेषः । अयं द्वितीयो वरः । देहिनां प्रजानां ऐकपत्यमेकाधिपतित्वं च, देहीति तृतीयो वरः ॥ ३७ ॥ * * सर्वेषामिति । तथा, आत्मनो मम, सर्वेषां लोकपालानामिन्द्रादीनां महिमानं, देहीति चतुर्थो वरः तपश्च योगश्च ताभ्यां प्रभावो

येषां तेषां योगिनां यदणिमाद्यैश्वर्यं कर्हिचित् न रिष्यति न नङ्क्ष्यति । तदपि देहीति पञ्चमो वरः । महिमानं यथात्मन इति यथा आत्मनस्तव, ऐकपत्यमस्ति, तथा मह्यं देहीति योजना ॥ ३८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्य-
चिरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

प्रभो ! यह व्यक्त ब्रह्माण्ड आपका स्थूलशरीर है । इससे आप इन्द्रिय, प्राण और मनके विषयोंका उपभोग करते हैं । किन्तु उस समय भी आप अपने परम ऐश्वर्यमय स्वरूपमें ही स्थित रहते हैं । वस्तुतः आप पुराणपुरुष, स्थूल-सूक्ष्मसे परे ब्रह्मस्वरूप ही हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आप अपने अनन्त और अव्यक्त स्वरूपसे सारे जगत्में व्याप्त हैं । चेतन और अचेतन दोनों ही आपकी शक्तियाँ हैं । भगवन् ! मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप समस्त वरदाताओंमें श्रेष्ठ हैं । यदि आप मुझे अभीष्ट वर देना चाहते हैं, तो ऐसा कर दीजिये कि आपके बनाये हुए किसी भी प्राणीसे—चाहे वह मनुष्य हो या पशु, प्राणी हो या अप्राणी, देवता हो या दैत्य अथवा नागादि—किसीसे भी मेरी मृत्यु न हो । भीतर-बाहर दिनमें, रात्रिमें, आपके बनाये प्राणियोंके अतिरिक्त और भी किसी जीवसे, अस्त्र-शस्त्रसे पृथ्वी या आकाशमें—कहीं भी मेरी मृत्यु न हो । युद्धमें कोई मेरा सामना न कर सके । मैं समस्त प्राणियोंका एकछत्र सम्राट् होऊँ ॥ ३५-३७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रादि समस्त लोकपालोंमें जैसी आपकी महिमा है वैसी ही मेरी भी हो । तपस्वियों और योगियोंको जो अक्षय ऐश्वर्य प्राप्त है, वही मुझे भी दीजिये ॥ ३८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

नारद उवाच

एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ । प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् ॥ १ ॥

ब्रह्मोवाच

तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान् वृणीषे वरान् मम । तथापि वितराम्यङ्गं वरान् यदपि दुर्लभान् ॥ २ ॥
ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः । पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ॥ ३ ॥
एवं लब्धवरो दैत्यो विभ्रद्वेममयं वपुः । भगवत्यकरोद् द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४ ॥
स विजित्य दिशः सर्वां लोकांश्च त्रीन् महासुरः । देवासुरमनुष्येन्द्रान् गन्धर्वगरुडोरगान् ॥ ५ ॥
सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन् पितृपतीन् मनून् । यक्षरक्षःपिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन् ॥ ६ ॥
सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा वशमानीय विश्वजित् । जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥ ७ ॥
देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम् ।
महेन्द्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा । त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ एवम् वृत्तः तत्तपसा प्रीतः शतधृतिः तस्य हिरण्यकशिपोः सुदुर्लभान् वरान् प्रादात् ॥ १ ॥ * * तात यान् वरान् मम वृणीषे इमे पुंसाम् यद् अपि तथापि अंगं दुर्लभान् वरान् वितरामि ॥ २ ॥ * * ततः भगवान् अमोघानुग्रहः असुरवर्येण पूजितः प्रजेश्वरैः स्तूयमानः विभुः (स्वस्थानम्) जगाम ॥ ३ ॥ * * एवम् लब्धवरो दैत्यः हेम-मयम् वपुः विभ्रत् भ्रातुः वधम् अनुस्मरन् भगवति द्वेषम् अकरोत् ॥ ४ ॥ * * सः महासुरः सर्वाः दिशः च त्रीन् लोकान् विजित्य देवासुरमनुष्येन्द्रान् गन्धर्वगरुडोरगान् ॥ ५ ॥ * * अपि सिद्धचारणविद्याध्रान् ऋषीन् पितृपतीन् मनून् यक्षरक्षः-पिशाचेशान् प्रेतभूतपतीन् जित्वा ॥ ६ ॥ * * विश्वजित् सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशम् च आनीय तेजसा सह लोकपालानाम् स्थानानि जहार ॥ ७ ॥ * * अखिलर्द्धिमत् देवोद्यानश्रिया जुष्टम् त्रिविष्टपम् अध्यास्ते स्म विश्वकर्मणा साक्षात् निर्मितम् त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनम् महेन्द्रभवनम् मध्युवास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थे तु वराल्लब्ध्वा विजित्याखिललोकपान् ॥ विष्णुद्वेषेण तान्सर्वान् दैत्येन्द्रः समपीडयत् ॥ १ ॥

शतधृतिर्ब्रह्मा ॥ १ ॥ * * मम मत्तः । यदपि यद्यपीमे दुर्लभाः ॥ २ ॥ * * अमोघोऽनुग्रहो यस्य प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः ॥ ३ ॥ * * यदर्थं तपस्तप्तं तदाह एवमित्यादिना ॥ ४-६ ॥ * * सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिजातानां ये ये पतयस्तान् ॥ ७ ॥ * * त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्ते स्माधिष्ठितवान् । तत्र स्वर्गेऽपि महेन्द्रभवनमध्युवासा-धिवसति स्म ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तल्लोकपान् (१) अथ वरप्रार्थनोत्तरम् । हिरण्यकशिपोर्हिरण्यकशिपुना । तस्य तस्मै ॥ १ ॥ * * अंगेति संबोधनेऽव्ययम् । तच्च तातपदेन संबध्यते । हे तातेति बालत्वाभिप्रायिका संबुद्धिः । बालत्वादयोग्यान्दुर्लभांश्च वरान्वृणीत इति

भावः ॥ २ ॥ ॐ ॐ ततो वरदानानन्तरम् । भगवान्ब्रह्मा ॥ ३ ॥ ॐ ॐ हेममयं तेजोमयम् ॥ ४-६ ॥ ॐ ॐ सर्वेषां सत्त्वानां पञ्चादीनामपि ये पतयः सिंहाद्यास्तान् । सत्त्वपतयो बलाधिका वा ॥ ७ ॥ ॐ ॐ तत्र त्रिविष्टपेपि । त्रैलोक्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्या आयतनं मुख्यस्थानम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्थे लोकपान् जित्वा विष्णुद्वेषेण दैत्यराट् ॥ तान् भूयोऽपीडयत्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः नगाध्वयः (४७) ॥

अनुष्टुभस्तु पञ्चाश (४०) दुवाचेति चतुष्टयम् ॥ एवमिति ॥ एवं वृतो याचितः तस्य तपसा प्रीतः शतधृतिर्ब्रह्मा अथानन्तरं तस्य हिरण्यकशिपोः सुदुर्लभानपि वरान् प्रादात् ॥ १ ॥ ॐ ॐ तातेति ॥ हे तात ! यान् वरान् त्वं मम मत्तो वृणीषे ते इमे पुंसां दुर्लभाः । यद्यपि यद्येवं तथापि तान् दुर्लभानपि वरान् तुभ्यं वितरामि ददामि ॥ २ ॥ ॐ ॐ तत इति ॥ ततः अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य सः विभुर्भगवान् ब्रह्मा असुरवर्येण तेन पूजितः प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः स्तूयमानः सन् स्वस्थानं जगाम ॥ ३ ॥ ॐ ॐ एवमिति ॥ एवं लब्ध्वा वरा येन स दैत्यः हिरण्यकशिपुः हेममयं हिरण्यवत्प्रकाशमानं वपुर्बिभ्रत्सन् भ्रातुर्हिरण्याक्षस्य वधं भगवत्कृतमनुस्मरन् तस्मिन् भगवति द्वेषमकरोत् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ स इति त्रयम् ॥ स महासुरो हिरण्यकशिपुः त्रीन् लोकान् सर्वा दिशश्च विजित्य तत्रापि देवासुरमनुष्येन्द्रादीन् सर्वसत्त्वपतीन् सर्वप्राण्यध्यक्षांश्च जित्वा वशमानीय विश्वजित् सन् सर्वलोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहार अपहृतवान् । पक्षिणां मुख्यत्वात् तदुपलक्षणार्थं गरुडग्रहणम् ॥ ५-७ ॥ ॐ ॐ देवेति सार्द्धम् ॥ देवोद्यानं च जहारेत्यनुषङ्गः । देवोद्यानेति समस्तोऽपि पाठः । श्रिया सर्वसमृद्ध्या जुष्टं युक्तं त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्ते स्म अधिष्ठितवान् । अत्र त्रिविष्टपेऽपि विश्वकर्मणा निर्मितं त्रैलोक्यलक्ष्म्या आयतनमाधारभूतमत एवाखिलाद्धयुक्तं साक्षान्महेन्द्रभवनम् अध्युवास ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं दैत्येन वृतान् वरान् ददौ ब्रह्मेत्याह भगवान्भारदः-एवमिति । एवमित्थं वृतो याचितः शतधृतिर्ब्रह्मा हिरण्यकशिपोस्तपसा तोषितः तस्य दुर्लभान्वरान् प्रादात् ॥ १ ॥ ॐ ॐ दत्त्वेदमाह-हे तात ! मम मत्तो यान्वरान् वृणीषे ते इमे वराः पुंसो यद्यपि दुर्लभाः तथापि दुर्लभानपि तान्वरान् अङ्ग हे हिरण्यकशिपो ! तुभ्यं वितरामि वर्तमानसामीप्ये लट् दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॐ ॐ एवमुक्त्वा अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य स विभुर्भगवान् ब्रह्मा असुरवर्येण पूजितः प्रजेश्वरैर्भृगुदक्षाद्यैः स्तूयमानः स्वस्थानं जगाम ॥ ३ ॥ ॐ ॐ एवं लब्ध्वा वरा येन स दैत्यो हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं देहं बिभ्राणो भ्रातुर्हिरण्याक्षस्य वधं भगवत्कृतं स्मरन् भागवद्वेषसहितं भगवति द्वेषमकरोत् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ तदेव प्रपञ्चयितुमुपोद्घातमाह-स इत्यादिना । स महासुरो हिरण्यकशिपुर्लोकान् सर्वा दिशश्च विजित्य तथा देवादीन् सर्वसत्त्वपतीन्सर्वभूताध्यक्षांश्च जित्वा वशमानीय विश्वजित्भूव लोकपानां तेजसा सह स्थानानि जहारापहृतवान् ॥ ५-७ ॥ ॐ ॐ देवोद्यानञ्च जहारेत्यनुषङ्गः श्रिया सर्वसमृद्ध्या जुष्टं युक्तं त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् “अधिशीङ्ख्यासां कर्म” इति कर्मत्वम् विश्वकर्मणा निर्मितं त्रैलोक्यलक्ष्म्या आयतनमाश्रयं भोग्यभोगोपकरणादिसर्वसमृद्धिमन्महेन्द्रस्य भवनं साक्षादध्युवास अध्युषितवान् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वरदानादिना सम्भूतं लवणाद्धिजलवृद्धिहासवत् क्षणिकं भगवद्भक्तैश्चर्यं श्रीनारायणप्रसादाविर्भूतमनन्तकालीनं शाश्वतं स्यात्तदेवापाद्यं बुभूषुभिरित्यादितात्पर्यं निरूप्यते कतिपयेष्वध्यायेषु तत्र हिरण्यकशिपवे ब्रह्मवरदानप्रकारं तेनास्य सर्वविजयप्रकारञ्च निरूपयति-एवं वृत इत्यादिना । अथशब्देन न केवलं ब्रह्मणो वरदानमेवोच्यते अपि तु हिरण्यकशिपुविषया कथा साकल्येन कथ्यत इति सूचयति ॥ १ ॥ ॐ ॐ मम सकाशाद्यदपि दुर्लभान् अन्ततो दुःप्रापकान् “दुरशोभनदुःखयोः” इति यादवः ॥ २ ॥ ॐ ॐ भगवान् पूज्यः अत्र प्रतिक्षणं दृष्टुतविस्मरणशीलानां मन्दानां स्फुरणार्थं कृतव्याख्यानानां पादानां पुनरपि तथा वचनं न दोषाय तदर्थं हीदं प्रवृत्तमिति, अमोघानुग्रहः योग्यानामितिशेषः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ समग्रैश्वर्यादिगुणरत्नाकरे परे दोषमकरोदसुरावेशाज्जयांशत्वेन स्वतो भक्तोपीति तात्पर्यम्, तदुक्तम् “स्वतो भक्ता हिरण्याद्याः परावेशाद्धरौ द्विषः” इति “परोरिपरमात्मनोः” इत्यभिधानादत्र परः शत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ॥ ४-५-६ ॥ ॐ ॐ सर्वसत्त्वपतीन् सिंहादीन् बलश्रेष्ठान्वा किं बहुना विश्वं चराचरं विजितवानिति तेजसा प्रभावेन सह जहार ॥ ७ ॥ ॐ ॐ त्रिविष्टपं स्वर्गं स्वर्गे त्रीणि स्थानानि सन्ति ततोपि श्रेष्ठं महेन्द्रभवनममरावतीनाम् तत्स्थानापेक्षया साक्षात्तुरीयमित्युच्यते “साक्षात्प्रत्यक्षतुरीयोः” इत्यभिधानात् अत एवाखिलाद्धिमदित्युक्तं साक्षात्प्रत्यक्षमध्युवासेत्यनेन वा संगमयितव्यं त्रीणि विष्टपानि स्थानानि सकलसमृद्धिमन्त्यस्मिन्निति त्रिविष्टपशब्दार्थपर्यालोचनयाऽयमर्थस्सम्पद्यते त्रिविष्टपदस्याप्ययमेवार्थः अन्यथा त्रिशब्दस्य गतिर्वक्तव्येति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

१ तः २४ श्लोकावधि व्याख्या न ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वरान् लब्ध्वा द्विषन् विष्णुं देवं देवान्निरास सः । प्रह्लादस्य गुणः प्रेमभक्त्युत्थस्तुर्थ ईर्यते ॥

हिरण्यकशिपोः हिरण्यकशिपुना तस्य तस्मै ॥ १ ॥ * * यदपि यद्यपीमे दुर्लभास्तदपि इमान् दुर्लभान् वितरामीति व्यवहितान्वयः सोढव्यश्चेदेवं व्याख्येयं वरान् कीदृशान् यतां प्राप्नुवतामपि दुर्लभान् यान् प्राप्यापि न प्राप्नुवन्ति तानित्यर्थः ॥ २-४ ॥ * * गरुडा गरुडजातयः पक्षिणः ॥ ५-१२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

लब्धवरस्य हिरण्यकशिपोर्भगवति द्वेषं तत्पुत्रस्य प्रह्लादस्य च भक्तिं चतुर्थेऽध्याये श्रीनारदो वर्णयति-एवमिति । शतधृति-ब्रह्मा ॥ १ ॥ * * मम मत्तो यान् वृणीष ते इमे यद्यपि दुर्लभास्तथापि वितरामि तुभ्यं ददामि ॥ २ ॥ * * अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य स विभुर्विपुलज्ञानः ॥ ३ ॥ * * हेममयं सुवर्णवत्प्रकाशमानम् ॥ ४ ॥ * * स दिग्गजादीन् विजित्य लोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहारेति चतुर्थेनान्वयः ॥ ५-६ ॥ * * सर्वेषां सत्त्वानां प्राणीजातीनां पतीन् जित्वा वशमानीय एवं विश्वजित् सन् लोकपालानामिन्द्रादीनां तेजसा तत्तन्महिम्ना सह स्थानानि जहारा-ऽपहृतवान् ॥ ७ ॥ * * देवोद्यानानां श्रीभिर्जुष्टं त्रिविष्टपं देवलोकमध्यास्ते स्म अधिष्ठितोऽभूत् तत्रापि साक्षान्महेन्द्रभवन-मध्युवासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वरान् प्राप्य सुहृत्तेन सर्वलोकप्रपीडनात् । चतुर्थे लोकपालानामनिर्वृत्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

एवंवृत्तो याचितः शतधृतिर्ब्रह्मा अथानन्तरं तस्य हिरण्यकशिपोः सुदुर्लभानपि वरान् प्रादादित्यन्वयः । यतस्तस्य तपसा प्रीतः प्रसादितः ॥ १ ॥ * * दानप्रकारं दर्शयति-तातेति । स्नेहेन संबोधनं नानृतं वदामि किन्तु यथार्थमेवेति सूचनार्थम् । यान् वरान् त्वं मम मत्तो वृणीष ते इमे पुंसां दुर्लभाः यदपि यद्येवं तथापि हे अङ्ग तान् दुर्लभानपि वरान् तुभ्यं वितरामि ददामी-त्यन्वयः । दुर्लभदानेपि यतस्त्वं मदीयः प्रपौत्रोसि इति हेतुरङ्गेति संबोधनेन सूचितः ॥ २ ॥ * * ततस्तदनन्तरमसुरवर्येण तेन पूजितः प्रजेश्चरैर्मरीच्यादिभिः स्तूयमानो विभुः ब्रह्मा स्वस्थानं जगामेत्यन्वयः । पूजायां स्तुतौ च हेतुमाह-अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य स इति । तत्र सामर्थ्ये हेतुमाह-भगवानैश्वर्योदिमानिति ॥ ३ ॥ * * यदर्थं तपस्तप्त्वा वरानयाचत तत्कृतवानित्याह-एवमिति । एवं लब्ध्वा धरा येन स दैत्यः हिरण्यकशिपुः हेममयं हिरण्यवत्प्रकाशमानं वपुर्विभ्राणः भ्रातुर्हिरण्याक्षस्य वधं भगव-ल्लुप्तमनुस्मरन् तस्मिन् भगवद्द्वेषमकरोदित्यन्वयः । दैत्य इत्यनेन कथमीदृक्तपः कृतं तथापि तस्य चित्तशुद्धिर्न जाता, येन परमेश्वरे भगवति विष्णौ द्वेषं कृतवानिति शंका निरस्ता [येन विषयासक्तानां भगवद्विमुखानां दैत्यानां साधनं साक्षात्फलपर्यवसायि भवति] तेनेदृक्तपः कृत्वापि भगवतस्तत्त्वं ज्ञात्वा निरुप्यापि तस्मिन् विद्वेषमेव कृतवान्, न भक्तिमिति ॥ ४ ॥ * * भगवद्वि-द्वेषमेव प्रपञ्चयितुं तदुपोद्घातकथामाह-स इत्यादिना । स महासुरो हिरण्यकशिपुस्त्रीन् लोकान् सर्वा दिशश्च विजित्य तत्रापि देवेन्द्रान् सर्वसत्त्वपतीन् सर्वप्राण्यध्यक्षांश्च जित्वा वशमानीय विश्वजित् सन् सर्वलोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहार अपहृत-वानिति त्रयाणामन्वयः । त्रिलोकविजयोक्त्यापि तत्र क्वचित्कचिद्देशविशेषे विजयो जातो भविष्यतीति शंका आपतति तन्निरासा-याह-दिशः सर्वा इति । तथाप्यपकृष्टानां विजयशङ्कानिरासाय देवाद्यधिपतीनित्युक्तम् । पक्षिणां मुख्यत्वान्तदुपलक्षणार्थं गरुडग्रहणम् ॥ ५-७ ॥ * * देवोद्यानं च जहारेत्यनुषङ्गः । श्रिया सर्वसमृद्धया जुष्टं युक्तं त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् । तत्रापि विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण विनिर्मितमत एव त्रैलोक्यलक्ष्म्या आयतनमाश्रयम् अत एवाखिलर्द्धिमत् सर्वभोग्यो-पकरणयुक्तं महेन्द्रभवनं साक्षात् आधुवास अधिष्ठितवानित्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विजित्याखिलदिक्पालान् वरान् लब्ध्वा तुरीयके । सर्वास्तान् भगवद्द्वेषात्पीडयामास दैत्यराट् ॥ १ ॥

एवं दैत्येन वृत्तान् वरान् ब्रह्मा ददावित्याह भगवान्नारदः । एवमिति । एवं तत् इष्टं प्रति, वृत्तः याचितः शतधृतिः ब्रह्मा, हिरण्यकशिपोः तपसा, प्रीतः सन्, तस्य तस्मै सुदुर्लभान्, अपि वरान्, अथ कात्स्न्येन, प्रादात् ॥ १ ॥ * * वरान्, दत्त्वा ब्रह्मेदमाहेत्याह । तातेति । हे तात, मम मत्त इत्यर्थः । यान् वरान् वृणीष, ते इमे वराः, पुंसां यदपि, दुर्लभाः सन्तीति शेषः ।

तथापि, दुर्लभानपि, तान् वरान्, अङ्ग हे हिरण्यकशिपो, तुभ्यं वितरामि ददामि ॥ २ ॥ * * तत इति । एवमुक्त्वेति शेषः । अमोघः सत्योऽनुग्रहो यस्य सः, विभुः भगवान् स्वयं ब्रह्मा, असुरवर्येण पूजितः । प्रजेश्वरैर्भृगुदक्षाद्यैः, स्तूयमानः सन्, ततः सकाशात् जगाम । स्वस्थानमिति शेषः ॥ ३ ॥ * * एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण, दैत्यो हिरण्यकशिपुः, लब्धा वरा येन सः, हेममयं हिरण्यवत् प्रकाशबहुलं वपुर्देहं विभ्रद्विभ्राणः । भ्रातुर्हिरण्याक्षस्य, वधं भगवत्कृतं स्वभ्रातृहननमित्यर्थः । अनुस्मरन् सन्, भगवति द्वेषम् अकरोत् ॥ ४ ॥ * * तदेव प्रपञ्चयितुमुपोद्घातमाह स इत्यादिना । महासुरः स हिरण्यकशिपुः, सर्वाः दिशः, त्रीन् लोकान्, देवाश्च असुराश्च मनुष्याश्च तेषामिन्द्रास्तान्, देवेन्द्रासुरेन्द्रमनुष्येन्द्रानित्यर्थः । गन्धर्वाश्च गरुडाश्च उरगाश्च तांश्च, विजित्य ॥ ५ ॥ * * सिद्धेति । सिद्धाश्च चारणाश्च विद्याधराश्च तान् शृषीन्, पितृपतीन्, मनुन्, यक्षाश्च रक्षांसि च पिशाचाश्च तेषामीशास्तान्, अथ प्रेताश्च भूतानि च तेषां पतयस्तान् अपि, विजित्य ॥ ६ ॥ * * सर्वेति । सर्वाणि यानि सत्त्वानि उक्तेतराः प्राणिनस्तेषां पतयस्तान्, जित्वा वशम् आनीय, सर्वान् स्ववशवर्त्तिनः कृत्वेत्यर्थः । विश्वजित् भूत्वेति शेषः । तेजसा सह लोकपालानां स्थानानि, जहारापहृतवान् । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ७ ॥ * * देवेति । देवोद्यानं च, जहारे-त्यनुपङ्गः । श्रिया सर्वसमृद्ध्या जुष्टं युक्तं, त्रिविष्टपं स्वर्गं, अध्यास्ते स्माधिष्ठितवान् । ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् । तत्र च । विश्वकर्मणा निर्मितं त्रैलोक्यलक्ष्म्या आयतनमाश्रयं, अखिलर्द्धिमत् सर्वसमृद्धियुक्तं, महेन्द्रभवनं साक्षात् स्वयं, अध्युवासा-धिवसति स्म ॥ ८ ॥

भागानुवादः

हिरण्यकशिपुके अत्याचार और प्रह्लादके गुणोंका वर्णन

नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! जब हिरण्यकशिपुने ब्रह्माजीसे इस प्रकारके अत्यन्त दुर्लभ वर माँगे, तब उन्होंने उसकी तपस्यासे प्रसन्न होनेके कारण उसे वे वर दे दिये ॥ १ ॥ * * ब्रह्माजीने कहा—बेटा ! तुम जो वर मुजसे माँग रहे हो, वे जीवोंके लिये बहुत ही दुर्लभ हैं; परन्तु दुर्लभ होनेपर भी मैं तुम्हें वे सब वर दिये देता हूँ ॥ २ ॥ * * [नारदजी कहते हैं]—ब्रह्माजीके वरदान कभी झूठे नहीं होते । वे समर्थ एवं भगवद्रूप ही हैं । वरदान मिल जानेके बाद हिरण्यकशिपुने उसकी पूजा की । तत्पश्चात् प्रजापतियोंसे अपनी स्तुति सुनते हुए वे अपने लोकको चले गये ॥ ३ ॥ * * ब्रह्माजीसे वर प्राप्त करनेपर हिरण्यकशिपुका शरीर सुवर्णके समान कान्तिमान् एवं हृष्ट पुष्ट हो गया । वह अपने भाईकी मृत्युका स्मरण करके भगवान्से द्वेष करने लगा ॥ ४ ॥ * * उस महादैत्यने समस्त दिशाओं, तीनों लोकों तथा देवता, असुर, नरपति, गन्धर्व, गरुड़, सर्प, सिद्ध, चारण, विद्याधर, ऋषि, पितरोंके अधिपति, मनु, यक्ष, राक्षस, पिशाचराज, प्रेत, भूतपति एवं समस्त प्राणियोंके राजाओंको जीतकर अपने वशमें कर लिया । यहाँतक कि उस विश्व-विजयी दैत्यने लोकपालोंकी शक्ति और स्थान भी छीन लिये ॥ ५-७ ॥ * * अब वह नन्दनवन आदि दिव्य उद्यानोंके सौन्दर्यसे युक्त स्वर्गमें ही रहने लगा था । स्वयं विश्वकर्माका बनाया हुआ इन्द्रका भवन ही उसका निवासस्थान था । उस भवनमें तीनों लोकोंका सौन्दर्य मूर्तिमान् होकर निवास करता था । वह सब प्रकारकी सम्पत्तियोंसे सम्पन्न था ॥ ८ ॥

यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता भुवः । यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयः ॥ ९ ॥

यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च । पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः ॥ १० ॥

कूजङ्गिन्पुर्दैव्यः शब्दयन्त्य इतस्ततः । रत्नस्थलीषु पश्यन्ति सुदतीः सुन्दरं मुखम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्महेन्द्रभवने महाबलो महामना निर्जितलोक एकराट् ।

रेमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरुर्जितचण्डशासनः ॥ १२ ॥

तमङ्ग मत्तं मधुनोरुगन्धिना विवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः ।

उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगबलौजसां पदम् ॥ १३ ॥

जगुर्महेन्द्रासनमोजसा स्थितं विश्वावसुस्तुम्बुरु रस्मदादयः ।

गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधरा अप्सरसश्च पाण्डव ॥ १४ ॥

स एव वर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । इज्यमानो हविर्भागानग्रहीत् स्वेन तेजसा ॥ १५ ॥

अकृष्टपच्या तस्यासीत् सप्तद्वीपवती मही । तथा कामदुधा द्यौस्तु नानाश्रयपदं नभः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत्र विद्रुमसोपानाः महामारकताः भुवः (सन्ति) यत्र स्फाटिककुण्ड्यानि वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयः ॥ ९ ॥ * * सुदतीः देव्यः कूजद्भिः नृपुरैः (उपलक्षिताः) इतस्ततः शब्दयन्त्यः रत्नस्थलीषु सुन्दरम् मुखम् पश्यन्ति ॥ ११ ॥ * * तस्मिन् महेन्द्रभवने महाबलः महामनाः निर्जितलोकः एकराट् प्रतापितैः सुरादिभिः अभिवन्धाग्रियुगः अर्जितचण्डशासनः रेमे ॥ १२ ॥ * * अंगं पाण्डव उरुगन्धिना मधुना मत्तं विवृत्ताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः तपोयोगबलौजसां पदं त्रिभिः विना उपायनपाणिभिः उपासत ॥ १३ ॥ * * पाण्डव विश्वावसुः तुम्बुरुः अस्मदादयः गन्धर्वसिद्धाः अप्सरसः मुहुः ओजसा महेंद्रासनं स्थितम् अस्तुवन् जगुः ॥ १४ ॥ * * सः एव वर्णाश्रमिभिः भूरिदक्षिणैः क्रतुभिः इज्यमानः स्वेन तेजसा हविर्भागान् अग्रहीत् ॥ १५ ॥ * * तस्य सप्तद्वीपवती मही अकृष्टपच्या आसीत् तथा द्यौः तु कामदुघा नभः च नानाश्चर्यपदम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अखिलसमृद्धियुक्तत्वमेवाह । यत्रेति त्रिभिः ॥ ९ ॥ * * मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकरा यासाम् ॥ १० ॥ * * सुदतीः सुदत्यः ॥ ११ ॥ * * ऊर्जितमधिकं चण्डं तीव्रं शासनं यस्य ॥ १२ ॥ * * अंगं हे राजन् उरुगन्धिनो गन्धेन मधुना सुरया मत्तम् । अत एव विवृत्ते विघूर्णिते ताम्रे अक्षिणी यस्य तम् । अशेषधिष्ण्यपाः सर्वलोकपाला उपायनयुक्तैः पाणिभिरुपासत सेवन्ते । त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना पदमाश्रयभूतम् ॥ १३ ॥ * * उपासनप्रकारमाह । जगुरिति ॥ १४-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सोपानमारोहणावरोहणभूमिः भुव इत्यस्य विशेषणं विद्रुमसोपाना इति ॥ ९ ॥ * * वितानमुल्लोचम् ॥ १० ॥ * * देव्यो देवांगनाः ॥ ११ ॥ * * प्रतापितैः स्वतेजसा सन्तापितैः । आदिना गन्धर्वयक्षादिग्रहः ॥ १२ ॥ * * अतः एव मधुमत्तत्वादेव ॥ १३ ॥ * * नारदनामा कश्चिद्गन्धर्वोऽप्यस्ति तच्चार्यजन्मकालागतगन्धर्वेषु महाभारते गणितोऽस्तीति ततो निश्चेयम् । अस्मदादय इति पाठस्तु प्राक्तनो न भाति श्रीनारदस्य विरक्तशिरोमणित्वेन दैत्याग्रे गानासंभवात् । पाण्डवेति । यथा पाण्डुं तव पितरं सर्वे देवादयोऽतीवधर्मशीलत्वात्प्रशशंसुस्तथैनं क्रूरत्वाद्भिया तुष्टुवुर्न तु प्रीत्येति भावः ॥ १४ ॥ * * वर्णाश्रमिभिर्ब्राह्मणादिभिर्ब्रह्मचार्यादिभिश्च । हविर्भागानिन्द्रादिदेययज्ञभागान् ॥ १५ ॥ * * अकृष्टपच्येति । तस्य वेनवदधर्मिष्ठत्वेऽपि तस्य राज्ये महीप्रभृतयोऽकृष्टपच्यादिगुणयुक्ता यद्बभूवुस्तदतिभयादेवान्यथा मद्यादीनां तत्कृतको वधः सद्य एव संभवेत् । वेनस्तु न तादृक्प्रभावोऽभूद्यं भृग्वादय एव भस्मीचक्रुरयं तु भृग्वादीनां तेजः प्रथममेव जहारेति विवेचनीयम् । अकृष्टपच्या सीरावृत्लेखनं विनैव सस्यपरिपाकोपेता । द्यौः स्वर्लोकः यथेच्छभोगदोभूत् । नभोत्तरिक्षं बह्वहुतप्रदमासीद्गन्धर्वनगरादिगमनागमनादिना ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यत्रेति चतुष्कम् ॥ यत्र भवने विद्रुममणिमयाः सोपाना महामारकताः इन्द्रनीलमयाः भुवः स्थलानि वेदिकादीनि यत्र भुवने स्फाटिकमयानि कुण्ड्यानि भित्तयः यत्र वैदूर्यमणिमयानां स्तम्भानां पङ्क्तयः यत्र चित्राणि विचित्ररूपाश्रयभूतानि वितानानि पद्मरागमयान्यासनानि च पयःफेननिभाः दुग्धफेनवन्मृदुलाः शुभ्राश्च शय्याः मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकरा यासां ताः यत्र च देव्यः देवस्त्रियः सुदतीः सुदत्यः । पूर्वसवर्णदीर्णं आर्षः । कूजद्भिः ध्वनद्भिर्नृपुरैरितस्ततः तत्र शब्दयन्त्यः शब्दं कुर्वत्यः रत्नस्थलेषु सुन्दरं स्वकीयं मुखं पश्यन्ति तस्मिन् महेन्द्रभवने महाबलाः महामनाः निर्जिता लोका येन सः एक एव राजते इति एकराट् प्रतापितैः देवादिभिरभिवन्द्यम् अङ्घ्रियुगं यस्य सः ऊर्जितमधिकं प्रचण्डं तापकं शासनं यस्य स दैत्यः रेमे ॥ ९-१२ ॥ * * तमिति ॥ अङ्गं हे युधिष्ठिर ! त्रिभिः ब्रह्मविष्णुशिवैर्विनान्ये अशेषधिष्ण्यपाः सर्वलोकपालाः उपायनं पूजाद्रव्यं तद्युक्तपाणिभिरुपलक्षिताः सन्तः उरुगन्धिना महासुगन्धिना मधुना सुरया । समासान्त आर्षः । मत्तम् अनवहितमत एव विवृत्ते विघूर्णिते ताम्रे अरुणे अक्षिणी यस्य तं तपः तेजः योगः देहेन्द्रियादिवशीकारः बलं देहसामर्थ्यं ओज इन्द्रियादिसामर्थ्यं तेषां च पदमाश्रयं तम् उपासत् सेवितवन्तः ॥ १३ ॥ * * उपासनप्रकारमाह—जगुरिति ॥ ओजसा स्वबलेन महेन्द्रस्यासनमास्थितमधिष्ठितं तं विश्वावसुर्गन्धर्वमुख्यः तुम्बुरुश्च अस्मदादयो नारदादयश्च गाननिपुणाः सर्वे जगुस्तद्गुणगानं चक्रुरित्यर्थः । तथा हे पाण्डव ! गन्धर्वादयः विद्याधरादयश्च मुहुरस्तुवन् ॥ १४ ॥ * * स इति ॥ स एवासुरः वर्णाश्रमनिष्ठैर्गृहस्थादिभिः कर्तुभिः भूरिदक्षिणा येषु तैः साधनभूतैः क्रतुभिरिज्यमानः हविर्भागान् स्वेन तेजसा बलात्कारेणाग्रहीत् ॥ १५ ॥ * * अकृष्टेति ॥ तस्यारुरस्य संबन्धिनी

या सप्तद्वीपयुक्ता मही पृथिवी सा अकृष्टपच्यया कर्षणेन विनैव पक्वफलवत्यभूत् दैत्यास्यास्य वेनवदधर्मिष्ठत्वेऽपि तद्भयादेव भूम्यादयोऽकृष्टपच्यत्वादिगुणयुक्ता अभूवन् । अन्यथा दैत्येनानेन भूम्यादयः शीघ्रं नश्येरन् । वेनस्तु तादृक्प्रभावो नासीत् यतः स भृग्वादिभिरेव भस्मीकृतः । अयं भृग्वादीनां तेजः प्रथममेवाजहार इति ज्ञेयम् । तथा द्यौः स्वर्गः नानाकामदुष्टा अभूत् नभः नानाश्चर्यमयं विविधवस्तुप्रदमभूत् । नानाश्चर्यपदमित्यपि पाठः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

महेन्द्रभवनं विशिनष्टि—यत्र भवने विद्रुममयानि सोपानानि यासु ताः भुवःस्थलानि वेदिकादीनि महामारकताः इन्द्रनीलमय्यः यत्र भवने स्फटिकमयानि कुड्मयानि भित्तयः अत्र वैदूर्यमणिमयास्तम्भपक्तयः सन्ति ॥ ९ ॥ * * यत्र च चित्रचितानानि चित्रकविस्तराणि पद्मरागरत्नमयान्यासनानि च पयःफेननिभाः दुग्धफेनवन्मृदुलाः शुभाश्च शय्याः मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां ताः ॥ १० ॥ * * यत्र च देव्यः देवानां सम्बन्धिन्यः सुदयः स्त्रियः कूजद्विध्वनद्विन्पुरैः तत्र तत्र शब्दयन्यः शब्दं कुर्वत्यो रत्नस्थलीषु सुन्दरं स्वीयं मुखं पश्यन्ति ॥ ११ ॥ * * तस्मिन्नेवंभूते महेन्द्रस्य भवनेऽभिवसन्न-पारबलः महामनाः अव्याहृतसङ्कल्पः अतएव निर्जितो लोको येन स्वयमेक एव राजा ऊर्जितमधिकं चण्डं तापकं शासनं यस्य सः अत एव प्रतापितैः सुरादिभिर्वन्नावङ्गीयस्य तादृशो रेमे ॥ १२ ॥ * * अङ्ग हे युधिष्ठिर ! उरुगन्धिनोऽग्रगन्धेन मधुना सुरया मत्तमत एव विवृत्ते विवृणोते ताम्रे अक्षिणी यस्य तपोयोगस्य बलस्य देहबलस्य ओजस इन्द्रियबलस्य च पदमाश्रयं तं दैत्यं त्रिभिर्विना ब्रह्मविष्णुशिवैर्विना अन्ये सर्वे उपायनं पूजाद्रव्यं तद्युक्तपाणिभिरूपासत उपासितवन्तः ॥ १३ ॥ * * उपासना-प्रकारमेवाह—जगुरिति चतुर्भिः । ओजसा स्वबलेन महेन्द्रस्यासनमास्थितमधिष्ठितं तं दैत्यं विश्ववसुतुम्बुरुनारदादयश्च जगुर्गानञ्जकुः, तद्गुणान् जगुरित्यर्थः । गन्धर्वाः सिद्धाः ऋषयश्च विद्याधरा अप्सरसश्च मुहुर्मुहुरस्तुवन् हे पाण्डव ! ॥ १४ ॥ * * स एवाऽसुरो वर्णाश्रमनिष्ठैर्बाह्यगृहस्थादिभिः कर्तृभिर्भूरिर्दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिर्मुहुर्मुहुरिज्यमान आराध्यमानः स्वबलेन हविर्भागान-ग्रहीत् ॥ १५ ॥ * * तस्यासुरस्य सम्बन्धिनी या सप्तद्वीपयुक्ता पृथिवी अकृष्टपच्यया कर्षणेन विना फलिन्यभूत् तथा द्यौः स्वर्गाभिमानिनी देवता यथाकामं यथेष्टं दोग्धीष्टार्थान्पूरयतीति तथा अभूत् तथा नभः अन्तरिक्षाभिमानिदेवता नानाश्चर्यमयं विविधविचित्रवस्तुप्रदमभूत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सोपानमारोहावरोहलक्षणं कुट्टिमम् ॥ ९ ॥ * * वितानमुपरिपिधानवस्त्रम् ॥ १० ॥ * * सुदतीः प्रशस्त-दन्तपक्तयः स्त्रियः ॥ ११-१२ ॥ * * त्रिभिरादित्यवसुरुद्रैर्मरुदादिदेवानामेवन्तर्भावविवक्षया त्रिधाभिन्नैः, तदुक्तम्—“आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा यतः । मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव च तद्रताः ॥ अतस्त्रय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृताः ! उपानयनं ददुः सर्वे विना देवान् हिरण्यके ॥” इति वचनात् न ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थो ग्राह्यः किञ्चात्रेदं तात्पर्यं तथा हि, द्विविधा देवाः, यज्ञभागभुजस्तद्भुज इति, तत्र प्रथमे त्रिधा भिन्ना जातिभिन्नत्वान्मन्त्रेणाह्वाने समूहेनागमनाच्च, चरमेषु सुरशब्द-मात्रं वर्तते, तदन्तेवासिवद्वर्तमानाः—“अयज्ञभागोऽपि तु सुरशब्दः प्रयुज्यते । यज्ञभागभुजस्त्वेन त्रय इत्यभिनिन्दिताः ॥” इति वचनादयं विशेषः कल्प्यत इति इतोऽप्यत्र त्रित्वसंख्यया आदित्यादय उच्यन्ते इत्यङ्गीकर्तव्यम्, दैत्यस्य देवोपास्यत्वे देवानां सदा सद्यशोभाजामयशः स्यात्तदनुपपन्नम् प्रमाणविरोधात्तदितरेषाम् उभयभाक्त्वमितीश्वरकल्पप्रमिदमिति—“यत्र क्वच यशःस्थानमन्ये-षामिति केशवः । सर्वत्रापि तु देवानामित्यन्यान्पूजयेत् क्वचित् ॥” इत्युक्तेश्च ‘योगः सन्नहनः’ इत्यभिधानादणिमादिनानोपायस्थानी-भूतः ॥ १३-१५ ॥ * * अकृष्टपच्यया उल्लेखनमन्तरेण सस्यादिपरिपाकोपेता ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपायनयुक्तैः पाणिभिरूपासत त्रिभिः ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना पदमाश्रयभूतम् ॥ १३-१५ ॥ * * तस्य वेनवदधर्मिष्ठ-त्वेऽपि तस्य राज्ये महीप्रभृतयोऽकृष्टपच्यत्वादिगुणयुक्ता यद्बभूवुस्तदतिभयादेव अन्यथा मह्यादीनां तत्कर्तृको वधः सद्य एव सम्भवेत् वेनस्तु न तादृक्प्रभाव आसीत् यं भृग्वादय एव भस्मोचक्रुरयन्तु भृग्वादीनां तेजः प्रथममेवाजहारेति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्रैलोक्यलक्ष्म्या आयतनमाश्रयम् । यत्र महेन्द्रभवने विद्रुमाणां सोपानाः आरोहमार्गाः ॥ ९ ॥ * * पद्मरागचितान्यासनानि सिंहासनानि ॥ १० ॥ * * पयःफेननिभाः मृदुलाः सिताः शय्याः मुक्तादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां ताः सुदतीः सुदयः ॥ ११ ॥ * * प्रतापितैः पराजितैः सुरादिभिरभिवन्दितमङ्घ्रियुगं यस्य सः ऊर्जितमधिकं चण्डं भयङ्करं

शासनं यस्य स रेमे ॥ १२ ॥ * * हे अङ्ग ! तं कशिपुं तप आदीनां पदमाश्रयम् उरुगन्धिना बहुगन्धेन मधुना सुरया मत्त-
मत एव विवृत्ते विघूर्णिते ताम्रेऽत्यरूपे अक्षिणी यस्य तम् त्रिभिर्हरिविरञ्चिहरैर्विना अखिलधिष्ण्यपाः उपायनमुक्तपाणिभिरुपासत
॥ १३ ॥ * * उपासनप्रकारं दर्शयति—जगुरित्यादिना ॥ १४-१५ ॥ * * अकृष्टपच्या कर्षणं विनैव सम्पन्नसस्या ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

महेन्द्रभवनमेव विशिनष्टि—यत्रेति त्रिभिः । यत्र भवने विद्रुममणिमयाः सोपानाः महामारकताः इन्द्रनीलमयाः भुवः
स्थलानि वेदिकादीनि । यत्र भुवने स्फटिकमयानि कुड्यानि भित्तयः । यत्र वैदूर्यमणिमयाः स्तम्भानां पङ्क्तयः ॥ ९ ॥ * *
यत्र चित्राणि विचित्ररूपाश्रयभूतानि वितानानि । पद्मरागमयान्यासनानि च । पयःफेननिभाः दुग्धफेनवन्मृदुलाः शुभ्राश्च
शय्याः मुक्तदामानि परिच्छदाः परिकरा यासां ताः ॥ १० ॥ * * यत्र च देव्यः देवस्त्रियः सुदतीः सुदत्यः कूजद्विः
ध्वनद्भिर्नूपुरैरितस्ततः तत्र तत्र शब्दयन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः रत्नस्थलेषु सुन्दरं स्वकीयं मुखं पश्यन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ * *
तत्र स्थितः कथमवर्ततेत्याकाङ्क्षायामाह—तस्मिन्निति । तस्मिन् महेन्द्रभवने स महामनाः अव्याहतसङ्कल्पत्वेनोर्जितमना रेमे इत्यन्वयः ।
अव्याहतसङ्कल्पत्वे हेतुमाह—एकराडिति । तत्रापि हेतुमाह—निर्जिताः सर्वे लोका येन स इति । तत्र हेतुमाह—महाबल इति ।
अतएव प्रतापितैर्देवादिभिरभिवन्द्ये अङ्घ्रियुगे यस्य सः । तेषां प्रतापे हेतुमाह । ऊर्जितमधिकं प्रचण्डं तापकं शासनं यस्य स
इति ॥ १२ ॥ * * त्वमपि भगवद्भक्त्याऽस्मदङ्गतुल्यप्रियोऽस्यतो न तवाग्रेऽन्यथा वक्तुं युक्तं तथ्यमेवोच्यते इति विश्वासाथं
सम्बोधयति—हे अङ्ग युधिष्ठिर त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुशिवैर्विनाऽन्ये अशेषधिष्ण्यपाः सर्वे लोकपालाः उपायनं पूजाद्रव्यं तद्युक्तपाणिभि-
रुपलक्षिताः तमुपासत सेवितवन्त इत्यन्वयः । तत्र हेतुत्वेन तस्य भयङ्कररूपत्वमाह—उरुगन्धिना उरुगन्धेन मधुना सुरया मत्तमन-
वहितम् अत एव विवृत्ते ताम्रे अक्षिणी यस्य तम् । प्रभावातिशयेनापि तदुपासनं सम्भवतीत्याशयेनाह—तप इति । तपसः तेजसः
योगस्य देहेन्द्रियादिवशीकारहेतुमनःसामर्थ्यस्य बलस्य देहसामर्थ्यस्य ओजस इन्द्रियसामर्थ्यस्य च पदमाश्रयमिति ॥ १३ ॥ * *
उपासनाप्रकारमाह—जगुरिति चतुर्भिः । ओजसा स्वबलेन महेन्द्रस्यासनमास्थितमधिष्ठितं तं विश्वावसुर्गन्धर्वमुख्यः तुम्बुरुश्च
अस्मदादयो नारदादयश्च गाननिपुणाः सर्वे जगुः, तद्गुणगानं चक्रुरित्यर्थः । तथा हे पाण्डव गन्धर्वाः सिद्धा ऋषयश्च विद्याधरा
अप्सरश्च मुहुरस्तुवन्नित्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * स एवासुरः वर्णाश्रमनिष्ठैर्गृहस्थादिभिः कर्तृभिः भूरिदक्षिणा येषु तैः साधन-
भूतैः क्रतुभिरिज्यमानः आराध्यमानः हविर्भागान् अग्रहीदित्यन्वयः । असुरः कथं तद्गृहीयादिति शङ्कानिरासायाह—स्वेन तेजसेति ।
बलत्कारेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तस्यासुरस्य सम्बन्धिनी या सप्तद्वीपयुक्ता मही पृथिवी सा अकृष्टपच्या कर्षणेन विनैव
पक्वफलवत्यासीदित्यन्वयः । तथा द्यौः स्वर्गाभिमानिनी देवता कामं यथेष्टं दोग्धीष्टानर्थान् पूरयतीति कामदुघा आसीत् । तथा
नभः अन्तरिक्षाभिमानिनी देवता नानाश्रयमयं विविधवस्तुप्रदमभूत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

महेन्द्रभवनं विशिनष्टि यत्रेति त्रिभिः । यत्रेति । यत्र महेन्द्रभवने, विद्रुमाणां प्रवालमणीनां सोपानानि यासु ताः,
महामारकता इन्द्रनीलमणिमयाः, भुवः सन्ति । यत्र स्फटिककुड्यानि स्फटिकमणिमया भित्तयः, वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयश्च,
सन्ति ॥ ९ ॥ * * यत्रेति । यत्र चित्राणि नानाविधचित्रवन्ति च तानि वितानानि, सन्ति । वितानान्युपरिपिधानवस्त्राणि ।
पद्मरागासनानि पद्मरागरत्नमयान्यासनानि च, सन्ति । पयः फेननिभाः दुग्धफेनवत् मृदुलाः शुभ्राश्च, मुक्तानां मोक्तिकानां दामानि
परिच्छदाः परिकरा यासां ताः, शय्याः सन्ति ॥ १० ॥ * * कूजद्विरिति । यत्र देव्यो देवानां संबन्धिन्यः, सुदतीः सुदत्यः
स्त्रियः, कूजद्विर्ध्वनद्भिः, नूपुरैः इतस्ततः, शब्दयन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः सत्यः, रत्नस्थलीषु रत्नमयभूभागेषु, सुन्दरं मुखं स्वीयं वदनं
पश्यन्ति ॥ ११ ॥ * * तस्मिन्निति । तस्मिन्नेवंभूते महेन्द्रभवने, अधिवसन् महाबलोऽपारबलः, महामनाः अव्याहतसंकल्पः
अत एव, निर्जितो लोको येन सः, एकराट् एक एव राजा । ऊर्जितमधिकं चण्डं तापकं शासनं यस्य सः, अतः, प्रतापितैः सुरादिभिः,
अभिवन्द्यमङ्घ्रियुगं यस्य सः एवंविधः सन्, रेमे ॥ १२ ॥ * * तमिति । अङ्ग हे युधिष्ठिर, उरुगन्धिना उरुगन्धेन, मधुना
सुरात्मकमद्येन, मत्तम् अत एव, विवृत्ते विघूर्णिते ताम्रे रक्ते अक्षिणी यस्य तं, तपश्च योगश्च बलं च ओजश्च तेषां, पदमाश्रय-
भूतं तं हिरण्यकशिपुं, त्रिभिः ब्रह्मविष्णुशिवैः विना, अशेषधिष्ण्यपाः अन्ये सर्वे लोकपालाः, उपायनं पूजाद्रव्यं तद्युक्तपाणिभिः,
उपासत उपासितवन्तः ॥ १३ ॥ * * उपासनाप्रकारमेवाह चतुर्भिः । जगुरिति । ओजसा स्वबलेन, महेन्द्रासनमिन्द्रसिंहा-
सनं, आस्थितमधिष्ठितं तं हिरण्यकशिपुं, विश्वावसुः, तुम्बुरुश्च, अहम् आदिर्येषां किनरादीनां ते, जगुः तद्गुणगानं चक्रुः । गन्धर्वाश्च
सिद्धाश्च ते, ऋषयश्च मुहुः अस्तुवन् । हे पाण्डव युधिष्ठिर, विद्याधराः अप्सरसश्च मुहुः अस्तुवन् ॥ १४ ॥ * * स इति ।
सः हिरण्यकशिपुः एव, वर्णाश्रमिभिः गृहस्थादिभिः कर्तृभिः, भूरिदक्षिणैर्बहुदक्षिणावद्भिः, क्रतुभिर्यज्ञैः करणैः, इज्यमान आराध्य-
मानः सन्, स्वेन तेजसा स्वकीयतपोबलेन, हविर्भागान् अग्रहीत् ॥ १५ ॥ * * अकृष्टेति । तस्य असुरसंबन्धिनी यो
सप्तद्वीपवती मही भूमिः, अकृष्टपच्या कर्षणेन विना फलिनी, आसीत् । तथा द्यौस्तु स्वर्गाभिमानिनी देवताऽपि, कामदुघा यथेष्ट-
दोग्धी, आसीत् । तथा नभः अन्तरिक्षाभिमानिनी देवता, नानाश्रयपदं विविधविचित्रवस्तुप्रदं, अभूत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उस महलमें मूँगेकी सीढ़ियाँ, पन्नेकी गच्चे, स्फटिकमणिकी दीवारें, वैदूर्यमणिके खंभे और माणिककी कुर्सियाँ थीं। रंग-विरंगे चँदोवे तथा दूधके फेनके समान शय्याएँ, जिनपर मोतियोंकी झालरें लगी हुई थीं, शोभायमान हो रही थीं ॥ १० ॥ ❀ ❀ सर्वाङ्गसुन्दरी अप्सराएँ अपने नूपुरोंसे रुन-झुन ध्वनि करती हुई रत्नमय भूमिपर इधर-उधर टहला करती थीं और कहीं-कहीं उसमें अपना सुन्दर मुख देखने लगती थीं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उस महेन्द्रके महलमें महाबली और महामनस्वी हिरण्यकशिपु सब लोकोंको जीतकर, सबका एकछत्र सम्राट् बनकर बड़ी स्वतन्त्रतासे विहार करने लगा। उसका शासन इतना कठोर था कि उससे भयभीत होकर देव-दानव उसके चरणोंकी बन्दना करते रहते थे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! वह उत्कट गन्धवाली मदिरा पीकर मतवाला रहा करता था। उसकी आँखें लाल-लाल और चढ़ी हुई रहती थी। उस समय तपस्या, योग, शारीरिक और मानसिक बलका वह भंडार था। ब्रह्मा, विष्णु और महादेवके सिवा और सभी देवता अपने हाथोंमें भेंट ले-लेकर उसकी सेवामें लगे रहते थे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जब वह अपने पुरुषार्थसे इन्द्रासनपर बैठ गया, तब युधिष्ठिर ! विश्वासु, तुम्बुरु तथा हम सभी लोग उसके सामने गान करते थे। तथा गन्धर्व, सिद्ध, ऋषिगण, विद्याधर और अप्सराएँ बार-बार उसकी स्तुति करती थीं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! वह इतना तेजस्वी था कि वर्णाश्रमधर्मका पालन करनेवाले पुरुष जो बड़ी-बड़ी दक्षिणावाले यज्ञ करते, उनके यज्ञोंकी आहुति वह स्वयं छीन लेता था ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पृथ्वीके सातों द्वीपोंमें उसका अखण्ड राज्य था। सभी जगह बिना ही जोते-बोये धरतीसे अन्न पैदा होता था। वह जो कुछ चाहता, अन्तरिक्षसे उसे मिल जाता था। तथा आकाश उसे भाँति-भाँतिकी आश्चर्यजनक वस्तुएँ दिखा-दिखाकर उसका मनोरञ्जन करता था ॥ १६ ॥

रत्नाकराश्च रत्नौघास्तत्पत्न्यश्चोदुरुर्मिभिः । क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः ॥ १७ ॥
 शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान् द्रुमाः । दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥ १८ ॥
 स इत्थं निर्जितककुबेकराट् विषयान् प्रियान् । यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥
 एवमैश्वर्यमत्तस्य द्रप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः । कालो महान् व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ २० ॥
 तस्योग्रदण्डसंविप्राः सर्वे लोकाः सपालकाः । अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्यै नमोऽस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः । यद्रत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ २२ ॥
 इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः । उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥ २३ ॥
 तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिखना । सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः रत्नाकराः च तत्पत्न्यः ऊर्मिभिः रत्नौघान् ऊहुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शैलाः द्रोणीभिः आक्रीडं द्रुमाः सर्वर्तुषु गुणान् सः च लोकपालानां पृथग्गुणान् एकः एव दधार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सः इत्थं निर्जितककुब् एकराट् प्रियान् विषयान् यथोपजोषं भुञ्जानः अजितेन्द्रियः न अतृप्यत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवम् ऐश्वर्यमत्तस्य द्रप्तस्य उच्छास्त्रवर्तिनः ब्रह्मशापम् उपेयुषः महान् कालः व्यतीयाय ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्य उग्रदण्डसंविप्राः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्र अलब्धशरणाः अच्युतं शरणं जग्मुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यत्र आत्मा ईश्वरः हरिः यत् गत्वा शान्ताः अमलाः संन्यासिनः न निवर्तन्ते तस्यै काष्ठायै नमः अस्तु ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इति ते संयतात्मानः समाहितधियः अमलाः विनिद्राः वायुभोजनाः हृषीकेशम् उपतस्थुः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ येषां अरूपा मेघनिखना ककुभः सन्नादयन्ती साधूनाम् अभयङ्करी वाणी आविरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्पत्न्यो नद्यः ऊहुर्वहन्ति स्म । रत्नाकरानेवाह । क्षारेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आक्रीडं क्रीडास्थानम् । द्रुमाः सर्वेषु ऋतुषु गुणान्पुष्पफलादीन् । स च लोकपालानां पृथग्विधान्गुणान्वर्षणदहनशोषणादीनेक एव दधार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ निर्जिताः ककुभो येन । यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ महान्कालः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि ॥ २०-२३ ॥ ❀ ❀ अरूपा वक्त्ररहिता ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रत्नाकराः समुद्राः 'रत्नाकरो जलनिधिः' इत्यमरः । रत्नौघान् मुक्ताहीरकादिरत्नसमूहान् । तत्पत्न्यस्तेषां रत्नाकरादीनां पत्न्यो नद्यः कावेर्याद्या अपि स्वतरंगैः समुद्रान्तर्गततरत्नौघानूहुः प्रापयामासुः । समुद्रान्नामतो निर्दिशति—क्षारो लवणम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ “द्रोणी पर्वतकन्दरे । तथा काष्ठांबुवाहिण्यां गवादिन्यां च नीवृतिः” इति धरणिः । वाष्पयद्वयेऽपि वचनव्यत्येन दधुरिति सम्बध्यते ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ महान्कालः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि तदुक्तम् । “हिरण्यकशिपोर्भीत्या प्रपलाय्य शचीपतिः । स्वर्गराज्यात्परिभ्रष्टो युगानामेकसप्ततिम्” इति वैष्णवादिषु हिरण्यकशिपुभयेन पलायितस्येन्द्रस्यैकसप्ततियुगपर्यन्तं राज्यभ्रंशोक्तेश्चाक्षुषारम्भप्रवृत्तराज्यस्य वैवस्वतारम्भे हननात्किञ्चिदधिकानीत्युक्तम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ उपद्रुण्डेन संविग्ना भीताः । अन्यत्र हरेरन्यो न लब्धं शरणं रक्षिता यैस्ते तथा । अत्र प्रथमार्थे त्रल् । शरणं रक्षितारम् 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यद्यं हरिं गत्वा प्राप्य । 'दिशस्तु ककुभ काष्ठाः' इत्यमरः । अत्र विश्वनाथः—यत्र दिशि हरिरस्तीति सर्वदेशस्यासुरतेजोग्रस्तत्वाद्यं क्वचित्पुण्यतीर्थं गत्वा तं स्तुमहे इति भावः । यद्वा—तस्मै उत्कर्षाय नमः । यस्मिन्नुत्कर्षे हरिरिति अन्ये सर्वोत्कर्षा अनेनासुरेण जिता इति भावः । 'सर्वसत्त्वपतीज्जित्वा' इत्युक्तेः । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ अरूपा अशरीरिणी ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

रत्नेति । क्षारश्च सीधु सुरा च घृतं च क्षौद्रम् इक्षुरसश्च दधि च क्षीरं च अमृतं शुद्धं च उदकानि येषां ते तथा क्रमश्च नात्र विवक्षितः रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो नद्यश्च ऊर्मिभिः तरङ्गैः रत्नौघान् रत्नसमूहान् ऊहुः प्रापयामासुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शैला इति ॥ शैलाः पर्वताः द्रोणीभिः पर्वतद्वयान्तरसमदेशैः आक्रीडं क्रीडास्थानं मुहुः मुहुः तथा द्रुमाः सर्वे एव सर्वेष्वेव षट्सु ऋतुषु स्वगुणान् फलपुष्पादींश्च ऊहुः । स एक एव सर्वेषां लोकपालानामिन्द्राग्निवाय्वादीनां पृथग्गुणान् वर्षणदाहशोषणादिरूपान् प्रतिनियतान् दधार । सर्वेषामाधिपत्यमेकः स्वयमेव चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स इत्थमिति ॥ इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन सः अतः एक एव राजते इत्येकराट् तथाभूतः सन्नपि अजितेन्द्रियः स यथोपजोषं यथाप्रीतिं प्रियान् इष्टान् विषयान् भुञ्जानोऽपि नावृण्यत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवमिति ॥ ऐश्वर्येण मत्तस्य दृप्तस्य उच्छास्त्रवर्तिनः शास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य वर्तमानस्य ब्रह्मशापमुपेयुष इति सनकादिशापं प्राप्तवतः तस्य दैत्यस्य महान् कालो विफल एव व्यतीयाय अतिक्रान्तोऽभूत् । एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि इति स्वामिपादाः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्येति ॥ तस्योप्रेण दण्डेन शासनेन संविग्नाः अतिभीताः सपालकाः सर्वे लोकाः भगवतः सकाशादन्यत्र न लब्धं शरणं रक्षको यैस्ते अच्युतं भगवन्तं विष्णुं शरणं ययुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तस्यै इति ॥ प्रणतिश्लोकः यत्र यस्यां सर्वेषामात्मा हरिरीश्वरः आस्ते यत् यां काष्ठां यं श्रीहरिं वा गत्वा प्राप्य शान्ताः अमलाः संन्यासिनो लोकाः पुत्रधनेच्छारहिता न निवर्तन्ते संसारे न पतन्ति तस्यै काष्ठायै दिशे नमः । सर्वदेशस्यासुरतेजोग्रस्तत्वात् वयं क गत्वा स्तुवीमहीति । यद्वा । तस्यै काष्ठायै तस्मै उत्कर्षाय नमः । यस्मिन्नुत्कर्षे हरिरस्तीति अन्ये सर्व एवोत्कर्षा अनेनासुरेण जिता इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इतीति ॥ इत्येवं संयतात्मानः वशीकृतचित्ताः समाहितधियः एकाग्रबुद्धयः विनिद्रा वायुभोजनाः अमलाश्च सन्तस्ते हृषीकेशं भगवन्तमुपतस्थुः तृष्टुवुः । तडभाव आर्षः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तेषामिति ॥ तेषां देवानामनुग्रहसूचिका अरूपा अदृष्टवत्कृता मेघनिखना मेघवन् गम्भीरघोषा ककुभो दिशः संनादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती साधूनामभयङ्करी भयनिवर्त्तिका वाणी आविरभूत् तैः श्रुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो गङ्गादिनद्यश्च ऊर्मिभिस्तरङ्गैः रत्नसमूहानूहुः प्रापयामासुः रत्नाकरानेवाह—क्षारेति, सीधुः सुरा क्षौद्रमिक्षुरसः अमृतं शुद्धं क्षारादिमयान्युदकानि येषां ते क्रमोऽत्र न विवक्षितः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शैलः पर्वतः जात्यभिप्रायमेकवचनम् । द्रोणीभिः कन्दरैर्दुर्गैर्मान् दधार कथंभूतान् सर्वर्तुषु वसन्तादिषु षट्सु सर्वे स्वे स्वे गुणाः फलपुष्पादयो येषां तानाक्रीडान् क्रीडास्थानोपयुक्तान् सर्वर्तुषु सर्वान् वृक्षान्, सफलपुष्पानेव दधारेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—लोकपालानां तदाधिपत्यवेलायामित्यर्थः । एको द्रुमः वसन्तादिकालनियमेन पृथग्गुणान् फलपुष्पादीन्दधार अत्यत्वाधिपत्ये अनियतकालं सर्वान्गुणान् दधारेत्यर्थः । यद्वा अयमसुर एक एव सर्वेषां लोकानां पृथग्गुणान् प्रतिनियतान्गुणान् दधार सर्वेषामाधिपत्यमेक एव चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन स दैत्यः एक एव राजा सन् यथोपजोषं यथाप्रीतिं प्रियानिष्टान्विषयाननुभवन्नपि नावृण्यत् न वृष्टवान् यतोऽयमजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इत्थमैश्वर्येण मत्तस्यास्त एव दृप्तस्यास्त एव च उच्छास्त्रवर्तिनः वैदिकमार्गाननुवर्त्तिनः, उत्पथप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । ब्रह्मशापं सनकादीनां शापमुपेयुषः प्राप्तवतः महान् कालो बहुवर्षात्मकः कालः व्यतीयाय अतिक्रान्तोऽभूत् ब्रह्मशापमुपेयुष इत्यनेन तज्जन्मावसानकालः प्राप्त इति

सूच्यते ॥ २० ॥ * * तदेव वक्तुं तन्निमित्तं तावदाह—तस्य दैत्यस्योग्रदण्डेनोग्रशासनेन संविग्नाः भीताः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्रालब्धशरणं निवासस्थानं यैस्ते अच्युतं भगवन्तं शरणं ययुः प्राप्ताः अन्यत्रालब्धशरणा इत्यस्यानन्यरक्षका इति वार्थः । पूर्वं दैत्यतपःपीडितास्तदुपशमनाय ब्रह्माणं शरणमुपगम्य वरप्रदानेन स्वानिष्टमेव चक्रुः पुनरेतदनिष्टपरिहारो ब्रह्मणापि कर्तुमशक्य इत्यालोच्याऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणं ययुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * शरणवरणप्रकारमेवाह—तस्या इति । तस्यै काष्ठायै दिशे नमः काष्ठां विशिषन्ति, यत्रेति । यत्र यस्यां काष्ठायामीश्वरः सर्वनियन्ता हरिराश्रितातिहरो भगवानास्ते शान्ताः रागादिरहिताः अत एव शुद्धान्तःकरणाः संन्यासिनः न्यासविद्यानिष्ठाः यत् याञ्च काष्ठां गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते न पुनः संसरन्ति तस्यै काष्ठायै नमः इति यस्यां दिशि प्रणतार्तिहरो भगवानास्ते तद्दिगधीनोऽस्मद्रक्षणोपाय इत्यध्यवसायपूर्वकं भगवन्तं शरणं ययुः, काष्ठायै नम इति दिक्शरणवरणकथनेन देवानामपि भगवत्स्वरूपं दुर्ग्रहमिति सूचितम् ॥ २२ ॥ * * इतीत्थं ते देवाः संयतात्मानः स एव भगवान् रक्षिष्यतीति विश्वम्भयुक्तमनसः समाहितधियः यद्वा संयतात्मान इति बाह्येन्द्रियजय उक्तः, समाहितधिय इत्यनेनान्तरिन्द्रियजयः, वायुभोजना इत्यनेन प्राणजयः, विनिद्रा इत्यनेन कायजयः एवंविधाः हृषीकेशमुपतस्थुस्तुष्टुबुः वक्ष्यमाणं मन्त्रं जेपुर्वा ॥ २३ ॥ * * भगवते षाड्गुण्यपूर्णाय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने महात्मने महाननुकम्पायुक्त आत्मा मनो यस्य तस्मै विशुद्धः अनुभवो ज्ञानम् आनन्दः सुखं तयोः सन्दोहः पूरः तद्रूपाय यतः यत्समाश्रयणादाश्रितानामभयं तस्मै नमः ॥ २४ ॥ * * तेषां देवानामेवमुपतिष्ठतां वाणी शब्द आविरभूतैः श्रुतेत्यर्थः । कथम्भूता अरूपा अदृष्टवक्त्रका मेघनिस्वना मेघघोषतुल्या ककुभो दिशः सन्नादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्पत्न्यः तेषां समुद्राणां पत्न्यो नद्यः क्षारं लवणम् ॥ १७-१८ ॥ * * यथोपजोषं यथासुखम् ॥ १९-२३ ॥ * * यतो यस्माद्धरेरभयं भवति तस्मा इति अरूपा अशरीरिणी ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्पत्न्यः नद्यः रत्नाकरानेवाह—क्षारेति । आक्रीडं क्रीडास्थानम् ॥ १७-२१ ॥ * * काष्ठायै दिशे यत्र दिशि हरिरस्तीति सर्वदेशस्यासुरतेजोग्रस्तत्वात् वयं क्वचित् पुण्यतीर्थं गत्वा तं स्तुमहे इति भावः । यद्वा तस्मै उत्कर्षाय नमः यस्मिन्नुत्कर्षे हरिरिति अन्ये सर्व एवोत्कर्षाः अनेनासुरेण जिता इति भावः “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः ॥ २२-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्पत्न्यः नद्यः ऊहुः प्रापयामासुः, रत्नाकरानाह—क्षारेति । क्षारादीन्युदकानि येषां ते तत्र सीधुः सुरा क्षौद्रमिक्षुरसः अमृतं शुद्धम् ॥ १७ ॥ * * आक्रीडं क्रीडास्थानम् पुष्पफलादीन् ॥ १८ ॥ * * निर्जिताः ककुभो दिशो येन सः यथोपजोषं यथाप्रीति विषयान् भुञ्जानोऽपि नातृष्यत् यतोऽजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥ * * उच्छास्त्रवर्तिनः शास्त्रमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानस्य ॥ २०-२१ ॥ काष्ठायै दिशे संन्यासिनः सम्यक् न्यासः आत्मात्मीयभरस्य भगवति अर्पणं सोऽस्ति येषान्ते भगवत्प्रपन्नाः ॥ २२-२३ ॥ * * अरूपा वक्तृमूर्तिदर्शनरहिता हे विबुधश्रेष्ठाः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो नद्यश्च ऊर्मिभिः तरङ्गैः रत्नौघान् रत्नसमूहान् ऊहुः प्रापयामासुः । के ते रत्नाकरा इत्यपेक्षायां तानाह । क्षारश्च सीधु सुरा च घृतं च क्षौद्रं इक्षुरसश्च दधि क्षीरं च अमृतं शुद्धं च उदकानि येषां ते तथा । क्रमश्च नात्र विवक्षितः ॥ १७ ॥ * * शैला पर्वताः द्रोणीभिः आक्रीडं क्रीडास्थानं तथा दुमाः सर्वे एव सर्वेष्वेव षट्सु ऋतुषु स्वस्वगुणान् फलपुष्पादींश्च प्रकटितवन्त इति शेषः । स एक एव सर्वेषां लोकपालानामिन्द्राग्निवाय्वादीनां पृथग्गुणान् वर्षणदाह-शोषणादिरूपान् प्रति नियतान् दधार, सर्वेषामाधिपत्यमेकः स्वयमेव चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन सः, अत एक एव राजते इत्येकराट् तथाभूतः सन् यथोपजोषं प्रियान् इष्टान् विषयान् भुञ्जानोऽपि नातृष्यत् यतोऽयमजितेन्द्रियः अत्यन्ताविवेकीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * एवमुच्छास्त्रवर्तिनः शास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य वर्त्तमानस्य महान् कालो विफल एव व्यतीयाय अतिक्रान्तोऽभूदित्यन्वयः । विफलत्वे हेतुमाह—दृप्तस्येति, गर्वितस्येत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—ऐश्वर्येण मत्तस्य कर्तव्यानुसन्धानशून्यस्येत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—ब्रह्मशापमुपेयुष इति, सनकादिशापं प्राप्तवत् इत्यर्थः ॥ २० ॥ * * तस्य दैत्यस्योग्रेण दण्डेन शासने संविग्नाः अतिभीताः सपालका सर्वे लोकाः भगवतः सकाशादन्यत्र न लब्धं शरणं रक्षणं रक्षका

यैस्ते अच्युतं स्वरूपतो धर्मतश्च च्युतिरहितं सर्वथा रक्षायां समर्थं भगवन्तं विष्णुं शरणं ययुरित्यन्वयः । अत्रेदं बोध्यम्-पूर्वं दैत्यतपसा पीडिता ब्रह्माणं शरणं ययुस्तेन वरप्रदानेन शत्रुरेव वर्द्धितः ततश्च महानुपद्रवो जातः सम्प्रति तु स्वरदानहेतुकत्वात् तपरिहारो ब्रह्मणाऽपि कर्तुमशक्यस्ततो महतोऽन्यस्य चाभावाद्भगवानेव रक्षको नान्य इति निश्चितवन्त इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शरणगमनप्रकारमेवाह-तस्या इति । यत्र यस्यां हरिः शरणागतदुःखहर्ता भगवानास्ते तस्यै काष्ठायै दिशे नम इत्यन्वयः । दुःखहरणे हेतुमाह-आत्मेति, सर्वात्मेत्यर्थः । रक्षायां सामर्थ्यमाह-ईश्वर इति, सर्वनियन्तेत्यर्थः । दुःखहर्तृत्वमेव स्पष्टयति-यदिति । यत् यं श्रीहरिं गत्वा प्राप्य सन्न्यासिनो लोकाः पुत्रधनविषयकेच्छारहिता न निवर्तन्ते संसारे न पतन्ति । इच्छात्रयाभावे हेतुमाह-शान्ता इति, रागादिदोषरहिता इत्यर्थः [तत्र हेतुमाह-अमला इति । भगवदुपासनया निवृत्तकर्मवासनादोषा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्येवं भगवतः सकाशात् स्वदुःखनिवृत्तिं निश्चित्य संयतात्मानः वशीकृतबाह्येन्द्रियाः समाहितधियो वशीकृतान्तःकरणाः विनिद्राः वशीकृतदेहाः वायुभोजनाः वशीकृतप्राणाः अमलाः मत्सरादिदोषरहिताश्च सन्तस्ते हृषीकेशमिन्द्रियादिसङ्घातनियन्तारमुपतस्थुः, वक्ष्यमाणमन्त्रजपेन तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मन्त्रं दर्शयन्ति-ॐ नम इति [शरणागतानां यतः सकाशाद्भयं भवत्येव तस्मै तुभ्यं नम इत्यन्वयः] ततो यथा भयनिवृत्तिः न तथाऽन्यत इत्यत्र हेतुतया विशिष्यन्ति भगवते ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णाय । पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे । महात्मने अत्युदारत्वेनादेयदामदक्षाय तत्र हेतुः-विशुद्धः विषयसम्बधाजनितः नित्यः स्वतःसिद्धः योऽनुभवः ज्ञानं तथाभूतः आनन्दश्च तयोः पूरः तद्रूपायति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रत्नेति । रत्नाकराः समुद्राः, ऊर्मिभिः रत्नौघान् रत्नसमूहान्, ऊढुः । तत्पत्न्यो नद्यश्चापि, ऊर्मिभिः, क्षारसीधुघृतक्षौद्र-दधिक्षीरामृतोदकाः क्षाराद्युदकरत्नवहाः, आसन् । यद्वा । क्षारो लवणं च सीधुरिक्षुरसश्च घृतं च क्षौद्रं मधु च दधि च अमृतम् इष्टं च उदकं येषां ते, क्षारोदेक्षुरसोदघृतोदमधूददध्युदक्षीरोदमिष्टोदाख्या इत्यर्थः । 'सीधुरिक्षुरसैः पक्कैः' इति माधवोक्तेरत्र विशेषेण सामान्यलक्षणा । 'क्षौद्रं मधुनि पानीये' इति कोशात् क्षौद्रशब्दोऽत्र सुरार्थगमकः । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । क्षारोदकादय इत्यर्थः । रत्नाकराः समुद्राः, 'रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः' इत्यमरोक्तेर्विशेषेण सामान्यलक्षणा । तत्पत्न्यो नद्यश्चापि ऊर्मिभिः रत्नौघान्, ऊढुः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तमभिधीयते' इति वाक्यात् सर्वोत्तमस्वस्वपदार्थानूहुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शैला इति । शैलाः पर्वताः, द्रोणीभिरन्योन्यसंबन्धिभिः कन्दरैरित्यर्थः । आक्रीडान् क्रीडास्थानानि, दधुः । द्रुमाः सर्वर्तुषु, गुणान् पुष्पफलादीन्, दधुः । स ऋतुश्चापि, लोकपालानां पृथग्गुणान् वर्षणदहनशोषणादीन्, एकः एव, दधार । द्रुमाः सर्वर्तुषु गुणान् दधुरित्यस्याऽयं भावः । लोकपालानां तत्तत्कर्माधिपत्यवेलायामेकैकजातीयो द्रुमो वसन्तादिकालनियमेन स्वस्वजातीयपृथग्गुणरूप फलपुष्पादीन्नियत गुणान्दधार । सर्वेषां लोकपालानां गुणान् यदाऽयमेक एव दधार, तदा तु सर्वर्तुगुणान् सर्वकालं सर्वेऽपि द्रुमा दधुरिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स इत्यमिति । इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन सः, स, दैत्यः, एकराट् एक एव राजा सन्, यथोप-जोषं यथाप्रीति, प्रियान् विषयान् भुञ्जानोऽनुभवन्नपि, यतः अजितेन्द्रियः, ततः न अतृप्यन् । विषयभोगेन तृप्तो नाऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थम् ऐश्वर्येण मत्तस्य, अत एव, दृप्तस्य, अत एव, उच्छास्त्रवर्त्तिनः वैदिकमार्गाऽननु-वर्त्तिनः, उत्पथं प्रतिपन्नस्येत्यर्थः । ब्रह्मणां सनकादीनां शापस्तं, उपेयुषः प्राप्तवतः तस्य, महान् कालः व्यतीयाय । बहुवर्पात्मकः कालोऽतिक्रान्तोऽभवदित्यर्थः । ब्रह्मशापमुपेयुष इत्यनेन तदायुरवसानकालोऽपि प्राप्तप्राय इति सूचितम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदेव वक्तुं तन्निमित्तं तावदाह । तस्येति । तस्य दैत्यस्य, उग्रोऽतितीव्रो यो दण्डः, शासनं तेन संविघ्ना भीताः, सपालकाः पालकैः सह वर्त्तमानाः, सर्वे लोकाः, अन्यत्र भगवत इतरत्र, न लब्धं शरणं रक्षको यैस्ते, एवंभूताः सन्तः, अच्युतं भगवन्तं, शरणं ययुः प्राप्ताः । अत्र लोकशब्देन दिक्पालैः सहिता देवा एव बोध्याः । ते च पूर्वं दैत्यतपःपीडिताः सन्तस्तदुपशमनाय ब्रह्माणं शरणमुपगम्य वरप्रदानेन स्वाऽनिष्टमेव चक्रुः, पुनरेतदनिष्टपरिहारो ब्रह्मणाऽपि कर्तुमशक्य इत्यालोच्याऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणं ययुरिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तच्छरणाशरणप्रकारमेवाह । तस्यै इति । यत्र यस्यां काष्ठायाम् ईश्वरः सर्वनियन्ता, आत्मा सर्वान्तर्यामी हरिः, स्वाश्रितापन्निवारकः भगवान्, आस्ते । यद्गत्वा यां काष्ठां प्राप्य, शान्ता रागादिरहिताः, अमलाः शुद्धान्तःकरणाः, सन्न्या-सिनः सन्न्यासाश्रमं संसाध्य, ब्रह्मविद्यानिष्ठा योगिनः, पुनः न निवर्तन्ते, न पुनः संसरन्ति । तस्यै काष्ठायै दिशे, नमः अस्तु । दिक्शरणवरणकथनेन देवानामपि भगवत्स्वरूपं दुर्ग्राह्यमिति सूचितम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं, ते देवाः, संय-तात्मानः अनादिकालतोऽस्मद्रक्षाकरो भगवानस्ति स एव भगवान्नो रक्षिष्यतीति विश्रम्भयुक्तमनसः, समाहितधियः भगवच्चरण-कमलैकारोपितबुद्धयः, यद्वा । संयतात्मानो विजितबाह्येन्द्रियाः, समाहितधियः वशीकृतान्तरिन्द्रियाः, अमलाः विशुद्धान्तःकरणाः, वायुभोजनाः विहितप्राणजयाः, विनिद्रा कृतकायजयाः सन्तः, हृषीकेशम् उपतस्थुः तुष्टुवुः । वक्ष्यमाणमन्त्रजपं चक्रुर्व ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ॐ नम इति । भगवते षाड्गुण्यपूर्णाय, पुरुषाय सर्वान्तरात्मने, महाननुकम्पायुक्त आत्मा मनो यस्य तस्मै, विशुद्धः निर्दोषः अनुभवो ज्ञानं च आनन्दः सुखं च तयोः संदेहः पूरः तद्रूपाय । यतः यत्समाश्रयणात्, अभयं समाश्रितानां भयाभावः, तस्मै, तुभ्यं ॐ नमः सर्वथा नमस्कुर्मः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

इसी प्रकार खारे पानी, सुरा, घृत, इक्षुरस, दधि, दुग्ध और मीठे पानीके समुद्र भी अपनी पत्नी नदियोंके साथ तरङ्गोंके द्वारा उसके पास रत्नराशि पहुँचाया करते थे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पर्वत अपनी घाटियोंके रूपमें उसके लिये खेलनेका स्थान जुटाते और वृक्ष सब ऋतुओंमें फूलते-फलते थे । वह अकेला ही सब लोकपालोंके विभिन्न गुणोंके धारण करता था ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार दिग्विजय और एकछत्र सम्राट् होकर वह अपनेको प्रिय लगानेवाले विषयोंका स्वच्छन्द उपभोग करने लगा । परन्तु इतने विषयोंसे भी उसकी तृप्ति न हो सकी । क्योंकि अन्ततः वह इन्द्रियोंका दास ही तो था ॥ १९ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! इस रूपमें भी वह भगवान्का वही पार्षद है, जिसे सनकादिकोंने शाप दिया था । वह ऐश्वर्यके मदसे मतवाला हो रहा था तथा घमंडमें चूर होकर शास्त्रोंकी मर्यादाका उल्लङ्घन कर रहा था । देखते-ही-देखते उसके जीवनका बहुत-सा समय बीत गया ॥ २० ॥ ❀ ❀ उसके कठोर शासनसे सब लोक और लोकपाल घबरा गये । जब उन्हें और कहीं किसीका आश्रय न मिला, तब उन्होंने भगवान्की शरण ली ॥ २१ ॥ ❀ ❀ (उन्होंने मन-ही-मन कहा—) 'जहाँ सर्वात्मा जगदीश्वर श्रीहरि निवास करते हैं और जिसे प्राप्त करके शान्त एवं निर्मल संन्यासी महात्मा फिर लौटते नहीं, भगवान्के उस परम धामको हम नमस्कार करते हैं' ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इस भावसे अपनी इन्द्रियोंका संयम और मनको समाहित करके उन लोगोंने खाना-पीना और मोना छोड़ दिया तथा निर्मल हृदयसे भगवान्की आराधना की ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एक दिन उन्हें मेघके समान गम्भीर आकाशवाणी सुनायी पड़ी । उसकी ध्वनिसे दिशाएँ गूँज उठीं । साधुओंको अभय देनेवाली वह वाणी यों थी—॥ २४ ॥

मा मैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः । मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥ २५ ॥
ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च । तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत ॥ २६ ॥
यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु । धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥ २७ ॥
निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने । प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्वनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥ २८ ॥

'नारद उवाच

इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः । न्यवर्तन्त गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतम् ॥ २९ ॥
तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः । प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥
ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥
दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः । विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विबुधश्रेष्ठाः मा मैष्ट वः सर्वेषां भद्रम् अस्तु हि मद्दर्शनं भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥ २५ ॥ ❀ ❀ च एतस्य दैतेयापसदस्य दौरात्म्यं (मया) ज्ञातं तस्य शान्तिं करिष्यामि तावत् कालं प्रतीक्षत ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु धर्मे च वा मयि विद्वेषः तदा सः आशु विनश्यति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यदा महात्मने निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय प्रह्लादाय सः द्रुह्येत् वरोर्जितम् अपि हनिष्ये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ लोकगुरुणा इति उक्ताः दिवौकसः तं प्रणम्य गतोद्वेगाः च असुरं हतं मेनिरे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तस्य दैत्यपतेः परमाद्भुताः चत्वारः पुत्राः तेषां प्रह्लादः गुणैः महान् महदुपासकः अभूत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मण्यः शीलसंपन्नः सत्यसन्धः जितेन्द्रियः सर्वभूतानाम् आत्मवत् एकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ दासवत् सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवत् दीनवत्सलः भ्रातृवत् सदृशे स्निग्धः गुरुषु ईश्वरभावनः विद्यार्थरूपजन्माढ्यः मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम दर्शनं श्रवणं सर्वेषां श्रेयसामुपपत्तये भवति ॥ २५-२७ ॥ ❀ ❀ ननु देवादिविद्वेषेऽप्यस्य विनाशो नास्ति ब्रह्मवरेणोर्जितत्वात्तत्राह । निर्वैरायेति । सर्वमहं सहे न मद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ असुरं च हतं मेनिरे । तदानीं तद्द्वेषे प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तमेवं द्वेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्त्वमाह । तस्येति । गुणैर्महान्भूत् । गुणानेवाह

महदुपासक इत्यादिना ॥ ३० ॥ * * सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य । एक एव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ॥ ३१ ॥ * * दासवत्सम्यङ् नता आर्याणामंघ्रयो येन । गुरुषु ईश्वर इति भावना यस्य ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विवुधश्रेष्ठा इति । बुधानामपि स्वबुद्धिबलेन भयनिवर्तनसमर्थत्वाद्भयं न भवति किं विशिष्टबुधानां किं त्वं तेष्वपि श्रेष्ठानामिति भावः । महर्शनं श्रवणद्वाराऽपि मदनुभवः अरूपवाण्या दर्शनासम्भवाददर्शनपदार्थोऽत्र श्रवणमेव । श्रेयोपपत्तयेऽत्र सन्धिरार्थः । “सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युस्ते पुंसि शंढके क्वचित्” इति द्विरूपकोशाद्वा युक्तः सन्धिः । यद्वा—महर्शनं मद्विषयं ज्ञानम् ‘हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम्’ इति न्यायात् । “दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु । शाश्वदर्पणयोः” इति मेदिनी । विश्वनाथस्तु—स्तंभान्महर्शनं यावदेव न भवति तावदेव युष्माकं भयमिति भाव इत्याह ॥ २५ ॥ * * दौरात्म्यं दौर्जन्यम् । दैतेयापसदस्य दैत्याधमस्य । “नीचे साम्याधमे प्रोक्तोपसदो निर्गते सदः” इत्यभिधानात् । “शान्तिः स्त्री मंगले चान्ते शमे कल्याण-बन्धने” इति धरणिः ॥ २६ ॥ * * यदा यस्य देवादिषु द्वेषः स्यात्तदा स वै प्रसिद्धम् । आशु झटिति नश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । इति भाव इति । भक्तान्तःकरणस्य मदावाप्तत्वेन तद्दुःखेऽहमेव दुःखी स्यामतो भक्तद्रोहस्य महोहत्वात्स्वद्रोहिणं सर्व एव नश्यन्तीत्याशयः अमृतत्वादाश्चर्यप्रभावमपि सम्प्रति वरोर्जितमपि स्वयमेव हनिष्यामि किन्त्वहमपि तत्प्रभावलोकाच्छिद्रविशेषं प्रतीक्ष्यमाणोऽस्मीत्याह—निर्वैरायेति सन्दर्भः ॥ २८ ॥ * * इति भाव इति । इतः पूर्वं दैत्ये भगवत्कर्तृको द्वेषः सामान्यतः आसीद्देवप्रार्थनया तु विशेषेण प्रवृत्तोभूततश्च तन्मरणनिश्चयोऽभूदित्याशयः ॥ २९-३० ॥ * * ‘संधा स्थितिप्रतिज्ञयोः’ इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ * * गुरुष्विति बहुत्वं गौरवेणैव । गुरौ श्रीभग-न्मन्त्रोपदेष्टरीत्यर्थः । विद्याश्चतुर्दशैवार्थो धनमात्रं प्रशस्ते रूपजन्मनी तैराद्याः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मेति ॥ हे विबुधश्रेष्ठाः ! यूयं मा भैष्ट भयं मा कुरुत । वो युष्माकं सर्वेषां सप्रजानां भद्रं सुखमेवास्तु । हि यस्मान्मम दर्शनं स्तवनं श्रवणं च भूतानां सर्वश्रेयसां पुरुषार्थानामुपपत्तये प्राप्तये भवति ॥ २५ ॥ ज्ञातमिति ॥ दैतेयेषु अपसदस्य अधमस्य एतस्य हिरण्यकशिपोर्यत् दौरात्म्यं दुर्जनत्वं सर्वपीडाकर्तृत्वं यत् युष्मद्विज्ञापनं विनैव मया ज्ञातमतस्तस्य दैत्यस्य शान्तिं वधं करिष्यामि तावत्कालं प्रतीक्षत । किञ्चित्कालं विलम्बं सहध्वमित्यर्थः । तडभाव आर्षः ॥ २६ ॥ * * यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले यस्य प्राणिनो देवदेवादिषु विद्वेषो जायते तदा स आशु विनश्यति ॥ २७ ॥ * * ननु बहुकालं देवादीन्निद्रपन्नपि नायं नष्ट इति चेत्तत्राह—निर्वैरायेति ॥ यदायं निर्वैराय प्रशान्ताय महात्मने स्वमुताय प्रह्लादाय द्रुह्येत् तद्वधोपायं करिष्यति तदा ब्रह्मवरैरुर्जितमप्येनमहं हनिष्ये । तडार्षः । सर्वमहं सहे न मद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥ २८ ॥ * * इतीति ॥ इत्येवं लोकगुरुणा भगवता उक्तास्तद्वचनविश्वासात् गत उद्वेगो भयं येषां ते तथा दिवौकसो देवास्तं प्रणम्य स्वस्थानं प्रति न्यवर्तन्त । तदानीं प्रह्लादद्वेषस्य प्रवृत्तत्वात्तमसुरं हतप्रायं मेनिरे अमन्यन्त ॥ २९ ॥ * * तस्येति ॥ तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादानुह्लाद-संह्लादाह्लादाख्याश्चत्वारः परमाद्भुताः परमप्रभावाः पुत्रा आसन् । तेषां मध्ये प्रह्लादः महातामुपासकः इत्यादिभिः गुणैः महानभूत् ॥ ३० ॥ * * ब्रह्मण्य इति ॥ ब्रह्मणि कुले परस्मिन् वा साधुर्ब्रह्मण्यः शीलेन सुखभावेन सम्पन्नः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः जितेन्द्रियः आत्मवत् परमात्मवत् एक एव सर्वभूतानां प्रियः सुहृत्तमः हितैषी चेति ॥ ३१ ॥ * * दासवदिति सार्द्धम् ॥ दासवत् सम्यक् सन्नता नमस्कृता आर्याणां महतामंघ्रयो येन सः पितृवत् दीनेषु वत्सलः वात्सल्ययुक्तः भ्रातृवत्सदृशे स्वतुल्ये स्निग्धोऽन्तरागयुक्तः गुरुषु ईश्वर इति भावना दृष्टिर्यस्य सः विद्यादिभिर्यो मानो गर्वः स्तम्भः अनम्रता ताभ्यां विवर्जितः । जन्माढ्य इति पाठे यद्यपि विद्यादिभिराढ्यः तथापि मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

वाणीमेवाह—माभैष्टेति । हे विबुधश्रेष्ठाः ! यूयं माभैष्ट भयं माकुरुत वो युष्माकं सर्वेषां भद्रं सुखमेवास्तु हि यस्मात्सम दर्शनं कटाक्षो भूतानां श्रेयसे उपपत्तये प्राप्तये भवति ॥ २५ ॥ * * दैतेयाधमस्य तस्य हिरण्यकशिपोर्यदौरात्म्यं तन्मया ज्ञातं विदितमेव तस्य दैत्यस्य शान्तिं वधं करिष्यामि कालः तद्वधोचितकालस्तावत्प्रतीक्षतां किञ्चित्कालविलम्बं सहध्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * कोऽसौ तद्वधोचितः कालः ? तत्राह—यदेति । यस्मिन् काले देवादिषु तस्य नितरां द्वेषस्तदा स आशु विनश्यति ॥ २७ ॥ * * ननु, देवादिषु विद्वेषेऽपि न तस्य नाशः, कथम् ? ब्रह्मवरेणोजितत्वादित्याह—निर्वैरायेति । यदा प्रह्लादाय द्रुह्येत्तदा वरैरुर्जितमपि हनिष्ये हनिष्यामि कथम्भूताय मदात्मने अहमेवात्मा यस्य स मदात्मा तस्मै निर्वैराय सर्वभूत-सुहृदे प्रशान्ताय रागादिरहिताय स्वस्यात्मजाय निरतिशयप्रियभक्तविषये यदा द्रोहङ्कुरिष्यति आश्वेव तदा हनिष्यामि मद्भक्तविष-

यापराधस्य मम नितरामसह्यत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ * * इतीत्थं लोकगुरुणा भगवता उक्ताः दिवौकसो देवाः भगवन्तं प्रणम्य गतोद्वेगाः गत उद्वेगो भयं येषां तादृशास्सन्तो न्ववर्तन्त भगवदुपस्थितेरिति शेषः । असुरं हिरण्यकशिपुं हतप्रायश्च मेनिरे अमन्यन्त ॥ २९ ॥ * * तस्य पूर्वमेव विप्रशापमुपेयुषः उचितकाले हनिष्यामीत्येवंविधभगवत्सङ्कल्पविषयस्य दैत्यपते- हिरण्यकशिपोः परमाद्भुताश्चत्वारः प्रह्लादानुह्लादसंह्लादाह्लादाख्याः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रह्लादो गुणैरक्रोधादिभिर्महावृद्धेष्टोऽभूत् माहा- त्म्यावहगुणैस्तं विशिनष्टि, महदुपासक इत्यादिना महतां भागवतानामुपासकः भागवतभक्तिपर्यन्तभगवद्भक्तिनिष्ठः इयमेव भगवद्भक्तेः पराकाष्ठेति भावः ॥ ३० ॥ * * ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुले साधुरनुकूलो ब्रह्मण्यः यद्वा ब्रह्मणि परस्मिन्नितरां साधुः ब्रह्मण्यः शीलेन सुखभावसद्वृत्त्यात्मकेन युक्तः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः जितानि इन्द्रियाणि अन्तर्बाह्यानि येन सर्वभूतानामात्मना तुल्यमात्मवत् एक एव असाधारणः प्रियतमः सुहृत्तमश्च प्रियसुहृत्तमः आत्मा यथा प्रियतमः स्वहितैकैषी च तद्वदयमपि सर्वभूतविषयकप्रीतियुक्त- स्तद्वितैषीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * दासवत्सम्यङ्नताः नमस्कृताः आर्याणां महतामंग्रयो येन पितृवद्दीनेषु वात्सल्ययुक्तः भ्रातृवत्स- दृशेषु स्वतुल्येषु स्निग्धोऽनुरागयुक्तः गुरुषु ईश्वरत्वेन भावना दृष्टिर्यस्य विद्यादिभिर्हेतुभिर्योऽभिमानो गर्वो दम्भश्च ताभ्यां विवर्जितः तत्रार्थो वित्तं रूपं सौन्दर्यं जन्माभिजात्यम् आदिशब्दः प्रकारार्थः विद्यादिसदृशमन्यदपि मानादिनिमित्तं विवक्षितम् ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महर्शनं मद्विषयज्ञानम् ॥ २५-२६ ॥ * * यस्य वेदादिषु विद्वेषः स आशु साधनसामग्र्याम् ॥ २७-३० ॥ * * आत्मवत् परमात्मवत्—“अन्येषां हरिसाम्यं तु किञ्चित्साम्यमुदीरितम् । सम्यक्साम्यं तु सत्त्यादेरिति शास्त्रस्य निश्चयम्” इति- वचनादत्र हरिसाम्यकथनं तात्पर्यादवगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥ * * मानस्तम्भविवर्जितः अभिमाननिमित्तस्तम्भदोषरहितः ॥ ३२ ॥

जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः

महर्शनं श्रवणद्वारापि मदनुभवः ॥ २५-२६ ॥ * * यदा यस्य देवादिषु विद्वेषः स्यात् तदा स वै प्रसिद्धो आश्वेव नश्यति ॥ २७ ॥ * * तथाप्यमृतत्वादाश्चर्यप्रभावमपि सम्प्रति वरोर्जितमपि तं स्वयमहमेव हनिष्यामि । किन्त्वह- मपि तत्प्रभावलोपकच्छिद्रविशेषं प्रतीक्षमाणोऽस्मीत्याह निर्वेरायेति ॥ २८-३५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महर्शनं हीति स्तम्भान्महर्शनं यावदेव न भवति तावदेव युष्माकं दुःखमिति भावः ॥ २५-२७ ॥ * * ननु, ब्रह्मवरोर्जितोऽयं बहुकालत एव देवादीन् द्विषन्नपि नैव नश्यति तत्राह—निर्वेरायेति । सर्वमहं सहे न भक्तद्रोहमिति भावः ॥ २८-३१ ॥ * * सम्यक् नता आर्याणां अङ्गयो येन सः गुरुष्विति बहुवचनं गौरवेणैव श्रीभगवन्मन्त्रोपदेशके गुरावित्यर्थः । रहित आसुरो भावो मत्सरादिर्यस्य सः ॥ ३२-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विवुधश्रेष्ठत्वमत्र भगवद्विषयकज्ञानवत्त्वं हे मज्ज्ञानवन्त इत्यर्थः । अतो माभैष्ट यतो महर्शनं मज्ज्ञानं सर्वश्रेयसामुपपत्तये भवति सर्वश्रेयोपपत्तये इत्यत्र सन्धिरार्थः ॥ २५-२६ ॥ * * यदा यस्य देवादिषु विद्वेषस्तदा स आशु विनश्यति देवादि- क्रोधादेवेति भावः ॥ २७ ॥ * * यदा तु मद्भक्तेषु यस्य विद्वेषस्तदा मद्भक्तानां समदर्शिनां क्रोधादिविकाराभावात् मद्भक्त- दुहो हन्ताऽहमित्याशयेनाह—निर्वेरायेति ॥ २८-२९ ॥ * * निर्वेरायेति निर्वेरायेत्यनेन संक्षेपतो भगवता वर्णितान् प्रह्लाद- गुणान् मुनिर्विस्तरतो वर्णयति—तस्येत्यादिना ॥ ३० ॥ * * शब्दब्रह्मपरब्रह्मब्राह्मणेभ्यो हितकृत् ब्रह्मण्यः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सर्वभूतानामात्मवत् एक एव प्रियः सुहृत्तमश्च दासवत्सलता आर्याणां श्रेष्ठानामङ्गयो येन गुरुषु ईश्वरमन्त्रस्वरूपगुणानुपदेष्टु ईश्वरवद्भावना यस्य सः ॥ ३१-३२ ॥

गोखामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तेषामुपपत्तिप्रतां वाणी आविरभूत्, तैः श्रुतेत्यर्थः । तां वाणीं विशिनष्टि—अरूपा अदृष्टवत्कृता । मेघनिस्स्रवना मेघवत्तोय- निवर्तकगम्भीरघोषा । ककुभो दिशः सन्नादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती । साधूनामभयङ्करी भयनिवर्तिका ॥ २५ ॥ * * तां वाणीमेव दर्शयति—मेति । युष्माकं भयप्राप्तियोग्यता नास्तीति सूचयन् सम्बोधयति—हे विबुधश्रेष्ठाः यूयं माभैष्ट भयं मा कुरुत, वो युष्माकं सर्वेषां सप्रजानां भद्रं सुखमेवास्तु, हि यस्मान्मम दर्शनं कटाक्ष एव भूतानां सर्वश्रेयसां पुरुषार्थानामुपपत्तये प्राप्तये भवति ॥ २६ ॥ * * दैतेयेषु अपसदस्य अधमस्य एतस्य हिरण्यकशिपोर्यत् दौरात्म्यं दुर्जनत्वं सर्वपीडाकरत्वं तत् युष्मद्विज्ञापनं विनैव मया ज्ञातमतस्तस्य दैत्यस्य शान्तिं वधं करिष्यामि तावत्कालं प्रतीक्षत, किञ्चित्कालं विलम्बं सहध्वामित्यर्थः ॥ २७ ॥ * *

॥ २७ ॥ * * * कोऽसौ तद्वधोचितः काल इत्यपेक्षायां सामान्यतः सर्वस्यैव विनाशकालं दर्शयति—यदेति । यस्मिन् काले यस्य प्राणिनो देवादिषु विद्वेषो जायते तदैव स आशु विनश्यति इत्यन्वयः । वै अवधारणे ॥ २८ ॥ * * * ननु देवादिषु विद्वेष जातोऽपि तस्य वधो न दृश्यते, तथाच कालान्तरेऽपि सोऽसम्भावित एव ब्रह्मवरोर्जितत्वादित्याशङ्क्याह—निर्वैरायेति । यदाऽयं निर्वैराय स्वसुताय प्रह्लादाय द्रुह्येत् तद्वधोपायं करिष्यति तदा ब्रह्मवरैरुर्जितमप्येनमहं हनिष्ये इत्यन्वयः । निर्वैरत्वे हेतुमाह—प्रशान्तायेति । रागद्वेषादिरहितायेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—महात्मन इति । महति मयि आत्मा मनो यस्य तस्मै । ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इत्यसमानाधिकरणत्वेपि महच्छब्दस्यात्र विधानात् भक्तापराधस्य ममासह्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ * * * इत्येवं लोकगुरुणा यथार्थवक्त्रा भगवता उक्तास्तद्वचनविश्वासात् गत उद्वेगो भयं येषां ते तथा दिवौकसो देवास्तं प्रणम्य तदुपस्थानान्त्वर्तन्त इत्यन्वयः । तदानीं प्रह्लादद्वेषस्य प्रवृत्तत्वात्तमसुरं च हतप्रायं मेनिरे अमन्यन्त ॥ ३० ॥ * * * प्रहृतं द्वेषं वक्तुं प्रथमं प्रह्लादस्य महत्त्वमाह—तस्येति । तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादानुह्लादसंह्लादाह्लादाख्याश्रत्वारः परमाद्भुताः परमप्रभावाः पुत्रा आसन् । तेषां मध्ये प्रह्लादो गुणैः कृत्वा महान् अभूत् । तान् गुणानेव दर्शयति—महदुपासक इति । महतां भगवद्भक्तानामुपासकः भागवतभक्तिपर्यन्तभगवद्भक्तिनिष्ठ इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * ब्रह्मणि कुले परस्मिन्वा साधुर्ब्रह्मण्यः । शीलेन सुखभावेन सम्पन्नः युक्तः । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । जितानि अन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि येन सः । आत्मवत् परमात्मवत् एक एव सर्वभूतानां प्रियः सुहृत्तमः हितैषी चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेषामिति । तेषां देवानां एवमुपतिष्ठतां सतामिति शेषः । वाणी आविरभूत् । तां विशिनष्टि । अरूपा अदृष्टवत्कृत्वा मेघनिःस्वना मेघसमानघोषा, ककुभो दिशः, संनादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती, साधूनाम् अभयंकरी ॥ २५ ॥ * * * तां वाणीमेवाह । मा भैष्टेति । हे विबुधश्रेष्ठाः, यूयं मा भैष्ट भयं मा कुरुत । सर्वेषां वो युष्माकं भद्रं सुखमेव, अस्तु । हि यस्मात्, महर्शनं मम कटाक्षः, भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये सकलश्रेयःसंप्राप्तये, भवति अत्र संधिरार्षः ॥ २६ ॥ * * * ज्ञातमिति । दैतेयाऽपसदस्य दैत्यानां मध्येऽतिनिष्ठस्य, तस्य हिरण्यकशिपोः, यन् दौरात्म्यं दुष्टात्मत्वं, तन् मे मया, ज्ञातं विदितमेवाऽस्ति । तस्य दैत्यस्य, शान्तिं वधं करिष्यामि । तावत् कालं प्रतीक्षत किञ्चित् कालविलम्बं सहध्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * * कोऽसौ तद्वधोचितः कालस्तत्राह । यदेति । यदा यस्मिन् काले, देवेषु, वेदेषु, गोषु, धेनुषु, विप्रेषु, ब्राह्मणेषु, साधुषु, धर्मे, मयि च, तस्य विद्वेषः, भविता, तदा स दैत्यः, आशु विनश्यति वै ॥ २८ ॥ * * * ननु देवादिविद्वेषेऽपि न तस्य नाशः, ब्रह्मवरोर्जितत्वादिशङ्काह । निर्वैरायेति । यदा, महात्मने महानुभावाय, पाठान्तरेऽहमेवात्मा यस्य, मय्यात्मा मतिर्यस्येति वा तस्मै, निर्वैराय सर्वभूतसुहृदे, प्रशान्ताय रागादिरहिताय, स्वसुताय स्वस्यात्मजाय, प्रह्लादाय, द्रुह्येत् द्रोहं करिष्यति । तदा, वरोर्जितं ब्रह्मवरोणोत्कटप्रतापम् अपि, हनिष्ये आश्वेव हनिष्यामि । मद्भक्तविषयाऽपराधस्य मम नितरामसह्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ * * * इतीति इतीत्यर्थं लोकगुरुणा लोकानां सर्वदा हितोद्यतेन श्रीहरिणा, उक्ता आकाशवाण्या कथिताः, दिवौकसो देवाः, तं नभोगिरा स्वानेवं कथयन्तं भगवन्तं प्रणम्य, गत उद्वेगो भयं येषां तादृशाः सन्तः, न्यवर्तन्त । भगवदुपस्थितेरिति शेषः । असुरं हिरण्यकशिपुं च, हतं व्यापादितप्रायं च, मेनिरेऽमन्यन्त । तदानीं सुतद्वेषे तस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ * * * तमेव द्वेषं वक्तुमादौ सुतस्य महत्त्वमाह तस्येत्यादिद्वादशभिः । तस्येति । तस्य दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोः, परमाद्भुताः चत्वारः प्रह्लादानुह्लादसंह्लादाह्लादाख्याः पुत्राः, तेषां मध्ये प्रह्लादः गुणैरक्रोधादिभिः, महान् श्रेष्ठः, अभूत् । माहात्म्यावहगुणैस्तं विशिनष्टि । महतां भागवतानामुपासकः भागवतभक्तिपर्यन्तभगवद्भक्तिनिष्ठः, इयमेव भगवद्भक्तेः परा काष्ठेति भावः ॥ ३१ ॥ * * * ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधुनूकूलो ब्रह्मण्यः, यद्वा ब्रह्मणि परमात्मनि साधुर्ब्रह्मण्यः, शीलेन सुखभावेन सद्बृत्त्यात्मकेन संपन्नो युक्तः, सत्या संधा प्रतिज्ञा यस्य सः, जितानीन्द्रियाण्यन्तर्बाह्यानि येन सः । सर्वभूतानाम् आत्मना तुल्यमित्यात्मवत्, एकः एव प्रियसुहृत्तमः सुहृत्तमश्चेत्यर्थः । आत्मा यथा प्रियतमा स्वहितैषी च तद्वयमपि सर्वभूतविषयकप्रीतियुक्तस्तद्वितैषी चेति भावः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

‘श्रेष्ठ देवताओ ! डरो मत । तुम सब लोगोंका कल्याण हो । मेरे दर्शनसे प्राणियोंको परम कल्याणकी प्राप्ति हो जाती है ॥ २५ ॥ * * * इस नीच दैत्यकी दुष्टताका मुझे पहलेसे ही पता है । मैं इसको मिटा दूँगा । अभी कुछ दिनोंतक समयकी प्रतीक्षा करो ॥ २६ ॥ * * * कोई भी प्राणी जब देवता, वेद, गाय, ब्राह्मण, साधु, धर्म और मुझसे द्वेष करने लगता है, तब शीघ्र ही उसका विनाश हो जाता है ॥ २७ ॥ * * * जब यह अपने वैरहीन, शान्त और महात्मा पुत्र प्रह्लादसे द्रोह करेगा—उसका अनिष्ट करना चाहेगा, तब वरके कारण शक्तिसम्पन्न होनेपर भी इसे मैं अवश्य मार डालूँगा’ ॥ २८ ॥ * * * नारदजी कहते हैं—सबके हृदयमें ज्ञानका सञ्चार करनेवाले भगवान्ने जब देवताओंको यह आदेश दिया, तब वे उन्हें प्रणाम करके लौट आये । उनका सारा उद्वेग मिट गया और उन्हें ऐसा मालूम होने लगा कि हिरण्यकशिपु मर गया ॥ २९ ॥ * * *

युधिष्ठिर ! दैत्यराज हिरण्यकशिपुके बड़े ही विलक्षण चार पुत्र थे । उनमें प्रह्लाद यों तो सबसे छोटे थे, परन्तु गुणोंमें सबसे बड़े थे । वे बड़े संतसेवी थे ॥ ३० ॥ * * * ब्राह्मणभक्त, सौम्यस्वभाव, सत्यप्रतिज्ञ एवं जितेन्द्रिय थे तथा समस्त प्राणियोंके साथ अपने ही समान समताका बर्ताव करते और सबके एकमात्र प्रिय और सच्चे हितैषी थे ॥ ३१ ॥ * * * बड़े लोगोंके चरणोंमें सेवककी तरह झुककर रहते थे । गरीबोंपर पिताके समान स्नेह रखते थे । बराबरीवालोंसे भाईके समान प्रेम करते और गुरुजनोंमें भगवद्भाव रखते थे । विद्या, धन, सौन्दर्य और कुलीनतासे सम्पन्न होनेपर भी घमंड और हेकड़ी उन्हें छूतक नहीं गयी थी ॥ ३२ ॥

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।

दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ३३ ॥

यस्मिन्महद्गुणा राजन् गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः । न तेऽधुनापिधीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥ ३४ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप । प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ३५ ॥

गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते । वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ३६ ॥

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया । कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ३७ ॥

आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् । नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भित ॥ ३८ ॥

कचिदुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः । कचिद्वसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति कचित् ॥ ३९ ॥

नदति कचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति कचित् । कचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—व्यसनेषु नोद्विग्नचित्तः निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेषु अवस्तुदृक् दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामः अहतासुरो भावो मत्सरादिर्यस्य सः । असुरोऽपि सन् प्रशान्तकामः ॥ ३३ ॥ * * * अधुनाऽपि ते गुणा नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति ॥ ३४ ॥ * * * साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसंगवत्यां सभायां यं प्रह्लादम् । प्रतिमानं दृष्टान्तम् । रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति किं वक्तव्यं भवादृशा विष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥ * * * सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥ * * * नैसर्गिकरतेर्लिगान्याह । न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । तन्मनस्तया सदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥ * * * एतान्यासनादीनि । गोविन्देन परिरम्भित आत्मना एकीकृतः ॥ ३८ ॥ * * * रुदति रोदिति रौति वैकुण्ठस्य चिन्तया शबला व्यामिश्रा क्षुभिता चेतना यस्य तस्य चिन्तयाऽऽह्लादो यस्य ॥ ३९ ॥ * * * कचिदुत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन् । अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

व्यसनेषु प्राप्तेष्वपि नोद्विग्नचित्तः । दृष्टेषु श्रुतेषु गुणेषु विषयेषु निःस्पृहः । यतस्तेष्ववस्तुदृक् दाता इन्द्रियादयो यस्य । रहित आसुरो भावो मत्सरादिर्यस्य सः । असुरोऽपि सन् प्रशान्तकामः ॥ ३३ ॥ * * * अधुनाऽपि ते गुणा नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति ॥ ३४ ॥ * * * साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसंगवत्यां सभायां यं प्रह्लादम् । प्रतिमानं दृष्टान्तम् । रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति किं वक्तव्यं भवादृशा विष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥ * * * सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥ * * * नैसर्गिकरतेर्लिगान्याह । न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । तन्मनस्तया सदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥ * * * एतान्यासनादीनि । गोविन्देन परिरम्भित आत्मना एकीकृतः ॥ ३८ ॥ * * * रुदति रोदिति रौति वैकुण्ठस्य चिन्तया शबला व्यामिश्रा क्षुभिता चेतना यस्य तस्य चिन्तयाऽऽह्लादो यस्य ॥ ३९ ॥ * * * कचिदुत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन् । अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

व्यसनेषु विपत्तिषु नोद्विग्नचित्तोऽनाकुलः दृष्टश्रुतेष्वैहिकामुष्मिकेषु ॥ ३ ॥ * * * महतो भगवतो गुणा गांभीर्यादयोऽप्राकृताः स्वभावेनैव स्थिताः कविभिर्विवेकिभिर्गृह्यन्ते एते गुणा जीवनिष्ठा न भवन्ति किं तु भागवता एवैते शुद्धैर्मनआदीन्द्रियैर्विषयीक्रियन्त इत्यर्थः । गुणानां नित्यत्वमाह—ते गुणा अधुनाप्येतत्कालपर्यन्तमपि नापिधीयन्ते एतावत्सु कालेषु गतेष्वपि प्रह्लादस्तादृग्गुणविशिष्ट एव भूतले तथा वैकुण्ठे महावैकुण्ठे च विराजत एवेति भावः ॥ ३४ ॥ * * * नृपेति । त्रियन्ते

विक्षिप्यन्ते पुरुषा एभिरिति नरश्चौरादयः सिंहादयश्च तेभ्यः पाति जनानिति नृपः । यद्वा—नरः कामादयस्तेभ्यः पात्यात्मानमिति नृपोऽतस्त्वमपि तादृशो हरिभक्त एवमात्मानं शोच इति भावः । दृष्टान्तं प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इत्येवं वदन्तीत्यर्थः । साधुगाथा-सदसि देवासुरमनुष्याणां मध्ये कः साधुरिति प्रसंगवत्यां सभायाम् ॥ ३५ ॥ * * असंख्येयैः संख्यातुमशक्यैरलं गुणैस्तस्यालं कः खलूत्कर्ष इत्यर्थः । अन्ये पुरुषा गुणैरुत्कर्ष्यन्तां नाम न तु प्रह्लादस्तस्य तूत्कर्षहेतुरन्यद्वस्त्वन्तरं वर्तत इति भावः । तदेव किं तत्राह—माहात्म्यं सूच्यते सुष्ठूच्यते किन्तु वासुदेवे इत्यादि । यद्वा—तस्य माहात्म्यं सूच्यते तदभिधातुमशक्यत्वाद्ब्रह्मज्यते मात्रं 'कृष्णग्रहगृहीतात्मा' इत्याद्युत्तरग्रन्थे प्रह्लादिशब्देनेति भावः । तस्य कीदृशस्येत्यपेक्षायामाह—वासुदेव इति । नृसिंहाकार इति केचित् । प्रह्लादस्तुत्यनन्तरम् "आविर्भव भगवान्पीताम्बर धरो हरिः" इति वैष्णवोक्तेः । 'कृष्णग्रहगृहीतात्मा' इति 'गोविन्दपरिरम्भितः' इत्यभिप्रोक्तेश्च वासुदेवे वसुदेवनन्दनाकारे इत्यन्ये । प्रह्लादस्य पूर्वोत्तरदशयोः क्रमेण वासुदेवनृसिंहनिष्ठत्वमित्यपरे । नैसर्गिकी न त्वन्येषामिव पूर्वजन्मकृतैः साधनैः सिद्धेत्यर्थः । स्वामिचरणैः द्योत्यते इति 'सूच—पैशुन्ये' इत्यस्य प्रयोगाभिप्रायेणोक्तं तत्र सूचनेन कथनासामर्थ्यप्रतीतेराह—सुष्ट्विति । सन्दर्भस्तु—असंख्येयैरेवालमत्यर्थं तस्य माहात्म्यं संसूच्यते वक्तुं शक्यत इत्यर्थमाह ॥ ३६ ॥ * * बालोऽपि त्यक्तबाल्यलीलः । तन्मनस्तया कृष्णैकप्रमनस्कत्वेन जड इवान्यैर्लक्ष्यमाणो न चान्यभक्तैरिव तेन स्वमनः कृष्णविषयकं कृतं किन्तु कश्चिद् ग्रहो लोभ्यं द्रव्यमिव कृष्ण एव यन्मनो गृहीतवानित्याह—कृष्णेति । अत एव जगदीदृशं व्यवहारमयं न वेद किन्तु कृष्णमयमेवेत्यर्थः । अत्र सन्दर्भः—तन्मनस्तया कृष्णमनस्तया न्यस्तक्रीडनकः तदनन्तरं तथैव जडवत्तुल्यः ततः पश्चात्कृष्णग्रह गृहीतात्मा ग्रहेणैव कृष्णेनाविष्टः सन् जगदीदृशं न वेद न ददर्श । यथा लोकाः पश्यन्ति किन्तु तत्स्फूर्तिकरत्वेनैव ददर्शेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एतानि आसनवर्त्मभक्ष्यशयनीयपेयवक्तव्यानि नानुसन्धत्ते न जानाति कुतः गोविन्देन परिरम्भितः अतिवत्सलेन पित्रा मात्रा वा एकाब्दिको बालो यथा प्रतिक्षणमेव परिरभ्य क्रोडस्थीक्रियते तथैव प्रह्लादो भोजनशयनादिसमयेऽपि भगवताऽऽलिंग्यत इति प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ३८ ॥ * * ततश्च कचिदिति । स्वबालकं स्वक्रोडस्थलाद्भूमौ निधाय गृहकृत्यार्थमन्यत्र गतायां मातरि स बालो यथा रोदिति तथैव मामधुनैव परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इति तच्चिन्तया शबला व्यामिश्रा विह्वला चेतना बुद्धिर्यस्य सः रुदति रोदिति । कचिच्च हसतीति तदेव पुनः स्फूर्तिप्राप्तेन भगवता भोः प्रह्लाद वत्स क्षणमात्रं मामनालोक्य कथमेवं रोदिषीत्युक्ते सति हसति । चिरात्प्राप्तमालिगन्तीं मातरमवलोक्य सुगन्धबाल इवेत्यर्थः । तच्चिन्तेति । मत्प्रभुर्मात्रमिव कृपया स्वदर्शनदानेन सुखयतीति चिन्तयाऽऽह्लादो यस्य स तथा ॥ ३९ ॥ * * नदतीति । स्फूर्तिप्राप्तं हरिमतिदूरे दृष्टोत्कण्ठमुच्चैः कृतकण्ठं भो प्रह्लाद वत्स त्वामनालोक्याहं नैव निर्वृणोमि यतस्त्वमेव ममातिप्रिय इत्युक्तः सन् । आनन्दातिशयेन विक्षिप्त एव विलज्जो नृत्यति तदैव स्फूर्तिभंगे सति तद्विरहखेदाधिक्येन तद्भावनातिशययुक्त उन्मादसंचारिप्राबल्येनाहमेव हरिरिति तन्मयः सन् तल्लीलां रामकृष्णाद्यवतारगतामप्यनुचकार रावणकंसादिवधादिपापमनुकृतवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

व्यसनेषु दुःखेषु प्राप्तेष्वपि न उद्विग्नं न व्याकुलं चित्तं यस्य सः श्रुतेषु आमुष्मिकेषु स्वर्गराज्यादिषु दृष्टेषु ऐहिकेषु च गुणेषु विषयेषु निस्पृहः तृष्णारहितः यतस्तेष्ववस्तुदृक् अप्रयोजकत्वबुद्धिः दान्ता नियमेन वशीकृताः इन्द्रियादयो यस्य सः बुद्धि-वशीकरणादेव प्रशान्तः कामो यस्य सः स्वयमसुरोऽपि रहितासुरः मात्सर्याद्यासुरभावरहितः । सदेति प्रतिविशेषणमन्वी-यते ॥ ३३ ॥ * * यस्मिन्निति ॥ हे राजन् ! यस्मिन् प्रह्लादे महतो भगवतो महतां तद्भक्तानां वा ये गुणा निःस्पृहत्वादयस्ते मुहुर्मुहुः कविभिर्विवेकिभिर्गृह्यन्ते । महति काले गतेऽपि तेऽधुना वर्तमानकालेऽपि नापि धीयन्ते तिरोहिताः न भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । यथेति । यथा भगवतीश्वरे वर्धमाना गुणा नापि धीयन्ते कविभिश्च मुहुर्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * यमिति । हे नृप ! साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां रिपवः शत्रवोऽपि सुराः यं प्रह्लादं प्रतिमानं साधुत्वे प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इति दृष्टान्तः प्रकुर्वन्ति । अन्ये भवादृशा मध्यस्थास्तं प्रतिमानं कुर्वन्तीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * गुणैरिति । यस्य प्रह्लादस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी स्वाभाविक्येव रतिः न तु कामाद्युपाधिकृता । अतः तस्य असङ्ख्येयैर्गुणैरलं पर्याप्तं सर्वे गुणा मया वर्णयितुं न शक्यन्ते इत्यर्थः । किन्तु एवं गुणवर्णनेन तस्य माहात्म्यं सूच्यते । तत् सूचनामात्रं क्रियते इत्यर्थः । यद्वा । असङ्ख्येयैरेव गुणैस्तस्यालं कः खलूत्कर्षः । अन्ये पुरुषा गुणैरुत्कर्ष्यन्तां नाम प्रह्लादस्योत्कर्षहेतुरन्यदेव वस्तु वर्तते तदेव किं तदाह । सूच्यते सुष्ठु उच्यते किं तत् वासुदेव इत्यादि ॥ ३६ ॥ * * नैसर्गिकरतेर्लिङ्गान्याह - न्यस्तेति । बालोऽपि न्यस्तक्रीडनकः परित्यक्त-क्रीडासाधनः कृष्ण एव ग्रहः विषयेभ्य आकर्षकस्तेन गृहीतः आकृष्ट आत्मा मनो यस्य सः अन्यभक्तैरिव न तेन चित्तं कृष्णे निवेशितं किन्तु कश्चिद् ग्रहो लोभ्यं द्रव्यमिव कृष्ण एव तन्मनो गृहीतवानिति भावः । तन्मनस्तया भगवदेकचित्तत्वेन जडवत् अन्यैर्लक्ष्यमाणः ईदृशं यथा व्यवहारावस्थायां प्रतीयते तादृशं जगन्न वेद किन्तु कृष्णमयमेव ॥ ३७ ॥ * * आसीन इति । गोविन्देन परिरम्भितः आत्मना एकीकृतः । अयं भावः । अतिवत्सलेन पित्रा मात्रा वा एकद्वयाब्दिको बालो यथा प्रतिक्षणमेव परिरभ्य क्रोडस्थीक्रियते तथैव प्रह्लादोऽपि भोजनशयनादिसमये भगवता लिङ्ग्यते तादृशोऽसौ आसीनः इत्यादि आसनादिव्यापारं

कुर्वन्प्रेतानि आसनवर्त्मभक्षयशयनीयपेयवक्तव्यानि नानुसंधत्ते न जानाति ॥ ३८ ॥ * * कचिदिति । मातरि गतायां बाल इव कचिद्भगवति क्षणमन्तर्हिते वैकुण्ठस्य हरेः चिन्तया शबला व्याश्रिता चेतना यस्य स कचिद्रुदति रोदिति रौति । तुदादित्व-मार्पम् । कचिन् भगवत्प्रादुर्भावे मुग्धबाल इव हसति । कचिच्च तस्य वैकुण्ठस्य चिन्तया ह्लादो यस्य सः तद्गुणानेव कचिदुच्चैस्तरां गायतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * नदतीति । दूरे प्रादुर्भूतं भगवन्तं दृष्ट्वा उत्कण्ठ उच्चीकृतकण्ठः सन् कचिन्नदति हे कृष्ण ! हे प्रभो ! इत्याकारयति । कचिन् आनन्दातिशयेन विक्षिप्त इव विलज्जो नृत्यति । कचिद्भगवत्स्फूर्तिभङ्गे सति तद्विरहखेदाधिक्येन तद्भावनातिशययुक्त उन्मत्तवदहमेव भगवानिति तन्मयः सन् अनुचकार तल्लीलामपि स्वयमेव कृतवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

व्यसनेषु दुःखहेतुषु नोद्विग्नमभीतं चित्तं यस्य दृष्टेर्वैदिकेषु श्रुतेष्वामुष्मिकेषु च स्वर्गस्वाराज्यादिषु गुणेषु विषयेष्व-वस्तुहगनित्यबुद्धियुक्तोऽत एव तेषु स्पृहादिरहितः सदा दान्ताः नियमेन वशीकृताः इन्द्रियादयो यस्य प्रशान्ताः कामा यस्य, निःस्पृह इत्यनेन सन्निहितेषु विषयेषु इच्छाराहित्यमुक्तं प्रशान्तकाम इत्यनेन त्वसन्निहितेष्वित्यतो न पौनरुक्त्यं स्वयमसुरोऽपि रहितासुरः मात्सर्याद्यासुरभावरहितः ॥ ३३ ॥ * * हे राजन् ! यस्मिन् प्रह्लादे गुणा उक्ता वक्ष्यमाणा अन्ये च कविभिर्मुहुर्मुहुर्महद्यथा भवति तथा गृह्यन्ते बहुमन्यन्त इत्यर्थः । महदिति क्रियाविशेषणमन्यथा सामानाधिकरणसमासे “आन्महत्” इत्यात्वापत्तिः महतः प्रह्लादस्य गुणा इत्यर्थे यस्मिन्नित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तिः महतां गुणा इति वा, ते गुणाः अधुना अद्यापि नापिधीयन्ते न तिरोहिता भवन्ति, न विस्मृता भवन्तीति यावत्, यथा भगवतीश्वरे गुणाः पुनः पुनः कविभिर्गृह्यन्ते नापिधीयन्ते तद्वत् ॥ ३४ ॥ * * हे नृप युधिष्ठिर ! साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां रिपवः शत्रवोऽपि यं प्रह्लादं प्रतिमानं साधनत्वे दृष्टान्तं कुर्वन्ति किं पुनर्भावाद्दशा अन्ये प्रतिमानं कुर्वन्तीति ॥ ३५ ॥ * * मया परं केवलमसङ्ख्येयैर्गुणैस्तस्य माहात्म्यं सूच्यते, न साकल्येन तद्गुणा वर्णयितुं शक्या इति भावः । अलमिति पाठेऽधिकं तस्य माहात्म्यं सूच्यते, मया दिङ्मात्रं गुणप्रदर्शनेन माहात्म्यं सूच्यते, न त्वेतावत्तस्य माहात्म्यमित्युच्यते इत्यर्थः । अपारमाहात्म्ये हेतुं वदन् विशिनष्टि—वासुदेवेति, यस्य प्रह्लादस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी स्वाभाविकी उत्पत्तिसिद्धे-त्यर्थः । रतिः स्वभावतः वासुदेवे रतानां वासुदेवस्येवानन्तमाहात्म्यमिति भावः ॥ ३६ ॥ * * नैसर्गिकलिङ्गानि वदन्विशिनष्टि—न्यस्तेत्यादिषड्भिः । बाल एव बाल्यात्प्रभृतीत्यर्थः । तन्मनस्कतया भगवद्गतहृदयत्वेन न्यस्तक्रीडनकः परित्यक्तबालक्रीडः कृष्णग्रहः श्रीकृष्ण एव ग्रहस्तेन गृहीत आत्मा मनो यस्य, ग्रहगृहीतवद्वर्त्तमान इत्यर्थः । अत एव जगदीदृशं न वेद बाह्यवस्तुविषयकचिन्तारहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एतदेव प्रपञ्चयति—आसीन इति । आसनाद्यवस्था-वस्थितोपि एतान्यासनादीनि नानुसन्दधे नानुसंहितवान् तत्र हेतुर्यतो गोविन्देन भगवता परिरम्भितः संश्लिष्टः गोविन्दानुसन्धान-रूपतत्परिरम्भविस्मृतदेहधर्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * कचिद्गोविन्दानुसन्धानविच्छेददशायां रुदति रोदिति आर्पत्वा-च्छबलुक्, इङ्गुणाभावश्च, गोविन्दचिन्तया शबला व्यामिश्रा क्षुभिता चेतना बुद्धिर्यस्य तादृशः कचिद्वसति, कचित्तच्चिन्तया आह्लादो यस्य तादृश उच्चैर्गायति गोविन्दगुणानिति शेषः ॥ ३९ ॥ * * कचित्तच्चिन्ताह्लाद एव नदति ध्वनति कचिदुत्कण्ठः कण्ठापरि व्यामर्हः विगतलज्जो नृत्यति उत्कण्ठो मुक्तकण्ठस्सन् ध्वनतीति वा कञ्चित्द्वावनया भगवदनुस्मृत्या युक्तस्तन्म-यस्तदात्मकः स्वात्मानं तदपृथक्सिद्धत्वेन पश्यन्नपि तदपि तदनुसन्धानेन विस्मृत्य तद्रूपतामित्यभिमानेनानुचकारानुकरोति भगवानिव चेष्टते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गुणेषु शब्दादिषु शरीरस्य दान्तत्वमुपवासादिना रहितासुरः असुरस्वभावकर्मरहितः जात्यासुरः ॥ ३३ ॥ * * यथा भगवतीश्वर इत्यत्रापि “अन्येषां हरिसाम्यन्तु किञ्चित् साम्यमुदीरितम्” इत्यादिप्रमाणमित्यत्रापि ज्ञातव्यमिति ॥ ३४ ॥ * * प्रतिमानं दृष्टान्तम् ॥ ३५-३६ ॥ * * कृष्णाख्यो ग्रहस्तेन वशीकृतमनाः ॥ ३७ ॥ * * अनुसन्दधे सस्मार ॥ ३८ ॥ * * तद्भावनायुक्तः तस्य श्रीनारायणस्य ध्यानोपेतः तन्मयस्तत्प्रधानः ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

असंख्येयैर्गुणैरलमिति ते वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । अतस्तस्य माहात्म्यं सूच्यते द्योत्यते मात्रम् । यद्वा, असंख्येयैरेव बाल-मत्यर्थं तस्य माहात्म्यं संसूच्यते, वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । उभयत्र च हेतुः वासुदेव इति ॥ ३६ ॥ * * तन्मनस्तयाकृष्टमनस्तया न्यस्तक्रीडनकः तदनन्तरं तयैव जडवत्तुल्यः ततः पश्चात् कृष्णग्रहगृहीतात्मा ग्रहेणेव कृष्णेनाविष्टः सन् जगदीदृशं न वेद न ददर्श यथा लोकाः पश्यन्ति न तथा, किन्तु तत्स्फूर्तिरत्वेनैव ददर्शेत्यर्थः । गोविन्देन परिरम्भित इवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * प्रथमा चिन्ता वियोगे स्फुरिते द्वितीया संयोगे एवं वियोगे कचिद्रुदति । संयोगे हसति । वियोगे नदति उच्चैराहूयते । संयोगे वियोगे कचित्तद्भावना इति ॥ ३८-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महतो भगवतो गुणाः अप्राकृता धैर्यगाम्भीर्यादयो स्वभावेनैव स्थिताः कविभिर्विवेकिभिर्गुह्यन्ते एते गुणा जीवनिष्ठा न भवन्ति किन्तु भगवदीया एवेति शुद्धैर्मनआदीन्द्रियैर्विषयीक्रियन्ते इत्यर्थः । गुणानां नित्यत्वमाह—ते गुणा अधुना एतत्कालपर्यन्तं नापिधीयन्ते कालकर्मादिभिर्नाच्छाद्यन्ते एतावत्सु कालेषु गतेष्वपि प्रह्लादस्तादृशगुणविशिष्ट एव वसुतले तथा वैकुण्ठे महावैकुण्ठे च विराजत एवेति भावः ॥ ३४ ॥ * * प्रतिमानं दृष्टान्तं प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इत्येवम् ॥ ३५ ॥ * * असङ्ख्यैः सङ्ख्यातुमशक्यैरेवंगुणैस्तस्यालं कः खलूत्कर्ष इत्यर्थः । अन्ये पुरुषा गुणैरुत्कर्ष्यन्तां नाम न तु प्रह्लादस्तस्य तूत्कर्षे हेतुरन्यद्वस्त्वन्तरं वर्तत इति भावः । तदेव किं तत्राह—माहात्म्यं सूच्यते सुष्ठु उच्यते किन्तु वासुदेव इत्यादि यद्वा तस्य माहात्म्यं सूच्यते तत अभिधातुमशक्यत्वाद् व्यज्यते मात्रम् । कृष्णप्रहृष्टगृहीतामेत्याद्युत्तरग्रन्थे प्रह्लादिशब्देनेति भावः । तस्य कीदृशस्येत्यपेक्षायामाह—वासुदेवे इति । नृसिंहाकारे इति केचित् प्रह्लादस्तुत्यनन्तरम् “आविर्भव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः” इति वैष्णवोक्तेः कृष्ण-प्रहृष्टगृहीतामेति गोविन्दपरिरम्भितेत्यग्रिमोक्तेश्च वासुदेवे वसुदेवनन्दनाकार एवेत्यन्ये प्रह्लादस्य पूर्वोत्तरदशयोः क्रमेण वासुदेव-नृसिंहनिष्ठत्वमित्यवरे नैसर्गिकी न त्वन्येषामिव पूर्वजन्मकृतैः साधनैः सिद्धेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * नैसर्गिकरतेर्लिङ्गान्याह—न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । बालोपि त्यक्तबाल्यलीलस्तन्मनस्तया कृष्णैकाग्रमनस्कत्वेन जड इवान्यैर्लक्ष्यमाणः न चान्यभक्तैरिव तेन स्वमनः कृष्णविषयकं कृतं, किन्तु कश्चित्प्रहो लोभ्यं द्रव्यमिव कृष्ण एव यन्मनो गृहीतवानित्याह—कृष्णेति । अत एव जगत् ईदृशं व्यवहारमयं न वेद किन्तु कृष्णमयमेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * एतानि आसनवर्त्मभक्ष्यशयनीयपेयवक्तव्यानि नानु-सन्धत्ते न जानाति कुतः ? गोविन्देन परिरम्भितः अतिवत्सलेन पित्रा मात्रा वा एकाब्दिको बालो यथा प्रतिक्षणमेव परिरम्भ्य क्रोडशीक्रियते तथैव प्रह्लादो भोजनशयनादिसमयेपि भगवता आलिङ्ग्यते इति प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ३८ ॥ * * ततश्च कचिदिति स्वबालकं स्वक्रोडस्थलाद्भूमौ निधाय गृहकृत्यार्थमन्यत्र गतायां मातरि तामनालोच्य स बालो यथा रोदिति तथैव मामधुनैव परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इति तच्चिन्तया शबला व्यामिश्रा विह्वला चेतना यस्य सः रुदति कचिद्वसतीति तदैव पुनः स्फूर्तिप्राप्तेन भगवता भोः प्रह्लाद वत्स ! क्षणमात्रमेव मामनालोक्य कथमेवं रोदिषीत्युक्ते सति हसति चिरात् प्राप्तमालिङ्गतीं मातरमवलोक्य मुग्धबाल इवेत्यर्थः । तच्चिन्तेति मत्प्रभुर्मात्रमेव कृपया स्वदर्शनदानेन सुखयतीति चिन्तया आह्लादो यस्य सः ॥ ३९ ॥ * * नदतीति स्फूर्तिप्राप्तं हरिम् अतिदूरे दृष्ट्वा उत्कण्ठः उच्चीकृतकण्ठः भोः प्रह्लाद वत्स ! त्वामनालोक्याहं नैव निर्वृणोमि यतस्त्वमेव ममातिप्रिय इत्युक्तस्सन् आनन्दातिशयेन विक्षिप्त एव विलज्जो नृत्यति तदैव स्फूर्तिभङ्गे सति तद्विरहखेदाधिक्येन तद्भावनातिशययुक्तः उन्मादसञ्चारिप्राबल्येन अहमेव हरिरिति तन्मयस्सन् तल्लीलां रामकृष्णाद्यवतार-गतामपि अनुचकार अनुकृतवान् ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

व्यसनेषु आपत्सु नोद्विग्नचित्तः श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु ऐहिकेषु च गुणेषु विषयेषु यतोऽवस्तुदृक् अनित्यत्वदृष्टिरतो निस्पृहः दान्ताः वशगाः इन्द्रियादयो यस्य सः ॥ ३३ ॥ * * यथा भगवति तथा यस्मिन् ये महान्तो गुणाः ते कवि-भिर्विवेकिभिः स्वस्मिन् अधुनापि मुहुर्गुह्यन्ते पुनः पुनः संगृह्यन्ते ते चात्मनि न धीयन्ते अविवेकिभिरात्मनि धारयितुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * हे नृप ! साधूनां गाथायाः गुणकथायाः सदसि समाजे रिपवः सुरा अपि यं प्रह्लादं प्रतिमानमुपमानं प्रकुर्वन्ति अमुकः साधुः प्रह्लादसम इत्येवं वर्णयन्तीत्यर्थः । तर्हि भवाद्दशाः साधवः अन्ये रिपुभिन्नाः स्वकीयाश्च प्रतिमानं प्रकुर्वन्तीति किमुत ॥ ३५ ॥ * * यस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी स्वाभाविकी रतिः प्रीतिः तस्य असंख्यैर्वैर्बहुभिर्गुणैः पर्याप्तमिति तस्य माहात्म्यं सूच्यते द्योत्यते गुणस्तु मुख्यो वासुदेवे रतिरेव तत्रैव सर्वे गुणाः सन्ति तदभावे सर्वे गुणा दोषा एवेति भावः । उक्तं चैतच्चतुर्थे स्कन्धे “किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौकसावित्रयाज्ञिकैः” इत्यादिना ॥ ३६ ॥ * * तां नैसर्गिकीं वासुदेवे रतिं प्रह्लादस्य वर्णयति भगवान्नारदः न्यस्तक्रीडनक इति षड्भिः । तन्मनस्तया वासुदेवविषयकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥ * * गोविन्देन परिरम्भितः एतानि आसनपथेटनादीनि नानुसंधत्त न बुबुधे ॥ ३८ ॥ * * वैकुण्ठचिन्तया शबला विह्वला चेतना यस्य रुदति रोदिति तस्य गोविन्दस्य चिन्तया ध्यानेनाह्लादो यस्य सः ॥ ३९ ॥ * * कचिदुत्कण्ठः उच्चीकृतकण्ठस्सन् नदति ध्वनति कचिच्च तन्मयो गोविन्दमयः सन् अनुचकार तल्लीलां स्वयं चकार ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दासवत्सम्यक् नता नमस्कृता आर्याणां महतामङ्गयो येन सः, पितृवद्दीनेषु वात्सल्ययुक्तः, भ्रातृवत्सदृशेषु स्वतुल्येषु स्निग्धोऽनुरागयुक्तः, गुरुषु ईश्वर इति भावना दृष्टिर्यस्य सः विद्यादिभिर्यो मानो गर्वः स्तम्भः अनम्रता ताभ्यां विवर्जितः । तत्र विद्या शास्त्रज्ञानम्, अर्थो वित्तं, सौन्दर्यं जन्म आभिजात्यम् । आदिशब्देनान्यदपि यदभिमानादिनिमित्तं तद्विवक्षितम् । जन्माढ्य इति

पाठान्तरम् । तथापि मानस्तम्भविवर्जित इत्यर्थः ॥३३॥ * * व्यसनेषु दुःखेषु न उद्विग्नं न भीतं व्याकुलं चित्तं यस्य सः श्रुतेषु
आमुष्मिकेषु स्वर्गराज्यादिषु दृष्टेषु ऐहिकेषु च गुणेषु निस्पृहः तृष्णारहितः, यतस्तेष्ववस्तुदृक् अप्रयोजकत्वबुद्धिः । दान्ता नियमेन
वशीकृताः इन्द्रियादयो यस्य सः बुद्धिवशीकरणादेव प्रशान्तः कामः कामहेतुर्मनो यस्य स इत्यर्थः । अन्यथा निस्पृह इत्यनेन पौन-
रुक्त्यापत्तेः । स्वयमसुरोपि रहितासुरः मात्सर्याद्यासुरभावरहितः कदाचित्तु अनुद्वेगादयो वर्णिता धर्माः अन्येष्वपि सम्भवन्ति तथाच
प्रह्लादस्य क उत्कर्ष इत्याशङ्कानिरासायाह-सदेति । यस्य पदस्य सर्वत्रान्वयः ॥ ३४ ॥ * * राजत्वात्त्वयाऽप्येतच्छ्रुतं भविष्यतीति
सूचयन्सम्बोधयति-हे राजन्निति । यस्मिन् प्रह्लादे महतो भगवतो महतां तद्भक्तानां वा ये गुणा निस्पृहत्वादयस्ते मुहुर्मुहुः
कविभिर्विवेकिभिर्गृह्यन्ते महति काले गतेऽपि तेऽधुना वर्तमानकालेऽपि नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः-यथेति ।
यथा भगवतीश्वरे वर्तमाना गुणा नापिधीयन्ते कविभिश्च मुहुर्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * हे नृप साधुगाथासदसि
साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां रिपवः शत्रवोऽपि सुरा यं प्रह्लादं प्रतिमानं साधनत्वे प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इति दृष्टान्तं कुर्वन्ति, अन्ये
भवादृशा मध्यस्थास्तं प्रतिमानं कुर्वन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * तस्य गुणैरलं कल्पपर्यन्तेन स्वायुषापि
तद्गुणाः साकल्येन मया वर्णयितुं न शक्या इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-असङ्ख्येयैरिति । तर्हि किमिति वर्ण्यते इत्याशङ्क्याह-माहात्म्य-
मिति । एवं गुणवर्णेन तस्य माहात्म्यं सूच्यते इत्यर्थः । ननु कथमेवं तस्यापारमाहात्म्यमित्यपेक्षायां तत्र हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि-
वासुदेव इति । तस्य प्रह्लादस्य वासुदेवे वासुदेवनन्दने श्रीकृष्णे नैसर्गिकी स्वाभाविकी, न तु कामाद्युपाधिप्रयुक्ता रतिः प्रीतिः ।
तथाच भगवद्भक्तानां तत्कृपया न किञ्चिद्दुर्घटमिति भावः ॥ ३७ ॥ * * नैसर्गिकरतेर्लिङ्गानि वदन् विशिनष्टि-न्यस्ते-
त्यादिषड्भिः । बालोऽपि न्यस्तक्रीडनकः परित्यक्तक्रीडासाधनः । तत्र हेतुमाह-कृष्ण एव ग्रहः विषयेभ्य आकर्षकस्तेन गृहीतः आकृष्ट
आत्मा मनो यस्य स तन्मनस्तया भगवदेकचित्तत्वेन ईदृशं कथाव्यवहारावस्थायां प्रतीयते तादृशं जगन्न वेदेत्यन्वयः । दृष्टान्तमाह-
जडवदिति, पाषाणवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * आसनादि कुर्वन्नप्येतानि आसनवर्त्मभक्ष्यशयनीयपेयवक्तव्यानि नानुसन्धत्ते
न जानाति । तत्र हेतुमाह-गोविन्दपरिरम्भितः । अतिवत्सलेन पित्रा मात्रा वा एकद्वन्द्विको बालो यथा प्रतिक्षणमेव परिरम्भ्य
क्रोडस्थीक्रीयते तथैव प्रह्लादोऽपि भोजनशयनादिसमये भगवताल्लिङ्ग्यते तच्च प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ३९ ॥ * *
स्वबालकं स्वक्रोडस्थलाद्भूमौ निधाय गृहकार्यार्थमन्यत्र गतायां मातरि तामनालोच्य स बालो यथा रोदिति तथैव मामधुना
परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इति वैकुण्ठचिन्तया शबला व्यामिश्रा चेतना यस्य स कचिद्दुदति । पुनः स्वेच्छया प्रादुर्भूतेन भगवता
भो प्रह्लाद वत्स क्षणमात्रमेव मामनालोच्य कथमेवं रोदिषीत्युक्ते सति कचिद्वसति, चिरात्प्राप्तामालिङ्गन्तीं मातरमवलोक्य
मुग्धबाल इवेत्यर्थः । प्रभुर्मामेवं कृपया स्वदर्शनदानेन सुखयतीति तच्चिन्तयाह्लादो यस्य सः तद्गुणानेव कचिदुच्चैस्तरां
गायतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दासवदिति । दासवत् संनताः सम्यङ्मनस्कृता आर्याणां महतामङ्गयो येन तथाविधः । पितृवत् दीनवत्सलः पितेव
दीनेषु वात्सल्ययुक्तः, भ्रातृवत् सदृशेषु स्वतुल्येषु स्निग्धोऽनुरागयुक्तः । गुरुषु ईश्वरत्वेन भावना दृष्टिर्यस्य सः, विद्या शास्त्राध्यय-
नादिश्च अर्थो धनं च रूपं शरीरसौन्दर्यं च जन्म सत्कुलप्रभवता च तैराह्यः, तथापि मानस्तम्भाभ्यां विवर्जितः ॥ ३३ ॥ * *
नेति । व्यसनेषु दुःखहेतुषु सत्सु, उद्विग्नचित्तः, च, दृष्टेर्वैहिकेषु, श्रुतेष्वामुष्मिकेषु स्वर्गराज्यादिषु, गुणेषु विषयेषु, निःस्पृहः स्पृहा-
वर्जितः । कुतः । अवस्तुदृक् तेष्वनित्यताबुद्धियुक्तः । सदा दान्ताः नियमेन वशीकृताः इन्द्रियप्राणशरीरधियो येन सः, प्रशान्तः
कामो यस्य सः, निःस्पृह इत्यनेन संनिहितेषु विषयेष्विच्छाराहित्यमुक्तं, प्रशान्तकाम इत्यनेन त्वसंनिहितेष्वित्यतो न पौनस्त्यम् ।
स्वयम् असुरः सन्नपि, रहिताऽऽसुरः असुरभावरहितः ॥ ३४ ॥ * * यस्मिन्निति । हे राजन्, यस्मिन् प्रह्लादे, गुणा उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च महान्तो गुणाः, कविभिः मुहुर्वारं वारं, महदतिशयं यथा भवति तथा, गृह्यन्ते बहु मन्यन्ते । ते प्रह्लादगुणाः, भगवति
ईश्वरे, यथा तथा, अधुनापि अद्यापि, न अपिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * यमिति । हे नृप युधिष्ठिर,
दृष्टान्तं, प्रकुर्वन्ति । भवादृशाः अन्ये, प्रतिमानं कुर्वन्ति तत्र किमुत किं नु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * साधुगाथा-
सदसि देवासुरमनुष्याणां मध्ये कः साधुरिति प्रसङ्गवत्यां सभायां रिपवः शत्रवोऽपि, सुरा देवाः, यं प्रह्लादं प्रतिमानं
गुणैरिति । असंख्येयैः, तस्य गुणैः, अलं कियतः कथयामि । किं तु, केवलं माहात्म्यं सूच्यते द्योत्यते सुष्ठु कथ्यते वा । तदपार-
माहात्म्ये हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । यस्य प्रह्लादस्य, वासुदेवे भगवति, नैसर्गिकी स्वाभाविकी उत्पत्तिसिद्धेत्यर्थः । रतिः प्रीतिः
अभवत् ॥ ३७ ॥ * * नैसर्गिकरतेर्लिङ्गानि वदन्तं विशिनष्टि षड्भिः । न्यस्तेति । बालः बालभावान् प्रभृतीत्यर्थः । न्यस्तानि
त्यक्तानि क्रीडनानि येन स न्यस्तक्रीडनकः, कृष्णः एव ग्रहस्तेन गृहीत आत्मा मनो यस्य सः, कृष्णैकासक्ततया ग्रहगृहीतवद्वर्त्तमान
इत्यर्थः । तन्मनस्कया भगवदेकचित्तत्वेन, जडवत्, जगत् ईदृशं इति न वेद ॥ ३८ ॥ * * एतदेव प्रपञ्चयति । आसीन
इति । आसीनः पर्यटन्, अश्नन्, शयानः, प्रपिवन्, ब्रुवन् एतानि आसनादीनि, न अनुसन्धत्ते नानुसंहितवान् । तत्र हेतुः । यतः,
गोविन्देन भगवता परिरम्भितः संश्लिष्टः । गोविन्दानुसंधानतत्परिरम्भाभ्यां विस्मृतदेहधर्म इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कदिति । कचिन् रुदति गोविन्दानुसंधानविच्छेददशायां रोदिति । वैकुण्ठस्य गोविन्दस्य चिन्तया शबला व्यामिश्रा धुमितेति यावत् । चेतना बुद्धिर्यस्य स तादृशः सन्, कचिद्वसति । तस्य गोविन्दस्य या चिन्ता तया आह्लादो यस्य सः एवंविधः सन्, कचिन् उद्गायति गोविन्दगुणानुच्चस्वरेण गायतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

बड़े-बड़े दुःखोंमें भी वे तनिक भी घबराते न थे । लोक-परलोकके विषयोंको उन्होंने देखा-सुना तो बहुत था, परन्तु वे उन्हें निःसार और असत्य समझते थे । इसलिये उनके मनमें किसी भी वस्तुकी लालसा न थी । इन्द्रिय, प्राण, शरीर और मन उनके वशमें थे । उनके चित्तमें कभी किसी प्रकारकी कामना नहीं उठती थी । जन्मसे असुर होनेपर भी उनमें आसुरी सम्पत्तिकालेश भी नहीं था ॥ ३३ ॥ * * जैसे भगवान्‌के गुण अनन्त हैं, वैसे ही प्रह्लादके श्रेष्ठ गुणोंकी भी कोई सीमा नहीं है । महात्मालोग सदासे उनका वर्णन करते और उन्हें अपनाते आये हैं । तथापि वे आज भी व्यो-के-त्यो बने हुए हैं ॥ ३४ ॥ * * युधिष्ठिर ! यों तो देवता उनके शत्रु हैं; परन्तु फिर भी भक्तोंका चरित्र सुननेके लिये जब उन लोगोंकी सभा होती है, तब वे दूसरे भक्तोंको प्रह्लादके समान कहकर उनका सम्मान करते हैं । फिर आप जैसे अज्ञातशत्रु भगवद्भक्त उनका आदर करेंगे, इसमें तो सन्देह ही क्या है ॥ ३५ ॥ * * उनकी महिमाका वर्णन करनेके लिये अगणित गुणोंके कहने-सुननेकी आवश्यकता नहीं । केवल एक ही गुण—भगवान्‌ श्रीकृष्णके चरणोंमें स्वाभाविक, जन्मजात प्रेम उनकी महिमाको प्रकट करनेके लिये पर्याप्त है ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर ! प्रह्लाद बचपनमें ही खेल-कूद छोड़कर भगवान्‌के ध्यानमें जड़वत्‌ तन्मय हो जाया करते । भगवान्‌ श्रीकृष्णके अनुग्रहरूप ग्रहने उनके हृदयको इस प्रकार खींच लिया था कि उन्हें जगत्‌की कुछ सुध-बुध ही न रहती ॥ ३७ ॥

उन्हें ऐसा जान पड़ता कि भगवान्‌ मुझे अपनी गोदमें लेकर आलिङ्गन कर रहे हैं । इस लिये उन्हें सोते-बैठते, खाते-पीते, चलते-फिरते और बातचीत करते समय भी इन बातोंका ध्यान बिल्कुल न रहता ॥ ३८ ॥ * * कभी-कभी भगवान्‌ मुझे छोड़कर चले गये, इस भावनामें उनका हृदय इतना डूब जाता कि वे जोर-जोरसे रोने लगते । कभी मन-ही-मन उन्हें अपने सामने पाकर आनन्दोद्रेकसे ठठाकर हँसने लगते । कभी उनके ध्यानके मधुर आनन्दका अनुभव करके जोरसे गाने लगते ॥ ३९ ॥ * * वे कभी उत्सुक हो बेसुरा चिह्ना पड़ते । कभी-कभी लोकलज्जाका त्याग करके प्रेममें लककर नाचने भी लगते थे । कभी-कभी उनकी लीलाके चिन्तनमें इतने तल्लीन हो जाते कि उन्हें अपनी याद ही न रहती, उन्हींका अनुकरण करने लगते ॥ ४० ॥

कचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः । अस्पन्द प्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ ४१ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोर्निषेवयाकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन् परां निर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुःसङ्गदीनान्यमनःशमं व्यधात् ॥ ४२ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि । हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदधमात्मजे ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत । यदात्मजाय शुद्धाय पितादात् साधवे ह्यधम् ॥ ४४ ॥

पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः । उपालभन्ते शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ॥ ४५ ॥

किमुतानुवशान् साध्वंस्तादृशान् गुरुदेवान् ।

एतत् कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो । पितुः पुत्राय यद् द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः —कचिन् संस्पर्शनिवृत्तः उत्पुलकः अस्पन्द प्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः तूष्णीम् आस्ते ॥ ४१ ॥ * * सः अकिञ्चन-संगलब्धया उत्तमश्लोकपदारविन्दयोः निषेवया मुहुः आत्मनः परां निर्वृतिं दुःसङ्गदीनान्यमनःशमं तन्वन् व्यधात् ॥ ४२ ॥ * * राजन् हिरण्यकशिपुः तस्मिन् महाभागवते महाभागे महात्मनि अधम् अकरोत् ॥ ४३ ॥ * * सुव्रत देवर्षे यत् पिता

साधवे शुद्धाय आत्मजाय अघम् अदात् एतत् तव वेदितुं हि इच्छामः ॥ ४४ ॥ * * पुत्रवत्सलाः पितरः स्वान् विप्रति-
कूलान् पुत्रान् शिक्षार्थम् उपालभन्ते यथा अपरः अघं न एव (कुर्वन्ति) ॥ ४५ ॥ * * अनुवशान् तादृशान् गुरुदेवतान्
साधून् किमुत प्रभो ब्रह्मन् यत् पुत्राय पितुः द्वेषः मरणाय प्रयोजितः एतत् अस्माकं कौतूहलं विधम ॥ ४६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संस्पर्शस्तद्भावापत्तिस्तेन निर्वृतः । अस्पन्दः स्थिरो यः प्रणयस्तेन य आनन्दस्तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्नि-
मीलिते ईक्षणे यस्य सः ॥ ४१ ॥ * * आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन्दुःसगेन दीनस्यान्यस्यापि मनः शमं शान्तं व्यधात्
॥ ४२ ॥ * * अघं द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥ * * प्रथमाध्यायान्ते पृष्ठमेवार्थमिति विस्मयेन पुनः पृच्छति । देवर्षे
इति । तव त्वत्तत्त्व वाक्यमिति वा साधवेऽघमदात् साधोर्द्रोहं कृतवानिति यदेतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः ॥ ४४ ॥ * *
उपालभन्ते आक्षिपन्ति । अघं तु नैव कुर्वन्ति । अपरः शत्रुरिव ॥ ४५ ॥ * * अनुवशाननुकूलान् साधून् रागरोषान् ।
गुरुः पितैव देवता येषां तानुद्दिश्याघं न कुर्वन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा कृतो द्वेषः पुत्रस्य
मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्तित इति यदेतत्कौतूहलं विधमापाकुरु । यद्वा यद्यस्मात्पुत्राय यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितोऽत एत-
त्कौतूहलं विधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सप्तमस्कं टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कचिदुत्पुलक इति । क यामि कुत्र प्रभुं प्राप्स्यामीति तद्विच्छेददुःखेन मुद्रितनेत्रेऽकस्मात्स्वहृदये एव तमालोक्य तत्पाणि-
स्पर्शेन निर्वृत उत्पुलकः न विद्यते स्पन्दनो यस्य सः ॥ ४१ ॥ * * ननु तस्य हिरण्यकशिपुप्रभृतिदुःसंगवत्त्वे कथं स्थिरा
भक्तिस्तत्र प्रह्लादस्य तस्य संगेनान्येऽपि दुःसंगिनस्तत्सहचरबालाः कृतार्था बभूवुः कथं तस्यैव दुःसंगशंकेत्याह—स इति । दुःसंग
दीनस्यान्यस्यापि मनः शमम् 'शमो मन्निष्ठताबुद्धेः' इति भगवद्वचनाद्भगवन्निष्ठमकरोत् ॥ ४२ ॥ * * महाभागवत्त्वं तु
दर्शितमेव महान्भागो भाग्यं नारदकृपारूपं यस्य तस्मिन् । महान्पूज्य आत्मा धैर्येणाभ्यर्थादियुक्तः स्वभावो यस्य तस्मिन् ।
राजन्निति । 'राजानः प्रायशो भुवि' इति न्यायेन राजस्वभावं त्वं जानास्येवेति भावः ॥ ४३ ॥ * * देवर्षे इति । देवा
अपि सर्वज्ञा भवन्ति तेष्वपि भवानृषिरतः सर्वथा सर्वज्ञोऽस्यत एव मां प्रति ब्रूहीति भावः । सुव्रतेति । कामक्रोधादिपरित्यागेन
केवलं परोपकाररूपं व्रतं दधासीति भावः ॥ ४४ ॥ * * विप्रतिकूलान् विशेषेण प्रतिकूलानननुगतान् ॥ ४५ ॥ * *
इत्यर्थ इति । अनुकूलात्मजा हि सर्वथैवाद्रोह्या इति भावः । पुत्रस्य मरणाभावदृष्टेराह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । न हि पितापुत्रयोर्मरणा-
भिप्रायको द्वेष उचित इति भावः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कचिदिति । कचिन् संस्पर्शस्तद्भावापत्तिस्तेन निर्वृतः सुखितः । यद्वा । कचित्स्वहृदये प्रादुर्भूतं भगवन्तमालोक्य
तत्पाणिसंस्पर्शेन निर्वृतः सुखितः अत एव उत्पुलकः उदञ्चितरोमा अस्पन्दः स्थिरो यः प्रणयः स्नेहस्तेन यः आनन्दः तेन यत्सलिलं
तेन युक्ते आमीलिते ईषन्निमीलिते ईक्षणे यस्य सः कचित्तूष्णीमास्ते ॥ ४१ ॥ * * स इति । स प्रह्लादः अकिञ्चनाः त्यक्त-
लोकव्यवहारा भगवद्भक्ता अस्मदादयस्तेषां सङ्गेन तत्कृपया लब्धया उत्तमश्लोकस्य भगवतः पदारविन्दयोर्नितरां सेवया आत्मनः
स्वस्य परां निर्वृतिं परमानन्दं तन्वन् विस्तारयन् मुहुर्मुहुः दुःसङ्गेन दीनानामन्येषामपि दैत्यबालानां मनः शमं शान्तं व्यधात् । यद्वा ।
'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः' इति भगवद्वचनात् भगवन्निष्ठमकरोदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * तस्मिन्निति । हे राजन् ! महाभागवते
महाभागे महात्मनि तस्मिन् आत्मजे प्रह्लादे हिरण्यकशिपुः अघं द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥ * * पूर्वाध्यायान्तपृष्ठमेवार्थमिति वि-
स्मयेन पुनः पृच्छति—देवर्षे इति ॥ हे देवर्षे ! हे सुव्रते ! तव त्वत्तः एतद्वेदितुं ज्ञातुं वयमिच्छामः । यन् आत्मजाय स्वपुत्राय प्रीति-
योग्याय शुद्धाय निर्दोषाय साधवे पित्राद्याप्तभक्ताय प्रह्लादाय पिता हिरण्यकशिपुः अघमदात् मरणपर्यन्तं तस्य द्रोहमकरोत् । तत्र
कारणं वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * पुत्रानिति सार्द्धम् ॥ विप्रतिकूलान् स्वाज्ञामुलङ्घ्य दुराचारे प्रवृत्तानपि स्वीकृतान्
पुत्रान् पुत्रवत्सलाः पितरः शिक्षार्थं केवलम् उपालभन्ते आक्षिपन्ति । अपरो यथा शत्रुरिव अघं मरणपर्यवसायिनं द्रोहं तु नैव
कुर्वन्ति । अनुवशान् स्वानुकूलान् साधून् अनुरागद्वेषान् गुरुः पिता एव देवतावदुपासनीयो येषां तान् तादृशान् प्रह्लादसदृशान्

पुत्रानुद्दिश्य द्रोहं कुर्वन्तीति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४५ ॥ * * एतदिति ॥ हे प्रभो ! पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा कृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजित इति यत् । यद्वा । यद्यस्मान् यो द्वेषः स तस्य पितुरेव मरणाय इत्येतदस्माकं कुतूहले भवं कौतूहलं सन्देहं विधम अपाकुरु ॥ ४६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्चतुर्थे सप्तमस्य व्यधादिमाम् ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

कचिच्च संस्पर्शेनाऽविच्छिन्नानुध्यानेन निर्वृतः सुखितः अस्पन्दः स्थिरो यः प्रणयः स्नेहस्तेन य आनन्दस्तेन यत्सलिलं तेनाऽऽमीलिते ईषन्मीलिते ईक्षणे यस्य उत्पुलकः उदञ्चितरोमा तूष्णीमास्ते ॥ ४१ ॥ * * स प्रह्लादः अकिञ्चनसङ्गो निरुपाधिकस्नेहस्तेन लब्धया उत्तमश्लोकस्य भगवतः पदारविन्दयोः निषेवया मुहुर्मुहुरात्मनः स्वस्य परां निर्वृतिमानन्दं तन्वन् वितन्वन्, मन इत्यार्षत्वाल्लुप्तपृष्ठीकं पृथक् पदम्, यद्वा, तत एव सविशेषणस्यापि समासः विषयासङ्गेन दीनस्य मनसः शमं शान्तिं रागादिरहित्यं व्यधाच्चक्रे दुःसङ्गदीनस्येति विशेषणं लोकपरिपाटीकृतं न तु तस्य कदाचिदपि विषयासक्तमभून्मन इति भावः ॥ ४२ ॥ * * हे राजन् ! तस्मिन्नेवंभूते महाभागवतश्रेष्ठे महाविवाकनि महात्मन्युक्तविधमाहात्म्ये तत्राप्यात्मजे हिरण्यकशिपुर्गर्भं द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥ * * एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वशङ्कया पृच्छति युधिष्ठिरः—देवर्षे इति । हे देवर्षे ! एतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः, किन्तु ? हे सुव्रत ! शुद्धाय निरपराधाय साधवे महाभागवताय तत्राप्यात्मजाय अनेन द्रोहानर्हविषयत्वमुक्तम्, पितेत्यनेन द्रोघृत्वानर्हत्वम् अर्घं द्रोहमघाञ्चक्रे इत्येतत् ॥ ४४ ॥ * * उक्तविशेषणलब्धार्थमेव विशदयति—पुत्रेष्टिविति । प्रतिकूलेषु पुत्रेषु विषयभूतेषु पुत्रवत्सलाः पितरः शिक्षार्थं केवलमुपालभन्ते आक्षिपन्ति अपरे यथा शत्रव इवाघं द्रोहं नैव कुर्वन्ति, प्रतिकूलानपि पुत्रान् केवलं शिक्षार्थमुपालभन्ते न तेभ्यो द्रुह्यन्ति, किम्पुनरनुकूलान् साधून् गुरुः पितैव दैवतं येषां तानुपालभन्ते न तु तेभ्यो द्रुह्यन्ति इति भावः ॥ ४५ ॥ * * अतो हे ब्रह्मन् ! अस्माकमेतत्कौतूहलम् एतत्प्रश्नकौतूहलं विधम अपनय हे प्रभो ! पुत्राय यः पितुर्द्वेषः स मरणाय पितुर्मरणाय प्रयोजितः प्रयोजकोऽभूदिति यदेतत्प्रश्नकौतूहलमित्यन्वयः । पितुः पुत्रविषयकद्वेषः स्वस्यैव मरणप्रयोजकः कथमभूदित्येवंविधप्रश्नविषयकौतूहलं विधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्पर्शेषु विषयेषु स्पृहारहितः अस्पन्दप्राणः प्राणचेष्टारहितः आनन्दसलिलेन सन्तोषाश्रुजलेन निमित्तेन किञ्चिन्निमीलितनेत्रः ॥ ४१ ॥ * * अकिञ्चनानां महतां सतां सेवालक्षणसङ्गेन प्राप्तया ॥ ४२ ॥ * * अर्घं मरणलक्षणं व्यसनम् ॥ ४३ ॥ * * “विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि” इतिस्वपृष्ठं कथान्तरासक्तया नारदेनापरिहृतम् जानन् राजा युधिष्ठिरः पुनरपि जानन्नकरोदघमात्मज इतिप्रसक्तं श्रुत्वा तदेव पृच्छति—देवर्षे इति । पुत्रस्य मरणकारणमासुरकर्म न तु शास्त्रीयमितिज्ञापनाय साधवे अघमिति संहिताकार्यं न कृतम् ॥ ४४ ॥ * * अपरे शत्रवः ॥ ४५ ॥ * * विधम परिहर पुत्राय प्रयोजितो विद्वेषः पितुर्मरणायाभूदिति यत्तस्मात्कौतूहलमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

संयोगे कचिदुत्पुलक इति । संस्पर्शः कृपामयतत्कर्तृकालिङ्गनस्फूर्तिः ॥ ४१ ॥ * * दन्त्यपाठे स्वसमं स्वान्तःकरणतुल्यं व्यधात् ॥ ४२ ॥ * * महाभागवतत्वलक्षणं पूर्वमेव दर्शितम्, महान् भागो भाग्यं श्रीनारदकृपारूपं यस्य महान् पूज्य आत्मा धैर्यगाग्भीर्यादियुक्तः स्वभावो यस्य ॥ ४३-४४ ॥ * * पुत्रानिति सार्द्धम् ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कचिदुत्पुलक इति क यामि कुत्र प्रभुं प्राप्स्यामीति कदाचित्द्विच्छेददुःखेन मुद्रितनेत्रो अकस्मात् स्वहृदय एव तमालोक्य तत्पाणिस्पर्शेन निर्वृत उत्पुलकः न विद्यते स्पन्दनो यस्य सः प्रणयेनानन्दसलिलं ययोस्तथाभूते ईक्षणे यस्य सः ॥ ४१ ॥

ननु, तस्य हिरण्यकशिपुप्रभृतिदुःसङ्गत्वे कथं स्थिरा भक्तिस्तत्र प्रह्लादस्य तस्य सङ्गेनान्येपि दुःसङ्गिनस्तत्सह-
चरबालाः कृतार्था बभूवुः कथं तस्यैव दुःसङ्गाशङ्केत्याह-स इति । दुःसङ्गदीनस्यान्यस्यापि मनः शमं “शमो मन्निष्ठता बुद्धेः”
इति भगवद्वचनात् भगवन्निष्ठमकरोत् ॥ ४२ ॥ * * अघं द्रोहम् ॥ ४३ ॥ * * प्रथमाध्यायान्ते पृष्ठमेवार्थमतिविस्म-
येन पुनः पृच्छति देवर्षे इति । तव त्वत्तः अघं दुःखम् ॥ ४४ ॥ * * नैव अघं प्रापयन्ति अपरः अनुवशान् अनु-
कूलान् ॥ ४५ ॥ * * कुतूहले भवं कौतूहलं सन्देहं विधम अपाकुरु सन्देहः कः पुत्राय पुत्रं हन्तुं पितुर्द्वेषः यत् यो द्वेषः
मरणाय स्वस्य मरणार्थमेव प्रकर्षेण योजितः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे तु चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उत्पुलको जातरोमाञ्चः संस्पर्शेन ध्यानदृष्टभगवच्चरणसंस्पर्शेन निर्वृतः सुखितस्तूष्णीमास्ते अस्पन्दप्रणयेन
अचलप्रेम्णा य आनन्दस्तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्मुद्रिते ईक्षणे यस्य सः ॥ ४१ ॥ * * अकिञ्चनानां भगवद-
नन्यशरणानां सङ्गमेन लब्धया उत्तमश्लोकस्य पुण्यकीर्तेर्हरेः पदारविन्दयोर्निषेवया आत्मनः परां निर्वृतिं परं सुखं तन्वन्
दुःसङ्गेन दीनस्येतरस्यापि मनः शमं भगवन्निष्ठं व्यधादकरोत् ॥ ४२ ॥ * * अघं पापं द्रोहमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * *
यत् शुद्धाय अघमदात् शुद्धे द्रोहं कृतवानित्यर्थः । एतत् तव त्वत्तः वेदितुमिच्छामः ॥ ४४ ॥ * * पुत्रवत्सलाः पितरो
विप्रतिकूलानपि शिक्षार्थमेवोपालभन्ते आक्षिपन्ति अपरः शत्रुर्यथा तथा अघं नैव कुर्वन्ति किमुत वाच्यमनुवशत्वादिगुण-
युक्तान्प्रति अघं न कुर्वन्तीति ॥ ४५ ॥ * * पुत्राय पुत्रं हन्तुं यो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः, पित्रेति शेषः । इत्येतकौतू-
हलं विधम अपाकुरु ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अतिदूरे प्रादुर्भूतं भगवन्तं दृष्ट्वा उत्कण्ठः उच्चीकृतकण्ठः सन् कचिन्नदति हे कृष्ण हे प्रभो इत्याकारयतीत्यर्थः । भो प्रह्लाद
वत्स त्वामनालोक्याहं नैव निर्वृणोमि, यतस्त्वमेव ममातिप्रिय इत्युक्तः सन् कचित् आनन्दातिशयेन विशिष्ट इव विलज्जो नृत्यति ।
कचिद्भगवत्स्फूर्तिभङ्गे सति तद्विरहखेदाधिक्येन तद्भावनातिशययुक्त उन्मत्तवदहमेव भगवानिति तन्मयः सन् अनुचकार तद्दीलामपि
स्वयमेव कृतवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * क यामि कुत्र गत्वा प्रभुं पश्यामि इति कदाचित्तिच्छेददुःखेन मुद्रितनेत्रोऽकस्मात्
स्वहृदय एव प्रादुर्भूतं भगवन्तमालोक्य तत्पाणिस्पर्शेन निर्वृतः सुखितः अत एव उत्पुलकः उदञ्चितरोमा अस्पन्दः स्थिरो यः प्रणयः
स्नेहस्तेन य आनन्दः तेन यत्सलिलं तेन युक्ते आमीलिते ईषन्मीलिते ईक्षणे यस्य सः कचित्तूष्णीमास्त इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * *
स प्रह्लादः अकिञ्चनाः त्यक्तसर्वलौकिकवैदिकव्यवहारा भगवदेकनिष्ठा भगवद्भक्ता अस्मदादयेस्तेषां सङ्गेन तत्कृपया लब्धया उत्तम-
श्लोकस्य अविद्यानिवर्तकप्रशसः भगवतः पदारविन्दयोर्निर्तरां सेवया आत्मनः स्वस्य परां निर्वृतिं परमानन्दं तन्वन् विस्तारयन् मुहु-
र्मुहुः दुस्सङ्गेन दीनानामन्येषामपि दैत्यबालानां मनश्शमं व्यधात् “शमो मन्निष्ठता बुद्धेः” इति भगवद्वचनात् भगवन्निष्ठमकरो-
दित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * राज्याधिकारस्यैवमनर्थहेतुत्वमिति सूचयन् सम्बोधयति-हे राजन् तस्मिन् प्रह्लादे हिरण्यकशिपुः
अघं द्रोहमकरोदित्यन्वयः । सर्वथा तस्य तस्मिन् द्रोहो न युक्त इति सूचयन्तं विशिनष्टि-महाभागवते भगवद्भक्तश्रेष्ठे । न केवलं
भजनपर एव सः किन्तु भगवदनुगृहीतोऽपीत्याह-महाभाग इति । अत एव परमानन्दपूर्णत्वेन प्राकृतविषयत्यागे उदारचित्तोऽपीत्याह-
महात्मनीति । तत्राप्यात्मजे प्रीतियोग्ये इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वात् प्रथमाध्यायान्ते पृष्ठमेवार्थमति-
विस्मयेन पुनः पृच्छति-देवर्षे इति । सुष्ठु व्रतं भगवदुपासनापरत्वं यस्य स सुव्रतः । देवेषु ऋषिः देवर्षिः । तथाच हे सुव्रत हे
देवर्षे इति सम्बोधनद्वयं हेतुसूचनार्थम् । यतो भगवदनुग्रहेण सर्वज्ञस्त्वमविदितं च तव नास्ति किञ्चिदतः तव त्वत्त एवैतद्वेदितुं
ज्ञातुं वयमिच्छाम इत्यन्वयः । एतदिति किमित्यपेक्षायामाह-यदात्मजाय स्वपुत्राय प्रीतियोग्याय शुद्धाय भगवद्भक्ताय साधवे
पित्राद्याप्रभक्ताय प्रह्लादाय पिता हिरण्यकशिपुः अघमदात् मरणपर्यन्तं तस्य द्रोहमकरोत् । तत्र कारणं वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः ।
आत्मजत्वादिविशेषणैः प्रह्लादस्य द्रोहविषयत्वानर्हत्वमुक्तम् । तद्द्रोहाचरणे तु न सन्देहस्त्वद्वाक्येनैव तन्निश्चितत्वादिति सूचयति-
हीति ॥ ४५ ॥ * * उक्तविशेषणलब्धार्थमेव स्पष्टयति-पुत्रानिति । विप्रतिकूलान् स्वाज्ञामुलङ्घ्य दुराचारे प्रवृत्तानपि
स्वकीयान् पुत्रान् पितरः शिक्षार्थं केवलम् उपालभन्ते आक्षिपन्ति, अपरो यथा शत्रुरिव अघं मरणपर्यवसायिद्रोहं तु नैव कुर्वन्ति
अनुवशान् स्वानुकूलान् साधुन् सदाचारनिष्ठान् सर्वदोषविवर्जितान् गुरुः पिता मन्त्राद्युपदेशा च देवता देवतावदनुपासनीयो येषां
तान् तादृशान् प्रह्लादसदृशान् पुत्रानुद्दिश्य द्रोहं न कुर्वन्तीति किमुत वक्तव्यमित्येवंविधमपाकुर्वित्यन्वयः । यद्वा संशयान्तरमप्यस्ति

तन्निवर्तयेत्याह-एतदिति । पित्रा यत्पुत्राय द्वेषः प्रयोजितः स तस्य पितुरेव मरणाय कथमभूदित्येतदस्माकं कौतूहलं सन्देहं विधमेत्यन्वयः ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीबलुभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता सप्तमे तत्रासद्भासनानिरूपणे । चतुर्थो विवृतोऽध्यायो ह्यनिवृत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नदतीति । कश्चित् नदति, तस्मिन्ताह्लादः सन्नेव ध्वनति । कश्चित् उत्कण्ठः कण्ठोपरि व्याप्तहर्षः, अत एव, निर्लज्जः सन्, नृत्यति । कश्चित् तद्भावनायुक्तः भगवदनुस्मृत्या युक्तः, तन्मयस्तदात्मकः, स्वात्मानं तदपृथक्त्वेन पश्यन्नित्यर्थः । ह स्फुटमेव, अनुचकार तच्चेष्टादिकं स्वयं कृतवान् ॥ ४१ ॥ * * कश्चिदिति । कश्चित् संस्पर्शनिवृत्तः ध्यानप्राप्तभगवत्स्पर्शसुखितः, अत एव, उत्पुलकः रोमाञ्जितगात्रः सन्, अस्यन्दः स्थिरो यः प्रणयः स्नेहः तेन य आनन्दस्तेन यत् सलिलं तेनाऽऽमीलिते ईषन्मीलिते ईक्षणे नयने यस्य एवंविधः संश्र, तुष्णीम् आस्ते ॥ ४२ ॥ * * स उत्तमेति । सः प्रह्लादः, अकिंचनसङ्गो निरुपाधिकस्नेहस्तेन लब्धा तथा, यद्वा अकिंचनोऽहं तस्य मम सङ्गस्तेन लब्धया, उत्तमश्लोकपदारविन्दयोगवतश्चरणारविन्दयोः, निषेवया मुहुः आत्मनः स्वस्य, परां निवृत्तिमानन्दं, तन्वन् विवृण्वन् सन्, दुःसङ्गेन दीनं तस्य, अन्यस्यापीति शेषः । मनो मनसः, मन इत्यार्षं लुप्तपट्टीकं पदम् । शमं शान्तिं, व्यधात् । दुःसङ्गदीनस्य स्वस्य मनस इति केषांचिद्व्याख्यानमविचारसुन्दरमेव कदाचिदपि तन्मनसो विषयाद्यासक्तिजातदीनताया अश्रवणात् ॥ ४३ ॥ * * तस्मिन्निति । हे राजन्, तस्मिन्नुक्तविधगुणवति, महाभागवते भागवतश्रेष्ठे, महाभागे महाविवेकिनि, महात्मनि उक्तविधमाहात्म्ये, तत्रापि आत्मजे हिरण्यकशिपुः अघं द्रोहम् अकरोत् ॥ ४४ ॥ * * एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वशङ्कया पृच्छति युधिष्ठिरः देवर्ष इत्यादिसाद्वैच्छिभिः । देवर्ष इति हे देवर्षे नारद, एतत् तव त्वत्तः, वेदितुं विज्ञातुं, इच्छामः हि । किमेतदिति चेत्, हे सुव्रत, शुद्धाय निरपराधाय, साधवे महाभागवताय, तत्रापि आत्मजाय, अनेन द्रोहानर्हत्वमुक्तम् । पिता स्वयं जनक एव, अघं द्रोहम् अदाचक्रे यत्, स्वयं पिता सन् साधोः पुत्रस्य द्रोहं कृतवान् यदेतद्वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * पुत्रानिति । विप्रतिकूलानपि स्वान् पुत्रान्, कश्चित्तु पुत्रेषु प्रतिकूलेष्विति पाठो दृश्यते । पुत्रवत्सलाः, पितरः शिक्षार्थम् उपालभन्ते आक्षिपन्ति । अपरः यथा, शत्रुरिव तु, नैव कुर्वन्ति । यदा प्रतिकूलान् कुर्वन्ति तदा, अनुवशान् अनुकूलान् साधून् रागद्वेषादिरहितान्, गुरुः पितैव देवता येषां तान्, तादृशान् किमुत । एवंविधानुद्दिश्याघं न कुर्वन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदिति । पुत्राय पुत्रमुद्दिश्य, पितुः द्वेषः, पित्रा कृतो द्वेष इत्यर्थः । मरणाय पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्त्तित इति यत्, हे ब्रह्मन्, प्रभो, एतत् अस्माकं कौतूहलं विधम अपाकुरु । यद्वा । यद्यस्मात् पुत्राय, यः द्वेषः, सः पितुः मरणाय प्रयोजितः । एतत् कौतूहलं विधमेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

कभी भीतर-ही-भीतर भगवान्का कोमल संस्पर्श अनुभव करके आनन्दमें मग्न हो जाते और चुपचाप शान्त होकर बैठे रहते । उस समय उनका रोम-रोम पुलकित हो उठता अधखुले नेत्र अविचल प्रेम और आनन्दके आँसुओंसे भरे रहते ॥ ४१ ॥ * * भगवान् श्रीकृष्णके चरणकमलोंकी यह भक्ति अकिञ्चन भगवत्प्रेमी महात्माओंके सङ्गसे ही प्राप्त होती है । इसके द्वारा वे स्वयं तो परमानन्दमें मग्न रहते ही थे; जिन विचारोंका मन कुसङ्गके कारण अत्यन्त दीन-हीन हो रहा था, उन्हें भी बार-बार शान्ति प्रदान करते थे ॥ ४२ ॥ * * युधिष्ठिर ! प्रह्लाद भगवान्के परम प्रेमी भक्त, परम भाग्यवान् और ऊँची कोटिके महात्मा थे । हिरण्यकशिपु ऐसे साधु पुत्रको भी अपराधी बतलाकर उनका अनिष्ट करनेकी चेष्टा करने लगा ॥ ४३ ॥ * * युधिष्ठिरने पूछा—नारदजी ! आपका व्रत अखण्ड है । अब हम आपसे यह जानना चाहते हैं कि हिरण्यकशिपुने पिता होकर भी ऐसे शुद्धहृदय महात्मा पुत्रसे द्रोह क्यों किया ? ॥ ४४ ॥ * * पिता तो स्वभावसे ही अपने पुत्रोंसे प्रेम करते हैं । यदि पुत्र कोई उलटा काम करता है, तो वे उसे शिक्षा देनेके लिये ही डाँटते हैं, शत्रुकी तरह वैर-विरोध तो नहीं करते ॥ ४५ ॥ * * फिर प्रह्लादजी-जैसे अनुकूल, शुद्धहृदय एवं गुरुजनोंमें भगवद्भाव करनेवाले पुत्रोंसे भला, कोई द्वेष कर ही कैसे सकता है । नारदजी ! आप सब कुछ जानते हैं । हमें यह जानकर बड़ा कौतूहल हो रहा है कि पिताने द्वेषके कारण पुत्रको मार डालना चाहा । आप कृपा करके मेरा यह कुतूहल शान्त कीजिये ॥ ४६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

नारद उवाच

पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः । शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् । पाठयामासतुः पाठ्यान्पाठ्यान् अशुरबालकान् ॥ २ ॥
यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनु पपाठ च । न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥
एकदासुरराट् पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव । पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥

प्रह्लाद उवाच

तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वाऽऽत्मपातं गृहमन्धकूपं वनं गतो यद्हरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः । जहास बुद्धिबालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ॥ ६ ॥
सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः । विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥ ७ ॥
गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः । प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—असुरैः भगवान् काव्यः पौरोहित्याय किल वृत्तः तस्य शण्डामर्कौ सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥ * *
तौ राज्ञा प्रापितं बालं नयकोविदं प्रह्लादं च अन्यान् पाठ्यान् अशुरबालकान् पाठयामासतुः ॥ २ ॥ * * तत्र यत् गुरुणा
प्रोक्तं शुश्रुवे च अनु पपाठ स्वपरासद् ग्रहाश्रयं मनसा साधु न मेने पाण्डव असुरराट् पुत्रम् अंकम् आरोप्य पप्रच्छ वत्स भवान्
यत् साधु मन्यते कथ्यताम् ॥ ४ ॥ * * असुरवर्य असद्ग्रहात् समुद्विग्नधियां देहिनाम् आत्मपातम् अन्धकूपं गृहं हित्वा
वनं गतः सन् हरिम् आश्रयेत् यत् तन् सदा साधु मन्ये ॥ ५ ॥ * * दैत्यः परपक्षसमाहिताः पुत्रगिरः श्रुत्वा जहास
बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः भिद्यते ॥ ६ ॥ * * द्विजातिभिः गुरुगेहे बालः सम्यक् विधार्यतां यथा प्रतिच्छन्नैः विष्णुपक्षैः
अस्य धीः न भिद्येत् ॥ ७ ॥ * * दैत्ययाजकाः गृहम् आनीतं प्रह्लादम् आहूय श्लक्ष्णया वाचा प्रशस्य सामभिः
समपृच्छन्त ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पञ्चमे गुरुतोऽधीतं त्यक्त्वा विष्णुस्तुतौ रतम् । घातयन्दिपसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् ॥ १ ॥

भगवद्भक्तिरेव विद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह । पौरोहित्यायेत्यादिना । काव्यः शुक्रः । अतस्तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके
न्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥ * * पाठ्यान्पाठ्यान् अशुरबालकानि वाऽन्वयः ॥ २ ॥ * * अनु
श्रवणानन्तरं तथैव पपाठ च किं तु तत्साधु न मेने । तत्र हेतुः । स्वः पर इत्यसद्ग्रहो मिथ्याऽभिनिवेश एवाश्रयो यस्य
तत् ॥ ३-४ ॥ * * हे असुरवर्य असद्ग्रहादहंमेति मिथ्याऽभिनिवेशाद्धेतोः सम्यगुद्विग्न विषण्णा धीर्यथा ते । वनं गतः
सन्हरिमाश्रयेतेति यत्तदेवाहं साधु मन्ये । कथंभूतं गृहम् । आत्मपातमात्मनोऽधःपातनिमित्तम् । कुतः । अन्धकूपवनमोहावहम् ॥ ५ ॥

परपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः । हासे हेतुः । बुद्धिरिति ॥ ६ ॥ * * विष्णुपक्षैर्भागवतैर्हेतुभूतैः । ननु त्वद्गृहे कुतस्तेषां प्रवेशः । सत्यम् । तथापि प्रतिच्छन्नैर्वेषान्तरेण छन्नैः ॥ ७ ॥ * * दैत्यैर्गृहमानीतम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न चाशक्तं घातितुमिति शेषः (१) अतः पौरोहित्यहेतोः । शंडश्च मर्कश्च शंडामर्कावत्र दीर्घशंडादसः । शंडो मर्क इति वेदे श्रवणान् । तस्य शुक्रस्य ॥ १ ॥ * * नयकोविदं विधातुमिति शेषः । भगवन्मार्गे कोविदं नयत्युत्कर्षमिति नयो भक्तिमार्ग एव 'उत्कर्षं नयनामयः' इत्युक्तेः । सम्भवत्वात्पाद्यानित्युभयार्थमाह ॥ २ ॥ * * यदण्डनीत्यादिकम् । तत्र पाठ-नावसरे । तत्रासाधुमनने ॥ ३ ॥ * * हे पाण्डवेति । पाण्डुयथा भवन्तमंकमारोप्यापृच्छदिति भावः । कठिनपदार्थानां प्रश्ने बालस्यास्य स्तोभो भविष्यतीति मत्वा प्राह—यद्ववान् पठितानां मध्ये साधु अभ्यस्तीकृतं मन्यसे जानासि मदप्रे यद्वक्तुं शक्नोति तदेव वदत्विति हिरण्यकशिपोरभिप्रायः ॥ ४ ॥ * * प्रह्लादस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वापि जगत्यस्मिञ्जिज्ञास्यानां मध्ये भवान् किं वस्तु साधु मन्यते इति बुद्ध्या विचार्य स्वसम्पत्तीकरोतीमं पृच्छसि चेदस्य समुचितमुत्तरं शृण्वित्याह—तदिति । अत्र यद्वरिमाश्रयेत तदेव हरिचरणश्रयणं साधु मन्ये । गृहे स्थितोऽपि स एव गृहमन्धकूपं हित्वा वनं गतः अन्यथा वनं गतोऽपि गृहमन्धकूपमेव श्रित इति च व्याचक्षते । हे असुरवर्येति । इत्थं कृते भवानप्यसुरवर्यो भविष्यत्यन्यथाऽसुरैरपि निन्द्यो भविष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ * * परपक्षे शत्रुपक्षे । बालोऽयं यो यद्वारयति तदेव धत्तेऽस्य को दोषस्तद्व्यारभ्य नारदाद्या वैष्णवा नात्र प्रवेशनीया इत्यादिदेशेति भावः ॥ ६ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । विधायतां रक्ष्यताम् ॥ ७ ॥ * * प्रशस्य इलक्षणयेति । अन्यथा बालोऽयं भीत्या स्वौपदेशकं वैष्णवं न वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चमे स्वसुतं विष्णोर्भक्तं धनं भुजगादिभिः ॥ नाशकत् दैत्यराट् तत्र श्लोकाः सार्द्धा नगेष्वः (५७) ॥

उवाचदशकं (१०) सार्द्धात्रैकपष्टिरनुष्टुभः (६१) ॥ ५ ॥

पौरोहित्यायेति ॥ भगवान् काव्यः शुक्रः पौरोहित्याय पुरोहितकर्म कर्तुमसुरैर्वृतः स्वीकृतः किल तस्य काव्यस्य सुतौ शण्डामर्काख्यौ दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपोर्गृहस्य अन्तिके समीपे न्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥ * * ताविति ॥ तौ च शण्डा-मर्कौ राज्ञा हिरण्यकशिपुना प्रेषितं नये युक्त्या तत्त्वविचारे कोविदं निपुणमपि बालं प्रह्लादं तथाऽन्यानसुरबालकांश्च पाठ्यान् दण्डनीत्यादीन् पाठयामासतुः पठनकारितवन्तौ । पाठ्यानसुरबालकानिति वाऽन्वयः ॥ २ ॥ * * यदिति ॥ तत्र गुरुगृहे यत्तु दण्डनीतिशास्त्रं गुरुणा प्रोक्तं तत् प्रह्लादः श्रुत्वा श्रुतवान् । अनु अन्तरं पपाठ च । परन्तु तन्नीतिशास्त्रम् अयं स्वः स्वकीयः मित्रम् अयं परः शत्रुरित्येवंभूतो यः असद्व्रह्मः मिथ्याभिनिवेशः सः एवाश्रयो यस्य तत्तादृशमभूत् । अतः तत्साधु सम्यक् मनसा न मेने ॥ ३ ॥ * * एकदेति हे पाण्डव ! एकदा असुरराट् स्वपुत्रं प्रह्लादमङ्कमारोप्य उत्सङ्गे निधाय ह वत्स ! भवान् यत्साधु मन्यते तत्कथ्यतामित्येवं पप्रच्छ । कठिनविषयप्रश्ने बालस्य खेदो भविष्यति अतो यदभ्यस्तीकृतं वस्तु मदप्रे वक्तुं शक्नु-यात्तदेव वदत्विति हिरण्यकशिपोरभिप्रायः ॥ ४ ॥ * * प्रह्लादस्तु अत्र जगति जिज्ञास्यानां मध्ये किं वस्तु भवान् साधु मन्यते इति मां पृच्छति इति ज्ञात्वोत्तरमाह—तदिति ॥ हे असुरवर्य ! असद्व्रह्मात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः सदा सम्यक् अत्यन्तमुद्विग्रा अनवस्थिता धीर्येषां ते तेषां देहिनां तदहं साधु मन्ये । यत् आत्मनः पातो यस्मान् तन् अन्धकूपं जलशून्यकूपवत् दुःस्वप्नप्रदं गृहं हित्वा परित्यज्य वनं गतः सन् हरिमाश्रयेत भजेत । वर्नामित्येकान्तस्थानोपलक्षणम् ॥ ५ ॥ * * श्रुत्वेति ॥ परपक्षे देवपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य गिरः श्रुत्वा दैत्यो जहास हासपूर्वकमुवाचेत्यर्थः । बालानां बुद्धिः परस्मिन् शत्रौ विष्णौ बुद्धिर्येषां तैर्देवपक्षैर्भिद्यते विपरीता क्रियते ॥ ६ ॥ * * सम्यगिति ॥ हे दैत्याः ! अयं बालो गुरुगृहे सम्यग् विधायतां स्थाप्यतामिति यथा येन प्रकारेण प्रतिच्छन्नैः असुरवेपेणाच्छन्नैः विष्णुपक्षैर्विष्णुभक्तैर्द्विजातिभिर्ब्राह्मणादिभिरस्य धीर्न भिद्येत विपरीता न भवेत्तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * गृहमिति ॥ दैत्याजकाः दैत्यपुरोहिताः स्वगृहं प्रति दैत्यभटैरानीतुं प्रापितं प्रह्लादं प्रशस्य प्रस्तुत्य सामोक्तिभिः श्लक्ष्णया मृद्वया वाचा समपृच्छन्त । तद्वार्धः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्ट्वेष्टनिमित्तस्तद्वक्तुन्तावदुपोद्घातमाह भगवान्नारदः—पौरोहित्यायेत्यादिना । भगवान् काव्यः शुक्रः पौरोहित्याय पुरोहितकर्मकर्तुमसुरैर्वृतः, किलेति प्रसिद्धिं द्योतयति तस्य काव्यस्य सुतौ शण्डामर्काख्यौ दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपोः गृहसमीपे आस्तामिति शेषः ॥ १ ॥ * * तौ च शण्डामर्कौ दैत्यराजेन प्रापितं नीतिशास्त्रपठनार्थं प्रापितं प्रह्लादमन्यांश्चासुरबालकांश्च पाठ्यान् दण्डनीत्यादीन् पाठयामासतुः पठनं कारितवन्तौ अत्र नयकोविदमिति क्रियाविशेषणं यथा नयकोविदाः नीतिशास्त्रनिपुणा

भवन्ति तथा पाठयामासतुरिति ॥ २ ॥ * * तत्र एवं स्थिते प्रह्लादो यद्गुरुणा प्रोक्तं तच्छुश्रुवे श्रुत्वान् अनुपठितवांश्च परन्तु तत्प्रोक्तं मनसा साधु यथा तथा न मेने तत्र हेतुं वदन् प्रोक्तं विशिनष्टि—स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् अयं स्वः स्वकीयो मित्रम् अयन्तु परः शत्रुरित्येवंरूपो योऽसद्ग्रहो वृथाग्रहरूपोऽभिमानस्तस्याश्रयं हेतुभूतम् ॥ ३ ॥ * * एवं स्थिते हे पाण्डव ! कदाचिदसुरराट् पुत्रं प्रह्लादमङ्कमारोप्योत्सङ्गे निधाय हे वत्स पुत्र, भवानाचार्यप्रोक्तेषु मध्ये यत्साधु मन्यते तत्कथ्यताम्, इत्येवं पप्रच्छ ॥ ४ ॥ * * एवं दैत्येन पृष्ठः प्रह्लादस्तमाह—तदित्येकेन । हे असुरवर्य दैत्यराज ! असद्ग्रहात् देहात्माभिमानस्वतन्त्राभिमानतन्मूलशब्दादिविषयाभिनिवेशादिरूपादसद्ग्रहाद्धेतोः सदा नित्यं समुद्विग्ना नितरां भीता धीर्येषां तेषां देहिनां कुत्सितदेहधारिणामात्मपातं पतन्यनेनेति पातम् आत्मनः अधःपतनहेतुमन्धकूपतुल्यं गृहं त्यक्त्वा वनमरणं प्रविष्टो हरिम् आश्रितबन्धहरं भगवन्तमाश्रयेतेति यत्तदेव साधु मन्ये इति, हित्वेतिपदेन हेयसंक्षेपः हरिमाश्रयेतेत्यनेन उपादेयतत्त्वतदनुष्ठानसंक्षेपः वनं गत इति विविक्तदेशोपलक्षणम् ॥ ५ ॥ * * एवमुक्तो दैत्यराजः किमाहेत्याह देवर्षिः—श्रुत्वेति । परपक्षसमाहिताः परपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य प्रह्लादस्य गिरः श्रुत्वा दैत्यो जहास हासपूर्वकमुवाचेत्यर्थः । तदेवाह—बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः परस्मिन् शत्रौ विष्णौ बुद्धिर्येषां तैर्भिद्यते अन्यथाक्रियते विपरीताक्रियते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * नूनं गुरुगेहे प्रतिच्छन्नैर्विष्णोर्भक्तैर्द्विजातिभिः ब्राह्मणैः अयं बालो भिद्यते विपरीतबुद्धिः क्रियते अतोऽस्य बालस्य बुद्धिर्यथा न भिद्येत तथा सम्यग्विधार्यतां विचार्यतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ततो दैत्याजकाः दैत्यपुरोहिताः स्वगृहमप्रति दैत्यभटैरानीतम् प्रापितं प्रह्लादम् आहूय प्रशस्य प्रस्तुत्य सामोक्तिभिः शृङ्गया मृद्व्या उक्त्वा च सम्यगपृच्छन् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हिरण्यकशिपुप्रह्लादसम्वादच्छलेन भक्तिस्वरूपं हरेर्निरतिशयस्वातन्त्र्यञ्च निरूपयत्वस्मिन्नध्याये—काव्यः शुक्रः शण्डश्च मर्कश्च शण्डामर्कौ तस्य शुक्रस्य दैत्यराजगृहान्तिके न्यवसतामितिशेषः ॥ १ ॥ * * राज्ञा हिरण्यकशिपुना ॥ २ ॥ * * अपाठस्य विशेषणभूतेन हत्यनेन सूचितं हेतुमाह—नेति । असाधुत्वे किङ्कारणमत्राह—स्वरूपेति, “स्वातन्त्र्यात्स्व इति प्रोक्तः” इत्यतः स्वस्य स्वतन्त्रस्य हरेरुपस्यासत्त्वं शून्यत्वं गृह्णातीति निराकारो हरिरिति यः पक्षः स आश्रयो यस्य तत्तथानिराकारपक्षविषयत्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्वरूपस्यासद्ग्रहः शून्यत्वप्रतिपादकः शून्यवादः स आश्रयो यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थ इति वा जीवपरस्वरूपयोरसत्पृथग्भावं गृह्णातीति स्वरूपासद्ग्रहः जीवपरमात्मानावभिन्नाविति यः सिद्धान्तः स आश्रयः यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थ इति वा, स्वरूपासद्ग्रहः औत्पत्तिकदुराग्रहोऽवैष्णवपक्षपातः स आश्रयो यस्य तत्तथा वैष्णवसिद्धान्तविरुद्धत्वादित्यर्थ इति वा विन्यासभेद एवायन्तात्पर्यतस्त्वेक एवेति ॥ ३-४ ॥ * * हे असुरवर्य ! असद्ग्रहाद्विषयाभिनिवेशात् समुद्विग्नधियाः परवशीकृतबुद्धीनां देहिनां तत्साधु संसारनिर्मूलसाधनं मन्य इत्यन्वयः । किं तदिति, तत्राह—हित्वेति, आत्मपातं स्वस्य निरयपातम् अन्धमज्ञानं यत्तस्य कृपं निधानस्थानं गृहं हित्वा वनं सज्जनसङ्गमलक्षणं गतः ॥ ५ ॥ * * सज्जनशिक्षार्थं प्रह्लादेन तत्त्वमुक्तं न तु तं ग्राहयितुं तस्यासुरावेशेन दुराग्रहगृहीतत्वात्तत्फलमाह—श्रुत्वेति । परिहासः फलं परबुद्धिभिः प्रतिपक्षबुद्धिभिः परपक्षसमीहिताः पूर्वपक्षविषयत्वेन प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥ * * पुत्रस्नेहेनाभिमतोयं न हासः किं त्वनभिमत एवेत्यभिप्रेत्याह—सम्यगिति । विधार्यतामवधार्यतां विष्णुपक्षः प्रतिच्छन्नो येषां ते तथा तैर्विष्णुसिद्धान्तमभिगृह्य स्थितैरित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * अवशवशीकरणाय चत्वार उपाया विहितास्तत्र द्विजातीनां सामोपाय एव श्रेयानिति दर्शयितुं परकृतबुद्धिभेदञ्च ज्ञातुं तत्रापि योग्यानां भगवत्तत्त्वविषयज्ञाननिश्चयाय च दैत्यभयाच्च दैत्याजकाः प्रह्लादमपृच्छन्नित्याह । गृहमिति—सामभिर्वचनैः ॥ ८ ॥

अस्मिन्पर्याये क्रमसन्दर्भो न ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुरुणाऽध्यापितः पित्रा पृष्ठः कृष्णं स्तुवन् सुतः । पञ्चमे दिग्गजाद्यैस्स हतोऽपि स्वस्यराजत ॥ १ ॥

प्रह्लादस्य भक्तिरेव विद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह—पौरोहित्यायेत्यादिना । काव्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ तत्र न्यवसतामिति शेषः ॥ १-२ ॥ * * यन् दण्डनीत्यादिकं तत् साधु न मेने कुतः ? स्वः पर इत्यसद्ग्रहं दुरभिनिवेशमेव आ सम्यक्प्रकारेण श्रयते इति तत् ॥ ३ ॥ * * कठिनपदार्थानां प्रश्ने बालस्यास्य स्तोभो भविष्यतीति मत्त्वा प्राह—यद्भवान् साधु मन्यते पठितानां वस्तूनां मध्ये साधु अभ्यस्तीकृतं यत् त्वं जानासि मदग्रे वक्तुञ्च शक्नोषि तदेव वदेति हिरण्यकशिपोरभिप्रायः ॥ ४ ॥ * * प्रह्लादस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वापि जगत्पस्मिन् जिज्ञास्यानां मध्ये भवान् किं वस्तु साधु मन्यते इति बुद्ध्या विचार्य स्वसम्मतीकरोतीति मां पृच्छति चेदस्य समुचितमुत्तरं शृण्वित्याह—तदिति । हे असुरवर्य ! असद्ग्रहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशात् उद्विग्नधियां जनानां तदेव साधु मन्ये, किं तत् ? आत्मपातहेतुं गृहं त्यक्त्वा वनं गतस्सन् यद्वरि-

माश्रयेतेति, अत्र यत् हरिमाश्रयेत तदेव हरिचरणाश्रयणं साधु मन्ये गृहस्थितोपि स एव गृहमन्धकूपं हित्वा वनं गतः अन्यथा वनं गतोऽपि गृहमन्धकूपमेव श्रित इति च व्याचक्षते ॥ ५ ॥ * * परपक्षे शत्रुपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः जहासेति बालोऽयं यो यद्वारयति तदेव धत्ते अस्य को दोषस्तद्वारभ्य नारदाद्या वैष्णवा नात्र प्रवेशनीया इत्यादिदेशेति भावः ॥ ६ ॥ * * तदपि गुरुगेह एव ते चैवं वक्तव्या इत्याह—विष्णुपक्षैरिति ॥ ७ ॥ * * प्रशस्य शृङ्गणयेत्यन्यथा बालोऽयं भयेन स्वोपदेशकं वैष्णवं न वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवद्भजनतः प्रह्लादः पित्रा गजादिभिर्घातितोऽपि भगवदनुग्रहात् मृत इति पञ्चमे वर्णयति, भगवद्भजनरतं पुत्रं दृष्ट्वा हिरण्यकशिपुस्तं प्रति विद्वेषं कृतवानिति वक्तुमाह—पौरोहित्यायेत्यादि । काव्यः शुकः तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके न्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥ * * तौ प्रह्लादमन्याश्चासुराणां बालकान् पाठ्यान् पाठयामासतुः ॥ २ ॥ * * दण्डनीत्यादिकं गुरुणा प्रोक्तं तत् शुश्रुवे श्रुतवान् अनुश्रवणानन्तरं पपाठ च पठितवांश्च मनसा तु साधु न मेने यतः स्वपररूपो योऽसद्गुहो ग्रहोऽभिनिवेशस्तदाश्रयम् ॥ ३-४ ॥ * * असद्ग्रहात् नित्यस्वरूपो जीवः तद्विपरीतोऽनित्यो देहोऽसत्तस्मिन् यो ग्रहोऽहमित्यभिनिवेशस्तस्मादनात्मन्यात्मभ्रमात् सदा समुद्विग्नधियाम् आत्मनः पातो यस्मिन् तमन्धकूपं गृहं हित्वा वनं गतस्सन् यद्वरिमाश्रयेत् तत्साधु मन्ये ॥ ५ ॥ * * परपक्षे विष्णौ समाहिताः सम्यगाहिताः संयोजिताः पुत्रगिरः श्रुत्वा बालानां बुद्धिः परेषां बुद्धिभिर्मिथ्यते इति मत्वा जहास ॥ ६ ॥ * * गुरुगेहे बालः सम्यग्विधार्यताम् अस्मद्भ्यात्प्रतिच्छन्नैर्गुप्तलक्षणैर्विष्णुपक्षैर्वैष्णवैर्द्विजातिभिर्यथाऽस्य धीर्न भिद्येत ॥ ७ ॥ * * दैत्ययाजकाः गृहमानीतं प्रह्लादं शृङ्गण्या मधुरया वाचा प्रशस्य सामभिः प्रियवाक्यैः समपृच्छन्त ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पञ्चमे हरिभक्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः । सन्निरुद्धादिभिर्दैत्यैः कृता पीडा निरूप्यते ॥ १ ॥

भगवद्भक्तिरेव हिरण्यकशिपोः प्रह्लादद्वेषस्य कारणं, तद्वेष एव तस्य ब्रह्मवरेणात्यूर्जितस्याप्यचिन्त्यमहिम्ना भगवता वधे च कारणमिति प्रश्नोत्तरत्वेन वक्तुं तत्प्रसङ्गकथामाह—पौरोहित्यायेत्यादिना । काव्यः शुकः पौरोहित्याय पुरोहितकर्म कर्तुमसुरैर्वृतः स्वीकृतः । तत्र हेतुमाह—भगवानिति, ज्ञानी पौरोहित्ये योग्य इत्यर्थः । तत्र प्रसिद्धिं द्योतयति—किलेति । तस्य काव्यस्य सुतौ शण्डाम-काव्यौ दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपोर्गृहस्य अन्तिके समीपे न्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥ * * तौ च शण्डामर्कौ राज्ञा हिरण्यकशिपुना प्रेषितं नये युक्त्या तत्त्वविचारे कोविदं निपुणमपि प्रह्लादं तथाऽन्यानसुरबालकांश्च पाठ्यान् दण्डनीत्यादीन् पाठयामासतुः पठनं कारितवन्तावित्यन्वयः । एवं कोविदमपि पठनार्थप्रेषणे पाठने च हेतुमाह—बालमिति । बाल्यावस्थापन्नत्वेनानभिज्ञं मत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ * * तत्र गुरुगृहे यत्तु दण्डनीतिशास्त्रं गुरुणा प्रोक्तं तत् प्रह्लादः शुश्रुवे सुश्रुतवान्, अनु अन्तरं पपाठ च । परन्तु तत्साधु सम्यक् मनसा न मेने । तत्र हेतुमाह—स्वपरेति । अयं स्वः स्वकीयः मित्रम् अयं परः शत्रुरित्येवम्भूतो यः असद्ग्रहः मिथ्याभिनिवेशः स एवाश्रयो यस्य तत् ॥ ३ ॥ * * एवं स्थिते हे पाण्डव एकदा असुरराट् स्वपुत्रं प्रह्लादमङ्कमारोप्य उत्सङ्गे निधाय हे वत्स भवान् यत्साधु मन्यते तत्कथ्यतामित्येवं पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * अत्र हिरण्यकशिपुना यद्ववान् साधु मन्यते तत्कथ्यतामिति प्रह्लादसम्मतसाधुत्वविषयकः प्रश्नः कृतः, न तु गुरुमुखादधीतेषु यत्साधु तद्विषयकः प्रश्नः, अतो विचारकुशलत्वात् स्वसम्मत्यनुसारेणैवोत्तरमाह—तदिति । तत्रासुरराजत्वेन तव दुस्सहमपि स्वसम्मतं वदामीति सूचयन् सम्बोधयति—हे असुरवर्येति । असद्ग्रहादहम्भमेति मिथ्याभिनिवेशाद्वेतोः सदा सम्यक् अत्यन्तमुद्विग्ना अनवस्थिता धीर्येषां तेषां देहिनां तदहं साधु मन्ये इत्यन्वयः । तदिति किमित्यपेक्षायामाह । गृहं हित्वा परित्यज्य वनं गतः सन् हरिमाश्रयेत भजेदित्यन्वयः । वनमित्येकान्तस्थानोपलक्षणम् । गृहस्य को दोषो येन तत्त्यागो विधीयते इत्यपेक्षायामाह—आत्मपातमिति । आत्मनो नरकादौ पातो यस्मात् तत्तथा, नानाविधविषयासक्त्या नानाविधाधर्मेण नरकपातनिमित्तमित्यर्थः । यथा जलशून्यकूपे जललोभेन भ्रान्त्या पतितस्य न जललाभः प्रत्युत शिरस्फोटनादिपीडानुभवश्च तथापि ततो निर्गमनमशक्यं निर्गतश्चेत्सुखी भवति, तथा गृहेपि सुखलोभेन भ्रान्त्या पतितः सुखं नैव लभते, प्रत्युत दुःखमेवानुभवति, तथापि ततो निर्गमोऽशक्यस्ततो निर्गत एव सुखी भवति इत्यभिप्रेत्याह—अन्धकूपमिति ॥ ५ ॥ * * परपक्षे देवपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य गिरः श्रुत्वा दैत्यो जहास हासपूर्वकमुवाचेत्यर्थः । तद्वचनमेव दर्शयति—बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः परस्मिन् शत्रौ विष्णौ बुद्धिर्येषां तैर्भिद्यते विपरीता क्रियते इत्यर्थः । पठनार्थं गुरुगृहं गतानामन्येषामपि बालानां प्रह्लादवद्बुद्धिवैपरीत्यं सम्भाव्य बालानामिति बहुवचनम् ॥ ६ ॥ * * बालत्वेनापक्वबुद्धित्वाद्यथैव कश्चिद्बोधयति । तथैव बुद्धयत इति नास्यापराध इति निश्चित्याज्ञापयति । हे दैत्याः अयं बालो गुरुगृहे सम्यग्विधार्यतां स्थापयतामिति । सम्यक्त्वमेवाह—प्रतिच्छन्नैः असुरवेशेणाच्छन्नैः विष्णुपक्षैर्विष्णुभक्तैर्द्विजातिभिर्ब्राह्मणादिभिर्यथाऽस्य धीर्न भिद्येत

विपरीता न भवेत्तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ततश्च दैत्ययाजकाः दैत्यपुरोहिताः स्वगृहं प्रति दैत्यभटैरानीतं प्रापितं प्रह्लादं प्रशस्य प्रस्तुत्य सामोक्तिभिः श्लक्ष्णया मृद्व्या वाचा समप्रच्छन्तेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

त्यक्ताऽधीतं गुरोः सक्तं स्तुतौ विष्णोस्तु पञ्चमे । दैत्यो घातयितुं पुत्रं नाशकद्वि द्विपादिभिः ॥ १ ॥

भगवद्भक्तिरेव विद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह । पौरोहित्यायेत्यादिना । भगवानैश्वर्यसंपन्नः, काव्यः शुक्रः, पौरोहित्याय पुरोहितकर्म कर्तुं असुरैः वृतः किल । किलेत्येतत्तत्प्रसिद्धिं द्योतयति । तस्य काव्यस्य, सुतौ शण्डश्रामर्कश्च तौ, शण्डामर्काख्या-वित्यर्थः । दैत्यराजो हिरण्यकशिपुस्तस्य गृहं तस्यान्तिकं समीपं तस्मिन्, आस्तामिति शेषः ॥ १ ॥ * * ताविति । तौ शण्डामर्कौ, राज्ञा दैत्यराजेन, प्रापितं राजनीतिपठनार्थमिति शेषः । बालं सन्तमपि, नयकोविदं प्रह्लादं पाठ्यान्, अन्यान् असुर-बालकांश्च, पाठयामासतुः । नयकोविदमिति क्रियाविशेषणं वा । पाठ्या यथा नीतिनिपुणा भवन्ति तथा पाठयामासतु-रित्यर्थः ॥ २ ॥ * * यदिति तत्र तेषां मध्ये, प्रह्लादः यत् गुरुणा प्रोक्तं स्यात् तत् शुश्रुवे श्रुतवान् । अनु श्रवणान्तरं पपाठ पठितवान् । परं तु, यतः तत् स्वः स्वकीयो मित्रमयं परः शत्रुरयमित्येवंरूपो योऽसदग्रहः वृथाग्रहस्तयाश्रयं, ततः मनसा साधु समीचीनमेतदिति, न मेने ॥ ३ ॥ * * एकदेति । हे पाण्डव, एवं सति, एकदा कदाचित्, असुरराट् हिरण्यकशिपुः, पुत्रं प्रह्लादम् अङ्कमुत्सङ्गम्, आरोप्य निधाय, हे वत्स पुत्र, भवान् आचार्यप्रोक्तेषु मध्ये, यत् साधु समीचीनं मन्यते, तत् कथ्यतां इति पप्रच्छ ॥ ४ ॥ * * एवं दैत्येन प्रष्टुः प्रह्लादस्तमाह । तदित्येकेन । हे असुरवर्य दैत्यराज, असदग्रहात् देहात्माभिमानस्व-तन्त्राभिमानतन्मूलकशब्दादिविषयाभिनिवेशरूपादसदाग्रहाद्धेतोः, सदा नित्यं समुद्विग्ना नितरां भीता धीर्बुद्धिर्येषां देहिनां आत्म-पातमात्मनोऽधःपतनहेतुभूतम् अन्धकूपमन्धकूपतुल्यं गृहं हित्वा त्यक्ता, वनमरण्यं गतः प्रविष्टः सन्, हरिमाश्रितबन्धहरं भगवन्तम्, आश्रयेतेति यत्, तत् एव साधु मन्ये ॥ ५ ॥ * * एवमुक्तो दैत्यराजः यदाह तदाह देवर्षिः । श्रुत्वेति । परपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य गिरः श्रुत्वा, दैत्यो हिरण्यकशिपुः जहास हासपूर्वकमुवाचेत्यर्थः । तदेवाह बालानां बुद्धिः, परस्मि-न्विष्णौ बुद्धिर्येषां तैः शत्रुपक्षमतिमद्भिः, भिद्यतेऽन्यथा क्रियते विपरीता विधीयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * ननु त्वद्गृहे कुतः प्रतिपक्षप्रवेशः सत्यं, तथापि प्रतिच्छन्नैरित्याह । सम्यगिति । गुरुगेहे, प्रतिच्छन्नैः वेधान्तरेण छन्नैः, विष्णोः पक्षो येषां तैः, द्विजा-तिभिर्ब्राह्मणैः, अयं बालः, भिद्यते विपरीतबुद्धिः क्रियते । अतः, अस्य बालस्य, धीर्बुद्धिः, यथा न भिद्येत, तथा सम्यक् विधार्यतां विचार्य परिरक्षताम् इति स, प्रह्लादपरिरक्षकासुरानाहेति शेषः ॥ ७ ॥ * * गृहमिति । ततः दैत्ययाजका दैत्यपुरोहिताः, गृहं स्वसदनं प्रति, आनीतं दैत्येन्द्राज्ञानप्रह्लादरक्षकदैत्यभटैः प्रापितं प्रह्लादम् आहूय, श्लक्ष्णया मृद्व्या, वाचा प्रशस्य सामभिः सामोक्तिभिः, समप्रच्छन्त ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

हिरण्यकशिपुके द्वारा प्रह्लादजीके वधका प्रयत्न

नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! दैत्याँने भगवान् श्रीशुक्राचार्यजीको अपना पुरोहित बनाया था । उनके दो पुत्र थे—शण्ड और अमर्क । वे दोनों राजमहलके पास ही रहकर हिरण्यकशिपुके द्वारा भेजे हुए नीतिनिपुण बालक प्रह्लादको और दूसरे पढ़ाने-योग्य दैत्यबालकोंको राजनीति, अर्थनीति आदि पढ़ाया करते थे ॥ १-२ ॥ * * प्रह्लाद गुरुजीका पढ़ाया हुआ पाठ सुन लेते थे और उसे ज्यों-का-त्यों उन्हें सुना भी दिया करते थे । किन्तु वे उसे मनसे अच्छा नहीं समझते थे । क्योंकि उस पाठका मूल आधार था अपने और परायेका झूठा आग्रह ॥ ३ ॥ * * युधिष्ठिर ! एक दिन हिरण्यकशिपुने अपने पुत्र प्रह्लादको बड़े प्रेमसे गोदमें लेकर पूछा—‘बेटा ! बताओं तो सही, तुम्हें कौन-सी बात अच्छी लगती है ? ॥ ४ ॥ * * प्रह्लादने कहा—‘पिताजी ! संसारके प्राणी ‘मैं और ‘मेरे’ के झूठे आग्रहमें पड़कर सदा ही अत्यन्त उद्विग्न रहते हैं । ऐसे प्राणियोंके लिये मैं यही ठीक समझता हूँ कि वे अपने अधःपतनके मूल कारण, घाससे ढके हुए अँधेरे कूपके समान इस घरको छोड़कर वनमें चले जायँ और भगवान् श्रीहरिकी शरण ग्रहण करें ॥ ५ ॥ * * नारदजी कहते हैं—प्रह्लादजीके मुँहसे शत्रुपक्षकी प्रशंसासे भरी बात सुनकर हिरण्यकशिपु ठठाकर हँस पड़ा । उसने कहा—‘दूसरोंके बहकानेसे बच्चोंकी बुद्धि यों ही बिगड़ जाया करती है ॥ ६ ॥ * * जान पड़ता है गुरुजीके घरपर विष्णुके पक्षपाती कुछ ब्राह्मण वेष बदलकर रहते हैं । बालककी भली भाँति देख-रेख की जाय, जिससे अब इसकी बुद्धि बहकाने न पाये ॥ ७ ॥ * * जब दैत्याँने प्रह्लादको गुरुजीके घर पहुँचा दिया, तब पुरोहितोंने उनको बहुत पुचकारकर और फुसलाकर बड़ी मधुर वाणीसे पूछा ॥ ८ ॥

वत्स प्रह्लाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा । बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ॥ ९ ॥

बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् । भण्यतां श्रोतुकामानां गुरुणां कुलनन्दन ॥ १० ॥

प्रह्लाद उवाच

स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः । विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥

स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते । अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगतासती ॥ १२ ॥

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।

मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ । तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच

एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः । तं निर्भर्त्स्यार्थं कुपितः स दीनो राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः । कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वत्स प्रह्लाद ते भद्रं सत्यं कथय मृषा मा बालान् अति एषः बुद्धिविपर्ययः तुभ्यं कुतः ॥ ९ ॥ * * कुलनन्दन अहो ते बुद्धिभेदः परकृतः उत स्वतः अभवत् श्रोतुकामानां गुरुणां नः भण्यताम् ॥ १० ॥ * * स्वः च परः इति असद्ग्रहः यन्मायया कृतः विमोहितधियां पुंसां दृष्टः तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥ * * सः पुंसां यदा अनुव्रतः एषः अन्यः तथा अहम् अन्यः इति भेदगता असती पशुबुद्धिः विभिद्यते ॥ १२ ॥ * * अबुद्धिभिः दुरत्ययानुक्रमणः सः एषः आत्मा स्वपरेति निरूप्यते हि वेदवादिनः ब्रह्मादयः यद्वर्त्मनि मुह्यन्ति एषः मे मतिं भिनत्ति ॥ १३ ॥ * * ब्रह्मन् यथा अयः आकर्षसन्निधौ स्वयं भ्राम्यति तथा मे चेतः चक्रपाणेः यदृच्छया भिद्यते ॥ १४ ॥ * * महामतिः एतावत् ब्राह्मणाय उक्त्वा विरराम अथ सः दीनः राजसेवकः कुपितः तं निर्भर्त्स्य ॥ १५ ॥ * * अरे वेत्रम् आनीयताम् अस्माकम् अयशस्करः अस्य कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेः चतुर्थः दमः उदितः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बालान्सर्वानिति अतिक्रम्य । तुभ्यं तव ॥ ९-१० ॥ * * अहो मायामोहिता भवन्तो मामाक्षिपन्तीत्याशयेन तावदाह । स्वः परश्चेति । मिथ्याभिनिवेशो यदीयया माययैव कृतो न तु वास्तवः अत एव तदीयया मायया विमोहितबुद्धीनां भवतामेव दृष्टो न तु मम । तस्मै अचिन्त्यमायेश्वराय नमः ॥ ११ ॥ * * अहो किमेतत्प्रलपसि तव बुद्धिभेदो यतो जातस्तं कथयेत्याक्षिप्तः संस्तप्रसादादेवेत्युत्तरमाह । स इति त्रिभिः । स भगवान्यदाऽनुव्रतोऽनुकूलो भवति तदा पशूनामविवेकिनामिव बुद्धिर्भेदगताऽसती मिथ्यासंसारविषया विभिद्यतेऽभिन्नात्मनिष्ठा भवति ॥ १२ ॥ * * भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह—स एष परमात्मैव स्वः पर इति चाविवेकिभिर्निरूप्यते । युक्तं चैतत् । यतो यस्य वर्त्मनि जिज्ञासायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति । तत्र हेतुः । दुरत्ययं दुर्घटमनुक्रमणमनुचरितमनुवर्णनं वा यस्य ॥ १३ ॥ * * ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह—यथेति । यथाऽयो लोहमाकर्षस्यायस्कान्तस्य समीपे स्वयमेव भ्रमति तथा मे चेतश्चक्रपाणेः सन्निधौ । तव कुतो जातस्तत्सन्निधिस्तत्राह—यदृच्छयेति । कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * राजसेवक उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥ * * अरे वेत्रं कश्च आनीयताम् । सामदानभेददण्डानां मध्ये चतुर्थो दमो दण्डोऽस्य दुर्बुद्धेरुदित उक्तः शास्त्रेषु । दुर्बुद्धित्वे हेतुः । कुलाङ्गारस्य कुलस्याङ्गारवन्नाशहेतोः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भद्रं त इति । त्वदिष्टं मोदकादिकं दास्याम इति भावः । हे वत्सेति । प्रियत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ ९ ॥ * * भण्यतामिति । यद्ययं कस्यचिद्वैष्णवस्य नाम गृह्णाति तदा तं वैष्णवं ज्ञात्वा राज्ञः सभां नीत्वा घातयाम इति भावः । कुलनन्दनेति । “कुलं पवित्रं जननी कृतार्था येषां कुले वैष्णवसंततिः स्यात्” इत्युक्तेः । ‘हत्तं कुलमवैष्णवम्’ इति पाशोक्तेश्च । स्वयं भगवान्नुसिंहदेवोऽपि वक्ष्यति “यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः” इति वास्तवोभिप्रायः ॥ १० ॥ * * अहो अमी मूढा इत्थं संसारे पापच्यमाना मां मूढपालकं जानन्तीति मनसि विभाव्याह—परः परपक्षः स्वः स्वपक्ष इति असद्ग्राहः असदाग्रहः श्लेषेण

पुंसां संसारसिन्धुपतितानां ग्राहो हिंस्रजलजन्तुविशेषः कृतः । मायया सृष्टः दृष्टः पूर्वमनुमित एवासीत्संप्रति तु प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः । अहो प्रतिक्षणं यूयं चर्वथैवेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ बुद्धिभेदोऽयं तव कुत इत्यस्योत्तरमाह—विभिद्यते विशेषेण भिद्यते विदीर्यते । पशुबुद्धिरेव का तत्राह—अन्य एषोऽस्मद्विपक्षस्तथान्योऽहमेतस्य घातयितेति भेदं गताऽसती असाध्वी । “न हि गोप्यं हि साधूनामभिरोदास्तविद्विषाम्” इति भगवदुक्तेः । वस्तुतस्त्वात्मदृष्ट्या सर्वजीवानामैकरूप्याद्देहदृष्ट्यापि सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वाद्देहो नास्त्येवेति भावः । सन्दर्भस्तु—यदेति । कथंचिन्महतः प्रसंगेन तत्सामुख्ये सति यदा स हरिरनुकूलः स्यात्तदा पूर्वाक्ता पशुबुद्धिर्विभिद्यते नश्यति तां विवृत्य दर्शयति—अन्य इति । अन्योसावन्योऽहमस्मीति “न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतेः । अथैकमशास्त्रानुसारिणां भक्तानामनुगतानां नश्वरे संघाते एवात्मतामननादिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत्र मोहे । विश्रन्ताथः—उक्तलक्षणपशुबुद्धिमतां सुदुर्ज्ञेय इत्याह—स इति । एष परमात्मा स्वः स्वपक्षः परो विपक्ष इति कुतिसता बुद्धिर्येषां तैर्दुरन्वयं दुर्गमम् । अनुक्रमणमनुसरणं यस्य सः । न च सुबुद्धिभिः शास्त्रज्ञैः सुगममेव तदनुसरणमिति वाच्यमित्याह—यद्वर्त्मनि यत्प्राप्तिमार्गेऽनुसरणरूपे भक्तियोगे वेदवादिनोऽपि वेदार्थतात्पर्यविवेचका अपि मुह्यन्ति, यूयं ज्ञानलवदुर्विदग्धाः किमुतेति भावः । एष भगवान्मे मतिं भिनन्ति युष्मन्मतिभ्यः सकाशान्मम मतिं भिन्नां करोति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । अहो मे भाग्यमिति भावः । किञ्च स एव मतेर्भेदः किमाकार इति चेत्तत्राह—यथाय इति । अयस्कान्तश्चुम्बकमणिः । भिद्यते युष्मच्चेतोभ्यः सकाशाद्भ्रं भवति । यदृच्छेयति । नात्र सत्कर्मतपोदानादेर्हेतुत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अयमर्थः—अयस्कान्तेन स्वशक्त्यैव लोहमाकृष्य संयुक्तीक्रियते तत्र किमपि कारणं प्रयोजनं नास्तीत्ययस्कान्तस्य स स्वभाव एव यथा तथैव चक्रपाणेऽपि स्वभाव एवायं यत्कृपापरवशतया स्वभक्तस्य चेतसः स्वस्मिन्नाकर्षणमिति तत्र किं मम स्वातन्त्र्यमस्तीति भावः । ‘यदृच्छा स्वैरिता’ इत्यमरः ॥ १४-१६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वत्सेति ॥ हे वत्स ! हे प्रह्लाद ! ते भद्रं भवतु यद्वयं पृच्छामस्तत्सत्यं यथार्थं कथय मृषा मा कथय । बालानतिक्रम्य सर्वान् बालान् विहाय तुभ्यं तवैव एष बुद्धिविपर्ययः कुतो हेतोरभूत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ बुद्धीति ॥ तवायं बुद्धिभेदः बुद्धिविपर्यासः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः कैश्चित्कृतः उताहो आहोस्वित् स्वत एवाभवत् हे दैत्यकुलनन्दन ! नः श्रोतुकामानां गुरुणामस्माक्रे भण्यतां कथ्यताम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स्व इति ॥ पुंसां स्वः परश्चेत्यसद्व्याहः मिथ्याभिनिवेशः यस्य मायया एव कृतः न तु वास्तवः । अत एव तद्विमुखानां तन्मायया विमोहितधियां भवतामेव स्वः पर इत्यभिनिवेशो दृष्टः प्रत्यक्षः न तु मम तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ननु किमेव प्रलपसि यतस्तव बुद्धिभेदो जातस्तं कथयेत्याक्षिप्तः सन् तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह—स इति ॥ यदा स एव भगवान् अनुव्रतः अनुकूलो भवति तदा अन्य एषः अन्योऽहमित्येवं भेदगता देहाद्यात्मविषया असती पृष्टा अनर्थहेतुः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते निवर्तते अभिन्नात्मनिष्ठा भवति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह—यदा स एव इति ॥ हि यस्मादेव स्वः पर इत्येवंभूता भेददर्शनरूपा अबुद्धिः अविद्या येषां तैर्दुरत्ययं दुर्घटमनुक्रमणमनुसरणं विश्रान्तेन भजनं यस्य स तथाभूतः शास्त्रेषु तत्त्वज्ञैर्निरूप्यते । यद्वा । दुरत्ययमनुक्रमणमनुचरणमनुवर्णनं वा यस्य सः एष परमात्मैव स्वः पर इति च अबुद्धिभिरविवेकिभिर्निरूप्यते । यस्य वर्त्मनि कथं सृष्ट्यादिलीलां करोति कृत्वापि कथं निर्विकार एव तिष्ठति कथं प्रसीदतीत्यादिरूपे मार्गे ब्रह्मादयो वेदवादिनोऽपि मुह्यन्ति कान्यस्य कथेति स एव आत्मा अन्तर्याम्येव मे मतिं भिनन्ति सर्वात्मैकविषयां करोति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यथेति ॥ हे ब्रह्मन् ! यथा अयो लोहमाकर्षयत्ययस्कान्तस्य सन्निधौ स्वयं कारणान्तरं प्रयोजनं चानुद्दिश्य भ्राम्यति तथा मे मम चेतः चक्रपाणेर्हरेः सन्निधौ स्वयं यदृच्छया तस्यैवेच्छया भिद्यते तत्प्रवणं भवति । कस्य पुण्यस्य फलमेतदिति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतावदिति ॥ ब्राह्मणाय शुक्रपुत्राय एतावदुक्त्वा स महामतिः प्रह्लादः विरराम तूष्णीं बभूव । अथ स्वानभीष्टश्रवणान् कुपितः दीनो राजसेवकः स ब्राह्मणस्तं प्रह्लादं निर्भर्त्स्य उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आनीयतामिति ॥ अरे इति राजभृत्यविशेषस्य सम्बोधनम् । वेत्तं प्रहरणसाधनयष्टिविशेष आनीयताम् । यतोऽयं प्रह्लादोऽस्माकम् अयशस्करः अपयशःकर्ता । अतः दैत्यकुलाङ्गारवत्तन्नाशकस्य दुर्बुद्धेरस्य प्रह्लादस्य चतुर्थो दमः दण्डाख्य उचितः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रश्नमेवाह—वत्सेति द्वाभ्याम् । हे वत्स ! प्रह्लाद ! ते तव भद्रमस्तु, न त्वां ताडयाम इति भावः । सत्यं यथार्थं कथय मृषा मिथ्या मा कथय । किं कथयेयम् ? तत्राह—बालानिति । बालानिति अतिक्रम्य सर्वान् बालान् विहाय तुभ्यं तवैव एष बुद्धिविपर्यासः कुतो हेतोः ? अभूदिति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किमयं बुद्धिविपर्यासः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः कृतः उताहो आहोस्वित् स्वत एव तवाभवत् हे दैत्यकुलनन्दन ! त्वद्गुरुणां श्रोतुकामानामस्माकं भण्यतां कथ्यतामिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमुक्त आह प्रह्लादः—पर इत्यादिना चतुर्भिः । यत्पृष्टं बुद्धिभेदः परकृतः उत स्वाभाविक इति तत्र तमिमं स्वपरविभागं देहात्माभिमानरूपाज्ञानमूलकं भगवन्मायामोहितानामिति निन्दितुं तावद्देहात्माभिमानादिरूपमोहनिमित्तविचित्रमायाशक्तियुक्तं भगवन्तं नमस्करोति—पर इति, यस्येश्वरस्य मायया हेतुना स्वः परश्चेत्यसद्व्याहः इदं मित्रमयं शत्रुरयन्देवो मनुष्यो ब्राह्मण इत्यादिदेहात्मभ्रमः कृतः

सम्पादितः विमोहितधियां भगवन्मायया विमोहिता धीर्येषां तेषां भवतामेव दृष्टो न ममेति भावः, तस्मै पूर्णषाड्गुण्याय नमः । विमोहितधियामित्यनेन “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया” इति भगवदुक्तीत्या भगवदप्रपन्नानां भवतामेवासद्ग्राहः न तु तत्प्रपन्नस्य मम इति सूचितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेव व्यञ्जयन्नसद्ग्राहं निन्दति—स इति । स भगवान् यदा पुंभिरनुव्रतः आश्रितः तदा पुंसां पशुबुद्धिः पशुष्विव बुद्धिः देहात्माभिमानरूपा बुद्धिर्विभिद्यते निरस्यते, कासौ पशुबुद्धिः ? या, अन्य एषः अन्योऽहम् इत्येवंरूपा सर्वशरीरेषु ज्ञानैकाकारतया परमात्मशरीरतया चावस्थिता नात्मनो विस्मरतां स्वः पर इत्येकरूपा भेदगता अनात्मभूतदेवासुरमनुष्यादिशरीरगता अत एवासती दुष्टा अनर्थावहा सैषा पशुबुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं स्वपर-विभागहेतुभूतदेहात्मभ्रमादेर्भगवन्मायाहेतुकत्वकथनेन तद्वरणान्तन्निवृत्तिकथनेन च भगवत एवाज्ञानप्रदत्वं तन्निवर्तकत्वञ्चोक्तम् । अथ ज्ञानप्रदानृत्वमपि तस्यैवेत्याह—स इति, स उक्तविध एष आत्मा प्रकृतः परमात्मा स्वपरेत्यबुद्धिः स्वः पर इति बुद्धिरहितः सर्वान्तरात्मतया सर्वत्र समत्वादित्यर्थः । दुरन्वयं पुरुषान्तरेष्वघटमानमनुक्रमणं व्यापारो यस्य तादृशो निरूप्यते अन्यैरशक्यं सर्वं सर्वशक्तिलीलया करोतीत्यर्थः । यस्य वर्त्तमाने मार्गे यत्स्वरूपविमर्शने वेदवादिनो ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति स एष एव परमात्मा मम मतिं बुद्धिं भिनत्तीत्यर्थः । स्वपरेत्यबुद्धिरित्यनेन देवासुरादिविभागमन्तरेण सर्वेषां ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् । दुरत्ययानुक्रमण इत्यनेन सर्वशक्तित्वं वैषम्यादिराहित्यञ्चोक्तम्, यद्वर्त्तमाने मार्गे ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्तीत्यनेन तत्प्रसादादेव ब्रह्मादीनामपि ज्ञानोदयः, अन्यथा केवलं तेषामपि मोह एवेत्युक्तम् स्वपरेत्यबुद्धिभिरिति तृतीयान्तमपि पाठान्तरम् । तत्र स्वः पर इति न विद्यते बुद्धिर्येषां तैः स्वपरविभागात्मक-विवेकहृत्तैरित्यर्थः । तादृशैर्दुरन्वयानुक्रमणोऽनितरसाधारणव्यापारो निरूप्यते ज्ञायते इत्यर्थः । तत्प्रसादान्निवृत्तदेहात्माभिमाना-दिभिः ज्ञानाज्ञानादिप्रदत्वेन परमात्मा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् अथ तस्यैव तत्प्रदानेन स्वस्य प्रवर्तकत्वमाह—यथेति । आकर्षसन्निधौ अयस्कान्तसन्निधाने अयोलोहं स्वयमेव यथा भ्रमति, भ्राम्यति चञ्चलं भवतीत्यर्थः । तथा मम चेतोऽपि चक्रं पाणौ यस्य तस्य हरेः सन्निधौ यदृच्छया हेत्वन्तरनिरपेक्षं भिद्यते तत्प्रसादायत्ततत्सान्निध्यादेव ममैवंविधा बुद्धिवृत्तिरभूदित्यर्थः । अनेन “बुद्धिभेदः परकृतः उताहो ते स्वतोऽभवद्” इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तो गुरुराहेत्याह—मुनिः—एतावदिति । ब्राह्मणान् दैत्याजकान् प्रत्येवम् एतावदेवोक्त्वा महामतिः स प्रह्लादो विरराम तूष्णीम्बभूव ततो दीनः उपायान्तरेण तं स्ववशीकर्तुमशक्तो गुरुः तं निभर्त्स्य कुपितस्सन् राजसेवकम् उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—आनीयतामिति द्वाभ्याम् । अरे हे राजभट ! इत्यर्थः वेत्रं प्रहरणसाधनयष्टिविशेषमानीयताम् अस्माकमयशोऽप-कीर्तिङ्करोतीत्ययशस्कृत्तस्य अत एव कुलस्य दैत्यकुलस्याङ्गारवज्राशकः तस्य दुर्बुद्धेरितः परं दमः शिक्षणोपायः चतुर्थ एव स्यात् दण्ड एवोपायः कर्त्तव्योः, न सामादिरित्यर्थः । चतुर्थोऽस्योदितो दम इति पाठे उदितः शास्त्रेपूतः चतुर्थो दण्डोपाय एवास्य दमो दमनसाधनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तुभ्यं तव यो बुद्धिविपर्यय एव बालान् वयस्यान् अतिक्रम्य कुतोऽभूदिति शेषः । बालानां बुद्धिमतिक्रम्यैष बुद्धिभेदः कुतः तस्मात्तुभ्यं रोचित इति वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृण्वन्ति—बुद्धिभेद इति । अस्माकं तत्त्वमेव वक्तव्यं त्वयेत्यतो गुरुणामिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ उत्तरं वक्ति—पर इति । पुंसां योऽयं परस्वश्रेत्यसद्ग्राहः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः परमार्थवस्तुन एकत्वे प्रामाणिके सिद्धे तत्र श्रीनारायणमन्तरेण परविषयकर्तृत्वं स्वविषयकर्तृत्वमिति भेदः, स्वातन्त्र्यकल्पनालक्षण-मन्यथाज्ञानम् एष यस्येश्वरस्येच्छया कृतः कल्पितः सर्वकर्तृत्वात्तस्य तस्मै भगवते महामहिम्ने नम इत्यन्वयः । तत्प्रत्यक्षमित्याह—विमोहितधियामिति दृष्टः प्रत्यक्षस्तस्मात्तादृशी बुद्धिर्भवाद्दृशैर्न कार्येति शेषः । विमोहितेत्यनेनापीश्वरकर्तृत्वं ज्ञायते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यन्माययेत्युक्तं स्पष्टं दर्शयति—स यदेति । स भगवान् यदा पुंसां स्वात्मपरबुद्धिजनकत्वेनानुगतोऽनुकूलो भवति तदा पशुबुद्धिरङ्ग-बुद्धिर्विभिद्यते तत्कथमित्यत उक्तम्, अन्य इति एष देवदत्तोऽन्यः स्वतन्त्रोऽहमन्यः स्वतन्त्र इति किमस्याधिकरणमिति तत्राह—देहगतेति, अत एवासती वृत्तिज्ञानत्वेन मोक्षानुपयोगित्वात् “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतिप्रतीके नानेन श्लोकेन जीवपरयोर्भेदं निषिद्धं चिदैक्यं विधीयत इतीममर्थं विधायार्थान्तरकल्पनायाः किं प्रमाणमितीयमाशङ्का स्वातन्त्र्येणा-न्यसद्भावनिषेधाय श्रुतिस्त्वियम् “अन्योसावन्योहमिति पश्यन्नज्ञ इति स्म ह”—

“आत्मानमन्तर्यमयेदिति भेदं स्वरूपतः । आह तद्ब्रह्मणोऽधीना भिन्ना जीवाः सदैव तु ॥

स्वरूपसत्ताकर्तृत्वं भोगो मोक्षस्तथैव च । मुक्तस्यावस्थितिश्चैव सर्वं विष्णोर्वशे सदा” ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु, यदि जीवपरो मिथो भिन्नो तर्हि किमिति घटपटभेदज्ञानवत्तद्विषयज्ञानं नोत्पद्यत इत्याशङ्क्य प्रतियोगिज्ञानस्य दुःसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—स एष इति । यः स्वस्वकर्मानुसारेण स्वस्वयोग्यज्ञानमुत्पादयति स एष आत्मा परमात्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिः यथार्थज्ञानविरोधिज्ञानबुद्धिः पुरुषैर्दुरन्वयानुक्रमणः दुरन्वयं दुर्ज्ञानमनुक्रमणं तत्तद्योग्य-तानुसारेण प्रवर्तनं यस्य स तथा दुर्ज्ञेयचेष्ट इत्यर्थः । निरुच्यते निश्चीयते । ननु “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णम्” इति

श्रुतेः ब्रह्मादेस्तद्विषयज्ञानश्रवणात्कथं प्रतियोगिज्ञानस्य दुःसाध्यत्वमित्यत आह—मुह्यन्तीति । ब्रह्मादीनां भगवद्विषयज्ञानं दुःसाध्यं किं न्वितरेषामित्यतो वाह—मुह्यन्तीति । हिशब्दोऽप्यर्थे हेतौ वा वेदवादे कोविदाः ब्रह्मादयोऽपि यद्वर्त्मनि यत्र स्वरूपविषये मुह्यन्ति यस्मात्तस्मात्स एव दुरन्वयानुक्रमण इति निरुच्यते अनेन हरेरनुग्रहमन्तरेण तद्विषयज्ञानं नोत्पद्यते तस्मिन् सति तस्यात् “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” इति श्रुतेः अन्वयव्यतिरेकौ दर्शितावित्युक्तं भवति ननु, त्वदुक्त्यैव त्वद्वुद्धिभेदजनकः कश्चित्स्यात्स क इति विचार्यत इति तत्राह—एष इति । मुह्यन्तीत्येतदत्राप्यनुकूल्यते यद्वर्त्मनि मुह्यन्त्येष हरिर्मम मतिं भिनत्ति विषयीकरोति सर्वस्य स्ववशत्वं स्वस्यानन्याधीनत्वं स्वप्रसादान्मोक्षादिसकलपुरुषार्थप्राप्तिरित्यादिवुद्धिं जनयतीति भावः । तदुक्तम् “आह तद्ब्रह्मणो-धीना भिन्ना जीवाः सदैव तु” इत्यादि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एतदर्थं सहष्टान्तमाह—यथेति । यथाकर्षस्यायस्कान्तस्य सन्निधौ सत्ययः स्वयं भ्राम्यति स्वात्मानमुद्दिश्य गमनशक्तिं करोति तदिति शेषः । तथा मे चेतो यदृच्छया तदिच्छया चक्रपाणौ भिद्यते तद्विषयीकरणशक्तीक्रियते अयोगमनशक्तिवच्चेतनस्यापि नैसर्गिकीति भावः । एतेन सर्वं हर्यधीनमित्युक्तं भवति “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! प्राच्योन्यो नद्यः स्यन्दन्ते य आत्मानमन्तर्यमयेत्” इति भेदस्वरूप आहत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्याम् । विशेषेण चराचरस्य सर्वस्य श्रीहर्यधीनप्रवृत्त्यवगमात् पश्यन्नज्ञ इत्यनेन पशुबुद्धिरवुद्धिभिरित्येतत्पदद्वयाभिप्रायो दर्शितः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सुदीनः वाचा शिक्षायां क्षीणोऽशक्त इत्यर्थः । राजसेवक इत्यनेन भेदज्ञानासामर्थ्यञ्च सूचितम् उभयोरपि वित्तसाध्यत्वात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अयशस्कृतो दुष्कीर्तिकरस्यास्य चतुर्थो दमो दण्डसंज्ञ इति उदित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पर इति पुंसां “भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्” इत्यादिरीत्यानादित एव भगवद्विमुखानां जीवानाम् अत एव न्यूनं सेर्ष्यया यस्य भगवतो मायया मोहितधियां स्वरूपविस्मरणपूर्वकदेहात्मबुद्ध्या विशेषेण मोहितबुद्धीनामसतां यन्माययैव परः परकीयोऽर्थः स्वीयोयमित्यसदाग्रहः कृतस्तस्मै भगवते नमः, तेषां तदाग्रहशान्तये तमेव नमस्करोमीत्यर्थः । स्वशब्दोयमात्मवाचक-तायां नपुंसकमेव स्यात् “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिधात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने” इत्यमरः । तस्मादेवं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च स यदेति कथञ्चिन्महतः प्रसङ्गेन तत्साम्मुख्ये सति यदा स भगवाननुकूलः स्यात्तदा पूर्वोक्त्या पशुबुद्धिर्विभिद्यते नश्यती-त्यर्थः । ततस्तामेव विवृत्य दर्शयति—अन्य इति, अर्थकामशास्त्रानुसारिणां भक्तानुगतानां नश्वरे सङ्घात एवात्मता मननादिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स प्रसिद्धः परमात्मा तु एष मदृष्टिगोचरतामिव गतः पूर्वोक्तैः स्वपरेत्यवुद्धिभिस्तु दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते दुर्वोधरीतितया निश्चीयते ॥ अहो आसतां ते यतस्तद्वर्त्मनि वेदवादिनोपि मुह्यन्ति तेष्यासतां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्तीति स एष एव च मन्मतिं भिनत्ति । भवन्मतात् पृथक्करोति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु, तेनैव त्वन्मतिर्भिद्यते न त्वस्माभिः तथा तवैव मतिस्तेन भिद्यते न त्वस्माकमिति कथं ? तत्राह—यथेति । यदृच्छया स्वैरितया कारणान्तरनिरपेक्षतयेत्यर्थः । “यदृच्छास्वैरिता” इत्यमरः । आकर्षायसोर्यथासौ स्वभावस्तथावयोरपीति युक्तमेव तत्तदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतावदित्युद्धकम् । तमित्युद्धकम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आनीयतामित्यस्याद्ये चरणे युष्माभिरिति द्वितीये यस्मादयमिति परार्द्धे यतो यस्येत्यध्याहार्यम् ‘आनयध्वमरे वेत्रम्’ इत्यादिकतया तु यत्रोक्तं तत् खलु तस्य कोमलतां दृष्ट्वा नातिस्पष्टं कर्तुं शक्तत्वादिति गम्यते ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भद्रं ते इति त्वदिष्टं मोदकादिकं दास्याम इति भावः । बालान् अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भण्यतामिति यद्ययं वैष्णवस्य कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदा तं वैष्णवं ज्ञात्वा राज्ञः सभां नीत्वा घातयाम इति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अहो मूढा इमे संसारे पापच्यमानाः मां मुग्धबालकं जानन्तीति मनसि विभाव्याह—परः परपक्षः स्वः स्वपक्ष इति असदग्राहः असदा-ग्रहः श्लेषेण पुंसां संसारसिन्धुपतितानां ग्राहो हिंस्रजलजन्तुविशेषः कृतः मायया सृष्टः दृष्टः पूर्वमनुमित एवासीत् सम्प्रति तु प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः । अतो यूयं तेन प्रतिक्षणं चर्यध्वे एवेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ बुद्धिभेदोऽयं तव कुत इत्यस्य प्रश्नस्यो-त्तरमाह—स इति । अनुव्रतोऽनुकूलः विशेषेण भिद्यते विदीर्यते पशुबुद्धिरेव का ? तत्राह—अन्य एषोऽस्मद्विपक्षस्तथाऽ-न्योहमेतस्य घातयितेति भेदं गता असती असाधुः “न हि गोप्यं हि साधूनामभिरोदस्तविद्धिषाम्” इति भगवदुक्तेर्वस्तुत-स्त्वात्सदृष्ट्या सर्वजीवानामैकरूप्यात् देहदृष्ट्यापि सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वाद्भेदो नास्त्येवेति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उक्तलक्षणपशुबुद्धिमतां सुदुर्ज्ञेय इत्याह—स इति । एष परमात्मा स्वः स्वपक्षः परो विपक्षः इति कुत्सिता बुद्धिर्येषां तैर्दुरन्वयं दुर्गमम् अनुक्रमणं अनुसरणं यस्य सः न च सुबुद्धिभिः शास्त्रज्ञैः सुगममेव तदनुसरणमिति वाच्यमित्याह—यद्वर्त्मनि यत्प्राप्ति-मार्गेऽनुसरणरूपे भक्तियोगे वेदवादिनो वेदार्थतात्पर्यविवेचका अपि मुह्यन्ति यूयन्तु ज्ञानलवदुर्विदग्धाः किमुतेति भावः । एष भगवान् मे मतिं भिनत्ति युष्मन्मतिभ्यस्सकाशाद्विज्ञाङ्करोति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स एव मतेर्भेदः किमाकार इति चेत्तत्राह—यथा अयो लोहम् आकर्षस्यायस्कान्तस्य सन्निधौ स्वयं भ्राम्यति तथैव मे चेतः चक्रपाणेः सन्निधौ स्वयमेव भ्राम्यति भिद्यते युष्मन्नेतोभ्यः सकाशाद्विज्ञं भवति यदृच्छयेति नात्र सत्कर्मतपोदानादेर्हेतुत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अयमर्थः अयस्कान्तेन स्वशक्त्यैव

लोहमाकृष्य स्वसंयुक्तीक्रियते तत्र किमपि कारणं प्रयोजनञ्च नास्तीत्ययस्कान्तस्य स स्वभाव एव यथा तथैव चक्रपाणेरपि स्वभाव एवायं यत्कृपापरवशतया स्वभक्तस्य चेतसः स्वस्मिन्नाकर्षणमिति तत्र मम किं स्वातन्त्र्यमस्तीति भावः ॥ १४ ॥ * * राजसेवक उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥ * * वेत्रं प्रहरणदण्डविशेषः, यदयमयशस्करस्ततोऽस्य दुर्बुद्धेरुपायानां मध्ये चतुर्थो दमो दण्डः उदितः उक्तः शास्त्रेषु ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

बालान्प्रति उल्लङ्घ्य तुभ्यं तव बुद्धिविपर्ययः कुतो जातः ॥ ९ ॥ * * ते बुद्धिभेदः प्रवृत्तिमार्गमस्मदाद्यनुष्ठितं त्यक्त्वा वासुदेवे बुद्धिप्रवेशः परेण केनापि कृतः उताहो स्वतोऽभवदिति भण्यताम् ॥ १० ॥ * * परः स्वश्चेति असद्व्याहः दुष्टाग्रहः यस्य मायया प्रकृत्या कृतः तथैव मोहितधियां भवतां दृष्टः, न तु मम, तस्मै भगवते नमः सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वान् यदनुग्रहतो वासुदेवबुद्धिप्रवेशस्तस्य श्रीमद्गुरोर्विशेषतः परत्वासम्भवात् हरिगुरुप्रसादं विना स्वतश्च वासुदेवे बुद्धिप्रवेशा-सम्भवात् बुद्धिभेदः परकृतः उताहो ते स्वतोऽभवदिति वाक्यं सर्वथाऽनुपपन्नमिति भावः ॥ ११ ॥ * * तव बुद्धिभेदः कुत इत्यत्राह—स एष इति । स भगवान् यदा अनुवृत्तः अन्तर्यामिरूपेण गुरुरूपेण च अनुकूलो भवति तदा एषोऽन्योऽहमन्यः इति भेदगता इत्येवं वासुदेवात्मकभ्रान्तिविलसितं भेदं प्राप्ता अत एवासती संसारप्रापिका अत एव पशूनामिव विवेकहीना बुद्धिर्विभिद्यते प्रवृत्तिमार्गाद्विभिन्ना भवति वासुदेवे प्रविशतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * नन्वस्माकमनुव्रतः स कुतो नेत्यत्राह—स इति । स एष आत्मा परमात्मा दुरत्ययं दुरधिगममनुक्रमणम् अतत्त्वज्ञैर्वर्णनं यस्य अत एव स्वस्य परः शत्रुरिति अबुद्धिभिः परमात्मा भजनीय इति नास्ति बुद्धिर्येषां तैरिष्यते न तु भवादृशास्तत्प्रपन्ना भवन्तीति भावः । “न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः” इति श्रीमुखोक्तेः ॥ भवतामसुरपक्षीयानान्तु का वार्ता वेदवादिनो वेदत्रयीप्रोक्तकर्मनिष्ठास्तेभ्योऽपि श्रेष्ठाः ब्रह्मादयः यद्वर्त्मनि यत्प्राप्तिमार्गे मुह्यन्ति स्वपरेति सन्धिरार्षः ॥ १३ ॥ * * तत्कृपया तु मम बालस्यापि चेतस्तद्वर्त्मनि प्रविशतीत्याह—यथेति । यथा आकर्षसन्निधौ अयस्कान्तसमीपे अयो लोहः स्वयं भ्राम्यति तथा मे चेतो यदृच्छया चक्रपाणेः सन्निधौ भवतां प्रकृतिमार्गाद्विन्नं भवति, तद्वर्त्मनि प्रविशतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * तं प्रह्लादम् स ब्राह्मणो निर्भत्स्याहेति शेषः ॥ १५ ॥ * * अरे वेत्रमानीयताम् यतोऽयमस्माकमयशस्करः अतोऽस्य कुलाङ्गारस्य दैत्यकुलनाशहेतोः दमः दमनहेतुः उपायानां चतुर्थो दण्ड उदितः शास्त्रे उक्तः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रश्नमेवाह—वत्सेति द्वयेन । हे वत्सेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् । ते भद्रं भवत्वित्याशीर्वचनं प्रोत्साहार्थम् । यद्वयं पृच्छामस्तत्सत्यं यथार्थं कथय मृषा मा कथय । किं कथनीयं तत्राहुः—बालानिति । बालानतिक्रम्य सर्वान् बालान्विहाय तुभ्यं तवैव एष बुद्धिविपर्ययः कुतो हेतोरभूत् ? अस्मच्छिक्षामुलङ्घ्य कथं विष्णुभजनपरा जातेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * यद्ययं कस्यचिन्नाम गृहीयात्तदा तं राजसभां नीत्वा घातयाम इति भावेन पृच्छन्ति । तवायं बुद्धिभेदः बुद्धिविपर्यासः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः कैश्चित् कृतः उताहो आहोस्वित्स्वत एवाभवत् ? तदेतत् हे दैत्यकुलनन्दन श्रोतुकामानां गुरुणामस्माकमग्रे भण्यतां कथ्यतामित्य-न्वयः ॥ १० ॥ * * एवं प्रष्टुः प्रह्लाद आह—य इत्यादिचतुर्भिः । तत्र बुद्धिभेदः परकृतः स्वकृतो वेति प्रश्नेन स्वपरभेदबुद्धि-निमित्तभूताया मायायाः प्राबल्यं विचिन्त्य ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति भगवत्प्रतिपत्तिं विनोपायान्तरेण तन्निवृत्ति-मनालक्ष्य ततो भीतो भगवन्तमादौ नमस्करोति । पुंसां स्वःपरश्चैत्यसद्व्याहः मिथ्याभिनिवेशः यस्य मायया कृतस्तस्मै नम इत्यन्वयः । भगवत्प्रतिपत्तिं विना मायानिवृत्तिरसम्भावितेति सूचनायाह—भगवत इति । नहि षड्गुणपूर्णशक्त्यात्मिका माया तत्कृपां विना निवर्तते इति भावः । अत एव तद्विमुखानां मोहितधियामेव स्वःपर इत्यभिनिवेशो दृष्टः प्रत्यक्ष इति नात्र प्रमाणापेक्षेति ॥ ११ ॥ * * उत्तरमाह—स इति । यदा स एव भगवान् अनुव्रतः अनुकूलो भवति तदा पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते निवृत्ता भवति । काऽसौ पशु-बुद्धिरित्यपेक्षायामाह । अन्य एष अन्योऽहमित्येवं भेदगता देहाद्यात्मविषया असती दुष्टा, अनर्थपरम्पराहेतुभूतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * स एष आत्मा परमात्माऽन्तर्यामी सर्वप्राणिबुद्धिनियन्तैव मे मम मतिं भिनत्ति । अन्येषामसुरबालानां याः स्वः पर इति भिन्नदेहात्म-विषया बुद्धयस्ताभ्यो विलक्षणां सर्वात्मकस्वैकविषयां करोतीत्यन्वयः । ननु तस्य सर्वात्मकत्वं सर्वनियन्तृत्वं चेत्तर्हि तव बुद्धिं भिनत्ति नान्येषां सर्वेषामिति अत्र किं नियामकमित्यपेक्षायामाह—एष इति । हि यस्मादेषः स्वः पर इत्येवम्भूता भेददर्शनरूपा अबुद्धिः अविद्या येषां तैर्दुरत्ययं दुर्घटमनुक्रमणमनुशरणं भगवानेव सर्वनियन्ता सर्वकर्ता सर्वफलदाता स्वतन्त्रश्च स यद्यथैव करोति तत्तथैव भवतीति तदेकशरणतया तद्भजनेनैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्नान्यथेति विश्वासेन भजनं यस्य स तथाभूतः शास्त्रेषु तत्त्वज्ञैर्निरूप्यते ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति वचनात्तथा च स्वशरणागतानामेव मतिं भिनत्ति नान्येषामिति भावः । ननु एतदपि दुर्घटमेव यतस्तदनुसरणे तत्कृपया मायानिवृत्त्या स्वपरभेदनिवृत्तिर्भेदनिवृत्तौ च तदनुसरणमित्यन्योन्याश्रयादित्याशङ्क्येयं भगवतो लीला ब्रह्मादीनामपि दुर्विज्ञेया, मया तु शास्त्रदृष्ट्यैवैवमुच्यते, वस्तुतस्तु तदिच्छैव सर्वनियामिका, न तस्या अप्यन्यत्किञ्चिन्नियाम-

कमस्ति स्वतन्त्रत्वादित्यभिप्रेत्याह-मुह्यन्तीति । यस्य वर्त्मनि कथं सृष्ट्यादिलीलां करोति कृत्वाऽपि कथं निर्विकार एव तिष्ठति कथं प्रसीदतीत्यादिरूपे मार्गे ब्रह्मादयो वेदवादिनाऽपि मुह्यन्ति, काऽन्यस्य कथेति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । भवानपि ब्राह्मणत्वाज्ज्ञानीति मद्बचनं विचारणीयमिति सूचयन् सम्बोधयति-हे ब्रह्मन्निति । यथा अयो लोहमाकर्षस्यायस्कान्तस्य सन्निधौ स्वप्रयोजनमुद्दिश्य कारणान्तरमनपेक्ष्य तत्स्वभावादेव स्वयं भ्राम्यति तत्सन्निधिं गच्छति, तथा मे मम चेतश्चित्तं चक्रपाणेर्भगवतः सन्निधौ स्वप्रयोजनमनुद्दिश्य कारणान्तरमनपेक्ष्यैव तस्य कृपापरवशतया स्वभक्तचेतसः स्वस्मिन्नाकर्षकस्वभावादेव भिद्यते । युष्मच्चतेभ्यः सकाशाद्भिन्नं विलक्षणं भवति तद्भजनपरं भवतीत्यर्थः । न चान्तर्यामिरूपेण तस्य सर्वसन्निहितत्वात्तवैव चित्तं भिद्यते नान्यस्येति कथं सङ्गच्छत इति शङ्क्यम् । यथा सर्वत्र विद्यमानोऽपि महाभूताग्निर्न दाहकः किन्तु काष्ठारूढ एव तथा । तथा भगवानपि नान्तर्यामिरूपेणाकर्षकः किन्तु बहिराविर्भूतचतुर्भुजादिमूर्तिरेवात एव चक्रपाणेरित्युक्तमिति ज्ञेयम् । तव तत्सन्निधिरेव कथं जातस्तत्राह-यदृच्छयेति, अचिन्त्यया तदिच्छयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणाय शुक्रपुत्राय एतावदुक्त्वा स महामतिः प्रह्लादः विरराम तूष्णीं बभूव । अथ तच्छ्रवणानन्तरं स ब्राह्मणस्तं प्रह्लादं निर्भर्त्स्य, उवाचेति शेषः । निर्भर्त्सने हेतुः-स्वानभिप्रेतश्रवणात्कुपित इति । ननु यथार्थवाक्यश्रवणात् कथं तस्य कोपस्तत्राह-राजसेवक इति । राजाधोनवृत्तित्वाद्वाज्ञोऽनभिप्रेतं तत्पुत्रेण भगवद्भजनं श्रुत्वा वृत्तिलोभवशात्तस्य कोपो जात इति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणत्वात्कथं तस्य वृत्तिलोभेनापि दैत्याधीनत्वं युक्तं, येन स्वधर्मादपि भगवद्भजनाद्विमुखता जातेत्याशङ्क्याह-दीन इति । विवेकबलाभावेनेन्द्रियादिपारवश्याद्विषयकामनया यतो दीन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वाक्यमेव दर्शयति-आनीयतामिति । अरे इति राजभृत्यविशेषस्य सम्बोधनम् । चेत्तं प्रहरणसाधनयष्टिविशेषं आनीयताम् । तदानयने किं कार्यं तदाह । अस्य प्रह्लादस्य सामाद्युपायानां मध्ये चतुर्थो दमो दण्ड एव उदितः शास्त्रदृष्ट्या प्राप्तः । अतस्तत्ताडनार्थमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-दुर्बुद्धेरिति । तत्रापि हेतुमाह-अयमस्माकमयशस्करः अपयशस्कर्ता । कथमपयशस्कृत्वं तत्राह-दैत्यकुलस्याङ्गारवन्नाशकस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवदाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रश्नमेवाह वत्सेति द्वाभ्याम् । वत्सेति । हे वत्स हे प्रह्लाद, ते तव, भद्रम् अस्तु न त्वां ताडयाम इति भावः । सत्यं यथायं कथय । मृषा मिथ्या, मा कथय । किं कथयेयं तत्राहुः । तुभ्यं तव, एषः बुद्धिविपर्ययः, बुद्धेर्विपर्यासः, बालानति सर्वान् बालानतिक्रम्य, कुतः कस्माद्धेतोः, अभूत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ बुद्धिभेद इति । एषः ते तव, बुद्धिभेदः, परकृतः, उताहो आहोस्विन्, स्वत एव अभवन् । एतन् हे कुलनन्दन दैत्यकुलानन्दकर, श्रोतुकामानां गुरुणां त्वत्पाठगुरुणामस्माकं पुरः, भण्यतां कथयताम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमुक्त आह प्रह्लादश्चतुर्भिः । अहो एते भगवन्मायामोहिताः यतः देहात्माभिमानरूपाज्ञानमूलकमिमं स्वपरविभागमृतं विदन्तो भवन्ति, ततः स्वाज्ञानेन प्रत्युत मामाक्षिपन्ति । अतो विचित्रं भगवन्मायाबलमिति विचार्य भगवन्तं नमस्करोति । पर इति । यस्येश्वरस्य माया तथा हेतुना, पुंसां, अयं स्वः स्वकीयः, अयं परः परकीयश्च इत्येवंभूतः, असद्ग्राहः देहात्मभ्रमः, कृतः समुत्पन्नः सः, विमोहिता भगवन्मायया संजातमोहा धीर्येषां तेषां भवतामेव, दृष्टः । न तु मम । तस्मै अचिन्त्यमायेश्वराय, भगवते नमः विमोहितधियामित्यनेन 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति, भगवदुक्तरीत्या भगवन्तमप्रपन्नानां भगवतामेवासद्ग्राहः, न तु तं प्रपन्नस्य ममेति सूचितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अहो किमेतदेवं प्रलपसि तव बुद्धिभेदो यतो जातस्तं कथयेत्याक्षिप्तः संस्तत्प्रसादादेवेत्युत्तरयन्नसद्ग्राहं निन्दति । स यदेति । स भगवान्, यदा पुंसां पुम्भिः, अनुव्रतः आश्रितः स्यान्, तदा पशुबुद्धिः पुंसां देहात्माभिमानरूपा मतिः, विभिद्यते निरस्यते । कासौ पशुबुद्धिस्तत्राह । या एषः अन्यः, तथा अहम् अन्यः, इति भेदगता । अत एव, असती सा, अनात्मभूतदेवासुरमनुष्यादिशरीरगताऽतो दुष्टाऽनर्थावहा सैषा पशुबुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स एष इति । स उक्तविधः एषः, आत्मा परमात्मा, स्वपरेति स्वकीयः परकीय इत्येवं, अबुद्धिभिः अविवेकिभिः, निरूप्यते । तस्य सर्वान्तरात्मतया सर्वत्र समत्वादिति भावः । वस्तुतः स तु, दुरन्वयं पुरुषान्तरेष्वघटमानमनुक्रमणं व्यापारो यस्य तथाभूतः, अस्ति । अन्यैरशक्यं सर्वशक्तिः स लीलया करोतीत्यर्थः । यद्वर्त्मनि यस्य मार्गे, यत्स्वरूपविमर्शने इति यावन् । वेदवादिनः वेदप्रवर्त्तकाः, ब्रह्मादयः अपि, मुह्यन्ति । एष, स एष एव परमात्मेत्यर्थः । मे मम, मतिं बुद्धिं भिनन्ति हि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह । यथेति । यथा, आकर्षसंनिधौ अयस्कान्तस्य समीपे, अयो लोहं स्वयम् एव, भ्राम्यति । हे ब्रह्मन्, तथा चक्रपाणेः संनिधौ सति, मे मम, चेतः भिद्यते । ननु तव तस्य संनिधिरेव कुतो जातस्तत्राह । यदृच्छया कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न ज्ञायते इत्यर्थः । अनेन 'बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत्' इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तो गुरुराहेत्याह मुनिः । एतावदिति । ब्राह्मणान् दैत्ययाजकान् प्रति, एतावन् उक्त्वा, महामतिः प्रह्लादः, विरराम तूष्णीं बभूव । ततः उपायान्तरेण तं स्ववशीकर्तुमशक्तः, राजसेवकः स याजकमध्यावस्थितस्तद्गुरुः, तं प्रह्लादं निर्भर्त्स्य, अथ कुपितः सन्, उवाच ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आनीयतामिति । अरे हे राजभट, चेत्तं प्रहरणसाधनयष्टिविशेषं आनीयताम् । अस्माकम् अयशोऽपकीर्त्तिं करोतीति अयशस्कृत् तस्य, कुलाङ्गारस्य दैत्यकुलस्याङ्गारवन्नाशकस्य, दुर्बुद्धेः, अस्य प्रह्लादस्य, चतुर्थः सामदानभेददण्डानां मध्ये तुरीयः, दमो दण्डः, उदितः शास्त्रेषु कर्तव्यतया कथितः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

बेटा प्रह्लाद ! तुम्हारा कल्याण हो । ठीक-ठीक बतलाना । देखो, झूठ न बोलना । यह तुम्हारी बुद्धि उलटी कैसे हो गयी ! और किसी बालककी बुद्धि तो ऐसी नहीं हुई ॥ १॥ ❀ ❀ कुलन्दन प्रह्लाद ! बताओ तो, बेटा ! हम तुम्हारे गुरुजन यह जानना चाहते हैं कि तुम्हारी बुद्धि स्वयं ऐसी हो गयी या किसीने सचमुच तुमको वहका दिया है ? १० ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने कहा—जिन मनुष्योंकी बुद्धि मोहसे ग्रस्त हो रही है, उन्हींको भगवान्की मायासे यह झूठा दुराग्रह होता देखा गया है कि यह 'अपना' है और यह 'पराया' । उन मायापति भगवान्को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ वे भगवान् ही जब कृपा करते हैं, तब मनुष्योंकी पाशविक बुद्धि नष्ट होती है । इस पशुबुद्धिके कारण ही तो 'यह मैं हूँ और यह मुझसे भिन्न है' इस प्रकारका झूठा भेदभाव पैदा होता है ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वही परमात्मा यह आत्मा है । अज्ञानीलोग अपने और परायेका भेद करके उसी का वर्णन किया करते हैं । उनका न जानना भी ठीक है; क्योंकि उसके तत्त्वको जानना बहुत कठिन है और ब्रह्मा आदि बड़े-बड़े वेदज्ञ भी उसके विषयमें मोहित हो जाते हैं । वही परमात्मा आपलोगोंके शब्दोंमें मेरी बुद्धि 'बिगाड़' रहा है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ गुरुजी ! जैसे चुम्बकके पास लोहा स्वयं खिंच आता है, वैसे ही चक्रपाणि भगवान्की स्वच्छन्द इच्छा-शक्तिसे मेरा चित्त भी संसारसे अलग होकर उनकी ओर बरबस खिंच जाता है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नारदजी कहते हैं—परम ज्ञानी प्रह्लाद अपने गुरुजीसे इतना कहकर चुप हो गये । पुरोहित बेचारे राजाके सेवक एवं पराधीन थे । वे डर गये । उन्होंने क्रोधसे प्रह्लादको झिड़क दिया और कहा—॥ १५ ॥ ❀ ❀ 'अरे, कोई मेरा बेटा तो लाओ । यह हमारी कीर्तिमें कलङ्क लगा रहा है । इस दुर्बुद्धि कुलाङ्गारको ठीक करने के लिये चौथा उपाय दण्ड ही उपयुक्त होगा ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः । यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥
इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः । प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥
तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् । दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥
पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याशिषासुरः । परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥
आरोप्याङ्गमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्बुभिः । आसिञ्चन् विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच

प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् । कालेनैतावताऽऽयुष्मन् यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अयं दैतेयचन्दनवने कण्टकद्रुमः जातः यत् अर्भकः मूलोन्मूलपरशोः विष्णोः नालायितः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इति तर्जनादिभिः विविधोपायैः भीषयन् तं प्रह्लादं त्रिवर्गस्य उपपादनं ग्राहयामास ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततः गुरुः एनं ज्ञातज्ञेय-चतुष्टयम् ज्ञात्वा मातृमृष्टम् अलङ्कृतं दैत्येन्द्रं दर्शयामास ॥ १९ ॥ ❀ ❀ असुरः पादयोः पतितं बालं आशिषा प्रतिनिधे दोर्भ्यां चिरं परिष्वज्य परमानं निर्वृतिम् आप ॥ २० ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर अंकम् आरोप्य मूर्धनि अवघ्राय अश्रुकलाम्बुभिः आसिञ्चन् विकसद्वक्त्रम् इदम् आह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तात आयुष्मन् प्रह्लाद भवान् एतावता कालेन यत् गुरोः अशिक्षत् किञ्चित् उत्तमं स्वधीतम् अनूच्यताम् ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्कुतस्तत्राह । दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां वनेऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातस्तदेवाह । यस्य दैतेयचन्दनवनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नालायितो नालमिवाचरत् । यथा परशोश्छेदकत्वे बन्धूलादिद्रुमनिर्मितो दण्डः सहकारी तं विना छेदनासम्भवात्तथाऽयं विष्णोर्दैत्यमूलोच्छेदे हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इति तं प्रह्लादं भीषयन्धर्मार्थकामवर्गस्य प्रतिपादकं शास्त्रमध्यापयामास ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ज्ञातं ज्ञेयमुपायानां चतुष्टयं सामदानादि येन तं दैत्येन्द्रं प्रति मात्रा मृष्टमुद्वल्य स्नापितमलङ्कृतं भूषणतिलकादिभिः ॥ १९-२२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् नाशहेतुत्वम् । कुत इति । “नालो दण्डे पद्मदण्डे कमले नलसंहतौ” इत्यभिधानात् । इत्यर्थ इति । न हि गृहभेदं विना कश्चित्पराजीयत इति भावः ॥ १७ ॥ * * आदिना ताडनादिग्रहः ॥ १८ ॥ * * ततस्त्रिवर्गाध्यापनान्तरम् ॥ १९ ॥ * * निर्वृतिं सुखम् ॥ २० ॥ * * युधिष्ठिर इति । यथा शत्रुजयार्थं युधि स्थिरोभूस्तथा हरिभक्तयशःश्रवणेऽपि स्थिरो भवेति भावः ॥ २१ ॥ * * प्रकर्षेण ह्लादयति सुखयतीत्यन्वर्थनामतां दर्शयति भावः । स्वसुतबुद्धिवैभवदर्शनादिना सुखं भवत्येवेति प्रसिद्धेः । तातेत्यायुष्मन्निति चातिप्रियत्वाद्बहुधा सम्बोधयन्नाह—स्वधीतमिति ॥ २२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दैतेयेति ॥ दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां वनेऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातः । तदेवाह । यस्य दैतेयवनस्य मूलस्योन्मूलने छेदने परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नालायितो नालवदाचरितवान् । पशोर्नालदण्ड इवायं विष्णोर्दैत्योच्छेदने सहकारी जातः ॥ १७ ॥ * * इतीति ॥ इत्येवं वदन् तं प्रह्लादं विविधोपायैस्तर्जनादिभिः भीषयन् धर्मार्थकामाख्यस्य त्रिवर्गस्योपपादकं शास्त्रं ग्राहयामास यतते स्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * तत इति ॥ ततः किञ्चित् कालानन्तरं ज्ञातं ज्ञेयं सामाद्युपायचतुष्टयं येन तं तथाभूतमेनं प्रह्लादं ज्ञात्वा पूर्वं मात्रा मृष्टमुद्वर्तितं स्नापितमलङ्कृतं च तं परीक्षार्थं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास तत्समीपं नीतवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * पादयोरिति ॥ असुरो हिरण्यकशिपुः पादयोः पतितं बालं चिरं जीवेत्याशिषा प्रतिनन्द्य दोर्भ्यां चिरं परिष्वज्य आलिंग्य परां निर्वृतिं परमानन्दमाप प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २० ॥ * * आरोप्येति ॥ हे युधिष्ठिर ! तमङ्कमारोप्य तस्य मूर्धन्यवघ्राय अश्रूणां कला बिन्दवः तासामम्बुभिस्तमासिञ्चन् हर्षेण विकसद्बक्रः प्रसन्नमुखः इदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ २१ ॥ * * प्रह्लादेति ॥ हे प्रह्लाद ! हे तात ! हे आयुष्मन् ! एतावता कालेन गुरोर्हिरण्यकशिपुमते शुक्रात्मजात् प्रह्लादमते नारदाद्भवान् यदशिक्षत् । तदभाव आर्षः । तत्र यत्स्वधीतं सुष्ठु अभ्यस्तमसर्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठं च तत्किञ्चिदुच्यताम् ॥ २२ ॥

वीरराघवव्याख्या

कुलनाशकत्वं व्यनक्ति—दैतेया एव चन्दनद्रुमाः तेषां वनेऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातस्तन्मूलपि तेषां दैतेयचन्दनवनानां यानि मूलानि तेषामुन्मूलने छेदने परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भको नालायितः नालवदाचरितवान् यथा परशोश्छेदकत्वे बर्बुरादिद्रुमनिर्मितो दण्डः सहकारी तं विना छेदनासम्भवात् तथा अयं विष्णोः दैत्यमूलस्य छेतुः सहकारी जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * इतीति वदन् तर्जनादिभिर्नानोपायैर्भीषयन् प्रह्लादं तं त्रिवर्गस्योपपादनं धर्मार्थकामप्रतिपादकं शास्त्रं ग्राहयामास ॥ १८ ॥ * * ततो गुरुरेनं प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयानामुपायानां सामादीनां चतुष्टयं यस्य तादृशं ज्ञात्वा आलक्ष्य मात्रा मृष्टम् उद्वर्त्य स्नापितम् अलङ्कृतञ्च प्रह्लादं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास, पितृसन्निधौ प्रापयामासेत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ततः पादयोः प्रणमन्तं नमस्कुर्वन्तं बालम् आशिषा आशीःपूर्वकं प्रतिनन्द्य असुरो हिरण्यकशिपुः दोर्भ्यां भुजाभ्यां (पुत्रस्य शिरः) परिष्वज्य परमां निर्वृतिमानन्दं प्राप्तवान् ॥ २० ॥ * * तत उत्सङ्गे निधाय मूर्धन्युपाघ्राय च अश्रुकलाम्बुभिर्हर्षाश्रुजलबिन्दुभिरसिञ्चन् विकसद्बदनं यस्य तादृशो दैत्यः सुतं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणमाह—युधिष्ठिर इति पाठे सम्बोधनम् ॥ २१ ॥ * * तदेवाह—प्रह्लादेति । हे आयुष्मन् तात ! पुत्र प्रह्लाद ! भवानेतावता कालेन गुरोः सकाशाद्यदुपशिक्षदधीतवांस्तन्मध्ये किञ्चिदुत्तमं स्वधीतं सम्यगावृत्त्या गृहीतं तत् हे तात ! प्रह्लाद, अनुच्यतां सम्यगनुक्रमेण पठ्यताम् ॥ २२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उन्मूलयतीत्युन्मूलः स चासौ परशुश्च उन्मूलपरशुस्तत् स्वदैतेयचन्दनवनस्य मूलं तन्मूलपरशुस्तस्य नालायितः मण्डपवत्तन्वानः ॥ १७ ॥ * * त्रिवर्गस्योपपादनं शास्त्रम् ॥ १८ ॥ * * ज्ञातं ज्ञेयानां धर्मादिपुरुषार्थानां चतुष्टयं येन स तथा तं ज्ञातज्ञेयसाधनचतुष्टयं वा मात्रामृष्टं शरीरमलत्यागेन स्नानं कारितम् ॥ १९-२१ ॥ * * सुष्ठु अधीतं पठितम् ॥ २२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुनश्च स एव तादृशपरमशुद्धरूपस्य विष्णोर्नालायितः इत्यसामञ्जस्यमतीवेति भावः ॥ १७-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यस्य वनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नालायितो दण्डस्थानीयः लोके हि परशोर्दण्डो बर्बुर एव सिद्धः स च कण्टकिद्रुमः ॥ १७ ॥ * * ग्राहयामास ग्राहयितुं यतते स्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * ज्ञातं ज्ञेयं ज्ञातुमर्हं चतुष्टयं

सामदानभेददण्डात्मकमुपायचतुष्टयं येन तत् ॥ १९-२१ ॥ * * सुष्ठु अधीतं संशयादिरहितम् अनुकूलं गुरोर्हिरण्यकशिपुमते शुकाचार्यात्मजात् प्रह्लादमते गुरोः श्रीनारदात् ॥ २२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च दैतेयचन्दनवने अयं कण्टकद्रुमः यत् यस्य दैतेयचन्दनवनस्य यन्मूलं हिरण्यकशिपुप्रभृतिदैत्ययूथपसमूहभूतन्त-
दुन्मूलयतीति तथा तस्य परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नालायितो नालमिवाचरदयमर्भकः ॥ १७ ॥ * * त्रिवर्गस्य
धर्मार्थकामसमूहस्योपपादनं प्रतिपादकं प्रवृत्तिशास्त्रं ग्राहयामास ॥ १८ ॥ * * ततस्तदनन्तरं गुरुः पाठकः एनं प्रह्लादं
ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयं ज्ञातव्यभूतानां सामदानभेददण्डानां चतुष्टयं येन तं तथाभूतं ज्ञात्वा मात्रा मृष्टमुद्वर्त्यस्नापितमलंकृतञ्च दैत्येन्द्रं प्रति
दर्शयामास ॥ १९ ॥ * * चिरञ्जीवेत्याद्याशिषा प्रतिनन्द्य ॥ २० ॥ * * अश्रुकलाम्बुभिः आनन्दाश्रुबिन्दुजलैः
॥ २१ ॥ * * आयुष्मन् हे तात ! प्रह्लाद ! एतावता कालेन गुरोस्सकाशात् भवान् यत्किञ्चित् अशिक्षत् तत्र उत्तमं
सारभूतं सुष्ठु अधीतम् अनुच्यताम् अनुक्रमेण भण्यताम् ॥ २२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कुलनाशकत्वमेव सट्टष्टान्तमाह-दैतेयेति । दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां वनेऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातः । तदेवाह-यस्य
दैतेयवनस्य मूलोन्मूलनच्छेदने परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नालायितो नालवदाचरितवान् । यथा परशोश्छेदकत्वे
वदरादिनिर्मितो दण्डः सहकारी भवति, तद्विना छेदनासम्भवात्, तथाऽयं विष्णोर्दैत्यमूलच्छेदने सहकारी जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * *
इत्येवं वदन् तं प्रह्लादं विविधोपायैस्तर्जनादिभिः भीषयन् धर्मार्थकामाख्यस्य त्रिवर्गस्योपपादकं शास्त्रं ग्राहयामासेत्य-
न्वयः ॥ १८ ॥ * * ततः किञ्चित्कालानन्तरं ज्ञातं ज्ञेयं सामाद्युपायचतुष्टयं येन तं तथाभूतमेनं प्रह्लादं ज्ञात्वा मुहुर्मार्तरं प्रति
नीतवान्, ततो मात्रा मृष्टमुद्वर्त्य स्नापितमलंकृतं तं द्रव्यादिप्राप्त्याकाङ्क्षया पाठपरीक्षार्थं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास तत्समीपं नीत-
वानित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * असुरो हिरण्यकशिपुः पादयोः पतितं बालं चिरञ्जीवेत्याशिषा प्रतिनन्द्य दोर्भ्यां चिरं परिष्वज्य
आलिङ्ग्य परां निर्वृतिं परमानन्दमाप प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २० ॥ * * हे युधिष्ठिर तमङ्कमारोप्य तस्य मूर्धन्यवघ्राय अश्रूणां
कला बिन्दवः त एवाम्बूनि तैस्तमासिञ्चन् हर्षेण विकसद्वक्त्रः प्रसन्नमुखः इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ २१ ॥ * * तद्वचनमाह-
प्रह्लादेति । स्नेहमूचकं सम्बोधनद्वयं हे प्रह्लाद हे तात इति । निर्भयतया निर्वचनार्थमाशिषा प्रतिनन्दयन्सम्बोधयति-हे आयुष्म-
न्निति । एतावता कालेन गुरोः सकाशाद्भवान् यदशिक्षत् तत्र तत्र यत्स्वधीतं सुष्ठु अभ्यस्तमसन्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठं च तत्किञ्चिदुच्य-
तामित्यन्वयः ॥ २२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्कुतस्तत्राह । दैतेयेति । दैतेया दैत्या एव चन्दनानि चन्दनद्रुमास्तेषां वनं तस्मिन्, अयं प्रह्लादः, कण्टकद्रुमः बुबू-
लवृक्षसमानः, जातः । यस्य दैत्यचन्दनवनस्य मूलानि तेषामुन्मूलनं भेदनं तस्मिन् परशुः, कुठारस्तस्य, कुठारस्थानीयस्येत्यर्थः । विष्णोः
अयम् अर्भकः, नालायितः नालमिवाचरत् । यथा परशोः छेदकत्वे बुबूलादिद्रुमशाखानिर्मितो दण्डः सहकारी तं विना छेदनासम्भ-
वात् तथाऽयं विष्णोर्दैत्यमूलच्छेदे हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * इतीति । इतीत्थं, वदन् तर्जनादिभिः, विविधोपायैर्नानो-
पायैः, भीषयन् तं प्रह्लादं, त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य, उपपादनं प्रतिपादकशास्त्रं, ग्राहयामासाध्यापयामास ॥ १८ ॥ * * तत
इति । ततः गुरुः, एनं प्रह्लादं, ज्ञातं ज्ञेयानामुपायानां सामादीनां चतुष्टयं येन तथाभूतं, ज्ञात्वा आलक्ष्य, मात्रामृष्टं मात्रा उद्वर्त्य
स्नापितं, अलंकृतं भूषणतिलकादिभिरलंकारितं विधाप्येति शेषः । दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं, दर्शयामास । पितृसन्निधिं प्राप-
यामास ॥ १९ ॥ * * पादयोरिति । ततः, असुरो हिरण्यकशिपुः, पादयोः पतितं, बालं प्रह्लादं, आशिषा, प्रतिनन्द्य आशीः-
पूर्वकं प्रतिनन्दनं कृत्वा, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, पुत्रं, चिरं परिष्वज्य, परमां निर्वृतिम् आप ॥ २० ॥ * * आरोप्येति । ततः
अङ्कमुत्सङ्गं, आरोप्य निधाय, मूर्धनि अवघ्राय, अश्रुकलाम्बुभिः, हर्षाश्रुजलबिन्दुभिः, आसिञ्चन् । विकसद्वक्त्रम् यस्य सः एवंभूतः
असुरो हिरण्यकशिपुः, सुतं प्रति, इदं वक्ष्यमाणं, आह । युधिष्ठिरेति पाठे संबोधनम् ॥ २१ ॥ * * तदेवाह । प्रह्लादेति । हे
आयुष्मन्, हे तात पुत्र, प्रह्लाद भवान्, एतावता कालेन, गुरोः सकाशात्, यत् अशिक्षत् अधीतवान् । तन्मध्ये, किञ्चित् उत्तमं
स्वधीतं तत्, अनुच्यतां सम्यगनुक्रमेण पठ्यताम् ॥ २२ ॥

भाषानुवादः

दैत्यवंशके चन्दनवनमें यह काँटेदार बबूल कहाँसे पैदा हुआ ? जो विष्णु इस वनकी जड़ काटनेमें कुल्हाड़ेका काम करते
हैं, यह नादान बालक उन्हींकी बेंट बन रहा है, सहायक हो रहा है ॥ १७ ॥ * * इस प्रकार गुरुजीने तरह-तरहसे डाँट-

डपटकर प्रह्लादको धमकाया और अर्थ, धर्म एवं कामसम्बन्धी शिक्षा दी ॥१८॥ * * कुछ समयके बाद जब गुरुजीने देखा कि प्रह्लादने साम, दान, भेद और दण्डके सम्बन्धकी सारी बातें जान ली हैं तब, वे उन्हें उनकी माके पास ले गये। माताने बड़े लाड़ प्यारसे उन्हें नहला-धुलाकर अच्छी तरह गहने कपड़ोंसे सजा दिया। इसके बाद वे उन्हें हिरण्यकशिपुके पास ले गये ॥ १९ ॥ * * प्रह्लाद अपने पिताके चरणोंमें लोट गये। हिरण्यकशिपुने उन्हें आशीर्वाद दिया और दोनों हाथोंसे उठाकर बहुत देरतक गलेसे लगाये रखा। उस समय दैत्यराजका हृदय आनन्दसे भर रहा था ॥ २० ॥ * * युधिष्ठिर! हिरण्यकशिपुने प्रसन्नमुख प्रह्लादको अपनी गोदमें बैठाकर उनका सिर सूँघा। उसके नेत्रोंसे प्रेमके आँसू गिर-गिरकर प्रह्लादके शरीरको भिगोने लगे। उसने अपने पुत्रसे पूछा ॥ २१ ॥ * * हिरण्यकशिपुने कहा—चिरजीव बेटा प्रह्लाद! इतने दिनोंमें तुमने गुरुजीसे जो शिक्षा प्राप्त की है, उसमेंसे कोई अच्छी-सी बात हमें सुनाओ ॥ २२ ॥

प्रह्लाद उवाच

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥
निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा । गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥
ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता । असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥ २६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विष्णोः श्रवणं कीर्तनं स्मरणं पादसेवनम् अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यम् आत्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥ * * इति पुंसा भगवति विष्णौ नवलक्षणा अद्वा अर्पिता भक्तिः क्रियते चेत् तन् अधीतं मन्ये ॥ २४ ॥ * * तदा हिरण्यकशिपुः एतत् सुतवचः निशम्य रुषा प्रस्फुरिताधरः गुरुपुत्रम् इदम् उवाच ॥ २५ ॥ * * दुर्मते ब्रह्मबन्धो विपक्षं श्रयता असता माम् अनादृत्य बालः असारं ग्राहितः एतत् ते किम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पादसेवनं परिचर्या। अर्चनं पूजा। दास्यं कर्मार्पणम्। सख्यं तद्विश्वासादि। आत्मनिवेदनं स्वशरीरसमर्पणम्। यथा विक्रीतस्य गवाश्चादेर्भरणपालनादिचिन्ता न क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिन्तावर्जनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * इति नवलक्षणानि यस्याः साऽधीतेन चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियेत सा चार्पितैव सती यदि क्रियते न तु कृता सती पश्चादप्येत तदुत्तममधीतं मन्ये। न त्वस्माद्गुरोरधीतं शिक्षितं वा तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ २४-२५ ॥ * * न विद्यते सारं यत्र तदसारम्। न विद्यते सारं यस्मादिति वास्तवोऽर्थः ॥ २६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति। स्वदेहस्य तदनुकूलीकरणमिति भावः ॥ २३ ॥ * * अत्र सन्दर्भः—श्रवणमिति युग्मकम्। तत्र श्रवणं नाम रूपगुणपरिकरलीलामयशब्दानां श्रोत्रस्पर्शः। एवं कीर्तनश्रवणयोरपि क्रमो ज्ञेयः। स्मरणं यत्किञ्चिन्मनसाऽनुसन्धानम्। पादसेवनं देशकालाद्युचितपरिचर्या। अर्चनं विष्णुपूजा। वन्दनं नमस्कारः। दास्यं तदाऽसौस्मीत्यभिमानः। सख्यं बन्धुभावेन तदीय-हिताशंसनम्। आत्मनिवेदनं देहादिशुद्धात्मपर्यन्तस्य सर्वतोभावेन तस्मिन्नेवार्पणमिति नव लक्षणानि यस्याः सा भगवति तद्विप-यिका अद्वा साक्षाद्रूपा न तु कर्मार्घ्यरूपपरम्पराभक्तिरियं तत्रापि श्रीविष्णावेवार्पिता तदर्थमेवेदमिति भाविता न तु धर्मार्थादि-ष्वर्पिता एवमेवम्भूता चेत्क्रियते तदा तेन कर्त्रा यदधीतं तदुत्तमं मन्य इत्यर्थः। तथा च श्रीगोपालतापिनी श्रुतिः—“भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” इति। अत्र नवलक्षणसमुच्चयऽनावश्यकः एकैर्वागेन साध्याव्य-भिचारश्रवणात्। तथा हि—“विष्णोस्तु श्रवणे परीक्षिदभवद्वैद्यासिकिः कीर्तने प्रह्लादः स्मरणे तद्विभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने। अक्रूरस्त्वभिवन्दनेऽथ हनुमान्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूकैवल्यमेषां पदम् ॥” इति प्रबोधचन्द्रोदयटीकायाम्। किञ्चिदन्याङ्गमिश्रणं तु तथापि भिन्नश्रद्धारुचित्वात्। ततो नवलक्षणशब्देन सामान्योक्त्या तन्मात्रानुष्ठानं विधीयत इति ज्ञेयम्। नवलक्षणत्वं चास्या अन्येषामप्यङ्गानां तदन्तर्भावादुक्तम्। किञ्चिच्चात्र विशिष्य लिख्यते—तदेवं नामादिश्रवणभक्त्यङ्गकमः। तत्र यद्यप्येकतरेणापि व्युत्क्रमेणापि सिद्धिर्भवत्येव तथापि प्रथमं नाम्नः श्रवणमन्तःकरणशुद्धयर्थमपेक्ष्यं शुद्धे चान्तःकरणे रूपश्रवणेन तदुदययोग्यता भवति सम्यगुदिते च रूपे गुणानां स्फुरणं सम्पद्येत सम्पन्ने च गुणानां स्फुरणे परिकरवैशिष्ट्येन तद्वैशिष्ट्यं सम्पद्यते ततस्तेषु नामरूपगुणपरिकरेषु सम्यक्स्फुरितेषु लीलानां स्फुरणं सुष्ठु भवतीत्यभिप्रेत्य साधनक्रमो लिखितः। एवं कीर्तनस्मरणयोश्च

ज्ञेयम् । इदं च श्रवणं श्रीमहन्मुखरितं मन्माहात्म्यं जातरुचीनां परमसुखदं तच्च द्विविधं महदाविर्भावितं महत्कीर्त्यमानं च । तत्रापि श्रवणे श्रीभागवतश्रवणं परमश्रेष्ठं तस्य तादृशप्रभावमयशब्दात्मकत्वात्परमरसमयत्वाच्च तत्र 'मूर्त्याभिमतयात्मनः' इतिवन्निजाभीष्टनामादिश्रवणं तु मुहुरावर्णयितव्यम् । तत्रापि सवासनमहानुभावमुखात्सर्वस्य श्रीकृष्णनामादिश्रवणं तु परमभाग्या-
 देव सम्पद्यते तस्य पूर्णभगवत्त्वादिति । एवं संकीर्त्तनादिष्वप्यनुसन्धेयम् । तत्र यत्स्वयं सम्प्रति कीर्त्यते तदपि श्रीशुकदेवादिमहत्की-
 र्त्तितचरत्वेनानुसन्धाय कीर्त्तनीयमिति तदेवं श्रवणं दर्शितं तस्य कीर्त्तनादितः पूर्वत्वं तद्विना तत्तदज्ञानात् । विशेषतश्च यदि साक्षा-
 देव महत्कृतस्य कीर्त्तनस्य श्रवणभाग्यं सम्पद्यते तदैव स्वयं पृथक्कीर्त्तनीयमिति तत्प्राधान्यात् । एवमेवोक्तम् 'तद्वाग्विसर्गः' इत्यादौ
 टीकाकृद्भिः । यत् यानि नामानि वक्तुरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गुणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्तीति । अथातः कीर्त्तनं
 पूर्ववत् पूर्ववन्नामादिक्रमो ज्ञेयः । नामकीर्त्तनं चेदमुच्चैरेव प्रशस्तम् । 'नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन्' इत्यादौ । अत्र यथोपदिष्टं
 कलियुगपावनावतारेण श्रीभगवता "नृणादपि सुनीचेन तरोरपि तितिक्षुणा । अमानिना मानदेन कीर्त्तनीयः सदा हरिः" इति ।
 "इयं च कीर्त्तनाख्या भक्तिर्भगवतो द्रव्यजातिगुणक्रिया दीनजनैकविषयाऽपारकरुणामया" इति श्रुतिपुराणादिविश्रुतिः । कलौ तद्दीनत्वं
 यथा ब्रह्मवैवर्ते—“अतः कलौ तपोयोगविद्यायज्ञादिकाः क्रियाः । साङ्गा भवन्ति न कृताः कुशलैर्वापि देहिभिः ॥” इति । अत एव
 कलौ स्वभावत एवातिदीनेषु लोकेष्वाविर्भूय ताननायासेनैव तत्तद्युगगतमहासाधनानां सर्वमेव फलं ददाना सा कृतार्थयति । यत
 एव कलौ भगवतो विशेषतश्च सन्तोषो भवति । अत्र कलिप्रसंगेन कीर्त्तनस्य गुणोत्कर्ष इति वक्तव्यं भक्तिमात्रे कालदेशादिनियमस्य
 निषिद्धत्वात् । तस्मात्सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्त्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं कलौ तु भगवता कृपया तद्ब्राह्ममित्यपेक्षयैव तत्तत्प्रशंसेति
 स्थितम् । अत एव यद्यन्या भक्तिः कलौ कर्त्तव्या तदा तत्संयोगेनैवेत्युक्तम् । “यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” इति । अत्र च
 स्वतन्त्रमेव नामकीर्त्तनमत्यन्तप्रशस्तम् । “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥” इत्यादौ ।
 अत्र पाञ्चोक्ता दशापराधास्त्याज्याः यथा सनत्कुमारवाक्ये “सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हरेरप्यपराधान्यः कुर्याद्विपद-
 पान्सनः ॥ नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स मानतः । नाम्नोऽपि सर्वसुहृदो ह्यपराधात्पतत्यधः ॥” अपराधाश्च संक्षिप्य लिख्यन्ते—
 यथा सतां निन्दा १ । श्रीविष्णोः सकाशाच्छ्रवणनामादेः स्वातन्त्र्यमननम् २ । गुर्ववज्ञा ३ । श्रुतितदनुगतशास्त्रनिन्दनम् ४ । हरिनाम-
 महिम्नि अर्थवादमात्रमिति मननम् ५ । तत्र प्रकारान्तरेणार्थकल्पनम् ६ । नामबलेन पापे प्रवृत्तिः ७ । अन्यशुभक्रियाभिर्नाम-
 साम्यमननम् ८ । अश्रद्धाधने विमुखेऽप्यशृण्वति नामोपदेशः ९ । नाममाहात्म्ये श्रुतेऽप्यप्रीतिरिति १० । एतेषामपराधानामनन्य-
 प्रायश्चित्तं चोक्तं तत्रैव “नामापराधयुक्तानां नामान्येन हरन्त्यधम् । अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च” इति । सत्स्वपराधे तु
 तत्सन्तोषणार्थमेव सन्ततनामकीर्त्तनादिकं समुचितम् । अम्बरीषचरितादौ तदेकक्षम्यत्वे नामापराधानां दर्शनात् । उक्तं च नाम-
 कौमुद्याम् “महदपराधस्य भोग एव निवर्त्तकस्तदनुग्रहो वा” इति । अत एवोक्तं श्रीशिवं प्रति दक्षेण “योऽसौ मया विदिततत्त्वदृशा
 सभायाम्” इत्यादि । अस्मिन्कीर्त्तने निजदैर्घ्यनिजाभीष्टविज्ञप्तिस्तवपाठावस्यन्तर्भाव्यौ । तथात्र श्रीभागवतस्थितनामादिकीर्त्तनं तु
 पूर्ववद्व्ययदीयनामादिकीर्त्तनादधिकं ज्ञेयम् । अथ कीर्त्तनादिभिः शुद्धान्तःकरणश्रेत् ‘एतन्निविद्यमानानाम्’ इत्याद्युक्तवान्नामकीर्त्तना-
 परित्यागेन स्मरणं कुर्यात् । तदेव नामादिसम्बन्धित्वेन बहुविधं भवति । तच्च पञ्चविधं यत्किञ्चिदनुसन्धानं स्मरणं सर्वतश्चित्त-
 माकृत्य सामान्याकारे मनोधारणं धारणाविशेषतो रूपादिचिन्तनं ध्यानम् । अमृतधारावदवच्छिन्नं तत् ध्रुवानुस्मृतिः ध्येयमात्रस्फुरणं
 समाधिरिति कचिल्लीलादियुक्ते तस्मिन्नन्या स्फूर्तिः समाधिः स्यात् एतद्रूपोदासादिभक्तानां पूर्व तु प्रायः शान्तभक्तानाम् । अथ रुचिः
 शक्तिश्च चेत्तदपरित्यागेन पादसेवा च कर्त्तव्या सेवा स्मरणसिद्धयर्थं सा कैश्चिक्रियते पादसेवायां पादशब्दो भक्त्यैव निर्दिष्टः ततः
 सेवायां सादरत्वं विधीयते । अस्य श्रीमूर्त्तिदर्शनस्पर्शनपरिक्रमानुव्रजनभगवन्मन्दिरगङ्गापुरुषोत्तमद्वारकामथुरादितदीयतीर्थस्थान-
 गमनादयोप्यन्तर्भाव्याः । तत्परिकरप्रायत्वाद्गङ्गादीनां परमभागवतत्वपक्षे तु तत्सेवादिकं महत्सेवादावेव पर्यवस्यति । तुलसीसेवा
 च तस्याश्चैवान्तरभाव्या ततो महतामिव गङ्गादीनां भक्तिनिदानत्वम् । अथाचनम् । तन्मार्गे श्रद्धा चेदाश्रितमन्त्रगुरुस्तं विशेषतः
 पृच्छेत् यद्यपि श्रीभागवतमते पञ्चरात्रादिवदर्चनं नावश्यकं तद्विनापि श्रवणादीनामेकतरेणापि पुरुषार्थसिद्धेरभिहितत्वात् । अत्र
 पूर्वोक्तप्रबोधचन्द्रोदयटीकापद्यमनुसन्धेयम् । तथापि श्रीनारदादिवर्त्मानुसरद्भिः श्रीभगवता सह सम्बन्धविशेषं दीक्षाविधानेन
 श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षद्भिः कृतायां दीक्षायामर्चनमवश्यं क्रियेतैव । ये तु सम्पत्तिमन्तो गृहस्थास्तेषां त्वर्चनमार्ग एव मुख्यः
 तदकृत्वा हि निष्किञ्चनवत्केवलं स्मरणादिनिष्ठत्वे वित्तशाठ्यप्रतिपत्तिः स्यात् । परद्वारा सम्पादनं व्यवहारनिष्ठवस्थालसत्त्वस्य वा
 प्रतिपादकं ततोऽश्रद्धामयत्वाद्दीनमेव तत् । किञ्च गृहस्थानां परिचर्यामार्गे द्रव्यसाध्यतया तदर्चनमार्गाद्विशेषेण प्राप्तेऽप्यर्चन-
 मार्गस्य प्राधान्यम् अत्यन्तविधिसापेक्षत्वात्तेषाम् । तथा गार्हस्थ्यधर्मस्य देवतायागरूपस्य शाखापह्लावादिसेकस्थानीयस्य मूलसेकरूपं
 तद्वर्चनमित्यपि । तदकरणे महान्दोषः दीक्षितानां च सर्वेषां तदकरणे नरकपातः श्रूयते । अशक्तमयोग्यं प्रति चाग्नेये “पूजितं पूज-
 मानं वा यः पश्येद्भक्तितो हरिम् । श्रद्धया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ॥” इति योगोऽत्र पाञ्चरात्राद्युक्तः क्रियायोगः । किञ्चा-
 स्मिन्नर्चनमार्गेऽवश्यं विधिरेपेक्षणीयः । तत्र वैष्णवसम्प्रदाय एव प्रमाणम् । ननु भगवन्नामात्मका एव मन्त्रास्तत्र विशेषेण नमःशब्दा-
 दलङ्कृताः श्रीभगवता श्रीमहर्षिभिश्चाहितशक्तिविशेषाः श्रीभगवता सममात्मसम्बन्धविशेषप्रतिपादकाश्च तत्र केवलानि भगवन्नामानि

निरपेक्षेणैव परमपुरुषार्थपर्यन्तफलदानसमर्थानि । ततो मन्त्रेषु नामतोऽप्यधिकसामर्थ्ये लब्धे कथं दीक्षाद्यपेक्षोच्यते, यद्यपि स्वरूपतो नास्ति तथापि प्रायः स्वभावतो देहादिसम्बन्धेन कदर्यशीलानां विक्षिप्तचित्तानां जनानां तत्संकोचीकरणाय श्रीमहर्षिप्रभृतिभिरत्रार्चनमार्गे कचित् काचिन्मर्यादा स्थापितास्ति । ततस्तदुल्लङ्घने शास्त्रं प्रायश्चित्तत्वमुद्भावयति तत उभयमपि समञ्जसमिति । तदेतदर्थं द्विविधम् । केवलं कर्ममिश्रञ्च । तयोः पूर्वं निरपेक्षाणां श्रद्धावतामुत्तरम् । व्यवहारचेष्टातिशयवत्ता यादृच्छिकभक्तानुष्ठानवत्तादिलक्षणलक्षितश्रद्धानां तथा तद्वैपरीत्यलक्षितश्रद्धानामपि प्रतिष्ठितानां भक्तिवार्त्तानभिज्ञबुद्धिषु साधारणवैदिककर्मानुष्ठानलोपोऽपि मा भूदिति लोकसंग्रहपराणां गृहस्थानां दर्शितम् । अस्याङ्गानि चागमादौ ज्ञेयानि । तथा श्रीकृष्णजन्माष्टमीकार्तिकादि-व्रतैकादशीव्रतादिकमत्रैवान्तर्भाव्यम् । अथास्मिन्पादसेवनार्चनमार्गेऽपराधास्त्याज्यास्ते च पष्टस्कन्धे नारायणवर्मव्याख्याने वर्णिता द्वात्रिंशत्संख्याः । वाराहे च येऽन्येऽपराधास्ते संक्षिप्य लिख्यन्ते—“राजान्नभक्षणं, ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः, विधिं विना ह्यर्युपसर्पणं, वाद्यं विना तद्द्वारोद्घाटनं, कुक्कुरदृष्टभक्ष्यसंग्रहः, अर्चने मौनभङ्गः, पूजाकाले विडुत्सर्गाय गमनं, गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनं, अनर्हपुष्पेण पूजनम्” तथा “अकृत्वा दन्तकाष्ठं च कृत्वा निधुवनं तथा । स्पृष्ट्वा रजस्वलादीपं तथा मृतकमेव च ॥ रक्तं नीलमधौतं च पारक्यं मलिनं पटम् । परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमारुतम् ॥ क्रोधं कृत्वा श्मशानं च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णभुक् । भुक्त्वा कुसुम्भं पिण्याकं तैलाभ्यङ्गं विधाय च ॥ हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणं पातकावहम् ॥” तथा तत्रैवान्यत्र च भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः, अन्यशास्त्रप्रवर्त्तनं, तदग्रे ताम्बूलचर्वणम्, ऐरण्डपत्रस्थपुष्पैरर्चनम्, आसुरकाले पूजापीठे भूमौ चोपविश्य पूजनं, स्नपनकाले वामहस्तेन तत्स्पर्शः, पर्युषितैर्वा याचितैः पुष्पैरर्चनम्, पूजायां शीवनं, तस्यां स्वर्गव्रतिपादनं, तिर्यक्पुंड्रवृत्तिः, अद्यौत-पदत्वेऽपि तन्मन्दिरप्रवेशः, अवैष्णवपक्रनिवेदनम्, अवैष्णवदृष्टौ पूजनं, विध्वंशमपूजयित्वा कपालिनं दृष्ट्वा वा पूजनं, नखाम्भसा स्नपनं, धर्माभ्युलिप्तत्वेऽपि पूजनमित्यादयः । अन्यत्र निर्माल्यलङ्घनभगवच्छपथादयोऽन्येपि बहवः । अथ तथापि प्रामादिके भगवदपराधे पुनर्भगवत्प्रसादनानि कर्तव्यानि । यथा स्कान्देऽवन्तीखण्डे श्रीव्यासवाक्यम्—“अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायं पठेत्तु वै । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते तस्य केशवः ॥” इति । तत्रैव द्वारकामाहात्म्ये “सहस्रनाममाहात्म्यं यः पठेच्छृणुयादपि । अपराधसहस्रैर्हि न स लिप्येत्कदाचन ॥” इति । तत्रैव रेवाखण्डे—“द्वादश्यां जागरे विष्णोर्ध्वः पठेत्तुलसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधान् हि क्षमते तस्य केशवः ॥” इति । तत्रैवान्यत्र—“तुल्यारोपणं कार्यं श्रवणेन विशेषतः । अपराधसहस्राणि क्षमते पुरुषोत्तमः ॥” इति । तत्रैवान्यत्र कार्तिकमाहात्म्ये—“तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनम् । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते तस्य केशवः ॥” इति । ब्रह्मपुराणे—“यः करोति हरेः पूजां कृष्णचक्रांकितो नरः । अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥” इति । अत्र द्विजपदानुपादानाच्चक्रांकितश्रुतुर्थ-वर्ण एव ग्राह्यः । “शंखचक्रायङ्गुलं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः ॥” इति बृहन्नारदीये भंगीरथं प्रति यमराजोक्तेः । आदिवाराहे “संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे शौकरके मम । कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥ मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् । अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत्सुकृती नरः ॥ सहस्रजन्मजनितानपराधाञ्जहाति सः ॥” इति । कौशिकसंहितीयभागवतमाहात्म्ये च—“पूजानिच्छिद्रतावाप्त्यै विष्णोर्भागवतं मुने । पुराणं श्रीशुकेनोक्तं गङ्गायां यत्परीक्षिते ॥ तन्नित्यं वाचयेत्किञ्चित्तेन प्रीतो जनार्दनः । द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते नात्र संशयः ॥ श्रीकृष्णपूजासम्पूर्तिर्विना भागवतं न हि । विनापि श्रीहरेः पूजां श्रीभागवतपाठतः ॥ साङ्गपूजाफलं नित्यं जायते नात्र संशयः । कृष्णस्य वाङ्मयी मूर्तिः श्रीमद्भागवतं मुने ॥ पाठोऽस्य पूजनं सांगं देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥” इति । किञ्चार्चनमार्गे कचिन्मानसपूजा विहितास्ति यथा पाञ्च उत्तरखण्डे—“साधारणं हि सर्वेषां मानसेज्या नृणां प्रिया ॥” इति । गौतमीये—“संन्यासिनां मुमुक्षूणां मानसोपहृतिः परम्” इति । तन्महिमा यथा नारदपञ्चरात्रे श्रीनारायणवाक्ये—“अयं यो मानसो यागो जराव्याधिभयापहः” इत्यादौ । “यश्चैतत्परया भक्त्या सकृत्कुर्यान्महामते । क्रमोदितेन विधिना तस्य तुष्याम्यहं मुने ॥” इति । एषा कचित्स्वतन्त्रापि भवति । मनोमय्या मूर्तेरिष्टतमायाः स्वातन्त्र्येण विधानात् । “अर्चादौ हृदये वापि यथा लब्धोपचारकैः” इत्याविर्होत्रवचने वाशब्दात् । अत्र ब्रह्मवैवर्त्तकथा च यथा—“प्रतिष्ठानपुरे कश्चिद्विप्र आसीत् । स च दरिद्रोऽपि कर्माधीनमात्मानं मन्यमानः शान्त एवासीत् । स तु सरलबुद्धिः कदाचिद्विप्रेन्द्राणां सदसि वैष्णवान्धर्मान्छुश्राव । ते च धर्मा मनसापि सिद्ध्यन्तीति श्रुत्वा दरिद्रः स्वयं तथैवाचरितुमारब्धवान् । ततश्च गोदावरीस्नानपूर्वकं नित्यं कर्म समाप्य शान्तमतिभूत्वा विविक्तासनप्राणायामादिपूर्वकं स्थिरीभूय मनसैवाभिमतां हरिमूर्तिं स्थापयित्वा स्वयं दुकूलादिकं परिधाय दृढं परिकरं बद्ध्वा तत्सदनं सन्मार्ज्यं तां प्रणम्य च राजतगौरवर्णघटैः सर्वेषां गङ्गादितीर्थानां जलमाहृत्य तथा नानापरिचर्याद्रव्याण्युपनीय तदीयस्नपनादिकमारार्तिकान्तं महाराजोपचारं समाप्य दिनंदिनं सुखातिशयमाप्नुवन्नासीत् । तदेवं बहुषु कालेषु गतेषु कदाचिन्मनसैव धृतसहितं परमात्रं निर्माय सौवर्णपात्रे तद्भोजनार्थमुपस्थाप्य स्थितः । तत्रतथा स्फुरिते तस्मिन्प्रविष्ट-मंगुष्ठ्युग्मं दग्धं प्रतिपद्य हन्त तदिदं दुष्टं जातमिति दुःखेन समाधिभंगोऽपि बहिरपि पीडितो बभूव । तदवधाय वैकुण्ठे समुपविष्टेन श्रीवैकुण्ठनाथेन हसता श्रीप्रभृतिभिस्तत्कारणं पृष्टेन च सता स्वनिकटं विमानेनानयामासे । तथाविधतया दर्शयामासे स्वनिकटं योग्यतया स्थापयामासे च । अथ वन्दनम् । तच्च यद्यप्यर्चनत्वेनापि वर्त्तते तथापि कीर्त्तनस्मरणस्वातन्त्र्येणापीत्यभिप्रेत्य पृथग्वि-धायते । एवमन्यत्रापि । वन्दनस्य पृथग्विधानञ्चानन्तगुणैश्वर्यश्रवणात् । तद्गुणानुसन्धानपादसेवादौ विधृतदैत्यानां नमस्कारमात्रे कृताध्यवसायानामर्थे स एव नमस्कारस्तस्यार्चनत्वेनाप्यतिदिष्टः । नमस्कारेणापराधाश्चैते परिहर्त्तव्या विष्णुस्मृत्यादिदृष्ट्या । किञ्च

“एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥” इति स्मृतेः । ये खल्वेकहस्तकृतत्ववस्त्रावृतदेहत्वभगवत्तदप्रपृष्ठवामभागांशतन्त्रिकटगर्भमन्दिरगतत्वादिसया अपराधास्ते नत्यैव नश्यन्तीति । किञ्च “एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा । अकालदर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥” नारदीये “सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्मकारिणे । शवोपमं विजानीयात्कदाचित्तेन नालपेत् ॥” “भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुन्दम्” इत्युक्तेश्च । ‘वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् । श्वित्री स जायते मूर्खः सप्रजन्मनि भामिनि ॥” इति वाराहोक्तेः । “अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दरे । जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात्केशवालये ॥ अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः । वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदः ॥” इत्यपि तत्रैव । नमस्कारस्तु साष्टांग एव कार्य इति वक्ष्याम्येकादशव्याख्याने । “नमस्कारेण नश्यन्ति ह्यपराधा अनेकशः । जनार्दनस्य विधिना किं पुनः कीर्तनाद्वरेः ॥” इति पुराणान्तरात् । अथ दास्यम्—“जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्यान्मतिरीदृशी । दासोहं वासुदेवस्य सर्वान्दोकान्स उद्वरेत् ॥” इतीतिहाससमुच्चयोक्तलक्षणम् । अस्तु तावत्तत्तद्भजनप्रयासः केवलतादृशत्वाभिमानेनापि सिद्धिर्भवतीत्यभिप्रेत्यैवोत्तरत्र निर्देशश्च । तस्यैतस्य कार्यभूतं परिचर्यादिकं केवलपरिचर्यारूपत्वे भेदो न स्यात् । अत एव सुदाम्नाप्युक्तम्—“दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ॥” इति ‘हरेर्दास्यं सुदुर्लभम्’ इति पुराणान्तराच्च । अथ सख्यम् । यथाऽऽस्यसंहितायाम्—“परिचर्यापराः केचित्प्रासादेषु च शेरते । मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यवहर्तुं च बन्धुवत् ॥” इति । अत एव ‘यन्मित्रं परमानन्दम्’ इत्यत्र मित्रपदविन्यासः कृतः । अस्य चोत्तरत्र पाठः प्रेमविस्मयभावनामयत्वेन दास्यादप्युत्तमत्वापेक्षयैव । किञ्च-परमेश्वरेऽपि यत्सख्यं विधीयते, तन्नाश्रयम् ‘नादेवो देवमर्चयेत्’ इति तद्भावस्यापि विधानश्रवणात् । किन्तु तद्भावस्तत्सेवाविरुद्ध इति भक्तैरुपेक्ष्यते सख्यं तु परमसेवानुकूलमित्युपादीयते इति । तदेतत्साक्षाद्भजनात्मकं दास्यं सख्यं च स्वामिचरणैरपि दर्शितमस्ति । “तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री दास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात्” इति श्रीदामविप्रवाक्ये । यथा श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च सख्यं हिताशंसनं च मैत्री उपकारकत्वं दास्यं सेवकत्वं च तत्समाहारे एकवचनं तस्य तत्सम्बन्धि मे मम स्यान्न तु विभूतिरित्येतत् । अत्र दास्यसख्याभ्यां कर्मार्पणविश्वासौ न स्यातां साक्षाद्भक्तिवाभावात् । कर्मार्पणस्य फलं भक्तिः विश्वासश्च भक्त्याभिनिवेशहेतुः ‘श्रवणं’ कीर्तनम्’ इत्यादौ विष्णोः श्रवणं विष्णोः कीर्तनमिति । अथात्मनिवेदनम् । तत्कार्यं चात्मा चैष्टाशून्यत्वं तन्नास्यात्मसाधनसाध्यत्वं तदर्थैकचेष्टामयत्वं च इदं स्वात्मार्षणं गोविक्रयवत् विक्रीतस्य गोवर्तनार्थं विक्रीतवता चेष्टा न क्रियते तस्य च श्रेयःसाधकस्तं क्रीतवानेव स्यात् स च गौस्तस्यैव कर्म कुर्यान्न पुनर्विक्रीतवतोऽपीति । अत्र केचिद्देहार्पणमेवार्पणमिति मन्यन्ते यथा भक्तिविवेके “चिन्तां कुर्यान्न रक्षायै विक्रीतस्य यथा पशोः । तथार्पयन्हरो देहं विरमेदस्य रक्षणात् ॥” इति । केचिच्छुद्धचेष्टात्रार्पणमेव यथा मयाहमेवार्पित इति । दत्तो मयाहमिति । ‘यद्भगवान्स दत्त’ इतिवत् । केवलात्मनिवेदनं दानसमये बलिराजे दृश्यते । भावेषु मिश्रेषु दास्येनात्मनिवेदनं श्रीमदम्बरीपे । प्रेयसीभावेन श्रीरुक्मिणीदेव्या । एवं सख्यादिनापि ज्ञेयम् ॥ २४-२५ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाभास हे दुर्मते इति सम्बुद्धचोर्वास्तवोभिप्रायस्तु ब्रह्मैव श्रीकृष्ण एव बन्धुः स्नेहविषयो यस्य तादृशस्त्वमसि न तु मयि स्नेहवानिति । दुष्टेषु दैत्येष्वपि मतिस्सुमतिर्यस्येति न तु केवलं सुवृत्तेष्वेवेति भावः ॥ २६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रह्लादस्तु ब्राह्मणाधमयोरनयोर्गुरुत्वं नास्तीत्यतो नारदाच्छिक्षितमाह-श्रवणमिति युग्मम् ॥ विष्णोः श्रवणं कीर्तनं स्मरणं पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजनं वन्दनं वाचा नामसहितनमस्कारोच्चारणं कायेन दण्डवत्प्रणामश्च दास्यं कर्मार्पणं सख्यं तद्विश्वासादि आत्मनिवेदनं देहादि सर्वं भगवत् एव इति भावनया सर्वचिन्तात्यागः । यथा विक्रीतस्य गवाश्चादेः पालनादिचिन्ता न क्रियते तद्वदिति । इत्येवं नव लक्षणानि अवान्तरप्रकारा यस्याः सा एकप्रकारापि भक्तिर्भगवति विष्णौ अपिता समर्पितैव सती तत्प्रीत्यर्थमेव केवलं फलोद्देशं विनैव पुंसा अद्धा साक्षात् अनन्तरमेव चेत् क्रियते न तु कृता सती पश्चादप्यर्थे तदुत्तममधीतं मन्ये । न त्वस्माद्गुरोरधीतं शिक्षितं वा तथाविधं किञ्चदस्तीति भावः ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ निशम्येति ॥ तदा स्वसुतस्यैतद्वचो निशम्य श्रुत्वा रूपा प्रस्फुरितोऽधरोष्ठो यस्य स हिरण्यकेशिपुर्गुरुपुत्रमिदं वाक्यमुवाच ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मेति ॥ हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणेष्वधम ! हे दुर्मते ! एतत्त्वया किं कृतं यतः विपक्षं देवपक्षं श्रयता आश्रयता असता दुष्टेन त्वया मामनादृत्यायं बालोऽसारं मम द्वेपि विष्णुभजनं प्राहित इति वस्तुतो न सारं यस्मादिति सर्वसारमित्यर्थः ॥ २६ ॥

वीरराघवव्याख्या

यदुक्तमुत्तममधीतमध्ये किञ्चिदनूच्यतामिति तत्राह-श्रवणमिति । यदुक्तं पूर्वं “वनं गतो यद्वरिमाश्रयेत्” इति तदेवाश्रयणं विवृणोति, श्रवणमिति द्वाभ्याम्, पुंसां श्रवणादीनि नव लक्षणानि यस्याः सा भक्तिश्चेन्नवलक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रमधीतं चेत्तदेव स्वधीतमुत्तमं मन्ये न त्वधुना गुरोः सकाशादधीतं तत्तु गुरुभिर्नाध्यापितमिति भावः । स्वधीतप्रश्नोत्तरनिगमनमुत्तममधीतमिति, श्रवणमित्यादि तु पूर्वोक्ताश्रयणविवरणपरं भगवत्पदवाक्यं चेदधीतविद्याप्रतिपाद्या नवलक्षणा भक्ति-

निष्कपटभावेन भगवति क्रियते इति यत्कृतापि सा भक्तिर्विष्णावर्पितेति यच्च तदेतदुत्तमं मन्ये न केवलं नवलक्षणा भक्तिप्रतिपादक-
शास्त्राध्ययनमात्रमेवोत्तमम् अपि तु तदर्थानुष्ठानमनुष्ठितस्येश्वरे समर्पणं चेत्युत्तमं मन्ये केवलाध्ययनमात्रस्य व्यर्थत्वादिति
भावः, अर्पिता विष्णावित्यनेन भक्तेरनन्यप्रयोजनत्वेन कर्तव्यतोक्ता, तत्र विष्णोः श्रवणं तत्स्वरूपरूपगुणविभूतिश्रवणम्, कीर्त्तनं
नामोच्चारणाद्यात्मकम्, स्मरणं स्वरूपादिविषयकमेव पादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यानि तु तदीयपर्यन्तानि वन्दनं नमस्कारः
पादसेवनं पादयोः संवाहनं तच्चार्चाविग्रहतदीयपादयोश्चेति वेदितव्यं परव्यूहविभवादेरतीन्द्रियत्वेन तत्पादसेवनासम्भवात् यद्वा
भगवद्विषये मानसिकं तदीयविषये तु कायिकं विवक्षितम् आत्मनिवेदनम् “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” इति श्रुत्युक्तरीत्या तच्छेषत्वानु-
सन्धानं यद्यपि भक्तिर्नाम ध्यानोपासनादिशब्दवाच्याऽहरहरभ्यासाधेयातिशया आप्रयाणादनुवर्त्तमाना विवेकादिसाधनसंप्रदान-
गृहीता तैलधारावद्विच्छिन्नस्मृतिसन्तानात्मिका प्रीत्यात्मिका प्रत्यक्षतापन्ना ध्रुवानुस्मृतिः । न तु श्रवणादिरूपेण नवलक्षणा,
तथाप्युक्तविधया भक्तेरेव कर्मज्ञानयोगादिवच्छमदमादिवच्च श्रवणादीन्यप्यविलम्बेन निवर्त्तकान्युच्यन्ते । यद्वा, नवलक्षणा
लक्ष्यते एभिरिति लक्षणानि चिह्नानि ज्ञापकानि भक्तियोगपरिपाकावस्थाज्ञापकानीति यावत्, उक्तविधभक्तियोगनिष्ठेन रागत
एव श्रवणादीनि क्रियन्ते, लोकेऽपि हि यद्वस्तुविषया प्रीतिस्तद्विषयकश्रवणादीनि स्वत एव प्राप्तानीति न तत्र यत्नेन भवितव्यम्,
अतः श्रवणादीनि प्रीत्यात्मकभक्तियोगकारितावस्थाविशेषरूपाणि तन्निष्पत्तिसूचकानीति तात्पर्यम्, एवं प्रीतिकारितश्रवणादिपर्यन्त-
भक्तियोगानुष्ठानमेव “वनङ्गतो यद्वरिमाश्रयेत्” इत्युक्तमाश्रयणमित्युक्तं भवति ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ एतदेवंविधं सुतस्य
वचो निशम्याकर्ण्य तदा हिरण्यकशिपुः रुषा प्रस्फुरितः कम्पमानः अधरोष्ठो यस्य तादृश इदं वक्ष्यमाणं गुरुपुत्रं
प्रत्युवाच ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाभास ! किमेतत्ते त्वया कृतमिति शेषः, अतीवानुचितमेतत्कृत-
मित्यर्थः । किं तत् ? यन्मामनादृत्य विपक्षं शत्रुपक्षमाश्रयता अत एव असतां मह्यमहितकारिणा त्वया हे दुर्मते ! असारं ग्राहितो
बाल इति एतत् ॥ २६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नियन्तृत्वेनात्मनि मयि स्थितो भगवानिति नितरां वेदनमात्मनिवेदनम्—

“मुक्तस्यापि ममान्तःस्थो नियन्तैव हरिः सदा । इति ज्ञानं समुद्दिष्टं सम्यगात्मनिवेदनम्” ॥

इत्येतदात्मसमर्पणं नार्थः किंतूक्त एवार्थः इत्युक्तकारेण श्रवणादिभिर्लक्ष्यते असम्भवव्यभिचारपरिहारेण
ज्ञायत इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ नवलक्षणा विष्णौ भक्तिर्यस्मिन् शास्त्रेऽर्पिता प्रतिपादिता पुंसा सा भगवत्युत्तमश्लोके अद्वा
निर्व्याजेन क्रियते चेद्यदि तर्हि तदधीतं शास्त्रमुत्तमं मन्ये नान्यदित्यन्वयः । नव श्रवणादीनि लक्षणानि चिह्नानि यस्यां
सा तथा ॥ २४-२५ ॥ ❀ ❀ ते त्वया ॥ २६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रवणमिति युग्मकम् । तत्र श्रवणन्नाम, रूपगुणपरिकरलीलामयशब्दानां श्रोत्रस्पर्शः एवं कीर्त्तनस्मरणयोरपि क्रमो ज्ञेयः,
स्मरणं यत्किञ्चिन्मनसानुसन्धानम्, पादसेवनं कालदेशाद्युचितपरिचर्या, अर्चनं विष्णुपूजा, वन्दनं नमस्कारः, दास्यं तदासो-
स्मीत्यभिमानः, सख्यं बन्धुभावेन तदीयहिताशंसनम्, आत्मनिवेदनं देहादिशुद्धात्मपर्यन्तस्य सर्वतोभावेन तस्मिन्नेवार्पणम्
इति नवलक्षणानि यस्याः सा भगवति तद्विषयिका अद्वा साक्षाद्रूपा न तु कर्माद्यर्पणरूपपरस्परा भक्तिरियं यत्रापि श्रीविष्णुरेवार्पिता
तदर्थमेवेदमिति भाविता न तु धर्मार्थादिष्वर्पिता एवमेवभूता चेत् क्रियेत, तदा तेन कर्त्रा यदधीतं तदुत्तमं मन्ये इत्यर्थः । तथा च
श्रीगोपालतापनी श्रुतिः “भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुष्मिन् मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” इति अत्र नवलक्षण-
समुच्चयो नावश्यकः एकैकैवाङ्गेन साध्याव्यभिचारश्रवणात् क्वचिदन्याङ्गमिश्रणन्तु तथापि भिन्नश्रद्धारुचित्वात्, ततो नवलक्षण-
शब्देन सामान्योक्त्या तन्मात्रानुष्ठानं विधीयत इति ज्ञेयं नवलक्षणत्वञ्चास्याः अन्येषामप्यङ्गानां तदन्तर्भावोक्तम् । किञ्चिच्चित्र
विशिष्य लिख्यते—तदेवं नामादिश्रवणभक्त्यङ्गक्रमः, तत्र यद्यप्येकतरेणापि व्युत्क्रमेणापि सिद्धिर्भवत्येव तथापि प्रथमः नान्नः
श्रवणमन्तःकरणशुद्धयर्थमपेक्ष्यम् । शुद्धे चान्तःकरणे रूपश्रवणेन तदुदययोग्यता भवति सम्यगुदिते च रूपे गुणानां स्फुरणं सम्पद्यते
सम्पन्ने च गुणानां स्फुरणेन परिकरवैशिष्ट्ये तद्वैशिष्ट्यं ततस्तेषु नामरूपगुणपरिकरेषु सम्यक् स्फुरितेषु लीलानां स्फुरणं सुष्ठु
भवतीत्यभिप्रेत्य साधनक्रमो लिखितः । एवं कीर्त्तनस्मरणयोश्च ज्ञेयम् । इदञ्च श्रवणं श्रीमहन्मुखारतं तन्माहात्म्यं जातरुचीनां
परमसुखदम् । तच्च द्विविधम्, महदाविर्भावितं महत्कीर्त्त्यमानञ्चेति तत्रापि श्रवणे श्रीभागवतश्रवणन्तु परमश्रेष्ठं तस्य तादृश-
प्रभावमयशब्दात्मकत्वात् परमरसमयत्वाच्च अत्र मूर्त्याभिमतयान इतिवन्निजाभीष्टनामादिश्रवणन्तु मुहुरावर्णयितव्यम् तत्रापि
सवासनमहानुभावमुखात् सर्वस्य श्रीकृष्णनामादिश्रवणन्तु परमभाग्यादेव सम्पद्यते, तस्य पूर्णभगत्वात् इति । एवं सङ्कीर्त्तनादिष्व-
प्यनुसन्धेयम् । तत्र यत् स्वयं सम्प्रति कीर्त्त्यते तदपि श्रीशुकदेवादिमहत्कीर्त्तितचरत्वेनानुसन्धाय कीर्त्तनीयमिति तदेवं श्रवणं

दर्शितम् । अस्य कीर्तनादितः पूर्वत्वं तद्विना तत्तदज्ञानात् । विशेषतश्च यदि साक्षादेव महत्कृतस्य कीर्तनस्य श्रवणभाग्यं सम्पद्यते तदैव स्वयं पृथक्कीर्तनीयमिति तत्प्राधान्यात् । एवमेवोक्तं तद्वाग्विसर्ग इत्यादौ टीकाकृद्भिः यत् यानि नामानि वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्तीति । अथातः कीर्तनम्, तत्र पूर्ववत् नामादिक्रमो ज्ञेयः नामकीर्तनश्चेदमुच्चैरेव प्रशस्तं “नामान्यनन्तस्य हतत्रयः पठन्” इत्यादौ । अथ तथोपदिष्टं कलियुगपावनावतारेण श्रीभगवता “तृणादपि सुनीचेन तरोरपि तितिक्षुणा । अमानिना मानदेन कीर्तनीयः सदा हरिः” ॥ इति इयञ्च कीर्तनाख्या भक्तिर्भगवतो द्रव्यजातिगुणक्रियादीन् जनैक-विषयापारकरूपामयीति श्रुतिपुराणादिविश्रुतिः कलौ तद्दीनत्वम् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अतः कलौ तपोयोगविद्यायज्ञादिकाः क्रियाः । सङ्गीभवन्ति न कृता कुशलैर्वापि देहिभिः” ॥ इति अत एव कलौ स्वभावत एवातिदीनेषु लोकेष्वाविर्भूय ताननायासेनैव तत्तद्युगगतमहासाधनानां सर्वमेव फलं ददाना सा कृतार्थयति । यत एव कलौ भगवतो विशेषतश्च सन्तोषो भवति । अत्र कलि-प्रसङ्गेन कीर्तनस्य गुणोत्कर्ष इति वक्तव्यं भक्तिमात्रे कालदेशादिनियमस्य निषिद्धत्वात् । तस्मात् सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्तनस्य समानमेव सामर्थ्यम् कलौ श्रीभगवता कृपया तद्ग्राह्यम् इत्यपेक्षयैव तत्तत्प्रशंसेति स्थितम् अत एव यद्यन्या भक्तिः कलौ कर्तव्या तदा तत्संयोगेनैवेत्युक्तं “यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” इति । तत्र च स्वतन्त्रमेव नामकीर्तनमत्यन्तप्रशस्तं “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा” इत्यादौ अत्र पाद्भोक्ताः दशापराधाः त्याज्याः, यथा सनत्कुमारवाक्ये “सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हरेरप्यपराधान् यः कुर्याद्विपदांसनः ॥ नामाश्रयः कदाचित् स्यात् तस्येव स नामतः । नाम्नोपि सर्वसुहृदो ह्यपराधात् पतत्यधः” ॥ अपराधाश्च संक्षिप्य लिख्यन्ते, यथा सतां निन्दा (१) श्री-विष्णोस्सकाशाच्छिवनामादेः स्वातन्त्र्यामननम् (२) गुर्ववज्ञा (३) श्रुतितदनुगतशास्त्रनिन्दनम् (४) । हरिनाममहिम्नि अर्थवादमात्रमिति मननम् (५) तत्र प्रकारान्तरेणार्थकल्पनम् (६) । नामबलेन पापे प्रवृत्तिः (७) । अन्यशुभक्रियाभिर्नाम-साम्यमननम् (८) । अश्रद्धादने विमुखेप्यशृण्वन्ति नामोपदेशः (९) । नाममाहात्म्ये श्रुतेप्यप्रीतिरिति (१०) । एतेषामपराधा-नामनन्यप्रायश्चित्तञ्चोक्तम् तत्रैव “नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् । अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च” इति । सत्स्वप्यपराधेषु तत्सन्तोषणार्थमेव सन्ततनामकीर्तनादिकं समुचितम् अम्बरीषचरितादौ तदेकक्षम्यत्वे नामापराधानां दर्शनात् उक्तञ्च नामकौमुद्याम् महदपराधस्य भोग एव निवर्तकस्तदनुग्रहो वेति । अत एवोक्तं श्रीशिवम्प्रति दक्षेण—“योऽसौ मया विदित-तत्त्वदृशा सभायाम्” इत्यादि । अस्मिन्कीर्तने निजदैर्न्यनिजाभीष्टविज्ञप्तिस्तवपाठावप्यन्तर्भावौ तथात्र श्रीभागवतस्थितनामादि-कीर्तनन्तु पूर्ववदन्यदीयनामादिकीर्तनादधिकं ज्ञेयम् । अथ कीर्तनादिभिः शुद्धान्तःकरणश्चेत् “एतन्निर्विद्यमानानाम्” इत्याद्युक्त-त्वान्नामकीर्तनापरित्यागेन स्मरणं कुर्यात् यदेव नामादिसम्बन्धित्वेन बहुविधं भवति तच्च पञ्चविधं यत्किञ्चिदनुसन्धानं स्मरणं सर्वतश्चित्तमाकृष्य सामान्याकारे मनोधारणं धारणा । विशेषतो रूपादिचिन्तनं ध्यानं अमृतधारावदनवच्छिन्नं तद्भ्रुवानुस्मृतिः ध्येयमात्रस्फुरणं समाधिरिति क्वचिद्दीलादियुक्ते च तस्मिन् अन्यास्फूर्तिः समाधिरस्यात् एतद्रूपो दासादिभक्तानां पूर्वस्तु प्रायः शान्तभक्तानाम् अथ रुचिः शक्तिश्च चेत्तदपरित्यागेन पादसेवा च कर्तव्या सेवा स्मरणसिद्ध्यर्थं सा कैश्चित्क्रियते पादसेवायां पाद-शब्दो भक्त्यैव निर्दिष्टः ततः सेवायाः सादरत्वं विधीयते । अस्य श्रीमूर्तिदर्शनस्पर्शनपरिक्रमानुब्रजनभगवन्मन्दिरगङ्गापुरुषोत्तम-द्वारकामथुरादितदीयतीर्थस्थानगमनादयोऽप्यन्तर्भाव्याः तत्परिकरप्रायत्वात् गङ्गादीनां परमभागवतत्वपक्षे तु तत्सेवादिकं महत्सेवा-दावेव पर्यवस्यति तुलसीसेवा च तस्याश्चैवान्तर्भाव्या ततो महतामिव गङ्गादीनां भक्तिनिदानत्वम् । अथार्चनम् तन्मार्गे श्रद्धा चेदा-श्रितमन्त्रगुरुस्तं विशेषतः पृच्छेत् यद्यपि श्रीभागवतमते पञ्चरात्रादिवर्चनमार्गस्यावश्यकत्वं नास्ति तद्विनापि श्रवणादीनामेकतरेणापि पुरुषार्थसिद्धेरभिहितत्वात् । तथोक्तं प्राचीनैरपि—

“श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिद्भवत् वैय्यासिकिः कीर्तने प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।

अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाग्निरेषां परम्” ॥ इति

तथापि श्रीनारदादिवर्त्मानुसराद्भिः श्रीभगवता सह सम्बन्धविशेषं दीक्षाविधानेन श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षद्भिः कृतायां दीक्षायामर्चनमवश्यं क्रियेतैव ये तु सम्पत्तिमन्तो गृहस्थास्तेषां त्वर्चनमार्गं एव मुख्यः तदकृत्वापि निष्क्रिञ्चनवत्केवल-स्मरणादिनिष्ठत्वे वित्तशाठ्यप्रतिपत्तिः स्यात्, परद्वारा सम्पादनं व्यवहारनिष्ठत्वस्यालसत्वस्य वा प्रतिपादकं ततो श्रद्धामयत्वाद्दीनमेव तत्, किञ्च, गृहस्थानां परिचर्यामार्गे द्रव्यसाध्यतया तद्वर्चनमार्गादिविशेषेण प्राप्तेप्यर्चनमार्गस्य प्राधान्यम् अत्यन्तविधिसापेक्षत्वा-त्तेषां तथा गाढसंध्यधर्मस्य देवतायामरूपस्य शाखापल्लावादिसेकस्थानीयस्य मूलसेकरूपं तद्वर्चनमित्यपि तदकरणे महान् दोषः । दीक्षितानाञ्च सर्वेषां तदकरणे नरकपातः श्रूयते । अशक्तमयोग्यं प्रति चानेये । “पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येद्भक्तितो हरिम् । श्रद्धया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत्” ॥ इति । योगोऽत्र पाञ्चरात्रायुक्तः क्रियायोगः किञ्चास्मिन्नर्चनमार्गे अवश्यं विधिरक्षणीयः तत्र वैष्णवसम्प्रदाय एव प्रमाणम् । ननु, भगवन्नामात्मका एव मन्त्राः तत्र विशेषेण नमःशब्दाद्यलङ्कृताः । श्रीभगवता श्रीमहर्षिभिश्चाहितशक्तिविशेषाः श्रीभगवता सममात्मसम्बन्धविशेषप्रतिपादकाश्च तत्र केवलानि भगवन्नामान्यपि निरपेक्षाण्येव

परमपुरुषार्थफलपर्यन्तदानसमर्थानि । ततो मन्त्रेषु नामतोऽधिकसामर्थ्ये लब्धे कथं दीक्षाद्यपेक्षा ? उच्यते, यद्यपि स्वरूपतो नास्ति तथापि प्रायः देहादिसम्बन्धेन कर्तव्यशीलानां विक्षिप्तचित्तानां जनानां तत्सङ्कोचीकरणाय श्रीमहर्षिप्रभृतिभिरत्रार्चनमार्गे कचित् काचिन्मर्यादा स्थापितास्ति ततस्तदुल्लङ्घने शास्त्रं प्रायश्चित्तत्वमुद्भावयति तत उभयमपि समञ्जसमिति । तदेतदर्थं द्विविधम् । केवलं कर्ममिश्रञ्च, तयोः पूर्वनिरपेक्षाणां श्रद्धावताम् उत्तरं व्यवहार-चेष्टातिशयवत्ता यादृच्छिकभक्त्यनुष्ठानवत्तादिलक्षण-लक्षितश्रद्धानाम् । तथा तद्वैपरीत्यलक्षितश्रद्धानामपि प्रतिष्ठितानां भक्तिवार्तानभिज्ञबुद्धिषु साधारणवैदिककर्मानुष्ठानलोपोपि माभूदिति लोकसंग्रहपराणां गृहस्थानां दर्शितम् । अस्याङ्गानि चागमादौ ज्ञेयानि । तथा श्रीकृष्णजन्माष्टमीकार्तिकादित्रैकादशीव्रतादिकम् अत्रैवान्तर्भाव्यम् । अथास्मिन् पादसेवनार्चनमार्गे अपराधास्त्याज्या अत्रागमोक्तानुसारेण लिख्यन्ते—

“यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे वाप्यशौचे वा भगवद्वन्दनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम् ॥
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः । अश्लीलभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
शक्तौ गौणोपचारञ्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनदिके । पृष्ठीकृत्यासनञ्चैव परेषामभिवादनम् ॥
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्तिताः ॥”

वाराहे च येऽन्येपराधास्ते संक्षिप्य लिख्यन्ते । राजान्नभक्षणम् ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः विधिं विना हृत्पूरुषसर्पणं वाङ् विना तद्द्वारोद्घाटनं कुक्कुरदृष्टे भक्ष्यसंग्रहः अर्चने मौनभङ्गः पूजाकाले विडुत्सर्गाय गमनम् । गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनम् अनह-पुष्पेण पूजनं तथा—

“अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा । स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च ॥
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटम् । परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमारुतम् ॥
क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णभुक् । भुक्त्वा कुसुम्भं पिण्याकं तैलाभ्यङ्गं विधाय च ॥
हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणं पातकावहम् ॥”

तथा तत्रैवान्यत्र । भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः अन्यशास्त्रप्रवर्तनं तदग्रतस्ताम्बूलचर्वणं एरण्डपत्रस्यपुष्पैरर्चनं आसुरकाले पूजा पीठे भूमौ चोपविश्य पूजनं स्नपनकाले वामहस्तेन तत्स्पर्शः पशुर्षितैर्याचितैर्वा पुष्पैरर्चनं पूजायां घृवनं तस्यां स्वर्गव-प्रतिपादनं तिर्यक्पुण्ड्रधृतिः अधौतपद्वेपि तन्मन्दिरप्रवेशः अवैष्णवपक्कनिवेदनं अवैष्णवदृष्टौ पूजनं विध्वंशमपूजयित्वा कपालिनं दृष्ट्वा वा पूजनं न स्वाभिसा स्नपनं घर्माम्बुलिप्रवेपि पूजनम् इत्यादयः अन्यत्र निर्माल्यलङ्घनं भगवच्छपथाद्योन्ये च बहवः अथ तथापि ग्रामादिके भगवदपराधे पुनर्भगवत्प्रसादनानि कर्तव्यानि, यथा स्कन्धे अवन्तीखण्डे श्रीव्यासवाक्यम्, “अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायं पठेत्तु वै । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते तस्य केशवः” इति तत्रैव द्वारकामाहात्म्ये “सहस्रनाममाहात्म्यं यः पठेत् शृणुयादपि । अपराधसहस्रेण न स लिप्येत् कदाचन” इति तत्रैव रेवाखण्डे—

द्वादश्यां जागरे विष्णोर्यः पठेत्तुलसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधान् हि क्षमते तस्य केशवः ॥ इति,
तत्रैवान्यत्र । तुलस्यारोपणं कार्यं श्रवणेन विशेषतः । अपराधसहस्राणि क्षमते पुरुषोत्तमः ॥” इति,
अत्रैवान्यत्र कार्तिकमाहात्म्ये—

तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनम् । द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः ॥” इति,
ब्रह्मपुराणे—

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः । अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥ इति ।
आदिवाराहे—

“सम्बत्सरस्य मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम । कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् । अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनिकृतानपराधान् जहाति सः ॥” इति ।

२१

प्रह्लादजीने कहा—पिताजी ! विष्णुभगवान्की भक्तिके नौ भेद हैं—भगवान्के गुण-लीला नाम आदिका श्रवण, उन्हींका कीर्तन, उनके रूप-नाम आदिका स्मरण, उनके चरणोंकी सेवा, पूजा-अर्चा, वन्दन, दास्य, सख्य और आत्मनिवेदन। यदि भगवान्के प्रति समर्पणके भावसे यह नौ प्रकारकी भक्ति की जाय तो मैं उसीको उत्तम अध्ययन समझता हूँ ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀

प्रह्लादकी यह बात सुनते ही क्रोधके मारे हिरण्यकशिपुके ओठ फड़कने लगे। उसने गुरु पुत्रसे कहा—॥ २५ ॥ ❀ ❀

हे नीच ब्राह्मण ! यह तेरी कैसी करतूत है; दुर्बुद्धि ! तूने मेरी कुछ भी परवाह न करके इस बच्चेको कैसी निस्सार शिक्षा दे दी ? अवश्य ही तू हमारे शत्रुओंका आश्रित है ॥ २६ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः । तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।
नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन् नियच्छ मन्थुं कददाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

नारद उवाच

गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहामुरः सुतम् । न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्रासती मतिः ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।
अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥
न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥
नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रि स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हि लोके दुर्मैत्राः छद्मवेषिणः असाधवः सन्ति तेषाम् अघं काले पातकिनां रोगः इव उदेति ॥ २७ ॥ * *
इन्द्रशत्रो एषः तव सुतः मत्प्रणीतं न वदति परप्रणीतम् न राजन् अस्य इयं नैसर्गिकी मतिः मन्थुं नियच्छ नः कत् मा स्म
अदाः ॥ २८ ॥ * * गुरुणा एवं प्रतिप्रोक्तः असुरः भूयः सुतम् आह अभद्र इयं ते असती मतिः गुरुमुखी न चेत् तर्हि कुतः
प्राप्ता ॥ २९ ॥ * * अदान्तगोभिः तमिस्रम् विशताम् पुनः पुनः चर्वितचर्वणानाम् गृहव्रतानाम् मतिः परतः स्वतः वा
मिथः कृष्णे न अभिपद्यते ॥ ३० ॥ * * ये दुराशयाः बहिरर्थमानिनः ते स्वार्थगतिं विष्णुं न विदुः यथा अंधैः उपनीयमानाः
अंधाः तथा उरुदाम्नि ईशतन्त्यां वाचि बद्धाः ॥ ३१ ॥ * * यावत् एषाम् मतिः निष्किञ्चनानाम् महीयसाम् पादरजोभिषेकम्
न वृणीत तावत् उरुक्रमाङ्घ्रि न स्पृशति यदर्थः अनर्थापगमः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मित्रत्वेन प्रवर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासम्भावितमित्याह । सन्ति हीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते दुर्मैत्राः । रोग
इति । “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ॥ स्वर्णहारी तु कुन्खी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः” इत्यादिस्मृत्युक्तपातकिनां काले
नरकभोगानन्तरं रोगो यथोदेति-तथा तेषां दुर्जनानां सुजनत्वेन वर्तमानानामप्यघं विद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * *
मत्प्रणीतं मया पाठितम् । नोऽस्मभ्यं कल्कुत्सितं दोषं मास्मादाः । अडागम आर्षः । मयि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः । इन्द्रशत्रो
इति । न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उचित इति भावः ॥ २८ ॥ * * गुरुमुखी गुरुवाक्यजनिता । हे अभद्र ॥ २९ ॥ * *
आस्तामिद्यं वार्ता भवादृशानां विषयासक्तानामत्रानाधकारादित्याशयेनाह । मतिरिति । परतो गुरोः स्वतो वा मिथो वाऽन्योन्यतो
नाभिपद्येत न सम्पद्येत । केषाम् । गृहव्रतानां गृह एव व्रतं संकल्प इतिकृत्यचिन्ता येषाम् । अत एवादन्तैरनुपरतैर्गोभिरिन्द्रयैर्हेतु-
भूतैस्तमिस्रं संसारं विशताम् । तत्र चर्वितस्यैव चर्वणं येषाम् ॥ ३० ॥ * * ननु श्रीकृष्णस्य परमानन्दस्वरूपत्वात्तेऽपि
तन्निष्ठा एव किं न श्रुरिति चेत्तदज्ञानादित्याह । नेति । ये दुराशया विषयवासितान्तःकरणास्ते हि विष्णुं न विदुः । तत्र हेतुः ।
स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थो येषां तेषां गतिं गम्यम् । ननु तेऽपि गुरुपदेशाद्विष्णुं ज्ञास्यन्ति तत्राह । बहिर्विषयेष्वर्थो येषां ते बहिरर्था-
स्तानेव गुरुत्वेन मन्तुं शीलं येषां तेऽतोऽधैरुपनीयमाना अन्धा यथा पन्थानं न विदुः किं तु गते पतन्ति तथा तेऽपीशस्य तन्त्यां दीर्घ-
रज्ज्वां वेदलक्षणायां मुरुणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां तस्यां काम्यैः कर्मभिर्बद्धा एव भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । “विषयाविष्ट-
चित्तानां विष्णवावेशः सुदूरतः ॥ वारुणीदिग्गतं वस्तु ब्रजन् नैन्द्रीं किमाप्नुयात्” इति ॥ ३१ ॥ * * ननु च “एको देवः सर्वभूतेषु गृहः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः कुतो वा तेषां तमिस्रप्रवेशस्तत्राह नैषामिति । निष्किञ्च-

नानां निरस्तविषयाभिमानानां महत्तमानां पादरजसाऽभिषेकं यावन्न वृणीत तावच्छ्रुतिवाक्यतो जाताऽप्येषां मतिरुत्क्रमस्याग्निं न स्पृशति न प्राप्नोति । असम्भावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः । अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थो यस्या अंग्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनम् । महदनुग्रहाभावात् तत्त्वनिश्चयो नापि मोक्षस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्वैरिपक्षवर्त्ती त्वमेतावद्दिनान्ते भद्रेणैव व्यक्तोभूस्तदद्यैव ते समुचितां दक्षिणां दास्यामीत्यर्थान्तरन्यासेनाह—सन्तीति । इत्यर्थ इति । उग्रं बीजं कदाचित्सलिलसंयोगादिना प्ररोहत्येवेति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । अस्य नैसर्गिकभक्तत्वादिति भावः । इति भाव इति । मयि दीने ब्राह्मणे ते कोपोऽयुक्त एवेत्याशयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ गुरुमुखादागता गुरुमुखी अणन्तत्वेऽपि वृद्धयभाव आर्षः । हे अभद्रेति । अकारपदवाच्येन भद्रं यस्येति । यद्वा भद्रा सती सर्वोत्तमेति वास्तवोऽर्थः । न भाति पुमान् यैस्तानि अभानि पापानि द्रावयति निजसङ्गिनामपीत्यभद्रः ‘दुःसङ्गदीनान्यमनःशमं व्यधात्’ इति न्यायेनेति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ विश्वनाथः—सत्यमियं मतिर्भवन्मतेऽस्त्येव किञ्चैषा मतिर्भवाद्दृशानां कुतोऽपि कदाचिदपि नोत्पत्स्यते इति वक्रोक्त्योपहसन्नाह—मतिरिति । परत ईदृशाद्गुरोः । अत एव गृहव्रतत्वादेव । ननु गृहव्रताः कदाचित्स्वर्गिणोऽपि भवन्ति तत्राह । स्वपराभ्यां चर्वितस्यैव पुनश्चर्वणं येषां तेषां वैश्यालयः स्वर्गो वा तुल्य एवेति भावः । या स्त्री चाद्यमुक्ता सैव ह्यो भुक्तापि श्वश्च तामेव भोक्तेति चर्वितचर्वणत्वेन पशुतुल्यानां कथं भगवन्मतिर्भवेदिति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । तदज्ञानाच्छ्रीकृष्णस्वरूपाज्ञानात् । तत्र विष्णवज्ञाने । पुनराक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । न ह्यंधपृष्ठगतान्धानां कदाचिदपि सुपन्था लभ्यते किन्तु पतनमेवेति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । वारुणीदिग्गतं पश्चिमायां स्थितं द्वारकापुरं किमैन्द्रीं व्रजन्पूर्वां गच्छन्प्राप्नोति नेत्यर्थः । अत्र विश्वनाथः—ननु रे मूढ मामिन्द्रादिवन्दितपदाम्बुपीठं पितरमपि वक्रोक्तिविषयीकुरुषे । शृणु रे मूढ शृणु शुक्राचार्यस्य शिष्या महाविद्वांसस्त्वद्गुरवः किं सर्वशास्त्रतात्पर्यं न जानन्ति यतस्तेभ्योऽधीतमर्थं त्वन्न साधु मन्यस इत्यत आह—नेति । ते स्वस्यार्थरूपां गतिं न विदुः किंत्वनर्थरूपां गतिं स्वर्गादिकामेव जानन्तीति भावः । यतो दुराशया दुष्टान्तःकरणा बहिर्विषयसुखमनर्थमेवार्थं मन्तुं शीलं येषां ते । अतस्त एव यदि विष्णुं न जानन्ति कथं तच्छिष्या ज्ञास्यन्तीति सदृष्टान्तमाह—अन्वैरिति । अन्धोपदिष्टमार्गोऽन्धो यथा गते पतति तथैव वाचि बद्धा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । तमिन्नप्रवेशो नरकप्रवेशः । इत्यर्थ इति । असम्भावनाविपरीतसम्भावनादिकं हि सदगुरुरूपदेशं विना न निवर्त्तते तथा सत्युपदिष्टमप्यर्थं गृहीतुं न शक्नोतीति भावः । इत्यर्थ इति । “भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युतसत्समागमः । सत्सङ्गमो यर्हि तदेव सद्गतौ परावरेषे त्वयि जायते रतिः ॥” इति श्रीदशमेऽङ्कुरेण वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अत्र विश्वनाथः—ननु च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिस्तदा त्वद्गुरुणां सर्वशास्त्रज्ञानां मतिर्विष्णुनिष्ठैवोत्पद्येत्यतस्तेषां विष्णुनिष्ठत्वगतित्वाभावादेव विष्णुभक्तिरशास्त्रीयेत्युमीयते इत्यत आह—नैषामिति । निष्किञ्चनानां ‘मत्कृते त्यक्तकर्मा णस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः’ इति भगवद्वाक्यविश्वासात् त्यक्तव्यावहारिकवित्तपुत्रकलत्राभिलाषकर्मज्ञानादीनां भक्तिमात्रैकव्यसनत्वेन महीयसां पादरजसा स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावन्न वृणीत तावन्मतिरुत्क्रमांघ्रिं न स्पृशति “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” इति “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थो यस्यांग्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनमानुषङ्गिकं फलं मुख्यं फलं तूत्क्रमांग्रिस्पर्शः स एव ॥ ३२-३३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सन्तीति ॥ दुष्टं कपटयुक्तं मित्रं मित्रत्वं येषां ते तथा लुब्धकपटयुक्ता मित्रवद्द्वेष एषामिति तथा तादृशाः लोके असाधवः सन्त्येव परं तु अन्ततः कस्मिंश्चित्काले तेषामघं द्वेषाचरणमुदेति प्रकटं भवत्येव । यथा “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्” इत्यादिवचनैः पातकिनां रोगो यथोदेति तेन तत्पापं ज्ञातं भवति तथा कार्यद्वारा एतेषां कपटमपि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नेति ॥ हे इन्द्रशत्रो ! न हि दीने ब्राह्मणे मयि तव क्रोध उचित इति भावः । हे राजन् ! एष तव सुतो यद्वदति तन्मया न प्रणीतं न पाठितं न वा परेणान्येन केनचित्प्रणीतं पाठितमिति । अस्य इयं मतिः नैसर्गिकी स्वाभाविकी न तु केनापि शिक्षिता अतः मन्यु कोपं नियच्छ । नोऽस्मभ्यं कत् कुत्सितं दोषं मा स्म अदाः । माङ्ग्योऽप्यडागम आर्षः । मयि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ गुरुणेति ॥ गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तः दत्तोत्तरः सन्नसुरः हिरण्यकशिपुः भूयः सुतं प्रह्लादमाह—हे अभद्र कुलनाशक ! यदि इयं गुरुमुखी गुरुमुखमुद्भवहेतुर्यस्याः सा गुरुवाक्यजनिता न भवति । ङीष् तु क्लेशेनैव समर्थनीयः । तदा असती दुष्टा मतिरियं तव कुतो जाता भद्रा सती सर्वोत्तमा इति वास्तवोऽर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अस्या मतेर्यूनं नाधिकारिण इत्याशयेनाह—मतिरिति ॥ गृह एव व्रतं संकल्प आसक्तिर्येषाम् अदान्तैरवशीभूतैरिन्द्रियैः हेतुभिस्तमिन्नं संसारं विशताम् । यद्वा । नरकपातहेतुभूतं पापमाचरतां पुनः पुनः स्वपराभ्यां चर्वितस्यैव चर्वणं येषां तेषां भवाद्दृशानां परतः एवंभूताद्गुरोः सकाशात्

स्वतः प्रयत्नात् वा मिथोऽन्योऽन्यतो वा कृष्णे मतिर्नाभिपद्यते ॥ ३० ॥ * * नेति ॥ ये दुराशयाः दुष्टो विषयाक्रान्त आशयोऽन्तःकरणं येषां ते बहिर्विषयेष्वर्थः परमार्थबुद्धिर्येषां ते बहिरर्थास्तानेव गुरुत्वेन मन्तुं शीलं येषां ते स्वस्मिन् भगवत्येवार्थः पुरुषार्थो येषां त्यक्तलोकवित्तपुत्रैषणानां तेषां गतिगम्यमित्यर्थः । तं विष्णुं न विदुः । किन्तु स्वर्गादिकमेव । किन्तु वागोशस्य विष्णोः तन्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायामुरुणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां तस्यां तैस्तैः काम्यकर्मभिर्बद्धा भवन्तीत्यर्थः । अन्यैरुपयमाना अन्धा यथा पन्थानं नैव विदुः किन्तु गतं एव पतन्ति तथा अज्ञानां शिष्या अपि दुःखमेवानुभवन्ति न तु भगवन्तं विदुः । तदुक्तम्— “विषयविष्टचित्तानां विष्णवावेशः सुदूरतः ।” इत्यादि ॥ ३१ ॥ * * नैषामिति ॥ यावत् निष्कञ्चनानां महीयसां पादरजोभिरात्मनोऽभिषेकं न वृणीत तच्चरणं नाश्रयेत् तावद्देवाक्यतो जाताप्येषां मतिरुरुक्रमस्याङ्घ्रिं न स्पृशति न प्राप्नोति । असम्भावना विपरीतभावनादिभिर्विहन्यते इत्यर्थः । अनर्थस्य संसारपरम्परादुःखस्यापगमो यदर्थः यस्या भगवदङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनं तथा च वेदान्तशीलिनामपि तेषां महदनुग्रहाभावात् तत्त्वनिश्चयो नापि मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

मित्रत्वेन वर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासम्भावितमित्याह—सन्तीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते अत एव असाधवश्छद्मवेषिणः कपटवेषधारिणो भवादृशा अपि हि लोके सन्ति तेषामघं द्रोहः काले उचितकाले प्रकटो भवति रोगः पातकिनामिव यथा “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी श्यावदन्तकः । स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतरुपगः” । इति स्मृत्युक्तः पातकिनां रोगः उचितकाले उदेति तथा तेषामघं द्रोहादिकमुचितकाले उदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * एवमुपालब्ध आह गुरुपुत्रः—नेति । न मया पाठितं नापि परेण, किन्तु केवलमेव तव पुत्र एव वदत्येवं, हे इन्द्रशत्रो ! तव ब्राह्मणेष्वनुग्रह उचितो विषयत्वादिति भावः । न स्वपरप्रणीतं चेत्कुतोऽस्याभूदियं मतिः ? तत्राह—नैसर्गिकीति, हे राजन् ! अस्य त्वत्पुत्रस्येयं मतिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी न तु परैरुत्पादिता, अतो मनुं क्रोधं नियच्छ उपसंहर नोऽस्मभ्यं कत् कुत्सितं दुःखमित्यर्थः । मास्मदाः न देहीत्यर्थः । माङ्ग्योरोऽप्यङ्गार्थः । कदनात्मनां न इति पाठान्तरम् । तत्र कदनात्मनां दीनात्मनां न मनुं मद्विषयं क्रोधं नियच्छेत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * इत्थं गुरुणा प्रत्युक्तो दैत्यः सुतमाहेत्याह देवर्षिः—गुरुणेति । तदेवाह—न चेदिति, हे अभद्र ! इयं बुद्धिर्गुरुमुखी गुरुपदेशजाता न चेत्तव कुतो हेतोस्तवासती दुष्टा मतिरभूत् ॥ २९ ॥ * * एवमुक्त आह प्रह्लादः—मतिरिति । यत्पृष्टं कुतस्तवेयं मतिरिति तत्र महतामनुग्रह एवेदृशीमतिहेतुरिति वक्तुं तावन्महद्भिरननुगृहीतानां भवादृशानामीदृशी मतिर्दुर्लभेत्याह—मतिरिति । गार्हस्थ्यरतानां स्वतः परतो वा मिथोऽन्योन्यस्माद्वा कृष्णे मतिर्भक्त्यात्मिका नाभिपद्यते तत्र हेतुं वदन् गृहव्रतान्विशिनष्टि—अदान्तगोभिरिति । अदान्तैरजितैर्गोभिरिन्द्रयैर्हेतुभिस्तिस्रं निरयरूपं संसारं पुनःपुनर्विशतां चर्वितमनुभुक्तं तस्यैव पुनश्चर्वणमुपभोगो येषां पूर्वपूर्वैर्भुक्तमेव विषयं भुञ्जानानां पूर्वैर्भुक्तानामेव वनितादीन् विषयान् पुनरपरेद्युर्भुञ्जानानामिति वा एवं विषयासक्तचित्तानां त्वादृशां कृष्णे मतिर्दुर्लभा इत्युक्तम् । यद्वा चर्वितचर्वणाः पशवस्तुल्यानामिति ॥ ३० ॥ * * मास्तु कृष्णे मतिः स्वश्रेयोऽपि न स्वयं जानन्तीत्याह—नेति । स्वार्थश्च गतिश्च स्वार्थगतितस्तं स्वस्य पुरुषार्थभूतं तदुपायभूतञ्च विष्णुं गृहव्रतान्विशिनष्टि, तत्र हेतुं वदन्स्तान्विशिनष्टि, बहिरर्थमानिनः बहिः शब्दादिविषयेषु अर्थमानिनः पुरुषार्थोभमानिनः अतस्ते अन्यैरुपनीयमाना अन्धा यथा पन्थानं न विदुः किन्तु श्रद्धे पतन्ति तथा तेऽपि ईशस्य तन्यां वेदलक्षणायां स्थूलरज्ज्वामुरुदाग्निं वर्णाश्रमधर्मादिरूपनानाविधकण्ठसूत्रे बद्धा भवन्ति वेदाक्तकेवलकाम्यकर्मण्यासक्तैः प्रलोभितास्तत्रैवासक्ताः पुनःपुनः संसरन्तो दुःखमेव प्राप्नुवन्ति न तु निरतिशयानन्दरूपपुरुषार्थलक्षणं भगवन्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * तदेव व्यनक्ति—नेति । एषामुक्तविधानां विषयासक्तचित्तानां मतिर्बुद्धिः उरुक्रमस्य निरतिशयमहिमशालिनो भगवतो निरतिशयपुरुषार्थरूपमङ्घ्रिं न स्पृशति न विषयीकरोति । तदङ्घ्रिस्पर्शनं विशिनष्टि; यदर्थं यस्योरुक्रमस्याङ्घ्रिस्पर्शस्य अर्थः प्रयोजनं फलमनर्थापगमः दुःखनिरासरूपः कियत्पर्यन्तं न स्पृशति तत्राह—यावन्निष्कञ्चनानामननन्यप्रयोजनानां महीयसां महाभागवतानां पादरजस्सेवां न वृणीत न वृणुयात् महत्सेवां न कुर्यात्तावन्न स्पृशतीत्यर्थः । मम सातृगर्भावस्थानदशायामेव महीयसः श्रीनारदस्यानुग्रहादियं बुद्धिरुरुक्रमस्याङ्घ्रिविषयाऽभूदिति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

साधुत्वेन वृत्तस्य गुरोर्दुर्मते इति सम्बोध्य निन्दनं कथं घटते ? इति तत्राह—सन्तीति ।

“गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्” ॥

इति वाक्यं द्विशब्देन स्मारयति । पातकिनां पापफलत्वेन रोग उदेति यथा, तथा तेषामघमपराधलक्षणं व्यसनं प्रकाशत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * लोके सन्त्वसाधवः नाहं तादृशः यतस्त्वत्पुत्रो न मया रचितं नापि परेण पठ्यत इत्याह—न मदिति । तर्हि कस्मादियं मतिरभूदिति तत्राह—नैसर्गिकीति । तदा तस्मिन्पक्षे ममात्मनः स्वरूपाभिमानो मया ग्राहितेयं मतिरिति तस्मात् कोपं संहरेति ॥ २८ ॥ * * पुत्राय क्रुध्यन्नाह—गुरुणेति । गुरुमुखी गुरुमुखादुत्पन्नेयं मतिः ॥ २९ ॥ * * सत्येव

मन्मतिः त्वन्मतिरेवासतीति पितरं कटाक्षीकृत्य परिहरति । परतो गुर्वादिवोधनप्रयत्नेन स्वतः स्वप्रयत्नेन तत्र निमित्तमाह—
गृहेति । वनादिनिवासमन्तरेण गृह एवावस्थानलक्षणं व्रतं येषां ते तथा तेषाम्, ननु “कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः” इति-
श्रुतेर्गृहस्थानामपि श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेरिति तत्राह—अदान्तेति । अदान्तानामिन्द्रियनिग्रहरहितानां पुरुषाणां गोभिर्वाग्भिस्तमिस्रनरक-
सुखकल्पं विषयसुखं विशतां भुञ्जानानां तत्रापि नूतनापूर्वभोगो नास्तीत्यभिप्रेत्याह—पुनरिति । पुनःपुनर्भुक्तविषयानेव भुञ्जानाना-
मित्यर्थः । अदान्तगोभिरशिक्षिताभिर्वाग्भिर्वेदगताभिस्तमिस्रमतत्त्वर्थविषयमज्ञानम् अन्यथाज्ञानञ्च विशतां गाहमानानां न तत्रापि
यत्रोऽस्तीत्याह—पुनरिति वा ॥ ३० ॥ * * एतदेव स्पष्टमाह न त इति । दुष्टेषु प्रतीतिसुन्दरेषु परिणामविषयेष्वाशयो येषां
ते तथा तत्र हेतुमाह—बहिरिति बहिरर्थेषु मुखतः प्रतीयमानार्थेष्वेव भावस्तात्पर्यार्थनिश्चयो येषां ते तथा श्रुतितात्पर्यार्थानभिज्ञा
इत्यर्थः । एते स्वार्थगतिं पुरुषार्थस्वरूपं स्वभक्तप्रयोजनसाधकं वा कृष्णं न विदुरित्यन्वयः । अत्र कारणमाह—वाचीति । ईश-
तन्त्यामीशस्य वेदवाग्लक्षणतन्त्यां ब्राह्मणादिवहुनामाख्यलक्षणनामदास्ति बद्धाः अत्रोदाहरणमाह—अन्धा इति । अन्धैरज्ञैरुपनीय-
माना उपदिश्यमानकर्ममार्गाः अन्धा अज्ञा उपदिष्टान्यमार्गं तथा न विदुस्तथेति, अनेन “अन्वेनैव नीयमाना यथान्धाः” इति
स्मृतिं स्मारयन्ति ॥ ३१ ॥ * * नन्वेवं तर्हि गृहव्रतानां मुक्त्युपायः कः ? इत्याह—नैषामिति यावदेषां गृहव्रतानां मतिर्मे-
हीयसां निष्किञ्चनानां संन्यासिनां पादरजोऽभिषेकं न वृणीत तावन्तं कालमुरुक्रमस्याङ्घ्रिं न स्पृशति न विषयीकरोति उरुक्रमस्या-
ङ्घ्रिस्पर्शस्य किं फलम् ? अत्राह—अनर्थेति । यस्य हरेरङ्घ्रिस्पर्शोत्थफलमनर्थपगमः संसारनिवृत्तिः अथवाऽनर्थपगमो यस्मात्
पादरजोभिषेकादुत्थितः प्रकाशितो भवति तम् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुरुरेव मुखं द्वारं यस्याः सा गुरुमुखी ॥ २९-३० ॥ * * स्वस्मिन् श्रीविष्णोरेवार्थः प्रेमरूपः पुरुषार्थो येषां
तेषाम् ॥ ३१ ॥ * * अनर्थस्य तत्स्पर्शविघ्नस्यापगमः ॥ ३२-३५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मद्वैरिपक्षवर्ती त्वमेतावद्दिनान्ते भट्टेणैव व्यक्तोऽभूस्तद्यैव ते समुचितां दक्षिणां दास्यामीत्यर्थान्तरस्य न्यासेनाह—सन्तीति ।
दुष्टं मैत्र्यं मित्रत्वं येषान्ते अघं द्वेषादिकं उदेति दैवात् प्रकटीभवति रोग इति—“ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः” ॥ इत्यादिस्मृत्युक्तः ॥ २७ ॥ * * हे इन्द्रशत्रो ! इति मयि दीने ब्राह्मणे कोपस्ते
नोचित इति भावः । नोऽस्मभ्यं कन् कुत्सितं दोषं मास्म अदाः, अडागम आर्षः, मयि दोषारोपणं मा कृथा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * *
हे अभद्र ! असती वस्तुतस्तु भद्रा सती सर्वोत्तमा ॥ २९ ॥ * * सत्यमियं कृष्णविषया मतिर्भवन्मते असत्येव किञ्चैषा
मतिर्भवाद्दृष्टानां साधूनां कुतोऽपि कदाचिदपि नोत्पद्यत इति वक्रोक्त्या उपहसन्नाह—मतिरिति । परत ईदृशादगुरोरन्यतो वा स्वतो
वा मिथोऽन्योन्यतो वा नाभिपद्येत न संपद्येत किन्तूत्तरग्रन्थदृष्ट्या महच्चरणरजोभिषेकलिप्सारहितानामिति तदीयस्वगतोक्तिरत्र
श्लोकेपि ज्ञेया केषां गृहव्रतानां गृहासक्तानां गृहव्रतत्वमेवाह, अदान्तैरवशीकृतैर्गोभिरिन्द्रियैस्तमिस्रं नरकम्, ननु गृहव्रताः कदा-
चित्स्वर्गिणोऽपि भवन्ति तत्राह—स्वपराभ्यां चर्वितस्यैव पुनःपुनश्चर्वणं येषां तेषां वेदशालयः स्वर्गो वा तुल्य एवेति भावः ॥ ३० ॥ * *
ननु, रे मूढ मामिन्द्रादिवन्द्यपादपीठं पितरमपि वक्रोक्तिविषयीकुरुषे शृणु रे कुमते शृणु शुक्राचार्यस्य शिष्या महाविद्वांसस्त्वद्गुरवः
किं सर्वशास्त्रतात्पर्यं न जानन्ति ? यतस्तेभ्योऽधीतमर्थं न त्वं साधु मन्यसे, इत्यत आह—नेति । ते स्वस्य अर्थरूपां गतिं विष्णुं न
विदुः किं त्वनर्थरूपाङ्गतिं स्वर्गादिमेव जानन्तीति भावः । यतो दुराशयाः दुष्टान्तःकरणाः बहिर्विषयसुखमनर्थमेव अर्थं मन्तुं शीलं
येषां ते अतस्त एव यदि विष्णुं न विदुः तदा कथं तच्छिष्या ज्ञास्यन्तीति सहृष्टान्तमाह अन्धैरुपनीयमानाः उपदिष्टमार्गाः सन्तोऽन्धा
यथा गर्ते पतन्ति तथैव वाचं वेदलक्षणाया तन्त्या दीर्घरज्वां उरुणि दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्य तस्यां कर्मभिर्वध्वा एव
भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * ननु च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिः शास्त्रैरुच्यते तदा त्वद्गुरूणां शास्त्रज्ञानमपि सर्वमिति
विष्णुनिष्ठैवोत्पद्येत्यतस्तेषां विष्णुनिष्ठमतिरुत्तमाभावादेव विष्णुभक्तिरशास्त्रीयेत्यनुमीयत इत्यत आह—नैषामिति । निष्किञ्चनानां
“मत्कृते त्यक्तकर्माणस्य त्यक्तस्वजनबान्धवाः” इति भगवद्वाक्यविश्वासात् त्यक्तव्यावहारिकवित्तपुत्रकलत्राभिलाषकर्मज्ञानादीनां भक्ति-
मात्रैकवासनत्वेन महीयसां पादरजसा स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावन्न वृणीत तावन्मतिरुरुक्रमाङ्घ्रिं न स्पृशयति—

“यथा देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्मै ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति ॥

“यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः अनर्थस्य संसारस्य अपगमोऽयम् स्वार्थः
तथा अङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनमानुषङ्गिकमेव फलं मुख्यं फलन्तुरुक्रमाङ्घ्रिस्पर्शः स एव ॥ ३२-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

असाधवः दुराचाराः छद्मवेषिणः मित्रत्वेन वर्तमानाः शत्रवः अत एव दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते तेषामयं दुर्मित्रत्वं पातकिनां रोगो यथा तद्वत्काले उदेति प्रकटं भवति ॥ २७ ॥ * * हे इन्द्रशत्रो ! एष तव सुतो यद्वदति तन्मत्प्रणीतं न पर-
प्रणीतं मत्पितृपितामहादिप्रणीतं वा न भवति किन्त्वस्येयं नैसर्गिकी मतिः मत्तो मनुं नियच्छ उपसंहर नोऽस्मभ्यं कन् कष्टं मास्म
अदाः । अडागम आर्षः ॥ २८ ॥ * * गुरुपदिष्टा न चेत्तर्हि कुतोऽभूत् ॥ २९ ॥ * * कृष्णमतेरात्मनः कृतार्थतां
द्योतयितुमकृष्णमतीनामकृतार्थतामाह—मतिरिति द्वाभ्याम् । गृहव्रतानां प्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां मुक्तविषय-
भोगरतानाम् अदान्तैर्गोभिरिन्द्रियैस्तमिषं जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारं विशताम् मतिः परतः स्वतो मिथोऽन्योन्यतो वा नामि-
पद्येते ते शोच्या इति भावः ॥ ३० ॥ * * ये दुराशयाः दुष्टे विषयसुखे आशयोऽन्तःकरणं येषां तथाभूताः अत एव बहि-
रर्थेषु ध्यानानन्दाशक्तैर्दूरतस्थक्तेषु मानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः वागीशस्य वेदस्वामिनो हरेः तन्त्यां वेदलक्षणायां दीर्घरज्जुस्थानी-
यायामुरुणि दामानि ब्राह्मणादीनि नामानि तत्तद्वन्धनस्थानानि यस्यां बद्धाः स्वार्थमतिं अर्थ्यते इत्यर्थः, प्राप्योऽर्थः स्वस्यार्थः स्वार्थ-
गम्यते अनयेति गतिः प्राप्यमार्गः स चासौ स च उपायोपेयरूपः तं न विदुः ते संसारे एव पतन्ति अन्धा यथान्वैर्नीयमानाः गम्यं
देशं तन्मार्गञ्च न विदुः प्रत्युत गर्ते पतन्ति तद्वन् तेषामुपदेशोऽपि स्वार्थगतिं विष्णुं न जानन्ति संसारे एव निमज्जन्तीति दृष्टान्ता-
भिप्रायः ॥ ३१ ॥ * * अज्ञानहेतुमाह—नैषामिति । एषां मतिः यावदकिञ्चनानां भगवच्चरणैकशरणानां पादरजोऽभिषेकं
न वृणीत तावत् उरुक्रमाङ्घ्रिं न स्पृशति न विषयीकरोति यस्याम् उरुक्रमाङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनं अनर्थस्य अर्थो मोक्षस्त-
द्विपरीतस्य बन्धस्यापगमः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मित्रत्वेन वर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासम्भावितं लोके तथा दृष्टत्वादित्याह—सन्तीति । हीत्यवधारणे । लोके
असाधवः सन्त्येवेति । तेषां लक्षणमाह—दुष्टं कपटयुक्तं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते प्रथमतस्ते तथात्वेन नैव ज्ञायन्ते । तत्र हेतुमाह—
छद्मकपटयुक्तो मित्रद्वेष एषामिति तथा परत्वं ततः कस्मिंश्चित्काले तेषामयं द्वेषाचरणमुदेति प्रकटं भवत्येव । तत्र दृष्टान्तमाह—
रोग इति । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः । स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्मार्गः गुरुतल्पगः' इत्यादिस्मृत्युक्तः पातकिनां रोगो
यथोदेति तेन तत्पापं ज्ञातं भवति तथा कार्यद्वारा एतेषां कपटमपि ज्ञायते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * सन्तु लोके असाधवस्त-
थापि नाहं तादृश इत्यभिप्रायेणाह—नेति । अस्माकं ब्राह्मणानां पक्षपातबलेनैव त्वमिन्द्रादीन् जितवानसि अत इदानीमस्मास्वेव
दोषारोपेण कोपोऽनुचित एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे इन्द्रशत्रो इति । नोऽस्मभ्यं कन् कुत्सितं दोषं मा स्म अदाः । माङ्ग्यो-
गेऽडागम आर्षः । मयि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—एष तव सुतो यद्वदति तन्मया न प्रणीतं न पाठितम् । न वा
परेणान्येन केनचित्प्रणीतं पाठितमिति । तर्हि कथमेवं विपरीता मतिरस्य जातेत्यपेक्षायामाह—अस्येयं मतिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी,
न तु केनापि शिक्षिता । राजत्वाद्विचारे कुशलोऽसि विचार्यैव निर्वचनं तवोचितं न चापातत इति सूचनाय सम्बोधनान्तरं
राजज्ञिति ॥ २८ ॥ * * गुरुणैव प्रतिप्रोक्तः दत्तोत्तरः सन्नसुरः हिरण्यकशिपुः भूयः सुतं प्रह्लादमाह । तद्वाक्यं दर्शयति—हे
अभद्र कुलनाशन यदि इयं गुरुमुखी गुरुवाक्यजन्मा न भवति तदा असती दुष्टा मतिरियं तव कुतो जाता ॥ २९ ॥ * *
एवं पृष्ठः 'विषयाविप्रचित्तानां विष्णवावेपः सुदूरतः । वारुणीदिग्गतं वस्तु ब्रजन्तैर्नर्दी किमाप्नुयान्' इति सिद्धान्तमनुसूय
विरक्त्यभावेन महदनुग्रहाभावाद्वानृशानां विषयासक्तानामत्राधिकार एव तावन्नास्ति भवदग्रे किं वक्तव्यमित्याशयेनोत्तर-
माह—मतिरिति त्रिभिः । गृह एव व्रतं सङ्कल्प आसक्तिर्येषां तेषां परतः एवम्भूताद्गुरोः सकाशात् स्वतः प्रयत्नात्
मिथोऽन्योन्यतो वा कृष्णे श्रीयशोदोत्सङ्गलालिते मतिर्भक्तिर्नाभिपद्यते न सम्पद्यते । तत्र हेतुमाह—अदान्तैरवशीभूतैरिन्द्रियैः
हेतुभिस्तमिषं नरकं विशतामिन्द्रियपरवशतया विषयसुखार्थं नरकपातहेतुभूतपापमाचरतामित्यर्थः । यदर्थमेवं नरकसाधनं
पापमाचरन्ति तदपि सुखं न दुर्लभं बहुशोऽनुभूतत्वान्नश्चरत्वाच्च, अतस्तत्रासक्तास्ते मूर्खा एवेत्याशयेनाह—चर्वितस्यैव
चर्वणं येषां तेषामिति ॥ ३० ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयन्नादौ स्वतो मतिर्न भवत्येतस्यार्थमाह—नेति । ये दुराशयाः दुष्टो
विषयाक्रान्त आशयोऽन्तःकरणं येषां ते विष्णुं न विदुरित्यन्वयः । भगवतस्तज्ज्ञानविषयत्वयोग्यतैव नास्तीति तदज्ञाने हेतुमाह—
स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् भगवत्येवार्थः पुरुषार्थो येषां, त्यक्तलोकवित्तपुत्रैषणानां तेषां गतिं गम्यमित्यर्थः । मनसो विषयाक्रान्तत्वाद्भ-
गवदनुसन्धानमेव नास्ति, तद्वज्जनं तदावेशस्तु दूरापास्तमिति भावः । परतो मतिर्न भवतीत्येतत्स्पष्टयति—बहिरिति । बहिर्विषये-
ष्वर्थः परमार्थबुद्धिर्येषां ते बहिरर्थास्तानेव गुरुत्वेन मन्तुं शीलं येषां तेऽपीशस्य तन्त्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायां मुरुणि दामानि
ब्राह्मणादीनामानि यस्या तस्यां, तैस्तैः काम्यकर्मभिर्बद्धा भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—अन्धा इति । अन्धैरुपनीयमाना अन्धा
यथा पन्थानं नैव विदुः किन्तु गर्त एव पतन्ति तथा अज्ञानां विषयिणां शिष्या अपि तेषामिव काम्यकर्मभिः संसारदुःखमेवानु-
भवन्ति, न पुरुषार्थरूपं भगवन्तं विदुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * एवं यदि वेदविदोऽपि न विदुस्तर्हि के जानन्तीत्यपेक्षायां

विषयविमुखा महदनुगृहीता एवेत्याह—नैषामिति । यावन्महीयसां पादरजोभिरात्मनोऽभिषेकं न वृणीते तच्चरणं शरणं नाश्रयेत् तावद्वेदवाक्यतो जाताऽप्येषां मतिरुक्तमाङ्गि न स्पृशति न प्राप्नोतीत्यन्वयः । असम्भावनादिभिर्विहन्यत इति भावः । के ते महीयांसस्तत्राह—निष्किञ्चनानामिति । ‘मदर्थं त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः’ इति वाक्यादैहिकामुष्मिकफलत्यागिनां भगवद्भजन-पराणामित्यर्थः । भगवन्मतेर्महाफलत्वेन दुर्लभत्वं दर्शयति—अनर्थेति । अनर्थस्य संसारपरम्परादुःखस्यापगमो यदर्थः यस्या भगव-दङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनमित्यर्थः । अनेन परमभागवतस्य श्रीनारदस्यानुग्रहादेवेयं मम मतिर्जातेति सूचितम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मित्रवत् प्रवर्तमानस्यापि तव विरोधाचरणं नासंभावितमित्याह । सन्तीति । लोके दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते दुर्मैत्राः । छद्मना कपटेन वेषोऽस्त्येषां तथाभूताः, असाधवः सन्ति हि । पातकिनां रोगः कुष्ठादिरिव, तेषाम् अघं काले उदेति प्रकटी-भवति ॥ २७ ॥ * * एवं सम्यगुपालब्ध आह गुरुपुत्रः । नेति । हे इन्द्रशत्रो, एषः तव सुतः, मत्प्रणीतं मया पाठितं न वदति । परप्रणीतमन्येन पाठितं च, न वदति । स्वपरप्रणीतमयं न वदति चेत् कुतोऽस्यैवंभूता मतिर्जाता तत्राह । हे राजन्, अस्य त्वत्पुत्रस्य, इयमेवंविधा मतिः, नैसर्गिकी स्वाभाविक्येव भवति । अतः, मन्युमस्मदुपरि जातं क्रोधं, नियच्छ । नोऽस्मभ्यं, कत्कु-रित्सतं दोषं मा स्म अदाः । अडागम आर्षः । मयि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः । इन्द्रशत्रो इति पदेन, न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उचित इति सूचितम् ॥ २८ ॥ * * इत्थं गुरुणा प्रत्युक्तो दैत्यः सुतमाहेत्याह देवर्षिः । गुरुणेति । गुरुणा एवं प्रतिप्रोक्तः असुरो हिरण्य-कशिपुः, भूयः सुतम् आह । हे अभद्र, ते तव इयं मतिः गुरुमुखी गुरूपदेशजाता, नो चेत्तर्हि, एवम् असती कुतः अभूत् ॥ २९ ॥ * * एवमसुरेन्द्रेणोक्तः प्रह्लाद आह त्रिभिः । तत्र यत् पृष्ठं कुतस्तवेयं मतिरिति तत्र महतामनुग्रह एवेदं तथा बुद्ध्या हेतुरिति वक्तुं तावन् महद्भिरननुगृहीतानां भवादृशामीदृशी मतिर्दुर्लभा विषयासक्तत्वेन भवतामत्रानधिकारादित्याशयेनाह । मतिरिति । अदान्तगोभि-रजितैरिन्द्रियैर्हेतुभिः, तमिस्रं निरयरूपं संसारं विशतां, पुनः पुनः चर्वितस्यैव चर्वणं येषां तेषां, पूर्वं भुक्तानामेव विषयाणां तृष्णया तानेव भूयो भूयो भुञ्जानानामित्यर्थः । गृहव्रतानां गार्हस्थ्यभिरतानां भवादृशानां स्वतः परतः, मिथोऽन्योन्यस्माद्वा । कृष्णे मतिः, भक्त्यात्मिका बुद्धिरित्यर्थः । न अभिपद्येत न संपद्येत ॥ ३० ॥ * * मास्तु कृष्णे मतिः स्वश्रेयोऽपि स्वयं न जानन्तीत्याह । न त इति । बहिः शब्दादिविषयेषु, अर्थमानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः दुराशयाः विषयवासितान्तःकरणाः, ये गृहव्रताः सन्ति । ते, अन्यैः उपनीयमानाः अन्धाः, यथा पन्थानं, न विदुः, प्रत्युत गर्ते पतन्ति । तथा, वागीशतन्त्यां वेदलक्षणायां स्थूलरज्ज्वां, उरुदाम्नि ब्राह्म-णादिवहुनामलक्षणदाम्नि, बद्धाः वेदोक्तकेवलकाम्यकर्मासक्तैः प्रलोभिताः सन्तः, स्वस्य अर्थः स्वार्थः तेन सहिता गतिस्तां स्वस्य पुरुषार्थभूतं तदुपायभूतं चेत्यर्थः । विष्णुं परमेश्वरं न, विदुः हि । तथा चोक्तम्—“विषयाविष्टचित्तानां विष्णुवावेशः सुदूरतः । वारुणीदिग्गतं वस्तु ब्रजनैन्द्रीं किमाप्नुयात्” इति ॥ ३१ ॥ * * एतदेव व्यनक्ति । नैषामिति । एषामुक्तविधानां विषया-सक्तचित्तानां, मतिर्बुद्धिः, उरुकमाङ्घ्रिनिरतिशयमहिमशालिनो भगवतो निरतिशयपुरुषार्थरूपमङ्घ्रिमित्यर्थः । न स्पृशति नैव विषयीकरोति, तदङ्घ्रिस्पर्शनं विशिनष्टि । यस्मोरुकमाङ्घ्रिस्पर्शस्यार्थः प्रयोजनं फलमिति यावत् । अनर्थापगमः दुःखनिरासरूपः, कियत्कालपर्यन्तं न स्पृशति तत्राह—यावत् निष्किञ्चनानां भगवत्सेवेतरप्रयोजनवर्जितानां, महीयसां महाभागवतानां, पाद-रजोऽभिषेकं पादरजः सेवां, न वृणीत न वृणुयात् । यावत् महत्सेवां न कुर्यात्तावन्न स्पृशतीत्यर्थः । मम तु मातृगर्भावस्थानदशायामेव महीयसो नारदस्यानुग्रहादियं बुद्धिरुक्तमाङ्घ्रिविषया जाताऽस्तीति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

संसारमें ऐसे दुष्टोंकी कमी नहीं है, जो मित्रका बाना धारणकर छिपे-छिपे शत्रुका काम करते हैं । परन्तु उनकी कलई ठीक वैसे ही खुल जाती है, जैसे छिपकर पाप करनेवालोंका पाप समयपर रोगके रूपमें प्रकट होकर उनकी पोल खोल देता है ॥ २७ ॥ * * गुरुपुत्रने कहा—इन्द्रशत्रो ! आपका पुत्र जो कुछ कह रहा है, वह मेरे या और किसीके बहकानेसे नहीं कह रहा है । राजन् ! यह तो इसकी जन्मजात स्वाभाविक बुद्धि है । आप क्रोध शान्त कीजिये व्यर्थमें हमें दोष न लगाइये । ॥ २८ ॥ * * नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! जब गुरुजीने ऐसा उत्तर दिया, तब हिरण्यकशिपुने फिर प्रह्लादसे पूछा—‘क्यों रे ! यदि तुझे ऐसी अहित करनेवाली खोटी बुद्धि गुरुमुखसे नहीं मिली तो बता, कहासे प्राप्त हुई ?’ ॥ २९ ॥ * * प्रह्लादजीने कहा—पिताजी संसारके लोग तो पिसे हुंको पीस रहे हैं, चबाये हुंको चबा रहे हैं । उनकी इन्द्रियाँ वशमें न होनेके कारण वे भोगे हुए विषयोंको ही फिर-फिर भोगनेके लिये संसाररूप घोर नरककी ओर जा रहे हैं । ऐसे गृहासक्त पुरुषोंकी बुद्धि अपने-आप, किसीके सिखानेसे अथवा अपने ही-जैसे लोगोंके सङ्गसे भगवान् श्रीकृष्णमें नहीं लगती ॥ ३० ॥ * * जो इन्द्रियोंसे दीखनेवाले बाह्य विषयोंको परम इष्ट समझकर मूर्खतावश अन्धोंके पीछे अन्धोंकी तरह गड्ढे में गिरनेके लिये चले जा रहे हैं और वेदवाणीरूप रस्सीके—काम्य कर्मोंके दीर्घ बन्धनमें बँधे हुए हैं, उनको यह बात मात्तूम नहीं कि हमारे स्वार्थ और

परमार्थ भगवान् विष्णु है—उन्हींकी प्राप्तिसे हमें सब पुरुषार्थोंकी प्राप्ति हो सकती है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ जिनकी बुद्धि भगवान्-के चरणकमलोंका स्पर्श कर लेती है, उनके जन्म-मृत्युरूप अनर्थका सर्वथा नाश हो जाता है। परन्तु जो लोग अकिञ्चन भगवत्प्रेमी महात्माओंके चरणोंकी धूलमें स्नान नहीं कर लेते, उनकी बुद्धि काम्यकर्मोंका पूरा सेवन करनेपर भी भगवच्चरणोंका स्पर्श नहीं कर सकती ॥ ३२ ॥

इत्युक्तत्वापरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रूपा । अन्धीकृतात्मा स्तोत्रसङ्गाभिरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥

आहामर्षरूपाविष्टः कषायीभूतलोचनः । वध्यतामाश्रयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान् सुहृदोऽधमः । पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः । सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहायः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥

परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।

छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥

सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजशयनासनैः । सुहृद्विग्नधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥

नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः । तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥

नदन्तो भैरवान्नादांश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः । आसीनं चाहनञ् शूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हिरण्यकशिपुः रूपा अन्धीकृतात्मा इति उक्त्वा उपरतम् पुत्रम् स्तोत्रसंगात् महीतले निरस्यत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अमर्षरूपाविष्टः कषायीभूतलोचनः आह नैर्ऋताः अयं वध्यः आशु वध्यताम् निःसारयत ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अयम् मे भ्रातृहा सः अधमः अस्ति यः स्वान् सुहृदः हित्वा पितृव्यहन्तुः विष्णोः पादौ दासवत् अर्चति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विष्णोः वा असौ असमञ्जसः किं नु साधु करिष्यति यः पञ्चहायनः पित्रोः दुस्त्यजम् सौहृदम् अहात् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ यथा औषधं परः अपि हितकृत् अपत्यम् स्वदेहजः सुतः अपि अहितः आमयवत् आत्मनः यत् अङ्गम् अहितम् तत् उत छिन्द्यात् यद्विवर्जनात् शेषम् सुखम् जीवति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मुनेः दुष्टम् इन्द्रियम् इव सुहृद्विग्नधरः शत्रुः सम्भोजशयनासनैः सर्वैः उपायैः हन्तव्यः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भर्त्रा समादिष्टाः शूलपाणयः तिग्मदंष्ट्रकरालास्याः ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ते नैर्ऋताः वै ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ भैरवान् नादान् नदन्तः च छिन्धि भिन्धि इति वादिनः आसीनम् प्रह्लादम् सर्वमर्मसु शूलैः अहनन् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निरस्यत चिक्षेप ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अमर्षोऽसहनं तेन सहितया रूपाऽऽविष्टो व्याप्तः कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य । हे नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वध्यत्वे हेतुयतोऽयं मे भ्रातृहा । कुतः । यो विष्णोः पादौ दासवदर्चति तत्पक्षपातीयर्थः । अतः स एवायमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अहो विष्णुरप्यविश्वसनीयं किमिति स्वीकृतवानित्याह । विष्णोर्वेति । अहाजहौ ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ननु तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राह । परोऽप्यौषधमिव हितकृच्चचेत्तर्ह्यपत्यमेव ज्ञेयः । सुतः स्वदेहजोऽप्यहितश्चेदामय इव ज्ञेयः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा अङ्गमपि च यत्करचरणादि तदप्यात्मनोऽहितं चेच्छिद्यदेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अतः सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः । सम्भोजो भोजनम् । भोजनादिषु विषादिप्रयोगैरित्यर्थः । यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तिग्मास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषां करालान्यास्यानि भयङ्कराणि मुखानि येषां ते च ते च । ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषाम् ॥ ३९-४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नैर्ऋता इति । निर्गता ऋता कृपा येभ्यस्तादृशा यूयमतो वालोऽयं राज्ञ इति मत्वाप्यस्योपरि कृपा न कार्येति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु विष्णुस्ते भ्रातृहा कथमयं तत्राह—सोयमिति । स विष्णुरयमेवेत्यर्थः । कुतः हित्वेत्यादि । दासवदिति । राजनन्दनोऽपि भूवेत्यर्थः । विष्णुना स्वदासेषु स्वसारूप्यसमर्पणाद्विष्णुरेवायं वध्यतामिति भावः । ‘न भक्तेभ्योन्तरं मम’ इति विष्णुनैवाक्तत्वात् ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀ यथौषधं तित्कत्वेन त्याज्यमपि हितकृत्त्वाद् गृह्यते “हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी” इति वचनात् । इत्यर्थ इति । हितकृदेवापत्यादि बन्धुर्ज्ञेयोऽहितकृत् शत्रुरेवातः स त्याज्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यतोऽयं शत्रुरतो हेतोः । इत्यर्थ इति । इह समुपसर्गः कुतार्थकोऽस्ति तेन कुभोजनैरित्यायातं कुभोजनं हि विषादिसम्बन्धेनैव जायते

नान्यथेति भावः । आदिना कुपय्यादिग्रहः ॥ ३८ ॥ * * तिग्मदंष्ट्रास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ३९ ॥ * * भैरवं भयजनकम् । सर्वमर्मसु सर्वाङ्गतमर्मस्थानेषु । यच्छेदेन जीवनं दुर्लभं तन्मर्म इति कथ्यते ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति ॥ रुषा अन्धीकृतात्मा हिरण्यकशिपुः इत्युक्त्वा उपरतं पुत्रं स्वोत्सङ्गान्महीतले निरस्यत चिक्षेप । आडभाव आर्षः ॥ ३३ ॥ * * आहेति ॥ अमर्षः असहनं तेन सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः अत एव कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः दैत्यः आह स्म । हे नैर्ऋताः ! हे राक्षसाः ! एनमितः आशु निःसारयत ततश्च वध्यतां यतोऽयं वध्यः वधार्हः ॥ ३४ ॥ * * अयमिति ॥ अधमः नीचः अयमेव मे भ्रातृहा हिरण्याक्षं हतवान् यः स्वानास्मान् पित्रादीन् सुहृदो हितकारिणः पालकान् हित्वा त्यक्त्वा पितृव्यस्य हिरण्याक्षस्य हन्तुर्विष्णोः अस्मच्छत्रोः पादौ दासवदचैति तत्पक्षपाती सोऽयमेव तद्वन्ता ॥ ३५ ॥ * * विष्णोरिति ॥ योऽसौ पञ्चहायनः पञ्चवार्षिको बालोऽपि अन्यैर्दुस्त्यजमपि पित्रोः सौहृदं स्नेहमहात् त्यक्तवान् । अहादित्यार्षः । सोऽसौ असमञ्जसकृतघ्नत्वादसाधुः विष्णोरपि किं नु साधु उपकारं करिष्यति न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * पर इति ॥ परोऽपि हितकृच्चेत् तदा सः अपत्यमेव । अपत्यवत्संरक्षणीयमित्यर्थः । यथा हितकृदौषधं वने जातमपि तत आनीय संरक्षयतु तथेत्यर्थः । स्वदेहजोऽपि सुतः अहितः शत्रुश्चेत्तदा स हन्तव्य एव । आमयो रोगः स यथा देहजोऽपि विविधोपायैर्निराक्रियते तथेत्यर्थः । यतः यस्य रुग्णस्तस्य पीडाकरस्याङ्गस्य करचरणादेर्विवर्जनात् त्यागाच्छेषमङ्गं सुखं जीवति चेत्तदा यदात्मनः अहितं दुःखदमहन्तास्पदमङ्गं तदपि छिन्द्यात् का कथा ममतास्पदस्यापत्यस्य ॥ ३७ ॥ * * सर्वैरिति ॥ यस्मादयं सुहृद्विद्भरः पुत्रवेषधारी शत्रुरेव तस्मात् सर्वैरुपायैः सम्भोजो भोजने विषदानं शयनं निद्रायां शिरश्छेदः आसनम् उपवेशने शिरश्छेदः इत्यादिभिः हन्तव्य एव । दुष्टं निषिद्धविषयकमिन्द्रियं यथा मुनेः शत्रुः तच्च तैः सर्वैरुपायैर्हन्त्यते तथायमपि शत्रुः सर्वैरुपायैर्हन्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * नैर्ऋता इति युग्मम् ॥ एवं स्वभर्त्रा हिरण्यकशिपुना समादिष्टाः आज्ञप्ता तिग्माः तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषां करालान्यास्यानि येषां ते च ते च ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरूहाश्च येषां ते भैरवान् भयङ्करान् नादान् नदन्तः कुर्वन्तः एनं छिन्धि भिन्धीति वादिनः वदन्तः शूलपाणयस्ते नैर्ऋताः तैः शूलैः आसीनं चकारात् प्रसुप्तं सुञ्जानं गच्छन्तं चानवहितं प्रह्लादं सर्वेषु मर्मस्थानेषु अहनन् अधनन् । शबलुगार्षः । वृषणकुक्षिहृदयकण्ठशिरआदीनि स्वल्पप्रहारेऽपि प्राणहारीणि मर्मस्थानानि ज्ञेयानि ॥ ३९-४० ॥

वीरराघवव्याख्या

इतीत्युक्तोपरतं तूष्णीमासीनं पुत्रं रुषा क्रोधेनान्धीकृतः आत्मा विवेको यस्य स हिरण्यकशिपुः स्वस्योत्सङ्गात् महीतले निरस्य तं पातयित्वा आह चेत्युत्तरेणान्वयः । निरस्यतीति पाठे न्यपातयदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * अमर्षः असहनं तत्सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः अतएव कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः आह च उक्तवांश्च । तदेवाह—वध्यतामिति । हे नैर्ऋताः ! इत एनं निःसारयत बहिर्गमयत अयं बालो वध्यो वधार्हः अतः आशु वध्यतां हन्यताम् ॥ ३४ ॥ * * वध्यत्वे हेतुर्थतोऽयं मे मम भ्रातृहन्ता कुतः योऽयमधमः बालः स्वान् स्वकीयान् सुहृदोऽस्मान् हित्वा पितृव्यस्य पितृभ्रातु-हिरण्याक्षस्य हन्तुर्विष्णोः पादौ चरणौ दासवदचैति तत्पक्षपातीत्यर्थः । अतः स एवायमित्यन्वयः, हित्वाऽसून् सुहृद इति पाठे, अयं मे भ्रातृहा कुतः यद्यस्मादधमोऽयं सुहृदः प्रियानसून् प्राणान् हित्वा विष्णवे समर्प्य दासवत्तत्पादावचैति अतोऽयमेव प्रह्लादो मे भ्रातृहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * मद्दृष्टान्तेन विष्णोरप्यसावसमञ्जसोऽननुकूलः साधु करिष्यति किन्तु ? न करिष्यत्येव, अव्यवस्थितचित्तत्वादिति भावः । यतोऽसौ पञ्चहायनः पञ्चवर्षवयस्क एव सन् दुस्त्यजं त्यक्तुमशक्यं पित्रोः मातापित्रोः सौहृदमहादयाक्षीत् ॥ ३६ ॥ * * ननु, तवायं पुत्रः तत्कथं वध्यः ? तत्राह—परोपीति । परोऽपि शत्रुपक्षप्रभवोऽपि यथा औषधं तथा हितकृत् हितकारी चेत्तर्हि सोऽपत्यं पुत्र एव देहाज्जातोऽप्यामयवद्वोगवदहितो दुःखकृच्चेत्तर्हि आययवत्परित्याज्यः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा हि यस्माद्यदङ्गं करचरणादिकमपि सर्पदंशत्रणादिदूषितं सदात्मनोऽहितं दुःखकृच्चेत्तर्हि तदङ्गं छिन्द्यादेव यस्य दुष्टाङ्गस्य विसर्जनात्परिहाराच्छेषमवशिष्टमङ्गं सुखं जीवति ॥ ३७ ॥ * * अतोऽयं सुहृद्विद्भरः पुत्रवेषधारी शत्रुर्यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः तद्वद्वर्त्तमानः सर्वैर्गैरलादिमिश्रितसम्भोजनादिभिरुपायैर्हन्तव्यः ॥ ३८ ॥ * * एवं भर्त्रा दैत्येन्द्रेण समादिष्टाः ते नैर्ऋताः शूलपाणयः तिग्माः तीक्ष्णा दंष्ट्रा दन्ताः येषां करालान्यास्यानि येषां ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरूहाणि च येषां तादृशाः ॥ ३९ ॥ * * भैरवान् भयङ्करान्नादान् वदन्तः कुर्वन्तश्छिन्धि भिन्धीति वदन्त आसीनम् उपविष्टं प्रह्लादं सर्वेषु मर्मस्थानेषु शूलैरहनन् हतवन्तः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कषायीकृतलोचनः रक्तनेत्रः ॥ ३३-३४ ॥ * * पितृव्यस्य हिरण्याक्षस्य हन्तुः असावसमंजसः प्रह्लादः विष्णोः किं वा साधु करिष्यति ॥ ३५ ॥ * * कथमसमंजसोऽभूत्तत्राह—सौहृदमिति ॥ ३६ ॥ * * परः शत्रुरप्यवश्यं

द्वेषेणापि हितकृत्वेत्स एव सुतः यथा औषधं तिक्तत्वेन “हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी” इति वचनात् स्वदेहजोऽपि सुतोऽपि अहितोऽपकारी चेत्तं छिन्यादामयवत् किञ्चात्मनः स्वस्य यदहितमङ्गं सर्पदष्टं तच्छिन्द्यात्, तदेव विशिनष्टि—यद्विवर्जनादिति शेषमङ्गं सुखं जीवतीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * संभोजो भोजनम् ॥ ३८-३९ ॥ * * भैरवं नादमुद्दिश्य ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पञ्चहायन इति । गर्भे चिरकालस्थितत्वात् ॥ ३६-३८ ॥ * * नैर्ऋता इति युग्मकम् । दंष्ट्रा इति कचित् । किन्तु स्वान्यसम्मतः ॥ ३९-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अमर्षः असहनं तेन सहितया रुषा आविष्टः । हे नैर्ऋताः ! राक्षसाः ॥ ३४ ॥ * * अयं मे भ्रातृहा, ननु विष्णुस्ते भ्रातृहा प्रसिद्धस्तत्राह स विष्णुरयमेवेत्यर्थः । कुतः हित्वेत्यादि दासवदिति असुरमहाराजनन्दनोपि भूत्वेत्यर्थः । विष्णुना स्वदासेषु स्वसारूप्यार्पणात् विष्णुरेवायमिति वध्यताम् ॥ ३५ ॥ * * विष्णुरप्यविश्वसनीयः कथमिमं बुद्धिमान् भूत्वा कथं विश्वस्तः स्यादित्याह—विष्णोर्वेति ॥ ३६ ॥ * * ननु, त्वदपत्यमयमस्माभिः कथं हन्तुमर्हस्तत्राह—परोऽप्यौषधमिव हितकृत्तृह्यपत्यमिव ज्ञेयः आस्तां ममतास्पदस्य कथा अङ्गमपि यत् करचरणादि तदप्यात्मनोऽहितं चेत् छिन्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * भोज्यादिवस्तुषु विषाद्यर्णैरपि हन्यतामित्याह—सर्वैरिति ॥ ३८-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इत्येवमुक्तवोपरतं तूष्णीं स्थितम् स्वस्योत्सङ्गात् महीतले निरस्यत अपातयत् ॥ ३३ ॥ * * अमर्षेण पुत्रसिद्धान्ता-सहनेन युक्तया रुषाऽऽविष्टोऽभिभूतः कषायीभूतेऽतिताम्रे लोचने यस्य सः हे नैर्ऋताः अयं वध्यः आशु निस्सारयत तदनन्तरं वध्यतामित्याह ॥ ३४ ॥ * * वध्यत्वे हेतुमाह—अयमिति । यो मे भ्रातृहा विष्णुः सोऽयं प्रह्लादः तदासत्वात्तदनन्य इत्यर्थः । तदेवाह, यः स्वान्सुहृदोऽस्मदादीन् हित्वा पितृव्यहन्तुर्विष्णोः पादौ दासवदर्चति सोऽयम् अधमः वधार्ह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * यः पञ्चहायनः पञ्चवर्षः पित्रोः सौहार्दं दुस्त्यजम् अहात् अत्यजत् सोऽसावसमञ्जसः अविश्वसनीयः विष्णोर्वा किं साधु प्रियं करिष्यति ॥ ३६ ॥ * * राजनीतिरियं यद्बलात्पुत्रोऽप्येवंविधो वध्य इत्याह—पर इति । परः शत्रुरपि अपत्यं यदि हितकृत् यथौषधं स्वदेहजः सुतोऽप्यहितश्चेत्परः शत्रुरेव आमयवत् यदङ्गमङ्गुल्यादि अहिषिषादिना आत्मनोऽहितं तच्छिन्द्यादेव यद्विवर्जनात् शेषं शरीरं सुखं यथा तथा जीवति ॥ ३७ ॥ * * यस्मादयं मुनेर्दुष्टमिन्द्रियमिव सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुरतः सम्भोजो भोजनं तदादिभिः विषदूषितान्नदानादिभिर्मारणोपायैर्हन्तव्यः ॥ ३८ ॥ * * भर्त्रा हिरण्यकशिपुनाऽऽदिष्टाः तिग्माः तीक्ष्णाः दंष्ट्रा येषां करालानि भयङ्कराण्यास्यानि येषान्ते च तथा ताम्राण्यरुणानि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषान्ते ॥ ३९-४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अन्धीकृतात्मा विवेकशून्यहृदयः निरस्यत चिक्षेप ॥ ३३ ॥ * * अमर्षः असहनं तेन सहितया रुषा आविष्टो व्याप्तः अत एव कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः हे नैर्ऋता इति राक्षसान् सम्बोध्य एनमित आशु निस्सारयत ततश्च वध्यतां यतोऽयं वध्यो वधार्ह इत्याहेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * * वध्यत्वमस्य कुत इत्यपेक्षायामाह—अयमिति । ततोऽयं मे भ्रातृहा हिरण्याक्षं हतवान् । ननु हिरण्याक्षं तु विष्णुरेव हतवान्नायमिति प्रसिद्धमेवेत्याशङ्क्याह—हित्वेति । यः स्वानस्मान् पित्रादीन् सुहृदो हितकारिणः पालकान् हित्वा त्यक्त्वा तत्प्रतिपक्षीभूतस्य पितृव्यस्य हिरण्याक्षस्य हन्तुर्विष्णोः पादौ दासवदर्चति सोऽयमेव तद्वन्तेत्यन्वयः । अतोऽयमधमः अतिनिकृष्टः, वध्य एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * अहो विष्णुरप्येनमविश्वसनीयं किमिति स्वीकृत-वान् तस्याप्यसौ किं नु साधु उपकारं करिष्यति, नैव किञ्चिदित्यर्थः । वा अप्यर्थे । तु इत्यवधारणे । यतोऽसौ असमञ्जसः कृतघ्नः । तदेव दर्शयति—सौहृदमिति । योऽसौ पञ्चहायनः पञ्चवार्षिको बालोऽपि अन्यैर्दुस्त्यजमपि पित्रोः सौहृदं स्नेहमहात् त्यक्तवान् इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ * * ननु अपत्यत्वात् कथमसौ हन्तव्य इत्यपेक्षायामाह—पर इति । परोऽपि हितकृत् तदा स अपत्य-मपत्यवत्संरक्षणीय इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथौषधमिति । यथा हितकृदौषधं वने जातमपि तत आनीय संरक्ष्यते तथेत्यर्थः । स्वदेहजोऽपि सुतः अहितः शत्रुश्चेत्तदा स हन्तव्य एव । तत्र दृष्टान्तमाह—आमयवदिति । आमयो रोगः स यथा देहजोऽपि विविधोपायैर्निराक्रियते तथेत्यर्थः । आस्तां तावन्ममतास्पदस्य वार्ता, यस्य रुग्णस्तस्य पीडाकरस्याङ्गस्य करचरणादेर्विवर्जनात् त्यागाच्छेषमङ्गं सुखं जीवति चेत्तदा यदात्मनः अहितं दुःखदमहन्तास्पदमङ्गं तदपि छिन्यात् इत्यन्वयः । उतेत्य-प्यर्थे ॥ ३७ ॥ * * यस्मादयं सुहृल्लिङ्गधरः पुत्रवेषधारी शत्रुरेव तस्मात् सर्वैरुपायैर्हन्तव्य एव युष्माभिः । उपायानाह—

सम्भोजो भोजनं तत्र विषादिप्रयोगेण, शयनेन विश्रान्तेन शाययित्वा शस्त्रप्रहारेण, आसनेन उपवेश्य शस्त्रप्रहारेण । अत्यन्ताभिन्नत्वे-
नाभिमतस्यापि शत्रुत्वे हन्तव्यत्वे च दृष्टान्तमाह—मुनेरिति । दुष्टं निषिद्धविषयकमिन्द्रियं यथा मुनेः शत्रुः तच्च तैः सर्वैरुपायैर्हन्यते,
तथायमपि शत्रुः सर्वैरुपायैर्हन्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * * राक्षसास्तु क्रूरस्वभावत्वात्तथैव चक्रुरित्याह—नैर्ऋता इति ।
एवं स्वभर्त्रा हिरण्यकशिपुना समादिष्टाः आज्ञप्ताः ते नैर्ऋताः शूलपाणयः त्रिशूलं गृहीत्वा तैः शूलैः आसीनं प्रह्लादं सर्वेषु मर्मस्थानेषु
अहनन्निति उत्तरेणान्वयः । तेषां तावत्स्वरूपमेव भयङ्करं येन तर्जनादिनैव बालानां प्राणहानिः स्यात्तथापि भगवदनुग्रहेण तस्मिंस्तेषां
प्रयासा निष्फला आसन्नित्यभिप्रायेण तेषां स्वरूपं वर्णयति—तिग्माः तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषां, करालान्यास्यानि येषां ते च ते च । ताम्राणि
श्मश्रूणि शिरोरूहाश्च येषां ते ॥ २९ ॥ * * * शब्दतोऽपि भयङ्करत्वमाह—भैरवान् भयङ्करान् नादान् नदन्तः कुर्वन्तः, एनं
छिन्धि भिन्धीति वादिनः वदन्तः । चकारात्प्रसुप्तं भुञ्जानं गच्छन्तं चानवहितम् । यत्र स्वल्पेनापि प्रहारेण प्राणा निर्गच्छन्ति तानि
वृषणकुक्षिहृदयकण्ठशिरोरसि मर्मस्थानानि ज्ञेयानि ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । इतीत्यम् उक्त्वा, उपरतं तूष्णीमासीनं पुत्रं, रुपा क्रोधेन, अन्धीकृत आत्मा विवेको यस्य सः, हिरण्यकशिपुः,
स्वोत्पन्नात् स्वकीयाङ्गतः सकाशात्, महीतले, निरस्यत चिक्षेप ॥ ३३ ॥ * * * आहति । अमर्षोऽसहनं तेन सहिता या
रुट् तथा, आविष्टो व्याप्तः, कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः हिरण्यकशिपुः, हे नैर्ऋताः, इतः एनं, निःसारयत बहिर्गमयत ।
अयं बालः, वध्यः वधार्हः । अतः आशु वध्यतां हन्यताम् इति आह उवाच ॥ ३४ ॥ * * * वध्यत्वे हेतुमाह । अयमिति ।
यतः सः अयं बालः, मे मम, भ्रातृहा भ्रातृहन्ता । कुतः ? यः अयं बालः, अधमः सन्, स्वान् सुहृदः, हित्वा पितृव्यहन्तुर्मद-
भ्रातृहन्तुः, विष्णोः पादौ, दासवत् अर्चति । अतोऽयं प्रह्लाद एव मद्भ्रातृहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * * अहो विष्णुरप्यविश्वसनीयं
किमिति स्वीकृतवानित्याह । विष्णोर्वेति । असमञ्जसोऽसमीचीनः, असौ बालः, विष्णोर्वा विष्णोरपि, साधु समीचीनं किं
नु करिष्यति । यतः, योऽसौ बालः, पञ्चहायनः पञ्चवर्षीयवयाः सन्नेव, दुस्त्यजं त्यक्तुमशक्यं पित्रोर्मातृपित्रोः, सौहृदम्
अहादत्याक्षीत् ॥ ३६ ॥ * * * ननु तवाऽयं पुत्रः कथं वध्यस्तत्राह—परोऽपीति । परोऽपि शत्रुपक्षप्रभवः सन्नपि, औषधं
यथा तथा, हितकृत् हितकारी भवेच्चेत्, तर्हि सः, अपत्यं पुत्र एव । स्वदेहजः स्वकीयदेहाज्जातोऽपि सुतः, अहितश्चेत्,
आमयवद्देहापातिरोगवदेव, परित्याज्यः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा । यस्मात्, आत्मनः स्वस्य, यत् अङ्गं करचरणादिशरीरं,
अहितं परिणामे स्वविनाशकरं भवेच्चेत्, तदुत तदपि, छिन्द्यात् एव । यद्विवर्जनाद्यस्य दुष्टाङ्गस्य परिहारात्, शेषमवशिष्टमङ्गं
सुखं यथा तथा, जीवति ॥ ३७ ॥ * * * सर्वैरिति । अतः, मुनेर्योगिनः, दुष्टमवशवर्त्ति, इन्द्रियं चक्षुरादिः इव, सुहृद्विषयः
पुत्रवेशधार्यं, शत्रुः । अत एव, सम्भोजशयनासनेन, भोजनादिषु विषादिप्रयोगैरित्यर्थः । सर्वैः उपायैः, हन्तव्यः ॥ ३८ ॥ * * *
नैर्ऋता इति । भर्त्रा हिरण्यकशिपुना, समादिष्टाः समाज्ञप्ताः, शूलपाणयः, तिग्मास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषां ते, करालानि भयङ्कराण्या-
स्यानि मुखानि येषां ते, ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरूहाश्च येषां ते, एवंभूताः, ते नैर्ऋता राक्षसाः ॥ २९ ॥ * * * नदन्त इति ।
भैरवान् भयङ्करान्, नादान् नदन्तः कुर्वन्तः, छिन्धि भिन्धि इत्येवं वादिनश्च सन्तः, आसीनमुपविष्टं प्रह्लादं, सर्वमर्मसु शूलैः,
अहनन् हतवन्तः । द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजी इतना कहकर चुप हो गये । हिरण्यकशिपुने क्रोधके मारे अन्धा होकर उन्हें अपनी गोदसे उठाकर भूमिपर
पटक दिया ॥ ३३ ॥ * * * प्रह्लादकी बातको वह सह न सका । रोषके मारे उसके नेत्र लाल हो गये । वह कहने लगा—
'दैत्यो ! इसे यहाँसे बाहर ले जाओ और तुरंत मार डालो । यह मार ही डालने योग्य है ॥ ३४ ॥ * * * देखो तो सही—
जिसने इसके चाचाको मार डाला, अपने सुहृद्-स्वजनोंको छोड़कर यह नीच दासके समान उसी विष्णुके चरणोंकी पूजा करता
है ! हो-न-हो, इसके रूपमें मेरे भाईको मारनेवाला विष्णु ही आ गया है ॥ ३५ ॥ * * * अब यह विश्वासके योग्य नहीं
है । पाँच बरसकी अवस्थामें ही जिसने अपने माता-पिताके दुस्त्यज वात्सल्यस्नेहको भुला दिया—वह कृतघ्न भला विष्णुका भी
हित करेगा ? ॥ ३६ ॥ * * * कोई दूसरा भी यदि औषधके समान भलाई करे तो वह एक प्रकारसे पुत्र ही है । पर यदि
अपना पुत्र भी अहित करने लगे तो रोगके समान वह शत्रु है । अपने शरीरके ही किसी अङ्गसे सारे शरीरकी हानि होती हो तो
उसको काट डालना चाहिये । क्योंकि उसे काट देनेसे शेष शरीर सुखसे जी सकता है ॥ ३७ ॥ * * * यह स्वजनका बाना
पहनकर मेरा कोई शत्रु ही आया है । जैसे योगीकी भोगलोलुप इन्द्रियाँ उसका अनिष्ट करती हैं, वैसे ही यह मेरा अहित करने-
वाला है । इसलिये खाने, सोने, बैठने आदिके समय किसी भी उपायसे इसे मार डालो ॥ ३८ ॥ * * * जब हिरण्यकशिपुने
दैत्योको इस प्रकार आज्ञा दी तब तीखी दाढ़, विकराल वदन, लाल-लाल दाढ़ी मूँछ एवं केशोंवाले दैत्य हाथोंमें त्रिशूल ले-लेकर
'मारो, काटो'—इस प्रकार बड़े जोरसे चिल्लाने लगे । प्रह्लाद चुपचाप बैठे हुए थे और दैत्य उनके सभी मर्मस्थानोंमें शूलसे घाव
कर रहे थे ॥ ३९-४० ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि । युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥
 प्रयासेऽपहते तस्मिन् दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः । चकार तद्वधोपायान्निर्बन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥
 दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचारावपातनैः । मायाभिः संनिरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥
 हिमवाग्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।

न शशाक यदा हन्तुमयापमसुरः सुतम् । चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥
 एष मे बहुसाधुक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः । तैस्तैर्द्रोहैरसद्वर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥
 वर्तमानोऽविदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम् । न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेष इव प्रभुः ॥ ४६ ॥
 अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः । नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥
 इति तं चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियमधोमुखम् । शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अपुण्यस्य सत्क्रियाः इव ब्रह्मणि अनिर्देश्ये भगवति अखिलात्मनि परे युक्तात्मनि अफलाः आसन् ॥ ४१ ॥ * * युधिष्ठिर तस्मिन् प्रयासे अपहते परिशङ्कितः दैत्येन्द्रः तद्वधोपायान् निर्बन्धेन चकार ॥ ४२ ॥ * * दिग्गजैः दन्दशूकैः च अभिचारावपातनैः मायाभिः गरदानैः अभोजनैः हिमवाग्वग्निसलिलैः च पर्वताक्रमणैः अपि अपापम् सुतम् हन्तुम् यदा असुरः न शशाक सः दीर्घतमाम् चिन्ताम् प्राप्तः तन् कर्तुं न अभ्यपद्यत ॥ ४३-४४ ॥ * * एषः मे बहु असाधु उक्तः च वधोपायाः निर्मिताः तैः तैः असद्वर्मैः द्रोहैः स्वेन एव तेजसा मुक्तः ॥ ४५ ॥ * * अविदूरे वर्तमानः अयम् बालः अपि वै अजडधीः प्रभुः शुनःशेषः इव मे अनार्यं न विस्मरति ॥ ४६ ॥ * * अयम् अप्रमेयानुभावः अकुतश्चिद्भयः अमरः नूनं एतद्विरोधेन मे मृत्युः भविता (अन्यथा) न वा भविता ॥ ४७ ॥ * * इति चिन्तया किञ्चित् म्लानश्रियम् अधोमुखम् तम् औशनसौ शण्डामर्कौ विविक्ते इति ह ऊचतुः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परे ईश्वरे युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिन्ब्रह्मादे तेषां नैर्ऋतादीनां प्रहारा निष्फला आसन् जाताः । तत्र हेतवः । ब्रह्मणि निर्विकारेऽनिर्देश्येऽविषये भगवति निरतिशयैश्वर्येऽखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि नियन्तर्येवभूते परेऽपुण्यस्य निर्देवस्य सत्क्रिया महोद्यमा इव ॥ ४१-४२ ॥ * * दन्दशूकैः सर्पैः । अभिचाराः कृत्यादयः । अवपातनानि गिरिशृङ्गादधःपातनानि तैः । मायाभिः शम्बरनिर्मिताभिः अवटादिषु सन्निरोधैश्च ॥ ४३ ॥ * * पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि श्लेषैः । बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिं दर्शयति । तद्वननं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप नाशकनोदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * चिन्तामेवाह—एष इति त्रिभिः । मे मयाऽसाधु पुरुषं यथा भवति तथोक्तः । असद्वर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ॥ ४५ ॥ * * अविदूरे समीपे वर्तमानोऽपि बालोऽप्ययमजडधीर्निर्भयचित्तो मेऽनार्यमन्याय्यं शत्रुत्वं वा न विस्मरति । अजीगर्तस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेषो नाम पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः सन्यथा तयोरपकारमविस्मरन्तद्विपक्षं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् । यद्वा स्वभावापरित्यागे दृष्टान्तः । शुनः शेषः पुच्छमिवेति ॥ ४६ ॥ * * अप्रमेयोऽपरिमेयोऽनुभावो यस्य । अमरो मृत्युशून्यश्च । न वा भविता अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * औशनसावुशनसः पुत्रौ नीतिज्ञौ । विविक्त एकान्ते ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र प्रहारनिष्फलत्वे “अग्निश्च शीततां यातो जलं च स्थलतां गतम् । शस्त्राणि पुष्पभावं च हरेर्नामानुकीर्त्तनात्” इति शैवोक्तिरत्रानुसन्धेया ॥ ४१ ॥ * * निर्बन्धो हठः । युधिष्ठिरेति । यथा त्वदर्थं दुर्योधनादिकृते युद्धेऽपि त्वं स्थिरतामेव प्राप्तो न तु मृतिं तथायमपीति भावः ॥ ४२ ॥ * * बहुवचनैरभिचारादीनामावृत्तिः सूचिता । आदिना भूतावेशनादिग्रहः । ‘गर्तावटौ भुवः श्वभ्रे’ इत्यमरः । सन्निरोधैरनिर्गमनैः ॥ ४३ ॥ * * हिममध्यनिक्षेपैर्बहुतपवनमध्यस्थापनैर्बहिमध्यस्थापनैर्मृतीकृत्य जले निक्षेपैश्चेति विवेकः ॥ ४४ ॥ * * इत्यर्थ इति । उपसर्गवशादर्थान्तरमत्रेति भावः ।

अपकारैर्भर्त्सनादिभिः । तत्रापकारकत्वाभावं विमृश्याह—अभिचारैर्वेति ॥ ४५ ॥ * * यद्वा मेऽनार्यशत्रुं विष्णुं न विस्मरतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * अन्यथैतद्विरोधाभावे । इत्यर्थ इति । अयमेव मे मृत्युहेतुरिति प्रतीयत इति भावः ॥ ४७ ॥ * * इति हेति वक्ष्यमाणम् ॥ ४८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

परे इति ॥ ब्रह्मणि निर्विकारे अनिर्देश्ये अविषये भगवति अखिलात्मनि शस्त्रादीनां नियन्तरि परे परमेश्वरे युक्तः एकतां प्राप्तः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् तेषां प्रह्लादे तेषां प्रहाराः निष्फला आसन् । पुण्यस्य पुण्यहीनस्य पुनः पुनरारब्धा अपि सत्क्रिया लौकिका महोद्यमा यथा निष्फला भवन्ति तथेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * प्रयास इति ॥ हे युधिष्ठिर ! एवं प्रयासे शूलप्रहारादिमरणोपायरूपे अपहृते निष्फलातां गते सति दैत्येन्द्रः हिरण्यकशिपुः परिशङ्कितः प्रह्लादविरोधेन स्वमरणाशङ्कानिर्वन्धेन अत्याग्रहेण तस्य प्रह्लादस्य वधोपायान् चकार ॥ ४२ ॥ * * दिग्गजैरिति सार्द्धद्वयम् । दिग्गजैः तस्योपरि दिग्गजाक्रमणैः दन्दशूकेन्द्रैः सर्पश्रेष्ठदंशनैः अभिचारैः कृत्योत्पादनैः अवपातनैः गिरिशृङ्गादिभ्योऽधःपातनैः मायाभिः अकस्मादुत्पादितैः सिंहव्याघ्रादिभिः अवटादिषु सन्निरोधैः गरदानैर्विषप्रयोगैः अभोजनैरुपवासैः हिमादिषु पातनैः पर्वताक्रमणैः तदुपरि पर्वतनिक्षेपैः सर्वत्र बहुवचनैस्तेषामावृत्तिं सूचयति । एतैरुपायैर्यदा अपापं निर्दोषं स्वसुतं हन्तुं न शशाक तत् तस्य हननं कर्तुमुपायान्तरं च नाभ्यपद्यत न लेभे तदा सोऽसुरः दीर्घतमां चिन्तां प्राप्तः ॥ ४३-४४ ॥ * * चिन्तामाह—एष बालो मे मया बह्वसाधु यथा भवति तथा उक्तः । तथाऽस्य तैस्तैर्द्रोहैः शूलघातादिभिः असद्वर्मैरपकारैरभिचारादिभिः वधोपायाश्च निर्मिताः तत्रापि स्वेन तेजसा प्रभावेणैव ततो मुक्तः ॥ ४५ ॥ * * वर्तमान इति ॥ अविदूरे समीपे वर्तमानोऽपि बालोऽपि अयम् अजडधीः मत्तोऽपि भयेन न जडा न व्याकुला धीर्यस्य तादृशः प्रभुः समर्थ अतो मेऽनार्य दौर्जन्यं शत्रुत्वमयं न विस्मरति न विस्मरिष्यति । यद्वा । अविदूरे वर्तमानोऽपि मे अनार्य शत्रुं विष्णुं न विस्मरति । यथा अजीगर्तस्य मध्यमः पुत्रः शुनःशेफो मातापितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः स यथा तयोरपकारमविस्मरंस्तद्विपक्षं विश्रामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् । यद्वा स्वभावापरित्यागे दृष्टान्तः शुनः शेफः पुच्छमिवेति ॥ ४६ ॥ * * अप्रमेयेति ॥ अप्रमेयः अपरिमेयः अनुभावो यस्य सः अतो न कुतश्चिदपि भयं यस्य सः अत एवामरः मरणरहितः एतादृशोऽयमतो नूनं निश्चितमेतद्विरोधेनैव हेतुना मे मृत्युर्भविता भविष्यति न वा भविता अन्यथा मम मृत्युर्नैव भविष्यति ॥ ४७ ॥ * * इतीति ॥ इत्येवंभूतया चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियं निस्तेजस्कमत एव अधःकृतमुखं तं हिरण्यकशिपुमौशनसौ उशनसः पुत्रौ नीतिज्ञौ शण्डामकौ विविक्ते निर्जने देशे ह उपपत्तिपूर्वकमिति वक्ष्यमाणमूचतुः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्ये अखिलात्मनि हन्तृहन्तव्याद्यन्तरात्मनि पूर्णषाड्गुण्ये परे ब्रह्मणि युक्तः नियुक्तः आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे नैर्ऋतैः कृता अपि शूलघातादयो मारणोपायाः अफलाः व्यर्थाः बभूवुः, मरणहेतवो दुःखहेतवश्च न बभूवुरित्यर्थः । यथा अपुण्यस्य पापरतस्य कृता अपि सत्क्रियाः सन्ध्योपासनादयः अफलास्तद्वद्वैफल्यहेतुगर्भं विशेषणम् । अखिलात्मनि युक्तात्मनीति । अयं भावः, कर्मायत्तदेहसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वतदनुगुणपुण्यपापकर्तृत्वानुगुणं जीवपर्यन्तदेहेन्द्रियादिप्रेरणरूपमखिलात्मत्वमत्र विवक्षितम्, तत्र हन्त्रन्तरात्मतया हन्तव्यदुःखजननानुगुणव्यापारानुगुणं नियमयन्नपि पुनर्हन्तव्यस्य हन्तृव्यापारजन्यदुःखाननुभवानुगुणतया नियमयतीति, कथमेकस्यैवविधं परस्परविरुद्धं नियमनमिति शङ्कानिराचिकीर्षयाऽनिर्देश्य इत्युक्तम् । लोकविलक्षणविविधविचित्रशक्तेरीदृशं नियन्त्रत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥ * * एवं शूलघातादिरूपमरणोद्योगरूपे प्रयासे अपहृते व्यर्थे सति दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः परिशङ्कितः किमहो अयं शूलघातादिभिरपि नाह्न्यत किमस्मादेव मम मृत्युर्भविष्यतीत्याशङ्कितः हे युधिष्ठिर ! निर्वन्धेन तस्य प्रह्लादस्य वधोपायान् चक्रे ॥ ४२ ॥ * * विविधोपायानेव प्रपञ्चयस्तैरप्यहतत्वमाह—दिग्गजैरिति । दिग्गजाक्रमणैः दन्दशूकेन्द्रैः सर्पश्रेष्ठदंशनैः अभिचारैर्मारणहोमैः अवपातनैः गिरिशृङ्गादिभ्योऽधःपातनैः मायाभिरकस्मादशनिपातनादिभिः सन्निरौधैर्नवरन्धापिधानैः गरदानैः विषप्रयोगैः अभोजनैरुपवासैः ॥ ४३ ॥ * * हिमादिषु पातनैः पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि निक्षेपैः एवंविधैरुपायैरसुरैः प्रयोज्यकर्तृभिः यदा निरपराधं सुतं हन्तुं न शशाक नाशकनोत् तदा तत्कर्तुं तद्वननङ्कर्तुं नाभ्यपद्यत उपायान्तरं न लेभे इत्यर्थः । प्रत्युत दीर्घतमां चिन्तां प्राप्तः ॥ ४४ ॥ * * चिन्तामेव प्रपञ्चयति—एष इति । एष बालो मे मया बह्वसाधु यथा भवति यथोक्तः तथा वधोपायाश्च निर्मिताः कारिताः असद्वर्मैरभिचारादिभिस्तैस्तैः द्रोहैः शूलघातादिभिश्च मुक्तोऽविहतः स्वेनैव तेजसा माहात्म्येन उक्तोपायेभ्योविदूर एव वर्तमानो बालोप्ययमजडा निपुणा धीर्यस्य तादृशः मे मम अनार्य द्रोहं न स्मरति शुनःशेफ इव यथा शूनःशेफाख्यः पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतस्सन् तयोरपकारं विस्मरन् तद्विपक्षं विश्रामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् । यद्वा स्वभावापरित्यागे दृष्टान्तः शुनः शेफः पुच्छमिवेति । प्रभुः जितेन्द्रियः ॥ ४५ ॥ * * अप्रमेयोऽपरिमेयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्वयं यस्य अत एवामरो मरणरहितः एतस्य विरोधेन हेतुना नूनं ममैव मृत्युः भविता भविष्यति न वा भविता एतद्विरोधेन

मम मृत्यवभावे हेत्वन्तरेण नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * इतीत्थं यच्चिन्तया पुत्रविषयकचिन्तया म्लानश्रियं निस्ते-
जस्कं किञ्चिदधःकृतमुखं तं हिरण्यकशिपुमौशनसौ उशनसः शुक्रस्य पुत्रौ शण्डामर्काख्यौ विविक्ते निर्जने देशे, तस्य प्रतिष्ठाभङ्गा-
दिति भावः, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचतुः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनिर्देश्यत्वादिगुणशालिनि हरौ युक्तात्मनि प्रयोजितमनस्के प्रह्लादे अपुण्यस्येव पापिन इव तत्क्रियाः तेषां नैर्ऋतानां
ताडनादिक्रियाः ॥ ४१-४२ ॥ * * वधोपायमाह—दिग्गजैरित्यादिना । अवपातनं गिरिशृंगादधःपातनं सन्निरोधैरनिर्गमगर्त-
गृहे निक्षिप्य पीडनैः पर्वताक्रमणैः पर्वतारोहणैः उपरि पर्वतपातनैर्वा ॥ ४३-४४ ॥ * * तत्कर्तुं हननं कर्तुम् ॥ ४५ ॥ * *
असद्वर्मेरसतां योग्यैः अविदूरे समीपे विदूरे वा वर्तमानोऽजडधीः पटुतरबुद्धिः अनार्यं मूर्खकर्म अन्याय्यमिति पाठे नयशास्त्र-
विरुद्धं मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशशिष्यामीत्याद्यजीगर्तकृतकर्म शुनःशेषेन यथा सोढुं तथेति ॥ ४६-४७ ॥ * * इति
वक्ष्यमाणप्रकारं हेत्युच्यमानेनैवं तात्पर्याऽतिशयं वक्ति ॥ ४८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भगवति हरौ युक्तः संयुक्तः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् 'गोविन्दपरिरम्भितः' इत्यादिपूर्वोक्तेः पित्रा स्वाङ्गगुप्ते पुत्रे इवेति
भावः । ननु, तर्हि किं भगवदङ्गोपरि शस्त्रप्रहाराः अभूवन्तत्र न हि न ह्यसम्भवादेवेत्याह—परे इत्यादि । ब्रह्मणि व्यापके निर्विकारे
अनिर्देश्ये भगवति अतर्क्यैश्वर्ये अखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि नियन्तरि शस्त्रघाताः कथं सम्भवन्तीति भावः । अपुण्यस्य
दुर्भाग्यस्य ॥ ४१-४२ ॥ * * अभिचारैः कृत्यादिभिः अवपातनैरत्युच्चदेशादधःपातनैः गर्तादिसनिरोधैः बहुवचनैरभिचारा-
द्यावृत्तयः सूचिताः तद्धननं कर्तुं नाभ्यपद्यत नाशकनोदित्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥ * * चिन्तामाह—एष इति त्रिभिः । असतां
धर्मेरभिचारैश्च ॥ ४५ ॥ * * अविदूरे वर्तमानोपि मे अनार्यं शत्रुं विष्णुं न विस्मरति स्वभावापरित्यागे दृष्टान्तः शुनः
शेषः पुच्छमिव वस्तु शुनश्शेषो नाम पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतो मध्यमः पुत्रः स यथा तयोरपकारमविस्मरंस्तद्विपक्षं विश्वा-
मित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वन् ॥ ४६-४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अखिलात्मनि परे अखिलविलक्षणे बृहत्स्वरूपगुणादिमिति भगवति युक्त आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे प्रयासा अफला
आसन् सम्यक् कृता अपि निष्फला जाता इत्यत्र दृष्टान्तमाह अपुण्यस्य पापिनः बहुपापाचरणेन सत्कर्मनाशकस्य सत्क्रियाः नित्यनैमित्ति-
कानि सत्कर्माणि इव ॥ ४१ ॥ * * अपहृते निष्फले जाते निर्वन्धेनात्याग्रहेण ॥ ४२ ॥ * * दिग्गजादिभिः हन्तुं
यदा न शशाक तदा चिन्तां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्येतेत्यनेनान्वयः । दिग्गजैस्तदाक्रमणैः दन्दशूकेन्द्रैस्तदंशनैः अभिचारैः कृत्यादिभिः
अवपातनैः पर्वतादितः मायाभिः आसुरीविद्याभिः सन्निरोधैरवटादिषु ॥ ४३ ॥ * * पर्वताक्रमणैस्तदुपरिपर्वतनिष्पेषैः यदा
हन्तुं न शशाक तदा दीर्घतमां दुस्तरां चिन्तां प्राप्तस्सन् तद्घातं कर्तुमुपायं नाभ्यपद्यत न प्राप्तः ॥ ४४ ॥ * * चिन्तामेवाह—
एषेत्यादिना । मे मया असाधु परुषं यथा स्यात्तथोक्ताः वधोपायाश्च बहुधा निर्मिताः तैर्द्रोहिर्वधोपायैरसतां धर्मेरसद्भिः कर्तुमुचितैः
स्वेनैव तेजसा भजनबलेन मुक्तः ॥ ४५ ॥ * * यद्यप्ययं बालस्तथापि अविदूरे वर्तमानः अजडधीः पण्डितः प्रभुः समर्थश्च
शुनःशेषः पुच्छमिव स्वभावापरित्यागीत्यर्थः । अतो मेऽनार्यं न विस्मरति ॥ ४६ ॥ * * अतश्च नूनं निश्चितमेतद्विरोधेन मे
मृत्युर्भविता भविष्यति वाऽथवा अप्रमेयानुभावोऽपि अयममरो देवरूपः ममानार्यं विस्मृत्य मां न घातयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ * *
औशनसौ शुक्रपुत्रौ अतः शुक्रोक्तनीतिशास्त्राभिज्ञत्वाद्विविक्ते एकान्ते इति वक्ष्यमाणमूचतुः ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तथापि परे परमेश्वरे युक्तः एकतां प्राप्तः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् प्रह्लादे तेषां प्रहारा निष्फला आसन्नित्यन्वयः ।
कुत एवमित्यपेक्षायां भगवद्दर्माणां तत्राविर्भावादित्यभिप्रेत्य भगवन्तं विशिनष्टि—ब्रह्मणि निर्विकारे, अनिर्देश्ये वचनागोचरे ।
यो हि वचनागोचरस्तस्य शस्त्राविषयत्वं भवत्येवेति भावः । भगवति निरतिशयैश्वर्ये । अखिलात्मनि शस्त्राद्यात्मके तन्नियन्तरि च ।
तत्र दृष्टान्तमाह—अपुण्यस्य पुण्यहीनस्य पुनः पुनरारब्धा अपि सत्क्रिया लौकिका महोद्यमा यथा निष्फला भवन्ति
तथेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * एवं तस्मिन् भगवद्रक्षिते प्रह्लादे दैत्यानां प्रयासे शूलप्रहारादिमरणोपायरूपे अपहृते निष्फलं गते
सति दैत्येन्द्रः हिरण्यकशिपुः परिशङ्कितः किमित्ययं शूलाघातादिभिरपि न हन्यते ? किं तर्हि ममापि हिरण्याक्षवदेतद्विरोधेनैव
मृत्युर्भविष्यति इत्याशङ्क्य गतः सन् निर्वन्धेन अत्याग्रहेण तस्य प्रह्लादस्य वधोपायान् चकारेत्यन्वयः । राज्यभोगार्थं जीवनेच्छाया

एवमनर्थहेतुत्वं येनेदृशसद्गुणभाजनं पुत्रमपि मारयितुं प्रवृत्त इति सूचयन् सम्बोधयति—हे युधिष्ठिरेति ॥ ४२ ॥ * * *
 तानुपायानेव दर्शयति—दिग्गजैरिति । तस्योपरि दिग्गजाक्रमणैः, दन्दशूकेन्द्रैः सर्पश्रेष्ठदंशनैः, अभिचारैः कृत्योत्पादनैः, अवपातनैः
 गिरिशृङ्गादिभ्योऽधः पातनैः, मायाभिः अकस्मादुत्पादितैः सिंहव्याघ्रादिभिः, अवटादिषु सन्निरोधैः, गरदानैर्विषप्रयोगैः,
 अभोजनैरुपवासैः ॥ ४३ ॥ * * * हिमादिषु पातनैः । पर्वताक्रमणैः तदुपरि पर्वतनिक्षेपैः । सर्वत्र बहुबचनैस्तेषामावृत्ति
 सूचयति । एतैरुपायैर्यदा अपापं निर्दोषं स्वसुतं हन्तुं न शशाक, तन् तस्य हननं कर्तुमुपायान्तरं च नाभ्यपद्यत न लेभे, तदा
 सोऽसुरः दीर्घतमां चिन्तां प्राप्त इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * * * तच्चिन्तामेव दर्शयति—एष इति त्रिभिः । एष बालो मे मया
 बहुसाधु यथा भवति तथा उक्तः । तथाऽस्य वधोपायाश्च निर्मिताः कारिताः । तैस्तैर्द्रोहैः शूलघातादिभिः असद्वर्मेरभिचारादिभिश्च
 स्वेन तेजसा प्रभावेणैव ततो मुक्तः ॥ ४५ ॥ * * * अविदूरे समीपे वर्तमानोऽपि अयम् अजडधीः निर्भयचित्तः मत्तोऽपि
 भयेन न जडा न व्याकुला धीर्यस्य तादृशः, अतो मेऽनार्यं दौर्जन्यं शत्रुत्वमयं न विस्मरति न विस्मरिष्यति । तत्र दृष्टान्तमाह—
 शुनश्शेफ इवेति । अजीगर्तस्य मध्यमपुत्रः शुनश्शेफो मातृपितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः स यथा तयोरपकारमविस्मरन्तद्विपक्षं
 विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् । यद्वा स्वभावपरित्यागे दृष्टान्तः—शुनः शेफः पुच्छमिवेति । ननु मा विस्मरतु ततोऽपि
 तव किं भयमित्याशङ्क्याह—प्रभुरिति । मदननेऽपि समर्थ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * * एतदेव स्पष्टयति—अप्रमेयेति । अप्रमेयः
 अपरिमेयः अनुभावो यस्य सः अतो न कुतश्चिदपि भयं यस्य सः, अत एव वामरः मरणरहितः । यत एतादृशोऽयमतो नूनं निश्चित-
 मेतद्विरोधेनैव हेतुना मे मृत्युर्भवति भविष्यति । न वा भविता, अन्यथा मम मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * *
 इत्येवम्भूतया चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियं निस्तेजस्कम् अत एव अधःकृतमुखं तं हिरण्यकशिपुम् औशनसः पुत्रौ नीतिज्ञौ शण्डामर्कौ
 विविक्ते निर्जने देशे उपपत्तिपूर्वकमिति वक्ष्यमाणमूचतुः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

परे ब्रह्मणीति । अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्ये, अखिलात्मनि हन्तृहन्तव्याद्यन्तरात्मनि,
 भगवति पूर्णपाङ्गुण्ये, परेऽक्षरातीते, ब्रह्मणि सकलबृहद्गुणवति परमात्मनि, युक्तो नियुक्त आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे,
 अपुण्यस्य, पापपरतस्य कृताः अपि, सक्रियाः, सन्ध्योपासनादयः अफलाः इव, यथा तथा, नैर्ऋतकृताः शूलघातादयो मरणोपाया
 इति शेषः । अफला व्यर्थाः, आसन् । मरणहेतवो दुःखहेतवश्च नैव बभूवुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * * प्रयास इति । तस्मिन्
 प्रह्लादे, प्रयासे शूलघातादिरूपमारणोद्योगात्मके प्रयासे, अपहृते व्यर्थे जाते सति, दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः, परिशङ्कितः । अहो
 शूलघातादिभिरप्ययं नाहन्यत तदा किमस्मादेव मम मृत्युर्भविष्यतीति संजातशङ्कः सन्, हे युधिष्ठिर, निर्वन्धेन, तद्वधोपायान्
 प्रह्लादमारणोपायान् चकार ॥ ४२ ॥ * * * विविधोपायानेव प्रपञ्चयन्तैरपि तस्याऽहत्त्वमाह । दिग्गजैरिति । दिग्गजैर्दिग्ग-
 जाक्रमणैः, दन्दशूकेन्द्रैः सर्पश्रेष्ठदंशनैः, अभिचाराश्चावपातनानि च तैः, तत्राभिचारैः कृत्योत्पादनादिभिः, अवपातनैर्गिरिशृङ्गादधः
 पातनादिभिः, मायाभिः शम्बरनिर्मिताभिः, सन्निरोधैरवटादिषु सम्यक् नितरां रोधनैः, गरदानैर्विषप्रदानैः, अभोजनैर्भोजना-
 विधापनैश्च ॥ ४३ ॥ * * * हिमेति । हिमं च वायुश्च अग्निः सलिलं च तैः । तत्र हिमेऽग्नौ सलिले च प्रक्षेपः, तीव्रवायु-
 नोद्धृत्य, पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि निक्षेपैः, एवंविधैरुपायैरपि, असुरः यदा अपापं, सुतं हन्तुं, न शशाक तदा, दीर्घतमां
 चिन्तां तु, प्राप्तः । तथापि, तत् पुत्रहननं कर्तुं, न अभ्यपद्यतोपायान्तरं नाध्यगच्छत् ॥ ४४ ॥ * * * चिन्तामेव प्रपञ्चयति
 एष इति त्रिभिः । एष इति । एषः बालः, मे मया, बहु अतिशयितम् असाधु पुरुषं यथा भवति तथा, उक्तः । तथा अस्य वधोपाया
 मारणोपायाश्च, निर्मिताः कारिताः । असद्वर्मेरभिचारादिभिः, तैः तैः, द्रोहैः शूलघातादिभिश्च, मुक्तः । तदपि, स्वेन स्वकीयेन एव,
 तेजसा माहात्म्येन ॥ ४५ ॥ * * * वर्त्तमान इति । उक्तोपायेभ्य इति शेषः । विदूरे एव, वर्त्तमानः बालोऽपि, अयम् अजडधीः
 निपुणमतिः, अतः मे मम, अनार्यं द्रोहं, प्रभुः समर्थः, शुनः शेफोऽजिगर्तस्य मध्यमपुत्रः इव न विस्मरति वै । यथा अजिगर्तर्षे
 शुनःशेफाख्यो मध्यमपुत्रः पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतः सन्, तयोर्मातृपित्रोरपकारमविस्मरन् संश्र, तद्विपक्षं विश्वामित्रं समाश्रित्य,
 गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् ॥ ४६ ॥ * * * अप्रमेयेति । अयं बालः, अप्रमेयोऽपरिमेयोऽनुभावो यस्य सः, न कुतश्चिद्वयं यस्य सः,
 अत एव, अमरो मरणरहितश्च भवति । अत एव, एतद्विरोधेन हेतुना नूनं मे मम, मृत्युः भविता भविष्यति । वा अन्यथा तु न,
 मम मृत्युर्न भविष्यति । ब्रह्मणो वरभावादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * * इतीति । इतीत्यर्थः, तच्चिन्तया पुत्रविषयकचिन्तया, किञ्चित्
 म्लाना श्रीर्यस्य तं, अधः मुखं यस्य तं हिरण्यकशिपुं, इति तं चिन्तयेति पाठे, चिन्तया किञ्चित् म्लानश्रियं अधोमुखं, तं हिरण्य-
 कशिपुं, औशनसौ उशनसः शुक्रस्य पुत्रौ, शण्डामर्कौ विविक्ते निर्जने देशे, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, ह स्फुटं यथा तथा, उच्यते ।
 एकान्ते कथनं तस्य प्रतिष्ठाभङ्गादिति भावः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

उस समय प्रह्लादजीका चित्त उन परमात्मामें लगा हुआ था, जो मन-वाणीके अगोचर, सर्वात्मा, समस्त शक्तियोंके
 आधार एवं परब्रह्म हैं । इसलिये उनके सारे प्रहार ठीक वैसे ही निष्फल हो गये, जैसे भाग्यहीनोंके बड़े-बड़े उद्योग-धंधे व्यर्थ होते

हैं ॥ ४१ ॥ * * युधिष्ठिर ! जब शूलोंकी मारसे प्रह्लादके शरीरपर कोई असर नहीं हुआ, तब हिरण्यकशिपुको बड़ी शङ्का हुई। अब वह प्रह्लादको मार डालनेके लिये बड़े हठसे भौंति-भौंतिके उपाय करने लगा ॥ ४२ ॥ * * उसने उन्हें बड़े-बड़े मतवाले हाथियोंसे कुचलवाया, विषधर साँपोंसे डँसवाया, पुरोहितोंसे कृत्या राक्षसी उत्पन्न करायी, पहाड़की चोटीसे नीचे डलवा दिया, शम्बरामुरसे अनेक प्रकारकी माया प्रयोग करवाया, अँधेरी कोठरियोंमें बंद करा दिया, विष पिलाया और खाना बंद कर दिया ॥ ४३ ॥ * * बर्फीली जगह, दहकती हुई आग ओर समुद्रमें बारी-बारीसे डलवाया, आँधीमें छोड़ दिया तथा पर्वतोंके नीचे दबवा दिया; परन्तु इनमेंसे किसी भी उपायसे वह अपने निष्पाप पुत्र प्रह्लादका बाल भी बाँका न कर सका। अपनी विवशता देखकर हिरण्यकशिपुको बड़ी चिन्ता हुई। उसे प्रह्लादको मारनेके लिये और कोई उपाय नहीं सूझ पड़ा ॥ ४४ ॥ * * वह सोचने लगा—‘इसे मैंने बहुत कुछ बुराभला कहा, मार डालनेके बहुतसे उपाय किये। परन्तु यह मेरे द्रोह और दुर्व्यवहारोंसे बिना किसीकी सहायतासे अपने प्रभावसे ही बचता गया ॥ ४५ ॥ * * यह बालक होनेपर भी समझदार है और मेरे पास भी निःशङ्क भावसे रहता है। हो-न-हो इसमें कुछ सामर्थ्य अवश्य है। जैसे शुनःशेपः* अपने पिताकी करतूतोंसे उसका विरोधी हो गया था, वैसे ही यह भी मेरे किये अपकारोंको न भूलेगा ॥ ४६ ॥ * * न तो यह किसीसे डरता है और न इसकी मृत्यु ही होती है। इसकी शक्तिकी थाह नहीं है। अवश्य ही इसके विरोधसे मेरी मृत्यु होगी। सम्भव है, न भी हो’ ॥ ४७ ॥ * * इस प्रकार सोच-विचार करते-करते उसका चेहरा कुछ उतर गया। शुक्राचार्यके पुत्र शण्ड और अमर्कने जब देखा कि हिरण्यकशिपु तो मुँह लटकाकर बैठा हुआ है, तब उन्होंने एकान्तमें जाकर उससे यह बात कही—॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोर्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।

न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा निधेहि भीतो न पलायते यथा ।

बुद्धिश्च पुंसो वयसाऽऽर्यसेवया यावद् गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् । धर्मा ह्यस्योपदेष्टव्याः राज्ञां ये गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः । प्रह्लादायोचत् राजन् प्रश्रितावनताय च ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नाथ त्वया एकेन भ्रुवा विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् जगत्त्रयम् जितम् तस्य तव चिन्त्यम् न चक्ष्महे वै शिशूनाम् गुणदोषयोः पदम् न (भवति) ॥ ४९ ॥ * * यावत् गुरुः भार्गवः आगमिष्यति इमम् तु वरुणस्य पाशैः बद्ध्वा निधेहि यथा भीतः न पलायते, पुंसः बुद्धिः वयसा च आर्यसेवया समीचीना भवति ॥ ५० ॥ * * सः गुरुपुत्रोक्तम् तथा इति अनुज्ञाय इदम् अब्रवीत् हि गृहमेधिनाम् राज्ञाम् ये धर्माः अस्य उपदेष्टव्याः ॥ ५१ ॥ * * राजन् ततः तौ प्रश्रितावनताय प्रह्लादाय नितराम् धर्मम् च अर्थम् कामम् च अनुपूर्वशः ऊचतुः ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भ्रुवोर्विजृम्भणेनैव त्रस्ता समस्ता धिष्ण्यपा लोकपाला यस्मिंस्तस्य तव चिन्त्यं न चक्ष्महे न पश्यामः पदमालम्बनं नैवास्ति यद्वा शिशूनां वृत्तं गुणदोषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * तथापि तु बन्धनमस्योचितमित्याह तुः—इमं त्विति । यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति तावद्बद्ध्वा निधेहि । ततः किमत ऊचतुः । यतः पुंसो बुद्धिश्च वयसा तथा आर्यसेवया समीचीना भवति ॥ ५० ॥ * * अनुज्ञाय तथेत्यङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥ * * ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमूचतुः प्रश्रितश्चासावनतश्च तस्मै ॥ ५२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्वा पदं व्यवसायं न हि शिशूनां किञ्चिदपि वस्तु व्यवसितं भवतीति भावः । तेषां सारासारविचाराभावादिति भावेनैव स्वामिभिर्यद्वेत्युक्तम् । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु” इत्यमरः ॥ ४९ ॥ * * यद्यपि गुणदोषपदं

* शुनःशेपः अजीगर्तका मँझला पुत्र था । उसे पिताने वरुणके यज्ञमें बलि देनेके लिये हरिश्चन्द्रके पुत्र रोहिताश्वके हाथ बेच दिया था । तब उसके मामा विश्वामित्रजीने उसकी रक्षा की और वह अपने पितासे विरुद्ध होकर उनके विपक्षी विश्वामित्रजीके ही गोत्रमें हो गया । यह कथा आगे ‘नवम स्कन्ध’ के सातवें अध्यायमें आवेगी ।

१. प्रा० पा०—विद्महे । २. प्रा० पा०—धर्मो । ३. प्रा० पा०—व्या । ४. प्रा० पा०—यो ।

बालवृत्तं न सम्भवति तथापीति । तुरवधारणे बन्धनमेवास्य प्रह्लादस्य । ततो बन्धनात् । वयसा बाल्यात्परेण । आर्याणां शास्त्रवृद्धानां सेवया । भार्गवः शुक्राचार्यः । “यत्स्वेकः स्थविरो वेत्ति न तत्तरुणकोटयः । वृद्धवाक्यमतः कुर्याच्छ्रुतिरेषा सनातनी” इत्यादिपुराणात् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ गृहमेधिनां तत्रापि राज्ञाम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ततो हिरण्यकशिपोरनुज्ञानन्तरम् । तौ गुरुपुत्रौ ॥ ५२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

जितमिति ॥ हे नाथ ! तव भ्रुवोर्विजृम्भणेन चलनमात्रेण त्रस्ता भीताः समस्ता धिष्ण्यपाः लोकपाला यस्मिन् तज्जगत्त्रयं त्वयैकेन सहायरहितैर्नैव जितं तस्यैवंभूतस्य तव चिन्त्यं भयहेतुत्वेन चिन्ताविषयं वयं न चक्ष्महे न पश्यामः । यतः शिशूनां चरितं गुणदोषयोः पदं विषयो नैव भवतीत्यर्थः । यद्वा । शिशूनां पदं व्यवसायं गुणदोषयोर्मध्ये न चक्ष्महे । “पदं व्यवसितित्राणस्थान-लक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु” इत्यमरः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ इममिति ॥ यावद्भारगवो गुरुः शुक्राचार्यः आगमिष्यति आगच्छेत् तावद्यथा भीतः सन्न पलायते तथा इमं वरुणस्य पाशैर्बद्ध्वा निधेहि स्थापय । पुंसो बुद्धिश्च वयसा वयआधिक्येन आर्याणां महतां सेवया सङ्गतस्तदुपदेशेन च भवति तथा च वयआधिक्येन आचार्योपदेशेन च बुद्धिः परावर्तिष्यत इति भावः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तथेति ॥ एवमेवेति गुरुपुत्रेणोक्तं तथेत्यनुज्ञायाङ्गीकृत्य सभायामिदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । गृहमेधिनां गृहस्थानां राज्ञां ये धर्मास्ते हिता एव अस्य प्रह्लादस्योपदेष्टव्याः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ धर्ममिति ॥ हे राजन् ! प्रश्रितो विनययुक्तश्चासाववनतश्च तस्मै प्रह्लादाय नितरां निरन्तरमनुपूर्वशोऽनुक्रमेण धर्मादीनेवोचतुः ॥ ५२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—जितमिति । तव भ्रुवोर्विजृम्भणेन चलनमात्रेण त्रस्ता भीताः सर्वे धिष्ण्यपाः लोकपालाः यस्मिन् तज्जगत्त्रयं त्वयैकेनासहायेन जितम् एवंभूतस्य तव हे नाथ प्रभो ! चिन्तनीयं न चक्ष्महे न पश्यामः शिशूनां वृत्तमिति शेषः । तद्गुणदोषयोः पदं विषयो न वै न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अत इमं बालं यावद्गुरुर्मगवान्भार्गवः शुक्र आगमिष्यति तावद्वरुणस्य पाशैः बद्धं निधेहि कुरु भीतोऽयं यथा न पलायते तथा बद्धं निधेहीत्यर्थः । ततः किं तत्राहतुः—वयसा आर्याणां सेवया च पुंसो बुद्धिर्भविष्यति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवं गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञायाङ्गीकृत्य दैत्येन्द्र इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत्, तदेवाह—धर्मा इति । अस्य बालस्य धर्मा उपदेष्टव्याः, के ते ? ये राज्ञां ये च गृहस्थानां ते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तौ गुरुपुत्रौ तथैवोपदिदिशतुरित्याह नारदः—धर्ममिति । धर्मार्थकामस्वरूपाणि साधनानि नितरामत्यन्तमनुपूर्वशः । हे राजन् प्रश्रयेण विनयेन अवनताय नम्राय प्रह्लादायोचतुरुपदिदिशतुः ॥ ५२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धिष्ण्यपाश्चन्द्रादित्यादयः लोकपाला वा चक्ष्महे पश्यामः शिशूनां प्रेङ्गायां शयनशीलानां बुद्धिविकासरहितानां वा तत्करणं गुणदोषयोः पदमास्पदं न वै हि गुणदोषग्रहणबुद्धिविकासभावादित्यर्थः । शिशूनां गुणदोषयोः पदं नास्तीति वा ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तर्हि का परबुद्धिरित्यत्रोच्यते—इममिति । तुनाऽधुनेयमेव बुद्धिरिति विशिनष्टि, कियन्तं कालमेवमिति तत्राह—यावदिति । तावदिति शेषः, ततश्च किन्तत्राह, बुद्धिश्चेति पापजननी च वयसा कालविशेषविशिष्टेनायुर्लक्षणेनार्याणां सेवया स्यादिति शेषः ॥ ५०-५२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शिशूनां गुणदोषयोः पदमालम्बनं नास्ति । यदालम्ब्य तौ प्रावर्तत तदेव तेषां नास्ति सारासारविचाराभावात् ॥ ४९-५० ॥ ❀ ❀ गृहमेधिनां तत्रापि राज्ञाम् ॥ ५१-५२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य तव चिन्त्यं स्वाभिलषणीयवस्तुनोऽप्राप्त्यां चिन्तनीयं किमपि न चक्ष्वहे न पश्याव इत्यर्थः । पुत्रोऽयं मे मद्विरुद्ध-स्वभाव इति चेत्तत्राह—नेति । शिशूनां पदं व्यवसायं गुणदोषयोर्मध्ये न चक्ष्वहे न किमपि पश्यावः, शैशवान्ते सति बुद्धेर्भद्रा-भद्रत्वं ज्ञास्याव इति भावः । वै इति चार्थे । चक्ष्वहे इत्युभयत्रान्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ भवतु सम्प्रति किं करोमि तत्राहतुः—इमन्विति । यतः पुंमात्रस्यैव बुद्धिर्वयसा बाल्यात् परेणैव तथा आर्यस्य सेवया च, क आर्यः ? कदा वा अनेन सेव्यः ? तत्राह—यावदित्यर्थः । भार्गवः शुक्राचार्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ अनुज्ञाय अङ्गीकृत्य ॥ ५१-५२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे नाथ भ्रुवोर्विजृम्भणेन त्रस्ताः समस्ताः धिष्ण्यपाः यस्मिन् तज्जगत्त्रयं त्वयैकेनैव जितं तस्य तव चिन्त्यं चिन्तास्पदं न चक्ष्महे न पश्यामः, शिशूनां बालानाञ्च गुणदोषयोः पदं निमित्तं न चक्ष्महे बालाः पित्रादीनामप्रियमिति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तथापि देवेषु त्वद्गुणान्न पलायते तथा तथेमं यावद्भार्गव आगमिष्यति तावत्कालं वरुणस्य पाशैर्बद्ध्वा निधेहि एकत्र स्थापय भार्गवे आगते तु विचक्षणोऽयं भविष्यतीत्याशयेनाहतुः—बुद्धिश्चेति । सर्वोऽपि जनः वयसा वृद्धसङ्गेन च ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञाय स्वीकृत्येदमब्रवीत् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तौ च प्रश्रितश्चासाव-
वनतश्च तस्मै धर्मादिकमुचतुः ॥ ५२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तद्वाक्यं दर्शयति—जितमिति द्वयेन । हे नाथ हे स्वामिन् तव भ्रुवोर्विजृम्भणेन चलनमात्रेण त्रस्ता भीताः समस्ता धिष्ण्यपाः लोकपाला यस्मिन् तज्जगत्त्रयं त्वयैकेन सहायरहितेनैव जितम्, तस्यैवम्भूतस्य तव चिन्त्यं भयहेतुत्वेन चिन्ताविषयं वयं न चक्ष्महे न पश्याम इत्यन्वयः । तथा च त्वया वृथैव चिन्ता क्रियते इति भावः । ननु प्रह्लादस्य शत्रुपक्षपातं तत्प्रभावं च दृष्ट्वा चिन्ता भवतीत्याशङ्क्याहतुः—नेति । शिशूनां चरितं गुणदोषयोः पदं विषयो नैव भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आहतुः—इममिति । यावद्भार्गवो गुरुः शुक्राचार्यः आगमिष्यति आगच्छेत्, तावद्यथा भीतः सन् न पलायते न पलायेत, तथा इमं वरुणपाशैर्बद्ध्वा निधेहि स्थापयेत्यन्वयः । ततश्च किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहतुः—पुंसो बुद्धिश्च वयसा वयआधिक्येन आर्याणां महतां सेवया सङ्गतस्तदुपदेशेन च भवति । तथाच तावदस्य किञ्चिद्वयआधिक्यमपि भविष्यति आचार्योपदेशेन च बुद्धिः परावर्तिष्यते इति भावः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवमेकान्ते गुरुपुत्रेणोक्तं तथेत्यनुज्ञायाङ्गीकृत्य सभायामिदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । तद्वाक्यमाह—धर्मा इति । गृहमेधिनां गृहस्थानां राज्ञां ये धर्मास्ते हि एव अस्य प्रह्लादस्योपदेष्टव्याः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तौ गुरुपुत्रावपि तथैव कृतवन्तावित्याह—धर्ममिति । प्रश्रितो विनययुक्तश्चासौ अवनतश्च तस्मै प्रह्लादाय नितरां निरन्तर-
मनुपूर्वशो धर्मादीनेवोचतुरित्यन्वयः । चकारोऽवधारणे । राजसु धर्मादीनामेव प्रधानत्वं भवद्विदितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—
हे राजन्नि ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । जितमिति । भ्रुवोः विजृम्भणं चलनमात्रं तेन त्रस्ता भीताः समस्तधिष्ण्यपाः सर्वे लोकपाला यस्मिस्तत्, जगत्त्रयं त्वया, एकेनासहायेन जितं, हे नाथ हे प्रभो, एवं तस्य तव, चिन्तनीयं, न चक्ष्महे न पश्यामः । शिशूनां, वृत्तमिति शेषः । गुण-
दोषयोः, पदं विषयः, न वै न भवतीत्यर्थः । इममिति । अतः, इमं बालं तु, यावत् गुरुः भार्गवो भृगुपुत्रः शुक्रः, आगमिष्यति । तावत्
वरुणस्य पाशैः बद्ध्वा निधेहि । वरुणपाशबद्धं कुर्वित्यर्थः । भीतः अयं यथा न पलायते, तथा निधेहीत्यर्थः । ततः किं
तावाहतुः । वयसा, आर्याणां सेवया च, पुंसः बुद्धिः, समीचीना भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तथेतीति । एवंविधं गुरुपुत्रोक्तं,
तथेति अनुज्ञायाङ्गीकृत्य, दैत्येन्द्रः, इदम् अब्रवीत् हि । गुरुपुत्रमिति शेषः । अस्य बालस्य, गृहमेधिनां, राज्ञां, ये धर्माः,
ते उपदेष्टव्याः इति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एवं दैत्येन्द्रोक्तौ गुरुपुत्रौ तथैव चकतुरित्याह नारदः । धर्ममिति । गुरुपुत्रौ, हे राजन्,
प्रश्रयेण विनयेनावनतो नम्रस्तस्मै प्रश्रयावनताय, प्रह्लादाय, धर्मं च अर्थं च कामं च नितरां चातिशयेनैव, अनुपूर्वशः
अनुक्रमेण, ऊचतुः ॥ ५२ ॥

भाषानुवादः

‘स्वामी ! आपने अकेले ही तीनों लोकोंपर विजय प्राप्त कर ली । आपके भौंहें टेढ़ी करनेपर ही सारे लोकपाल काँप उठते हैं । हमारे देखनेमें तो आपके लिये चिन्ताकी कोई बात नहीं है । भला, बच्चोंके खिलवाड़में भी भलाई-बुराई सोचनेकी कोई बात है ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ जबतक हमारे पिता शुक्राचार्यजी नहीं आ जाते, तब तक यह डरकर कहीं भाग न जाय, इसलिये इसे वरुणके पाशोंसे बाँध रखिये । प्रायः ऐसा होता है कि अवस्थाकी वृद्धिके साथ-साथ और गुरुजनोंकी सेवासे बुद्धि सुधर जाया करती है’ ॥ ५० ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुने ‘अच्छा, ठीक है’ कहकर गुरुपुत्रोंकी सलाह मान ली और कहा कि ‘इसे उन धर्मोंका उपदेश करना चाहिये, जिनका पालन गृहस्थ नरपति किया करते हैं’ ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! इसके बाद पुरोहित उन्हीं लेकर पाठशालामें गये और क्रमशः धर्म अर्थ और काम—इन तीन पुरुषार्थोंकी शिक्षा देने लगे । प्रह्लाद वहाँ अत्यन्त नम्र सेवककी भाँति रहते थे ॥ ५२ ॥

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् । न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥
 यदाऽऽचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु । वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहृतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥
 अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः । उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥
 ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः । बाला नदूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥
 पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः । तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादाऽनुचरिते पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गुरुभिः आत्मने यथा (वत्) त्रिवर्गम् उपशिक्षितम् द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् तच्छिक्षाम् साधु न मेने ॥ ५३ ॥ * * यदा आचार्यः गृहमेधीयकर्मसु परावृत्तः कृतक्षणैः वयस्यैः बालकैः तत्र सः उपहृतः ॥ ५४ ॥ * * अथ तन्निष्ठाम् विद्वान् महाबुधः तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय प्रहसन् इव उवाच ॥ ५५ ॥ * * राजेन्द्र द्वन्द्वारामेरितेहितैः नदूषितधियः तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ते सर्वे बालाः तु तद्गौरवात् पर्युपासत करुणः मैत्रः असुरः तान् आह ॥ ५६-५७ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यथा यथावत्त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि न साधु मेने तत्तां शिक्षां च । कुतः । द्वन्द्वैः रागाद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणं येषां तैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥ * * परावृत्तोऽन्यत्र गतः स उपहृतः । सन्धिः पादपूरणार्थम् । क्रीडार्थं कृतक्षणैः कृतोत्सवैर्लब्धावसरेरिति वा ॥ ५४ ॥ * * तन्निष्ठां तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् ॥ ५५ ॥ * * द्वन्द्वारामाणामीरितैरीहितैश्च न दूषिता धीर्येषाम् । यतो बालाः ॥ ५६ ॥ * * तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यैः ॥ ५७ ॥

इति सप्तमस्कन्धे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् ताम् ॥ ५३ ॥ * * अन्यत्राध्यापनस्थानात् । परावृत्तः । गृहमेधीयकर्मस्वग्निहोत्रादिषु व्यापृतः । तत्र तदा । स प्रह्लादः । सन्धिरत्र “सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्” इति सूत्रात् । क्रीडार्थमवकाशस्त्वध्ययनानन्तरमपि प्राप्यत एवात आह—लब्धावसरेरिति । भक्तिशिक्षणार्थं प्राप्तवकाशैरित्यर्थः । “क्षणः पर्वोत्सवव्यापारेषु मानेप्यनेहसः” इति मेदिनी ॥ ५४ ॥ * * अथागतः सन् तेषां बालानां स्वस्मिन् गुरुत्वनिष्ठां जानन् प्रहसन्निव अहो इमेऽपि भगवदनुकम्पाजाले पतिता इति स्मयमानः ॥ ५५ ॥ * * तस्य प्रह्लादस्य गौरवादाधिक्यात् राजकुमारोऽयं यथाऽस्मभ्यं ब्रवीति तथा कार्यमेवेति तत्र गौरवमुद्दिश्येत्यर्थः । त्यल्लोपे पञ्चमी । न दूषितधियोऽत्र नवर्थो न शब्दः । ईरितैर्व्याख्यातार्थैरीहितैस्तद्व्यापारैः ॥ ५६ ॥ * * तस्मिन्प्रह्लादे । राजेन्द्रेति । न हि भगवत्प्रिययशश्श्रवणं विना राजेन्द्रत्वं लभ्यत इति भावः । मैत्रः सर्वत्र द्वेषत्यागी स एषोऽसुः “स एष प्राणः” इति श्रुतेः । असौ मुख्यप्राणै रमत इत्यसुरः । अत एव महाभागवतः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति ॥ आत्मने स्वस्मै यथा यथावद् गुरुभिः उपशिक्षितं त्रिवर्गं साधु न मेने तथा द्वन्द्वैः रागाद्वेषादिभिः विषययेष्वारमणं येषां तैरुपवर्णितां तच्छिक्षां च साधु न मेने ॥ ५३ ॥ * * यदेति ॥ यदा आचार्यः परावृत्तः अध्यापनस्थानाद् गृहं गतः तत्र गृहमेधीयकर्मसु प्रसक्तश्चेति शेषः । तदा कृतक्षणैः क्रीडार्थं लब्धावसरेर्वयस्यैः समानवयस्कैः बालकैः तत्र प्रह्लादः उपहृतः । “सोऽचि लोपे” इति सुलोपः सन्धिश्च ॥ ५४ ॥ * * अथेति ॥ अथानन्तरं स श्लक्ष्णया मधुरया वाचा तान् बालकान् प्रत्याहूय तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् जानन् । यद्वा । तेषां स्वस्मिन् गुरुत्वनिष्ठां जानन् महाबुधः प्रह्लादः प्रसन्नचित्तत्वात्

प्रहसन्निव कृपया उवाच ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ ते इति युग्मम् ॥ हे राजेन्द्र ! द्वन्द्वारामाणां द्विजानामीरितैरुपदेशैरीहितैश्चेष्टितैश्च न दूषिता धीर्येषां ते बालास्तु तद्गौरवान् तद्वचनगौरवान् त्यक्ताः क्रीडापरिच्छदाः क्रीडोपकरणानि यैस्तथाभूताः तस्मिन् प्रह्लादे न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यैस्ते तस्य सर्वत उपविष्टाः तं प्रह्लादं पर्युपासत । ततः करुणो दयालुः मैत्रः हितकारी महाभागवतः असुरः प्रह्लादस्तानाह स्म उपदिदेश ॥ ५६-५७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । पञ्चमे गङ्गासहायः सप्तमस्य व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वीरराघवव्याख्या

तद्यथावत् त्रिवर्गमात्मने स्वस्मै उपशिक्षितमपि साधु न मेने नामन्यत तच्छिक्षाञ्च कुतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिः विषयेष्वारमणं येषां तैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ किञ्च यदा आचार्यः गार्हस्थ्यधर्मेषु परावृत्तः परोक्षं प्रवृत्तः व्यासङ्गान्तरपर इत्यर्थः । तदा कृतक्षणैः लब्धावकाशैः वयस्यैः समानवयस्कैः बालैस्तत्रोपहृतः सः प्रह्लादः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ महान्सुधीर्विद्वान् भूक्षणा मधुरया वाचा तान् बालकान् प्रत्याहूय सम्बोध्य कृपया प्रहसन्निव तन्निष्ठां विज्ञातमार्गनिष्ठाम् उवाच ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ ते तु बालकाः सर्वे तद्गौरवान् तद्वचनगौरवान् त्यक्ताः क्रीडापरिच्छदाः क्रीडोपकरणानि यैर्द्वन्द्वारामाणामीरितैरीहितैश्च न दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ हे राजेन्द्र ! तस्मिन्नेव प्रह्लादे न्यस्तं हृदयं मन ईक्षणञ्च यैस्ते तं प्रह्लादमेव पर्युपासत शुश्रूषवः परिवेष्टयोपविशु रित्यर्थः । तान्पर्युपासीनान् कारुण्यमैव्ययुक्तो महाभागवतोऽसुरः प्रह्लादः ग्राह आह ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा द्वन्द्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिव्यापृतबुद्धिभिर्व्याख्याताम् ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ यदाचार्योऽध्यापनात्परावृत्त उपरतः गृहमेधीयकर्मस्वप्निहोत्रादिलक्षणेष्ु व्यापृतो वा तत्र तदा कृतक्षणैः कृतावसरैः वयस्यैर्बालकैः स उपहृतः क्रीडार्थमिति शेषः । 'सोक्षिन्नुभद्रक्षुमता सोचिन्नुसर्वा' सैष दाशरथी राम इत्यादिषु द्रष्टव्योऽयं प्रयोगः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ अथागतस्सन् तस्यां क्रियायां निष्ठाभिच्छां विद्वांस्तेषां वयस्यानां निष्ठां स्वस्मिन् स्नेहविशेषं वा ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ द्वन्द्वारामेरितैर्वचनैरीहितैः प्रवृत्तिभिश्च न दूषितधियः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ स एषोऽसुः "स एष प्राणः" इति श्रुतेः मुख्यप्राणे रमत इत्यसुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यदेति तत्र तदा ॥ ५४-५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि साधु न मेने तां शिक्षाञ्च यतो द्वन्द्वारामे सांसारिकलोकविषये एव उपवर्णितां न तु पारमार्थिके ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ परावृत्तः अध्यापनस्थानात् परावृत्त्य स्वगृहं गतः कर्मसु प्रावर्त्तत तदा स प्रह्लादः कृतक्षणैः क्रीडार्थं कृतोत्सवैः, यद्वा भक्तिशिक्षार्थम् अयं निभृतः समय इति कृतावसरैः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ तेषां बालानां स्वस्मिन् गुरुत्वनिष्ठां विद्वान् जानन् प्रहसन्निव अहो इमे अपि भगवदनुकम्पाजाले पतिताः इति स्मयमानः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ द्वन्द्वारामाणां द्विजानाम् ईरितैर्व्याख्यातैरर्थैरीहितैश्चेष्टितैश्च न दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६-५७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रह्लादस्तु गुरुभिर्यथावदात्मने उपशिक्षितं त्रिवर्गं न साधु मेने तच्छिक्षाञ्च द्वन्द्वारामाभ्यामुपवर्णितां न साधु मेने ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ यदाऽऽचार्यो गृहमेधीयकर्मसु परावृत्तः परोक्षो भूत्वा प्रवृत्तः तत्रावसरैः कृतक्षणैर्लब्धावसरैः सः प्रह्लाद उपहृतः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ अथ तदाह्वानानन्तरं सोऽपि महाबुधस्तान्प्रत्याहूय सम्बोध्य प्रहसन् तन्निष्ठां तस्मिन् स्वोपास्ये विष्णौ निष्ठां कृपयोवाच ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ ते बालकास्तु द्वन्द्वारामाणामसुराणामीरितैर्वाक्यैरीहितैश्चेष्टितैश्च न दूषिता धीर्येषां तथाभूताः ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ पर्युपासत प्रह्लादस्य परित उपविशुः, कथम्भूताः ? तस्मिन् प्रह्लादे न्यस्तानि हृदयानीक्षणानि च यैस्ते तथा ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यदात्मने स्वस्मै यथा यथावद्गुरुभिः त्रिवर्गमुपशिक्षितं तत्साधु न मेने तच्छिक्षां च साधु न मेने । कुतो न साधु मेने इत्यपेक्षायामाह—यतो द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिः विषयेष्वारमणं येषां तैरुपवर्णितामिति ॥ ५३ ॥ * * यदा आचार्यः परावृत्तः अध्यापनस्थानाद् गृहं गतः तत्र गृहमेधीयकर्मसु प्रसक्तश्चेति शेषः । तदा कृतक्षणैः क्रीडार्थलब्धावसरैः वयस्यैः समानवयस्कैः बालकैः तत्र प्रह्लादः उपहूतः । सन्धिः पादपूरणार्थः । अथानन्तरं स श्लक्ष्णया मधुरया वाचा तान् बालकान् प्रत्याहूय उवाचेति द्वयोरन्वयः । प्रहसन् तेषामुपहासं कुर्वन्निव । वस्तुतः परमभागवतस्य परोपहासासम्भवात् मुखप्रसन्नतया तथोपलक्ष्यते एवेति सूचयितुमिवशब्दः । एवं तेषामाह्वाने हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि—महाबुध इति । महाबुधत्वमेव स्पष्टयति—तदिति । तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान्, जानन्नित्यर्थः ॥ ५४-५५ ॥ * * ते बालास्तु तद्गौरवात् तद्वचनगौरवात् त्यक्ताः क्रीडापरिच्छदाः क्रीडोपकरणानि यैस्तथाभूताः सन्तस्तं प्रह्लादं पर्युपासतेत्युत्तरेणान्वयः । तत्र हेतुमाह—द्वन्द्वारामाणामीरितैरुपदेशैरीहितैश्चेष्टितैश्च न दूषिता धीर्येषां ते । तत्र हेतुमाह—बाला इति ॥ ५६ ॥ * * यथा राजानं तत्परिकरभूता उपासते तथैवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजेन्द्रेति । तस्मिन् प्रह्लादे न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यैस्ते तस्य सर्वत उपविष्टाः । तान् स असुरः प्रह्लाद आह उपदिदेश । नन्वसुरस्य कथमुपदेशोऽधिकारस्तत्राह—महाभागवत इति । तथात्वेऽपि तदुपदेशे किं कारणं तत्राह—मैत्र इति, मित्रतायुक्तः हितकारीत्यर्थः । मित्रताऽपि लोके प्रयोजनप्रयुक्तैव दृष्टेति तस्य किं तैः प्रयोजनं तत्राह—करुण इति । केवलं कृपयैव तेषामुद्धारार्थमेवोपदिष्टवान् न किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्येति भावः ॥ ५७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्वासनानिरूपणे । पञ्चमो विवृतो विष्णुभक्तपीडानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथेति । गुरुभिः आत्मने, यथा यथावदेव, उपशिक्षितमपि, त्रिवर्गं द्वन्द्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिभिर्द्वन्द्वैर्विषयेष्वारमणं येषां तैरुपवर्णितां, तच्छिक्षां च, साधु न मेने ॥ ५३ ॥ * * यदेति । यदा आचार्यः गृहमेधीयकर्मसु, परावृत्तः । व्यास-ज्ञान्तरपरो जात इत्यर्थः । तदा, कृतक्षणैः क्रीडार्थं लब्धावकाशैः, वयस्यैः स्वसमानवयस्कैः, बालकैः, सः प्रह्लादः, तत्र स्वस्थाने उपहूतः । सन्धिः पादपूरणार्थः ॥ ५४ ॥ * * अथेति । अथ, महाबुधः तन्निष्ठां बालानां जन्ममरणादिनिष्ठां विद्वान्, जानन्, प्रह्लादः, श्लक्ष्णया वाचा तान् बालकान्, प्रत्याहूय तत्तन्नामोक्तिपूर्वं प्रत्यामन्त्र्य, प्रहसन्निव कृपया उवाच ॥ ५५ ॥ * * त इति । द्वन्द्वारामाणामीरितानि वचनानि च ईहितानि प्रवृत्तयश्च तैः, नदूषिता धीर्येषां ते, तं सर्वे बालास्तु, तद्गौरवात् त्यक्त-क्रीडापरिच्छदाः सन्तः ॥ ५६ ॥ * * तमिति । हे राजेन्द्र, तस्मिन् प्रह्लादे न्यस्तान्यारोपितानि हृदयं मनः ईक्षणे नेत्रे च यैस्ते तथाभूताः सन्तः, तं प्रह्लादम् उपासत । शुश्रूषवः परिवेष्ट्योपविशुश्रुरित्यर्थः । करुणो दयालुः, मैत्रः मित्रभावयुक्तः, महा-भागवतः असुरः प्रह्लादः, तान्सुरबालकान् प्रति, आह । इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥ ५७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्य-विरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषानुवादः

परन्तु गुरुओंकी वह शिक्षा प्रह्लादको अच्छी न लगी । क्योंकि गुरुजी उन्हें केवल अर्थ, धर्म और कामकी ही शिक्षा देते थे । यह शिक्षा केवल उन लोगोंके लिये है, जो रागद्वेष आदि द्वन्द्व और विषय-भोगोंमें रस ले रहे हों ॥ ५३ ॥ * * एक दिन गुरुजी गृहस्थीके कामसे कहीं बाहर चले गये थे । छुट्टी मिल जानेके कारण समवयस्क बालकोंने प्रह्लादजीको खेलनेके लिये पुकारा ॥ ५४ ॥ * * प्रह्लादजी परमज्ञानी थे, उनका प्रेम देखकर उन्होंने उन बालकोंको ही बड़ी मधुर वाणीसे पुकार-कर अपने पास बुला लिया । उनसे उनके जन्म-मरणकी गति भी छिपी नहीं थी । उनपर कृपा करते हँसते हुए-से उन्हें उपदेश करने लगे ॥ ५५ ॥ * * युधिष्ठिर ! वे सब अभी बालक ही थे, इसलिये राग-द्वेषपरायण विषयभोगी पुरुषोंके उपदेशोंसे और चेष्टाओंसे उनकी बुद्धि अभी दूषित नहीं हुई थी । इसीसे, और प्रह्लादजीके प्रति आदर-बुद्धि होनेसे उन सबने अपनी खेल-कूदकी सामग्रियोंको छोड़ दिया तथा प्रह्लादजीके पास जाकर उनके चारों ओर बैठ गये और उनके उपदेशमें मन लगाकर बड़े प्रेम-से एकटक उनकी ओर देखने लगे । भगवान्के परम प्रेमी भक्त प्रह्लादका हृदय उनके प्रति करुणा और मैत्रीके भावसे भर गया तथा वे उनसे कहने लगे ॥ ५६-५७ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

(हन्ताभेका मे शृणुत वचो वः सर्वतः शिवम् । वयस्यान् पश्यत मृतान् क्रीडान्धा माप्रमाद्यथ ॥
न पुरा विवशं बाला आत्मनोऽर्थे प्रियैषिणः । गुरुक्तमपि न ग्राह्यं यदनर्थेऽर्थकल्पनम् ॥
यदुक्त्या न प्रबुद्धयेत सुप्तस्त्वज्ञाननिद्रया । न श्रद्धान्मतं तस्य यथान्वो ह्यन्धनायकः ॥
कः शत्रुः क उदासीनः किं मित्रं चेह आत्मनः । भवत्स्वपि नयैः किं स्यादैवं सम्पद्विपत्पदम् ॥
यो न हिंसाद्धर्मकाममात्मानं स्वजने वशः । पुनः श्रीलोकयोर्हेतुः स मुक्तान्धोऽतिदुर्लभः ॥)

प्रह्लाद उवाच

कौमार आचरेत्प्रज्ञो धर्मान् भागवतानिह । दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥
यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् । यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् ॥ २ ॥
सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनाम् । सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥
तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् । न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्राज्ञः इह कौमारे भागवतान् धर्मान् आचरेत् मानुषं जन्म दुर्लभं तत् अपि अर्थदम् अध्रुवम् ॥ १ ॥ ❀ ❀
यथा हि इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणं यत् एषः सर्वभूतानां प्रियः आत्मा सुहृद् ईश्वरः ॥ २ ॥ ❀ ❀ दैत्याः देहिनाम्
ऐन्द्रियकं सुखं देहयोगेन अयत्नतः दैवात् सर्वत्र लभ्यते यथा दुःखम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्प्रयासः न कर्तव्यः यतः परम् आयुर्व्ययः
यतः च तथा क्षेमं न विन्दते मुकुन्दचरणांबुजं भजन् विन्दते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षष्ठे गुरो गृहव्यग्रे प्रह्लादो दैत्यबालकान् ॥ अनुकम्प्य परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिशत् ॥ १ ॥
निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजानताम् ॥ प्रह्लादः सदयं प्राह धर्मं भागवतं कृती ॥ २ ॥

कौमार इत्यादिना । इहैव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत् । यतोऽर्थदमेतत् । तत्र च कौमार एव यतस्तदप्यध्रुवम् । न
चैवभूतं जन्मान्तरम् । यतो दुर्लभम् । तत्र धर्मानेवाचरेन्न सुखार्थे प्रयासान् । तत्र भागवतानेव न काम्यान् ॥ १ ॥ ❀ ❀
इह भागवतानेव धर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति—यथाहीति चतुर्भिः । इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथाऽनुरूपं योग्य-
मित्यर्थः । यद्यस्मादेष प्रिय इत्यादि ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु भोगोद्यमः कथं त्याज्य इति चेत्तत्राह—सुखमिति । सर्वत्र पश्चादावपि ।
दैवात्पूर्वाद्देष्टादेव ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अतस्तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः । यतः प्रयासात्परं केवलमायुषो व्यय एव यतस्तथा तेन प्रकारेण
क्षेमं न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गृहव्यग्रे गृहकृत्यासक्ते सति 'व्यग्र आसक्त आकुलः' इति मेदिनी । कृती निपुणः । तानाह—करुणो मैत्र इति । पूर्वमुक्तं
तत्किमाहेत्यत आह—कौमारे धर्मानाचरेत् । ननु कौमारे वर्णाश्रमधर्माणामनधिकारस्तत्राह—भागवतान् श्रवणकीर्तनादीन् । इह
भारतभूमौ । ननु तान्यौवनादावपि कृत्वा कृतार्थी भवति तत्राह—प्राज्ञ इति । यदि कौमारान्त एव मृत्युः स्यात्तर्हि किं भवेदिति प्रकृष्ट-

१. प्राचीने पाठे प्रह्लादस्य वाक्ये "कौमार आचरेत्प्राज्ञो" अस्य श्लोकस्य पूर्वे पञ्च श्लोका अधिकाः । भागवतस्य प्रसिद्धैः टीकाकारैः
श्रीविजयध्वजैः स्वीकृताः तेषां टीकाऽपि कृता । प्राचीनपाठस्य लेखः यत्र कुत्रचित्स्यलेऽस्पष्टः खण्डितश्चातः ते पञ्च श्लोकाः शुद्धरूपेण न
गृहीताऽतो विजयध्वजीटीकानुसारेण शुद्धीकृत्यात्रोद्धृताः (सम्पादकः) ।

ज्ञानवान् । ननु तत्र का चिन्ता जन्मान्तरं तु भावि तत्रैव भक्तिः कार्येति तत्राह—दुर्लभं मानुषं जन्म । तदपि भाग्याल्लब्धध्रुवमथ वर्तमानत्वेऽपि तस्य श्वः स्थितौ निश्चयाभावात् । ननु तर्हि तावन्मात्रकालेन कुतो भक्तिसिद्धिस्तत्राह—अर्थदम् । मुहूर्त्तमात्रव्यापि भक्तिमतामपि खट्वाङ्गादीनां सिद्धिदर्शनात् ॥ १ ॥ * * भागवतधर्मान्केन प्रकारेणाचरेदित्यपेक्षायामाह—यथा येन प्रकारेण विष्णोः पादयोरुपसर्पणं प्राप्तिर्भवेत्तथाचरेदित्यनुषङ्गः । तमेव प्रकारं चतुर्विधं व्यञ्जयन्विष्णुं विशिनष्टि—यद्यस्मादेष प्रिय इत्यादि । तेन “येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्” इति भगवदुक्तिप्रामाण्येन कान्तभावशान्तिरतिदास्यभावसख्य-भावानां मध्ये येन भावेनोपसर्पितुमिच्छेत्तेनैवोपसर्पणभागवतान् धर्मानिवाचरेदिति रामभक्तावपि विधिर्व्यञ्जितः । आत्मतुल्यत्वा-दात्मा सुत इति तन्त्रेणोक्त्या पञ्चैव भावाः प्रह्लादेनोपदिष्टा इति वा ॥ २-३ ॥ * * यतः सर्वत्र लभ्यतेऽतो हेतोः ॥ ४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पष्ठे गुरौ गृह्यग्रे प्रह्लादो दैत्यबालकान् ॥ उपादिशत्परं धर्मं तत्र पद्यानि स्वाग्नयः (३०) ॥

उवाच द्वितयं साङ्गि पञ्चत्रिंशदनुष्टुभः (३५) ॥ ६ ॥

कौमार इति ॥ प्राज्ञः प्राणी इहैव मानुषजन्मनि तत्रापि कौमारे एव भागवतानेव धर्मानाचरेत् न सुखार्थप्रयासान् । यतः इह मानुषं जन्म दुर्लभं तदपि जन्म अध्रुवमनित्यम् अर्थदं पुरुषार्थदं च । अतः अस्थिरेणानेन देहेन स्थिरं पुरुषार्थं साधयेदिति भावः ॥ १ ॥ * * यथेति ॥ इह मनुष्यजन्मनि पुरुषस्य प्राणिनः विष्णोः पादोपसर्पणं शरणगमनमेव यथा यथावत् योग्यमित्यर्थः । यद्वा । यथा येन प्रकारेण विष्णोः पादयोरुपसर्पणं प्राप्तिर्भवेत् तथा आचरेदित्यनुषङ्गः । यद्यस्मादेष विष्णुः सर्वभूतानां प्रियः आत्मा ईश्वरः सुहृद्वा ॥ २ ॥ * * सुखमिति ॥ हे दैत्याः ! देहिनां प्राणिनां देहयोगेन ऐन्द्रियकमिन्द्रियविषयसम्बन्धजन्यं सुखं सर्वत्र पश्वाद्विजन्मस्वपि अयन्नतः आधुनिकप्रयत्नं विनापि दैवात्प्राचीनकर्मवशादेव लभ्यते यथा प्रयत्नं विनैव दुःखं लभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * तदिति ॥ तत् तदर्थः प्रयासो न कर्तव्यो यतः प्रयासान् परं केवलमायुषो व्ययः क्षय एव भवति न किञ्चित्फलमित्यर्थः । यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं भजन् आत्यन्तिकं क्षेमं प्राप्नोति तथा वैषयिकसुखार्थं यतमानः तादृशं क्षेमं न विन्दते । यद्वा । तथा तेन प्रकारेण क्षेमं क्षेमरूपं मुकुन्दचरणाम्बुजं न विन्दते ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं दैत्यकुमारैः पर्युपासितो महाभागवतः प्रह्लादस्तेभ्यः करुणयाऽनन्तस्थिरफलब्रह्मानन्दानुभवसाधनभागवतधर्मानु-पदिदिक्षुरुपदेक्षमाणधर्मप्रतिष्ठापनाय च वैषयिकसुखानामलपाश्चिरत्वं दुःखगर्भत्वमेव हेयत्वम-यत्नलभ्यत्वञ्च विवक्षुस्तावन्मनुष्यजन्मन एव भागवतधर्माचरणार्हत्वं तत्राप्यस्थिरत्वेन बाल्यात्प्रभृत्येव तद्धर्मानुष्ठानस्य कर्त्तव्य-त्वञ्चाह—कौमार इति । इह मनुष्यजन्मन्येव प्राज्ञः हेयोपादेयविभागाभिन्नः पुमान् कौमारे बाल्य एव तत्प्रभृतीत्यर्थः । भागवतान् भगवत्सम्बन्धिनः भगवत्प्राप्तिसाधनान् धर्मानिवाचरेत् भगवच्छब्देन तेषां निष्फलत्वशङ्काप्रयुक्ताऽननुष्ठेयत्वशङ्काप्युदस्यते, तथाहि—

“शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दते । मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ सम्भर्त्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थ-द्वयान्वितः । नेता गमयिता गोप्ता गकारार्थस्तथा मुने ! ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि । स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्य-तेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः” ॥

इत्यादिना श्रीमत्पराशरोक्तप्रत्यक्षरसमुदायनिर्वचनावगताः संभर्त्तृत्वभर्त्तृत्वनेतृत्वगमयितृत्वस्रष्टृत्वसर्वशरीरकत्वसर्व-भूतान्तरात्मत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वपाङ्गुण्यपूर्णत्वादयोऽर्थाः अत्र विवक्षिताः । तत्र सम्भरणं नामोपकरणसंविधानं तच्च प्रकृति-पुरुषकालानां कार्योत्पत्तियोग्यतापादनरूपम्, भर्त्तृत्वम् निरुपाधिकस्वामित्वं, नेतृत्वम् गमयितृरूपं स्थितिकर्त्तृत्वं, गमयितृत्वम्, स्रष्टृत्वमयितृत्वस्रष्टृत्वसंघर्त्तृत्वम्, स्रष्टृत्वमुद्गमयितृत्वस्रष्टृत्वसृष्टिकर्त्तृत्वम्, यशो, गुणवत्ता तथा श्रीर्भोग्यसम्पत्, वैराग्यं विरक्तिः सा च परिपूर्णत्वादानादररूपा एवञ्चाऽनुष्ठितैर्धर्मैः प्राप्यस्य भगवत एवविधत्वात्तत्प्राप्तेः निःश्रेयसरूपत्वात्तत्प्राप्तिसाधनभूता धर्माः परमपुरुषार्थार्थिभिरवश्यमनुष्ठेयास्ते च बाल्यादारभ्यैव कर्त्तव्या इत्यर्थः । इहैवेत्यनेन मनुष्यजन्मन एव भगवद्धर्माचरणोपयुक्त-त्वमन्यस्य तु तदननुगुणत्वञ्चाभिप्रेतम् । तत्रापि पुरोवर्तिपरामर्शेनेह शब्दप्रकृतिभूतेनेदंशब्देनाधुना वर्तमानमनुष्यजन्मन्येव भगवद्धर्मकर्त्तव्यताऽभिप्रेता, नन्वन्यस्मिन्नपि मनुष्यजन्मनि तेषां कर्तुं शक्यत्वात्किं विशेषेणाधुनिक एव जन्मनि कर्त्तव्यतोच्यते इत्यत आह—दुर्लभं मानुषं जन्मेति । विविधविचित्रात्मकपुण्यपापात्मककर्मभिः देवतिर्थङ्गमनुष्यस्थावरादिरूपेण संसरतो जीवस्य नियमेन प्रतिजन्म मानुषं जन्मैवेति विश्वासहेतोरभावात् दुर्लभं मानुषं जन्म मुकृतपरिपाकविशेषाल्लब्धमिति, तत्रैव भगवद्धर्मा-नाचरेदिति भावः । ननु, किं विशेषेण कौमार एवाचरेदित्युच्यते यथेष्टं विषयभोगानन्तरं चतुर्थे वयसि तेषां कर्तुं शक्यत्वा-दित्यत आह—तदप्यध्रुवमिति । चतुर्थवयःपर्यन्तजीवनहेतोर्विश्वसनीयस्याभावात्कौमारात्प्रभृत्येवाचरेदिति भावः । ननु चिरकाल-

ताव्या भगवद्धर्माः कथमस्थिरेण मनुष्यजन्मना निर्वर्त्यते ? कथन्तरां निःश्रेयसप्राप्तिः ? अत आह—अर्थदमिति, यद्यप्यध्रुवं तथाप्यर्थदमित्यर्थः । अयं भावः, यद्यप्यध्रुवं तथापि चिरकालजीवननिमित्ते कर्मण्यारब्धभगवद्धर्मविरोधिकर्माभावे च सति यथावत्कल्पयेन्तभगवद्धर्मोपसंहारद्वारा निःश्रेयसरूपनिरतिशयपुरुषार्थदं चिरजीवनहेत्वभावे वा आरब्धभगवद्धर्मविरोधिकर्म-सद्भावेऽपि वा “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति, न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति” इत्यादिभगवदुक्तरीत्या जन्मान्तरे यथावद्भगवद्धर्मोपसंहारद्वारा निःश्रेयसरूपार्थदं भवतीति, अत्र “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेनात्मक्षो वायुभक्ष इत्यादिवत्कौमार एव भागवतान्धमनिवेहैवेत्यवधारणमभिप्रेतम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र भागवतानेव धर्मानाचरेदित्यवधारणं तावदुपपादयति—यथा हीति । हि तथाहीत्यर्थः, यथाशब्दो योग्यताद्योतकः । इह मनुष्यजन्मनि विष्णोः परमपुरुषार्थस्वरूपस्य पादयोरुपसर्पणं भजनं यथा योग्यं तदेव युक्तमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्मादेष परमपुरुषः सर्वभूतानामात्मेश्वरः अन्तःप्रविश्य प्रशासनपूर्वकं भर्ता, शरीरस्यात्माऽनुवर्तनं युक्तमिति भावः । नन्वात्माप्यपुरुषार्थरूपत्वान्नानुवर्तनीयोऽत आह—प्रिय इति । प्रियः इष्टतमः निरतिशया-नन्दरूप इत्यर्थः । आनन्द एव हीष्टः स एव हि पुरुषार्थरूपः इति भावः । नन्वेवंभूतोऽपि निष्कृपत्वादनुवर्तमानान् प्राख्याप-येत्तत्राह—सुहृदिति । “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति” इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वानुवृत्त्युपक्रममात्रेणा-विर्भूतपरमकारुण्ययुक्त उत्तरोत्तरं स्वानुवृत्तिप्रवर्त्तनारूपहितकारीत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विष्णोः पादोपसर्पणमेव युक्तमित्यनेन वैषयिकसुखसाधनयत्नो न युक्त इत्युक्तम्, तदेव सहेतुकं सद्गष्टान्तश्चोपपादयन्निहैवेत्यवधारणमप्युपपादयति—सुखमिति । हे दैत्याः ! देहिनां देहयोगेन देहसम्बन्धमात्रेण इन्द्रियकं सुखं सर्वत्र पश्चादिजन्मस्वप्न्याधुनिकयत्नमन्तरेणापि दैवात्प्राचीन-कर्मणैव लभ्यते, तत्र दृष्टान्तः यथाऽसुखमिति, असुखं दुःखं यथा यत्नमन्तरेणापि दैवादेव लभ्यते, तथा वैषयिकं सुखमपीत्यर्थः । सर्वत्र लभ्यते इत्यनेन वैषयिकसुखलाभः सर्वजन्मसाधारणः, भगवद्धर्मलाभस्तु मनुष्यजन्मासाधारण इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यतो वैषयिकं सुखं सर्वजन्मसाधारणं तच्च दैवादेव सुलभम् असुखवत्तस्मात्प्रयासो वैषयिकसुखार्थप्रयासो न कर्त्तव्यः । एवमविजा-नता कृतोऽपि प्रयासः केवलमायुर्व्ययकर इत्याह—यत इति । यतो वैषयिकसुखार्थात्प्रयासात्परं केवलमायुःक्षय एव, नान्यत्किञ्चि-दस्ति प्रयोजनमित्यर्थः । ननु, जन्मान्तरे पुनरैन्द्रियकसुखलाभाय कर्त्तव्य एव यत्नस्तत्राह—न तथेति, यद्यपि कृतोऽपि तदर्थप्रयासो जन्मान्तरीयवैषयिकसुखसाधनस्तथापि तथा तद्वत्क्षेमं न प्राप्नोति । कथं यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं, भजन्निति शेषः । यथा भगवच्चरणाम्बुजं भजन् पुमान् निःशेषदुःखनिवृत्तिपूर्वकं नित्यनिरुपाधिकनिरतिशयाऽपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभवरूपं क्षेमं प्राप्नोति, तथा वैषयिकसुखार्थं यतमानस्तादृशं क्षेमं न विन्दते, किन्तु दुःखमिश्रानित्यसोपाधिकात्यल्पमिदानीमनुभूय मानसजातीयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुकुन्दचरणारविन्दनिरन्तरसेवैवेहामुत्रानश्वरानन्दनिदानम्, नान्यदतः सैव बुभूषुभिरनुदिनं कर्त्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र प्रह्लादो बालकान् किमाहेत्याशङ्क्याह—हन्तेति । बालानुकम्पायां वाक्यारम्भे वा तद्वचः श्रवणार्त्तिकं फलं स्यादिति तत्राह—व इति । वः सर्वतः सर्वस्मात् शिवं सुखं स्यादिति शेषः कीदृशं वच इत्यतो वाह—व इति । शिवं शुभं मङ्गलम्, ननु कस्मान्मङ्गलमिति तत्राह—वयस्यानिति । संसारविरक्तिजनकत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वान्मङ्गलमित्यर्थः । अनेनाधुनाऽस्माकं बाल्यमुत्तरत्र श्रेयःसम्पादनाय प्रयतामह इत्याशा निरस्तेति ज्ञायते यतोऽस्मदायुः कृतान्तविलुलितं तस्मात् क्रीडासक्तत्वेन युष्मद्विद्विषमर्शप्रमादो न कार्य इत्याह—क्रीडान्धा इति ॥ ० ॥ ननु, बालानां लीलान्धत्वं स्वभाव इति तत्राह—नेति । इतः पुरातना बाला अन्तःकरणं क्रीडायां विवशं न कुर्वतीति शेषः, तर्हि किङ्कारं वर्तन्त इति तत्राह—आत्मन इति, अर्थे जन्मप्रभृति आत्मनोऽर्थे आत्मनः प्रियैषिणः परमात्मनः ज्ञानेच्छवः मोक्षलक्षणप्रियेच्छवो वा आत्मनः प्रियैषिणः स्वप्रयोजनमाकांक्षमाणा आबाल्यात्प्रवर्तन्त इति वा, नन्वस्माभिरपि शंडामर्काभ्यां गुरुभ्यामुपदिष्टत्रिवर्गविषयशास्त्रश्रवणश्रेयसि प्रवर्त्यते तत्र गुर्ववसरप्रतीक्षणायेयं क्रीडेति तत्राह—गुरुक्तमिति । कुतो न ग्राह्यमिति तत्राह—यदनर्थ इति, संसारहेतुत्वादनर्थे त्रिवर्गलक्षणे श्रेयस्यर्थकल्पनं यत्तस्मा-दिति शेषः ।

“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते” “इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥”

इत्यादेश्च ॥ ० ॥ ननु, गुरुक्त्यर्थार्थत्वेन ज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः कथं तदनर्थेऽर्थकल्पनमिति तत्राह—यदुक्त्येति । अज्ञान-लक्षणनिद्रया सुप्तस्त्रिवर्गविषयलक्षणमाग्रहलक्षणे यथार्थज्ञानविरोधित्वादज्ञानं नाम न तु ज्ञानमात्राभावः सुप्तस्यापि गुरुक्त्या प्रबोधो हि प्रयोजनं स नोत्पद्यते चेत्तदुपदेशेन किं प्रयोजनं प्रत्युत तदनुष्ठानेनानर्थ एव स्यादिति भावः । अतः फलितमाह—नेति । अत्रोदाहरणमाह—यथेति, अन्धो नायको नेता यस्य स तथा हि शब्देनोभयोरप्यन्धत्वान्मार्गज्ञानं नोत्पद्यते यथा, तथात्रा-पीत्यस्माच्छब्दान् न कार्या ॥ ० ॥ ननु, “समूलघातमधनन्तः पराज्जोयन्ति भूभृतः । निक्षिप्योदचिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ आपत्सु मित्रं जानीयात्पुत्रमुत्तरजन्मनि । य उदास्ते स्वकार्येषु स नित्यो यत्नतो नरः” ॥ इत्यादिनीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षण-ज्ञापकं हितकारित्वादित्याभ्यां नो बोध्येत तन्मतं कथं न श्रद्धयादित्युच्यते इति तत्राह—क इति । यः शत्रुः स आत्मनो मम पक्षे कः

न कोपीत्यादि योज्यं त्वत्पक्षे शब्दाद्यभावेऽप्यस्मत्पक्षे स्युरिति तत्राह—भवत्स्विति । भवत्पक्षेपि के शब्दादयः स्युर्न केऽप्यतो नयैर्नीतिशास्त्रवर्णननितैर्नीतिभिः किं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । नीतिभिरापत्परिहारः सम्पत्प्राप्तिश्च स्यातामिति तत्राह—दैवमिति । सर्वोत्कृष्टत्वात् श्रीनारायण एव सम्पद्विपदाश्रयो न नीतिमांस्तस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् अस्मत्पित्रादौ दर्शनात् आत्मनो देहस्य यः शब्दादिस्तस्य भवत्सु स्थितैर्नयैः किं स्यादपरिहार्यत्वान्मरणादिकं प्राप्यत एव कामादिकमज्ञानमन्तरेण न नयमात्रेण परिह्रियत इति । शेषं पूर्ववत् ॥ ० ॥ ननु तर्हि माभूच्छाव्यं नीतिशास्त्रं प्रवृत्तिलक्षणधर्मशास्त्रमभ्यसनीयं श्रेयोहेतुत्वादत्राह—य इति । य आत्मानं परमात्मानमुद्दिश्य धर्मकामं धर्मेच्छां न हिंस्यान्न हिनस्ति न त्यजति किं चानुतिष्ठति सोऽतिदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महान्मतः स्वोक्ते अवशीकृतेन्द्रियग्रामस्य भगवद्विषयनिवृत्तलक्षणधर्मेच्छा कथं स्यादिति तत्राह—स्वजन इति, स्वेन सह जन्यत इति स्वजनः इन्द्रियग्रामस्तस्मिन्विषये वशो न भवति वशीकृतेन्द्रियग्राम इत्यर्थः । यद्वा पुत्रमित्रादिलक्षणे स्वजने वशो न स्वानुष्ठानानुकूलपुत्रादिक इत्यर्थः । अत एव मुक्तान्धः उज्झितान्धस्वभावः । नन्वैहिकामुष्मिकफलाकांक्षायां निवृत्तिधर्ममनुतिष्ठतः कथं तत्फलावाप्तिः स्यादत्राह—पुनरिति । पुनश्चार्थे निवृत्तिधर्ममनुतिष्ठच्छ्रीलोकयोरिह लोकपरलोकयोर्हेतुश्च भवति पुनर्निवृत्तिधर्मानुष्ठानानन्तरं वा प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरनुष्ठानयोः पुनर्भेदोस्ति पूर्वस्य ततः पातोस्ति इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” इत्यादेः । अन्यस्य ज्ञानसामग्रीं सम्पाद्य ततः पुनरन्ते वैकुण्ठलोकप्राप्तिश्च स्यात् “स एवास्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः” इत्यादेः, “पुनरप्रथमे भेदे” इत्यमरः । यद्वा आत्मानं धर्मयुक्तः कामो यस्य स तथा तं वा नरं न हिंस्यान्न पीडयति स्वात्मानं प्रवृत्तिधर्माकांक्षेण पीडितं न करोति सोऽतिदुर्लभः धर्मधारके हरौ कामो यस्य स तथा निवृत्तिधर्मनिरत इत्यर्थः । तं नाधः पातयतीति वा सज्जनसेवानिरतत्वेन तद्वशश्च श्रिय ऐहिक्याः सम्पदः स्वतः सम्पन्नाया लोकस्य ज्ञानस्यापरोक्षलक्षणस्य च पात्रं वा अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणौ धर्मावनुष्ठाय तत्फलानिच्छत्वेन भगवद्भक्तिमनिशं कुर्वाणः पुरुष उत्तम इति तात्पर्यम् ॥ ० ॥ नन्वस्तु निवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वं तस्य नेदानीमवसरः वार्धके कर्तव्याऽऽ विनाभूतत्वात्—

“बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहम् । स्थाविर्यं मोक्षमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत्” ॥

इति स्मृतेरिति तत्राह—कौमार इति । सर्वदेति विशेषणाद्विद्याभ्यासकालेपि मोक्षधर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति न तस्य स्मृतिविरोधः । नानायोनिषु का योनिः श्रेयःसाधनमिति तत्राह—दुर्लभमिति । यन्मानुषं जन्म तदपि तदेवार्थदं ज्ञानादिप्रयोजनप्रदम्, अत एव बहुपुण्यसाधनत्वादुर्लभं तर्हि चिरकालस्यापि किम् ? नेत्याह—अध्रुवमिति । “सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिव जायते पुनः अपि सर्वं जीवितमल्पत्वमेव” इत्यादिश्रुतेः अध्रुवमपि मानुषं यज्जन्म सुदुर्लभं तत्राप्यर्थदं दुर्लभतरं “एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्” इति श्रुतेः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ननु कथङ्कारं पुरुषार्थप्रदं तत् अन्यथा तद्वतां सर्वेषामपि पुरुषार्थः स्यान्न चासौ सम्भवति अदर्शनादश्रवणाच्चेत्याशङ्क्य चिकित्सामाह—यदा हीति । इह मानुषे यदा यदि बुभूषोः पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणं सम्भवति तर्ह्यर्थदं “यावत्सेवापरे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता” इति, एतद्विशब्देन सूचयति अतो मानुषी योनिरेव निःश्रेयसः कारणं नान्या असङ्गत्वाद्देवानर्हत्वेनान्यासाम्, अतः कौमारवय आरभ्य भगवत्सेवा कर्तव्येति भावः । ननु श्रीहरिसेवामन्तरेणान्यसेवा अर्थदा किं न स्यादिति तत्राह—यदेष इति । सर्वभूतप्रियत्वादिगुणयुक्त एष इति यद्यस्मादेतत्सेवैव पुरुषार्थदा नान्यसेवा “तदेतत्प्रेयः” इति श्रुतेः “एष सर्वेश्वरः” इति च ॥ २ ॥ ❀ ❀ इतोऽपि भगवत्सेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेव कर्तव्यं न प्रवृत्तिधर्मसेवनं विषयसुखसौलभ्याय तदनुष्ठानमिति नोच्यते तदनन्तरेणापि तल्लभ्यते यथा दुःखमित्याह—सुखमिति । सर्वत्र नरकादावपि “सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्” इति स्मृतेः दैवात् प्रारब्धकर्मप्रेरकात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अतश्च किमिति तत्राह—तदिति । तस्मात्तत्प्राप्तयेन्द्रियसुखप्राप्तये प्रवृत्तिधर्मकरणे बहुक्लेशो न विधेयः, कुतो न विधेयः ? इति तत्राह—आयासेति । परं केवलमायासेनायुषो व्ययः क्षय एवावशिष्यत इति शेषः । प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य दुःखासम्भिन्नप्रदेशोद्देशत्वात्तत्कथं दुःखकल्पत्वेन निन्यत इति तत्राह—न तथेति । मुकुन्दचरणाम्बुजं भजन्यथा क्षेमं विन्दते प्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी न तथा नश्वरं सुखं लभत इत्यन्वयः “प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपाः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भागवतान् धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतज्जन्म देवादिजन्मनि महाविषयावेशात् पश्चादिजन्मनि विवेकाभावाच्च तत्रापि न विलम्बेनेत्याह—कौमारे, कौमारमारभ्येत्यर्थः । यतस्तदपि जन्म ध्रुवं पुनर्दुर्लभञ्च । तथा च ब्रह्मवैवर्ते “प्राप्यापि दुर्लभतरं मानुष्यं विबुधेप्सितम् । यैराश्रितो न गोविन्दस्तैरात्मा वञ्चितश्चिरम् ॥ अशीतिं चतुरश्रैव लक्षांस्तान् जीवजातिषु ! भ्रमद्भिः पुरुषैः प्राप्यं मानुष्यं जन्म पर्ययात् ॥ तदप्यफलतां जातं तेषामात्माभिमानिनाम् । वराकाणामनाश्रित्य गोविन्दचरणद्वयम्” इति शास्त्रस्य प्राधान्येन मानुष्यमधिकृत्य प्रवर्तत्वात् तदनुवादेनोक्तिरियं तद्बुद्ध्यादिसामान्येन मानुषत्वमारोप्यैवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀

तत्र भागवतधर्माचरणस्यैव युक्तत्वं दर्शयति—यथा हीति । यत् यस्मात् एष भूतानां स्वभाव एव प्रियः प्रेमविषयः प्रेमकर्त्ता च । तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा पादोपसर्पणे हेत्वन्तरं यस्माच्चैष ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः सुहृन् सर्वेषां हितं चिकीर्षु-
श्रेति ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दचरणाम्बुजरूपं क्षेमम् ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षष्ठे तु ग्राहयामास प्रह्लादो भक्तिमर्भकान् । आसक्तिं देहगेहादौ त्याजयामास बोधयन् ॥

तानाह करुणो मैत्र इति पूर्वमुक्तं तत् किमाहेत्यत आह—कौमारे धर्मानाचरेत् । ननु कौमारे वर्णाश्रमधर्माणामनधिकार-
स्तत्राह भागवतान् श्रवणकीर्त्तनादीन् इह भारतभूमौ । ननु तान् यौवनादावपि कृत्वा कृतार्थो भवति तत्राह—प्राज्ञ इति । यदि
कौमारान्ते एव मृत्युः स्यात्तर्हि किं भवेदिति प्रकृष्टज्ञानवान्, ननु तत्र का चिन्ता ? जन्मान्तरन्तु भावि तत्रैव भक्तिः कार्य्येति
तत्राह—दुर्लभं मानुषं जन्म तदपि भाग्याल्लब्धमप्यध्रुवम् अद्य वर्तमानत्वेऽपि तस्य श्वः स्थितौ निश्चयाभावात् । ननु, तर्हि
तावन्मात्रकालेन कुतो भक्तिसिद्धिस्तत्राह—अर्थदं मुहूर्त्तमात्रव्यापिभक्तिमतामपि खट्वाङ्गादीनां सिद्धिदर्शनात् ॥ १ ॥ ❀ ❀
भागवतधर्मान् केन प्रकारेणाचरेदित्यपेक्षायामाह—यथा येन प्रकारेण विष्णोः पादयोरुपसमीपे सर्पणं प्राप्तिर्भवेत्तथा आचरेदित्य-
नुपगः । तमेव प्रकारं चतुर्विधं व्यञ्जयन् विष्णुं विशिनष्टि—यद्यस्मादेष प्रिय इत्यादि तेन “येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः
सुहृदो दैवमिष्टम्” इति भगवदुक्तिप्रामाण्येन कान्तभावशान्तिरतिदास्यभावसभावानां मध्ये येन भावेन उपसर्पितुमिच्छेत्त-
नैवोपसर्पयन् भागवतान् धर्मानाचरेदिति रागभक्तावपि विधिव्यञ्जितः । आत्मतुल्यत्वादात्मा सुत इति तन्त्रेणोक्त्या पञ्चैव
भावाः प्रह्लादनोपदिष्टा इति वा ॥ २ ॥ ❀ ❀ सुखभोगार्थमुद्यमस्तु मानुषं देहं प्राप्य न कर्त्तव्य इत्याह—सुखमिति ।
देहयोगेनेति सुखदुःखे देहधर्मावेत्यर्थः । सर्वत्र पश्चादावपि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न विन्दते । क्षेममेवाह—
मुकुन्देति ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवद्भजनमेव परमपुरुषार्थ इत्याहाऽसुरबालकान्प्रति श्रीप्रह्लादः—कौमार इति, षष्ठेनाध्यायेन । मानुषं जन्म दुर्लभम्
बहुपुण्यलभ्यं यतोऽर्थदं पुरुषार्थदम् तत्तस्मात् पुरुषार्थसिद्धये इह मानुषजन्मनि भागवतान् धर्मान् आचरेत् । ननु धर्मान्तराचरणे
को दोषः ? अत्राह—प्राज्ञ इति । भगवद्धर्माचरणेऽपुनरावृत्तिपदप्राप्तिः तदितरधर्माचरणे तु पुनरावृत्तिपदप्राप्तिरित्येवं ज्ञानवानि-
त्यर्थः—“देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन ॥ मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म
न विद्यते ।” इति श्रीमुखवचनमत्रानुसन्धेयम् । तत्रापि कौमारे आचरेत् तत्र हेतुमाह—अध्रुवमनित्यम् अनियतकालस्यापि तारुण्यं
स्थाविरम् आश्रमादाश्रमान्तरगमनञ्च न परीक्षेत् ब्रह्मचर्यादेव सर्वं त्यक्त्वा भगवद्धर्मपरो भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतयः “यद्दहरेव
विरजेत्तद्दहरेव परित्यजेत्” “किमर्थं वयं यजामहे येषामयमात्मा लोकः किं धनेन किं प्रजया त्यागेनैकेनामृतमानुशुः” इत्याद्याः ।
स्मृतिश्च “स्मृर्त्तव्यः सततं विष्णुः विस्मर्त्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः” इति ॥ १ ॥ ❀ ❀
एतदेवोपपादयति—यथा हीति, चतुर्भिः । पुरुषस्येह जन्मनि विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथा योग्यम् यस्मात् सर्वभूतानां चेतना-
चेतनानां भोक्तृभोग्यपदार्थानाम् ईश्वरः, ईश्वरत्वे हेतुः—आत्मा आश्रयः सर्वेषां चेतनाचेतनानां तत्परापरप्रकृतिरूपत्वात्, अत एव
स्थितिप्रवृत्तिदत्त्वात् अत एव सुहृन् सर्वदा सर्वत्रानुकूलत्वात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु ऐन्द्रियकसुखमपि मानुषजन्मन्येव
सुकरमतस्तदर्थं यतितव्यमित्यत्राह—सुखमिति । दैवात् पूर्वकर्मवशात् यथाऽयत्नतो दुःखं लभ्यते तथा सर्वत्र सर्वयोनिषु देहयोगेन
सुखमपि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्तस्माद्धेतोः यत् ऐन्द्रियकसुखप्रयासात्परं केवलमायुर्व्ययः तत्प्रयासो न कर्त्तव्यः । ननु, ऐन्द्रियक-
सुखरूपस्य फलस्य सत्त्वात्कथं केवलमायुर्व्ययस्तेन भवतीत्यत आह, तथा तादृशेनैन्द्रियकसुखप्रयासेन क्षेमं निरतिशयसुखदं मुकुन्द-
चरणाम्बुजं न विन्दते न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पञ्चभिरध्यायैरसदूतिर्निरूपिता ॥ अथ पञ्चभिरध्यायैः सद्वासना निरूप्यते ॥ १ ॥

षष्ठे तु भगवत्तोषकारणं सर्वजन्तुषु ॥ आसुरं भावमुन्मुच्य दयेति विनिरूप्यते ॥ २ ॥

प्रह्लादकृतमुपदेशमेव दर्शयति—कौमार इत्यादिना । ‘सर्वाणि वाक्यान्यसति बाधके सावधारणानि’ इति न्यायेनात्र
यथायोग्यं सर्वत्रैवकारान्वयः । प्राज्ञः हेयोपादेयविभागज्ञः प्राणी कौमारे कौमारमारभ्यैव धर्मानेव आचरेदेव । नार्थकामयोः
प्रसक्तो भवेत्, न वा आलस्यादिना निरुद्यमी भवेदित्यर्थः । तत्रापि भागवतान् भगवत्प्रीतिजनकान् जपस्तुतिध्यानादिरूपान्
हिंसावर्जितानेव, न तु हिंस्रान् काम्यकर्मादीन् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—‘इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो

धर्मो यद्योगेनात्मसेवनम्' इति । तत्रापि इह मनुष्यजन्मन्येव, न जन्मान्तरे । तत्र हेतुमाह—अर्थदमिति । इदं मनुष्यजन्मैव परम-
पुरुषार्थभगवत्प्रीतिसाधकं 'तासां मे पौरुषी प्रिया' इति वचनात् । ननु तर्हि यथेष्टविषयभोगानन्तरं वार्द्धकेऽपि तदाचरणस्य
शक्यत्वात्कौमारमारभ्यैव तानाचरेदित्यत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह—तदप्यध्रुवमिति । नश्रत्वेन तावत्पर्यन्तमस्य स्थितिरेव न
निश्चितेत्यर्थः । तर्हि मनुष्यजन्मान्तरे तदाचरणं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—दुर्लभं मानुषं जन्मेति । विविधचित्रकर्मवशादेव तिर्यगादि-
योनिषु भ्रमतः कदाचिदेव मानुष्यं लभ्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ उक्तमेवोपपादयति—यथाहीति चतुर्भिः । हिशब्दोऽवधारणे ।
यथाशब्दो योग्यार्थकः । इह मनुष्यजन्मनि पुरुषस्य प्राणिनः विष्णोः पादोपसर्पणं शरणागमनमेव योग्यमित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—
यदिति । यत् यस्मादेष विष्णुः सर्वभूतानामीश्वर इति । तथा च तद्भजनेन तत्कृपासम्पादनमेव परमपुरुषार्थ इति भावः । ननु
तथापि किञ्चिद्वैगुण्ये ततो भयमपि स्यादश्रितत्वादित्याशङ्क्याह—प्रिय इति । न हि प्रियविषयाद्भयं सम्भवतीति भावः । प्रियत्वे
हेतुमाह—सुहृदिति, सर्वहितकारीत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—सर्वेषामात्मेति । न हि स्वात्मनः सकाशात्स्वस्य भयं हितकारित्वादिति
भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विष्णोः पादोपसर्पणमेव युक्तमित्युक्त्याऽर्थाद्वैषयिकसुखसाधनप्रयत्नो न युक्त इत्युक्तं तदेव सहेतुकं
सदृष्टान्तं चोपपादयति—सुखमिति । देवादीनां सात्त्विकानामप्ययं विवेको दुर्लभः युष्माकं दैत्यबालकानां तामसानां महदनुग्रहं
विना स कथं स्यादिति सूचयन् सम्बोधयति । हे दैत्याः देहिनां प्राणिनां देहयोगेन ऐन्द्रियकमिन्द्रियविषयसम्बन्धजन्यं सुखं सर्वत्र
पश्चादिजन्मस्वपि अयत्नतः आधुनिकप्रयत्नं विनापि दैवात्प्राचीनकर्मवशादेव लभ्यते इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा दुःख-
मिति । सुखस्य कारणं हि पुण्यं, दुःखस्य कारणं हि पापं, तत्र यथा आधुनिकप्रयत्नं विनाऽनिच्छयापि प्राचीनपापवशादेव दुःखं
भवत्येव, तथा प्राचीनं पुण्यमस्ति चेत्तदा तथैव सुखमपि स्यादेव पुण्यं नास्ति चेत्तदा तदर्थप्रयत्नेनापि किं स्यादिति
भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ फलितमाह—तदिति । तदर्थप्रयासो न कर्तव्यः, यतः प्रयासात् परं केवलमायुषो व्ययः क्षय एव भवति
न किञ्चित्फलमित्यर्थः । ननु पुनर्जन्मान्तरे वैषयिकसुखलाभाय शुभाचरणं कथं व्यर्थं तत्राह—तथेति । यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं
भजन् निश्शेषदुःनिवृत्तिपूर्वकं नित्यनिरुपाधिकनिरतिशयापरिच्छिन्नपरमानन्दानुभवरूपं क्षेमं प्राप्नोति तथा वैषयिकसुखार्थं यत-
मानः तादृशं क्षेमं न विन्दन्ते । किन्तु दुःखमिश्रनित्यसोपाधिकस्वलपमिदानीमनुभूयमानसजातीयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गृहव्यग्रे गुरौ षष्ठे प्रह्लादोऽसुरडिम्भकान् । कृपां कृत्वा परं तत्त्वमादिशन्नारदेरितम् ॥ १ ॥

निष्फलैर्हि क्रियालापैरायुः क्षयमजानताम् । प्रह्लादो दयया प्राह कृती भागवतं वृषम् ॥ २ ॥

एवं दैत्यकुमारैः पर्युपाश्रितो महाभागवतः प्रह्लादस्तेभ्यः केवलया करुणयाऽनन्तस्थिरफलब्रह्मानन्दाऽनुभवसाधनभूत-
भागवतधर्मानुपदिदिक्षुरुपदेक्ष्यमाणधर्मप्रतिष्ठापनाय तद्वेतुवैराग्योत्पादनाय च वैषयिकसुखानामल्पास्थिरत्वं दुःखगर्भत्वं, तत एव
हेयत्वं प्रयासं विना लभ्यत्वं च विवक्षुस्तावत् मनुष्यजन्मत एव भागवतधर्माचरणार्हत्वं तत्राप्यस्थिरत्वेन बाल्यादारभ्यैव
तद्धर्मानुष्ठानस्य कर्तव्यत्वं चाह—कौमार इति । इह मनुष्यजन्मन्येव, प्राज्ञः हेयोपादेयविभागज्ञः पुमान्, कौमारे बाल्ये एव,
बाल्यात् प्रभृतीत्यर्थः । भागवतान् भगवत्संबन्धिनः, भगवत्प्राप्तिसाधनभूतानित्यर्थः । धर्मान् एव, आचरेत् । भगवच्छब्देन तेषां
निष्फलत्वशङ्काप्रयुक्ताननुष्ठेयत्वशङ्का व्युदस्ता । यतः मानुषं जन्म दुर्लभम् । विविधविचित्रपुण्यपापात्मककर्मभिर्देवतिर्यङ्मनुष्य-
स्थावरादिरूपेण संसरतो जीवस्य नियमेन प्रतिजन्म मानुषं जन्मैवेति विश्वासहेतोरभावात् । दुर्लभं मानुषं जन्म सुकृतपरिपाक-
विशेषादुपलब्धमस्यतस्तत्रैव भगवद्धर्मानाचरेदिति भावः । ननु किं विशेषतः कौमार एवाचरेदित्युच्यते यथेष्टविषयभोगानन्तरं
चतुर्थे वयसि तेषां कर्तुं शक्यत्वादित्यत आह—तदपि, अध्रुवं चतुर्थवयःपर्यन्तजीवनस्याविश्वसनीयत्वात्कौमारप्रभृत्येवाचरेदिति
भावः । ननु चिरकालसाध्या भगवद्धर्माः कथमस्थिरेण मनुष्यजन्मना निवर्तन्ते कथं तरां निःश्रेयसप्राप्तिरत आह—अर्थदं यदप्यध्रुवं
तथाप्यर्थदमित्यर्थः । खड्गाङ्गादेरल्पकालजीवनवता देहेनापि निःश्रेयससंसाधनदर्शनादिति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इह भागवतानेव
धर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति यथा हीति चतुर्भिः । यथा हीति । इह मनुष्यजन्मनि, पुरुषस्य विष्णोः, पादोपसर्पणं विष्णोश्चरण-
कमलभजनमित्यर्थः । यथा हि योग्यमेव । यथाशब्दोऽत्र योग्यताद्योतकः । कुतः यद्यस्मात्, एषः परमपुरुषः, सर्वभूतानां आत्मा
इष्टसाधकः । ईश्वरोऽन्तः प्रविश्य प्रशासनपूर्वकं भर्ता, प्रियः प्रियतास्पदपुत्रादिवद्वितकारकः, सुहृच्च सुहृद्वत् सहायत्वकार-
कश्च ॥ २ ॥ ❀ ❀ विष्णोः पादोपसर्पणमेव युक्तमित्यनेन वैषयिकसुखसाधनयत्नो न युक्त इत्युक्तं तदेव सहेतुकं सदृष्टान्तमुपपा-
दयति—सुखमिति । हे दैत्याः, देहिनां, देहयोगेन देहसंबन्धमात्रेण, ऐन्द्रियकमिन्द्रियसंबन्धि, सुखं सर्वत्र पश्चादिजन्मस्वपि,
अयत्नतः यत्नमन्तरेणापि, दैवात् प्राचीनकर्मत एव, लभ्यते । अत्र दृष्टान्तः । यथा दुःखं दुःखं यथा यत्नमन्तरेणापि दैवादेवोपल-
भ्यते, तथा वैषयिकं सुखमपीत्यर्थः । सर्वत्र लभ्यत इत्यनेन वैषयिकसुखलाभः सर्वजन्मसाधारण एव न तथा भगवद्धर्मलाभः ।
यतः, स तु मनुष्यजन्मासाधारण इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदिति । यतः वैषयिकं सुखं सर्वजन्मसाधारणं तच्च दैवादेव
सुलभमसुखवद इति शेषः । तत्प्रयासः वैषयिकसुखार्थः प्रयासः, न कर्तव्यः । यतः वैषयिकसुखार्थात् प्रयासात्, परं केवलं,

आयुषः क्षय एव, न ततोऽन्यत्किञ्चित् प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । न नु जन्मान्तरे पुनरैन्द्रियकसुखलाभाय कर्त्तव्य एव तत्प्रयासस्तत्राह—न तथेति । यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं, भजन्निति शेषः । क्षेमं निःशेषदुःखनिवृत्तिपूर्वकं परमात्मसुखानुभवरूपं, विन्दते प्राप्नोति । तथा वैषयिकसुखार्थं यत्मानः, तादृशं क्षेमं न विन्दते । किं तु दुःखमिश्रानित्यसोपाधिकात्यल्पमिदानीमनुभूयमानसजातीयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजीका असुर-बालकोंको उपदेश

प्रह्लादजीने कहा—मित्रो ! इस संसारमें मनुष्य-जन्म बड़ा दुर्लभ है । इसके द्वारा अविनाशी परमात्माकी प्राप्ति हो सकती है । परन्तु पता नहीं कब इसका अन्त हो जाय; इसलिये बुद्धिमान् पुरुषको बुढ़ापे या जवानीके भरोसे न रहकर बचपनमें ही भगवान्की प्राप्ति करानेवाले साधनोंका अनुष्ठान कर लेना चाहिये ॥ १ ॥ इस मनुष्य-जन्ममें श्रीभगवान्के चरणोंकी शरण लेना ही जीवनकी एकमात्र सफलता है । क्योंकि भगवान् समस्त प्राणियोंके स्वामी, सुहृद्, प्रियतम और आत्मा हैं ॥ २ ॥ * * * भाइयो ! इन्द्रियोंसे जो सुख भोगा जाता है, वह तो—जीव चाहे जिस योनिमें रहे—प्रारब्धके अनुसार सर्वत्र वैसे ही मिलता रहता है, जैसे बिना किसी प्रकारका प्रयत्न किये, निवारण करनेपर भी दुःख मिलता है ॥ ३ ॥ * * * इसलिये सांसारिक सुखके उद्देश्यसे प्रयत्न करनेकी कोई आवश्यकता नहीं है । क्योंकि स्वयं मिलनेवाली वस्तुके लिये परिश्रम करना आयु और शक्तिको व्यर्थ गँवाना है । जो इनमें उलझ जाते हैं, उन्हें भगवान्के परम कल्याणस्वरूप चरणकमलोंकी प्राप्ति नहीं होती ॥ ४ ॥

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः । शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्थं चाजितात्मनः । निष्फलं यदसौ राज्यं शेतेऽध्वं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः । जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा । शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

(पश्यध्वं मतिवैषम्यं ज्ञातीनां नः कुटुम्बिनाम् । श्रेयो विधातादायासादीहतामनुसंस्मृतिम् ॥ ११ ॥)

को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः । स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥

को न्वर्थतृष्णां विसृजेत् प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः । यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥

कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान् ।

सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥

पुत्रान्स्मरंस्ता दुहितृहृदय्या भ्रातृन् स्वसृवा पितरौ च दीनौ ।

गृहान् मनोज्ञोरूपरिच्छदांश्च वृत्तींश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः भयम् आश्रितः कुशलः यावत् पौरुषं शरीरं पुष्कलं न विपद्येत यतेत ॥ ५ ॥ * * * हि अजितात्मनः च पुंसः आयुः वर्षशतं तदर्थं निष्फलं यत् असौ अध्वं तमः प्रापितः राज्यं शेते ॥ ६ ॥ * * * बाल्ये कौमारे क्रीडतः मुग्धस्य विंशतिः याति जरया ग्रस्तदेहस्य अकल्पस्य विंशतिः याति ॥ ७ ॥ * * * गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्य पुरुषस्य शेषं दुरापूरेण कामेन च मोहेन अपयाति हि ॥ ८ ॥ * * * कः अजितेन्द्रियः पुमान् गृहेषु सक्तं हृदैः स्नेहपाशैः बद्धम् आत्मानं विमोचितुम् उत्सहेत ॥ ९ ॥ * * * कः नु अर्थतृष्णां विसृजेत् यः प्राणेभ्यः अपि ईप्सितः यं तस्करः सेवकः वणिक् च प्रेष्ठैः असुभिः क्रीणाति ॥ १० ॥ * * * सुहृत्सु स्नेहसितः कलाक्षराणां शिशूनाम् अनुरक्तचित्तः पुत्रान् ताः हृदय्याः दुहितृः च भ्रातृन् वा स्वसृः च दीनौ पितरौ च मनोज्ञोरूपरिच्छदान् गृहान् कुल्याः वृत्तीः च पशुभृत्यवर्गान् स्मरन् ॥ ११-१२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भयमाश्रितः संसारं प्राप्तः पुरुषरूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति न विपद्येताक्षमं न भवेन्न नश्येदिति वा तावच्छीघ्रं क्षेमाय यतेत ॥ ५ ॥ * * * आयुर्व्ययक्रममाह—पुंस इति त्रिभिः । यद्यस्माच्छेते ॥ ६ ॥ * * * विंशतिर्वर्षाण्यायुर्याति ॥ ७ ॥ * * * दुरापूरेण दुःखैः समन्तादापूर्यमाणेन ॥ ८ ॥ * * * ननु यौवने गृहासक्तेऽपि पश्चाद्विरक्तः सन् क्षेमं यास्यतीत्याशंक्य तद-

सम्भवं दर्शयन्कौमार एवाचरेदित्येतदुपपादयति—को गृहेष्विति सप्तभिः ॥ ९ ॥ * * यमर्थमसुभिः क्रीणाति प्राणहानिमङ्गी-
कृत्यापि साधयति तत्स्करादिः । तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु विसृजेत् ॥ १० ॥ * * किं च । कथमित्यादि प्रियायाः सङ्गादिकं
स्मरन्कथं त्यजेतेति तृतीयेनान्वयः । मन्त्रान्धितशिक्षालापान् । सुहृत्सु च सङ्गम् । तेषां स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि
येषां तेषां च सङ्गम् । तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य ॥ ११ ॥ * * ताः श्वशुरगृहे स्थिताः हृदय्या हृदयङ्गमाः मनोज्ञा उरवः परि-
च्छदा येषु तान्गृहान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरम्परागताः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत इति । यतो मुकुन्दचरणत्यागे क्षेमाभावस्ततस्तस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * वर्षशतमिति श्रुतिप्रसिद्धयोक्तं
क्षणमात्रजीवनस्याप्यनिश्चितत्वाच्छीघ्रमेव क्षेमाय यतितव्यमिति भावः । अन्धं तमः सर्वज्ञानशून्यां सुषुप्तिं प्रापितः अन्धं तमो
यथार्थज्ञानशून्यं स्वप्नं वा प्रापितः केनचित्कर्मविशेषेणेति शेषः ॥ ६ ॥ * * मुग्धस्य मूढस्य । अकल्पस्यासमर्थस्य ॥ ७ ॥ * *
दुर्गत आपूरः पूरणं यस्य तेन मोहेन पुत्राद्यासक्तिविशेषेण ॥ ८ ॥ * * “लोहदारुमयैः पाशैः पुमान् बद्धो विमुच्यते । पुत्र-
दारुमयैः पाशैः पुमान्बद्धो न मुच्यते” इति गारुडात् ॥ ९ ॥ * * इत्यर्थे इति । तत्स्करा रात्रौ परगृहं, सेवको राजकीयो
युद्धाभिमुखं, वणिक् पोतवणिक् समुद्रं प्राणहानिमङ्गीकृत्यैव तदर्थं प्रविशतीति भावः ॥ १० ॥ * * स्त्रीपुत्राद्यासक्तेः प्राबल्यं
दर्शयति—कथमिति । अनुकम्पा कृपा जाता यस्यां सा अनुकम्पिता तस्यास्तथा कृपापात्रीभूताया इत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * दीनौ
वृद्धौ । पशवो गवाश्चादयः ॥ १२ ॥

भन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति ॥ ततस्तस्मात्कारणात् कुशलो विवेकी पुरुषः भयमाश्रितः संसारदुःखाद्धीतः सन् पुष्कलं सर्वाङ्गपूर्णं पौरुषं
पुरुषरूपं मानुषं शरीरं यावन्न विपद्येत अङ्गविकलतया असमर्थं न भवेत्तावत् शीघ्रमेव कौमारमारभ्यैव क्षेमाय मोक्षाय यतेत
॥ ५ ॥ * * आयुर्व्ययक्रममाह—पुंस इति ॥ पुंसो मनुष्यस्य तावत् वर्षशतमायुः शतवर्षपरिमितो जीवनयोग्यः कालः ।
तत्र च अजितात्मनः पुंसः तस्याद्धं पञ्चाशद्वर्षात्मकं निष्फलमेव याति । यस्मादसौ पुरुषः अन्धं गाढं तमो निद्रारूपं प्रापितः सन्
तूष्णीं रात्र्यां शेते ॥ ६ ॥ * * मुग्धस्येति ॥ एवं बाल्ये मुग्धस्य मूढस्य दश वर्षाणि कौमारे क्रीडतश्च दश वर्षाणीत्येवं
वर्षाणां विंशतिर्निष्फलं याति तथा जरया ग्रस्तो देहो यस्य तस्य अत एवाकल्पस्य लौकिकार्थेऽप्यसमर्थस्य वर्षाणां विंशतिर्वर्षैव याति
॥ ७ ॥ * * दुरिति ॥ शेषमायुः दुरापूरेण दुःखैः आसमन्तात्पूर्यमाणेन कामेन विषयभोगाभिलाषात्मकेन बलीयसा मोहे-
नाहंताममतारूपेण च गृहेषु सक्तस्य अत एव प्रमत्तस्य कर्त्तव्यानुसन्धानशून्यस्य अपयाति वृथा यातीत्यर्थः ॥ ८ ॥ * * ननु
बार्द्धके विरक्त्या क्षेमं यास्यतीत्याशङ्क्याह—क इति ॥ गृहेषु उपलक्षणतया गृहपुत्रदारादिषु सक्तमत एव दृढैर्भगवत्कृपां विना
दुर्मोचनीयैः स्नेहपाशैर्वद्धमात्मानं को नाम अजितेन्द्रियः पुमान् विमोचयितुमुत्सहेत शक्नुयात् ॥ ९ ॥ * * को न्विति ॥
अर्थस्य धनादेः तृष्णां को नु अजितेन्द्रियो विसृजेत् न कोऽपीत्यर्थः । योऽर्थः प्राणेभ्योऽपि ईप्सितः इष्टतमः प्रियतम इत्यर्थः ।
यमर्थं तत्स्करः चोरः धनिनां गृहप्रवेशेन सेवको युद्धादिना वणिक् सांयात्रिकादिः समुद्रादियानेन प्रेष्टैरप्यसुभिः क्रीणाति प्राणहा-
निमङ्गीकृत्यात्यर्थं साधयितुं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * कथमिति त्रिकम् ॥ सुहृत्सु दारापत्यादिषु यः स्नेहः स्नेहलक्षणः
पाशः तेन सितो बद्धः तेष्वनुरक्तचित्तश्च जनः अनुकम्पितायाः प्रियाया रहस्यं रहसि भवं सङ्गं कथं त्यजेत् इति सर्वत्र द्वितीयान्त-
पदस्यानेनैव क्रियापदेन सम्बन्धः । तडार्पः । रुचिरान् मनोज्ञान् मन्त्रान् हितालापांश्च कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां शिशूनां
सङ्गं च कथं त्यजेत् । पुत्रान् स्मरन् ताश्च श्वशुरगृहे स्थिताः हृदय्याः हृदयङ्गमाः दुहितृः पुत्रीः भ्रातृश्च स्वसृः भगिनीश्च दीनौ
वृद्धत्वेन सामर्थ्यरहितौ पितरौ मातापितरौ च मनोज्ञाः मनोहराः उरवः बहवः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तान् गृहांश्च कुल्याः
कुलपरम्परागताः वृत्तीः जीविकाश्च पशून् गाः कुञ्जरादींश्च तथा भृत्यवर्गान् दासीदासादीन् त्यजेत तत्तत्फललोभात्कर्माणि ईहमानः
कुर्वन् कोशस्कृत् कोशकारी कीटः । सुडार्पः । स यथा कोशात्मकं स्वगृहं कुर्वन् निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति ततो निरुद्धयते
तथा निरुद्धः अवितृप्तकामश्च औपस्थ्यं शैश्चैव च जैह्वं च सुखं बहु अधिकं मन्यमानः दुरन्तो मोहो यस्य सः ततः कथं विरज्येत
कथं विरक्तः स्यात् ॥ ११-१३ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः कारणाद्भवमनर्थावहं संसारमाश्रितः पुमान् कुशलः हेयोपादेयविभागकुशलस्सन् क्षेमायैव उक्तविधक्षेमार्थमेव यतेत
कौमार एवेत्युक्तमवधारणं प्रतिपादयितुं तदवतारयति—शरीरमिति । पौरुषं पुरुषस्य जीवस्य स्वस्य सम्बन्धि शरीरं यावत् पुष्कलं
पटुतरमस्ति न तु विपद्येत विपन्नं न भवति तावदेव क्षेमाय यतेतेति पूर्वेणान्वयः, बाल्यादारभ्यैव यतेतेति भावः ॥ ५ ॥ * *

एतदेव प्रतिपादयन् विषयासक्तस्य केवलं वृथायुर्व्ययमाह—पुंस इति । पुंसो मनुष्यस्य तावद्वर्षशतं ह्यायुर्जीवनयोग्यकालः शतवर्ष-परिमितः तस्य शतवर्षपरिमितस्यायुषोऽर्द्धं पञ्चाशद्वर्षात्मकमजितेन्द्रियस्य निष्फलमेव यातीत्युत्तरेणान्वयः । नैष्फल्येन याने हेतुं वदन्पुमांसं विशिनष्टि—यदिति, यद्यस्मादसावजितात्मा पुमान् राज्याम् अन्धन्तमः निद्रात्मकं प्रापितस्तूष्णीं शेते जितेन्द्रियः कौमार एवारब्धभक्तियोगरूपभगवद्धर्मयोगस्तु राज्यासपि मध्यमं यामद्वयं निद्रार्थमुपयोज्य पूर्वोत्तरयोर्यामयोरनियतं कालं भगवद्धर्ममा-चरतीति भावः ॥ ६ ॥ * * एवं बाल्ये मुग्धस्य मूढस्य दशवर्षाणि कौमारे क्रीडतो दशवर्षाणीत्येवं विंशतिवर्षाणां याति, जितेन्द्रियः कुशलस्तु तस्यामपि विंशत्यां भगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्युह्यम्, जरया प्रसृतो देहो यस्य अत एवाकल्य-स्यासमर्थस्य स्वानधीनदेहस्य वर्षाणां विंशतिर्याति बाल्यात्प्रभृत्यारब्धभगवद्धर्मस्तु तदभ्यासशिक्षितदेहत्वात्तस्यामपि विंशत्यां तमनु-तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥ * * एवमहर्भागात्मकाद्वायुषश्चत्वारिंशद्वर्षाणि गतानि शेषमवशिष्टं दशवर्षात्मकमायुः दुरापूरेण दुःखैः समन्तादापूर्यमाणेन कामेन तदनुबन्धिना बलीयसा मोहेन चकारात् क्रोधेन च गृहेषु गृहधर्मेषु सक्तस्यात एव प्रमत्तस्य स्वहि-तमजानतोऽपयाति जितेन्द्रियस्तु कुशलः कामायुषशमनेन तस्मिन्नपि दशवर्षात्मके वयसि भगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः ॥ ८ ॥ * * एवमजितेन्द्रियस्य वैषयिकसुखरतस्यायुषो नैष्फल्यमारब्धभक्तियोगस्य कुशलस्य जितेन्द्रियस्य तु निःश्रेयससाधनभगवद्धर्मप्रसाधनो-पयुक्तत्वेन साफल्यं भागवतधर्माणामेव निरतिशयश्रेयस्साधनत्वं तेषाञ्च वर्त्तमानमनुष्यजन्मनैवानुष्ठेयत्वं चोक्तम् । अथ वैराग्यमन्त-रेणोपदिष्टोऽपि भागवतधर्मः प्रतिष्ठितो न भवतीति वैराग्येण तावदेषां भवितव्यं तच्च सत्सङ्गतिमंतरेण न सेत्स्यतीति तथा भवितव्यम्, सा च विषयासक्तचित्तजनसङ्गपरिहारमन्तरेण दुर्लभेत्यभिप्रेत्य तत्परिहारश्च गृहवित्तकलत्रापत्यादिष्वनुरक्तचित्तस्य यद्यप्यशक्यस्तथा-प्युपायेन विवेकात्मना दुस्सङ्गः परिहार्य इति वक्तुं तावद्गृहादिष्वनुरागस्य दुस्त्यजत्वमनर्थावहत्वञ्चाह—को गृहेष्वित्यादिना । तावद्गृहानुरागस्य दुस्त्यजत्वमाह—क इति, गृहेष्वासक्तं ममेदं गृहमित्यभिमानयुक्तं दृढैः दुर्मोचनीयैः स्नेहा एव पाशास्तैर्बद्ध-मात्मानं विमोचितुमजितेन्द्रियश्च कः पुमानुत्सहेत, कोऽप्युत्साहं न कुर्यादित्यर्थः । जितेन्द्रियस्तूत्सहेतैवेति भावः । अनेन “हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपम्” इति पूर्वमुक्तगृहाभिनवेशत्याग एव भगवदाश्रयेण प्रथमं कारणमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ * * तदभिनिवेशत्यागश्च वित्तकलत्रापत्याद्यनुरागत्यागपूर्वकः सोऽप्यजितेन्द्रियस्य दुश्शक इत्याह—को न्विति । अर्थतृष्णां वित्तस्पृहाम् अजितेन्द्रियश्चेत् कः पुमान् विसृजेत् त्यजेत् ! दुस्त्यजत्वे हेतुं वदंतां विशिनष्टि—य इति, योर्थः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीमिति, प्राणस्पृहापेक्षया गरीयसीं दृढतरामित्यर्थः । प्राणेभ्योऽपि गरीयस्त्वमेव दृष्टान्तमुखेन दर्शयन्नर्थं विशिनष्टि—यमिति, यमर्थमसुभिः प्राणैः तस्करश्चोरः सेवकः आयुधोपजीवी वणिक् नाविकश्च क्रीणाति प्राणहानिमङ्गीकृत्यापि तस्करादियमर्थं साधयति तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु विसृजेदित्यर्थः ॥ १० ॥ * * किञ्च अनुकम्पिताया दयायुक्तायाः प्रियायाः रहसि भवं सङ्गं रुचिरान् मनोज्ञान् हितालापांश्च सुहृत्सु च सङ्गं स्मरन् कथं प्रियासङ्गादींस्त्यजेतेति तृतीयेनान्वयः । कथम्भूतः ? तस्नेहसितः तेषां प्रियादीनां स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां शिशूनां च सङ्गमित्यनुषज्यते सङ्गं तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य सः ॥ ११ ॥ * * पुत्रान् हृदय्याः हृदयङ्गमा दुहितृः श्वशुरगृहे स्थिताः तथा भ्रातृन् स्वसृर्मगिनीश्च दीनौ मातापितरौ च उरवः बहवः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तान् मनोज्ञान् गृहांश्च कुल्याः कुलक्रमागताः वृत्तीर्जीविकाश्च पशून् भृत्यवर्गाश्च कथं त्यजेत कथन्तरां विरज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्मादिदमेव कर्तव्यमिति तत्राह—तत इति । चशब्दो यद्यदभीष्टं तत्प्राप्तय इत्याह—इतोपि बाल्य एव मुक्तये प्रयते-तेत्याह—शरीरमिति । पौरुषं पुरुषस्य विद्यमानं पुष्कलं पुष्टमन्धपङ्क्तत्वाद्यवयवैकल्यविधुरमित्यर्थः । विपद्येत मरणलक्षणविपतिं प्राप्नोति ततः प्रागेव यतेतेति शेषः ॥ ५ ॥ * * “शतायुर्वै पुरुषः” इति वचनात् शतायुः शरीरस्थितेर्निश्चितत्वात्तदन्त-रालकालेऽनेकश्रेयःसमार्जनोपपत्तेः बाल्य एव निवृत्तिलक्षणश्रेयसे यतनीयमिति नियमो नापेक्षित इत्याशङ्क्य गर्भवासमारभ्य शतायुःपर्यन्तं स्वतः परतो वा शरीरस्य नाशदर्शनाच्च तत्स्थितिनिश्चयः शाश्वतः अस्तु वा कस्यचित्तथापि न श्रेयो यत्नो दरीदृश्यते अन्यव्यापारायासप्रस्तत्वेन दिनमेलनलक्षितवत्सराणां क्षयाद्येवं न लक्षवर्षायुषेणापि मुकुन्दचरणारविन्दसेवालक्षणश्रेयःसम्पादनं सुशकमित्याह—पुंस इति ॥ ६-७ ॥ * * दुरापूरेण न शक्यपूरणेन, हिशब्दो हेतौ ॥ ८ ॥ * * निद्रादिकमन्त-रेणावशिष्टकालान्तरालेऽपि श्रेयो विघ्नहेतुरस्तीत्याह—पश्यध्वमिति । कलहलक्षणं मतिवैषम्यं अनुसंसृतिमित्यनेनैकोपि क्षणो नाव-शिष्यत इति सूचयति ॥ ९ ॥ नन्वस्माकं श्रेयइच्छा नास्ति चेदनन्तेषु चेतनेषु कस्यचित्सा स्वादवसरमापद्येतेति तत्राह—क इति ॥ ९ ॥ * * ननु, प्रवृत्तिधर्मेण मामूच्छेयोऽर्थेन तस्यादतो मुकुन्दपादसेवा कुतो नियुज्यत इति तत्राह—को न्विति । योऽर्थस्तदर्थतृष्णाम् अर्थान्वेषणवैतृष्णयैवार्जितस्य व्यये लिप्सयाऽर्थेन सुकृतं साधयेति बोधिते साधयिष्यामीति कण्ठोपरि गद्गदनिगदेनैव कालो यातीति पुरुषायुषेणापि वित्तेन सुकृतार्जनं दवीय इति वित्तव्ययमन्तरेण कायक्लेशेनैव श्रीहरि-चरणनिषेवणं जन्मसफलङ्करोतीति भावः । तत्र दर्शनं प्रमाणयति तस्करादयो मृता अप्यर्थतृष्णां न मुञ्चन्तीत्येतदुपलक्षणं परितः प्रत्यमलं नानाजीवानां वर्तते ॥ १० ॥ * * ननु माम्भूदर्थान्छेयः कामादस्त्वित्याशङ्क्य कीदृशोऽसौ भगवद्भक्तिकामो

विषयकामो वा न द्वितीयः अभिव्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घजीविते को रमेतेत्यादि शास्त्रनिन्दितवान्नायः विषयविरक्त्या तत्त्यागेन भाव्यं तस्य दुःसाधनत्वादित्याह—कथमिति, रहस्यं रहसि भवं सङ्गं मैथुनलक्षणं कथं त्यजेतेत्युत्तरेणान्वयः, मन्त्रादि-गृहीतानां संज्ञापानां रसेनेति शेषः ॥ ११ ॥ * * प्रप्ता दत्ताः हृदय्याः हृदयप्रियाः रुचिरच्छदान् रुचिरपरिकरान् कुल्याः कुलपरम्परया समागताः वृत्तीर्जीवनकरीः ॥ १२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुरुषरूपमिति स्वामी, पौरुषमिति सम्बन्धोक्तिः ॥ ५-६ ॥ * * कौमार इत्यत्र कैशोर इति कचिन् ॥ ७-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भयमाश्रित इति हरिभजनाभावे स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यध इति भवं श्रुतेति वैधभक्तौ विधिरुक्तः पुष्कलं जरारोगाद्यभावात् पुष्टं यत्नसमर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * आयुर्व्ययक्रममाह—पुंस इति ॥ ६ ॥ * * क्रीडत इति बालैर्बालाभिश्च सह ॥ ७ ॥ * * शेषमवशिष्टमायुः ॥ ८ ॥ * * तत्र तत्र कृष्णं भजेदिति विवेकवत्त्वेपि भजनासामर्थ्यमाह—क इति । तस्मात् कौमारत एव भजने आरम्भमाणे भजन एवासक्त्या व्युत्पद्यमानयान्यत्रानासक्त्या भजनं सिद्धयति नान्यथेति भावः ॥ ९ ॥ * * द्रव्यासक्तेः प्राबल्यं दर्शयति—को न्विति । योऽर्थः अर्थस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वमाह, यम् अर्थं प्राणैः क्रीणाति प्राणहानिमङ्गीकृत्यैव तत्स्करो द्रव्यार्थं रात्रौ धनिनां गृहं प्रविशति, सेवको राजकीयो युद्धाभिमुखं चलति, वणिक् समुद्रादि दुर्गगामी ॥ १० ॥ * * स्त्रीपुत्राद्यासक्तेः प्राबल्यं दर्शयति—कथमिति । प्रियायाः सङ्गादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति तृतीयेनान्वयः, मन्त्रान् हितशिक्षालापान् सितो बद्धः शिशूनाञ्च सङ्गं श्वशुरगृहे स्थिताः हृदय्याः हृदयङ्गमाः वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरम्पराप्राप्ताः ॥ ११-१२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ततो हेतोः भयमाश्रितः जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारं प्राप्नो बद्धजीवः कुशलो मुमुक्षुः सन् पौरुषं मानुषं शरीरं यावन्न विपद्येत यावच्च पुष्कलं तावत् क्षेमाय मुकुन्दचरणाम्बुजाय तत्प्राप्तय इत्यर्थः यतेत ॥ ५ ॥ * * कौमारे यो हि क्षेमाय न यतेत तस्याकुशलस्य तु मुकुन्दचरणाम्बुजप्राप्तिर्न घटते इत्याह—पुंस इति द्वादशभिः ॥ ६ ॥ * * मुग्धस्य बाल्ये बालैः क्रीडतः कौमारे विद्याग्रहणादिना च क्रीडतः विंशतिवर्षाणि आयुर्याति ॥ ७ ॥ * * दुरापूरेण दुःखेनापि पूरयितुमशक्येन बलीयसा सर्वजीवजयकर्त्रा ॥ ८ ॥ * * गृहेष्वासक्तमात्मानं स्नेहपाशैर्बद्धं विमोचितुं क उत्सहेत न कोऽपीश्वरकृपा-भाजनं विनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * योऽर्थः प्राणेभ्योऽपीप्सितः प्रियतमः यमर्थं तत्स्करः परगृहप्रवेशेन राजसेवको युद्धेन वणिक् दुर्गमदेशप्रवेशेन असुभिः प्राणैः क्रीणाति तस्यार्थस्य तृष्णां को नु विसृजेत् ॥ १० ॥ * * प्रियायाः रहस्यं गोप्यं सङ्गं रुचिरान् मनोहरान् मन्त्रान् मधुरभाषणानि शिशूनाञ्च कलभाषिणां सङ्गं सुहृत्सु सङ्गं च स्मरन् स्नेहसितः प्रियादिस्नेहबद्धः प्रियाद्यनुरक्तचित्तश्च कथं त्यजेतेति तृतीयेनान्वयः ॥ ११ ॥ * * हृदयाः हृदयङ्गमाः ताः लोके प्रसिद्धस्नेहविषयाः मनोज्ञाः उरवः परिच्छदाः ये तु तान् , कुल्याः पितृपितामहाद्यागताः, पशूनां भृत्यानां च वर्गान् समूहान् ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततस्तस्मात् कारणात्कुशलो विवेकी पुरुषः भयमाश्रितः संसारदुःखाद्धीतः सन् पुष्कलं सर्वाङ्गपूर्णं पौरुषं मानुषं शरीरं यावन्न विपद्येत अङ्गविकलतया असमर्थं न भवेत्तावत् शीघ्रमेव अर्थात्कौमारमारभ्यैव क्षेमाय भगवद्भजनानन्दरूपपरमपुरुषार्थ-लाभायैव यतेतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * विषयासक्तस्य वृथायुर्व्ययमेवाह—पुंस इति त्रिभिः । पुंसः मनुष्यस्य तावत् वर्ष-शतमायुः शतवर्षपरिमितो जीवनयोग्यः कालः, तस्य शतवर्षपरिमितकालस्याद्धं पञ्चाशतवर्षात्मकं निष्फलं यातीत्यन्वयः । हिशब्दः “शतायुर्वै पुरुषः” इत्यादिप्रसिद्धिसूचनार्थः । निष्फलयाने हेतुमाह—यदिति । यस्मादसौ पुरुषोऽन्यं तमः निद्रात्मकमज्ञानं प्रापितः सन् तूष्णीं रात्र्यामाशेते । तथा शयने हेतुमाह—अजितात्मन इति । अवशीकृतदेहेन्द्रियादिसङ्घातस्य यदि कौमारादारभ्य भक्तियोगः स्यात्तदा तदभ्यासबलाज्जितात्मत्वेन रात्र्यामपि मध्यमं यामद्वयं निद्रार्थमुपयोज्य पूर्वोत्तरयामयोरपि कीर्तनस्मरणादिभजनमेव कुर्यात्तदा न तावदायुर्वृथा स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * एवं बाल्ये मुग्धस्य मूढस्य दशवर्षाणीत्येवं वर्षाणां विंशतिर्वर्षैव याति । यदि कौमाराद्भ-जनाभ्यासी स्यात्तदाऽभ्यासबलाज्जितात्मत्वेन रात्र्यामपि मध्यमं यामद्वयं निद्रार्थमुपयोज्य पूर्वोत्तरयामयोरपि कीर्तनस्मरणादिभजनमेव कुर्यात्तदा नायुषो व्यर्थता स्यादिति भावः ॥ ७ ॥ * * शेष-वशिष्टमायुः दुरापूरेण दुःखैः आ समन्तात्पूर्यमाणेन कामेन विषयभोगाभिलाषात्मकेन गृहेषु सक्तस्य अतएव प्रमत्तस्य कर्तव्यानु-सन्धानशून्यस्य अपयाति, वृथा यातीत्यर्थः । भोगाभिलाषाणां हेतुमाह—मोहेनेति, अहन्ताममतात्मकेनेत्यर्थः । स च भगवत्कृपां विना

नैव निवर्तते इत्याशयेनाह—बलीयसेति । प्रसिद्धमेवैतत्सर्वमिति द्योतनाय हिशब्दः ॥ ८ ॥ * * ननु 'अन्ते या मतिः सा गतिः' इति नियमात्प्रथमं यथेष्टं भोगान् भुक्त्वा पश्चात्ततो विरक्तः सन् भगवद्भजनं कृत्वा क्षेमं यास्यतीति कोऽयमाग्रहः कौमारमारभ्यैवैतद्भजनं कर्तव्यमिति दर्शयन् कौमारमारभ्यैव तद्भजनं कर्तव्यमित्युपपादयति—को गृहेष्विति सप्तभिः । गृहेष्विति बहुवचनं पुत्रदाराद्युपलक्षणार्थम् । देहेन्द्रियान्तःकरणपुत्रदारगृहादिषु सक्तम्, अतएव दृढैर्भगवत्कृपां विना दुर्मोचनीयैः स्नेहपाशैर्बद्धमात्मानं कः पुमान् विमोचयितुमुत्सहेत उत्साहं कुर्यान् । तदुत्साह एव तावद्दुर्लभः तत्करणं तु अशक्यमेवेति भावः । तदा सर्वस्यैवैवम्भूतत्वाच्च कोऽपि विमुच्येतेत्याशङ्क्य सत्यं भगवद्भजनेन तदनुग्रहतो विवेकं लब्ध्वा जितेन्द्रियः सन्नेव तत आत्मानं विमोचयितुं शक्नोति नान्योऽजितेन्द्रिय इत्याशयेनाह—अजितेन्द्रिय इति ॥ ९ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—क इत्यादिना । अर्थस्य धनादेस्तृष्णां को नु अजितेन्द्रियो विस्तृजेत् ? न कोपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—योऽर्थः प्राणेभ्योऽपि ईप्सित इष्टतमः प्रियतम इत्यर्थः । नन्वेतदसम्भावितमिति चेन्न तथा दर्शनादित्याह—यमिति । तत्करः चोरः सेवकः शस्त्रजीवी वणिक् नाविकादिः यमर्थं प्रेष्टैरप्यसुभिः क्रीणाति प्राणहानिमङ्गीकृत्याप्यर्थं साधयितुं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * एवमर्थप्रसक्तेः प्राबल्यं प्रदर्श्य कामप्रसक्तेः प्राबल्यं दर्शयति—कथमिति सार्द्धाभ्याम् । प्रियाया भार्यायाः सङ्गादिकं स्मरंस्तत्कथं त्यजेदिति तृतीयेनान्वयः । एवं सर्वत्र द्वितीयान्तपदस्यानेनैव क्रियापदेन सम्बन्धः । अनुकम्पितायाः अनुकूलायाः दयायुक्तायाः रहस्यं रहसि भवं सङ्गं रुचिरान् मनोज्ञान् मन्त्रान् हितालापांश्च, कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां शिशूनां च सङ्गम् । त्यागासामर्थ्यं हेतुमाह—सुहृत्सु दारापत्यादिषु यः स्नेहः स्नेहलक्षणः पाशः तेन सितो बद्ध इति । स्नेहे हेतुमाह—तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य सः ॥ ११ ॥ * * ताश्च श्वशुरगेहे स्थिताः हृदय्याः हृदयङ्गमाः दुहितृः पुत्रीः भ्रातृश्च स्वस्रः भगनीश्च दीनौ वृद्धत्वेन सामर्थ्यरहितौ पितरौ मातापितरौ च । मनोहराः उरवः बहवः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तान् गृहांश्च । कुल्याः कुलपरम्परागताः वृत्तीः जीविकाश्च । पशून् गवाश्च कुञ्जरादींश्च ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः कारणात्, भवं केवलमनर्थावहं संसारम्, आश्रितः पुमान्, कुशलः हेयोपादेयविभागकुशलताभाक् सन्, क्षेमाय उक्तविधक्षेमार्थमेवेत्यर्थः । यतेत । पुरुषस्य जीवस्य संबन्धि पौरुषं शरीरं यावत् पुष्कलं पटुतरमस्ति । न तु विपद्येत विपन्नं न भवति । तावदेव क्षेमाय यतेतेति पूर्वोक्तान्वयः । भवमित्यत्र भयमिति पाठेऽपि भयं संसारमित्येवार्थः । अतो बाल्यादारभ्यैव क्षेमाय यतेतेति भावः ॥ ५ ॥ * * एतदेव प्रतिपादयन्विषयासक्तस्य केवलं वृथायुच्येयमाह—पुंस इति । पुंसः मनुष्यस्य, वर्षशतं हि आयुः । जीवितयोग्यकालस्तावच्छतवर्षपरिमितोऽस्तीत्यर्थः । तद्वर्द्धं शतवर्षपरिमितायुषोऽर्द्धं च, पञ्चाशद्वर्षात्मकमित्यर्थः । अजितात्मनः अजितेन्द्रियस्य, निष्फलमेव । यातीत्युत्तरेणान्वयः । आयुषोऽर्द्धस्य नैष्फलेन याने हेतुं वदन् पुमांसं विशिनष्टि । यद्यस्मात्, असावजितात्मा पुमान्, रात्र्यां रजन्यां, अन्धं तमः निद्रात्मकं, प्रापितः शेते । तूष्णीं शयनं करोति । कुमारावस्थायामेव समारब्धभक्तियोगात्मकभगवद्भर्मयोगवांस्तु रात्रावपि मध्यमयामद्वयं निद्रार्थमुपयोज्य पूर्वोत्तरयोर्मयोरनियतकालं भगवद्भर्ममाचरतीति भावः ॥ ६ ॥ * * मुग्धस्येति । एवं बाल्ये, मुग्धस्य मूढस्य, दश वर्षाणि, कौमारे क्रीडतः दश वर्षाणि । एवं विंशतिः विंशतिसंख्याकानि वर्षाणि यान्ति । जितेन्द्रियः कुशलस्तु तस्यामपि विंशत्यां भगवद्भर्ममनुतिष्ठतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यूहम् । जरया प्रस्तो देहो यस्य तस्य, अत एव अकल्पस्यासमर्थस्य, अस्वाधीनदेहस्येत्यर्थः । विंशतिः वर्षाणामिति शेषः । याति । बाल्यात् प्रारब्धभगवद्भर्मस्तु तदभ्यासशिक्षितदेहत्वात्तस्यामपि विंशत्यां तदनुतिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥ * * दुरापूरेणेति । एवमहर्भागात्मकाद्वायुषश्चत्वारिंशद्वर्षाणि गतानि । शेषमवशिष्टं दशवर्षात्मकमायुः, गृहेषु गृहात्मकेषु कर्मसु, सक्तस्य अत एव प्रमत्तस्य स्वहितमजानतः पुरुषस्य, दुरापूरेण दुःखैः समन्तादापूर्यमाणेन, कामेन तदनुबन्धिना, बलीयसा बलवत्तरेण, मोहेन चकारात् क्रोधेनापि, अपयाति हि । स्वहितकुशलो जितेन्द्रियस्तु कामाद्युपशमनेन तस्मिन्नपि दशवर्षात्मके वयसि भगवद्भर्ममनुतिष्ठतीति भावः ॥ ८ ॥ * * एवमवशीकृतेन्द्रियस्य वैषयिकसुखरतस्यायुषो नैष्फल्यमारब्धभक्तियोगस्य कुशलस्य जितेन्द्रियस्य तु निःश्रेयससाधनभगवद्भर्मसंसाधनोपयुक्तत्वेन साफल्यं भागवतधर्माणामेव निरतिशयश्रेयःसाधनत्वं तेषां च वर्त्तमानमनुष्यजन्मनैवानुष्ठेयत्वं चोक्तमथ वैराग्यं विना समुपदिष्टोऽपि भागवतधर्मः प्रतिष्ठितो न भवतीति वैराग्यस्य तावदेषामुदयः संपाद्यः स च सत्संगतिं विना न सिद्धिमाप्स्यतीति सा यथा सिद्धयेत्तत्कार्यम्, सा च विषयासक्तचित्तवज्जनप्रसङ्गपरित्यागं विना दुर्लभेत्यभिज्ञाय, तत्परिहारः गृहचित्तकलत्रापत्यादिष्वनुरक्तचित्तस्य यद्यप्यशक्यस्तथापि विवेकात्मनोपायेन दुःसङ्गः परिहर्त्य इति विवक्षंस्तावद्गृहादिष्वनुरागस्य दुस्त्यजत्वमनर्थोत्पादकत्वं च कथयंस्तावद्गृहानुरागस्य दुस्त्यजत्वमेव कथयति—को गृहेष्विति । गृहेषु सक्तं ममेदं गृहमित्यभिमानयुक्तं दृढैर्दुर्मोचनीयैः, स्नेहा एव पाशास्तैः, बद्धम् आत्मानं विमोचितुम् अजितेन्द्रियश्चेत् कः पुमान् उत्सहेत । कोऽप्युत्साहं न कुर्यादित्यर्थः । जितेन्द्रियस्तूत्सहेतैवेति भावः ॥ ९ ॥ * * अनेन 'हित्वाऽऽत्मपातं गृहमन्धकूपम्' इति पूर्वमुक्तो गृहाभिनिवेशत्याग एव भगवदाश्रयाचरणे प्रथमं कारणमित्युक्तं तदभिनिवेशत्यागश्च चित्तकलत्रापत्याद्यनुरागत्यागपूर्वकः, सोऽप्यजितेन्द्रियस्य दुःशक इत्याह—को न्विति । अर्थतृष्णां वित्तस्पृहां को नु पुमान् अजितेन्द्रियश्चेदिति शेषः ।

विस्मृजेत्यजेत् । दुस्त्यजत्वे हेतुं वदंस्तृष्णां विशिनष्टि—यः अर्थः, प्राणेभ्यः अपि, ईप्सितः । तदेवाह—यमिति । यमर्थः, तस्करश्चौरः, सेवक आयुधोपजीवी, वणिक् सांघात्रिकः, प्रेष्टैरतिप्रियैः, असुभिः प्राणैः, क्रीणाति । प्राणहानिमङ्गीकृत्यापि तस्कारादियमर्थं साधयति तथाभूतेऽर्थे तृष्णां को नु विस्मृजेदित्यर्थः ॥ १० ॥ * * कथमिति ! किं च, अनुकम्पितायाः दयनीयायाः प्रियाया रहसि भवो रहस्यस्तं सङ्गं, रुचिरान्मनोज्ञान्, मन्त्रान् हितशिक्षालापान्, सुहृत्सु स्वकीयसुहृज्जनेषु सङ्गं, स्मरन् च, तेषु स्नेहसितः स्नेहेन बद्धः, कलानि मधुराणि अक्षराणि येषां शिशूनां, सङ्गं प्राप्य, तेषु अनुरक्तं चित्तं यस्य स एवभूतः ॥ ११ ॥ * * पुत्रानिति । पुत्रान् स्मरन्, हृदय्याः हृदयंगमाः, ताः श्वशुरगृहे स्थिताः, दुहितृः पुत्रीः, स्मरन् तथा भ्रातृन्, स्वसुर्भगिनीश्च, दीनौ पितरौ वा, मनोज्ञाः प्रिया उरवो बहवः परिच्छदा भोगोपकरणानि येषु तान् गृहांश्च कुल्याः कुलकमागताः वृत्तीर्जीविकाः, पशवश्च भृत्यवर्गश्च तांश्चापि, स्मरन् तेषु सङ्गम्, कथं त्यजेत । कथमिति पूर्वश्लोकीयम्, त्यजेतेत्युत्तरश्लोकीयमनुषजनीयम् ॥ २० ॥

भाषानुवादः

हमारे सिरपर अनेकों प्रकारके भय सवार रहते हैं इसलिये यह शरीर—जो भगवत्प्राप्तिके लिये पर्याप्त है—जबतक रोग-शोकादिग्रस्त होकर मृत्युके मुखमें नहीं चला जाता, तभीतक बुद्धिमान् पुरुषको अपने कल्याणके लिये प्रयत्न कर लेना चाहिये ॥ ५ ॥ * * मनुष्यकी पूरी आयु सौ वर्षकी है । जिन्होंने अपनी इन्द्रियोंको वशमें नहीं कर लिया है, उनकी आयुका आधा हिस्सा तो यों ही बीत जाता है । क्योंकि वे रातमें घोर तमोगुण—अज्ञानसे ग्रस्त होकर सोते रहते हैं ॥ ६ ॥ * * बचपनमें उन्हें अपने हित-अहितका ज्ञान नहीं रहता, कुछ बड़े होनेपर कुमार-अवस्थामें वे खेल-कूदमें लग जाते हैं । इस प्रकार बीस वर्षका तो पता ही नहीं चलता । जब बुढ़ापा शरीरको ग्रस लेता है, तब अन्तके बीस वर्षोंमें कुछ करने-धरनेकी शक्ति ही नहीं रह जाती ॥ ७ ॥ * * रह गयी बीचकी कुछ थोड़ी-सी आयु । उसमें कभी न पूरी होनेवाली बड़ी-बड़ी कामनाएँ हैं, बलान् पकड़ रखने वाला मोह है और घर-द्वारकी वह आसक्ति है, जिससे जीव इतना उलझ जाता है कि उसे कुछ कर्तव्य-अकर्तव्यका ज्ञान ही नहीं रहता । इस प्रकार बची-खुची आयु भी हाथसे निकल जाती है ॥ ८ ॥ * * दैत्यबालको ! जिसकी इन्द्रियाँ वशमें नहीं हैं, ऐसा कौन-सा पुरुष होगा, जो घर-गृहस्थीमें आसक्त और माया-ममताकी मजबूत फाँसीमें फँसे हुए अपने-आपको उससे छुड़ानेका साहस कर सके ॥ ९ ॥ * * जिसे चोर, सेवक एवं व्यापारी अपने अत्यन्त प्यारे प्राणोंकी भी बाजी लगाकर संग्रह करते हैं और इसलिये उन्हें जो प्राणोंसे भी अधिक वाञ्छनीय है—उस धनकी तृष्णाको भला, कौन त्याग सकता है ॥ १० ॥ * * जो अपनी प्रियतमा पत्नीके एकान्त सहवास, उसकी प्रेमभरी बातों और मीठी-मीठी सलाहपर अपनेको निछावर कर चुका है, भाई-बन्धु और मित्रोंके स्नेह-पाशमें बँध चुका है और नन्हें-नन्हें शिशुओंकी तोतली बोलीपर लुभा चुका है—भला, वह उन्हें कैसे छोड़ सकता है ॥ ११ ॥ * * जो अपनी ससुराल गयी हुई प्रिय पुत्रियों, पुत्रों, भाई-बहिनों और दीन अवस्थाको प्राप्त पितामाता, बहुतसी सुन्दर-सुन्दर बहुमूल्य सामग्रियोंसे सजे हुए घरों, कुलपरम्परागत जीविकाके साधनों तथा पशुओं और सेवकोंके निरन्तर स्मरणमें रम गया है, वह भला, उन्हें कैसे छोड़ सकता है ॥ १२ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।

औपस्थ्यजैह्वयं बहु मन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय वियन् निजायुर्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।

सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ।

प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुम्बं पुष्पन्स्वलोकाय न कल्पते वै ।

यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित् क्व च कुत्रचिद् वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।

विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥

ततो विदूरात् परिहृत्य दैत्या दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु ।

उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसङ्गैरिषितोऽप्यवर्गः ॥ १८ ॥

न ह्यच्युतं ग्रीणयतो ब्रह्मायासोऽसुरात्मजाः । आत्मत्वात् सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु । भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कोशस्कृत् इव कर्माणि ईहमानः लोभात् अवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्वं बहु मन्यमानः दुरंतमोहः अनु-
कंपितायाः प्रियायाः रहस्यं संगं च रुचिरान् मन्त्रान् कथं त्यजेत कथं विरज्येत ॥ १३ ॥ * * प्रमत्तः कुटुम्बपोषाय
वियत् निजायुः विहतम् अर्थं न बुद्ध्यते स्वकुटुम्बरामः सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा न विरज्येत ॥ १४ ॥ * * वित्तेषु
नित्याभिनिविष्टचेताः परवित्तहर्तुः इह च प्रेत्य दोषं विद्वान् अथ अपि अजितेन्द्रियः च अशान्तकामः कुटुंबी तत् हरते ॥ १५ ॥ * *
दनुजाः इत्थं विद्वान् अपि कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय न कल्पते यथा विमूढः यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावः तमः
प्रपद्यते ॥ १६ ॥ * * यतः अलं दीनः यन्निगडः विसर्गः कामदृशां विहारक्रीडामृगः क्व च वा कुत्रचित् स्वयम् आत्मानं
विमोचितुं न समर्थः ॥ १७ ॥ * * ततः दैत्याः विषयात्मकेषु दैत्येषु संगं विदूरात् परिहृत्य आदिदेवं नारायणम् उपेत
सः मुक्तसंगैः अपवर्गः ईषितः ॥ १८ ॥ * * हि असुरात्मजाः सर्वभूतानाम् आत्मत्वात् इह सर्वतः सिद्धत्वात् अच्युतं
ग्रीणयतः ब्रह्मायासः न अस्ति ॥ १९ ॥ * * परावरेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु भूतेषु अथ भौतिकेषु विकारेषु च
महत्सु भूतेषु ॥ २० ॥

भीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कोशस्कृत् कोशस्कारी कीटः स यथा आत्मनो हितं गृहं कुर्वाणो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति तथा कर्माणीहमानः ।
नन्ववितृप्तकामोऽपि दोषदर्शनेन विरक्तः संसृज्येत्तत्राह । औपस्थ्यं शैश्यं जैह्वं च सुखं बहु मन्यमानस्तदेवाधिकं मन्यमानः
अतो दुरन्तो मोहो यस्य स कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १३ ॥ * * दुरंतमोहत्वं दर्शयन्नाह । कुटुम्बपोषणाय वियत्क्षीय-
माणं निजमायुः पुरुषार्थं च विहितं न बुद्ध्यते अत एव तापत्रयेण दुःखितचित्तोऽपि न निर्विद्यते तत्र दुःखबुद्धिं न करोति यतः
स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥ * * प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह—वित्तेष्विति । नित्यमभिनिविष्टं चेतां यस्य स परवित्तहर्तुः
प्रेत्य नरकलक्षणमिह च दंडादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् जानन्नथाप्यशांताभिलाषस्तत्परवित्तं हरत्येव ॥ १५ ॥ * * तदेवं
को गृहेषु पुमानित्यादिसप्तभिः श्लोकैरुपपादितं गृहादिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसंभवमुपसंहरति—विद्वानिति । स्वलोकायात्म-
परामर्शाय न कल्पते किं तु विमूढो यथा तथा विद्वानपि तमोऽभिनिवेशमेव प्रपद्यते । तत्र हेतुः—य इति । स्वीयमिदं पारक्य-
मिदमिति विभिन्नो भावो भावना यस्य सः ॥ १६ ॥ * * तस्मात्कौमार एव भागवतान्धर्मानाचरेदिति सहेतुकमुप-
संहरति—यत इति । यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थस्ततो नारायणमुपेत शरणं यातेत्युत्तरेणान्वयः । असामर्थ्यं हेतुः—
अलं दीनो लंपटः । अतः कामो दृशि यासां तासां विहारे क्रीडायां निमित्ते क्रीडामृगः । विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहार-
साधनमात्मानं यतस्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्वयः । किं च यद्यासु निगडः शृङ्खलातुल्यो विसर्गः पुत्रपौत्रादिरूपो
भवति ॥ १७ ॥ * * विदूराद् दूरतः संगं परिहृत्य । यद्वा अविदूराच्छीघ्रं नारायणमुपेत्यन्वयः । यस्मात्स एवापवर्ग
ईषित इष्टः ॥ १८ ॥ * * ननु बालानामस्माकं तद्भजनमशक्यमिति चेत्तत्राह—न हीति । ब्रह्मायासोऽतिप्रयासः ॥ १९ ॥ * *
आत्मत्वात्सर्वत्र सिद्धत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति—परावरेष्विति चतुर्भिः । ब्रह्मा अतो येषां स्थावर आदिर्येषां तेषु भूतेषु
जीवेषु भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु महत्सु च भूतेष्वकाशादिषु ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राशङ्कते—नन्विति । अतो जैह्वौपस्थ्यस्य बहुमननात् ॥ १३ ॥ * * अत एव पुरुषार्थज्ञाना-
भावात् ॥ १४-१५ ॥ * * हे दनुजा इति । 'कयाधुनाम दानवी' इत्युक्तेरहं दनोर्दोहित्रो यूयं च तद्वंश्यत्वान्मम बंधवः
स्थेत्यतो युष्मभ्यं हितमुपदिशामीत्यभिप्रायः । विद्वान् शास्त्रज्ञोऽपि आत्मपरामर्शाय कोऽहं कुत आयातः किमधुना करोमीति
स्वमवलोकितुमित्यर्थः । यथाविषु एडकासु स्वभावत एकरोपासु मूढ इयं कस्येयं कस्येति ज्ञातुमसमर्थः केवलं तमो ज्ञानाभावमेव
प्रपद्येत तद्वत्केवलकुटुम्बपोष्यपि तमो नरकहेतुमभिनिवेशमेव । तत्राभिनिवेशे ॥ १६ ॥ * * अतो लंपटत्वात् । न केवलं
तासां क्रीडामृग एव भवत्यपि तु बद्धोऽपि स्यादित्याह—किञ्चेति । यद्वा याः कामदृश एव निगडो यत्र तथाविधो विशेषेण सर्गो
जन्म भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * दूरतस्तु स्वयमेव सङ्गस्यक्त एव त्यक्तस्य त्यागासम्भवमाशङ्क्याह—यद्वेति । अपवर्गः
संसारबन्धविमोचकः । यतो धर्मार्थकामैर्ब्रह्मार्पणबुद्धिचिकित्सारहितैः संसारमोक्षो न सेत्स्यति ततो हेतोरित्यर्थः । दैत्येषु

दितिश्चन्दोपलक्षितहिंसाविहारेषु यूयमपि तज्जातीयैरस्माभिस्तादृशैरेव भाव्यमित्याकलनां मा कुरुतेत्यभिप्रायेणाह—हे दैत्या इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रीणयतः परिचर्यया प्रीणयितुं न बहुप्रयत्नः यथा कुटुंबं प्रीणयत इति भावः । न च तस्यान्वेषणे श्रम आत्मत्वात् हृद्येव वर्तमानत्वात् । न च तत्प्रीणनेऽपि श्रमः सर्वतः सर्वैरपि प्रकारैर्मनसैरप्युपचारैस्तत्प्रीणनस्य सिद्धत्वात् । तथाऽच्युतं प्रीणयानीति संकल्पमात्रेणापि प्रीतेः सिद्धत्वात् । श्रवणकीर्तनाद्यन्यतमेनापि वा सिद्धत्वात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न केवलं स स्वहृदय एव वर्तमानः परिचरणीयोऽपि तु सर्वत्रैव वर्तमानः सर्वसम्मानेनैव सन्तोषणीय इत्युपदेष्टुं तस्य सार्वत्रिकीं सार्वकालिकीं च सत्तामाह द्वाभ्याम् । परावरेषूक्तृष्टनिकृष्टेषु भूतेषु जीवेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिष्वजीवेषु घटादिषु च परः भूतादिभ्यः प्राकृतेभ्यः प्रकृतेश्च सकाशादन्य एकः परब्रह्मेति । आत्मा परमात्मा इति भगवानिति शब्दत्रयवाच्य ईश्वर ईयत इत्युत्तरेणान्वयः । कीदृशोऽव्ययः सर्वेष्वपि कालेष्वपक्षयशून्यः ॥ २०-२१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कुटुम्बेति ॥ प्रसक्तः कुटुम्बासक्तः कुटुम्बपोषाय कुटुम्बपोषणनिमित्तेन कर्मणा वियत् क्षीयमाणं निजमायुः न बुद्धयते तथा विहतमर्थं पुरुषार्थं भगवदाराधनादिपरमानन्दावाप्तिलक्षणं च न बुद्धयते । धनस्य तु वराटकमात्रस्य विघातं बुद्धयते तथा स्वकुटुम्बे रागो रतिर्यस्य सः सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे काले चाध्यात्मिकादितापत्रयेण दुःखितः आत्मा मनो यस्य सः तादृशोऽपि न निर्विद्यते तत्र दुःखबुद्धिं न करोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वित्तेष्विति ॥ अजितेन्द्रियः अशान्तकामः कुटुम्बी वित्तेषु धनादिषु नित्यमभिनविष्टं चेतो यस्य सः परवित्तहर्तुः प्रेत्य मरणान्तरं यमयातनादिरूपमिह च स्वामिदण्डादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् जानाति अथापि तत्परवित्तं हरते ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विद्वानिति ॥ हे दनुजाः ! स्वीयमिदं पारक्यमिदमिति विभिन्नो भावो भावना यस्य सः विद्वान् शास्त्रज्ञतयाऽतिप्रसिद्धोऽपि इत्थमत्यासक्ततया वर्णितप्रकारेण कुटुम्बं पुष्णन् स्वलोकाय आत्मपरामर्शाय । यद्वा । स्वलोकाय कोऽहं किं करोमीति स्वमवलोकितुं न वै कल्पते समर्थो नैव भवति । किन्तु विद्वानपि विमूढो यथा तथा तमः अभिनिवेशमेव प्रपद्येत प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ यत इति युग्मम् ॥ हे दैत्याः ! अत एव कामो दृशि यासां तासां स्त्रीणां विहारे क्रीडानिमित्ते क्रीडामृगः वानरतुल्यः । विहारमिति पृथक् पाठे तासां विहारसाधनभूतमात्मानमित्यर्थः । यतस्तासां क्रीडामृगः । स इत्यन्वयः । किं च यत् यासु निगडः शृङ्खलातुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपो भवति । यतः यस्मात् कश्चिदपि क च कचिदपि काले कुत्रचिदपि देशे वा स्वमात्मानं विमोचितुं मोचयितुं न समर्थः । णिलोप आर्षः । अतः विदूरात् दूरतः विषयात्मकेषु विषयरक्तेषु दैत्येषु सङ्गं परिहृत्य त्यक्त्वा आदिदेवं नारायणमेव उपेत शरणं ब्रजत । अतः विमुक्तसङ्गः संन्यासिभिरपि इषितः इष्टः अपवर्गः परमानन्दरूपो मोक्षोऽपि स एव ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ न हीति ॥ हे असुरात्मजाः ! सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानामात्मत्वादिति न तस्य किञ्चिदपेक्षितमिति सूचितम् । अत एव सर्वतः सर्वस्मिन् देशे काले च सिद्धत्वात् अच्युतं प्रीणयतः प्रसन्नं कुर्वतः पुंसः कर्मान्तरवद्वह्वायासो नास्त्येव ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परेति चतुष्कम् ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः अन्तो येषां स्थावरो वृक्षादिरादिर्येषां तेषु परावरेषु उच्चावचेषु जीवेषु भौतिकेषु विकारेषु पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतकार्येषु जडेषु घटपटादिषु अथ तथा महत्सु च भूतेष्वकाशादिषु गुणेषु सत्त्वरजस्तमःसु गुणसाम्ये च प्रधाने तथा गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महदहङ्कारादौ च परः ब्रह्मस्वरूपः आत्मा भगवान् ईश्वरः अव्ययः एक एवास्ति । ईयत इत्युत्तरस्य संबन्धो वा । वस्तुतोऽतिसूक्ष्मत्वादिनिर्देश्यो निर्देष्टुमशक्योऽपि अविकल्पितो भेदरहितोऽपि गुणात्मकः सर्गो यस्याः तथा मायया स्थावरजङ्गमानां प्रत्यगात्मा तत्तद्द्रष्टा भोक्ता च जीवस्तत्स्वरूपेण दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः ईयते प्रतीयते । तत्र प्रत्यगात्मस्वरूपेण व्यापकतया निर्देशः दृश्यरूपेण व्याप्यतया निर्देश्यः ईयते तथा केवलः अनुभवात्मको ज्ञानस्वरूप आनन्द एव स्वरूपं यस्य तादृशोऽपि गुणसर्गया मायया अन्तर्हितमाच्छादितं स्वैश्वर्यं स्वरूपं येन सः तादृशः ईयते ॥ २०-२३ ॥

बीरराघवव्याख्या

कथम्भूतः कोशस्कृदिव कोशकारी कीट इव कर्माणीहमानो यथा कोशस्कृद्गृहं कोशात्मकं गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति । तथा स्वबन्धकानि कर्माणि कुर्वाण इत्यर्थः । अवितृप्तः कामो यस्य तादृशः औपस्थ्यं जैह्वश्च सुखं बह्वधिकं मन्यमानः अतो दुरन्तो मोहो यस्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दुरन्तं मोहं दर्शयन्विशिनष्टि—कुटुम्बपोषणाय वियत्क्षीयमाणं निजायुः परिच्छिन्नायुर्यस्य तादृशो विशेषेण हितमनुकूलमर्थं परमं पुरुषार्थं न वेद, विहतमिति पाठे, विहतमपि स्वाभिप्रेतमर्थं न वेद दृष्टान्तत्वेन नानुसन्धत्ते सर्वत्र देशे काले च तापत्रयेण दुःखित आत्मा मनो यस्य तादृशो न निर्विद्यते संसृतौ हेयत्वबुद्धिं न करोति यतः स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रत्युताकार्यं करोति इत्याह—वित्तेष्विति । परद्रव्यापहारिणो यो दोषः प्रेत्य मरणानन्तरं नरकलक्षणः इह च लोके दण्डरूपश्च तं विद्वान् जानन्नपि वित्तेषु नित्यमभिनविष्टं चेतो यस्य सोऽजितेन्द्रियोऽशान्तकामः कुटुम्बी च सन् तत्परस्य वित्तं हरति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं को गृहेष्वित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्गृहादिष्वनुरागो दुस्त्यज इत्युक्तम्, अथ तस्यानर्थावहत्वमाह—विद्वानिति । हे दनुजाः ! इत्थं विद्वानपि उक्तविधं संसारं जानन्नपि कुटुम्बं पुष्णन् विभ्रन्

यः स्वलोकाय आत्मयाथात्म्यदर्शनाय न कल्पते न समर्थो भवति प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनपरो न भवति, किन्तु इदं स्वीय-
मिदं परकीयमित्येवं विभिन्नो भावो यस्य, सर्वस्य परमात्मशेषतामजानन्नित्यर्थः, यथावत् विमूढः स तमो नरकमेव प्रपद्येत, यद्वा
तत्त्वविदपि कुटुम्बभरणासक्तो देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानयुक्तो मूढवन्नरकमेव प्रपद्यते, न मुक्तिम् । किं पुनः केवलमूढ
इत्याह—विद्वानपीति । विद्वानपि प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविदपि यः पुनः स्वीयपारक्यविभिन्नभावः इत्थं कुटुम्बं पुष्पान्भवति सः
स्वलोकाय परमपदप्राप्तये न कल्पते किन्तु नितरां मूढवत्तम एव प्रपद्येत विदुष एवेयं गतिः, किं पुनरविदुष इति भावः । यथा विमूढ
इति दृष्टान्तवशात्किं पुनर्यायोऽत्र द्योत्यते ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवं गृहाद्यासक्तैर्दुस्त्यजत्वमनर्थवहत्वञ्चोक्तम् । अथोक्तमुपसंहरन्
दुस्त्यजगृहाद्यनुरागत्यागनिमित्तमस्तसङ्गं परित्यज्य सत्सङ्गादिप्रसक्त्या भगवन्तमाश्रयेत्त्याह—यत इति । यतः कश्चिदपि पुमान्
गृहाद्यभिनिविष्टश्चेदात्मानं कचिदपि काले कुत्रचिदपि देशे मोचितुं मोचयितुमसमर्थस्तत इत्युत्तरेणान्वयः । असामर्थ्यं हेतुः—अलम-
त्यर्थं दीनो विषयलपटः वामा दृशो यासां तासां विहारे क्रीडामृगः क्रीडार्थं संवर्द्धितशाखाभृगादितुल्यः, विहारमिति पृथक् पदपाठे
विहारस्थानमात्मानमित्यन्वयः । वामदृशां विहारक्रीडामृगत्वं विशिनष्टि—यदिति । यद्यस्माद्वामदृशां क्रीडामृगत्वाद्धेतोर्निगडरूपो
विसर्गः संसारबन्धो भवति अयमिति वा छेदः, यत् क्रीडामृग इत्येतदयमेव निगडरूपः संसार इत्यर्थः । यदिति छेदपक्षे यच्छब्देन
वामदृशां वा परामर्शः यत् यासु निगडः शृङ्खलारूपो विसर्गः पुत्रादिरूपः सर्ग इत्यर्थः । अविसर्ग इति वा छेदः, यद्यस्मात्क्रीडामृग-
त्वादविसर्गः । अविमोच्यो निगडः शृङ्खलातुल्यः संसारबन्धो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः यतो गृहादिष्व-
सक्तः आत्मानं मोचितुमसमर्थस्ततो विषयेषु शब्दादिष्वेव आत्मा मनो येषां तेष्वसत्सु दैत्येषु सङ्गं दूरात्परिहृत्य आदिदेवं जगदुद-
यस्थितिलयलीलं स्वतेजसा दीप्यमानं नारायणं जीवानां प्राप्यं प्रापकमाधारञ्च भगवन्तम् उपेत तत्सङ्गादिप्रणाड्या शरणं व्रजेत ।
यद्यप्यत्र सत्सङ्गतेः कण्ठोक्तिर्नास्ति तथापि स्वस्य सत्सङ्गतेरेव हेतोर्ज्ञानोदयस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वात्स्वसङ्गत्यैव तैः सत्सङ्गतेः कृत-
प्रायत्वाच्च तदनुक्तावपि साभिप्रेतैव । एवं गृहाद्यासङ्गस्य दुस्त्यजत्वदोषावहत्वादिकथनेनैव तेषां वैराग्यमुद्देष्ट्यतीति वैराग्यमपि
सम्पादनीयमिति शब्दतो नोक्तं स्वस्यैव ज्ञानोपदेष्टृत्वादाचार्यत्वेनावस्थितत्वाद्गुर्वाभिगमनमपीहशब्दतः कर्तव्यत्वेनोक्तम्, किन्तु
श्रीशप्रपदनमात्रमेव कुरुतेतिशब्देनोक्तम् । धर्मान्भागवतानिति भगवच्छब्देनाभिप्रेतं निष्फलत्वशङ्काव्युदासं व्यनक्ति—स इति । स
उपेयो नारायणः अपवर्गः परमपुरुषार्थलक्षणापवर्गहेतुत्वेन मुक्तः सङ्गो देहतदनुबन्धिषु यैस्तैरिषित इष्टः स एव मुक्तसङ्गानामिष्टो-
ऽपवर्गः फलरूप इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रतिपादयितुं तावत्तत्समाश्रयणस्य दुःशकत्वशङ्कां निराकुर्वन्नाह—न हीति ।
हे असुरात्मजाः ! अच्युतं सकृदाश्रवणादेव आश्रितान्न च्यावयतीति अच्युतः तं प्रीणतः पुंसो बह्वायासो न हि विद्यते देवतान्तर-
प्रीत्युत्पादकसाधनाऽनुष्ठानवद्भगवत्प्रीत्युत्पादकतद्वर्मानुष्ठाने नायासो विद्यते इत्यर्थः । अनायासे हेतुः आत्मत्वादिति, सर्वभूतानामात्म-
त्वात्सर्वतः सिद्धत्वात्सुलभत्वात्सर्वत इति “सार्वविभक्तिकस्तसिः” षष्ठ्यर्थः । इह लोके सर्वतः सर्वेषां देवासुरादिस्त्रीपुंसवर्णाश्रमा-
दिविभागमन्तरेण सर्वेषां सिद्धत्वादित्यर्थः । अयमभिप्रायः, न हि सुलभस्य तृणलोष्टादेरन्वेषणाय विदूरगमनादिरूपः प्रयासोऽपेक्षितः
सर्वत्र सर्वेषां सुलभत्वादेवं सर्वेषामात्मत्वेन सर्वसुलभस्य प्रीणनेनातीवायास इति । यद्वा, सिद्धत्वादित्यस्य स्वर्गादिवन्न साध्यः
पुरुषार्थः अपितु सिद्धरूपः, साध्यपुरुषार्थसाधने हि यागाद्यनुष्ठानरूपप्रयासबाहुल्यम्, सिद्धस्य तु तल्लभोपयुक्तप्रीणनोपायतत्समाश्रय-
णमात्रमपेक्षितमित्यर्थः । यद्वा आत्मत्वादित्यनायासे पृथग्येतुः आत्मा हि स्वशरीरे निरतिशयप्रीतियुक्तसद्रक्षणशीलश्च लोके दृष्टः । एवं
सर्वेषां जीवानां परमात्मानं प्रतिशरीरत्वात्तद्विषयकप्रीतेस्तस्य स्वतस्सिद्धाया अपि विपुलापराधैरानभिष्यक्तायास्तदभिष्यक्त्यावहं
किञ्चिदानुकूल्यादिकमात्रमपेक्षितमिति भावः । सिद्धत्वादिति तत्रैवान्यो हेतुः, न हि सिद्धस्य हिरण्यनिधेस्तत्परिज्ञानमन्तरेण
तल्लभोपयुक्तोऽन्यः प्रयासोऽपेक्षितः । एवं परमात्मनोपि निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य हृदये सिद्धत्वात्तल्लभोपयुक्तस्वामित्वशेषित्वादित्या-
थात्म्यज्ञानपूर्वकतत्समाश्रयणमात्रेण तस्य समाश्रितविषयकप्रीतिरुद्देष्ट्यतीति नातीवायासो विद्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀
“आत्मत्वात्सर्वभूतानाम्” इत्येतदेव प्रपञ्चयति—परावरेष्विति चतुर्भिः । ब्रह्मा चतुर्मुखोऽन्तो येषां स्थावरा आदिर्येषां तेषु पराव-
रेषूच्चावचेषु भूतेषु चराचरात्मकदेहभाक्षु चेतनेष्वित्यर्थः । तथा भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतपरिणामरूपेष्वचेतनेषु घटपटादिषु महत्सु
पृथिव्यादिमहाभूतेषु ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कोशस्थः कोशकारी कीटः, एतदेव स्पष्टयति—औपस्थ्यमिति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदिति क्लृप्तं निजमात्मीयमायुर्यस्य
स तथा शास्त्रविहितमर्थं श्रेयोलक्षणं न बुध्यते स्वकुटुम्बे भार्यादौ रामः क्रीडा यस्य स तथा न निर्विद्यते विरक्तो न
भवति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परवित्तहर्तुश्चोरादेरिह देहात्प्रेत्य यत्पूर्वमर्जितम् अथाप्यनन्तरमपि तच्च तदेव दुष्कर्म हरते
नयतीत्यन्वयः । परलोकेपि विषयेष्वलं बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अनुक्तविशेषप्रदर्शनाय कथितमेवार्थं विशिनष्टि—
विद्वानिति । स्वलोकाय स्वक्लृप्तमोक्षाय स्वयोग्यज्ञानाय वा तत्र हेतुमाह—यदिति, न केवलं मोक्षाय कल्पत इति प्रत्युतानर्थं चाप्नोति,
तम इति । विमूढो विपरीतज्ञानी यथा तमः प्रतिपद्यते तथाऽयमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ श्रीनारायणानुग्रहमन्तरेण विद्वत्ताप्य-
किञ्चित्करीत्याह—यत इति । शास्त्रगुरुपदेशेन विद्वान् संसारस्यानित्यतामिति शेषः । दीनं स्वात्मानं विमोचितुमलं समर्थो नेति

यतोऽत इति शेषः यदि जीवराशौ कश्चिदस्तीत्यभिमानस्तर्हि कुत्र कस्मिन्काले न कस्मिंश्चिदित्यर्थः । कुतोऽत्राह—वामदृशामिति, अयं पुरुषो वामदृशं विहारार्थं निर्मितक्रीडामृग इति यत्कथमयं तथाभूदिति तत्राह—निगड इति, आसामक्षिसर्गः कटाक्षमोक्षो यस्य निगडः शृङ्खलायितः तस्मात्स इति शेषः ॥ १७ ॥ * * एतावन्तं दैत्यान् कटाक्षीकृत्योक्तं प्रकटयन्मथितार्थमाह—तत इति । नन्वेवं तर्हि संसारमोक्षस्य दौर्घ्यमापादितमिति शंका माभूत् यद्यर्थितास्ति तर्ह्युपायं वदामीत्यतो वाह—तत इति । यतो धर्मार्थकामैर्ब्रह्मार्पणबुद्धिचिकित्सारहितैः संसारमोक्षो न सेत्स्यति ततो दैत्येषु सङ्गं दूरात्परिहृत्य नारायणं शरणमुपेत, यातेत्यन्वयः । सोपवर्गो मुक्तसंगैः पुरुषैरिषितः आप्तो भवति “इषु गतौ” इति धातोः ॥ १८ ॥ * * नेदं दुःसाध्यमित्याह—न हीति । सर्वभूतानामात्मत्वात्तत्प्रेष्टत्वात्सर्वत्र व्याप्तत्वेन सुलभत्वाद्वा ॥ १९ ॥ * * नारायणस्य सेव्यत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—परावरोष्विति ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कोशस्कृत् कोशकीटः स यथा गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमरक्षन् म्रियते तथैव कर्माणि ईहमानः औपस्थ्यं सुखं जैह्वश्च सुखम् ॥ १३ ॥ * * वियत् क्षीणमाणं निजमायुः पुरुषार्थञ्च हतं न बुद्धयते वटिकामात्रस्याप्यपचयन्तु बुद्धयत एवेति भावः । तदपि तस्मान्न निर्विद्यते ॥ १४ ॥ * * प्रेत्य नरकलक्षणम् इह च राजदण्डादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् तदपि तानि वित्तानि हरते ॥ १५ ॥ * * विद्वानपि शास्त्रज्ञोऽपि स्वलोकाय कोहं किं करोमीति स्वमवलोकयितुमित्यर्थः । यथा विमूढस्तथैव हे दनुजाः ! ॥ १६ ॥ * * यतः कुटुम्बात् कापि देशे कुत्रचिदपि काले समर्थः शास्त्रज्ञानादिसामर्थ्यवानपि कश्चिदपि आत्मानं स्वीयं वा विमोचयितुम् अलं न शक्नोति, विहारमिति पाठे आत्मानमित्यस्य विशेषणं समासपाठे कर्तृविशेषणं याः कामदृश एव निगडो यत्र तथाविधः सर्गो जन्म भवेत् अपवर्गः संसारबन्धविमोचकः इषित इष्टः ॥ १७-१८ ॥ * * प्रीणयतः परिचर्यया प्रीणयितुं न बह्वायासः, यथा कुटुम्बं प्रीणयत इति भावः । न च तस्यान्वेषणे श्रमः आत्मत्वात् हृद्यं वर्त्तमानत्वात् । न च तत्प्रीणनेऽपि श्रमः सर्वतः सर्वैरपि प्रकारैर्मानसैरप्युपचारैस्तत्प्रीणनस्य सिद्धत्वात्तथा अच्युतं प्रीणयामीति सङ्कल्पमात्रेणापि प्रीतेः सिद्धत्वात्, श्रवणकीर्तनाद्यन्यतमेनापि वा सिद्धत्वात् ॥ १९ ॥ * * न केवलं स स्वहृदय एव वर्त्तमानः परिचरणीयः अपितु सर्वत्रैव वर्त्तमानः सर्वसम्माननेनैव सन्तोषणीय इत्युपदेष्टुं तस्य सार्वत्रिकीं सार्वकालिकीञ्च सत्तामाह—द्वाभ्याम् । परावरेषु उत्कृष्टनिकृष्टेषु भूतेषु ब्रह्मा अन्तो येषां स्थावर आदि येषान्तेषु भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु च महत्सु भूतेष्वकाशादिषु गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यतिकरे महत्त्वादौ परः भूतादिभ्यः प्राकृतेभ्यः प्रकृतेश्च सकाशादन्य एकः परं ब्रह्मेति आत्मा परमात्मेति भगवानिति शब्दत्रयवाच्य ईश्वर ईयत इत्युत्तरेणान्वयः । कीदृशः ? अव्ययः सर्वेष्वपि कालेष्वशून्यः ॥ २०-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

दुरन्तो दुष्पारो मोहो यस्यात् एवोपस्थजैह्वं सुखं बहु अधिकं मन्यमानः तेष्वप्यवितृप्तकामः असमाप्तवासनः अत एव कोशस्कृत् कीटविशेषो यथा स्वबन्धनाय कोशं करोति तद्वत्स्वबन्धनाय कर्माणीहमानः कथं विरज्येत् पुत्रादिषु विरागं कुर्यात् तान् विरागाभावात्कथं त्यजेत् ॥ १३ ॥ * * कुटुम्बपोषाय निजायुर्वियत् क्षपयन् प्रमत्तो विहतमर्थं न बुध्यते सर्वत्र तापत्रयेन दुःखितः आत्मा यस्य स कुटुम्ब एव रामः रमणस्थानं यस्य सः न निर्विद्यते ॥ १४ ॥ * * परवित्तहर्तुः प्रेत्येह च दोषं विद्वान् जानन्नपि हरते परवित्तमिति शेषः । यतो वित्तेषु नित्याभिनिविष्टं चेतो यस्य सः तत्र हेतुरविजितेन्द्रिय इति, तत्रापि हेतुः अशान्तकामः प्रवृद्धवासनः ॥ १५ ॥ * * यो विद्वान् सोपि इत्थं पूर्वोक्तविमूढवत् स्वकुटुम्बं पुष्णन् स्वीयपारक्यविभिन्नभावश्चेत् इदं स्वमिदं पारक्यमित्येवं विभिन्नो विनाशितो भावः सर्वात्मकवासुदेवभजनं येन सः स्वलोकाय विद्वत्प्राप्यलोकाय न कल्पते योग्यो न भवति, किन्तु यथा विमूढस्तथा तमः संसारं प्रपद्येत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥ * * यतः कश्चिदपि क्वच कस्मिंश्चिदुपायेऽपि सति कुत्रचित्काले आत्मानं विमोचितुं समर्थो न भवति ततो दैत्येषु संगं परिहृत्य नारायणमुपेत्युत्तरेणान्वयः । असामर्थ्यं हेतुः—अलमत्यर्थं दीनः अनादिमायावश्यः अत एव कामे दृक् यासां तासां विहारे क्रीडामृगः विनोदप्रदः यत् यासां विसर्गः पुत्रादिरूपो विविधः सर्गो निगडो बन्धनम् ॥ १७ ॥ * * नारायणमुपेत शरणं यात स मुक्तसंगैः त्यक्तसर्वसंगैः परमहंसैरिषितः यतोऽपवर्गः मुक्तप्राप्यः ॥ १८ ॥ * * अच्युतस्य सर्वेषां भूतानां चेतनाचेतनामात्मत्वान्मूलत्वात् सर्वतः धारकत्वनियन्तृत्वादितः इह जगति सिद्धत्वान्निष्पन्नत्वात् हेतोः अच्युतं प्रीणयतो बह्वायासो न हि ॥ १९ ॥ * * सर्वमूलत्वं सर्वत्र सिद्धत्वञ्चाह—परावरोष्विति द्वाभ्याम् । भूतेषु चेतनाचेतनरूपेषु अस्तीति शेषः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्तत्पालनपोषणोपयुक्ततत्कर्माणि कुर्वतो व्यग्रचित्तस्य विचारावसरोऽपि नास्त्येवेत्याशयेनाह—तत्तत्फललोभात् कर्माणि ईहमानः कुर्वन्निति । तत्र दृष्टान्तमाह—कोशस्कृदिवेति । कोशस्कृत् कोशकारी कीटः स यथा कोशात्मकं स्वगृहं

कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति, तथाऽयमपि स्वबन्धकानि कर्माणि कुर्वाणस्ततो निर्गमाय द्वारं नावशेषयतीत्यर्थः । एवं कर्मासक्तौ हेतुमाह—अवितृप्तकाम इति । नन्ववितृप्तकामोऽपि तदोषदर्शनेन कथं न विरक्तो भवति तत्राह—औपस्थ्येति । औपस्थ्यं शैथन्यं च जैह्वं च सुखं बहु अधिकं मन्यमानः ततः कथं विरज्येत कथं विरक्तः स्यात् ? तापत्रयमनुभवतस्ततः कुतो न विरक्तिस्तत्राह—दुरन्तमोह इति, दुरन्तो मोहो यस्य सः ॥ १३ ॥ * * * मोहमेव दर्शयति—कुदुम्बपोषाय कुदुम्बपोषणनिमित्तेन कर्मणा वियत् क्षीयमाणं निजमायुः विहतमर्थं पुरुषार्थं भगवदाराधनादिपरमानन्दावाप्तिलक्षणं च न बुद्ध्यते । तत्र हेतुमाह—प्रमत्त इति । कुदुम्बासक्त्या हिताहितविवेकशून्य इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे काले चाध्यात्मिकादितापत्रयेण दुःखितः आत्मा मनो यस्य सः, तादृशोऽपि न निर्विद्यते । तत्र दुःखबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स्वेति । स्वकुदुम्बे रामो रतिर्यस्य सः ॥ १४ ॥ * * * 'को न्वर्थतृष्णां विसृजेत्' इत्यनेनार्थतृष्णायाः प्राबल्यमुक्तमपि अन्यतृष्णातोऽप्यस्याः प्राबल्यसूचनाय पुनराह—वित्तेष्विति । वित्तेषु धनादिषु नित्यमभिनविष्टं चेतो यस्य सः, परवित्तहर्तुः प्रेत्य मरणानन्तरं यमयातनादिरूपमिह च स्वामिदण्डराजदण्डादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् जानाति अथापि तत्परवित्तं हरेत इत्यन्वयः । तथापि तद्वरणे हेतुमाह—कुदुम्बीति । तद्वरणं विना कुदुम्बपोषणमपश्यंस्तद्वरते इति भावः । ननु दोषं पश्यतो धर्मज्ञस्य कुदुम्बपोषणार्थमपि तद्वरणमसम्भावितमेवेत्याशङ्क्याह—अशान्तकाम इति । 'आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च' इति वाक्यात्, "पराञ्चि खानि व्यनृणस्वयम्भूः" इति वाक्याच्चावशीकृतानामिन्द्रियाणां स्वभावतो विषयोऽनुभूतत्वात् प्रबलत्वेन मनस आकर्षकत्वाच्च न कामशान्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * * एवं 'को गृहेषु' इत्यादिसप्तभिः श्लोकैर्गृहादिष्वनुरागो दुस्त्यज इत्युक्तम्, अथ तस्यानर्थावहत्वमाह—विद्वानपीति । यत्र विद्यावतां शास्त्रिणामपि न गणना तत्र युष्माकं दैत्यादीनां का वार्तेति सूचयन् सम्बोधयति—हे दनुजा इति । वा इत्यवधारणे । विद्वान् शास्त्रज्ञतयाऽतिप्रसिद्धोऽपि इत्थम् अत्यासक्ततया वर्णितप्रकारेण कुदुम्बं पुष्पान् स्वलोकाय भगवत्परमपदप्राप्तये न वै कल्पते समर्थो नैव भवति । किन्तु विमूढो यथा तथा पारक्यद्रव्यादिहरणदोषात्तमः नरकादिकमेव प्रपद्येत प्राप्नुयादित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—य इति । स्वीयमिदं पारक्यमिदमिति विभिन्नो भावो यस्य सः । 'आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विददे भयमुल्बणम् ॥' इत्यादिवाक्येभ्यो भेददर्शिनो भयस्यावश्यम्भावादिति भावः ॥ १६ ॥ * * * कौमारमारभ्यैव भागवतान् धर्मानाचरेदित्युपपादितं सहेतुकमुपसंहरति—यत इति द्वयेन । यस्मात्कश्चिदपि क च कचिदपि काले कुत्रचिदपि देशे वा स्वमात्मानं मोचयितुं न समर्थस्ततस्तस्मान्नारायणमुपेत शरणं ब्रजेतेत्युत्तरेणान्वयः । असामर्थ्यं हेतुमाह—अलं दीनः विषयेष्वतिलम्पट इत्यर्थः । अत एव कामो दृशि यासां तासां विहारे क्रीडानिमित्ते क्रीडामृगः वानरतुल्यः । विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाधनभूतमात्मानमित्यर्थः, यतस्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्वयः । किञ्च यत् यासु निगडः शृङ्खलातुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपो भवति ॥ १७ ॥ * * * हे दैत्याः विदूरात् दूरतः दैत्येषु सङ्गं परिहृत्य त्यक्त्वा । तत्सङ्गत्यागे हेतुमाह—विषयेति । विषयेषु शब्दादिष्वेवात्मा मनो येषां तेष्वित्यर्थः । विषयाविष्टचित्तदैत्यसंगेन स्वस्यापि विषयावेशाद्भगवदावेशो नैव स्यादित्याशयः । श्रीनारायणस्य सर्वोत्तमत्वमाह—आदिदेवमिति । आदिकारणत्वात् सर्वााराधनीयपादपङ्कजमित्यर्थः । अतो मुक्तसंगैः परमविवेकिभिः संन्यासिभिरपि इषितः इष्टः अपवर्गः संसारावधिभूतः परमानन्दरूपो मोक्षः स एवेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * * ननु बालानामस्माकं तद्व्रजनमशक्यमिति चेत्तत्राह—नहीति । दुष्कुलोत्पन्नत्वेन सत्सङ्गाभावाद्युयमिदं रहस्यं न जानीथेति सूचयन् सम्बोधयति—हे असुरात्मजाः । अच्युतं न च्यवति सकृदाश्रितो यस्मात्स तथा तं प्रीणयतः प्रसन्नं कुर्वतः पुंसः देवतान्तरप्रीत्युत्पादनप्रयासवद्ब्रह्मायासो नास्त्येव । तत्र हेतुमाह—आत्मत्वादिति । सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानामात्मत्वादिति न तस्य किञ्चिदपेक्षितमिति सूचितम् । अतएव सर्वतः सर्वस्मिन् काले सर्वस्मिन् देशे च सिद्धत्वादिति साधनान्वेषणादिप्रयासाभावः सूचितः ॥ १९ ॥ * * * आत्मत्वात् सर्वत्र सिद्धत्वादिति हेतुद्वयमुक्तं तदेव प्रपञ्चयति—परावरेष्विति चतुर्भिः । ब्रह्मा चतुर्मुखः अन्तो येषां स्थावरो वृक्षादिरादिर्येषां तेषु परावरेषु उच्चावचेषु सजीवेषु एक एव भगवानीयते सच्छास्त्राचार्योपदेशेन प्रतीयत इति चतुर्थेनान्वयः । एवमग्रेऽपि सप्तम्यन्तानामीयत इत्यनेनैव क्रियापदेनान्वयः । भौतिकेषु विकारेषु पृथ्व्यादिपञ्चमहाभूतकार्येषु जडेषु घटपटादिषु अथ तथा महत्सु च भूतेष्वाकाशादिषु ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

त्यजेतेति । किं च कोशस्कृदिव कोशकारककीट इव, कर्माणि ईहमानः यथा कोशकृत् कोशात्मकं गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमपि नावशेषयति, तथा स्वबन्धकानि कर्माणि कुर्वाण इत्यर्थः । लोभाद्विषयभोगादिषु लोभं प्राप्य, अवितृप्तः कामस्तृष्णा यस्य सः, नन्ववितृप्तकामोऽपि दोषदर्शनेन कृत्वा विरक्तो भवितैव तत्राह । औपस्थ्यमुपस्थेन्द्रियजन्यं जैह्वं रसनेन्द्रियजन्यं च तत् समाहाररूपं सुखं बहुधिकं यथा तथा, मन्यमानः अत एव, दुरन्तोऽन्तर्वर्जितो मोहो यस्य सः, एवंभूतः सन्, कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् । कथं वा त्यजेत विरक्तिं विनोक्तविषयत्यागासंभवादिति भावः ॥ १३ ॥ * * * दुरन्तमोहदर्शनपूर्वं तं विशिष्यस्तस्य वैराग्यानुदयमाह—कुदुम्बेति । प्रमत्तः, कुदुम्बपोषाय कुदुम्बपोषणं कर्तुं, वियत् क्षीयमाणं निजमायुः, विहितं विशेषेणानुकूलं अर्थ

परमपुरुषार्थं च, न बुद्ध्यते । पाठान्तरे विहृतं विनाशं प्राप्तम्, अर्थं स्वाभिप्रेतमर्थं न बुद्ध्यते नानुसंधत्ते । किं तु सर्वत्र सर्वेषु देशेषु कालेषु च तापत्रयेण दुःखितः आत्मा मनो यस्य सः, स्वकुटुम्बे रागो रतिर्यस्य स एवम्भूतः सन्, न निर्विद्यते संसृतौ हेयत्वबुद्धिं न करोति ॥ १४ ॥ * * प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह—वित्तेष्विति । परवित्तहर्तुः परद्रव्यापहारिणः प्रेत्य इह च, दोषं मरणानन्तरं नरकलक्षणमिह लोके दण्डरूपं च दोषमित्यर्थः । विद्वान् जानन् अपि, वित्तेषु नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य सः, अजितेन्द्रियोऽवशीकृतेन्द्रियवर्गः, अशान्तकामः अशान्ताभिलाषश्च कुटुम्बी च सन्, तत् परवित्तम्, अथ कात्स्न्येन, हरते परिहरति मुष्णातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवं को गृहेषु पुमानित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्गृहादिष्वनुरागो दुस्त्यज इत्युक्तं तस्य वैराग्याद्यसंभवश्चोक्तोऽथ गृहानुरागादेरनर्थावहत्वमाह—विद्वानपीति । हे दनुजाः, इत्थं विद्वान् अपि, सम्यगुक्तविधं संसारं जानन्नपि, कुटुम्बमेव पुष्णन् बिभ्रन् यः वर्तते, सः, स्वलोकाय आत्मयाथात्म्यदर्शनाय, न कल्पते समर्थो न भवति वै । प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनपरो न भवतीत्यर्थः । किं तु स्वीयपारक्यविभिन्नभावः । इदं स्वीयमीदं परकीयमित्येवंविधविभिन्नभाववत्त्वात् सर्वस्य परमात्मशेषतामजान्नित्यर्थः । यथा यथावदेव विमूढः सन्, तमो नरकमेव, प्रपद्यते ॥ १६ ॥ * * एवं गृहाद्यासक्तेर्दुस्त्यजत्वमनर्थकर्तृत्वं चोक्तं तदुपसंहरन् दुस्त्यजगृहाद्यनुरागनिमित्तमसत्सङ्गं परित्यज्य सत्सङ्गादिप्रणाल्या साक्षाद्भगवन्तमाश्रयेतेत्याह । यत इति । यतः, कश्चिदपि पुमान्, गृहाद्यभिनिविष्टश्चेदिति शेषः । तदा स्वं निजम्, आत्मानं क च कचिदपि काले, कुत्रचिद्वा कस्मिंश्चिद्देशेऽपि विमोचितुं कालमायापापकर्मयमदूतभयादितो विमोक्षं कारयितुम्, समर्थः न भवेत् । न स्यादेवेत्यर्थः । ततः अलमत्यर्थं दीनः विषयलम्पटः सन्, वामाः सुन्दरा दृशो यासां तासां, विहारे निमित्ते, क्रीडामृगः क्रीडार्थकमृगतुल्यः, भवति । यद्यस्माद्वामदृक्क्रीडामृगत्वाद्वेतोः, निगडः शृङ्खलालुल्यः, विसर्गः पुत्रपौत्रादिरूपः संसारबन्धः, भवति । वामदृशां विहार इत्यत्र पाठान्तरे तासां विहारसाधनमात्मानमिति ॥ १७ ॥ * * तत इति ॥ ततः यतो गृहादिष्वासक्त आत्मानं मोचितुमसमर्थस्तत इत्यर्थः । हे दैत्याः, विषयेषु शब्दादिष्वेवात्मा मनो येषां तेषु, विषयात्मकेषु विषयात्मकत्वादसत्सु इत्यर्थः । दैत्येषु सङ्गं, विदूरात् परिहृत्य, आदिदेवं जगदुदयस्थितिलयलीलत्वान् स्वतेजसैव दीप्यमानत्वाच्चादिदेवात्मकमित्यर्थः । नारायणं नरशब्दवाच्यजीवानां प्राप्यं प्रापकं चाधारं, भगवन्तमित्यर्थः । उपेत सत्सङ्गाचरणरीत्या शरणं व्रजत । यतः सः शरणीकरणीयो नारायण एव, मुक्तः सङ्गो देहतदनुबन्ध्यादिषु यैस्ते मुक्तसङ्गास्तैः, अपवर्गः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षहेतुभूतः, इषित इष्टः ॥ १८ ॥ * * एतदेव प्रतिपादयितुं तावत्तत्समाश्रयणस्य तद्भजनस्य बालानामस्माकं दुःशकत्वमिति तदीयशङ्कां निराकुर्वन्नाह—न हीति । हे असुरात्मजाः, सकृदाश्रयणादेव निजाश्रितजनान्न च्यावयतीत्यच्युतस्तं प्रीणयतः प्रसन्नं कुर्वतः पुंसः, बह्वायासः अतिप्रयत्नः, न विद्यते हि । देवतान्तरप्रीत्युत्पादकसाधनानुष्ठानवद्भगवत्प्रीत्युत्पादकधर्मानुष्ठाने प्रकृष्टायासो न विद्यते इत्यर्थः । अनायासे हेतुः । सर्वभूतानाम् आत्मत्वात् इह लोके, सर्वतः सर्वेषां सिद्धत्वात् । न हि सुलभस्य तृणलोष्टादेरन्वेषणाय विदूरगमनादिरूपः प्रयासोऽपेक्षितः, सर्वत्र सर्वेषां सुलभत्वादेवं सर्वेषामात्मत्वेन सर्वत्र सुलभस्य प्रीणने नातीवायास इति ॥ १९ ॥ * * आत्मत्वात् सर्वभूतानामित्येतदेव प्रपञ्चयति परावरेष्विति चतुर्भिः । परेति । ब्रह्मा चतुर्मुखोऽन्तो येषां स्थावरः आदिर्येषां ते च ते च तेषु, परावरेषु चान्वेष्यते, भूतेषु चराचरात्मकदेहभाक्षु चेतनेष्वित्यर्थः । तथा भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतपरिणामरूपेषु, विकारेषु अचेतनेषु घटपटादिष्वित्यर्थः । अथ महत्सु भूतेषु च, पृथिव्यादिमहाभूतेष्वित्यर्थः ॥ २० ॥

भाषानुवादः

जो जनेन्द्रिय और रसनेन्द्रियके सुखोंको ही सर्वस्व मान बैठा है, जिसकी भोगवासनाएँ कभी तृप्त नहीं होतीं, जो लोभवश कर्म-पर-कर्म करता हुआ रेशमके कीड़ेकी तरह अपनेको और भी कड़े बन्धनमें जकड़ता जा रहा है और जिसके मोहकी कोई सीमा नहीं है—वह उनसे किस प्रकार विरक्त हो सकता है और कैसे उनका त्याग कर सकता है ॥ १३ ॥ * * यह मेरा कुटुम्ब है, इस भावसे उसमें वह इतना रम जाता है कि उसीके पालन-पोषणके लिये अपनी अमूल्य आयुको गँवा देता है और उसे यह भी नहीं जान पड़ता कि मेरे जीवनका वास्तविक उद्देश्य नष्ट हो रहा है । भला, इस प्रमादकी भी कोई सीमा है । यदि इन कामोंमें कुछ सुख मिले तो भी एक बात है; परन्तु यहाँ तो जहाँ-जहाँ वह जाता है, वहीं-वहीं दैहिक, दैविक और भौतिक ताप उसके हृदयको जलाते ही रहते हैं । फिर भी वैराग्यका उदय नहीं होता । कितनी विडम्बना है ! कुटुम्बकी ममताके फेरमें पड़कर वह इतना असावधान हो जाता है, उसका मन धनके चिन्तनमें सदा इतना लवलीन रहता है कि वह दूसरेका धन चुरानेके लौकिक-पारलौकिक दोषोंको जानता हुआ भी कामनाओंको वशमें न कर सकनेके कारण इन्द्रियोंके भोगकी लालसासे चोरी कर ही बैठता है ॥ १४-१५ ॥ * * भाइयो ! जो इस प्रकार अपने कुटुम्बियोंके पेट पालनेमें ही लगा रहता है—कभी भगवद्भजन नहीं करता—वह विद्वान् हो, तो भी उसे परमात्माकी प्राप्ति नहीं हो सकती । क्योंकि अपने-परायेका भेद-भाव रहनेके कारण उसे भी अज्ञानियोंके समान ही तमःप्रधान गति प्राप्त होती है ॥ १६ ॥ * * जो कामिनियोंके मनोरञ्जनका सामान—उनका क्रीडामृग बन रहा है और जिसने अपने पैरोंमें संतानकी बेड़ी जकड़ ली है, वह बेचारा गरीब—चाहे कोई

भी हो, कहीं भी हो—किसी भी प्रकारसे अपना उद्धार नहीं कर सकता ॥ १७ ॥ * * इसलिये, भाइयो ! तुमलोग विषयासक्त दैत्योंका सङ्ग दूरसे ही छोड़ दो और आदिदेव भगवान् नारायणकी शरण ग्रहण करो । क्योंकि जिन्होंने संसारकी आसक्ति छोड़ दी है, उन महात्माओंके वे ही परम प्रियतम और परम गति हैं ॥ १८ ॥ * * मित्रो ! भगवान्को प्रसन्न करनेके लिये कोई बहुत परिश्रम या प्रयत्न नहीं करना पड़ता । क्योंकि वे समस्त प्राणियोंके आत्मा हैं और सर्वत्र सबकी सत्ताके रूपमें स्वयंसिद्ध वस्तु हैं ॥ १९ ॥ * * ब्रह्मासे लेकर तिनकेतक छोटे-बड़े समस्त प्राणियोंमें, पञ्चभूतोंमें बनी हुई वस्तुओंमें, पञ्चभूतोंमें, सूक्ष्म तन्मात्राओंमें, महत्तत्त्वमें ॥ २० ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा । एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् । व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः । माययान्तर्हितैश्वर्यं ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् । आसुरं भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ।

धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन सारंजुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ।

एकान्तिनां भगवतस्तदकिञ्चनानां पादारविन्दरजसाऽऽप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् । धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद् देवदर्शनात् ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गुणेषु गुणसाम्ये तथा गुणव्यतिकरे एकः एव हि परः आत्मा अव्ययः च भगवान् ईश्वरः ॥ २१ ॥ * * स्वयं प्रत्यगात्मस्वरूपेण च दृश्यरूपेण व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः हि अनिर्देश्यः अविकल्पितः ॥ २२ ॥ * * केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः गुणसर्गया मायया अंतर्हितैश्वर्यः ईयते ॥ २३ ॥ * * तस्मात् आसुरम् भावम् उन्मुच्य सर्वेषु भूतेषु दयाम् सौहृदम् कुरुत यया अधोक्षजः तुष्यति ॥ २४ ॥ * * तत्र आद्ये अनन्ते तुष्टे अलभ्यम् किम् (ततः) च गुणव्यतिकरात् इह ये स्वसिद्धाः धर्मादयः (तैः किम्) च चरणयोः उपगायतां सारंजुषां नः अगुणेन काङ्क्षितेन किम् ॥ २५ ॥ * * धर्मार्थकामः इति यः त्रिवर्गः अभिहितः ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा वार्ता च तत् एतत् अखिलम् निगमस्य (प्रतिपाद्यम्) मन्ये सत्यं (तु) स्वसुहृदः परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणम् एव ॥ २६ ॥ * * नरसखः नारायणः नारदाय तत् एतत् दुरवापम् अमलम् ज्ञानम् आह तत् भगवतः पादारविन्दरजसाऽऽप्लुतदेहिनाम् एकान्तिनाम् अकिञ्चनानाम् किल स्यात् ॥ २७ ॥ * * मया पूर्वं देवदर्शनात् नारदात् एतत् भागवतम् धर्मं शुद्धम् विज्ञानसंयुतम् ज्ञानं श्रुतम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गुणसाम्ये प्रधाने गुणव्यतिकरे महत्तत्त्वादौ च परो ब्रह्मस्वरूपः ॥ २१ ॥ कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदो माययेत्याह । प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मायया ईयत इत्युत्तरेणान्वयः । वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योऽपि सन् । यद्वा अनिर्देश्योऽप्येवं निर्देश्यः सन् विकल्पित ईयत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * यतः केवलानुभवात्मक आनन्द एव स्वरूपं यस्य । ननु स एव चेत्सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वज्ञत्वागुणलभ्येत तत्राह । गुणात्मकः सर्गो यस्याः सा गुणसर्गा तथा माययान्तर्हितैश्वर्यं येन सः ॥ २३ ॥ * * यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु यथोचितं दयां सौहृदं च कुरुत । यया दयया । उन्मुच्य संत्यज्य ॥ २४ ॥ * * ततः किमत आह । तुष्टे च तत्र तस्मिन्किमलभ्यम् । तथापि गुणपरिणामाद् दैवादेव स्वसिद्धा अयत्नतः सिद्धा ये धर्मादयस्तैः किम् । अगुणेन च मोक्षेण काङ्क्षितेन किम् । तमुपगायतां नोऽस्माकमकाङ्क्षितस्यापि तस्य सिद्धेः यद्वा मा भून्मोक्षस्तस्य चरणयोः सारंजुषां मुधां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * ननु च धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्य एवाभिहितस्तत्राह धर्मोऽर्थः कामश्चेति

१. प्रा० पा०—यथा । २. प्रा० पा०—कालरूपेण । ३. प्रा० पा०—भावमासुरमुन्मुच्य । ४. प्रा० पा०—वतां तद० ।

५. प्रा० पा०—ज्ञानविज्ञा० ।

यस्त्रिवर्गस्तदर्थं च य ईक्षाद्या अभिहिताः । ईक्षा आत्मविद्या । त्रयी कर्मविद्या । नयदमौ तर्को दण्डनीतिश्च । विविधा च वार्ता जीविका । तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वान्तर्यामिणः परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणसाधनं चेत्तर्हि सर्वं सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् । अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये । सत्यं पुनर्निर्लक्ष्यगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणसाधनं चेत्तर्हि सर्वं सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् । अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये । सत्यं पुनर्निर्लक्ष्यगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता । “त्रैगुण्यविषया वेदा निर्लक्ष्यगुण्यो भवार्जुन” इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तेषां पुनर्विश्वासाथं गुरुसम्प्रदायमाह । ज्ञानमिति । यत्र नारदः श्रोता तत्र कुतो मादृशानामधिकार इति मा शंकोत्याह । भगवत एकान्तभक्तानां यत्पादरजस्तेनाप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यान्न तूत्तमानामेवेति नियमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अत एव मयाऽपि पूर्वं नारदाच्छ्रुतम् । विज्ञानसहितमनुभवपर्यन्तं ज्ञानं धर्मं च श्रुतम् ॥ २८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स ज्ञायते चेदिदमित्थंकारेण निर्दिश्यतामित्यत आह—प्रत्यगात्मेति । प्रतीचां सर्वजीवानामात्मा परमात्मा तत्स्वरूपेण व्यापकः । दृश्यं जगत्तद्रूपेण व्याप्य इत्येव व्याप्यव्यापकनिर्देशयः । वस्तुतः स्वयं ह्यनिर्देशयः अनिर्देशयोऽपि विकल्पितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उपासकभेदे ब्रह्म परमात्मा भगवानित्येवं विकल्पविषयीकृतोऽपि केवल एकोऽनुभवात्मक आनन्द एव स्वरूपं यस्य सः एवं सर्वत्र स्वस्वरूपभूतैश्वर्येण प्रकटमेव विराजमानोऽपि मायया स्वाविद्यया हेतुना जीवैर्द्रष्टुमशक्यत्वादन्तर्हि तैश्वर्य ईयते कीदृश्या गुणानामिन्द्रियैरनुभूयमानानां शब्दादीनां सर्गः सृष्टिर्यतस्तथेति तथा स्ववृत्त्याऽविद्यया जीवदृष्टेरावरणात्तेन “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥” इति भगवदुक्तेर्भगवद्भक्त्यैव मायातरणे सति स यथायोगं भक्तितारतम्येन निर्देश्यो भवतीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यतो भक्तिगम्य एव भगवान्सा च भक्तिः सर्वभूतेषु दयासौहृदाभ्यां सुस्थिरा निर्विघ्ना भवतीत्यतस्ते एव विधत्ते—तस्मादिति । सौहृदं च स्नेहं सर्वाणीमानि भूतानि भगवच्छक्तिमयत्वाद्भगवद्रूपाण्येव स्वरूपेणापि सर्वत्रैवैतेषु स मत्प्रभुर्विराजत एव श्रीमद्गुरुकृपया यदि मां भक्तिदेवी स्वीकरिष्यतीति तदा सोऽपि द्रष्टव्य इति बुद्ध्यति भावः । यया दयया सौहृदेन च । सन्दर्भस्तु—श्लोकचतुष्टयमिदमित्थं व्याचख्यौ । तेषु तेष्विव एव पर आत्मा सर्वेषां मूलस्वरूपो भगवान्स्वरूपभूताचित्यशक्तिः । अत एवेश्वरो दुर्घटघटनासमर्थः । अत एवाव्ययः । स्वेनैव तत्तद्भावेऽप्यविकारी सन्स्वयमेव प्रत्यगात्मस्वरूपेण जीवरूपेण केषांचित्त्नमात्रज्ञानानामीयते केषांचित्तु ततोऽप्यधमज्ञानानां दृश्यरूपेण प्रधानरूपेण चेत्यते तत्र जीवरूपेण व्यापकत्वेन निर्देश्यो भवति प्रधानादिरूपेण तु व्याप्यरूपतयेत्यर्थः । केषांचित्त्वद्वैतज्ञानिनां स एव परमेश्वरोऽनिर्देशयः सन्नविकल्पितो भेदमात्रशून्यश्च सन् केवलानुभवानन्दस्वरूप एवेत्ये न तु स्वरूपशक्तिमयैश्वर्ययुक्तः कथं तत्राह—माययेति । तत्कृपया मायया अन्तर्द्वानि सम्यक् सत्यैवेत्ये न तत्प्रकाशते इति भावः । तस्यास्तच्छादकधर्मत्वमेव दर्शयति—गुणसर्गयेति । सत्त्वादिगुणविक्षेपिकयेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनामप्यस्ति सत्त्वगुण एवावरक इति भावः । तस्मात्सर्वेष्वेव भूतेषु न त्वात्ममात्रसम्बन्धिषु दयां कुरुत भगवत एवाधिष्ठानत्वात्सर्वेषां सौहृदमात्मीयबुद्धिं च कुरुतेति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ततोऽधोक्षजतोषात् । मोक्षस्यागुणत्वं तु गुणकार्यत्वाभावादेव । नन्वकांक्षितसिद्धवस्तुप्राप्तिरकिञ्चित्करैवेति चेत्तत्राह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । ‘या निर्वृतिस्तनुभूताम्’ इत्यादि-ध्रुवोक्तन्यायेन भगवद्भक्तैर्मोक्षो नाद्रियत इति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । आचार्याभ्यां शंडामर्काभ्याम् । अन्यथा स्वात्मार्षणसाधनत्वाभावे । ननु वेदप्रतिपादितमर्थं कथमसत्यं मन्यसे तत्राह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । निगमस्य सम्बन्धि वेदोक्तमेव मन्ये न तु दूषयामि तादृशाधिकारिसंमतत्वात्सत्यं सतां हितं तु परमस्य पुंसः परमे पुंसि स्वात्मार्षणं स्वस्यात्मनस्तदीयत्वेनार्पणमिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अमलं संसारमलनिवर्त्तकम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अत एव नियमाभावादेव । ज्ञानं तत्प्रतिपादकं वाक्यं ज्ञानस्य बुद्धिविषयत्वेन श्रावणत्वाभावात् । यदेव खल्वनुभवपर्यन्तफलं तत्सहायत्वेन भागवतधर्मं च श्रुतं तच्च शुद्धमेव न तु ज्ञानकर्मादिमिश्रम् ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु आसुरं भावं द्वेषादिकमुन्मुच्य संत्यज्य सौहृदं मैत्रीं दयां तद्दुःखप्रहाणेच्छां च कुरुत । यया दयया अधोक्षजः तुष्यति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ तुष्ट इति । तस्मिन्ननन्ते अनन्तगुणे आद्ये सर्वकारणभूते भगवति तुष्टे च सति तद्भक्तानां किमलभ्यं किं दुर्लभं न किञ्चिदित्यर्थः । तथापि गुणव्यतिकरात् कर्मानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामाहैवशब्दवाच्यादेव इह लोके स्वतः सिद्धाः ये धर्मादयः धर्मार्थकामरूपाः पुरुषार्थास्तैर्न किं फलं तथा अगुणेन निर्गुणेऽक्षरे लयात्मकेन मोक्षेणापि काङ्क्षितेन भगवत्श्रवणयोः सारंजुषां सारप्राहिणां परमानन्दमनुभवतां तमुपगायतां नोऽस्माकं किं न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ धर्मेति । धर्मोऽर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गो वेदेनाभिहितः तदर्थम् ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नयो नीतिः दमो दण्डः विविधा कृष्यादिरूपा वार्ता जीविका चेति इक्षाद्या अभिहिताः । तदेतत्सर्वं निगमस्य वेदस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वान्तर्यामिणो भगवतः परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणं तत्समर्पितानुष्ठानेन चित्तविशुद्धिविवेकादिद्वारात्मनिवेदनसाधनं चेत्तर्हि सत्यपरत्वात् सत्यं यथार्थमेव

मन्ये । फलाकाङ्क्षया तु नश्वरमेव । यद्वा । तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये । सत्यं तु निखैगुण्यलक्षणं परमस्य पुंसः स्वात्मार्पणमेव ॥ २६ ॥ * * तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह—ज्ञानमिति । तदेतत् अमलं दुरवापं महत्कृपामन्तरेण दुर्लभं ज्ञानं नरस्य सखा भगवान्नारायणो बदरिकाश्रमवासी नारदायाह स्म उपदिष्टवान् । तत् भगवत् एकान्तिनाम् एकान्तभक्तानाम् अकिञ्चनानां भगवदतिरिक्तेच्छारहितानां यत्पादारविन्दरजस्तेनाप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यान्न तूत्तमानामेवेति नियमः । अतो युष्माकमपि तत्राधिकार इति भावः ॥ २७ ॥ * * श्रुतमिति । अत एव मया एतच्छास्त्रीयं ज्ञानं विज्ञानसंयुतमनुभवपर्यन्तं तथा शुद्धं हिंसादिदोषरहितं भागवतं भगवत्प्रीतिकरं श्रवणकीर्तनादिधर्मं च पूर्वं देवदर्शनात् भगवद्दर्शन-
वतः नारदात् श्रुतम् ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

गुणेषु सत्त्वादिषु गुणानां सत्त्वादीनां साम्यं यस्मिंस्तिस्मिन् प्रधाने मूलप्रकृतावित्यर्थः । गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महदहङ्कारादौ चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * प्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मा जीवः स्वं स्वासाधारणं रूपं शरीरं यस्य तेन प्रत्यगात्म-
शरीरकत्वेनेत्यर्थः । दृश्यमचेतनं रूपं यस्य तेन अचेतनशरीरकत्वेन चेत्यर्थः । एकः स्वसमानरहित एव पर आत्मा परमात्मा अन्तः प्रविश्य भर्ता अव्ययः अस्पृष्टशरीरगतविकारः निरस्तनिखिलदोषः षाड्गुण्यपरिपूर्णः ईश्वरो जीवकर्मानुगुणं नियन्ता व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः व्याप्येषु व्यापकतया निर्देष्टव्यः अविकल्पितः जातिगुणादिरहितः । केवलोऽनुभवः दुःखप्रतिभटं ज्ञानम् आनन्दरूपं तदेव स्वरूपं यस्य सः परमेश्वरः स्वव्यतिरिक्तेश्वरान्तररहितः गुणसर्गया संसारिणां मोहादिगुणान् सृजतीति तथा मायया अन्तर्हितैश्वर्यैः संसारिणामप्रकाशमानमहिमा ईयते गम्यते सदाचार्योपदेशेन ज्ञायत इत्यर्थः । उक्तविधतया तस्य ज्ञानपूर्वकं तत्समाश्रयणमात्रमेव तत्प्राप्तिनिमित्ततत्प्रीतिहेतुरुपाय इति भावः । अत्र अविकल्पितः 'केवलानुभवानन्दस्वरूपः' इति पदद्वयेन 'अस्थूलमनण्वहस्वम्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'विज्ञानमानन्दम्' इति श्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापनेन प्राप्यं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम् । अवशिष्टैरेक एवेत्यादिभिः प्रथमान्तपदैः 'प्रत्यगात्मस्वरूपेण' दृश्यरूपेण चेति पदद्वयेन च प्राप्यस्य गुणा उक्ताः, "परावरेषु भूतेषु प्रत्यगात्मस्वरूपेण चेतनेन जीवस्य तच्छेषत्वापरपर्यायतच्छरीरत्वकथनेन प्राप्तस्वरूपमुक्तम् । "गुणसर्गया माययाऽन्तर्हितैश्वर्यैः" इत्यनेनाऽब्रह्मात्मक-
त्वस्वतन्त्रात्मत्वादिरूपमोहादिप्राकृतगुणगण एव प्राप्तिविरोधीति कथनेन विरोधिस्वरूपमुक्तम्, तत्प्राप्तिफलन्तु तच्चरणकैङ्कर्यादिरूपं "सारं जुषां चरणयोः" इति वक्ष्यति, एवमर्थपञ्चकमुपदिष्टं भवति पूर्वम् "उपेतनारायणम्" इति तत्समाश्रयणं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्य दुष्करत्वशङ्कापरिहारप्रसङ्गात्समाश्रयणोपयुक्तार्थपञ्चकज्ञानं सदाचार्योपदेशात्सम्पाद्यमित्युक्तम्, एवमर्थपञ्चकज्ञान-
पूर्वकतत्समाश्रयणमात्रमेव तत्प्रसादजननद्वारा तत्प्राप्तिहेतुरित्यभिप्रेतम्, तत्समाश्रयणञ्च तद्वक्तिप्रपत्त्यन्यतरात्मकमधिकारभेदेन व्यवस्थितमिति तात्पर्यम् ॥ २२-२३ ॥ * * यदुक्तं "न ह्यच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मायासः" इति तदुपसंहरन् तत्प्रीतिनिमित्त-
तत्सन्तोषजनकं हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । यस्मात् सर्वान्तरात्मत्वादप्राप्यब्रह्मस्वरूपादिज्ञानपूर्वकतत्समाश्रयणमात्रमेव तत्प्राप्त्यावहतत्प्रीतिहेतुस्तस्माद्युयं सर्वे आसुरं भावं भूतद्रोहशीलत्वादिरूपम् उन्मुच्य समूलं त्यक्त्वा परमात्मशरीरेषु सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु यथोचितं दयां सौहृदञ्च कुरुत यया दयया अधोक्षजो भगवांस्तुष्यति तादृशीं भूतेषु दयां कुरुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * तुष्यत्यधोक्षजः ततः किमत आह—तुष्ट इति । तस्मिन्नाद्ये जगत्कारणभूते अनन्ते भगवति तुष्टे सति अलभ्यं किम्, ? न किमपि सर्वं तस्मिन् तुष्टे सति अभिलषितं सुलभमेवेत्यर्थः । यद्यपि सुलभं तथापि निरतिशयपुरुषार्थ-
रूपतत्त्वरणारविन्दानुभवरूपममृतमनुभवद्विः मादृशैर्धर्मैश्चर्यकामकैवल्यादिकममृतं पिबद्भिर्गुरोदकमिव नेष्यते इत्यभिप्रयन्नाह—
किमिति । नोऽस्माकं गुणव्यतिकरात् कर्मानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामादेव स्वसिद्धा अयन्ततस्सिद्धाः ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः तैर्धर्मार्थकामैः किं, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कांक्षितेनाभिलषितेन अगुणेन गुणत्रयरहितेन कैवल्येन मोक्षेण वा किं सोऽपि न पुरुषार्थ इत्यर्थः । न कथम्भूतानां भगवच्चरणयोः सारमनुभवात्मकममृतसारं जुषतां सेवमानानाम् उपगायतां तद्गुणान् स्तुवतां मनसा तच्चरणारविन्दाऽनुभवामृतम् अनुभवतां वाक्छवणाभ्यां तद्गुणानुभवामृतञ्चानुभवतामस्माकं धर्मादय ऊषरोदकप्राया इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * ननु, त्वदुक्तमेतत्सर्वं जानन्तोऽप्यस्मद्गुरवस्त्रिवर्गमेव पुरुषार्थत्वेनोपदिदिशुः त्वन्तु त्रिवर्गमनाहत्य भगवच्चरणारविन्दाश्रयणमेव सारतमं मन्यसे किञ्च गुर्वनुशिक्षितान्वीक्षिक्यादिशास्त्रेषु न त्वदुक्तधर्मः कर्तव्यत्वेनोपलभ्यते । अतः किं तद्धर्मप्रमापकं तत्राह—धर्मेति । धर्मादीनां समाहारद्वन्द्वः पुंस्त्वमार्थम्, धर्मोर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गोभिहितः अस्मदाचार्य-
भार्गवादिभिरिति शेषः । यस्त्रिवर्गः पुरुषार्थत्वेनाचार्यैरुक्त इत्यर्थः । यच्च तत्प्रतिपादिकेक्षादिरूपा विद्या च तदेतत्सर्वमहं मन्ये तत्रेक्षा आन्वीक्षिकी संज्ञा तर्कविद्या, त्रयी वेदपूर्वभागः नयदमौ दण्डनीतिप्रतिपादके शास्त्रे, विविधा वार्ता कृष्याद्याजीविकाज्ञान-
जनकं शास्त्रम्, एतत्सर्वमहं मन्ये जानाम्येव, किन्तु यत्स्वसुहृदः परमस्य पुंसो निरुपाधिकसुहृदे, परमपुरुषायेत्यर्थः । सम्प्रदानस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, स्वात्मार्पणं भगवति स्वात्मसमर्पणं तदेतन्निगमस्य वेदोत्तरभागस्य, प्रमेयमिति शेषः । उपनिषद्भागस्य प्रतिपाद्यं सत्यं नित्यम् अक्षयिष्णुपुरुषार्थसाधनं, मन्य इत्यर्थः । अस्मद्गुरुभिः ज्ञातमप्यहं जानामि नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसाधनं भगवत्यात्म-
समर्पणं वेदान्तप्रतिपाद्यं त्वधिकारं जानामीत्यर्थः । गुरवस्तु नैतज्ज्ञानन्तीत्यभिप्रायः । आपाततो जानन्तो वा महदनुग्रहाभावान्नानु-

ष्ठानोपयोगितया निस्संशयं जानन्तीति तात्पर्यं निगमस्येत्यनेनाऽस्मदुक्तार्थे वेदान्तभागः प्रमाणमित्युक्तम् । स च “ओमित्यात्मानं युंजीत मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इत्यादिरूपः स्वात्मार्षणमित्यनेन चोपेतनारायणं हरिमाश्रयेत्याद्युक्तमाश्रयणमात्मसमर्पणरूपमिति विवृतम्, भगवति स्वात्मसमर्पणं नाम स्वात्मनो भगवच्छेषतैकत्वभावत्वानुसन्धानपूर्वकं भगवति स्वात्सरक्षाभरसमर्पणरूपम् । एवं नारायणोपायनं नाम तच्छरणागतिरित्युक्तम्भवति, समनन्तराध्याये तदुपायनस्य तद्वक्त्यात्मकत्वं वक्ष्यति । एवञ्च यथाधिकारं भक्तिप्रपत्त्यन्यतरात्मकं भगवत्समाश्रयणं कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु, गुरुभिरज्ञातमिदमन्तरेणापि तदुपदेशेन कथं त्वं ज्ञातवानित्याशङ्कायां भगवतो नारदस्यानुग्रहादेवेति वक्तुं तस्य साम्प्रदायिकत्वमाह—ज्ञानमिति । तदेतद्दुरवापं दुर्लभं ज्ञानं नरस्य सखा भगवान्नारायणो बदरिकाश्रमवासी नारदायाह उपदिष्टवान्, ननु यत्र नारदः श्रोता नारायणो वक्ता तस्मिन्मादृशानां कथमधिकार इति शङ्कां निराह, एकान्तिनामिति । एकान्तिनामकिञ्चनानामनन्यप्रयोजनानां भगवतः पादारविन्दरजसा आप्लुतानां स्नातानां देहिनां भगवत्सेवासक्तानां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यादेव न तूत्तमानामेवेति नियमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अत एव मयापि नारदाच्छ्रुतमित्याह—श्रुतमिति, विज्ञानेन विवेकादिजन्येन संयुतं ज्ञानं शास्त्रोक्तं विशुद्धं भागवतधर्मरूपं भगवद्यात्मात्म्यवेदिनो नारदाच्छ्रुतं श्रवणेन ज्ञातं भगवतो नारदस्य वचसां श्रवणान्मम ज्ञानविज्ञानसम्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गुणसाम्ये प्रलये गुणव्यतिकरे सृष्टौ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ व्याप्तिप्रकारमाह—प्रत्यगात्मेति । सर्वपदार्थानामन्तःप्रत्यगात्मस्वरूपेणान्तर्यामिरूपेण बहिः कालरूपेण व्याप्तेन ब्रह्मापरपर्यायेण एवमेक एव व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो विकल्पितो विविधकल्पः “अन्तर्यामी प्रत्यागात्मा व्याप्तः कालो हरिः स्मृतः” इति वाक्यसिद्धोऽयमर्थः घट इव निर्देश्यो नेत्यनिर्देश्यरूपः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ “अचिन्त्यमव्यपदेशमैकात्म्यप्रत्ययसारम्” इति श्रुतिनिरूपित इत्याह—केवलेति । सर्वत्र सिद्धश्चेत्किमिति न दृश्यत इति तत्राह—माययेति, मायया प्रकृत्या “तमसा गूढमग्रे” इति श्रुतेः । सत्त्वादिगुणैः सर्गसृष्टिस्थाः सा तथा तथा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यतः सर्वभूतानि भगवन्निवासस्थानानि तस्मात्तथाभूतदयया आसुरं भावं द्वेषं “विष्णोर्गृह्णत्वाद्भूतेषु दया कार्या विजानता” इति स्मृतेः “प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः” इति ॥ २४ ॥ ❀ ❀ भगवत्तुष्ट्या किं प्रयोजनमिति तत्राह—तुष्ट इति । ये अनुसिद्धाः जन्मप्रभृतिप्राप्तास्तैर्गुणव्यतिकरैर्विषयसुखैर्हरेश्वरणयोः सारंजुषां गुणलक्षणमकरन्दं सेवमानानां तद्गुणांशोपगायतां गायमानानां नोऽस्माकं कांक्षितेनागुणेनायैर्वाञ्छितेन मोक्षेण किं अपक्वभक्तिलभ्यमुक्तेर्भक्तेः परमामन्दस्वरूपत्वात्तत्रापि सुखाधिक्यहेतुत्वात्सुतरां धर्मादिभिः सुतमां गुणव्यतिकरैः फलं नास्तीति किमु वक्तव्यम्, मोक्षे सुखमनाकाङ्क्षमाणस्य यथा सुखाधिक्यं भवति यथा मोक्षगतं सुखं काङ्क्षमाणस्य सुखं पूर्णं न लभ्यत इत्यभिप्रायेण कांक्षितेनेति विशेषणम् “काङ्क्षतो मोक्षगमपि सुखमाकाङ्क्षतो यथा” इति वचनान् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु, शास्त्रविहितानां धर्मादीनां कथङ्कारं साफल्यं भवतीत्याशङ्कां परिहरन्नाह—धर्मेति । धर्मार्थकाम इति नामभिन्नो यस्त्रिवर्गः शास्त्रे विहितस्तस्यैका ज्ञानमनुष्ठानं च या त्रयी त्रयो वेदास्तेषां शब्दतोर्थतश्च ज्ञानं यौ नयदमौ नीतिदण्डशास्त्रे तयोरीक्षा तात्पर्यज्ञानं या च विविधा वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा तदीक्षा प्रयोगज्ञानं वा “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणश्चतुर्थः” इत्यारभ्य “सर्वदेवयजनं विद्या” इत्यनेन यदुक्तं तस्य सर्वस्यानुकर्षणार्थश्चकारः यदेतदुक्तं तदेतदखिलं परमपुरुषस्य स्वात्मपूर्वकसमर्पणमर्पितुमुद्दिष्टं भवति, तर्हि निगमस्य ऋग्वेदादिसकलशास्त्रपठितस्य सत्यं यथार्थफलमिति मन्ये इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नेदं स्वमनीषोत्थं किन्तु सम्प्रदायतः प्राप्तत्वाच्छ्रद्धेयमित्याह, ज्ञानमिति । नरसखोऽनन्तसखः अनेन विशेषणेन सनकादिभ्य उपदिष्टमिदमिति ज्ञापितम्, किलशब्देन पुरातनत्वेन प्राकृत्यं दर्शयति ज्ञानाधिकारिण आह, एकान्तिनामिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तव कुतः प्राप्तमेतदत्राह, श्रुतमिति ॥ २८ ॥

जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वोक्तं तत्तद्रूपत्वमेवोपपादयति—परावरेण्विति चतुष्केण । तेषु तेष्विव एव पर आत्मा सर्वेषां मूलस्वरूपो भगवान् स्वरूपभूताऽचिन्त्यतत्तच्छक्तिः । अत एवेश्वरो दुर्घटघटनासमर्थः अत एवाऽव्ययः । स्वेनैव तत्तद्भावेऽप्यधिकारी सन् स्वयमेव प्रत्यगात्मस्वरूपेण जीवरूपेण केषाञ्चित् तन्मात्रज्ञानानामीयते केषाञ्चित् ततोऽप्यधमज्ञानानां दृश्यरूपेण प्रधानरूपेण चेत्यते । तत्र जीवरूपेण व्यापकत्वेन निर्देश्यो भवति । प्रधानादिरूपेण तु व्याप्यरूपतयेत्यनेनेत्यर्थः । केषाञ्चित् अद्वैतज्ञानिनां स एव परमेश्वरः अनिर्देश्यः सन्नविकल्पितो भेदमात्रशून्यश्च सन् केवलानुभवानन्दस्वरूप एवेत्येते नतु स्वरूपशक्तियमैश्वर्ययुक्तः । कथं ? तत्राह, माययेति । तन् कृपया मायान्तर्द्धाने सम्यक् सत्यैवेत्येते । न तत् प्रकाशत इति भावः । तस्यास्तच्छादकधर्मत्वमेव दर्शयति—गुणसर्गायेति । सत्त्वादिगुणविक्षेपिकयेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनामप्यस्ति सत्त्वगुण एवावरक इति भावः ॥ २१-२३ ॥ ❀ ❀ तस्मात् सर्वेष्वेव भूतेषु न त्वात्समात्रसम्बन्धिषु दयां कुरुत भगवत एवाधिष्ठानत्वात् । सौहृदमात्मीयबुद्धिं कुरुत ॥ २४ ॥ ❀ ❀ पूर्वानुसारेणैव भगवत्तोषस्य ब्रह्मसिद्धितोऽप्युत्कृष्टं फलमाह—तुष्टे चेति । अहो नश्वराणि फलानि तत्साधनान्यपि यत्सम्बन्धेनानश्वरत्वफलाय कल्पन्त इत्याह—धर्मार्थेति ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ एतादृशज्ञानस्य विरलत्वं तद्वक्तृकृपैकलभ्यत्वञ्चाह—ज्ञानमिति ।

नरसख इति तत्र श्रीमन्नरस्य तद्भक्तवरस्य कृपामाहात्म्यं दर्शितं यत एवैकान्तिनामिति । साक्षात्तदुपदेशोपि कृपामपेक्षते, किमुतान्य-
देवेति भावः ॥ २७ ॥ * * तत्रैव स्वस्य दर्शयति श्रुतमिति । ज्ञानं तत्प्रतिपादकं वाक्यं यदेव खल्वनुभवपर्यन्तं फलं
तत्सहायत्वेन भागवतं धर्मञ्च श्रुतम्, तच्च शुद्धमेव न तु ज्ञानकर्मादिमिश्रम् ॥ २८-३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, स ज्ञायते चेदिदमित्थंकारेण निर्दिश्यतामित्यत आह-प्रत्यगात्मेति । प्रतीचां सर्वजीवानामात्मा परमात्मा तत्स्वरूपेण
व्यापकः दृश्यज्जगत् तद्रूपेण व्याप्य इत्येव व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः वस्तुतः स्वयं ह्यनिर्देश्योऽपि विकल्पितः उपासकमेदैर्ब्रह्म परमात्मा
भगवानित्येवं विकल्पविषयीकृतोपि केवल एकोऽनुभवात्मक आनन्द एव स्वरूपं यस्य सः । एवं सर्वत्र स्वस्वरूपभूतैश्वर्येण
प्रकटमेव विराजमानोऽपि मायया स्वाविद्यया हेतुना जीवैर्द्रष्टुमशक्यत्वादान्तर्हितैश्वर्येण इत्येते कीदृश्या ? गुणानाम् इन्द्रियैरनुभूय-
मानानां शब्दादीनां सर्गः सृष्टिर्यतस्त्येति शब्दादय एवानुभाव्यन्ते न तु तत्रैव प्रति तथा स्ववृत्त्या सन्नपीश्वरः ईश्वरं प्रतितया स्ववृत्त्या
अविद्यया जीवदृष्टेरावरणात्तेन-“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते” ॥ इति भगवदु-
क्तेस्तद्भक्त्यैव मायातरणे सति स यथायोगं भक्तितारतम्येन निर्देश्योपि भवतीति भावः ॥ २२-२३ ॥ * * यतो भक्तिगम्य एव
भगवान् सा च भक्तिः सर्वभूतेषु दयासौहृदाभ्यां सुस्थिरा निर्विघ्ना भवत्यतस्ते एव विधत्ते तस्मादिति । सौहृदं स्नेहश्च सर्वाणीमानि
भूतानि भगवच्छक्तिमयत्वाद्भगवद्रूपाण्येव स्वरूपेणापि सर्वत्रैवैतेषु स मत्प्रभुर्विराजत एव श्रीमद्गुरुवैष्णवकृपया यदि मां भक्तिदेवी
स्वीकरिष्यति तदा सोऽपि साक्षात् द्रष्टव्य इति बुद्ध्यतेति भावः । यथा दयया सौहृदेन च ॥ २४ ॥ * * ततश्च तस्मिंस्तुष्टे
त्वयि धर्मादिभिः काङ्क्षितैः किम् ? न किमपि फलमित्यर्थः । ये गुणानां व्यतिकरात् परिणामात् इह जगति स्वत एव सिद्धाः
अगुणेन मोक्षेण च किं यतः चरणयोः सारञ्जुषां सेवमानानाम् उपमोक्षादप्याधिक्येन गायतामिति चरणयोः कमलत्वं सारस्यसौर-
भ्यमाधुर्यादित्वं तत्सेविनां भ्रमरत्वमारोपितं भ्रमरत्वेन स्वाभाविकं काङ्क्षितान्तरशून्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ २५ ॥ * * ननु, च
धर्मादेरपुरुषार्थत्वे कथं त एव गुरुपुत्राभ्यां वेदोक्तत्वेनोक्तास्तत्राह-धर्मार्थ इति । ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नयदमौ
तर्को दण्डनीतिश्च विविधा च वार्त्ता जीविका तदेतदखिलं निगमस्यैव सम्बन्धि वेदोक्तमेव मन्ये एव न तु दूषयामि, तादृशाधि-
कारिसम्मतत्वादिति भावः । सत्यं सद्भ्यो हितं तु परमस्य पुंसः परमे पुंसि स्वात्मार्षणं स्वस्यात्मनस्तदीयत्वेनार्षणं श्रीस्वामि-
चरणास्तु तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं पुनर्निर्घौगुण्यलक्षणं परस्य पुंसः स्वात्मार्षणमेवेत्यर्थः । तदुक्तं
भगवता “त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन !” इति व्याचक्षते स्म ॥ २६ ॥ * * तेषां विश्वासार्थं गुरुसम्प्रदाय-
माह-ज्ञानमिति । यत्र नारदः श्रोता तत्र माहशानां निकृष्टानां कुतोऽधिकार इति नाशङ्कनीयमित्याह, भगवता एकान्तभक्तानां
यत्पादरजस्तेनाप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यात् न तूत्तमानामेवेति नियमः ॥ २७-२८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गुणसाम्ये प्रधाने च गुणव्यतिकरे महदादौ परः सर्वचेतनाचेतनविलक्षणस्वरूप इत्येते धारकत्वनियन्तृत्वादिना निश्चीयते
आत्मा सर्वेषामात्मा मूलभूतः एको निस्समानातिशयो भगवानेव, ननु सर्वभूतत्वे सति तस्य विकारित्वं स्याज्ज्ञेयाह, अव्ययः
निर्विकारस्वरूपः विश्वं सृजतीति भावः ॥ २१ ॥ * * स्वरूपेण निर्विकारत्वं सर्वमूलत्वञ्चोपपादयति, प्रत्यगात्मस्वरूपेण
“अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेधसा वेदितव्य एष परस्यांशः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धजीवस्वरूपेण स्वांशेन अदृश्येन दृश्यरूपेण “देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगूढाम्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धशक्तिविकारेण च व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः व्यष्टिसमष्टिकायरूपतया निर्देश्यः स्वयं तु अविकल्पितः
स्वरूपतो व्यष्टिसमष्टिकार्यभावेन नैव निरूपितोऽतो निर्देश्यः परिणामित्वस्थूलत्वकृशत्वादिनिर्देशानह इत्यर्थः । यतः प्रत्यगात्मा
द्रष्टा भोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्य इत्यादि व्याख्यातं तदयुक्तम्,
प्रत्यगात्मानुत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधान् प्रत्यगात्मनो भोक्तृव्यापकत्वे सति उत्क्रान्ताद्यसंभवप्रसङ्गात् नरकगतसर्वशरीरविषयकसुख-
दुःखाद्यनुभवप्रसङ्गाच्च ॥ २२ ॥ * * सर्वेषु जीवेषु स एवोक्तलक्षणः परमेश्वरो वर्त्तते इत्याह-केवलानुभवानन्दस्वरूप इति ।
केवलो निस्समानातिशयः अनुभवो ज्ञानं स चासावानन्दश्च स्वरूपं यस्य सः गुणः गुणात्मकः संसारः सृज्यते इति सर्गः
कार्यं यस्याः तथा अन्तर्हितमावृतमैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तस्मिन् जीवे जातावेकवचनं सर्वेषु जीवेषु इत्येते “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्”
इति श्रुतेर्ज्ञायते ॥ २३ ॥ * * यस्मादेवं तस्मादासुरं भावमुन्मुच्य सर्वेषु भूतेषु दयां सौहृदश्च कुरुत एतदेव तद्भजनं
भवतामनुरूपमिति भावः । यथैव अधोक्षजस्तुष्यति ॥ २४ ॥ * * तस्मिंस्तुष्टे सर्वं यद्यदिष्टं तदयाचितमेव लब्धं भविष्यति ।
धर्मादिकस्यायत्नलभ्यस्य का कथाऽतिर्दुलभो मोक्षोपि न कामितव्यो निष्कामतया तद्ग्रहणमेव कर्तव्यमित्युपदिशति, तुष्टे-चेति ।
तस्मिन् तुष्टे सति किमलभ्यं न किमपीत्यर्थः । एवं सति उपगायतां तद्गुणादिकीर्तननिष्ठानां चरणयोः सारं सौन्दर्यजुषतां सेवमानानां
तच्चरणध्यातॄणां नोऽस्माकं यदा अगुणेन प्राकृतगुणसम्बन्धरहितेन मोक्षेणाप्याकाङ्क्षितेन किं, न किमपि तदा गुणव्यतिकरात् प्रकृति-

गुणपरिणामान् स्वसिद्धाः अयत्नलभ्याः अर्थात् संसारे भ्रमता जीवेन यत्र कचन लभ्या एव ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः तैराकांक्षितैः किं न किमपीत्यर्थः । हरिदासेन यदि भजनफलभूते मोक्षेऽपि आकाङ्क्षा न कार्या तर्हि धर्मादिषु कुत इति फलितोऽर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु, वेदोक्तानि कर्मज्ञानाद्यात्मकानि बहूनि श्रेयस्साधनान्यनादृत्य चरणयोः सारं जुषामिति परमपुरुषचरणध्यानमेव कुतो मुख्यं श्रेयस्साधनं मन्यसे इत्यत्र सर्वस्य वेदोक्तसाधनजातस्य परमपुरुषचरणध्यानाङ्गत्वात् कस्याप्यनादर इत्याह, धर्मार्थेति । परमस्येति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, परमे पुंसि अंशिनि आत्मनोऽंशभूतस्यार्पणं परमपुरुषस्वरूपगुणचिन्तया नियोजनं प्रति निगमस्यार्थभूतं यदेतदखिलं धर्मादिकं श्रेयःसाधनं सत्यं मन्ये इत्यन्वयः । धर्मादीनां समाहारद्वन्द्वे पुंस्त्वमार्थम् । धर्मादिरूपस्त्रिवर्गो योऽभिहितो वर्णितः ईक्षा आत्मानात्मस्वरूपज्ञानम् त्रयी कर्मविद्या नयदमौ तर्को दण्डनीतिश्च विविधा वार्त्ता जीविकाः तत्र धर्मस्य हृदयशुद्धिद्वारा साधनत्वं ज्ञानस्य ध्रुवास्मृतिपरभक्तियोगादिपदवाच्यपरध्यानसाधनत्वम् अन्यस्य सर्वस्य जीवनद्वारा धर्मसाधनत्वमिति दिक् “सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्रवत्” इति सूत्रमत्रानुसन्धेयम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यदन्यैर्दुरवापं तदेतज्ज्ञानम् नारदाय अस्मद्गुरवे नरसखो नारायण आह उक्तवान् तदधुना एकान्तिनां मुमुक्षूणां भगवतः पादारविन्दरजसा आप्लुतदेहिनां स्यान्नान्येषाम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विज्ञानेनाऽनुभवेन संयुतं धर्मं धर्मरूपं भागवतं भगवत्प्राप्तिसाधनम् एतज्ज्ञानं मया नारदाच्छ्रुतम् ॥ २८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

गुणेषु सत्त्वरजस्तमस्सु गुणसाम्ये च प्रधाने तथा गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महदहङ्कारादौ च । वस्तुतोऽतिसूक्ष्मत्वादिनिर्देष्टुमशक्योऽपि अविकल्पितो भेदरहितोऽपि स्थावरजङ्गमानां प्रत्यगात्मा तत्तद्द्रष्टा भोक्ता च जीवस्तत्स्वरूपेण दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च स्वयमेव विकल्पितः भिन्नः सन् व्याप्यतया कालाकाशादिरूपेण च व्यापकतया निर्देश्यो भवति । हीत्यवधारणे । ननु स एव सर्वस्वरूपो भवतीति कुत इत्यपेक्षायामाह—हि यस्मात्स एक एवेति द्वितीयस्य पदार्थस्याभावादित्यर्थः । किञ्च परः आत्मेति परमात्माऽसर्वान्तर्याम्यपि स एवेत्यर्थः । ईश्वर इति जगत्सृष्ट्यादिकर्ताऽपि स एवेत्यर्थः । तर्हि तस्य जगत उपादानत्वे कर्तृत्वे च विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अव्यय इति, अपक्षयादिविकारशून्य इत्यर्थः । ननु कथं सर्वरूपत्वेऽपि विकाराहित्यमित्याशङ्क्याह—भगवानिति, अचिन्त्यानन्तैश्वर्यादिगुणपूर्णत्वादित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ तर्हि तस्य परमार्थतः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह—केवलेति । केवलः अनुभवात्मको ज्ञानस्वरूप आनन्द एव स्वरूपं यस्य सः । अत एव परमेश्वरः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । ननु सच्चिदानन्दात्मकमेव चेत्सर्वं तर्हि तथा कुतो न प्रतीयते तत्राह—माययेति । गुणानां सर्गो यया सा गुणसर्गा तथा मायया अन्तर्हितमाच्छादितं स्वैश्वर्यस्वरूपं येन सः । तथा च तदेकशरणतया भजनेन मायानिवृत्तौ तथास्वरूपेण प्रतीयते इति भावः । ‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति वचनात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदेवमुक्तं भगवद्भजने आयासाभावमुपसंहरंस्ति केन प्रकारेण भगवद्भजनं ततोषकरमस्माभिः कर्तुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह—तस्मादिति । सर्वतः सिद्धत्वात् सर्वभूतेषु आसुरं भावं द्वेषादिकमुन्मुच्य समूलं त्यक्त्वा सौहृदं मैत्रीं दयां तद्दुःखप्रहाणेच्छां च कुरुतेत्यन्वयः । कीदृशी दया कर्तव्येत्यपेक्षायामाह—ययेति । यया स्वफलोद्देशविरहिण्या दयया अधोक्षजः सर्वसाक्षी भगवान् आशु तुष्यति तामित्यर्थः । अधोक्षजपदेनैव कथमस्मत्कृतं स ज्ञास्यति येन सन्तुष्टो भविष्यतीति शङ्कानिवारणं कापट्येन भजननिवारणं च कृतमिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ अधोक्षजे सन्तुष्टे किं फलं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तुष्ट इति । तत्र तस्मिन्ननन्ते अनन्तगुणे आद्ये सर्वकारणभूते भगवति तुष्टे च सति तद्भक्तानां किमलभ्यं किं दुर्लभम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । तथापि गुणव्यतिकरात् कर्मानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामाहैवशब्दवाच्यादेव स्वसिद्धाः अयत्नसिद्धा ये धर्मादयः धर्मार्थकामरूपाः पुरुषार्थास्तैः किं फलं ? यथा अगुणेन निर्गुणेऽक्षरे लयात्मकेन मोक्षेणापि काङ्क्षितेन भगवत्श्रवणयोः सारं जुषां परमानन्दमनुभवतां तमुपगायतां नोऽस्माकं सारग्राहिणां किम् ? न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु धर्मादयोऽपि पुरुषार्था वेदप्रतिपादितत्वात् अतस्तत्साधनान्यपि यथार्थान्येव कथं तत्सर्वमुपेक्ष्यमिति कथ्यसे इत्याशङ्क्याह—धर्मेति । धर्मोऽर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गो वेदेनाभिहितस्तदर्थं च या ईक्षायाश्चाभिहिताः तदेतत्सर्वं निगमस्य वेदस्यार्थजातं स्वसुहृदः स्वस्वामिनो भगवतः परमस्य पुंसः पुरुषोत्तस्य स्वात्मारपणं तत्समर्पितानुष्ठानेन चित्तविशुद्धिविवेकादिद्वाराऽऽत्मनिवेदनसाधनं चेत्तर्हि सत्यपरत्वात् सत्यं यथार्थमेव मन्ये इत्यन्वयः । ईक्षा आत्मविद्या, त्रयी कर्मविद्या, नयो नीतिः, दमो दण्डः, विविधा कृष्यादिरूपा वार्त्ता जीविका । स्वफलाकाङ्क्षयाऽनुष्ठितं चेत्तर्हि नश्वरसुखपरत्वादसत्यं नश्वरमेवेति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नन्वेतत्तु गुरुभिर्नोक्तं त्वया कथं ज्ञातमित्यपेक्षायां तेषां विश्वासाथं गुरुसम्प्रदायमाह—ज्ञानमिति । तदेतत् दुरवापं महत्कृपामन्तरेण दुर्लभं ज्ञानं नरस्य सखा भगवान्नारायणो बदरिकाश्रमवासी नारदायाह उपदिष्टवान् । किलेति सन्देहाभावाय । दुर्लभत्वे हेतुमाह—अमलमिति । कर्मविषयकं ज्ञानं हिंसादिविषयकत्वादुदुष्टं, भगवद्विषयकं तु ज्ञानं शुद्धविषयकत्वादमलमतो दुर्लभमित्यर्थः । यत्र नारदः श्रोता श्रीनारायणो वक्ता तत्र कुतो मादृशानामधिकार इति मा शङ्किषा इत्याह—एकान्तिनामिति । भगवत् एकान्तिनां एकान्तभक्तानां यत्पादारविन्दरजस्तेनाप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यात्, न तूत्तमानामेवेति नियमः । एकान्तिनां लक्षणमाह—अकिञ्चनानामिति, भगवद्भजनातिरिक्तविषयेच्छाविरहितानामित्यर्थः ॥ २७ ॥

तव तु कुतो जातमित्यपेक्षायामाह—श्रुतमिति । मया एतच्छास्त्रीयं विज्ञानसंयुतमनुभवपर्यन्तं तथा शुद्धं हिंसादि-
दोषरहितं भागवतं भगवत्प्रीतिकरं श्रवणकीर्तनादिधर्मं च पूर्वं नारदाच्छ्रुतमित्यन्वयः । ननु श्रीनारदेन कृपयोपदिष्टेऽपि त्वयि
बालके कथं तत्सफलं जातमित्यपेक्षायामाह—देवदर्शनादिति । देवस्य भगवतो दर्शनं यस्य स तथा तस्मात् । तथा च गुरोः
प्रभावादेवोपदेशः सफलो जात इति भावः ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गुणेष्विति ॥ प्रत्यगात्मेति ॥ गुणेषु सत्त्वादिषु, गुणानां सत्त्वादीनां साम्यं यस्मिंस्तस्मिन् प्रधाने, मूलप्रकृतावित्यर्थः ।
तथा गुणव्यतिकरे च गुणवैषम्यवति महदहंकारादौ चेत्यर्थः । प्रत्यगात्मा जीवः स्वं स्वासाधारणं रूपं शरीरं यस्य तेन । प्रत्यगात्म-
शरीरकत्वेनेत्यर्थः । दृश्यमचेतनं रूपं तस्य तेन । अचेतनशरीरकत्वेन चेत्यर्थः । वर्तमान इति शेषः । स्वयम् एकः स्वसमानरहितः
एव, परः चिदचिद्व्ययः स्वरूपस्वभावतो विलक्षणः, आत्माऽन्तः प्रविश्य भर्ता, अव्ययोऽस्पृष्टशरीरगतविकारः, निरस्तनिखिलदोष
इत्यर्थः । भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः, ईश्वरः जीवकर्मानुगुणं नियन्ता, व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः, व्याप्येषु व्यापकतया निर्देष्टव्य
इत्यर्थः । अनिर्देश्यः केनापि निर्देष्टुमशक्यः । अविकल्पितः जातिगुणादिरहितः हिरत्र चकारार्थः ॥ २१-२२ ॥ * *
केवलेति ॥ केवलः एकः अनुभवो दुःखप्रतिभटज्ञानरूपः आनन्दः स्वरूपं यस्य सः, परमेश्वरः स्वव्यतिरिक्तेश्वरान्तररहितः परमात्मा,
गुणान् सृजतीति तथा संसारिणां देहादिगुणसर्जनकर्त्रा इत्यर्थः । मायया, अन्तर्हितैश्वर्यः संसारिणामप्रकाशमानमहिमा सन्नपि,
ईयते सदाचार्योपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । इति चतुर्णामेकसम्बन्धः ॥ २३ ॥ * * यदुक्तं 'न ह्यच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मायासः' इति
तदुपसंहरन् तत्प्रीतिनिमित्तं तत्सन्तोषजनकं हेत्वन्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्भगवान् सर्वान्तरात्मा सर्वकर्त्ता सर्वकारणमस्तीति
तज्ज्ञानपूर्वकं तत्समाश्रयणमात्रमेव तत्प्राप्त्यावहं तत्प्रीतिहेतुश्च तस्मात्, यूयं सर्वेऽपि, आसुरं भावं भूतद्रोहशीलत्वादिरूपमासुर-
भावमित्यर्थः । उन्मुच्य समूलं त्यक्त्वा, सर्वेषु, भूतेषु, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु परमात्मशरीरभूतेषु सकलेषु भूतेष्वित्यर्थः । यथोचितं
दयां सौहृदं च कुरुत । यया दयया, अधोक्षजो भगवान्, तुष्यति । तादृशीं भूतेषु दयां कुरुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * अधोक्षजे
तुष्टे ततः किं तत्राह ॥ तुष्टे चेति ॥ आद्ये जगत्कारणभूते, अनन्ते गुणैश्वर्याद्यन्तवर्जिते च तत्र तस्मिन् भगवति तुष्टे प्रीते सति,
अलभ्यमप्राप्यं किं, सर्वमप्यभिलषितं सुलभमेवेत्यर्थः । तथापि, चरणयोर्भगवत्पदाब्जयोः, सारमनुभवात्मकपीयूषसारं जुषन्तीति
जुषस्तेषां सेवमानानां, उपगायतामखण्डं तद्गुणगानं कुर्वतां, नोऽस्माकं गुणव्यतिकरान् कर्मानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामादेव, इह ये
स्वसिद्धाः अयत्नसिद्धाः धर्मादयः, तैः धर्मार्थकामैः किं, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । काङ्क्षितेन अभिलषितेन, अगुणेन गुणत्रया-
तीतकैवल्यमोक्षेण च, किम् । मनसा भगवच्चरणारविन्दानुभवामृतं वाक्श्रवणाभ्यां तद्गुणानुभवामृतं चानुभवतामस्माकं धर्मादयो
दूषरोदकप्राया इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * ननु त्वदुक्तमेतत्सर्वं जानन्तोऽप्यस्मद्गुरवः त्रिवर्गमेव पुरुषार्थत्वेनोपदिशन्ति, त्वं
तु त्रिवर्गमनादृत्य भगवच्चरणारविन्दाश्रयणमेव सारतमं मन्यसे । किं गुर्वनुशिक्षितेष्वान्वीक्षिक्यादिशास्त्रेषु त्वदुक्तोऽपि धर्मः
कर्तव्यत्वेन समुपलभ्यते तत्र किं प्रमेयं तत्राह । धर्मेति ॥ धर्मश्च अर्थश्च कामश्चेति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वमर्षम् । धर्मः, अर्थः,
कामश्च इति यः त्रिवर्गः, अभिहितः, भार्गवादिभिरस्मदाचार्यैरिति शेषः । तदर्थम् ईक्षा आन्वीक्षिकीसंज्ञात्मविद्या, त्रयी वेदपूर्व-
भागोक्ता कर्मविद्या, नयश्च दमश्च तौ, नीतिदण्डश्चेत्यर्थः । विविधा नानाप्रकारा वार्त्ता कृष्यादिरूपा जीविका, चकारात्तर्कविद्या
च, तदेतत् अखिलं सर्वं, मन्ये अहमपि जानाम्येव, तथापि, स्वसुहृदः परमस्य पुंसः, निरुपाधिकसुहृदे परमपुरुषायेत्यर्थः । सम्प्र-
दानस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी । स्वात्मार्षणं भगवति स्वात्मसमर्पणं यत्तदेतत् निगमस्य वेदोत्तरभागस्य, उपनिषद्भागस्येत्यर्थः । सत्यं
प्रमेयमिति शेषः । सत्यमेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः । मन्ये । अस्मद्गुरुभिर्ज्ञातमप्यहं यथा जानामि, न तथा ते जानन्तीत्यर्थः । नित्यनिर-
तिशयपुरुषार्थसाधनं भगवत्यात्मसमर्पणमेव वेदान्तप्रतिपाद्यमिति ततोऽप्यधिकमहं जानामीति भावः ॥ २६ ॥ * * ननु
गुरुभिरज्ञातमिदं सदुपदेशेन विना त्वं कथं ज्ञातवानित्याशङ्कायां भगवतो नारदस्यानुग्रहादेवेति वक्तुं तस्य साम्प्रदायिकत्वमाह ॥
ज्ञानमिति ॥ तत् एतत्, दुरवापं दुर्लभम् अमलं ज्ञानं, नरसखः नारायणः नारदाय, आह किल । ननु यत्र नारदः श्रोता नारायणो
वक्ता तस्मिन्नस्मादृशां कथमधिकार इति शङ्कां निराकुर्वन्नाह । एकान्तिनां अकिञ्चनानामनन्यप्रयोजनानां, भगवतः पादारविन्द-
रजसा, आप्लुतदेहिनां भगवच्चरणारविन्दरजःसंस्नातशरीरिणामित्यर्थः । भगवत्सेवासक्तानां सर्वेषां प्राणिनामिति भावः । तत् ज्ञानं
स्यादेव । न तूत्तमानामेवेति हि नियम इति भावः ॥ २७ ॥ * * अत एव मयाप्येतन्नारदादेव पूर्वं श्रुतमित्याह—श्रुतमिति ॥
विज्ञानेन विवेकादिजन्येन संयुतं, ज्ञानं शास्त्रोत्थं, शुद्धं भागवतं धर्मं च, एतत्, पूर्वं मया देवदर्शनात् नारदात् एव, श्रुतम् ।
भगवतो नारदस्य वचसां श्रवणान्मम ज्ञानविज्ञानधर्मेसम्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

तीनों गुणोंमें और गुणोंकी साम्यावस्था प्रकृतिमें एक ही अविनाशी परमात्मा विराजमान हैं । वे ही समस्त सौन्दर्य,
माधुर्य और ऐश्वर्यकी खान हैं ॥ २१ ॥ * * वे ही अन्तर्यामी द्रष्टाके रूपमें हैं और वे ही दृश्य जगत्के रूपमें भी हैं ।

सर्वथा अनिर्वचनीय तथा विकल्पपरहित होनेपर भी द्रष्टा और दृश्य, व्याप्य और व्यापकके रूपमें उनका निर्वचन किया जाता है। वस्तुतः उनमें एक भी विकल्प नहीं है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ वे केवल अनुभवस्वरूप, आनन्दस्वरूप एकमात्र परमेश्वर ही हैं। गुणमयी सृष्टि करनेवाली मायाके द्वारा ही उनका ऐश्वर्य छिप रहा है। इसके निवृत्त होते ही उनके दर्शन हो जाते हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इसलिये तुमलोग अपने दैत्यपनका, आसुरी सम्पत्तिका त्याग करके समस्त प्राणियोंपर दया करो। प्रेमसे उनकी भलाई करो। इसीसे भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ २४ ॥ ❀ ❀ आदिनारायण अनन्त भगवान् के प्रसन्न हो जानेपर ऐसी कौन-सी वस्तु है, जो नहीं मिल जाती ? लोक और परलोकके लिये जिन धर्म, अर्थ आदिकी आवश्यकता बतलायी जाती है—वे तो गुणोंके परिणामसे बिना प्रयासके स्वयं ही मिलनेवाले हैं ! जब हम श्रीभगवान् के चरणामृतका सेवन करने और उनके नाम-गुणोंका कीर्तन करनेमें लगे हैं, तब हमें मोक्षकी भी क्या आवश्यकता है ? ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यों शास्त्रोंमें, धर्म, अर्थ और काम—इन तीनों पुरुषार्थोंका भी वर्णन है। आत्मविद्या, कर्मकाण्ड, न्याय (तर्कशास्त्र), दण्डनीति और जीविकाके विविध साधन—ये सभी वेदोंके प्रतिपाद्य विषय हैं; परन्तु यदि ये अपने परम हितैषी, परम पुरुष भगवान् श्रीहरिको आत्मसमर्पण करनेमें सहायक हैं, तभी मैं इन्हें सत्य (सार्थक) मानता हूँ। अन्यथा ये सब-के-सब निरर्थक हैं ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यह निर्मल ज्ञान जो मैंने तुम लोगों को बतलाया है, बड़ा ही दुर्लभ है। इसे पहले नरसखानारायणने नारदजीको उपदेश किया था। और यह ज्ञान उन सब लोगोंको प्राप्त हो सकता है, जिन्होंने भगवान् के अनन्य प्रेमी एवं अकिञ्चन भक्तोंके चरणकमलोंकी धूलोसे अपने शरीरको नहला लिया है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यह विज्ञानसहित ज्ञान विशुद्ध भागवतधर्म है। इसे मैंने भगवान् का दर्शन करानेवाले देवर्षि नारदजीके मुहसे ही पहले-पहल सुना था ॥ २८ ॥

दैत्यपुत्रा ऊचुः

प्रह्लाद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥

बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः । छिन्धि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विश्रम्भकारणम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रह्लाद त्वम् च वयम् अपि एताभ्याम् गुरुपुत्राभ्याम् ऋते अन्यम् गुरुम् न विद्महे हि बालानाम् अपि ईश्वरौ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सौम्य अंतःपुरस्थस्य बालस्य महत्संगः दुरन्वयः (नः) विश्रम्भकारणं स्यात् चेत् नः संशयं छिन्धि ॥ ३० ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्रातिविस्मिताः पृच्छन्ति प्रह्लादं हे प्रह्लाद त्वं वयमेताभ्यां शंडामर्काभ्यामृतेऽन्यं गुरुं न विद्मः । एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपाद्वं गत इति चेत्तत्राहुः । बालानामप्यतिशिशूनामस्माकमेतावीश्वरौ नियन्तारावतस्तवान्यत्र गमनं न सम्भवति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः । बालस्येति । दुरन्वयो दुर्घटः । विश्रम्भकारणं विश्वासहेतुः ॥ ३० ॥

इयि श्रीमद्भागवते सप्तमे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र प्रह्लादवाक्ये । एतदागमनादेतत्पार्श्वगमनान् । अत एव बालत्वादेव । हे प्रह्लादेति । प्रकृष्टाह्लादजनकोऽसि श्रीहरि-तत्त्वोपदेष्टृत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स एव । नारद एव । अत्रास्मिन्मन्दिरे । न हि कस्यापि सामर्थ्यं भवदीय-मन्दिरप्रवेशस्य हिरण्यकशिपोर्भयादिति भावः । हे सौम्येति । राजकुमारत्वाद्बहुधा प्रश्नेऽपि त्वयाऽस्मदुपरि कोपोऽपि नो कार्य इति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रह्लादेति । हे इति प्रथक् पदम् । हे प्रह्लाद ! त्वं वयं चापि एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामृते विनाऽन्यं गुरुं न विद्मः । “विदो लो वा” इति मसोऽमादेशः । बालानामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारौ अतस्तवान्यत्र गमनं न संभवतीति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स एवात्रागत इत्यपि न संभवतीत्याहुः—बालकेति । हे सौम्य ! बालस्यात एवान्तःपुरस्थस्य तव महतः श्रीनारदस्य सङ्गो दुरन्वयः दुर्घट एव । अतस्तत्र नोऽस्माकं संशयो भवति । तत्र विश्रम्भस्य विश्वासस्य कारणं हेतुः स्यादस्ति चेत्तर्हि तदुक्त्याऽस्माकं संशयं छिन्धि ॥ ३० ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः षष्ठोऽस्मिन् सप्तमस्य व्यादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अन्वितार्थप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र विस्मिताः पृच्छन्ति दैत्यकुमाराः—प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद ! त्वं वयञ्चाप्येताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामृते विनाऽन्यं गुरुं न विद्महे, एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपाद्वं गत इत्याहुः, बालानामपि शिशूनामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारौ अतस्तवान्यत्र गमनं न संभवतीति नः शङ्का वर्त्तत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नारद एवात्रागत इति न संभवतीत्याहुः—बालस्येति । अन्तःपुरस्थस्य बालस्य तव महतो नारदस्य सङ्गो दुरन्वयो दुर्घटः । हे सौम्य, प्रह्लाद ! नोऽस्माकं संशयं छिन्धि अपनुद विश्रम्भकारणं विश्वासहेतुः स्याच्चेत् असम्भावितत्वेनाऽस्माभिरविश्रसनीयो नारदसङ्गमः त्वदुक्तस्तत्र यद्यस्माद्विश्वासहेतुरस्ति चेत्तदुपपादनपूर्वकं तत्सङ्गतिविषयं संशयं छिन्धीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतस्मिन्नवसरे दैत्यपुत्राः प्रह्लादकथितार्थशङ्कया तं पृच्छन्तीत्याह—प्रह्लादेति । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां शण्डामर्काभ्यामृते नान्यं गुरुं विद्महे यस्मात् किञ्च विज्ञानश्चेतरेषां विवक्षितं तदुपाधिनापि बालानामश्वराभ्यासनिरतानामस्माकमीश्वरो न काक्षित इति यस्मात् अन्यगुर्वभावेऽपीश्वर उपदेष्टा स्यादतो वाह, बालानामिति । बालानामीश्वरोऽप्यपि किं नास्तिप्रतिपत्त्यभावात् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कस्मिंश्चिदवसरे देशान्तरेऽन्यगुरुसङ्गतिः किं न स्यादिति तत्राह बालस्येति । तस्मादुत्पन्नं नः संशयं जहीत्यन्वयः । तत्र कृत्यमाहुरित्याह, स्यादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सविस्मयं पृच्छन्ति—प्रह्लादेति । एताभ्यामृतेन्यं गुरुं न विद्मः बालानामीश्वराविति त्वयाऽप्येतद्वस्तात् स्वमुन्मोच्य तत्पाश्वं गन्तुमशक्यमिति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स एवात्रागत इत्यपि न संभवतीत्याहुः, बालस्येति ॥ ३० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठोऽध्यायः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे प्रह्लाद ! एताभ्याम् अन्यं ते गुरुं, वदसीति शेषः । वयन्तु न विद्महे न विद्मः एतावेव नो बालानामीश्वरौ गुरु अनयोर्भयादन्यत्र गमनासम्भवादिति भावः ॥ २९ ॥ नारदेन सह तव समागम इह न संभवतीत्याहुः, अन्तःपुरस्थस्य महता नारदेन सह सङ्गमो दुरन्वय इति विश्रम्भस्य विश्वासस्य कारणं मूलं स्यादस्ति चेत्तर्हि तद्वर्णनेन संशयं छिन्धि ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एतत् श्रुत्वा श्रीनारदसङ्गतेरसम्भवं मत्वा पृच्छति—प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद त्वं वयं चाप्येताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामृते विनाऽन्यं गुरुं न विद्मः । एतदागमनात् पूर्वमेवाहं नारदसमीपं गत इत्याहुः—बालानामिति । बालानां शिशूनामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारावतस्तवान्यत्र गमनं न संभवतीति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ श्रीनारद एव मम गृहे आगत इत्यपि न संभवतीत्याहुः ।

बालस्यात एवान्तःपुरस्थस्य तव महतः श्रीनारदस्य सङ्गो दुरन्वयः दुर्घट एवातस्तत्र नोऽस्माकं संशयो भवति तत्र विश्रम्भस्य विश्वासस्य कारणं हेतुः स्यादस्ति चेत्तर्हि तदुक्त्याऽस्माकं संशयं छिन्धि अपनुदेति सम्बन्धः । हे सौम्य हे प्रियदर्शनेति सम्बोधनमेवमाक्षेपे तस्य दौर्मेनस्य माभूदित्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्वासनानिरूपणे । षष्ठोऽपि विवृतिं यातोऽध्यायो दयानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र विस्मिताः पृच्छन्ति दैत्यकुमाराः ॥ प्रह्लादेति ॥ हे प्रह्लाद, त्वं वयं चापि, एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां ऋते विना, अन्यं गुरुं न विद्महे । एतदागमनात् पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वं गत इत्यत्राहुः । बालानामपि अतिशिशूनामस्माकमपि, एतौ एव ईश्वरौ नित्यन्तारौ भवतः हि । अतस्तवान्यत्र गमनादर्शनान्नः शङ्का वर्तते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नारद एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः ॥ बालस्येति ॥ अन्तःपुरस्थस्य बालस्य तव, महत्सङ्गो नारदसंगमः, दुरन्वयः दुर्घटः । हे सौम्य प्रह्लाद, विश्रम्भ-कारणं विश्वासहेतुः, स्यात् चेत्, एतं नोऽस्माकं संशयं छिन्धि अपनुद । तव नारदस्य च संगम एवास्माकं सर्वथाऽविश्वसनीयः, तत्र यद्यस्मद्विश्वासहेतुरस्ति चेत्तदुपपादनपूर्वकं तत्संगतिविषयं संशयं छिन्धीति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीधर्मधुरन्धरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगव-

त्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजीके सहपाठियोंने पूछा—प्रह्लादजी ? इन दोनों गुरु-पुत्रोंको छोड़कर और किसी गुरुको तो न तुम जानते हो और न हम । ये ही हम सब बालकोंके शासक हैं ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तुम एक तो अभी छोटी अवस्थाके हो और दूसरे, जन्मसे ही महलमें अपनी माँके पास रहे हो । तुम्हारा महात्मा नारदजीसे मिलना कुछ असङ्गत-सा जान पड़ता है । प्रियवर ! यदि इस विषयमें विश्वास दिलानेवाली कोई बात हो तो तुम उसे कहकर हमारी शङ्का मिटा दो ॥ ३० ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

नारद उवाच

एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो महाभागवतोऽसुरः । उवाच स्मयमानस्तान्स्मरन् मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् । युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥
पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः । पापेन पापोऽभक्षीतिवादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥
तेषाम'तिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः । वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥
कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् । नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥
व्यलुम्पन् राजशिविरममरा जय'काङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥
नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव । यदृच्छयाऽऽगतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७ ॥
प्राह मैनां सुरपते नेतु'मर्हस्यनागसम् । मुञ्च मुञ्च महाभाग सतीं परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं दैत्यसुतैः पृष्ठः महाभागवतः असुरः मदनुभाषितं स्मरन् स्मयमानस्तान् उवाच ॥ १ ॥ * *
अस्माकं पितरि तपसे मन्दराचलं प्रस्थिते वासवादयः विबुधाः पिपीलिकैः अहिः इव लोकोपतापनः पापः पापेन अभक्षि दिष्ट्या
इति वादिनः दानवान् प्रति परं युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २-३ ॥ * * सुरैः वध्यमानाः असुरयूथपाः तेषाम् अतिबलोद्योगं निशम्य
भीताः सर्वतोदिशम् दुद्रुवुः ॥ ४ ॥ * * प्राणपरीप्सवः सर्वे कलत्रपुत्रमित्राप्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान् न अवेक्षमाणाः
त्वरिताः ॥ ५ ॥ * * जयकाङ्क्षिणः अमराः राजशिविरं व्यलुम्पन् च इन्द्रः तु राजमहिषीं मम मातरम् अग्रहीत् ॥ ६ ॥ * *
नीयमानां भयोद्विग्नां कुररीम् इव रुदतीं तत्र पथि यदृच्छया आगतः देवर्षिः ददृशे ॥ ७ ॥ * * प्राह सुरपते अनागसम्
एनां नेतुम् मा अर्हसि महाभाग परपरिग्रहं सतीं मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तमे मातृगर्भस्थे स्वस्मिन्नारदभाषितम् । प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ १ ॥

अश्रावि नारदादेतन्मया गर्भ इतीरितुम् । तत्प्रस्तावकथामाह पद्यैः षोडशभिः सुधीः ॥ २ ॥

अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ । स्वकृतेनैव पापेन पापोऽसावभक्षि भक्षित इति हर्षेण वदन्तो युद्धोद्यमं
चक्रुः ॥ २-५ ॥ * * राज्ञः शिविरमावासं व्यलुम्पन्सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः ॥ ६-७ ॥ * * अनागसं निरप-
राधाभेनां नेतुं माऽर्हसीति प्राह ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रत्ययो विश्वासः (१) तत्प्रस्तावकथां स्वश्रवणप्रसंगकथाम् । पद्यैः श्लोकैः (२) स्मयमानः अहो एतेऽपि भगवन्मागे
प्रवृत्ता इति मन्दहास्येन तानभिनन्दन् । मम नारदस्य । अनुशासनमुपदेशम् ॥ १ ॥ * * अस्माकमिति । बहुत्वं
भ्रात्रपेक्षया ॥ २ ॥ * * 'दिष्ट्या समुपजोषं च' इत्यमरः ॥ ३ ॥ * * वध्यमानाः 'वध हिंसायाम्' ॥ ४-५ ॥ * *
मम मातरं कयाधुनाम्नीम् ॥ ६-७ ॥ * * हे सुरपते हे महाभागेति परदारहरणं त्वसुराणां कर्म न तु सुराणां किमुत
सुरपतेस्तवेति भावः । महाभागस्य त्वैतदन्या अपि बह्वयः स्त्रियः सन्तीत्यतः किमनयाऽन्यपूर्वयेति भावः । अत्र परपरिग्रहमिति

पुंस्वं स्त्रीलिङ्गविशेषणे यद्यपि नोचितं तथाप्याविष्टलिङ्गत्वात्तत्साधु । किञ्च परिग्रहपदार्थोक्तौ वररुचिनादावेव स्त्रीं गणित्वा ततो वृत्तान्ते 'एते सर्वे परिग्रहः' इत्युक्तम् । तथाहि "महिषी च सुतो भ्राता मातुलः श्यालकस्तथा । मन्त्री दूताश्च सेना च सर्व एते परिग्रहः ॥" इति । किञ्च विकृतेर्वाचकसंख्याकथनात् "प्रकृतेर्विकृतेर्वापि ह्येकदा प्रतिपादने । प्रकृतेर्वाचकः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥" इति भाष्योक्तन्यायस्यासार्वत्रिकताप्यत्राभिहिता । बहुवचनान्तपाठोऽपि साधुरेव तदनुक्त्येदमेवावसीयत इति ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सप्तमे नारदादेशं स्वस्य गर्भगतस्य च । प्रह्लादोऽकथयद्बालान् तत्र श्लोकाः शरेषवः (५५) ॥

चत्वार्युवाचेत्यनुष्टुप्मितिः पादोनगोशराः (५८ ॥) ॥ ७ ॥

एवमिति । एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो महाभागवतोऽसुरः प्रह्लादो मदनुभाषितं मयोपदिष्टं तत्त्वं स्मरन् स्मयमानः स्वप्रौढं प्रकटयन् तान् बालकान् प्रत्युवाच ॥ १ ॥ * * पितरीति । अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ तपसे तपः कर्तुं मन्दराचलं प्रति प्रस्थिते गते सति इन्द्रादयो विबुधा देवाः दानवान् प्रति परमुत्कटं युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ * * पिपीलिकैरिति । अहिः सर्प इव लोकोपतापनः सर्वप्राणिदुःखदः पापः पापीयान् पापेन स्वकृतपापेनैव हेतुना पिपीलिकैरभक्षि भक्षित इति दिष्ट्या भद्रं जातमिति वादिनः सन्तो वासवादयो युद्धोद्यमं चक्रुरित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ * * तेषामिति । तेषां वासवादीनाम् अतिबलप्रयुक्तं युद्धोद्योगं निशाम्य दृष्ट्वा सुरैर्वध्यमानाः अत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वतो दिशं यथावकाशं दुद्रुवुः पलायितवन्तः ॥ ४ ॥ * * कलत्रेति । प्राणपरीप्सवः प्राणमात्रपरित्राणेच्छव इत्यर्थः । कलत्रादीन् नावेक्षमाणाः तदनुसंधानरहिताः त्वरिताः त्वरया युक्ताः सर्वे दुद्रुवुः । परिच्छदाः भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥ * * व्यलुम्पन्निति ॥ जयकाङ्क्षिणः अमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण विनाशितवन्तः । इन्द्रस्तु राज्ञो महिषीं भार्यां मम मातरमग्रहीत् ॥ ५ ॥ * * नीयमानमिति ॥ तां चेन्द्रेण नीयमानाम् अत एव भयेन उद्विग्नां कम्पितां कुररीं तन्नाम्नीं पक्षिणीमिव रुदन्तीं क्रन्दन्तीम् । नुमार्षः । तत्र पथि मार्गे यदृच्छया आगतो देवर्षिर्नारदो ददृशे ददर्श । तद्वार्षः ॥ ७ ॥ * * प्राहेति ॥ दृष्ट्वा प्राह स्म च-हे सुरपते ! हे महाभाग ! एनां परपरिग्रहं परभार्यां सतीं पतिव्रताम् अत एव अनागसं निरपराधां त्वं नेतुं मा अर्हसि अतो मुञ्च मुञ्चेति ह । आवश्यकं वीप्सा ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

दैत्यकुमारैरेवं पृष्ठः प्रह्लादस्तत्सङ्गतिहेतुमुपपादयंस्तत्त्वत्रययाथात्म्योपदेशपूर्वकं सपरिकरं भगवद्भक्तियोगमुपदिष्टवानित्याह, भगवान्नारदः—एवमिति । एवम् इत्थं दैत्यसुतैः पृष्ठो भागवतोत्तमः प्रह्लादस्तान्दैत्यपुत्रान् प्रति स्मयमानो मया नारदेनानुभाषितं स्मरन्नुवाच ॥ १ ॥ * * तदेवाह—पितरित्यादिना, नाऽधुनाप्यजहात्स्मृतिरित्यन्तेन । अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ तपसे तपः कर्तुं मन्दराचलं प्रति प्रस्थिते प्रयाते सति इन्द्रादयो विबुधा देवाः दानवान्प्रति युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ १ ॥ * * कथम्भूतास्सन्तः लोकोपतापनः लोकानां दुःखकारी पापः पापात्मा स्वपापेनैव दैवात्पिपीलिकैरहिः सर्प इव अभक्षि भक्षितः इति वादिनो वदन्तः सन्तः वासव इन्द्रादिर्येषां ते युद्धोद्यमं चक्रुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥ * * ततः किं जातम् ? तत्राह—तेषां वासवादीनां बलोद्योगं बलप्रयुक्तयुद्धोद्योगं निशाम्य दृष्ट्वा सुरैर्वध्यमाना अत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वे त्वरिताः सर्वतो दिशं दुद्रुवुः पलायितवन्तः ॥ ४ ॥ * * कथम्भूताः कलत्रादीन् नावेक्षमाणास्तेषु त्यक्तस्पृहा इत्यर्थः, तत्र हेतुः, सर्वे प्राणपरीप्सवः प्राणमात्रपरित्राणेच्छवः । तत्र परिच्छदा भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥ * * ततो जयशालिनोऽमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः इन्द्रस्तु राज्ञो हिरण्यकशिपोर्भार्यां मम मातरमग्रहीत् ॥ ६ ॥ * * ताञ्चेन्द्रेण नीयमानामत एव भयोद्विग्नां कम्पितां कुररीमिव क्रन्दन्तीं रुदन्तीं देवर्षिर्नारदो यदृच्छयोपगतः पथि ददर्श प्राह च ॥ ७ ॥ * * तदेवाह—हे सुरपते ! अनागसं निरपराधामेनां नेतुं त्वं नार्हसि । अतो हे महाभाग ! परेणाऽन्येन हिरण्यकशिपुना परिगृहीतां परदारानित्यर्थः, मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रुतेषु सत्सु साधनानां भक्तेरेव प्राधान्यं हरेर्मुख्यप्रसादजनकत्वाद् भक्तिरेव पुरुषेणापाद्येत्यादिकं निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, भक्तिप्रतिपादनात्मकत्वादस्य शास्त्रस्य पुनः पुनस्तप्रतिपादनात्र पुनरुक्तिशङ्का कार्या । तत्र दैत्यपुत्रैः पृष्ठः प्रह्लादः किं चकारेति युधिष्ठिरशङ्कान्वितस्तां परिहरन्नारद आह—नारद इति । नारदस्य ममाऽनुशासनम् ॥ १-२ ॥ * * अहिः सर्पः पिपीलिकैर्यथा भक्ष्यते तथा लोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपोः स्वपापेनाऽभक्षि नष्टप्रायोभूतं दिष्ट्या सुखमस्तु लोकार्थमिति ब्रुवाणाः "दिष्ट्या समुपजोषञ्च" इत्यमरः ॥ ३-५ ॥ * * व्यलुम्पन् जयकाङ्क्षिणो जितयुद्धाः असुरजयेन प्रकाशमाना वा ॥ ६-७ ॥ * * तवोपभोक्तुं योग्या न भवतीत्याह—परपरिग्रहमिति ॥ ८ ॥

अस्मिन्पथये क्रमसन्दर्भो न (सं०) ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे नारदान् प्राप यज्ज्ञानं मातृगर्भगः । तदेवोपादिशद् बालान् भक्तिं प्रेम च तत्फलम् ॥

॥ १-५ ॥ * * राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिविरम् आवासं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः ॥ ६-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तद्विश्वासकारणं सप्तमे वर्ण्यते एवमुक्तरीत्या ॥ १ ॥ * * तपसे तपः कर्तुं मन्दराचलमस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ प्रस्थिते सति तत्रापि पिपीलिकैर्भक्षिते सति तदा वासवादयः पिपीलिकैरहिरिव लोकोपतापनः पापः पापेनाऽभक्षि भक्षित इतिवदन्तो दानवान् प्रति युद्धोद्यमं चक्रुरिति द्वयोरन्वयः ॥ २-३ ॥ * * अतिबलेन उद्योगं यत्नम् ॥ ४ ॥ * * नावेक्षमाणाः तत्प्रतीक्षामकुर्वाणाः ॥ ५ ॥ * * राजशिविरं राजस्थानं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण शून्यं कृतवन्तः ॥ ६ ॥ * * यदृच्छया भाग्यवशान् ॥ ७ ॥ * * परपरिगृहं परदारान् अनागसं नास्त्यागोऽपराधो यस्यास्ताम् एनां नेतुं मार्हसीति प्राह ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सप्तमे मातृगर्भस्थे प्रह्लादे नारदेन या । कृता कृपा तथा तेन बालेषु सा निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं दैत्यबालकैः पृष्ठः प्रह्लादो यन्मातृगर्भे स्थिताय स्वस्मै श्रीनारदेन तत्त्वमुपदिष्टं तत्तेषां विश्वासार्थं विस्तरतो वक्तुं तत्प्रस्तावकथामाहेत्याह—एवमिति । एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो महाभागवतोऽसुरः प्रह्लादो मदनुभाषितं मयोपदिष्टं तत्त्वं स्मरन् स्मयमानः स्वप्रौढिं कथयन् प्रकटयन् तान् बालकान् प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ * * तद्वाक्यान्वेव दर्शयति—पितरीति षोडशभिः । अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ तपसे तपः कर्तुं मन्दराचलं प्रति प्रस्थिते गमने कृते सति इन्द्रादयो विबुधा देवा दानवान् प्रति परमुत्कटं युद्धोद्यमं चक्रुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * तेषां वचननिदर्शनेनाभिप्रायमाह—पिपीलिकैरिति । लोकोपतापनः सर्वप्राणिदुःखदः पापः पापीयान् पापेन स्वकृतपापेनैव हेतुना पिपीलिकैर्भक्षि भक्षित इति दिष्ट्या भद्रं जातमिति वादिनः सन्तो वासवादयो युद्धोद्यमं चक्रुरिति पूर्वैणान्वयः । सर्वोपतापकत्वे तन्मरणस्य सर्वाह्लादकत्वे च दृष्टान्तमाहुः—अहिरिवेति ॥ ३ ॥ * * तेषां वासवादीनां बलप्रयुक्तयुद्धोद्योगं निश्चयं दृष्ट्वा सुरैर्वध्यमाना अत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वतोदिशं यथावकाशं दुद्रुवुः पलायितवन्त इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * भयेन तेषां व्यग्रतां दर्शयति—कलत्रादीन् नावेक्षमाणाः तदनुसन्धानरहिताः त्वरिताः त्वरया युक्ताः सर्वे दुद्रुवुरिति पूर्वैणान्वयः । तत्र हेतुः—प्राणपरीप्सव इति, प्राणमात्रपरित्राणेच्छव इत्यर्थः । तत्र परिच्छदा भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥ * * जयकाङ्क्षिणः अमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिविरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण विनाशितवन्तः । इन्द्रस्तु महिषीं भार्यां मम मातरमग्रहीत् ॥ ६ ॥ * * तां चेन्द्रेण नीयमानामत एवोद्विग्नां कम्पितां कुरीं तन्नाम्नीं पक्षिणीमिव रुदन्तीं क्रन्दन्तीं तत्र पथि मार्गे यदृच्छया आकस्मिकेनैव आगतो देवर्षिनारदो ददृशे ददर्शेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * दृष्ट्वा च हे सुरपते एनां परपरिग्रहं परेण परिगृहीतां परभार्यां सतीं पतिव्रताम् अत एवानागसं निरपराधां त्वं नेतुं मार्हसि अतो मुञ्च मुञ्चेति प्राहेत्यन्वयः । वीप्सा आवश्यकत्वद्योतनार्था । अन्यथा तवानिष्टं स्यादिति सूचयन् सम्बोधयति—हे महाभागेति ॥ ८ ॥

भगवदाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वस्मिन् स्वमातृगर्भस्थे सप्तमे नारदोदितम् । प्रह्लादः कथयामास शिष्यविश्रासहेतवे ॥ १ ॥

मयैतन्नारदागर्भे ह्यश्रावीति समीरितुम् । श्लोकैः षोडशभिः प्राह तत्प्रस्तावकथां सुधीः ॥ २ ॥

दैत्यकुमारैरेवं पृष्ठः प्रह्लादस्तत्संगतिहेतुमुपपादयंस्तत्त्वत्रययाथात्म्योपदेशपूर्वकं सपरिकरं भक्तियोगं सम्यगुपदिष्टवानित्याह भगवान्नारदः । एवमिति । एवमित्थं दैत्यसुतैः पृष्ठः, महाभागवतः असुरः प्रह्लादः मदनुभाषितं मया गर्भस्थं तमुद्दिश्य तज्जननीं प्रति यत् कथितं तदित्यर्थः । स्मरन्, स्मयमानः ईषद्वसन् सन्, तानसुरकुमारान् प्रति, उवाच ॥ १ ॥ * * यदुवाच तदेवाह पितरीत्यादिना 'नाधुनाऽप्यजहात् स्मृतिः' इत्यन्तेन । पितरीति । अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ, तपसे तपः कर्तुं, मन्दराचलं प्रति प्रस्थिते प्रयाते सति, विबुधा इन्द्रादयो देवाः, दानवान् प्रति, परं युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ * * कथंभूता युद्धोद्यमं चक्रुस्तत्राह । पिपीलिकैरिति । लोकोपतापनः लोकानां केवलं दुःखकारी, पापः पापात्मा पापेन स्वपापेनैव । दैवान्, पिपीलिकैः, अहिः सर्पः इव अभक्षि दिष्ट्या, इत्येवं वादिनो वदन्तः सन्तः, वासव इन्द्र आदियेषां ते देवाः, युद्धोद्यमं चक्रुरिति पूर्वैणान्वयः ॥ ३ ॥ * *

ततः किं जातं तत्राह । तेषामिति । तेषां वासवादीनाम् अतिबलयोगं बलप्रयुक्तातिशयितं युद्धविधानोद्यमं, निशम्य दृष्ट्वा, सुरैर्देवैः, वध्यमाना हन्यमानाः, अत एव, भीताः सन्तः, सर्वे असुरयूथपाः त्वरिताः सर्वतोदिशं दुद्रुतुः पलायितवन्तः ॥ ४ ॥ * * कलत्रेति । कथम्भूताः । कलत्रं च पुत्राश्च वित्तं च आप्ताः स्वहितकारिणश्च तान्, गृहान् सौधानि च पशवश्च परिच्छदा भोगोपकरणानि च तान्, नावेक्षमाणास्तेषु त्यक्तस्पृहा इत्यर्थः । प्राणपरीप्सवः प्राणमात्रपरिरक्षणेच्छवः, द्वयोरेकान्वयः ॥ ५ ॥ * * व्यलुम्पन्निति । जयकाङ्क्षिणः स्वजयेच्छवः, पाठान्तरे जयेनातीव शोभमानाः, अमरा देवाः, राजशिविरं हिरण्यकशिपोरावासस्थानं महासौधं, व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः । इन्द्रस्तु, राजमहिषीं हिरण्यकशिपोः भार्यां मम मातरं कयाधुसंज्ञां, च अप्रहीत् ॥ ६ ॥ * * नीयमानामिति । नीयमानामिन्द्रेण ह्वियमाणाम्, अत एव, भयोद्विग्नां भीत्या कम्पमानगात्रां, कुररीम् इव, रुदतीम् क्रन्दमानां मम मातरमित्यर्थः । यदृच्छया दैववशतः, तत्र यत्र मन्माता रोदिति तस्मिन् स्थाने, आगतः समायातः देवर्षिनारदः, पथि ददृशे ॥ ७ ॥ * * नारदस्तादृशमिन्द्रं दृष्ट्वा अयमेनां हनिष्यतीति मनसि निधाय तं न्यवारयदित्याह । प्राहेति । हे सुरपते, अनागसं निरपराधाम् एनां कयाधून्, नेतुं प्रहीतुं, मा नैव अर्हसि । अतः हे महाभाग, परपरिग्रहं परदारां, सतीं साध्वीं, मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजीद्वारा माताके गर्भमें प्राप्त हुए नारदजीके उपदेशका वर्णन

नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! जब दैत्यबालकोंने इस प्रकार प्रश्न किया, तब भगवान्‌के परम प्रेमी भक्त प्रह्लादजीको मेरी बातका स्मरण हो आया । कुछ मुसकराते हुए उन्होंने उनसे कहा ॥ १ ॥ * * प्रह्लादजीने कहा—जब हमारे पिताजी तपस्या करनेके लिये मन्दराचलपर चले गये, तब इन्द्रादि देवताओंने दानवोंसे युद्ध करनेका बहुत बड़ा उद्योग किया ॥ २ ॥ * * वे इस प्रकार कहने लगे कि जैसे चीटियाँ साँपको चाट जाती हैं, वैसे ही लोगोंको सतानेवाले पापी हिरण्यकशिपुको उसका पाप ही खा गया ॥ ३ ॥ * * जब दैत्यसेनापतियोंको देवताओंकी भारी तैयारीका पता चला, तब उनका साहस जाता रहा । वे उनका सामना नहीं कर सके । मार खाकर, स्त्री, पुत्र, मित्र, गुरुजन, महल, पशु और साज-सामानकी कुछ भी चिन्ता न करके वे अपने प्राण बचानेके लिये बड़ी जल्दीमें सब-के-सब इधर-उधर भाग गये ॥ ४-५ ॥ * * अपनी जीत चाहनेवाले देवताओंने राजमहलमें लूट-खसोट मचा दी । यहाँतक कि इन्द्रने राजरानी मेरी माता कयाधूको भी बन्दी बना लिया ॥ ६ ॥ * * मेरी माता भयसे घबरा कर कुररी पक्षीकी भाँति रो रही थी और इन्द्र उसे बलात् लिये जा रहे थे । दैववश देवर्षि नारद उधर आ निकले और उन्होंने मार्गमें मेरी माताको देख लिया ॥ ७ ॥ * * उन्होंने कहा—देवराज ! यह निरपराध है । इसे छे जाना उचित नहीं । महाभाग ! इस सती-साध्वी परनारीका तिरस्कार मत करो । इसे छोड़ दो, तुरन्त छोड़ दो ! ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः । आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्षयेऽर्थपदवीं गतः ॥ ९ ॥

नारद उवाच

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् । त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्तानुचरो बली ॥ १० ॥
इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वचः । अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥
ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् । आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत् ते भर्तुरागमः ॥ १२ ॥
तथेत्यवात्सीद् देवर्षेरन्ति साप्यकुतोभया । यावद् दैत्यपतिर्घोरात् तपसा न न्यवर्तत ॥ १३ ॥
ऋषिं पर्यचरत् तत्र भक्त्या परमया सती । अन्तर्बली स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥
ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादाद्भुयमीश्वरः । धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् ॥ १५ ॥
तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे । ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात् स्मृतिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अस्याः जठरे सुरद्विषः अविषह्यं वीर्यम् आस्ते यावत्प्रसवम् आस्यताम् अर्थपदवीं गतः अहं मोक्षये ॥ ९ ॥ * * त्वया अयं निष्किल्बिषः अनन्तानुचरः साक्षात् महान् बली महाभागवतः संस्थां न प्राप्स्यते ॥ १० ॥ * * इति उक्तः

इन्द्रः देवर्षेः वचः मानयन् तां विहाय अनंतप्रियभक्त्या एनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥ * * ततः ऋषिः नो मातरं निजाश्रमं समानीय आश्रास्य वत्से यावत् ते भर्तुः आगमः इह उच्यताम् ॥ १२ ॥ * * सा अपि अकुतोभया तथा इति देवर्षेः अंति यावत् दैत्यपतिः घोरात् तपसः न न्यवर्तत (तावत्) अवात्सीत् ॥ १३ ॥ * * सा अन्तर्वत्नी सती तत्र परमया भक्त्या स्वर्गर्भस्य क्षेमाय इच्छाप्रसूतये (च) ऋषिं पर्यचरत् ॥ १४ ॥ * * कारुणिकः ईश्वरः ऋषिः माम् अपि उद्दिश्य तस्याः धर्मस्य तत्त्वं च निर्मलं ज्ञानम् उभयं प्रादात् ॥ १५ ॥ * * मातुः तत् तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वात् तिरोदधे ऋषिणा अनुगृहीतं मां स्मृतिः अधुना अपि न अजहात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अविषह्यं दुःसहम् । अतोऽनया प्रसवपर्यन्तमत्रास्यताम् । ततश्चार्थस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् । जातं पुत्रं हत्वा मोक्षयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * साक्षात्स्वगुणैरेव महान्न तु पित्रादिसम्बन्धात् । त्वया हेतुभूतेन संस्थां मृत्युं न यास्यति । तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्यादयः ॥ १० ॥ * * अनन्तस्य प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्यैनां प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ११ ॥ * * इहोच्यतामित्याहेति शेषः ॥ १२ ॥ * * अन्ति समीपे ॥ १३ ॥ * * अंतर्वत्नी गर्भिणी । इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये । एवमपि स्वर्गर्भस्य क्षेमाय ॥ १४ ॥ * * तस्याः शोकशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकस्तदुभयं प्रादात् । ईश्वरः समर्थः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अतोऽसह्यवीर्यधारिणीत्वात् । अत्र मत्कारागारे । इत्यर्थः इति । भगवन्नियं गर्भस्थकुमारहननार्थं मया धृता न तु सम्भोगे-च्छयेति भावः ॥ ९-१० ॥ * * एतद्गर्भस्थहरिभक्ताय नम इति प्रणम्य च ॥ ११ ॥ * * यद्यपि दक्षशापान्नारद-स्याश्रमो नास्ति तथापि तत्कृपया तदैवाश्रमं कल्पयित्वा तां तत्र नीतवान् । यद्वा—निजानां स्वीयानामृषीणामाश्रमो निजाश्रमस्तं निजस्य स्वस्यात्मभूतस्य हरेराश्रमो गन्धमादनादिनिजाश्रमस्तमिति वा । यद्वा—निजस्य स्वस्थैवाश्रमस्तम् “श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणोदितम् । हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः” इति शान्तिपर्वणि नारायणीयोपाख्यानोक्तेः । यद्वा—‘उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बिनी’ इति न्यायात् ‘अविभक्तधनाः सन्तः’ इति न्यायाद्वा यस्य कस्याप्याश्रमो निजाश्रम एव । यद्वा—निजायास्तस्या एवाश्रमो निजाश्रमस्तामिन्द्रान्मोचयित्वा तद्गृहमेवानीय तस्यै ज्ञानमदादिति । हे वत्से इति । मातुरहितवत्सवत्पालनविषयत्वादिति तदाश्रासनार्थमुक्तमिति भावः ॥ १२-१३ ॥ * * एवमपि इच्छा प्रसूतावपि ॥ १४ ॥ * * उभयं गर्भक्षेममिच्छाप्रसवं च वा । निर्मलमिति विशेषणात् “नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्” इत्युक्तमनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥ * * तर्हि त्वन्मातुश्च भक्तिः कथं न दृश्यते तत्राह—तत्त्विति । तवापि बालत्वात्कालदैर्घ्याच्च कथं न तिरोदधे तत्राह—ऋषिणेति । तेन मन्मातुस्तदनुग्रहाभावात्स्त्रीत्वकालदैर्घ्ये तत्र प्राभूतामिति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आस्त इति ॥ अस्या जठरे कुक्षावविषह्यमस्माभिः सोढुमशक्यं सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वीर्यं गर्भरूपेण वर्द्धमानमास्ते । अतः अनया यावत्प्रसवं प्रसवपर्यन्तमास्यतां मत्कारागारे स्वीयतां ततश्चार्थस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन्निमां मोक्षये । जातं पुत्रं हत्वा त्यक्षयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * अयमिति ॥ अयं गर्भगः शिशुः निष्किल्बिषः निर्दोषः महाभागवतः भगवता स्वीयत्वे-नाङ्गीकृतः साक्षात् स्वगुणैरेव महान् महाप्रभावः न तु पित्रादिसम्बन्धान् । अनन्तस्यानुचरः बली चातः त्वया संस्थां मृत्युं न प्राप्स्यते । तद्धार्षः ॥ १० ॥ * * इतीति ॥ इत्येवमुक्तः इन्द्रः देवर्षेर्वचो मानयन् तद्गौरवादङ्गीकुर्वन् तां मम मातरं विहाय अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥ * * तत इति ॥ ततश्च ऋषिर्नारदः नो मम मातरं निजाश्रमं प्रति सम्यक् सम्मानपूर्वकमानीय आश्रास्य सान्त्वयित्वा हे वत्से बाले ! तव भर्तुर्यावदागमस्तावत्पर्यन्तं त्वया इहास्मिन् ममाश्रमे उच्यतां स्वीयतामित्युवाचेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * तथेति ॥ ततः सा मम मातापि देवर्षेर्वचस्तथेत्यङ्गीकृत्य यावद्दैत्यपतिः हिरण्यकशिपुः घोरात् तपसो न न्यवर्तत, तावत् तस्य नारदस्यान्ति समीपे नास्ति कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी सती अवात्सीत् ॥ १३ ॥ * * ऋषिमिति ॥ यतः सती पतिव्रता अन्तर्वत्नी गर्भिणी च अतः स्वर्गर्भस्य क्षेमाय इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये च परमया भक्त्या तत्र ऋषिं नारदं पर्यचरत् शुश्रूषितवती ॥ १४ ॥ * * ऋषिरिति ॥ कारुणिकः दयालुः ईश्वरः गर्भस्थस्याप्युपदेशे समर्थः ऋषिर्नारदः स्वमनसि मामप्युद्दिश्य तस्याः परिचरन्त्याः मम मातुर्निर्मलं हिंसादिरहितं धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं तथा निर्मलं ज्ञानमात्मानात्मविवेकं

चेत्युभयं प्रादात् ॥ १५ ॥ * * तदिति ॥ तत्तु ज्ञानादिकं कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वाच्च मातुः तिरोदधे विस्मृतम् । ऋषिणा अनुगृहीतं मां तु सा स्मृतिः अधुनापि नाजहान्न तत्याज ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्युक्त आहेन्द्रः—आस्त इति । अस्याः जठरे कुक्षावविषह्यमस्माभिः सोढुमशक्यं सुरद्विषोहिरण्यकशिपोः वीर्यं गर्भरूपेण वर्द्धमानमास्ते तिष्ठत्यतोऽनया प्रसवपर्यन्तमास्यताम् मत्समीपे स्थीयतां ततश्चार्थस्य पदवीं मार्गं गतस्सन् मोक्ष्ये जातं पुत्रं हत्वा एनां त्यजामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवमुक्तो देवर्षिराह—सोयमिति । सोयं गर्भस्थः शिशुस्त्वया हन्त्रा संस्थां मरणं न प्राप्स्यते, तत्र हेतुं वदन् तमिमं विशिनष्टि, निष्किल्बिषः मरणनिमित्तप्राचीनकिल्बिषरहितः, तत्कुतः ? महाभागवतः भगवद्भक्त्यैव ध्वस्त-
किल्बिष इति भावः । महागुणैः श्रेष्ठः अनन्तस्य भगवतोऽनुचरः बली महाबलसम्पन्नः यद्यपि गर्भस्थदशायां स्वानुग्रहात्पूर्वं न भागवतत्वादयो धर्मास्तथापि समनन्तरमेव स्वेनानुग्रहीष्यमाणस्य पुनर्जन्मकाले “जायमानं हि पुरुषं यं पश्येत्” इत्युक्तरीत्या भगवत्क्षेपमाणस्य उक्तधर्मान्वय इत्यभिप्रायेण निष्किल्बिष इत्यादीनि विशेषणान्युक्तानि । ननु, इन्द्रेण मुक्तां प्रति स्वोपदेशे सति तद्गर्भस्थस्योक्तधर्मसम्पत्तिः तस्य तद्गर्भसम्पत्तौ हि तद्वेतुकस्तत्याग इतीतरेतराश्रयत्वमिति कथं देवर्षिर्नैवमुक्तमिति चेन्मैवं गर्भस्थं नितरामीश्वरकटाक्षविषयमत एव—“ईश्वरस्य च सौहार्दं यदृच्छा सुकृतं तथा । विष्णोः कटाक्ष अद्वेष आनुकूल्यं च सात्त्विकैः ॥ संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः” । इत्युक्तहेतुषट्कसम्पन्नं देवज्ञो देवर्षिरालक्ष्य त्वयैतस्याममुच्यमानायामप्यह-
मुक्तधर्मेयुक्तं नूनं करवाण्यतोऽयं त्वया संस्थां न प्राप्स्यतीत्युक्तवानिति नेतरेतराश्रयः ॥ १० ॥ * * इतीत्थमुक्त इन्द्रो देवर्षेर्नारदस्य वचो मानयन् गौरवाद्भ्युपगच्छन् तां राजमहिषीं विहाय अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं तस्य मम भक्त्या एनां मन्मातरं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य दिवं प्रति ययौ ॥ ११ ॥ * * ततः ऋषिर्नारदः मम मातरं स्वाश्रमं प्रति समानीय सम्यगनायासेन उन्नीय गमयित्वा आश्रास्य सांत्वयित्वा हे वत्से, बाले ! तव भर्तुर्यावदागमः तावत्पर्यन्तं त्वया इहास्मिन्मदाश्रमे उष्यतां स्थीयतामित्युवाचेति शेषः ॥ १२ ॥ * * ततस्तथेत्यङ्गीकृत्य सा मन्माता देवर्षेर्नन्तिके समीपे नास्ति कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी अवात्सीदुषितवती ॥ दैत्यपतिरुग्रात्तपसो यावन्न न्यवर्त्तत तावत्सती मन्माता अन्तर्वत्नी गर्भिणी स्वगर्भस्य क्षेमाय रक्षणायेच्छया स्वभर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये च परमया भक्त्या ऋषिं नारदं पर्यचरत् शुश्रूषितवती ॥ १३-१४ ॥ * * ततस्तां देवर्षिर्नुजग्राहेत्याह—ऋषिरिति । ईश्वरः समर्थः ऋषिः तस्याः परिचरन्त्याः मन्मातुर्मांमप्युद्दिश्य निर्मलं धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानञ्चेत्युभयं प्रादात् धर्मो भगवद्भक्तियोगलक्षणः तस्य तत्त्वं याथात्म्यं तदङ्गभूतं ज्ञानं देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानं च प्रादात् उपदिष्टवान् इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तदशयामुपदिष्टं तदुभयं मम मातुः स्त्रीत्वात् कालस्य दीर्घत्वाच्च तिरोदधे, विस्मृतमभूदित्यर्थः । ऋषिणा भगवता नारदेनाऽनुगृहीतं मां तु सा स्मृतिस्तदुपदेशजनितं स्मृत्यात्मकं ज्ञानमधुनापि नाजहात् न तत्याज ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वीर्यं रेतोलक्षणम् अस्या यावत्प्रसवः तावन्मम वशे आस्यतां पश्चादहं मोक्ष्ये । ततः पूर्वं कस्मान्न-
मुञ्चसीति तत्राह, अर्थपदवीमिति ॥ ९ ॥ * * अनया प्रसूतः पुत्रो हन्तुं त्वया न शक्यत इत्याह, न त्वयेति । संस्थां मरणं कुतोऽत्राह, अनन्तेति ॥ १० ॥ * * अनन्तप्रियः श्रीनारायणो अस्य भक्त्या अनन्तस्य हरेः प्रिया बहुमानलक्षणा भक्तिरनन्तप्रिया भक्तिस्तया वा ॥ ११ ॥ * * तावदत्रोष्यतामित्याह—यावदिति ॥ १२ ॥ * * अन्त्यन्तिके ॥ १३ ॥ * * अन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ १४ ॥ * * गर्भक्षेममिच्छाप्रसवञ्चेत्युभयम्, ईश्वरो वरप्रदानसमर्थः नारदाच्छ्रुतमित्यनेन नारदस्य यद्गुरुत्वमभिप्रेतमेवंविधमित्याह—धर्मस्येति । धर्मस्य हरेर्भागवतसंगस्य वा तत्त्वं तदुभयविधज्ञानं च यद्गर्भस्थं मामुद्दिश्य मात्रे उपदिष्टम् ॥ १५ ॥ * * तदुभयं तयोः कालस्यातिक्रान्तत्वात् स्त्रीत्वात् शब्दादिविषयलौल्याच्च मातुस्ति-
रोहितमभूदित्यन्वयः “अणुरेष धर्मः” इति श्रुतिः । धर्मो हरिस्ततस्तव किमभूदिति तत्राह, ऋषिणेति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अनन्तानुचर इति । तस्य पूर्वत एव भक्तिसंस्कारो दर्शितः ॥ १०-१४ ॥ * * ऋषिरिति । शोकमात्रशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं साधारणस्वरूपं ज्ञानञ्चात्मविषयं प्रादात् तत्रैव मामप्युद्दिश्य निर्मलं यद्गर्भस्थैतस्य तत्त्वं भागवताख्यम् “न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्” इति न्यायेन ज्ञानञ्च यत्तदाख्यं तत् प्रदात् तत्कथने तत्तदपि प्रतिपादितवान् । किन्तु सा गृहीतुं न शशाकेति भावः ॥ १५ ॥ * * तत्त्विति तदपीत्यर्थः । तेनैव स्वमातरि श्रीनारदस्य सम्यगनुग्रहो नाभूदिति व्यञ्जितम् ॥ १६-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आस्यतां मत्कारागार एव प्रसवपर्यन्तमनया स्वीयताम् अर्थपदवीं स्वार्थमार्गं गतः प्राप्सन् मोक्ष्ये जातं पुत्रं हत्वा इमां मोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * त्वया हेतुभूतेन संस्थां मृत्युम् ॥ १० ॥ * * अनन्तप्रिये मयि या भक्तिस्तया हेतुना परिक्रम्य एतद्गर्भस्थाय हरेर्भक्त्या मम इति प्रणम्य च ॥ ११-१२ ॥ * * अन्ति अन्तिके ॥ १३ ॥ * * भर्तुरागमनानन्तरमेव या इच्छया प्रसूतिस्तस्यै ॥ १४ ॥ * * उभयं गर्भक्षेमं स्वेच्छाप्रसवं च निर्मलमिति विशेषणात् धर्मस्य तत्त्वं भक्तियोगं भागवतसम्मतं ज्ञानञ्च मामपीत्यपिकारेण मन्मातरमपि ॥ १५ ॥ * * तर्हि मातुस्ते भक्तिः कथं न दृश्यत इत्यत आह—तत्त्विति । तवापि बालत्वात् कालदैर्घ्याच्च कथं न तिरोदधे तत्राह, ऋषिणेति । तेन मन्मातुस्तदनुगृहीतत्वाभावात् स्त्रीत्वकालदैर्घ्यं तत्र प्राभूतामिति भावः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुरद्विषो हिरण्यकशिपोः । अविषह्यं दुस्सहं वीर्यमस्याः जठरे आस्ते अतः अनया यावत्प्रसवमास्यतां ततश्चार्थपदवीं गतस्तमविषह्यं हत्वा एनां मोक्ष्ये ॥ ९ ॥ * * यतोऽयमनन्तानुचरः अतो महान्बली साक्षान्महाभागवतः अतस्त्वया संस्थां न प्राप्स्यते ॥ १० ॥ * * अनन्तप्रियस्य मम भक्त्या एनां परिक्रम्य तां तथाभूतां सत्कृतां विहाय ययौ ॥ ११ ॥ * * इहास्मिन् आश्रमे त्वयोप्यतां स्वीयताम् ॥ १२ ॥ * * नास्ति कुतोपि भयं यस्याः सा अन्ति निकटे ॥ १३ ॥ * * इच्छया स्वच्छन्देन प्रसूतये तत्रापि गर्भस्य क्षेमाय ॥ १४ ॥ * * धर्मस्य हरिभक्तेस्तत्त्वं याथात्म्यं तत्साधनं हरिज्ञानञ्चेत्युभयं मामप्युद्दिश्य तस्याः प्रादात् ॥ १५ ॥ * * तत्तु तदुभयं तिरोदधे सूक्ष्मतां जातम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्युक्त इन्द्र आह—आस्त इति । अस्याः जठरे कुक्षावविषह्यमस्माभिः सोढुमशक्यं सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वीर्यं गर्भरूपेण वर्द्धमानमास्ते अतोऽनया यावत्प्रसवं प्रसवपर्यन्तमास्यतां मत्समीपे स्वीयतां ततश्चार्थस्य पदवीं मार्गं गतः सन्निमां मोक्ष्ये, जातं पुत्रं हत्वा त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवमुक्तो नारद आह—अयमिति, अयं शिशुस्त्वया संस्थां मरणं न प्राप्स्यते इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—बलीति । तत्र हेतुः—अनन्तस्य भगवतोऽनुचरः सेवकः, तत्रापि साक्षात् महाभागवतः । भगवता स्वकीयत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः । तत्रापि हेतुद्वयम्—निष्किल्बिषः सकलदोषरहित इति, महान् सकलगुणगणार्णव इति च ॥ १० ॥ * * इत्येवमुक्तमिन्द्रो देवर्षेर्वचो मानयन् तद्गौरवादङ्गीकुर्वन् तां मम मातरं विहाय अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां परिक्रम्य तद्गर्भस्थस्य मम पृथक्प्रदक्षिणस्य कर्तुमशक्यत्वात् मया सहितां तां प्रदक्षिणीकृत्य दिवं ययावित्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * ततश्च ऋषिर्नारदः नो मम मातरं निजाश्रमं प्रति सम्यक् सन्मानपूर्वकमानीय गमयित्वाऽऽश्रास्य सान्त्वयित्वा हे वत्से बाले तव भर्तुर्यावदागमस्तावत्पर्यन्तं त्वया इहास्मिन् ममाश्रमे उष्यतां स्वीयतामिति, उवाचेति शेषेणान्वयः ॥ १२ ॥ * * ततः सा मम माताऽपि देवर्षेर्वचस्तथेयङ्गीकृत्य यावदैत्यपतिर्हिरण्यकशिपुर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत तावत्तस्यान्ति समीपे नास्ति कुतो भयं यस्यास्तादृशी सती अवात्सीदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * यतः सती पतिव्रता अन्तर्वत्नी गर्भिणी च अतः स्वगर्भस्य क्षेमाय इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये च परमया भक्त्या ऋषिं नारदं पर्यचरत् शुश्रूषितवतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * ऋषिर्नारदः गर्भस्थत्वेन साक्षादुपदेशस्यासम्भवात् स्वमनस्युद्दिश्य तस्याः परिचरन्त्या मम मातुर्निर्मलं धर्मस्य तत्त्वं हिंसादिरहितं गुरुशुश्रूषादिरूपं तथा निर्मलं ज्ञानं देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं चेत्युभयं प्रादात् प्रकर्षेण कृपयैव दत्तवानित्यन्वयः । न तद्दाने तस्य कश्चित्प्रयोजनोद्देशोऽस्तीति सूचनायाह—कारुणिक इति । गर्भस्थबालकस्य कथमेवं दानं सम्भवति तत्राह—ईश्वर इति समर्थ इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तत्तु ज्ञानादिकं तिरोदधे विस्मृतमभूत् । मां तु सा स्मृतिर्नाजहात् न तयाज ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्युक्त इन्द्रस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा नाहमेनां हनिष्यामि किं तु यावत्प्रसवमेनां सुष्ठु संपाल्य प्रसवानन्तरं पुत्रं गृहीत्वा मोचयिष्याम्येवेत्याह । आस्ते इति । अस्याः जठरे कुक्षौ, अविषह्यमस्माभिः सोढुमशक्यं, सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वीर्यं गर्भरूपेण वर्द्धमानम्, आस्ते तिष्ठति । अतः अनया यावत्प्रसवम् आस्यतां प्रसवपर्यन्तं मत्समीपे स्वीयताम् । ततः अर्थस्य पदवीं मार्गं गतः संप्राप्तः सन्, मोक्ष्ये जातं पुत्रं हत्वा मोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवमुक्तो देवर्षिर्नाह । अयमिति । हे इन्द्र, अयं शिशुः, त्वया हन्त्वा, संस्थां मरणं न प्राप्स्यते । तत्र हेतुं कथयन् तं विशिनष्टि । यतोऽयं, निष्किल्बिषः मरणनिमित्तप्राचीनकिल्बिषरहितः, तत् कुतः । साक्षान्महाभागवतः प्रत्यक्षभगवदेकान्तिकोपासकः, भगवद्भक्त्यैव ध्वस्तसमस्तकिल्बिष इति भावः । अनेन प्राग्जन्मन्ययं

भगवदेकान्तिको ब्राह्मणोत्तमो महानुभावशापयोगतोऽसुरगर्भतामापन्नोऽस्तीति पाद्मीयकथाप्रसङ्गः संसूचितो बोध्यः । महान् परमेश्वरीयैः सकलैः गुणैर्युक्तत्वादतिश्रेष्ठः, अनन्तस्य भगवतोऽनुचरः, बली महाबलसंपन्नः, अस्तीति शेषः ॥ १० ॥ ॐ ॐ इतीति । इतीत्यम् उक्तः इन्द्रः, देवर्षेर्नारदस्य, वचः मानयन्, गौरवादभ्युपगच्छन् सन्, तां राजमहिषीं विहाय, अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं तस्य मम भक्त्या, एनाम् मम मातरं, परिश्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, दिवं प्रति, ययौ ॥ ११ ॥ ॐ ॐ ततः ऋषिर्नारदः, मे मम, मातरं निजाश्रमं समानीय, आश्रमस्य सान्त्वयित्वा, हे वत्से बाले, ते तव भर्तुः स्वामिनः, यावत् आगमः, तावत्पर्यन्तं त्वया, इह समाश्रमे, उष्यतां स्थीयताम् । इत्युवाचेति शेषः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तथेतीति । ततः सा मन्माता अपि, तथा इति, अङ्गीकृत्य, देवर्षेर्नारदस्य, अन्ति समीपे, नास्ति कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी सती, अवात्सीदुषितवती । दैत्यपतिर्हिरण्यकशिपुः, घोरादव्युप्रात्, तपसः सकाशात्, यावत् न न्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ ॐ ॐ ऋषिमिति । तावत् तत्र नारदाश्रमे, सती मन्माता, अन्तर्वत्नी गर्भिणी यतः भवति, ततः, स्वगर्भस्य क्षेमाय रक्षणाय, इच्छाप्रसूतये स्वभर्तुरागमनानन्तरं प्रसूत्यर्थं च परमया भक्त्या ऋषिं नारदं, पर्यचरत् शुश्रूषितवती इति द्वयोः संबन्धः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ ततस्तां देवर्षिरनुजग्राहेत्याह । ऋषिरिति । ईश्वरः समर्थः, ऋषिर्नारदः, यतः कारुणिकः, ततः तस्याः, परिचरन्त्याः मन्मातुः, तां मन्मातरमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । माम् अपि, उद्दिश्यान्तर्लक्षीकृत्य, निर्मलं निर्दोषं, धर्मस्य हरिभक्तियोगलक्षणस्य, तत्त्वं याथात्म्यं, ज्ञानं तदङ्गभूतं देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यलक्षणमवबोधं च, इत्युभयं प्रादात् सम्यगुपदिष्टवान् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तदिति । तत्तथाविधदशायामुपदिष्टं तदुभयमित्यर्थः । मातुः मम जनन्याः, स्त्रीत्वात् स्वभावतः स्त्रीजातीनां मूढस्वभाववत्त्वाद्धेतोः, कालस्य दीर्घत्वाच्च, तिरोदधे विस्मृतमभूदित्यर्थः । ऋषिणा भगवता नारदेन, अनुगृहीतमनुग्रहविषयतां गमितमित्यर्थः । मां तु सा स्मृतिः, तदुपजनितां स्मृत्यात्मकं ज्ञानमित्यर्थः । अधुनापि न अजहात् न तयाज ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

इन्द्रने कहा—इसके पेटमें देवद्रोही हिरण्यकशिपुका अत्यन्त प्रभावशाली वीर्य है । प्रसवपर्यन्त यह मेरे पास रहे । बालक हो जानेपर उसे मारकर मैं इसे छोड़ दूंगा ॥ ९ ॥ ॐ ॐ नारदजीने कहा—‘इसके गर्भमें भगवान्का साक्षात् परमप्रेमी भक्त और सेवक, अत्यन्त बली और निष्पाप महात्मा है । तुममें उसको मारनेकी शक्ति नहीं है’ ॥ १० ॥ ॐ ॐ देवर्षि नारदकी यह बात सुनकर उसका सम्मान करते हुए इन्द्रने मेरी माताको छोड़ दिया । और फिर इसके गर्भमें भगवद्भक्त है, इस भावसे उन्होंने मेरी माताकी प्रदक्षिणा की तथा अपने लोकमें चले गये ॥ ११ ॥ ॐ ॐ इसके बाद देवर्षि नारद मेरी माताको अपने आश्रमपर लिवा गये और उसे समझा-बुझाकर कहा कि—‘बेटी ! जबतक तुम्हारा पति तपश्चर्या करके लौटे तब तक तुम यहीं रहो’ ॥ १२ ॥ ॐ ॐ ‘जो आज्ञा’ कहकर वह निर्भयतासे देवर्षि नारदके आश्रमपर ही रहने लगी और तब तक रही जब तक मेरे पिता घोर तपस्यासे लौटकर नहीं आये ॥ १३ ॥ ॐ ॐ मेरी गर्भवती माता मुझ गर्भस्थ शिशुकी मङ्गलकामनासे और इच्छित समयपर (अर्थात् मेरे पिताके लौटनेके बाद) सन्तान उत्पन्न करनेकी कामनासे बड़े प्रेम तथा भक्तिके साथ नारदजीकी सेवा-शुश्रूषा करती रही ॥ १४ ॥ ॐ ॐ देवर्षि नारद बड़े दयालु और सर्वसमर्थ हैं । उन्होंने मेरी माँको भागवतधर्मका रहस्य और विशुद्ध ज्ञान दोनोंका उपदेश किया । उपदेश करते समय उनकी दृष्टि मुझपर भी थी ॥ १५ ॥ ॐ ॐ बहुत समय बीत जानेके कारण और स्त्री होनेके कारण भी मेरी माताको तो अब उस ज्ञानकी स्मृति नहीं रही परन्तु देवर्षिकी विशेष कृपा होनेके कारण मुझे उसकी विस्मृति नहीं हुई ॥ १६ ॥

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्धते वचः । वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा ॥ १७ ॥
जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः । फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥
आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धः एक क्षेत्रज्ञ आश्रयः । अविक्रियः स्वदग् हेतुर्व्यापकोऽसङ्गच्यनावृतः ॥ १९ ॥
एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः । अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २० ॥

स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथाऽऽत्मयोगैरध्यात्मवित् ब्रह्मगतिं लभेत् ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः । विकाराः षोडाशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसंघातो जगत् तस्थुरिति द्विधा । अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत् त्यजन् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशताऽऽत्मना । सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदि मे वचः श्रद्धधते भवताम् अपि धीः श्रद्धातः वैशारदी भूयात् यथा स्त्रीबालानां मे च ॥ १७ ॥ * * जन्माद्याः इमे षट् भावाः ईश्वरमूर्तिना कालेन वृक्षस्य फलानाम् इव देहस्य दृष्टाः आत्मनः न (दृष्टाः) ॥ १८ ॥ * * आत्मा नित्यः अव्ययः शुद्धः एकः क्षेत्रज्ञः आश्रयः अविक्रियः स्वदृक् हेतुः व्यापकः असंगः अनावृतः ॥ १९ ॥ * * एतैः परैः द्वादशभिः आत्मनः लक्षणैः तम् विद्वान् मोहजम् अहं मम इति देहादौ असद्भावं त्यजेत् ॥ २० ॥ * * यथा तदभिज्ञः हेमकारः क्षेत्रेषु प्रावसु योगैः स्वर्णम् आप्नुयात् तथा अध्यात्मवित् क्षेत्रेषु देहेषु आत्मयोगैः ब्रह्मगतिं लभेत् ॥ २१ ॥ * * आचार्यैः अष्टौ प्रकृतयः त्रयः एव हि तद्गुणाः षोडश विकाराः प्रोक्ताः समन्वयान् पुमान् एकः (प्रोक्तः) ॥ २२ ॥ * * देहः तु सर्वसंघातः जगत् तस्थुः इति द्विधा अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेन उशता आत्मना सर्गस्थानसमाम्नायैः विमृशद्भिः असत्वरैः अत्र एव न इति न इति इति अतत् त्यजन् पुरुषः मृग्यः ॥ २३-२४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भूयाद्भवेत् । वैशारदी स्वार्थे तद्धितः । देहाद्यहङ्कारच्छेदनिपुणेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * काऽसौ वैशारदी धीरित्य-
पेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेति दशभिः । जन्माद्याः जायते अस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यती-
त्येवंभूता इमे षट् भावा विकारा वृक्षे सत्येव यथा फलानां दृश्यन्ते तद्वदात्मनि तथैव स्थिते देहस्य दृष्टा इत्यर्थः । ईश्वरी विकार-
समर्था मूर्तिर्यस्य तेन ॥ १८ ॥ * * तदेवं देहधर्मैस्तद्वैलक्षण्येनात्मनो देहाद्भेदो दर्शित इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुटयन्तद-
हङ्कारादिकं त्याजयति । आत्मेति । आत्मा नित्यः “अविनाशी वारेऽयमात्मा” इति श्रुतेः । अव्ययोऽपक्षयशून्यः । “ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन्” इति श्रुतेः । शुद्धः “निरवद्यं निरञ्जनम्” इति श्रुतेः । एकः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः । क्षेत्रज्ञः “विज्ञातारमरे
केन विजानीयात्” इति श्रुतेः । आश्रयः “यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षम्” इति श्रुतेः । अविक्रियः “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्”
इति श्रुतेः । स्वदृक् आत्मज्योतिः “सम्राडिति होवाच” इति श्रुतेः । हेतुः “स इमालोकानसृजत” इति श्रुतेः । व्यापकः “सत्यं ज्ञान-
मनन्तम्” इति श्रुतेः । असङ्गो “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अनावृतः “पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते” इति
श्रुतेः ॥ १९ ॥ * * एतैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः परैः श्रेष्ठैर्विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदम् । विद्वानसद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् ॥ २० ॥ * *
नन्वेवं विविक्तात्मज्ञानिनोऽप्यपरोक्षानुभावेन ब्रह्मताप्राप्तिः कथं स्याद्यतोऽहङ्कारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तत्प्राप्तिप्रकारं सदृष्टान्त-
माह । स्वर्णाकरक्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु प्रावसु योगैर्धमनाद्युपायैस्तदभिज्ञ उपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णं प्राप्नुयात् । आत्मयोगै-
रात्मप्राप्त्युपायैः । ब्रह्मगतिं ब्रह्मताम् । अध्यात्मविदात्माधिकृतकार्यकारणसंघातज्ञाता ॥ २१ ॥ * * अध्यात्मविवेकमात्म-
प्राप्त्युपायमाह । अष्टाविति त्रिभिः । मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ त्रयः सत्त्वादयस्ते च प्रकृतिगुणा
एव न तु भिन्नाः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश । पुमानात्मैकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः ।
एकत्वे हेतुः । एषु साक्षित्वेनान्वयान् । तदुक्तम् “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ॥ २२ ॥ * * जगज्जङ्गमम् । तस्थुः स्थावरम् । अत्रैव सर्वसंघातात्मके देह एव
पुरुषो मृग्योऽन्वेष्टव्यः । सुशकं चैतदित्याह । नेति नेतीत्यन्यापोहे क्रियमाणे स्वयमेवातत्त्यजन् । अनात्मवर्गात्पृथगुपलभ्यमान
इत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः । अत एव मणिभ्यः सूत्रस्यैवैकैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ।
तेन यो विवेकः पूर्वोक्तो वा तेन उशता शुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः । “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिश्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिर्विचारयद्भिः असत्वरैरव्यग्रैर्मृग्य इति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भूयादित्याशीर्वादेन स्वस्मिन्वर्तमानं श्रीनारदानुग्रहं तेष्वपि भक्तिकारणत्वेनाशास्ते यदि भवन्तः श्रद्धधते तदा विशारदो
भगवांस्तद्विषया । श्रद्धात इति ‘श्रद्धावाँलभते ज्ञानम्’ इति श्रीमुखोक्तेः । महदनुग्रहात् श्रद्धा श्रद्धातो भक्तिर्भक्तैः प्रेमेत्यग्रिमग्रन्थादव-
गन्तव्यम् । स्वामिभिस्तु—विशारणं विशारोऽहङ्कारस्तं यति खण्डयतीति विशारदा सैव वैशारदी स्वार्थिकाण्णतान् ङीपि रूपमिति
व्याकृतिमभिप्रेत्यैवेत्यर्थ इत्यन्तं व्याकृतम् ॥ १७ ॥ * * ईश्वरस्य मूर्तिः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरं यतो भवति तेनेति
विश्वनाथः ॥ १८ ॥ * * तदहङ्कारादिकं देहेऽहंभावादिकम् । जीवात्मनि षड्विकाराभावभावना त्वंपदार्थशुद्धिः, सा च
तत्पदार्थस्य परमात्मनश्चिन्तनरूपभक्त्यैव स्यादित्यतः परमात्मस्वरूपमाह—आत्मेति द्वाभ्याम् । आत्मा परमात्मा नित्यः, अत्र प्रमाण-
माह—अविनाशीति । अरे मैत्रेयि परमे व्योमन्परमात्मनि । अक्षरेऽपक्षयशून्ये । ऋचः प्रतिपादिकाः सन्तीति । निर्गतमवद्यं मालिन्यं
प्रकृतिमज्जं यत्रेति । न द्वितीयो यस्मादित्यद्वितीयम् । अरे मैत्रेयि, विज्ञातारं सर्वज्ञातारं तद्विन्नस्य ज्ञातुरभावात् केन विजानीयात्स
एव सर्वज्ञाता न तस्यान्यो ज्ञातास्तीत्यर्थः । यस्मिन्ब्रह्मणि द्यौः स्वर्गादिकम् । आत्मानं द्योतयतीत्यात्मज्योतिः ‘तद्ब्रह्मावैदं ब्रह्मास्मि’

इति श्रुतेर्वा । श्रुतयः स्पष्टार्था एव । पूर्णत्वमादायेति बाह्याभ्यन्तरत्वहीनत्वं व्यापकत्वम् । अत्र सन्दर्भः—एको न तु देहादिसंघात-
रूपः । क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वादिधर्मकः इन्द्रियादीनामाश्रयः स्वाभाविकज्ञातृत्वादेवाविक्रियः । स्वहृक् स्वस्मै स्वयंप्रकाशः । हेतुः सर्गादे-
र्निमित्तं 'हेतुर्जीवोस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारके' इति व्यापको व्याप्यशीलः । असंगी अनावृतश्च स्वतः प्रकाशरूपत्वान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀
आत्मनः परमात्मनः परैर्जीवात्मलक्षणभ्योऽप्युत्कृष्टैर्नित्यचिन्तितैरिति शेषः । देहे दैहिकेषु चासदवास्तवभावं परमात्मचित्तनं विना
सत्यपि विवेके दिग्भ्रम इव मोहो न निवर्तत इति भाव इति विश्वनाथः । जीवगोस्वामिनस्तु—'मोहजं त्यजेत्' इति । देहाद्यधि-
कारणकमोहजस्यैव त्यागो न तु स्वरूपभूतस्याहमर्थस्येति व्यज्यते । तदेवं जीवस्तदंशत्वात्सूक्ष्मव्योतीरूप इत्येके । तथैव हि कौस्तुभा-
शत्वेन व्यञ्जितम् । तथा च स्कान्दे प्रभासखण्डे जीवनिरूपणे "न तस्य रूपं वर्णो वा प्रमाणं दृश्यते क्वचित् । न शक्यं कथितुं वापि
सूक्ष्मश्चानन्तविग्रहः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । तस्मात्सूक्ष्मतरो देवः स चानन्त्याय कल्पते ॥ आदित्यवर्णं सूक्ष्मा-
भमच्चिन्दुरिव पुष्करे । नक्षत्रमिव पश्यन्ति योगिनो ज्ञानचक्षुषा ॥" इति ॥ २० ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । चक्रवर्ती
त्वात्मशब्देनेह परमात्मानमेव गृह्णातीति ध्येयम् । आत्मप्राप्त्युपायैश्चित्तनाद्यैरित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदुक्तं सप्तत्यां कृष्णमिश्रेण
मूलप्रकृतिः सर्वजनिका प्रकृतिरविकृतिरजन्या तथा चाजन्यत्वे सति जनकत्वं प्रकृतित्वम् । अजन्यत्वं प्रकृतित्वमित्युक्ते पुरुषेऽति-
व्याप्तिस्तत्राप्यजन्यत्वस्य सत्त्वात् । अतो जनकत्वमिति । जनकत्वं प्रकृतित्वमित्युक्ते महत्त्वादावतिव्याप्तिस्तस्याप्यहङ्कारजनकत्वा-
दतोऽजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । महदाद्या महत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि । प्रकृतिविकृतयः तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वे सति
जन्या इत्यर्थः । तत्त्वविभाजकोपाधिरहङ्कारत्वं तदवच्छिन्नोहङ्कारस्तज्जनकत्वं महत्त्वेस्ति तस्य च प्रकृतिजन्यत्वमपीति लक्षण-
समन्वयः । एवं तत्त्वविभाजकोपाधिः शब्दत्वादिसदवच्छिन्नश्च शब्दादिसज्जनकत्वमहङ्कारे तस्य महत्तत्त्वजन्यत्वमप्यस्तीति तथा
तत्त्वविभाजकोपाध्यः पृथ्वीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वरूपास्तदवच्छिन्नाः पृथिव्यादयस्तज्जनकत्वं गन्धतन्मात्रादेस्तस्य
चाहङ्कारजन्यत्वमप्यस्तीति ध्येयम् । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वं प्रकृतिविकृतित्वमित्युक्ते प्रकृतावतिव्याप्तिस्तथाहि तत्त्व-
विभाजकोपाधिधर्ममहत्तत्त्वत्वं तदवच्छिन्नं महत्तत्त्वं तज्जनकत्वं प्रकृतेरिति अतो जन्या इत्युक्तम् । जन्यत्वं तथात्वमित्युक्ते चाकाश-
दावतिव्याप्तिरतस्तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वे सतीत्युक्तम् । आकाशादीनां तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वाभावा-
दिति । षोडशक इति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चाकाशादीनि महाभूतानि च विकार इति । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वे
सति जन्य इत्यर्थः । पुरुषस्तत्सर्वभोक्ता न प्रकृतिर्न विकृतिः । अजनकत्वे सत्यजन्य इत्यर्थः । आद्यविशेषणेन प्रकृतेर्निरासः । द्वितीये-
नातीन्द्रियसामान्यादिनिरासः । अतीन्द्रियं महत्तत्त्वादि तन्निप्रस्य जन्यत्वेन महत्तत्त्वस्य यथा जन्यत्वं तथा तस्यापि सांख्यमते
जन्यत्वम् । नैयायिकमते यथा जातिर्नित्या तथा सांख्यमते न, किन्तु द्विविधाः पदार्थाः सामान्या विशेषाश्च यथा मृत्तिका सामान्या
घटश्च विशेष इति । तदेवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानि । सेश्वरसांख्यनये तु पुरुषपदेनैवेश्वरस्यापि ग्रहणं मायापदेन चेश्वरसंकल्प
एवोच्यते जीवदृष्टं वाऽविद्याशब्देन च जीवस्य भ्रम एवोच्यते नान्यत् । अतो न तदकथनकृता न्यूनतेति संक्षेप इति सांख्यकारि-
कार्थः । समन्वयात् सम्यगन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वर्तमान आत्मा एक एवेत्यर्थः । यद्वा—समन्वयं सम्बन्धमतति सातत्येन प्राप्नोतीति
समन्वयात् । 'अत-सातत्यगमने' क्विबन्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभिरन्यस्येन्द्रियादेस्त्यागे कृतेऽ-
नात्मत्वेन निश्चिते स्वयमेवात्मोपलब्धिः स्यादिति भावः । विश्वनाथस्तु—वृतीयार्थे प्रथमामतत्यजद्विरिति व्याचख्यौ ॥ २३ ॥ ❀ ❀
अत एव सर्वत्रानुस्यूतत्वादेव । तयोरन्वयव्यतिरेकशब्दयोः पूर्वोक्तो वात्मानात्मधर्मैर्यो विवेकप्रकारस्तेन च । इत्यर्थ इति । न हि
विना कारणं कार्यमुत्पद्यतेऽतो जगत उत्पत्त्यादिरूपकार्येणापीश्वरोऽनुमीयते इति भावः । विश्वनाथः—ननु तर्हि देहोऽतन्मय एव
तथा चातत्त्यागे शून्यमेवावशिष्यते इत्यत आह—अन्वयेति । देहे परमात्मनोऽन्वयः परमात्मनि देहव्यतिरेको यः प्रसिद्धस्तेन
जडानामपि बुद्ध्यादीनां यदन्वयेनैव प्रवृत्तिः बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तश्च यः स परमात्मा देहस्य इति यो विवेकस्तेन तथा उशता शुद्धेन
मनसेति पूर्ववत् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भवतामिति ॥ यदि भवन्तो मद्बचः श्रद्धते विश्वसन्ति तदा तदुभयं भवतामपि भूयात् भवेत् आशीर्वादो वा । यतः
विशारदो भगवांस्तद्विषया धीः । यद्वा वैशारदी स्वार्थेऽण् । देहाद्यहङ्कारच्छेदनिपुणा धीः श्रद्धातः स्त्रीणां बालानां चापि भवति ।
यथा गर्भस्थस्यैव मे यथा जाता तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पुनः प्रकृतमुपदेशमनुसरति—जन्मेति ॥ ईश्वरी गुणपरिणामापादन-
समर्था मूर्तिराकारो यस्य तेन कालेन निमित्तभूतेन जायते अस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवंरूपा इमे षड्भावविकारा
ये दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलब्धास्ते देहस्यैव धर्माः, न त्वात्मनः । यथा वृक्षे सत्येव फलानां जन्मादयो दृश्यन्ते न तस्य वृक्षस्य । तद्वदात्मनि
सत्येव देहस्य जन्मादयो भवन्ति नात्मन इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मेति ॥ आत्मा नित्यः उत्पत्तिविनाशरहितः अन्वयः
अपक्षयशून्यः शुद्धः रागादिरहितः एकः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रं शरीरं जानाति आश्रयः सर्वाधारः अविक्रियः निर्विकारः स्वहृक् स्वयंप्रकाशः
हेतुः कारणं व्यापकः असङ्गो अनावृतः पूर्णः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतैरिति ॥ एतैरुक्तैर्नित्यत्वादिभिः परैः श्रेष्ठैः विवेकप्रतिपत्ति-
हेतुभिर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैर्विद्वान् देहादिभ्यः पृथगात्मानं विद्वान् सन् देहादौ देहपुत्रगृहादौ मोहजमज्ञानजमहंमेत्यसद्भाव

मिथ्याभिमानं त्यजेत् ॥ २० ॥ * * स्वर्णमिति ॥ क्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु प्रावसु पाषाणेषु योगैर्धमनादिभिस्तत्प्राप्त्युपायै-
स्तदभिज्ञः तत्प्राप्त्युपायैस्तदभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णमाप्नुयात् तथा क्षेत्रेषु देहादिसङ्घातेषु आत्मप्राप्त्युपायैस्तत्त्वविवेकादिभिर-
ध्यात्मवित् आत्माधिकृतकार्यकारणसङ्घातज्ञाता ब्रह्मगतिं ब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारं लभेत् प्राप्नुयात् ॥ २१ ॥ * * अष्टाविति ॥
आचार्यैः कपिलादिभिः मूलप्रकृतिः महद्दहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः, त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तस्याः प्रकृतेर्गुणा
एव न तु ततो भिन्नाः प्रोक्ताः, तथा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश विकारा प्रोक्ताः । पुमान् पुरुषस्तु समन्वयात् एषु
साक्षित्वेनान्वयात् एक एव प्रोक्तः । तदुक्तम् “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुषः ॥” इति एवकारो गुणानामात्मधर्मत्ववारणार्थः ॥ २२ ॥ * * देह इति ॥ देहस्तु सर्वसङ्घातः प्रकृतिविकृति-
सङ्घातात्मकः स च जगत् जङ्गमः तस्थुः स्थावरश्चेति द्विधा । नेति एवंविधो गन्धवान्न भवति रसवान्न भवति रूपवान्न भवतीत्यादि-
प्रकारेणापोहे स्वयमेव अतन् आत्मव्यतिरिक्तं यत्पृथिव्यादि वस्तु तत् त्यजन् अनात्मवर्गात्पृथगुपलभ्यमानः आत्मा पुरुषः अत्र देह
एव मृग्यः विवेचनीयः ॥ २३ ॥ * * अन्वयेति ॥ मणिषु सूत्रमिव सर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः । अत एव मणिभ्यः सूत्रस्यैवै-
कैकव्यतिरेकः तयोर्द्वन्द्वैक्यं तेन यो विवेकः तेन उशता शुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाप्तायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते” इत्यादि श्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिः विचारयद्भिः असत्त्वैः अव्यग्रैः पुरुषो मृग्यत इति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवम् “प्रह्लाद त्वम्” इत्यादिना यदैत्यकुमारैः पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तम् अथैतत्सत्संप्रदायागतधर्मस्वरूपज्ञानजिघृक्षा वर्तते
चेद्भवतां मदनुग्रहेण तदुभयं सम्पत्स्यत इत्याह-भवतामिति । यदि भवन्तो मद्वचः श्रद्धयते मदुक्तार्थग्रहणतद्दृढीकारविषये त्वरा-
युक्ताश्चेद्भवतामपि तदुभयं भूयात् श्रद्धामन्तरेणोपदिष्टमपि तत्त्वम्, न प्रतिष्ठितं भवतीत्याह-वैशारदीति । वैशारदी निपुणतरा
धीः तत्त्वविषया बुद्धिः स्त्रीणां बालानाञ्च श्रद्धात एव भूयान्न तु तां विनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, मे यथेति यथा श्रद्धावतः मम वैशा-
रदी बुद्धिरभूच्छ्रद्धारहिताया मन्मातुर्नाभूत् एवं सर्वेषां बालानां स्त्रीणां च श्रद्धात एवं ज्ञानं प्रतिष्ठितं भवत्यन्यथा मन्मातुरिवाप्रति-
ष्ठितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * तदेवं तेषां श्रद्धामुत्पाद्य श्रद्धायुक्तान् शुश्रूषन्दैत्यकुमारानालक्ष्य, तेभ्यो भगवद्भक्तियोगमुपदि-
दिक्षुस्तावत्तदङ्गभूतप्रकृतिवियुक्तात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमुपदिशति, जन्माद्या इत्यादिना । तावज्जीवात्मस्वरूपं देहाद्विलक्षणं विवक्षुर्देह-
धर्मानाह-जन्माद्या इति । इश्वरी गुणपरिणामापादनसमर्था मूर्तिराकारो यस्य तेन कामेन निमित्तभूतेन “जायते अस्ति वर्द्धते
विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति” इत्येवंरूपा इमे षड्भावविकाराः दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमानाः देहस्यैव धर्माः नात्मनः यथा वृक्षे
सत्येव फलानां जन्मादयो दृश्यन्ते न वृक्षस्य तद्वदात्मन्येकरूपत्वेनैवावस्थितेऽस्य देहस्य दृष्टा इत्यर्थः । आत्मव्यतिरिक्तस्य स्थिरस्थै-
करूपस्य वस्तुनोऽभावात्कथंचित्प्रदर्शनार्थमस्थिरः षड्भावविकारवानपि वृक्ष आत्मस्थानीयत्वेन दर्शितः ॥ १८ ॥ * *
तदेवं देहधर्मैस्तद्वैलक्षणेनात्मनो देहाद्देवो दर्शितः । अथ स्वधर्मैरेवात्मनो देहाद्देवमाह-आत्मेति । आत्मेति विशेष्यनिर्देशः
आत्मा प्रत्यगात्मा नित्यः उत्पत्तिविनाशरहितः अव्ययः अपक्षयरहितः अविक्रियः अवशिष्टभावत्रयरहितः यद्यपि ‘दृष्टा देहस्य नात्मनः’
इत्यनेनैव षड्भावविकारराहित्यमुक्तम्, तथापि फलानामिव वृक्षस्येति दृष्टान्तबलाद्यथा फलगतोत्पत्त्याद्याश्रयस्यापि वृक्षस्य स्वगतो-
त्पत्त्याद्याश्रयत्वम् एवं देहगतोत्पत्त्याद्याश्रयत्वाभावेपि स्वगतोत्पत्त्याद्यन्तराश्रयत्वं प्रसक्तं तदनेन निषिध्यते । एवञ्च स्वतोऽन्यतो वा
षड्भावविकाररहित इति फलितम्, शुद्धः प्राकृतरागादिगुणैरकलुषितस्वरूपः एकः ज्ञानैकाकारतया सर्वेषु देहेष्वेकरूपः ‘एको ब्रीहिः’
इतिवज्जात्यभिप्रायक एकत्वव्यपदेशः न तु व्यक्त्येकत्वाभिप्रायकः आत्मव्यक्तिबहुत्वस्य बहुप्रमाणप्रतिपन्नत्वात् क्षेत्रं शरीरं जा-
नातीति तथा ममेदं शरीरमिति जानन्नित्यर्थः । अनेन ज्ञानाश्रयत्वमुक्तम्, स्वहृक् स्वं पश्यतीति स्वहृक् स्वस्मै भासमानः, अनेन ज्ञान-
स्वरूपत्वमुक्तम्, आश्रयः देहेन्द्रियादीनामाधारो हेतुर्देहेन्द्रियाणां व्यापारहेतुः व्यापकः धर्मभूतज्ञानेन व्यापकरूपस्याणुत्वान्
असङ्गी जीवान्तरेण सम्बन्धरहितः अनावृतः स्वरूपस्वभावतिरोधानरहितः इदं मुक्त्यवस्थं स्वाभाविकं जीवात्मस्वरूपम्, यद्वा, अना-
वृतः स्वरूपतिरोधानरहितः बद्धदशायांमपि धर्मभूतज्ञानस्यैव कर्मणा तिरोहितत्वात् देहस्त्वनित्यः व्ययवानशुद्धः देवमनुष्यादिरूपेण
नानाविधः ज्ञानाऽश्रयोन्वेषां यावत्सत्तमनाश्रयः विरागहेतुर्व्याप्यः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धवान् संकोचभाक् चेति भावः ॥ १९ ॥ * *
अस्त्वेवं देहात्मनः परस्परवैधर्म्यं ततः किमत आह—एतैरिति । विद्वानित्थं देहात्मनोर्याथात्म्यविदेतैरुक्तैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः
परैः उत्कृष्टत्वापादकैर्देहादौ आदिशब्देन देहानुबन्धिपुत्रादिसङ्ग्रहः अहं ममेत्यसदभिमानं मोहजमज्ञानजं त्यजेत्, देहात्माभिमानादिकं
त्यक्त्योक्तलक्षणलक्षितात्मस्वरूपावलोकनपरो भवेदिति भावः ॥ २० ॥ * * ततोपि किमत आह—स्वर्णमिति । यथा
हेमकारस्तदभिज्ञो हेमप्रकृतीनां ग्राव्यामभिज्ञः प्रथमं क्षेत्रेषु हेमप्रावगात्पत्तिभूमिषु योगैरन्वेषणादिभिरुपायैराप्नुयात्, प्रावण
इति शेषः । विभक्तिविपरिणामेनानुपज्ञो वा पश्चाद्देहनादिभिरुपायैः प्रावसु हेम आप्नुयात् एवं देहरूपेषु क्षेत्रेष्वेवात्मयोगैर्देह-
विलक्षणात्मयाथात्म्यविवेचनसाधनैरुपायैरात्मवित् उक्तविधात्मयाथात्म्यदर्शी पश्चात् ब्रह्मणः स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्तः
पुरुषोत्तमस्य गतिमवगतिं तद्याथात्म्यज्ञानं लभेत् प्राप्नुयात् यथावस्थिततत्साक्षात्कारं लभेतेति यावत् ॥ २१ ॥ * *

एवं ज्ञानयोगस्य भगवत्साक्षात्कारावहभक्तियोगाङ्गत्वमुक्तम् 'एतैर्द्वादशभिः' इत्यादिनोक्तासद्भावत्यागप्रकारम्, "क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैः" इत्युक्तमेव देहविलक्षणात्मस्वरूपविमर्शनं च सप्रकारं प्रपञ्चयति, अष्टावित्यादिभिः पञ्चभिः । तावदष्टौ प्रकृतयः—

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा” ॥

इत्युक्तरीत्या उक्ता अष्टौ प्रकृतयः अत्र भूम्यादिशब्दैः गन्धादितन्मात्रसहितानि पृथिव्यादीन्युच्यन्ते बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वं त्रयः सत्त्वाद्यस्तद्गुणा एव प्रकृतिगुणा एव न त्वात्मनो गुणाः षोडश विकारा विकृतयः ते च कर्मज्ञानोभयेन्द्रियाणि दश पञ्चप्राणाः बुद्धिश्चित्तं वा एकं संभूय षोडश आचार्यैः गीताचार्यादिभिः प्रोक्ताः पुमानेक एकस्मिन् शरीरे एकः पुमान् जीवः प्रोक्तः कुतः ? समन्वयात्, एवमेव हि प्रतिशरीरं नियमेन सुखदुःखप्रतिसन्धानजीवेश्वरबद्धमुक्तशिष्याचार्यज्ञत्वादिव्यवस्थायाः समन्वयादुपपत्तिरिति भावः । सर्वशरीरेषु जीवैकत्वे उक्तविधा व्यवस्था दुर्घटा स्यादिति भावः ॥ २२ ॥ * * देहस्तु सर्वसङ्घातः प्रकृतिविकृतिसर्वसङ्घातात्मकः स च जगज्जङ्गमस्तस्थुः स्थावरश्चेति द्विविधः एवं वस्तुस्थितिरिति भावः । अस्त्वेवं वस्तु तस्यात्मविवेचनस्य किमायातं ? तत्राह—अत्रैवेति । अत्रैव देह एव पुरुषः प्रत्यगात्मा मृग्यः विवेचनीयः, कथं किं कुर्वन्, नेतिनेतीति, इति शब्दः प्रत्यक्षदृष्टप्रकारशोतकः इति नेति एवंविधो न भवति गन्धवान् भवति रसवान् भवति रूपवान् भवतीत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः । अतत् आत्मव्यतिरिक्तं यद्यत्पृथिव्यादिवस्तु तत् त्यजन् तस्मिन्नात्मबुद्धिमकुर्वन् तद्विलक्षण आत्मान्वेषणीय इत्यर्थः । अनेन “अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत्” इत्युक्तं विवृतं भवति ॥ २३ ॥ * * “तथात्मयोगैः” इत्युक्ताऽनात्मयोगान्विवृण्वन् तैर्मृग्यते इत्याह—अन्वयेति, अन्वयव्यतिरेकेणान्वयेन व्यतिरेकेण चाहं जानामीच्छामि द्वेष्मीत्येतं बुद्धीच्छादीनां ज्ञानरूपाणां ज्ञातयर्हमर्थ एवान्वयेन व्यतिरेकेण मम शिरः पाणिः पाद इति सर्वावयवभ्यो व्यतिरेकप्रतीत्या चेत्येवंरूपेण विवेकेनानात्मनो विभागेन उशता निर्मूलेनात्मनाऽहं ममेति प्रतीयमानेनात्मनाऽहंप्रतीत्या चेत्यर्थः । सर्गस्थानसमाम्नायैः सर्गस्थित्यादिपरवेदान्तवाक्यार्थानुसन्धानैरैतैरुपायैर्देहादिभ्यः परमात्मानं विमृशद्भिरसत्त्वरैः अव्यग्रचित्तैः पुंभिरात्मा मृग्य इति पूर्वेणान्वयः “सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः” इत्यादिसर्गस्थानादिसमाम्नायार्थानुसन्धानैरित्युक्तेभ्योन्येप्यात्मविमर्शनोपायाः परमात्मशेषत्वतच्छरीरत्वादयोऽवगता भवन्तीत्यभिप्रायेण सर्गस्थानसमाम्नायैरित्युक्तम् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततोऽस्माकं किं प्रयोजनमिति तत्राह—भवतामपीति । यथा मे वैशारदी धीः भगवद्विषयज्ञानमभूत्तत्तथा तर्हि भवतामपि भूयादित्यन्वयः । न केवलं युष्माकमेव, स्त्रीणां बालानाञ्च श्रद्धातस्तस्यादित्याह—श्रद्धात इति । यदि स्त्रीवालानां श्रद्धा स्यादतस्तर्हि तेषामिति ॥ १७ ॥ * * प्रह्लादस्तेषां स्ववचसि श्रद्धामुत्पाद्य नारदोक्तं ज्ञानमुपदिशति—जन्माद्या इति । “जातः कंसवधार्थाय भूमारहरणाय च” “जनितो तद् विष्णोः” इत्यादिषु हरेर्जन्मादिकं प्रतीयते । तत्र जन्मादिमतो हरेरितरवददुर्भगशरीरस्थस्य तच्छरीरयोग्यभोगप्राप्त्या व्याकुलचित्तस्य सर्वसमर्पणानुगुणफलदानं कथं घटत इत्यादिशङ्कां दैत्यपुत्रचित्तस्थां परिहरन्मित्यतो वाह—जन्माद्या इति । इमे षडभावा जन्मास्तिवृद्धिपरिणामापक्षयविनाशाख्यविकारा देहस्य दृष्टा प्रत्यक्षेण प्रमिता आत्मनः परमात्मनो न सन्तीत्यन्वयः “षड्विकाराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्गतस्य तु” इत्यनेन निरस्तत्वात्, दृष्टा इत्युक्तं स्पष्टयति, फलानामिति । वसन्ताद्यवयवविशेषेण कालेन वृक्षस्य चूतादिफलानां जन्मादिकं दृश्यते यथा वृक्षस्य कालाधीनत्वं तथा देहस्येश्वराधीनत्वमिति ज्ञापनायेश्वरमूर्तिनेत्युक्तं देवदत्तस्य सर्वमिदममदधीनमिति मिथ्याज्ञाननिरासायोक्तमिदं तात्पर्यमिति ज्ञातव्यं तदुक्तम् “तदधीनं शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेत्” इति ॥ १८ ॥ * * “क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चेतनो मतः” इत्युक्तेरात्मा जीवः किं न स्यादित्यतस्तन्निवर्तकलक्षणमाह—आत्मेति । परैरव्याप्यादिदोषरहितैरेतैर्द्वादशभिरात्मनो हरेर्लक्षणैः स्वरूपभूतैरुपेत इति, विद्वानहंममेत्यतद्भावमतत्त्वं मोहजमज्ञानजं देहादौ त्यजेदित्यन्वयः । नित्यः स्वरूपतो विनाशरहितः अवयवादिव्ययो नास्तीत्यव्ययः प्रकृतिनिर्मितशरीरत्वेनाविद्यारागादिदोषविधुरत्वाच्छुद्धः एको मुख्यः मुख्यत्वं हरेरेव स्वरूपज्ञानेन क्षेत्राख्यशरीरज्ञातृत्वात् स क्षेत्रज्ञः आश्रय उपजीव्यः अविक्रियः स्वतः परतो वा परिणामरहितः स्वमात्मानं स्वयमेव पश्यतीति स्वदृक् “तद्ब्रह्म वेदाहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतिवश्योऽपराधीनः स्वतन्त्र इति यावत् वशं यापयति सर्वमिति वा व्यापकोऽन्तर्बहिरिति शेषः “आकाशो नीलिमोदे” ति श्रुतेः भूताकाशस्य परिच्छिन्नत्वादव्याकृतस्य चित्प्रकृत्यात्मकत्वेन भगवदनुगृहीतत्वेन तस्याव्यापकत्वमुपचरितमनेनेति भवत्येव व्यापकः अप्राकृतत्वादसङ्गी “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अनावृतो ज्ञानाद्यावरणरहितः एवंविधलक्षणोपेतस्य विष्णोः सर्वहेतुत्वाच्छरीरस्य तदधीनत्वेन तस्मिन्देहे ममतां त्यजेदित्यर्थः ॥ १९-२० ॥ * * हरेर्देहादिभ्यो विविक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं वक्ति—हेममिति । यथा हेमकारो प्रावसु क्षेत्रेषु निकषाश्मसु स्थानेषु हेमकारः क्षेत्रेषु हेमवत्सु पाषाणेषु वा योगैर्हमावाध्युपायैः कषणाध्मानादिपरीक्षालक्षणैर्हेमं प्राप्नुयादित्यन्वयः । न सर्वस्य सुशकमित्यत उक्तं तदभिज्ञ इति तथा मुमुक्षुः पुरुषः आत्मयोगैरौत्पत्तिकभक्त्याद्युपायैः देहेषु क्षेत्रेषु सम्यगालोच्य विविच्य ब्रह्मगतिं लभेत देहादिभ्यो वैलक्षणेन ब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यन्वयः । कोसावधिकारीत्यत उक्तम् अध्यात्मविदिति, “तरति शोकमात्म-

वित्” इति श्रुतेः । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं वेदान्तशास्त्रमध्यात्मं तद्वेत्ति सम्यग्जानातीति सात्त्विकादिस्वभावोऽध्यात्मं तद्वेत्तीति वा महाभूतादिर्वाऽध्यात्मं तद्वेत्तीति अध्यात्मवित् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कानि महाभूतादीनीति तत्राह—अष्टाविति । मूलप्रकृतिर्महदादयः सप्तैवमष्टौ प्रकृतयः सत्त्वादिगुणानां प्रकृतावन्तर्भावसम्भवेनाष्टत्वं युक्तमिति भावेनाह, त्रय एवेति । तस्याः प्रकृतेर्गुणास्तद्गुणाः प्रकृतिजत्वाद्विकाराश्च तद्ग्रहणेन गृहीता इति नाष्टत्वासम्भव इत्याशयेनाह, विकारा इति मनसा सहैकादशेन्द्रियाणि शब्दादिविषयाश्चेति विकाराः षोडशेति पूर्वाचार्यैः, संख्याता इति शेषः । शरीरेष्वनुगतत्वेन विकारसम्भवादतैः सह किं न पठित इति तत्राहुः पुमानिति । समन्वयादिति त्यज्यलोपे पञ्चमी समन्वयमनुगतं प्राप्येकः पुमान्नारायण एव केवलं शुद्ध इत्यतो विकारेषु न पठित इत्यर्थः । अत्रेदं तात्पर्यमवगन्तव्यम्, तथाहि, अभिमन्यमानजडापेक्षया पुमान् जीवः पञ्चविंशोभिमानचेतनविवक्षया विष्णुः षड्विंश इति सम्यगन्वयान्नियन्तृत्वेन अनुगतिज्ञानाज्ज्ञेय इति तदुक्तम्—

“अभिमन्यपेक्षया विष्णुः पञ्चविंश इति स्मृतः । जडव्यपेक्षया जीवः सम्यग्ज्ञेयो हरिः स्मृतः” ॥ इति

यद्वा आकाशादिपञ्चभूतानि सत्त्वादित्रयो गुणा इत्यष्टौ प्रकृतयः । तत्र मूलप्रकृतिर्महदहङ्काराणामाकाशादिष्वनुगतत्वेन पृथग्रहणं न क्रियते गुणानां तदात्मकत्वेन गुणग्रहणेन तद्ग्रहणोपपत्तेः शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्त्वसंख्याकथनेन प्रकृते किमायातमिति तत्राह—देहस्त्विति । सर्वेषां प्रकृतितत्कार्याणां सङ्घातः समूहः तन्निर्मित इत्यर्थः । तत्त्वभ्योऽथतदभिमानिभ्यो विविच्य परमात्मा ज्ञातव्य इत्यभिप्रायेण तत्त्वसंख्यानं कृतमितीममर्थं दर्शयति, तुल्यत्वेन देहशब्देन प्रपञ्चो विवक्षित इति कृत्वा तं देहं विभजति, जगदिति । जगच्छब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्येयः । तथाहि जगत्समस्तं जगज्जङ्गमं तस्थु स्थावरमिति द्विधा विभक्तं किं चात इत्यत आह—अत्रेति । तत्त्वाद् ब्रह्म तत्र भवतीत्यतः प्रकृत्यादिकं त्यजन् हित्वा स्वतः सर्वदा भिन्न इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णः षड्गुणोऽत्रैव देहलक्षणे प्रपञ्चे मृग्योऽन्वेषणीयो विचार्यो ज्ञातव्य इति यावत् । शत्रुप्रत्ययेन सदा प्रकृत्यादित्यागो न कादाचित्क इति च सूचयति, तत्र किं प्रमाणमिति तत्राह—नेति । “स एष नेतिनेतीत्यात्मा” इति श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः । योऽतत्त्वजंस्तद्वपुस्त्यजंस्तेनेति वा अतत्त्वजतीत्यतत्त्वकं तेनातत्त्वजेति वा पाठः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कथा युक्त्या मृग्यत इति तत्राह—अन्वेयेति । अन्वययुक्तव्यतिरेकेण यत्र यत्र जगत् तत्र तत्र ब्रह्मेत्यन्वयः । यत्र यत्र ब्रह्म न तत्र तत्र जगत्परिच्छिन्नत्वादिव्यतिरेकलक्षणयुक्त्याऽऽकाशवत् जगदन्वितत्वेन यदेतदसङ्गलक्षणपृथक्त्वेन वेति युक्त्या निश्चितेन विवेकेनागतेन युक्तेनात्मना मनसा, ननु, व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावेनाभासत्वान्वयान्निरूप्यो न स्यादिति तत्राह—सर्गेति । अत्र सर्गस्थानाभ्यां संहारादिकमुपलक्ष्यते न सहिता त्वरा यैस्ते असत्त्वरस्तैः “सर्वेश्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रो बलं ददातीति सर्व ऊष्माणो प्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददातीति सर्वं स्पर्शालेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहरणीया” इति श्रुतेः विमृशद्भिः विचारं कुर्वद्भिः “को न आत्मा किं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेः सर्गस्थानादिविषयैः समाम्नायैः निर्दोषगुणोपेतैर्वदैः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति” इत्यादिलक्षणैः “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इत्यादिकैश्चाऽनुगृहीतया ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र देहाद्यध्यासपरित्यागार्थं स्वमातृप्रतिपन्नमात्मज्ञानमात्रमापातत आह—जन्माद्या इत्यादिभिः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एको न तु देहेन्द्रियादिसंघातरूपः । क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वादिधर्मकः इन्द्रियादीनामाश्रयः स्वाभाविकज्ञातृत्वादेवाविक्रियः स्वहृक् स्वस्मै स्वयं प्रकाशः हेतुः सर्गादिनिमित्तम् । तदुक्तं श्रीसूतेन “हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादिविद्याकर्मकारकः” इति व्यापको व्याप्तशीलः असङ्गी अनाद्यतश्च स्वतः स्वप्रकाशरूपत्वात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मोहजं त्यजेदिति । देहाद्यधिकरणकमोहजस्यैव त्यागो न तु स्वरूपभूतस्येत्यहमर्थस्य इति व्यज्यते । तदेवं जीवस्तदंशत्वात् सूक्ष्मः ज्योतीरूप इत्येके । तथैव हि कौस्तुभांशत्वेन व्यञ्जितम् । तथा च स्कान्दे प्रभासखण्डे जीवनिरूपणे “न तस्य रूपं वर्णो वा प्रमाणं दृश्यते क्वचित् । न शक्यं कथितुं वापि सूक्ष्मश्चाऽनन्तविग्रहः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । तस्मात् सूक्ष्मतरो देवः स चानन्त्याय कल्पते ॥ आदित्यवर्णं सूक्ष्माभमब्बिन्दुमिव पुष्करे । नक्षत्रमिव पश्यन्ति योगिनो ज्ञानचक्षुषा” इति ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्पदार्थज्ञानमप्याह—स्वर्णमिति ॥ २१-२८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भूयादित्याशीर्वादेन स्वस्मिन् वर्तमानं श्रीनारदानुग्रहं तेष्वपि भक्तिकारणत्वेनाशास्ते यदि भवन्तः श्रद्धते तदा वैशारदी विशारदो भगवांस्तद्विषया श्रद्धात इति महदनुग्रहात् श्रद्धा श्रद्धातो भक्तिः भक्तेः प्रेमेत्यग्रिमग्रन्थादवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ केषांचित् मुमुक्षुभक्तानां तु ज्ञानमपेक्षितमिति तदाह—जन्माद्या, इति दशभिः । जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंभावाः षड्विकाराः सदा स्थितस्य वृक्षस्य प्रतिवर्षं फलानामेव यथा न तु वृक्षस्य तथैव नित्यस्थितस्यैवाऽऽत्मनो देहस्यैव षड्विधे दृष्टाः न त्वात्मनः ईश्वरस्य मूर्तिः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरं यतो भवति तेन ॥ १८ ॥ ❀ ❀ जीवात्मनि षड्वि-

काराभावभावना त्वं पदार्थशुद्धिः । सा च तत्पदार्थस्य परमात्मनश्चिन्तनरूपया भवत्यैव स्यादित्यतः परमात्मस्वरूपमाह—आत्मेति
 द्वाभ्याम् । आत्मा परमात्मा नित्यः “अविनाशी वा अरेऽयमात्मा” इति श्रुतेः, अव्ययः अपक्षयशून्यः “ऋचोक्षरे परमे व्योमन्” इति
 श्रुतेः । शुद्धः “निरवयं निरञ्जनम्” इति श्रुतेः एकः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः “विज्ञातारमरे केन जानीयात्”
 इति श्रुतेः । आश्रयः “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षम्” इति श्रुतेः । अविक्रियः “निष्फलं निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः ।
 स्वहृक् “आत्मज्योतिः सन्नाडिति होवाच” इति श्रुतेः । हेतुः “स इमान् लोकानसृजत” इति श्रुतेः । व्यापकः “सत्यं
 ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतेः । असङ्गी “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अनावृतः “पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते” इति
 श्रुतेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्मनः परमात्मनः परैर्जीवात्मलक्षणेभ्योऽप्युत्कृष्टैः नित्यं चिन्तितैरिति शेषः । देहादौ देहे
 दैहिकेषु च असदवास्तव्यभावम्परमात्मचिन्तनं विना सत्यपि विवेके दिग्भ्रम इव मोहो न निवर्तत इति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀
 नन्वेवंभूतः परमात्मा क्व वर्तते ? इति चेत् स्वदेहेऽपीति तदुपलब्धिप्रकारं सदृष्टान्तमाह—स्वर्णमिति । ग्रावसु स्फुरत्स्वर्ण-
 कणपाषाणेषु क्षेत्रेषु स्वर्णाकरस्थानेषु योगैर्धमनादिभिर्गुरुवक्त्रशिक्षितैरेवोपायैः तमुपायभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णमाप्नुयात् तथैव
 देहरूपक्षेत्रेषु आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैश्चिन्तनाद्यैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मणः परमात्मनो गतिमुपलब्धिम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अध्यात्म-
 विदित्युक्तमतोऽध्यात्मवस्तून्याह—अष्टाविति साङ्ख्येन । मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्तथैव । त्रयः सत्त्वादयो विकाराः
 एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडश आचार्यैः कपिलादिभिः प्रोक्ताः । पुमानात्मा एकः समन्वयात् एषु सम्यगन्वयं
 सम्बन्धं प्राप्य वर्त्तमानः । यद्वा समन्वयं सम्बन्धम् अतति सततं प्राप्नोति “अत सातत्यगमने” क्विबन्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सर्व-
 संघातः उक्तलक्षणसर्ववस्तुसमूहरूपः जगत् जङ्गमो मनुष्यादिः तस्थुः स्थावरो वृक्षादिः अत्रैव देव एव पुरुषः परमात्मा मृग्यः ।
 अन्वेषणप्रकारमाह—नेतिनेतीत्यतत् तद्विन्नं वस्तु त्यजन् त्यजद्विरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ननु, तर्हि तन्मय एव अतत्त्यागे शून्यमेवाऽव-
 शिष्यते इत्यत आह—अन्वयेति । देहे परमात्मनोऽन्वयः परमात्मनि देहव्यतिरेको यः प्रसिद्धस्तेन जडानामपि बुद्ध्यादीनां यदन्वयेनैव
 प्रवृत्तिः बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तश्च यः परमात्मा देहस्य इति यो विवेकस्तेन तथा उशता शुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाप्त्याः सृष्टि-
 स्थितिसंहारैः परामृष्टैरिति शेषः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । असत्वरै-
 रव्यग्रैर्मृग्यः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदि भवन्तो मद्वचः श्रद्धयते तर्हि श्रद्धातो भवतां स्त्रीणां बालानाञ्चापि मे मम यथा वैशारदी विशारदो हरिस्तद्विषयक-
 ज्ञानभक्तिमती धीः भूयाद्भवेत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हरिभक्तियोगं ज्ञानञ्च साङ्गं तद्ग्रहणयोग्यतानिष्पादकात्मानात्मविवेकोपदेश-
 पूर्वकं जन्माद्या इत्यारभ्य “एतावानेव लोकेस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेनो-
 पदिशति, ईश्वरात्सर्वप्रवर्तकात् क्षणादिद्विपराद्वलक्षणा मूर्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तेन वृक्षस्येव अतिप्रसिद्धषड्विकाराणां तत्फलानामिव च
 जन्माद्याः जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीतीमे षड्भावविकाराः देहस्यैव दृष्टाः न त्वात्मनः वृक्षगतस्य देहस्य
 चेत्यर्थः । एवं देहस्य षड्विकारयुक्तत्वेन च देहादावहंसमेत्यसदाग्रहो न कार्य इति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अथ सर्वस्य
 चेतनाचेतनस्य भगवत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदीयत्वाच्च अहंममेत्यसद्भावं देहादौ त्यजेदिति वक्तुं भगवतोऽपि जन्मादि
 षड्विकारराहित्यं तदसाधारणान् एकत्वसर्वाश्रयत्वसर्वहेतुत्वव्यापकत्वानावृत्तत्वादीन् गुणान् आह—आत्मेति । आत्मा “एष त
 आत्मानन्तर्यामी, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादिप्रसिद्धः परमेश्वरः नित्यः जन्ममृत्युशून्यः अव्ययोऽपक्षयशून्यः किं बहुना शुद्धः
 सर्वदोषरहितः एकः निस्समानातिशयः क्षेत्रज्ञः समष्टिव्यष्टिरूपसर्वशरीरज्ञः आश्रयः सर्वचेतनाचेतनानां स्थित्यादिप्रदः हेतुः
 सर्वोपादाननिमित्तकारणभूतः तथापि अविक्रियः स्वरूपतोऽविकारी नित्यसिद्धाभिः स्वशक्तिभिः चेतनाचेतनरूपाभिः कूर्माङ्ग-
 प्रसारणाऽप्रसारणन्यायेन सृष्टिसंहारौ करोति । तथोक्तम्, भारते “प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहर्ते पुनः । एवं भूतानि भूतात्मा
 सृष्ट्वा संहर्ते पुनः” इति स्वहृक् स्वप्रकाशः व्यापकः सर्वत्र सर्वदा वर्त्तमानः असङ्गी सर्वचेतनाचेतनदोषास्पृष्टः अनावृतो निरा-
 वरणः । जीवपरो नार्यं श्लोकः “जन्माद्याः षड्विमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः” इत्यनेनैव जीवजन्माद्यभावप्रतिपादनात् एकत्वादीनां
 भगवद्दर्माणां जीवेऽसम्भवात् सति मुख्यार्थे अर्थान्तरकल्पनाया अनाप्तत्वाच्च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्मनः परमेश्वरस्य परैः परमेश्वर-
 लक्षणैः नाहं देहरूपः न चाहं स्वातंत्र्येण मदीयः न च देहादिकं मम किन्तु भगवत एव सर्वं देहदैह्यादिकमित्येवमहंसमाभिमान-
 निराकरणहेतुभूतैः अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ वर्त्तमानं मोहजमज्ञानकृतं त्यजेत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ अचेतनं जडत्वज्ञेयत्वादिना तद्विन्नं
 ज्ञातृत्वादिना चेतनं चेतनाचेतनभिन्नं तदुभयनिर्यंतृत्वादिना सर्वोपास्यं सर्वात्मभूतं ब्रह्म चेति तत्त्वत्रयज्ञानप्रकारमाह, स्वर्णमिति ।
 यथा हेमकारः तदभिज्ञः ग्रावसु स्फुरत्स्वर्णकणेषु स्वर्णं तत्प्राप्तियोगैराप्नुयात् एवं क्षेत्रज्ञयोगैः तदभिज्ञः क्षेत्रज्ञोऽत्रैकदेहविज्जीवस्तत्स्व-
 रूपगुणादिश्रवणमननादिरूपैर्योगैः ज्ञातृत्वाहमर्थत्वादियोगैश्च क्षेत्रेषु स्वपरशरीरेषु ज्ञेयत्वाचेतनत्वादिना क्षेत्रज्ञभिन्नतया निश्चितेषु
 आप्नुयात् क्षेत्रज्ञमिति शेषः । तथा देहेषु समष्टिव्यष्टिरूपेषु अध्यात्मवित् आत्मनि क्षेत्रज्ञे नियम्ये अधिवर्त्तमानमन्तरात्मानं वेत्तीति स
 तथा ब्रह्मवित् आत्मयोगैः आत्मा अन्तरात्मा तत्स्वरूपगुणादिश्रवणमननादिरूपैर्योगैरुपायैः सर्वनियन्तृत्वादिभिश्च ब्रह्मगतिं परमात्मतत्त्वं

लभेत्यर्थः ॥२१॥ ❀ ❀ चेतनाचेतनब्रह्मपदार्थान् दर्शयन् अचेतने चेतस्य रतिर्बन्धहेतुः ब्रह्मणि भगवति रतिस्तु मोक्षहेतुरित्याह, अष्टौ इत्याद्यष्टभिः प्रकृतिः महदहंकारो पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः । तस्याः प्रकृतेश्चयः सत्त्वादयो गुणाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति षोडश विकाराः अचेतनात्मकाः आचार्यैः प्रोक्ताः । पुमानचेतनश्च प्रोक्तः जातावेकवचनम् “चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” इति जीवबहुत्वश्रवणात् “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः “तत्तु समन्वयात्” इति श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः समन्वयात् सर्वेषु वेदेषु विषयत्वेन समन्वयात् एकः सर्ववेदार्थभूतो भगवांश्च आचार्यैरौपनिषदैः प्रोक्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्र भगवतो देहः सर्वसङ्घातः विराड्रूपः जीवस्य देहद्वयमाह, जगत्तत्स्थुरिति द्विधेति । तद्वोधप्रकारमाह—अत्रैवेति सार्द्धेन । विमृशद्विविचारयद्भिः असत्वरैरव्यग्रैर्मुमुक्षुभिः उशतात्मना शुद्धेन मनसा अत्रैव देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेभ्यो जीवो भिन्नः चेतनत्वादीश्वरवत् इत्यन्वयेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेष्वेकतमोऽपि न जीवस्तस्य चेतनत्वाभावात् पाषाणादिवदिति व्यतिरेकेण च हेतुना एवं नेतिनेतीति देहाद्यात्मत्वनिषेधेन अतदनात्मभूतं देहेन्द्रियादिकं त्यजन् देहो नात्मा पाञ्चभौतिकत्वात् गृहादिवत् इन्द्रियेष्वेकतमोपि नात्मा करणत्वाद्वास्यादिवत् प्राणो नात्मा वायुविशेषत्वात् व्यजनन्यवायुवत् इत्येवमज्ञानगृहीतं तदात्मत्वं परिहरन् पुरुषो जीवः मृग्यः तन्त्रादिना पुरुषः परमेश्वरश्च सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टिस्थितिप्रतिपादकैर्वेदैः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिभिः चेतनाचेतनरूपेभ्यः सृजेभ्योभूतेभ्यस्तत्स्रष्टा विलक्षण एवेति द्योतितो यो विवेकस्तेन मृग्यः इति द्वयोरन्वयः ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेवं ‘प्रह्लाद त्वं वयं च’ इत्यादिना यद्दैत्यकुमारैः पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तम्, अथैवं सम्प्रदायागते धर्मतत्त्वादौ यदि भवतां जिघृक्षाद्यस्ति तदा भवतामपि स्यादित्याह—भवतामिति । यदि मद्बचः श्रद्धते मदुक्तार्थग्रहणे श्रद्धाऽस्ति तदा तदुभयं भवतामपि भूयात् । भूयादित्याशीर्लिङः प्रयोगेन स्वस्मिन् वर्तमानं नारदानुग्रहं भगवद्भक्त्यादिकारणं तेष्वपि सञ्चारयति । ‘श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः’ इति सिद्धान्तमनुसृत्याह—वैशारदी धीरिति । विशारदो भगवांस्तद्विषया धीः श्रद्धातः स्त्रीणां बालानां च भवति । नात्रासम्भावना युक्त्याशयेन दृष्टान्तमाह—यथेति । मम गर्भस्थस्यैव यथा जाता तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेवं स्ववृत्तान्तकथनपूर्वकं दैत्यबालकानामपि श्रद्धामुत्पाद्य, तान् श्रद्धायुक्तान् शुश्रूषूनालक्ष्य, तेभ्यो भक्तियोगमुपदिदिक्षुस्तावद्वैराग्यद्वारा तदन्नभूतं आत्मानात्मविवेकात्मकं ज्ञानं श्रीनारदोक्तमेवाह—जन्माद्या इति दशभिः । ईश्वरी गुणपरिणामापादनसमर्था मूर्तिराकारो यस्य तेन कालेन निमित्तभूतेन जायते अस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवंरूपा इमे षड्भावविकारा ये दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलब्धास्ते देहस्यैव धर्माः, नात्मनो जीवस्य । तत्र दृष्टान्तमाह—फलानामिवेति । यथा वृक्षे सत्येव फलानां जन्मादयो दृश्यन्ते, न ते वृक्षस्य, तद्वदात्मनि सत्येव देहस्य जन्मादयो भवन्ति, नात्मन इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवं देहधर्मैस्तद्वैलक्ष्येन आत्मनो देहाद्देहो दर्शितस्तत्र यद्यपि षड्भावविकारराहित्यम् आत्मन उक्तं, तथापि दृष्टान्तबलात् यथा फलगतोत्पत्त्याद्यानाश्रयत्वेपि वृक्षस्य स्वगतोत्पत्त्याद्याश्रयत्वमस्त्येव, तथा देहगतोत्पत्त्याद्याश्रयत्वाभावेऽप्यात्मनः स्वगतोत्पत्त्याद्याश्रयत्वं कुतो न स्यादित्यस्वरसात्तर्कविहाय श्रुत्यवलम्बनेनात्मधर्मैरेव देहात्तस्य भेदं साधयति । तत्र यद्यपि परमात्मधर्मतो विलक्षणा जीवधर्मास्तथापि जीवात्मनः परमात्मांशत्वात् भेददर्शनस्य च ‘भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्’ इत्यादिवचनैः भयहेतुत्वनिश्चयात् अंशांशिनोरभेददर्शनासिद्धये द्वयोरभेदमभिप्रेत्य परमात्मधर्मान्निरूपयति—आत्मेति । आत्मा परमात्मा प्रत्यगात्मा । नित्यः उत्पत्तिविनाशरहितः “अविनाशी वा अयमात्मा” इति श्रुतेः । अव्ययः अपक्षयशून्यः “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्” इति श्रुतेः । शुद्धः प्राकृतरागादिरहितः “निरवद्यं निरञ्जनम्” इति श्रुतेः । एकः ज्ञानैकाकारतया सर्वेषु देहेष्वेकरूपः “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतेः । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रं शरीरं जानातीति तथा । आश्रयः “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्” इति श्रुतेः । अविक्रियः क्रियाशून्यः “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः । स्वदृक् स्वयम्प्रकाशः “विज्ञातारमरे केन विजानीयात् आत्मव्योतिः” इत्यादिश्रुतेः । हेतुः “स इमाँल्लोकानसृजत” इति श्रुतेः । व्यापकः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः । असङ्गी “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अनावृतः “पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ देहादिकत्वे तद्विपरीतधर्मकमेवातः एतैरुक्तैः नित्यत्वादिभिः परैः श्रेष्ठैर्भेदप्रतिपत्तिहेतुभिर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैर्विद्वान् देहादिभ्यः पृथगात्मानं विद्वान् सन् देहादौ देहेन्द्रियान्तःकरणदारपुत्रगृहादौ मोहजमज्ञानजं अहम्ममेत्यसद्भावं मिथ्याभिमानं त्यजेदित्यन्वयः । तत्रात्मनो देहादेर्भिन्नत्वात्तत्राहन्ता न सम्भवति, देहादिप्रपञ्चस्य क्रीडार्थत्वेन भगवत्कार्यत्वात्, अस्वतन्त्रस्य जीवस्य तत्र ममताऽपि न सम्भवतीति तत्रोभयमप्यज्ञानादेवेति त्यक्त्व-उक्तलक्षणलक्षितपरमात्मचिन्तनपर एव भवेदिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ नन्वेवं शास्त्रतो विविक्तात्मज्ञानेऽप्युक्तलक्षणस्यात्मनः साक्षात्कारः कथं स्यात् येनाहङ्कारादिप्रत्यक्षभ्रमस्य निवृत्तिः स्यात्, न हि शास्त्रोक्तपरोक्षज्ञानात् प्रत्यक्षसिद्धस्याहम्ममेति भ्रमस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्यपेक्षायां तत्प्रत्यक्षप्रकारं सदृष्टान्तमाह—स्वर्णमिति । क्षेत्रेषु स्फुरन्स्वर्णकणेषु प्रावसु पाषाणेषु योगैर्धमनादिभिस्तत्प्राप्त्युपायैः तदभिन्नः तत्प्राप्त्युपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णमाप्नुयात्, तथा क्षेत्रेषु देहादिसङ्घातेषु आत्मयोगैः आत्मप्राप्त्युपायैस्तत्त्वविवेकादिभिः अध्यात्मवित् आत्माधिकृतकार्यकारणसङ्घातज्ञाता ब्रह्मगतिं ब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारं

लभेत प्राप्नुयादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अध्यात्मविदित्युक्तं तदेवाध्यात्मविवेकमाह—अष्टाविति त्रिभिः । आचार्यैः कपिलादिभिः मूलप्रकृतिः महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः । त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तस्याः प्रकृतेरेव गुणाः प्रोक्ताः । तथा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इति षोडश विकाराः प्रोक्ताः । पुमान् जीवस्तु एकस्मिन् शरीरे एक एव प्रोक्तः । कुतः ? समन्वयादिति—प्रतिशरीरं नियमेन सुखदुःखप्रतिसन्धानजीवेश्वरबद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थायाः सम्यगन्वयात्, प्रतिशरीरभिन्नत्वेनैवापपत्तेरित्यर्थः । सर्वशरीरेषु जीवैकत्वे उक्तविधा व्यवस्था दुर्घटा स्यादिति भावः । हिशब्दः शास्त्रप्रसिद्धि-सूचनार्थः । तदुक्तम्—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः । प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । एवकारो गुणानामात्मधर्मत्ववारणार्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ देहस्तु सर्वसङ्घातः प्रकृतिविकृतिसङ्घातात्मकः स च जगत् जङ्गमः तस्थुः स्थावरश्चेति द्विधा । अस्त्वेवं प्रस्तुते किमायातं तत्राह—अत्रैवेति । अत्र देह एव पुरुषः प्रत्यगात्मा मृग्यः विवेचनीयः । कथं तत्राह—नेति । इति शब्दः प्रत्यक्षदृष्टप्रकारद्योतकः । तस्य वीप्सा सर्वप्रकारनिषेधार्थिका । इति नेति न एवंविधो गन्धवान्न भवति रसवान्न भवति रूपवान्न भवतीत्येवम्प्रकारेण अतत् आत्मव्यतिरिक्तं यत्पृथिव्यादि वस्तु तत् त्यजन्, तस्मिन्नात्म-बुद्धिमकुर्वन् तद्विलक्षण आत्माऽन्वेषणीय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कैरेवं मृग्य इति कर्तृज्ञानापेक्षायामाह—अन्वयेति । प्रत्यगात्मत्वे सङ्घातस्य सत्त्वं स्थितिरित्यन्वयः । प्रत्यगात्मनि ततो निर्गते सङ्घातस्य विनाश इति व्यतिरेकश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यं तेन यो विवेकस्तेनोशता विचारसमर्थतया कमनीयेनात्मना मनसा सर्गस्थानविषयकैः सामान्यार्थैर्वैवाक्यैर्विमृशद्भिः विचारयद्भिः अस्त्वरैः अव्यग्रैर्मृग्य इति पूर्वोणान्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवं प्रह्लाद त्वमित्यादिना यद्वैत्यकुमारैः पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तमथैतत्संप्रदायागतधर्मस्वरूपज्ञानजिघृक्षा भवतां वर्तते चेन्मदनुग्रहेण तदुभयं संपत्स्यते इत्याह । भवतामिति । यदि भवन्तः, मे मम, वचो वचनं, श्रद्धते मदुक्तार्थग्रहणतद्वटीकारविषये त्वरायुक्ताश्चेत्, भवतामपि भूयात्तदुभयं भवेदेव । श्रद्धां विनोपदिष्टमपि तत्त्वं न प्रतिष्ठितं भवतीत्याह वैशारदीति । वैशारदी निपुणतरा, धीस्तत्त्वविषया बुद्धिः, स्त्रीणां बालानां चापि, श्रद्धात एव मे मम यथा तथा भूयादेव । यथा श्रद्धायुक्तस्य मम वैशारदी बुद्धिरभूत् श्रद्धारहिताया मन्मातुर्नाभूत् तथा सर्वेषां बालानां स्त्रीणां च श्रद्धात एव ज्ञानं प्रतिष्ठितं भवत्यन्यथा मन्मातुरिवाप्रतिष्ठित-मित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेवं तेषां श्रद्धासुत्पाद्य श्रद्धायुक्तान् शुश्रूषन् दैत्यकुमारनालक्ष्य तेभ्यो भक्तियोगमुपदिदिक्षुस्तावत्तदङ्गभूत-प्रकृतिवियुक्तात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमुपदिशति जन्मेत्यादिना । तावज्जीवात्मस्वरूपं देहाद्विलक्षणं विविक्षुर्देहधर्मानाह । जन्माद्या इति । ईश्वरी गुणपरिणामसंपादनसमर्था मूर्तिराकारो यस्य तेन, कालेन निमित्तभूतेन, जन्माद्याः जायतेऽस्ति वर्द्धते परिणम-तःऽपक्षीयते नश्यतीत्येवंरूपाः, इमे षट् भावा विकाराः, देहस्य एव, दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमानाः दृश्यन्ते । न आत्मनः । यथा वृक्षे सत्येव फलानां जन्मादयो दृश्यन्ते, न वृक्षस्य तद्वदात्मन्येकरूपत्वेनैव स्थितेऽस्य देहस्यैव दृष्टा इत्यर्थः । आत्मव्यतिरिक्तस्य स्थिरस्यैक-रूपस्य वस्तुनोऽभावात् कथंचित् प्रदर्शनार्थमस्थिरः षड्भावविकारवानपि वृक्ष आत्मस्थानीयत्वेन निदर्शितः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवं देहधर्मैस्तद्विलक्षणेनात्मनो देहाद्देवो दर्शितः । अथ स्वधर्मैरेवात्मनो देहाद्देवं स्फुटयंस्तदहंकारादिकं त्याजयति ॥ आत्मेति ॥ आत्मा प्रत्यगात्मा, नित्यः स्वरूपतः उत्पत्तिविनाशरहितः । अव्ययः अपक्षयरहितः अविक्रियः स्वतोऽन्यतो वा षड्भावः विकाररहितः । शुद्धः प्राकृतरागादिगुणैरकलुषितस्वरूपः । एकः ज्ञानैकाकारतया सर्वेषु देहेषु एकरूपः । क्षेत्रं शरीरं ममेदमिति जानातीति क्षेत्रज्ञः । अनेन ज्ञानाश्रयत्वमुक्तम् । स्वं पश्यतीति स्वहृक् । अनेन ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तम् । आश्रयः देहेन्द्रिया-दीनामाधारः हेतुः । देहेन्द्रियव्यापारहेतुरित्यर्थः । व्यापकः धर्मभूतज्ञानेन व्यापकतायुक्तः । असङ्गी जीवान्तरेण संबन्धरहितः । अनावृतः स्वरूपस्वभावतिरोधानरहितः । इदं मुक्त्यवस्थावर्त्तिजीवात्मरूपम् । यद्वा अनावृतः स्वरूपतिरोधानरहितः । बद्धदशायां धर्मभूतज्ञानस्यैव कर्मणा तिरोहितत्वात्, देहस्तूक्तविधजीवस्वरूपविलक्षणधर्मः । एक इत्यत्र ‘एको ब्रीहिः सुसंपन्न’ इतिवज्जात्य-भिप्रायक एकत्वव्यपदेशः न तु व्यक्त्यैकत्वाभिप्रायकः । आत्मव्यक्तिबहुत्वस्य बहुप्रमाणप्रतिपन्नत्वात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अस्त्वेवं देहात्मनोर्वैधर्म्यं ततः किमत आह एतैरिति ॥ एतैः द्वादशभिः, परैरुत्कृष्टत्वापादकैः, आत्मनः लक्षणैः, विद्वान् देहात्मनोर्याथात्म्यवित् पुमान्, देहादौ, आदिशब्देन देहानुबन्धिपुत्रादिसंग्रहः । अहं मम इत्येवंविधं मोहजं केवलं मोहमात्रा-वजातम्, असद्भावमसभिमानं, मिथ्याभूतमहंमत्वाभिमानमित्यर्थः । त्यजेत् । देहात्माभिमानादिकं त्यक्त्वोक्तलक्षणलक्षितात्म-स्वरूपावलोकनपरो भवेदिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततोऽपि किमत आह ॥ स्वर्णमिति ॥ यथा हेमकारः तदभिज्ञः हेमप्रकृतीनां प्राणामभिज्ञः सन्, प्रथमं क्षेत्रेण हेमप्राणामुत्पत्तिभूमिषु, स्थितेष्विति शेषः । प्रावसु सुवर्णगर्भाश्मसु, स्थितमिति शेषः । स्वर्णं सुवर्णं योगैरूपायैः, आप्नुयात् । अयं भावः । हेमकारः प्रथमं हेमाश्मक्षेत्रवित् ततः, हेमगर्भाश्मवित् भूत्वा ततः प्राक् तथाविधक्षेत्रम-न्विष्य ततो हेमगर्भाश्मानं तत्र परीक्ष्य पश्चात्तदहंनानुपायैर्प्रावभ्यः सुवर्णं प्राप्नोतीति । तथा इत्थं, देहेषु देहरूपेषु, क्षेत्रेषु, अध्यात्म-वित् उक्तविधात्मयाथात्म्यदर्शी, आत्मयोगैर्देहविलक्षणात्मयाथात्म्यविवेचनसाधनरूपोपायैः, ब्रह्मणः स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्तः पुरुषोत्तमस्य गतिर्याथात्म्यज्ञानं तां, लभेत प्राप्नुयात् । यथावस्थिततत्साक्षात्कारं लभेतेति यावत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ देहविलक्षणात्म-

स्वरूपविमर्शनं सप्रकारं प्रपञ्चयति पञ्चभिः ॥ अष्टाविति ॥ आचार्यैर्गीताचार्यादिभिः, 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इत्युक्ता अष्टौ प्रकृतयः, प्रोक्ताः । अत्र भूम्यादिशब्दैर्गन्धादितन्मात्रसहितानि पृथिव्यादीन्युच्यन्ते । तत्र बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वं, त्रयः सत्त्वादयस्त्रयः तद्गुणाः प्रकृतिगुणाः एव प्रोक्ताः हि । सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिगुणा एव न त्वात्मनो गुणा इत्यर्थः । षोडश षोडशसंख्याकाः, विकाराः विकृतयः प्रोक्ताः । ते च पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चित्तमिति संभूयः षोडशः ज्ञेयाः । एकस्मिन् शरीरे, पुमान्, जीवः, एकः प्रोक्तः । कुतः समन्वयात् । एवमेव हि प्रतिशरीरं नियमेन सुखदुःखादिव्यवस्थाया उपपत्तेरित्यर्थः । सर्वशरीरेषु जीवस्यैकत्वोक्तावुक्तविधव्यवस्था दुर्घटा स्यादिति भावः । केचित्तु एका मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ । त्रयः सत्त्वादयः, ते च प्रकृतिगुणा एव, न तु भिन्नाः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडश विकाराः । पुमानात्मा, एकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः । एकत्वे हेतुः । एषु साक्षित्वेनान्वयात् । तथा चोक्तं तत्त्वकौमुद्याम् । 'मूलप्रकृतिविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिरविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' । अस्य व्याख्या । 'संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य च तिस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव । कश्चित् प्रकृतिविकृतिरेव । कश्चिदनुभयरूप इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्येतत् उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कस्मादित्यत उक्तं मूलेति । मूलं चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः । विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलम् । न त्वस्या मूलान्तरमस्ति । अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च अनवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्रेयत उक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथाहि । महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिः विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहंकारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः विकृतिश्च महतः । एवं पञ्च तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहंकारस्य अथ का विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति । षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः । तुशब्दोऽवधारणे पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिः । पुरुषः न प्रकृतिः न विकृतिः, इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ देहस्त्विति । देहस्तु सर्वसंघातः प्रकृतिविकृतिसंघातात्मकः । जगज्जङ्गमः स्थास्तुः । स्थावरश्च । इत्येवं द्विधा द्विप्रकारः । अत्रैव सर्वसंघातात्मकेऽस्मिन् देहे एव, पुरुषः प्रत्यगात्मा, मृग्यो विवेचनीयः । किं कृत्वा तत्राह । नेति, नेति, इति अतत् त्यजन्, अतत्यागं कृत्वेत्यर्थः । आत्मा पृथिव्यादिदृश्यपदार्थविधो न भवत्यतः पृथिव्यादिवस्तुन्यनात्मबुद्धिं कृत्वा तद्विलक्षण एवात्मेत्यात्माऽन्वेषणीय इत्यर्थः । अनेन 'अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत्' इत्युक्तं विवृतं भवतीति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथात्मयोगैरित्युक्तानात्मयोगान् विवृण्वन् तैर्मृग्यतामाह । अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकेण, अन्वयोऽहं जानामि गच्छामि द्वेष्मीत्येवं ज्ञानरूपाणां बुद्धीच्छादीनां ज्ञातरि अहमर्थः एवान्वयः । स च ममशिरः, मम पाणिः, मम पादः, इति सर्वावयवभ्यः पृथक्ताप्रतीतिर्व्यतिरेकः स च तयोः समाहारस्तेनैवंरूपेणेत्यर्थः । विवेकेन विभागेन, उशता निर्मलेन, आत्मना मनसा, सर्गस्थानसमागनायैः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिसर्गस्थित्यादिपरवेदान्तवाक्यानुसंधानरूपोपायैः, विमृशद्भिः देहादिभ्यः परमात्मानं विचारयद्भिः, असत्वरैरव्यग्रचित्तैः पुरुषैः, आत्मा मृग्य इति पूर्वोणान्वयः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

यदि तुम लोग मेरी इस बातपर श्रद्धा करो तो तुम्हें भी वह ज्ञान हो सकता है । क्योंकि श्रद्धासे स्त्री और बालक़ोंकी बुद्धि भी मेरे ही समान शुद्ध हो सकती है ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जैसे ईश्वरमूर्ति कालकी प्रेरणासे वृक्षोंके फल लगते, ठहरते, बढ़ते, पकते, क्षीण होते और नष्ट हो जाते हैं—वैसे ही जन्म, अस्तित्वकी अनुभूति, वृद्धि, परिणाम, क्षय और विनाश—ये छः भाव-विकार शरीरमें ही देखे जाते हैं, आत्मासे इनका कोई सम्बन्ध नहीं है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मा नित्य, अविनाशी, शुद्ध, एक, क्षेत्रज्ञ, आश्रय, निर्विकार, स्वयंप्रकाश, सबका कारण, व्यापक, असङ्ग तथा आवरण-रहित है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ये बारह आत्माके उत्कृष्ट लक्षण हैं । इनके द्वारा आत्मतत्त्वको जाननेवाले पुरुषोंको चाहिये कि शरीर आदिमें अज्ञानके कारण जो 'मैं' और 'मेरे' का झूठा भाव हो रहा है, उसे छोड़ दे ॥ २० ॥ ❀ ❀ जिस प्रकार सुवर्णकी खानोंमें पत्थरमें मिले हुए सुवर्णको उसके निकालनेकी विधि जाननेवाला स्वर्णकार उन विधियोंसे उसे प्राप्त कर लेता है, वैसे ही अध्यात्मतत्त्वको जाननेवाला पुरुष आत्मप्राप्तिके उपायों द्वारा अपने शरीररूप क्षेत्रमें ही ब्रह्मपदका साक्षात्कार कर लेता है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ आचार्योंने मूल प्रकृति महत्तत्त्व, अहङ्कार और पञ्चतन्मात्राएँ—इन आठ तत्त्वोंको प्रकृति बतलाया है । उनके तीन गुण हैं—सत्त्व रज और तम तथा उनके विकार हैं सोलह—दस इन्द्रियाँ, एक मन और पञ्च महाभूत । इन सबमें एक पुरुषतत्त्व अनुगत है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इन सबका समुदाय ही देह है । यह दो प्रकारका है—स्थावर और जङ्गम । इसीमें अन्तःकरण, इन्द्रिय आदि अनात्मवस्तुओंका 'यह आत्मा नहीं है'—इस प्रकार बोध करते हुए आत्माको ढूँढ़ना चाहिये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मा सबमें अनुगत है, परन्तु है वह सबसे पृथक् । इस प्रकार शुद्ध बुद्धिसे धीरे-धीरे संसारकी उत्पत्ति, स्थिति और उसके प्रलयपर विचार करना चाहिये । शीघ्रता नहीं करनी चाहिये ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः । ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥
 एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः । स्वरूपमात्मनो 'बुध्येद् गन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥ २६ ॥
 एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः । अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥ २७ ॥
 तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥
 तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः । यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥
 गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च । सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥
 श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् । तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गोक्षाहर्णादिभिः ॥ ३१ ॥
 हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जागरणम् स्वप्नः सुषुप्तिः इति बुद्धेः वृत्तयः ताः येन एव अनुभूयन्ते सः अध्यक्षः परः पुरुषः ॥ २५ ॥ * * पर्यस्तैः क्रियोद्भवैः एभिः त्रिवर्णैः बुद्धिभेदैः अन्वयात् गन्धैः वायुम् इव आत्मनः स्वरूपम् बुद्धयेत् ॥ २६ ॥ * * संसारः हि एतद्द्वारः अस्ति गुणकर्मनिबन्धनः अज्ञानमूलः अपार्थः अपि पुंसः स्वप्नः इव इष्यते ॥ २७ ॥ * * तस्मात् भवद्भिः त्रिगुणात्मनाम् कर्मणाम् बीजनिर्हरणम् कर्तव्यम् धियः प्रवाहोपरमः योगः ॥ २८ ॥ * * तत्र उपायसहस्राणाम् भगवता अयम् उदितः यत् भगवति ईश्वरे यथा यैः अञ्जसा रतिः स्यात् ॥ २९ ॥ * * गुरुशुश्रूषया भक्त्या च सर्वलब्धार्पणेन साधुभक्तानाम् संगेन च ईश्वराराधनेन ॥ ३० ॥ * * तत्कथायाम् श्रद्धया गुणकर्मणाम् कीर्तनैः तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गोक्षाहर्णादिभिः ॥ ३१ ॥ * * भगवान् ईश्वरः हरिः सर्वेषु भूतेषु आस्ते इति मनसा भूतानि तैः कामैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विमर्शप्रकारमाह । बुद्धेरिति द्वाभ्याम् । अध्यक्षः साक्षी ॥ २५ ॥ * * अत एव बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षितैरनात्मधर्मत्वे निरस्तैः । बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैस्त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेरेव त्रिगुणात्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवैता अवस्थाः । आत्मा तु बुद्धयन्वयात्तदवस्थानिवाभाति न तत्त्वत इत्यात्मनः स्वरूपं बुद्धयेज्जानीयादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । कुसुमधर्मैर्गन्धैस्तदाश्रयं वायुमिव ॥ २६ ॥ * * ननु तर्हि यथा कुसुमोपाधिकोऽपि वायोरगन्धो विवेकज्ञानेन निवर्तते एवमात्मनः संसारो न निवर्तत इत्याशङ्क्याह । एतद्द्वारो बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा संसारो न स्वतः । हि यस्माद् बुद्धये गुणाः कर्माणि च तैर्निबध्यत इति तथा स चाज्ञानमूलोऽतोऽपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इवेष्यते । वायोस्तु गन्धद्रव्यसम्बन्धस्य वास्तवत्वाद्विषमो दृष्टान्तः ॥ २७ ॥ * * यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्माद्बीजमज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनम् । किं तत् योगः । कथंभूतः । धियः प्रवाहं जाग्रदादि रूपमुपरमयतीति तथा ॥ २८ ॥ * * तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनं धर्मस्य तत्त्वं नारदोक्तमेवाह । तत्रेति पञ्चभिः । यैर्धर्मैर्यथा यथावदनुष्ठितैर्वा भगवति श्रीनारायणे रतिरिति यदयमुपायो भगवतोक्तः । तथा च गीतासूक्तम् । “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इति “भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्यादि च ॥ २९ ॥ * * तत्रैवांतरंगान्धर्मानाह । गुरोः शुश्रूषया प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानामर्पणेन च ॥ ३० ॥ * * तस्य लिङ्गानां मूर्तीनामीक्षणमर्हणमादित्येषां वन्दनादीनां तैश्च ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यदन्विता बुद्धिः प्रवर्तते स परमात्मा यो बुद्ध्यावन्वितः स जीवात्मेति भेदः ॥ २५ ॥ * * इत्यर्थ इति । बुद्धयध्यासकृत एवात्मनोऽवस्थावत्त्वमिति भावः । अत्रान्यधर्मेणान्यज्ञाने ॥ २६ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । अतोऽज्ञानमूलत्वात् ॥ २७ ॥ * * तस्मान्निवृत्तये यतितव्यमित्याह—तस्मादिति उम् । रुद्रं पातीत्युपो विष्णुः । ‘उपोधिके च’ इति सूत्राच्च सर्वाधिके हरौ रमो रमणं सर्वदा चिन्तनं यत्स एव योग इति वार्थः ॥ २८ ॥ * * तत्र बीजनिर्हरणविषये । उपायसहस्राणां मध्येऽयं भगवता श्रीनारायणेनोदितः । अन्ये तु मुनिभिरुदितत्वादतो निकृष्टा एवेति भावः । अयमेव कस्तत्राह—यदिति । यैर्गुरुशुश्रूषणाद्यैरुपनाद्यस्माद्भक्तियोगाद्रतिर्भवति । अयं भक्तियोग एवोपाय इत्यन्वयः । अत्र पञ्चम्यंतयत्पदादंजसा शब्दाच्च रतिरेव भक्तियोगस्य मुख्यं फलं बीजनिर्हरणं त्वानुषंगिकमयत्नत एव शुद्धभक्तानां भवेत् । तदुक्तं “जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा” इति । सन्दर्भस्तु—अथ स्वप्रतिपत्तिं प्रतिपादयति—तत्रेत्यादिभिः । तत्र पूर्वोक्ते त्रिगुणात्मकर्मणां बीजनिर्हर-

णेप्युपायसहस्रैः सिद्धानां मध्येऽयमेवोपायो भगवता श्रीनारदेन मां प्रत्युपदिष्टः । यैरुपायसहस्रैः सिद्धाद्यस्मादुपायाद्यथा यथा-
वदीश्वरे भगवत्यंजसा व्यवधानान्तरं विनैव रतिः प्रीतिर्भवति । अतो बीजनिर्हरणमपि तस्यानुषंगिकमेव फलमिति
भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्रैव भगवद्रतावेव । स्तपनसंवाहनादिरूपया गुरुसेवया साधवः सदाचारा ये भक्तास्तेषां संगेन
एतेनाचाररहितानां भक्तानामपि सङ्गो न कार्यः कल्याणेप्सुनेति द्योतितम् । भक्तिरप्याचारहीना न शोभते कृत्तनासिकस्वलंकृतस्त्रीव
“नैवाचारं विना भक्तिः कृत्तनासा यथाबला” इति वाक्यात् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ तैस्तदीक्षितैः कामैर्भोगैः । इतीत्थं
विमृश्य ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विमर्शप्रकारमाह-बुद्धेरिति ॥ जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरित्येतास्तिष्ठो बुद्धेर्वृत्तयो व्यापारास्ता वृत्तयो येनैवानुभूयन्ते स
परः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभ्योऽन्य एव अध्यक्षः देहादीनां द्रष्टा पुरुषः प्रत्यगात्मेत्यन्वयः । तत्र जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारा-
नुविद्धा वृत्तिः स्वप्नस्तदननुविद्धा वृत्तिः सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्युपरामः तदुपरमोऽपि तत्सम्बन्धेवेति बुद्धिवृत्तय इत्युक्तम् । एतत्त्रितयज्ञाना-
श्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मेति विवेकः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एभिरिति ॥ पर्यस्तैः अनात्मधर्मत्वेन निरस्तैः त्रिवर्णैः
त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः एभिर्बुद्धिभेदैः जागरादिरूपैर्बुद्धिपरिणामैरात्मनः स्वरूपं बुध्यते जानीयात् । तडभाव आर्षः ।
बुद्धेरेव त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवैता अवस्थाः । आत्मा तु बुद्धयन्वयात् तदवस्थावानिव भाति न तत्त्वत इति
आत्मनः स्वरूपं जानीयात् पुष्पाद्याश्रयत्वेनान्वितत्वात् । यथा गन्धैः कुसुमादिगन्धैरुपलक्षितं तदाश्रयं वायुं बुध्यते तथेत्यर्थः ।
तद्वदात्मनोऽपि बुद्ध्याश्रयत्वेनान्वयाद्बुद्धिधर्मेणात्मानं बुध्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतदिति ॥ गुणाः सत्त्वादयः
कर्माणि गुणोद्बोधकानि तैर्निबध्यते स्थिरीक्रियत इति तथा यतो ज्ञानमविद्यैव मूलं यस्य सः पुंसो जीवस्य संसारो जन्ममरणादिरूपः
एषा बुद्धिः तदवस्था वा द्वारं यस्य तथाभूत एवास्ति । अतः अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि आप्यते प्राप्यते । ईयत इति पाठे प्रतीयते ।
इष्यत इति पाठान्तरम् । तत्र दृष्टान्तमाह । स्वप्न इव यथा स्वापिकः पदार्थः दोषवशादेव प्रतीयते तथेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀
तस्मादिति ॥ यस्माद्बुद्धिनिबन्धन एव संसारः तस्मात्त्रिगुणात्मनां त्रिगुणकार्याणां त्रिगुणपरिणामहेतूनां च कर्मणां बीजस्य
देहाद्यात्माध्यासस्य निर्हरणं भवद्भिः कर्तव्यं स एव योगः । स योगस्तु धियः प्रवाहं जाग्रदादिवृत्तिरूपमुपरमयतीति तथाभूत
एव ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्रेति ॥ तत्र बीजनिर्हरणे विषये उपायसहस्राणां मध्ये अयमेवोपायो भगवता उदितः कथितः ।
यैर्धर्मैर्यथानुष्ठितैर्वा भगवति ईश्वरे अञ्जसा साक्षात्फलानुसन्धानव्यवधानरहिता रतिः निरतिशयिता प्रीतिः स्यात् सा तेषां
सर्वसाधनानां समुदाय इति शेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गुर्विति युग्मम् ॥ सा च भगवति रतिः गुरुणां शुश्रूषया सेवया गुरुभ्य-
स्तत्त्वश्रवणेच्छया वा भक्त्या गुरुणां प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानां वस्तूनां तेभ्यः गुरुभ्यः अर्पणेन च साधुलक्षणलक्षितानां भक्तानां
सङ्गेन यद्वा साधु निष्कपटं यथा भवति तथा भक्तानां सङ्गेन सेवया ईश्वरस्याराधनेन हृदये मानसैर्द्रव्यैः पूजया च तत्कथायां
भगवत्कथायां श्रद्धया श्रवणासक्त्या भगवतो गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां कर्मणां लीलावतारचरितानां कीर्त्तनैः तस्य भगवतः
पादाम्बुरुहोर्ध्वानात् तस्य भगवतो लिङ्गस्य मूर्तेः ईक्षार्हणादिभिः ईक्षणं दर्शनमर्हणं बहिर्द्रव्यैः पूजा आदिपदेन प्रणामपरिक्रमादि-
संग्रहः तैश्च भवति ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ हरिरिति ॥ हरिर्भगवानाश्वरः सर्वेषु भूतेष्वास्ते इति मनसा एवमभिप्रायेण
तैस्तेषामपेक्षितैः कामैर्विषयैः साधु यथोचितं सर्वाणि भूतानि मानयेत् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

अन्यानपि तद्विमर्शनोपायान् वदन्तैः प्रत्यगात्मस्वरूपं देहविलक्षणमवगच्छेदित्याह—बुद्धेरिति । जागरणं स्वप्नः सुषुप्ति-
रिति एतास्तिष्ठो बुद्धेर्वृत्तयो व्यापारः ता वृत्तयो येनैवानुभूयन्ते स एव परः देहेन्द्रियबुद्ध्यादिभ्योऽन्यः अध्यक्षो देहादीनां
द्रष्टा धारको वा पुरुषः प्रत्यगात्मा जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा बुद्धिवृत्तिः स्वप्नस्तदननुविद्धा सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्यु-
परमः तदुपरमोऽपि तत्सम्बन्धेवेति बुद्धेर्वृत्तय तत्तुक्तम् एतद्बुद्धित्रयज्ञानाश्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मेति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀
एतदेव सप्तद्वान्तं विशदयन्नेवमादिभिरुपायैरात्मस्वरूपं बुद्धयेदित्याह—एभिरिति । एभिस्त्रिवर्णैस्त्रिविधैः सत्त्वादिगुणत्रयमूलकैर्वा
पर्यस्तैरस्थिरैः क्रियोद्भवैः पुण्यपापात्मककर्मनिमित्तैर्बुद्धिभेदैर्बुद्धिवृत्तिभेदैर्जागरादिभिरुपलक्षितमात्मनः स्वरूपं विद्यात् यथा
गन्धैः कुसुमादिगतैरुपलक्षितं तदाश्रयं वायुं बुध्यति तद्वत्, कुतः ? अन्वयाज्जागरणाद्यवस्थात्रयेऽन्वयादनुवृत्तेः यथा पवनात्मक-
कर्मणा तत्तत्पङ्कजादिकुसुमादिगतं गन्धमानीय यदाश्रयतया तदन्वितं प्रवहन्तं वायुं ततः पृथग्भूतमुपलक्ष्यते पार्थिवकुसुमादिगतस्य
गन्धस्य न वायुराश्रयस्तदन्वयाच्च वायोः तदाश्रयत्वम्, अत एव तदन्वयापाये केवलस्पर्शगुणस्य वायोरुपलम्भः ततो गन्धात्पृथगेव
वायुः स्वाभाविकस्पर्शगुण इति यथोपलक्ष्यते तथा बुद्धिभेदो न स्वभावतः आत्मगता तेषां स्वाभाविकत्वेऽन्यतमबुद्धिभेदेऽन्य-
तमस्योपलम्भप्रसङ्गः किन्तु कर्मायत्तबुद्धिसम्बन्धप्रयुक्ततद्बुद्ध्यन्वयात्तदनुभवोपलम्भः स्वभावस्त्वात्मा तद्बुद्ध्यनन्वित एव
ततः पृथग्भूत इत्येवं तं बुद्धयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवं देहादावसद्भावत्यागप्रकारो देहविलक्षणत्वेनात्मविमर्शन-

प्रकारश्रोक्तः अथैवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः कुतस्तदेहादिसम्बन्धरूपः संसारो यस्मिन् न सद्भाव इत्याशङ्कायां त्रिवर्णैः क्रियोद्भवैरिति परिहारः सूचितः । तमेव विशदयितुं स्वरूपयाथात्म्यज्ञानमूलकदेहात्मभ्रमादिरूपाऽनादिमोहनिमित्तगुणकर्मसम्बन्धप्रयुक्तः संसारस्तत एवात्मनः स्वरूपप्रयुक्तत्वाभावादपुरुषार्थोऽप्यौपाधिकत्वाद्यावदुपाधिबुद्धिसम्बन्धद्वाराऽनुवर्त्तते इत्याह—एतदिति । एष बुद्धिसम्बन्ध एव द्वारं यस्य स संसारः स्वप्न इवाल्पास्थिरत्वात्स्वप्नतुल्योऽतएवापार्थः अपुरुषार्थोऽपि पुंसः प्रत्यगात्मनोऽप्येते प्राप्यते कर्तुः पुंसः शेषत्वविवक्षया षष्ठी पुंसां संसारः प्राप्यत इत्यर्थः । बुद्धिसम्बन्धे हेतुं वदन्संसारं विशिनष्टि—अज्ञानमूल इति । अज्ञानं मूलं कारणं यस्याज्ञानमूलः स्वपरयाथात्म्याज्ञानमूलकबुद्धीन्द्रियसम्बन्धनिमित्तो देहस्तदनुबन्धिरूपः संसार इत्यर्थः । कथमुक्तविध-स्यात्मनो ज्ञानसम्बन्ध इति शङ्कां निराकुर्वन् संसारमेव विशिनष्टि, गुणकर्मनिबन्धन इति । गुणकर्माधीनः सत्त्वादिगुणपरिणामा-नुगुणकर्मपरिपाकाधीन इत्यर्थः । अयं भावः । स्वभावतः सर्वे प्रत्यगात्मानः “आत्मा नित्योऽव्ययः” इत्याद्युक्तविधा अप्यनादि-कर्मणा सत्त्वादिप्राकृतगुणसंसृष्टास्तत्र तत्तत्कर्मपरिपाकवशाद्गुणपरिणामस्ततः स्वपरयाथात्म्याज्ञानं ततो गुणकर्मानुरूपं परमात्म-सृष्टबुद्धीन्द्रियसम्बन्धः ततो देहस्तदनुबन्धिसम्बन्धरूपः संसारस्ततो देहात्माभिमानस्ततः पुनः कर्म ततः पुनर्गुणपरिणामादिरित्येवं परिवृत्तिर्यावत्कर्मोपाध्यनुवर्तत इति ॥ २७ ॥ * * यतोऽयमुक्तविधस्याप्यात्मनो देहात्मभ्रमादिरूपाऽज्ञानमूलककर्मनिमित्तः संसारस्तस्माद्भवद्भिः कर्मनिर्हरणोपायोऽनुष्ठेय इत्याह, तस्मादिति । तस्मात्संसारस्याज्ञानमूलगुणकर्मायत्तत्वात् त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामहेतूनां कर्मणां यद्दबीजं मूलं देहात्मभ्रमादिरूपं तस्य निर्हरणं निर्हरणोपायात्मको यो योगो वक्ष्यमाणः स च धियः प्रवाहः शब्दादिविषयकं ज्ञानं तस्योपरतिरूपो भवद्भिः कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥ * * वक्ष्यमाणभगवद्भक्तियोगस्यैव बीजनिर्हरणोत्तमोपायत्वमाह, तत्रेति । तत्रावश्यं बीजनिर्हरणोपाये कर्त्तव्ये सति उपायसहस्राणां मध्येऽयमेवोत्तम उपायः कथितो भगवता, कोऽसौ ? यैः साधनैः भगवतीश्वरे रतिरनुरागः प्रीतिरञ्जसा सुखेन यथा स्यादित्येषः, स्वसाधनैरनुगृहीता भगवति रतिरित्येष एव उत्तम उपाय इति—“नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽज्जुन ।” इति, “न मे भक्तः प्रणश्यति” इत्यादिना तत्र तत्र भगवता प्रोक्त इत्यर्थः । रतिरित्यनेन निरतिशयप्रीतिरूपापन्ना भक्तिरुच्यते तस्या एव साक्षाद्भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं संसारनिवर्त्तकत्वञ्च सूच्यते ॥ २९ ॥ * * सा च कैः साधनैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां साधनानि वदन्तै-रूपकृतेन ध्यानयोगेन निष्पद्यते इत्याह—गुरुशुश्रूषयेत्यादिभिश्चतुर्भिः । गुरुशुश्रूषया गुरुणां परिचर्यया गुरुभ्यस्तत्त्वश्रवणेच्छया वा भक्त्या गुरुणां भक्त्या उपासनेन सर्वेषां गुर्वपेक्षितानां मध्ये लाभः लभ्यते इति लाभः स्वस्य सुलभं यत्तस्य समर्पणेन, यथाशक्ति तदपेक्षितसमर्पणेनेत्यर्थः । साधु यथा भवति तथा भगवद्भक्तानां सङ्गेन साधनः क्रोधमात्सर्यलोभाशुभमतिराहित्यरूपसाधुलक्षण-लक्षिता भक्तास्तेषां सङ्गेन वा ईश्वराधनेनार्चाविग्रहाराधनेन हृदयकमलस्थस्य मानसोपचारैराराधनेन वा, अर्हणादिभिरित्यर्चा-राधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३० ॥ * * तत्कथायामीश्वरकथायां श्रद्धया श्रवणासत्त्वा ईश्वरस्य गुणानां कर्मणां कीर्तनैस्त-स्येश्वरस्य पादाम्बुजयोर्ध्यानात्तल्लिङ्गस्यार्चाविग्रहस्येक्षणार्हणादिभिर्दर्शनपूजादिभिः आदिशब्देन प्रणामपरिक्रमादिसंग्रहः ॥ ३१ ॥ * * किञ्च भगवानीश्वरः सर्वभूतेश्वन्तरात्मतया वर्त्ततेऽतः सर्वाणि भूतानि भगवदात्मकानीति बुद्ध्या यथाशक्ति यथायोग्यं तद्भूतान्य-पेक्षितैः कामैः साधु मानयेत्समानयेदित्यनेन च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

विमृश्य निर्णयप्रकारं दर्शयति, बुद्धेरिति । सत्त्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तु जीवोपि क्वचिदीर्यते इति वचनाद्बुद्धेर्जीवस्य जागरणाद्यावृत्तयोऽवस्था येन परमात्मना प्रेरितेन जीवेनानुभूयन्ते “जाग्रदाद्याः कर्म चैव सुखदुःखे च तस्य हि” इति वचनात् । स परः पुरुषोऽध्यक्षः “जाग्रदादेः परो द्रष्टा सुखनित्यो हरिः स्मृतः” इति वचनात् । सोऽध्यक्षो जाग्रदादिनाधिगतेन्द्रियसुखदुःखपरो जीवः परो विश्वादिबिग्रहाद्वरेरन्य इत्युत्तरार्द्धस्यार्थभेदो ज्ञातव्यः । एवमशब्देन कालादिकं व्यावर्त्तयति ॥ २५ ॥ * * “कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु” इति वचनाद्विश्वादिबिग्रहान्नारायणादन्यत्वं जीवस्य कथं जीवधर्माक्रान्तत्वात्तस्येति तत्राह, एभिरिति । बुद्धीनां जीवानां भेदस्तारतम्यलक्षणो यैर्ज्ञाप्यते तैर्जीवितारतम्यज्ञापकैरत एव पर्यन्तैरेकत्र समस्तैरेभिस्त्रिवर्णै-स्त्रिधावर्णैर्वर्णनं येषां ते तथा तैर्जाग्रदादिभिस्त्रयो वर्णाः शुक्लकृष्णपीतलक्षणा येषां ते तैः सत्त्वादिगुणैर्वा स परमात्माऽज्ञानदृष्ट्या-त्मनो जीवस्य सरूपं रूपेणासमानरूपं कार्यादिवद्भं धत्त इति दृश्यते न तु प्राज्ञजनदृष्ट्या तद्दृष्ट्या ज्ञानानन्दादिसमानं रूपं धृत्वा तत्स्वरूपं धत्त इति ‘स जीवेन सहस्थानात्तत्स्वरूपः प्रदृश्यते’ इति स्मृतेः । अन्वयादक्षिणाक्ष्यादिष्वनुगतत्वात्कीदृशैः क्रियोद्भवैः क्रियाया उद्भवो येषां ते तथा तैः कर्मजनितैः यद्वा क्रियाया उद्भवो येभ्यो गुणेभ्यस्ते तथा तैः शुक्लसत्त्वजन्यं जागरणं पीतरजोजन्यं स्वप्नं कृष्णतमोजन्या सुप्तिः कर्माण्येवंविधानि “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतेः । कुत्रायं व्यवहारो दृष्ट इति तत्राह, गन्धैरिति । यथा गन्धैरन्वयात् सौरभ्यादिगन्धसम्पर्कात् सुगन्धो दुर्गन्धो मिश्रगन्धो वायुरिति व्यवहियते न तावता तादात्म्यं वायोस्तथात्वे सर्वदा तथा स्यात् न चैवं तस्माद्विज्ञ एव वायुस्तथा हरिरपि “यथा गन्धयुतोऽनिलः” इति च “तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत् तदनुप्राविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इति श्रुतेः देहाख्यप्रपञ्चसम्पर्कस्त्वेव हरेरिति भावः ॥ २६ ॥ * * अभेददर्शने बाधकमाह, एतद्द्वार इति । इदमभेददर्शनं द्वारं यस्य संसारस्य स तथा पुंसः संसारः प्राप्यते हि यस्मात् “अदृष्टेर्जीव-

परयोर्भेदस्याप्नोति संसृतिम्” इति वचनात् । अभेददर्शने कारणमाह, गुणेति । अभेददर्शनजनकत्वेन गुणकर्मणोः संसारनिमित्तत्वमाह, तस्येति । विशेषकर्मणः कारणमज्ञानं तद्द्वारा संसार इत्याशयेनाह, अज्ञानेति । अज्ञाननिमित्तकर्मपरम्परया मुग्धमनसः पुंसोऽभेदनिश्चयादन्ततस्तम एव शरणमित्याशयेनाह अपार्थ इति । अपगतनिवृत्तित्तमस इति शेषः “अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु” । इत्यभिधानात् मशकार्थं धूम इति प्रयोगाच्च “अभेदनिश्चयाद्याति तमो नास्त्यत्र संशयः” इति स्मृतेः । अपिशब्देन नित्यदुःखभूयिष्ठतमःप्राप्तिं सूचयति, “दुःखरूपोपि संसारो बुद्धिपूर्वमवाप्यते” इति संसारस्तमः इन्द्रियार्थसन्निकर्षार्थोपलब्धिर्जाग्रत् जाग्रदनुभवसंस्कारोपस्थापितविषयाभासोपलब्धिः स्वप्नः उपरतस्वस्ववृत्तीन्द्रियविषयज्ञानं सुप्तिः अत्र जाग्रदृष्टश्रुतपदार्थसंस्कारकृतः स्वप्नः स्वशिरश्छेदनादिलक्षणो दुःखादिहेतुर्यथा, तथा जाग्रदपि राजाऽहं वदतोऽनर्थपरम्परा दृष्टिवज्जीवपरयोरभेदं जानतः पुंस इहामुत्र दुःखबाहुल्यहेतुरित्यर्थः । “यथा स्वप्ने शिरश्छेदं स्वयं कृत्वात्मनोवशः । ततोदुःखमवाप्येत तथा जागरितेऽपि तु ॥ जानन्नप्यात्मनो दुःखमवशस्तु प्रवर्तते” इति स्मृतौ दर्शनात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अर्थक्रियाकारित्वात् न स्वप्नादेर्मिथ्यात्वमित्याह—मनोमयत्वादिति । मनसा निर्मितकर्मनिमित्तत्वादनित्यत्वाभिप्रायेण स्वप्नजाग्रत्साम्यम् अन्यथा शोकमोहभयप्रदा इत्येतदसम्बद्धम् स्यात् न च शुक्तिरजतादिकं वलयकरणादियोग्यम् ॥ ० ॥ ० ॥ ❀ ❀ विपक्षे बाधकमुक्त्वा विपर्यये पर्यवसानच्छलेन संसारबीजनिर्हरणोपायमाह—तस्मादिति । यस्मात्पुंसो गुणकर्मनिर्मिताभेददर्शनद्वारः संसारस्तस्मादभेदनिमित्तत्रिगुणमय कर्मबीजभर्जनोपायो भवद्भिः कर्तव्यः नन्वग्निष्टोमादिकमन्तरेण कर्मणां बीजभूतस्य लिङ्गशरीरस्य हननोपायः । कोऽसौ ? यमनियमादिलक्षणश्च तस्योभयत्र साधारणत्वेनानन्तरङ्गत्वात् अत आपाकनिक्षिप्तामघटदहनयोग इवाहत्य तत्साधनं वक्तव्यमिति तत्राह, प्रवाह इति । धियः प्रवाहस्य सजातीयप्रत्ययान्तरिततया विषयीकरणनिपुणोपासनालक्षणस्य उं रुद्रं पाति रक्षतीत्युपः “उपोधिक्” इति सूत्रादुपः सर्वाधिको वा परमेश्वरस्तस्मिन् रमणं निरन्तरश्रीनारायणचरणसरसिजसञ्चिन्तनलक्षणोपासनात् स एवेत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ धियः प्रवाहस्यान्तरङ्गसाधनमाह, तत्रेति । भगवतेत्यनेन प्राह्यत्वे आप्तमूलत्वं दर्शयति—अन्यथा बाधकमाह—नेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भक्त्या गुरुशुश्रूषया “यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ” इति श्रुतेः सर्वलाभार्पणेन हरावितिशेषः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” इत्यादेः साधु भक्तानाम् “नाऽवैष्णवाय दातव्यं नोद्विन्दुं न तण्डुलम्” इत्यादेर्नियतभगवद्भक्तानां सेवालक्षणप्रसंगेन “महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः” इत्यादेः ईश्वराराधनेन पञ्चरात्रोक्तेन पञ्चकालीनभगवत्पूजया पञ्चकालपरायणं पञ्चकालैकमनसामित्यादेः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्कथायां श्रद्धया “पानेन ते देवकथासुधायाः” इत्यादेः गुणकर्मणां सङ्कीर्तनैः ‘कलौ सङ्कीर्त्यं केशवम्’ इत्यादेः विभयविखण्डध्यानविधानार्थं तत्पदांबुरुहध्यानादिति “सञ्चितयेद्भगवत्शरणारविन्दम्” इत्यादेः तस्य हरेर्लिङ्गं प्रतिमा तस्येक्षादर्शनम् अर्हणं पूजनम् आदिशब्देन प्रदक्षिणादि गृह्यते “वर्हायिते ते नयने नराणाम्” इत्यादेः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ “हरिः सर्वेषु भूतेषु” इत्यादिना हरिरेव पूज्यो न तु भूतानि योग्यतातिरेकेणेतीदमेव कथ्यते “ईश्वरो जीवकलया प्रविष्ट इत्यादेर्वा ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ स्वप्रतिपत्तिं प्रतिपादयति—तत्रोपायेत्यादिभिः । तत्र पूर्वोक्ते त्रिगुणात्मककर्मणां बीजनिर्हरणेऽपि उपायसहस्रैः सिद्धानां मध्ये अयमेव उपायो भगवता श्रीनारदेन मां प्रत्युपदिष्टः यैरुपायसहस्रैः सिद्धात् यद्यस्मादुपायात् यथा यथावत् ईश्वरे भगवति अञ्जसा व्यवधानान्तरं विनैव रतिः प्रीतिर्भवति । अतः कर्मबीजनिर्हरणमपि तस्यानुषङ्गिकमेव फलमिति भावः । यद्वा तत्र बीजनिर्हरणे निमित्ते यान्युपायसहस्राणि तेषामप्ययमेवोपायो भगवता श्रीनारदेनोदितः । अनेनैवोपायेन कृतकृत्यानि भवन्तीत्यर्थः । कोऽसौ ? तत्राह—यैरुपायैः सिद्धात् यद्यस्मादुपायादीश्वरे भगवति यथा यथावदञ्जसा उपायान्तरव्यवधानं विना रतिर्भवतीति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गुरुशुश्रूषयेति त्रिकम् ॥ ३०-३१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विमर्शप्रकारमाह—बुद्धेरिति द्वाभ्याम् । यदन्विताया एव बुद्धेस्तिस्रोऽवस्था उद्भवन्ति सः परः पुरुषः परमात्मा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यस्त्वेतद्बुद्ध्यावस्थात्रयवानाभाति स जीवात्मेत्याह—एभिः बुद्धेर्भेदैः परिणामैः जागरादिभिः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः पर्यस्तैः अनात्मधर्मत्वेन निरस्तैरपि एभिरेव आत्मनोऽशुद्धजीवस्य स्वरूपं बुद्धयेत् जानीयात् यथा अन्वयात् सम्बन्धमात्रादेव गन्धैः पुष्पादिगन्धैर्वार्युं गन्धवन्तं जानीयात् यदन्विता बुद्धिः प्रवर्तते स परमात्मा यो बुद्ध्यान्वितः स जीवात्मेति भेदः ॥ २६ ॥ एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य सः अत एव गुणकर्मभ्यां तदीयाभ्यां नितरां बन्धनं यत्र सः किञ्चन ज्ञानं यस्य तथाभूतं मूलं यस्य सः यस्य मूलं न ज्ञायत इत्यर्थः । अपार्थः अवस्तुभूतोपि जीवस्य संसारो देहाध्यासरूपः स्वप्न इव अपर्यते इति तस्मिन् पुंसि परमेश्वरशक्त्यैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्मात्तन्निवृत्तये यतितव्यमित्याह, तस्मादिति । बीजं प्राकृती बुद्धिः तस्य निर्हरणं दहनं दहनमेव किं तदाह, धियो बुद्धेः प्रवाहाणां जागराद्यवस्थानां उपरमः स एव योगः फलम्

“योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु” इति मेदिनी ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्र बीजनिर्हरणे विषये उपायसहस्राणां मध्ये अयमुपायो भगवता उदितः अन्ये त्वन्धैर्मुनिभिरुदितत्वादस्मात्ते निरुद्धा एवेति भावः । अयमेव कस्तत्राह, यदिति । यैर्गुरुश्रुषूणाद्यैर्गुरुपत्रात् यत् यस्माद्वक्तियोगाद्रतिर्भवति अयं भक्तियोग एवोपाय इत्यन्वयः । अत्र पञ्चम्यन्तयत्पदात् अञ्जसा शब्दाच्च रतिरेव भक्तियोगस्य मुख्यं फलं बीजनिर्हरणं त्वानुषङ्गिकमयन्तत एव शुद्धभक्तानां भवेत् । यदुक्तम्, “जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथा” इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानञ्चेति द्वयमुपदेष्टव्यत्वेन यत् प्रक्रान्तं तत्र ज्ञानमुक्त्वा धर्मे तत्त्वं भक्तियोग एवेति द्योतयन् पूर्वोक्तयत्पदाच्यानि तदज्ञान्याह—गुर्विति त्रिभिः । गुरोः श्रुश्रूषया स्नपनसम्बाहनादिकया तथा सर्वेषां लब्धानां वस्तूनां तदर्पणेन च तच्चार्पणं भक्त्यैव । तु प्रतिष्ठादिना हेतुना साधवः सदाचारा ये भक्तास्तेषां संगेनेति दुराचारा भक्ताः सेव्या वन्द्या दर्शनीयाश्च न तु सङ्गार्थमुपादेया इति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवमेतत्प्रकारकया भक्त्यैव निजितः षण्णां कामादीनामिन्द्रियाणां वा वर्गो यैस्तैर्गुरुश्रुषूणाद्यैर्गैर्मक्तिरिति पूर्वोक्तं बुद्धिप्रवाहोपरमरूपमानुषङ्गिकं फलमुक्तं भक्तेर्मुख्यं फलमाह, ययेति । रतिं प्रेमाणम् ॥ ३१-३३ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जागरणायवस्थानुवृत्तेश्च जीवात्मानं बुद्धयेदित्याह, बुद्धेरिति द्वाभ्याम्, बुद्धेर्जागरणाद्याः वृत्तयो येन ज्ञानस्वरूपेणानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः बुद्ध्यादिस्वामी परो बुद्ध्याद्यचेतनवर्गविलक्षणः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एभिस्त्रिवर्णैः सत्त्वादिगुणत्रयमयैः पर्यस्तैरनित्यैः अनित्यत्वे हेतुं दर्शयितुं विशेषणं क्रियोद्भवैरिति क्रिया जीवकर्मतदनुसारेण जातैः यस्य जीवस्य शुभं कर्म तेन जीवेन स्वकर्मजन्या बुद्धिवृत्तयः सुखप्रदा अनुभूयन्ते अशुभकारिणो दुःखप्रदा अनुभूयन्ते यन्मते तु बुद्धेरेव कर्मत्वं तन्मतमुपेक्षणीयं सद्भिः “विज्ञानं यज्ञं तनुते, “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात्” इत्यादिश्रुतिसूत्रविरोधात् करणभूतायाः अचेतनायाः कर्तृत्वसम्भवाच्च तद्वत्प्रकृतेरपि जगत्कर्तृत्वप्रसङ्गाच्च एवंभूतैर्बुद्धिभेदैः बुद्धिवृत्तिभिः गन्धैस्तद्वारकं वायुमिव आत्मनः स्वरूपं बुद्धयेत् अन्वयादुक्तावस्थासु तद्वृत्तिसाक्षिणो जीवस्यैवानुवृत्तेः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य यतो बुद्धिगुणनिमित्तानि यानि जीवकर्तृकानि कर्माणि तैर्नितरां बन्धनं यस्मिन् अज्ञानं तत्त्वबोधाभावो मूलं यस्य अपगतोऽर्थः आत्मा परमात्मबोधरूपः पुरुषार्थो यस्मात् एवम्भूतः संसारः जन्ममरणप्रवाहलक्षणः पुंसः पुंसि अर्पिताः, कर्मफलदेनेति शेषः । एवम्भूतसंसारश्रवणेनातिभीतान् प्रत्याह, स्वप्न इवेति । स्वप्नो यथा तात्कालिककर्मफलदेन पुंस्यर्पितस्तेनैव निराक्रियते तद्वत्स्वाराधितेन भगवतैव संसारो निवार्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तन्निवृत्त्युपायः कर्त्तव्य इत्याह—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्माद्भवद्भिः बीजनिर्हरणं पूर्वोक्तस्य संसारमूलस्याज्ञानस्य निर्हरणं दहनं तद्वहनार्थं तत्त्वज्ञानसंपादनं कर्त्तव्यं धियो बुद्धेः कारणभूतायाः यानि कर्माणि तेषां फलभूतस्य प्रवाहस्य जन्ममरणप्रवाहभूतस्य संसारस्योपरमो यस्मात् स योगः संसारतरणोपायश्च कर्त्तव्य इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्त्वज्ञानसंपादने संसारतरणे यैर्धर्मैः यथा यथावत् अञ्जसा भगवति रतिरिति यत् अयमेवोपायसहस्राणां मध्ये मुख्य उपायः भगवतोदितः “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः” इति “मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तस्याः परभक्तिरूपाया रतेः साधनरूपान् धर्मानाह—गुरुश्रुषूषयेति चतुर्भिः । गुरुश्रुषूषारूपया भक्त्या सर्वेषां लब्धानां प्रियपदार्थानां भगवति अर्पणेन च ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्य भगवतः कथायां श्रद्धया गुणानां सर्वज्ञत्वादीनां कर्मणां विश्वसवर्जनादीनां कीर्त्तनैः तल्लिङ्गानां तस्य मूर्त्तीनाम् ईक्षणमर्हणञ्चादिर्घेषां वन्दनप्रणामादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सर्वेषु भूतेषु हरिः आस्ते इति हेतोस्तैस्तद्वितैः कामैर्भूतानि साधु यथा भवति तथा मानयेत् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विमर्शप्रकारान्तरमाह—बुद्धेरिति द्वयेन । जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरित्येतास्तिस्त्रो बुद्धेर्वृत्तयो व्यापारास्ता वृत्तयो येनैवाभिभूयन्ति स परः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभ्योऽन्य एव अध्यक्षः देहादीनां द्रष्टा पुरुषः प्रत्यगात्मेत्यन्वयः । तत्र जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा वृत्तिः, स्वप्नस्तदननुविद्धा वृत्तिः, सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्युपरामः । तदुरपरमोऽपि तत्सन्बन्धयेवेति बुद्धिवृत्तय इत्युक्तम् । एतद्वृत्तित्रयज्ञानाश्रयत्वेन यः प्रतीयते सः प्रत्यगात्मेति विवेकः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एतदेव सद्रष्टान्तं स्पष्टयति—एभिरिति । एभिर्बुद्धिभेदैः जागरादिरूपैर्बुद्धिपरिणामैः । आत्मनः स्वरूपं बुद्धयेत् जानीयादित्यन्वयः । तैरात्मज्ञाने हेतुमाह—पर्यस्तैरिति । परितः क्षिप्तैरात्मधर्मत्वेन निरस्तैरित्यर्थः । तथा च तेषां जडानां प्रकाशकतयाऽऽत्मसिद्धिरिति भावः । तेषां बुद्धिधर्मत्वे हेतुमाह—त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः, बुद्धेरेव त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवैता अवस्थाः । आत्मा तु बुध्यन्वयादेव तदवस्थावानिव भाति, न तत्त्वत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—गन्धैरिति । यथा गन्धैः कुसुमादिगतैरुपलक्षितं तदाश्रयं वायुं बुध्यति । कुतः ? अन्वयात् पुष्पाद्यवयवाश्रयत्वेनान्वितत्वात् । तद्वदात्मनोऽपि बुद्ध्याश्रयत्वेनान्वयाद्बुद्धिधर्मेणात्मानं बुद्धयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सच्चिदानन्दात्मकपरमात्मांशभूतस्य जीवस्य संसारोऽप्यविद्यया बुद्ध्यादौ अहमित्यध्यासेन कृतैः कर्मभिरवेत्याह—एतदिति । हिशब्दोऽवधारणे । एष बुद्ध्याद्यात्माध्यास एव द्वारं यस्य स तथाभूतः एव पुंसो जीवस्य

संसारो जन्ममरणादिरूप इत्यन्वयः । गुणाः सत्त्वादयः कर्माणि गुणोद्बोधकानि तैर्निबद्धयते स्थिरीक्रियते इति तथा । यतोऽज्ञानमविद्येव मूलं यस्य सः, अतः अपार्थो निरर्थकोऽपि अर्प्यते प्राप्यते । ईयत इति पाठे प्रतीयते । इष्यत इति पाठान्तरम् । तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्न इव यथा स्वाप्रिकः पदार्थः केवलविद्यादोषवशादेव अहन्ताममताविषयतया देहादिरपि देहतिर्यगादिरूप आत्मनो भिन्नोऽप्यहन्तया भगवदीयोऽपि ममतया च प्रतीयते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * यस्मादविद्यातो देहेन्द्रियादावहमित्यात्माध्यासः, ततश्च रजआदिगुणक्षोभवशात्तत्तदिन्द्रियविषयप्राप्त्यर्थानि कर्माणि, ततश्च तैः पुनस्तदनुगुणदेवतिर्यग्देहादिप्राप्तिः, पुनस्तत्र तथैव कर्माणि, पुनश्च तदनुगुणदेहप्राप्तिरित्येवं कर्मनिबन्धन एव संसारस्तस्मात्त्रिगुणात्मनां त्रिगुणकार्याणां त्रिगुणपरिणामहेतूनां च कर्मणां बीजस्य देहाद्यात्माध्यासस्य निर्हरणं नाशस्तदुपायो भवद्भिः कर्तव्यः । तमुपायमेव दर्शयति—योग इषि । धियः प्रवाहं जाग्रदादिवृत्तिरूपमुपरमयतीति तथाभूतो योगः, भगवद्भक्तिरूप इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * नन्वन्येऽपि बहव उपायाः शास्त्रेषु ऋषिभिरुपदिष्टाः सन्ति कोऽयमाग्रहो यद्भगवद्भक्तिरेवानुष्ठेयेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । अध्यासनिवृत्त्युपायेऽवश्यं कर्तव्ये सति तदुपायसहस्राणां मध्येऽयमेवोपायो भगवता उदितः कथितः । यस्मादेवं ततस्ततः परमाप्तभगवदुक्तत्वात् अयमेवोत्तम उपायः । अयमिति क इत्यपेक्षायामाह—यैर्धर्मैर्यथाऽनुष्ठितैर्वा भगवति ईश्वरे अञ्जसा साक्षात् फलानुसन्धानव्यवधानरहिता रतिः निरतिशयिता प्रीतिः स्यात्, तेषां साधनानां समुदाय इति शेषः ॥ २९ ॥ * * तदेवं नारदोक्तं ज्ञानं ससाधनं निरूप्य कानि तानि भगवद्रतिसाधनानीत्यपेक्षायां तानि प्रदर्शयन्नारदोक्तं धर्मतत्त्वं भगवद्भक्तिरूपं निरूपयति—गुर्विति चतुर्भिः । गुरुणां शुश्रूषया सेवया गुरुभ्यस्तत्त्वश्रवणेच्छया वा । भक्त्या गुरुणां प्रेम्णा, सर्वेषां लब्धानां वस्तूनां तेभ्यः अर्पणेन च । साधुलक्षणलक्षितानां भक्तानां सङ्गेन यद्वा साधु निष्कपटं यथा भवति तथा भक्तानां सङ्गेन सेवया । ईश्वरस्याराधनेन हृदये मानसैर्द्रव्यैः पूजया च ॥ ३० ॥ * * तत्कथायां भगवत्कथायां श्रद्धया श्रवणासक्त्या । भगवतो गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां कर्मणां लीलावतारचरितानां कीर्तनैः । तस्य भगवतः पादाम्बुरुहयोर्ध्यानात् । तस्य भगवतो लिङ्गस्य मूर्तेः ईक्षार्हणादिभिः । ईक्षणं दर्शनम्, अर्हणं बहिर्द्रव्यैः पूजा । आदिपदेन प्रणामपरिक्रमादिसङ्ग्रहः ॥ ३१ ॥ * * हरिर्भक्तदुःखहर्ता भगवान् ऐश्वर्यादिगुणसम्पन्न ईश्वरः सर्वनियन्ता सर्वेषु भूतेष्वास्ते इति मनसा एवमभिप्रायेण तैस्तेषामपेक्षितैः कामैर्विषयैः साधु यथोचितं सर्वाणि भूतानि मानयेदित्ययमेवेति शेषः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अन्यानपि तद्विमर्शानुपायान् वदन् तैः प्रत्यगात्मस्वरूपं देहविलक्षणमवगच्छेदित्याह ॥ बुद्धेरिति ॥ जागरणं, स्वप्नः, सुषुप्तिः, इत्येताः तिस्रः बुद्धेः वृत्तयः व्यापाराः । ताः सर्वा वृत्तयः, येन एव अनुभूयन्ते सः एव, परः देहेन्द्रियबुद्ध्यादिभ्यः अन्यः । अध्यक्षः देहादीनां द्रष्टा धारको वा । पुरुषः प्रत्यगात्मा । तत्र जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा वृत्तिः । स्वप्नः बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा वृत्तिः । सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्युपरमः । एतद्वृत्तित्रयज्ञानाश्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मेति भावः ॥ २५ ॥ * * एतदेव सदृष्टान्तं विशदयन्नेवमादिभिरुपायैरात्मस्वरूपं बुद्ध्येदित्याह ॥ एभिरिति ॥ एभिः त्रिवर्णैः त्रिविधैः, सत्त्वादिगुणत्रयमूलकैर्वा । पर्यस्तैरस्थिरैः, क्रियोद्भवैः पुण्यपापात्मककर्मनिमित्तैः, बुद्धिभेदैर्जागरादिभिर्बुद्धिवृत्तिभेदैः, उपलक्षितम् आत्मनः स्वरूपं गन्धैः कुसुमादिगतामोदैः, उपलक्षितं वायुं यथा बुद्धयति तद्वत् । बुद्ध्येद्विद्यात् । कुतः । अन्वयात् जागरणाद्यवस्थात्रयेऽनुवृत्तेः । यथा पवनात्मककर्मणा पङ्कजादिकुसुमादिगतं गन्धमानीय तदाश्रयतया तदन्वितं यथा तथा प्रवहन् वायुस्ततः पृथग्भूतो लक्ष्यते, तथा बुद्ध्यादिवृत्त्यन्विततया प्रतीयमानोऽप्यात्मा स्वभावतस्तद्वृत्त्यनन्वितत्वात्ततः पृथग्भूत एवेति बुद्ध्येदित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * तदेवं देहादावसद्भावत्यागप्रकारः देहादिविलक्षणत्वेनात्मविमर्शनप्रकारश्चोक्तः । अथैवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः कुतस्तद्देहादिसंबन्धरूपः संसारः यस्मिन्नसद्भाव इत्याशङ्क्यां त्रिवर्णैः क्रियोद्भवैरिति परिहारः सूचितः तमेव विशदयितुमात्मनोऽयं संसारः स्वस्वरूपयथार्थज्ञानाभावमूलकः देहात्मभ्रमरूपानादिमोहनिमित्तगुणकर्मसंबन्धप्रयुक्तः स च स्वरूपप्रयुक्तत्वाभावादपुरुषार्थः । तस्य बुद्धिसंबन्धरूपोपाधिद्वाराद्यावदुपाधिः अनुवर्तते इत्याह ॥ एतदिति ॥ गुणकर्मनिबन्धनः सत्त्वादिगुणपरिणामानुगुणकर्मपरिपाकाधीनः । अज्ञानं मूलं कारणं यस्य सः, एष बुद्धिसंबन्ध एव द्वारं यस्य सः संसारः, स्वप्नः इव अस्थिरत्वात् स्वप्नतुल्य इत्यर्थः । अत एव, अपार्थः अपुरुषार्थः सन्नपि, पुंसः प्रत्यगात्मनः अर्प्यते प्राप्यते । प्रत्यगात्मना लभ्यते इत्यर्थः । कर्त्तरि शेषत्वविवक्षया षष्ठी । इष्यते इति पाठे वाञ्छयते । अयं भावः । स्वभावतः सर्वे प्रत्यगात्मानः 'आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध' इत्याद्युक्तप्रकाराः सन्तोऽप्यनादिकर्मणा सत्त्वादिप्राकृतगुणैः संसृष्टास्तत्र तत्तत्कर्मपरिपाकवशाद्गुणपरिणामः, ततः स्वपरयाथात्म्याज्ञानं, ततो गुणकर्मानुरूपपरमात्मसृष्टबुद्धीन्द्रियसंबन्धस्ततो देहतदनुबन्धिसंबन्धरूपः संसारस्ततो देहात्माभिमानस्ततः पुनः कर्म, ततः पुनर्गुणपरिणामादिरित्येवंभूता परिवृत्तिर्यावत्कर्मोपाधि समनुवर्तते इति ॥ २७ ॥ * * यतोऽयमुक्तविधस्यात्मनो देहात्मभ्रमादिरूपाज्ञानमूलककर्मनिमित्तः संसारस्तस्माद्भवद्भिः कर्मनिर्हरणोपायोऽनुष्ठेय इत्याह ॥ तस्मादिति । तस्मात् संसारस्याज्ञानमूलगुणकर्मायत्तत्वात्, त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामहेतूनां कर्मणां बीजं देहात्मभ्रमादिरूपं यन्मूलं तस्य निर्हरणं निर्हरणोपायात्मकः । धियः बुद्ध्याः, प्रवाहं जाग्रदादिरूपमुपरमयति इति प्रवाहोपरमः योगः

यो वक्ष्यमाणः योगः भवद्भिः कर्त्तव्योऽनुष्ठेयः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ वक्ष्यमाणभगवद्भक्तियोगस्य बीजनिर्हरणोत्तमोपायत्वमाह ॥ तत्रेति ॥ तत्र अवश्यं बीजनिर्हरणोपाये कर्त्तव्ये सति इत्यर्थः । उपायसहस्राणां मध्ये, यैः साधनैः, भगवति ईश्वरे यद्या रतिः गाढा प्रीतिः, सा अञ्जसा सुखेन, यथा स्यात् अयमेव उत्तम उपाय इति शेषः । भगवता उदितः कथितः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ सा च कैः साधनैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां साधनानि कथयन्तैः साधनैरुपकृतेन ध्यानयोगेन निष्पद्यते इत्याह गुरुशुश्रूषयेत्यादिभिश्चतुर्भिः । गुरुशुश्रूषयेति । गुरुशुश्रूषया गुरुणां छन्दानुवृत्तिपूर्वं परिचर्यया, गुरुभ्यस्तत्त्वश्रवणेच्छया वा । भक्त्या गुरुणां सभक्त्युपासनेन, सर्वेषां गुर्वपेक्षितानां मध्ये ये लाभः स्वसुलभपदार्थास्तेषामर्पणं तेन, च यथाशक्ति तदपेक्षितपदार्थसमर्पणेनेत्यर्थः । साधवः 'कृपालुरकृतद्रोह' इत्यादिनोद्धवं प्रति भगवदुक्तास्त्यागिनः, ते च भक्ता गृहाश्रमिणः सन्तोऽप्यस्वरीषादिवदात्मनिवेदनेन भगवन्तं भजन्तो जनास्ते च तेषां, सङ्गेन तदुक्तवार्त्ताश्रवणतदवधारणरूपप्रसङ्गेन, ईश्वराश्रयनेन च ईश्वरस्य प्रकटभावे तु प्रत्यक्षस्य तस्य तत्तिरोभावे तु तदर्चाविग्रहस्य चाप्याराधनं हृदयकमले प्रथमं मानसोपचारैः पूजनपूर्वं बहिरुपहारार्पणेन पूजाविधानं तेन ॥ ३० ॥ ॐ ॐ श्रद्धयेति । तत्कथायां स्वेष्टदेवेश्वरगुणचरित्रवर्णनयुक्तग्रन्थकथायामित्यर्थः । श्रद्धया श्रवणविषयत्वरया, श्रवणात्यासक्त्येत्यर्थः । कथाप्रसङ्गमन्तरा तु, गुणकर्मणां कीर्त्तनैश्च स्वविदितभगवद्गुणचरित्राणां कीर्त्तनविधानैरित्यर्थः । तत्पादांश्चुरुहध्यानाद्भगवच्चरण-कमलविचिन्तनात् श्रीहरिचरणकमलगतोर्ध्वरेखादिषोडशचिह्नादिषु एकाग्रतया मानसयोजनपूर्वं तत्स्मृतिपथनयनादित्यर्थः । तल्लिङ्गस्यार्चाविग्रहस्येक्षार्हणादिभिः, दर्शनपूजाविधानादिभिः, आदिशब्देन प्रणामपरिक्रमादिसंग्रहः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ हरिरिति ॥ किं च भगवान् ईश्वरः, हरिः सर्वेषु भूतेषु आस्ते अन्तरात्मतया वर्त्तते इति । अत एव भूतानि सर्वाण्यपि भूतानि, भगवदात्मकानि इति बुद्ध्या यथायोग्यमिति शेषः । तैः कामैः, तत्तद्भूतापेक्षितकामैः, मनसा समनस्कतया इत्यर्थः । साधु यथा तथा मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—ये तीनों बुद्धिकी वृत्तियाँ हैं । इन वृत्तियोंका जिसके द्वारा अनुभव होता है—वही सबसे अतीत, सबका साक्षी परमात्मा है ॥ २५ ॥ ॐ ॐ जैसे गन्धसे उसके आश्रय वायुका ज्ञान होता है, वैसे ही बुद्धिकी इन कर्मजन्य एवं बदलनेवाली तीनों अवस्थाओंके द्वारा इनमें साक्षीरूपसे अनुगत आत्माको जाने ॥ २६ ॥ ॐ ॐ गुणों और कर्मोंके कारण होनेवाला जन्म-मृत्युका यह चक्र आत्माको शरीर और प्रकृतिसे पृथक् न करनेका कारण ही है । यह अज्ञानमूलक एवं मिथ्या है । फिर भी स्वप्नके समान जीवको इसकी प्रतीति हो रही है ॥ २७ ॥ ॐ ॐ इसलिये तुमलोगोंको सबसे पहले इन गुणोंके अनुसार होनेवाले कर्मोंका बीज ही नष्ट कर देना चाहिये । इससे बुद्धि-वृत्तियोंका प्रवाह निवृत्त हो जाता है । इसको दूसरे शब्दोंमें योग या परमात्मासे मिलन कहते हैं ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यों तो इन त्रिगुणात्मक कर्मोंकी जड़ उखाड़ फेंकनेके लिये अथवा बुद्धि-वृत्तियोंका प्रवाह बंद कर देनेके लिये सहस्रों साधन हैं; परन्तु जिस उपायसे और जैसे सर्वशक्तिमान् भगवान्में स्वाभाविक निष्काम प्रेम हो जाय, वही उपाय सर्वश्रेष्ठ है । यह बात स्वयं भगवान्ने कही है ॥ २९ ॥ ॐ ॐ गुरुकी प्रेमपूर्वक सेवा, अपनेको जो कुछ मिले वह सब प्रेमसे भगवान्को समर्पित कर देना, भगवत्प्रेमी महात्माओंका सत्सङ्ग, भगवान्की आराधना, उनकी कथा-वार्तामें श्रद्धा, उनके गुण और लीलाओंका कीर्त्तन, उनके चरणकमलोंका ध्यान और उनके मन्दिरमूर्ति आदिका दर्शन-पूजन आदि साधनोंसे भगवान्में स्वाभाविक प्रेम हो जाता है ॥ ३०-३१ ॥ ॐ ॐ सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरि समस्त प्राणियोंमें विराजमान हैं—ऐसी भावनासे यथाशक्ति सभी प्राणियोंकी इच्छा पूर्ण करे और हृदयसे उनका सम्मान करे ॥ ३२ ॥

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे । वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्वसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रयः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।

निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवम् निर्जितषड्वर्गैः ईश्वरे भक्तिः क्रियते यया भगवति वासुदेवे रतिम् संलभते ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ यदा कर्माणि अतुल्यान् गुणान् लीलातनुभिः कृतानि वीर्याणि निशम्य अतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदम् प्रोत्कण्ठः उद्गायति नृत्यति

रौति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ यदा ग्रहग्रस्तः इव क्वचित् हसति आक्रन्दते ध्यायति जनम् वन्दते मुहुः आत्ममतिः गतत्रयः श्रसन् हरे जगत्पते नारायण इति वक्ति ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनः तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुशयः महीयसा भक्तिप्रयोगेण अधोक्षजं समेति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणामिन्द्रियाणां वा वर्गो यैः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ भगवद्भक्तैर्लज्जान्याह । निश्म्येति त्रिभिः । गुणान्भक्तवात्सल्यादीन् । अतिहर्षेणोद्भूताः पुलका अश्रूणि च तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोत्कण्ठो मुक्तकण्ठ उद्गायति ॥ ३४-३५ ॥ ॐ ॐ तस्य भावश्चेष्टादिस्तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनःशरीरे यस्य निर्दग्धं बीजज्ञान-मनुशयो वासना च यस्य सः सम्यगेति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कर्माणि नवनीतचौर्यादीनि । वीर्याणि गोवर्द्धनोद्धारणादीनि । प्रोत्कण्ठं उच्चस्वरः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ ग्रहग्रस्त इव भूताविष्ट इव ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तस्मिन्भावा दास्यसख्यादयस्तेषां भावना दासोऽहं सखाहमित्याद्यात्मना मननं तेनानुकृते अनुरूपीकृते आशयाकृती मनःशरीरे यस्य स तथा ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति ॥ निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणाम् इन्द्रियाणां वा वर्गो यैः तैरेवमुक्तप्रकारेण ईश्वरे भक्तिः क्रियते । यया साधनभक्त्या वासुदेवे भगवति रतिं परमप्रेमलक्षणां सम्यक् निश्चलात्मिकां पुमाँलभते ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ निश्म्येति ॥ भगवतः अनुत्थान् इतरेषु अविद्यमानान् गुणान् भक्तवात्सल्यादीन् तथा लीलातनुभिः स्वेच्छोपात्तरामकृष्णादि-मूर्तिभिः कृतानि कर्माणि दधिपयश्चौर्यादीनि लौकिकचेष्टारूपाणि वीर्याणि रावणबन्धनोद्धारणादीनि इतरैः कर्तुमशक्यानि च निश्म्य श्रुत्वातिहर्षेण उद्भूताः उद्विक्ताः पुलका रोमाण्यश्रूणि आनन्दबाष्पविन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा भवति तथा प्रोत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन् यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रौति निरभिव्यक्तिवर्णपूर्वकं शब्दं करोति नृत्यति च ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ यदेति ॥ यदा च क्वचित् कदाचित् ग्रहग्रस्त इव हसति क्वचिदाक्रन्दते तत्तत्तुगुणोच्चारणपूर्वकं विलपति । तडार्पः । क्वचिच्च भगवन्तं ध्यायति । क्वचिच्च जनं भगवदात्मकं पश्यन् वन्दते नमस्करोति । क्वचिच्च मुहुर्वारंवारं श्रसन् श्वासान् मुञ्चन् आत्मनि भगवति गतिर्यस्य सः अतोऽत्रात्मानुसन्धानाभावात् गता त्रपा लज्जा यस्य सः तथाभूतः सन् हे हरे ! हे जगत्पते ! हे नारायणेति वक्ति ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तदेति ॥ तदा मुक्तं समस्तं बन्धनं भगवत्प्राप्तिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापात्मकादिरूपं यस्मात् तादृशः तस्य भगवतो भावो लीलादिस्तस्य भावो भावनानुद्धानं तेनानुकृत आशयेन्तःकरणमाकृतिः विप्रहृष्ट यस्य महीयसाऽतिवेगवता भक्तिप्रयोगरूपेणोपायेन निःशेषेण दग्धं बीजं बन्धनमूलभूतमविद्यादेहाध्यासादिलक्षणं च अनुशयो वासना च यस्य स पुमानुक्त-भक्तियोगनिष्ठोऽधोक्षजं भगवन्तं सम्यक् पुनरावृत्तिवर्जं यथा भवति तथा एति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्येतैः साधनैर्जितैः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणां वर्गैर्भगवतीश्वरे भक्तिः क्रियते कर्तव्येत्यर्थः । भक्तिरहरहर्ध्या-नम् एवमहरहःक्रियमाणया (१) ध्यानात्मिकयोत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिकया भक्तिपरम्परया यया वासुदेवे ध्यानात्मिकाया भक्तेः प्रीत्यात्मिकां भक्तिं लभते इत्याह—वासुदेवे इति । ययाऽहरहः क्रियमाणया गुरुशुश्रूषादिसाधनानुगृहीतया अनुध्यानात्मिकया उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिकपरभक्त्यपरपर्यायया वासुदेवे भगवति रतिं परमभक्त्यपरपर्यायभूतां निरन्तरानुबुध्वात्मिकां तत्प्रीति-रूपां लभत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ एवंविधभक्तियोगनिष्पत्तिलिङ्गानि वदंस्तेन परिनिष्पन्नेन भगवद्भक्तियोगेन परमात्मानं प्राप्नोतीत्याह—निश्म्येति त्रिभिः । यदा भगवतो गुणाननुत्थाननितरसाधारणान् । तथा लीलातनुभिः स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्या-वतारविग्रहैः रामकृष्णादिभिः कृतानि कर्माणि चेष्टितानि निश्म्य श्रुत्वा अतिहर्षेणोद्भूता उद्विक्ताः पुलकाः रोमाणि अश्रूणि आनन्दबाष्पविन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोत्कण्ठः मुक्तकण्ठः उद्गायति अत्युच्चैर्गायति रौति ध्वनति नृत्यति च ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ सर्वदा च ग्रहग्रस्त इव हसति क्वचिदाक्रन्दते रोदिति क्वचिच्च ध्यायति क्वचिच्च जनं भगवदात्मकं वन्दते नमस्करोति क्वचिच्च पुनः पुनः श्रसन् श्वासं मुञ्चन् गतत्रयो निर्लज्जः हे नारायण ! जगत्पते ! हरे ! इतीत्यं वक्ति वदति तदेत्युत्तरेणान्वयः । इयमेव भक्तियोगस्य निष्पत्त्यवस्थेति भावः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तदा एवं परिनिष्पन्नभक्तियोगावस्थायां पुमानुक्तविधभक्तियोगनिष्ठः महीयसा सर्वोत्तमेन भक्तियोगरूपेणोपायेन प्रारब्धावसाने मुक्तं समस्तबन्धनं भगवत्प्राप्तिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापात्मकाघरूपं यस्मात्तादृशो

निर्दग्धो नितरां दग्धो बीजाऽनुशयः संसृतिमूलभूतकर्मवासनात्मको यस्य तस्य भगवतो भावः प्रकारः आकृतिरित्यर्थः । तस्य भावो भावनानुष्ठानं तेनाऽनुकृतः आशयोन्तकरणम् आकृतिर्विग्रहश्च यस्य भगवता समानरूप इत्यर्थः । अधोक्षजं भगवन्तमुपैति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यया भक्त्या हरौ रतिमुपासनां लभते तथा स्वरूपानन्दाऽनुभवलक्षणां रतिं लभत इति परम्परया योज्यम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सृष्ट्यादीनि कर्माणि कंसवधादीनि वीर्याणि उद्गानादिकं न सर्वभक्तसाधारणं तदुक्तम्—“केचिद्भक्ताः प्रनृत्यन्ति गायन्ति च यथेप्सितम् । केचित्तूष्णीं भजन्त्येव केचित्तोभयकारिणः” इति ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ एतदेवाह—तद्भावेति । तस्य भावे यथा स्वरूपे भावोक्तिस्तस्यानुकृतेऽनुकूलत्वेन प्रकटित आशयाकृती अन्तकरणाकारौ यस्य स तथा कश्चिदुद्गानेनान्तरा भक्तिं प्रकटयति, कश्चिद्रोदनाश्रुपातकरणेन कश्चिन्नर्तनेन कश्चित्तूष्णीं भजनेनेति तस्य ब्रह्मणो भावो लीला तत्र यो भावो भक्तिस्तया रन्धिताभिप्रायाकार इति वा स्थानाभिप्राय आशय इति वा निर्दग्धं कर्मबीजं यस्य स तथा स चानुशयोन्तकरणं यस्य स तथा अनुशयः संसारो वा ॥ ३६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ तस्यैवोपायस्यैवाङ्गान्युक्तवान्याह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तगुरुशुश्रूषादिप्रकारेणैव न तु तदर्थप्रथक्यत्वेन निर्जित-कर्मबीजलक्षणकामादिभिर्जनैः पुनरपि भक्तिः क्रियत एव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ निश्चयेति त्रिकम् ॥ ३४-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रतेश्चिह्नान्याह, निश्चयेति । कर्माणि दधिपयश्चौर्यादीनि गुणान् भक्तवात्सल्यादीन् वीर्याणि गोवर्द्धनोद्धरणकंसवधादीनि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हरे ! जगत्पते ! नारायणेति वाचा वक्ति आत्मना मनसा च मतिर्मननं यस्य सः तस्मिन् भावादास्यसख्यादयस्तेषां भावना दासोऽहं सखाहमित्याद्यात्मनो मननं तेन अनुकृते अनुरूपीकृते आशयाऽऽकृती मनः शरीरे येन सः न च शरीरसद्भाव एव संसार आशङ्क्य इत्याह, निर्दग्धं पूर्वमेव विनष्टं बीजं प्राकृती बुद्धिः अनुशयो विषयवासना च यस्य सः महीयसा अनुरागमार्गवता समितिः अधोक्षजसंयोगं प्राप्नोति ॥ ३५-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं यया गुरुशुश्रूषणादिबह्वङ्गया वासुदेवे रतिं परां भक्तिं लभते मुमुक्षुः सापि निर्जितः षण्णामिन्द्रियाणां वर्गा यैस्तैरेव क्रियते न त्वजितेन्द्रियैरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ रतिशब्दोक्ताया परभक्तेर्लिङ्गानि वदन् तथा सर्वबन्धविनिर्मुक्तो भवतीत्याह—निश्चयेति त्रिभिः । वासुदेवस्य अतुल्यान् सर्वेश्वरत्वसर्ववैदिकवेद्यत्वसर्वशक्तित्वसर्वात्मत्वादीन् अनुपमान् गुणान् लीलातनुभिः स्वेच्छोपात्ताप्राकृतविग्रहावतारैः कृतानि कर्माणि वीर्याणि प्रभावांश्च निश्चय्य श्रुत्वा अतिहर्षेणोद्गताः पुलका अश्रूणि वा तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोत्कण्ठः प्रकृष्टा उत्कण्ठा यस्य सः तथाभूतः यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रौति जयकृष्णेत्यादीन् पुण्यान् शब्दान् करोति नृत्यति च ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मनि परमात्मनि मतिर्यस्य यदा च ग्रहप्रस्त इव क्वचित् आत्मानं भगवद्वासत्वेन कृतार्थं मत्वा हसति क्वचिच्च भगवन्तं दुर्दर्शं मत्वा स्वकृतसाधनानां तत्कृपां विनाऽकिञ्चित्करत्वं च मत्वा आक्रन्दते रोदिति क्वचिच्च भक्तवत्सलत्वादीनबन्धुत्वसर्वशरण्यवपतितपावनत्वादीन् भगवद्गुणान् स्मृत्वा तमेव अजनं दृढविश्वासेन ध्यायति क्वचिच्च गता भगवन्नामोच्चारणादिसङ्कोचकरी अमङ्गला त्रपा लज्जा यस्य सः हे हरे ! इत्यादि वक्ति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदा प्रारब्धक्षये मुक्तानि समस्तानि बन्धनानि यस्य सः निर्दग्धबीजरूपः संसृतिहेतुः अनुशयः सांसारिकवासनाग्रन्थिर्यस्य सः तस्य भगवतो भावः कार्यकारणत्रिगुणप्रकृतिविलक्षणस्वरूपगुणविग्रहवत्त्वं तस्य भावो ध्यानं तेन अनुकृतोऽनुयोजितः आशयोन्तकरणं तदुपलक्षिताप्राकृतसकलकरणकलापः आकृतिरप्राकृतविग्रहश्च यस्य सः भक्तिप्रयोगेण भक्तिरूपेण प्रकृष्टयोगेन अधोक्षजं भगवन्तं प्राप्नोति “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च” ॥ इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं भगवत्साधर्म्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गोस्वामिभिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणामिन्द्रियाणां वा वर्गो यैस्तैरेवमुक्तप्रकारेण ईश्वरे भक्तिः क्रियते । यथा साधनभक्त्या वासुदेवे वसुदेवनन्दने श्रीकृष्णे रतिं परमप्रेमलक्षणां सम्यक्निश्चलात्मिकां पुमाँल्लभते इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀

एवं परमभक्तेर्लिङ्गानि वदंस्तत्फलं भगवत्प्राप्तिमाह—निशम्येति त्रिभिः । भगवतः अनुत्थान् इतरेषु अविद्यमानान् गुणान् भक्त-
वात्सल्यादीन् तथा लीलातनुभिः स्वेच्छोपात्तरामकृष्णादिमूर्तिभिः कृतानि कर्माणि दधिपयश्चौर्यादीनि लौकिकचेष्टारूपाणि
वीर्याणि रावणवधगोवर्धनोद्धरणादीनि इतरैः कर्तुमशक्यानि च निशम्य श्रुत्वाऽतिहर्षेण उद्भूताः उदञ्चिताः पुलका रोमाण्यश्रूणि
आनन्दवाष्पविन्दूनि च तैर्गद्गदं यथा भवति तथा प्रोत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन् यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रौति निरभिव्यक्तिवर्ण-
पूर्वकं शब्दं करोति नृत्यति च तदेति तृतीयेनान्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यदा च क्वचित् कदाचित् ग्रहग्रस्त इव हसति, क्वचि-
दाक्रन्दते तत्तद्गुणोच्चारणपूर्वकं विलपति, क्वचिच्च भगवन्तं ध्यायति, क्वचिच्च जनं भगवदात्मकं पश्यन् वन्दते नमस्करोति,
क्वचिच्च मुहुर्वारंवारं श्रसन् श्वासान् मुञ्चन् आत्मनि भगवति मतिर्यस्य सः अतो बाह्यानुसन्धानाभावात् गता त्रपा लज्जा यस्य सः
तथाभूतः सन् हे हरे हे जगत्पते हे नारायणेति वक्ति तदेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदा एवं निष्पन्नभक्तियोगाव-
स्थायां पुमान् उक्तभक्तियोगनिष्ठोऽधोक्षजं प्राकृतेन्द्रियागोचरं सच्चिदानन्दविग्रहं भगवन्तं सम्यक् पुनरावृत्तिवर्जं यथा भवति तथा
एति प्राप्नोतीत्यन्वयः । नन्वनेकजन्मोपाजितबन्धनरूपकर्मणां सत्त्वात्कथं भगवत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—मुक्तेति । मुक्तं समस्तं
बन्धनं भगवत्प्राप्तिविरोधि पूर्वोत्तरपुण्यपापात्मकादिरूपं यस्मात् तादृश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—महीयसेति । महीयसाऽतिवेगवता
भक्तिप्रयोगरूपेणोपायेन निःशेषेण दग्धं बीजं बन्धनमूलभूतम् अविद्यादेहाध्यासादिलक्षणं च अनुशयो वासना च यस्य स तथेत्य-
न्वयः । अतएव तस्य भगवतो भावो लीलादिस्तस्य भावो भावनानुद्धानं तेनानुकृत आशयोऽन्तःकरणं आकृतिर्विग्रहश्च यस्य सः,
भगवता समानरूप इत्यर्थः । प्रारब्धकर्मण उपभोगेनैव क्षीणत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

भगवत्प्राप्ताचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति ॥ इत्येतैः साधनैः करणैः, निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरानामिन्द्रियाणां वा वर्गो यैस्तैः कर्तृभिः,
वासुदेवे ईश्वरे, भगवति भक्तिः क्रियते कर्तव्या इत्यर्थः । भक्तिरहरहर्ध्यानमेवमहरहः क्रियमाणायाः ध्यानात्मिकाया भक्तेः
प्रीत्यात्मिकां प्रकृष्टभक्तिं प्राप्नोतीत्याह । यया रतिं संलभते । अहरहः क्रियमाणया गुरुशुश्रूषादिसाधनानुगृहीतयाऽनुध्यानात्मिकया
उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिकया यया भक्त्या परमभक्त्यपरपर्यायभूतां निरन्तरानुबुद्ध्यात्मिकां प्रीत्यपरपर्यायां गाढानुरागात्मिकां
भगवति रतिं संप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवंविधभक्तियोगनिष्पत्तिलिङ्गानि वदंस्तेन परिनिष्पन्नभगवद्भक्तियोगेन
परमात्मानं प्राप्नोतीत्याह निशम्येति त्रिभिः ॥ निशम्येति ॥ यदा अनुत्थाननितरसाधारणान्, गुणान् भगवतः भक्तवात्सल्यादीन्
गुणान्, तथा लीलातनुभिः स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यावतारविग्रहै रामकृष्णहरिकृष्णादिभिर्मूर्तिभिः, कृतानि कर्माणि
दशाश्विनाशनकालीयदमनगोवर्धनोद्धरणकालीदत्तव्यामोहनादीनि सकलचेष्टितानि, वीर्याणि प्रभावान्, निशम्य, अतिहर्षेणो-
द्भूताः पुलका रोमाणि अश्रूणि आनन्दवाष्पविन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा भवति तथा, प्रोत्कण्ठो मुक्तकण्ठः सन्, उद्गायति उच्चस्वरेण
गानं करोति । रौति ध्वनति नृत्यति च ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यदेति ॥ क्वचित् कदाचित्, यदा ग्रहग्रस्तः भूताविष्ट इव, हसति ।
क्वचित् आक्रन्दते आक्रोशं करोति रोदितिती यावत् । क्वचित् ध्यायति ध्याननिष्ठः भवति । क्वचित् जनं वन्दते भगवदात्मकं मत्वा
नमस्करोति । क्वचित् मुहुः पुनः पुनः, श्रसन् श्वासं मुञ्चन्, आत्ममतिर्भगवदेकधीः, गतत्रपः निर्लज्जः सन्, हे हरे, हे जगत्पते,
हे नारायण, इतीति वक्ति । इयमेव भक्तियोगस्य निष्पत्त्यवस्थेति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तदेति ॥ तदैवं निष्पन्नभक्तियोगा-
वस्थायामित्यर्थः । पुमानुक्तविधभक्तियोगनिष्ठो जनः, महीयसा सर्वोत्तमेन, भक्तिप्रयोगेण भक्तियोगरूपेणोपायेन, प्रारब्धावसाने
इति शेषः । मुक्तानि निवृत्तानि समस्तानि बन्धनानि भगवत्प्राप्तिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापात्मकानि यस्मात्तादृशः, निर्दग्धः नितरां
दग्धः बीजानुशयः संसृतिमूलभूतकर्मवासना यस्य सः । तस्य भगवतो भावः प्रकार आकृतिरित्यर्थः । तस्य भावो भावनानुद्धान-
मिति यावत् । तेनानुकृतः अनुसृतः, आशयोऽन्तःकरणमाकृतिर्विग्रहश्च यस्य सः, भगवता समानरूपः सन्नित्यर्थः । अधोक्षजं
भगवन्तं, समेति उपैति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सर—इन छः शत्रुओंपर विजय प्राप्त करके जो लोग इस प्रकार भगवान्की साधन-
भक्तिका अनुष्ठान करते हैं, उन्हें उस भक्तिके द्वारा भगवान् श्रीकृष्णके चरणोंमें अनन्य प्रेमकी प्राप्ति हो जाती है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
जब भगवान्के लीलाशरीरसे किये हुये अद्भुत पराक्रम, उनके अनुपम गुण और चरित्रोंको श्रवण करके अत्यन्त आनन्दके
उद्रेकसे मनुष्यका रोम-रोम खिल उठता है, आँसुओंके सारे कण्ठ गद्गद हो जाता है और वह सङ्कोच छोड़कर जोर-जोरसे
गाने-चिल्लाने और नाचने लगता है; जिस समय वह ग्रहग्रस्त पागलकी तरह कभी हँसता है, कभी करुण-क्रन्दन करने लगता है,
कभी ध्यान करता है तो कभी भगवद्भावसे लोगोंकी वन्दना करने लगता है; जब वह भगवान्में ही तन्मय हो जाता है, बार-
बार लंबी साँस खींचता है और संकोच छोड़कर 'हरे जगत्पते !! नारायण !!!' कहकर पुकारने लगता है—तब भक्तियोगके

महान् प्रभावसे उसके सारे बन्धन कट जाते हैं और भगवद्भावकी ही भावना करते-करते उसका हृदय भी तदाकार—भगवन्मय हो जाता है। उस समय उसके जन्म-मृत्युके बीजोंका खजाना ही जल जाता है और वह पुरुष श्रीभगवान्को प्राप्त कर लेता है ॥ ३४-३६ ॥

अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।
तद् ब्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥
कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत् सतः ।
स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥
रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत् प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥
एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैक्येशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इह अधोक्षजालम्भम् अशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् तत् बुधाः ब्रह्म निर्वाणसुखम् विदुः ततः हृदये हृदीश्वरम् भजध्वम् ॥ ३७ ॥ * * असुरबालकाः स्वे हृदि छिद्रवत् सतः स्वस्य आत्मनः सख्युः हरेः उपासने कः अतिप्रयासः सर्वदेहिनाम् सामान्यतः विषयोपपादनैः किम् ॥ ३८ ॥ * * रायः कलत्रम् पशवः सुतादयः गृहाः मही कुञ्जरकोशभूतयः सर्वेऽर्थकामाः चलाः क्षणभङ्गुरायुषः मर्त्यस्य कियत् प्रियम् कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥ * * एवं हि क्रतुभिः कृताः अमी लोकाः क्षयिष्णवः सातिशया निर्मलाः न तस्मात् आत्मलब्धये अदृष्टश्रुतदूषणम् परम् ईशम् एकया भक्त्या भजत ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः किमत आह । अधोक्षजस्याऽऽलम्भं मनसा स्पर्शम् । पाठान्तरे तस्याश्रयणम् । अशुभात्मनोऽशुभो रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य । संसृतिचक्रशातनं तन्निवर्तकं बुधा विदुस्तदेव ब्रह्मणि निर्वाणं लयो मोक्षस्तदात्मकं सुखं विदुः । हृदीश्वरमन्तर्यामिणम् ॥ ३७ ॥ * * भक्तिरशक्येति च न मन्तव्यमित्याह । क इति । छिद्रवदाकाशवद्भृदि तिष्ठतो विषयाणामुपपादनैर्जर्जनैः किम् । तत्र हेतुः । सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे शूकरादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः । न चैवमादौ पौनरुक्त्यदोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ॥ ३८ ॥ * * अनर्थकं विषयार्जनमित्याह । रायोर्थाः क्षणभङ्गुरमायुर्यस्य तस्यैते कियत्प्रियं कुर्वन्ति । तदुक्तमितिहासेषु । “धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा ॥ अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनवृष्ण्या” इति ॥ ३९ ॥ * * “यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वपदास्पदम्” इत्येवम्भूताः स्वर्गादिभोगा अपि न सेवार्हा इत्याह । एवं हीति । क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति । तद्यथेह “कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः । अत एव पुण्यतारतम्येन सातिशयाः । न च निर्मलाः स्पर्धादिमत्त्वात् । न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन् ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततोऽधोक्षजालम्भात् । पाठान्तरे अधोक्षजालम्भमिति पाठे । अत्र विश्वनाथः—ननु ब्रह्मनिर्वाणसुखमेव पुरुषार्थसार इति प्रसिद्धिः सत्यं तदप्यधोक्षजसंयोग एवान्तर्भवतीत्याह—अधोक्षजस्यालम्भं मनसेषत्स्पर्शं साक्षात्प्राप्तिं वा संसृतिचक्रस्य शातनं निवर्तकं विदुर्जानन्ति तदेव ब्रह्मनिर्वाणसुखं च विदुः । अधोक्षजस्यैव ब्रह्मत्वात् तच्चरणमाधुर्यानुभवस्यैव परमानन्दरूपत्वेन निर्वाणसुखरूपत्वात् । तत्र दास्यादिभावत्वेन ममताविशेषोत्थं तु सुखमधिकमप्यपारमेव यथा सर्वजनसुभगे परमाह्लादके चन्द्रे दृष्टे यः स्वभाविक आनन्दस्तस्मात्कोटिगुणित आनन्दः स्वपुत्रे षंडान्धवधारेपि सर्वजनदुर्भगेपि ममतोत्थः स्यादित्यतो भगवति दास्यादिभाववत्त्वे परब्रह्मणि स्वरूपोत्थ एव परमानन्दावधिस्तत्रैव यदि ममतोत्थोऽपि स्यात्तदा किं वक्तव्यमानन्दपारावारपरसहस्रसंमर्दमध्यपातित्वसोभगोत्कर्षः महामहत्त्वमत एवोक्तम् ‘या निर्वृतिस्तनुभृताम्’ इति । अन्यत्र च “ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत्पराङ्मुखाः गुणीकृतः । नैति भक्तिसुखांऽभोधेः परमाणुतुलामपि” इति । पाठान्तरे । अधोक्षजस्यालम्भो विषयालम्भनं यत्र तम् । अर्थादास्य-

सख्यादिरसं हृदीश्वरं हृदयनाथमिति दास्यादिभावविशिष्टा भक्तिर्व्यञ्जिता ॥ ३७ ॥ * * तत्र विषयोपार्जने सर्वदेहिनां पशुपक्ष्यादीनां सामान्यतस्तुल्यत्वं स्यादित्यर्थ इति । हरिभजनं विना केवलविषयसेविनस्तु द्विपदपञ्च एवेति भावः । “ये मानुष्यं सर्वयत्नैरलभ्यं सम्प्राप्यापि श्रीहरिन्नो भजन्ते । ते विज्ञेया मानवाः शृङ्गपुच्छैर्हीना लोके सैरिभा ऐन्द्रियोक्ताः ॥” इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र कौमारे । आचरेदित्यादिना ‘न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासः’ इत्यादिपूर्वग्रन्थेन चोक्तोप्ययमर्थः पुनस्तस्य कथने पुनरुक्तिदोषो नाशक्य इत्याह । न चैवमादाविति । कथितकथनस्यैवानुवादपदार्थात्वात् । अत्र विश्वनाथः—सर्वश्रेष्ठया अपि भक्तेः सुखसाध्यत्वमाह—करोतीति । आत्मनो जीवस्य सख्युः “सयुजा सखाया” इति श्रुतेः । न हि सख्युरुपासने किञ्चित्कष्टमिति भावः । उपास्यस्य स्वतो विद्यमानत्वात्प्रियत्वाच्च उपासनस्य च श्रवणादिरूपत्वात्तत्साधनानां श्रोत्रादीनां च स्वत एव विद्यमानत्वान्नहि कुतश्चन काचन तत्सामग्र्या नेतव्येति भावः । परं नरके साधनेऽपि श्रमोऽस्तीति व्यञ्जयन्वैषयिकसुखप्रवृत्तिं निन्दति विषयाणां स्वचन्दनवनितादीनामुपपादनैर्द्रव्यादिनोपार्जनैः किं न किमप्याधिक्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वदेहिनामिति । स्वामिचरणोक्त एव । यद्वा—सर्वदेहिनां सामान्यतोऽसाधारणत्वेन हृदि स्थितत्वात्सख्युरिति योज्यम् ॥ ३८ ॥ * * आदिना पौत्रादिग्रहः । भूतिरैश्वर्यम् । धनादिवृष्णायागे प्रमाणमाह—तदुक्तमित्यादिना ॥ ३९ ॥ * * संभिन्नं मिलितं प्रस्तं विनाशि । अनन्तरमव्यवहितम् । अभिलाषे सत्येवोपपन्नं तत्क्षणमेव प्राप्तं यत्सुखं तत्स्वर्गपदस्य स्वर्गशब्दस्यास्पदं वाच्यमित्यर्थः । स्वर्गपदं स्वर्गस्थानमास्पदं निवासभूर्यस्य तदिति वा इत्येवंभूता इहशलक्षणलक्षिता श्रुतिस्तु व्याख्यातचरा । अत एव कृतकत्वादेव । न दृष्टं श्रुतं च शास्त्रतात्पर्यैर्दूषणं यत्र तम् । आत्मलब्धये आत्मकर्तृकहरिप्राप्तये परमात्मप्राप्तये वा । यद्वात्मरूपरत्नस्य प्राप्तये अन्यथा तत्स्वर्गनरकादिकर्दमे क्षिप्तं नष्टमेव जानीतेति भावः । सन्दर्भस्तु—आत्मनो लब्धये भजतान्यथा नाशयिष्यथेति भावः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अधोक्षजेति ॥ इह लोके अशुभात्मनः रागादियुक्तमनसः शरीरिणः अधोक्षजस्यालम्भः मनसा स्पर्शः प्राप्तिरेव संसृतिचक्रशतनं चक्रवत्परिवर्तमानायाः संसृतेः शतनं निवर्तकं तदधोक्षजालम्भनमेव ब्रह्मसम्बन्धि निर्वाणं निरतिशयं सुखं बुधाः ब्रह्मविदो विदुर्जानन्ति । ततो हेतोः हृदये हृदयपुण्डरीके एव हृदीश्वरमन्तर्यामिणं भजध्वम् । अधोक्षजालम्भमिति पाठे आलम्भनमाश्रयणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * क इति ॥ हे असुरबालकाः ! स्वे स्वकीये हृदि छिद्रवत् आकाशवत् सतः वर्तमानस्य स्वस्य जीवस्यात्मनः स्वरूपभूतस्य तथा सख्युर्हितकर्तुः हरेः उपासने कोऽतिप्रयासो न कोऽपीत्यर्थः । अशेषाणां सर्वेषां देहिनां श्वशूरादीनामपि सामान्यतो विषयान्मुखत्वेन तत्परत्वे तुल्यत्वापत्तेर्हेतोः विषयाणां स्वचन्दनवनितादीनामुपपादनैर्जनैः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । न चैवमादौ पौनरुक्त्यं दोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ॥ ३८ ॥ * * राय इति ॥ चलाः विनश्वराः रायः धनानि कलत्रं भार्या पञ्चवः गवाश्चादयः सुताः पुत्राः आदिशब्देनान्ये पित्रादयो देहसम्बन्धिनः गृहाः महीक्षेत्रमाजीविकासाधनं कुञ्जराः कोशाः तेषां शालाः धनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् भूतयो भोगोपकरणादिसमृद्धयः सर्वे अर्थाः कामाश्च क्षणेन भङ्गुरमायुर्यस्य तस्य मर्त्यस्य कियत्प्रियं कुर्वन्ति अल्पमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * एवमिति ॥ एवमसी शास्त्रप्रसिद्धाः अपि स्वर्गादिलोका यतः क्रतुभिर्योगानुष्ठानैः कृताः साधिताः अतो यत्कृतकं तन्नश्वरं सातिशयं दुःखमिश्रितं चेति व्याप्तेस्तेऽपि क्षयिष्णवः सातिशयाः पुण्यतारतम्येन स्वापेक्षया अन्येषामधिकैश्वर्यवतां सद्भावात् न निर्मलाश्च स्पृष्टादिदोषवत्त्वात् तस्मात् आत्मलब्धये अदृष्टश्रुतदूषणं न दृष्टं न वा श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रुतं दूषणं यस्य तमेव परं परमात्मानमीशमेकया कर्मादिनिरपेक्षया भक्त्या भजत ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

उपैतु ततः किमत आह—अधोक्षजेति । इह लोकेऽशुभात्मतस्तापत्रयदुःखितमनसः शरीरिणः संसृतिचक्रं चक्रवत्परिवर्तमानानिष्टरूपा संसृतिस्तस्याः शतनं निवर्तकमधोक्षजस्यालम्भः स्पर्शः प्राप्तिरितियावत् एवं भगवत्प्राप्तेरनिष्टनिवर्तकत्वमुक्तम् अश्रेष्ठप्रापकत्वमाह—तदधोक्षजालम्भनमेव ब्रह्मनिर्वासुखं ब्रह्मसम्बन्धि यन्निर्वाणं निर्वाणो मोक्षस्तदश्यामनुभूयमानमित्यर्थः । तत्सुखं यस्मिंस्तादृशं, यद्वा, निर्वाणं निरतिशयानन्दो ब्रह्मरूपं यन्निर्वाणं तस्य सुखमनुभवरूपं यस्मिंस्तादृशं बुधाः ब्रह्मविदो विदुः । यतोऽनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणक्षमभगवत्प्राप्तिसाधनभूतस्तद्भक्तियोगस्ततो यूयं हृदये हृद्वते “अयगतौ” हृदयस्थानगते जीवे इत्यर्थः । “हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । तस्मिन्नीश्वरं नियन्तृतयावस्थितं हृदयपुण्डरीके भगवन्तं भजध्वम् अनेन “तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्” इति श्रुत्यर्थः, प्रत्यभिज्ञायते ॥ ३७ ॥ * * तदेवं निरतिशयानन्तस्थिरफलभगवत्प्राप्तिसाधनधर्मानुष्ठानस्य दुःशकत्वशङ्का निरासं “न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासः” इत्युपक्रम्य तद्वर्तमानप्रकारकथनेन तदाशङ्कं निरस्यार्थैवमस्मिन् सुकरे भगवद्धर्मानुष्ठाने न कोऽपि प्रयास इत्युपसंहरन् वैराग्यजननाय स्वर्गस्वाराज्याश्वर्वाचीनपुरुषार्थस्य साऽतिशयाल्पास्थिरत्वं वक्तुं तावद्दृष्टान्ततया वैषयिकस्यैहकलौकिकसुखस्य तुच्छतामाह—क इति द्वाभ्याम् । हे असुरबालकाः ! स्वे स्वकीये हृत्पदमे छिद्रवदाकाशवत् सतो वर्तमानस्य सत्यस्य सत्यकामत्वादिनित्याविर्भूतगुणाष्टकाश्रयस्य आत्मनः परमात्मनः

अशेषदेहिनां सामान्यतः साधारणतया सख्युः “द्वासुपर्णौ” इत्यादिश्रुत्युक्तसख्युक्तस्य हरेरुपासनेन कोवाऽतीव प्रयासः न कोऽपीत्यर्थः । विषयाणां शब्दादीनामुपपादनैर्जनैः किम् ? न किमपि तेऽतितुच्छा इति भावः । छिद्रवत्सत इत्यनेन “यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः” इति दहरविद्योदितभूताकाशदृष्टान्तोऽभिमतः तत्र हि भूताकाशस्येवाग्निवायुसूर्याचन्द्रमोविबुधैर्ब्रह्मत्रादिकृत्स्नजगदाधारत्वं हृत्पुण्डरीकस्थस्य दहराकाशस्य प्रतिपादितम् “उभावग्निश्चवायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चाऽस्येहाऽस्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्” इति. एवं हृत्पुण्डरीके दहराकाशरूपेण वर्तमानस्याऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तस्य हरेरुपासनं सुशकमित्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ “किं विषयोपपादनैः” इत्यनेन सूचितं विषयाणामल्पास्थिरत्वसातिशयत्वरूपं तुच्छत्वमुपपादयति—राय इति । रायो धनानि सुतादय इत्यादिशब्देनान्ये पित्रादयो देहानुबन्धिनो विवक्षिताः मही क्षेत्रम् आजीविकारूपं विषयो वा कुञ्जरा गजास्तेषां कोशः शाला धनाकारस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् भूतयः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः सर्वे च एते अर्थकामाः काम्यमाना अर्थाः क्षणेनाल्पकालेन क्षणभङ्गुरमायुरवस्थानं येषां ते अत एव चञ्चला अस्थिराः मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुंसः कियत्प्रियं सुखं कुर्वन्ति जनयन्ति न कियदपि, साऽतिशयमस्थिरमल्पमेव सुखं जनयन्ति न तु निरतिशयमनन्तं स्थिरञ्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अर्थैतद्दृष्टान्तेन स्वर्गादेरपि साऽतिशयाल्पास्थिरत्वान्याह—एवं हीति । यथारैप्रभृतिजन्यानि सुखानि तुच्छानि एवं क्रतुभिर्यागादिकर्मभिः कृता सञ्चिता अमी स्वर्गादयो लोका अपि क्षयिष्णवो नश्वराः साऽतिशया न निर्मला अनिर्मला दुःखमिश्राश्चेत्यर्थः । अत्र “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते, पूवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः, परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्” इत्यादिश्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः । यत एवं तस्माददृष्टश्रुतदूषणं न विद्यते दृष्टं श्रुतं वा दूषणं यस्य श्रुतिस्मृतिभ्यामदूषितम्, किन्तु प्रशस्तमित्यर्थः । तं भक्त्यैवोपायेन लभ्यं परं परमपुरुषमात्मलब्धये आत्मनः सत्तायैभजत । अन्यथा संसरत आत्मनोऽन्ततः स्थावरत्वादिप्राप्त्या असत्प्रायतैव स्यात् इतिभावः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्त्यनन्तरं भगवत्कथा निर्वाणसुखजननीत्याह, अधोक्षजेति । अधोक्षजालापं संसृतिचक्रशातनं नाशनं तद्वरिविषयकथाकथनं ब्रह्मनिर्वाणसुखं ब्रह्मणोऽनुग्रहात्प्राप्य मुक्तिसुखं विदुरिति यत्ततो देहहृदये स्थितं जीववत् हृदि स्थितमीश्वरं भजध्वमित्यन्वयः । “योऽयं बहिर्वा पुरुषादाकाशो यो वै यं वोवसयो यमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यं वतयो यमन्तर्हृदय आकाशः” इति श्रुतेः । हृदीश्वरं मनःप्रेरकत्वेन तत्त्वामिनं “स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः” इति वाक्याद्वा ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ भगवदुपासनं दवीयस्त्वेन बहुपाथेयसाध्यत्वेन भागीरथीयात्रावत् दुःसाधनं किं नेत्याह, कोऽतिप्रयास इति । अस्यात्मनो जीवस्य स्वे स्वाधीने हृदि छिद्रवदाकाशवत्सतः स्थितस्य हरेरुपासने कोऽतिप्रयासः न कोऽपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात् “तद्वरेतदन्तिके” इति श्रुतेः । अशेषदेहिनां सामान्यतः साधारणत्वेन हृदि स्थितत्वेन सख्युः तस्माद्विषयोपपादनैः किम् ? शास्त्रैरिति शेषः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ भक्तेरन्तरङ्गसाधनं वैराग्यमेवेत्याशयेनाह, राय इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ विहितयज्ञसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्नित्यत्वं सम्भाव्यमिति, नेत्याह, एवमिति । एवं मर्त्यलोकवन्ननिर्मलाः प्राकृत्वात् न दृष्टं श्रुतं दूषणं यस्य स तथा तं सहचरीभूतवैराग्येणैकया मुख्यया आत्मलब्धये स्वरूपानन्दानुभवलक्षणमुक्तिप्राप्त्यर्थमात्मनो देहादेर्विविच्य स्वरूपज्ञानलक्षणलाभाय वा ॥ ४० ॥

जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्वधोक्षजालम्भे सति संसारो विद्यते न वा तत्राह—अधोक्षजेति । शातनमिति शीलार्थे ल्युट् । तत्स्वभावतः स्वत एव सोऽपि यातीति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सामान्यतः सख्युः “सयुजौ सखायौ” इत्युक्तेः ॥ ३८—३९ ॥ ❀ ❀ आत्मलब्धये आत्मनः स्वस्यैवैशस्य लब्धये । यद्वा आत्मनो लब्धये भजत । अन्यथात्मानं नाशयिष्यथ इति भावः ॥ ४०—४७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, ब्रह्मनिर्वाणसुखमेव पुरुषार्थसार इति प्रसिद्धिः । सत्यं तदपि अधोक्षजसंयोगसुख एवान्तर्भवतीत्याह, अधोक्षजस्यालम्भं मनसा ईषत् स्पर्श साक्षात् प्राप्तिं वा संसृतिचक्रस्य शातनं निवर्तकं विदुर्जानन्ति, तदेव ब्रह्मनिर्वाणसुखं च अधोक्षजस्यैव ब्रह्मत्वात् तच्चरणमाधुर्यानुभवस्यैव परमानन्दरूपत्वेन निर्वाणसुखरूपत्वात् तत्र दास्यादिभावत्वेन ममताविशेषोत्थं तु सुखमधिकमपारमेव यथा सर्वजनसुभगे परमाह्लादके चन्द्रे दृष्टे यः स्वाभाविक आनन्दस्तस्मात् कोटिगुणित आनन्दः स्वपुत्रे षण्ठांशधारेऽपि सर्वजनदुर्भोगेपि ममतोत्थः स्यादित्यतो भगवति दास्यादिभाववत्त्वे परब्रह्मणि स्वरूपोत्थ एव परमानन्दावधिस्तत्रैव यदि ममतोत्थोपि स्यात्तदा किं वक्तव्यमानन्दपारावारपरस्सहस्रसम्मर्दमध्यपातित्वसौभगोत्कर्षमहामहत्वम् अतएवोक्तम् “यानिर्बृत्तिस्तनुभृताम्” इत्याद्यन्यत्र च “ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः । नैति भक्तिसुखांभोधेः परमाणुतुलामपि” इति अधोक्षजालम्बमिति पाठे अधोक्षज आलम्बो विषयालम्बनो यत तम् अर्थादास्यसख्यादिरसं हृदीश्वरं हृदयनाथमिति दास्यादिभावविशिष्टा

भक्तिर्व्यञ्जिता ॥ ३७ ॥ * * सर्वश्रेष्ठया अपि भक्तेः सुखसाध्यत्वमाह, कोपीति । छिद्रवत् आकाशवत् आत्मनो जीवस्य सख्युः “सयुजौ सखायौ” इति श्रुतेः न हि सख्युरुपासने किञ्चित् कष्टमिति भावः । उपास्यस्य स्वतो विद्यमानत्वात् प्रियत्वाच्च उपासनस्य च श्रवणादिरूपत्वात् तत्साधनानां श्रवणादीनाञ्च स्वत एव विद्यमानत्वात् न हि कुतश्चन काचन तत्सामग्री आनेतव्येति भावः । वरं नरकसाधनेऽपि श्रमोस्तीति व्यञ्जयन् वैषयिकसुखप्रवृत्तिं निन्दति, विषयाणां स्रक्चन्दनवनितादीनाम् उपपादनैर्द्रव्यादिनोपार्जनैः किम् ? तत्र हेतुः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे सूकरादिसाधारण्यापत्तेरिति भावः ॥ ३८ ॥ * * न च कामिनां वैषयिकं सुखमपि वस्तुतोऽस्तीत्याह, रायो धनानि अर्थाश्च कामाश्च ॥ ३९ ॥ * * स्वर्गादिभोगा अपि न सेवार्हा इत्याह, एवं हीति । क्षयिष्णवः “स यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः पुण्यतारतम्येन सातिशयाः स्पर्द्धादिमयत्वाच्च न निर्मलाः आत्मलब्धये आत्मकर्तृकहरिप्राप्तये परमात्मप्राप्तये वा यद्वा आत्मरूपरत्नस्य प्राप्त्यै अन्यथा तत्स्वर्गनरकादि कर्दमे क्षिप्तं नष्टमेव जानीतेति भावः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यतः अधोक्षजस्य आलम्भभजनीयतया ग्रहणं अशुभे संसारे आत्मा यस्य तस्य बद्धजीवस्य संसृतिचक्रशातनं जन्ममरणप्रवाहनिवर्तकम् । तत्तस्मादधोक्षजालम्भात् शरीरिणां ब्रह्मणाऽधोक्षजेन सह निर्वाणं निर्गता बाणाः उपद्रवा यस्मात्तथाविधं सुखं मुक्तयानन्दं बुधा विदुः अतः हृदये हृदीश्वरमधोक्षजं भजध्वम् ॥ ३७ ॥ * * अधोक्षजस्य सुकरत्वमाह, हे असुरबालकाः ! अशेषदेहिनां हृदि सामान्यतः सतो विद्यमानस्यापि स्वे हृदि तु स्वकीये भक्तहृत्सरोजे तु छिद्रवत् छिद्रे इव सतः चोरो यथा महता यत्नेन छिद्रे धनलोभेन धनिकगृहछिद्रे प्रविष्टो भवति तद्वद्भक्तिरसलोभेन स्वभक्तहृदि प्रविष्टस्य हरेः आत्मात्मीयभरन्यासेवेलायां सर्वस्वहारिणः स्वस्य भक्तजनस्य आत्मनः अन्तर्यामिणः सर्वकृत्यनिर्वाहकतया सख्युश्च उपासने कोऽतिप्रयासः विषयोपपादनैर्विषयाणामर्जनैस्तदुपासनविरोधिभिः किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * विषयोपपादनस्य निष्प्रयोजनत्वं दर्शयति—राय इति । क्षणभङ्गुरमायुर्यस्य तस्य रायो धनानि कलत्रादयः सर्वे अर्थाश्च कामाश्च चलाः क्षणभङ्गुराः कियत्प्रियं कुर्वन्ति ? न किमपीत्यर्थः । तथोक्तमितिहाससमुच्चये “सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ताः मरणान्तं हि जीवितम्” इति भगवताप्युक्तं “ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः” इति ॥ ३९ ॥ * * यथा ऐहिकाः धनादिपदार्थाः चलाः एवम् अमी स्वर्गादयः क्रतुभिः कृता निर्मिताः क्षयिष्णवः चला एव सातिशयाः क्रतुतारतम्यतोऽतिशयेन युक्ताः हर्षशोकप्रदा इत्यर्थः । न निर्मलाः मलिनाश्च यस्मादेवं तस्मात् परं निरतिशयानन्दनिधिं न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन्तम् ईशं सर्वनियन्तारम् आत्मलब्धये तत्प्राप्त्यर्थम् एकया सर्वेभ्यः साधनेभ्यः श्रेष्ठया भक्त्या भजत ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भगवत्प्राप्तेः किं फलमित्यपेक्षायामाह—अधोक्षजेति । इह लोके चतुर्दशभुवनात्मके अशुभात्मनः रागादियुक्ततयाऽध्यात्मिकादितापत्रयसन्तप्तमनसः शरीरिणः अधोक्षजस्यालम्भः स्पर्शः प्राप्तिरेव संसृतिचक्रशातनं चक्रवत्परिवर्तमानायाः संसृतेः शातनं निवर्तकमित्यन्वयः । तर्हि सकलवेदान्ते परमपुरुषार्थतया प्रसिद्धस्य ब्रह्मानन्दस्य प्राप्तिस्तु नागतेत्याशङ्क्याह—तदिति । तदधोक्षजालम्भनमेव ब्रह्मसम्बन्धिनिर्वाणं निरतिशयं सुखं बुधाः ब्रह्मविदो विदुर्जानन्तीत्यन्वयः । अधोक्षजस्यैव ब्रह्मत्वात्तच्चरणारविन्दमाधुर्यस्यैव ब्रह्मनिर्वाणसुखरूपत्वात्तद्वासानां तत्र दुर्लभमिति भावः । फलितमाह—तत इति । यतः सर्वदुःखकारणसंसारनिवृत्तिपूर्वकपरमपुरुषार्थभगवत्प्राप्तिसाधकं भगवद्भजनं ततो हृदये हृदयपुण्डरीके एव हृदीश्वरं हृदयनियन्तारं भगवन्तं भजध्वमित्यन्वयः ‘अधोक्षजालम्भम्’ इति पाठे आलम्भमाश्रयणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * नन्वेवं सर्वानर्थनिवर्तकं परमपुरुषार्थसाधकं चेद्भगवदुपासनं तर्हि दुष्करं स्यादित्याशङ्क्याह—क इति । असुरभाववतामेव तदुष्करं तन्निवृत्तौ तु सुकरमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे असुरबालका इति । हरेर्भक्तदुःखहर्तुर्भगवत उपासने कोऽतिप्रयासः ? न कोऽपीत्यर्थः तत्र हेतूनाह—स्वे स्वकीये हृदयपुण्डरीके छिद्रवत् आकाशवत् सतः, वर्तमानस्येत्यर्थः । तथाचान्वेषणप्रयासो निराकृतः । स्वस्य जीवस्यात्मनः स्वरूपभूतस्येत्यर्थः । न हि स्वोपासने कस्यापि किञ्चित्कष्टं भवतीति भावः । स्वस्य जीवस्य सख्युर्हितकर्तुरित्यर्थः । हितकर्तृरुपासना प्रत्युत सुखकर्येवेति भावः । एवम्भूतस्योपासनायाः श्रवणादिरूपत्वात्तत्साधनानां श्रोत्रादीनां स्वतस्सिद्धत्वाच्च तत्सामग्र्यन्वेषणप्रयासोऽपि नास्तीति भावः । एवम्भूतं भगवन्तं विहाय ये विषयार्थं यतन्ते तेऽतिमन्दा इति सूचयन्नाह—किमिति । विषयाणां स्रक्चन्दनवनितादीनां उपपादनैर्जनैः किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः । प्रत्युत कष्टसाध्यत्वेऽपि नरकादिहेतुतया निन्दितत्वमेव तेषामित्यभिप्रेत्याह—अशेषेति । अशेषाणां सर्वेषां देहिनां श्वशूकरादीनामपि सामान्यतो विषयोन्मुखत्वेन यत्परत्वे तत्तुल्यत्वापत्तेरित्यर्थः । न च ‘न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासः’ इति पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनरत्र कोऽतिप्रसङ्ग इति उक्त्या द्विरुक्तिरिति

शङ्कनीयम्, अस्य प्रकरणस्य नारदोक्तानुवादरूपत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ * * 'किं विषयोपपादनैः' इत्यनेनोक्तं विषयाणां निष्प्रयोजनकत्वमेव स्पष्टयति—राय इति । रायः धनानि, कलत्रं भार्या, पशवः गवाश्चदयः, सुताः पुत्राः, आदिशब्देनान्ये पित्रादयो देहसम्बन्धिनः, गृहाः, मही क्षेत्रमाजीविकासाधनं, कुञ्जराः गजाः, कोशाः तेषां शालाः धनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात्, भूतयो भोगोपकरणादिसमृद्धयः, सर्वे अर्थाः कामाश्च मर्त्यस्य मनुष्यस्य कियत्प्रियं कुर्वन्ति जनयन्तीत्यन्वयः । सातिशयमस्थिरमल्पमेव सुखं जनयन्ति, नतु निरतिशयमनन्तं स्थिरं यथाभिलषितमित्यर्थः । पुरुषेण धनादर्धनादिना पुरुषस्य वा त्यागावश्यम्भावस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति हेतुमभिप्रेत्योभयत्र विशेषणमाह—क्षणेनाल्पकालेन भङ्गुरमायुरवस्थानं यस्य तस्येत्यर्थः । चला अस्थिरा विनश्वरा इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * ननु मर्त्यलोकपदार्थानां भवत्वियं व्यवस्था, देवलोकपदार्थानां तु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रसन्नमनन्तरम् ॥ अभिलोपोपपन्नं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्' इत्येवमादिशास्त्रप्रमाणत्वान्नैवं नश्वरत्वादिकमित्याशङ्क्याह—एवं हीति । यथा कर्माधीनो मनुष्यदेहः धनादिसाध्यस्तद्भोग्यपदार्थश्च सुखं च सर्वं क्षयिष्णु साधनतारतम्ये सातिशयं च दोषवशात् दुःखमिश्रितं च, एवममी शास्त्रप्रसिद्धा अपि स्वर्गादिलोकाः यतः ऋतुभिर्यागाद्यनुष्ठानैः कृताः साधिताः आप्ताः अतो यत्कृतं नश्वरं सातिशयं दुःखमिश्रितं चेति व्याप्तेस्तेऽपि तथाभूत एवेत्यर्थः । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिशास्त्रप्रमाणसूचनार्थो हि शब्दः नित्यत्वादिप्रतिपादकं शास्त्रं त्वेतल्लोकापेक्षया चिरकालस्थायित्वमादाय लोकस्य तत्साधनयागादौ प्रवृत्त्यर्थमेव, अन्यथोदाहृतशास्त्रविरोधो न्यायविरोधश्च स्यादिति ध्येयम् । यस्माद्भगवद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य दुष्टं दर्शनं श्रवणं चास्ति तस्मात् अदृष्टश्रुतदूषणं न दृष्टं न वा श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रुतं दूषणं यस्य तमेव परं परमात्मनमेकया अन्यभजनकर्मादिनिरपेक्षया परमविश्वाससहितया भक्त्या प्रीत्या भजतेत्यन्वयः । फलमनुद्दिश्य कस्यापि कुत्रापि प्रवृत्त्यसम्भवात्किमर्थमिदं भजनमित्यपेक्षायामाह—आत्मलब्धये इति । मायया तिरस्कृतस्य स्वस्वरूपस्य मायानिवृत्त्या लब्धये प्राप्तये इत्यर्थः । अन्यथा मायामोहेन संसरत आत्मनोऽन्ततो नरकस्थानत्वादिप्राप्त्याऽसत्प्रायतैव स्यादिति भावः । यद्वा आत्मनः परमात्मनः परमानन्दस्वरूपस्य तस्यैव लाभायेत्यर्थः । उक्तपक्षद्वयेऽपि तत्सम्पादयितुं स एव शक्तोऽस्ति, नान्य इति सूचयन् विशिनष्टि—ईशमिति, मायादिसर्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उतैतु ततः किमत आह ॥ अधोक्षजेति ॥ इह लोके, अशुभात्मनस्तापत्रयदुःखितमनसः, शरीरिणः अधोक्षजालम्भं भगवत्प्राप्तिं, संसृतिचक्रं चक्रवत्परिवर्त्तमानाऽनिष्टरूपा संसृतिस्तस्य शातनं निवर्त्तकं बुधाः विदुः । एवं भगवत्प्राप्तेरनिष्ट-निवर्त्तकत्वमुक्तमथेष्टप्रापकत्वमाह । तदधोक्षजालम्भनमेव ब्रह्मनिर्वाणसुखं मोक्षदशायामनुभूयमानं ब्रह्मसम्बन्धि सुखमित्यर्थः । बुधाः विदुः । ततः हे दैत्यदायादाः, हृदये हृदयस्थानगते जीवे इत्यर्थः । 'हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः, हृदीश्वरं तत्कर्मफलप्रदानायान्तर्यामितयावस्थितं परमात्मानं, भजध्वम् । अनेन 'तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्' इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः ॥ ३७ ॥ * * भगवदुपासनं द्वोयस्त्वेन बहुपाथेयसाध्यत्वेन भागीरथीयाश्रावदुःसाधनं किमस्ति नेत्याह ॥ कोऽतिप्रयास इति ॥ हे असुरबालकाः, स्वे स्वकीये हृदि हृत्पद्मे, छिद्रवदाकाशवत् सतो वर्त्तमानस्य, स्वस्य, आत्मनः अन्तर्यामिणः अशेषदेहिनां सख्युः हरेः, उपासने कः अतिप्रयासः । न कोऽपीत्यर्थः । अतः विषयोपपादनैः शब्दादिविषयार्जनैः, किम् । न किमपि । तेऽतितुच्छा इति भावः । यतः विषयास्तु, अखिलदेहिनां, सर्वप्राणिनां सामान्यतः साधारण्येनैव, लभ्याः । विषयनिष्ठत्वे तु शूकरादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * किं विषयोपपादनैरित्यनेन सूचितं विषयाणामल्पास्थिरत्वसातिशयत्वरूपं तुच्छत्वमुपपादयति ॥ राय इति ॥ रायो धनानि, कलत्रं भार्या, पशवो गवाश्चदयः, सुत आदिर्येषां पित्रादिदेहानुबन्धिनां ते, गृहा वेदमानि, मही क्षेत्रभूम्यादिरूपा भूः, कुञ्जरा हस्तिनस्तेषां कोशाः, शालाश्च भूतयो भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयश्च ताः, धनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् कोशशब्दो गजसांनिध्यात्तच्छालापरतयोक्तः । सर्वे चैनै, अर्थकामाः काम्यमानार्थाः, चलाश्चञ्चलाः सन्तः, क्षणेनाल्पकालेन भङ्गुरमायुरवस्थानं यस्य तस्य । मर्त्यस्य, कियत् किंपरिमाणं प्रियं कुर्वन्ति न किमपीत्यर्थः । तदुक्तमितिहासेषु, 'धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा । अवश्यमेकं यजति तस्मात् किं धनतृष्ण्या' इति ॥ ३९ ॥ * * अथैतद्दृष्टान्तेन स्वर्गादिकमपि सातिशयाल्पास्थिरफलत्वमाह ॥ एवं हीति ॥ एवं यथारैप्रभृतिजन्यानि सुखानि तुच्छान्येवमित्यर्थः । ऋतुभिर्यागादिकर्मभिः, कृताः संचिताः । अमी स्वर्गादयो लोकाः अपि, क्षयिष्णवः नश्वराः । सातिशयाः पुण्यतारतम्यादतिशयसहिताः । न निर्मला दुःखसहिताश्च । अयं भावः । 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च प्रसन्नमनन्तरम् । अभिलोपोपपन्नं च सुखं स्वर्गपदाभिधम्' इत्येवंभूताः स्वर्गादिभोगा अपि न सेवार्हाः 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवममुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' 'पूवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपाः' । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्' इत्यादिश्रुतिभिस्तन्क्षयिष्णुत्वादीक्षणादिति । यत एवं तस्मात् न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन् परम् ईशम् ईश्वरम्, आत्मलब्धये स्वात्मलाभाय एकया केवलया, भक्त्या, भजत हि । अन्यथा संसरत आत्मनः स्थावरत्वादिप्राप्त्याऽसत्प्रायतैव स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

इस अशुभ संसारके दल-दलमें फँसकर अशुभमय हो जानेवाले जीवके लिये भगवान् की यह प्राप्ति संसारके चक्करको मिटा देनेवाली है। इसी वस्तुको कोई विद्वान् ब्रह्म और कोई निर्वाणसुखके रूपमें पहचानते हैं। इसलिये मित्रो ! तुमलोग अपने-अपने हृदयमें हृदयेश्वर भगवान् का भजन करो ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ असुरकुमारो ! अपने हृदयमें ही आकाशके समान नित्य विराजमान भगवान् का भजन करनेमें कौन-सा विशेष परिश्रम है। वे समानरूपसे समस्त प्राणियोंके अत्यन्त प्रेमी मित्र हैं; और तो क्या, अपने आत्मा ही हैं। उनको छोड़कर भोगसामग्री इकट्ठी करनेके लिये भटकना—राम ! राम ! कितनी मूर्खता है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अरे भाई ! धन, स्त्री, पशु, पुत्र, पुत्री, महल पृथ्वी, हाथी, खजाना और भौंति-भौंतिकी विभूतियाँ—और तो क्या, संसारका समस्त धन तथा भोगसामग्रियाँ इस क्षणभङ्गुर मनुष्यको क्या सुख दे सकती हैं। वे स्वयं ही क्षणभङ्गुर हैं ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जैसे इस लोककी सम्पत्ति प्रत्यक्ष ही नाशवान् है, वैसे ही यज्ञोंसे प्राप्त होनेवाले स्वर्गादि लोक भी नाशवान् और आपेक्षिक—एक दूसरेसे छोटे-बड़े, नीचे-ऊँचे हैं। इसलिये वे भी निर्दोष नहीं हैं निर्दोष है केवल परमात्मा। न किसीने उनमें दोष देखा है और न सुना है। अतः परमात्माकी प्राप्तिके लिये अनन्य भक्तिसे उन्हीं परमेश्वरका भजन करना चाहिये ॥ ४० ॥

यदध्यर्थ्येह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः । करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः । सदाऽऽप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥
 कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः । स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥
 किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः । राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥
 किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः । अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥
 निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः । निषेकादिध्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥
 कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना । कर्मभित्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥
 तस्मादर्थ्याश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः । भजतानीहयाऽऽत्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विद्वन्मान्नी नरः इह यत् अध्यर्थ्य असकृत् कर्माणि करोति अतः विपर्यासम् अमोघम् फलम् विन्दते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इह कर्मिणः संकल्पः सुखाय दुःखमोक्षाय च ईहया सदा दुःखम् प्राप्नोति अनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ पुरुषः इह यदर्थम् काम्यैः कामान् कामयते सः भङ्गुरः पारक्यः देहः तु वै याति च उपैति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ममतास्पदाः व्यवहिता-पत्यदारागारधनादयः राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ताः किमु ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ नित्यानन्दमहोदधेः आत्मनः देहेन सह एतैः तुच्छैः नश्वरैः अर्थसंकाशैः अनर्थैः किम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ असुराः निषेकादिषु अवस्थासु क्लिश्यमानस्य देहभृतः इह कर्मभिः कियान् स्वार्थः निरूप्यताम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ देही आत्मानुवर्तिना देहेन कर्माणि आरभते कर्मभिः देहम् तनुते उभयम् तु अविवेकतः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तस्मात् अर्थाः च कामाः धर्माः यदपाश्रयाः आत्मानम् अनीहम् च हरिम् ईश्वरम् अनीहया भजत ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च यदध्यर्थ्य यत्संकल्प्य । अतः संकल्पिताद्विपर्यासं विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति । सुखायेति । ईहया इच्छया क्रियया वा यः पूर्वमनीहाया हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत्स ईहया दुःखमाप्नो-त्येति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किं च कामान्भोगान्काम्यैर्विपर्यैः कर्माभ्यां पारक्यः श्वादिभोग्यो न त्वात्मीयो भङ्गुरश्च ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किमु देहाद्वयवहिता अपत्यादयो ममता विषयाः पारक्या इति वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किं च स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमे-तैरतितुच्छैरित्याह । किमेतैरिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ भोगावसराभावान्नैतैः क उपयोग इत्याह । निरूप्यतामिति । प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियान्स्वार्थ इति वाऽन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु कर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्यात्तत्राह । कर्माणीति । न चेदं कर्म तस्य फलं देहादिकं च परमार्थ इत्याह । उभयं कर्म च । अविवेकतोऽज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अर्थादयो यदपाश्रया यदधीनाः ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हरिभजनेतरकर्मणां फलमपि व्यभिचार्येवेत्याह—किञ्चेति । यथा सुखार्थमपि कृतस्त्रीसङ्गादिः पुत्राद्यनुत्पत्त्यादिनाऽनर्थ-
हेतुरेव स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदेव फलवैपरीत्यमेव ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ भंगुरो विनाशी । याति नश्यति । उपैति
पुनर्दुःखदानायोत्पाद्यायाति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ आदिना मित्रादिग्रहः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ नित्यानित्ययोः सम्बन्धोऽपि नानु-
रूप इत्याह—किञ्चेति । नित्यश्चासावानन्दमह आनन्दोत्पन्नस्त्योदधेर्नित्यसुखसमुद्रस्यात्मन एतैः किं क उपयोगः । यद्वा नित्यो
भजनरूपानन्दरसोदधिर्यस्य भक्तजनस्यात्मनो जीवस्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ हे असुरा इति । इन्द्रियपोषणपराणां कदापि
सुखं नोत्पद्यत इति भावः । निषेकादिष्विहादिना गर्भाद्यवस्थानवकप्रहः । “निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् । वयोमध्यं
जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥” इत्येकादशस्कन्धोक्तेः । प्रथमव्याख्याने कियान् स्वार्थ इह करणापेक्षानिवृत्त्यभावादाह—कर्मभिः
कियान्स्वार्थ इति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । स्वप्ने स्वप्नवदुभयमविवेकार्थमेवेत्यर्थः । यद्वा—देहेन मानुष-
देहेन कर्मसाधकेन देहं स्वर्गिशरीरम् उभयं देहद्वयमविवेकतः तदुभयस्याहं कर्म कुर्वे इति अहं कर्मफलं स्वर्गमुपभुञ्ज इत्यभिमान-
मूलत्वादभिमानस्य विवेकमूलत्वात् । आत्मनश्च देहद्वयातिरिक्तत्वादिति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ यस्माद्धरिभक्तिं विना सर्वमसदेव
तस्माद्धेतोः । अनीहया निरुपाधिकया । अनीहं निरुपाधिकृपाकरम् । “अहं त्वकामस्त्वद्भक्तत्वं च स्वाम्यनपाश्रयः” इति
वक्ष्यमाणत्वात् । यदपाश्रया यदधीनाः । अनङ्गुहां वृषाणां कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः स्वाम्यधीना इवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदिति ॥ विद्वन्मानी आत्मानं विद्वांसं मन्थमानो नरः प्राणी इह संसारे यद् वैषयिकसुखम् अध्यर्थ्ये संकल्प्य ।
ल्यबन्तम् । असकृन् वारंवारं कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति अतः अभिलषितात् विपर्यासं विपरीतं दुःखात्मकमेव
फलममोघमवश्यं विन्दते लभते ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्टयति—सुखायेति ॥ इह कर्ममार्गे कर्मिणः पुरुषस्य सुखाय सुख-
प्राप्त्यर्थं तथा दुःखमोक्षाय दुःखनिवृत्त्यर्थं वा सङ्कल्पो भवति । एतदन्यतरसङ्कल्पेनैव कर्मसु प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्च यः कर्मप्रारम्भा-
त्पूर्वमनीहायाः इच्छायाः क्रियाया वा हेतोः सुखेनावृतो व्याप्तः आसीत्स एव ईहया सर्वदा दुःखमाप्नोति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
कामानिति ॥ इह लोके पुरुषो यदर्थं यस्य देहस्य सुखाय काम्यैः कर्मभिः कामान् शब्दादिविषयान् कामयते स देहस्तु पारक्यः
न त्वात्मीयः श्वसृगालादिभक्ष्यः भङ्गुरो नश्वरः याति आत्मानं जहाति उपैति तमालिङ्गति च ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ किमिति ॥
यदा साक्षात्संबन्धिनः अहन्तास्पदस्य देहस्येयमवस्था तदा व्यवहिता देहसम्बन्धेन संबद्धाः ममतास्पदाः अपत्यादयः पारक्या
भङ्गुरा यान्त्युपयान्ति चेति किमु वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किमिति ॥ तुच्छैरत्यल्पैर्वस्तुतोऽनर्थैः नरकाद्यनर्थहेतुभिः अर्थ-
संकाशैर्विचारं विना पुरुषार्थतया प्रकाशमानैस्तत्रापि नश्वरैस्तथाभूतेन देहेन सहैतैर्दरापत्यादिभिः नित्यानन्दमहोदधेः पूर्णसुखसमुद्रस्य
आत्मनः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ निरूप्यतामिति ॥ हे असुराः ! इह संसारे प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्य-
मानस्य दुःखमनुभवतो देहभृतः प्राणिनः निषेकादिषु स्त्रीसम्भोगादिष्वप्यवस्थासु स्वार्थः उत्पन्नः आनन्दः कियान् इति भवद्भिर्नि-
रूप्यताम् । यद्वा । निषेकादिष्ववस्थासु पितृरेतोद्वारा मातृयोनिप्रवेशादिषु श्मशानान्तास्ववस्थासु प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्ये-
त्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ कर्माणीति ॥ देही जीवः आत्मानुवर्तिना देहेन कर्माणि देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि
आरभते करोति तैः स्वनिमित्तभूतैः कर्मभिर्देहान्तरं तनुते विभर्ति । तेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाङ्कुरन्यायेन परिवृत्तिर्न
निवर्तते । यतः देहं कर्म चेति उभयमपि अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति ॥ तस्मात् यद्यपि अर्थाश्च
कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः यस्य हरेरधीनाः सन्ति । अतस्तद्भक्तानां तेऽतिसुलभा एव तथाप्यनीहया तत्कामनाराहित्येनैव
अनीहं निरपेक्षम् आत्मानमीश्वरं हरिं भजत ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च वैषयिकसुखलिप्सया कुर्वन्नपि न तत्प्राप्नोति किन्तु तद्विपरीतं दुःखमेवातस्तत्परित्यज्य भजतेत्याह—तदर्थं इति,
विद्वन्मानी नरः विद्वांसमात्मानं मन्थते इति विद्वन्मानी केवलकर्ममीमांसोपचितनुद्धिरित्यर्थः । नरो यदर्थं यद्वैषयिकसुखार्थमिह
लोके असकृद्भारम्बारं कर्माणि यागादीनि करोति स ततोऽभिलषितसुखाद्विपरीतं फलं दुःखात्मकमेवामोघमवश्यं विन्दते
प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति—स चेति । यः पुमाननीहायां निमित्तभूतायां वैषयिकसुखार्थव्यापारारम्भात्प्राङ्नि-
व्यापाराद्धेतोः सुखवृत्तः सुखेन व्याप्त आसीत् स एवेहया आरब्धेन व्यापारेण हेतुना दुःखमेवाप्नोति स्वर्गादिसुखार्थयागादि-
व्यापारेण दुःखमेवाप्नोतीत्यर्थः । भगवत्प्राप्त्यर्थभक्तियोगानुष्ठानेन दशायामपि निरतिशयानन्दभगवदनुभवरूपं सुखमेव प्राप्नोति
अन्ततस्तु नित्यनिरतिशयब्रह्मानन्दमग्नौ भवति स्वर्गाद्यर्थं यागादिकं कुर्वाणस्तु जीवदशायां वित्ताद्यार्जनेन तदनुष्ठानप्रयासरूपं
दुःखमन्ततस्तु सातिशयाल्पास्थिरफलरूपं स्वर्गादिकं तन्निमित्तपुण्यक्षये तु नरकमिति वैषम्यमभिप्रेतम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किञ्चेह

लोके पुरुषो यदर्थं यस्य देहस्य प्रयोजनाय काम्यन्त इति कामाः 'कर्मणि घञ्' तान् शब्दादीन् कामैः 'करणे घञ्' कामोत्पत्तिसाधनैः कामयते इच्छति स एव तु देहः पारक्यः श्वश्रृगालादिभक्ष्यः भंगुरो नश्वरः उपैति कदाचिद्देहिनमालिङ्गति कदाचिन्नापैति जहातीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * देहस्यैवेयमवस्था किंपुनर्देहानुबन्धनां दारादीनामित्याह, किमिति । देहेनैव साक्षादात्मनः सम्बन्धो दारादिभिस्तु देहद्वारेति व्यवहितेत्युक्तम् व्यवहिता ये दारादयः अगारं मन्दिरम् आदिशब्देन पशुपुत्रादयः कोशो वस्त्रादिपेटिका बलं चतुरङ्गयुक्तम् । भृत्याः परिचारकाः एते सर्वे ममतास्पदाः ममेमे इत्यभिमानविषयाः उपयन्यपयन्ति चेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * ननु, न देहार्थो विषयार्थो व्यापारः किन्तु आत्मार्थ इति चेत्तर्हि नित्यानन्दसुखरूपस्यात्मनः समुद्रस्य विप्रुडिव किमेतद्वैषयिकं सुखमित्याह—किमेतैरिति । नित्यानन्दः स एव रसः स एवोदकं तस्याश्रयस्यात्मनः एतैर्देहेन साकं नश्वरैरत एव तुच्छैरल्पैर्वस्तुतोऽनर्थैः पुरुषार्थत्वशून्यैरर्थसङ्काशैः पुरुषार्थाभासैः कामैः किं प्रयोजनं तदनुभवजनितं सुखमतितुच्छमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * किञ्चाऽत्यायासेनार्जितमपि वैषयिकसुखमनुभूयमानदुःखापेक्षयाल्पमेव तदनुभवावसराभावादित्याह—निरूप्यतामिति । हे असुराः ! इह संसारे कर्मभिः प्राचीनैः क्लिश्यमानस्य दुःखतः देहभृतो निषेकादिष्ववस्थासु स्त्रीसम्भोगाद्यवस्थासु स्वार्थ उत्पन्न आनन्दः कियान् तन्निरूप्यतां दुःखापेक्षया सुखमल्पमिति भावः । यद्वा निषेकादिष्ववस्थासु पितृरेतोद्वारा मातृयोनिप्रवेशप्रभृतिषु श्मशानान्ताः तासु अवस्थासु प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य अनेन दुःखप्राचुर्यमुक्तम् ॥ ४६ ॥ * * ननु, निषेकाद्यवस्थायाः कर्मनिमित्तत्वान्नःशेषकर्मक्षये प्रभूतं सुखं स्यादित्याशङ्कां निराकर्तुमन्तरेण परमात्मोपासनं न कदाचिदपि कर्म निवर्तते इत्याह—कर्माणीति । देह्यात्मानुवर्तिना देहेन तावत्कर्माणि देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि कर्माणि कुरुते तैश्चरन्धैः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्देहं तनुते विभर्ति, तेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाङ्कुरतुल्या परिवृत्तिर्निवर्तत इति न कदाचिदपि निःशेषकर्मक्षय इति भावः । कुतस्त्वयं परिवृत्तिस्तत्राह—उभयं तु देहेन कर्माणि कर्मभिर्देहः इत्येतदुभयम् अविवेकतः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्याज्ञानादेव हेतोर्भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * एवं वैराग्योदयाद्यैहिकसुखस्याल्पाऽस्थिरत्वादिदुःखमिश्रत्वानर्थवहत्वादिकमभिधायोऽथैश्वरं भजतां यद्यपि सर्वे पुरुषार्थाः सुलभास्तथाप्यनन्यप्रयोजनत्वेनैव तद्भजनं श्रेय इत्याह—तस्मादिति । तस्माद्देहकर्मणोः परिवृत्तिरूपसंसारस्य कदाप्यनिर्मोक्षाद्वैषयिकसुखस्याल्पत्वादस्थिरत्वादुदुःखमिश्रत्वाद्भूयस्त्वाच्च तन्निवृत्तये निःशङ्कं सदा हरिमाश्रितानां संसृतेर्बन्धहर ईश्वरः अनीहया निष्कामेन भजत, हरिं विशिनष्टि, धर्माश्रार्थाश्च कामाश्च यदपाश्रया यस्त्रिवर्गस्यापि दाता तमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “इष्टापूर्तबहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः” इति, “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति “य आत्मदा बलदा य एको बहूनां विदधाति कामान्” इति च, अर्थादयो यदपाश्रयास्तं हरिमनीहया भजतेत्यनेन समस्तपुरुषार्थदोऽप्यनीहया भजतामनर्थहेतुं संसृतिबन्धं हरति, ईहया भजतां त्वहितमात्रमेव ददातीति सूचितम् भवति ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवदनर्पणबुद्धयानुष्ठितयज्ञादिकर्माऽनर्थहेतुरित्याशयेनाह—यदर्थमिति । यजेतेत्यादि विध्यङ्गानि विपर्यासं दुःखम् अमोघं सदातनत्वेनावध्यम् ॥ ४१ ॥ * * एतदेव विवृणोति—सुखायेति । ब्रह्मार्पणलक्षणेन करणमनीहा । तदुक्तम् “अप्रयत्नेन करणमनीहा प्रोच्यते बुधैः” इति ॥ ४२ ॥ * * शाश्वतसुखानुभवकामं विहाय शरीरे सुखकामं प्रयतमानो विमूढत्वेनातिहास्यो बुधैरित्याशयेनाह—कामानिति । काम्यान् कामान् विषयान् यदर्थं यस्य शरीरस्यार्थं पारक्यस्तु श्वश्रृगालादेर्विद्यमानो न स्वकीयः । व्यवहिताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ॥ ४३-४४ ॥ * * ननु, विषयभोगार्थं श्रीनारायणोपि विग्रहं गृह्णातीति केचित्तत्राह, किमेतैरिति । आत्मनो हरेः तस्मात्स्वतश्चिदानन्दस्वरूपस्य जीवात्मनो भौतिकादिना किं न किमपि कृतमित्यतो वाह, किमेतैरिति ॥ ४५ ॥ * * विचारासहत्वान्न देहादिना प्रयोजनमित्याह, निरूप्यतामिति । निषेकादिषु गर्भाधानादिष्ववस्थासु कर्मभिः क्लिश्यमानस्य देहभृतः कियान्स्वार्थ इति निरूप्यतामित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * * संसारस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वान्न हरेर्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः स्यादित्याशयेनाह, कर्माणीति । आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन कर्मदेहश्चेत्युभयमविवेकतोऽज्ञानात् ॥ ४७ ॥ * * नन्वीश्वरसेवायां भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नार्थादिना प्रयोजनमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । अर्थादेर्हरिविषयत्वं साफल्यं भवतीत्यर्थः । ननु, प्रतीतं चेष्टाराहित्यमनीहशब्दार्थं परित्यज्यान्यार्थकल्पने किं प्रमाणम् उक्तं हि प्रमाणमिति चेन्न, तस्य बह्वर्थवाचित्वेन स्वाभिप्रेतार्थसन्देहात् “करणं कारणे कार्ये साधनेऽनुव्रतादिषु” इत्युक्तेरिति तत्राह, अनीहमिति, श्रमसाध्यक्रियाराहित्यादनीहमित्यस्योक्त एवार्थः (१) अप्रयत्नेनेति विशेषणाच्च श्रमसाध्यक्रियाराहित्यमेवोच्यते—“स्पष्टाद्युच्चारणाभेदे ध्यानपञ्चासनादिषु । व्रतबन्धे नाट्यभेदे गीतके कर्मणीन्द्रिये” ॥ इत्यतुरवाक्ये कर्मण्यपि प्रयोगाच्च ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अनीहया निरूपाधिकया अनीहं तथैव निरूपाधिकृपाकरम् । “अहन्त्वकामस्त्वङ्कस्त्वञ्च स्वाम्यनपाश्रयः” इति वक्ष्यमाणात् ॥ ४८-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिहृता सारार्थदर्शिनी

यदर्थं यत्सङ्कल्प्य अतः सङ्कल्पितात् विपर्यासं विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ * * अनीहाया हेतोः सुखावृतः सुखपरिपूर्णः स्यात् ॥ ४२ ॥ * * काम्यैः कर्मभिः अपैति नश्यति उपैति पुनरपि दुःखदानार्थम् उत्पद्या-
याति ॥ ४३-४४ ॥ * * आत्मनः स्वस्य नित्यो भजनरूप आनन्दरसोदधिर्यस्य तस्य भक्तजनस्य ॥ ४५ ॥ * *
क्लिश्यमानस्येति भोगेऽवसर एव नास्तीति भावः ॥ ४६ ॥ * * देहेन मानुषशरीरेण कर्मसाधके देहं स्वर्गिशरीरम् उभयं
तद्देहद्वयम् अविवेकतः तदुभयस्य अहं कर्म कुर्वे इति, अहं कर्मफलं स्वर्गमुपभुञ्जे, इत्यभिमानमूलत्वात् तदभिमानस्याऽविवेकमूलत्वात्
आत्मनश्च देहद्वयातिरिक्तत्वात् ॥ ४७ ॥ * * तर्हि विवेक, एव कस्तत्राह, तस्मादिति । यदपाश्रया यदधीनाः अनडुहां
वृषाणां कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः स्वाम्यधीना इवेत्यर्थः । अनीहया कामनाराहित्येन अनीहं निरपेक्षम् ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवद्भजनातिरिक्तकर्मगतिमाह, यदर्थं इति । ययोः सुखदुःखमोक्षयोरर्थे कर्माणि असकृत्करोति अतः विपर्यासं
विपरीतं फलममोघं विन्दते ॥ ४१ ॥ * * एतदेव प्रपञ्चयन् कर्मफलेहा दुःखदा कर्मफलानीह सुखदेत्याह—सुखायेति ।
ईहया कर्मफलेच्छया दुःखमाप्नोति, न सुखम्, अतोऽनीहायाः कर्मफलानीहायाः सुखावृतः सुखव्याप्तो भवति ॥ ४२ ॥ * *
पुरुषो यदर्थं कामान् भोगान् काम्यैः कर्मभिः कामयते स देहस्तु पारक्यः परेषां पितृवृत्तिप्रदादिममताविषयः भङ्गुरोऽनित्यश्च यतो
याति जायते उपैति नाशं प्राप्नोति च ॥ ४३ ॥ * * गद्यव्यवहितोऽहन्तास्पदो देहः पारक्यादिदोषवान् तदा व्यवहिताः
ममतास्पदा अपत्यादयः पारक्यादिदोषवन्त इति किन्तु वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥ * * किञ्च अनर्थैरपुरुषार्थरूपैः अर्थसंकाशैः
पुरुषार्थवदाभासमानैः एतैरपत्यदारादिभिः देहेन सह नश्वरैरनित्यैः नित्यानन्दमहोदधेः अपरिच्छिन्नपरमानन्दनिधेः श्रीभागवतः
सम्बन्धिनः अंशभूतस्य आत्मनः प्रत्यगात्मनः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * प्राचीनैः कर्मभिर्निषेकादि-
ष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य देहभृतो जीवरूप इह संसारे क्रियान् स्वार्थः तन्निरूप्यताम् ॥ ४६ ॥ * * देहेन कर्माणि आरभते
देहं तु कर्मभिरारभते एवमुभयं कर्मदेहयुगलमविवेकतो हेयोपादेयबोधाभावतस्तनुते न तु भगवद्भक्त्या मुक्तो भवतीति
भावः ॥ ४७ ॥ * * अर्थादयो यदपाश्रया यदधीनाः अनीहया ऐहिकामुष्मिकपदार्थवासनात्यागेन आत्मानमन्तर्यामिणम्
“एषते आत्मान्तर्यामी” इति वेदप्रसिद्धम् अनीहं स्वतोऽवाप्तसमस्तकामत्वात् भोगेच्छारहितं भजत ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता वालप्रबोधिनी

किञ्च—यदर्थं इति । नरः प्राणी इह संसारे यदर्थं यस्य वैषयिकसुखस्यार्थे असकृत् वारंवारं कर्माणि लौकिकानि
कृषिबाणिज्यादीनि वैदिकानि यागदानादीनि च करोति, अतः अभिलषितात् विपर्यासं विपरीतं दुःखात्मकमेव फलममोघमवश्यं
विन्दते लभते इत्यन्वयः । ननु कथमेवमकारणे प्रवर्तते इति चेदविद्यामोहान्, तर्हि तत्त्वज्ञैः प्रबोधितः कुतो न निवर्तते इत्याश-
ङ्क्याह—विद्वन्मानीति । आत्मानं विद्वांसं मन्यमानः अतो न तत्त्वज्ञोपदेशं शृणोति न वा स तैरुपदिश्यते अभिमानपुञ्जत्वादिति
भावः ॥ ४१ ॥ * * एतदेव स्पष्टयति—सुखायेति । इह कर्ममार्गे कर्मिणः पुरुषस्य सुखाय सुखप्राप्त्यर्थं तथा दुःखमोक्षाय
दुःखनिवृत्त्यर्थं वा सङ्कल्पो भवति एतदन्यतरसङ्कल्पेनैव कर्मसु प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च यः कर्मप्रारम्भात्पूर्वमनीहायाः हेतोः
सुखेनावृतो व्याप्त आसीत् स एव ईहया आरब्धेन व्यापारेण सर्वदा दुःखमाप्नोतीत्यन्वयः । सर्गादिसुखसाधनयागादौ प्रवृत्तः
प्रथमतो धनार्जनयागानुष्ठानादिप्रयासदुःखमनुभवन् कदाचिन्निर्विघ्नसाधने सिद्धे तत्फलस्वर्गप्राप्तेऽपि तत्र सातिशयमस्थिरं सुख-
मनुभवन्नपि ईर्ष्याविनाशादिचिन्तया दुःखमेवानुभवति । भगवद्भजने तु साधनदशायामपि धनार्जनादिद्वे शाभावात् लीलाश्रवणा-
दिना परमानन्दसत्त्वादान्ते भगवन्तं प्राप्तो नित्यनिरतिशयानन्दमेव प्राप्नोतीति साधूक्तमीहया सदा दुःखमिति ॥ ४२ ॥ * *
अतो भगवद्भजनं विहाय काम्यकर्मणि प्रवृत्तोऽतिमूर्खैरुपहास्य एवेत्याशयेनाह—कामानिति द्वयेन । इह लोके पुरुषो यस्य देहस्यार्थे
प्रयोजनाय सुखाय काम्यैः कर्मभिः कामान् शब्दादिविषयान् कामयते स देहस्तु पारक्यः श्वश्रूणादिभक्ष्यः भङ्गुरो नश्वरः याति
आत्मानं जहाति उपैति तमालिङ्गति च ॥ ४३ ॥ * * यदा साक्षात्सम्बन्धिनोऽहन्तास्पदस्य देहस्येयमवस्था तदा व्यवहिताः
देहसम्बन्धेन सम्बद्धाः ममतास्पदाः अपत्यादयः पारक्या भङ्गुरा यान्त्युपयान्ति चेति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * *
ननु न देहार्थं विषयार्जनं किन्तु “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इति शास्त्रादात्मार्थमेव, तत्र यद्यपि देहादिपदार्था नश्वरा-
स्तथाप्यात्मनो नित्यत्वाद्यावत्तेषां सम्बन्धस्तावत्तस्य सुखं जनयन्त्येव, तत्त्यागेन भगवन्तं भजतस्तु तदपि न स्यादित्याशङ्क्याह—
किमेतैरिति । तुच्छैरित्यल्पैर्वस्तुतोऽनर्थैः नरकाद्यनर्थहेतुभिः अर्थसङ्काशैर्विचारं विना पुरुषार्थतया प्रकाशमानैस्तत्रापि नश्वरैस्तथा-
भूतेन देहेन सहैतैर्दाशपत्यादिभिः नित्यानन्दस्य महोदधिः समुद्रः पूर्णानन्दो हरिः सेव्यतया विद्यते यस्य तस्यात्मनो भक्तस्य किं
प्रयोजनं ? न किमपीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * ननु भवतु भगवद्भक्तस्य भजनानन्दमनुभवतो विषयसुखस्याप्रयोजकता,

तदननुभवतस्तद्विमुखस्य तु विषयसुखं भवत्येवेत्याशङ्क्याह—निरूप्यतामिति । असुरस्वभावादेव मोहेन सुखमित्यभिमानो विचारकाणां दैवीसम्पदभिजातानां तु न किञ्चित्सुखं प्रतिभातीति सूचयन् सम्बोधयति—हे असुरा इति । इह संसारे प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य दुःखमनुभवतो देहभृतः प्राणिनः निषेकादिषु स्त्रीसम्भोगादिष्वप्यवस्थासु स्वार्थः उत्पन्नः आनन्दः कियान् तन्निरूप्यतामित्यन्वयः । सुखापेक्षया दुःखस्याधिकतरतया दुःखेन सुखस्य झटिति तिरोधानादिति भावः । यद्वा निषेकादिष्ववस्थासु पितृरेतोद्वारा मातृयोनिप्रवेशादिषु स्मशानान्तास्ववस्थासु प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य अन्यत्समानम् ॥ ४६ ॥ * * ननु कदाचिद्दुःखहेतुकर्माभावे सुखानुभवस्य स्थिरता स्यादित्याशङ्क्य “नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः” इति सिद्धान्तमङ्गीकृत्याह—कर्माणीति । देही जीवः आत्मानुवर्तिनां देहेन कर्माणि देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि आरभते करोति, तैश्च निमित्तभूतैः कर्मभिर्देहान्तरं तनुते विभर्ति, तेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाङ्कुरन्यायेन परिवृत्तिर्न निवर्तते इति । न कदाचिदपि निःशेषकर्मक्षय इति भावः । तत्र हेतुमाह—उभयमिति । देहेन कर्माणि कर्मभिर्देहमित्येतदुभयं तु अविवेकतः देहाद्यात्माध्यासहेत्वविद्यात एव भवति । तथाच भगवच्छरणागतिं विना मूलभूताविद्या-निवृत्त्यभावात् न च तद्विना देहनिवृत्तिः न च तद्विना दुःखनिवृत्तिरिति भावः ॥ ४७ ॥ * * एतावता निर्णीतमर्थमाह—तस्मादिति । यस्माद्भगवद्भजनं विनोक्तप्रकारेण संसारदुःखस्य न कदापि निवृत्तिर्वैषयिकं सुखं त्वतितुच्छमेव तस्मात् हरिं शरणागतानां संसारदुःखहरं भजतेत्यन्वयः । यद्यप्यर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः यदधीनाः अतस्तद्भक्तानां तेऽतिसुलभा एव तथाप्यनीहया तत्कामनाराहित्येनैव भजत । तथाभजनमेव श्रेय आशु तत्प्राप्तिहेतुत्वात् अर्थादीनां तत्रान्तरायभूतत्वादिति भावः । तद्भजनेनैव सर्वदुःखनिवृत्तिर्नान्यथेति सूचयन्नाह—ईश्वरमिति । सर्वनियन्तारमित्यर्थः । तद्भजने किञ्चिदप्यायासो नास्त्येव पूर्णानन्दतया निरपेक्षत्वादित्याशयेनाह—अनीहमिति । प्रत्युत तद्भजनं स्वस्यैव भजनतया सुखकरमेवेत्याशयेनाह—आत्मानमिति ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च वैषयिकसुखलिप्सया जनो यत्नं कुर्वन्नपि न तत् प्राप्नोति किं तु तद्विपरीतं दुःखमेवातस्तत्परित्यज भगवन्तमेव भजतेत्याह ॥ यदर्थमिति ॥ विद्वांसमात्मानं मन्यते इति विद्वन्मानी, केवलकर्ममीमांसोपचितबुद्धिरित्यर्थः । नरः, यदर्थं यद्वैषयिक-सुखार्थम् इह लोके, असकृद्वारं वारं कर्माणि यागादीनि, करोति, अतः अभिलषितसुखात् विपर्यासं विपरीतं, फलं दुःखात्मकमित्यर्थः । अमोघमवश्यमेव, विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ * * तदेव दर्शयति ॥ सुखायेति ॥ इह कर्माणि, कुर्वतः कर्मिणः, संकल्पः सुखाय, दुःखस्य मोक्षाय च भवति । तत्र यः ईहया इच्छया, कर्माणि करोति, सः सदा दुःखमेव, आप्नोति । अनीहायाः सुखावृतः अनीहया कर्माणि कुर्वन् सुखावृतो भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * कामानिति ॥ किं च इह लोके, पुरुषः यदर्थं यस्य देहस्य सुखार्थमित्यर्थः । काम्यैः विषयैः, कामान् भोगान्, कामयते वाञ्छति, सः देहः तु पारक्यः श्वश्रूगालादिभक्ष्यः, वै । भङ्गुरः नश्वरः, सः कदाचित्, उपैति देहिनमालिङ्गति । कदाचित् याति च देहिनं परित्यज्यापसरति । देहिनः सकाशाद्विभिन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * किमु इति ॥ यद्यहंतास्पददेहः पारक्यः, तर्हीति शेषः । ममतास्पदाः व्यवहिता देहाङ्गिन्नाश्च य अपत्यदारागारधनादयश्च ते, राज्यकोशबलामात्यभृत्याप्राश्च, पारक्या इति किमु वक्तव्यम् । तत्र अपत्यानि पुत्रादयः, दाराः अङ्गनाः अगाराणि मन्दिराणि, धनानि कृताकृतहेमरूप्यादीनि, आदिशब्देन पश्चादयः, राज्यं सप्ताङ्गं, कोशा वस्त्रादिपेटिकाः, बलं चतुरङ्गसैन्यम् अमात्याः प्रसिद्धाः, भृत्याः परिचारकाः, आप्रा हितकारिणः ॥ ४४ ॥ * * किं च स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमेतैरतितुच्छैरित्याह ॥ किमिति ॥ तुच्छैः आत्मनः कामाय सर्वेषां प्रियत्वात् तथा देहेन सह नश्वरैः, अनर्थैः सद्भिरपि अर्थसंकाशैरर्थवत् प्रतीयमानैः, एतैरपत्यादिभिः कृत्वा, नित्यश्चासावानन्दश्च तस्य महोदधिर्महासमुद्रस्तद्रूपस्य, आत्मनः किं क उपयोगः ॥ ४५ ॥ * * भोगावसराभावाच्चैतैः क उपयोगः निरूप्यतामित्याह ॥ निरूप्यतामिति ॥ हे असुराः, निषेको गर्भाधानं स आदिर्यासां तासु अवस्थासु, कर्मभिः, प्राचीनैरिति शेषः । क्लिश्यमानस्य दुःख्यतः, देहभृतः इह कियान् स्वार्थः, निरूप्यताम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * ननु निषेकाद्यवस्थायाः कर्मनिमित्तत्वाद्भिः शेषकर्मक्षये प्रभूतं सुखं स्यादिति सिद्धान्तान्निःशेषकर्मक्षयवतामस्माकं प्रभूतसुखप्राप्त्याशा दवीयसीति विचार्य तूष्णीमेव स्यात्तव्यमिति तच्छङ्कां निराकर्तुं देह-कर्मणोरविवेकतः संभवमाह ॥ कर्माणीति ॥ देही आत्मानुवर्तिना देहेन तावत् कर्माणि देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि कर्माणीत्यर्थः । आरभते कुरुते । कर्मभिः आरब्धैस्तैः कर्मभिर्निमित्तभूतैः, देहं तनुते विभर्ति, तेन देहेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाङ्कुरन्यायेन तत्तुल्या परिवृत्तिर्न निवर्तते इति न कदाचिदपि निःशेषकर्मक्षय इति भावः । कुतो न्वयं परिवृत्तिस्तत्राह । उभयं तु देहेन कर्माणि कर्मभिर्देह इत्येतदुभयमपि, अविवेकतः । स्वात्मपरमात्मयाथात्म्याज्ञानाद्वेतोरेव भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * एवं त्रिभिर्वैराग्योदयायैहिकासुष्मिकसुखस्वाल्पास्थिरत्वादिदुःखमिश्रत्वानर्थवहत्वादिकमभिधायाथेश्वरं भजतां यद्यपि सर्वे पुरुषार्थाः सुलभास्तथापि परमात्मनिष्कामोपासनं विना न कदाचिदपि कर्मनिवृत्तिस्ततोऽनन्यप्रयोजनत्वेनैव तद्भजनं श्रेय इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ धर्माश्च, अर्थाश्च, कामाश्च, यदपाश्रयाः यदधीनाः, श्रीहर्यैकाश्रिता एव भवन्तीत्यर्थः ।

तस्माद् अनीहम् आत्मानम्, ईश्वरं, हरिम्, अनीहया निष्कामभावेन भजत । देहकर्मणोः परिवृत्तिरूपसंसारस्य कदाप्यनिर्मोक्षत्वात् वैषयिकसुखस्याल्पत्वात् अस्थिरत्वात् दुःखमिश्रत्वात्तन्निवृत्तयेऽनिशं स्वाश्रितसंस्तुतिबन्धहरं परमेश्वरं निष्कपटभावेनैव भजतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

इसके सिवा अपनेको बड़ा विद्वान् माननेवाला पुरुष इस लोकमें जिस उद्देश्यसे बार-बार बहुत-से कर्म करता है, उस उद्देश्यकी प्राप्ति तो दूर रही—उल्टा उसे उसके विपरीत ही फल मिलता है और निस्सन्देह मिलता है ॥ ४९ ॥ * * कर्ममें प्रवृत्त होनेके दो ही उद्देश्य होते हैं—सुख पाना और दुःखसे छूटना । परन्तु जो पहले कामना न होनेके कारण सुखमें निमग्न रहता था, उसे ही अब कामनाके कारण यहाँ सदा-सर्वदा दुःख ही भोगना पड़ता है ॥ ४९ ॥ * * मनुष्य इस लोकमें सकाम कर्मोंके द्वारा जिस शरीरके लिये भोग प्राप्त करना चाहता है, वह शरीर ही पराया—स्यार कुत्तोंका भोजन और नाशवान् है । कभी वह मिल जाता है तो कभी बिछुड़ जाता है ॥ ४९ ॥ * * जब शरीरकी ही यह दशा है—तब इससे अलग रहनेवाले पुत्र, स्त्री, महल, धन, सम्पत्ति, राज्य, खजाने, हाथी-घोड़े, मन्त्री, नोकर-चाकर गुरुजन और दूसरे अपने कहलाने-वालोंकी तो बात ही क्या है ॥ ४९ ॥ * * ये तुच्छ विषय शरीरके साथ ही नष्ट हो जाते हैं । ये जान तो पड़ते हैं पुरुषार्थके समान, परन्तु हैं वास्तवमें अनर्थरूप ही । आत्मा स्वयं ही अनन्त आनन्दका महान् समुद्र है । उसके लिये इन वस्तुओंकी क्या आवश्यकता है ? ॥ ४९ ॥ * * भाइयो ! तनिक विचार तो करो—जो जीव गर्भाधानसे लेकर मृत्युपर्यन्त सभी अवस्थाओंमें अपने कर्मोंके अधीन होकर क्लेश-ही-क्लेश भोगता है, उसका इस संसारमें स्वार्थ ही क्या है ॥ ४९ ॥ * * यह जीव सूक्ष्मशरीरको ही अपना आत्मा मानकर उसके द्वारा अनेकों प्रकारके कर्म करता है और कर्मोंके कारण ही फिर शरीर ग्रहण करता है । इस प्रकार कर्मसे शरीर और शरीरसे कर्मकी परम्परा चल पड़ती है । और ऐसा होता है अविवेकके कारण ॥ ४९ ॥ * * इसलिये निष्काम भावसे निष्क्रिय आत्मस्वरूप भगवान् श्रीहरिका भजन करना चाहिये । अर्थ, धर्म और काम—सब उन्हींके आश्रित हैं, बिना उनकी इच्छाके नहीं मिल सकते ॥ ४८ ॥

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः । भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥
देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च । भजन् मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद् यथा वयम् ॥ ५० ॥
नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः । प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद् विडम्बनम् ॥ ५२ ॥
ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः । आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥
दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः । खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥
एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्र तदीक्षणम् ॥ ५५ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते दैत्यपुत्रानुशासनं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ईश्वरः हरिः स्वकृतैः महद्भिः भूतैः कृतानाम् सर्वेषाम् अपि भूतानाम् जीवसंज्ञितः प्रियः आत्मा ईश्वरः हरिः ॥ ४९ ॥ * * देवः असुरः मनुष्यः वा यक्षः च गन्धर्वः एव मुकुन्दचरणम् भजन् स्वस्तिमान् स्यात् यथा वयम् ॥ ५० ॥ * * असुरात्मजाः मुकुन्दस्य प्रीणनाय द्विजत्वं देवत्वं ऋषित्वं न अलम् भवति वा वृत्तम् न बहुज्ञता न ॥ ५१ ॥ * * दानम् न तपः न इज्या न शौचम् न च व्रतानि अमलया भक्त्या हरिः प्रीयते अन्यत् विडम्बनम् ॥ ५२ ॥ * * ततः दानवाः सर्वभूतात्मनि ईश्वरे भगवति हरौ सर्वत्र आत्मौपम्येन भक्तिम् कुरुत ॥ ५३ ॥ * * हि दैतेयाः यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्राः व्रजौकसः खगाः मृगाः पापजीवाः अच्युतताम् गताः सन्ति ॥ ५४ ॥ * * यत् गोविन्दे एकान्तभक्तिः सर्वत्र तदीक्षणम् एतावान् एव अस्मिन् लोके पुंसः परः स्वार्थः स्मृतः ॥ ५५ ॥

इति सप्तमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भूतानां प्राणिनाम् । जीवसंज्ञितोत्तर्यामी ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ असुराणामस्माकमत्राऽनधिकार इत्यपि न वाच्यमित्याह । देव इति पञ्चभिः ॥ ४०-५१ ॥ ❀ ❀ अमलया निष्कामया । अन्यद्विडम्बनं नटनमात्रम् ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ अच्युतताममृतत्वम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति । एतावानिति । तदीक्षणं गोविन्ददृष्ट्या संमाननम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीसप्तमे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्मात्सर्वेषां देहश्च जीवश्च परमात्मा च प्रियश्च वस्तुतो हरिरेव तस्मात्तं भजतेत्याह—सर्वेषां देवतिर्यगादीनामप्यात्मा परमात्मा स एवेश्वरः । स्वेनैव कृतैः कृतानामिति । देहोऽपि तत्कारणत्वात्स एव जीवसंज्ञा जाता यस्य सः । जीवस्य तदीयतदस्थ-शक्तिरूपत्वात् । यद्वा—सर्वेषां प्रियत्वादपि तमेव भजतेत्याह सर्वेषां भूतानां यो जीवसंज्ञो जीवनामा ततोऽपि प्रियः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं तस्मात्सर्व एव भक्तिं कुर्यादित्याह—देव इति । स्वस्तिमान् ऐहिकामुष्मिककल्याणभाक् यथा वयमिति । बहुत्वं तु “एकत्वं न प्रयुज्जीत गुर्वात्मनि कदाचन” इति स्मृतेरहमित्यर्थः । अनेकधोपायैर्विषाग्निप्रवेशादिभिर्मार्थिमाणोऽपि केवलहरिभजनप्रभावेणैव न मृत इत्यैहिकमत्र कल्याणं भवद्भिः प्रत्यक्षीकृतमेतेनैव पारलौकिकं तन्निश्चिनुतातो यूयमपि तमेव भजतेति भावः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ द्विजत्वं त्रिवर्णत्वम् । ऋषित्वं ब्राह्मणत्वम् । वृत्तं सद्बृत्तम् । ‘वृत्तं स्वरूपे चरिते’ इति यादवः । बहुज्ञता पांडित्यम् । नालं न समर्थमित्यर्थः । हे असुरात्मजा इति । वयमसुरकुलोद्भूता न भक्त्यधिकारिण इति मा शंकध्वमिति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तपः स्वधर्मनिष्ठत्वमिन्द्रियसंयमो वा । इज्या यागः । शौचं कर्मानासक्तिः ‘कर्मस्वसङ्गमः शौचम्’ इति श्रीमुखोक्तेः । व्रतानि कृच्छ्रादीनि । मलं कामस्तद्विहितया “मलं पापे च विघ्नादौ वासनायां च धारणे । कपटे मलिने सृष्टौ” इति धरणिः । नटनमात्रमनुकरणमात्रमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ यतो भक्तिं विनान्यद्विडम्बनमेव ततो हेतोः । सर्वत्र सर्वस्मिन्देशे काले च आत्मौपम्येन आत्मनि यथाऽऽनुकूल्येन कायमनोवचनवृत्तिरूपं भजनं कुरुत तद्वदपि कुरुत । विश्वनाथस्तु—आत्मौपम्येनेत्यत्र सुखदुःखादिदृष्ट्येति शेष इत्याह—दानवा इत्यत्र दानं भक्त्युपदेशस्तद्योग्या इति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ ब्रजौकसः खगा मृगाश्च पापजीवा नीचजातयोऽपि ब्रजवासिनः श्रीकृष्णभक्त्याऽच्युततां च्युतिराहित्यमिता इत्यन्वयः । सन्दर्भस्तु—ब्रजौकसोऽत्र नीचसहपाठात् “किरातहूणान्ध्रपुलिंदपुष्कसा आभीरकंका यवनाः खसादयः” इत्यादाविव गवोपजीवना नीचजातिविशेषा एवाभीरा ज्ञेयाः । न तु “कृषिवाणिज्यगोरक्षं कुसीदं तुर्यमुच्यते । वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्” इतिवद्वैश्यभेदा इति विशेषः प्रतिपत्तव्य इत्याह । विश्वनाथस्तु—न च भक्तिः सज्जात्यादिकमपेक्षत इत्याह—दैतेया इति । अच्युततां चिन्मयशरीरत्वेनाच्युततुल्यत्वम् । यद्वाऽच्युततामच्युतिं गताः कर्मिण इव न च्युता भवन्ति ब्रह्मादिलोकत इत्यर्थः । तदुक्तं काशीखण्डे—“न च्यवन्ते च यद्वक्ता महत्यां प्रलयापदि । अतोच्युतोऽखिले लोके विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥” इति ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एकान्तभक्तिरनन्या भक्तिर्यत् यस्यां भक्तौ सत्यां सर्वत्रैव स्थावरजंगमवस्तुषु तदीक्षणं भगवतो भावनापरिपाकेन भगवदीक्षणं यदुक्तम् “नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्वनमयं लुब्धः कामुकः कामिनीमयम् ॥” इति । यथा प्रह्लादोऽयं स्तम्भेऽपि भगवन्तमपश्यत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सर्वेषामिति ॥ स्वकृतैः स्वसृष्टैर्महद्भिर्भूतैः पृथग्यादिभिः कृतानां स्वेन सृष्टानां सर्वेषामपि देवासुरादीनां भूतानां देहानां जीवसंज्ञितः अन्तर्यामी आत्मा प्रियः ईश्वरः नियन्ता च हरिरेव ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देव इति ॥ अतः देवः असुरः इत्यादिः जातिविभागमन्तरेणैव यः कश्चिदपि मुकुन्दस्य चरणं भजन् भवेत् सः स्वस्तिमान् कल्याणभाक् स्यादेव । यथा वयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तो जातास्तथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ नालमिति युग्मम् ॥ हे असुरात्मजाः ! द्विजत्वादिकं मुकुन्दस्य प्रीणनाय नालं न समर्थम् । एवं दानादिषु प्रत्येकमन्वयः । अत्र द्विजत्वादिशब्दा वर्णोत्कर्षजात्युत्कर्षाजितेन्द्रियत्वोपलक्षकाः । यतोऽसौ हरिरमलया निष्कामया भक्त्यैव प्रीयते अन्यत्सर्वं द्विजत्वादिकं साधनान्तरं च विडम्बनं भक्तिं विना नटनमात्रमकिंचित्करमेवेति ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ तत इति ॥ तस्मात् हे दानवाः ! भगवति सर्वभूतात्मनि ईश्वरे हरौ आत्मौपम्येन स्वतुल्यतया सर्वत्र सर्वभूतेषु स्नेहरूपां भक्तिं कुरुत ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ दैतेया इति ॥ भक्त्या दैतेयादयः पापजीवा अपि अच्युततां भगवत्साधर्म्यममृतत्वं गताः सन्ति ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एतावानिति ॥ अस्मिन् लोके संसारे पुंसः सर्वत उक्तृष्टः स्वार्थः पुरुषार्थः एतावानेव तत्त्वज्ञैः शास्त्रेषु स्मृतो निरूपितः यद्गोविन्दे एकान्ता अनन्यप्रयोजना भक्तिरिति सापि भक्तिः यत्सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु तस्य गोविन्दस्येक्षणं तद्दृष्ट्या सर्वसम्मानमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । सप्तमे गङ्गासहायः सप्तमस्य व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ दैत्यकुमाराणां सर्वेषामात्मनां भगवद्भजनेऽनधिकारशङ्कां निराकुर्वन्नीहया भजतामेवानिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्चेति स्वदृष्टान्तेनाह—सर्वेषामपीति द्वाभ्याम् । स्वकृतैः स्वसृष्टैर्महद्भिः भूतैः पृथिव्यादिभिः कृतानां सृष्टानां भूतानां देवादीनां सर्वेषां भगवान् बीजसंज्ञितः आदिकारणभूतः आत्मा अत एव निरतिशयप्रिय ईश्वरोऽन्तःप्रविश्य नियन्ता तावद्भगवान् सर्वेषां साधारण इति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अतो देवादिजातिविभागमन्तरेण यः कश्चिन्मुकुन्दचरणं भजन् स्वस्तिमान्निवृत्ताऽनिष्टः प्राप्तेष्टश्च स्यादेव यथा वयमिति । वयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तोऽभूम, तथेतरेऽपीत्यर्थः । यथा वयमिति दृष्टान्तस्वारस्याद्भगवतः सर्वभूतसाधारण्यप्रतिपादनस्वारस्याच्च निरुपाधिकोक्तविधात्मत्वादिसम्बन्धज्ञानपूर्वकमनन्यप्रयोजनेन भजन्तः स्वस्तिमन्तो भवेयुरन्यथा तु समीहितभाववन्त इति सूचितम्, तथा च श्रुतिः “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इत्यादिका ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तदेतदुपपादयति—नालमिति द्वाभ्याम् । हे असुरात्मजाः ! द्विजत्वादयो मुकुन्दस्य प्रीणनाय प्रीतिजननाय नालं न प्रभवः किं त्वमभ्या अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव हरिः प्रीयते, अन्यदुपायान्तरन्तु विडम्बनं नटनमात्रम्, द्विजत्वमिति वर्णाधिक्योपलक्षकम् देवत्वमिति जात्याधिक्यस्य ऋषित्वमित्यतीन्द्रियदृष्टत्वादिरूपज्ञानाधिक्योपलक्षणम् । बहुज्ञतेति तु शास्त्रजन्यज्ञानाधिक्यस्य वृत्तं पित्रादि परम्परागता सद्वृत्तिः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ दानं पात्रे वित्तत्यागः तपः कृच्छ्रादि इत्या यागः शौचं स्नानादिकृतं शुचित्वं व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ यतो भक्त्यैव भगवान्प्रीयते नोपायान्तरेणाऽतो हे दानवाः ! यूयमाश्रित-संसारबन्धहारिणि सर्वभूतानामन्तरात्मनि भगवति ईश्वरे भक्तिमनन्यप्रयोजनां कुरुत । कथम्भूताः सर्वत्रात्मौपम्येन स्वात्मतुल्यत्व-दृष्ट्या स्वस्मिन्निवेश्यशरीरभूतेषु सर्वेषु दययोपलक्षिताः भगवद्भक्तिं कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ किमेवं भजन्तः केऽपि मुक्ता बभूवुरित्यपेक्षायां पापजातयोऽपि केनचिद्भगवत्सम्बन्धविशेषेण मुक्ताः किं पुनरेवं भजन्तो मुच्यन्ते इति वक्तव्यमित्याशयेनाह—दैतेया इति । रक्षांसि बककेश्यादयः स्त्रियः पूतनादयो ब्रजौकसो नन्दादयः शूद्राश्चाणूरादयः खगाः जटायुप्रभृतयः मृगाः मायामृगादयः एवंविधाः पापजीवा अप्यच्युततां भगवत्साधर्म्यज्ञताः प्राप्तास्सन्ति हीति प्रसिद्धौ, त्रिकालज्ञत्वाद्भगवता प्रह्लादेनैवमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अध्यायद्वयोक्तार्थं निष्कृष्योपसंहरति—एतावानिति । अस्मिँल्लोके पुंसां पर उत्कृष्टः स्वार्थः पुरुषार्थः एतावानेव कियान् यत् गोविन्दे भगवत्येकान्तभक्तिरनन्यप्रयोजना भक्तिर्यच्च सर्वेषु भूतेषु तदीक्षणं गोविन्देक्षणं भगवदात्मत्वदर्शनमित्येतावानेव निरतिशयपुरुषार्थसाधनभूत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेरेव भजने कारणमाह, सर्वेषामिति । व्यञ्जकत्वाद् बीजज्ञत इति शेषः “व्यञ्जनाज्जगतो विष्णुर्वीजं न परिणामतः” इति वचनान्न बीजशब्दस्य विकारोर्थः । अप्रयत्नेनेति “अविक्रियः स्वदृग्ब्रह्म” इति स्तोत्रे ॥ ४९-५० ॥ ❀ ❀ भूतानामुत्पत्त्यादिना भक्त्यभावे जातिविशेषो वृत्तादिविशेषोऽप्यकिञ्चित्कर इत्याह, नालमिति । वृत्तमाचारः “वृत्तं स्वरूपे चरिते” इति यादवः ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ आत्मौपम्येनात्मस्नेहवत्स्नेहेन ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ वेदान्तादिशास्त्रानधिकारित्वेन पापजीवत्वं न तु पापकरणात् अच्युततां च्युतिवर्जनं मोक्षं गताः सन्ति हि यस्मात्तस्मात् मुकुन्दभक्तिरेव सम्पाद्या ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तात्पर्यात्पुनरेतदेव हि करणं श्रेय इत्याह, एतावानिति । तस्य हरेः सर्वसत्ताप्रदत्वेनावस्थितेरीक्षणं दर्शनं ज्ञानमिति यदीयं भक्तिरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नालमिति युग्मकम् ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ तत् इति सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे काले च आत्मौपम्येन आत्मनि यथा आनुकूल्येन कायमनोवचनवृत्तिरूपं भजनं कुरुत तद्वदपि कुरुतेति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ ब्रजौकसोऽत्र नीचसहपाठात् “किरात-हूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खगादयः” इत्यादाविव भवोपजीवना नीचजातिविशेषा एव आभीरा ज्ञेयाः । न तु “कृषिवाणिज्यगोरक्षाः कुसीदं तुर्यमुच्यते । वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्” इतिवद्वैश्यभेदा इति विशेषः प्रतिपत्तव्यः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तस्य भागवत एव ईक्षणं स्फूर्तिः “सर्वभूतेषु यः पश्येत्” इत्यादेः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यतः सर्वेषां देहश्च जीवश्च परमात्मा च प्रियश्च वस्तुतो हरिरेव तस्मात्तं भजतेत्याह, सर्वेषां देवतिर्यगादीनामपि आत्मा परमात्मा स एवेश्वरः स्वेनैव कृतैः कृतानामिति देहोपि तत्कारणकत्वात् स एव जीवसंज्ञा सञ्जाता यस्य सः । जीवस्य तदीयतदस्थशक्तिरूपत्वात् । यद्वा सर्वेषां प्रियत्वादपि तमेव भजतेत्याह, सर्वेषां भूतानां यो जीवसंज्ञः जीवनामा ततोपि प्रियः ॥ ४९ ॥ * * यस्मादेवं तस्मात्सर्व एव भक्तिं कुर्व्युरित्याह, देव इति ॥ ५० ॥ * * श्रीणनाय न अलं न समर्थमित्यर्थः । विडम्बनं पुंसः प्रत्युत तिरस्कारकारणमित्यर्थः ॥ ५१-५२ ॥ * * आत्मौपम्येनेत्यत्र सुखदुःखादिदृष्टयेति शेषः ॥ ५३ ॥ * * न च भक्तिः सञ्जात्यादिकमपेक्षत इत्याह, दैतेया इति । अच्युततां चिन्मयशरीरत्वेन अच्युत-तुल्यत्वम् अच्युतता अच्युतिं गता कर्मिण इव न च्युता भवन्तीत्यर्थः । यदुक्तं काशीखण्डे—‘न च्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि । अतोऽच्युतोऽखिले लोके विद्वद्भिः परिगीयते ॥’ इति ॥ ५४ ॥ * * एकान्तभक्तिरनन्यभक्तिः यत् यस्यां भक्तौ सत्यां सर्वत्रैव स्थावरजङ्गमवस्तुषु तदीक्षणं भगवतो भावना परिपाकेन भगवदीक्षणं यदुक्तम्—‘नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् ॥’ इति यथायं प्रह्लादश्च स्तम्भेपि भगवन्तमपश्यत् ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वकृतैः स्वसृष्टैः महद्भिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः कृतानां सर्वेषां सुरादीनाम् आत्मा अन्तर्यामी प्रियो हितकृच्चामौ ईश्वरो नियन्ता हरिरेव अतो जीवसंज्ञितः यः कश्चिदपि जीवपदार्थः देवादिनामको मुकुन्दचरणं भजन् स्वस्तिमान् स्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४९-५० ॥ * * वृत्तं वर्णाश्रमक्रियात्मकम् ॥ ५१ ॥ * * व्रतानि नानातिथ्युपवासतीर्थवासादीनि ॥ ५२ ॥ * * यथा मयि स्वांशभूते दासे भगवानन्तर्यामिरूपेण वर्त्तते तथा सर्वेषु भूतेष्वपि एवमात्मौपम्येन सर्वत्र वर्त्तमाने सर्वभूतानामात्मनि अन्तर्यामिणि भगवति भक्तिं कुरुत भूतद्रोहो न कार्यः । किन्तु सर्वत्र हरिदृष्ट्या यथाशक्ति यथायोग्यमानुकूल्यं कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ * * यतो भक्त्यैव दैतेयादयः अच्युततां भगवद्भावापत्तिलक्षणं मोक्षं गताः सन्ति ॥ ५४ ॥ * * अध्यायद्वयोक्तार्थमुपसंहरति, एतावानिति । गोविन्दे भक्तिः सर्वत्र तदीक्षणं तदात्मकत्वदर्शनमित्येतावानेव स्वार्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न केवलमस्माकमेव स आत्मा नियन्ता च किन्तु सर्वेषां भूतानामपि स तथेति प्रदर्शयन् अत एव नास्माकमसुराणां तद्भजनेऽधिकार इति शङ्कां च परिहरन् देवासुरादिसर्वेषां तत्राधिकारं तत्रापि ततोषकारणं केवलभक्तिरेव नान्यदित्याह—सर्वेषामपीति पञ्चभिः । स्वकृतैः स्वसृष्टैर्महद्भिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः कृतानां स्वेन सृष्टानां सर्वेषामपि देवासुरादीनां भूतानां देहानां जीवसंज्ञितः आत्मा अत एवातिशयप्रियः ईश्वरः देहादिस्वातन्त्र्यनियन्ता च हरिरेवेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ * * अतो देवासुरादिजातिविभागमन्तरेणैव यः कश्चिदपि मुकुन्दस्य संसारदुःखमोचकस्य भगवतः चरणं भजन् स्वस्तिमान् निवृत्तसर्वानिष्टः प्राप्तेश्च स्यादेव । यथा वयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तो जातास्तथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ * * ननु तर्हि कथं द्विजादीनां श्रेष्ठत्वं शास्त्रे प्रसिद्धमित्याशङ्क्य यागदानादिक्रियासु तथाऽस्तु, मुकुन्दस्य प्रीणनाय सन्तोषाय ते नालं समर्था न भवन्ति, यतोऽसौ हरिरमलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव प्रीयते सन्तुष्यति, अन्यत्सर्वं द्विजत्वादिकं साधनान्तरं च विडम्बनं भक्तिं विना नटनमात्रमकिञ्चित्करमेवेति द्वयोरन्वयः । युष्माकमपि यदि तथाभूता भक्तिः स्यात्तदा युष्मास्वसुरेष्वपि तत्प्रीतिः स्यादेव नात्र सन्देह इति सूचयन् सम्बोधयति—हे असुरात्मजा इति । द्विजत्वमिति वर्णोत्कृष्टत्वोपलक्षकम् । देवत्वमिति जात्युत्कृष्टत्वोपलक्षकम् । ऋषित्वमित्यतीन्द्रियद्रष्टृत्वम् । बहुज्ञतेति शास्त्रजन्यज्ञानोत्कृष्टत्वम् । वृत्तमिति सद्बुद्ध्याद्याचारोपलक्षकम् । दानं सत्पात्रे वित्तादित्यागः । तपः कृच्छ्रादि । इज्या यागः । शौचं स्नानादिकृतं शुद्धत्वम् । व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ ५१-५२ ॥ * * यस्माद्विरिप्रीत्यैव संसारदुःखनिवृत्तिः, नान्यथा, तत्प्रीतिश्च केवलभक्त्यैव, नान्यथा, ततस्तस्मात् हे दानवाः हरौ स्वभक्तसंसारदुःखहारिणि भगवति यूयं भक्तिं कुरुतेत्यन्वयः । कां तां भक्तिमित्यपेक्षायामाह—आत्मेति । आत्मौपम्येन स्वतुल्यतया सर्वत्र सर्वभूतेषु स्नेहरूपा-मित्यर्थः । ननु सर्वभूतभक्त्या कथं स प्रीयेतेत्याशङ्क्य तत्र हेतुद्वयमाह—सर्वभूतात्मनीति सर्वभूतस्वरूप इत्यर्थः । ईश्वर इति जगज्जन्मादिकर्तारि सर्वनियन्तारि चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ * * ननु यद्यपि अद्यपर्यन्तं केषामपि तद्भजनफलं जातं तदा तद्भजने प्रवृत्तिरुचिता नान्यथेत्याशङ्क्यात्यन्तधिकारिणोऽपि तत्सम्बन्धमात्रेणापि संसाराद्विमुक्ता यदि तदा तद्भजनेन विमुक्तौ कः सन्देह इत्याशयेनाह—दैतेया इति । दैतेयाः तृणावर्तादयः । यक्षाः शङ्खचूडादयः । रक्षांसि विभीषणादयः । स्त्रियः ताटकापूतनादयः । शूद्राश्चाणूरादयः । व्रजौकसो वनवासिनो यमलार्जुनवृक्षादयोऽपि । खगा बकजटायुप्रभृतयः । मृगा मारीचकेश्यादयः । एवंविधाः पापजीवा अपि अच्युततां भगवत्साधर्म्यं धर्मेतश्च्युतिराहित्यं गताः सन्ति । अतीते कल्पे भगवद्भोक्तृतां गताः, इदानीमपि तत्र सन्तीत्यर्थः । हिंशन्नेन “न स पुनरावर्तते” “न च्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि । अतोऽच्युतोऽखिले लोके विद्वद्भिः परिगी-

यते' इति काशीखण्डादिवचनप्रमाणं सूचयति ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अध्यायद्वयोक्तमर्थं निष्कृष्योपसंहरति—एतावानिति । अस्मिन् लोके संसारे पुंसः परः सर्वत उत्कृष्टः स्वार्थः पुरुषार्थः एतावानेव तत्त्वज्ञैः शास्त्रेषु स्मृतो निरूपितः । एतावानिति कियानित्यपेक्षायामाह—यद्गोविन्दे श्रीकृष्णे एकान्ता अनन्यप्रयोजना भक्तिरिति । साऽपि स्वयं किरूपेत्यपेक्षायामाह—यत्सर्वत्र स्थावरजंगमेषु तस्य गोविन्दस्येक्षणं तद्दृष्ट्या सर्वसम्माननमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्वासनानिरूपणे । सप्तमो विवृतोऽध्यायः महत्कृपानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भगवद्भजने स्वानधिकारिताशङ्कां कुर्वतां सर्वेषां दैत्यकुमाराणां तां शङ्कां निराकुर्वन् यथातथाविधानां भजतामेवानिष्ट-निवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्चेति स्वदृष्टान्तेनाह सर्वेषामपीति द्वाभ्याम् ॥ सर्वेषामपीति ॥ स्वकृतैः स्वसृष्टैः, महद्भिः भूतैः पृथिव्यादिभिः, कृतानां सृष्टानां सर्वेषां भूतानां देवादीनाम् अपि, हरिः बीजसंज्ञितः आदिकारणभूतः, आत्माऽन्तः प्रविश्य धारकः, प्रियो निरतिशयप्रीतिविषयः, ईश्वरः शासकश्च, भवति । भगवतः सर्वसाधारणत्वान्न तद्भजनेऽधिकार्यनधिकारिशङ्कावकाश इति भावः । जीवसंज्ञित इति पाठे, भूतानां सर्वेषां प्राणिनां जीवसंज्ञितोऽन्तर्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देव इति ॥ अतः, देवः वा असुरः, मनुष्यो वा, यक्षः एव, गन्धर्वश्च, यः कोऽपि भवतु नाम । मुकुन्दचरणं मुक्तिप्रदभगवच्चरणकमलं, भजन् वयं यथा तथा, स्वस्तिमान्निवृत्तानिष्टः संप्राप्तस्वेष्टश्च, स्यात् एव । वयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तोऽभूम तथेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतितात्पर्यं दर्शयति नालमिति द्वाभ्याम् ॥ नालमिति ॥ हे असुरात्मजाः, द्विजत्वं एतद्वर्णाधिक्योपलक्षकं, देवत्वम्, एतज्जात्याधिक्योपलक्षकम् । ऋषित्वं वा एतदतीन्द्रियद्रष्टृत्वादिरूपज्ञानाधिक्योपलक्षकम् । मुकुन्दस्य, प्रीणनाय न अलम् । बहुज्ञता एषा तु शास्त्रजन्यज्ञानाधिक्यस्योपलक्षिका न, वृत्तम्, एतत्पित्रादिपरंपरागतसद्वृत्त्युपलक्षकम्, न अलम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ न दानमिति ॥ दानं पात्रे वित्तत्यागः, न, तपः कृष्णादिः, न । इड्या यागः, न । शौचं स्नानादिकृतं शुचित्वं, न । व्रतानि प्राजापत्यादीनि च, न । दानादीनि भगवत्प्रीणनसमर्थानि नैव, किं तु हरिः अमलयाऽत्यन्तनिर्मलया भक्त्या एव, प्रीयते । अन्यदुपायान्तरं तु विडम्बनं नटनमात्रम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तत इति ॥ यतो भक्त्यैव भगवान् प्रीयते नोपायान्तरेण ततो हेतोः, हे दानवाः, यूयं सर्वत्र आत्मौपम्येन सर्वभूतात्मनि सर्वेषां भूतानामन्तर्यामिणि, हरावाश्रितसंसारबन्धहारिणि, ईश्वरे भगवति, भक्तिं कुरुत ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ किमेवं भजन्तः केऽपि मुक्ता बभूवुरित्यपेक्षायाम् पापजातयोऽपि केनचित् प्रकारेण भगवत्सम्बन्धेन मुक्ताः किं पुनरेवं भजन्तो मुच्यन्त इति वक्तव्यमित्याशयेनाह ॥ दैतेया इति ॥ दैतेया मयादयः, यक्षरक्षांसि, यक्षा रावणादयः, रक्षांसि बककेश्यादयः, स्त्रियः पूतनादयः, शुद्राश्चाणूरादयः, व्रजौकसो नन्दादयः, खगा जटायुःप्रभृतयः, मृगा मायामृगादयः, एवंविधाः पापजीवाः अपि, अच्युततां भगवत्साधर्म्यं गताः प्राप्ताः सन्ति हि । त्रिकालज्ञत्वाद्भगवता प्रह्लादेनैवमुक्तं बोध्यम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अध्यायद्वयोक्तार्थं निष्कृष्योपसंहरति ॥ एतावानिति ॥ अस्मिन् लोके, पुंसः पर उत्कृष्टः, स्वार्थः पुरुषार्थः एतावान् एव, स्मृतः । कियान् गोविन्दे भगवति, एकान्तभक्तिः अनन्यप्रयोजना भक्तिः, सर्वत्र सर्वभूतेषु, तदीक्षणं भगवदात्मकत्वदर्शनं, यत् एतावान् ॥ ५५ ॥ ।

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्य-विरचितायामन्यवार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

भगवान् श्रीहरि समस्त प्राणियोंके ईश्वर, आत्मा और परम प्रियतम हैं । वे अपने ही बनाये हुए पञ्चभूत और सूक्ष्मभूत आदिके द्वारा निर्मित शरीरोंमें जीवके नामसे कहे जाते हैं ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देवता, दैत्य, मनुष्य, यक्ष अथवा गन्धर्व—कोई भी क्यों न हो—जो भगवान्के चरणकमलोंका सेवन करता है, वह हमारे ही समान कल्याणका भाजन होता है ॥ ५० ॥ ❀ ❀ दैत्यबालकों ! भगवान्को प्रसन्न करनेके लिये ब्राह्मण, देवता या ऋषि होना सदाचार और विविध ज्ञानोंसे सम्पन्न होना, तथा दान, तप, यज्ञ, शारीरिक और मानसिक शौच बड़े-बड़े व्रतोंका अनुष्ठान पर्याप्त नहीं है । भगवान् केवल निष्काम प्रेम-भक्तिसे ही प्रसन्न होते हैं और सब तो विडम्बनामात्र हैं ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ इसलिये दानव-बन्धुओं ! समस्त प्राणियोंको अपने समान ही समझकर सर्वत्र विराजमान, सर्वात्मा, सर्वशक्तिमान् भगवान्की भक्ति करो ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ भगवान्की भक्तिके प्रभावसे दैत्य, यक्ष, राक्षस, स्त्रियाँ, शुद्र, गोपालक अहीर, पक्षी, मृग और बहुत-से पापी जीव भी भगवद्भावको प्राप्त हो गये हैं ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ इस संसारमें या मनुष्य-शरीरमें जीवका सबसे बड़ा स्वार्थ अर्थात् एकमात्र परमार्थ इतना ही है कि वह भगवान् श्रीकृष्णकी अनन्य भक्ति प्राप्त करे । उस भक्तिका स्वरूप है सर्वदा सर्वत्र सब वस्तुओंमें भगवान्का दर्शन ॥ ५५ ॥

इति सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

नारद उवाच

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् । जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम् ॥ १ ॥
अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् । आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद् यथा ॥ २ ॥
श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् । कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥
क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम् । आहेशमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् । सर्पः पदाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥
हे दुर्विनीत मन्दात्मन्कुलभेदकराधम । स्तब्धं मच्छासनोद्धूतं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥
क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः । तस्य मेऽभीतवन्मूढ शासनं किम्बलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच

न केवलं मे भवतश्च राजन् स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ सर्वे दैत्यसुताः तदनुवर्णितम् श्रुत्वा निरवद्यत्वान् जगृहुः गुर्वनुशिक्षितम् न एव ॥ १ ॥ * *
अथ आचार्यसुतः तेषाम् एकांतसंस्थिताम् बुद्धिम् आलक्ष्य भीतः त्वरितः यथा (वत्) राज्ञे आवेदयत् ॥ २ ॥ * * दैत्यः
तन् अप्रियम् दुःसहम् तनयानयम् श्रुत्वा कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रम् हन्तुम् मनः दधे ॥ ३ ॥ * * प्रश्रयावनतम् दान्तम् बद्धा-
ञ्जलिम् अवस्थितम् अतदर्हणम् प्रह्लादम् परुषया वाचा क्षिप्त्वा पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ईक्षमाणः प्रकृतिदारुणः पदाहतः सर्पः इव
श्वसन् आह ॥ ४-५ ॥ * * हे दुर्विनीत मन्दात्मन् कुलभेदकर अधम स्तब्धम् मच्छासनोद्धूतम् त्वा अद्य यमक्षयम्
नेष्ये ॥ ६ ॥ * * मूढ यस्य क्रुद्धस्य सहेश्वराः त्रयः लोकाः कम्पन्ते तस्य मे शासनम् अभीतवत् किंबलः
अत्यगाः ॥ ७ ॥ * * ये अमी परे च अवरे स्थिरजंगमाः ब्रह्मादयः येन वशम् प्रणीताः सः केवलम् मे बलम् इति नवै राजन्
भवतः च अपरेषाम् बलिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमेऽतिरुषा सृनुं निघ्नन्दैत्यो हतः स्वयम् ॥ आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिः स्तुतः ॥ १ ॥

अन्तःकृपासुधापूर्णो बहिःक्रोधो नृकेसरी ॥ दैत्येन्द्रमरिभावेन भजन्तं समभावयत् ॥ २ ॥

एकान्तसंस्थितां प्रत्यङ्निष्ठाम् । यथा यथावत् ॥ २ ॥ * * स च पुत्रं हन्तुं मनो दधे । कथंभूतः कोपस्यावेशे-
नाद्रेकेण चलद्वात्रं वपुर्धस्य सः ॥ ३ ॥ * * क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापेन सरोषेण तिरश्चीनेन वक्ष्णेण ॥ ४-५ ॥ * * हे
मन्दात्मन्नल्पबुद्धे मदाज्ञाऽतिलंघितं त्वामद्य यमालयं नेष्यामि ॥ ६ ॥ * * अभीतवत् किं बलं यस्य स किंबलः ॥ ७-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स च नृसिंहः (१) स्वमात्मानमरिभावेन भजन्तम् । अभावं करोतीत्यभावयति लङि चाभावयत् ।
यद्वा—स्वं स्वीयं पार्षदं कर्तुमनाशयत् । त्रिजन्मस्वेकं जन्म समापयदित्यर्थः । अरिभावेन भजन्तमपि स्वं स्वीयमेवाचिन्तयत् ।

‘भू—मिश्रीकरणचिन्तनयोः’ इत्यस्य वा रूपम् । स्वं स्वीयमभावयदकरोत् स्वर्गस्थदेवेषु तमस्थापयदित्यर्थः । “मदङ्गस्पर्शनेनांगलोकान्यास्यति सुप्रजाः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । देवा हि भगवदेकपरत्वाद्भागवता एव तेषु भगवतोऽपि स्वीयाभिमानो ‘सर्वे देवा हि मामकाः’ इति पुराणान्तरे भगवदुक्तेः (२) । अथ प्रह्लादोपदेशादनन्तरम् । तेन प्रह्लादेनानुवर्णितं विष्णुं तद्वक्तियोगं वा निरवद्यत्वाद्भागवतमलराहित्येन शुद्धत्वात् स्वीचक्रुः । गुरुभ्यामुपशिक्षितं तु सावद्यत्वाद्भागवतोत्पादकत्वेनाशुद्धत्वान्न स्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ १॥ * * अथ सर्वबालकर्तृकहरिभक्तिदर्शनानन्तरम् । एको मुख्यश्चासावन्तोऽवधिरेकान्तो विष्णुर्यद्वैकस्मिन्हरावन्तो निष्ठा यस्य स एकान्तो भक्तियोगस्तत्र संस्थितां प्राप्ताम् । राज्ञे हिरण्यकशिपवे यथावदावेदयदवर्णयत् ॥ २॥ * * तद्गुरुक्तं शत्रूत्कर्षस्य दुस्सहत्वमप्रियत्वं च प्रसिद्धमेव ॥ ३॥ * * परुषया निष्ठुरया ॥ ४-५॥ * * वास्तवोऽर्थस्तु—दुष्टेष्वपि विशिष्टं नीतं कृपालक्षणं यस्य परदुःखासहिष्णुत्वात् । यद्वा—दुर्गता विनीतिर्विरुद्धनीतिर्यस्मात्स तथा नीतिकोविद इत्यर्थः । मन्दानां मूढानामप्यात्मा मनो यत्र सर्वचित्ताकर्षकत्वात् । कुलभेदकराः कुलविशेषस्रष्टारः प्रजापतयोऽप्यधमा यस्मान्महाविभूतिमत्त्वात् । यद्वा—कुलानां सैन्यसमूहानां भेदकरा दैत्या अधमा यस्मात्स दैत्यकुलोत्तम इत्यर्थः । स्तब्धमसुरेषु पूज्यबुद्धित्वाभावात् । यद्वा—स्तब्धनातिरुणद्धि सर्वं स्वस्मिन्निति स्तब्धो विष्णुः स्वोदरीकृतविश्वत्वात्तम् । यमानामष्टांगयोगाङ्गानां क्षयं निवासभूतं त्वां नेष्ये स्वत्रायकत्वेनाङ्गीकरिष्यामीत्यर्थः । वस्तुतो यं लोका अक्षयं क्षयरहितं विष्णुं वदन्ति तं प्रति नेष्ये दर्शयिष्यामीति भावः । मां शास्तीति मच्छासनो ब्रह्मा सोऽप्युद्धतः कम्पितो वत्सपालावगूहने यस्मात्तम् ‘अनुजानीहि मां नाथ’ इत्यादितदुक्तेः ॥ ६॥ * * अभीतवन्निर्भयवत् । केन बलेन मदाज्ञामतिक्रान्तवानसीति भावः । मूढेति । स्वस्य मूढत्वात्तथाह ‘आत्मवन्मन्यते सर्वम्’ इति न्यायात् ॥ ७॥ * * राजन्निति । रजोगुणपिहितदृष्टेस्तव तथा न दृश्यत इति भावः । ‘बलं बलवतां चाहम्’ इति श्रीगीतोक्तेः ‘तस्य ह वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ’ इत्यादिश्रुतेः । “यः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ८॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अष्टमे धनं सुतं दैत्यो नृसिंहेन हतो नखैः ॥ स च स्तुतः सुरैस्तत्र श्लोकाः पर्वतमार्गणाः (५७) ॥

उवाचविंशतिः (२०) साङ्घ्रिगजशैला (७८) अनुष्टुभः ॥ ८॥ अथेति ॥ दैत्यसुताः सर्वे तेन प्रह्लादेनानुवर्णितं श्रुत्वा अथ निरवद्यत्वाद्निर्दुष्टत्वात्तदेव जगृहुः । गुरुणा दैत्याचार्येण यदनुशिक्षितं तन्नैव जगृहुः संसारहेतुत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १॥ * * अथेति ॥ अथ तेषां दैत्यसुतानां बुद्धिमेकान्तसंस्थितां प्रत्यङ्निष्ठांमालक्ष्य दृष्ट्वा लिङ्गैर्ज्ञात्वा राजोपालम्भाद्भीतः अत एव त्वरितः त्वरया युक्तः आचार्यसुतो यथा यथावत् राज्ञे हिरण्यकशिपवे आवेदयत् ॥ २॥ * * श्रुत्वेति ॥ तद्गुरुपुत्रेण कथितं तनयस्य प्रह्लादस्यानयं विष्णुभजनपरत्वं दैत्यपुत्राणामपि तच्छिष्टक्षणं च दुःसहमप्रियं श्रुत्वा दैत्यः हिरण्यकशिपुः कोपावेशेन चलत् कम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः सन् पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनो दधे कृतवान् ॥ ३॥ * * क्षिप्त्वेति युगम् ॥ प्रकृत्या स्वभावत एव दारुणः स दैत्यः पदा हतः पादताडितः सर्प इव श्वसन् प्रश्रयेण विनयेन अवनतं नम्रं दान्तं जितचित्तं बद्धः अञ्जलिर्येन तम् अवस्थितं स्वसम्मुखे नीचैः स्थितम् अतदर्हणं तिरस्कारानर्हमपि प्रह्लादं परुषया कठोरया वाचा क्षिप्त्वा तिरस्कृतेन पापेन सरोषेण तिरश्चीनेन वक्रेण चक्षुषा तमीक्षमाण आह स्म ॥ ४-५॥ * * हे इति ॥ हे दुर्विनीत मन्दात्मन् अल्पबुद्धे कुलभेदकर अधम नीच ! मच्छासनोद्धूतं मदाज्ञोद्ध्विनं स्तब्धमनम्रीभूतं त्वामद्य हत्वा यमस्य क्षयं स्थानं नेष्ये प्रापयिष्यामि । एवं तेन निन्दायां प्रवर्त्तितापि सरस्वती भगवद्भक्तत्वात् स्तौति । तथा हि दुष्टेष्वपि विशिष्टं कृपायुक्तं नीतं मनो यस्य सः अत एव मन्दानामप्यात्मा मनो यत्र सः कुलभेदकराः कुलविशेषस्रष्टारः प्रजापतयोऽप्यधमा यस्मात्सः भगवद्भक्तत्वात् । अत एव स्तब्धमसुरेषु पूज्यत्वबुद्धयभावात् । यमानां द्वन्द्वानां सुःखदुःखादीनां क्षयो यस्मात् यत्र वा तं भगवन्तं प्रति त्वां नेष्यामीति । यद्वा । यमादीनां योगाङ्गानां क्षयं निवासभूतं त्वां नेष्ये स्वर्क्षकतयाऽङ्गीकरिष्ये ॥ ६॥ * * क्रुद्धयेति ॥ हे मूढ ! यस्य क्रुद्धस्य भयेन सद्देश्वराः लोकपालैः सहितास्त्रयो लोकाः कम्पन्ते तस्य मे मम शासनमाज्ञामभीतवत् किं बलं यस्य सः तादृशः अत्यगाः कस्य बलमवलं व्यतिक्रान्तवानसि ॥ ७॥ * * नेति ॥ हे राजन् ! त्वया पृष्टं यन्मम बलं तन्न केवलं मे ममैव बलं किं तु भवतोऽन्येषां च सर्वेषां बलिनां बलं स एव येन ब्रह्मादयः परे अवरे उच्चावचाः ये स्थिरजङ्गमाः चराचराः सर्वेऽपि ते अमी लोकाः स्ववशं प्रणीताः प्रापिताः ॥ ८॥

वीरराघवव्याख्या

न्यवेदयदित्याह देवर्षिः—अथेति । भगवद्धर्मोपदेशानन्तरं तेन प्रह्लादेनानुवर्णितमाकर्ण्य निर्दुष्टत्वात्प्रह्लादोक्तमेव जगृहुर्दैत्यकुमाराः ननु गुर्वनुशिक्षितमसुरोपाध्यायानुशिक्षितम् जगृहुः ॥ १॥ * * अथ तेषां दैत्यपुत्राणामेकान्तसंस्थितामव्यभिचारेण भगवद्धर्मविषयां बुद्धिमालक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञात्वा भीतस्त्वरितः सञ्जातत्वरः यथावद्वाज्ञे हिरण्यकशिपवे आवेदयद् विज्ञापितवान् ॥ २॥ * * ततो दैत्यो हिरण्यकशिपुर्गुरुणोक्तं सुतस्यानयनमिति स्वमार्गाऽननुवर्तनम् अत एवाऽप्रियं तच्छ्रुत्वा कोपावेशेन क्रोधव्याप्या

चलत्कम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनो दधे मनोरथं कृतवान् ॥ ३ ॥ * * कठोरया गिरा अतदर्हणं तिरस्कारानर्हं प्रह्लादं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य क्रोधेन तिरश्चीनेन वक्रेण चक्षुषेक्षमाणः आह उवाच ॥ ४ ॥ * * कथम्भूतं विनयेन नितरां नम्रं दान्तं तिरस्कारादिभिरसञ्जातक्रोधं बद्धः अञ्जलिर्येन तं सम्यगुप समीपे स्थितम् । कथम्भूतः पादेनाहतस्ताडितः सर्प इव श्वसन् श्वासं मुञ्चन् स्वभावेनैव क्रूरः ॥ ५ ॥ * * उक्तिमेवाह—हे दुर्विनीत इति द्वाभ्याम् । हे दुर्विनीत ! मन्दात्मन्नल्पबुद्धे ! मदाज्ञातिलङ्घिनं त्वामधुना यमालयं नेष्यामि ॥ ६ ॥ * * यस्य मे क्रुद्धस्य सतः सपालास्त्रयो लोकाः परितः कम्पन्ते तस्य मे मम शासनमभीतवद्भयरहितवन्मत्तो भयरहितः कोऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण वतिः प्रयुक्तः, अत्यगाः अतिवर्त्तसे एवमतिवर्त्तने भवान् किंबलः को बलं यस्य तादृशः ॥ ७ ॥ * * एवमुक्त आह भगवान्प्रह्लादः—न केवलमिति चतुर्भिः । तावद्यदुक्तं किंबल इति तत्रोत्तरमाह, द्वाभ्याम् । हे राजन् ! स न केवलं ममैव बलं किन्तु भवतोऽन्येषाञ्च बलिनं बलम्, कोऽसौ ? येन ब्रह्मादयः चतुर्मुखप्रभृतयः उच्चावचाश्चराचरात्मकाः सर्वे लोकाः वशं स्ववशं प्रणीताः प्रापिताः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वैराग्याद्यङ्गोपाङ्गरुचिरभक्तिसुन्दरीसुन्दरावयवसन्निवेशलक्षणपरमपुरुषार्थकरणं यदुत्तरचरितमित्येतन्निदर्शयितुं नर-सिंहावतारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र दैत्यसुतैः प्रह्लादवर्णितं श्रुत्वा किं कृतमिति युधिष्ठिरस्य मानसीं शङ्कां परिहरति, अथेति । निरवद्यत्वाग्निर्दोषत्वात् ॥ १ ॥ * * एकान्ते हरौ सम्यक् स्थितामैक्ये स्थितामभिन्नविषयामिति वा यथा यथावत्साकल्येन यथा तैस्तेनोक्तं गृहीतं तथेति वा ॥ २ ॥ * * तनयस्यानयं स्वसिद्धान्तविरुद्धसिद्धान्तम् ॥ ३ ॥ * * पापेन पाप-साधनेन ॥ ४-५ ॥ * * यमक्षयं यमगृहम् ॥ ६ ॥ * * कस्य बलं यस्य स किम्बलः मद्बलमनादृत्य तव बलभूतः क इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * किम्बलमित्यस्योत्तरमाह, न केवलमिति । वेत्यनेन “बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम्” इति श्रुतिं सूचयति, पराश्चावराश्च परावरे, एतदेव विशदयति, स्थिरजङ्गमा इत्यादिना ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकापद्ये अरिभावेन भजन्तमिति तदाज्ञाकृतत्वाद्वहिरङ्गेनैव तेन भजन्तं स्वं प्रति अभावयत् प्रापयत् । श्रुत्वेति पद्याद्धं गौडमिथिलयोर्नास्ति स्वाम्यसम्मतञ्च । स चेत्यध्याहारस्य वैयर्थ्यात् ॥ १-१३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टमे स्वसुतं हन्तुमहंस्तम्भं रुषाऽसुरः । स्तम्भोत्थस्तमहन् साक्षान्नृसिंहो दैवतैः स्तुतः ॥

एको मुख्यश्चासावन्तः सर्वेषां चेत्येकान्तो विष्णुर्भक्तियोगो वा तत्र संस्थिताम् ॥ २-४ ॥ * * दुर्विनीतेति वस्त्वर्थश्चायं दुष्टेष्वपि विशिष्टं नीतं कृपालक्षणं यस्य परदुःखासहिष्णुत्वात् मन्दानामप्यात्मा मनो यत्र सर्वचित्ताकर्षकत्वान् कुलभेदकराः कुलविशेषसृष्टारः प्रजापतयोऽप्यधमा यस्मात् महाविभूतिमत्त्वात् स्तब्धम् असुरेषु पूज्यबुद्धित्वाभावात् मच्छासनोद्धूतं मदाज्ञालंघिनं यमक्षयं यमालयं पक्षे यमानामष्टांगयोगानां क्षयं निवासभूतं त्वां नेष्ये स्वत्रायकत्वेनाङ्गीकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ५-६ ॥ * * अभीतवत् किं बलं यस्य सः ॥ ७-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अष्टमे प्रह्लादं हन्तुं प्रवृत्तो हिरण्यकशिपुर्नृहरिणा हतः स च ब्रह्मादिभिः स्तुत इति वर्ण्यते—अथेति । निरवद्यत्वाग्निर्दोषत्वात्तेन प्रह्लादेन वर्णितं जगृहुः ॥ १ ॥ * * एकस्मिन्भगवति अन्तःसमावेशो यस्य तेन प्रह्लादवाक्येन संस्थितां बुद्धिमालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ २ ॥ * * तनयस्याऽनयं पक्षाश्रयणं तत्तादृशमप्रियं श्रुत्वा कोपस्यावेशेनोद्रेकेण चलत्कम्पमानं गात्रं यस्य सः ॥ ३ ॥ * * क्षिप्त्वा भर्त्सयित्वा पापेन दुष्टेन तिरश्चीनेन वक्रेण ॥ ४-५ ॥ * * मच्छासना-न्मदादेशादुद्धूतं बहिर्भूतम् त्वा त्वाम् ॥ ६ ॥ * * किं किञ्चिन्मात्रं विष्णवाख्यं बलं यस्य सः किंबलः अभीतवत् प्रशासनम् अत्यगाः अतिक्रान्तवानसि ॥ ७ ॥ * * यदुक्तं किंबल इति तत्र बलमाह, हे राजन् मे ममैव स बलं नास्ति किन्तु भवदादीनां सर्वेषां बलम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अष्टमे दुःखमूलस्य विनाशो हरिणा कृतः ॥ आविर्भूय नृसिंहेन रूपेणेति निरूप्यते ॥ १ ॥

दैत्यसुताः सर्वे तदनुवर्णितं प्रह्लादानुवर्णितं श्रुत्वा अथानन्तरं निरवद्यात्वाग्निर्दुष्टत्वात्तदेव जगृहुः, गुरुणा दैत्याचार्येण यदनुशिक्षितं तन्नैव जगृहुः, संसारहेतुत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १ ॥ * * अथानन्तरं तेषां दैत्यसुतानामेकान्तसंस्थितां बुद्धिमेकान्तेन भगवद्भजने सम्यक् निश्चलतया स्थितामालक्ष्य दृष्ट्वा लिङ्गैर्ज्ञात्वा राजोपालम्भाद्भीतः अत एव त्वरितः त्वरया युक्तः

आचार्यसुतो यथा यथावत् राज्ञे हिरण्यकशिपवे आवेदयत् विज्ञापितवानित्यन्वयः ॥ २ ॥ ॥ तत् गुरुपुत्रेण कथितं तनयस्य प्रह्लादस्यानयं विष्णुभजनपरत्वं दैत्यपुत्राणामपि तच्छिक्षणं च दुस्सहमप्रियं श्रुत्वा कोपावेशेन चलत् कम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः सन् पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनो दधे कृतवानित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ॥ अतदर्हणं तिरस्कारानर्हमपि प्रह्लादं परुषया कठोरया वाचा क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापेन सरोषेण तिरश्चीनेन वक्रेण चक्षुषा तमीक्षमाण आहेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ तिरस्कारानर्हत्वे हेतून् सूचयन् तं विशिनष्टि-प्रश्रयेण विनयेन अवनतं नम्रं, दान्तं निर्जितदेहेन्द्रियादिसङ्घातं तिरस्कारादिभिरप्यसञ्जातक्रोधं, बद्धः अञ्जलिर्येन तम्, अवस्थितं स्वसम्मुखे स्थितम् । तथापि तिरस्कारे कारणं तस्य कौथमेवेत्याह—प्रकृत्या स्वभावत एव दारुणः क्रूर इति । तत्र दृष्टान्तमाह—सर्प इति । सर्पो यथा स्वभावत एव क्रूरस्तत्रापि यदि कस्यचित्पदाऽऽहवत्ताडितो भवति तदा श्वसन् श्वासान् विमुञ्चन् तं भक्षयितुं प्रवर्तते तथाऽयमपि स्वभावत एव क्रूरस्तत्रापि गुरुपुत्रवाक्यात् प्रह्लादस्यान्यायं श्रुतवानतः श्वसन् हन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ तस्य तिरस्कारवाक्यमेव दर्शयति—हे दुर्विनीतेति द्वयेन । हे अधम हे नीच ! तत्र हेतुः—हे दुर्विनीत पूज्येष्वप्यस्मासु अनम्रीभूतेति । तत्रापि हेतुं सूचयन् सम्बोधनान्तरं हे कुलभेदकर हे कुलनाशकेत्यर्थः । तत्रापि हेतुतया सम्बोधनान्तरं हे मन्दात्मन् मन्दबुद्धे ! मच्छासनोद्धूतं मदाज्ञोलङ्घिनं स्तब्धमनम्रीभूतं त्वामद्य हत्वा यमस्य क्षयं स्थानं नेष्ये प्रापयिष्यामीत्यन्वयः । एवं तेन निन्दायां प्रवर्तितापि सरस्वती भगवद्भक्तत्वान्तं स्तौति । तथा हि—दुष्टेष्वपि विशिष्टं कृपायुक्तं नीतं मनो यस्य सः । अत एव मन्दानामप्यात्मा मनो यत्र सः । कुलभेदकराः प्रजापतयोऽप्यधमा यस्मात्सः, भगवद्भक्तत्वान् । अत एव स्तब्धमसुरेषु पूज्यत्वबुद्धयभावात् । यमानां द्वन्द्वानां सुखदुःखादीनां क्षयो यस्मात् यत्र वा तं भगवन्तं प्रति त्वां नेष्यामीति ॥ ६ ॥ ॥ यस्य क्रुद्धस्य भयेन सहेश्वराः लोकपालैः सहितास्त्रयो लोकाः कम्पन्ते तस्य मे मम शासनमाज्ञामभीतवत् किं बलं यस्य सः तादृशः अत्यगाः, किं बलमवलम्ब्याऽतिक्रान्तवानसीत्यर्थः । उपरितो भयरहितस्याप्यन्तरभयं स्यादेवेत्याशयेन वतिप्रयोगः । तदुलङ्घने तव मौढ्यमेव हेतुरित्याशयेन सम्बोधयति—मूढेति ॥ ७ ॥ ॥ एवं पृष्ठः प्रह्लाद उत्तरमाह—नेति चतुर्भिः । राजत्वात्सूक्ष्मदृष्ट्या सर्वत्र तव विचार एव युक्तः, स एव तव नास्ति, यदि स्यात्तदा स्वत एव मम बलं त्वया ज्ञातं स्यात् प्रसिद्धत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति । त्वया पृष्ठं यन्मम बलं तन्न केवलं मे ममैव बलं किन्तु भवतोऽन्येषां च सर्वेषां बलिनां बलं स एवेत्यन्वयः । वा इत्यवधारणे । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयः परेऽवरे उच्चावचाः स्थिरजङ्गमाः चराचराः सर्वेऽपि अमी लोका येन स्ववशं प्रणीताः प्रापिताः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रुषा निधनं सुतं दैत्योऽष्टमे भगवता हतः । प्रादुर्भूय नृसिंहेन स्तुतो विध्यादिभिः स च ॥ १ ॥

दयापीयूषपूर्णोऽन्तर्बहिः कोपी नृकेसरी । भजन्तमरिभावात् स्वं दैत्येन्द्रं स्वमभावयत् ॥ २ ॥

अथेति । अथ सर्वे दैत्यसुताः, तदनुवर्णितं प्रह्लादेनानुवर्णितं, श्रुत्वा आकर्ण्य, निरवद्यत्वान्निर्दुष्टत्वात्, प्रह्लादोक्तं एव जगद्गुहः । गुर्वनुशिक्षितं नैव, जगद्गुहः ॥ १ ॥ ॥ एवं भगवता प्रह्लादेनोपदिष्टतत्त्वत्रययाथात्म्याद्वेयोपादेयभगवद्भर्मतदनुष्ठा-नोद्योगान् दैत्यकुमारानालक्ष्याचार्यसुतो दैत्येन्द्राय तन्न्यवेदयदित्याह देवर्षिः । अथेति । अथ आचार्यसुतः गुरुपुत्रः, तेषां दैत्यपुत्राणां, एकान्तसंस्थितामव्यभिचारेण भगवद्भर्मविषयतां प्राप्तां बुद्धिम् आलक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञात्वा, भीतः अत एव त्वरितः संजातत्वरः सन्, राज्ञे हिरण्यकशिपवे, यथा यथावदेव, आवेदयद्विज्ञापितवान् ॥ २ ॥ ॥ श्रुत्वेति । तत्ततः, दैत्यः हिरण्यकशिपुः, अप्रियं स्वस्याप्रीतिजनकं, श्रुत्वा गुरुसुतोक्तमाकर्ण्य, दुःसहं सोढुमशक्यं, तनयानयं स्वसुतस्यैवानीति ज्ञात्वा, कोपावेशेन कोपाति-शयव्याप्त्या चलन्ति कम्पमानानि गात्राणि शरीरावयवा यस्य सः इत्थंभूतः सन्, पुत्रं प्रह्लादं, हन्तुं मनः दधे कृतवान् ॥ ३ ॥ ॥ क्षिप्त्वेति । विनयेति । पदाहतः पादेनाघटितः सर्पः इव, श्वसन् श्वासं मुञ्चन्, प्रकृतिदारुणः स्वभावतः क्रूरः हिरण्यकशिपुः, परुषया कठोरया, वाचा गिरा, विनयेनावनतस्तं, दान्तं तिरस्कारादिभिरसंजातक्रोधं, बद्धः अञ्जलिर्येन तं, अवस्थितं स्वसमीपे सम-वस्थितं, अत एव अतदर्हणं तिरस्कारानर्हं प्रह्लादं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य, पापेन सरोषेण, तिरश्चीनेन वक्रेण, चक्षुषा ईक्षमाणः सन्, आहोवाच ॥ ४-५ ॥ ॥ तदुक्तिमेवाह द्वाभ्याम् । हे दुर्विनीतेति । हे दुर्विनीत, हे मन्दात्मन्नल्पमते, हे कुलभेदकर, हे अधम, मच्छासनोद्धूतं मदाज्ञातिलङ्घिनं स्तब्धं, त्वा त्वां, अद्य अधुना, यमक्षयं यमालयं, नेष्ये नेष्यामि ॥ ६ ॥ ॥ क्रुद्धस्येति । यस्य मे मम, क्रुद्धस्य सतः, सहेश्वरास्तत्तदीश्वरयुताः, त्रयः लोकाः, कम्पन्ते । तस्य मम शासनं हे मूढ, अभीतवत् भय-रहितवत्, किं बलं यस्य सः किंबलः, कस्य बलेनेत्यर्थः । अत्यगाः अतिवर्त्तसे ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्त आह प्रह्लादश्चतुर्भिः । तत्र यदुक्तं किंबल इति तत्रोत्तरमाह द्वाभ्याम् । नेति । हे राजन्, सः यस्य बलं मम भवति, स तु केवलं मे ममैव बलं बलप्रदः, न, किं तु भवतः च । भवतोऽपीत्यर्थः । बलिनां बलवताम् अपरेषां च अन्येषामपीत्यर्थः । बलं बलप्रदः, अस्ति । वै निश्चितमेतत् । कोऽसाविति चेत्तत्राह । ब्रह्मादयः त्वद्वरप्रदातृचतुर्मुखादयः, परेऽवरे उच्चावचाः अमी, ये स्थिरजङ्गमाः चराचरात्मकाः सर्वे लोकाः, येन वशं प्रणीताः स्ववशतां प्रापिताः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

नृसिंहभगवान्का प्रादुर्भाव, हिरण्यकशिपुका वध एवं ब्रह्मादि देवताओंद्वारा भगवान्की स्तुति

नारदजी कहते हैं—प्रह्लादजीका प्रवचन सुनकर दैत्यबालकोंने उसी समयसे, निर्दोष होनेके कारण, उनकी बात पकड़ ली। गुरुजीकी दूषित शिक्षाकी ओर उन्होंने ध्यान ही न दिया ॥ १ ॥ * * जब गुरुजीने देखा कि उन सभी विद्यार्थियोंकी बुद्धि एकमात्र भगवान्में स्थिर हो रही है, तब वे बहुत घबराये और तुरंत हिरण्यकशिपुके पास जाकर निवेदन किया ॥ २ ॥ * * अपने पुत्र प्रह्लादकी इस असह्य और अप्रिय अनीतिको सुनकर क्रोधके मारे उसका शरीर थर-थर कांपने लगा। अन्तमें उसने यही निश्चय किया कि प्रह्लादको अब अपने ही हाथसे मार डालना चाहिये ॥ ३ ॥ * * मन और इन्द्रियोंको वशमें रखनेवाले प्रह्लादजी बड़ी नम्रतासे हाथ जोड़कर चुपचाप हिरण्यकशिपुके सामने खड़े थे और तिरस्कारके सर्वथा अयोग्य थे। परन्तु हिरण्यकशिपु स्वभावसे ही क्रूर था। वह पैरकी चोट खाये हुए सांपकी तरह फुफकारने लगा। उसने उनकी ओर पापभरी टेढ़ी नजरसे देखा और कठोर वाणीसे डाँटते हुए कहा ॥ ४-५ ॥ * * 'मूर्ख! तू बड़ा उद्विग्न हो गया है। स्वयं तो नीच है ही, अब हमारे कुलके और बालकोंको भी फोड़ना चाहता है! तूने बड़ी ठिठाईसे मेरी आज्ञाका उलङ्घन किया है। आज ही तुझे यमराजके घर भेजकर इसका फल चखाता हूँ ॥ ६ ॥ * * मैं तनिक-सा क्रोध करता हूँ, तो तीनों लोक और उनके लोकपाल काँप उठते हैं। फिर मूर्ख! तूने किसके बल-बूतेपर निडरकी तरह मेरी आज्ञाके विरुद्ध काम किया है?' ॥ ७ ॥ * * प्रह्लादजीने कहा—दैत्यराज! ब्रह्मासे लेकर तिनकेतक सब छोटे-बड़े चर-अचर जीवोंको भगवान्ने ही अपने वशमें कर रक्खा है। न केवल मेरे और आपके, बल्कि संसारके समस्त बलवानोंके बल भी केवल वही है ॥ ८ ॥

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ९ ॥
जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात् तद्वि ह्यनन्तस्य महत् समर्हणम् ॥ १० ॥
दस्युन्पुरा षण् विजित्य लुम्पतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे । मुमुर्षूणां हि मन्दात्मन् ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ १२ ॥
यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः । कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥
सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्वरामि ते । गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १४ ॥

एवं दुरुक्तैर्मुहुर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात् स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥
तदैव तस्मिन् निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।
यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः असौ ईश्वरः उरुक्रमः कालः ओजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा परमः गुणत्रयेशः सः एव स्वशक्तिभिः विश्वम् सृजति अवति अत्ति ॥ ९ ॥ * * त्वम् आत्मनः इमम् आसुरम् भावम् जहि अजितात् उत्पथस्थितात् आत्मनः ऋते अन्ये विद्विषः न सन्ति हि मनः समम् धत्स्व तत् हि अनन्तस्य महत् समर्हणम् ॥ १० ॥ * * एके पुरा लुम्पतः षट् दस्युन् न विजित्य दश दिशः स्वजिताः मन्यन्ते जितात्मनः ज्ञस्य देहिनाम् समस्य साधोः स्वमोहप्रभवाः परे कुतः ॥ ११ ॥ * * मन्दात्मन् यः अतिमात्रम् विकत्थसे त्वम् व्यक्तम् मर्तुकामः असि मुमुर्षूणाम् गिरः ननु विप्लवाः स्युः ॥ १२ ॥ * * मन्दभाग्य

त्वया यः मदन्यः जगदीश्वरः उक्तः असौ क यदि सः सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥ * * सः अहम् विकथ्यमानस्य ते कायात् शिरः हरामि हरिः अद्य त्वा गोपायेत यः ते ईप्सितम् शरणम् ॥ १४ ॥ * * एवम् रुषा दुरुक्तैः मुहुः महाभागवतम् सुतम् अर्दयन् अतिबलः महासुरः खड्गम् प्रगृह्य वरासनात् उत्पतितः स्वमुष्टिना स्तम्भं तताड ॥ १५ ॥ * * अंगं तदा एव तस्मिन् अतिभीषणः निनदः बभूव येन अंडकटाहम् अस्फुटत् स्वधिष्ण्योपगतम् यम् श्रुत्वा अजादयः तु स्वधामाप्ययम् मेनिरे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः स ईश्वर इति । उरवः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य बहुपराक्रम इति वा । ओजआदिरूपः । सत्त्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥ ९ ॥ * * ननु मच्छत्रुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादत आह । जहीति । आत्मनः स्वस्य भावं स्वभावं त्यज । यतोऽजितादात्मनो मनस ऋते विनाऽन्ये विद्विषो न सन्ति । किं च तद्वि तदेव हि साम्येन मनसो धारणमेव समर्हणमाराधनम् ॥ १० ॥ * * ननु मया दिग्विजये सर्वे रिपवो जिता अतः साम्प्रतं विद्विषो न सन्तीति चेत्सत्यं तत्राह । दस्यूनिति । एके भवादृशाः मन्दाः पुराऽऽदौ लुम्पतः सर्वस्वं हरतः । षडिन्द्रियलक्षणान् शत्रून् विजित्याजित्वा दश दिशः स्वयं जिता मन्यन्ते । साधोस्तु जितचित्तस्य देहिनां समस्य ब्रह्मस्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतः स्युः ॥ ११ ॥ * * व्यक्तं निश्चितम् । विप्लवा अनन्विता इत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * हे मन्दभाग्य मदन्यो जगदीश्वरो यद्यस्ति तर्ह्यसौ कास्ति । प्रह्लाद आह । स सर्वत्रास्ति । हिरण्यकशिपुपुराह तर्हि कस्मात्स्तम्भे नास्ति । प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्षमाणः नमस्यन्नाह । दृश्यत इति ॥ १३ ॥ * * हिरण्यकशिपुस्तु तत्र तमपश्यन्नाह । सोऽहमिति । विकथ्यमानस्य विपरीतं ब्रुवाणस्य ते शिरः कायाद्वरामि पृथक्करोमि ॥ १४ ॥ * * प्रह्लादेन मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिना निरीक्ष्यमाणं स्तम्भं मुष्टिना ताडितवान् ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सम्भवत्वादाह-पराक्रमो वेति । एवं बुद्धिर्वेति ॥ ९ ॥ * * अन्यदाधिक्यमाह-किञ्चेति । अजितादवशीकृतात् । सर्वत्र स्वतुल्यदर्शनलक्षणसाम्यमेव मनसो वशीभावस्तस्मिन्सति शात्रवाभावान्न केऽपि शत्रव इति भावः । महत् सर्वाधनापेक्ष-योत्कृष्टमित्यर्थः ॥ १० ॥ * * अत्राक्षिपति-नन्विति । यद्वा-एके मादृशाः पुरा षट् दस्यूनविजित्य दश दिशश्च सुष्ठु आस्वजिता मन्यन्ते । आन्तरशत्रुजयं विना बाह्यशत्रुजयमानी केवलमुपहासपदमाप्नोतीति भावः । कुतः स्युर्नकुतोऽपीति भावः ॥ ११ ॥ * * अतिमात्रमत्यन्तं विकथ्यसे हरिभक्तत्वादहमेव जितषडभिन्नो न तु ममायं जनक इत्यात्मश्लाघां करोषीत्यर्थः । इत्यर्थ इति । विगतः प्लवोऽर्थो याभ्यस्ता अनर्था इति भावः । 'प्लुङ्-गतौ' अस्य रूपं प्लव इति ॥ १२ ॥ * * हे मन्दभाग्येति । यथा जगदैश्वर्यं मम तथैव मत्पुत्रत्वात्तवापि तन्न्यायप्राप्तमिति त्वया त्यज्यत इति भावः । वस्तुतस्त्वकारप्रश्लेषणामन्दभाग्येति । महाभाग्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * गोपायेत रक्षेत् ॥ १४-१५ ॥ * * तदैव दैत्यमुष्टिकृतस्तम्भ-ताडनावसर एव । येन निनदेन । अण्डमेव कटाहं स्वान्तर्गतप्राणिकर्मानुराधेन फलपाकाधिकरणत्वादस्फुटदिवेति लुप्तोपमा । यं निनदम् । आदिनेन्द्रादिग्रहः । स्वधाम्नामप्ययं नाशं मेनिरे । अहो अकाण्डसंवर्तः किमागत इति शशंकिरे ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति ॥ स ईश्वरः कालः उरुक्रमः महापराक्रमः असावेव ओजः इन्द्रियशक्तिः सहः मनःशक्तिः सत्त्वं धैर्यं बलं देहशक्तिः इन्द्रियाणि च तेषामात्मा स्वरूपं यस्य स एव परमः श्रेष्ठः गुणत्रयेशः अतस्तैः सत्त्वादिभिः सर्वं विश्वं सृजति अवति अत्ति संहरति च ॥ ९ ॥ * * जहीति ॥ त्वम् आत्मनः स्वस्य ममासुरं भावं शत्रुमित्रादिकल्पनारूपं जहि परित्यज मनश्च सर्वत्र समं मित्रादिभेदरहितं धत्स्व कुरु । वस्तुतः अजितात् अवशीकृतात् अतः उत्पथे दुर्विपये स्थितात् आत्मनो मनसः ऋते विनाऽन्ये विद्विषो न सन्ति । तत्सर्वत्र समदर्शनमेव अनन्तस्य महत्सर्वोत्कृष्टं समर्हणं सम्यगाराधनं विद्वि ॥ १० ॥ * * दस्यूनिति ॥ पुरा प्रथमं स्वशरीर एव वर्तमानान् आत्मन ऐश्वर्याधिधानानि लुम्पतः अपहरतः षडिन्द्रियरूपान् दस्यून् शत्रून् न विजित्य एके दश दिशः स्वेन जिताः मन्यन्ते । एवमभिमानमात्रमेव तेषां न तु ते निर्जित-सपत्नाः शरीर एव शत्रूणां विद्यमानत्वात् । जितात्मनः निर्जितमनसः ब्रह्मस्य विदुषः अत एव सर्वदेहिनां समस्य सर्वत्र तमेव पश्यतः अत एव साधोः स्वमोहन देहाद्यात्माभिमानेन प्रभवः प्रतीतिर्येषां ते स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतो भवेयुर्न कुतोऽपि कारणाभावात् ॥ ११ ॥ * * व्यक्तमिति ॥ यस्त्वमतिमात्रमत्यन्तं विकथ्यसे मन्निन्दापूर्वकं जितसपत्नतयाऽऽत्मानं श्लाघसे । ततः व्यक्तं निश्चितं त्वं मर्तुकामः असि मर्तुमिच्छसि । हे मन्दात्मन् ! हि यस्मात् मुमूर्षूणाम् आसन्नमृत्यूनां गिरो वाचो विबुधा अनन्विताः स्युर्भवन्तीति ननु निश्चितमेव ॥ १२ ॥ * * य इति । हे मन्दभाग्य ! त्वयोक्तो यो मदन्यो

जगदीश्वरः यद्यस्ति तर्ह्यसौ कास्ति तत्र प्रह्लाद आह । स सर्वत्रास्ति । हिरण्यकशिपुराह । यदि स सर्वत्रास्ति तर्हि स्तम्भे कस्मान्नास्ति । प्रह्लादस्तु स्तम्भं निरीक्षमाणो नमस्यन्नाह । दृश्यते । इति स्वामिपादाः । हिरण्यकशिपुमात्रवाक्यतयापि श्लोको व्याख्यातुं शक्यः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सोऽहमिति ॥ स सर्वेश्वरत्वेन प्रसिद्धोऽहं विकल्थमानस्य विपरीतं ब्रुवाणस्य ते तव कायाच्छिरो हरामि पृथक्करोमि । यो हरिस्ते शरणं रक्षकः ईप्सितः इष्टः स इदानीं त्वां गोपायेत रक्षेत् । तडार्घः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमिति ॥ एवं रुषा दुरुक्तैः परुषोक्तिभिः महाभागवतं सुतं प्रह्लादं मुहुः अर्दयन् पीडयन् खड्गं प्रगृह्य वरासनात् सिंहासनात् उत्पतितः उत्थितः सन् अतिबलः स महासुरः हिरण्यकशिपुः स्वमुष्टिना स्तम्भं तताड । निजभाव आर्षो भाति । अनित्यो वा णिच् । स्तम्भेऽपि हरिरस्ति चेत्प्रकटीभवेत् इति विचार्येति तदेति ॥ तदैव ताडनानन्तरमेव तस्मिन् स्तम्भेऽतिभीषणो निनदो ध्वनिर्बभूव । येन निनदेनाण्डकटाहमस्फुटत् भिन्नमिवाभूत् तद्विच्चा निनदो बहिर्गत इत्यर्थः । अङ्ग हे युधिष्ठिर ! यन्ननिदं स्वधिष्योपगतं स्वस्थानप्राप्तं श्रुत्वा ब्रह्मादयः स्वधाम्नामप्यमागतं मेनिरे अमन्यन्त ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्यत्राह—स इति । स सर्वेषां बलाधायकः ईश्वरः, कोऽसावीश्वरः ? उरुक्रमः उरवः लोकत्रय-संप्राहकाः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य सः त्रिविक्रम इत्यर्थः । “सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नम्” इति न्यायेन पादत्रयेणैव लोकत्रया-क्रमणरूपमहामहिमशालिनस्तस्य सन्निधौ त्वद्बलं कियदेतदित्यभिप्रायः । न केवलमुरुक्रमः सर्वेषाञ्च बलाधायक एव, किंत्वसावोज-आदीनामात्मा आश्रयो धारक इति यावत् । ओज इन्द्रियशक्तिः सहः मनोबलं सत्त्वं धैर्यं बलं देहबलम् इन्द्रियाणि च तेषामप्याश्रय इत्यर्थः । किञ्च स एवोरुक्रमः परमः निस्समाभ्यधिकः स्वशक्तिभिः स्वांशभूताभिः प्रकृतिपुरुषकालात्मिकाभिः शक्तिभिः कृत्स्नं विश्वं सृजति अवति रक्षति अत्ति संहरति च स्वयं गुणत्रयेशः सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानामीशो नियन्ताऽगुणवश्यो न कर्मवश्य-श्रेति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु, शत्रुरसौ कथं ममापि बलं स्यादत आह—जहीति । त्वमिममात्मनः स्वस्याऽऽसुरं भावं जहि त्यज समं मित्रामित्रानुसन्धानरहितं यथा भवति तथा मनो धत्स्व धारय, तथा मनः शिक्षयेत्यर्थः । एवं चेत्केऽपि विद्विषो न सन्ति, किञ्च “आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तरीत्या आत्मैव रिपुर्न तदन्यः कोपि रिपुरस्तीत्याह—ऋते इति । अजितादविधेयादत एव उत्पथे दुर्विपये स्थिताद्वर्तमानादात्मनोऽन्तःकरणादृते न सन्ति विद्विष इति पूर्वोक्तान्वयः । तद्वि मनसः साम्यमेव ह्यनन्तस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य परमात्मनः समर्हणं सम्यगाराधनम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च सर्वदिशां जयिनोऽप्य-जितेन्द्रियस्य भवादृशस्य केवलं जयशालित्वाभिमानमात्रमेव न वस्तुतो जयित्वमस्तीत्याह—दस्यूनिति । पुरा तावत्लुम्पत आत्मनो-ऽपहतपाम्पत्वादिगुणाऽष्टकरूपमैश्वर्यमपहरतः षडिन्द्रियरूपान् दस्यून् दुष्टजन्तुतुल्यान् शत्रून् न विजित्याऽजित्वा एके त्वादृशाः दश दिशः स्वजिताः स्वेनैव जिता इति मन्यन्ते अभिमानमात्रमेतदित्यर्थः । जितात्मनो जितेन्द्रियस्य तु ज्ञस्य स्वात्मपरमात्म-याथात्म्यवेदिनो देहिनां समस्य सर्वाणि भूतानि परमात्मशरीरत्वेन समं पश्यतः साधोः महाभागवतस्य स्वमोहप्रभवाः देहात्मभ्रम-स्वतन्त्रात्मभ्रमनिमित्ताः परे शत्रवः कुतो भवन्ति न सन्त्येवेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तवन्तमाह हिरण्यकशिपुः—व्यक्तमिति । हे अल्पबुद्धे ! त्वं व्यक्तं नूनं मर्तुकामोऽसि मर्तुमिच्छसि यस्त्वम् अत्यन्तं विकल्थसे । अथैवं विकल्थनं तव न स्यादिति भावः । हि तथाहि मुमूर्षतां मर्तुमिच्छतां विप्लवा अनन्विता वाचो न स्युर्भवेयुरेव ॥ १२ ॥ ❀ ❀ हे मन्दभाग्य ! यस्त्वया मत्तोऽन्यो जगत ईश्वरः उक्तः असौ कास्ते ? यदि स भवदभिमतो जगदीश्वरः सर्वत्रान्तरात्मतया वर्तते तर्हि कस्माद्वेतोः स्तम्भे पुरो-वर्तिनि न दृश्यते । मदन्यो जगदीश्वरः कोसावस्तीति दैत्यः प्राह । ईशः सर्वत्रास्तीति प्रह्लादः । ईशो यदि सर्वत्रास्ते तर्हि स्तम्भे नास्तीति हिरण्यकशिपुः । प्रह्लादः स्तम्भे पश्यन्नाह, न दृश्यतेऽपितु दृश्यते एवेति व्याख्यान्तरम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सोऽहं सर्वेषामीश्वरोहमेवं विकल्थमानस्य ते तव देहाच्छिरो हरामि छिनन्मि यो हरिस्त्व शरणम् रक्षकः ईप्सितः सोऽधुना त्वां गोपायेत स रक्षिता चेदधुना त्वां रक्षिष्यतीति अन्यथा तु तदैव मिथ्येति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमित्थं रुषा क्रोधेन दुरुक्ते मुहुर्मुहुर्महाभागवतं सुतं प्रह्लादमर्दयन् महासुरो हिरण्यकशिपुः खड्गं प्रगृह्य वरासनात्सिंहासनादुत्पतित उत्थितोऽत्यन्तं बलं यस्य तेन स्वमुष्टिना स्तम्भं तताड ताडितवान् बभञ्ज ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदैव ताडनानन्तरमेव तस्मिन् स्तम्भेऽतिभीषणो निनदो ध्वनिर्बभूव, निनदं विशि-नष्टि, येन निनदेनाण्डकटाहं ब्रह्माण्डकटाहमस्फुटन्नमभूत् । अङ्ग हे युधिष्ठिर ! यच्च निनदं श्रुत्वा स्वस्थानगता अजादयो ब्रह्मादयः स्वधिष्यानां व्ययं नाशं मेनिरे प्रलयकालममन्यन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु “स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनाम्” इति श्रुतेः शिवं बलं वदन्ति केचित् “कालाद्भवन्ति भूतानि मन्यन्ते कालचिन्तकाः” इत्यतः कालमथ कथमयं निर्णयः परमात्मबलमिति तत्राह, स इति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कुतो न सन्ति विद्विष इति । उत्पथस्थितान्त्वमार्गाविरुद्धमार्गनिरतादजितात् अवशीकृतादात्मनो मनआदीन्द्रियग्रामादृते शुद्धमनआदिना विचार्यमाणे

शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । ननु, तर्हीदं “युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति” इत्यादि कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य यथायोग्यतादर्शन-
लक्षणं समत्वं कर्तव्यम् अन्यथा शास्त्रविरोध इति भावेनोक्तसमत्वफलमाह, तद्विद्धीति । तत्तद्योग्यतानुसारेण तन्मनोधारणं हरेः
समर्हणं विद्धीत्यन्वयः । नैतदल्पं किन्तु महदित्याह, महदिति ॥ १० ॥ * * एतदेव विशदयति-दस्यूनिति । एके भवादृशाः
पुरं शरीरं लुम्पतः षड्दस्यून षडिन्द्रियाख्यचोरानविजित्य दश दिशः स्वेन जिता इति मन्यन्ते इत्यन्वयः । आन्तरशत्रुजयं विना कुतो
बाह्यशत्रुजय इति भावेनाह, जितेति । परे बाह्यशत्रवः यद्वा एके मादृशाः षडिन्द्रियजयो नास्ति चेत् बाह्यशत्रुविषया दशदिशः सुष्ठ्वा-
जिता इति मन्यन्ते, शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥ * * असुरावेशोदधिमग्नत्वात्पुत्रोक्तं तत्त्वं न तस्य श्रोत्रविवरगतमभूत्प्रत्युता-
र्विष्मत्याज्यहोमवद्भूदिति भावेनोत्तरमवतारयति, व्यक्तमिति । अतिमात्रं वक्तव्यांशादधिकं विकत्थसेऽबद्धं भाषसे । विप्लवा मण्डूक-
प्लुतिवदसङ्गताः ॥ १२ ॥ * * यदि त्वदुक्तं युक्तं स्यात्तर्हि तथा प्रतीयेत तस्मादसम्बद्धमिति भावेनाह, यस्त्व-
येति ॥ १३ ॥ * * अस्येदम्फलितमित्याह, सोहमिति । गोपायेत रक्षेत् ॥ १४ ॥ * * यदिन्द्रियं जयस्वेति वचः न
हार्दमसम्भावितत्वात्तत्राह, एवमिति ॥ १५ ॥ * * स्तंभभङ्गेनाधेयपातेन सभ्यानां शरीरचूर्णनादिव्यथा सम्भावितेत्या-
शङ्क्य भगवत्सन्निधानबलाद्वज्रनिष्ठुरस्तंभोत्थनिर्हार्दोभूदित्याह, तदैवेति । अस्फुटत् अभिनन् । स्वधिष्ण्योपगतं स्वकीयत्वेनाभिमतं
सत्यलोकं प्राप्तं स्वधामाप्ययं स्वलोकनाशम् ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विकत्थमानस्येति—तत्तदुक्तेरात्मश्लाघायामेव पर्यवसानात् ॥ १४-१९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जहि त्यज आत्मनः स्वस्य मनः समं स्वस्मिन्निव सर्वत्र तुल्यं कुरु, ननु, शत्रुषु स्वसमं मनः कथं करोमि तत्राह, विद्विषः
शत्रवो नैव सन्ति अजितादवशीकृतादात्मनो मनसः ऋते मनसः सर्वत्र स्वतुल्यदशेनलक्षणं साम्यमेव वशीभावस्तस्मिन् सति
शास्त्रवाददर्शनान्न केपि शत्रव इति भावः । साम्यमेव समर्हणमाराधनम् ॥ १० ॥ * * एके गुष्मादृशाः मन्दा दस्यून कामादीन्
लुम्पतः सर्वस्वं हरतः स्वसङ्गे स्थितानपि अविजित्य अजित्वा दश दिशः स्वजिताः स्वेन जिता मन्यन्ते जितचित्तस्य चित्तजयेनैव
विजितषट्सपत्नस्य ज्ञस्य विदुषः परे शत्रवः कुतो हेतोरपि तु नैव इत्यर्थः । यतः स्वमोहप्रभवाः ॥ ११ ॥ * * विकत्थसे
हरिभक्तत्वादहमेव विजितषडमित्रो न तु ममायं जनक इत्यात्मश्लाघां करोषीत्यर्थः । विप्लवा अनन्विताः ॥ १२ ॥ * * हे
मन्दभागेति यथा जगदैश्वर्यं मम तथैव मत्पुत्रत्वात्तवापि तन्न्यायप्राप्तमिति तत्त्वया त्यज्यत इति भावः । यद्यसावस्ति तर्हि कास्ति
प्रह्लाद आह, सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह, कस्मात् स्तंभे नास्ति प्रह्लादस्तु सप्रणामं पश्यन्नाह, दृश्यत इति ॥ १३ ॥ * *
हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह सोहमिति ॥ १४ ॥ * * अस्फुटादिवेत्यर्थः । यं निनदम् अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ईश्वरः सर्वनियन्ता कालः “ज्ञः कालकालः” इति श्रुतेः । उरवः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य सः स एव ओजः इन्द्रियशक्तिः
सहो मनश्शक्तिः सत्त्वं धैर्यं बलं देहशक्तिः इन्द्रियाणि च तेषामात्माश्रयः ॥ ९ ॥ * * त्वमिममात्मनः स्वस्य आसुरं भावं
जहि त्यज अजितादात्मनो मनसः ऋते अन्ये विद्विषः शत्रवो न सन्ति । अतो मनः समं यथा भवति तथा धत्स्व धारय तद्वि साम्येन
मनसो धारणं हि अनन्तस्य महत्समर्हणं श्रेष्ठं पूजनम् ॥ १० ॥ * * एके भवादृशाः आदौ भजनार्हमायुर्धनं लुम्पतः षडि-
न्द्रियनामकान् दस्यून्विजित्य दशापि दिशः स्वजिता मन्यन्ते । जित आत्मा मनो येन तस्य मनउपलक्षितसकलेन्द्रियजयशीलस्य ज्ञस्य
सर्वं भगवदात्मकमित्येवं ज्ञानवतः अत एव सर्वदेहिनां समस्य साधोः मोहप्रभवाः परे शत्रवः कुतो न कुतोपि ॥ ११ ॥ * *
अतिमात्रमतिमर्यादम् विकत्थसे । अतो व्यक्तं निश्चितं मर्तुकामोसि तत्र लिङ्गमाह । ननु नूनं सुमूर्खानां गिरो विप्लवाः असम्बद्धाः
स्युः ॥ १२ ॥ * * हे मन्दभाग्य ! प्रथमतस्त्वीश्वरोहमेव यदि मदन्यः मत्तः अन्योपि य ईश्वरस्त्वयोक्तोसौ कास्ति ?
प्रह्लाद आह सर्वत्र, हिरण्यकशिपुराह कस्मात्स्तंभे नास्ति प्रह्लाद आह दृश्यते ॥ १३ ॥ * * हिरण्यकशिपुस्तमपश्यन्नाह—
सोहमिति ॥ १४-१५ ॥ * * यं निनदम् अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्तत्राह—स इति । उरवो बहवः क्रमाः पादविक्षेपा लीला यस्य स भगवान् विष्णुरेवेत्यर्थः । यतः
परमः पुरुषोत्तमः परमेश्वर इत्यर्थः । परमेश्वरत्वमेव सर्वोपादाननिमित्तत्वेन स्पष्टयति—स एवेश्वरः सर्वनियन्ता कालः सर्वपरि-
णामहेतुश्च असावेव । ओजः इन्द्रियशक्तिः, सहः मनश्शक्तिः, सत्त्वं धैर्यं, बलं देहशक्तिः, इन्द्रियाणि च तेषामात्मा स्वरूपम् ।

यतो गुणत्रयेशः त्रयाणां गुणानां सत्त्वरजस्तमसामीशः नियन्ता अतस्तैः सत्त्वादिभिः स्वशक्तिभिः सर्वं विश्वं सृजति अवति
 अत्ति संहरति चेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु विष्णुस्तु मम शत्रुरेव स एव ममापि बलं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—जहीति ।
 आत्मनः स्वस्थेममासुरं भावं शत्रुमित्रादिकल्पनारूपं त्वं जहि परित्यज । ननु शत्रुमित्रादीनां सत्त्वे कथं तद्बुद्धित्यागः सम्भवति
 तत्राह—विद्विषः शत्रवो न सन्ति । ननु कथं तर्हि शत्रुमित्रादिप्रतीतिरिति चेत् अविद्यामोहितेन मनसा कल्पनादेव, वस्तुतस्तु
 मन एव शत्रुमित्रादिरित्याह—ऋते इति । अजितात् अवशीभूतान् अत एव उत्पथे दुर्विषये स्थितात् आत्मनो मनसः ऋते
 विनाऽन्ये विद्विषो न सन्तीत्यन्वयः । शत्रुर्जैतव्यश्चेत्तदा मन एव महान् शत्रुस्तमेव विनिर्जय तज्जयेनैव कृतार्थो भविष्यसि
 नान्यथेत्याशयेनाह—सममिति । समं शत्रुमित्राद्यनुसन्धानरहितं यथा भवति तथा मनो धत्स्व धारय । सर्वस्यैव विश्वस्य स्थावर-
 जङ्गमात्मकस्य भगवत्स्वरूपत्वात् शत्रुमित्रादिभ्रमं हित्वा तमेव सर्वत्र पश्येत्यर्थः । हि यस्मात् तत् सर्वत्र भगवद्दर्शनमेव
 अनन्तस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य भगवतो महत् सर्वोत्कृष्टं समर्हणं सम्यगाराधनमित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ मनोजयिन
 एव कृतार्थो न भवादृशा दिग्जयित्वाभिमानिन इत्याह—दस्यूनिति । पुरा प्रथमं स्वशरीर एव वर्तमानान् आत्मन ऐश्वर्यादि-
 धनानि लुम्पतः अपहरतः षडिन्द्रियरूपान् दस्यूनं शत्रून् न विजित्य अजित्वा एके भवादृशा मन्दमतयो दश दिशः स्वजिताः
 स्वेन जिताः मन्यन्ते । एवमभिमानमात्रमेव तेषां न तु ते निर्जितसपत्नाः, स्वशरीर एव शत्रूणां विद्यमानत्वात् । जितात्मनः
 निर्जितमन इन्द्रियादिसङ्घातस्य । तत्र हेतुः—ज्ञस्येति, सर्वं विष्णुमयं जगदिति जानतः । अत एव सर्वदेहिनां समस्य सर्वत्र तमेव
 पश्यतः अत एव साधोः साधितस्वकार्यस्य स्वमोहेन देहाद्यात्माभिमानेन प्रभवः प्रतीतिर्येषां ते । परे शत्रवः कुतो भवेयुः, न
 कुतोपि कारणाभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तवन्तं हिरण्यकशिपुराह—व्यक्तमिति । निश्चितं त्वं मर्तुकामोऽसि
 मर्तुमिच्छसि । तत्र हेतुः—यस्त्वमिति मात्रमत्यन्तं विकथ्यसे वयमेव निर्जितसपत्नाः न भवादृशा इति मम निन्दापूर्वकमात्मानं
 श्लाघसे । न चैतदसम्भावितं लोके तथा दर्शनादित्याह—मुमूर्षूणामिति । हि यस्मात् आसन्नमृत्यूनां गिरो वाचो विह्वलाः
 अनन्विताः स्युर्भवन्तीति । ननु निश्चितमेव तत्र वाचां बुद्ध्यनुसारित्वान्मरणसमये तवापि बुद्धिवैपरीत्यं जातमित्यभिप्रायेण
 सम्बोधयति—मन्दात्मन् हे मन्दबुद्धे इति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ निर्जितत्रिलोकस्य यन्ममैश्वर्यं तत्सर्वं मत्पुत्रत्वात्तवैव तथापि
 तदनादृत्य शत्रुचरणं परिचरसि तत्स्वदुर्भाग्यादेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे मन्दभाग्येति । त्वयोक्तो यो मदन्यो जगदीश्वरः स
 यद्यस्ति तर्हि असौ क्वास्ति ? इति पृष्ठः प्रह्लाद आह—सर्वत्रास्तीति । पुनर्हिरण्यकशिपुराह—तर्हि कस्मात्स्तम्भे नास्ति ? इति ।
 प्रह्लादस्तु स्तम्भे भगवन्तं निरीक्षमाणः नमस्यन् पुनराह—दृश्यते इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुस्तु दर्शनानधिकारित्वा-
 त्तत्र तमपश्यन्नाह—सोऽहमिति । स सर्वेश्वरत्वेन प्रसिद्धोऽहं विकथ्यमानस्य सर्वनियन्ता भक्तदुःखहर्ता हरिः सर्वत्रास्तीति वदतस्ते
 तव कायाच्छरीराच्छिरश्छिन्नद्धि, यो हरिस्ते शरणं रक्षकः ईप्सितः इष्टः स इदानीं त्वां गोपायेत रक्षेत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀
 एवं दुरुक्तैः परुषोक्तिभिः रूपा क्रोधेन सुतं मुहुर्वारं वारमर्दयन् पीडयन् खड्गं प्रगृह्य वरासनात् सिंहासनात् उत्पतितः उत्थितः सन्
 मुष्टिना स्तम्भं तताडेत्यन्वयः । प्रह्लादस्य पीडाचरणं तस्य न युक्तमिति सूचनाय तं विशिनष्टि—महाभागवतमिति । तथापि
 तदाचरणे हेतुमाह—महासुर इति । 'जह्यासुरं भावं' इत्युपदेशेऽपि तस्य बोधो न जात इति भावः । स्तम्भताडने हेतुमाह—अति-
 बल इति । अतिबलेन गर्वितः स्तम्भे भगवन्तमपश्यन् अयं भ्रान्त्यैव स्तम्भे हरिरस्तीति वदतीत्येतत्सम्मुखे प्रथमं तं रक्षकमेव
 ताडयामि तावताऽस्य गर्वनिवृत्तिश्चेत्तदा भद्रं, नो चेदेनमपि हनिष्यामीति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदैव ताडनानन्तरमेव
 तस्मिन् स्तम्भेऽतिभीषणो निनदो ध्वनिर्बभूव । निनदमेव विशिनष्टि—येन निनदेनाण्डकटाहमस्फुटत् भिन्नमभूत्, तद्विरूपा
 बहिर्गत इत्यर्थः । अङ्ग युधिष्ठिरेति स्नेहेन सम्बोधयन्नासम्भावना न कर्तव्येति सूचयति । भीषणत्वमेव स्फुटयति—यं निनदं
 स्वधिष्ण्योपगतं स्वस्थानप्राप्तं श्रुत्वा ब्रह्मादयः स्वधाम्नामप्ययमागतं मेनिरे अमन्यन्त ॥ १६ ॥

भगवदाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्यत्राह ॥ स ईश्वर इति ॥ सः ईश्वरः सर्वेषां बलाधायकः परमेश्वरः । कोऽसावीश्वरस्तत्राह ।
 कालः भवादृशानपि कालयति इतस्तत्तथाश्रयति तथाभूतः । उरवः लोकत्रयसंग्राहकाः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य सः । बहुपराक्रम इति
 वा 'सर्वं हस्तिपदे मग्नम्' इति न्यायेन पादत्रयेणैव लोकत्रयाक्रमणरूपमहामहिमशालिनस्तस्य संनिधौ त्वद्बलं कियदेतदित्यभिप्रायः ।
 स उरुक्रमो न केवलं सर्वेषां बलाधायक एव । किं तु, असौ ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मनोबलभूतः, सत्त्वं धैर्यं, बलं देहबलं,
 इन्द्रियाणि च तेषां सर्वेषामप्यात्मा आश्रयरूपः, एवं निःसमाभ्यधिकः सः परमः परमेश्वर एव, गुणत्रयेशः सन्, स्वशक्तिभिः
 स्वांशभूताभिः प्रकृतिपुरुषकालात्मिकाभिः शक्तिभिः, विश्वं कृत्स्नं जगत् सृजति, अवति रक्षति, अत्ति संहरति च ॥ ९ ॥ ❀ ❀
 ननु मच्छत्रुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादत आह ॥ जहीति ॥ हे राजन्, त्वम् आत्मनः स्वस्य इमम् आसुरं भावं जहि त्यज ।
 समं मित्रामित्रानुसंधानरहितं यथा तथा, मनः धत्स्व धारय । मनः शिक्षयेत्यर्थः । एवं चेत् केऽपि, विद्विषः न सन्ति । किं च
 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इत्युक्तीत्याऽऽत्मैवात्मनो रिपुः, न तदन्यः कोऽपि रिपुरस्तीत्याह ॥ ऋत इति ॥
 अजितादविधेयात् अत एव, उत्पथे दुर्विषये स्थिताद्वर्तमानात्, आत्मनोऽन्तःकरणात्, ऋते विद्विषः न सन्तीति पूर्वोक्तान्वयः ।

तद्वि मनसः साम्यमेव अनन्तस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य परमात्मनः, महत् समर्हणं हि । सम्यगाराधनमेवेत्यर्थः । तद्विद्वीति पाठे, तदेव महदाराधनं विद्वि जानीहीत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ किं च सर्वदिशां जयिनोऽप्यजितेन्द्रियस्य भवादृशस्य केवलं जयशालित्वाभिमानमात्रं न वस्तुतो जयित्वमित्याह ॥ दस्यूनिति ॥ पुरा आदौ, एके केचन भवादृशा मन्दा इत्यर्थः । हे राजन्, लुम्पतः आत्मन ऐश्वर्यमपहरतः, षट् षट्संख्याकान् ज्ञानेन्द्रियमनोरूपान् दस्यून, न विजित्य, दश दिशः स्वजिताः स्वेन मया पराभूताः, इत्येवं मन्यन्ते । अभिमानमात्रमेतदिति भावः । जितात्मनः जितेन्द्रियस्य, ज्ञस्य स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यवेदिनः, देहिनां समस्य सर्वाणि भूतानि परमात्मशरीरत्वेन पश्यत इत्यर्थः । साधोर्महाभागवतस्य तु स्वमोहप्रभवाः देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रम-निमित्ताः, परे शत्रवः, कुतः भवन्ति न सन्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तवन्तं प्रह्लादं प्रत्याह हिरण्यकशिपुः ॥ व्यक्तमिति ॥ हे मन्दात्मन् अल्पबुद्धे, त्वं व्यक्तं नूनमित्यर्थः । मर्तुकामः असि । मर्तुमिच्छसीत्यर्थः । यस्त्वम् अतिमात्रमत्यन्तं विकत्थसे । अन्यथैवं तव विकत्थनं न स्यादिति भावः । तथा हि । मुमूर्षूणां मर्तुमिच्छतां गिरः वाचः, विप्लवा अनन्विताः स्युर्भवेयुः । ननु नूनम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ॥ य इति ॥ हे मन्दभाग्य, त्वया यः मदन्यः मत्तोऽन्यः, जगदीश्वरः जगत ईश्वरः उक्तः, असौ क आस्ते । यदि ब्रूयाः, सः सर्वत्र सर्वेष्वन्तरात्मतया वर्त्तते । तर्हि, स्तम्भे पुरोवर्तिन्यस्मिन् स्थाणौ, कस्माद्धेतोः, न दृश्यते । अयं भावः । मदन्यो जगदीश्वरः कासावस्ति इति दैत्यः प्राह । ईशः सर्वत्रास्ते तर्हि स्तम्भे न दृश्यतेऽतः स्तम्भे नास्तीति हिरण्यकशिपुः प्राह । तदा तं स्तम्भे पश्यन् प्रह्लादः दृश्यते इत्याहेति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ॥ सोऽहमिति ॥ सः स्तम्भे तमपश्यमानः अहं, विकत्थमानस्य ते तव कायाद् देहात्, शिरः हरामि छिनद्मि । यः हरिः, ते तव, ईप्सितं शरणं रक्षकः भवति, सः अद्याधुना, त्वा त्वां गोपायेत । स चेत् सर्वत्र सत्यः स्यात्तर्हि तु त्वामधुना रक्षिष्यति । अन्यथा तु त्वदुक्तं सर्वं मिथ्यैवेति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ॥ एवमिति ॥ एवमित्थं रुषा क्रोधेन, मुहुः, महाभागवतं सुतं पुत्रं, दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैः, अर्हयन्पीडयन्, महासुरः हिरण्यकशिपुः, खड्गं प्रगृह्य, बरासनात्सिंहासनात्, उत्पतित उत्थितः । अतिबलः सन्, स्वमुष्टिना पाठान्तरे अतिबलवता मुष्टिना, स्तम्भं, मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिना प्रह्लादेन निरीक्ष्यमाणं स्थाणुं, तताड ताडितवान् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ॥ तदैवेति ॥ तदैव तत्कृतस्तम्भताडनानन्तरमेव, तस्मिन् स्तम्भे, अतिभीषणोऽत्यन्तं भयंकरः, निनदो ध्वनिः, बभूव । निनदं विशिनष्टि । येन निनदेन, अण्डकटाहं ब्रह्माण्डकटाहं, अस्फुट-द्विन्नमभूत् । अङ्ग हे युधिष्ठिर, यं निनदं श्रुत्वा, स्वधिष्योपगताः स्वस्वधामावस्थिताः । पाठान्तरे ध्वनिविशेषणम् अजादयो ब्रह्मादयः, स्वधामाप्ययं स्वस्वधामनाशं मेनिरे वै । प्रलयकालमन्यन्तैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

वे ही महापराक्रमी सर्वशक्तिमान् प्रभु काल हैं तथा समस्त प्राणियोंके इन्द्रियबल, मनोबल, देहबल, धैर्य एवं इन्द्रिय भी वही हैं । वही परमेश्वर अपनी शक्तियोंके द्वारा इस विश्वकी रचना, रक्षा और संहार करते हैं । वे ही तीनों गुणोंके स्वामी हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आप अपना यह आसुरभाव छोड़ दीजिये । अपने मनको सबके प्रति समान बनाइये । इस संसारमें अपने वशमें न रहनेवाले कुमार्गगामी मनके अतिरिक्त और कोई शत्रु नहीं है । मनमें सबके प्रति समताका भाव लाना ही भगवान्की सबसे बड़ी पूजा है ॥ १० ॥ ❀ ❀ जो लोग अपना सर्वस्व लूटनेवाले इन छः इन्द्रियरूपी डाकुओंपर तो पहले विजय नहीं प्राप्त करते और ऐसा मानने लगते हैं कि हमने दशों दिशाएँ जीत लीं, वे मूर्ख हैं । हाँ, जिस ज्ञानी एवं जितेन्द्रिय महात्माने समस्त प्राणियोंके प्रति समताका भाव प्राप्त कर लिया, उसके अज्ञानसे पैदा होनेवाले काम-क्रोधादि शत्रु भी मर-मिट जाते हैं; फिर बाहरके शत्रु तो रहें ही कैसे ? ॥ ११ ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुने कहा—रे मन्दबुद्धि ! तेरे बहकनेकी भी अब हद हो गयी, यह बात स्पष्ट है कि अब तू मरना चाहता है । क्योंकि जो मरना चाहते हैं, वे ही ऐसी बेसिर-पैरकी बातें बका करते हैं ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अभागे ! तूने मेरे सिवा जो और किसीको जगत्का स्वामी बतलाया है, सो देखू तो तेरा वह जगदीश्वर कहाँ है ? अच्छा, क्या कहा वह सर्वत्र है ? तो इस खंभेमें क्यों नहीं दीखता ? ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अच्छा, तुझे इस खंभेमें भी दिखायी देता है ! अरे, तू क्या इतनी डींग हाँक रहा है ? मैं अभी-अभी तेरा सिर धड़से अलग किये देता हूँ । देखता हूँ तेरा वह सर्वस्व हरि, जिसपर तुझे इतना भरोसा है, तेरी कैसे रक्षा करता है ? ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार वह अत्यन्त बलवान् महादैत्य भगवान्के परम प्रेमी प्रह्लादको बार-बार झिड़कियाँ देता और सताता रहा । जब क्रोधके मारे वह अपनेको रोक न सका, तब हाथ में खड्ग लेकर सिंहासनसे कूद पड़ा और बड़े जोरसे उस खंभेको एक घूँसा मारा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उसी समय उस खंभेमें एक बड़ा भयङ्कर शब्द हुआ । ऐसा जान पड़ा मानो यह ब्रह्माण्ड ही फट गया हो । वह ध्वनि जब लोकपालोंके लोकमें पहुँची, तब उसे सुनकर ब्रह्मादिको ऐसा जान पड़ा मानो उनके लोकोंका प्रलय हो रहा हो ॥ १६ ॥

सः विक्रमन् पुत्रवधेषुरोजसा निश्म्य निर्हादमपूर्वमद्भुतम् ।

अन्तः सभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियुथपाः ॥ १७ ॥

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
 अदृश्यताल्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥
 स सत्त्वमेनं परितोऽपि पश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनु निर्जिहानम् ।
 नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥
 मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
 प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥
 करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ।
 स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥
 दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ।
 चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२ ॥
 दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
 प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥
 एवं ब्रुवन्स्त्वभ्यपतद् गदायुधो नदन् नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
 अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ओजसा विक्रमन् पुत्रवधेषु सः अपूर्वम् अद्भुतम् निर्हादम् निशम्य अंतःसभायाम् तत्पदम् न ददर्श येन सुरारियूथपाः वितत्रसुः ॥ १७ ॥ * * निजभृत्यभाषितम् सत्यम् विधातुम् च अखिलेषु भूतेषु आत्मनः व्याप्तिम् सभायाम् स्तम्भे न मृगम् च न मानुषम् अत्यद्भुतरूपम् उद्वहन् अदृश्यत ॥ १८ ॥ * * सः परितः पश्यन् अपि स्तम्भस्य मध्यात् अनु निर्जिहानम् नृमृगेन्द्ररूपम् एनम् सत्त्वम् अहो अयम् मृगः न नरः अपि न एतत् विचित्रम् किम् ॥ १९ ॥ * * मीमांसमानस्य अप्रतः नृसिंहरूपः समुत्थितः तत् अलम् भयानकम् प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनम् स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥ * * करालदंष्ट्रम् करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वम् भ्रुकुटीमुखोल्बणम् स्तब्धोर्ध्वकर्णम् गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासम् हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥ * * दिविस्पृशत्कायम् अदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षस्थलम् अल्पमध्यमम् चन्द्रांशुगौरैः तनूरुहैः छुरितम् विष्वग्भुजानीकशतम् नखायुधम् ॥ २२ ॥ * * दुरासदम् सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् प्रायेण उरुमायिना हरिणा मे वधः अयम् स्मृतः अनेन समुद्यतेन (मम) किम् (भवेत्) ॥ २३ ॥ * * एवम् तु ब्रुवन् गदायुधः दैत्यकुञ्जरः नदन् नृसिंहम् प्रति अभ्यपतत् यथा अग्नौ पतितः पतङ्गमः तदा सः असुरः नृसिंहौजसि अलक्षितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्पदं तस्य ध्वनेराश्रयम् । येन नादेन ॥ १७ ॥ * * भगवांस्तदा स्तम्भं विदार्यादृश्यत दृश्यो बभूव । किमर्थम् । निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथाऽखिलेषु भूतेष्व्वात्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तम्भेऽदृश्यत । तत्किमर्थम् । “भौतिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ भगवानास्ते” इति तेनैव भृत्येन यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुम् । तथाऽद्भुतं दैत्यघातकमतिघोरं रूपमुद्वहन् दधत् । तत्किमर्थम् । निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानन्तरमनुतप्तैर्भाषितं यत् त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुम् । तथाऽत्यद्भुतं रूपं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च रूपमुद्वहन् । दधत् तत्किमर्थम् । निजभृत्यैः सनकादिभिः शापानन्तरमनुतप्तैर्भाषितं यत् त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुम् । तथाऽत्यद्भुतं रूपं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च रूपमुद्वहन् । तच्च न मृगाकारं न च मनुष्याकारमुद्वहन् सभायां मध्येऽदृश्यत । तत्किमर्थम् । निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति यद्भाषितं “भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो” इति तथा । “नान्तर्न बहिः” इति “न नरैर्न मृगैरपि” इति च ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथास्त्विति यद्भाषितं तदुभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुम् । न हि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च सभागृहस्यान्तः न च प्राङ्गणवद्वहिः । एवं ताभ्यां यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुम् । यच्च

हिरण्यकशिपुना भाषितं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति “अकुतश्चिद्भयोऽमरः” इति च । यच्च नारदेन निजभृत्येन भाषितमिन्द्रं प्रति अयं महांस्त्वया संस्थां न प्राप्स्यति अनन्तानुचरः इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यद्भाषितं तच्च सत्यं कर्तुं तथाऽदृश्यते । चकारान्निजभाषितं च । किं तत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” इति । यथा “तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्” इत्यादि तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति द्रष्टव्यम् । अलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स दैत्य एवमद्भुतं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्रयं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन्स्तम्भमध्यान्निर्गच्छत् नृमृगेन्द्रयोर्मिश्रं रूपमहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तस्यैवमलं भयानकं तन्नृसिंहरूपं मीमांसमानस्याग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः । भयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमनुवर्णयति प्रतप्तेत्यादिना विद्रावितदैत्यदानवमित्यन्तेन । प्रतप्तं चामीकरं सुवर्णं तद्वस्त्रिगलानि लोचनानि यस्मिन् । सटा जटाः केसराः कण्ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जुम्भितं साटोपमाननं यस्मिन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ करालास्तुङ्गा दंष्ट्रा यस्मिन् । करवालः खड्गस्तद्वच्चञ्चला क्षुरांतवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् । भृकुटीयुक्तेन मुखेनोत्खणम् । स्तब्धवुन्नतौ शंकुवद्धौ कर्णौ यस्मिन् । गिरिकन्दरवद्भुतं व्यात्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् । हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् । कर्णान्तमुखविस्तारमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ दिविस्पृशन्कायो यस्मिन् । अलुक्समासः । अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिस्तच्च तच्च अल्पं मध्यममुदरं यस्मिन् । चन्द्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्रुणुरितं व्याप्तम् । विष्वचः सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् । नखान्येवाऽऽयुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ दुरासदं प्राप्तुमशक्यम् । सर्वाणि च निजानि चक्रादीनीतराणि वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविता दैत्यदानवा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्वैर्गैवान्वयः । तदाविर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह । सप्तभिः । प्रायेण महामायिना हरिणा मेऽयमेवंभूतो वधो मृत्युहेतुः स्मृतश्चिन्तितस्तथाऽप्यनेन समुद्यतेन किं न किञ्चित्स्यादित्येवं ब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतिवः सन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूत् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

येन निहर्त्तादेन । दैत्ययूथपा वित्रेसुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तेनैव प्रह्लादेनैव । अत्र स्वामिचरणैर्वहु प्रपञ्चितमत उपरम्यते । निजेन स्वेन भ्रियते पालयते इति निजभृत्यो वेदः । ‘श्रुतेः पालयिता ब्रह्मन्नहमेव न चेतारः’ इत्यादिपुराणीयश्रीमुखोक्तेस्तस्य भाषितम् “यच्च किञ्चिज्जगत्सिद्धश्रूयते दृश्यतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥” इत्येवंलक्षणं सत्यं कर्तुं वेत्यर्थः, “यदा यदा वेदपथः पुराणो बाध्येत पाखण्डपथैरसद्भिः । तदा भवान्सत्त्वगुणं विभर्ति” इति श्रीदशमेकरोक्तेश्च ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ चण्डानि भयंकराणि ॥ २० ॥ ❀ ❀ “करालो दन्तुरे तुंगे भीषणे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी । विशसनोऽसिश्चन्द्रहासः ‘करवालश्च खण्डनः’ इत्यभिधानात् क्षुरः केशमुंडनशस्त्रं तदन्तस्तद्वारा तद्वत् उत्खणं क्रूरम् । इत्यर्थ इति । सिंहस्य पञ्चास्यत्वादिति भावः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ निजानि नखानि तदपेक्षयेतराणि चक्रादीनीति विजयध्वजः । सप्तभिः ‘प्रायेण (२३)’ इत्यारभ्य ‘गरुडो महाविषम् (२९)’ इत्यन्तैः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अभ्यपतत्संमुखमगच्छत् । तदा निपतनकाले ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति ॥ ओजसा बलेन पुत्रवधेषुस्तदर्थं विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन् । दीर्घाभाव आर्षः । स दैत्येन्द्रः येन सुरारियूथपाः दैत्यश्रेष्ठाः वितत्रसुः त्रासं प्रापुस्तमश्रुतपूर्वमद्भुतं निहर्त्ता ध्वनिं निशम्य श्रुत्वाऽन्तःसभायां सभामध्ये तत्पदं तस्य ध्वनेः आश्रयं कर्तारं न ददर्श ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सत्यमिति ॥ निजभृत्येन प्रह्लादादिना यद्भाषितं तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथा अखिलेषु भूतेषु चात्मनः स्वस्य व्याप्तिं च सत्यां कर्तुम् अत्यद्भुतं दैत्येभ्यो भयदं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च न मृगं मृगाकारं न च मानुषं मनुष्याकारं रूपमुद्वहन् भगवान् सभायां मध्ये स्तम्भे अदृश्यते । अत्र निजभृत्यभाषितं सत्यं कर्तुमिति सर्वत्रोपयुज्यते । तत्र स्तम्भे दृश्यते इति स्वभृत्येन प्रह्लादेन भाषितं तथा ‘भौतिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्सु च । भगवानास्ते’ इति सर्वभूतव्याप्तिरपि तेन भाषिता तथा निजभृत्यैः सनकादिभिः शापातन्तरमनुतप्तैस्त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति भाषितं तथा निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति “भूतेभ्यस्त्वद्विस्मृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो ।” इति “नान्तर्न बहिः” इति “न नरैर्न मृगैः” इति भाषितं तथा ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथाऽस्त्विति भाषितं न हि तद् ब्रह्मसृष्टं न च नरो मृगो वा न च सभागृहान्तः न च प्राङ्गणवद्बहिः यच्च निजभृत्यद्वयावतारेण हिरण्यकशिपुना नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वेति भाषितं तथा निजभृत्येन नारदेन तथाऽयमकुतश्चिद्भयोऽमर इति अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यति । अनन्तानुचर इत्यनेन स्वस्य भक्तपक्षपातित्वं च भाषितं चकारात् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” इति “तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्” इत्यादि भाषितं तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति द्रष्टव्यमलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स इति ॥ स दैत्येन्द्रः एवं शब्दं श्रुत्वा तदाश्रयनिर्धारणार्थं परितो विपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानं निर्गच्छत् नृमृगेन्द्रयोर्मिश्रं रूपं दृष्ट्वा अयं मृगो न नापि नरः अहो आश्चर्यं किमेतद्विचित्रमद्भुतं सत्त्वं प्राणिविशेष इति मीमांसितवानिति शेषः । यद्वा । स दैत्यः एवंभूतं सत्त्वं प्राणिविशेषं स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानं

परितः स्तम्भस्य चतुर्दिशं विपश्यन् अयं मृगो नास्ति नापि नरोऽस्त्यतः नृमृगेन्द्रमिश्ररूपं विचित्रमेतत् किमिति मीमांसित-
वानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * मीमांसमानस्येति सार्द्धत्रिकम् ॥ एवमलमत्यर्थं भयानकं प्रतप्तं यच्चाभीकरं स्वर्णं तद्वत्
पिशङ्गे चण्डे उग्रे लोचने यस्मिंस्तत् सटाः जटाः केसराः कण्ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसैर्जृम्भितं साटोपमाननं यस्मिंस्तत् कराला
उदग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत् करवालः खड्गः तद्वच्चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिंस्तत् भृकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं भयंकरं
स्तब्धौ उन्नतौ शङ्खवद्धौ कर्णौ यस्मिंस्तत् गिरिकन्दरवदद्भुतं व्याप्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिंस्तत् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन
विदारणेन भीषणं दिविस्पृशन् कायो यस्मिंस्तत् । अलुक् समासः । अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला च ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं
वक्षस्थलं यस्मिन् तच्च अल्पं मध्यममुदरं यस्मिंस्तत् चन्द्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्छुरितं व्याप्तं विष्वक् सर्वतः प्रसृता
भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिंस्तत् नखान्येवायुधानि यस्मिंस्तत् दुरासदं प्राप्तुमशक्यं सर्वाणि च निजानि
चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि च त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविताः दैत्या दानवाश्च येन तदेवमलं भयानकं रूपं
मीमांसमानस्य विचारयतः तस्य दैत्यस्य अग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः ॥ २०-२२ ॥ * * प्रायेणेति ॥ प्रायेण
महामायाविना हरिणा मे मम अयमेवंभूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चिन्तितस्तथाप्यनेन समुद्यतेन कृतोद्यमेनापि किं न किंचित्स्यान्म-
द्वलस्यानेन दुष्प्रतीकारत्वादित्येवं ब्रुवन् गदायुधः गृहीतगदो दैत्यकुञ्जरो हिरण्यकशिपुर्नन्दन् नादं कुर्वन्नृसिंहं प्रत्यभ्यपतत् युद्धार्थं
संमुखं जगाम ॥ २३ ॥ * * अलक्षित इति ॥ तदा सोऽसुरः नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूत् ।
तत्र दृष्टान्तमाह । अग्नौ पतितः पतङ्गमः शलभो यथा तथेति सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वाश्रये भगवति यत्तस्य तमोमयस्य दैत्यस्यादर्शनं
तद्विचित्रं नैव भवति । यो भगवान् पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालिकं तमः नु अतिगाढं स्वतेजसा अपिबत् तिरस्कृतवान् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः किं जातं तदाह, स विक्रमन्निति । ओजसा बलेन पुत्रवधेषुः पुत्रवधं कर्तुमिच्छुस्तदर्थं विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन्
स दैत्येन्द्रो यं निर्द्दधं ध्वनिम् अपूर्वं कदाचिदपि न श्रुतम् अत एवाद्भुतमाश्चर्यजनकं निश्चयं श्रुत्वा तस्य निनादस्य पदमाश्रयमन्तः ।
सभायां सभामध्ये न ददर्श । येन निनादेन सुरारियूथपाः दानवश्रेष्ठाः वितत्रसुर्विशेषेण तत्रसुः त्रासं प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ * *
तदा भगवान्निजभृत्यस्य प्रह्लादादेर्भाषितं कृत्स्नजगदन्तरात्मत्वादिभाषणं सर्वेषु चराचरात्मकेषु भूतेषु आत्मनः स्वस्य व्याप्तिश्च
सत्यं यथा भवति तथा कर्तुमत्यद्भुतरूपमुद्वहन् विभ्रत् सभायां यस्तम्भस्तस्मिन्नदृश्यत तद्दृष्टो बभूव । कथम्भूतं रूपं न मृगं नापि
मानुषं रूपमपि तूभयमिश्रमित्यर्थः । निजभृत्यभाषितमित्यत्र बहुवचनान्तेन निजभृत्यशब्देन समासस्तदयमर्थः, यत्तावत्प्रह्लादस्य
निजभृत्यस्य भाषितम् “भौतिकेष्वथ भावेषु भूतेषु च महत्सु च । भगवानास्ते” इति तत्सत्यं कर्तुं, तथाऽत्यद्भुतदैत्यघातकमतिघोरं
रूपमुद्वहन्निति तथा निजभृत्यैः सनकादिर्भयेद्भाषितं त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति तत्सत्यं कर्तुम्, तथा ब्रह्मासृष्टावदृष्टम-
श्रुतञ्चाल्यद्भुतं रूपमुद्वहन् सभायां मध्येऽदृश्यत । तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति यद्भाषितम् “भूतेभ्यस्त्वद्वि-
सृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून् मम प्रभो” इति तथा नान्तर्बहिरिति न नरैरिति न मृगैरिति च ब्रह्मणा निजभृत्येन यद्भाषितं तथास्त्विति
तत्सर्वं सत्यं कर्तुं न च तद्ब्रह्मासृष्टं रूपं न च नरो न मृगो वा न च सभागृहस्यान्तः न च प्राङ्गणवद्बहिः एवं ताभ्यां भाषितं
सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति तथा “अकुतश्चिद्भयोऽमरः” इति यच्च नारदेन
स्वभृत्येनेन्द्रं प्रति भाषितम् “अयं महान् संस्थानं प्राप्स्यते” इति अनन्तानुचर इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यद्भाषितं तच्च
सत्यं कर्तुमदृश्यत । चकारान्निजभाषितं च यत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । तेषामहं समुद्धर्ता” इति तच्च सत्यं
कर्तुमदृश्यतेति ॥ १८ ॥ * * स दैत्येन्द्र एवं ध्वनिं श्रुत्वा तदा सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन् स्तम्भस्य मध्यान्नि-
र्गच्छन्तं नायं मृगो नापि नरः किन्तु नृमृगेन्द्रयोरुभयोरपि रूपमहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ * *
तस्यैवमलं भयानकं तन्नृसिंहरूपं मीमांसमानस्य दैत्येन्द्रस्याऽग्रतः स नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः । भयानकत्वमेव दर्शयस्तद्रूप-
मनुवर्णयति, त्रिभिः । प्रतप्तेति । प्रतप्तं चाभीकरं स्वर्णं तद्वत्पिशङ्गे चण्डे उग्रे लोचने यस्मिन् स्फुरन्त्यः सटाः जटाः केसराः
स्कन्धलोमानि च तैर्जृम्भितं साटोपमाननं मुखं यस्मिन् ॥ २० ॥ * * कराला उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गस्तद्वत्
चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् भृकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं स्तब्धवुदञ्चितावद्धौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवदद्भुतं
व्याप्तं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥ * * दिविस्पृशन् कायो
यस्मिन् अलुक्समासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला च ग्रीवा उरु विशालं वक्षःस्थलं च यस्मिन् अल्पं मध्यमम् उदरं यस्मिन् चन्द्रांशु-
वद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्छुरितं व्याप्तं विष्वक् सर्वतः प्रसृताः भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् । भुजा एवानीकं
सेना तच्छतं यस्मिन्निति वा स्वेनानीकेन मर्दितमिति प्रयोगात् । नखा एवायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥ * * दुरासदं
प्राप्तुमशक्यं सर्वाणि निजानि चक्रादीनीतराणि च वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविता दैत्या दानवाश्च येन
तद्रूपं मीमांसमानस्याऽग्रतः समुत्थितमिति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ * * तथा आविर्भावे प्रयोजनविमर्शनपूर्वकं तेन सह
दैत्यस्य युद्धमाह सप्तभिः—प्रायेणेति । प्रायेण महामायाविना हरिणा मे मम अयमेवंभूतो वधः वधोपायः स्मृतश्चिन्तित-

स्तथाप्यनेन समुद्यमेन किं न किञ्चित्स्यादित्येवं ब्रुवन् गदैव आयुधं यस्य स दैत्य एव कुञ्जरो गजो नदन् गर्जन् नृसिंहं प्रत्यभ्यपतत् अभिमुखमागतवान् । तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूद्यथा पतितः पतङ्गमः शलभस्तद्वत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदा हिरण्यकशिपुः किं कृतवानिति तदवस्थामाह, अभिक्रमन्निति । पुत्रमभिक्रमन् पादविक्षेपं कुर्वन् तस्य निर्हादस्य पदं विषयं कर्तुंभूतं न ददर्शेत्यन्वयः । येन नादेन अनेन हिरण्यकशिपोर्हृदयसारातिशयोद्दर्शित इति ज्ञायते ॥ १७ ॥ * * * आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्य चेतनाश्रयत्वेन दर्शनात् किमिदमिति मीमांसमानेषु सत्सु तदाश्रयोऽप्यदर्शित इत्याह, सत्यं विधातुमिति । रूपं विशिनष्टि, न मृगमिति 'नाभावान्यविरोधेष्विति' वचनात् न मृगं केवलं मृगस्य विद्यमानं न भवति न मानुषं मानुषस्य विद्यमानं न, किन्तु तयोः समाहारलक्षणम् ॥ १८ ॥ * * * एवम्बिधं सत्त्वं प्राणविशिष्टं रूपमुद्वहंस्तस्याग्रतोऽग्रे समुत्थितोऽदृश्यतेत्यन्वयः । किंविशिशिष्टस्य स्तम्भस्य मध्यान्निर्जिहानमुत्तिष्ठमानमेतन्नृमृगेन्द्ररूपं किमिति मीमांसमानस्य विचारं कुर्वतो हिरण्यकशिपोः तद्रूपं विशिनष्टि, तदलमित्यादिना । चामीकरं सुवर्णं, सटाकेसरैः कर्णगतरोमविशेषलक्षणान्तर्दलैर्जृम्भितं विकसितमाननं यस्य स तथा ॥ १९-२० ॥ * * * करालाः क्रूरदंष्ट्राः यस्य स तथा करवालवत् चन्द्रहासवच्चञ्चलं क्षुरान्तः क्षुरधारा तद्वत्स्थिता जिह्वा यस्य तत्तथा भृकुट्या मुखेन पूर्वभागोऽल्वणं क्रूरं स्तब्धौ दृढौ ऊर्ध्वीकृतौ च कर्णौ यस्य तत्तथा तद्विरि-
कन्दरवत् अद्भुतं व्यात्तश्चास्यं नासापुटं च यस्य तत्तथा तत् हनुभेदेन विदीर्णकपोलेन भीषणं भयजनकम् ॥ २१ ॥ * * * ग्रीवा चोरु च वक्षःस्थलं च तानि तथा अदीर्घाणि पीवराणि ग्रीवोरुवक्षःस्थलानि यस्य तत्तथा तत् : "चन्द्रो हेमिन् हिमांशौ ना चन्द्रकं रोचिषेपि च" इत्यभिधानात् चन्द्रांशुवर्णवद्गौरैरुणैस्तनूरुहैः छुरितं व्याप्तम् "पीतेऽरुणे सिते गौरे" इत्यभिधानम् । विष्वक् व्याप्तैर्भुजानीकशतैर्युक्तं बहुत्वापेक्ष्यानीकेत्युक्तम् ॥ २२ ॥ * * * "निजमात्मीयनित्ययोः" इत्यमरः । निजान्यात्मीयानि नखापेक्ष्येतराणि चक्रादीनि यानि तैरायुधप्रवेकैरायुधमुख्यैर्विद्राविता दैत्यदानवा येन तत्तथोक्तं तत् । यद्वा निजं सहजं नखलक्षण-
मायुधम् इतराणि पृथक्स्थितानि चक्रादीनीति मे औरसारिणा निसर्गशत्रुणा हरिणा अनेन रूपेण प्रायेण ममायं वधः स्मृतो निरूपितः किं स्मृतो वधोयं किमिति वा । कीदृशस्य मे पुत्रवधे समुद्यतस्य पुत्रहन्तुर्यो वधः शास्त्रेषु स्मृतो विहितः सोयमद्य प्राप्तः । किञ्चेति ॥ २३ ॥ * * * एवं विमृश्य वधान्निवृत्तः किन्नेत्याह, एवमिति । कमभ्यपतदित्यत उक्तं नृसिंहं प्रतीति । दैत्यकुञ्जरो दैत्येन्द्रः । निदर्शनमाह, अलक्षित इति । साहसिकः पतङ्गमः शलभः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मीमांसेति सार्द्धत्रिकं तत्र मीमांसेत्यर्द्धकम् ॥ २०-२१ ॥ * * * चन्द्रेति । भुजा एवानीकानि सेनाः ॥ २२-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य ध्वनेः पदमाश्रयम् ॥ १७ ॥ * * * निजभृत्यस्य प्रह्लादस्य भाषितं दृश्यत इति वचनं सत्यं विधातुं सत्यमेव तल्लोकेपि सत्यत्वेन प्रकटीकर्तुमित्यर्थः । तथैवाखिलेषु भूतेषु आत्मनो नृसिंहाद्याकारस्य व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तम्भे अदृश्यत दृष्टो बभूव । कीदृशः ? न मृगं न मृगसम्बन्धि नापि मानुषं रूपं सभायामुद्वहन् अत्रापि हेतुः, सत्यमिति, निजभृत्यस्य हिरण्यकशिपो-
र्भाषितम् "भूतेभ्यस्त्वद्विस्मृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो" इति, तथा नातर्न बहिरिति न नरैर्न मृगैरिति प्रार्थितं सत्यं कर्तुं यतो न हि तद्वद्विस्मृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च सभागृहस्यान्तः नापि प्रांगणवद् बहिरिति । एवञ्च केचित् निजस्य भृत्यानां नारदादीनामपि भाषितं सत्यं विधातुमिति व्याचक्षते । तथाहि "कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति" इति निजोक्तम् "अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यतीतीन्द्रं प्रति नारदोक्तं "नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता" इति हिरण्यकशिपुनानीयमाने वरे तथास्त्विति ब्रह्मोक्तं च ॥ १८ ॥ * * * स दैत्यः एवंभूतं प्राणिविशेषं स्तम्भमध्यान्निर्गच्छन्तं परितः स्तम्भस्य चतुर्दिक्षु विपश्यन् किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ * * * तदलमतिशयेन भयानकं नृमृगेन्द्ररूपं मीमांसमानस्य तस्याग्रत एव नृसिंहरूपः समुत्थित इत्यन्वयः । भयानकत्वं विवृण्वन् रूपं विशिनष्टि त्रिभिः, प्रतप्तेति । चामीकरं सुवर्णं, सटाः जटाः जटाकेसराः कण्ठ-
रोमाणि ॥ २० ॥ * * * करवालः खड्गः । भृकुटीयुक्तेन मुखेन उल्वणं हन् कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥ * * * अदीर्घा पीवरा च ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षस्थलं यस्मिन् तत् अल्पमध्यं क्षीणमध्यदेशं चन्द्रां-
शुवद्गौरैः श्वेतैः विष्वक् सर्वदिक्षु स्थितानां भुजानीकानां शतानि यस्मिस्तत् । नखान्यायुधतुल्यानि यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥ * * * सर्वाणि निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि । तान्येवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविता दैत्यदानवा यत्र तत् तदद्भुतं दृष्ट्वा तस्य मानसं वाचिकञ्च व्यवहारमाह—प्रायेणेति । वधः स्मृत इति प्राक् चिकीर्षित एवासीत् । सम्प्रति संस्मृतिविषयीकृत इत्यर्थः ।

तदप्यन्येन हरिणा समुद्यतेन तदर्थं कृतोद्यमेनापि किं न किञ्चिदपीत्यर्थः । मद्बलस्यानेन दुष्पारत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ * *
स नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितस्सन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूत् । सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वप्रकाशे हरौ तत् तस्य तमोमयस्यादर्शनं न विचित्रम् ।
यतः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमोऽपि यत् महत्तत्त्वमधिष्ठायैव नाशयामास । सम्प्रति साक्षात् स्वरूपभूतत्वेन किमुतेति भावः ।
ततस्तस्मात् पृथग्भूय अभिपद्य अभिमुखमागत्य ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य निर्हादस्य पदमुद्भवस्थानम् ॥ १७ ॥ * * निजभृत्यभाषितं निजभृत्यान् प्रति श्रीमुखेन भाषितं “न
मे भक्तः प्रणश्यति” इति मन्दादिना यच्च भृत्येन प्रह्लादेन भाषितं दृश्यते इति तथात्मनो व्याप्तिं प्रति निजभृत्येन प्रह्लादेन भाषितं
स सर्वत्रेति तथा निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना भाषितमकुतश्चिद्भयोऽमरः—एतद्विरोधेन मे मृत्युर्भवितेति तथा हिरण्यकशिपुना
“यदि दास्यस्यभिमतान्वरान्मे वरदोत्तम । भूतेभ्यस्त्वद्विस्मृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो” इत्यादिवरे प्रार्थिते सति यद्ब्रह्मणा
निजभृत्येन भाषितं “तातेमे दुर्लभाः पुंसो यान् वृणीषे वरान्मम । तथापि वितराम्यङ्ग” इति तथा निजभृत्यैः सनकादिभिः शापा-
नन्तरमनुत्पैः त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति भाषितं तत्सर्वं सत्यं विधातुं कर्तुम् अद्भुतं रूपमुद्बुधं दधत् स्तम्भे अदृश्यत
दृश्यो बभूव, भगवानिति शेषः ॥ १८ ॥ * * हिरण्यकशिपुः एवं ध्वनिरूपं कार्यं यथा ज्ञातवान् तद्वत् तत्कर्तुं सत्त्वं
प्राणिविशेषमपि ज्ञातुं परितः विपश्यन् विलोकयन् अनु अनन्तरं स्तम्भस्य मध्यान्निर्जिहानं निर्गच्छन्तं नृमृगेन्द्ररूपं विपश्यन्
अहो अयं न मृगः नापि नरः, एतद्विचित्रं किमिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ * * एवमलं भयानकं न मृगेन्द्ररूपं
मीमांसमानस्य अग्रतो नृसिंहरूपो भगवान् समुत्थितोऽभूत्, तदेव रूपमनुवर्णयति प्रतप्तेत्यादिभिः । प्रतप्तं यच्चामीकरं स्वर्णं
तद्वत्पिशङ्गे चण्डे अरुणे लोचने यस्मिन् स्फुरत्यः सटाः जटाः केसराः कण्ठरोमाणि च यस्मिन् तत् स्फुरत्सटाकेसरं जृम्भितमाननं
यस्मिन् तज्जृम्भिताननं तच्च तच्च तत् ॥ २० ॥ * * कराला उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गः भ्रमत्करवालवत्
चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् भृकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं सत्वधौ ऊर्ध्वौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्याप्तं
प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिन् हन्वोः कपोलप्रान्तयोर्भेदेन प्रसारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥ * * दिविस्पृशदत्युच्चः कायो यस्मिन्
अलुक्समासः । अदीर्घा पीवरा पुष्टा च ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं बहु विस्तीर्णं वक्षःस्थलं यस्मिन् तच्च तच्च तत् अल्पं मध्यममुदरं
यस्मिन् चन्द्रांशुवद्गौरैः तनूरुहैः विष्वक् परितः क्षुरितं व्याप्तम् भुजा एवोभयतोनीकशतं यस्मिन् नखान्येवायुधानि
यस्मिन् ॥ २२ ॥ * * दुरासदं आसादितुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि सुदर्शनादीनि इतराणि वज्रादीनि एवायुधप्रवेकाः
शस्त्रश्रेष्ठास्तैः विद्राविताः दैत्या दानवाश्च येन एवंभूतं रूपं मीमांसमानस्य समुत्थित इति पूर्वणान्वयः । प्रायः उरुमायिना अत्यद्भुत-
शक्तिमता हरिणा विष्णुना मे ममायं संग्रामे श्लाघ्यत्वेन प्रसिद्धो वधः स्मृतश्चिन्तितस्तथाप्यनेन समुद्यतेन किं स्यात् ॥ २३ ॥ * *
स दैत्यकुञ्जर एवं ब्रुवन् गदायुधः नदन् नृसिंहं प्रत्यभ्यपतदपि तु पुनर्नृसिंहौजसि पतितः सन् अग्नौ पतङ्गमो यथा
तद्वदलक्षितोऽभवत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भयङ्करशब्दश्रवणेपि तस्य भयं नाभूदिति तस्य धैर्यातिशयं सूचयन्नाह—स इति । ओजसा बलेन पुत्रवधेषुस्तदर्थं
विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन् स दैत्येन्द्रः येन सुरारियूथपाः दैत्यश्रेष्ठा वितत्रसुः त्रासं प्राप्नुस्तमश्रुतपूर्वमद्भुतं निर्हादं ध्वनिं निशम्य श्रुत्वा
अन्तस्सभायां सभामध्ये तत्पदं तस्य ध्वनेः आश्रयं कर्तारं न ददर्शेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * तदा च भगवानदृश्यत दृश्यो
बभूव । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं स्तम्भेऽपि दृश्यते इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुम् । तथा अखिलेषु
भूतेषु चात्मनः स्वस्य व्याप्तिं सत्यं कर्तुं स्तम्भे अदृश्यत । तत्किमर्थम् ? ‘भौतिकेषु च भावेषु भूतेष्वथ महत्सु च । भगवानास्ते’ इति
यत्तेनैव भृत्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुम् । तथा अत्यद्भुतं दैत्यविघातकमतिभयानकरूपमुद्बुधं दधत् । तत्किमर्थम् ? निजभृत्यैः
सनकादिभिः शापानन्तरमनुत्पैस्त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवत्विति यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुम् । तथाऽत्यद्भुतं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतं च
रूपमुद्बुधं, तच्च न मृगाकारं न च मनुष्याकारम्, किन्तु मिश्रमुद्बुधं सभायां मध्ये अदृश्यत । तत्किमर्थम् ? निजभृत्येन हिरण्यक-
शिपुना ब्रह्माणं प्रति यद्भाषितं ‘भूतेभ्यस्त्वद्विस्मृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो’ इति तथा ‘नान्तर्न बहिः’ इति ‘न नरैर्न मृगैः’ इति ब्रह्मणा
च निजभृत्येन तथास्त्विति यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं, न हि तद्ब्रह्मसृष्टं न च नरो मृगो वा न च सभागृहान्तः न च प्राङ्गणवद्बहिः, एवं
ताभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुम्, यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं ‘नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता नवा’ इति तथा ‘अयमकुतश्चिद्भयोऽमरः’
इति नारदेन निजभृत्येनेन्द्रं प्रति यद्भाषितम् ‘अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यति अनन्तानुचरः’ इत्यनेन स्वस्य भक्तपक्षपातित्वं च
यद्भाषितं तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यत । चकारान्निजभाषितं यत् ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति’ इति तथा ‘तेषामहं
समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्’ इत्यादि तच्च सत्यं कर्तुमदृश्यतेति द्रष्टव्यम् । अलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥ * * स दैत्येन्द्रः
एवं शब्दं श्रुत्वा तदाश्रयनिर्धारणार्थं परितो विपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानं निर्गच्छन् नृमृगेन्द्रयोर्मिश्ररूपं दृष्ट्वा नायं मृगो

नापि नरः अहो आश्चर्यं किमेतद्विचित्रमद्भुतसत्त्वं प्राणिविशेष इति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवमलं भयानकं तत्रसिंहरूपं मीमांसमानस्य विचारयतस्तस्याग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः । भयानकत्वमेव विवृण्वंस्तद्रूपं विशिनष्टि—प्रतप्तं त्रिभिः । प्रतप्तं यच्चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिशङ्गे चण्डे उग्रे लोचने यस्मिंस्तत् । सटाः जटाः केसराः कण्ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जृम्भितं साटोपमाननं यस्मिंस्तत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ कराला उदग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत् । करवालः खड्गः तद्वच्चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिंस्तत् । भृकुटीयुक्तेन मुखेनोत्खणं भयङ्करम् । स्तब्धो उन्नतौ शङ्कुवदूर्ध्वौ कर्णौ यस्मिंस्तत् । गिरिकन्दरवदद्भुतं व्यातं प्रसृतमास्यं नासे च यस्मिंस्तत् । हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥ दिविस्पृशन् कायो यस्मिंस्तत् । अलुक्समासः । अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला ग्रीवा यस्मिन्, उरु विशालं वक्षस्थलं यस्मिन् तच्च तच्च । अल्पं मध्यममुदरं यस्मिंस्तत् । चन्द्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्छुरितं व्याप्तम् । विष्वक् सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिंस्तत् । नखान्येवायुधानि यस्मिंस्तत् । दुरासदं प्राप्तुमशक्यम् । सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविताः दैत्यदानवाश्च येन तत् एवं रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्याविर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्येन्द्रस्य युद्धं दर्शयति—प्रायेणेति सप्तभिः । प्रायेण महामायाविना हरिणा मे मम अयमेवभूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चिन्तितः, तथाप्यनेन समुद्यतेन कृतोद्यमेनापि किम् ? न किञ्चित्स्यात्, मद्वलस्यानेन दुष्प्रतीकारत्वात्, इत्येवं ब्रुवन् गदायुधः गृहीतगदो दैत्यकुञ्जरो हिरण्यकशिपुर्नदन् नादं कुर्वन्तृसिंहं प्रति अभ्यपतन् युद्धार्थं सम्मुखं जगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदा सोऽसुरः नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तमाह—अग्नौ पतितः पतङ्गमः शलभो यथा तथेति । सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वाश्रये भगवति यत्तस्य तमोमयस्य दैत्यस्यादर्शनं तद्विचित्रं नैव भवति । खलुशब्दोऽवधारणे । तत्र हेतुमाह—स्वेति । यो भगवान् पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालिकं तमः नु अतिगाढं स्वतेजसा अपिबत् तिरस्कृतवान् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ततः किं जातं तत्राह ॥ स विक्रममिति ॥ ओजसा बलेन, पुत्रवधेषुः पुत्रवधं कर्तुमिच्छुः, विक्रमन् तदर्थमेव पराक्रमं कुर्वन्, स दैत्येन्द्रः, यं निर्हादम्, अपूर्वं कदापि न श्रुतम्, अत एव अद्भुतमाश्चर्यजनकं, निशम्य श्रुत्वा, तस्य निर्हादस्य पदमाश्रयस्तत्, अन्तःसभायां सभामध्ये, न ददर्श । येन निर्हादेन सुरारियूथपाः दानवश्रेष्ठाः, वितत्रसुर्विशेषेण त्रासं प्रापुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ॥ सत्यमिति ॥ तदा भगवान्, निजभृत्यभाषितं प्रह्लादादिस्वभक्तजनैर्यद्भाषितं तदित्यर्थः । तथा, आंखलेषु भूतेषु, आत्मनः व्याप्तिं च, इत्येतद्वयं चापि, सत्यं विधातुम्, अत्यद्भुतरूपम्, उद्वहन् बिभ्रत् सन्, सभायां स्तम्भे, सभायां विद्यमानो यः स्तम्भस्तस्मिन्नित्यर्थः । अदृश्यत दृष्टोऽभूत् । कथंभूतं रूपं, न मृगं न मानुषं, किं तु नृमृगभावमिश्रमित्यर्थः । निजभृत्यभाषितमित्यस्यायं विवेकः । तत्र निजभृत्यः प्रह्लादस्तद्भाषितं यथा 'भौतिकेषु च भावेषु भूतेषु च महत्सु च । भगवानास्ते' इति । तथा निजभृत्यैः सनकादिभिः शापप्रदानानन्तरमनुतप्तैः भाषितं 'त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भवतु' इति । निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं प्रति 'भूतेभ्यस्त्वद्विष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो' इति । तथा 'नान्तर्न बहिः, न नरैः, न मृगैः' इति यद्भाषितं, यच्च 'नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता' इति, तथा निजभृत्येन ब्रह्मणा तथास्त्विति यद्भाषितं, यच्च निजभृत्येन नारदेन इन्द्रं प्रति 'अयं महान् त्वया संस्थां न प्राप्स्यति, अयमनन्तानुचरः, अकुतश्चिद्भयः, अमरः' इति यद्भाषितं तत् सर्वं सत्यं कर्तुमेवंविधंरूपं धृतवानिति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ॥ स सत्त्वमिति ॥ स दैत्येन्द्रः, एवं पूर्वोक्तध्वनिश्रवणानन्तरं, परितः सर्वतः, विपश्यन्, विलोकयन् सन्, स्तम्भस्य मध्यात् । अनुनिर्जिहानं निर्गच्छन्तं सत्त्वं दृष्ट्वेति शेषः । अयं स्तम्भमध्यादुद्भवन्, न मृगः नापि नरः, किं तु नृमृगेन्द्ररूपं नृमृगाकारम् एतत् सत्त्वं, किं किमात्मकम्, अहो विचित्रमाश्चर्यमिदं, इति मीमांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ॥ मीमांसमानस्येति ॥ एवम् अलमतिशयेन, तद्रूपं भयानकं मीमांसमानस्यासुरस्य, अग्रतः नृसिंहरूपः भगवान् समुत्थितः प्रादुरभूत् । भयानकत्वमेव प्रदर्शयंस्तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वत्पिशङ्गे चण्डे उग्रे लोचने यस्मिंस्तत्, स्फुरन्त्यः सटाः जटाः केसराः स्कन्धलोमानि च तैर्जृम्भितं साटोपमाननं मुखं यस्मिंस्तत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ ॥ करालेति ॥ कराला उग्रस्तुङ्गा वा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत्, करवालः खड्गस्तद्वच्चञ्चला क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिंस्तत्, भृकुटीयुक्तेन मुखेनोत्खणं स्तब्धावनम्रौ ऊर्ध्वौ शङ्कुवदुद्विष्टौ कर्णौ यस्मिंस्तत्, गिरिकन्दरवदद्भुतं व्यातम् आस्यं नासे च यस्मिंस्तत्, हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणं भयंकरम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ॥ दिविस्पृशदिति ॥ दिविस्पृशत् कायो यस्मिंस्तत्, अलुक्समासः । अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला च ग्रीवा यस्मिन्, उरु विशालं हृदयं वक्षःस्थलं यस्मिन्, तच्च तच्च, अल्पं मध्यममुदरं यस्मिन्, चन्द्रांशुवद्गौराण्युज्ज्वलानि तैः, तनूरुहैर्लोमभिः, छुरितं व्याप्तं, विष्वक् सर्वतः प्रसृता ये भुजास्तेषामनीकानि स्तोमाः तेषामपि शतानि यस्मिन्, भुजा एव अनीकं सेना तच्छतं यस्मिन्निति वा । स्वेनानीकेन मर्दितमिति प्रयोगात्, नखा एवायुधानि यस्मिंस्तत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ॥ दुरासदेति ॥ दुरासदं प्राप्तुमशक्यं, सर्वाणि निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि त एव आयुधप्रवेकाः

शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविता दैत्या दानवाश्च येन तत् । तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्वैर्णैवान्वयः । तदाविर्भावप्रयोजन-
विमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह सप्तभिः । प्रायेण, उरुमायिना महामायावता, हरिणा मे मम, अयमेवंभूतः वधः मृत्युहेतुः,
स्मृतः चिन्तितः, यदि चिन्तितः स्यात्तथापि अनेन, समुद्यतेन किम् । न किञ्चित् स्यादित्येवं ब्रुवन् तमभ्यपतदित्यन्वयः ॥२३॥ ❀❀
॥ एवमिति ॥ एवं ब्रुवन् समुद्यतेनानेन किं स्यादिति कथयन्, दैत्यकुञ्जरः दैत्यरूपो हस्ती, नृसिंहं प्रति नदन् नादं कुर्वन्, गदा
आयुधं यस्य सः एवंभूतः सन्, तु एव अभ्यपतत् । तदा सः असुरः, नृसिंहौजसि, अग्नौ पतितः पतंगमः शलभः, यथा तथा
अलक्षितः अभूत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

हिरण्यकशिपु प्रह्लादको मार डालनेके लिये बड़े जोरसे झपटा था; परन्तु दैत्यसेनापतियोंको भी भयसे कँपा देनेवाले
उस अद्भुत और अपूर्व घोर शब्दको सुनकर वह घबराया हुआ-सा देखने लगा कि यह शब्द करनेवाला कौन है ? परन्तु उसे
सभाके भीतर कुछ भी दिखायी न पड़ा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इसी समय अपने सेवक प्रह्लाद और ब्रह्माकी वाणी सत्य करने
और समस्त पदार्थोंमें अपनी व्यापकता दिखानेके लिये सभाके भीतर उसी खंभेमें बड़ा ही विचित्र रूप धारण करके भगवान्
प्रकट हुए । वह रूप न तो पूरा-पूरा सिंहका ही था और न मनुष्यका ही ॥ १८ ॥ ❀ ❀ जिस समय हिरण्यकशिपु शब्द
करनेवालेकी इधर-उधर खोज कर रहा था, उसी समय खंभेके भीतरसे निकलते हुए उस अद्भुत प्राणीको उसने देखा । वह
सोचने लगा—अहो, यह न तो मनुष्य है और न पशु; फिर यह नृसिंहके रूपमें कौन-सा अलौकिक जीव है ! ॥ १९ ॥ ❀ ❀
जिस समय हिरण्यकशिपु इस उधेड़-बुनमें लगा हुआ था, उसी समय उसके बिल्कुल सामने ही नृसिंहभगवान् खड़े हो गये ।
उनका वह रूप अत्यधिक भयावना था । तपाये हुए सोनेके समान पीली-पीली भयानक आँखें थीं । जँभाई लेनेसे गरदनके बाल
इधर-उधर लहरा रहे थे ॥ २० ॥ ❀ ❀ दाढ़ें बड़ी विकराली थीं । तलवारकी तरह लपलपाती हुई, छूरेकी धारके समान
तीखी जीभ थी । टेढ़ी भौंहोंसे उनका मुख और भी दारुण हो रहा था । कान निश्चल एवं ऊपरकी ओर उठे हुए थे । फूली
हुई नासिका और खुला हुआ मुँह पहाड़की गुफाके समान अद्भुत जान पड़ता था । फटे हुए जबड़ोंसे उसकी भयङ्करता बहुत
बढ़ गयी थी ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विशाल शरीर स्वर्गका स्पर्श कर रहा था । गरदन कुछ नाटी और मोटी थी छाती चौड़ी
और कमर बहुत पतली थी । चन्द्रमाकी किरणोंके समान सफेद रोंये सारे शरीरपर चमक रहे थे, चारों ओर सैकड़ों भुजाएँ
फैली हुई थीं, जिनके बड़े-बड़े नख आयुधका काम देते थे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उनके पास फटकनेतकका साहस किसीको न
होता था । चक्र आदि अपने निज आयुध तथा वज्र आदि अन्य श्रेष्ठ शस्त्रोंके द्वारा उन्होंने सारे दैत्य-दानवोंको भगा दिया ।
हिरण्यकशिपु सोचने लगा—हो-न-हो महामायावी विष्णुने ही मुझे मार डालनेके लिये यह ढंग रचा है; परन्तु इसकी इन
चालोंसे ही क्या सकता है ? ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार कहता और सिंहनाद करता हुआ दैत्यराज हिरण्यकशिपु हाथमें
गदा लेकर नृसिंहभगवान्पर टूट पड़ा ! परन्तु जैसे पतिंगा आगमें गिरकर अदृश्य हो जाता है, वैसे ही वह दैत्य भगवान्के
तेजके भीतर जाकर लापता हो गया ॥ २४ ॥

न तद् विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत् तमः ।
ततोऽभिपद्याम्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो महोरगं ताक्ष्यमुतो यथाग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गुरुतमः ॥ २६ ॥
असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत सर्वधिष्यपाः ।
तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं यद्वस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥
तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
कृत्वाद्वाहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥
विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिव्यालो यथाऽऽखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ।
द्रार्थरं आपात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥

संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो व्यात्ताननान्तं विलिहिन्स्वजिह्वया ।
 असृग्लवाक्त्तारुणकेसराननो यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥
 नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
 अहन् समन्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान् सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 सटावधूता जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ।
 अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुर्निर्हार्दभीता दिगिभा विचुकुशुः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वधामनि तत् विचित्रं खलु न पुरा नु स्वतेजसा तमः अपिबत् ततः महासुरः रुषा नृसिंहम् अभिपद्य उरुवेगया गदया अभ्यहनत् ॥ २५ ॥ * * यथा तार्क्ष्यसुतः महोरगं गदाधरः तं विक्रमन्तं सगदम् अग्रहीत् तदा यद्वत् विक्रीडतः गरुत्मतः अहिः सः असुरः तस्य हस्तोत्कलितः ॥ २६ ॥ * * भारत घनच्छदाः हृतौकसः सर्वधिष्यपाः अमराः असाधु अमन्यन्त यत् मृधे जितश्रमः महासुरः हस्तमुक्तः तं नृहरिं निजवीर्यशक्तितं मन्यमानः खङ्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन पुनः तम् आसज्जत ॥ २७ ॥ * * महाजवः हरिः अट्टहासं कृत्वा श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिः उपर्यधः अच्छिद्रं चरन्तं निमीलितार्क्षं खरमुत्खनोल्बणं तं जगृहे ॥ २८ ॥ * * हरिः यथा व्यालः अखुं कुलिशाक्षतत्वचम् विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणानुरं द्वारि ऊरे आपात्य यथा गरुडः महाविषम् अहिं नखैः लीलया ददार ॥ २९ ॥ * * संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनः स्वजिह्वया व्यात्ताननान्तं विलिहन् यथा द्विपहत्यया हरिः असृग्लवाक्त्तारुणकेसराननः अन्त्रमाली ॥ ३० ॥ * * दोर्दण्डयूथः नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्य उदायुधान् अनुचरान् सहस्रशः अनुपथान् समन्तात् नखशस्त्रपार्ष्णिभिः अहन् ॥ ३१ ॥ * * सटावधूताः जलदाः परापतन् च ग्रहाः तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः श्वासहताः अम्भोधयः विचुक्षुः निर्हार्दभीताः दिगिभाः विचुकुशुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरौ पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं तद्विचित्रं न भवति । तत्र हेतुर्यो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलय-
 कालीनं तमो नु अहो अपिबत्तस्मिन् ॥ २५ ॥ * * विक्रमन्तं ततस्ततः प्रहरन्तम् । हस्तादुत्कलितो निःसृतः ॥ २६ ॥ * * तदा अमरा देवाः सर्वे धिष्यपा असाध्वमन्यन्त । हृतान्योकांसि स्थानानि येषां ते तद्विया घनच्छदा मेघान्तरिताः सन्तः यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तस्तं नृहरिं स्ववीर्याच्छिद्रितं मन्यमानः खङ्गचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जताभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * श्येनस्येव वेगो यस्य तम् । शतचन्द्रवर्त्मभिः खङ्गचर्ममार्गैरच्छिद्रं यथा भवत्येवमुपर्यधश्चरन्तम् । अट्टहासमेवाऽऽह खरं तीव्र-
 मुत्खनेन महाशब्देनोल्बणं भयङ्करम् । तद्वयेन हरेस्तेजसा च निमीलिते अक्षिणी यस्य ॥ २८ ॥ * * ग्रहणे दृष्टान्तः । व्यालो यथा आखुं मूषकम् । विदारणे दृष्टान्तः अहिं गरुड इवेति । विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निःसरन्तम् । ग्रहणेनानुरं विवशम् । इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेन न क्षता त्वगपि यस्य । द्वारि सभायां नान्तर्न बहिः । ऊरे ऊरौ निपात्य न भूमौ न चाम्बरे । नखैर्न व्यसुभिरसुमद्विर्वा । एवं दिवानक्तपरिहाराय सन्ध्यायामिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ * * दैत्यवधमुक्त्वा तद्भृत्यवधमाह द्वाभ्याम् । संरम्भेण दुष्प्रेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यस्य । असृजो रक्तस्य लवैर्बिन्दुभी रक्ताः सिक्ता अत एवारुणाः केसरा आननं च यस्य सः क इव द्विपहत्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवम्भूतस्तस्यानुचरानहन्नित्युत्तरेणान्वयः । अन्त्राणां माला कण्ठे विद्यते यस्य ॥ ३० ॥ * * नखाङ्कुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्य तम् । दोर्दण्डानां यूथानि समूहा यस्य सः । तं दैत्येन्द्रमनु पन्था येषां तान् । अन्यानपि तत्पक्षपातिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्याम् । सटाभिरवधूताः प्रकम्पिता जलदा मेघाः परापतन् व्यशीर्यन्त । अनेन ये मेघान्तरिता देवास्ते स्पष्टं पश्यन्त्वित्याज्ञां दत्तवानित्यर्थः । यस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां ग्रहाणां ते तिरस्कृतप्रभा अभवन्निति शेषः । दिगिभा दिग्गजाः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्रादर्शने ॥ २५-२६ ॥ * * भारतेति । शुद्धवंश्यत्वाच्चुभ्यमेतद्रहस्यं वदामीत्यभिप्रायः । मद्बधमेते दिदृक्षन्त इति तत्कोपभीता मेघान्तरिताः हृतौकसोऽसाध्वमन्यन्तेति । ओकांसि तु हृतवानेव यदि संप्रत्ययं जीविष्यति तदावशिष्टानस्माकं प्राणानपि हरिष्यतीति भावः ॥ २७ ॥ * * अच्छिद्रमव्यवधानम् । शतचन्द्रशब्दो हि खङ्गे चर्मणि चोभयस्मिन्नर्थेऽस्ति ॥ २८ ॥ * * पा० ऊरुमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ २९ ॥ * * आन्त्रमुदरस्थमन्नादिरसाधारमङ्गम् ॥ ३० ॥ * * इत्यर्थ इति ।

तत्सम्बन्धिनो दैत्यानि त भावः । नखाङ्कुरेति । यत्राहमेव प्रतिक्षणं सुखमवसं तत्र सम्प्रत्ययं मन्दभाग्यः क्रोधादिकं तामसं कथं वासयति स्मेति द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा सरोरुहरूपकेण व्यज्यतेऽत एवाङ्कुररूपकं सरोरुहभङ्गाभावायैव बुध्यते ॥ ३१ ॥ * * आटोपः कोपावेशः ॥ ३२-३३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति ॥ ततो महासुरोऽभिपद्य अभिमुखमागत्य रुषा उरुवेगया भ्राम्यमाणया गदया नृसिंहमभ्यहनत् हन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । शब्दगुणभाव आर्षः । तं विक्रमन्तं प्रहर्तुं प्रवृत्तम् । क्रमेर्दीर्घाभाव आर्षः । सगदं गदाधरो नृसिंहः अग्रहीत् यथा तार्क्ष्यसुतो गरुडो महान्तमप्युरगं गृह्णाति तथेति ॥ २५ ॥ * * स इति ॥ हे भारत ! स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्तादुत्कलितः विनिःसृतः यथा विक्रीडतो गरुत्मतो गरुडस्य अहिर्विगलितो भवति तथेत्यर्थः । दैत्येन हृतमोकः स्थानं येषां ते अत एव तद्भयेन घनच्छदाः मेघान्तरिताः सन्तः स्थिताः सर्वे धिष्ण्यपाः लोकपालाः अमरा इन्द्रादयः भगवद्वस्तादैत्यनिर्गमनम् असाध्वमन्यन्त ॥ २६ ॥ * * तमिति ॥ महासुरः यत् यस्मात् नृहरेर्हस्तान्मुक्तस्तस्मात् नृहरिं निजवीर्यात् स्वबलात् शङ्कितं भीतं मन्यमानः स्वयं च मृधे युद्धे जितश्रमः श्रमरहितः खङ्गचर्मणी प्रगृह्य पुनर्वेगेन तं नृहरिमासज्जताभ्यपतत् ॥ २७ ॥ * * तमिति ॥ महाजवः हरिश्च इयेनस्येव वेगो यस्य तं शतचन्द्रवर्त्मभिः खङ्गचर्ममार्गैः अच्लिद्रमन्यप्रहारस्यानवसरं यथा भवति एवमुपर्यधश्चरन्तं दैत्यं विलोक्य खरं तीव्रमुत्स्वनेन महाशब्देन उत्वणं भयङ्करम् अट्टहासं कृत्वा अट्टहासशब्दभयेन हरेः तेजसा च निमीलिते अक्षिणी येन तं जगृहे ॥ २८ ॥ * * विष्वगिति ॥ विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं सर्वावयवान् प्रचालयन्तं यतो ग्रहणेन हेतुना आतुरं विवशम् इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेनापि न क्षता त्वगपि यस्य तं दैत्यं हरिः द्वारि तत्रापि स्वरुमूरौ अङ्के । द्वितीया सप्तम्यर्थे । निपात्य लीलया नखैर्ददार विदारितवान् । यथा उर आपात्येति पाठे दैत्यमापात्य ऊरुः ददारेत्यन्वयः । दैर्घ्यमार्षम् । व्यालः सर्पः आखुं मूषकमिति । ग्रहणे दृष्टान्तः । महाविषम् अहिं गरुडो यथेति । विदारणे दृष्टान्तः । ब्रह्मवरेणापि तस्य विदारणमन्यैरशक्यं भगवता तु तत्प्रतीकारः कृतः । तथा हि द्वारीति नान्तर्न बहिरित्यस्य ऊराविति न भूमौ नाम्बर इत्यस्य नखैरिति व्यसुभिरसुमद्भिर्वा नेत्यस्य प्रतीकारः । एवं न दिवा न नक्तमित्यस्य प्रतीकाराय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् । तदुक्तं पुराणान्तरे “तस्मात्तस्मात्स्वयं देवो विष्णुराविरभूत्तदा । सन्ध्यायां क्रुद्धमानस्तु त्रासयन् दैत्यसत्तमान्” इति । ब्रह्मसृष्ट्यादिपरिहाराय स्वयं नृसिंहरूपेण विदारणं कृतमिति च स्पष्टम् ॥ २९ ॥ * * संरम्भेति ॥ अहितेन संरम्भेण क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्ये कराले भयङ्करे लोचने यस्य सः व्याप्तं विकासितं यदाननं मुखं तस्यान्तं स्वजिह्वया विलिहन् असृजो रक्तस्य लवैर्विन्दुभिः अक्ताः सिक्ताः अत एवारुणाः केसराः आननं च यस्य सः यथान्रैर्माली मालाधरो मालारूपेणान्नं दधानो हरिः सिंहो द्विपस्य गजस्य हत्यया वधेनोपलक्षितो भाति तथा वभाविति शेषः ॥ ३० ॥ * * नखेति ॥ दोर्दण्डानां भुजदण्डानां यूथानि यस्य सः नखाङ्कुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं हृदयकमलं यस्य तं यत्राहमेव सुखमवसं तत्रायं मन्दभाग्यः कं कं कामक्रोधादिकं वासयति स्मेति द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा सरोरुहरूपकेण व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारव्यक्तिः । दैत्येन्द्रं विसृज्य त्यक्त्वा उद्यतानि आयुधानि यैस्तान् तस्यानुचरान् श्रूयान् तं दैत्यमनु पन्था येषां तान् अन्यांश्च तत्पक्षपातिनः सहस्रशो नखैः शस्त्रैः पाणिभिश्च समन्तात् अहन् हतवान् ॥ ३१ ॥ सटेति ॥ तस्य सटाभिरवधूताः प्रकम्पिताः जलदाः मेघाः परापतन् व्यशीर्यन्त तेन च मेघान्तरिता देवाः स्पष्टं पश्यन्तु इत्याज्ञां दत्तवानित्यर्थः । प्रहाः खेचराः तस्य दृष्ट्या विमुष्टमपहतं रोचिर्येषां ते तथाभूता अभूवन् । तस्य श्वासेन हताः अम्भोधयः समुद्राश्चक्षुभुः सञ्जेलुः । तस्य निह्वादेन शब्देन भीता दिगिभाः विचुक्रुशुः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वाश्रये हरौ पतिततमोमयस्य दैत्यस्याऽदर्शनं यत्तद्विचित्रं न भवति तत्र हेतुर्यो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालिकं तमः स्ततेजसा अपिबन् ततो महासुरोऽभिपत्याभिमुखमागत्य रुषा क्रोधेन उरुवेगया भ्राम्यमाणया गदया नृसिंहमभ्यहनत्ताडितुमुद्युक्त इत्यर्थः । सगदमग्रहीदित्युत्तरस्वारस्यादिति भावः ॥ २५ ॥ * * विक्रमन्तं कथञ्चित्प्रहर्तुमुद्यतवन्तं तं दैत्येन्द्रं गदाधरो नृसिंहः सगदमग्रहीत् यथा तार्क्ष्यसुतो गरुत्मान् महासर्पं तद्वदित्यर्थः । स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्तादुत्कलितो विसृष्टो यद्वद्यथा विक्रीडतो गरुत्मतोऽहिर्गलितो भवति तद्वत् भगवत्सत्क्रीडनं तद्विसर्जनरूपमजानन्तो लोकपालाः सर्वे इन्द्रादयः सुराः हृतं दैत्येन्द्रेणापहतम् ओकः स्थानं येषां ते अत एव तद्भयेन घनच्छदा मेघेषु छन्नाः सन्तः असाध्वमन्यन्त अहो भगवतोऽप्ययं बलीयाननेनैव तस्य किं स्यादित्येवममन्यन्तेत्यर्थः । यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तस्सन् नृहरिं स्ववीर्याच्छङ्कितं मन्यमानोऽत एव महामना अहमेव बलीयानित्यभिमानयुक्तोऽसुरो मृधे युद्धे जितश्रमः श्रमरहितः खङ्गचर्मणी खङ्गखेटे प्रगृह्य पुनस्तं नृसिंहं पुरा असज्जत अभ्यपतत् ॥ २६-२७ ॥ * * इयेनस्येव वेगो यस्य शतचन्द्रवर्त्मभिः शतचन्द्रवर्त्म तस्य वर्त्मभिः खङ्गचर्ममार्गैरचिच्छद्रं यथा भवति एवमुपर्यधश्च चरन्तं दैत्यं हरिरट्टहासं कृत्वा

खरेण कठिनेन निखनेन ध्वनिना उल्बणो भीषणो महावेगो निमीलिते अट्टहासस्मरनिखनाभ्यां निमीलिते अक्षिणी यस्य तं जग्राह, खरनिखनोल्बणमिति द्वितीयान्तपाठे तु खरेण निखनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरमट्टहासं कृत्वा तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीलिताक्षमग्रहीत् इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * ततः विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं सर्वावयवान् प्रचालयन्तमित्यर्थः । ग्रहणेन हेतुना आतुरं विषमिन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेन अक्षता त्वगपि यस्य तं दैत्यं द्वारि सभायाः नान्तर्बहिः ऊरावङ्के निपात्य न भूमौ न चाम्बरे नखैर्न तु व्यसुभिरसुमद्भिर्वा एवं दिवानक्तं विहाय संध्यायामिति द्रष्टव्यं लीलया क्रीडया ददार विदारितवान्, तत्र ग्रहणे दृष्टान्तः यथा व्यालः सर्पः आखुं मूषकमिति । विदारणे दृष्टान्तः महाविषमहिं सर्पं गरुड इवेति ॥ २९ ॥ * * एवं दैत्येन्द्रवधमुक्त्वा तदशावस्थितं नृसिंहमनुवर्णयन् दैत्येन्द्रभृत्यवधमाह संरम्भेणेति द्वाभ्याम् । अहिते संरम्भेण क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्ये दुर्निरीक्ष्ये कराले लोचने यस्य व्यात्तं विकसितं यदाननं मुखं तत्पर्यन्तं खजिह्वा विलिहन्सन् असृजो रक्तस्य लवैः बिन्दुभिः अक्ताः सिक्ता अत एवारुणाः केसरा आननञ्च यस्य आन्त्रमालाधरः क इव द्विपहयया गजवधेन हरिः सिंहो यथा तद्वत् ॥ ३० ॥ * * एवंभूतो नखांकुरैः उत्पाटितं हृदयसरोजं यस्य तदैत्यशरीरं विस्तृज्य तस्य दैत्येन्द्रस्यानुचरान् कथम्भूतान् वराण्यायुधानि येषां तमनुपन्थाः अनुवृत्तिर्येषां तान् दोर्दण्डानां यूथानि यस्य सः नखा एव शस्त्रपाणयस्तैः समन्तात्सहस्रशो न्यहनन् हतवान् ॥ ३१ ॥ * * दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह—सटेति द्वाभ्याम् । सटाभिरवधूताः प्रकम्पिताः जलदाः मेघाः परापतन् व्यशीर्यन्त । तस्य नृहरेर्दृष्ट्या विमुष्टमपहतं रोचिः येषां तादृशाः ग्रहाः सूर्यादयोऽभूवन् श्वासेन हताः पीडिताः अम्भोधयः समुद्राः चुक्षुभुः संचेलुः निर्द्वादेन भीताः दिगिभा दिग्गजाः मुदं हर्षं जहुः तयजुः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्विसप्तलोकैकारेः केवलं तुच्छीकरणं भगवद्भक्तिवैशद्यान्न तत्त्वत इति नेत्याह—न तदिति । सत्त्वधामनि बलज्ञान-समाहारमूर्तौ पराक्रमौ वा जगदादौ तमःपानं पुरुषरूपेण अनेन जगदावरकं तमःपानरतो हरेरसुरभस्मीकरणं किमिति दर्शितम्, अथो लोकं विडम्बयतो हरेरसुरेण सह समरप्रकारं वर्णयति, तत इति ॥ २५ ॥ * * तस्य गदाशिक्षालाघवं वक्ति, स तस्येति । हस्तात्कलितः हस्ताद्गलित उत्प्लुतो वा ॥ २६ ॥ * * तस्य हरेर्विडम्बनम् अजानताममराणां निरूपणप्रकारं वक्ति, असाध्विति । हतौजसः भ्रष्टावष्टंभा इव घनेन च्छदा च्छादनं येषां ते तथा मेघच्छायायां विलीना इव लुप्तोपमेयं सर्वधिष्ण्यपाः सर्वनक्षत्रपतयः चन्द्रादयोऽमराः तदसाध्वमन्यन्तेत्यन्वयः । तत्र हेतुः तं मन्यमान इति, नृहरेर्हस्तमुक्तोऽसुरः तं नृहरिं निजवीर्ये आत्मपराक्रमे शङ्कितं मन्यमानोऽभूदिति यत्तदिति हरेर्हस्तमुक्तोऽसुरः पराद्रवन् उताभ्यपतन् ? इति संशयो माभूदित्याह, पुनस्तमिति । आसज्जत सक्तोभूद्युद्धाय सन्नद्धोभूदित्यर्थः । शतचन्द्रवर्मभिः शतचन्द्रवर्मभ्यां खड्गचर्मणीति प्रकृतत्वात् “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः” इत्यादिश्रुतेः छान्दसाभिप्रायेणायं प्रयोगः । सम्भाव्यते च परिभ्रमणे शिक्षाप्रकर्षद्रष्टृणां द्वे एव बहूनीव दृश्यन्त इत्यतो वा बहुवचनं युज्यते अच्छिद्रं निरवकाशमिति क्रियाविशेषेणेनैतदेव सूचयति, असुरवीर्यमाशङ्कमानो हरिः किमकरोदिति तत्राह, हरिरिति ॥ २७-२८ ॥ * * विष्वक् परितः स्फुरन्तं भ्रमन्तमित्यनेनापि शिक्षोत्कर्षं ध्वनयति, हरिः पुनर्ग्रहणेनातुरमकरोदिति शेषः । अनेनातुरस्वरं लक्षयति, तत्र दृष्टान्तमाह, व्याल इति । व्यालः सर्पः खननशीलत्वादाखुः ब्रह्मवररक्षणार्थमाह, द्वारीति । द्वार्यधस्तिरश्चीनदारुणि स्थित्वा ऊरावङ्के उत्तानतयाऽऽपात्य अत्रापि ह्रस्वत्वं छान्दसं संरम्भेण द्वेषादात्यन्तिककोपेन दुष्प्रेक्ष्ये कराले लोचने यस्य व्यात्ताननान्तं विवृतवदनस्याधरोष्ठम् असृग्वसया रुधिरबिन्दुनाक्ते रुधिते अत एवारुणकेसरानने यस्य स तथोक्तः स हरिः सिंहः ॥ २९-३० ॥ * * न केवलमेनमेव हतवान् किन्तु तदनुचरान-सुरानित्याह, नखांकुरेति । अहन् हतवान् नखशस्त्रपाणिभिर्नखैः शस्त्रैः पाणिभिश्च हरेर्दण्डानां यूथानुपथान् निकराकृष्टान् ॥ ३१ ॥ * * तदवसरवितमं वक्ति, सटाविधूता इति । दिगिभा दिग्गजा मदं जहुस्त्यक्तवन्तः प्रोत्सर्पत प्रोदसर्पत उद्गतेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

विखनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हस्तादुत्कलितः निःसृतः । घनच्छदा मद्रधमेते दिदृक्षन्त इति दैत्यकोपभयान्मेघान्तरिताः हतौकसोऽसाध्वमन्यन्तेति ओकांस्यपहतवानेव सम्प्रति यद्ययं जीविष्यति तदस्माकमवशिष्टान् प्राणानपि हरिष्यतीति भावः । निजवीर्य्याच्छङ्कितं मन्यमानः यद्यस्मान् हस्तान्मुक्तः ॥ २६-२७ ॥ * * शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्ममाणैः अट्टहासशब्दोत्थभयेन निमीलिते अक्षिणी येन तम् ॥ २८ ॥ * * व्यालो यथा मूषिकमिति ग्रहणे दृष्टान्तः गरुडो यथाहिमिति विदारणे । कुलिशेनाक्षता त्वगपि यस्य तम् लीलयाऽवहेलयैव ददार द्वारि सभायां नान्तर्न बहिः ऊरे ऊरौ निपात्य न भूमौ नाम्बरे नखैर्न व्यसुभिरसुमद्भिर्वा एवं दिवानक्तं परिहाय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ * * असृजो रक्तस्य लवैर्विन्दुभिराक्ताः सिक्ताः अत एवारुणाः केसरा आननञ्च यस्य आन्त्रमाली मालारूपेणान्त्रं दधान इत्यर्थः । द्विपहयया हस्तिवधेनान्वितो हरिः सिंह इव नखांकुरैरुत्त-

पाटितं हृत्सरोरुहं यस्येति यत्राहमेव प्रतिक्षणं सुखमवसं तत्र सम्प्रत्ययं मन्दभाग्यः क्रोधमत्सरादिकं तामसं कथं वासयति स्मेति द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा सरोरुहरूपकेण व्यज्यते । अत एवाङ्कुररूपकं सरोरुहमङ्गाभावायैव बुद्ध्यते दोर्दण्डानां गूथानि यस्य सः अनुपथान् अनुवर्त्तिनः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ तत्प्रतापानाह, सदेत्यादि ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सत्त्वस्याप्राकृतस्य तेजसो धामनि आश्रये भगवति पतितस्य तमोमयस्य दैत्यस्य यददर्शनं तद्विचित्रं न भवति यः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमः नु अहो अपिबत् । संक्षेपेणोक्तं पतनादर्शनप्रकारं विस्तरेण वर्णयति तत् इत्यादिना ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विक्रमन्तं ततस्ततः प्रहरन्तं तार्क्ष्यसुतो गरुडो महोरगं यथाऽप्रहीत् तथा विक्रीडतोऽहिर्यद्वदुत्कलितो भवेत् तद्वत् सोऽसुरः तस्य हस्तादुत्कलितो मुक्तः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तेन हृतौकसोऽमराः देवाः सर्वे धिष्ण्यपाः दिक्पालाः घनच्छदाः मेघान्तरिताः तदुत्कलनमसाध्वमन्यन्त । महासुरः यस्य हस्तान्मुक्तस्तं नृहरिं निजवीर्यशङ्कितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य मृधे जितश्रमः श्रमशून्यः वेगेन पुनस्तमासज्जत ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तं खरं खलं हिरण्यकशिपुं श्येनस्येव वेगो यस्य स तथा तम्, शतचन्द्रवर्त्मभिः खड्गचर्मभ्रामणमार्गैः अच्छिद्रं यथा स्यात्तथोपर्यधश्चरन्तं महाजवो हरिः उत्खनेनोन्नादेनोल्बणं भयङ्करं अट्टहासमुच्चैर्हासं कृत्वा जगृहे कथंभूतमट्टहासेन निमीलिते अक्षिणी यस्य तम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निस्सरन्तं ग्रहणेनासुरम् इन्द्रेण सह युद्धे कुलिशेनापि न क्षतो त्वक् यस्य तम् यथा आखुं मूषकं व्यालः सर्पो विदारयेद्वन्तैरिति शेषः “व्यालो दुष्टगजे सर्पे” इति कोशात् यथा गरुडो महाविषमहिं नखैर्विदारयेत् तथा द्वारि नातर्न बहिः ऊरे ऊरी निपात्य न भूमौ न व्योम्नि नखैरेव न तु व्यसुभिरसुमद्विर्वा लीलया ददार । दिवानक्ताभावाय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपुवधमुक्त्वा तदनुचरवधमाह—संरम्भेति द्वाभ्याम् । संरम्भेण कोपेन दुष्प्रेक्ष्ये दृष्टुमशक्ये कराले लोचने यस्य खजिह्वा व्यात्ताननान्तं विलिहन् द्विपस्य हत्यया वधेन हरिः सिंह इव अस्त्रलवै रक्तबिन्दुभिः आक्ता अत एव अरुणाः केसराः आननं च यस्य आन्त्राणां माला यस्य स हरिः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नखाङ्कुरैरुत्पाटितहृत्सरोरुहं तं विस्तृज्य तस्य सहस्रशः अनुचरान् भृत्यान् अनुपथान् तमनु पन्था जीवनमार्गो येषान्तान् दोर्दण्डा गूथानि यस्य स नखादिभिः अहन् हतवान् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य निरतिशयं प्रतापमाह, सदेति द्वाभ्याम् । सटाभिरवधूताः अपनीताः परापतन् दूरमगमन् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततो महासुरोऽभिपद्य अभिमुखमागत्य रूपा उरुवेगया भ्राम्यमाणया गदया नृसिंहमभ्यहनत् हन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । विक्रमन्तं प्रवृत्तं सगदं गदाधरो नृसिंहः अप्रहीत् । अनायासेन ग्रहणे दृष्टान्तमाह—यथा तार्क्ष्यसुतो गरुडो महान्तमप्युरगं गृह्णाति तथेति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्तादुत्कलितः विनिस्सृतः । नृसिंहेन स्वक्रीडार्थं स्वयमेव स त्यक्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यद्वदिति । यथा विक्रीडतो गरुत्मतोऽहिर्यद्विगलितो भवति तथेत्यर्थः । भगवतः क्रीडया विसर्जनं सर्वे धिष्ण्यपाः लोकपालाः अमराः इन्द्रादयः असाध्वमन्यन्तेत्यन्वयः । यतस्तेन हृतमोकः स्थानं येषां ते अत एव तद्भयेन घनच्छदाः मेघान्तरिताः सन्तः स्थिताः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ महासुरः कस्मात्तद्वस्तान्मुक्तस्तस्मात्तं नृहरिं निजवीर्यात् स्वबलात् शङ्कितं भीतं मन्यमानः स्वयं च मृधे युद्धे जितश्रमः श्रमरहितः खड्गचर्मणी प्रगृह्य पुनर्वेगेन तं नृसिंहं आसवज्जताभ्यपत-दित्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हरिश्च तदा महाट्टहासं कृत्वा तद्भयेन स्वतेजसा च निमीलिते अक्षिणी येन तं जगृहे इत्यन्वयः । हासात्पूर्वं तस्य निर्भयत्वं दर्शयति—श्येनस्येव वेगो यस्य तम्, शतचन्द्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः अच्छिद्रमन्यप्रहारस्थानवसरं यथा भवति एवमुपर्यधश्चरन्तम् । भयहेतुत्वेनाट्टहासमेव विशिनष्टि—खरं तीक्ष्णमुखनेन महाशब्देन उल्बणं भयङ्करम् । तथापि हासमात्रेण कथमेवम्भूतस्य वीरस्य भयं जातमित्याशङ्कानिरासाय भगवन्तं विशिनष्टि महाजव इति । तदिच्छा चेत्तर्हि तेन विश्व-प्रलयोऽपि स्यात्का तस्यैकस्य भयग्रहणवार्तेति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ततो विष्वक् सर्वतः स्फुरन्तं सर्वावयवान् प्रचालयन्तं यतो ग्रहणेन हेतुना आतुरं विवशं हरिर्द्वारि तत्रापि स्वरूमूरौ अङ्के निपात्य लीलया अनायासेनैव नखैर्ददार विदारितवान् इत्यन्वयः । ग्रहणे दृष्टान्तमाह—यथा व्यालः सर्पः आखुं मूषकमिति । विदारणे दृष्टान्तमाह—महाविषमहिं गरुडो यथेति । तद्वि-दारणमेवं भगवतैव कर्तुं शक्यमिति सूचयन् विशिनष्टि—कुलिशेति । इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेनापि न क्षता त्वगपि यस्य तमित्यर्थः । ब्रह्मवरेणापि तस्य विदारणमन्यैरशक्यं भगवता तु तत्प्रतीकारः कृतः । तथाहि—द्वारीति ‘नान्तर्न बहिः’ इत्यस्य उराविति ‘न भूमौ नाम्बरे’ इत्यस्य नखैरिति ‘व्यसुभिरसुमद्विर्वा न’ इत्यस्य प्रतीकारः । एवं ‘न दिवा न नक्तं’ इत्यस्य प्रतीकाराय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् । तदुक्तं पुराणान्तरे—‘तस्मात्सम्भात्स्वयं देवो विष्णुराविरभूत्तदा । सन्ध्यायां क्रुद्धयमानस्तु त्रासयन् दैत्य-सत्तमान्’ इति । ब्रह्मसृष्ट्यादिपरिहाराय स्वयं नृसिंहरूपेण विदारणं कृतमिति च स्पष्टम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं दैत्येन्द्रवधे जातेऽपि तदन्यायिनामन्येषामुपद्रवकर्तृणां सत्त्वे कथं लोकस्य स्वस्ति स्यादिति इमामाशङ्कां निरस्यस्तदवस्थं श्रीनृसिंहं वर्णयन्-न्येषामपि तदन्यायिनां वधं निरूपयति—संरम्भेति द्वयेन । आहितेन संरम्भेण क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्ये कराले भयङ्करे लोचने यस्य सः ।

व्यात्तं विकाशितं यदाननं मुखं तस्यान्तं स्वजिह्वया विलिहन् । असृजो रक्तस्य लवैर्विन्दुभिरक्ताः सिक्ताः अत एवारुणाः केसराः आननं च यस्य सः । यथान्त्रस्य मालाधरो हरिः सिंहो द्विपस्य गजस्य ह्यया वधेनोपलक्षितो भाति तथा बभाविषि शेषेणान्वयः ॥ ३० ॥ * * * दोर्दण्डानां भुजदण्डानां यूथानि यस्य सः नखाङ्कुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं हृदयकमलं यस्य तं दैत्येन्द्रं विस्मृत्य त्यक्त्वा उग्रतानि आयुधानि यैस्तान् तस्यानुचरान् भृत्यान् तमनु पन्था येषां तान् अन्याश्च सहस्रशो नखैः शस्त्रैः पाणिभिश्च समन्तात् अहन् हतवानित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * * तस्य प्रतापातिशयमाह—सटेति द्वयेन । तस्य सटाभिरवधूताः प्रकम्पिताः जलदा मेघाः परापतन् व्यशीर्यन्त । तस्य दृष्ट्या विमुष्टमपहृतं रोचिर्येषां ते तथाभूता ग्रहाः सूर्यादयोऽभवन् । तस्य आसेन हताः अम्भोधयः समुद्राश्चुक्षुभुः सञ्चेलुः । तस्य निहर्दादेन शब्देन भीता दिगिभाः विचुक्रुशुः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न तदिति ॥ यः अयं नृसिंहरूपधरः भगवान्, पुरा सृष्टिकाले, स्वतेजसा तमः प्रलयकालीनं ध्वान्तं अपिबत् नु निश्चये । सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे तस्मिन् हरौ, तदसुरादर्शनं विचित्रमाश्चर्यं न खलु । प्रकाशमये हरौ पतितस्य तमोमयस्यासुरस्य यददर्शनं न तदाश्चर्यावहमित्यर्थः । ततः महासुरो हिरण्यकशिपुः, रुषा नृसिंहम् अभिपद्य, उरुवेगया बहुवेगवत्या, गदया अभ्यहनत् ॥ २५ ॥ * * * तमिति ॥ विक्रमन्तं गदाप्रहाराचरणरूपं विक्रमं कुर्वन्तं, सगदं गदया सहितं, तमसुरं, तार्क्ष्यसुतो गरुडः, महोरगं यथा महासर्प-मिवेत्यर्थः । गदाधरः सः नृहरिर्भगवान्, अग्रहीत् । यदा अग्रहीत्, तदा तावदेव, विक्रीडतः गरुत्मतः गरुडस्य, हस्तात् अहिः यद्वन् सर्प इवेत्यर्थः । तस्य भगवतः, हस्तोत्कलितः हस्तान्निःसृतः, असुरः जगर्जेति शेषः । तदा हे भारत युधिष्ठिर, हृतं दैत्येन्द्रेणा-पहतमोकः स्थानं येषां ते, सर्वधिष्ण्यपाः लोकपालाः, अमरा देवाः, घनच्छदाः असुरभयेन मेघेषु छन्नाः सन्तः, असाधु अमन्यन्त । भगवत्सद्विर्जजनरूपं क्रीडनमजानन्तो देवेन्द्रादयोऽमरा भगवतोऽप्ययं बलीयानेव ततोऽस्मिन्ननेन किं स्यादित्येवममन्यन्त इति भावः ॥ २६ ॥ * * * तमिति ॥ महासुरो हिरण्यकशिपुः, यद्वस्तमुक्तः यस्य हस्तात् स्वयं च्युतः, तं नृहरिं निजवीर्यशङ्कितं स्ववीर्यात् संजातशङ्कं, मन्यमानः मृधे युद्धे, जितश्रमः श्रमरहितः सन्, खङ्गचर्मणी प्रगृह्य, वेगेन पुनः तं नृसिंहं, आसज्जत अभ्य-पद्यत ॥ २७ ॥ * * * तमिति ॥ इयेनस्येव वेगो यस्य तं, शतचन्द्रवर्त्तमभिः खङ्गचर्ममार्गैः, अच्छिद्रं यथा भवत्येवं उपर्यधः, चरन्तं तमसुरं, हरिर्नृहरिः, खरं तीव्रं उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयङ्करम् अट्टहासं कृत्वा, निमीलिताक्षम् अट्टहासश्रवणजभयेन हरितेजसा च, सम्मीलितलोचनं ज्ञात्वेति शेषः । महाजवः सन्, जगृहे । तन्नेत्रनिमीलनेऽवकाशं प्राप्य समग्रहीदित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * * विष्वगिति ॥ ततः, विष्वक् सर्वतः, स्फुरन्तं सर्वावयवांश्चालयन्तमित्यर्थः । ग्रहणेन हेतुना आतुरं विवशं, कुलिशेन अक्षता त्वग्यस्य तं, इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुलिशेन त्वग्विदारणवर्जितमित्यर्थः । असुरं हरिर्नृसिंहः, व्यालः सर्पः, आसुं मूषकं यथा तथा, गृहीत्वेति शेषः । द्वारि सभाद्वारमध्ये, अनेन नान्तर्नबहिरिति दर्शितम् । ऊरे ऊरौ, आपात्य निपात्य, अनेन न भूमौ न चाम्बरे इति दर्शितम् । नखैः अनेन व्यसुभिर्वाऽसुमद्विर्वा इति दर्शितम् । एवं दिवानक्तं विहाय सन्ध्यायामिति द्रष्टव्यम् । लीलया क्रीडया, गरुडः महाविषं बहुगरलम् अहिं सर्पं यथा तथा, ददार विदारितवान् । अत्रायो दृष्टान्तो ग्रहणे, द्वितीयो विदारणे बोध्यः ॥ २९ ॥ * * * एवं दैत्येन्द्रवधमुक्त्वा तदशावस्थं नृसिंहमनुवर्णयन्तद्भृत्यवधमाह संरम्भेति द्वाभ्याम् ॥ संरम्भेति ॥ संरम्भेण आहितक्रोधेन दुष्प्रेक्ष्ये दुर्निरीक्ष्ये कराले भयङ्करे लोचने यस्य सः व्यात्तं विकाशितं यदाननं मुखं तस्यान्तः पर्यन्तस्तं, स्वजिह्वया विलिहन्, असृजो रक्तस्य लवैर्विन्दुभिरक्ताः अत एव अरुणाः केसराः आननं च यस्य सः, अन्त्रमाली तदन्त्राणि मालावद्धृत्वाऽवस्थित इत्यर्थः । द्विपहयया गजवधेन, हरिः सिंहो यथा, तद्वन् वर्त्तमान इति शेषः ॥ ३० ॥ * * * नखेति ॥ उक्तविधो नृसिंह इति शेषः । नखाङ्कुरैः उत्पाटितं हृत्सरोरुहं हृदयकमलं यस्य स तमसुरं, विस्मृत्य उदायुधानुग्रतशस्त्रान् अनु दैत्येन्द्रमनु पन्था अनुवृत्ति-येषां ताननुपथान्, तस्य सहस्रशः, अनुचरान् । दोर्दण्डानां भुजदण्डानां यूथानि यस्य स तथाभूतः सन्, नखाश्च शस्त्राणि च पार्णयश्च तैः, समन्तान् अहन् हतवान् ॥ ३१ ॥ * * * दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्याम् ॥ सटेति ॥ सटाभिः अवधूताः प्रकम्पिताः, जलदा मेघाः, परापतन् व्यशीर्यन्त । अनेन ये मेघान्तरिता देवास्ते स्पष्टं पश्यन्वित्याज्ञां दत्तवानित्यर्थः । ग्रहाः सूर्यादयश्च, तस्य नृहरेः दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां तथाभूताः, आसन् । तिरस्कृतप्रभा अभवन्नित्यर्थः । सूर्यादयो ग्रहा अपि तद्दृष्टितेजसः पुरतः हतप्रभाः सन्तो दीपिकाग्रे दीपवज्जाता इति भावः । आसहता नृहरिश्चासपीडिताः, अम्भोधयः समुद्राः, विचुक्षुभुः संचेलुः । निहर्दाभीता नृहरिर्निहर्दादेन भयं प्राप्ताः, दिगिभा दिग्गजाः, विचुक्रुशुराक्रोशं कृतवन्तः । मुदं जहुरिति पाठे हर्षं तस्यजुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

समस्त शक्ति और तेजके आश्रय भगवान्के सम्बन्धमें ऐसी घटना कोई आश्चर्यजनक नहीं है; क्योंकि सृष्टिके प्रारम्भमें उन्होंने अपने तेजसे प्रलयके निमित्तभूत तमोगुणरूपी घोर अन्धकारको भी पी लिया था । तदनन्तर वह दैत्य बड़े क्रोधसे लपका और अपनी गदाको बड़े जोरसे घुमाकर उसने नृसिंहभगवान्पर प्रहार किया ॥ २५ ॥ * * * प्रहार करते समय ही—जैसे

गरुड़ साँपको पकड़ लेते हैं, वैसे ही भगवान्ने गदासहित उस दैत्यको पकड़ लिया। वे जब उसके साथ खिलवाड़ करने लगे, तब वह दैत्य उसके हाथसे वैसे ही निकल गया, जैसे क्रीड़ा करते हुए गरुड़के चंगुलसे साँप छूट जाय ॥ २६ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! उस समय सब-के-सब लोकपाल बादलोंमें छिपकर इस युद्धको देख रहे थे। उनका स्वर्ग तो हिरण्यकशिपुने पड़ले ही छीन लिया था। जब उन्होंने देखा कि वह भगवान्के हाथसे छूट गया, तब वे और भी डर गये। हिरण्यकशिपुने भी यही समझा कि नृसिंह मेरे बलवीर्यसे डरकर ही मुझे अपने हाथसे छोड़ दिया है। इस विचारसे उसकी थकान जाती रही और वह युद्धके लिये ढाल-तलवार लेकर फिर उनकी ओर दौड़ पड़ा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उस समय वह बाजकी तरह बड़े वेगसे ऊपर-नीचे उछल-कूदकर इस प्रकार ढाल तलवारके पैतरे बदलने लगा कि जिससे उसपर आक्रमण करनेका अवसर ही न मिले। तब भगवान्ने बड़े ऊँचे स्वरसे प्रचण्ड और भयङ्कर अट्टहास किया, जिससे हिरण्यकशिपुकी आँखें बंद हो गयीं। फिर बड़े वेगसे झपटकर भगवान्ने उसे वैसे ही पकड़ लिया, जैसे साँप चूहेको पकड़ लेता है। जिस हिरण्यकशिपुके चमड़ेपर वज्रकी चोटसे भी खरोंच नहीं आयी थी, वही अब उनके पंजेसे निकलनेके लिये जोरसे छटपटा रहा था। भगवान्ने सभाके दरवाजेपर ले जाकर उसे अपनी जाँघोंपर गिरा लिया और खेल-खेलमें अपने नखोंसे उसे उसी प्रकार फाड़ डाला, जैसे गरुड़ महाविषधर साँपको चीर डालते हैं ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ उस समय उनकी क्रोधसे भरी विकराल आँखोंकी ओर देखा नहीं जाता था। वे अपनी लपलपाती हुई जीभसे फैले हुए मुँहके दोनों कोने चाट रहे थे। खूनके छींटोंसे उनका मुँह और गरदनके बाल लाल हो रहे थे। हाथीको मारकर गलेमें आँतोंकी लाला पहने हुए मृगराजके समान उनकी शोभा हो रही थी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उन्होंने अपने तीखे नखोंसे हिरण्यकशिपुका कलेजा फाड़कर उसे जमीनपर पटक दिया। उस समय हजारों दैत्य-दानव हाथोंमें शस्त्र लेकर भगवान्पर प्रहार करनेके लिये आये। पर भगवान्ने अपनी भुजारूपी सेनासे, लातोंसे और नखरूपी शस्त्रोंसे चारों ओर खदेड़-खदेड़कर उन्हें मार डाला ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! उस समय भगवान् नृसिंहके गरदनके बालोंकी फटकारसे बादल तितर बितर होने लगे। उनके नेत्रोंकी ज्वालासे सूर्य आदि ग्रहोंका तेज फीका पड़ गया। उनके श्वासके धक्केसे समुद्र क्षुब्ध हो गये। उनके सिंहनादसे भयभीत होकर दिग्गज चिंगाड़ने लगे ॥ ३२ ॥

द्यौस्तसदोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला प्रोत्सर्पत क्षमा च पदातिपीडिता ।
 शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥
 ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संभृततेजसं विशुम् ।
 अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचण्डवक्त्रं न वभाज कश्चन ॥ ३४ ॥
 'निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे ।
 प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्वृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥
 'तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
 सुरानका दुन्दुभयोऽथ जग्निरे गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥
 'तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशदयः । ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥
 मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः । यक्षाः किम्पुरुषास्तात वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥
 'ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः । मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।
 ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
 विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान् गुणैः स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

१. प्रा० पा०—निशम्य । २. प्राचीने पाठे 'तदा विमानावलिभिः' इत्यारभ्य 'ननृतुर्जगुः स्त्रियः' पर्यन्तं सम्पूर्णः एकः श्लोको न ।

३. प्रा० पा०—ते उपव्रज्य वि० । ४. प्रा० पा०—विष्णुपार्षदाः सर्वे ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यौः तत्सटोक्षिप्तविमानसंकुला प्रोत्सर्पत च क्षमा पदा अतिपीडिता अमुष्य रंहसा शैलाः समुत्पेतुः तत्तेजसा खं ककुभः न रेजिरे ॥ ३३ ॥ * * ततः सभायाम् उत्तमे नृपासने उपविष्टं संभृततेजसम् अलक्षितद्वैरथम् अत्यमर्षणं प्रचंडवक्त्रं विभुं कश्चन न वभाज ॥ ३४ ॥ * * लोकत्रयमस्तकज्वरं तम् आदिदैत्यं मृषे हरिणा हतं निशम्य प्रहर्षवेगोत्कलिताननाः प्रसूनवर्षैः सुरस्त्रियः मुहुः ववृषुः ॥ ३५ ॥ * * तदा नभस्तलं दिदृक्षतां नाकिनां विमानावलिभिः संकुलम् आस सुरानकाः दुंदुभयः जघ्निरे गन्धर्वमुख्याः स्त्रियः ननृतुः जगुः ॥ ३६ ॥ * * तात ब्रह्मद्रगिरिशदयः विबुधाः ऋषयः पितरः सिद्धाः विद्याधरमहोरगाः मनवः प्रजानां पतयः गन्धर्वाप्सरचारणाः यक्षाः किंपुरुषाः वेतालाः सिद्धकिन्नराः सुनंदकुमुदादयः ते सर्वे विष्णुपार्षदाः तत्र उपव्रज्य नातिदूरचराः मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटाः आसीनं तीव्रतेजसं नरशार्दूल पृथक् ईडिरे ॥ ३७-३९ ॥ * * पवित्रकर्मणे स्वलीलया गुणैः विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान् संदधते अव्ययात्मने विचित्रवीर्याय दुरन्तशक्तये अनन्ताय नतः अस्मि ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता सती प्रोत्सर्पत स्वस्थानात्प्रकर्षणोदसर्पच्चलिता ॥ ३३ ॥ * * स्वभृत्यैश्चर्यमाश्चर्यमिव मत्वा कौतूहलेन तस्यासने उपविष्टं भयात्कोऽपि न वभाज नासेवत । न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन ॥ ३४ ॥ * * लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुःसहम् । प्रहर्षस्य वेगेनोत्कलितानि विकसितान्याननानि यासां ताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्षैर्नृहरिं ववृषुः ॥ ३५ ॥ * * नाकिनां देवानां विमानावलिभिर्नभस्तलं सङ्कीर्णमास । सुराणामनकाः पटहास्तैर्जघ्निरे वादिताः । स्त्रियः अप्सरसो ननृतुर्गन्धर्वा जगुः ॥ ३६-३७ ॥ * * गन्धर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * नरशार्दूलं पुरुषोत्तमम् ॥ ३९ ॥ * * ब्रह्मादयो नृसिंहस्य शङ्क्याकुलचेतसः । आरादेवास्तुवन् सप्तदशश्लोकैः पृथक्पृथक् । अनन्तायानन्तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि । अनन्तत्वे हेतुः । दुरन्ता अनन्ताः शक्तयो यस्य । तत्कुतः विचित्राणि वीर्याणि प्रभावा यस्य । तत्किमर्थं पवित्राणि श्रवणमात्रेण शोधकानि कर्माणि यस्य । विचित्रवीर्यत्वमेवाह । विश्वस्येति । सन्दधते सम्यक्कुर्वते । एवमप्यव्ययात्मनेऽप्रच्युतस्वरूपाय ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो दैत्यहननोत्तरम् । नृपासने उपविष्टमिति येन यः पराभूयते तेन तदधिकारः स्वीक्रियते इति राजनीतिं दर्शयन्तमिव । यद्वा—शापग्रस्ते स्वभृत्ये स्वाभिमानत्यागाभ्यावो व्यञ्जितः । यः किलर्षिभिरपि समर्पितानन्यानुपहतान्मन्त्रपूतानप्यासनादीनुपहारा-न्साक्षान्नाङ्गीकरोति स एव भगवान्स्वभक्तेनासुरभावग्रस्तेन शापभ्रष्टेनाप्यदत्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं यत्स्वयमेवास्त तद्भक्तसौभाग्यमेव सर्वान्दर्शयामासेति तत्त्वम् । यद्वा—अयं प्रह्लादो महत्तं स्वपित्र्यं सिंहासनमिति न ग्रहीष्यत्ययं मत्पिता भगव-न्निन्दकत्वान्महापातक्यस्येतदाक्रान्तं सिंहासनमस्तीवाशुच्यस्ति तत्रोपवेशनेन स्वयमेवाहं शोधयामि ततश्च मत्प्रसादभूतं ग्रहीष्य-त्येव । ननु प्रह्लादस्य स्वभ्रातृसंख्यादादिभ्यस्त्रियः कनिष्ठत्वाद्भावं कथं दास्यतीश्वरो हरिस्तस्मै तत्रेदमेवावधेयं तद्भ्रातरोऽपि श्रीनृसिंहदेवेन हता एव 'देर्दण्डयूथोनुपथान्सहस्रशः' इत्युक्तेः । प्रह्लादमृते ते तु तदनुपथा एवेति ज्ञेयमन्यथा सर्वधर्मप्रवर्तको भगवान्कथं तं वदेत् "पित्र्यं स्वं स्थानमास्थाय" इति वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ३४-३५ ॥ * * तदा सिंहासनस्य हरौ ॥ ३६ ॥ * * तत्र दैत्यहननदेशे ॥ ३७ ॥ * * अप्सरचारणा इहाप्सरशब्देऽदन्तत्वमर्षम् ॥ ३८ ॥ * * ते प्रसिद्धाः ॥ ३९ ॥ * * आरादेव दूरादेव 'आराददूरसमीपयोः' इत्यमरः । सनकादीन्कोपयसि, स्वभक्तौ अंशयति, मया वरान्दापयसि, दैत्यगृहे भक्तराज-माविर्भावयसि, दैत्येन भक्त जिघांसयसि, भक्तरक्षार्थं स्वयमेवाविर्भवसीति तव विधित्सितं न कोऽपि वेत्तीत्याह—नतोऽस्मीति । न ज्ञातुं शक्योन्तो यस्य तस्मै । तन्—दुरन्तशक्तित्वं, तत्—विचित्रप्रभावत्वम् । "वदन्ति वंशस्थमिदं यतौ जरौ" इति लक्षणा-द्वंशस्थच्छन्दः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यौरिति ॥ तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि यानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता यौः प्रोत्सर्पत प्रचलितेवाभूत् । तद् अडभा-वश्चापौ । क्षमा तस्य पदा पद्मयामतीव पीडिताऽभूत् तस्यासह्येन रंहसा वेगेन शैलाः समुत्पेतुः । तस्य तेजसा खमाकाशः ककुभो दिशश्च न रेजिरे । सर्वेषां तेजस्विनां तेजस्तिरोहितमभूत् ॥ ३३ ॥ * * तत इति ॥ ततः स्वभृत्यैश्चर्यमाश्चर्यमिव मत्वा कौतूहलेन सभायाम् उत्तमे नृपासने उपविष्टं सम्भृतं पूर्णं तेजो यस्य तम् अत एव न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तम् अत्यम-र्षणम् अतिभयङ्करं प्रचण्डम् उग्रं वक्त्रं यस्य तं विभुं प्रभुं श्रीनृसिंहं कश्चनपि सेवको न बभाज सेवितुं समीपं न जगाम ॥ ३४ ॥ * * निशम्येति ॥ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथामिव दुःसहं तमादिदैत्यं हिरण्यकशिपुं हरिणा श्रीनृसिंहेन

मृधे हतं निशम्य दृष्ट्वा प्रहर्षवेगेन उत्कलितानि विकसितानि आननानि यासां ताः सुराणां स्त्रियो मुहुः पुनः पुनः प्रसूनवर्षैर्नृहरिं ववृषुः ॥ ३५ ॥ * * तदेति ॥ तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां दर्शनार्थमागतानाम् । शता आर्षः । नाकिनां देवानां विमान-पङ्क्तिभिर्नभस्तलं सङ्कुलं व्याप्तमास बभूव । अथानन्तरमेव सुराणामानकाः पटहा दुन्दुभयश्च जघ्निरे तैर्वादिताः गन्धर्वश्रेष्ठा जगुः स्त्रियः अप्सरसो ननृतुः ॥ ३६ ॥ * * तत्रेति सार्द्धत्रयम् ॥ ब्रह्मादयस्तत्रोपब्रज्य किञ्चित्समीपमागत्य नातिदूरचराः मूर्ध्नि बद्धान्जलिपुटाः सन्तः आसीनमुपविष्टं तीव्रं दुःसहं तेजो यस्य तं नरशार्दूलं नृहरिं पृथक् यूथशः ईडिरे तुष्टुवुः । आमभाव आर्षः । गन्धर्वाप्सरचारणा इत्यत्र सकारलोप आर्षः ॥ ३७-३९ ॥ * * नतोऽस्मीति ॥ अनन्ताय देशकाल-वस्तुपरिच्छेदरहिताय दुरन्ता अनन्ताः शक्तयो यस्य तस्मै अत एव विचित्राणि आश्चर्यजनकानि वीर्याणि प्रभावा यस्य तस्मै पवित्राणि अविद्यादिदोषनिवर्तकानि वीर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै गुणैः सत्त्वादिभिः विश्वस्य सर्गादीन् स्वलीलया अनायासेनैव सन्दधते सम्यक्कुर्वते अव्ययात्मने अप्रच्युतस्वरूपाय तुभ्यं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि । सर्वत्र क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्य नृहरेः सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः सङ्कुला व्याप्ता द्यौः प्रोत्सर्पतैस्तत्तत्प्रलितेवाभूत् नृहरेः पद्भ्यामतीव पीडिता क्षमा भूमिरभूत् अत एव तस्यासह्येन रंहसा वेगेन बलेन वा शैलाः समुत्पेतुः क्षुत्प्लुत्य पतितवन्तः तस्य नृहरेः तेजसा स्वमाकाशं ककुभो दिशश्च न रेजिरे ॥ ३३ ॥ * * ततोऽहमेव सर्वेश्वर इति लोकस्य प्रदर्शयितुं सभायामुत्तमे नृपासने उपविष्टं संभृतं संपूर्णं तेजो यस्य अलक्षितः न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन प्रचण्डमुग्रं वक्त्रं यस्य तं विभुं नृसिंहं कश्चन कोऽपि न बभाज नासेवत । कोऽपि समीपं गन्तुं नाशक्नोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथावद्दुस्सहं तमादिदैत्यं हिरण्यकशिपुं हरिणा नृसिंहेन युद्धे हतं निशम्य दृष्ट्वा प्रहर्षवेगेन उत्कलितानि विकसितान्याननानि यासां ताः सुराणां स्त्रियः पुष्पवर्षैः पुनः पुनर्नृहरिं ववृषुः ॥ ३५ ॥ * * तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां दर्शनार्थमागतानामित्यर्थः । नाकिनां देवानां विमानपङ्क्तिभिर्नभस्तलं सङ्कुलं संमर्दं बभूव सुराणामानकाः पटहास्तैर्दुन्दुभयो जघ्निरे ताडिताः । गन्धर्वश्रेष्ठाः ननृतुः स्त्रियः अप्सरसो जगुः ॥ ३६ ॥ * * तत्रोपब्रज्य किञ्चित्समीपमागत्य ब्रह्मरुद्रप्रभृतयो देवादयः हे तात ! मूर्ध्नि बद्धान्यञ्जलिपुटानि यैस्ते आसीनमुपविष्टं तीव्रं दुस्सहं तेजो यस्य तं श्रीनृसिंहं नातिदूरवर्तिनः पृथगेकैकश ईडिरे तुष्टुवुः ॥ ३७-३९ ॥ * * तावदपारविधिविचित्रशक्तिवीर्यमकर्मायत्तजगद्व्यापारं जगत्कारणं स्तुवन्नमस्करोति ब्रह्मा...नतोऽस्म्यहमिति । अनन्ताय स्वरूपत-स्त्रिविधपरिच्छेदरहिताय दुरन्तशक्तये अपारशक्तये अचिन्त्यशक्तये वा शक्तिः स्वेतरसर्वसामर्थ्यनिर्वाहिका-“जगत् प्रकृतिभावो मेयः सा शक्तिरुदीरिता” इत्यादिपूक्ता, यद्वा यदन्यैरशक्तत्वादघटितमिव विभाति तद्घटनसामर्थ्यरूपा, यतस्त्वमुक्तविधदुरन्त-शक्तिरनन्तशक्तिरत एव मद्वारेण सर्वतोऽघटितमरणं दैत्यं हतवन्नसीति भावः । यतस्त्वमनन्तोऽत एवाऽचेतने स्तम्भेभ्योविभूतोऽसी-त्यभिप्रायः । अनन्तपदेन हि सर्वव्यापित्वादेशपरिच्छेदराहित्यम्, सर्वकालवर्तित्वात्कालपरिच्छेदराहित्यम्, साक्षात्परम्परया सर्वप्रकारत्वेन सर्ववस्तु-सामानाधिकरण्यार्हत्वाद्द्वस्तुपरिच्छेदराहित्यं विवक्षितम्, येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चिद्वस्तुभिरधरीकृतत्वाभावरूपं वा वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, इति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं विवक्षितम् । नन्वस्त्वेवं स्वरूपं कृत्स्नजगदुदयविभवलयलीलस्य कियदेतद्दैत्यहननमित्यभिप्रयन्, तावज्जगत्कारणत्वप्रयुक्तं विकारं निराह, विचित्रवीर्यायेति । वीर्यं नाम सर्वोपादानत्वे सर्वसाधारणे सर्वनिधमने विकाररहितत्वम्, यथोक्तम् “विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेपि मे सदा” इत्यादि-विचित्रशब्देनैवंविधस्य वीर्यस्यानितरसाधारण्यमुच्यते पवित्रकर्मणे अकर्मायत्तजगद्व्यापाराय त्वद्व्यापारं शृण्वतां दुरितनिवर्त्तन-क्षमव्यापारयेति वा । गुणैः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिभिर्जगन्निमित्ततदुपादानत्वोपयुक्तैः स्वनियाम्यसत्त्वादिप्राकृतगुणैर्वा कृत्स्नस्य सर्गादीन् स्वलीलयैव न तु कर्मणा सन्दधते विदधते अव्ययात्मने एवमप्यव्ययः विकाररहितः आत्मा स्वभावो यस्य, स्वभावतोपि विश्वस्य विकाररहितायेत्यर्थः । स्वरूपतोऽपि विकारराहित्यस्योक्तत्वात् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली ।

सभावस्थानं तस्य वक्ति, तत इति । सम्भृततेजसं राशीकृततेजसं अलक्षितं न केनापि दृष्टम् ॥ ३४ ॥ * * नन्वयं जयः केनापि न लक्षितः तदङ्कुरव्यक्त्यदर्शनादित्याशङ्क्य, पुरुषकोपोपशमनं स्त्रीणामेव सुशकमिति भावेन सुरस्त्रीपुष्पवर्ष-प्रकारमाह, निशम्येति । लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोरोगायमाणं प्रहर्षातिरेकेणोत्कलितं विकसितमाननं यासां तास्तथा ताः ॥ ३५ ॥ * * सुरस्त्रीवृष्टपुष्पसौरभ्याघ्राणेन किञ्चिच्छान्तकोपत्वाद्स्माकमप्ययमवसर इति मत्वा नानादेवानां नभसि विमानावलिंसांकुत्यप्रकारं वक्ति, तदेति । सुराणामानका दुन्दुभयः ॥ ३६ ॥ * * चण्डभुव्धानाञ्चिताह्लादकरी स्तुतिरेवेति भावेन ब्रह्मादीनामुपक्रममाह, तदुपब्रज्येति । ये पूर्वमुपगन्तुं तत्रसुः ते ब्रह्मादयस्तं पृथगीडिर इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * नातिदूरचराः किञ्चित्समीपवर्तिनः ॥ ३८-३९ ॥ * * तत्र पृथक् पृथक् मतिलक्षणं स्तुतिप्रकारं ब्रूते, नतोऽस्मीति । गुणैः सत्त्वादिभिः स्वलीलया स्वरूपभूतलीलया अव्ययात्मने नित्यदेहाय ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सटाभिरुर्ध्वं क्षिप्रैश्चालितैर्विमानैः सङ्कुला व्याप्ता क्ष्मा च प्रोत्सर्पत अडागमाभावतडावापौ । तिर्यग्गूर्ध्वाभो भावेनातिष्ठत् ॥ ३३ ॥ * * नृपासने उपविष्टमिति येन यः पराभूयते तेन तदधिकारः स्वीक्रियते इति राजनीतिं प्रदर्शयन्तमिव । यद्वा । शापप्रस्तेपि स्वभृत्ये स्वाभिमानत्यागाभावो व्यञ्जितः । यः किल ऋषिभिरपि समर्पितानन्यानुपहतान्मन्त्र-पूतानप्यासनाद्युपहारान् साक्षान्नाङ्गीकरोति स एव भगवान् स्वभक्तेनासुरभावप्रस्तेन शापभ्रष्टेनाप्यदत्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं यत् स्वयमेवास्त तद्भक्तसौभाग्यमेव सर्वान् दर्शयामासेति तत्त्वम् । सम्भृततेजसं सम्पूर्णप्रकाशं न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तं न बभाज भयाद्वीजनादिना भक्तोपि कोपि नासेवेत ॥ ३४ ॥ * * निशम्य दृष्ट्वा मस्तकस्य ज्वरमिव दुःसहम् ॥ ३५ ॥ * * नाकिनां स्वर्णिगाम् आस बभूव ॥ ३६-३७ ॥ * * अप्सरचारणा इत्यार्षम् ॥ ३८ ॥ * * सनकादीन् कोपयसि स्वभक्तौ भ्रंशयसि मया वरान् दापयसि दैत्यगृहे भक्तराजमाविर्भावयसि । दैत्यं प्रेर्य भक्तं जिघांसयसि भक्तरक्षार्थं स्वयमेवमाविर्भवसीति तव विधित्सितं न कोऽपि वेत्तीत्याह—नतोऽस्मीति । अनन्ताय न ज्ञातुं शक्योऽन्तो यस्य तस्मै अनन्तं त्वां प्रसादयितुं दुरन्तशक्तये दुर्ज्ञेयोऽन्तो यासां तथाभूताः शक्तयो यस्य तस्मै विचित्रवीर्याय क्षणमात्रेण सर्वाजेयदैत्यनिहन्त्रे क्रोधचेष्टितत्वेपि शुद्धसत्त्वमयत्वात् पवित्रं कर्म यस्य तस्मै सन्दधते कुर्वते ॥ ३९-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्यौस्तस्य सटाभिः क्षिप्रैराकृष्टैर्विमानैः सङ्कुला व्याप्ता जाता यदा अतिपीडिता क्ष्मा प्रोत्सर्पत अनुव्यचलत् अमुष्य रंहसा वेगेन तस्य तेजसा खं नभः ककुभो दिशश्च न रेजिरे ॥ ३३ ॥ * * ततस्तदनन्तरं सभायामुत्तमे नृपासने प्रह्लादार्थं तत्प्रसादीकर्तुमुपविष्टं सम्भृतं सम्यक् स्वभावत एव भृतं पूर्णं तेजो यस्य तं न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तत् अत्यमर्षणं प्रचण्डवक्त्रं भीत्या कञ्चन कोपि न बभाज नासेवत् ॥ ३४ ॥ * * सुराणां स्त्रियः लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं दुःसहशिरःपीडा-मिव तमादिदैत्यं हरिणा दुःखनाशकेन मृधे हतं निशम्य प्रहर्षवेगेनोत्कलितान्याननानि यासां ताः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः ॥ ३५ ॥ * * तदा तस्मिन्नवसरे दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां नाकिनां दिवौकसां विमानावलिभिर्नभस्तलं सङ्कुलमास बभूव । सुराणामानकाः दुन्दुभयश्च जघ्निरे तैर्वादिताः गन्धर्वमुख्याः जगुः स्त्रियश्च ननृतुः ॥ ३६-३७ ॥ * * गन्धर्वाश्च अप्सरसश्च चारणाश्चेति द्वन्द्वे अप्सर इत्यत्र सकाराभाव आर्षत्वात् ॥ ३८-३९ ॥ * * दुरन्तशक्तये नित्यशक्तये स्खीलया स्वाधीनविहारेण हेतुना गुणैः स्वशक्तिगुणैः रजआदिभिः विश्वस्य सर्गादीन् विदधते अत एवाऽव्ययात्मने निर्विकारस्वरूपाय नतोऽस्मि ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि यानि विमानानि तैः सङ्कुला व्याप्ता द्यौः प्रोत्सर्पत प्रचलितेवाभूत् । क्ष्मा तस्य पङ्क्त्यामतीव पीडिताऽभूत् । तस्यासद्येन रंहसा वेगेन शैलाः समुत्पेतुः । तस्य तेजसा खमाकाशः ककुभो दिशश्च न रेजिरे । सर्वेषां तेजस्विनां तेजस्तिरोहितमभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * ततश्च यः किल ऋषिभिरपि समर्पितानन्यानुपहतान् मन्त्रपूतानप्यासनाद्युपहारान् साक्षान्नाङ्गीकरोति स एव भगवान् स्वभक्तेन असुरभावप्रस्तेन शापभ्रष्टेनाप्यदत्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं स्वयमेवाङ्गीकृत-वानिति स्वभक्तोत्कर्षोपदर्शनाय सभायामुत्तमे नृपासने उपविष्टं विभुं प्रभुं श्रीनृसिंहं कञ्चनापि सेवको न बभाज सेवितुं समीपं न जगामेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अत्यमर्षणमिति, अतिभयङ्करमित्यर्थः । तत्र हेतुः—प्रचण्डमुग्रं वक्त्रं मुखं यस्य तम् । तत्रापि हेतुः—सम्भृतं सम्पूर्णं तेजो यस्य तं, अत एव न लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तम् ॥ ३४ ॥ * * क्रुद्धस्य क्रोधशान्तिः स्त्रीभिः सुकरा दैन्याधिक्यादिति प्रथमं ताभिरेव कृतं सन्मानमाह—निशम्येति । लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुस्सहं तमादिदैत्यं हिरण्यकशिपुं हरिणा श्रीनृसिंहेन मृधे हतं निशम्य दृष्ट्वा प्रहर्षवेगेनोत्कलितानि विकसितानि आननानि यासां ताः सुराणां स्त्रियो मुहुः पुनः पुनः प्रसूनवर्षैर्नृहरिं ववृषुरित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां दर्शनार्थमा-गतानां नाकिनां देवानां विमानपङ्क्तिभिर्नभस्तलं सङ्कुलं व्याप्तमास बभूव । अथानन्तरमेव सुराणामानकाः पटहाः दुन्दुभयश्च जघ्निरे तैर्वादिताः । गन्धर्वश्रेष्ठा जगुः । स्त्रियः अप्सरसो ननृतुः ॥ ३६ ॥ * * ब्रह्मादयस्तत्रोपव्रज्य किञ्चित्समीपमागत्य नातिदूरचरा मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटाः सन्त आसीनमुपविष्टं तीव्रं दुस्सहं तेजो यस्य तं नरशार्दूलं नृहरिं पृथक्पृथक् यूथशः ईडिरे तुष्टुवुरिति साद्वैत्रयाणामन्वयः ॥ ३७ ॥ * * गन्धर्वाप्सरचारणा इत्यत्र सकारलोप आर्षः ॥ ३८-४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

द्यौरिति ॥ तस्य नृहरेः सटाभिरुत्क्षिप्तानि यानि विमानानि तैः संकुला व्याप्ता, द्यौः प्रोत्सर्पत इतस्तत्प्रचलितेवाभूदित्यर्थः । क्ष्मा भूमिश्च, पदाऽतिपीडिता नृहरेः पङ्क्त्यामतीव सम्प्राप्तपीडा, अभूत् । अमुष्य नृहरेः रंहसाऽसहवेगेन, बलेन वा शैलाः पर्वताः, समुत्पेतुरुत्प्लुत्य पतितवन्तः । तत्तेजसा नृहरेस्तेजसोऽतिशयेन, खमाकाशं ककुभो दिशश्च, न रेजिरे ॥ ३३ ॥ * * अन्त

इति ॥ ततोऽहमेव सर्वेश्वर इति लोकस्य दर्शयितुमिति शेषः । अन्तःसभायां सभाया मध्ये, वर्त्तमाने उत्तमे, नृपासने उपविष्टं, सम्भृततेजसं सम्पूर्णतेजःसम्भृतं, संहृततेजसमिति पाठे कृतातिशयिततेजोऽपसंहारं, अलक्षितः द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तं, अत्यमर्षणं कोपादोपयुतं, प्रचण्डमत्युग्रं वक्त्रं मुखं यस्य तं, विभुं श्रीहरिं, कश्चन कोऽपि, न बभाज नासेवत । कोऽपि समीपे गन्तुं नाशक-दित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * निशम्येति ॥ लोकत्रयस्य मस्तकज्वरस्तं, शिरोव्यथावत् दुःसहमित्यर्थः । तं आदिदैत्यं मृधे हरिणा हतं, निशम्य दृष्ट्वा, प्रकृष्टो यो हर्षस्तस्य वेगस्तेन उत्कलितानि विकसितानि आननानि यासां ताः, सुरस्त्रियः, प्रसूनवर्षैः, सुदुःववृषुः । पुनः पुनः नृहर्युपरि नन्दनसुमनांसि व्यकिरन्मित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * तदेति ॥ तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां, नृहरि-दर्शनार्थमागतानामित्यर्थः । नाकिनां देवानां, विमानावलिभिर्देवयानपङ्क्तिभिः, नभस्तलं सङ्कुलं समर्ह, आस बभूव । अथ सुरानका देवानां पटहाः, दुन्दुभयश्च, जघ्निरे ताडिताः । गन्धर्वश्रेष्ठाः, जगुः । स्त्रियोऽप्सरसः, ननृतुः ॥ ३६ ॥ * * तत्रेति ॥ त्रयाणां श्लोकानामेकान्वयः । ब्रह्मेन्द्रगिरिशदयः, विबुधाः, ऋषयः, पितरः, सिद्धाः, विद्याधरमहोरगाः, विद्याधराश्च महोरगा-श्रेयर्थः ॥ ३७ ॥ * * मनव इति ॥ मनवः प्रजानां पतयः, गन्धर्वाप्सरचारणाः गन्धर्वाश्च अप्सरा अप्सरसश्च चारणा-श्रेयर्थः । यक्षाः किंपुरुषाः, हे तात वैतालाः सिद्धकिनराः सिद्धाश्च ते किन्नराश्च ॥ ३८ ॥ * * ते इति ॥ ते प्रसिद्धाः, सुनन्दकुमुदादयः सर्वे, विष्णुपार्षदाः, तत्र उपब्रज्य किञ्चिन्नृहरिसमीपं प्राप्य, मूर्ध्नि, वद्धा अञ्जलिपुटाः यैस्तथाभूताः सन्तः, नातिदूरचरा नातिदूरवर्त्तिनः सन्तश्च, आसीनमुपविष्टं, तीव्रतेजसं तं, नरशार्दूलं नृसिंहं, पृथक् ईडिरे । एकैकशस्तुष्टु-रित्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * तावदपारविधिविचित्रशक्तिवीर्यमकर्मायत्तजगद्व्यापारं जगत्कारणं स्तुवन् ब्रह्मा नमस्करोति ॥ नत इति ॥ अनन्ताय स्वरूपतस्त्रिविधपरिच्छेदरहिताय, दुरन्ता अपाराः, शक्तयो यस्य तस्मै, अचिन्त्यशक्त्य इति वा । शक्तिः स्वैतरसर्व-सामर्थ्यनिर्वाहकता । यद्वा । यदन्यैरशक्यत्वादघटितमिव विभाति, तद्वटनसामर्थ्यरूपा, विचित्रं वीर्यं यस्य तस्मै, वीर्यं नाम सर्वोपादानत्वेन सर्वसाधारणे नियमने विकाररहितत्वं, पवित्राणि कर्माणि यस्य तस्मै, अकर्मायत्तजगद्व्यापारायेत्यर्थः । गुणैः जगन्निमित्तत्वतदुपादानत्वोपयुक्तैः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिभिः विश्वस्य सकलजगतः, सर्गश्च स्थितिश्च संयमश्च तान्, खलीलयैव, न तु कर्मणा, संदधते विदधते । एवमपि, अव्ययः विकाररहितः आत्मा स्वभावो यस्य तस्मै, स्वरूपतो विकारराहित्यस्योक्तत्वाद्नेन स्वभावतोऽपि विकाररहितायेत्युक्तम् । एवंविधाय तुभ्यं, नतोऽस्मि ॥ ४० ॥

भाषानुवाचः

उनके गरदनके बालोंसे टकराकर देवताओंके विमान अस्त-व्यस्त हो गये । स्वर्ग ढगमगा गया उनके पैरोंकी धमकसे भूकम्प आ गया, वेगसे पर्वत उड़ने लगे और उनके तेजकी चकाचौंधसे आकाश तथा दिशाओंका दीखना बंद हो गया ॥ ३३ ॥ * * इस समय नृसिंहभगवान्का सामना करनेवाला कोई दिखायी न पड़ता था । फिर भी उनका क्रोध अभी बढ़ता ही जा रहा था । वे हिरण्यकशिपुकी राजसभा में ऊँचे सिंहासनपर जाकर विराज गये । उस समय उनके अत्यन्त तेजपूर्ण और क्रोधभरे भयङ्कर चेहरेको देखकर किसीका भी साहस न हुआ कि उनके पास जाकर उनकी सेवा करे ॥ ३४ ॥ * * युधिष्ठिर ! जब स्वर्गकी देवियोंको यह शुभ समाचार मिला कि तीनों लोकोंके सिरकी पीडाका मूर्तिमान् स्वरूप हिरण्यकशिपु युद्धमें भगवान्के हाथों मार डाला गया, तब आनन्दके उल्लाससे उनके चेहरे खिल उठे । वे बार-बार भगवान्पर पुष्पोंकी वर्षा करने लगीं ॥ ३५ ॥ * * आकाशमें विमानोंसे आये हुए भगवान्के दर्शनार्थी देवताओंकी भीड़ लग गयी । देवताओंके ढोल और नगारे बजने लगे । गन्धर्वराज गाने लगे, अप्सराएँ नाचने लगीं ॥ ३६ ॥ * * तात ! इसी समय ब्रह्मा, इन्द्र, शङ्कर आदि देवता, ऋषि, पितर, सिद्ध, विद्याधर, महानाग, मनु, प्रजापति, गन्धर्व, अप्सराएँ, चारण, यक्ष, किम्पुरुष, वेताल, सिद्ध, किन्नर और सुनन्द-कुमुद आदि भगवान्के सभी पार्षद उनके पास आये । उन लोगोंने सिरपर अञ्जलि बाँधकर सिंहासनपर विराजमान अत्यन्त तेजस्वी नृसिंहभगवान्की थोड़ी दूरसे अलग-अलग स्तुति की ॥ ३७-३९ ॥ * * ब्रह्माजीने कहा— प्रभो ! आप अनन्त हैं । आपकी शक्तिका कोई पार नहीं पा सकता । आपका पराक्रम विचित्र और कर्म पवित्र हैं । यद्यपि गुणोंके द्वारा आप लीलासे ही सम्पूर्ण विश्वकी उत्पत्ति, पालन और प्रलय यथाचित ढंगसे करते हैं—फिर भी आप उनसे कोई सम्बन्ध नहीं रखते, स्वयं निर्विकार रहते हैं । मैं आपको नमस्कार करता हूँ ॥ ४० ॥

श्रीरुद्र उवाच

कोपकालो युगान्तस्ते हतोऽयमसुरोऽल्पकः । तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ४१ ॥

इन्द्र उवाच

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ।

कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज ।
तद् विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ४३ ॥

पितर ऊचुः

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत् तिलाम्बु ।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद् य आच्छत् तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

सिद्धा ऊचुः

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहार्षीद् योगतपोबलेन ।
नानादर्पं तं नखैर्निर्ददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४५ ॥

विद्याधरा ऊचुः

विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ।
स येन संख्ये पशुवद्वतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥

नामा ऊचुः

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः । तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥

मनव ऊचुः

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः ।
भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ते कोपकालः युगान्तः अयम् अल्पकः असुरः हतः भक्तवत्सल उपसृतम् तत्सुतम् ते भक्तम् पाहि ॥ ४१ ॥ * * परम नः त्रायता भवता स्वभागाः प्रत्यानीताः त्वद्गृहम् दैत्याक्रान्तम् हृदयकमलम् प्रत्यबोधि अहो नाथ नारसिंह ते शुश्रूषताम् इदम् कालप्रस्तम् कियत् हि तेषाम् मुक्तिः बहुमता न अपरैः किम् ॥ ४२ ॥ * * आदिपुरुष येन आत्मगतम् इदम् ससर्ज आत्मतेजः परमम् यत् तपः त्वम् नः आत्थ तत् अमुना विप्रलुप्तम् पुनः अद्य शरणपाल रक्षागृहीतवपुषा अन्वमंस्थाः ॥ ४३ ॥ * * नः तनूजैः दत्तानि श्राद्धानि प्रसभम् अधिबुभुजे तीर्थसमये तिलांबु अपि अपिबत् तस्य नखविदीर्णवपात् अपिबत् उदरात् यः आच्छत् तस्मै अखिलधर्मगोप्त्रे नृहरये नमः ॥ ४४ ॥ * * नृसिंह यः असाधुः नः योगसिद्धाम् गबिम् योगतपोबलेन अहार्षीत् तम् नानादर्पम् नखैः निर्ददार तस्मै तुभ्यम् प्रणताः स्मः ॥ ४५ ॥ * * अज्ञः बलवीर्यदृप्तः पृथग्धारणया अनुराद्धाम् विद्याम् न्यषेधत् सः येन संख्ये पशुवत् हतः तम् मायानृसिंहम् नित्यम् प्रणताः स्म ॥ ४६ ॥ * * येन पापेन नः रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि तद्वक्षःपाटनेन आसाम् दत्तानन्द ते नमः अस्तु ॥ ४७ ॥ * * देव तव निदेशकारिणः वयम् मनवः दितिजेन परिभूतसेतवः प्रभो भवता सः खलः उपसंहृतः ते किम् करवाम किङ्करान् अनुशाधि ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रुद्रस्तु तत्कोपकालाभिज्ञो नायं कोपावसर इति तं प्रार्थयते । कोपेति । सहस्रयुगान्तस्तव कोपस्य कालः कोपायोग्यश्चायमित्याह । अल्पकोऽत्यल्पः अतः कोपानिवृत्त्या प्रह्लादं मा हिंसीरित्याह । तत्सुतमिति । यद्वाऽकालेऽप्ययं कोपोऽस्य भक्तस्य रक्षणार्थमिति चेत्तर्हीदानीं कोपं त्यक्त्वेमं पाहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * इन्द्रस्तु नास्माकं हविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः किं तु त्वत्परिचर्यैव । भवता पुनरनेन संरम्भेण स्वकार्यमेव साधितं तस्य च सिद्धत्वादुपसंहर्तनं क्रोधमित्याशयेनाह । हे परम नोऽस्मांश्चायता

रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैत्यात्प्रत्याहृताः । अन्तर्यामिणस्तवैव यज्ञेषु भोक्तृत्वात् । अस्मदीयं हृदयकमलं त्वद्गृहमेवैतावत्पर्यंतं भयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितेन दैत्येनाक्रान्तं व्याप्तं सत्प्रत्यबोधि भयापाकरणेन विकासं नीतम् । ननु तव त्रैलोक्यैश्वर्य-साधनार्थमयमुद्यम इति चेत्तत्राह । कालप्रस्तमिति । ते त्वाम् । हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत । अपरैः स्वर्गादिभिः किम् ॥ ४२ ॥ * * ऋषयस्तु तपःप्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः । त्वं नो यदात्थ परमं ध्यानलक्षणं तपः । परमत्वे हेतुः आत्मनस्तव तेजः प्रभावरूपं तदेवाहुः । येन तपसात्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं कुण्ठितं सन् हे शरण्यपाल अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि तपः कुरुतेत्यनुज्ञातवानसि तस्मै ते नम इत्युत्तरश्लोकचतुर्थपाद-स्यानुषङ्गः ॥ ४३ ॥ * * पितरस्तु श्राद्धाद्वरणेन परमोपकारिणं श्रीनृसिंहं प्रणमन्ति । श्राद्धानि श्रद्धायुक्तानि पिण्डादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैर्दत्तानि प्रसभं बलाद्यः स्वयमधिकृत्य बुभुजे । किं च तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् । तानि च तस्योदराद्य आच्छंदाहृतवान् । कथम्भूतात् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् । वपाविदारणस्य तद्रूपपिण्डोद्वरणमेव फलमिति भावः ॥ ४४ ॥ * * योगसिद्धां गतिमणिमादिसिद्धिम् । नानाऽनेके दर्पा यस्य तम् । तस्मै तुभ्यं तं त्वामुद्दिश्य ॥ ४५ ॥ * * विद्यामन्तर्धानादि-लक्षणाम् । अनुराद्धां सम्प्राप्तां संख्ये युद्धे ॥ ४६ ॥ * * रत्नानि फणासु स्थितानि तथा स्त्रीरत्नानि चोत्तमाः स्त्रियाः आसां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तत्सम्बोधनं, पाठान्तरेऽस्माकं दत्त आनन्दो येनेति ॥ ४७ ॥ * * नृसिंहेनावलोकिताः सन्तो मूर्ध्नि बद्धाञ्जलयो मनवः प्रोचुः । मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते । अनुशाध्यनुशिक्षय ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तव घोरस्वरूपं दृष्ट्वा प्रलयशङ्कया विभ्यति न त्वहमित्यभिप्रेत्याह स्वामी । रुद्रस्त्विति । तत्र संहारे कर्मणि त्वदंशोहमेव वर्ततेति भावः । अल्पकस्त्वदपेक्षया । यतः कोपं न त्यजसि अतो हेतोः । ननु सर्वज्ञस्त्वं कथमेवं वदसीत्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । क्रोधात्यागो हि शंकोत्पादक इति भावः । उपसृतं शरणमागतम् । हे भक्तवत्सलेति । भक्तवत्सलेन त्वयाऽयं भक्तः प्रह्लादः पालनीय एवातः क्रोधमुपसंहरेति भावः ॥ ४१ ॥ * * एतावद्दिनपर्यन्तं त्वच्चरणस्मरणविमुख एवाहं वर्तं इत्याह—हे परमेति । परो मा यस्मात्स परमः “पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति श्रुतेः सर्वोत्कृष्टेति भावः । यद्वा—त्वदासानामस्माकमिन्द्रा-दीनां वस्तुषु वस्तुतः प्रभोस्तवैव स्वत्वौचितात् त्वद्गृहं शश्वद्व्यानेन तव तत्र वासात् तच्च कमलं निःश्रीकं रात्रौ तमसाऽऽक्रान्तं निद्रितं भवेत् । तथैव दैत्यजन्मारभ्याद्यपर्यन्तं भयाहैत्यस्यैव ध्यातत्वाद्वैत्याक्रान्तं सम्प्रति तव नृसिंहसूर्यस्योदये सति प्रत्यबोधि त्वच्चरणाक्रान्तं सद् व्यक्तसदित्यर्थः । यद्वा—त्वद्गृहं वैकुण्ठं प्रति अबोधि त्वच्चरणसेवार्थं बुद्धिं प्रापेत्यर्थः । अत्राक्षिपति—नन्विति । हे भक्ताभिमानिन्निन्द्रपदं गृहाणेति तत्र सत्यमहं सकामो भक्तिशून्यो ग्रहीष्यामीत्याह—त्वन्निष्कामभक्तानां तु कालप्रस्तमिति इद-मिन्द्रपदम् । अपरैः योगैश्वर्यादिभिः । नारसिंहेति । नरश्च सिंहश्च नरसिंहौ ताभ्यामुभयावयवाभ्यामाविर्भूतो नारसिंहः, आवि-र्भावैर्धेऽण् । भक्तरक्षार्थमलौकिकमपि कर्म स्वीकरोषि किमुत लौकिकमिति भावः । मन्दाक्रान्ताछन्दः “मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥ * * एतावद्दिनपर्यन्तमस्माभिर्न तपस्तप्तमित्याहुर्ऋषयः । नोस्माकम् आत्थ यूयं मद्भयानलक्षणं तपः कुरुतेति जगदिद्य सृष्टवानसि ‘सृजामि तपसैवेदम्’ इति ब्रह्माणं प्रति त्वदुक्तेः । विप्रलुप्तं सौरं तेजो राहुणेव अनेन तिरोधानमेवोक्तं न तु स्वरूपतो नाशः । वसन्ततिलका छन्दः “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्ष-णात् ॥ ४३ ॥ * * वयमेतावद्दिनपर्यन्तमुपवासपरा एवाभूमेत्याहुः पितरः । न केवलं पिण्डादीत्येव बुभुजे किन्तु तर्पणोदक-मपीत्याह—किञ्चेति । ‘समयेप्यपिबत्तिलाम्बु’ इति पाठः स्वामिसम्मतः प्रतिभाति । इति भाव इति । वपां विदार्य पिण्डतिलोदका-दीनेवास्मान्दर्शयामासेति तात्पर्यम् । ‘वपा सुषिरमेदसोः’ इति मेदिनी । छन्दः प्राग्वत् ॥ ४४ ॥ * * योगैश्वर्यसम्पत्तिहीना रंका एव वयमेतं कालं प्रतीक्षामहे इत्याहुः सिद्धाः । हे नृसिंहेति । एतद्रूपं विनाऽस्य मृत्योरसम्भवं मत्वा स्वीकृतालौकिकविविग्रहोऽ-सीति भावः । छन्दः प्राग्वत् ॥ ४५ ॥ * * वयमप्येतावद्दिनपर्यन्तं विद्यारहिता एवास्मेत्याहुर्विद्याधराः । मायानृसिंहं कृपाप्रधानं नृसिंहम् । इन्द्रवज्रा छन्दः “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥ * * हतधना हतस्त्रीका वयमेतावद्दिनपर्यन्तं सन्तप्ता एवास्मेत्याहुर्नागाः । हे दत्तानन्देति । सर्वानन्ददस्त्वमेवेति भावः । पाठान्तरे अस्मदत्तानन्देति पाठे ॥ ४७ ॥ * * मनवोऽत्र वर्त्तमानमनुसंहितास्तपःस्थिता अतीता इत्यर्थः । ते च भाविनोऽप्यात्मानमेनं मत्वा निवेदयन्ति स्मेति ज्ञेयम् । मंजुभाषिणी छन्दः “सजसा जगौ च यदि मंजुभाषिणी” इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कोपेति । हे भक्तवत्सल ! तव कोपस्य कालो युगान्तः द्विपराधोवसानमेव अस्य हननार्थं कोपः कृतश्चेत्तदायं त्वसुरोऽल्पकः अतितुच्छो न तव कोपयोग्यः । यदि तु भक्तरक्षान्यथानुपपत्त्या कोपाविष्कारस्तदा सोऽपि ते त्वया हत एवातो कोपस्य किञ्चित्प्रयोजनं न दृश्यते । अतस्तस्य सुतमुपसृतं शरणागतं ते तव भक्तं प्रह्लादं पाहि ॥ ४१ ॥ * * प्रत्यानीता इति । हे परम परमेश्वर सर्वान्तर्यामिन् ! नोऽस्मान् त्रायता रक्षता । शता आर्षः । भवता स्वीया एव भागा दैत्यात् प्रत्याहृताः वस्तुतोऽ-

न्तर्यामिणस्तवैव यज्ञेषु भोक्तृत्वात् अस्मदीयं हृदयकमलं च त्वद्गृहमेवैतावत्पर्यन्तं भयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितेन
 दैत्येनाक्रान्तं व्याप्तं तत्प्रत्यबोधि तद्वाद्वायापाकरणेन त्वया विकाशं नीतम् । एतावत्कालपर्यन्तं दैत्यतमआक्रान्तत्वात्स-
 ङ्कुचितं तव सम्प्रति तव नृसिंहसूर्यस्योदये विकसितमित्यर्थः । अहो हे नाथ ! अस्माकं तव सेवकानां तु तव सेवैवोचिता ।
 कालप्रसक्तम् इदं त्रैलोक्यैश्वर्यं कियत् अतितुच्छमेव । अत एव हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत ! ते त्वां शुश्रूषतां
 सेवमानानाम् । शता आर्षः । परमपुरुषार्थरूपा मुक्तिरपि बहुपुरुषार्थतया न मता न संमता हि यद्येवं तर्हि अपरैर्धर्मादिभिः
 पुरुषार्थैस्तेषां किं प्रयोजनम् । मन्दाक्रान्ता छन्दः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे शरण्य शरणार्ह ! हे पाल पालक ! त्वं
 नोऽस्माकं ऋषीणाम् आत्मनस्तव तेजोरूपं यत्परमं सर्वसाधनोत्कृष्टं ध्यानलक्षणं तपः आत्थ उपदिष्टवान् । येन तपसा आत्मनि
 लीनमिदं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं प्रलोपितं सन् अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि तपः
 कुरुतेत्यन्वमंस्थास्तद्वधेनानुज्ञापितवानसि । तस्मै ते नम इत्युत्तरश्लोकादपकर्षः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ श्राद्धानीति । यः असभ्यः
 दैत्यः नोऽस्माकं तनूजैः पुत्रादिभिः अस्मदुद्देशेन दत्तानि श्राद्धानि श्राद्धसम्बन्धीनि अन्नानि प्रसभं बलात् स्वयमधिबुभुजे
 अधिकृत्य स्वीकृतवान् तथा तीर्थस्नानसमयेऽस्मत्तनूजैर्दत्तं तिलाम्बु तिलोदकमपिबत् नखैर्विदीर्णा वपा यस्योदरस्य तस्मात् यस्य
 दैत्यस्योदरात् यः श्राद्धानि तिलमम्बु च आच्छत् आहृत्यास्मभ्यं दत्तवान् तस्मै अखिलधर्मगोप्त्रे नृहरये नमः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀
 य इति । योऽसाधुर्दुरात्मा दैत्यो नोऽस्माकं योगेन सिद्धां गतिं अणिमादिरूपां योगबलेन तपोबलेन वा अहारपीत् अपहतवान् ।
 अकाराधिक्यमार्षम् । तं नानादर्पं धनाभिजनादिजनितानेकगर्वयुक्तं यो नखैर्निर्ददार विदारितवांस्तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह !
 वयं प्रणताः स्मः । शालिनीच्छन्दोभङ्गः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ विद्यामिति । पृथक् नानाविधमनोधारेणयाऽनुराद्धां सिद्धामस्माकं
 विद्यामन्तर्धानादिलक्षणां बलं देहशक्तिः वीर्यं पराभवसामर्थ्यं ताभ्यां हतः गर्वितः अज्ञः यः न्यषेधत् प्रतिबद्धामकरोत् ।
 स येन संख्ये युद्धे पशुवत् हतस्तं त्वां मायया गृहीतनृसिंहस्वरूपं वयं नित्यं प्रणताः स्मः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ येनेति । येन
 पापेन दुराचारेण नोऽस्माकं रत्नानि फणासु स्थितानि स्त्रीरत्नानि उत्तमाः स्त्रियश्च हृतानि तस्य वक्षःपाटनेन विदारणेन आसां
 स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं हे एवंभूत ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । अस्मद्भक्तानन्देति पाठान्तरे अस्मभ्यं दत्त आनन्दो
 येनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ मनव इति । हे देव ! वयं तव निदेशकारिणः कैङ्कर्यकारिणो मनवः एतावन्तं कालं येन
 दितिजेन परिभूता परिहापिताः सेतवो वर्णाश्रममर्यादा येषां तादृशा बभूविम । अधुना स खलो दितिजस्त्वया उपसंहृतो हतः ।
 अतो हे प्रभो ! ते तव किं कैङ्कर्यं करवाम तत्किङ्करानस्मान् शाधि आज्ञापय । मञ्जुभाषिणी छन्दः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

यद्ब्रह्मणोभिप्रेतं कृत्स्नजगत्सर्गादिकर्तुस्तव कियदेतदिति तदेव विशदयन्वात्सल्ययुक्तं स्तौति रुद्रः—कोपकाल इति ।
 तव कोपकालो युगान्तः द्विपराद्धावसानं कोपकाल इत्यनेन मदनतर्यामितया मन्मुखेन संहर्त्ता त्वमेवेत्युक्तं भवति । अयन्तु कोपाविषय
 इत्याह, अयमल्पकोऽल्पबलो हतोऽतः कोपनिवृत्त्या हे भक्तवत्सल ! तत् भक्तं तत्सुतं तस्य दैत्येन्द्रस्य सुतं उपसृतं तव समीपमाग-
 मिष्यन्तं पाहि संरक्ष ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इदंस्तु स्वदुःखमावेदयन्सर्वरक्षकं सर्वान्तरात्मानं समस्तपुरुषार्थदं स्तौति—प्रत्यानीता
 इति । हे परम सर्वोत्कृष्ट ! नोऽस्मान् त्रायता त्रात्रा भवता दैत्येनाक्रान्ताः प्रसह्य गृहीताः स्वभागाः स्वकीया यज्ञीयभागा
 अस्मदादिमुखेन त्वमेव यज्ञभोक्तेत्यभिप्रायेण स्वशब्दः प्रयुक्तः, प्रत्याहताः दैत्याक्रान्तमिति द्वितीयान्तपाठे तु दैत्यभयाकुलमिति
 हृदयविशेषणम् । एवं दैत्यवधेन स्वभागप्रत्यानयनेन च त्वद्गृहं त्वदावासभूतम् अत एवाऽमलमस्माकं हृदयं प्रत्यबोधि भयेन पूर्वं
 मुकुलितमिदानीं तदपाकरणेन विकसितं भवतीत्यनुषङ्गः । त्वां सेवतामस्माकं त्वत्तो लौकिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्येतत्कियदित्याह, हे
 नाथ स्वामिन् ! ते शुश्रूषतां परिचर्यापराणामिदं लौकिकं पुरुषार्थजातं कालेन नक्ष्यमाणं कियत् यत्किञ्चिदेतदित्यर्थः । तदेवाह, तेषां
 त्वां परिचरतां मुक्तिरपि न बहुमता त्वत्सेवासुखासक्तानां मुक्तिरपि न परमं प्रयोजनम्, अतः हे नारसिंह ! अपरैर्वाचीनैः
 पुरुषार्थैः किम् ? न किमपि तेषामतितुच्छमर्वाचीनपुरुषार्थजातमिति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ऋषयस्तु सर्वगुरुं साधुपरित्रातारं
 दुष्कृद्भिनाशकश्च तुष्टुदुः त्वमिति । परममुत्कृष्टं तपस्त्वद्ध्यानरूपं नोऽस्माकं त्वमात्थ उपदिष्टवानसि । तपो विशिष्यन्ति, यत्तप
 आत्मनस्तव तेजःप्रकाशकम् अस्माकं त्वत्स्वरूपावेदकमित्यर्थः । येन च तपसा आदिपुरुषश्चतुर्मुखः इदं जगदात्मगतं
 परमात्मना त्वया गतमन्तरात्मतया व्याप्तं ससर्ज । आदिपुरुषात्मगतमित्यत्र 'गूढोत्मा न प्रकाशते' इतिवत् सन्धिरार्षः ।
 आदिपुरुषात्मेति पाठे आदिपुरुषेति लुप्रप्रथमान्तं पृथक् पदम् । यद्वा हे आदिपुरुष ! इति सम्बोधनं ससर्ज
 ब्रह्मेति शेषः । तत् तपोऽमुना दैत्येन्द्रेण विप्रलुप्तं विशेषणं प्रलोपितमासीत् तदेवाधुना हे शरण्य ! शरणमर्हतीति
 शरण्यः तथाभूत ! हे पालक ! रक्षागृहीतवपुषा साधुपरित्राणार्थं गृहीतेन नरसिंहशरीरेण पुनरन्वमंस्थाः अनुज्ञापितवान् । वः
 शत्रुर्मया विनाशितोऽतः पुनर्निर्भयं तपः कुरुतेति नोऽनुज्ञापितवानसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ पितरस्तु स्वदुःखमावेदयन्तोऽ-
 खिलधर्मगोप्तरं हितकारिणं स्तुवन्तो नमस्कुर्वन्ति—श्राद्धानीति । अस्माकं तनूजैः पुत्रादिभिरस्मदुद्देशेन दत्तानि श्राद्धानि

श्राद्धसम्बन्धीनि पिण्डानि यो दैत्यः प्रसभं बलात्स्वयमभिवुभुजेऽनुभूतवान् । तथा तीर्थसमये पुण्यतीर्थस्नानसमये अस्मत्तनूजैः यद्वत्तं तिलोदकं तदप्यपिबत् तस्य दैत्यस्य उदराच्छाद्धानि तिलाम्बु च यः पुनराच्छादाहत्यास्माकं दत्तवान् कथंभूतादुदरात् नखैर्विदारिता वपा यस्य तस्य तस्मान् वपाविदारणस्य तद्गतपिण्डोद्धरणमेव फलमिति भावः । तस्मै समस्तधर्माणां गोप्त्रे रक्षित्रे नृहरये ते नमः । तिलाम्बुवसभ्य इत्यपि पाठः । तदाऽसभ्य इति दैत्येन्द्रविशेषणम् तिलाम्बु । तिलोदकमसभ्यः सभाऽनर्हो यो दैत्येन्द्रोऽधिबुभुजे पीतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * सिद्धा अपि स्वयोगगत्यपहारकदैत्येन्द्रवधद्वारा स्वयोगगत्याधायकं परमसुहृदं वर्णयन्तो नेमुः—य इति । योऽसाधुर्दुरात्मा दैत्यो नोऽस्माकं योगसिद्धां गतिं भक्तियोगप्राप्तां गतिम् अणिमादिरूपां स्वयोगेन तपोबलेन अहार्षिदपहृतवान् तं नानादर्पं नानाऽजेकाः दर्पा यस्य तं नखैर्यो विददार विदारितवान् तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह ! वयं प्रणताः स्मो नमस्कुर्मः ॥ ४५ ॥ * * विद्याधरा अपि तेनापहृतविद्याप्रत्यादानेन हितकारिणं स्तुवन्तो नमन्ति—विद्यामिति । धारणया मनोधारेणयाऽनुराद्धां संसिद्धां विद्यामस्मत्सम्बन्धिनीमन्तर्द्धानादिलक्षणां योऽज्ञो मूर्खो बलवीर्याभ्यां गर्वितो दैत्येन्द्रो न्यपेधन्निषेधितवान् बलं देहबलं वीर्यं पराभिभवसामर्थ्यम् स दैत्यो येन संख्ये युद्धे पशुवद्धतस्तं त्वां मायानृसिंह-मात्मीयसङ्कल्पोपात्तनृसिंहतनुं नित्यं प्रणताः स्मः । कर्त्तरि क्तः । नमस्कृतवन्तः स्मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * नागास्त्वेवं तदपहृत-रत्नप्रदानेनानन्दकरं स्तुवन्तो नेमुः—येनेति । येन पापात्मना नोऽस्माकं रत्नानि स्त्रीरत्नानि नागकन्यारूपाणि रत्नानि चापहृतानि तस्य वक्षोविदारणेनासां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४७ ॥ * * तवाज्ञा-परिपालनरूपकैङ्कर्यविरोधिनिरसनेन कैङ्कर्याधापनरूपहितकारिणं स्तुवन्तस्तदेव प्रार्थयन्ते मनवः—मनव इति । वयं तव निदेशकारिणः कैङ्कर्यकारिणो मनव इति प्रसिद्धाः ते वयमेतावन्तं कालं येन दितिजेन दैत्येन परिभूताः परिहापिताः सेतवः त्वत्कृताः वर्णाश्रममर्यादा येषां तादृशा बभूविम, अधुना स खलो दितिजस्त्वया उपसंहृतो हतः हे प्रभो ! निवृत्तकैङ्कर्यविरोधिना वयं किं कैङ्कर्यं ते तुभ्यं करवाम तथा किंकरान्नोऽस्मान् अनुशाधि विविच्याऽऽज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

येनायमसुरो हतः स कोपकालो युगान्तो युगावसानोचितो नेदानीमत्यल्पासुरहन्ते तस्मात्कोपं संहत्याऽनुसृतं शरणं प्राप्तं तस्य सुतं प्रह्लादं रक्षेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * हे परम ! नखायता रक्षता भवता दैत्यहता यज्ञेषु स्वभागा अस्मद्योग्यहविर्भागाः प्रत्यानीता इत्यन्वयः । तपोबलेन दैत्येनाक्रान्तं निमीलितं च तव गृहं तव वासयोग्यं हृदयकमलं प्रत्यबोधि विकसितमस्माकं भवतेति शेषः । विरक्तिभक्तिभ्यामेव वशीकर्तुं योग्यो नान्येनेत्याशयेनाह, कालेति । नाथ ! यदिदं स्वर्गादिस्थानं कालप्रप्तं कियत्सुखजनकम् ? न किमपीति मत्वा भजन्ति ते शुश्रूषतां त्वां सेवमानानां तेषां करगता मुक्तिरपि बहुमता न । हि यस्मात्तस्मात् हे नारसिंह ! तेषां भक्तानां अपरैर्धर्मादिभिः प्राप्तैः किम् ? इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * हे आदिपुरुष ! त्वं यदात्मतेज आत्मनो हरेर्ज्ञानलक्षणं तेजस्तपो नोऽस्माकं परमश्रेयसे आत्थ येन तपसा आलोचनरूपेण महिम्नेदं समस्तमात्मगतं व्याप्तं हे शरण्यपाल ! अमुना दैत्येन विप्रपुत्रं नष्टं तत्तपो जगद्रक्षार्थं गृहीतवपुषा नरसिंहात्मना पुनरप्यस्मान्प्रति कटाक्षमन्वमंस्थाः उद्धरिष्यामीति शेषः । “तप आलोचने” इति धातोः “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेश्च भगवज्ज्ञानसादृश्यादस्यात्मतेज इत्यभेद-वचनं युज्यते । विप्रलोपस्तिरोधानं न स्वरूपनाशः ॥ ४३ ॥ * * यो भवान्नखविदीर्णवपान्नखविदारितान्त्रात् तस्य दैत्यस्योदरादाच्छेत् “ऋच्छ गतौ” इति धातोः । श्राद्धान्यस्माकमगमयदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * * योगसिद्धामणिमाद्यष्टैर्भयलक्षणां गतिं योगः पवनविजयः तपः कायक्लेशलक्षणं तयोर्बलेन नानाविधो दर्पो यस्य स तथा ॥ ४५ ॥ * * पृथक् जगद्विलक्षणस्य हरेर्धारणयाऽखण्डोपासनयानुरुद्धां लब्धां विद्यामन्तर्धानलक्षणाम् ॥ ४६ ॥ * * आसां स्त्रीणामर्थे दत्ता-नन्द ! ॥ ४७ ॥ * * निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इन्द्रस्तु स्वोपकारविशेषानुमोदनेन तं प्रसादयति—प्रयेति । स्वभागा अस्मद्रूपसेवकवर्गाः प्रत्यानीताः पुनानकट एव प्रापिताः तथा दैत्याक्रान्तमिति तावेतावेव परमोपकारौ त्रैलोक्यराज्यदानन्तु यत्किञ्चिदेवेत्याह—कालेति ॥ ४२-४३ ॥ * * समयेऽप्यपिबत्तिलाम्बु इति पाठः स्वामिसम्मतः । मायानृसिंहमिति कृपाप्रधानं नृसिंहमित्यर्थः ॥ ४४-४७ ॥ * * मनवोऽत्र वर्तमानमनुसंहितास्तपःस्थिताः अतीता इत्यर्थः ते च भाविनोप्यात्मानमेनं मत्वा निवेदयन्ति स्मेति मनव ऊचु-रित्युक्तम् ॥ ४८-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तव घोरस्वरूपमालक्ष्य प्रलयशङ्कया सर्वे विभ्यति न त्वहमित्याह—कोपेपि । युगान्तः प्रलयः तव कोपस्य कालः प्रलयस्तत्र संहारे कर्मणि अहमेव त्वदंशो वर्त्त एवेति भावः । भक्तवात्सल्यार्थमयं कोप इति चेत् अल्पकः त्वदपेक्षया अत्यल्पोऽय-मसुरो हत एव । अतस्तत्सुतं प्रह्लादम् उपसृतमनुगतम् ॥ ४१ ॥ * * एतावद्दिनपर्यन्तं त्वच्चरणस्मरणविमुख एवाहं वर्त्ते

इत्याह—हे परम ! नोऽस्मांस्त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागाः दैत्याद् प्रत्यानीताः प्रत्याहताः । इन्द्रादीनां त्वहासानामस्माकं वस्तुषु वस्तुतः प्रभोस्तवैव स्वत्वौचित्यात् किञ्चास्माकं हृदयं खलु कमलं तत्र शश्वत्तवैव ध्यातत्वात्त्वद्गृहम् । तच्च कमलं यथा निःश्रीकं रात्रौ तमसाक्रान्तं मलिनं निद्रितं भवेत् तथैव दैत्यजन्मारभ्य एतावद्दिनपर्यन्तं भयाद् दैत्यस्यैव ध्यातत्वाद् दैत्याक्रान्तं सम्प्रति तव नृसिंहसूर्यस्योदये मतिः प्रत्यबोधि त्वच्चरणक्रान्तं सद्दयकसदित्यर्थः । यद्वा, त्वद्गृहं वैकुण्ठं प्रति अबोधि त्वच्चरणसेवार्थं बुद्धिं प्रापेत्यर्थः । ननु, भक्ताभिमानिन्निन्द्रपदं गृहाणेति तत्र सत्यमहं सकामो भक्तिशून्यो ग्रहीष्यामीत्याह, त्वन्निष्कामभक्तानानु कालप्रस्तमिति इदमिन्द्रपदं अपरैः योगेश्वर्यादिभिः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एतावद्दिनपर्यन्तमस्माभिर्न तपस्तप्तमित्याहुः । त्वं नोऽस्माकं परमं युष्मद्वचानमयं यत्तपस्तत् आत्मनः स्वस्य तेजः आत्थ अस्मासु तपःप्रवर्त्तनार्थमिति भावः । येन तेजसा तपोरूपेण आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज अस्माक्षीः । समर्थमित्यपि पाठः “सृजामि तपसैवेदम्” इति त्वदुक्तेः । तत्तपः अमुना दैत्येन सौरं तेजो राहुणेव विप्रलुप्तं तत् सम्प्रति रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा नृसिंहाकारेण अन्वमस्थाः पुनरप्यस्मत्कर्त्तव्यत्वेन अनुमतं सम्मतमकरोः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ वयमेतावद्दिनपर्यन्तमुपवासपरा एवाभूमेत्याहुः । श्राद्धानि श्राद्धपिण्डादीनि तीर्थस्नानसमये तिलाम्बु तिलतर्पणोदकं तानि तच्च । तस्य उदराद्य आर्च्छत् आहृतवान् । कथम्भूतात् नखैर्विदीर्णा वपा मेदो यस्य तस्मात् “वपा विवरमेदसोः” इति मेदिनी । वपाः विदार्य पिण्डतिलोदकादीन्येवास्मान् दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ योगैश्वर्यसम्पत्तिहीना रङ्गा एव वयमेतं कालं प्रतीक्षामहे इत्याहुः, यो नो गतिमणिमादिसिद्धिं नानादर्पमनेकदर्पवन्तं तमसुरम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वयमप्येतावद्दिनपर्यन्तं विद्यारहिता एवास्मेत्याहुः । विद्यामन्तर्द्धानादिलक्षणां राद्धानि सिद्धां संख्ये युद्धे । मायानृसिंहं कृपाप्रधानं नृसिंहम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ हतधना हतस्त्रीका एव वयमेतावद्दिनपर्यन्तं सन्तप्ता एवेत्याहुः—येनेति । तद्वक्षसः पाटनेन विदारणेन आसां स्त्रीणां हे दत्तानन्द ! ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नृसिंहेनाकस्मादवलोक्यमाना मनवो मूर्ध्नि बद्धाञ्जलयो वयं त्वदाज्ञाकारिणो मनवो भवामेत्याहुः—एवमप्रेष्यवतारिका ज्ञेया मनव इति । सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादाः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

रुद्रोपि भगवन्तं प्रणम्याहेति योज्यम् । एवमग्रेऽपि यत्र नतिर्नास्ति तत्र योज्यम् । ते तव कोपस्य कालः युगान्तः प्रलयः इदानीमपि सत्यसङ्कल्पस्य तव यम्प्रति कोपः स तु अत्यल्पोऽसुरो हतः । अतः कोपं त्यक्त्वा तत्सुतं ते भक्तमुपसृतं त्वां शरणं गतं पाहि ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ हे परम ! नोऽस्मान् त्रायता रक्षता स्वभागाः “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च” इति स्मृतेः स्वीया एव भागाः दैत्यात्प्रत्याहताः “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽज्जुन तिष्ठति” इति अस्मदादिहृदयकमलं त्वद्गृहमेव तच्चैतावत्पर्यन्तं दैत्याक्रान्तम्, तद्वयात्त्वाद्विस्मृतेस्तत्स्मृतेश्च तेन रुद्रम् इदानीं प्रत्यबोधि त्वत्स्वरूपगुणग्राहकं कृतम् । स्वर्गादिसुखं दुःखोदकं ज्ञात्वा हरिभक्तानां सुखं निरुपाधिकं कामयमान आह, हे नाथ ! हे याच्य ! हे भक्तिरसप्रद ! हे नारसिंह ! काले प्रस्तमिदं देवैश्वर्यं कियत् ते त्वां शुश्रूषतां मुक्तिरपि न बहुमता अपरैः पुरुषार्थैः किम् ? त्वद्भजनसुखं तावदनुपमं त्वद्वावापत्ति-लक्षणस्य त्वद्भजनफलस्य मोक्षस्य निरतिशयत्वं को वर्णयेदिति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ हे आदिपुरुष विश्वहेतो ! येनेदं विश्वं आत्मगतं सूक्ष्मरूपेण त्वमपि वसन्तं ससर्ज स्थूलतया प्रकटितवान् नोऽस्मभ्यं यदात्थ उपदिष्टवानसि । कथम्भूतं परमं सर्वैश्वर्यप्रदम् आत्मनो विभूतिरूपम् “तपो ब्रह्म” इति श्रुतेः तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं पुनस्त्वं रक्षार्थं गृहीतेन वपुषा नरहरिरूपेणान्वमस्थाः तपः कुरुतेत्यभ्यनुज्ञातवानसि ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ योऽसभ्यो विद्वत्सभानर्हः श्राद्धानि श्राद्धनिमित्तानि पिण्डादीनि तिलाम्बु च तनूजैर्नोऽस्मभ्यं तीर्थसमये तिथिपात्रादियोगकाले दत्तानि प्रसभं बलात् स्वयमधिबुभुजे तस्योदरान्नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मान् य आर्च्छत् आहृतवान् तस्मै नमः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ योऽसाधुः नोऽस्माकं योगसिद्धां तपश्चित्तैकाग्र्यरूप-योगेन साधितां गतिमणिमादिसिद्धिमहार्षीन् अपहृतवान् तं नानादर्पमनेकाभिमानवन्तं यो नखैर्विददार विदारितवान् तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ योऽज्ञः विद्यां अन्तर्द्धानादिलक्षणां पृथग्धारणया तत्तद्विद्यार्थमनोधारेणयाऽनुरुद्धां सम्पादितां न्यषेधत् स येन सङ्ख्ये संग्रामे पशुवद्धतः तं मायया वयुनेन संकल्पेन नृसिंहरूपेणाविर्भूतं नित्यं प्रणताः स्म ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ रत्नानि मण्यादीनि स्त्रीरत्नानि च आसां भवत्प्रजानां नस्तद्वक्षःपाटनेन दत्त आनन्दो येन तत्सम्बुद्धौ हे दत्तानन्द ! ते तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः येन परिभूताः निराकृताः सेतवो वर्णाश्रममर्यादा येषां ते, स उपसंहृतो हतः । अतः अनुशाधि अनुशिक्षय ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मा तावत् स्वदत्तवरेण दुर्जयमपि दैत्यमचिन्त्यरूपेण निहतं दृष्ट्वाचिन्त्यानन्तशक्तित्वेन भगवन्तं स्तौति—नतोऽस्मीति । तादर्थ्यं चतुर्थी । अनन्तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मीत्यर्थः । अनन्ताय देशकालवस्तुपरिच्छेदराहिताय । ननु वस्तुपरिच्छेदराहित्यं नाम सकलवस्त्वभेद एव, देशपरिच्छेदराहित्यं नाम सकलदेशवृत्तित्वम्, कालपरिच्छेदराहित्यं नाम सर्वदा वर्तमानत्वम्, तदेतत्त्रितयं

इदानीं जातस्यैकस्य भिन्नतया प्रतीयमानस्य कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—दुरन्तशक्त्य इति । दुरन्ता दुर्ज्ञेयाः शक्तयो यस्य तस्मै, अत एव विचित्राणि आश्चर्यजनकानि वीर्याणि प्रभावा यस्य तस्मै । विचित्रवीर्यत्वमेव दर्शयति—विश्वस्येति । गुणैः सत्त्वादिभिः विश्वसर्गादीन् स्वलीला अनायासेनैव सन्दधते सम्यक्कुर्वते । नन्वाप्तकामस्यैवं लीलाऽपि किमर्थेत्याशङ्क्य बहुकालसंसारश्रमित-जीवानां कृतार्थतार्थमित्यभिप्रेत्याह—पवित्रकर्मण इति । पवित्राणि अविद्यादिदोषनिवर्तकानि कर्माणि यस्य तस्मै । एवं जगदुपादान-निमित्तत्वे तस्य विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अव्ययात्मन इति, अप्रच्युतस्वरूपायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * रुद्रस्तु प्रलयकर्ता भगवद्भक्तश्चातः कोपकार्यं प्रलयो भवता मद्द्वारैव यथा क्रियते तथेदानीमपि कोपकार्यं चेत्तदन्तर्यामिणा त्वया मद्द्वारैव कार्यं, साक्षात्तु भक्तवत्सलत्वाद्भक्तपालनमेव भवत उचितमित्यभिप्रायेण स्तौति—कोपेति । हे भक्तवत्सल तव कोपस्य कालो युगान्तः द्विपराधावसानमेव, अस्य हननार्थं कोपः कृतश्चेत्तदाऽयं त्वसुरोऽल्पकः अतितुच्छः, न तव कोपयोग्यः । यदि तु भक्तरक्षान्यथा-नुपपत्त्या कोपाविष्कारस्तदा सोपि ते त्वया हत एव, अतो न कोपस्य किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते, अतस्तस्य सुतमुपसृतं शरणागतं ते तव भक्तं प्रह्लादं पाहीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * इन्द्रस्तु दैत्योपद्रवैर्विषण्णचित्तः स्वदुःखमावेदयन् स्तौति—प्रत्यानीता इति । हे परम परमेश्वर सर्वान्तर्यामिन् नोऽस्मान् त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैत्यात्प्रत्याहृताः, वस्तुतोऽन्तर्यामिणस्तवैव यज्ञेषु भोक्तृत्वात् । अस्मदीयं हृदयकमलं च त्वद्गृहमेवैतावत्प्रेत्यन्तं भयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितेन दैत्येनाक्रान्तं व्याप्तं सत् प्रत्यबोधि तद्वधाद्व्यापाकरणेन त्वया विकासं नीतम् । नन्वेवं दैत्यवधेन तवापि त्रैलोक्यैश्वर्यं सुस्थिरीकृतमित्यशङ्क्याह—कालेति । अहो नाथ हे स्वामिन् अस्माकं तव सेवकानां तु तव सेवैवोचता, इदं त्रैलोक्यैश्वर्यं कियत् अतितुच्छमेव । तत्र हेतुमाह—कालप्रसमिति । तथा चैतत्प्राप्तावपि सर्वथा भयनिवृत्तिर्नास्तीति सूचितम् । अत एव हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यां आविर्भूत ते त्वां शुश्रूषतां सेवमानानां परमभक्तानां परमपुरुषार्थरूपा मुक्तिरपि बहुपुरुषार्थतया न मता न सम्मता । हि यद्येवं तर्हि अपरैर्धर्मादिभिः पुरुषार्थैस्तेषां किं प्रयोजनमित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ * * ऋषयस्तु पुनस्तपःप्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इति स्तुवन्ति—त्वमिति । हे आदिपुरुषेति पूर्वं तपःप्रवर्तने हेतुः सूचितः । त्वं नोऽस्माकमृषीणां यत्परमं सर्वसाधनोत्कृष्टं ध्यानलक्षणं तपः आत्थ उपदिष्टवान्, तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं प्रलोपितं सत् हे शरण्यपाल अद्य रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि तपः कुरुतेत्यन्वयमस्यास्तद्वधेनानुज्ञापितवानसि तस्मै ते नम इत्युत्तरश्लोका-दनुषङ्गेनान्वयः । परमत्वे हेतुः—आत्मनस्तव तेजः प्रभावरूपम् । तदेवाहुः—येन तपसा आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि । शरणार्हः शरण्यः आश्रयप्रदः यतः पालस्तत्सम्बोधनेनेदानीं तपःप्रवर्तने हेतुः सूचितः ॥ ४४ ॥ * * पितरस्तु स्वदुःखं भगवत्कृतोपकारं च निवेदयन्तः प्रणमन्ति—श्राद्धानीति । नोऽस्माकं तनूजैः पुत्रादिभिः अस्मदुद्देशेन दत्तानि श्राद्धानि श्राद्धसम्बन्धीति अन्नानि प्रसभं बलात् यः स्वयमधिवुभुजे अधिकृत्य स्वीकृतवान्, तथा तीर्थस्नानसमयेऽस्मत्तनूजैर्दत्तं तिलोदकमपि योऽपिबन् तस्य दैत्यस्योदरात् यः श्राद्धानि तिलाम्बु च आच्छेत् आहृत्यास्मभ्यं दत्तवान् तस्मै नृहरये नम इत्यन्वयः । यद्यपि यान्यन्नादीनि तेन भक्षितानि तानि तु जीर्णान्येव पितृभ्यस्त्वग्रे हेयान्येव प्राप्स्यन्ति तथापि तस्य वपावि-दारणेऽस्य तद्गतपिण्डाद्युद्धरणमेव फलमित्युत्प्रेक्षां स्वीकृत्याहुः—नखेति । नखैर्विदीर्णा वपा यस्योदरस्य तस्मादित्यर्थः । न केवलमेवमस्मदुपकार एव कृतः, किन्तु धर्ममर्यादासंरक्षणेन सर्वेषामेवेत्याशयेनाहुः—अखिलधर्मगोप्त्रे इति ॥ ४५ ॥ * * सिद्धा अपि स्वदुःखं भगवत्कृतोपकारं च निवेदयन्तः प्रणमन्ति—य इति । योऽसाधुर्दुरात्मा दैत्यो नोऽस्माकं योगेन सिद्धां गतिं अणिमादिरूपां योगबलेन तपोबलेन बाऽहारपीन् अपहृतवान् तं नानादर्पं धनाभिजनादिजनितानेकगर्वयुक्तं यो नखैर्निर्ददार विदारितवांस्तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह वयं प्रणताः स्म इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * * विद्याधरा अपि तत्कृतमुपद्रवं भगवत्कृतोपकारं च निवेदयन्तः प्रणमन्ति—विद्यामिति । पृथक् पृथक् नानाविधमनोधरणयाऽनुराद्धां सिद्धामस्माकं विद्यामन्तर्धानादिलक्षणां यो न्यपेधत् प्रतिबद्धामकरोत् स येन सङ्गद्ये युद्धे पशुवत् हतस्तं त्वां मायया स्वेच्छया गृहीतनृसिंहस्वरूपं वयं नित्यं प्रणताः स्मेत्यन्वयः । निषेधे तस्य सामर्थ्यमाह—बलं देहशक्तिः वीर्यं पराभवसामर्थ्यं ताभ्यां दम्पः गर्वितः । तयोः सत्त्वेऽपि विवेकिनो गर्वासम्भवादाह—अज्ञ इति, मूर्ख इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * नागा अपि तत्कृतमुपद्रवं भगवत्कृतमुपकारं च निवेदयन्तस्तं प्रणमन्ति—येनेति । येन पापेन दुराचारेण नोऽस्माकं रत्नानि फणासु स्थितानि स्त्रीरत्नानि उत्तमाः स्त्रियश्च हृतानि तस्य वक्षःपाटनेन विदारणेन आसां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं, हे एवम्भूत ते तुभ्यं नमोऽस्तु । अस्मद्वृत्तानन्देति पाठान्तरे अस्माकं दत्त आनन्दो येनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कृत्स्नजगत्सर्गादिकर्तुस्तव, ब्रह्मणोऽभिप्रेतं यदैत्यहननमेतत् कियदेतदेव विशदयन्वात्सल्ययुक्तं स्तौति रुद्रः ॥ ॥ कोपकाल इति ॥ ते तव, कोपकालः कोपावसरः, युगान्तः द्विपराधावसानं, कोपकाल इत्यनेन मदन्तर्यामितया मन्मुखेन संहर्ता त्वमेवेत्युक्तम् । अयं तु कोपावसरो नेत्याह । अयं अल्पकोऽल्पबलः असुरः हतः । अतः, हे भक्तवत्सल, कोपनिवृत्त्या, ते तव भक्तं उपसृतं त्वच्छरणं प्राप्तं, तत्सुतं दैत्येन्द्रतनयं, पाहि ॥ ४१ ॥ * * इन्द्रस्तु स्वदुःखमावेदयन् सर्वरक्षकं

सर्वान्तरात्मानं समस्तपुरुषार्थदं विभाव्य स्तौति ॥ प्रत्यानीता इति ॥ हे परम सर्वोत्कृष्ट, नोऽस्मान् त्रायता रक्षता भवता, दैत्याक्रान्ताः दैत्येन प्रसह्य गृहीताः, स्वभागाः स्वकीयानामस्माकं यज्ञीया भागाः । यद्वा । अस्मदादिमुखेन त्वमेव भोक्तेयमिप्रायेण स्वशब्दः प्रयुक्तस्तत्पक्षे स्वस्य तव भागाः, प्रत्यानीताः प्रत्याहृताः । पाठान्तरे तु दैत्यभयाकुलमिति हृदयविशेषणम् । एवं दैत्यवधेन स्वभागप्रत्यानयनेन, त्वद्गृहं त्वदावासभूतं हृदयकमलमस्मदीयं हृत्पद्मं, प्रत्यबोधि पूर्वं तद्भयेन मुकुलितमभूत्, सांप्रतं तत्कृतभयापाकरणेन विकाशतां नीतमिति भावः । हे नाथ, ते त्वामित्यर्थः । शुश्रूषतां सेवमानानामस्माकं, इदं लौकिकपुरुषार्थजातं, कालग्रस्तं कालेन नङ्क्ष्यमाणं, अतः कियत् । न किञ्चिदित्यर्थः । अहो, हे नारसिंह नरस्य सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत, तेषां त्वां परिचरतामस्माकं मुक्तिः अपि, न हि बहुमता नातिमन्तव्या । तर्हि, अपरैरर्वाचीनैः पुरुषार्थैः, किम् । न किमपि ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ऋषयस्तु सर्वगुरुणा साधून् परित्रायता दुष्कृतविनाशकेन त्वया तपःप्रवर्त्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इति वदन्तः स्तुवन्ति ॥ त्वं न इति ॥ हे शरण्यपाल, पत् तपो ध्यानं, आत्मतेजः आत्मनस्तव स्वरूपावेदकमित्यर्थः । येन तपसा, आदिपुरुषः ब्रह्मा, आत्मगतं परमात्मना त्वयान्तरात्मतया व्याप्तं, इदं जगत्, ससर्ज । पुरुषोऽऽत्मगतमित्यत्र संधिस्तु 'गृहोऽऽत्मा न प्रकाशते' इतिवत् पृषोदरादित्वात्साधुः । पुरुषास्तेति पाठे संबुद्धिः परममत्युत्कृष्टं, तत्तपः, त्वं नोऽस्माकं आत्थ उपदिष्टवानसि । तत्तपः, अमुना दैत्येन्द्रेण विप्रलुप्तं विशेषेण प्रलोपिम्, आसीत् । अद्य रक्षागृहीतवपुषा साधुपरित्राणार्थं गृहीतनुसिंहशरीरेण, पुनः अन्वमंस्थाः अनुज्ञापितवान् । वः शत्रुर्मया विनाशितोऽतः पुनर्निर्भयं तपः कुरुतेति नोऽनुज्ञापितवानसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ पितरस्तु स्वदुःखमावेदयन्तोऽखिलधर्मगोप्तां श्राद्धोद्धरणेन परमहितकारिणं मत्वा प्रणमन्ति ॥ श्राद्धानीति ॥ हे नृहरे, नोऽस्माकं तनूजैः पुत्रादिभिः, दत्तानि अस्मदुद्देशेन दत्तानि, श्राद्धानि श्राद्धसंबन्धीन्यन्नादीनि, यः दैत्यः, प्रसभं बलात्, अधिवुभुजे स्वयमेवाधिकृत्य भुक्तवान् । तथा तीर्थसमये तीर्थादौ स्नानसमये तनूजैः दत्ताः तिलापः तिलोदकान्यपि, अपिबत् । तस्य दैत्यस्य, नखैः विदीर्णां विदारिता वपाः यस्य तस्मात्, उदरात् आच्छत् । तान्यन्नानि उदकानि चाहृतवान् । अखिलधर्मगोप्त्रे तस्मै, नृहरये नमः । तिलाम्बसभ्य इति पाठे असभ्य इति दैत्येन्द्रविशेषणम् । तिलाम्बु तिलोदकं असभ्यो दैत्येन्द्रः बुभुजे पीतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ सिद्धा अपि स्वयोगगत्यपहारकदैत्येन्द्रवधद्वारा स्वयोगगत्याधायकं परमसुहृदं वर्णयन्तो नमस्कुर्वन्ति ॥ यो नो गतिमिति ॥ असाधुर्दुरात्मा, यो दैत्यः, नोऽस्माकं, योगसिद्धां भक्तियोगप्राप्तां गतिमणिमादिसिद्धिरूपां, योगतपोबलेन स्वकीययोगयुक्ततपःसामर्थ्येन, अहार्षीदपहतवान् । नाना अनेके दर्पा यस्य तं, तमसुरं, नखैः विददार नखैस्तद्दृढं विदारितवान् । हे नृसिंह, तस्मै उक्तविधाय, तुभ्यं प्रणताः स्मः । नमनं कुर्म इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ विद्याधरा अपि तदपहतविद्यादानेन हितकारिणं स्तुवन्तो नमन्ति ॥ विद्यामिति ॥ पृथक् नानाविधया धारणया मनोधरणया, अनुराद्धां संसिद्धां विद्यामस्मत्संबन्धिनीमन्तर्द्धानादिलक्षणां, अज्ञः मूर्खः बलं देहबलं च वीर्यं पराभिभवसामर्थ्यं च ताभ्यां दृष्टो गर्वितः दैत्येन्द्रः, न्यपेधत् निषेधितवान् । स दैत्यः संख्ये युद्धे, येन भवता पशुवत् हतः । मायानृसिंहमात्मीयसंकल्पोपात्तनृसिंहतुं, तं त्वां नित्यं प्रणताः स्मः । कर्त्तरि क्तः । नमस्कृतवन्तः स्म इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ नागास्तु तदपहतरत्नप्रदानेनानन्दकरं स्तुवन्तो नमश्चक्रुः ॥ येनेति ॥ पापेन पापात्मना, येनासुरेण, नोऽस्माकं रत्नानि फणासु स्थितानि रत्नानि, स्त्रीरत्नानि नागकन्धकारूपाणि रत्नानि च, हृतानि अपहतानि, तस्य वक्षो हृदयं तस्य पाटनं विदारणं तेन, आसां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तस्य संबोधनम् । ते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तवाज्ञापरिपालनरूपदास्यविरोधिनिरसनेन दास्याधानरूपहितकारिणं स्तुवन्तो दास्यमेव मनवः प्रार्थयन्ते ॥ मनव इति ॥ तव निदेशकारिणः, मनवः इति प्रसिद्धाः वयं, एतावन्तं कालं, दितिजेन येन कैर्कर्यकारिणः दैत्येन परिभूताः परिहापिताः, सेतवस्त्वत्कृता वर्णाश्रममर्यादा येषां तादृशाः बभूविम । अधुना खलः स दितिजः, भवता उपसंहृतो हतः । अतः, हे प्रभो, ते तव, कैर्कर्यं करवाम । तत् किंकरान् अस्मान्, अनुशाधि विविच्याज्ञापय ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

श्रीरुद्रने कहा—आपके क्रोध करनेका समय तो कल्पके अन्तमें होता है । यदि इस तुच्छ दैत्यको मारनेके लिये ही आपने क्रोध किया है तो वह भी मारा जा चुका । उसका पुत्र आपकी शरणमें आया है । भक्तवत्सल प्रभो ! आप अपने इस भक्तकी रक्षा कीजिये ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इन्द्रने कहा—पुरुषोत्तम ! आपने हमारी रक्षा की है । आपने हमारे जो यज्ञभाग लौटाये हैं, वे वास्तवमें आप (अन्तर्यामी) के ही हैं । दैत्योंके आतङ्कसे संकुचित हमारे हृदयकमलको आपने प्रफुल्लित कर दिया । वह भी आपका ही निवासस्थान है । यह जो स्वर्गादिका राज्य हमलोगोंको पुनः प्राप्त हुआ है, यह सब कालका ग्रास है । जो आपके सेवक हैं, उनके लिये यह है ही क्या ? स्वामिन् ! जिन्हें आपकी सेवाकी चाह है, वे मुक्तिका भी आदर नहीं करते । फिर अन्य भोगोंकी तो उन्हें आवश्यकता ही क्या है ? ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ऋषियोंने कहा—पुरुषोत्तम ! आपने तपस्याके द्वारा ही अपनेमें लीन हुए जगत्की फिरसे रचना की थी और कृपा करके उसी आत्मतेजःस्वरूप श्रेष्ठ तपस्याका उपदेश आपने हमारे लिये भी किया था । इस दैत्यने उसी तपस्याका उच्छेद कर दिया था । शरणागतवत्सल ! उस तपस्याकी रक्षाके लिये अवतार

ग्रहण करके आपने हमारे लिये फिरसे उसी उपदेशका अनुमोदन किया है ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ पितरोंने कहा—प्रभो ! हमारे पुत्र हमारे लिये पिण्डदान करते थे, यह उन्हें बलात् छीनकर खा जाया करता था । जब वे पवित्र तीर्थमें या संक्रान्ति आदिके अवसरपर नैमित्तिक तर्पण करते या तिलाञ्जलि देते, तब उसे भी यह पी जाता । आज आपने अपने नखोंसे उसका पेट फाड़कर वह सब-का-सब लौटाकर मानो हमें दे दिया । आप समस्त धर्मोंके एकमात्र रक्षक हैं । नृसिंहदेव ! हम आपको नमस्कार करते हैं ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ सिद्धोंने कहा—नृसिंहदेव ! इस दुष्टने अपने योग और तपस्याके बलसे हमारी योगसिद्ध गति छीन ली थी । अपने नखोंसे आपने उस घमंडीको फाड़ डाला है । हम आपके चरणोंमें विनीत भावसे नमस्कार करते हैं ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ विद्याधरोंने कहा—यह मूर्ख हिरण्यकशिपु अपने बल और वीरताके घमंडमें चूर था । यहाँतक कि हमलोगोंने विविध धारणाओंसे जो विद्या प्राप्त की थी, उसे इसने व्यर्थ कर दिया था । आपने युद्धमें यज्ञपशुकी तरह इसको नष्ट कर दिया । अपनी लीलासे नृसिंह बने हुए आपको हम नित्य-निरन्तर प्रणाम करते हैं ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ नागोंने कहा—इस पापीने हमारी मणियों और हमारी श्रेष्ठ और सुन्दर स्त्रियोंको भी छीन लिया था । आज उसकी छाती फाड़कर आपने हमारी पत्नियोंको बड़ा आनन्द दिया है । प्रभो ! हम आपको नमस्कार करते हैं ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ मनुजोंने कहा—देवाधिदेव ! हम आपके आज्ञाकारी मनु हैं । इस दैत्यने हमलोगोंकी धर्ममर्यादा भंग कर दी थी । आपने उस दुष्टको मारकर बड़ा उपकार किया है । प्रभो ! हम आपके सेवक हैं । आज्ञा कीजिये, हम आपकी क्या सेवा करें ? ॥ ४८ ॥

प्रजापतय ऊचुः

प्रजेशा वयं परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।

स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वा ऊचुः

वयं विभो ते नटनाय्यगायका येनात्मसात् वीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५० ॥

चारणा ऊचुः

हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः । यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापितः ॥ ५१ ॥

यक्षा ऊचुः

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।

स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥ ५२ ॥

किम्पुरुषा ऊचुः

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः । अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५३ ॥

वैतालिका ऊचुः

सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्या महतीं लभामहे ।

यस्तां व्यनैषीद् भृशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथाऽऽमयः ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः

वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ।

भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः

अद्यैतद्वरिनररूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ।

सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—परेश ते अभिसृष्टाः वयम् प्रजेशाः येन निषिद्धाः प्रजाः वै न सृजामः सः एषः त्वया भिन्नवक्षाः शेते सत्त्वमूर्ते नु अवतारः जगन्मङ्गलम् ॥ ४९ ॥ * * विभो ते नटनाट्यगायकाः वयम् येन वीर्यबलौजसा आत्मसात् कृताः सः एषः भवता इमाम् दशाम् नीतः उत्पत्त्यः कुशलाय कल्पते किम् ॥ ५० ॥ * * हरे तव भवापवर्गम् अङ्घ्रिपङ्कजम् आश्रिताः यत् त्वया एषः साधुहृच्छयः असुरः समापितः ॥ ५१ ॥ * * मनोज्ञैः कर्मभिः वयम् ते अनुचरमुख्याः ते वाहकत्वम् इह दितिसुतेन प्रापिताः पञ्चविंश नरहरे तत्कृतम् जनपरितापं जानता ते सः तु पञ्चताम् उपनीतः ॥ ५२ ॥ * * वयम् किंपुरुषाः त्वम् तु महापुरुषः ईश्वरः अयम् कुपुरुषः यदा साधुभिः धिक्कृतः नष्टः ॥ ५३ ॥ * * सभासु सत्रेषु तव अमलम् यशः गीत्वा महतीम् सर्पयाम् लभामहे भगवन् यः ताम् भृशम् व्यनैषीत् एषः दुर्जनः यथा आमयः ते दिष्ट्या हतः ॥ ५४ ॥ * * ईश तव अनुगाः वयम् किन्नरगणाः अमुना दितिजेन विष्टिम् अनुकारिताः हरे भवता सः वृजिनः अवसादितः नरसिंह नाथ नः विभवाय भव ॥ ५५ ॥ * * शरणद अद्य एतन् ते सर्वलोकशर्म अद्भुतम् हरिनररूपम् (नः) दृष्टम् ईश सः अयम् ते विधिकरः विप्रशप्तः तस्य इदम् निधनम् अनुग्रहाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति सप्तमोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रजापतयोऽपि तदवलोकितः प्रोचुः । हे परेश ते त्वया अभिसृष्टा वयं प्रजेशा येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न सृजामः । स एष भिन्नं वक्षो यस्य नु निश्चितं शेते मृतः । अतः परं प्रजाः सृजाम इति हृष्यन्तः प्राहुः । हे सत्त्वमूर्ते तवायमवतारो जगतो मङ्गलम् ॥ ४९ ॥ * * गन्धर्वा अपि तदवलोकितः प्रोचुः । हे विभो वयं ते त्वदीया नटा नर्तका नाट्ये नृत्ये गायकाश्च येन स्वाधीनाः कृताः कथम्भूतेन । वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिस्ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तेन । स एष भवता इमां दशां मृतिं नीतः । उचितं चैतदित्याहुः । किमिति ॥ ५० ॥ * * भवापवर्गं संसारनिवर्तकम् । आश्रये हेतुः । यद्यस्मात्साधूनां हृदि भयजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एषोऽसुरस्त्वया समापितोऽन्तं नीतः ॥ ५० ॥ * * मनोज्ञैः कर्मभिस्तवानुचरेषु मुख्यास्ते वयं दितिसुतेन शिबिकावाहकत्वं प्रापिताः । पञ्चतां मृत्युम् । हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५२ ॥ * * किंपुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः । वयमिति । वयं किंपुरुषास्तुच्छप्राणिनस्त्वं तु महानद्भुतप्रभावः पुरुषः । नन्वयं महान्दैव्यो हत इति किं न वर्ण्येत इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः । अयमिति । यदा साधुभिर्भगवद्भक्तैस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टः ॥ ५३ ॥ * * सत्रेषु यज्ञेषु । ते त्वया हतः एतदिष्ट्या भद्रं कृतम् ॥ ५४ ॥ * * अमुना दितिजेन विष्टिं निर्मूल्यं कर्मानु निरन्तरं कारिताः । अतः परं नो विभवाय समुद्वेगे भव ॥ ५५ ॥ * * नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणद आश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलमेतदद्भुतं रूपमद्यैव दृष्टं न तु पूर्वम् । विधिकरः किंकरः ॥ ५६ ॥

इति सप्तमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे परेशेति । ब्रह्मादिष्वीशत्वं भाक्तमेव मुख्यं तत्त्वैवेति भावः । अभिसृष्टाः प्रजासर्जनोद्देशेन रचिताः । निषिद्धा यूयं मा प्रजाः सृजतेत्याज्ञप्ताः । हे सत्त्वमूर्ते इति । इयमपि श्रीमदीया मूर्तिः सात्त्विक्येव प्रजापालनकर्त्रीत्वान्न दैत्यहननार्थात्क्रोधस्यापि जगत्सुखहेतुत्वेन सात्त्विकत्वपर्यवसानादिति भावः । अजहल्लिङ्गत्वाज्जगन्मङ्गलमिति । भुजङ्गप्रयातं छन्दः “चतुर्भिर्धकारैर्भुजङ्गप्रयातम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ४९ ॥ * * हे विभो इति । विशेषेण सर्वदा गानं तवैव न त्वन्येषामेतादृशानामिति भावः । वंशस्थं छन्दः “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ ५० ॥ * * हरे इति । अविद्यादिसर्वक्लेशहारित्वात्तत्राङ्घ्रिपङ्कजमेव वयमाश्रिता इति भावः । साधूनां हृदि हृच्छय्यायामपि शेते इति सः । अत एव तदसहिष्णुनेव त्वयान्तं नीतः अगारभ्य त्वमेव तेषां शेवेति भावः । प्रमाणिका छन्दः । “प्रमाणिका जरौ लगौ ।” इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥ * * यद्वाऽनुचराः शिवकुबेरादयस्ते मुख्याः स्वामिनो येषां तेऽनुचरास्त्वद्भक्ता एव मुख्या येषां ते इति वा । वाहकत्वं शिबिकादिषु योजनम् । हे नरहरेति । त्वमेव विक्षेपकनाशकोऽसीति भावः । ‘नरो विक्षेपके पुंसि’ इत्यभिधानात् । पञ्चविंशेति । जडतत्त्वेषु चैतन्यदानेन सृष्टिकर्तृत्वं सृष्टिभयकृत्नाशनमुचितमेवेति भावः । पञ्चतामित्युक्तेरेकतां नापेति ज्ञायते, तेन च मोक्षाभावो लक्षितः । अत एव वक्ष्यति श्रीनृसिंहः ‘लोकान्यास्यति सुप्रजाः’ इति । मालिनी छन्दः “ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ५२ ॥ * * किंपुरुषाः पुरुषाभासाः । अत्राक्षिपति—नन्विति । एतद्वननेन तवापि पापं न भविष्यतीत्याह—

अयमित्यादि । यदा साधुभिर्धक्कृतस्तदैवायं नष्टोऽभूदतो मृतमारणे न पापं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ वेतालं बहुविध-
कांस्तालवादनपूर्वकं गायनं तद्विदन्तीति वैतालिकाः । तां सपर्याम् । व्यनैषीन्ववारयत् । हे भगवन्निति । सर्वथा समर्थस्य
तवैतद्वननं न चित्रमिति भावः । आमयनिवृत्तौ यथा सुखं भवति तथाऽधुनास्माकमभूदित्यर्थः । विधारिताछन्दः “यदा जगण-
त्रयरौ विधारिता” इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ ईश हरे नरसिंह नाथेति सम्बुद्धिचतुष्टयमत्याह्लादेनोक्तं सर्वसमर्थसर्वदुःख-
हर्तृभक्तप्रतिज्ञापालकसर्वेश्वरस्य तवास्मद्विधदीनदुःखहरणमुचितमेवेति तद्भावः । वृजिनं पापं तद्वान्वृजिनः अर्शआद्यच् । मंजुभाषिणी
छन्दः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ विष्णुपार्षदास्तु—श्रीविकुण्ठानन्दनसम्बन्धिना ज्ञेयाः । श्रीनृसिंहनैकीभूय वैकुण्ठस्य भगवतोऽप्यवतरणा-
दिति सन्दर्भः । हरिनरयोः सिंहनरयोरवयवमिश्रितं रूपम् । हे शरणद हे ईशेति शरणागतरक्षणार्थमीशेन सर्वथा यतितव्यमिति
भावः । विप्रैः सनकादिभिः शप्तः तस्यानुग्रहाय त्रिजन्मस्वेकजन्मनः समाप्तेयथा योजनगन्तुरेकक्रोशगमनेनापि गम्यमार्गस्य न्यूनत्वे
सति किञ्चित्सुखं भवति तद्वदिति भावः । प्रहर्षिणीछन्दः “त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणी” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

प्रजेशा इति । हे परेषां ब्रह्मादीनामीश ! वयं ते त्वया विसृष्टाः उत्पादिताः प्रजेशाः प्रजोत्पादकाः येन दैत्येन निषिद्धाः
सन्तः प्रजा न वै नैव सृजामः । स एष त्वया भिन्नं वक्षो यस्य तथाभूतो नु निश्चितं मृत एव शेते । अतः हे सत्त्वमूर्ते !
तवावतारः जगति मङ्गलं मङ्गलरूपः । भुजङ्गप्रयातं छन्दः ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ वयमिति । हे विभो ! वयं ते त्वदीयाः नटा
नर्तकाः नाटने नृत्ये गायकाश्च वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तथाभूतेन येन वीर्यबलौजसेति द्वन्द्वैक्यं वा
करणे तृतीया । आत्मसात्कृताः स्वाधीनीकृताः स एष दैत्यो भवता इमां दशां मरणावस्थां नीतः तदुचितमेवेत्याहुः । उत्पथस्थः
त्वद्भजनविरोधिमार्गस्थः किं कुशलाय कल्पते किं क्षेमी भवति । न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ॐ ॐ हरे इति । हे हरे !
भवापवर्गं संसारनिवर्तकं तवाङ्घ्रिपङ्कजं चरणकमलं वयमाश्रिताः । तत्र हेतुमाहुः । यत् यस्मात् साधूनां हृदि त्वच्छयायां
भयजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एष महाबलपराक्रमत्वेनातिप्रसिद्धोऽप्यसुरस्त्वया समापितः अन्तं नीतः ।
प्रमाणिका छन्दः ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ वयमिति । हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनियामक ! मनोज्ञैः कर्मभिर्येऽनुचरास्तेषु
मुख्याः । यद्वा । अनुचरास्त्वद्भक्ता एव मुख्या येषां ते वयम् इह एतस्मिन् काले दितिसुतेन भारवाहकत्वं प्रापिताः । हे नरहरे
अचिन्त्यमहिम्न ! तेन दैत्येन कृतं जनानां परितापं दुःखं जानता ते त्वया स तु सर्वदुःखदः पञ्चतां मृत्युमुपनीतः प्रापितः ।
मालिनी छन्दः ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ वयमिति । वयं किंपुरुषाः कुत्सिताः पुरुषाः त्वं तु महापुरुषः अचिन्त्यगुणपूर्णः पुरुषोत्तम
ईश्वरः सवेनियन्ता च अयं च कुपुरुषः अतो यदा साधुभिर्धक्कृतः शप्तस्तदैव नष्टो नष्टप्रायः । अतस्तद्वधे किं माहात्म्यं
वर्णनीयमिति भावः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ सभास्विति । हे भगवन् ! सभासु सत्रेषु यज्ञेषु च अमलं सकलपापनिवर्तकं तव यशो
गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां धनादिसम्पत्तिं लभामहे । यः दैत्यः तां सपर्यां व्यनैषीत् निवारितवान् । स एष भृशमत्यन्तं
दुर्जनस्ते त्वया हतः एतद्विष्टया भद्रमेव जातमित्यन्वयः । आमयो रोगस्तद्विनाशे यथा भद्रमेव भवति तथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ
वयमिति । हे ईश ! वयं किन्नरगणा इति प्रसिद्धास्तवानुगाः अनुचरा एव ते वयमेतावन्तं कालममुना दितिजेन विष्टिमनुकारिताः
द्रव्यादिदानं विनैव कार्यं कारिताः । अतो हे हरे ! वृजिनः पापात्मा स दैत्यो भवता अवसादितो नाशितः । अतः परमपि हे
नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकमनुचराणां विभवाय सुखसमृद्धये त्वं भव । मञ्जुभाषिणीछन्दः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ अद्येति ।
हे शरणद आश्रयप्रद ! सर्वेषां लोकानां शर्म सुखावहमेतदद्भुतमवितर्क्य हरिनररूपं नरसिंहरूपं तु तवाद्यैव नोऽस्माभिर्दृष्ट-
मित्यन्वयः । हे ईश ! सोऽयं दैत्यस्ते तव विधिकरः किङ्कर एव विप्रैः सनकादिभिः शप्तः सन् दैत्यो जातस्तस्येदं निधनं नाशम्
अनुग्रहाय शापविमुक्त्या स्वलोकप्राप्तये वयं विद्मः । प्रहर्षिणी छन्दः ॥ ५६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो विवृतिं सप्तमस्याष्टमे व्यधात् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अन्विताथप्रकाशिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

सद्वारकतद्व्यापाररूपजगत्सर्गात्मकास्सद्व्यापारविरोधिनिरसनेन तदधिकाराधायकां सर्वेषां शुभाधायकमूर्तिं तृष्टुः
प्रजापतयः—प्रजेशा इति । हे परेश ! परेषां ब्रह्मादीनामपीश ते त्वया अभिसृष्टा व्यष्टिसर्गार्थं त्वया सृष्टाः प्रजेशाः प्रजापतय इति
प्रसिद्धाः ते वयमेतत्पर्यन्तं येन दैत्येन्द्रेण निषिद्धास्सन्तः प्रजाः न वै सृजामः न सृष्टवन्तः स एव दैत्यस्त्वया भिन्नं विदीर्णं वक्षो
यस्य तादृशोऽनुशेते अतः परं प्रजाः स्रक्ष्यामः इति हृष्यन्त आहुः हे सत्त्वमूर्ते ! अप्राकृतशुद्धसत्त्वविग्रह ! ते तवावतारो जगन्मङ्गलं
जगतो मङ्गलावहः ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ तन्मुखोल्लासार्थं नाट्यादिकैर्कर्यविरोधिनिरसनेन तदाधायकं सुहृदं तुष्टदुर्गन्धर्वाः—
वयमिति । हे विभो ! ते तव नटनाट्यगायका नटाः नर्तकाः नाट्ये कर्मणि गायकाश्च वयं येनैतावत्पर्यन्तमात्मसात्कृताः स्वाधीनाः

कृताः । कथम्भूतेन वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तादृशेन स एष दैत्यो भवता निरतिशयकृपायुक्तेन इमां दशां मरणमित्यर्थः नीतः प्रापितः । तथाहि उत्पथस्थः उत्पथे कुमारं पापकर्मणि तिष्ठतीति तथा कुशलाय क्षेमाय कल्पते किम् ? क्षेमयुक्तो भवति किम् ? न कल्पत एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तत्पादपङ्कजपरिचर्याविरोधिनिरसनेन पुनस्तदाधायकं हितकरं तुष्टुबुध्वाः, हरे इति । हे हरे-आश्रितार्तिहर ! भवापवर्गमैहिकामुष्मिकसुखहेतुं तवाङ्घ्रिपङ्कजमाश्रिताः परिचरन्तो वयमनेन निषिद्धा इति शेषः स एषोऽसुरः साधूनां प्रपन्नानां हृच्छयः हृदयरोगरूपस्त्वया समापितः उपसंहृतो हत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ स्वदुःखमावेदयन्तस्तन्निवर्तकं सुखाधायकं वर्णयन्ति यक्षाः वयमिति । मनोज्ञैः कर्मभिर्वयं तवानुचरश्रेष्ठाः ते वयमिह तावदितिजेन बाहकत्वं यानादिबाहकत्वं भारबाहकत्वं वा प्रापिताः हे नरहरे ! तेन दितिजेन कृतं तव नतजनानां भक्तजनानां परितापं जानता ते त्वया पञ्चविंशो दैत्येन्द्राख्यो जीवः पञ्चतां मृत्युम् उपनीतः प्रापितः । “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविन्दयति” इतिवत्पञ्चविंशस्य शरीरद्वारका पञ्चताप्राप्तिरत्र विवक्षिता । पञ्चविंशेति पाठे, हे जीवशरीरकेति सम्बोधनम्, स तु जनपरितापमिति पाठे । येन दितिसुतेन बाहकत्वं नीताः स तु पञ्चविंश इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ स्वनैच्यानुसन्धानपूर्वकमनितरसाधारणप्रभावं तुष्टुबुः किंपुरुषाः-वयमिति । वयं किंपुरुषाः कुत्सिताः पुरुषास्त्वं तु महापुरुषः अनितरसाधारणगुणपूर्णः ईश्वरः सर्वान्तरात्मा च । अयं महान् दैत्यो हतस्त्वयेति किं न वर्ण्यते इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः, अयमिति । कापुरुषः ईषत्पुरुषः अस्मदपेक्षया बलीयांस्त्वत्तोऽधम इति भावः । ईषदर्थं “विभाषा पुरुषे” इति सूत्रेण कुशब्दस्य कादेशः । यदा साधुभिर्धिवृत्तस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टो नष्टप्रायः अतः कियदेतत्तवेति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अस्मत्सम्मानावहृद्वद्गुणगानविरोधिनिरसनेन त्वयैव वयं बहुमता इत्याहुर्वैतालिकाः—समास्विति । तवामलं यशः सभासु सत्रेषु च गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां पूर्वं लभामहे तानस्मान्यो दुर्जो नो दैत्यः स्ववशं यथा भवति तथाऽनैषीत् स एष दुर्जनः, हे भगवन् ते त्वया हतः एतदिष्ट्या भद्रं जातं दिष्ट्या दैवेन त्वयेति वान्वयः । यथा आमयः यथा शिरोव्यथारूपो रोगः पीडाकारकः तद्वदयमासीत्किलेति शेषः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ स्वदुःखमावेदयन्तः सर्वसुखाधायकं लोकार्तिहरं तुष्टुबुः किन्नराः—वयमिति । हे ईश ! वयं किन्नरगणा इति प्रसिद्धास्तवानुगाः अनुचरास्ते वयमेतावदमुना दितिजेन विष्टिमनुकारिताः मूल्यरहितं कर्म विष्टिस्तामनु निरन्तरं कारिताः, हे हरे अनुचरार्तिहर ! स वृजिनः पापात्मा दैत्यो भवता उपसादित उपसंहृतः । हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकं विभवाय सुखसमृद्धये त्वं भव ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ स्वामिन्नदृष्टपूर्वं रूपं द्विषतामप्यनुग्राहकं धृतवानसीत्याहुर्विष्णुपार्षदाः—अवेति । नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणद आश्रयप्रद ! निरतिशयपुरुषार्थसाधनभूतोपायप्रद ! इति वा, सर्वेषां लोकानां शर्म सुखावहमेतदद्भुतं रूपमद्यैव दृष्टं न तु पूर्वं हे ईश ! स्वामिन् ! सोऽयं दैत्यस्तव विधिकरः निदेशकारी किङ्करः स च विप्रैः सनकादिभिः शत्रुः मध्ये कैङ्कर्यविरोधो जात इति भावः । तस्य दैत्यस्येदं निधनं त्वत्कृतमनुग्राह्य पुनः कैर्क्यलाभरूपतदनुग्रहार्थमेवेति वयं जानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे परेश ! त्वयाभिसृष्टा येन दैत्येन निषिद्धा वयं प्रजाः न सृजामो वै स दैत्यस्त्वयैव तु इदानीं भिन्नवक्षाः शेते तथाऽयमवतारो जगन्मङ्गलं जगति शुभसारभूतः जगतो मङ्गलमुद्दिश्य गृहीतो वा ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ नटो नटनं कथाबन्धवचनं नाट्यं शृङ्गारादिभावदर्शनम् एतयोगार्थकाः । एतदुक्तम् “नटनं तु कथाबन्धं नाट्यकं भावदर्शनम्” इति वीर्यबलौजसा येनात्मसात् आत्माधीनाः कृताः । कल्पते समर्थो भवति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ साधून् हरन्तीति साधुहतः सज्जनारयस्तेषां श्रय आश्रय साधूनां हृदयं श्रयति तापदत्वेनेति वा समापितो विनाशं गमितः भवस्यापवर्गस्य त्यागो यस्मात्तत्तथा तद्भवात्संसारान्मोक्षो यस्मात्तत्तथेति वा ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ पञ्चतां विनाशं हे पञ्चविंश ! चतुर्विंशानां मध्य इति शेषः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ किंपुरुषाः पुरुषाभासाः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ सत्रेषु सभासु सत्रकारिणः दिष्ट्या सुखं कर्तुम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ वेतनहीनतया क्रियमाणं कर्म विष्टिं वृजिनं दुःखं करोतीति वृजिनः कर्त्रर्थः प्रत्ययः सः अपसादितोऽपहृत्य नाशितः विभवाय संसारान्मुक्तये ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ हरिनरयोः सिंहनरयो रूपं विधिकरो भृत्यः किं विप्रशापात् असुरयोनिमाप्तस्य ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हरे इति पूर्वमनाश्रयणे हेतुः साधुहृच्छय इति । सम्प्रत्याश्रयणे हेतुः समापित इति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ हे नरहरे ! ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरा ये शिवकुबेरादयः ते मुख्याः स्वामिनो येषां ते वयम् ॥ ५२-५५ ॥ ❀ ❀ एते विष्णुपार्षदाः श्रीविकुण्ठानन्दनसम्बन्धिना ज्ञेयाः श्रीनृसिंहदेवेनैकीभूय तस्यावतरणात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हे परेश परमेश्वर ! निषिद्धाः अरे मा प्रजाः सृजतेत्याज्ञप्ताः । हे सत्त्वमूर्ते तवावतरो जगन्मङ्गलम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ येन दैत्येनात्मसात्कृतास्सन्तः तस्यैव नटा नाट्ये गायकाश्चाभूमेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ साधूनां हृदि तच्छ्रुत्यायामपि शेते इति सः । अत एव तदसहिष्णुनेव त्वया समापितः अन्तं नीतः । अत एवाधारभ्य तेषां हृदि त्वमेव शेष्वेति भावः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः । यद्वा । अनुचरास्त्वद्भक्ता एव मुख्या येषां ते वयमपि शिबिकावाहकत्वं प्रापिताः । तेन दितिसुतेन कृतं जनपरितापं जानता त्वया पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ ताम् अस्मत्संप्रदानकसपर्यां वशं स्वाधीनतां विशेषेण अनैषीत् नीतवान् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अनु निरन्तरं कारिताः । वृजिनो दुःखदः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ सोऽयं हिरण्यकशिपुस्ते विधिकरो दास एव विप्रैः सनकादिभिः शत्रुः ॥ ५६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे परेश 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे' इति वचनात्सत्त्वेन स्वातन्त्र्येण मूर्तिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सत्त्वमूर्ते ! ते त्वया अभिसृष्टाः ब्रजेशा वयं येन निषिद्धाः प्रजाः न सृजामः स एष त्वया भिन्नवक्षः भिन्नं विदारितं वक्षो यस्य स तथा शेते तस्मात्स्वमङ्गलस्यैकस्य का कथा ते तवावतारो नु निश्चितं जगन्मङ्गलम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ हे विभो ! ते त्वदीयाः नटाश्च नाट्यगायकाः नाट्येषु तत्तदनु रूपगानकर्त्तारश्च वयं वीर्यबलौजसा वीर्यबलाभ्यां शूरत्वसामर्थ्याभ्यामोजः प्रभावो यस्य स तथा एवंभूतेन येन आत्मसात्कृताः स्ववशगाः कृताः स एष भवता इमां दशां नीतः । उत्पथस्थः किं कुशलाय कल्पते नैव कुशलयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ हे हरे क्लेशहर ! यस्मादेष्ट साधूनां हृदि भयदत्त्वेन शेते तिष्ठतीति तथाभूतः त्वया समापितो हतः अतो निर्भया वयं भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तत्तवांघ्रिपङ्कजमाश्रिताः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ हे पञ्चविंश ! प्रकृतिर्महत्तत्त्वमहंकारश्चेति त्रिकम् पञ्च तन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति चतुर्विंशतिप्राकृतपदार्थनियन्तः हे नरहरे ! ते त्वदीयाः मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः वयं येन दितिसुतेन वाहकत्वं प्रापिताः स तु तत्कृतं जनपरितापं जानता त्वया पञ्चतां मृत्युमुपनीतः । अथ निर्भयाः मनोज्ञैः कर्मैस्त्वां भजाम इति भावः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ वयं किंपुरुषाः दीनाः त्वं महापुरुषो दीनबन्धुः अयं कुपुरुषः न दीनो न दीनबन्धुः । अतः साधुभिर्धिकृतः अतो नष्टः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ सपर्यां पूजां पुरा लभामहे यस्तां व्यनैषीत् स एष त्वया यथाऽऽमयो रोगस्तद्वद्वतः एतद्दिष्ट्या भद्रं जातम् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ हे ईश ! दितिजेनामुना विष्टिं निर्मूल्यसेवाम् अनु निरन्तरं कारिताः स वृजिनो दुःखदः हे हरे ! भवता अवसादितः उपसंहृतः । हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकमभवाय मोक्षाय भव ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ हे शरणद ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलं तेऽद्भुतमेतद्वरिनिरूपमय नोऽस्माभिर्दृष्टम् हे ईश ! सोऽयं विप्रशत्रुस्ते विधिकरः किंकरोऽत एव तस्येदं निधनम् अनुग्रहाय वक्षो जानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मनवस्तु भगवद्भक्ता दैत्येन तद्भजनान्निवारिताः खिन्नमनस इदानीं तन्मरणं दृष्ट्वा हृष्टाः पुनर्भजनमेव प्रार्थयन्ते—मनव इति । हे देव वयं तव निदेशकारिणः कैङ्कर्यकारिणो मनवः एतावन्तं कालं येन दितिजेन परिभूताः परिहापिताः सेतवो वर्णाश्रममर्यादा येषां तादृशा बभूविम । अधुना स खलो दितिजस्त्वया उपसंहृतो हतः, अतो हे प्रभो हे स्वामिन् ते तव किं कैङ्कर्यं वयं करवाम तत्किङ्करानस्मान् शाधि आज्ञापय इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ प्रजापतयः स्वाभिप्रायं निवेदयन्तः स्तुवन्ति—प्रजेशा इति । हे परेश परेषां ब्रह्मादीनामुत्पादक वयं ते त्वयाऽभिसृष्टाः उत्पादिताः प्रजेशाः प्रजोत्पादकाः येन दैत्येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न वै नैव सृजामः, स एष त्वया भिन्नं वक्षो यस्य तथाभूतो नु निश्चितं मृत एव शेते । अतः परं प्रजाः सृजाम इति हृष्यन्त आहुः—हे सत्त्वमूर्ते तवायमवतारो जगतो मङ्गलरूपः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ गन्धर्वा अपि भगवतः कृपावलोकं प्राप्य स्वाभिप्रायं निवेदयन्तः स्तुवन्ति—वयमिति । हे विभो हे स्वामिन् वयं ते त्वदीयाः नटा नर्तकाः नाट्ये नृत्ये गायकाश्च वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावो यस्य तथाभूतेन येन आत्मसात्कृताः स्वाधीनाः कृताः स एष दैत्यो भवता इमां दशां मरणावस्थां नीतः । तदुचितमेवेत्याहुः—उत्पथस्थः त्वद्भजनविरोधिमार्गस्थः किं कुशलाय कल्पते किं क्षेमी भवति ? न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ चारणास्तु त्वदेकशरणानामेव निर्भयत्वं नान्येषामिति सूचयन्तः स्तुवन्ति—

हर इति । हे हरे आश्रितार्तिहर भवापवर्गं संसारनिवर्तकं तवाङ्घ्रिपङ्कजं चरणकमलं वयमाश्रिताः । तत्र हेतुमाहुः—यत् यस्मात् साधूनां त्वद्भक्तानां हृदि भयजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एष महाबलपराक्रमत्वेनातिप्रसिद्धोऽप्यसुरस्त्वया समापितः अन्तं नीतः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ यक्षा अपि भगवतः कृपावलोकं प्राप्य दैत्यकृतमुपद्रवं भगवत्कृतमुपकारं च निवेदयन्तः स्तुवन्ति—वयमिति । हे पञ्चविंश चतुर्विंशतित्वनियामक ! मनोज्ञैः कर्मभिस्ते तवानुचरेषु मुख्याः वयं, यद्वा ते तव मनोज्ञैः कर्मभिर्येऽनुचरास्ते मुख्याः सेव्या येषां ते तथाभूता वयं ते इह एतस्मिन् काले दितिसुतेन भारवाहकत्वं प्रापिताः । हे नरहरे अचिन्त्यमहिम्न तेन दैत्येन कृतं भक्तजनानां परितापं दुःखं जानता ते त्वया स तु सर्वदुःखदः पञ्चतां मृत्युमुपनीतः प्रापित इत्यन्वयः । अतः परं त्वत्कर्माण्येव करिष्याम इति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ किम्पुरुषास्तु भगवत्स्तोत्रे स्वस्यासामर्थ्यं सूचयन्तः स्तुवन्ति—वयमिति । वयं किम्पुरुषाः कुत्सिताः पुरुषाः । त्वं तु महापुरुषः अचिन्त्यगुणपूर्णः पुरुषोत्तम ईश्वरः सर्वनियन्ता च । नन्वयं महान् दैत्यो हत इति किं न वर्ण्यते इत्याशङ्क्याहुः—अयमिति । कुपुरुषः, अस्मदपेक्षया बलीयानपि त्वदग्रेऽतितुच्छ एवेति भावः । अतो यदा साधुभिर्धक्कृतः शप्तस्तदैव नष्टो नष्टप्रायः । अतस्तद्वधे किं माहात्म्यं वर्णनीयमिति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ बैतालिका अपि स्वसङ्कटं निवेदयन्तस्तन्निवृत्त्या भगवत्कृतमभिनन्दन्ति—समास्विति । हे भगवन् सभासु सत्त्रेषु यज्ञेषु च अमलं सकलमलनिवर्तकं तव यशो गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां लभामहे, यस्तां पूजां व्यनैषीत् निवारितवान् स एष भृशमत्यन्तं दुर्जनस्ते त्वया हतः, एतद्दिष्ट्या भद्रमेव जातमित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । आमयो रोगस्तद्विनाशे यथा भद्रमेव भवति तथेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ किन्नराः सुखदुःखं भगवदुपकारं च निवेदयन्तस्तदनुग्रहं प्रार्थयन्ते—वयमिति । हे ईश सर्वान्तर्यामिणः किं न विदितं वयं किन्नरगणा इति प्रसिद्धास्तवानुगाः अनुचरा एव, ते वयमेतावन्तं कालममुना दितिजेन विष्टिमनुकारिताः द्रव्यादिदानं विनैव कार्यं कारिताः । अतो हे हरे अनुचरार्तिहर स वृजिनः पापात्मा दैत्यो भवता अवसादितो नाशितः । अतः परमपि हे नरसिंह अचिन्त्यमहिम्न हे नाथ स्वामिन् नोऽस्माकमनुचराणां विभवाय सुखसमृद्धये त्वं भव ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ भगवत्पार्षदास्तु स्वामिनोऽग्रे सेवकैर्यथावृत्तमेव यथाकथञ्चिद्वक्तव्यं नाधिकं, कर्तव्यं तु स्वेच्छयैव करिष्यतीत्यप्रेय यथावृत्तमेवाहुः—अथेति । हे शरणद आश्रयप्रद सर्वेषां लोकानां सर्वसुखावहमेतदद्भुतम- बितर्क्य हरिनररूपं नरसिंहरूपं तु तवाद्यैव नोऽस्माभिर्दृष्टमित्यन्वयः । हे ईश स्वामिन् सोऽयं दैत्यस्ते तव विधिकरः किङ्कर एव विप्रैः सनकादिभिः शप्तः सन् दैत्यो जातस्तस्येदं निधनं नाशः अनुग्रहाय शापविमुक्त्या स्वलोकप्राप्तये त्वया कृत इति वयं विद्म इति ॥ ५७ ॥

इति श्रीबलुभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्रासद्भासनानिरूपणे । अष्टमो विवृतोऽदुःखहेतुनाशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रजापतयस्तु जगत्सर्गात्मकास्मद्व्यापारविरोधिनिरसनेन तदधिकाराधायकं सर्वशुभाधारकमूर्तिं मत्वा तुष्टुवुः ॥ प्रजेशा इति ॥ परेषां ब्रह्मादीनामपीशः परेशस्तत्संबोधनम् । ते त्वया, अभिसृष्टाः व्यष्टिसर्गार्थं त्वयोत्पादिताः, प्रजेशाः प्रजापतयः इति प्रसिद्धाः वयं, येन दैत्येन निषिद्धाः एतावत्कालपर्यन्तं निवारिताः सन्तः, प्रजाः न वै सृजामः न सृष्टवन्तः । स एषः दैत्यः, त्वया भिन्नं विदीर्णं वक्षो हृदयं यस्य तादृशः सन्, अनुशेते । अतोऽतः परं प्रजाः स्रक्ष्याम इति हृष्यन्तः आहुः—हे सत्त्वमूर्ते अप्राकृतसत्त्वविग्रह, अवतारस्तवायं प्रादुर्भावः, जगन्मङ्गलं जगतो मङ्गलावहः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ त्वत्सुखोल्लासार्थकनाट्यादिकैर्कर्यविरोधिनिरसनेन तदाधायकं सुहृदं गन्धर्वास्तुष्टुवुः ॥ वयमिति ॥ हे प्रभो, ते तव नटनाट्यगायकाः नटा नर्तकाः नाट्यकर्मणि गायकाश्च, वयं, येनासुरेण कर्त्रा, वीर्यं शौर्यं बलं शक्तिस्तयोरोजः प्रभावस्तेन करणेन, बहुव्रीहौ येनेत्यस्य विशेषणम् । आत्मसादेतावत्कालपर्यन्तं स्वाधीनाः कृताः । स एष दैत्यः, भवता निरतिशयकृपायुक्तेन त्वया, इमां दशामवस्थां, नीतः संप्रापितः । उपपत्त्यः पापकर्मरूपकुमार्गावस्थितः, कुशलाय क्षेमाय कल्पते किम् । क्षेमयुक्तो भवति किं न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ त्वत्पादपङ्कजपरिचर्याविरोधिनिरसनेन पुनस्तदाधायकं हितकरं चारणास्तुष्टुवुः ॥ हरे इति ॥ हे हरे स्वाश्रितार्तिहर, भवापवर्गं संसारनिवर्तकं, ऐहिकामुष्मिकसुखहेतुं वा तव, अङ्घ्रिपङ्कजं आश्रिताः परिचरन्तः वयं, अनेन निषिद्धा इति शेषः । साधुहृच्छयस्त्वच्छरणं प्राप्तानां हृदयरोगरूपः, स एष असुरः त्वया समापितः उपसंहृतः हत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ स्वदुःखमावेदयन्तस्तन्निवर्तकं सुखाधायकं यक्षा वर्णयन्ति ॥ वयमिति ॥ मनोज्ञैः कर्मभिः, वयं ते तव अनुचरमुख्या अनुचरश्रेष्ठाः, भवामः । ते वयं इह दितिसुतेन, बाहकत्वं शिविकादियानवाहकत्वं भारवाहकत्वं वा, प्रापिताः । हे नर- हरे, तत्कृतं तेन दितिजेन विहितं, नतजनपरितापं त्वद्भक्तजनेषु तत्कृतं परितापं, जानता ते त्वया, पञ्चविंशः दैत्याख्यो जीवः, पञ्चतां मृत्युं उपनीतः प्रापितः । पाठान्तरे हे पञ्चविंशतितत्त्वनियामक, स तु जनपरितापमिति पाठे, येन बाहकत्वं नीताः स तु पञ्चविंश इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ किंपुरुषास्तु त्वां स्तोतुं वराका वयं के इत्याहुः ॥ वयमिति ॥ वयं किंपुरुषाः

कुत्सिताः पुरुषाः, त्वं तु महापुरुषः अनितरासाधारणगुणपूर्णः ईश्वरः, सर्वान्तरात्मा च, अतो भवानस्माभिः केन प्रकारेण वर्ण्य इति चेदयं महादैत्यः त्वया हत इति किं न वर्ण्यते इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः । अयमिति । यदा साधुभिः धिक्कृतः तिरस्कृतः, तदैव कापुरुषः बलवत्त्वेऽप्यस्मदपेक्षयाऽधमः, अयमसुरः, नटः । अतः कियदेतत्तत्रेति भावः । त्वद्वक्तप्रह्लादाहंनमेतत् कृतं दृष्ट्वा, साधुजनैर्यदाऽयं तिरस्कृतस्तदैव नष्टप्रायोऽयं त्वदीक्षणमात्रत एव परासुतां प्राप्त इति गूढोऽभिप्रायः ॥ ५३ ॥ त्वद्गुणगानरूपास्मत्कृतत्वत्समानासहिष्णुदैत्यनिरसनेन त्वयैव वयं बहुमता इति वेतालिका आहुः । सभास्विति । अमलं तव यशः सभासु जनसमाजेषु सत्रेषु यज्ञेषु च, गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां पूर्वं लभामहे । तान्मान् दुर्जनो दृष्टः, यः दैत्यः वशं स्ववशं यथा भवति तथा अनैषीत् । अस्मान् स्ववशवर्तिनो यश्चकारेति भावः । आमयः शिरोरोगः यथा तथाविधः सः एष दुर्जनः हे भगवन्, ते त्वया हतः । एतत् दिष्ट्या भद्रं जातम् ॥ ५४ ॥ * * * स्वदुःखमावेदयन्तः किनराः सर्वमुखा-धायकं लोकार्त्तिहरं तुष्टुवुः । वयमिति । हे ईश, किनरगणा इति प्रसिद्धाः तव अनुगाः अनुचराः, वयम् अमुना दितिजेन दैत्येन विष्टि मूलमन्तरेण कर्म अनुकारिताः निरन्तरं कारिताः, हे हरे, स्वानुचरार्त्तिहर, वृजिनः पापात्मा, स दैत्यः भवता अवसादितः उपसंहृतः । इदानीं हे नरसिंह, हे नाथ, नोऽस्माकं विभवाय सुखसमृद्धये, त्वं भव ॥ ५५ ॥ * * * स्वाभिन्न-दृष्टपूर्वमिदं त्वद्रूपं द्विषतामप्यनुग्राहकं धृत्वा तवानसीत्याहुर्विष्णुपार्षदाः । अद्येति । नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणं आश्रयप्रद सर्वलोकशमं सर्वेषां लोकानां सुखावहम् अद्भुतम् एतत् ते तव नरहरिरूपं अद्य दृष्टम् । अस्माभिरिति शेषः । हे ईश, स्वामिन्, स अयं दैत्यः ते तव विधिकरः निदेशकारिकरः भवति । स च विप्रैः सनकादिभिः शप्तः । अतो मध्ये कैकर्यं विरोधो जात इति भावः, तस्य दैत्यस्य, इदं निधनं त्वत्कृतमिति शेषः । अनुग्रहाय पुनः कैकर्यलाभरूपत्वदनुग्रहार्थमेव इति विद्वः वयं जानीमः ॥ ५६ ॥

एवं नृसिंहसंवीक्षाकुला ब्रह्मादयोऽतुवन् । आरात् सप्तदशश्लोकैः पृथक् पृथग्यथामति ॥
इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिताया-
मन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

प्रजापतियों ने कहा—परमेश्वर ! आपने हमें प्रजापति बनाया था । परन्तु इसके रोक देने से हम प्रजाकी सृष्टि नहीं कर पाते थे । आपने इसकी छाती फाड़ डाली और यह जमीनपर सर्वदाके लिये सो गया । सत्त्वमय मूर्ति धारण करने-वाले प्रभो ! आपका यह अवतार संसारके कल्याणके लिये है ॥ ४६ ॥ * * * गन्धर्वोंने कहा—प्रभो ! हम आपके नाचनेवाले, अभिनय करनेवाले और संगीत सुनानेवाले सेवक हैं । इस दैत्यने अपने बल, वीर्य और पराक्रम से हमें अपना गुलाम बना रखा था । उसे आपने इस दशको पहुँचा दिया । सच है, कुमार्गसे चलनेवालेका भी क्या कभी कल्याण हो सकता है ? ॥ ५० ॥ * * * चारणोंने कहा—प्रभो ! आपने सज्जनोंके हृदयको पीड़ा पहुँचानेवाले इस दुष्टको समाप्त कर दिया । इसलिये हम आपके उन चरणकमलोंकी शरणमें हैं, जिनके प्राप्त होते ही जन्म-मृत्युरूप संसारचक्रसे छुटकारा मिल जाता है ॥ ५१ ॥ * * * यक्षोंने कहा—भगवन् ! अपने श्रेष्ठ कर्मोंके कारण हमलोग आपके सेवकों में प्रधान गिने जाते थे । परन्तु हिरण्यकशिपुने हमें अपनी पालकी ढोनेवाले कहार बना लिया । प्रकृतिके नियामक परमात्मा ! इसके कारण होनेवाले अपने निजजनों के कष्ट जानकर ही आपने इसे मार डाला है ॥ ५२ ॥ * * * किम्पुरुषोंने कहा—हम-लोग अत्यन्त तुच्छ किम्पुरुष हैं और आप सर्वशक्तिमान् महापुरुष हैं । जब सत्पुरुषोंने इसका तिरस्कार किया—इसे धिक्कारा, तभी आज आपने इस कुपुरुष—असुराधमको नष्ट कर दिया ॥ ५३ ॥ * * * वेतालिकोंने कहा—भगवन् ! बड़ी-बड़ी सभाओं और ज्ञानयज्ञोंमें आपके निर्मल यशका गान करके हम बड़ा प्रतिष्ठा-पूजा प्राप्त करते थे । इस दुष्टने हमारी वह आजीविका ही नष्ट कर दी थी । बड़े सौभाग्यकी बात है कि महारोगके समान इस दुष्टको आपने जड़मूलसे उखाड़ दिया ॥ ५४ ॥ किन्नरोंने कहा—हम किन्नरगण आपके सेवक हैं । यह दैत्य हमसे बेगारमें ही काम लेता था । भगवन् ! आपने कृपा करके आज इस पापीको नष्ट कर दिया । प्रभो ! आप इसी प्रकार हमारा अभ्युदय करते रहें ॥ ५५ ॥ * * * भगवान्के पार्षदोंने कहा—शरणागतवरसल ! सम्पूर्ण लोकोंको शान्ति प्रदान करनेवाला आपका यह अलौकिक नृसिंहरूप हमने आज ही देखा है । भगवन् ! यह दैत्य आपका वही आज्ञाकारी सेवक था जिसे सनकादिने शाप दे दिया था । हम समझते हैं, आपने कृपा करके इसके उद्धारके लिये ही इसका वध किया है ॥ ५६ ॥

इति सप्तमोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः । नोपैतुमशकन्मन्युसंरम्भं सुदुरासदम् ॥ १ ॥
साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् । अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥
ग्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके । तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥
तथेति शनकै राजन्महाभागवतोऽर्भकः । उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।

उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात् कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।

तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः । प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

ग्रह्लाद उवाच

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।

नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं सुरादयः ब्रह्मरुद्रपुरःसराः सर्वे मन्युसंरम्भं सुदुरासदम् उपैतुं न अशकन् ॥ १ ॥ * * देवैः
प्रेषिता साक्षात् सा श्रीः तत् महत् अद्भुतं रूपं दृष्ट्वा अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् शङ्किता न उपेयाय ॥ २ ॥ * * ब्रह्मा अंतिकेः
अवस्थितं ग्रह्लादं प्रेषयामास तात स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् उपेहि प्रशमय ॥ ३ ॥ * * राजन् तथा इति उपेत्य महाभागवतः
अर्भकः शनकैः भुवि कायेन विधृताञ्जलिः ननाम ॥ ४ ॥ * * देवः स्वपादमूले पतितं तम् अर्भकं विलोक्य कृपया परिप्लुतः
नृसिंहः उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्य कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं करांबुजम् अदधात् ॥ ५ ॥ * * तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपदि
अभिव्यक्तपरात्मदर्शनः हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृत् अश्रुलोचनः सः निर्वृतः हृदि तत्पादपद्मं दधौ ॥ ६ ॥ * * सुसमाहितः
तन्न्यस्तहृदयेक्षणः हरिम् एकाग्रमनसा प्रेमगद्गदया वाचा अन्तौषीत् ॥ ७ ॥ * * सत्त्वैकतानमतयः ब्रह्मादयः सुरगणाः
अथ मुनयः सिद्धाः वचसां प्रवाहैः पुरुगुणैः अधुना अपि आराधितुं न पिप्रुः सः हरिः उग्रजातेः मे तोष्टुम् अर्हति किम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमे ब्रह्मणा भीत्या चोदितोऽसुरबालकः । कोपं प्रशमयन्नस्तौ नृसिंहमतिभीषणम् ॥ १ ॥

“उग्रोऽप्यनुग्र एवायं स्वभक्तानां नृकेसरी । केसरीव स्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः ॥” इत्याद्यागमोक्तां
भक्तानुकंपितामाह । एवमिति सप्तभिः । एवं दूरत एव स्थित्वा स्तुवंतः मन्युना संरम्भ आवेशो यस्य तम् उप
समीपे गंतुं नाशक्नुवन् ॥ १ ॥ * * श्रीलक्ष्मीदेवैः प्रेषिताऽपि महदद्भुतं तद्रूपं दृष्ट्वा शङ्किता सती तं
नोपजगाम । अद्भुतत्वे हेतुः । अदृष्टेति ॥ २ ॥ * * उपेष्टुमर्हति ॥ ३-४ ॥ * * काल एवाहिस्तस्माद्वित्रस्ता
धीर्येषां तेषां कृतमभयं येन तत्करांबुजम् ॥ ५ ॥ * * तस्य श्रीनृसिंहस्य करस्पर्शेन धृतं निरस्तमखिलमशुभं यस्य । सपदि

तत्क्षणमेवाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मदर्शनं यस्य । निर्वृतः स न हृदि दधौ । हृद्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य । ह्रिन्नं प्रेमाद्र हृद्यस्य । अश्रणि लोचनयोर्यस्य । परमपुरुषार्थतया दधौ न साधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सुसमाधिमेवाह । तस्मिन्नेव न्यूनं हृदयमीक्षणं च येनेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ (“स्वस्मिन्निव समस्तेषु तत्कृपामृतदृष्टये । प्रह्लादः स्तौति सत्पदैर्द्विचत्वारिंशता हरिम् ॥ १ ॥ ”) तत्र तावदात्मनो भगवत्स्तुतावनधिकारमिवाशङ्क्याधिकारं संभावयन्नाह । ब्रह्मादय इति पञ्चभिः । मुनयो मननशीलाः सिद्धा ज्ञानिनोऽपि । कथंभूताः । सत्त्व एवैकस्मिन्तानो विष्णोरो यस्याः सा मतिर्येषां तथाविधा अपि वचसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्वक्ष्यमाणैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पिप्रुर्न पूर्णा न शक्ता इत्यर्थः । स हरिर्मे मम कथं तोषं प्राप्नुमर्हति । तत्र हेतुः । उग्रजातेः उग्रा घोरा आसुरी जातिर्यस्य ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

असुरबालकः प्रह्लादः (१) स्वपोतानां स्वबालकानाम् । केसरी सिंह उग्रो न प्रतीयतेऽन्येषां मृगादीनां युवावस्था-पन्नानामप्युग्रः प्रतीयते तथा भक्तानामतिभयंकरवपुरपि श्रीनृसिंहोऽनुग्रहः प्रतीयत इति भावः । इत्याद्यागमोक्तम् । अयं श्लोको ह्यागमशास्त्रे पठितोऽस्ति । अथ वा गम्यते ज्ञायतेऽपूर्वार्थोऽनेनेत्यागमो दृष्टान्तोनेनेत्यागमोक्तमित्यर्थः । एवमुक्तरीत्या । ‘मन्युर्दैन्ये क्रतो कुधि’ इत्यभिधानान्मन्युना क्रुधावेशस्संगो यस्य स तथा । यद्वा मन्यौ हिरण्यकशिपौ—तन्निमित्तं संरम्भः कोपावेशो यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यद्यपि नृसिंहरूपस्य पूर्वकल्पश्रुतत्वे वैकुण्ठे सदैव दृष्टत्वञ्च तथापि तदानीमदृष्टाश्रुत-पूर्वत्वप्रतीतिर्लीलाशक्त्यैव कारिताऽद्भुतरसास्वादप्रापणार्थमिति ध्येयम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तातेति । सर्वहितकारित्वेन प्रियत्वादुक्तिः । त्वदर्शमाविर्भूतोऽयं त्वत्प्रार्थनयाऽवश्यं शांतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हे राजन्निति । हरियश-श्रवणेन देदीप्यमानोऽसीति भावः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ यद्वाऽसुरजातित्वात्तदीयस्पर्शादिप्राप्त्यसंभावनालक्षणमशुभं यत्पूर्व-मासीत्तद्धृतं निरस्तं यस्य सः । अभिव्यक्तं पूर्वसिद्धमेव तदानीं सर्वतो व्यक्तीभूतम् । इत्यर्थे इति । भगवत्पादपद्मध्यानेनैव भगवत्प्राप्तिर्भवतीति साधनत्वेनापि तदिष्यते । इह तु तस्य प्राप्तप्राप्तव्यत्वात्साधनापेक्षा नास्तीत्यतोऽयमेव परमपुरुषार्थो नातः परमिति विमृश्य दधाविति भावः ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ द्विचत्वारिंशतेति । अष्टादशपुराणषट्शास्त्रषड्वेदांगवेदचतुष्टयोपवेद-चतुष्टयेतिहासागमधर्मशास्त्रार्थशास्त्राणि मिलित्वा द्विचत्वारिंशद्व्यंतीत्येतत्सर्वशास्त्रसिद्धांततात्पर्यरूपेण तावद्विरेव पद्यैस्तं स्तौतीति तत्त्वम् । तस्य हरेः कृपैवामृतदृष्टिस्तस्यै तदर्थमित्यर्थः (१) । तत्र तावदित्यव्ययं वाक्यालंकारे । स्तुतौ निजायोग्यतायां कैमुत्यं व्यंजयन् भो दुरवगमाश्चर्यं प्रभो मयि कं गुणमालंब्य कृपयसीत्याह—ब्रह्मादय इति । सात्त्विकत्वमपि न ते कृपायां कारणं किं पुनस्तामसत्वमित्याह—सत्त्वे धर्मज्ञानतपोरूपे एकतानाऽनन्यवर्त्तिनी मतिर्येषां ते किं पुनरधर्माज्ञानविषयभोगैकतान-मतयो वयमिति भावः । ‘एकतानोऽनन्यवृत्तिः’ इत्यमरः । न च केवलं स्तुतिवादानामेव त्वत्प्रसादकत्वमित्याह वचसां प्रवाहै पुरुगुणैर्वर्चनगुणालंकारयुक्तैः । प्रवाहपद्मे—स्वच्छत्वशैल्यमाधुर्यपावित्र्याद्यैराराधितुमाराधयितुं स्वेषु संतोषयितुमित्यर्थः । इत्यर्थे इति । धातूनामनेकार्थत्वात् पालनाद्यर्थे वर्त्तमानोपि शक्त्यर्थेऽस्तीति भावः । अडागमाभावोऽत्रार्थः । अपिपुरिति लङ्ः प्रथमपुरुषबहुवचनान्तम् । तत्र तोषाभावे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रह्लादो नवमे भीतो ब्रह्मणा प्रेरितो हरिम् । कोपं प्रशमयन्नस्तौत् श्लोकास्तत्रेषुमार्गणाः (५५) ॥

चत्वार्युवाचेति (४) साङ्घ्रियष्टाशीतिरनुष्टुभाम् (८८) ॥ ९ ॥ एवमिति । एवं ब्रह्मरुद्रपुरःसराः सर्वे सुरादयः दूरतः स्तुवन्तोऽपि मन्युना संरम्भः आवेशो यस्य तं दुरासदं दुष्प्रापं हरिम् उपैतुं समीपं गन्तुं नाशकन् न समर्था बभूवुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ साक्षादिति । साक्षात्समीपवर्त्तिन्यपि श्रीलक्ष्मीर्देवैः ब्रह्मादिभिः प्रेषिता प्रभोः क्रोधप्रशान्त्यर्थं समीपं गच्छेति प्रार्थिता सती महदद्भुतं भयङ्करं नृसिंहरूपं दृष्ट्वा यन्न दृष्टं न श्रुतं पूर्वं कदापि तददृष्टश्रुतपूर्वं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः शङ्किता सती सा नोपेयाय समीपं न जगाम । नित्यस्य नृसिंहस्य नित्यया लक्ष्म्या दृष्टत्वेऽपि तदानीमदृष्टाश्रुतत्वे प्रतीतिर्लीलाशक्त्यैव कारिता ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादमिति । ततश्च ब्रह्मा अन्तिके स्वसमीपे स्थितं प्रह्लादं तच्छान्त्यर्थं प्रेषयामास । हे तात ! उपैहि समीपं गच्छ । गत्वा च स्वपित्रे कुपितं प्रभुं प्रशमय प्रसन्नं कुर्विति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तथेति । हे राजन् युधिष्ठिर ! तथेति ब्रह्मवाक्यमभ्युपगम्य महाभागवतोऽर्भकः प्रह्लादः शनकैरुपेत्य समीपं गत्वा विधृताञ्जलिः मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः सन् कायेन भुवि दण्डवन्ननाम ॥ ४ ॥ ❀ ❀ स्वेति । स्वपादमूले पतितमर्भकं प्रह्लादं विलोक्य देवः श्रीनृसिंहः कृपया परितः प्लुतः व्याघ्रः संन्तमुत्थाप्य तस्य शीर्ष्णि काल एवाहिः सर्पस्तस्माद्वित्रस्ता भीता धीर्येषां तद्व्याच्छ्रणागतानां तेषां कृतमभयदानं येन तादृशमित्यर्थः । कराम्बुजमदधात् निहितवान् । शीर्षन्नार्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स इति । स प्रह्लादस्तस्य

भगवतः करस्पर्शेन धृतं निरस्तमखिलमशुभं दुरदृष्टं वासनारूपं यस्य सः । अतः सपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य सः अत एव निर्वृतः परमानन्दपूर्णः अत एव हृष्यत्तनुः उदञ्चितरोमयुक्ततनुः क्लिन्नं प्रेमाद्रं हृद् हृदयं यस्य सः अश्रूणि आनन्दजलानि लोचनयोर्यस्य स तादृशः संस्तस्य भगवतः पादपद्मं स्वहृदि दधौ धृतवान् ॥ ६ ॥ * * अस्तौषीदिति । एकाग्रेण मनसा तस्मिन् भगवति न्यस्तं हृदयमीक्षणं च येन सः अतः सुसमाहितः प्रेम्णा गद्गदया स्वलिताक्षरया वाचा तं हरिमस्तौषीत् । इडभाव आर्षः ॥ ७ ॥ * * ब्रह्मेति । सत्त्वेषु सत्त्वकार्येषु धर्मज्ञानतपःस्वेवैकताना अनन्य-वर्तिनी मतिर्येषां ते ब्रह्मादयः सुरगणाः अथ तथा मुनयः सनकादयः सिद्धाः ज्ञानिनोऽपि बहुकालं तमाराधयन्त इदानीं पर्यन्तमपि वचसां भगवद्गुणवर्णनप्रधानानां प्रवाहैर्व्यवधानरहितसमूहैः तथा वक्ष्यमाणैः पुरुभिर्धनाभिजनादिभिर्गुणैरपि यद्वा पुरुषैरिति वचःप्रवाहविशेषणम् । वचःपक्षे गुणालङ्कारादियुक्तैः प्रवाहपक्षे स्वच्छत्वशैत्यादिगुणयुक्तैः यमाराधितुमाराधयितुं स्तुत्यादिरूपाराधनद्वारा तस्य स्वस्मिन् सन्तोषमुत्पादयितुम् । णिलोप आर्षः । न पित्रुः न पूर्णाः समर्था जाताः । स हरिः उग्रा घोरा अधर्माज्ञानदिस्वभावा आसुरी तामसी जातिर्यस्य तस्य मे मम किं तोषुमर्हति ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं प्रत्येकं ब्रह्मादिभिः संस्तुतमप्यशान्तसंरम्भम् इतरैर्दुरासदं श्रीनृसिंहं चतुर्मुखप्रेषितः प्रह्लादः प्रसादयामासेत्याह देवर्षिः—एवं प्रत्येकम् इत्थं स्तुवन्तोऽपि ब्रह्मादयः सर्वे देवाः मन्युना संरम्भ आवेशो यस्यात् एव दुरासदं दुष्प्रापं भगवन्त-मुपेतुं समीपं गन्तुं नाशक्नुवन् समर्था न बभूवुः ॥ १ ॥ * * किं पुनर्निरतिशयप्रिया साक्षात्प्रसिद्धा श्रीलक्ष्मीरपि देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रेषिता पतिसमीपमेहीति प्रार्थिताऽप्यद्भुतं महानृसिंहरूपं दृष्ट्वा पूर्वमदृष्टमश्रुतञ्च यत्तददृष्टाश्रुतपूर्वं तस्य भाव-स्तत्त्वं तस्माद्वेतोः शंकिता सती नोपेयाय न समीपमगात् ॥ २ ॥ * * एवं स्थिते ब्रह्मा चतुर्मुखोऽन्तिके समीपेऽवस्थितं प्रह्लादं प्रेषयामास, प्रेषणप्रकारमेवाह—तातेत्युद्धेन । तात हे वत्स ! स्वपित्रे कुपितं कुटुम्बं प्रभुं श्रीभगवन्तं प्रशमय प्रसन्नं कुरु उपेहि समीपं गच्छेति ॥ ३ ॥ * * हे राजन् युधिष्ठिर । तथेत्यभ्युपगम्य भागवतश्रेष्ठोऽर्भकः प्रह्लादः शनकैः समीपमेत्य प्राप्य विवृतो बद्धोज्ज्वलर्येन तादृशो भुवि देहेन दण्डवन्ननाम नमस्कृतवान् ॥ ४ ॥ * * ततः स्वस्य पादयोः मूले पतितं तमर्भकं प्रह्लादं विलोक्य देवः श्रीनृसिंहः कृपया परिप्लुतः परितः प्लुतो व्याप्तः तमुत्थाप्य तस्य प्रह्लादस्य शिरसि स्वकराम्बुज-मदधात् निहितवान् । कथंभूतं काल एवाहिः सर्पस्तस्माद्वित्रस्ता भीता धीर्येषां तेषां कृतमभयमभयप्रदानं येन तादृशं संसृति-भीरूणां कृताभयप्रदानमित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * स प्रह्लादस्तस्य भगवतः करस्य स्पर्शेन धृतं निरस्तमखिलमशुभं यस्य तादृशः सद्य एवाभिव्यक्तौ प्रत्यक्षितौ परात्मानौ स्वात्मपरमात्मानौ तयोर्दर्शनं याथात्म्यसाक्षात्कारात्मकं यस्य पूर्वं प्रत्यक्षतापन्नरूप-भगवद्विषयज्ञानयुक्तः तत्करस्पर्शेन तु “ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन” इत्युक्तविधपरमात्मदर्शनयुक्त इत्यर्थः । अत एव निर्वृतः सुखि-तोऽत एव हृष्यत्तनुरुदञ्चितरोमयुक्ततनुः क्लिन्नं प्रेमाद्रं हृद् हृदयं यस्य अश्रूणानन्दजलानि लोचनयोर्यस्य तादृशस्तस्य भगवतः पादाब्जं हृदि दधौ धृतवान्निरतिशयपुरुषार्थत्वेनानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * ततः प्रेमगद्गदया वाचा एकाग्रमनसा श्रीभगवदेकविषयेण मनसा हरिमस्तौषीच्च । कथंभूतः सुसमाहितः सुसमाधिमेवाह, तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयम् ईक्षणञ्च येनेति “हृदा मनीषा मनसाभिकलप्रः” इतिवच्चित्तबुद्धिवृत्तीनाम् एकविषयत्वाभिप्रायेणैकाग्रमनसा तन्न्यस्तहृदयेक्षण इति चोक्तम् ॥ ७ ॥ स्तुतिमेवाह—ब्रह्मादय इत्यादिद्विचत्वारिंशच्छ्लोकैः । तावद्भगवत्स्तुतावात्मनोऽनधिकारमाशङ्कते—ब्रह्मादय इति । चतुर्मुख-प्रभृतयो देवगणाः सत्त्वैकतानमतयः सत्त्वस्यैकताना मुख्याश्रयभूता मनिर्येषां ते केवलसत्त्वप्रधानमतय इत्यर्थः । अनेनात्र “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्” इत्युक्तरीत्याऽनीन्द्रियार्थदर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । एवंविधा अपि मुनयः सिद्धाश्च स्ववचसां प्रवाहैः स्तोमैः तथा वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्गुणैरपि यमाराधितुं स्तुत्यादिरूपाराधनद्वारा यस्य तोषमुत्पादयितुमधुनापि न पित्रुः आराधयितुं न पर्याप्ता न समर्था इत्यर्थः । स हरिः उग्रा आसुरी जातिर्यस्य तस्य मे अनेन च वक्ष्यमाणगुणराहित्यमुक्तम् । ईदृशस्य मे मम किं कथं तोषुं तोषं प्राप्तुमर्हति, वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यस्वरूपरूपगुणस्वभावविभूत्यादिको भगवान् विपुल-बुद्धिभिर्ब्रह्मादिभिरपि स्तोतुमशक्यः कथमल्पबुद्धेरासुरस्वभावस्य मम स्तुत्या कथं तुष्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्रापि भक्तमाहात्म्यमेव प्रकटयति, ब्रह्मादिदेवतास्तुत्यनन्तरं कथं कथाप्रसङ्ग इति श्रोतुरान्तरीं शङ्कां परिहर्तुमाह—एवमिति । एवं स्तुवन्तोऽपि उपेतुं समीपं गन्तुं मन्युसंग्रहं कोपसारभूतं “मन अवबोधने” इति धातुः “ज्ञानसारं प्रत्ययसारम्” इति श्रुतेः । ज्ञानिविवक्षयैतत् । ननु, तर्हि कथं समीपं गन्तुं नाशक्नित्युच्यते ? इति चेदज्ञेयत्वज्ञापनायेति तात्पर्यम् । “न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति, तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत” इत्यादिश्रुतेरेतदेव दर्शयति, सुदुरासदमिति । सुखेन

विषयीकर्तुमशक्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति, साक्षादिति । सरस्वत्यादिव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्यैः साधारणैर्जनैरिति शेषः । द्वावेतौ नित्यमुक्तावित्यादेः । तर्हि नोपेयाय शङ्कितेत्येतत्कथं घटतीति चेत् मयापीश्वरः परिच्छेद्यो न भवति किं त्वन्यैरिति ज्ञापनायासुरजनमोहनायेति वा “अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्यैः साधारणैर्जनैः । नृसिंहं शङ्कितेव श्रीलोक-मोहाय नो ययौ” इति वाक्यसिद्धम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ ममेदानीं प्रह्लादे वात्सल्यातिशयोऽस्ति भक्तानां मत्सेवातिशयफलाधिकार्थमिति भगवन्मनोज्ञापनाय ब्रह्मणा प्रह्लादः प्रेषित इत्याशयेनाह, प्रह्लादमिति । अयमपि लक्ष्मीकान्तसमीपागमनहेतुरन्यथा प्रह्लादे वात्सल्यातिशयो न प्रकटितः स्यात्तदुक्तम् “प्रह्लादे चैव वात्सल्यं दर्शनाय हरेरपि । ज्ञात्वा मनस्तदा ब्रह्मा प्रह्लादं प्रेषयत्तदा” इति प्रकृष्टो ह्लादो निर्वृतिर्यस्य स तथा इत्यनेन प्रह्लादशब्दनिरुक्तिः सूचिता । लक्ष्म्यादिवत्सलतां हित्वा प्रह्लादे तत्करणाद्वरेवैषम्यबुद्धिर्नाशङ्कनीया असुरजनमोहनार्थोपपत्तेः, उक्तं “एकत्रैकस्य वात्सल्यं विशेषादर्शयेद्वरिः । अवरस्यापि मोहाय” इति भक्त्यादिदानं नैव करोति किन्तु वात्सल्यानुसारेणेत्यभिप्रायेण दर्शितं क्रमेणैवापि वत्सल इत्युक्तं उपेहि उपेत्य ॥ ३-४ ॥ नृहरेः प्रह्लादे वात्सल्यातिशयं दर्शयति—स्वपादमूले इति । ब्रह्मादिकराम्बुजेभ्यो हरेः कराम्बुजं विशिनष्टि, कालाहीति । कालाख्याहिना निर्दष्टा प्रस्ता धीर्येषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इतरकरस्पर्शवैशिष्ट्यदर्शनायेशकरस्पर्शफलाभिव्यक्तिं वक्ति । स तत्कर इति । स भगवत्करस्पर्शविधूतसमस्तपापत्वात्तत्क्षण एव सम्यङ्गकुरितपरमात्मज्ञानः अभिव्यक्तं परस्य हरेरात्मनः संसारिणश्च दर्शनं स्वरूपविषयज्ञानं यस्य स तथेति वा क्लिन्नहृद्वक्तिलक्षणाभूतजलेनार्द्रीकृतान्तःकरणोऽश्रुणा युक्तं लोचने यस्य स तथा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्त्वज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्य किञ्चिद्ब्रह्ममित्यतस्तत्स्तुत्या व्यज्यत इति भावेन दर्शयति, अस्तौषीदिति ॥ ७ ॥ सत्त्वे नित्याविर्भूतबलज्ञानसमाहार एक एव नान्य इति वितानमतिर्विस्तृतबुद्धिर्येषां ते सत्त्वैकतानमतयः । यद्वा सत्त्वे हरावेव नियतबुद्धयः अधुना परतः परस्य यस्यान्तं नापि नैव यान्ति स हरिरुग्रजातेरसुरजातेर्मै तोष्टुं स्तोतुमर्हति किमित्यन्वयः । “न ते विष्णौ” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

साक्षात् श्रीरिति साऽपि तस्यैव प्रेयसी अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादिति । अत्रादृष्टाश्रुतपूर्वत्वं संभ्रमादेव जातमिवेत्यूहम् ॥ २-५ ॥ ❀ ❀ अथ प्रह्लादस्य श्रीभगवत्साक्षात्कारकृतसर्वाधूननपूर्वकं ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं भगवत्साक्षात्कारविशेषात्मकनिर्वृतिं परमाभीष्टत्वेनाह, स तदिति ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ तत्र तावन्निजायोग्यतायां कैमुत्यं व्यञ्जयति—ब्रह्मादय इति । वचसां कर्मयोगज्ञानप्रधानानां शब्दानां प्रवाहैर्निरन्तराभ्यासैः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वविद्यस्तदा गन्तुमन्तिकं नवमे हरेः । प्रह्लादो ब्रह्मणाऽऽदिष्टस्तुष्टुवे सन्निधिं गतः ॥ १ ॥
रमापि यत्र न प्राभूदन्येषां तत्र का कथा । वात्सल्यं मूर्त्तिमत् किन्तु प्रह्लादोऽनुबभूव तत् ॥ २ ॥

ननु, स्वस्वदुःखमावेदयन्तो दूरत एव स्तुवाना देवादयः किमिति समीपमेव नोपासते स्म तत्राह—एवमिति । मन्युना संरम्भ आवेशो यस्य तम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादिति नृसिंहरूपस्य पूर्वकल्पदृष्टत्वेपि नृसिंहस्य वैकुण्ठे सदैव दृष्टत्वेपि तदानीमदृष्टाश्रुतत्वप्रतीतिर्लीलाशक्त्यैव कारिता । अद्भुतरसास्वादप्रापणार्थमित्याहुः ॥ २-४ ॥ ❀ ❀ कृतमभयं येन तत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ असुरजातित्वात्तदीयस्पर्शादिप्राप्त्यसंभावनालक्षणमशुभं यत् पूर्वमासीत् तत् धुतं निरस्तं यस्य सः । तत्करस्पर्शप्रभावात् अभिव्यक्तं पूर्वसिद्धमेव तदानीं सर्वतोभावेन व्यक्तीभूतं परात्मदर्शनं परमात्मानुभवो यस्य सः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सुसमाधिमाह—अस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणञ्च येन सः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भो दुरवगमाश्चर्यं प्रभो ! मायिकं गुणमालम्ब्य कृपयसीत्याह, ब्रह्मादय इति । सात्त्विकत्वमपि न ते कृपायाः कारणं किं पुनस्तामसत्वमित्याह, सत्त्वेषु धर्मज्ञानतपःस्वेव एकताना अनन्यवर्त्तिनी मतिर्येषां ते । किं पुनरधर्माज्ञानविषयभोगैकतानमतयो वयमिति भावः । “एकतानोऽनन्यवृत्तिः” इत्यमरः । नच केवलं स्तुतिवादानामेव त्वत्प्रसादकत्वमित्याह, वचसां प्रवाहैः पुरुगुणैर्ध्वनिगुणालंकारयुक्तैः प्रवाहपक्षे स्वच्छत्वशैत्यमाधुर्यपावित्र्याद्यैः । आराधितुं स्वेषु सन्तोषयितुमित्यर्थः । न पिप्रुः नाशक्नुवन्नित्यर्थः । मे मयीत्यर्थः । उग्रजातेर्महातामसजातेः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

नवमे प्रह्लादस्तोत्रेण विगतकोपोऽभूद्धरिरिति वर्ण्यते—मन्युना संरम्भः आवेशो यस्य तमुपेतुमासादितुं नाशकन् ॥ १ ॥
देवैः तद्रूपस्य अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वाद्धेतोः साक्षादनेकावतारचरितज्ञा श्रीः प्रेषितापि तन्मृहरिरूपं महदद्भुतं दृष्ट्वा शङ्किता इदानीं

समीपगमने आनूकूल्यं प्रातिकूल्यं वा स्यादित्येवं जातशङ्का सा नोपेयाय समीपं नैवाऽगात् ॥ २ ॥ * * हे तात वत्स ! स्वपित्रे कुपितं हरिं प्रसादय तदर्थासुपेहि शरणं व्रजेत्युक्त्वा प्रह्लादं प्रेषयामास ॥ ३ ॥ * * उपेत्य समीपं गत्वा शिरसि विधृताञ्जलिः कायेन भुवि ननाम ॥ ४ ॥ * * स्वपादमूले स्वचरणसमीपे कृपया परिप्लुतो व्याप्तः उत्थाप्य काल एवाऽ-
हिस्तस्माद्विभ्रन्ता धीर्येषां तेषां कृतमभयं येन तत्कराम्बुजं शीर्ष्यदधात् ॥ ५ ॥ * * स प्रह्लादः तस्य भगवतः करस्पर्शेन धृतानि निरस्तान्यखिलान्यशुभानि यस्य सपदि त्वरितमेवाभिव्यक्तं प्रोद्भूतं परस्योपास्यस्य व्यापकरूपस्य आत्मन उपासक-
स्याणुस्वरूपस्य च दर्शनं यस्य विग्रहदर्शनानन्तरं स्वरूपानुभवो जात इत्यर्थः । हृष्यन्ती आनन्दिता तनुर्यस्य क्लिप्तं प्रेमाद्रौ हृदयस्य अश्रूणि लोचनयोर्यस्य स निर्वृतः सुखितः तत्पादपद्मं कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिपूर्वकतत्साधर्म्यप्राप्तिलक्षणमोक्षार्थं हृदि दधौ ॥ ६ ॥ * * एवं कृतध्यानः सपद्येव तस्मिन् भगवति न्यस्तं समर्पितं हृदयं मन ईक्षणञ्च येन सः एकाग्रेण हरिमस्तौषीत् ॥ ७ ॥ * * “सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे” इत्येवंभूते भगवत्स्वातन्त्र्ये एकस्मिन् तानो विस्तारो यस्याः सा मतिर्येषां ते भगवदुत्कर्षाभिज्ञा इत्यर्थः । ब्रह्मादयः प्रजास्रष्टारो राजसाः सुरगणाः प्रजापलकाः सात्त्विकाः “यत्सत्त्वतः सुरगुणा रजसः प्रजेशाः” इति वक्ष्यमाणात् किं बहुना मुनयो मननशीलाः पराशरादयः सिद्धाः कपिलादयः गुणातीताश्च वचसां प्रवाहैर्वदैः पुरुगुणैः सृष्टिपालनमननध्यानैः यमाराधयितुं न पिप्रुर्न पूर्णाः स हरिः उग्रजातेः उग्रा दैत्यत्वा-
त्तामसी जातिर्यस्य तस्य मे किं कथं तोष्टुमर्हति ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रह्लादस्यासुरस्यापि हरिसन्तोषकारणम् । सर्वथा हरिसाम्मुख्यं नवमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं दूरतः स्तवन्तोऽपि उपेतुं समीपं गन्तुं नाशकन् न समर्था बभूवुः । तत्र हेतुः—दुरासदं दुःप्रापम् । तत्र हेतुः—
मन्यना संरम्भः आवेशो यस्य तम् ॥ १ ॥ * * अन्येषां देवानां का वार्ता साक्षात्पत्नीत्वेन सदा समीपवर्तिन्यपि श्रीलक्ष्मीदेवैः ब्रह्मादिभिः प्रेषिता प्रभोः क्रोधप्रशान्त्यर्थं समीपं गच्छेति प्रार्थिता सती तस्य महदद्भुतं भयङ्करं नृसिंहरूपं दृष्ट्वा शङ्किता भीता सती सा नोपेयाय समीपं न जगामेत्यन्वयः । भयहेतुमाह—अदृष्टेति । यत्र दृष्टं न श्रुतं पूर्वं कदापि तददृष्टा-
श्रुतपूर्वं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्वेतोरित्यर्थः । अत्र पुराणान्तरे—“लक्ष्म्याः पत्युः समुत्पन्ना योद्धुमिच्छा मुनीश्वराः । एकस्मिन्दि-
वसे विष्णुर्विचारे तत्परोऽभवत् ॥ एकस्मिन् दिवसे लक्ष्मीर्विष्णुं वाक्कमथाब्रवीत् । कोमलेन शरीरेण कथं युद्धं चिकीर्षसि ॥
इत्युक्ते प्रमुणाऽप्युक्तं दर्शयिष्यामि सत्रते” इति यद्वयङ्कररूपप्रदर्शनं प्रतिज्ञातं तद्वर्णितमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥ * * ततश्च ब्रह्मा अन्तिके स्वसमीपे स्थितं प्रह्लादं तच्छान्त्यर्थं प्रेषयामास । प्रेषणप्रकारमेवाह—तातेति । ततस्तव भयं न भविष्यतीति सूचयन् स्नेहेन सम्बोधयति—हे तातेति । उपैहि समीपं गच्छ, गत्वा च स्वपित्रे कुपितं प्रभुं प्रशमय प्रसन्नं कुर्विति ॥ ३ ॥
हे राजन् युधिष्ठिर तथेति ब्रह्मावकथमभ्युपगम्य महाभागवतोऽर्भकः प्रह्लादः शनकैरुपेत्य समीपं गत्वा विधृताञ्जलिः मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः सन् कायेन भुवि दण्डवन्ननामेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * ततश्च स्वपादमूले पतितमर्भकं प्रह्लादं विलोक्य देवः श्रीनृसिंहः कृपया परितः प्लुतः व्याप्तः संस्तमुत्थाप्य तस्य शिरसि कराम्बुजमदधात् निहितवान् । एवं शिरसि कराम्बुजधारणेऽपि किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—कालेति । काल एवाहिः सर्पस्तस्माद्विभ्रन्ता भीता धीर्येषां, तद्वयाच्छरणागतानां तेषां कृतमभयम-
भयदानं येन तादृशमित्यर्थः । कालदुःखनिवृत्तिरेव फलमिति भावः ॥ ५ ॥ * * तत्करस्पर्शस्य फलं तत्क्षणमेव जातं तदर्शयति—स इति द्वयेन । स प्रह्लादस्तस्य भगवतः करस्पर्शेन धृतं निरस्तमखिलमशुभं दुरदृष्टं वासनारूपं यस्य सः, अतः सपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परस्वात्मनो भगवतो दर्शनं यथार्थज्ञानं यस्य सः, अत एव निर्वृतः परमानन्दपूर्णः अत एव हृष्यन्तनुः उदञ्चितरोमयुक्ततनुः क्लिप्तं प्रेमाद्रौ हृत यस्य सः, अश्रूणि आनन्दजलानि लोचनयोर्यस्य स तादृशः संस्तस्य भगवतः पादपद्मं परमपुरुषार्थतया स्वहृदि दधौ धृतवानित्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * ततश्च सुसमाहितः सावधानः सन् प्रेम्णा गद्गदया स्खलिताक्षरया वाचा तं हरिमस्तौषीदित्यन्वयः । सुसमाहितत्वमेव स्पष्टयति—एकाग्रमनसेति । एकाग्रत्वमेव दर्शयति—तन्न्यस्तेति । तस्मिन् भगवति न्यस्तं हृदयमीक्षणं च येन सः ॥ ७ ॥ * * तत्कृतां स्तुतिमेव द्विचत्वारिंशद्भिः श्लोकैर्दर्शयति, तत्र तावद्भगवत्स्तुतावात्मनोऽनधिकारमाशङ्कते—ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः सुरगणाः, अथ तथा मुनयो मननशीलाः सनकादयः, सिद्धाः ज्ञानिनोऽपि अधुना बहुकालं तमाराधयन्त इदानीं पर्यन्तमपि यमाराधितुमारा-
धयितुं स्तुत्यादिरूपाराधनद्वारा तस्य स्वस्मिन् सन्तोषमुत्पादयितुं न पिप्रुः न पूर्णाः समर्था न जाताः (सः) नृहरिर्मयि किं तोष्टुमर्हति कथं सन्तोषं प्राप्तुमर्हतीत्यन्वयः । ब्रह्मादिषु शास्त्रनिरूपिततदाराधनगुणाः सन्तीत्यभिप्रेत्याह—सत्त्वेति । सत्त्वेषु सत्त्वकार्येषु धर्मज्ञानतपस्स्वेवैकतानाऽनन्यवृत्तिनी मतिर्येषां ते वचसां भगवद्गुणवर्णनप्रधानानां प्रवाहैः व्यवधानरहितसमूहैः । तथा वक्ष्यमाणैर्बहुभिर्धनाभिजनादिभिर्गुणैरपि । स्वस्मिन् भगवत्सन्तोषविरोधिदोषान् सूचयति—उग्रजातेरिति । उग्रा घोरा आसुरी तामसी जातिर्यस्य तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ब्रह्मणा नवमे भक्तः प्रह्लादो चोदितो भिया । अस्तौत्प्रशमयन् कोपं भीषणं नृहरिं त्वभीः ॥ १ ॥
नृसिंहो निजभक्तानामुग्रोऽपि नोग्र एव हि । स्वपोतानां न शाद्दूलोऽस्त्युग्रोऽन्येषां भयानकः ॥ २ ॥

एवं ब्रह्मादिभिः प्रत्येकं संस्तुतमप्यप्रशान्तकोपमितरैर्दुरासदं श्रीनृसिंहं चतुर्मुखप्रेषितः प्रह्लादः प्रसादयामासेत्याह देवर्षिरेवमिति सप्तभिः । एवमिति । एवमित्थं प्रत्येकं दूरे स्थित्वा संस्तुवन्तोऽपीति शेषः । ब्रह्मा च रुद्रश्च तौ पुरःसरौ येषां ते, सर्वे सुरादयः मन्युना संरम्भः क्रौर्यविशो यस्य तं, अत एव सुदुरासदं दुष्प्रापं नृहरिं, उप समीपे इतुं गन्तुं केऽपि न अशक्नु समर्था न बभूवुः ॥ १ ॥ * * साक्षादिति । ततः देवैः प्रेषिता, साक्षात् प्रसिद्धा, सा श्रीलक्ष्मीः, अद्भुतं महत् तन्नृसिंहरूपं दृष्ट्वा, पूर्वमदृष्टमश्रुतं च यत्तददृष्टाश्रुतपूर्वं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, शङ्किता सती, न उपेयाय । समीपं नागात् ॥ २ ॥ * * प्रह्लादमिति । ततः ब्रह्मा अन्तिके अवस्थितं प्रह्लादं प्रेषयामास । हे तात हे वत्स, स्वपित्रे कुपितं क्रुद्धं, प्रभुं भगवन्तं प्रशमय प्रसन्नं कुरु । उपैहि समीपं गच्छ ॥ ३ ॥ * * तथेति । हे राजन् युधिष्ठिर, तथेति ओमिति ब्रह्मवचोऽङ्गीकृत्य, महाभागवतः भागवतश्रेष्ठः अर्भकः प्रह्लादः, शनकैः उपेत्य नृहरिसमीपं प्राप्य, विधृतो वद्वोऽञ्जलि-र्येन सः तादृशः सन्, भुवि कायेन देहेन, दण्डवत् ननाम नमस्कृतवान् ॥ ४ ॥ * * स्वपादमूल इति । ततः स्वपादयोः मूलं तस्मिन् पतितं अर्भकं तं प्रह्लादं विलोक्य, देवः श्रीनृसिंहः, कृपया परिततो व्याघ्रः सन्, उत्थाप्य तच्छीर्णिं प्रह्लादस्य शिरसि काल एवाहिः सर्पस्याद्विप्रस्ता भीता धीर्येषां तेषां कृतमभयमभयप्रदानं येन, तादृशं कराम्बुजं अदधान्निरहितवान् । संस्तुति-भीरूणां कृताभयप्रदानं स्वपाणिपद्मां तन्मूर्ध्नि निहितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * स तदिति । स प्रह्लादः तस्य भगवतो यः करस्पर्श-स्तेन धृतं निरन्मखिलमशुभं यस्य सः, अत एव सपदि सद्य एव । अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षितौ यौ परमात्मानौ स्वात्मपरमात्मानौ तयोर्दर्शनं यथार्थसाक्षात्कारात्मकं यस्य सः, पूर्वं प्रत्यक्षतापत्तिरूपभगवद्विषयज्ञानयुक्तः, सांप्रतं तत्करस्पर्शेन तु परमार्थपर-मात्मज्ञानयुक्तो जात-इत्यर्थः । अत एव, निर्वृतः सुखितः, अत एव, हृष्यत्तत्तु रुदञ्चितरोमयुक्ततनः, क्लिन्नं प्रेमार्द्रं हृद्द्वयं यस्य सः, अश्रूण्यानन्दजानि जलानि लोचनयोर्यस्य सः, एवंविधिः सन्, तत्पादपद्मां भगवतः पादाब्जं हृदि दधौ धृतवान् निरतिशय-पुरुषार्थत्वेनानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * अस्तौषीदिति । ततः सुसमाहितः समाधिं प्राप्तः, अत एव तस्मिन् भगवत्येव न्यस्तं हृदयमोक्षणं च येन सः, एवंभूतः सन्, एकाग्रमनसा प्रेमगद्गदया वाचा च, हरिं अलौपीत् ॥ ७ ॥ * * (तत्कृपासूतदृष्ट्यर्थमात्मनीवाऽखिलेष्वपि । द्विचत्वारिंशता पद्यैः स्तौति प्रह्लाद ईश्वरम् ॥ १॥) तत्र तावत् स्वस्य भगवत्स्तुता-वनधिकारितामिवाशङ्क्याधिकारं संभावयन्नाह ब्रह्मादय इति पञ्चभिः । ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः विधिप्रभृतयः, सुरगणा देवगणाः, सत्त्वे एवैकस्मिन्नानो विस्तारो यस्याः सा मतिर्येषां ते, यद्वा सत्त्वस्यैवैको मुख्यस्तान आश्रयो यस्यास्तथाविधा मतिर्येषां केवलसत्त्वप्रधानमतय इत्यर्थः । अनेन 'अत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्' इत्युक्तरीत्याऽतीन्द्रियार्थदर्शन-योग्यत्वं सूचितम् । एवंविधाः मुनयः, सिद्धाश्चापि, वचसां प्रवाहैः स्तोभैः, अथ वक्ष्यमाणैः पुरुषैर्बहुभिर्गुणैरपि, यं आराधितुं स्तुत्यादिरूपाराधनद्वारा यस्य तोषमुत्पादयितुमित्यर्थः । अधुनापि अद्यापि, न पिप्रुः समर्था नाभूवन्नित्यर्थः । सः हरिः, उग्रा आसुरी जातिर्यस्य सः तस्य, मे मम अनेन वक्ष्यमाणगुणराहित्यमुक्तम् । किं कथं तोष्टुं तोषं प्राप्तुं अर्हति । वाङ्मनसाऽ-परिच्छेद्यस्वरूपस्वभावो विपुलबुद्धिभिर्ब्रह्मादिभिरपि स्तोतुमशक्यो यः, सोऽल्पबुद्धेरासुरस्वभावस्य मम स्तुत्या कथं तुष्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजीके द्वारा नृसिंहभगवान्की स्तुति

नारदजी कहते हैं—इस प्रकार ब्रह्मा, शंकर आदि सभी देवगण नृसिंहभगवान्के क्रोधावेशको शान्त न कर सके और न उनके पास जा सके । किसीको उसका ओर-छोर नहीं दीखता था ॥ १ ॥ * * देवताओंने उन्हें जाकर शान्त करनेके लिये स्वयं लक्ष्मीजीको भेजा । उन्होंने जाकर जब नृसिंहभगवान्का वह महान् अद्भुत रूप देखा, तब भयवश वे भी उनके पासतक न जा सकीं । उन्होंने ऐसा अनूठा रूप न कभी देखा और न सुना ही था ॥ २ ॥ * * तब ब्रह्माजीने अपने पास ही खड़े प्रह्लादको यह कहकर भेजा कि 'बेटा ! तुम्हारे पितापर ही तो भगवान् कुपित हुए थे । अब तुम्हीं उनके पास जाकर उन्हें शान्त करो' ॥ ३ ॥ * * भगवान्के परम प्रेमी प्रह्लाद 'जो आज्ञा' कहकर और धीरेसे भगवान्के पास जाकर हाथ जोड़ पृथ्वीपर साष्टाङ्ग लौट गये ॥ ४ ॥ * * नृसिंहभगवान्ने देखा कि नन्हा-सा बालक मेरे

चरणोंके पास पड़ा हुआ है। उनका हृदय दयासे भर गया। उन्होंने प्रह्लादको उठाकर उनके सिरपर अपना वह कर-कमल रख दिया, जो कालसर्पसे भयभीत पुरुषोंको अभयदान करनेवाला है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌के करकमलोंका स्पर्श होते ही उनके बचे-खुचे अशुभ संस्कार भी झड़ गये। तत्काल उन्हें परमात्मतत्त्वका साक्षात्कार हो गया। उन्होंने बड़े प्रेम और आनन्दमें मग्न होकर भगवान्‌के चरणकमलोंको अपने हृदयमें धारण किया। उस समय उनका सारा शरीर पुलकित हो गया, हृदयमें प्रेमकी धारा प्रवाहित होने लगी और नेत्रोंसे आनन्दाश्रु झरने लगे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजी भावपूर्ण हृदय और निर्निमेष नयनोंसे भगवान्‌को देख रहे थे। भावसमाधिसे स्वयं एकाग्र हुए मनके द्वारा उन्होंने भगवान्‌के गुणोंका चिन्तन करते हुए प्रेमगद्गद वाणीसे स्तुति की ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने कहा—ब्रह्मा आदि देवता, ऋषि-मुनि और सिद्ध पुरुषोंकी बुद्धि निरन्तर सत्त्वगुणमें ही स्थित रहती है। फिर भी वे अपनी धारा-प्रवाह स्तुति और अपने विविध गुणोंसे आपको अबतक भी सन्तुष्ट नहीं कर सके। फिर मैं तो घोर असुर जातिमें उत्पन्न हुआ हूँ। क्या आप मुझसे सन्तुष्ट हो सकते हैं ? ॥ ८ ॥

मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
 नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥ ९ ॥
 विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
 मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥
 नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
 यद् यजनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥
 तस्मादहं विगतविक्रव ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
 नीचोऽजया गुणविस्मृष्टमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥
 सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः ।
 क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥
 तद् यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
 लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥
 नाहं विभेम्यजित तेऽतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रशुक्रुटीरभसोऽग्रदंष्ट्रात् ।
 आन्त्रस्रजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णाग्निर्हृद्भीतदिग्भिन्नखाग्रात् ॥ १५ ॥
 त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोऽग्रसंसारचक्रकदनाद् ग्रसतां प्रणीतः ।
 बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रिमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः परस्य पुंसः आराधनाय न हि भवन्ति इति मन्ये भगवान् भक्त्या गजयूथपाय तुतोष ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अरविन्दनाभपादारविन्दविमुखात् द्विषड्गुणयुतात् विप्रात् तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं श्वपचं वरिष्ठम् मन्ये सः कुलं पुनाति भूरिमानः न ॥ १० ॥ ❀ ❀ निजलाभपूर्णः च करुणः अयं प्रभुः अविदुषः जनात् आत्मनः मानं न एव वृणीते जनः भगवते यत् यत् मानं विदधीत तत् आत्मने यथा मुखश्रीः प्रतिमुखस्य ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मात् नीचः अहं विगतविक्रवः ईश्वरस्य महि सर्वात्मना यथामनीषं गृणामि येन अनुवर्णितेन अजया गुणविस्मृष्टं अनुप्रविष्टः पुमान् पूयेत हि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ईश उद्विजन्तः सर्वे अमी ब्रह्मादयः सत्त्वधाम्नः तव विधिकराः हि वयं इव न भगवतः रुचिरावतारैः विक्रीडितं अस्य क्षेमाय च भूतये उत च आत्मसुखाय ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तद् मन्युं यच्छ त्वया अद्य असुरः च हतः साधुः अपि वृश्चिकसर्पहत्या मोदेत च सर्वे लोकाः निर्वृतिम् इताः प्रतियन्ति नृसिंह

जनाः रूपं विभेयाय स्मरन्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अजित अतिभयानकाय जिह्वा कर्केनेत्रभ्रुकुटीरभसोप्रदंघ्रात् आन्त्रस्रजः क्षतज-
केसरशङ्कुकर्णात् निर्हादभीतादिगिभात् अरिभिन्नखाप्रात् ते न अहं विभेमि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कृपणवत्सल अहं दुःसहो-
संसारचक्रकदनात् त्रस्तः अस्मि स्वकर्मभिः बद्धः प्रसतां प्रणीतः उशत्तम प्रीतः त्वं अपवर्गशरणं ते अङ्घ्रिमूलं कदा नु
ह्यसे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं हरितोषणे स्वस्यायोग्यतामाशंक्य योग्यतां संभावयति । मन्य इति द्वाभ्याम् । अभिजनः सत्कुले जन्म रूपं
सौंदर्यं श्रुतं पांडित्यमोज इन्द्रियनैपुणं तेजः कांतिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमो बुद्धिः प्रज्ञा योगोऽष्टांगः । एते धनादयो द्वादशापि
गुणाः परस्य पुंस आराधनाय न भवन्ति । हि यतः केवलया भक्त्यैव गजेंद्राय तुष्टोऽभवत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं भक्त्यैव केवलया
हरेस्तोषः संभवतीत्युक्तमिदानीं भक्तिं विना नान्यत्किंचित्तोषहेतुरित्याह । विप्रादिति । पूर्वोक्ता धनादयो द्विपट् द्वादश
गुणास्तैर्युक्ताद्विप्रादपि श्रपचं वरिष्ठं मन्ये । यद्वा सनत्सुजातोक्ता द्वादश धर्मादयो गुणा द्रष्टव्याः । तदुक्तम् “धर्मश्च सत्त्वं च
दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीं स्तितिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं वृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य” इति । यद्वा “शमो दमस्तपः
शौचं क्षांत्यार्जवविरक्तताः । ज्ञानविज्ञानसंतोषाः सत्यास्तिक्ये द्विषड्गुणाः” इति । कथंभूताद्विप्रात् अरविदनाभस्य पादारविदा-
द्विमुखात् । कथंभूतं श्रपचम् । तस्मिन्नरविदनाभेऽर्पिता मनआदयो येन तम् । ईहितं कर्म । वरिष्ठत्वे हेतुः । स एवंभूतः
श्रपचः सर्वं कुलं पुनाति । भूरिर्मनो गर्वो यस्य स तु विप्र आत्मानमपि न पुनाति । कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वा-
यैव भवन्ति न तु शुद्धयेऽतो हीन इति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तर्हि किं धनार्घ्यणेन संमानं प्राकृत इव भगवानपेक्षते
नेत्याह । नैवेति । अयं प्रभुरीश्वरोऽविदुषोऽल्पकाज्जनान्मानं पूजामात्मनोऽर्थं न वृणीते नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूर्णः । तर्हि
पूजां नेच्छत्येष तत्राह । करुणः कृपालुरतो वृणीते च । तत्र हेतुः । यद्यदिति । यं यं मानं यद्वा यद्यस्माद्यद्येन धनादिना भगवते
मानं विदधीत तदेवात्मने भवति नान्यत् । यथा मुखे कृतैव तिलकादिश्रीः शोभा प्रतिबिम्बस्य भवति न तु साक्षात्तस्यैव कर्तुं
शक्यते तद्वत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यस्मादेवं भगवान्भक्त्यैव तुष्यति तस्मादहं नीचोऽपि विगतविकृतवो गतशंकः सन्नीश्वरस्य
महिं महिमानं सर्वप्रयत्नेन स्वमनीषानुसारेणानुवर्णयामि । अजानतोऽपि स्तुतिकरणे हेतुमाह । येनैव महिम्नाऽनुवर्णितेनाविद्यया
संसारमनुप्रविष्टः पुमानपूयेत शुष्येत तन्महि । अन्यस्य तथा शोधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तदेवमात्मनः
स्तुतावनधिकारं परिहृत्येदानीं तं स्तुवन्कोपोपसंहारं प्रार्थयते । सर्वे हीति द्वाभ्याम् । भो ईश अमी उद्विजंतो विभ्यतः सर्वे
ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तत्र विधिकरास्त्वन्नियोगकर्तारो भक्ता एव नान्ये । न च वयमसुरा इव वैरभावेनैते भक्ताः किं तु श्रद्धयैव
तव रुचिरैरवतारैर्विविधं क्रीडनमस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्तस्मादेषां भय-
परिहाराय मन्युं यच्छोपसंहारं । यदर्थमयं मन्युः स चासुरः साधूनां संतोषार्थमयं हतः । अतः परं क्रोधेन कार्याभावात्तं नियच्छ ।
नन्वनेषां वधेन साधुः किं मोदेत तत्राह । वृश्चिकादेः परोपद्रवकारिणोऽन्यतो जातया हत्या वधेन तस्यैव तद्वद्रं जातमिति
साधुरपि मोदेतैव । तर्हि बहूनां सुखावहत्वादमुं क्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह । लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्राप्ताः संतः प्रतियन्ति
क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते तर्हि जनानां पुनर्भयाभावाय मन्युं धारयामीति चेत्तत्राह रूपमिति । विभेयाय भयनिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरणा-
देव भयनिवृत्तेर्न मन्युधारणेन कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ त्वं चेद्विभेमि तर्हि त्यजामीति चेत्तत्राह । नाहमिति । भो
अजित तेऽस्माद्रूपादहं न विभेमि । कथंभूतात् । आस्यं च जिह्वा चार्कसदृशनेत्राणि च भ्रुकुटीनां रभस आटोपश्च उग्रा दंघ्रा-
श्चैतान्यतिभयानकानि यस्मिन्तस्मात् । अत्रमय्यः स्रजो यस्मिस्तदांत्रस्रक् तस्मात् । क्षतजाक्ताः केसरा यस्मिन् । शङ्कुवदुन्नतौ
स्तब्धौ कर्णौ यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात् । निर्हादेन भीता दिगिभा यस्मात् । अरीन् भिदंतीत्यरिभिदि तानि नखाग्राणि यस्मिन् ।
एवंभूतादपि ते रूपादहं न विभेमि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महद्भयं त्वन्यदस्तीत्याह । त्रस्तोऽसीति । दुःसहं यदुग्रं संसारचक्रे कदमं
दुःखं तस्मादहं त्रस्तोऽस्मि । तत्र च प्रसतां हिंसाणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन्प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि हे कृपणवत्सल हे उशत्तम कदा
नु त्वं प्रीतः सन्नपवर्गभूतं शरणं तवांग्रिकमलं प्रति ह्यसे मामाह्वयसि ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न च बहुधनपरिवारादिभिस्त्वं तुष्यसीत्याह—मन्य इति । नाराधनाय न संतोषणाय । तर्हि केन तुष्यसीत्यत आह—
भक्त्येति । केवलया धनादिद्वादशगुणवर्जितया तुतोषेति । भूतनिर्देशान्नात्र काप्यन्या युक्तिरन्वेष्टव्या किन्तु भवतः स्वभाव
एवायं भक्तेर्वा काप्यद्भुता शक्तिरिति द्योतते । तेन च त्वत्संतोषोऽप्यन्यथानुपपत्त्या मय्यपि श्रीनारदकृपोद्भूतो भक्तिगंधो वत्तत
इति व्याजित । तदुक्तं शिष्टः—“व्याधत्याचरणं ध्रुवस्य च वयो विद्या गजेंद्रस्य का का जातिर्विदुरस्य यादवपतेरुग्रस्य किं

पौरुषम् । कुब्जायाः किमु तत्र रूपमधिकं किं तत्सुदाभो धनं भक्त्या तुष्यति केवलं परमया भक्तिप्रियो माधवः ॥” इति । भक्तिं विना सुशरीरादेरपि वैयर्थ्यमेवाभियुक्तैरुक्तम्—“शरीरं सुरुपं तथा वा कलत्रं धनं मेरुतुल्यं वचः काकुचित्रम् । हरेरङ्घ्रियुग्मे मनश्चेन्न दत्तं ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम्” इति ॥ ९ ॥ किमन्यद्वक्तव्यं भक्त्यभावसद्भावाभ्यामेवं विविच्यत इत्याह—भक्तिहीनाद्विप्रात् । नन्वेते गुणास्तु सर्वसाधारणा एव न केवलं ब्राह्मणस्यैवेति चेदाह—यद्वेति । सनत्सुजातोपाख्यान-मुद्योगपर्वणि भारते प्रसिद्धं तत्रोक्ताः । धर्मश्चेत्यादि पाठ एव व्याख्यातृचतुर्द्वरनीलकण्ठसंमतः । ज्ञानं चेत्यादिपाठस्तु टीकांतर-संमत एव । तदर्थस्तु—धर्मो वर्णाश्रमनियतः संध्योपासनादि १ । सत्यं हिसावर्जं यथार्थभाषणम् २ । दमो जिह्वोपस्थादि-निग्रहः ३ । तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि ४ । अमात्सर्यं परगुणासहिष्णुत्वाभावः ५ । ह्रीरकार्यविषये लज्जा ६ । तितिक्षा सत्यपि क्रोधनिमित्ते तदनुत्पादः ७ । अनसूया परगुणेषु दोषानाविष्करणम् ८ । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ । दानं बहिर्वेदिसंविभागः १० । श्रुतिरत्यंतापद्यपि व्रतादेरत्यागः ११ । श्रुतमर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनमिति १२ । विवेकः । एते ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टस्य महाव्रताः स्वाभाविका एव न त्वन्येषामिव काम्या इत्यर्थः । यद्वा—“शमो दमस्तपः शौचं क्षान्त्यार्जवविरक्तताः । ज्ञानविज्ञान-संतोषाः सत्यास्तिक्ये द्विषड्गुणाः ॥” इति पुराणांतरोक्ता वा द्वादश ग्राह्याः । अरविंदेति । तेन ज्ञानयोगादिसत्त्वे विप्रो भगव-द्विमुखो नोच्यते इति मतं परात्म् । भूरिधिको मानो लोकेष्वादरो यस्य यद्वा—भूरिमानोऽहं ब्राह्मणः सर्ववर्णाश्रमेभ्य उक्कृष्ट एते सर्वेऽधमा इत्येवंलक्षणोऽभिमानो यस्य स विप्रस्त्वेकमात्मानमपि न पुनाति कुलस्य तु का वार्त्तति भावः । इति भाव इति । एतेन भक्तिमता विनयिनैव विप्रेण भाव्यं न त्वन्यथेति विहितमित्याशयः । किञ्चेह विप्राच्छूपाधिक्त्वर्णनं विप्राणां हरिभक्तिप्रवृत्त्यर्थमेव न तु परमार्थतः । तथात्वे तु “ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह । तपसा विद्यया तुष्टया किमु मत्कलया पुनः ॥” इति मैथिलं श्रुतदेवं प्रति श्रीदशमे श्रीमुखोक्तेः पूर्वापरविरोधः “मज्जंश्च सर्वतीर्थेषु पूजयन्सर्वदेवताः । विप्रेतरो विप्रसमः कदाचिन्नैव जायते ॥” इति संहितोक्तेः । “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनूः । अद्यापि श्रूयते राजन् द्वारकायामहर्निशम् ॥” इति बहुलाश्वं प्रति नारदोक्तेश्च । किञ्च “उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती । स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्त्रये ॥ अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥” इति श्रीमनूक्तेश्च शास्त्रांतरविरोधश्च स्यादिति । यद्वा—हरिभक्तिः श्वपचादीनामपि शोधिनी किं पुनर्विप्रादीनामिति बोधनार्थं वा नान्यथेति भावः । अधिजायतेऽधिको जायते प्रणीतोऽप्रणीतश्च मंत्रविधिनाहि-तोऽनाहितश्च । अनिष्टेषु निष्ठेषु इति स्मृतिपदानामर्थः ॥ १० ॥ * पुनराक्षिपति—तर्हीति । अतः कृपालुत्वे तस्यैव दर्पणाद्यंतर्गतप्रतिबिम्बस्यैव तिलकादि कर्तुं शक्यते । संदर्भः—भक्ताश्च श्रीभगवतोपि स्वत एव परमाभीष्टरूपा भक्तिरेव च भक्तानां सुखरूपेति भक्त्या तुतोपेत्योत्कर्षयन्स्वकर्तव्यत्वेन तामेव निगमयितुमाह—नैवेति । अयं प्रभुरात्मनो मानं पूजां जनाभिजन्मना वृणीते नेच्छति । तत्र हेतुः—निजस्य भक्तस्य लाभेनैव पूर्णः परमसंतुष्टः । हेतुतरं—करुणः पूजार्थतत्प्रासा-द्यसहिष्णुः । कथंभूताज्जनात् अविदुषः पितुरग्रे बालकवत्तस्याग्रे न किञ्चिदपि जानतः । एषा स्वस्य जनैकवर्गत्वेन दैन्योक्तिः । यद्वा—तदावेशेनान्यत्किञ्चिदपि न जानत इत्यर्थः । उभयत्र पक्षेऽपि तस्य तस्य कारुण्यं हेतुरिति भावः । तर्हि किं जनस्तस्य मानं न कुरुत एवेत्याशङ्क्याह—यद्यदिति । स च जनो यद्यत् यं यं मानं विदधीत संपादयति स सर्वोपात्तार्थमेव तत्संमानमात्रेणैव स्वसंमानाभिमननात् । सुखं मन्यमानस्तन्मानं करोत्येवेत्यर्थः । तत्संमानमात्रेण स्वसंमानश्च तदेकजीवनस्य जनस्य युक्त एवेति दृष्टांतमाह—यथा मुखे या शोभा क्रियते तन्मात्रमेव प्रतिमुखस्य शोभायै भवति नान्यदिति ॥ ११ ॥ * यस्माद्भूतयैव तुष्यति न तु सज्जात्यादिभिर्यस्माच्च त्वत्संमाननं खलवात्मन एव प्रतिफलति तस्माद्धेतोः । इत्यर्थ इति । ‘यमादिभिर्योगपथैः’ इत्यारभ्य ‘सुकुंदसेत्रया यद्वत्तथाद्वात्मा न शाम्यति’ इत्युक्तेरयं भावः ॥ १२ ॥ * नन्वेवं ब्रह्माद्या भक्ता न भवंति भवानेव तु भक्त इत्याशङ्क्यासुरकुलजन्मत्वादित्येनात्मानमपि तत्स्वभावत्वेन निर्दिशन्ब्रह्मादीन् प्रसादविपयीकारयितुं व्यतिरेकदृष्टांतेन तेषां भक्तत्वमेव द्रढयति—सर्वे इति । न च न तु वयमिवासुरा इवोद्विजंतः त्वदसमोर्द्ध्वैभवदर्शनेनोद्वेगमीर्ष्यादिभावं प्राप्नुवंतो भवंति । भवांस्तु—सर्वमंगलचरित एवेत्याह—क्षेमायेति । हे ईशेति । क्षेमकरणमेवेशधर्म इति भावः ॥ १३ ॥ * यस्माद्विश्वस्य क्षेमायाभूतस्मादेषां ब्रह्मादीनाम् । अतो दैत्यहननेन साधुसंतोषात्परमन्यत् । अत्राक्षिपति नन्विति । अन्यतः स्वैतराज्जनात् । तस्यैव वृश्चिकादेरेव । तद्वननं भद्रं जातं लोकदुःखदानात्पापोत्पत्तिर्हि वृश्चिकादिदेहसंबन्धेनैव तदभावे पापोत्पत्तेरभावात्तस्य नरकादिदुःखं न भविष्यतीति भावः । ननु तिर्यग्योनीनां न पापादिफलं विधिनिषेधशास्त्रस्य मनुष्यपर-त्वादिति नात्र शङ्क्यं वानरजातीयवालिनः संध्योपासनादेः श्रीबाल्मीकीये श्रवणात् श्रीरामचंद्रेणापि जटायुषो दाहकरणात्प्राणि-मात्रपरत्वं शास्त्रस्य बोध्यते एतद्वृत्तस्यापि तत्रैवोल्लेखाच्च । अत्र भगवानाक्षिपति—तर्हीति । इत्यर्थ इति । ‘पलालमिष धान्यार्थी’ इति न्यायेन क्रोधयाग एवोचित इति । किं च तत्रैतद्रूपस्मरणेनैव भीता असुरा नक्ष्यंतीति भावः । हे नृसिंहेति नामस एव सर्वेषां दुष्टानां त्रासो भवतीति भावः । अत्र संदर्भः—ननु परमसाधोक्तव हिंसक्रोधमिति महापापिनोप्यस्य मया हननं

साधवोऽप्येतत्त्वानभिज्ञा एते ब्रह्ममरीच्यादयो न सहेरन्नत एतेष्वपि प्रसादो न युक्त इत्याशङ्क्याह—मोदेतेति । अहं को वराकः किन्तु वृश्चिकादेरिव सर्वहिसकस्यास्य हननं साधुजनोप्यनुमोदेत किमुतैते इत्यर्थाः । किं वक्तव्यं त एव मोदं लब्धा इति यतो लोकाश्चेति अतो विश्वसुखदत्वात्साध्येवानुष्ठितमिति प्रसादस्यावसरोऽयं न तु मन्योरिति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ असुर-जातित्वेप्यन्येषामसुराणामिव त्वत्तो न मे भयमित्याह—नाहमिति । ‘आटोपश्चोर्ध्वचलनम्’ इत्यभिधानात् । अजितेति । यश्च केनापि न जीयते तस्मात्सर्वे विभ्यतीति प्रसिद्धिर्यद्यप्यस्ति तथापि मे त्वत्कृपयैव न भयमिति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किं तु त्वद्वैमुख्यप्रदायकदुःसंगादिभ्य एव भीतोऽस्मीत्याह—व्रत्तोऽस्मीति । दुःसहं यत्त्वज्जिदाद्वेपादिमयत्वादुग्रं संसारचक्रकदनं तस्मादेव व्रत्तोऽस्मि न तु साधारणसंसारादिति प्रह्लादाभिप्रायो व्याख्येयः । “नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरिण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहा-मृतमग्नचित्तः” इत्यग्रिमतदुक्तेः । यतो प्रसतां त्वद्वक्तं मां भिक्षुमिवेच्छतामसुराणां मध्ये प्रणीतो निक्षिप्तः । ननु त्वं किं मया निक्षिप्तस्तत्र नहि नहीत्याह वदः सन् कर्मभिरेव अंग्रिमूलमंग्रिकमलं कमलस्यैव हरिनाभ्युद्भूतस्य सर्वमूलत्वान्मूलपदेन कमलपदा-वबोधो न विरुद्धः “मूलं कंजे निदानेभेऽग्रे मुख्यधनबुध्नयोः” इति धरणिः । ‘बुध्नवन्नौ समानार्थौ’ इति च । ह्यसे पादसं-वाहनार्थं मामाह्वास्यसीत्यर्थः । यद्वा—ते तवांग्रिमूलं चरणारविंदयोर्नित्याधिष्ठानं श्रीवैकुण्ठं प्रति कदा तु ह्यसे । हे कृपणव-त्सलेति । मादृशदीनोपरि कृपैवं तवोचितेति भावः । तत्र हेतुत्वेन संबुद्धयंतरमाह—उशत्तमेति । उशंति सर्वदेच्छंति दीनोद्धर-णमित्युशंतो दयालवस्तेष्वपि श्रेष्ठस्त्वदपरो नास्तीति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

न च त्वं धनादिदानैस्तुष्यसीत्याह—मन्य इति । धनं वित्तमभिजनः सत्कुले जन्म रूपं सौन्दर्यं तपः स्वधर्मकृच्छ्रादिरूपं वा श्रुतं पाण्डित्यमोज इन्द्रियशक्तिः तेजः कायकान्तिः प्रभावः प्रतापः बलं शरीरशक्तिः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञायोगः यमनि-यमाद्यष्टाङ्गः कर्मयोगश्च एते गुणा लोके शास्त्रे च महत्त्वहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि परस्य पुंसः भगवतः आराधनाय सन्तोषोत्पा-दनाय न भवन्तीत्यहं मन्ये । हि यस्मात् भगवान् गजयूथपाय धनादिगुणै रहितायापि भक्त्यैव केवलया तुतोप तुष्टोऽभूत् । विप्रादिति । द्विषट् द्वादश गुणाः सन्तुजातोक्ताः तैर्युक्तात् ‘ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च ह्यमात्सर्यं हीनस्तिक्ष्णानसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥’ इति यद्वा धनाभिजनादयः पूर्वोक्तोक्ता द्वादशगुणास्तैर्युक्तादपि अरविन्द-नाभस्य भगवतः पादारविन्दात् विमुखात् तादृशं विप्रमपेक्ष्य तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पिता मनआदयो येन तं तमोदृशं श्वपचमपि वरिष्ठं मन्ये । मनसोऽर्पणं तद्व्यतिरिक्तस्याचिन्तनं वचनस्वार्पणं तद्वाच्यकथनातिरिक्ताकथनमीहितं कर्म तदर्पणं तत्प्रीत्ये आचरणं न स्वार्थम् । अर्थो वित्तं तस्यार्पणं तदर्थं विनियोगः प्राणस्य जीवनस्वार्पणं नाम यावज्जीवं तत्सेवादि इति । यतः स एवंभूतः श्वपचः स्वकुलमपि पुनाति । अतः श्रेष्ठः गुणः कृत्वा भूरिमानो गर्वः अन्यकृतसंमानो वा यस्य स विप्रस्त्वात्मानमपि न पुनाति । कुतः कुलं, तथा च यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वाद्यर्थमेव भवन्ति न तद्व्यर्थमनः स हीन इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नैवेति । निजलाभेनानन्दस्वरूपेणैव पूर्णः करुणः दयालुः अयं प्रभुः भगवान् अविदुषः अज्ञात् भगवदपेक्षया सर्वोऽपि जनः अज्ञ एव तस्मात् यन्मानं पूजां वृणीते स्वीकरोति तदात्मनः स्वस्थार्थाय नैव वृणीते । यद्वा । प्रभुः जनात् मानमात्मनोऽर्थेन वृणीते इत्येकमेव वाक्यम् । निजलाभपूर्णः अतः आत्मनोऽर्थे मानं न वृणीते करुणत्वाद् वृणीते चेति स्वामिपादाः । तव मानने-नापि मानयितुरेवोत्कर्ष इत्याह । यद्यत् यं यं मानं जनो भगवते विदधीत करोति तच्चात्मने स्वार्थमेव भवति । यथा मुखे कृतैव तिलकालङ्कारादिश्रीः शोभा प्रतिमुखस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बितस्य प्रतिफलति नतु साक्षात् प्रतिबिम्बस्यैव कर्तुं शक्यते ॥ १० ॥ तस्मादिति । यस्माद्भगवान् केवलया भक्त्यैव तुष्यति न जातिगुणादिना, तस्मादहं नीचः सर्वगुणहीनोऽपि विगतविह्वलः अधिकाराभावशङ्काशून्यः सन् सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन यथामनोषं स्वबुद्धयनुसारेणेश्वरस्य भगवतो महि महिमानं गृणामि अनुवर्णयामि । येनानुवर्णितेन महिम्ना अजया अविद्यया गुणविसर्गं देहमनुप्रविष्टः तत्र कृताहंसेलध्यासः पुमान् पुरुषः पूयेत शुद्धयेत् । अविद्यानिवृत्त्या विमुच्येतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सर्वे इति । हे ईश ! उद्विजन्तः त्वत्कोपात् विभ्यतः । शता आर्षः । अमी सर्वे ब्रह्मादयः सत्त्वधाम्नः सत्त्वाधिष्ठातृत्व विधिकराः किङ्करा भक्ताः त्वत्सेवका एव, नतु वयमसुरा इव तव द्वेषभावेन भक्ताः । किन्तु श्रद्धयैव भगवतस्तव रुचिरैर्मनोजैरवतारैर्यद्विक्रीडनं तदस्य विश्वस्य चेमाय लब्धपरिपालनाय भूतये अलब्धलाभायापि आत्मसुखाय स्वलीलानुभवसुखदानाय चेति नतु भयोत्पादनाय ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तदिति । तत्तस्मात् एषां भयपरिहाराय मन्युं क्रोधं यच्छ उपसंहर । यदर्थेऽयं मन्युः सोऽसुरस्त्वयाऽद्य हत एव । यथा वृश्चिकसर्पादिः परपीडाकर्तुः हत्या वधेन परकृतेन साधोरपि भयनिवृत्त्या मोदो भवति तथाऽस्यासुरस्य वधेनापि इत्यर्थाः । अतः सर्वेऽपि लोकाः निर्वृतिमिताः सुखं प्राप्ताः सन्तः प्रतियन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते तथा हे नृसिंह ! विभयाय इतोऽग्रे भयनिवृत्तये तवेदं रूपं जनाः स्मरन्ति स्मरिष्यन्ति तथा चैतद्रूपस्मरणेनैव भयनिवृत्तिर्विद्यान् मन्युधारणेन कृत्यमिति अयङ्करत्वादिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀

नाहमिति । हे अजित ! आस्यं च जिह्वा चार्क्सदृशे नेत्रे च भ्रुवुटीनारभस आटोपश्च उग्रा दंष्ट्राश्च एतानि अतिभयानकानि यस्मिन्सात अन्त्रमय्यः सृजो यस्मिन् अन्त्रस्य तस्मात् क्षतजाक्ताः वेसरा यस्मिन् शङ्खवदुन्नतौ स्त्वधौ कर्णौ यस्मिन्स्त्वच तस्मात् निर्हादेन उत्कटशब्देन भीता दिगिभा यस्मात्तस्मात् अरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि तानि नखाग्राणि यस्मिन् तस्माद् भयङ्करादपि रूपादहं न बिभेमि । प्रार्थनं त्वन्येषां भयनिवृत्त्यर्थमेव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मम तु भयं महदन्यदस्तीत्याह—व्रस्त इति । कृपणवत्सल ! हे उशत्तम श्रेष्ठ ! व्रसतां हिंसाणामसुराणां त्वन्निन्दकानां मध्ये । शता आर्षः । प्रणीतः त्वया निक्षिप्तः स्वकर्मभिर्वद्धाहं दुःसहं यदुग्रमुत्कटं संसारचक्रे यत् कदनं दुःखं तस्मादहं व्रस्तोऽस्मीति अतस्त्वं प्रीतः सन् अपवर्गं संसार-दुःखनिवर्तकं शरणम् आश्रयभूतं चरणकमलं प्रति मां कदा नु ह्वयसे आह्वायसि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यस्मादिति । हे भूमन् ! यस्मात्प्रियैरप्रियैश्च सह यथासङ्गं कर्मवशान् वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु देवादियोनिष्वपि दह्यमानोऽतीव दुःखितोऽस्मि । अत्र दुःखस्यौषधं प्रतिकारात्मकं लौकिकं द्रव्योपार्जनादिरूपं वैदिकं च प्रायश्चित्त्यज्ञानुष्ठानादिकं च तदपि सर्वं दुःखात्मकमेव । एवमपि अतद्विया देहाद्यात्माभिमानेन भ्रमामि मुह्यामि च । तस्मात्सर्वकारणदुःखसंसार-निवर्तकं तव दास्यरूपं योगमुपायं वद वरदानविधया ब्रूहि ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमनधिकारमात्मन आशङ्क्य पुनरधिकारं सम्भावयितुं तावद्भगवतो जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यानादरेण भक्त्यै-कतोष्यत्वमाह—मन्य इति द्वाभ्याम् । धनादयः परमपुरुषस्याराधनाय सन्तोषनिमित्ताराधनाय न भवन्ति इति मन्ये । किन्तु भक्तिरेव परमपुरुषसन्तोषाराधनाय भवतीति मन्य इत्यर्थः । कुतः हि यस्माद्भगवान् गजयूथपाय धनादिविरहिताय गजेन्द्राय भक्त्यैव तुतोष । तत्र धनं वित्तम्, अभिजनः सत्कुले जन्म, रूपं सौन्दर्यं तपः स्वधर्मः कृच्छ्रादिरूपं वाऽनशनरूपं वा श्रुतं पाण्डित्यम् ओज इन्द्रियबलं तेजः कायकान्तिः प्रभावः प्रतापः बलं शरीरं पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगः प्राणजयः ॥ ९ ॥ एवं धनाद्यभावेपि केवलभक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वं निदर्शितम् । यतो भक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वमत एवेतरगुणसंपत्त्यपेक्षया श्रीभगवद्भक्तिसम्पत्तिरेव श्रेयसीत्याह—विप्रादिति, द्विषड्गुणाः द्वादश गुणास्ते च—

“वर्मश्च सत्यं च दमः श्रुतञ्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया । दानं च यज्ञश्च धृतिः शमश्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥” इति सनत्सुजातोक्ताः श्रीमहाभारते । एतैर्युक्तादरविन्दनाभय पादारविन्दविमुखाद्ब्राह्मणाच्छ्रवणं श्रुतं वरिष्ठं श्रेष्ठं मन्ये । श्रवणं विशिनष्टि, तदपि तेति तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पितास्समर्पिता मनआदयो येन तं तत्रेहितं कर्म तस्य श्रेष्ठत्वे ततो विप्रस्याऽवमत्वे च हेतू आह, स एवंभूतः श्रवणः कुलं स्वकुलमपि पुनाति भूरिमानो गर्वो द्विषड्गुणप्रयुक्तो यस्य स तु विप्रः न त्वात्मानमपि पुनातीत्यर्थः । यद्यप्युक्ता एव गुणाः भगवद्भक्त्यनुग्राहका भक्तिश्च वेदान्तविहितब्रह्मोपासनात्मिका तत्र चावि-कारस्त्रैर्वर्णिकस्यैव नतु शूद्रस्य एतच्च शारीरकाऽपशूद्राधिकरणन्यायसिद्धम्, एवं च तत्र सुतरां श्रवणकस्याधिकारो न सम्भवतीति उक्तगुणयुक्तात् द्विजाद्वक्तियुक्तस्य श्रवणकस्य परत्ववर्णेन मनोचितम्, तथाप्यत्र प्रकरणे भक्तिशब्देन भक्तिः प्रपत्तिश्चोच्यते । प्रपत्तौ च सर्वेषामधिकारो बहुप्रमाणप्रतिपन्नः । अत एव हि—

“दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः । खगा मृगाः पापजीवा सन्ति ह्यन्युतवाङ्मताः” ॥ इति खीशद्रादी-नामपि भगवति भक्त्या तत्साधर्म्यपत्तिरुक्तोपपन्ना भवति “वनङ्गतो यद्धरिमाश्रयेत्, उपेत नारायणमादिदेवम्, मन्येतदेतदखिलं परमस्य पुंसः, स्वात्मार्षणं स्वमुद्ददः परमस्य पुंसः” इति प्रपत्तिरपि कर्तव्यत्वेन पूर्वमुक्ता चेत्यतो न विरोधः । उपपादितश्चैतत्पुरातनमनआदीनां भगवति समर्पणं नाम तच्छेषत्वेन तदायत्तसत्तादिमत्त्वेन चानुसन्धानरूपाध्यवसायात्मकज्ञानं प्राणशब्दः प्राणाश्रयप्रत्यगात्मस्वरूपस्याप्युपलक्षकः । एवाश्वात्मास्मीयादिसमर्पणेन भगवति न्यस्तरक्षाभरः श्रवणकोऽपि श्रीभगवत्तोषकत्वादुक्तविधाद्विप्राच्छेयानिति भावः । तदुक्तं श्रीभगवता—

“अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥” इत्यादि । “अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन ! । मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥” इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ नतु, परिपूर्णस्य भगवतो जातिगुणवित्तादिवि-हीनश्रवणकसमर्पितमनआदिभिः किं प्रयोजनम् ? कथं वा ततस्तस्य तोषः ? कथं चैतदेवंविधोपि मामनन्यभावेन भजन्नितरां मत्प्रिय इति श्रीभगवतोक्तम् ? इत्यत्राह—नैवेति । प्रभुरीश्वरो निजलभपूर्णः निजेन स्वाभाविकेन लाभेन समस्तकामावाप्त्या पूर्णं अत एव मानं स्वाराधनरूपं कर्म नैव जगाद । आत्मने इत्यपकृष्यते आत्मने आत्मार्थं स्वप्रयोजनाय न जगादेत्यर्थः । किन्तु करुणो वृणीते करुणः करुणावान् “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगवक्तव्यः”

इति लक्ष्मणतुल्यं पदं लक्ष्मणतुल्यं टापो लक्ष्मणः । हेतुगर्भमिदं दद्यात् त्वाद्बिदुषो वृणीते प्रबुद्धजनान्स्वाराधनविधानेनाङ्गीकरोतीत्यर्थः । करुणयाऽऽराधकोज्जीवनार्थमेवाराधनं स्वीकरोतीति भावः । तदेव विशदयति, यद्यदाराधनं भगवते जनो विदधीत करोति तच्चात्मने स्वार्थमेव भवति 'यस्तुवन्स्तव्यतामेति वन्दमानश्च वन्द्यताम्' इति न्यायाद्भगवत्पूजनेन स्वयमपि पूज्या भवन्तीत्यर्थः । कथमन्यस्य पूजनेन अन्यस्य पूज्यतेत्यपेक्षायां, तदधीनसत्तादिमतो वस्तुनस्तत्सत्कारेण तत्साम्यावाप्तौ दृष्टान्तमाह यथा मुखश्रीः प्रतिमुखस्येति । यथा साक्षादलङ्कारादिजन्या मुखस्य शोभा तदधीनच्छायामुखस्य भवत्येवं भगवतः पूज्यता तदाराधकानां तथैव भवतीत्यर्थः । "तद्यथा माता तरुणवत्सं वत्सो वा मातरम्, छायासत्त्वमनुगच्छेत् तथा प्रकारः" इति श्रुतिर्हि जीवस्य छायावदीश्वरपारतन्त्र्यमवगमयति । जनादविदुष इति पाठे । अविदुषः किञ्चिज्ज्ञादपि जनान्मानमात्मार्येण वृणीत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं भगवतो भक्त्यैकतोष्यत्वं ततोषस्य च भक्तोज्जीवनार्थत्वं चोक्तं तदेवं स्वस्वोपजातेरपि तद्भक्तस्य ततोषकस्तुतावनधिकारः सम्भावितः, यत एवम्भूतो अहमतो यथामति स्तोष्यामीत्याह—तस्मादिति । यस्माद्भगवान्भक्त्यैकतोष्यस्तस्मान्नीचोऽप्यहं तद्भक्तियुक्तोऽहमत एव विगतविदुषः गतशङ्कस्सन् सर्वात्मना करणत्रयैक्येनेश्वरस्य भगवतो महि महिमानं यथामति स्तौमि गृणामि । किमीश्वरस्य स्तुत्या प्रयोजनमिति शङ्कां निराकुर्वन्तस्महिमानुवर्णनं विशिनष्टि, येनेश्वरगुणानुवर्णनेन अनुवर्णितेनेति भावे क्तः अजया प्रकृत्या गुणविसर्गं गुणकार्यं शरीरमनुप्रविष्टः पुमान्पूयते शुद्धयेत् स्तुत्या न तस्य कोऽप्यतिशयः किन्तु स्तुतवत् एवात्मविशुद्धिरूपोतिशय इति भावः ॥ १२ ॥ * * एवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्य तनस्तुतिं प्रतिज्ञाय तं तुष्टुवुस्तावत्कोपोपशमं प्रार्थयते—सर्वे हीति द्वाभ्याम् । हे ईश वयमिव यथा वयं तव किंकरास्तथा अमी सर्वे ब्रह्मादयोपि सत्त्वधाम्नस्तव विधिकराः किंकरा एव । अस्त्येवं ततः किमत आह उद्विजन्तः त्वत्कोपाद् विभ्यतो वर्तन्ते । ततो मन्युं यच्छेत्त्युत्तरेणान्वयः । सत्त्वधाम्न इत्यनेन शुद्धसत्त्वैकतानस्य तव कोपः स्वाभाविको न भवति किन्तु लोकरक्षणेधिकृतस्य तव तद्रक्षणरूपक्रीडार्थमाहित इत्यभिप्रेतं तदेव व्यनक्ति क्षेमायेति । अस्य जगतः क्षेमाय लब्धपरिरक्षणाय भूतये योगायालब्धलाभायात्मसुखाय ब्रह्मात्मकस्वात्मानंदानुभवजसुखाय च भगवतस्तव रुचिरैः सुन्दरैरवतारैर्नृसिंहादिभिर्विक्रीडितं भावे क्तः विविधा क्रीडा इत्यर्थः । इयं दुष्कृद्विषयक्रोधादिरूपा तव क्रीडा लोकक्षेमाद्यर्थमिति भावः । एवंविधक्रीडया हि दुष्कृद्विनाशद्वारा स्थितपरिपालनमपूर्वश्रेयःप्राप्तिः श्रवणादिना क्रीडामनुभवतो लोकस्य निःशेषबन्धकर्मक्षयरूपमोक्षद्वारात्मसुखानुभूतिश्च भवेदित्येतदर्थं तव विक्रीडितमिति भावः ॥ १३ ॥ * * यतस्तव विक्रीडितं लोकस्य क्षेमाद्यर्थं तत्तस्माद्धेतोः हे नृसिंह मन्युं यच्छ उपसंहर इतः परं न मन्युना प्रयोजनमस्तीत्याह—अधुनाऽसुरो मत्पिता त्वया हतः लोकाः निर्वृतिं सुखमिताः प्राप्ताश्च । ननु लोका निर्वृतिं यान्तु नाम लोकान्तर्गतः साधुजनस्तु मत्कृतमिमां भूतहिंसां नानुमोदेत । अत आह साधुरपि लोकोपद्रवकारिवृश्चिकसर्पादिहत्या मोदेत वृश्चिकसर्पादितुल्यस्य मत्पितुर्हत्या साधुजनोपि मोदेतैवेत्यर्थः । इतिशब्दः क्लिप्ततः सर्वे ब्रह्मादयो निर्भयाः प्रतियान्तु स्वस्थानानि प्रतिगच्छन्तु । इतः परमिदं त्वद्रूपमभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥ * * ननु, ब्रह्मादय उद्विजन्त इति विशेषेण ब्रह्मादीनामेव क्रोधयुक्तान्मदुग्ररूपाद्वयं ब्रूषे त्वन्तु न विभेषि किमत आह—नेति । हेऽजित ! तवास्माद्रूपादिति विशेष्याध्याहारः अहं न विभेमि कथंभूतादास्यं च जिह्वा चार्कसदृशे नेत्रे च भ्रुकुटीनां रभस आटोपश्च उग्रा दंष्ट्राश्चैतान्यतिभयानकानि यस्मिन् अन्त्रमग्नयः सज्जो यस्मिन् क्षतजाः रुधिराक्ताः केसरा यस्मिन् तत् क्षतजकेसरं शंकुवदुन्नतौ स्तब्धौ कर्णौ यस्मिन्स्तच्छंकुकर्णं द्वयोर्वहुव्रीह्योः कर्मधारयः । क्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्हारेन भीता दिगिभा दिग्गजा यस्मात् तत्पूर्वेण पुनः कर्मधारयः क्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्हारेदभीतदिगिभं तस्मादरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि तानि नखाग्राणि यस्मिन्नेवंभूताद्रूपादहं न विभेमीत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तर्हि कुतो विभेषि इत्यपेक्षायां तद्वीतिम् इतो विभेमीत्याह—त्रातोस्मीति । हे कृपणवत्सल ! दुस्सहं यदुग्रं संसारचक्रे कदनं तस्मादहं व्रतः भीतोस्मि । कथंभूतोहं ग्रसतां प्रणीतः ग्रसतामिति कर्त्तरि षष्ठी ग्रसद्भिः त्वच्छेषभूतं मत्स्वरूपं तिरोधापयद्भिर्देहात्माभिमानस्वत्न्त्रात्माभिमानममकारादिभिः तत्र संसारे प्रणीतः प्रापितस्तन्मूलभूतैः कर्मभिश्च बद्धः निगलितः हे उन्नतम कमनीयतम ! उक्तविधं मां प्रीतः मद्विषयकनिरतिशयप्रीतियुक्तस्त्वं ते तवाङ्घ्रिमूलं प्रति कथंभूतमङ्घ्रिमूलमपवर्गशरणमपवर्गोपायभूतं कदा नु ह्वयसे आह्वयसे, कदा मां त्वदङ्घ्रिमूलं प्रापयिष्यसि तावन्मामनुवर्त्तते भयमिति भावः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्त्या ननु भक्त्यैव यूथपाय गजेन्द्राय "सेनानेतरी नागेन्द्रे यूथनाथः प्रकीर्तितः" इत्यभिधानम् । अनेन धनादिकमपि भक्त्युपबृंहितं सफलमित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥ इतोपि भक्तिरेव हरेः प्रसादे प्रधानसाधनमित्याह, विप्रादिति । द्विषड्गुणा द्वादशगुणा एतैर्युक्तान् "ज्ञानं च सत्यं च दमः शमश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । दानं च यज्ञश्च तपः श्रुतं च महाव्रतं द्वादशब्राह्मणस्य ॥" एतेभ्यः प्रवरो द्वादशेभ्यः सर्वाभिपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो नास्य समोऽस्तीति वैदितव्य

इत्येते भक्तिमत एव सम्भवन्ति नान्यस्य, कचित्सम्भवेप्यन्ततो न तेभ्योऽर्थः स्यात् “अनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव” इति श्रुतेः । तस्माद्भक्तिरेव प्रयोजिकेति तात्पर्यम्, सकलं मनआदिकं पुनाति विषयोपरक्तं मलं निरस्य दर्पणवत्स्वच्छं करोति जगत्पुनातीति वा “यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्चा इव सारथेः” इति श्रुतेः । अन्यत्र बाधकमाह—नत्विति । भूरिमानोऽहं कर्तेत्यभिमाना नैव पुनातीत्यन्वयः “समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् । तन्मिथ्या हि न मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति भारत । नासीत्कचदितिक्रान्तो भविता वा न कश्चन” इत्यादि भारते दुर्योधनोक्ताहङ्कारप्रतीतेरेवंविधो भूरिमान इत्यर्थः । “नाविरतो दुश्चरितान्नाशाशो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानं नैवमाप्नुयात्” इति श्रुतेः “शमो दमस्तपः शौचं क्षान्त्यार्जवविरक्तताः । ज्ञानविज्ञानसन्तोषाः सन्त्याज्येऽपि द्विषद्गुणाः” इति केचित् “सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ह्रीः क्षमार्जवम् । ज्ञानं शमो दया ध्यानं विप्रस्यैते द्विषद्गुणाः” इति केचित् । असम्प्रदायज्ञैरुक्तत्वादत्र न ग्राह्यमेतन्मतद्वयमिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु श्वपचं वरिष्ठमितीदमसम्भावितं वर्णहीनत्वेन तत्कृतसपर्यास्वीकारानुपपत्तेः “नाहं तथाहि यजमानहविषितानैः” इत्यादावन्यथा कथनाच्चेति तत्राह, नैवेति । अयं प्रभुरविदुषो ज्ञानोपदेशानधिकारणः पूर्वचीर्णपुण्यनिचयास्तज्ज्ञानेन यथार्थतत्त्वज्ञानिनो वर्णहीनाज्जनान्मानं पूजां वृणीते स्वीकरोति इति यत्तदात्मनोऽर्थे अप्राप्तप्राप्तये नैवेत्यन्वयः । कुत इत्यत उक्तं निजेति । निजलाभेन नित्यानन्देन पूर्णं इति हेतुगर्भविशेषणम् “को ह्येवान्यात्” “यो वै भूमा तत्सुखम्” इत्यादिश्रुतेः । ननु, स्वार्थाभावे सपर्यास्वीकारे किङ्कारणमिति तत्राह—करुण इति । करुणयतीति करुणः “देवस्यैव स्वभावोऽयम् यमेवैष वृणुते” इत्यादिश्रुतेः कर्मणः क्षणभङ्गुरत्वात् कृपया तत्फलप्रदानाय तत्स्वीकारोपचार इति तात्पर्यम् । विद्वद्भिः क्रियमाणं मानं स्वार्थमपि किं न स्यादित्याशङ्क्य विशेषमाह, यद्यदिति । विद्वद्विद्वद्वेदमन्तरेण समानो जनः भगवते यद्यन्मानं विदधीत तत्तदात्मने च स्वप्रयोजनार्थैवेत्युपगन्तव्यम् । अत्र दृष्टान्तमाह—प्रतिमुखस्येति । तथालङ्कृतमुखश्रीर्दर्पणादौ प्रतिफलितस्य प्रतिबिम्बलक्षणमुखस्य स्वालंकारमन्तरेण श्रीर्लभ्यते तथा स्वबिम्बभूतपरमात्मनो निर्दोषगुणराशिध्यानलक्षणमानेन तत्प्रतिबिम्बत्वात्स्वस्यापि निर्दोषसुखलक्षणश्रीर्लभ्यत इत्यर्थः । अनेन ब्रह्मादिजीवराशिरत्यंततुच्छीभूत इति सूचितम् “श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः” इत्यादेः । अयं तु नरसिंह आत्मन एव न प्रभुः किन्तु सर्वस्याप्यतोखण्डैश्वर्यत्वात् चक्रवर्ती करमिवाविदुषो जनान्मानं वृणीते । अनेन विद्वज्जनमानाङ्गीकारो व्याख्यातः, स्वतः सिद्धत्वात्, ननु जनपदादार्थादानादिना राज्ञः स्वप्रयोजनोपलब्धिवदीश्वरस्यापि तथा स्यात्किन्नेत्याह, निजेति । ननून्मत्तः किमीश्वर इति तत्राह, करुण इति, कस्यार्थं मानकरणमिति तत्राह, यद्यदिति । कथमिव यथा मुखस्य मुख्यस्य स्वामिनो राज्ञो मानलक्षणा श्रीः प्रतिमुखस्य राजमुखमनुवर्तमानस्य जनपदस्य परोपद्रवराहित्येन धनधान्यादिसमृद्धिलक्षणा श्रीर्भवति तथा हरिविषया क्रियमाणा मानश्रीरनुरक्तजनस्य संसारशृङ्खलान्मोक्षलक्षणा श्रीर्भवतीत्यर्थः । बलमानन्दभोजश्चेत्यादेः, ननु हरेर्जन्मादिमत्त्वेन विशेषमाहात्म्यायोगात् देवदत्तवदतो युक्तं विप्रादीतरजनपरिगृहीतत्वमिति तत्राह—नैवेति, अयं नृसिंह आत्मनो देहात्प्रभुः प्रभूत उत्पन्नो नैव, किन्तु स्तम्भात् दृष्टत्वादिति शेषः । अदेहस्य जननायोगात् जननवत एव विषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथं हरेर्विषयानुभूतिरिति । तत्राह निजेति सत्यं परतश्चेत्प्राप्तिर्नार्थं तथा निजो लाभो यस्य स तथा स्वतःसिद्धानुभवश्च पूर्णो व्याप्तश्च । नहि व्याप्तस्य परिच्छिन्नगर्भवासादिकं युज्यते “प्रादेशमात्रं पुरुषम्” इत्यादौ परिच्छेदप्रतीतेरिति चेत् “तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्” इति श्रुतेराकाशवदुपपत्तेरुपाधिकल्पनायामनवस्थादिदोषापत्तेरतः स्वभृत्यभाषितं सत्यं कर्तुं स्वस्य सर्वत्र व्याप्तिं दर्शयितुमितरत्र जातवद्दर्शनमसुरजनमोहार्थमित्यादि ज्ञातव्यम् । स्वभृत्यभाषितस्य सत्यकरणायेत्येतत्कथमवगतमिति तत्राह—मानमिति । अविदुषः स्वरूपाज्ञानिनोऽस्माज्जनान्मानं वृणीते न केवलमस्माज्जनात्किन्तु सर्वस्मादपि योग्यादित्याशयेनाह—यद्यदिति । शेष पूर्ववत् । श्वपचोपि भक्त एव वरीयान्नाभक्तस्तस्य द्वेषित्वेन दम्भार्थत्वेन विहितपूजाया अस्वीकारादित्यतो वाह, नेति । अयं हरिरविदुषो नित्याज्ञानिनोमुरजनादात्मनः स्वस्य मानं लोके दम्भभिप्रायेण कृतपूजां नैव वृणीते प्रत्युतानर्थं च करोतीत्याह करुण इति “कृ विज्ञेपे” इति धातोः असुरजननिरसनलीलत्वादन्यं तम एव प्रापयतीत्यर्थः “परा पूर्वेषाम्” इति श्रुतेः । तस्मादसुरजनकृतसपर्यान्तर्जननीत्याशयेनाह यद्यदिति । आत्मने अनर्थायेति शेषः । यथा मुखश्रीः प्रधानभटयोग्यश्रीः प्रतिमुखस्याल्पस्य प्रतिभटस्यानर्थाय मरणलक्षणाय स्यादिति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्माद्भक्तिरेव प्रयोजिकेत्याह—तस्मादिति । यस्माच्चिन्त्यमहिमत्वात्सर्वात्मनेश्वरस्य स्वरूपं ज्ञेयं न शक्नोमि तस्माद्दिग्वानविक्रवो निर्धूतचापल्योहं यथामनीषं भक्त्या गृणामीत्यन्वयः । स्तुतेः फलमाह, नीच इति । अजया प्रकृत्या नीचगुणविसर्गं संसारमनप्रविष्टं पुमान्येनानुवर्णितेन गुणमङ्गीर्तनेन पूयेत शुद्धो भवति हि यस्मान्नेन संसारमोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यथामनीषं गृणामीत्युक्तं विवृणोति—सर्व इति । अमी वयं ब्रह्मादयश्च सर्वे सत्त्वधाम्नन्व विधिकरा हि “विष्णोन्निष्ठन्नि प्रदिशाविधर्मणि” इति श्रुतेः । तत्र विशेषोऽपि यथा वयं उद्विजन्तमथा ब्रह्मादयो नैवोद्विजन्तः प्रधानभक्तत्वात्कुत एतद् द्वयं विज्ञापयत इति तत्राह चेमायेति अस्य । हरे रुचिरावतारैः विक्रीडितम् अस्य

जगतः क्षेमाद्यनैकप्रयाजनाय स्यादिति ब्रह्मनेनास्मन्निधनेनास्माकमुद्वेगो ब्रह्मादरक्षणेन तेषामनुद्वेगश्च ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 अथैवं कर्तव्यमित्याह—तद्यच्छेति । अद्य त्वया असुरो हतश्च यस्मात्तस्मान्मथ्नाति कलुषीकरोति ज्ञानमिति मन्युः कोपः
 इतरेषामेवंविधो हरेस्तु स्वेदाधरस्फुरणादिविडम्बनलक्षणादिस्तं यच्छ संहार, प्रसन्नभावं दर्शयेत्यर्थः । मन्युश्च त्वद्विषयं ज्ञानं च
 यच्छानुगृहाणेत्यर्थः । “मन अवबोधने” इति धातोरिति वा त्वद्विषयं पूजालक्षणं यज्ञमिति वा “मन्युः कोपे क्रतौ युद्धे” इत्यभि-
 धानम् । सज्जनानन्दाकांक्षापि भगवत्प्रसादकरीत्याशयेनाह मोदेतेति । वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपि मोदेत साधु-
 रपि मोदेतेति वा योगविभागः, वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्या निर्वृतिमानन्दमिताः प्राप्ताः सर्वे लोकाः प्रतियान्तु स्वगृहमिति शेषः ।
 गत्वा किङ्कुर्वन्तीति तत्राह रूपमिति । नृसिंह ! जनाः तव नृसिंहाकारं रूपं दुरितनिवृत्तिलक्षणाय विभवाय स्मरन्तीत्यन्वयः ।
 साधुरहिंसापरोप वृश्चिकादिहत्या मोदेत किम्पुनः सर्वलोकोपद्रवकृदसुरहत्यातो वाह मोदेतेति । हत्यामिति पाठे साधुः
 शास्त्रतत्त्वज्ञो दुष्टवृश्चिकादिहत्यां यथा मोदेत तथाहमपि भगवद्द्वेषित्वेन दुष्टत्वात्पितृहत्यां मोद इत्यभिप्रेत्यातो वाह मोदेतेति ।
 नृसिंहेति सम्बोधनं नामकरणाभिप्रायेणेति ज्ञातव्यम् ॥ १४ ॥ * * पूर्वमज्ञातनामत्वादिति तव कोपाकुलरूपदर्शना-
 द्भीत्या लोकस्य स्मरणं न सम्भाव्यत इति चेत्तच्छमनं कर्तव्यमित्युक्तं तन्मम ज्ञाततत्त्वस्य विषयो न भवति मम भयं संसार-
 चक्रादित्याह, नाहमिति । भयानकस्य ते तव रूपांश्च विभेमीत्यन्वयः । कीदृशात् जिह्वे वक्त्रे अग्नियुक्ते नेत्रे यस्य तत्तथा जिह्वया
 भ्रुकुट्या रभसो यस्य तत्तथा उग्रे दंष्ट्रे यस्य तत्तथा जिह्वाग्निनेत्रं च जिह्वा भ्रुकुटी रभसं च उग्रदंष्ट्रं च तत्तथा तस्मादान्वमेव
 स्रक् माला यस्य तत्तथा तस्मात्क्षतजेन रुधिरेण सिक्ताः केसराः यस्य तत्तथा शङ्खवत्स्थूणवत्तन्वधौ कर्णौ यस्य तत्तथा क्षतजकेसरं
 च शङ्खकर्णं च तत्तथा तस्मात् निर्हादेन भीता दिगिभा दिग्गजा यस्य तत्तथा तस्मात् अरिभिन्दि नखाप्राणि यस्य तत्तथा तस्मात्
 अरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि नखानामप्राणि दुःसहं चोग्रं च संसारचक्रं च यत्तेन सह कदनात् हिंसालक्षणाद्युद्धादुशत्तम
 सत्यकाम, भीतानाम् अपवर्गं भीतिजनकसंसारनाशनमरणं शरणं समियां यामि ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मादेवं दृष्टत्वादेवं निर्णय इत्याह—मन्य इति । चरणत्रयेण धनादयस्तत्तच्छास्त्राभ्यासफलरूपास्तेपि नाराधनाय
 न परितोषाय । तर्हि केन तोषः स्यादित्यपेक्षायां दृष्टान्तद्वारैव तद्दर्शयति, भक्त्येति । ब्रह्मादिषु ब्रह्मादिकतिपयानां भक्तत्वेपि
 तेन तेन तु तेषामपि स परितुष्टो न भवतीति विवक्षयोक्तम् ॥ १० ॥ * * ननु, भक्तिव्यतिरिक्ता अपि केचित्ते वरिष्ठतयो-
 द्धुष्यन्ते तत्रासहमान आह, विप्रादिति ॥ १० ॥ * * भक्तास्तु श्रीभगवतोपि स्वत एव परमाभीष्टरूपाः भक्तिरेव च
 भक्तानां सुखरूपेति भक्त्या तुतोषेत्येवोत्कर्षयन् स्वकर्तव्यत्वेन तामेव निगमयितुमाह—नैवात्मन इति । अयं प्रभुरात्मनो
 मानं पूजां जनात् निजभक्तात् न वृणीते नेच्छति । तत्र हेतुः । निजस्य भक्तस्य लाभेनैव पूर्णः परमसन्तुष्टः । हेत्वन्तरं करुणः
 पूजार्थतत्प्रयासादावसहिष्णुः कथंभूतात् जनात् अविदुषः । पितुरग्रे बालकवत्तस्याग्रे न किञ्चिदपि जानतः । एषा स्वस्य
 जनैकवर्गत्वेन दैन्योक्तिः । यद्वा तदावेशेनान्यत् किञ्चिदपि न जानत इत्यर्थः । उभयत्र पक्षेऽपि तस्य तस्य कारुण्यं हेतुरिति
 भावः । तर्हि किं जनस्तस्य मानं न कुरुत एवेत्याशङ्क्याह—यदिति । सच जनो यत् यं यं मानं भगवते विदधीत सम्पादयति स
 सर्वोऽप्यात्मात्मार्थमेव तत्सम्मानमात्रेणैव स्वसम्मानाभिमननात् सुखं मन्यमानस्तन्मानं करोत्येवेत्यर्थः । तत्संमानमात्रेण स्वसंमा-
 नश्च तदेकजीवनस्य जनस्य युक्त एवेति दृष्टान्तमाह—यथा मुखे या शोभा क्रियते तन्मात्रमेव प्रतिमुखस्य शोभायैव भवति
 नान्यदिति ॥ ११ ॥ * * निगमयति तस्मादिति ॥ १२ ॥ * * नन्वेवं ब्रह्माद्याः भक्ता न भवन्ति भवानेव तु
 भक्त इत्याशङ्क्यासुरकुलजन्मत्वात् दैन्येनात्मानमपि तत्स्वभावत्वेन निर्दिशन् ब्रह्मादीन् प्रसादविषयीकारयितुं व्यतिरेकदृष्टा-
 न्तेन तेषां भक्तत्वमेव दृढयति—सर्व इति । नच ननु वयमिवासुरा इवोद्विजन्तः त्वदसमोर्ध्ववैभवदर्शनेनोद्वेगमीर्ष्यादि-
 भावं प्राप्नुवन्तो भवन्ति । भवांस्तु सर्वमङ्गलचरित एवेत्याह, क्षेमायेति ॥ १३ ॥ * * ननु, परमसाधोस्तव हिंसकोयमिति
 महाप्राणिनोऽप्यस्य मया हननं साधवोऽप्येतत्तत्त्वानभिज्ञा एते ब्रह्ममरीच्यादयो न सहेरन् । अत एवैतेष्वपि प्रसादो न युक्त
 इत्याशङ्क्याह—मोदेतेति । अहं को वराकः किन्तु वृश्चिकादेरिव सर्वहिंसकस्यास्य हननं साधुजनोऽप्यनुमोदेत किमुतैत इत्यर्थः ।
 किं वक्तव्यं न एव मोदं लब्ध्वा इति । यतो लोकाश्चेति अतो विश्वसुखदत्वात् साध्वेवानुष्ठितमिति । प्रसादस्यावसरोयं ननु
 मन्योरिति भावः । किञ्च । रूपमिति ॥ १४-१५ ॥ * * दुस्सहेति तद्बहिर्मुखतामयत्वादिति भावः । तत्रापि प्रसतां
 त्वद्वक्तेः सर्वङ्गिलानामसुराणां मध्ये ततो हे उशत्तम ! ते तवांग्रिमूलं चरणारविन्दयोः नित्याधिष्ठानं श्रीवैकुण्ठं प्रति
 कदा नु ह्वयसे ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नच बहुधनप्रदानादाभिस्त्वं तुष्यसीत्याह-मन्य इति । अभिजनं सत्कुले जन्म ओज इन्द्रियनैपुण्यं तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः योगोऽष्टाङ्गः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च नाराधनाय न सन्तोषणाय । तर्हि केनाहं सन्तुष्यामीत्यत आह भक्त्येति । तुतोषेति भूतनिर्देशेन नात्र काप्यन्या युक्तिरन्वेष्टव्या, किन्तु भवतस्त्वभाव एवायं भक्तेर्वा काप्यद्भुता शक्तिरिति द्योतते । तेन च त्वत्सन्तोषान्यथानुपपत्त्या मन्यपि श्रीनारदकृपोद्भूतो भक्तिगन्धो वर्त्तत इति व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥ * * * किमन्यद्वक्तव्यं भक्त्यभावसद्भावाभ्यामेवं विविच्यत इत्याह, भक्तिहीनात् विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये, किमुत क्षत्रियादिभ्यः । तत्रापि द्विषट् पूर्वोक्ता धनादयो द्वादशगुणास्तैर्युक्तात् किमुत सप्ताष्टत्रिचतुरादिगुणयुक्तात् किमुततरां तत्तद्गुणहीनात् तत्रापि वरिष्ठमतिशयेनाधिकमेव । सनत्सुजातोक्ता द्वादश वा गुणा द्रष्टव्याः । तदुक्तं “ज्ञानञ्च सत्यञ्च दमः श्रुतञ्च ह्यमात्सर्यं ह्रीस्ति-क्षानसूया । यज्ञश्च दानञ्च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य” इति । अरविन्देति तेन ज्ञानयोगादिसत्त्वे विप्रो भगवद्विमुखो नोच्यते इति मतं परास्तम् । श्वपचं कीदृशं तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पिता मनआदयो येन तम् ईहितं कर्म अर्थो धनं विप्राद्रिष्यते हेतुः स श्वपचः कुलं स्वीयं सर्वमेव पुनाति भूरिमानो लोकेष्वदरो यस्य तथाभूतोपि सतु विप्रः आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलमिति भावः । भक्तिहीनस्यैते गुणाः गर्वायैव भवन्ति नतु शुद्धये इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ १० ॥ * * * ननु, तर्हि श्रवणकीर्त्तनार्हणादिभिर्मत्सम्माननं हि भक्तिस्तयैव तुष्यामि नतु तपःश्रुतादिभिः पुनिष्ठैर्गुणैरिति चेन्मम स्वार्थपरत्वं प्रसक्तं तत्र नहि नहीत्याह—नैवेति । अयं प्रभुरोश्वरो भगवान् आत्मनः स्वस्य मानं संमाननं जनात् जनमात्रात् न वृणीते कीदृशात् अविदुषः तदपेक्षया ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तः सर्व एव जनो ह्यविद्वानेवेत्यर्थः । नहि शास्त्रादिविद्याज्ञानशून्यजनकृतं सम्माननं भव्यः कश्चिद् गृह्णातीति मानाग्रहणे जननिष्ठोऽज्ञानलक्षणो धर्मो हेतुरुक्तः । तत्र त्वन्निष्ठो धर्मोऽपि हेतुरस्तीत्याह निजलाभेन पूर्णः किन्तु करुणः कृपालुः सन् वृणीते च यत् कुतश्चिद्वृणीते इति दृश्यते तत्तमनुग्रहीतुमेवेति मानाग्रहणेपि करुणत्वलक्षणस्त्वन्निष्ठो धर्म एव हेतुरस्तीति भावः । न च प्राकृतजनदत्तेन मानेन तव कश्चिदुत्कर्षो भवेदपि तु मानप्रदातुरेवेत्याह यद्यत् यं यं मानं पूजां भगवते विदधीत कुर्यात् तत्संमानः आत्मने स्वस्मै स्वोत्कर्षायैव भवेत् यथा मुखश्रीः मुखे कृता तिलकादिशोभा प्रतिमुखस्य प्रतिविम्बस्य भवेत् नतु प्रतिविम्बे कृता प्रतिविम्बस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * * यस्मादेव भवान् भक्त्यैव तुष्यति नतु सज्जात्यादिभिः यस्माच्च त्वत्संमानं खल्व्वात्मने एव फलति तस्मादहं नीचोपि महि महिमानं गृणामि स्तौमि, येन त्वन्महिम्ना अनुवर्णितेन गुणविसर्गे संसारव्याधिमनुप्रविष्टो जनः पूयेत तस्मान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * * वयमसुरा एवास्मिन् जगत्प्रभक्ता मन्दभाग्याः, अन्ये तु सर्वे तव भक्ता भूरिभागा एवेत्याह—सर्वे विधिकरास्त्वन्नियोगकर्तारो दासा एव, नच वयमसुरा इव वैरभाववत्त्वादुद्विजन्तः स्वतो भीता अतोऽस्य स्वभक्तरूपस्य विश्वस्य ज्ञेमाय भूतये संपत्त्यै च उत आत्मनः स्वस्य च सुखार्थं तवेदमसुरवधादिविक्रीडितं भवेत् ॥ १३ ॥ * * * यस्माद्विश्वस्य ज्ञेमाद्यभूत् तस्मान्मन्युं यच्छ दूरीकुरु । ननु परदुःखेन सुखित्वात् कथमस्य विश्वस्य साधुत्वं तत्राह साधुरपि परोद्वेजकवृश्चिकसर्पादीनां हत्या हिंसयाऽन्यकृतया मोदेतेति विधेर्नासाधुत्वमित्यर्थः । प्रतियान्तं तव दुष्टनिग्रहशिष्टपालनकर्तृत्वे प्रतीतिं प्राप्नुवन्ति न चातःपरं तवैतादृशावतारापेक्षापीत्याह हे नृसिंह । तव रूपमेवेदं विभयाय भयाभावाय स्मरन्ति ते वै तद्रूपस्मरणेनैवातः परं भीताः असुरा नक्ष्यन्तीति भावः ॥ १४ ॥ असुरजातिवैष्यन्येषामसुराणामिव त्वत्तो न मे भयमित्याह नाहमिति । ते अस्माद्रूपादहं न बिभेमि । कीदृशात् अतिभयानकं आस्यं जिह्वा अर्कतुल्यनेत्राणि भ्रुकुट्या रभस आटोपः उग्रा दंष्ट्रा च यत्र तस्मात् अन्त्रमन्यः स्रजो यत्र तदान्त्रसूत तस्मात् क्षतजाक्ता केसरा यस्मिन् शुंकुवदुन्नतो स्तब्धो कर्णो यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात् निर्हादेन भीता दिगिभा यस्मात् अरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि तानि नखाग्राणि यस्मिन् तस्मात् ॥ १५ ॥ * * * किन्तु त्वद्वैमुख्यप्रदायकदुःसङ्गादिभ्य एव भीतोऽस्मीत्याह व्रत्तोऽस्मीति । दुस्सहं यत्त्वन्निन्दाद्वेषादिमयत्वादुष्टं संसारचक्रकदनं तस्मादेव व्रत्तोऽस्मि नतु साधारणसंसारादिति प्रह्लादाभिप्रयो व्याख्येयः “नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमप्रचित्तः” इत्यभिमतदुक्तेः यतः प्रसतां त्वद्वक्तं मां भक्षितुमिवेच्छतामसुराणां मध्ये प्रणीतो निक्षिप्तः । ननु त्वं किं मया निक्षिप्तस्तत्र नहि नहीत्याह बद्धः सन् स्वकर्मभिरेव तस्मात् कदा नु प्रीतस्सन् अपवर्गभूतं शरणं तवाङ्घ्रिकमलं प्रति ह्वयसे पादसम्बादनार्थं मामाह्वस्यसि ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च धनादिभिरपि भगवान्न तुष्यति किन्तु भक्त्या तुष्यसीत्याह, मन्ये इति । धनादयः परस्याराधनाय न भवन्ति यतस्तद्रहिताय गजयूथपाय भगवान् भक्त्यैव तुतोष । अभिजनः सत्कुले उद्भवः रूपं सौन्दर्यम् तपः कृच्छ्रादि श्रुतं शास्त्रश्रवणम् ओजः इन्द्रियपाटवम् तेजः प्रकाशः प्रभावः प्रभुत्वम् बलं देवान्तरोपासनादिजम् पौरुषं कार्यक्षमत्वम्

बुद्धिरर्थधारणशक्तिः किं बहुना भक्तिविरुद्धाः युज्यन्ते इति योगाः सर्वे उपाया इत्यर्थाः ॥ ९ ॥ * * अथ हरिभक्तप्रशंसार्थं तद्बहिर्मुखनिन्दार्थञ्च सर्वेभ्योऽधमस्यापि श्रपचस्य हरिभक्तत्वे सति सर्वश्रेष्ठत्वं सर्वेभ्यः श्रेष्ठस्यापि विप्रस्य हरिविमुखत्वे सति सर्वेभ्योऽधमत्वञ्चाह, विप्रादिति । अरविन्दनाभपादारविन्दविमुखात्तु पूर्वोक्तधनादिद्विषड्गुणयुतात् यद्वा “धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥” इत्युद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजातोक्तैर्द्वादशगुणैर्युक्ताद्विप्रादपि तदर्पितमनोवचनेहितार्थं तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पिताः मनआदयो येन तं श्रपचमपि वरिष्ठं मन्ये । यतः स उक्तलक्षणः श्रपचः प्राणं प्राणोपलक्षितमात्मानं सकुलं पुनाति, न तु भूरिमानः उक्तद्विषड्गुणाभिमानो हरिपादारविन्दविमुखो विप्रः कुलमात्मानं च पुनाति ॥ १० ॥ * * मनोवचनाद्यर्पणादिना पूजां स्वानन्यभक्त-हितायैव भगवान् स्वीकरोति न त्वन्यथेत्याह, निजलाभपूर्णः “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति” इति स्वाभाविकेन निजानन्दलाभेनैव पूर्णः अविदुषः “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ” इति श्रुतिप्रोक्तस्वाभिन्नाज्जीवात् स्वानन्योपासकादित्यर्थः । मानं पूजां करुणः कृपालुः आत्मनः सुखार्थं न वृणीते नेच्छति किन्तु यद्यन्मानं पूजां जन उपासको भगवते विदधीत कुर्यात्तत्तत् आत्मने स्वस्यैव स्यात् यथा मुखश्रीः मुखो मुख्यः राजादिः तदर्पिता प्रतिमुखेनाऽऽमात्यादिना श्रीः धनविद्याविनयादिरूपा लक्ष्मीः प्रतिमुखस्यामात्यादेरेव सुखदा भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा आश्रयगतं वस्तु आश्रितेपि गच्छतीति दृष्टान्तेनाह मुखे स्थिता श्रीः प्रतिमुखस्य दर्पणादिस्थस्यापि भवतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन जीवो भगवदंशभूतः स्वरूपतोऽपि स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तिमान् भवति यदा तदा केन पदार्थेन भगवत उपकारं कुर्यादिति द्योतितम् । अनेन दृष्टान्तेन ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति शङ्का न कार्या व्यापकस्य प्रतिबिवासम्भवात् । न चाकाशस्य जले प्रतिबिम्बो दृश्यते इति वाच्यम्, आकाशगतस्य परिच्छिन्नस्य मेघादिद्रव्यस्य तथा दृश्यमानत्वात् । विस्तरस्तु अध्यासगिरिवज्रादौ द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥ * * यस्माद्भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मात् अहं नीचोऽसुरजोऽपि विगतविक्रवो निःशङ्क ईश्वरस्य महि महिमानं यथामनीषं यथामति सर्वात्मना सम्पूर्णं मनसा गृणामि वर्णयामि येन महिम्नाऽनुवर्णितेन अजया प्रकृत्या गुणविसर्गं संसारमनुप्रविष्टः पुमान् पूयेत शुद्धयेत् ॥ १२ ॥ * * ब्रह्मादिषु कृपावलोकनं कुरु मन्युं चोपसंहरेति प्रार्थयते, सर्वे इति द्वाभ्याम् । हे ईश ! सत्त्वधाम्नः प्रकृतिसम्बन्धवर्जितं स्वाभाविकं यत्सत्त्वं गुणविशेषतदाश्रयस्येत्यर्थः । अमी ब्रह्मादयः उद्विज तः विभ्यतः, भवदीयगौरवयन्त्रिता इत्यर्थः । न च वयमिवाधुनैव त्वां शरणं गताः किन्तु प्रांचः कृपावलोकार्हा इति फलितोऽर्थः । किंच तव रुचिरैरवतारैः विविधं क्रीडितं अस्याधिकारिजनस्य चेमाय रक्षणाय भूतये ऐश्वर्याय आत्मसुखाय मोक्षाय च न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥ * * तत्तस्मात् हे नृसिंह ! मन्युं नियच्छोपसंहर यदर्थेऽयं मन्युः सोऽसुरस्त्वया अद्य हतः । यथा वृश्चिकसर्पहत्या परोद्वेजकस्य वृश्चिकस्य सर्पस्य च वधेन साधुर-हिंसकोऽपि जनो मोदेत एकवधेन बहूनां भयनिवृत्तेः तथा असुरवधेन लोका निर्वृतिं सुखमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतियन्ति भवत्-प्रसादं प्रतीक्षन्ते । जना मुमुक्षवः त्वैतद्रूपं अभवाय मोक्षाय स्मरन्ति ॥ १४ ॥ * * किं त्वमस्मद्रूपाद् विभेमि ? नेत्याह-नाहमिति । हे अजित ! अतिभयानकमास्यं च जिह्वा च अर्कवज्रेत्रे च भुक्तुटीरभसश्च उग्रा दंष्ट्राश्च यस्मिन् तस्मात् आत्रमय्यः स्रजो यस्मिन् क्षतजा रुधिराक्ताः केसराः शङ्खवदुन्नतौ कर्णौ च यस्मिन्निहदिन भीता दिगिभा यस्मात् अरीन् भिन्दन्तीति अरिभिदि नखाग्राणि यस्मिन् तस्मात्ते रूपादहं न विभेमि । रूपादित्यध्याहारः ॥ १५ ॥ * * तर्हि कुतस्तव भयमित्यत्राह, हे कृपणवत्सल ! दुःसहमुग्रं यत्संसारचक्रे कदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोऽस्मि । प्रसतां आत्मपरमात्मस्मृतिघ्नानामिन्द्रियाणां अन्योन्यघातिनां बद्धजीवानां वा मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः “बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः” इति स्मृतेर्भवतैव प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि हे उशत्तम ! अपवर्गशरणं मोक्षाश्रयं तैऽन्निर्मूलं प्रति प्रीतः सन्मां कदा ह्वये आह्वयसि ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भगवदाराधनेऽनधिकारमाशङ्क्य तत्राधिकारं सम्भावयितुं केवला भक्तिरेव भगवतः सन्तोषहेतुः, न तु धनाभि-जनादयो गुणा इत्याह—मन्ये इति द्वयेन । धनादयो गुणा लोके शास्त्रे च महत्त्वहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि परस्य पुंसः पूर्णानन्दस्य पुरुषोत्तमस्य आराधनाय सन्तोषोत्पादनाय न भवन्तीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् भगवान् गजयूथपाय गजेन्द्राय धनादिरहितायापि केवलभक्त्यैव तुतोषेति । तथाच केवला भक्तिरेव तत्सन्तोषहेतुर्नान्यत्किञ्चिदिति भावः । तत्र धनं वित्तम्, अभिजनः सत्कुले जन्म, रूपं सौन्दर्यं, तपः स्वधर्मः कृच्छ्रादिरूपं वा, श्रुतं पाण्डित्यं, ओज इन्द्रियशक्तिः, तेजः कायकान्तिः, प्रभावः प्रतापः, बलं शरीरशक्तिः, पौरुषमुद्यमः, बुद्धिः प्रज्ञा, योग यमनियमाद्यष्टाङ्गः कर्मयोगश्च ॥ ९ ॥ * * अतो जातिगुणतश्च हीनोऽपि भक्तिमानेव श्रेष्ठो न जात्योत्तमो गुणवानपि भक्तिहीन इत्याह—विप्रादिति । द्विषट् द्वादश गुणाः पूर्वोक्ता धनादिरूपाः “धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च ह्यमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य” इति सनत्सुजातोक्ता वा तैर्युक्ताद्विप्रादपि श्रपचं वरिष्ठं श्रेष्ठं मन्ये इत्यन्वयः । ननु क्षत्रियादेरपि विप्रस्य श्रेष्ठत्वं

शास्त्रप्रसिद्धमेव कथं त्वं तद्विरुद्धमङ्गीकरोषीत्याशङ्क्य विप्रं श्वपचं च विशिनष्टि । अरविन्दं ब्रह्माण्डात्मकं कमलं नाभौ यस्य तस्य सर्वजगत्कारणस्य पादारविन्दात् सर्वसंसारतपहारकात् सुखसेव्याद्विमुखात् विप्रात्तस्मिन्नरविन्दनाभे अर्पिता मनआदयो येन तम् । मनसोऽर्पणं तद्व्यतिरिक्तस्याचिन्तनम् । वचनस्वार्पणं तद्वार्ताकथनातिरिक्ताकथनम् । ईदृशं कर्म तदर्पणं तत्प्रीत्ये आचरणं, न स्वार्थम् । अर्थो वित्तं तस्यार्पणं तदर्थं विनियोगः । प्राणस्य जीवनस्वार्पणं नाम यावज्जीवं तत्सेवादिकरणम् । यतः स एवम्भूतः श्वपचः स्वकुलमपि पुनाति अतः श्रेष्ठः । गुणैः कृत्वा भूरिमानो गर्वः अन्यकृतसन्मानो वा यस्य स विप्रस्त्वात्मानमपि न पुनाति, कुतः कुलम् । तथाच यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वाद्यर्थमेव भवन्ति, न तूद्धारार्थम्, अतः स हीन इति भावः ॥ १० ॥ * * नन्वेवं धनादिसमर्पणी भक्तो विप्रादपि श्रेष्ठ इत्युक्त्वा तत्र प्राकृतजनवत् किं भगवानपि सन्मानमपेक्षते चेत्तदा तस्य पूर्णकामतैव न स्यादित्याशङ्क्याह—नैवेति । अयं प्रभुः सर्वस्वामी भगवान् अज्ञात् भगवदपेक्षया सर्वोऽपि जनः अज्ञ एव । तस्मात् यन्मानं पूजां वृणीते स्वीकरोति तदात्मनः स्वस्यार्थाय नैवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—निजेति, निजलाभेनानन्दस्वरूपलाभेनैव पूर्ण इत्यर्थः । तर्हि किमर्थं वृणीते इत्यपेक्षायामाह—करुण इति, कृपालुत्वाजीवानां कृतार्थतासिद्धयर्थं वृणीते इत्यर्थः । ननु यदि तस्य पूर्णकामत्वान्न किञ्चिदपेक्षितं तदा समर्पणादिनाऽपि तस्य प्रसादो न स्यात्तर्हि तद्विना कथं जीवस्य कृतार्थताऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—यद्यदिति । यं यं मानं जनो भगवते विदधीत करोति तच्चात्मने स्वार्थमेव भवतीत्यर्थः । नन्वन्यथै कृतं स्वार्थं कथं भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—प्रतिमुखस्येति । यथा मुखे कृतैव तिलकालङ्कारादि-श्रीः शोभा प्रतिमुखस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बितस्य प्रतिफलति, न तु साक्षात्तस्यैव तत्कर्तुं शक्यते, साक्षात्तत्रालङ्कारादिसमर्पणे तत्स्वरूपमेवाच्छादितं भवति तथा भगवति समर्पितमेव सेवके प्रतिफलति । मोहात्साक्षात् स्वार्थकामनया कर्माचरणे तज्जनितादृष्टेन जीवस्य स्वरूपमेवाच्छादितं भवति । तदुक्तम्—‘कोशकार इवात्मानं कर्मणाऽऽच्छाद्य मुह्यति’ इति ॥ ११ ॥ * * एवं भगवत्स्वभावविचारेण तद्भजने स्वाधिकारं निश्चित्य स्वकर्तव्यतां प्रतिजानीते—तस्मादिति । यस्माद्भगवान् केवलया भक्त्यैव तुष्यति, न जातिगुणादिना, तस्मादहं नीचः सर्वगुणहीनोऽपि विगतविक्रवः अधिकाराभावशङ्काशून्यः सन् सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन यथामनीषं स्वबुद्ध्यनुसारेणेश्वरस्य भगवतो महि महिमानं गृणामि अनुवर्णयामि । ननु यदि साकल्येन तन्महिमानं न जानासि तर्हि किं स्वल्पवर्णनेन तत्राह—येनेति । येनानुवर्णितेन महिम्ना अजया अविद्यया गुणविसर्गे देहमनुप्रविष्टः तत्र कृताहम्भमेत्यध्यासः पुमान् पुरुषः पूयेत शुद्ध्येत अविद्यानिवृत्त्या विमुच्येतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * एवं भगवन्महिमवर्णनं प्रतिज्ञाय तत्कोपोपशमं प्रार्थयते—सर्वे इति द्वयेन । हे ईश वयमिव यथा वयं तथा अमी ब्रह्मादयोऽपि सर्वे तव विधिकराः किङ्करा एव, न त्वसुरादिवद् द्वेषकारिण इति । तत्र हेतुमाह—सत्त्वधाम्न इति । सात्त्विकानां देवानां समग्रसत्त्वाधिष्ठातृत्वांशत्वात् ‘यो यदंशः स तं भजेत्’ इति न्यायात्सर्वे देवास्तव सेवका इत्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमत आह—उद्विजन्त इति, त्वत्कोपाद्भिभ्यतो वर्तन्ते । ततोऽपि किमित्यपेक्षायां सर्वपुरुषार्थादातुस्तव भक्तानां त्वत्त एव भयमित्यनुचितमेवेत्याशयेनाह—क्षेमायेति । तव रुचिरैर्मनोज्ञैरवतारैर्यद्विक्रीडितं विविधा क्रीडा तदस्य विश्वस्य क्षेमाय लब्धपरिपालनाय भूतये अलब्धलाभायापि आत्मसुखाय स्वलीलानुभवसुखदानाय च । तत्र हेतुमाह—भगवत इति, ऐश्वर्यादिगुणगणार्णवस्य तव विक्रीडितमतत्स्थेत्यर्थः । हीत्यवधारणे । उतेत्यप्यर्थे ॥ १३ ॥ * * यस्मात्त्वद्वक्तानां त्वत्त एव भयमित्यनुचितमेव, तत् तस्मात् एषां भयपरिहाराय मन्युं क्रोधं यच्छ उपसंहर । नन्वेषामेव भयपरिहारायासुरवधार्थमेवायं मन्युः प्रकटित इति चेत्तदा कार्यस्य जातत्वादिदानीं क्रोधो निरर्थक एवेत्याशयेनाह—असुर इति । यदर्थेऽयं मन्युः सोऽसुरस्त्वयाऽद्य हत एव, अतः सर्वेऽपि लोका निर्वृतिमिताः सुखं प्राप्ताः सन्तः प्रतियन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते इत्यन्वयः । नन्वन्ये सर्वे सुखिनो भवन्तु, मा वा, मम तु स्वभक्तजनस्य साधोर्मोदोऽपेक्षित इत्याशङ्क्याह—साधुरपि मोदेतैवेति । ननु साधुजनस्य परमकृपालुत्वात् कथमन्यवधेनापि मोदः सम्भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्सम्भावयति—वृश्चिकसर्पह्वयेति । यथा वृश्चिकसर्पादिहत्या वधेन परकृतेन साधोरपि भयनिवृत्त्या मोदो भवति तथाऽस्यासुरस्य वधेनापीत्यर्थः । तर्हि बहूनां सुखावहत्वादितोऽग्रेपि जनानामभयायास्य मन्योर्धरणमेवोचितमित्याशङ्क्याह—रूपमिति । हे नरसिंह विभयाय इतोऽग्रे भयनिवृत्तये तवेदं रूपं जनाः स्मरन्ति स्मरिष्यन्ति । तथा चैतद्रूपस्मरणेनैव भयनिवृत्तिर्नैव्यान्न मन्युधारणेन कृत्यमस्ति भयङ्करत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ * * ब्रह्मादिभिः सह त्वमपि विभेपि किमित्यपेक्षायामाह—नाहमिति । हे अजित ते तवास्मात् भयङ्करादपि रूपादहं न विभेमि । रूपस्य भयङ्करत्वमेव प्रपञ्चयति—अतिभयानकेति । आस्यं च जिह्वा चार्कसदृशो नेत्रे च भ्रुकुटीनां रभस आटोपश्च उग्रा दंष्ट्राश्च एतानि अतिभयानकानि यस्मिन्तस्मात् । आन्त्रमय्यः स्रजो यस्मिन्तस्मात् आन्त्रस्रक् तस्मात् । क्षतजाक्ताः केसरा यस्मिन्, शङ्खवदुन्नतौ स्तब्धौ कर्णौ यस्मिन्तच्च तच्च तस्मात् । निर्हादेन उत्कटशब्देन भीता दिगिभा यस्मात्तस्मात् । अरीन् भिन्दन्तीत्यरिभिन्दि तानि नखाग्राणि यस्मिन्तस्मात् ॥ १५ ॥ * * एवं मत्तो भयं माऽस्तु तथाऽप्यन्यत् किञ्चित्तव भयकारणमस्ति चेत्तदा तद् ब्रूहि तन्निवृत्तिं कृत्वा क्रोधं त्यक्ष्यामीत्यपेक्षायामाह—त्रस्त इति । अस्मद्विधस्य कृपणजनस्य संसारदुःखादुद्धार एव तवो-

चित्तस्तत्र प्रीतियुक्तत्वात्तत्कर्तुं समर्थत्वाच्चेत्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे कृपणवत्सलेति । दुस्सहं यदुग्रमुत्कटं संसारचक्रं चक्रवद्-
दुस्थे संसारे कदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोऽस्मीत्यन्वयः । किं तत्र दुःखनिमित्तमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रसतामिति । प्रसतां
हिस्त्राणामसुराणां त्वन्निन्दकानां मध्ये प्रणीतः त्वयाऽभिक्षिप्तः । तर्हि स्वपराक्रमेण ततो निस्तर इत्याशङ्क्याह—स्वकर्मभिर्बद्ध
इति । अतस्त्वं प्रीतः सन् अपवर्गं संसारदुःखनिवर्तकं शरणं आश्रयभूतं ते चरणकमलं प्रति मां कदा तु ह्यसे आह्वयिष्य-
सीत्यन्वयः । तव प्राप्तिरेव परमानन्दजनिका सकलदुःखनिवर्तिका नान्यदित्याशयेन सम्बोधयति—हे उश्रुतम
अतिकमनीयेति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमनधिकारमात्मन आशङ्क्य पुनरधिकारं संभावयितुं तावद्भगवतो जातिगुणवृत्त्यादिदारतम्यानादरेण भक्त्यै-
कतोष्यत्वमाह मन्य इति द्वाभ्याम् । मन्य इति । धनं वित्तं, अभिजनः सत्कुले जन्म, रूपं सौन्दर्यं, तपः स्वधर्मः, कृच्छ्रादिर्वा ।
श्रुतं पाण्डित्यं च, ओज इन्द्रियबलं च तेजः कायकान्तिश्च प्रभावः प्रतापश्च बलं सामर्थ्यं च पौरुषमुद्यमश्च बुद्धिः प्रज्ञा च
योगः प्राणजयोऽष्टाङ्गो वा स च ते परस्व परमस्य, पुंसः पुरुषस्य, आराधनाय संतोषनिमित्ताराधनाय, न भवन्ति, इति मन्ये ।
किं तु भक्तिरेव भवतीति मन्ये इत्यर्थः । कुतः । हि यस्मात्, भगवान् गजयूथपाय भक्त्या एव तु तोष ॥ ९ ॥ * * एवं
धनाद्यभावेऽपि केवलभक्तेरेव भगवत्तोषहेतुत्वं प्रदर्शितं, यतः भक्तेः एव भगवत्तोषहेतुत्वमस्यत एवेतरगुणसंपत्त्यपेक्षया भगवद्भ-
क्तिरूपा संपत्तिरेव श्रेयसीत्याह । विप्रादिति । द्विगुणाः षट् द्विषट् द्वादश ये गुणाः पूर्वश्लोकोक्ता धनादयः, धर्मादयः सनत्-
सुजातोक्ता वा, तैर्युतः युक्तस्तस्मात्, अरविन्दनाभस्य श्रीमद्भगवतः ये पादारविन्दे चरणकमले ताभ्यां विमुखः प्रतिकूलस्तस्मात्,
विप्रात् ब्राह्मणात्, तस्मिन्नरविन्दनाभेऽर्पिताः समर्पिताः मनआदयो येन तं, तत्र मनः स्वान्तं, वचनं वाक्चातुर्यं, ईहितं कर्म,
अर्थः स्वापत्तेयं, प्राणः प्राणाश्रयः प्रत्यगात्मा, श्वपचं श्वपाकं, वरिष्ठं श्रेष्ठं, मन्ये । श्वपचस्य श्रेष्ठये ब्राह्मणस्य तदवमत्वे हेतुमाह ।
स भगवदर्पित मनआदिः श्वपचः, कुलं स्वकुलमपि पुनाति । भूरिर्मानो गर्वो यस्य सः, द्विषड्गुणप्रयुक्ताभिमानवान् ब्राह्मण
इत्यर्थः । न तु स्वात्मानमपि पुनाति, तर्हि कुतः कुलमित्यर्थः । सनत्सुजातोक्ता ब्राह्मणानां द्वादश गुणा यथा—‘धर्मश्च सत्यं च
दमस्तपश्च ह्यमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य’ इति । तत्र धर्मो वर्णा-
श्रमनियतः संध्योपासनादिः । सत्यं स्वपरहिंसावर्जं यथार्थभाषणम् । दमो जिह्वोपस्थादिनिग्रहः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि-
रूपं, मत्सरः परगुणासहिष्णुत्वं तदभावोऽमात्सर्यम् । हीरकार्येषु लज्जा । तितिक्षा सत्यपि क्रोधनिमित्ते तदनुत्पादः । परगुणेषु
दोषाविष्करणमसूया तदभावोऽनसूया । यज्ञो ब्रह्मयज्ञादिः । दानं पात्रेषु द्रव्यार्पणम् । धृतिरत्यन्तापद्यपि स्वव्रतादेरत्यागः ।
श्रुतमर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनम् । इति सनत्सुजातोक्तश्लोकार्थः । यद्यपि उक्ता गुणा एव भगवद्भक्त्यनुग्राहकाः, भक्तिश्च
वेदान्तविहितब्रह्मोपासनात्मिका तत्र त्वधिकारस्त्रैवर्णिकस्यैव न तु शुद्धस्य, एतच्च शारीरकीयशुद्धाधिकरणन्यायसिद्धं, तथाप्यत्र
प्रकरणे भक्तिशब्देन प्रपत्तिरेवोच्यते । तस्यां सर्वेषामधिकरो बहुप्रमाणप्रतिपन्नः । अत एव ‘दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शुद्धा
व्रजौकसः । खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः’ इति स्त्रीशुद्धादीनामपि भगवति भक्त्या तत्साधर्म्यापत्तिरुक्तो-
पपन्ना भवति । ‘वनं गतो यद्वरिमाश्रयेत्’ ‘उपेत नारायणमादिदेवम्’ ‘मन्ये तदेतदखिलं परमस्य पुंसः स्वात्मार्षं स्वसुहृदः
परमस्य पुंसः’ इति प्रपत्तिः कर्त्तव्यत्वेनात्रैव पूर्वमुक्तास्तीत्यतो न विरोधः । एवं चात्मात्मीयादिसमर्पणेन भगवति विन्यस्त-
रक्षाभरः श्वपाकोऽपि भगवत्तोषकत्वादुक्तविधाद्विप्रात् श्रेयानिति भावः । तदुक्तं भगवतैव ‘अपि चेत् सुदुराचारो भजते
मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः’ इति ॥ १० ॥ * * ननु परिपूर्णस्य भगवतः जातिगुण-
वित्तादिरहितान्यजापितमानसादिभिः किं प्रयोजनं कथं नु तस्मात्तस्य तोषः तत्राह नैवेति । अयं प्रभुरीश्वरः, निजलाभपूर्णः
स्वाभाविकसमस्तकामसंप्राप्त्या पूर्णः सन्नपि, यतः स्वयं करुणः ततः, अविदुषोऽल्पकात् जनात्, मानं पूजां वृणीते अङ्गीकरोति ।
तच्च आत्मनः न एव । स्वार्थं तु नैव वृणीते इत्यर्थः । पूर्णकामोऽपि करुणयाऽऽराधकोजीवनार्थं स्वभक्तजनकृतमाराधनं स्वीकरो-
तीति भावः । एतदेव विशदयति । जनः भगवते यत् यत् मानमाराधनं विदधीत करोति । तच्च आत्मने स्वार्थमेव, यथा
मुखश्रीः गृहादौ वर्त्तमानस्य मुख्यस्य शोभा, प्रतिमुखस्य मुख्याभिमुखीभावेन वर्त्तमानस्य सर्वस्यापि जनस्य भवति । अयं भावः—
गृहिणां गृहेषु मुख्यस्य तत्परिवारकृतं तदाज्ञावर्त्तनरूपं तत्समाननं वीक्ष्य लोकाः ‘अहो अयमेतत्परिवारोऽतिनिपुणो बुद्धिमांश्च ।
यतोऽस्य मुख्यस्याज्ञायां यथायथमेव वर्त्तते’ एवं ब्रूयुः तद्भगवज्जनानां भगवान् मुख्यः, ततस्तेषां भगवन्मानाचरणं स्वकीय-
शोभाकरमेव ‘यं स्तुवन् स्तव्यतामेति वन्दमानश्च वन्द्यताम्’ इत्युक्तेर्भगवत्पूजनेन भक्ता अपि पूज्या भवन्तीति ॥ ११ ॥
एवं भगवतो भक्त्यैकतोष्यत्वं तत्तोषस्य भक्तोजीवनार्थत्वं चोक्तं, ततः स्वस्योपजातित्वेऽपि भक्तत्वात्तत्तोषकस्तुतावधिकारं
संभाव्य यथामति स्तोष्यामीत्याह । तस्मादिति यस्मात् भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मात्, नीचो हीनोऽपि तद्भक्तियुक्तोऽहं,

विगतो विद्वत् शङ्का यस्य सः एवंभूतः सन्, सर्वात्मना करणत्रयैक्येन, ईश्वरस्य भगवतः, महि महिमानं, यथामनीषं यथामति, गुणामि स्तौमि । वर्णयामीत्यर्थः । किमीश्वरस्य स्तुत्या प्रयोजनमिति शङ्कां निराकुर्वन्तस्मह्यनुवर्णनं विशिनष्टि । येन अनुवर्णितेन, ईश्वरगुणानुवर्णनेन, अजया प्रकृत्या, गुणविसर्गं गुणकार्यं शरीरं अनुप्रविष्टः नीचः पुमान्, पूयेत शुद्धयेत हि । स्तुत्या तस्य न कोऽप्यतिशयः किं तु स्तुवत एवात्मशुद्धिरूपोऽतिशय इति भावः ॥ १२ ॥ * * एवमात्मनो भगवतः स्तुतावनधिकारं परिहृत्य तत्स्तुतिं प्रतिज्ञाय तं तुष्टपुस्तावत् कोपोपशमनं प्रार्थयते । सर्वे हीति । हे ईश, वयमिव यथा वयं तव किंकरा इत्यर्थः । तथा, अमी सर्वे ब्रह्मादयः अपि, सत्त्वधाम्नः सत्त्वमूर्त्तः, तव विधिकराः किंकरा एव हि । अस्त्येवं ततः किमत आह । उद्विजन्तः त्वत्कोपाद्विभ्यतः, वर्त्तन्ते । मन्युं यच्छेत्त्युत्तरेणान्वयः । सत्त्वधाम्न इत्यनेन विशुद्धसत्त्वैकतानस्य तव कोपः स्वाभाविको न भवति, किं तु लोकरक्षणेऽधिकृतस्य तव तद्रक्षणरूपक्रीडार्थमाहित इत्यभिप्रेतं तदेव व्यनक्ति क्षेमायेति । भगवतः तव, रुचिरावतारैः सुन्दरैरैतैर्नृसिंहादिप्रादुर्भावैः, विक्रीडितं विविधा क्रीडा, अस्य जगतः, क्षेमाय लब्धपरिरक्षणाय, भूतये योगाय अलब्धलाभायेत्यर्थः । उताथ, आत्मसुखाय ब्रह्मात्मकस्वात्मानन्दानुभवजसुखाय चापि, भवति । न तु भयोत्पादनायेत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * तदिति । यतस्तव विक्रीडितं लोकस्य क्षेमार्थं तत्तस्मात्, हे नृसिंह मन्युं कोपं, यच्छोपसंहर । इतः परं न मन्युना प्रयोजनमस्तीत्याह । अद्य अधुना, असुरो मत्पिता, त्वया हतः । लोकाश्च भगवद्भक्तजना अपि निर्वृतिं सुखं इताः प्राप्ताश्च । ननु अन्ये लोकाः निर्वृतिं यान्तु नाम, लोकान्तर्गतः साधुजनस्तु मत्कृतामिमां भूतहिंसां नानुमोदेतात आह । साधुः साधुजनोंऽपि वृश्चिकसर्पाहत्या लोकोपद्रवकारिणां वृश्चिकादीनां परकृतेन हननेन, मोदेत । बहूनामभद्रं कुर्वतोऽस्य वृश्चिकादेः मरणरूपमेतद्भद्रमेव जातमिति साधुरपि मोदं प्राप्नुयादित्यर्थः । तर्हि बहूनां सुखावहत्वादमुं क्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह । सर्वे जनाः, असुरहननेन सुखितां प्राप्ताः सर्वे लोका इत्यर्थः । प्रतियन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते । तर्हि जनानां पुनर्भयाभावाय मन्युं धारयामीति चेत्तत्राह । रूपं भयानकमेतत् स्वरूपं विभयाय भयनिवृत्त्यै, स्मरन्ति । एतद्रूपस्मरणादेव भयनिवृत्तेर्न मन्युधारणेन कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * ब्रह्मादय उद्विजन्त इति विशेषेण ब्रह्मादीनामेव क्रोधयुक्तान्मद्रूपाद्वयं ब्रूषे, त्वं तु न विभेषि, यदि त्वं चेद् विभेषि तर्हि त्यजामीति चेत्तत्राह । नाहमिति हे अजित, आस्यं च जिह्वा च अर्कनेत्रे अर्कसमाने नयने च भृकुटीरभसः भृकुट्याटोपश्च उग्रा दंष्ट्राश्च एतानि अतिभयानकानि यस्मिंस्तस्मात्, अन्त्रमय्यः स्रजो यस्मिंस्तत् अन्त्रस्रक् तस्मात्, क्षतजं रुधिरं, तदाक्ताः केसरा यस्मिंस्तत्, शङ्खबटुन्नतो स्तब्धौ कर्णौ यस्मिंस्तच्च तच्च तस्मात्, निह्वादेन भीता दिग्गभा दिग्गजा यस्मात्तत्तस्मात्, अरीन् भिनत्तीति अरिभिन्दि नखाग्राणि यस्मिन्नेवंभूतात्, अस्मात् ते तव, रूपात्, अहं तु न विभेमि ॥ १५ ॥ * * तर्हि कुतो विभेषीत्यपेक्षायां महद्भयं त्वन्यदस्तीति तन्निमित्तमाह । त्रस्तोऽस्मीति हे कृपणवत्सल, दुःसहं सोदुमशक्यं उग्रं च यत् संसारचक्रकदं संसारपरिभ्रमणजं दुःखं तस्मात्, अहं त्रस्तः भीतः, अस्मि । प्रसतां प्रसद्भिः, प्रसतामिति कर्त्तरि षष्ठी । त्वच्छेषभूतं स्वरूपं तिरोधापयद्भिर्देहात्माभिमानस्वतन्त्रताभिमानममकारादिभिरित्यर्थः । प्रणीतः संसारं प्रापितः, हे उशत्तम कमनीयतम, तन्मूलभूतैः, स्वकर्मभिः बद्धश्च, अहमस्मि तत इति शेषः । प्रीतः, मद्विषयनिरतिशयप्रीतियुक्तस्त्वं, अपवर्गशरणं अपवर्गोपायभूतं, ते तव, अङ्घ्रिमूलं प्रति, कदा नु ह्वयसे आह्वयसे । यावत्त्वदङ्घ्रिमूलं मां न प्रापयिष्यसि, तावत् मां भयं सर्वेथानुवर्त्तते इति भावः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

मैं समझता हूँ कि धन, कुलीनता, रूप, तप, विद्या, ओज, तेज, प्रभाव, बल, पौरुष, बुद्धि और योग—ये सभी गुण परमपुरुष भगवान्‌की सन्तुष्ट करनेमें समर्थ नहीं हैं । परन्तु भक्तिसे तो भगवान् गजेंद्र पर भी सन्तुष्ट हो गये थे ॥ ९ ॥ मेरी समझसे इन बारह गुणोंसे युक्त ब्राह्मण भी यदि भगवान् कमलनाभके चरण-कमलोंसे विमुख हो तो उससे वह चाण्डाल श्रेष्ठ है, जिसने अपने मन, वचन, कर्म, धन और प्राण भगवान्‌के चरणोंमें समर्पित कर रखे हैं; क्योंकि वह चाण्डाल तो अपने कुलतकको पवित्र कर देता है और बड़प्पनका अभिमान रखनेवाला वह ब्राह्मण अपनेको भी पवित्र नहीं कर सकता ॥ १० ॥ सर्वशक्तिमान् प्रभु अपने स्वरूपके साक्षात्कारसे ही परिपूर्ण हैं । उन्हें अपने लिये लुद्र पुरुषोंसे पूजा ग्रहण करनेकी आवश्यकता नहीं है । वे करुणावश ही भोले भक्तोंके हितके लिये उनके द्वारा की हुई पूजा स्वीकार कर लेते हैं । जैसे अपने मुखका सौन्दर्य दर्पणमें दीखनेवाले प्रतिबिम्बको भी सुन्दर बना देता है, वैसे ही भक्त भगवान्‌के प्रति जो-जो सम्मान प्रकट करता है, वह उसे ही प्राप्त होता है ॥ ११ ॥ * * इसलिये सर्वथा अयोग्य और अनधिकारी होनेपर भी मैं बिना किसी शङ्काके अपनी बुद्धिके अनुसार सब प्रकारसे भगवान्‌की महिमाका वर्णन कर रहा हूँ । इस महिमाके गानका ही ऐसा प्रभाव है कि अविद्यावश संसार-चक्रमें पड़ा हुआ जीव तत्काल पवित्र हो जाता है ॥ १२ ॥ * * भगवन् ! आप सत्त्वगुणके

आश्रय हैं। ये ब्रह्मा आदि सभी देवता आपके आज्ञाकारी भक्त हैं। ये हम दैत्योंकी तरह आपसे द्वेष नहीं करते। प्रभो! आप बड़े-बड़े सुन्दर-सुन्दर अवतार ग्रहण करके इस जगतके कल्याण एवं अभ्युदयके लिये तथा उसे आत्मानन्दकी प्राप्ति करानेके लिये अनेकों प्रकारकी लीलाएँ करते हैं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जिस असुरको मारनेके लिये आपने क्रोध किया था, वह मारा जा चुका। अब आप अपना क्रोध शान्त कीजिये। जैसे बिच्छू और साँपकी मृत्युसे सज्जन भी सुखी ही होते हैं, वैसे ही इस दैत्यके संहारसे सभी लोगोंको बड़ा सुख मिला है। अब सब आपके शान्त स्वरूपके दर्शनकी बाट जोड़ रहे हैं। नृसिंहदेव! भयसे मुक्त होनेके लिये भक्तजन आपके इस रूपका स्मरण करेंगे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परमात्मन्! आपका मुख बड़ा भयावना है। आपकी जीभ लपलपा रही है। आँखें सूर्यके समान हैं। भौंहें चढ़ी हुई हैं। बड़ी पैनी दाढ़ें हैं। आँतोंकी माला, खूनसे लथपथ गरदनके बाल, बर्छेकी तरह सीधे खड़े कान और दिग्गजोंको भी भयभीत कर देनेवाला सिंहनाद एवं शत्रुओंको फाड़ डालनेवाले आपके इन नखोंको देखकर मैं तनिक भी भयभीत नहीं हुआ हूँ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ दीनबन्धो! मैं भयभीत हूँ तो केवल इस असह्य और उग्र संसारचक्रमें पिसनेसे। मैं अपने कर्मपाशोंसे बँधकर इन भयङ्कर जन्तुओंके बीचमें डाल दिया गया हूँ। मेरे स्वामी! आप प्रसन्न होकर मुझे कब अपने उन चरणकमलोंमें बुलायेंगे, जो समस्त जीवोंकी एकमात्र शरण और मोक्षस्वरूप हैं? ॥ १६ ॥

यस्मात् प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।
 दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाहं भूमन्भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥
 सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चगीताः ।
 अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥ १८ ॥
 बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ।
 तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्न इहाञ्जसेष्टस्तावद् विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥
 यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद् यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।
 भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः सञ्चोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यस्मात् अहं प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः दुःखौषधं तत् अपि दुःखं भूमन् अतद्विया भ्रमामि मे तव दास्ययोगं वद ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नृसिंह गुणविप्रमुक्तः ते पदयुगालयहंससंगः सः अहं प्रियस्य सुहृदः परदेवतायाः तव विरिञ्चगीताः लीलाकथाः अनुगृणन् दुर्गाणि अञ्जः तितर्मि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नृसिंह इह बालस्य शरणं पितरौ न (स्तः) नार्तस्य अगदं न च उदन्वति मज्जतः शरणं नौः इह न विभो तप्तस्य यः तत्प्रतिविधिः त्वदुपेक्षितानां तनुभृतां तावत् अञ्जसा इष्टः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पृथक्स्वभावः यः अपरः वा परः संचोदितः भावः करोति विकरोति तु यस्मिन् यतः यर्हि येन यस्य यस्मात् यस्मै यथा उत तत् अखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

श्रीपरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दास्ये सति मत्प्रीतिरिति चेत्तर्हि नानायोनिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावाच्चमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते। यस्मात्प्रियैरप्रियैश्च यथासंख्यं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोऽस्मि। दुःखस्य प्रतीकारः कार्य इति चेत्तत्राह। दुःखस्यौषधं प्रतीकारस्तदपि दुःखमेव। एवमप्यतद्विया देहाद्यभिमानेन मुह्यामि। अतो हे भूमन्विभो मे तव दास्यरूपं योगं निस्तारोपायं वद ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ननु दास्ययोगेन प्रवृत्त्यापि तदंतरायभूतानां पूर्वोक्तनानादुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह। सोऽहं त्वद्दासः सन् भो नृसिंह तव लीलाकथा अनुगृणन्दुर्गाणि महादुःखान्यञ्जसा तितर्मि तरामि न गणयिष्यामीत्यर्थः। तत्र हेतुः गुणै रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन्। तत्कुतस्ते पदयुगमेवालयो येषां भक्तानां त एव हंसा ज्ञानिनस्तैः संगो यस्य मम सोऽहम्। कथंभूतस्य कथास्तत्राह प्रियस्येत्यादि। कुतो ज्ञाताः विरिंचेन गीतास्तत्संप्रदायप्रवृत्ताः। तथा चार्थवर्णी श्रुतिः “देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्” इत्यादि। दास्ये प्रवृत्तस्य भवदनुग्रहेण सत्संगस्ततो वीतरागतया

भगवद्गुणानुवर्णनं ततश्च न दुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥ * * ननु दुःखैस्त्वस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं मदास्यादिना तत्राह बालस्येति । भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्दुःखप्रतीकार इह लोके योजसेष्टः स त्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेव न त्वार्थतिकः । तदेवाह । बालस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतस्ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् कचिदजीगर्तादिषु ताभ्यामेव तद्वधदर्शनाच्च । न चाऽऽर्तस्य रोगिणोऽगदमौषधं शरणं कृतेऽप्यौषधे मृत्युदर्शनात् । न चोदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तथा सह मज्जनदर्शनात् । अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः । अथैवं काक्का व्याख्येयं तप्तस्य तत्प्रतिविधिर् इह तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमंजसेष्टोऽपि तु नेष्ट एव । यद्वा यस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः स किमंजसा नैवांजसेत्यादि योज्यम् । बालस्येत्यादि पूर्ववदेव ॥ १९ ॥ * * ननु कचित्कुतश्चित्केनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोऽपि दृश्यत एवेत्याशङ्क्य तत्रापि तत्तद्रूपेण त्वमेव रक्षक इत्युररीकृत्य तस्यैव सर्वात्मतामाह । यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनः पित्रादिः परो ब्रह्मादिर्वा भावः कर्ता तत्तत्कारकैर्यद्यत्करोति तत्सर्वं भवत एव स्वरूपं न तु पृथक् यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्ताद्यर्हि यस्मिन्काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा संचोदितश्च यस्य संबंधि यस्मादपादानाद्यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्तयेवं सप्तविभक्त्यर्थाः । यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थः । पृथक्स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः । करोत्युत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयतीति ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थादीपिकाप्रकाशः

ननु मदंघ्रिसेवया किं करिष्यसि । यद्वा—यावदाह्वयामि तावत्पैतृकं त्रिजगदैश्वर्यमुखं भुंक्ष्वेति चेद् दुःखमेव तदतस्तत्र प्रार्थ्यमस्तीत्याह—यस्मादिति । सकलयोनिष्विति । राजदेहेऽपि तादृशशोकाग्निदाहस्य नासद्भाव इति भावः । ननु शोकाग्नेः प्रतीकारा अपि बहवो वर्तन्ते इत्यत आह—दुःखौषधमिति । एवमपि दुःखस्वरूपत्वेऽपि । अतद्विधा दुःखबुद्धयैव शूकरादियोनावप्यहं सुखीति बुद्ध्या भ्रमामि । अतस्त्व दास्यस्य योगमुपायं वद केनोपायेन तव दास्यं प्राप्नुयां तत्त्वमेवोपदिशेति । तद्दास्यवत्त्वे सति नानायोगनिगतस्यापि मे किमपि दुःखं न स्यादिति भावः । यद्वा—दास्यं दासकर्म तच्च श्रीहरिप्रतिमापरिचर्या तदेव योगस्त्वत्संयोगरूपस्तं वदेत्यर्थः । हे भूमन्नि । भूमो दास्यं को न वाञ्छतीति भावः । दास्यस्यैव परमपुरुषार्थत्वात्तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते “कृष्णे भक्तिः कृष्णदास्यं वरेषु परमं वरम् । श्रेष्ठा पञ्चविधा मुक्तेर्हरिभक्तिर्गरीयसी ॥ ब्रह्मत्वादिपि देवत्वादिन्द्रत्वादमरादिपि । अमृतात्सिद्धिलाभाच्च हरिदास्यं सुदुर्लभम् ॥” इति ॥ १७ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । सांसारिकदुःखपरिहारोऽस्य एवान्वेष्टव्यस्तत्र साटोपं सप्रगल्भास्फोटं चाह—सोहं त्वदनन्यभक्तः श्रीनारदभृत्यत्वेन प्रसिद्धः प्रह्लादोऽहमन्य इव न ज्ञानकर्मादिकं स्वप्नेष्यंगीकरोमीति भावः । अनुगृणन्कीर्त्तयन्नेव । इत्यर्थ इति । दुःखतरणं हि तदचित्तनमेव तच्च चेतोधर्मश्चेतश्च त्वदाविष्टं न किञ्चिदपि गणयतीति भावः । तत्र दुःखागणने यद्यहं गुणातीतः स्यां तदा मे कुतो दुःखं दुःखौषधश्चेति भावः । तत् गुणातीतत्वम् । त्वद्वत्संगप्रसादादेव गुणातीतत्वं जातमिति भावः । तत्संप्रदायेन प्रवृत्ताः कथा इत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । देवा इंद्राद्याः । प्रजापतिं ब्रह्माणमनुवन्निममेव नो भगवन्नोकारमात्मानमुपदिशेत्यादिना श्रीनृसिंहापनीयनवमखंडे वर्णिता इति । वाक्यार्थो निर्गलितोर्थः ॥ १८ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । मा नृसिंहेति । न हि गजानां सिंहं विहाय श्रमिर्हननं कर्तुं शक्यते यथा तथा दुःखौषधप्रतीकारोऽप्यौषधादिना त्वां विहाय न कर्तुं शक्य इति भावः । एवं पूर्वपक्षेऽपि संबुद्धयभिप्राय ऊहनीयः । अजीगर्तो हि भार्गववंशीयो मुनिस्तेन शुनःशोफाख्यस्वपुत्र एव मारणाय विक्रीतो नवमस्कंधे चैतत्प्रकटीभविष्यति । आदिना हंसध्वजादिग्रहस्तेनापि सुधन्वाख्यः स्वपुत्रप्रतैलकटाहे निक्षिप्तः । प्रसिद्धमेतज्जैमिनीये । रोगनाशादर्शनाच्चेति हेतुंतरमार्त्तस्येति । यत एते न रक्षका अतो हेतोः । इत्यर्थ इति । तत्तद्दुःखप्रतीकारो हि त्वां विना न फलतीति भावः । तथा च यः प्रतिविधिरुपदिष्टः शास्त्रांतरे स त्वदुपेक्षितानां त्वद्बहिर्मुखानामेवापाततो धैर्यार्थमेवेत्याह—यद्वेति । किञ्च तत्रापि सर्वशक्त्याश्रयपरमशक्तिना त्वयैव रक्षणं तत्तद्द्वारेति भावः ॥ १९ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । स्फोटितमेतत्त्वामिचरणैरेवात उपरम्यते ॥ २० ॥

अन्विताार्थाप्रकाशिका

सोऽहमिति । हे नृसिंह ! स त्वयाऽनुगृहीतस्त्वदास्ये प्रवृत्तः अत एव ते तव पदयुगलमेवालयः निवासस्थानं येषां भक्तानां त एव हंसाः सारासारविवेकिनस्तैः सह सङ्गो यस्य तादृशोऽहं गुणै रजआदिभिः विशेषेण प्रमुक्तः सन् प्रियस्य सुहृदः परदेवतायाः परमेश्वरस्य तव विरिञ्चेन गीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः गीता लीलाकथा अनुगृणन् वर्णयन् दुर्गाणि उपायान्तरसहस्रैरप्यनिवर्त्तनीयानि सर्वदुःखान्यञ्जसा अनायासेनैव तितर्हि अतिशयेन तरिष्यामि न गणयिष्यामि । तातर्मीति वक्तव्ये तितर्मीत्यार्षम् ॥ १७ ॥ * * बालस्येति । हे नृसिंह ! हे विभो ! इह बालस्य पितरौ मातापितरौ शरणं रक्षकौ न

भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् । कचिद् अजीगर्त्तादिषु ताभ्यामेव तद्वधार्थं तद्विक्रयदर्शनात् । न चार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं कृतेऽप्यौषधे मृत्युदर्शनात् । औषधादेव कचिद्भोगवृद्धिदर्शनाच्च । न चोदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तथा सहितस्यापि मज्जनदर्शनात् । अतस्तप्तस्य दुःखितस्य जनस्य तत्प्रतिविधिः तस्य दुःखस्य प्रतीकारः निवर्त्तक इह लोके यस्तावदिष्टः संमतः स त्वदुपेक्षितानां तनुभृतां प्राणिनां किमञ्जसा साक्षात्तन्निवर्त्तको भवति ? न भवत्येवेति काका योज्यम् । यद्वा तप्तस्य तत्प्रतिविधिः इह लोके योऽञ्जसा इष्टः स त्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेव न त्वात्यन्तिकः । यस्तावदिह प्रतिविधिः इष्टः स किमञ्जसा अपि तु नैवाञ्जसा इति अतस्त्वमेव शरणं नान्यः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यत्तु कचित्केनचित्कस्यचिद्रक्षा दृश्यते तत्रापि त्वमेव रक्षक इत्याशयेन सर्वात्मकत्वमाह—यस्मिन्निति । पृथक् पृथक् सत्त्वरजआदिः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य सः । यस्त्वपरः अर्वाचीनः अपकृष्टो वा पित्रादिः परः प्राचीनः उत्कृष्टो वा ब्रह्मादिरूपो भावः कर्त्ता यस्मिन्नाधिकरणे यतो निमित्तान् यर्हि यस्मिन् काले येन च करणेन येन हेतुकर्त्ता वा सञ्चोदितः प्रेरितः यस्य सम्बन्धि यस्मादपादानात् यस्मै संप्रदानाय यत् ईप्सिततमं कर्म इत्येवं सप्त विभक्त्यर्थाः प्रदर्शिताः । यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थाश्च दर्शिताः । उतेत्यप्यर्थे, एवं यः कर्त्ता तत्कारकैर्यद्यत्करोति उत्पादयति विकरोति रूपान्तरं नयति तत्सर्वं कारकादि भगवतः स्वरूपमेव न पृथक् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मायेति । हे अज ! त्वदंशस्य पुंसोऽनुमतेन ईक्षणरूपेणानुग्रहेण प्रेरितेन कालेन चोदिताः क्षोभिताः गुणाः सत्त्वादयो यस्याः सा माया प्रकृतिः कर्ममयम् अनन्तकर्मवासनावासितं कुर्वद्रूपं बलीयः दुर्जेयं छन्दोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानम् अजया अविद्यया तद्भोगार्थं अर्पिताः षोडश एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतात्मका अरा यस्मिस्तत् संसारचक्रात्मकं यत् मनः मनःप्रधानं लिङ्गशरीरं सृजति तत्त्वदन्यः त्वत्तः पृथक् स्थितो विमुखस्त्वामभजन् कः पुमानतितरेत् ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, भयं चेत्तद्दुःखदर्शनजं किन्तत्संसारचक्रे दुःखमित्यपेक्षायां तद्दर्शयन्नात्मानं विशिनष्टि—तस्मादित्यर्द्धेन । येन कर्मणाऽहं बद्धः तस्मात्कर्मणो निमित्तात्प्रियैरप्रियैश्च विषयैर्यथासंख्यं वियोगसंयोगौ ताभ्यां जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोतीव दुःखितोऽहमित्यर्थः भ्रमामीत्यन्वयः । तर्हि दुःखनिमित्तकर्मनिवृत्त्युपायमनुतिष्ठेत्पेक्षायामन्तरेण भवद्वास्यमन्यन्निःशेषदुःखनिवृत्त्युपायभूतं नास्त्येव कथंचित्सदपि दुःखात्मकमेवेत्याह दुःखौषधमिति । यद्दुःखस्यौषध प्रतीकारात्मकं तदपि दुःखं दुःखात्मकमित्यर्थः । दुःखस्य प्रतीकारो हि दुःखनिमित्तदुरितनिरसनेन भवति निःशेषदुरितनिवर्त्तकं च न किञ्चिदन्यदस्ति । प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिकं न विशेषदुरितनिवर्त्तकं प्रत्युत दुःखात्मकं चेत्यर्थः । अतो हे भूमन् अतद्विताय तज्जनहिताय न भवति, अतद्विद्याहमिति पाठे अहं देहात्माभिमानेन भ्रमामि अतस्त्व दास्ययोगं दिश तव नित्यदास्यसम्बन्धं देहि । वदेति पाठे उपदिश नित्यप्रबुद्धत्वदास्यसम्बन्धवान्यथा भवेयं तथा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं कोपोपशमः प्रार्थितः भगवदास्यमेव दुःखौषधमिति चोक्तम् “पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन” इति भगवद्वर्णनमात्मविशुद्धिफलकमित्युक्तम् । अथ त्वदनुग्रहेण प्रबुद्धनित्यभवदास्यसम्बन्धोऽहं यथामति त्वां स्तुवन् दुःखनिमित्तकर्मभिर्विमुक्तः सर्वाणि दुःखानि यथा तरेयं तथा अनुगृहाणेत्याह—सोहमिति । सोहं त्वदनुग्रहेण प्रबुद्धनित्यभवदास्यसंबन्धोहं सुहृदो हितैषिणः प्रियस्य मम निरतिशयप्रीतिविषयस्य परदेवतायास्तव ब्रह्मादिभिर्गीताः लीलारूपव्यापारविषयाः कथाः अनुगृणन् गुणविप्रमुक्तः सत्त्वादिगुणमूलककर्मबन्धैः रागादिभिर्वा विमुक्तः ते तव पदयुगलमेवालयमाश्रयो येषां ते भक्तास्त एव हंसाः परिशुद्धा जनास्तैः सङ्गो यस्य तादृशः अञ्जस्ति-तर्हि सुखेन तितर्हि अतितरामि तथानुगृहाणेत्यभिप्रायः । अत्रार्थं क्रमः तावत्त्वदनुग्रहेण सत्सङ्गतो भगवद्गुणवर्णनं ततो विरागः ततस्त्वद्वक्त्या दुःखनिमित्तकर्मक्षयद्वारा संसृतेस्तरणमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं त्वदनुग्रहेणैव भाव्यम्, नतूपायान्तरेणेति कैमुत्यन्यायेन वक्तुं तावत्त्वदुपेक्षितानां न दुःखप्रतिक्रियास्तीत्याह—बालस्येति । हे नृसिंह ! इह लोके बालस्य त्वदुपेक्षितस्य पितरौ मातापितरौ न शरणं न रक्षकौ एवमार्त्तस्य रोगपीडितस्य त्वदुपेक्षितस्यागदमौषधं न शरणं तथोदन्वति समुद्रे मज्जतस्त्वदुपेक्षितस्य नौर्न शरणं पित्रादिषु सत्स्वपि बालादीनां विनाशदर्शनादिति भावः । अतो हे विभो नृसिंह ! इह लोके तप्तस्य दुःखितस्य तत्प्रतिविधिस्तापप्रतीकारोपायः तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां त्वामनाश्रितानां तनुभृतां शरीरमेव पोषणपराणां किमञ्जसेष्टः ? अपितु नेष्ट एव । बालादिदुःखोपशमने एव पित्रादयो न प्रभवः किं पुनर्निःशेषदुःखोपशमने न प्रभव इत्यतस्त्वदनुग्रहेणैव निःशेषं दुःखात्मकसंसृतिनिवृत्तिरिति संसृतिचक्रादुत्तारकस्त्वमेवेति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यतस्त्वमेवंभूतोऽतः संसृतिचक्रपतितं त्वत्प्रपन्नं मामुत्तारयेति विज्ञापयिष्यन् त्वत्प्रपत्तिमन्तरेण न कोप्यात्मानं तारयितुं प्रभुरिति वक्तुं तावदाचार्यादिमुखेन कारितमपि त्वच्छरणवरणं त्वत्कारितमेव यतस्तत्क्रियाश्रयकर्त्रादिकारकषट्कसम्बन्धिशरीरकत्वेन च कालशरीरकत्वेन च त्वमेवावस्थित इत्याह यस्मिन्निति ।

यस्मिन्नित्यधिकरणकारकनिर्देशः यत् इति हेतुत्वशक्त्याश्रयं निर्दिश्यते यहीत्यनेन कालः येनेति करणत्वशक्त्याश्रयं यस्येति सम्बन्धी यस्मादित्यपादानत्वशक्त्याश्रयं यस्मै इति संप्रदानत्वशक्त्याश्रयं यथेत्यनेनोक्ताधिकरणादितः प्रकारः यदिति कर्मत्वशक्त्याश्रयं उतापि च य इत्यनेन प्रयोजककर्त्ता सञ्चोदित इत्यनेन प्रयोज्यकर्त्ता तावेवापरः परश्च यद्वा पर उत्कृष्टः अपरोऽवमः भावः पदार्थः सप्रकारकारकषट्करूपः सम्बन्धिरूपः कालरूपश्च यो यः पदार्थः पृथक्स्वभाव-प्रविभक्तः स्वभावो यस्य सः पृथक्स्वभावः कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वं द्रव्यगुणक्रियान्यतमनिरूपितत्वे तत्कारणत्वे च सति सव्यापारनिर्व्यापारनिष्ठत्वं हेतुत्वं धातूपात्तव्यापारजन्यफलाव्यवहितपूर्वव्यापाराश्रयत्वं करणत्वं सम्बन्ध-सामान्याश्रयत्वं सम्बन्धित्वम् प्रकृतधातूपात्तव्यापारानाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वं दानस्य कर्मणा क्रियया वा सम्बन्ध्यमानत्वं सम्प्रदानत्वं धातूपात्तव्यापारव्यधिकरणतज्जन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वं प्रकृतधातूपात्तव्यापारानुकूलव्यापारा-श्रयत्वं प्रयोजकत्वं धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्येवं सप्तविभक्त्यर्थानां प्रविभक्तस्वभावः कालस्य त्वात्मव्यतिरिक्त-परिच्छेदकत्वं स्वभावः । एवं पृथक्स्वभावः उच्चावचरूपः करोति उत्पादयति विकरोति विनाशयति उत्पादनाश्रयो विनाशना-श्रयो वा भवति तदखिलं कारकषट्कादिरूपं वस्तु भवतः स्वाभाविकं रूपं शरीरमित्यर्थः । एवं च सर्वभावान्तरात्मतया तच्छरीरकतयावस्थितस्य तवैव सर्वं निग्रहानुग्रहादयः सद्धारकव्यापारा इति भावः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देवादियोनौ सुखसम्भवात्तस्मात्संसारचक्रात्कथं विभेषोति तत्राह—यस्मादिति । देवादिसकलयोनिषु प्रियस्य वियोगोऽप्रियस्य संयोगः तयोर्जन्म यस्य स तथा स च शोकाग्निस्तेन प्रियादिवियोगादिना जन्मना च यः शोकाग्निस्तेन वा दह्यमानोहं यत् दुःखपरिहारलक्षणं कर्म तदपि दुःखरूपमिति मत्वा अतद्विद्या न तद्धीरतद्धीस्तया दुःखपरिहारौषधाज्ञानेन भ्रमामि । कुत्र गतेन केनौषधेन वा मे सुखं स्यादित्यनर्वास्थितिं प्राप्नोस्मीति यस्मात्तस्मादिदमेव संसारनाशनमिति मत्वा भवन्तं प्रार्थये । किं तदाह वदेति तव दास्यलक्षणं योगमौषधं वदानुगृहाणेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * * मनुपासनाद्युपायमन्तरेण दास्यमात्रेण तव किं स्यादित्याशङ्क्य बहुप्रयत्नसाध्यामुपासनामन्तरेणोपायोस्तीत्याह । सोहमिति । गुणमयसंसारद्विप्रमुक्तः पादयुगलमेवालयमाश्रयो येषां ते तथा ते च हंसाः निस्सङ्गाः परमहंसास्तेषां सङ्गः सेवालक्षणो यस्य स तथा दुर्गाणि कलत्रा-दीनि नरकाणि वा ॥ १८ ॥ * * * नृसिंह आर्तस्येत्यनेन सन्ध्यकरणेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैलक्षण्यमस्तीति ज्ञापनाया-ज्ञानजनबुद्धयवताराय चेति ज्ञातव्यं निदाघतप्तस्य जलादिना तर्पणविधिराप्यायनलक्षणपरिहारः ज्वराद्यभिभूतस्य ज्वरादि-परिहारप्रकारो यत् इष्टः इष्टसाधनञ्च ॥ १९ ॥ * * * ब्रह्माद्यन्यतम इष्टः किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्तृत्वाद्यभिमतस्य ब्रह्मादेः सत्ताया अपि यदा यदधीनत्वं प्रामाणिकं तदा सर्वस्माद्वरेरिष्टत्वं किं वक्तव्यमिति भावेनाह—यस्मिन्निति । अपरः कालादिर्यः परो ब्रह्मादिर्वा यस्मिन्नधिष्ठाने स्थित्वा यतो मृदादेर्यर्हि यस्मिन्काले येन चक्रसलिलादिना यस्यादृष्टादेः सहायेन यस्मै जलाहरणार्थं यथाविधिना । यं भावं घटादिपदार्थं करोति विकरोति सामान्यतो विशेषतो वा कीदृशः पृथक्स्वभावः कार्याद्विलक्षणस्वरूपः सञ्चोदितस्त्वादृशेन पुरुषेण प्रेरितः तदखिलं कार्यकारणलक्षणं सर्वं भवतः स्वरूपञ्च त्वदधीनसत्तात्मकमित्यन्वयः । “कर्तृकर्म क्रियादीनां सत्ता वृत्तिस्तथैव च । विष्णवधीनं यतः सर्वं सर्वरूपस्तदुच्यते” इति वचनान्न भेदोत्रेति बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु, यावदाह्वयामि तावत् पैतृकं राज्यसुखमनुभवेति चेद् दुःखमेव तत् तावच्च प्रार्थनीयस्त्वेव एवेत्याह—यस्मादिति । दास्यं दासस्य कर्म तच्च श्रीभगवत्प्रतिमापरिचर्यां तदेव योगस्त्वत्संयोगरूपस्तम् ॥ १७ ॥ * * * तत्तदुपद्रवहानिस्तु तत्र स्वतस्सिद्धप्रकारान्तरेण भवत्स्फूर्तिविशेषादेव स्यादित्याह—सोहमिति ॥ १८ ॥ * * * नान्यत इत्याह—बाल-स्येति । तर्हि कथं शास्त्रान्तरे तत्तत्प्रतीकार इष्यते तत्राह—तप्तस्येति च त्वदुपेक्षितानां सञ्जातत्वद्विषयोपेक्षाणां त्वद्विर्मुखा-नामित्यर्थः । तेषामर्थे साक्षादुपदेशेन यः प्रतिविधिः तत्र तत्रेष्टः स तावदेव आपातार्थैर्यथैवेत्यर्थः । तेषामतस्तत्रापि सर्वभक्ता-श्रयपरमशक्तिना त्वयैव रक्षणमिति भावः ॥ १९ ॥ * * * तस्य तादृशत्वमेव दर्शयति—यस्मिन्निति । टीकायां योऽपरोऽर्वा-चीन इति यद्यत्कारकैरिति च पाठोऽवगन्तव्यः । स्वरूपमिति स्वोपादानकार्यभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, मदङ्घ्रिसेवया किं करिष्यसि पैतृकं त्रिजगदैश्वर्यसुखं तावद्वंश्वेत्यत आह । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च यथासंख्यं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिष्विति राजदेहेपि तादृशशोकाग्निदाहस्य नासद्भाव इति भावः । ननु

शोकाग्नेः प्रतीकारा अपि बहवो वर्तन्त इत्यत आह—दुःखस्यौषधं प्रतीकारस्तदपि दुःखमेव तदपि अतद्विद्या अदुःखबुद्धयैव सूकरादियोनावप्यहं सुखीति बुद्धयैव भ्रमामि । अतस्तव दास्यस्य योगमुपायं वद केनोपायेन तव दास्यं प्राप्तुयाम् तत्त्वमेवोपदिश । त्वदास्यवत्त्वे सति नानायोनिगतस्यापि न मे किमपि दुःखमिति भावः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ननु मदास्ये वर्त्तमानेपि त्वया प्रस्तुतसांसारिकदुःखस्यौषधमन्यदप्यन्वेष्टव्यमेवेति तत्र साटोपं सप्रगल्भास्फोटञ्चाह—सोहं त्वदनन्यभक्तः श्रीनारदभृत्यत्वेन प्रसिद्धः प्रह्लादोहम् अन्य इव न ज्ञानकर्मादिकं स्वप्नेष्यङ्गीकरोमीति भावः । तव लीलाकथा गृणन् कीर्त्तयन्नेव गुणान् कीर्त्तयन्नेव गुणविप्रसक्तो गुणातीत इति । यद्यहं गुणातीतोऽभवं तदा मे कुतः प्रस्तुतदुःखं दुःखौषधं वेति भावः । ननु गुणातीतस्य भक्तस्यापि दुःखानि दृश्यन्ते तत्राह—दुर्गाणि त्वद्विरहसन्तापान् अञ्जः शीघ्रं तित्ताम अतिशयेन तरामीति त्वत्साक्षात्सेवाप्राप्तावपि त्वत्कीर्त्तनप्रसादान्मे नातिविलम्बो भावीति भावः । त्वत्पदयुगस्य कमलत्वात् तदालयैर्हसैस्त्वत्पार्षदैर्मा नेतुमागच्छद्भिः सह संगो यस्य सः । विरञ्चगीता इति कथानां प्रामाण्यं नच त्वत्कथाकीर्त्तने केषामपि श्रम इत्याह—सुहृदः भक्तानां सख्युः परदेवतायाः दास्यभक्तानां मद्धिधानां प्रभो ॥ १८ ॥ ॐ ॐ नच दुःखस्य प्रतीकारा अपि त्वां विना फलन्तीत्याह—बालस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् कचिदजीगर्तादिषु तद्वधदर्शनाच्च । न चार्त्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं कृतेष्यौषधे मृत्युदर्शनात् । न च उदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तथा सहैव मज्जनदर्शनात् । अतस्तत्प्रस्य दुःखिनस्तत्प्रतिविधिर्दुःखप्रतीकारो य इह इष्टः स त्वदुपेक्षितानां त्वादित्याया अविषयीभूतानां जनानां नेति पूर्वैणान्वयः । तावदिति वाक्यालंकारे ॥ १९ ॥ ॐ ॐ केषाञ्चित् यः पित्रादिको रक्षको दृश्यते सोऽपि त्वद्रूप एवेत्याह—यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनजनः परः प्राचीनो ब्रह्मादिर्वा भावः कर्ता कारकैर्यत् यत् करोति तत् सर्वं भवतो मायौशक्तियुक्तस्य स्वरूपं स्वीयं रूपमित्यर्थः । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्त्तव्यं सप्रविभक्त्यर्थाः यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थाः । त्वत्तो निर्गुणात् पृथक्स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपान्तरं नयति ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

चरणप्राप्त्युपायः भगवत्प्रसाद एवेति प्रीत इत्यनेनोक्तमथ त्वत्प्रसादकारणं त्वदास्यमेव तत्त्वमेवोपदिशेति प्रार्थयते—यस्मादिति । यस्मात् तद्ब्रह्म न तदतत्संसारस्तद्विद्या संसाराभिनिवेशेन प्रियाप्रियाभ्यां वियोगसंयोगौ च जन्म च तैर्यः शोकाग्निस्तेन सकलयोनिषु दह्यमानः तातप्यमानो भ्रमामि । अस्य दुःखस्य त्वदास्यव्यतिरिक्तं यदौषधं तदपि दुःखमेव अतो हे भूमन् तव दास्ययोगं सर्वदुःखघ्नं मे मह्यं वद ॥ १७ ॥ ॐ ॐ हे नृसिंह ! सोहं भवदासस्सन् ते पादपद्मयुगे आलयो निष्ठा येषां परमहंसानां सारग्राहिणां भागवतानां संगो यस्य सः । अत एव गुणैः रागादिभिः विशेषेण प्रसुक्तः तव लीलाकथाः अनुगृणन् दुर्गाणि अञ्जः अनायासेन तित्ताम तरामि ॥ १८ ॥ ॐ ॐ हे नृसिंह ! हे विभो ! तावत्त्वदुपेक्षितानां त्वत्तोऽप्राप्तत्वदास्यानां मध्ये इह संसारे बालस्य शरणं दुःखहरं पितरौ न । आर्त्तस्य रोगार्दितस्यागदमौषधं शरणं न । उदन्वति समुद्रे मज्जतो नौः न । तत्रस्य च यस्तत्प्रतिविधिरिहाञ्जसेष्टस्तच्छरणं न किन्तु त्वमेव सर्वेषां शरणमिति भावः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ “सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्त्वमसि” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति श्रुतिस्मृतिसूत्रसाधितं स्वात्मनः त्वदात्मकत्वानुसन्धानं विना संसारचक्रं कोऽतितरेदित्याह—यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यश्च स्वयं कर्ता यथा येन प्रकारेण पृथक्स्वभावः करोति उत्पादयति विकरोति रूपान्तरं नयति भावः अन्योऽप्यनुक्तः पदार्थः अपरः प्राकृतः परोऽप्राकृतः तदखिलं भवतः स्वरूपं भवदात्मकमित्यर्थः “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु येन दुःखेन सन्तप्तोऽसि तत्प्रदर्शयेत्यपेक्षायामाह—यस्मादिति । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च सह यथासङ्गं कर्मवशात् वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु देवादियोनिष्वपि दह्यमानोऽतीव दुःखितोऽस्मि । न च तर्ह्यस्य दुःखस्य प्रतीकारः कर्तव्य इति वाच्यं, यतो यद्दुःखस्यौषधं प्रतीकारात्मकं लौकिकं द्रव्योपार्जनादिरूपं वैदिकं च प्रायश्चित्त-यज्ञानुष्ठानादिकं च तदपि सर्वं दुःखात्मकमेव, तस्मात्सर्वदुःखकारणसंसारनिवर्तकं तव दास्यरूपं योगमुपायं वद वरदान-विधया ब्रूहि । ननु त्वमेतज्ज्ञानास्येवेति तदनुष्ठानं कुरु किमेवं प्रार्थनेनेत्याशङ्क्य त्वत्कृपां विना नहि कोऽपि दास्ये समर्थो भवति, मायानिद्रुत्यभावादित्याशयेनाह—अतद्विद्या देहाद्यात्माभिमानेन भ्रमामि मुह्यामि । त्वमेव जीवानां बन्धने मोचने च समर्थो-

ऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे भूमन्निति ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ननु दास्ययोगे प्रवृत्तस्यापि तदन्तरायभूतानां पूर्वोक्तानां दुःखानां सत्त्वे कथं तत्सफलं स्यादित्याशङ्क्याह—सोऽहमिति । स त्वयाऽनुगृहीतस्त्वदास्ये प्रवृत्तः अत एव ते तव पदयुगमेवालयः निवासस्थानं येषां भक्तानां त एव हंसाः सारासारादिविवेकिनस्तैः सह सङ्गो यस्य मम तादृशोऽहं तव लीलाकथाः अनुगृणन् वर्णयन् दुर्गाणि उपायान्तरसहस्रैरपि अनिवर्तनीयानि सर्वदुःखानि अञ्जसा अनायासेनैव तितर्हि तरिष्यामि न गणयिष्यामीत्यन्वयः । ननु लीलाकथावर्णनमात्रेण कथं सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—गुणेति । दुःखहेतुसत्त्वादिगुणकारणमायानिवृत्तेर्गुणैर्विशेषेण प्रमुक्तः सन्नित्यर्थः । न चात्र कश्चित्सन्देहः ब्रह्मसभायां निर्णीतत्वादित्याह—विरिञ्चगीता इति । तत्र हेतुमाह—परदेवताया इति, परमेश्वरस्येत्यर्थः । न च तव भजने कस्याप्यायासानुसन्धानं स्वात्मत्वेन निरुपाधि-प्रेमविषयत्वादित्याह—प्रियस्येति । न चान्यराजादिभजनवत्तव भजने भयशङ्कालेशोऽपि परमकृपालुत्वादित्याह—सुहृद इति । मयि तव सर्वत उत्कटा कृपाऽस्येव । यतो मद्रक्षार्थमचिन्त्यं रूपं गृहीतवानिति सूचयन्सम्बोधयति—हे नृसिंहेति । अत्र भगवदनुग्रहेण तदास्ये प्रवृत्तस्य भक्तसङ्गेन तद्गुणवर्णनं तेन देहाध्यासनिवृत्त्या सर्वदुःखनिवृत्तिरिति क्रमो बोध्यः ॥ १८ ॥ ननु दुःखैः सन्तप्तस्य तत्प्रतीकारोऽपि लोके प्रसिद्ध एवेत्याशङ्क्य सत्यं प्रसिद्धस्तथापि त्वदुपेक्षितानामकिञ्चित्करत्वात्, वस्तुतस्त्यमेव सर्वदुःखनिवर्तको नान्य इत्याह—बालस्येति । तप्तस्य जनस्य तत्प्रतिविधिः तस्य दुःखस्य प्रतीकारः निवर्तक इह लोके यत्तावदिष्टः सम्मतः स त्वदुपेक्षितानां तनुभूतां प्राणिनां किमञ्जसा साक्षात्तन्निवर्तको भवति ? न भवत्येवेति काका योज्यम् । कुतो लोकप्रसिद्धमन्यथा कथयसीति चेत्, व्यभिचारदर्शनादित्याह—इह बालस्य पितरौ मातापितरौ शरणं रक्षकौ न भवतः, ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात्, कचिदजीगर्तादिषु ताभ्यामेव तद्वार्थं तद्विक्रयदर्शनाच्च । न चार्तस्य रोगिणः अगदमौषधं शरणं, कृतेऽप्यौषधे मृत्युदर्शनात् औषधादेव कचिद्भोगवृद्धिदर्शनाच्च । न चोदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं, तथा सहितस्यापि मज्जनदर्शनात् । अतस्त्वं शरणं, नान्य इति भावः । परिच्छिन्नेन सर्वत्र सर्वरक्षया असम्भवात्तत्र व्यापकत्वं हेतुं सूचयन्सम्बोधयति—हे विभो इति । अन्यथा कथमचिन्त्यरूपेण स्तम्भमध्यात्प्रकट इति सूचयितुं सम्बोधनान्तरमाह—हे नृसिंह इति ॥ १९ ॥ ॐ ॐ ननु तर्हि कथं कचित्कदाचिदन्येनापि रक्षा दृश्यते इत्याशङ्क्य तत्रापि तत्तद्रूपेण त्वमेव रक्षक इत्यभिप्रेत्य भगवतः सर्वात्मत्वमाह—यस्मिन्निति । यस्त्वपरः अर्वाचीनः अपकृष्टो वा पित्रादिः परः प्राचीनः उत्कृष्टो वा ब्रह्मादिरूपो भावः कर्ता तत्तत्कारकैर्यद्यत्करोति उत्पादयति, विकरोति रूपान्तरं नयति तत्तत्सर्वं कारकादि भगवतः स्वरूपमेव, न पृथगित्यन्वयः । यस्मिन् अधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन च करणेन येन हेतुर्कर्ता सञ्ज्ञोदितः प्रेरित इत्यन्वयः । यस्य सम्बन्धि यस्मादपादानात् यस्मै सम्प्रदानाय यत् ईप्सिततमं कर्म इत्येवं सप्तविभक्त्यर्थाः प्रदर्शिताः । यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानां अवययानामर्थाश्च दर्शिताः । उतेत्यप्यर्थः । कर्तुरुत्कृष्टत्वापकृष्टत्वे हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—पृथगिति । पृथक्पृथक् सत्त्वरजआदिः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य सः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु त्वया यदुक्तं तन्महास्ये सति भवेदेवेति चेन्नानायोगिषु क्षिप्रमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात् मत्संसृतिभय-निवृत्त्यर्थं तत्त्वमेवोपदिशेति प्रार्थयते । यस्मादिति । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च यथासंख्यं यौ वियोगसंयोगौ ताभ्यां जन्म यस्य स चासौ शोकाग्निश्च तेन, सकलयोनिषु दह्यमानः, अस्मि । पाठान्तरे येन कर्मणाऽहं बद्धः, तस्मात् कर्मणो निमित्तात्, प्रिया-प्रियादि तूक्तप्रकारमेव । सकलयोनिषु दह्यमानोऽतीव दुःखितोऽहं भ्रमामीत्यन्वयः । तर्ह्येवंविधदुःखनिमित्तकर्मनिवृत्त्युपाय-मनुतिष्ठेति चेद्वददास्यं विनाऽन्यन्नः शेषदुःखनिवृत्त्युपायभूतं नास्त्येव, कथंचित्तत् सदपि दुःखात्मकमेवेत्याह दुःखौषधमिति । यत् दुःखस्यौषधं प्रतीकारात्मकं तदपि दुःखं दुःखात्मकमेवेत्यर्थः । अतः हे भूम्न, अहं अतद्विद्या देहाभिमानेन, भ्रमामि मुह्यामि । अयं भावः—दुःखस्य प्रतीकारो हि दुःखनिमित्तदुरितनिरसनेन भवति, निःशेषदुरितनिवर्तकं च न किञ्चिदन्यदस्ति प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तात्मकमपि न निःशेषदुरितनिवर्तकं, प्रत्युत दुःखात्मकमतस्तदपि न हिताय भवतीति । अतः, मे मम तव दास्ययोगं त्वहास्यलक्षणमौषधं वद उपदिश । नित्यप्रबुद्धत्वदास्यसंबन्धवान् यथा भवेयं तथा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ एवं कोपोपशमः प्रार्थितः भगवदास्यमेव दुःखौषधमित्यप्युक्तं 'पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन' इति भगवद्वर्णनमात्म-विशुद्धिफलकमित्यप्युक्तमथ त्वदनुग्रहेण प्रबुद्धभगवदास्यसंबन्धोऽहं यथामति त्वां स्तुवन्, दुःखनिमित्तकर्मभिर्विनिर्मुक्तः सर्वाणि दुःखानि यथा तरेयं तथाऽनुगृहाणेत्याह । सोऽहमिति । हे नृसिंह, सोऽहं त्वदनुग्रहेण प्रबुद्धनित्यभगवदास्यसंबन्धोऽहमित्यर्थः । सुहृदः हितैषिणः, प्रियस्य मम निरतिशयप्रीतिविषयस्य, परदेवतायाः तव विरिञ्चयगीताः ब्रह्मादिभिर्गीताः लीलाकथाः लीलारूपव्यापारविषयाः कथाः, अनुगृणन् गुणविप्रमुक्तः सत्त्वादिगुणमूलकर्मबन्धकरागादिभिर्विशेषेण मुक्तः सन्, ते तव पदयुगं पादयुगलमेवालयो आश्रयो येषां भक्तानां ते एव हंसाः परिशुद्धजनास्तैः सङ्गो यस्य मम तादृशः संश्र, दुर्गाणि सर्वाणि

महादुःखानि, अञ्जः सुखेन, तितर्हि तरामि । तथाऽनुग्रहाणेत्यभिप्रायः । अत्रायं क्रमः । तावत्त्वदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततो भगवद्गुणवर्णनं ततो विरागस्ततो भक्त्या दुःखनिमित्तकर्मक्षयद्वारा दुःखानभिभवतया संसृतेभरणमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतत् सर्वं त्वदनुग्रहेणैव भाव्यं न तूपायान्तरेणेति कैमुत्यनयेन वक्तुं तावत्त्वदुपेक्षितानां न दुःखप्रतिक्रियाऽस्तीत्याह । बालस्येति । हे नृसिंह, इह लोके, बालस्य त्वदुपेक्षितबालकस्य, पितरौ मातापितरौ, शरणं रक्षकौ न, ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् । कचिदजीगर्तादिषु ताभ्यामेव तद्वददर्शनाच्च । एवं आर्त्तस्य त्वदुपेक्षितस्य रोगपीडितस्य, अगदमौषधं न शरणम् । कृतेऽप्यौषधे तन्मृत्युदर्शनात् । तथा उदन्वति समुद्रे, मज्जतः त्वदुपेक्षितस्य जनस्य, नौनौका शरणं न । तथा सह तन्निमज्जनदर्शनात् । अतः हे विभो श्रीनृहरे, इह लोके, तप्तस्य दुःखितस्य, यः तत्प्रतिविधिः तापप्रतीकारोपायः, तावत् प्रसिद्धः, सः त्वदुपेक्षितानां त्वामनाश्रितानां तनुभृतां स्वशरीरपोषणपराणां प्राणिनां, किं अञ्जसा इष्टः ? अपि तु नेष्ट एव । अतस्त्वदनुग्रहेणैव निःशेषदुःखात्मकसंसृतिनिवृत्तिरिति संसृतिचक्रादुत्तारक एकस्त्वमेवासीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यतस्त्वमेवंभूतोऽतः संसृतिचक्रपतितं त्वत्प्रपन्नं मामुत्तारयेति विज्ञापयिष्यन् त्वत्प्रपत्तिमन्तरेण न कोऽप्यात्मानं तारयितुं प्रसुरिति वक्तुं तावदाचार्यमुखेन कारितमपि त्वच्चरणवर्णं त्वत्कारितमेव यतस्तत्क्रियाश्रयकर्त्रादिकारकषट्कात्मकवस्तुनस्त्वच्छरीरकत्वेन हेतुना, तद्रूपेण त्वमेवावस्थितोऽसीत्याह । यस्मिन्निति । अपरः लोकदृष्ट्या न विद्यते परो यस्मात्तथाभूतः, परो ब्रह्मादिर्वा, ब्रह्मादिरूप एवेत्यर्थः । यः प्रयोज्यकर्तृकारकात्मकः भावः पदार्थः, पृथक्स्वभावः सन्, यज्जगत्सर्गादिरूपं कर्म, यथा येन प्रकारेण, येन पञ्चभूतादिवस्तुना करणेन, यस्मै भवते बल्याद्यर्णार्थं, यस्मात्त्वत्संकल्पाद्धेतोः, यतस्त्वत्तः सकाशात्, यस्य तव संबन्धेन, यस्मिन्नेतस्मिन्नण्डकटाहे, यर्हि यस्मिन् काले, चकाराद्येन हेतुकर्त्रा त्वया, संचोदितः संप्रेरितः सन्, करोति संपादयति । विकरोति मरीच्यादिद्वारा विधापयति । अखिलं तत्, उत सकलं तदपीत्यर्थः भवतः स्वरूपमेव । तत्र कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाश्रयत्वमधिकरणत्वं, द्रव्यगुणक्रियान्यतमनिरूपितत्वे तत्कारणत्वे च सति सव्यापारनिर्व्यापारनिष्ठत्वं हेतुत्वम् । अथ च धातूपात्तव्यापारजन्यफलाव्यवहितपूर्वव्यापाराश्रयत्वं करणत्वं, संबन्धसामान्याश्रयत्वं संबन्धित्वम् । प्रकृतधातूपात्तव्यापारानाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम् । दानस्य कर्मणा क्रियया वा संबन्ध्यमानत्वं संप्रदानत्वम् । धातूपात्तव्यापारव्यधिकरणतज्जन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वम् । प्रकृतधातूपात्तव्यापारानुकूलव्यापाराश्रयत्वं प्रयोजककर्तृत्वम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्येवं सप्त विभक्त्यर्थाः । एवं सर्वभावान्तरात्मतया तच्छरीरकतयावस्थितस्य तवैव सर्वे निग्रहानुग्रहादयो व्यापारा इति भावः । एतच्च षष्ठे स्कन्धे दक्षस्तुतौ विवेचितमस्ति तत्ततोऽवगन्तव्यम् ॥ २० ॥

भाषानुवादः

अनन्त ! मैं जिन-जिन योनियोंमें गया, उन सभी योनियोंमें प्रियके वियोग और अप्रियके संयोगसे होनेवाले शोककी आगमें झुलसता रहा । उन दुःखोंको मिटानेकी जो दवा है, वह भी दुःखरूप ही है । मैं न जाने कबसे अपनेसे अतिरिक्त वस्तुओंको आत्मा समझकर इधर-उधर भटक रहा हूँ । अब आप ऐसा साधन बतलाइये जिससे कि आपकी सेवा-भक्ति प्राप्त कर सकूँ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप हमारे प्रिय हैं । अहेतुक हितैषी सुहृद् हैं । आप ही वास्तवमें सबके परमाराध्य हैं । मैं ब्रह्माजीके द्वारा गाई हुई आपकी लीला-कथाओंका गान करता हुआ बड़ी सुगमतासे रागादि प्राकृत गुणोंसे मुक्त होकर इस संसारकी कठिनाइयोंको पार कर जाऊँगा; क्योंकि आपके चरणयुगलोंमें रहनेवाले भक्त परमहंस महात्माओंका सङ्ग तो मुझे मिलता ही रहेगा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भगवन् नृसिंह ! इस लोकमें दुःखी जीवोंका दुःख मिटानेके लिये जो उपाय माना जाता है, वह आपके उपेक्षा करनेपर एक क्षणके लिये ही होता है । यहाँतक कि मा-बाप बालककी रक्षा नहीं कर सकते, औषधि रोग नहीं मिटा सकती और समुद्रमें डूबते हुएको नौका नहीं बचा सकती ॥ १९ ॥ सत्त्वादि गुणोंके कारण भिन्न-भिन्न स्वभावके जितने भी ब्रह्मादि श्रेष्ठ और कालादि कनिष्ठ कर्ता हैं, उनको प्रेरित करनेवाले आप ही हैं । वे आपकी प्रेरणासे जिस आधारमें स्थित होकर जिस निमित्तसे जिन मिट्टी आदि उपकरणोंसे जिस समय जिन साधनोंके द्वारा जिस अदृष्ट आदिकी सहायतासे जिस प्रयोजनके उद्देश्यसे जिस विधिसे जो कुछ उत्पन्न करते हैं या रूपान्तरित करते हैं, वे सब और वह सब आपका ही स्वरूप है ॥ २० ॥

माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः ।

छन्दोमयं यदजयार्पितषोडशारं संसारचक्रमज्ज कोऽतितरेत् त्वदन्यः ॥ २१ ॥

स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाग्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।

चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम् ॥ २२ ॥

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपानामायुः श्रियो विभव इच्छति याञ्जनोऽयम् ।

येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषो ज्ञ आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्चात् ।

नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोऽनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कालेन चोदितगुणा माया पुंसः अनुमतेन कर्ममयं बलीयः छन्दोमयम् अजया अर्पितषोडशारं संसारचक्रं यत् मनः सृजति अत्र त्वदन्यः कः अनितरेत् ॥ २१ ॥ * * विभो ईश्वर स्वधाम्ना नित्यविजितात्मगुणः कालः वशीकृत-
विसृज्यविसर्गशक्तिः सः त्वं हि अजया विसृष्टं षोडशारे चक्रे निष्पीड्यमानं प्रपन्नम् उपकर्ष ॥ २२ ॥ * * विभो अयं
जनः यान् इच्छति दिवि अखिलधिष्ण्यपानां विभवः आयुः श्रियः मया दृष्टाः ये अस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन
लुलिताः सः तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥ * * तस्मात् अमूः तनुभृतां आशिषः ज्ञः अहं आयुः श्रियम् आविरिञ्चात् ऐन्द्रियं
विभवं ते उरुविक्रमेण कालात्मना विलुलितान् न इच्छामि मां निजभृत्यपार्श्वम् उपनय ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतोऽन्यस्य रक्षकस्याभावादसंसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्त्वमेव मां शरणागतं रक्षेति प्रार्थयते मायेति द्वाभ्याम् । त्वदंशस्य
पुंसोऽनुमतेनेक्षणरूपेणानुग्रहेण मनो मनः प्रधानं लिंगं माया सृजति । कथंभूता । कालेन नोदिताः क्षोभिता गुणा यस्याः । कथं-
भूतं मनः । कर्ममयं कुर्वद्रूपं बलीयो दुर्जयं छंदोमयं वेदोक्तकर्मप्रधानं च । अजया जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थमर्पिताः षोडशारा
विकारा यस्मिन् यदेवंभूतं संसारचक्रात्मकं मनस्तत्कोऽतितरेत् । भो अज त्वदन्यस्त्वत्तः पृथक्स्थितः । त्वमभजन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥
ननु ममापि मायासंबन्धात्कर्तृत्वाद्यविशेषाच्च त्वत्तः को विशेष इत्याह । स इति । स्वधाम्ना चिच्छत्त्या नित्यं विजिता आत्मनो
बुद्धेर्गुणा येन स हि त्वम् । यतः कालो मायाप्रेरकः अत एव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां साधनानां च
शक्तयो येन । अत इच्छुदं डवन्निष्पीड्यमानं मासुपकर्षं स्वसमीपं नय ॥ २२ ॥ * * ननु लोकपालानां भोगान्भुङ्क्व पित्र्यं
वा राज्यमिदं दास्यामि किमिति संसारादुद्विजसे तत्राह दृष्टा इति त्रिभिः । श्रियः संपदः । विभव उद्भवः । आयुरादयो
दृष्टा इति काका तुच्छत्वमुक्तम् । तदेवाह । येऽस्मत्पितुः कोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेण विध्वन्ताः स च त्वया निरस्तः ॥ २३ ॥
यस्मादेवं तस्मादाशिषो भोगान् ज्ञत्स्वपरिपाकं विद्वानहमैन्द्रियमिन्द्रियैर्भोग्यं ब्रह्मणो भोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते कालात्मना
उरुविक्रमेण विलुलितान्विध्वस्तानणिमादीनपि ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतस्त्वमेव सर्वरूपोऽतो हेतोः । ननु यद्यहमेव सर्वरूपस्तर्हि संसारोऽप्यहमेव कुतो मद्रूपात्संसारान्मुक्तिमिच्छसीत्यत
आह—द्वाभ्याम् । माया त्वदीया बहिरंगा शक्तिः मनो महदाद्यात्मकं लिंगदेहं जीवस्योपाधिं कर्माणि लौकिकवैदिकव्यापा-
रास्तन्मयं बलीयो दुर्जयं छंदोमयं वासनामयम् 'छंदः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः । यदेव खल्विदं संसारचक्रं भवेत् । हे अजेति ।
न जीयते केनापीत्यजस्त्वं तु मायां पराजित्य ततः परत्रास्सेऽतस्त्वत्सेवाप्रभावेणाहमपि मायां जेतुं समर्थो भविष्यामीति भावः ।
इत्यर्थ इति । त्वद्भक्तस्तु "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरति ते" इति त्वदुक्तेरेव तां तरत्येवेति भावः ॥ २१ ॥ * *
पुनराक्षिपति—नन्विति । ममापीति । मायायास्त्वच्छक्तित्वात्तन्मयं संसारचक्रं यद्यपि त्वद्रूपं तदपि त्वं स्वरूपशक्त्या तस्मात्पृ-
थग्भूत एव तस्माद्विमोच्य लोकमिमं स्वचरणातिकं नयेत्याह—स त्वमिति । यन्माया हि गुणमयं जीवोपाधि सृजति स त्वं
चिच्छत्त्या स्वरूपशक्त्या । अत एव मायाप्रेरकत्वादेव । हे ईश्वरेत्यार्कषणसामर्थ्यमाह । विभो इति षोडाऽभिज्ञतां चाह ॥ २२ ॥
पुनराक्षिपति—नन्विति । न च त्वां विनान्यं कमप्यैश्वर्यवतं पश्यामि यमहं प्रपद्ये यो मां संसारादुद्धरिष्यतीत्याह—दृष्टा इति
काकेति । किं न दृष्टाः ? किन्तु दृष्टा एवेत्यर्थः । त्वया निरस्त इत्यसाधारणप्रभावादपि त्वमेव परमेश्वर इति जानामीति भावः ।
विभो इति । विशेषेण भानं तवैवेति भावः ॥ २३ ॥ * * ततः किमत आह—तस्मादिति । यस्मान्मत्पिता तादृशैश्वर्यसंपत्तिमा-
नपि निरस्तस्तस्मादहमणिमादिसिद्धीरपि । निजभृत्यानां नन्दसुनंदादीनां पार्श्वं समीपं नय भृत्यभृत्यं विधेहीति भावः । यद्वा—हे
निजा भृत्या भक्ता यस्य तादृश 'यदात्थैकांतभक्तान्मे नानंतः श्रीरजः परः' इति श्रीदशमे मैथिलोक्तेः । पार्श्वं स्वसमीपं दास्ये
प्रवृत्तं कुर्विति । तस्यैव सर्वोत्तमपदत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । हि यस्मात्स सर्वनियन्तृत्वेन स्वतन्त्रतया प्रसिद्धः स्वधाम्ना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता दूरतो निरस्ता आत्मनो बुद्धेर्गुणा धर्माः सुखदुःखरागलोभादयो येन सः कालो मायादिनियन्ता अत एव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां कारणानां च शक्तयो येन स एवंभूतस्त्वं तस्मात् हे ईश्वर सर्वनियन्तः ! हे विभो सर्वसमर्थ ! अजया अविद्यया षोडशारे संसारचक्रे विसृष्टं पातितमत एवेत्तुदण्डवन्निष्पीड्यमानं त्वां प्रपन्नं शरणागतं मामुपकर्ष समीपं नय ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राज्यादिभोगांस्तु नेच्छामीत्याह—दृष्टा इति । हे विभो ! दिवि स्वर्गे यान् अयं संसारी जन इच्छति ते अखिलधिष्यपानां सर्वलोकपालानां आयुः श्रियः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः विभवसैलोक्याधिपत्यरूपमैश्वर्यं ते आयुरादयो मया दृष्टाः । अनपुंसकशेष आर्षः । ये आयुरादयः अस्मत्पितुः कुपितेन कोपेन यो हासस्तत्र विजृम्भिताया विकृताया भ्रुवो विसृज्यतेन चेष्टामात्रेण विलुलिताः विध्वस्ताः सोऽस्मत्पितापि ते त्वया निरस्तः मारितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात्तुच्छत्वेन निश्चितत्वात् तनुभृतां जीवानां अमूराशिषः भोगान् आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमिन्द्रियभोग्यम् आविरिच्छ्याद् ब्रह्मणोऽपि भोग्यमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि तथा कालात्मना उरुविक्रमेण ते त्वया विलुलितान् विध्वस्तानिमादीन् अपि ज्ञः विवेकी अहं नेच्छामि । अतः मां निजभृत्यानां स्वसेवकानां पार्श्वं समीपं नय प्रापय ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कुत्रेति । श्रुतिं श्रवणेन्द्रियं सुखयन्तीति श्रुतिसुखाः आपातरम्याः मृगवृष्णिर्मृगवृष्णा मरीचितोयं तद्रूपाः आर्षशब्दाः प्रतीतिमात्रसुखाः आशिषः शब्दादयो विषयाः कुत्र तथा अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्धवस्थानं चेदं कलेवरं क्व यदपि इति एवं विषयाणां नश्वरत्वादिकं पूर्वोक्तं विद्वान् जानाति तथापि काम एव अनलस्तं दुरापैर्दुर्लभैरपि मधुलवैः घृतविन्दुतुल्यैः वैषयिकसुखलेशैः शमयन् नतु नैव निविद्यते ततश्च घृतविन्दुभिरग्निरिव कामः प्रत्युत उदीप्यत एव ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ त्वत्प्रपदनमन्तरेण कः पुमानतितरेत्संसारचक्रमित्याह—मायामन इति । त्वदन्यः त्वत्समाश्रयणविमुखः कः पुमान्संसारचक्रमतितरेत्, नकोपीत्यर्थः । संसारचक्रं चक्रवत्परिवर्त्तमानं संसारं चक्रशब्देन तत्र पतितस्य दृढतरावलम्बनमन्तरेण न यथा ततो निष्क्रमणं सम्भवति तथा संसारे पतितस्यालम्बनभूतं श्रीभगवन्तं भवन्तमन्तरेण न तस्मादतितरणं सम्भवतीत्यभिप्रेतम्, संसारं चक्रत्वेन रूपयन् तं विशिनष्टि, यद्यस्मिन्नमनसि नाभिरूपे पुंसः परमपुरुषस्य अजया भगवन्मायया हेतुभूतया अर्पिताः षोडश ज्ञानकर्मभयेन्द्रियव्यापाराः दश प्राणापानादिरूपाः पञ्च प्राणवृत्तयः मनोवृत्तिश्चेति षोडश एत एव अराणि यस्य तत्र तत्तज्ज्ञानकर्मभयेन्द्रियव्यापाराणां मनोव्यापारानुविद्धत्वस्वाभाव्यात् तद्व्यापारपूर्वकत्वाच्च तदायत्तत्वेन तदर्पितत्वं मनोवृत्तेस्तु साक्षान्मनस एवाश्रयत्वात्तदर्पितत्वं, यद्यपि मनःपर्यन्तानामिन्द्रियाणां प्राणायत्तस्थितित्वेन प्राणव्यापारपूर्वकत्वेन च प्राणवृत्तीनां साक्षात्परंपरया वा न मन आश्रयः, तथापि मनोव्यापाराभावदशायां विद्यमानापि प्राणवृत्तिरज्ञाता अत एवासत्प्रायेति, तद्वृत्तिसत्ताज्ञानस्य मनोव्यापारपूर्वकत्वात्तस्यास्तदर्पितत्वमवगन्तव्यम्, यद्वा अजया हेतुभूतयापि ताः षोडशैकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानीति षोडश विकारा एवाराणि यस्य यदेतत्संस्तुतिचक्रमित्यन्वयः । संसारस्य सर्वेन्द्रियव्यापारपूर्वकत्वात्तद्वृत्तमवगन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे नाभित्वेन न किञ्चिदपि रूपितम् । यद्वा अजया नाभिरूपया हेतुभूतया चार्पिताः षोडशैकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकानि अराणि यस्येत्यर्थः । संसारचक्रत्वापितषोडशारत्वेऽजया हेतुत्वमुक्तम्, सा किं साक्षादेव हेतुः ? नेत्याह, मायेति । मनस्सृष्टिद्वारा हेतुरिति भावः । किं तर्हि तस्याः सहकारिकारणमत आह, कालेनेति । कालेन सह माया मनस्सृजति कालसहकृता प्रकृतिर्मनः सृजतीत्यर्थः । कालोपि न स्वरूपेण प्रकृतेर्मनःसर्गे सहकार्यपि तु गुणक्षोभद्वारेति वदन् कालं विशिनष्टि चोदितगुणानुमतेनेति । चोदिताः कालेन लुभिताः सत्त्वादयः गुणास्तैरनुमतेन सहकृतेन स्वचोदितगुणत्रयसचिवेन कालेन सहकृता भगवतो माया मनः सृजति । संसारचक्रस्य दुस्तरत्वं भगवदाभिमुख्ये तु सुतरत्वञ्चाविष्कर्तुं मनो विशिनष्टि, कर्ममयमिति । त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपत्वेन स्वयमपि त्रिगुणात्मकत्वाद्भ्रजोमयतया पुण्यपापरूपकर्मविषयप्रवृत्तिप्रचुरं बलीयः अनतिवर्त्यदोषं छन्दोमयं सत्त्वानुयानाच्छास्त्रावगतिसाधनप्रचुरम् इच्छामयमित्यर्थस्त्वनुपपन्नः छन्दशब्दः इच्छावाची न तु छन्दशब्दः । अनेन सत्त्वप्राचुर्ये सति श्रीभगवदाभिमुख्येन संस्तुतिचक्रं सुतार्यमित्यभिप्रेतम्, एवंभूतं मनः सृजतीत्यन्वयः । तदेवं मनोदोषात्संसारानतिवृत्तिस्त्वत्समाश्रयणविमुखस्येत्युक्तं भवति । त्वदन्यः कः संसारचक्रमतितरेत् इत्यनेन त्वदन्यस्त्वत्तितरेदेवेति सूचितम् ॥ २१ ॥ तदेवाविष्कुर्वन् त्वदन्यं मां संसारचक्रान्निर्गमयेति प्रार्थयते—स त्वं हीति । यः स्वमाया मनःसर्गद्वारा संस्तुतिचक्रे जीवलोकं पातयति स त्वमजया स्वकीयया मायया षोडशारे चक्रे संसारात्मके विसृष्टमत एव नितरां पीड्यमानमधुना त्वां प्रपन्नं मां हे विभो ! अपकर्ष संस्तुतिचक्राद् बहिर्निर्गमय “य एव बन्धकः स एव मोचकः” इति न्यायेन त्वमेव ततो निर्गमयितुं समर्थ-

इति भावः । सामर्थ्यमेव दर्शयन्तं विशिनष्टि, नित्येत्यादिना । आत्मगुणाः स्वशरीरभूतप्रकृतिगुणा नित्यं विजिता आत्म-
गुणा येन नित्यास्पृष्टदेहधर्मेण स्वधाम्ना स्वस्वरूपेणैव । यद्वा विजितात्मगुणो यः स्व आत्मा तस्य धाम्ना प्रकाशेनैव वशीकृत-
विसृज्यविसर्गशक्तिः विविधं सृज्या विसृज्याः जीवास्तेषां विसर्गे शक्तिर्यस्याः सा प्रकृतिः शक्तिर्वशीकृता येन स तथोक्तः ।
कालशरीरकश्च वशीकृतसंस्तृतिनिमित्तप्रकृतित्वान्मोचयितुं त्वमेव प्रभुरिति भावः । नित्यविजितात्मेत्यादिना विसृज्यजीववर्गाद्
ब्रह्मादिस्त्वम्पर्यन्ताद्वैलक्षण्यमुक्तम् । अतः संसारिजीववर्गे न कोपि तन्मोचने दक्षः । नहि स्वयं कारागृहबद्धोऽन्यं तादृशं मोच-
यितुं प्रभुरित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ * * ननु, त्वं बालस्सन्नेव किं संसारान्निर्विद्यसे भुङ्क्ष्व भोगानित्यत्राह-दृष्टा इति
त्रिभिः । हे विभो ! अयं संसारिजनो यानिच्छति कामयते ते अखिलधिष्यपानां इन्द्रादीनामायुरादयो मया विविच्य दृष्टाः
श्रियः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः विभवखिलोकाधिपत्यरूपमैश्वर्यम् । आयुरादयो दृष्टा इति काका तुच्छत्वमुक्तं तदेवाह,
ये इति । येऽस्मत्पितुः कोपहासविकृतभ्रूभङ्गमात्रेण विलुलिताः ध्वस्ताः स तु मत्पिता त्वया हतो निरस्तः ॥ २३ ॥ * *
यस्मादायुरादयो मत्पितृदृष्टान्तेन तुच्छत्वेन दृष्टाः तस्मात्तनुभृतां देहिनाम् अमूः आयुरादिरूपाः आशिषः ज्ञस्तत्परिपाकं विद्वान् ।
अज्ञ इति च्छेदे, अज्ञस्सन्नहम् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैरनुभाव्यमन्यदपि सुखमाविरिञ्चाद् ब्रह्मणोनुभाव्यमभिव्याप्यापि
तथा कालात्मना कालरूपेण उरुविक्रमेण विपुलपराक्रमेण विपुलपादविक्षेपेण वा विलुलितान्विध्वस्तानणिमादीनपि न इच्छामि ।
अतो निजभृत्यानां स्वपार्षदानां पार्श्वं समीपमेव मां प्रापय ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संसारचक्रं भक्त्या जनितश्रीहरिप्रसादं विना दुस्तरं, प्रसादश्चानिगृहीतमनसां दुःसाध्यो मनोमयत्वात्संसारचक्र-
स्यातः स एव सम्पाद्य इत्याशयेन संसारस्वरूपं निरूपयति—मायेति । चित्प्रकृत्याभिमतमायाप्रकृतिरुदितगुणानुमतेनोद्भू-
तरजआदिगुणानुसारिणा कालेन प्रेरितेनादृष्टेन च सहकारिणा पुंसो जीवस्य कर्ममयं नानाविकारकोशमत एव बलीयो निग्रही-
तुमशक्यं छन्दोमयं सङ्कल्पविकल्पलक्षणेच्छात्मकं यन्मनः सृजति हे अज ! तन्मनोमूलं संसारचक्रं त्वदन्यस्त्वदनुग्रहरहितः
पुरुषः कोतितरेन्, न कोपीत्यन्वयः । केवलात्परिकरोपेतस्य बलाधिक्यं स्यादित्यभिप्रायेणाह अजयेति, अजया प्रकृत्याऽर्पिताः
कल्पिता भिन्नवर्तिना मनसा सह षोडशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा एवारा दलस्थानीया यस्य तत्तथा तत् ॥ २१ ॥ * * “मन-
एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति श्रुतेः सम्यक् नियुक्तं मुक्तिनिमित्तं च त्वदनुग्रहेण स्यादित्याशयेनाह-स त्वमिति ।
यत्त्वं स्वधाम्ना नित्यं विजिता आत्मनो देहस्य गुणा जननादिलक्षणा धर्मा जीवस्य वा दुःखादिलक्षणा येन स तथा यश्च
कलयति जानाति सर्वमिति कालो वशीकृता स्वसमवेता विसृज्यस्य सुरनरादिनानाविधस्य जगतो विसर्गशक्तिर्विविधसृष्टि-
र्यस्मिन्स तथा हे ईश्वर ! स त्वं षोडशारे संसारचक्रे लिङ्गशरीरे वा अजया विसृष्टमुत्पन्नमत एव दुःखेन निष्पीड्यमानं तत्परिहा-
राय शरणं प्रपन्नं मां ततोऽपकर्ष उत्तर विभो ! समुद्धरणसमर्थ ॥ २२ ॥ * * त्वया कस्मात्स्वर्गाद्यैश्वर्यं नेष्यत इत्या-
शंक्य तस्य नश्वरत्वादित्याशयेनाह—दृष्टा इति । अखिलानां धिष्यपानामिन्द्रादीनां विभवो हिरण्यलक्षणोर्थः अस्मत्पितुर्हिरण्य-
कशिपोः कुपितहासो दुर्हासस्तेन विजृम्भितयोः स्फुरितलक्षणयोर्भ्रुवोर्विस्फूर्जितेन विकासविशेषेण लुलिता विनाशिताः स तु
हिरण्यकशिपुरपि ते त्वया ॥ २३ ॥ * * यस्मात्क्षणभंगुरास्मत्पितुः ज्ञ अनित्या इति जानन्नैन्द्रियं श्रोत्रादीन्द्रियभोगयोग्य-
मिन्द्रियस्य विद्यमानं वा आविरिञ्चात् विरिञ्चपर्यन्तं निजभृत्यानां मुक्तानां पार्श्वम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वस्य च तदधीनत्वं दर्शयन्तदेकरक्ष्यत्वं स्थापयति—मायेति । माया तावत् कर्म मायादिरूपं मनः सृजति तस्मात् तस्य
दुर्बलत्वात् छन्दोमयादिरूपं संसारचक्रं त्वत्कृपाप्राप्तः कोऽतितरेन कोपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * पुनस्तदेव विशेषतो
दर्शयन् स्वाभीष्टं निवेदयति—स त्वमिति ॥ २२ ॥ * * पुनरपि स्वदुःखदर्शनया कृपयन् स्वाभीष्टं प्रार्थयते—दृष्टा इति
द्वाभ्याम् । एकैव निजपरमाभीष्टरूपा तत्सेवकचरणानुगत्या साक्षाच्चरणारविन्दप्रेमसेवा दैन्यभङ्गयाच्छाद्य बहुविधं प्रार्थयत इति
ज्ञेयं पूर्वत्र परत्र च ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु यद्यहमेव सर्वरूपन्तर्हि संसारोप्यहमेव, कुतो मद्रूपात् संसारादस्माद्विमोक्तमिच्छसीत्यत आह द्वाभ्याम् । माया
त्वदीयबहिरङ्गा शक्तिर्मनोमहदाद्यात्मकं लिङ्गदेहं जीवस्योपाधिं सृजति कर्माणि लौकिकवैदिकव्यापारास्त्वमयं बलीयो दुर्जयं
पुंसस्त्वदंशस्य अनुमतेन ईक्षणरूपेण चोदिताः क्षोभिता गुणाः यस्याः सा । छन्दोमयं वासनामयं “छन्दः पद्येभिलाषे च” इत्यमरः,

यदेव चक्रं खलु संसारचक्रं भवेत् । कीदृशम् अजया अविद्यया अर्पितं वस्तुतो निःसङ्गेभ्योऽपि जीवेभ्यो बलात् समर्पितं च षोडश अरा विकारा यस्मिन् तत् कोऽतितरेत् त्वदन्यः त्वत्तः पृथग्भूतः त्वामभजन्नित्यर्थः । त्वदनन्यभक्तस्तु तरेदेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतो मायायास्त्वच्छक्तित्वात्तन्मयं संसारचक्रं यद्यपि त्वद्रूपं तदपि त्वं स्वरूपशक्त्या तस्मात् पृथग्भूतोऽत एवाहमपि तस्माद्वि- मोक्तुमिच्छामि मां स्वचरणान्तिकं नयेत्याह—स त्वमिति । यन्माया हि गुणमयं जीवोपाधिं सृजति स त्वं स्वधात्मना स्वरूप- शक्त्या विजिता आत्मगुणा बुद्धिगुणा येन सः यो गुणान् क्षोभयति स कालोऽपि त्वम् अत एव वशीकृता विसृज्या मायाकार्थ- भूता उपाधयस्तेषु विसर्गो निक्षेपः शक्तिरविद्या च येन सः । अत इन्द्रदण्डवन्निष्पीड्यमानं प्रपन्नं जनमुपकर्ष समीपं नय ॥ २२ ॥ न च त्वां विनाऽन्यं कमप्यैश्वर्य्यवन्तं पश्यामि यमहं प्रपद्ये यो यं मां संसारादुद्धरिष्यतीत्याह—दृष्टा इति । दिविस्थानामखिल- लोकपालानामायुरादयो दृष्टाः श्रियो धनसम्पदः विभव ऐश्वर्य्यं ये धिष्यन्पाः अस्मत्पितुः कोपहासविकृतभ्रूमङ्गमात्रेणैव विध्वस्ताः स च त्वया निरस्तः इत्यसाधारणप्रभावादपि त्वमेव परमेश्वर इति जानामीति भावः ॥ २३ ॥ * * एवञ्चेत् मत्तः पर- मेश्वरतः किमत आह—तस्मादिति यस्मान्मत्पिता तादृशैश्वर्य्यसम्पत्तिमानपि निरस्तस्तस्मादहं आशिषो भोगान् ज्ञस्तत्परिपाकं विद्वान् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैर्भोग्यं आविरिचयात् ब्रह्मणो भोग्यमप्यभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते कालरूपेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपि । निजभृत्यपार्श्वमिति तदेव सर्वोत्तमं जानामीति भावः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवंभूतस्य सर्वात्मनः पुंसः “पुरुष एवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य श्रीभगवतस्तव माया प्रकृत्याख्या शक्तिः संसार- चक्रं सृष्टिसंहारप्रवाहम् सृजति पुंसो भवत एवानुमतेन शक्तिभूतेन कालेन चोदिता सृष्ट्यर्थवित्ताराय संसारार्थसंकोचाय च प्रेरिताः गुणाः यस्याः सा यद्यस्मिन् अजया नित्यरूपया भगवच्छक्त्या तथैव मायया अर्पिताः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडश अराः अवयवा अस्मिन् बलीयः दृढतरं जीवबन्धनं मनस्तत्प्रधानं लिङ्गशरीरं भवति । कथंभूतं कर्ममयं मायामोहितजीवकर्मफलभूतम्, छन्दोमयं मायामोहितजीवाभिलाषजन्यं च “छन्दः पद्येऽभिलाषे च” इति कोशात्, हे अज ! तत्संसारचक्रं त्वदन्यः अंशस्य स्वरूपेण भिन्नत्वेपि अंश्यभिन्नस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् य आत्मानं त्वदन्तर्गतं जानाति स त्वदनन्यः यस्तु “एष परमांशः” “तत्त्वमसि” “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “अंशो नानाव्यप- देशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके” इति श्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तरीत्यात्मनो भवदंशभूतस्य भवदन्यत्वं न जानाति स त्वदनन्यः । जीवब्रह्मणोऽन्यन्ततो भेद एवेति भ्रान्तिमोहितः कोऽतितरेत् न कोपीत्यर्थः । त्वदनन्यस्तु तरेदेवेति भावः ॥ २१ ॥ हे ईश्वर ! सर्वात्मा सर्वशक्तिस्त्वं चक्रे संसारचक्रे तत्रापि षोडशारे लिङ्गदेहे अजया मायाख्यया भवच्छक्त्या विसृष्टं निष्पी- ड्यमानं च मां प्रपन्नं त्वां शरणं गतं हे विभो ! उपकर्ष संसारचक्रात् निस्सारय । यतस्त्वं बहुबन्धनयोः जीवमाययोः स्वामीत्याह, वशीकृते विसृज्यविसर्गशक्ती विसृज्यते देवमनुष्यादियोनिषु पात्यते माययाभिभूयते इति विसृज्यो जीवः, विसर्गो देवमनुष्या- दिजीवयोनियजनेन शक्तिर्यस्याः सा माया, एवंभूते जीवमाये येन सः “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः” इति श्रुतेः । कथम्भूतः कालः स्वशक्तिभूतो यः कालस्तस्यापि क्षोभको नियन्त्रभूतः काल इत्यर्थः “ज्ञः कालकालः” इति श्रुतेः । ननु, अन्ये अन्यान् ब्रह्मरूपादीन- पीश्वरान्मन्यन्ते ते एव भवतापि कुतः संसारचक्रान्निर्गमनार्थं न प्रार्थ्यन्ते इत्यत्राह—हि निश्चितं स्वधाम्ना स्वासाधारणेन स्वरूपेण नित्यं सर्वदा विजिताः स्ववशे कृताः आत्मानः सर्वे ब्रह्मादयो जीवाः गुणास्तत्तद्गुणाश्च येन सः “एष सर्वेश्वरः” “एष सर्वाधि- पतिः” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ * * ननु, संसारचक्रेऽपि भोगाः सन्ति तान् भुङ्क्व किं मोक्षेणेत्यत आह—दृष्टा इति त्रिभिः । हे विभो ! यानयं बुभुक्षुजनः इच्छति ते दिवि अखिलधिष्यन्पानां आयुः श्रियः सम्पदः विभवः उद्भवः एते सर्वे मया दृष्टाः येऽस्मत्पितुः कुपितहासाभ्यां कोपहासाभ्यां विजृम्भितेन विकृतेन भ्रूविस्फूर्जितेन लुलिता निरस्ताः, स तु ते त्वया निरस्तो हतः ॥ २३ ॥ * * तस्माद्धेतोः “ज्ञाज्ञौ द्वावजाधीशानीशौ” इति श्रुतिप्रसिद्धः अज्ञोऽल्पज्ञो जीवोऽहं भवदीयदासः अमूः तनुभूतामाशिषो भोगान् आयुरादिकं इन्द्रियैर्भोग्यम् आविरिचयात् किमपि नेच्छामि ते त्वया कालात्मनोरुविक्रमेण लुलितान् विध्वस्तान्निगमादिपदार्थानपि नेच्छामि । अतो मां निजभृत्यानां पार्श्वमुपनय ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु यद्येवं सर्वात्मकोऽहं तदा यस्य कस्यापि भजने संसारविमुक्तिः स्यादित्याशङ्क्येयमपि भवतो लीला दुर्ज्ञेया, यत्सर्वस्वरूपत्वेऽपि कचित्पित्रादिरूपेण रक्षा दृश्यते कचित्कदाचिच्च न दृश्यते, भजनीयस्वरूपभजनेनैव संसारविमुक्तिर्नान्यभ- जनेनेत्यभिप्रेत्य संसारोत्पत्तिप्रकारं संसारस्वरूपं च निरूपयन् भगवद्भजनादेव संसारविमुक्तिः, नान्यथेत्याह—मायेति । त्वदंशस्य पुंसोऽनुमतेन ईक्षणमात्रेण प्रेरितेन कालेन चोदिताः क्षोभिताः गुणाः सत्त्वादयो यस्याः सा माया प्रकृतिर्मनःप्रधानं

लिङ्गं शरीरं सृजति तत्रात्माध्यास एव जीवस्य संसारस्तत्संसारचक्रं त्वदन्यः त्वत्तः पृथक्स्थितो विमुखस्त्वामभजन् कः पुमानतितरेत् ? इत्यन्वयः । अर्थाच्चवृत्तस्तु तरेदेवेति सूचितम् । भगवत्कृपामन्तरेण संसारतरणाशक्यत्वे हेतुत्वेन मनो विशिनष्टि—बलीय इति, दुर्जयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—कर्ममयमिति, अनन्तकर्मवासनावासितमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—छन्दोमयमिति—वेदोक्तकर्मप्रधानमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—अजयेति । अजया अविद्यया अर्पिताः षोडश एकादशेन्द्रिय-पञ्चमहाभूतात्मकाः अरा यस्मिस्तत् । देहेन्द्रियादिसङ्घाते आत्माध्यासेनैव तद्भोगार्थं कर्मसु प्रवर्तते इति भावः । चक्रपदेन यथा भ्राम्यमाणे चक्रे पतितस्य दृढतरालम्बनमन्तरेण ततो निष्क्रमणमशक्यं तथा संसारे पतितस्यापि त्वदवलम्बनमन्तरेण ततो निस्सरणमशक्यमिति सूचितम् । भगवतः संसारोद्धारकत्वे हेतुत्वं सूचयन् सम्बोधयति—हे अजेति । त्वदन्ये सर्वेऽपि जन्मादिलक्षणसंसारे पतिताः अतः स्वयमेव विवशा नान्योद्दारे समर्थस्त्वं त्वजोऽतस्तत्र समर्थ इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ समर्थत्वाच्चरणागतं मामुद्धरेति प्रार्थयते—स इति । हि यस्मात्स सर्वनियन्तृत्वेन स्वतन्त्रतया प्रसिद्धः स्वधाना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता दूरतो निरस्ता आत्मनो जीवस्य गुणा धर्माः सुखदुःखरागलोभादयो येन सः, कालो मायादिनियन्ता अत एव वशीकृता विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां कारणानां च शक्त्यो येन स एवभूतस्त्वं तस्मात् हे ईश्वर सर्वनियन्तः हे विभो सर्वसमर्थ अजया अविद्यया षोडशारे संसारचक्रे विसृष्टं पातितमत एवेत्तुदण्डवन्निष्पीड्यमानं त्वां प्रपन्नं शरणागतं मामुपकर्ष स्वसमीपं नयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु जनस्पृहाविषयान् लोकपालानां भोगान् भुङ्क्ष्व, किमिति संसारादुद्विजसे तत्राह—दृष्टा इति त्रिभिः । हे विभो दिवि स्वर्गे यान् अयं संसारी जन इच्छति ते अखिलधिष्ण्यपानां सर्वलोकपालानामायुरादयो मया दृष्टा इत्यन्वयः । काका तेषां तुच्छत्वमुक्तं तदेव स्पष्टयति—य इति । ये आयुरादयः अस्मत्पितुः कोपहासविकृत-भ्रूभङ्गमात्रेण विलुलिता विध्वस्ताः । तर्हि स्वपितृराज्यमेव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—सोऽस्मत्पिताऽपि ते त्वया निरस्तः मारित इति । श्रियः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः । विभववैलोक्याधिपत्यरूपमैश्वर्यम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्मात्सर्वेषामायुरादयो मया तुच्छत्वेन निश्चिताः तस्मात् तनुभृतां जीवानाममूराशिषः भोगान् आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमिन्द्रियभोग्यं आविरिञ्च्या-द्वह्मणोऽपि भोग्यमभिव्याप्य तथा कालात्मना उरुविक्रमेण ते त्वया विलुलितान् विध्वस्तानिमादीनप्यहं नेच्छामीत्यन्वयः । तर्हि किमिच्छसीत्यपेक्षायामाह—मां निजभृत्यानां स्वसेवकानां पार्श्वं समीपं नय प्रापयेति । ननु कथमेवं लोकातीतस्ते मनोरथ-स्तत्राह—ज्ञ इति, यतोऽहं सारासारविवेकीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ त्वत्प्रपदमन्तरेण संसारचक्रं कः पुमानतितरेदित्याह । मायेति । पुंसः त्वदंशभूतस्य पुरुषस्य, अनुमतेन समीक्षण-रूपेणानुग्रहेण, कर्ममयं पुण्यपापरूपकर्मेविषयप्रवृत्तिप्रचुरं, बलीयः अनिवर्त्यदोषत्वात् दुर्जयम् । छन्दोमयं सर्वथेच्छामयं, अजया मायया अर्पिताः षोडश अराः पञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मिन्द्रियपञ्चप्राणमनोवृत्तिरूपा अरा विकारा यस्मिस्तत् । यत् एवभूतं संसारचक्रं संसृतौ जीवानां परिभ्रामकं मनःकर्म, कालेन चोदिताः क्षोभिता गुणाः सत्त्वादयो यस्याः सा माया सृजति । भो अज, तन्मन इति शेषः । त्वदन्यः त्वत्तः पृथक् स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः । कः पुमान्, अतितरेत् । न कोऽपि तरेदित्यर्थः । कृतत्वत्समाश्रयस्तु तरेदेवेति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एतदेव पुनराविष्कुर्वन् कृतत्वत्समाश्रयं मां संसारचक्रात् निर्गमयेति प्रार्थयते । स त्वं हीति । हे ईश्वर हे विभो, नित्यं विजिता आत्मगुणाः स्वशरीरभूतप्रकृतिगुणा येन सः, स्वधाम्ना स्वस्वरूपेणैव, विविधं सृज्याः विसृज्या जीवास्तेषां विसर्गे सर्जने शक्तिर्यस्याः सा वशीकृता विसृज्यविसर्गशक्तिः प्रकृतिर्येन सः । कालः काल-शरीरकः, यस्य माया मनःसर्गद्वारा संसृतिचक्रे जीवलोकं पातयति स त्वं अजया स्वकीयया मायया, षोडशारे चक्रे संसारा-त्मके षोडशारवति चक्रे इत्यर्थः । विसृष्टं संपातितं, अत एव, निष्पीड्यमानमिच्छुमर्दनयन्त्रे इत्तुदण्डवन्नितरां पीड्यमानं प्रपन्नं अधुनैव त्वामुपपन्नं, मामिति शेषः । उपकर्षं संसृतिचक्राद् बहिर्निर्गमय । हि य एव बन्धकः स एव मोचक इति न्यायेन त्वमेव ततो निर्गमयितुं समर्थ इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु त्वं बालः सन्नेव किमिति संसारादुद्वेगमुपगच्छसि, अतः परं तारुण्यं प्राप्य लोकपालानां भोगान् भुङ्क्ष्व पित्र्यं राज्यं तुभ्यं दास्यामीत्यत्राह । दृष्टा इति त्रिभिः । हे विभो, अयं संसारी, जनो लोकः, यान् लोकपालायुःश्रीविभवान्, इच्छति सम्यक् कामयते, ते दिवि, वर्त्तमानानामिति शेषः । अखिलधिष्ण्यपानां आयुः, श्रियः, विभवः, एते मया दृष्टाः । एवं काका तत्तुच्छत्वमुक्तम् । ये तदायुरादयः, अस्मत्पितुः कुपितं कोपश्च हासः परिहासश्च विजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितं विकृतभ्रूभङ्गमात्रं च तत्समाहारस्तेन लुलिता ध्वस्ताः । स तु, एवंविधो यो मत्पिता, स वित्यर्थः । ते त्वया निरस्तः हतः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । यस्माल्लोकपालादीनामायुरादयो मत्पितृदृष्टान्ते तुच्छत्वेन दृष्टास्तस्मात्, तनुभृतां देहिनां अमूरायुरादिरूपाः, आशिषः ज्ञः तत्परिपाकं विद्वान्, अहं ऐन्द्रियमिन्द्रियैर्भोग्यं आयुः श्रियं

विभवमन्यदपि सुखं, आविरञ्ज्यात् ब्रह्मणो लोकमभिव्याप्यापि, न इच्छामि । तथा कालात्मना कालरूपेण ते तव उरुविक्रमेण विलुलितान् विध्वस्तान् अणिमादीनपीति शेषः । नेच्छामि । अतः, निजभृत्यानां स्वपार्षदानां पार्श्व समीपदेशं मां उपनय प्रापय ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

पुरुषकी अनुमतिसे कालके द्वारा गुणोंमें क्षोभ होनेपर माया मनःप्रधान लिङ्गशरीरका निर्माण करती है । यह लिङ्गशरीर बलवान्, कर्ममय एवं अनेक नामरूपमें आसक्त—छन्दोमय है । यही अविद्याके द्वारा कल्पित मन, दस इन्द्रिय और पाँच तन्मात्रा—इन सोलह विकाररूप अरोंसे युक्त संसार-चक्र है । जन्मरहित प्रभो ! आपसे भिन्न रहकर ऐसा कौन पुरुष है, जो इस मनरूप संसार-चक्रको पार कर जाय ? ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सर्वशक्तिमान् प्रभो ! माया इस सोलह अरोंवाले संसार-चक्रमें डालकर ईश्वरके समान मुझे पेर रही है । आप अपनी चैतन्यशक्तिसे बुद्धिके समस्त गुणोंको सर्वदा पराजित रखते हैं और कालरूपसे सम्पूर्ण साध्य और साधनोंको अपने अधीन रखते हैं । मैं आपकी शरणमें आया हूँ, आप मुझे इससे बचाकर अपनी सन्निधिमें खींच लीजिये ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! जिनके लिये संसारी लोग बड़े लालायित रहते हैं, स्वर्गमें मिलनेवाली समस्त लोकपालोंकी वह आयु, लक्ष्मी और ऐश्वर्य मैंने खूब देख लिये । जिस समय मेरे पिता तनिक क्रोध करके हँसते थे और उससे उनकी भौंहें थोड़ी टेढ़ी हो जाती थीं, तब उन स्वर्गकी सम्पत्तियोंके लिये कहीं ठिकाना नहीं रह जाता था, वे लुटती फिरती थीं । किन्तु आपने मेरे उन पिताको भी मार डाला ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इसलिये मैं ब्रह्मलोकतककी आयु, लक्ष्मी, ऐश्वर्य और वे इन्द्रियभोग, जिन्हें संसारके प्राणी चाहा करते हैं, नहीं चाहता; क्योंकि मैं जानता हूँ कि अत्यन्त शक्तिशाली कालका रूप धारण करके आपने उन्हें प्रस रक्खा है । इसलिये मुझे आप अपने दासोंके सन्निधिमें ले चलिये ॥ २४ ॥

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ।

निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥

क्वाहं रजःप्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा ।

न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ २६ ॥

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जन्तोऽर्थथाऽऽत्मसुहृदो जगतस्तथापि ।

संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥

एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।

कृत्वाऽऽत्मसात् सुरर्षिणा भगवन् गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुत्र श्रुतिसुखाः मृगतृष्णिरूपाः आशिषः क्व अशेषरुजां विरोहः इदं कलेवरं यत् इति विद्वान् अपि जनः दुरापैः मधुलवैः कामानलं शमयन् न तु निर्विद्यते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ईश क्व रजःप्रभवः तमोधिके अस्मिन् सुरेतरकुले जातः अहं क्व (च) तव अनुकम्पा यत् मे शिरसि प्रसादः पद्मकरः अर्पितः ब्रह्मणः न भवस्य न रमायाः तु वै न ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एषा परावरमतिः यथा जन्तोः जगतः आत्मसुहृदः भवतः ननु न स्यात् तथा अपि सुरतरोः इव ते प्रसादः संसेवया सेवानुरूपं उदयः परावरत्वं न ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवन् एवं प्रभवाहिकूपे निपतितं कामाभिकामं जनम् अनु प्रपतन् प्रसङ्गात् यः सुरर्षिणा आत्मसात् कृत्वा गृहीतः सः अहं तव भृत्यसेवां नु कथं विसृजे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च वर्तमानकालेऽपि न भोगार्हा इत्याह । कुत्रेति । श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासु ताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्या-भूताश्चाशिषः क्व । अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोह उद्भवस्थानं क्व चेदं कलेवरम् । एवं चेत्सर्वोऽपि जनः किं न विरज्यते

तत्राह । यदपि यद्यपीत्येवं विद्वानयं जनस्तथापि न निर्विद्यते विरक्तो न भवति । कुतः । काम एवानलस्तं मधुतुल्यैः सुखलवै-
र्दुःसाध्यैरपि शमयन् कामाग्निशमनव्यग्रस्य निर्वेदावकाशो नास्तीत्यर्थः । यद्वाऽचिन्त्यमिदं त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥ २५ ॥
तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोऽसि अनर्होऽपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृपयैवेत्याशयेनाऽऽह केति । रजसैव प्रभवो जन्म यस्य सः । सप्रभ्यंतं वा
कुलविशेषणम् । तमोऽधिकं यस्मिन्स्तस्मिन्नसुराणां कुले जातोऽहं क्वच तवानुकम्पा । तामेवाह । ब्रह्मादीनां शिरसि यो
नैवार्पितः स पद्मवत्सकलसंतापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरस्यर्पित इति यत् । यद्ययाऽनुकम्पयेति वा ॥ २६ ॥
न च त्वयीदमतिचित्रमित्याह । नैषेति । एते ब्रह्मादय उक्तमा अयमसुरो नीच इत्येषा परावरमतिर्जतोः प्राकृतस्य यथा तथा
भवतो नैव स्यात् । अत्र हेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्च । तर्हि सर्वत्र मत्प्रसाद एवंप्रपञ्च किं न स्यात्तत्राह । संसेवया तव
प्रसादो भवति तत्र च सेवानुरूपं तत्तदिच्छानुसारेण धर्मादीनामुदयो भवति । एवं सत्यपि वैषम्याभावे दृष्टांतः—सुरतरुयथा
सेवकस्यैव संकल्पानुसारेण फलं ददाति न च विषमस्तद्वत् । न परावरत्वमत्र कारणमिति शेषः ॥ २७ ॥ * * एतच्च
त्वद्भृत्यकृपया मया प्राप्तमिति त्वद्भृत्यपार्श्वमेव मां नयेत्याशयेनाह । एवमिति । यथा त्वयाऽनुकंपितोऽस्म्येवं नारदेनाऽऽत्म-
सात्कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वद्भृत्यसेवां विसृजामि । कथंभूतोऽनुगृहीतोऽस्मि । प्रभवः एवाहियुक्तः कृपस्तस्मिन्का-
मानभितः कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसंगात्प्रपतन्त्योऽहम् । तदेवं त्वद्भृत्यस्य नारदस्यानुग्रहेण त्वयाऽत्यंतमनुकं-
पितोऽस्म्ययमेव च मम परमोऽनुग्रहो न पुनरिदमतिमुच्छं मत्प्राणरक्षणादि ॥ २८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तर्हि किमिति सर्वो लोको भोगैश्वर्यमेव बांछति तत्राह—सर्वोऽप्यनभिज्ञ एवेत्याह—किञ्चेति । मृगतृष्णा यथा दृष्टिसुखास्त-
थैव राज्याद्याशिषोपि श्रुतिसुखमात्रा एव स्पृद्धाऽसूयारागद्वेषाऽपायचिन्तादिभिर्वस्तुतस्सुखलेशस्याप्यभावात् । अस्तु वा सुखं
तस्य भोगासामर्थ्यान्महदेव दुःखमित्याह—केदमिति । तथापि विद्वानपि विचार्यापि न निर्विद्यते । मूर्खः किमुतेति भावः ।
इत्यर्थ इति । न हि मधुलवैरनलः शाम्यति प्रत्युत दीप्यत एव बहुप्रदीपे बहुयत्नं करोतीति भावः । अहो विद्वानपीत्यं कुरुते
चेत्तर्ह्यविद्वानेवेत्यत आह—यद्वेति । इति भाव इति । विदुषामपि तव मायया मोहो भवतीत्याशयः ॥ २५ ॥ * *
भगवानाक्षिपति तर्हीति । यद्यपि नास्ति कोऽप्यधमस्तदपि त्वं मां सर्वोत्तममकरोस्तत्ते कृपामाहात्म्यं वर्णयामीत्याह—केति ।
संभवत्वादाह—सप्रभ्यंतं वेति । करविशेषणत्वे स इत्यध्याहारे च गौरवादाह—यत् ययेति ॥ २६ ॥ * * त्वयि परमेश्वरे । इदम-
धमेऽपि दयालुत्वं, प्राकृतस्य सामान्यपुरुषस्य । अत्र परावरमत्यभावे । एवं सत्यपि सेवानुरूपोदये सत्यपि । सेवातारतम्येनैवोदय-
तारतम्यं न परावरत्वं तत्कृष्टानुत्कृष्टत्वमत्र कृपोदयतारतम्ये कारणमित्यर्थः । अत्र संदर्भः—यत् भवान्भक्ताननुगृह्णाति तच्च यद्यपि
चित्रं तथापि दृष्टांतसद्भावाच्चातिचित्रं मय्यनुग्रहस्तु तदभावादतीव चित्रमिव । पूर्वोक्तार्थमेवोत्कर्षयितुमाह—नैषेति ॥ २७ ॥
ननु मत्संसेवया त्वयि मम सम्यक् प्रसाद इत्यत्र सुरतरुदृष्टांतेन मद्द्वैषम्यं पर्यहार्षीः, किन्तु संसेवायां किं कारणं तद् ब्रूहीति
तत्राह—एवमिति । एवमुत्कृष्टनिःकृष्टभावेन जनं सर्वमेव कामान्कामयमानं निपतितमनु तत्प्रसंगात्पतितप्रसंगात्प्रपतन्नेवाहं
सुरर्षिणा नारदेनात्मसात्कृत्वाऽयं जीवो मदीयो भवत्विति मयि स्वस्वत्वमारोप्य गृहीतो बलात्स्वपाणिना गृहीत्वा ततः स्वातिकं
नीत्वा तन्मन्त्रराजमुपदिश्य स्वसेवकीकृत इति भावः । सोऽहं संसारकूपपतित एव संप्रत्यहं प्रह्लादस्त्वद्भक्तो यत्प्रसादादभवं
तस्य तव भृत्यस्य श्रीमद्गुरोः श्रीनारदस्य सेवां त्वत्सेवनरूपामाज्ञाम् आज्ञापालनमेव मुख्यसेवेत्यर्थः । कथं विसृजामि
यजामि । यथा कर्म-ज्ञानयोगिनः फलप्राप्तौ साधनं त्यजन्ति तथेत्यर्थः । भक्तिमार्गे हि साधनस्यापि फलीभावात् । भगवंतं
प्राप्तानामपि ध्रुवादीनां साधुसंगादिस्पृहा यथा “भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंतं महताममलाशयानाम्” इति
“ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात्” इति च । अत एव विचार्यैव मया प्रार्थितम् । ‘नय मां निजभृत्यपार्श्वम्’ इति ।
स्वामिव्याख्यानेऽयमेव त्वत्सेवनोत्साह एवेत्यर्थः । संदर्भस्तु—अथैतादृश्याः कारणं स्मरन्नपि तदेवाभीष्टं प्रार्थयते—एवमिति । एवं
त्वत्कृपायोग्यं यथा स्यात्तथाऽनुगृहीतो यः सोऽहं दृष्टभगवद्भृत्यातिशयत्वात्कथं विसृजे त्यक्तं शक्नोमि । नैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

काहमिति । रजसः प्रभवो जन्म यस्मिं स्तस्मिन् । यद्वा । रजसैव प्रभवो यस्य स इति अहमित्यस्य विशेषणं तथा तमोऽ-
धिकं यस्मिन् तस्मिन् सुरेतराणामसुराणां कुले जातः काहं हे ईश ! क्व च तवानुकम्पा । अतः अयं प्रसादः न ब्रह्मणो नतु भवस्य
न वै रमायाः । यद्यस्मात् ययाऽनुकम्पयेति वा पद्मवत्सकलसंतापहरः करः मे मम शिरसि त्वयाऽर्पितः न तेषाम् ॥ २५ ॥
नेति । एते ब्रह्मादयः परे उक्तमाः अयमसुरोऽवरो नीच इत्येषा परावरविषया मतिर्जनतोः प्राकृतस्य जनस्य यथाऽस्ति तथा
बुद्धिर्ननु निश्चितं जगतः आत्मनः सुहृदो हितकारिणश्च भवतो न स्यात् नास्त्येव । तथापि सुरतरोरिव संसेवया तव प्रसादो

भवति । तत्रापि सेवानुरूपमेव उदयः फलतारतम्यं भवति । ननु तत्र परावरत्वं प्रसादकारणम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे भगवन् ! प्रकृष्टः भवः संसार एवाहिकूपः कालाजगरयुक्तः कूपः तस्मिन् निपतितं यतः कामाभिकामं कामा विषयास्तानभितः कामयमानं जनमनुसृत्य तत्प्रसङ्गात्तत्र प्रपतन् योऽहं सुरर्षिणा नारदेन आत्मसात्कृत्वा स्वकीयत्वेनाङ्गीकृत्य एवं यथा भवत्प्रसादो जातस्तथा पूर्वं मातृगर्भस्थ एवानुगृहीतोऽस्मि साधनजातमुपदिष्टोऽस्मि । सोऽहं तत्फलस्यानुभूतत्वात् तव भृत्यस्य सेवां कथं नु विसृजे विसृजामि । तद्वर्षः । अयमेव च परमोऽनुग्रहः न पुनरतितुच्छं प्राणरक्षादि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मत्प्राणेति । हे अनन्त ! यदेतन्मम प्राणरक्षणं मत्पितुर्वधश्चैतदुभयं त्वया कृतं तत्स्वभृत्यसनकाद्यृषिवाक्यमृतं विधातुं सत्यं कर्तुमित्यहं मन्ये । यद्यस्मात् असद्विधित्सुः असत् अयुक्तं त्वद्भक्तस्य स्वपुत्रस्य मम हिसनं कर्तुमिच्छुः मत्पिता खड्गं प्रगृह्य अवोचत्—मद्व्यतिरिक्त ईश्वरोऽस्ति चेत्तर्हि त्वामिदानीमवतु । तव कं शिरो हरामीति यद्यदा अवोचत्तदा मत्प्राणरक्षणमिति वान्वयः । एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातमनुसन्धेयम् ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासु ताः अत एव मृगतृष्णिरूपाः मरीचिकावदवस्थिताः आशिषः कुत्र पुरुषार्थाभासा आशिषः केत्यर्थाः । अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्धवस्थानं क चेदं कलेवरं दुर्घटमेतदिति भावः । एवं चेत्सर्वोपि जनः किमिति संसारान्न निर्विद्यते तत्राह—निर्विद्यत इति । यद्वैषयिकं सुखम् इतीत्थं मृगतृष्णिकातुल्यं विद्वान् जानन्नपि न निर्विद्यते विद्वानपीत्यपिशब्देनाविदुषो नितरां निर्वेदाभावः सूचितः । विदुषोप्यनिर्वेदे हेतुं वदन् विद्वांसं विशिनष्टि—दुरापैर्दुःखेनापि लब्धुमशक्यैर्मधुलवैर्वैषयिकसुखलेशैः काम एवानलस्तमुपशमयन्विषयासक्तस्सन् विद्वानपि न निर्विद्यत इत्यर्थः । विषयासक्तस्य निर्वेदेष्यवकाशो नास्ति इति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं तत्प्राप्तये तदनुग्रहं संप्रार्थ्य स्वशिरसि दुर्लभेन तत्करपल्लवनिधानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति—केति । ईश ! तमोधिके तमःप्रचुरे रजःप्रभवे रजस उत्पत्तिस्थाने रजस्तमः—कार्यकामक्रोधलोभादिमोहप्रचुरे सुरेतरकुले असुरकुले जातोऽहं क कच तवानुकंपा दुर्घटमेतदित्यर्थः । किं तदित्यत्राह—ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितस्तेषामपि दुर्लभ इति भावः । सः प्रसादः प्रसादसूचकः पद्ममिव तापहरः करः मम शिरस्यर्पित इति यदेतत् दुर्घटमिति भावः । अतोहमलभ्यलाभेन कृतार्थोऽस्मीति तात्पर्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नैतावता तव वैषम्यादिदोषप्रसङ्ग इत्याह—नैषेति । यथा या जन्तोः प्राकृतस्य परावरमतिरुत्कृष्टापकृष्टबुद्धिर्विषमा बुद्धिरिति यावत् सैषा बुद्धिर्भवतो नैव स्यात् । तदभावे हेतुं वदन्तं विशिनष्टि, जगत आत्मसुहृदः आत्मनोऽन्तरात्मनः सुहृदो हितैषिणश्च आत्मन इत्यनेन जगतः शरीरत्वमवगम्यते । नहि कस्मिंश्चिच्छरीरे आत्मनः प्रीतिरन्यस्मिन्नप्रीतिरिति भावः । सर्वस्यापि जगतः स्वाभाविकसुहृद इति वार्थः । तर्हि सर्वेष्वेकरूपो मत्प्रसादः किञ्च स्यात्तत्राह—यद्यप्येवंभूतस्त्वं तथापि वैषम्यरहितस्यापि तव संसेवया प्रसादो भवति तत्र सेवानुरूपं तत्तदपेक्षानुसारेण धर्मादिपुरुषार्थानामुदयो भवत्यपेक्षानुरूपफलदत्वे दृष्टान्तः सुरतरोरिवेति । यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य तत्तत्सेवकापेक्षानुसारेण फलप्रदत्वं न च तावता तस्य वैषम्यं तद्वन्न परावरत्वं सर्वेष्वेकरूपप्रसादाभावे परावरत्वं वैषम्यं न कारणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमात्मनस्तत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्याथ न केवलमधुनैव त्वत्प्रसादविषयोऽहं जातः किन्तु यदा मातृगर्भस्थं मामनुजिघृक्षता त्वया सञ्चोदितेन सुरर्षिणानुगृहीतस्तदैव त्वदनुग्रहविषयोऽभवम् । अतो जन्मन आरभ्य त्वयानुगृहीतोऽहं त्वद्भृत्यपार्श्वं न विसृज इत्याह—एवमिति । हे भगवन् ! यः सुरर्षिणा नारदेनात्मसात्कृत्वा आत्माधीनं कृत्वा “तदधीनवचने च” इति सातिप्रत्ययः । पूर्वं विषयपरवशत्वेन तदधीनं मां स्वाधीनं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा “अभिविधौ सम्पदा च” इति सातिः, अभिविधिश्च किञ्चिदन्यथात्वं पूर्वं भगवत्प्रातिकूल्येन स्थितं मां किञ्चित्त्वदनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । गृहीतस्तत्त्वत्रयोपदेशेनानुगृहीतः सोऽहं इदानीं तव भृत्यसेवां दासानुदार्यं कथं नु विसृजे न कथञ्चिदपि त्यक्ष्यामीत्यर्थः । कथम्भूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभवः संसार एवाहिकूपः सर्पजुष्टकूपस्तस्मिन्कामाभिकामं काम्यन्त इति कामाः विषयाः शब्दादयस्तान् कामयमानं जनं निपतितमन्वनुसृत्य तत्प्रसङ्गात्तस्य तत्र निपतितजनस्य यः प्रकृष्टः सङ्गस्तस्माद्धेतोः प्रपतन्नहं विषयासक्तचित्तजनसङ्गात्प्रभवाहिकूपे पतन्नहमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोऽपि संसारसुखं हेयमित्याह—कुत्रेति । श्रुतिं कर्णं सुखयन्तीति श्रुतिमुखा मृगतृष्णारूपा उष्णोदकसदृशाः अशेषाणां रुजां रोगाणां विशेषेण रोहो यस्मात्तत्तथा । दुरापैर्मधुलवैरुदबिन्दुकल्पैः सुखलेशैः कामाग्निं शमयन् शान्तिं कर्तुमिच्छन् यदपि पर्यायेण कलेवरं विषयसुखं चेत्युभयं नश्वरं विद्वानयं जनः इहोभयस्मिन्नपि ननु निर्विद्यते निर्वेदं नैव प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ हरेर्भक्तव्रतसत्यं प्रकटयन् प्रह्लादस्तत्त्वज्ञानविधुर इवायोग्यजनमोहायाह—काहमिति । हे ईश्वर ! तमोगुणप्रचुरे रजोगुणोत्पत्ति-

हेतौ आसन् सुरेतरकुले असुरकुले जातोऽहं क भक्तानुग्रहलक्षणा तवानुकम्पा क मिथो विरुद्धस्वभावत्वात् किञ्चोद्यमत्रेति तत्राह न ब्रह्मण इति । निरन्तरसेवा मे दूरत्वेनेतरस्मादधिकोदयोऽपीदानीं रमादीनां शिरसि नार्पितो मम शिरसि तव पद्मकरः पद्मोदरप्रभावत्पाणिनिधानलक्षणः प्रसादोऽर्पित इति यत्तस्माच्चित्रं तव चरितमित्यर्थः । “श्रीब्रह्म ब्राह्मीवीन्द्राहित्रिकं तत्स्त्री-पुरुषदुताः तदन्ये च क्रमात्सर्वे सदा मुक्तौ सृतावपि । हरिभक्तौ च तज्ज्ञाने सुखेन नियमेन तु । परतः स्वतः कर्मतो वा न कथंचित्तदन्यथा” इति वचनादुक्त एवार्थ इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सेवाधिक्यमेव फलाधिक्ये कारणं न त्वाभिजात्यादिक-मित्यभिप्रेत्याह—नैषेति । यथा जन्तोर्था परावरमतिस्तथैषा भवतो न स्यान्न तु कुत आत्मसुहृदः “तदेतत्प्रेयः” इति श्रुतेः । लोके यद्यप्याभिजात्यादिकं परावरत्वे निमित्तं तथापि लोकविलक्षणमहिमत्वात् भवतः प्रसादः जगतः संसेवया सेवानुगुणः फलाधिक्यो-दयः स्यात् “थावत्सेवा परे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता” इति स्मृतेः । परावरत्वं च सेवानिमित्तं “शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो-भिजायते” इति वचनात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सेवानुरूपफलोदये शास्त्रीये सिद्धे त्वं किङ्करोपीति तत्राह—एवमिति । फलोद-यस्य सेवानुविधायित्वात् सोऽहं तव भृत्यसेवां कथं नु विसृजे मम हितरूपत्वादित्यतस्त्वदत्यागे कारणमाह । जनमिति । प्रभवाहिकूपे जन्माख्यसर्पविषकलिलसंसारगते पतितं कामाः विषयास्तानभिकामयत इति कामाभिकामस्तं जनमनु तस्य जनस्य प्रकर्षेण सङ्गः जन्मलक्षणस्तस्मात् प्रपतन् आत्मसात्कृत्वात्मीयेष्वेक इति बुद्धिं कृत्वा सुरश्रृषिणा गृहीतोऽनुगृहीतो यः सोऽहमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ २८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुनः स्वस्यातिदैर्न्यं दर्शयितुं सामान्यतो जीवानां दैन्यं दर्शयति—कुत्रेति । मधुरूपकं तेनाग्नेः प्रत्युत वृद्धेः ॥ २५ ॥ अथ स्वस्यापि दैन्यं दर्शयन् तत्कृपया निरुपाधित्वं प्राबल्यञ्च दर्शयति—काहमिति । न च ब्रह्मण इति तदानींतनवृत्तान्ता-पेक्षया ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यत्तु भवान् भक्ताननुगृह्णाति तच्च यद्यपि चित्रं तथापि दृष्टान्तसद्भावात् नातिचित्रं मय्यनुग्रहस्तु तदभावादतीव चित्रमिव पूर्वार्थमेवोत्कर्षयितुमाह—नैषेति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अथैतादृश्याः कृपायाः कारणं स्मरन्नपि तदेवाभीष्टं प्रार्थयते एवमिति । एवं त्वत्कृपायोग्यं यथा स्यात्तथा अनुगृहीतो यः सोऽहं दृष्टभगवद्भृत्यकृपातिशयत्वात् कथं विसृजे त्यक्तुं शक्नोमि नैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तर्हि किमिति भोगैश्वर्यं सर्व एव लोको वाञ्छतीति चेत्सर्वोप्यनभिज्ञ एवेत्याह—कुत्रेति । मृगतृष्णिरूपाः मृगतृष्णा यथा दृष्टिसुखरूपास्तथैवाशिषो राज्याद्या अपि श्रुतिसुखमात्र्यः स्पर्द्धाऽसूयारागद्वेषापायचिन्तादिभिर्वस्तुतः सुखलेशस्याप्य-भावात् । अस्तु वा सुखं तस्य भोगाऽसामर्थ्यात् महदेव दुःखमित्याह केदमिति, यद्यतो विद्वानपि जन इति विचार्यापि न निर्विद्यते ततो मूर्खः किमुतेति भावः । कीदृशः कामरूपमनलं मधुलवैः सुखलेशैः शमयन्निति नाह मधुलवैरनलः शाम्यति प्रत्युत दीप्यते एव । दुरापैरिति ते च सुखलेशा दुःखैरेवोपाज्यते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ किञ्च यद्यपि मादृशो नास्ति कोप्यधमः अपि त्वं मां सर्वोत्तममकरोऽस्ते कृपामाहात्म्यं किं वर्णयामीत्याह—काहमिति । यत् यः पद्मकरः मम शिरस्यर्पितः सन् ब्रह्मण इत्यादि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ न च त्वं स्वकृपया उत्तमाधमौ गणयसीत्याह—नैषेति । ब्रह्मादय उत्तमाः अयमसुरो नीच इत्येषा परावरमतिर्जतोः प्राकृतस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात् । तत्र हेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्च । तर्हि सर्वत्रैव सम एव मत्-प्रसादोऽस्तु तत्राह संसेवया यथा सुरतरुराश्रितस्यैव सङ्कल्पानुसारेण फलं दददपि न विषमस्तथैव त्वमपि तत्रापि सेवानुरूपम् उदयः सेवातारतम्येनैव कृपाया उदयतारतम्यं नतु परावरत्वं उत्कृष्टनिकृष्टत्वमेव कृपोदयतारतम्यस्य कारणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ नतु, मत्संसेवया त्वयि मम सम्यक् प्रसाद इत्यत्र सुरतरुदृष्टान्तेन मद्रूपस्य पर्यवर्षाः किंतु संसेवया किं कारणं तद् ब्रूहीति तत्राह—एवम् उत्कृष्टनिकृष्टाभावेन जनं सर्वमेव कामानभिकामयमानं प्रभव एवाहियुक्तः कूपस्तत्र निपतितम् अनु तत्प्रसङ्गात् प्रपतन्नेवाहं सुरर्षिणा श्रीनारदेन आत्मसात्कृत्वा अयं जीवो मदीयो भवत्विति मयि स्वस्वत्वमारोप्य गृहीतः बलात् स्वपा-णिनैव गृहीत्वा ततः सकाशात् स्वांतिकं नीत्वा तन्मंत्रराजमुपदिश्य स्वसेवकीकृत इति भावः । सोऽहं संसारकूपपतित एव संप्रत्यहं प्रह्लादस्त्वद्भक्तो यत्प्रसादादभवत् तस्य तव भृत्यस्य श्रीमद्गुरोः सेवां कथं विसृजामि त्यजामि यथा कर्मज्ञानयोगिनः फलप्राप्तौ साधनं त्यजन्ति, तथेत्यर्थः । भक्तिमार्गे हि साधनस्यापि फलीभावात् भगवन्तं प्राप्तानामपि ध्रुवादीनां साधुसङ्गादिसाधनस्पृहा यथा ‘भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनंत महताममलाशयानाम् ।’ इति ‘ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यादिति’ चात एव विचार्यैव मया प्रार्थितं नय मां निजभृत्यपार्श्वमिति ॥ २८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ननु, स्वत एव भवान् कुतो न गच्छति अत्राह—कुत्रेति । मृगतृष्णिरूपाः मृगतृट् मृगतृष्णा यथा जलाभासरूपा तथा पुरुषार्थाभासाः श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासु ताः आशिषः कुत्र अशेषरूजां विरोहो जन्मस्थानमिदं कलेवरं च क इत्येवं यदपि जनो विद्वान् तथापि दरापैर्दुःखलभ्यैर्मधुलवैर्विषयसुखलेशैर्दुष्पूरं कामानलं शमयन् आस्ते नतु विरज्यते । त्वद्भृत्यपार्श्वं न गच्छतीति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आत्मनो लब्धभगवत्प्रसादत्वमाह—काहमिति । रजसः प्रभवो यस्मिन् तस्मिन् तमोधिकं यत्र तस्मिन् सुरेतरकुले जातोऽहं क क च तवानुकम्पा यत् यथा प्रसादः प्रसादद्योतकः पद्मकरः पद्मवत् सुखदः करः मे शिरसि अर्पितः, नतु ब्रह्मणो न भवस्य नतु रमायाः शिरसि अर्पितः । यद्वा एवंविधः पद्मकरो ब्रह्मणो न भवस्य रमाया अपि नेति योज्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु, अहो अयं परः उत्तमः अयमपरोऽधमः एषा मतिर्जनतोः प्राकृतस्य जीवस्य यथा भवति तथा जगतः आत्मनः परमसत्त्वरूपस्य सुहृदः हितकारिणो भवतो नैव स्यात्, तथापि सुरतरोः कल्पद्रुमात् सेवानुरूपमुदयो वाञ्छितार्थलाभः इव संसेवया ते प्रसादो भवति एवमयं पर उत्कृष्टः मम प्रसादार्हः न त्ववर इति तव प्रसादे परावरत्वं कारणं न भवति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रकर्षेण भवन्तीति प्रभवाः कामक्रोधलोभादयस्ते एवाहयस्तद्युक्ते कूपे कूपवद् दुस्तरे संसारे नितरां पतितं कामान् विषयानभिकामयतीति कामाभिकामस्तं जनं कलत्रापत्यादिरूपमनु अनुसृत्य प्रसङ्गात् तस्मिन् जने प्रकृष्टो यः सङ्गस्तस्मात्प्रपतन् योऽहं देवर्षिणाऽऽत्मसात्कृत्वा गृहीतोऽनुकम्पितः सोऽहं तव भृत्यसेवां कथं विसृजे । अतस्तव भृत्यपार्श्वं मां नयेति भावः ॥ २८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विषयास्त्वाशुतरविनाशित्वान्न कामनायोग्या इत्याह—कुत्रेति । आशिषः शब्दादयो विषयाः श्रुतिं श्रवणेन्द्रियं सुखयन्तीति श्रुतिसुखाः । श्रुतिरितीतरेन्द्रियोपलक्षणम्, तत्तदिन्द्रियसम्बन्धमात्रकाल एव सुखजनकाः । तदपि स्पर्द्धासूयानां द्वेषापायचिन्तादीनां विद्यमानत्वात् आशुतरविनाशित्वात् तत्प्राप्तेर्दुर्लभत्वाच्च सुखभ्रान्तिमात्रमेव । तत्र दृष्टान्तमाह—मृगतृष्णिरूपा इति । मृगतृष्णिका मरीचितोयं तस्य यथा प्राप्तिर्दुर्लभा प्रतीतिमात्रकाले भ्रान्त्या सन्तोषजनकत्वं, वस्तुतस्तु श्रमहेतुवमेव, क्षणान्तरे विनाशित्वं च, तथा सर्वविषयाणामपीत्यर्थः । रोगग्रस्तत्वेन सामर्थ्याभावात्तदर्थप्रयासः आयुश्च वृथा भवति तद्विषेण नरकादिपातश्च अतोऽपि विषयकामना न युक्त्याह—क्वेदमिति । अशेषाणां रूजां रोगाणां विरोहः उद्धवस्थानं क चेदं कलेवरम् ? नन्वेवं चेत्तर्हि त्वदुक्तहेतोः सर्वजनप्रसिद्धत्वात् सर्व एव कुतो न संसारान्निर्विद्यते इत्याशङ्क्य भवद्वैमुख्येन भवन्मायया विवेकस्य जातस्याप्याच्छादितत्वादित्याशयेनाह—निर्विद्यते न त्विति । यदपि यद्यपि इति एवं विषयाणां नश्वरत्वादिकं पूर्वोक्तं विद्वान् जानाति तथापि काम एव अनलस्तं दुर्लभैरपि मधुलवैः घृतविन्दुतुल्यैः वैषयिकसुखलेशैः शमयन् नतु नैव निर्विद्यते इति । यथा घृतविन्दुभिर्न ह्यग्निः प्रशाम्यति किन्तुहीयते एव, तथा नहि विषयभोगैः कामाग्निः प्रशाम्यति किन्तु भूयो वर्द्धते एव, तथाच तच्छमनव्यग्रमनस्त्वेन प्रतिक्षणं निर्वेदहेतुवस्तुविनाशादिकमनुभवन् अपि नानुसन्धत्ते इति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं तत्प्राप्तये तदनुग्रहं सम्प्राप्त्यै तर्हि त्वं कथं संसारान्निर्विण्णोऽसीत्यपेक्षायां भवत्कृपया विवेकस्यैर्यादिति सूचयन् स्वशिरसि दुर्लभतत्करपल्लवनिधानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति—काहमिति । रजसा प्रभवो जन्म यस्मिस्तस्मिन् तथा तमोऽधिकं यस्मिन् तस्मिन् सुरेतराणामसुराणां कुले जातः काहम् ? हे ईश ! कच तवानुकम्पा कृपा । साऽपि न साधारणा किन्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभेत्याह—अयं प्रसादो न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया इत्यन्वयः । कुत एवं तत्राह—यत् यस्मान् पद्मवत्सकलसन्तापहरः करः मे मम शिरसि त्वयाऽर्पितः, न तेषामिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ युक्तं चैतद्वैषम्याभावादित्याह—नेति । एते ब्रह्मादयः परे उत्तमा अयमसुरोऽवरो नीच इत्येषा परावरमतिविषमा बुद्धिर्जनतोः प्राकृतस्य जनस्य यथाऽस्ति तथा बुद्धिर्ननु निश्चितं भवतो न स्यात् नास्त्येव । तत्र हेतुमाह—जगतः आत्मनः सुहृदो हितकारिणश्च । एवं चेत्तर्हि सर्वत्र मम प्रसादः सम एव स्यात् तर्हि कथमुच्यते 'न ब्रह्म' इत्यादि इत्याशङ्क्याह—तथापीति । संसेवया तव प्रसादो भवति तत्रापि सेवानुरूपमेव, सेवातारतम्येन कृपातारतम्यात् तत्फलानां धर्मादिपुरुषार्थानामपि तारतम्येनोदयः । एवं तारतम्येन प्रसादे वैषम्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेन तन्निराकरोति—सुरतरुखिवेति । सुरतरुख्यथा सेवकस्य सङ्कल्पानुसारेण फलं ददपि विषमो न भवति तथेत्यर्थः । अतो न परावरत्वं तव प्रसादे कारणमिति शेषः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमात्मनो भगवत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्य अथायं भगवत्प्रसादो भगवद्भृत्यनारदानुग्रहादेव मया लब्ध इति भगवद्भृत्यसेवां कथं त्यजामि कृतव्रतपत्तेः । अतो यन्मया प्रार्थितं 'नय मां निजभृत्यपार्श्वम्' इति तदेव देहीत्याशयेनाह—एवमिति । हे भगवन् प्रभवः संसार एवाहिकूपः कालाजगरयुक्तः कूपः कूपवद्दृढतरावलम्बं विना दुस्तरस्तस्मिन् निपतितं यतः कामाभिकामं कामा

विषयाः शब्दादयस्तानभितः कामं कामयमानं जनमनुसृत्य तत्प्रसङ्गात्तत्र प्रपतन् योऽहं सुरर्षिणा नारदेन आत्मसात्कृत्वा स्वकीयत्वेनाङ्गीकृत्य एवं यथा भवत्प्रसादो जातस्तथा पूर्वं मातृगर्भस्थं एवानुगृहीतोऽस्मि साधनजातमुपदिष्टोऽस्मि । तत्फलस्यानुभूतत्वात् तव भृत्यस्य सेवां कथं नु विसृजामि त्यजामीत्यन्वयः । भक्तिमार्गे साधनस्यापि फलरूपत्वात्फले जातेपि न कर्मज्ञानवत्तत्त्याग इति ज्ञेयम् । ध्रुवादिप्रसङ्गेऽपि 'भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनन्त महताममलाशयानाम्' इत्यादिना तथोक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कुत्रेति । किं च श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासु ताः, अत एव मृगवृष्णिकारूपा मरीचिकाजलवदवस्थिताः, आशिषः बहुयन्त्रसाध्यानि देवलोकसुखानि, कुत्र क । अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोह उद्भवस्थानम् इदं कलेवरं शरीरं क । दुर्घटमेतदिति भावः । एवं चेत् सर्वोऽपि जनः किमिति संसारान्न निर्विद्यते तत्राह । यद्वैषयिकं सुखं, तत् इतीत्थं, मृगवृष्णिकातुल्यमित्यर्थः । विद्वान् जानन्नपि जनः, न तु नैव निर्विद्यते । विद्वानपीत्यपिशब्देनाविदुषो नितरां निर्वेदाभावः सूचितः । कुतः । काम एवानलोऽग्निस्तं दुरापैः दुःखेनापि लब्धुमशक्यैः मधुलवैः मधुतल्यैः सुखलवैः, शमयन् वर्त्तते । ततः, विषयास्तत्त्वाद्विदुषोऽपि कामाग्निशमनव्यग्रतया निर्वेदावकाशो नास्तीत्यर्थः । अचिन्त्यमिदं त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवं तत्प्राप्ये तदनुग्रहं संप्राप्य स्वशिरसि दुर्लभेन तत्करपल्लवनिधानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति । केति । ईश, तमोऽधिके तमःप्रचुरे, रजःप्रभवे रजसः उत्पत्तिस्थाने, रजस्मःकार्यकामक्रोधमोहादिप्रचुर इत्यर्थः । अस्मिन् सुरेतरकुले असुरकुले, जातः अहं, क । तव परमेश्वरस्य, अनुकम्पा निरवधिकातिशयेदृशी दया, क । दुर्घटघटनमेतज्जातमस्तीत्यर्थः । किं तदित्यत्राह । प्रसादः परमप्रसादसूचकः यद्यः, पद्मकरः पद्मवत्तापहरः पाणिः, मम शिरसि अर्पितः । सः, ब्रह्मणः शिरसि न अर्पितः । भवस्य शम्भोः, शिरसि, न तु नैवार्पितः । रमायाः स्वाङ्गनाया अपि शिरसि न वै अर्पितः । एतत् दुर्घटमिति भावः । अतोऽहमेतेनालभ्यलाभेन कृतार्थोऽस्मीति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नैतावता तव वैषम्यादिदोषप्रसङ्ग इत्याह । नेति । एषा, परावरमतिः, एते ब्रह्मादय उक्तमाः अयमसुरो नीच इति बुद्धिः, जन्तोः प्राकृतप्राणिनः, यथा तथा जगतः आत्मसुहृदः । आत्मनः सुहृदश्चेत्यर्थः । भवतः, न ननु नैव स्यात् । तर्हि सर्वेषु मत्प्रसाद एकरूपः किं न स्यात् तत्राह । तथापि सर्वथा वैषम्यरहितस्यापि, ते तव संसेवया प्रसादः, भवति । तत्र च सेवानुरूपं तत्तदिच्छानुसारेण, उदयः धर्मादिपुरुषार्थानामभ्युदयः, भवति । एवं सत्यपि वैषम्याभावे दृष्टान्तः । सुरतरोः इव, सुरतरुर्नृथा सेवकस्य संकल्पानुसारेणैव फलं ददाति न च विषमलद्वत् । अतः, परावरत्वं न । सर्वेष्वेकरूपप्रसादाभावे परावरत्वरूपवैषम्यं न कारणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमात्मनस्तत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्याथ न केवलमधुनैव त्वत्प्रसादविषयोऽहं जातः, किं तु यदा मातृगर्भस्थं मामनुजिघृक्षता त्वया संचोदितेन त्वद्भृत्येन सुरर्षिणाऽनुगृहीतस्तदैव त्वदनुग्रहविषयोऽभवमतो जन्मन आरभ्य त्वयाऽनुगृहीतोऽहं त्वद्भृत्यपार्श्वे न विसृजामीति त्वद्भृत्यपार्श्वमेव मां नयेत्याशयेनाह एवमिति । एवं प्रभवः संसार एव अहिकूपः सर्पजुष्टः प्रहिः, तस्मिन्, निपतितं काम्यन्ते इति कामा विषयास्तानभितः कामयते इति कामाभिकामस्तं जनम् अन्वनुसृत्य, प्रसङ्गात् संसाररूपपतितजनप्रकृष्टसङ्गहेतोः, प्रपतन् योऽहं विषयास्तत्तत्तत्जनप्रसङ्गतः प्रभवाहिकूपे पतमानोऽहमित्यर्थः । हे भगवन्, सुरर्षिणा नारदेन, आत्मसात् कृत्वा आत्माधीनं विधाय, 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । पूर्वं विषयपरवशत्वेन तदधीनं मां स्वाधीनं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा 'अभिविधौ संपदा च' इति सातिप्रत्ययः । अभिविधिश्च किंचिदन्यथात्वं पूर्वं भगवत्प्रातिकूल्येन स्थितं मां किंचित्तदनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । गुहीतः जीवेश्वरमायास्वरूपापदेशेनानुगृहीतः सः, अहम् इदानीं तव भृत्यसेवां कथं विसृजे । न कथंचिदपि त्यक्षामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

विषयभोगकी बातें सुननेमें ही अच्छी लगती हैं, वास्तवमें वे मृगवृष्णाके जलके समान नितान्त असत्य हैं और यह शरीर भी, जिससे वे भोग भोगे जाते हैं, अगणित रोगोंका उद्भवस्थान है । कहाँ वे मिथ्या विषयभोग और कहाँ यह रोगयुक्त शरीर ! इन दोनोंकी क्षणभङ्गुरता और असारता जानकर भी मनुष्य इनसे विरक्त नहीं होता । वह कठिनाईसे प्राप्त होनेवाले भोगके नन्हें-नन्हें मधुबिन्दुओंसे अपनी कामनाकी आग बुझानेकी चेष्टा करता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! कहाँ तो इस तमोगुणी असुरवंशमें रजोगुणसे उत्पन्न हुआ मैं, और कहाँ आपकी अनन्त कृपा ! धन्य है ! आपने अपना परम प्रसाद-स्वरूप और सकलसन्तापहारी वह करकमल मेरे सिरपर रक्खा है, जिसे आपने ब्रह्मा, शङ्कर और लक्ष्मीजीके सिरपर भी कभी नहीं रक्खा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ दूसरे संसारी जीवोंके समान आपमें छोटे-बड़ेका भेदभाव नहीं है, क्योंकि आप सबके

आत्मा और अकारण प्रेमी हैं। फिर भी कल्प-वृक्षके समान आपका कृपा-प्रसाद भी सेवन-भजनसे ही प्राप्त होता है। सेवाके अनुसार ही जीवोंपर आपकी कृपाका उदय होता है, उसमें जातिगत उच्चता या नीचता कारण नहीं है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! यह संसार एक ऐसा अँधेरा कुआँ है, जिसमें कालरूप सर्प ढँसनेके लिये सदा तैयार रहता है। विषय-भोगोंकी इच्छावाले पुरुष उसीमें गिरे हुए हैं। मैं भी सङ्गवश उसके पीछे उसीमें गिरने जा रहा था। परन्तु भगवन् ! देवर्षि नारदने मुझे अपनाकर बचा लिया। तब भला, मैं आपके भक्तजनोंकी सेवा कैसे छोड़ सकता हूँ ॥ २८ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।

खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत् त्वमाद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।

सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥

त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।

यद् यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद् वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वाः ॥ ३१ ॥

न्यस्येदमात्मनि जगद् विलयाम्बुमध्ये शेषेऽऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।

योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युद्धे ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अनन्त असत् विधित्सुः खड्गं प्रगृह्य मदपरः ईश्वरः त्वाम् अवतु कं हरामि इति यत् अवोचत् मत्प्राणरक्षणं च पितुः वधः स्वभृत्यऋषिवाक्यम् ऋतं विधातुं (इति) मन्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एतत् जगत् त्वम् एव एकः यत् अमुष्य आद्यन्तयोः च मध्यतः पृथक् अवस्यसि निजमायया गुणव्यतिकरम् इदं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः तैः नाना इव अवसितः ॥ ३० ॥ ईश त्वं वै इदं सदसत् ततः भवान् अन्यः यत् इयम् आत्मपरबुद्धिः हि अपार्था माया यत् यस्य जन्म ईक्षणं स्थितिः च निधनं तत् वै अष्टितर्वाः वसुकालवत् तत् एव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इदं जगत् आत्मना आत्मनि न्यस्य निजसुखानुभवः निरीहः विलयाम्बुमध्ये शेषे योगेन मीलितदृक् आत्मनिपीतनिद्रः तुर्ये स्थितः तु तमः न युञ्जे च गुणान् न युञ्जे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किंत्वन्यार्थमित्याह । भो अनन्त यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हंतुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं सत्यं विधातुमित्यहं मन्ये । कुतः । यद्यस्मादसदयुक्तं विधित्सुः खड्गं प्रगृह्यावोचत् । किं मदपरो मदव्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरोऽहं हरामीति । पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः । यद्यदाऽवोचत्तदा मत्प्राणरक्षणमिति वाऽन्वयः । एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ न चेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननं च त्वयि स्वाभाविकं किं तु मायागुणोपाधिकं सर्वात्मके त्वयि स्वतस्तदयोगादित्याह एक इति । एतच्च जगत् त्वमेवैकः । यद्यतोऽमुष्यादावन्ते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि सन्मात्रतया कारणत्वेनावधित्वेन च वर्तस इत्यर्थः । अतो मध्यतश्च त्वमेव । कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह । निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्गुणैर्हंतुभूतैर्न निव रक्षक इव हन्तेव चावसितः प्रतीतः । तदुक्तं स्कन्धोपक्रमे “निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः । स्वमायागुण-माविश्य बाध्यबाधकतां गतः” इत्यादिना ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु, यद्येतज्जगदहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह । त्वं वै त्वमेवेदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगन्न तु त्वत्तः पृथक् । भवांस्तु ततोऽन्यः आद्यन्तयोः पृथगवस्था-नात् । यद्यस्मादेवमतोऽयमात्मीयोऽयं पर इति या बुद्धिः साऽपार्था मायैव । कार्यकारणाभेददृष्टान्तेन साधयति । यद्यतो यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनं च स्थितिश्च तद्वै तदेव । अष्टिर्वीजं कारणं तरुः कार्यं तयोर्यथा वसुकालमात्रत्वम् । अयमर्थः—कालशब्देन नीलत्वावसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी । वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मम् । तत्र तयोर्यथा पृथ्वीमयबीजमात्रत्वं तस्य च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वमेवं सर्वमपि कार्यं कारणात्मकं जगत्परमकारणात्मकमेवेति । तथा च पारमर्षे सूत्रम् “तदनन्यत्वमारंभ-शब्दादिभ्यः” इति । श्रुतिश्च “वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तत्र तावदन्ते

पृथगवस्थानं दर्शयति । न्यस्येदमिति । इदं जगदात्मनैवात्मनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियः सन्प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि । तर्हि किं जीवस्येव ममापि तमोवृत्तिरूपा निद्राऽस्ति । न हि न हि, योग एव तु बहिर्वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रोच्यत इत्याह । योगेन मीलिते दृशौ येन । आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन । यतस्तुर्येऽवस्थात्रयातीते स्वरूपे स्थितस्त्वं न तु सुप्त इवात्मना तमो युञ्जे योजयसि न पश्यसि न जाग्रत्स्वप्रयोरिव गुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इदं मत्प्राणरक्षणादिकम् । अतस्तव भक्तवश्यत्वाद्भक्तकृपानुगामिन्येव लोकेषु तव कृपा दृष्टा न तु त्वं स्वभक्तमना-श्रितान्कांश्चिदपि कृपयसीति न ते कापि वैषम्यं मय्यपि तव स्वभक्तानुरोधेनैव सर्व एवानुग्रह इत्याह—मदिति । स्वभृत्य ऋषिर्नारदस्तस्य वाक्यं सत्यं कर्तुमिच्छां मन्ये । मन्मात्रा मदर्थं प्रार्थितेन श्रीनारदेन त्वत्पुत्र्यत्र विद्वेषकनाशादिना कल्याणं भविष्यतीति वरदानात् । तदुक्तम्—“ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती । अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः” इति । अयुक्तं मद्भिन्नसन् । कं शिरो हरामि छिनद्मि । पाठांतरे ‘कं निर्हन्मि’ इति पाठे । यत्पदस्य हेत्वर्थत्वे त्वन्वयकार्कश्यं मत्वाह—यद्यदेति । किञ्च दिग्गजादिभ्यो यथा मद्रक्षणं तथा तद्वस्तान्न संभवतीति मत्वा त्वया तद्वध एव कृत इत्यर्थः । ननु सोऽप्यतिबलस्तेन मद्रधः कथं न करिष्यत इत्यत आह—हे अनंतेति । न विद्यतेऽन्तः केनापि यस्य तादृशस्त्वमसीति भावः । एवं भगवतः सर्वत्र साम्येऽपि भक्तवश्यत्वं विशिष्यत इति प्रह्लादेन ज्ञापितम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदयोगात्पक्षपातायोगात् । इत्यर्थः इति । ‘यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य च’ इति न्यायेनेति भावः । अत आद्यंतयोर्विद्यमानत्वात् । स्कंधस्योपक्रमे प्रारंभे । विश्वनाथः—वस्तुतस्तु-तमोगुण एव हंता सत्त्वगुण एव पालको रजोगुण एव स्रष्टा तेष्वौदासीन्येन त्वत्प्रवेशादेव त्वं हंतेत्यादि व्यपदिश्यते ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । जगतो मायिकत्वेऽपि मायाया मच्छक्तित्वाज्जगतो वैषम्ये ममापि वैषम्यं किञ्च स्यादित्यत आह—त्वं वा इति । या बुद्धिः सा मा मायाऽविद्या जीवस्या-विद्याविकल्पितैवेत्यर्थः । अपार्था । सा तु मिथ्याभूतैवेत्यर्थः । अत्र मेति पृथक्पदं येति पृथक् ‘मा लक्ष्मीमाययोरपि’ इत्यभिधानात् । उक्तमर्थं विशदयति—अयमर्थः इति । भूतसूक्ष्मं गंधः । तत्र दृष्टांते । परमर्षेः साक्षान्नारायणावतारस्यर्षेः श्रीव्यासदेवस्येत्यर्थः । तस्मात्कारणादनन्यत्वमभिन्नत्वं कार्यस्य कुतः आरंभणशब्दादिभ्यः आरंभणशब्दो वाचारंभणमिति श्रुतिरादिपदेनैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादयस्तेभ्य इति सूत्रार्थः । तथा च पार्थिवपदार्थानां काष्ठपाषाणादीनां वैषम्येऽपि तत्परमकारणस्य गंधस्य न वैषम्यं तथैव जगतो वैषम्येऽपि न भगवत इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तत्र तावदाद्यंतमध्यपृथगवस्थानेषु विगतलयान्यन-श्वराण्यंबूनि यस्य तस्य कारणाणवस्य मध्ये तुरीये स्वरूपे स्थितस्तन्मात्रत्वेनात्मन्युररीकृतस्फूर्तिरित्यर्थः । सुप्ते सुषुप्ते । इत्यर्थः इति । सुषुप्ताद्यभिमानिनां कारणादीनामनुभविष्यतां तुरीये लयादेवेति भावः । “मंत्रेष्वब्ध्यादेरात्मनः” इत्यालोपः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एक इति । एतज्जगत् त्वमेवैकः यत् यतः अमुष्य विश्वस्यादावन्ते च सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं च पृथगवस्थसि विरामं करोषि । कारणत्वेनावधित्वेन च वर्तसे इत्यर्थः । अतो मध्यतः मध्येऽपि त्वमेव निजमायया प्रकृत्या गुणव्यतिकरं गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वमेव तैर्देवतिर्यगादिरूपेण परिणतैर्गुणैर्नानेव उत्पादक इव रक्षक इव हन्तेव च अवसितः प्रतीतः । वस्तुतः तम एव हन्तु सत्त्वमेव पालकं रज एव स्रष्टु तेष्वौदासीन्येन प्रवेशादेव त्वं हन्तेत्यादिव्यपदेशः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ त्वं वा इति । हे ईश ! सदसत् कार्यकारणात्मकमिदं जगत् त्वमेव ननु त्वत्तः पृथक् । भवांस्तु ततोऽन्यः आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् इति स्वरूपतो धर्मतश्चाप्रच्युतः प्रपञ्चातीत एवेत्यर्थः । अतः अयमात्मीयः अयं पर इतीयं या भेदबुद्धिः सा अपार्था मायारूपैव । सर्वस्यैव जगतो भवद्रूपत्वात् यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यास्मिन् निवनं च स्थितिश्च तद्वै तदेव अष्टिर्बीजं कारणं ततः कार्यं तयोर्यथा वसुकालमात्रत्वं तथेति । अयमर्थः—कालशब्देन नीलत्वसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मं तत्र तुरीयेया पृथ्वीमयबीजमात्रत्वं बीजस्य च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वं तथा सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणभवदात्मकमेवेति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ आद्यन्तमध्यावस्थानेनोक्तं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चयति पञ्चभिः—न्यस्येति । निजमुखस्य स्वरूपानन्दस्यानुभवः साक्षात्कारो यस्य स निरीहः क्रियाशून्यः योगेन स्वरूपानुसन्धानलक्षणेन मीलिते दृशौ येन सः निद्रित इव तिष्ठन् । वस्तुतस्तु आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निरस्ता निद्रा येन स तथा अतस्तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयातीते स्वरूपे स्थितः । ननु सुप्तः त्वम् आत्मना स्वेनैवात्मनि स्वस्मिन्नेवेदं जगन्न्यस्य निक्षिप्य विलयाम्बुमध्ये प्रलयोदकमध्ये शेषे शयनमिव करोषि ननु स्वपिष्येव । अतः सुप्तजीववत् आत्मना तमो न युञ्जे न योजयसि पश्यसि । नच जाग्रत्स्वप्रयोरिव गुणान् विषयान् युञ्जे । शेषेऽऽत्मना इत्यत्र ‘मन्त्रेष्वब्ध्यादेरित्यात्मन आकारलोपः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्येति । यस्त्वमर्भास शेषे

तस्यैव ते तव इदं विश्वं वपुः स्वरूपं नान्यस्य । अतो मध्यतश्चापि त्वमेवेत्यर्थः । कुत एवं यतः प्रलये आत्मनि त्वय्येव गृहं लीनं सत् पुनः निजकालशक्त्या सञ्चोदिताः कार्यार्थं सम्प्रेरिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो गुणा येन तस्य अत एवानन्तशयनात् शेषपर्यङ्कात् विरमन् समाधिर्निद्रा नाट्यं यस्य तस्य तव नामेः सकाशादभिसि एकार्णवोदके महावज्रं लोकात्मकं पद्ममभूत् । यथा स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वटवीजात् महावटो भवति तद्वदिति । यद्वा एवमन्वयः—तस्यैव सृष्ट्यारम्भे निजकालशक्त्या सञ्चोदितप्रकृतिधर्मणस्तव आत्मनि स्वस्मिन्गूढमेव इदं ब्रह्माण्डरूपं वपुः प्रकृतेः सकाशान्महावज्रम् अभूत् स्वकणिकातः महावट इवेति ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

यो नारदमुखेन मयि कृतः स एव परमोऽनुग्रहः, न चेदमतितुच्छं मत्प्राणरक्षादिरूपं न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किञ्चिन्व्यर्थमित्याह—मत्प्राणरक्षणमिति । हे अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मत्पितुर्वधश्चेति तदुभयं स्वभृत्यऋषिवाक्यम् ऋतं सत्यं यथा भवति तथा विधातुं कर्तुं कृतमित्यहं मन्ये । स्वभृत्यऋषिवाक्यमित्यत्र निजभृत्यभाषितम् इत्यत्रेवार्थो द्रष्टव्यः । किञ्च यदस्मत्पिता विधित्सुर्षद्वधमिति शेषः । मां जिघांसुरित्यर्थः । खड्गं प्रगृह्य मत्तोऽन्यश्चेदीश्वरस्त्वद्रक्षकोऽस्ति तर्हि स त्वामिदानी-मवतु रक्षतु तव कं शिरो हरामीति यदवोचदुक्तवान् तदीश्वरान्तराहिल्यवचः असदसत्यं च विधातुं मत्प्राणरक्षादिकं त्वया कृतमित्यहं मन्ये इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * एवं कोपोपशमनप्रार्थनानुकूलोक्तं स्वाभिप्रेतं तदास्ययोगं संप्रार्थ्य इदानीं कृत्स्न-चिदचिदात्मकजगदन्तरात्मानं तच्छरीरकं तदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं तदनन्यं स्तौति—एक इति । एतत्परिदृश्यमानं जग-च्चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगदेकस्वमेव । एतदित्यनेन विभक्तनामरूपं चिदचिदात्मकं जगन्निर्दिश्य तस्य त्वंशब्दाच्चयब्रह्मणोऽ-नन्यत्वं साध्यते “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इत्यत्र । यथैक इत्यनेनाविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकत्वं कारणावस्था-वस्थितमुच्यते यथैकमेवाद्वितीयमित्यत्रैकशब्देन तत्र हि वक्ष्यमाणनामरूपविभागनिबन्धनबहुत्वं प्रति सम्बन्धैक्यं एकचिद-चिच्छरीरकत्वं कारणावस्थावस्थितमुच्यते, यथा “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यत्रैकशब्देन । तत्र हि वक्ष्यमाणनामरूपविभागनिबन्धन-बहुत्वप्रतिसम्बन्धैक्यं ह्येकशब्दाथैः । अत्राप्येतच्छब्देन प्रसिद्धपरामर्शना यदभिप्रेतं नामरूपविभागप्रयुक्तं बहुत्वं तत्प्रति-सम्बन्धैकत्वं तद्विभागाभावनिबन्धनमुच्यते, तदयमर्थः—यथा कारणावस्थायां घटशरावादिनामरूपविभागरहित एकत्वेनावस्थितो मृत्पिण्डः पश्चाद् घटादिरूपेण परिणमन्नामरूपविभागावभक्तस्तेभ्योऽनन्य एव, एवं त्वमपि कारणावस्थायां नामरूपविभागानर्हचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितो देवादिनामरूपविभागाहंस्थूलचिदचिच्छरीरकत्वेन परिणमं मतोऽभिन्न इति कार्यकारणयोरनन्यद्रव्यत्वात्त्वत्कार्यभूतजगदनन्यत्वं कार्यत्वकारणत्वयोस्सतोर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषरूपत्वेन सर्वावस्थास्वनुस्यूतं द्रव्यमेकमेवेति भावः । तदेव सहेतुकमुपपादयति, यत् यस्मात्त्वममुष्य जगत् आद्यंतयोरवस्थयोः पृथगवस्थस्यात्मानमिति शेषः । पृथक् मध्यावस्थारहितमात्मानम् अवस्यसि पर्यवसितं करोषि जगत् आदौ सृष्टेः पूर्वं तस्यान्ते प्रलये चात्मानं पर्यवशेषयसि ततो मध्यतः मध्यावस्थायाञ्च त्वमेव, तथाहि कटकमुकुटादिकारणतया कटकाद्यवस्थातः पूर्वमवस्थितः स्वर्णपिण्डः कटकाद्यवस्थायाः पर्यवशेषितो मध्यतः कटकाद्यवस्थायास्तदवस्थावतो द्रव्यान् भिद्यते तद्वदिति भावः । एवं जगतो भिन्नत्वोपपादनेन जगदुपादानत्वमुक्तम् । अथ तन्निमित्तकारणत्वं वदन्नुपादानत्वप्रयुक्त-विकारित्वादितोषपरिहारं सूचयन् कार्यावस्थायां नानात्वेनावस्थानञ्चाह सृष्टेति । गुणव्यतिकरं सत्त्वादिप्राकृतगुण-परिणामात्मकम् इदं जगत् निजमायया आत्मीयसङ्कल्परूपज्ञानेन सृष्ट्वा तत्सृष्टं जगदनुप्रविष्टोन्तरात्मतयानुप्रविष्टः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुत्युक्तरीत्या तावत्त्वानुप्रवेशेनैव सृष्टं जगच्चिदचिदात्मकं पुनः संरक्षणोपयुक्तसङ्कल्परूप-ज्ञानद्वारान्तरात्मतयानुप्रविष्टस्तैः स्वशरीरभूतैश्चिदचिदात्मकैः देवादिकैः शरीरैर्नानैव भिन्न इवावसितः प्रतीतः । अतो देव-मनुष्यादिभेदभिन्नं जगत्त्वमेवेति भावः । सृष्ट्वानुप्रविष्ट इति सृष्ट्यनुप्रवेशयोरेककर्तृकत्वकथनेन जगन्निमित्तकारणत्वं तच्च निष्कृष्टविशेष्यांशभूतस्वरूपस्यैवेति च फलितं येनाकारेणानुप्रवेशेनैवाकारेण स्रष्टृत्वमपि । एवञ्च विशिष्टाकारेणानुप्रवेशेनैवा-कारेण स्रष्टृत्वं हि क्त्वाप्रत्ययस्वारस्यादवगम्यते । अनुप्रवेशश्च विशेष्याकारेणेति तेनैवाकारेण स्रष्टृत्वमपि । एवं च विशिष्टा-कारेणोपादानत्वं विशेष्याकारेण तु निमित्तकारणत्वमित्युक्तं भवति । अत एव चेदं सृष्ट्वीदंशब्दनिर्दिष्टं सृष्टिं प्रति कर्मभूतं जगत् चिदचिदुभयात्मकमेव साक्षादुत्पत्त्याद्यवस्थाश्रयमित्यवगम्यते, अनुप्रविष्ट इत्यनेन तत्तदवस्थानिर्वोद-तयान्तरात्मतयानुप्रवेशकथनेन स्वविशेषणीभूतचिदचिद्द्वारा तद्वतोत्पत्त्याद्यवस्थाश्रयत्वमवगम्यते । अनुप्रविष्ट इत्यनेनात्मत्व-कथनेन साक्षाद्देहगतविकारास्पर्शश्चोक्तः । अत एवोपादानत्वप्रयुक्तविकारित्वादितोषश्च परिहृतः । जगतः शरीरत्वकथनेन शरीरशब्दबुद्धीनामाकृत्यधिकरणन्यायेनात्मपर्यन्तत्वलाभोपि तस्य जगदनन्यत्वे हेतुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥ * * ननु, त्वात्पत्रादयश्चतुर्मुखादिंक्रमेवैश्वरं मन्यमानाः कृत्स्नं जगत्तत्कारणकं तदनन्यमभ्यदधत्, त्वन्तु मदेककारणकं मदभिन्नं च

जगन्मन्यसे तदेतद्विरुद्धमित्याशङ्क्यां देहात्मबुद्धिवज्जीवेश्वरबुद्धेर्भ्रान्तिरूपतां वदन्तुक्तमेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं दृष्टान्तमुखेन दर्शयति—त्वमिति । हे ईश ! सदसदात्मकं चिदचिदात्मकम् इदं जगत्त्वमेव चिदचिदात्मकजगत्कारणभूतस्तदनन्यश्चेश्वरस्त्वमेव, नान्य ईश्वर इत्यर्थः । ईशेति सम्बोधनस्वारस्यादिदं जगत्कारणभूतस्तदनन्यश्चेत्वमेवेत्यर्थः । आत्मनि जीवात्मनि परबुद्धिर्या ईश्वरबुद्धिः सा अपार्था अर्थशून्या मायाऽविद्याकार्यभूता अज्ञानमूला भ्रान्तिरूपेति यावत् । देहात्मवादवज्जीवेश्वरवादोपि भ्रममूल एवेत्यर्थः । यद्यत एवं तत्तत्साम्प्रजीवादस्य एव भवानीश्वरः । कर्मवश्यं च जीवस्यैवंविधजगन्निमित्तोपादानकारणत्वासंभवान्मुक्तस्य जगद्व्यापारवर्जनाच्चेति भावः । अतश्चिदचिदात्मकं जगत्त्वमेव । ननु, मत्कारणकत्वमात्रेण कथं मदनन्यम् जगत्तत्राह—यदिति । जन्म उत्पत्तिनिधनं नाशः स्थितिः पालनम् ईक्षणं प्रकाशः जन्मादिशब्दैस्तद्वेतुर्लक्ष्यते, यस्योत्पत्तिस्थिति-विनाशप्रकाशानां यद्वेतुभूतं तद्वै तदेव तत्कार्यं स्वोपादानकारणादव्यतिरिक्तम्, यद्वा, यद्यतः यस्य जन्मादयस्तत्तदेव तत्र दृष्टान्तद्वयमाह—वसुकालवदुष्टितर्वोरिति । वसुशब्दो वसुमतीं पृथ्वीं लक्षयति यथा भानुशब्दो भानुमन्तं लक्षयति प्रतिपादयति तद्वत् । उष्टिः प्रभातकालः तरुवृक्षस्तयोर्जन्मादिहेतुभूतकालवद्वसुमतीवदिति व्युत्क्रमेणान्वयः । यथा प्रभातादिकालावयवाः स्वोपादानभूतमहाकालादनतिरिक्ताः यथा च वृक्षः पृथिव्या अनतिरिक्तस्तद्वदित्यर्थः । खलु कालवदुष्टितर्वोरिति पाठे, सत्येवं योजना—ईश्वरो जगदुपादानं निमित्तं चातस्तद्वदेव दृष्टान्तः कालः प्रभातादिकालावयवानां कालतत्त्वमुपादानं वृक्षादीनां तु निमित्तं यथा प्रभातादिः कालाव्यतिरिक्तः यथा वृक्षश्चाभूदस्ति भविष्यतीति कालाविनाभूतः प्रतीयते तद्वन्निमित्तोपादानभूतादीश्वराज्जगदव्यतिरिक्तमित्यर्थः । अष्टितर्वोरित्यपि पाठः । तत्रैवं व्याचक्षते अष्टिर्वीजं कारणं तरुः कार्यं तयोर्यथा वसुकालात्मकत्वम्, अयमर्थः कालशब्देन नीलत्वादिसाधारणगुणयोगात् पृथ्वी लक्ष्यते, वसुशब्देन वसुमात्रं भूतसूक्ष्मं तत्र तयोर्यथा पृथ्वीमयबीजपरिणामात्मकत्वेन ततो भेदः तस्य च यथा भूतसूक्ष्मात्मकत्वम् एवं सर्वस्य जगतः परमकारणभूत-परमात्मात्मकत्वमेवेति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं जगतस्तदनन्यत्वं तदेकेश्वरत्वं तदेककारणत्वं चोक्तम् । अथ चतुर्मुखस्य तत्कार्यत्वं तदाहितसृष्ट्युपयुक्तज्ञानशक्त्यादिमत्त्वञ्च विवर्तुस्तावद्युक्तं विश्वस्याद्यन्तयोः पृथगवस्थानं तत्रान्ते पृथगवस्थिति-प्रकारमाह—न्यस्येति । इदं परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकं जगत् आत्मनि न्यस्योपसंहृत्य शेषे शयानोसि । शेषात्मनेति पाठे, शेषस्य कारणात्मनावशिष्टस्य चिदचिद्द्रव्यस्यान्तरात्मना स्वरूपेणात्मनि स्वभिन्नेवावस्थित इत्यन्वयः । कथंभूतः स्वतो निरुपाधिकं निजसुखस्यानुभवो यस्यात एव निरीहः निष्क्रियः योगेन निजसुखानुभवरूपयोगेन मीलितदृक् निवृत्तसंकल्परूप-ज्ञानः । मीलितदृशेति पाठे मीलितदृशा योगेन निवृत्तसंकल्परूपज्ञानावस्थानयोगेन विशिष्ट इति शेषः । मीलितदृगित्यनेन प्रसक्तं निद्राप्रसङ्गं निराह, वीतनिद्र इति । आधारान्तरनैरेपेक्ष्यमाह आत्मनि स्थित इति । कथम्भूते तुर्ये जाग्रदाद्यवस्थात्रयातीते । प्रथमान्तपाठोपि दृश्यते, तत्राप्युक्त एवार्थः । तमः सूक्ष्मावस्था प्रकृतिः “अक्षरं तमसि लीयते” “आसीदिदं तमोभूतम्” इति श्रौतस्मार्त्तप्रयोगात् तमस्तद्गुणान् सत्त्वादींश्च न युङ्क्ते न सम्बध्नासि प्रकृतितद्गुणास्पृष्टो भवसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वभृत्यभाषितमृतं कर्तुं स्तम्भादभूदिति यत्सूचितं पूर्वत्र तदिदानीं स्पष्टमाह—मत्प्राणेति । मत्प्राणरक्षणं मम पितुर्वधं च स्वभृत्यनारदऋषिवाक्यं च असद्विधित्सुः खड्गं प्रगृह्य हिरण्यकशिपुर्द्युदि मदपर ईश्वरोऽस्ति स त्वामवतु तस्य तव कं शिरो ह्रामीति यदवोचत् तच्च ऋतं विधातुं अयमवतार इति मन्य इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भ्रूविजृम्भणविभ्रंशितेन्द्राद्यैश्वर्यस्य मत्पितुर्हृन्तमस्माकं चित्रं चेदपि न तव चित्रं तस्य जगत्वेकत्वात् जगच्च त्वत्सृष्टं त्वत्प्रविष्टं त्वदधीनसत्ताकमतः स्तम्भादावि-र्भावोऽपि युक्त इत्याह—एक इति । अयमर्थः—एतज्जगत्त्वमेव नान्यः कुतः एकः प्रधानः, प्राधान्यं च कुतोऽवगम्यत इति तत्राह—अमुष्य इति । अमुष्य जगत आद्यन्तयोरुत्पत्तेः पूर्वं विनाशादूर्ध्वं च मध्यतः स्थितिकाले च त्वमेवावलसि सन्निति निर्णीतोऽसि शास्त्रत इति यस्मात् । ननु जगतस्त्वद्विकारत्वेन वा त्वदवसानं युक्तमत्राह—पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः । पुनः सृष्टिकाले निज-मायया स्वसामर्थ्येन स्वाधीनया चिदचित्प्रकृत्या चेदं गुणव्यतिकरं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैभिन्नैः पदार्थैर्निमित्तैः नानेव भिन्न इव ननु भिन्न इत्यवसितोऽसीति यत्तस्माच्च । प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकमिति स्वोक्तेः “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतेश्च “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुत्या नानात्वस्य निषिद्धत्वात् नानेवानुविधावतीत्यादिनानार्थहेतुत्वाच्च भेददृष्टेः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हरेर्जगदन्यत्वस्य स्पष्टमप्रतीतेः तदर्थं पूर्वपद्योक्तं विशदयति त्वं वा इति । हे ईश ! इदं सदसच्चराचरलक्षणं जगद्वयं सत्ताया अपि त्वदधीनत्वादयं व्यपदेशो न तादात्म्यात् । तत्त्वतस्तदात्मत्वं किं न स्यादिति तत्राह—भवानिति । ततो जगतो भवानन्योऽपि स्वतो भिन्नोपीत्यर्थः, मत्स्वातन्त्र्यवज्जगत्स्वातन्त्र्यमपि किं न स्यादुभयोर्भेदोऽपि दृढतरः स्यादिति तत्राह—मायेति । आत्मेत्युपलक्षणम्, आत्मानात्मलक्षणस्य प्रपञ्चस्य परत्वबुद्धिः स्वातन्त्र्यज्ञानं यत्सेयं मायाऽविद्यमाना कुत इति तत्राह—अपार्थेति । श्रीनारायणस्य तव स्वातन्त्र्यज्ञानं यथा पुरुषार्थसाधनं तथान्यस्य स्वातन्त्र्यज्ञानमनर्थहेतुरिति

उभयं हिशब्देन सिद्धमिति दर्शयति । स्वतन्त्रजीवात्मकत्वात्स्वतन्त्रं जगदित्यतो वाह—मायेति । आत्मनो जीवस्य परत्वबुद्धिः जीवस्य परमैक्ये परमात्मना यज्जन्मादिकं क्रियते तदनेनापि कर्त्तव्यम् । तदनुभवविरुद्धमतो यद्यदधीनं जन्मादिकं तद्वस्तु तदेवेति प्राधान्यविवक्षया अभेदव्यपदेशोपपत्तेरिति प्रकारान्तरेण तद्वृत्तिमाह—यद्यस्येति । अयमर्थः—यद्यजगतो जन्मादिकं यद्यदधीनं तज्जगत्तदेवेत्युच्यते इति यत्तस्माज्जगत्त्वमेवेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—खल्विति । उष्टितर्वाः वृक्षदाहवृक्षयोः कालवत् कालाधीनत्ववत् एतदेवाचार्यैः सम्यग्विवृतं यथा वृक्षश्च वृक्षदाहकश्च दैवकालाधीनत्वाद्दैवं कालश्चेत्युच्यते एवञ्च त्वदधीनत्वात्सर्वस्य सर्वमित्युच्यते स्वतस्तिद्वन्नोऽपीति । “उष दाहे” इति धातुः । अत्र खलुशब्दः साक्षादैक्यनिषेधे वर्तते “अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” इति सूत्रात् अलमैक्यकथानिष्ठत्वमित्यर्थः । “य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मि य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि” इत्यादिश्रुतौ स्वस्यान्यस्य परमात्मत्वोपदेशः प्रतीयते, अतः कथं भेदः कथ्यते इत्यतो वाह—मायेति । आत्माहं च परोन्यश्च परश्च परमेश्वर एवेति या बुद्धिरियमपार्था माया भ्रान्तिस्तस्मात्तदधीनत्वात्तदन्तर्यामित्येन स्थितत्वाच्च सोहमस्मीत्युच्यते, नतु तद्रूपत्वादेतदप्याचार्यैरुक्तम् अहं चान्यश्च परमेश्वर एवेत्यपार्था भ्रान्तिस्तदधीनत्वात्स इत्युच्यते न स्वरूपत्वादित्यर्थः । इति ईक्षणं ज्ञानम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमाद्यन्तर्योरित्यत्रांते श्रीहरिरवशिष्यते इत्युक्तं तं प्रकारं दर्शयति—न्यस्येति । विलयांबुमध्ये इदं जगदात्मनि खोदरे न्यस्य शेषासनो भूत्वा तुर्यस्थितो जाग्रदाद्यवस्था-प्रवृत्तिशून्यमूर्तौ स्थितस्त्वं तमः प्रकृतिं गुणान्सत्त्वादींश्चात्मनि युञ्जे । नतु “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास” इत्यादौ प्रतीतेरस्ताज्ञानः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मत्प्राणरक्षणादिकञ्च तथैवेत्याह—मत्प्राणेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ रसान्तरेण तत्क्रोधशमनं तथाहि कथमयं वराकस्तव क्रोधविषयो यत एक इत्यादि तथापि पूर्वेण सङ्गतिर्दृश्यते । तथाहि—तदेवं भक्तानुग्रहसम्बन्धेन साक्षादेवावतीर्यास-द्विधरक्षणं करोषीति स्थिते यत्त्वमन्तर्यामितया सामान्यतो विश्वरक्षणं तच्च त्वयैव क्रियमाणमपि न साक्षात् किन्त्वन्यद्वायैवेति दर्शयंस्तदनुसङ्गतः सृष्ट्यादिलीलामाह—एक इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र तस्य वैलक्षण्यं स्थापयति त्वं वा इति ॥ ३१ ॥ प्रसङ्गेन महाभक्तविरिञ्च्याद्यनुग्रहतः सृष्ट्यादिसर्गं साक्षाल्लीलामेव विशेषतो वर्णयति—न्यस्येदमिति सप्तभिः । आत्मनि गन्मोदकशायिरूपे जगत् त्रैलोक्यं, योगमाह तुर्यं स्वतुरीयतत्त्वे श्रीवासुदेवाख्ये स्थितः । तन्मात्रत्वेनात्मन्युरोक्तस्फूर्तिः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतस्तव भक्तवश्यत्वाद्भक्तकृपानुगामिन्येव लोकेषु तव कृपा दृष्टा नतु त्वं स्वभक्तमनाश्रितान् कांश्चिदपि कृपयसीति न ते कापि वैषम्यं मय्यपि तव स्वभक्तानुरोधेनैव सर्व एवानुग्रह इत्याह—मदिति । स्वभृत्यः ऋषिर्यो नारदस्तस्य वाक्यं सत्त्यं कर्तुमित्यहं मन्ये मन्मात्रा मदर्थं प्रार्थितेन श्रीनारदेन त्वत्पुत्रस्य विद्वेषकनाशादिना कल्याणं भविष्यतीति वरदानात् । यदुक्तम् “ऋषिं पर्य्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती । अन्तर्वेत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः” इति यद्यस्मादसत् मद्धिसनं विधित्सुः कं शिरो हरासीति । तथाहि दिग्गजादिभ्यो यथा मद्रक्षणं तथा तद्वृक्षान्न सम्भवतीति तद्वधश्च त्वया कृत इति एवं भगवतः सर्वत्र साम्येपि भक्तवश्यत्वं विशिष्यत इति प्रह्लादेन ज्ञापितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं गुणातीतानां मादृशभक्तानां गुणातीतेन त्वया भक्तवत्सलेन पालनं गुणातीतमेव । गुणमयस्य जगत्सु सृष्टिपालनसंहारा उदासीनेनैव त्वया गुणमया एवेति वदंस्तस्य जगत्तत्कारणकत्वात् त्वन्मयत्वमेवेत्याह—एक इति । यद्यस्मादमुष्य आदौ अन्ते मध्ये च अमुष्मान् पृथग्भूतोऽपि त्वमेव अवसि अवसीयसे विवेकिभिः प्रतीयसे इत्यर्थः । कुतस्तद् इति तथा न प्रतीतिस्तत्राह निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत् सृष्ट्वेति निगुणस्य तव शक्तेः स्वरूपशक्तित्वाभावादिति भावः । तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्निगुणैर्हेतुभूतैर्नानेव हन्तेव पालक इव उत्पादक इव अवसितः । वस्तुतस्तु तमोगुण एव हन्ता सत्त्वगुण एव पालकः रजोगुण एव स्रष्टा तेष्वौदासीन्येन त्वत्प्रवेशादेव त्वं हन्तेत्यादिव्यपदेशः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नतु, जगतो मायिकत्वेपि मायाया मच्छक्तित्वाज्जगतो वैषम्ये ममापि वैषम्यं किं न स्यादित्यत आह—त्वं वै इदं सदसत् कार्यकारणा-त्मकं जगत्प्राधानिकत्वात् सत्यमेव न तु त्वत्तः पृथक् । ततोऽस्माज्जगत्सु भवानन्यः पृथगेव आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् यद्यत्तु अपार्था तस्मिन्नेव जगति आत्मा अयं ममात्मीयः परः अयं मम शत्रुरिति बुद्धिः सा माया अविद्या जीवस्याविद्याकल्पितै-वेत्यर्थः । सातु मिथ्याभूतैवेत्यर्थः । कार्यस्य कारणाभेदमपि साधयन् दृष्टान्तेन परमकारणस्य भगवतो वैषम्यमपि निराकरोति पश्यतः यस्य जन्म ईक्षणञ्च प्रकाशश्च यस्मिन्निधनं स्थितिश्च तद्वै तदेव । अष्टिः बीजं कारणं तरुः कार्यं तथोर्वसुकालवद् वसुकालत्वे

यथेत्यर्थः । वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्ममुच्यते, कालशब्देन नीलत्वासाधारणगुणयोगात् पृथ्वी कालशब्दोऽत्र नीलगुणः । ततश्च कारणकार्य्यात्मकयोरष्टितर्कयोरेव यथा पृथिवीत्वं गन्धवत्त्वञ्च तथैव कारणकार्य्यात्मकस्य जगतः प्रधानत्वं परमेश्वरत्वं च । अयमर्थः—यथा वसुमात्रत्वं कालस्य कालमात्रमष्टेः अष्टिमात्रत्वं प्रधानस्य प्रधानमात्रत्वं महदादीनां महदादिमात्रत्वं देवतिर्य्यगादिमयजगतः, एव च तर्वादि सर्वकार्य्यकारणात्मकं यथा भूतसूक्ष्ममेको गन्ध एव तथा देवतिर्य्यगादिसर्वकार्य्यकारणात्मक एको भवानेव । तथा च पारमर्षं सूत्रं “तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः” इति, श्रुतिश्च “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति । तेन पार्थिवपदार्थानां काष्ठपाषाणादीनां वैषम्येऽपि तत्परमकारणस्य गन्धस्य यथा न वैषम्यं तथैव जगतो वैषम्येऽपि न भगवत इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आद्यन्तमध्यावस्थानेतोक्तं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चयति—न्यस्येति पञ्चभिः । इदं जगत् आत्मन्येव न्यस्य विलयानि विगतलयान्यनश्वराणि अंबूनि यस्य तस्य कारणार्णवस्य मध्ये शेषे स्वपिषि आत्मना आत्मस्वरूपशक्त्यैव निजसुखस्यानुभवो यस्य सः निरीहः मायिकलीलामनिच्छुः । तर्हि किं जीवस्येव ममापि तमोरूपा निद्रास्ति नहि नहि बहिः वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रोच्यते इत्याह योगेन मीलितदृशौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन यतस्तुरीये अवस्थात्रयातिरिक्ते स्वरूपे स्थित एव नतु तमः सुषुप्त इव युंते जीववत् स्विकरोषि नापि जाग्रत्स्वप्नयोरिव गुणान् विषयान् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रीनारदेनोक्तमिन्द्रं प्रति अनन्तानुचर इति तद्दृष्टिवाक्यं स्वानुचरत्वसूचनेन मद्रक्षणेन सत्यं कृतमित्याह—मदिति । यत् यदा असदयुक्तं पुत्रं वधं विधातुं स्वङ्गं प्रगृह्य मदपरः मद्ब्यतिरिक्तरचेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरो हरा-मीत्यवोचत् मम पितेति शेषः, तदा यत् मत्प्राणरक्षणं तदर्थं मत्पितुर्वैधश्च तत् हे अनन्त ! स्वभृत्यो य ऋषिस्तस्य अनन्तानुचर इति वाक्यमृतं यथा भवति तथा विधातुमिति अहं मन्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वत्र समेनापि भगवता स्वभक्तपक्षपातित्वेना-सुरं हत्वा मद्रक्षणं कृतमित्युक्तमथैवं सर्वहेतुत्वेन सर्वात्मनापि त्वया बहूनां ब्रह्मादीनां बहून् मधुकैटभादीन् हत्वा रक्षा कृता इत्येवं भगवन्तं स्तौति । एकस्त्वमित्यादिभिर्नैवभिः । एतच्चिदचिदात्मकं जगत् त्वमेव “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । एकः सर्वकारणभूतः “स कारणं करणाधिपाधिपः” इति श्रुतेः । कुत एतदहमस्मीत्यत आह असुष्य कार्यभूतस्य यस्त्वम् आद्यन्तयोर्मध्यतो मध्ये च औषध्यादेर्भूमिरिव त्वमसि हेतुतया वर्त्तसे इत्यर्थः । नतु तर्हि संसारित्वजडत्वादयो दोषाः मयि स्युरित्यत्राह पृथक् चासि चेतनाचेतनरूपात्स्वकार्यभूताज्जगतः स्वरूपतो भिन्न एवासि चिदचिदात्मकजगद्विन्नोसीत्यर्थः । तथाह भगवान्सूत्रकारः “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” इति, सूत्रार्थस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः । यतः गुणव्यतिकरं स्वशक्तिगुणपरिणामरूपं स्वांशभूतजीव-भोगार्थं अपरिणामस्वरूपमेवेदं जगत् मायया व्युत्तेन सङ्कल्पेनेत्यर्थः । ततः पृथक् स्वरूप एव सूत्रा तत्संसृष्टं जगदनुप्रविष्टः वैर्गुणैरावृत्तान् जीवानालक्ष्य निग्रहानुग्रहादिकं करोषि तैर्गुणैर्नानेव निग्रहादिकर्त्तव्यं अवसितः तमोगुणवृत्तेन जीवेन पापकर्म-फलदत्वेन निग्रहकर्ता रजोगुणवृत्तेन ऐहिकपुण्यकर्मफलदत्वेनानुग्रहकर्ता सद्गुणवृत्तेन जीवेन पारलौकिकसुखदत्वेनानुग्रह-कर्ता निश्चितः सन् इदमवसि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इमं कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोः भेदाभेदसम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति, त्वमिति । यद्यतो यस्य जन्मोत्पत्तिः निधनं समाप्तिः स्थितिः पालनमीक्षणं दर्शनम् तद्विज्ञमपि तदेव तदभिन्नमेव वसुकालवत् वसुकालयोरिव वसुकालवत् । एको वैशब्द इवार्थे तस्य अष्टितर्कविरित्यन्वयः । वसुशब्देन वसुधा गृह्यते तथा च वसुतः वसु-धातः उत्पत्तिरोषध्यादेः तद्रसुधातो भिन्नमप्यभिन्नमेव कालतः समाप्तिक्षणादेस्तच्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् अष्टितोऽन्नात्पालनं शरीरस्य तच्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् रुदतो दर्शनं हरितादेस्तच्चापि ततो भिन्नम् । एवं हे ईश ! यद्यपि भवान् स्वासाधारणरूपेण ततो जगतोऽन्योऽपि तथापि इदं चिदचिदात्मकं सदसत्सूक्ष्मरूपं जगत् वै निश्चितं त्वमेव त्वत्तो भिन्नमप्यभिन्नमेव । तथा च श्रुतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति यद् वा आत्मनि विश्वात्मनि त्वयि परबुद्धिः मत्तः सर्वथान्योयमिति केवल-भेदबुद्धिः सा माया दम्भरूपा अपार्था च “अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथ भगवतः महाप्रलयान्ते परे वैकुण्ठे शयनं तदनन्तरं ब्रह्माण्डोत्पादनं ब्रह्मोत्पादनं तद्रक्षणादिकं च चेष्टितं जीवहितायैवेति वर्णयति—न्यस्येत्यादिना । निरीहः त्यक्तलोकक्रीडेच्छः अत एव निजसुखस्याऽनुभवो यस्य सः अत्मना आत्मनि कारण-रूपे कार्यरूपमिदं जगत् न्यस्य विलयानि विगतलयानि नित्यानि अप्राकृतानि अम्बूनि यस्मिन् तत्परमं धाम तन्मध्ये योगेन निजानन्दयोगेन निमीलितदृक् प्राकृतनिद्राप्रसङ्गं निवारयति आत्मनिपीतनिद्रा इति । आत्मना परानन्दस्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन सः शेषे शयनं करोषि । तस्य लोकस्य प्रकृतितद्गुणवर्जितत्वमाह, तुर्यं प्रकृता ये लोका ऊर्ध्वाधो मध्यभेदात् त्रिविधाः तदपेक्षया चतुर्थे—

“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इत्येवं त्रिविधजीवागम्ये इत्यर्थः । तत्र स्थितः तमः प्रकृतिं तदीयान् गुणांश्च न युञ्जे न योजयसि तत्र प्रकृति-
तद्गुणतत्कार्यव्यवहारं नैव प्रवर्तयसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु त्वच्छत्रुपितृवधेन त्वत्प्राणरक्षणमनुग्रहेण मया कृतं तद्विहाय स्वशिरसि करस्थापनमेवानुग्रहं कृतमिति कुतो मन्यसे
इत्याशङ्क्याह—मत्प्राणेति । हे अनन्त अनन्तगुणपूर्णं यत् यदा असद्विधित्सुः असत् अयुक्तं त्वद्भक्तस्य मम हिंसनं कर्तुमिच्छुः
सन् खड्गं प्रगृह्य मदपरो मद्वातिरिक्तस्त्वदभिमत ईश्वरोऽस्ति चेत्तदा तव कं शिरो हरामि स त्वामिदानीमवत्वित्याह,
तदाऽऽविर्भूय यन्मत्प्राणरक्षणं मां हन्तुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्चैतदुभयं यच्चया कृतं तत्स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमृतं विधातुं सत्यं
कर्तुमित्यहं मन्ये इत्यन्वयः । एतच्च ‘सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं’ इत्यत्रैव बहुधा व्याख्यातमनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀
एवं प्रसङ्गाद्भगवतः क्रोधोपसंहारं दासत्वं च सम्प्राप्य यत्पूर्वं तन्महिमानुवर्णनं प्रतिज्ञातं तदेव करोति नवभिः, तत्र सर्वत्र
जगदुपादानत्वमाह—एक इति । एतज्जगत् त्वमेवैकः यत् यतः अमुष्य विश्वस्यादावन्ते च सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं च पृथग-
वस्यसि विरामं करोषि, कारणत्वेनावधित्वेन च वर्तसे इत्यर्थः । अतो मध्येऽपि त्वमेव । कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिरित्याकाङ्क्षां पूरयन्नि-
मित्तत्वमप्याह—सृष्टेति । निजमायया प्रकृत्या गुणव्यतिकरं गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वमेव तैर्देवतिर्यगा-
दिरूपेण परिणतैर्गुणैर्नानैव उत्पादक इव रक्षक इव हन्तेव च अवसितः प्रतीतः । स्कन्धोपक्रमेऽप्येतदुक्तम्—‘निर्गुणोऽपि ह्यजो
ऽन्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः । स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः’ इत्यादि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ जगदात्मकत्वे विकारित्व-
शङ्कां वारयन्नुक्तमेवोपादानत्वं दृष्टान्तेन द्रढयति—त्वं वा इति । हे ईश सदसत् कार्यकारणात्मकमिदं जगत्त्वमेव, न तु त्वत्तः
पृथक् । एवं चेत्तदा विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—भवांस्तु ततोऽन्य इति स्वरूपतो धर्मतश्चाप्रच्युतः प्रपञ्चातीत एवेत्यर्थः ।
अतः अयमात्मीयः अयं पर इतीयं या भेदबुद्धिः सा अपार्था माया भ्रान्तिरूपैव, सर्वस्यैव जगतो भवद्रूपत्वाद्वदीयत्वाच्च ।
हिशब्दः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः । जगतो भवद्रूपत्वेऽनुमानमाह—यदिति । यत् यस्मात् यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्
निधनं च स्थितिश्च तद्वै तदेव । तत्र दृष्टान्तमाह—अष्टिर्बीजं कारणं तरुः कार्यं तयोर्यथा वसुकालमात्रत्वं तथेति । अयमर्थः—
कालशब्देन नीलत्वासाधारणगुणयोगात् पृथ्वी, वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मं, तत्र तयोर्यथा पृथ्वीमयबीजमात्रत्वं बीजस्य च
यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वं तथा सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणभवदात्मकमेवेति । तथा च पारमर्ष सूत्रं “तदनन्यत्व-
मारम्भणशब्दादिभ्यः” इति । श्रुतिश्च—“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
उक्तमेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः । तत्र तावदन्ते पृथगवस्थानं दर्शयति—न्यस्येति । अतमेनेति ह्रस्वत्वमार्षं छन्दोऽनुरोधेन । आत्मना
स्वेनैवात्मनि स्वस्मिन्नेवेदं जगन्न्यस्य निक्षिप्य विलयाम्बुमध्ये प्रलयोदकमध्ये शेषे शयनं करोषीत्यन्वयः । तर्हि किं जीवस्येव
ममापि तमोवृत्तिरूपा निद्राऽस्तीत्याशङ्क्याह—योगेनेति । योगेन स्वरूपानुसन्धानलक्षणेन मीलिते दृशौ येन स तथा । योग
एव बहिर्वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रेत्युच्यते इति भावः । अत एव निरीहः सर्वबहिःक्रियाशून्यः । वस्तुतस्तु आत्मना स्वरूपप्रकाशेन
निपीता निरस्ता निद्रा येन स तथा । अतस्तुर्यजाग्रदाद्यवस्थात्रयातीते स्वरूपे स्थितस्त्वं, न तु सुप्त इयात्मना तमो युङ्क्षे
योजयसि पश्यसि, नच जाग्रत्स्वप्नयोरिव गुणान् विषयान् युङ्क्षे, अत एव निजसुखस्य स्वरूपानन्दस्यानुभवः साक्षात्कारो
यस्य सः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च नारदमुखेन यस्त्वया मन्यनुग्रहः कृतस्तमहं परमानुग्रहं मन्ये । यन्मत्प्राणरक्षणं कृतं मत्पितुर्वधश्च कृतः स
न मदनुग्रहस्तस्य त्वन्यार्थत्वादित्याह । मत्प्राणरक्षणमिति । हे अनन्त, यदेतत् मत्प्राणरक्षणं पितुर्मज्जनकस्य वधश्च इत्येत-
दुभयं स्वभृत्यश्रुषिवाक्यं त्वद्भृत्यसनकादिवचनम् ऋतं सत्यं विधातुं कर्तुं कृतम् इति अहं मन्ये । स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमित्यस्य
निजभृत्यभाषितमित्यस्येवार्थो द्रष्टव्यः । किं च, मत्पितेति शेषः । विधित्सुः, मद्बध्ममिति शेषः । मां जिघांसुरित्यर्थः । खड्गं
तीक्ष्णासि प्रगृह्य, ईश्वरः मत् अपरः मत्तोऽन्यस्त्वद्रक्षकः परमेश्वरोऽस्ति चेदित्यर्थः । तर्हि, सः त्वाम् अवतु रक्षतु । तव कं शिरः,
हरामि । इति यत् अवोचत् संप्रोक्तवान्, तदीश्वररहिततावचः, असदसत्यं च विधातुं मत्प्राणरक्षादिकं त्वया कृतमित्यहं
मन्ये इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं कोपोपशमनप्रार्थनानुकूलमुक्त्वा स्वाभिप्रेततद्दास्ययोगं च संप्राप्यैदानीं कृत्स्नचिदचिदात्मक-
जगदन्तरात्मानं जगच्छरीरकं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं सन्तमपि जगद्विलक्षणं संभाव्य ॥ इति । एक इति । एतत्परिदृश्यमानं
जगत्, एकः त्वम् एव, एतदित्यनेन विभक्तनामरूपं चिदचिदात्मकं जगन्निर्दिश्य तस्य त्वंशब्दाच्चब्रह्मणोऽनन्यत्वं साधितम् ।
यद्यस्मात्, अमुष्य जगतः, आद्यन्तयोः अवस्थयोः, पृथक् मध्यावस्थारहितम् आत्मानमिति शेषः । अवस्थसि पर्यवसितं करोषि ।

ततः, मध्यतश्च मध्यावस्थायां चापि, त्वमेव । एवं जगतोऽभिन्नत्वोपपादनेन जगदुपादानत्वमुक्तमथ तन्निमित्तकारणत्वं वदन्, उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वादितोषपरिहारं सूचयन् कार्यावस्थायां नानात्वेनावस्थानं चाह सृष्टेति । गुणव्यतिकरं सत्त्वादि-प्राकृतगुणपरिणामात्मकम्, इदं जगत् निजमायया आत्मीयसंकल्परूपज्ञानेन, सृष्ट्वा तत् सृष्टं जगत्, अनुप्रविष्टः अन्तरात्मतया विहितानुप्रवेशः, तैः स्वशरीरभूतैश्चिदचिदात्मकैर्देवादिभिः, नाना इव भिन्न एव अवस्थितः । अतो देवमनुष्यादिभेदभिन्नं जगत्त्वमेवेति भावः । यथा कारणावस्थायां घटशरावादिनामरूपविभागरहित एकत्वेनावस्थितो मृत्पिण्डः पश्चात् घटादिरूपेण परिणमन्नामरूपविभागविभक्तस्तेभ्योऽनन्य एव, एवं त्वमपि कारणावस्थायां नामरूपविभागानर्हचिदचिच्छरीरकतयैकत्वेनावस्थितोऽपि देवादिनामरूपविभागावस्थस्थूलचिदचिच्छरीरत्वेन परिणमंस्ततोऽभिन्न इति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु त्वत्पित्रादयश्चतुर्मुखादिकमेवेश्वरं मन्यमानाः कृत्स्नं जगत्तत्कारणकं तदनन्यं चाऽकथन्, त्वं तु मद्वेककारणकं मदभिन्नं च जगन्मन्यसे तदेतद्विरुद्धमित्याशङ्क्यां देहात्मबुद्धिवज्जीवेश्वरबुद्धेर्भ्रान्तिरूपतां वदन्नुक्तमेव कार्यकारणयोरभिन्नत्वं दृष्टान्तमुखेन दर्शयति । त्वमिति । हे ईश, सदसत् चिदचिदात्मकम् इदं जगत् त्वं वा त्वमेव, चिदचिदात्मकजगत्कारणभूतस्तदनन्यश्चेश्वर-स्त्वमेव नान्य इत्यर्थः । आत्मपरबुद्धिः जीवात्मनीश्वरमतिः, यद्या, इयं सेयं अपार्था अर्थशून्या मिथ्याभूतेति यावत् । माया अविद्याकार्यभूता भ्रान्तिमूलेति यावत् । देहात्मवादवज्जीवेश्वरवादो भ्रममूल इत्यर्थः । हि यस्मादेवं, ततः भवान् त्वम्, अन्यः जीवात् पृथग्भूत एवेश्वरः । कर्मवश्यस्य जीवस्यैवंविधजगन्निमित्तोपादानकारणत्वासंभवात्, मुक्तस्य जगद्व्यापारवर्जनाच्चेति भावः । ननु मत्कारणकत्वमात्रेण जगन्मदनन्यत्वं कथं तत्राह । यदिति । यत् यस्य जन्म, निधनं स्थितिः, ईक्षणं प्रकाशश्च । तद्वै तदेव, अत्र जन्मादिशब्दैस्तद्वेतुलंक्ष्यते । यस्यात्पत्त्यादीनां यद्वेतुभूतं तद्वै तदेव । अत एव तत्कार्यं स्वोपादानकारणादव्यतिरिक्त-मेवेत्यर्थः । यद्वा यद्यतः सकाशात्, यस्य जन्मादयस्तत्तदेवेति । तत्र दृष्टान्तद्वयमाह । अष्टितर्वाः इवेति शेषः । वसुकालवत् वसुकाल इव, अष्टिर्बीजं कारणं तरुः कार्यं च तयोर्थथा कृष्णगुणयुक्तपृथ्व्यात्मकवस्तुमात्रत्वं तद्वदित्यर्थः । अयं भावः—यथा कारणकार्यभूतयोर्वीजतर्वाभ्यां तयोर्थथा बीजकार्यत्वाद्बीजत्वेनाभिधानं बीजतर्वाश्चापि यथा कृष्णगुणयुक्तपृथ्वीकार्यत्वात् पृथ्वीत्वेनाभिधानम्, एवं कार्यकारणरूपस्य सर्वस्य जगतोऽपि तव परमकारणत्वात्त्वयि तदुत्पत्तिनिधनादित्वात्त्वदात्मकत्व-मेवेति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं जगत्तदनन्यत्वं तदेव तस्येश्वरत्वं जगदेककारणत्वं चोक्तमथ चतुर्मुखस्य तत्कार्यत्वं तदाहितसृष्ट्युपयुक्तज्ञानशक्त्यादिमत्त्वं च विबलुत्वावयवद्विष्यत्याद्यन्तयोः पृथगवस्थानं प्रोक्तं तस्य पृथगवस्थानस्य प्रकारमाह । यस्येति । इदं परिदृश्यमानं चिदचिदात्मकं जगत्, आत्मनि न्यस्योपसंहृत्य, आत्मना स्वतः, निजसुखस्यानुभवो यस्य सः, अत एव निरीहो निष्क्रियः, योगेन निजसुखानुभवरूपध्यानेन, 'मीलितवृक्' निवृत्तसंकल्परूपज्ञानः, मीलितदृगित्यनेन प्रसक्तं निद्रासङ्गं वारयति । वीतनिद्रः विगतनिद्राप्रसङ्गः । तुर्यं जाग्रदाद्यवस्थात्रयातीते, आत्मनि स्थितः सन्, विलायास्त्रुमध्ये प्रलयोदकमध्ये, शेषे शेषपर्यङ्के शयनं करोषीति शेषः । अनन्तशयनादिवक्ष्यमाणत्वात् । तदानीं तमस्तमोरूपां प्रकृतिं, 'अक्षरं तमसि लीयते' 'आसीदिदं तमोभूतम्' इत्यादौ तमःशब्देन प्रकृतेरेवाभिहितत्वात् । न युङ्क्षे न संबध्नासि । गुणांस्तदीयान् सत्त्वादीन् गुणांश्चापि, न तु नैव युङ्क्षे न संबध्नासि । प्रकृतिगुणांसंसृष्टो भवसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

अनन्त ! जिस समय मेरे पिताने अन्याय करनेके लिये कमर कसकर हाथमें खड्ग ले लिया और वह कहने लगा कि 'यदि मेरे सिवा कोई और ईश्वर है तो तुझे बचा ले, मैं तेरा सिर काटता हूँ,' उस समय आपने मेरे प्राणोंकी रक्षा की और मेरे पिताका वध किया । मैं तो समझता हूँ कि आपने अपने प्रेमी भक्त सनकादि ऋषियोंका वचन सत्य करनेके लिये ही वैसा किया था ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! यह सम्पूर्ण जगत् एकमात्र आप ही हैं । क्योंकि इसके आदिमें आप ही कारणरूपसे थे, अन्तमें आप ही अवधिके रूपमें रहेंगे और बीचमें इसकी प्रतीतिके रूपमें भी केवल आप ही हैं । आप अपनी मायासे गुणोंके परिणामस्वरूप इस जगत्की सृष्टि करके इसमें पहलेसे विद्यमान रहनेपर भी प्रवेशकी लीला करते हैं और उन गुणोंसे युक्त होकर अनेक मालूम पड़ रहे हैं ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भगवन् ! वह जो कुछ कार्य-कारणके रूपमें प्रतीत हो रहा है, वह सब आप ही हैं और इससे भिन्न भी आप ही हैं । अपने-परायेका भेद-भाव तो अर्थहीन शब्दोंकी माया है; क्योंकि जिससे जिसका जन्म, स्थिति, लय और प्रकाश होता है, वह उसका स्वरूप ही होता है—जैसे बीज और वृक्ष कारण और कार्यकी दृष्टिसे भिन्न-भिन्न हैं, तो भी गन्ध-तन्मात्राकी दृष्टिसे दोनों एक ही हैं ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! आप इस सम्पूर्ण विश्वको स्वयं ही अपनेमें समेटकर आत्मसुखका अनुभव करते हुए निष्क्रिय होकर प्रलयकालीन जलमें शयन करते हैं । उस समय अपने स्वयंसिद्ध योगके द्वारा बाह्य दृष्टिको बंद कर आप अपने स्वरूपके प्रकाशमें निद्राको विलीन कर लेते हैं और तुरीय ब्रह्मपदमें स्थित रहते हैं । उस समय आप न तो तमोगुणसे ही युक्त होते और न तो विषयोंको ही स्वीकार करते हैं ॥ ३२ ॥

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या सञ्चोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम् ।
 अम्भस्यनन्तशयनाद् विरमत्समाधेर्नाभेरभूत् स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥
 तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि तत् स्वबहिर्विचिन्त्य ।
 नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥
 स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
 त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
 एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
 मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
 तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्रद् वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
 हत्वाऽऽनयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥
 इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
 धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥ ३८ ॥
 नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।
 कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥
 जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्वह्नयः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मणः विरमत्समाधेः तस्य एव नाभेः अनन्तशयनात् इदं वपुः अंभसि आत्मगूढं स्वकणिकावटवत् महाब्जम् अभूत् ॥ ३३ ॥ * तत्संभवः कविः अतः अन्यत् अपश्यमानः अब्दशतम् अप्सु निमज्जमानः आत्मनि तत् बीजं त्वां स्वबहिः विचिन्त्य न अविदत् उह अंकुरे जाते बीजं कथम् उपलभेत ॥ ३४ ॥ * ईश अब्जम् आस्थितः अतिविस्मितः सः आत्मयोनिः तु कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः भुवि गन्धम् इव भूतेन्द्रियाशयमये आत्मनि अतिसूक्ष्मं विततं त्वां ददर्श ॥ ३५ ॥ * एवं विरिञ्चः सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं मायामयं सदुपलक्षितसंनिवेशं महापुरुषं दृष्ट्वा मुदम् आप ॥ ३६ ॥ * च भवान् हयशिरस्तनुवं बिभ्रत् रजः च तमः वेदद्रुहौ अतिबलौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् अनयत् तु तव प्रियतमां तनुं सत्त्वं आमनन्ति ॥ ३७ ॥ * महापुरुष इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञषावतारैः लोकान् विभावयसि जगत्प्रतीपान् हंसि युगानुवृत्तं धर्मं पासि यत् कलौ छन्नः अभवः अथ स त्वं त्रियुगः ॥ ३८ ॥ * वैकुण्ठनाथ दुरितदुष्टं असाधु तीव्रं कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं एतत् मनः तव कथासु न संप्रीयते तस्मिन् तव गतिं दीनः कथं विमृशामि ॥ ३९ ॥ * अच्युत जिह्वा अवितृप्ता मा एकतः विकर्षति शिश्रः अन्यतः त्वक् उदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणः अन्यतः चपलदृक् च कर्मशक्तिः क्व बह्नयः सपत्न्यः इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं कारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं दर्शयन्मध्यतश्च त्वमेवेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः । यस्त्वमंभसि शेषे तस्यैव ते इदं जगद्रूपः स्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वं मध्यतोऽपि । तस्य कथंभूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो येन । स्वरूपत्वे हेतुः—अनन्तशयनाच्छेषपर्यंकाद्विरमन्समाधिर्यस्य तस्य तव नाभेः सकाशात् । एकार्णवोदके महाब्जं लोकपद्ममभूत् । कथंभूतम् । आत्मनि त्वय्येव गूढं सत् । स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वटबीजान्महावट इव ॥ ३३ ॥ * तदेवं

१. प्रा० पा०—पुनरिदं । २. प्रा० पा०—लक्षणसं० । ३. प्रा० पा०—हत्वा पुनः स्थितिगुणांश्च । ४. प्रा० पा०—कृताव० । ५. प्रा० पा०—प्रभावसिद्धियुगोऽथ । ६. प्रा० पा०—भयैषणार्तं ।

कारणत्वेनानुगतः सन्मध्यतश्च त्वमेव वर्तस इत्युक्तमेतदेव शुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽनुभवेन स्फुटयितुं तस्य प्राक्तनीमवस्थामाह-
तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः कविर्ब्रह्मा । अतः पद्मादन्यदपश्यन् बीजमुपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिन्व्याप्तं संतमपि नाविंदत् ।
युक्तं चैतत् । उ ह अहो अंकुरे जाते सति बीजं तदनुगतं कारणं पृथक्कथं नाम पुमान्पश्येत् ॥ ३४ ॥ * * भवदुपासनया
तु स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह । स त्विति । परावृत्त्याब्जमास्थितः सन् । तीव्रेण तपसा ध्यानेन । अनेन सन्मात्ररूपेणोपादान-
तया दर्शनमुक्तम् ॥ ३५ ॥ * * ईश्वरत्वेन च दृष्ट्वा कृतार्थोऽभवदित्याह एवमनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि यानि
वदनादीनि तैराह्यं समृद्धम् । मायामयं मायाप्रधानम् । सता प्रपंचेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य ॥ ३६ ॥ * *
तदा च भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह । तस्मा इति । हयग्रीवमूर्तिं विभ्रतसन् । रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै
श्रुतिगणान्समर्पितवान् । तत्र हेतुः । सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥ * * एकस्त्वमेवेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्युक्तं पक्षपातेन रक्षणं
तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधिको ननु स्वत इति तदुपसंहरति । इत्थमिति । विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि कलौ तु तन्न
करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः । अतस्त्रिष्वपि युगेष्वाविर्भावात्स एवंभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥ * * तदेवं
भगवतस्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचारायोग्यतां निवेदयन्प्राथयेते । नैतदिति त्रिभिः । असाधु बहिर्मुखम् । तीव्रं दुर्धरम् ।
हर्षशोकभयैरेषणात्रयेण चार्तं दुःखितमपि त्वत्कथासु न संप्रीयते । तस्मिन्नेवंभूते मनसि सति कथं तव तत्त्वं
विचारयामि ॥ ३९ ॥ * * किं च जिह्वा अवितृप्ता सती भो अच्युत मा मां यतो मधुरादिरसस्तत आकर्षति उदरं
तु लुधासंतप्तं सत्सद्य एव यत्किंचिदाहारमात्रं प्रति । चपला दृक् चक्षुः कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि । लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्या भवेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * अंकुरे जाते तत्र स्वांशेन वर्त्तमानमपि तत्रांकुराधिकरणे कथमुपलभेत किन्तु
तत्तल्लक्षणं एवोपलभेत्यर्थः । कमलसूरणादीनामंकुरेष्टपद्योत्पद्य नष्टेष्वपि बीजनाशादष्टेः तत्तलं तु तदानीं ब्रह्मणोऽगम्यमेवासी-
दिति भावः ॥ ३४ ॥ * * हे ईशेति । सर्वनिर्णयस्तु त्वत्तु कृपयैव सर्वाभीष्टसिद्धिरिति भावः । भुवि कार्यभूतायां कारणं
गंधमिव ॥ ३५ ॥ * * महापुरुषं चिदानंदविग्रहम् । यतो मायामयम् “स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युतम् ।
अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥” इति श्रुतेः । यद्वा—मायाया जीवस्याविद्याया आसयं रोगमिव विनाशकं सन्स-
मुचितत्वेनोत्तमः उप आधिक्येन लक्षितः सामुद्रिकलक्षणांकितः सन्निवेशो नयनग्रीवादिविन्ध्यासो यस्य तम् । यद्वा—कार्यकारण-
योरेक्यात्सता प्रपंचेन पातालादिना सन्निवेशो यस्य तं वैराजमिति ॥ ३६ ॥ * * तदा सृष्टिकाले तस्य ब्रह्मणः रजस्तम-
श्चेति मूर्तिमंतौ रजोगुणतमोगुणावेव तावित्यर्थः । तत्र तयोर्हनने हेतुः—सत्त्वमिति । यद्यपि गुणमात्र एवोदासीनस्य हरेः
सत्त्वगुणोऽपि न प्रियस्तथापि तत्स्वरूपभूते शुद्धसत्त्वे सत्त्वगुणस्य प्रातिकूल्याभावदर्शनादेव प्रियतमत्वमुत्प्रेक्षितं न तु वस्तुतः
प्रियतमत्वमपि किन्तु सात्त्विकलोकपक्षपातित्वमेव तव तादृशोत्प्रेक्षायां हेतुः । अतः शिष्टपालनार्थमेव तव दुष्टनिग्रहो यत्तत्त्वलु
गुणानामेव स्वभावो न तु वस्तुतस्तत्त्वयि वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥ * * यथा विरिञ्चस्य कृते हयग्रीवावतारस्तथैवान्ये-
षामपि भक्तानां कृतेऽन्येऽवतारा इत्याह इत्थमिति । युगे युगेऽनुरूपं वृत्तं चरित्रं यस्य स तथा । द्वितीयांतपाठे तु धर्मविशेषणम् ।
छन्नोऽन्यदीयरूपभावाभ्यां बहिराच्छन्नः सत्यादियुगत्रये स्वस्य प्रख्यापनात्कलौ प्रायस्तदाभावात्त्रियुग एवेति भावः । कलियुग-
स्याप्याद्यंतयोरवताराणां स्वरूपेण सत्त्वेपि मध्ये तु कुत्रचिदाविशयैव यथाकथंचिद्धर्मपालनात्साक्षात्स्वरूपेणानाविर्भावात्त्रियुगत्व-
मुपचर्यत एव । सार्वकालिकस्य त्रियुगत्वासंभवात् “सत्याद्ये त्रियुगे विष्णुः साक्षाद्रूपेण जायते । गोवेदविप्रसाधूनां रक्षणाय कलौ
तु सः ॥ स्वावेशमेव कुरुते साक्षाद्रूपं पिधाय च । द्विजातिष्वेव नान्यत्र त्रियुगत्वमतो हरेः ॥” “शुचीनां श्रीमतां गेहे योग-
भ्रष्टोऽभिजायते । यतस्ततः कथं विष्णोरवतारो द्विजेतरे ॥” इति वारतंतव्युक्तेः “यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य विभर्तीदं स्वतेजसा” इति
पृथूपाख्यानोक्तेश्च श्रीनंदराजस्य वैश्यत्वेऽपि वस्तुतो यादवत्वेन क्षत्रियत्वमेवेति ‘वयं गोवृत्तयोऽनिशम्’ इति श्रीकृष्णोक्तिर्हि
वैश्यवृत्त्यभिप्रायेणैवेति श्रीदशमे श्रीनंदराजस्य यादवत्वं वर्णयिष्याम इत्यलम् । अत एवाह—हे महापुरुषेति । महान्तो वेदाधि-
कारिणश्च ते पुरुषा महापुरुषा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णास्ते विद्यन्ते धार्यविग्रहत्वेन यस्येति महापुरुषस्तत्संबुद्धौ तथा मत्वर्थोयोजाच् ।
‘महान्तो वेदधारिणः’ इत्यादिपुराणात् । एतेन ये वैष्णवाभासादयः शूद्रादिष्वपि ह्यर्थाविशावतारमामनन्ति ते निरस्ताः ।
किं च कलौ प्रच्छन्न एव हरिरित्यत्र प्रमाणवचनमप्यर्थान्तराच्छन्नतयैव वक्ष्यते “नानातंत्रविधानेन कलावपि तथा शृणु ।
कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं सांगोपांगास्त्रयार्थदम् ॥ यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥” इति साक्षादर्शनाभाव एव संकीर्त्तनं
भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ * * तदेवं मुहुरवतीर्य त्वं स्वीयरूपगुणलीलामृतं वर्षसि तदप्यस्माकं पापिष्ठं मनस्तत्र न
प्रीणाति दुर्विषयगतं एव मुहुः पतति । किं कुर्म इत्याह—नेति त्रिभिः । ननु तव रूपगुणादीनामतिसाध्वीष्वपि कथासु किमिति न
प्रीयते तत्राह—दुरितदुष्टम् । यथा पित्तदुष्टा रसना सितास्त्विति भावः । एषणात्रयेण पुत्रवित्तलोकैषणात्रयेण । यद्यपि महाभागवत-

ब्रह्मादस्य मनो न प्राकृतमेवादृशम् 'त्वद्वीर्यगायनरसामृतमग्राचित्तः' इत्यग्रिमतदुक्तेस्तदपि प्रेम्णो विविधविचित्रतरंगवत्त्वेनाति-
दैन्यादेव प्रेमिलोकस्यैवमुक्तिर्न विरुध्यत इति । हे विकुण्ठनाथेति । विशेषेण कुण्डा विषयेष्वाकुला विकुण्ठा मादृशा तेषां नाथो
रक्षकस्त्वमेवासीति भावः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अन्यदाह—किञ्चेति । मनसो दुष्टत्वेपि मत्कीर्तनादिना जनः कृतार्थी-
भवतीति चेत्तत्राह—जिह्वा वागिन्द्रियं रसनैन्द्रियञ्च । भो अच्युतेति । केवलं त्वमेव लोके इन्द्रियाणि न च्योतसि विषयरसेनाद्री-
करोषि वयं तु सर्वे एव च्योताम इति भावः । ग्राम्यकटुमिथ्यादिप्रलापं प्रति मधुरादिरसं प्रति चेति भावः । अन्यतस्ततोऽन्य-
न्यत्र कामिनीषु धर्मधनोपार्जनादावन्यताडनादौ वा कर्मशक्तिरित्येकवचनं बह्वर्थं कर्मशक्त्य इत्यर्थः । कुतश्चित्प्रियशब्दश्रवणं
परनिन्दादिश्रवणं च प्रति श्रोत्रमाकर्षति । घ्राणो घ्राणैन्द्रियमन्यतः केतकादिगन्धं प्रति । अतस्त्वत्कीर्तनादाववकाशमेव न
प्राप्नोमीति भावः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः अत एव कविः सूक्ष्मदर्शयि ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदपश्यमानः अपश्यन् ।
शानजार्षः । त्वां बीजमुपादानकारणभूतमात्मनि स्वस्मिन् तत् व्याप्तं सन्तमपि स्वबहिरेव वर्तमानं विचिन्त्य विचार्य अद्भुत-
तमम्बु निमज्जमानः अन्विष्यन्नपि । शानजार्षः । नाविन्दत् । युक्तं चैतत् उह अहो अङ्कुरे जाते सति बीजं तदनुगतं कारणं
पृथक् पुमान् कथमुपलभेत पश्येत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स इति । स तु आत्मयोनिर्ब्रह्माऽतिविस्मितः अन्वेषणान्निवृत्य अञ्जमे-
वास्थितः सन् कालेन तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभावश्च सन् हे ईश ! भूतेन्द्रियाशयमये आत्मनि स्वदेह एव उपादान-
सद्रूपेण विततमसिसूक्ष्मं त्वां ददर्श । भुवि तत्कारणभूतं सूक्ष्मं गन्धं विततं यथा विवेकी पश्यति तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀
एवमिति । यथा सूक्ष्मं रूपं दृष्टवान् एवं सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराढ्यं युक्तं मायामयं सत्ता पातालादि-
प्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य तं महापुरुषं च दृष्ट्वा विरिञ्चो ब्रह्मा मुदं हृषेमाप ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्मा
इति । सत्त्वं सत्त्वगुणरूपां तव प्रियतमां तनुमामनन्ति तां ह्याशरस्तनुवं श्रीहयग्रीवमूर्तिम् । वडार्षः । विभ्रत्सन् वेददुहौ
अतिबलौ रजस्तमश्च रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ दैत्यौ हत्वा भवांस्तस्मै ब्रह्मणे ताभ्यां हृतान् श्रुतिगणान् अनयत्
समर्पितवान् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । हे महापुरुष ! इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञपावतारैः कृष्णादिवराहादिपरशुरामादिवा-
मनादिमत्स्यकूर्मादिभिः लोकान्विभावयसि जगतः प्रतीपान् प्रतिकूलान् असुरादीन् हंसि घातयसि युगानुवृत्तं धर्मं च पासि ।
यत् यस्मात्त्वं कलौ छन्नोऽभवः आविर्भूय तत्र करोषि । अथ तस्मात्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात्स एवंभूतत्वं त्रियुग इति
प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नेति । हे विकुण्ठनाथ ! दुरितैर्दुष्टम् असाधु बहिर्मुखं तीव्रम् अविनीतं कामादिष्वातुर-
मासक्तं हर्षशोकादिभिरार्तं व्याप्तं दुःखितमपि एतन्मनस्तव कथासु न संप्रीयते प्रीतियुक्तं नैव भवति । अतस्त्वस्मिन् दुष्टे मनसि
सति दीनस्तदधीनोऽहं तव तत्त्वं कथं विमृशामि विचारयामि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ जिह्वेति । हे अच्युत ! अविष्ट्रा जिह्वा
मा माम् एकतः मधुरादिरसं प्रति विकर्षत्याकर्षति शिश्रोऽन्यतः कामिनीं प्रति आकर्षति इत्यस्य सर्वत्रान्वयः । त्वगन्यतः
स्वकचन्दनादि प्रति उदरं लुधा तप्तमाहारं प्रति श्रवणं श्रोत्रमिन्द्रियं कुतश्चित् गीतादिशब्दं प्रति घ्राणोऽन्यतः सुगन्धं प्रति चपला
दृक् चक्षुः रूपं प्रति कर्मशक्तिः कर्मणि धनोपार्जनादौ शक्तिर्यस्य हस्तादिः सः उपलक्षणतया कर्मेन्द्रियाणि स्वस्वव्यापारं
प्रति यथा रोहपतिं स्वामिनं बह्वयः सपत्न्यः स्वगृहं प्रत्याकर्षन्त्यो लुनन्ति त्रोटयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवमिति ।
हे पारचर ! संसारवैतरण्याः पारे चरतीति यमद्वारस्था पापिनां यातनार्था नदी वैतरणी तद्दुःखबाहुल्याद्भवः संसार एव
वैतरणी तस्यां स्वकर्मभिर्दुरदृष्टैः पतितमतः कर्मवशादन्योऽन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्यो भीतभीतमतिभीतं स्वेषां परेषां च विग्रहे
देहे यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य तमेवंभूतं मूढं जनं पश्यन् हन्तेति अहो कष्टमित्येवमनुकम्प्याद्य पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ।
अभ्यासदैर्व्यमार्षम् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुपसंहृतजगतः कारणतयावस्थिताज्जगत उत्पत्तिप्रकारं मध्यतस्तदनन्यत्वप्रदर्शनायाह—तस्यैवेति । तस्योक्तविध-
मवस्थितस्य तव नामैर्वपुस्त्वच्छरीरभूतं जगदाकारं महाब्जमभूदुद्भवम् । कथंभूतस्य तव निजकालशक्त्या स्वांशभूतया काला-
ख्यया शक्त्या सञ्चोदिता लुभितगुणा प्रकृतिरेव धर्मः अपृथक्सिद्धविशेषणं यस्य तस्य अम्भसि अनन्तशयनादिति त्वबलोपे
पञ्चमी शेषपर्यङ्कादुत्थाय विरमन्समाधिः जगद्व्यापारस्यैमुख्येनावस्थानरूपो यस्य सिसृक्षोरिति फलितोर्थः, एवंभूतस्य तव नामेः
त्वच्छरीरभूतं जगदात्मकमात्मनि त्वयि निगूढं सूक्ष्मावस्थापन्नं महाब्जं स्वकणिकात्स्वबीजाद्वदभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
तत्संभवस्तन्महाब्जसंभवः कविर्ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदपश्यमानः स्वात्मन्यन्तरात्मतया तत् व्याप्तं बीजं पद्मास्य कारणभूतं त्वां

स्वस्माद् बहिस्तथा अवदशतं वर्षशतमप्सु निमज्जमानो विचिन्वन्नन्वेषयन्नाविन्दत नोपलब्धवान् । अहो तथाहि, अङ्कुरे जाते बीजं कथमुपलभेत नोपलभेतैवेत्यर्थः । यथाऽङ्कुरे जाते सति ततः पृथक्स्थितं बीजं नोपलभते लोकस्तथा मत्कार्यभूतं जगदात्मकं पद्मं मदभिन्नमिति दर्शयितुं भवान्बहुधा विचिन्वतापि ब्रह्मणा नोपलब्ध इति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततो भगवदुपासनया स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह—सतिविति । स तु विचिन्वन्नात्मयोनिर्ब्रह्मा अतिविस्मितः अवदशतपर्यन्तान्वेषणेनापि अनुपलम्भ-प्रयुक्तविस्मययुक्तः परावृत्त्याब्जमाश्रितस्सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभावः परिशुद्धमनाः निरस्तत्वदर्शनविरोधिकर्मा हे ईश ! त्वामात्मन्येव विततं व्याप्तं ददर्श, कथंभूतं भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं स्वात्मनः पृथग्विभागानर्हम् । अतिसूक्ष्मभूतेति समस्तपाठे भुवि गन्धमिवात्मनि विततं ददर्श । भुवि गन्धमिवेत्यवस्थानमात्रे दृष्टान्तः । अतिसूक्ष्माणि विभागानर्हाणि कारणा-त्मतामापन्नानि भूतान्याकाशादीनि इन्द्रियाण्याशयोन्तःकरणञ्च तन्मयं तत्प्रचुरमेवंभूतं तावद्दर्श ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततः सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराढ्यं समृद्धमत एव मायामयमाश्चर्यरूपं सदुपलक्षणसन्निवेशं सता सत्त्वेन नित्यत्वेनोप-लक्षणीयः सन्निवेशः वदनाद्यवयवसंस्थानं यस्य तं सता सूक्ष्मरूपेण सता प्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशो वदनादिविन्यासो यस्य तमिति वा, एवंभूतं महापुरुषं दृष्ट्वा विरिञ्चो ब्रह्मा मुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदा च तं भवाननुगृहीतवान् इत्याह—तस्मा इति । तस्मै तीव्रतपसा परिशुद्धभावनयोक्तविधं त्वां दृष्टवते विरिञ्चाय भवान् ह्यशिरस्तनुतां ह्यग्रीवरूपं बिभ्रत् श्रुतिगणान्सृष्ट्युपायावेदकान् वेदगणान् आनीय समर्पितवान् । किं कृत्वा आनयत् रजस्तमश्च रजस्तमोरूपौ वेदद्वौ वेदापहा-रिणावतिबलौ मधुकैटभाख्यावतिबलावसुरौ हत्वा समर्पितवान् यतस्समर्पितवानत एव तव प्रियतमां तनुं ह्यशिरस्तनुं सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मिकाम् आमनन्ति धर्मस्थापनायोपात्तां तनुं शुद्धसत्त्वमयीमामनन्ति जानन्ति अवतारयाथात्म्यविद् इति शेषः ॥ ३७ ॥ एवं जगत उत्पत्तिप्रकार उक्तः, अथ रक्षाप्रकारमाह, इत्थमुचितकालेषु तैस्तैः स्वेच्छोपात्तैः शुद्धसत्त्वमयैः नृतिर्यगृषिदेवक्षपावतारैः रामकृष्णवराहपरशुरामोपेन्द्रमत्स्यावतारैः अवतारान्तराणामपीदमुपलक्षणं लोकान् विभावयसि पालयसि जगद्विरोधिनो रावणादीन्हंसि च हे महापुरुष ! युगानुवृत्तं कृतादियुगेष्वनुवृत्तं धर्मं वर्णाश्रममर्यादादिरूपं जगत्प्रतीपनिरसनेन पासि पाल-यसि यतस्त्वं कलौ युगे छन्नोऽभवः आसीः । अथ ततः त्रियुगशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोसि कृतत्रेताद्वापरेष्वेवावतारमुखेनावि-र्भावात् त्रियुग इत्यभिधीयस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवमखिलजगदुदयविभवलयैककारणं तदन्तरात्मानं तच्छरीरकं संस्तुय यथावत्स्वरूपरूपादिविमर्शने मन्मनो न समर्थमिति वदन् किञ्चित्प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः । हे विकुण्ठनाथ ! दुरितै-र्दुष्टमत एवासाधुवृत्तिं कामातुरं विषयप्रवणं हर्षेणाभिमतविषयलाभे हर्षेण तद्विपरीतविषयलाभे तु शोकेनैषणया पुत्रदारधनैषणया चार्त्तं मदीयं मनः तव कथास्वेव न सम्यक् प्रीयते, नासक्तं भवतीत्यर्थः । तस्मिन्मनस्येवं स्थिते सति दीनः विषयपारवश्येन दुःखितोऽहं तव गतिं याथात्म्यं कथं विमृशामि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ न केवलं मन एव समैवं जातं किंत्विन्द्रियान्तराण्य-पीत्याह जिह्वेति । हे अच्युत ! जिह्वा मा अविद्वता अद्विषा सती एकतो मधुरादिरसान् प्रति मां विकर्षति तथा शिश्रोऽप्यद्विषः पीत्याह जिह्वेति । हे अच्युत ! जिह्वा मा अविद्वता अद्विषा सती एकतो मधुरादिरसान् प्रति मां विकर्षति तथा शिश्रोऽप्यद्विषः त्वगादयश्च कुतश्चिद्विकर्षन्ति तत्तद्विषयभोगाय कर्षन्ति चपलदृक् चञ्चला दृष्टिः क चाभिमतरूपदर्शनाय विकर्षति । उदरशब्दः प्राणोपलक्षकः तथा कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः पाणिपादादिरपि विकर्षति क्वचिद् गेहपतिं गृहस्थं बह्वयः सपत्न्य इव देहपतिम् इन्द्रियाणि लुनन्ति विकर्षन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सृष्टेः प्रागित्युक्तं दर्शयति—तस्येति । तस्य तुरीयस्यास्य जगत्कारणस्य च कश्चिद्विशेषो नास्तीति द्योतनायैवकारः । आत्मनि देहे जठरे गूढं निलीनमिदं जगज्जगदात्मकं महाब्जं यस्य तव नाभेरभूतदब्जं तस्यैव ते वपुः सन्निधानविषयत्वात् प्रतिमास्थानीयम् । कीदृशं स्वरूपं भूतसृष्टिकालशक्त्या संचोदितं सृष्टये प्रेरितं कटाक्षीकृतं कीदृशस्यास्य प्रकृतिधर्मिणः प्रकृति-प्रेरकधर्मवतः प्रलयोदकेऽन्ताख्यशयनादुत्थाय विरमन् समाप्तिं कुर्वन् समाधिर्योगनिद्रालक्षणो यस्य स तथा तस्य कथमिव वट-वत् वटलक्षणांकुरो यथा स्वकर्णिकात् उत्पत्त्यमानकणिकात् कणिकाख्यवटबीजादित्यर्थः । नन्वयं विषमो दृष्टान्तस्तथाहि, कणि-का नाम वटबीजविकारो हि वटाख्यांकुरः, न चायं प्रकृते सम्भवति, “निर्विकारोक्षरः शुद्धः” इति वचनादुच्यते । स्वकर्णिका-दिति लिङ्गव्यत्ययेन कश्चिद्विशेषो विज्ञायते कोयमिति चेदुच्यते, कणिकानामादृश्या देवता सर्वस्थावरबीजानामभिमानिन्यपि वटाश्चत्थबीजयोर्विशेषतः संनिहिता अतस्तत्तद्बीजेभ्यस्तदङ्कुरव्यञ्जनात्तत्प्रागपि तत्र स्थित्वा जातेत्युच्यते यथा, तथा श्रीहरेरपि प्रकृत्यादिस्वामित्वेन च तत्सन्निहितत्वेन च स्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेन जात इत्युच्यते “आत्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादौ श्रुतत्वात् तत्रापि वटबीजाद्वटांकुरस्य साक्षादुत्पत्तिर्वटवृक्षिणश्चेतनस्य चेतनाभिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानिन्या देवताया अभिव्यञ्जकत्वेनाऽभिव्यक्तस्तथा यथायोग्यं सत्त्वतमोमिश्ररजोगुणान् जगदात्मनः पद्मस्य साक्षादुद्भवः पद्मिनो हिरण्यगर्भस्या-भिमानजननं हरेः पुरुषांतरेणाविर्भाव इत्यादिकमिति, “स्थावराणां तु सर्वेषां देवता याभिमानिनी । विशेषाद्वटबीजे च अश्वत्ये

च व्यवस्थिता ॥ अदृश्या कणिका नाम सा वृक्षान् व्यञ्जयत्यपि ॥ अतो बीजमिति प्रोक्ता सा जातेत्यङ्कुरे स्थिता ॥ एवं हरिः कारणेषु स्थितः कार्यजनेरनु । कार्याण्यनुप्रविष्टः सन् प्रथमं तत्र दृश्यते” इत्यनेनोक्तविशेषो विज्ञायत इति न कापि शंका कार्येति, तस्माद्दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरुपपत्तिरस्तीति युक्त एव दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत्र विरिञ्चस्य लोकपद्मलक्षणदेहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकं हरेर्वैतबीजाभिमानिदेवतावददृश्यत्वं प्रकटयन्तस्य मीमांसामाह—तत्सम्भव इति । पद्मस्य प्रकृत्यात्मकत्वेन तस्मात्पद्मात् सम्भवो जननं यस्य स तथा लोकात्मकत्वेन तस्मिन्देहस्थानीयेऽभिमानसम्भवो यस्य स तथा उभयोरप्यत्र विवक्षितत्वात्, अतः अञ्जादन्यद्वस्तु न पश्यन्नप्सु निमज्जमानो निमज्ज्य मूलं विचिन्वन् लोके बीजादङ्कुरे जाते नष्टं बीजमिव पृथिव्यां कथमुपलभेत पुरुष इति तच्चिन्तां दर्शयन्नेवंविधः कविर्ब्रह्माऽऽत्मनि स्वस्मिन्नेव अञ्जातस्तस्माद् बहिश्च विततं व्यञ्जकत्वाद् बीजदेवतावत् बीजसंज्ञत्वान्नाविदन्नोपलब्धवानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा तुशब्देनैकस्य हरेर्बहुधा जन्मास्तीति विशेषं दर्शयति । स एव ब्रह्मा अवदशतसंज्ञितेन कालेन विचिन्त्य विविधपृथिव्याद्याधाराणामनुपपन्नत्वादस्य केनचिदाधारेण भवितव्यं लौकिके बीजनाशवत् नाशायोगात् सन्नपि न दृश्यते कुतूहलमेतदिति अतिविस्मितोऽञ्जमाश्रितस्तपेति द्वयक्षरं श्रुतवान् । तपसाहं द्रष्टुं शक्त इत्यनेनोक्तमभिजानन् तीव्रेण तपसा परिशुद्धांतःकरणो भूतेन्द्रियाशये जगति विततं त्वामात्मनि स्वस्मिन् स्थितं ददर्शेत्यन्वयः । कथमिव भुवि व्याप्तमतिसूक्ष्मं गन्धाख्यदेवतास्वरूपं यथा पश्यति योगी तथेत्यर्थः । गन्धाख्या देवता यद्वत्पृथिव्यां व्याप्य तिष्ठति एवं व्याप्तं जगद्विष्णुं ब्रह्मात्मस्थं ददर्श । हेति वाक्यं गन्धशब्देन देवताकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यथा सूक्ष्मरूपं दृष्ट्वा मुमुदे तथा विराड् रूपमपि तयोरीषदपि विशेषाभावादित्याह—एवमिति । अनेन ब्रह्माण्डशरीरी ब्रह्मा “पातालमेतस्य हि पादमूलम्” इत्याद्युक्तं यद्रूपमपश्यत्तदेव पद्मजोपीति ज्ञातव्यम् । आत्म-योनिरिति विशेषणान्मायामयं ज्ञानरूपम्, अनिर्वाच्याविद्या माया नामेति—किं न स्यादित्यत्राह सदिति । आनन्दादिलक्षण-समुदायरूपम्, अथ कस्मादुच्यते सदिति “सन्तो ह्यस्मिन्नानन्दओजोबलम्” इति स्पष्टश्रुतेः । “सन्निवेशश्च यः स्तोमः समुदायो गणः स्मृतः” इत्यभिधानम् । आनन्दादिलक्षणानां सन्निवेशो यस्मिन् स तथा तं गुणगुणिनोरभेदात्स्वरूपत्वं सिध्यति “विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः, लक्षणत्वज्ञापनायादिशब्देन ज्ञानग्रहणम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ रजस्तमःस्वभावावतिबलौ वेदद्वौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा श्रुतिगणाननयत् आनीयास्मै विरिञ्चायावोचदिति शेषेणान्वयः । अनेनैतत्सिद्धमभूदित्याह—सत्त्व-मिति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ चतुष्पदधर्मं पासि यस्त्वं कलौ छत्रोऽभव इति यस्मात्तस्मात्स त्वं त्रियुग इति ख्यातः ॥ ३८ ॥ एवं हरेर्भक्तवात्सल्यं विज्ञाप्य स्वाशक्तिं विज्ञापयति—नैतदिति । यदेतन्मनस्तव कथासु न सम्प्रीयते तस्मिन्मनसि तव गतिं कथं विमृशामीत्यन्वयः । ईषणं वित्तादीनामिति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ मनःसमाधानाभावादन्येन्द्रियाण्यपि मत्पुरुषार्थ-विरुद्धानीत्याह जिह्वेति । स्पष्टाभाषणशीलत्वाजिह्वा दुःसंगेन पुण्यश्रुतनशीलत्वात् शिश्रुः “त्वच संपर्के” इति धातोः दुःसंपर्कशीलत्वाच्चक् उदात्तकुदं नमयतीत्युदरं कर्मशक्तिरित्यनेन कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि लक्षयति गेहपतिं देहस्वामिनं अन्यत्र गृहपतिम् ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जातमात्रेयङ्कुरेऽधिकरणे स्वांशेन वर्त्तमानमपि बीजं कथमुपलभते ? नैवेत्यर्थः । किन्तु तत्तल एवोपलभते तत्तु तस्या-गम्यमेवासीदिति भावः ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ ततश्च समाधिना प्रथमं तावत् तत्रैव ब्रह्माख्यसन्मात्रत्वेन तमनुभूतवानित्याह—सत्त्विति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्च सच्चिदानन्दरूपं तस्य विग्रहमपि दृष्टवानित्याह एवमिति । ननु कथं तलस्थ-बीजस्थानीयस्य तस्य तत्रैव दर्शनं तत्राह—एवं समाधौ विततत्त्वानुभवप्रकारेणैवेति तद्विग्रहस्य मध्यमपरिमाणतया दृश्यमानत्वेपि विष्णुत्वानुभवादिति भावः । मायामयं प्रचुरतच्छक्तिमिति प्रपञ्चाधिष्ठातृत्वात् ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ तत्र तत्र साक्षादवतीर्य तत्पालनत्वेनोपसंहरति—इत्यमिति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदेवं तत्कथामनूय पूर्वजन्मस्वभावमनुस्मृत्य तच्च दैन्येनास्मिन् जन्म-न्यारोप्य तस्यामप्यतिवृष्ण्या तामसेवमानामिव मत्वा स्वमनस्तिरस्करोति—नैतन्मन इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तदेव दुःख-सादृश्येन जनः दुःखमनुस्मृत्य कृपापरवशः स्वदुःखमप्यनादृत्य तदर्थमेव निवेदयति—जिह्वैकत इति द्वाभ्याम् ॥ ४०-४१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततश्च तस्यैव तव पुनः सृष्ट्यारंभे निजकालशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो येन तस्य आत्मनि स्वस्मिन् गूढ-मेव इदं ब्रह्माण्डरूपं वपुः प्रकृतेः सकाशात् प्रकटमभूत् । ततश्च अस्मसि तदण्डगर्भेदि शयानस्य तव अनन्तशयनात् विरमन् समा-धिर्यस्य तस्य नाभेः सकाशात् महाब्जम् अभूत् स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वैतबीजान्महावट इव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत्संभवः तदञ्जजातः कविर्ब्रह्मा अतोऽञ्जादन्यदपश्यन् तद्बीजं स्वशक्त्यैवोपादानकारणं त्वाम् आत्मनि स्वस्मिन् विततं व्याप्या सन्तमपि स्वबहि-

रेष वर्तमानं विचार्य अद्वयं व्याप्यान्विष्यन्नपि नाविन्दत् । युक्तं चैतत् । उ अहो अंकुरे जाते तत्र स्वांशेन वर्तमानमपि बीजं
 अंकुरेऽधिकरणे कथं उपलभेत ? किन्तु तत्तले एव उपलभ्येतेत्यर्थः । कमलशूरादीनां अंकुरेषूपेत्यप्यत्र नष्टेष्वपि बीजनाशादृष्टेः
 तत्तलं तु तदानीं ब्रह्मणोऽगम्यमेवासीदिति भावः ॥ ३४ ॥ * * * आस्थित अन्वेषणान्निवृत्त्य अवजमेवाश्रितस्सन् तीव्र-
 तपसा त्वदीयध्यानेन आत्मनि स्वदेहे एव भुवि कार्यभूतायां स्थितं कारणं गन्धमिव त्वां ददर्श ॥ ३५ ॥ * * * एवमनेन
 प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराह्यं महापुरुषं चिदानन्दविग्रहम्, यतो मायामयं “स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या
 मायाख्यया युतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति श्रुतिः । यद्वा मायाया जीवस्याविद्याया आमयं रोगमिव
 विनाशकं सन् समुचितत्वेनोत्तमः उप आधिक्येन लक्षितः सामुद्रिकलक्षणाङ्कितः सन्निवेशो नयनप्रीवादिविन्यासो यस्य तम् । यद्वा
 तमेव कारणकार्ययोरैक्यात् सता प्रपञ्चेन पातालादिना उपलक्षितः संनिवेशः पादादिरचना यस्य तथाभूतं वैराजं मायामयं
 दृष्टेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ * * * स्वभक्तं तच्च पुनः पुनरवतीर्य त्वमरक्षीरित्याह—तस्मा इति । हयप्रीवमूर्तिं दधत्
 श्रुतिगणान् अनयत् तस्मै समर्पयामास मधुकैटभाख्यौ कीटशौ रजस्तमस्वभाववित्यर्थः । तयोर्हनेने हेतुः, सत्त्वमिति । यद्यपि गुण-
 मात्र एवोदासीनस्य हरेः सत्त्वगुणो न प्रियः तदपि तत्स्वरूपभूते शुद्धसत्त्वे सत्त्वगुणस्य प्रातिकूल्यभावदर्शनादेव प्रियतमत्वमुत्प्रे-
 क्षितं नतु वस्तुतः प्रियतमत्वमपि, किन्तु सात्त्विकलोकपक्षपातित्वमेव तव तादृशोत्प्रेक्षायां हेतुः । शिष्टपालनार्थमेव तव दुष्टनिग्रहो
 यत्तत् खलु गुणानामेव स्वभावो न तु वस्तुतस्त्वयि वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥ * * * यथा विरिचस्य कृते हयप्रीवाव-
 तारस्तथैवान्येषामपि भक्तानां कृते अन्येष्यवतारा इत्याह—इत्थमिति । विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि युगे युगे अनुरूपं
 वृत्तं चरित्रं यस्य सः यत् यस्मात् त्वं कलौ छन्नः अन्यदीयरूपभावाभ्यां बहिराच्छन्नः अतः स एव त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः
 सत्त्वादियुगत्रय एव स्वाय प्रख्यापनात् नतु कलावित्यर्थः । अत एवाग्रे तत्प्रमाणवचनसम्यक्तराच्छन्नतयैव वक्ष्यते “नानात-
 त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं सांगोपांगान्तराष्ट्रपार्षदम् ॥ यज्ञैस्सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजति हि सुमेधसः”
 इति ॥ ३८ ॥ * * * तदेवं मुहुरप्यवतीर्य त्वं स्वीयरूपगुणलीलामृतं वर्षसि तदप्यस्माकं पापिष्ठं मनस्तत्र न प्रीणाति
 दुर्विषयविषगर्त एव मुहुः पतति, किं कुर्म इत्याह—नैतदिति त्रिभिः । तव रूपगुणलीलादीनां कथासु नन्वतिसाध्वीष्वपि कथासु
 किमिति न प्रीयते तत्राह दुरितदुष्टं यथा पित्तदुष्टा रसना सितास्त्वित्यर्थः । तीव्रं दुर्वारम् ईषणा धनादिवासना तस्मिन् मनसि
 तव गतिं तत्त्वं कथं विमृशामि । यद्यपि महाभागवतस्य प्रह्लादस्य मनो न प्राकृतमेतादृशं ‘त्वद्दीर्घगायनमहामृतमप्रचित्तः’
 इत्यस्यैवाग्रिमोक्तस्तदपि प्रेम्णो विचित्रविधतरंगवत्त्वेनातिदैन्योदयादेव प्रेमिलोकस्यैव मुक्तिर्न विरुद्धयते ॥ ३९ ॥ * * * मनसो
 दुष्टत्वेपि मत्कीर्त्तनादिना जनः कृतार्थीभवतीति चेत्तत्राह—जिह्वा वागिन्द्रियं रसनेन्द्रियञ्च अवितृप्ता सती भो अच्युत मामा-
 कर्षति प्राम्यकदुमिथ्यादिप्रलापं प्रति मधुरादिरसं प्रति चेति भावः । अन्यतस्ततोप्यन्यत्र कामिनीषु कर्मणि धनोपार्जनादावन्व-
 ताडनादौ वा शक्तिः सामर्थ्यं लुनन्ति त्रोटयत्यतस्त्वत्कीर्त्तनादाववकाशमेव न प्राप्नोमीति भावः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदनन्तरं यः परमधाममध्ये शयनं करोति तस्यैव तु पुनः सृष्टिवेलायां निजकालशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेः स्वशक्ते-
 र्धर्माः सत्त्वादयो येन तथाभूतस्य आत्मनि स्वस्मिन् गृहं सूक्ष्मरूपेण संस्थितामिदं ब्रह्माण्डाख्यं वपुरभून् स्वस्मात् स्थूलतयोत्पादित-
 मित्यर्थः । तदनन्तरं नारायणरूपेण अम्भसि ब्रह्माण्डान्तर्गते जले शयानस्य अनन्तशयनाद्विरमत्समाधिर्धस्य तस्य ते नाभेः सकाशात्
 महावज्रमभून् स्वकणिकातः स्वबीजादृष्ट इव ॥ ३३ ॥ * * * तस्मिन् सम्यग्भवो जन्म यस्य सः कविर्बहुज्ञो ब्रह्मा अतोऽव्जा-
 दन्यदपश्यमानः त्वां बीजं स्वात्मनि स्वबहिश्च विततं वर्तमानमपि जातेऽङ्कुरे बीजं कथमुपलभेतेति विचिन्त्यापि तदन्वेषणार्थ-
 मवदशतमप्सु निमज्जमानोपि नाविन्दत् ॥ ३४ ॥ * * * हे ईश ! आत्मा भवान् योनिः कारणं यस्य सः परावृत्त्या-
 वजमास्थितस्सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभावः आत्मनि चेतने ततो बहिरपि भूतेन्द्रियाशयमयेऽचेतनवर्गे च भुवि
 गन्धमिव अतिसूक्ष्मं विततं त्वां ददर्श ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * * चेतनाचेतनविलक्षणभगवत्स्वरूपज्ञानं निर्दिश्या-
 थाप्राकृतविग्रहमपि दृष्टवानित्याह—एवमिति । यथा स्वरूपं ददर्श तथा महापुरुषं महाविग्रहयुक्तमपि दृष्ट्वा विरिञ्चो मुदमा-
 पेयन्वयः । कथंभूतं सहस्राण्यपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराह्यं समृद्धं मायामयं माया कृपा तत्प्रधानं कृपयाविष्कृत-
 मित्यर्थः । सदुपलक्षितसन्निवेशम् सता वेदेन हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः “आप्रणखात्सुवर्णः” इत्यादिनोपलक्षितसन्निवेशः अवयव-
 विन्यासो यस्य तम् ॥ ३६ ॥ * * * भवान् हयशिरस्तनुवं हयप्रीवमूर्तिं विभ्रत् वेददुहौ रजस्तमश्च रजस्तमःस्वभावौ मधु-
 कैटभौ ब्रह्मणो वेदान् गृहीत्वा तद्वधाय प्रवृत्तौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् अनयत् दत्तवान् यतः सत्त्वं सत्त्वस्वभावं जनं तव प्रियतमां
 तनुं वासस्थानमामनन्ति । सत्त्वस्वभावजनहितार्थमसुरवधब्रह्मरक्षणवेदानयनानि कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * * ब्रह्मणि
 कृतमनुग्रहमन्यत्रातिदिशति—इत्थमिति । यथा ब्रह्मणं पालितवान् एवं नृतिर्यगादिषु कृतैरवतारैः लोकान् धार्मिकान् जनान्

विभावयसि पालयसि जगत्प्रतीपान् अधार्मिकान् हंसि घातयसि युगे अनुवृत्तं धर्मं पासि कथंभूतो यो धर्मः कलौ छत्रः कथंभूतस्त्वमभवः भवोपलक्षितसर्वविकारशून्यदेहवानित्यर्थः । यद्यतस्त्वं त्रियुगः त्रीणि युगानि युगलानि षड्भगलक्षणानि यस्य सः भगवानित्यर्थः । कलौ त्वं छत्रोऽभवः इत्यन्वये प्राय इत्यध्याहारो बोध्यस्तत्रापि बुद्धाद्यवतारप्रसिद्धेः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अथ स्वदेन्यनिवेदनपूर्वकं मां पालयेति प्रार्थयते—नैतदिति त्रिभिः । हे विकुण्ठनाथ ! एतत् दुरितैर्दुष्टम् अत एव कामातुरं विषयासक्तं तीव्रं दुर्द्धरम् हर्षशोकभयैषणाभिरातं मनः तव कथासु न सम्प्रीयते । अतस्त्वस्मिन् मनसि सति दीनोऽहं तव गतिं त्वत्प्राप्तिसाधनं कथं विमृशामि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ किञ्च हे अच्युत ! मा मां जिह्वा रसनेन्द्रियमवितृप्ता सती एकतो रसं प्रति तथा अवितृप्तेति पदं लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्र योज्यम् । शिरसो अन्यतो मैथुनानन्दं प्रति त्वक् अन्यतः स्पर्शं प्रति उदरं लुधासन्तप्तं अन्यत आहारं प्रति श्रवणं क्वचित् शब्दं प्रति घ्राणः अन्यतः गन्धं प्रति चपला दृक् दृष्टिः कच रूपं प्रति तथा कर्मशक्तिः वाक्-पाण्यादिकर्मेन्द्रियशक्तिः कच वचनदानादिकं प्रति विकर्षति । सर्वाणीन्द्रियाणि संसारप्रापकस्वस्वविषयगर्तपातनेन मां त्वद्विमुखं कुर्वन्तीत्यर्थः । बह्व्यः सपत्न्यः गेहवति स्वस्वामिनं लुनन्तीव त्रोटयन्ति यथा स्वस्वार्थनिर्बन्धेन तदिष्टार्थात् विमुखं कुर्वन्ति तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इदानीं सर्वकारणत्वेनादावपि पृथगवस्थानं सूचयन् मध्यतश्च त्वमेवेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः—तस्येति । यस्त्वमम्भसि शंषे तस्य ते तव इदं विश्वं वपुरेव नान्यत्, अतो मध्यतश्चापि त्वमेवेत्यर्थः । कुत एवं यतः प्रलये आत्मनि त्वय्येव गूढं लीनं सत् पुनः निजकालशक्त्या सञ्चोदिताः कार्यार्थं सम्प्रेरिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो गुणा येन तस्य, अत एवानन्तशयनात् शेषपर्यङ्कात् विरमन् समाधिनिद्रानाट्यं यस्य तस्य तव नाभेः सकाशादम्भसि एकार्णवोदके महावज्रं लोकात्मकं पद्ममभूदित्यन्वयः । पद्मरूपेणाविरभूदित्यर्थः । एवमपि निमित्तकारणत्वं सिद्धयति नोपादानत्वं तथा च त्वमेव जगदित्याद्युक्तिः कथं सङ्गच्छते, उपादानस्यैव कार्यरूपत्वनियमात्, न निमित्तस्येत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्साधयति—स्वकणिकातः सूक्ष्माद्वटबीजात् महावटवदिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वात्मकतया सर्वेभ्यः सर्वदा विद्यमानोऽपि भगवान् स्वकृपयैव सुलभः, अन्यथा तु साक्षात्स्वत उत्पन्नस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्लभ एवेति दर्शयति—तत्सम्भव इति त्रिभिः । तस्मिन्नब्जे सम्भवो यस्य सः अत एव कविः सूक्ष्मदर्श्यपि ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदपश्यमानः अपश्यंस्त्वां बीजमुपादानकारणभूतम् आत्मनि स्वस्मिन् तत् व्याप्तं सन्तमपि स्वतो बहिर्विचिन्त्य मत्वा अन्वेषणायाप्सु निमज्जमानोऽवदशतपर्यन्तं विचिन्वन्नपि नाविन्दत् न लेभे इत्यन्वयः । उ-ह युक्तं चैतत् । अङ्कुरे जाते सति बीजं तदनुगतमपि पुमान् कथमुपलभेत पश्येत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भवदुपासनया भवत्कृपया तु स्वस्मिन्नेव त्वामपश्यदित्याह—स इति । आत्मा श्रीनारायणः योनिः कारणं यस्य स तु ब्रह्मा तमदृष्ट्वा अतिविस्मितः आश्चर्ययुक्तः अन्वेषणात्परावृत्य अवजमास्थितो महता कालेनोपलक्षितेन तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धो भावः अन्तःकरणं यस्य स तथाविधश्च सन् भूतेन्द्रियाशयमये आत्मनि स्वदेह एव विततं व्याप्तमसिसूक्ष्मं त्वां ददर्शेत्यन्वयः । न हि त्वत्कृपां विना त्वदर्शनादौ कस्यापि पराक्रमश्चलतीति सूचयन् सम्बोधयति—हे ईशेति । दर्शने दृष्टान्तमाह—भुवीति । भुवि तत्कारणभूतं सूक्ष्मं गन्धं विवेकी पश्यति तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विराड्रूपं च दृष्ट्वा कृतार्थो जात इत्याह—एवमिति । यथा सूक्ष्मं रूपं दृष्ट्वा तत्तथा सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराह्वं युक्तं मायामयं प्रकृतिप्रधानं सप्तपातालादिप्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य तं महापुरुषं विराट्पुरुषं च दृष्ट्वा विरिञ्चो ब्रह्मा मुदं हर्षमापेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ पुनश्चावतीर्य तस्य भक्तस्य रक्षां कृतवानित्याह—तस्मा इति । ह्यशिरस्तनुवं श्रीहयग्रीवमूर्तिं च विभ्रत् सन् मधुकैटभाख्यौ दैत्यौ हत्वा भवांस्तस्मै ब्रह्मणे ताभ्यां हृतान् श्रुतिगणान् अनयन् समर्पितवानित्यन्वयः । तयोर्हन्ते हेतुमाह—वेददुहाविति । तत्रापि हेतुमाह—रजस्तमश्चेति, रजस्तमः प्रधानावित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मैव कुतो न हतवांस्तत्राह—अतिबलाविति । तर्ह्यहं कथं हतवानित्याशङ्क्य शुद्धसत्त्वमूर्तित्वेन रजस्तमोविरोधित्वात् प्रबलत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ न केवलं श्रीहयग्रीवावतारेण ब्रह्मण एवोपकारं कृतवान् किन्त्वन्वैरपि विविधैरवतारैरन्येषामपि भक्तानां सदैवोपकारं करोषीत्याह—इत्थमिति । एवं मनुष्याद्यवतारैर्लोकान् विभावयसि पालयसि, जगतः प्रतीपान् प्रतिकूलान् असुरादीन् हंसि घातयसि, युगानुवृत्तं धर्मं च पासि, यत् यस्मात्त्वं कलौ छत्रोऽभव आविर्भूय तन्न करोषि । अथ तस्मात् त्रिष्वेव युगेष्वविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः । नृष्ववतारा रामकृष्णादयः, तिर्यक्षु वराहादयः, ऋषिषु परशुरामादयः, देवेषु वामनादयः झषेषु मत्स्यकूर्मादयः । हे महापुरुषेति सम्बोधनेन त्वं सर्वस्वामी यद्येतन्न कुर्यात्तदाऽन्यः कः कुर्यादिति सूचयति ॥ ३८ ॥ यद्येवं मम लीलावतारचरित्राभिज्ञत्वं तदा तच्छ्रवणादिना शुद्धान्तःकरणस्य तव मम तत्त्वज्ञानोदयेन कृतार्थता स्यात् किं मम दास्यादिप्रार्थनेत्येत्याशङ्क्य कृपया त्वदत्ताधिकारं विना न श्रवणादिप्रवृत्तिरिति सूचयन् स्वव्यवस्थां च निवेदयन् भगवता एवोद्धारं प्रार्थयते—नेति त्रिभिः । हे विकुण्ठनाथ एतन्मनस्तव कथासु न सम्प्रीयते प्रीतियुक्तं नैव भवति । तत्र हेतुमाह—

असाधिवति, तद्विमुखमित्यर्थः । तदेवाह—कामातुरमिति । तत्तद्विषयभोगकामनया व्याकुलमित्यर्थः । तत्फलमप्यनुभवतीत्याह—
हर्षशोकादिभिरार्तं पीडितमिति । तथापि तीव्रमनुनेतुमशक्यम् । तत्र हेतुमाह—दुरितैर्दुरदृष्टैः दुष्टमिति । अतस्त्वस्मिन् दुष्टे
मनसि सति दीनस्तदधीनोऽहं तव तत्त्वं कथं विमृशामि विचारयामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ * * न केवलं मन एव दुष्टं
किन्त्वन्यान्यपीन्द्रियाणीति तैरुपद्रुतोऽहमित्याह—जिह्वेति । हे अच्युत एकतः मधुरादिरसं प्रति जिह्वा विकर्षति आकर्षति ।
न चैकदा तद्दानेपि तस्यास्तृष्णा निवर्तते इत्याह—अविवृप्तेति । एवमन्येन्द्रियेष्वपि दृष्टव्यम् । शिश्रोऽन्यतः कामिनीं प्रति,
विकर्षतीत्यस्य सर्वत्रान्वयः । त्वगन्यतः स्रक्चन्दनादि प्रति । उदरं तु लुधातप्रसाहारं प्रति । श्रवणं श्रोत्रमिन्द्रियं कुतश्चित्
गीतादिशब्दं प्रति । घ्राणोऽन्यतः सुगन्धं प्रति । चपला दृक् चक्षू रूपं प्रति । कर्मशक्तिः कर्मणि धनोपार्जनादौ शक्तिर्यस्य
हस्तादेः सः कर्मेन्द्रियाणि स्वस्वव्यापारं प्रति । तत्र दृष्टान्तमाह—बह्वय इति । गेहपतिं स्वामिनं बह्वयः सपत्न्यो यथा स्वगृहं
प्रत्याकर्षयन्त्यो लुनन्ति त्रोटयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमुपसंहृतजगतः कारणतयावस्थिताद्वरेर्जगदुत्पत्तिप्रकारं मध्यतस्तदनन्यत्वप्रदर्शनायाह । तस्यैवेति । निजकाल-
शक्त्या स्वांशभूतया कालाख्यया शक्त्या, संचोदिता लुभितगुणा या प्रकृतिः सैव धर्मः अपृथक्सिद्धविशेषणं यस्य सः, अम्भसि
एकार्णवोदके, अनन्तशयनात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । शेषपर्यङ्कादुत्थायेत्यर्थः । विरमन् विराममुपगच्छन् समाधिर्जगद्व्यापार-
वैमुख्येनावस्थानरूपो यस्य तस्य, तस्य सिसृक्षोरिति फलितोऽर्थः । तस्योक्तविधतयाऽवस्थितस्य एव, ते तव, नाभेः सकाशात्
वपुस्त्वच्छरीरभूतम् इदं जगदाकारम् आत्मगूढम् आत्मनि सूक्ष्मावस्थामापन्नं महावज्रं स्वकणिकावटवत् स्वबीजाद्वटः यथा
तथेत्यर्थः । अभूद् बभूव ॥ ३३ ॥ * * तत्संभव इति । तत्संभवस्तस्मिन् महाव्रजतः संभूतः, कविर्ब्रह्मा, अतो महाव्रजात्,
अन्यत् अपश्यमानः सन्, आत्मनि ततम् अन्तरात्मतया व्याप्तमित्यर्थः । बीजं महाव्रजकारणभूतमित्यर्थः । त्वां स्वबहिः
स्वस्माद्बहिःप्रदेशे, अवदशतं शतवर्षपर्यन्तम् अप्सु निमज्जमानः, विचिन्वन्महापद्माश्रयं त्वां गवेषयन् सन्, अविन्दत् नोपल-
ब्धवान् । उ ह तथा हीत्यर्थः । अङ्कुरे जाते, बीजं कथम् उपलभेत । नोपलभेतैवेत्यर्थः । यथा अङ्कुरे जाते सति ततः पृथक्
स्थितं बीजं लोकः नोपलभते तथा मत्कार्यभूतं जगदात्मकं पद्मं मदभिन्नमिति दर्शयितुं भवान् बहुधा विचिन्वतापि ब्रह्मणा
नोपलब्ध इति भावः ॥ ३४ ॥ * * भगवत्स्त्वोपासनया तु स त्वात्मयो निरिति । स त्वात्मयो निरिति । स
उक्तप्रकारेण विचिन्वन्, आत्मयोनिर्ब्रह्मा तु, अतिविस्मितः अवदशतपर्यन्तान्वेषणेनाप्युपलभ्यप्रयुक्तविस्मययुक्तः, अव्रजम्
आस्थितः परावृत्याश्रितः, कालेन तीव्रतपसातितीव्रध्यानेन, परिशुद्धभावः विशुद्धमनाः, निरस्तदर्शनविरोधिकर्मा सन्नित्यर्थः ।
हे ईश, त्वां भूतानि च इन्द्रियाणि च आशयोऽन्तः करणं च तन्मये, आत्मनि स्वस्मिन्नेव, भुवि पृथिव्यां गन्धम् इव, विततं
व्याप्तम् अतिसूक्ष्मं ददर्श ॥ ३५ ॥ * * एवमिति । एवमनेन प्रकारेण, सहस्रं सहस्रपरिमितानि यानि वदनादीनि
तैराढ्यः समृद्धन्तं, तत्र वदनानि मुखानि, अङ्गत्रयः पादाः, शिरांसि मस्तकानि, करा हस्ताः, ऊरवः सक्थीनि, नासा
नासिकाः, अस्यन्ते श्रयन्ते वर्णा यैरित्यास्यास्ते च ते कर्णा आस्यकर्णाः, उच्चारितवर्णश्रुतिहेतवः श्रवणाः, धातूनामनेकार्थत्वात्क्षे-
पणार्थादसु धातोः 'कृत्यल्युट' इति ण्यति आस्यशब्दसिद्धिः । नयनानीक्षणानि, आभरणानि, कटकादयोऽलंकाराः, आयु-
धानि चक्रादीनि, अत एव मायामयमाश्रयैरूपं, सता सत्त्वेन नित्यत्वेनेति यावत् उपलक्षित उपलक्षणीयः संनिवेशः वदनाद्य-
वयवसंस्थानं यस्य तम् एवंभूतं, महापुरुषं दृष्ट्वा विरिञ्चो ब्रह्मा, मुदं हर्षम् आप प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥ * * तदा च भवांस्त-
मनुगृहीतवानित्याह । तस्मै इति । तस्मै तीव्रतपः परिशुद्धतयोक्तविधं भवन्तं दृष्टवते विरिञ्चायेत्यर्थः । भवान् हयग्रीवमूर्तिं
तनुवमिति छान्दसम् । विभ्रत् सन्, रजः तमश्च, रजोगुणतमोगुणात्मकावित्यर्थः । अतिबलावतिशयितसामर्थ्यो, अत एव
वेदगृही वेदापहारिणौ, मधुकैटभाख्यौ मधुकैटभनामानावसुरौ, हत्वा, श्रुतिगणान् सृष्ट्युपायावेदकान् वेदगणान्, अनयत्स-
मर्पितवान् । यतः ततः, तव प्रियतमां सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मिकां तनुम् आमनन्ति । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । रजस्तमोगुणात्मक-
तनुतः शुद्धसत्त्वात्मिका तनुस्त्वातिप्रियास्तीति अवतारयाथात्म्यविदो जानन्तीत्यर्थः । सत्त्वप्रियत्वात्तेन रजस्तमसो निवृत्ति-
रुचितैवेति भावः ॥ ३७ ॥ * * एवं जगदुत्पत्तिप्रकार उक्तोऽथ रक्षाप्रकारमाह । इत्थमिति । हे महापुरुष, यद्यतः,
इत्थमुक्तप्रकारेण, नरो मनुष्याश्च तिर्यञ्चो वराहादयश्च ऋषयो जमदग्न्यादयो मुनयश्च देवा आदित्यादयो देवताश्च ज्ञपा
मीनादयश्च तेषु अवतारा रामकृष्णादयः प्रादुर्भावात्तैः, लोकान् भावयसि पालयसि । जगत्प्रतीपान् जगतः प्रतिकूलानसुरा-
दीन् हंसि । युगानुवृत्तं युगानुसारिणं धर्मं पासि । अथातो हेतोः, स युगानुरूपधर्मरक्षकः त्वं, त्रियुगखेतादियुगत्रये कृतावतारः,
अच्छन्नैवश्वर्यतया विधृतावतार इत्यर्थः । अभवः तथापि, कलौ कृतावतारः संस्तिवति शेषः । छन्नः यथोपयोगसैश्वर्याविष्कारेण
निगृहीतैश्वर्यः, अभवः एवमर्थविधानाभावे 'संभवामि युगे युगे' इत्यनेन विरोधः स्यात् । यद्वा त्रियुगः त्रीणि युगानि युगालानि

यस्य सः, पडैश्वर्ययुक्त इत्यर्थाः । त्वं कलौ छन्नः, नृनाट्यानुकाराच्छत्रैर्यः सन्नपि, सः अच्छत्रैश्वर्य एव, अभवः प्रयोजनवशत्स्वेषां बहुवारं प्रदर्शनविधानात् । एतत्प्रपञ्चः सत्सङ्गिजीवनीयत्रियुगशब्दनिर्णयप्रकरणतो ज्ञेयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवमखिल-जगदुदयविभवलयैककारणं तदन्तरात्मानं तच्छरीरकं भगवन्तमेवं संस्तुत्य यथावत्तत्स्वरूपादिविमर्शने मन्मनो न समर्थमिति वदन् किञ्चित् प्रार्थयते त्रिभिः । नैतदिति । हे विकुण्ठनाथ, दुरितैर्दुष्कर्मभिर्दुष्टं, असाधु बहिर्मुखं, तीव्रं दुर्धरं, असाधुवृत्तमित्यपि कचित्पाठः । कामातुरं, विषयैकप्रवर्णं, हर्षश्च शोकश्च भयं च एषणाश्च तामिरार्त्तं मुहुर्दुःखितम् अभिमतविषयलाभे हर्षेण तद्विपरीतविषयलाभे शोकेन लोकलज्जारक्षणजन्यभयेन पुत्रदारधनाख्येषणात्रयानुवृत्त्या चातिदुःखितमित्यर्थाः । एवंविधं मदीयं एतत् मनः, तव कथासु न संप्रीयते । आसक्तं न भवतीत्यर्थाः । एवंविधतया स्थिते, तस्मिन् मनसि, तव गतिं, दीनः पारवश्य-दुःखितोऽहं कथं विमृशामि विचारयामि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ न केवलं मम मन एवैवं किं तु इन्द्रियाण्यपि तथैव पीडयन्तीत्याह । जिह्वेति । हे अच्युत, अवितृप्ता नानाविधरसादाप्यनुष्टा सती, जिह्वापि, मा माम् एकतः मधुरादिरसान् प्रति, विकर्षति । एवम् अवितृप्तः, शिशो मेहतश्चापि, अन्यतः कामोपभोगं प्रति, कण्डूयनेन तृप्तिमप्राप्ता, त्वक् कण्डूयनं प्रतीति शेषः । उदरं प्राणोपहारं प्रतीति शेषः । श्रवणं, कुतश्चिदपि शब्दश्रवणं प्रति, घ्राणः अन्यतः सुगन्धं प्रति, चपलदृगतिचपला दृष्टिः, क च स्वाभिमतरूपदर्शनं प्रति, तथा कर्मशक्तिः पाणिपादादिरपि, आदानगमनादिकं प्रतीति शेषः । विकर्षति । एवं बह्वयः सपत्न्यः, गेहपतिम् इव लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

आप अपनी कालशक्तिसे प्रकृतिके गुणोंको प्रेरित करते हैं, इसलिये यह ब्रह्माण्ड आपका ही शरीर है । पहले यह आपमें ही लीन था । जब प्रलयकालीन जलके भीतर शेषशय्यापर शयन करनेवाले आपने योगनिद्राकी समाधि त्याग दी, तब वटके बीजसे विशाल वृक्षके समान आपकी नाभिसे ब्रह्माण्ड-कमल उत्पन्न हुआ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उसपर सूक्ष्मदर्शी ब्रह्माजी प्रकट हुए । जब उन्हें कमलके सिवा और कुछ भी दिखायी न पड़ा, तब अपनेमें बीजरूपसे व्याप्त आपको वे न जान सके और आपको अपनेसे बाहर समझकर जलके भीतर घुसकर सौ वर्षतक ढूँढ़ते रहे । परन्तु वहाँ ईन्हें कुछ नहीं मिला । यह ठीक ही है, क्योंकि अङ्कुर उग आनेपर उसमें व्याप्त बीजको कोई बाहर अलग कैसे देख सकता है ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजी बड़ा आश्चर्य हुआ । वे हारकर कमलपर बैठ गये । बहुत समय बीतनेपर तीव्र तपस्या करनेसे जब उनका हृदय शुद्ध हो गया, तब उन्हें भूत, इन्द्रिय और अन्तःकरणरूप अपने शरीरमें ही ओतप्रोतरूपसे स्थित आपके सूक्ष्मरूपका साक्षात्कार हुआ—ठीक वैसे ही जैसे पृथ्वीमें व्याप्त उसकी अति सूक्ष्म तन्मात्रा गन्धका साक्षात्कार होता है ॥ ३५ ॥ विराट् पुरुष सहस्रों मुख, चरण, सिर, हाथ, जङ्घा, नासिका, मुख, कान, नेत्र, आभूषण और आयुधोंसे सम्पन्न था । चौदहों लोक उसके विभिन्न अङ्गोंके रूपमें शोभायमान थे । वह भगवान्की एक लीलामयी मूर्ति थी । उसे देखकर ब्रह्माजीको बड़ा आनन्द हुआ ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ रजोगुण और तमोगुणरूप मधु और कैटभ नामके दो बड़े बलवान् दैत्य थे । जब वे वेदोंको चुराकर ले गये, तब आपने हयग्रीव-अवतार ग्रहण किया और उन दोनोंको मारकर सत्त्वगुणरूप श्रुतियाँ ब्रह्माजीको लौटा दी । वह सत्त्वगुण ही आपका अत्यन्त प्रिय शरीर है—महात्मा लोग इस प्रकार वर्णन करते हैं ॥ ३७ ॥ पुरुषोत्तम ! इस प्रकार आप मनुष्य, पशु-पक्षी, ऋषि, देवता और मत्स्य आदि अवतार लेकर लोकोंका पालन तथा विश्वके द्रोहियोंका संहार करते हैं । इन अवतारोंके द्वारा आप प्रत्येक युगमें उसके धर्मोंकी रक्षा करते हैं । कलियुगमें आप छिपकर गुप्तरूपसे ही रहते हैं, इसीलिये आपका एक नाम 'त्रियुग' भी है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ वैकुण्ठनाथ ! मेरे मनकी बड़ी दुर्दशा है । वह पाप-वासनाओंसे तो कलषित है ही, स्वयं भी अत्यन्त दुष्ट है । वह प्रायः ही कामनाओंके कारण आतुर रहता है और हर्ष-शोक, भय एवं लोक-परलोक, धन, पत्नी, पुत्र आदिकी चिन्ताओंसे व्याकुल रहता है । इसे आपकी लीलाकथाओंमें तो रस ही नहीं मिलता । इसके मारे मैं दीन हो रहा हूँ । ऐसे मनसे मैं आपके स्वरूपका चिन्तन कैसे करूँ ? ॥ ३९ ॥ अच्युत ! यह कभी न अघानेवाली जीभ मुझे स्वादिष्ट रसोंकी ओर खींचती रहती है । जननेन्द्रिय सुन्दरी स्त्रीकी ओर, त्वचा सुकोमल स्पर्शकी ओर, पेट भोजनकी ओर, कान मधुर सङ्गीतकी ओर, नासिका भीनी-भीनी सुगन्धकी ओर और ये चपल नेत्र सौन्दर्यकी ओर मुझे खींचते रहते हैं । इनके सिवा कर्मेन्द्रियाँ भी अपने-अपने विषयोंकी ओर ले जानेको जोर लगाती ही रहती हैं । मेरी तो वह दशा हो रही है, जैसे किसी पुरुषकी बहुत-सी पत्नियाँ उसे अपने-अपने शयनगृहमें ले जानेके लिये चारों ओरसे घसीट रही हों ॥ ४० ॥

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।

पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥

कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतोः ।
 मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥
 नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्रचित्तः ।
 शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्रहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥
 प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
 नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्षु एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पारचर एवं भववैतरण्यां स्वकर्मपतितम् अन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं मूढं जनं पश्यन् हंता इति अद्य पीष्टहि ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अखिलगुरो भगवन् अस्य भवसंभवलोपहेतोः ते नु अत्र उत्तारणे कः प्रयासः मूढेषु वै महदनुग्रहः आर्तबन्धो ते प्रियजनान् अनुसेवतां नः तेन किम् (स्यात्) ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्रचित्तः पर दुरत्ययवैतरण्याः न एव उद्विजे ततः विमुखचेतसः इन्द्रियार्थमायासुखाय भरम् उद्रहतः विमूढान् शोचे ॥ ४३ ॥ देव स्वविमुक्तिकामाः परार्थनिष्ठाः मुनयः प्रायेण विजने न मौनं चरन्ति एतान् कृपणान् विहाय एकः न विमुमुक्षे भ्रमतः अस्य त्वत् अन्यं शरणं न अनुपश्ये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न केवलमहमेक एवैवं कष्टां दशमापन्नः किं तु महाजनोऽप्येवमेव क्षिश्यत्यतः सर्वं जनं पालयेति प्रार्थयते । एवमिति । भवः संसार एव वैतरणी यमद्वारनदी तस्याम् । अन्योऽन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्योऽतिभीतं स्वेषां परेषां च विग्रहेषु यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य एवं मूढं जनं पश्यंस्त्वम् । हे पारचर तस्याः पारे स्थित नित्यमुक्त हंतेति अहो कष्टमित्येवमनुकण्ठाय पीष्टहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राह । को न्विति । को नु ते अत्र सर्वजनोत्तारणप्रयासो न कोऽपि । कुतः अस्य विश्वस्य भवसंभवलोपानामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः ततोऽपि किमेतद्दुष्करमिति भावः । उचितं चैतदित्याह । मूढेष्विति । त्वां च त्वदीयांश्च तारयिष्यामीमं दुराग्रहं मा कृथा इति चेत्तत्राह । तव ये प्रियजना भक्तात्माननु सेवमानानां नोऽस्माकं तेनोत्तारणेन किम् । “कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेः कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयासः । प्रह्लाद इत्थमुपमंय मिथो नराणामीशेन सख्यमकरोदपनीय मायाम्” ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ वत्स प्रह्लाद त्वां तावत्तारयिष्यामि तावतैव कृतार्थः स्याः किमनेन निर्वधेनेत्यत आह । नैवेति । हे पर सर्वोत्तम त्वद्वीर्यगायनमेव महामृतं तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भववैतरण्या नैवोद्विजे किं तु विमूढान् शोचामि । तानेवाह । ततो महामृताद्विमुखं चेतो येषाम् । प्रत्युतैन्द्रियार्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्रहतः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ त्वं तावन्मुक्तिं गृहाण तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनय उपदेक्ष्यंतीति चेत्तत्राह । प्रायेणेति । न विमुमुक्षे विमुक्तिं नेच्छामि । तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्बध्नासीति चेदत आह । त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवमिन्द्रियपरत्वेन क्षिश्यमानम् । पारचरेति । संसारवैतरणीपारचरितक्रीडस्त्वमेवासीति हेतोरेतं जनमपि तारयेति भावः । “य तस्य पारेभिराजते प्रभुः” इति गर्जेन्द्रोक्तेः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेश्च । संसारनदीपरतटं विचार एव तस्मिन्सत्येव भगवत्प्रकाशो जायत इति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इति भाव इति । नहि विश्वोत्पत्त्यादिकर्तुरीशस्य तवैतत्सर्वजनतारणं दुष्करमित्याशयः । एतन्मूढजनतारणं तव योग्यमेवेत्याह—मूढेष्विति । हे आर्तबन्धो इति । संसारतापार्तिशमकत्वमेवासि न त्वन्य इति । अखिलगुरो इति । यथैक एक परमार्थोपदेष्टा गुरुः परः परार्थानपि शिष्यांस्तारयितुं समर्थस्तथा त्वमप्यखिलांस्तारयितुं समर्थः इति भावः । नन्वेतावत्सामर्थ्यं मे नास्तीति चेत्तत्राह—हे भगवन्निति । षड्विधैश्वर्यसंपन्नस्य ते सर्वथा सामर्थ्यमस्तीति भावः । नोऽस्माकं तु तव भक्तसेवैव तारयिष्यति तत्र तव परिश्रमं न कारयिष्याम इति भावः । उपमंय विचार्य ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ हे परेति । न स्वीयतारणेन सर्वोत्कर्षप्राप्तिर्भवतीति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ हे देवेति । सर्वतो मोदमानस्त्वां विना न कोऽप्यस्ति सर्वेषां स्वकार्यासक्तत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

को न्विति । हे अखिलगुरो ! हे भगवन् ! हे आर्तबन्धो ! अत्र सर्वजनोत्तारणे अस्य विश्वस्य भवसंभवलोपानामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः कर्तुः ते तव को नु प्रयासः न कोऽपि इति मूढेषु महतामनुग्रहः उचित इति शेषः । ते तव ये प्रियजना भक्तास्तान् अनुसेवतामनुसेवमानानां शता आर्षः । नोऽस्माकं तेन संसारोद्धारणेन किं न किमपीत्यर्थः । त्वद्भक्त-सेवाप्रभावाद्वयं तु संसारं तरिष्याम एवातस्तदन्यतारण एव तव यशः ॥ ४१ ॥ * * नेति । हे पर ! त्वद्वीर्यस्य प्रभावस्य गायनमेव महामृतं तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं दुरत्यया दुस्तरा या भववैतरणी तस्याः सकाशादहं नैवोद्विजे नैव बिभेमि । परमुत्तरेति वा पाठः । किं तु ततस्तद्वीर्यगायनमहामृताद्विमुखं चेतो येषां तान् प्रत्युत्तेन्द्रियार्थं यन्मायासुखं विषय-सुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्धृतः विमूढानहं शोचामि ॥ ४२ ॥ * * तान्मुनय उपदेक्ष्यन्तीति चेत्तत्राह—प्रायेणेति । हे देव ! मुनयस्तु प्रायेण स्वविमुक्तिकामाः सन्तो विजने एकान्तदेशे स्थिता मौनं चरन्ति ध्यानविचारादिपरास्तूष्णीमेव तिष्ठन्ति । अतो न परार्थनिष्ठाः न परोपकारका एव । प्रायप्रहणान्नारदादीनां परार्थनिष्ठत्वं सूचितम् । अतोऽहमेतान् कृपणान् दीनान् विहाय एको न विमुमुक्षे विमुक्तिं नैवेच्छामि । त्वत्तोऽन्यमस्य मूढजनस्य नानायोगिषु भ्रमतः शरणं संसारदुःखादुद्गारे अवलम्बं नानुपश्ये नैव पश्यामि । तद्वर्षः । अतस्तन्मुक्तये प्रार्थये ॥ ४३ ॥ * * यदिति । मैथुनादिना स्त्रीसंबन्धादिना गृहमेधिनां गृहस्थानां यत्सुखं तत्तुच्छं यथा करयोः कण्डूयनेन दुःखमनु दुःखमेव भवति । सुखं तु वर्षणकालमात्रे मोहकल्पितमेव तथेत्यर्थः । एवं बहुदुःखभाजोऽपि कृपणाः विषयिण इह गृहमेधिसुखे न वृष्यन्ति अलमिति न मन्यन्ते । त्वत्प्रसादात् कश्चिद्वीर एव कण्डुतिवत् मनसिजं कामं विषहेत न तु सर्वं ॥ ४४ ॥

वीरराघवव्याख्या

न केवलमहमेवेदृशीं दशां प्राप्तः किन्तु मदीयो जनोऽप्येवमेव क्लिश्यत्यतः सर्वं मदीयं जनं संसारान्मोचयेति प्रार्थयते, एवमिति । भव एव वैतरणी दुःखप्रदा यमलोकनदी तस्यां स्वकर्मभिः पुण्यपापात्मकैः पतितमन्योन्यं यानि मरणादीनि शत्रूणां पुत्रादिजन्मना स्वस्य भयं स्वस्य पुत्रादिजन्मना परेषां शत्रुभ्यः स्वस्य भयं स्वस्य च्छत्रूणाम् एवं परैः स्वद्रव्यभक्षणेन स्वस्य भयं स्वेन परद्रव्यभक्षणे स्वस्मात्परेषामिति यथा सम्भवमूह्यम् । तेभ्यो जन्मजरामरणाशनेभ्यो भीतभीतं भीतादपि भीतं स्वेषां परेषां च विग्रहेषु देहेषु यथायथं वैरं मैत्रञ्च यस्य तमेवमद्यापि मूढमज्ञं जनं पश्यन् त्वं हे पारचर ! भववैतरणीपारे चर-तीति तथा तस्य सम्बोधनम्, अति पीपृहि “पृपालनपूरणयोः” इति धातुः अतीव पालयेत्यर्थः । यद्वा अतिपीपृहि हन्तेति अहो कष्टमित्यनुकम्प्य भववैतरण्या अतिपारय पारं नय संसारान्मोचयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * ननु, त्वदीयसर्वजनोत्तारणे मम महान्प्रयासो भवेन्नेत्याह कोन्विति । हे अखिलानां गुरो हितोपदेष्टः ! हे भगवन् ज्ञानशक्त्यादौ षाड्गुण्यपूर्ण ! अस्मिन् मदीय-जनस्योत्तारणे तव को नु प्रयासः ? न कोपीत्यर्थः । प्रयासाभावे हेतुं वदन् भगवन्तं विशिनष्टि, अस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मक-प्रपञ्चस्य भवसंभवलोपहेतोस्तत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य कृतस्त्रजगदुदयविभवलयलीलस्य मदीयजनोत्तारणे न कोऽपि प्रयास इति भावः युक्तं चैतत्तवेत्याह, मूढेष्वज्ञेषु विशेषेण महतामनुग्रहो भवतीति, ननु, मम सेवामन्तरेणाहं नाऽति पारयामि, अन्यथा सर्व-मुक्तिप्रसङ्गः तत्राह, हे आर्तबन्धो ! किन्तेनातबन्धुस्त्वमिति यत्तेन नोऽस्माकं किं त्वत्सेवया स्यात्तवार्तबन्धुत्वनिर्वाहार्थं त्व-त्सेवायामप्यशक्ता वयमार्त्तानुकम्प्या इति भावः । सर्वमुक्तिप्रसङ्गः निराकुर्वन्नात्मनो विशिनष्टि, ते तव ये प्रियाः भक्तजना-स्ताननुसेवतां त्वदासानुदास्यं कुर्वतामस्माकमित्यर्थः । तावन्मात्रमपेक्ष्य मज्जनोत्तारणोपपत्तेर्न सर्वमुक्तिप्रसङ्गश्चेति भावः । मामनु-गृहीतवता त्वया मदीयजनस्य भवदासानुदास्यमपि संपाद्यमिति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥ * * इदमेव मया प्रार्थनीयमित्यभि-प्रयन्नाहं भववैतरण्या बिभेमि किन्तु तस्यां पतिष्यमाणान्मज्जनानवलोक्य दुःख्यामीत्याह, नैवेति । हे परम ! दुरतिक्रमणीयो भवः संसारः स एव वैतरणी ततो नैवाहमुद्विजे बिभेमि उद्वेगाभावे हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि त्विन्द्रयेति, त्वद्वीर्यगायनं त्वद्वीर्य-सूचकगुणनामगायनमेव महदमृतं तस्मिन् मग्नं चित्तं यस्य सोऽहमतो न मदर्थं शोचे किन्तु विशेषेण मूढान्मदीयान्प्रति शोचे तदर्थं शोचे इत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तान्विशिनष्टि, ततस्त्वद्वीर्यगायनाद्विमुखं चेतो येषाम्, इन्द्रियार्थाः शब्दादयो विषयास्तेषां मायासुखाय तदनुभवजन्यप्राकृतसुखाय तदर्थंभरं कुटुम्बादिभारम् उद्धृन्तीति तथा तान् ॥ ४३ ॥ * * ननु, यथा श्रीनारदानुग्रहात्त्वं मुमुक्षुस्तथा त्वदीया अपि महतामनुग्रहात् मुमुक्षवरचेतान् मोक्षयिष्याम्यतस्त्वमेव मुक्तिमिच्छेत्यत्राह—प्रायेणेति । हे देव ! प्रायशो मुनय आत्मनामेव मुक्तिं कामयमाना विजने निर्जने अरण्यादिदेशे मौनं शुभाश्रयसंशीलनं कुर्वन्ति, नतु परार्थम्, अन्येषां प्रयोजने निष्ठा येषां ते भवन्ति अतस्तदनुग्रहो मदीयजनस्य दुर्लभ इति भावः । तत एतान् कृपणान्विहाय अहमेको न मुमुक्षे न संसृतिबन्धं मोक्षमिच्छामि तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निबध्नासीति चेत् तत्राह, भ्रमतः संसृतौ भ्राम्यतोऽयं जनस्य त्वत् त्वत्तोऽन्यं शरणं रक्षगोपायभूतञ्च नानु पश्यामि ॥ ४४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वैः परैश्च सह विग्रहलक्षणं वैरं विरुद्धाचरणं मैत्रं च यस्य तथा तं जनं पश्यन्नतस्तमो भवस्य पारमतिपीडहि अतिपारं गमय मूढसत्त्वं मूढप्राणिनमसुरजातित्वात् तिर्यग्जातित्वात्तामसमिव स्थितं गजेन्द्रं पारं नीत्वा यथाऽपालयस्तथा पारं च प्रापय्य मां पालयेति वा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ मम संसारपारनेतृत्वं तव दुःशकं नेत्याह—क इति । हे अत्र ! अन्यपातुरहित, भगवन् ! मम संसारोत्तारणे ते तव कोनु प्रयासो न कोपि अत्र जीवराशौ वा कुतो न प्रयास इति तत्राह अस्येति । अस्य जगतो भवो जन्मसंभवः स्थापनेन संभावनं लोपः संहारो येषां हेतोः करणस्यास्य जगत उत्तारणे तव प्रयासो नास्ति ममोत्तारणे कोन्विति वा, कुत इति तत्राह, भवेति भवश्च संसारस्य संभव उत्पत्तिस्तस्य नाशहेतोस्तव किं प्रकृत इत्याशंक्यास्मद्वात्सल्यमन्तरेण न किमपि प्रयोजनं तवेत्याह—मूढेष्विति । गजेन्द्रकल्पार्तजनबन्धो मूढेष्वस्मासु यो महदनुग्रहस्तेन तव किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । ननु, प्रयोजनाभावे किमर्थं तथाकरणमित्याशंक्य स्वभाव इत्याशयेनाह—प्रियेति ! प्रियजनाननुसेवमानस्त्वमिति यत् स तव स्वभाव इति शेषः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ संसारभीरूणां संसारवैतरण्युत्तरणोपायः क इत्याशंक्य निरन्तरवेदान्तशास्त्रश्रवण-मननादिर्घेषामस्ति तेषां तद्वयं नास्ति अन्यथा न कदापि तत् उत्तरणमित्याशयेनाह—नैवेति । त्वत्तीर्थं त्वद्विषयं वेदान्तशास्त्रं तस्य गायनं श्रुत्वा मत्वा व्याख्यानं व्याख्यापनं च तदेव महामृतं यत्तेन मत्तं दृष्टं विवशं वा चित्तं यस्य स तथा एवंविधोऽहं संसारवैतरण्या नैवोद्विजे । न विभेमि । एवमशब्देन त्वत्तीर्थंसेवाभावे संसारकदनाद्विभेमि तत्संभवेनेत्ययोगव्यवदच्छेदः क्रियते अनेनासंगतं प्रह्लादस्तवनमित्येतदपि परिहृतं “सत्स्वन्वत्र ततो, दया” इति वचनात् इदं च भक्तिलक्षणमिति प्रकटयन्नाह-शोच इति । ते त्वत्त इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो मायासुखं प्राकृतमस्वरूपं सुखं यत्तदर्थं भरं कुटुंबभारम् ॥ ४३ ॥ स्वेतरेषु क्रियमाणा कृपा स्वाश्रितेष्वेव कर्तव्या देवादिभिः क्रियमाणत्वादित्यभिप्रेत्याह-प्रायेयेति । देवा मुनयश्च विजनेनैकान्तस्थलेन साधनेन सहिताः काष्ठमौनादिप्रतं चरन्ति कीदृशाः स्वकीयानां जनानां विमुक्तिः स्यादिति स्वविमुक्तिकामाः स महतां खभाव इत्याह-वरेति । परप्रयोजनतात्पर्योपेता देवेषु तात्त्विकैर्विशेषतो मुनिषु कैश्चिदेवेति विशेषप्रकाशनाय प्रायेणेति यदुक्तं “आश्रितेषु कृपा कार्या विशेषात्तात्त्विकैः सुरैः । मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्या-खिलेष्वपि तथापि तात्त्विकसुराः कृपाविषयतां गताः । एत एव विमुच्यन्ते तदन्ये न कथंचन” इति यतो देवादयो स्वाश्रितेषु कृपां कुर्वन्ति अतोहमप्याश्रितानेतान्कृपणान् कृपाविषयान् विहाय एको न विमुमुचे त्वमेको मत्प्रसादेन मुक्तो भव अन्ये न्येनऽवर्त्मनाऽमुक्ताः संत्विति तत्राह-नान्यमिति । स्वकर्मणा नानायोनिषु भ्रमतो मामाश्रितजनस्यानुकूलं त्वदन्यं शरणं नानुपश्ये इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

तत्र स्वस्मिं तदतिकृपणीयत्वाभिमानेन सप्रणयोपालम्भमिवापि निवेदयति, कोन्विति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ननु, मत्प्रियजनसेविनामपि भवादनुत्तीर्णानां तदुद्वेगः स्यादेवेत्याशङ्क्य नहि नहीति स्वं दृष्टान्तयति—नैवेति । त्वद्वीर्याणां ये गायकास्तत्प्रियजनाः तत्सम्बन्धि यन्महामृतं तद्गानरूपमेव तत्र मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं नैवोद्विजे अत्र पूर्वं त्रस्तोऽस्म्यहमित्यादिकं यदुक्तं तत् खलु स्वस्य तद्बहिर्मुखं साङ्गारोचकत्वेन । सम्प्रति नैवोद्विज इत्यादिकं तत् कथामृतमाधुर्याविष्टत्वेन मध्ये च नैतन्मन इत्यादिकमतिवृष्णयेति विवेचनीयम् । भावानां विचित्रगतित्वात् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ यथा श्रीभगवन्तं कोन्वत्र इत्यादिक-मुवाच तथैव मुनीनपि प्रत्याह—प्रायेणेति ॥ ४४-४७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न केवलमहमेक एव, अपि तु सांसारिकः सर्व एव जनः क्लिश्यतीति तदुद्धारं प्रार्थयते—एवमिति । भव एव वैतरणी यमद्वारनदी तस्यां स्त्रेषां परेषां च विग्रहे यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य तं हे पारचर ! एवंभूतवैतरण्याः पार एव विरचितक्रीड इति हेतोर्हन्त कृपया पीडहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीयः ? इति चेत्तत्राह-कोन्विति अखिलगुरो ! गुरुरूपधारिणा एकेनापि त्वया परः परार्धेनापि भवितुं समर्थेन सर्व एव जनो निस्तार्यता-मिति भावः । न चैतावत् सामर्थ्यं मे नास्तीति वाच्यमित्याह-अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिसंहारकारणस्य यदि जन्मादेः कारण-मभूत्तदा उद्धारस्यापि कारणं भवितुमर्हस्येवेति भावः । उचितमेवैतदित्याह-मूढेष्विति । त्वां च त्वदीयांश्च तारयिष्यामि इममतिदुराग्रहं माकृथा इति चेत् तत्राह, तव ये प्रियजना भक्ता ज्ञाननुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन त्वत्कर्तृकोत्तारणेन किं त्वद्वक्तसेवाप्रभावात्स्वयमेव वयं तरिष्याम इति भावः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किञ्चाहं स्वार्थं तु संसारतारणं नैवार्थय इत्याह—

नैवेति । हे पर सर्वश्रेष्ठ ! वैतरण्याः सकाशान्नोद्विजे तत्र हेतुः त्वद्वीर्य्येति किन्तु विमूढान् शोचामि इन्द्रियार्थहेतुकं यन्मायामयं सुखं तदर्थभरं कुटुम्बभरणादिभारमुद्वहतः ॥ ४३ ॥ * * त्वं तावन्मुक्तिं गृहाण तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनयो मुक्तिसाधनमुपदेक्ष्यन्तीति चेत्तत्राह—प्रायेणेति । अहं तु न तथा बुभूषामीत्याह, नैतानिति । त्वत्तोऽन्यतमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवमन्येऽपि संसारनद्यां निमग्ना अतः सर्वानस्मदादीन् पालयेति प्रार्थयते—एवमिति । एवं स्वकर्मभिः भवो जन्म-मरणप्रवाहलक्षणः संसारः स एव वैतरणी नरकपरिखाभूता नदी तस्यां पतितम् अन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्यो भीतादपि भीतवत् स्वेषां परेषां च विग्रहेषु कलहेषु देहेषु वा स्वप्रयोजनानुसारेण वैरमैत्रं च यस्य तं मूढं स्वपुरुषार्थानभिज्ञं जनं मादृशम् । त्वं पश्यन् पारे भववैतरण्यविषये चरतीति तथा तस्य सम्बोधनं हे पारचर ! हन्त अहो कष्टमित्येवमनुकम्प्य अद्याधुना पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥ ४१ ॥ * * दीनजनोत्तारणे विश्वसृष्ट्यादिकर्तुस्तव श्रमो नास्ति अहं तु त्वद्दासचरणसेवयैव कृतार्थ इति प्रार्थयते, कोन्वत्रेति । हे अखिलगुरो ! अस्य विश्वस्य भवसम्भवलोपानां सृष्टिस्थितिसंहाराणां हेतोः को नु निश्चितम् अत्र दीनस्य जनस्य तारणे कः प्रयासः ? न कोपीत्यर्थः । ननु, निर्मितजनोत्तारणे सर्वमोक्षप्रसङ्गः स्यादत्राह, मूढेषु हे दीनबन्धो ! महतां त्वद्दासानां त्वद्भजनोपदेशरूपो अनुग्रहो भवत्कृपया भवतु इति शेषः । नन्वात्मतरणं कुतो न प्रार्थयते ? अत्राह, हे भगवन् ! ते प्रियजनान् भागवतान् सेवतां नोऽस्माकं तेन भवनदीतरणेन किम् ? त्वत्प्रियजनसेवयैव कृतार्था इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एतदेवाह—नैवेति । हे पर पूर्ण ! त्वद्वीर्य्यगायनं भवत्प्रियसेवालब्धत्वदीयपराक्रमगानमेव महाऽमृतं तत्र मग्नं लब्धरुचि चित्तं यस्य सोऽहं दुरत्ययवैतरण्या नैवोद्विजे किन्तु ततस्त्वद्वीर्य्यगायनमहामृतात् महदनुग्रहाभावेन विमुखं चेतो येषां तान् इन्द्रियार्थमिन्द्रियनिमित्तं यन्मायासुखं प्राकृतमानन्दं तदर्थं नानादुःखदं गृहकुटुम्बादिभरणमुद्वहोऽहं शोचामि अतस्तान् भववैतरण्याः उत्तार्य पालयेति भावः ॥ ४३ ॥ * * त्वं मद्भजनेन मुक्तो भव एतान् मुनयस्तदर्थमुपदेक्ष्यन्तीत्यत्राह, हे देव ! यतः प्रायेण स्वमुक्तिकामा ननु परार्थनिष्ठाः मुनयो विजने मौनं स्वधर्मं चरन्ति, अतः त्वत् त्वत्तः अन्यं शरणं नानुपश्ये त्वं तान् प्रेरय इति भावः । अहं तु एतान् कृपणान् विहाय एकः न विमुमुक्षे विमुक्तिमिच्छामि ॥ ४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न केवलमहमेक एवैवं क्लिष्टः किन्तु सर्वोऽपि जन एवमेव क्लिश्यति अतः सर्वं जनं पालयेति प्रार्थयते—एवमिति । यमद्वारस्था पापिनां यातनार्था नदी वैतरणी तद्बद्धुःखबाहुल्याद्भवः संसार एव वैतरणी तस्यां स्वकर्मभिरदृष्टैः पतितम् अतः कर्मवशादन्योन्यतो यानि जन्मादीनि तेभ्यो भीतभीतमतिभीतं स्वेषां परेषां च विग्रहे देहे यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य तमेवम्भूतं मूढं जनं पश्यन् हे पारचर हन्तेति अहो कष्टमित्येवमनुकम्प्याद्य पीपृहि वैतरणीमुत्तारय, पालयेत्यर्थः । संसारवैतरण्याः पारे चरति विहरतीति तथा तत्सम्बोधनेन तवैव तत् उत्तारणसामर्थ्यमस्तीति सूचितम् । अन्यस्य सर्वस्य तन्मध्ये पतितत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥ * * तथापि एकेन मया कथं सर्वोद्धारः कर्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह—को न्विति । अत्र सर्वजनोत्तारणे ते तव को नु प्रयासः ? न कोऽपीत्यन्वयः । कुतस्तत्राह—अस्य विश्वस्य भवसम्भवलोपानां उत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः कर्तुः, तव किमेतद्दुष्करमिति भावः । अत्रापि हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे भगवन्निति । अतएव सर्वपूज्यस्त्वमित्यभिप्रेत्य पुनः सम्बोधयति—हे अखिलगुरो इति । यद्यपि प्रह्लादस्य परमभागवतस्य मनइन्द्रियादिपरतन्त्रता नैवास्ति न वा संसारभयमस्ति 'नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः' इत्यादिना भगवदेकनिष्ठतया जगदननुसन्धानस्योक्तत्वात्तथापि परमकृपालुतया जनैः सर्वदैवैर्वा दैन्यं भावनीयं भगवांश्चैवैवं प्रार्थनीयः इत्यन्यानपि शिक्षयितुं स्वदैर्न्यं प्रदर्शयन्नन्यजनप्रसिद्धं मनःपारतन्त्र्यादिकं स्वस्मिन्नारोप्य त्रतोऽस्म्यहमित्यादिना तन्निरूपितं स्वोद्धारश्च प्रार्थितस्तत्र ननु यदि त्वं संसारादेवं त्रतोऽसि तदा त्वां त्वत्सदृशानन्यांश्च तत्तत्तारयिष्यामि किं सर्वजनोद्धारप्रार्थनयेत्याशङ्क्याह—मूढेष्विति । हे आर्तबन्धो महत्तत्त्व मूढेषु अज्ञेषु सत्सङ्गविमुखेषु भजनानभिज्ञेष्वेवानुग्रह उचितः इति विशेषणान्वयः । आर्तेष्वनधिकारिष्वनुग्रहेणैव तव निर्मलं यशः सर्वत्र पूर्णमिति सम्बोधनेन सूचितम् । एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—किमिति । ते तव ये प्रियजनाः भक्तास्तान् अनुसेवतामनुसेवमानानां नोऽस्माकं तेन संसारोद्धारणेन किं ? न किमपीत्यर्थः । त्वद्भक्तसेवाप्रभावाद्द्वयं स्वयमेव संसारं तरिष्यामस्तेन तव किं यशः स्यादिति भावः । पूर्वं सर्वात्मकत्वेन सर्वत्र विद्यमानत्वाद्भगवत आराधने कोऽतिप्रयास इत्यसुरवालकान् प्रत्युक्त्वेदानीं जगज्जन्मादिकर्तुस्तव जनोद्धारं कोऽतिप्रयास इति भगवन्तं प्रार्थयमानः प्रह्लादः अन्योन्यं मैत्रीं कारयामासेति ध्येयम् ॥ ४२ ॥ * * स्वयं संसारभयाभावमन्यशोकं च दर्शयति—नेति । हे पर पुरुषोत्तम दुरत्यया दुस्तरा या भववैतरणी तस्याः सकाशादहं नैवोद्विजे नैव विभेमीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—त्वदिति । त्वद्वीर्य्यस्य प्रभावस्य गायनमेव महामृतं

तस्मिन् मग्नं चित्तं यस्य स तथा । संसारदुःखस्यानुसन्धानाभावात् रक्षकस्य तव विद्यमानादग्रे तदसम्भवाच्चेति भावः । कथमेषां संसारदुःखनिवृत्तिः स्यादित्यहं विमूढान् शोचामि । के ते तत्राह—तत इति । त्वद्वीर्यगानमहामृताद्विमुखं चेतो येषां तान् प्रत्युत्तेन्द्रियार्थं यन्मायासुखं विषयसुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्धहन्तः । दुस्तरवैतरण्या इति पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥ त्वं तावन्मुक्तिं गृहाण तांस्तु मुनयः उद्धरिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—प्रायेणेति । सर्वज्ञस्य तव न किञ्चिदविदितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे देवेति । मुनयस्तु प्रायेण स्वविमुक्तिकामाः सन्तो विजने एकान्तदेशे स्थिता मौनं चरन्ति ध्यानविचारादि-परास्तूष्णीमेव तिष्ठन्ति, अतो न परार्थनिष्ठाः । खोद्धारचिन्ताव्यग्राणां परोद्धारचिन्तैव नास्तीति भावः । केषांश्चत्परमभाग-वतानां परमकृपालूनां नारदादीनां परोद्धारार्थप्रयत्नोऽपि दृश्यते इति प्रायग्रहणम् । तथापि तेषां सर्वोद्धारं त्वत्कृपां विना सामर्थ्यं नास्तीति भावः । अतस्त्वत्तोऽन्यस्य मूढजनस्य नानाचोनिषु भ्रमतः शरणं संसारदुःखादुद्धारं अवलम्बं नानुपश्ये नैव पश्यामि । अहं चैतान् कृपणान् दीनान् विहाय एको न विमुमुक्षे विमुक्तिं नैवेच्छामि ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलमहमेवेदृशीं दशां प्राप्तः, किं तु मदीयोऽयं जनोऽप्येवमेव क्षिरयति, अतः सर्वं मदीयं जनं संसारात् मोचयेति प्रार्थयते । एवमिति । भवः एव वैतरणी यमलोकनदी तस्यां, स्वकर्मभिः पतितस्मू अन्त्योन्त्यं यानि जन्मरणाशनानि तेभ्यः, भीतभीतं भीतादपि भीतं, अस्यायं भावः । शत्रूणां पुत्रादिजन्मना स्वस्य भयं, स्वस्य पुत्रादिजन्मना परेषां भयं, शत्रुभ्यः स्वस्य मरणभयं, स्वस्माच्छत्रूणां मरणभयं, एवं परकृतस्वद्रव्यभक्षणजं स्वस्य भयं, स्वकृतपरद्रव्यभक्षणजं परेषां भयमिति यथासंभव-मूढम् । स्वेषां परेषां भयं च ये विग्रहा देहास्तेषु यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य तं, एवं मूढमज्ञं जनं पश्यन् त्वं, हे पारचर वैतरणी-पारगामिन्, हे नित्यमुक्तेत्यर्थः । हन्तेत्यनुकम्पायाम् । कष्टमेतदेतेषामित्येवमनुकम्प्येत्यर्थः । अद्य पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य पालय ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ ननु त्वदीयसर्वजनोत्तारणे मम महान् प्रयासः भवेदिति चेन्नेत्याह क इति । हे अखिलगुरो सकलजर्नाहतोपदेष्टः, हे भगवन् षाड्गुण्यपूर्ण, अस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य, भवसंभवलोपहेतोः उत्पत्तिलयकारणस्य, ते तव, अत्रास्मिन् मदीयजनोत्तारणे, कः तु प्रयासः । कोऽपीत्यर्थः । कृत्स्नजगदुदयविभवलयलीलस्य तव मदीयजनोत्तारणे न कोऽपि प्रयास इति भावः । हे आर्त्तबन्धो, मूढेष्वज्ञजनेषु तु, महदनुग्रहः वै । मूढा महद्भिरनुग्राह्या एवेत्यर्थः । ननु मन्मदीय-जनसेवनमन्तरेणाहं तान् नातिपारयामि, तथात्वे सर्वमुक्तिप्रसङ्गः स्यादतस्त्वामेव पारयामीति तत्राह । ते तव, प्रियजनान् अनुसेवतां नः, तेन एकाकिना पारगमनेन, किम् । न किमपि । यत् आर्त्तबन्धोस्त्व प्रियजनाननुसेवतो मम तु संसारपारा-मिरयाचित्तापि भविष्यत्येव, किं तु तवार्त्तबन्धुत्वनिर्वाहार्थं त्वत्सेवामजानतोऽपि मदीयान् प्रति, सर्वथानुकम्पां कृत्वा, माम-नुगृहीतवता त्वया भवाम्बुधिपारप्राप्त्यर्थं मदीयजनस्यापि भवद्दासानुदास्यं संपाद्यमिति भावः ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ इदमेव मया प्रार्थनीयमित्यभिप्रयन्नाहं भववैतरण्याः विभेमि, किं तु तस्यां पतिष्यमाणान्मज्जनानवलोक्य दुःखामीत्याह । नैवेति । हे पर सर्वोत्तम, दुरत्यया दुरतिक्रमणीया या वैतरणी संसारनदी तस्याः, भवदुरत्ययवैतरण्या इति पाठे, हे हरे इति संबोधनशेषः । भव एव दुरत्ययवैतरणी तस्याः, त्वद्वीर्यगानमेव महामृतं तत्र मग्नं चित्तं यस्य सः, अहं नैव उद्विजे । नैव विभेमीत्यर्थः । किं तु, ततस्त्वद्वीर्यगाननात् विमुखं चेतो येषां ते, प्रत्युत्तेन्द्रियार्थाः शब्दादयो विषयास्तन्निमित्तं यन्मायासुखं तस्मै तदर्थ-मित्यर्थः । भरं कुटुम्बादिभारम् उद्धहन्तः विमूढान् मदीयान्, शोचे शोचामि ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ ननु त्वं यथा नारदानुग्रहात् मुमुक्षुर्जातस्तथा त्वदीया अपि महदनुग्रहेण यदा मुमुक्षवो भविष्यन्ति तदा तानपि मोक्षयिष्यामि, ततः सांप्रतं त्वमेव मुक्तिं गृहाणेति चेत्तत्राह । प्रायेणेति । हे देव, प्रायेण प्रायशः, मुनयो महान्तो मुनिजनाः, स्वविमुक्तिकामाः आत्मनामेव मुक्तिं कामयमानाः सन्तः, विपिने निर्जनेऽरण्यादिप्रदेशे, मौनं शुभाश्रयसंशीलनं, चरन्ति कुर्वन्ति । न तु परार्थनिष्ठाः कुर्वन्ति । अतः मदीयजनानुग्रहो दुर्लभ इति भावः । ततः, कृपणान्, एतान् मदीयजनान् विहाय, अहम् एकस्तु न विमुमुक्षे । संसृतिबन्धं मोक्तुं नेच्छामीत्यर्थः । तर्हि तवैतदभिलषितसिद्धयर्थमन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निर्बन्धासीति चेत्तत्राह । भ्रमतः संसृतौ भ्राम्यतः, अस्य जनस्य, त्वत्त्वत्तः सकाशात्, अन्यं शरणं रक्षणोपायभूतं न अनुपश्ये नैव पश्यामि ॥ ४४ ॥

भाषानुवादः

इस प्रकार यह जीव अपने कर्मोंके बन्धनमें पड़कर इस संसाररूप वैतरणी नदीमें गिरा हुआ है । जन्मसे मृत्यु, मृत्यु से जन्म और दोनोंके द्वारा कर्मभोग करते-करते यह भयभीत हो गया है । यह अपना है, यह पराया है—इस प्रकारके भेद-भावसे युक्त होकर किसीसे मित्रता करता है तो किसीसे शत्रुता । आप इस मूढ जीव-जातिकी यह दुर्दशा देखकर कृपासे द्रवित हो जाइये । इस भव-नदीसे सर्वदा पार रहनेवाले भगवन् ! इन प्राणियोंको भी अब पार लगा दीजिये ॥ ४१ ॥

जगद्गुरो ! आप इस सृष्टिकी उत्पत्ति, स्थिति तथा पालन करनेवाले हैं । ऐसी अवस्थामें इन जीवोंको इस भव-नदीके पार उतार देनेमें आपको क्या प्रयास है ? दीनजनोंके परमहितैषी प्रभो ! भूलेभटके मूढ़ ही महान् पुरुषोंके विशेष अनुग्रहपात्र होते हैं । हमें उसकी कोई आवश्यकता नहीं है । क्योंकि हम आपके प्रियजनोंकी सेवामें लगे रहते हैं इसलिये पार जानेकी हमें कभी चिन्ताही नहीं होती ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ परमात्मन् इस भव-वैतरणीसे पार उतरना दूसरे लोगोंको अवश्य ही कठिन है, परन्तु मुझे तो इससे तनिक भी भय नहीं है । क्योंकि मेरा चित्त इस वैतरणीमें नहीं, आपकी उन लिलाओंके गानमें मग्न रहता है, जो स्वर्गीय अमृतको भी तिरस्कृत करनेवाली परमात्मस्वरूप है । मैं उन मूढ़ प्राणियोंके लिये शोक कर रहा हूँ, जो आपके गुणगानसे विमुख रहकर इन्द्रियोंके विषयोंका मायामय भूटा सुख प्राप्त करनेके लिए अपने सिरपर सारे संसारका भार ढोते रहते हैं ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ मेरे स्वामी ! बड़े-बड़े ऋषि-मुनि तो प्रायः अपनी मुक्तिके लिये निर्जन वनमें जाकर मौनव्रत धारण कर लेते हैं । वे दूसरोंकी भलाईके लिये कोई विशेष प्रयत्न नहीं करते । परन्तु मेरी दशा तो दूसरी ही हो रही है । मैं इन भूले हुए असहाय गरीबोंको छोड़कर अकेला मुक्त होना नहीं चाहता । और इन भटकते हुए प्राणियोंके लिये आपके सिवा और कोई सहारा भी नहीं दिखायी पड़ता ॥ ४४ ॥

यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।
तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः ॥ ४५ ॥
मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४६ ॥
रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ।
युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥
त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूम्न नान्यत् त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् मैथुनादि गृहमेधिसुखम् करयोः कण्डूयनेन इव दुःखदुःखम् तुच्छम् बहुदुःखभाजः कृपणाः इह न तृप्यन्ति धीरः मनसिजं कण्डूतिवत् विषहेत ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पुरुष मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयः ते तु प्रायः अजितेन्द्रियाणाम् परम् वार्ताः भवन्ति अत्र उत दाम्भिकानाम् न तु न वा ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ बीजाङ्कुरौ इव अरूपकस्य तव सदसती इमे रूपे वेदसृष्टे अन्यत् न युक्ताः योगेन त्वम् समक्षम् उभयत्र दारुषु वह्निम् इव विचिन्वते अन्यतः न स्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भूम्न त्वम् वायुः अग्निः अवनिः वियत् अंबु मात्राः प्राणेन्द्रियाणि हृदयम् चित् च मनोवचसा निरुक्तं सगुणः विगुणः अपि सर्वं त्वम् एव त्वत् अन्यत् न अस्ति ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वेते स्त्रीसंभोगादिना सुखिन एव न कृपणास्त्राह । यदिति । करयोः कण्डूयनेन संघर्षणेनेव दुःखमनु दुःखं यस्मिन् तर्हि दुःखत्वादेव ततो निविद्य मुच्येरन्स्त्राह । कृपणाः कामुका बहुदुःखभाजोऽपीह गृहमेधिसुखे न तृप्यत्यलमिति न मन्यन्ते कण्डूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात् । ननु केचित्कण्डूतिमपि सहते कामं चेत्यत्राह । त्वत्प्रसादात् कश्चिद्धीर एव मनसिजं कामं विषहेत न तु सर्वे । अत्रापि कण्डूतिवदिति दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः सुलभैव तेषामपि मुक्तिरत्राह । मौनेति । हे पुरुष अन्तर्यामिन् मौनादयो दश आपवर्ग्या अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः । रहो विविक्तवासः । ते तु प्रायशोऽजितेन्द्रियाणामिन्द्रियभोगाय अर्थार्थ विक्रीणतां वार्ताः जीवनोपाया भवन्ति । दाम्भिकानां तु वार्ता अपि भवन्ति वा न वा । दम्भस्यानियतफलत्वात् ॥ ४६ ॥ त्वज्ज्ञानं भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह । रूपे इति त्रिभिः । बीजाङ्कुराविव प्रवाहापत्रे इमे सदसती कार्यकारणे एव ते रूपे उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते । न चान्यत् स्वसमवेतं गौरत्वादिकमिव

देवदत्तादेः । कुतः अरूपकस्य प्रकृतरूपादि शून्यस्य । अतो युक्ताः संयता एव भक्तियोगेन प्रत्यक्षं त्वामुभयत्र कार्यं कारणे चानुगतं पश्यन्ति मथनेन दारुषु वह्निमिव । नान्यतः स्यात्त्वज्ज्ञानमिति शेषः । यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह । एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाष्वादेर्न स्यात् । “स ऐक्षते” इत्यादिश्रुतेः । अतस्त्वमेव कारणत्वात्सर्वत्रानुस्यूत इति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । त्वं वायुरिति । हृदयं मनः । चिञ्चितम् । अनुग्रहोऽहंकारो देवतावर्गो वा । सगुणः स्थूलः । विगुणः सूक्ष्मः । मनश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितम् । किमपि त्वत्तोऽन्यन्नास्ति ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । कृपणा दीनाः ततः स्त्रीसंगादेः । पुनराक्षिपति—नन्विति । अत्रापि कामसहनेऽपि ॥ ४५ ॥ पुनरप्याक्षिपति—नन्विति । हे पुरुषेति । अंतर्यामिणे किं विज्ञापयामीति भावः । अर्थार्थं धनावाप्तये विक्रीणतां व्रतादिविक्रयं कुर्वताम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ स्वस्मिन्समवेतं समवायसंबन्धेन स्थितं गौरत्वादिकं यथा देवदत्तादे रूपं भवति तथा भगवत्स्वत्वाप्येतद्वैरत्वादिकं रूपं नास्तीत्यर्थः । आदिना श्यामत्वादिग्रहः । द्वितीयादिना यज्ञदत्तादिग्रहः । प्राकृतरूपादिशून्यस्य प्रकृतिकार्यपार्थिवनीलपीतादिरूपरहितस्य । यत इमे एव तव रूपे अतो हेतोः । नान्यतो भक्तेरन्यस्मान्नेत्यर्थः । अध्याहारे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । उभयं कार्यकारणात्मकं जगत् । सांख्या हि प्रधानतः सृष्ट्युत्पत्तिं नैयायिकाश्च परमाणुभ्यो मन्यन्ते । आदिना मीमांसकादीनां कर्मवादादिग्रहः । परमेश्वराज्जगदुत्पत्तौ प्रमाणमाह—स ऐक्षतेति । यतस्त्वमेव जगत्कर्त्ताऽतो हेतोः । कुंडलादौ स्वर्णवत्त्वमेव सर्वत्रास्तीति भावः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तदेव सर्वस्वरूपत्वमेव । अवनिर्भूमिः । मात्रास्तन्मात्राः । हे भूमन्निति । सर्वस्वरूपत्वादेव तव भूमत्वमस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मौनेति रहः विविक्तवासः । शेषाः स्पष्टाः । हे पुरुष ! मौनादयो दश ये आपवर्ग्याः अपवर्गो मोक्षस्तत्साधनत्वेन प्रसिद्धास्ते त्वत्र संसारे अजितेन्द्रियाणां तत्तदिन्द्रियविषयभोगार्थं मौनादीन् विक्रीणानानां प्रायेण परं केवलं वार्ताः जीवनोपाया एव भवन्ति । भगवदनुगृहीतानां मोक्षहेतुत्वात्प्रायग्रहणम् त उत अपि दाम्भिकानां तु कदाचिद्वार्ता भवन्ति कदाचिद्वार्ता अपि न भवन्ति दम्भस्य अनियतफलत्वात् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ रूपे इति । बीजाङ्कुराविव प्रवाहापन्ने वेदेन सृष्टे प्रकाशिते इमे सदसती कार्यकारणात्मके समष्टिव्यष्ट्यात्मके वा अरूपकस्य रूपादिरहितस्य तव रूपे उपलक्षणभूते एव कार्यकारणात्मकं विश्वं त्वत्तोऽन्यं न भवति । एवंभूतं त्वां युक्ता वशीकृतचित्ताः योगेन भक्तियोगेन उभयत्र कार्यं कारणे च समष्टौ व्यष्टौ चेति वा समक्षं प्रत्यक्षमेव त्वत्कृपया विचक्षते पश्यन्ति । त्वद्विमुखानां त्वेवं ज्ञानमन्यत उपायान्तरेण देवान्तरेण च तज्ज्ञानं न स्यान्नैव भवति । यद्वा । एतदुभयमन्यतः प्रधानपरमाष्वादेर्न स्यात् । अतस्त्वमेव कारणत्वात्सर्वानुस्यूतः । यथा दारुषु स्थितं वह्निं मथनेनैव प्राप्नुवन्ति तथा स्थावरजङ्गमेषु स्थितमपि भगवन्तं केवलया भक्त्यैव प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे भूमन् ! वाय्वादि सर्वं त्वमेवेत्यन्वयः । मात्रा शब्दादिविषयवर्गः हृदयं मनः चित् चित्तम् अनुग्रहः अनुग्रहको देवतावर्गः सगुणः गुणकार्यः स्थूलः विगुणः गुणकार्याद्व्यतिरिक्तः सूक्ष्मः जीवान्तर्गम्यादिपदार्थः । किं बहुना मनश्च वचश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि वस्तु त्वत्तोऽन्यद्विन्नं नास्ति सर्वं त्वमेव ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नेति । उरु बहुधा गीयत इति हे उरुगाय ! आद्यन्तवन्तः आगमापायिनः देवैर्मर्त्यैश्च सहिताः ये एते गुणाः सत्त्वादय गुणिनस्तदभिमानिनो देवाः महदादयो महाभूततन्मात्रेन्द्रियान्ताः मनःप्रभृतयः चित्तबुद्धयहङ्काराश्च त्वां नैव हि विदन्ति । तस्मात् सुधियो विवेकिनः एवं विमृश्य भवदनुग्रहेणैव तत्तत्त्वं ज्ञायते न बहुशास्त्राभ्यासश्रमेणेति निश्चित्य शब्दाच्छास्त्राभ्यासाद्विरमन्ति । त्वामेव समाधिनीपासत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, त्वदीया जना न दैन्यं प्राप्ताः किन्तु विषयानुभवेन दृष्ट्वा एवातस्तेषां दैन्यापादनेन त्वं किमितीत्यर्थं प्रार्थयसे तत्राह—यदिति । यन्मैथुनादिकं गृहमेधिनो गृहस्थस्य सुखं तत्करयोः पाप्मादूषितयोर्हस्तयोः कण्डूयनेन संघर्षणेनेव तज्जन्यदुःखवद्दुःखदुःखमतीव दुःखात्मकं दुःखादुपरिदुःखं दुःखोदकमिति वार्थः । अत एव तुच्छं तर्हि तस्य दुःखत्वादेव ततो निर्विद्यमुत्तुङ्गयुत्तत्राह—कृपणाः कामिनः बहुदुःखभाजोऽपीह गृहमेधिसुखे न तृप्यन्त्यलमिति न मन्यते कण्डूतिवत्कामस्य दुःस्सहत्वादस्ते स्वानर्थमेव न जानन्तीति भावः । ननु, केचित्कण्डूतिमपि सहन्ते कामं चेत्तत्राह—सत्यं, धीरश्चेत्त्वदनुग्रहाजितेन्द्रियश्चेन्मनसिर्जं कामं सहेतु न त्वजितेन्द्रिय इति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तर्हि कैश्चिन्मौनादिभिरुपायैरिन्द्रियाणि जयद्विर-

पवर्गः साध्यस्तत्राह—मौनेति । हे पुरुष परमपुरुष ! मौनादय आपवर्ग्याः जितेन्द्रियाणामपवर्गोपाया एवेति सत्यमेव अजितेन्द्रियाणां तु वार्त्ता जीवनोपाया भवन्ति ‘अयं मौनादिसम्पन्नस्ततोऽस्मै देयम्’ इति मन्यमानेभ्यः परेभ्यः लब्धवित्तो भवतीति जीवनोपाया भवन्ति सतीन्द्रियजये मौनादय आपवर्ग्याः नतु तस्मिन् असति भवदनुग्रहाच्च विषयवैतृष्ण्येन भवितव्यमिति भावः । अपवर्गार्थतया अनुष्ठिता अपि मौनादयोऽजितेन्द्रियाणां वार्त्ता एव न त्वापवर्ग्याः किंपुनर्दमार्थं कृता आपवर्ग्या न भवन्तीत्याह—उतेति । दांभिकानां मौनादयो वार्त्ता अपि भवन्त्युत । न वा किंपुनरापवर्ग्या न भवन्तीति दांभिकानां दांभिकत्वे प्रकटे सति जीवनहेतवोऽपि न भवन्तीत्युत न वा शब्दार्थः, तत्र मौनं वाङ्मनियमः व्रतमनशनादिरूपं श्रुतमध्ययनं तपः कृच्छादि अध्ययनमध्यनजं पाण्डित्यं स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मः व्याख्याऽध्यापनं रहो निर्जनदेशवसतिः जपो मन्त्रजपः समाधिध्यानं मनसिर्जं विषहेत धीर इतीन्द्रियजयमूलकः कामजय इत्युक्तं तथाऽजितेन्द्रियाणां वार्त्ता भवन्तीत्यनेन जितेन्द्रियाणां त्वापवर्ग्या भवन्तीति सूचितम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तर्हीन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां सर्वात्मकनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मोपासननिष्ठ-स्यार्थादेवेन्द्रियजयः स्यादिति वक्तुं तावत्तदुपासनाप्रकारं विवक्ष्येतनचेतनयोः परमात्मशरीरत्वमाह रूपे इति । इमे सदसती चिदचिद्द्रव्यरूपे बीजाङ्कुराविव स्थिते अरूपकस्य कर्माधीनदेहरहितस्य तव वेददृष्टे वेदबोधिते रूपे शरीरे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरम्” इत्यादिवेदबोधितशरीर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरौ इत्यनेन कदाचित्कारणावस्थया कदाचित्कार्यावस्थया चोभयथावस्थिते उभे अपि चिदचिद्द्रव्ये तव शरीरभूते इत्युक्तं भवति । अरूपकस्य रूपे इत्यनेन तच्छरीरकत्वं न तव कर्माद्युपाधिप्रयुक्तमपितु निरुपाधिकमित्युक्तं यत उभयावस्थावस्थितयोश्चिदचितोस्त्वच्छरीरत्वमत एव न चान्यत् । अन्यदत्त्व-दनात्मकं किञ्चिदपि वस्तु नास्त्यैवमुभयत्र त्वच्छरीरभूतयोश्चिदचितोस्त्वां योगेनोपासनात्मकेन युक्ताः सन्तो मुनयो विचक्षते पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः, वह्निमिव दारुषु यथा दारुषु मथनाद्युपायेन वह्निं विचक्षते तद्वत् । अन्यतो योगादन्यत उपायान्तरान्न स्यात् साक्षात्कार इति शेषः । उपायान्तरेण साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ न चान्यदित्यनेनान्यत् त्वदात्मकं नास्तीत्युक्तं नान्यतः स्यादित्यनेनोपायान्तरादस्यत्वञ्च तदेतदुभयं प्रपञ्चयन् सर्वात्मकब्रह्मसाक्षात्कारादेव निःशेष-मिन्द्रियजय इत्याह—त्वमिति, द्वाभ्याम् । तावत्सर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयति, त्वमिति । त्वमेव वाय्वादिरूपेणावस्थितः तच्छरीर-कत्वेनावस्थित इत्यर्थः । पूर्वं “तव रूपे” इति व्यतिरेकनिर्देशादत्राभेदनिर्देशाच्चैवं तादात्म्यं शरीरात्मभावनिवन्धनमित्यवगम्यते । तत्र मात्राः शब्दादयस्तन्मात्राः प्राणाश्चेन्द्रियाणि हृदयं मनः चिदनुग्रहं ज्ञानोत्पत्त्यनुग्राहकं हृदयविशेषणं चिदनुग्रहश्चेति पाठे ज्ञानोत्पत्त्यनुग्राहको महान् बुद्धितत्त्वात्मक उच्यते किं बहुना सगुणः सत्त्वादिगुणयुक्तः प्रकृतिपरिणामात्मकः सर्वः पदार्थः विगुणः सत्त्वादिगुणरहितस्तदपरिणामात्मको जीववर्गश्च मनश्च वचश्च तयोः समाहारो मनोवचस्तेन निरुक्तं विषयीकृतं तदेतत्सर्वं त्वमेव त्वच्छरीरभूतमेव ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुखानुभवार्थं हि मोक्षाकांक्षातच्छब्दादिविषयेभ्योपि स्यादतोऽजागल्लनायितमोक्षसुखाय को वा प्रेक्षावान् महा-प्रयत्नं कुर्यादुन्मत्तमन्तरेणेति तत्राह—यन्मैथुनादीति । मैथुनादिगृहस्थसुखं यत् तल्लब्ध्वा देहकृपणा देहमात्रपोषणपराय-णास्तृप्यन्ति नान्ये प्रेक्षावन्त इति शेषः । तदपि न सुलभमित्याह, बहुदुःखेति, तत्र बुद्धिमत्तैवं कार्यमित्याह—कङ्कृतवदिति । मनसिर्जं कामम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सुमुज्जुभिः प्रथमत इन्द्रियजय एव समर्थनीयोऽन्यथा मुक्तिसाधनानामपि मौनादीनां लोके जीवनोपायमात्रत्वं भवतीत्याह, मौनेति । आपवर्ग्या मुक्तिहेतवः प्रायः सम्यग्भक्त्यानुष्ठिता इति शेषः । हे पुरुष ! परं न चेत् त एवाजितेन्द्रियाणां पुंसां वार्त्तास्तकालजीवनमात्रोपाया भवन्त्युत अति संभावनामात्रं नतु मुख्यत इत्यर्थः । लोकमोहनार्थं मौनादिकमनुतिष्ठतां दांभिकानां तदपि न सेत्स्यतीत्याह, अत्र जीवलोके वा यथा अजितेन्द्रियाणां जीवनमात्रोपाया न तथा दांभिकानां भवन्तीति “वा विकल्पोपमानयोः” इत्यभिधानं न वा भवन्तीत्येकं वाक्यमिति वा ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ मौनादीनां क्लेशसाध्यत्वेनासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वाधिकारिकोपासनाविषयं निरूपयति, रूपे इति । इमे सदसती कार्यकारणे तव रूपे त्वद्वशत्वात्त्वत्सन्निधानयोग्ये अत्र प्रमाणमाह, वेदेति । “द्वावेव ब्रह्मणो रूपे” इत्यादौ कार्यकारणत्वं किंविकारभावेन निमित्त-नैमित्तिकभावेन चेत्याशङ्क्य यथायोग्यमित्यूहनीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह—बीजेति । व्याख्यातमेतत् “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इतिवत् वेददृष्टे चेत् किं साक्षाद् रूपे इति ? नेत्याह—न चेति । अन्यद्विलक्षणं ज्ञानानन्दादिलक्षणं नैव कुतोऽत्राह—अरूपकस्येति । प्राकृतरूपाभावादित्यर्थः । महतां प्रत्यक्षं चात्र प्रमाणमित्याह, युक्ता इति । भक्तियोगेनोभयत्र रूपद्वये युक्ता उपासनालक्षणाध्याने-नेतिशेषः । युक्ता योगिनः उभयत्र सन्निहितं त्वां पश्यन्तीति वा दर्शनप्रकारमाह—वह्निमिति । योगेन मथनाद्युपायेन अन्ययोगं निवारयति—नान्यत इति । भक्तियोगादन्यतोऽप्येनेति । साक्षात्स्वरूपादन्यत् प्राकृतं रूपं नैव “अरूपमक्षरं ब्रह्म” इति श्रुतेः ।

अतो न साक्षाद्रूपे इति वा योजना, साक्षात्स्वरूपापेक्षया स्वरूपादन्यरूपं नैयाचार्यविवरणमत्र प्रमाणम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀
के ते कार्यकारणे इत्यतस्तन्नामनिर्देशः तत्सत्ताप्रदत्वेन तद्वशत्वे तद्रूपत्वाभिप्राय इत्याशयेनाह—त्वमिति । चिदनुग्रहश्चेतन-
स्तन्मनसा वचसा निरुक्तं न त्वदन्यत् त्वां विना प्रवृत्तिमन्नास्ति सगुणः संसारी शौक्यादिगुणयुक्तो वा विगुणो मुक्त
उत्पन्नानन्तरक्षणविशिष्टपदार्थो वा ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्वमिति । हृदयमन्तरिन्द्रियं मनोबुद्धयहङ्कारचित्तात्मकम् । चित् शुद्धो जीवः अनुग्रहः स्वसन्मुखीकरणशक्तिः । क
बहुना सगुणो मायिकः विगुणश्चामायिकः सर्वार्थैस्त्वमेवेति ॥ ४८-४९ ॥

[विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वेते स्त्रीसम्भोगादिभिः सुखिन एव न कृपणास्तत्राह—यदिति । करयोः कण्डूयनेन सङ्घर्षणेनैव दुःखमनुदुःखं यत्र
तत् तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नं मुच्येरस्तत्राह—कृपणाः कामुकाः बहुदुःखभाजोपि इह गृहमेधिसुखे दुःखरूपेऽपि न
तृप्यन्ति अलमिति न मन्यन्ते कण्डूतिवत् कण्डूताविवेत्यर्थः । ननु, कश्चित् कश्चित्ततो निर्विण्णोऽपि दृश्यते सत्यं त्वत्प्रसादाद्वीर
एव मनसिजं कामं दुःखस्वरूपमेव विषहेतुं न तु सर्वं ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु, ब्राह्मणानां तावन्मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः स्वत
एव सिद्धैर्मोक्षोऽपि स्वत एव सिद्धस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्ग्यामिन् ! त्वां किं विज्ञापयामीति भावः । ये मौनादयो
दश आपवर्ग्या अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः ते तु प्रायशः अजितेन्द्रियाणां विषयभोगार्थमेव तान् विक्रीणतां
वार्त्तां जीवनोपाया एव भवन्ति दांभिकानां तु वार्त्ता अपि भवन्ति न वा दम्भस्यानियतफलत्वात् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀
त्वत्प्राप्तिस्तु भक्तियोगं विना मौनादिभिर्नैव भवतीत्याह—रूपे इति । इमे सदसती कार्यकारणे बीजाङ्कुराविव प्रवाहापन्ने
समष्टिव्यष्टौ तत्रैव रूपे न च अन्यत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमिदं त्वत्तो भिन्नं न भवति अरूपकस्य प्राकृतरूपरहितस्य तव अतो
युक्ता विवेकिनः त्वाम् उभयत्र समष्टौ व्यष्टौ च विचिन्वते प्राप्तुमन्विष्यन्ति यतस्त्वं कारणत्वेनोभयत्र वर्त्तसे इति भावः ।
योगेन उपायेन भक्तियोगेनैव न चान्यतो ज्ञानादिना “भक्त्याहमेकया ब्राह्मः” इति त्वदुक्तेरिति भावः । वह्निपक्षे योगेन
मन्थनेन अत एव भक्त्येत्यस्य स्पष्टशब्दस्याप्रयोगः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ उक्तमर्थं विवृणोति—त्वमिति । हृदयं मनः चित् चित्तं
अनुग्रहोऽनुग्राहको देवतावर्गः सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च मनोववस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तो नास्ति ॥ ४८ ॥

शुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु, एते कृपणाः विषयसुखात्तदोषदर्शनेन विरक्ताः सन्तो मज्जिज्ञासया मुक्ता भविष्यन्तीत्यत्र त्वदनुग्रहं विना
दुःखोदकात् विषयसुखादपि जनानां विरागो न भवतीत्याशयेनाह, यदिति । यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं यद्यपि तुच्छं क्षणभङ्गुरा-
दिदोषभक्तं कण्डूयनेन सङ्घर्षणेन दुःखं यस्मिन् तत्तथाविधं च तथापीह कृपणा बहुदुःखभाजो न तृप्यन्ति कश्चिन् त्वत्कृपापात्रो
धीर एव कण्डूतिवन्मनसिजं कामं विषहेतुं ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ किञ्च मौनादयः आपवर्ग्याः मुक्त्युपायाः ते तु तथाभूता अपि
हे पुरुष ! अत्र लोके त्वजितेन्द्रियाणां बुभुक्षणां परं केवलं वार्त्ता जीवनोपाया न वा भवन्ति उत अपि च दांभिकानान्तु वार्त्ता
जीवनोपाया वा न भवन्ति दम्भेन तत्फलनाशात्-इत्यर्थः । तत्र मौनं वृथा वचनत्यागः व्रतानि एकादश्युपवासादीनि श्रुतं
शास्त्रश्रवणम् तप आलोचनं ज्ञानम् अध्ययनं विधिवद्वेदाध्ययनम् स्वधर्मः वर्णाश्रमधर्मः व्याख्या अध्यापनं रह एकान्तवासः
जपो मन्त्रजपः समाधिर्देवप्रावण्यम् एवं त्वदनुग्रहं विना भववैतरण्याः तरणं त्वत्पदप्राप्तिश्च कस्याप्यधिकारिणः केनाप्युपायेन
न सम्भवतीति फलितार्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अयं त्वदनुग्रहलब्ध्या सर्वत्र त्वदर्शनपूर्वकया त्वद्गत्यैव मुक्तिर्जनस्य
स्यादित्याह—रूपे इति चतुर्भिः, वेदसृष्टे वेदेन प्रकाशिते इमे सदसती स्थूलसूक्ष्मे बीजाङ्कुराविव कार्यकारणे कारणं प्रधानं
कार्यं ब्रह्माण्डं चेत्यर्थः । अरूपकस्य कर्मजन्यरूपरहितस्य तत्रैव नान्यत् त्वदन्यत् किमपि न “पुरुष एवेदं सवेम्” इति श्रुतेः ।
अत एव युक्ताः त्वदग्रहयुक्ता उभयत्र रुद्रये समक्षं यथा भवति तथा दारुतु वह्निमिव योगेन त्वदनुग्रहलब्धबुद्धियोगेन त्वां
विचिन्वते प्राप्तुमन्विष्यन्ति नान्यतः स्यात् एवमन्वेषणम् अन्यतः अधिकारिसामर्थ्यात् साधनसामर्थ्याच्च न स्यात् किन्तु
त्वदनुग्रहत एव स्यादित्यर्थः “ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनान् रूपे इमे इत्यनेन क्षराक्षरयोर्ग्रहणं
न भवति बीजाङ्कुराविवेति निर्देशात् अत एव द्वितीये “अतः परं यदव्यक्तम्” इत्यत्र प्रधानस्यैव ग्रहणं न जीवस्य ॥ ४७ ॥
सर्वं त्वदात्मकमेवेत्याह—वायुरादिस्त्वमेव मात्राः शब्दादयः हृदयमन्तःकरणम् चिच्चैतनवर्गः अनुग्रहोऽनुग्राहको देवतावर्गः
सगुणः सर्वोपि प्राकृतपदार्थाः विगुणः प्रकृतिगुणरहितः कालः अप्राकृतलोकश्च किं बहुना मनश्च वचश्च तयोः समाहारस्तेन
निरुक्तं विषयीकृतं त्वत्त्वत्तः अन्यत् नास्ति सर्वस्य त्वच्चैतनाचेतनशक्तिमयत्वात् ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु गृहेऽपि स्त्रीसम्बन्धादिना सुखमस्त्येव अतएव तदर्थं महान् प्रयत्नो जनस्य दृश्यते कथं सर्वस्य कृपणत्वमित्या-
शङ्क्याह—यदिति । मैथुनादिना स्त्रीसम्बन्धादिना गृहमेधिनां गृहस्थानां यत्सुखं तत्तुच्छम् । विषयेन्द्रियसन्निकर्षकालिकत्वे-
नातिस्वल्पमेव तदपि दुःखमनु दुःखं यस्मिंस्तथाभूतम् । हिशब्देनात्र विवेकिजनानुभवं प्रमाणं सूचयति । दुःखदुःखत्वे दृष्टा-
न्तमाह—कण्डूयनेन करयोरिति । करयोः कण्डूयनेन सङ्घर्षणेन तथा दुःखमनु दुःखमेव भवति, सुखं तु घर्षणकालमात्रं
मोहकल्पितमेव तथेत्यर्थः । तथाच सुखार्थप्रयत्नो मोहादेवेति भावः । तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नं विमुच्येरंस्तत्राह—एवं
दुःखभाजोऽपि इह गृहमेधिसुखे न तृप्यन्ति अलमिति न मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह—कृपणा इति, विषयभोगकामुका इत्यर्थः ।
कण्डूतिवत् कामस्य दुःसहत्वादिति भावः । ननु तर्हि कथं केषाञ्चिन्मुक्तता प्रसिद्धा तत्राह—त्वत्प्रसादादेव कश्चिद्दीरः
सन्मनसिजं कामं विषहेत, न तु सर्वे अत्रापि दृष्टान्तः—कण्डूतिवदिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु मौनादिभिः शास्त्रप्रसिद्ध-
साधनैस्तेषामपि मुक्तिः सुलभैवेत्याशङ्क्याह—मौनेति । तव न किञ्चिदविदितमन्तर्यामित्वादित्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे
पुरुषेति । ये मौनादयो दशधर्मा आपवर्ग्याः अपवर्गो मोक्षस्तत्साधनत्वेन प्रसिद्धास्ते त्वत्र संसारे अजितेन्द्रियाणां तत्तदिन्द्रिय-
विषयभोगायार्थार्थं विक्रीणतां प्रायशः परं केवलं वार्ताः जीवनोपाया एव भवन्ति केषाञ्चिद्भगवदनुगृहीतानां जितेन्द्रियाणां
तु मोक्षहेतवोऽपि भवन्तीति सूचनाय प्रायग्रहणम् उत अपि दाम्भिकानां तु कदाचिद्वाता भवन्ति, कदाचिद्वाता अपि न भवन्ति
दम्भस्यानियतकालत्वेन तत्प्रसिद्ध्या ततो वार्ता अपि न भवन्ति । मौनं तूष्णीम्भावः । व्रतानि एकादशगुणवासादीनि । श्रुतं
कथाश्रवणम् । तपः कृच्छ्रादि । शास्त्राध्ययनम् । स्वस्ववर्णाश्रमानुसारेण विहितो धर्मः । व्याख्या ग्रन्थव्याख्यानम् । रहो
विविक्तवासः । जपो मन्त्रानुष्ठानम् । समाधिर्मनस एकाग्र्यतया देवताचिन्तनम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मकतया सर्वदा
वर्तमानस्यापि तव तत्त्वसाक्षात्कारस्तु भक्तस्यैव भवति, नान्यस्य त्वद्विमुखस्य साधनान्तरसम्पन्नस्यापीत्याह—रूपे इति त्रिभिः ।
बीजाङ्कुराविव प्रभावापन्ने इमे सदसती कार्यकारणात्मके समष्टिव्यष्ट्यात्मके वा तव रूपे शरीरभूते एवेत्यन्वयः । तत्रैवं देहदेहि-
विभागेऽपि न द्वैतापत्तिरित्याह—न चान्यदिति । कार्यकारणात्मकं विश्वं त्वत्तो भिन्नं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अरूप-
कस्येति । सृष्टे पूर्वमेव भूतशरीररहितस्याद्वितीयस्येत्यर्थः । तत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह—वेदसृष्टे इति । “यः पृथिव्यां
तिष्ठन् पृथिविमन्तरो यमयति यं पृथिवी न वेद । यस्य पृथिवी शरीरं सव खल्विदं ब्रह्म” इति वेदेनैव तथानिरूपित इत्यर्थः ।
एवम्भूतं तु त्वां युक्ता वशीकृतान्तःकरणादिसङ्घातायोगेन भक्तियोगेन उभयत्र कार्ये कारणे च समष्टौ व्यष्टौ चेति वा समक्षं
प्रत्यक्षमेव त्वत्कृपया विचक्षते पश्यन्ति त्वद्विमुखानां त्वेवं ज्ञातं मन्यत उपायान्तरेण देवतान्तरेण च न स्यान्नैव भवति ।
तत्र दृष्टान्तमाह—बहिमिव दारुण्विति । यथा दारुणु स्थितं वह्निं मथनेनैव प्राप्नुवन्ति तथा स्थावरजङ्गमेषु स्थितमपि भगवन्तं
केवलया भक्त्यैव प्राप्नुवन्ति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भक्तानुभूतं सर्वात्मकत्वमेवाह—त्वमिति । हे भूमन् महत्तर-
वाय्वादिसर्वं त्वमेवेत्यन्वयः । मात्रा शब्दादिविषयवर्गः । हृदयं मनः । चित् चित्तम् । अनुग्रहः अनुग्राहको देवतावर्गः ।
सगुणः गुणकार्यः स्थूलः, विगुणः गुणकार्याव्यतिरिक्तः सूक्ष्मः जीवान्तर्याम्यादिपदार्थः । किं बहुना मनश्च वचश्च मनो-
वचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि वस्तु त्वत्तोऽन्यद्विन्नं नास्ति सर्वं त्वमेव ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु त्वदीया जना न कृपणाः किं तु विषयानुभवेनातिसुखिनः एव सन्त्यतस्तेषां दैन्यतापादनेन त्वं किमितीत्यं
प्रार्थयसे तत्राह । यदिति । मैथुनादि मैथुनप्रभृतिकं, गृहमेधिसुखं गृहस्थजनसुखं यत् तत्, करयोः पात्रा दूषितहस्तयोः,
कण्डूयनेन घर्षणेन इव, दुःखदुःखं भूरिदुःखोत्पादकं, अत एव, तुच्छं हि । तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नं ते मुच्येरंस्तत्राह ।
कृपणाः कामिनः, बहुदुःखभाजः सन्तोऽपि, इह गृहमेधिसुखे, न तृप्यन्ति । अलमिति न मन्यन्ते इत्यर्थः । कामस्य कण्डूतिवत्
दुःसहत्वात्तत्सेवनमत्यजन्तस्ते स्वार्थं न जानन्त्येवेति भावः । ननु केचित् कण्डूतिं कामं चापि सहन्ते तत्राह । धीरश्चेत्,
त्वदनुग्रहाजितेन्द्रिय इत्यर्थः । कण्डूतिवत् मनसिजं कामं विषहेत । न त्वजितेन्द्रिय इति भावः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु कैश्चिन्मौ-
नादिभिरुपायैरपि इन्द्रियाणि जयद्विरपवर्गः साध्यते ततस्तैस्तेषां मुक्तिः सुलभैव तत्राह । मौनेति । हे पुरुष परमपुरुष, मौनादि-
समाध्यन्ता दश गुणाः, आपवर्ग्याः जितेन्द्रियाणामेवापवर्गहेतवः, भवन्ति । ते तु परं केवलम् अजितेन्द्रियाणां तु, वार्ताः जीवनो-
पायाः, भवन्ति । अयं मौनादिसंपन्नस्ततोऽस्मै देयमिति मन्यमानेभ्यः परेभ्यः लब्धवित्ता भवन्तीति तेषां ते जीवनोपाया एव
भवन्तीत्यर्थः । अपवर्गार्थतयाऽनुष्ठिता अपि मौनादयोऽजितेन्द्रियाणां वार्ता एव, न त्वापवर्ग्याः, दम्भेन कृताः एते तु वार्तार्थं
भवन्ति न भवन्ति वा, किं पुनरापवर्ग्या न भवन्तीत्याह । दाम्भिकानां तु, मौनादयः, अत्र लोके, प्रायः वार्ता उत, वार्ता

अपि, भवन्ति वा, न । दाम्भिकानां दम्भे प्रकटे जाते सति जीवनहेतवोऽपि न भवन्ति । दम्भस्यानियतफलत्वादिति भावः । तत्र मौनं वाङ्मनियमः, व्रतमनशनादिकं, श्रुतमध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि, अध्ययनमध्ययनजं पाण्डित्यं, स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मः, व्याख्याऽध्यापनं, रहो निर्जनदेशवसतिः, जपो मन्त्रजपनं, समाधिर्ध्यानम् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ तर्हीन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां सर्वान्तरात्मकनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मोपासनानिष्ठस्यैवेन्द्रियजयः स्यादिति वक्तुं तावत्तदुपासनाप्रकारं विवक्षुश्चेतनाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वमाह । रूपे इति । बीजाङ्कुरौ इव, स्थिते, वेददृष्टे वेदबोधिते सृष्टे, इति पाठे स एवार्थः । सदसती चिदचित्द्रव्यरूपे, इमे रूपे शरीरे, अरूपकस्य कर्माधीनदेहरहितस्य तव, एव भवतः । अन्यत्, न च अत्वदात्मकं किञ्चिदपि वस्तु, नास्त्येवेत्यर्थः । उभयत्र त्वच्छरीरभूतयोश्चिदचितोः, वर्तमानं त्वां योगेन उपासनात्मकयोगेन, युक्ताः मुनयः, दारुणु स्थितं वह्निमिव, समक्षं साक्षात्, विचक्षते पश्यन्ति । अन्यतः योगादितरोपायतः, न स्यात् । त्वत्साक्षात्कार इति शेषः । सदसतोर्भगवच्छरीरत्वे 'य आत्मनि तिष्ठन्, यः पृथिव्यां तिष्ठन्, 'यस्य पृथिवी शरीरं' 'यस्याक्षर शरीरम्' इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणभूताः, एवं सति कदाचित् कारणावस्थया कदाचित् कार्यावस्थया चेत्येवमुभयथावस्थिते चिदचित्द्रव्ये तव शरीरभूते इत्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ न चान्यदित्यनेन अत्वदात्मकं किञ्चिन्नास्तीत्युक्तं, नान्यतः स्यादित्यनेनोपायान्तरादृश्यत्वं चोक्तं, तदेतदुभयं प्रपञ्चयन् सर्वात्मकब्रह्मशब्दवाच्यपरमात्मसाक्षात्कारादेव निःशेषमिन्द्रियजयः स्यादित्याह । त्वमिति द्वाभ्याम् । तत्र तावत् सर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयति । त्वमिति । हे भूमन्, वायुः, अग्निः, अवनिः, वियदाकाशम् अम्बु जलं, मात्राः शब्दादयः, प्राणेन्द्रियाणि प्राणाश्चेन्द्रियाणि चेत्यर्थः । हृदयं मनः, चित् चित्तं, अनुग्रहोऽहंकारश्च देवतावर्गे वा । पाठाऽन्तरे हृदयविशेषणम् । सर्वं वाग्वाद्येतत्, त्वं त्वमेव । किं बहुना । सगुणः सत्त्वादिगुणयुक्तः, प्रकृतिपरिणामात्मकः सर्वोऽपि पदार्थ इत्यर्थः । विगुणः सत्त्वादिगुणरहितस्तदपरिणामात्मको जीववर्गश्च, मनश्च वचश्च तयोः समाहारस्तेन, निरुक्तं विषयीकृतम् अपि तदपि, त्वम् एव । यतः त्वत्त्वत्तः, अन्यत् न अस्ति । अत्र पूर्वं तव रूपे इति व्यतिरेकतया निर्देशः कृतः, तेनेदं तादात्म्यं निर्दिष्टं तच्च शरीरात्मनिबन्धनमित्यवगम्यते ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

घरमें फँसे हुए लोगोंको जो मैथुन आदिका सुख मिलता है, वह अत्यन्त तुच्छ एवं दुःखरूप ही है—जैसे कोई दोनो हाथोंसे खुजला रहा हो तो उस खुजलीमें पहले उसे कुछ थोड़ा-सा सुख मालूम पड़ता है, परन्तु पीछेसे दुःख-ही-दुःख होता है । किंतु ये भूले हुए अज्ञानी मनुष्य बहुत दुःख भोगनेपर भी इन विषयोंसे अघाते नहीं । इसके विपरीत धीरपुरुष जैसे खुजलाहटको सह लेते हैं, वैसे ही कामादि वेगोंको भी सह लेते हैं । सहनेसे ही उनका नाश होता है ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ पुरुषोत्तम ! मोक्षके दस साधन प्रसिद्ध हैं—मौन, ब्रह्मचर्य, शास्त्रश्रवण, तपस्या, स्वाध्याय, स्वधर्मपालन, युक्तियोंसे शास्त्रोंकी व्याख्या, एकान्तसेवन, जप और समाधि । परन्तु जिनकी इन्द्रियाँ वशमें नहीं हैं, उनके लिये ये सब जीविकाके साधन—व्यापारमात्र रह जाते हैं । और दम्भियोंके लिये तो जबतक उनकी पोल खुलती नहीं तभीतक ये जीवननिर्वाहके साधन रहते हैं और भंडाफोड़ हो जानेपर वह भी नहीं ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ वेदोंने बीज और अङ्कुरके समान आपके दो रूप बताये हैं—कार्य और कारण । वास्तवमें आप प्राकृत रूपसे रहित हैं । परन्तु इन कार्य और कारणरूपोंको छोड़कर आपके ज्ञानका कोई और साधन भी नहीं है । काष्ठमन्थनके द्वारा जिस प्रकार अग्नि प्रकट की जाती है, उसी प्रकार योगीजन भक्तियोगकी साधनासे आपको कार्य और कारण दोनोंमें ही ढूँढ़ निकालते हैं । क्योंकि वास्तवमें ये दोनों आपसे पृथक् नहीं हैं, आपके स्वरूप ही हैं ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ अनन्त प्रभो ! वायु, अग्नि, पृथ्वी, आकाश, जल, पञ्च तन्मात्राएँ, प्राण, इन्द्रिय, मन, चित्त, अहङ्कार, सम्पूर्ण जगत् एवं सगुण और निर्गुण—सब कुछ केवल आप ही हैं । और तो क्या, मन और वाणीके द्वारा जो कुछ निरूपण किया गया है, वह सब आपसे पृथक् नहीं है ॥ ४८ ॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ।

आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि त्वामेवं विमृश्य मुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४९ ॥

तत् तेऽर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् ।

संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

नारद उवाच

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः । प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम । वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उरुगाय आद्यन्तवन्तः एते गुणाः त्वाम् ये महदादयः मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः गुणिनः सर्वे ते न विदन्ति हि एवम् विमृश्य सुधियः शब्दात् विरमन्ति ॥ ४९ ॥ * * तत् अर्हत्तम ते नमः स्तुतिः कर्मपूजाः कर्म चरणयोः स्मृतिः कथायाम् श्रवणम् इति षडङ्गया संसेवया जनः परमहंसगतौ त्वयि भक्तिं किं लभेत ॥ ५० ॥ * * भक्तेन भक्त्या एतावद्वर्णितगुणः निर्गुणः प्रीतः यतमन्युः प्रणतम् प्रह्लादम् अभाषत ॥ ५१ ॥ * * भद्र प्रह्लाद ते भद्रम् असुरोत्तम ते अहम् प्रीतः अयम् नृणाम् कामपुरः अस्मि अभिमतम् वरम् वृणीष्व ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभक्तास्तु स्वस्मिन्ननुगतमपि त्वां न जानंतीत्याह । नैत इति । एते गुणाद्यभिमानिनो देवाः आद्यन्तवन्तो जडोपाधित्वाद्नाद्यन्तं निरुपाधिं त्वां न विदन्ति । हि यस्मात्सुधियो विद्वांसः एवं विचार्य शब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमन्ति । त्वामेव समाधिनोपासत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे” इति । “नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तद्” इति । स्मृतिश्च “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” इत्यादिः ॥ ४९ ॥ * * उपसंहरति । तदिति । हे अर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाः प्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मापणानि कर्म व परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडङ्गया सम्यक्सेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत । यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षः । न च भक्तिं संसेवया विना अतः प्राक् प्रार्थितं त्वदास्यं योगमेव देहीति प्रकरणार्थः ॥ ५० ॥ * * एतावन्तो वर्णिताः गुणाः यस्य । यतमन्युरुपसंहृतकोपः ॥ ५१ ॥ * * कामान्पूरयतीति तथा । यद्वा । पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

त्वज्ज्ञानं त्वद्भक्त्यैव भवेन्न तु शास्त्राध्ययनबुद्धिकौशलादिभिरित्यभिप्रेत्याह—स्वामी अभक्तास्त्वित्यादि । जडोपाधित्वात् प्रकृतिकार्यत्वात् । यद्येते त्वां न विदन्ति तर्ह्येतैरेव मनोबुद्ध्यादिभिः शास्त्राध्ययनाध्यापनादिभिर्विचार्य जीवाः कथं ज्ञास्यंतीति विमृश्य । इत्यर्थः इति । तत्र क्लेशं ज्ञात्वा प्रवृत्तिरूपत्वान्निवृत्ता भवंतीति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तथाचेति । कोऽर्थो येषां ते किमर्थाः । विग्लापनं श्रमार्त्तिकरणम् । स्मृतिरत्र श्रीगीता । ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलमज्ञानजन्यमालिङ्ग्य महमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनमतितरिष्यति रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यत इति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य वैतृण्यं गन्तासि प्राप्तासीत्यर्थः । हे उरुगायेति । सर्ववेदशास्त्रेतिहासपुराणादिभिर्यो गीयते तमहं कथं स्तौतीति भावः ॥ ४९ ॥ * * स्तुतिं समापयति यस्मादध्ययनादिभिस्त्वज्ज्ञानं न भवेत्तस्मात्त्वज्ज्ञानार्थमाग्रहं परित्यज्य सर्वपुरुषार्थसारस्य त्वत्प्रेम्णः साधनार्थमेव यतेतेत्याह—हे अर्हत्तमेति । पूज्यतमस्य पूजारूपा भक्तिरेव सर्वथा कार्येति भावः । नमो नमस्कारश्च स्तुतिकर्मस्त्वकरणश्च पूजाऽर्चनं जताः । कर्मपरिचर्या च चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्यं षडङ्गवत्या साधनभक्त्या भक्तिः प्रेमाणं नैव लभेतेत्यर्थः । भक्तिमिश्रज्ञानेन मुक्तिमेव लभेतेति भावः । तस्मात्सर्वकृतार्थतामूलत्वप्रेमभक्तिसंपादिनीं षडङ्गां संसेवामेव सर्वेभ्योऽपि देहि सा दुर्लभा चेन्मुक्तिमेव दत्त्वा संसारदुःखात्तावत्सर्वान्तरय अहं तु त्वद्भक्तसेवयैव कृतार्थीकृत एव वर्त्ते इति न काचिन्निन्तेति भावः ॥ ५० ॥ * * गुणाः कारुण्यादयः । निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः । यतमन्युः मद्भक्ताय प्रह्लादायापि दुह्यतीति यो दुर्वारो मन्युरभूत्स प्रह्लादस्यानन्ददर्शनादुपशान्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ * * हे प्रह्लादेति । प्रेम्णा नामोच्चारणमिति भावः । प्रह्लादो वक्ति भगवन्नहमसुरजातीयः कथं वरार्ह इति चेदाह—हे असुरोत्तमेति । न सुरा अपि उत्तमा यस्मात्तादृशोऽसीति भावः । कथमहमेतादृशोऽन आह—हे भद्रेति । भद्रा सर्वकल्याणसर्वसुखदात्री मद्भक्ति-

विद्यते यस्य स तथा । 'मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति' इति मनुक्तेरेव त्वं सर्वोत्तमोसीति भावः । अत्र मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः । त इति संबंधे षष्ठी । त्वदीयानामपि भद्रं भविष्यति तव तु का कथेति भावः । अभिमतं वृणीष्वेति । मयि भृत्यवत्सले परमोदारचूडा-मणौ कः संकोच इति भावः । येषां कृते त्वं मां प्रार्थयसे तेषामपि नृणामहं कामपूरोऽस्मि पुरुषार्थप्रवाहरूप एव वर्त्ते किं पुनरेकां मुक्तिमेव दद इति भावः । तेन प्रह्लादबुद्धिविषयीकृतास्तात्कालिका जीवा विस्तीर्णा एव जीवनामानंत्यात्तदन्यैरेव जीवैस्तदनन्तरं ब्रह्माण्डमपूरीति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । हे अर्हत्तम पूज्यतम ! नमो नमस्कारश्च स्तुतिश्च कर्म पूजा सर्वकर्मसमर्पणं च ताः कर्मपरिचर्या च चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडङ्गया ते तव सम्यक् सेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः किं भक्तिं प्रेमलक्षणां लभेत । नैव लभेतेति तस्मात्त्वमेव सर्वजनमुद्धर ॥ ४६ ॥ * * एतावदिति । निर्गुणोऽपि भक्तेन प्रह्लादेन भक्त्या एतावन्तो वर्णिता गुणाः करुणादयो यस्य सः तस्मिन् प्रीतः अत एव यतमन्युः उपसंहृतकोपः संतं प्रणतं प्रह्लादमभाषत ॥ ५० ॥ * * प्रह्लाद इति । हे प्रह्लाद ! हे भद्र ? हे असुरोत्तम ! ते तुभ्यमहं प्रीतोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि । अतस्तव भद्रमेव भविष्यति । नृणां भक्तानामहं कामपूरोऽस्मि अभीष्टपूरकः पुरुषार्थप्रवाहो वाऽस्मि अतस्त्वं स्वाभिमतं वरं वृणीष्व ॥ ५१ ॥ * * मामिति । हे आयुष्मन् ! मामप्रीणतः अप्रीणयतो जनस्य मे मम दर्शनं दुर्लभमेवातः सर्वजनोद्धारे आप्रहस्तवया त्याज्यः । मर्यादालोपापत्तेः संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति भावः । मां दृष्ट्वा तु जन्तुः पुनरात्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन शोचितुं नार्हति ॥ ५२ ॥

वीरराघवव्याख्या

नैत इति, गुणाः सत्त्वादयः गुणिनः प्राकृतगुणपरिणामात्मकाः महदादयः आदिशब्देनाहङ्कारतन्मात्राकाशादिभूतानि विवक्षितानि सह देवमर्त्याः देवमर्त्यादिभिः सहिताः मनः प्रभृतयश्च करणानि करणिनश्च ये इत्यर्थः । त एते सर्वे त्वां न विदन्ति गुणाः न विदन्ति गुणिनोऽपि न विदन्तीति प्रत्येकान्वयाभिप्रायेण नबुद्धयोपादानं सकरणाः सर्वे देवमनुष्यादयः स्वान्तरात्मतया वसन्तमपि न त्वामुपायान्तरेण विदन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदंस्तान् विशिनष्टि, आद्यन्तवन्त इति । कर्मायत्तोत्पत्तिविनाशिनः कर्मणा संकुचितज्ञानत्वान्न विन्दतीति भावः । मुनयः सर्वान्तरात्मभूतत्वस्वरूपमननशीलास्तु । हे उरुगाय ! त्वामेव सर्वात्मक-ब्रह्मानुसन्धानरूपयोगेन त्वत्साक्षात्कारविरोधिकर्मनिरसनेन विमृश्य विमर्शनपूर्वकं साक्षात्कृत्य शब्दान् शब्दादिविषयाद्विरमन्ति एवमेव हि निःशेषमिन्द्रियजय इति भावः ॥ ४९ ॥ * * एवमुपासनात्मकभक्त्यैकवेद्यत्वं निरतिशयानन्दरूपत्वस्वरूप-विषयकभक्तियोगगतस्यार्थादेव शब्दादिविषयेभ्यो विरामश्चोक्तः सा च भक्तिर्वक्ष्यमाणषडङ्गसेवया विना दुर्लभेति वदन्नुपसंहरति तदिति । हे महत्तम ! तव नमस्तुतिकर्म नमस्कृत्या नमस्कारः स्तुतिक्रिया च, पूजा अर्घ्यपाद्यादिनिवेदनात्मिका कर्म परिचर्या-त्मकम्, यद्रा, प्रथमकर्मशब्देन पादसेवनादिपरिचर्यात्मकं कर्म उच्यते पूजाकर्म पूजात्मकं कर्मचरणयोः स्मृतिः स्मरणं कथायां विषयभूतायां श्रवणं कथाविषयकश्रवणं चेत्येवं षडङ्गया सेवया विना परमहंसानां प्राप्ये त्वयि भक्तिं जनो लभेत किम् ? तयैव लभेतेत्यर्थः ॥ ५० ॥ * * तदेवं प्रह्लादेन संस्तुतो नृसिंहस्तमुवाचेत्याह देवर्षिः—एतावदिति । भक्तेन प्रह्लादेन भक्त्या एतावदेतावन्मात्रं वर्णिता गुणा यस्य एतावच्छब्देन गुणानामानन्त्यं सूचयति—निर्गुणो हेयगुणरहितः श्रीनृसिंहः यतमन्युरूप-संहृतकोपः प्रीतः स्तुत्या हृष्टः "स महात्मा सुदुर्लभः" इत्युक्तरीत्या दुर्लभस्वभक्तलाभेन वा प्रीतः प्रणतं तं प्रह्लादमभा-पतोवाच ॥ ५१ ॥ * * तदेवाह—प्रह्लादेति, त्रिभिः । हे प्रह्लाद वत्स ! ते भद्रमनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवेत् कुतः हे असुरोत्तम ! यतोऽहं ते त्वया प्रीतः प्रीतिं प्रापितः अत एवाभिलषितं वरं वृणीष्व वरय अहं नृणामर्थिनां कामपूरः काम्यन्त इति कामाः धर्मादयस्तान् पूरयति ददातीति तथाऽहमस्मि ॥ ५२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पृथिव्यादिमहत्त्वान्तं पदार्थजातं कार्यकारणात्मना द्वित्वेन क्रोडीकृतं भगवद्रूपं ततोभिन्नमित्युक्तम् इदानीं तद-वस्थितपरमात्मानं तदभिमानिनो देवा अपि साकल्येन न जानन्तीत्येव विधाऽनन्तमाहात्म्याम्बुराशिरिति निश्चित्य, तमुपासते सन्त इत्याह, नेति । गुणाः सत्त्वादिगुणाभिमानिनः गुणिनो गुणविकाराः सहदेवमर्त्या इत्यत्र देवशब्देन पृथग्विग्रहवन्त इन्द्रादयो गृह्यन्ते सुधियो निश्चितशास्त्रार्थाः शब्दाद्वेदादिशब्दराशिप्रमाणादेते आद्यन्तवन्तस्त्वां न विदन्तीत्येवं विमृश्य

विचार्योपास्य तत्प्रसादेन संदृश्य विरमन्ति संसारादिति शेषः । “यद्वाचानभ्युदितम्” इत्यादिश्रुतेः शब्दाद्विरमन्तीत्यत्र शब्द-
त्यागो नार्थः किंतु वेदेन निर्णीततत्त्वस्य तत्त्वे निरन्तररुन्दमानबुद्धिजलराशेः पुंसो हरिगुणानुस्मरणायासो नास्तीति वा ॥ ४९ ॥
श्रीनारायणप्रसाद एव पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्य भक्तिज्ञाने तयोश्च षडङ्गोपासनासाध्यं ध्यानं विना नान्यदन्यथा न
स्यादित्याशयेनाह—तत्त्व इति । हिशब्देनान्यथाजीवञ्छ्व इत्याह—अपि शब्दात् पादौ तव चेत्रानुगमने नियोज्यावितिप्राहं
एवं षडङ्गया सेवया विना मुमुक्षुः परमहंसानां गतावाश्रयभूते त्वयि भक्तिं ज्ञानं च लभेत किम् ? साधनान्तराभावाच्चाप्नो-
तीत्यन्वयः । भक्तिज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्वावादेकग्रहणेन द्वयोर्ग्रहणं युज्यत इति भावः । “परा पूर्वेषां सङ्ख्या वृणक्ति” इति
श्रुतेः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ हरेरसुरेषु प्रद्वेषाशयात्प्रह्लादस्यापि तज्जातित्वेन तत्स्तुत्या कोपोपशमः स्यात्किम् ? प्रत्युतात्नेप-
करत्वेनाग्नौ शुष्केन्धनप्रक्षेपणवज्ज्वलनाय स्यादिति तत्राह, एतावदिति । योग्यतानुकूल्येन भक्त्या भक्तेनेति विशेषणद्वयेन
शङ्कानिरस्तेति ज्ञातव्यं जातित्वमप्रयोजकं भक्तिरेवेति सूचनेन देवदत्तवदुन्मत्तो न भवति भगवानिति सिद्धम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀
मभ्युशान्तेः किं गमकमिति तत्राह—प्रह्लादेति । वरदानसामर्थ्यं हेतुमाह—कामपूर इति । नृणां भक्तानामिति शेषः ॥ ५२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कर्म पूजापरिचर्या कर्मस्मृतिर्लीलास्मरणं चरणयोरिति सर्वत्रान्वितम्, भक्तिव्यञ्जकं तस्मात् सर्वकृतार्थतामूलत्वत्
प्रेमभक्तिसम्पादनीं षडङ्गां संसेवामेव सर्वेभ्योपि देहि अहञ्च त्वद्भक्तकृपया साक्षादङ्घ्रिमूलप्राप्तौ त्वदसाक्षादास्ययोगादौ वा
कृतार्थतामापन्नोऽपि तेनैव कृतार्थतां संस्ये इति ब्रह्मादिषु प्रसादो यः प्रथमं प्रार्थितः तस्यापि कैमुत्येन गमितत्वात् सर्वप्रार्थना-
वाक्यैकवाक्यत्वे सिद्धे तदनुगतानामन्येषामपि वाक्यानां तत् स्वतःसिद्धम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ गुणाः कारुण्यादयः तत्तदा-
नादिक्रियाशक्तिरूपाश्च ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तदेवं श्रीमत्प्रह्लादस्य सर्वजीवगतां कृपामनुमोदमानः तस्याश्च पूरकं य एतत्
कीर्त्तयेदिति पर्यन्तमाशंसनं करिष्यन्नभीष्टान्तरमर्थयितुमुत्साहयति—अभिमतमन्यमन्यमपि वरम् ॥ ५२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्वज्ज्ञानं त्वद्भक्तस्यैव भवेत् ननु शास्त्राध्ययनबुद्धिकौशलादिभिरित्याह—नेति । यद्येते त्वां न विदन्ति तर्ह्येतैरेव
मनोबुद्ध्यादिभिः शास्त्राप्यध्ययनाध्यापनादिभिर्विचार्य जीवाः कथं ज्ञास्यन्ति विमृश्य, शब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमन्ति तथा
च श्रुतिः “किमर्था वयं यक्ष्यामः” इति “नानुध्यायेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्” इति स्मृतिश्च “यदा ते मोहकलिलं
बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” इत्यादि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ स्तुतिमुपसंहरति—तदिति ।
यस्मादध्ययनादिभिस्त्वज्ज्ञानं भवेत्तस्मात् त्वज्ज्ञानार्थमाग्रहं परित्यज्य सर्वपुरुषार्थसारस्य त्वत्प्रेम्णः साधनार्थमेव यतेतेत्याह,
हे अर्हत्तम ! नमो नमस्कारश्च स्तुतिकर्म स्त्वं करणञ्च पूजा अर्चनञ्च ताः कर्मपरिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं
चेत्येवं षडङ्गया सेवया भक्त्या विना त्वयि किं भक्तिं प्रेमाणं लभेत ? नैव लभेतेत्यर्थः । परमहंसानां ज्ञानिनां गतिमुक्तिर्यस्या-
त्तस्मिन्निति कथांचिद्भक्तिमिश्रज्ञानेन मुक्तिमेव लभेतेति भावः । तस्मात्सर्वकृतार्थतामूलत्वप्रेमभक्तिसम्पादनीं षडङ्गां
संसेवामेव सर्वेभ्योऽपि देहि सा दुर्लभा चेत् मुक्तिमेव दत्त्वा संसारदुःखात्तावत्सर्वास्त्रायस्व अहन्तु त्वद्भक्तसेवयैव कृतार्थकृत
एव वर्त्ते इति न काचिन्निन्तेति भावः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ गुणाः कारुण्यादयः निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः यतमन्युः मद्भक्ताय
प्रह्लादायापि दुह्यतीति यो दुर्वारो मन्युरभूत् स प्रह्लादस्यानन्ददर्शनादुपशान्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अभिमतं वृणीष्वेति
मयि भृत्यवत्सले परमोदारचूडामणौ कः संकोच इति भावः । येषां कृते त्वं मां प्रार्थयसे तेषामपि नृणामहं कामपूरोऽस्मि
पुरुषार्थप्रवाहरूप एव वर्त्ते किं पुनरेकां मुक्तिमेव ददे इति भावः । तेन प्रह्लादबुद्धिविषयीकृतास्तात्कालिका जीवा निस्तीर्णा एव
जीवानामानन्त्यात्तदन्यैरेव जीवैः तदनन्तरं ब्रह्माण्डमपूरीति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एते गुणाः सत्त्वादयो जडत्वात् त्वां न विदन्ति गुणिनो महदादयो गुणकार्यभूता ये च मनःप्रभृतयस्ते सर्वे आद्यन्त-
वन्तः जडाश्च अतो न विदन्ति । हे उरुगाय ! सह देवमर्त्याः देवैर्मर्त्यैश्च सहिताः सुधियः साधवस्तु “एवं युक्ताः समक्षमुभयत्र
विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु” इत्युक्तप्रकारेण त्वां विमृश्य शब्दात् ज्ञानोपायबोधकात् शास्त्राद्विरमन्ति फलं प्राप्या-
ध्यावनाध्ययनश्रमं विहाय त्वां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ हे अर्हत्तम ! यस्मात्त्वमेव सर्वात्मा तस्मात्ते सेवया
सापनरूपया भक्त्या विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः भक्तिं परां भक्तिं किं लभेत ? नैव लभेतेत्यर्थः । अतः सेवां

देहि, यथा परा भक्तिर्यथा जनस्य मुक्तिरिति फलितोर्थः । कथंभूतया नमो नतिश्च स्तुतिकर्म स्तुतिकरणं च पूजाऽर्चनश्च कर्म परिचर्या च चरणयोः स्मृतिः कथायां श्रवणं चेति षडङ्गया ॥ ५० ॥ ❀ ❀ निर्गुणो हेयगुणरहितः भक्त्या प्रह्लादेन एतावत् एतावन्मात्रं वर्णिताः गुणाः कल्याणरूपा यस्य सः जित उपसंहृतो मन्युर्येन सः प्रह्लादमभाषत ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ कामान् पूरयतीति कामपूरः ॥ ५२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भक्तानां भगवत्कृपया तत्तत्त्वज्ञानं निरूप्य तद्विमुखास्तु स्वस्मिन् विद्यमानमपि तं न जानन्तीत्याह—नेति । हे उरुगाय उरुधा बहुधा तत्तद्रूपेण शास्त्रेषु गीयते इति तथा सम्बोधनम्, हे सर्वात्मनित्यर्थः । हि यस्मात् ये त्वद्विमुखास्त एते सर्वे त्वां न विदन्ति न जानन्त्येवेत्यन्वयः । एवं सामान्यतो भक्तिं विना भगवज्ज्ञानाभावमुक्त्वा जडचेतनभेदेनोत्तमाधमभेदेन च विशेषतोऽपि ज्ञानाभावमाह—गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । गुणिनस्तदभिमानिनो देवाः महदादय इत्यत्रादिशब्देन पृथ्व्यादिपञ्च-महाभूतानां शब्दादिपञ्चतन्मात्राणां श्रोत्रादिदशेन्द्रियाणां तत्तदभिमानिदेवानां च ग्रहणम् । मनःप्रभृतय इत्यत्र प्रभृतिपदेन चित्त-बुद्धयहङ्काराणां तदभिमानिदेवानां च ग्रहणम् । सहदेवमर्त्या इति देवैर्मर्त्यैश्च सहिता महदादय इत्यन्वयः । अज्ञाने हेतुमाह—आद्यन्तवन्त इति । आगमापायिनोऽनाद्यन्तं कथं जानीयुरिति भावः । तस्मात् सुधियो विवेकिनः एवं विचार्य भगवद्भजना-त्तदनुग्रहेणैव तत्तत्त्वं ज्ञायते न बहुशास्त्राभ्यासश्रमेणेति निश्चित्य शब्दाच्छास्त्राभ्यासाद्विरमन्ति, त्वामेव समाधिनापासत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“किमर्था वयमध्येष्यामहे । किमर्था वयं यक्ष्यामहे” इति । ‘नानुध्यायेद्ब्रह्म शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्’ इति स्मृतिश्च । यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च इत्यादि ॥ ४९ ॥ स्तुतिमुपसंहरति—तदिति । नमो नमस्कारश्च स्तुतिश्च कर्मपूजा सर्वकर्मसमर्पणं च ताः कर्म परिचर्या च चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेत्येवं षडङ्गया ते तव सम्यक् सेवया विना त्वयि जनः किं भक्तिं प्रेमलक्षणां लभेत ? न लभेतैवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—परमहंसगताविति । परमहंसानां सारासारविवेकित्वेन सर्वसाधनफलसारत्वाद्भजनपराणां गतौ प्राप्ये इत्यर्थः । तस्माद्भक्तिं विना न संसाराद्विमोक्षः, सा चातिदुर्लभा तत् तस्मात् हे अर्हत्तम पूज्यतम त्वमेव सर्वं जनमुद्धरेति शेषे-णान्वयः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ भक्तेन प्रह्लादेन भक्त्या एतावन्तो वर्णिता गुणाः करुणादयो यस्य सः तस्मिन् प्रीतः अतएव यतमन्युः उपसंहृतकोपः संस्तं प्रणतं प्रह्लादमभाषतेत्यन्वयः । एतावच्छब्देन गुणानामानन्त्यं सूचितम् । ननु वर्णितगुण इत्युक्ते-र्भगवतोऽपि किं प्राकृतगुणवत्त्वमस्तीत्यपेक्षायामाह—निर्गुण इति, प्राकृतगुणरहित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ भगवद्वाक्यानि दर्शयति—प्रह्लादेति त्रिभिः । हे प्रह्लाद ते तुभ्यमहं प्रीतोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि अतस्तव भद्रमेव भविष्यतीत्यन्वयः । ननु मन्यसुरे कथं प्रीतोऽसीत्याशङ्कां निरस्यन् सम्बोधयति—हेऽसुरोत्तमेति । तत्रापि हेतुं सूचयन् सम्बोधनान्तरमाह—हे भद्रेति । जात्या असुरोऽपि सद्गुणपूर्णतया सुरेभ्योऽपि श्रेष्ठोऽसीति भावः । त्वयि प्रीतेऽपि कथं भद्रं स्यादित्याकाङ्क्षां निरस्यन्नाह—नृणां भक्तानामहं कामपूरोऽस्मि पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मि, अतस्त्वं स्वाभिमतं वरं वृणीष्वेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नैत इति । एते गुणाः शब्दादयः, गुणिनः प्राकृतगुणपरिणामात्मका महदादयः, आदिशब्देन अहंकारतन्मात्रा-काशादीनि भूतानि विवक्षितानि । ते, त्वां न विदन्ति । ये सहदेवमर्त्याः देवैर्मर्त्यादिभिश्च सहिताः, मनःप्रभृतयः, अत्र केचित् मनुप्रभृतय इति पठन्ति ते सर्वे, हे उरुगाय, यतः आद्यन्तवन्तः, कर्मायत्तोत्पत्तिविनाशिनः अतः, त्वां न विदन्ति हि । तत्त्व-वगैः देवमनुष्यादयश्च स्वान्तरात्मतया वसन्तमपि त्वामुपायान्तरेण न विदन्तीत्यर्थः । मुनयः सर्वान्तरात्मभूतत्वस्वरूप-मननशीलाः, एवं विमृश्य, सर्वात्मकब्रह्मानुसंधानरूपयोगेन त्वत्साक्षात्कारविरोधिकर्मनिरसनपूर्वकं त्वां साक्षात् कृत्वेत्यर्थः । शब्दात् शब्दादिविषयात्, विरमन्ति । एवं सत्येव निःशेषतयेन्द्रियजय इति भावः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं भगवत् उपास-नात्मकभक्त्यैकवेद्यत्वं तद्भक्तानां शब्दादिविषयेभ्यो विरामश्चोक्तः । सा च भक्तिः वक्ष्यमाणषडङ्गसेवया विना दुर्लभेति वदन्नुपसंहरति । तदिति । हे अर्हत्तम, तत्तस्मात्, ते तव नमो नमस्कारः, प्रणिपात इत्यर्थः । स्तुतिकर्म स्तुतिः कर्म चेत्यर्थः । तत्र स्तुतिः स्तवनं, कर्म परिचर्या, पूजाकर्म अर्घपाद्यादिना पूजनक्रिया, चरणयोः स्मृतिः स्मरणं, कथायाः श्रवणं, इतीत्यं षडङ्गया षडङ्गयुक्त्या, तव संसेवया विना, परमहंसगतौ त्वयि, जनः भक्तिं लभेत किम् । नैव लभेतेत्यर्थः । अतः प्राक् प्रार्थितं त्वदास्यायोगमेव देहीति प्रकरणार्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवं प्रह्लादेन संस्तुतो नृहरिस्तमुवाचेत्याह नारदः । एतावदिति । भक्तेन प्रह्लादेन, भक्त्या, एतावदेतावन्मात्रं वर्णिता गुणा यस्य सः, निर्गुणः हेयगुणरहितः श्रीनृसिंहः, यतः संहतः मन्युः क्रोधो

येन सः, प्रीतः स्तुत्या दृष्टः सन्, प्रणतं प्रणम्यावस्थितं, प्रह्लादम् अभाषतोवाच ॥ ५१ ॥ * * तदेवाह त्रिभिः । प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद, ते तव, भद्रमनिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवेत् । कुतः, हे असुरोत्तम, यतः, ते त्वया, अहं प्रीतः प्रीतिं प्रापितः, अत एव अभिमतमभिलषितं वरं वृणीष्व वरय । अहं नृणामर्थिजनानां कामपूरः काम्यन्ते इति कामा धर्मादयस्तान् पूरयति ददातीति तथाभूतः, अस्मिन् ॥ ५२ ॥

भाषानुवादः

समग्र कीर्तिके आश्रय भगवन् ! ये सत्त्वादि गुण और इन गुणोंके परिणाम महत्तत्त्वादि, देवता, मनुष्य एवं मन आदि कोई भी आपका स्वरूप जाननेमें समर्थ नहीं है; क्योंकि ये सब आदि-अन्तवाले हैं और आप अनादि एवं अनन्त हैं । ऐसा विचार करके ज्ञानीजन शब्दोंकी मायासे उपरत हो जाते हैं ॥ ४९ ॥ * * परम पूज्य ! आपकी सेवा के छः अङ्ग हैं—नमस्कार, स्तुति, समस्त कर्मोंका समर्पण, सेवा-पूजा, चरणकमलोंका चिन्तन और लीला-कथाका श्रवण । इस षडङ्ग-सेवाके बिना आपके चरणकमलोंकी भक्ति कैसे प्राप्त हो सकती है ? और भक्तिके बिना आपकी प्राप्ति कैसे होगी ? प्रभो ! आप तो अपने परम प्रियजनोंके परमहंसोंके ही सर्वस्व हैं ॥ ५० ॥ * * नारदजी कहते हैं—इस प्रकार भक्त प्रह्लादने बड़े प्रेमसे प्रकृति और प्राकृत गुणोंसे रहित भगवान्के स्वरूपभूत गुणोंका वर्णन किया । इसके बाद वे भगवान्के चरणोंमें सिर झुकाकर चुप हो गये । नृसिंह-भगवान्का क्रोध शान्त हो गया और वे बड़े प्रेम तथा प्रसन्नतासे बोले ॥ ५१ ॥ * * नृसिंहभगवान्ने कहा—परम कल्याणस्वरूप प्रह्लाद ! तुम्हारा कल्याण हो । दैत्यश्रेष्ठ ! मैं तुमपर अत्यन्त प्रसन्न हूँ । तुम्हारी जो अभिलाषा हो, मुझसे माँग लो । मैं जीवोंकी इच्छाओंको पूर्ण करनेवाला हूँ ॥ ५२ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे । दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः । श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५४ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः । एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छत् तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरिते भगवत्स्तवो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आयुष्मन् माम् अप्रीणतः मे दर्शनं दुर्लभम् हि जंतुः माम् दृष्ट्वा पुनः आत्मानम् तप्तुम् न अर्हति ॥ ५३ ॥ अथ हि धीराः महाभागाः श्रेयस्कामाः साधवः सर्वभावेन सर्वासाम् आशिषां पतिम् माम् प्रीणन्ति ॥ ५४ ॥ * * असुरोत्तमः एवम् लोकप्रलोभनैः वरैः प्रलोभ्यमानः अपि भगवति एकान्तित्वात् तान् न ऐच्छत् ॥ ५५ ॥

इति सप्तमे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अप्रीणतः अप्रीणयतः । तप्तुमपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥ ५३ ॥ * * प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥ * * एकान्तित्वान्निरुपाधिकत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हे आयुष्मन्निति । एतत्कल्पादावेवाधिकारिपुरुषत्वेन तवाविर्भावः । पुनस्तिरोधाने सति पुनराविर्भावः पुनः सृष्टयन्ते तिरोभावश्चैतदभिप्रायेणैवोक्तं चतुर्थे “दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् । विधाय दुदुहुः क्षीरमयः पात्रे सुरासवम्” इति ॥ ५३ ॥ * * सर्वभावेन दास्यसख्यादिना ॥ ५४ ॥ * * एकान्तित्वात् । “एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाच्छति” इति तल्लक्षणात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रीणन्तीति । अथ हि तस्मादेव सर्वासामाशिषां सर्वमनोरथानां पतिं दातारं मां धीराः श्रेयस्कामाः महाभागाः साधवः सर्वभावेन परमया भक्त्या प्रीणन्ति तोषयन्ति मां प्रति तुष्यन्ति वा ॥ ५३ ॥ * * एवमिति । लोकाः प्राणिनः प्रलोभ्यन्ते यैस्तैर्वरैर्भगवतैव प्रलोभ्यमानोऽपि असुरोत्तमः प्रह्लादो भगवति एकान्तित्वात् अनन्यप्रयोजनभगवद्भक्तियुक्तत्वात्तान् वरान् नैच्छत् ॥ ५४ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमे सप्तमस्य व्यधादिमाम् ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वीरराघवव्याख्या

हे आयुष्मन् ! मामप्रीणतः प्रीतमकुर्वतः पुंसो दुर्लभं हि मम दर्शनं मां दृष्ट्वा जन्तुर्देही पुनरात्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन शोचितुं नार्हति ॥ ५३ ॥ * * अथातो धीरा जितेन्द्रियाः श्रेयस्कामयमाना महाभागा विवेकिनः साधवः सर्वासामाशिषां पुरुषार्थानां पतिं दातारं मां सर्वभावेन करणत्रयैक्येन प्रीणन्ति तोषयन्ति हि खलु ॥ ५४ ॥ * * एवं वराय चोदितोपि नैच्छदसुरोत्तम इत्याह, नारदः एवमिति । लोकानां विषयातुराणां प्रलोभनैर्विमोहकैर्वरैरेवमित्थं प्रलोभ्यमानोऽप्यसुरोत्तमः प्रह्लाद एकान्तभक्तत्वादन्यप्रयोजनभगद्भक्तियुक्तत्वात्तान् धर्मादीन्वरान्नैच्छन्नेष ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मत्प्रसाद एव दर्शने कारणमित्याह—मामिति । मामप्रीणतोऽप्रीणयतः महर्शनफलं च पान्थदर्शनवन्नेत्याह, दृष्ट्वेति ॥ ५३ ॥ * * यतो न तप्तास्त्रैय्या तस्माद्वीरा माधवं मां प्रीणन्ति प्रीणयन्ति केन सर्वभावेन पूर्णभक्त्या माधव इत्यस्यार्थो मङ्गलदेवतापतिरित्यभिप्रायेणाह—सर्वेषामिति । सर्वेषामविशेषेण या या अभिलषिता आशिषस्तासां तासामाशिषां पतिं पातृत्वेन दातारमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * प्रह्लादोपि सामान्यभक्तो न भवति किंतु भक्तोत्तम इति प्रकटनाय भगवता विप्रलब्धोऽपि तान्वरान्नैच्छदित्याह, एवमिति । एकान्तित्वान्नैसर्गिकभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ अत एव अभिमतवरेच्छात एव ॥ ५४ ॥ * * एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वरैः स्वयमेव निर्दिष्टैः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुम् अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥ ५३ ॥ * * प्रीणन्ति प्रीणयन्ति मां प्रति तुष्यन्तीति वा सर्वभावेन दास्यसख्यादिना ॥ ५४ ॥ * * एकान्तित्वात् “एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति” इति तल्लक्षणात् ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हृषिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मामप्रीणतोऽप्रीणयतः जनस्य मे दर्शनं दुर्लभम् । भक्त्या प्रसन्नं मां दृष्ट्वा तु आत्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन सन्तापयितुं नार्हति ॥ ५३ ॥ * * सर्वभावेनाखण्डया भक्त्या प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥ * * एकान्तित्वान्निष्कामभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु सर्वजनोद्धारो मया वृत एवेति चेत्तत्राह—मामिति । हे आयुष्मन् मामप्रीणतः अप्रीणयतो जनस्य मम मे दर्शनं दुर्लभमेव । अतः सर्वजनोद्धारो आप्रहस्त्वया त्याज्यः, मर्यादालोपापत्तेः संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति भावः । तव स्वार्थ-भिमतदाने तु न मम सङ्कोचोऽस्तीति सूचयन्नाह—मां दृष्ट्वा तु जन्तुः प्राणी पुनरात्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन शोचितुं नार्हतीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अथ हि तस्मादेव सर्वासामाशिषां सर्वमनोरथानां पतिं दातारं मां श्रेयस्कामाः पुरुषार्थिनः सर्वभावेन परमया भक्त्या प्रीणन्ति तोषयन्तीत्यन्वयः । ननु पुरुषार्थार्थित्वं तु सर्वेषामस्ति तथापि त्वदाराधनपरत्वं तु नैव सर्वेषां दृश्यते इत्याशङ्क्याह—साधव इति, स्वस्वकार्यसाधने कुशला इत्यर्थः । ननु तत्र कुशलत्वेऽपि मनइन्द्रियादिपरतन्त्रत्वे कथमाराधनसिद्धिरित्याशङ्क्याह—धीरा इति, वशीकृतकार्यकारणसङ्घाता इत्यर्थः । ननु त्वदाराधनस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् सर्वे एव तन्निष्ठाः कुतो न भवन्ति तत्राह—महाभागा इति, अनेकजन्मोपार्जितसुकृतवन्त इत्यर्थः । अतस्तद्विना न सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ लोकाः प्राणिनः प्रलोभ्यन्ते यैस्तैर्वरैर्भगवतैव प्रलोभ्यमानोऽपि असुरोत्तमः प्रह्लादो भगवति एकान्तित्वात् अनन्यप्रयोजनभगवद्भक्तियुक्तत्वात्तान् वरान्नैच्छदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता सप्तमे तत्र सद्भासनानिरूपणे । नवमो विवृतोऽध्यायः सन्मुखत्वनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मामिति । हे आयुष्मन्, माम् अप्रीणतः मतप्रीतिमकुर्वतः पुंसः, मे मम, दर्शनं दुर्लभं हि । जन्तुर्देही, दुर्लभदर्शनं मां दृष्ट्वा, पुनः आत्मानं तप्तुमपूर्णकामत्वेन शोचितुं, न अर्हति ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ प्रीणन्तीति । अथातो हेतोः, धीराः जितेन्द्रियाः, श्रेयस्कामाः श्रेयः कामयमानाः, महाभागा विवेकिनः, साधवः सर्वासामाशिषां पुरुषार्थानां, पतिं दातारं मां सर्वभावेन करणत्रयैक्येन, प्रीणन्ति तोषयन्ति हि ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एवं वराय संप्रेरितोऽपि प्रह्लादः नैच्छत् इत्याह नारदः । एवमिति । लोकानां विषयातुरजनानां प्रलोभना मोहकास्तैः वरैः, एवमुक्तप्रकारेण, प्रलोभ्यमानः अपि, असुरोत्तमः प्रह्लादः, भगवति एकान्तित्वादेकान्तभक्तत्वादनन्यप्रयोजनभगवद्भक्तियुक्तत्वादित्यर्थः । तान् वरान् धर्मादीन् न ऐच्छत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थविबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषानुवादः

आयुष्मन् ! जो मुझे प्रसन्न नहीं कर लेता, उसको मेरा दर्शन मिलना कठिन है । परन्तु जब मेरे दर्शन हो जाते हैं, तब फिर प्राणीके हृदयमें किसी प्रकारकी जलन नहीं रह जाती ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ मैं समस्त मनोरथोंको पूर्ण करनेवाला हूँ इसलिये सभी कल्याणकामी परम भाग्यवान् साधुजन जितेन्द्रिय होकर अपनी समस्त वृत्तियोंसे मुझे प्रसन्न करनेका ही यत्न करते हैं ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ असुरकुलभूषण प्रह्लादजी भगवान्के अनन्य प्रेमी थे । इसलिये बड़े-बड़े लोगोंको प्रलोभनमें डालनेवाले वरोंके द्वारा प्रलोभित किये जानेपर भी उन्होंने उनकी इच्छा नहीं की ॥ ५५ ॥

इति सप्तमे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

नारद उवाच

भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्भकः । मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः । तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् । भवान् संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥
नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः । यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ॥ ४ ॥
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः । न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः । नान्यथेहावयोरथो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥
यदि रासीश मे कामान् वरांस्त्वं वरदर्षभ । कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ॥ ७ ॥
इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः । ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत् सर्वं भक्तियोगस्य अन्तरायतया मन्यमानः अर्भकः स्मयमानः हृषीकेशम् उवाच ॥ १ ॥ * *
उत्पत्त्या कामेषु आसक्तं मां तैः वरैः मा प्रलोभय तत्सङ्गभीतः निर्विण्णः मुमुक्षुः त्वाम् उपाश्रितः ॥ २ ॥ * * प्रभो
भृत्यलक्षणजिज्ञासुः भवान् भक्तं संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु कामेषु अचोदयत् ॥ ३ ॥ * * अखिलगुरो अन्यथा करुणात्मनः
ते न घटेत यः ते आशिषः आशास्ते सः भृत्यः न सः वै वणिक् ॥ ४ ॥ * * स्वामिनि आत्मनः आशिषः आशासानः
वै भृत्यः न वै न च स्वामी यः भृत्यतः स्वाम्यम् इच्छन् भृत्याय आशिषः राति ॥ ५ ॥ * * अहं तु अकामः त्वद्भक्तः च
त्वम् अनपाश्रयः स्वामी इह राजसेवकयोः इव आवयोः अन्यथा अर्थः न ॥ ६ ॥ * * वरदर्षभ ईश त्वं मे कामान् वरान्
यदि रासि तु भवतः हृदि कामानाम् असंरोहं वरं वृणे ॥ ७ ॥ * * यस्य जन्मना इन्द्रियाणि मनः प्राणः आत्मा धर्मः
मतिः ह्री श्रीः तेजः स्मृतिः सत्यं च नश्यन्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे त्वनुगृह्यामुं भक्तमन्तर्हिते हरौ । प्रसंगाद्धरिणा रुद्रे कृतोऽनुग्रह ईर्यते ॥ १ ॥

तत्सर्वं वरजातम् ॥ १ ॥ * * उत्पत्त्या स्वभावेनैवासक्तं माम् । तेषां कामानां संग्राहीतः ॥ २ ॥ * *
ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि न हि किन्तु वरं वृणीष्वेति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह भृत्यलक्षणेति । हृदयस्य ग्रन्थिवद्
बन्धकेषु । अन्यथाऽनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटेत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * कथमेवं भृत्यलक्षणज्ञानं स्यात्तत्राह । य इति ते
त्वत्तः ॥ ४ ॥ * * ननु कामनयापि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यम् । सोपाधिकोऽसौ न तु तात्त्विक
इत्याह । स्वामिन्यात्मन आशिषोऽपेक्षमाणो नैव भृत्यः । भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाम्यमिच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव
स्वामी ॥ ५ ॥ * * आवयोस्तु तात्त्विकोऽसावित्याह । अहं त्विति । अनपाश्रयो निरभिसंधिः । अन्यथा कामाद्यभि-

संधिनाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति ॥ ६ ॥ * * ननु तथापि परमोदारस्य मम संतोषार्थं किमपि वृणीष्वेति चेदत आह । यदीति । कामाङ्कुराणामसंरोहमनुत्पत्तिं भवतः सकाशात् ॥ ७ ॥ * * ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह । इन्द्रियादीति यस्य जन्मना नश्यन्ति आत्मा देहः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अमुं प्रह्लादम् (१) तत्सर्वं वरजातम् । स्मयमान इति । मां बालकमज्ञं प्रलोभयन्प्रभुरयं मदबुद्धिं परीक्षते इति विचारोत्थं स्मितं कुर्वाणः ॥ १ ॥ * * मुमुक्षुस्तान्कामान्मोक्षमिच्छुः ॥ २ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । स्वभृत्यस्य सर्वोत्कृष्टां निष्ठां लोके ख्यापयसीति मया दीयमानान् वरान्कथं न गृह्णासीत्युक्ते मदभृत्य एव लक्षणं कथयिष्यसीत्यभिप्रायस्तवावगम्यते इति भावः । प्रभो इति । सर्वज्ञस्य तव जिज्ञासा नोपपद्यत इत्यतः सर्वज्ञज्ञापयितुमेवेति भावः । अखिलगुरोः सर्वहितोपदेष्टुस्तव ब्रह्मरुद्रादीनामिव यथेप्सितं न ददासि किन्तु हितकरमेवेति भावः । तत्र हेतुः करुणात्मनः दयालुशिरोमणेः ॥ ३ ॥ * * तद् ब्रूहि भृत्यलक्षणमिति चेत्स्वामिभृत्ययोरुभयोरेव लक्षणं ब्रवीमीत्याह—य इति । वणिगिति । तुभ्यं किञ्चित्पत्रपुष्पनैवेद्यादिकं दत्त्वा हस्त्यश्वरथादिमतीं संपत्तिं ब्रह्मेन्द्रादिपदं वा जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥ उक्तमेवार्थं पुण्यन्नाक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति ॥ ५ ॥ * * असौ स्वामिभृत्यभावः । यद्वाऽनपाश्रयः सेवकाधीनमपकृष्टमैश्वर्यं नाश्रयस इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * पुनराक्षिपति नन्विति ॥ ७ ॥ * * पुनराक्षिपति । नन्विति । यस्य कामस्य इन्द्रियादीनां तन्माधुर्याग्रहणमेव कुपथगामिता सैव नाशः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दशमे प्रह्लादमनुगृह्य चान्तर्दधौ हरिः । सोऽनुग्रहीच्छिवमपि श्लोकास्तत्रैकसप्ततिः (७१) ॥

उवाचेत्येकादशार्द्धचतुःशैला (७४ ॥) अनुष्टुभः ॥ १० ॥ भक्तीति तत्सर्वं धर्मादिवरजातं भक्तियोगस्य अन्तरायतया विघ्नतया मन्यमानः अर्भकः बालकोऽपि प्रह्लादः स्मयमानः अहो सर्वज्ञोऽपि प्रलोभयतीत्याश्रयं कुर्वन् तं हृषीकेशमुवाच ॥ १ ॥

मा मामिति । उत्पत्त्या स्वभावेनैव कामेषु विषयेषु आसक्तं मां तैः कामरूपैर्वरैर्मां प्रलोभय लुब्धं मा कार्षीः । यतोहं न विषयकामी किन्तु तेषां कामानां सङ्गाधीतः ततो विरक्तः मुमुक्षुः त्वामुपाश्रितः शरणमागतोऽस्मि ॥ २ ॥ * * भृत्येति । हे प्रभो ! प्रभुरित्यपि पाठः । भवान् हृदयस्य ग्रन्थिवददुर्विमोच्येषु अत एव जन्ममरणादिसंसारस्य बीजेषु कामेषु भक्तं मां यदचोदयत् प्रेरितवान् तद्भृत्यलक्षणजिज्ञासुः अयमेवोत्तममध्यमभक्तलक्षणं कथयत्वित्यभिप्रायवान् सन्नेवेति ॥ ३ ॥ * * नेति । अन्यथा एवं न चेत् तदा ते तवाखिलगुरोः सर्वहितोपदेष्टुः करुणात्मनः तत्रानर्थसाधने स्वभक्तप्रवर्तनं न घटेत् । ते त्वत्तो यः पुमान् आशिषो विषयान् आशस्ते त्वत्सेवां कृत्वा कामयते स तव भृत्यो न भवति अनन्यप्रयोजनत्वे सति सेवकत्वस्य भृत्यलक्षणस्याभावात् । किं तु स्वप्रयोजनानुरोधेनान्यानुवृत्तिस्वरूपस्य वणिगलक्षणसाम्यसत्त्वात्स वणिगेवेत्यर्थः । तुभ्यं किञ्चित्पत्रपुष्पादि दत्त्वा इन्द्रादिपदं जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥ * * आशासान इति । यः स्वामिनि आत्मनः आशिषः आशासानः कामयमानो भवति स शुद्धो भृत्यो न भवति एवं यो भृत्यः स्वाम्यं स्वामिनः स्वस्य कार्यमिच्छन्तस्मै आशिषो राति ददाति सोऽपि शुद्धः स्वामी नैव भवति । किन्तु सोऽपि वणिगेव तल्लक्षणसत्त्वादिति भावः । अतो लोके प्रसिद्धः स्वस्वामिभावो विगीत एवेति भावः ॥ ५ ॥ * * अहमिति । अहं त्वकामः अनन्यप्रयोजन एव त्वद्भक्तः त्वं च अनपाश्रयः सेवकात्प्रयोजनं नाश्रयते इति तथाविध एव स्वामी तथा च यथा लौकिकयो राजसेवकयोरन्यथा प्रयोजनमुद्दिश्यैवार्थः स्वामिभृत्यभावो भवति तथेहावयोः स्वामिभृत्यभावे द्वयोरपि प्रयोजनोद्देशो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * यदीति । हे ईश ! हे वरदाना-मृषभ श्रेष्ठ ! यदि त्वं मे मह्यं कामान् इष्टान् वरान् रासि ददासि तर्हि भवतः सकाशादहं मम हृदि कामानां कामाङ्कुराणां कामवासनानामसंरोहमनुत्पत्तिरूपं वरं वृणे ॥ ७ ॥ * * इन्द्रियाणीति । यस्य कामाङ्कुरस्य जन्मना हृदि संरोहमात्रेणैवेन्द्रियादीनि नश्यन्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

वरानिच्छायां हेतुं वदन् तं विशिषन् भगवन्तं प्रह्लादः प्राहेत्याह—देवर्षिः, भक्तियोगस्येति । तद्भगवता चोदितं धर्मादिवरजातं सर्वमनन्यप्रयोजनभक्तियोगस्यान्तरायतया विघ्नरूपतया मन्यमानः स्मयमानः अहो मदभिप्रायज्ञो मदन्तरात्मा सन्मामेवं प्रलोभयतीति स्मयमानो हृषिकेशं भगवन्तमुवाच ॥ १ ॥ * * तदेवाह—दशभिः, मेति । उत्पत्त्या स्वभावेनैव

कामेषु सक्तमासक्तमिति वा ह्येदः उत्पत्तिप्रभृतिकामेष्व्वासक्तं मान्तैः कामरूपैर्वैरमा प्रलोभय प्रलुब्धं मा कुरु यतोऽहं तत्सङ्गेन कामासक्त्याऽनर्थावहया भीतस्तत्र कामेषु निर्विण्णः संसृतिबन्धान्मोक्तुमिच्छुस्त्वामुपाश्रितः शरणं गतः ॥ २ ॥ वरं वृणीष्वेति वराय चोदयतस्तव चोदनाद्वारा याचमानाय मह्यं न वरप्रदानेऽभिप्रायः किन्तु भृत्यस्य मम मनः परीक्षाया-मित्याह—भृत्येति । कामेषु भृत्यं मां चोदयन् भवान् भृत्यस्यानन्यप्रयोजनत्वरूपं लक्षणं जिज्ञासुः सर्वज्ञोपि भवान् मन्मुखेन मन्मनः परिजिज्ञासुरेव भृत्यं मां मन्मनः परीक्षार्थमेव मां भृत्यं कामेषु भवान् चोदितवानित्यर्थः । अचोदयदिति पाठः सुगमः अन्यथा वरयाञ्चायै चोदना कारुण्यजलधेर्हितोपदेष्टुर्भक्तानुग्राहकस्यानर्थावहेषु कामेषु भृत्यं प्रति चोदना न घटत इत्याह—अन्यथैवं चोदयतस्तव भृत्यलक्षणजिज्ञासुत्वाभावे तव करुणात्मनः कारुण्यमृत्तेरखिललोकहितोपदेष्टुरहितरूपेषु दुःख-रूपगर्भजन्ममरणादिरूपसंसारस्य बीजभूतेषु हृदयग्रन्थिवद्दुर्मोच्येषु न घटेत चोदनेति शेषः । अतो भृत्यलक्षणजिज्ञासुः सन्नेव कामेषु मामचोदयदित्यर्थः । अत्र घटत करुणात्मन इत्यस्यानन्तरम् क्वचित् “नष्टदृष्टेस्तमस्यन्धे त्वमेकः पारदर्शन” इति पठ्यते । तत्रायमर्थः । इतोपि न कामेषु चोदना भवतो घटत इत्याह—नष्टदृष्टेरिति । अन्धे तमसि संसारात्मके नरके नष्टदृष्टेः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितस्यान्धतमस्तरणोपायानभिज्ञस्य वा पुंसः त्वमेवैकः पारदर्शनोऽन्धतमसः पारभूत-मात्मानं दर्शयतीति तादृशः यत एवंभूतस्त्वं ततस्तव न घटत इति ॥ ३ ॥ * * नन्वाशिषः कामयमानोऽपि भृत्यो मम दृश्यत एवेत्यत आह—य इति । ते त्वत्तः निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपाद्यः पुमानाशिषः कामानाशास्ते त्वत्सेवापूर्वकं प्रार्थयते । स तव न भृत्यः न भृत्यलक्षणलक्षितः किं तर्हि स तु वणिक्तुल्यः यथा वणिग्यावत्स्वप्रयोजनमन्यमनु वर्त्तते तद्वत्सोपाधिका-नुवृत्तिमानित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * एवं भृत्यात्किञ्चित्प्रयोजनमपेक्ष्य तस्मै कामान्ददतः स्वामित्वमपि निरुपाधिकं नास्ती-त्याह—आशासान इति । आत्मनः स्वस्य स्वामिन्याशिषः कामानाशासानः कामयमानः न वै भृत्यः भृत्यो न भवति । इदं दृष्टान्तार्थम् अस्यार्थस्य पूर्वमुक्तत्वाद्यथायं भृत्यो न भवतीत्यर्थः । तथा भृत्यात्स्वाम्यं स्वामिनः प्रयोजनं स्वाम्यं तदिच्छन्का-मयमानो यो भृत्यायाशिषो राति ददाति स वै न स्वामी स्वामिशब्दवाच्य एव न भवति नित्यं निरुपाधिकं स्वमस्यास्तीति स्वामीति नित्ययोगार्थमत्वर्थीयप्रत्ययान्तस्वामिशब्दवाच्य एव न भवति तस्य सोपाधिकस्वामित्वादिति भावः । अत्र “राति चाशिष” इत्यस्यानन्तरम् “स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणलुब्धौ न कामुकौ” इति क्वचित् पठ्यते । तत्रायमर्थः कौ तर्हि स्वामिभृत्यौ इत्यत आह—स वा इति । यौ गुणलुब्धौ परस्पराणुरागजनकसद्गुणमात्रमोहितौ न कामुकौ परस्परं प्रयोजनान्तरमनपेक्षमाणानुव-र्त्तते स एव भृत्यः स एव स्वामीति ॥ ५ ॥ * * आवयोस्तु भृत्यस्वामिभावः स्वाभाविक इत्याह—अहमिति । अहन्तु, कीदृशो वा भवतु लोके भृत्यः अहं त्वकामोऽनन्यप्रयोजनः त्वद्भृत्य इति तुशब्दार्थः । त्वमनपाश्रयः स्वामीति त्वद्भक्तोऽहम-कामोऽनन्यप्रयोजनः ।

“स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् । नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च ॥”

इत्युक्तरीत्या प्रबुद्धनित्यनिरुपाधिकत्वदास्योऽहं त्वं तु निरुपाधिकस्वामीत्यध्यवसायपूर्वकं नित्यं स्वस्य स्वाम्यनुवर्त्तनं स्वस्वरूपानुबन्धीत्यध्यवसायेन परिहृतान्यप्रयोजनस्त्वद्भक्तोऽस्मीत्यर्थः । अतोऽन्यथा प्रकारान्तरेणावयोरिह स्वस्वामिभावेऽर्थः प्रयोजनं नास्ति राजसेवकयोरिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः यथा राजसेवकयोः प्रयोजनान्तरमूलकः स्वस्वामिभावः; तथा नावयोरिति तदेतत्सर्वज्ञस्त्वं जानास्येवेति भावः ॥ ६ ॥ * * अहो सर्वज्ञस्यापि किमेतद्वरयाञ्चायै चोदयतः सत्यसङ्कल्पस्य मम वचसः प्रत्याख्यानं तव शोभते इति भगवदभिप्रायमभिप्रेत्य यदि भवतो मह्यं वरप्रदानेऽभिलाषस्तर्हिदं वरय इत्याह—यदीति । हे ईश ! वरदश्रेष्ठस्त्वं मे मह्यं कामानिष्टान्वरान् रासि ददासि तर्हि भवतस्त्वत्तोऽहं मद्भूदये कामानां कामाङ्कुराणामसरोह-मनुत्पत्तिरूपं वरं वृणे धर्मादिपुरुषार्थच्छानुदयरूपं वरं याच इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ननु, कामोत्पत्तौ सत्यां को दोष-स्तत्राह—इन्द्रियाणीति । यस्य हृदि सञ्जातकामाङ्कुरस्य कामान् कामयमानस्येन्द्रियादीनि जन्मना जन्मपरम्परया नश्यन्ति कामिनोऽन्ततः स्थावरत्वप्राप्तौ इन्द्रियमनःप्राणात्मानः एवासत्प्राया भवन्ति किं पुनर्द्धर्मादय इति भावः । न हीतोऽन्यः कश्चिद-नर्थो विद्यत इति तात्पर्यम्, तत्रात्माप्रत्यगात्मा । धर्मो वर्णाश्रमाऽनुगुणो भगवदाराधनरूपः धृतिर्धैर्यमिन्द्रियजयो द्वन्द्व-सहिष्णुता वा । मतिः स्वात्मपरमात्मविषया । हीरनुचितकृत्यविषया लज्जा । श्रीज्ञानसम्पतिरैश्वर्यं वा । तेजोऽन्यानपेक्षता स्मृतिः हेयोपादेयाऽविस्मरणात्मिका । सत्यं भूतहितत्वं सत्यवचनं वा ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्मिन्नध्याये भक्त्यैव पुरुषार्थो न द्वेषेणेत्येतत्प्रतिपादनं पुनः पुनर्भक्तेः प्राधान्यज्ञापनायान्यदासुरमोहनायेति तात्पर्यम्, वराननिच्छन् प्रह्लादो हरिं किं प्रत्युवाचेति हार्दं युधिष्ठिरप्रश्नं परिहरन् नारदस्तत्र वक्तुं आह—नारद इति । वयसार्भको नतु ज्ञानेनेत्येतद्विशेषप्रकाशनाय हेति विशेषणं हि हेतावित्यमरः ॥ १ ॥ * * ज्ञातसर्वेन्द्रियवृत्तित्वाद्भृशी-

केशेन त्वया मन्मनोगतं ज्ञातमिति यदतो मनःपरीक्षणार्थं एतैर्मनप्रलोभनं न कुर्विति प्रार्थयते, इत्याशयेनाह—मामेति । गुरुवचनमज्ञातेष्टबोधकत्वेन प्रमाणं स्यादिदं स्वभावत एव ज्ञातेष्टबोधकत्वाद्बोधार्थमिव प्रतिभातीत्याशयवानाह—उत्पत्त्येति । आसक्तमिति लोकवृत्तान्तप्रदर्शनपरं प्रह्लादस्यार्भकावस्थामारभ्य विष्णुधर्मैकनिष्ठत्वात् यतो विषयसङ्गिनामनर्थपरम्परा दृश्यते तत्तस्माद्विषण्णः । विषयिणो विषयाऽसिद्धया तात्कालिकप्रसूतनिर्वेदवन्नायं निर्वेद इत्याह—मुमुक्षुरिति । अनेन प्रह्लादस्याधिकार-लक्षणसामग्री विद्यत इति दर्शितम् ॥ २ ॥ * * ननु, भगवद्वाक्यं कापि विप्रलम्भकं न भवति “अजस्यावकचेतसः” इति श्रुतेः । भवता तथैव प्रोच्यते तथाच भगवद्वाक्यस्याविश्वसनीयत्वं स्यादिति तत्राह—भृत्येति । चोदयात् चोदयति “धियो यो नः प्रचोदयाद्” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ * * वञ्चनार्थमेव तथोच्यत इति किन्नस्यादत्राह—नान्यथेति । अखिलगुरुत्वा-न्यथानुपपत्त्या न वञ्चनं युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि भृत्यलक्षणजिज्ञासैव प्रयोजनं त्वद्वचनस्यान्यथा तवेष्टजनघातकत्वदोषापत्तिः स्यात् सा निर्दोषत्वेन न युक्तेत्याशयवानाह नष्टेति । न केवलमितरगुरुवन्मार्गमात्रप्रदर्शकः किन्तु गम्यं च, अतो विप्रलोभनं न युक्तमतो वाह—नष्टेति । पारदर्शिनः पारं चान्तं द्रष्टुमिच्छतः ननु, मत्प्राप्तिकामायाशीर्दानवचनमस्तु नाम प्रलोभनं तत्कामुकस्याभीष्टदानावचनेऽनाकाङ्क्षिताभिधानं स्यादिति तत्राह, यस्य इति । ते तव सकाशात् आशिषः सम्पदः सेवायाः । तर्हि स क इति तत्राह—स इति । “वन षण सम्भक्तौ” इति धातोः सम्भजनं विक्रयं द्रव्यं प्रसार्य दानलक्षणं तत्कर्त्तावणिग्वै । हि अयं च किञ्चित्सुकृतकरणलक्षणदानेन भवाद्दशज्जनात्पुण्यलक्षणफलादानं करोतीति यस्मात्तस्माद्वणिगित्यर्थः । आशास्ते इच्छति अनेन फलदस्य स्वामित्वं च विघटितं भवतीति दर्शितम् । तर्हि कयोः स्वामिभृत्यभाव इति तत्राह—स वा इति । “लुभ गाध्यै” इति धातोः भक्त्यादिगुणोद्रेकाकाङ्क्षिणौ गुणलुब्धो मिथः फलानि न कामुकौ ॥ ४ ॥ * * ननूभयोः फलकामित्वे को दोष इति तत्राह—आशासान इति । स्वामिनि समवेता आशिष आत्मनः स्वस्याशासानो यः स भूयो न वै नैव किन्तु प्रतिभट एव वरदानादिना भृत्यात्स्वस्य स्वामित्वमिच्छन् यो भृत्यायाशिषो राति ददाति स स्वामी न च । कल्पितस्वामित्वेन तच्छब्दस्य मुख्यार्थाभात् ॥ ५ ॥ * * प्रकृते किमभूदिति तत्राह—अहन्त्विति । अनपाश्रयो भृत्यप्राप्यफलानाश्रयः स्वामी अव्याहृतस्वामीत्यर्थः । एतदेव दृढयति, नान्यथेति । निष्कामत्वेन भृत्यत्वं मम अनपाश्रयत्वेन स्वामित्वम् एतस्मादन्यथा प्रकारान्तरेणावयोरर्थो नास्ति किन्तत्प्रकारान्तरं तत्राह—राजेति । इह लोके यथा राज्ञः सेवकस्य च स्वाज्ञानतिलङ्घनप्रीत्या-दिलक्षणश्चेतनादिलक्षणस्वार्थोऽस्ति तथेति ॥ ६ ॥ * * ननु, शास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानसेव्यसेवकभावो ज्ञातृज्ञेयभावो दातृ-स्वीकर्तृभाव इत्यादि सम्बन्धलक्षणार्थसम्भवादावयोरर्थो नास्तीति निषेधः कथं क्रियते ? इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह—यदीति । “नान्यथेश्वरभाषितम्” इति वचनात् भवदुक्तम् अन्यथा माभूदिति भीत्या च तं वृण इत्यतो वाह—यदीति । “रा दाने” इति धातुः काम्यन्ते कामाः अभिमता एव वरास्तान् कामानां विषयाणाम् असंरोहं सम्यगनुत्पादं नाम वरं वृण इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ केन दोषेण तेषामनुत्पादः प्रार्थ्यत इति तत्राह—इन्द्रियाणीति । येषां कामानां विषयाणां जन्मना इन्द्रियादयो नश्यन्ति तेषामिति शेषः “सर्वेन्द्रियाणां जरयति तेज” इति श्रुतेः आत्माभक्तिः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मुमुक्षुस्तान् कामान् त्यक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥ * * भृत्येति सार्द्धकम् । भृत्यस्य लक्षणम् असाधारणं धर्मं जिज्ञासुः लोकेषु ज्ञापयितुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * यस्त इत्यर्द्धकम् ॥ ४-५ ॥ * * व्यतिरेके दृष्टान्तः राजसेवक-योरिवेति ॥ ६-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रह्लादाय वरं दत्वा दशमेऽन्तर्हिते हरौ । तस्यैवानुग्रहादीशः पुरस्तिष्ठो ददाह सः ॥
तत्सर्वं वरजातं स्मयमान इति मां बालकमज्जं प्रलोभयन् प्रभुरयं मद्बुद्धिं परीक्षते इति विचारोत्थं स्मितम् ॥ १ ॥
उत्पत्त्या स्वभावेनैव वरैर्वरदानैस्तेषां कामानां सङ्गाद्वीतः अत एव मुमुक्षुस्तान् कामान् मोक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥ * * ननु, किमहं भक्तं प्रलोभयामि ? न हि न हि स्वभक्तस्य सर्वोत्कृष्टां निष्ठां लोके ख्यापयामीत्याह—भृत्येति । मया दीयमानान् वरान् कथं न गृह्णासीत्युक्ते मद्भृत्य एव मद्भृत्यस्य लक्षणं कथयिष्यतीत्यभिप्रायस्तवावगम्यते इति भावः । प्रभुरिति सर्वज्ञस्य तव जिज्ञासा नोपपद्यत इत्यतः सर्वान् ज्ञापयितुमेवेति भावः । अखिलगुरोः सर्वहितोपदेष्टुस्तव ब्रह्मरुद्रादीनामिवेति भावः ॥ ३ ॥ * * तद्ब्रूहि भृत्यलक्षणमिति चेत्स्वामिभृत्ययो-रुभयोरपि लक्षणं ब्रवीमीत्याह—य इति । ते त्वत्तः वणिगिति तुभ्यं किञ्चित् पत्रपुष्पनैवेद्यादिकं दत्वा हस्यश्वरथादिमतीं सम्पत्तिं ब्रह्मेन्द्रादिपदं वा जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥ * * उक्तमेवार्थं पुण्यति—आशासान इति । भृत्यहेतुकमात्मनः

स्वाम्यमैश्वर्यं इच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥ * * आवयास्तु स्वामिमृत्यभावस्तात्त्विक इत्याह—अहं
त्विति । अनपाश्रयः सेवकाधीनमपकष्टमैश्वर्यं नाश्रयस इत्यर्थः । अन्यथा स्वकामिताभिसन्धिना ते नाभिसन्धिकः स्वामिमृत्य-
भावो लोके प्रसिद्धोपि सोपाधित्वाद्विगीत एवेति द्योतितम् ॥ ६ ॥ * * ननु, तथापि मम परमोदारस्य सुखार्थं
किमपि वृण्विति चेदत आह, असंरोहं मम हृदि कामा नोत्पद्यतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * यस्य कामस्य इन्द्रियादीनां
त्वन्माधुर्याऽग्रहणमेव कुपथगामिता सैव नाशः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ प्रह्लादं प्रत्यनुग्रहं कृत्वा ब्रह्माणं प्रत्येवंविधो वरोऽसुरेभ्यस्त्वया न देय इत्युक्त्वा हरिरन्तर्हितोऽभूदिति अनेन
भक्तवत्सलेन हरिणा रावणादिभावं गतयोः स्वपार्षदयोर्युद्धलीलयाऽनुग्रहः कृत इति शिवेऽप्यनुग्रहः कृतः इति च दशमे
श्रीनारद आह—भक्तियोगस्येति । भक्तियोगस्यान्तरायतया विच्छेदकतया तत्सर्वं वरजातं मन्यमानः ॥ १ ॥ * * मामु-
त्पत्या स्वभावेनैव कामेषु सक्तं तैर्वरैर्मां प्रलोभय ततस्तेषां कामानां सङ्गाद्वीतो मुमुक्षुरहं त्वामुपाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥ * *
भृत्यलक्षणजिज्ञासुः जानन् अपि भृत्यलक्षणं ज्ञातुमिच्छुः लोके ख्यापयितुमित्यर्थः । हृदये ग्रन्थिर्वासनात्मकमूलं येषां तेषु
संसारबीजेषु कामेषु मामचोदयत् अन्यथा करुणात्मनः करुणाया आश्रयस्य करुणानिधेः तेषु भक्तप्रेरणा न घटेत् ॥ ३ ॥ * *
ते त्वत्तः आशिषः कामान् य आशास्ते प्रार्थयते स वणिक् न तु स भृत्यः किन्तु यः आत्मनः स्वकृते स्वामिभि आशिषः नासा-
शनो वै निश्चितं स भृत्यो भवति भृत्यतः स्वाम्यं स्वार्थमिच्छन् यः आशिषो राति स स्वामी न भवति सोऽपि वणिक् ॥ ४-५ ॥
आवयोः स्वस्वामिभावस्तु शुद्ध इत्याह—अहमिति । अहमकामो निष्कामस्त्वद्भक्तस्त्वं च अनपाश्रयः स्वानन्दपूर्णः मम स्वामी
अतः आवयोरर्थः प्रयोजनम् राजसेवकयोरिव अन्यथा इतरेतरप्रयोजनमूलो न हि ॥ ६ ॥ * * हे ईश ! यदि भक्त-
वात्सल्यतः मे कामान् वाञ्छितान् वरान् रास्येव तर्हि हे वरदर्षभ ! कामानां विषयसङ्कल्पानां हृदि असंरोहमनुत्पत्तिं भवतः
सकाशात् वरं वृणे ॥ ७ ॥ * * यस्य विषयसङ्कल्पस्य जन्मना इन्द्रियादयो नश्यन्ति तन्नेन्द्रियमनःप्राणानां नाशो
धर्मप्रवृत्तिरूपः आत्मनो देहस्य चिन्ताशोकादिजन्यज्वरार्त्तस्वरूपश्च आत्मनो जीवस्य वा स्वरूपविस्मरणरूपः धर्मादीनां ततो
निर्गमनरूपः तथोक्तम्—

“देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्च देवताः । तत्क्षणादेव गच्छन्ति धीश्रीहीधृतिकीर्त्तयः” ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कायवाङ्मनसां भावः सर्वदुःखहरो हरौ । इति प्रह्लादवाक्येन दशमे ह्यवधार्यते ॥ १ ॥

प्रह्लादस्यैकान्तिकत्वमेव स्पष्टयति—भक्तियोगस्येति । निरुपाधिकप्रेमलक्षणस्य तत्सर्वं धर्मादिवरजातमन्तरायतया
विघ्नतया मन्यमानः अर्भकः बालकोऽपि प्रह्लादः स्मयमानः अहो अन्तःकरणसाक्षितया मदभिप्रायज्ञोऽपि मां कथमेवं प्रलोभ-
यतीत्याश्रयं कुर्वन् तं हृषीकेशमन्तर्यामिणं भगवन्तं ह स्फुटं निर्भयमुवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ * * प्रह्लादवाक्यान्येव
दर्शयति—मा मामिति नवभिः । उत्पत्त्या स्वभावेनैव कामेषु विषयेषु आसक्तं मां तैः कामरूपैर्वरैर्मां प्रलोभय लुब्धं माकाशीः,
यतोऽहं न विषयकामी किन्तु मुमुक्षुः संस्त्वामुपाश्रितः शरणमागतोऽस्मीत्यन्वयः । मुमुक्षायां हेतुमाह—निर्विण्ण इति, ततो
विरक्त इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—तत्सङ्गभीत इति, तेषां कामानां सङ्गात् नरकादिकारणादहं भीत इत्यर्थः । अत्रापि
लोकवृत्तान्तमात्मन्यारोप्य लोकशिक्षार्थमुत्पत्त्या कामेष्व्वासक्तमिति प्रह्लादवचनं, वस्तुतस्तु तस्य निष्कामत्वं ‘अहं त्वकामस्त्वद्भक्तः’
इत्यादिनाऽप्रे स्पष्टमेवेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥ * * ननु तर्हि किं विप्रलम्भकवचनवन्मद्वचनमपि अप्रमाणमेवेत्याशङ्क्य
अन्यदेव तद्वचनस्य तात्पर्यमाह—भृत्येति । प्रभुः सर्वस्वामी सर्वसाक्षी सर्वनियन्ताऽपि भवान् हृदयस्य ग्रन्थिवद्दुर्विमोच्येषु
अतएव जन्ममरणादिसंसारस्य बीजेषु कामेषु भक्तं मां यदचोदयत् प्रेरितवांस्तद्भृत्यलक्षणजिज्ञासुः सन्नेवेत्यन्वयः । एवमुक्तोऽयं
भृत्यलक्षणमनन्यप्रयोजनत्वे सति सेवकत्वरूपं कथयिष्यति, तथाच लोकेऽस्य महत्त्वं प्रसिद्धं भविष्यति, अन्येषामपि स्वस्मिन्त-
त्सम्पादयतामुद्धारो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तत्राचोदयदित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * अन्यथा एवं न चेत्तदा ते तवाखिलगुरोः
सर्वहितोपदेष्टुः करुणात्मनः कृपापूर्णान्तःकरणस्य तत्रानर्थसाधने स्वभक्तप्रवर्तनं न घटेत्यन्वयः । नन्वाशिषः कामयमानोऽपि
लोके मम भृत्यो दृश्यते इत्याशङ्क्याह—य इति । ते त्वत्तः परमपुरुषार्थस्वरूपाद्यः पुमान् आशिषो विषयान् आशास्ते त्वत्सेवां
कृत्वा कामयते स तव भृत्यो न भवति, भृत्यलक्षणस्यान्यप्रयोजनत्वे सति सेवकत्वस्याभावात् । किन्तु स्वप्रयोजनानुरोधेन
अन्यानुवृत्तित्वरूपस्य वणिगलक्षणसाम्यसत्त्वात्स वणिगेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * न केवलं तद्भृत्यस्यैवेयं व्यवस्था, किन्त्व-
न्यस्यापि सर्वस्यापि भृत्यस्येत्याह—आशासान इति । यः स्वामिनि आत्मनः आशिषः आशासानः कामयमानो भवति स भृत्य

एव न भवतीत्यन्वयः । न केवलं भृत्यस्यैवं व्यवस्था, किन्तु स्वामिनोऽपीति प्रसङ्गादाह—नेति । यो भृत्यतः स्वामिनः स्वस्य कार्यमिच्छन्तस्मै आशिषः राति ददाति सोऽपि स्वामो नैव भवति । किन्तु सोऽपि वणिगेव तल्लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥ ५ ॥ एवं लोकप्रसिद्धस्य स्वामिभृत्यभावस्य सोपाधिकत्वाद्गौणत्वं निरूप्यावयोस्तु स्वामिभृत्यभावस्य निरुपाधिकत्वेन यथार्थमेवेत्याह—अहं तु अकामः अनन्यप्रयोजन एव त्वद्वक्तः, त्वं च अनपाश्रयः सेवकात्प्रयोजनं नाश्रयते इति तथाविध एव स्वामी । तथाच यथा लौकिकयो राजसेवकयोः अन्यथाप्रयोजनमुद्दिश्यैवार्थः स्वामिभृत्यभावो भवति, तथेहावयोः स्वामिभृत्यभावे द्वयोरपि प्रयोजनोद्देशो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * ननु तथापि मत्सत्तोषार्थं किञ्चिदपि वृणीष्वेति चेत्तत्राह—यदीति । हे ईश सर्वथासमर्थ अतएव हे वरदर्भ यदि त्वं मे मह्यं कामान् इष्टान् वरान् रासि ददासि तर्हि भवत्सकाशादहं मम हृदि कामानां कामाङ्कुराणां कामवासनानाम् असंरोहमनुत्पत्तिरूपं वरं वृणे इत्यन्वयः । तुशब्देनैतद्वरणमपि त्वदाज्ञापरिपालनायैव कामवासनानुदयस्य त्वद्वजनोत्सव एव सिद्धत्वादिति सूचयति ॥ ७ ॥ * * ननु कामोत्पत्तौ को दोष इत्यपेक्षायामाह—इन्द्रियाणीति । यस्य कामाङ्कुरस्य जन्मना हृदि संरोहमात्रेणैव इन्द्रियादीनि नश्यन्तीत्यन्वयः । तत्रेन्द्रियाणां नाशो भगवत्सेवाकथादावक्ष्यता, मनसो नाशो भगवद्बहिर्मुखत्वं, प्राणनाशो जीवन्मृतत्वं, आत्मा जीवन्तस्य नाशो नरकादौ भ्रमणम् । धर्मो वर्णाश्रमविहितः, धृतिः धैर्यं द्वन्द्वसहिष्णुत्वं, मतिः सारासारविवेकः, हीरनुचितकर्मणि लज्जा, श्रीरैश्वर्यं, तेजः प्रतापः, स्मृतिर्भगवदनुसन्धानं, सत्यं यथार्थवचनम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भक्तं स्वमनुगृह्यामुं दशमेऽन्तर्हिते हरौ । हरिणानुग्रहो रुद्रे प्रसङ्गान् कृत इर्यते ॥ १ ॥

वरानिच्छायां हेतुं वदन्तं विशिष्य भगवन्तं प्रह्लादः प्राहेत्याह देवर्षिः । भक्तियोगस्येति । तद्भगवतोदितं सर्वं धर्मादिवरजातं, भक्तियोगस्य अनन्यप्रयोजनभक्तियोगस्य, अन्तरायतया विघ्नरूपतया, मन्यमानः अर्भकः प्रह्लादः, स्मयमानः अहो मदभिप्रायज्ञो मदन्तरात्मा सन् मामेवं प्रलोभयतीति स्मयमानः सन्, ह स्फुटं यथा तथा, हृषीकेशं भगवन्तं, उवाच ॥ १ ॥ * * तदेवाह दशभिः । मेति । उत्पत्त्या स्वभावेनैव, कामेषु विषयेषु, सक्तं माम्, तैः कामरूपैः वरैः, मा प्रलोभय । प्रलुब्धं मा कुर्वित्यर्थः । यतः तत्सङ्गभीतः अनर्थावहया कामासत्तया भययुतो जातः, अहं निर्विण्णः कामेषु वैराग्यं प्राप्तः, मुमुक्षुः संसृतिबन्धान्मोक्तुमिच्छुः सन्, त्वाम् उपाश्रितः शरणं गतः अस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥ * * ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि, न हि किं तु वरं वृणीष्वेति वदतस्त्वाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह । भृत्येति । प्रभुः भवान्, संसारबीजेषु दुःखगर्भ-जन्मजरामरणादिरूपसंसारस्य बीजभूतेषु, हृदयग्रन्थिषु ग्रन्थिवत् दुर्मोच्येषु, कामेषु, भृत्यं मां, भृत्यलक्षणजिज्ञासुः सन्, अचोदयत् । अन्यथा हे अखिलगुरो, करुणात्मनः ते तव, न घटेत । कामेषु प्रवर्त्तनं न युज्येतेत्यर्थः । सर्वज्ञोऽपि भवान्, मन्मुखेन मन्मनसः सकामतानिष्कामतयोः परिजिज्ञासुः सन्नेव, भृत्यं मां, हृदयस्य ग्रन्थिवद्वन्द्वकेषु कामेषु नोदितवानन्यथाऽनर्थसाधने प्रवर्त्तनं न घटेतेति भावः ॥ ३ ॥ * * नन्वाशिषः कामयमानोऽपि भृत्यो मया दृश्यत एवेत्यत आह । य इति । ते त्वत्तः, निरतिशयपुरुषार्थरूपाद्भवत इत्यर्थः । यः पुमान्, आशिषः कामान्, आशास्ते त्वत्सेवाचरणपूर्वकं प्रार्थयते सः, भृत्यः न । भृत्यलक्षणलक्षितो नैवेत्यर्थः । कस्तर्हि स इति चेत् । स वै स तु, वणिक् व्यापारनिष्ठवणिकतुल्य इत्यर्थः । यथा वणिक् यावत्प्रयोजनमन्यमनुवर्त्तते तद्वत्सोपाधिकानुवृत्तिमानिति भावः । एवं भृत्यात् किञ्चित् प्रयोजनमपेक्ष्य तस्मै कामान् ददतः स्वामित्वमपि निरुपाधिकं नास्तीत्याह । आशासान इति । च यथा, आत्मनः स्वस्य, स्वामिनि आशिषः कामान्, आशासानः कामयमानः, भृत्यः न वै । भृत्यो न भवतीत्यर्थः । तथा भृत्यतः भृत्यात्, स्वाम्यं भृत्यहेतुकमात्मनः स्वामिभावं, इच्छन् कामयमानः, यः स्वामी, आशिषः राति भृत्याय ददाति, सः स्वामी, न । स्वामिशब्दवाच्य एव न भवति । नित्यं स्वमस्यास्तीति स्वामीति नित्ययोगार्थमत्वर्थीयामिनिचप्रत्ययोऽतः स्वामिशब्दवाच्य एव न भवति तस्य सोपाधिकस्वामित्वादिति भावः । अत्र राति चाशिष इत्यस्यान्तरं 'स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणलुब्धौ न कामुकौ' इति क्वचित्पठ्यते तत्रायमर्थः । कौ तर्हि स्वामिभृत्यावित्यत आह । स वा इति । यौ गुणलुब्धौ परस्परातुरागजनकसद्गुणमात्रमोहितौ, न कामुकौ परस्पर-प्रयोजनान्तरमपेक्ष्यमाणानुवर्त्तते, स एव भृत्यः, स एव स्वामी । इति ॥ ४ ॥ * * आवयोस्तु स्वामिभृत्यभावः स्वाभाविक इत्याह । अहमिति । अहं तु, अकामोऽनन्यप्रयोजनः, त्वद्वक्तः भवामि । स्वामी त्वं तु, अनपाश्रयः निरभिसंधिः, मादृशभक्तजनापेक्षारहित इत्यर्थः । अतः, अन्यथा प्रकारान्तरेण, आवयोः इह, राजसेवकयोः इव, अर्थः स्वस्वामिभाव-प्रयोजनं, न अस्ति । राजसेवकयोरिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा लोके राजसेवकयोः, स्वस्वार्थसाधनादिप्रयोजनान्तरमूलकः स्वस्वामिभावरूपसंबन्धोऽस्ति तथा नावयोरिति तदेतत् सर्वं सर्वज्ञस्त्वं जानास्येवेति भावः ॥ ५ ॥ * * अहो सर्वज्ञस्यापि वरयाञ्चायै चोदयतः सत्यसंकल्पस्य मम वचसः, एतत् प्रत्याख्यानं तव शोभते किमिति भगवदभिप्रायमभिप्रयन् यदि भगवतो

मह्यं वरप्रदानेऽत्यभिलाषस्तर्हिदं वरय इत्याह । यदीति । हे ईश, वरदर्पभ वरदश्रेष्ठ, यदि त्वं मे मह्यं कामानिष्टान् वरान्, रासि ददासि, तर्हि तु भवतस्त्वत्तः, अहं हृदि मद्धृदये, कामानां कामाङ्कुराणां, असंरोहमनुत्पत्तिरूपं वरं, वृणे । धर्मादिषु पुरुषार्थेषु मध्ये कस्यचनापीच्छानुदयरूपं वरं याचे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह । इन्द्रिया-याणीति । यस्य कामाङ्कुरस्य, जन्मना मनोरथोत्पत्तिमात्रेणैव, इन्द्रियाणि, मनः, प्राणाः आत्मा प्रत्यगात्मा, आत्मा देह इत्यन्ये । आत्मा भक्तिरित्यपरे । धर्मो वर्णाश्रमानुगुणो भगवदाराधनरूपः, धृतिर्धैर्यं मतिः स्वात्मपरमात्मविषया बुद्धिः, हीरनुचितकृत्यविषया लज्जा, श्रीज्ञानसंपत्तिः, ऐश्वर्यं वा, तेजोऽन्यानपेक्षता । स्मृतिर्ह्योपादेयाविस्मरणात्मिका, सत्यं भूतहितत्वं, नश्यन्ति । स्थावरत्वप्राप्ताविन्द्रियमनःप्राणात्मानोऽसत्प्राया भवन्ति किं पुनर्द्वैर्मादय इति भावः । स्थावरताप्राप्तिरेव प्रत्यगात्मनाश इत्युक्तं सुधासिन्धौ द्विशताधिके वार्त्तालीये एकादशे तरङ्गे स्वयं श्रीहरिणा मुक्तानन्दमुनिं प्रति । तद्यथा 'पर्वतादिशरीरस्य प्राप्तिर्नाशोऽस्य कीर्त्तितः । यथा न कापि कल्याणं भवेत्तस्येति गम्यताम्' इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ निष्कामस्तु त्वां भजंस्त्वत्-साधर्म्यमाप्नोतीत्याह । विमुञ्चतीति । यदा, मानवो मनुष्यः, मनसि स्वहृदि स्थितान्, कामान्, विमुञ्चति । अनन्यप्रयोजनेन त्वां भजतीत्यर्थः । हे पुण्डरीकाक्ष, तर्हि तदा एव, मानवः, भगवतो भावस्तस्मै भगवत्त्वाय अपहृतपाप्मत्वादिधर्माविर्भा-येत्यर्थः । कल्पते आविर्भूतगुणाष्टकत्वेन संप्राप्तभगवत्साधर्म्यो भवति । भगवत्त्वाय त्वत्समानैश्वर्यायेत्यन्ये । तत्र श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

प्रह्लादजीका राज्याभिषेक और त्रिपुरदहनकी कथा

नारदजी कहते हैं—प्रह्लादजीने बालक होनेपर भी यही समझा कि वरदान माँगना प्रेम-भक्तिका विग्रह है । इसलिये कुछ मुसकराते हुए वे भगवान्से बोले ॥ १ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने कहा—प्रभो ! मैं जन्मसे ही विषयभोगोंमें आसक्त हूँ, अब मुझे इन वरोंके द्वारा आप लुभाइये नहीं । मैं उन भोगोंके सङ्गसे डरकर, उनके द्वारा होनेवाली तीव्र वेदनाका अनुभव कर उनसे छूटनेकी अमिलाषासे ही आपकी शरणमें आया हूँ ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! मुझमें भक्तके लक्षण हैं या नहीं—यह जाननेके लिये आपने अपने भक्तको वरदान माँगनेकी ओर प्रेरित किया है । ये विषय-भोग हृदयकी गाँठको और भी मजबूत करनेवाले तथा बार-बार जन्म-मृत्युके चक्रमें डालनेवाले हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जगद्गुरु ! परीक्षाके सिवा ऐसा कहने का और कोई कारण नहीं दीखता; क्योंकि आप परम दयालु हैं । (अपने भक्तको भोगोंमें फँसानेवाला वर कैसे दे सकते हैं ?) आपसे जो सेवक अपनी कामनाएँ पूर्ण करना चाहता है, वह सेवक नहीं; वह तो निरा बनिया है ॥ ४ ॥ जो स्वामीसे अपनी कामनाओंकी पूर्ति चाहता है, वह सेवक नहीं; और जो सेवकसे सेवा करानेके लिये, उसका स्वामी बननेके लिये उसकी कामनाएँ पूर्ण करता है, वह स्वामी नहीं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मैं आपका निष्काम सेवक हूँ और आप मेरे निरपेक्ष स्वामी हैं । जैसे राजा और उसके सेवकोंका प्रयोजनवश स्वामी-सेवकका सम्बन्ध रहता है, वैसा तो मेरा और आपका सम्बन्ध है नहीं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मेरे वरदानिशिरोमणि स्वामी ! यदि आप मुझे मुँहमाँगा वर देना ही चाहते हैं तो यह वर दीजिये कि मेरे हृदयमें कभी किसी कामनाका बीज अङ्कुरित ही न हो ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हृदयमें किसी भी कामनाके उदय होते ही इन्द्रिय, मन, प्राण, देह, धर्म, धैर्य, बुद्धि, लज्जा, श्री, तेज, स्मृति, और सत्य—ये सब-के-सब नष्ट हो जाते हैं ॥ ८ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् । तर्हि व पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने । हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

नृसिंह उवाच

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुमुञ्च्य भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ।

कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेप्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतत् कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः । त्वां च मां च स्मरन्काले कर्मबन्धात् प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच

वरं वरय एतत् ते वरदेशान्महेश्वर । यदनिन्दत् पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाशयः साक्षात् सर्वलोकगुरुं प्रभुम् । भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाधवान् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुंडरीकाक्ष यदा मानवः मनसि स्थितान् कामान् विमुञ्चति तर्हि एव भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

भगवते पुरुषाय महात्मने ब्रह्मणे परमात्मने अद्भुतसिंहाय हरये तुभ्यं नमः ॥ १० ॥ * * ये मे भवद्विधाः एकांतिनः जातु इह च अमुत्र मयि आवयोः आशिषः ना आशासते अथ अपि एतत् मन्वंतरम् अत्र दैत्येश्वराणाम् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥ * * प्रियाः मदीयाः कथाः जुषमाणः त्वम् सर्वेषु भूतेषु संतम् एकम् ईशम् अधियज्ञम् माम् आत्मानि आवेश्य च योगेन कर्म हिन्वन् यजस्व ॥ १२ ॥ * * भोगेन पुण्यम् कुशलेन पापम् कालजवेन कलेवरम् हित्वा विशुद्धाम् सुरलोकगीताम् कीर्तिं विताय मुक्तबन्धः माम् एप्यसि ॥ १३ ॥ * * यः नरः त्वाम् च माम् च इदम् स्मरन् काले मह्यम् त्वया गीतम् इदम् कीर्तयेत् कर्मबन्धात् विमुच्यते ॥ १४ ॥ * * महेश्वर वरदेशात् ते एतत् वरम् यत् वरये ऐश्वरम् तेजः अविद्वान् विद्वामर्षाशयः साक्षात् सर्वलोकगुरुम् प्रभुम् भ्रातृहा इति मृषादृष्टिः त्वद्भक्ते मयि अधवान् मे पिता त्वाम् अनिन्दत् ॥ १५-१६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कामाभावे गुणमाह । विमुञ्चतीति । भगवत्त्वाय त्वत्समानैश्वर्याय । तथा च श्रुतिः । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” इति ॥ ६ ॥ * * निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छन्तं प्रत्याख्या-स्यन्नभस्यति । नम इति ॥ १० ॥ * * सत्यमेकांतभक्तस्त्वं तथापि मदाज्ञा करणीयेत्याह । नेति । मे एकांतिनः कदाचिदपीहामुत्र च मय्याशिषो न वाञ्छन्त्येव तदाप्येतन्मन्वंतरमात्रं भोगान्भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥ * * ननु तर्हि बन्धः स्यादित्यत आह । कथा इति द्वाभ्याम् । सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्यावेश्य यजस्व । तर्ह्यनेनैवापि कर्मणा बन्धः स्यान्नेत्याह योगेन मय्यर्पणेन कर्म हिन्वंस्यजयजस्व ॥ १२ ॥ * * किं च भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबन्धः सल्लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेति विभीषामात्रमन्यथा तस्य राज्येऽप्रवृत्तेः । न तु तस्य प्राचीनं पापमिति “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्य-पदेशात्” इति न्यायात् “तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुत” इति श्रुतेश्च । न चेदं प्रारब्धं पापाभिप्रायं तस्य भोगेनैव क्षयात्कुशलेन हित्वेति वचनानुपपत्तेः । न चासावविद्वानिति वाच्यं भगवतैव कृतार्थत्वस्यानंतरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव योगेन कर्म हिन्वन्नितोदमपि लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति सर्वमनवद्यम् ॥ १३ ॥ * * किं च । य इति । त्वां च मां चेदं मन्त्रित्रं च स्मरन्नेतत्स्त्रोत्रं यः कीर्तयेत्सोऽपि कर्मबन्धाद्विमुच्यते कुतस्तव बन्धशंकेत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * ईश्वराज्ञया प्राप्तकर्माधिकारः सन्पितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः । वरं वरणीयमेतदपरं वृणे ते त्वत्तः ॥ १५ ॥ * * विद्वोऽमर्षेण क्रोधेनाशयो यस्य ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु यदि कामं न कामयसे तर्हि ‘वद मे तव दास्ययोगम्’ इति ब्रुवन्कथं महास्यं कामयसे तत्राह—विमुञ्चतीति । मनसि स्थितान्स्थायिभावतया वर्तमानान्कामान्प्राकृतांस्त्वदास्यसख्यादीनपि यदा विशेषेण मुञ्चति । भगवत्त्वाय सायुज्याय

तच्च सायुज्यं मे नाभीष्टम् “किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन । सारंजुषां चरणयोरुपगायता नः” इति मदुक्तेरेवातो भवदास्यरूपमप्राकृतं काममहं वृण एव भगवत्त्वाय भगवत्समानैश्वर्यायेति स्वामिचरणाः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । अमृतो मृतिशून्यः । अत्र देहे एव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु मत्सायुज्यमात्माराममुनिभिरप्यादरणीयं किमित्यसुरबालकोऽपि भूत्वा तत्र कटाक्षयसीति भगवद्वाचा पराजितं मन्यः प्रणमति-नम इति चक्रवर्त्ती ॥ १० ॥ न केवलं तवैवायं स्वभावोऽपि तु सर्वेषां मद्भक्तानामिति तत्रापि त्वमधिक इत्यभिप्रायेणाह—सत्यमिति । एतन्मन्त्रमात्रं नाधिकमतो मा क्रुध्येति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मां विषयांधकूपे केनापराधेन क्षिपसीत्यभिप्रायेणाह—नन्विति । अत्र तोर्थः—ननु कर्मजलस्नानानिच्छया ह्येतावन्तं मया कंठशोषणमकारि तदरण्यरोदनवद् व्यर्थमभूयत त्वं तत्रैव स्नाहीत्युपदिशस्यतस्त्वदाज्ञानुलब्ध्या त्वमेव जानासीति शंकारोगनिर्मूलनाय सुखसाध्यमौषधं विधास्यामीत्यभिप्रायवानाह-कथा इति ॥ १२ ॥ अन्यदाह-किञ्चेति । पापाधिक्यशंकया तस्य प्रह्लादस्य राज्येऽप्रवृत्तिं दृष्टाह—पापं हित्वेति । विभीषामात्रं पापस्य भयमात्रमेव प्रह्लादस्यासीत्तन्निवृत्तये भगवत्तोक्तं पापं पुण्येन प्रायश्चित्तादिकर्मणा । अन्यथा भयनिवृत्त्यभावे पापमपि प्रारब्धमेवास्त्विति चेत्तत्राह—न त्विति । प्रारब्धाद्यभावे प्रमाणमाह—तदधीति । तस्य ब्रह्मणोऽधिगमे उत्तराध्यात्मश्लेषः । पूर्वाध्यात्म विनाशः कुतः तद्व्यपदेशात् । तयोरश्लेषविनाशयोर्व्यपदेश उपदेशः । अश्लेषस्य तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते यद्यपि प्रह्लादस्य सदाचारित्वेन पापाभावस्तथापि विभीषामात्रं न तु पापनिवृत्तिरिति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । ननु किमर्थं भक्ताय विभीषा भगवता कृता अन्यथा विभीषाऽभावे राज्ये प्रजापालनरूपे राजधर्मेऽप्रवृत्तेः ‘स्वधर्मे निधनं श्रेयः’ इति ‘षष्टांशं लभते राजा प्रजा धर्मेण पालयन्’ इत्यादिशास्त्रात्प्रजापालनमेव कुशलचरणमिह ज्ञेयं यागाद्याचरणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ननु संचितं तस्य पापमस्तीत्याशंकोद्धारमाह—तदाधिगम इत्यन्यत्र । विनाशस्य तदर्थेऽपि कातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिभ्यामुपदेशादित्यर्थे इति सूत्रार्थः । तत्तदा शुभाशुभे त्यजतीति श्रुत्यर्थः । इदं वचनं प्रारब्धाभिप्रायं न तस्य प्रारब्धस्य ‘नामुक्तं क्षीयते कर्म’ इति श्रुतेर्मोर्गेनेव क्षयात् । यदि प्रारब्धमपि ज्ञानोत्तरं नश्येत्तदा कुशलेन हित्वेत्युक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यर्थः । असौ प्रह्लादोऽज्ञ इति न च वाच्यं भगवत्तैव ‘यत्रयत्र च मद्भक्ताः’ इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव ज्ञानित्वादेव । अत्र विश्वनाथः—भोगहेतुकात्कर्मबंधाच्च नैवाशंकिष्ठास्ततव पूर्वजन्मन्येव सर्वं कर्म नष्टमेवेत्याह—भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं पूर्वदेहं च हित्वा एषि मां संप्रति प्राप्नोषि । असि मुक्तबंध इति । अस्मिञ्जन्मनि मुक्तबंधो जीवन्मुक्त एव वत्से इत्यर्थः । एवं प्रह्लादस्यांशेन साधनसिद्धत्वं च नारदादिवञ्ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तव कर्मबंधाभावे कैमुत्यं शृण्वेत्याह-किञ्चेति । इत्यर्थः इति । तत्र तु सर्वथा स्वप्नेऽपि बंधशंका न संगच्छत इति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पूर्वं संसारणां नृणां मोक्षाय श्रीमच्चरणेषु प्रार्थितं संप्रति यद्येतादृशं सौभाग्यं मह्यमदात्तर्ह्यस्य महापराधिनाऽपि निक्षाराय प्राथेय इत्याह-वरमिति त्रिभिः । वरदानां ब्रह्मादीनामीशात् । अत एवाह-महेश्वरेति । वस्तुतो महेश्वरत्वम् ‘अन्यतमो मुकुंदात् । को नाम लोके भगवत्पदार्थः’ इति न्यायेन त्वग्येव पर्यवस्यतीति भावः । ऐश्वरं सर्वोत्कृष्टम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भ्रातृहेति । मे भ्रातृहा विष्णुरिति हेतोर्यत्त्वामनिददित्यन्वयः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विमुञ्चतीति । मानवो मनुष्यो यदा मनसि स्थितान् कामान् विषयान् विमुञ्चति तर्ह्येव हे पुण्डरीकाक्ष ! स भगवत्त्वाय त्वत्कृपया त्वत्समानज्ञानैश्वर्यादिलाभाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ॐ नम इति । स्पष्टम् ॥ १० ॥ नेति । ये भवद्विधास्त्वत्सदृशा मयि एकान्तिनः अनन्यप्रयोजना भक्तास्ते यद्यपि इहामिन्लोके अमुत्र परलोके च या आशिषः विषयास्तान् जातु कदाचिदपि मे मत्तोऽपि नाशासते नैव वाञ्छन्ति तथाप्येतन्मन्वन्तरपर्यन्तमत्र भूमावेव स्थित्वा दैत्येश्वराणामधिपो भूत्वा भोगान् भूक्ष्व ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कथा इति । प्रियाः मदीयाः कथाः जुषमाणः शृण्वन् सर्वेषु भूतेषु सन्तमेकम् ईशम् अधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं माम् आत्मनि स्वचित्ते आवेशय यागेन मध्यर्पणेन कर्म हिन्वन् त्यजन् यज्ञस्व यज्ञैराराधयस्व तेन कर्मणा तव बन्धो न स्यात् नापि कर्माकरणदोषः । इदं च लोकसंग्रहार्थं कर्माणं प्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्राय ॥ १२ ॥ भोगेनेति । भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा कुशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वा कलेवरं च कालजवेन हित्वा त्यक्त्वा सुरलोकगीतां विशुद्धां कीर्तिं च लोके वित्ताय वित्तार्थं सर्वथा मुक्तबन्धः सन् मामेव्यसि प्राप्स्यसि । अत्र भगवत्कृपया प्राप्तज्ञानस्य तस्य कुशलेन पापमिति विभीषामात्रम् । अन्यथा तस्य राज्ये प्रवृत्तेः ननु तस्य प्राचीनं पापमस्ति ज्ञानेन तन्नाशात् । “तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते” इति श्रुतेः । न चेदं प्रारब्धपापाभिप्रायं तस्य भोगेनैव क्षयात् । यद्वा । कुशलेन “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।” इत्याद्युक्तबुद्धि-कौशल्युक्तेन भोगेन प्रारब्धं पुण्यं पापं च हित्वेति व्याख्येयम् । अन्ये तु प्राजन्मनि भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं प्राकलेवरं च हित्वा सम्प्रति मामेपि प्राप्तोऽसि । अत्र जन्मनि तु मुक्तबन्ध एवासीति व्याचख्युः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ य इति । यो नरस्त्वां

च मां च इदं मम चरित्रं च स्मरन् मह्यं ममैतत्त्वया गीतं स्तोत्रं कीर्त्तयेत्सोऽपि प्रारब्धावसानकाले पापपुण्यात्मकात्कर्म-
बन्धाद्विमुच्यते कुतस्त्व बन्धशङ्केति ॥ १४ ॥ * * वरमिति त्रिकम् । हे महेश्वर ! वरदा ब्रह्मादयस्तेषामपीश ते त्वत्त
एतद्वरं वरये वृणे । हे कृपणवत्सल ! यद्यपि तदा मरणसमये ते तवापाङ्गेन कटाक्षेण सम्यक् कृपया दृष्टः अतः पूत एव तथापि
श्रीमुखात्प्रसादावाचं श्रोतुं कार्पण्यात्प्रार्थय इति ऐश्वर्यमीश्वरस्य तवेदं तेजः अविद्वान् अजानन् विद्वः अमर्षेण क्रोधेन आशयोऽ-
न्तःकरणं यस्य सः भ्रातृहा इति मृषा दृष्टिः त्वद्भक्ते मयि चाघवान् कृतद्रोहः मे पिता सर्वलोकगुरुं प्रभुं त्वां यत् आनन्दत
तस्मात् दुरन्तात् दुस्तरादघात् पापात् पूयेत विशुद्ध्येत ॥ १५-१७ ॥

वीरराघवव्याख्या

निष्कामस्तु त्वां भजंस्त्वत्साधर्म्यं प्राप्नोतीत्याह—विमुञ्चतीति । यदा मानवो मनुष्यः स्वहृदिस्थितान् कामान् विमुञ्चति
अनन्यप्रयोजनेन त्वां भजतीति भावः । हे पुण्डरीकाक्ष ! तर्हि तदा स मानवः भगवतो भावः भगवत्त्वं तस्मै कल्पते अपहृत-
पाप्मत्वादिधर्माविर्भावाय कल्पते आविर्भूतगुणाष्टकवत्त्वेन भगवत्साधर्म्यमागतो मुक्तो भवतीति यावत् ॥ ९ ॥ * *
मम हृदि कामानुदयरूपाद्वरादन्यं वरं सर्वथा मा दा इति प्रार्थनाऽभिप्रायेण भगवन्तं नमस्करोति—ओमिति भगवते
पूर्णषाड्गुणाय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने महात्मने केवलं भक्तानुग्रहैकस्वभावाय हरये आश्रितार्तिहराय अद्भुतसिंहाय मादृशसाधु-
परित्राणार्थमुपात्तनृसिंहरूपाय ब्रह्मणे स्वरूपे गुणैश्च निरतिशयवृहते परमात्मने लोकत्रयस्यान्तःप्रवेशेन भर्त्रे प्रणवप्रतिपाद्याय
तुभ्यं नमः ॥ १० ॥ * * एवं प्रत्याख्यातवरयाञ्चं प्रह्लादमाह भगवान्छ्रीनृसिंहः—नैकान्तिन इति चतुर्भिः । भवद्वि-
धास्त्वादृशा मयि एकान्तिन एकान्तभक्ता अनन्यप्रयोजनेन भजन्तः मे मत्तः जातु कदाचिदपि इहामुत्र च लोके आशिषः
कामान्नाशासते, यद्यपि न प्रार्थयन्ते तथाप्येतन्मन्वन्तरपर्यन्तमत्रैव लोके दैत्येश्वराणामधिपो भूत्वेतिशेषः । भोगान्
भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥ * * तर्हि बद्धः स्यामित्यत्राह—कथेति । प्रियः मम निरतिशयप्रियः त्वं मदीयाः कथाः जुषमाणः
सेवमानः प्रिया इति पाठे कथाविशेषणं मत्कथाः शृण्वंस्त्वं न बद्धः स्या इति भावः । नन्वनिच्छन्तमपि बलात्कामेषु किमर्थं
योजयसीत्यत आह—आत्मनि सर्वेषु भूतेषु चान्तरात्मतया सन्तमधियज्ञं यज्ञाधिपतिमीश्वरं मां भक्तियोगेन यजस्वाराधयस्व
किं कुर्वन् मत्प्राप्तिविरोधिपुण्यपापात्मकं कर्म हिन्वन्नपनुदन्मुमुक्षोरप्यभ्युपगतमत्प्राप्तिविरोधिप्रारब्धफलस्य सुखदुःखात्मकस्या-
वश्यमनुभाव्यत्वादनच्छन्तमपि त्वां कामेषु योजयामीति भावः ॥ १२ ॥ * * एतदेव व्यनक्ति—भोगेनेति ।
पुण्यमभ्युपगतप्रारब्धपुण्यकर्म तत्फलभोगेन हित्वा त्यक्त्वा अपनुद्य पापमभ्युपगतप्रारब्धाख्यं पापं कर्म कुशलेन भोगेन हित्वा
भोगकौशलेन हित्वेत्यर्थः । पापफलभोगस्य दुःखरूपत्वान्मनोविकारः स्यादिति यथा मनो न विक्रियते तथा भोगकौशलेनेत्यर्थः ।
“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । समदुःखसुखं धीरम्” इत्याद्युक्तरीत्याऽनुद्वेगमत्वादिभोगकौशलेनेति यावत्,
कुशलेन पुण्येन यज्ञादिकर्मणा पापमभ्युपगतप्रारब्धमपुण्यं कर्म हित्वेति नार्थः । अनुभवैकविनाशस्य पुण्यकर्मणा निवृत्त्यनुपपत्तेः ।
न चात्र पापशब्दः सञ्चितानभ्युपगतादिपापपरः तस्य भक्तियोगेनैव निवृत्तेः न च भक्तियोगप्रतिबन्धकपापपरः परिपूर्ण-
भक्तियोगनिष्ठत्वात्प्रह्लादस्य तन्निवृत्तेः पूर्वमेव जातत्वात्तस्माद्यथोक्त एवार्थः, कालजवेन कालवेगेन कलेवरं हित्वा कालवेगेन
निमित्तेनानुभूतप्रारब्धावसाने कलेवरं हित्वेत्यर्थः । सुल्लोकेपि गीयमानं स्वीयां कीर्तिं विताय विस्तीर्य मुक्तबन्धः मद्भक्तियोगेन
विनष्टाश्लिष्टपूर्वात्तराघरूपमत्प्राप्तिप्रतिबन्धको मामेष्ट्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * किञ्च यः पुमान् त्वां च
मां च स्मरन् यद्विदं मह्यं त्वया गीतं मत्स्तुत्यात्मकं स्तोत्रं कीर्त्तयेत् सोऽपि पुमान् काले प्रारब्धाऽनुभाववसानकाले कर्मबन्धान्म-
त्प्राप्तिबन्धात्पुण्यपापात्मककर्मरूपाद्विमुच्यते त्वद्भक्तकीर्तनसञ्जातमद्भक्तियोगनिरस्तमत्प्राप्तिप्रतिबन्धककर्मबन्धाद्विमुक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * ईश्वराज्ञया प्राप्तदैत्याधिपत्यः स्वपितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः प्रह्लादः वरमिति । हे महेश्वर !
वरदानां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरात्ते त्वत्तोऽहमेतद्वरं वृणे, किं तत् ? यन्मे पिता ईश्वरस्य तव सम्बन्धि तेजः प्रभावमविद्वान-
जानन् ॥ १५ ॥ * * सर्वलोकहितोपदेष्टारं प्रभुं त्वामनिन्दन् निन्दितवान्, कथंभूतः, त्वं भ्रातृहेति मृषादृष्टिदुरभिमानयुक्तः
अत एव वृद्धामर्षाशयः प्रवृद्धो योऽमर्षः क्रोधः तद्युक्त आशयोन्तःकरणं यस्य तादृशः इद्वेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विद्वेति
पाठे विद्वो व्यथितः स चासावमर्षयुक्तान्तःकरणश्चेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वां सर्वलोकहितोपदेष्टारं प्रभुमनिन्ददिति यत् यच्च त्वद्भक्ते-
मन्यधवान् द्रोहीति द्रोहं कृतवानिति ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, कामासंरोहो नाम काममोक्षो विवक्षितस्तस्मात्किं फलमिति तत्राह—विमुञ्चतीति । भवाय पुनर्जननाय ॥ ६ ॥
भवन्नमनादिलक्षणा भक्तिश्च तत्फलमित्याह नम इति । भगवत इत्यनेन किञ्चित्पूज्यमात्रवस्तु सिध्यत्यतः पुरुषायेत्यनेनापि

कश्चिदेवेत्यतो महात्मन इति कोसावित्यतो हरय इति, हरिशब्दस्यानेकार्थत्वाद्वा क इत्यतोद्भुतेति तिर्यक्प्राणिना च्वया किं स्यादित्यतो ब्रह्मण इति, अस्याप्यनेकार्थत्वाद्वा क इत्यतः परमात्मन इति ॥ १० ॥ * * अहं त्वकाम इत्येकांत-भक्तलक्षणं यत्त्वयोक्तं तत्सत्यं तथापि मदाज्ञाकारिणस्तव पुण्याभिवृद्धिः स्यादत एतत्कर्तव्यमित्याह, नैकान्तिन इति । किन्तदिति तत्राह, तथापीति ॥ ११ ॥ * * ननु, कर्दमजलस्नानाऽनिच्छया ह्येतावन्तं कालं मया कण्ठशोषणमकारि तदरण्य-रोदनवद्वयर्थमभूतस्त्वं तत्रैव स्नाहीत्युपदिशस्य तत्स्वदाज्ञानुल्लङ्घ्या त्वमेव जानासीति शङ्कारोगनिर्मूलनाय सुखसाध्यमौषधं विधास्यामीत्याशयवानाह—कथा इति । बहुवचनेन सर्वावतारादिकथा उपलक्षयति, भूतेष्वित्युपलक्षणं चरुपुरोडाशादिष्वपि यज्ञमूर्तिसन्निहित इति योगेन भक्तियुक्तध्यानेन हिन्वन् नाशयन् ॥ १२ ॥ * * नन्वेतावता मम किं कालान्तरभाविनी त्वत्प्राप्तिः स्यादेवेत्याह—भोगेनेति । मुक्तावनभिमतं पुण्यं भोगेन क्षपयित्वा प्रायश्चित्तादिकुशलकर्मणा पापं निर्मूलयित्वा विताय विस्मृत्य ॥ १३ ॥ * * मया तवोक्तयोगकरणाशक्तस्यानायाससाध्यं योगमुपदिशामीत्युपसंहरति—य इति । मह्यं मामुद्दिश्य युक्तकाले ॥ १४ ॥ * * अभिमतमित्युक्तत्वादिमं त्वदभिमतं वरं वृण इत्याह—वरमिति । ते सकाशात् अनेन दातृस्वीकर्तृभावसम्बन्धोऽस्तीति ज्ञायते ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथापीति, श्रीनृसिंहवाक्येनैतान् विहायेति तत्प्रार्थनानुसारेण सर्वलोककृतार्थीकरणमेव मुख्यं प्रयोजनम् अन्यत्तु लक्ष्यमात्रम् । तथैव वक्ष्यते “कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय” इति । य एतदिति च ॥ ११ ॥ * * यांस्तु दृष्टश्रुतां-स्त्वमधुना स्मरसि तेषां का वार्त्तेति तच्छ्रवणगतानामपि कीर्त्त्यर्थमभिप्रेतम् ॥ १२ ॥ * * भोगेन पुण्यं प्रारब्धं कुशलेन मद्भजनेन तत्प्रतियोगितया पापञ्च प्रारब्धमेव “आदोपि सद्यः सवनाय कल्पते” इति न्यायात् “भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्रवपाकानपि सम्भवात्” इति न्यायाच्च ॥ १३-१४ ॥ * * वरं वरय इत्यर्द्धकम् । अनेन श्रीप्रह्लादस्य स्वपित्रोर्जयविजय-त्वादि ज्ञानं नासीदिति गम्यते यदिति सार्द्धयुग्मकम् ॥ १५-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शनी

ननु, यदि कामं न कामयसे तर्हि वद मे तव दास्ययोगमिति ब्रुवन् कथं महास्यं कामयसे तत्राह—विमुञ्चतीति । मनसि स्थितान् स्थायिभावतया वर्त्तमानान् कामान् अप्राकृतांस्त्वदास्यसख्यादीनपि यदा विशेषेण मुञ्चति भगवत्त्वाय सायुज्याय तच्च सायुज्यं मे नामोष्टं किं तैर्गुणव्यतिकारादिह ये स्वसिद्धा धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन “सारं जुषाम् चरणयो रूपगायताम् नः” इति मदुक्तेरेवातो भवहास्यरूपमप्राकृतम् काममहं ब्रणे एव भगवत्त्वाय भगवत्समानैश्वर्यायेति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६ ॥ * * ननु, मत्सायुज्यमात्माराममुनिभिरप्यादरणीयं किमित्यसुरबालकोपि भूत्वा तत्र कटाक्षयसीति भगवद्वाचा पराजितम्मन्यः प्रणमति—ओं नम इति ॥ १० ॥ * * न केवलं तवैवायं स्वभावः अपि तु सर्वेषामेव मद्भक्तानामित्याह—नेति । एतन्मन्वन्तरमात्रं न त्वधिकं ददामि मा क्रुध्येतिभावः ॥ ११ ॥ * * ननु, मां विषयान्वकूपे केनापराधेन क्षिपसीत्यत आह—कथा इति । अधियज्ञं सर्वयज्ञाधीश्वरं मां स्वयोगेन स्वीयभक्तियोगेनैव यज्ञ भज इति अकृता अपि अश्वमेधादयो यज्ञाः कृता एव भविष्यन्तीत्यधियज्ञपदेन द्योत्यते कर्म वैदिकं लौकिकं च हिन्वन् त्यजन् मद्भक्त्याधिकारिणः कर्मकरणानौचित्यात् ॥ १२ ॥ * * भोगहेतुकात् कर्मबन्धात् नैव शङ्किष्ठास्तव पूर्वजन्मन्येव सर्वं कर्म नष्टमेवेत्याह—भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं कुशलेन सुकृताचरणेन पापं कलेवरं पूर्वदेहं च हित्वा एषि मां सम्प्रति प्राप्नोषि असि मुक्तबन्धः इत्यस्मिन् जन्मनि तु मुक्तबन्धो जीवन्मुक्त एव वर्त्तसे इत्यर्थः । एवं प्रह्लादस्यांशेन साधनसिद्धत्वं नित्यसिद्धत्वं च नारदादिवत् ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ * * तव कर्म बन्धाभावे कैमुलं शृण्वित्याह—य इति । मह्यं मां प्रसादयितुम् ॥ १४ ॥ * * किञ्च पूर्वं संसारिणां नृणां मोक्षाय श्रीमच्चरणेषु प्रार्थितं संप्रति यद्येतादृशं सौभाग्यं मह्यमदास्तर्ह्येकस्य महापराधिनाऽपि निस्ताराय प्रार्थये इत्याह—वरमिति त्रिभिः, । वरये वृणे ॥ १५ ॥ * * विद्वोऽम-र्षेणाऽशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भगवत्त्वाय कल्पते भगवद्वाचापत्तियोग्यो भवति, भगवद्वाचापत्तिर्नाम भगवत्साधर्म्यप्राप्तिः—

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गे पि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ” ॥

इति श्रीमुखवचनात् ॥ ६ ॥ * * अतिदुर्लभभगवद्दर्शनचरणस्पर्शवचनामृतश्रवणादि निर्वृतो नमस्करोति नम इति ॥ १० ॥ * * भगवानपि तत्प्रारब्धकर्मानुसारेण तद्दर्शनादिना लोकमिमं विशोधयितुं च किञ्चित्कालमत्रैव

मां भजन् वासं कुरु पुनर्मां प्रीत्यतीत्याह—नैकान्तिन इति त्रिभिः ॥ ११ ॥ * * सर्वेषु चेतनाचेतनेषु भूतेषु एकं नियन्तारं मां सन्तम् आत्मनि हृदि आवेश्य मदीयाः कथाः जुषमाणः सेवमानः योगेन मदर्पणविधियोगेन अधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं मां कर्म प्रारब्धं कर्म हिन्वन् क्षपयन् यजस्व ॥ १२-१३ ॥ * * प्रह्लादोक्तस्वशास्त्रोक्तकीर्तनादिकलमाह—य इति ॥ १४ ॥ * * ते त्वत्तो वरं वरये वृणे मे पिता ऐश्वरं भवदीयं तेजः अविद्वान् त्वां यदनिन्दत् तस्मात् अघात् मे पिता पूयेतेति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ १५ ॥ * * विद्वो व्याप्तोऽमर्षेण क्रोधेनाशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कामानुदये को गुण इत्यपेक्षायामाह—विमुञ्चतीति । मानवो मनुष्यो यदा मनसि स्थितान् कामान् विषयान् विमुञ्चति तर्ह्येव हे पुण्डरीकाक्ष स भगवत्त्वाय त्वत्कृपया त्वत्समानज्ञानैश्वर्यादिलाभाय कल्पते समर्थो भवति । त्वत्कृपां विना त्वेवं निष्कामतया त्वद्भजनं दुर्घटमिति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ ६ ॥ * * एवं स्वाभिप्रायनिवेदनेन स्वस्मिन् भगवतो महतीं कृपां विलोक्य प्रेम्णा गद्गदाक्षरस्तं प्रणमति—ओं नम इति । भगवते ज्ञानैश्वर्यादिषड्गुणपूर्णाय पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे महात्मने भक्तैष्वत्युदारचित्ताय हरये आश्रितार्तिहराय अद्भुतसिंहाय मद्रक्षणार्थं गृहीतनरसिंहस्वरूपाय ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृहते परमात्मने प्रपञ्चातीताय तुभ्यं नम इति ॥ १० ॥ * * एवं नमस्कृतः कृपापरवशो भगवान्न केवलं तवैवायं स्वभावः, अपितु सर्वेषामपि मय्येकान्तभक्तानां तथापि त्वया मदाज्ञा परिपालनीयेत्याह—नेति । ये भवद्विधा-स्त्वत्सदृशा मयि एकान्तिनः अनन्यप्रयोजना भक्तास्ते यद्यपि इहास्मिन् लोके अमुत्र परलोके च या आशिषः विषयास्तान् जातु कदाचिदपि मे मत्तोऽपि नाशासते नैव वाञ्छति, तथाप्येतन्मन्वन्तरपर्यन्तं अत्र भूमावेव स्थित्वा दैत्येश्वराणाम् अधिपो भूत्वा भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * ननु तर्हि बद्धः स्यामित्याशङ्क्याह—कथा इति द्वयेन । त्वमात्मनि स्वचित्ते माम् अधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारमावेश्य यजस्व यज्ञैराराधयस्वैत्यन्वयः । तर्ह्यनेन यज्ञादिकर्मणा बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—योगेनेति । भक्ति-योगेन मय्यर्पणेन कर्म हिन्वन् त्यजन् यजस्व । ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः’ इति गीतासु स्पष्टोक्तेः । न च ममात्मनि स्थिरीकरणे प्रयत्नाधिक्यं स्वत एव प्रथमतस्तत्र विद्यमानत्वादित्यभिप्रेत्याह—सर्वेषु भूतेषु सन्तमिति । तथापि किञ्चिद्-द्वारमपेक्षितमेवेत्यपेक्षायामाह—मदीयाः कथा जुषमाणः शृण्वन्निति । न च कथाश्रवणे क्लेशोऽस्ति परमानन्दजनकत्वादित्यभिप्रेत्याह—प्रिया इति । ननु कथमेवं त्वदाराधनेन बन्धविमोक्तस्तत्राह—ईशमिति । तत्रापीश्वरानेकत्वशङ्कानिवारणाय—एकमिति ॥ १२ ॥ * * किञ्च यद्यपि ‘तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तत्रापदेशात्’ इति न्यायात् ‘तत्सुकृत-दुष्कृते विधुनुते’ इति श्रुतेश्च भगवद्भक्तस्य विदुषस्त्व सञ्चितं कर्म नष्टमेव आगामिकर्मसंश्लेषभयमेव नास्ति ‘योगेन कर्म हिन्वन्’ इति तु लोकसङ्ग्रहार्थमेवोक्तं तथापि पुण्यपापात्मकस्य प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव विनाश्यत्वेन विमुक्तौ प्रतिबन्धकत्वात्तद्विनाशार्थं राज्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—भोगेनेति । भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं पापं च हित्वैत्यन्वयः । सुखदुःखानुभवे हर्षविषादसम्भवात्तन्निरासायाह—कुशलेनेति, ‘दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः’ इत्याद्युक्तबुद्धिकौशल्युक्तेन भोगेनेत्यर्थः । कलेवरं च कालजवेन हित्वा त्यक्त्वा सुरलोकगीतां विशुद्धां कीर्तिं च लोके विताय विस्तार्य सर्वथा मुक्तबन्धः सन् मामेष्ट्यसि प्राप्स्यसीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * तस्य कर्मबन्धाभावे कैमुत्यन्यायमाह—य इति । यो नरस्त्वां च मां च इदं मम चरितं च स्मरन् मह्यं ममैतत्त्वया गीतं स्तोत्रं कीर्तयेत् सोऽपि प्रारब्धावसानकाले पापपुण्यात्मकात् कर्मबन्धाद्विमुच्यते, तव कर्मबन्ध-विमुक्तौ कः सन्देह इत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एवं भगवदाज्ञया प्राप्तकर्माधिकारः सन् पितृनिष्कृतिं प्रार्थयते—वरमिति त्रिभिः । हे महेश्वर वरदा ब्रह्मादयः षोडशपीशास्ते त्वत् एतद्वरं वरये वृणे इत्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—यदिति । ऐश्वर-मीश्वरस्य तवेदं तेजः अविद्वान् अजानन् मे पिता यत् त्वामनिन्दत् त्वद्भक्ते मयि चाघवान् कृतद्रोहस्तस्मात् अघात् पापात् मे पिता पूयेत विशुद्धचेदिति त्रयाणामन्वयः ॥ १५ ॥ * * अपराधस्य महत्त्वद्योतनाय भगवतो निन्दाविषयत्वं दर्शयति—साक्षात्सर्वलोकगुरुमिति । तत्र हेतुमाह—प्रभुं सर्वलोकस्वामिनमिति । तथापि निन्दायां हेतुमाह—विद्वः अमर्षेण क्रोधेन आशयेन्तःकरणं यस्य सः । निन्दाप्रकारमाह—भ्रातृहेतिमृषादृष्टिरिति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मम हृदि कामानुदयरूपाद्वरादन्यं वरं सर्वथा मा दा इति प्रार्थनाभिप्रायेण भगवन्तं नमस्करोति । ॐ नम इति । भगवते पूर्णषाड्गुण्याय, पुरुषाय सर्वान्तरात्मने, महात्मने केवलं भक्तानुग्रहैकस्वभावाय, हरये स्वाश्रितार्तिहराय, अद्भुत-सिंहाय मादृशसाधुपरित्राणार्थमुपात्ताश्चर्यकारिन्सिंहरूपाय, ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृहते, परमात्मने लोकत्रयस्यान्तः-प्रवेशेन भर्त्रे, ॐ इति प्रणवप्रतिपाद्याय, तुभ्यं नमः ॥ ९ ॥ * * एवं प्रत्याख्यातवरयाञ्चं प्रह्लादमाह भगवान् श्रीनृसिंह-

श्रुतिभिः । नेति । हे प्रह्लाद, भवद्विधास्त्वादृशाः, मयि ये एकान्तिनः, एकान्तभक्ताः, अनन्यप्रयोजनेन मां भजन्त इत्यर्थः । ते मे भक्तः जातु कदाचिदपि, इहास्मिन् लोके अमुत्र परलोके च, आशिषः कामान्, न आशासते यद्यपि न प्रार्थयन्ते इत्यर्थः । अथापि, तथापि एतत् मन्वन्तरं, वर्त्तमानमन्वन्तरपर्यन्तमित्यर्थाः । अत्र लोके, दैत्येश्वराणाम् अधिपः भूत्वेति शेषः । भोगान् अनुभुङ्क्ष्व ॥ १० ॥ ॐ ॐ एवं सति तु नूनमेव बद्धः स्यामित्यत्राह । कथेति । त्वं मम निरतिशयप्रियो भगवान्, प्रियाः मयि त्वत्प्रीत्युत्पादिकाः, मदीयाः मद्गुणचरित्रादिसंबन्धिनीः कथाः, जुषमाणः सेवमानः सन्, न बद्धः स्या इति शेषः । नन्वनिच्छन्तमपि मां बलात् कामेषु कथं योजयसीत्यत आह । आत्मनि, सर्वेषु भूतेषु च, सन्तमन्तरात्मतया विद्यमानं, एकमसमाधिकं, अधियज्ञं यज्ञाधिपतिं, ईशमीश्वरं मां, आत्मनि आवेश्य ध्यात्वा, कर्म मत्प्राप्तिविरोधिपुण्यपापात्मकं कर्म, हिन्वन्नपनुदन् सन्, योगेन मद्भक्तियोगेन, यजस्व । मुमुक्षोरपि स्वाभ्युपगतमत्प्राप्तिविरोधिमुखदुःखात्मकस्य प्रारब्धफलस्यानुभवनीयत्वादनच्छन्तमपि त्वां कामेषु योजयामीति भावः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ एतदेव व्यनक्ति । भोगेनेति । पुण्यं समभ्युपगतप्रारब्धपुण्यकर्म, भोगेन तत्फलमुखानुभवेन, हित्वा त्यक्त्वाऽपनुद्येति यावत् । पापं स्वाभ्युपगतं प्रारब्धाख्यं पापकर्म, कुशलेन प्रायश्चित्तादिकुशलकर्मण्यर्थः । हित्वा, कालजवेन कालवेगेन, कलेवरं हित्वा, कालनिमित्तेनानुभूतप्रारब्धावसाने भौतिकदेहं हित्वेत्यर्थः । सुरलोकगीतां देवलोकगीयमानां, विशुद्धां स्वकीयामिति पाठेऽर्थः सुगम एव । कीर्त्तिं विताय विस्तार्य मुक्तबन्धः मद्भक्तियोगेन विनष्टास्त्रिष्टपूर्वोत्तराघरूपमत्प्राप्तिप्रतिबन्धको भूत्वेत्यर्थः । माम् एष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः । अत्रास्य कुशलेन पापमिति बिभीषामात्रमन्यथा तस्य राज्येऽप्रवृत्तेः । न च वाच्यं तस्य प्राचीनमघमस्तीति 'तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति न्यायात् पूर्वश्लोकोक्तं योगेन कर्म हिन्वन्नितीदमपि लोकसंग्रहाथ कर्मणि प्रवर्त्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति सर्वमनवद्यम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ य इति । किं च यः पुमान्, त्वां च मां च, स्मरन् यत् इदं मह्यं मम, त्वया गीतम् एतत् स्तवनं, कीर्त्तयेत्सः पुमानपि काले प्रारब्धावसानकाले, कर्मबन्धान्मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकपुण्यपापात्मककर्मरूपाद्वन्धनात्, विमुच्यते ॥ १३ ॥ ॐ ॐ ईश्वराज्ञासंप्राप्तदैत्याधिपत्यः सन्, प्रह्लादः स्वपितुर्निष्कृतिं प्रार्थयते त्रिभिः । वरमिति । वृद्धेति । हे महेश्वर, वरदानां ब्रह्मादीनामपीश ईश्वरस्तस्मात्, ते त्वत्तः, अहं वरं वरणीयं, एतद्वक्ष्यमाणमपरं च, वरये । किं तत् मे मम, पिता ऐश्वर्यम् ईश्वरस्य तव संबन्धि, तेजः प्रभावं, अविद्वान् अजानन्, त्वं भ्रातृहा इति मृषादृष्टिः दुरभिमानयुक्तः, अत एव वृद्धः, प्रवृद्धो योऽमर्षः क्रोधस्तद्युक्त आशयोऽन्तःकरणं यस्य सः, एवंभूतः सन्, साक्षात् सर्वलोकहितोपदेशारं प्रभुं, कर्तुं मकर्तुं मन्यथाकर्तुं समर्थं त्वाम् अनिन्दन्निन्दितवान् । यत् त्वद्भक्ते मयि च, अधवान् द्रोहं कृतवान् यत्, एतत्तु दुरन्तराघमिति भावः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ १४-१५ ॥ ॐ ॐ तस्मादिति । हे नृहरे, मे मम पिता, तस्मात् दुस्तरात्, दुरन्ताच्च, अघात्पापात्, पूयेत विशुद्धयेत, इत्येतद्वरं वृणे इत्यन्वयः । हे कृपणवत्सल, ते तव, अपाङ्गसंदष्टः कटाक्षैक्षितः, अतः तदा कटाक्षैक्षणकाले एव, पूतः । तथापि कार्पण्येन प्रार्थये इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

कमलनयन ! जिस समय मनुष्य अपने मनमें रहनेवाली कामनाओंका परित्याग कर देता है, उसी समय वह भगवत्स्वरूपको प्राप्त कर लेता है ॥ ९ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! आपको नमस्कार है । आप सबके हृदयमें विराजमान, उदासीरोमणि स्वयं परब्रह्म परमात्मा हैं । अद्भुत नृसिंहरूपधारी श्रीहरिके चरणोंमें मैं बार-बार प्रणाम करता हूँ ॥ १० ॥ श्रीनृसिंह भगवान्ने कहा—प्रह्लाद ! तुम्हारे-जैसे मेरे एकान्तप्रेमी भक्त इस लोक अथवा परलोककी किसीभी वस्तुके लिये कभी कोई कामना नहीं करते । फिरभी अधिक नहीं, केवल एकमन्वन्तरतक मेरी प्रसन्नताके लिये तुम इस लोकमें दैत्याधिपतियोंके समस्त भोग स्वीकार कर लो ॥ ११ ॥ ॐ ॐ समस्त प्राणियोंके हृदयमें यज्ञोंके भोक्ता ईश्वरके रूपमें मैं ही विराजमान हूँ । तुम अपने हृदयमें मुझे देखते रहना और मेरी लीला-कथाएँ, जो तुम्हें अत्यन्त प्रिय हैं, सुनते रहना । समस्त कर्मोंके द्वारा मेरी ही आराधना करना और इस प्रकार अपने प्रारब्ध-कर्मका क्षय कर देना ॥ १२ ॥ ॐ ॐ भोगके द्वारा पुण्यकर्मोंके फल और निष्काम पुण्यकर्मोंके द्वारा पापका नाश करते हुए समयपर शरीरका त्याग करके समस्त बन्धनोंसे मुक्त होकर तुम मेरे पास आ जाओगे । देवलोकमें भी लोग तुम्हारी विशुद्ध कीर्तिका गान करेंगे ॥ १३ ॥ ॐ ॐ तुम्हारे द्वारा की हुई मेरी इस स्तुतिका जो मनुष्य कीर्तन करेगा और साथ ही मेरा और तुम्हारा स्मरण भी करेगा, वह समय पर कर्मोंके बन्धसे मुक्त हो जायगा ॥ १४ ॥ ॐ ॐ प्रह्लादजीने कहा—महेश्वर ! आप वर देनेवालोंके स्वामी हैं । आपसे मैं एक वर और माँगता हूँ । मेरे पिताने आपको ईश्वरीय तेजको और सर्वशक्तिमान् चराचरगुरु स्वयं आपको न जानकर आपकी बड़ी निन्दा की है । 'इस विष्णुने मेरे भाईको मार डाला है' ऐसी मिथ्यादृष्टि रखनेके कारण पिताजी क्रोधके वेगको सहन करनेमें असमर्थ हो गये थे । इसीसे उन्होंने आपका भक्त होनेके कारण मुझसे भी द्रोह किया ॥ १५-१६ ॥

तस्मात् पिता मे पूयेत दुरन्ताद् दुस्तरादघात् । पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टदा

कृपणवत्सल ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ । यत् साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥ १८ ॥
यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः । साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन । उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः । भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २१ ॥
कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः । मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः । मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

नारद उवाच

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् । यथाऽऽह भगवान् राजन्नाभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् दुरन्तात् दुस्तरात् अघात् मे पिता पूयेत कृपणवत्सल ते अपाङ्गसंदृष्टः सः तदा पूतः ॥ १७ ॥

अनघ साधो ते पिता त्रिःसप्तभिः पितृभिः सह पूतः यत् भवान् अस्य गृहे वै कुलपावनः जातः ॥ १८ ॥ * * यत्र यत्र च प्रशान्ताः समदर्शिनः साधवः समुदाचाराः मद्भक्ताः ते कीकटाः अपि पूयन्ति ॥ १९ ॥ * * दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः सर्वात्मना उच्चावचेषु भूतग्रामेषु किञ्चन न हिंसन्ति ॥ २० ॥ * * लोके त्वाम् अनुव्रताः पुरुषाः मद्भक्ताः भवन्ति भवान् मे सर्वेषां भक्तानाम् प्रतिरूपधृक् अंग त्वम् सर्वशः पूतस्य पितुः प्रेतकार्याणि कुरु सुप्रजाः मदङ्गस्पर्शनेन लोकान् यास्यति ॥ २२ ॥ * * तात पित्र्यम् स्थानम् आतिष्ठ च मयि मनः आवेश्य मत्परः कर्माणि कुरु ॥ २३ ॥ * * राजन् द्विजोत्तमैः अभिषिक्तः प्रह्लादः अपि भगवान् यथा आह तथा पितुः यत् साम्परायिकं चक्रे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तेऽपाङ्गेन संदृष्टोऽतः पूत एव तथापि भो कृपणवत्सल कार्पण्येन प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तत्पितृस्त्रय एव पूर्वजास्तथापि त्रिःसप्तभिः सहेति प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेणोक्तम् । यद्यस्मात् ॥ १८ ॥ सम्यगुत्तम आचारो येषां ते कीकटा अपि देशस्तुल्या वंशाश्च पूयन्ते शुद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥ * * ननु त्वद्भक्तानामयं महिमेति न चित्रम् । अहं तु तादृशो न भवामीति चेत्तत्राह । सर्वात्मनेति द्वाभ्याम् । मद्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषाम् ॥ २० ॥ त्वामनुगता ये केचित्पुरुषास्तेऽप्येवंलक्षणाः संतो मद्भक्ता भवन्त्यतो भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृगुपमानास्पदम् । श्रेष्ठः खल्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * मदङ्गस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशकैव नास्ति केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुरु ॥ २२ ॥ * * ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य मत्परः सन् कर्माणि कुरु ॥ २३-२६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्मादघात्तत्र निन्दाजन्यपापात्त्वद्भक्तविरोधजन्यपापाच्च “विष्णुद्वेषाद्द्विजद्वेषाद्द्वेषाच्च हरिसेविनाम् । शुद्धिर्न स्यान्महाबाहो प्रायश्चित्तशतैरपि ।” इत्युक्तेर्दुस्तरात्तु मशक्यात् । इत्यर्थ इति । यद्यपि तवापाङ्गेन दृष्टः पूत एव तथापि श्रीमुखात्प्रसादवाचं श्रोतुं कार्पण्यात्प्रार्थये इति भावः । हे कृपणवत्सलेति । कुत्सितजीवेष्वपि त्वं दयामेव कुरुष्व इति भावः । “कृपणस्तु कृमौ पुंसि मदकुत्सितयोनिषु” इति मेदिनी ॥ १७ ॥ * * विश्वनाथः—त्रिःसप्तभिरित्यस्मिञ्जन्ययं तव पिता पूत इति किं वक्तव्यं तव त्रिःसप्तजन्मसु ये त्रिःसप्तसंख्याः पितरोऽभूवन्तेपि पूता इत्यर्थः । पितृनुनासीत्येतदपि कियत्

१. प्रा० पा०—स्ते शान्त्या दृष्ट्या दृष्टः कृप० । २. प्रा० पा०—पूयन्तेऽपि । ३. प्रा० पा०—मद्भक्ता विगतस्पृहाः । ४. प्रा० पा०—

शुक् उवाच । ५. प्रा० पा०—द्विजातिभिः ।

यतस्त्वं कुलपावनः । पितृमात्रादिकुलमपि पावितमिति भावः । यद्वा—त्रिःसप्तभिः पितृभिः सहितोऽपि यदि स्यात्ते पिता तदापि पूतो भवेत्तस्य तु त्रय एव कश्यपमरीचित्रह्णा इति पितरोऽभूवन् प्राक्कल्पीयानामधुना पितृत्वानुपपत्तेः जयविजययोश्चापर-जन्माश्रवणाच्च ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मद्भक्तः स्वसंगिनं देशं पुनाति किमुत पित्रादीनित्याह—यत्रेति । कीकटाः अंगबंगगाद्याः । “अंगबंगकलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयोगं विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ।” इत्युक्तेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । त्वद्भक्तानामीदृज्ज्ञाहात्म्यं कुत इत्याशङ्क्य तपोवृद्धिक्षयहेतुहिंसाद्यभावादित्याह—सर्वात्मना इति । किञ्च न कृकलासादिकमपि “तस्मात्प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य” इति श्रुतेः । तत्र निमित्तमाह—मद्भावेनेति । ‘ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टः’ इत्युक्तेः । सर्वत्र मम भावो भावना निरंतरस्मरणं तेन गतस्पृहाः नष्टविषयवांछाः । स्पृहैव हिंसाकारणं निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । न हि त्वादृशोऽन्योऽभूदिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यद्यपि तव पितुः पापशंकैव नास्ति मदंगस्पृष्टत्वेन पूतत्वात्सुप्रजस्त्वाच्च । तथापि लोकसंग्रहार्थं स्वगतप्रत्यवायपरिहारार्थं वा प्रेतकार्याणि सांपरायकृत्यानि दाहपिण्डदानादीनि कुरु एतेन सांपरायविधेर्नित्यत्वं ध्वनितम् । अन्यथा स्वयं नृसिंहदेवः स्वेन हतस्य तदर्थं कथमपि नावदिष्यदिति तथा च नास्मिकानुयायिनोऽपि परस्ताः ॥ २२ ॥ यद्यपि मद्भक्तस्य तव नास्ति कर्माधिकारस्तथापि मदाज्ञयैव व्यवहाररक्षार्थं कर्माणि कुरु । मत्पर इति । अहं परः प्रमाणं यस्य स तथा “नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव हि कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतद्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः” इत्यादिमदुक्तेर्यथाहं कर्मणि लोकसंग्रहार्थं प्रवृत्तस्तथात्त्वमपि कुर्विति भावः । किञ्च ‘श्रौतं स्मार्त्तं न संत्यजेत्’ श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति मदुक्तेश्चापि कर्म कर्त्तव्यमेवेति तत्त्वम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथा चक्रे यद्यथा भगवानाहेत्यन्वयः । हे राजन्निति । हे भक्तिप्रकाशितेति । हरिभक्तिर्हि सर्वापद्भय उत्तार्य द्योतयतीति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रिः सप्तभिरिति । हे अनघ ! हे साधो ! त्रिःसप्तभिः स्वपितृभिः सह ते पिता पूतः यत् यस्मात् कुलपावनो भवान् अस्य हिरण्यकशिपोर्गृहे जातः यद्यपि कश्यपो मरीचित्रह्णा चेति तत्पितृस्त्रय एव पितरस्तथापि प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेण त्रिःसप्तभिः सहैत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यत्रेति । यत्र यत्र देशे प्रशान्ताः समदर्शिनः साधवः सम्यगुत्तमाचाराः मद्भक्तास्तिष्ठन्ति ते कीकटाः कीकटो देशस्तत्तुल्या अन्येऽप्यशुद्धदेशा अपिशब्दात्तन्निवासिनः प्राणिनश्च पूयन्ति शुद्धा भवन्ति । तदभाव आर्षः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सर्वेति । हे दैत्येन्द्र ! मद्भावेन मद्भक्त्यैव विगता हिंसा मूलक्रोधकारणभूता स्पृहा येषां ते मद्भक्ताः उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतग्रामेषु प्राणिसमूहेषु मध्ये सर्वात्मना कामक्रोधादिपारवश्येनापि किञ्चन कृकलास-सर्पादिकमपि न हिंसन्ति न पीडयन्ति ॥ २० ॥ ❀ ❀ भवन्तीति । लोके ये केचित्पुरुषास्त्वामनुव्रतास्त्वल्लक्षणसंपन्नास्ते मद्भक्ता भवन्ति । अतः भवांस्तु खलु निश्चयेन सर्वेषां मद्भक्तानां प्रतिरूपं तुल्यत्वं धर्जति इति प्रतिरूपवृक् उपमानास्पदं श्रेष्ठ एव । “वृज गतौ” क्विप् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कुर्विति । अङ्ग हे प्रह्लाद ! मद्भक्तस्पर्शेनैव सर्वतः पापात् पूतस्यापि ते पितुः शास्त्रपरिपालनाय लोकसंग्रहाय च त्वं प्रेतकार्याणि दानश्राद्धतर्पणादीनि कुरु तथा सति सुष्ठु प्रजापुत्रो भवान् यस्य सः उत्तमान् लोकान् यास्यति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पित्र्यमिति । इन्द्रभवनादिकं विहाय पित्र्यं पितृसंबन्धि दानवाधिपत्य-स्थानमधितिष्ठ । हे तात ! अहमेव परः फलरूपो यस्य तथाभूतः सन्मनो मय्यावेश्य यद्यप्येवंभूतस्य तव कृत्यं नास्ति तथापि लोकानुग्रहार्थं वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य कर्माणि कुरु ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रह्लाद इति । हे राजन् युधिष्ठिर ! प्रह्लादोऽपि पितुर्यत्साम्परायिकं प्रेतोद्देशेन यत्कर्त्तव्यं तच्चक्रे तथा द्विजोत्तमे राज्येऽभिषिक्तः सन् यथा भगवानाह स तथा तत्परः सन् कर्माणि चक्रे ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्माद्दुस्तरादघात पापान्मे पिता पूयेत विशुद्ध्येत एतद्वरं वरये इत्यन्वयः । यद्यपि ते तवापाङ्गेन सन्दृष्टोऽतएव पूत एव मम पिता तथापि हे कृपणवत्सल ! कार्पण्येन प्रार्थये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं प्रह्लादेन प्रार्थितो भगवांस्तमाह त्रिस्सप्तभिरिति षड्भिः । न केवलं तव पितैव पूतः अपितु हे अनघ ! त्रिःसप्तभिः पितृभिः सह तव पिता त्रिः पूत इति त्रिवारमनुगृह्णामीत्यर्थः । त्रिस्सप्तभिरिति पाठे, एकविंशतिपर्यन्तैः पितृभिः सह पूत इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात् हे साधो । महा-भागवतः कुलपावनो भवान् तस्य हिरण्यकशिपोर्गृहे जातः । यद्यपि हिरण्यकशिपोः पितरः कश्यपो मरीचित्रह्णा चेति त्रय एव; तथापि प्राक्कल्पगतपित्राद्यभिप्रायेण त्रिस्सप्तभिरित्युक्तं मद्भक्तस्य तव जननादेवेदं त्वत्कुलं पूतमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्वभक्तप्रभावप्रदर्शनमुखेनाह—यत्रेति । समदर्शिनः कृत्स्नं जगत् ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यन्तः प्रशान्ताः जितेन्द्रियाः सम्य-

गुत्तमः आचारो येषां ते साधवः परोपकारशीलाः मद्भक्ताः यत्र यत्र देशे सन्ति ते कीकटा अपि कीकटकल्पा स्लेच्छदेशा अपिशब्दात्तत्प्रभावा अपि पूयन्ते शुद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु, मद्भक्तानामयं प्रभाव इति न चित्रं नाहं तु तादृशः इति चेत् तत्राह—सर्वात्मनेति, द्वाभ्याम् । हे दैत्येन्द्र ! लोके ये मद्भक्ताः पुरुषास्ते त्वां मद्भक्तश्रेष्ठमनुव्रता अनुवर्त्तमाना भवन्ति, त्वं यथा मन्भक्तश्रेष्ठस्तथा वयमपि भगवद्भक्ता भवेम इति त्वत्पदवीमनुवर्त्तमाना मद्भक्ता भवन्ति अतः सर्वेषां भक्तानां भवान् प्रतिरूपवृक् दृष्टान्तभूतः अतस्त्वं भागवतोत्तमोत्तम इति भावः । तदनुवृत्तिप्रकारमाह—उत्कृष्टेषु च भूतग्रामेषु देव-मनुष्यादिभूतसङ्घेषु सर्वात्मना करणत्रयेण न किञ्चिदपि हिंसन्ति, मद्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषां मत्साम्यापत्तिनि-स्पृहा इति वा तादृशाश्च भवन्ति । त्वद्दृष्टान्तेनैवात्मानं शिक्षयन्तीत्यर्थः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ अतः सर्वथा पूतस्य विशुद्धस्य तव पितुः प्रेतकार्याणि दाहादिकर्माणि कुरु अङ्ग हे प्रह्लाद ! शोभनाः प्रजास्त्वद्रूपा यस्य सः त्वत्पिता मदङ्गस्पर्शनेन मच्छरीरसंस्पर्शनेन हेतुना लोकान् पुण्यलोकान् यास्यति प्राप्स्यति । पश्यतीति पाठे द्रक्ष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पित्र्यं पितृसम्बन्धि पित्राधिष्ठितं महेन्द्रभवनं विहाय पित्र्यं दानवाधिपत्यस्थानमधितिष्ठेत्यर्थः । हे तात ! मयि मन आवेश्य ब्रह्मवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य कर्माणि मदारोधनरूपाणि मत्परः अहमेव परस्तेषां कर्मणां फलं यस्य तादृशः सन् कुरु ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तः प्रह्लादो यथोक्तमकरोदित्याह नारदः—प्रह्लादोपीति । हे राजन् युधिष्ठिर ! यथा भगवानाह तथैव प्रह्लादः पितुर्यत्साम्परायिकं प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं तत्सर्वं चक्रे ततो द्विजोत्तमैरभिषिक्तश्च बभूव दानवादीना-माधिपत्यमकरोदित्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शुद्धयर्थं साधनान्तरानुष्ठानं नापेक्षितमित्याह—पूत इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ न केवलमयमेव पिता पूतः किन्तु जन्मान्तरेति विद्यमानाः पितरः पूताः स्युरित्याशयवानाह—त्रिःसप्तभिरिति । सा विशुद्धिर्मत्कटाक्षपात्रीभूतत्वज्जन्मेत्याह—यत्साधोऽस्येति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एतन्न्यायमन्यत्रातिदिशति—यत्रेति । कीकटा इति पाठे आभीरा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ननु, त्वद्भक्तानामेवंविधमाहात्म्यं कस्मादित्याशङ्क्य तपोवृद्धिश्च हेतुर्हिंसाद्यभावादित्याह—सर्वात्मनेति । सर्वात्मना यदपि किञ्चन कृकलासादिकमपि “तस्मात्प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्वादपि कृकलासस्य” इति श्रुतेः । तत्र निमित्तमाह—मद्भावेनेति “ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टः” इति वचनात् सर्वत्र मम भावः सत्तास्तीति भावो भावना निरन्तरानुस्मरणं तेन गतस्पृहाः नष्ट-स्पृहाः हिंसायाः कारणं निमित्ताभावानैमित्तिकाभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इह लोके ये मद्भक्ताः पुरुषा भवन्ति विद्यन्ते ते न हिंसन्तीत्यन्वयः । मद्भक्तेष्वपि तव विशेषोस्तीत्याह—भवानिति । प्रतिरूपवृक् दृष्टान्तस्थलभूतः खलुशब्देन कांश्चि-न्निषिध्यावशिष्टानां सर्वेषामित्यर्थो गृह्यते तेन यावत्तावदित्यर्थः । “ऋते तु सात्त्विकान्देवान्नारदादींस्तथैव च । प्रह्लादादुत्तमः को नु विष्णुभक्तो जगद्भ्ये” इति वचनात् “निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनेय खलु” इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ मत्पिता भगवद्द्वेषीति मत्वा तत्प्रेतकार्याणि न करोमीति मतिर्माभूत् “श्रौतं स्मार्तं न लङ्घयेत्” इति वचनात् मदाज्ञया तान्यपि कर्त्तव्यानि “नावैष्णवाय दातव्यं नोदबिन्दुं न तण्डुलम्” इत्येतदसम्बन्धिविषयत्वेन सावकाशमित्याशयेनाह मदङ्गेति सुप्रजाः सुपुत्रः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पितृमेधं कृत्वा विरज्य वनं न ब्रज किन्तु राज्यं कुर्वित्याह—पित्र्यमिति । राज्यं कुर्वन् पितृबल्लो-कोपद्रवं न कुरु किन्तु ब्रह्मवाद्युक्तधर्मेणेत्याह यथोक्तमिति न तावता पूर्यतेऽन्यच्च । आवश्यकमित्याह—मयीति । कर्माणि सामादिविषयाणि पूजादीनि वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भगवदाज्ञानुल्लङ्घनेन भगवत्प्रीतिः स्यादिति कृत्वा तदाज्ञाकरणप्रकार-माह—नारद इति । साम्परायिकं पारलौकिकम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

त्रिःसप्तभिरिति । यदि सप्तत्रयसङ्ख्यास्तत्र पितरः सम्भवन्ति तदा तैरपि सह पूतः स्यादित्यर्थः । प्राकल्पगतत्वे यदिति हेतुवाक्यं न सङ्गच्छते । श्रीप्रह्लादस्यात्र जन्मना सह सर्वपितृणामसम्बन्धात् स्वत एव सम्बन्धाच्च हिरण्यकशिपोश्च पूर्वजन्मा-भावात् ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मनेति युग्मकम् ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ कुर्विति, अस्य भवता सुप्रजस्त्वं भगवत्प्राथ-नया भवदपराधखण्डनमुत्तमलोकप्रापणञ्च करिष्यतीत्यर्थः ॥ २२-२९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्यपि अपाङ्गेन दृष्टः पूत एव तदपि श्रीमुखात् प्रसादवाचं श्रोतुं कार्पण्यात्प्राथम्ये इति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ त्रिस्सप्तभिरित्यस्मिन् जन्मन्ययं तव पिता पूत इति किं वक्तव्यं तव त्रिस्सप्तजन्मसु ये त्रिस्सप्तसङ्ख्याः पितरोऽभूवन् तेऽपि पूता

इत्यर्थः । पितृन् पुनासीत्येतदपि कियत् यतस्त्वं कुलपावनः पितृमात्रादिकुलमपि ते पूतम् ॥ १८ ॥ * * मद्भक्तः स्वसङ्गिनं देशमपि पुनाति किमुत पित्रादीनित्याह—यत्रेति । पूयन्ति पूयन्ते पूता भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ननु, त्वद्भक्तानामयं महिमा न चित्रम् अहं तु तादृशो न भवामीति चेत्तत्राह—सर्वेति । ये पुरुषास्त्वामनुव्रता भवन्ति तेऽपि मद्भक्ता भवन्ति कीदृशाः मम भावेन प्रेम्णैव विगतविषयस्पृहाः सर्वात्मना अहिंसकाश्च भवन्ति । अतस्तव महिमा केन निरुच्यतामिति भावः । यतो भवान् मे भक्तानां प्रतिरूपवृक् उपमानास्पदं तेषु श्रेष्ठत्वादिति भावः ॥ २०-२१ ॥ * * मद्भक्त-स्पर्शनेनैव सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशङ्कैव नास्ति तदपि प्रेतकार्याणि प्रेतस्येव कृत्यानि कुरु, केवलं व्यवहाररक्षार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * यद्यपि मद्भक्तस्य तव नास्ति कर्माधिकारस्तदपि मदाज्ञयैव व्यवहाररक्षायै कर्माणि कुरु मत्परो इति कर्मसु श्रद्धाशून्यः इत्यतः कर्मणां करणमप्यकरण एव पर्यवस्यतीति मा शुच इति भावः ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यद्यपि हे कृपणवत्सल ! ते अपाङ्गेन दृष्टः तस्मादघात् ते निन्दारूपात् मे पिता पूत एव तथापि पूयेत स्वपित्रादिसाहित्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * त्रयो ब्रह्ममरीचिकश्यपाः अष्टादश जन्मान्तरीयाः एवं त्रिस्सप्तभिस्ते पितृभिः सह ते पिता पूतोऽस्ति । हे साधो ! यस्मादस्य गृहे भवान् कुलपावनो जातः । दैत्यकुलमपि त्वज्जन्मना पूतमित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * किं बहुना सम्यगुत्तमः मत्प्रावण्यप्रधान आचारो येषां ते यत्र यत्र सन्ति ते कीकटा अपि देशास्तत्तुल्याश्च पूयन्ते ॥ १९ ॥ * * स्वभक्तस्तुतिपूर्वकं प्रह्लादमभिनन्दति—सर्वात्मनेति, द्वाभ्याम् । भूतग्रामेषु किञ्चन अपि न हिंसन्ति उच्चावचेषु कुलेषु भवन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अतो हे दैत्येन्द्र ! दैत्योस्मीति मा शुच इति भावः ॥ २० ॥ * * त्वामनुव्रताः ये दैत्यादयस्तेऽपि मद्भक्ता भविष्यन्ति भवांस्तु मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपवृक् प्रतिनिधिरूपवृक् ॥ २१ ॥ * * त्वज्जन्मना मद्भक्तस्पर्शनेन च सर्वशः पूतस्यापि लोकसंग्रहार्थं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ * * वेदवादिभिर्मन्वादिभिर्यथोक्तं तदनुसारेण कर्माणि कुरु मत्परो मद्भजनाऽविरोधेनेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

‘ब्रह्महत्या-सहस्रस्य पापं शाम्येत् कथञ्चन । न पुनस्त्वय्यवज्ञाते कल्पकोटिशतैरपि’ इत्यादिना शास्त्रानुरोधेन भगवन्निन्दाजनितपापस्य महत्त्वं तत्कृपां विना दुस्तरत्वं चाह—दुरन्ताद्दुस्तरादिति । यद्यपि तदा मरणसमये ते तवापाङ्गेन कटाक्षेण सम्यक्कृपया दृष्टः अतः पूत एव तथापि भो कृपणवत्सल स्वकार्पण्येनैवं प्रार्थये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * एवं प्रार्थितो भगवानाह—त्रिस्सप्तभिरिति षड्भिः । हे अनघ सर्वदोषरहित हे साधो स्वपरकार्यसाधननिपुण त्रिस्सप्तभिः स्वपितृभिः सह ते पिता पूत इत्यन्वयः । तस्यैकस्य पूतत्वे कः सन्देह इति भावः । तत्र हेतुमाह—यत् यस्मात् कुलपावनो भवान् अस्य हिरण्यकशिपोर्गृहे जातः । यद्यपि कश्यपो मरीचिब्रह्मा चेति तत्पितृस्त्रय एव पितरस्तथापि प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेण त्रिस्सप्तभिः सहेत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ * * ननु कथमेवं मम कुलपावनत्वमित्यपेक्षायां मद्भक्तत्वादित्यभिप्रेत्य स्वभक्तप्रभावमाह—यत्र यत्रेति । यत्र यत्र देशे मद्भक्तास्तिष्ठन्ति ते कीकटाः कीकटो देशस्तत्तुल्या अन्येऽप्यशुद्धदेशाः, अपिशब्दात्तन्निवासिनः प्राणिनश्च, पूयन्ते शुद्धा भवन्तीत्यन्वयः । के ते एवम्भूतास्त्वद्भक्ता इत्यपेक्षायां तान् विशिनष्टि । प्रशान्ताः कामक्रोधलोभाद्युन्मिषजिताः । समदर्शिनः सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु समं मां पश्यन्तः । साधवः परोपकारशीलाः । सम्यगुत्तम आचारो येषां ते समुदाचाराः ॥ १९ ॥ * * उच्चावचेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतग्रामेषु प्राणिसमूहेषु ये सर्वात्मना कामक्रोधादिपारवश्येनापि किञ्चन कृकलाससर्पादिकमपि न हिंसन्ति न पीडयन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—मद्भावेन मद्भक्त्यैव विगता हिंसा मूलक्रोधकारणभूता स्पृहा येषां ते तथा । हे दैत्येन्द्रेति सम्बोधनेन दैत्येष्वेवम्भावो दुर्लभ इति सूचयति ॥ २० ॥ * * ननु भवत्येवं भगवद्भक्तस्य महिमाऽहं तु नैतादृश इत्याशङ्क्याह—भवन्तीति । लोके ये केचित्पुरुषास्त्वामनुव्रतास्त्वत्तत्त्वक्षणसम्पन्नास्ते मद्भक्ता भवन्ति, भवांस्तु खलु निश्चयेन सर्वेषां मद्भक्तानां प्रतिरूपवृक् उपमानास्पदं श्रेष्ठ एवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * मम द्वेषित्वान्मद्भक्तस्पर्शादिना पूतत्वेन कृतार्थत्वाच्च हिरण्यकशिपोः प्रेतकार्याण्ययं न करिष्यति तच्चानुचितं ‘श्रौतं स्मृतं न लङ्घयेत्’ इति निषेधादित्याशङ्क्याह—कुर्विति । हे अङ्गेति सम्बोधयन्त्वं मद्भक्ततुल्योऽसि तव हितमेवोपदिशामि तत्त्वयाऽवश्यं कार्यमिति सूचयति—मद्भक्तस्पर्शनेनैव सर्वतः पापात् पूतस्यापि ते पितुः शास्त्रमर्यादापरिपालनाय लोकसङ्ग्रहाय च त्वं प्रेतकार्याणि दाहश्राद्धतर्पणादीनि कुरु, तथा सति सुपुत्रा पुत्रो भवान् यस्य सः उत्तमान् लोकान् यास्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * इन्द्र-भवनादिकं विहाय पित्र्यं पितृसम्बन्धि दानवाधिपत्यस्थानमधितिष्ठ । हे तात अहमेव परः फलरूपो यस्य तथाभूतः सन्

मनोमय्यावेश्य यद्यप्येवम्भूतस्य तव कृत्यं नास्ति तथापि लोकानुग्रहार्थं वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य कर्माणि कुरु ॥ २३ ॥ हे राजन् युधिष्ठिर प्रह्लादोऽपि पितुर्यत्साम्परायिकं प्रेतोद्देशेन यत्कर्तव्यं तच्चक्रे, तथा द्विजोत्तमै राज्येऽभिषिक्तः सन् यथा भगवानाह तथा तत्परः सन् कर्माणि च चक्रे इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रह्लादेन प्रार्थितो भगवांस्तमाह षड्भिः । त्रिःसप्तभिरिति । हे अनघ निर्दोषभूत प्रह्लाद, हे साधो, यद्यस्मात् कुलपावनः भवान्, अस्य हिरण्यकशिपोः गृहे जातः, ततः ते तव पिता वै पितैव, केवलं न पूतः । अपि तु त्रिः-सप्तभिः पितृभिः सह पूतः । यद्यपि हिरण्यकशिपोः पितरः कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति त्रय एव तथापि प्राक्कल्पगतपित्राद्यभिप्रायेण त्रिःसप्तभिरित्युक्तम् । मद्भक्तस्य तव जननादेवेदं सकलं त्वत्कुलं पूतमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ॥ एतदेव स्वभक्तप्रभावसंदर्शनमुखेनाह । यत्रेति । समदर्शिनः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यन्तः, प्रशान्ताः जितेन्द्रियाः, सम्यगुदुत्तम आचारो येषां ते साधवः परोपकारशीलाः, मद्भक्ताः, यत्र यत्र देशे सन्ति, ते कीकटाः कीकटतुल्या म्लेच्छदेशाः, अपिशब्दात् तत्प्रभवा जनाः चापि, पूयन्ति शुद्धा भवन्ति ॥ १८ ॥ ॥ ननु त्वद्भक्तानामयं प्रभाव इति न चित्रं नाहं तु तादृशो भवामि इति चेत्तत्राह सर्वात्मनेति द्वाभ्याम् । सर्वात्मनेति । भवन्तीति हे दैत्येन्द्र, लोके ये, मद्भक्ताः पुरुषाः भवन्ति, ते त्वां मद्भक्तश्रेष्ठं भवन्तमेव अनुव्रताः अनुवर्त्तमानाः, भवन्ति । मद्भक्तश्रेष्ठं त्वामालक्ष्य वयमपि प्रह्लादसदृश भगवद्भक्ता भवेमेति निश्चित्य त्वत्पदवीमनुवर्त्तमाना मद्भक्ता भवन्तीत्यर्थः । अतः, भवान् मे मम, सर्वेषां भक्तानां मद्भक्तजनानां प्रतिरूपवृत्क् दृष्टान्तभूतः, अस्ति खलु । अतस्त्वं भागवतोत्तम इति भावः । तदनुवृत्तिप्रकारमाह । उच्चावचेषु उत्कृष्टेष्वपकृष्टेषु च, भूतग्रामेषु देवमनुष्यादिभूतसंघेषु, सर्वात्मना करणत्रयेण, किञ्चन किञ्चिदपि, न हिंसन्ति । मद्भावेन मद्भक्त्या, विगता स्पृहा येषां तथाविधाश्च, भवन्ति । त्वद्दृष्टान्तेनात्मानं शिक्षयन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ कुरु त्वमिति । अतः त्वं सर्वशः सर्वथा, पूतस्य विशुद्धस्य, पितुर्हिरण्यकशिपोः, प्रेतकार्याणि दाहादिकर्माणि, कुरु । अङ्ग हे प्रह्लाद, शोभना प्रजा त्वद्रूपः पुत्रो यस्य सः त्वत्पिता, मद्भक्तस्पर्शेन, लोकान् पुण्यलोकान् यास्यति प्राप्स्यति ॥ २१ ॥ ॥ पित्र्यमिति । पित्र्यं पितृसंबन्धि च । पित्राधिष्ठितमेवेत्यर्थः । स्थानं आतिष्ठ महेन्द्र भवनं विहाय दानवाधिपत्यस्थानमधितिष्ठेत्यर्थः । हे तात, मयि मनः आवेश्य, ब्रह्मवादिभिः यथोक्तं ब्रह्मवादिजोक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः । कर्माणि मदाराधनरूपाणि, मत्परः अहमेव परस्तेषां कर्मणां फलरूपो यस्य तादृशः सन् कुरु ॥ २२ ॥ ॥ एवं श्रीनृसिंहभगवदुक्तः प्रह्लादो यथोक्तमकरोदित्याह नारदः । प्रह्लादोऽपीति । हे राजन् युधिष्ठिर, भगवान् यथा आह, तथा प्रह्लादः अपि, पितुः यत् सांपरायिकं प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं सर्वं, चक्रे । ततः द्विजोत्तमैः अभिषिक्तः बभूवः दानवादीनामाधिपत्यमकरोदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ प्रसादेति । ततः प्रसादसुमुखं प्रसन्नतातिसुन्दरवदनं, नरहरिं हरिं, नृसिंहमूर्त्तिधरं प्रपन्नार्त्तिहरं, भगवन्तमित्यर्थः । दृष्टा ब्रह्मा, देवादिभिः वृतः सन्, पवित्राभिः वाग्भिः स्तुत्वा, प्राहोवाच ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

दीनबन्धो ! यद्यपि आपकी दृष्टि पड़ते ही वे पवित्र हो चुके, फिर भी मैं आपसे प्रार्थना करता हूँ कि उस जल्दी नाश न होनेवाले दुस्तर दोषसे मेरे पिता शुद्ध हो जायँ ॥ १७ ॥ ॥ श्रीनृसिंहभगवान्ने कहा—निष्पाप प्रह्लाद ! तुम्हारे पिता स्वयं पवित्र होकर तर गये, इसकी तो बात ही क्या है, यदि उनकी इक्कीस पीढ़ियोंके पितर होते तो उन सबके साथ भी वे तर जाते; क्योंकि तुम्हारे जैसा कुलको पवित्र करनेवाला पुत्र उनको प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥ ॥ मेरे शान्त, समदर्शी और सुखसे सदाचार पालन करनेवाले प्रेमी भक्तजन जहाँ-जहाँ निवास करते हैं, वे स्थान चाहे कीकट ही क्यों न हों, पवित्र हो जाते हैं ॥ १९ ॥ ॥ दैत्यराज ! मेरे भक्तिभावसे जिनकी कामनाएँ नष्ट हो गयी हैं, वे सर्वत्र आत्म-भाव हो जानेके कारण छोटे-बड़े किसी भी प्राणीको किसी भी प्रकारसे कष्ट नहीं पहुँचाते ॥ २० ॥ ॥ संसारमें जो लोग तुम्हारे अनुयायी होंगे, वे भी मेरे भक्त हो जायँगे । बेटा तुम मेरे सभी भक्तोंके आदर्श हो ॥ २१ ॥ ॥ यद्यपि मेरे अङ्गोका स्पर्श होनेसे तुम्हारे पिता पूर्णरूपसे पवित्र हो गये हैं, तथापि तुम उनकी अन्त्येष्टि क्रिया करो । तुम्हारे-जैसी सन्तानके कारण उन्हें उत्तम लोकोंकी प्राप्ति होगी ॥ २२ ॥ ॥ वत्स ! तुम अपने पिताके पदपर स्थित हो जाओ और वेदवादी मुनियोंकी आज्ञाके अनुसार मुझमें अपना मन लगाकर और मेरी शरणमें रहकर मेरी सेवाके लिये ही अपने सारे कार्य करो ॥ २३ ॥ ॥ नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! भगवान्की आज्ञाके अनुसार प्रह्लादजीने अपने पिताकी अन्त्येष्टि-क्रिया की, इसके बाद श्रेष्ठ ब्राह्मणोंने उनका राज्याभिषेक किया ॥ २४ ॥

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् । स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच^१

देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज । दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनोऽसुरः ॥ २६ ॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः । तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥

दिष्ट्यास्य^३ तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः । त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना ॥ २८ ॥

एतद् वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्रयतात्मनः । सर्वतो गोप्तु संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

नृसिंह उवाच

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव । वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच

इत्युक्त्वा भगवान्राजंस्त्रैवान्तर्दधे हरिः । अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥

ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् । भवं प्रजापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मा देवादिभिः वृतः नरहरिं हरिं प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा पवित्राभिः वाग्भिः स्तुत्वा प्राह ॥ २५ ॥ * * देवदेव अखिलाध्यक्ष भूतभावनपूर्वज दिष्ट्या ते लोकसन्तापनः पापः असुरः हतः ॥ २६ ॥ * * यः असौ मत्तः लब्धवरः मम सृष्टिभिः न वध्यः तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमान् अहन् ॥ २७ ॥ * * दिष्ट्या अस्य तनयः साधुः महाभागवतः अर्भकः त्वया मृत्योः विमोचितः अधुना त्वां समितः ॥ २८ ॥ * * भगवन् ते एतत् रूपं ध्यायतः प्रयतात्मनः सर्वतः जिघांसतः मृत्योः अपि संत्रासात् गोप्तु ॥ २९ ॥ * * पद्मसंभव ते एवं क्रूरनिसर्गाणाम् असुराणां वरः मा प्रदेयः वरः यथा अहीनाम् अमृतम् ॥ ३० ॥ * * राजन् सर्वभूतानाम् अदृश्यः परमेष्ठिना पूजितः भगवान् हरिः इति उक्त्वा तत्र एव अंतर्दधे ॥ ३१ ॥ * * ततः प्रह्लादः भगवत्कलाः परमेष्ठिनं भवं प्रजापतीन् देवान् संपूज्य शिरसा ववन्दे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्भूतैः । समस्तान्निगमान्धर्मान्निवर्त्यैः । अहन्हतवान् स त्वया हत एतदिष्ट्या भद्रम् ॥ २७ ॥ समितः सम्यक्प्राप्तः ॥ २८ ॥ * * सर्वतः संत्रासात् । गोप्तु रक्षकम् ॥ २९ ॥ * * एवं वरस्त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषाम् । अमृतं क्षीरम् ॥ ३०-३४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पवित्राभिर्वैदिकीभिः ॥ २५ ॥ * * ननु त्वं सुरज्येष्ठः कथं मां स्तौषीति चेदाह—हे देवदेवेति । त्वमेव सर्वेश्वरत्वात्सर्वेभ्यो महानिति भावः । अत एवाखिलाध्यक्षोऽपि त्वमेवेत्याह अखिलानामध्यक्षोऽधिपतिरित्यर्थः । “सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इति श्रुतेः । भूतभावनोऽहं तस्यापि त्वमेव पूर्वज उत्पादकोऽसीति भावः । ते त्वया ॥ २६ ॥ * * इत्यर्थ इति । नितरां गमयति प्रापयन्तीशमिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ २७-२९ ॥ * * मैवं वरोसुराणां त इति वरशब्दस्य द्विरुक्तिरत्र द्वितीयवरपदमुत्तमार्थपरमिति तीर्थः । नैवं वर इति बालबोधिनीपाठः । पद्मसंभवेति । पद्मो जडसज्जात्वात्तवापि वरदाने विचारो नेत्येकः । कमलस्यातिकोमलस्वभावत्वात्तज्जत्वेन तवाप्यतिकोमल-

१. प्राचीने पाठे ‘ब्रह्मोवाच’ न । २. प्रा० पा०—बलोन्मत्तः । ३. प्रा० पा०—ते । ४. प्रा० पा०—तन्निवृतोऽधुना । ५. प्रा० पा०—भगवानुवाच ।

त्वमिति द्वितीय इति संबुद्धेभिप्रायद्वयमिति ज्ञेयम् । “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यत्रासुरहननादि कृतं तत्रैवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततो भगवदन्तर्धानानन्तरम् । भगवत्कलाः ब्राह्मणानित्यर्थाः । ‘भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्य’ इति भारताख्याने पञ्चमस्कंधोक्तेः । यद्वा—भगवतः कलारूपान्प्रजापत्यादीनित्यर्थाः । कला शक्तिः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रसादेति । देवादिभिर्वृतो ब्रह्मा पूर्वं भयंकरमुखं दृष्ट्वा भीत इदानीं प्रसादे सुष्ठु सौम्यं मुखं यस्य तं तथाभूतं नरहरिरूपं हरिं दृष्ट्वा पवित्राग्निः वाग्भिः स्तुत्वा प्राह स्म ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवेति । हे देवदेव ! हे अखिलाध्यक्ष ! हे भूतभावन ! हे पूर्वज ! ते त्वयाऽयं पापात्मा लोकसंतापनोऽसुरो निहतस्तदेतद्दिष्ट्या भद्रमेव लोकस्य कृतम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ य इति । योऽसौ मम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्देवमनुष्यादिभिः न वध्यः हन्तुमशक्यः । मत्तो लब्धो वरो येन स तपोयोगाभ्यां यद्वलं तेन उन्नद्धः गर्वित अत एव समस्तान् निगमान् वेदविहितान् वर्णाश्रमधर्मान् अहन् हतवान् स त्वया निहत इत्यनुषङ्गः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ दिष्ट्येति । साधुः महाभागवतः अर्भकः अस्य तनयः प्रह्लादो मृत्योः सकाशात्त्वया विमोचित एतदपि दिष्ट्या भद्रमेव जातम् । अधुना त्वां समितः सम्यक् शरणं प्राप्त इत्येतदपि दिष्ट्या ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एतदिति । हे भगवन् ! प्रयतात्मनो वशीकृतमनस्तवैतद्गुणः नृसिंहरूपं ध्यायतः पुंसः सर्वतः संत्रासाद्भ्यात्किं बहुना जिघांसतः हन्तुमिच्छतो मृत्योरपि सकाशादेतद्गुणः गोप्तुं रक्षकम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नैवमिति । हे पद्मसंभव ! क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां तेषामसुराणाम् । शेषे षष्ठी । तेभ्यः ते त्वया एवं वरोऽतिबृहत्तमो वरो न प्रदेयः । यथा अहीनाममृतं क्षीरं न देयं विषवर्द्धकत्वात् तथेत्यर्थः । क्रूरेत्यादि अहिष्वप्यन्वेति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इतीति । हे राजन् युधिष्ठिर ! भगवान् हरिर्ब्रह्माणं प्रतीयुक्त्वा तेन परमेष्ठिना पूजितः संस्तवैवान्तर्दधे । अतः सर्वभूतानामदृश्यो बभूव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः प्रह्लादोऽपि भगवतः कलारूपान् परमेष्ठिनं ब्रह्माणं भवं महादेवं प्रजापतीन् देवादीन् इन्द्रादींश्च संपूज्य शिरसा वबन्दे ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः प्रसादाभिमुखं सुन्दरं मुखं यस्य तं नरहरिं श्रीनृसिंहरूपं हरिमाश्रितातिहरं भगवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः देवादिभिः परिवृतः पवित्राभिर्वाग्भिः स्तुत्वा वाचां भगवद्गुणविषयकत्वेन लोकपावनकरत्वात्पवित्राभिरित्युक्तं प्राहोवाच ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदेवं चतुर्मुखोक्तमाह—देवेति चतुर्भिः । हे देवदेव, देवानामपि देव ! ननु, त्वम्, इन्द्रादिदेवानामपि देवो नाहं तत्राह—हेऽखिलाध्यक्ष ! ननु, सोपि त्वमेव तत्राह—हे भूतभावन ! भूतानि भावयत्युत्पादयतीति तथा ननु, सोपि त्वमेव तत्राह—हे पूर्वज ! ममापि पूर्वं कारणत्वेनावस्थित लोकानां सन्तापनकरोऽत एव पापोऽयमसुरो दिष्ट्या देवात्ते त्वया निहतः दिष्ट्या हत इति तद्वरस्य दुष्करत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवाविष्कुर्वन् असुरं विशिनष्टि—योसाविति । योसावसुरः मत्तः लब्धो वरो येन तादृशः मम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्भूतैर्न वध्यः हन्तुमशक्यः तपोयोग एव बलं तेनोन्नद्धः गर्वितः समस्तनिगमान्शास्त्रीयधर्मानहन् विनाशितवान् स तु त्वया विनाशितः एतद्दिष्ट्या जातमिति भावः ॥ २७ ॥ किं तदापि दिष्ट्या जातं किमस्यासुरस्य तनयो महाभागवतोऽर्भकः प्रह्लादः त्वया मृत्योः सकाशात् विमोचित इति स च त्वामतीव क्रोधाविष्टं सम्यगितः प्राप्तोऽधुनाचेति चैतदापि दिष्ट्या जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ हे भगवन् ! तवैतद्गुणः नृसिंहरूपं ध्यायतः प्रयतात्मनः समाहितमनसः पुंसः सर्वतः सन्त्रासात् भयाद्गोप्तुं रक्षकं जिघांसतः हन्तुमिच्छतः मृत्योरपि सकाशाद्गोप्तुं एतच्च प्रह्लाददृष्टान्तेनास्माभिरनुमितमिति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवमभिहितस्तमाह श्रीभगवान्—नेति । हे पद्मसंभव ! इतः प्रभृत्येवंविधो वरोऽसुराणां ते त्वया न प्रदेयः । क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां तेषाम् अहीनां सर्पाणाममृतं क्षीरं यथा क्षीरप्रदत्वेन तद्वर्द्धनं यथा लोकोपद्रवकारि तद्वदिदं तेषां वरप्रदानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्माणमनुज्ञाप्यान्तर्दधे हरिरित्याह—नारदः, इतीति हे राजन् ! इति इत्थमुक्त्वा परमेष्ठिना पूजितः सर्वप्राणिनामदृश्यः हरिरित्युक्त्वा न्तर्दधेऽदृश्योऽभूत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततः प्रह्लादः परमेष्ठिनं ब्रह्माणं भवं रुद्रं प्रजापतीन् मरीच्यादीन् देवान् इन्द्रादींश्च भगवत्कलाः भगवदंशभूतान् संपूज्य शिरसा वबन्दे ननाम ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्रागतेषु देवेष्वेकतमेनापि संज्ञाप्यो हरेरभून्न वा आद्ये केन द्वितीये दैत्येभ्य एषां को विशेषः ? किञ्च सेव्यसेवकादिभावेन ब्रह्मविद्याधिकारोऽप्युत्पादितः स्यादित्याशङ्कां परिहरति—प्रसादेति, देवादिभिर्वृत इत्यनेन तैरपि स्वच्छन्दवचनं कृतमिति

ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥ * * दिष्ट्या सुखमभूत् ॥ २६ ॥ * * मम सकाशात् सृष्टं सर्जनमेषामस्ति ते मम सृष्टिनस्तै-
र्मयासृष्टैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * दिष्ट्या सज्जनसुखहेतुतः अधुना तस्मै दिष्ट्या सुखलक्षणो वरो दत्त इति शेषः ॥ २८ ॥
अनेन वपुषा न केवलं दैत्यहननमेव प्रयोजनं किन्त्वन्यच्चास्तीत्याह—एतदिति ॥ २६ ॥ * * एवं स्तुतो भगवान् कमनु-
ग्रहमकार्षीत्तेषामिति तत्राह—श्रीभगवानिति । निसर्गतः क्रूराणाम् अमृतं पयः “देवान्ने सलिले क्षीरे त्वमृतं नाविमुक्तिमे”
इति अत्र हिरण्यकशिपुमन्तरेणान्येषां न दातव्य इत्याज्ञा क्रियते न त्वस्य हि । “यथा हिरण्यकस्यादादन्तः स्थितहरीरितः”
इत्यादिना स्वप्रेरितत्वावगमादिति ॥ ३० ॥ * * मद्भृत्यानामपि योग्यप्रत्यक्षत्वे “हरेरुपर्युपरि व्यवहारेण ध्यायन्ति
देवमनुष्याः” इति श्रुतेः देवस्वभावो यः स विहितः स्यादिति मत्वा तद्रक्षणार्थं तद्विग्रहेणादृष्टोऽभूदित्याह—नारद इति । सर्व-
भूतानामदृश्य इत्यनेन भक्तानुकम्पित्वं प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥ * * अनन्तरं प्रह्लादेन ब्रह्मादयो देवाः सत्कृता उतात्मनो
भगवदनुग्रहपात्रत्वेनाहम्भावेन धिक्कृताः ? आद्ये वैष्णवाचारः प्रवर्तितः स्यात् द्वितीये भगवच्छिक्षणं गजस्नानवत्स्यादिति तत्राह,
तत इति । भगवतः कलालेशा येषु तथा भगवतो भिन्नांशा वा ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भूतभावनाः ब्रह्ममरीच्यादयः पूर्वजाः प्रथमजाता यस्मात् ॥ २६-२८ ॥ * * मृत्योः सकाशादपि गोप्तृ ॥ २९ ॥
एवं वरो वरः अतिबृहत्तमो वरः ॥ ३०-३४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हे पूर्वज, सर्वेभ्योऽस्मदादिभ्यः पूर्ववर्तिन् ! पूर्वं बहुधा कृतावतार इत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * मम सृष्टिभिः निग-
मान् त्वदाज्ञारूपान् वेदान् अहन् उपेक्षितवान् ॥ २७ ॥ * * दिष्ट्या भद्रं त्वां समितः सम्यक् प्राप्तः ॥ २८ ॥ * *
गोप्तृ रक्षकम् ॥ २९ ॥ * * अहीनाममृतं यथा न देयम् तथा वरः श्रेष्ठः एवं वरो ते त्वया क्रूरनिसर्गाणां दुष्टस्वभावा-
नामसुराणां मा प्रदेयः न देयः ॥ ३०-३४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

देवादिभिर्वृतो ब्रह्मा पूर्वं भयङ्करमुखं दृष्ट्वा भीत इदानीं प्रसादे सुष्ठु सौम्यं मुखं यस्य तं तथाभूतं नरहरिरूपं हरिं
भक्तदुःखहरं भगवन्तं दृष्ट्वा पवित्राभिः भगवद्गुणवर्णनप्रधानाभिः वाग्भिः स्तुत्वा प्राहेत्यन्वयः । देवादिभिर्वृत इत्यनेन
देवादिभिरपि स्तुतिः कृतेति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥ * * ब्रह्मवाक्यानि दर्शयति—देवदेवेति चतुर्भिः । देवभयङ्करस्य हननं
देवदेवत्वात्तवोचितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—देवदेवेति । ननु त्वमेव सर्वोत्पत्त्यादिकर्तृत्वात् देवदेव इत्याशङ्क्य, सत्यं,
भूतभावनः सर्वप्राण्युत्पादकोऽहं पूर्वं सृष्ट्यादौ त्रातो यस्मात्स तथाभूतो मुख्यतया त्वमेव देवदेव इत्याशयेन पुनः सम्बोधयति—
भूतभावनपूर्वजेति । न केवलमुत्पादकतयैव त्वं देवदेवः किन्तु सर्वान्तर्यामित्वेनापीत्यभिप्रायेण सम्बोधनानन्तरं हे अखिलाध्यक्षे-
ति । ते त्वयाऽयं पापात्मा लोकसन्तापनोऽसुरो निहतस्तदेतदिष्ट्या भद्रमेव लोकस्य कृतमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * त्वया विना
त्वस्य वधोऽशक्य एवेति सूचयंस्तं विशिनष्टि—य इति । योऽसौ मम सृष्टिभिः मया सृष्टैर्देवमनुष्यादिभिः न वध्यः हन्तुमशक्यः ।
तत्र हेतुमाह—मत्तो लब्धो वरो येन सः तपोयोगाभ्यां यद्वलं तेन उन्नद्धः गर्वितः अतएव समस्तान् निगमान् वेदविहितान् वर्णा-
श्रमधर्मान् अहन् हतवान् । स त्वया निहत इति पूर्वगैव सम्बन्धः ॥ २७ ॥ * * किञ्च अस्य हिरण्यकशिपोस्तनयः प्रह्लादो मृत्योः
सकाशात्त्वया विमोचित एतदपि दिष्ट्या भद्रमेव जातम् । रक्षायोग्यश्चायमित्यभिप्रायेण तं विशिनष्टि—साधुरिति, सुशीलत्वादि-
गुणगणपूर्ण इत्यर्थः । महाभागवत इति त्वदनन्यभक्त इत्यर्थः । अर्भक इति बालक इत्यर्थः । अधुना त्वां समितः सम्यक् शरणं प्राप्त
इत्येतदपि दिष्ट्या भद्रमेव जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * एवं भगवन्तं स्तुत्वा दुर्जयदैत्यवधार्थमिदं स्वरूपं गृहीतं तत्तचितमेव
परन्वितोऽग्रेऽस्य भयङ्करस्वरूपस्य कृत्यं नास्तीति प्रभोरग्रे साक्षाद्रक्तुमशक्तस्तसूचयन्नाह—एतदिति । हे भगवन् प्रयतात्मनो वशी-
कृतमनसस्त्वैद्वपुः नृसिहरूपं ध्यायतः पुंसः सर्वतः सन्त्रासाद्वात्यकिं बहुना जिघांसतः हन्तुमिच्छतो मृत्योरपि सकाशादेतद्वपुः
गोप्तृ रक्षकमित्यन्वयः । ध्यानेनैव कार्यसिद्धेः स्वरूपस्य प्रयोजनं नास्तीति भावः ॥ २९ ॥ * * एवमुक्तो भगवांस्तमाह—
नैवमिति । हे पद्मसम्भव ब्रह्मन् इतः प्रभृति असुराणां त्वया एवं वरो न प्रदेय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—वर इति । क्रूरो निसर्गः
स्वभावो येषां तेषामिति सर्पाणामसुराणां च विशेषणम् । अहीनाममृतस्य पयसो दानं यथा सज्जनोपद्रवकारकं तथा असुराणां
वरप्रदानमपि सज्जनोपद्रवकारकमित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * हे राजन् युधिष्ठिर भगवान् हरिर्ब्रह्माणं प्रतीत्युक्त्वा तेन परमेष्ठिना

पूजितः संस्तत्रैवान्तर्दधे इत्यन्वयः । अन्तर्धानार्थमेव स्पष्टयति—सर्वभूतानामदृश्यो बभूवेति शेषः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततः प्रह्लादोऽपि परमेष्ठिनं ब्रह्माणं भवं महादेवं प्रजापतीन् देवान् इन्द्रादींश्च सम्पूज्य शिरसा ववन्दे इत्यन्वयः । पूजायां हेतुमाह— भगवत्कला अवतारभूतानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेव चतुर्मुखोक्तमाह चतुर्भिः । देवदेवेति । हे देवदेव देवानामपि देव, ननु त्वमिन्द्रादिदेवानामपि देवो नाहं तत्राह । हे अखिलाध्यक्ष, नन्वखिलाध्यक्षोऽपि त्वमेव नाहं तत्राह । भूतानि भावयत्युत्पादयतीति तत्संबोधने हे भूतभावन, ननु सोऽपि त्वमेव तत्राह । हे पूर्वज मत्तोऽपि पूर्वकारणत्वेनावस्थितः लोकसंतापनः लोकानां संतापकरः अत एव, पापः पापरूपः, अयमसुरः, ते त्वया, निहतः । दिष्ट्या भद्रं जातम् । अप्रतिकार्यमद्वयत्वेन तद्वधस्य दुष्करत्वादिति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाविष्कुर्वन्नसुरं विशिनष्टि । योऽसाविति । यः असावसुरः, मत्तः लब्धो वरो येन सः, मम सृष्टिभिः मया सृष्टैर्भूतैरित्यर्थः । न वध्यः हन्तुमशक्यः तपोयोग एव बलं तेनोन्नतः गर्वितः सन्, समस्तनिगमान् सकलान् शास्त्रीयधर्मानित्यर्थः । अहन् विनाशितवान् । स तु त्वया विनाशित इत्येतदिष्ट्या जातमिति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ दिष्टयेति किं च, अस्यासुरस्य, तु तनयः, तत्रापि अर्भकः तथापि, महाभागवतः साधुः साधुतैकाधाररूपः प्रह्लादः, त्वया मृत्योः सकाशात्, विमोचितः, एतत् दिष्ट्या मङ्गलं जातम् । अधुना त्वदीयक्रोधाविष्टतावसरे इत्यर्थः । त्वां समितः सम्यक् प्राप्तः । तदेतदपि दिष्ट्या भद्रं जातम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एतदिति । हे भगवन्, ते तव, एतत् वपुर्नृसिंहरूपं ध्यायतः स्मरतः, प्रयतात्मनः समाहितमनसः पुंसः, सर्वतः संत्रासात् भयात्, गोप्तृ रक्षकं, जिघांसतः मृत्योः अपि, गोप्तृ भवति । एतच्च प्रह्लाददृष्टान्तेनास्माभिरनुमितमिति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मणाभिहितो भगवांस्तमाह । नेति हे पद्मसंभव, इतः प्रभृतीति शेषः । ते त्वया, असुराणाम् एवमेवंभूतः वरः, न प्रदेयः । कुतः । क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां तेषामसुराणां, वरः एवंभूतो वरः, अहीनां सर्पाणाम् अमृतं यथा तथा, जायते । क्षीरपानेन सर्पवर्द्धनं यथा केवललोकोपद्रवकारि तद्वदसुराणामेवं वरप्रदानमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्माणमनुज्ञाप्यान्तर्दधे हरिरित्याह नारदः । इतीति । हे राजन्, ततः भगवान् हरिः, इति उक्त्वा, परमेष्ठिना ब्रह्मणा पूजितः सर्वभूतानां तत्स्वरूपानभिज्ञसकलजनानां, अदृश्यः दृश्यः सन्नपि तत्स्वरूपानवबोधाददृश्यकल्पः, एवंभूतः स नृहरिः, अन्तर्दधे सद्य एवादृश्योऽभवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः प्रह्लादः परमेष्ठिनं ब्रह्माणं, भवं रुद्रं, प्रजापतीन् मरीच्यादीन्, देवान् भगवत्कलाः भगवदंशभूतानेतान्, संपूज्य शिरसा, ववन्दे ननाम ॥ ३१ ॥

भाषानुवादः

इसी समय देवता, ऋषि आदिके साथ ब्रह्माजीने नृसिंहभगवान्को प्रसन्नवदन देखकर पवित्र वचनोंके द्वारा उनकी स्तुति की और उनसे यह बात कही ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीने कहा—देवताओंके आराध्यदेव ! आप सर्वान्तर्यामी, जीवोंके जीवनदाता और मेरे भी पिता हैं । यह पापी दैत्य लोगोंको बहुत ही सता रहा था । यह बड़े सौभाग्यकी बात है कि आपने इसे मार डाला ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मैंने इसे वर दे दिया था कि मेरी सृष्टिका कोई भी प्राणी तुम्हारा वध न कर सकेगा । इससे यह मतवाला हो गया था । तपस्या, योग और बलके कारण उच्छृङ्खल होकर इसने वेदविधियोंका उच्छेद कर दिया था ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यह भी बड़े सौभाग्यकी बात है कि इसके पुत्र परमभागवत शुद्धहृदय नन्हें-से-शिशु प्रह्लादको आपने मृत्युके मुखसे छुड़ा दिया; तथा यह भी बड़े आनन्द और मंगलकी बात है कि वह अब आपकी शरणमें है ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! आपके इस नृसिंहरूपका ध्यान जो कोई एकाग्र मनसे करेगा, उसे यह सब प्रकारके भयोंसे बचा लेगा । यहाँतक कि मारनेकी इच्छासे आयी हुई मृत्यु भी उसका कुछ न विगाड़ सकेगी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ श्रीनृसिंह भगवान् बोले—ब्रह्माजी ! आप दैत्योंको ऐसा वर न दिया करें । जो स्वभावसे ही क्रूर हैं, उनको दिया हुआ वर तो वैसा ही है जैसा साँपोंको दूध पिलाना ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! नृसिंहभगवान् इतना कहकर और ब्रह्माजीके द्वारा की हुई पूजाको स्वीकार करके वहीं अन्तर्धान—समस्त प्राणियोंके लिये अदृश्य हो गये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ इसके बाद प्रह्लादजीने भगवत्स्वरूप ब्रह्मा-शङ्करकी तथा प्रजापति और देवताओंकी पूजा करके उन्हें माथा टेककर प्रणाम किया ॥ ३२ ॥

ततः कान्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः । दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत् पतिम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः । स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः । हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥
 पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः । कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥
 शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः । तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥
 ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ । हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३८ ॥
 एनः पूर्वकृतं यत् तद् राजानः कृष्णवैरिणः । जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥
 यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाभिदा । नृपाश्चैद्यादयः सात्स्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः काव्यादिभिः मुनिभिः सार्धम् कमलासनः प्रह्लादं दैत्यानां च दानवानां पतिम् अकरोत् ॥ ३३ ॥
 राजन् ततः प्रतिपूजिताः ब्रह्माद्याः देवाः प्रतिनन्द्य परमाशिषः प्रयुज्य स्वधामानि ययुः ॥ ३४ ॥ * * एवम् तौ विष्णोः
 पार्षदौ दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ तौ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन हतौ ॥ ३५ ॥ * * च पुनः विप्रशापेन तौ कुम्भकर्ण-
 दशग्रीवौ राक्षसौ बभूवतुः तौ रामविक्रमैः हतौ ॥ ३६ ॥ * * रामसायकैः पुनः निर्भिन्नहृदयौ युधि शयानौ यथा
 प्राक्तनजन्मनि तच्चित्तौ देहं जहतुः ॥ ३७ ॥ * * अथ तौ पुनः इह शिशुपालकरूपजौ जातौ हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतः
 ते समीयतुः ॥ ३८ ॥ * * यथा कीटः पेशस्कृतः कृष्णवैरिणः राजानः तदात्मानः यत् पूर्वकृतम् एनः तु अन्ते
 जहुः ॥ ३९ ॥ * * यथा यथा अभिदा परमया भक्त्या भगवतः तथा चैद्यादयः नृपाः तच्चिन्तया हरेः सात्स्यम्
 ययुः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शिशुपालदंतवक्त्रयोर्द्विषतोः श्रीकृष्णसायुजं कथमिति यत्पृष्टं तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति ।
 एवमिति सप्तभिः । दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ । विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषंगः । ॥ ३५-३६ ॥ * * तच्चित्तौ श्रीरामे चित्तं
 ययोस्तौ ॥ ३७ ॥ * * करूपजो दंतवक्त्रः । हरौ सायुज्यं समीयतुः ॥ ३८ ॥ * * कृष्णनिंदादिना पूर्वकृतं च
 यदेनः पापं तद्व्यानेन तदात्मानः संतो जहुः । तदात्मत्वे दृष्टान्तः । कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३९ ॥
 अभिदा भेददर्शनशून्यया हरेः सात्स्यं सारूप्यम् ॥ ४०-४१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः प्रह्लादकृतप्रणयनंतरम् ॥ ३३ ॥ * * राजन्निति । सर्वदा देवकार्यव्यग्रे राजकार्यं न सेत्स्यतीति
 भावः ॥ ३४-३५ ॥ * * पुनश्च कालांतरे ॥ ३६ ॥ * * तच्चित्तौ तस्मिन्भगवत्येव चित्तमावामेनमग्निसज्जन्मनि
 हनिष्याव इत्येवंलक्षणं स्मरणं ययोस्तावित्यर्थः । प्राक्तनजन्मनि हिरण्यकशिप्वादिसज्जन्मनीत्यर्थः । यद्वा—प्राग्जन्मनि जयविजय-
 रूपे तच्चित्तौ भगवच्चित्तौ तथेत्यर्थः । समीयतुरिह समुपसर्गद्योत्यमाह—सम्यग्भक्त्यैवेत्यर्थः । “मधुकैटभौ भक्त्यभावादूरौ भगवतो
 मृतौ । तम एव क्रमात्प्राप्तौ चैद्यो भक्त्या हरिं ययौ ।” इति तीर्थः ॥ ३७-४१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति । ततश्च काव्यः शुक्रस्तदादिभिर्मुनिभिः सार्धं कमलासनो ब्रह्मा प्रह्लादं दैत्यानां दानवानां च पतिम्-
 करोत् ॥ ३३ ॥ * * प्रतिनन्द्येति । ततश्च हे राजन् ! प्रह्लादेन प्रतिपूजिता ब्रह्माद्या देवाः प्रह्लादं प्रतिनन्द्य दिष्ट्या
 भगवदनुग्रहभाजनमसि भोगान् भुंक्ष्वेति प्रशस्य स्वधामानि ययुः ॥ ३४ ॥ * * एवमिति । पूर्वं तौ जयविजयसंज्ञकौ
 विष्णोः पार्षदौ शनकादिशापेन दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना हृदि स्थितेन हरिणा नृसिंहरूपं विभ्रता हतौ ॥ ३५ ॥
 पुनरिति । पुनश्च जन्मत्रयपर्यन्तेन सनकादिविप्रशापेन तौ कुम्भकर्णदशग्रीवौ राक्षसौ बभूवतुः । तौ च रामस्य विक्रमै-
 र्हतौ ॥ ३६ ॥ * * शयानाविति । रामस्य सायकैर्बाणैः निर्भिन्नं हृदयं ययोस्तौ युधि युद्धे शयानौ सन्तौ यथा प्राक्तन-

जन्मनि तथा तस्मिन् श्रीरामे एव चित्तं ययोस्तौ देहं जहतुस्तयजतुः ॥ ३७ ॥ * * ताविति । अथेति मनुष्येषु तावेव पुनः शिशुपालः करुषजो दन्तवक्त्रश्चेत्येतौ जातौ हरिणा च हतौ तस्मिन् हरौ वैरानुबन्धेन हेतुना ते तव पश्यतः सतः तस्मिन् समीयतुः सायुज्यं प्रापतुः । इदानीं शापस्य निवृत्तेः ॥ ३८ ॥ * * एन इति । कृष्णवैरिणो राजानो निन्दारूपं एनः पापं पूर्वकृतं तत् अन्ते प्रारब्धभोगानन्तरं कीटो यथा पेशस्कृतो भ्रमरविशेषस्य ध्यानात्तदाकारादिधर्मा भवति । तद्वत् तदात्मनः तस्य श्रीकृष्णस्येव आत्मा स्वभावगुणाकारादि येषां ते तथाभूताः सन्तो जहुः तयजुः ॥ ३९ ॥ * * यथेति । अभिधा आत्मभेददर्शनरहितया अत एव परमया भगवतो भक्त्या तस्य हरेश्चिन्तया भक्ताः यथा यथा हरेः साम्यं तत्सारूप्यं ययुः । तथैव चैद्यादयो नृपा अपि वैरानुबन्धेन तच्चिन्तया तत्सारूप्यं ययुः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः कमलासनो ब्रह्मा काव्यादिभिर्भार्गवादिभिस्सह सहितः प्रह्लादं दैत्यानां दानवानां च पतिमकरोत् ॥ ३३ ॥ हे राजन् ! ततो ब्रह्मादयः सर्वे देवाः प्रह्लादं प्रतिनन्द्याहो स्वप्नभावोऽनितरसाधारण इत्यभिनन्द्य, परमाः श्रेष्ठाः आशिषः प्रयुज्य प्रह्लादेन प्रतिपूजिताः स्वधामानि स्वकीयस्थानानि ययुः ॥ ३४ ॥ * * तदेवं शिशुपालदन्तवक्त्रयोर्भगवन्तं द्विषतोः कथं मुक्तिरिति युधिष्ठिरप्रश्नस्य तत्पूर्वजन्मकथनादिमुखेनोक्तमुत्तरमुपसंहरति—एवमिति, सप्तभिः । विष्णोः पार्श्वदौ स्थितौ विप्रशापेन सनकादीनां शापेन दितेः पुत्रत्वमेवं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना स्वहृदि स्थितेन हरिणा नृसिंहरूपं विभ्रता हतौ ॥ ३५ ॥ * * पुनः कुम्भकर्णरावणाख्यौ राक्षसौ बभूवतुः तौ च दाशरथेः रामस्य विक्रमैहंतावभिभूतावित्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * तौ च रामस्य राघवस्य बाणैर्युधि निर्भिन्नं हृदयं ययोस्तौ तच्चित्तौ तस्मिन् श्रीरामे एव चित्तं यतोस्तौ यथा प्राक्तनजन्मनि तद्वदेहं जहतुः सन्तयजतुः ॥ ३७ ॥ * * तावेवेह शिशुपालकरुषजौ, करुषजो दन्तवक्त्रः शिशुपालदन्तवक्त्ररूपेण जातौ पुनर्हरिणा हतौ वैरानुबन्धेन हेतुना ते तव पश्यतः सतः समीयतुः सायुज्यं प्रापतुः ॥ ३८ ॥ न केवलं शिशुपालकरुषजौ एव समीयतुः अपित्वन्येऽपि राजानः कृष्णवैरिणस्ते सर्वेपि यदेनः पापं पूर्वं कृतं तच्च उज्जहुः तयजुः तदात्मानः कृष्णात्मानश्चाभवन्, यथा पेशस्कृतश्चिन्त्यमानाद्धेतोः कीटः तदात्मा भवति, तद्वत् तदात्मानत्तत्तुल्यस्वभावा अभवन् इत्यर्थः । आत्मशब्दः स्वभाववाची तस्यैवाऽऽत्मा स्वभावो येषां ते इत्युपमानबहुव्रीहिः अन्यथा दृष्टान्तवैयर्थ्यात्, न हि कीटः पेशस्कृता ऐक्यं याति किन्तु तस्य समानाकारो भवत्यत एव ह्यनन्तरग्रन्थे साम्यं ययुरित्युक्तम् ॥ ३६ ॥ * * यथा अभिधा अनन्यया भक्त्या भगवतः साम्यं यान्ति तद्भक्तास्तथा चैद्यादयोऽपि नृपास्तस्य भगवत्चिन्तया संरम्भपूर्वकचिन्तया हरेः साम्यं ययुः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवच्चित्तज्ञेन ब्रह्मणा वेदमन्वग्राहीत्याह—तत इति । अनेन भक्तेन भगवद्भक्तेषु यथायोग्यं प्रेम कर्तव्यमिति शास्त्राचारो दर्शितः ॥ ३३ ॥ * * प्रह्लादवरदानानन्तरं भगवता स्वाचारत्वेन यददर्शनमकारि तदस्मामिरप्यनुप्रेयमिति कृत्वा ब्रह्माद्या अपि स्वगृहान्ययुरित्याह प्रतिनन्द्येति ॥ ३४-३५ ॥ * * इदानीं विशकलितोक्तमर्थं निक्षिप्योपसंहरति—एवमिति । हृदि स्थितेन वैरभावेन हेतुना हरिणा हतौ ॥ ३६ ॥ * * प्राक्तनजन्मनि जयविजयशब्दवाच्यौ पूर्वजन्मनि यथा तच्चित्तौ तथाऽत्रापीति शेषः । हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षख्यः पूर्वजन्मनि यथा तथेति वा ॥ ३७ ॥ * * वैरानुबन्धेन वैरोपसर्जनेनाऽनुबन्धेन स्नेहेन समीयतुर्हरिमिति शेषः । तत्रासुरौ तम ईयतुरित्यनुसन्धेयम् सम्यग्भक्त्यैव श्रीहरिप्राप्तिः तदभावेन तम एवेति द्योतनाय समित्युपसर्गः—

“मधुकैटभौ भक्त्यभावाद्दूरौ भगवतो मृतौ । तम एव क्रमादाप्तौ भक्त्या चैद्यो हरिं ययौ”

इति वचनात् ॥ ३८ ॥ * * अन्येषामपि सद्भावादेतदुपलक्षणार्थमुक्तमित्यभिप्रेत्याह—एन इति । अत्रापि वैरानुबन्धेनेत्यनुवर्त्तते, ये राजानः पौण्ड्रकादिशब्दवाच्यास्तेष्वसुरदेहेष्व्वात्मरूपविशेषो येषां ते तथा तत्रापि तस्मिन्कृष्णे आत्मा चित्तं येषां ते तथा तदनुष्ठितपुण्यफलस्वीकारार्थं तत्राविष्टा तद्भक्ता इत्यर्थः । ते भक्त्यैव यत्पूर्वकृतं तत्सम्बन्धप्राप्तमेनः पापं तज्जहुः तद्धित्वा हर्षांशकरणप्राप्तपुण्यप्रचयेन तं हरिमीयुः त एव कृष्णवैरिणोऽनादिकालमारभ्य भगवद्द्वेषिणः कृष्णाश्च तामसाश्च वैरिणः वैरिरूपिणो राजानो राजसाः तम् प्रकृतयो दैत्याः तदात्मानो द्वेषरूपिणः ते जन्मप्रभृतिचीर्णं यदेनः तेन पापेन वैरानुबन्धेन निरन्तरवैरचिन्तया पूर्वकृतं ब्रह्मणा पूर्वं क्लृप्तं तमो जहुर्जग्धुरित्यन्वयः । “ओहाङ्गतौ” इति धातुः इति ‘सखे कहां-स्तेन्यस्य समकुलं सुरं प्रवेके हास्ते, इति प्रयोगश्च । अन्ते भक्त्यादिसाधनसामर्थ्यनन्तरं इतरत्र द्वेषपूर्वनन्तरमित्यत्र “तस्य तावदेव चिरम्” इति श्रुतेः “अनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्भास्यान्तकः क्षीयते” इत्यादेश्च कीटाः पेशस्कृतचिन्तनया पेशस्कृताकारमाप्नुवन्ति नतु तदात्मत्वम् अत्र प्रमाणम् “पौण्ड्रके नरके चैव शाल्वे कंसे च रुक्मिणि । आविष्टास्ते हरेर्भक्तास्तद्भक्त्या

हरिमीयिरे । असुरास्तु स्वयं ते तु महातमसि पातिताः” इति वाक्यम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अत्रापि तारतम्यमस्तीत्याह, यथेति भिदां विशेषम् “भेदो विशेषे दलने” इत्यभिधानम् अभिदामसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थां ययुरिति वा, साम्यं निर्दोषत्वादितुर्भुज-लक्षणम् । अन्यथा कीटाः पेशस्कृतो ध्यानेन केचन पेशस्कृतो भवन्ति न तु स एव पृथग् दृश्यमानत्वादित्यं दृष्टान्तोऽनर्थः स्यादिति ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथेति । यथा यथा भगवतः परया भक्त्या अन्ये सारूप्यं ययुस्तथा चैद्यादयो नृपा अपि परमया तच्चिन्तया तद्ध्या-नावेशेन ययुः अभिदा व्यवधानशून्यया निरन्तरयेत्यपि भक्तिचिन्तयोः विशेषणं तत्र चैद्यकारूपकयोः सारूप्याविर्भाव एव तत्प्राप्तिरिति गम्यम् ॥ ४०-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शिशुपालदन्तवक्त्रयोः सायुज्यं कथमिति यत्पृष्ठं तत्तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमित्युपसंहरति, एवमिति ॥ ३५ ॥ एनोऽपराधः कृष्णनिन्दादिनेत्यर्थः । पूर्वकृतं यत् पापं तदपि तद्ध्यानेन तदात्मानः सन्तो जहुः । तदात्मत्वे दृष्टान्तः कीटः पेशस्कृतः कीटविशेषस्य ध्यानेन यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३६-३६ ॥ ❀ ❀ भक्त्या यथा यथा अभिदा अमेदेन ज्ञानिभक्ता हरेः सात्त्वं ययुः तथा चैद्यादयोपि तच्चिन्तया तद्ययुः भक्त्या कीदृश्या तदीयज्ञानवैराग्यादिभ्योऽपि परमया अग्रेष्येवं “निभृत मरुन्मनः” इत्यत्र “तदरयोपि ययुः स्मरणात्” इति वक्ष्यते ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भगवद्द्रोहवासनया तौ जन्मद्वयानन्तरं भगवन्तं साम्यं गतावित्याह—एवमित्यादिना । हरेः पार्षदौ तौ जयविजयौ दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्याऽनुषङ्गः ॥ ३५-३७ ॥ ❀ ❀ तौ राक्षसौ वैरानुबन्धेन शिशुपालकरुषजौ शिशुपालदन्तवक्त्रौ पुनर्जातौ ते पश्यतः हरौ सायुज्यं च समीयतुः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कृष्णवैरिणो राजानः पेशस्कृतः सारूप्यं तद्ध्यानेन कीटो यथा प्राप्नोति तथान्ते तदात्मानः कृष्णसारूप्यं गताः सन्तः यत्पूर्वं कृतमेतः पापं तत् जहुः ॥ ३९ ॥ यथा यथा स्वस्वद्रोहानुरोधेन चित्तया हरिस्मरणेन चैद्यादयो हरेः सात्त्वं सारूप्यं ययुर्यदा तदा नृपा अंबरीषादयः भगवतो भक्त्या तत्रापि परमया तत्रापि अभिदा “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” ४१।३ इति पारमार्थसूत्रोक्ततदात्मकत्वानु-सन्धानयुक्त्या हरेः सात्त्वं ययुरिति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च काव्यः शुकस्तदादिभिर्मुनिभिः भृग्वदिभिः सार्धं कमलासनो ब्रह्मा प्रह्लादं दैत्यानां दानवानां च पतिम-करोदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततश्च हे राजन् प्रह्लादेन प्रतिपूजिता ब्रह्माद्या देवाः प्रह्लादं प्रतिनन्द्य दिष्ट्या भगवदनु-ग्रहभाजनमसि भोगान्मुंक्ष्वेति प्रशस्य परमाशिषश्च प्रयुज्य स्वस्वधामानि ययुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदेवं शिशुपाल-दन्तवक्त्रयोर्भगवन्तं द्विषतोरपि कथं तत्सायुज्यमिति युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरं तत्पूर्वजन्मकथनादिमुखेनोपपादितमुपसंहरति—एवमिति सप्तभिः । पूर्वं तौ जयविजयसञ्ज्ञकौ विष्णोः पार्षदौ सनकादिशापेन दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना हृदि स्थितेन हरिणा नृसिंहरूपं बिभ्रता हतावित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पुनश्च तौ राक्षसौ बभूवतुरित्यन्वयः । ननु भगवत्सम्मुखं मृतयोः तद्धृतयोः कथं पुनर्जन्मेत्याशङ्क्याह—विप्रशापेनेति । सनकादिशापस्य जन्मत्रयपर्यन्तत्वादिति भावः । कौ तावित्य-पेक्षायामाह—कुम्भकर्णः, दशग्रीवः रावणश्चेति । तत्र तयोः का व्यवस्थेत्यपेक्षायामाह—रामस्य दाशरथेर्विक्रमेण तौ हताविति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदेव विवृणोति—शयानाविति । रामस्य सायकैर्बाणैर्निर्भिन्नं हृदयं ययोस्तौ युद्धे शयानौ सन्तौ यथा प्राक्तनजन्मनि तथा तस्मिन् श्रोत्रामे एव चित्तं ययोस्तौ देहं जहतुस्तत्तज्जतुरित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अथानन्त-रमिह मनुष्येषु तावेव पुनः शिशुपालः करुषजो दन्तवक्त्रश्च जातौ, इदानीं शापस्य निवृत्तत्वाद्वरिणा हतौ तस्मिन् वैरानुबन्धेन हेतुना ते तव पश्यतः सतः तस्मिन् समीयतुः सायुज्यं प्रापतुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ न केवलं शिशुपालदन्तवक्त्र-योरेवैवं सायुज्यं अपि त्वन्येषामपीत्याह—एन इति । कृष्णवैरिणो राजानो यदेनो निन्दारूपं पापं पूर्वकृतं तदात्मानः तस्य श्रीकृष्णस्येव आत्मा स्वभावगुणाकारादिः येषां ते तथाभूताः सन्तो जहुः तत्तज्जुः । अन्ते प्रारब्धभोगानन्तरमित्यन्वयः । तुशब्दः सम्भेदवारणार्थः । तदात्मत्वे दृष्टान्तमाह—कीटो यथा पेशस्कृतो भ्रमरविशेषस्य ध्यानात्तदाकारादिधर्मा भवति

तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * अभिदा आत्मभेददर्शनरहितया अतएव परमया भगवतो भक्त्या एकान्तभक्ता हरेश्चिन्तया यथा यथा तत्सात्म्यं तत्सारूप्यं ययुस्तथा चैद्यादयो नृपा अपि वैरानुबन्धेन तच्चिन्तया तत्सारूप्यं ययुरित्यन्वयः । वक्ष्यते च— 'निभृतमहन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात्' इति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः कमलासनः ब्रह्मा, काव्यादिभिः मुनिभिः सार्द्धं, भार्गवादिऋषिभिः सहितः सन्नित्यर्थः । प्रह्लादं, दैत्यानां दानवानां च, पतिम् अकरोत् ॥ ३२ ॥ * * प्रतिनन्द्येति । हे राजन्, ततः ब्रह्माद्याः देवाः, प्रह्लादं प्रतिनन्द्य अहो भक्तवर्यं त्वत्प्रभावोऽनितरसंधारण इत्यभिनन्द्य, परमाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान्, प्रयुज्य, प्रतिपूजिताः प्रह्लादेन पूजिताः सन्तः, स्वधामानि स्वस्वस्थानानि ययुः ॥ ३३ ॥ * * तदेवं शिशुपालदन्तवक्त्रयोर्भगवन्तं विद्विषतोः कथं मुक्तिरित्येवंविध-युधिष्ठिरप्रश्नस्य तत्पूर्वजन्मादिमुखेनोक्तमुत्तरमुपसंहरति एवमिति सप्तभिः । एवमिति । विष्णोः पार्षदौ, विष्णोः पार्षदभावेन पूर्वं स्थितावपि, तौ जयविजयौ, विप्रशापेनेत्युत्तरश्लोकादनुषङ्गनीयम् । एवमुक्तप्रकारेण, दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ आस्ताम् । तौ वैरभावेन हेतुना, हृदि स्थितेन हरिणा, नृसिंहरूपं धृत्वेति शेषः । हतौ ॥ ३४ ॥ * * पुनरिति । तावेव पुनश्च भूयोऽपि, विप्रशापेन सनकादिऋतशापेन, राक्षसौ बभूवतुः । कुम्भकर्णदशग्रीवौ कुम्भकर्णदशग्रीवाख्यौ, तौ राक्षसौ, रामविक्रमैर्दशरथैः पराक्रमैः, हतौ अभिभूतावान्मित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * शयानाविति । तावपि रामसायकैः राघवस्य शरैः, युधि संप्राप्ते, निर्भिन्नं हृदयं ययोस्तौ, अत एव, शयानौ तस्मिन् रामे चित्तं ययोस्तौ तथाभूतौ सन्तौ, प्राक्तनजन्मनि तथा तथा, देहं जहतुः तत् त्यजतुः ॥ ३६ ॥ * * ताविहेति । तौ एव, इह शिशुपालकरूपजौ शिशुपालदन्तवक्त्ररूपौ, पुनः जातौ । अथ तौ ते तव, पश्यतः सतः, वैरानुबन्धेन हतौ कृष्णेन व्यापादितौ सन्तौ, समीयतुः सायुज्यं प्रापतुः ॥ ३७ ॥ * * न केवलं शिशुपालकरूपजावेव समीयतुरपि त्वन्येऽपि राजानः समीयुरित्याह । एन इति । कृष्णवैरिणः ये अन्ये राजानः, तेऽपि पूर्वकृतं यत् एनः पापं, तत्, उज्जहुः संतत्यजुः । पेशस्कृतः भ्रमरविशेषश्च, चिन्तनाद्धेतोरिति शेषः । कीटः, यथा तथा तस्येव आत्मा स्वभावो येषां ते तदात्मानश्च, अभवन् । तत्तुल्यस्वभावा अभवन् इत्यर्थः । अत्रात्मशब्दः स्वभाववाची अन्यथा दृष्टान्तवैयर्थ्यता स्यात् । न हि कीटः पेशस्कृदैक्यं याति, किं तु तस्य समानाकारो भवत्यत एव ह्यनन्तरश्लोके साम्यं ययुरित्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यथेति । यथा अनन्यया, भगवतः भक्त्या, तद्भक्ता इति शेषः । साम्यं यान्ति । तथा च, तद्वदेवेत्यर्थः । चैद्यादयः नृपाः अपि, तच्चिन्तया संरम्भपूर्वकं भगवच्चिन्तनेन, हे नृप, साम्यं ययुः । पाठान्तरे सारूप्यमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाषानुवादः

तब शुक्राचार्य आदि मुनियोंके साथ ब्रह्माजीने प्रह्लादजीको समस्त दानव और दैत्योंका अधिपति बना दिया ॥ ३३ ॥ * * फिर ब्रह्मादि देवताओंने प्रह्लादका अभिनन्दन किया और उन्हें शुभाशीर्वाद दिये । प्रह्लादजीने भी यथायोग्य सबका सत्कार किया और लोग अपने-अपने लोकोंको चले गये ॥ ३४ ॥ * * युधिष्ठिर ! इस प्रकार भगवान्‌के वे दोनो पार्षद जय और विजय दित्तिके पुत्र दैत्य हो गये थे । वे भगवान्‌से वैरभाव रखते थे । उनके हृदयमें रहनेवाले भगवान्‌ने उनका उद्धार करनेके लिये उन्हें मार डाला ॥ ३५ ॥ * * ऋषियोंके शापके कारण उनकी मुक्ति नहीं हुई, वे फिरसे कुम्भकर्ण और रावणके रूपमें राक्षस हुए । उस समय भगवान् श्रीरामके पराक्रमसे उनका अन्त हुआ ॥ ३६ ॥ * * युद्धमें भगवान् रामके बाणोंसे इनका कलेजा फट गया । वहीं पड़े-पड़े पूर्व जन्मकी भाँति भगवान्‌का स्मरण करते-करते उन्होंने अपने शरीर छोड़े ॥ ३७ ॥ * * वे ही इस युगमें शिशुपाल और दन्तवक्त्रके रूपमें पैदा हुए थे । भगवान्‌के प्रति वैरभाव होनेके कारण तुम्हारे सामने ही वे उनमें समा गये ॥ ३८ ॥ * * युधिष्ठिर ! श्रीकृष्णसे शत्रुता रखनेवाले सभी राजा अन्तसमयमें श्रीकृष्णके स्मरणसे तद्रूप होकर अपने पूर्वकृत पापोंसे सदाके लिये मुक्त हो गये । जैसे भृंगीके द्वारा पकड़ा हुआ कीड़ा भयसे ही उसका स्वरूप प्राप्त कर लेता है ॥ ३९ ॥ * * जिस प्रकार भगवान्‌के प्यारे भक्त अपनी भेदभावरहित अनन्य भक्तिके द्वारा भगवत्स्वरूपको प्राप्त कर लेते हैं, वैसे ही शिशुपाल आदि नरपति भी भगवान्‌के वैरभावजनित अनन्य चिन्तनसे भगवान्‌के सारूप्यको प्राप्त हो गये ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत् ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् । दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः । अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च । भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥
 सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् । परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥
 धर्मो भागवतानां च भगवान्येन गम्यते । आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥
 य एतत् पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् । कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

एतद् य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्यैन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत् ।

दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७ ॥

यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत् मां त्वं परिपृष्टवान् एतत् सर्वं ते आख्यातं द्विषां दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यम् अपि ॥ ४१ ॥
 एषा ब्रह्मण्यदेवस्य च महात्मनः कृष्णस्य पुण्या अवतारकथा यत्र आदिदैत्ययोः वधः ॥ ४२ ॥ * * महाभागवतस्य
 प्रह्लादस्य अनुचरितं च भक्तिः ज्ञानं च विरक्तिः च अस्य सर्गस्थित्यप्ययेशस्य हरेः याथात्म्यं गुणकर्मानुवर्णनं कालेन परावरेषां
 स्थानानां महान् व्यत्ययः च येन भगवान् गम्यते भागवतानां धर्मः आध्यात्मिकम् अस्मिन् आख्याने अशेषतः
 समाम्नातम् ॥ ४३-४५ ॥ * * यः एतत् विष्णोः वीर्योपबृंहितम् पुण्यम् आख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा कीर्तयेत् कर्मपाशैः
 विमुच्यते ॥ ४६ ॥ * * एतत् यः प्रयतः आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्यैन्द्रयूथपवधं च सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य पुण्यम्
 अनुभावं श्रुत्वा पठेत् अकुतोभयं लोकम् एति ॥ ४७ ॥ * * वत नृलोके यूयं भूरिभागाः येषां गृहान् लोकं पुनानाः मुनयः
 मनुष्यलिङ्गं गूढं परं ब्रह्म साक्षात् आवसति इति अभियन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

४२

प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति । एषेति चतुर्भिः । अवतारः श्रीनृसिंहरूपस्तस्य कथाख्यातेति ॥ ४१ ॥ * * प्रह्लाद-
 स्यानुचरितमित्यादेः समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः । अस्येत्यनेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वम् । अनेन
 कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ॥ ४४ ॥
 आध्यात्मिकमात्मानात्मविवेकादि ॥ ४५ ॥ * * एतच्छ्रवणादिफलमाह । य इति द्वाभ्याम् । एतच्छ्रुत्वा यः
 कीर्तयेत् ॥ ४६ ॥ * * एतदेतां मृगेन्द्रस्य लीलाम् । तामेवाह । दैत्यैन्द्रस्य यूथपानां च वधं यः शुचिः सन्पठेत् ।
 पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा लोकं वैकुण्ठम् ॥ ४७ ॥ * * अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टो वयं तु मंदभाग्या
 इति विषीदन्तं प्रत्याह । यूयमिति त्रिभिः । येषां युष्माकं गृहान्मुनयोऽभियन्ति सर्वतः समायांति तत्कस्य हेतोर्येषु गृहेषु नराकारं
 गूढं सच्छ्रीकृष्णख्यं परं ब्रह्म साक्षाद्वासतीति ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एषा कथापि कृष्णस्यैव नृसिंहस्यापि स्वाधिष्ठानकृष्णाभिन्नत्वादित्यर्थः । “यो धत्ते सर्वभावानामभवायोशतीः कलाः”
 इति श्रुतिस्तुल्यं श्रीकृष्णस्यैव सर्वावतारमूलत्वोक्तेः । ब्रह्मण्यदेवस्येति । ब्राह्मणोक्तिं पालयितुमाविष्कृताद्भुतविग्रहस्येत्यर्थः ।
 ब्राह्मणोऽत्र ब्रह्मा ज्ञेयः । यत्र कथायाम् ॥ ४२ ॥ * * इत्यर्थ इति । अनेन प्रह्लादेन कृतं यद्वरिगुणकर्मकीर्तनन्तदप्यत्र
 समाम्नातमिति भावः ॥ ४३ ॥ * * विपर्यासो यथा भवति सोऽपि समाम्नात इति योज्यम् ॥ ४४ ॥ * * येन
 धर्मेण गम्यते प्राप्यते ॥ ४५ ॥ * * स पुरुषः कर्मपाशैः त्यज्यत इति ॥ ४६ ॥ * * आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलाम् ।
 ऋद्धस्य राजमातंगा इतिवत्समासः । मृगेन्द्रशब्देन नृमृगेन्द्रोऽत्रैकदेशान्यायेन ग्राह्यः प्रकृतत्वात् । यद्वा—य एतां मृगेन्द्रलीलां
 पठेत् स आदिपुरुषस्य विष्णोर्लोकमेतीत्यन्वयः । संभवत्वादाह—मतिनिश्चयं वेति ॥ ४७ ॥ * * विषीदन्तमाकुलीभवन्तं
 प्रति यूयं प्रह्लादात्प्रह्लादगुरोर्मत्तोऽपि अन्येभ्योऽपि भक्तेभ्यो युष्मत्पूर्वजेभ्यो यदुपुरुषः प्रभृतिभ्यो वशिष्ठमरीचिकश्यपा-

दृष्टिभ्योऽपि ब्रह्मरूपाभ्यामपि भूरिसौभाग्यवन्त इत्याह यूयं नृणां जीवानां लोकमध्ये भूरिभागा येषां युष्माकं गृहान् लोकं स्वदर्शनदानादिना पवित्रीकुर्वतोपि मुनयोभि सर्वतोभावेन स्वकृतार्थीकरणादिना हेतुनापि गच्छन्ति यतो गूढं सर्वतो रहस्यं यन्मनुष्यलिङ्गं नराकृतिपरं ब्रह्म तत्सम्यक्प्रकारेण युष्माभिरनाहूतमप्यासक्तिपूर्वकं येषां गृहेषु साक्षाद्वसति सदैव न हि प्रह्लादादीनां गृहेषु नराकृतिपरं ब्रह्म साक्षाद्वसति न च तद्दर्शनेन कृतार्थीभित्तुं मुनयो गच्छन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आख्यातमिति । दमघोषसुतादीनां शिशुपालादीनां द्विषामपि हरेः सात्स्यं सायुज्यं कथमिति यत्त्वं मां परिपृष्टवान् तदेतत्सर्वं ते तुभ्यं मया आख्यातम् ॥ ४० ॥ * * एषेति । ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः स चासौ देवश्च ब्रह्मण्यदेवस्तस्य महात्मनः कृष्णस्य एषा पुण्या श्रोत्रादीनां पुण्यावहा नृसिंहावतारकथा मया आख्याता । यत्र यस्यां कथायाम् आदिदैत्ययोः हिरण्याक्षहिरण्यकशिपोः वधो निरूपितः ॥ ४२ ॥ * * प्रह्लादस्येति । यत्र च महाभागवतस्य प्रह्लादस्यानुचरितं वर्णितं तथा तस्य भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो वर्णितः । तथा भगवत्तत्त्वज्ञानं च तस्य वर्णितं तथा तस्य विरक्तिश्च वर्णिता तथाऽस्य हरेर्यथात्म्यं स्वरूपं वर्णितम् ॥ ४३ ॥ * * सर्गेति । सर्गो उत्पत्तिः स्थितिः पालनम् अप्ययः प्रलयः तेषामीशस्य कर्तुर्गुणा ऐश्वर्यादयः कर्माणि सृष्ट्यादीनि तेषां वर्णनं कृतं परावरेषां देवासुरादीनां यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो विपर्ययोऽपि विरग्यार्थं निरूपितः ॥ ४४ ॥ * * धर्म इति । येन धर्मेण भगवान् गम्यते प्राप्यते स तथाविधो भागवतानां धर्मोऽनन्यपरत्वे सति भगवत्परत्वरूपो वर्णितः । तथाध्यात्मिकमात्मानमधिकृत्य वर्तमानम् आत्मानात्म-विवेकादिकमशेषतोऽस्मिन्नाख्याने समाख्यातम् ॥ ४५ ॥ * * य इति । अतो विष्णोर्वीर्येण पराक्रमादिनोपबृंहितं तत्प्रतिपादनेन विस्तीर्णमत एव पुण्यमेतदाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा यः कीर्तयेत्स कर्मपाशैः पुण्यपापात्मकैः विमुच्यते ॥ ४६ ॥ एतदिति । य एतत् एतां दैत्येन्द्र एव यूथपो हस्तियूथनाथस्तस्य वधरूपाम् आदिपुरुषस्य विष्णोः मृगेन्द्रस्य नृसिंहरूपस्य लीलाम् ऋद्धस्य राजमातङ्गा इतिवदार्षः । समासः । प्रयतः समाहितचित्तः सन् पठेत् । तडार्षः । तथा सतां भगवद्भवक्तानां मध्ये प्रवरस्य श्रेष्ठस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य च पुण्यं पुण्यावहमनुभावं प्रभावं श्रुत्वा पठेत् । तडार्षः । सोऽकुतोभयं न कुतोऽपि भयं यत्र तथाभूतं लोकं वैकुण्ठमेति प्राप्नोति ॥ ४७ ॥ * * यूयमिति । नृलोके यूयं प्रह्लादापेक्षयाऽपि भूरिभागाः यस्मान् मनुष्यलिङ्गं नराकृतिगूढं परं ब्रह्म येषां युष्माकं गृहान् साक्षादावसतीति मत्वा लोकं पुनानाः समदर्शनादिना पवित्रीकुर्वन्तः मुनयोऽपि येषां युष्माकं गृहान् अभियन्ति सर्वत आगच्छन्ति । नैतादृशं प्रह्लादस्य सौभाग्यम् इति भावः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

हे नृप त्वं मां यत्पृष्टवान् किं तद्विषयतामपि दमघोषसुतादीनां शिशुपालादीनां हरेः साम्यमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातं कथितं मयेति शेषः ॥ ४१ ॥ * * तदेवं प्रशस्योत्तरमुपसंहृत्य तदेतदाख्यानं विशिषन् तत्कीर्तनश्रवणादिफलमाह— एषेति, षड्भिः । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः स चासौ देवस्तस्य लोकत्रयमन्तर्प्रविश्य विभ्रतः कृष्णस्येयमवतारकथा पुण्या पुण्यावहा यत्र कथायामादिदैत्ययोर्हिरण्याक्षहिरण्यकशिपोर्वधः प्रतिपाद्यते ॥ ४२ ॥ * * तथा यत्र महाभागवतस्य प्रह्लादस्य चरित्रं भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च भक्तिशब्देन भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो विवक्षितः विरक्तिशब्देन तदुत्पत्तिप्रकारः ज्ञानशब्देनात्मयाथात्म्यविवेचनपूर्वकतदनुसन्धानप्रकारः । एतत्सर्वं यत्र कथायां प्रतिपाद्यत—इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * तथा जगत्सर्गस्थितिलयकारणस्य हरेर्यथात्म्यं तत्त्ववर्णनं तस्य गुणानां कर्मणां च वर्णनम् परावरेषां देवासुरादीनां यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो विपर्ययश्च ॥ ४४ ॥ * * भगवान् येन गम्यते लभ्यते स भागवतानां धर्मश्च यच्चाध्यात्मिकमात्मानमधिकृत्य वर्तमानः वस्तु चेति तदेतत्सर्वमस्मिन्नाख्याने सम्यगाख्यातम् ॥ ४५ ॥ * * यः पुमानेतद्विष्णोर्वीर्येण पराक्रमादिगुणजातेनोपबृंहितं तत्प्रतिपादनेन विस्तीर्णमत एव पुण्यमाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा कीर्तयन् स पुमान् कर्मपाशैः पुण्यपापात्मकैः कर्मभिरेव पाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥ * * किञ्च यः पुमानादिपुरुषस्य मृगेन्द्रस्य सिंहस्येव या लीला दैत्येन्द्रयूथपवधात्मिका प्रतिपाद्या यस्मिन् तदेतदाख्यानं प्रयतः समाहितचित्तः सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य पुण्यं प्रभावं च श्रुत्वा पठेत् पठेत् सोऽकुतोभयं कुतश्चिद्भयरहितं लोकं वैकुण्ठाख्यमेति प्राप्नोति पूर्वं कर्मपाशैर्विमुच्यत इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोकमेतीत्युक्तं कर्मपाशविमोचनद्वाराऽकुतोभयं लोकमेतीत्यर्थः । अतोऽत्र न पौनरुक्त्यम् ॥ ४७ ॥ * * अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन भगवान् दृष्टः वयं तु मन्दभाग्या इति विषीदन्तं युधिष्ठिरमाह—यूयमिति त्रिभिः । नृलोके यूयमहो

वतभूरिभागाः अहो बहुभाग्यवन्तः तदेव व्यञ्जयन् तान्विशिनष्टि, येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुनानाः मुनयोऽभियन्ति सर्वतः
समायान्ति, तत्कुतः मनुष्यलिङ्गं मनुष्यस्येव लिङ्गं शरीरं यस्य तत् परं ब्रह्म श्रीकृष्णरूपं गूढं प्रच्छन्नं सर्वेषां युष्माकं गृहाना-
वसति इति हेतोः समायान्ति ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ग्रन्थाधिकभयादुपसंहरति, आख्यातमिति । अतश्चैद्यादयो दमघोषमुतादीनामित्यादिवहुवारोक्तिर्भक्तेरनादिकाल-
सम्बन्धित्वद्योतनार्था अन्यथा वेनादीनामित्याद्युक्तिरपि स्यात् ॥ ४१ ॥ * * श्रद्धाजननाय सौति—एषेति । ब्रह्मण्य-
देवस्य रामस्य च शब्दान्नरसिंहस्य यत्र कथायाम् ॥ ४२ ॥ * * भक्त्यादिकमेव मुक्तिसाधनं न द्वेषादिकमित्येतदत्र
प्रतिपाद्यते इत्युपसंहरति—प्रह्लादस्येति । भक्त्यादिलक्षणो धर्मश्चात्र कथित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ * * येन भक्त्यादिलक्षण-
धर्मेण हरिमितरेभ्यो व्यावर्त्तयति, सर्गेति । अव्यत्ययो यथास्थितत्वम् ॥ ४४ ॥ * * आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्र-
यादिस्वरूपं च कथितमस्मिन्नाख्यान इत्याहुः, तदुपाख्यान इति । अत्रैव वै पार्षदौ विष्णोरित्यावृतानुकथनं च भक्त्यादिकं
मुक्तिसाधनं न द्वेषादिकमिति ज्ञापनाय येन भागवतधर्मेणैव भगवान् गम्यते न द्वेषादिनेति शेषः, “भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च
नवमं श्रवणादिकम् । धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्वक्त्रेषु तथा नव” । इति वचनात् भागवतधर्मेणैव श्रीहरिर्गम्यते इति कथमुच्यते ?
भक्त्यादिना विनेतीयमाशंका परिहृता भक्त्यादेर्धर्मशब्दवाच्यत्वात् श्रवणं कीर्तनं विष्णोरित्यादिश्रवणादि नवकम् ॥ ४५ ॥
अधुनाऽऽख्यानकीर्तनादिना यत्पुण्यं तदाह य इति ॥ ४६ ॥ * * सामान्यत उक्तं विवृणोति एतदिति ॥ ४७ ॥ * *
ननु, प्रह्लादानुभवस्यात्युत्तमत्ववर्णनेन युधिष्ठिरादीनां ततोऽधमत्वं प्रतीयत इति मन्दाशङ्कां परिहरति—यूयमिति । मुनय एतानिति
यथातीय वर्तयन्ति वत विस्मये “खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत” इति ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

प्रह्लादस्येति त्रिकम् अस्य श्रीकृष्णाख्यस्य हरेर्याथात्म्यं तत्तद्यथावन्माहात्म्यं सर्वावतारित्वात्, टीकायामस्येति
पाठमुत्थाप्य व्याचष्टे, अनेन प्रह्लादेनोक्तमित्यादिकं गम्यम् ॥ ४३-४७ ॥ * * अहो प्रह्लादस्य भाग्यम् इति सविस्मयं
तं राजानं प्रत्याह—यूयमिति, त्रिभिः । मनुष्यलिङ्गमिति तदाकारे तदार्विभावस्याऽपि न तादृशत्वमिति व्यञ्जितम् ॥ ४८-४९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अनुचरितम् आख्यातमिति पूर्वेण समाम्नातमिति परेण वान्वयः । हरेर्याथात्म्यं हरेः स्वरूपम् अनतिक्रम्य स्वार्थं
यन् सगतिस्मृत्यादयोऽपि उक्ताः परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विनाशः ॥ ४५-४६ ॥ * *
एतत् एतां मृगेन्द्रस्य सिंहस्य लीलाम् “ऋद्वस्य राजमातङ्गाः” इतिवत्समास आर्षः । लीलामाह—दैत्येन्द्र एव यूथपो हस्ती तस्य
दैत्येन्द्राणां यूथपस्य हिरण्यकशिपोश्च वधम् ॥ ४७ ॥ * * अहो ! प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टः वयं तु मन्दभाग्या
इति विषीदन्तं राजानं प्रति यूयं प्रह्लादात् प्रह्लादगुरोर्मत्तोपि अन्येभ्योऽपि भक्तेभ्यो युष्मत् पूर्वजेभ्यो यदुपगुरव-प्रभृतिभ्योपि
वसिष्ठमरीचिकश्यपादिऋषिभ्योऽपि ब्रह्मरूद्राभ्यामपि भूरिसौभाग्यवन्त इत्याह, यूयं नृणां जीवानां लोकमध्ये भूरिभागाः येषां
युष्माकं गृहान् लोकं स्वदर्शनदानादिना पवित्रीकुर्वन्तोपि मुनयो अभि सर्वतोभावेन स्वीकृतार्थीकरणादिना हेतुनाऽपि
गच्छन्ति, यतो गूढं वसताऽपि रहस्यं यन्मनुष्यलिङ्गं नराकृतिपरं ब्रह्म तत्सम्यक् प्रकारेण युष्माभिरनाहूतमप्यासक्तिपूर्वकं
येषां गृहेषु साक्षाद्वसति, सदेव, न हि प्रह्लादादीनां गृहेषु नराकृतिपरं ब्रह्म साक्षाद्वसति न च तद्दर्शनेन कृतार्थीभवितुं मुनयो
गच्छन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उपसंहरति—आख्यातमित्यादिना । दमघोषमुतः शिशुपालस्तदादीनाम् ॥ ४१ ॥ * * कृष्णस्य अवतारः
श्रीनृसिंहस्तस्य कथा आख्यातेति लिङ्गव्यत्ययतः पूर्वेणान्वयः ॥ ४२ ॥ * * प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः अस्मिन्नाख्याने ।
समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः । अस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वम् ॥ ४३ ॥ * * सर्गादीनामीशस्य हरेः प्रह्लादकृतं गुणकर्मानु-
वर्णनं च परावरेषां ब्रह्मादिमनुष्यान्तानां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ॥ ४४ ॥ * * आध्यात्मिक-
मात्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं जीवात्मनो ब्रह्मात्मकत्वं चैतत्सर्वं समाम्नातम् ॥ ४५ ॥ * * आख्यानकीर्तनादिफलमा-
ह इति, द्वाभ्याम् ॥ ४६ ॥ * * अकुतोभयमप्राकृतं लोकम् ॥ ४७ ॥ * * यूयमपि धन्या इति प्रसङ्गाद्वाजानम-

भिनन्दति बताहो नृलोके यूयं भूरिभागाः येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुनाना ये मुनयस्तेऽभियन्ति सर्वतः समायान्ति, तेषां समागमने हेतुमाह; येषु गृहेषु गृहम् अतिगोप्यं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं साक्षात् वसति कथंभूतं मनुष्यलिङ्गं मनुष्यार्थं मनुष्योपलक्षित-भक्तहितार्थं लिङ्गानि चक्रादीनि चिह्नानि वंशीवेत्रनिर्योगपाशादीनि च यस्य तत् ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वर्णितमितिहासमुपसंहरति—आख्यातमिति । दमघोषसुतादीनां शिशुपालादीनां द्विषामपि हरेः साम्यं सायुज्यं कथमिति यत्त्वं मां परिपृष्टवान् तदेतत्सर्वं ते तुभ्यं मया आख्यातमित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * एवं प्रश्नस्योत्तरमुपसंहृत्यैतदाख्यानं विशिषन् एतत्कीर्त्तनश्रवणादिफलमाह—एषेत्यादिषड्भिः । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्भक्तिमानिति ब्रह्मण्यः स चासौ देवो ब्रह्मादिसमाराधितचरणसरोरुहश्च ब्रह्मण्यदेवस्तस्य महात्मनः भक्तजनमनोरथपरिपूरणायात्युदारचित्तस्य कृष्णस्य सदानन्द-स्वरूपस्य परिपूर्णकामस्यैषा नृसिंहावतारकथा पुण्या श्रोतृवक्त्रादिजनानां पुण्यावहा ‘पुण्येन पापमपनुदति’ इति वाक्यात्पाप-निवर्तिका च मया आख्याता । यत्र यस्यां कथायाम् आदिदैत्ययोः हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोः वधो निरूपितः ॥ ४२ ॥ * * यत्र च प्रह्लादस्यानुचरितं पाठोपदेशादि वर्णितम् । तथा तस्य भक्तिः भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो वर्णितः । तथा भगवत्तत्त्वज्ञानं च तस्य वर्णितम् । तथा तस्य विरक्तिश्च वर्णिता । ननु प्रह्लादचरितादिश्रवणादिना फलस्याभावात् किं तद्वर्णनेनेत्याशङ्कानिरा-सायाह—महाभागवतस्येति । चकारो भगवच्चरितश्रवणादिवदेतच्चरितश्रवणादिफलमस्तीति सूचनार्थः । तथाऽस्य हरेर्यातात्म्यं सच्चिदानन्दात्मकत्वं च वर्णितम् ॥ ४३ ॥ * * सर्गः उत्पत्तिः स्थितिः पालनं अप्ययः प्रलयः तेषामीशस्य कर्तृगुणा ऐश्वर्यादयः कर्माणि सृष्ट्यादीनि तेषां वर्णनं कृतम् । परावरेषां देवासुरादीनां यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो विपर्यासोऽपि वैराग्यार्थं निरूपितः ॥ ४४ ॥ * * येन धर्मेण भगवान् गम्यते प्राप्यते स तथाविधो भागवतानां धर्मोऽनन्यपरत्वे सति भगवत्परत्वरूपो वर्णितः । तथाऽध्यात्मिकमात्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं प्रकृत्यादिवस्तुजातमशेषतोऽस्मिन्नाख्याने समाम्नातं समाख्यातमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * अतो विष्णोर्वीर्येण पराक्रमादिगुणजातेनोपबृंहितं तत्प्रति-पादनेन विस्तीर्णम् अतएव पुण्यमेतदाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा यः कीर्तयेत् स कर्मपाशैः पुण्यपापात्मकैः विमुच्यते इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ य एतत् एतामादिपुरुषस्य विष्णोः मृगेन्द्रलीलां नृसिंहरूपेण कृतां लीलां प्रयतः समाहितचित्तः सन् पठेत् तथा सतां भगवद्भक्तानां मध्ये प्रवरस्य श्रेष्ठस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य च पुण्यं पुण्यावहमनुभावं प्रभावं श्रुत्वा पठेत् सोऽकुतोभयं न कुतोऽपि भयं यत्र तथाभूतं लोकं वैकुण्ठमेति प्राप्नोतीत्यन्वयः । पूर्वं कर्मपाशैर्विमुच्यते इत्युक्तमत्र तु वैकुण्ठमेतीत्यपौनरुक्त्यं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन भगवान् साक्षाद्दृष्टो वयं तु तदभावान्मन्दभाग्या इति विषीदन्तं राजानं प्रति यूयं प्रह्लादात्तद्गुरोर्म-त्तोऽन्येभ्यो भक्तेभ्यः युष्मत्पूर्वजेभ्यो यदुपगुरवःप्रभृतिभ्यो वसिष्ठमरोचिकरयपादिऋषिभ्यो ब्रह्मरुद्राभ्यामपि भूरिसौभाग्य-वन्त इत्याह—यूयमिति त्रिभिः । नृलोके जीवसमूहे यूयं भूरिभागाः । बतेति स्वाश्चर्यं द्योतयति । कथमित्यपेक्षायामाह—लोकं पुनानाः स्वदर्शनादिना पवित्रीकुर्वन्तः मुनयोऽपि येषां युष्माकं गृहान् अभियन्ति सर्वतः आगच्छन्ति । तत्र हेतुमाह । इतिशब्दो हेतौ । यस्मान्मनुष्यलिङ्गं नराकृतिगूढं परं ब्रह्म येषां युष्माकं गृहान् साक्षादावसतीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आख्यातमिति । द्विषां द्विषताम् अपि, दमघोषसुतादीनां शिशुपालादीनां हरेः साम्यं कथमिति शेषः । इति यत् त्वं मां परिपृष्टवान्, ते तुभ्यम् एतत् सर्वं मया आख्यातम् ॥ ४० ॥ * * तदेवं प्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य तदेतदाख्यानं विशिषन् तत्कीर्त्तनश्रवणादिफलमाह एषेति षड्भिः । एषेति ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः स चासौ देवस्तस्य, महात्मनश्च, लोकत्रयमन्तः प्रविश्य विभ्रतश्चेत्यर्थः । कृष्णस्य पुण्या सुकृतावहा, एषा अवतारकथा, आख्याता । यत्र कथायाम् आदिदैत्ययोः हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिप्वोः, वधः प्रतिपादित इति शेषः ॥ ४१ ॥ * * प्रह्लादस्येति । तथा यत्र महाभागवतस्य प्रह्लादस्य, अनुचरितं चरित्रं, भक्तिश्च, ज्ञानं, विरक्तिश्च, अस्य हरेः, याथात्म्यं च, वै निश्चयेन, समाख्यातमिति तृतीयेनान्वयः । अत्र भक्तिशब्देन भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो विवक्षितः । विरक्तिशब्देन तदुत्पत्तिप्रकारः ज्ञानशब्देनात्मयाथात्म्यविवेचनपूर्वकतदनुसंधान-प्रकारः ॥ ४२ ॥ * * सर्गेति । तथा सर्गश्च स्थितिश्च अप्ययश्च तेषामीशस्तस्य । जगत्सर्गस्थितिप्रलयकारणस्य हरेरित्यर्थः । गुणानां कर्मणां च अनुवर्णनं, परावरेषां स्थानानां देवासुरादीनां यानि स्थानानि तेषामित्यर्थः । कालेन निमित्तेन, महान् व्यत्ययो विपर्यासश्च ॥ ४३ ॥ धर्म इति । भगवान् येन गम्यते लभ्यते, तथाविधः भागवतानां यश्च धर्मः सः, यच्च आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानं वस्त्वाध्यात्मिकं तच्च, अस्मिन् आख्याने, अशेषतः समाख्यातम् । अतीति शेषः । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ४४ ॥ * * य इति । यः पुमान् विष्णोर्भगवतः, वीर्येण पराक्रमादिगुणजातेनोपबृंहितं विस्तीर्णं,

अत एव पुण्यम् एतत् आख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा कीर्त्तयेत् । स पुमान् कर्मपाशैः पुण्यपापात्मककर्मपाशैः, विमुच्यते ॥ ४५ ॥
एतदिति । किं च यः पुमान्, आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां मृगेन्द्रभावेन कृतं चरित्रमित्यर्थः । दैत्येन्द्रश्च यूथपाश्च तेषां वधो
यस्मिंस्तत्, एतदाख्यानं सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य, पुण्यम् अनुभावं प्रभावं च श्रुत्वा, प्रयतः समाहितचित्तः सन्,
पठेत सः, अकुतोभयं कुतश्चनापि भयग्रहितं लोकं वैकुण्ठाख्यम् एति प्राप्नोति । पूर्वं कर्मपाशैर्विमुच्यते इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोक-
मेतीत्युक्तं तेन कर्मपाशविमोचनद्वाराऽकुतोभयं लोकमेतीत्यर्थबोधनत्वान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ४६ ॥ * * अहो प्रह्लादस्य
भाग्यं येन साक्षाद्भगवान् दृष्टस्तदपेक्षया वयं त्वतीव मन्दभाग्या इति विषीदन्तं युधिष्ठिरमाह त्रिभिः । यूयमिति । बतेत्यति-
विस्मये । हे युधिष्ठिर, नृलोके मनुष्यलोके, यूयं भूरिभागाः बहुभाग्यवन्तः । एतदेव व्यञ्जयंस्तान्विशिनष्टि । येषां युष्माकं,
गृहान् लोकं पुनानाः मुनयः, अभियन्ति सर्वे समायान्ति । तत् कुतः । मनुष्यलिङ्गं मनुष्यसमानशरीरं, साक्षात् प्रत्यक्षं, परं
ब्रह्म श्रीकृष्णरूपं, गूढं प्रच्छन्नं सत्, येषां गृहान् आवसति । इति हेतोः, समायान्ति ॥ ४७ ॥

भाषानुवादः

युधिष्ठिर ! तुमने मुझसे पूछा था कि भगवान्से द्वेष करनेवाले शिशुपाल आदिको उनके सारूप्यकी प्राप्ति कैसे हुई ।
उसका उत्तर मैंने तुम्हें दे दिया ॥ ४१ ॥ * * ब्रह्मण्यदेव परमात्मा श्रीकृष्णका यह परम पवित्र अवतारचरित्र है ।
इसमें हिरण्याक्ष और हिरण्यकशिपु इन दोनों दैत्योंके वधका वर्णन है ॥ ४२ ॥ * * इस प्रसङ्गमें भगवान्के परम
भक्त प्रह्लादका चरित्र, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य एवं संसारकी सृष्टि, स्थिति और प्रलयके स्वामी श्रीहरिके यथार्थ स्वरूप तथा
उनके दिव्य गुण एवं लीलाओंका वर्णन है । इस आख्यानमें देवता और दैत्योंके पदोंमें कालक्रमसे जो महान् परिवर्तन होता
है, उसका भी निरूपण किया गया है ॥ ४३-४४ ॥ * * जिसके द्वारा भगवान्की प्राप्ति होती है, उस भागवतधर्मका
भी वर्णन है । आध्यात्मके सम्बन्धमें भी सभी जानने योग्य बातें इसमें हैं ॥ ४५ ॥ * * भगवान्के पराक्रमसे पूर्ण
इस पवित्र आख्यानको जो कोई पुरुष श्रद्धासे कीर्त्तन करता और सुनता है, वह कर्मबन्धनसे मुक्त हो जाता है ॥ ४६ ॥ * *
जो मनुष्य परम पुरुष परमात्माकी यह नृसिंह-लीला, सेनापतियोंसहित हिरण्यकशिपुका वध और संतशिरोमणि प्रह्लादजीका
पावन प्रभाव एकाग्र मनसे पढ़ता और सुनता है, वह भगवान्के अभयपद वैकुण्ठको प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥ * *
युधिष्ठिर इस मनुष्यलोकमें तुमलोगोंके भाग्य अत्यन्त प्रशंसनीय है; क्योंकि तुम्हारे घरमें साक्षात् परब्रह्म परमात्मा मनुष्यका
रूप धारण करके गुप्तरूपसे निवास करते हैं । इसीसे सारे संसारको पवित्र कर देनेवाले ऋषि-मुनि बार-बार उनका दर्शन
करनेके लिये चारो ओरसे तुम्हारे पास आया करते हैं ॥ ४८ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

प्रियः सुहृद् वः खलु मातुलेय आत्मारहणीयो विधिकृद् गुरुश्च ॥ ४९ ॥

न यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।

मानेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥ ५० ॥

स एष भगवान्राजन्व्यतनोद् वियतं यशः । पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ॥ ५१ ॥

राजोवाच

कस्मिन् कर्मणि देवस्य मयोऽहञ्जगदीशितुः । यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

नारद उवाच

निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपवृंहितैः । मायिनां परमाचार्यं मयं शरणं माययुः ॥ ५३ ॥

स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसीविभुः । दुर्लब्ध्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छिदाः ॥ ५४ ॥

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन् सेश्वरान् नृप । स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥

ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो । ब्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥

१. प्रा० पा०—सर्वाश्रयं ब्रह्म । २. प्रा० पा०—वस्तुतदानुव० । ३. प्रा० पा०—तथा । ४. प्रा० पा०—मध्ययुः ।

५. प्रा० पा०—सीः प्रभुः । ६. प्रा० पा०—ततः ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वा सः अयं वः प्रियः सुहृन् मातुलेयः आत्मा अर्हणीयः विधिकृत् च गुरुः खलु महद्भिर्मृग्यैकैवल्य-
निर्वाणसुखानुभूतिः ब्रह्म ॥ ४९ ॥ * * यस्य रूपं साक्षात् भवपद्मजादिभिः धिया वस्तुतया न उपवर्णितं सः एषः मौनेन
भक्त्या उपशमेन पूजितः सात्वतां पतिः प्रसीदताम् ॥ ५० ॥ * * राजन् सः एषः भगवान् पुरा अनन्तमायिना मयेन
देवस्य रुद्रस्य वियतं यशः व्यतनोत् ॥ ५१ ॥ * * मयः कस्मिन् कर्मणि जगदीशितुः देवस्य अहन् च यथा अनेन
कृष्णेन कीर्तिः उपचिता कथ्यताम् ॥ ५२ ॥ * * अनेन उपबृंहितैः देवैः युधि निर्जिताः असुराः मायिनां परमाचार्यं
मयं शरणम् आययुः ॥ ५३ ॥ * * सः प्रभुः हैमोरोप्यायसीः दुर्लक्ष्यापायसंयोगाः दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः तिस्रः पुरः
निर्माय ॥ ५४ ॥ * * नृप पूर्ववैरं स्मरन्तः ते असुरसेनान्यः अलक्षिताः तामिः सेश्वरान् व्रीन् लोकान् नाशयांचक्रुः ॥ ५५ ॥
ततः ते सेश्वराः लोकाः ईश्वरम् उपासाद्य विभो देव त्रिपुरालयैः विनष्टान् तावकान् नः ब्राहि ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह । स वा इति । सोऽयं ब्रह्मैव । कथंभूतः । महद्भिर्मृग्यं
यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दतदनुभूतिरूपो वो युष्माकं खलु प्रियः सुहृदित्यादिरूपो भवति । विधिकृदा-
ज्ञानुवर्ती ॥ ४९ ॥ * * ननु परं ब्रह्म चेत्कथं द्वयष्टसहस्रस्त्रीषु रतिः कथं वा धर्माद्याचरणं तस्येत्यत आह । नेति ।
यस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिरपि धिया स्वबुद्ध्या वस्तुतयेदमित्यमिति साक्षान्नोपवर्णितं स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः । अस्माकं
तु मौनादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह । मौनेनेति । स एष सात्वतां पतिर्नः । प्रसीदतु । न हि प्रह्लादस्य गृहेषु परं
ब्रह्म वसति न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभयन्ति न च तस्य ब्रह्म मातुलेयादिरूपेण वर्तते न च स्वयमेव प्रसन्नमतो यूयमेव
ततोऽप्यस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति भावः ॥ ५० ॥ * * नन्वन्यैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् । स एवंभूत
ईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्याप्येतत्साहाय्यादेवासौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपक्षिपति ।
स एष इति ॥ ५१ ॥ * * राजा युधिष्ठिर उवाच । जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्मणि मयो हतवान् ॥ ५२ ॥ * *
अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः संवर्धितैः ॥ ५३ ॥ * * हैमी च रौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददाविति
शेषः । दुर्लक्ष्यावपायसंयोगो गमनागमने यासाम् । दुर्वितर्क्याः परिच्छदा यासु ॥ ५४ ॥ * * सेनान्यः सेनापतयः
पूर्ववैरं स्मरन्तः ॥ ५५-५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । अत्र विश्वनाथः—न च परं ब्रह्मैव नराकृतिः कृष्णोऽभूदिति वाच्यं किन्तु कृष्ण एव परं
ब्रह्म भवतीत्याह—सोयं प्रसिद्धो नराकृतिः कृष्ण एव ब्रह्म कीदृशं महद्भिरिति स्वामिव्याख्यानवत् । ‘कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’
इतिवदनुवाद्यविधेयभावेन व्याख्येयम् । अत्र प्रमाणम् ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्’ इति गीतोपनिषदेव एतावदर्थस्य निश्चायकोऽत्र
वैशब्दाथः । न केवलं स युष्मद्गृहेषु वसति मात्रं किन्तु प्रियः सन्निति युष्माकं तेनानन्दनीयत्वम् । सुहृदिति हिते प्रवर्त्तनी-
यत्वम् । मातुलेय इति । संबंधविशेषेणानुगम्यत्वम् । आत्मेति स्वायशरीरभावेनाभिमतव्यत्वम् । अर्हणीय इति कृपया
प्रतिपाल्यत्वम् । विधिकृत्किंकर इति सारथ्यादिनाप्राप्त्यत्वम् । गुरुरित्यनुशासनीयत्वमिति । न च प्रह्लादादीनां गृहेषु स
गुरुकिंकरादिभावेन तिष्ठतीति भावः ॥ ४९ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । अत्र विश्वनाथः—नन्वेवं साक्षात्परब्रह्म
प्रतिष्ठाभूतस्यास्य ग्राम्याणामस्मादृशानां कैकर्यादौ किं कारणमिति चेत्सत्यम् अस्य महैश्वर्यस्य प्रेमवश्यत्वस्य च तत्त्वं विज्ञातुं
कोऽहं वराको यतो ब्रह्माद्या अपि न जानन्तीत्याह—न यस्येति । रूपं तत्त्वं वस्तुतया याथार्थ्येनेदमित्यमिति साक्षान्नोप-
वर्णितम् । धियेति । तत्र बुद्धेः प्रवेशादेवेति भावः । मौनेनेत्यस्माददयो यत्प्रसादं मौनादिभिः साधनैः प्रार्थयन्ते स कृष्णो
युष्मत्प्रसादं कैकर्यादिना प्रार्थयत इति युष्मदाद्यस्मादयोरेतदेवांतरमिति भावः । संदर्भस्तु—ननु कैश्चिदेतद्रूपमप्यवस्तुत्वेन
मन्यते तत्राह—न यस्येति । यस्य साक्षात्प्रत्यक्षमपि रूपं परमविद्वद्भिर्भवपद्मजादिभिस्तु अवस्तुतयाऽपरमार्थतया नोपवर्णितं
किन्तु परमार्थतया निर्णीतमित्यर्थः । ‘त्वं ब्रह्म परमं साक्षात्’ इत्यादिना ‘यन्मित्रं परमानन्दम् इत्यादिना’ ‘मल्लानाशनिर्नृणां
नरवरः’ इत्यादौ—‘तत्त्वं परं योगिनां च ॥ ५० ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । राजन्निति । रजोगुणस्य राज्ञामा-
धिक्यं भवति तेन बहुधोक्तमपि विस्मरसीति भावः ॥ ५१ ॥ * * कीर्त्तिपदं विभक्तिविपर्ययासेनोभयत्रान्वेति ॥ ५२-५३ ॥

दुर्वितर्क्या दुर्ज्ञेयाः । परिच्छदा युद्धसामर्थ्यः । हेम्नो विकारो हैमी । एवमग्रेपि ॥ ५४ ॥ * * ताभिः पूर्वभिः । नृपेति । यथा राजानः पूर्ववैरस्मृत्वा रिपुं वृन्ति तद्वदिति भावः ॥ ५५ ॥ * * हे विभो, हे देवेति । यद्यपि वयं समर्था-
स्तथापि विभुर्देवस्त्वमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स वा इति । महद्भिर्विवेकिभिर्विमृग्यमन्वेषणीयं यत् कैवल्यं निर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दः तदनुभूतिरनुभव-
रूपं ब्रह्म स एवायं खलु प्रसिद्धो नराकृतिः वो युष्माकं प्रियः प्रीतिविषयः सुहृन्मित्रं हितचिन्तकः मातुलेयः मातुलपुत्रः आत्मा
देहवत्स्वाधोनः अर्हणीय ईश्वरत्वेनाराधनीयः विधिकृत् आज्ञानुवर्ती गुरुश्च हितोपदेष्टा ॥ ४६ ॥ * * नेति । यस्य
भगवतः श्रीकृष्णस्य रूपं तत्त्वं भवो महादेवः पद्मजो ब्रह्मा तदादिभिरपि धियाऽपि वस्तुतया याथार्थ्येन साक्षान्नापवर्णितं न
विषयीकृतं स एष सात्वतां पतिः भक्तानां पालको मौनेन मौनपूर्वकध्यानविचारादिना भक्त्या श्रवणादिरूपया उपशमेन इन्द्रि-
यादिविजयेन पूजितः आराधितोऽस्माकं प्रसीदताम् । तच्चार्षः ॥ ५० ॥ * * स एष इति । हे राजन् ! पुरा पूर्वं देवस्य
रुद्रस्य अनन्तमायिना मयेन विहतं यशः स एष भगवान् विष्णुः व्यतनोत् विस्तारितवान् ॥ ५१ ॥ * * कस्मिन्निति ।
जगदीशितुर्महादेवस्य कीर्तिं कस्मिन् कर्मणि मयोऽहन् हतवान् यथा चानेन श्रीकृष्णेन सा कीर्तिरुपचिता तदेतद् द्वयं त्वया
कथ्यताम् ॥ ५२ ॥ * * निर्जिता इति । अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः संवर्धितैर्देवैर्युधि निर्जिता असुरा मायिनां परमाचार्यं
महामायाविनं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥ * * स इति । विभुः समर्थो मयः दुर्लक्ष्यो अपायसंयोगौ गमनागमने यासां
ताः दुर्वितर्क्याः परिच्छदाः उपकरणानि यासु ताः हैमी च रौप्या चायसी चेति द्वन्द्वः । ताः तिस्रः पुरो निर्माथ तैभ्यो ददा-
विति शेषः ॥ ५४ ॥ * * तामिरिति । नृप हे युधिष्ठिर ! तामिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पुरीभिरसुर-
सेनान्यः असुरसेनापतयः अलक्षिताः सन्तः पूर्ववैरं स्मरन्तश्च सेश्वरान् सपालान् त्रीन् लोकान् नाशयाचक्रुः नाशयितुमा-
रब्धवन्तः ॥ ५५ ॥ * * तत इति । ततस्ते सेश्वरा इन्द्रादिलोकपालैः सहिता लोका जना ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य हे
विभो ! हे देव ! त्रीणि पुराणि आलयाः स्थानानि येषां तैरसुरैर्विनष्टप्रायान् अत एव त्रस्तान् तावकान् त्वदीयान् नोऽस्मान्
त्राहि पालयेत्युचुः । तच्च भाव आर्षः ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, श्रीकृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते ? तत्राह, स वा इति । स वै सोयं श्रीकृष्णो ब्रह्मैव; कितद्ब्रह्म ?
यदभिन्नः श्रीकृष्णो वो युष्माकं न केवलं मातुलेयोऽपितु प्रियः सुहृच्च आत्मा अन्तरात्मा अर्हणीयः पूज्यः विधिकृन्नियोगकारी
गुरुर्हितोपदेष्टा च एवमनेकधा युष्माकं तत्सम्बन्धिनां भाग्यं कियदिति वक्तव्यमिति भावः । महद्भिर्मृग्यमित्यनेन महतामपि
तत्स्वरूपं यथावद्दुरवगममित्युक्तम् प्रियः सुहृद् इत्यनेन तन्महद्भिर्मृग्यं ब्रह्म स्वयमेव युष्माकं प्रसन्नमिति च ॥ ४९ ॥ * *
तन्महद्भिर्मृग्यत्वमेव प्रपञ्चयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते—नेति । यस्य भगवतो रूपं भवपद्मजादिभिः रुद्रब्रह्मादिभिः धिया स्वमनीषया
वस्तुतया याथात्म्येन नोपवर्णितम् उपवर्णितं विषयीकृतं न भवति बाह्यनसागोचरस्वरूपस्वभावत्वात्तैरेतावदित्युपवर्णितुम-
शक्यमित्यर्थः । किन्तु केवलं मौनेन शुभाश्रयसंश्लोकरूपेण भक्त्योपासनात्मिकया प्रीतिरूपया उपशमेनान्द्रियजयादिना च पूजितः
आराधितः स सात्वतां योगेश्वराणां पतिर्भगवान् मे मह्यं प्रसीदताम् प्रसन्नो भवतु ॥ ५० ॥ * * एवं संप्राप्य श्रीकृष्णस्य
मनुष्यलिङ्गस्य परब्रह्मत्वसूचकम् इतिहासं प्रस्तोष्यन् तत्प्रभावसरप्रदानाय श्रीकृष्णं विशिनष्टि—स इति । हे राजन् ! स एष
भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्चर्यादिषाड्गुण्ययुक्तः श्रीकृष्णः पुरा अनन्तमायिनाऽनन्ताः बह्व्यो माया यस्य तेन मयेन निमित्तभूतेन
रुद्रस्य देवस्य यद्विहतं यशः तद्व्यतनोत् तेनानेन रुद्रादीनामपि यश आदिगुणबृहत्वाधायकत्वकथनेन स्वयमबृहत् इतरेषां
तदाधायकत्वायोगात् सामर्थ्यात्तस्यापि तल्लाभेन च परब्रह्मत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥ * * तदेवं लब्धप्रशनावसरो युधिष्ठिरः
बृहद्यश उपचयप्रकारं बुभुक्षुः पृच्छति—कस्मिन्निति । जगदीशितुः भगवदायत्तजगदीशितृत्वस्य “विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं
वृषध्वजम्” इत्यादिना भगवदायत्तसामर्थ्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्देवस्य रुद्रस्य कीर्तिः कस्मिन् कर्मण्यनेन श्रीकृष्णेन कर्त्ता मयेन निमित्ते-
नोपचिता वर्द्धिता तत् कथ्यताम् ॥ ५२ ॥ * * इति पृष्ठ आह देवर्षिः—निर्जिता इत्यादिना । अनेन रुद्रेणोपबृंहितै-
राहितबलैर्देवैर्निर्जिता असुराः मायिनां परमाचार्याणामप्याचार्यं मयं शरणं जग्मुः ॥ ५३ ॥ * * ततः स विभुः समर्थो
मयः हेम्नो विकृतिर्हैमीरूपस्य रजतस्य रौप्या आयसो लोहस्यायसो त्रयाणामितरेतरयोगद्वन्द्वः तास्तिस्रः पुरो निर्मायासुरेभ्यो
ददाविति शेषः । पुरो विशिनष्टि, दुर्लक्ष्यः दर्शनाविषयः अपायः संयोगश्च यासां ता इमाः पुरः अत्रागताः इतो गताश्चेति
जनैरलक्षिता इत्यर्थः । तथा दुर्वितर्क्याः सार्वजनीनसाधारण्येन तर्कितुमशक्याः परिच्छदा उपकरणानि यासां ताः ॥ ५४ ॥

ताभिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पुरीभिरसुरसेनान्यः दैत्यसेनानायकाः हे नृप ! अलक्षिताः देवैरदृश्यमानाः पूर्व-
वैरं स्मरन्तः सेश्वरान् सपालान् ग्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुः नाशयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ ततस्ते सेश्वरा
इन्द्रादिलोकपालैः सहिता लोका जनाः ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य आनताः सन्त ऊचुः, तदेवाह—हे विभो ! ग्रीणि पुराणि
आलयाः स्थानानि येषां तैविनष्टान् तावकान् त्वदीयान् अस्मान् हे देव, रुद्र ! त्राहि पालयेति ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, परब्रह्मणि मुक्तिगा इत्यतः परशब्देन विष्णुत्वनिश्चयः कथमिति ? तत्राह—स वा इति । कैवल्येनाऽनासक्त-
त्वेन यन्निर्वाणसुखमशरीरसुखं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा अनन्ययोग्यस्वरूपानन्दमनुभवतीत्यर्थः । अनेन विष्णुत्वं
निरणायि विधिकृदाज्ञाकारी गुरुहितोपदेष्टा ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ ननु, दुर्ज्ञेयरूपत्वं हि विष्णुलिङ्गं “नहि सुज्ञेयमणुह्येष आत्मा
सः” इति श्रुतेः । स्वरूपानन्दानुभवित्वं सायुज्यभाजोऽप्यस्यतः कथं निर्णयः ? इति तत्राह—न यस्येति ॥ ५० ॥ ❀ ❀
अस्मिन्नध्याये हरौ भक्तिविधानार्थं रुद्रमाहात्म्यकथनव्याजेन तन्माहात्म्यं प्रतिपाद्यते, अधुना “तत्रैको रुद्रो न द्वितीयो बतस्थे”
इत्यादि श्रुतेः प्रतीयमानरुद्रस्याद्वितीयार्थत्वं प्रतिपाद्यमानैर्जनैर्महाद्रव्यव्ययेन पूज्यमानस्य “ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूता-
नाम्” इत्यादिमन्त्रैः स्तूयमानस्य सतः रुद्रस्यासुरावेशात्संशयो बभूव इदं सर्वं भगवदधीनं न वेति तत्र दयालुर्भक्तवत्सलः
श्रीनारायणो रुद्रस्य तं संशयमपाचक्रे कथं केनेति तत्राह—स एष इति । स भगवान्नुसिंहात्मना ब्रह्मदत्तवरेण ह्यमहिरण्यकशिपु-
पुरस्सरसुरजति निर्मूलयित्वा प्रह्लादादिभक्तसमुदायस्याऽनुग्रहं कर्ता स एष युष्मद्वन्धुभूतः श्रीकृष्णः पुरा कल्पविशेषे देवस्य
हरेः स्तुतिध्यानादिकं कुर्वाणस्य रुद्रस्य रोदनाद्यवगततल्लक्षणस्यात एव तत्राग्नः शिवस्यानन्तमायिनाऽनेकशतसहस्रमाया-
वताऽत एवाध्यात्मेन मयेन वक्ष्यमाणप्रतीकारं कृत्वा तस्य रुद्रस्य भगवद्भक्तप्रधान इत्यादि यशो विततं त्रिपुरनाशनेन
व्याममकरोदात्मनोऽतिशयस्वामित्वेन तदनुग्राहकत्वेन च विमलमकृतैर्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ “नापृष्टः कस्यचिद्ब्रयात्”
वचनात्प्रसक्तं प्रमेयं विस्तृत्य श्रोतुं राजा पृच्छति—कस्मिन्कर्मणीति । कस्मिन्कर्मणि मयो विपरीतं चकार येनेशितुर्देवस्य यशोऽभूत्
सा च कीर्तिः कृष्णेन यथायथमुपचिता प्रचिता स कथाविशेषो मम कथ्यतामित्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ नारदः प्रश्नं
परिहरति—निर्जिता इति । अनेन हरिणोपबृंहितैः अन्यसहायेनासुरा जिता इत्येतद्देवानां न दोषाय विष्णवपेक्षणस्य स्वतस्सिद्ध-
त्वाद्देवानां सापेक्षं न तु दोषाय “यत्र सिद्धमपेक्षितम्” इति वचनात् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ मयेन त्रिपुरनिर्माणकर्मविपरीतं
कृतमित्याह—स निर्भम इति । स तिस्रः दुलक्ष्यो दुर्ज्ञेयोऽपायसंयोगो नाशसम्बन्धोऽतः प्रवेशसम्बन्धो वा यासां तास्तथाऽत
एवादृश्य बहुतरायुधादिपरिकराः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ असुरसेनान्यः असुरसेनानायकाः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ सेश्वराः
सहरयः अत्रापि विष्णुसहितदेवानां रुद्रापेक्षितत्वं न दोषाय त्रिपुरहननं रुद्रेण कार्यमिति हरिणाकूलप्रत्वात्
इन्द्रादिभिर्वा ॥ ५६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु, कैश्चिदर्थैर्तद्रूपमप्यवस्तुत्वेन मन्यते तत्राह—न यस्येति, यस्य साक्षात् प्रत्यक्षमपि रूपं परमविद्वद्भिर्भवपद्म-
जादिभिस्तु अवस्तुतया अपरमार्थतया नापवर्णितं किन्तु परमार्थतया निर्णीतामित्यर्थाः । “त्वं ब्रह्म परमं साक्षादिति, यन्मित्रं
परमानन्दमित्यादिना, मल्लानामर्शनिर्दृष्टां नरवर इत्यादौ, विराडाविदुषां तत्त्वं परं योगिनाम् इत्यनेन च ॥ ५०-५१ ॥ ❀ ❀
अनेनेति । सर्वत्र श्रीकृष्णमेव स्वात्मनत्वेनावतारित्वेन च दर्शयति, एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२-७० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न च परं ब्रह्मैव नराकृतिः कृष्णोऽभूदिति वाच्यं किन्तु कृष्ण एव परं ब्रह्म भवतीत्याह—सोयं प्रसिद्धो नराकृतिः
कृष्ण एव ब्रह्मकीदृशं महाद्विविभृग्यं यत् कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दः तस्यानुभूतिरनुभवरूपमित्यर्थाः । कृष्णस्तु
भगवान् स्वयमिति वदनुवादिविधेयभावेन व्याख्येयमत्र प्रमाणम् “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति गीतोपनिषदेव एतावदर्थस्य
निश्चायिकेति वै शब्दार्थः । न केवलं स युष्मद्गृहे वसति मात्रं किन्तु प्रियः सन्निति युष्माकं तेनानन्दनीयत्वं सुहृदिति हिते
प्रवर्तनीयत्वं मातुलेय इति सम्बन्धविशेषणानुगम्यत्वम् आत्मेति स्वीयशरीरभावेनाभिमन्तव्यत्वम् अर्हणीय इति कृपया प्रति-
पाल्यत्वं विधिकृत् किङ्कर इति सारध्यादिनोपास्यत्वं गुरुरित्यनुशासनीयत्वमिति । न च प्रह्लादादीनां गृहेषु सगुरुकिङ्करादिभावेन
तिष्ठतीति भावः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं साक्षात्परब्रह्मप्रतिष्ठाभूतस्यास्य ग्राम्यानामस्मादृशानां कैङ्कर्यादौ किङ्कारणमिति
चेत् सत्यम्, अस्य महैश्वर्यस्य प्रेमवश्यतायाश्च तत्त्वं विज्ञातुं कोहं वराको यतो ब्रह्माद्या अपि न जानन्तीत्याह—न यस्येति । रूपं

तत्त्वं वस्तुतया याथात्म्येन इदमित्यमिति साक्षान्नोपवर्णितं धियेति तत्र बुद्धेः प्रवेशभावादेवेति भावः । मौनेनेत्यस्मदादयो यत् प्रसादं मौनादिभिः साधनैः प्रार्थयते स कृष्णो युष्मत्प्रसादं कैङ्कर्यादिना प्रार्थयत इति युष्मदस्मदाद्योरेतदेवान्तरमिति भावः ॥ ५० ॥ * * ननु, पद्मजो न जानातु भवस्वीश्वर एव सत्यं तस्याप्यैश्वर्यमेतदुत्तमेवेति वक्तुमाख्यानमारभ्यते स एष इति ॥ ५१ ॥ * * राजा युधिष्ठिरः अहन् कीर्तिम् ॥ ५२ ॥ * * अनेन कृष्णेन ॥ ५३ ॥ * * दुर्लक्ष्यौ अपायसंयोगौ गमनागमने यासां ताः निर्मायासुरेभ्यो ददाविति शेषः ॥ ५४-५५ ॥ * * ईश्वरं रुद्रम् ॥ ५६-५७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भक्तहितकारित्वं भगवतो वर्णयति-स इति । सोऽयं वो युष्माकं भक्तानां सुहृत् अनुकूलः विधिभूत दूत्यसारथ्यादिकृत्तं गुरुहितोपदेष्टा आत्मा अन्तर्यामी अर्हणीय उपास्यः सर्वथा प्रियः प्रीतिविषयः कैवल्यनिर्वाणसुखं निरतिशयनित्यानन्दस्तदनुभवरूपः एवंभूतो मातुलेयः महद्विमृग्यं ब्रह्मैव ॥ ४९ ॥ * * भगवतो गूढत्वं वर्णयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते-नेति । यस्य रूपं साक्षाद्भवपद्मजादिभिर्धिया निपुण्या बुद्धयवस्तुतया इदमित्यमिति भावेन नोपवर्णितम् । स एषः श्रीकृष्णः सात्त्वतां भक्तानां पतिः पालकः मौनेन मुनिधर्मेण ब्रह्मचर्यादिरूपेण भक्त्योपशमेन पूजितोऽस्माकं प्रसीदताम् ॥ ५० ॥ * * भवादयोपि तद्रूपं साकल्येन नैव वर्णयन्तीत्युक्तं तत्र हेतुं दर्शयितुं भववृत्तान्तकथनेन तेषां भगवद्भक्तैश्वर्यत्वं द्योतयति, स एष इत्यादिना ॥ ५१ ॥ जगदीशितुः शिवस्य कस्मिन् कर्मणि मयोऽहन् हतवान् कीर्तिमिति शेषः । यथा चानेन कृष्णेन जगदीशितुः कीर्तिरुपचिता वर्द्धिता तथा कथ्यताम् ॥ ५२ ॥ * * अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः स्वशक्त्या सम्बर्द्धितैः ॥ ५३ ॥ * * दुर्लक्ष्यापायसंयोगाः दुर्ज्ञेयोऽपायः तिरोभावः संयोग आविर्भावश्च यासां ता निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषः ॥ ५४ ॥ * * पूर्ववैरमनुस्मरन्तस्ते असुराणां सेनान्यः सेनापतयः ताभिः पूर्भिः सेश्वरान् इन्द्रादिसहितान् नाशयाञ्चक्रुः नाशितवन्तः ॥ ५५ ॥ उपासाद्य निकटं गत्वा ॥ ५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु कोऽसौ परम्ब्रह्मास्मद्गृहे वसतीत्यपेक्षायामाह—स वा इति । महद्विर्विवेकिभिर्विमृग्यमन्वेषणीयं यत् कैवल्यं निर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दः तदनुभूतिरनुभवरूपं ब्रह्म स एवायं खलु प्रसिद्धो नराकृतिः वो युष्माकं मातुलेयादिरूपः श्रीकृष्ण इत्यन्वयः । प्रियः प्रीतिविषयः, सुहृन्मित्रं हितचिन्तकः, मातुलेयः मातुलपुत्रः, आत्मा देहवत्स्वाधीनः, अर्हणीय ईश्वरत्वेनाराधनीयः, विधिभूत आज्ञानुवर्ती, गुरुश्च हितोपदेष्टा ॥ ४९ ॥ * * ननु श्रीकृष्ण एव परं ब्रह्म चेत्तदा कथं तस्य महद्विमृग्यत्वं सुलभत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य तस्य महद्विमृग्यत्वं दर्शयन् भवतां स्वकृपापरवशतया भगवान् सुलभोऽप्यन्वेषां तु ब्रह्मादीनामपि दुर्ज्ञेय एव तल्लाभस्तु दूरतः, अस्माकं तु केवलं प्रार्थनीय एवेत्याह—नेति । यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य रूपं तत्त्वं भवो महादेवः पद्मजो ब्रह्मा तदादिभिरपि धियाऽपि वस्तुतया याथार्थ्येन साक्षान्नोपवर्णितं न विषयीकृतं स एष सात्त्वताम्पतिः भक्तानां पालको मौनादिभिः पूजितः आराधितोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । मौनेन मौनपूर्वकध्यानविचारादिना । भक्त्या श्रवणादिरूपया । उपशमेन इन्द्रियादिविजयेन । तथा च न प्रह्लादादिगृहेषु परं ब्रह्म वसति, न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहान् अभियन्ति, न च मातुलेयादिरूपेण वर्ततेऽतो यूयमेव प्रह्लादादिभ्यो भूरिभागा इति भावः ॥ ५० ॥ * * ननु रुद्रोऽपि परमेश्वरतया प्रसिद्ध एव कथं भगवत्तत्त्वं न जानातीत्याशङ्क्य तस्यापि प्रभावो भगवत्सहायादेवेत्याशयेनाह—स एष इति । पुरा पूर्वं देवस्येश्वरत्वेन प्रसिद्धस्यापि रुद्रस्य अनन्तमायिना मयेन विहृतं यशः स एष भगवान् विष्णुः व्यतनोत विस्तारितवान् इत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ * * एवं लब्धप्रश्रावसरः पृच्छति—कस्मिन्निति । जगदीशितुर्महादेवस्य कीर्तिं कस्मिन् कर्मणि मयो हतवान् यथा चानेन श्रीकृष्णेन सा कीर्तिरुपचिता तदेतद्द्वयं त्वया कथ्यताम् ॥ ५२ ॥ * * एवं पृष्ठः श्रीनारदस्तदिति-हासमाह—निर्जिता इति । अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः संवर्धितैर्देवैः युधि निर्जिता असुरा मायिनां परमाचार्यं महामायाविन्दं मयं शरणमाययुरित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ * * स त्रिभुः समर्थो मयः हैमी च रौप्या चायसी चेति तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददाविति शेषेणान्वयः । ता वर्णयति—दुर्लक्ष्यौ अपायसंयोगौ गमनागमने यासां ताः, दुर्वितर्क्याः परिच्छेदा उपकरणानि यासु ताः ॥ ५४ ॥ * * नृप हे युधिष्ठिर ताभिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पुरीभिः असुरसेनान्यः असुरसेनापतयः अलक्षिताः सन्तः पूर्ववैरं स्मरन्तश्च सेश्वरान् सपालान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुः नाशयितुमारब्धवन्त इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ * * ततस्ते सेश्वरा इन्द्रादिलोकपालैः सहिता लोका जना ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य हे विभो हे देव त्रीणि पुराणि आलयाः स्थानानि येषां तैरसुरैर्विन्ष्टप्रायान् अतएव त्रस्तान् तावकान् त्वदीयान् नोऽस्मान् त्राहि पालय इत्युचुरिति शेषेणान्वयः । हे देव देवस्य तव पालनमेव युक्तमिति सूचयितुं हे देवेति सम्बोधनम् । अस्मत्पालने तव सामर्थ्यमस्तीति द्योतयितुं हे विभो इति सम्बोधनम् ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु श्रीकृष्णस्त्वस्माकं मातुलेयः स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह । स वा इति । सः अयं श्रीकृष्णः, वो युष्माकं मातुलेयः प्रियः, सुहृच्च आत्मान्तरात्मा, अर्हणीयः पूज्यः, विधिकृन्नियोगकारी, गुरुर्हितोपदेष्टा च, एवंभूतः सन्नपि, कैवल्य-निर्वाणसुखं परमानन्दस्तदनुभूतिरूपः, यद्वा । कैवल्येन काप्यनासक्तत्वेन यन्निर्वाणसुखं तदनुभूतिः । अनन्ययोग्यस्वरूपा-नन्दानुभववानित्यर्थः । महद्विमृग्यं, ब्रह्म परं ब्रह्म वै । प्रियादिनानेकधा भवत्वस्य वर्त्तमानत्वेन, तत्संबन्धिनानां युष्माकं भाग्यं सर्वथैतावदिति वक्तुं न शक्यते इति भावः । महद्विमृग्यमित्यनेन महतामपि तत्स्वरूपं यथावत् दुरवगममित्युक्तम् । प्रियः सुहृद् इत्यनेन तन्महद्विमृग्यं ब्रह्म स्वयमेव युष्माकं प्रसन्नमिति चोक्तम् ॥ ४८ ॥ * * ननु कृष्णः परं ब्रह्म चेत् कथं द्वयष्टसहस्रस्त्रीषु रतिः, कथं वा धर्माद्याचरणं तस्येत्यस्योत्तरं कुर्वन्महद्विमृग्यत्वं च प्रपञ्चयस्तत्प्रसादं प्रार्थयते । नेति । साक्षात् प्रत्यक्षतया वर्त्तमानस्य, यस्य श्रीकृष्णभगवतः, रूपं भवपद्मजादिभिः रुद्रब्रह्मादिभिः, धिया स्वमनीषया, वस्तुतया याथात्म्येन, न उपवर्णितं न विषयीकृतम् । वाङ्मनसागोचरस्वरूपस्वभावत्वाद्वादिभिरप्येतावदित्युपवर्णितुमशक्यमित्यर्थः । किं तु केवलं मौनेन शुभाश्रयसंशीलनरूपेण । भक्त्या प्रीतिपूर्वानुध्यानात्मिकया भक्त्या, उपशमेनेन्द्रियादिना च, पूजित आराधितः, सात्त्वतां योगेश्वराणां पतिः, सः, एषः, भगवान्, प्रसीदतां मह्यं प्रसन्नो भवतु । न हि प्रह्लादस्य गृहे परं ब्रह्म वसति, न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभियन्ति, न च तस्य मातुलेयादिरूपेण स वर्त्तते, न च स्वयमेव प्रसन्नः, अतो यूयमेव ततोऽस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति श्लोकत्रिकोत्तानो भावः ॥ ४९ ॥ * * नन्वयैर्दुष्करं त्रिपुरमेवादिकं श्रीरुद्रः कृतवान्, स एवंभूत ईश्वरः सन्नपि सर्वथास्य तत्त्वं न जानातीति कथं वक्तुं शक्यमित्यपेक्षायां रुद्रस्याप्येतत्साहाय्यादेवासौ प्रभावो न केवलस्येति वक्तुं शिवस्यापि संप्राप्यस्य मनुष्यलिङ्गस्य श्रीकृष्णस्य परब्रह्मत्वसूचकमितिहासं प्रस्तोष्यस्तत्प्रभावसरप्रदानाय श्रीकृष्णं विशिनष्टि । स एष इति । हे राजन्, सः एषः भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभृतिषाङ्गुण्ययुक्तः श्रीकृष्णः, पुरा अनन्तमायिनाऽपरिमितमायाबलवता, मयेन निमित्तभूतेन, विहितं देवस्य, रुद्रस्य यत् यशः तत्, व्यतनोत् विततान । अनेन रुद्रादीनामपि यशआदिगुणवृहत्त्वाधायकत्वकथनेन स्वयमवृहत्तः इतरेषां तदाधायकत्वायोगात्तथाविधसामर्थ्यालमेन परब्रह्म-त्वमस्य सूचितम् ॥ ५० ॥ * * तदेवं लब्धप्रभावसरो बृहद्यशोपचयप्रकारं वुमुत्सुः पृच्छति । कस्मिन्निति । जगदीशितुः भगवदायत्तजगदीश्वरत्वस्य 'विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजम्' इत्यादिना भगवदायत्तसामर्थ्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवस्य रुद्रस्य, कीर्त्तिं कस्मिन् कर्मणि मयः अहन् हतवान् तत्, अनेन कृष्णेन अयं कीर्त्तिः यथा उपचिता, तच्च कथ्यताम् ॥ ५१ ॥ * * इति राज्ञा षष्ठ आह देवर्षिः । निर्जिता इत्यादिना । अनेन रुद्रेण, उपबृंहितैराहितबलैः, देवैः युधि, निर्जिताः असुराः, मायिनां परमाचार्यम् आचार्याणामप्याचार्यत्वात्परमाचार्यमित्यर्थः । मयं मयनामानमसुरं शरणम् आययुराजग्मुः ॥ ५२ ॥ * * स इति । ततः विभुः स मयः, हैमी हेमविकृतिरूपा च रौप्या रूप्यविकृतिरूपा च, आयसी अयोविकृतिरूपा च ताः, तिस्रः पुरः, निर्माय, तेभ्यः ददौ इति शेषः । पुरो विशिनष्टि । दुर्लक्ष्यौ दर्शनाविषयौ अपायसंयोगौ गमनागमने यासां ताः, इमाः पुरः अत्रागता इतो गताश्चेति जनैरलक्षिता इत्यर्थः । तथा, दुर्वितर्क्याः सार्व-जनीयसाधारण्येन तर्कितुमशक्याः, परिच्छदा उपकरणानि यासां ताः ॥ ५३ ॥ * * ताभिरिति । हे नृप, ताभिः विमान-रूपाभिः, अपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पूभिरित्यर्थः । असुरसेनान्यः दैत्यसेनानायकाः, अलक्षिता देवैरनवेक्ष्यमाणाः, पूर्ववैरं सरन्तः सन्तः, सेश्वरान् सदिकपालान्, त्रीन् लोकान् नाशयांचक्रुः नाशयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * तत् इति । ततः सेश्वरा इन्द्रादिलोकपालैः सहिताः, ते लोका जनाः, विभुं समर्थं, ईश्वरं रुद्रं, उपासाद्य प्राप्य, हे देव त्रिपुरालयैः त्रिपुरनिवासिभिरसुरैः, विनष्टान् तावकान् त्वदीयान्, नोऽस्मान् त्राहि पालय । इति नताः सन्त ऊचुरिति शेषः ॥ ५५ ॥

भाषानुवादः

बड़े-बड़े महापुरुष निरन्तर जिनको ढूँढ़ते रहते हैं, जो मायाके लेशसे रहित परम शान्त परमानन्दानुभवस्वरूप परब्रह्म परमात्मा हैं—वे ही तुम्हारे प्रिय, हितैषी, हमारे भाई, पूज्य, आज्ञाकारी, गुरु और स्वयं आत्मा श्रीकृष्ण हैं ॥ ४८ ॥ शंकर, ब्रह्मा आदि भी अपनी सारी बुद्धि लगाकर 'वे यह हैं'—इस रूपमें उनका वर्णन नहीं कर सके । फिर हमतो कर ही कैसे सकते हैं । हम तो मौन, भक्ति और संयमके द्वारा ही उनकी पूजा करते हैं । कृपया हमारी यह पूजा स्वीकार करके भक्तवत्सल भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ५० ॥ * * युधिष्ठिर ! यही एकमात्र आराध्यदेव हैं । प्राचीन कालमें बहुत बड़े मायावी मयासुरने जब रुद्रदेवकी कमनीय कीर्तिमें कलङ्क लगाना चाहा था, तब इन्हीं भगवान् श्रीकृष्णने फिरसे उनके यशकी रक्षा और विस्तार किया था ॥ ५१ ॥ * * राजा युधिष्ठिरने पूछा—नारदजी ! मय दानव किस कार्यमें जगदीश्वर

रुद्रदेवका यश नष्ट करना चाहता था ? और भगवान् श्रीकृष्णने किस प्रकार उनके यशकी रक्षा की ? आप कृपा करके बतलाइये ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ नारदजीने कहा—एक बार इन्हीं भगवान् श्रीकृष्णसे शक्ति प्राप्त करके देवताओंने युद्धमें असुरोंको जीत लिया था । उस समय सब-के-सब असुर सायावियोंके परमगुरु मय दानवकी शरणमें गये ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ शक्तिशाली मयासुरने सोने, चाँदी और लोहेके तीन विमान बना दिये । वे विमान क्या थे, तीन पुर ही थे । वे इतने विलक्षण थे कि उनका आना-जाना जान नहीं पड़ता था । उनमें अपरिमित सामग्रियाँ भरी हुई थीं ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! दैत्यसेनापतियोंके मनमें तीनों लोक और लोकपतियोंके प्रति वैरभाव तो था ही, अब उसकी याद करके उन तीनों विमानोंके द्वारा वे उनमें छिपे रहकर सबका नाश करने लगे ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तब लोकपालोंके साथ सारी प्रजा भगवान् शंकरकी शरणमें गयी और उनसे प्रार्थना की कि 'प्रभो ! त्रिपुरमें रहनेवाले असुर हमारा नाश कर रहे हैं । हम आपके हैं; अतः देवाधिदेव ! आप हमारी रक्षा कीजिये' ॥ ५६ ॥

अथानुगृह्य भगवान्मा भैष्टेति सुरान्विभुः । शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् । यथा मयूखसंदोहा नादृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८ ॥
तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः । तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ५९ ॥
सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः । उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥
विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् । तदायं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥
वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः । प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपाभृतं पपौ ॥ ६२ ॥
तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन्विमोहिताः । तद् विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥ ६३ ॥
स्वयं विशोकः शोकार्तान्स्मरन्दैवगतिं च ताम् । देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन ॥ ६४ ॥
आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं दैवेनापोहितं द्वयोः । अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शम्भोः प्राधनिकं व्यधात् ॥ ६५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ अनुग्रह्य भगवान् विभुः माभैष्ट इतिः सुरान् धनुषि शरं संधाय पुरेषु अस्त्रम् व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
यथा सूर्यमण्डलात् मयूखसंदोहाः ततः अग्निवर्णाः इषवः उत्पेतुः यतः पुरः न अदृश्यन्त ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तैः स्पृष्टाः सर्वे पुरौकसः व्यसवः निपेतुः स्म महायोगी मयः तान् आनीय कूपरसे अक्षिपत् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ सिद्धामृतरसस्पृष्टाः वज्रसाराः महौजसः मेघदलनाः वैद्युताः वह्नयः इव उत्तस्थुः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तदा अयम् भगवान् विष्णुः भग्नसंकल्पं विमनस्कम् वृषध्वजम् विलोक्य तत्र उपायम् अकल्पयत् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ तदा ब्रह्मा वत्सः आसीत् हि अयम् विष्णुः स्वयम् गौः आसीत् काले त्रिपुरम् प्रविश्य रसकूपाभृतम् पपौ ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ पश्यन्तः अपि विमोहिताः ते असुराः न न्यषेधन् तत् विज्ञाय स्वयम् विशोकः च दैवगतिम् स्मरन् महायोगी शोकार्तान् रसपालान् इदम् जगौ । देवः असुरः वा अन्यः कश्चन नरः इह आत्मनः अन्यस्य वा द्वयोः दैवेन दिष्टम् अपोहितम् ईश्वरः न अस्ति । अथ असौ स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोः प्राधनिकम् व्यधात् ॥ ६३-६५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अस्त्रमभिमंत्रितं शरं पुरेषु व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ततः शरात् । सूर्यमण्डलान्मयूखसंदोहा रश्मिसमूहा इव । यतो येभ्यः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ कूपरसे स्वयं निर्मितकूपाभृते ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ वज्रसारा वज्रवद्दृढांगाः महौजसो महाबलाः मेघदलना मेघभेदिनो विद्युद्रूपा वह्नय इव ॥ ६०-६१ ॥ ❀ ❀ काले मध्याह्ने ॥ ६२-६४ ॥ ❀ ❀ आत्मनो वाऽन्यस्य वा द्वयोरपि वा दैवेन दिष्टभुपकल्पितमपोहितं परिहर्तुमिह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति । असौ श्रीकृष्णः । प्रधनं संग्रामस्तत्साधनम् ॥ ६५-६६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ देवप्रार्थनानन्तरम् ॥ ५७-५८ ॥ * * तैः शरैः । तान्व्यसुपुरवासिनः ॥ ५९-६० ॥ * * तत्र त्रिपुरभेदने ॥ ६१-६३ ॥ * * तां देवस्य विष्णोर्गतिं लीलाम् ॥ ६४ ॥ * * अथ रसकूपशोषणानन्तरम् । असौ कृष्णः ॥ ६५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ तान् देवान् मा भैष्ट भयं मा कुस्तेत्यनुगृह्य भगवान् विभूः रुद्रः धनुषि शरं सन्धाय तस्मिन्नस्त्रं पाशुपतं संयोज्य पुरेष्वमुञ्चत । अस्त्रमभिमन्त्रितं शरमिति वा ॥ ५७ ॥ * * तत इति । यथा सूर्यमण्डलान्मयूखसन्दोहा रश्मि-समूहा उत्पतन्ति तथा ततो धनुषोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः । यतः तैरिषुभिः प्रच्छन्नाः पुरो नादृश्यन्त ॥ ५८ ॥ * * तैरिति । तैरिषुभिः स्पृष्टास्ताडितास्त्रीणि पुराणि ओकांसि स्थानानि येषां ते सर्वे असुरा व्यसवः विगतप्राणाः सन्तो निपेतुः । तान् व्यसूनसुरानानीय महायोगी महामायावी मयः कूपरसे स्वयंविनिर्मितकूपगते रसे मृतसंजीवयितरि अक्षिपत् अपातयत् ॥ ५९ ॥ * * सिद्धेति । तेन सिद्धामृतरसेन स्पृष्टा असुरा वज्रसारा वज्रवदतिदृढाङ्गा महौजसो महाबलाः सन्तः मेघदलना मेघभेदिनो वैद्युताः विद्युद्रूपा वह्नय इव उत्तस्थुः । मेघस्था विद्युतो यथा मेघकान्तितिरस्कारिण्यतथा ते वीरा अपि श्यामविमानकान्तितिरस्कारिण इति ॥ ६० ॥ * * विलोक्येति । भग्नः सङ्कल्पो यस्य तमत एव विमनस्कं दुःखितमनस्कं वृषध्वजं रुद्रं विलोकयायं श्रीकृष्ण एव भगवान् विष्णुस्तत्र सिद्धामृतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥ वत्स इति । तदा ब्रह्मा चतुर्मुखो वत्स आसीत् अयं श्रीकृष्णरूपो विष्णुः स्वयं गौरासीत् एवं सवत्सा गौर्भूत्वा मध्याह्नकाले त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपगतममृतं पपौ ॥ ६२ ॥ * * त इति अर्द्धम् । ते रक्षका असुराः पानं कुर्वन्तीं गां पश्यन्तोऽपि हि यस्मान् भगवन्मायया विमोहिताः अतो न न्यषेधन् ॥ ६३ ॥ * * तदिति । महायोगी मयः तद्विज्ञाय अमृतपानं ज्ञात्वा तामचिन्त्यकार्यकर्तृत्वरूपां देवस्य भगवतो गतिं स्मरन् स्वयं विशोकः शोकार्तान् रसपालान् असुरान् इदं वक्ष्यमाणं जगौ उवाच ॥ ६४ ॥ * * देव इति । देवो वा असुरो वा नरो मनुष्यो वा कश्चन यक्षरक्षोगन्धर्वादिः आत्मनः स्वस्य अन्यस्य वा द्वयोर्वा दैवेनेश्वरेण यद्विष्टमुपकल्पितं तदपोहितुं परिहर्तुमन्यथाकर्तुमीश्वरः समर्थः इह लोके नास्ति ॥ ६५ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ तद्विज्ञापनानन्तरं तान् सुरान् माभैष्ट भयं माकार्षे इत्यनुगृह्य भगवान् विभू रुद्रः धनुषि शरं बाणं सन्धायान् पाशुपतं तस्मिन् संयोज्येति शेषः । पुरेषु व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥ * * ततः शराद्यथा सूर्यमण्डलान्मयूखसन्दोहाः रश्मिसमूहाः तथाग्निवर्णा इषवो बाणा उत्पेतुः यतो येभ्य इषुभ्यः पुरो नादृश्यन्त जनैरिति शेषः । तावद्विरिषुभिः प्रच्छन्ना बभूवुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * ततः किमत आह, तैरिषुभिः स्पृष्टास्ताडिताः त्रीणि पुराण्योकांसि स्थानानि येषां ते असुराः सर्वे व्यसवः विगता असवो प्राणा येषां तादृशाः सन्तो निपेतुः पतितवन्तः तान् व्यसूनसुरानानीय महायोगी मयः कूपरसे स्वयं निर्मितकूपगते रसे मृतसंजीवयितर्यक्षिपदपातयत् ॥ ५९ ॥ * * ते च सिद्धामृतरसेन स्पृष्टा असुराः वज्रसारवत् दृढाङ्गाः महौजसः महाबलाः सन्तः मेघदलनान् मेघच्छेदाद्विद्युद्रूपा वह्नयः इवोत्तस्थुरुत्थितवन्तः ॥ ६० ॥ * * तथा भग्नः सङ्कल्पो यस्यात् एव विमनस्कं दुःखितमनस्कं वृषध्वजं रुद्रं विलोकयायं भगवान् श्रीकृष्णरूपो विष्णुस्तत्र सिद्धामृतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥ * * तदेवाह—वत्स इति । अयं श्रीकृष्णरूपो विष्णुः स्वयं गौर्धनुरुपा आसीत् ब्रह्मा चतुर्मुखो वत्स आसीत् ततो गोरूपोऽयं विष्णुस्सवत्सः त्रिपुरं त्रयाणां पुराणां समाहारस्तत्प्रविश्य काले मध्याह्ने रसकूपामृतं पपावपिबत् ॥ ६२ ॥ * * तेऽसुराः पिबन्तीं गां पश्यन्तोपि भगवन्मायाविमोहिताः न न्यषेधन् न न्यवारयन्तः तत्पानं ज्ञात्वा महायोगी मयः रसं कूपामृतरसं पालयन्तीति तथा तानसुरान् शोकार्तान् तां दैवगतिं स्मरन् अत एव विगतशोकः स्वयं स्मयन्निदं वक्ष्यमाणं जगौ उवाच ॥ ६३ ॥ * * तदेवाह—देव इति । आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोरपि दैवेनेश्वरेण विष्टमुपकल्पितं सुखं दुःखं वाऽपोहितुमिह लोके दैवादन्यतमो यः कश्चिद्देवादिर्नेश्वरः न प्रभुर्न समर्थः दैवमेव सुखदुःखादिहेतु-रित्यर्थः । अथ निःशेषकूपामृतरसपानानन्तरम् असौ श्रीकृष्णः धर्मादिभिः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोरुद्रस्य प्राधानिकं प्रधनं संग्रामः तत्साधनं यत् रथसूतादिरूपं तद्व्यधात् क्रमेण धर्मादिस्वशक्तीरेव रथादिरूपेण अकरोदित्यर्थः । स्वशक्त्याहितशक्तिमकरोदिति यावत् ॥ ६४-६५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विभुः शिवः मामैष्टेत्युक्त्वा पुर्यामित्येकवचनं जातिविवक्षया ॥ ५७ ॥ * * ततो धनुषो मयूखसन्दोहाः रश्मिराशयः यतो यैः शरैः पुरः पुराणि ॥ ५८ ॥ * * स्पृष्टास्तत्रा व्यसवः गतप्राणाः इदं च मयेन कृतं विपरीतमित्याशयवानाह—तानिति ॥ ५९ ॥ * * सिद्धामृतरसोमृतसञ्जीवनरसः तस्मिन् स्पृष्टाः स्नाताः विद्युताः विद्युत्सम्बन्धिनः चशब्देन जलादिना यथा नाशो नास्ति तथैषामिति सूचयति ॥ ६० ॥ * * कथं कृष्णेनोपचिता कीतिरितीमं प्रभं परिहर्तुमाह—विलोक्येति ॥ ६१ ॥ * * कोसाविति तत्राह—वत्स इति । हिशब्देन विष्णुर्ब्रह्माणमपेक्षते इति न दोषायेति तत्संकल्पप्रकारित्वेन सिद्धत्वादिति सूचयति काले माध्यन्दिने ॥ ६२ ॥ * * ग्रन्थान्तरसिद्धत्वाद्विशब्देन भगवन्मायान्तमायातोऽपरिमितमाहात्म्यमन्वीति सूचयति, स्वकृतापराधप्रहाणाय स्वस्य भगवद्भक्तिप्रकटनाय च मयस्तद्विषयज्ञानं च ममास्तीत्यभिप्रायेणाह—तदिति । तदैत्यवधोपायकरणं किञ्चित्कालमसुराणां जयदायिनीमिदानीं देवानामिति दैवगतिं किं तत्राह, देव इति । आत्मनः स्वस्य अन्यस्य देवदत्तस्य चेति द्वयोर्द्वेन विष्णुना दिष्टं क्लृप्तं व्यपोहितुम् अन्यथा कर्तुम् इह जीवराशौ देवोऽसुरोऽन्यो वा कश्चनेश्वरः समर्थो नास्तीत्यतस्तूष्णींभाव एव वरीयानित्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥ * * ननु सिद्धरसपानं व्यर्थमिव प्रतिभाति त्रिपुराणामनाशादित्याशङ्क्य तत्राशसाधनमाह—अथेति । अथ दैत्यजीवनसाधनरसनाशनन्तरं स्वाभिः शक्तिभिः भूम्यादिभिः शम्भोः प्राधानिकं युद्धसाधनं रथादिकं व्यधादित्यन्वयः ॥ ६५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथेति सूर्यमण्डलादित्यस्मात् पूर्वं योज्यं यतो येभ्य इषुभ्यो हेतुभ्यः ॥ ५८ ॥ * * कूपरसे स्वनिर्मितकूपरसामृते ॥ ५९ ॥ * * मेघदलना मेघभेदिनो विद्युद्रूपा वह्नयः इव मेघस्था विद्युतो यथा मेघकान्तितिरस्कारिण्यस्तथैव ते वीरा अपि श्यामविमानकान्तितिरस्कारिण इत्यर्थः ॥ ६०-६१ ॥ * * काले मध्याह्ने ॥ ६२-६३ ॥ * * आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोरपि वा दैवेनोपकल्पितं दिष्टम् अपोहितुं दूरीकर्तुम् इह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति ॥ ६४ ॥ * * असौ कृष्णः प्रधनं संग्रामस्तदहं रथादिकं स्वाभिः शक्तिभिः धर्मादिभिराविष्टं क्रमेण व्यधादिति स्वशक्तोनामनश्वरत्वात्तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वं तत्र स्वीयधर्मस्य भक्तियोगस्यावेशो रथे भक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाश्रितेषु सूतादिषु ज्ञेयः ॥ ६५-६६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

शरं शस्त्रविशेषं तदेवास्त्रम् अस्त्रेण पशुपतेनाधिष्ठितत्वात् ॥ ५७ ॥ * * ततः अस्त्राधिष्ठितान्छरान् यतो येभ्यः पुरो नादृश्यन्त छन्नाः अभवन् ॥ ५८ ॥ * * तान् व्यसून मयः कूपरसे स्वनिर्मितकूपस्थसिद्धामृतरसे ॥ ५९ ॥ * * वज्रस्येव सारः काठिन्यं येषाम् । महौजसो महाबलाः मेघदलना घनभेदिनस्तडिद्रूपा वह्नय इवोत्तस्थुः ॥ ६०-६१ ॥ * * काले सुरासुरसमृद्धवसमृद्धिकरे ॥ ६२-६३ ॥ * * आत्मनो अन्यस्य वा द्वयोर्वा दैवेन कर्मफलदात्रा आदिष्टं प्रापितं फलमपोहितुं परिहर्तुं देवोऽसुरो नरो वा नेश्वरः समर्थो नास्ति असौ श्रीकृष्णः धर्मादिभिः स्वशक्तिभिः सह प्राधानिकं प्रधनं संग्रामस्तदहं रथादिकं व्यधात् ॥ ६४-६६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ तद्विज्ञापनानन्तरं तान् देवान् मा भैष्ट भयं मा कुरुतेत्यनुगृह्य भगवान् विभुः समर्थो रुद्रः धनुषि शरं सन्धाय तस्मिन्नक्षं पाशुपतं संयोज्य पुरेष्वमुञ्जतेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ * * यथा सूर्यमण्डलात् मयूखसन्दोहा रश्मिसमूहा उत्पतन्ति तथा ततो धनुषोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुरित्यन्वयः । यतः यैरिषुभिः प्रच्छन्नाः पुरो नादृश्यन्त ॥ ५८ ॥ * * तैरिषुभिः स्पृष्टास्ताडितास्त्रीणि पुराणि ओकांसि स्थानानि येषां ते सर्वे असुराः व्यसवः विगतप्राणाः सन्तो निपेतुरित्यन्वयः । तान् व्यसूनसुरान् आनीय महायोगी महामायावी मयः कूपरसे स्वयं विनिर्मितकूपगते रसे मृतसञ्जीवयितरि अक्षिपत् अपातयत् ॥ ५९ ॥ * * तेन सिद्धामृतरसेन स्पृष्टा असुरा वज्रसाराः वज्रवदतिदृढाङ्गाः महौजसो महाबलाः सन्त उत्तस्थुरित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—मेघदलना मेघभेदिनो विद्युद्रूपा वह्नय इवेति ॥ ६० ॥ * * तथा च भग्नः सङ्कल्पो यस्य तमत एव विमनस्कं दुःखितमनस्कं वृषध्वजं रुद्रं विलोक्यायं श्रीकृष्ण एव भगवान् विष्णुस्तत्र सिद्धामृतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥ * * तमेव दर्शयति—वत्स इति । तदा ब्रह्मा चतुर्मुखो वत्स आसीत् । अयं श्रीकृष्णरूपो

विष्णुः स्वयं गौरासीत् । एवं सवत्सा गौर्भूत्वा मध्याह्नकाले त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपगतममृतं पपावित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि तद्रक्षका असुराः कुतो न न्यषेधन्त्रित्यपेक्षायामाह—त इति । ते रक्षका असुराः पानं कुर्वन्ती गां पश्यन्तोऽपि न न्यषेधन् । हि यस्मात् भगवन्मायया विमोहिताः । अनेन मयमायातो भगवन्मायायाः प्राबल्यं दर्शितम् ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ महायोगी मयः रुद्रो वा तद्विज्ञाय अमृतपानं ज्ञात्वा तामचिन्त्यकार्यकर्तृत्वरूपां दैवस्य भगवतो गतिं स्मरन् स्वयं विशोकः शोकार्तान् रसपालान् असुरान् इदं वक्ष्यमाणं जगौ उवाचेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ ❀ तद्वचनमेव दर्शयति—दैव इति । देवो वा असुरो वा नरो मनुष्यो वा कश्चन यक्षरक्षोगन्धर्वादिः आत्मनः स्वस्य अन्यस्य वा द्वयोर्वा दैवेनेश्वरेण यदिष्टमुपकल्पितं तदपोहितुं परिहर्तुमन्यथाकर्तुमीश्वरः समर्थः इह लोके नास्तीत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथेति । अथ तत्कृतविज्ञापनाश्रवणानन्तरं, भगवान् विभू रुद्रः, तान् सुरान् मा भैष्ट इति भयं मा कार्ष्ट्येवं, अनुगृह्य, धनुषि शरं बाणं संधाय, अस्त्रं तस्मिन् पाशुपतास्त्रं संयोज्येति शेषः । तत् पुरेषु व्यमुञ्चत ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ तत् इति । यथा सूर्यमण्डलात्, मयूखसंदोहाः रश्मिसमूहाः, तथा ततः शरात्, अग्निवर्णाः ज्वलद्ब्रह्मिसमानाः, इषवो बाणाः, उत्पेतुः । यतो यैः शरैः, पुरः पुराणि न अदृश्यन्त । जनैरिति शेषः । तावद्भिरिषुभिश्छन्ना बभूवुरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ततः किमत आह । तैरिति । तैरिषुभिः, स्पृष्टाभाङ्गिताः, सर्वे, त्रीणि पुराणि आकासि स्थानानि येषां ते, तेऽसुराः, विगता असवः प्राणा येषां तादृशाः सन्तः, निपेतुः पणितवन्तः । तान्प्रसूनसुरान्, आनीय, महायोगी नानाविधमहोपायज्ञः, मयः कूपरसे स्वयंनिमित्तकूपगते मृतसंजीवयितरि रसे इत्यर्थः । अक्षिपत् अपातयत् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ सिद्धेति । सिद्धो मयेन संसिद्धतां नीतो योऽमृतरसस्तेन स्पृष्टाः असुराः, वज्रसारा वज्रसारवद्द्रुवाङ्गाः महौजसो महाबलाः सन्तः, मेघदलनात् मेघच्छेदात्, वैद्युता विद्युद्रूपाः बह्वयः इव, उत्तस्थुरुत्थितवन्तः । पाठान्तरे मेघदलनाः मेघभेदिन इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ विलोक्येति । तदा भग्नः संकल्पो यस्य तं, अत एव, विमनस्कं दुःखितमानसं वृषध्वजं रुद्रं विलोक्य, अयं भगवान् विष्णुः श्रीकृष्णरूपो विष्णुः, तत्र सिद्धामृतरसविनाशे, उपायम् अकल्पयत् अचीकरत् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तदेवाह । वत्स इति । तदा अयं श्रीकृष्णरूपः विष्णुः, स्वयं गौर्धेनुरूपः, आसीत् । ब्रह्मा चतुर्मुखः, वत्सः आसीत् हि । ततः गोरूपोऽयं विष्णुः सवत्सः सन्निति शेषः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं तत्, प्रविश्य, काले मध्याह्ने, रसकूपामृतं रसरूपं कूपं गतममृतं, पपाव-पिबत् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ त इति । ते असुराः, पश्यन्तः अपि, पिबन्तीं गां पश्यन्तोऽपि, विमोहिता भगवन्मायया मोहं प्राप्ताः सन्तः, न न्यषेधन् न न्यवारयन् हि । महायोगी मयः, तद्गोक्तममृतरसपानं विज्ञाय ज्ञात्वा, शोकार्तान् रसपालान् गोक्ततरसामृतपानजन्यस्वेदयुक्तान् रसपालानित्यर्थः । स्वयं विशोकः तां दैवगतिं स्मरन् संश्र, इदं वक्ष्यमाणवचनं जगौ ॥ ६२ ॥ देव इति । आत्मनः, अन्यस्य वा, द्वयोः अपि, दैवेनेश्वरेण, आदिष्टमुपकल्पितं सुखं दुःखं वा, अपोहितुम् इह लोके, अन्यः दैवादन्यतमः, कश्चन यः कश्चित्, देवः असुरः नरो वा, ईश्वरः प्रभुः समर्थ इति यावत् । न । दैवमेव सुखदुःखादि-हेतुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ निःशेषकूपामृतरसपानानन्तरं, असौ श्रीकृष्णः, धर्मश्च ज्ञानं च विरक्तिश्च ऋद्धिश्च तपश्च विद्या च क्रिया च ता आदयो यासां तामिः, स्वाभिः शक्तिभिः यत्, रथं सूतं ध्वजं वाहान् धनुः वर्म शरादि च, शंभो रुद्रस्य, प्रवर्तनं संप्रामत्तत्साधनं प्राधनिकं, तत् व्यधात् ॥ ६३ ॥

भाषानुवादः

उनकी प्रार्थना सुनकर भगवान् शङ्करने कृपापूर्ण शब्दोंमें कहा—‘डरो मत ।’ फिर उन्होंने अपने धनुष-पर बाण चढाकर तीनों पुरोंपर छोड़ दिया ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ उनके उस बाणसे सूर्यमण्डलसे निकलनेवाली किरणोंके समान अन्य बहुत-से बाण निकले । उनमेंसे मानो आगकी लपटें निकल रही थीं । उनके कारण उन पुरोंका दीखना बंद हो गया ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ उनके स्पर्शसे सभी विमानवासी निष्प्राण होकर गिर पड़े । महामायावी मय बहुत-से उपाय जानता था, वह दैत्योंको उठा लाया और अपने बनाये हुए अमृतके कुँएमें डाल दिया ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ उस सिद्ध अमृत-रसका स्पर्श होते ही असुरोंका शरीर अत्यन्त तेजस्वी और वज्रके समान सुदृढ़ हो गया । वे बादलोंको विदीर्ण करने-वाली बिजलीकी आगकी तरह उठ खड़े हुए ॥ ६० ॥ ❀ ❀ इन्हीं भगवान् श्रीकृष्णने जब देखा कि महादेवजी तो अपना सङ्कल्प पूरा न होनेके कारण उदास हो गये हैं, तब उन असुरोंपर विजय प्राप्त करनेके लिये इन्होंने एक युक्ति की ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ यही भगवान् विष्णु उस समय गौ बन गये और ब्रह्माजी बछड़ा बने । दोनों ही मध्याह्नके समय उन तीनों पुरोंमें गये और उस सिद्धरसके कुँएका सारा अमृत पी गये ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ यद्यपि उसके रक्षक दैत्य इन

दोनोको देख रहे थे, फिर भी भगवान्की मायासे वे इतने मोहित हो गये कि इन्हें रोक न सके। जब उपाय जाननेवालोंमें श्रेष्ठ मयासुरको यह बात मालूम हुई, तब भगवान्की लीलाका स्मरण करके उसे कोई शोक न हुआ। शोक करनेवाले अमृत-रक्षकोंसे उसने कहा—‘भाई ! देवता, असुर, मनुष्य अथवा और कोई भी प्राणी अपने, पराये अथवा दोनोके लिये जो प्रारब्धका विधान है, उसे मिटा नहीं सकता। जो होना था, हो गया। शोक करके क्या करना है ?’ इसके बाद भगवान् श्रीकृष्णने अपनी शक्तियोंके द्वारा भगवान् शङ्करके युद्धकी सामग्री तैयार की ॥ ६३-६५ ॥

धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः । रथं सृतं ध्वजं बाहान्धनुर्वर्म शरादि यत् ॥ ६६ ॥
सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे । शरं धनुषि सन्धाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः ॥ ६७ ॥
‘ददाह तेन दुर्मेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप । दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः ॥ ६८ ॥
देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः । अवाकिरञ्जगृह्णा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥
एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान्पुरहा नृप । ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७० ॥

एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः ।

वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान् पुनानान्यपरं वदामि किम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे
त्रिपुरविजयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(अथ असौ स्वाभिः) धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः (शक्तिभिः शंसोः) रथं सृतं ध्वजं बाहान् धनुः वर्म शरादि यत् (प्राधानिकं व्यधात्) ॥ ६६ ॥ * * हे नृप अथ ईश्वरः सन्नद्धः रथम् आस्थाय शरं च धनुः उपाददे अभिजिति मुहूर्ते धनुषि शरं च सन्धाय हरः ते दुर्मेद्याः त्रिपुरः ददाह ॥ ६७-६८ ॥ * * दिवि दुन्दुभयः नेदुः विमानशत-संकुलाः देवर्षिपितृसिद्धेशाः जय इति कुसुमोत्करैः अवाकिरन् हृष्टाः अप्सरोगणाः जगुः च ननृतुः ॥ ६९ ॥ * * नृप एवं पुरहा भगवान् तिस्रः पुरः दग्ध्वा ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७० ॥ * * स्वमायया नृलोकं विडम्बमानस्य अस्य जगद्गुरोः आत्मनः हरेः एवंविधानि लोकान् पुनानानि वीर्याणि ऋषिभिः गीतानि अपरं किम् वदामि ॥ ७१ ॥

इति सप्तमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥ * * विमानशताति संकुलानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः ॥ ६८-७० ॥ * * आदित आरभ्य स्कंधार्थं निगमयति एवंविधानीति । नृलोकं नराकारमात्मनो विडम्बमानस्यानुकुर्वतः ॥ ७१ ॥

इति श्रीभागवते सप्तमे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रथादिकं स्वाभिश्शक्तिभिरादिष्टक्रमेण व्यधादिति स्वशक्तीनामनश्वरत्वाज्जिष्णुत्वाच्च तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वमेतत्स्वीयधर्मस्य भक्तियोगस्यावेशो रथे भक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाश्रितेषु सूतादिषु ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥ * * अभिजितस्वरूपं तृतीयस्कन्धे हिरण्याक्षवधे दर्शितम् ॥ ६७ ॥ * * नृपेति । नृपो यथा प्रजाविरोधिनो हन्ति तथेति भावः ॥ ६८-६९ ॥ * * संबुद्धयर्थः पूर्ववत् ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति सार्द्धम् । अथासौ श्रीकृष्णोऽपि शम्भोः रुद्रस्य प्राधानिकं प्रधनं संप्रामस्तत्साधनं यद्वयसूतादिरूपं तत् धर्मा-
दिभिः स्वाभिः शक्तिभिराविष्टं व्यधात् स्वशक्तीनामनश्वरत्वाज्जिष्णुत्वाच्च तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वसम्पादनाय तत्र
स्वीयधर्मस्य भक्तियोगस्यावेशो रथे शक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाश्रितेषु सूतादिषु ज्ञेयः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ सन्नद्ध इति
अर्द्धम् । स्पष्टम् ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ शरमिति । हे नृप ! अथेश्वरः रुद्रः अभिजिति मुहूर्ते मध्याह्ने धनुषि शरं सन्धाय
दुर्मेघा अपि त्रिपुरन्तिस्रः पुरस्तेन शरेण ददाह । त्रिपुर इति समासान्ताभावादिकमाषम् ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ दिवीति
सार्द्धम् । दिवि दुन्दुभयो नेदुः । विमानानां शतानि सङ्कुलानि संकीर्णानि येषां ते देवर्ष्यादयो जयेति वदन्तः कुसुमोत्करैः कुसुम-
वर्षैः शम्भुमवाकिरन् छत्रं चक्रुः । अप्सरोगणा हृष्टाः सन्तो जगुर्ननुतुश्च ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे नृप । त्रिपुरहा
भगवान् रुद्रः एवं श्रीकृष्णसाहाय्येन तिस्रः पुरो दग्ध्वा ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ययौ ॥ ७० ॥ ❀ ❀
एवमिति । स्वमायया आत्मनो नृलोकं नराकारं विडम्बमानस्य अनुकुर्वतः जगद्गुरोः अस्य हरेः एवंविधानि तत्प्रकाराण्य-
वतारान्तरेषु कृतानि लोकान्पुनानानि वीर्याणि ऋषिभिर्गीतानि बहूनि सन्तीति शेषः । अपरम् अन्यत् किं वदामि ॥ ७१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो दशमे सप्तमस्य व्यधादिमाम् ।

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र शक्तिर्नाम स्वापृथक्सिद्धिविशेषणभूतकार्योपयुक्ता सा च धर्मादिरूपेण बहुविधा तत्र धर्मशक्तिर्नाम साधुपरित्राण-
सामर्थ्यात्मिका ज्ञानशक्तिरिह “यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शः स्वाधीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वदृक्” इत्यादिभ्योऽवगता सर्वसाक्षा-
त्कारसामर्थ्यात्मिका तथा चोक्तं श्रीमन्नाथमुनिभिः “यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः” इति विरक्तिर्नाम “सर्वमिद-
मभ्यात्तोऽवाक्यनादरः” इति श्रुत्यवगताऽवाप्तसमस्तकामत्वेपि तदनादरेणाऽवस्थानसामर्थ्यात्मिका, ऋद्धिर्नामैश्वर्यम् “एष सर्व-
ेश्वरः कृष्णः इत्यादिप्रमाणाऽवगतं सर्वान्तरात्मत्वेन नियन्तृत्वसामर्थ्यम्, तपश्शक्तिर्नाम “स तपोऽतप्यत स तपःपत्वा इदं
सर्वमसृजत” इत्याद्यवगता जगद्रक्षणोपयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानात्मिका, विद्यानाम “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इत्याद्यवगता सत्य-
सङ्कल्पात्मिका सत्यसङ्कल्पत्वं च स्वावताराद्यपूर्वभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्व्यापारादिषु चामोघसङ्कल्पत्वम्, क्रियानामाघटितघट-
नात्मिका “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच” इत्याद्यवगताः आदिशब्देन बलवीर्यतेज आद्यन्तत्र बलं श्रमप्रसङ्गरहितं सर्वसाधारण-
सामर्थ्यम् “एष सेतुविधारणः” इत्यादिभ्योऽवगतम्, वीर्यं नाम, सर्वसाधारणेपि विकाररहितत्वम् तेजः अस्वाधीनसहकार्यनपेक्ष-
त्वम्, रथमिति बाहानश्वान् वर्म कवचमादिशब्देन प्रप्रहादिकं गृह्यते ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ भगवद्धर्मशक्त्यात्मकं रथमारुह्य सन्नद्धः
कवचित ईश्वरो रुद्रः शरं धनुश्चोपाददे स्वीकृतवान् ततो धनुषि शरं सन्धायामिजिति मुहूर्ते अभिजिन्नामके मुहूर्ते दिवसस्याष्टमे
मुहूर्ते ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ भगवतः श्रीकृष्णस्य तेजसोक्तविधेन युक्तस्त्रिपुरं ददाह बाणप्रयुक्तद्वारेण दग्धवान् ! हे नृप ! तदा
दिवि दुन्दुभयो नेदुः दध्वनुः विमानशतानि सङ्कुलानि येषां ते ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ देवर्ष्यादयः जयेति वदन्तः इति शेषः ।
उत्कर्षेण वर्त्तस्वेति वदन्तः कुसुमोत्करैः पुष्पवर्षैः शम्भुमवाकिरन् ववृषुः अप्सरसां गणाश्च जगुर्ननुतुश्च ॥ ६९ ॥ ❀ ❀
हे नृप ! एवमित्थं तिस्रः पुरः पुरीर्दग्ध्वा पुरहा भगवान् रुद्रः ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वस्थानं प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् ॥ ७० ॥
श्रीकृष्णस्य परब्रह्माभिन्नत्वसूचकप्रभावप्रतिपादनम् उपसंहरन् प्रश्नान्तरावसरं प्रयच्छति—एवमिति । आत्मनः स्वस्य मायया
सङ्कल्पेन न तु कर्मणेति भावः । नृलोके विडम्बमानस्यानुकुर्वतः इतरसजातीयचेष्टां कुर्वत इत्यर्थः । हरेराश्रितात्तिहरस्य लोकस्य
हितोपदेष्टुरस्य श्रीकृष्णस्य ऋषिभिरस्मदादिभिर्गीतान्येवंविधानि वीर्याणि लोकं पुनानानि बहूनि सन्तीति शेषः । साकल्येन
केनापि वक्तुं न शक्यानीति भावः । अपरमन्यत्किं वदामि अतो अन्यत्किञ्चित्त्वया प्रष्टव्यमिति चेत् तत्कथयामेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धर्मादिबलोपेतत्वात् अमेद्याभिः किं तत्प्राधानिकमिति तदाह—रथमिति । भगवतो हरेस्तेजसा गुप्तो
रक्षितः ॥ ६६-६७ ॥ ❀ ❀ यशोविततिप्रकारमाह—दिवीति । जयेत्युक्त्वा जगुरित्यनेन यशोविततिर्ज्ञायते ॥ ६८-६९ ॥

ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पन्नैः सनकादिभिः “इमा रुद्राय स्थिरधन्विने गिरः क्षिप्रेष्वः” इत्यादिवेदवाक्यैर्वा शम्भोः पुरदहनमाहात्म्यं यत् तत् श्रीनारायणैकनिष्ठमित्याशयेनोपसंहरति-एवंविधानीति । अपरं भगवच्चरितं तद्वदेति शेषः । अपरमन्यद्वस्त्वे एवंविध-माहात्म्योपेतं किं वदामि न किमपीति वा ॥ ७०-७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवमिति । नृलोकं तच्चेष्टाम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीत्यादौ प्रह्लादचरितं त्रिपुरविजयं च दशमोऽध्यायः इत्येव पाठः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७-७० ॥ ❀ ❀ स्वमायया विडम्बमानस्य अत एव मोहवशात् अत एव नृलोकं न भजत इति भावः ॥ ७१ ॥

इति सारार्थदर्शित्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । सप्तमे दशमोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सन्नद्धो वर्द्धितः अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवादयः जयेति वदन्तः कुसुमोत्करैरवाकिरन् ववृषुः ॥ ६८-७० ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य नृलोकं भक्तजनं स्वमायया विडम्बमानस्य स्वकृपयाऽनुकुर्वतः तत्तद्भक्तानुरूपं चेष्टितं कुर्वतः अस्य श्रीकृष्णस्य हरेः भक्तदुःखहारिणः लोकान् पुनानानि वीर्याणि ऋषिभिर्गीतानि एवम्विधानि सन्ति । तत्र किञ्चिदुक्तमपरं किं वदामि तदुच्यतामिति शेषः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ निशेषं कृपासृतपानानन्तरमसौ श्रीकृष्णो धर्मादिभिः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोः रुद्रस्य प्राधानिकं प्रधानं सङ्ग्रामतत्साधनं यद्रथसूतादिरूपं तद्वधादित्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ भगवच्छक्तीनामबाध्यत्वात्तदाविष्टानां रथादीनामपि तथात्वादुद्गन्तानङ्गीकृतवानित्याह—सन्नद्ध इति ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरमीश्वरः रुद्रः अभिजिति शुभूर्ते मध्याह्नकाले धनुषि शरं सन्धाय दुर्भेदा अपि त्रिपुरासिंहः पुरः तेन शरेण ददाहेत्यन्वयः । हे नृपेति सम्बोधनेन युद्धप्रकारो नृपत्त्वाच्चया ज्ञायते एवेति सूचयति ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवादयो दिवि दुन्दुभयोः नेदुः, जयेति वदन्तः कुसुमोत्करैः कुसुमवर्षैः शम्भुमवाकिरन् ववृषुः, अप्सरोगणा हृष्टाः सन्तो जगुर्ननुतुष्ट्येत्यन्वयः ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ हे नृप त्रिपुरहा भगवान् रुद्रः एवं श्रीकृष्णसहायेन तिस्रः पुरो दग्ध्वा ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत यथावित्यन्वयः ॥ ७० ॥ ❀ ❀ आदित उक्तमर्थं निगमयन् श्रीकृष्ण एव परम्ब्रह्म-परमात्मादिशब्दवाच्यो नरसिंहाद्यवतारैर्ना-नाविधलीलाः करोति इति च प्रदर्शयन् प्रश्नान्तरेण राजानं स्वच्छन्दयति—एवमिति । अस्य श्रीकृष्णस्य एवंविधानि यथा अचिन्त्यनरसिंहरूपेण हिरण्यकशिपुर्हन्तः प्रह्लादश्च ततो रक्षितः यथाच गोरूपेणामृतपानं कृत्वा शम्भुसहायेन तत्कीतिश्च वर्द्धिता तत्प्रकाराण्यवतारान्तरेषु कृतानि वीर्याणि ऋषिभिरस्मदादिभिर्गीतानि बहूनि सन्तीति शेषेणान्वयः । अनन्तत्वान्न साकल्येन केनापि वक्तुं शक्यानीति भावः । ननु श्रीकृष्णः परम्ब्रह्म चेत्तदा कथमस्मदादिवत्प्रतीयते इत्यपेक्षायामाह—स्वमायया आत्मनो नृलोकं नराकारं विडम्बमानस्य अनुकुर्वत इति । ननु किमर्थमेवमनुकरणमित्यपेक्षायामाह—हरेरिति, स्वाश्रितजनदुःखहरण-स्वभावत्वात्तदुद्धारार्थमिति भावः । आप्तकामस्य किं तदुद्धारप्रयत्नेनेत्यपेक्षायामाह—जगद्गुरोरिति, सर्वस्वामित्वाद्यदि स न स्वाश्रितानामुद्धारं कुर्यात्तदा कः कुर्यादिति भावः । नन्वृषीणामेतद्वीर्यागानेन किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—लोकान् पुनानानीति, वक्तृश्रोतृणां सर्वदुरितनिवृत्तिहेतुत्वात्तदर्थं गानमिति भावः । पुनः प्रश्नान्तरं स्वच्छन्दयति—अपरं वदामि किमिति, अन्यत्किञ्चिच्छ्रोतव्यं चेत्तर्हि पृच्छ तत्कर्थायष्यामीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्र सद्भासनानिरूपणे । दशमो विवृतः कायवाङ्मनोभावरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

क्रमेण धर्मादिस्वशक्तीरेव रथादिरूपेणाकरोदित्यर्थः । तत्र शक्तिर्नाम स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतकार्योपयुक्ता सा च धर्मादिरूपेण बहुविधा । तत्र धर्मशक्तिर्नाम साधुपरित्राणसामर्थ्यात्मिका, सा चोक्ता, 'परित्राणाय साधूनाम्' इत्यादिना भगवतैव । ज्ञानशक्तिस्तु 'यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इति श्रुत्योक्ता, विरक्तिसंज्ञशक्तिस्तु 'सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः' इति श्रुत्यवगता अवाप्तसमस्तकामत्वेऽपि तदनादरेणावस्थानसामर्थ्यरूपा, ऋद्धिः शक्तिर्नामैश्वर्यं तच्च 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुत्युक्तं सर्वान्तरात्मत्वेन सर्वनियन्तृत्वसामर्थ्यम् । तपःशक्तिर्नाम 'स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत' इत्यादिनाऽवगता जगद्रक्षणोपयुक्तसंकल्पात्मिका । विद्याशक्तिर्नाम 'सत्यकामः' सत्यसंकल्पः, इत्याद्यवगता सत्यसंकल्पात्मिका । क्रियाशक्तिर्नामाघटितघटनात्मिका 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्याद्यवगता । आदिशब्देन बलवीर्यतेजः आदयः । तत्र बलं भ्रमप्रसङ्गरहितं सर्वधारणसामर्थ्यं तच्च 'एष सेतुविधारणः' इत्यादिभ्योऽवगतम् । वीर्यं नाम विकारराहित्यम् । तेजो नाम सहकार्यनपेक्षत्वम् ॥ ६४ ॥ ❀ ❀ संनद्ध इति । एवं सर्वस्मिन् प्राधानिके संपन्ने सतीति शेषः । संनद्धो वर्मितः रुद्रः, रथम् आस्थाय, शरं धनुश्च, उपाददे भूयो जग्राह । ततः, ईश्वरः हरः शिवः, अभिजिति मुहूर्त्ते इत्यर्थः । शरं धनुषि संधाय, हे नृप, तेन शरेण, दुर्भेद्याः त्रिपुरस्त्रीणि पुराणीत्यर्थः । अथ कात्स्न्येन ददाह दग्धवान् ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ दिवीति । तदा दिवि दुन्दुभयः नेदुः । विमानशनसंकुलाः, देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च सिद्धेशाश्च ते, जय इति, वदन्तः इति शेषः । कुसुमोत्करैः पुष्पवर्षैः, अवाकिरन् ववृषुः । शंभुमिति शेषः । हृष्टाः सन्तः, जगुः । अप्सरोगणाः ननृतुश्च ॥ ६६ ॥ एवमिति । हे नृप, एवममुना प्रकारेण, तिस्रः पुरः दग्ध्वा, पुरहा पुरघ्नसंज्ञां प्राप्तः, भगवान् रुद्रः, ब्रह्मादिभिः पूयमानः सन्, स्वधाम स्वस्थानं प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णस्य परब्रह्माभिज्ञत्वसूचकप्रभावप्रतिपादनमुपसंहरन् प्रश्नान्तरावसरं प्रयच्छति । एवमिति । एवं, स्वमायया स्वसंकल्पेन, न तु कर्मणेति भावः । आत्मनः स्वस्य, नृलोकं विडम्बमानस्य अनुकुर्वत इतरसजातीयचेष्टां कुर्वत इत्यर्थः । हरेराश्रितात्तिहरस्य, जगद्गुरोः लोकस्य हिनोपदेष्टुः, अस्य श्रीकृष्णस्य, ऋषिभिरस्मदादिभिः, गीतानि एवंविधानि लोकान् पुनानानि वीर्याणि, बहूनि सन्तीति शेषः । तानि च केनापि साकल्येन वक्तुं न शक्यानीति भावः । अपरमतोऽन्यत्, किं वदामि । अतोऽन्यत् किञ्चित्तव प्रष्टव्यमस्ति चेत्तत् कथयामीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

उन्होंने धर्मसे रथ, ज्ञानसे सारथी, वैराग्यसे ध्वजा, ऐश्वर्यसे घोड़े, तपस्यासे धनुष, विद्यासे कवच, क्रियासे बाण, और अपनी अन्यान्य शक्तियोंसे अन्यान्य वस्तुओंका निर्माण किया ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ इन सामग्रियोंसे सज-धजकर भगवान् शङ्कर रथपर सवार हुए एवं धनुष-बाण धारण किया । भगवान् शङ्करने अभिजित् मुहूर्त्तमें धनुषपर बाण चढ़ाया और उन तीनों दुर्भेद्य विमानोंको भस्म कर दिया । युधिष्ठिर ! उसी समय स्वर्गमें दुन्दुभियाँ बजने लगीं । सैकड़ों विमानोंकी भीड़ लग गयी ॥ ६७-६८ ॥ ❀ ❀ देवता, ऋषि, पितर और सिद्धेश्वर आनन्दसे जय-जयकार करते हुए पुष्पोंकी वर्षा करने लगे । अप्सराएँ नाचने और गाने लगीं ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! इस प्रकार उन तीनों पुरोंको जलाकर भगवान् शङ्करने 'पुरारि'की पदवी प्राप्तकी और ब्रह्मादिकोंकी स्तुति सुनते हुए अपने धामको चले गये ॥ ७० ॥ ❀ ❀ आत्म-स्वरूप जगद्गुरु भगवान् श्रीकृष्ण इस प्रकार अपनी मायासे जो मनुष्योंकीसी लीलाएँ करते हैं, ऋषि लोग उन्हीं अनेको लोकपावन लीलाओंका गान किया करते हैं । बताओ, अब मैं तुम्हें और क्या सुनाऊँ ॥ ७१ ॥

इति सप्तमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीहरिः शरणम् ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच

भगवच्छ्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् । वर्णाश्रमाचारयुतं यत् पुमान् विन्दते परम् ॥ २ ॥
भवान् प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः । सुतानां सम्मतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥
नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः । करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथापरे ॥ ४ ॥

नारद उवाच

नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्महेतवे । वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥
योऽवतीर्यात्मनोऽंशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः । लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥
धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः । स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः । अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—युधिष्ठिरः उरुक्रमात्मनः महत्तमाग्रण्यः दैत्यपतेः साधुसभासभाजितं ईहितम् श्रुत्वा मुदा युतः भूयः स्वयम्भुवः तनयम् पप्रच्छ ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवन् नृणाम् वर्णाश्रमाचारयुतम् सनातनम् धर्मम् श्रोतुम् इच्छामि यत् पुमान् परम् विन्दते ॥ २ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् भवान् साक्षात् परमेष्ठिनः आत्मजः तपोयोगसमाधिभिः सुतानां सम्मतः ॥ ३ ॥ नारायणपराः करुणाः साधवः शान्ताः त्वद्विधाः विप्राः परम् गुह्यम् धर्मम् विदुः तथा अपरे न ॥ ४ ॥ ❀ ❀ लोकानाम् धर्महेतवे अजाय भगवते नत्वा नारायणमुखात् श्रुतम् सनातनम् धर्मम् वक्ष्ये ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यः तु लोकानां स्वस्तये आत्मनः अंशेन धर्मतः दाक्षायण्याम् अवतीर्य बदरिकाश्रमे तपः अध्यास्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ राजन् हि भगवान् सर्ववेदमयः हरिः च तद्विदाम् स्मृतम् च येन आत्मा प्रसीदति धर्ममूलम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सत्यम् दया तपः शौचम् तितिक्षा ईक्षा शमः दमः अहिंसा ब्रह्मचर्यम् त्यागः स्वाध्यायः आर्जवं च ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगावुदीरितौ । अथ पंचभिरध्यायैः कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

एकादशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः । विशेषेण च वर्णानां मुख्यामुख्याश्च योषिताम् ॥ २ ॥

दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतमीहितं चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ । कथंभूतस्येहितम् । महत्तमानामग्रण्यो मुख्यस्य । तत्र हेतुः । उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रवणेच्छायां हेतुः । यद्यतो धर्मादनुष्ठितात्परं ज्ञानं भक्तिं च विन्दते ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ ननु स्मृतिकारैर्धर्म उक्त एव तत्राह । नारायणपरा इति ॥ ४ ॥ ❀ ❀

अजाय श्रीनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥ * * तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन्विशिनष्टि । य इति ॥ ६ ॥ प्रथमं तावद्धर्मं प्रमाणमाह । धर्मेति । धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । स्मृतं च स्मृतिः । तद्विदां वेदविदाम् । येन चात्मा मनः प्रसीदति तुष्यति च । तथा च याज्ञवल्क्यः । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति । मनुश्च । “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति ॥ ७ ॥ तत्र तावन्नरमात्रसाधारणधर्माह । सत्यमिति पंचमिः । तप एकादश्युपवासादि । ईक्षा युक्तयुक्तविवेकः । शमो मनसः संयमः । दमो बाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागो दानम् । स्वाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

(१) साधारण्येन सामान्येन (२) तत्र महत्तमाग्रणीत्वे । स्वयंभुवस्तनयं नारदम् ॥ १ ॥ * * भगवन्निति । ज्ञानसामर्थ्यमाह ॥ २ ॥ * * हे ब्रह्मन्निति । वेदस्वरूपतामाह ॥ ३ ॥ * * ननु मन्वादयोऽपि नारायणपरा एव तत्राह—गुह्यमिति । गुह्यत्वात्ते न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तद्विधास्त्वत्तुल्यास्तेन सनकादिग्रहः । अपरे कश्यपादयः सृष्टिकर्माद्या-सक्तत्वान्न विदुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * आत्मवतामनुकंपया तपोव्यक्तगतिश्चरसीति पंचमस्कंधोक्तेधर्महेतव इत्युक्तम् । धर्मोऽत्र ज्ञानभक्तिजनको धर्मो ज्ञेयः ॥ ५ ॥ * * आत्मनोऽंशेन नरेण ॥ ६ ॥ * * आभ्यां स्मृतिभ्यां तद्वि-र्मुखधर्मस्यापार्थक्यं भगवद्धर्मस्यैवावश्यकत्वं चोक्तं सदाचारपदेन सतोऽप्यत्र भगवन्निष्ठा एव ब्रह्मास्तद्विर्मुखाचारस्यानाचा-रत्वात् । “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सताम्” इत्याद्युक्तेः मूलं कारणं प्रमाणं च हि निश्चितं भगवानेव यतः सर्ववेदेति । तद्वत्तया विना धर्मा न सिध्यन्तीति भावः । तद्विदां सर्ववेदमयभगवद्विदाम् । तेन विद्वैकादश्यादिप्रतिपादिकाः स्मृतयो व्यावृत्ता इति ध्वनितम् । येन चात्मा मनः प्रसीदतीति “स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे । अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ।” इति वत्सुशब्दाप्रयोगात् । यथा केवलया भक्त्या न तथा कर्मादिमिश्रया भक्तिमिश्रकर्मणा वा मनः प्रसीदतीति ज्ञापितं भक्तिरहितो धर्मस्त्वग्राह्य एव तेन याज्ञवल्क्यमनुक्तिभ्याम् “धर्ममूलं हि भगवान्” इति नारदोक्तिरेव श्रेयसी । तदुक्तं नारदसिंहे—“सनकादयो निवृत्त्याख्ये ते च धर्मे नियोजिताः । प्रवृत्त्याख्ये मरीच्याद्या मुक्तवैकं नारदं मुनिम् ।” इति नारदस्यैव तेभ्य उभयेभ्यः श्रेष्ठ्यं सर्वधर्मसारविज्ञत्वं च ध्वनितम् ॥ ७ ॥ * * तत्र धर्मकथनप्रस्तावे । तावदादौ धर्म भक्तियोगम् । तत्र सत्याद्या एकविंशतिर्भक्त्युपकरणीभूताः श्रवणाद्या नव तु साक्षाद्भक्तिरेवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकादशे नृणां धर्मा वर्णानां च विशेषतः । योषितामपि मुख्याश्च श्लोका नत्र रसाग्रयः (३६) ॥

उवाचेति त्रयं (३) सार्द्धाः षट्त्रिंशच्चाप्यनुष्टुभः (३६ ॥) ॥ ११ ॥ श्रुत्वेति । साधूनां ब्रह्मादीनां भगवद्भक्तानां सभासु सभाजितं सत्कृतं महत्तमानां भगवद्भक्तानामग्रण्यः मुख्यस्य “एरुनेकाचः” इषि यण् । उरुकमे भगवति आत्मा यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य ईहितं चरितं श्रुत्वा मुदा हर्षेण युधिष्ठिरः स्वयंभुवो ब्रह्मणस्तनयं श्रीनारदं भूयः पप्रच्छ ॥ १ ॥ * * भगवन्निति । हे भगवन् सर्वज्ञ ! अहं वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्याद्याश्रमनिष्ठानां चाचारैर्युतं सनातनमनादिपरम्परागतं नृणां धर्मं श्रोतुमिच्छामि । यद्यस्माद्धर्मात् पुमान् परं भक्तिं ज्ञानं च विन्दते प्राप्नोति ॥ २ ॥ * * भवानिति । हे ब्रह्मन् ! यतो भवान् प्रजापतेः परमेष्विनो ब्रह्मणः साक्षादात्मजः पुत्रः तपोयोगसमाधिभिः सुतानां मध्ये तस्य श्रेष्ठतया संमतश्च अतो नूनं ततो गृहीतधर्मरहस्यः ॥ ३ ॥ * * नारायणेति । करुणाः दयालवः साधवः शान्ताः नारायण एव पर उपास्यो येषां ते तद्विधा विप्राः यथा परमुक्तश्रुत एव गुह्यं धर्मं भगवदनुग्रहेण विदुस्तथापरे स्मृतिकाराः न विदुः । तथा च त्वयैव वक्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥ * * नत्वेति । भगवते लोकानां धर्महेतवे धर्मप्रवर्तकाय अजाय नारायणाय तमनुकूलयितुं नत्वा तस्यैव नारायणस्य मुखाच्छ्रुतं सनातनं धर्मं वक्ष्ये ॥ ५ ॥ * * य इति । यो भगवान्नारायण आत्मनोऽंशभूतेन नरेण सह धर्मतो दाक्षायण्यां दक्षदुहितरि मूर्ताविवतीर्य धर्मज्ञानादिप्रवर्तनेन लोकानां स्वस्तये वदरिकाश्रमेऽद्यापि तपोऽध्यात्ते करोति ॥ ६ ॥ * * धर्ममूलमिति । हे राजन् ! सर्ववेदमयः भगवान् हरिरेव धर्मं मूलं कारणं प्रमाणं च तथा तद्विदां वेदविदां स्मृतं स्मृतिश्च प्रमाणम् । तच्च स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारैव न साक्षात्, तेन प्रत्यक्षवेदविरुद्ध-स्मृतीनामप्राप्त्यर्थम् । येन चात्मा प्रसीदति तुष्यति तदपि प्रमाणम् इदं चात्मनुष्ठयाख्यं प्रायो विकल्पविषयं यथा गर्भाष्टमे वाब्दे इति चकाराच्छिष्टाचारोऽपि प्रमाणम् । तथा च मनुः । “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।” इति ॥ ७ ॥ * * तत्रादौ नरमात्रसाधारणधर्मानाह—सत्यमिति पञ्चकम् । सत्यं यथार्थभाषणं समदर्शनं वा दया परदुःखप्रहरणेच्छा तपः एकादश्युपवासादि शौचं स्नानादिजन्यं शुद्धत्वं तितिक्षा

शीतोष्णादिसहिष्णुत्वम् ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनःसंयमः दमो बाह्येन्द्रियजयः अहिंसा सर्वथा परपीडावर्जनं ब्रह्मचर्यं परस्त्रीवर्जनं निषिद्धदेशकालादौ स्वस्त्रीवर्जनं च त्यागो दानं स्वाध्यायो यथोचितमन्त्रजपादि आर्जवं मनसः कौटिल्यवर्जनम् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं श्रुतप्रह्लादचरितोऽपरं वदाम किमिति प्रश्नाय चोदितो युधिष्ठिरः वर्णाश्रमादिधर्मान् तत्रतत्र भगवद्भक्तियोगाङ्गत्वेनोक्तान् बुभुक्षुः पप्रच्छ देवर्षिमित्याह भगवान् बादरायणिः, श्रुत्वेति । उरुविक्रमे भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधुभिः सभाजितमनुसेवितम् आहतं वा ईहितं चरित्रं श्रुत्वा मुदा हर्षेण अन्वितो युक्तो युधिष्ठिरः पुनर्महत्तमानामप्रणयं प्रथमतो गणयं स्वयंभुवो ब्रह्मणः तनयं नारदं पप्रच्छ “साधु सभासभाजितं महत्तमाप्रणयउरुक्रमात्मनः” इति पाठान्तरं तत्र महत्तमानामप्रणयं मुख्यः उरुक्रमे भगवति आत्मा मनो यस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्येहितं साधूनां सभायां सभाजितं सत्कृतं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * प्रश्नमेवाह—भगवन्निति, त्रिभिः । हे भगवन् ! अहं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्याद्याश्रमनिष्ठानां चाचारैर्युतं नृणां सनातनमनादिपरंपरागतं न त्वर्वाचीनपाखण्डिकल्पितं वर्णाश्रमाचारयुतं न तूत्पथप्रतिपन्नजनाचारयुतम् । एवंविधाद्धर्मादेव परमात्मानं विन्दत इतिभावः—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते नान्यः पन्थास्ततोषकारणम्” ॥

इति स्मृतेः । धर्मं श्रोतुमिच्छामि तच्छ्रवणेच्छायां हेतुं वदन्विशिनष्टि—यद्यस्माद्धर्मात्परं परमपुरुषं विन्दते भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ * * नन्वेतद्धर्मविदो बहवः सन्ति अतस्तान् प्रति नाहं पृष्ठव्यस्तत्राह—भवानिति । त्वमिवान्ये धर्मं गुह्यं न विदुरतस्त्वमेव ब्रूहीति भावः । तदेव व्यञ्जयन्तं विशिनष्टि, प्रजानां पत्युः परमेष्ठिनः साक्षाद्भवानात्मजः पुत्रः सर्वोऽपि धर्मः परमेष्ठिमुखोपदिष्ट इति ततो गृहीतधर्मरहस्यस्त्वमेव तद्वक्तुं समर्थ इति भावः । ननु, परमेष्ठिनः सुता अपि बहवः सन्तीत्यत्राह—हे ब्रह्मन् ! सुतानां मध्ये भवान्परमेष्ठिनः संमतः सुतः नितरां प्रीतिविषयः सुतोऽतो धर्मरहस्यं तेन तुभ्यमुपदिष्टम् भवेदिति भावः ॥ ३ ॥ * * ननुपदिष्टधर्मरहस्योऽप्यहं तद्विस्मृतवान् पीत्यत्राह—तप आदिभिरुपायैर्नारायणपराः नारायणः पर उत्कृष्ट उपास्यो येषां तादृश विप्रा यूयं परं धर्मगुह्यं विदुः भगवद्भक्त्यङ्गत्वेन वर्णाश्रमादिधर्ममनुतिष्ठतां युष्माकं न तद्विषया विस्मृतिरितिभावः । जानन्तो वयं रहस्यत्वादेव न कथयाम इति चेत्तत्राह—करुणा इति । करुणाः करुणावन्तः करुणावतां मम धर्मरहस्याऽज्ञानप्रयुक्तदुःखस्य निराचिकीर्षा युक्तैवेति भावः । ननु, तच्छ्रवणे त्वमनधिकारीति शङ्कां निराकुर्वन्विशिनष्टि, शान्ता रागादिप्रयुक्तवैषम्यरहिताः किं तवैतद्रहस्योपदेशेन मम प्रयोजनं तत्राह साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरोपकारशीलाः एवंभूतास्त्वद्विधा एव न त्वपरे सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * एवमापृष्टो धर्मान् भगवान् नारदं तान्विवक्षुः स्वस्य साक्षात्तदुपदेशारं श्रीमन्नारायणं नमस्कुर्वन् प्रतिज्ञाय तं विशिनष्टि—नन्वेति द्वाभ्याम् । अजाय कर्मायत्तोत्पत्तिरहिताय भगवते नारायणाय लोकानां यो धर्मस्तस्य हेतवे नारायणाय प्रवर्तकस्तस्य नन्वा नारायणमुखाच्छ्रुतं सनातनं धर्ममहं वक्ष्ये ॥ ५ ॥ * * एवं प्रतिज्ञां कृत्वाऽथ तन्मुखादात्मनः श्रवणं संभावयन् तं विशिनष्टि—य इति । यो भगवानात्मनोऽशभूतेन नरेण सह दाक्षायण्यां दक्षदुहितरि मूर्तो धमतो मूर्त्या भर्तुर्धर्मादेवतीर्य लोकानां स्वस्त्ये बदरिकश्रमेऽद्याप्यध्यास्ते ॥ ६ ॥ * * तावद्विवक्षिते धर्मे प्रमाणमाह—धर्ममूलमिति, धर्मस्य मूलं प्रमाणं धर्मप्रमाणको भगवानेवेत्यर्थः । ननु, भगवतः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर्भूतत्वात्कथं तस्य धर्मप्रमाणकत्वमिति शङ्कां निराकुर्वन् तं विशिनष्टि, सर्ववेदमयः ऋग्यजुस्सामादिसर्ववेदप्रचुरः न साक्षाद्धर्मं भगवान् प्रमाणमपितुं साक्षात्प्रमाणभूतसर्ववेदाविष्कारद्वारेतिभावः । तदाविष्कारकत्वं च तस्य श्रूयते “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतद्व्यद्वेदः” इत्यादि, किञ्च हे राजन् ! तद्विदां वेदविदां स्मृतिश्च तद्धर्ममूलमित्यर्थः । तद्विदामित्यनेन स्मृतीनां स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारा धर्मप्रमाणकत्वमिति सूचितम् । तद्विदां स्मृतय इत्यनेनातद्वेदनमूलकशाक्यादिस्मृतिव्यावृत्तिः । स्मृतिश्चेति च शब्देन शिष्टाचारादिसंग्रहः । तदुक्तं मनुना—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति

याज्ञवल्क्यश्च—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ इति ॥

धर्मं विशिनष्टि, येन धर्मेण स्वाराधनभूतेनात्मा परमात्मा प्रसीदति परमात्मप्रसादेतत्त्वादवश्यं तच्छ्रवणादि-कर्तव्यम् इति भावः ॥ ७ ॥ * * एवं धर्मप्रमाणान्यभिधाय तावन्तृणां ये साधारणधर्माः तानाह—सत्यमिति पञ्चभिः, । सत्यं भूतहितत्वं दया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वम्, तप अनशनादिरूपम्, शौचं स्नानादिजं शुचित्वम्, नितितिक्षा शीतोष्णा

दिद्वन्द्वसहिष्णुता ईक्षा हेयोपादेयविवेकः, शमोऽन्तरिन्द्रियजयः दमो बाह्येन्द्रियजयः अहिंसा करणत्रयेणापि परपीडानिवृत्तिः । ब्रह्मचर्यमनुचितकालेषु स्त्रीसङ्गराहित्यं त्यागो लोभराहित्यं स्वाध्यायो यथोचितमन्त्रजपः आर्जवं मनोवाक्कायानामैक्यरूप्यम् ॥८॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

भगवद्भक्त्या यथावद्गीतवर्णाश्रमाचाराचरणेन समुत्पन्नाऽपरोक्षज्ञानेन प्रसन्नो हरिः स्वस्वयोग्यां मुक्तिं ददातीत्येत-
दर्थमुत्तरेषामध्यायानामारम्भः । तत्र वर्णाश्रमधर्माञ्छ्रोतुकामो युधिष्ठिरो नारदं पृच्छतीत्याह—श्रुत्वेति । महत्तमानाम-
ग्रण्यस्य श्रेष्ठस्य उरुक्रमे हरावात्मा मनो यस्य स तथा दैत्यपतेः प्रह्लादस्य ईहितं चरितं साधुसभासु सभाजितं सम्भावितं
महत्तमानां ब्रह्मादीनां उत्तमस्य दैत्यानामपि पत्युरुक्रममात्मनो नरसिंहस्येति वा ॥ १ ॥ * * धर्मं विशिनष्टि—वर्णंति ।
वर्णाश्रमाचारयुतं “यु मिश्रणे” इति धातुः ॥ २-५ ॥ * * पुरुषार्थोपयोगित्वाद्भक्तुमिच्छामीत्याह—योऽवतीर्येति ।
दाक्षायण्यां नाम्ना मूर्तो धर्मतो धर्मप्रवर्तनार्थम् “स्यादध्यधिक ईश्वरः” इत्यभिधानादीश्वरः तप उद्दिश्य बदरिकाश्रम आस्त
इत्यन्वयः । बदरिकाश्रमे तपोऽध्यास्त इति वा ॥ ६ ॥ * * तत्रानुष्ठानधर्मविषये ज्ञाते क्षिप्रप्रवृत्तिः स्यादधिकारिणामिति
तमाह—धर्ममूलमिति । धर्ममूलं धर्मविषयः सर्ववेदमयः सर्ववेदप्रतिपाद्येषु प्रधानः अनेन रुद्रादयो निवृत्ता इति ज्ञातव्यं न
केवलं धर्मविषय एव तत्प्रतिष्ठापकश्चेत्यतो धर्ममूलमित्यत्र प्रमाणं सर्ववेदमय इति, प्रमाणान्तरं चास्तीत्याह—स्मृतिरिति,
प्रमाणमिति शेषः । भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमाणमित्याह—येनेति । अनेन भगवत्तत्त्वज्ञैः स्मृतो धर्मो न कपिलादिभिरित्युक्तम्
भवति ॥ ७ ॥ * * विषयं निरूप्य सर्वसाधारणं सर्वधर्मसाधनमाह—सत्यमिति । सत्यादिचतुष्टयमन्तरङ्गं तितिक्षा-
दिकमुपाङ्गमिति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हतसन्देहत्वान्मुदा युतः । अत एव राज्याऽनुकूलस्वैरधर्मकथामकरोदित्याह, पप्रच्छेति ॥ १ ॥ * * तामपि
लोकहितार्थैव परमार्थमाश्रित्यैव श्रीनारदेन सममेव वाकरोदित्याह—यत् पुमानिति ॥ २-३ ॥ * * ननु, मन्वादयो
नारायणपरा एव तत्राह—गुह्यमिति । गुह्यत्वात्तेऽपि न प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * धर्महेतव इति । धर्मोऽत्र
ज्ञानर्भाक्तजनको धर्मविशेषो ज्ञेयः ॥ ५ ॥ * * आत्मवतामनुकम्पयातोऽव्यक्तगतिश्चरतीति पञ्चमस्कन्धात् आत्मनोऽनेन
नरेण ॥ ६ ॥ * * तस्य प्रमाणं—आभ्यां तद्बहिर्मुखधर्मस्य अपार्थत्वं भगवद्धर्मस्यैवावश्यकत्वं चोक्तम् अत एव
“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इत्यादिमनुस्मृतिवाक्यादप्यत्र विशिष्टतयोपदिष्टं तच्च युक्तं “धर्मः प्रोचिञ्जितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सरणां
सताम्” इत्याद्युक्तत्वात् येनैव धर्मेण मनः प्रसीदतीत्यनेन ययात्मा सुप्रसीदतीतिवत् सुशब्दविशिष्टतया अनुक्तत्वात्तच्छ्रवण-
लक्षणसाक्षाद्भक्तेरेव प्रशस्तत्वञ्च बोधितं येन चात्मेत्यात्मतोषोऽपि प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * सत्यमित्यादि
सार्द्धपञ्चकम् ॥ ८-१२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वासनाभगवद्भक्तसङ्गात् साध्वी निरूपिता । दशभिः पञ्चभिश्चाथ सत्कर्म प्रभवोच्यते ॥

नृणां साधारणान् धर्मान् विप्रादीनां विशेषतः । स्त्रीणां सङ्करजातीनां चोवाचैकादशे मुनिः ॥

तदेवं निर्गुणभक्तिवासनायाः कारणत्वेन महत्कृपां दशभिरध्यायैरुक्त्वा सगुणभक्तिवासनायाः कारणं निष्काम-
कर्मयोगं पञ्चभिरध्यायैर्वक्तुमारभते—श्रुत्वेति । साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतं महत्तमानामग्रण्यो मुख्यस्य प्रह्लादस्य ॥ १ ॥
सनातनं फलप्राप्तावपि स्थास्तु भक्तियोगमित्यर्थः । वर्णाश्रमाचारयुतमिति वर्णाश्रमाचारधर्मं च श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २-३ ॥
नन्वन्ये मुनयः स्वार्त्ताः पृच्छन्तामित्यत आह, नारायणेति ॥ ४ ॥ * * अजाय श्रीकृष्णाय ॥ ५-६ ॥ * *
धर्मस्य मूलं कारणं प्रमाणं च हि निश्चितं भगवानेव यतः सर्ववेदेति तद्भक्त्या विना धर्मा नैव सिद्ध्यन्तीति भावः । स्मृतं
स्मृतिः तद्विदां सर्ववेदमयभगवद्विदां तेन प्राथमिकविष्णुपूजाविरहितश्राद्धादिसप्तमीविद्धरोहिण्यष्टमीव्रतादिविधायिकाः स्मृतयो
व्यावृत्ताः येन च आत्मा मनः प्रसीदतीति, “स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे । अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा
सुप्रसीदति ।” इतिवत्सुशब्दाप्रयोगात् यथा केवलया भक्त्या न तथा कर्मादिमिश्रया भक्तिमिश्रकर्मणा वा मनः प्रसीदतीति
ज्ञापितं भक्तिरहितो धर्मस्त्वग्राह्य एव तेन—“श्रुतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं
स्मृतम्” । इति याज्ञवल्क्योक्तेः “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चापि साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” ।
इतिमनूक्तेरपि सकाशात् धर्ममूलं हि भगवानिति नारदोक्तेरेव श्रेयसी यदुक्तं नारसिंहे—“सनकादयो निवृत्ताख्ये ते च धर्मे

नियोजिताः । प्रवृत्ताख्ये मरीच्याद्या मुक्तवैकं नारदं मुनिम्” इति नारदस्यैव तेभ्य उभयेभ्यः श्रेष्ठ्यं सर्वधर्मसारविज्ञत्वं च ध्वनितम् ॥ ७ ॥ * * तत्र तावन्नरमात्रसाधारणं सनातनं भक्तियोगं धर्ममाह, सत्यमिति, पञ्चभिः । तत्र सत्याद्या एकविंशतिभक्त्युपकरणीभूताः श्रवणाद्या नव तु साक्षाद्भक्तेरेवेति ज्ञेयं तप एकादशुपवासादिः शमो मनसो निग्रहः दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवमितिक्रान्तेन ग्रन्थेन भगवत्प्रियो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्च वर्णितः अथ तत्प्रियः कर्मयोगः पञ्चभिरध्यायैर्वर्ण्यते तत्रैकादशेनाध्यायेन सर्वेषामधिकारिणां साधारणा धर्माः विशेषतया वर्णानां स्त्रीणां च धर्मा वर्ण्यते । युधिष्ठिरः, महत्तमा हरिध्याननिष्ठास्तेषामग्रं हरिध्यानं नयति बहतीति महत्तमाग्रणीस्तस्य महत्तमाग्रण्यः यतः उरुक्रमे हरौ आत्मा मनो यस्य तस्य दैत्यरतेः प्रह्लादस्य साधुसभासु सभाजितं प्रशंसितमीहितं हरिज्ञानभक्तिगर्भं सुचरितं श्रुत्वा पुनर्ज्ञानभक्तिसाधनभूतकर्मयोग-ज्ञानार्थं स्वयंभुवस्तनयं नारदं पप्रच्छ ॥ १ ॥ * * सनातनं नित्यसिद्धवेदप्रोक्तम् यद्यतो धर्मात् ज्ञानभक्तिद्वारा परं परमेश्वरं विन्दते प्राप्नोति ॥ २ ॥ * * परमेष्ठिनः साक्षात्सुतः सुतानां मरीच्यादीनां मध्ये तपआदिनिमित्तैः सम्मतः प्रीतिविषयश्च ॥ ३ ॥ * * भवद्विधा नारायणपरा एव धर्मं जानन्ति ते एवोपदेष्टुं कुशलाः नान्ये इत्याह—नारायणपरा इति ॥ ४ ॥ * * अजाय श्रीनारायणाय ॥ ५ ॥ * * यः धर्मस्तद्धार्यायां दाक्षायण्यां मूर्त्तौ आत्मना स्वेच्छया अंशेन स्वांशेन नरेण सह अवतीर्य लोकानां स्वस्त्ये तपोऽध्यास्ते ॥ ६ ॥ * * धर्मे प्रमाणमाह—धर्ममूलमिति । आत्मा परमात्मा प्रसीदति तस्य धर्मस्य सर्ववेदमयो वेदमूर्तिः भगवान् मूलं प्रवर्तकः प्रमाणमित्यर्थः । तद्विदां वेदविदां स्मृतं स्मृतिश्च धर्ममूलम् ॥ ७ ॥ * * प्रथमं सर्वसाधारणं धर्ममाह—सत्यमिति, पञ्चभिः । सत्यं सार्वत्रिकं याथार्थ्यं तप एकादशुपवासादिः ईक्षा हेयोपादेयविवेकः शमोऽन्तरिन्द्रियसंयमः दमो बाह्येन्द्रियसंयमः त्यागो दानम् स्वाध्यायो यथाधिकारं गुरुवाक्यसाधारणम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पञ्चभिरध्यायैः सद्भासना निरूपिता । अथ पञ्चभिरध्यायैर्मिश्रा सा विनिरूप्यते ॥ १ ॥

साधारणश्च यो धर्मः सर्ववर्णाश्रमस्य च । लक्षणं सर्ववर्णानामेकादशे निरूप्यते ॥ २ ॥

तदेवं प्रेरितो युधिष्ठिरः प्रपच्छेत्याह—श्रुतेति । साधूनां ब्रह्मादीनां भगवद्भक्तानां सभासु सभाजितं तत्कृतं दैत्यपतेः प्रह्लादस्य ईहीतं चरितं श्रुत्वा मुदा हर्षेण युधिष्ठिरः स्वयंभुवो ब्रह्मणस्तनयं श्रीनारदं भूयः पप्रच्छेत्यन्वयः । प्रह्लादचरितस्य साधुसभासभाजितत्वे हेतुमाह—महत्तमाग्रण्य इति । महत्तमानां भगवद्भक्तानामग्रण्यः मुख्यस्य तत्रापि हेतुमाह—उरुक्रमे भगवति आत्मा मनो यस्य तस्येति ॥ १ ॥ * * प्रश्नमेव दर्शयति—भगवन्निति त्रिभिः । हे भगवन् सर्वज्ञ अहं वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्याद्याश्रमनिष्ठानां चाचारैर्युतं सनातनमनादिपरम्परागतं नृणां धर्मं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः । तच्छ्रवणेच्छायां हेतुं वदन् विशिनष्टि—यदिति । यत् यस्माद्धर्मात् परं परमपुरुषं पुमान् विदति भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा भगवन्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ * * तच्च यथा भवान् जानाति तथा नापरे अतो भवतैव वक्तव्य इत्याशयेन तं विशिनष्टि—भवानिति । हे ब्रह्मन् भवान् यतः प्रजापतेः परमेष्ठिनो ब्रह्मणः साक्षादात्मजः पुत्रः अतो नूनं ततो गृहीतधर्मग्रहस्य इति शेषः । नन्वन्येऽपि तत्पुत्रा बहवः सन्तीत्याशङ्क्याह—तपोयोगसमाधिभिः सुतानां मध्ये तस्य श्रेष्ठतया सम्मत इति ॥ ३ ॥ किञ्च करुणाः परदुःखप्रहरणेच्छावन्तः साधवः परप्रयोजनसाधकाः शान्ताः रागलोभादिदोषरहिताः नारायण एव पर उपास्यो येषां ते तद्विधा विप्राः यथा परमुत्कृष्टमत एव गुह्यं धर्मं भगवदनुग्रहेण विदुस्तथा परे न विदुरित्यन्वयः । तथा च त्वयैव वक्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥ * * एवं युधिष्ठिरेण पृष्ठो नारदो धर्मनिर्वचनं प्रतिजानीते—नत्वेति । अजाय जीववत्कर्माधीन-जन्मरहिताय लोकानां धर्महेतवे धर्मप्रवर्तकाय भगवते ऐश्वर्यादिगुणपूर्णाय नारायणाय नत्वा तस्य नारायणस्य मुखाच्छ्रुतं सनातनं धर्मं वक्ष्ये इत्यन्वयः । धर्महेतवे इत्यनेन धर्मप्रवृत्तेर्भगवतोऽप्यभिप्रेतत्वात्तत्प्रीतयेऽप्यवश्यं मया धर्मो वक्तव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥ * * कोऽसौ नारायणः कुत्रास्तीत्यपेक्षायामाह—य इति । यो भगवानात्मनोऽंशभूतेन नरेण सह धर्मतो दाक्षायण्यां दक्षदुहितरि मूर्ताववतीर्य धर्मज्ञानादिप्रवर्तनेन लोकानां स्वस्त्ये बदरिकाश्रमेऽद्यापि तपोऽध्यास्ते करोतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * विवक्षिते धर्मे तावत्प्रमाणमाह—धर्ममूलमिति । हि अवधारणे । धर्मस्य मूलं प्रमाणं प्रमापकं भगवान् हरिरेवेत्यन्वयः । ननु भगवतः प्रत्यक्षादिप्रमाणानन्तर्भूतत्वात् कथं तस्य धर्मप्रमापकत्वमिति शङ्कां निराकुर्वन्तं विशिनष्टि सर्ववेदमय इति, ऋग्यजुस्सामादिसर्ववेदप्रचुर इत्यर्थः । तथाच न साक्षाद्धर्मे भगवान् प्रमाणं किन्तु साक्षात्प्रमाणभूतसर्व-

वेदाविष्कारद्वारेति भावः । तदाविष्कारकत्वं च “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतदयदग्नेदः” इत्यादौ प्रसिद्धम् । किञ्च तद्विदां वेदविदां स्मृतं स्मृतिश्च प्रमाणमित्यन्वयः । अनेन स्मृतीनां स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारैव धर्मप्रमापकत्वमिति सूचितम् । तथाच वेदविरुद्धस्मृतीनामप्रमापकत्वमपि ज्ञेयम् । चशब्देन शिष्टाचारादिसङ्ग्रहः तदुक्तं मनुना—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च’ इति । याज्ञवल्क्यश्च—‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्’ इति धर्मं विशिनष्टि येन धर्मेण स्वाराधनभूतेनात्मा परमात्मा प्रसीदति इति ॥ ७ ॥ * * एवं धर्मे प्रमाणमुक्त्वा धर्मान्वदंतावत्साधारणधर्मानाह—सत्यमिति पञ्चभिः । एवं सत्याद्या एकविंशतिर्भक्त्युपकरणीभूता धर्माः, श्रवणाद्या नव तु साधनभक्तिरूपा एवेति विवेकः । सत्यं यथार्थभाषणं समदर्शनं वा । दया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखप्रहरणेच्छा । तपः एकादशयुपवासादि । शौचं स्नानादिजन्यं शुद्धत्वम् । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुत्वम् । ईक्षा हेयोपादेयविवेकः । शमोऽन्तःकरणविजयः । दमो बाह्येन्द्रियजयः । अहिंसा कायवाङ्मनोभिः परपीडावर्जनम् । ब्रह्मचर्यं निषिद्धदेशकालादौ स्त्रीसम्भोगादिवर्जनम् । त्यागो दानं लोभराहित्यं वा । स्वाध्यायो यथोचितमन्त्रजपः । आर्जवं मनसः कौटिल्यवर्जनम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

साधारण्येन संप्रोक्ता धर्मा एकादशे नृणाम् । मुख्यामुख्याश्च वर्णानां विशेषेण च योषिताम् ॥ १ ॥

तदेवं श्रुतप्रह्लादचरितः परं वदामि किमिति प्रश्नाय प्रचोदितो युधिष्ठिरः तत्र तत्र भगवद्भक्तियोगाङ्गत्वेनोक्तान् वर्णाश्रमादिधर्मान् वुमुत्सुः देवर्षिं पृच्छति इत्याह भगवान् शुकः । श्रुत्वेति । उरुकमे भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य, दैत्यपतेः प्रह्लादस्य, साधूनां या सभा तथा सभाजितमनुसेवितं, ईहितं चरित्रं, श्रुत्वा, मुदा हर्षेण, युतः युक्तः, युधिष्ठिरः, भूयः पुनः, महत्तमाग्रण्यं महत्तमानां मध्ये प्रथमतो गणनीयं, स्वयंभुवो ब्रह्मणः तनयं पुत्रं नारदं, पप्रच्छ । महत्तमाग्रण्यमित्यत्र पाठान्तरे दैत्यपतेर्विशेषणम् ॥ १ ॥ * * प्रश्नमेवाह त्रिभिः । भगवन्निति । हे भगवन्नारद, अहं, वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्याद्याश्रमनिष्ठास्तेषामाचारात्संयुतं, नृणां सनातनमनादिपरंपरागतं न त्वर्वाचीनपाखण्डिकल्पितं, धर्मं, श्रोतुम् इच्छामि । तच्छ्रवणेच्छायां हेतुं वदंस्तिं विशिनष्टि । यद्यस्याद्धर्मात्, पुमान् परं परमपुरुषं, विन्दते भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते नायः पन्थास्ततोऽप्यकारणम्’ इति स्मृतेः ॥ २ ॥ * * नन्वेवं-विधधर्मविदो बहवः सन्त्यतस्तान् प्रति स द्रष्टव्यः नाहं प्रष्टव्यं तत्राह । भवानिति । हे ब्रह्मन्, भवान् परमेष्ठिनः प्रजापतेर्ब्रह्मणः, सुतानां मध्ये, संमतः ब्रह्मणोऽपि नितरां प्रीतिविषयः, साक्षात्, आत्मजः उत्सङ्गजत्वेनाव्यवहितः सुतः, तत्रापि तपोयोगसमाधिभिः, युक्तः । अतः धर्मरहस्यं तेन तुभ्यमुपदिष्टं भवेदिति भावः ॥ ३ ॥ * * ननूपदिष्टधर्मरहस्योऽप्यहं तद्विस्मृतवानित्यत्राह । नारायणेति । नारायणः पर उत्कृष्ट उपास्यो येषां तादृशाः विप्राः तपोयोगसमाधिभिर्युक्तत्वेन त्रिकालदर्शिनो ब्राह्मणाः, गुह्यं परं धर्मं विदुः । भगवद्भक्त्यङ्गत्वेन वर्णाश्रमादिधर्ममनुतिष्ठतां युष्माकं धीसंकोचाभावात् तद्विस्मृतिरिति भावः । जानन्तोऽपि वयं रहस्यत्वादेव न कथयाम इति चेत्तत्राह । कर्णाः, धर्मरहस्याज्ञानप्रयुक्तस्य मदीयदुःखस्य निराचिकीर्षा कर्णावतां भवतां युक्तैवेति भावः । ननु तच्छ्रवणे त्वमनधिकारीति शङ्कां निराकुर्वन्विशिनष्टि । शान्ताः रागादिप्रयुक्तवैषम्यराहिताः, शान्तः पञ्जेन्यो रागादिजवैषम्याभावादधिकार्यनधिकारिविचारमकुर्वन् सन्, हिताहिताद्य-चिन्तयन् सर्वज्ञेषु वर्षति । तद्वद्वत्तनं वो युक्तमिति भावः । किं तवैतद्रहस्योपदेशेन मम प्रयोजनं तत्राह । साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरोपकारशीलाः, एवंभूताः, त्वद्विधाः एव, अपरे तथा भवद्विधाः, न सन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ * * एवं राज्ञा धर्मानापृष्टो भगवान्नारदस्तान्वबलुः स्वस्य साक्षात्तदुपदेशार श्रीमन्नारायणं नमस्कुर्वन् प्रतिज्ञाय तं विशिनष्टि । नत्वेति द्वाभ्याम् । अजाय कर्मकृतात्प्राप्तराहिताय, लोकानां धर्मसेतवे लोकानां संबन्धिनो धर्मस्यालिवत्पालकायेत्यर्थः । पाठान्तरे कारणाय प्रवृत्तेकार्येति यावत् । भगवते श्रीनारायणाय, नत्वा, नारायणमुखात् श्रुतं सनातनं धर्मं वक्ष्ये ॥ ५ ॥ * * एवं प्रातिज्ञां कृत्वा तन्मुखादात्मनस्तच्छ्रवणं संभावयंस्तिं विशिनष्टि । योऽवतीर्येति । यो भगवान्, आत्मनः स्वस्य अंशेनांशभूतेन, नरेण सह, दाक्षायण्यां दक्षदुहितरि मूर्तो, धर्मस्तु मूर्त्या भर्तुर्धर्मप्रजापतेः सकाशात्, अवतीर्य षोडशवाषिकवयः-प्रदर्शनपूर्वं प्रादुभूय, लोकानां निजाश्रितजनानां स्वस्त्ये कल्याणाय, वदरिकाश्रमे, तपः अव्यास्ते अद्याप्याचरति ॥ ६ ॥ विवक्षिते धर्मे प्रथमं प्रमाणमाह । धर्ममूलमिति । धर्ममूलं धर्मस्य प्रमाणं, धर्मप्रमापक इति यावत्, भगवान् हि । ननु भगवतः प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वनन्तभूतत्वात् कथं तस्य धर्मप्रमापकत्वमिति शङ्कां निराकुर्वंस्तिं विशिनष्टि । हरिः सर्ववेदमयः ऋग्यजुः-सामादिसर्ववेदप्रचुरः, धर्मे भगवान्न साक्षात् प्रमाणमपि तु साक्षात्प्रमाणभूतसर्ववेदाविष्कारद्वारेति भावः । तदाविष्कार-कारकत्वं च तस्य श्रूयते ‘तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतदयदग्नेदः’ इत्यादि । किं च हे राजन्, तद्विदां वेदविदां,

स्मृतं च वेदविदुदिताः स्मृतयोऽपि धर्ममूलमित्यर्थः । तद्विदामित्यनेन स्मृतीनां स्वमूलभूतश्रुत्यर्थप्रतिपादनद्वारा धर्मप्रमापकत्वमिति सूचितम् । तद्विदां स्मृतमित्यनेनावेदमूलकस्मृतिशास्त्रादिव्यावृत्तिः । स्मृतं चेति चशब्देन शिष्टाचारादिसंग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्' इति । अस्या मिताक्षरा । 'श्रुतिर्वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रं, तथा च मनुः 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इति । सतां शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानं चाचारो 'नाशिष्टानां' सदाचारः । स्वस्यात्मनः प्रियं वैकल्पिके विषये, यथा गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे इत्यादिष्वाल्पेच्छैव नियामिका । सम्यक्संकल्पाज्जातः शास्त्राविरुद्धः कामः, यथा मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमिति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणमेतेषां विरोधे पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्' इति । तथा मनुश्च । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च' इति । एतदर्थो मन्वर्थमुक्तावलितो बोध्यः । धर्मं विशिनष्टि । येन धर्मेण स्वाराधनभूतेन च, आत्मा परमात्मा, प्रसीदति । परमात्मप्रसादहेतुत्वादवश्यं तच्छ्रवणादि कर्तव्यमिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं धर्मप्रमाणान्यभिधाय तावन्नानां ये साधारणा धर्मास्त्वानाह पञ्चभिः । सत्यमिति । सत्यं भूतद्रोहवर्जितयथार्थसंभाषणम् । तथा च तैज्जैः । 'दृष्टं श्रुतं चानुमितं स्वानुभूतं यथार्थतः । कथनं सत्यमित्युक्तं परपीडाविवर्जितम्' इति । दया स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वं तदप्युक्तमपि तत्रैव । 'परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता' इति । तपोऽनशनादिरूपम् । 'तपो नानशनात्परम्' इति स्मृतेः । शौचं स्नानादिजं शुचित्वम् । बृहस्पतिस्तु । 'अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्' इत्याह । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । स्वप्रारब्धानुरोधोपलब्धरोगादिदुःखसहनेऽव्याकुलतेत्यन्ये । ईक्षा हेयोपादेयविवेकः । शमः अन्तरिन्द्रियजयः । दमो बाह्येन्द्रियजयः । अहिंसा करणत्रयेणापि परपीडानिवृत्तिः । कायवाङ्मनोभिः स्वपरघातादेरनाचरणमित्यर्थः । ब्रह्मचर्यं वर्णितामिव संन्यासिनामष्टधा स्त्रीप्रसङ्गवर्जनं, गृहिणां तु परस्त्र्यादिसङ्गवर्जनमनुचितकाले स्वस्त्रीसंगमराहित्यं च । 'आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् । स्वदारनयमात् सम्यक् ब्रह्मचारी गृहाश्रमी' इति स्मृतेः । त्यागो लोभराहित्यम् । स्वाध्यायो यथोचितमन्त्रजपः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

मानवधर्म, वर्णधर्म और स्त्रीधर्मका निरूपण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं— भगवन्मय प्रह्लादजीको साधुसमाजमें सम्मानित पवित्र चरित्र सुनकर संतशिरोमणि युधिष्ठिर को बड़ा आनन्द हुआ । उन्होंने नारदजीसे और भी पूछा ॥ १ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिरजीने कहा—भगवन् । अब मैं वर्ण और आश्रमोंके सदाचारके साथ मनुष्योंके सनातनधर्मका श्रवण करना चाहता हूँ, क्योंकि धर्मसे ही मनुष्यको ज्ञान, भगवत्प्रेम और साक्षात् परम पुरुष भगवान्की प्राप्ति होती है ॥ २ ॥ ❀ ❀ आप स्वयं प्रजापति ब्रह्माजीके पुत्र हैं और नारदजी ! आपकी तपस्या, योग एवं समाधिके कारण वे अपने दूसरे पुत्रोंकी अपेक्षा आपका अधिक सम्मान भी करते हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आपके समान नारायणपरायण, दयालु, सदाचार और शान्त ब्राह्मण धर्मको गुप्त-से गुप्त रहस्य को जैसा यथार्थरूपसे जानते हैं, दूसरे लोग वैसा नहीं जानते ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नारदजीने कहा—युधिष्ठिर ! अजन्मा भगवान् ही समस्त धर्मोंके मूल कारण हैं । वही प्रभु चराचर जगत्के कल्याणके लिए धर्म और दक्षपुत्री मूर्तिके द्वारा अपने अंशसे अवतीर्ण होकर बदरिकाश्रममें तपस्या कर रहे हैं । उन नारायण भगवान्को नमस्कार करके उन्हींके मुखसे सुने हुए सनातनधर्मका मैं वर्णन करता हूँ ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! सर्ववेदस्वरूप भगवान् श्रीहरि, उनका तत्त्व जाननेवाले महर्षियोंकी स्मृतियाँ और जिससे आत्मग्लानि न होकर आत्मप्रसादकी उपलब्धि हो, वह कर्म धर्मके मूल हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! धर्मके ये तीस लक्षण शास्त्रोंमें कह गये हैं—सत्य, दया, तपस्या, शौच, तितिक्षा, उचित-अनुचितका विचार, मनका संयम, इन्द्रियोंका संयम, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, त्याग, स्वाध्याय, सरलता ॥ ८ ॥

सन्तोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः । नृणां विषययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः । तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ १० ॥
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः । सेवेज्यावनं तिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः । त्रिशल्लक्षणवान् राजन्सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥

संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यम् ।

इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् । जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ १३ ॥

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः । राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद् वा करादिभिः ॥ १४ ॥

वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥

वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोच्छ्रनम् । विप्रवृत्तिश्चतुर्थेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—संतोषः समदृक्सेवा शनैः ग्राम्येहोपरमः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनं आत्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀

च पाण्डव यथार्हतः भूतेभ्यः अन्नाद्यादेः संविभागः तेषु नृषु सुतराम् आत्मदेवताबुद्धिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ महतां गतेः अस्य श्रवणं कीर्तनं च स्मरणं सेवा इज्या अवनतिः दास्यं सख्यम् आत्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राजन् अयं सर्वेषां नृणां त्रिशल्लक्षणवान् परः धर्मः समुदाहृतः येन सर्वात्मा तुष्यति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यत्र संस्काराः अविच्छिन्नाः यं अजः जगाद सः द्विजः जन्मकर्मावदातानां द्विजन्मनां इज्याध्ययनदानानि विहितानि च आश्रमचोदिताः क्रियाः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विप्रस्य अध्ययनादीनि षट् विहितानि अन्यस्य अप्रतिग्रहः वा प्रजागोप्तुः राज्ञः अविप्रात् करादिभिः वृत्तिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ च वैश्यः तु ब्रह्मकुलानुगः नित्यं वार्तावृत्तिः च शूद्रस्य स्वामिनः द्विजशुश्रूषा वृत्तिः भवेत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विचित्रा वार्ता शालीनयायावरशिलोच्छ्रनम् इयं चतुर्धा विप्रवृत्तिः उत्तरा उत्तरा श्रेयसी ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संतोषो दैवलब्धेनालंबुद्धिः । समदृक्सेवा समदृशां महतां सेवा । ग्राम्येहोपरमः प्रवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः । विपर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाणामीक्षणम् । मौनं वृथालापनिवृत्तिः । आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आत्मेति देवतेति च बुद्धिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अस्य श्रीकृष्णस्य । श्रवणादयो नव । इज्याऽर्चनम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं त्रिशल्लक्षणवान् धर्मः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इदानीं वर्णधर्मान्वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह । संस्कारा मंत्रव्रतो गर्भाधानादयो यस्मिन्नविच्छिन्नाः स द्विजः तर्हि शूद्रस्यापि संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राह । अजो ब्रह्मा यमेवंभूतसंस्कारयुक्तं जगाद स द्विजः शूद्रं तु न मंत्रवत्संस्कारयुक्तं जगाद न चोपनयनव्रतमतो नासौ द्विजः । तथा च स्मृतिः । “विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । न केनचित्समसृजच्छंदसा तं प्रजापतिः” इति । श्रुतिश्च—“गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्” इति । अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वादुपनयनस्य तु सर्वथा निषेधान्न तस्य द्विजत्वमित्यर्थः । पाठांतरे वैदिकादय इति गर्भाधानादय इत्यर्थः । त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह । इज्येति । जन्मना विशुद्धेन कुलेन कर्मणा चाचारेणावदातानां शुद्धानां दुष्कुलानां दुराचाराणां च नैतानि विहितानीत्यर्थः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च । शूद्रस्य तु वर्णधर्मा एव । आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान् धर्मानाह । विप्रस्येति सार्धैः सप्तभिः । विप्रस्य षट् कर्माणि विहितानीत्यनुषंगः । तत्र त्वव्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका । यथाह मनुः । “षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” इति । अन्यस्य क्षत्रितस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चापद्यनुजानाति वक्ष्यति चानंतरमेव ऋते राजन्यमिति । श्रूयते चाश्वपतिकैक्यप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादि । प्रजापालनेऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यंतरमाह । राज्ञ इति । आदिशब्देन दंडशुल्कादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य । शूद्रस्य द्विजानां शुश्रूषा विहिता । स्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषा वृत्तिश्च भवेत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विप्रस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यंतराण्याह । वार्तेति । वार्ता विचित्रा कृष्यादिरूपा । शालीनं धाट्यं विनैव प्राप्तमयाचितम् । यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्या शिलं शालिन्नेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशोपादानम् उच्छ्रनमापणादिपतितकणोपादानम् । शिलोच्छ्रनद्वयमेकीकृत्य चतुर्थेत्युक्तम् । श्रेयसी उत्तमा ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अन्नमोदनादि आद्यं मोदकादि तत्तदादेर्वस्त्रसूत्रचंदनादेर्यथोचितं ब्राह्मणाय पादप्रक्षालनासनादिपूर्वकमेव तदित-
राणामप्यादरपूर्वकमेव चंडालादेर्दूरत एवेत्याद्यौचित्येन तदेयमित्यर्थः । तेषु भूतेषु । हे पांडवेति । शुद्धवश्यत्वात्तव बहुधाकथनेन
किमिति भावः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ हे राजन्निति । त्वं तु धर्मप्रवर्तक एवेति भावः । येन धर्मेण ॥ १२ ॥ ❀ ❀
संस्कारविच्छेदे तु द्विजबंधुः स्यादिति भावः । अजो ब्रह्मा यं सृष्ट्वा द्विजं जगाद द्विजत्वेन निर्दिदेश तज्जातिक एव संस्कारेषु
लब्धेषु द्विजः स्यादिति संदर्भः । ब्रह्मसृष्ट्यारंभत एव प्रवृत्तायां द्विजजातौ विशुद्धमातापितृकं जन्मैव मुख्यलक्षणमिति भावः ।
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणो मुख्य ईरितः” इति पौलस्त्योक्तेः । अतो मंत्रवत्संस्कारत्वाभावात् । अत्र प्रमाणमाह—तथा
चेति । गायत्र्यामेव वर्णांतरप्रक्षेपेण त्रिष्टुब्जगत्यौ भवतः तच्च बृहत्पाराशर्यामुक्तम्—तत्त्वां विश्वारूपाणीति वर्णोच्चारणाद्वा-
यत्र्यादयस्त्रयो मंत्रा विप्रादिघर्णत्रयोपदेश्याः सिद्धयन्तीति तत्त्वं, यद्वाऽजो वेदो यं द्विजं स्वसम्बन्धेनोत्पन्नं जगाद । स च वेदः—
“गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्” इत्यादिरूप एव बोध्यः । “अजो ब्रह्मा तथा वेदो हरिश्शंभूरयोः सुतः । वस्तः सूर्योऽथ प्रवृम्नो
वसुदेवोऽप्यजः स्मृतः ।” इत्यनेकार्थः । “न केनचिच्छूद्रम्” इति श्रुतेर्न शूद्रः संस्काराधिकारीति भावः । गर्भाधानादयश्चा-
ष्टचत्वारिंशत्संख्याकाः संति । तथाहि—गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणाभ्रप्राशनचौलोपनयनं चत्वारि
वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टका पार्वणं श्राद्धं श्रावण्याप्रहायणी चैत्र्याश्वयुजोति सप्तपाक-
यज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टिनिरूढपशुबंधसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमात्य-
ग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोतिरात्र आतोर्ग्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । अष्टावात्मगुणाः दया
भूतेषु सर्वेषु क्षांतिरसूया शौचमनायासो मांगल्यमकार्षण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः
सायुज्यं प्राप्नोतीति गौतमः । संस्कारा एते यथोचितसमये एव कार्या अन्यथा प्रायश्चित्तेन पुनः करणम् । तदुक्तमाश्रयायनेन—
“आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् । व्यहत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् । एतेष्वेकैकलोपेपि पादकृच्छ्रं
समाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ।” अनापदि सर्वत्र द्विगुणं चरेत् । उपनयने तु—“आषोडपाच्च द्वाविंशच्च-
तुर्विंशच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः स्मृतः ।” इति याज्ञवल्क्यः । अत्र “सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि
पंच च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । एकविंशतिरात्रश्च पितेत्प्रसृतियावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्पञ्च
सप्त वा । ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।” इति व्यासः । उपनेत्रभावकृतां ब्राह्मणां तु पूर्वोक्तमेकविंशतिरात्रं व्यपोहति ।
उपनेतृसत्त्वे कामतः पञ्चदशवर्षातिक्रमे वशिष्ठः—“पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन मासं पयसार्द्धमासमा-
भिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्धक्षणमहोरात्रमुपवसेत्” इति । एतदशक्तस्य व्रतप्रतिनिधिरूपगोदानं गायत्री-
जपोऽपि विहितः—“प्राजापत्येन गामेकामतिकृच्छ्रेद्वयं स्मृतम् । चांद्रायणे पराके च तिस्रो गा दक्षिणाः स्मृताः ।” इति मदनरत्ने ।
गायत्र्ययुतं गोदानं च सममिति च किं बहुना “पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजोऽप्रजाः । उपनयनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे
परः परः ।” इति गर्गेणोपनेतार उक्ताः । एतदभावे तु व्यासः—“वेदैकनिष्ठं धर्मिष्ठं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् । स्वशास्त्रीयमनालस्यं
विप्रमाचार्यमाश्रयेत् । पुरोहितो भवेन्नित्यमाचार्यः क्षत्रविप्रयोः” इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अथ प्रकृतमनुसरामः । पाठांतरे
“स द्विजो वैदिकादयः” इति पाठे । इत्यर्थे इति । सर्वेषां संस्काराणां तुल्येपि वैदिकत्वे गर्भाधानस्यैव स्वामिचरणैर्यद्वैदिकत्वमुक्तं
तत् वेदो नारायणः साक्षात् इत्युक्तेर्वेदेन विष्णुसूक्तेन धार्यत्वादेवेति भावेनोक्तमिति भावः । योनि स्पृष्टा “विष्णुर्योनिं प्रजापते”
इत्यादिना विष्णुर्योनिमुक्तं जपित्वा वीर्यसेकाभिधानादित्याचारार्कादौ स्पष्टम् । यद्वा—वेदेभ्यो दिनचतुष्टयोत्पन्नं विहतो
वैदिकः । आद्यरात्रिचतुष्टयस्य त्यक्तव्यत्वेनोक्तेः । “आद्याश्चतस्रः संत्यक्त्वा नरो युग्मासु रात्रिषु । पुत्रकामः स्त्रियं गच्छेत्”
इति ज्योतिःशास्त्रात् । इत्यर्थे इति । एतेन शुद्धस्य सर्वशुभकर्मस्वधिकारो न त्वशुद्धकुलजात्यादेरिति भावः । शूद्रस्य गृहस्थेत-
राश्रमाभावात्तस्य जात्याश्रमधर्म एक एव “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः क्षत्रियस्य त्रयः स्मृताः । द्वौ वैश्यस्य तु शूद्रस्य ह्येक एव न
चेतरः ।” इति स्मृतेः । चत्वारो ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासा विप्रस्य । क्षत्रियस्य संन्यासेतरास्त्रयः । वैश्यस्यादिमौ द्वौ ।
शूद्रस्यादिमं विहाय द्वितीयं गार्हस्थ्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र षट्सु । अत्र प्रमाणमाह—यथाहेति । अस्य विप्रस्य
विशुद्धादंयजादीन्विहाय शुद्धादेव विप्रादेरपि न त्वशुद्धादित्यर्थः । अत्र वैदिकाख्यानं च “तं होपनिन्ये अधीहि भगव” इत्यादि-
श्रुतौ कृतोपनयनस्य ब्रह्मविद्याधिकारप्रतिपादनं कृत्वा पुनश्च तानहानुपनीयैवेत्यनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेर-
नियतमुपनयनमिति चेन्न निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनयनानां प्राचीनशालादीनां द्विजातीनामेवाधिकारान्निषेधस्तु—विद्यो-
पदेष्टुरश्वपते राज्ञो न्यूनवर्णत्वादद्रष्टव्यः । तान्प्राचीनशालादीनृषीननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेत्यर्थः । प्राचीनशालसत्ययज्ञ-
द्रघुम्नजिनबुडिलाः समेत्येत्यं मीमांसांचक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ते च निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः सोऽपि सम्यग् वेदेति

तेनोद्दालकेन सह वैश्वानरोऽयमिति निश्चयार्थं कैकेयराजमश्रुपन्निमागत्योचुः को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं
संप्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्याम्नायते यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्यैव मूर्द्धैव सुतेजाश्चतुर्विंशरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो
बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यश्च न आस्यमाहवनीय इत्यादि संप्रत्यध्येषि
सर्वदा ध्यायसि स च कैकेयराजः । युलोकसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां युलोकादिरेकैक एव वैश्वानर इति मीमांसाकाले
विवदमानाः प्राचीनशालादयः षडृषयो मत्समीपमागता इति ज्ञात्वा तादृशविपरीतबुद्धिनिरासेन सम्यग्वैश्वानरबुद्धिजिप्राह-
यिषया तानेव परिप्रच्छ । औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादिना पृष्टाश्च संतस्तत्रैक ऋषिर्बुलोक एव वैश्वानर इत्युवाच ।
अन्यस्तु सूर्यो वैश्वानर इत्येवंक्रमेण पृथिवीपर्यंतमेकैकस्य वैश्वानरत्वं श्रुत्वा तेषां युसूर्यादीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्व-
र्त्मत्वबहुलत्वपरित्यक्तत्वात्तत्त्वगुणयोगं विधाय प्रत्येकं वैश्वानरपक्षं मूर्द्धपातांधत्वप्राणोत्क्रमणदेहशीर्णताबस्तिभेदपादशोषणैर्द्विषिनि-
दित्वा तेषामेव युसूर्यादीनां वैश्वानरपुरुषं प्रति मूर्द्धादिभावमुक्त्वा कृत्स्नं वैश्वानरोपासनमुपदिशति—यस्त्वेतमित्यादिना ।
अभिमुखेन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते । यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोग-
भूमयः भूतानि तदुपाधयो भोक्तारः स्वयमात्मान इति भेदः । तत्तत्संबन्धिफलमन्नशब्दार्थः । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयमाह—तरयेति ।
सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यश्चतुः एष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुतेर्विश्वरूपत्वं बोध्यं पृथग्नानावर्त्म-
गमनमात्मा स्वभावो यस्य वायोः स तथा । नानागतित्वगुणो वायुः प्राणः बहुलत्वगुण आकाशोऽस्य संदेहो देहमध्यमित्यर्थः ।
रयिर्धनं तद्गुण आपोऽस्य बस्तिर्मूत्राशयः । वैश्वानरस्य होमाधारत्वसंपादनार्थमुर एवेत्यादि । एवं सति वैश्वानरशब्दस्य “अय-
मग्निर्यैश्वानरो योयमंतः पुरुषः” इत्यादौ “जाठरे विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन्” इत्यादावग्निसामान्ये
“वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजाहिकं भुवनानामभिप्रीः” इत्यादावग्निशरीराय देवतायां च प्रयोगदर्शनात् । उपक्रमे च को न
आत्मेत्युपक्रमाच्च संशयः किमत्र वैश्वानरो जाठर उताग्निसामान्यमुताग्नीशरीरा देवता आहोस्विच्छारीरोऽथवा परमात्मेति ।
श्रुत्यर्थस्तु—पुरुषे पुरुषाकारे देहे वैश्वानरमग्निमहं केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । वैश्वा-
नरस्याग्न्यधिष्ठानस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः । अत्र हेतुः—राजाहीति ।
यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्यभिप्रीश्रीश्वरः तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेति स्तुतिवाक्यार्थः । तत्र जाठराद-
वैश्वानरशब्दस्य प्रसिद्धत्वाज्जाठरादिरेव वैश्वानर इति प्राप्ते ब्रूमः वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादिति वैश्वानरः परमात्मैव
कुतः साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दयोरपि विशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मादित्यर्थः । जाठराग्निसामान्यतद्देवतासु
साधारणो वैश्वानरशब्दः जीवपरयोः साधारण आत्मशब्दस्तयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोर्जाठरादौ च साधारणयोरपि सतोः
परमात्मपरत्व एव विशेषोऽवगम्यते तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादावुक्तमुमूर्द्धत्वादेः सर्वात्मक-
परमात्मपरिग्रहे एवोपपन्नतरत्वात्तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैवेति सिद्धम् । प्रभृतिपदात्प्रवहणादिग्रहस्तदाख्यानमपि पञ्चदशध्याय-
व्याख्यायां वर्णयिष्यामः । उपदेष्टृत्वादीहादिना याजनपरिग्रहः । यथा वाल्मीकीये विश्वामित्रं प्रकृत्योक्तम् “क्षत्रियो याजको
यस्य” इति वाशब्दात्कचिद्विप्रादपि ‘वपनं द्रविणादानम्’ इत्याद्युक्तेः । विशेष आपद्बुत्तेरेकादशे वक्ष्यति ‘जीवेन्मृगययापदि’
इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ “कृषिगोरक्षवाणिज्यं कुसीदं तुर्यमुच्यते । वार्त्ता चतुर्विधा” इति दशमे श्रीकृष्णोक्तेः । ब्रह्मकुलं
ब्राह्मणकुलमनुगच्छति तदुक्तिमनतिक्रम्य स्वीयाचरणं करोतीति तथा । नित्यमिति पदेन कदाचिदपि ब्राह्मणेतरं श्रद्धां न
कुर्यादित्यसूचि । ब्रह्मकुलेत्युक्तेर्ब्रह्मकुलाद्भ्रष्टं ब्राह्मणमपि नानुगच्छेदिति भावः । अन्यथा नित्यं वै ब्राह्मणानुग इत्येवोच्येतेति
विहिता शुद्धधर्मत्वेन स्वामिनो द्विजातेस्सेवैव तस्य वृत्तिरपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विचित्रा बहुधा । धाष्टर्यं विनैव
अहमेतावन्मात्रं त्वत्तो ग्रहीष्यामि नातो न्यूनमधिकं वेति भाषाबन्धो धाष्टर्यं तद्विनैव स्वभावतः प्राप्तमित्यर्थः । ‘कणिशं
सत्यमंजरी’ इत्यमरः । उत्तरोत्तरा परापरा ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

संतोषो दैवाल्लब्धेनालंबुद्धिः समदृशां महतां भगवद्भक्तानां सेवा शनैः प्राम्येहाभ्यः प्रवृत्तिकर्मभ्यः उपरमो निवृत्तिः
तस्या एकदैव झटिति सम्पादनमशक्यमतः शनैरित्युक्तं नृणां विपर्ययेहा निष्फलक्रियात्तासामीक्षा पर्यालोचनं मौनं वृथावाक्य-
निवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्ततयाऽऽत्मनोऽनुसन्धानम् अन्नमोदनम् आयम् अदनीयं मोदकादि आदिपदेन वस्त्रादिग्रहणं
तदादेर्भूतेभ्यो यथोचितं संधिभागः विभज्य प्रदानं तेषु भूतेषु पश्यादिविषयि आत्मेति देवतेति च बुद्धिः हे पाण्डव !
नृषु तु सुतरां तथाबुद्धिः महतां भक्तानां गतेः शरणभूतस्यास्य भगवतः गुणकर्मणां श्रवणं कीर्तनं च स्वरूपगुणविभूतीनां
स्मरणं चिन्तनं सेवा पादसंवाहनादिरूपा इज्या पूजा अर्थपाद्यादिनिवेदनरूपा अवनतिः नमस्कृतिः दास्यं दासवत्स्वकृतकर्मफलस्य

भगवति समर्पणं सख्यं विश्वासादि आत्मसमर्पणं देहस्य तत्संबन्धिनश्च तदीयतयाऽनुसन्धानं हे राजन् अयं ! त्रिशलक्षण-
वान् अवान्तरप्रकारभेदेन त्रिशत्सङ्ख्याकः सर्वेषां नृणां साधारणतया परो धर्मान्तरेभ्य उत्कृष्टो धर्मः ऋषिभिः सम्यक्
उदाहृतः निरूपितः येन धर्मेण सर्वात्मा भगवांस्तुष्यति ॥ ८-१२ ॥ * * संस्कारा इति सार्द्धम् । यत्र यस्मिन् संस्कारा मन्त्रवन्तो
गर्भाधानादयः षोडश अविच्छिन्नाः यं चैवं भूतमविच्छिन्नसंस्कारवत्वेन अजो ब्रह्मा जगाद स द्विजः यत्र संस्कारविच्छेदः स
द्विजवन्धुरित्यर्थः । शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कारयुक्तं जगाद न चोपनयनवन्तमतो नासौ द्विजः स द्विजो वैदिकादय इति पाठे गर्भाधा-
नादयः । इज्येति जन्मना विशुद्धेन कुलेन कर्मणा आचारेण च अवदातानां शुद्धानां द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानामिज्यादीनि
विहितानि दुष्कुलानां दुराचाराणां च न विहितानीत्यर्थः । तथा ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु चोदिताः क्रियाश्च विहिताः ताश्च तैर्गृहीत-
त्ताश्रमैरनुष्ठेयाः शूद्रस्य तु वणधर्मा एव आश्रमभेदकविशेषाभावान् ॥ १३ ॥ * * विप्रस्येति । विप्रस्याध्ययनादीनि षट्कर्माणि
विहितानीत्यनुषङ्गः । तत्रेज्याध्ययनदानानीति त्रीण्यवश्यानुष्ठेयधर्मरूपाणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपाणि तु जीविकासाधनानि
नावश्यकानि अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चापद्यनुजानाति वक्ष्यते चानन्तरमेव ऋते
राजन्यमिति जीविकां विना तु अनापद्यपि क्षत्रियादेर्न दोषः । अन् एव अश्वपतिकैक्यमन्वादिक्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादि-
स्वामिप्राप्तौ भागः करः आदिपदेन दण्डशुल्कादिग्रहणम् । अविप्रात् विप्रव्यतिरिक्तात्करादिभिः प्रजागोप्तुः प्रजापालकस्य
राज्ञो वृत्तिर्विहितेति शेषः । राज्येऽनधिकृतस्य क्षत्रियस्य खड्गधारणादिना वृत्तिर्ज्ञेया ॥ १४ ॥ * * वैश्य इति ।
वैश्यस्तु नित्यं ब्रह्मकुलमनुगच्छत्यनुवतेति इति तथाभूतः सन् वार्ता “कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते । वार्ता
चतुर्विधा तत्र” इत्युक्तरूपा वृत्तिर्यस्य तथा भवेदित्यर्थः । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा धर्मः स्वामिनः द्विजस्य शुश्रूषा तु वृत्तिर्जीविका
च भवेत् ॥ १५ ॥ * * विप्रस्य मुख्यवृत्तिः कथिता कल्पभेदेन युगभेदेन च वृत्त्यन्तराण्याह-वार्तेति । वार्ता विचित्रा
कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपा शालीनमयाचितं यायावरं प्रत्यहं धान्यमात्रयाश्चा शिलं शालिन्नेत्रादौ स्वामित्यक्तकणि-
शोपादानम् उच्छन्नमापणादिपतितकणोपादानम् इयं विप्रवृत्तिश्चतुर्धा शिलोच्छन्नमिति द्वयमेकीकृत्य चतुर्थेत्युक्तम् ।
आसां चतसृणां वृत्तीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरा वृत्तिः श्रेयसी उत्तमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

सोऽन्तर्वा दैवाल्लब्धेनालम्बुद्धिः समदृक्सेवा समदृशां महतां सेवा ग्राम्येहाभ्यः प्रवृत्तिकर्मचेष्टाभ्य उपरमो निवृत्तिः
नृणां विपर्ययेहेक्षा निष्फलचेष्टानिरूपणं मौनं मितभाषणम् आत्मविमर्शनं देहविलक्षणात्मयाथात्म्यपरिशीलनम् ॥ ९ ॥ * *
भूतेभ्यो यथायोग्यमन्त्राद्यमन्त्रभक्षणं तदादेः संविभागः विभज्य प्रदानं तेषु भूतेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः आत्मेति च देवतेति च बुद्धिः
आत्मनः स्वस्य देवता देवतं परमात्मा तद्बुद्धिः ब्रह्मात्मकत्वबुद्धिरिति वा स्वात्मतुल्यता बुद्धिः देवताबुद्धिश्चेति वा इष्टदेवता-
बुद्धिः । हे पांडव ! भूतानां मध्ये नृपु मनुष्येषु तु सुतरामतीवात्मदेवताबुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥ * * महतां गतेः भक्तानां
शरण्यस्य भगवतः श्रवणं गुणश्रवणं कीर्तनं गुणप्रतिपादकानामादिकीर्तनम्, स्मरणं स्वरूपगुणविभूतिस्मरणम्, सेवा पीडनादिरूपा
इज्याऽऽर्घ्यपाद्यादिनिवेदनरूपा, अवनतिः नमस्कृतिः प्रह्वोभावा वा, सख्यं सर्वात्मना आनुकूल्यम्, आत्मसमर्पणं स्वात्मनस्तदनु-
बन्धिनश्च तदायत्तसत्तादिमत्त्वानुसन्धानं चेत्ययं त्रिशलक्षणवान् सर्वेषां नृणां साधारणः पर उत्कृष्टो धर्मः उदाहृतः प्रदर्शितः येन
धर्मेण सर्वान्तरात्मा भगवान् तुष्यति प्रसन्नो भवति सोऽयं त्रिशलक्षणवानित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ * * एवं नृणां साधारणं
धर्ममभिधायाथ नरविशेषाणां ब्राह्मणादीनां वर्णानां त्रयाणामावश्यकान् धर्मान्विवल्लुक्तावत् त्रैवर्णिकसाधारण्येन द्विजत्वलक्षण-
माह-संस्कार इति । यद्यत्र संस्काराः गर्भाधानादयः षोडश अविच्छिन्नाः स द्विजः । ननु, शूद्रस्यापि तदविच्छेदे द्विजत्वं स्यात्त-
त्राह, अजो ब्रह्मा यमेव संस्कारयुक्तं जगाद श्रुतिस्मृतिसुखेन स द्विजः, शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कारयुक्तं न जगाद, न चोपनयन-
वन्तमतो नाऽसौ द्विजः । तथा च स्मृतिः—

“विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । न केनचित्समस्तजच्छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ इति

श्रुतिश्च गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्तत्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्” इति । अतो विवाहव्यतिरिक्त-
संस्कारस्याभावात् उपनयनस्य निषेधान्न तस्य द्विजत्वमुच्यते इति व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, द्विजत्वादिकमदृष्टविशेषसम्बन्धरूपं
न जातिरूपं न ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यादिपूतत्तिमात्ररूपं केवलसंस्कारमात्रवत्त्वं वा अन्यथाऽऽदिकाले ब्रह्मणो सुखवाहूरुपत्पभवानां
पश्चाद्विश्वामित्रप्रभृतीनां च ब्राह्मण्याद्यभावप्रसङ्गात् सन्तानविशेषप्रसूतत्वादिकं तादृगदृष्टविशेषवत्त्वसूचकं सन्तानविशेषोत्पत्ते-
स्तन्मूलकसंस्कारादेश्च प्रकृष्टादृष्टकार्यत्वादलौकिकप्रकर्षविशेषकारणत्वाच्च । एवं च कार्येण कारणानुमानम्” इति न्यायेन यत्र
कार्यभूताः संस्काराः अविच्छिन्नाः पित्रादिपरम्परयाऽविच्छिन्ना दृष्टाः स द्विज इत्यर्थः । सन्तानविशेषप्रभवत्वतन्मूलकसंस्का-

रादिमत्त्वानुमितादृष्टसम्बन्धविशेषवान् द्विज इति यावत् संस्काराश्च ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यादिषु प्रसूतस्यैव कर्त्तव्यत्वेन प्रजापतिना “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिमुखेन प्रगदिताः तथा च यत्सन्तानविशेषप्रभवं संस्कारमजो जगाद तत्सन्तान-प्रभवत्वानुमितादृष्टविशेषसम्बन्धवान् द्विज इति फलितोर्थः । त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानाह—इत्येति । जन्मना कुलेन कर्मणा चावदानानां शुद्धानां त्रैवर्णिकानामिज्यादीनि द्विजानां स्वाश्रमचोदिताः ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु विहिताः क्रियाः चोदितानि विहितानि एषामकरणे प्रत्यवाय इति भावः । तुर्ग्याश्रमिणामनग्नित्वेनेज्याया अभावात्तदभिप्रायेण स्वाश्रमचोदिताः क्रिया इत्युक्तम्, साग्नित्वे इज्यादीनि त्रीणि स्वाश्रमचोदिताः क्रियाः चेत्येतानि विहितानि अनग्नित्वे त्वाश्रमचोदिताः क्रियाविहिता इत्यर्थः । अनाश्रमिणां विधुरादीनां तु पूर्वोक्तत्रिशङ्खक्षणावन् धर्म इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानभिधायाऽथ तत्र विप्रस्य जीविकाधर्मानाह—विप्रस्याध्यापनादीनीति । आदिशब्देन याजनप्रतिग्रहौ विवक्षितौ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः जीविकाधर्माः इज्याऽध्ययनदानादीनि त्वावश्याका धर्मा इत्यर्थः । एवं संभूय विप्रस्य षड्धर्माः तथा चोक्तं मनुना—

“षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ इति

अथ क्षत्रियस्य जीविकाधर्मानाह—अन्यस्याऽप्रतिग्रह इति, अत्रान्यस्य क्षत्रियस्याऽप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चानुजानाति, वक्ष्यति चानन्तरमेव “ऋतेराजन्यम्” इति, श्रूयते च अश्वपतिकैकयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुप-देष्टृत्वादिप्रजापालनेऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यन्तरमाह—राज्ञ इतीति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् “प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात्” इति द्वादशाध्यायान्याधिकरणे क्षत्रियादेर्याजनाध्यापनयोः प्रतिषिद्धत्वात् । तत्र हि दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिषु किं त्रिभिरपि द्विजातिभिरात्विज्यं कारयितव्यमुत ब्राह्मणैरेवेति संशय्य तत्र त्रयोऽप्यात्विज्यमर्हन्ति विद्वत्त्वाद्वरणं पुनः पुरुषार्थ-मतः कर्मवैगुण्यं नास्ति । किञ्च याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति नियमः पुरुषार्थतया स्मर्यते न क्रत्वर्थतया तेन क्षत्रियवैश्यावार्त्विज्यं कुर्वन्तो नियमाऽतिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रच्यवेयातां न क्रतोः कदाचिद्गुणहानिः तस्मात् त्रिभिरप्या-त्विज्यं कारयितव्यमिति पूर्वपक्षं प्राप्य “द्विजोत्तमानामात्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणात्विजनियमः क्रत्वर्थेनापि हि स्मृतः” यज्ञं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य “ब्राह्मणानामात्विज्यम्” इति यज्ञसूत्रकाराः क्रत्वर्थेन स्मरन्तीति स्पष्टमेतत् तथा च भगवद्रामायणेपि—

“क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः” ॥ इति

सुरा देवता ऋषयश्च ऋत्विक्भूता इति देवताहविर्भागनिराकरणात् क्रतुवैगुण्यमेव दर्शितम् “राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः” एति ब्राह्मणात्विज्ये हविर्विनाशः स्मृतः लिङ्गानि च दर्शितानि “ब्राह्मणानामिदंहविः” इत्येवमादीनि तस्माद्ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं सिद्धमिति राद्धान्तितम्, तस्मान्न राजन्यवैश्ययोर्याजनाध्यापनाधिकारः अश्वपतिकैकयप्रभृतीनां यद्वेदान्तेषूपदेष्टृत्वमवगतम् न तदध्यापनरूपं किन्तु सूतादीनामिव ब्रह्मस्वरूपतदुपासनाद्युपदेष्टृत्वरूपम् अध्यापनं नाम स्वोच्चारणानूच्चारणाय शिष्योद्देशेन भागद्वयात्मकवेदराशेः साङ्गस्य स्वरवर्णाद्यनपभ्रंशपूर्वकमुच्चारणम् तस्मादप्रतिग्रह इत्यस्या-यमर्थः । प्रतिग्रहग्रहणं याजनाध्यापनयोरप्युपलक्षणम् । ये ब्राह्मणानां याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वार्तारूपा धर्माः न ते राजन्या-देर्जीविका धर्मा इति का तर्हि राजन्यादेर्वृत्तिरित्याह—राज्ञ इति, तत्र राजन्यो द्विविधः प्रजापालनाधिकृतस्तदनधिकृतश्चेति, तावदाद्यस्य वृत्तिरनेनोच्यते द्वितीयस्य तु ऋतामृताभ्यामित्यनेन वक्ष्यति प्रजागोप्तुः प्रजापालनाधिकृतस्य राज्ञो राजन्य-स्याऽविप्राद्विप्रेतरात् करादिभिर्वृत्तिः स्वामिग्राह्यभागः करः तदादिभिरादिशब्देन दण्डशुल्कादिकं विवक्षितं वा शब्देन प्रजा-पालनानधिकृतस्य तु वृत्त्यन्तरमेवेति सूचयति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अथ वैश्यस्याह—वैश्य इति । नित्यं ब्रह्मकुलं विप्रकुलमनुग-च्छत्यनुवर्त्तते इति अनुगः तादृशस्सन् वार्त्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य स भवेत् । अथ शूद्रस्याऽवश्यकं धर्मं वृत्तिरूपं चाह—शूद्रस्येति । तत्र द्विजशुश्रूषा शूद्रस्यावश्यको धर्मः स्वामिनो वृत्तिश्च भवेत्स्वामिदत्तेनात्रादिना जीवनं भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानभिधायाऽथ तेषामेवोक्तवृत्त्यलाभे वृत्त्यन्तराणि विवक्षुत्वाद्ब्राह्मणस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यन्तराण्याह—वार्त्तति । विचित्रा वार्त्ता कृषिगोरक्षादिरूपा शालीनं धान्यं विनैव प्राप्तमयाचितमित्यर्थः । “शालीनकौपीने धृष्टा कार्ययोः” इति निपातितः शालीनशब्दः । इदं द्वितीयं यायावरः प्रवासी तस्य कर्म यायावर्यं प्रवासादिना यात्रापूर्वकमर्जनं तृतीयं शिलोच्छनम् “उच्छः कणश आदानं कणशाद्यर्जनं शिलम्” तदुभयमेकीकृत्य चतुर्द्वयं विप्रस्य वृत्तिरित्युक्तम् आसां चतसृणां वृत्तीनां पूर्वपूर्वपेक्षयोत्तरोत्तरा श्रेयसी ज्यायसी उत्तमेति यावत् । यद्यपि पूर्वं विप्रस्याध्यय-नादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रह इति विप्रस्य प्रतिग्रहवृत्तेः कथितत्वात् अत्र शालीनं यायावर्यमिति च न कथनीयम्; तथापि स एव प्रतिग्रहो यात्रापूर्वकस्तदपूर्वकश्चेति द्विविध इति वक्तुं शालीनं यायावर्यं चेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ग्राम्येहोपरमः विषयभोगेच्छानिवृत्तिः विषयविपर्ययेहेक्षा प्राणिनां स्वत एव निषिद्धकर्मचेष्टा ईहा तस्याः पर्यालोचनं मोक्षविपरीतप्रवृत्तिदर्शनं वा मौनं मन्त्रार्थचिन्तनं प्रलापवर्जनं वा आत्मविमर्शनमात्मविचारः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तेषु नृषु आत्मदेवताबुद्धिः परमात्मास्थित इति ज्ञानम् सुतरामित्यनेन नृषु विशेषतः कर्तव्यमिति सूचयति—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः । दमः क्षमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

इति स्मृतत्वादेषां धर्माङ्गत्वं नतु धर्मत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि कोऽयं धर्मो नामेत्याशङ्क्य सर्वसाधारणं धर्ममाह—श्रवणमिति । महतां या गतिः स्थितिस्तस्याः सेवा सङ्गतेः सेवेति वा दास्यात्मसमर्पणयोरेकार्थत्वात् कथं पृथग्ग्रहणं कृतमित्याशङ्का—

अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च । मयिस्थश्चोदयत्येको विष्णुर्मा सर्वदैव तु ॥

इति सम्प्रीतिकं ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणम् । बहिश्चेत्श्वरदासत्वं दास्यमित्युच्यते बुधैः ॥

इत्यनेन परिहरणीया, अनाद्यनन्तकालं मयि स्थित्वा विष्णुः सर्वत्र मां प्रेरयतीति प्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं प्रतिमादिसन्निहितभगवद्दासत्वज्ञानं दास्यम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तारतम्यज्ञानार्थं ब्रह्मादिविषयश्रवणादिरपि धर्मः स्यादतो विशिष्योच्यत इत्यत उक्तं पर इति, “एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो मतः” इति वचनात्समुदाहृत इति समीचीनत्वं कुतो ऽत्राह—त्रिशल्लक्षणेति । अनन्तलक्षणस्य हरेस्त्रिशल्लक्षणयुक्तत्वं “तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे” इति वचनात् भक्तप्रकाश्याकारविषयविवक्षया “सप्तपादश्चतुर्हस्तः” इत्यादिशब्देषु पुरुषलक्षणस्य निरूपितत्वात् इदं च भक्तिप्रचयाय प्रोक्तमिति ज्ञायते अनेन भगवत्तोषकरो धर्मो नान्य इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं धर्मस्वरूपं निरूप्य तदधिकारिणं निरूपयति—संस्कारा इति । निषेकादिश्मशानान्ता ये संस्कारास्ते यस्याविच्छिन्ना अखण्डिताः स द्विजः स एवाधिकार्यत्रेति शेषः । अविच्छेद्यत्वेन कर्तव्यत्वे को हेतुरिति तत्राह—वैदिकेति । वेदप्रतिपाद्यत्वेन प्रामाणिकत्वेन कर्तव्या इत्यर्थः । नन्विदं द्विजमात्रसामान्यं किन्नेत्याह—आदय इति स्त्रीणां ब्राह्मणजातित्वेपि मन्त्रेण क्रिया एता इति यदतः शिष्टाचारत्वेन संगृहीतत्वात् इदं वैदिकत्वेपि कर्तव्यत्वं न तु स्त्रीणां वैदिकसंस्काराभावे यागानधिकारित्वमित्यस्येदमेवोत्तरं वैदिकादय इति वैदिका अवैदि-काश्च सन्तीत्यर्थः तदुक्तम्—,

“निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः । गर्भाधानमृतौ पुंसवनं च स्यन्दनात्पुरा ॥

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासतो जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे चूडा कार्या यथाकुलम् । एवमेतः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः । इत्यादि—

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्वस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति । या न उरु उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शोपम् ।

उपोयमे परामृश्य मा मे दध्नाणि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाम्बिका ॥

इत्यादि संस्कारमन्त्राः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शुद्राश्चत्वारः वर्णास्तेषाम् आद्यास्त्रयो द्विजाः तेषां साधारणं धर्ममाह इज्येति “ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः” इति स्मृतेः इज्याध्ययनदानानि विप्रस्य क्षत्रियस्य च” इत्यादेः एतान्यपि द्विजमात्रस्य न किन्तु विशिष्टानामित्याशयेनाह—जन्मेति । जन्मना कर्मणा वाऽवदातानां “कारीया यजेन वृष्टिकामः, मलवद्वा—स सा न सम्बदेत्” इत्यादिवेदोदिताः क्रियाश्च विहिता इत्याह, क्रिया इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विशेष-धर्ममाह—विप्रस्येति । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः ततो ब्राह्मणादन्यस्य क्षत्रियादेरप्रतिग्रहः “प्रतिग्रहाधिको विप्रो याजनाध्यापने तथा” इति वचनात् प्रतिग्रहादिनापि प्रवृत्तिमभिप्रेत्य राजादिवृत्तिमाह—राज्ञ इति । आदिशब्देन न्यायतो दण्डाद्यागतं धनं गृह्यते प्रजागोप्तुरित्यनेन प्रजागुप्त्यैव ततो धनमहर्तव्यम् अन्यथा दुष्कृतमेवादत्त इति सूचयति, वाशब्देन देवा गृह्यन्ते देव-विप्रैर्वित्तेत्यर्थः । दण्डार्हविप्रमन्तरेण चेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणा स्वामिनः सकाशाज्जीवनं चेति शेषः । भृत्यानां स्वामिनः शुश्रूषा च वृत्तिरिति वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विप्रवृत्ति कण्ठोक्त्याह—वार्तेति । अत्र वार्तादिकमाप-दीति ग्राह्यं विप्राऽनुज्ञया क्षत्रियवैश्ययोस्तत्त्वविज्ञापनं धर्म इत्युच्यते ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

संस्कारा इत्यर्द्धकम्, ननु, शूद्रस्यापि तेषु संस्कारेषु कृतेषु द्विजत्वं स्यात्तत्राह—अजो यं सृष्ट्वा द्विजे जगाद द्विजत्वेन निर्दिदेश तज्जातिक एव संस्कारेषु लब्धेषु द्विजः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अविप्राद्वेति वा शब्दात् कचिद्विप्रादपीत्यर्थः । वपनं द्रविणादानमित्यादेः ॥ १४-३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समदृशां महतां सेवा विपर्ययेहा निष्फलक्रियास्तासां पर्यालोचनं मौनं वृथा वाक्यनिवृत्तिः आत्मविमर्शनमात्मनो देहभिन्नत्वभावना ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अन्नाद्यादेः अन्नमोदनं आद्यं मोदकादि तत्तदादेर्वस्त्रस्त्रक्चन्दनादेर्यथोचितं विभज्यैव ग्रहणम् आत्मवत् देवताबच्च बुद्धिर्भावना ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह—संस्कारा मन्त्रवन्तो गर्भाधानादयो यस्मिन् स वा स द्विजः विच्छिन्नसंस्कारो द्विजबन्धुरित्यर्थः । अजो ब्रह्मा यं जगादेति ब्रह्मसृष्टारम्भत एव प्रवृत्तायां द्विजजातौ विशुद्धमातापितृकं जन्मैव मुख्यं लक्षणमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वृत्तिरूपा धर्माणाह—विप्रस्येति सार्द्धैः सप्तभिः । षड् विहितानीत्यनुषङ्गः । तत्र त्वध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका । यथा च मनुः—

“षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहाः” ॥ इति

अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति याजनाध्यापने आपद्बृत्ती प्रतिग्रहस्तस्यापद्यपि निषिद्धः प्रजागोप्युरिति पाल्यमानाभिः प्रजाभिर्दत्तं प्रणत्युपायनमेव वृत्तिरित्यर्थः । विप्रभिन्नात् लोकात् करदण्डशुल्कादिभिर्वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वार्ता कृषिवाणिज्यादयो वृत्तिर्यस्य सः द्विजशुश्रूषा धर्मः स्वामिनो द्विजस्य शुश्रूषा सेवा वृत्तिश्च ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विप्रस्य वृत्त्यन्तराण्याह—वार्ता विचित्रा विविधा तत्र शालीनमयाचितं यायावरं प्रत्यहं धान्यमात्रयाञ्चा शिलं शालिचेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशोपादानं उच्छन्नं आपणादिपतितकणोपादानम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सन्तोषो न्यायागतेनान्नादिनाऽलंबुद्धिः ग्राम्येहोपरमः अधार्मिकजनचेष्टात्यागः विपर्ययेहक्षा विपरीतफलासु चेष्टासु हेयदृष्टिः मौनं निष्फलभाषणत्यागः आत्मविमर्शनं देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यः पृथक्भूतस्यात्मनोऽनुसन्धानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तेषु भूतेषु आत्मवत् मानाहत्वात् देवतावद्भगवद्वत् भगवदंशत्वात् बुद्धिर्भावना ॥ १० ॥ ❀ ❀ अस्य श्रीकृष्णस्य सेवा पारचर्या इज्याऽर्चनम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नृणामित्युपलक्षणं तत्कलत्रस्यापि त्रिशल्लक्षणवान् सत्यत्वादित्रिशद्विभागवान् येन सर्वात्मा भगवान् तुष्टो भवति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजलक्षणमाह—यमजो ब्रह्मा गायत्र्यादिना सृष्ट्वा जगाद द्विजकुलत्वेनोक्तवान् यत्रैव गर्भाधानादयः संस्काराः अविच्छिन्नाः स द्विजः ब्रह्मप्रवर्तितकुलजः संस्कारवान् द्विज इत्यर्थः । “गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्” इति श्रुतिरत्रानुसन्धेया शूद्रकुलं मन्त्रपूर्वकं ब्रह्मणा न प्रवर्तितमत एव शूद्रस्य द्विजाति-संस्काराभावान्न द्विजत्वं “विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा” “न केनचित् समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः” इति श्रुतिः द्विजावश्यकान् धर्मानाह—इज्येति । जन्मना ब्रह्मप्रवर्तितकुलोत्पत्त्या कमेणा संस्कारेण चावदातानां शुद्धानाम् आश्रमचोदिताः ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानाह—विप्रस्येति, सार्द्धैः सप्तभिः । अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाः इत्यध्ययनादीनि षट् कर्माणि विप्रस्य, तत्राध्यापनयाजनप्रतिग्रहाश्च जीविकाः “षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविकाः । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रातिग्रहः” । इति मनुवचनात् अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रहः प्रतिग्रहाभावः अर्थात्प्रतिग्रहातिरिक्तानि अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कृषिवाणिज्यादिरूपा वार्ता वृत्तिर्यस्य सः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा आवश्यको धर्म इत्यर्थः । स्वामिन अन्नादिदानेन नियतकैर्कर्यकारयितुम् द्विजस्य शुश्रूषा वृत्तिर्जीविका भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विप्रस्य जीविकान्तरमाह—वार्तेति । विचित्रा वार्ता कृष्यादिरूपा शालीनमयाचितग्रहणम् यायावरं भिक्षाटनम् शिलोच्छन्नं चेति चतुर्धा ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सन्तोषो दैवाल्लब्धेनालम्बुद्धिः । समदृशां महतां भगवद्भक्तानां सेवा । ग्राम्येहाभ्यः प्रवृत्तिकर्मभ्यः उपरमो निवृत्तिः । तस्या एकदैव झटिति सम्पादनमशक्यमतः शनैरित्युक्तम् । नृणां विपर्ययेहा निष्फलक्रियास्तासामीक्षा पर्यालोचनम् । मौनं वृथावाक्यनिवृत्तिः । आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्ततयाऽऽत्मनोऽनुसन्धानम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अन्नमोदनम्, आद्यं मोदकादि, आदिपदेन वस्त्रादिग्रहणम्, तदादेर्भूतेभ्यो यथोचितं संविभागः विभज्य प्रदानम् । तेषु भूतेषु पश्वादिष्वपि आत्मेति देवता परमात्मेति बुद्धिः । तत्रापि “पुरुषे त्वविस्तरामात्मा” इति श्रुतेर्नृषु त्वं वश्यं तथाबुद्धिर्विधेयेत्याह—सुतरां नृष्विति । ईदृश्या बुद्धयैव भगवांस्त्वयि प्रसन्नो जात इति सूचयन् सम्बोधयति—हे पाण्डवेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ महतां भक्तानां

गतेः शरणभूतस्यास्य भगवतः गुणकर्मणां श्रवणं, कीर्तनं च स्वरूपगुणविभूतीनां, स्मरणं चिन्तनं, सेवा पादप्रीडनादिरूपा, इज्या पूजा अर्घपाद्यादिनिवेदनरूपा, अवनतिः नमस्कृतिः, दास्यं दासवत्स्वकृतकर्मफलस्य भगवति समर्पणम्, सख्यं विश्वास्तादि, आत्मसमर्पणं देहस्य तत्सम्बन्धिनश्च तदीयतयाऽनुसन्धानम् ॥ ११ ॥ * * हे राजन् अयं त्रिशल्लक्षणवान् अवान्तर-प्रकारभेदेन त्रिशत्सङ्ख्याकः सर्वेषां नृणां साधारणतया परो धर्मान्तरेभ्य उत्कृष्टो धर्मः ऋषिभिः सम्यक् उदाहृतः निरूपितः । परत्वे हेतुमाह—सर्वेति । सर्वात्मा भगवान् येन धर्मेण तुष्यति ॥ १२ ॥ * * एवं मनुष्यसाधारणधर्ममभिधायाथ नर-विशेषाणां ब्राह्मणादिवर्णानां विशेषतः पृथग्धर्मं विवक्षुस्तावन्नैवर्णिकसाधारण्येन द्विजत्वलक्षणमाह—संस्कारा इति । संस्कारा मन्त्रवन्तो गर्भाधानादयः षोडश यत्र यस्मिन्नविच्छिन्नाः स द्विजः । ननु यद्येवं तर्हि शूद्रस्यापि तदविच्छेदे द्विजत्वं स्यात्तत्राह—अजो जगाद यमिति । अजो ब्रह्मा यं वक्ष्यमाणब्राह्मणादित्रिवर्णलक्षणयुक्तं त्रैवर्णिकत्वेन जगाद । तत्र यदि संस्कारा अविच्छिन्नास्तदा स द्विजो वक्ष्यमाणवैदिककर्माधिकारी । त्रैवर्णिकेष्वपि यत्र संस्कारा विच्छिन्नाः स तु द्विजबन्धुस्तस्य वैदिके कर्मण्यधिकारो नास्ति, शूद्रस्य तु विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वात् । उपनयनस्य तु सर्वथा निषेधात् तस्य द्विजत्वमित्यर्थः । तथाच स्मृतिः—‘विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः’ इति । श्रुतिश्च—‘गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्’ इति । स द्विजो वैदिकादय इति पाठान्तरे तु वैदिकाः संस्कारा गर्भाधानादय इत्यर्थः । त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्मानाह इत्येति । जन्मना विशुद्धेन कुलेन कर्मणा आचारेण च अवदातानां शुद्धानामेव द्विजजन्मनां त्रैवर्णिकानामिज्यादीनि विहितानीत्यन्वयः । तथा ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु चोदिता विहिताः क्रियाश्च तैर्गृहीततत्तदाश्रमैरनुष्ठेयाः । विहितानीत्यनेन तदकरणे तेषां प्रत्यवायः स्यादिति सूचितम् । शूद्रस्य तु वर्णधर्म एव आश्रमकृतविशेषाभावादिति ज्ञेयम् । विधुरादीनामनाश्रमिणामपि पूर्वोक्तत्रिशल्लक्षणे धर्मेऽधिकारोऽस्त्येवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ एवं त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानभिधाय अथ ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान् धर्मानाह—विप्रस्येति सार्धैः समभिः । विप्रस्याध्ययनादीनि षट् कर्माणि विहितानीत्यनुपङ्गः । तत्रेज्याध्ययनदानानीति त्रिण्यवश्यानुष्ठेयधर्मरूपाणि, याजनाध्यापन-प्रतिग्रहरूपाणि तु जीविकासाधनानि नावश्यकानि । यथोक्तं मनुना—‘यस्मात्तु कर्मणां यस्य त्रीणि कर्माणि जीविकाः । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ इति । अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति । प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्यापनं चापचनु-जानाति, वक्ष्यति चानन्तरमेव ‘ऋते राजन्यं’ इति जीविकोद्देशं विना परोपकाराध्यापने तु क्षत्रियादेरपि न दोषः । यत्र कुत्र प्रतिषेधस्य जीविकोद्देशेन क्षत्रियादिकृताध्यापनपरत्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन येन रूपेण प्राप्तिस्तद्रूपेणैव निषेध इत्येव युक्तत्वात् । प्राप्तिश्चात्र जीविकारूपेणेति तस्यैव प्रतिषेधो युक्तः, अत एव कैकयमनुप्रभृतीनां क्षत्रियाणामप्युपदेष्टृत्वं श्रूयते । तथाहि तृतीयस्कन्धे द्वाविंशेऽध्याये मनुचरित्रे—‘अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः । शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो वदतः कथाः । यः पृष्ठो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधाञ्छुभान् । नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा’ इति । अनापदि तु प्रजापालनेऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तिमाह—राज्ञ इति । स्वामिग्राह्यो भागः करः । आदिपदेन दुष्टाहण्डशुल्कादि-ग्रहणम् । विप्रव्यतिरिक्तात् करादिभिः प्रजापालकस्य राज्ञो वृत्तिर्विहितेति शेषः । राज्येऽनधिकृतस्य क्षत्रियस्य खड्गधारणादिना वृत्तिर्ज्ञेया ॥ १४ ॥ * * वैश्यस्तु नित्यं ब्रह्मकुलमनुगच्छत्यनुवर्तते इति तथाभूतः सन् वार्ता ‘कृषिवाणिज्यगोरक्षाः कुसीदं तुर्यमुच्यते । वार्ता चतुर्विधा तत्र’ इत्युक्तरूपा वृत्तिर्यस्य तथा भवेदित्यन्वयः । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा आवश्यको धर्मः स्वामिनः सकाशात्तदुज्जातान्नादिवृत्तिर्जीविका भवेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविका-रूपांश्च धर्मानभिधाय अथ तेषामेवोक्तवृत्त्यलभे वृत्त्यन्तराणि विवक्षुस्तावद्ब्राह्मणस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यन्तराण्याह—वार्तेति । वार्ता विचित्रा कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपा, शालीनमयाचितं, यायावरं प्रत्यहं धान्यमात्रयाच्वा, शिल् शालिघ्नेत्रादौ स्वामि-त्यक्तकणिशोपादानम्, उञ्छनमापणादिपतितकणोपादानं, शिलोञ्छनमिति द्वयमेकीकृत्य चतुर्थेत्युक्तम् । ननु शालिन-यायावरयोरपि प्रतिग्रहान्तर्भावात् प्रतिग्रहस्य कथितत्वात् पुनः शालीनयायावरयोः कथनमनुचितमिति चेत्, न, तत्कथनस्योत्त-मत्वाधमत्वप्रदर्शनपरत्वेन नामान्तरव्युत्पत्तिहेतुत्वेन चोचितत्वादित्याशयेनाह—श्रेयसीति । आसां चतसृणां वृत्तीनां मध्ये पूर्वपूर्वपिञ्चया उत्तरोत्तरा वृत्तिः श्रेयसी उत्तमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

संतोष इति । संतोषो दैवाल्लब्धेनालंबुद्धिः, समदृक्सेवा समदृशां महतां सेवा, शनैः प्राप्येहोपरमः प्रवृत्तिकर्मभ्यः निवृत्तिः, नृणां विपर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाणामीक्षणं, मौनं वृथालापनिवृत्तिः । आत्मविमर्शनं देहविलक्षणात्मयाथात्म्यपरि-शीलनम् ॥ ९ ॥ * * अन्नेति । भूतेभ्यः यथार्हतः यथायोग्यं, अन्नाद्यादेः भक्ष्यभोज्यादेः संविभागः विभज्य प्रदानं, तेषु भूतेषु, आत्मदेवताबुद्धिः स्वकीयेष्टदेवोऽन्तर्यामितयावस्थितोऽस्तीति मतिः । हे पाण्डव, नृषु मनुष्येषु तु, सुतरामतिशये-

नात्मदेवताबुद्धिः ॥ १० ॥ * * श्रवणमिति । महतां गतेः भक्तानां शरण्यस्य, अस्य भगवतः, श्रवणं वक्तरि सति गुण-
चरित्रादेः श्रवणविधानं कीर्तनं श्रोतरि सति गुणप्रतिपादकनामादिसंकीर्तनविधानम् । स्मरणं स्वरूपरूपगुणविभूत्यादेः स्मरण-
विधानं, सेवाङ्घ्रिसंवाहनादिरूपा, इज्या अवघेपाद्यादिनिवेदनरूपा, अवनतिर्नमस्कृतिः, दास्यमतिप्रह्वीभावेनानुक्षणं वर्त्तनं,
सख्यं सर्वात्मनानुकूल्यं, आत्मसमर्पणं स्वात्मनस्तदनुबन्धिनश्च तदायत्तसत्तादिमत्त्वानुसंधानं च ॥ ११ ॥ * * नृणामिति ।
हे राजन्, सर्वेषां नृणां त्रिशलक्षणवान् अयं परः धर्मः । उक्तृष्टो धर्म इत्यर्थः । समुदाहृतः सम्यक् प्रदर्शितः । येन धर्मेण,
सर्वात्मा सर्वान्तरात्मभूतो भगवान्, तुष्यति प्रसन्नो भवति ॥ १२ ॥ * * एवं नृणां साधारणधर्ममभिधायाथ नर-
विशेषाणां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानामावश्यकान् धर्मान् विवक्षुस्तावन्नैवर्णिकसाधारण्येन द्विजत्वलक्षणमाह । संस्कारा इति ।
यत्र संस्काराः गर्भाधानादयः, षोडशापि संस्काराः, अविच्छिन्नाः सः द्विजः, ननु शूद्रस्यापि संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं
स्यात् तत्राह । अजो ब्रह्मा, यमेवंभूतसंस्कारयुक्तं जगाद श्रुतिस्मृतिमुखेनाचकथत् । सः द्विजः, शूद्रं तु न मन्त्रवतसंस्कारयुक्तं
जगाद, न चोपनयनवन्तमतो नासौ द्विजः । तथा च स्मृतिः । ‘विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । न केनचित्
समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः’ इति । श्रुतिश्च ‘गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्’ इति ।
अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्याभावादुपनयनस्य तु सर्वथा निषेधान्न तस्य द्विजत्वमित्यर्थः । त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मा-
नाह । इज्येति । जन्म विशुद्धकुले जननं च कर्म आचारश्च ताभ्यामवदाताः शुद्धास्तेषां द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानां, इज्या
चाध्ययनं च दानं च तानि, विहितानि । दुष्कुलानां दुराचाराणां च नैतानि विहितानीत्यर्थः । आश्रमचोदिता ब्रह्मचर्याद्या-
श्रमविधेयाः, क्रियाश्च विहिताः । अकरणे प्रत्यवायाभिधानादिति भावः । शूद्रस्य तु वर्णधर्मा एव आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ।
अनाश्रमिणां विधुरादीनां तु पूर्वोक्तत्रिशलक्षणवानेव धर्म इति भावः ॥ १३ ॥ * * एवं त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्मान-
भिधायाथ विप्रादीनां वृत्तिरूपान् धर्मानाह विप्रस्येति साद्धैः सप्तभिः । विप्रस्येति । विप्रस्य अध्ययनादीनि षट् कर्माणि
विहितानीत्यस्यानुषङ्गः । तानि तु इज्याध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि, तेषु इज्याध्ययनदानानि त्वावश्यका धर्माः ।
याजनाध्यापनप्रतिग्रहास्तु जीविकाधर्माः, एवं संभूय विप्रस्य षट् धर्माः । तथा चोक्तं मनुना । ‘वर्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि
कर्माणि जीविकाः । यजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः’ इति । अन्यस्य क्षत्रियस्य, अप्रतिग्रहः, अयं भावः । क्षत्रियस्यापि
षट् कर्माणि तूक्तविधान्येव, तत्रास्य प्रतिग्रहानाचरणं विशेषः । याजनमध्यापनं चाप्यनुज्ञातमस्ति । ऋते राजन्यमापत्स्वित्यग्रे
वक्ष्यमाणत्वात् । श्रूयते चाश्वपतिकैक्यप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादि । प्रजापालनेऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यन्तरमाह ।
राज्ञ इति । प्रजागोप्नुः प्रजापालनाऽधिकृतस्य राज्ञः अविप्राद्विप्रेतरात् करादिभिः वृत्तिः, आदिशब्देन दण्डशुल्कादेर्महणम् ।
अस्य प्रजारक्षणं धर्मः, करादिकं वृत्तिः ॥ १४ ॥ * * अथ वैश्यस्य सवृत्तिकान् धर्मानाह । वैश्य इति । नित्यं ब्रह्मकुल-
नुगः सन्, वैश्यस्तु वार्त्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्जीविका यस्य तथाभूतः, स्याद्भवेत् । अस्य ब्रह्मकुलानुगत्वं धर्मः,
वार्त्तावृत्तिः, क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजातित्वात् षट् कर्माणि स्वाभाविकानि बोध्यानि । अथ शूद्रस्यावश्यके धर्मवृत्ती आह । शूद्रस्येति ।
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा, आवश्यको धर्मः । स्वामिनः वृत्तिश्च भवेत् । सेवासंप्रीतस्वामिदत्तेनान्नादिना यद्वर्त्तनं सा वृत्तिर्भवे-
दित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानभिधायाथ तेषामेवोक्तवृत्त्यलाभे वृत्त्यन्त-
राणि विवक्षुस्तावद्ब्राह्मणस्य मुख्यानुकल्पभेदेन वृत्त्यन्तराण्याह । वार्त्तेति । विचित्रा नानाविधा, वार्त्ता कृष्यादिरूपा, इत्येका ।
शालीनं धाष्ट्र्य विनैव प्राप्तम् । अयाचितमित्यर्थः । इयं द्वितीया यायावरं प्रत्यहं धान्ययाञ्चा, कचित्तु यायावर्यमिति पाठः ।
प्रवासादिना याञ्चापूर्वकमर्जनमिति तदर्थ इत्युक्तमस्ति । इयं तृतीया । शिलं शालिलेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशोपादानं उच्छन्न-
मापणादिपतितकणोपादानं शिलमुच्छन्नं चेति द्वयमेकीकृत्येयं चतुर्थी । इयं चतुर्धा विप्रवृत्तिः उत्तरोत्तरा, आसां चतसृणां
वृत्तीनां मध्ये पूर्वपूर्वपेक्षया उत्तरोत्तरा, श्रेयसी चोत्तमैव । यद्यपि पूर्वं ‘विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रह इत्यनेन विप्रस्य
प्रतिग्रहो वृत्तित्वेनाभिहितस्ततः शालीनं यायावरं च न कथनीयं, तथापि स प्रतिग्रहो याञ्चापूर्वकस्तदपूर्वकश्चेति द्विविध इति
वक्तुं शालीनं यायावरं चाप्युक्तम् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

सन्तोष, समदर्शी, महात्माओंकी सेवा, धीरे-धीरे सांसारिक भोगोंकी चेष्टासे निवृत्ति, मनुष्योंके अभिमानपूर्ण
प्रयत्नोंका फल उलटा ही होता है—ऐसा विचार, मौन, आत्मचिन्तन, प्राणियोंको अन्न आदिका यथायोग्य विभाजन, उनमें
और विशेष करके मनुष्योंमें अपने आत्मा तथा इष्टदेवका भाव, सन्तोंके परमाश्रय भगवान् श्रीकृष्णके नाम गुणलीला आदिका
श्रवण, कीर्तन, स्मरण, उनकी सेवा, पूजा और नमस्कार, उनके प्रति दास्य, सख्य और आत्म-समर्पण—यह तीस प्रकारका

आचरण सभी मनुष्योंका परम धर्म है। इसके पालनसे सर्वात्मा भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ ९-१२ ॥ * * धर्मराज !
जिनके वशमें अखण्डरूपसे संस्कार होते आये हैं और जिन्हें ब्रह्माजीने सत्कारके योग्य स्वीकार किया है, उन्हें द्विज कहते हैं।
जन्म और कर्मसे शुद्ध द्विजोंके लिये यज्ञ, अध्ययन, दान और ब्रह्मचर्य आदि आश्रमोंके विशेष कर्मोंका विधान है ॥ १३ ॥
अध्ययन, अध्यापन, दान लेना, दान देना और यज्ञ करना, यज्ञ कराना—ये छः कर्म ब्राह्मणके हैं। क्षत्रियको दान नहीं लेना
चाहिये। प्रजाकी रक्षा करनेवाले क्षत्रियका जीवननिर्वाह ब्राह्मणके सिवा और सबसे यथायोग्य कर तथा दण्ड (जुर्माना)
आदिके द्वारा होता है ॥ १४ ॥ * * वैश्यको सर्वदा ब्राह्मणवंशका अनुयायी रहकर गोरक्षा, कृषि एवं व्यापारके द्वारा
अपनी जीविका चलानी चाहिये। शूद्रका धर्म है द्विजातियोंकी सेवा। उसकी जीविकाका निर्वाह उसका स्वामी करता
है ॥ १५ ॥ * * ब्राह्मणके जीवन-निर्वाहके साधन चार प्रकारके हैं—वार्ता, शालीन, यायावर, और शिलोच्छ्रन।
इनमेंसे पीछे-पीछेकी वृत्तियाँ अपेक्षाकृत श्रेष्ठ हैं ॥ १६ ॥

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः। ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १७ ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यां जीवेत् न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ १८ ॥
ऋतमुच्छ्रिशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम्। मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात् प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ १९ ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्।
वर्जयेत् तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम्। सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २० ॥
शमो दमस्तपःशौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवम्। ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥
शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा। ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥
देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम्। आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुणं वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥
शूद्रस्य संनतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया। अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन्यम् ऋते जघन्यः नरः अनापदि उत्तमां वृत्तिं न भजेत् आपत्सु सर्वेषाम् अपि सर्वशः ॥ १७ ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा सत्यानृताभ्यां जीवेत् कथञ्चन श्ववृत्त्या न ॥ १८ ॥ * * उच्छ्रिशिलम् ऋतं प्रोक्तं
यत् अयाचितम् अमृतं प्रोक्तं नित्ययाच्ञा तु मृतं स्यात् कर्षणं प्रमृतं स्मृतम् ॥ १९ ॥ * * सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिः
नीचसेवनं सदा विप्रः च राजन्यः तां जुगुप्सितां वर्जयेत् विप्रः सर्ववेदमयः नृपः सर्वदेवमयः ॥ २० ॥ * * शमः दमः
तपः शौचं संतोषः क्षान्तिः आर्जवं ज्ञानं दया अच्युतात्मत्वं च सत्यं ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥ * * शौर्यं वीर्यं धृतिः तेजः
त्यागः आत्मजयः क्षमा ब्रह्मण्यता प्रसादः च रक्षा क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥ * * देवगुर्वच्युते भक्तिः त्रिवर्गपरिपोषणम्
आस्तिक्यम् उद्यमः च नित्यं नैपुणं वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥ * * संनतिः शौचं स्वामिनि अमायया सेवा अमन्त्रयज्ञः हि
अस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणं शूद्रस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वृत्तिष्वेव व्यवस्थां दर्शयन्नापद्वृत्तीराह। जघन्यो नीचः उत्तमामध्यापनादिरूपाम्। ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रति-
ग्रहादन्यां भजेत् ॥ १७ ॥ * * चतुर्विधां पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेषामपि दर्शयन्नाह। ऋतामृताभ्यामिति ॥ १८ ॥
श्लोकं व्याचष्टे। ऋतमिति ॥ १९ ॥ * * तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह। सर्ववेदमय इति ॥ २० ॥ * * वर्णानामभि-

१. यज्ञाध्ययनादि कराकर धन लेना। २. बिना मांगे जो कुछ मिल जाय, उसीमें निर्वाह करना। ३. नित्यप्रति धान्यादि मांग
लाना। ४. किसानके खेत काटकर अन्न घरको ले जानेपर पृथ्वीपर जो कण पड़े रह जाते हैं, उन्हें 'शिल' तथा बाजारमें पड़े हुए अन्नके दानोंको
'उच्छ्र' कहते हैं। उन शील और उच्छ्रको बीनकर अपना निर्वाह करना 'शिलोच्छ्रन' वृत्ति है।

१. प्रा० पा०—देवगुर्वनुगा भक्ति०। २. प्रा० पा०—परितोषणम्।

व्यंजकरूपान्धर्मानाह । शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वम् ॥ २१ ॥ * * शौर्यं युद्धोत्साहः । वीर्यं प्रभावः । तेजः प्रागल्भ्यम् । त्यागो दानम् । आत्मनो मनसो जयः ॥ २२-२३ ॥ * * अमन्त्रयज्ञौ नमस्कारेणैव पञ्च-यज्ञानुष्ठानम् । तथा च याज्ञवल्क्यः । “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” इति ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आपत्तिस्त्विति । बहुत्वोक्तेरतीवापत्तीनामाप्तौ सर्वेषां वर्णानां सर्वशः सर्वा वृत्तयो न तु यत्किञ्चिदापदित्यर्थः । तदुक्तम्—“कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्यान्नैनसा युज्यते द्विजः ।” इत्यंगिरसा ॥ १७ ॥ * * इतरेषां विप्रेतरेषामपि ॥ १८-१९ ॥ * * नीचसेवनं स्वनिकृष्टजातेः परिचर्या तां च वृत्तिम् । सर्वपूज्यवेददेवरूपत्वात्-योरपि पूज्यत्वमेव न तु पूजकत्वं तेन वैश्यशूद्रयोस्त्वापदि नीचसेवनेऽपि न दोष इति भावः ॥ २० ॥ * * शमादयः प्रथमस्कन्धे स्वामिचरणैर्व्याख्याताः ॥ २१ ॥ * * “अधिज्ञेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणायामेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ।” इत्युक्तलक्षणं तेजः । धृतिः सत्यपि क्रुशे मनसः स्थैर्यम् । त्यागो मुक्तहस्तता । आत्मनो मनसो जयः स्वाधिनत्वम् । ब्रह्मण्यता ब्राह्मणभक्तिः प्रसादश्चेतसः प्रफुल्लता । रक्षा प्रबलान्निर्वलानां रक्षणम् ॥ २२ ॥ * * देवगुरुभ्यां सहितेऽच्युते हरौ भक्तिस्सेवा त्रिवर्गस्य धर्मकामार्थस्य परिपोषणं पालनम् । आस्तिक्यं शास्त्रे विश्वासः । नैपुण्यं शुभकर्मनिष्ठत्वम् ‘पुण—शुभे कर्मणि’ धातुः ॥ २३ ॥ * * नमस्कारमन्त्रेण प्रणवरहितनमोत्तमचतुर्थ्यन्तमन्त्रेण देवेभ्यो नमः पितृभ्यो नम इदमन्नमित्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

जघन्य इति । जघन्यो नीचोऽनापदि स्ववृत्त्यलाभरूपापदभावे उत्तमामध्यापनादिरूपां वृत्तिं न भजेत् न स्वीकुर्यात् । स्वस्ववृत्त्यैव निर्वाहं कुर्यात् । आपत्सु तु ऋते राजन्यं क्षत्रियं विना सर्वेषामपि सर्वा एव वृत्तयो भवन्ति । क्षत्रियस्य तु प्रतिग्रहं विहायान्यावृत्तयो भवन्ति । अन्यस्याप्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् ॥ १७ ॥ * * ऋतेति । मूले व्याख्यातम् ॥ १८ ॥ * * ऋतमिति सार्द्धम् । स्पष्टम् ॥ १९ ॥ * * वर्जयेदिति । विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सितां तां श्ववृत्तिं सदा वर्जयेत् । अत्र हेतुरुत्तरार्द्धं स्पष्टम् ॥ २० ॥ * * शम इति । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकमित्यर्थः । शान्तिः क्रोधाभावः ज्ञानं विवेकः अच्युतात्मत्वं भगवन्निष्ठत्वं शेषं साधारणधर्मेषु व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ * * शौर्यमिति । शौर्यादि क्षत्रलक्षणं क्षत्रियत्वस्याभिव्यञ्जकमित्यर्थः । शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः परैरनभिभाव्यत्वं धृतिर्धैर्यम् आपद्यप्यदुःखित्वं तेजः पराभिवसामर्थ्यं त्यागः उदारता लोभाभावो वा आत्मजयः देहादिधर्मैः क्षुत्पिपासादिभिरनभिभाव्यत्वं क्षमा परापराधसहिष्णुता ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुलानुवृत्तिः प्रसादः अनुग्रहः रक्षा प्रजापालनम् ॥ २२ ॥ * * देवेति । देवादिभक्त्यादिकं वैश्यलक्षणमित्यर्थः । देवाश्च गुरवश्च अच्युतश्च तत्र भक्तिः देवगुरुवर्त्यगोभक्तिरिति पाठान्तरम् । त्रिवर्गेण धर्मार्थकामरूपेण परितोषणं परितुष्टिः आस्तिक्यमस्ति शास्त्रोक्तं सर्वमिति विश्वासः नित्यमुद्यमः अर्थार्जने प्रयत्नः । तत्र नैपुण्यं चातुर्यम् ॥ २३ ॥ * * शूद्रस्येति । शूद्रस्य सन्नत्यादिकं लक्षणमित्यनुषङ्गः । संनतिर्ब्राह्मणादिवर्णत्रये नम्रता शौचं शुद्धत्वं स्वस्वामिनि अमायया निष्कपटभावेन सेवा अमन्त्रयज्ञः नमस्कारान्तनाममन्त्रेण पञ्चयज्ञानुष्ठानम् । तथा चाह याज्ञवल्क्यः—“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ।” इति । अन्तेयमचौर्यं सत्यं स्पष्टं गवां विप्राणां च रक्षणम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं विप्रस्य याजनाद्यलाभे वार्तादिरूपा वृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरोत्तमत्वं चोक्तम् अथोत्तरोत्तरवर्णस्य स्वस्ववृत्त्यलाभरूपा यदिपूर्वपूर्ववर्णस्य चोत्तरोत्तरस्य वा वृत्त्याश्रयणं वक्तुं तावदनापदि तदाश्रयणं निषेधति—जघन्य इति । जघन्यवर्णो नरः अनापदि स्वस्ववृत्त्यलाभरूपापदभावे उत्तमां पूर्वपूर्ववर्णसम्बन्धिनीं वृत्तिं न भजेन्नाश्रयेत् आपत्सु तु राजन्यं विना राजन्यव्यतिरिक्तानां सर्वेषामपि यथालाभं सर्वा अपि वृत्तय आश्रयणीया भवन्ति सर्वेषां सर्वश इत्येतावत्युक्ते राजन्यस्य प्रजापालनप्रयुक्तकरादानरूप-स्ववृत्त्यलाभरूपापदि याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिरूपपूर्ववर्णवृत्त्याश्रयणं वार्ताशुश्रूषयोरुत्तरवर्णवृत्त्योश्चाश्रयणं प्रसक्तमृतेराजन्यमिति निषिध्यते ॥ १७ ॥ * * अथ विप्रराजन्ययोः स्वस्ववृत्त्यलाभरूपापद्युपादेयां वृत्तिं निष्कृष्य दर्शयन्नुत्तरोत्तरवर्णसेवारूपां वृत्तिं प्रतिषेधयति—ऋतामृताभ्यामिति । ऋताद्यन्यतमेन जीवेत श्ववृत्त्या तु कथञ्चन न जीवेत सर्वथा श्ववृत्तिं नाश्रये-दित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * ऋतादिपदार्थानाह—सार्द्धेन ऋतमिति । स्पष्टोर्थः ॥ १९ ॥ * * न कथञ्चनेति व्याचष्टे—

वर्जयेदिति । विप्रो राजन्यश्च तां नीचसेवां स्वोत्तरवर्णसेवां जुगुप्सितां निन्दितां परिवर्जयेत् जुगुप्सितत्वमेव वदन्विप्रराजन्यौ विशिनष्टि—सर्ववेदमय इति । प्राचुर्यं मयट् पूज्ययोः पूजकसेवानिन्दितेति भावः ॥ २० ॥ * * अथ वर्णानामभिव्यञ्जकान् धर्मानाह—शम इति चतुर्भिः । शमादिपदार्थानामर्थस्त्रिंशलक्षणधर्मा व्याख्यायामुक्ताः । तत्र शान्तिरक्रोधः अच्युतात्मत्वमच्युत-प्रवर्णचित्तत्वम् । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं ब्राह्मणकुलाभिव्यञ्जकमित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * शौर्यमिति । शौर्यादिक्षत्रलक्षणं क्षत्रिय-त्वाभिव्यञ्जकं तत्र शौर्यं स्वगृह इव युद्धे प्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं परैरनभिभाव्यत्वं धृतिः धैर्यमापद्यदुःखित्वं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं त्यागः लोभराहित्यदानशीलता आत्मजयो देहजयः देहधर्मैरनभिभाव्यत्वं क्षमा सहिष्णुता ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुलानुवृत्तिः प्रसादोऽ-नुग्रहः रक्षा प्रजापालनम् ॥ २२ ॥ * * एवं देवादिभक्त्यादिकं वैश्यलक्षणं तत्र देवगुर्वार्यगोभक्तिः देवाश्च गुरवश्चार्या ज्ञानवृद्धा गावश्चैषां भक्तिः त्रिवर्गेण धर्मादिपुरुषार्थत्रयेण परितोषणं परितुष्टिः, अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य सः आस्तिक्यस्य भाव आस्तिक्यं नित्यमुद्यमः अर्थार्जने प्रयत्नः तत्र नैपुण्यम् ॥ २३ ॥ * * शूद्रस्य सन्नत्यादिकं लक्षणमित्यनुषङ्गः । सन्नतिः पूर्ववर्णविषये नम्रता, शौचं स्नानादिजं स्वस्वामिन्यमायया निष्कपटभावेन सेवा, अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव च यज्ञानु-ष्ठानम्, तथा च याज्ञवल्क्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्नहापयेत्” इति अस्तेयमचौर्यं सत्यमनृतावदनं गवां विप्राणाञ्च रक्षणम् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदभावे शूद्रस्य कथमिति तत्राह—जघन्य इति । जघन्यो नरः शूद्रोऽनापदि तत्सद्भावे उत्तमां वृत्तिं तत्त्वज्ञानलक्षणां न भजेत् कुर्यादित्यन्वयः । आपदि तदभावे तदनुज्ञया कुर्यादित्यतो नापदीति विशेषणं पालनादिवृत्तिर्वा । ननु, वर्णहीनस्य कथमित्येदमेवोत्तरं जघन्यो वर्णहीनो नापद्युत्तमां वृत्तिं न भजेत् “वर्णेष्वज्ञेषु वर्णस्तु न ज्ञानी स्यात् कथञ्चन” इति श्रुतिः । राजानं विना सर्वेषां विप्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवने दोषो नास्तीत्याह—ऋते राजन्यमिति ॥ १७ ॥ * * ऋता-दीनामप्रतीतार्थत्वाद्वाच्ये—ऋतमित्यादिना । कर्षणम् कृषिः ॥ १८-१९ ॥ * * श्ववृत्तिवर्जने हेतुमाह—सर्वेति । “सर्वा देवता वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति श्रुतेः नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यादेश्च ॥ २० ॥ * * विप्रादीनां विविच्य ज्ञाने प्रथमं लक्षणमाह—शम इत्यादिना । अच्युतात्मत्वमच्युतमनस्कत्वम् ॥ २१ ॥ * * त्यागो दातव्ये मुक्तहस्ता आत्मजयो मनोजयः ॥ २२ ॥ * * त्रिवर्गेधर्मार्थकामैः ईश्वरपरितोषणं त्रयो वर्गा येषां ते त्रिवर्गाः तेषां द्रव्यादना परि-तोषणम् ॥ २३ ॥ * * शूद्रस्याततः सत्पुष्टाभिरद्विराचमनलक्षणं शौचं “हृत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्पुष्टाभिर्नन्ततः” इति वचनात् केशश्मश्रुनखाद्यधारणं मौढ्येन ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आपदवृत्तीराह—जघन्यो नीचः उत्तमाम् अध्ययनादिरूपाम् ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रतिप्रहादन्यां भजेत् ॥ १७ ॥ विप्रवृत्तीर्वैश्यवृत्तीश्च काश्चित् सर्वेषामप्यापद्युजानीते ऋतामृताभ्यामिति ॥ १८ ॥ * * श्लोकमिमं व्याचष्टे ऋतमिति सार्द्धेन ॥ १९ ॥ * * तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्वेति । तेन वैश्यशूद्रयोः नीचसेवाप्यापदि न तावान् दोष इति भावः ॥ २० ॥ * * वर्णानामभिव्यञ्जकानि लक्षणान्याह—शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं विष्णुम-नस्कत्वम् ॥ २१-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

जघन्यः कनिष्ठवर्णः उत्तमां श्रेष्ठवर्णोचितामनापदि न भजेत् ऋते राजन्यं स तु अनापद्यपि उत्तमामपि याजनरूपा-मध्यापनरूपां च भजत्वित्यर्थः । आपत्सु तु यथोक्तवृत्त्यलामे सर्वेषां सर्वशो वृत्तयः ॥ १७ ॥ * * पूर्वोक्ताश्चतुर्विधा विप्रवृत्तयोऽन्यैरपि प्राह्याः स्वापेक्षया नीचसेवा तु न कर्तव्या विप्रराजन्याभ्यां तु विशेषतो नीचसेवा वर्ज्येत्याह—ऋतामृताभ्या-मित्यादि सार्द्धेस्त्रिभिः ॥ १८-२० ॥ * * वर्णानां लक्षणान्याह—शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं विष्णुमनस्कत्वम् ॥ २१ ॥ शौर्यं न्यायप्राप्तयुद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजः प्रागल्भ्यम्, त्यागः उदारत्वम् आत्मजयो जितमनस्कत्वम् प्रसादः प्रसन्नता ॥ २२ ॥ आस्तिक्यं श्रद्धा उद्यमोऽनालस्यम् ॥ २३ ॥ * * शूद्रस्य सन्नत्यादिकं लक्षणमिति शेषः । अमायया निष्कापट्येन अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेण पञ्चयज्ञानुष्ठानम् तथा च याज्ञवल्क्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत्” इति ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वृत्तिषु व्यवस्थामाह—जघन्य इति सार्द्धं चतुर्भिः । जघन्यो नीचोऽनापदि स्ववृत्त्यलभरूपापदभावे उत्तमामध्यापनादिरूपां वृत्तिं न भजेत् न स्वीकुर्यात् । स्वस्ववृत्त्यैव निर्वाहं कुर्यात् । आपत्सु तु ऋते राजन्यं क्षत्रियं विना सर्वेषामपि सर्वा एव वृत्तयो भवन्ति । क्षत्रियस्य तु प्रतिग्रहं विहायान्या वृत्तयो भवन्ति ‘अन्यस्याप्रतिग्रहः’ इत्युक्तत्वात् ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिं चतुर्विधामितरेषामपि दर्शयति—ऋतामृताभ्यामिति ॥ १८ ॥ ॐ ॐ श्लोकं स्वयमेव व्याचष्टे—ऋतामिति सार्धेन ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तां नीचसेवारूपाम् । वर्जने हेतुमाह—जुगुप्सितामिति । तौ प्रति निन्दितानिन्दितत्वे हेतुमाह—सर्ववेदमय इति । पूज्ययोः पूजकसेवा निन्दितैवेति भावः ॥ २० ॥ ॐ ॐ ब्राह्मणादीनां पृथग्ज्ञानं विनोक्तधर्मादिव्यवस्थाया असम्भवात् के ते ब्राह्मणादय इत्यपेक्षायां वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान् धर्मानाह—शम इति चतुर्भिः । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकमित्यन्वयः । शमोऽन्तःकरणनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । तपः एकादशयुपवासादि । शौचं स्नानादिना शुद्धत्वम् । सन्तोषो दैवाल्लब्धेनालम्बुद्धिः । शान्तिः क्रोधाभावः । आर्जवं मनसः ऋजुत्वम् । ज्ञानं विवेकः । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । अच्युतात्मत्वं भगवन्निष्ठत्वम् । सत्यं यथार्थभाषणम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ शौर्यादि क्षत्रलक्षणं क्षत्रियत्वस्याभिव्यञ्जकमित्यन्वयः । शौर्यं युद्धोत्साहः । वीर्यं प्रभावः परैरनभिभाव्यत्वम् । धृतिर्धैर्यं आपद्यप्यदुःखत्वम् । तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् । त्यागः उदारता लभाभावो वा । आत्मजः देहादिधर्मः क्षुत्पिपासादिभिरनभिभाव्यत्वम् । क्षमा परापराधसहिष्णुता । ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुलानुवृत्तिः । प्रसादः अनुग्रहः । रक्षा प्रजापालनम् ॥ २२ ॥ देवादिभक्तादिकं वैश्यलक्षणमित्यन्वयः । देवाश्च गुरव आर्या उपदेष्टारो ज्ञानवृद्धाश्च अच्युतश्च तत्र भक्तिः । देवगुर्वार्योभक्तिरिति पाठान्तरम् । त्रिवर्गेण धर्मार्थिकामरूपेण पुरुषार्थत्रयेण परितोषणं परितुष्टिः । आस्तिक्यमांस्त शास्त्रोक्तं सर्वमिति विश्वासः । नित्यमुद्यमः अर्थार्जने प्रयत्नः, तत्र नैपुण्यं चातुर्यम् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ शूद्रस्य सन्नत्यादिकं लक्षणमित्यनुवर्णनान्वयः । सन्नतिर्ब्राह्मणादिवर्णत्रये नम्रता । शौचं स्नानादिना शुद्धत्वम् स्वस्वामिनि अमायया निष्कपटभावेन सेवा । अमन्त्रयज्ञः नमस्कृष्टान्तनाममन्त्रेण पञ्चयज्ञानुष्ठानम् । तथाचाह याज्ञवल्क्यः—‘नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् समर्पयेत्’ इति । अस्तेयमचौर्यम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । गवां विप्राणां च रक्षणम् । हिशब्द उक्तार्थस्य शास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्याविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विप्रस्य याजनाद्यलभे खड्गबन्धवार्त्तारूपा वृत्तिरप्यन्यत्रोक्तास्ति । क्षत्रियस्य याजनादिरूपा विप्रवृत्तिरप्युक्तास्ति, ततः स्वस्ववृत्त्यलभे पूर्वेपूर्ववर्णस्य उत्तरात्तरवृत्त्याश्रयणमुत्तरात्तरवर्णस्य पूर्वेपूर्ववृत्त्याश्रयणं युक्तमयुक्तं वा इति संदेहे प्राप्ते आपदि ताद्विधानपूर्वकमनापादं तदाश्रयणं निषेधात् । जघन्य इति । अनापदि आपदवृत्तिरिक्ते स्वस्थे काले इत्यर्थः । जघन्यः नरः, यो यस्मान्नोचः सः पुरुष इत्यर्थः । उत्तमां वृत्तिं स्वस्मादुत्कृष्टस्य वृत्तामत्यर्थः । न भजेत् । आपत्स्वपि, राजन्यम् ऋते इतरः, उत्तमां वृत्तिं न भजेत् । राजन्यस्तु प्रतिग्रहादन्यामध्यापनादिरूपां वृत्तिं भजोदत्यर्थः । आपन्नवृत्तौ त्वात् शेषः । सर्वेषामपि, सर्वाः स्वकीयाः स्वकीया एव वृत्तय इत्यर्थः । न त्वापदवृत्तय इति । भावः । अस्यायं भावः । ‘सीदान्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यरे-वापदं तरेत् । खड्गेन वा पदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथंचन’ इति भगवद्वाक्येनापदि विप्रस्य क्षात्रियवैश्ययोर्वृत्त्यापत्तरणमुक्तं, ‘वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवन्मृगययाऽऽपाद । चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन’ इति भगवद्वाक्येनापदि ब्राह्मणवैश्ययोर्वृत्त्यापत्तरणं क्षात्रियस्यापि संप्राप्तम् । तत्र ब्राह्मणस्य स्वतः पूर्ववर्णाभावादुत्तरवर्णभूतक्षात्रियवैश्ययोर्वृत्त्यापत्तरणमुक्तम् । क्षात्रियस्य पूर्वोत्तरवर्णसत्त्वात् स्वपूर्वोत्तरवर्णवृत्त्यापत्तरणमुक्तम् । उभयार्थापि शूद्रवृत्तेः सेवाया निषेधो, न श्ववृत्त्या इत्यनेन प्राप्तः । ऋते राजन्यमित्यनेन क्षात्रियस्य विप्रवैश्ययोर्वृत्त्या यज्जीवनं भगवद्वाक्येन प्राप्तं तत्र विप्रवृत्त्या जीवनमुत्तमं वैश्यस्य स्वता नीचत्वात्तद्वृत्त्या तन्निषिद्धम् । ऋते राजन्यमिति विशेषोपादानात् वैश्यस्य स्वतः उत्कृष्टयोः ब्राह्मणक्षात्रिययोर्वृत्त्यापत्तरणमप्राप्तं, ततः ‘शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः’ इति वाक्येन भगवता शूद्रवृत्त्यैव तज्जीवनमनुज्ञातं, ततो न श्ववृत्त्यति निषेधो वैश्ये न प्रवृत्तः विधि-वाक्यत्वात् । शूद्रस्य तु ‘शूद्रः कारुकटक्रियाम्’ इति भगवद्वाक्येन स्वावरसंकररूपकारुवृत्त्यभ्युज्ञातं, स्वतः उत्तमस्य वर्णत्रयस्य वृत्त्या जीवनमप्राप्तमेव । एवं व्यवस्थासमीक्षया सर्वेषामपि सर्वश इत्यस्यैवमर्थो विज्ञेयः । सर्वेषां वर्णानामपि सर्वथाऽऽप-न्नवृत्तौ सर्वशः स्वकीयाः स्वकीया एव सर्वा वृत्तयो ग्राह्या इति । ‘कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा’ इति भगवद्वाक्येन सहैकार्थ्यादिति ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अथ विप्रराजन्ययोः स्ववृत्त्यलभरूपापद्युपादेयवृत्तिं निष्कृष्य दर्शयन्नुत्तरात्तरवर्णसेवारूपां वृत्तिं प्रतिषेधयति । ऋतेति । ऋतं चामृतं च ताभ्यां, जीवेत । मृतेन प्रमृतेन वा, जीवेत । सत्यं चानृतं च ताभ्यां, जीवेत । श्ववृत्त्या कथंचन न जीवेत । सर्वथा श्ववृत्तिं नाश्रयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ ऋतादिपदार्थान् सार्द्धेनाह । ऋतमिति ।

उच्छशिलं ऋतं ऋतशब्देन प्रोक्तं, यत् अयाचितं तत् अमृतं प्रोक्तं, नित्ययाच्चा तु मृतं मृतसंज्ञकं स्यात् । 'मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके' इत्यभियुक्तोक्तेर्नित्ययाच्चाया मृतमित्यन्वर्थसंज्ञकमस्ति । कर्षणं, प्रमृतं स्मृतम् । वाणिज्यं वणिग्वृत्त्याश्रयणं, तु सत्यानृतं इदमप्यन्वर्थसंज्ञमेवास्ति । नीचसेवनं श्रवृत्तिः ॥ १६ ॥ * * * श्रवृत्त्या न कथंचनेति व्याचष्टे । वर्जयेदिति । विप्रो ब्राह्मणः, राजन्यश्च सदा तां नीचसेवावृत्तिं, जुगुप्सितां निन्दितां, ज्ञात्वा, वर्जयेत् । तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह । विप्रः सर्वदेवमयः, नृपः सर्वदेवमयः, उभयत्र प्राचुर्यं मयट् । पूज्यस्य पूजकसेवा निन्दितेति भावः ॥ २० ॥ * * * अथ वर्णानामभिव्यञ्जकान् धर्मानाह । शम इत्यादिचतुर्भिः । शम इति । शमः, दमः, तपः, शौचं, संतोषः, क्षान्तिरक्रोधः, ज्ञानं, दया, अच्युतात्मत्वमच्युतप्रवणचित्तत्वं, सत्यं च, ब्रह्मलक्षणं ब्राह्मणकुलमभिव्यञ्जकम् । शमादीनामर्था स्त्रिशल्लक्षणधर्मव्याख्यायामुक्ताः ॥ २१ ॥ * * * शौर्यमिति । शौर्यं युद्धोत्साहः, वीर्यं प्रभावः, वृत्तिं धैर्यं, तेजः प्रागल्भ्यं, त्यागो दानं आत्मजयो मनसो जयः, क्षमा सहिष्णुता, ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुलानुवृत्तिः, प्रसादोऽनुग्रहश्च, रक्षा प्रजापालनं च, क्षत्रलक्षणं क्षत्रियत्वमभिव्यञ्जकम् ॥ २२ ॥ * * * देवेति । देवाश्च गुरवश्च आर्या ज्ञानवृद्धाश्च गावश्च एषां भक्तिः । देवगुरुव्युत्ते भक्तिरिति पाठे प्रसिद्ध एवार्थः । त्रिवर्गेण धर्मादिपुरुषार्थत्रयेण परितोषणं परितुष्टिः । अस्ति परलोक इत्यास्तिक्यस्य भाव आस्तिक्यम् । नित्यम् उद्यमः अर्थाजने प्रयत्नः नैपुण्यं निपुणता, वैश्यलक्षणं वैश्यत्वाभिव्यञ्जकम् ॥ २३ ॥ * * * शूद्रश्चेति । संनतिः पूर्ववर्णविषये नम्रतरः, शौचं स्नानादिजं, स्वामिनि स्वस्वामिनि, अमायया निष्कपटभावेन, सेवा । अमन्वयज्ञः नमस्कारेणैव यज्ञानुष्ठानम् । तथा च याज्ञवल्क्यः । 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् । आमन्त्रेण वृतेनैव पक्वान्नं तु विवर्जयेत्' इति । अस्तेयमचौर्यं, सत्यं सत्यभाषणं, गावश्च विप्राश्च तेषां रक्षणं, शूद्रस्य लक्षणं शूद्रत्वाभिव्यञ्जकं हि ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

निम्नवर्णका पुरुष विना आपत्तिकालके उत्तम वर्णकी वृत्तियोंका अवलम्बन न करे । क्षत्रिय दान लेना छोड़कर ब्राह्मणकी शेष पाँचों वृत्तियोंका अवलम्बन ले सकता है । आपत्तिकालमें सभी सब वृत्तियोंको स्वीकार कर सकते हैं ॥ १७ ॥ * * * ऋत, अमृत, मृत, प्रमृत और सत्यानृत—इनमेंसे किसी भी वृत्तिका आश्रय ले, परन्तु श्वानवृत्तिका अवलम्बन कभी न करे ॥ १८ ॥ * * * बाजारमें पड़े हुए अन्न (उच्छ) तथा खेतोंमें पड़े हुए अन्न (शिल) को बीनकर 'शिलोच्छ' वृत्तिसे जीविका-निर्वाह करना 'ऋत' है । विना माँगे जो कुछ मिल जाय, उसी अयाचित (शालोन) वृत्तिके द्वारा जीवन-निर्वाह करना 'अमृत' है । नित्य माँगकर लाना अर्थात् 'यायावर' वृत्तिके द्वारा जीवन-यापन करना 'मृत' है । कृषि आदिके द्वारा 'वाता' वृत्तिसे जीवन-निर्वाह करना 'प्रमृत' है ॥ १९ ॥ * * * वाणिज्य 'सत्यानृत' है और निम्नवर्णकी सेवा करना 'श्वानवृत्ति' है । ब्राह्मण और क्षत्रियको इस अन्तिम निन्दित वृत्तिका कभी आश्रय नहीं लेना चाहिये । क्योंकि ब्राह्मण सर्वदेवमय और क्षत्रिय (राजा) सर्वदेवमय है ॥ २० ॥ * * * शम, दम, तप, शौच, संतोष, क्षमा, सरलता, ज्ञान, दया, भगवत्परायणता और सत्य—ये ब्राह्मणके लक्षण हैं ॥ २१ ॥ * * * युद्धमें उत्साह, वीरता, तेजस्विता, त्याग, मनोजय, क्षमा, ब्राह्मणोंके प्रति भक्ति, अनुग्रह और प्रजाकी रक्षा करना—ये क्षत्रियके लक्षण हैं ॥ २२ ॥ * * * देवता, गुरु और भगवान्के प्रति भक्ति, अर्थ, धर्म और काम—इन तीनों पुरुषार्थोंकी रक्षा करना; आस्तिकता, उद्योगशीलता और व्यावहारिक निपुणता—ये वैश्यके लक्षण हैं ॥ २३ ॥ * * * उच्च वर्णोंके सामने विनम्र रहना, पवित्रता, स्वामीकी निष्कपट सेवा, वैदिक मन्त्रोंसे रहित यज्ञ, चोरी न करना, सत्य तथा गौ-ब्राह्मणोंकी रक्षा करना—ये शूद्रके लक्षण हैं ॥ २४ ॥

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता । तद्वन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥
संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डलवर्तनैः । स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥
कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च । वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत् पतिम् ॥ २७ ॥
संतुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् । अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥
या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा । हर्यात्मना हरलोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥
वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् । अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनाम् ॥ ३० ॥

प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगे युगे । वेददृग्भिः स्मृतो राजन्प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ॥ ३१ ॥
वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत् । हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—च पतिदेवानाम् स्त्रीणाम् धर्मः तच्छ्रूषा अनुकूलता तद्वन्धुषु अनुवृत्तिः च नित्यम् तद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥
साध्वी संमार्जनोपलेपाभ्याम् गृहमंडलवर्तनैः च स्वयम् नित्यम् मंडिता परिमृष्टपरिच्छदा च उच्चावचैः कामैः प्रश्रयेण दमेन सत्यैः प्रियैः वाक्यैः प्रेम्णा काले काले पतिम् भजेत् ॥ २६-२७ ॥ * * संतुष्टा अलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा तु अपतितम् पतिम् भजेत् ॥ २८ ॥ * * या श्रीः इव तत्परा हरिभावेन पतिम् भजेत् सर्वात्मना पत्या हरेः लोके श्रीः इव मोदते ॥ २८ ॥ * * अचौराणाम् अपापानाम् अन्यजान्तेवसायिनाम् सङ्करजातीनाम् वृत्तिः तत्तत्कुलकृता भवेत् ॥ ३० ॥ * * राजन् वेददृग्भिः युगे युगे प्रायः नृणाम् स्वभावविहितः धर्मः इह च प्रेत्य च शर्मकृत् स्मृतः ॥ ३१ ॥ * * स्वभावकृतया वृत्त्या वर्तमानः स्वकर्मकृत् स्वभावजं कर्म हित्वा शनैः निर्गुणताम् इयात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्त्रीधर्मानाह । स्त्रीणामिति पंचभिः । पतिरेव देवो यासां तस्य पत्युरेव शुश्रूषा पादसंवाहनादिभिः । तदनुकूलता च हिताचरणं तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणमाचरणम् । एतच्चतुष्टयं पतिव्रतानां लक्षणं धर्मश्च ॥ २५ ॥ * * किञ्च । संमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । परिमृष्टा उद्धर्तनादिना निर्मलीकृताः परिच्छदा गृहोपकरणानि यया ॥ २६-२७ ॥ * * किं च । संतुष्टा यथालाभेन तावन्मात्रभोगेऽयलोलुपा दक्षाऽनलसा प्रिया सत्या च वाग्यस्याः सर्वत्राप्यप्रमत्ताऽवहिता । अपतितं महापातकशून्यम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । “आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥ * * तत्परा सती भजेत् । श्रीहरिमिव ह्यात्मना पत्या सह ॥ २९ ॥ * * प्रतिलोमजानुलोमजानां वृत्तिमाह वृत्तिरिति । तत्तत्कुलकृता कुलपरंपराप्राप्तमपि चौर्यं हिंसादिकं च प्रतिषेधति । अचौराणामपापानां चेति । तत्तत्प्रदर्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह । अंत्यजेति । “रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च । कैवर्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः” अन्तेवसायिनस्तु चांडालपुल्कसमातंगादयः । तेषां परंपराप्राप्तैव वस्त्रनिर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * श्रेष्ठादपि परधर्मास्त्रीचोऽपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याह प्राय इति । स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृत्सुखहेतुः स्मृतः । कैः वेद एव दृक् चतुर्थेषां तैः । भगवता चोक्तम् । “श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्” इति ॥ ३१ ॥ * * ननु स्वाभाविकस्य कर्मणो बंधुहेतुत्वात्कथं सुखहेतुत्वं तत्राह । वृत्त्येति ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

देवः पूज्यः । तदनुकूलता तदनुकूलाचरणम् तस्य पत्युर्यद्व्रतं गोविप्राद्यर्चनरूपो नियमस्तस्य धारणं करणम् । तद्वंधुषु श्वश्रूषुरज्येष्ठादिषु अनुवृत्तिः सेवनम् ॥ २५ ॥ * * अन्यस्त्रीधर्ममाह-किं चेति । गृहे रंगवल्यादिस्वस्तिकादिमंडलरचनैः अम्लद्वयैः संवर्षणादिना वा प्रकाशितरीतिमयादिपात्रादिसामर्थ्यो यया सा तथा ॥ २६ ॥ * * उच्चावचैः कामैर्भोगैः स्वन्नाद्यर्पणैः कालेकालेऽवसरेऽवसरे दिवापर्वोदिरहिते समये ॥ २७ ॥ * * अपतितसेवने प्रमाणमाह—यथाहेति । प्रायश्चित्तेन शुद्धं पुनर्भजेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * हरिभावेनास्मिन्पत्यौ हरिः सन्निहित इति भावेन ॥ २९ ॥ * * कुलपरंपराप्राप्ता यथा नापितरजकादीनां मुंडनवस्त्रनिर्णेजनादिका । अपापानामिति । कुलपरंपराप्राप्तमद्यपानविधवाविवाहादिपापवतां पापाभाव उक्तः । चौर्यं तु तेषामपि प्रतिषिद्धमित्याह—अचौराणामिति । अचौरत्वे सत्येव वृत्तिः कुलकृता विहिता पापाभावश्चेति भावः । मध्यमांगिराः—“चंडालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतैर्यावसायिनः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चंडालः सर्वधर्मबहिष्कृतः । क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्राक्षत्तारमेव च । शूद्रादयोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ।” इति । स्वामिचरणैरन्तेवसायिषु पुल्कसमातंगादयो हि ग्रन्थांतरसंमत्या गणिता इति ज्ञेयम् । इत्यर्थ इति । तेषामपि वृत्तिः परंपरागतैवेति भावः ॥ ३० ॥ * * प्रायःशब्दप्रयोगात् दुर्जातीनां दुराचारत्यागो नाशर्मकृद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । शनैर्वहुभिर्जन्मभिरित्यर्थः । “स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिचतामेति” इत्याद्युक्तेः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो यासां तासां पतिव्रतानां स्त्रीणां पतिशुश्रूषादिचतुष्टयं लक्षणं धर्मश्चेति तस्य पत्युः शुश्रूषा परिचर्या तदनुकूलता च हिताचरणं तस्य बन्धुषु पितृभ्रात्रादिष्वनुवृत्तिः नित्यं तस्य पत्युः यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणं निर्वाहः ॥ २५ ॥ * * संमार्जनेति द्वयम् । साध्वी स्वयं च नित्यं मण्डिता अलंकृता परिमृष्टाः निर्मलीकृताः परिच्छदाः पात्रवस्त्रभूषादयो यया तादृशी सती गृहस्य संमार्जनोपलेपाभ्यां जलेन सेकः मण्डनमलङ्कारः वर्तनं नित्यं स्वगृह एवावस्थानं तैः उच्चावचैर्नानाविधैः पत्युरपेक्षितैः कामैः विषयैः प्रश्रयेण विनयेन दमेनेन्द्रियसंयमेन च सत्यैर्यथार्थैः प्रियैः प्रीतिजनकैर्वाक्यैश्च प्रेम्णा च काले काले तत्तदुचितावसरे पतिं भजेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ * * संतुष्टेति । स्वयं तु यथालाभेन संतुष्टा तावन्मात्रेऽपि अलोलुपा अलुब्धा दक्षा अनलसा धर्मज्ञा प्रिया सत्या च वाक् यस्याः सा वाक्यैः सत्यैरिति पतिविषये अत्र प्रियायाः सत्यवागिति तु तदन्यविषयेऽपीत्यपौनरुक्त्यं बोध्यम् । अप्रमत्ता पतिशुश्रूषणादौ सावधाना शुचिः स्नानादिना शुद्धा स्निग्धा स्नेहयुक्ता अपतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् । तुशब्देन पतितेन संबन्धो न कार्य इति सूचितम् । “आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २८ ॥ * * येति । श्रीर्लक्ष्मीर्यथा हरिपरा सती हरिं भजते तथा या स्त्री तत्परा स पतिरेव परः सर्वत उत्कृष्टो यस्याः सा तथाभूता सती पतिं भजेत् । सा यथा हरेर्लोकं वैकुण्ठे हरिणा सह श्रीर्मोदते तथा हर्यात्मना चतुर्भुजादिरूपेण स्वपतिना सह तत्र मोदते ॥ २९ ॥ * * वृत्तिरिति । संकरजातयानु प्रतिलोमजाः अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः । तत्रावरवर्णात् प्रकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः । प्रकृष्टवर्णादवरवर्णायां जातास्त्वनुलोमजाः । “रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदमिह्याश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः ।” इति स्मृत्युक्ता अन्यजा ज्ञेयाः । अन्तेवसायिनस्तु चाण्डालपुलकसमातङ्गादयः । अचौराणाम् अपापानां न अन्यजानाम् । अन्तेवसायिनां च सङ्करजातीनां तत्तत्कुलहृता कुलपरम्परा प्राप्तैव । नापितरजकादीनां क्षौरवस्त्रनिर्णयजनादिरूपा वृत्तिर्भवेत् । कुलपरम्परागतमपि चौर्यहिंसादिकं न कार्यमिति सूचनाय अचौरादिविशेषणम् ॥ ३० ॥ * * श्रेष्ठादपि परधर्मात् नीचोऽपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याशयेनाह—प्राय इति । हे राजन् ! नृणां वर्णाश्रमादिमतां सर्वेषामपि स्वभावेनोक्तशमदमादिप्रयुक्तवर्णाश्रमाद्यनुसारेण विहितो यो धर्मोऽध्ययनाध्यापनादिरूपः स एव इह लोके प्रेत्य परलोके च युगे युगे तत्तदवसरे वेददृग्भिः वेदज्ञैः शर्मकृतसुखहेतुः स्मृतः ॥ ३१ ॥ * * ननु सर्वस्यापि कर्मणो बन्धहेतुत्वात्कथं सुखहेतुत्वं तत्राह—वृत्त्येति । स्वभावकृतया शमदमादिस्वभावाभिव्यक्तवर्णाश्रमादिप्रयुक्तयाऽध्यापनादिवृत्त्या वर्तमानः स्वनिर्वाहं कुर्वन् स्वकर्माणि अध्ययनादीनि करोति । स्वभावजं राजसादिप्रयुक्तं कर्म दुरितं हित्वा शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ स्त्रीणां धर्मानाह—स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो दैवतं यासां तासां स्त्रीणाम्, तस्य पत्युः शुश्रूषा परिचर्या तदनुकूलता च तस्य पत्युर्वन्धुषु पितृभ्रात्रादिषु अनुवृत्तिः तस्य तु यद्व्रतं पत्यर्थं यो नियमस्तस्य धारणमेतच्चतुष्टयं पतिदेवतानां स्त्रीणां लक्षणं धर्मश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * किञ्च संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहस्येति शेषः । गृहसंमार्जनादिभिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । सेकः जलविक्षेपः मण्डनं पिष्टैरलङ्कारः वर्तनं नित्यं स्वगृह एवावस्थानम् एतैः कथंभूता स्वयं मण्डिता अलंकृता परिमृष्टाः विशोधिताः परिच्छदाः पात्रवस्त्रभूषणादयो यया तादृशी ॥ २६ ॥ * * उच्चावचैर्नानाविधैः पत्युरपेक्षितैः कामैः प्रश्रयेण विनयेन दमेन उपशान्त्या सत्यैः प्रियैश्च वाक्यैः प्रेम्णा च काले काले उचितसमये उचितकामेषु सन्तुष्टा यथालाभेन तावन्मात्रभोगेऽप्यलोलुपा दक्षाऽनलसा धर्मज्ञा भर्तृशुश्रूषणमेव परं धर्मं जानातीति प्रिया तथोक्ता सत्या च वाग्यस्याः सा वाक्यैः सत्यैरिति पतिविषये सत्यवाक्यमुक्तम् । प्रियसत्यवागित्यनेन तदितरविषयेऽपीत्यतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥ * * सर्वत्राप्यप्रमत्ता अवहिता शुचिः परिशुद्धा स्निग्धा अनुरक्ता पतिं भजेदपतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् तु शब्देन पतितं न भजेदिति सूचितम्, यदाह, याज्ञवल्क्यः “आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥ * * एवंविधस्य भर्तृभजनस्य फलमाह—येति । श्रीर्लक्ष्मीर्हरिमिव या स्त्रीः हरिभावेन तत्परा स पतिरेव परो दैवतं यस्याः सा पतिं भजेत् सा हर्यात्मना हरिरूपेण हरिसमानरूपेण पत्या सह श्रीहरिणा सहैव हरेर्लोकं मोदते शनैः पत्या सह मुक्ता भवेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ अथ सङ्करजातीनां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । सङ्करजातयः प्रतिलोमजाः अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः तत्रोत्तरवर्णात्पूर्ववर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः पूर्ववर्णादुत्तरवर्णायां जातास्त्वनुलोमजाः तेषां तत्कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्तैव वृत्तिर्भवेदिति कुलक्रमागतमपि चौर्यहिंसादिकं निषेधन् तान्विशिनष्टि—अचौराणामपापानाश्चेति । तत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह—अन्यजाश्चांतेवसायिनश्च तेषां सङ्करजातीनामित्यन्वयः तत्र—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते अन्यजातयः” ॥

अन्तेऽवसायिनस्तु चण्डालपुल्कसमातङ्गादयः तेषां परम्पराप्राप्तैव वस्त्रनिर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ “श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्” इति भगवदुक्तमर्थमाह—प्राय इति, द्वाभ्याम् । हे राजन् ! नृणां ब्रह्मक्षत्रादिरूपेणावस्थितानां सर्वेषामपि प्रायशः स्वभावविहितः सात्त्विकादिस्वभावानुसारेण विहितः । यद्वा भावः प्रकारः वर्णाश्रमादिरूपः स्वस्ववर्णाश्रमोद्देशेन विहित इत्यर्थः । इज्याऽध्ययनादिरूपः स एव धर्म इह लोके प्रेत्याऽमुत्र च लोके शर्मकृत सुखकृद्वेददृग्भिर्मन्वादिभिः स्मृतः कथितः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं वृत्तिरपि प्रातिस्विकी ज्यायसीति वदन्नेवंवर्तमानस्य फलमाह—वृत्त्येति, स्वभावकृतया वर्णाश्रमादिस्वभावकृतया वृत्त्या अध्यापनादिरूपया जीविकया स्वकर्मणीज्यादिरूपे वर्तमानः स्वस्वकर्मानुतिष्ठन्स्वस्वभावजं सात्त्विकादिस्वभावप्रयुक्तं प्राकृतसत्त्वादिगुणवश्यताप्रयुक्तं बन्धकं पुण्यपापात्मकं कर्म हित्वा “धर्मेण पापमपनुदय-विद्यया मृत्युं तीर्त्वा” इत्यादि श्रुत्यर्थोऽत्राभिसंहितः शनैर्निर्गुणतां सत्त्वादिगुणराहित्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिमितियावत् इयात् प्राप्नुयादिति शनैरित्यस्य भगवदुपासननिवृत्तिद्वारा प्राप्नुयादित्यशयः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्त्रीणां सामान्यलक्षणमाह—स्त्रीणामिति । अनुकूलतोक्तकारित्वं यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते । स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परं स्त्रियः” इति वचनात् तद्बन्धुषु भर्तृबन्धुषु भागिनेयादिषु तद्ब्रतधारणं पातिव्रत्यं तस्य यद्गतं तदेवास्या व्रतमिति वा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गृहमण्डनवर्तनैर्गृहलङ्कारकरणैः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कामैर्विषयैः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अलोलुपा अयोग्याऽभिलाषरहिता अपतितं ब्रह्महत्यादिपातकरहितम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अस्मिन् पत्यौ हरिः सन्निहितः इति या बुद्धिः स हरिभावः “हरिरस्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तरि भावना । शिष्याणाञ्च गुरौ नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु । श्रुत्यानां स्वामिनी तथा हरिभाव इतीरितः” इतिवचनात् तयोरैक्यार्थः हर्थात्मना हरेर्विशेषसन्निधानवता पत्या सह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ क्षत्रियाद्विप्रस्त्रीसूतानां विप्रान् क्षत्रीयस्त्रीजातानां क्षत्रियाद्वैश्यस्त्रीप्रसूतानां वैश्याच्छूद्रस्त्रीसूतानामित्येवं जातानां का वृत्तिरिति तत्राह, येषां जातिविशेषाः अम्बष्ठनिषादपारशवादिनाम्ना ज्ञातव्याः तदुक्तं विप्रान्मूर्द्धावसिक्तास्त्री राज्ञोऽम्बष्ठविशोऽङ्गना” इत्यादि अध्ययनमन्तरेणाम्बष्ठादीनां संस्कारादिकं तत्कुलानुकूल्येन तेषां गुणमाह, अचौराणामिति, यद् यस्याविहितं तत्करणं चौर्यं तद्रहितं शूद्राद्ब्राह्मण्यां जाता अन्यजाः रजकादिसप्त कारवस्ततो जाता अन्तेऽवसायिनः पुल्कसमातङ्गादयः येषां तत्कुलविहित एव धर्मः “ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्ववर्णविगर्हितः” इति च ॥ ३० ॥ तत्तद्वर्णैस्तत्स्वभावेनानुष्ठितस्य धर्मस्य फलमाह—प्राय इति, सात्त्विकादिस्वभावानुसारेण ब्राह्मणानां विहितः अत्र प्रमाणमाह, वेदेति स्मृतो ग्रन्थस्वरूपेण कृतः प्रेत्य परलोके “नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः । अतो यदात्मानः पथ्यं परस्य न तदा चरेत् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इत्यादिवचनात् भक्त्युपबृंहितस्य धर्मस्यापेक्षिताशेषपुरुषार्थहेतुत्वं न केवलस्येत्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तम्, तत्र तत्तद्विशेषणवर्णने ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्युपरम्यते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ न केवलमनेन धर्मेण स्वर्गादिप्राप्तिरपि तु भक्त्यादिसाधनपूर्णेन मुक्तिरपि स्यादित्याह—वृत्त्येति । । स्वभावेन स्वात्मना कृतया प्रेरितया सात्त्विकादिस्वभावपूर्णेया वा वृत्त्या जडलक्षणया भक्त्या वा योग्यतया स्वविहितकर्मणि वर्तमानः पुरुषः शनैःशनैर्बहूनां जन्मनामन्ते स्वभावजं कर्म पुण्यपापलक्षणं मुक्त्वा निर्गुणतां मुक्तिम्, “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति श्रुतेः । ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो नित्यानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थस्य हेतुः यदप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति “तद्वस्यान्ततः क्षीयत एव” इति श्रुतेः तत्त्वज्ञानपूर्वकं भगवद्भक्तप्रद्वेषोपरक्तः प्रवृद्धो धर्मो नित्यदुःखाविर्भावलक्षणपुरुषार्थस्य त्रैविद्या “मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्त” इत्यादि नित्यं प्रार्थनादिगुणोपरक्तो नित्यसत्त्वगुणनिमित्तसुखलक्षणस्येत्यादि ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

साध्वीनां लक्षणानि धर्माश्चाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवः पूज्यो यासाम् ॥ २५-२८ ॥ ❀ ❀ हर्थात्मना पत्या सह ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अनुलोमप्रतिलोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्ता यथा नापितरजकादीनां मुण्डनवस्त्रनिर्णेजनादिका अपापानामिति कुलपरम्पराप्राप्तमदिरापानविधवाविवाहादिपापवतां पापाभाव उक्तः । चौर्यं तु तेषामपि प्रतिषिद्धमित्याह अचौराणामिति । अचौरत्वे सत्त्वे सत्येव वृत्तिः कुलकृता विहिता पापाभावश्चोक्त इति भावः । अत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चित् प्रतिलोमजविशेषानाह—अन्यजेति—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः ।”

अन्तेऽवसायिनस्तु चाण्डालदयः ॥ ३० ॥ * * श्रेष्ठादपि परधर्मात्रीचोऽपि स्वधर्मः श्रेयानित्याह-प्राय इति । वेददृग्भिर्वेदज्ञैः शर्मकृतं सुखहेतुः स्मृतः भगवता चोक्तम् । श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् इति प्रायप्रहणान् दुर्जातीनां दुराचारस्यागस्तु नाशर्मकृतं ॥ ३१ ॥ * * शनैर्बहुजन्मान्त एव । यदुक्तम्, “स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरञ्चितामेति” इत्यादि ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ स्त्रीधर्मानाह-स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवः पूज्यो यासां तासाम् तस्य पत्युः शुश्रूषा सेवा अनुकूलता तच्चित्तानुसारित्वं तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य नित्यं धारणमिति लक्षणमिति शेषः ॥ २५ ॥ * * किञ्च संमार्जनादिभिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २६-२७ ॥ * * किञ्च अलोलुपेति छेदः स्निग्धा प्रीतिमती अपतितं भजेत् महापातकी तु आशुद्धेः परीक्ष्यः तथाह-याज्ञवल्क्यः “आशुद्धेः संपरीक्ष्यो हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥ * * हरिरात्मा आश्रयो यस्य तेन पत्या सह ॥ २९ ॥ * * अन्यजान्तेवसायिनाम् अन्यजान्तेऽवसायिप्रभृतीनां सङ्करजातीनां प्रतिलोमजानां तत्तत्कुलकृता तत्तत्परम्पराप्राप्ता वस्त्रनिर्णेजनादिरूपा वृत्तिर्भवेदिति परम्पराप्राप्तमपि चौर्यहिंसादिकं त्याज्यमित्याशयेनाह-अचौराणामपापानामिति । तत्रान्त्यजाः “रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तौ मेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः” अन्तेऽवसायिनस्तु चाण्डालपुल्कसमातङ्गादयः ॥ ३० ॥ * * वेददृग्भिः वेदविद्भिः मन्वादिभिः स्वभावतः वर्णादिभावानुसारेण विहितोऽनुज्ञातः नृणां धर्मः इह प्रेत्य च शर्मकृतसुखदः स्मृतः तथा च स्मृतिः “श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मो भयावहः” इति ॥ ३१ ॥ * * निर्गुणतां गुणातीतताम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्त्रीणां धर्मानाह-स्त्रीणामिति पञ्चभिः । पतिरेव देवो यासां तासां पतिव्रतानां स्त्रीणां पतिशुश्रूषादिचतुष्टयं लक्षणं धर्मश्रेयसाहारेणान्वयः । तस्य पत्युः शुश्रूषा परिचर्या, तदनुकूलता च । तस्य बन्धुषु पितृभ्रात्रादिष्वनुवृत्तिः अनुकूलता । नित्यं तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणं निर्वाहः ॥ २५ ॥ * * गृहस्येति शेषः । गृहस्य सम्मार्जनादिभिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । जलेन सेकः, मण्डनमलङ्कारः, वर्तनं नित्यं स्वगृह एवावस्थानं तैः । स्वयं च नित्यं मण्डिता अलङ्कृता । परिमृष्टाः विशोधिताः परिच्छिदाः पात्रवस्त्रभूषणादयो यया तादृशी ॥ २६ ॥ * * उच्चावचैर्नानाविधैः पत्युरपेक्षितैः कामैः विषयैः प्रश्रयेण नयेन दमेनेन्द्रियसंयमेन च सत्यैर्यथार्थैः प्रियैः प्रीतिजनकैर्वाक्यैश्च प्रेम्णा च काले काले तत्तदुचितावसरे पतिं भजेत् ॥ २७ ॥ स्वयं तु यथाशक्तेन सन्तुष्टा, तावन्मात्रेण अलोलुपा अलुब्धा, दक्षा अनलसा, धर्मज्ञा पतिशुश्रूषणमेव परो धर्म इति निश्चयवती, प्रिया सत्या वाक् यस्याः सा । ‘वाक्यैः सत्यैः’ इति पतिविषये, अत्र ‘प्रियसत्यवाक्’ इति तु तदन्यविषयेऽपीत्यपौनरुक्त्यं बोध्यम् । अप्रमत्ता पतिशुश्रूषणादौ सावधाना, शुचिः स्नानादिना शुद्धा, स्निग्धा स्नेहयुक्ता, अपतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् । तुशब्देन पतितेन सम्बन्धो न कार्य इति सूचितम् । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—“अशुद्धेः सम्प्रतीक्षो हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥ * * एवं पतिभजने किं फलमित्यपेक्षायामाह—येति । श्रीलक्ष्मीर्यथा हरिपरा सती हारिं भजते तथा या स्त्री तत्परा स पतिरेव परः सर्वत उत्कृष्टो यस्याः सा तथाभूताः सती पतिं भजेत् । सा यथा हरेर्लोकं वैकुण्ठं हरिणा सह श्रीमोदते मुदा क्रीडते तथा हर्यात्मना चतुर्भुजादिरूपेण स्वपतिना सह तत्र मोदते इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ * * अथ सङ्करजातीनां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । सङ्करजातयस्तु प्रतिलोमजाः अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः । तत्रोत्तरवर्णात् पूर्ववर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः । पूर्ववर्णादुत्तरवर्णायां जातास्त्वनुलोमजाः । तत्रोपलक्षणविधया कांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह—अन्त्यजेति । तत्र—“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” इति स्मृत्युक्ता अन्त्यजा ज्ञेयाः । अन्तेवसायिनस्तु चाण्डालपुल्कसमातङ्गादयः । अन्त्यजाश्च अन्तेवसायिनश्च तेषां सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्तैव वस्त्रनिर्णेजनादिरूपा वृत्तिर्भवेदित्यन्वयः । कुलपरम्परागतमपि चौर्यहिंसादिकं निषेधयंस्तान् विशिनष्टि—अचौराणामपापानामिति ॥ ३० ॥ * * ननु ‘जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः’ इति कुतो नोचस्योत्तमवृत्तिनिषेधः क्रियते इत्याशङ्क्य ‘श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः’ इति भगवद्गीतावचनाच्छ्रेष्ठादपि परधर्मात्रीचोऽपि स्वधर्मः श्रेयानित्याह—प्राय इति । हे राजन् नृणां वर्णाश्रमादिमतां सर्वेषामपि स्वभावेनोक्तशमदमादिप्रयुक्तवर्णाश्रमाद्यनुसारेण विहितो यो धर्मोऽध्ययनाध्यापनादिरूपः स एव इह लोके प्रेत्य परलोके च युगेयुगे तत्तदवसरे वेददृग्भिः वेद एव दृक्चक्षुर्येषां तैः शर्मकृतसुखहेतुः स्मृत इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * एवं स्वविहितवृत्त्या वर्तमानस्य फलमाह—वृत्त्येति । स्वभावकृतया शमदमादिस्वभावाभिव्यक्तवर्णाश्रमादिप्रयुक्तयाऽध्यापनादिवृत्त्या वर्तमानः स्वनिर्वाहं कुर्वन्

स्वस्वकर्माणि अध्ययनादीनि अनुतिष्ठन् स्वभावजं राजसादिप्रयुक्तं कर्म दुरितं हित्वा शनैर्निर्गुणतामियात् प्राप्नुयादित्यन्वयः ।
“धर्मेण पापमपनुदति अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” ‘स्वजन्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरश्चितामेति ततो हि
माम्’ इत्यादिशास्त्रमत्रानुसन्धेयम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ स्त्रीधर्मानाह । स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो दैवतं यासां तासां स्त्रीणां तु, तस्य पत्युः, शुश्रूषा पादसंवाहनादिभिः
परिचरणम् । अनुकूलता तदुक्तकारित्वं ‘यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते । स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः’ इति
वचनात् । तस्य पत्युर्ये बन्धवः पितृभ्रात्रादयस्तेष्वनुवृत्तिः, नित्यं तस्य पत्युर्यद्वर्तनं नियमस्तस्य धारणं च । एवमेतच्चतुष्टयं
पतिव्रतानां स्त्रीणां लक्षणं धर्मश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * * संमार्जनेति । किं च संमार्जनं च उपलेपश्च ताभ्यां गृहस्येति शेषः ।
सेको जलसेकः प्रातरुदुम्बरादेर्जलसेकेन शुद्धिकरणं च, मण्डलं तदुपरि कुङ्कुमादिना स्वस्तिकादिविधानं च वर्त्तनं नित्यं स्वगृह
एवावस्थानं च तैः, गृहमण्डनवर्त्तनैरिति पाठे गृहालंकारकरणैरित्यर्थः । पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । स्वयं कथंभूता तत्राह ।
स्वयं च नित्यं मण्डिताऽलंकृता, परिमृष्टा विशोभिताः परिच्छदाः पात्रवस्त्राभूषणादयो यया सा, एवंविधा स्यात् ॥ २६ ॥ * * *
कामैरिति । उच्चावचैर्नानाविधैः, कामैः पत्युरपेक्षितविषयैः, प्रश्रयेण विनयेन, दमेनोपशान्त्या, सत्यैः प्रियैः, वाक्यैः प्रेम्णा च
काले काले उचितसमये, पतिं भजेत् ॥ २७ ॥ * * * संतुष्टेति । संतुष्टा यथालाभेन संतोषवती, अलोलुपा यावन्मात्रो
भोगो लब्धः तावन्मात्रभोगोऽपि लौल्यवर्जिता, दक्षा अनलसा, धर्मज्ञा भर्तृशुश्रूषणमेव परं धर्मं जानती, प्रिया सत्या च
वाग्यस्याः सा, पूर्वश्लोकोक्तैः वाक्यैः सत्यैरिति पतिविषये सत्यवाक्त्वमुक्तं, प्रियसत्यवागित्यनेन तदितरत्रापीति न पौनरुक्त्यम् ।
अप्रमत्ता प्रमत्ततावर्जिता शुचिः परिशुद्धा, स्निग्धा, इत्थंभूता सती, अपतितं महापातकरहितं पतिं, भजेत् । तुशब्देन पतितं
न भजेदिति सूचितम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । ‘आशुद्धेः संप्रीतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः’ इति ॥ २८ ॥ * * * एवंविधस्य
भर्तृभजनस्य फलमाह । येति । श्रीः इव, स्वयं लक्ष्मीर्हरिमिवेत्यर्थः । या स्त्री, पतिं हरिभावेन, तत्परा स पतिरेव परो दैवतं
यस्यास्तथाभूता सती, भजेत् । सा हर्षात्मना हरिरूपेण, पत्या सहैव, हरेः लोके श्रीः इव, हरिणा पत्या लक्ष्मीरिवेत्यर्थः ।
मोदते । शनैः पत्या सह मुक्ता भवेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * * अथ संकरजातीनां वृत्तिमाह । वृत्तिरिति । संकरजातयः
प्रतिलोमजा अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः । तत्रोत्तरवर्णात् पूर्ववर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः, पूर्ववर्णादुत्तरवर्णायां जातास्त्व-
नुलोमजाः । तत्र अचौराणां चोरकर्मवर्जितानां, अपापानां पापकर्मवर्जितानां, अन्यजाश्चान्तेवसायिनश्च तेषां, संकरजातीनां
तत्कुलकृता, वृत्तिः भवेत् । कुलक्रमागतापि चौर्यहिंसादिरूपा पापकर्मवृत्तिस्तु तैरपि सर्वथा त्याज्यैवेति भावः । तत्र ‘रजकश्च-
र्मकारश्च नटो बरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः ।’ अन्तेऽवसायिनस्तु चाण्डालपुलकसमातङ्गादयः तेषां
परंपराप्राप्ता वस्त्रनिर्णजनादिरूपा वृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * * ‘श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्’ इति
भगवद्वाक्यं स्मृत्वा, श्रेष्ठादपि परधर्मात्तीचोऽपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याह । प्राय इति द्वाभ्याम् । प्राय इति । हे राजन्,
नृणां ब्रह्मक्षत्रादिरूपेणावस्थितानां सर्वेषामपि नराणां, प्रायः स्वभावविहितः सात्त्विकादिस्वभावानुसारेण विहितः । यद्वा ।
भावः प्रकारः स च वर्णाश्रमादिरूपः स्वस्ववर्णाश्रमोद्देशेन विहित इत्यर्थः । धर्मः इत्याध्ययनादिरूपः, इह लोके, प्रेत्यामुत्र च,
शर्मकृतं सुखकारकः चैव । युगे युगे, वेददृग्भिर्मन्वादिभिः स्मृतः कथितः ॥ ३१ ॥ * * * ननु स्वाभाविकस्यापि कर्मणो
बन्धहेतुत्वात् कथं सुखहेतुत्वं, तत्राह । वृत्त्येति । स्वभावकृतया वर्णाश्रमादिस्वभावविहितया, वृत्त्या अध्यापनादिरूपया
जीविकया वर्त्तमानः, स्वकर्मकृदिज्यादिरूपं स्वकर्मानुतिष्ठन्, पुमान् स्वभावजं सत्त्वादिगुणवश्यताप्रयुक्तं, बन्धकं पुण्यपापात्मकं,
कर्म हित्वा, शनैः निर्गुणतां सत्त्वादिगुणराहित्यं मुक्तिमिति यावत् । इत्यात्प्राप्नुयात् । शनैरित्यस्यायं भावः । भगवदुपासनयैनो-
निवृत्तिद्वारा प्राप्नुयादिति । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा’, इत्यादिश्रुत्यर्थोऽत्राभिहितः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

पतिकी सेवा करना, उसके अनुकूल रहना, पतिके सम्बन्धियोंको प्रसन्न रखना और सर्वदा पतिके नियमोंकी
रक्षा करना—ये पतिको ही ईश्वर माननेवाली पतिव्रता स्त्रियोंके धर्म हैं ॥ २५ ॥ * * * साध्वी स्त्रीको चाहिये कि
झाड़ने-बुहारने, लीपने तथा चौका पूरने आदिसे घरको और मनोहर वस्त्राभूषणोंसे अपने शरीरको अलङ्कृत रखवे ।
सामग्रियोंको साफ-सुथरी रखवे ॥ २६ ॥ * * * अपने पतिदेवकी छोटी-बड़ी इच्छाओंको समयके अनुसार पूर्ण करे ।
विनय, इन्द्रियसंयम, सत्य एवं प्रिय वचनोंसे प्रेमपूर्वक पतिदेवकी सेवा करे ॥ २७ ॥ * * * जो कुछ मिल जाय,
उसीमें सन्तुष्ट रहे; किसी भी वस्तुके लिये ललचावे नहीं । सभी कार्योंमें चतुर एवं धर्मज्ञ हो । सत्य और प्रिय बोले ।

अपने कर्तव्यमें सावधान रहे । पवित्रता और प्रेमसे परिपूर्ण रहकर, यदि पति पतित न हो तो, उसका सह-वास करे ॥ २८ ॥ जो लक्ष्मीजीके समान पतिपरायणा होकर अपने पतिकी उसे साक्षात् भगवान्का स्वरूप समझकर सेवा करती है, उसके पतिदेव वैकुण्ठलोकमें भगवत्सारूप्यको प्राप्त होते हैं और वह लक्ष्मीजीके समान उनके साथ आनन्दित होती है ॥ २९ ॥ * * युधिष्ठिर ! जो चोरी तथा अन्यान्य पाप-कर्म नहीं करते—उन अन्यज तथा चाण्डाल आदि अन्तेवसायी वर्णसङ्कर जातियोंकी वृत्तियाँ वे ही हैं, जो कुल-परम्परासे उनके यहाँ चली आयी हैं ॥ ३० ॥ वेददर्शी ऋषि-मुनियोंने युग-युगमें प्रायः मनुष्योंके स्वभावके अनुसार धर्मकी व्यवस्था की है । वही धर्म उनके लिये इस लोक और परलोकमें कल्याणकारी है ॥ ३१ ॥ * * जो स्वाभाविक वृत्तिका आश्रय लेकर अपने स्वधर्मका पालन करता है, वह धीरे-धीरे उन स्वाभाविक कर्मोंसे भी ऊपर उठ जाता है और गुणातीत हो जाता है ॥ ३२ ॥

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् । न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥

एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया । विरज्येत यथा राजन्नाग्निवत् कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् । यदन्यत्रापि दृश्येत तत् तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मुहुः उप्यमानम् क्षेत्रम् स्वयम् निर्वीर्यताम् इयात् सूत्यै पुनः न कल्पते च उप्तम् च बीजम् नश्यति ॥ ३३ ॥

एवम् राजन् कामाशयम् चित्तम् कामानाम् अतिसेवया यथा विरज्येत अग्निवत् कामबिन्दुभिः न ॥ ३४ ॥ * * यस्य पुंसः वर्णाभिव्यञ्जकम् यत् लक्षणम् प्रोक्तम् यत् अन्यत्र अपि दृश्येत तत् तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति सप्तमे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वन् तत्फलभोगपरस्य कथं नैर्गुण्यं स्यात् । तदुक्तं प्रहादेन । “औपस्थ्यजैह्वयं बहु मन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” इत्यादि । तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सदृष्टांतामाह । उप्यमानमिति द्वाभ्याम् । पुनः सूत्यै सस्यप्रसवाय ॥ ३३ ॥ * * कामा आशरते वासनारूपेण यस्मिंस्तत् । अयं भावः । उत्कटवासनाविष्टस्य सहसैव कामत्यागासंभवाद्देहोक्तनियमेन बहुशः कामान्भुञ्जानस्यैव नित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्शनेन ययातिसौभरिप्रमुखानामिव शनैर्विरागो भवति । यथा सवीर्यं क्षेत्रं शनैर्नर्वीर्यं भवति च प्रज्वलितोऽग्निर्न घृतबिन्दुभिः शाम्यति महता तु घृतपूरेण शाम्यत्येव तद्वत् । प्रहादकृतस्तुतौ कौमार एव निवृत्त्युपदेशो मंदवासनानामधिकारेण । तदुक्तं तत्रैव । “बालानदूषितधियो द्वंद्वारामेरितेहितैः” इति । अतः सर्वमनवद्यम् ॥ ३४ ॥ * * शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादित्याह । यस्येति । यद्यदि अन्यत्र वर्णांतरेऽपि दृश्येत तद्वर्णांतरं तेनैव लक्षणनिमित्तेनैव वर्णेन विनिर्दिशेत् । न तज्जातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति सप्तमे० टी० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्युत्कटवासनाविशिष्टानां तु देहोक्तनियमेन कामभोगासंभवाद्वहुशः कामान्निषिद्धेतरान् ययातिसौभरिप्रमुखानामिव भुञ्जानानामकुटिलचित्तानां विरागः स्यादिति सदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् । निर्वीर्यतामेवाह कचित्सूत्यै सस्यप्रसवाय न कल्पते कचित् उप्तमेव बीजं नश्यति ज्वलति ॥ ३३-३४ ॥ * * यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्षणं वर्णं ब्राह्मणादजातमभिव्यञ्जयति यत् तच्च सामान्यतो विहितमेव शमदमादिकं न तु विशेषतो विहितं संध्योपास्त्यादिकं यद्यन्यत्र जात्यंतरेऽपि दृश्येत

तज्जात्यन्तरमपि तेनैव ब्राह्मणादिशब्देनैव विनिर्दिशेत् । इत्यर्थ इति । ब्राह्मणादितुल्यमादरमेव लक्षयति न तु तत्त्वेनार्चनादिक-
मिति । न च 'परधर्मो भयावहः' इति वाच्यं शमदमादीनां सार्ववर्णिकत्वेन परधर्मत्वाभावादिति भावः । "अहिंसा सत्यमस्ते-
यमकामक्रोधलोभता । भूतप्रियहितहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ।" इत्येकादशे श्रीकृष्णोक्तेः । अत्र विशेषमाह—“देहांतरं विना
धर्मसादृश्येनापि वर्णता । योच्यते सा न तद्वर्णपूजोद्वाहादिषु स्थिता ।” इति वारतंतव्युक्तेरमुख्यः क्षत्रियादिरूपो ब्राह्मणो च
मुख्यब्राह्मणपूजोद्वाहादिषु न योज्यः । किंतु पुरोहितेयं राजेतिवत्क्षत्रियोयं ब्राह्मण इति निर्देश्य एवेति भावः । एवमन्यत्रापि
ज्ञेयम् । अन्यथा जगद्वैलक्षण्यं स्यादिति । किञ्च—‘ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्’ इत्यादिभगवद्वचनमसंमजसं स्यात् । किंच
“नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन । ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः । अभिवाद्य द्विजः शूद्रं स चैलं स्नान-
माचरेत् । ब्राह्मणानां शतं सम्यग्भिवाद्य विशुध्यति ।” इति शातातपोक्तिरपि श्रूयते । वस्तुतस्तु—“ब्रह्मवीर्यं ब्रह्मक्षेत्रं संस्कारा
ब्रह्मसंभवाः । ब्राह्मणाचरणाद्ब्रह्मविद्याभिर्ब्राह्मणो भवेत् । लक्षणत्रयहीनो यस्तंत्रमार्गेण सिध्यति ।” इति मेरुतंत्रोक्तेः पञ्चलक्षण-
लक्षितस्यैव ब्राह्मणत्वमिति तत्त्वम् । “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणः स इति श्रुतिः” इति पारिजातेऽपि कर्मतो मुख्यं ब्राह्मण्यं निरस्तमित्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्तयेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्फलभोगपरस्य कथं नैर्गुण्यं स्यादित्याशङ्क्य तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सदृष्टान्तमाह—
उप्यमानमिति । यथा मुहुर्मुहुरुप्यमानं क्षेत्रं स्वयमेव निर्वीर्यामसारतामियात् । पुनः सूत्यै सत्यप्रसवनाय न कल्पते समर्थं
न भवति अत एव तत्रोप्तं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे राजन् ! एवं कामा विषया आशेरते वासनारूपेण
यस्मिंस्तत् कामाशयं चित्तं कामानां विषयाणामितिसेवयाऽतिभोगेन विरज्येत ततो विरक्तं भवति अतः उत्कटविषयवाप्तयुक्तं
चित्तं कामबिन्दुभिर्न नश्यति । महद्भिः कामैस्तु शाम्यत्येव । प्रज्वलितोऽग्निर्यथा घृतबिन्दुभिर्न शाम्यति किंतु महता घृतपूरेण
शाम्यति अयं भावः । उत्कटविषयवासनाविष्टस्य सहसैव कामात्यागासम्भवाद्भेदोक्तनियमेन बहुशः कामान् भुञ्जानस्यैव नित्य-
नैमित्तिकैर्विशुद्धचेतसस्तद्दोषदर्शनेन ययातिसौभरिप्रमुखानामिव शनैर्विरागो भवति यथा सवीर्यं क्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यं भवति ।
प्रह्लादकृतस्तुतो क्रौमार एव निवृत्त्युपदेशो मन्दवासनान्प्रत्येवेति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो
मुख्यत इत्याह—यस्येति । यस्य पुंसो ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणत्वादिवर्णाभिव्यञ्जकं यत् शमादिरूपं लक्षणं प्रोक्तं तत् यत् यदि अन्यत्र
वर्णान्तरेऽपि दृश्येत तर्हि तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षणनिमित्तेन वर्णेनैव विनिर्दिशेत् व्यवहरेत् न तु कुलमात्रेणेति ब्राह्मणवदादरा-
भिप्रायेण न तु सन्ध्याबन्धनवेदपाठादिप्राप्त्यर्थं दानादियोग्यतार्थं वा व्यवहारविरोधात् ॥ ३५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो विवृति सप्तमैकादशे व्यधात् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु स्वभावकृतया वृत्त्या स्वकर्मणि वर्त्तमानस्य पुनः कामक्रोधादिवर्द्धकबन्धकर्मसम्भावनया कथं नैर्गुण्यप्राप्तिरिति
शङ्कां निराकर्तुं गृह्यस्थस्य ज्ञानवैराग्यवतः शास्त्राविरुद्धान्नपानादिसेवया रागवर्द्धकत्वाभावे तावद्दृष्टान्तमाह—उप्यमानमिति ।
यथा मुहुर्मुहुरुप्यमानं क्षेत्रं निर्वीर्यातामसारतां प्राप्नुयात्युनः सूत्यै सत्यप्रसवनाय न कल्पते न समर्थमत एव उप्तं बीजं च
नश्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथा कामानामाशयमाश्रयं चित्तं पुनः कामानामतीव सेवया विरज्येत नाग्निवदिति घृतबिन्दुभिर-
ग्निरिव न वर्द्धत इत्यर्थः । यथा प्रज्वलितोऽग्निः घृतबिन्दुभिर्न शाम्यति किंतु महता घृतपूरेण, तथा चित्तं कामलेशेन शाम्यति
महद्भिः कामैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिनात्रादित्याह—यस्येति । यस्य
पुंसो यल्लक्षणं वर्णाभिव्यञ्जकं प्रोक्तं “शमो दमस्तपः” इत्यादिना तत्र यद्यन्यत्रापि वर्णान्तरेऽपि दृश्येत तर्हि तद्वर्णान्तरं तेनैव
लक्षणनिमित्तेनैव वर्णेन निर्दिशेत् न जातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु सगुणो धर्मः सगुणपुरुषार्थहेतुर्भवत्यनुकूलत्वान्निर्गुणपुरुषार्थस्य कथं विरुद्धत्वादित्याशङ्क्य मनो हि पुरुषार्थकारणं
तद्विषयोपरक्तं दुःखोदकविषयसुखाय स्यात्तदेव विषयाणां क्षणभङ्गुराणां दुःखोदकाणां दुःसाधनत्वचित्तया वैराग्यानलभजितं

पुनस्तदङ्कुरीभावासमर्थं भगवच्चरणारविन्दभक्तिसलिलसिक्तं चेत् तज्ज्ञानाङ्कुरीकरणनिदानं भवतीत्येतमर्थं सदृष्टान्तमाह—उप्यमानमिति । यथा बीजैरुप्यमानं पुनः मेदुरसाधनहीनं क्षेत्रं केदारलक्षणं निर्वीर्यतां सस्यजननशक्तिराहित्यकेति तदेव स्फुटयति पुनरिति सूत्र्यै उत्पत्त्यै न केवलमुत्पादनासमर्थं किन्तु बीजनाशहेतुश्च ॥ ३३ ॥ * * एवं यथा कामाशयं कामाशा-
विश्रमं चित्तं विषयसेवासमये दुःखस्य तदभावे सुखस्य च स्मरणसमर्थं मनः कामानां विषयाणामातसेवया क्षयरोगादिहेतु-
भूतया द्रव्यादिनाशकारणानित्यसुखाय विरज्येत विरक्तं भवति असारताबुद्धिं प्राप्नोति इदं च योग्यानामेव नायोग्यानामिति
किञ्चिद्विषयसेवया किं स्यादिति तत्राह—यथेति । कामानां बिन्दुभिः किञ्चित्सेवितैः मनो यथावत्पुरुषार्थहेतुतया न विरज्यते
विरक्तं न भवति पुनः तृष्णातिशयः स्यात् कथमिव मुखकान्तिहेतुत्वात्कामः आज्यं तद्बिन्दुभिर्गन्धैः अग्निर्वर्धते तथेति
भावः ॥ ३४ ॥ * * नन्वत्र वर्णादिज्ञानं यथा तारतम्यतत्पूजापि यद्योग्यस्य निःश्रेयसी यस्य एतदभावे तद्वितकरणा-
द्यभीष्टा सिद्धिः स्यादिति तत्राह—यस्येति, यस्य ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणत्वादिव्यञ्जकं शमदमादिलक्षणं प्रोक्तं शास्त्रत इति शेषः ।
तल्लक्षणं यद्यन्यत्र व्यक्तं दृश्येत अपिशब्देनाव्याप्यादिदोषाभावं सूचयति—तर्हीनलक्षणेनैव तद्वस्तु ब्राह्मणादिकमिति निर्दिशेत्
उपदिशेत्, गोः किं लक्षणमिति पृष्ठः सास्नादिमान् गौरिति उपदिशति, यदा तदा पुच्छवत्वश्रिङ्गवत्त्वादि व्यभिचार्य विहाय
यं गोपिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति, यथा प्रत्येति तत्प्रयुक्तं व्यवहारं करोति आत्मायोपदिशति च तथाऽत्रापि विरक्तिवल्भक्तिरेव
ब्राह्मणादेः मुक्तिसाधनं लक्षणमिति सकलशास्त्रतात्पर्यार्थः ततः सैव बुभूषुभिः सम्पादनोयेति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत्युक्तदवासानाविशिष्टानां तु वेदोक्तनियमेन कामत्यागासम्भवात् बहुशः कामान् निषिद्धेतरान् यथातिसौभार-
प्रमुखानामिव भुञ्जानानामकुटिलचित्तानां विरागः स्यादिति सदृष्टान्तमाह—उपमानमिति, द्वाभ्याम् । निर्वीर्यतामेवाह, क्वचित्
सूत्र्यै सस्य प्रसवाय न कल्पते क्वचित् उत्पत्तेरिव बीजं नश्यति उच्यते कामा आसम्यगेव शेरते वासनारूपेण यत्र तत्
नागिनवदिति यथा प्रज्वलितोऽग्निर्न घृतबिन्दुभिः शाम्यति किन्तु महता घृतपूरेण शाम्यत्येव तद्वत् ॥ ३३-३४ ॥ * *
किञ्च यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्षणं वर्णं ब्राह्मणादिजातिभिव्यञ्जयति यत् तच्च सामान्यतो विहितमेव शमदमादिकं न तु
विशेषतो विहितं संध्योपासनादिकं यद्यन्यत्र जात्यन्तरेऽपि दृश्येत तज्जात्यन्तरमपि तेनैव ब्राह्मणादिशब्देनैव विनिर्दिशेदिति
ब्राह्मणादितुल्यादरं लक्षयति न च “परधर्मो भयावहः” इति वाच्यं शमदमादीनां परधर्मत्वाभावादिति भावः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सत्ताम् ॥ ११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सूत्र्यै प्रसवाय ॥ ३३ ॥ * * उत्तमाधिकारिपक्षे “कौमारे आचरेत्प्राज्ञः” इत्यादिना सर्वभागत्यागपूर्वकं
भजनमुक्तम् मन्दाधिकारिपक्षे “गृही भूत्वा वनी भवेत्” “कुर्वन्नेवेह कर्माणि, जिजीविषेच्छतं समाः” इत्याद्याः श्रुतयः आश्रमादा-
श्रमान्तरगमनं यावज्जीवं तावत्कर्मानुष्ठानं च बहुभोगेन विषयेभ्यो निर्वेदोदयार्थमाहुः यथोक्तकर्मसम्पादितबहुभोगेन मनः
शाम्यति न स्वल्पभोगेन बहुघृतेनाग्निर्यथा शाम्यति न घृतबिन्दुभिरित्याह—एवमिति । कामाः विषया आशेरते वासनारूपेण
यस्मिन् तम् अतिसेवया बहुभोगेन विरज्यते विषयेभ्य उपरम्यते न तु कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥ * * यद्यपि प्रजापति-
प्रवर्तिता वर्णा मुख्यान्त्यापि कालकृतसङ्करादिदोषतस्तथाभावे सत्यादिलक्षणेन तत्तत्कुले ब्राह्मणादिनिश्चयः कर्तव्यः
अन्यवर्णलक्षणं दृश्येत तर्हि तेन लक्षणेनापि तं वर्णितं विजानीयादित्याह—यस्येति । यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्षणं यद्यदि
अन्यत्र वर्णान्तरेऽपि दृश्येत तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षणादिनिमित्तेन विनिर्दिशेत् “न वयं विष्णो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा ये
यजामहे” इति श्रुतिः “जातिरत्र महासर्पमनुष्यत्वे महामते ! सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः । तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं
विदुर्वै सत्त्वदर्शिनः” इति स्मृतिश्चात्रानुसन्धेया ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते’ इति वचनात् स्वभाववृत्त्या
वर्तमानस्यापि तत्तत्कामनया कर्मबन्धसम्भवात् कथं नैर्गुण्यं स्यादिति प्रथमतः सर्वविषयत्याग एवोचित इत्याशङ्क्य

मन्दवासनावतां हठात् सर्वविषयत्यागसम्भवेऽप्युत्कटवासनावतां सद्यः सर्वविषयत्यागासम्भवाच्छोक्तप्रकारेण बहुशः कामान् भुञ्जानानां नित्यनैमित्तिकैः कर्मभिर्विशुद्धचेतसां तद्दोषदर्शनेन ययातिसौभरिप्रमुखाणामिव शनैर्वैराग्ये उत्पन्ने सति निर्गुणता सम्भवति इति सद्दृष्टान्तमाह—उप्यमानमिति द्वयेन । यथा मुहुर्मुहुरुप्यमानं क्षेत्रं स्वयमेव निर्वीर्यतामसारतामियात् प्राप्नुयात् । पुनः सृत्यै सस्यप्रसवनाय न कल्पते समर्थं न भवति अतएव तत्रोपमं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं कामा विषया आशेरते वासनारूपेण यस्मिन्तत् कामाशयं चित्तं कामानां विषयाणाम-तिसेवयाऽतिभोगेन विरज्येत ततो विरक्तं भवतीति द्वयोरन्वयः । तत्र दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । प्रज्वलितोऽग्निर्यथा घृत-बिन्दुभिर्न शाम्यति किन्तु महता घृतपूरेण शाम्यति तथा उत्कटविषयवासनायुक्तं चित्तं कामबिन्दुभिर्न नश्यति, महद्भिः कामैस्तु शाम्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ननु ब्राह्मणादिकुले जाते एव ब्राह्मणादिव्यवहारदर्शनात् कथं शमादीनां तल्लक्षणत्वमित्याशङ्क्य शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यः, तत्तत्कुलजातत्वेन तु तत्तद्व्यवहारो भ्रान्तिमूलत्वाद्गौण एवेत्याह—यस्य पुंसो ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणत्वादिवर्णाभिव्यञ्जकं यत् शमादिरूपं लक्षणं प्रोक्तं तत् यत् यदि अन्यत्र वर्णान्तरेऽपि दृश्येत तर्हि तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षणनिमित्तेनैव वर्णेनैव विनिर्दिशेत् व्यवहरेत्, न कुलमात्रेणेत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—ब्राह्मणत्वादि न जातिः तल्लक्षणाभावात् । एकत्वे नित्यत्वे च सत्यनेकानुगतत्वं हि तल्लक्षणम् । ‘शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । तस्यां तनयमुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव हीयते । शूद्रीहस्तेन यो भुङ्क्ते मासमेकं निरन्तरम् । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृते श्वानश्च जायते । वेदाक्षरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च । कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्’ इत्यादौ ब्राह्मणत्वादिहान्यादि श्रूयते तच्च हान्यादि गमनागमनरूपं वा नाशो वा नित्यस्य व्यापकस्य च जातिपदार्थस्य न सम्भवति, मनुष्यत्वगोत्वाश्रत्वादौ व्यक्तौ सत्यां हान्याद्यदर्शनात्, जातिव्यक्तयोः सर्वत्र सहचारनियमदर्शनाच्च । तस्मात्काचिदेवतैव ब्राह्मणत्वादिः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे—‘ब्रह्माननं क्षत्रभुज’ इत्यस्य व्याख्यायां सुबोधिण्यां तदभिव्यञ्जकं न शरीरं मनुष्यशरीरस्यैकाकारत्वेन मनुष्यमात्र-स्यैकवर्णत्वापत्तेः । न च ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातत्वं ब्राह्मणत्वस्याव्यञ्जकमित्याशङ्क्यं, चतुर्मुखे ब्रह्मणि नाभिकमलजातत्वेन व्यभि-चारात्, तत्पुत्रेषु मानसेषु व्यभिचारात्, मरीच्यादिषु तद्देहजातत्वेन व्यभिचारात्, ऋषभपुत्रा एकाशीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति पञ्चमे उक्तत्वात्, तेषां क्षत्रियपुत्रत्वेन तेषु तदभावाच्च । न च तत्तद्वर्णसङ्करस्यैवं तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकत्वमिति शङ्कनीयम्, तत्तत्सं-स्कारस्य तत्तद्वर्णनिश्चयपूर्वकत्वात्, अन्यथा संस्काराद्वर्णनिर्णयो वर्णनिर्णयाच्च संस्कार इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः, अन्यवर्णस्यान्यवर्ण-संस्कारे कृते तद्वर्णत्वापत्तेश्च । अतः सुष्ठूक्तं शमादिनैव ब्राह्मणत्वादिनिर्णय इति वैशम्पायनेनापि युधिष्ठिरं प्रत्येवमेवोक्तम्—सर्वे वै योनिजा मर्त्याः सर्वे मूत्रपुरीषिणः । एकेन्द्रियेन्द्रियार्थाश्च तस्माच्छीलगुणैर्द्विजाः । शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत् । ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रात्प्रत्यवरो भवेत् । पञ्चेन्द्रियार्णवं घोरं यदि शूद्रोऽपि तीर्णवान् । तस्मै दानं प्रदातव्यमप्रमेयं युधिष्ठिर’ इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंशयगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्र मिश्रैर्तिविरूपणे । एकादशो गतो वृत्तिं सर्वधर्मनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु स्वभावकृतया वृत्त्या स्वकर्मणि वर्त्तमानस्य पुनः कामक्रोधादिवर्द्धकबन्धकर्मसंभावनया कथं नैर्गुण्यप्राप्तिरिति शङ्कां निराकर्तुं ज्ञानवैराग्यवतः गृहस्थस्य शास्त्रविरुद्धकामाद्यसेवया रागवर्द्धकत्वाभावे तावत् दृष्टान्तमाह । उप्यमानमिति । यथा मुहुः उप्यमानं क्षेत्रं, स्वयं निर्वीर्यतामसारतां, इयात् प्राप्नुयात् । पुनः सृत्यै सस्यप्रसवाय, न कल्पते समर्थं न जायते । उपमं बीजं च विनश्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमिति एवं तथा, हे राजन्, कामाशयं कामानामाश्रयभूतं चित्तं कामानां आतिसेवया विरज्येत । न तु कामस्य बिन्दुभिः लेशैः, विरज्येत । यथा अग्निवत् । इत्युदाहरणं यथा प्रज्वलितो वह्निर्वृत्तबिन्दु-भिर्न शाम्यति प्रत्युत प्रज्वलितो भवति, किं तु महता घृतपूरेण शाम्यति । तथा चित्तं कामलेशैर्न शाम्यति किं त्वतीव कामसेवनैः शाम्यति इत्यर्थः । उत्कटवासनाविष्टस्य सहसैव कामत्यागासंभवः बहुशः कामान् भुञ्जानस्य वेदोक्तनियमेन वर्त्तमानस्य नित्य-नैमित्तिकैः शुद्धचेतसस्तद्दोषदर्शनेन ययातिसौभरिप्रमुखाणामिव शनैर्विरागो भवतीति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादित्याह । यस्य पुंसः यल्लक्षणं वर्णाभिव्यञ्जकं, प्रोक्तं ‘शमो दमस्तप’ इत्यादिना । तत् यद्यदि अन्यत्रापि वर्णान्तरे, दृश्येत, तर्हि तद्वर्णान्तरमपि, तेनैव लक्षणनिमित्तेन वर्णेनैव, विनिर्दिशेत्, कथयेत् । न तज्जाति-निमित्तेन विनिर्दिशेदित्यर्थः । एतत्प्रपञ्चः श्रीमहाभारते वनपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमेऽध्याये मार्कण्डेययुधिष्ठिरसंवादे, शूद्र-

योनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः । वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते । गुणास्ते कीर्त्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि' । एतद्वीकायां चातुर्द्धरनीलकण्ठः । “वैश्यत्वं कर्तुं सद्गुणवन्तं वैश्यत्वादयः स्वयमायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भाव इति । तत्रैव पञ्चदशाधिकद्विशततमेऽध्याये 'ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् । यस्तु शूद्रो दमे धर्मे सत्ये च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेत् द्विजः' । इति धर्मव्याधं प्रति कौशिकब्राह्मणवचनम् । पुनस्तत्रैव शताधिकाशीतितमेऽध्यायेऽजगरभावं प्राप्तं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवचनं तत्तत् एवावगन्तव्यं, न बहु लिख्यते ॥ ३५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषानुवादः

महाराज ! जिस प्रकार बार-बार बोनेसे खेत स्वयं ही शक्तिहीन हो जाता है और उसमें अङ्कुर उगना बंद हो जाता है, यहाँतक कि उसमें बोया हुआ बीज भी नष्ट हो जाता है—उसी प्रकार यह चित्त, जो वासनाओंका खजाना है, विषयोंका अत्यन्त सेवन करनेसे स्वयं ही उब जाता है । परन्तु स्वल्प भोगोंसे ऐसा नहीं होता । जैसे एक-एक बूँद घी डालनेसे आग नहीं बुझती, परन्तु एकही साथ अधिक घी पड़ जाय तो वह बुझ जाती है ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ जिस पुरुषके वर्णको बतलानेवाला जो लक्षण कहा गया है, वह यदि दूसरे वर्णवालेमें भी मिले तो उसे भी उसी वर्णका समझना चाहिये ॥ ३५ ॥

इति सप्तमे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

नारद उवाच

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम् । आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥
 सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् । उभे सन्ध्ये च यतवाग् जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २ ॥
 छन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत् सुयन्त्रितः । उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥
 मेखलाजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् । विभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितम् ॥ ४ ॥
 सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं गुरवे तन्निवेदयेत् । भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत् क्वचित् ॥ ५ ॥
 सुशीलो मितभुग् दक्षः श्रद्धानो जितेन्द्रियः । यावदर्थं व्यवहरेत् स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥
 वर्जयेत् प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्भ्रतः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्त्यपि यतेर्मनः ॥ ७ ॥
 केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकम् । गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मचारी गुरोः कुले वसन् दांतः दासवत् गुरोः हितम् आचरन् नीचः गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥ * *
 सायम् प्रातः गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् उपासीत समाहितः ब्रह्म जपन् उभे सन्ध्ये यतवाक् ॥ २ ॥ * * गुरोः आहूतः चेत्
 सुयन्त्रितः छन्दांसि अधीयीत उपक्रमे अवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥ * * दर्भपाणिः मेखलाजिनवासांसि
 जटादण्डकमण्डलून् यथोदितम् उपवीतम् च विभृयात् ॥ ४ ॥ * * सायंप्रातः भैक्षम् चरेत् तत् गुरवे निवेदयेत् यदि
 अनुज्ञातः भुञ्जीत नो चेत् क्वचित् उपवसेत् ॥ ५ ॥ * * सुशीलः मितभुक् दक्षः श्रद्धानः जितेन्द्रियः स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु
 च यावदर्थम् व्यवहरेत् ॥ ६ ॥ * * बृहद्भ्रतः अगृहस्थः प्रमदागाथाम वर्जयेत् प्रमाथीनि इन्द्रियाणि यतेः अपि
 मनः हरन्ति ॥ ७ ॥ * * युवा आत्मनः केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकं युवतिभिः गुरुस्त्रीभिः न कारयेत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः । चतुर्णामाश्रमाणां च साधारण्येन कश्चन ॥ १ ॥
 वर्णादीनां धर्मा उक्ता इदानीमाश्रमधर्मा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्द्वादशोऽध्याये ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरसाधारणाश्चतुर्णां
 साधारणाश्चोच्यन्ते । त्रयोदशे यतेर्धर्माः । चतुर्दशे गृहस्थस्य । पञ्चदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुर्वादीनु-
 पासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ * * नानाह । सायमिति । ब्रह्म गायत्रीं जपन् संध्यात्रयमुपासीत । उभे सन्ध्ये तु यतवाक् ।
 सायं प्रातः संध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ * * उपक्रमे आदाववसाने अन्ते गुरोश्चरणौ नमेत् ॥ ३ ॥
 यथोदितमिति । पालाशो दंडो ब्राह्मणस्येत्यादिनियममनतिक्रम्य । जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४-५ ॥ * *
 यावदर्थं यथोपयोगमेव ॥ ६ ॥ * * बृहद्भ्रतो ब्रह्मचर्यवान्गृहस्थव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि प्रमदागाथां वर्जयेत् । तत्र हेतुः ।
 इन्द्रियाणि बलवंति संयतमपि मनो हरन्तीति ॥ ७-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

(१) नीचो नम्रः सन् ॥ १ ॥ * * चकारान्मध्याह्नेऽपि संध्यामुपासीत । इत्यर्थ इति । मौननियमेन
 संध्यानिषेधो न शङ्क्य इति भावः । द्वयोरेव संध्ययोः स्वीकारे “निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकालसंध्या-

करणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ।” इति याज्ञवल्क्येन कथमत्र त्रिकालसंध्येत्युक्तम् । छांदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनाप्युक्तम्—“एतत्संध्या-
त्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ।” इति । किं च “संधौ संध्यामुपासीत नोदिते
नास्तगे रवौ । संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।” इति याज्ञवल्क्यः । अत एव शातातपेन मध्याह्नसंध्याकालोऽप्युक्तः—
“अध्यर्द्धयामादासायं संध्या माध्याह्निकी मता” इति । यत्तु सन्धौ रात्रिदिनयोर्या ध्यायते सा संध्येति योगबलात्संध्याद्वयमेव
लभ्यते न तु मध्याह्नं किं तु सायं प्रातरिति द्वयमेवेति तत्र चतुररम्यं ‘रूढिर्योगमपहरति’ इति न्यायात् । समुदायशक्ती रूढिः
अवयवशक्तिर्योगः । संध्याशब्दस्य रूढित्वं तु “प्राह्मपराह्ममध्याह्नास्त्रिसंध्यम्” इत्यमरोक्तेः । अन्यथा प्रतियामादिसंधिमा-
लम्बानन्ताः सन्ध्याः स्युरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । एकादशस्कंधे एतद्विस्तरेण वर्णयिष्यामो यदपि तथापि प्रसंगात्किञ्चित्कथनम् ।
तदाह—“संध्याकाले व्यतिक्रांते जप्त्वा मंत्रं पुनर्मनः । वैश्वानरमुचं वाचं ततः संध्यामुपाचरेत् ।” इति । मंत्रास्तु—“ॐ
पुनर्मनः पुनरायु पुनर्मम आगन् । पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् । पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम् आगन् (१) । वैश्वानरो अद्ध्वा-
स्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् (२) । ऋचं वाचं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये वागोजः सहो नो मयि प्राणापानौ (३) इति
संहितायाम् ॥ २ ॥ * * * सुयन्त्रितश्चापत्यरहितः । पाठारंभे पाठांते च शिरसा गुरोः पादौ वंदेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * *
‘पालाशो विप्रस्य वैतवः क्षत्रियस्त्र्योदुंबरो वैश्यस्य’ इति पराशरः ॥ ४ ॥ * * * कचिदपराधादिसत्त्वे ॥ ५ ॥ * * *
यावदर्थं गुरुसेवार्थं गुरुगृहे भिक्षार्थं गृहस्थगृहेषु च यथोपयोगमेव ॥ ६-७ ॥ * * * कारयेदिति गुरुपत्न्यो हि शिष्यमपि
पुत्रमिव वात्सल्येन पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं स्वेच्छयैव कुर्वन्ति तदपि न कारयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वादशे वर्णिनां धर्मा वनस्थानां च कीर्त्तिताः । साधारणाश्च केऽपीह श्लोकाः सार्द्धाः कुवह्वयः (३१ ॥) ।

अनुष्ठुभोऽपि तावत्य (३१ ॥) * * * उवाचेत्येकमीरितम् ॥ १२ ॥ * * * वर्णधर्मानुक्त्वाऽऽश्रम-
धर्मानाह—ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यं द्विविधमौपकुर्वाणं नैष्ठिकं चेति । तत्र सावधिकमौपकुर्वाणं निरवधिकमा आयुर्नैष्ठिकम् ।
तत्रौपकुर्वाणधर्मानाह । ब्रह्मचारी दान्तः जितेन्द्रियः नीचः आत्मनो नीचत्वं भावयन् गुरौ सुदृढं सौहार्दं यस्य तादृशः
सन् दासवद्गुरोर्हितमाचरन् गुरुकुले गुरुगृहे वसन् भवेत् ॥ १ ॥ * * * सायमिति । सायं प्रातश्च गुर्वग्न्यर्कसुरो-
त्तमान् उपासीत । समाहित एकाग्रचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् सन्ध्यात्रयमुपासीत । तत्र उभे संध्ये तु यतवाग् भवेत् ।
सायं प्रातः सन्ध्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ * * * छन्दांसीति । गुरुणा चेत् यदि आहूतस्तदा सुयन्त्रितः
सावधानः सन् गुरोः सकाशाच्छन्दांसि वेदानधीयीत । अध्ययनस्य उपक्रमे अवसाने च प्रत्यहं शिरसा गुरोश्चरणौ
नमेत् ॥ ३ ॥ * * * मेखलेति । दर्भः पवित्रं पाणौ यस्य सः यथोदितं “पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य” इत्यादि नियमम-
नतिक्रम्य मेखलादीनि उपवीतं च विभृयात् । जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४ ॥ * * * सायमिति ।
सायं प्रातश्च भैक्षं चरेत् भिक्षाटनं कुर्यात् । तत् भिक्षया लब्धमन्नं गुरवे निवेदयेत् गुरोः पुरतो निदध्यात् । यत् यदि
गुरुणा अनुज्ञातस्तदा तदन्नं भुञ्जीत । चेत् यदि क्वचिदेकादश्यादावुपवासकाले गुरोरनुज्ञाभावो वा तदा उपवसेत्
उपवासं कुर्यात् ॥ ५ ॥ * * * सुशील इति । सुशीलः सुखभावो भवेदिति सर्वत्र शेषः । मितं भुङ्क्ते इति तथा
मानं च उदरस्यार्द्धभागमन्नेन पूरयेत् तदर्थं जलेनेति ज्ञेयम् । दक्षः अनलसः श्रद्धावानः शास्त्रगुरुपदिष्टार्थेषु विश्वासवान्
जितेन्द्रियश्च सन् स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये पुरुषास्तेषु च यावदर्थं यावत्प्रयोजनमेव भिक्षाग्रहणपर्यन्तं व्यवहरेन्नाधिकमित्यर्थः ॥ ६ ॥
वज्रयेदिति । अगृहस्थो गृहस्थव्यतिरिक्तो बृहद्ब्रतः ब्रह्मचर्यवांस्तु सर्वोऽपि प्रमदानां गाथामपि वज्रयेदित्यर्थः । यतः
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि बलवन्ति अतः यतः संयतचित्तत्वापि मनः हरन्ति । प्रमदा गाथाश्रवणादिना
स्ववशीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * केशेति । युवा ब्रह्मचारी गुरुस्त्रीभिः अन्याभिश्च युवतिभिः स्त्रीभिः आत्मनः
केशप्रसाधनादिकं न कारयेत् । गुरुपत्न्यो हि शिष्यं पुत्रवद्वात्सल्येन पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं स्वेच्छयैव कुर्वन्ति तदपि न
कारयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं चातुर्वर्ण्यादिधर्मानभिधायाऽथ चातुराश्रम्यधर्मान्विवक्षुस्तावद्ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानाह—ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यं
द्विविधमौपकुर्वाणं नैष्ठिकञ्चेति । तत्र गार्हस्थ्यदिवन्नैष्ठिकमप्यौपकुर्वाणपूर्वकमेवेति दर्शयितुं तावदौपकुर्वाणब्रह्मचर्यधर्मा
उच्यन्ते । यो गुरुकुले वसन् स ब्रह्मचारी उपकुर्वन् ब्रह्मचारीत्यर्थः । कथम्भूतो वसन् दान्त उपशान्तः दासवन्नीचः
स्वनैच्यमनुसन्दधत् गुरोर्हितमाचरन् गुरौ सुदृढं सौहार्दं यस्य तादृशः ॥ १ ॥ * * * किञ्च सायम्प्रातश्च गुरुमग्नीनर्कं

सूर्यं सुरोत्तमं भगवन्तश्च उपासीत उभे सन्ध्ये प्रातः सायं च यतवाङ्मौनी समाहितचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासी-
तेत्यन्वयः ॥ २ ॥ * * आहूतश्चेत्सुयन्त्रितः समाहितो गुरोः छन्दांसि वेदानधीयीत नित्यमध्ययनोपक्रमसमाप्त्योगुरोश्च-
रणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥ * * यथा विहितं मेखलादीनि विभृयात् जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रं दर्भं पवित्रं
पाणौ यस्य सः ॥ ४ ॥ * * सायं प्रातश्च भैक्षं भिक्षाकर्म चरेत्कुर्यात् तद्विक्षया लब्धमन्नं गुरवे निवेदयेत् गुरोः पुरतो
निदध्यात् ततो यदि गुरुणाऽभ्यनुज्ञातश्चेत् तदन्नं भुञ्जीत नोचेत् कदाचिदुपवसेत् कदाचिदित्यनेन तन्मनः परीक्षायै कदाचिद्
गुरुर्नाज्ञापयेदिति सूच्यते ॥ ५ ॥ * * मितं भुञ्जेत् इति यथा सुशीलः सुस्वभावः सदाचारो वा दक्षोऽनलसः श्रद्धानः
गुरुपदिष्टार्थेषु विश्वासयुक्तः जितानीन्द्रियाणि येन स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये स्त्रीवश्यास्तेषु च यावदर्थं यावत्प्रयोजनं व्यवहरेन्ना-
धिकं ताभिस्तैश्च सम्भाषेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * प्रमदागाथां स्त्रीविषयां वार्तां वर्जयेत् यतः स्वयमगृहस्थो बृहद्भूतः ब्रह्मचर्यवान्
स्त्रीसङ्गादिरहितः । ननु, तद्वाथामात्रेण को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीति । प्रमाथीनि बलवन्ति । अतः संयतचित्तस्यापि मनः
प्रमदागाथाश्रवणकथनादिना स्ववशङ्कुर्वन्ति अतस्तां परिवर्जयेत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * गुरुस्त्रीभिर्गुरुपत्नीभिरन्याभिश्च
युवतिभिः केशप्रसाधनादिकं न कारयेत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नीचः प्रश्रितः हितं हिताचरणम् । मनोवाक्कायकर्मभिरिति शेषः ॥ १-४ ॥ * * कचिदपराधे सति । एकान्ता-
दनवर्जनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ॥ ५ ॥ * * स्वार्थमात्रसिद्धिः तन्मात्रं यावदिति ॥ ६ ॥ * * बृहद्भूतो ब्रह्म-
चारी स्त्र्यादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह—इन्द्रियाणीति । निर्जितेन्द्रियग्रामो यतिः । “ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च
ते इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥ * * प्रसाधनं संस्करणम्—

“मधुमांसोच्छुनोच्छिष्टं शुल्कस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाशलीलपरिवादांश्च वर्जयेत् ॥”

इत्यपव्याख्यानं न कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

१-४ नोचेदिति, गुरोरन्यत्र गमनादौ ॥ ५-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्वादशे वर्णितो धर्मो वनस्थस्याऽपि वर्ण्यते । साधारणश्चाश्रमाणां देहत्यागविधिस्तथा ॥

ब्रह्मचारी गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः । ब्रह्म गायत्रीम् ॥ १-५ ॥ * * यावदर्थं गुरुसेवार्थं गुरुगृहे भिक्षार्थं
गृहस्थगृहेषु च यथोपयोगमेव च ॥ ६ ॥ * * अगृहस्थो गृहस्थभिन्नः सर्वोपि बृहद्भूतो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ * *
कारयेदिति गुरुपत्न्यो हि शिष्यमपि पुत्रमिव वात्सल्येन पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं स्वेच्छयैव कुर्वन्ति तदपि न कार-
येदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्मचारी वनस्थयोर्धर्मः सर्वाश्रमसाधारणश्च कश्चन धर्मो द्वादशेनाऽध्यायेन वर्ण्यते । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरो-
हितमाचरन् उभे सन्ध्ये ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासीतेति द्वयोः अन्वयः ॥ १-३ ॥ * * जटाधारणं केशप्रसाधना-
भावमात्रं यथोदितं “पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य” इत्यादिनियममनतिक्रम्य दर्भपाणिः कुशहस्तः ॥ ४-५ ॥ * * यावदर्थं
भिक्षार्थम् ॥ ७ ॥ * * बृहद्भूतः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवान् अगृहस्थो वानप्रस्थादिश्च प्रमाथीनि बलवन्ति यतः
जितेन्द्रियस्यापि ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

असाधारणधर्माश्च ब्रह्मचारिवनस्थयोः । साधारणाश्चतुर्णां च द्वादशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं चातुर्वर्ण्यादिधर्मानभिधायार्थं चातुरश्रमधर्मान् विवक्षुस्तब्रह्मचर्यधर्मानाह—ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यं द्विविधमौप-
कुर्वाणं नैष्ठिकं च इति । तत्र सावधिकमौपकुर्वाणम्, निरवधिकमायुर्नैष्ठिकम् । तत्रौपकुर्वाणधर्माणाह—ब्रह्मचारी गुरुकुले

गुरुगृहे वसन् सायम्प्रातर्गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः । दासवद्गुरोर्हितामाचरन् कथमेवं सम्भवति तत्राह—नीच इति । आत्मनो नीचत्वं भावयन् । एवमपि कथमित्यत आह—दान्त इति, वशीकृतदेहेन्द्रियान्तःकरण इत्यर्थः । गुरोर्हिताचरणमपि न लोकप्रदर्शनार्थं किन्तु प्रीत्येत्याह—गुराविति । गुरौ सुदृढं सौहृदं यस्य स तथा ॥ १ ॥ * * सुरोत्तमो भगवान् विष्णुः । समाहित एकाग्रचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् सन्ध्यात्रयमुपासीत तत्र उभे सन्ध्ये तु यतवाग्भवेत् । सायम्प्रातस्सन्ध्या-कालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ * * गुरुणा चेत् यदि आहूतस्तदा सुयन्त्रितः सावधानः सन् गुरोः सकाशाच्छ्रद्धां विवेदानधीयीत । अध्ययनस्य उपक्रमे अवसाने च प्रत्यहं शिरसा गुरोश्चरणौ नमेत् ॥ ३ ॥ * * यथोदितं 'पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य' इत्यादिनियममनतिक्रम्य मेखलादीनि विभृयात् । जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् । दर्भ-पवित्रं पाणौ यस्य सः ॥ ४ ॥ * * सायं प्रातश्च भैक्षं चरेत् भिक्षाटनं कुर्यात् । तत् भिक्षया लब्धमन्नं गुरवे निवेदयेत् गुरोः पुरतो निदध्यात् । यदि गुरुणा अनुज्ञातस्तदा तदन्नं भुञ्जीत । नो चेत् यदि कचिदेकादश्यादावुपवासकालस्तदा उपवसेत् उपवासं कुर्यात् ॥ ५ ॥ * * एवं कांश्चिद्ब्रह्मचारिधर्मानभिधाय कांश्चित् सर्वाश्रमसाधारणधर्मानाह—सुशील इति पञ्चभिः । सुशीलः सुखभावो भवेदिति सर्वत्र शेषः । मितं भुङ्क्ते इति तथा । मानं च—'उदरस्थद्वैभागमन्त्रेण पूरयेत्, तदर्थं जलेन' इति ज्ञेयम् । दक्षः अनलसः । श्रद्धानः शास्त्रगुरुपदिष्टार्थेषु विश्वासवान् । जितानि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधान्य-पीन्द्रियाणि येन सः । स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये पुरुषास्तेषु च यावदर्थं यावत्प्रयोजनमेव व्यवहरेत्, नाधिकमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अगृहस्थो गृहस्थव्यतिरिक्तो बृहद्गतः ब्रह्मचर्यवांस्तु प्रमदानां गाथामपि वर्जयेदित्यर्थः । ननु तद्गाथामात्रेण को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथशीलानि बलवन्ति अतः यतेः संयतचित्तस्यापि मनः हरन्ति, प्रमदागाथाश्रवणादिना स्ववशीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * गुरुस्त्रीभिः अन्याभिश्च युवतिभिः स्त्रीभिः केशप्रसाधनादिकं न कारयेत् इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वर्णिनो वनिनश्चाथ वर्ण्यते द्वादशे वृषः । आश्रमाणां चतुर्णां च यश्च साधारणः स च ॥ १ ॥

तदेवं चातुर्वर्ण्यादिधर्मानभिधाय अथ चातुराश्रम्यधर्मान् विवृत्तुस्त्वावद्ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानाह । ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यं द्विविधमौपकुर्वाणकं नैष्ठिकं चेति । तत्र गार्हस्थ्य्यादिवनैष्ठिकमप्यौपकुर्वाणपूर्वकमेवेति दर्शयितुं तावदौपकुर्वाणब्रह्मचर्यधर्मा उच्यन्ते । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो वर्णी । गुरुकुले वसन्, वेदाद्यध्ययनार्थमिति शेषः । दान्तः उपशान्तः, गुर्वग्रे स्वनैच्यम-नुसंधदित्यर्थः । गुरोः हितं, आचरन् गुरौ सुदृढं सौहृदं यस्य स तथोक्तः सन् ॥ १ ॥ * * सायमिति । सायं प्रातश्च, गुरुश्चाग्निश्च अर्कश्च सुरोत्तमो भगवांश्च तान्, उपासीत । यतवाक् मौनी, समाहितः । एकाग्रचित्तः, ब्रह्म गायत्रीं जपन् इत्थंभूतः सन्, उभे सन्ध्ये, उपासीत इति द्वयोः संबन्धः ॥ २ ॥ * * छन्दांसीति । आहूतश्चेत् अध्ययनार्थमागच्छेति गुरुणा कृताह्वानः स्यादित्यर्थः । तर्हि, सुयन्त्रितः एकाग्रचित्तः सन्, गुरोः सकाशात्, छन्दां विवेदान्, अधीयीत । नित्यं उपक्रमे पाठग्रहणारम्भे, अवसाने पाठसमाप्त्यनन्तरं च, चरणौ गुरोरङ्घ्री शिरसा, नमेत् ॥ ३ ॥ * * मेखलेति । यथोदितं स्वस्वविहितमेखलादिधारणनियममनतिक्रम्य, मेखला च अजितं च वासांसि च तानि, जटाः दण्डश्च कमण्डलुश्च तौ, बहुवचनपाठे जटादीनां द्वन्द्वः । उपवीतं च, विभृयात् । जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रमेव । दर्भो दर्भपवित्रं पाणौ यस्य सः, एवंभूतश्च, भवेत् ॥ ४ ॥ * * सायमिति । सायं प्रातश्च, भैक्षं भिक्षाकर्म, चरेत् कुर्यात् । तद्विक्षया लब्धमन्नं गुरवे निवेदयेत् । आनीय गुरोः पुरतो निदध्यादित्यर्थः । ततः यदि, अनुज्ञातः भोजनार्थं कृताज्ञश्चेत्, तर्हि तु तदभ्यनुज्ञातमन्नं भुत्तुञ्जी । कचिन् नोचेत्तदन्नाशनाय नाज्ञप्रश्नेत्तदा तु, उपवसेत् । कदाचिदित्यनेन तन्मनःपरीक्षायै गुरुर्नाज्ञा-पयेदिति सूच्यते ॥ ५ ॥ * * सुशील इति । मितं भुङ्क्ते इति मितगुक् आज्ञोऽपि मिताहारी, सुशीलः सुखभावः, दक्षः अनलसः, श्रद्धानः गुरुपदिष्टार्थेषु विश्वासयुक्तः, जितानीन्द्रियाणि येन सः, एवंभूतः सन्, स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिताः स्त्रीवश्यास्तेषु च, यावत्प्रयोजनं व्यवहरेत् न ततोऽधिकं ताभिस्तैश्च संभाषेतेत्यर्थः । भिक्षायाचनवाक्ये भवतीशब्दोपादाना-त्तत्काले तया भाषणं प्राप्तं, तच्चावाक्कृत्वा सता भिक्षाग्रहणपर्यन्तमेव कार्यं न ततोऽधिकमिति भावः ॥ ६ ॥ * * न केवलं ब्रह्मचारिण एवात्र संभाषणादिस्त्रीप्रसङ्गवर्जनं, किंत्वाश्रमत्रयवासिनामपि तदस्यतस्तत्प्रकरणादिति । वर्जयेदिति । यतः आश्रमत्रयवासीति शेषः । अगृहस्थो गृहस्थभिन्नः, बृहद्गतोऽष्टधा स्त्रीप्रसङ्गवर्जनात्मकब्रह्मचर्यव्रतवान् अतः, प्रमदागाथां स्त्रीविषयकवार्त्तां वर्जयेत् । अत्र प्रमदागाथाया उपलक्षणत्वात् स्मरणकीर्तनकेल्यादीनामपि वर्जनं बोध्यम् । 'आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम्' इति स्मृतेः । ननु तद्गाथाद्याचरणमात्रेण को दोषस्तत्राहेन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि प्रमथन्ति स्ववश-जनमन इत्येवंशीलानि । बलवन्तीत्यर्थः । अतः, यतेः यतनशीलस्य, संयतचित्तस्यापीत्यर्थः । मनः हरन्ति । तद्गाथाश्रवणादिना

स्ववशं कुर्वन्ति । अतस्तद्वाधादिं परिवर्जयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ ब्रह्मचारिणमेवाह । केशेति । युवा युवावस्थो वर्णी गुरुस्त्रीभिः, बहुवचनेन गुरुसुतास्तुषादेर्ग्रहणम् । युवतिभिरन्याभिर्नारीभिश्चापि, आत्मनः स्वस्य, केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकं, न कारयेत् । तत्र केशप्रसाधनं केशानां, संस्करणं उन्मर्दस्तैलादिनाङ्गमर्दनं स्नपनं स्नानविधापनं, अभ्यञ्जनादिकं नेत्रयोः कज्जलाञ्जनविधापनादिकम् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

ब्रह्मचर्य और वानप्रस्थ आश्रमोंके नियम

नारदजी कहते हैं—धर्मराज ! गुरुकुलमें निवास करनेवाला ब्रह्मचारी अपनी इन्द्रियोंको वशमें रखकर दासके समान अपनेको छोटा माने, गुरुदेवके चरणोंमें सुदृढ़ अनुराग रखे और उनके हितके कार्य करता रहे ॥ १ ॥ ❀ ❀ सायङ्काल और प्रातः काल गुरु, अग्नि, सूर्य और श्रेष्ठ देवताओंकी उपासना करे और मौन होकर एकाग्रतासे गायत्रीका जप करता हुआ दोनों समयकी सन्ध्या करे ॥ २ ॥ ❀ ❀ गुरुजी जब बुलावें तभी पूर्णतया अनुशासनमें रहकर उनसे वेदोंका स्वाध्याय करे । पाठके प्रारम्भ और अन्तमें उनके चरणोंमें सिर टेककर प्रणाम करे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ शास्त्रकी आज्ञाके अनुसार मेखला, मृगचर्म, वस्त्र, जटा, दण्ड, कमण्डलु, यज्ञोपवीत तथा हाथमें कुश धारण करे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सायङ्काल और प्रातः काल भिक्षा माँगकर लावे और उसे गुरुजीको समर्पित कर दे । वे आज्ञा दें, तब भोजन करे और यदि कभी आज्ञा न दें तो उपवास कर ले ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अपने शीलकी रक्षा करे । थोड़ा खाय । अपने कामोंको निपुणता के साथ करे । श्रद्धा रखे और इन्द्रियोंको अपने वशमें रखे । स्त्री और स्त्रियोंके वशमें रहनेवालोंके साथ जितनी आवश्यकता हो, उतना ही व्यवहार करे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जो गृहस्थ नहीं है और ब्रह्मचर्यका व्रत लिये हुए है, उसे स्त्रियोंकी चर्चासे ही अलग रहना चाहिये । इन्द्रियाँ बड़ी बलवान् हैं । ये प्रयत्नपूर्वक साधन करनेवालोंके मनको भी लुब्ध करके खींच लेती हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ युवक ब्रह्मचारी युवती गुरुपत्नियोंसे बाल सुलझवाना, शरीर मलवाना, स्नान करवाना, उबटन लगवाना इत्यादि कार्य न करावे ॥ ८ ॥

नन्वग्निः प्रमदा नाम धृतकुम्भसमः पुमान् । सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥
कल्पयित्वाऽऽत्मना यावदाभासमिदमीश्वरः । द्वैतं तावच्च विरमेत् ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥
एतत् सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि । गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ११ ॥
अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्नयवलेखामिषं मधु । स्रग्गन्धलेपालंकारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः ॥ १२ ॥
उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च । त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथाबलम् ॥ १३ ॥
दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः । गृहं वनं वा प्रविशेत् प्रव्रजेत् तत्र वा वसेत् ॥ १४ ॥
अग्नौ गुरावात्मनि च सवभूतेश्वधोक्षजम् । भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥
एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही । चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ननु प्रमदा नाम अग्निः पुमान् च धृतकुम्भसमः सुताम् अपि रहः जह्यात् अन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥

आत्मना इदम् आभासम् कल्पयित्वा यावत् ईश्वरः न भवेत् तावत् द्वैतम् न विरमेत् तत् हि अस्य विपर्ययः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतत् सर्वम् समाम्नातम् गृहस्थस्य यतेः अपि ऋतुगामिनः गृहस्थस्य गुरुवृत्तिः विकल्पेन ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ये धृतव्रताः अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्नयवलेखामिषम् मधु स्रग्गन्धलेपालंकारान् त्यजेयुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवम् गुरुकुले उषित्वा द्विजः यावदर्थम् यथाबलम् साङ्गोपनिषदम् त्रयीम् अधीत्य च अवबुध्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदि ईश्वरः गुरोः कामम् वरम् दत्त्वा

अनुज्ञातः गृहम् वा वनम् प्रव्रजेत् वा तत्र वसेत् ॥ १४ ॥ * * अग्नौ गुरौ आत्मनि सर्वभूतेषु च स्वधामभिः भूतैः
अप्रविष्टम् अधोक्षजम् प्रविष्टवत् पश्येत् ॥ १५ ॥ * * एवंविधः चरन् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थः यतिः विदितविज्ञानः
परम् ब्रह्म अधिगच्छति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न कारयेदित्यत्र हेतुः । नन्विति । रहः एकांते । अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकांतावसरे वा यावदर्थं
तदुक्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥ * * ननु मिथ्यात्वादतिक्रमलत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायं स्यादिति जह्यादिति कोऽयमतिनिर्बन्धतत्राह ।
कल्पयित्वेति । आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारेणैवं देहेन्द्रियाद्याभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्वतन्त्रो न
भवेत्तावद्वैतमयं पुमानियं स्त्रीत्यादिभेदो न विरमेत् ततः किमत आह । ततो हि द्वैतात् । विपर्ययो गुणाध्यासेन भोग्यताबुद्धिः ।
अतो जह्यादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ * * एतत्सर्वं सुशीलम् इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह । गुरुवृत्तिरिति ॥ ११ ॥ * * अंज-
नादीनामभिषांतानां द्वंद्वैक्यम् । अंजनं शरीरस्य । अभ्यंजनं शिरसः । स्त्रियं चावलेखां च चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्यादौ लेखनं
वा तन्निरीक्षणं वा अत्राभ्यंगादि स्वरूपतो निषिध्यते । पूर्वं तु कथंचिदापि प्राप्तमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भेदः ॥ १२ ॥
अग्नौः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्यावबुध्य च तदर्थं च विचार्य । यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण ॥ १३ ॥
यदीश्वरः शक्तमर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा यथाधिकारं गृहस्थाद्याश्रमं स्वीकुर्यात्प्रव्रजेत् वा तत्रैव वसेत् । नैष्ठिकः
स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * स्वधामभिः स्वाशयैर्भूतैर्जैत्रिः सह तन्नियंतृतया ॥ १५ ॥ * * चरन्नेवमाचरन् । विदितं
विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीकापिप्रकाशः

यावतावस्थानेनार्थः प्रयोजनं सिध्येत्तावदेव स्थितिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * * अत्राक्षिपति—ततो भेदोपरमा-
भावात् । इत्यर्थ इति । संसृतिहेतुत्वात्त्याज्य एवेति भावः । अत्र विश्वनाथः—ननु निवृत्ताभिमानस्य विजितेन्द्रियस्य ज्ञानिनो
युवतयः किमपकर्तुं प्रभवेयुस्तत्राह—कल्पयित्वेति । ईश्वरो ज्ञानसमर्थोपीदं देहदेहिर्कावपयाभिमानादिकं बाधितानुवृत्तिन्यायेनाभासं
कल्पयित्वा तत्त्वज्ञानेन विजितं नाममात्रेणैव स्थितमकिञ्चित्करं कृत्वापि यावदात्मना मनसा सह वर्तते तावद्वैतमहं पुमानियं
स्त्रीः इदं मे प्रियमिति भेदबुद्धिर्न विरमेत् ततश्च विपर्ययः पूर्ववत्संसारवृत्तिः । यद्वा—ननु त्यक्तसुताभगिन्यादिवंधुवर्गस्य जितेन्द्रियस्य
किमस्माद्वयं तत्राह—कल्पयित्वेति । व्यवहारं व्यावहारिकं वस्तु च त्यक्त्वापि आत्मना मनसा यावत् यत्प्रमाणमिदमाभासमियं
मे भगिन्येवेयं मातेयं सुतेत्यादिसंबंधाभासं कल्पयित्वेश्वरस्तत्कृतस्नेहोत्थसुखेनेशितत्वावत्तत्प्रमाणकं द्वैतं भेदो न विरमेत् ।
नन्वस्य स्तोक्त्वात्कल्पितत्वाच्च न काचिञ्चिता तत्राह—ततो हाहि ॥ १० ॥ * * गुरुवृत्तिर्गुर्वनुवृत्तिः । विकल्पेन व्यवस्थित-
विकल्पेन प्राप्ताववसरेण कदाचित्कर्तव्याऽवसराप्राप्तौ न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * गंधलेपः सुगंधचंदनादिना तिलकादि-
विधानम् । आमिषं तु “प्राण्यंगचूर्णं चर्मांबु जंवीरं बीजपूरकम् । अयज्ञशिष्टमाषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् । दग्धमन्नं मसूरं
च मांसं चेत्यष्टधामिषम् । गोछागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धं तु चामिषम् । द्विजक्रीतरसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा । ताम्रपात्रस्थितं
गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् । आत्मार्थं पाचितं चान्नं तथा पर्युषितं च यत् । प्रेतान्नं शूद्रशेषान्नं कन्यावित्तं तथैव च । पतितान्नं
चामिषं स्यात्तत्त्याज्यं सर्वदा बुधैः । ” इति पाद्मादौ वर्णितम् ॥ १२ ॥ * * आदिना कल्पादिग्रहः । “शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः । छंदोविचितिरित्येवं षडंगो वेद उच्यते । ” इत्युक्तेः उपनिषद्भिर्ब्रह्मप्रतिपादिकाभिः केनादिभिः ।
यावदर्थं स्वसामर्थ्यानु रूपं द्रव्यादियथाबलं स्वबलानुसारेण च स्वबलसाध्यं न त्वहं सुमेरुशृंगमानेयिष्यामि कुर्वाज्ञां गुरो
इत्यादि न वदेदिति भावः ॥ १३ ॥ * * इत्यर्थ इति । यावदायुर्गुरुसेवनपूर्वकं शास्त्राभ्याससंयुतं नैष्ठिकपदार्थत्वादिति
भावः ॥ १४ ॥ * * मुख्यप्रवेशाभावादप्रविष्टमित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवंविधः पूर्वोक्तलक्षणलक्षितः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नन्विति । ननु निश्चितमेतत् नामेति विवेकिजनप्रसिद्धमपि प्रमदा अग्निसदृशी तथा पुमान् घृतकुम्भमयः तत्सदृशः ।
तथा च यथाऽग्निसमीपे घृतकुम्भः क्षरति तथा पुमानपि प्रमदासाहचर्यात्क्षरति । अतः रहः एकांते सुतामपि जह्यात् त्यजेत् ।
अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा यावदर्थं यावत्प्रयोजनं तावन्मात्रं करोति इति तादृशो भवेत् ॥ ६ ॥
ननु जितेन्द्रियस्य युवतयः किं कुर्युरित्याशङ्क्याह—कल्पयित्वेति । यावदसौ जीवः आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारेण इदं देहेन्द्रि-
यादिकमाभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य ईश्वरः स्वतन्त्रो न भवेत् तावद्वैतं इयं स्त्री भोग्या अहं पुमान् भोक्तेत्यादिभेदो न

विरमेत् । ततो हि द्वैतदर्शनादस्य पुरुषस्य विपर्ययो गुणाध्यासेन भोग्यताबुद्धिर्भवति । अतो जह्यादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतदिति । एतत्सुशील इत्याद्युक्तं सर्वं गृहस्थस्य यतेरपि च समानात् । ऋतुगामिनः “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादि शास्त्रानुसारेण ऋतौ भार्यामुपगच्छतस्ततो जातपुत्रादिपालनव्यग्रस्येत्यर्थः । गृहस्थस्य गुरुणां वृत्तिः जीविका विकल्पेन ज्ञेया । सामर्थ्यं चेत्कल्पयितव्या नोचेन्नैत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अञ्जनेति । किं च ये धृतव्रताः गृहस्थास्तेऽपि अञ्जनादीनि स्रग्गन्धादींश्च त्यजेयुः । अञ्जनादीनामामीषान्तानां द्वन्द्वैक्यम् । अञ्जनं तैलादिना शरीरस्य अभ्यञ्जनं शिरसः । यद्वा । अञ्जनं कज्जलादिना नेत्रयोः अभ्यञ्जनं तैलोद्वर्तनादिना शरीरस्य उन्मर्दं हस्तादिना शरीरस्य स्त्रीणां कुड्यादाववलेखो निरीक्षणं वा । यद्वा । स्त्रियं च अव लेखं चित्रकर्म चेति आमिषं मांसं मधु पुष्परसः क्षत्रियाद्यभिप्रायेण मद्यं वा ब्राह्मणस्य प्राप्यभावात् अत्राञ्जनाभ्यङ्गादि स्वरूपतो निषिध्यते । केशप्रसाधनादि पूर्वं तु कथंचिदापदि प्राप्नोमपि स्त्रीकर्तृकं निषिध्यत इति भेदः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उषित्वेति युग्मम् । द्विजस्रैवर्णिकः एवमुक्तप्रकारेण गुरुकुले उषित्वा अङ्गैः शिक्षादिभिः उपनिषद्भिश्च सहितां देवत्रयीं यथाबलं यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण चाधीत्य अवबुध्य तदर्थं च विचार्य यदि ईश्वरः समर्थः स हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा तदनुज्ञातः सन् गृहं प्रविशेत् गार्हस्थ्यं स्वीकुर्यात् वनं वा प्रविशेत् वानप्रस्थं वा स्वीकुर्यात् प्रव्रजेद्वा संन्यासाश्रमं वा स्वीकुर्यात् । तत्र ब्रह्मचर्याश्रमे वा वसेत् नैष्ठिको वा भवेत् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ अग्राविति । सर्वोपादानतया पूर्वमेव विद्यमानत्वात् अग्न्यादिषु वस्तुतः अप्रविष्टमप्युपासनारीत्या तेषु पञ्चमहाभूतैः स्वधामभिः स्वाश्रयैर्जीवैश्च सह तन्नियन्तृतया प्रविष्टवदधोक्षजं भगवन्तं पश्येत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवंविध इति । एवंविधः सर्वत्र भगवद्दर्शी ब्रह्मचार्याद्यन्यतमः चरन् स्वाश्रमधर्मानाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन स तथाविधः सन् परं ब्रह्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

कुतस्तन्मात्रकरणे दोषः ? तत्राह—नन्विति । अग्निः अग्निसदृशी प्रमदा यथाचातीवाग्निसहचरितं घृतकुम्भं क्षरति तथा पुमानपि प्रमदासहचारी संमुखोदित्यर्थः । अतः सुतामपि पुत्रीमपि पुमान् रह एकान्ते जह्यात् त्यजेत् अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यातिरिक्तावसरे अनैकान्तावसरे वा यावत्तदुक्तमर्थं प्रयोजनं तावन्मात्रं करोतीति तादृशो भवेत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मचारिणो धर्मानभिधाय यदुक्तं “सुशीलो मितमुक्तः” इत्यादि तद्यतिगृहस्थयोरपि ब्रह्मोपासननिष्ठयोरतिदेक्ष्यन् तावद्यावच्छरीरावसानमेवं धर्मा अनुष्ठेया इत्याह—कल्पयतीति । ईश्वरो भगवान् यावदिदमात्मन आभासं दृश्यं शरीरं कल्पयति प्रवृत्तिः समर्थं करोति, तावद्द्वैतं देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानरूपं भेदज्ञानमनुवर्त्तते इति शेषः । नन्वनुवर्त्ततां ततः किं तत्राह अस्य पुंसस्ततोऽध्यासाद्विपर्ययः उत्तरोत्तरविपर्ययः देहात्मभ्रमः पुरुषार्थविपर्ययो वा भवति तस्माद्यावद्द्वैतानुवृत्तिः स्वधर्मेभ्यो न विरमेत् कल्पयित्वेति पाठान्तरम् । तत्र यावदिदमाभासं शरीरं तावदीश्वरः प्रभुः समर्थः स्वधर्मानुष्ठानशक्तस्सन् आत्मनः स्वस्य द्वैतं मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिभेदं कल्पयित्वा स्थित इति शेषः । देहात्माभिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एव तावन्न विरमेद्धर्मादिति शेषः । विरामे बाधकमाह—हि यस्मादध्यासाद्विरामाद्वाऽस्य विपर्ययः उत्तरोत्तरदेहात्मभ्रमः यद्वा यावदिदं शरीरमनुवर्त्तते तावदिदं द्वैतं मनुष्यत्वादिकमात्मन आभासमात्रं कल्पयित्वा द्वैतं देहाकारो न त्वात्माकार इति कल्पयित्वा देहविलक्षणमात्मानमनुसन्धायेत्यर्थः । ईश्वरः कर्तुं समर्थः न विरमेत् स्वधर्मान्नविरमेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ उक्तं यतिगृहस्थयोरप्यतिदिशति—एतदिति । एतत्सुशील इत्यादिनोक्तं सर्वं व्रतस्थस्य ब्रह्मोपासनरूपव्रतनिष्ठस्य यतेस्तुर्याश्रमिणः अपि शब्दाद्गृहस्थस्यापि समाम्नातं तत्र गृहस्थस्य किंचिद्विशेषमाह—गुरुवृत्तिरिति । गुर्वी वृत्तिर्गुर्वेनुवृत्तिः स्त्रीसङ्गराहित्यादिरूपा ब्रह्मचर्यवृत्तिः गृहस्थस्य तु विकल्पेन कदाचिद्भवेत् कदाचिन्न स्यात् । कदा न भवेत् ? इत्यपेक्षायां तं कालं निर्दिशन्विकल्पे हंतुं वदन् गृहस्थं विशिनष्टि—ऋतुगामिन इति । ऋतुगामित्वाद्गुरुवृत्तिविकल्प इति भावः । ऋतुकालेषु गुरुवृत्तिर्नास्तीति च भावः । अस्या वृत्तेर्दुष्करत्वाभिप्रायेण गुर्विति विशेषणमुपात्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ किञ्च ये धृतव्रताः गृहस्थास्ते अञ्जनादीन् त्यजेयुः अञ्जनाद्यामिषांतानां द्वन्द्वैक्यं तत्राञ्जनं शरीरस्य तैलाद्यञ्जनम् शिरसः अभ्यञ्जनमवशिष्टदेहस्य उन्मर्हः उद्वर्तः स्त्र्यवलेखा कुड्यादिषु स्त्रीप्रतिकृतिलेखनमामिषं मांसं मधु मद्यमिदं क्षत्रियाद्यभिप्रायकं स्रक् च गन्धलेपश्चाऽलङ्कारश्च तान् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानभिधायथाश्रमान्तरधर्मान्विवक्षुस्तावदाश्रमान्तराणामुक्तविधब्रह्मचर्याश्रमपूर्वकत्वमाह, उषित्वैवमिति, द्वाभ्याम् । द्विजस्रैवर्णिकः एवमित्थं गुरुकुले उषित्वा साङ्गोपनिषदं सांगसशिरस्कां त्रयीं यथाबुद्धिबलं यावत्स्वापेक्षितमधीत्याऽवबुध्य तदर्थं ज्ञात्वा अवबध्येति पाठस्तूचितः “वेदमधीत्याभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इति श्रुत्यर्थस्याऽत्र प्रत्यभिज्ञानादवबध्य समावर्त्तनं कृत्वा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदीश्वरः शक्तश्चेत्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा गुरुणाऽभ्यनुज्ञातः गृहं वनं वा प्रविशेद्गृहस्थाश्रमं संन्यासाश्रमं वा स्वीकुर्यादित्यर्थः । वनशब्दः शुचिदेशोपलक्षकः कुटुम्बे शुचौ देशे इति श्रुत्यनुरोधान्न तु वानप्रस्थाश्रमोपलक्षकः ब्रह्मचर्यानन्तरं तत्प्रतिग्रहानुपपत्तेः सहि गार्हस्थ्यानन्तरमावि “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनीभूत्वा

प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा” इति जाबालिश्रुतेः गार्हस्थ्यानन्तरं प्रव्रजेत् प्रव्रजनन्तु संन्यासाश्रमपरिग्रहो वानप्रस्थाश्रमपरिग्रहश्चेत्युभयविधं विवक्षितं यथेष्टं संन्यसेद्वनं वा प्रतिष्ठेतेत्यर्थः । तत्र वा वसेत् तत्र शब्देन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च विवक्षितं ब्रह्मचर्यं एव निष्ठितो भवेत् गृहं प्रविश्य तत्रैव वा स्थितो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वाश्रमाणामनुगतं धर्मं तत्फलं चाह—द्वाभ्याम्, अग्नाविति । अग्नाविति तुर्याश्रमव्यतिरिक्ताश्रमाभिप्रायकं तस्यानभित्वात् गुरावन्मावात्मानं स्वस्मिन् सर्वभूतेषु चान्तःप्रविश्यानि यमनपूर्वकं धारकतया स्थितमितिशेषः । स्थितम् अधो-क्षजं भगवन्तं पश्येत् अधोक्षजो धामाऽऽधारो येषां तैर्भूतैरप्रविष्टं पश्येत् व्याप्यवस्तुगतदोषासंस्पृष्टं पश्येत् प्रविष्टवच्च पश्येत् अन्तर्बहिश्च व्याप्यस्थितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ * * एवंविधदर्शी ब्रह्मचर्याद्यन्यतमयाथात्म्यं येन तादृशः परं ब्रह्माधि-गच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुतो न कार्यमत्राह—नन्विति । अन्यदा व्यवहारयोग्यसमये ॥ ९ ॥ * * ननु, बन्धनिवृत्त्यर्थं भगवदर्पणबुद्ध्या धर्मोऽनुष्ठेय इति विधीयते तस्य मिथ्यात्वेन स्वत एव निवृत्त्युपपत्तेर्न तद्विधान-मत्रावश्यकमित्याशङ्क्येश्वरकल्पितस्य मिथ्यात्वासम्भवेन । यद्बुद्ध्या यस्य शृङ्खलाबन्धस्तस्य तत्प्रसादेन तन्निवृत्तिवदी-श्वरप्रसादजनकधर्मग्रामो विधेयोऽन्यथा बन्धानुत्थितिरित्याशयवांस्त्येश्वरकल्पितत्वमाह—कल्पयेदिति । यावंतं कालमीश्वरः आत्मनो जीवस्य ज्ञानलक्षणरहितं ज्ञानवदवभासमानमिदमाभासमज्ञानं कल्पयेत्तावंतं कालं द्वैतमयथार्थज्ञानं न विरमेन्ना-पगच्छेत् ततोऽज्ञानादस्य विपर्ययो बन्धोऽनुवर्तते इति शेषः तदुक्तम्—(१) “बहुत्वेनैव वस्तूनां यथार्थज्ञानमुच्यते । अद्वैत-ज्ञानमित्येवं द्वैतज्ञानं तदन्यथा । (२) यथा ज्ञानं तथा वस्तु यथा वस्तु तथा मतिः । नैव ज्ञानार्थयोर्भेदस्तत एकत्ववेदनम्” इति च । ननु, वर्णादेर्विहितो धर्मग्रामः कियन्तं कालमनुष्ठेयो बहुसमयसाध्यत्वे दुःखप्रयासत्वेनाशक्त्यविरक्त्यानधिकारिकः स्यादित्याशङ्क्याह—कल्पयेदिति । यावादीश्वर इदमाभासं मिथ्याभूतं जगत्कल्पयेत् तावद् द्वैतं वर्णाश्रमादिधर्मलक्षणं न विरमेत् नापगच्छेत् ततोऽधिष्ठाने ज्ञानं स्यात्ततो विहितधर्मग्रामस्य विपर्ययो निवृत्तिरित्ययमर्थो हि शब्दसूचितया “सत्यसृष्टाव-शक्ताहि मायासृष्टिं वितन्वत” इति स्मृत्या विरुद्धत्वेनानुपपन्नः ईश्वर इत्यनेन सत्यसृष्टिसामर्थ्यं सूचयति तात्पर्येण विधानं चानुपपन्नं यत् उक्त एवार्थः ॥ १० ॥ * * नन्वयं धर्मो ब्रह्मचारिणो भवेदुतान्यस्यापि सम्भवति ! नाद्यः अतिव्याप्तेः न द्वितीयः पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽतिदेशन्यायेन यथासम्भवमन्यस्यापीत्याह—एतदिति । अन्यद्वक्ष्यमाणं न केवलं गृहस्थस्यैव किन्तु यतेरपीत्याह—यतेरपीति । यथासम्भवमित्युक्तं विवृणोति—गुरुवृत्तिरिति । गुरुवृत्तिर्गुरौ वासः ब्रह्मचर्यं भिक्षावृत्तिरित्येतत्सर्वं गृहस्थस्य निवर्तते इत्यर्थः । विकल्पेन व्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः । कुतो निवर्तते इति तत्राह—ऋतुगामिन इति ॥ ११ ॥ * * पञ्चयज्ञाद्याचरणायासेन कालयापनं कुर्वतो गृहस्थस्यापि व्रतधारणे ब्रह्मचारिवदभ्यञ्जनादिकं वर्जनोयमित्याह—अञ्जनेति । अवलेपं दर्पम् ॥ १२ ॥ * * अवबुध्य अर्थविचारं कृत्वा तत्त्वं ज्ञात्वा ॥ १३ ॥ * * गार्हस्थ्यधर्मस्य वानप्रस्थधर्मस्य यतिधर्मस्य चानुष्ठानेन समर्थश्चेदेष्वभीष्टं कुर्यादित्याह—यदिति—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ । तदभावे ऋस्यतनये पत्न्यां वैश्वानरेपि च ।”

इति वचनात् । एतादृशस्य गुरौ वासोऽनुज्ञायते अन्यस्य गुरोराज्ञया दूरं गत्वा गृहाश्रम इति तदुक्तं “गुरोराज्ञा-नुरोधेन दूरस्थो वा गृही भवेत्” इति चेति ॥ १४ ॥ * * भगवदर्पणबुद्ध्याऽन्यादौ क्रियमाणं कर्म तस्य बुद्ध्या कर्तव्यं न तु तदैक्यबुद्धयेत्याशयेनाह अग्नाविति—

“सगुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै ददाति च । उपनीय वदेद्देवमाचार्यः स उदाहृतः ।

एकदेश उपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते । एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ।”

इति वचनात् गुरुशब्देन सर्व एते विवक्ष्यन्ते स्वधामभिरावासस्थानभूतैरप्रविष्टं सर्वगतम् प्रविष्टवत्स्थितम् अनुरूपवन्तम् अप्रविष्टः सर्वगतः प्रविष्टस्त्वनुरूपवान् “एवं द्विरूपो भगवान्हरिरेको जनार्दनः” इति वचनात् ॥ १५ ॥ * * एवमाकारेण क्रियमाणस्य कर्मणः फलमाह एवंविध इति ॥ १६ ॥

१. वस्तूनां बहुत्वेन बहुत्वप्रकारकवस्तुविषयकत्वेन यथार्थज्ञानमेवाद्वैतज्ञानमित्युच्यते । वस्त्वैक्यविषयकं तु द्वैतज्ञानमित्युच्यते नन्वेतद्विरुद्धम् ।

२. अद्वैतज्ञानस्यैव वस्त्वैक्यज्ञानत्वेन वक्तव्यत्वादित्याशङ्क्य तद्वटयति—यथेति । ज्ञानार्थयोः सादृश्यलक्षणमेक्यमादायाऽद्वैतज्ञानं भेदज्ञान-मित्युच्यते न तु वस्त्वैक्यविषयम् ।

३. गुरुपुत्रे गुरुपत्न्यां वेति ।

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुरुवृत्तिरिति, गुर्वनुवृत्तिः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अञ्जनेत्यस्य टीकायां स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति विचार्यम् अभ्यञ्जनेनाति विशेषात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उषित्वेति युग्मकम् ॥ १३-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृते क्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र हेतुः—नन्वग्निरिति । रहः रहसि एकान्ते अन्यदा अन्यत्र अनेकान्तेपि यावदर्थकृत् यावताऽवस्थानेनार्थः प्रयोजनं सिद्धयेत्तावदेव स्थितिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु, निवृत्ताभिमानस्य विजितेन्द्रियज्ञानिनो युवतयः किमपकर्तुं प्रभवेयुः ? तत्राह—कल्पयित्वेति । ईश्वरो ज्ञानसमर्थोऽपि इदं देहदैहिकाविषयाभिमानादिकं बाधितानुवृत्तिन्यायेनाभासं कल्पयित्वा तत्त्वज्ञानेन विजितं नाममात्रेणैव स्थितमकिञ्चित्करं कृत्वाऽपि यावदात्मना मनसा सह वर्त्तत । तावत् द्वैतं अहं पुमान् इयं स्त्री इदं मे प्रियमिदमप्रियमिति भेदबुद्धिर्न विरमेत् । ततश्च विपर्ययः पूर्ववत् संसारावृत्तिः । यद्वा ननु, त्यक्तभुतभगिन्यादिवन्धुवर्गस्य जितेन्द्रियस्य किमस्माद्भयम् ? तत्राह—कल्पयित्वेति । व्यवहारं व्यावहारिकं वस्तु च त्यक्त्वापि आत्मना मनसा यावत् यत् प्रमाणकम् इदम् आभासं इयं मे भगिन्येव इयं माता इयं सुतेत्यादिसम्बन्धाभासं कल्पयित्वा ईश्वरः तत्तत्कृतस्नेहोत्थसुखेन ईशीतः तावत् तत्प्रकारकं द्वैतं भेदो न विरमेत् न च स्वस्य स्तोक्त्वात् कल्पितत्वाच्च न काचिचिन्ता तत्राह—ततो हीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ सर्वं सुशीलं इत्याद्युक्तं विकल्पेन कर्तव्यायेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अञ्जनं शरीरस्य अभ्यञ्जनं शिरसः स्त्रियं च अवलेखां चित्रकर्म च अत्राभ्यङ्गादिकं स्वरूपत एव निषिद्धयते पूर्वन्तु कथञ्चिदापदि प्राप्तमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भेदः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ यदीश्वरः शक्तपदा गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृहस्थो भवेदित्यर्थः । तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकब्रह्मचारी स्यात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स्वधामभिः स्वाश्रयैर्जीवैः सह तन्नियन्तुतया ॥ १५-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अन्यदा अनैकान्ते यावदर्थं यथोपयोगं तल्लालनादिकं कुर्यात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सुताया एव का कथा सर्वोपि लोकवेदप्रसिद्धः ग्राह्याऽग्राह्यभेदः यावन्महाप्रलयत्तावदनिवार्य एव यस्तु सर्वं प्राकृतमिदमेकमेव किमत्राग्राह्यं वेति साहसेन ग्राह्याभेदं न स्वीकरोति तस्य विपर्ययः स्यादित्याह—कल्पयित्वेति । ईश्वरः सर्वात्मना जगद्धेतुरिदं स्वशक्तिविकारभूतमाभासं आ समन्ततः ग्राह्याग्राह्यादितया भासमानम् आत्मना कल्पयित्वा यावद्वर्तते तावत् द्वैतमिदं ग्राह्यमिदमग्राह्यमिति भेदो न विरमेत् अङ्गीकार्य एव भवेत् हि यस्तु नाङ्गीकरोति ततो अनङ्गीकारात् अस्यानङ्गीकृतुः अमृतबद्धविषोदकपानेन जलवदग्निज्ञानेन विपर्ययः शरीरनाश एव स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतत्सर्वं सुशीलं इत्यादिनोक्तं गृहस्थस्य यतेस्तुर्ग्याश्रमिण उपलक्षणं यतेरित्युक्तिसवानप्रस्थस्यापि समाप्नोतम् । गृहस्थस्य गुरुशुश्रूषायां विकल्पं वदन् ब्रह्मचारिप्रभृतिभिर्नित्यं गुरुशुश्रूषा यथोपयोगं कार्येति द्योतयति गुरुवृत्तिरिति । गुरौ वृत्तिर्वर्तनं तच्छुश्रूषेत्यर्थः । गृहस्थस्य विकल्पेन बोध्या तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् ऋतुगामिन इति आवश्यकर्तुगमनादिपरवशस्य नित्यं गुरुशुश्रूषायामवकाशभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अञ्जनं नेत्रयोः अभ्यञ्जनं शिरसः उन्मर्दश्च उन्मर्दनं शरीरस्य स्त्री च अवलेखा च स्त्र्यादिप्रतिकृतिश्च आमिषं च तेषां द्वन्द्वैक्यम् मधु मद्यं सगादिकान् च ये धृतव्रतास्ते त्यजेयुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अङ्गैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां त्रयीं वेदत्रयीम् द्विजः स्त्रीवर्णिकः अधीत्य तदर्थं चावबुध्य ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदीश्वरः समर्थस्तर्हि गुरोः कामं यथेष्टं वरं दत्त्वा यथेष्टां दक्षिणां दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृही भवेत् विषयेभ्यो विरक्तश्चोद्वनं वनोपलक्षितं जितेन्द्रियवासयोग्यं स्थानं प्रविशेत् तत्र द्वैविध्यमाह—प्रव्रजेत् संन्यासी भवेत् तत्र वा वसेत् तत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे वसेत् नैष्ठिको भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भूतैः चेतनाचेतनरूपैरधोक्षजशक्तिमयैः स्वधामभिः अधोक्षजाधिष्ठितैः सहाधोक्षजं सर्वभूतेषु अप्रविष्टमपि विमुखरूपस्य शक्तिद्वयं वितत्य संस्थितस्य प्रवेशयोगात् प्रविष्टवत्पश्यत् एकैकस्मिन् भूते क्षराक्षरभगवद्रूपाणि पश्येत् तथोक्तम्—

“क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यय ईश्वरः ।”

अग्नौ गुरौ च तदभेदेनोपासनार्थं पश्येत् आत्मनि चोपासके आवि कृतमङ्गलमूर्तिं पश्येदित्यग्न्यादिपृथक् निर्देशाभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवंविधः विदितं विज्ञानं तत्त्वत्रयज्ञानं येन सः ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा यतिर्वा गृही वा चरन् प्रारब्धकर्मफलं भक्षयन् परमधोक्षजं ब्रह्माधिगच्छति भगवत्प्राप्तिरूपा मुक्तिस्तत्त्वत्रयज्ञानपूर्वकभगवद्ध्याननिष्ठा यस्मिन्नाश्रमे भवेत्तस्यै वाश्रमिणः स्यादिति फलितोर्थः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न कारयेदित्यत्र हेतुमाह—नन्विति । ननु निश्चितमेतत् । नामेति विवेकिजनप्रसिद्धमपि । प्रमदा अग्निसदृशी, तथाच यथाऽग्निसमीपे घृतकुम्भः क्षरति तथा पुमानपि प्रमदासाहचर्यात्क्षरति । अतः रहः एकान्ते सुतामपि जह्यात् त्यजेत् अन्यदा अनेकान्तावसरे यावदर्थं प्रयोजनं तावन्मात्रं करोति इति तादृशो भवेत् ॥ ६ ॥ * * नन्वध्ययनादिना गृहीत-विद्यस्य कथमकार्यं प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तस्यापि आत्मना मनसा को दोष इत्याशङ्क्याह—कल्पयित्वेति । ईश्वरः अहं ज्ञानी समर्थो मम दोषो नास्तीति अभिमानवानपि यावदिदं देहेन्द्रियादिकम् आभासमात्रमात्मनि आत्मना मनसा कल्पयित्वा अहम्भमेत्याध्यासं कृत्वा वर्तते तावद्वैतं इयं स्त्री भोग्या अहं पुमान् भोक्तेत्यादिभेदो न विरमेत् । ततो हि द्वैतदर्शनादस्य परमानन्दभगवदंशस्य पुरुषस्य विपर्ययो नरकादिदुःखानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ * * एतत्सुशील इत्याद्युक्तं सर्वं गृहस्थस्य यतेरपि समान्नातम्, तत्र गृहस्थस्य विशेषमाह—गुरुवृत्तिरिति । गुरुणां वृत्तिः जीविकासामर्थ्यं चेत्कल्पयितव्यं नोचेन्नेत्यर्थः । असामर्थ्यं हेतुं सूचयति—ऋतुगामिन इति । “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादि शास्त्रानुसारेण ऋतौ भार्यामुपगच्छतस्ततो जात-पुत्रादिपालनव्यप्रस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * किञ्च ये घृतव्रता गृहस्थास्ते अञ्जनादीस्त्यजेयुरित्यन्वयः । अञ्जनादीनामभिषान्तानां द्वन्द्वैक्यम् । अञ्जनं तैलादिना शरीरस्य, अभ्यञ्जनं शिरसः, उन्मर्दनं शरीरस्य, स्त्रीणामवलेखो निरीक्षणम्, आमिषं मांसं, मधु पुष्परसः क्षत्रियाभिप्रायेण मद्यं वा, स्नानादींश्च ॥ १२ ॥ * * एवं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानभिधाय अथाश्रमान्तरधर्मान् विवक्षुन्तावदाश्रमान्तराणां उक्तविधब्रह्मचर्याश्रमपूर्वत्वमाह—उषित्वेति द्वयेन । द्विजस्रैवर्णिकः एवमुक्तप्रकारेण गुरुकुले उषित्वा अङ्गैः शिक्षादिभिः उपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीं तथाबलं यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण चाधीत्य अवबुद्ध्य तदर्थं च विचार्य ॥ १३ ॥ * * यदि ईश्वरः समर्थस्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा तदनुज्ञातः सन् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । गृहाद्वा वनाद्वा” इति जाबालश्रुत्यनुसारेण गृहं प्रविशेद्गृहास्थं स्वीकुर्यात्, वनं वा प्रविशेत् वानप्रस्थं वा स्वीकुर्यात् । प्रव्रजेद्वा संन्यासाश्रमं वा स्वीकुर्यात् । तत्र ब्रह्मचर्याश्रमे वा वसेत्, नैष्ठिको वा भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वाश्रमाणां साधारणं धर्ममाह—अग्नाविति । सर्वोपादानतया पूर्वमेव विद्यमानत्वात् अग्न्यादिषु वस्तुतः अप्रविष्टमप्युपासनारीत्या तेषु पञ्चमहाभूतैः स्वधामभिः स्वाश्रयैर्जीवैश्च सह प्रविष्टवदधोक्षजं भगवन्तं पश्येदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * एवं दर्शनस्य फलमाह—एवंविध इति । एवंविधः सर्वत्र भगवद्दर्शी ब्रह्मचर्याद्यन्यतमश्चरन् विदितं विज्ञानं येन स तथाविधः सन् परम्ब्रह्म अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न कारयेदित्यत्र हेतुतया तत्करणे दोषमाह । नन्विति । प्रमदाङ्गना नाम, सच्छास्त्रप्रसिद्धः, अग्निः ननु । पुमान्, घृतकुम्भसमः, क्वचित् मय इत्यपि पाठः । यथाऽग्निसहचरितो घृतकुम्भः क्षरति, तथा प्रमदासहचारी पुमानपि संमुह्येदेवेत्यर्थः । अतः रहः एकान्ते, सुतामपि जह्यात् । अन्यदा व्यवहारयोग्यसमये, यावदर्थकृत् यावत्प्रयोजनं तावत् संपाद्य, ततः पलायेदित्यर्थः । अत्र ब्रह्मचारिणस्तु सुतैव नास्ति, तत्प्रकरणे सुतोपादानात् वनियतिः ऋतुगामिगृहस्थानामुपादानं बोध्यम् । पूर्वमगृहस्थपदोपादानात्, यद्युच्यते वनियतिनानुपादेयौ ऋतुगामिनस्तु गृहस्थत्वात् सोऽत्र कथमुपात्त इति चेत् ‘स्वदारनियमात् सभ्यब्रह्मचारी गृहाश्रमी’, इति स्मृतौ तस्य ब्रह्मचारित्वेनाभिधानात्तस्यापि ग्रहणं बोध्यम् ॥ ९ ॥ * * यावच्छरीरावसानमेवं धर्मा अनुष्ठेया इत्याह । कल्पयतीति । ईश्वरः, यावत् इदम् आत्मनः, आभासं दृश्यं शरीरं, कल्पयति प्रवृत्तिसमर्थं करोति, कर्मफलप्रदत्वादीश्वरस्य प्रेरणया प्रवृत्तिसमर्थं भवेदित्यर्थः । तावत्, द्वैतं देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानरूपं भेदज्ञानं, अनुवर्त्तते इति शेषः । ननु तदनुवर्त्ततां ततः किं तत्राह । अस्य पुंसः, ततः तदनुवर्त्तनाध्यासात्, विपर्ययः उत्तरोत्तरदेहात्मभ्रमः, पुरुषार्थविपर्ययो वा, भवति । तस्मात् यावत् द्वैतानुवृत्तिः तावत्, न विरमेत् हि । स्वधर्मभ्य इति शेषः । कल्पयित्वेति पाठे, यावत् इदम् आभासं शरीरं, तावत् ईश्वरः प्रभुः स्वधर्मानुष्ठानशक्त इति यावत् । आत्मनः स्वस्य, द्वैतं ब्राह्मणादिभेदं, कल्पयित्वा स्थितः इति शेषः । देहात्माभिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एव, न विरमेत् । धर्मादिति शेषः । विरामे बाधकमाह । हि यस्मात्, अध्यासाद्विरामाद्वा, अस्य विपर्ययः उत्तरोत्तरदेहात्मभ्रमः, तिष्ठति । यद्वा । यावत् इदं शरीरम् अनुवर्त्तते, तावत् इदं द्वैतं मनुष्यत्वादिकं, आत्मनः, आभासम् आभासमात्रं कल्पयित्वा, देहविलक्षणमात्मानमनु-

संधायेत्यर्थः । ईश्वरः पालयितुं समर्थः, स्वधर्माच्च विरमेत् हि ॥ १० ॥ * * उक्तमर्थं यतिगृहस्थयोरप्यनिदिशति । एतदिति । एतत् सुशील इत्यादिनोक्तं सर्वं, व्रतस्थस्य परब्रह्मोपासनरूपव्रतनिष्ठस्य, यतेश्चतुर्थाश्रमिणः, अपिशब्दात् गृहस्थस्यापि, समाम्नातं, तत्र गृहस्थस्य किञ्चिद्विशेषमाह । ऋतुगामिनः गृहस्थस्य, गुर्वी चासौ वृत्तिर्गुरुवृत्तिः स्त्रीसङ्गरादित्यरूपा वृत्तिः, विकल्पेन कदाचिद्भवेत् कदाचिन्न भवेदित्यर्थः । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः' इति स्मृतिविचाराद्ऋतुगामित्वादस्यैतद्विकल्प इति भावः । अस्या ब्रह्मचर्यवृत्तेर्दुष्करत्वाभिप्रायेण गुर्वीति वृत्तेर्विशेषणमुपात्तं, अत्र वर्णिधर्ममध्ये गृहस्थोपादानं यत्तत्तु ऋतुगामित्वेन तस्य वर्णिसमधर्मत्वात् । 'आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् । स्वदारनियमात् सम्यग्ब्रह्मचारी गृहाश्रमी' इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ * * व्रतधारिणो गृहस्थस्यापि ब्रह्मचारिवदभ्यञ्जनादिकं वर्जनीयमित्याह । अञ्जनेति । अञ्जनादीनामभिषान्तानां द्वन्द्वैक्यम् । ये वृत्तव्रताः गृहस्थाः, ते अञ्जनं शरीरस्याभ्यङ्गश्च, अभ्यञ्जनं शिरसोऽभ्यङ्गश्च, उन्मर्दं उद्धर्तनं च, स्नयवलेखः कुड्यादौ स्त्रीप्रतिकृतिलेखनं च, आमिषं मांसं च, मधु मद्यं च, मधु क्षत्रियाद्यभिप्रायकं, स्रक् च गन्धलेपश्च अलंकारश्च तान् त्यजेयुः ॥ १२ ॥ * * एवं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मानभिधायाथाश्रमान्तरधर्मान् विवक्षुस्तत्तदाश्रमान्तराणामुक्तविधब्रह्मचर्याश्रमपूर्वकत्वमाहोषित्वैवमिति द्वाभ्याम् । उषित्वेति । द्विजस्त्रैवर्णिकः, एवमित्थं, गुरुकुले उषित्वा, साङ्गोपनिषदमङ्गैः शिक्षादिभिः उपनिषद्भिः श्रुतिशिरोभागैश्च सहितां, त्रयीमृगादिवेदत्रयीं, यथाबलं यावदर्थं, अधीत्य यथाबुद्धिबलं यावत् स्वापेक्षितं पठित्वा, अवबुद्धय तदर्थं ज्ञात्वा च ॥ १३ ॥ दत्त्वेति । यदीश्वरः शक्तश्चेत्तर्हि, गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा, अनुज्ञातः कृताभ्यनुज्ञः सन्, गृहं वनं वा प्रविशेत् । गृहाश्रमं वानप्रस्थाश्रमं वा स्वीकुर्यात् । प्रव्रजेत् संन्यासाश्रमं वा स्वीकुर्यादित्यर्थः । वा तत्र वसेत् । नैष्ठिकः स्यादित्यर्थः । पूर्वव्याख्या-नुरोधेन वनशब्दार्थं व्याख्यातेऽपि वनशब्दोऽत्र शुचिदेशोपलक्षकः युक्तः, 'कुटुम्बे शुचौ देशे इव' इति श्रुत्यनुरोधात् । शुचौ देशे कुटुम्बे इव वसेदिति तदर्थश्च, वानप्रस्थाश्रमोपलक्षको वनशब्दो न युक्तः । ब्रह्मचर्यानन्तरं तत्परिग्रहानुपपत्तेः । स हि गार्हस्थ्यानन्तरभावीति श्रवणात् । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इति जाबाल्यश्रुतेः । तत्र वा वसेदित्यर्थं तत्रशब्दो यत्नेन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं च विवक्षितम् । ततः, ब्रह्मचर्यं एव निष्ठितो भवेद्गृहं प्रविश्य तत्रैव वा स्थितो भवेदित्यर्थः । तत्र नैष्ठिकवासप्रकारस्तु 'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ' इत्यादि स्मृतेरवगन्तव्यः ॥ १४ ॥ * * एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वाश्रमाणामनुगतं धर्मं तत्फलं चाह द्वाभ्याम् । अग्राविति । अग्नौ, गुरौ, आत्मनि, सर्वभूतेषु च अन्तः प्रविश्य धारकतया स्थितमिति शेषः । अधोक्षजं भगवन्तं पश्येत् । स्वधामभिरधो-क्षजाधारैः, भूतैः, अप्रविष्टं पश्येत् । व्याप्यवस्तुगत-दोषासंसृष्टं पश्येदित्यर्थः । प्रविष्टवच्च, पश्येत् । अन्तर्वर्हिश्च व्याप्य स्थित-त्वादिति भावः ॥ १५ ॥ * * एवमिति । एवंविधः एवंविधदर्शी, ब्रह्मचारी वानप्रस्थः, यतिः, गृही गृहस्थश्च, चरन्नाश्रमधर्माननु तिष्ठन्, विदितं विज्ञानं विज्ञेयं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं येन तादृशः सन्, परं ब्रह्म अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

स्त्रियां आगके समान हैं और पुरुष धीके घड़ेके समान । एकान्तमें तो अपनी कन्याके साथ भी नहीं रहना चाहिये । जब वह एकान्तमें न हो, तब भी आवश्यकताके अनुसार ही उसके पास रहना चाहिये ॥ ६ ॥ * * जबतक यह जीव आत्मसाक्षात्कारके द्वारा इन देह और इन्द्रियोंके प्रतीतिमात्र निश्चय करके स्वतन्त्र नहीं हो जाता, तबतक 'मैं पुरुष हूँ और यह स्त्री है'—यह द्वैत नहीं मिटता और तबतक यह भी निश्चित है कि ऐसे पुरुष यदि स्त्रीके संसर्गमें रहेंगे, तो उनकी उनमें भोग्यबुद्धि हो ही जायगी ॥ १० ॥ * * ये सब शील-रक्षादि गुण गृहस्थके लिये और संन्यासीके लिये भी विहित हैं । गृहस्थके लिये गुरुकुलमें रहकर गुरुकी सेवा शुश्रूषा वैकल्पिक है, क्योंकि ऋतुगमनके कारण उसे वहाँसे अलग होना पड़ता है ॥ ११ ॥ * * जो ब्रह्मचर्यका व्रत धारण करें, इन्हें चाहिये कि वे सुरमा या तेल न लगावें । उबटन न मछें । स्त्रियोंके चित्र न बनावें । मांस और मद्यसे कोई सम्बन्ध न रखें । फूलोंके हार, इत्र-फुलेल, चन्दन और आभूषणोंका त्यागकर दें ॥ ११ ॥ * * इस प्रकार गुरुकुलमें निवास करके द्विजातिको अपनी शक्ति और आवश्यकताके अनुसार वेद, उनके अङ्ग—शिक्षा, कल्प आदि और उपनिषदोंका अध्ययन तथा ज्ञान प्राप्त करना चाहिये ॥ १३ ॥ * * फिर यदि सामर्थ्य हो तो गुरुको मुँहमांगी दक्षिणा देनी चाहिये । इसके बाद उनकी आज्ञासे गृहस्थ, वानप्रस्थ अथवा संन्यास आश्रममें प्रवेश करे या आजीवन ब्रह्मचर्यका पालन करते हुए उसी आश्रममें रहे ॥ १४ ॥ * * यद्यपि भगवान् स्वरूपतः सर्वत्र एकरस स्थित हैं, अतएव उनका वही प्रवेश करना या निकलना नहीं हो सकता—फिर भी अग्नि, गुरु, आत्मा और समस्त प्राणियोंमें अपने आश्रित जीवोंके साथ वे विशेषरूपसे विराजमान हैं । इसलिये उनपर सदा दृष्टि जमी रहनी चाहिये ॥ १५ ॥ * * इस प्रकार आचरण करनेवाला ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, संन्यासी अथवा गृहस्थ विज्ञानसम्पन्न होकर परब्रह्मतत्त्वका अनुभव प्राप्त कर लेता है ॥ १६ ॥

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसम्मतान् । यानातिष्ठन् मुनिर्गच्छेदपिलोकमिहाञ्जसा ॥ १७ ॥
न कृष्टपच्यमश्रीयादकृष्टं चाप्यकालतः । अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १८ ॥
वन्यैश्चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् कालचोदितान् । लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ॥ १९ ॥
अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकन्दराम् । श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयम् ॥ २० ॥
केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् । कमण्डल्वजिने दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् ॥ २१ ॥
चरेद् वने द्वादशवाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः । द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः ॥ २२ ॥
यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा । आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् ॥ २३ ॥
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यस्याहंममात्मताम् । कारणेषु न्यसेत् सम्यक् संघातं तु यथार्हतः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वानप्रस्थस्य मुनिसंमतान् नियमान् वक्ष्यामि यान् अतिष्ठन् मुनिः इह अञ्जसा ऋषिलोकम् गच्छेत् ॥ १७ ॥
कृष्टपच्यम् अकृष्टम् च अपि अकालतः न अश्रीयात् उत अग्निपक्वम् अथ आमम् वा अर्कपक्वम् आहरेत् ॥ १८ ॥ * *
वन्यैः कालचोदितान् चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् नवे अन्नाद्ये लब्धे पुराणम् तु परित्यजेत् ॥ १९ ॥ * * स्वयम् हिमवा-
य्वग्निवर्षार्कातपषाट् च अग्न्यर्थम् एव शरणम् उटजम् वा अग्निकन्दराम् श्रयेत् ॥ २० ॥ * * केशरोमनखश्मश्रुमलानि
कमण्डल्वजिनेन दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् दधत् जटिलः मुनिः वने द्वादश अब्दान् अष्टौ वा चतुरः द्वौ वा एकम् यथा बुद्धिः
कृच्छ्रतः न विपद्येत चरेत् ॥ २१-२२ ॥ * * यदा व्याधिभिः अथवा जरया स्वक्रियायाम् आन्वीक्षिक्याम् विद्यायाम्
वा अकल्पः अनशनादिकम् कुर्यात् ॥ २३ ॥ * * आत्मनि अग्नीन् समारोप्य अहंममात्मताम् संन्यस्य संघातम्
करणेषु यथार्हतः सम्यक् न्यसेत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ऋषिलोकं महर्लोकम् ॥ १७ ॥ * * अकृष्टमकृष्टपच्यम् । अकालतः पाककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः ।
अर्कपक्वं फलादि आहरेदश्रीयात् ॥ १८ ॥ * * वन्यैर्नीवारादिभिश्चरुपुरोडाशान् । कालचोदितान्नित्यान् । पुराणं पूर्व-
संचितम् ॥ १९ ॥ * * हिमादीन्सहेत इति तथा ॥ २० ॥ * * केशादीन्मलं चाप्रक्षालनेन धारयन् । कमण्डला-
दींश्च दधत् ॥ २१ ॥ * * कृच्छ्रतस्तपः क्लेशाद्यथा बुद्धिर्न नश्येत्तथा चरेत् ॥ २२ ॥ * * द्वादशाब्दाद्यनंतर-
मपि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् । यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तर्हि संन्यसेदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति । तदुभय-
रहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह । यदाऽकल्पोऽसमर्थः । आन्वीक्षिक्यां विद्यायां ज्ञानाभ्यासे ॥ २३ ॥ * * अनशनादि
करिष्यतः पूर्वकृत्यमाह । आत्मनीत्यादि यावत्समाप्ति । यथाऽर्हतो यथायोग्यं स्वकारणेष्वकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत्
प्रविलापयेत् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यान्नियमान् । आतिष्ठन्ननुष्ठान् ॥ १७ ॥ * * कृष्टपच्यं सीरोत्कृष्टेन्नोद्भूतम् । अकृष्टमकृष्टपच्यम् ॥ १८ ॥
चोदितान् विहितान् । आग्रहार्याणकादीष्टीरित्यर्थः । आद्यं कंदादि ॥ १९ ॥ * * अग्न्यर्थमग्निरक्षार्थम् । उटजं पर्ण-
शालाम् ॥ २० ॥ * * मलं च दन्ताद्यधावनादि । अग्निपरिच्छदाः दर्भसमिदादयः । यद्वा—अन्वीग्रहणार्थं लोह-
निर्मितद्विफालयंत्रं भस्मनिराकरणाद्यर्थं काष्ठनिर्मितमध्यदण्डत्रिकोणपट्टं फूत्कारयंत्रञ्च ॥ २१-२२ ॥ * * आन्वीक्षिक्यां
षाऽकल्प इति ॥ २३ ॥ * * आत्मनि स्वस्मिन् । अग्नीन् गार्हपत्यादीन् । धारणया समारोप्य । न्यासो लयभावनम् ॥ २४ ॥

१. प्रा० पा०—संगतान् । २. प्रा० पा०—तथाति० । ३. प्रा० पा०—हौजसा । ४. प्रा० प्रा०—पेक्षित्यनोदित्यान्
५. प्रा० पा०—कन्दरम् । ६. प्रा० पा०—तपसाथयम् । ७. प्रा० पा०—योत वा । ८. प्रा० पा०—कारणे विन्यसेत् ।

अन्वितार्थप्रकाशिका

वानप्रस्थस्येति । मुनीनां संमतान् तैरुक्तान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान् वक्ष्यामि । यान् धर्मानिह लोके आतिष्ठन् मुनिरञ्जसा सुखनैव ऋषिलोकं क्रममुक्तिस्थानं महर्लोकं गच्छेत् ॥ १७ ॥ * * नेति । कृष्टपच्यं कृष्याद्युपायैर्निष्पन्नं शाल्यन्नादिकं नाशनीयात् । वनस्थ इति सर्वत्र शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलमूलादिकमकालतः परिपाककालात्पूर्वमेव परिपक्वं नाशनीयात् । अग्निपक्वमामं च नाशनीयात् । उत अपि तु स्वस्वकाले अर्कपक्वं सूर्यकिरणपक्वं फलादिकमेवाहरेत् ॥ १८ ॥ वन्यैरिति । वन्यैर्नीवारादिभिः कालचोदितान् नित्यान् चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् सम्पादयेत् । नवे नवे नूतने अन्नाद्ये लब्धे सति पुराणं पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥ * * अग्नीति । अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षणार्थमेवोदजं पर्णशालात्मकं शरणं गृहं स्वीकुर्यात् । अथवा अद्रिकन्दरं पर्वतगुह्यामाश्रयेत् । स्वयं तु हिमवाग्वादीन् सहत इति तथा भवेत् ॥ २० ॥ * * केशेति । जटा अस्य सन्तीति जटिलः केशादीन् कमण्डल्वादींश्च दधत् धारयन् भवेत् । मलधारणं नाम मुसलवत्स्नानमात्रेण देहमर्दनपूर्वकतत्प्रक्षालनाभावमात्रम् । अग्निपरिच्छदाः सुकसुवाद्युपकरणानि ॥ २१ ॥ * * चरेदिति । कृच्छ्रतस्तपः क्लेशात् यथा बुद्धिर्न विपद्येत न विनश्येत् तथा द्वादशाब्दान् संवत्सरान् अष्टौ वा चतुरो वा द्वौ वा वानप्रस्थधर्मानाचरेत् ॥ २२ ॥ * * द्वादशाब्दाद्यनन्तरमपि यदि धर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन एव वसेत् । ज्ञानाभ्यासे योग्यश्चेत्संन्यसेदित्युत्तराध्याये वक्ष्यति तदुभयरहितस्य कृत्यमाह—यदेति । यदा च स वानप्रस्थः एकाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिभिर्जरया वा स्वकीयक्रियायान्वीक्ष्ययामात्मविचाररूपायां विद्यायां तुरीयाश्रमधर्मे चाकल्पः असमर्थस्तदा अनशनादिकं कुर्यात् । आदिपदेनाग्न्यारोहणादिकं वक्ष्यमाणं विवक्षितम् ॥ २३ ॥ * * अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीति । ज्वालापानैः अग्नीनात्मनि समारोप्य देहादावहंममात्मतां च संन्यस्य त्यक्त्वा यथार्हतः यथायोग्यं स्वस्वकारणे सङ्घातं देहेन्द्रियादिसमूहं सम्यक् न्यसेत् विलापयेत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तावद्वानप्रस्थधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—वानप्रस्थस्येति । मुनीनां सम्मतान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान् वक्ष्यामि, नियमान् विशिनष्टि—यान्नियमानिह लोकेऽनुतिष्ठन् मुनिरञ्जसा ऋषीणां लोकं महर्लोकं प्राप्य भगवन्नोकं वा गच्छेत् ॥ १७ ॥ नियमानाह—नेति । कृष्टपच्यं कृष्याद्युपायैर्निष्पन्नं शाल्यन्नादिकं नाशनीयाद्वनस्थ इति शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलमूलादिकमकालतः पाककालात् पूर्वमेव परिपाकावस्थायाः पूर्वमेव तथाग्निपक्वमामञ्च नाशनीयात् उतापि तु अर्कपक्वं सूर्यकिरणपक्वं फलादिकमेवाहरेदशनीयात् ॥ १८ ॥ * * एवं वानप्रस्थस्यो धर्म उक्त अथावश्यकान् नियमानाह—वन्यैरिति । वन्यैर्नीवारादिभिरुपुरोडाशान् कालचोदान्नित्यान्निर्वपेत् नीवारादिनिष्पन्नैरेव चरुपुरोडाशैर्यथोदितधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । नवेनवे नूतने नूतनेऽन्नाद्येऽन्ने लब्धे पुराणं पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥ * * अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षणार्थमेव उदजं पर्णशालात्मकं शरणं स्वगृहं कुर्यादथवाद्रिकन्दरं पर्वतगुह्यां वा श्रयेत् स्वयन्तु हिमं च वायुश्चामि वर्षश्च सूर्यातपश्च तान्सहत इति हिमवाग्वाग्निवर्षाकृतपषाट् ॥ २० ॥ * * जटाः सन्त्यस्येति तादृशः केशादीन् देहमलञ्चाधमर्षणेन धारयन् कमण्डल्वादींश्च दधदग्निपरिच्छदाः सुकसुवाद्युपकरणानि च दधत् ॥ २१ ॥ * * कृच्छ्रतः क्लेशाद्यथा बुद्धिर्न विपद्येत न नश्येत् तथा द्वादशाब्दान् संवत्सरानष्टौ वा चतुरो वा द्वौ वा एकं वा चरेन्नियमानिति शेषः ॥ २२ ॥ * * यदा द्वादशाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिभिरुत्तराध्याये वा स्वकीयधर्माचरणे आन्वीक्ष्ययामात्मविचाररूपायां विद्यायां तुरीयाश्रमधर्मे चाशक्तस्तदा अनशनादिकमादिशब्देनाग्न्यारोपणादिकं वक्ष्यमाणं विवक्षितं तत्कुर्यात् ॥ २३ ॥ * * तदेवाह—आत्मनीति । अग्नीनात्मनि समारोप्याहङ्कारममकारौ संन्यस्य त्यक्त्वा यथायोग्यं स्वस्वकारणे संघातं भूतसंघातरूपं शरीरेन्द्रियजातादिकं सम्यक् न्यसेत्तन्मनुसन्दधीत ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मचारिवानप्रस्थनियमानां कृच्छ्रसाध्यत्वेन साम्यात्प्रथमाश्रमधर्मकथनानन्तरं वानप्रस्थधर्मानाह—वानप्रस्थस्येति । ऋषेः सर्वस्य लोकं वैकुण्ठं “त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरसः” इति श्रुतेः “ऋषिर्हरौ तापसे च ज्ञानवत्सपि कीर्तितः” इति ॥ १७ ॥ कृष्टपच्यं कर्षणादिना पक्वं ग्रीह्यन् अकालतो विहितकालमुल्लङ्घ्य आममग्न्यादिनाऽनापपाकम् आमलकादि ॥ १८ ॥ * * वन्यैर्देवग्रीह्यादिभिः कालचोदितान् तत्तत्कालविहितान् ॥ १९ ॥ * * अग्न्यर्थमग्निरक्षार्थम् उदजं पर्णशालां शरणं गृहम् अन्यदा हिमादिकं श्रयेत् आतपनमातपः ॥ २० ॥ * * अग्निपरिच्छदा दर्भादयः ॥ २१ ॥ * * न विपद्येत क्लिष्टो

न भवेत् ॥ २२ ॥ * * अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिकां आत्मविचारलक्षणायाम् अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तौ मासे गते पक्षे वा दिवसे वा प्राश्रियादित्यादिकमादिपदेन ग्रहीतं यथाह, याज्ञवल्क्यः “पक्षे गते वा प्राश्रियान्मासे वाऽहनि चागते” इति ॥ २३ ॥ * * म्रियमाणेन पुरुषेणाऽध्यात्मं कार्यकारणजातं यत्तत्रेदं कार्यमेतस्मिन्कारणे विलीयत इति ध्यानं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह, कारणेष्विति । सङ्घातं कार्यजातं न्यासो ज्ञानपूर्वकं ध्यानं “कार्यस्य कारणलयज्ञानमात्रं विलापनम्” इति वचनात् ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अकालतः पाककालात्पूर्वमेव पक्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * वन्यैः नीवारादिभिः । निर्वपेत् दद्यात् काल-
चोदितान् विहितान् ॥ १९ ॥ * * हिमादीन् सहत इति सः ॥ २० ॥ * * मलानि दन्ताद्यधावनोत्थानि ॥ २१ ॥
यदा द्वादशाब्दादि मध्य एक अकल्प असमर्थः आन्वीक्षिकां ज्ञानाभ्यासे ॥ २२-२३ ॥ * * अनशनादि
करिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत् समाप्ति । यथार्हतः यथायोग्यं स्वकारणेष्वकाशादिषु सङ्घातं देहं न्यसेत्
प्रविलापयेत् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ऋषिलोकं महारादिलोकं सकामश्चेद्गच्छेत् उत्तरीत्या अधोक्षजध्याननिष्ठस्य तु मुक्तिरुक्तैवेति विवेकः ॥ १७ ॥ * *
कृष्टपच्यं कृष्या निष्पन्नं नाश्रियात् अकृष्टमकृष्टपच्यमपि फलादिकमकालतः पक्वं नाश्रियात् वन्यैर्वनोद्भवैः फलादिभिः काल-
चोदितान् कालेकाले विहितान् चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् दद्यात् पुराणं पूर्वसञ्चितम् ॥ १८-१९ ॥ * * स्वयं हिमादीन्
सहते इति तथा अग्न्यर्थं तु शरणं वृष्ट्यादिनिवारकं गृहमुटजम् पर्णादिनिर्मितमद्रिकन्दरं वा श्रयेत् ॥ २० ॥ * *
जटाः सन्त्यस्येति जटिलः केशादीन् मलं चोद्वर्त्तमानाद्यकरणेन कमण्डलादीन् अग्निपरिच्छदान् सुकसुवादीन् दधत् चरेदित्यु-
त्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ * * द्वादशाब्दान् अष्टौ वा चतुरो वा एकमब्दं वा यथा कृच्छ्रतः क्लेशादबुद्धिर्न विपद्येत नाव-
सीदेत् तथा वने चरेत् विचरेत् ॥ २२ ॥ * * यदा स्वक्रियायां स्वनियमे अकल्पः असमर्थः स्यात्तदा आन्वीक्षिकां
ज्ञानाभ्यासे वर्त्तत अनशनादिकं वा कुर्यात् ॥ २३ ॥ * * अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यमुपदिशति—आत्मनीत्यादिना ।
आत्मनि अग्नीन्समावेश्य प्रत्यहं पूज्यानग्नीन् परमपूज्ये आत्मनि परमात्मनि विसृज्य यथार्हतो यथायोग्यं स्वकारणेषु आकाशा-
दिषु सङ्घातं देहं न्यसेत् प्रविलापयेत् लीनं भावयेत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ वानप्रस्थधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—वानप्रस्थस्येति । मुनीनां सम्मतान् तैरुक्तान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान्
वक्ष्यामीत्यन्वयः । तत्कथनप्रयोजनं कथयंस्तान् विशिनष्टि—यानिति । यान् धर्मानिह लोके आतिष्ठन् मुनिरञ्जसा मुखेनैव
ऋषिलोकं क्रममुक्तिस्थानं महर्लोकं गच्छेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * तान् धर्मानाह—नेति यावदध्यायसमाप्ति । कृष्टपच्यं
कृष्याद्युपायैर्निष्पन्नं शाल्यन्नादिकं नाश्रियाद्वनस्थ इति सर्वत्र शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलमूलादिकालतः परिपाककालात्
पूर्वमेव परिपक्वं नाश्रियात् । अग्निपक्वमामं च नाश्रियात् । उत अपितु स्वस्वकाले अर्कपक्वं सूर्यकिरणपक्वं फलादिकमेवाहरेत्
अश्रियात् ॥ १८ ॥ * * एवं वृत्तिरुक्ता, अथावश्यकनियमानाह वन्यैरिति । वन्यैर्नीवारादिभिः कालचोदितान् नित्यान्
चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् सम्पादयेत् । नवेनवे नूतने अन्नाद्ये लब्धे सति पुराणं पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥ * *
अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षार्थमेवोटजं पर्णशालात्मकं शरणं गृहं स्वीकुर्यात् अथवा अद्रिकन्दरं पर्वतगुहामाश्रयेत् । स्वयं तु हिमादीन्
सहते इति तथा भवेत् ॥ २० ॥ * * जटा अस्य सन्तीति जटिलः केशादीन् दधत् धारयन् भवेदित्यन्वयः । मलधारणं
नाम मुशलवत्सनानमात्रेण देहमर्दनपूर्वकतत्तत्प्रक्षालनाभावमात्रम् । अग्निपरिच्छदाः सुकसुवाद्युपकरणानि ॥ २१ ॥ * *
कृच्छ्रतः तपःकृशात् यथा बुद्धिर्न विपद्येत न विनश्येत्तथा द्वादशाब्दान् संवत्सरान् अष्टौ वा चतुरो वा द्वौ वा एकं वा
वानप्रस्थधर्मानाचरेदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * यदा च स वानप्रस्थ एकाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिभिर्जरया वा स्वकीय-
क्रियायां आन्वीक्षिक्यामात्मविचाररूपायां विद्यायां तुरीयाश्रमधर्मे चाकल्पः असमर्थस्तदा अनशनादिकं कुर्यादित्यन्वयः ।
आदिपदेन अग्न्यारोपणादिकं वक्ष्यमाणं विवक्षितम् ॥ २३ ॥ * * अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि
यावत्समाप्ति । अग्नीनात्मनि समारोप्य देहादावहम्मात्मतां च संन्यस्य त्यक्त्वा यथार्हतः यथायोग्यं स्वस्वकारणे सङ्घातं
देहेन्द्रियादिसमूहं सम्यक् न्यसेत् विप्रलापयेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ तावद्वातप्रस्थाश्रमधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते । वानप्रस्थस्येति । मुनिसंमतान् मुनिभिः संमानितान्, वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान्, वक्ष्यामि । कथंभूतान् । यात्रियमान् इह लोके, आतिष्ठन् मुनिः, अञ्जसा ऋषिलोकमृषिप्राप्यं महर्लोकं, गच्छेत् । यद्वा । ऋषेर्हरेर्लोकमित्यर्थः । 'ऋषिर्हरौ तापसे च' इति कोशादृषिशब्दो हरिवाचकः । स भगवदुपासकश्चै-
कुण्ठलोकं प्रयायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * अथ वानप्रस्थनियमानाह । न कृष्टेति । कृष्टपच्यं कृष्याद्युपायैर्निष्पन्नं शाल्य-
न्नादिकं, न अश्रीयत् । वनस्थ इति शेषः । अकृष्टम् अपि, अकृष्टपच्यमपि नीवारादिकं, अकालतो वा पाककालात् पूर्वमेव,
परिपाकावस्थातः पूर्वमेव वर्त्तमानमित्यर्थः । न अश्रीयत् । अग्निपक्वं वह्निभर्जितं, अथ आमं वा उतापि तु, अर्कपक्वं सूर्य-
किरणपक्वं फलादिकमेव, आहरेदश्रीयत् हि । अत्र मनुस्तु 'न फालकृष्टमश्रीयत् दुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि
मूलानि च फलानि च ।' अस्य टीका । फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिना उपेक्षितमपि च, व्रीह्यादि नाद्यात् । अफालकृष्टभूभागे
जातान्यपि ग्रामजातानि लतावृक्षमूलफलानि लुधापीडितोऽपि न भक्षयेत्' इति । 'अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।
अश्मकुष्ठो भवेद्वापि दन्तोद्वलिकोऽपि वा' इति । अस्य टीका । 'अग्निपक्वं वन्यमन्नं तदशनकारकः कालपक्वफलादिभुग्वा,
भवेत् । पाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्वमेव वाद्यात् । दन्ता एवोद्वलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत्' इति ॥ १८ ॥ * *
एवं वार्त्तधर्ममुक्त्वाथावश्यनियमानाह । वन्यैरिति । वन्यैर्नीवारादिभिः, कालनोदीतान्नित्यान् चरुपुरोडाशान्, कल्पयेत्
निर्वर्त्तयेत् । नीवारादिनिष्पन्नैरेव चरुपुरोडाशैर्यथोदितधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । नवे नवे नूतने, अन्नाद्येऽन्ने लब्धे, पुराणं
पूर्वसंचितमन्नाद्यं तु, परित्यजेत् ॥ १९ ॥ * * अग्न्यर्थमिति । अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षणार्थमेव, उदजं पर्णशालात्मकं
शरणं गृहं, कुर्यात् । वा अथ वा, अद्रिकन्दरं पर्वतगुहां श्रयेताश्रयेत । स्वयं तु, हिमं च वायुश्चाग्निश्च वर्षं चार्कातपश्च तान्
सहते इति तथाभूतः भवेत् ॥ २० ॥ * * केशेति । जटाः सन्त्यस्येति जटिलः । केशाः शिरोरुहाश्च रोमाणि शरीराः
केशाश्च नखाः कररुहाश्च श्मश्रूणि मुखगाः केशाश्च मलानि च तानि, दधत्, कमण्डलुश्चाजिनं च ते; दधत्, दण्डश्च वल्कलानि
च अग्निपरिच्छदा दर्भसूक्ष्मवायुपकरणानि च तान्, दधत् अन्यत्सर्वं परित्यजेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * चरेदिति ।
मुनिः कृच्छ्रतः क्लेशात्, यथा बुद्धिः न विपद्येत, तथा, द्वादश अष्टौ वा चतुरो वा, अवदान् द्वौ वाऽवदौ, एकमेकावदं
वा, वने चरेत् ॥ २२ ॥ * * यदेति । यदा द्वादशावदाद्यनन्तरं, व्याधिभिः अथ वा जरया, स्वक्रियायां स्वकीयधर्माचरणे,
अकल्पः स्यात् । आन्वीक्षिक्याम् आत्मविचाररूपायां विद्यायां वा तुरीयाश्रमधर्मे चेत्यर्थः । अशक्तः स्यात्, तदा, अनशनादिकं
कुर्यात् । आदिशब्देनाग्न्यारोपणादिकं वक्ष्यमाणं विवक्षितम् । अयं भावः । द्वादशावदादनन्तरमपि यदा स्वधर्मानुष्ठाने
शक्तस्तिर्हि वन एव वसेत्, यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तिर्हि संन्यसेत्, इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति । अत इदं तदुभयरहित-
कृत्यमुक्तमिति ॥ २३ ॥ * * अनशनादिकं करिष्यतः पूर्वकृत्यसाह । आत्मनीति । आत्मनि अग्नीन्, समारोप्य,
अहंममात्मतामहंतां ममतां चेत्यर्थः । संन्यस्य परित्यज्य, यथार्हतः यथायोग्यं, कारणेषु आकाशादिषु, संघातं भूतसंघातरूपं
शरीरेन्द्रियादिकं तु, सम्यग् न्यसेज्जीनमनुसंदधीत ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

अब मैं ऋषियोके मतानुसार वानप्रस्थ-आश्रमके नियम बतलाता हूँ । इनका आचरण करनेसे वानप्रस्थ आश्रमीको
अनायास ही ऋषियोके लोक महर्लोककी प्राप्ति हो जाती है ॥ १७ ॥ * * वानप्रस्थ आश्रमीको जोती हुई भूमिमें
उत्पन्न होनेवाले चावल, गेहूँ आदि अन्न नहीं खाने चाहिये । बिना जोते पैदा हुआ अन्न भी यदि असमयमें पका हो, तो
उसे भी न खाना चाहिये । आगसे पकाया हुआ या कच्चा अन्न भी न खाय । केवल सूर्यके तापसे पके हुए कन्द, मूल, फल
आदिका ही सेवन करे ॥ १८ ॥ * * जंगलोंमें अपने-आप पैदा हुए धान्योंसे नित्यनैमित्तिक चरु और पुरोडाशका
हवन करे । जब नये-नये अन्न, फल, फूल आदि मिलने लगें, तब पहलेके इकट्ठे किये हुए अन्नका परित्याग करदे ॥ १९ ॥
अग्निहोत्रके अग्निकी रक्षाके लिये ही घर, पर्णकुटी अथवा पहाड़की गुफाका आश्रय ले । स्वयं शीत, वायु, अग्नि, वर्षा और
घामका सहन करे ॥ २० ॥ * * सिरपर जटा धारण करे और केश, रोम, नख, एवं दाढ़ी-मूँछ न कटवावे तथा
मैलको भी शरीरसे अलग न करे । कमण्डलु, मृगचर्म, दण्ड, वल्कल-वस्त्र और अग्निहोत्रकी सामग्रियोंको अपने पास
रक्खे ॥ २१ ॥ * * विचारवान् पुरुषको चाहिये कि बारह, आठ, चार, दो या एक वर्षतक वानप्रस्थ-आश्रमके
नियमोंका पालन करे । ध्यान रहे कि कहीं अधिक तपस्याका क्लेश सहन करनेसे बुद्धि बिगड़ न जाय ॥ २२ ॥ * * वान-
प्रस्थी पुरुष जब रोग अथवा बुढ़ापेके कारण अपने कर्म पूरे न कर सके और वेदान्त-विचार करनेकी भी सामर्थ्य न रहे,

तव उसे अनशन आदि व्रत करने चाहिये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अनशनके पूर्व ही वह अपने आहवनीय, आदि अग्नियोंको अपनी आत्मामें लीन कर ले । 'मैपन' और 'मेरेपन' का त्याग करके शरीरको उसके कारणभूत तत्त्वोंमें यथा योग्य भली भाँति लीन करे ॥ २४ ॥

खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् । अप्सु सृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् ॥ २५ ॥

वाचमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि । पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ ॥

मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् । दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् ॥ २७ ॥

रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् । अप्सु प्रचेतसा जिह्वां ग्रैयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् ॥ २८ ॥

मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोध्यैः कवौ परे ।

कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहंममताक्रिया । सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥

अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नमस्यमुम् । कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥

इत्यक्षरतयाऽऽत्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् । ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद् दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे
सदाचारनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मवान् खानि खे निःश्वासान् वायौ उष्माणं तेजसि असृक्श्लेष्मपूयानि अप्सु शेषं यथोद्भवं क्षितौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सवक्तव्यां वाचम् अग्नौ शिल्पं करौ अपि इन्द्रे गत्या पदानि वयसि रत्या उपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ ॥ पायुं विसर्गं च मृत्यौ त्वचं स्पर्शं च अध्यात्मनि यथा स्थानं विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ राजन् चक्षुषा रूपाणि ज्योतिषि अभिनिवेशयेत् प्रचेतसां जिह्वाम् अप्सु ग्रैयैः घ्राणं क्षितौ न्यसेत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मनोरथैः मनः चन्द्रे बोध्यैः बुद्धिं कवौ यत् अहं ममता क्रिया अध्यात्मना कर्माणि रुद्रे सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैः वैकारिकं परे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ क्षिप्रम् अप्सु अपः ज्योतिषि अदः वायौ असुं नमसि तत् कूटस्थे तत् च महति तत् अव्यक्ते तत् च अक्षरे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इति अवशेषितं चिन्मात्रम् अक्षरतया ज्ञात्वा अथ अद्वयः सन् दग्धयोनिः अनिलः इव विरमेत् ॥ ३१ ॥

इति सप्तमे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेव विभज्य दर्शयति । खे आकाशे खानि देहगतच्छिद्राणि । आत्मवान्धीमान् । शेषमस्थिमांसादिकठिनांशम् ॥ २५ ॥ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्य लयमाह । वाचमित्यादिना । तत्र यद्यपि यथोद्भवं लयस्य युक्त्वाध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहंकारादिषु लयो वाच्यस्तथापीह तेषां लयभावनेयमद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपरैति यथाकथंचिल्लये भाव्ये देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिद्वित्रयतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते । वक्तव्यसहितां वाचमग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र । पादानि पादौ । वयसि विष्णौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सनादेन शब्देन सह । अध्यात्मनि वायौ । अध्यात्मविदिति पाठे वायाविति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ज्योतिष्यादित्ये । रसगंधयोस्त्विन्द्रियाद्याकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवता-सहितस्येन्द्रियस्य विषये लयमाह । प्रचेतसा सह जिह्वां रसनमप्सु रसरूपासु । घ्राणशब्देनाशिनोरप्युपलक्षणम् अश्विभ्यां सह घ्राणं ग्रैयैर्गंधैरुपलक्षितायां क्षितावित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ परे कवौ ब्रह्मणि । अध्यात्मनाऽहंकारेण । अध्यात्मतामिति पाठे कर्माण्यहंकारं चेत्यर्थः । कथंभूते रुद्रे । यद्यस्मादहंममतापूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतनया गुणैर्गुणकार्यैः प्रागवशिष्टैर्देवैः सह यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्हेतुभूतैः । वैकारिकं भोक्तृत्वादिविकारवंतं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे ब्रह्मणि ॥ २९ ॥ ❀ ❀

१. प्रा० पा०—स्पर्शनाध्यात्मचिन्तनम् । २. प्रा० पा०—ज्योतिःष्व० । ३. प्रा० पा०—मनोरथे शुद्धे बुद्धौ वाचं तथापयेत् ।

४. प्रा० पा०—तु । ५. प्रा० पा०—स्कन्धे आश्रमलक्षणविधिर्द्वाद० ।

ननु विकारवतः कथं परेऽविकारे लयः स्यात् विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह । अपिस्त्विति । अदो ज्योतिः । तच्च नमः कूटस्थेऽहंतत्त्वे । तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वे । तद्व्यक्ते प्रधाने । तच्चान्यक्तमक्षरे परमात्मनि ॥ ३० ॥ * * इति सर्वोपाधिलयाद्धेतोर्वशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रगमक्षरतया ज्ञात्वाऽद्वयः सन्विरमेत् । दग्धकाष्ठो यथाऽनलः ॥ ३१ ॥

इति सप्तमे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेव न्यसनमेव । 'आत्मा बुद्धौ धृतौ जीवे' इत्यभिधानात् ॥ २५ ॥ * * वेति सर्वत्र प्राप्नोतीति वया विष्णुः 'वी—गतिव्याप्तादौ' इत्यतोऽसुचि ॥ २६ ॥ * * यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य तत्तत्स्थानं स्पृष्ट्वा विनिर्दिशेत् । प्रथमम् इमां वाचमग्नौ विलापयामीति प्रयुज्जीत ततोऽभिनिवेशयेदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * प्रकृष्टं चेतो यत्र स प्रचेता मधुरादिरसस्तेन सहाप्सु जलाधिष्ठातरि वरुणे इति वार्थः । घ्रेयैर्विविधगन्धैः । इत्यर्थे इति । क्षितिशब्देन तदधिष्ठातृदेवता ज्ञेयाऽश्विनोरित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * महोरथैर्मननीयैर्विषयैः । बोध्यैर्बुद्धिविषयैः । कर्माणि तद्विषयान् क्षेत्रज्ञे चित्ताधिष्ठातरि वासुदेवे वासुदेवस्य गुणकार्याभावात्तदितरैरित्यर्थः । क्षेत्रज्ञपदस्य मुख्यार्थमाह—यद्वेति । वैकारिकं क्षेत्रज्ञं जीवम् ॥ २९ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । अमुं वायुम् ॥ ३० ॥ * * अथाद्वयत्वे सति विरमेदतः परं कृत्याभावाद्यथासर्वस्मिन्काष्ठे दग्धे ततः परं दग्धव्याभावाद्बहिर्विरमति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विलापनं दर्शयति—ख इति । ख आकाशे खानि शरीरमच्छिद्राणि विनिर्दिशेत् इमानि खानि खे विलापयामीति प्रयुज्जीत । ततः अभिनिवेशयेत् विलापयेदिति क्रियाद्वयेन सर्वेषामन्वयः । निश्वासान् प्राणापानादीन् वायौ षष्माणं तेजसि अस्मृक् रूधिरं च श्लेष्माणं पूयं मूत्रादि च तान्यप्सु शेषमस्थिमांसादिकं कठिनांशं क्षितौ एवं यथोद्धवं यद्यत् उत्पन्नं तत् तस्मिन् विनिर्दिशेत्ततोऽभिनिवेशयेत् ॥ २५ ॥ * * स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिङ्गशरीरस्याह—वाचमिति । तत्र यद्यपि यथोद्धवं लयस्य युक्तत्वादध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहङ्कारेषु लयो वाच्यः । अधिदैवेभ्यस्तु नेन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां लयानुसन्धानकथनमसङ्गतं तथापि तेषां तत्र लयानुसन्धानमद्वितीयात्मप्रतिपत्तयेऽतो यथाकथंचिद्व्ये न भाव्ये देवानामिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिन्द्रियतद्विषययोर्देवतासु लयः कथ्यते । वक्तव्यम् उक्तिः । भावे तन्वयः । सवक्तव्यां सोक्तिकां वाचं वागिन्द्रियमग्नौ विनिर्दिशेत् ततोऽभिनिवेशयेत् । करौ शिल्पमादानादिरूपं व्यापारं चेन्द्रे तदधिदैवते गत्या सह पादौ वयसि कालात्मके विष्णौ रत्या सहोपरथेन्द्रियं प्रजापतौ विनिर्दिशेत् ततोऽभिनिवेशयेत् । अग्रेऽप्येवम् ॥ २६ ॥ * * मृत्याविति । विसर्गः पुरीषोत्सर्गः तत्सहितं पायुमिन्द्रियं मृत्यौ तदधिदैवते यथास्थानं तदनतिक्रमेण विनिर्दिशेद्विलयमनुसन्दधीत । स वानप्रस्थः नादेन शब्देन विषयेण सह श्रोत्रमिन्द्रियं दिक्षु तदधिदैवतासु विनिर्दिशेत् । तथा स्पर्शं विषयं त्वचमिन्द्रियं च अध्यात्मनि वायो तदधिदैवते विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥ * * रूपाणीति । हे राजन् युधिष्ठिर ! चक्षुषेन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषयभूतानि ज्योतिषि सूर्ये तदधिदैवते अभिनिवेशयेत् विलयं भावयेत् । रसगन्धयोस्तु इन्द्रियाद्याकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्य विषये लयमाह । अपिस्त्विति । प्रचेतसा वरुणेनाधिदैवेन सह जिह्वां रसनेन्द्रियमप्सु अण्डोपलक्षितरसेषु अभिनिवेशयेत् । घ्राणशब्देनाश्विनोरपि ग्रहणम् । अधिभ्यां सह घ्राणं घ्रेयैर्गन्धैरुपलक्षितायां क्षितौ अभिनिवेशयेत् इत्युत्तरार्द्धं स्वाभिपादाः व्याचक्षते । परे तु प्रकरणस्वारस्यात् प्रकृष्टं चेतो यत्र स प्रचेताः मधुरादिरसस्तेन सह जिह्वाम् अप्सु जलाधिष्ठातरि वरुणे न्यसेत् । घ्रेयैः विविधगन्धैः सह घ्राणेन्द्रियं क्षितौ क्षीयतेऽत्रेति क्षितिस्तदधिष्ठातृदेवता तस्यामश्विनोरित्यर्थे इति व्याचक्षते ॥ २८ ॥ मन इति । मनोरथैः व्यापारैः सह मन एन्द्रियमधिदैवते चन्द्रे न्यसेत् । बोध्यैर्विषयैः सह बुद्धिपरि श्रेष्ठे कवौ चतुर्मुखे न्यसेत् । अध्यात्मना अहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहाद्यभिमानरूपाणि तदधिदैवते रुद्रे न्यसेत् । अध्यात्मतामिति पाठे कर्माण्यहङ्कारं चेत्यर्थः । यद्यस्मादहङ्कारात् देहादावहं बुद्धिस्तदनुबन्धिषु ममता तन्मूलाः क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति । सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यस्वच्छत्वप्रकाशत्वादिरूपचित्तवृत्त्या सह चित्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञके जीवे न्यसेत् । गुणैस्तत्कार्यैः प्रागवशिष्टैर्दैवैः सह वैकारिकं सात्त्विकाहङ्कारं परे तत्कारणे महत्तत्त्वे न्यसेत् । यद्वा । सत्त्वादिभिर्गुणैर्हेतुभूतैर्वैकारिकं भोक्तृत्वादिविकारवन्तं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे ब्रह्मणि न्यसेदिति ॥ २९ ॥ * * ननु विकारवतः कथमविकारे लयः स्यादित्याशङ्क्य विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह—अपिस्त्विति । क्षितिमप्सु न्यसेत् अपः ज्योतिषि न्यसेत् । अपो ज्योतिर्वायौ न्यसेत् । अमुं वायुं

नभसि आकाशे न्यसेत् । तच्चाकाशं कूटस्थे तामसाहङ्कारे न्यसेत् । तच्च कूटस्थं महति न्यसेत् महत्तत्त्वमव्यक्ते प्रधाने न्यसेत् । प्रधानं च अक्षरे ब्रह्मणि न्यसेदिति ॥ ३० ॥ * * इतीति । इत्येवं सर्वोपाधिविलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञमक्षरतया ज्ञात्वा अथ द्वयः सन् वानप्रस्थः कृत्याद्विरमेदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—दग्धेति । यथा निर्दग्धकाष्ठोऽग्निः दाहाद्विरमति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेव सविस्तारमाह—ख इत्यादिना । खे आकाशे खानि शरीरगतच्छिद्राणि प्रलीनानि भावयेत् निश्वासान् देहगता-
नुच्छ्वासादीन् प्राणान् वायौ तथा ऊष्माणं तेजसि न्यसेत् आत्मवान् धीमान् असृग्मुधिरं च श्लेष्म च पूयं मूत्रादिकं चेत्येतान्यप्सु
शेषमस्थिमांसादिकं कठिनांशं क्षितौ इत्येवं यथोद्धवं यद्यत् उत्पन्नं तथा तदनतिक्रमेण स्वकारणेषु प्रलीनानि अनुसन्दधीत ॥ २५ ॥
एवंभूतसङ्घातात्मकशरीरावयवानां यथोद्धवं स्वस्वकारणे लयाऽनुसन्धानयुक्तमथ सव्यापाराणां वागादीन्द्रियाणां स्वाऽधिदैवतेषु
लयानुसन्धानप्रकारमाह—वाचमिति । यद्यप्यधिदैवतेभ्यो नेन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां लयाऽनुसन्धानकथनमसङ्गतं
तथापि तेषां तत्प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यात्तैस्तावत्संश्लेषाऽनुसन्धानं तेषामपि स्वकारणे लयानुसन्धानाय कथ्यते—वक्तव्यमुक्तिः
भावे सव्यः सवक्तव्यां सोक्तिकां वाचं वागिन्द्रियमग्रावधिदैवते विनिर्दिशोदित्युत्तरेणान्वयः । करौ शिल्पमादानादिरूपं व्यापारं
चेन्द्रे तदधिदैवते गत्या सह पादौ वयसि कालात्मके विष्णौ रत्या सहोपस्थमिन्द्रियं प्रजापतावधिदैवते ॥ २६ ॥ * *
सोत्सर्गं पुरीषोत्सर्गादिव्यापारसहितं अपानं पायुमिन्द्रियं मृत्यावधिदैवते यथास्थानं यत् यस्याधिदैवतरूपं स्थानं तदनतिक्रमेण
निर्देशेत् संश्लिष्टमनुसन्दधीत एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदैवते संश्लेषाऽनुसन्धाने क्रम उक्तः । अथ श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामाह,
दिक्ष्विति । श्रोत्रमिन्द्रियं नादेन शब्देन विषयभूतेन सह दिक्षु अधिदेवतासु त्वचमिन्द्रियं स्पर्शेन विषयेण सहाध्यात्मनि
वायावधिदैवते; हे राजन् ! चक्षुरिन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषयभूतानि ज्योतिषि सूर्येऽधिदैवतेऽभिनिवेशयेदभिनिविष्टं संश्लिष्टं
भावयेत् ॥ २७ ॥ * * जिह्वां रसनेन्द्रियमप्सु रसेषु विषयभूतेषु अपशब्दो रसोपलक्षकः प्रचेतसा वरुणेनाऽधिदैवतेन
सहाभिनिवेशयेदित्यनुषङ्गः । त्रयाणां संश्लेषमात्रविषयस्या प्रचेतसेत्यप्रधाने तृतीया घ्रेयैर्गन्धैर्विषयैः सह घ्राणमिन्द्रियं क्षितौ
क्षितिशब्दोपलक्षितयोरश्विनोर्न्यसेत् मनोरथैर्व्यापारैः सह मन इन्द्रियं चन्द्रेऽधिदैवत बोधैर्विषयैः सह बुद्धिं परे श्रेष्ठे कवौ
चतुर्मुखेऽध्यात्मना आत्मनि देहे वर्तमानेनाहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहात्माभिमानादिरूपाणि अहङ्काराधिदैवते रुद्रे विन्यसेत्
अहङ्कारकर्माण्येव दर्शयति, यद्यस्मादहंकारात् अहंममताक्रियाः । देहेऽहंबुद्धिर्देहानुबन्धिषु ममकारस्तन्मूलाः क्रियाः प्रवृत्तयश्च
भवन्ति चित्तं चित्तावस्थमन्तःकरणं सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यभूतस्वच्छत्वप्रकाशत्वादिरूपचित्तवृत्त्या सह क्षेत्रज्ञेऽधिदैवते न्यसेत्
ततो वैकारिकसात्त्विकाहङ्कारं गुणैः स्वकार्यभूतैरिन्द्रियैः सह परे तत्कारणे महत्तत्त्वे न्यसेत् ॥ २८-२९ ॥ * * एवं
वैकारिकाहङ्कारस्य महति लयाऽनुसन्धानमुक्तं पूर्वं खे खानीत्यादिना तत्तत्कार्यप्रलयानुसन्धानमुक्तम् अथ तत्त्वैः सह तत्कारण-
भूतस्य तामसाहङ्कारस्य महति लयाऽनुसन्धानप्रकारमाह—अस्थित्यादिना । तावत्क्षितिमप्सु आपो ज्योतिषि अदः ज्योतिर्वा-
यावमुं वायुं नभसि आकाशे तच्च कूटस्थे तामसाहङ्कारे तच्च महति महत्तत्त्वे तच्च महत्तत्त्वम् अव्यक्ते चित्समष्टिसंसृष्टं
अचित्समष्ट्यात्मके प्रधाने तच्चाक्षरे परमात्मात्मके जीवे न्यसेत् ॥ ३० ॥ * * अत एवमवशेषितं प्रत्यगात्मानमक्षरतया
परमात्मशरीरात्मकत्वस्वाभाविकस्वरूपतया ज्ञात्वाऽद्वयः आत्मनि जातिगुणाद्यभिमानरहितः विरमेत् दग्धज्योर्निर्दग्धकाष्ठोऽन-
लोऽग्निर्यथा विरमति तद्वत् धर्मानुष्ठाने ऽशक्तो वानप्रस्थ एवमनुसन्धानो देहत्यागायानशनव्रतं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथार्हत इत्युक्तं विवृणोति—खे खानीति । खे आकाशे खानि शरीरावच्छिन्नाकाशानि श्वासं शरीरवायुबाह्यवायौ
शरीरमूष्माणं कारणतेजसि आत्मवान् परमात्मज्ञानवान् वशीकृतमना वा श्लेष्मपूयासृक्कार्याण्यप्सु लीयन्त इति चिन्तयेत्
शेषं गन्धं क्षितौ नन्वाकाशादेर्लघवादीनामुत्पत्तेः कथमियतामेव लयश्चिन्त्यत इति तत्राह—यथोद्धवमिति—

“आकाशाल्लाघवं सौक्ष्मं शब्दं श्रोत्रं तथा बलम् । वायोस्तु प्रेरणा चेष्टा व्यूहनं सौक्ष्म्यमेव च ॥
अग्नेस्तु दर्शनं शक्तिरौष्णं रूपप्रकाशकम् । रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहच्छेदनमार्दवम् ।

भूमेर्गन्धस्तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिरेव च ॥”

इति वचनात् उत्पत्त्यनुसारेण लयश्चिन्तनीय इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * इदानीं वागादीन्द्रियाणां अग्न्यादिदेवता-
धीनत्वमपि चिन्तनीयमित्याह—वाचमिति । सवक्तव्यमिति क्रियाविशेषणं प्रजापतौ दत्ते ॥ २६ ॥ * * यथास्थान-
मित्यनेनाभिमानिनामभिमन्यमानानां तत्तदुत्पत्तिकारणमनुसृत्येत्युच्यते सनादेन श्रोतव्येन सह त्वचं त्वगिन्द्रियं स्पर्शेन सह
वायाविति शेषः ॥ २७ ॥ * * ज्योतिष्यादित्ये निवेशयेत् निविशतीति चिन्तयेत् जिह्वां रसनेनेति शेषः । परे कवौ
बृहस्पतौ उशनसोऽपि कविशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं पर इति अध्यात्मनाऽहङ्कारेण सह कर्माणि रुद्रे तत्र हेतुर्दहमिति
क्रिया यत् अहं संमता अहङ्कारादुत्पन्नत्वेन संमता इति यत्तस्मादिति शेषः । सत्त्वेन साधुपुण्यकर्मणा सह चित्तं क्षेत्रज्ञे
हिरण्यगर्भे निवेश्य एतल्लक्षणं विलयं स्मृत्वा वैकारिकनामानं हिरण्यगर्भं गुणैः सह क्षेत्रज्ञाख्ये परे परमात्मनि लक्ष्मीद्वारा
लयमार्गं चिन्तयेत्—

“चित्तं हिरण्यगर्भे तु विलाप्य परमात्मनि । क्षेत्रज्ञाख्ये लापयेच्च ततो नान्यत्स्मरेद्बुधः”

इति चात्र मानम् ॥ २८-२९ ॥ * * इदानीमवादीनां लयप्रकारं निरूपयति—अप्स्विति । तच्च नभः कूटस्थे
वैकारिकतैजसतामसकूटरूपेऽहङ्कारतत्त्वे तदहङ्कारतत्त्वं महति महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वमव्यक्ते तदव्यक्तमक्षरे हरौ विलयप्रकारं
स्मरेत् जडस्य स्वकारणैक्यमभिमानिनो जीवस्य प्रवेशलक्षणं तत्तत्कार्यस्थहिरण्यगर्भस्योत्तररूपेणैक्यं हिरण्यगर्भस्थहरेरप्युत्तरोत्तर-
रूपैकीकरणमिति लयभेदं तु शब्दो ज्ञापयति ॥ ३० ॥ * * इति शब्दो लयसमाप्ति सूचकः “कूटस्थोऽक्षर उच्यते”
इति वचनात् अक्षरनाम्न्यां चित्प्रकृतौ स्थित्वाऽक्षरलक्षणनित्यत्वहेतुत्वादक्षरनामत्वेन स्थितमात्मानं परमात्मानं चिन्मात्रमव-
शेषितं सृष्ट्यादिव्यापारोदासीनं ज्ञात्वाऽद्वयो हरिव्यतिरिक्तवस्तुस्वातन्त्र्यस्मरणरहितोऽथ कृत्याद्विरमेदित्यन्वयः । कृत्याद्विर-
मोक्तिरत्र कथमित्याह—दग्धयोनिरिति । दग्धयोनिरिन्धनलक्षणा येन स तथा यथाऽग्नेरिन्धनदहनात्परं कृत्यं नास्ति तथा
श्रीनारायणोपासकस्य सविकासं तत्त्वज्ञानात्परं कृत्यं नेति भावः “न हरिस्मरतः कृत्यं दग्धेन्धनहुताशवत्” इति
वचनात् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

खानि देहच्छिद्राणि अभिनिवेशयेदित्युत्तरेणैव सर्वेषामन्वयः । शेषं अस्थिमांसादिकठिनांशम् ॥ २५ ॥ * *
स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिङ्गशरीरलयमाह—वाचमिति । इन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च प्रवर्तकत्वेन देवतास्वेवात्र लय उक्तः,
वयसि विष्णौ यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य तत्तत् स्थानं स्पृष्ट्वा विनिर्दिशेत् । प्रथमं इमं वाचमग्नौ विलापयामीति प्रयुञ्जीत
ततोऽभिनिवेशयेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * स ज्ञानी नादेन सहेत्यर्थः । अध्यात्मनि वायौ ज्योतिषि सूर्ये ॥ २७ ॥ * *
प्रकृष्टं चेतो यत्र स प्रचोतो मधुरादिरसस्तेन सह जिह्वां अप्सु जलाधिष्ठातरि वरुणे घ्रेयैर्विविधगन्धैः सह घ्राणेन्द्रियं क्षितौ
क्षीयतेऽत्रेति क्षितिस्तदधिष्ठातृदेवता तस्यामध्विनावित्यर्थः । मनोरथैर्मननीयैर्विषयैः बोध्यैर्बुद्धिविषयैः परे कवौ ब्रह्मणि
अध्यात्मना अहङ्कारेण सह कर्माणि तत्तद्विषयान् रुद्रे यद्यस्मादहं ममतापूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् रुद्रे सत्त्वेन चेतनया
सह क्षेत्रज्ञे चित्ताधिष्ठातरि वासुदेवे गुणैर्गुणकार्यैर्देवैः सहेति वासुदेवस्य गुणकार्यत्वाभावात्तदितरैरित्यर्थः । वैकारिकं जीवं परे
ब्रह्मणि ॥ २८-२९ ॥ * * ननु, तदपि कथमद्वयब्रह्मज्ञानं, स्यात् ? समष्टितत्त्वानां पृथिव्यादीनां वर्तमानत्वादिति
चेत्तेषामपि यथोद्धवं लयं ज्ञातव्यं एवेत्याह—अप्स्विति । अदो ज्योतिः अमुं वायुं तच्च नभः कूटस्थेऽहङ्कारे तच्च कूटस्थं महति
महत्तत्त्वे तदव्यक्ते प्रधाने तदक्षरे परमात्मनि ॥ ३०-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचतुष्टयम् । सप्तमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्तताम् ॥ १२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवं स्थूलदेहलयमुक्त्वा सूक्ष्मदेहावयवानां सविषयाणामिन्द्रियाणां तत्तत्प्रवर्तके तत्तदधिदैवते तत्तन्नियम्यतया
सम्बन्धमात्रं सूचयन् तत्तत्कारणे लयमाह—वाचमिति त्रिभिः । वागादिकं वक्तव्यादिसहितमग्न्यादौ प्रवर्तके
नियम्यतया विनिर्दिशेत् यथास्थानम् उत्पत्तिस्थानमनतिक्रम्याभिनिवेशयेच्च विलीनं भावयेदिति त्रयाणामन्वयः ।
अग्न्याद्युत्पत्तिस्थानं सात्त्विकाहंकारस्तेषां लयं तत्र भावयेत् वागादीनामुत्पत्तिस्थानं राजसाहंकारस्तेषां लयं तत्र
भावयेत् । अथ पदयोजना सवक्तव्यां वाचमग्नौ अधिदैवते नियम्यतया विनिर्दिशेत् यथास्थानमभिनिवेशयेच्च

एवमग्रेषु पदानि पादौ वयसि विष्णौ ॥ २६ ॥ * * सनादेन शब्देन सह अध्यात्मनि अधिदैवते वायौ ॥ २७ ॥
 ज्योतिषि आदित्ये अप्सु रसरूपां सलोलुपां जिह्वां रसनेन्द्रियं प्रचेतसा अधिदैवतेन प्रवर्त्या यथास्थानं निवेशयेत्
 ग्रैयैर्गन्धैः सघ्राणम् अधिदैवत्यं क्षितौ उत्पत्तिभूमौ राजसाहंकारे एव ॥ २८ ॥ * * अन्तःकरणस्य चतुर्विधस्य
 लयं सात्त्विकाहङ्कारे आह—मन इति । मनः मनोरथैः सह चन्द्रे बोध्यैः सह बुद्धिः परे कवौ ब्रह्मणि च कर्माणि अहङ्कार-
 विषयाणि अध्यात्मना अहंकारेण सह यद्यस्माद्बुद्ध्यात्प्रवर्तकादहंममतापूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् रुद्रे च चित्तं गुणैश्चित्तविषयभूतैः
 सह क्षेत्रज्ञे च नियमतया स्थितं विभाव्येति शेषः । सत्त्वेन वैकारिकाहंकारेण कारणेन योजयेदिति शेषः । अन्तःकरणचतुष्टयं
 वैकारिके अभिनिवेशयेदित्यर्थः । वैकारिकं तु परे तत्कारणे महत्तत्त्वे योजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * महाभूतानां तामसा-
 हंकारे तस्य महत्तत्त्वे तस्य प्रकृतौ प्रकृतेः परमात्मनि च लयमाह—अप्सु इति । क्षित्यादिभूतानि अवादिषु न्यसेत् कूटस्थे
 तामसाहङ्कारे अव्यक्ते प्रकृतौ तत्तदव्यक्तमक्षरे परमात्मनि न्यसेत् चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ३० ॥ * * इत्येवं
 दग्धोऽन्यनल इवाद्भयः देहेन्द्रियादिद्वयरहितोऽत एवावशेषितं चिन्मात्रं ज्ञानस्वरूपमात्मानं जीवं अक्षरतया परमात्मांशत्वेन
 तदपृथक्तया ज्ञात्वा विरमेत् मुक्तो भवेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विलापनमेव विस्तरेण दर्शयति—ख इति । ख आकाशे खानि शरीरगतच्छिद्राणि, निश्वासान् प्राणापानादीन्
 वायौ, ऊष्माणं तेजसि असृक् रुधिरं च श्लेष्मा पूयं मूत्रादिकं च तान्यप्सु, शेषमस्थिमांसादिकं कठिनांशं क्षितौ, एवं यथोद्भवं
 यद्यत उत्पन्नं तस्य तस्मिन् विलयं भावयेत् ॥ २५ ॥ * * एवं स्थूलशरीरावयवानां स्वस्वकारणे लयानुसन्धानमुक्त्वा
 अथ वागादीनां सव्यापाराणां स्वाधिकाराणां स्वाधिदैवेषु लयानुसन्धानप्रकारमाह—वाचमिति । तत्र यद्यप्यधिदैवैर्भ्यो
 नेन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां लयानुसन्धानकथनमसङ्गतं तथापि देवानामिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन प्राधान्यात्तेषां तत्र लयानु-
 सन्धानमद्वितीयात्मप्रतिपत्तये कथ्यते । वक्तव्या उक्तिः, भावे तव्यः । सवक्तव्यां सोक्तिकां वाचं वागिन्द्रियमर्गौ विनिर्दिशेत्
 भावयेदित्युत्तरेणान्वयः । करो शिल्पमादानादिरूपं व्यापारं चन्द्रे तदधिदैवते । गत्या सह पादौ वयसि कालात्मके विष्णौ ।
 रत्या सहोपस्थेन्द्रियं प्रजापतौ ॥ २६ ॥ * * विसर्गः पुरीषोत्सर्गस्तत्सहितं पायुमिन्द्रियं मृत्तौ तदधिदैवते । यथास्थानं
 यत् यस्याधिदैवतरूपं स्थानं तदनतिक्रमेण विनिर्दिशेद्विलयमनुसन्दधीत । एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदैवतेषु विलयमुक्त्वाऽथ
 श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामपि तदधिदैवतेषु विलयमाह—दिक्ष्विति । स वानप्रस्थः नादेन शब्देन विषयेण सह श्रोत्रमिन्द्रियं दिक्षु
 तदधिदैवतासु विनिर्दिशेत् । तथा स्पर्शेन विषयेण सह त्वर्चमिन्द्रियमध्यात्मनि वायौ तदधिदैवते विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥ * *
 हे राजन् युधिष्ठिर चक्षुषेन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषयभूतानि ज्योतिषि सूर्ये तदधिदैवते अभिनिवेशयेत् विलयं भावयेत् ।
 प्रचेतसा वरुणेनाधिदैवेन सह जिह्वां रसनेन्द्रियं अप्सु अनुपलक्षितरसेषु अभिनिवेशयेत् । ग्रैयैर्गन्धैर्विषयैः सह घ्राणमिन्द्रियं
 क्षितौ क्षितिशब्दोपलक्षितयोरधिदैवतयोः अधिनान्यसेत् ॥ २८ ॥ * * मनोरथैर्व्यापारैः सह मनश्चन्द्रियमधिदैवते
 च चन्द्रे । बोध्यैर्विषयैः सह बुद्धिः परे श्रेष्ठे कवौ चतुर्मुखे । अध्यात्मना अहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहाद्यभिमानरूपाणि
 तदधिदैवते रुद्रे न्यस्येत् । अहङ्कारकर्माण्येव दर्शयति—यदिति । यत् यस्मात् अहङ्कारात् देहादावहम्बुद्धिस्तदनुबन्धिषु ममता
 तन्मूला क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति, सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यस्वच्छत्वप्रकाशत्वादिरूपचित्तवृत्त्या सह चित्तं क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञके जीवे
 न्यसेत् । गुणैस्तत्कार्यैरिन्द्रियदेवैः सह वैकारिकं परे तत्कारणे महत्तत्त्वे न्यसेत् ॥ २९ ॥ * * अवशिष्टमहाभूतादि-
 लयमाह—अप्स्विति । क्षितिमप्सु, न्यसेदिति सवैत्रान्वयः । अपः आपो ज्योतिषि अदोज्योतिर्वायौ, अमुं वायुं नभसि आकाशे,
 तच्चाकाशं कूटस्थे तामसाहङ्कारे, तच्च महति महत्तत्त्वे, तच्च महत्तत्त्वमव्यक्ते प्रधाने, प्रधानं च अक्षरे ब्रह्मणि ॥ ३० ॥ * *
 इत्येवं सर्वोपाधिविलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञमक्षरतया ज्ञात्वाऽथाद्भयः सन् वानप्रस्थः कृत्याद्विरमेदित्यन्वयः ।
 तत्र दृष्टान्तमाह—दग्धेति, यथा निर्दग्धकाष्ठोऽग्निः दाहाद्विरमति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्र मिश्रोतिविनिरूपणे । द्वादशो विवृतो ब्रह्मचारिधर्मादिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव सविस्तरमाह—खेति । आत्मवान् धीमान्मुनिः, खे आकाशे, खानि शरीरगतच्छिद्राणि, प्रलीनानि भावयेत् । निश्वासान् देहगतानुद्धासादीन् प्राणान्, वायौ प्रलीनान् भावयेत् । तथा उष्माणं तेजसि, प्रलीनं भावयेत् । अस्पृष्टधिरं च श्लेष्म च पूर्य च तानि, अप्सु प्रलीनानि भावयेत् । शेषं अस्थिमांसादिकठिनांशं, क्षितौ पृथिव्यां, इत्येवं यथोद्धवं यद्यत् उत्पन्नं तदनतिक्रमेण, स्वकारणेषु प्रलीनान्यनुसंधधीतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवंभूतसंघातात्मकशरीरावयवानां यथोद्धवं स्वस्वकारणे लयानुसंधानमुक्तमथ सव्यापाराणां वागादीन्द्रियाणां स्वाधिदैवतेषु लयानुसंधानप्रकारमाह । तत्र यद्यपि अधिदैवतेभ्यो नेन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां लयानुसंधानं न संगतं, तथापि तेषां तत्र प्रवर्त्तकत्वेन प्राधान्यात् तैस्तावत् संश्लेषानुसंधानं तेषामपि स्वकारणे लयानुसंधानाय कथ्यते । वाचमिति । वक्तव्यमुक्तिः, भावे तव्यत् । वक्तव्येन सह वर्त्तमाना सवक्तव्या तां, सोक्तिकामित्यर्थः । वाचं वागिन्द्रियं, अग्नावधिदैवते, विनिर्दिशेत् संश्लिष्टमनुसंधधीतेत्युत्तरेणान्वयः । करौ शिल्पमादानादिरूपं यद्व्यापारं च, इन्द्रे तदधिदैवते, गत्या सह, पदानि पादावित्यर्थः । वयसि कालात्मके विष्णौ, रत्या सह, उपस्थमिन्द्रियं, प्रजापतावधिदैवते, सोत्सर्गं पुरीषोत्सर्गादिव्यापारसहितं, पायुमिन्द्रियं, मृत्यावधिदैवते, यथास्थानं यत् यस्याधिदैवतरूपं स्थानं, तदनतिक्रमेण विनिर्दिशेत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदैवते संश्लेषानुसंधानक्रम उक्तोऽथ श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणां तमाह । दिक्ष्विति । श्रोत्रमिन्द्रियं, सनादेन विषयभूतेन शब्देन सह, दिक्षु अधिदेवतासु, त्वचमिन्द्रियं, स्पर्शेन विषयेण सह, अध्यात्मनि अधिदेवतारूपे वायौ, हे राजन्, चक्षुषा इन्द्रियेण सह, रूपाणि तद्विषयभूतानि, ज्योतिषि सूर्येऽधिदैवते, अभिनिवेशयेत्संश्लिष्टं भावयेत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अपिप्सविति । जिह्वां रसनेन्द्रियं, अप्सु रसेषु विषयभूतेषु, अप्शब्दोऽत्र रसोऽपलक्षकः । प्रचेतसा वरुणेनाधिदैवतेन सह, न्यसेत् संश्लेषयेत् त्रयाणां संश्लेषमात्रविवक्षया । प्रचेतसेत्यप्रधाने तृतीया । गन्धैः घ्रेयैर्विषयैः सह, घ्राणमिन्द्रियं, क्षितौ, क्षितिशब्दोपलक्षितयोरश्विनोः, न्यसेत् । मनोरथैर्व्यापारैः सह, मन इन्द्रियं, चन्द्रेऽधिदैवते, न्यसेत् । बोध्यैर्विषयैः सह, बुद्धिं परे श्रेष्ठे, कवौ चतुर्मुखे, न्यसेत् ॥ २८ ॥ कर्माणीति । अध्यात्मना आत्मनि देहे वर्त्तमानेनाहंकारेण सह, कर्माणि देहात्माभिमानादिरूपाणि कर्माणि, रुद्रे, अहंकाराधिदैवते रुद्रे, न्यसेत् । अहंकारकर्माणि दर्शयति । यद्यस्मादहंकारात्, अहंममताक्रियाः देहेऽहंबुद्धिर्देहानुबन्धिषु ममकारस्तन्मूला, क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति । चित्तं चित्तावस्थमन्तःकरणं, सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यभूतस्वच्छत्वप्रकाशत्वादिरूपचित्तवृत्त्या सह, क्षेत्रज्ञे अधिदैवते, न्यसेत् । ततः वैकारिकं सात्त्विकाहंकारं गुणैः स्वकार्यभूतैरिन्द्रियैः सह, परे तत्कारणे महत्तत्त्वेः न्यसेत्, ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं वैकारिकाहंकारस्य महति लयानुसंधानमुक्तं, खे खानीत्यादिना तत्त्वकार्यप्रलयानुसंधानमुक्तमथ तामसाहंकारस्य महति लयानुसंधानप्रकारमाह । अपिप्सविति ॥ तावत् क्षितिम् अप्सु, अपो जलानि, ज्योतिः तेजसि, अदो ज्योतिः, वायौ अमुं वायुं, नभस्याकाशे, तच्च नभः, कूटस्थे तामसाहंकारे, तं कूटस्थं च, महति महत्तत्त्वे, तन्महत् अव्यक्ते, प्रधाने, तत् अव्यक्तं अव्यये व्ययरहिते, अक्षरे परमात्मात्मके जीवे न्यसेत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण, चिन्मात्रम् अशेषितम् आत्मानं प्रत्यगात्मानं, अक्षरतया परमात्मशरीरकत्वरूपस्वाभाविकधर्मेण संयुक्तमित्यर्थः । ज्ञात्वा, अद्वयः आत्मनि जातिगुणाद्यभिमानरहितः सन्, दग्धयोनिर्दग्धकाष्ठः, अनलोऽग्निः, यथा विरमति, तथा विरमेत् । धर्मानुष्ठानेऽशक्तः कृतैर्विचारो वानप्रस्थः देहत्यागयानशनव्रतं कुर्यादित्यर्थः । अनशनव्रतप्रकारः ‘पक्षे गते वा प्राश्रियात् मासे वाहनि वा गते’ इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तो बोध्यः ॥ ३१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जान्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

जितेन्द्रिय पुरुष अपने शरीरके छिद्राकाशोंको आकाशमें; प्राणोंको वायुमें, गरमीको अग्निमें, रक्त, कफ, पीत आदि जलीय तत्त्वोंको जलमें और हड्डी आदि ठोस वस्तुओंको पृथ्वीमें लीन करे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इसी प्रकार वाणी और उसके कर्म भाषणको उसके अधिष्ठातृ देवता अग्निमें, हाथ और उसके द्वारा होनेवाले कला-कौशलको इन्द्रमें, चरण और उसकी गतिको कालस्वरूप विष्णुमें, रति और उपस्थको प्रजापतिमें एवं पायु और मलोत्सर्गको उनके आश्रयके अनुसार मृत्युमें लीन कर दे । श्रोत्र और उसके द्वारा सुने जानेवाले शब्दको दिशाओंमें, स्पर्श और त्वचाको वायुमें, नेत्रसहित रूपको

ज्योतिमें, मधुर आदि रसके सहित* रसनेन्द्रियको जलमें और युधिष्ठिर ! घ्राणेन्द्रिय एवं उसके द्वारा सूँघे जानेवाले गन्धको पृथ्वीमें लीन कर दे ॥ २६-२८ ॥ * * मनोरथोंके साथ मनको चन्द्रमामें, समझमें आनेवाले पदार्थोंके सहित बुद्धिको ब्रह्मामें तथा अहंता और ममतारूप क्रिया करनेवाले अहंकारको उसके कर्मोंके साथ रुद्रमें लीन कर दे । इसी प्रकार चेतना-सहित चित्तको क्षेत्रज्ञ (जीव) में और गुणोंके कारण विकारी-से प्रतीत होनेवाले जीवको परब्रह्ममें लीन कर दे ॥ २९ ॥ साथ ही पृथ्वीका जलमें, जलका अग्निमें, अग्निका वायुमें, वायुका आकाशमें, आकाशका अहङ्कारमें, अहङ्कारका महत्तत्त्वमें, महत्तत्त्वका अव्यक्तमें और अव्यक्तका अविनाशी परमात्मामें लय कर दे ॥ ३० ॥ * * इस प्रकार अविनाशी परमात्माके रूपमें अवशिष्ट जो चिद्वस्तु है, वह आत्मा है, वह मैं हूँ—यह जानकर अद्वितीय भावमें स्थित हो जाय । जैसे अपने आश्रय काष्ठादिके भस्म हो जानेपर अग्नि शान्त होकर अपने स्वरूपमें स्थित हो जाता है, वैसे ही वह भी उपरत हो जाय ॥ ३१ ॥

इति सप्तमे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

* यहाँ मूलमें 'प्रचेतसा' पद है, जिसका अर्थ 'वरुण के सहित' होता है । वरुण रसनेन्द्रियके अधिष्ठाता हैं । श्रीधरस्वामीने भी इसी मतको स्वीकार किया है । परन्तु इस प्रसङ्गमें सर्वत्र इन्द्रिय और उसके विषयका अधिष्ठातृदेवमें लय करना बताया गया है, फिर रसनेन्द्रियके लिये ही नया क्रम युक्तियुक्त नहीं जँचता । इसलिये यहाँ श्रीविश्वनाथ चक्रवर्तीके मतानुसार 'प्रचेतसा' पदका ('प्रकृष्टं चेतो यत्र स प्रचेतौ मधुरादिरसस्तेन'—जिसकी ओर चित्त अधिक आकृष्ट हो, वह मधुरादिरस 'प्रचेतस्' है, उसके सहित) इस विग्रहके अनुसार प्रस्तुत अर्थ किया गया है और यही युक्तियुक्त मालूम होता है ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

नारद उवाच

कल्पस्त्वेवं परित्यज्य देहमात्रावशेषितः । ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् ॥ १ ॥
 बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् । त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत् किञ्चिदनापदि ॥ २ ॥
 एक एव चरेद् भिन्नुरात्मारामोऽनपाश्रयः । सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥
 पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये । आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ॥ ४ ॥
 सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् । पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥
 नाभिनन्देद् ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितम् । कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रमवाप्ययम् ॥ ६ ॥
 नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् । वादवादांस्त्यजेत् तर्कान्पक्षं कं च न संश्रयेत् ॥ ७ ॥
 न शिष्यान्नुवन्धीत ग्रन्थान्नवाभ्यसेद् बहून् । न व्याख्यामुपयुज्येत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥ ८ ॥
 न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः । शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥
 अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् । कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कल्पः तु एवम् परित्यज्य देहमात्रावशेषितः निरपेक्षः ग्रामैकरात्रविधिना महीम् चरेत् ॥ १ ॥ * *
 असौ यदि वासः बिभृयात् परम् कौपीनाच्छादनम् दण्डलिङ्गादेः अन्यत् व्यक्तम् किञ्चित् अनापदि न ॥ २ ॥ * *
 आत्मारामः अनपाश्रयः सर्वभूतसुहृत् शान्तः नारायणपरायणः भिन्नुरात्मारामः एकः चरेत् ॥ ३ ॥ * * सदसतः परे अव्यये
 आत्मनि अदः विश्वं च परम् ब्रह्म आत्मानम् सर्वत्र सदसन्मये पश्येत् ॥ ४ ॥ * * आत्मदृक् सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ
 आत्मनः गतिम् बन्धम् च मोक्षम् च मायामात्रम् न वस्तुतः पश्यन् ॥ ५ ॥ * * अस्य अध्रुवम् जीवितम् ध्रुवम्
 मृत्युम् न अभिनन्देत् भूतानाम् प्रमवाप्ययं परम् कालम् प्रतीक्षेत ॥ ६ ॥ * * असच्छास्त्रेषु न सज्जेत जीविकाम् न उप-
 जीवेत वादवादान् तर्कान् त्यजेत् कम् च पक्षम् न समाश्रयेत् ॥ ७ ॥ * * शिष्यान् न अनुबन्धीत बहून् ग्रन्थान् न एव
 अभ्यसेत् व्याख्याम् न उपयुज्येत क्वचित् आरम्भान् न आरभेत् ॥ ८ ॥ * * महात्मनः शान्तस्य समचित्तस्य यतेः आश्रमः
 प्रायः धर्महेतुः न बिभृयात् उत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥ * * अव्यक्तलिङ्गः व्यक्तार्थः सः मनीषी कविः उन्मत्तबालवत्
 मूकवत् नृणाम् दृष्ट्या आत्मानम् दर्शयेत् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकस्योच्यते महान् । अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥ १ ॥

एवं ध्यात्वा कल्पोऽनशनादिकं कुर्यात् । आन्वीक्षिक्यां कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा परित्यजेति संबंधः । कियदत्र त्याज्यं
 देहव्यतिरिक्तं सर्वमित्याह । देहमात्रेति । तस्य धर्मानाह । ग्रामैकरात्रेति नवभिः ॥ १ ॥ * * कौपीनं गुह्यमाच्छाद्यते
 यावता तावन्मात्रं परं केवलमन्यदिति वा त्यक्तं प्रेषोच्चारणात्पूर्वमेव ॥ २-३ ॥ * * सदसतः परे
 कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥ * * नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः न हि बद्धमुक्तयोरैक्यं
 संभवति तत्राह । सुप्तेति । सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते संधौ तु न तमो नापि विक्षेपः ।

अतस्तदाऽऽत्मदृगात्मानं लक्ष्यीकृत्य स्थितः सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः । तदुक्तं योगग्रन्थे । “निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयेन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः” इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात्तं कालम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ असच्छास्त्रेणनात्मपरेषु जीविकां नक्षत्रविद्यादिवृत्तिम् । वादवादान् जल्पवित्तं डादिनिष्ठान् । कं च कमपि पक्षं निर्बधेन न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शिष्यान्नानुबन्धीत प्रलोभनादिना बलान्नापादयेत् । आरंभान्मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ परमहंसस्य विशेषमाह न यतेराश्रमो धर्मार्थः । कथंभूतस्य यतेः महात्मनः । तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि । प्राय इत्यस्यायं भावः । ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं बहूदकादिलिंगमाश्रित्य सत्त्वशुद्धयर्थं यमान्नियमांश्चाचरन्नेव ज्ञानोत्पत्तौ यतेत । उत्पन्ने तु ज्ञाने न नियमैः कृत्यमस्ति । यमाश्च स्वत एव स्युः । अतस्तदा लिंगादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वेति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्यैव ज्ञानदाढ्याभावे योगभ्रंशपरिहारार्थमाह । न बहिर्व्यक्तं लिंगं यस्य व्यक्तोऽर्थः प्रयोजनमात्मानुसंधानं यस्य स मनीष्यप्युन्मत्तवद्बालवच्च कविरपि मूकवदात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत् । ते यथोन्मत्तादिरूपं मन्येरंस्तथा वर्तेत । स्वदृष्ट्येति पाठे बाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

साधकस्यात्मावगतौ यत मानस्य (१) तस्य यतेः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कौपीनं गृहस्थानम् ‘कौपीनं स्यादकार्यं च चीरगृहप्रदेशयोः’ इति मेदिनी । प्रैषा मंत्रविशेषाः । आपदि तु देहरक्षार्थं त्यक्तमपि धारयेदित्यर्थः ॥ २-४ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । यतो न तमो नापि विक्षेपः अतो हेतोः । अतः एवात्मगतिदर्शनादेव । तत् संधिस्थानफलम् । यो भाव उन्मनीभावः । इतरस्तद्विन्नः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ध्रुवं निश्चितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अनात्मपरेषु चिकित्सालंकारादिप्रतिपादकेषु । विजिगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनहीना वित्तं डा तन्निष्ठान् । निरर्थवादं न कुर्यादित्यर्थः । पक्षं वैष्णवशैवादिरूपम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ बहून्ग्रन्थान् वेदांततदुपयोगिग्रन्थेतरग्रन्थान् ज्योतिःशास्त्रादीन् । व्याख्यामपि वेदांतैतरकाव्यकोशादिग्रन्थव्याकृतिमपि न कुर्वीत । आदिना कृष्यादिग्रहः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ बहूदकादीहादिना कुटीचकग्रहः । स्वामिचरणैरेवैतद्वृत्तं स्फुटीकृतम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । लोकसंगपरिहारार्थमेवेत्यसाचरेदिति भावः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोदशे यतेर्धर्माः साधकस्येतरस्य च । अवधूतेतिहासोऽत्र श्लोकाः साद्धाः षडब्धयः (४६॥)

चत्वार्युवाचेत्यङ्घ्रयूनाः (४६॥) सप्तवेदा अनुष्टुभः ॥ १३ ॥ कल्प इति । वनस्थधर्मे आन्वीक्षिक्यां च विद्यायां योऽसमर्थः स एवमद्वितीयमात्मानं ध्यायन् अनशनादिकं कुर्यादित्युक्तम् । यस्त्वान्वीक्षिक्यां विद्यायां कल्पः समर्थः स एवं ध्यात्वा परिव्रज्य संन्यस्य विधिपूर्वकं सर्वं त्यक्त्वा देहमात्रेणावशेषितः सन् ग्रामैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् ग्रामे एकैकां रात्रिं नयेत् इति विधिना निरपेक्षः विषयाभिलाषशून्यः सन् महीं चरेत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ बिभृयादिति । किं च वासो न बिभृयात् यद्यसौ संन्यासी वासो बिभृयात्तदा कौपीनं मेढमाच्छाद्यते येन परं केवलं तावन्मात्रमेव बिभृयात् । संन्यासे यत् त्यक्तं व्यावहारिकजनसङ्गादि तदपि बिभृयात् । अनापदि लिङ्गदण्डादिकादन्यत् किंचिद्वस्तु न बिभृयात् । आपदि तु देहसंरक्षणार्थं कम्बलौषधशय्यादेस्त्यक्तस्यापि ग्रहणे न दोष इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एक इति । भिक्षुः भिक्षान्नोपजीवी आत्मारामः सर्वभूतसुहृत् शान्तः नारायणपरायणः अनपाश्रयः राजाद्याश्रयरहित एक एव चरेत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पश्येदिति । सदसतः परे इति कार्यकारणात्मकप्रपञ्चातीते अव्यये क्षयशून्ये आत्मन्यदो विश्वं पश्येत् तथा सदसन्मये प्रपञ्चे सर्वत्र परं ब्रह्म आत्मानं पश्येत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सुप्तेति । सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो नापि विक्षेपः । अतस्तदा आत्मदृक् आत्मानं लक्ष्यीकृत्य स्थितः सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च मायामात्रमविद्या देहाद्यध्यासेन कल्पितं न वस्तुत इति पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यनुषङ्गः । तदुक्तम् । “निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयेन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः ।” इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नेति । यथा अज्ञो ज्ञो निश्चितमपि मृत्युं दुःखानुभवदशायामभिवाञ्छति सुखानुभवावस्थायां त्वध्रुवमपि जीवितमभिनन्दति तथा अस्य देहस्य ध्रुवं निश्चितमपि मृत्युं नाभिनन्देत् तथा अध्रुवमपि जीवितं नाभिनन्देत् इति उभयमपि नाभिनन्देत् । परं केवलं भूतानां प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात्तं कालमेव प्रतीक्षेत प्रतिपालयेत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नेति । असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु नाटकादिषु न सज्जेत आसक्तो न भवेत् । जीविकां नोपजीवेत् शास्त्रेण जीविकां न सम्पादयेत् । तडार्पः । पूर्वमध्यापनस्य तु गृहस्थस्यैव ब्राह्मणस्य

जीविकात्वेनोक्तत्वात् । वादवादान् वितण्डादिनिष्ठान् ज्ञानोपासनादिविरोधितर्कान् त्यजेत् कमपि पक्षं निर्वन्धेन नाश्रयेत् ॥ ७ ॥
 नेति । वृत्तिहेतोः शिष्यान्नानुबन्धीत प्रलोभनबलादिना नापादयेत् । तडार्षः । बहून् ग्रन्थान्नैवाभ्यसेत् पूर्वोक्तपरमात्मपरत्व-
 विरोधित्वात् । अत एव ग्रन्थानां व्याख्यां नोपयुञ्जीत अन्यान्न पाठयेत् । आरम्भान् निषिद्धान् मठादिव्यापारान् कचिदपि
 नारभेत् निग्रहादिना वैषम्यप्रसङ्गात् । तडभाव आर्षः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेरिति । महात्मनः
 शान्तस्य समचित्तस्य यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्न भवति किं बहुना विहितं दण्डादिलिङ्गमपि लोकसंग्रहार्थं विभ्रयात् धारयेत् ।
 उत वा अथवा त्यजेत् । अयं भावः । यतिद्विधा सिद्धः साधकश्च । तत्र साधकस्याज्ञस्य कचिद्धर्महेतुरपि भवतीति तदभिप्रायेण
 प्रायग्रहणं तेन ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बहूदकादिलिङ्गमाश्रित्य सत्त्वशुद्धयर्थं यमनियमान् आचरन्नेव ज्ञानोत्पत्त्यै यतेत । उत्पन्न-
 ज्ञानस्य परमहंसस्य सिद्धस्य न नियमैः कृत्यमस्ति । यमास्तु स्वत एव स्युः । अतस्तदा लिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं
 धारयेद्वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तेति अव्यक्तं न बहिर्व्यक्तं वर्णाश्रमचिह्नं यस्य व्यक्तोऽर्थः प्रयोजनमात्मानुसंधानं यस्य सः ।
 यद्वा । अव्यक्तार्थ इति च्छेदः । परैरविदितप्रयोजन इत्यर्थः । स मनीष्यपि उन्मत्तवद्बालवदज्ञवच्च कचिर्वर्णाभ्यस्यपि मूकवदात्मानं
 नृणां दृष्ट्या दर्शयेत् । ते तं यथोन्मत्तादिरूपं मन्येरंस्तथा वर्तेत । स्वदृष्ट्येति पाठे बाह्यानुसन्धानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं स्वधर्मानुष्ठाने तुर्याश्रमधर्मे चाशक्तस्य वानप्रस्थस्यैवमनुसंधानपूर्वकानशनव्रतेन देहत्याग उक्तः अथ तच्छक्तस्य
 तुर्याश्रमपरिग्रहं वदंस्तद्धर्मानाह त्रयोदशेनाध्यायेन—कल्प इति । आश्रमान्तरधर्मानुष्ठानसमर्थश्चेदेवमनुसंधत्परिव्रज्य संन्यस्य
 देहमात्रेणावशेषितः देहातिरिक्तं तदनुबन्धि सर्वं परित्यज्येत्यर्थः । ग्रामैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् ग्रामे एकैकरात्रनयनविधिना
 निरपेक्षो महीं चरेत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ यद्यसौ परिव्राट् त्यक्तं देहाद्यतिरिक्तं किञ्चन विभ्रयाच्चेत्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते येन तच्च
 वासः परं केवलं विभ्रयात् दण्डकमण्डलुभ्यामन्यत्किञ्चिदप्यनापदि न विभ्रयात् दण्डपात्रग्रहणमुपवीतकटिसूत्रादेरप्यावश्य-
 कस्योपलक्षणम् अनापदीत्यनेन शीताद्यसहिष्णुत्वरूपापदितु किञ्चित्तन्निवारकं वासोत्तरादिकमपि विभ्रयादिति सूचितम् ॥ २ ॥
 अनपाश्रयः परित्यक्तनियतनिवासदेशः एकोऽसहायः भिक्षुः भिक्षान्नोपजीवी आत्मारामश्चरेत् सर्वेति सर्वभूतेषु तरतमेषु सुहृद्भ्य-
 गवदात्मकत्वानुसन्धानेन नितरामनुकूलः शान्तः क्रोधरहितः नारायण एव परायणं प्राप्यं प्रापकमाधारश्चेत्यध्यवसाययुक्त
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सदसतः चिदचिद्व्यां परे विलक्षणेऽतएवाव्यये स्वरूपतः स्वाभावतश्च विकाररहिते आत्मनि परमात्म-
 न्यदः इदं विश्वं पश्येत्तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमत्त्वेन तच्छरीरत्वेन च पश्येदित्यर्थः । तथा परं ब्रह्मात्मानं परमात्मानं सदसन्मये
 चिदचिदात्मके सर्वत्र जगति नियन्तृतयात्मतया च स्थितं पश्येदेव वसुदेवशब्दार्थानुसन्धानमुक्तम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सुप्तेति । सुप्त-
 प्रबोधयोः सन्धौ सायंप्रातरित्यर्थः । यद्वा तयोस्सन्धिर्मध्यमावस्थायामित्यर्थः । स्वप्नावस्था तदानीं शयानदेहात्मनोऽप्यतिरेकः सुप्रहः
 परमात्मनो विचित्रसृष्टियोगश्च “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवत्यथ रथा न रथयोगान्पथः सृजत” इति श्रुतिः एवं च सुप्त-
 प्रबोधयोः सन्धौ स्वप्नावस्थायामात्मदृग्देहविलक्षणप्रत्यगात्मस्वरूपविमर्शनपरः आत्मनः परमात्मनो गतिं विचित्रपथरथयोगा-
 दिस्वप्नत्वादिप्रकारं पश्येदनुसन्धीत तथा बन्धं मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुत इति पश्येत् सम्बन्धादिकमीश्वरसंकल्परूपज्ञाना-
 धीनं वस्त्वात्मस्वरूपप्रयुक्तमिति पश्येदित्यर्थः । मायाशब्दश्च ज्ञानपर्यायः “माया च वयुनं ज्ञानम्” इति नैघण्टुकाः बन्धमोक्षयोश्च
 परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं सूचितम् “पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” इति बन्धमोक्षयोः प्रकृत्यन्वय-
 व्यतिरेकरूपत्वाच्च मायामात्रत्वं ननु कथं मोक्षस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वाभावः ? बन्धप्रतियोगित्वादिति ब्रमः न ह्यबद्धस्य मोक्ष-
 संभवः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ध्रुवं निश्चितं मृत्युमध्रुवमस्थिरं जीवितं च नाभिनन्देन्मृत्युमितिदृष्टान्तार्थम् वा यथा मृत्युं नाभि-
 नन्दति तथाऽध्रुवं जीवितमपि नाभिनन्देदिति परं केवलं तु भूतानां प्रभवाप्ययौ यस्यात्तमुत्पत्तिप्रलयहेतुं कालमेव प्रतीक्षेत्
 कालगतिमेवालोचयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ असच्छास्त्रेष्वनाध्यात्मशास्त्रेषु न सज्जेत न सक्तो भवेत् जीविकां जीवोपाय-
 भूतां वृत्तिं नोपजीवेत् अतिवादान् जल्पवितण्डादिनिष्ठान् तर्कान् त्यजेत् कमपि पक्षमाग्रहेण नाश्रयेत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शिष्या-
 न्नानुबन्धीत तद्वित्तलोभाभावादिति भावः । बहून् ग्रन्थान्नैवाभ्यसेन्नैव पठेत् व्याख्यां नोपयुञ्जीत न पाठयेदित्यर्थः । चित्तस्थान्य-
 परत्वप्रसङ्गादिति भावः । आरम्भान् माठपत्याद्यारम्भान् कचिदपि नारभेत् न कुर्यात् निग्रहानुग्रहादिवैषम्यप्रसङ्गादिति भावः ।
 यद्वा आरम्भान् गृहाद्यारम्भान्नारभेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ शान्तस्य समचित्तस्य महात्मनो यतेराश्रमः प्रायो न धर्महेतुः अपितु
 ज्ञानप्रयोजकः अतो धर्मं विभ्रयाद्वा त्यजेद्वा भरणत्यागौ व्यवस्थितविकल्पौ ज्ञानहीनः संन्यासाश्रमनिष्ठः धर्मं प्रयोजनत्वेन विभ्र-
 यात् ज्ञानवांस्तु धर्माख्यं फलं त्यजेदित्यर्थः । यद्वा उपवासादिदेहकलेशकरूपधर्मः शरीरदौर्बल्यमुखेन योगविघातको न चेत्
 विभ्रयात् विघातकश्चेत् त्यजेदित्यर्थः । यद्वा ननु, शिष्यानुबन्धनग्रन्थाभ्यासव्याख्योपयोजनादिभिः कश्चिद्धर्म एवाजितः स्यादिति
 किमर्थं ते निषिध्यन्ते ? इत्यत्राह—नेति । यदि यतेराश्रमो धर्मार्थः स्यात्तर्हि कर्तव्याः स्युः शिष्याऽनुबन्धनादयः सतु प्रायशो

न धर्महेतुः यत्याश्रमस्य धर्महेतुत्वाभावे हेतुत्वं वदन् तं विशिनष्टि—शान्तस्येति । शान्तस्य जितेन्द्रियस्य धर्मसाध्यैहिकामुष्मिक-
शब्दादिविषयभोगादिरहितस्य समचित्तस्य अधर्मस्य इव धर्मस्यापि स्वफलजननद्वारा मुक्तिप्रतिबन्धकत्वज्ञानवत्त्वेन
धर्माऽधर्मयोः समचित्तस्य प्राय इत्यनेन कचिद्यत्याश्रमस्यापि धर्महेतुत्वमस्येवेति सूचितम् । अतो यदि यतिधर्मप्रयोजनकयत्या-
श्रमनिष्ठश्चेच्छिष्याऽनुबन्धनादीन् बिभृयात् धर्महेतुत्वाभावे तु त्यजेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु, शिष्याद्यनुबन्धनाद्यभावे
स्वस्य ज्ञानित्वादिमाहात्म्यं न प्रकाशितं स्यादिति आह—अव्यक्तलिङ्ग इति । अव्यक्तलिङ्गो अस्फुटचिह्नः स्वमाहात्म्यमना-
विष्कुर्वन् वर्त्तते यतिरिति भावः । तथा च शारीरकं सूत्रम् “अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्” इति श्रुतिश्च “तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं
निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत्” इति बालस्य कर्म स्वमाहात्म्याऽनाविष्काररूपं बाल्यं तेन तिष्ठासेदित्यर्थः । ज्ञानित्वाद्यनाविष्कारा-
भिप्रायेण दृष्टान्तयति—उन्मत्तबालवदिति । उन्मत्तवद्बालवच्च किञ्चाव्यक्तार्थः परैरविदितप्रयोजनः गुनिरालम्बसंशीलन-
शीलश्च वर्त्तनाऽऽलम्बसंशीलनं शुभाश्रयपरिशीलनमेतदेव “बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विघ्नाऽथ मुनिर्भवति” इति मुनिशब्देन
निहितं तद्विषयकं चेदं सूत्रम् “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ १४१४६॥” इति न त्वत्र बालवदिति
दृष्टान्तेन बालस्य यत्कर्म कामचारादिकं तदभिप्रेतम् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नाऽसमाहितः नाऽशान्तमानसो वापि
प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्” इति दुश्चरितस्य परिनिष्पन्नसाधनविरोधित्वश्रवणात् मनीष्योन्मत्तबालवदिति पाठे मनीष्युन्मत्तादि-
वक्षरेदिति यथोक्त एवार्थः । कविविद्वानपि सुनिपुणं भाषितुं समर्थोपि स्वमात्मानं मूकमिव नृणां दृष्ट्वा दर्शयेत् यथोन्मत्तादिरूपं
मन्येरन्तथा वर्त्तते स्वदृष्ट्येति पाठे स्वदृष्ट्या देहविलक्षणया स्वात्मदृष्ट्येत्यर्थः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

क्रमप्राप्तं यतिधर्मं निरूपयति—कल्प इति । एवमुक्तं कृच्छ्रं सोढुं कल्पः अप्यर्थस्तुशब्दमर्हि परिव्रज्य संन्यस्य महीं
चरेदित्यन्वयः । देहमात्रावशेषित इत्यनेन प्रव्रजनं विशिनष्टि—

“अधीतवेदो जपकृत्युत्राद्याऽऽनन्दोऽग्निमान् । शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा” । इति

नियमं तुशब्देन वारयति, “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति विशेषविधानान् ब्रह्मचारिणोऽपि तुर्याश्रम-
ग्रहणोपपत्तेर एव कल्प इत्युक्तं कामक्रोधादिसहजशत्रुजयसमर्थ इत्यर्थः—

“उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्यावृत्तिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेत्पश्चाच्छौचाचारांश्च शिक्षयेत्” ॥

इति वचनात् ब्रह्मचारिणोऽध्ययनप्रारम्भेणाऽधीतवेदत्वं युज्यत इति वा संन्यासाश्रमश्चतुर्धा भिद्यते कुटीचको
बहूदको हंसः परमहंस इति तत्र परमहंसधर्मः कथ्यत इत्यर्थद्योतको वा तुशब्दो निरपेक्षः अलोलुपः ॥ १॥ ❀ ❀
देहमात्रावशेषित इत्यस्यापवादमाह—बिभृयादिति । यद्यसौ भिक्षुरप्सु त्यक्तं वासः परं पश्चात्प्रतिनिधिलक्षणं बिभृयाद्वर्तुमि-
च्छेत्तर्हि कौपीनलक्षणमाच्छादनं बिभृयादथवा कौपीनं शीतातपनिवारकमेकमाच्छादनं च बिभृयात् परं न बिभृयादित्यर्थः—

“शीतातपनिवारार्थमेकमाच्छादनं यतेः । कौपीनात्परमित्याहुरेके नान्यद्विना वपुः” इति—

वचनात् कौपीनाच्छादनं चेत्येकवद्भावः । नन्वयं यतिरिति केन ज्ञातुं शक्यते तत्राह—न लिङ्गति । लिङ्गदण्डाभ्यां
विना किञ्चित् न बिभृयात् लिङ्गचक्रशङ्खादिमुद्राधारणं कमण्डलवादिकं वा “सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकमण्डलुः” इति
वचनात् वाक्कायचेतसां यमनं त्रिदण्डित्वं लिङ्गदण्डाभ्यामिति विशेषणादेक एव तु लक्षणो दण्डोऽन्यथा परमहंसत्वं न स्यात्
दण्डो वाग्देहचेतसामिति वक्ष्यति ॥ २ ॥ ❀ ❀ अनपाश्रयः ग्रामाद्यावासविधुरः यथाह, याज्ञवल्क्यः—

“एकारामः परिव्रज्य भैक्ष्यार्थं ग्राममाश्रयेत् । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्नेऽनुपलक्षितः” ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नारायणपरत्वं दर्शयति—पश्येदिति । अदौ विश्रमात्मनि पश्येत् तदाधारत्वेन
स्थितमिति शेषः । आत्मनीति जीवः किं न स्यादिति तत्राह—पर इति । सदसतः परे उत्कर्षवाचित्वेन विकल्पात् सर्वनामसंज्ञा
नास्ति जीवस्य संसारित्वेनाऽनुत्कृष्टत्वाच्चैतादृशोऽन्योऽपीत्याह—अद्वय इति । नैतावता पूर्यत इत्याह, आत्मानं चेति । सर्वत्र
सदसन्मये जगति अवसितमात्मानं परं ब्रह्म पश्येदीदृशं नामचिन्तनम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सुप्रबोधयोः सुप्रियाग्रतोः सन्धौ
अरुणोदयकाले शयनप्रारम्भकाले चात्मनः स्वस्य गतिं “सतां सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवति” “अतः प्रबोधो स्यात्” ३१२८
इत्यादि प्रमाणबलात्परमात्माधीनलक्षणां स्थितिं हरेश्च स्वातन्त्र्यलक्षणं पश्यन् बन्धं मोक्षं मायामात्रमयं हरेरिच्छया निर्मितं
त्रातं पश्यन्वस्तुतः; स्वातन्त्र्येण नान्याधीनत्वेन पश्येत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मृत्युं ध्रुवमिति नाभिनन्देत् स्वजीवितं वाऽध्रुवमिति
तर्हि कथं निश्चय इति तत्राह—कालमिति । भूतानां प्रभवाप्ययं कालाख्यभगवदधीनं प्रतीचेत किं बहुना सर्वं भगवदधीनमिति
पश्येत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जीविकाञ्चेतनादिलक्षणां वेदवादमतीत्य तर्कान्वैशेषिकादिशास्त्रनिष्ठितान् अप्रयोजकं पक्षं

सिद्धान्तं “नाप्रयोजनपक्षी स्यान्न वृथा शिष्यबन्धकृत् । चोदासीनशास्त्राणि न विरुद्धानि बाध्यसेत्” ॥ ७ ॥ ❀ ❀
 “न व्याख्ययोपजीवेत् न निषिद्धान्समाचरेत् । एवंभूतो यतिर्याति तदेकशरणो हरिम्” इति निर्णीतमाने बहून्
 ग्रन्थान् वैष्णवाभासान् मोक्षविरुद्धान् वात्स्यायनादीन् ज्योतिःशास्त्रादीन् व्याख्ययोपजीवनं न कुर्यात् आरम्भान्
 निषिद्धान् कृष्यादीन् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ कृष्यादिनोत्पन्नद्रव्येण दानादिधर्मसम्पादनोपपत्तेः कथमारम्भान्नारभेतेत्युच्यते
 इति तत्राह—न यतेरिति । प्रायो यतेराश्रमो धर्महेतुर्न भवति किन्तु निरन्तरोपासनया ज्ञानहेतुः ज्ञानाधिकारे प्रवृत्तस्य
 कर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुः स्यात् ईश्वराज्ञोल्लङ्घनदोषापातात् समे ब्रह्मणि चित्तं सततस्मरणसमर्थमन्तःकरणं यस्य
 स तथा तस्यैवम्बिधस्य यतेः आश्रमलक्षणदण्डादि साधारणं न चावश्यकमित्याह—विभृयादिति । यदाह याज्ञवल्क्यः
 “नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः । अतो यदात्मनः पथ्यं परस्य न तदाचरेत्” ॥ ९ ॥ ❀ ❀ बाह्यलिङ्गा-
 भावेऽप्यान्तरं लिङ्गमस्तीत्याह—अव्यक्तेति । अव्यक्तं जनेनाज्ञातं मानसं क्लृप्तं लिङ्गं यस्य स तथा विद्या तप आदिभिरप्रकटित-
 स्वरूपो वा तर्ह्यस्य किं वक्तव्यमत्राह—व्यक्तार्थ इति । अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनेन लिङ्गादिदण्डधारण-
 मेवंविधस्य नावश्यकमन्यस्येत्युक्तं भवति मनीषी निरन्तरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपं दर्शयति—अदृश्यः प्राकृतजनाज्ञेयः
 कविरतिक्रान्तदर्शी ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्मिन् पयार्ये क्रमसन्दर्भो न (सं ०) ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रयोदशे यतेर्धर्मस्तस्य चाजगरी परा । दशाऽवधूतप्रह्लादसम्वादेनैव वर्ण्यते ।

एवं ध्यात्वाऽकल्पश्चेदनशनादिकं कुर्यात् आन्वीक्षिकां कल्पस्त्वेवन्ध्यात्वा परित्रज्य चरेदिति सम्बन्धः । तस्य
 धर्मानाह—प्रामैकरात्रेतित्रिभिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ त्यक्तं व्यावहारिकजनसङ्गं न विभृयात् लिङ्गदण्डादिकादन्यद्वस्त्वपि न
 अनापदीति आपदि तु देहरक्षार्थं त्यक्तमपि धारयेत् ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥
 सुप्ते सुषुप्ते हि तमसा वृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्रयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्मदृग् आत्मानं
 लक्ष्यीकृत्य स्थितः सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्य-
 न्वयः तदुक्तं योगग्रन्थे—

“निद्रादौ जागरस्याऽन्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयेन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः”

इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अस्य देहस्य ॥ ६ ॥ ❀ ❀ किञ्च कमपि पक्षं न संश्रयेत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नानु-
 बन्धीयात् प्रलोभनादिना बलान्न कुर्यादित्यर्थः । आरम्भान् मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ संन्यासिनां मध्ये परम-
 हंसस्य विशेषमाह—न यतेरिति । यतेराश्रमो न धर्मप्रयोजकः तस्य लक्षणं शान्तस्येत्यादि । प्राय इत्यनेन कथञ्चित् कश्चिद-
 परिपक्वज्ञानस्तु सत्त्वशुद्धयर्थं यमनियमधर्माश्च चरेदपि ज्ञानपरिपाके तु न नियमैः कृत्यमस्ति यमाश्च स्वत एव स्युः अतस्तदा
 लिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेत् त्यज्येद्वा इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स च योगभ्रंशपरिहारार्थमेवंभूतो
 भवेदित्याह, न बहिर्व्यक्तं लिङ्गं यस्य स व्यक्तोर्थः प्रयोजनमात्मानुसन्धानं यस्य सः ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

त्रयोदशे तुर्याश्रमधर्मानाह—कल्प इति । वानप्रस्थनियमाचारेऽकल्पोऽनशदिकं कुर्यादित्युक्तं नियमान्समाप्यापि
 कल्पो दृढदेहेन्द्रियश्च दृग्देहं न गच्छेत्किन्तु परित्रज्य तुर्याश्रमी भूत्वा प्रामैकरात्रवासविधिना महीं चरेत् ॥ १ ॥ ❀ ❀
 यद्यसौ वासो विभृयात्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते येन तत्कौपीनाच्छादनं परं केवलं विभृयात् लिङ्गभूतदण्डादेरन्यत् त्यक्तं परित्यक्तं
 वस्त्रादिकमन्यदनापदि न विभृयात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ नारायणपरायणः नारायण एव परमयनमाश्रयो यस्य सः ॥ ३ ॥
 सदसतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञः परे पुरुषोत्तमे अदो विश्वमात्मानं च पश्येत् सर्वत्र सदसन्मये जडचेतनमये विश्वस्मिन् आत्मनि च परं
 ब्रह्म पुरुषोत्तमं च पश्येत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सुप्रबोधयोः सन्धौ सायं प्रातश्च आत्मदृक् देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादि-
 विलक्षणस्वस्वरूपदृक् आत्मनः स्वस्योपासकस्य गम्यते इति गतिर्भगवान् तं पश्यन् ध्यायन् माया त्रिगुणा प्रकृतिस्तयाऽनादितस्त-
 त्सुखबुद्ध्या गृहीतया बन्धः दुःखत्रयभयाच्यक्तया मोक्षः एवं मायामात्रं न वस्तुतः केवलं स्वरूपतः बन्धं मोक्षं च पश्यन्
 विचरेदिति शेषः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अस्य देहस्य ध्रुवमावश्यकं सत्युम् अध्रुवमनित्यं जीवितं च नाभिनन्देत् प्रभवाप्ययौ

जन्ममरणे यस्मात्तम् ॥ ७ ॥ * * असच्छास्त्रेषूक्तध्यानविरोधिषु जीविकां चिकित्सानक्षत्रादिविद्यावृत्तिं नोपजीवेत् वाद-
वादान् ग्राम्यजनयोग्यान् वादप्रतिवादान् तर्कान् हेतुवादान् त्यजेत् किञ्च किमपि पक्षं न संश्रयेत् भगवद्व्यानविच्छेदनं न
कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥ * * शिष्यान्नानुबन्धीयात् प्रलोभनादिना आत्मसेवार्थं वश्यान् कुर्यात् नाभ्यसेन्न पठेत्
व्याख्यानं नोपयुज्जीत न पाठयेत् आरम्भान् जीविकाव्यापारान् ॥ ८ ॥ * * शान्तस्य “शान्त उपासीत” इति
श्रुत्युक्तध्यानार्हशान्तिं प्राप्तस्य समे भगवति चित्तं यस्य भगवद्व्याननिष्ठस्य परमहंसभागवतनिष्ठां गतस्य महान् अतिविशुद्धः
आत्मा चित्तं यस्य तस्य यतः आश्रमः प्रायो धर्महेतुर्न भवति धर्मः प्रवर्तनीयतया हेतुनिर्मितं फलं यस्य स तथा धर्मप्रवृत्त्यर्थो
न भवति किन्तु मुक्त्यर्थ इत्यर्थः । अतः आश्रमसूचकलिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावादाश्रमिन्त्वाभिमानं त्यक्त्वा तानि धारयेत्य-
जेद्वेति सिद्धान्तः “मौनानीहानिलायामदण्डा वाग्देहचेतसाम् । न ह्येते यस्य सत्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः । ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा
मद्भक्तो वा न पेशकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः” । इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ९ ॥ * * अव्यक्तं
लिङ्गमाश्रमचिह्नं यस्य सः व्यक्तोऽपरोक्षोर्थः परमपुरुषार्थः भगवत्प्रावण्यं यस्य सः मनीषी भगवदनुसन्धानपरः कविरपि
स्वकीये ध्येये भगवति दृष्ट्या निमग्नचित्ततया मूकवदात्मानं दर्शयेत् ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

त्रयोदशे तु प्रह्लाददत्तात्रेयेतिहासतः । चतुर्थाश्रमनिष्ठस्य यतेर्धर्मो निरूप्यते ॥ १ ॥

वनस्थधर्मे आन्वीक्षिक्यां च विद्यायां यो समर्थः स एवम् अद्वितीयमात्मानं ध्यायन् अनशनादिकं कुर्यादित्युक्तम् ।
यस्तु आन्वीक्षिकां विद्यायां कल्पः समर्थः स एव ध्यात्वा परित्यज्य संन्यस्य विधिपूर्वकं सर्वं त्यक्त्वा देहमात्रेणावशेषितः
सन् ग्रामैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् ग्रामे एकैकां रात्रिं नयन् निरपेक्षः विषयाभिलाषशून्यः सन् महीं चरेदित्यन्वयः ॥ १ ॥
असौ संन्यासी कौपीनात्परमन्यद्वासो न बिभृयात् । यदि बिभृयात्तदा कौपीनाच्छादनं कौपीनमाच्छाद्यते येन तावन्मात्रमेव
बिभृयादित्यन्वयः । (असौ संन्यासी कौपीनात् परमन्यद्वासो न बिभृयात्) ननु तर्हि शीतज्वराद्यापदि कथं देहनिर्वाहः
स्यादित्याशङ्क्याह अनापदीति । आपदि देहसंरक्षणार्थं कम्बलौषधशय्यादिग्रहणेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ २ ॥ * * अनपाश्रयः
राजाद्याश्रयरहित एक एव चरेत् । न त्वाश्रयं विना देहनिर्वाहः कथं स्यादित्यत आह—भिक्षुरिति, भिक्षान्नोपजीवीत्यर्थः । ननु
तावन्मात्रेण कथं सन्तोषः स्यादित्यत आह—शान्त इति, वशीकृतेन्द्रियान्तःकरणत्वेन रागादिराहेत इत्यर्थः । एतदपि कथं
स्यादित्यत आह—आत्माराम इति, आत्मनि स्वरूपानन्द एव रममाण इत्यर्थः । एतदपि कथं स्यात्तत्राह—नारायणेति ।
नारायण एव परं श्रेष्ठमयनमाश्रयः शरणं यस्य सः, भगवत्कृपयेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—सर्वभूतसुहृदिति, सर्वभूतानां शुभ-
चिन्तक इत्यर्थः । ‘दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुण्यत्याशु जनार्दनः’ इति वचनान् ॥ ३ ॥

नारायणपरत्वमेव विशदयति—पश्येदिति । आत्मनि परमात्मनि श्रीनारायणे अदो विश्वं पश्येत् ।
जीवात्मव्यावृत्त्यर्थमाह—सदसतः परे इति, कार्यकारणात्मकप्रपञ्चातीते । अव्यय इति गुणतः स्वरूपतश्च क्षयशून्ये ।
तथा सदसन्मये प्रपञ्चे च सर्वत्र आत्मानं नारायणं पश्येत् । अत्रापि जीवात्मव्यावृत्त्यर्थमाह—परम्ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ * *
आत्मारामत्वं विशदयति—सुप्तेति द्वयेन । सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो
नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्मदृक् आत्मानं लक्ष्यकृत्य स्थितः सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अतएव बन्धं मोक्षं च
मायामात्रमविद्यया देहाद्यध्यासेन कल्पितं न वस्तुत इति पश्यन्नाभिनन्देदित्युत्तरेणान्वयः । तदुक्तं योगग्रन्थे—‘निद्रादौ
जागरस्थान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः’ इति ॥ ५ ॥ * * यथा अज्ञो जनोऽस्य
देहस्य ध्रुवं निश्चितमपि मृत्युं दुःखानुभवदशायामभिवाञ्छति सुखानुभवावस्थायां त्वध्रुवं चलमपि जीवितमभिनन्दति तथो-
भयमपि नाभिनन्देत् परं केवलं भूतानां प्रभवोऽप्ययश्च यस्मात्तं कालमेव प्रतीक्षेत आलोचयेत् ॥ ६ ॥ * * असच्छास्त्रेषु
‘सा विद्या तन्मतिर्यथा । कुपथं तं विजानीयाद्गोविन्दरहितागमम्’ इत्यादिवचनाद्भगवद्गुणानिरूपकातिरिक्तशास्त्रेषु न सज्जेत
आसक्तो न भवेत् । जीविकां नोपजीवेत् शास्त्रेण जीविकां न सम्पादयेत्, पूर्वमध्यापनस्य तु गृहस्थस्यैव ब्राह्मणस्य जीविकात्वे-
नोक्तत्वात् । वादवादान् वितण्डादिनिष्ठान् ज्ञानोपासनादिविरोधितर्कान् त्यजेत् । भगवद्विरोधिनं कमपि पक्षं नाश्रयेत् ॥ ७ ॥
वृत्तिख्यात्याद्यर्थं शिष्यान्नानुबन्धीत । बहून् ग्रन्थान्नैवाभ्यसेत्, पूर्वोक्तनारायणपरत्वविरोधित्वात् । अतएव ग्रन्थानां व्याख्यां
नोपयुज्जीत अन्यान्न पाठयेत् । आरम्भान् निषिद्धान् मठादिव्यापारान् कचिदपि नारभेत्, निग्रहानुग्रहादिना वैषम्य-
प्रसङ्गात् ॥ ८ ॥ * * ननु जीविकार्थं पाठनादिनिषेधो भवतु, धर्मार्थं तत्कुतो न कुर्यात् इत्याशङ्क्याह—नेति । यतेराश्रमः
प्रायो धर्मसेतुर्न भवति । यतिद्विविधः साधकः सिद्धश्च, तत्र साधकस्याज्ञस्य कचिद्धर्महेतुरपि भवतीति तदभिप्रायेण प्रायग्रहणम् ।
तेन ज्ञानोत्पत्त्यर्थं चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बहूदकादिलिङ्गमाश्रित्य यमनियमार्थाधर्मा अनुष्ठेयाः । उत्पन्नज्ञानस्य परमहंसस्य

सिद्धस्य तु यमाः स्वत एव स्युः । नियमैस्तु कृत्यमेव नास्ति किं बहुना विहितं दण्डादिलिङ्गमपि लोकसङ्ग्रहार्थं विभृयात् धारयेत् उत वा अथवा त्यजेत् । तस्य परमहंसस्य लक्षणमाह—महात्मन इति, अत्युदारचित्तस्य त्यक्तेः परलोकविषयस्य । तत्र हेतुमाह—शान्तस्येति, रागलोभादिदोषरहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—समचित्तस्येति, समे भगवति चित्तं यस्य तस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ योगभ्रंशपरिहारार्थमाह—अव्यक्तेति । अव्यक्तलिङ्गः अव्यक्तवर्णाश्रमचिह्नः । व्यक्तार्थः व्यक्तः प्रत्यक्षः अर्थः परमपुरुषार्थो भगवान् यस्य सः, सदा भगवद्ध्याननिष्ठ इत्यर्थः । यद्वा अव्यक्तार्थ इति च्छेदः, परैरविदिनप्रयोजन इत्यर्थः । स मनीष्यपि उन्मत्तवद्बालवदज्ञवच्च । कविर्वाग्यपि मूकवदात्मानं नृणां दृष्ट्यादर्शयेत् ते यथोन्मत्तादिरूपं मन्येरंस्तथा वर्तेत । स्वदृष्ट्येति पाठे बाह्यानुसन्धानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

साधकस्य महान् धर्मो यतेरुक्तस्त्रयोदशे । सिद्धावस्थावधूतेतिहासेनास्यत्र वर्णिता ॥ १ ॥

एवं स्वधर्मानुष्ठाने चतुर्थाश्रमधर्मे चाशक्तस्य वानप्रस्थस्योक्तप्रकारेणानुसंधानपूर्वकमनशनव्रतेन देहत्याग उक्तस्तच्छक्तस्य तुर्याश्रमपरिग्रहं वदंस्तद्धर्मानाह ॥ कल्प इति ॥ कल्पस्तु आश्रमात्तरधर्मानुष्ठानं समर्थश्चेत्, एवं अनुसंधत् सन्निति शेषः । परिव्रज्य संन्यस्य, देहमात्रेणावशेषितः देहमात्रमवशेषितं यस्येति वा । देहातिरिक्तं तदनुबन्धि सर्वे परित्यज्येत्यर्थः । प्रामैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् प्राप्ते एकैकरात्रिनयनविधिना, निरपेक्षः, महीं चरेत् ॥ १ ॥ * * * विभृयादात् । यदि असौ परिव्राट्, विभृयात्, तर्हि, कौपीनमाच्छाद्यते येन तथाविधं वासः, परं केवलं विभृयात् । नन्वयं प्रेषोच्चारणात् पूर्वं त्यक्तं सर्वं न विभृयात्तदायं यतिरिति केन लिङ्गेन ज्ञातुं शक्यते तत्राह । अनापदि, लिङ्गदण्डादेः, अन्यन् ताकं किंचित् न विभृयात् । लिङ्गदण्डादेरित्यादिशब्देन कमण्डलूपवीतकाटसूत्रादेरावश्यकस्य ग्रहणं बोध्यम् । लिङ्गशब्देन चक्रशङ्खादिमुद्राधारणं बोध्यम् । अनापदीत्यनेन शीताद्यसहिष्णुत्वरूपापदि तु किंचित्त्रिवारकं कन्यादिकमपि विभृयादिति सूचितम् । एतेनायं यतिरित्यन्यैर्ज्ञायते इति भावः ॥ २ ॥ * * * एक एधात् । अनपाश्रयः परित्यक्तानयतनिवासदेशः, आत्मारामः सर्वभूत-सुहृत् सर्वेषु भूतेषु भगवदात्मकत्वानुसंधानेन नितराममुक्लृः, शान्तः क्रोधरहितः, नारायणः एव परमयत्नं यस्य सः नारायणः एव प्राप्यः प्रापक आधारश्चेत्यव्यवसाययुक्त इत्यर्थः । भिक्षुः भिक्षाप्राप्तान्नोपजीवी परिव्राट्, एकोऽसहायः सन् एव, चरेत् ॥ ३ ॥ * * * पश्येदिति । सदसतः चिदाचिद्भ्यां, परे विलक्षणे, अत एव अव्यये स्वरूपतः स्वभावतश्च विकार-रहिते, आत्मनि परमात्मनि, अदः विश्वं इदं जगदित्यर्थः । पश्येत् । तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमत्त्वेन तच्छरीरत्वेन च पश्येदित्यर्थः । तथा, परं ब्रह्म, परब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । आत्मानं परमात्मानं सदसन्मये चिदाचिदात्मके, सर्वत्र जगति, पश्येत् नियन्तृतया आत्मतया च स्थितमीक्षेत् । अनेन वासुदेवशब्दार्थानुसंधानमुक्तम् ॥ ४ ॥ * * * सुप्तात् । सुप्तं च प्रबोधश्च संबोधश्च तयोः संबोधो सायंप्रातरित्यर्थः । यद्वा । सुप्तं सुषुप्तिश्च प्रबोधा जाग्रद्भावश्च तयोः संधिर्मध्यमावस्था तस्मिन्, स्वप्नावस्थायामित्यर्थः । आत्मदृक्, आत्मनः गतिं पश्येत् । तथा बन्धं मोक्षं च, मायामात्रं न वस्तुत इति च, पश्येत् । बन्धादिकं चेश्वरसंकल्परूपज्ञानाधीनं न त्वात्मस्वरूपप्रयुक्तमिति पश्येदित्यर्थः । मायाशब्दश्चात्र ज्ञानपयोधः । 'माया वयुनं ज्ञानम्' इति नैषण्डिकाः । अनेन बन्धमोक्षयोश्च परमात्मसंकल्पाधीनत्वं सूचितम् । अत्र केचित्तु सुप्तप्रबोधयोः संबोधौ, जनः आत्मदृक् भवति । सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्मतत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोः विक्षिप्तं प्रकाशते, संबोधौ तु न तस्मा नापि विक्षेपः । अतस्तदा आत्मानं लक्ष्यकृत्य स्थितः सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन्, आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः । तदुक्तं योगग्रन्थे 'निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो यतिः' इति व्याख्यायामात्मपर-मात्मनोः सामानाधिकरण्यं परस्यैव बन्धमोक्षभाक्त्वं चाहुस्तदाविचारसुन्दरत्वादुपेक्ष्यम् ॥ ५ ॥ * * * नाभिनन्देदिति अस्य देहस्य, ध्रुवं निश्चितं मृत्युं, अध्रुवमस्थिरं जीवितं च न अभिनन्देत् । मृत्युमिति दृष्टान्तार्थम् । यथा मृत्युं नाभिनन्दति, तथाऽध्रुवं जीवितमपि नाभिनन्देदिति । यस्य देहस्य, ध्रुवं निश्चितं मृत्युं, अध्रुवमस्थिरं जीवितं च न अभिनन्देत् । मृत्युमिति दृष्टान्तार्थम् । यथा मृत्युं नाभिनन्दति, तथाऽध्रुवं जीवितमपि नाभिनन्देदिति । परं केवलं, भूतानां प्रमत्ताप्ययौ यस्मात् भूतोत्पत्तिप्रलयहेतुमित्यर्थः । कालमेव प्रतीक्षेतालोचयेत् ॥ ६ ॥ * * * नासदिति । असच्छास्त्रेष्वनध्यात्मशास्त्रेषु, न सज्जेत सक्तो न भवेत् । जीविकां जीवनोपायभूतां वृत्तिं, न उपजीवेत् । नक्षत्रभिषग्विद्यादिना जीविकां नोपजीवेतेत्यर्थः । अतिवादान् जल्पवितण्डादिनिष्ठान् तर्कान्, त्यजेत् । उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा । कंचन कर्माप, पक्षं नाश्रयेत् । आप्रहेणेति शेषः ॥ ७ ॥ * * * न शिष्यानिति । शिष्यान् न अनुबन्धीत प्रलोभनादिना बलात्प्रापादयेत् । तद्वित्तलोभा-भावादिति भावः । बहून् ग्रन्थान् नैव अभ्यसेत् । वैष्णवाभासान्मोक्षविरुद्धान्, वात्स्यायनप्रणीतसंदर्भज्योतिःशास्त्रादी-

नामभ्यासं नैव कुर्यादित्यर्थः । व्याख्यां न उपयुञ्जीत । व्याख्यायोपजीवनं न कुर्यादित्यर्थः । चित्तस्यान्यपरत्वप्रसङ्गादिति भावः । आरम्भान्महामठादिकारम्भान्, कचिदपि नारभेत् । निग्रहानुग्रहादिवैधर्म्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८ ॥ * * न यतेरिति । महात्मनः शान्तस्य, समचित्तस्य यतः, प्रायः आश्रमः धर्महेतुः न, आश्रमलिङ्गधारणं धर्महेतुर्न भवति । कुतोऽस्य ज्ञानाभ्यासमुख्यत्वात् । लिङ्गं विभ्रयात् उत वा, त्यजेत् । ज्ञानविरोधकृच्चैतपरित्यजेदित्यर्थः । ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बहूदकादि-लिङ्गमाश्रित्य सत्त्वशुद्धयर्थं यमान्नियमांश्चाचरन्नेव ज्ञानोत्पत्त्यै यतेत ज्ञानोत्पत्त्या परमात्मनस्तैलधारावद्वयानबलेन देहेन्द्रियादिविस्मृतौ जातायां सत्यां तु न नियमैः कृत्यमस्ति, यमाश्च स्वत एव स्युरतस्तदा लिङ्गादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंप्रहर्तृत्वाद्देहस्मृति धारयेत्तदभावे त्यजेदिति भावः । तदाह याज्ञवल्क्यः । 'नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्वि सः' इति ॥ ९ ॥ तस्यैव ज्ञानदाढ्याभावे योगध्रंशपरिहारार्थमाह । अव्यक्तेति । न बहिर्व्यक्तं लिङ्गं यस्य सोऽव्यक्तलिङ्गः, कोऽयमित्यज्ञायमान इत्यर्थः । व्यक्तोऽर्थ आत्मानुसंधानप्रयोजनं यस्येति व्यक्तार्थः । स यतिः मनीषी सन्नपि, उन्मत्तश्च बालश्च उन्मत्तबालौ ताविवेत्युन्मत्तबालवत् । उन्मत्तवत् बालवच्चेत्यर्थः । कविरपि, मूकवत् आत्मानं नृणां दृष्ट्या, पाठान्तरे लोकविलक्षणया स्वात्मदृष्ट्येत्यर्थः । दर्शयेत् । ते यथोन्मत्तादिरूपं मन्येरंस्तथा वर्त्ततेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

यतिधर्मका निरूपण और अवधूत-प्रह्लाद-संवाद

नारदजी कहते हैं—धर्मराज ! यदि वानप्रस्थीमें ब्रह्मविचारका सामर्थ्य हो, शरीरके अतिरिक्त और सब कुछ छोड़कर वह संन्यास ले ले; तथा किसी भी व्यक्ति, वस्तु, स्थान और समयकी अपेक्षा न रखकर एक गाँवमें एक ही रात ठहरनेका नियम लेकर पृथ्वीपर विचरण करे ॥ १ ॥ * * यदि वह वस्त्र पहने तो केवल कौपीन, जिससे उसके गुप्त्र अङ्ग ढक जायँ । और जब तक कोई आपत्ति न आवे, तबतक दण्ड तथा अपने आश्रमके चिह्नके सिवा अपनी त्यागी हुई किसी भी वस्तुको ग्रहण न करे ॥ २ ॥ * * संन्यासीको चाहिये कि वह समस्त प्राणियोंका हितैषी हो, शान्त रहे, भगवत्परायण रहे और किसीका आश्रय न लेकर अपने-आपमें ही रहे एवं अकेला ही विचरे ॥ ३ ॥ * * इस सम्पूर्ण विश्वको कार्य और कारणसे अतीत परमात्मामें अध्यस्थ जाने और कार्य-कारणस्वरूप इस जगत्में ब्रह्मस्वरूप अपने आत्माको परिपूर्ण देखे ॥ ४ ॥ * * आत्मदर्शी संन्यासी सुषुप्ति और जागरणकी सन्धिमें अपने स्वरूपका अनुभव करे और बन्धन तथा मोक्ष दोनों ही केवल माया हैं, वस्तुतः कुछ नहीं—ऐसा समझे ॥ ५ ॥ * * न तो शरीरकी अवश्य होनेवाली सृष्टिका अभिनन्दन करे और न अनिश्चित जीवनका । केवल समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति और नाशके कारण कालकी प्रतिक्षा करता रहे ॥ ६ ॥ * * असत्य—अनात्मवस्तुका प्रतिपादन करनेवाले शास्त्रोंसे प्रीति न करे । अपने जीवन-निर्वाहके लिये कोई जीविका न करे, केवल वाद-विवादके लिये कोई तर्क न करे और संसारमें किसीका पक्ष न ले ॥ ७ ॥ * * शिष्य-मण्डली न जुटावे, बहुत-से ग्रन्थोंका अभ्यास न करे, व्याख्यान न दे और बड़े-बड़े कामोंका आरम्भ न करे ॥ ८ ॥ शान्त, समदर्शी एवं महात्मा संन्यासीके लिये किसी आश्रमका बन्धन धर्मका कारण नहीं है । वह अपने आश्रमके चिह्नोंको धारण करे, चाहें छोड़ दे ॥ ९ ॥ * * उसके पास कोई आश्रमका चिह्न न हो, परन्तु वह आत्मानुसन्धानमें मग्न हो, हो अत्यन्त विचारशील, परन्तु जान पड़े पागलकी तरह । वह अत्यन्त प्रतिभाशील होनेपर भी साधारण मनुष्योंकी दृष्टिसे ऐसा जान पड़े मानो कोई गूँगा है ॥ १० ॥

अत्राप्युदाहरन्तीर्मातिहासं पुरातनम् । प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगत्स्य च ॥ ११ ॥
तं शयानं धरोपस्थं कावयां सद्यसातुनि । रजस्वलैस्तनूदेशैर्नगूढामलतेजसम् ॥ १२ ॥
ददर्श लोकान्विचरँल्लोकतत्त्वां विवत्सया । वृत्तोऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥
कर्मणाऽऽकृतिभिर्वाचा लिङ्गवर्णाश्रमादिभिः । न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च ॥ १४ ॥
तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत् पादयोः शिरसा स्पृशन् । विवित्सुरिदमप्राश्निन्महाभागवतोऽसुरः ॥ १५ ॥
विभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा ।

वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह । भोगिनां खलु देहोऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अत्र अपि प्रह्लादस्य अजगरस्य मुनेः च संवादम् इमम् पुरातनम् इतिहासम् उदाहरन्ति कतिपयैः अमात्यैः वृतः भगवत्प्रियः प्रह्लादः लोकतत्त्वविवित्सया लोकान् विचरन् सहासानुनि कावेर्याम् धरोपस्थे शयानम् रजस्वलैः तनूदेशैः निगूढामलतेजसम् तम् ददर्श ॥ ११-१३ ॥ ❀ ❀ जनाः यम् वै कर्मणा आकृतिभिः वाचा वर्णाश्रमादिभिः लिगैः च सः असौ इति न वा इति न विदन्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ विवित्सुः महाभागवतः असुरः तम् नत्वा पादयोः विधिवत् अभ्यर्च्य शिरसा स्पृशन् इदम् अप्राक्षीत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यथा सोद्यमः भोगवान् पीवानम् कायम् विभर्षि इह उद्यमवताम् वित्तम् वित्तवताम् भोगः भोगिनाम् अयम् देहः खलु पीवा भवति अन्यथा न ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परमहंसधर्ममेवेतिहासेन स्फुटयति । अत्रापीति यावदध्यायसमाप्ति । अजगरव्रतस्य मुनेश्च ॥ ११ ॥ ❀ ❀ धरोपस्थे भूपृष्ठे सहाद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलं तेजो यस्य तम् ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ कर्मादिभिर्जना यं न विदुस्तं पादयोः शिरसा स्पृशन्नत्वा अप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ उद्यमसहित इव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि तत्र हेतुं वदति तृतीयेनान्वयः । उद्यमं विनैव मम भोगोऽस्तीति चेत्तत्राह । वित्तं चेति ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राप्यपरोक्षज्ञानियत्याचारे । इतिहासपदार्थमाह—पुरातनमिति । अजगरव्रतं नामैकत्र स्थित्या प्रारब्धभोगः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कावेरीनदीतटे सहापर्वतोपरिदेशे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ लोकतत्त्वविवित्सया लोकव्यवहारनिरीक्षया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कर्मणा संन्यासवन्दनारूपेण । आकृतिभिराकारैर्लिगैरुपवीतादिधारणचिह्नैः । आदिना वर्णाश्रमभिन्नैरपि लिगैः स देवदत्तोसौ न वेति यं जना जन्मभूमिवासिनोऽपि न विदुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमवधूतं द्विजम् । विधिवत्पाद्यादिभिरित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्र देहस्थूलत्वे । अत्र विश्वनाथः—न च स्वभावेनैव मत्कायः पीवेति वाच्यमित्याह—उद्यमवतां वित्तं वित्तवतां भोगः भोगवतामेव देहः पीवेति पीवत्वस्यादिकारणमुद्यम एव न तु स्वभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अत्रापीति । अत्रापि स्वमाहात्म्याच्छादनेनावस्थानेऽपि प्रह्लादस्य अजगरस्य अजगरवृत्तस्य मुनेः प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति ज्ञापकात् दत्तात्रेयस्य च संवादरूपं पुरातनमिममितिहासमुदाहरन्ति दृष्टान्तत्वेन बुधा दर्शयन्तीत्यर्थः । अजगरवृत्तं नाम एकत्र स्थित्या प्रारब्धकर्मभोगः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तमिति युग्मम् । लोकानां प्राणिनां तत्त्वस्य साधुत्व-लक्षणस्य विवित्सया वेदितुमिच्छया । इडभाव आर्षः । विन्दतेर्वा ज्ञानार्थताकल्पनं कतिपयैरमात्यादिभिर्वृतो लोकान् भगवत्प्रियः प्रह्लादः तं मुनि कावेर्या कावेरीनदीतीरे सहाख्यस्य पर्वतस्य सानुनि धरोपस्थे भूमौ शयानं रजस्वलै रजोभिर्धूसरैः तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलं तेजो यस्य तं ददर्श ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ कर्मणेति । दृष्ट्वा च यं कर्मादिभिः संसिद्धावस्थापन्नो वासौ न वेति जनाः न विदन्ति न जानन्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं विधिवदभ्यर्च्य पूजयित्वा पादयोः शिरसा स्पृशन्नत्वा तत्तत्त्वं विवित्सुर्विविदिषुः अनिट्त्वं पूर्ववत् । महाभागवतोऽसुरः प्रह्लाद इदं वक्ष्यमाणमप्राक्षीत् पृष्ठवान् ॥ १५ ॥ विभर्षीति सार्द्धम् । सोद्यमस्य वित्तं भवति ततश्च भोगः सिध्यति स सोद्यमः भोगवान् यथा पीवानं स्थूलं कायं विभर्षति तथा त्वमुद्यमादिरहितोऽपि पीवानं कायं विभर्षति तद्वदेति शेषः । तदेव स्फुटयति । वित्तमिति । इह लोके उद्यमवताम् एव वित्तं भवति वित्तवतामेव भोगो भवति । भोगिनामेवायं पाञ्चभौतिकत्वाद्देहः पीवा भवति । अन्यथा भोगं विना पीवा न भवति ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अजगरव्रतस्य संन्यासाश्रमाऽनपेक्षित्वेऽपि यदृच्छयोपनतसन्तोषस्य मोक्षविरोधिप्रवृत्त्युपरतज्ञानानाविष्कारस्य च तदपेक्षितत्वात् तदवगमनाय तदितिहासं प्रस्तौति—अत्रापीति । अत्र स्वमाहात्म्यानाविष्कारादिना ज्ञानिनोऽवस्थाने इतिहासमपि दृष्टान्तत्वेन उदाहरन्ति निदर्शयन्ति इतिहासं विशिनष्टि-पुरातनं न त्वस्सत्कपोलकल्पितं प्रह्लादस्याजगरस्याजगरव्रतस्य मुनेश्च संवादरूपम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तमजगरव्रतस्थं सहापर्वतस्य सानुनि कावेर्या कावेरीतटे धरोपस्थे भूपृष्ठे शयानं

रजस्वलैर्धूलिभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढं प्रच्छन्नममलं तेजो देहकान्तिर्यस्य तं प्रह्लादो ददर्शेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ * *
 कथम्भूतः भगवत्प्रियः कतिपयैरमात्यैः परिवृतो लोकानां तत्त्वस्य विवित्सया वेत्तुमिच्छया चरन् कर्मादिभिर्धूसोऽसौ भवति
 न भवति वेत्येवं जना न विदुः । तं पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वा विधिवदभ्यर्च्य, वेत्तुमिच्छुर्महाभागवतः प्रह्लाद इदं
 वक्ष्यमाणमप्राक्षीन् पृष्ठवान् ॥ १३-१५ ॥ * * तदेवाह—विभर्षीति साद्वैस्त्रिभिः । उद्यम्युद्यमसहितः भोगवान्
 देहपोषणशीलो यथा तद्वत्त्वं पीवानं कायं देहं विभर्षि इति सन्देहः । ननूद्यमं विनैव मम प्रारब्धवशादत्रैव भोगः सम्प्राप्नोतीत्य-
 त्राह—इह लोके तावदुद्यमवतामेव वित्तं धनं भवति वित्तवतामेव भोगः । त्वन्तु निरुद्यमः कुतस्तव वित्तं कुतस्तरां भोग इति
 भावः । अन्तरेणापि भोगं मम देहः पीवा इत्यत्राह—भोगिनां भोगवतामिव देहः पीवा भवति भोगेन वै पीवा भवत्यन्यथा
 तु कृशी भवति तत्कथमन्तरेणापि भोगं देहपुष्टिरिति भावः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्राऽपरोक्षज्ञानाय यत्याचारे इतिहासशब्दार्थमाह—पुरातनमिति । आजगरस्य अजगरव्रतधारिणः ॥ ११ ॥ * *
 सद्यसानुनि सद्यस्त्रयपर्वततटे कावेर्यां कावेर्युत्पत्तिक्षेत्रे तनूदेशैः शरीरावयवैः ॥ १२ ॥ * * विवित्सया वेदितुमिच्छया ॥ १३ ॥
 स एव देवदत्तोऽसौ न वेति नाविन्दत न ज्ञातवान् ॥ १४-१५ ॥ * * भोगवान् सम्पन्नः ननु परिणममानस्य देहस्य
 पीनत्वं विशेषः परिणामोऽपि कस्माच्चित् स्यान्मदिरासेव्यस्येव किमत्र चोद्यमस्तत्राह—वित्तमिति । सत्यं कृष्याद्युद्योगवतो देहिनो
 ग्रीह्यादिवित्तं भवतीह लोके तद्वत्तां भोगः खलु भोगिनामयं देहः पीनो भवति, हेत्वन्तरं नास्तीत्याह—नान्यथेति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तं शयानमिति युग्मकम् । तनू इत्यत्र त्वङ्ग इति पाठो बहुत्र ॥ १२-१३ ॥ * * कर्मणेति युग्मकम् ॥ १४-१५ ॥
 विभर्षीत्यर्द्धकम् ॥ १६-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आजगरस्य अजगरवृत्तेः ॥ ११ ॥ * * सद्यनाम्नः तनूदेशैः तन्वयवैः ॥ १२-१३ ॥ * * जनास्त-
 ज्जन्मभूमिनिवासिनोपि विवित्सुर्विविदिषुः महाभागवत इति महाभागवतत्वादेव तत्र सचित्कार्षणलिङ्गैर्नैव तं महानुभावं
 निश्चित्यैवेतिभावः ॥ १४-१५ ॥ * * पीवानं स्थूलं न च स्वभावेनैव मत्कायः पीवेति वाच्यमित्याह उद्यमवतां वित्तं
 वित्तवतां भोगः भोगवतामेव देहः पीवेति पीवत्वस्यादि कारणमुद्यम एव न तु स्वभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

परमहंसभगवद्धर्ममेवेतिहासेन दर्शयति—अत्रापीत्यादिना । आजगरस्य अजगरवृत्तेर्दत्तस्य ॥ ११ ॥ * *
 धरोपस्थे भूपृष्ठे कावेर्यां तत्समीपे सद्यसानुनि सद्यगिरिम् ॥ १२-१३ ॥ * * कर्मणा निवृत्तिरूपेण आकृतिभिः
 अनासक्तसुशक्तत्वादिचेष्टावद्भिरङ्गै तथा वागादिभिर्जना यं न विदन्ति पादयोः शिरसा स्पृशन् नत्वा अभ्यर्च्य च अप्राक्षी-
 दित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ * * अप्राक्षीत् पृष्ठवान् ॥ * * सोद्यमो व्यापारपरो भोगवान् यथा पीवानं पुष्टं
 देहं विभर्षि स देहा यतः पीवा तन्नो वदेत्यनेनान्वयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यदेव सिद्धस्य लक्षणं तदेव साधकेन सम्पादनीयमित्यभिप्रेत्येतिहासं प्रस्तौति—अत्रापीति यावदध्यायसमाप्ति । अत्रापि
 खमाहात्म्याच्छादनेनावस्थानेऽपि प्रह्लादस्य आजगरस्य अजगरवृत्तस्य मुनेः 'प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्' इति ज्ञापकात् दत्तात्रेयस्य
 च संवादरूपं पुरातनमिमं इतिहासमुदाहरन्ति दृष्टान्तत्वेन बुधा दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * तत्संवादप्रसङ्गं दर्शयति—
 तमिति । तं मुनिं कावेर्यां कावेरीनदीतीरे सद्याचलस्य पर्वतस्य सानुनि धरोपस्थे भूमौ शयानं रजस्वलै रजोभिर्धूसरैः तनूदेशैः
 देहावयवैर्निगूढममलं तेजो यस्य तं प्रह्लादो ददर्शेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥ * * प्रह्लादस्तत्र कथं गत इत्यपेक्षायामाह—
 लोकेति । लोकानां प्राणिनां तत्त्वस्य साधुत्वात् साधुत्वलक्षणस्य विवित्सया वेत्तुमिच्छया कतिपयैरमात्यादिभिर्वृतो लोकान्
 विचरन्नित्यन्वयः । तद्दर्शनस्य भगवदनुग्रहमन्तरेणासम्भवात्तदनुग्रहेणैव तज्जातमिति सूचयन्नाह—भगवत्प्रिय इति ॥ १३ ॥ * *
 दृष्ट्वा च यं कर्मादिभिर्जना न विदन्ति न जानन्ति स सिद्धावस्थापन्नो वाऽसौ न वेति तर्कयामासेति शेषेणान्वयः ॥ १४ ॥

तत्तन् विधिवदभ्यर्च्य पूजयित्वा पादयोः शिरसा स्पृशन्नत्वा ततस्तत्त्वं विवत्सुरिदं वक्ष्यमाणमप्राक्षीत् पृष्ठवानित्यन्वयः । नन्वसुरस्य कथं तत्त्वविवित्सेत्याशङ्क्याह—असुरोऽपि महाभागवतः परमभक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्प्रश्नमेव दर्शयति—विभर्षीति सार्धैस्त्रिभिः । सोद्यमस्य वित्तं भवति ततश्च भोगः सिद्ध्यति स भोगवान् यथा पीवानं स्थूलं कायं विभर्षति तथा त्वमुद्यमादिरहितोऽपि कथं पीवानं कायं विभर्षि ? शेषः । उक्तमेव स्पष्टयति—वित्तमिति द्वयेन । उद्यमवतामेव वित्तं भवति, वित्तवतामेव भोगो भवति, भोगिनामेवायं पाञ्चभौतिकत्वाद्देहः पीवा भवति, नान्यथा भोगं विना । इह लोके । खलु प्रसिद्धमेतत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

परमहंसधर्ममेवेतिहासेन स्फुटयति अत्रापीति यावदध्यायसमाप्ति । अत्रापीति । अत्र स्वमाहात्म्यानाविष्कारादिना ज्ञानिनोऽवस्थाने, पुरातनं, न त्वस्मत्कपोलकल्पितं, प्रह्लादस्य आजगरस्य अजगरव्रतपरस्य, अजगरव्रतं नामैकत्र स्थित्वा प्रारब्धकर्मभोगः, मुनेश्च संवादं संवादरूपम् इमम् इतिहासम् अपि, उदाहरन्ति दृष्टान्तत्वेन कथयन्ति । चोऽवधारणे ॥ ११ ॥ तमिति । सहासानुनि सहाख्यपर्वतशिखरभूमौ, कावेर्यां कावेरीतटे, धरोपस्थे भूपृष्ठे, शयानं रजस्वलैर्धूलिभिर्धूसरैः, तनूदेशैर्देहावयवैः, निगूढं प्रच्छन्नममलं तेजो देहकान्तिर्यस्य तं तमजगरव्रतस्थं मुनिं, प्रह्लादो ददर्शेति परेणान्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादं विशिनष्टि । ददर्शेति । भगवान् प्रियो यस्य सः, भगवतः प्रिय इति वा । कतिपयैः अमात्यैः, परिवृतः । लोकानां तत्त्वं तस्य विवित्सा वेत्तुमिच्छा तथा लोकान् विचरन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कर्मणेति । कर्मणा क्रियया, आकृतिभिर्देहाकारादिभिः, वाचा वागुच्चारणेन, वर्णाश्रमादिभिः लिङ्गैर्वा, जनाः सोऽसौ स्यात् इति, न वा स्यात् इति च यं वै न विदन्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तं नत्वेति । तमुक्तविधमाजगरमुनिं महाभागवतः भगवदेकान्तिकोपासकः, असुरः प्रह्लादः, पादयोः शिरसा, स्पृशन् सन्, नत्वा विधिवत् अभ्यर्च्य, विवित्सुर्वेत्तुमिच्छुः सन्, इदं वक्ष्यमाणम् अप्राक्षीत् । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह सार्धैस्त्रिभिः । विभर्षीति । उद्यमी उद्यमसहितः, सोद्यम इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । भोगवान् देहपोषणशीलः, यथा तद्वदित्यर्थः । त्वं पीवानं पुष्टं कायं देहं, विभर्षि । तन्निरीक्षणजातसंदेहात्त्वां पृच्छामीति भावः । ननूद्यमं विनैव मम प्रारब्धवशादत्रैव भोगः प्राप्नोतीत्यत्राह । इह लोके, उद्यमवताम् एव चित्तं धनं, प्राप्तं भवतीत्यर्थः । वित्तवतां भोगश्चापि, त्वं तु निरुद्यमस्ततः, कुतस्तव वित्तं वित्ताभावात् कुतस्सरां इति भावः । भोगं विनापि मम देहः पीवा जातोऽस्तीत्यत्राह । भोगिनां भोगवतामेव अयं देहः पीवा भवति खलु । अन्यथा तु न, तत् कथं भोगमन्तरेणापि तव देहवृद्धिरिति भावः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

युधिष्ठिर ! इस विषयमें महात्मा लोग एक प्राचीन इतिहासका वर्णन करते हैं । वह है दत्तात्रेय मुनि और भक्तराज प्रह्लादका संवाद ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एक बार भगवान् के परम प्रेमी प्रह्लादजी कुछ मन्त्रियोंके साथ लोगोंके हृदयकी बात जाननेकी इच्छासे लोकोंमें विचरण कर रहे थे । उन्होंने देखा कि सह्य पर्वतकी तलहटीमें कावेरी नदीके तटपर पृथ्वीपर ही एक मुनि पड़े हुए हैं । उनके शरीरकी निर्मल ज्योति अङ्गोके धूलि-धूसरित होनेके कारण ढकी हुई थी ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ उनके कर्म, आकार, वाणी और वर्ण-आश्रम आदिके चित्तेसे लोग यह नहीं समझ सकते थे कि वे कोई सिद्ध पुरुष हैं या नहीं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भगवान् के परम प्रेमी भक्त प्रह्लादजीने अपने शिरसे उनके चरणोंका स्पर्श करके प्रणाम किया और विधिपूर्वक उनकी पूजा करके जानने की उच्छासे यह प्रश्न किया ॥ १५ ॥ अ ❀ 'भगवन् ! आपका शरीर उद्योगी और भोगी पुरुषोंके समान दृष्ट-पुष्ट है । संसारका यह नियम है कि उद्योग करने वालोंको धन मिलता है, धनवालोंको ही भोग प्राप्त होता है और भोगियोंका ही शरीर दृष्ट-पुष्ट होता है । और कोई दूसरा कारण हो नहीं सकता ॥ १६ ॥

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन् नु हार्थो यत एव भोगः ।

अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः पीवायतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७ ॥

कविः कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः । लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा ॥ १८ ॥

नारद उवाच

स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः । समयमानस्तमभ्याह तद्भागमृतयन्त्रितः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच

वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान् नन्वार्यसम्मतः । ईहोपरमयोर्न णां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥
यस्य नारायणो देवो भगवान्हृदतः सदा । भक्त्या केवलयाज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१ ॥
अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन्यथाश्रुतम् । सम्भावनीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥
तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया । कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः ॥ २३ ॥
यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् । स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मन् निरुद्यमस्य शयानस्य ते यतः एव भोगः न ततः विप्र ननु ह अभोगिनः तव अयम् देहः पीवा यतः नः क्षेमं चेत् तद् वद ॥ १७ ॥ * * कविः कल्पः निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः वा लोकस्य कर्म कुर्वतः तन् वीक्षिता अपि शेषे ॥ १८ ॥ * * दैत्यपतिना इत्थम् परिपृष्टः स्मयमानः सः महामुनिः तद्भागमृतयंत्रितः तम् अभ्याह ॥ १९ ॥ असुरश्रेष्ठ आर्यसंमतः भवान् अध्यात्मचक्षुषा ईहोपरमयोः नृणाम् पदानि इदम् ननु वेद ॥ २० ॥ * * यस्य अज्ञानम् भगवान् नारायणः देवः केवलया भक्त्या सदा हृदतः ध्वातम् अर्कवत् धुनोति ॥ २१ ॥ * * अथ अपि राजन् तव प्रश्नान् यथाश्रुतम् ब्रूमहे हि भवान् आत्मनः शुद्धिम् इच्छताम् संभावनीयः ॥ २२ ॥ * * योग्यैः कामैः अपूरया भववाहिन्या तृष्णया कर्माणि कार्यमाणः अहम् नानायोनिषु योजितः ॥ २३ ॥ * * कर्मभिः भ्रमन् स्वर्गापवर्गयोः पुनः अस्य च द्वारम् इमम् लोकम् यदृच्छया प्रापितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नु इति निश्चये । ह इति प्रसिद्धौ । तवार्थो नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । यतोऽर्थादेव यतो हेतोः पीवा । क्षमं योग्यं चेत् ॥ १७ ॥ * * किं च वित्तार्जनाद्यसमर्थोऽप्ययं जनपदर्थमुद्यमं करोति त्वं तु समर्थोऽपि किमिति न करोषीत्याह । कविर्विद्वान् । कल्पो दक्षः । निपुणदृक्चतुरः । चित्राः प्रियाः लोकरंजनाः कथाः यस्य । तथाऽपि लोकस्य कर्म कुर्वतः सतः शेषे । तद्वीक्षिताऽपि तत्सर्वं पश्यन्नपि । पाठांतरे न द्वेक्षि तत्कर्म न द्वेक्षि नौषि वा न च ज्ञोषीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य वागेवामृतं तेन यंत्रितो वशीकृतः सन्प्राह ॥ १९ ॥ * * अध्यात्मचक्षुषांतर्दृष्ट्या भवान्वेदैव । आर्याणां ज्ञानिनां संमतो ननु भवान् इदमिति यदुक्तं तदेवाह । नृणामीहो परमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः ॥ २० ॥ वेदेत्यत्र हेतुः । यस्येति । हृदि प्रविष्टः सन्नज्ञानं धुनोति अर्को यथा बहिर्ध्वातम् ॥ २१ ॥ * * यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायोक्तम् ॥ २२ ॥ * * लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन्निक शेषे इति यदुक्तं तत्राह । तृष्णयेति चतुर्भिः । भवप्रवाहकारिण्या यथोचितैरपि विषयैः पूरयितुमशक्यया तृष्णया कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं पूर्वं नानायोनिषु प्रवेशितः ॥ २३ ॥ तथैव तृष्णयेमं लोकं मनुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः । कथंभूतं लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनम् । अधर्मेण तिरश्चां श्वसूकरादियोनेर्द्वारम् । मिश्राभ्यां ताभ्यां पुनरप्यस्य मनुष्यत्वस्य द्वारम् । सर्वतो निवृत्त्याऽपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इतिवन्ममोद्यमादिकमनुमीयतामिति चेत्तत्राह—नेति । इत्यर्थ इति । अर्थवांस्तूपकरणैर्ज्ञायते इति भावः । हे विप्रेति । ब्रह्मतेजसेव विप्रत्वावगमादिति भावः ॥ १७ ॥ * * किमेवं ते विचारेणेति चेत्तद्देहे सामुद्रिकसल्लक्षणदृष्ट्या कवित्वकल्पत्वादिकमनुमाय त्वया स्वं कृतार्थीकर्तुं कमध्यालापाभृतमिच्छामीत्याह—किञ्चेति । कर्म कुर्वतः कर्मोद्यमवन्तमनादृत्य तमपश्यन्नेव शेषे शयनं करोषि तद्वीक्षिता कौतुकेन तं पश्यन्नेव । पाठांतरे 'शेषे न द्वेक्षि नौषि वा' इति पाठे । इत्यर्थ इति व्याख्या ॥ १८ ॥ * * स दत्तात्रेयः ॥ १९ ॥ * * इत्यर्थ इति । भोगार्थमुद्यमैर्देहं पुष्टीकुर्वतां लोकानां दुःखं यद्यहं नाज्ञास्यं तदोद्यममहमप्यकरिष्यमिति भावः । असुरश्रेष्ठेति । यद्यप्यसुराणां मेतज्ज्ञानं न भवति तव तु तेषु तत्स्वभावमनंगीकुर्वतोऽस्त्येवेति भावः ॥ २० ॥ * * केवलया ज्ञानकर्माद्यमिश्रया । बहिर्ध्वातं बाह्यतमः ॥ २१ ॥ * * अतो मया त्वं संमाननीय एवेत्यतः सर्वत्र मौनवतापि त्वयि मौनमनादृत्यैवोच्यत

इत्याह—अथापीति । यद्यपि भवान् वेदैवाथापीति यथाश्रुतं न तु स्वकपोलकल्पितमित्यर्थः । हे राजन्निति । हरिभक्तिरेव त्वां प्रकाशयतीति भावः । संभावनीयोऽहमपि श्रीप्रह्लादपदवीं कथं प्राप्नुयामिति चिन्तनीयः । 'संभाषणीयः' इति पाठो हि तीर्थसंमतः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ निवृत्तिमार्गं एव संसारोन्मूलनहेतुरिति । प्रवृत्तिमार्गस्तु—नानादुःखहेतुत्वेन हेय एव । प्रेक्षावतेत्येतत्त्वानुभवसिद्धमेवाहं श्रावयामि यदहं निरुद्यमोऽस्मि तत्र कारणं शृण्वित्याह—तृष्णयेति त्रिभिः । भवसंबन्धिन्या नद्येति । यथा नद्या अंतो दुष्प्रापस्तथा तृष्णाया अपि । किञ्च नदी हीद्रेण वृष्यमाणैरंबुभिः पूर्यते इयं तु ब्रह्मणापि तृष्णमाणैः कामैर्न पूर्यत इत्याह—योग्यैरिति । यथा च नद्यां बाहितोर्थस्तृष्णकाष्ठपाषाणकंटकादिषु योज्यते तथैवाहमपि नानायोगिषु । यथा च नद्या ग्राहकच्छपादिभिर्भीषयित्वा तत्परित्राणाय नानासाधनानि कार्यते तथैवाहमपि कर्माणि । यथा च नद्या कदाचित्कश्चिच्चतुष्पथसैकतदेशमपि प्राप्यते तथाहमपि सांप्रतमिमं लोके नृशरीरं प्रापितः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । इत्थं स्वबुद्ध्या विवेचनीयमिति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति हे ब्रह्मन् ! हे विप्र ! निरुद्यमस्य शयानस्य च ते तव अर्थो वित्तं नास्त्येव । यत एव वित्ताद्भोगः स्यात् इति अतः अभोगिनः भोगरहितस्यापि तवायं पाञ्चभौतिकत्वेन प्रतीयमानो देहो यतः कारणात् पीवा तत्क्षमं नः श्रोतुं योग्यं चेत् तदा वदेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कविरिति । कविर्वाग्व्यवहारे निपुणः कल्पः समर्थः निपुणदृक् चतुरः चित्राः प्रियाः लोकरञ्जनाः कथा यस्य सः तथापि तत्तत्कर्म कुर्वतः सतः तद्वीक्षितापि वा तत्सर्वं पश्यन्नपि समः उदासीनः सन् शेषे शयनं करोषि । तत्र किं कारणमिति शेषः । न द्वेक्षि नौषि वा इति पाठे न तत्कर्म द्वेक्षि नौषि वा न च नौषीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स इति । स महामुनिर्दैत्यपतिना प्रह्लादेनेत्थं परिपृष्टस्तस्य वागेवामृतं तेन यन्त्रितो वशीकृतश्च सन् स्मयमानस्तमभ्याह स्म उत्तरं दत्तवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वेदेति । हे असुरश्रेष्ठ ! आर्याणां ज्ञानिनां सर्वज्ञत्वेन संमतः भवान् अध्यात्मचक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या इदं लोकचरितं वेद जानात्येव तथा नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानि च वेद ॥ २० ॥ ❀ ❀ यस्येति । केवलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या यस्य तव हृद्गतः सन्नारायणो देवः भगवान् सदा अज्ञानं धुनोति । अर्कः सूर्यो यथा ध्वान्तमन्धकारं धुनोति तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथेति । यद्यपि भवान् सर्वं वेद अथापि हे राजन् ! यथाश्रुतं तव प्रश्नान्प्रति ब्रूमहे प्रश्नानामुत्तराणि वदामि । यथा श्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायोक्तम् । हि यस्मादात्मनः अन्तःकरणस्य शुद्धिमिच्छतां भगवद्भक्तत्वात् संभाषणीयोऽसि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्वस्य निरुद्यमत्वे तावद् हेतुमाह—तृष्णयेति । योग्यैः कामैः अपूरया पूरयितुमशक्यया भववाहिन्या जन्मपरम्पराकारिण्या तृष्णा नद्या कर्माणि कार्यमाणः अहं पूर्वं नानायोगिषु योजितः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदृच्छयेति । कर्मभिर्भ्रमन्नहं सम्प्रति पुण्येन स्वर्गस्य द्वारं साधनं ज्ञानभक्तिभ्यामपवर्गस्य द्वारं पापेन तिरश्चां श्वशूकरादियोनेद्वारं पुण्यपापमिश्रेण कर्मणा पुनरस्य मनुष्यलोकस्य द्वारम् इमं लोकं मनुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेव विवृण्वन् पृच्छति—नेति । हे ब्रह्मन् ! शयानस्यात एव निरुद्यमस्य निर्व्यापारस्य तव । न हार्थः नूनं वित्तं नास्ति हि नु इति निश्चये ह इति प्रसिद्धौ तवार्थो नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । यतो वित्तादेव हेतोर्भोगाः देहपोषणादयो भवन्ति अतो भोगरहितस्य तव देहो हे विप्र ! यतो हेतोः पीवाऽभवत् तत्कारणं नोऽस्माकं श्रोतुमिति शेषः । क्षमं योग्यं चेत्तर्हि वद कथय अगोप्यं चेत्तर्हि वर्णयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किञ्च त्वं कविर्विद्वान् कल्पः दक्षः निपुणदृक् चतुरः चित्राः प्रियाः लोकरञ्जनाः कथा यस्य स एवंभूतोऽपि लोकस्य कर्म व्यापारं कुर्वतः सतः तद्वीक्षिताऽपि सम उदासीनस्सन् तूष्णीं शेषे शयानोसि तत्कारणं च वदेति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं दैत्यपतिना प्रह्लादेन पृष्टस्सन् महामुनिस्तस्य प्रह्लादस्य वागेवामृतं तेन यन्त्रितः चोदितः स्मयमानः तमभ्याहाऽभिमुखमुक्तवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—यावदध्यायसमाम्नि, वेदेति । असुरश्रेष्ठ ! इदं किन्तन्नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि कारणानीति यत्तदिदं भवानध्यात्मचक्षुषा सर्वलोकमनोभिप्रायविषयकज्ञानेन वेद जानात्येव कुतः यतस्त्वमार्याणामतीन्द्रियार्थदर्शिनां सम्मतोऽप्रेसरः ॥ २० ॥ ❀ ❀ किञ्च भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः स्वतेजसा दीप्यमानो नारायणोऽनन्यप्रयोजनया भक्त्या तुष्टो यस्य त्वादृशस्य सदा हृद्गतः सन्नर्कवत् सूर्यवत् ध्वान्तमज्ञानरूपमन्धकारं धुनोति निरस्यति निःशेषनिरस्ताज्ञानानां सर्वज्ञानां भवादृशां किमविदितमस्तीति भावः ॥ २१ ॥ यद्यप्येवमथापि हे राजन् ! यथाश्रुतं तव प्रश्नान्प्रति ब्रूमहे प्रश्नानामुत्तराणि वदामि इत्यर्थः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायोक्तम् आत्मनः स्वस्य शुद्धिमिच्छता पुंसां भवानवश्यं त्वं संभाषणीयो हि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः

सन्नि शेषे इति यत्पृष्ठं तत्र तावदुत्तरमाह—तृष्णयेति, चतुभिः । तावदहं योग्यैर्यथोचितैरपि कामैरपूरया पूरयितुमशक्यया भववाहिन्या जन्मपरम्पराकारिण्या तृष्णया विषयेच्छया कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कार्यमाणः कर्मसु प्रवर्तमानः पूर्वं नानायोगिनिषु योजिता प्रवेशितः ॥ २३ ॥ * * तैरेव कर्मभिर्भ्रमन्यदृच्छया दैवादिमं लोकं मनुष्यजन्मप्रापितः लोकं विशिनष्टि स्वर्गमोक्षयोः तिरश्चां तिर्यक्त्वानां पुनरस्य मनुष्यत्वस्य च प्राप्तेर्द्वारं कारणम् । धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं ज्ञानसम्पादनेन त्वपवर्गस्याऽधर्मेण तिरश्चः तिर्यक्त्वस्य पूर्वसजातीयसुकृताऽऽचरणेन तु पुनर्मनुष्यत्वस्य च कारणमित्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रकृतेऽपि तथा स्यादिति तत्राह, न त इति, अर्थो वित्तं यतो वित्तात्पीवेति यत्तस्मात् वत विस्मयो जायते लोके निमित्तान्तराभावे सति पीनत्वं भोगित्वेन दृष्टम् अत्र भोगित्वं न दृश्यते पीनत्वं तु दृश्यते तस्मिन्निमित्तान्तरमस्ति तदस्माकं श्रोतुं क्षमं चेद्वेदेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * इतोऽपि निमित्तान्तरेण भाव्यमन्यथा कवित्वादयो भोगिगुणा न स्युरित्याह—कविरिति । न चेत्तर्हि वेदानुभवसि “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” इति श्रुतेः “यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति—अकृष्टो परिकृष्ट समस्तस्य स तस्य च” इति श्रुतेः सर्वस्य समः न द्वेक्षि न द्वेषं करोषि नौषि स्तुतिं करोषि अनेन समत्वं विवृतम् ॥ १८ ॥ * * इतरत्र विरक्त्या भक्त्या श्रीनारायणचरणाविन्दस्मरणमकरन्दपानमेव पीनत्वे निमित्तमिति परिहारमभिप्रेत्य प्रह्लादं प्रति व्रते इत्याह—नारद इति ॥ १९ ॥ * * ज्ञानिष्वेको भवानिदं वेदेत्यन्वयः । इदमिति किं केन साधनेन वेद अत्राह—वेदेति । भवानध्यात्मचक्षुषा परमात्माऽनुग्रहोत्पन्नज्ञानेन नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्मार्गयोः पदं निश्चितं विषयस्थानं वेदेति शेषः ॥ २० ॥ * * देहिनामज्ञानसम्भवात्तेष्वेकत्वात् ममाऽपि तद्विषयं ज्ञानं नास्तीति किं न स्यादित्याशङ्क्य सत्यं विशेषोऽस्ति तवेत्याह—यस्येति । हृद्गतत्वं सामान्यमिति मत्वा श्लिष्ट इत्युक्तं केवलया फलानामाकाङ्क्षया ध्यानात्मज्ञानलक्षणम् अन्यत्रान्धकारमज्ञानं तत्त्वाप्रतिपत्तौ कारणत्वेन दृष्टं यतस्तव नास्ति तस्माद्भवान् जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * यद्यपि यत्कव्यांशो नास्त्यथापीदमप्राक्षीदित्येकविषयप्रश्नः कृतः परिहारे प्रश्नानित्याद्यनेकविषयः कथमयं सङ्गच्छत इति चेत्, निरुद्यमस्य वित्तं कथम् ? निर्वित्तस्य भोगः कथम् ? अभोगिनः पीनत्वं कथम् ? इति प्रश्नानामपि बहुत्वात् इदमित्यस्याव्ययत्वेन जातिविशेषत्वेन चोपपत्तेः तव प्रश्नान् ब्रूमह इत्यनेन तदनुवादः क्रियते उत परिहारः नाद्योऽदर्शनात् द्वितीयोऽपि तद्वाचकपदप्रयोगाभावादनुपपन्नः तव प्रश्नानुद्दिश्य परिहारान् ब्रूमह इति पक्षोऽपि गौरवादयुक्त इति चेदुच्यते “ब्रूय व्यक्तायां वाचि” इति धातोर्व्यक्तिर्नाम स्पृष्टीकरणं तस्य परिहारार्थोपपत्तेः यथाश्रुतमित्यनेनापि स्पृष्टीकरणप्रतीतेरिति ननु, यदज्ञातज्ञापकं तदेवोपादेयं न चेदं तथा प्रह्लादस्य भगवदनुग्रहेण ज्ञाताऽऽशेषार्थत्वादतः कस्मै स्पृष्टीक्रियत इत्याशङ्क्य तदज्ञानमात्माभिर्न बोध्यते किन्तु महत्सम्भाषणलक्षणार्थसेवयाऽन्तःकरणशुद्धिः स्यादिति मत्वा स्पृष्टीक्रियत इत्याह—सम्भाषणीय इति । अनेन ब्रूमह इत्यात्मनेपदार्थो विवृत इति ज्ञायते ॥ २२ ॥ * * निवृत्तिमार्ग एव संसारोन्मूलनहेतुरिति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गस्तु नानादुःखहेतुत्वेन हेयः प्रेक्षावतेत्येतत्त्वानुभवसिद्धमित्याह—तृष्णयेति । भववाहिन्या नदीवद्वर्तमानया संसारापादिकया वा इतरनदीनामृतुभेदेन पूर्यपूर्तिं स्यातां नास्याः कदापि पूर्तिरित्याह—प्राप्येति ॥ २३ ॥ * * यदृच्छया दैवेच्छया लोकं शरीरम् “अस्माल्लोकात्प्रेत्य” इति श्रुतेः न केवलं स्वर्गादेर्द्वारं किन्तु तिर्यगादिजन्मनोऽपि कारणमित्याह—तिरश्चामिति । अस्य मनुष्यशरीरस्याऽपि द्वारमिति शेषः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तद्वीक्षितापि इत्यत्र त्वं न द्वेक्षि नौषि वेति पाठः न द्वेक्षीति गौडपाठः ॥ १८-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इतिबन्धमोद्यमादिकमनुमीयतामिति चेत्तत्राह—नेति । नु निश्चये ह स्पष्टं हे विप्र ! इति ब्रह्मतेजसैव विप्रत्वस्यावगमात् ॥ १७ ॥ * * किमेवं ते विचारेणेति चेत् त्वदेहे सामुद्रिकसल्लक्षणदृष्टया कवित्वकल्पत्वादिकमनुमाय त्वया त्वं कृतार्थीकर्तुं कमप्यालापामृतमिच्छामीत्याह—कविरिति । कर्म कुर्वतः कर्मोद्यमवन्तं लोकमनाहत्य तमपश्यन्नेव शेषे शयनं करोषि तस्य वीक्षिता कौतुकेन तं पश्यन्नेव वा ॥ १८-१९ ॥ * * अध्यात्मचक्षुषा आन्तर्दृष्ट्या इदं भवान् वेदैव किम् ईहोपरमयोः सकामत्विनिष्कामत्वयोः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थाः । भोगार्थमुद्यमैर्देहपृथीकुर्वतां लोकानां दुःखं यद्यहं नाज्ञास्यं तदा उद्यममहमप्यकरिष्यमिति भावः ॥ २० ॥ * * वेदेत्यत्र हेतुः

यस्येति केवलया ज्ञानकर्माद्यमिश्रया ॥ २१ ॥ * * अतो मया त्वं सम्माननीय एवेत्यतः सर्वत्र मौनवतापि त्वयि मौनमनादृत्यैवोच्यत इत्याह—अथापीति । यद्यपि भवान् वेदैव अथापीति यथाश्रुतं नतु स्वकपोलकल्पितम् ॥ २२ ॥ * * यदहं निरुद्यमोगि तत्र कारणं शृण्वित्याह—तृष्णयेति त्रिभिः । भवसंबन्धिन्या बाहिन्या नयेति यथा नद्या अन्तो दुष्प्रापस्तथा तृष्णाया अपि किञ्च नदी इन्द्रेण वृष्यमाणैरनुभिः पूर्यते इयं तु ब्रह्मणा प वृष्यमाणैः कामैर्न पूर्यते इत्याह योग्यैरिति यथा च नद्या बाहितोऽर्थस्तृणकाष्ठपाषाणकण्टकादिषु योज्यते तथैवाहमपि नानायोगिषु यथा च नद्या ग्राहकच्छपावर्त्तादिभिर्भीषयित्वा- तत्परित्राणाय नानासाधनानि कार्यन्ते तथैवाहमपि कर्माणि ॥ २३ ॥ * * यथाच नद्या कदाचित् कश्चिच्चतुष्पथसैकत- देशमपि प्राप्यते तथैवाहमपि साम्प्रतमिमं लोकं नृशरीरं कीदृशं पुण्येन स्वर्गस्य द्वारं साधनं ज्ञानभक्तिभ्यामपवर्गस्य पापेन तिरश्चां सूकरादियेनेरपि पुण्यपापाभ्यां चकारात्तद्भोगान्ते च पुनरप्यस्य नृजन्मनोऽपि द्वारम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रमं श्रावयितुं च योग्यं चेत्तर्हि नोऽस्मभ्यं वद ॥ १७ ॥ * * त्वं कवित्वादिगुणयुक्तोऽपि लोकस्य कर्म कुर्वतः कुर्वन्तं न द्वेष्टि न स्तोषि स्वयं च शेषे अन्तर्वृत्तिरसि यतस्तद्वेति पूर्वेणान्वयः । कविः कान्तदर्शी दक्षः समर्थः निपुणदृक् स्वार्थे दृढदृष्टिः चित्राः अद्भुताः प्रियाः कथाः यस्य सः सर्वत्र तुल्यदृष्टिः ॥ १८ ॥ * * स्मयमानः मन्दस्मितयुक्तः तद्भोगेवाभूतं तेन यन्त्रितो वशीकृतः ॥ १९ ॥ * * हे असुरश्रेष्ठ ! नन्वहो भवानार्यसम्मतः नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानि अध्यात्मचक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या वेद ॥ २० ॥ * * केवलया तदेकविषयिण्या भक्त्या नारायणो देवः सदा हृद्गतः अज्ञानं धुनोति ध्वान्तं तिमिरमर्कं यथा ॥ २१ ॥ * * यद्यपि भगवान् वेद तथापि ब्रूमहे यथाश्रुतमित्यनेनोद्धत्याभावः सूच्यते ॥ २२ ॥ * * भवबाहिन्या जन्ममरणलक्षणसंसारबाहिन्या योग्यैरपि कामैर्विषयैरपूरया कर्माणि कार्यमाणः कर्मसु प्रवर्त्यमानः नानायोगिषु योजितः ॥ २३ ॥ * * इमं लोकं नरदेहम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तर्हि पीनत्वान्यथानुपपत्त्या भोगोऽपि मम स्यादित्याशङ्क्याह—नेति । नु इति निश्चये । ह इति प्रसिद्धौ । ते तवार्थो वित्तं नास्त्येव, यत एव वित्ताद्भोगः स्यादिति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । अर्थाभावः कथं ज्ञातस्तत्राह—निरुद्यमस्येति । तत्रापि ज्ञापकमाह—शयानस्येति । अतो हे ब्रह्मन् सर्वज्ञ हे विप्र अभोगिनो भोगरहितस्यापि तवार्थं पाञ्चभौतिकत्वेन प्रतीयमानो देहो यतः कारणात् पीवा तत्क्षमं नः श्रोतु योग्यं चेत् तदा वदेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * किञ्च वित्तार्जनाद्यसमर्थोप्ययं जनस्त- दर्थमुद्यमं करोति, त्वं तु समर्थोऽपि किमिति न करोषीत्याह—कविरिति । कविर्वाग्यवहारे निपुणः, कल्पः समर्थः, निपुणदृक् चतुरः, चित्राः प्रियाः लोकरञ्जनाः कथा यस्य सः, तथापि तत्तत्कर्म कुर्वतः सतः तद्वीक्षितापि वा तत्सर्वं पश्यन्नपि समः उदासीनः सन् शेषे शयनं करोषि, तत्र किं कारणमिति शेषः ॥ १८ ॥ * * स महामुनीदैत्यपतिना प्रह्लादेनेत्यं परि- पृष्टस्तस्य वागेवाभूतं तेन यन्त्रितो वशीकृतश्च सन् स्मयमानस्तमभ्याह उत्तरं दत्तवानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * तद्दर्शयति— वेदेति यावत्समाप्ति । ननु इत्यवधारणे । हे असुरश्रेष्ठ अध्यात्मचक्षुषाऽन्तर्दृष्ट्या भवानिदं वेद जानात्येव । तत्र हेतुमाह— आर्याणां ज्ञानिनां सर्वज्ञत्वेन सम्मत इति । इदमेति किमत्यपेक्षायामाह—नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्यर्थः ॥ २० ॥ * * सर्वज्ञत्वेनार्यसम्मतत्वे हेतुमाह—यस्येति । केवलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या यस्य तव हृद्गतः सन्नारायणो देवः सदा अज्ञानं धुनोतीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टान्तमाह—अर्कः सूर्यो यथा ध्वान्तमन्धकारं धुनोति तद्वदित्यर्थः । अज्ञाननिराकरणे भगवानेव समर्थः ऐश्वर्यादिगुणपूर्णत्वात्, न जीवस्तद्वदित्वादित्यभिप्रायेणाह—भगवानिति । ननु भगवांस्तु सर्वस्यैव हृद् विराजते कुतः कस्यचिदज्ञानं धुनोति कस्यचिन्नेत्याशङ्क्य यथा सर्वस्मिन् काष्ठे विद्यमानोऽपि वह्निः यत्र मन्थनादिना वह्निः प्रादूर्भूय भूयः पुनः प्रविशति तदेव काष्ठं दहति नान्यत् तथैवेयं भगवतोऽपि क्रीडेत्यभिप्रेत्याह— देव इति ॥ २१ ॥ * * यद्यपि भवान् सर्वं वेद तथापि हे राजन् यथाश्रुतं तव प्रश्नान्प्रति ब्रूमहे प्रश्नानामुत्तराणि वदामि, हि यस्मादात्मनः अन्तःकरणस्य शुद्धिमिच्छतां भगवद्भक्तत्वाद्भवान् सम्भाषणीयोऽसीत्यन्वयः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरि- हारायोक्तम् ॥ २२ ॥ * * यदुक्तं कथं त्वं निरुद्यमोऽसि तत्राह—तृष्णयेति त्रिभिः । भवबाहिन्या जन्मपरम्पराकारिण्या तृष्णया नद्याऽहं नानायोगिषु योजित इत्यन्वयः । नद्या अन्तो यथा दुष्प्रापस्तथा अस्या अपीति । नदीत्वं नद्याबाहितोऽर्थस्तृण- कण्टकादिषु योज्यते तथैवाहं नानायोगिषु योजितः । नदी इन्द्रेण वृष्यमाणैरनुभिः पूर्यते इयं तु ब्रह्मणापि वृष्यमाणैः कामैर्न पूर्यते इत्याह—योग्यैः कामैरपूर्येति । नद्या यथा ग्राहकच्छपादिभिः भीषयित्वा ततः परित्राणार्थं नानाकर्माणि कार्यते तथाऽहं

तत्तद्दुःखपरिहारार्थं कर्माणि कार्यमाणो जात इति ॥ २३ ॥ ॐ ॐ यथा नद्या कदाचित्कश्चित्सैकतदेशमपि प्राप्स्यते तथैवाहमपि कर्मभिर्भ्रमन् सम्प्रति इमं लोकं मनुष्यदेहं यदृच्छया प्रापितः । कथम्भूतम् ? पुण्येन स्वर्गस्य द्वारं साधनं, ज्ञानभक्तिभ्यामपवर्गस्य द्वारं, पापेन तिरश्चां श्वशूकरादियोनेर्द्वारं, पुण्यपापमिश्रेण कर्मणा पुनरस्य मनुष्यलोकस्य द्वारम् । यदपि दत्तात्रेयस्य भगवदवतारत्वात् कर्माधीनजन्मादि नास्ति तथापि लोकशिक्षार्थं लोकवृत्तमात्मन्यारोप्यैवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव विवृण्वन् पृच्छति ॥ नेति ॥ हे ब्रह्मन्, शयानस्य सर्वकालं शयनमेवाचरत इत्यर्थः । अह एव, निरुद्यमस्य निर्व्यापारस्य, ते तव, इह लोके, अर्थः वित्तं न अस्ति । यतः एव, यतो वित्तादेव हेतोरित्यर्थः । भोगाः देहपोषणादयः, भवन्ति । अतः, अभोगिनः भोगरहितस्य, तव, अयं देहः, हे विप्र, यतः हेतोः पीवा, अभवत् । तत्तत्कारणं नोऽस्माकं, क्षमं योग्यं चेत्, श्रोतुमिति शेषः । तर्हि वद कथय । अगोप्यं चेत्तर्हि वर्णयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ॥ तव भोगसाध्ये पीवत्वे निमित्तान्तरेण भाव्यमन्यथा कवित्वादयो भोगिगुणा न स्युरित्याह ॥ कविरिति ॥ त्वं कविर्विद्वान्, कल्पः दक्षः, निपुणद्वयं चतुरः, चित्रा विचित्राः प्रियाः लोकरञ्जनयाः कथाः यस्य सः, लोकस्य कर्म कुर्वतः व्यापारं विदधतः सतः, तद्वीक्षितापि, सम उदासीनः सन् शेषे तूष्णीं शयानोऽसि । तत्कारणं वदेति भावः । पाठान्तरे, तत् कर्म, न द्वेक्षि, न नौपि, न वा नौपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स इत्यमिति । इत्यमनेन प्रकारेण दैत्यपतिना प्रह्लादेन, परिपृष्टः सः, महामुनिः, तस्य प्रह्लादस्य वागेवामृतं तेन यन्निन्नतो नोदितो वा वशीकृतः, स्मयमानः सन् तं प्रह्लादं, अभ्याह शृण्वत्यभिमुखीकृत्योक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तदेवाह यावदध्यायसमाप्ति । वेदेदमिति । हे असुरश्रेष्ठ, नृणाम् ईहा च उपरमश्च तयोः प्रवृत्तिर्नवृत्त्योः, पदानि स्थानानि कारणानि वा । इदमेतत्सर्वं भवान् यतः, आर्यसंमतः अतीन्द्रियार्थादर्शनामप्रेसरः, ततः, अध्यात्मचक्षुषा सर्वलोकमनोऽभिप्रायविषयकज्ञानेन, वेदं जानात्येव ॥ २० ॥ ॐ ॐ यस्येति । किं च भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः, देवः स्वतेजसा दीप्यमानः नारायणः, केवलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या, तुष्टः यस्य भवतः, सदा हृदतः सन्, अकवत् सूर्यवत्, अज्ञानं ध्वान्तमज्ञानरूपमन्धकारमित्यर्थः । धुनोति निरस्यति । हृदतभगवन्निःशेषनिरन्ताज्ञानानां भवादृशां न किमप्यविदितमस्तीति भावः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अथापीति । अथापि यद्यप्येवमस्ति तथापि, हे राजन्, यथाश्रुतं तव प्रश्नान् प्रति, ब्रूमहे । त्वत्प्रश्नानामुत्तराणि वदामीत्यर्थः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारार्थोक्तम् । आत्मनः स्वस्य, शुद्धिम् इच्छता पुंसां, भवान् संभाषणीयः हि । भवता सह संभाषणमात्रेणात्मनः शुद्धिर्भवति, किं पुनरध्यात्मविचारेणातो ब्रूमहे इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन् किं शेषे इति यत् पृष्टं तत्र तावदुत्तरमाह ॥ तूष्णयेति चतुर्भिः ॥ हे प्रह्लाद, तावत् अहं योग्यैर्यथोचितैः कामैः, अपूरया पूरयितुमशक्यया, भववाहिन्या जन्मपरंपराकारिण्या, तूष्ण्या, कर्माणि पुण्यपापात्मकानि, कार्यमाणः कर्मसु प्रवर्त्यमानः सन् इत्यर्थः । नानायोनिषु योजितः संप्रवेशितः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ यदृच्छयेति ॥ कर्मभिः तैरेव कर्मभिः, भ्रमन् अहं, यदृच्छया दैवात्, स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गमोक्षयोः, तिरश्चनः तिर्यग्जातीनां, पुनः अस्य मनुष्यत्वस्य च, द्वारं प्राप्तेः कारणं, धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं ज्ञानसंपदाऽपवर्गस्वाधर्मेण तिरश्चः, एवं वर्त्तमानमनुष्यदेहसजातीयसुकृताचरणेन तु पुनर्मनुष्यत्वस्य च कारणमित्यर्थः । एवंभूतं इमं लोकं, मनुष्यजन्मेत्यर्थः । प्रापितः तूष्णयेति शेषः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

भगवन् ! आप कोई उद्योग तो करते नहीं, यों ही पड़े रहते हैं । इसलिये आपके पास धन है नहीं । फिर आपको भोग कहाँसे प्राप्त होंगे ? ब्राह्मणदेवता ! बिना भोगके ही आपका यह शरीर इतना हृष्ट-पुष्ट कैसे है ? यदि हमारे सुननेयोग्य हो, तो अवश्य बतलाइये ॥ १७ ॥ ॐ ॐ आप विद्वान्, समर्थ और चतुर हैं । आपकी बातें बड़ी अद्भुत और प्रिय होती हैं । ऐसी अवस्थामें आप सारे ससारको कर्म करते हुए देखकर भी समभावसे पड़े हुए हैं, इसका क्या कारण है ? ॥ १८ ॥ नारदजी कहते हैं—धर्मराज ! जब प्रह्लादजीने महामुनि दत्तात्रेयजीसे इस प्रकार प्रश्न किया, तब वे उनकी अमृतमयी वाणीके बशीभूत हो मुस्कराते हुए बोले ॥ १९ ॥ ॐ ॐ दत्तात्रेयजीने कहा—दैत्यराज ! सभी श्रेष्ठ पुरुष तुम्हारा सम्मान करते हैं । मनुष्योंको कर्मोंकी प्रवृत्ति और उनकी निवृत्तिका क्या फल मिलता है, यह बात तुम अपनी ज्ञान दृष्टिसे जानते ही हो ॥ २० ॥ तुम्हारी अनन्य भक्तिके कारण देवाधिदेव भगवान् नारायण सदा तुम्हारे हृदयमें विराजमान रहते हैं और जैसे सूर्य अन्धकारको नष्ट कर देते हैं, वैसे ही वे तुम्हारे अज्ञानको नष्ट करते रहते हैं ॥ २१ ॥ ॐ ॐ तो भी प्रह्लाद ! मैंने जैसा कुछ जाना है, उसके अनुसार मैं तुम्हारे प्रश्नोंका उत्तर देता हूँ । क्योंकि आत्मशुद्धिके अभिलाषियोंको तुम्हारा सम्मान अवश्य

करना चाहिये ॥ २२ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजी ! तृष्णा एक ऐसी वस्तु है, जो इच्छानुसार भोगोंके प्राप्त होनेपर भी पूरी नहीं होती । उसीके कारण जन्म-मृत्युके चक्रमें भटकना पड़ता है । तृष्णाने मुझसे न जाने कितने कर्म करवाये और उनके कारण न जाने कितनी योनियोंमें भटकते-भटकते दैववश मुझे यह मनुष्ययोनि मिली है, जो स्वर्ग, मोक्ष, तिर्यग्योनि तथा इस मानव-देहकी भी प्राप्तिका द्वार है—इसमें पुण्य करे तो स्वर्ग, पाप करें तो पशु-पक्षी आदिकी योनि, निवृत्ति हो जायँ तो मोक्ष और दोनों प्रकारके कर्म किये जायँ तो फिर मनुष्य-योनिकी ही प्राप्ति हो सकती है ॥ २४ ॥

अत्रापि दम्पतीनां च सुखायान्यापनुत्तये । कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम् ॥ २५ ॥
 सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वहोपरतिस्तनुः । मनःसंस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥
 इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान् । विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिम् ॥ २७ ॥
 जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया । मृगतृष्णामुपाधावेत् यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः ॥ २८ ॥
 देहादिभिर्देवतन्त्रैरात्मनः सुखमीहतः । दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघा कृताः कृताः ॥ २९ ॥
 आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैर्विमुक्तस्य कर्हिचित् । मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम् ॥ ३० ॥
 पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् । भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ॥ ३१ ॥
 राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः । अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अत्र अपि सुखाय अन्यापनुत्तये च कर्माणि कुर्वताम् दम्पतीनाम् विपर्ययम् दृष्ट्वा निवृत्तः अस्मि ॥ २५ ॥
 सुखम् अस्य आत्मनः रूपम् सर्वहोपरतिः तनुः मनः संस्पर्शजान् भोगान् संविशन् दृष्ट्वा स्वप्स्यामि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पुमान्
 इति एतत् आत्मनः संतम् स्वार्थं विस्मृत्य असति द्वैते विचित्राम् घोराम् संसृतिम् आप्नोति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यथा अज्ञः
 तदुद्भवैः छन्नम् जलम् हित्वा जलकाम्यया मृगतृष्णाम् उपाधावेत् स्वतः अन्यत्र अर्थदृक् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ दैवतन्त्रैः देहादिभिः
 आत्मनः सुखम् दुःखात्ययं च ईहतः अनीशस्य कृताः कृताः क्रियाः मोघाः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आध्यात्मिकादिभिः दुःखैः
 कर्हिचित् अविमुक्तस्य मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैः अर्थैः कामैः किम् क्रियते ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अजितात्मनाम् लुब्धानाम् भयात्
 अलब्धनिद्राणाम् सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् क्लेशम् पश्यामि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ राजतः चोरतः शत्रोः स्वजनात् पशुपक्षितः
 अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मात् नित्यम् प्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि । अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु प्रवृत्त्या
 कदाचित्सुखं स्यान्निरवृत्त्या तु किं स्यादिति चेत्तत्राह । सुखमस्य जीवस्य स्वरूपमेव । तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह । सर्वेति ।
 तनोतीति तनुः सर्वक्रियानिवृत्तौ स्वत एव प्रकाशत इत्यर्थः । भोगांश्च मनःसंस्पर्शमनोरथमात्रजानशाश्वतान् दृष्ट्वा स्वप्स्यामि
 निरुद्यमोऽपीत्यर्थः । तर्हि कदाचित्कथं भुंक्ते तत्राह । संविशन् । प्रारब्धभोगान्भुञ्जान इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं
 चेत्कोऽपि संसारं न प्राप्नुयात्तत्राह । इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं पुरुषार्थं विस्मृत्य
 असत्यपि द्वैते ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । जलमिति । तदुद्भवैश्छन्नशैवालादिभिः जलकाम्यया जलेच्छया ।
 स्वत आत्मस्वरूपादन्यत्र पुरुषार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं स्वस्य निरुद्यमत्वे कारणमुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वेति यदुक्तं
 तद्विवृणोति । देहादिभिरिति पञ्चभिः । ईहत इच्छतः अनीशस्य निर्देवस्य पुनः पुनः प्रारब्धाः क्रिया मोघा विफला
 एव भवन्ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ क्रियाणां सफलत्वेऽपि फलस्यानुयोगमाह । आध्यात्मिकादिभिरिति । मर्त्यस्य मरिष्यतः
 कृच्छ्रेण दुःखेनोपनतैः प्राप्तेः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेऽप्यर्थे दुःखं तदवस्थमित्याह । पश्यामीति ॥ ३१ ॥
 भयं प्रपञ्चयति । राजत इति । स्वस्मान्मत्त एव कथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिना नाशः स्यादिति प्राणवतामर्थवतां
 च भयं नित्यम् ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निवृत्तोऽस्मि कर्ममात्रेभ्य इत्यर्थः । विपर्ययमिति । यथा सुखार्थं गृहाणि क्रियन्ते तेषां च पातलेपनादिभिरधिकमेव पूर्वतो दुःखं दृश्यते न तु सुखमिति । एवं सुखार्थमुद्राहः क्रियते सति तस्मिन्पुत्रानुत्पत्त्या दुःखं पुत्रे सति तद्विद्याप्राप्तिविवाह-धनादिसिद्धये पूर्वस्याद्बहुतरमेव दुःखं दृश्यते लोके एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥ * * अस्य जीवस्य । सर्वा ईहा कर्माणि तद्वेतुस्तृष्णा च तासामुपरतिरेव तनुः । इत्यर्थे इति । तनुं विना यथा सुखं नोपलभ्यते तथोपरतिं विनापीति भावः । इत्यर्थे इति । तेषां क्षणभंगुरादिकावेक्षणेन तत्रारुचिरेव जातेति भावः । अत्राक्षिपति-तर्हीति । इत्यर्थे इति । स्वाभाविकनश्वरा-त्मसुखमुपभुञ्जानः स्वप्स्यामि स्वपिमि वैतृष्णादिदिव्यकुसुमशय्यायामिति स्वस्य पीनत्वे सुखभोग एव हेतुः । 'निवृत्तिः पुष्टी-करणम्' इति वैद्यकोक्तेः । यद्वा—स्वप्स्यामि संप्रत्यपि तृष्णाभासस्यानिवृत्त्या यद्यपि सम्यगात्मसुखानुपलब्धितथापि पञ्चवै-दिनैस्तस्यापि निवृत्त्या सम्यक् संविशन् शयिष्य इत्यर्थः । 'संवेशः स्वापस्त्रीरतबंधयोः' इति मेदिन्युक्तेरत्र सामान्यत एव संभोग-वाची ज्ञेयः ॥ २६ ॥ * * द्वैते देहादौ ॥ २७ ॥ * * तस्मिन् जले उद्भवैनं तु तस्मादुद्भूतैरिवात्मन्युभूतैर्मायिक-तृष्णादिभिश्छन्नमात्मसुखं हित्वा ॥ २८-३० ॥ * * तदवस्थं धनिजनस्थम् ॥ ३१-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अत्रेति । अत्र मनुष्यजन्मन्यपि सुखप्राप्तये अन्यस्य दुःखस्यापनुत्पत्तये निवृत्तये च कर्माणि कुर्वतां दम्पतीनां फल-विपर्ययं दुःखप्राप्तिरूपं दृष्ट्वा सर्वेभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥ * * ननु निवृत्त्या कथं सुखं तत्राह—सुखमिति । सुखं हि अस्य जीवात्मनः स्वरूपमेव सर्वेहोपरतिः सर्वक्रियानिवृत्तिः तनोतीति तनुः प्रकाशश्च सर्वक्रियानिवृत्तौ स्वयं प्रकाशत इत्यर्थः । यद्वा । सुखमात्मनो रूपमेव सर्वेहोपरतिश्च तनुः यथा तनुं विना सुखं न प्रकाशते तथा सर्वेहोपरतिं विना सुखं न प्रकाशते । अतः भोगान् मनआदीन्द्रियसंस्पर्शजातान्दृष्ट्वा एकत्र संविशन् तिष्ठन् प्रारब्धान् भोगान् भुञ्जान एव स्वप्स्यामि । स्वपि लडर्धे लडार्धः ॥ २६ ॥ * * इतीति । इत्येतदात्मनः स्वरूपभूतं पुरुषार्थं सन्तं स्वस्मिन्नेव विद्यमानं पुमान् विस्मृत्य वै द्वैते असति दुःखहेतुभूते घोरां जन्ममरणादिभिर्भयंकरां विचित्रां देवतिर्यङ्मरणादिनानारूपां संसृतिमाप्नोति ॥ २७ ॥ जलमिति । अज्ञो जनो यथा तदुद्भवैर्जलोद्भवैस्तृणशैवालादिभिश्छन्नं जलं हित्वा त्यक्त्वा जलकाम्यया जलस्य इच्छया मृगतृष्णां मरीचितोयमुपाधावेत् तथा स्वतः पुरुषार्थभूतादात्मनः सकाशादन्यत्र विषयेषु अर्थदृक् पुरुषार्थं पश्यन्नात्मानं हित्वा विषयानुपधावति ॥ २८ ॥ * * स्वस्य निरुद्यमत्वे हेतुमुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वेत्युक्तं विवृणोति—देहेति । देवतन्त्रैः कर्मायत्त-देहेन्द्रियादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं दुःखस्यात्ययं निवृत्तिं चेहत्तः इच्छतः अनीशय कृताः कृताः पुनः पुनरारब्धाः क्रियाः मोघा व्यर्था भवन्तीत्यर्थः । न सुखजनिका नापि दुःखनिवर्तिका भवन्ति ॥ २९ ॥ * * आध्यात्मिकेति । आध्यात्मि-काधिभौतिकाधिदैविकैः दुःखैः कर्हिचित्कदाचिदप्यविमुक्तस्य मर्त्यस्य मरणशीलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनोपाजितैरर्थैर्विर्तैस्तन्नि-मित्तैः कामैश्च विषयैश्च किं क्रियत सुखं क्रियेत ॥ ३० ॥ * * कृच्छ्रं विना लब्धेऽप्यर्थं दुःखमाह—पश्यामीति । लुब्धानाम् अजितात्मनाम् धनापहारभयान्न लब्धा निद्रा यैस्तेषां सर्वतः पितृपुत्रादिभ्योऽप्ययमपहरिष्यतीति शंकावतां धनिनां क्लेशं पश्यामि ॥ ३१ ॥ * * राजत इति । राजादिभ्यो नित्यमेव प्राणेच्छावतामर्धवतां धनेच्छूनां च भयम् । तत्र स्वस्मात् मत् एव कथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिना नाशः स्यादिति प्राणोऽत्र संभोगादिप्रयोजकं शरीरबलं ज्ञेयं जीवनमात्रं तु विहितमेव जीवस्य तत्त्वजिज्ञासेत्यादौ इत्याहुः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

अत्रापि अस्मिन्नपि मनुष्यजन्मनि स्वर्गापवर्गदेऽपि दम्पतीनां यन्मैथुनादिसुखं तदर्थमन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये च कर्माणि कुर्वतां लोकानां विपर्ययं सुखार्थं कृतेभ्यः कर्मभ्यः दुःखप्राप्तिरूपं विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥ * * ननु, प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्यादपि किं निवृत्त्या स्यादित्यत्राह—सुखमिति । सुखमस्यात्मनः प्रत्यगात्मनो रूपं स्वरूपमेवातो न तदर्थं यत्नः कार्य इति भावः । तर्हि स्वतः सुखरूप आत्मा तत्त्वेन किं नोपलभ्यते इति शङ्कां निराकरोति—सर्वासामीहानां देहगतव्यापाराणामुपरमः अभावोऽस्यात्मनस्तनुराकारः निष्क्रियं सुखमेव तस्य तनुरित्यर्थः । कात्स्न्येनेहोपरमपूर्वकं तद्याथात्म्य-विमर्शनेन सुखरूपतयोपलभ्यत इति भावः । यत एवमनो भोगान् शब्दादिविषयभोगान् मनसस्संस्पर्शजान्मनोरथमात्रजान्शा-श्वतान् दृष्ट्वा संविशन्नात्मयाथात्म्याऽवलोकने प्रविष्टोऽहं प्रारब्धानुभवे प्रविष्टो वा स्वप्स्यामि शयानोऽस्मि ॥ २६ ॥ * * तर्हि सर्वापि लोकस्त्वमिव सुखरूपमात्मानं किन्नोपलप्स्यते इति शङ्कां निराकर्तुं स्वाभाविकसुखरूपात्मस्वरूपाविमर्शनमूलक-

देहात्मभ्रमेण न शेते किन्तु संसरतीत्याह—इतीति । इत्येतदात्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्थं स्वस्य पुरुषार्थरूपं स्वत एव सन्तं विस्मृत्य स्वत एव सन्तमात्मनः सुखरूपं स्वरूपात्मकं स्वपुरुषार्थं विस्मृत्येत्यर्थः । पुमान् देही असति स्वत आत्मन्यवियमानेपि द्वैते देवमनुष्यादिभेदे देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यभिमानरूपे द्वैते भेदे निमित्ते द्वैतेनेत्यर्थः । विचित्रां गर्भजन्मजरामरणादिरूपामत एव घोरां भयङ्करां संसृतिमाप्नोति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तमुखेनाह—जलमिति । जलं तदुद्भवैस्तृणशैवालादिभिरुन्नं जलं हित्वा अज्ञो यथा जलकाम्यथा मृगतृष्णां जलवत्प्रतीयमानामुपधावेत्तथा स्वतः सुखरूपमात्मनः स्वरूपं विस्मृत्याऽन्यत्र वैषयिकसुखेष्वर्थदृक् पुरुषार्थदृष्टिर्भावति लोकः स्वत आत्मनोऽन्यत्र देहादौ पुरुषार्थदृष्ट्वा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मीत्येतदेव विवृणोति—देहादिभिरिति, पञ्चभिः । दैवतन्त्रैः कर्मायत्तैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं दुःखनिवृत्तिश्चेहः इच्छतः अनीशस्य कर्मवशात् पुंसः कर्त्तरि षष्ठी इच्छता कृता कृताः पुनः पुनरारब्धाः क्रियाः मोघाः व्यर्थाः न सुखजनका नाऽपि दुःखनिवर्त्तकाश्च दृष्टा इति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कथञ्चित्क्रियाणाममोघत्वेपि तज्जन्यं सुखमनुभूयमानदुःखेभ्योऽल्पमित्याह—आध्यात्मिकादिभिः । आदिशब्देनाधिदैवकाधिभौतिके प्राप्ते तैर्दुःखैः कर्हिचित्कदाचिदपि अविमुक्तस्य मर्त्यस्य मरणशीलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनाजितैरर्थैर्विजितैस्तन्निमित्तैः कामैश्च किं कियत्सुखं क्रियेत न किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु, धनार्जने हि दुःखं लब्धधनानां तु सुखमेवेत्यत्राह—पश्यामीति । धनानां लब्धधनानामपि क्लेशं पश्यामि क्लेशित्वे हेतुं वदन् धनिनो विशिनष्टि—लुब्धानामिति । लुब्धानामलब्धधनलिप्सया लब्धधनव्ययभयेन च क्लिश्यतामिति भावः । अजितात्मनामजितेन्द्रियाणां कामानामपर्याप्त्या च क्लिश्यतामिति भावः । भयादलब्धा निद्रा यैस्तेषां चोरादयो धनमपहरेयुरिति भयाद्विगतनिद्राणामित्यर्थः । इतोऽपि क्लेश इति भावः । भये हेतुं वदन्विशिनष्टि—सर्वतः सर्वेभ्योऽप्यतीव विशङ्किनामपहरेयुरिति शङ्कां कुर्वताम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति—राजत इति । राजादिभ्यः पशुतः पशुभ्यः गजाश्वादिभ्यः पक्षितः पक्षिभ्यः सस्यादिभक्षणाथं प्रवृत्तेभ्यः कालतः स्वस्मादानभोगयोः प्रवृत्तात् स्वस्माच्च प्राणान् तुल्यमर्थं श्रैषामस्तीति तथा तेषां नित्यं भयमनुवर्तते ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कृष्याद्युद्योगवतो वित्तं स्यादित्यादिना यदुक्तं सुखं स्यादिति तत्परिहरति—अत्रापीति । अत्रापि मनुष्यशरीरेऽपि दम्पतीनां विपर्ययं दुःखं दृष्ट्वा निवृत्तिमार्गमाश्रितोऽस्मीत्यन्वयः । अन्यापनुत्त्ये सुखादन्यस्य दुःखस्य निरासाय “सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं नान्यदुपारमं वा” इति स्वोक्तेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कर्मणो निवृत्तस्य दुःखस्य निरासाय सुखावाप्तौ किमन्तरङ्गमित्याशङ्क्य यदि सुखं स्वरूपाद्विन्नं तर्हि तत्प्राप्तौ यत्नः कर्तव्यो न चैवं स्वरूपत्वान् सुखस्य तद्व्यक्तौ स्वरूपाच्छादकसर्वनिषिद्धकर्मनिवृत्त्याविभूतभगवत्प्रसाद एव मुख्यनिमित्तमित्याह—सुखमिति । “बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः” इत्यादि हिशब्देन दर्शयति, अस्यात्मनो जीवस्य स्वरूपभूतं यत्सुखे तत्सर्वेहोपरतेः प्रसन्नात्सर्वा पूर्णहा चेष्टा यस्य स सर्वेहः “को ह्येवान्यात्” इति श्रुतेः । उपाधिकाऽत्युद्विक्तारतिरानन्दो यस्य स उपरतिः “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः । सर्वेहश्च उपरतिश्च सर्वेहोपरतिस्तस्माद्वरेराविर्भवतीति शेषः । “उपोधिके” इति सूत्रात् । ततः किं तत्राह, मनःसंस्पर्शजानिति । मनोऽधिष्ठितेन्द्रियाणां विषयैः संस्पर्शनात्सम्बन्धात् जाताच्छतान् स्रगादिभोगान्न सम्बिशेत् न सेवेत् बुद्धिमानिति शेषः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एतदङ्गीकारविरुद्धस्य बाधकमाह—इतीति । आत्मन इत्येतदुक्तमित्येवं तत्र सिद्धमिति शेषः । इतिशब्दः प्रकारवचनः तत्र पुमान्सन्तं सदातनं स्वार्थं पुरुषार्थं विस्मृत्य असति भगवत्प्रसादेन निवर्तमाने द्वैतेऽन्यथा ज्ञाने विषये विचित्रां सुरनरादिनानाचार्योनिविषयां घोरां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स्वतृष्णाया अनिवृत्तकत्वात्संसारस्य घोरत्वमितीममर्थं सदृष्टान्तमाह—जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवैः शैवादिभिरज्ञो ज्ञानरहितोऽजितेन्द्रियो मृगतृष्णां सूर्यमरीचिसम्पृक्तसलिलं यथोपधावेत्तथा स्वतः स्वतन्त्राद्वरेन्यत्र देवदत्तादावर्थदृक् पुरुषार्थदर्शी ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ननु, पुरुषार्थसाधनत्वेन जातैर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाः सुखादिहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भगवदर्पणबुद्धिचिकित्सारहिता व्यर्था इत्याह—देहादिभिरिति । या याः कृताः कृताः क्रियास्तान्ताः सर्वा अपि मोघाः तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अनीशस्येशविरुद्धस्य ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इतोपि वित्तापादने न प्रयतनीयम् आध्यात्मिकादिक्लेशमाहृद्गीतत्वेन दुर्भुभ्रष्टमण्डकवत्समृद्धशरीरबलाभावात् कृतान्तपाशबद्धगलस्य पुरुषस्य पुरतो निहितक्षीरासववद्बन्धं चित्तमित्याह—आध्यात्मिकादिभिरिति । कामैः शब्दादिविषयैः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कस्यचिददृष्टबलादुपाजितवित्तस्य समृद्धशरीरबलस्याऽपि लोभाभिभूतमनस्कत्वेनाऽपि भोगो दुर्घट इत्याह, पश्यामीति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्राणार्थवद्भयम् अर्थवतः प्राणभयं भवति प्राणवतोऽर्थवत्तश्चेति वा ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्त्यै विपर्ययं दुःखमेव दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि कर्ममात्रेभ्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥
कर्मणा कदाचित् सुखं स्यादपि सर्वकर्मनिवृत्त्या किं स्यादिति चेत्तत्राह—सुखमस्य मम स्वरूपमेव तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह—
सर्वेति । सर्वा ईहाः कर्माणि तद्धेतुः तृष्णा च तासाम् उपरतिरेव तनुः तनुं विना यथा सुखं नोपलभ्यते तथा तामपि
विनेत्यर्थः । भोगांस्तु प्राकृतान् मनःस्पर्शजान् मनोरथमात्रजान् क्षणभङ्गुरान् दृष्ट्वा तत्रारुचिरेव संविशन् स्वाभाविकानश्वरात्म-
सुखमुपभुञ्जानः स्वप्स्यामि स्वपिमि वैतृष्णादिदिव्यकुसुमगन्धायामिति स्वस्य पीनत्वे सुखभोग एव हेतुरुक्तः “निवृत्तिः पुष्टीकरणा-
नाम्” इति वैद्यकोक्तेः यद्वा स्वप्स्यामि संप्रत्यपि तृष्णाभासस्यानिवृत्त्या यद्यपि सम्यगात्मसुखानुपलम्भस्तथापि पञ्चपैदिनैस्त-
स्यापि निवृत्त्या सम्यक् संविशन् शयिष्य इत्यर्थः । “सन्वेशः स्वापस्त्रीरतबन्धयोः” इति मेदिन्युक्तेरत्र सामान्यत एवोपभोग-
वाची संवेशशब्दो ज्ञेयः ॥ २६ ॥ * * * एवं चेत् सर्वप्येवं किमिति सुखिनो न स्युस्तत्राह—इत्येतदिति । स्वार्थं स्वीयं
सुखरूपमर्थं विस्मृत्य द्वैते दुःखरूपे असति देहादौ वस्तुत आत्मनः अविद्यमानेऽपि यद्वा असति असार्वकालिके ॥ २७ ॥ * * *
एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलमिति । तदुद्भवैर्जल एवोद्भूतैर्न तु जलादुद्भूतैस्तृणशैवालादिभिरुत्पन्नमिवात्मसुखं तत्रोद्भूतै-
र्मायिकतृणादिभिः सन्नंहित्वा स्वतोऽन्यत्र पुरुषार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥ * * * विपर्ययं दृष्ट्वेति यदुक्तं तद्विवृणोति—देहादिभि-
रिति पञ्चभिः । सुखं दुःखात्ययश्च ईहत ईहमानस्य क्रिया मोघाः निष्फलाः ॥ २९ ॥ * * * यदि कदाचित् सफलाः
स्युस्तदपि फलभोगाऽसामर्थ्यमाह—आध्यात्मिकादिभिरिति । दुःखसहितः सुखभोगोऽपि नेत्याह मर्त्यस्य अकस्मादेव
सम्भावितमृत्योः ॥ ३० ॥ * * * तदेवमर्थेन दुःखनिवृत्तिः प्रत्युत दुःखाधिक्यमेवेत्याह, पश्यामीति ॥ ३१ ॥ * * *
स्वस्यादिति मत्त एव कथञ्चिद्दानभोगविस्मरणादिना नाशः स्यादिति प्राणेषु अर्थेषु चासक्तिमतां भयं प्राणोऽत्र शरीरबलं
सम्भोगादिप्रयोजकं ज्ञेयं जीवनमात्रन्तु विहितमेव “जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा” इत्यादौ ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अत्रापि नरदेहेऽपि सुखाय अन्यस्य दुःखस्यापनुत्तये कर्माणि कुर्वतां विपर्ययं सुखाभावं दुःखप्राप्तिश्च दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि
तादृशकर्मत इति शेषः ॥ २५ ॥ * * * सुखं तु अस्य हृदि दृश्यमानस्य भगवतः रूपं सर्वैः कुतो नाऽनुभूयते अत्राह—
सर्वासामीहानामुपरतिर्यस्मात्समाधिः अस्याऽत्मनस्तनुः शरीरम् ध्यानसमाधिः शून्यैर्जनेनाऽनुभूयते इति फलितोऽर्थः अतः
मनःसंस्पर्शजान् मनसा संस्पृश्यते विचार्यते इति मनःसंस्पर्शं प्रारब्धं कर्म तज्जान् भोगान् दृष्ट्वा अवश्यभोग्यतया विलोक्य
संविशन् भुञ्जन् स्वप्स्यामि शयानोऽस्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * * इत्येतद्भगवद्धान्यनिरूपणम् आत्मनः स्वार्थं स्वपुरुषार्थं सन्तं
साधुमङ्गलावहमित्यर्थः । विस्मृत्य असत्यमङ्गले द्वैते द्वाभ्यां चेतनाचेतनाभ्यां युतं द्वितं तदेव द्वैतं द्वयोर्भावो द्विताद्वितैव द्वैतं वा
तस्मिन् चेतनाचेतनात्मके प्रपञ्चे जगति घोरां भयङ्करां संसृतिं जन्ममरणादिरूपामाप्नोति ॥ २७ ॥ * * * यथा तदुद्भवै-
स्तृणादिभिः छन्नं जलं हित्वा मृगतृणमञ्ज एवोपधावेत तद्वत्स्वतः स्वीयादीश्वरादन्यत्रार्थदृक् अज्ञ एव स्यात् ॥ २८ ॥ * * *
तस्यानिशस्य ईश्वरादन्यत्रार्थदृशः देहादिभिः सुखं दुःखाऽत्ययश्च इच्छतः कृताः कृताः पुनः पुनः प्रवर्त्तिताः क्रिया मोघाः
निष्फलाः स्युः ॥ २९ ॥ * * * कर्हिचित् कदाचित्कृच्छ्रेण कष्टसाध्यया कयाचित् क्रियया उपनतैः प्राप्नैरपि अर्थैः धनैः
कामैर्भोगैश्च मर्त्यस्य मरिष्यतः आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरमुक्तस्य किं न किमपि सुखमित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * * प्राप्तार्थस्य
प्रत्युत दुःखं पश्यामीत्याह—पश्यामीति, द्वाभ्याम् ॥ ३१ ॥ * * * राजादिभिः प्राणोपलक्षितदेहवतामर्थवतां च नित्यं
भयं भवति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अत्र मनुष्यजन्मन्यपि सुखप्राप्तये अन्यस्य दुःखस्यापनुत्तये निवृत्तये च कर्माणि कुर्वतां दम्पतीनां फलविपर्ययं
दुःखप्राप्तिरूपं दृष्ट्वा कर्मभ्यो निवृत्तोऽस्मीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ * * * प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं स्यादपि निवृत्त्या तु किं स्यादिति
चेत्तत्राह—सुखमिति । अस्य जीवात्मनः स्वरूपमेव सुखं पूर्णानन्दस्वरूपभगवदंशत्वात् । तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह—सर्वेति ।
तनोतीति तनुः प्रकाशकः सर्वक्रियानिवृत्तावेव स्वरूपभूतानन्दः स्वतः प्रकाशते नान्यथा कायिकवाचनिकमानसिकत्रिविधा-
क्रियाभिराच्छादितत्वात्सुषुप्तौ सर्वक्रियानिवृत्तौ सुखमहमस्वाप्समिति स्मरणजनकानुभवसिद्धत्वाच्च । तर्हि कथं लोके विषयजन्य-
त्वप्रसिद्धिर्यतो विषयार्थं सर्वोऽपि प्रयत्नं करोतीत्याशङ्क्याह—मन इति । लोकप्रसिद्धा अप्यानन्दा आत्मस्वरूपभूता एव
मनः प्रेरितेन्द्रियविषययोः संस्पर्शेन सम्बन्धेन प्रादुर्भवन्ति पुनश्च तत्सम्बन्धाभावे तिरोहिता भवन्तीति तांस्तथाभूतानतितुच्छान्

दृष्ट्वा ततो विरक्तत्वात्तदुद्यमरहितः एकत्र संविशन् तिष्ठन् प्रारब्धान् भोगान् भुञ्जान एव स्वप्स्यामि स्वपिभीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ तर्हि कथमन्यत्र तत्रासक्तिरियपेक्षायामज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—इतीति । इत्येतदात्मनः जीवस्य स्वरूपभूतं पुरुषार्थं सन्तं स्वस्मिन्नेव विद्यमानं पुमान् विस्मृत्यैव असति दुःखहेतुभूते द्वैते घोरां जन्ममरणादिभिर्भयङ्करां विचित्रां देवतिर्यङ्नरादिनानारूपां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलमिति । अज्ञो जनो यथा जलोद्भवैस्तृणशैवालादिभिश्छन्नं जलं हित्वा त्यक्त्वा जलस्य काम्यया इच्छया मृगतृष्णां मरीचितोयमुपधावेत् तथा स्वतः पुरुषार्थभूतादात्मनः सकाशादन्यत्र विषयेषु अर्थदृक् पुरुषार्थं पश्यन्नात्मानं हित्वा विषयानुपधावतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ * * 'विपर्ययं दृष्ट्वा' इति यदुक्तं तद्विवृणोति—देहादिरिति पञ्चभिः । दैवतत्रैः कर्मायत्तैर्देहेन्द्रियादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं दुःखनिवृत्तिं चेहतः इच्छतः कृताः कृताः पुनः पुनराब्धाः क्रियाः मोधा व्यर्था भवन्तीत्यर्थः । न सुखजनिता नापि दुःखनिवर्तिका भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुं सूचयति अनीशस्येति, भगवद्विमुखत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * कथञ्चित्क्रियाणां सफलत्वेऽपि तज्जन्यसुखस्य अनुभवकाले प्रबलैर्दुःखैः अभिभूयमानत्वेन अतितुच्छत्वमेवेत्याह आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिकाधिदैविकैर्दुःखैः कर्हिचित्कदाचिदप्यविमुक्तस्य मर्त्यस्य मरणशूलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनोपार्जितैरर्थैर्वित्तैस्तन्निमित्तैः कामैश्च विषयैश्च किं कियत् सुखं क्रियेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ * * ननु भवतु निर्धनानामेवं, धनाढ्यानां तु दुःखं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—पश्यामि धनिनां क्लेशमिति । तत्र हेतूनाह—लुब्धानामिति । अलब्धधनलिप्सया व्यापारनिष्ठानामित्यर्थः । ननु लब्धधनेनैव यथेष्टभोगसम्भवात्तावतैव सन्तोषः कुतो न क्रियत इत्याशङ्क्याह—अजितात्मनामिति । धनापहारभयान्न लब्धा निद्रा यैस्तेषाम् । ननु पुत्रादीनां रक्षकाणां सत्त्वे कथमपहारभयं तत्राह—सर्वतः इति, सर्वतः पितृपुत्रादिभ्योऽप्ययमपहरिष्यतीति शङ्कावतामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * भयमेव विवृणोति—राजत इति । प्राणवतां जीवितेच्छावतां अर्थवतां धनेच्छूनां च नित्यं राजादिभ्यो भयमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अत्रापीति । अत्रापि स्वर्गपवर्गदेऽस्मिन् मनुष्यजन्मन्यपीत्यर्थः । सुखाय मैथुनादिसुखार्थं, अन्यापनुत्तये दुःखनिवृत्तये च, कर्माणि कुर्वतां दंपतीनां दांपत्यभावं प्राप्तानां लोकानां, विपर्ययं सुखार्थं कृतेभ्यः कर्मभ्यः दुःखप्राप्तिरूपं विपर्ययमित्यर्थः । दृष्ट्वा, निवृत्तः अस्मि ॥ २५ ॥ * * ननु प्रवृत्त्या कदाचित् सुखं स्यान्निवृत्त्या किं स्यादिति चेत्तत्राह । सुखेति । अस्य आत्मनः प्रत्यगात्मनः, रूपं स्वरूपमेव, सुखं स्वयं जीव एव सुखस्वरूपस्ततो न तदर्थं यत्नः कार्य इति भावः । तर्हि स्वतः सुखरूप आत्मा तत्त्वेन किं नोपालभ्यते इति शङ्कां निराकरोति । सर्वाः समग्रा या ईहा देहगतव्यापारास्तासां सुपरतिरुपरमोऽभाव इति यावत् । अस्यात्मनः, तनुराकारः, निष्क्रियं सुखमेव तस्य तनुरित्यर्थः । कात्स्न्येनोपरमपूर्वकं तथाथात्म्यविमर्शेन तत् सुखरूपतयोपलभ्यते इति भावः । यत एवमतः, भोगान् शब्दादिविषयान्, मनस्संस्पर्शजान्मनोरथमात्रजत्वाद्दशश्रवतान्, दृष्ट्वा, संविशन्नात्मयाथात्म्यावलोकने प्रविष्टोऽहं प्रारब्धानुभवे प्रविष्टः सन्वा, स्वप्स्यामि शयानोऽस्मि । निरुद्यमो भवामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * तर्हि सर्वोऽपि लोकस्त्वमिव सुखरूपं स्वात्मानं किं नोपलभते इति शङ्कां निराकर्तुं स्वाभाविकसुखरूपात्मस्वरूपाविमर्शनफलकदेहात्मभ्रमेण मद्गन् शैते किं तु संसरतीत्याह । इत्येतदिति । इति, एतत्, एवम् आत्मनि स्वस्मिन् सन्तं स्वभावत एव विद्यमानं स्वार्थं, सुखात्मकस्वस्वरूपभूतस्वकीयपुरुषार्थं विस्मृत्य, पुमान् देही, असति स्वत आत्मन्यविद्यमानेऽपि, द्वैते देवमनुष्यादिभेदे, परिनिष्ठः सन्निति शेषः । विचित्रां गर्भजन्मजरामरणादिरूपां, अत एव घोरामतिभयंकरां संसृतिं, आप्नोति ॥ २७ ॥ * * एतदेव दृष्ट्वा तमुखेनाह । जलमिति । तदुद्भवैर्जलोद्भवैः तृणशैवालादिभिरित्यर्थः । छन्नं जलं हित्वा अज्ञाय, यथा जलकाम्यया जललब्धीच्छया, मृगतृष्णां मरीचिकाजलं उपधावेत्, तथा स्वतः स्वत एव, सुखरूपमात्मनः स्वरूपं विस्मृत्य, अन्यत्र वैषयिकसुखेषु, अर्थदृक् पुरुषार्थेदृष्टिः, भवति ॥ २८ ॥ * * एवं स्वस्य निरुद्यमत्वे कारणमुक्त्वा विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मीत्येतदेव विवृणोति । देहादिभिरिति पञ्चभिः । देहादिभिरिति । दैवतत्रैः कर्मायत्तैः, देहादिभिः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिः, आत्मनः स्वस्य, सुखं दुःखात्ययं दुःखनिवृत्तिं च, ईहत इच्छतः, अनीशस्य कर्मवश्यस्य, पुंसः कर्त्तरि षष्ठी । ईहताऽनीशेन पुंसेत्यर्थः । कृताः कृताः पुनः पुनराब्धाः, क्रियाः मोधाः व्यर्था, दृष्ट्वा इति शेषः । न तु सुखजनका नापि दुःखनिवर्तकाश्च निरीक्षिता इति भावः ॥ २९ ॥ * * कथंचित् क्रियाणाममोघत्वेऽपि फलस्यानुपयोगमाह । आध्यात्मिकादिभिरिति । आध्यात्मिकादिभिः, आदिशब्देनाधिदैविकाधिभौतिके प्राप्ते । दुःखैः कर्हिचित् कदाचिदपि, अविमुक्तस्य तत्रापि मर्त्यस्य मरणशूलस्य, अवर्जनीयाकस्मिकमरणकालस्य जनसेत्यर्थः । कृच्छ्रोपनतैर्महादुःखेनोपार्जितैः, अर्थैर्वित्तैः, कामैरर्थहेतुकैः कामभोगैः, किं कियत् सुखं क्रियेत । न किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु धनार्जने हि दुःखं कृच्छ्रं विना लब्धधनानां तु सुखमेवेत्यत्राह । पश्यामीति । लुब्धानां लब्धधनतोऽप्यधिकतलिप्सया

लब्धधनव्ययभयेन च क्षिप्रतामित्यर्थः । अजितात्मनामजितेन्द्रियाणां कामानामपर्याप्त्या च क्षिप्रतामिति भावः । भयाद्धेतोः, न लब्धा निद्रा यैस्तेषां चौरादयो मद्धनमपहरेयुरिति भयाद्विगतनिद्राणामित्यर्थः । निन्द्राऽभावजन्यमपि क्लेशमनुभवतामिति भावः । सर्वतः सर्वेभ्योऽपि, अतिविशङ्किनां मद्धनमेतेऽपहरेयुरित्यतीव विशङ्कानां धनिनां सहजलब्धधनानाम् अपि, क्लेशं पश्यामि ॥ ३१ ॥ * * एतदेव विवृणोति । राजत इति । राजतः राजभ्यः, चोरतस्तस्करेभ्यः, शत्रोर्वैरिभ्यः, स्वजनात्पुत्रकलत्रादिभ्यः, पशवश्च पक्षिणश्च तेभ्य इति पशुपक्षितः । तत्र पशुतो गजाश्वादिभ्यः, पक्षितः क्षेत्रगतस्य सस्यादेर्मक्षणाथ प्रवृत्तेभ्यः शकुन्तेभ्यः, अर्थिभ्यो याचकजनेभ्यः, कालतः कालातिक्रमनिखातस्थानविस्मरणतः, स्वस्मात्कस्यचन योगजातदानभोगयोः स्वप्रवृत्तेरित्यर्थः । प्राणार्थवद्भयं, प्राणवतामर्थवतां च नित्यमेव भयमनुवर्त्तते ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

परन्तु मैं देखता हूँ कि संसारके स्त्री-पुरुष कर्म तो करते हैं सुखकी प्राप्ति और दुःखकी निवृत्तिके लिये, परन्तु उसका फल उलटा ही होता है—वे और भी दुःखमें पड़ जाते हैं । इसलिये मैं कर्मोंसे उपरत हो गया हूँ ॥ २५ ॥ * * सुख ही आत्माका स्वरूप है । समस्त चेष्टाओंकी निवृत्ति ही उसका शरीर—उसके प्रकाशित होनेका स्थान है । इसलिये समस्त भोगोंको मनोराज्य मात्र समझकर मैं अपने प्रारब्धको भोगता हुआ पड़ा रहता हूँ ॥ २६ ॥ * * मनुष्य अपने सबे स्वार्थ अर्थात् वास्तविक सुखको, जो अपना स्वरूप ही है, भूलकर इस मिथ्या द्वैतको सत्य मानता हुआ अत्यन्त भयङ्कर और विचित्र जन्मों और मृत्युओंमें भटकता रहता है ॥ २७ ॥ * * जैसे अज्ञानी मनुष्य जलमें उत्पन्न तिनके और सेवारसे ढके हुए जलको जल न समझकर जलके लिये मृगतृष्णाकी ओर दौड़ता है, वैसे ही अपनी आत्मासे भिन्न वस्तुमें सुख समझने-वाला पुरुष आत्माको छोड़कर विषयोंकी ओर दौड़ता है ॥ २८ ॥ * * प्रह्लादजी ! शरीर आदि तो प्रारब्धके अधीन है । उनके द्वारा जो अपने लिये सुख पाना और दुःख मिटाना चाहता है, वह कभी अपने कार्यमें सफल नहीं हो सकता । उसके बार-बार किये हुए सारे कर्म व्यर्थ हो जाते हैं ॥ २९ ॥ * * मनुष्य सर्वदा शारीरिक, मानसिक आदि दुःखोंसे आक्रान्त ही रहता है । मरणशील तो है ही, यदि उसने बड़े श्रम और कष्टसे कुछ धन और भोग प्राप्त कर ही लिया तो क्या लाभ है ? ॥ ३० ॥ * * लोभी और इन्द्रियोंके वशमें रहनेवाले धनियोंका दुःख तो मैं देखता ही रहता हूँ । भयके मारे उन्हें नींद नहीं आती । सबपर उनका संदेह बना रहता है ॥ ३१ ॥ * * जो जीवन और धनके लोभी हैं—वे राजा, चोर, शत्रु, स्वजन, पशु-पक्षी, याचक और कालसे, यहाँतक कि 'कहीं मैं भूल न कर बैठूँ, अधिक न खर्च कर दूँ'—इस आशङ्कासे अपने आपसे भी सदा डरते रहते हैं ॥ ३२ ॥

शोकमोहभयक्रोधरागक्लेशव्यश्रमादयः । यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात् स्पृहां प्राणार्थयुर्बुधः ॥ ३३ ॥
मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरुत्तमौ । वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम् ॥ ३४ ॥
विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मे मधुव्रतात् । कृच्छ्राप्तं मधुवद् वित्तं हत्वाप्यन्यो हरेत्पतिम् ॥ ३५ ॥
अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् । नो चेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३६ ॥
क्वचिदल्पं क्वचिद् भूरि भुञ्जेऽन्नं स्वाद्वस्वादु वा । क्वचिद् भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित् ॥ ३७ ॥
श्रद्धयोपाहृतं कापि कदाचिन्मानवर्जितम् । भुञ्जे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद् दिवा नक्तं यदृक्षया ॥ ३८ ॥
क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा । वसेऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥
क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु । क्वचित् प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बुधः नृणां शोकमोहभयक्रोधरागक्लेशव्यश्रमादयः यन्मूलाः स्युः प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात् ॥ ३३ ॥ * * अस्मिन् लोके मधुकारमहासर्पौ नः गुरुत्तमौ यच्छिक्षया वैराग्यं परितोषं च वयं प्राप्ताः ॥ ३४ ॥ * * मधुव्रतात् सर्वकामेभ्यः विरागः मे शिक्षितः पतिं हत्वा मधुवत् कृच्छ्राप्तं वित्तम् अन्यः अपि हरेत् ॥ ३५ ॥ * * अनीहः अहं यदृच्छोपनतात् परितुष्टात्मा नो चेत् सत्त्ववान् महाहिः इव बह्वहानि शये ॥ ३६ ॥ * * क्वचित् अल्पं क्वचित् भूरि श्रद्धयोपाहृतं कापि कदाचिन्मानवर्जितम् । भुञ्जे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद् दिवा नक्तं यदृक्षया ॥ ३८ ॥ * * क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा । वसेऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥ * * क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु । क्वचित् प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

स्वादु वा अस्वादु क्वचित् भूरिगुणोपेतम् उत क्वचित् गुणहीनम् अन्नं भुंजे ॥ ३७ ॥ * * क्व अपि श्रद्धया उपाहृतं कदाचित् मानवर्जितम् भुञ्जे अथ कस्मिंश्चित् यदृच्छया दिवानक्तं भुक्त्वा ॥ ३८ ॥ * * दिष्टभुक् अहं तुष्टधीः क्षौमं दुकूलम् अजिनं चीरं बल्कलम् अन्यत् अपि वा संप्राप्तम् एव वसे ॥ ३९ ॥ * * क्वचित् धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु क्वचित् प्रासादपर्यंके कशिपौ वा शये ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणोऽर्थं च स्पृहा न कार्येत्याह । शोकेति ॥ ३३ ॥ * * नन्वेवमनर्थाननुभवतोऽपि न केचिद्विरज्यते न च यथालाभेन तुष्यति त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्तोऽसि तत्राह । मधुकारेति मधुमक्षिकाऽजगरौ । ययोः शिक्षया वृत्तपर्यालोचनया ॥ ३४ ॥ * * मधुकाराच्छिक्षितमाह । विराग इति । वित्तपतिं हत्वाऽन्यो वित्तं हरेदित्येवम् ॥ ३५ ॥ * * अजगराच्छिक्षितमाह । अनीह इति । सत्त्ववान्धैर्यवान् ॥ ३६ ॥ * * पीनत्वे हेतुं वदन्यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति । कचिदल्पमिति षडभिः ॥ ३७-३८ ॥ * * चीरं जीर्णवस्त्रखण्डम् । वसे परिदधे । दिष्टभुक् प्रारब्धकर्मफलभोगी ॥ ३९ ॥ * * प्रासादमध्ये पर्यंके तत्रापि कशिपौ तूलिकायाम् ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो नित्यं भयमतो हेतोः क्लैब्यं यन्मूलाः प्राणार्थमूलकाः प्राणोऽत्र संभोगादिप्रयोजकं बलं तेन प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात् शारीरबलाधिक्यार्थं धनाधिक्यार्थं च न यतेत स्वल्पेनापि बलेन धनेन च पारमार्थिककृत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३३ ॥ गुरुषु चतुर्विंशतिसंख्येष्वेतौ द्वावुत्तमौ ॥ ३४-३५ ॥ * * नो चेद्यदृच्छोपनतं न चेत्तर्हि बह्वहानि शये ॥ ३६ ॥ * * भूरिगुणोपेतं षडस्युक्तम् ॥ ३७ ॥ * * यदृच्छया कापि श्रद्धयोपाहृतं भुक्त्वा कदाचिन्मानवर्जितं भुंजे । अथ कस्मिंश्चिद्देशे दिवा नक्तं वा भुंजे । यद्वा—यदृच्छया कस्मिंश्चिद्दिवा भुक्त्वा नक्तं भुंजे नक्तं भुक्त्वा दिवा वा भुंजे इति योजना ॥ ३८ ॥ * * क्षौममातसम् ॥ ३९ ॥ * * धरोपस्थे धराक्रौडे “उपस्थं शेफसि तथा क्रौडे मदनमंदिरे” इति मेदिनी । तत्रापि पर्यंकेऽपि । कशिपौ स्वास्तीर्णे स्वाच्छाये ‘कशिपुरल्पपर्यंके भोजनच्छदे’ इति कोशात् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

शोकेति । नृणां यौ प्राणार्थौ मूलं येषां तादृशः शोकादयः स्युः । तयोः प्राणार्थयोर्बुद्धः स्पृहां जह्यात् शारीरबलाधिक्यार्थं च न यतेत । खल्पाभ्यामपि धनबलाभ्यां पारमार्थिककार्यसिद्धेरिति भावः । तत्र विनाशो शोकः विद्यमाने मोहो भयं च अपहारके क्रोधः तत्राकिंचित्करत्वे क्लैब्यम् उपार्जनं श्रमः तत्र सहकारिणि रागः आदिपदेन कलहमत्सर-दैन्यादिपरिग्रहः ॥ ३३ ॥ * * मधुकारेति । मधुकारो मधुमक्षिका महासर्पोऽजगरस्तौ नोऽस्माकमस्मिन् लोके गुरुषु उत्तमौ ययोः शिक्षया वृत्तपर्यालोचनया यथाकर्म वयं वैराग्यं परितोषं च प्राप्ताः ॥ ३४ ॥ * * विराग इति । सर्व-कामेभ्यः सर्वविषयेभ्यो विरागो मे मया मधुव्रतात् मधुकराच्छिक्षितः । कृच्छ्रेण मधुवत आप्तमपि वित्तं तत्पतिं हत्वाऽन्यो हरेदिति किं वित्तेनानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । मधुवदिति । यथा मधुव्रतैः कृच्छ्रेण सञ्चितं मधु मधुव्रतान् हत्वाऽन्यो हरति तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * अनीह इति । अनीहो निर्व्यापारोऽप्यहं यदृच्छयोपनतात् दैवाल्लब्धात् परितुष्टः आत्मा मनो यस्य तथाभूतः अस्मि । नो चेत् यदृच्छोपनतं न चेत् तदापि सत्त्ववान् धैर्यवान् सन् महाहिरजगर इव बह्वहानि शये शयानो भवामि । असंज्ञायां सङ्ख्यासमास आर्षः ॥ ३६ ॥ * * पीनत्वे हेतुं वदनं परितोषं प्रपञ्चयति—कचिदिति । कचित्कदाचित् अल्पं कचित् भूरि बहु कचित् साधु रसवत् कचित् असाधु रसवर्जितं वा । स्वाद्वस्वादु वेति पाठः । कचिद्-भूरिगुणोपेतं सौरभ्यादिगुणयुक्तं उताथवा कचिद्गुणहीनं वाऽहं भुञ्जे ॥ ३७ ॥ * * श्रद्धयेति । यदृच्छया कापि श्रद्धयोपाहृतमानीतं भुक्त्वा कदाचिन्मानवर्जितं भुञ्जे । अथ कस्मिंश्चिद्देशे दिवा दिवसे कस्मिंश्चिद्देशे च नक्तं रात्रौ भुञ्जे ॥ ३८ ॥ * * क्षौममिति । एवं दिष्टभुक् प्रारब्धकर्मफलभोगी तुष्टधीरहं वस्त्रमपि क्षौमदुकूलाद्यन्यतम-मन्यदपि वा यदृच्छया सम्प्राप्तं वसे परिदधे । चीरं जीर्णवस्त्रखण्डम् ॥ ३९ ॥ * * कचिदिति । कचिद्धरोपस्थे भूपृष्ठे कचित्तूणादिषु कचिच्च परेच्छया प्रासादमध्ये पर्यंके तत्रापि कचित् कपिशौ तूलिकायाम् वाशब्दात्तं विनापि शये स्वपिमि ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

न केवलं भयमेवापितु शोकमोहभयादयः सर्वे यन्मूलाः यदर्थमेव मूलं येषां ते नृणां स्युर्भवेयुः तस्माद्बुधः हेयोपादेय-विवेकवान् तयोः प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात् त्यजेत् ॥ ३३ ॥ * * यदुपदेशात् त्वमीदृशं निवृत्तिधर्ममास्थितं कथयेत्य-

त्राह—मधुकारेति । अस्मिन् लोके नोऽस्माकं गुरुश्रेष्ठौ मधुकारमहासर्पौ मधुमक्षिकाजगरावेवेदशधर्मशिक्षकौ भवतः तदेवाह—
ययोर्मधुकारमहासर्पयोः शिक्षया वृत्तिपर्यालोचनया वयं वैराग्यं परितोषं दैवाल्लब्धात् संतोषं च प्राप्ताः । तत्र मधुकाराद्वैराग्यं
महासर्पात् परितोषं च प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * एतदुभयं विवृणोति—विराग इति, द्वाभ्याम् । तावत्सर्वेभ्यः विरागो मया
मधुव्रताद्भ्रमराच्छिक्षितः तच्छिक्षया मम वैराग्योदय इत्यर्थः । किं तच्छिक्षितम् ? तदाह—यया मधुव्रतैरितस्ततः पुष्पेभ्य
आनीय कचिन्नवेशितं मधु तत्स्वामिनो मधुव्रतान् हत्वाऽन्यो हरति तथा मधुवत् दुःखेनाजितं धनमन्यः पतिं धनस्य पतिं
हत्वा हरेदित्येतन्मधुव्रताच्छिक्षितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * अजगराच्छिक्षितमाह—अनीह इति । महाहिरिवाऽहमप्यनीहः
निर्व्यापारः यदृच्छोपनतादैवाल्लब्धान्नादेः परितुष्टात्मा सन्तुष्टचित्तः नो चेत् यदृच्छोपनतं नो प्राप्त चेत्ताह सत्त्ववान् धैर्यवान्
बहूनि अहानि शये शयानोस्मि ॥ ३६ ॥ * * पीनत्वे हेतुत्वेन यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति—कचिदल्पमिति ।
कचित् कदाचिदल्पं कदाचिच्च भूरि बहु कचिच्च साधु कचिच्चासाध्वसमीचीनममृष्टं कचिच्च गुणवद्रसवत् कदाचिन्निर्गुणम् ॥ ३७ ॥
कदाचिच्छुद्धया नीतं कदाचिन्निन्दापूर्वकमानीतं वाऽन्नादिकं भुञ्जे अक्षि कदाचिद्दिवा नक्तं च यदृच्छया प्राप्तं भुञ्जे ॥ ३८ ॥
एवं वस्त्रमपि दुकूलान्यतममन्यद्वा दैवाल्लब्धं वसे आच्छादयामि परिदधे च चीरं जीर्णवस्त्रञ्च एवं दिष्टमुक् प्रारब्धमुक्
सन्तुष्टचित्तश्चाहम् ॥ ३९ ॥ * * कचिद्रूपे एव कचिच्च तृणादिषु शये कचिच्च प्रासादोपरि पर्यङ्के तत्रापि कशिपौ वा
तस्य दौर्लभ्यशङ्कां निराह—परेषामिच्छयेति । इदमुत्तरत्राप्यनुषज्जनीयम् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, सर्वाऽनर्थशमने किं कारणमित्याशङ्क्य स्पृहा सर्वापदो निदानमतस्तत्त्याग एव प्रथमतः कारणमित्याह—
शोकेति । या स्पृहा मूलं येषां ते तथा प्राणेश्ये च स्पृहां वैष्णवसिद्धान्ते तद्विरोधिनो जनात् प्राणसङ्कटे प्राप्ते प्राणरक्षणे स्पृहाऽपि
न कार्या किमुतार्थ इति प्रदर्शनाय प्राणग्रहणम् ॥ ३३ ॥ * * वित्तवतः प्राणभयं वित्तस्पृहया शोकादिकं स्यादित्याद्यु-
क्तमर्थं मधुकाराजगरदृष्टान्तेन बोधयति—मधुकारेति । गुरुत्तमाद्या शिक्षा साऽऽभ्यामेवाप्तेति गुरुत्तमावित्युचे ॥ ३४ ॥ * *
यथा च तं मधुव्रतं हत्वाऽन्यो मधु हरति तथा वित्तापादकं हत्वा कृच्छादर्जितं राजान्यतमो हरेत् मधुव्रतस्थितिं दृष्ट्वा
सर्वकामेभ्यो विरागः शिक्षितः ॥ ३५ ॥ * * उदरपोषणप्रयत्नशून्योऽनीहः नोचेद्यदृच्छयाऽप्राप्तं चेन्महाहिरजगरः ॥ ३६ ॥
भूरिगुणोपेतं कस्मिंश्चिद्दिवाऽह्नयेव भुक्त्वा नक्तं भुञ्जे कस्मिंश्चिद्दिने नक्तं भुक्त्वाऽह्नि भुञ्जे ॥ ३७-३८ ॥ * * क्षौमं
दुकूलमित्यादिकमेकस्मिन्जन्मनि बहु जन्मनि चेति यथायोग्यमङ्गीकर्तव्यम् । दैवाल्लब्धेन भुञ्जे इति दिष्टमुक् क्षौमाद्याच्छादनं
गजादिभिश्चरणं क्षत्रजन्मनि प्रासादादिशयनं भूपृष्ठशयनं च पश्वादिजन्मनि भस्मादौ शयनं श्वनादिजन्मनि बाल्ये च अजिनादि
अजिनाद्याच्छादनमृष्यादिजन्मनि अस्मिन् जन्मनि जन्मातरे वा दिग्वासाः दिगम्बरः ॥ ३९-४१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

कचिदिति, सार्द्धकम् । स्वाद्वस्वादु वेत्यत्र साध्वसाधु वेति कचित् पाठः ॥ ३७ ॥ * * भुञ्जे इत्यर्द्धकम् ॥ ३८-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

“प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात्” इति शरीरबलाधिक्यार्थं धनाधिक्यार्थं च न यतेत । स्वल्पेनापि बलेन स्वल्पेनापि धनेन
पारमार्थिककृत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३३ ॥ * * ननु, कस्माद्गुरोरेतत्त्वया शिक्षितम् ? तत्राह—मधुकारेति ॥ ३४ ॥ * *
मधुमक्षिकातः शिक्षितमाह—वित्तपतिं हत्वाऽप्यन्यो वित्तं हरेदिति मे वित्ते विरागः ॥ ३५ ॥ * * अजगराच्छि-
क्षितमाह—अनीह इति । शये स्वपिमि सत्त्ववान् धैर्यवान् ॥ ३६-३८ ॥ * * वसे परिदधे ॥ ३९ ॥ * *
धरोपस्थे धराक्रोडे “उपस्थः शोफसि तथा क्रोडे मदनमन्दिरे” इति मेदनी ॥ ४०-४१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अतो नृणां शोकादयो यन्मूलाः स्युस्तां प्राणार्थयोः स्पृहां बुधो जह्यादेव ॥ ३३ ॥ * * यच्छिक्षया यद्वृत्ति-
पर्यालोचनया वैराग्यं परितोषं च वयं प्राप्ताः ॥ ३४ ॥ * * हत्वा पतिं वित्तपत्तिम् ॥ ३५ ॥ * * यदृच्छोपन-
तादन्नादितः नो चेदनुपनते अन्नादौ सत्त्ववान् धैर्यवान् शये स्वपिमि ॥ ३६-३८ ॥ * * चीरं वस्त्रखण्डम् वसे परिदधे
दिष्टमुक् प्रारब्धमुक् ॥ ३९-४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यत् एव दानभोगादिना अभक्ष्यभक्षणादिना बुधो हेयोपादेयविवेकवान् प्राणार्थयोः स्पृहामिच्छां जह्यात् त्यजेदित्यन्वयः । विनाशो शोकः, विद्यमाने मोहो भयं च, अपहारके क्रोधः, तत्राकिञ्चित्करत्वे क्लैब्यम्, उपार्जने श्रमः, तत्र सहकारिणिरागः । आदिपदेन कलहमत्सरदैन्यादिपरिग्रहः ॥ ३३ ॥ * * कस्माद्गुरोस्त्वया वैराग्यादिकं शिक्षितमित्यपेक्षायामाह—मधुकारेति । मधुकारो मधुमक्षिका महासर्पोऽजगरस्तौ नोऽस्माकमस्मिन् लोके गुरुश्रेष्ठौ, ययोः शिक्षया वृत्तपर्यालोचनया यथाक्रमं वयं वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता इत्यन्वयः । न केवलमहमेव किन्त्वन्येऽपि विवेकिन इति सूचयितुं बहुवचनम् ॥ ३४ ॥ मधुकाराच्छिक्षितमाह—विराग इति । सर्वकामेभ्यः सर्वविषयेभ्यो विरागो मे मया मधुव्रतात् मधुकाराच्छिक्षित इत्यन्वयः । कथमित्यपेक्षायामाह—कृच्छ्राप्तमिति । कृच्छ्रात् कष्टात् प्राप्तमपि वित्तं तत्पतिं हत्वाऽन्यो हरेदिति, किं वित्तेनानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह मधुवदिति । यथा मधुव्रतैः कृच्छ्रेण सञ्चितं मधु मधुव्रतान् हत्वाऽन्यो हरति तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अजगराच्छिक्षितमाह—अनीह इति । अनीहो निर्व्यापारोऽप्यहं यदृच्छ्योपनतान् दैवाल्लब्धात् परितुष्टः आत्मा मनो यस्य तथाभूतः, नो चेत् यदृच्छोपनतं न चेत् तदापि सत्त्ववान् धैर्यवान् सन् बह्वहानि शये शयानोऽस्मि । तत्र दृष्टान्तमाह—महाहिरिवेति ॥ ३६ ॥ * * पीनत्वे हेतुत्वेन यदृच्छया प्राप्तात् परितोषं प्रपञ्चयति—कचिदल्पमिति षड्भिः । कचित् कदाचित् अल्पं शोकं, कदाचिद्भूरि बहु, कदाचित् स्वादु रसवत्, कदाचित् अस्वादु रसवर्जितं, कचिद्भूरिगुणोपेतं मौरभ्यादिगुणयुक्तं, कदाचिद्गुणहीनं वाऽहं भुञ्जे इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * यदृच्छया कापि श्रद्धयोपहृतमानीतं मुक्त्वा कदाचिन्मानवर्जितं भुञ्जे, अथ कस्मिंश्चिद्देशे दिवा दिवसे कस्मिंश्चिद्देशे च नक्तं रात्रौ भुञ्जे इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ * * एवं वस्त्रमपि क्षौमदुकूलान्यन्यतममन्यद्वा यदृच्छया सम्प्राप्तं वसे परिदधे । यतो दिष्टमुक् प्रारब्धभोगी तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥ * * कचिद्धरोपस्थे भूषुष्टे कचित्पुण्यदिषु कचिच्च परेच्छया प्रसादमध्ये पर्यङ्के तत्रापि कशिपौ शये स्वपिमीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

न केवलं भयमेवापि तु शोकादयोऽपीति तत् स्पृहा न कार्येत्याह । शोकेति शोकश्च मोहश्च भयं च क्रोधश्च रागश्च क्लैब्यं च श्रमश्च ते आदयो येषां ते, सर्वे यन्मूलाः प्राणार्थमूलाः, नृणां स्युर्मैवेयुः । तस्मात् बुधः सर्वथा हेयोपादेयविवेकवान् प्राणार्थयोः, स्पृहां जह्यात् ॥ ३३ ॥ * * नन्वेवमनर्थाननुभवन्तोऽपि न केचिद्विरज्यन्ते, न च यथालाभेन तुष्यन्ति, त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्त एतत् स्वताऽन्यतो वा, यद्यन्यतश्चेद्यदुपदेशात्त्वमीदृशं निवृत्तं धर्मेमाश्रितत्वं कथयेत्यत्राह । मधुकारेति । अस्मिन् लोके, नोऽस्माकं, मधुकारमहासर्पो मधुकाराजगरौ, गुरुत्तमौ गुरुश्रेष्ठौ, ईदृशधर्मशिक्षकौ भवत इत्यर्थः । ययोर्मधुकारमहासर्पो योः शिक्षा तथा, तयोर्वृत्तिपर्यालोचनयेत्यर्थः । वयं वैराग्यं विषयविरक्तिं, परितोषं दैवाल्लब्धात् संतोषं च, प्राप्ताः ॥ ३४ ॥ * * एतदुभयं विवृणोति द्वाभ्याम् । विराग इति । मे मया, सर्वकामेभ्यः विरागः, मधुव्रतात् शिक्षितः । तच्छिक्षया मम वैराग्योदय इत्यर्थः । किं तच्छिक्षितं तदाह । कृच्छ्राप्तं वित्तं, पतिं वित्तस्वामिनं हत्वा अपि, अन्यः मधुवत् हरेत् । यथा मधुव्रतैरितस्ततः पुष्पादिभ्यः आनीय विहितपटले निवेशितं मधु, तत्स्वामिनो मधुव्रतान् हत्वाऽन्यो वागुरिकादिहरति, तथामधुव्रतवद्दुःखेनाजितं धनं त्वन्यस्तत्पतिं हत्वा हरेदेतत् पर्यालोच्य, मधुव्रताद्विरागः शिक्षित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * अथाजगराच्छिक्षितमाह । अनीह इति । महाहिरजगर इव, अहमपि, अनीहः निर्व्यापारः । यदृच्छोपनतादैवाल्लब्धान्नादेः, परितुष्टात्मा संतुष्टचित्तः, भवामि । नोचेद्यदृच्छोपनतं तन्न भवेच्चेत्तर्हि, सत्त्ववान्, धैर्यवान् सन् बह्वहानि शये शयनमेवाचरामि ॥ ३६ ॥ * * पीनत्वे हेतुं वदन् यदृच्छाप्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति । कचिदपि । कचित् कदाचित्, अल्पं कचित् कदाचित्, भूरि बहु, कचित् साधु समीचीनं मृष्टमित्यर्थः । कचिदसाध्वसमीचीनं वा, अमृष्टमित्यर्थः । कचित् भूरीगुणोपेतम् उत बहुसंस्कारादियुक्तमपि, कचित् गुणहीनं निर्गुणम् अन्नं भुञ्जे ॥ ३७ ॥ * * श्रद्धयेति । कापि कचित्, श्रद्धया उपहृतमानीतं, कदाचित् मानवर्जितं निन्दापूर्वकमानीतमन्नादिकं, भुञ्जेऽस्मि । कस्मिंश्चिदिने, मुक्त्वा अथ भोजनं कृत्वापि, अथशब्दोप्यर्थे । भुञ्जे । कदाचित् दिवा नक्तं च, यदृच्छयाप्तं भुञ्जे ॥ ३८ ॥ * * क्षौममिति । एवं तुष्टधीः दिष्टमुक् अहं, कचित् क्षौमं वासः, क्वचिदुकूलं वासः, कचित् अजिनं मृगादिचर्मापि, कचित् चीरं मार्गपतितसंक्षालितवस्त्रखण्डं, कदाचित् बलकलं वार्क्षीमेव त्वचं चापि, कचित् संप्राप्तम् अन्यज्जीर्णवस्त्रखण्डाद्यपि, वसे आच्छादयामि परिदधे च ॥ ३९ ॥ * * कचिदिति । कचित् धरोपस्थे भूषुष्टे एव, शये । तृणपर्णाश्मभस्मस्वपि, शये । कचित् परेच्छया, प्रासादपर्यङ्के प्रासादोपरितनपर्यङ्के शये । कशिपौ वा शये ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

इसलिये बुद्धिमान पुरुषको चाहिये कि जिसके कारण शोक, मोह, भय, क्रोध, राग, कायरता और श्रम आदिका शिकार होना पड़ता है—उस धन और जीवनकी सृष्टाका त्याग कर दे ॥ ३३ ॥ * * इस लोकमें मेरे सबसे बड़े गुरु हैं—अजगर और मधुमक्खी । उनकी शिक्षासे हमें वैराग्य और सन्तोषकी प्राप्ति हुई है ॥ ३४ ॥ * * मधुमक्खी जैसे मधु इकट्ठा करती है, वैसे ही लोग बड़े कष्टसे धन-सम्पन्न करते हैं; परन्तु दूसरा ही कोई उस धन-राशिके स्वामीको मारकर उसे छीन लेता है । इससे मैंने यह शिक्षा ग्रहण की कि विषय-भोगोंसे विरक्त ही रहना चाहिये ॥ ३५ ॥ * * मैं अजगरके समान निश्चेष्ट पड़ा रहता हूँ और दैववश जो कुछ मिल जाता है, उसीमें सन्तुष्ट रहता हूँ । और यदि कुछ नहीं मिलता तो बहुत दिनोंतक धैर्य-धारण कर यों ही पड़ा रहता हूँ ॥ ३६ ॥ * * कभी थोड़ा अन्न खा लेता हूँ तो कभी बहुत; कभी स्वादिष्ट तो कभी नीरस—बेस्वाद, और कभी अनेकों गुणोंसे युक्त, तो कभी सर्वथा गुणहीन ॥ ३७ ॥ * * कभी बड़ी श्रद्धासे प्राप्त हुआ अन्न खाता हूँ तो कभी अपमानके साथ । और किसी-किसी समय अपने-आप ही मिल जानेपर कभी दिनमें, कभी रातमें और कभी एक बार भोजन करके भी दुबारा कर लेता हूँ ॥ ३८ ॥ * * मैं अपने प्रारब्धके भोगमें ही सन्तुष्ट रहता हूँ । इसलिये मुझे रेशमी या सूती, मृगचर्म या चीर, वल्कल या और कुछ—जैसा भी वस्त्र मिल जाता है, वैसा ही पहन लेता हूँ ॥ ३९ ॥ * * कभी मैं पृथ्वी, घास, पत्ते, पत्थर या राखके ढेरपर ही पड़ा रहता हूँ, तो कभी दूसरोंकी इच्छासे महलोंमें पल्लों और गद्दोंपर सो लेता हूँ ॥ ४० ॥

कचित् स्नातोऽनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः । रथेभाश्वैश्चरे कापि दिग्वासा ग्रहवद् विभो ॥ ४१ ॥
नाहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् । एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥
विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे । मनो वैकारिके हुत्वा तन्मायायां जुहोत्यनु ॥ ४३ ॥
आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात् सत्यदृक् मुनिः । ततो निरीहो विरमेत् खानुभूत्याऽऽत्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥
स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् । व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान् हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥

नारद उवाच

धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वासुरेश्वरः । पूजयित्वा ततः प्रीत आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ॥ ४६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे यतिधर्मं त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विभो कचित् स्नातः अनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्वी अलंकृतः रथेभाश्वैः चरे क अपि ग्रहवत् दिग्वासाः ॥ ४१ ॥ * * स्वभावविषमम् जनम् अहम् न निन्दे न च स्तौमि एतेषाम् श्रेयः उत महात्मनि ऐकात्म्ये आशासे ॥ ४२ ॥ * * विकल्पम् चित्तौ जुहुयात् ताम् अर्थविभ्रमे मनसि जुहुयात् मनः वैकारिके हुत्वा अनु तम् मायायाम् जुहोति ॥ ४३ ॥ * * सत्यदृक् मुनिः ताम् मायाम् आत्मानुभूतौ जुहुयात् ततः निरीहः खानुभूत्या आत्मनि स्थितः विरमेत् ॥ ४४ ॥ * * लोकशास्त्राभ्याम् व्यपेतम् सुगुप्तं अपि स्वात्मवृत्तम् ते मया वर्णितम् भवान् हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥ * * ततः असुरेश्वरः मुनेः पारमहंस्याम् धर्मम् श्रुत्वा प्रीतः पूजयित्वा आमन्त्र्य गृहम् वै प्रययौ ॥ ४६ ॥

इति सप्तमे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चरे विचरामि । कचिद्ग्रहवद्दिग्वारो विचरामि ॥ ४१ ॥ * * न च मानापमानकर्तृषु मम वैषम्य-मिल्याह । नाहमिति । नाहं निन्दामि न च स्तौमि । महात्मनि विष्णौ ॥ ४२ ॥ * * एवंभूतत्वेन स्थितावुपायमाह ।

१. प्रा० पा०—स्रग्वलंकृतः । २. प्रा० पा०—रथेनाश्वैः । ३. प्रा० पा०—जुहोम्यहम् । ४. प्रा० पा०—मयेत्तत्ते । ५. प्रा० पा०—यतिधर्मस्त्रयो० ।

विकल्पमिति द्वाभ्याम् । चित्तौ भेदग्राहकमनोवृत्तौ । अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन्ननसि तन्मनो वैकारिकेऽहंकारे । तमहंकार-
मन्वन्तरं महत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * सत्यमेव पश्यतीति तथा ॥ ४४ ॥ * * मन्ददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां
व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या यतो भवान्भगवत्परः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते सप्तमे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रहवत्पिशाचवत् 'गृह्णातीति प्रहः' इति निरुक्तेः ॥ ४१ ॥ * * श्रेयो भक्तियोगं तस्य दुर्लभत्वमाशंक्याह-
उतेति । ऐकात्म्यं मोक्षम् ॥ ४२ ॥ * * विविधं कल्पत इति विकल्पो व्यवहारस्तं मनोवृत्तौ तत एव तस्य प्रवृत्तेः ।
अर्थानां विविधं भ्रमणं यातायातं यतस्तस्मिन् । इत्यर्थः इति । अन्वित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥ * *
आत्मानुभूतौ सत्यां माया नश्यत्येवेति भावः ॥ ४४ ॥ * * हि यतो भवान्भगवत्प्रियो महाभागवतोऽतस्तत्त्वानेन
प्रयोजनाभावः ॥ ४५ ॥ * * ततो मुनेः पार्श्वतः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कचिदिति । हे विभो प्रह्लाद ! क्वचित्परेच्छयैव स्नातः अनुलिप्तं चन्दनादिनाऽङ्गं यस्य सः सुवासाः स्रग्वी अलं-
कृतश्चाहं रथादिभिर्यानिश्चरे सञ्चरामि । तद्वार्धः । क्वचिच्च दिग्वासा नग्न एव प्रहवद्प्रहप्रस्तोन्मत्तवचरे ॥ ४१ ॥ * * नेति ।
स्वभावतः सत्त्वादिगुणतः एव विषमगतस्तस्य सर्वस्य जनस्य गुणाधीनप्रवृत्तित्वादपमानकर्तारं जनमहं न निन्दे न निन्दामि न
च सम्मानकर्तारं स्तौमि उत अपि तु एतेषां जनानां सर्वेषां महात्मनि ब्रह्मणि ऐकात्म्यरूपं श्रेयः आशासे ॥ ४२ ॥ * * विकल्-
पमिति । विकल्पं जातिरूपादिभेदं चित्तौ भेदग्राहकमनोवृत्तौ जुहुयात् ऐक्यं भावयेत् तां वृत्तमर्थस्य देहात्मादिपदार्थस्य
विभ्रमो विपर्ययो यस्मिन्नस्मिन् मनसि जुहुयात् । मनोवैकारिके स्वकारणे सात्त्विकाहंकारे हुत्वा अनु अनन्तरं तमहंकारं
महत्तत्त्वद्वारा मायायां जुहोति जुहुयात् ॥ ४३ ॥ * * आत्मेति मुनिर्मननशीलः तां मायामात्मानुभूतौ स्वयंप्रकाशे
ब्रह्मणि जुहुयात् । ततश्च सत्यमेव परमात्मानं पश्यतीति तथाभूतः स्वानुभूत्याऽऽत्मनि स्वप्रकाशात्मनि स्थितः निरीहः
सर्वक्रियाशून्यश्च सन् कृत्याद्विरमेत् ॥ ४४ ॥ * * स्वात्मेति । मन्ददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं तन्मर्यादारहितं न तु
तत्त्वदृष्ट्या सुगुप्तमपि स्वस्यात्मन इदं वृत्तं मया ते तुभ्यं वर्णितं हि यस्माद्भवान् भगवत्प्रिय इति । भगवत्पर इति पाठा-
न्तरम् ॥ ४५ ॥ * * धर्ममिति । एवम् असुरेश्वरः प्रह्लादः मुनेः सकाशात् पारमहंस्यं परमहंसम्बन्धिनं धर्मं श्रुत्वा
तं पूजयित्वा आमन्त्र्य पृष्ठा च प्रीतः संस्ततः स्थानात्स्वगृहं प्रययौ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वीरराघवव्याख्या

स्नातमनुलिप्तं चन्दनेन चाङ्गं यस्य शोभनं वासो वस्त्रं यस्य स्रग्भिरलंकृतः रथादिभिर्यानिः चरे सञ्चरामि क्वचिच्च-
दिग्वासा दिग्गम्बरः प्रहवचरे हे विभो ! ॥ ४१ ॥ * * न च मानावमानादिकर्तृषु मम वैषम्यमित्याह—नाहमिति ।
स्वभावत एव विषमं जनं स्तुतिनिन्दयोः कर्तारं न स्तौमि न निन्दे च किन्तु येषां जनानां सर्वेषां श्रेयः धर्मादिरूपम् उताऽपि
च महात्मनि भगवत्यैकात्म्यमेकचित्तत्वं चाशासे प्रार्थये ॥ ४२ ॥ * * इत्थमन्यस्याप्यवस्थितौ उपायमाह—विकल्पमिति ।
विकल्पं जातिरूपादिविकल्पं चित्ते मनोव्यापारे जुहुयात् प्रलीनं भावयेत्तच्चित्तमर्थविभ्रमे देहात्मभ्रमहेतौ मनसि मनश्च
वैकारिके सात्त्विकाहंकारे तं च वैकारिकं मायायां मूलप्रकृतौ जुहुयात् सर्वत्र होमोनाम लयानुसन्धानरूपः ॥ ४३ ॥ * *
तां च मायां स्वात्माऽनुभूतौ जुहुयात् ततः सत्त्वं स्वात्मशरीकं परमात्मानं पश्यतीति सत्यदृक् मुनिः तन्मननशीलः निरीहो
निश्चेषः स्वानुभूत्यात्मनि परमात्मात्मके परिशुद्धजीवस्वरूपे स्थितः तदनुसन्धानपरः विरमेत्प्रारब्धावसाने
कलेबराद्विरमेत् ॥ ४४ ॥ * * उक्तं स्ववृत्तमुपसंहरति—स्वात्मवृत्तमिति । इत्थं मया गुप्तमपि स्वात्मनो मम वृत्तं
मन्ददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्त्वदृष्ट्या व्यपेतं बहिर्भूतं ते तुभ्यमुपवर्णितं हि यस्माद्भवान् भगवत्परोऽतो गुप्तमुप-
वर्णितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * एवं मुनिनोपवर्णितं पारमहंस्यं तुभ्यंश्रमनिष्ठानां गुणं श्रुत्वाऽसुरेश्वरः प्रह्लादः तं यतिं
प्रीतस्सन् पूजयित्वा आमन्त्र्य अनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रति ययौ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सत्त्वादिगुणस्वभावेन विषमं सात्त्विकराजसतामसभेदं भिन्नं सर्वेभ्यो भयं मत्त इति यतिधर्मत्वात् भूतानां भद्रमेवाशासे तत्रापि भगवत्स्वामित्वं न विस्मरामीत्याह—आशास इति । उतेत्याशास इत्यनुवर्तते जगत एक एव स्वामीतिभाव-
मैकात्म्यम् उताशासे कस्मिन्विषये महात्मनि भगवद्विषय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तुर्यावस्थेन विहितोपासनानन्तरमिदं
च कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमार्गत्वादित्याह—विकल्पमिति । विकल्पं जगच्चित्ते मनोवृत्त्यभिमानिनि न्यसेज्जुहुयात् जगच्चित्ताख्याग्न्य-
धीनमिति चिन्तयेत् चित्तमग्निमर्थेषु भ्रममाणे भगवत्युपाधावमाने मनसि मनो नामेन्द्राधीनतया तिष्ठतीति चिन्तयेत् मन
इन्द्रं वैकारिके रुद्रे हुत्वा सञ्चित्यामुं रुद्रं मायायां प्रकृतिविकारे महत्तत्त्वे विरिञ्चे सञ्चिन्त्य तां मायां तं विरिञ्चं वाऽऽत्मानुभूतौ
चित्प्रकृतौ जुहुयात् चिन्तयेत् “चित्ताख्याऽग्नेरधीनं हि जगदेतद्विचिन्तयेत् । मनो नामेन्द्रवशगमग्निं च प्रतिचिन्तयेत्” इति
वा वाक्यात्सर्वमवगन्तव्यम् । अत्र जडकार्यस्य जडकारणात्मकत्वं चेतनस्य चेतनाधीनत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः । तामात्मानुभूतिं
स्वानुभूतेर्लक्ष्म्या आत्मनि स्वामिनि पत्यौ निरन्तरं चिन्तयेत् ततो मुनिरनन्तरं कृतकृत्यो “वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सद्गिरुदा-
हृतः” इत्युत्पलमालावचनात् । किञ्च सत्यं साधुगुणपूर्णं विष्णुं पश्यतीति सत्यदृक् स्वानन्दानुभवात्मनि स्वमहिम्नि स्थितः
“महिम्नि स्वे महीयते” इति वचनात् स्वरूपानन्दज्ञानात्मनि ब्रह्मणि स्थित इति वा निरीहः अत एव निषिद्धचेष्टारहितो
विरमेत् कृत्यादिति शेषः ॥ ४३-४४ ❀ ❀ प्रतिपादितमर्थं निगमयति—स्वात्मेति । मया स्वात्मनो मम वृत्तं तुभ्यमनु-
वर्णितमित्यन्वयः । स्वात्मनो जीवस्य वा परमात्मनो वा कीदृशं मुखतो लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितम् आन्तरतो विपरीतत्वेन
प्राप्तं शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्रीयमित्यर्थः—

“अशास्त्रीयत्वान्मुखतः शास्त्रापेतमिदं विदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयते ॥”

इति वचनादुक्त एवार्थः । इदं सिद्धमित्यभिप्रेत्याह—भवानिति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ततः प्रह्लादेन किं कृतमित्य-
तस्तद्वचनमाह—नारद इति । पारमहंस्यं परमहंसानां निवृत्तिमार्गस्थानां विद्यमानम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भगवत्पर इति क्वचित् पाठः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रेयो भक्तियोगं तस्य भगवतः सकाशाद्दुर्लभत्त्वमाशङ्क्याह, उतेति । ऐकात्म्यं मोक्षं महात्मनि परमात्मनि ॥ ४२ ॥
एवंभूतत्वेन योगिनः स्थितावुपायमाह—विकल्पमिति, द्वाभ्याम् । विविधं कल्पत इति विकल्पो व्यवहारस्तं चित्तौ मनोवृत्तौ
तत एव तस्य प्रवृत्तेः तां मनसि अर्थानां विविधं भ्रमणं यातायातं यतस्तस्मिन् वैकारिकेऽहंकारे तं महति तच्च महान्तं माया-
याम् अत्र तं महतीति पदद्वयमध्याहार्यम् ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितमिति मन्ददृष्ट्या नतु
तत्त्वदृष्ट्या किञ्च हीति हि यतो भवान् भगवत्प्रियो महाभागवतः तवाऽनेन प्रयोजनाभाव इति भावः ॥ ४५-४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । त्रयोदशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

चरे विचरामि ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ श्रेयो मुमुक्षूणां मायामयमैश्वर्यम् महात्मनि भगवति मुमुक्षूणामैकात्म्यं
तद्वावापत्तिलक्षणं मोक्षम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ महात्मन्यैकात्म्यलक्षणस्य मोक्षस्योपायमाह—विकल्पमिति, द्वाभ्याम् ।
स्वानुभूत्या स्वीयस्य परमात्मनो ध्यानेन आत्मनि परमात्मनि स्थितः भगवद्व्याननिष्ठो मुमुक्षुः विकल्पं चित्तं चित्तौ बुद्धौ
जुहुयात्तां मनसि मनो वैकारिके सात्त्विकाहङ्कारे हुत्वा अनु अनन्तरं तं महत्तत्त्वद्वारा मायायां प्रकृतौ जुहोति जुहुयात् ॥ ४३ ॥
तां मायाम् आत्मानुभूतौ जगत्कारणे जुहुयात्तच्छक्तितया तस्मिन्प्रविलाप्य स्वयमात्मनि भगवति अंशिनि दृग् दृष्टिर्यस्य सः

विरमेत् संसारादिति शेषः । देवयानेन तत्पदं ब्रजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * भवान् भगवत्प्रियोऽतस्ते आत्मवृत्तं सुगुप्तमपि मया वर्णितम् । कथम्भूतं लोकशास्त्राभ्यां लोके प्रसिद्धं शिशोदरवृत्तं तदनु रूपं कर्मादिप्रतिपादकं भगवच्छास्त्रविरुद्धं ताभ्यां व्यपेतं दूरीभूतम् ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कचित्परेच्छयैव स्नातः अनुलिप्तं चन्दनादिनाऽङ्गं यस्य सः, स्वग्भिरलङ्कृतः रथादिभिर्यानिश्चरे सञ्चरामि । कचिच्च दिग्वासा नम्र एव प्रह्वच्चरे । हे विभो प्रह्लाद ॥ ४१ ॥ * * न च मानापमानादिकर्तृषु मम वैषम्यमित्याह—नेति । स्वभावतः सत्त्वादिगुणत एव विषममतस्तस्य सर्वस्य जनस्य गुणाधीनप्रवृत्तित्वात्पमानकर्तारं जनमहं निन्दे निन्दयामि, न च सन्मानकर्तारं स्तौमि, उत अपितु एतेषां जनानां सर्वेषां श्रेय आशासे प्रार्थये इत्यन्वयः । किं तच्छ्रेय इत्यपेक्षायामाह—महात्मनि भगवति ऐकात्म्यं सायुज्यमिति ॥ ४२ ॥ * * एवं स्ववृत्तमुत्त्वा परस्याप्येवं वृत्तत्वे उपायमाह—विकल्पमिति । विकल्पं जातिरूपादिभेदं चित्तौ मनोवृत्तौ जुहुयात् ऐक्यं भावयेत् । तां वृत्तिमर्थस्य देहात्मादिपदार्थस्य विभ्रमो विपर्ययो यस्तिस्तस्मिन् मनसि जुहुयात् । मनोवैकारिके स्वकारणे सात्त्विकाहङ्कारे हुत्वा अनु अनन्तरं तमहङ्कारं महत्तत्त्वद्वारा मायायां प्रकृतौ जुहोति जुहुयात् ॥ ४३ ॥ * * ततश्च मुनिर्मननशीलः तां मायामात्मानुभूतौ स्वयम्प्रकाशे ब्रह्मणि जुहुयात्, ततश्च सत्यमेव परमात्मानं पश्यतीति तथाभूतः स्वानुभूत्याऽऽत्मनि स्वप्रकाशात्मनि स्थितः निरीहः सर्वक्रियाशून्यश्च सन् कृत्याद्विरमेदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * * उक्तं स्ववृत्तमुपसंहरति—स्वेति । सुगुप्तमपि स्वस्यात्मनो जीवस्येदं वृत्तं मया ते तुभ्यं वर्णितम् । गुप्तत्वे हेतुमाह—मन्ददृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं तन्मर्यादारहितमिति । तथापि तद्वर्णने हेतुमाह—हि यस्माद्भवान् भगवत्प्रिय इति । भगवत्पर इति पाठान्तरम्, भगवद्भक्तत्वेन प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * एवं मुनेः सकाशात्पारमहंस्यं परमेश्वरसम्बन्धिनं धर्ममसुरेश्वरः प्रह्लादः श्रुत्वा तं पूजयित्वा आमन्त्र्य पृष्ट्वा च प्रीतः संसृतः स्थानात् स्वगृहं प्रययावित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरच्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्र मिश्रोतिविनिरूपणे । त्रयोविंशो गतो वृत्तिं यतिधर्मनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

॥ कचिदिति ॥ कचित् स्नातं कृतस्नातमनुलिप्तं कृतचन्दनानुलेपं चाङ्गं यस्य सः, स्नातोऽनुलिप्ताङ्ग इति पृथग्वा पाठः । सुशोभनं वासो यस्य सः, स्वग्भिरलङ्कृतः, चरे विचरामि । कापि रथेभाष्यैः, चरे । हे विभो, कापि प्रह्वद्भूतवत्, दिग्वासाः सन् चरे ॥ ४१ ॥ * * सर्वथा मम मानापमानकर्तृषु वैषम्यं नास्तीत्याह ॥ नाहमिति ॥ अहं स्वभावविषमं विषमस्वभावं जनं मम स्तुतिनिन्दयोः कर्तारं, लोकमित्यर्थः । न स्तौमि । न च निन्दे, प्रत्युत एतेषां श्रेयः हितमेव, आशासे चिन्तयामि । उतापि च, महात्मनि भगवति, ऐकात्म्यमेकचित्तत्वं, आशासे ॥ ४२ ॥ * * एवंभूतत्वेन स्थितानुपायमाह ॥ विकल्पमिति ॥ विकल्पं जातिरूपादिविकल्पं, चित्ते मनोव्यापारे, जुहुयात् प्रलीनं भावयेत् । तच्चित्तं अर्थविभ्रमे देहात्मभ्रमहेतौ, मनसि जुहुयात् । मनः वैकारिके सात्त्विकाहङ्कारे हुत्वा, सात्त्विकाहङ्कारे प्रविलाप्येत्यर्थः । अनु पश्चात्, तं वैकारिकं, मायायां मूलप्रकृतौ, जुहोति जुहुयादित्यर्थः । सर्वत्र होमो नाम लयानुसंधानरूपः ॥ ४३ ॥ * * ॥ स्वात्मेति ॥ तां मायां च, स्वात्मानुभूतौ चित्प्रकृतौ, जुहुयात् । ततः, सत्यं स्वात्मशरीरकं परमात्मानं पश्यतीति सत्यदृक् । मुनिस्तन्मननशीलः ततः, निरीहो निश्चेष्टः, स्वानुभूत्यात्मनि परमात्मात्मके परिशुद्धजीवस्वरूपे, स्थितस्तदनुसंधानपरः सन्, विरमेत् । प्रारब्धावसाने कलेवराद्विरमेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * उक्तं स्ववृत्तमुपसंहरति ॥ आत्मवृत्तमिति ॥ हे प्रह्लाद, इत्थं मया सुगुप्तम् अपि, आत्मवृत्तं मम वृत्तं, लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं मन्ददृष्ट्या बहिर्भूतमपि, तत्त्वदृष्ट्या न बहिर्भूतमिति भावः । ते तुभ्यं वर्णितम् । हि यस्मात्, भवान् भगवत्परः भवति । अतो गुप्तमप्युपवर्णितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * धर्ममिति । असुरेश्वरः प्रह्लादः, मुनेः सकाशात्, पारमहंस्यं धर्मं तुर्याश्रमनिष्ठानामनुगुणमाचारमित्यर्थः । श्रुत्वा, प्रीतः सन्, पूजयित्वा मुनेः पूजां विधाय, ततः आमन्त्र्यानुज्ञाप्य, गृहं प्रययौ ॥ ४६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जनीयाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषानुवादः

दैत्यराज ! कभी नहा-धोकर, शरीरमें चन्दन लगाकर सुन्दर वस्त्र, फूलोंके हार और गहने पहन, रथ, हाथी और घोड़ेपर चढ़कर चलता हूँ, तो कभी पिशाचके समान विल्कुल नंग-धड़ंग विचरता हूँ ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ मनुष्योंके स्वभाव भिन्न-भिन्न होते ही हैं। अतः न तो मैं किसीकी निन्दा करता हूँ और न स्तुति ही। मैं केवल इनका परम कल्याण और परमात्मासे एकता चाहता हूँ ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ सत्यका अनुसन्धान करनेवाले मनुष्यको चाहिये कि जो नाना प्रकारके पदार्थ और उनके भेद-विभेद मालूम पड़ रहे हैं, उनको चित्तवृत्तिमें हवन कर दे। चित्तवृत्तिको इन पदार्थोंके सम्बन्धमें विविध भ्रम उत्पन्न करनेवाले मनमें, मनको सात्त्विक अहङ्कारमें और सात्त्विक अहङ्कारको महत्तत्त्वके द्वारा मायामें हवन कर दे। इस प्रकार ये सब भेद-विभेद और उनका कारण माया ही है, ऐसा निश्चय करके फिर उस मायाको आत्मानुभूतिमें स्वाहा कर दे। इस प्रकार आत्मसाक्षात्कारके द्वारा आत्मस्वरूपमें स्थित होकर निष्क्रिय एवं उपरत हो जाय ॥ ४३-४४ ॥ प्रह्लादजी ! मेरी यह आत्मकथा अत्यन्त गुप्त एवं लोक और शास्त्रसे परेकी वस्तु है। तुम भगवान्के अत्यन्त प्रेमी हो, इसलिये मैंने तुम्हारे प्रति इसका वर्णन किया है ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ नारदजी कहते हैं—महाराज ! प्रह्लादजीने दत्तात्रेय मुनिसे परम-हंसोंके इस धर्मका श्रवण करके उनकी पूजा की और फिर उनसे विदा लेकर बड़ी प्रसन्नतासे अपनी राजधानीके लिये प्रस्थान किया ॥ ४६ ॥

इति सप्तमे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच

गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाञ्जसा । याति देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ १ ॥

नारद उवाच

गृहेष्ववस्थितो राजन्क्रियाः कुर्वन्गृहोचिताः । वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ २ ॥
शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतम् । श्रद्धानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ॥ ३ ॥
सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गमात्मजायात्मजादिषु । विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥ ४ ॥
यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः । विरक्तो रक्तवत् तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५ ॥
ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे । यद् वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥ ६ ॥
दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् । तत् सर्वमुपभुञ्जान एतत् कुर्यात् स्वतो बुधः ॥ ७ ॥
यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवऋषे मादृशः च गृहमूढधीः गृहस्थः एतां पदवीं येन विधिना अञ्जसा याति ब्रूहि ॥ १ ॥ * *
राजन् गृहेषु अवस्थितः गृहोचिताः क्रियाः कुर्वन् साक्षात् वासुदेवार्पणं महामुनीन् उपासीत ॥ २ ॥ * * श्रद्धानः
यथाकालं उपशान्तजनावृतः अभीक्ष्णं भगवतः अवतारकथामृतं शृण्वन् ॥ ३ ॥ * * सत्सङ्गात् शनकैः आत्मजायात्म-
जादिषु संगं विमुच्येत् मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवत् उत्थितः ॥ ४ ॥ * * देहे गेहे च यावदर्थम् उपासीनः पण्डितः विरक्तः
रक्तवत् तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५ ॥ * * निर्ममः च ज्ञातयः पितरौः पुत्राः भ्रातरः अपरे सुहृदः यत् वदन्ति
यत् इच्छन्ति अनुमोदेत ॥ ६ ॥ * * दिव्यं भौमम् अन्तरिक्षं च वित्तम् अच्युतनिर्मितं बुधः तत् सर्वं स्वतः उपभुञ्जानः
एतत् कुर्यात् ॥ ७ ॥ * * यावत् जठरं भ्रियेत तावत् देहिनां स्वत्वं हि यः अधिकम् आभिमन्येत सः स्तेनः
दण्डम् अर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशो गृहस्थस्य परमो धर्म ईर्यते । देशकालादिभेदेन पुनः श्रेयो विशेषकृत् ॥ १ ॥

गृहस्थमुल्लङ्घ्य मोक्षं प्रत्यन्तरंगत्वेन प्रथमं वनस्थयतिधर्मेष्वभिहितेषु तर्हि गृहस्थस्य मोक्षो न स्यादिति शङ्कितचित्तः
पृच्छति । गृहस्थ इति ॥ १ ॥ * * तस्य मोक्षधर्मानाह । गृहेष्वित्यादि यावदध्यायसमाप्ति । साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा
भवत्येवं कुर्वन्नुपासीत ॥ २-३ ॥ * * स्वयमेव मुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथा स्वप्नादुत्थितः पुमान्स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु
संगं विमुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥ * * नन्वेवंभूतस्य दुर्जनैरभिभूयमानस्य कुतो गृहोचिताः क्रियाः स्युस्तत्राह । यावदर्थमिति ।
अन्तस्त्वनासक्तो बहिस्त्वासक्त इव नृलोके जनमध्ये नरतां मनुष्यतां न्यसेत् । पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * *
आग्रहं तु कापि न कुर्यादित्याह । ज्ञातय इति ॥ ६ ॥ * * नन्वेवं सर्वानुमोदने वित्तक्षयप्रसङ्गात्कुतो जीवनं कुतो वा

कर्मकरणं तत्राह । दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि । भौमं निधानादि । आंतरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम् । एवं स्वत एवाच्युतनिर्मितं दैवलब्धं यत् । एतत्पूर्वोक्तं कर्मादि ॥ ७ ॥ * * * दैवाद्भूरिलभे जातेऽपि तत्राभिमानो न कार्य इत्याह । यावदिति । भ्रियेत पूर्येत ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परमो मुख्यः । देशः कुरुक्षेत्रादिः । कालो वैपुवतादिः (१) तदेवं ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु त्रिष्वधिकारिषु निवृत्त-धर्ममुक्त्वा प्रवृत्तधर्ममेकस्मिन्गृहस्थ एवाधिकारिणि वक्तुं प्रवर्त्तमानं मुनिं प्रत्यलं प्रवृत्तधर्मेण जन्ममृत्युप्रवाहानुकूलेन वक्तव्येन । यदि च प्रवृत्तधर्मेणापि निवृत्तधर्मफलं मोक्षं सिध्येत्तर्हि तं ब्रूहीत्याशयेनाह—गृहस्थ इति । एतां पदवीं मोक्षम् । हे देवऋषे इति । देवा अप्येतं वृत्तं जानन्ति कुतो देवर्षिर्भवानिति भावः ॥ १ ॥ * * * महामुनीन्भगवद्भक्तान् ज्ञानिनो वा । हे राजन्निति । राजा त्वन्येषां धर्मेषु प्रवर्त्तकस्तस्य तत्र प्रवृत्तौ का वार्त्तति भावः ॥ २ ॥ * * * यथाकालमपराह्णादौ । उपशान्तजनावृतः सन् कथामृतमभीक्ष्णं शृण्वन्न तु कथाश्रवणकाले वार्त्तति तत्र शृण्वन्नित्यर्थः । अभीक्ष्णं पौनःपुन्येन प्रतिदिनं शृणुयाद्वारिकथां कथायामलंबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * * विमुच्येदिति छान्दसः श्यन् ॥ ४ ॥ * * * अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । अहो अयमतीव पुरुषार्थवानिति स्वस्य लोके ख्यातिं कारयेदिति भावः ॥ ५ ॥ * * * निर्ममोऽनासक्त एवानुमोदेत स्वीकुर्यात् ॥ ६ ॥ * * * अत्राशंकते—नन्विति । आदिना मूलकंदादिग्रहः । निधानादीहादिनाकरोत्यग्रहः । तत्तद्रूपेण सर्वमच्युतेनैव विनिर्मितमतो वित्तार्थं नैव चिन्तां कुर्यादित्यर्थः । एतत्पूर्वोक्तं नित्यनैमित्तिकादि स्वतः स्वं वित्तं तेन कुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * यावत् यावता अधिकस्य परकीयत्वात्तत्र स्वत्वाभिमानं चौरधर्मोऽत दण्डमर्हति स परलोके दण्डं प्राप्नोतीत्यर्थः । परस्य द्रव्यं स्वमिति ब्रुवाणो ज्ञेयः स चौरो नृपदण्डयोग्य इति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्दशे गृहस्थस्य परमो धर्म ईरितः । कालादिभिर्विशेषोऽत्र श्लोकाः सार्द्धा द्विसिधवः (४२॥)

तावत्तो (४२॥) नृपुद्गोप्यत्रोवाचेति द्वितयं (२) तथा ॥ १४ ॥ गृहस्थ इति । हे देवऋषे ! ऋत्यक इति

प्रकृतिभावः । गृहे मूढा प्रसक्ता धीर्यस्य स मादृशो गृहस्थः एतां पूर्वोक्तां मोक्षलक्षणां पदवीं गतिं येन विधिना प्रकारेण अञ्जसा सुखेन याति तं ब्रूहि ॥ १ ॥ * * * गृहेष्ववस्थितः गृहस्थः प्रतिदिनं गृहोचिताः स्नानतर्पणसन्ध्योपासनपञ्चमहा-यज्ञादिरूपाः साक्षात् फलसंकल्पमन्तरेण वासुदेवार्पणं यथा भवति तथा कुर्वन् महामुनीन् भगवद्भक्तान् उपासीत सेवेत ॥ २ ॥ शृण्वन्निति युग्मम् । यथाकालमावश्यककर्मानुष्ठानावशेषितं कालमुपशान्तजनैर्भगवद्भक्तैरावृत्तस्तेषां संगद्भगवतोऽवतार-कथामृतमभीक्ष्णं श्रद्धानः सन् शृण्वन् कथाश्रवणकाले च वार्त्तान्तरमशृण्वन् इति मुच्यमानेषु स्वयमेव वियुज्यमानेषु आत्म-जायात्मजादिषु देहकलत्रपुत्रादिषु संगमहं ममेत्यभिमानम् उत्थितः स्वप्नवत् शनकैर्विमुञ्चेत् यथा शयनादुत्थितः प्रबुद्धः पुरुषः स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं विमुञ्चति तद्वदित्यर्थः । तत्र तस्येवेति स्वप्नशब्देन स्वप्नदृष्टा लक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ * * * यावदिति । यावताऽर्थः प्राणधारणं क्रियानिर्वाहश्च तावदेव भोग्यवस्तूनि उपासीनः स्वीकुर्वन् पण्डितः अन्तर्देहगेहादिषु विरक्ताऽपि बहिस्तत्र रक्तवत् आसक्तवत् नृलोके जनमध्ये नरतां मनुष्यत्वं न्यसेत् पुरुषाकारमाविष्कुर्यात् ॥ ५ ॥ * * * अन्तर्विरक्ततां बहिः सरक्ततां च स्पष्टयति-ज्ञातय इति । ज्ञात्यादयो यद्वदन्ति यच्चेच्छन्ति तत्सर्वं स्वयं निर्ममः सन्ननुमोदेत क्वाप्याग्रहं न कुर्यात् । अन्यथा कलहादिना वित्तेपः स्यात् ॥ ६ ॥ * * * नन्वेवं सर्वानुमोदनेन वित्तक्षये कुतो निर्वाह इत्याशंक्याह—दिव्यमिति । दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि भौमं भूम्यां लब्धं सुवर्णादि आन्तरिक्षमकस्मात्प्राप्तम् । एवं स्वत एव यदच्युतेन भगवता स्वप्रारब्धानुसारेण निर्मितं वित्तं तत्सर्वमुपयुञ्जानः स्वीकुर्वन् बुधः एतत् प्राणधारणादिकं कुर्यात् ॥ ७ ॥ यावदिति । यावत् यावता जठरमुदरं भ्रियेत पूर्येत तावदेव देहिनां स्वत्वं तावत्स्वीकारे न दोषः । यस्तु ततोऽधिकमभिमन्येत स्वकीयत्वेनाङ्गीकुर्यात् स स्तेनः चोर एव अतो जन्ममरणादिदुःखानुभवलक्षणं दण्डमर्हति ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमाश्रुताश्रमत्रयधर्मो गृहस्थाश्रमधर्मान् बुभुत्सुः पृच्छति, युधिष्ठिरः—गृहस्थ इति । देवऋषे ! सन्ध्यभाव आर्षः । गृहेष्वेव मूढा धीर्यस्य गृहासक्तचित्तो यादृशो गृहस्थाश्रमस्थः पुमान् येन विधिना एतां पदवीं तुर्याश्रमिगम्यां पदवीं मार्गं मुक्तिमित्यर्थः । यायात् प्राप्नुयात् तं विधिं ब्रूहि ॥ १ ॥ * * * एवमाष्टगार्हस्थ्यधर्मो देवर्षिस्तत्प्रश्रमभिनन्दंस्तान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—साध्विति । हे महाराज ! जानतापि त्वया लोकान् साधु यथा तथाऽनुगृह्यता साधु पृष्टमेतत्त्वत्पृष्टं गार्हस्थ्य-

व्रतमहं तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यतः कर्मणः मया वक्ष्यमाणगार्हस्थ्यधर्मात् कर्मणां मुक्तिप्रतिबन्धकानां पुण्यपापात्मकानां निरासद्वारा नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगालाभो भवेत् ॥ ० ॥ एवं प्रतिज्ञाय गार्हस्थ्यधर्मानाह—गृहेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यद्यपि प्रथमाश्रम-धर्मकथनानन्तरम् एवैतदाश्रमधर्मवर्णनं युक्तं क्रमप्राप्तत्वात्तथापि गार्हस्थ्यधर्माणां बाहुल्यान्महता प्रबन्धेन वर्णनीयत्वादा-श्रमान्तरधर्मवर्णनानन्तरं ते कथ्यन्ते क्रमानादराद्वा । अत्र केचिद्वदन्ति मोक्षान्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थयतिधर्मानभिधाय पश्चाद्गृहस्थधर्मानभिधातीति, तन्मन्दम् “अतस्त्वितरङ्ग्यायोलिङ्गाच्च” ३।४।३९। इति शारीरकन्यायेन ब्रह्मविद्याऽनुग्राह-काल्पधर्माश्रमान्तरापेक्षया तदनुग्राहकबहुधर्मकगार्हस्थ्यस्यैवान्तरङ्गत्वादतो यथोक्त एवाशयः । हे राजन् ! गृहेष्ववस्थितः गृहाश्रमस्थः गृहोचिता आश्रमाऽनुगुणाः क्रियाः कर्माणि सन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादीन्यावश्यकानि साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा भवति तथा कुर्वन् फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकं कुर्वन् महामुनीनुपासीत भगवद्गुणमननशीलान्महाभागवतानुपासीत सेवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ कथम्भूतः तेभ्यो भगवत अवतारकथामृतमभीक्ष्णं पुनः पुनः यथाकालमावश्यकधर्मानुष्ठाना-वशेषितं कालमुपशान्तजनैः सहितः श्रद्धापूर्वकं शृण्वन् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं सतां सङ्गात् देहदारपुत्रादिषु शनकैः सङ्गं विमुञ्चेत्ष्वहं ममताद्यभिमानं त्यजेदेवं मुच्यमानेषु मुक्ताऽभिमानविषयेषु सत्सु देहादिषु स्वप्रवदुत्थितो यथा स्वप्ने तद्विषये पुत्रादौ तस्मादुत्थितः तत्कालमात्राऽनुभाव्यतां भाव्यते ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तथा देहे गेहे च चशब्दाद्वारादिषु च पण्डितः अस्थिरत्वा-ऽपुरुषार्थज्ञानवान् तत्र देहादौ स्वयं विरक्तोऽपि रक्तवदासक्तवद्यावदर्थं प्राणधारणाऽपेक्षितमर्थमुपासीनः स्वीकुर्वन् नृलोके नृशरीरे नरतां न्यसेदनुसन्दधीत नरत्वादिकं देहगतमनुसन्दधीत न त्वामनुसन्दधीतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जात्यादय-स्तेभ्योऽन्ये च यद्वदन्ति यच्चेच्छन्ति तत्स्वयं निर्ममः ममकाररहितो मोदेताऽनुमोदेत ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यावदर्थपरिग्रह इत्येतदेव विवृणोति—यद्यद्भगवता निर्मितं प्रापितं दिव्यादिभेदाभिन्नं वित्तं तत्र दिव्यं वित्तं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि भौमं भूम्याज्जातं सुवर्णादिरूपम् आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम् यद्वा दिव्यं वित्तमर्काऽऽलोकादि आन्तरिक्षं वर्षं भौमं तृणादि तथैतत्स-र्वमुपयुञ्जानो विनियुञ्जान अबुधोऽविवेकी चेत् स्वतः स्वत्वेन कुर्यात् अबुधश्चेत्तदेतत्स्वयं स्वत्वेनाभिमन्येतेत्यर्थः । यद्वा बुध इत्यवच्छेदः । विवेकी तत्सर्वमुपयुञ्जानः एतद्यथोपयुक्तं स्वतः कुर्यात् स्वत्वेन स्वीकुर्याद्देहधारणमात्रोपयुक्तमेव स्वीकुर्या-दित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अधिकं न स्वीकुर्यात् इत्यभिप्रयन्न तस्मिन् स्वत्वाभिमानं कुर्यादित्याह—यावदिति । हि यस्माद्या-वज्जाठरमुदरं भ्रियेत पूर्येत तावदेव स्वत्वं देहिनामुदरभरणोपयुक्त एव हि वित्ते देहिनां स्वत्वाभिमान इत्यर्थः । एवं हि योधिकमपि स्वत्वेनाभिमन्येत स पुमांस्तेनश्चौर एव यत एवं ततो दण्डमेवार्हति इह दण्डाभावेऽप्यमुत्र दण्डमर्हत्येव यद्वा संसृतिरूपं दण्डमर्हतीति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सर्ववर्णाश्रमाणां गृहाश्रममूलत्वात्सूचीकटाहन्यायेन वर्णाद्याश्रमधर्मं निरूप्य गृहाश्रमधर्मं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र “नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्” इति न्यायात् युधिष्ठिरः पृच्छतीत्याह—युधिष्ठिर इति । एतां पदवीमन्याश्रमविषयां विधिना प्रकारेण ॥ १ ॥ ❀ ❀ नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वम् ॥ ० ॥ गृहोचिताः क्रियाः पञ्चयज्ञलक्षणाः—

“पञ्चयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् । बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ॥

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः”—इति याज्ञवल्क्यः । वासुदेवार्पणं कुर्वन्निति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ उपशान्तजनेन संन्यासिजनेनादृतं कामितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्वप्नं दृष्टोत्थितः स्वप्नदृष्टपदार्थसङ्गं यथा जहाति तथा जायादिसङ्गं मुञ्चेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यावदर्थो यावद्देहयात्राप्रयोजनो देहादावुपासीनोऽवतिष्ठमानस्तत्र देहादौ रक्तवत् स्निग्ध-वन्नरतां नरत्वं न्यसेत्यजेत् यतिर्भवेदित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ अन्तरिक्षं यावापृथिव्योर्मध्यभवमच्युतेन निर्मितं यद्वित्तमु-पयुञ्जीरन् लोका इति शेषः । तत्सर्वं जानन् स्वकीयमिति न स्वीकुर्यात् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यावदर्थ इत्युक्तं विवृणोति—यावदिति । जठरं यावदन्नं भ्रियेत गृह्णाति तावदन्नं स्वत्वं स्वकीयमिति स्वीकुर्यात् ततोऽधिकादाने दण्डयोग्यमित्याह, अधिकमिति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गृहस्थ इति युग्मकम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ साक्षादिति । तत्प्रीत्यर्थमेव न तु फलसाद्वर्ण्यार्थमित्यर्थः ॥ २-११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निवृत्तं त्रिषु निर्वर्ण्यं प्रवृत्तस्तु गृहाश्रमे । देशकालादिभेदेन धर्म उक्तश्चतुर्दशे ॥

तदेवं ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु त्रिष्वधिकारिषु निवृत्तधर्ममुक्त्वा प्रवृत्तधर्ममेकस्मिन् गृहस्थ एवाधिकारिणि वक्तुं

प्रवर्त्तमानं मुनिं प्रयत्नं प्रवृत्तधर्मेण जन्ममृत्युप्रवाहानुकूलेन वक्तव्येन यदिच प्रवृत्तधर्मेणापि निवृत्तिधर्मफलं मोक्षः सिद्धयेत्तर्हि तं ब्रूहीत्याशयेनाह—गृहस्थ इति ॥ १ ॥ * * * वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा कुर्वन् महामुनीन् उपासीत यथाकालं कालेकाले अपराह्मादौ उपशान्तजनावृतस्सन् कथाऽमृतमभीक्ष्णं शृण्वन् न तु कथाश्रवणकाले वार्त्तान्तरं शृण्वन्नित्यर्थः ॥ २-३ ॥ स्वयमेव मुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथा उत्थितः प्रबुद्धः पुमान् स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं मुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥ * * * उपासीनो भोग्यादिवस्तूनीति शेषः । देहे गेहे च विषये पण्डित इति तत्र तत्र औदासीन्येन वर्त्तमानः इत्यर्थः । रक्तवत् अन्तर्विरक्तो बहिस्त्वासक्तवत् तत्र गृहमध्यवर्तिनि नरतां पुरुषत्वं न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * * निर्ममः अनासक्त एव अनुमोदेत ॥ ६ ॥ * * * दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि भौममाकराद्युत्थितम् आन्तरिक्षमकस्मात् प्राप्तं तत्तद्रूपत्वेन सर्वमच्युतेनैव विनिर्मितमतो वित्तार्थं नैव चिन्तां कुर्यादित्यर्थः । एतत् पूर्वोक्तं नित्यनैमित्तिकादि स्वतः स्वं वित्तं तेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * देवाद्भूरिलाभे जातेऽपि न तत्राभिमानो नापि यथेष्टोपभोगः कार्य्य इत्याह—यावत् यावता भ्रियेत पूर्येत ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गृहस्थधर्मो वर्ण्यते, चतुर्दशोऽध्याये तदेव पृच्छति—गृहस्थ इति ॥ १ ॥ * * * वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा यथोचिताः क्रियाः कुर्वन् महामुनीन् वासुदेवावगन्तून् ॥ २-३ ॥ * * * स्वयमेवागमापाधित्वेन मुच्यमानेषु आत्मा देहस्तदादिषु सङ्गं मुच्येत् यथा उत्थितः प्रबुद्धः स्वप्नदृष्टेषु सङ्गं विमुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥ * * * पण्डितः कार्याऽ-कार्यवित् देहे गेहे लोके च यावदर्थं यथाप्रयोजनमुपासीत सङ्गं कुर्यात् हृदि विरक्तस्तत्र रक्तवद्वर्तेत नरतां नरत्वाभिमानं न्यसेत् अहन्तां परित्यजेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * * स्वनिर्वन्धं विहाय ज्ञात्यादीनामुक्तिमिच्छांते चानुमोदेत निर्ममो ममतारहितो भवेत् ॥ ६ ॥ * * * बुधः अच्युतसामर्थ्यवित् दिव्यं देवप्रसादसिद्धं भौमं भूमिजं आन्तरिक्षमकस्मादागतं वित्तं सर्वम-च्युतनिमित्तमिति मत्वा भुञ्जान एतत्प्रागुक्तं कुर्यात् ॥ ७ ॥ * * * यावत् यावता जठरमुदरं भ्रियेत पूर्येत तावत्स्वत्वं देहिनः यस्तु अधिकमभिमन्येत स तु स्तेनः चोरः अतो दण्डमर्हति ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चतुर्दशे गृहस्थस्य बाह्यदोषनिवर्तकः । धर्मः कालादिभेदश्च विशेषेण निरूप्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तं गृहस्थधर्मनिरूपणमुल्लङ्घ्य मोक्षं प्रयन्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थयतिधर्मेण्वभिहितेषु सत्सु गृहस्थस्य मोक्षं प्रति शङ्कितचित्तः पृच्छति—गृहस्थ इति । हे देवऋषे मादृशो गृहस्थ एतां पूर्वोक्तां मोक्षलक्षणां पदवीं गतिं येन विधिना प्रकारेण अञ्जसा सुखेन याति तं ब्रूहीत्यन्वयः । स्वसदृशत्वमेव स्पष्टयति—गृहे मूढा प्रसक्ता धीर्यस्य स तथा ॥ १ ॥ * * * एवं पृष्टः श्रीनारदः प्रश्नमभिनन्दंस्तान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—साध्विति । हे महाभाग त्वया जानताऽपि लोकान् समनुगृह्यतैत्ससाधु पृष्टम्, अतोऽहमपि येन धर्मानुष्ठानेन कर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकानामपि नैष्कर्म्यं मोक्ष-हेतुत्वं भवेत्तत् तत्त्वेन यथार्थत्वेन वक्ष्ये प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २ ॥ * * * एवं प्रतिज्ञाय गृहस्थधर्मानाह—गृहेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हे राजन् गृहेष्ववस्थितः गृहस्थः प्रतिदिनं गृहोचिताः स्नानतर्पणसन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादिरूपाः क्रियाः साक्षात् फलसङ्कल्पमन्तरेण वासुदेवार्पणं श्रीकृष्णार्पणं यथा भवति तथा कुर्वन् महामुनीन् भगवद्भक्तान् उपासीत सेवेतेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * * तदुपासनेन किमत आह—शृण्वन्निति । यथाकालमावश्यककर्मानुष्ठानावशेषितं कालमुप-शान्तजनैस्सैर्भगवद्भक्तजनैरावृतस्तेषां सङ्गाद्भगवतोऽवतारकथामृतमभीक्ष्णं श्रद्धाधानः सन् शृण्वन् मुच्यमानेषु स्वयमेव वियुज्य-मानेषु आत्मजायात्मजादिषु देहकलत्रपुत्रादिषु सङ्गं अहम्भमेत्यभिमानं शनैर्विमुञ्चेदिति द्वयोरन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नवदुत्थित इति । यथा शयनादुत्थितः पुरुषः स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं विमुञ्चति तद्वदित्यर्थः ॥ ४-५ ॥ * * * ननु सर्वथा निस्सङ्गस्य देहनिर्वाहः क्रियानिर्वाहश्च कथं स्यादित्याशङ्क्याह—यावदिति । यावताऽर्थः प्राणधारणं क्रियानिर्वाहश्च तावदुपासीनः स्वीकुर्वन् अन्तर्देहगेहादिषु विरक्तोऽपि बहिस्तत्र रक्तवत् आसक्तवत् नृलोके जनमध्ये नरतां मनुष्यत्वं न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः । कथमेवं कर्तुं शक्नुयात्तत्राह—पण्डित इति ॥ ६ ॥ * * * अन्तर्विरक्ततां बहिस्सरक्ततां च स्पष्टयति—ज्ञातय इति । ज्ञात्यादयो यद्वदन्ति यच्चेच्छन्ति तत्सर्वं स्वयं निर्ममः सन्ननुमोदेत काप्याग्रहं न कुर्यात् । अन्यथा कलहादिना विक्षेपः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥ * * * नन्वेवं सर्वानुमोदने वित्तक्षयप्रसङ्गात्कुतो जीवनं कुतश्च क्रियानिर्वाह-स्तत्राह—दिव्यमिति । दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि । भौमं भूम्यां लब्धं सुवर्णादि । आन्तरिक्षमकस्मात्प्राप्तम् । एवं स्वत एव यदच्युतेन भगवता स्वप्रारब्धानुसारेण निर्मितं वित्तं तत्सर्वमुपयुञ्जानः स्वीकुर्वन् बुधः एतत् प्राणधारणादिकं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रेयोविशेषकृद्यश्च देशकालादिभेदतः । चतुर्दशे परो धर्मो गृहस्थस्यैर्यते पुनः ॥ १ ॥

गृहस्थमुल्लङ्घ्य मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थयतिधर्मेण समभिहितेषु सत्सु युधिष्ठिरः गृहस्थस्य किं तर्हि मोक्षो नास्ति इति शङ्कितचित्तः पृच्छति । गृहस्थ इति । हे देवऋषे, संध्यभाव आर्षः । गृहेष्वेव मूढा धीर्यस्य सः मादृशः गृहस्थः, गृहासक्तचित्तो मद्विधो गृहस्थो जन इत्यर्थः । येन च येनैवेत्यर्थः । विधिना एतां पदवीं तुर्याश्रममार्गगम्यां मुक्तिमित्यर्थः । अञ्जसा तूर्णं, यायात्प्राप्नुयात् । तं विधिं ब्रूहि ॥ १ ॥ * * * एवमापृष्टगार्हस्थ्यधर्मो देवर्षिस्तत्प्रश्नमभिनन्दन्तान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते । साध्विति । हे महाराज, लोकान् साधु यथा तथा, अनुगृह्यता त्वया, जानतापीति शेषः । साधु पृष्टम् । एतच्चत्पृष्टं गार्हस्थ्यव्रतं तुभ्यं, अहं प्रवक्ष्यामि । यतः व्रतात्, मया वक्ष्यमाणगार्हस्थ्यधर्मादित्यर्थः । कर्मणां मुक्तिप्रतिबन्धकानां पुण्यपापात्मकानां नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगलाभ इत्यर्थः भवेत् ॥ २ ॥ * * * एवं प्रतिज्ञाय गार्हस्थ्यधर्मानाह ग्रहेष्वित्यादिना यावदध्यायसमामि । गृहेष्विति । हे राजन्, गृहेषु, अवस्थितः गृहाश्रमस्थः गृहोचिताः गृहाश्रमानुगुणाः, क्रियाः कर्माणि संध्योपासनपञ्चमहायज्ञादीनि आवश्यकानि कर्माणि, साक्षात् वासुदेवार्पणं यथा, तथा, कुर्वन्नाचरन्, फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकं विदधान इत्यर्थः । महामुनीन् भगवद्गुणमननशीलान् महाभागवतान्, उपासीत सेवेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * * स महामुन्युपासकः, कथंभूत इत्याकाङ्क्षायां तं विशिनष्टि । शृण्वन्निति । यथाकालम् आवश्यकधर्मानुष्ठानावशेषितकाले इत्यर्थः । उपशान्तजनावृतः उपशान्तजनैः सहितः सन्, श्रद्धानः श्रद्धां कुर्वन्नित्यर्थः । भगवतः अवतारकथामृतम् अभीक्ष्णं शृण्वन्, महामुनिभ्यः पुनः पुनराकर्णयन्नित्यर्थः । महामुनीनुपासीतेति पूर्वेणाऽन्वयः ॥ ४ ॥ * * * तत्सङ्गादिति । एवं तत्सङ्गात् सतां सङ्गकरणात्, स्वयम् एव मुच्यमानेषु विगुड्यमानेषु, आत्मा देहश्च जाया स्त्री च आत्मजाः पुत्राश्च ते आदयो येषां तेषु, उत्थितः स्वप्नवत् स्वप्नं यथा, स्वप्नादुत्थितः पुमान् स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं विमुञ्चति, तद्वदित्यर्थः । शनकैः, सङ्गं विमुञ्चेत् । तेष्वहंताममताभिमानं त्यजेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * * नन्वेवंभूतस्य दुर्जनैरभिभूयमानस्य कुतो गृहोचिताः क्रियाः स्युस्तत्राह । यावदर्थमिति । देहे, गेहे, चशब्दादारादिष्वपि, पण्डितो निपुणः, अस्थिरत्वात्पुरुषार्थज्ञानवानित्यर्थः । तत्र देहादौ, विरक्तः स्वतोऽन्तर्वैराग्ययुक्तः सन्, रक्तवद्बहिःत्वासक्तवत्, यावदर्थं प्राणधारणापेक्षितमर्थं, उपासीनः स्वीकुर्वन्, नृलोके मनुष्यशरीरे, नरतां न्यसेत् । नरत्वादिकं देहगतमेवानुसंदधीत न त्वात्मन्यनुसंदधीतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * * आप्रहं तु कापि न कुर्यादित्याह । ज्ञातय इति । ज्ञातयः संबन्धिनः, पितरौ मातापितरौ, पुत्राः भ्रातरः, अपरे सुहृदश्च, यत् वदन्ति यच्च इच्छन्ति, तत् स्वयं निर्ममः, ममतावर्जितः सन्, अनुमोदेत् ॥ ७ ॥ * * * नन्वेवं सर्वानुमोदने वित्तक्षयप्रसङ्गात् कुतो जीवनं कुतो वा कर्मकरणं तत्राह । दिव्यमिति । दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं धान्यादि, भौमं निधानादिभूमिजातं सुवर्णादि वा, आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तं च, एवम् अच्युतनिर्मितं दैवलब्धं तत् सर्वं वित्तं, बुधः विवेकी, उपभुञ्जानः सन्, एतत् पूर्वोक्त-कर्मादिकं स्वतः एव, कुर्यात् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

गृहस्थसम्बन्धी सदाचार

राजा युधिष्ठिरने पूछा—देवर्षि नारदजी ! मेरे जैसा गृहासक्त गृहस्थ बिना विशेष परिश्रमके इस पदको किस साधनसे प्राप्त कर सकता है ? आप कृपा करके मुझे बतलाइये ॥ १ ॥ * * * नारदजीने कहा—युधिष्ठिर ! मनुष्य गृहस्थाश्रममें रहे और गृहस्थ-धर्मके अनुसार सब काम करे, परन्तु उन्हें भगवान्‌के प्रति समर्पित कर दे और बड़े-बड़े संत-महात्माओंकी सेवा भी करे ॥ २ ॥ * * * अवकाशके अनुसार विरक्त पुरुषोंमें निवास करे और बार-बार श्रद्धापूर्वक भगवान्‌के अवतारोंकी लीला-सुधाका पान करता रहे ॥ ३ ॥ * * * जैसे स्वप्न टूट जानेपर मनुष्य स्वप्नके सम्बन्धियोंसे आसक्त नहीं रहता—वैसे ही ज्यों-ज्यों सत्सङ्गके द्वारा बुद्धि शुद्ध हो, त्यों-ही-त्यों शरीर, स्त्री, पुत्र, धन आदिकी आसक्ति स्वयं छोड़ता चले । क्योंकि एक-न-एक दिन ये छूटनेवाले ही हैं ॥ ४ ॥ * * * बुद्धिमान् पुरुषको आवश्यकताके अनुसार ही घर और शरीरकी सेवा करनी चाहिये, अधिक नहीं । भीतरसे विरक्त रहे और बाहरसे रागीके समान लोगोंमें साधारण मनुष्यों-जैसा ही व्यवहार कर ले ॥ ५ ॥ * * * माता-पिता, भाई-बन्धु, पुत्र-मित्र, जातिवाले और दूसरे जो कुछ कहे अथवा जो कुछ चाहें, भीतरसे ममता न रखकर उनका अनुमोदन कर दे ॥ ६ ॥ * * * बुद्धिमान् पुरुष वर्षा आदिके द्वारा होनेवाले अन्नादि, पृथ्वीसे उत्पन्न होनेवाले सुवर्ण आदि, अकस्मात् प्राप्त होनेवाले द्रव्य आदि तथा और सब प्रकारके धन भगवान्‌के ही दिये हुए हैं—ऐसा समझकर प्रारब्धके अनुसार उनका उपभोग करता हुआ सञ्चय न करे, उन्हें पूर्वोक्त साधुसेवा आदि

कर्मोंमें लगा दे ॥ ७ ॥ * * मनुष्योंका अधिकार केवल उतने ही धनपर है, जितनेसे उनकी भूख मिट जाय । इससे अधिक सम्पत्तिको जो अपनी मानता है, वह चोर है, उसे दण्ड मिलना चाहिये ॥ ८ ॥

मृगोष्ट्रखरमर्कासुसरीसृष्वगमक्षिकाः । आत्मनः पुत्रवत् पश्येत्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥

त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि । यथादेशं यथाकालं यावद्द्वैवोपपादितम् ॥ १० ॥

आश्वाधान्तेऽवसायिभ्यः कामान्संविभजेद् यथा । अप्येकामात्मनो दारां नृणां सत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥

जह्याद् यदर्थं स्वप्राणान्हन्याद् वा पितरं गुरुम् । तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जह्याद् यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥

कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्कंदं तुच्छं कलेवरम् । क्व तदीयरतिर्भार्या कायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद् वृत्तिमात्मनः । शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥

देवानृषीन् नृभूतानि पितृनात्मानमन्वहम् । स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥

यर्ह्यात्मनोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः । वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मृगोष्ट्रखरमर्कासुसरीसृष्वगमक्षिकाः आत्मनः पुत्रवत् पश्येत् तैः एषाम् अंतरम् कियत् ॥ ९ ॥ * *

गृहमेधी अपि त्रिवर्गम् अतिकृच्छ्रेण न भजेत यथादेशम् यथाकालम् यावत् द्वैवोपपादितम् ॥ १० ॥ * * आश्वाधान्तेऽ-
वसायिभ्यः यथावत् कामान् संविभजेत् यतः नृणाम् सत्वग्रहः एकाम् आत्मनः दाराम् अपि ॥ ११ ॥ * * यदर्थं
स्वप्राणान् जह्यात् वा पितरम् गुरुम् हन्यात् तस्याम् स्त्रियाम् यः स्वत्वम् जह्यात् तेन अजितः हि जितः ॥ १२ ॥ * *
कृमिविड्भस्मनिष्ठांतम् इदम् तुच्छम् कलेवरम् क्व तदीयरतिः भार्या क्व अयम् नभश्छदिः आत्मा क्व ॥ १३ ॥ * *
प्राज्ञः सिद्धैः यज्ञावशिष्टार्थैः आत्मनः वृत्तिं कल्पयेत् शेषे स्वत्वम् त्यजन् महताम् पदवीम् इयात् ॥ १४ ॥ * * अन्वहम्
स्ववृत्त्यागतवित्तेन देवान् ऋषीन् नृभूतानि पितृन् आत्मानम् पृथक् पुरुषम् यजेत् ॥ १५ ॥ * * यर्हि आत्मनः
अधिकाराद्याः सर्वाः यज्ञसंपदः स्युः वैतानिकेन अग्निहोत्रादिना विधिना यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एव यं कमपि स्वगृहं क्षेत्रं वा प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह । मृगेति । मर्का मर्कटः सरीसृप् सर्पः
मक्षिकाश्च तैः पुत्रैरेषां मृगादीनां कियदंतरम् ॥ ९ ॥ * * अतिकृच्छ्रेणापाद्य न भजेत्किं तु यावद्द्वैवप्रापितं तावदेव
भजेत् ॥ १० ॥ * * श्वानश्च अघाश्च पतिताः अंतेऽवसायिनश्चांडालादयस्तानभिव्याप्य यथाहं कामान्संविभजेत्स्व-
भोज्याद्विभज्य दद्यात् । यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामतिथिशुश्रूषणे नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयेत यस्यां च नृणां स्वत्व-
ग्रहो ममैवेयमित्याग्रहस्तामेकामपि संविभजेत् । अतिथिशुश्रूषणे नियुंजीतेत्यर्थः । न त्वन्वथा मंतव्यम् । यथाहं विभजे-
दित्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥ * * एवं चेत्तेनेश्वरो वशीकृतः स्यादित्याह । जह्यादिति । यदर्थं यन्निमित्तम् । अन्यैरजितोऽ-
पीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥ * * ननु कथमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानो हातुं शक्यस्तत्त्वविचारेणेत्याह । कृमिविड्भस्मसु
निष्ठा पर्यवसानमंते यस्य तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नभोऽपि छादयतीति तथा ॥ १३ ॥ * * किं च ।
सिद्धैर्देवलैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पंचयज्ञशेषैरन्नादिभिः । महतां निवृत्तानाम् ॥ १४ ॥ * * एतद्विवृण्वन्नाह । देवादीन्पंच
यज्ञदेवताः आत्मानं च एवं पृथक्पुरुषमंतर्यामिणमेव यजेत ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतोऽधिकाभिमानो दंडहेतुरत एव सरीसृविति । क्वंतं यजंतात् । यथा पुत्रेभ्यो भोज्यं विभजेत्तथा तेभ्योऽपि
विभजेत्सर्वत्रात्मन ऐक्यात् । पाञ्चभौतिकत्वेन देहोऽप्यैक्यात्पराधीनत्वेनास्वतंत्रत्वाच्च किमप्यंतरं विचार्यमाणे न दृश्यत
इति भावः ॥ ९ ॥ * * अतिकृच्छ्रेण शास्त्राविहितमार्गेण शूद्रांत्यजादिप्रतिग्रहलक्षणेन किन्तु स्वल्पायासेनैवावाप्तं
भूरिभारं नापेक्षेतेत्यर्थः । अपिशब्दाद्ब्रह्मचर्याद्विस्तु गुरुकुलादिषु किमुतेति भावः ॥ १० ॥ * * यथाहंभौचित्यानुसंधनेन ।
इत्यर्थ इति । यदि कश्चिदतिथिस्तया रतिमिच्छेत्तदर्थमपि तामग्राहयेदेवेति भावः । न त्वन्वथा मंतव्यमियं व्यभिचारदूषिता

सर्वथा भ्रष्टेति न मन्तव्यमिति । यथा सुदर्शनेन राज्ञा कुरुक्षेत्रवासिना गृहस्थेनाप्यतिथिरूपेण कालरूपब्राह्मणेन रममाणाऽपि स्वस्त्री न त्यक्ता किं तु मानितैव तेन कर्मणा तेनाजितोऽपि कालो जित इति प्रसिद्धं श्रीमहाभारते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं चेत्स्वभार्याप्यातिथ्यं कृतं यदि तर्हि तेनेश्वरो वशीकृतः स्यात्कालोऽपि तद्वशवर्त्ती स्यादत्रार्थे श्रीमहाभारतीयसुदर्शनोपाख्यान-मनुसंधेयम् । स्वत्वं मद्भोग्यैवेयं नान्यस्येति हठं जह्यात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यदि तस्यामभिमानत्यागेनैव स प्राप्यते तर्हि कियदेतदिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यावतोदरपूर्त्तिः स्यात्तावत्येव वस्तुनि स्वत्वं कुर्यादिति यदुक्तं तत्र व्यवस्थामाह— किं चेति । सिद्धैरिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं पित्रादियजनद्वारा स्ववृत्त्यागतवित्तेन स्वजातिविहितवृत्त्यैवागतं यद्वित्तं न तु छलादिना प्राप्तं तेन ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य यज्ञाधिकारः संपदश्च स्युः । वैतानिकेन वैदिकेन “अर्थी समर्थी विद्वान्यजेत्” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मृगेति । मृगादीनपि आत्मनः पुत्रवत्पश्येत् यथा पुत्रान् पालयति सुखान्न निवारयति तथा मृगादीनपि गृहं क्षेत्रं वा प्रविश्य भुञ्जानान्न निवारयेत् । यतः तैः पुत्रैः एषां मृगादीनामन्तरं तारतम्यं कियत् । न किञ्चिदपि स्वैकाश्रितत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः । मर्को मर्कटः सरीसृप् सर्पादिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ त्रिवर्गमिति । गृहस्थोऽप्यतिकृच्छ्रेण त्रिवर्गं धर्मार्थ-कामाख्यं न भजेत न सेवेत । किं त्वल्पायासेन यथादेशं यथाकालं देशकालानुसारेण यावद्देवेनोपपादितं तावदेव भजेत ॥ १० ॥ आश्वाद्येति । श्वानश्च अघाश्च पतिताः अन्तेवसायिनश्च चांडालादयस्तानभिव्याप्य यथा यथाहं कामान्संविभजेत् स्वभोग्यात् विभज्य दद्यात् । यतः यस्यां नृणां स्वत्वग्रहः ममैवेयमित्याग्रहस्तामेकामप्यात्मनो दारामपि संविभजेत् । आत्मनः सेवामन-पेक्षयापि अतिध्यादिशुश्रूषणे नियुञ्जीतेत्यर्थः । नान्यथा मन्तव्यं यथाहं संविभजेदित्युक्तत्वात् । दारशब्दस्यैकत्वं स्त्रीत्वं चार्षम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जह्यादिति । यदर्थं यन्निमित्तं स्वप्राणान् जह्यात् पितरं गुरुं वा हन्यात् तस्यां स्त्रियां यः स्वत्वं स्वकीयत्वाभिमानं जह्यात् त्यजेत् । अन्यैरजितोऽपि भगवांस्तेन जितो वशीकृतो भवति । तत्प्रसादात्तस्य न किञ्चिद्दुर्ल-भमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भार्यायां स्वत्वाभिमानत्यागे तत्त्वविचारमाह—कृमीति । कृमिविड्भस्मसु निष्ठा पर्यवसान-मन्ते यस्य तदिदं तुच्छं कलेवरं क्व तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा भार्या क्व स्थानन्दे न नभोऽपि छादयतीति तथाऽयमात्मा क्व तथा च देहस्यादावभिमानत्यागे आत्मानन्दो लभ्यते तस्तत्राभिमानं त्यजेत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सिद्धैरिति सिद्धैर्देवलब्धै-रन्नादिभिः शेष उदरभरणप्रमिताधिके स्वत्वाभिमानं त्यजन् यः प्राज्ञो विवेकी आत्मनो वृत्तिं कल्पयेत् स महतां निवृत्तानां परम-हंसानां पदवीमियात्प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवानिति । देवान् ऋषीन् नृन् मनुष्यान् भूतानि पितृन् पञ्चमहायज्ञदेवता आत्मानं च स्ववृत्त्या याजनाध्यापनादिरूपया पूर्वोक्तया आगतेनोपाजितेन वित्तेन पृथगन्वहमहरह्यजन् पुरुषं सर्वान्तर्या-मिनमेव यजेत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यहीति । यर्हि आत्मनः स्वस्य अधिकाराद्याः सर्वाः यज्ञसंपदः स्युस्तदा वैतानिकेन वितानो यज्ञग्रन्थः श्रौतकल्पसूत्रादिरूपस्तदुक्तेन विधिनाऽग्निहोत्रादिना पुरुषं यजेत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

यतोऽधिके स्वत्वाभिमानो दण्डहेतुरत एव तद्भरणे प्रवृत्तान्मृगोष्ट्रादीनात्मनः स्वस्य पुत्रवत्पश्येत् पुत्रानिव मन्येत ननु निगृह्णीयादित्यर्थः । तथाहि तैः पुत्रैः सह एषां मृगादीनां कियदन्तरं न किञ्चिदप्यन्तरं न किञ्चिदपि तारतम्यमस्तीत्यर्थः । तत्र मृगाः शुनकमार्जारादयः मर्को मर्कटः आलुः मूषकः सरीसृपा अन्ये सर्पणस्वभावा जन्तवः विमक्षिकाः विशब्दः पादपूरणार्थः विशिष्टमक्षिका इति वा सरीसृपत्वमिति वा पाठः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विवृतमर्थमुपसंहरति—त्रिवर्गमिति । स्वयं गृहस्थोऽप्यनेन तदुपयुक्तवर्गत्रयनिष्ठता सूच्यते । अतिकृच्छ्रेणाऽतिप्रयासेन त्रिवर्गान् धर्मार्थकामान्न भजेत न सेवेत । देवात्प्राप्तैरेव तुष्येदित्यर्थः । तदेवाह—यावद्देवेन देशकालानुगुण्येन प्रापितं तदेव यथोपयुक्तम् भजेत ॥ १० ॥ ❀ ❀ धर्मान्तरमाह—श्चानश्चाघा अतिपाप्मानश्चाऽन्तेऽवसायिनचाण्डालादयश्च तान-भिव्याप्य तेभ्यः यथोचितं कामान् संविभजेद्यथाशक्तिं तदपेक्षितान् अन्नादीन्दद्यादित्यर्थः । सङ्गमात्मजायासुतादिषु विमुञ्चे-दित्युक्तं जायासङ्गत्यागमुपपादयति-अपीति । आत्मनः स्वस्य दारान् भार्यामेकामपि जह्यात्तस्यां स्वत्वाऽभिमानं त्यजेदित्यर्थः । एतदेव वक्तुं तावत्तस्यादुस्त्यजत्वमाह—यतो यस्यां भार्यायां नृणां स्वत्वग्रहः ममैवेयमित्याग्रहः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यदर्थं यद्भार्यार्थं स्वकीयान् प्राणान्पितरं गुरुं वा हन्यात् एवं दुस्त्यजा भार्येत्युक्तम् । एवंभूतायां तस्यां स्त्रियां भार्यायां स्वत्वं जह्यात्स्वत्वा-भिमानं न कुर्यादित्यर्थः । यः पुमानेव जह्यात्तेन पुंसा अजितः कैरप्यजितः परमात्मा जितः वशीकृतो भवति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ कथमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानस्त्यक्तुं शक्यः ? यत्त्वविचारेणेत्याह, कृमीति । कृमिविड्भस्मसु निष्ठा पर्यवसानमन्तो यस्य तदिदं

कलेवरं क । तदीया देहार्था रतिर्यस्या सा भार्या क । नभश्छदः आकाशस्यापि छादयिता आकाशतुल्यो निर्लेप इत्यर्थः । ईदृश आत्मा केत्येवं तत्त्वविचारेण जह्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यावदर्थपरिग्रह इति दैवाल्लब्धेष्वपि प्राणमात्रोपयुक्तान्नादि-परिग्रह उक्तः इदानीं तैरपि यज्ञाऽवशिष्टैरेवार्थैरात्मनो वृत्तिं कल्पयेदित्याह—सिद्धैरिति । सिद्धैर्दैवाल्लब्धैः यज्ञावशिष्टैः पञ्चमहायज्ञादिभिरवशेषितैरेवान्नैरन्नादिभिरात्मनः स्वस्य वृत्तिं प्राणधारणरूपां कल्पयेत् । शेषे यज्ञाद्यनुपयुक्ते स्ववृत्त्यनुपयुक्ते च दैवाल्लब्धेऽप्यर्थे स्वत्वाभिमानं त्यजेत् प्राज्ञः एवंविधज्ञानवान् महतां पदवीं महद्भिर्गम्यां मुक्तिरूपां पदवीं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतद्विवृण्वन्नाह—देवानृषीन् नृन् मनुष्यान् भूतानि पितृंश्च पञ्च महायज्ञदेवता आत्मानं च स्ववृत्त्या याजनाध्यापनादिपूर्वोक्तवृत्त्या आगतेनाजितेन वित्तेनाऽन्वहमहरहः पृथक् पुरुषं देवाद्यन्तरात्मानं परमपुरुषं यजेत एकमेव परमपुरुषं देवादिशरीरभेदेनान्तरात्मत्वेनाऽवस्थितमाश्रयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किञ्च यद्दि यदात्मनः स्वस्याधिकारः “अर्थी समर्थो विद्वांश्च” इत्युक्तोधिकारः स्यात्तदा सर्वा यज्ञसम्पदः स्युरेव यथाधिकारं सर्वे यज्ञाः कर्तव्या एवेत्यर्थः । वितानो यज्ञग्रन्थः श्रौतकल्पसुत्रादिरूपस्तदुक्तेन विधिनाऽग्निहोत्रादिकर्मणा परमपुरुषं यजेत ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

“आखुमुक् वृषदंशश्च मार्जारो मर्क उच्यते” इत्यभिधानं वयः पक्षिणः अन्तरं भेदः कियान्न कोपि पराधीनत्वाविशेषात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतिकृच्छ्रेण शास्त्राविहितमार्गेण शूद्रप्रतिग्रहादिलक्षणेन गृहमेधो गृहस्थोऽपि सर्वाश्रममयत्वेऽपि दैवोपपादितं यवादित्रीहिजातमयाचितोपपन्नं वा ॥ १० ॥ ❀ ❀ कर्माङ्गं चेदग्रहणं प्रयोजनं न ग्राम्यभोगः तथात्वे तदाशापूरणस्य दुसाध्यत्वेन तत्प्रयत्ने महान्दोष आपद्येत तदभिप्रायेणाह—आप्तेति । यदर्थं येषामर्थं कामपूरणार्थं स्वप्राणान् जह्यात् पितरं वा हन्यात् तद्विरोधे सतीति शेषः । किञ्च यतो येभ्यो नृणां सत्त्वग्रहो सत्त्वगुणग्राहो धैर्यनिग्रहो भवतीति शेषः । तानेतान्महतो दारानाप्लावा कामान्यथायोग्यं संविभज्य श्रेयसे वटेतेति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यद्यङ्गना प्राणाद्य-पहारिणी तर्हि तथा श्रेयसे घटनं कथम् ? इत्याशङ्क्याह—यस्यामिति । सत्त्वग्रह इत्यादिकमुत्तरत्रापि सम्बध्यते अजितोऽपि यस्याः सत्त्वग्रहत्वात् स्त्रियां तेन सत्त्वेन जितो वशं गतः स पुमांस्तस्यां स्त्रियां सत्त्वं जह्यादित्यन्वयः । यदि स्वात्मानमुल्लङ्घ्य सा वर्तते तर्हि तस्यास्याग एव वरीयानिति अमुमर्थं हि शब्देन दर्शयामास—

“हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रापजीविनीम् । परिभूनामधःशय्यां वासयेद्वचमिचारिणीम्” ॥

इति च—

“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तस्य वर्द्धते । मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ॥

सेह कर्तिमवाप्नोति मादते चामया सह । स्त्राभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियः ॥

इति च ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ग्राम्यधर्मेण शरीरमेवानित्यं क्षणिकं भयप्रसूतं भयमुपजायते न तु नियमतश्च नियतदुःखं शरीरं च कृमिविड्भस्माऽवसायि न वरमनेनाकाशशरीरब्रह्मज्ञानं दुरुत्पादमेतत्करुणामन्तरेणाऽतो दुःखहेतुत्वाद् दुश्चरित्र-स्त्रोत्याग एव श्रेयानित्याशयवानाह—कृमीति । तदीयदेहेन क्रियमाणा रतिर्यस्याः सा तथा आत्मा परमात्मा अन्तरात्मा जीवः किं न स्याच्छरीरप्रसङ्गादित्यत उक्तं नभश्छादिरिति । नभसश्छादराच्छादनं यस्य स तथा नभो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । “आकाश-शरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः “अणुर्ह्येष आत्मायं वा एते स नीतः पुण्यं च पापञ्च” इति श्रुतेर्जीवस्याणुपरिमाणत्वेन सिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ “यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु” इति धातोः यज्ञो नारायणाख्यदेवपूजा तत्करणावशेषितैः सिद्धैर्ज्ञानसाधनयोग्यैरर्थैः स्ववृत्तिं देह्यात्रालक्षणां कल्पयेत् यत्रापि शेषेऽवशिष्टे वस्तुनि स्वत्वं स्वकीयत्वं त्यजेद्यः स प्राज्ञो महतां संन्यासिनां पदवीमाप्नो-तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवादियागेषु तदन्तर्यामित्वेन ततो भिन्नत्वेन भगवत्पूजैव विधेयेत्याशयेनाह—देवानिति ॥ १५ ॥ यद्दि यदाऽस्य यज्ञाधिकारोऽस्ति यदा वा सर्वा यज्ञसम्पदः स्युस्तदावैतानिकविधिनाऽग्निहोत्रविधिना वा यजेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जह्यादिति, अजितवशीकारेणैव तादृशत्वं सिद्धयतीति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आत्मा परमात्मा ॥ १३-१९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पुत्रवदिति । यथा पुत्रेभ्यो भोज्यं विभजेत् तथैव यथोचितमेभ्योऽपि विभजेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतिकृच्छ्रेण सम्यक् संपाद्य न भवेत् किन्तु अल्पायासेनैव दैवप्रापितं यावत् तावदेव न तु भूरिसंसारमपेक्षेत्यर्थः । अपिकारादब्रह्मचर्य्यादिस्तु

गुरुकृत्यादिषु किमुतेति भावः ॥ १० ॥ * * * श्वानश्च अवाः पतिताश्च अन्तेऽवसायिनश्चाण्डालादयश्च तामप्यभिव्याप्य यथाहं कामान् स्वभोग्यान् दारामिति स्त्रीत्वैकत्वे आर्षे यद्यप्येकैवात्मनः सैव भार्या तस्यामतिथिशुश्रूषणे नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयते तदपि तामपि विभजेत् अतिथ्यादिशुश्रूषणे नियुञ्जीतैव न त्वन्यथा मन्तव्यं यथाहं संविभजेत्युक्तत्वादिति श्रीस्वामिचरणाः अन्ये त्वन्यथादिव्याचक्षते यतः यस्याम् ॥ ११ ॥ * * * स्वभार्यायामभिमानत्यागोऽतिदुष्कर इत्याह, जह्यादिति ॥ १२ ॥ * * * तस्यामभिमानत्यागे विवेकं दर्शयति—कृमिविड्भस्मसु निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तदीया रतिर्यस्यां सा क, आत्मा परमेश्वरः स्वमहिम्ना नभोऽपि छादयतीति स केति, यदि तस्यामभिमानत्यागेनैव स प्राप्यते तर्हि कियदेतदिति भावः ॥ १३ ॥ * * * यावता उदरभरणं स्यात्तावत्येव वस्तुन्यभिमानं कुर्यादिति यत् पूर्वोक्तं तत्रापि व्यवस्थामाह—सिद्धैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पञ्च यज्ञशेषैरन्नादिभिः ॥ १४-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मर्को मर्कटः सरीसृप् सर्पः अन्तरं भेदः ॥ ६ ॥ * * * गृहमेध्यपि त्रिवर्गं धर्ममर्थं कामं च यथादेशं यथाकालं यावद्देवोपपादितं भजेत् अतिकृच्छ्रेण तु न भजेत् ॥ १० ॥ * * * आ सारमेयः अघः पतितः अन्तेऽवसायी चाण्डालादिः तानभिव्याप्य यथायोग्यं कामान् अन्नादीन् विभजेत् । यतः यस्यां स्वत्वग्रहः आत्मीयत्वाग्रहस्तामेकां स्वगृहकृत्ये जना नररहितामपि यथायोग्यं अतिथ्याद्यर्चने विभजेत् ॥ ११ ॥ * * * जनो यदर्थं यस्याः प्रयोजनार्थं प्राणान् रणादौ स्वान् बन्धून् अन्नाद्यविभागेन जह्यात् पित्रादिकं च हन्यात् त्वङ्कारादिना । त्वस्यां यः स्वत्वं जह्यात्तेनाऽजितोऽपि भगवान् जितः ॥ १२ ॥ * * * अहो अत्यल्पे पदार्थे समत्वत्यागेन परमपदार्थलाभः इत्याह, कृमीति । कृम्यादिषु निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तत्तुच्छं कलेवरं क । क पुनस्तदीयकलेवरार्था रतिर्यस्यां सा । क चाऽयमात्मा अजितः स्ववैभवेन नभोऽपि छादयतीति तथा ॥ १३ ॥ * * * सिद्धैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैः यज्ञावशिष्टैः पञ्चयज्ञशेषैरर्थैरन्नादिभिरात्मनो वृत्ति कल्पयेत् शेषे स्विनिर्वाहादधिके स्वत्वं त्यजन् महतां निवृत्तानां पदवीं मोक्षमागमभियात् ॥ १४ ॥ * * * एतदेव विवृण्वन्नाह—देवादीन् पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च स्ववृत्त्यागतवित्तेन अन्वहं प्रतिदिनं पृथक् पुरुषमन्तर्यामिणमेव यजेत् अङ्गभूतेषु देवादिषु तदङ्गिनं भगवन्तं पूजयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * * यर्हि आत्मनोऽधिकाराद्याः अधिकारः यज्ञाद्यधिकारस्ताद्याः अर्थित्वसमर्थत्वादि-सर्वाः यज्ञसम्पदः स्युः तदा वैतानिकेन वितानः कर्मप्रतिपादको ग्रन्थस्तदुक्तेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् पुरुषमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं देवाद्भूरिलाभे जातेऽपि तत्रासक्तिं न कुर्यादित्याह—यावदिति । यावत् यावता जठरमुदरं भ्रियेत पूर्येत तावदेव देहिनां स्वत्वं तावत्स्वीकारे न दोषः । यस्तु ततोऽधिकमभिमन्येत स्वकीयत्वेनाङ्गीकुर्यात् स स्तेनः चोर एव, अतो जन्ममरणादिदुःखानुभवलक्षणं दण्डमर्हति ॥ ९ ॥ * * * अधिकाभिमानस्य दण्डहेतुत्वात् मृगादीनपि आत्मनः पुत्रवत् तथा पुत्रान्भक्षणपानादितो न निवारयति किन्तु यथोचितं विभज्य ददाति तथा मृगादीनपि भक्षणादितो न निवारयेत् किन्तु एभ्योऽपि यथोचितं विभज्य दद्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—तैरिति । तैः पुत्रैः एषां मृगादीनामन्तरं तारतम्यं कियत् किञ्चिदपि स्वैकाश्रितत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः । मृगा गवाश्चमार्जार्यादयः । खरो गर्दभः । मर्को वानरः । आलुर्मूषकः । सरीसृप् सर्पादिः । खगाः काकादयः पक्षिणः ॥ १० ॥ * * * ननु यथापेक्षितधनाद्यलाभे कथं धर्मादिनिर्वाहः स्यादित्याशङ्क्याह—त्रिवर्गमिति । गृहस्थोऽप्यतिकृच्छ्रेण त्रिवर्गं धर्मार्थकामाख्यं न भजेत् न सेवेत्, किन्त्वल्पायासेन देशकालानुसारेण यावद्देवेनोपपादितं सम्पादितं तावदेव भजेतेत्यन्वयः । अपिशब्देन ब्रह्मचर्यादिस्तथा त्रिवर्गं न भजेतेति किं वक्तव्यमिति सूचयति ॥ ११ ॥ * * * श्वानश्च अघाश्च पतिताः अन्तेऽवसायिनश्च चाण्डालादयः तानभिव्याप्य यथा यथाहं कामान् संविभजेत् स्वभोग्यान् विभज्य दद्यात् । यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामतिथिशुश्रूषणे नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयते यतः यस्यां च नृणां स्वत्वग्रहः ममैवेयमित्याग्रहः तामपि संविभजेत्, अतिथ्यादिशुश्रूषणे नियुञ्जीतैत्यर्थः । नान्यथा मन्तव्यं यथाहं संविभजेदित्युक्तत्वात् ॥ १२ ॥ * * * भार्यायामभिमानत्यागो दुष्करो महाफलश्चेत्याह—जह्यादिति । यदर्थं यन्निमित्तं स्वप्राणान् जह्यात् पितरं गुरुं वा हन्यात् तस्यां स्त्रियां यः स्वत्वं स्वकीयत्वाभिमानं जह्यात् त्यजेत्, अन्यैरजितोऽपि भगवांस्तेन जितो वशीकृतो भवति । तत्प्रसादात्तस्य न किञ्चिद्दुर्लभमित्यर्थः ॥ १३ ॥ * * * तस्यां स्वत्वाभिमानत्यागो विवेकं विनाऽशक्य इति विवेकं दर्शयति—कृमिविड्भस्मेति । निष्ठा पर्यवसानं अन्ते यस्य तदिदं तुच्छं कलेवरं क ? तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा भार्या क ? स्वानन्देन नभोपि छादयतीति तथाऽयमात्मा परमात्मा भगवान् क ? । तथाच देहत्रयाद्यभिमानं त्यक्त्वा भगवत्प्रसादार्थः प्रयत्नो विधेय इति भावः ॥ १४ ॥

‘दिव्यं भोमं’ इत्यादिना दैवलब्धेनैव यन्नित्यनैमित्तिकक्रियानिर्वाह उक्तत्र व्यवस्थामाह—सिद्धैरिति । सिद्धैर्दैवलब्धैरन्नादिभिः पञ्चमहायज्ञान् अनुष्ठाय तदवशिष्टैरवशेषितैरेवाथैरन्नादिभिः शेषे उदरभरणप्रमादधिके स्वत्वाभिमानं त्यजन् यः प्राज्ञो विवेकी आत्मनो वृत्तिं कल्पेत् स महतां निवृत्तानां भगवद्भक्तानां पदवीं प्राप्य भगवन्तमिच्छात् प्राप्नुयात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति—देवानिति । देवान् ऋषीन् नृन् मनुष्यान् भूतानि पितृश्च पञ्चमहायज्ञदेवताः आत्मानं च स्ववृत्त्या याजनाध्यापनादिरूपया पूर्वोक्तया आगतेनोपार्जितेन वित्तेन पृथगन्वहं अहरह्यजन् पुरुषं सर्वान्तर्यामिणं यजेतेत्यन्वयः । पृथग्देवताराधनं भगवदाराधनमेव भवतीति भावः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दैवाद्भूरिलोभे जातेऽपि, तत्राभिमानं न कुर्यादित्याह । यावदिति । हि यस्मात्, यावत् यावता इत्यर्थः । जठरमुदरं भ्रियेत पूर्येत्, तावत् तावत्परिमिते एवान्नादावेवेत्यर्थः । देहिनां स्वत्वं देहिनामुदरादिभरणोपयुक्त एव ह्यन्नविज्ञादौ स्वत्वाभिमानः युक्त इत्यर्थः । यः, अधिकमपि अभिमन्यत स्वत्वेन ज्ञायेत्, स पुमांस्तु स्तेनः, चोर एव । यतश्चोरस्ततः, दण्डमेव अर्हति । स यदीह लौकिकमहत्त्वादिना दण्डं नाधिगच्छेत्तथापि परत्र प्राप्स्यति । यद्वा संसरणरूपं दण्डं यास्यतीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यतोऽधिके स्वत्वाभिमानो दण्डहेतुरत एव, स्वगृहं क्षेत्रं वा प्रविश्य गृहक्षेत्रगतधान्यादिभक्षणे प्रवृत्तान् मृगोष्ठादीन्नि निवारयेदित्याह । मृगेति । मृगा हरिणाश्च उष्ट्राः क्रमेलकाश्च खरा रासभाश्च मर्का मर्कटाश्च आखवो मूषकाश्च सरीसृपः सर्पादयः सर्पणस्वभावाः, जनावश्च खगा पारावतचटकाद्याश्च मक्षिकाश्च ताः आत्मनः पुत्रवत् पश्येत् । पुत्रानिव मन्येत । न तु निगृह्यादित्यर्थः । तैः पुत्रैः, एषां मृगादीनां, अन्नं कियत् पुत्रेषु मृगादिषु च तारतम्यं तु न दृश्यत इति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ विवृतमर्थमुपसंहरति । त्रिवर्गमिति । गृहमेध्यपि स्वयं गृहस्थः सन्नपि, त्रिवर्गं धर्माधिकामान्, अतिकृच्छ्रेणातिप्रयासेनापाद्य, न भजेत् । दैवात् प्राप्तैरेव संतुष्टः संस्तान् सेवेतेत्यर्थः । तदेवाह । यावत् दैवोपपादितं दैवेन प्रापितं तदेव, यथादेशं यथाकालं भजेत् । यद्वा । यथादेशं यथाकालं देशकालानुगुण्येनेत्यर्थः । यावद्दैवोपपादितं तावत्तदेव यथोपयुक्तं भजेतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ धर्मात्तरमाह । आश्वावेति । श्वानश्च अवा अतिपाप्मानश्च अन्तेऽवसायिनश्चाण्डालादयश्च तेभ्यः आ अभिव्याप्येति आश्वावान्तेवसायिनस्तेभ्यः, यथा यथाहं, कामान् संविभजेत् । यथाहं यथाशक्ति तदपेक्षितानन्नादीन्, दद्यादित्यर्थः । आत्मजायासुतादिषु सङ्गं विमुञ्चेदिति यदुक्तमस्ति, तत्रोक्तं जायासङ्गत्यागमुपपादयति अपीति । यतो यस्यां भार्यायां, नृणां स्वत्वग्रहः, ममैवेयमित्याग्रहः, तथाभूताम् एकाम् अपि, आत्मनः स्वस्य, दारां भार्यां, दारशब्दस्यावन्तत्वादिकमपि जह्यात् । तस्यां स्वत्वाभिमानं त्यजेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जह्यादिति । यदर्धं यद्भार्यायां स्वप्राणान् स्वकीयासून्, जह्यात् । पितरं गुरुं वा, हन्यात् । तस्यां स्त्रियां, यः पुमान्, स्वत्वं जह्यात् स्वत्वाभिमानं न कुर्यादित्यर्थः । तेन पुंसा, अजितः केनाप्यवशीकृतः परमात्मा, जितः वशीकृतो भवति । अत्र प्रकरणे पूर्वश्लोकव्याख्यायां यथाहं कामान् संविभजेत् स्वभोज्याद्विभज्य दद्यादित्युक्त्वा यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामार्ताथिशुश्रूषणे नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयेत, यस्यां च नृणां स्वत्वग्रहः ममैवेत्याग्रहः तामेकामपि संविभजेदतिशुश्रूषणे नियुज्यतेत्यर्थः । न ह्यन्यथा मन्तव्यं यथाहं सांविभजेदित्युक्तत्वादिति कैश्चिद्विहितमस्ति, परं तु तत्र पूर्वं भार्यामार्ताथिशुश्रूषणे नियुज्यतेत्यर्थानुत्तरसंगतमेव । यद्युच्यते यथाहं कामान् सांविभजेदस्मादयमर्थः प्रतिभाति, तर्हि स्वभोज्याद्विभज्य दद्यादिति तदर्थोभिधानानुपयोगः । एकामपि दारामतिशुश्रूषणे नियुज्यतेति तदर्थोभिधानस्यानुचितत्वात्तत्र तदसंगतमिति तत्र दोषप्रदर्शनात्तूष्णीं भूयते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कथमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानस्यक्तुं शक्य इति चेत्तत्त्वविचारेणेत्याह । कृमीति । कृमयश्च विट् च भस्म च तेषु निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तत्, इदं तुच्छं कलेवरं क, तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा, भार्या क । न भच्छदिराकाशस्यापि छादयिता, आकाशवन्निर्लेप इत्यर्थः । अयं आत्मा, क । एवं तत्त्वविचारेण जह्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यावदर्थमुपासीत इत्यनेन दैवाल्लब्धेऽपि प्राणधारणापेक्षितमर्थं स्वीकुर्वन्तित्युक्तमस्ति, सांप्रतं तैरपि यज्ञावशिष्टैरेवाथैरात्मनो वृत्तिं कल्पयेदित्याह । सिद्धैर्दैवाल्लब्धैः, यज्ञावशिष्टार्थैः पञ्चमहायज्ञविधानावशिष्टान्नादिभिरर्थैः, आत्मनः स्वस्य, वृत्तिं प्राणधारणरूपां कल्पयेत् । शेषे यज्ञाद्यनुपयुक्ते दैवलब्धेऽप्यर्थे, स्वत्वं स्वकीयत्वाभिमानं प्राज्ञ उक्तविधाज्ञानवान् सन्, यः त्यजेत् सः, महतां पदवीं महापुरुषगम्ययुक्तिरूपमार्गमित्यर्थः । इयात् प्राप्नुयात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृण्वन्नाह । देवानिति । स्ववृत्त्या याजनाध्यापनादिरूपपूर्वोक्तवृत्त्या, आगतवित्तेन उपार्जितधनेन, अन्वहं प्रतिदिनं, देवान्, ऋषीन्, नृभूतानि नृन्मनुष्यान् भूतानि भूतसंज्ञकान् देवान्, पितृन्, एताः पञ्चमहायज्ञदेवता इत्यर्थः । आत्मानं च, पृथक् यजेत । तत्प्रकारमाह । पुरुषं देवाद्यन्तर्यामित्यावस्थितं परमपुरुषं, बुद्ध्वेति शेषः । यजेत । एकमेव परमपुरुषं देवादिशरीरात्मत्वेनावस्थितं मत्वाऽऽराधयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

हिरन, ऊँट, गधा, बंदर, चूहा, सरीसृप (रेंगकर चलनेवाले प्राणी), पक्षी और मक्खी आदिको अपने पुत्रके समान ही समझे । उनमें और पुत्रोंमें अन्तर ही कितना है ॥ ९ ॥ * * गृहस्थ मनुष्योंको भी धर्म, अर्थ और कामके लिये बहुत कष्ट नहीं उठाना चाहिये; बल्कि देश, काल और प्रारब्धके अनुसार जो कुछ मिल जाय, उसीमें सन्तोष करना चाहिये ॥ १० ॥ * * अपनी समस्त भोग-सामग्रियोंको कुत्ते, पतित और चाण्डालपर्यन्त सब प्राणियोंको यथायोग्य बाँटकर ही अपने काममें लाना चाहिये । और तो क्या, अपनी स्त्रीको भी—जिसे मनुष्य समझता है, कि यह मेरी है—अतिथि आदिकी निर्दोष सेवामें नियुक्त रखे ॥ ११ ॥ * * लोग स्त्रीके लिये अपने प्राणतक दे डालते हैं । यहाँतक कि अपने मा-बाप और गुरुको भी मार डालते हैं । उस स्त्रीपरसे जिसने अपनी ममता हटा ली, उसने स्वयं नित्यविजयी भगवान् पर भी विजय प्राप्त कर ली ॥ १२ ॥ * * यह शरीर अन्तमें कीड़े, विष्टा या राखकी ढेरी होकर रहेगा । कहाँ तो यह तुच्छ शरीर और इसके लिये जिसमें आसक्ति होती है वह स्त्री, और कहाँ अपनी महिमासे आकाशको भी ढक रखनेवाला अनन्त आत्मा ! ॥ १३ ॥ * * गृहस्थको चाहिये कि प्रारब्धसे प्राप्त और पञ्चयज्ञ आदिसे बचे हुए अन्नसे ही अपना जीवन-निर्वाह करे । जो बुद्धिमान् पुरुष इसके सिवा और किसी वस्तुमें स्वत्व नहीं रखते, उन्हें संतोंका पद प्राप्त होता है ॥ १४ ॥ अपनी वर्णाश्रमविहित वृत्तिके द्वारा प्राप्त सामग्रियोंसे प्रतिदिन देवता, ऋषि, मनुष्य, भूत और पितृगणका तथा अपने आत्माका पूजन करना चाहिये । यह एक ही परमेश्वरकी भिन्न-भिन्न रूपोंमें आराधना है ॥ १५ ॥ * * यदि अपनेको अधिकार आदि यज्ञके लिये आवश्यक सब वस्तुएँ प्राप्त हों तो बड़े-बड़े यज्ञ या अग्निहोत्र आदिके द्वारा भगवान्की आराधना करनी चाहिये ॥ १६ ॥

न ह्यग्निमुखतोऽयं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक् । इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः ॥ १७ ॥
तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः । तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥
कुर्यादपरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः । श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्वन्धूनां च वित्तवान् ॥ १९ ॥
अयने विषुवे कुर्याद् व्यतीपाते दिनक्षये । चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २० ॥
तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके । चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१ ॥
माघे च सितसप्तम्यां मधाराकासमागमे । राक्या चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥ २२ ॥
द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्र उत्तराः । तिसृष्वेकादशी वाऽऽसु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् ॥ २३ ॥
त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविवर्धनाः । कुर्यात् सर्वात्मनतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन अयम् सर्वयज्ञभुक् भगवान् विप्रमुखे हुतैः यथा हि इज्येत अग्निमुखतः हविषा न वै ॥ १७ ॥
तस्मात् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः तैः तैः कामैः ब्राह्मणान् अनु एनम् क्षेत्रज्ञम् यजस्व ॥ १८ ॥ * * वित्तवान् द्विजः प्रौष्ठपदे मासि पित्रोः तद्वन्धूनाम् च अपरपक्षीयम् श्राद्धम् यथावित्तं कुर्यात् ॥ १९ ॥ * * अयने विषुवे व्यतीपाते दिनक्षये चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २० ॥ * * शुक्लपक्षे तृतीयायाम् अथ कार्तिके नवम्याम् तथा हेमन्ते शिशिरे चतसृषु अष्टकासु ॥ २१ ॥ * * माघे सितसप्तम्याम् च माधाराकासमागमे राक्या च अनुमत्या वा युतानि मासर्क्षाणि ॥ २२ ॥ * * द्वादश्याम् अनुराधा स्यात् श्रवणः तिस्रः उत्तराः वा आसु तिसृषु एकादशी जन्मर्क्षश्रोणयोग-युक् श्राद्धम् कुर्यात् ॥ २३ ॥ * * ते एते नृणाम् श्रेयोविवर्धनाः श्रेयसः कालाः एतेषु सर्वात्मना श्रेयः कुर्यात् तत् आयुषः अमोघम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न पुनरतिनिर्वधो यज्ञार्थं कार्यं इत्याह । न हीति । विप्रमुखे हुतैर्ब्रादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथाऽग्निमुखतो हविषा इज्येत ॥ १७ ॥ * * ब्राह्मणेषु च देवेषु पंचयज्ञदेवतासु च मर्त्यादिष्वन्येष्वपि नरेषु पञ्चादिषु च क्षेत्रज्ञमंतार्यामिणं

ब्राह्मणाननु मर्त्यादियजने ब्राह्मणयजनानंतरमन्येषु यजस्व । पाठांतरे ब्राह्मणा आननं यस्य तम् ॥ १८ ॥ * * प्रौष्ठपदे भाद्रपदे ॥ १९-२० ॥ * * शुक्लपक्षे । अक्षय्यतृतीयायामित्यर्थः । हेमन्ते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपि याश्चतस्रोऽष्टकान्तासु ॥ २१ ॥ * * संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका न्यूनचंद्रा सैवानुमतिः । तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मास-
नामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि युतानि यदा स्युस्तदा । तदुक्तं त्रिकांड्याम् । “पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे” इति ॥ २२ ॥ * * अनुराधा श्रवण उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरा-
भाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्यात् । आसूत्ररास्वेकादशी वा यदा स्यात्तदा च । जन्मर्क्षश्रोगयोगयुक् जन्मनक्षत्रस्य श्रवणस्य
वा योगेन युक्तं दिनं यदा तदा । योगग्रहणं संबंधबाहुल्यार्थम् ॥ २३ ॥ * * न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु
धर्ममात्रस्येत्याह । त एत इति द्वाभ्याम् । तदेवायुषः अमोघं साफल्यमित्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु मुख्यं होमाधिकरणं भगवत्प्रीतिजनकं किमिति चेत्तत्राह—न हीति । अतो यज्ञार्थमग्निसाध्ययज्ञार्थम् । राज-
न्निति । राज्ञां ब्राह्मणार्चनमेवं मुख्यो यज्ञ इति भावः ॥ १७ ॥ * * यतो ब्राह्मणा एव मुख्यं होमाधिकरणं तस्माद्धेतोः ।
किं च बहुजनसमाजे बहुषु ब्राह्मणेतरवृद्धेषु तिष्ठत्स्वपि तत्र ब्राह्मणे सति विभाज्यवस्तुमात्रं ब्राह्मणं विहायान्यस्मै प्राङ् न
देयं किन्तु प्रथमं ब्राह्मणाय दत्त्वा पश्चादन्यस्मै देयमित्यभिप्रेत्यैवोक्तं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणानन्विति । क्षेत्रज्ञं प्राणिमात्रं ब्राह्मणान्
ब्राह्मणेभ्योऽनु पश्चादित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वादिद्वितीया । अयमर्थः श्रीदशमसप्ततितमाध्याये श्रीकृष्णाह्निकविवरणे स्फुटीकृतः
श्रीयोगीन्द्रेण—“संविभज्य यतो विप्रान्स्त्रक्ताम्बूलानुलेपनैः । सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुक्तं ततः स्वयम् ।” इति । श्रीकृष्णनित्या-
चारप्रदर्शनद्वारेति “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इति श्रीमुखोक्तेः । क्षेत्रज्ञो विष्णुस्तस्य मुख्यं मुखं ब्राह्मण एव न
तु वह्निः मुख्यत्वं स्वयमेव भगवता तृतीये “नाहं तथाहि यजमानहविर्विताने च्योतद्धृत्तमदन् हुतभुग्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य
मुखतश्चरतोऽनुप्रासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ।” इति स्फुटीकृतम् । आदिपदार्थमाह—अन्येष्वपीति । पाठांतरे
ब्राह्मणाननम् इति पाठे न हि मनुष्येषु ब्राह्मणात्पूर्वं कस्याप्यर्चनं कार्यं तस्यैवाप्रभोजित्वादिति भावः ॥ १८ ॥ * *
‘मासाः शुक्लादयो ग्राह्याः’ इति रामोक्तेः । पंचांगलिपेरनादरादाह—आपरपक्षीयं द्वितीयपक्षीयं सिंहाकारमातः कन्याकारमापर्यते
मासि कृष्णपक्षे पित्रोर्मातापित्रोस्तद्वधूनां मातृपितृवधूनां मातुलपितृव्यादीनां च । तदुक्तं स्मृतिदर्पणे “तातांवात्रितयं
सपत्नजननी मातामहादित्रयं सखि स्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्त्रियः । तातांवात्मभगिन्यपत्यधवयुग्ं जायापिता
सद्गुरुः शिष्योऽमी पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ।” इति । अस्यार्थः—तातत्रयी पितृत्रयी, अंबात्रयी, सपत्नजननी
मातृसपत्नी, सखि स्त्रीयुतं, स्त्री पत्नी, तनयादि पुत्रादि, तातभ्राता पितृव्यो, जननीभ्राता मातुलः, स्वभ्राता प्रसिद्धः एषां त्रियः
पितृष्वसृमातृष्वसृभगिन्योऽपत्यभर्तृसहिताः, जायापिता श्वशुरः श्वशूरपि ज्ञेया, सद्गुरुराचार्यः, शिष्य उपनीतः महालयविधौ
तीर्थे तर्पणे चामी पितरः पूज्या इत्यर्थः । अत्र पितृशब्दो न केवलं जनकवाची किं तु सर्वसाधारण एव । “प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिंडीकरणादनु” इति विष्णुस्मृतेः । हेमाद्रौ तु—“उपाध्यायगुरुश्चपितृव्याचार्यमातुलः । श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रत्विक्शिश्व-
पोषकाः । भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः । पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा । सखिद्रव्यादशिष्याद्यास्तीर्थे
चैव हिमालये । एकोदिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः । इतरेषां पितृणां च पार्वणं संभवेदिति ।” इति । तदुक्तं “पितृव्यस्य च
भ्रातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोदिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः । मातामहस्य तत्पत्न्यास्तया तत्परयोरपि ।
पित्रादीनां त्रयाणां च पार्वणं विहितं बुधैः ।” अशक्तस्तु—“एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् । दश द्वादश वा
पिंडान्दद्यादकरणं न हि ।” इति पृथ्वीचंद्रोदये । एकोदिष्टस्वरूपन्तु—“एकोदिष्टं दैवहीनमेकाद्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौ
करणरहितं त्वपसव्यवत् ।” इति याज्ञवल्क्यः । वित्तवानिति विशेषणाद्विद्वेदे तु यथाकथंचित्पित्रोरेव तत्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥
अयन इति । “उदगवागयनके मृगकर्किणोः क्रियतुला धरयोर्विपुवत्स्मृतम् ।” इति श्रीपतिः । व्यतीपाते तदाख्यायोगे । हेमाद्रौ
तु—“पंचाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे । मासाभिधाना करमेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः
अस्मिन्स्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वे परिहाय पापम् । सुरत्वमिद्वत्त्वमनामयत्वं मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ।” इत्थमपि
व्यतीपातयोग उक्तः । यद्वा—“श्रवणाश्विनिष्ठाद्रासार्पणं दैवतपंचके । यद्यमा रविवारश्च व्यतीपातस्तस्य उच्यते ।” इत्युक्त-
लक्षणे वा । “लक्षकोट्यर्बुदगुणमनंतं स्याद्यथाक्रमम् । व्यतीपातविभागेषु दानमुक्तं मनीषिभिः ।” इति निर्णयाब्धेः । विना
पक्षिणा गरुडेनातति सातत्येन गच्छतीति व्यतिर्विष्णुस्तं पातयति प्रापयतीति व्यतिपातः ‘पत गतौ’ यद्वाऽतिपतनमतिपातो
निरयादिपातः विगतोऽतिपातो यद्दानप्रभावेण स व्यतिपातः । दिनक्षये तिथिक्षये “दत्तं तिथिक्षये दानमनंतफलदं भवेत्”
इति व्यासः । चंद्रादित्ययोरुपरान्ते ग्रहणे द्वादशीयुक्तेषु श्रवणेषु द्वादशीषु श्रवणेषु च तेन सर्वासु द्वादशीषु सर्वेषु वत्सरांर्गतेषु

श्रवणेषु च श्राद्धदानादि कार्यमित्यर्थः । मन्वाद्युगादिकल्पादितिथयोऽपि ग्राह्यास्ताश्च—“मन्वाद्यास्त्रिंशतिथी १५ मघौ तिथि १५ रवी १२ ऊर्जे शुचौ दिक् १० तिथी १५ ज्येष्ठे च तिथी १५ स्तिवेषे नवतपस्यश्वाः ७ सहस्ये शिवा ११ । भाद्रेभिश्च सिते त्वमा ३० ष्ट = नभसः कृष्णे युगाद्याः सिते गो ९ ग्नी ३ बाहुलराधयोर्मदन १३ दशौ ३० भाद्र माघासिते ।” इति रामः । “कल्पादिः स्यात्कृष्णपक्षे नभस्ये च त्रयोदशी” इति नारदः ॥ २० ॥ * * इत्यर्थ इति । सर्वासु शुक्लतृतीयासु वैशाख-शुक्लतृतीयायाः परशुरामजयंतीत्वेन युगादित्वेन चाभ्यर्हितत्वादिति भावः । अथ शुक्लपक्ष एव कार्तिके नवम्या अपि युगादित्वाद् ग्रहणं “हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्यष्टका” इत्याश्रलायनसूत्रात् । केचित्तु—“अमावस्याष्टकास्तिष्ठः पौषमासादिषु त्रिषु” इत्यभिप्रेत्यैव स्वामिचरणे स्तिष्ठ इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ * * माघेसितसप्तम्यां रथसप्तम्याम् । मघाराकासमागमे माघ्यां पौर्णमास्याम् । “कलाहोने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे” इत्यमरः । तत्तन्मासप्रवृत्तिनक्षत्राणि चित्रादीनि यदा पूर्णचंद्रया राकया न्यूनचंद्रयाऽनुमत्या च युतानि स्युस्तदा तेष्वित्यर्थः । त्रिकांड्याममरनिर्मितनामलिगा-नुशासनकोशे । एवमपरे मघया युक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः । फाल्गुन्या युक्ता पौर्णमासी यत्र स फाल्गुनः । एवं चैत्रादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ * * एकादशी ह्यत्रोपवासानर्हैव ग्राह्या तत्र श्राद्धनिषेधात् तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—“ये कुर्वन्ति महीपाल श्राद्धमेकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यांति दाता भोक्तानुमोदकः ।” इति । उपवासाहं यास्या अप्राप्तौ तु परदिने । तदुक्तं पाद्मे—“एकादश्यां तु संप्राप्ते मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तु प्रकर्तव्यं श्राद्धं नैकादशीदिने ।” पुष्करखंडे “एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् ।” इति वैष्णवसिद्धांते । स्मार्त्तास्तु—“एकादश्यामपि श्राद्धं प्राप्तं कुर्यान्न च त्यजेत् । पितृशेषं समाधाय गवे दत्त्वा व्रतं चरेत् ।” इत्याहुः । स्वजन्मर्क्षे श्रवणर्क्षे चावश्यं दानादि कुर्याद्यस्मिन्दिने एतयोरधिकयोगो यत्राल्पयोगस्तत्रापि कार्यमेवेति भावः ॥ २३ ॥ * * अमोघमिति । भाव-प्रधानो निर्देशः । अमोघत्वमित्यर्थः । इत्यर्थ इति । उक्तकालेषु दानाद्यकरणे जन्मैव वृथेति भावः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

न हीति । हे राजन् ! हि यस्मात् सर्वयज्ञभुक् सर्वयज्ञभागभोक्ता तत्फलादाताऽयं भगवान् श्रीकृष्णो यथा विप्रमुखे हुतैर्वृत्तान्नादिभिरिज्यते पूज्यते संतुष्यति तथाऽग्निमुखे हुतैर्हविर्भिः नैवेज्यते नैव संतुष्यति ॥ १७ ॥ * * तस्मादिति । तस्मात् ब्राह्मणेषु देवेषु च पंचमहायज्ञदेवतासु तथा ब्राह्मणाननु ब्राह्मणेषु यजनानन्तरमन्येषु भृत्यादिषु पश्वादिषु च यथाहृतः यथाशक्ति तैस्तैः कामैर्विषयैरेनं यज्ञभोक्तारं क्षेत्रज्ञं सर्वान्तर्यामिनं यजस्व । ब्राह्मणाननमिति पाठे तु ब्राह्मणा आननं क्षेत्रज्ञम् ॥ १८ ॥ * * कुर्यादिति । द्विजस्त्रैर्वर्णको यदि वित्तवांस्तदा यथावित्तं स्ववित्तानुसारेण प्रौष्ठपदे शुक्लादिमानेन भाद्रपदे मासि कृष्णादिमानेनाश्रिते इत्यर्थः । पित्रोन्मद्वन्धूनां चापरपक्षीयं कृष्णपक्षीयं श्राद्धं महालयाख्यं कुर्यात् ॥ १९ ॥ अयने इति चतुष्कम् । अयनादिकालेषु पित्रादिश्राद्धं कुर्यादित्यन्वयः । एवमप्रेऽपि । तत्र अयनं कर्कसंक्रान्तिश्च मकरसंक्रान्तिश्च विषुवं मेषसंक्रान्तिस्तुलासंक्रान्तिश्च व्यनीपातदिने दिनक्षये तिथिक्षयदिने चन्द्रादित्योपरागे चन्द्रसूर्यग्रहणसमये द्वादश्यां श्रवणेषु श्रवणादिषु त्रिषु शुक्लपक्षे तृतीयायां वैशाखशुक्लपक्षे अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके शुक्लपक्षे नवम्यामक्षयनवम्याम् । हेमन्ते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासवतुष्टयेऽपि याश्चतस्रोऽष्टकास्तासु अष्टकासु “सप्तम्यादित्रयं चैत्र तथा चैव त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वयज्ञाद्विशेषतः” । इति वचनाज्ज्ञेयाः । माघे च सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्यां सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका मघाराकयोः समागमे एककलान्यूनचन्द्रा पौर्णमासी अनुमतिः यदा राकानुमतिभ्यां युतानि मासर्क्षाणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि चैत्रादि-पूर्णमासीषु चित्रादीनि नक्षत्राणि तदाऽपीत्यन्वयः । यदा च द्वादश्यामनुराधाश्रवणः उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा चेति तिस्र उत्तराः स्युः आसु तिस्रपूत्तरासु एकादशी वा यदा स्यात् जन्मर्क्षं स्वीयजन्मनक्षत्रं तस्य श्रौणस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तं यद्दिनं स्यात्तदापि कुर्यात् । योगग्रहणं संबन्धबाहुल्यार्थम् । अत्र भागवता एकादशी चात्र दशमीविद्धा उपवासानर्हा ग्राह्या । उक्तं च उपवासाहं यां तु श्राद्धनिषेधः “ये कुर्वन्ति महीपाल श्राद्धं चैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यांति दाता भोक्ता च प्रेरकः” इति । धर्मशास्त्रे तु एकादश्यां श्राद्धं कृत्वा श्राद्धशेषं जिघ्रेत् इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ * * त इति । एते पूर्वोक्ताः अयनादयः न केवलं श्राद्धस्यैव कालाः अपि तु नृणां श्रेयसः पुण्यमात्रस्य कालाः अनुष्ठानस्य योग्याः कालाः । यतः श्रयाविवर्द्धनाः । एतेषु स्वल्पमप्यनुष्ठितं साधनं महाफलं जनयति । तस्मात् एतेषु कालेषु सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन श्रेयः वक्ष्यमाणं स्नानादिकं कुर्यात्तदा तस्यायुषः अमोघममोघत्वं साफल्यं भवति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अग्निमुखाराधनाद्विप्रमुखाराधनमतीव भगवत्स्तोषकदित्याह, न हीति । हे राजन् ! विप्रमुखे हुतैर्ब्रादिभिर्यथायं सर्वयज्ञभुग्भगवानिज्येताऽऽराध्येत न तथाऽग्निमुखतोहविषाऽऽराध्येत ॥ १७ ॥ * * तस्माद्ब्राह्मणेषु देवेषु पञ्चमहा-

यज्ञदेवेषु मर्यादिषु च यथाशक्ति यथायोग्यं च तैस्तैः कामैरन्नादिभिर्ब्राह्मणाननं ब्राह्मण एवाननं मुखं यस्य तमेनं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं देवाद्यवस्थजीवशरीरकं वा यजस्वाऽऽराधय ब्राह्मणानन्विति पाठे ब्राह्मणेषु यजनानन्तरमन्येषु मर्त्यादिषु यजस्वेत्यर्थः । युधिष्ठिरस्य गृहस्थत्वात्तत्वाप्येवमाराधनमवश्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह यजस्वेति मध्यमपुरुषप्रयोगः ॥ १८ ॥ किञ्च प्रौष्ठपदे भाद्रपदे मासि द्विजः त्रैवर्णिको धनवांश्चेत् यथावित्तं वित्तानुसारेण पित्रोर्मतापित्रोस्तद्वन्धूनाञ्चापरपक्षीयं कृष्णपक्षीयं श्राद्धं महालयाख्यं कुर्यात् ॥ १९ ॥ * * किञ्चायनादिषु कालेषु पित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यन्वयः । तत्रायनं कर्कटसंक्रान्तिर्मकरसंक्रान्तिश्च मेषतुले विषुवसंज्ञिके तथा च वृद्धवसिष्ठः—

“ह्यपकर्कटसंक्रान्ती द्वेतूदन्दक्षिणायने । विषुवे तु तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपराः ॥ इति

कुहूर्नष्टेन्दुकला चन्द्रादित्योरुपरागो ग्रहः ॥ २० ॥ * * शुक्लपक्षे तृतीयायाम् अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके मासे शुक्लपक्षे नवम्यां हेमन्तशिशिरे च ऋतौ चतसृष्वष्टकासु मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयकृष्णाष्टमीषु ॥ २१ ॥ * * माघे मासि सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्यां मघानक्षत्रपौर्णमास्योऽसंयोगकाले च सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका कलाहीनचन्द्रा पौर्णमासी सातुमती ताभ्यां युक्तानि यानि मासर्क्षाणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि तदुपलक्षितेषु च कालेषु ॥ २२ ॥ यद्वा द्वादश्यामनुराधाश्रवणमुत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढोत्तराभाद्रेति तिस्र उत्तरा वा स्युः अनूत्तरासूक्तासु तिसृषु एकादशी वा यदा स्यात्तदा च जन्मनक्षत्रयोगयुक्तजन्मनक्षत्रस्य श्रवणनक्षत्रस्य वा योगेन युक्तः कालः तदा च योगग्रहणं सम्बन्धबाहुल्य-ज्ञापनायेति सूचितम् ॥ २३ ॥ * * न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह—त इति, द्वाभ्याम् । त एते अयनादयः नृणां श्रेयसः श्रेयस्साधनधर्मातुष्टानस्य योग्यः श्रेयो वर्द्धयन्तीति तथा तादृशाः कालाः तस्मात्सर्वात्मना करणत्रयैक्येन एषु कालेषु श्रेयः श्रेयस्साधनं वक्ष्यमाणं स्नानादिकमनुतिष्ठेत्तदेव ह्यायुषः अमोघममोघत्वं साफल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, मुख्यं होमादिकरणं भगवत्प्रीतिजनकं किम् ? तत्राह, नहीति ॥ १७ ॥ * * उपसंहारमुखेनोक्तार्थं निर्धारयति—तस्मादिति । ब्राह्मण आननं यस्य स तथा तम् ॥ १८ ॥ * * ननु, यज्ञसम्भारे सति विशिष्टफलप्रदः कालः क इति तत्राह, कुर्यादिति । प्रौष्ठपदे कन्याख्ये सिंहमासामावास्यामारभ्य कन्यामावास्यापर्यन्ते तत्राप्यपरपक्षीयकाले श्राद्धं कुर्यादित्युपर्यप्यन्वेतव्यं तद्वन्धूनां पितृमातृवन्धूनां पितामहमातामहादीनाम् ॥ १९ ॥ * * अयने उत्तरदक्षिण-सङ्ज्ञे विषुवे सम्बत्सरान्तसङ्क्रमणे कुहाममावास्यायां श्रवणेषु श्रवणादित्रिषु चशब्दान् सप्तम्यादित्रिषु त्रयोदश्यां च तदुक्तम्—

“सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपक्षाद्विशेषतः”

इति ॥ २० ॥ * * वृश्चिकमासामावास्यामारभ्य मकरमासामावास्यापर्यन्तः कालो हेमन्तः तदुपरिकालः शिशिरः “हेमन्ते शिशिरे चैव नित्यश्राद्धे गुणोत्तरम्” इति वचनात् अयमपि विशिष्टकालः ॥ २१ ॥ * * राकापौर्णमासी मघापौर्णमास्योः सङ्गमे “शशिनि सिनीवाली स्यात्, दृष्टे नष्टे कुहूरमावास्या । अनुमतिरुने राका सम्पूर्णे पौर्णमासी च” इति हलायुधः । राकयाऽनुमत्या युतानि मासनक्षत्राणि ॥ २२ ॥ * * यास्त्रिषुः श्रवणादितारा आसु तारासु प्रागैकादशी पुण्यकालोऽत्र श्राद्धकरणं च विकल्पः एकादश्यां श्राद्धकरणस्य निषिद्धत्वान्न वैष्णवसिद्धान्तिनस्तदाचरन्ति त्रैविद्याश्चरन्ति च वा यथैकादशी पुण्यदिनम् अत्र क्रियमाणं कर्म सफलं तथातिसृष्वपि तारास्त्रिति वा जन्मनक्षत्रं श्राद्धकाल इति शेषः । सौम्य-योगयुग्मं मृगशिरःसम्बन्धयुक्तं दिनं च ॥ २३-२७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अयने इति चतुष्कम् ॥ २०-२२ ॥ * * तिसृष्वैकादशी चाविति—तत्रोपवासा ग्राह्याः वैष्णवानाम् तत्र श्राद्धनिषेधात् तथाहि ब्रह्मयामले “श्राद्धञ्चैकादशीदिने” इति दीक्षासङ्कल्पनिषेधः । ब्रह्मवैवर्ते “ये कुर्वन्ति महीपाल श्राद्धञ्चैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च प्रेरकः” इति, पाद्मोत्तरखण्डे—एकादश्याऽस्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृ-तेऽहनि । तद्दिनन्तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् । पुष्करखण्डे—“एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनन्तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् ॥ २३-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न पुनरतिनिर्वन्धो यज्ञार्थमेव कार्यं इत्याह—नहीति । यथा विप्रमुखे हुतैरन्नादिभिरिज्येत तथा न अग्निमुखे इज्येत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * ब्राह्मणा एव देवास्तेषु भोज्यदानैः क्षेत्रज्ञं परमेश्वरं यजस्व ब्राह्मणाननु ब्राह्मणपूजानन्तरं

मर्त्यादिषु च, ब्राह्मणाननमिति पाठः स्पष्टः ॥ १८ ॥ * * प्रौष्ठपदे भाद्रपदे ॥ १९ ॥ * * अयने विषुवे च कुर्यादिति श्राद्धमिति पूर्वस्यानुषङ्गः एवमग्रेपि ॥ २० ॥ * * शुक्लपक्षे अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । हेमन्तशिशिरेषु च याश्चतस्रोऽष्टका भवन्ति तासु ॥ २१ ॥ * * मासर्क्षाणि वैशाखादिमासेषु विशाखादीनि राक्या पूर्णचन्द्रया पौर्णमास्या अनुमत्या न्यूनचन्द्रया वा तथा यदि युक्तानि स्युस्तदा तेष्वित्यर्थः । “कलाहीने सानुमतिः पूर्णं राका निशाकरे” इत्यमरः ॥ २२ ॥ अनुराधाश्रवणोत्तरफाल्गुनी उत्तराषाढे उत्तराभाद्रपदा वा यदि द्वादश्यां स्यात् आसु इतरासु तिसृषु एकादशी वा स्यादिति अत्रोपवासानर्हविद्वैकादश्येव ग्राह्या तत्र श्राद्धनिषेधात् यदुक्तम् ब्रह्मवैवर्ते—

“ये कुर्वन्ति महीपाल श्राद्धं चैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च प्रेरकः” ॥ इति

उपवासानर्ह्यास्तस्या अप्राप्तौ तु परदिने, यदुक्तम्—

एकादश्यां तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित्” ॥

षुक्लखण्डे च—

एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्” ॥ इति

जन्मर्क्षं स्वीयजन्मनक्षत्रं तस्य श्रोणस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तं यदि दिनं स्यात्तदा तत्रापि योगग्रहणं सम्बन्ध-
बाहुल्यार्थम् ॥ २३ ॥ * * श्रेयसो धर्ममात्रस्यैव न केवलं श्राद्धमात्रस्येत्यर्थः । तदेव आयुषः अमोघममोघत्वम् ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

किञ्च यज्ञार्थमपि नाऽतिहठः कर्तव्य इत्याह—नहीति । अयम् “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इति प्रसिद्धः सर्वयज्ञभुग्भगवान् यथा विप्रमुखे हुतैरन्नाद्यैरिज्येत तथा अग्निमुखतो हविषा नेज्येत ॥ १७ ॥ * * यस्मादेवं तस्माद्ब्राह्मणेषु पञ्चयज्ञदेवेषु ब्राह्मणाननु ब्राह्मणार्जनानन्तरं मर्त्यादिषु मनुष्यपञ्चादिषु च तैस्तैः कामैरेनं क्षेत्रज्ञमन्तर्यामिणं यजस्व ॥ १८ ॥ * * प्रौष्ठपदे भाद्रपदे मासि अत्रामावास्यापर्यन्तो मासो बोध्यः ॥ १९ ॥ * * अयने मकरकर्क-
सङ्क्रमणे मकरकर्कसङ्क्रान्ती “द्वेत्तूदग्दक्षिणायने” इति वृद्धवसिष्ठवचनात् विषुवे मेषतुलासङ्क्रमणे “विषुवे तु तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपरा” इति वृद्धवसिष्ठवचनात् “समरात्रिदिने काले विषुवद्विषुवं च तत्” इति कोशाच्च कुर्याच्छ्राद्धमिति पूर्वस्यानुषङ्गः एवमग्रेऽपि दिनक्षये त्रिस्पृशातिथौ ॥ २० ॥ * * शुक्लपक्षे वैशाखे इति शेषः । तृतीयायामक्षयतृतीयायां कार्तिके शुक्लपक्षे नवम्यां हेमन्ते शिशिरे मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये चतसृष्वष्टकासु अष्टमीषु ॥ २१ ॥ * * मघानक्षत्र-
सम्पूर्णचन्द्रयुक्तपौर्णमासी समागमे राका सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी सैव कलाहीनचन्द्रयुताऽनुमतिः “कलाहीने सानुमतिः पूर्णं राका निशाकरे” इति कोशात् तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामनिर्वर्तकानि नक्षत्राणि युतानि यदा स्युः तदा च यदुक्तं नामलिङ्गानुशासने “पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीमासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरं” इति ॥ २२ ॥ यदा द्वादश्यामनुराधा श्रवणे वा उत्तराफाल्गुनी वा उत्तराषाढा वा उत्तराभाद्रपदा वा स्यात् आसूत्तरासु एकादशी वा स्यात् तदा स्नानदानादिकं विशेषतः कुर्यात् श्राद्धं तु तन्निमित्तं द्वादश्यां कुर्यात्—

“एकादश्यां यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्” ॥

इति पुराणान्तरात् जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् स्वजन्मनक्षत्रयुक्तं श्रवणयुक्तं वा दिनं यदा यदाऽपि श्राद्धं कुर्यात् ॥ २३ ॥ त एते श्रेयसः पुण्यमात्रस्य कालाः न श्राद्धमात्रस्य अत एतेषु सर्वात्मना श्रेयः कुर्यात् तत्ततः आयुषः अमोघमवैफल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

किञ्च यर्हि आत्मनः स्वस्य अधिकाराद्याः सर्वाः यज्ञसम्पदः स्युस्तदा वैतानिकेन वितानो यज्ञग्रन्थः श्रौतकल्प-
सूत्रादिरूपस्तदुक्तेन विधिनाऽग्निहोत्रादिना पुरुषं यजेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * त्वया तु यज्ञाद्याग्रहं विहाय प्राणिसन्मान-
नमेव कार्यमित्याह—नहीति । हे राजन् हि यस्मात् सर्वयज्ञभुक् सर्वयज्ञभागभोक्ता तत्फलदाताऽयं भगवान् श्रीकृष्णो यथा विप्रादिमुखे हुतैर्धृतान्नादिभिरिज्यते पूज्यते सन्तुष्यति तथाग्निमुखे हुतेन हविषा न वै इज्यते नैव सन्तुष्यति ॥ १८ ॥ * * तस्मात् ब्राह्मणेषु मर्त्यादिषु च पञ्चमहायज्ञदेवतासु तथार्हतः यथाशक्ति तैस्तैः कामैर्विषयैरेनं यज्ञभोक्तारं क्षेत्रज्ञं सर्वान्तर्यामिणं श्रीकृष्णं यजस्वेति द्वयोरन्वयः । तत्रापि ब्राह्मणेषु सन्मानाधिक्यं विधेयं वर्णेषु श्रेष्ठत्वादित्याह—ब्राह्मणानन्विति । ब्राह्मणेषु यजनानन्तरमन्येषु मर्त्यादिषु यजस्वेत्यर्थः । ब्राह्मणाननमिति पाठान्तरे तु ब्राह्मणा आननं यस्य तमेनं क्षेत्रज्ञमित्यन्वयः ॥ १९ ॥

देवपित्रादियजनस्य कालविशेषानाह—कुर्यादित्यादिना । द्विजः त्रैवर्णिको यदि वित्तवांस्तदा यथावित्तं स्ववित्तानुसारेण प्रौष्ठपदे भाद्रपदे मासि मित्रोर्मातापित्रोस्तद्वन्धूनां च अपरपक्षीयं कृष्णपक्षीयं श्राद्धं महालयाख्यं कुर्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अयनादिषु कालेषु पित्रादिश्राद्धं कुर्यादित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । तत्र अयनं कर्कटसंक्रान्तिः मकरसंक्रान्तिश्च । विषुवं मेषसंक्रान्तिः तुलासंक्रान्तिश्च । व्यतीपातदिने । दिनक्षये तिथिक्षयदिने । चन्द्रादित्योपरागे चन्द्रसूर्यग्रहणसमये । द्वादश्यां श्रवणेषु श्रवणादिषु त्रिषु ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शुक्लपक्षे तृतीयायां वैशाखशुक्लपक्षे अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके शुक्लपक्षे नवम्यामक्षयनवम्याम् । हेमन्ते शिशिरे च मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपि याश्चतस्रोऽष्टकास्तासु अष्टकासु 'सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वयज्ञाद्विशेषतः' इति वचनाज्ज्ञेयाः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ माघे च सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्याम् । सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । मघाराकयोः समागमे न्यूनचन्द्रा पौर्णमासी अनुमतिः । यदा राकानुमतिभ्यां युतानि मासर्क्षाणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि तदाऽपीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदा च द्वादश्याम् अनुराधाः श्रवणः उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा चेति तिस्र उत्तराः स्युः आसु तिस्रपूत्तरासु एकादशी वा यदा स्यात् तदाऽप्युपवासानर्ह्यामेव श्राद्धं न कुर्यादिति ज्ञेयम्, तत्र श्राद्धनिषेधात् । यथोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—'ये कुर्वन्ति महिपाल श्राद्धं चैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता च प्रेरकः' इति । उपवासार्हायां श्राद्धे प्राप्ते तु तत्परदिने कार्यम् । तदुक्तं पाद्मे—'एकादश्यां तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित्' । पुष्करखण्डे च—'एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्' इति । जन्मक्षं स्वीयजन्मनक्षत्रं तस्य श्रोणस्य श्रवणस्य वा योगेन युक्तं यद्दिनं स्यात्तदापि कुर्यात् । योगग्रहणं सम्बन्धबाहुल्यार्थम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यहीति । यर्हि यदा, आत्मनः स्वस्य, अधिकारः अर्थवत्ताशरीरसामर्थ्यविद्वत्तावत्त्वरूपोऽधिकारः, स्यात् । तदा सर्वाः यज्ञसंपदः, स्युः । सर्वे यज्ञाः कर्त्तव्याः स्युरेवेत्यर्थः । अतः अर्थादिमत्त्वे सति तु वित्तानो यज्ञग्रन्थः, श्रौतकल्पसूत्रादिरूपस्तत्रोक्तो वैतानिकस्तेन, विधिना अग्निहोत्रादिना कर्मणा, यजेत् परमपुरुषं यजेतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ न पुनर्यज्ञविधानार्थमतिनिबन्धः कार्यः अग्निमुखाराधनाद्विप्रमुखाराधनमतीव भगवत्तापकृदस्तीत्याह । न हीति । हे राजन्, सर्वयज्ञमुक् अयं भगवान्, विप्रमुखे हुतैः, अन्नादिभिः, यथा इज्येत पूज्येत, आराध्येतेति यावत् । तथा अग्निमुखतः, होवपान हि इज्येत वै ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः, ब्राह्मणदेवेषु ब्राह्मणेषु भूसुरेषु, पञ्चमहायज्ञाभमानिषु देवेषु चेत्यर्थः । मर्त्यादिष्वन्येष्वपि नरपश्वादिषु च, यथाहेतुः यथाशक्ति यथायोग्यं चेत्यर्थः । तैः तैः कामैः, अन्नादीभिः, ब्राह्मणा एवाननं मुखं यस्य तं, एनं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं, देवाद्यवस्थजीवशरीरक वा यजस्वाराधय । पाठान्तरे ब्राह्मणेषु यजनविधानानन्तरमन्येषु मर्त्यादिषु यजस्वेत्यर्थः । हे युधिष्ठिर, गृहस्थत्वात्त्वमप्येवं ब्राह्मणानाराधयेत्याभप्रायेण मध्यमपुरुषप्रयोगः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कुर्यादिति । किं च द्विजत्रैवर्णिको जनः, वित्तवान् धनवांश्चेत्, प्रौष्ठपदे मासि, भाद्रपदमासे इत्यर्थः । यथावित्तं वित्तानुसारेण, पित्रोः, मातापित्रोः तद्वन्धूनां च, आपरपक्षीयं, कृष्णपक्षीयं, श्राद्धं महालयाख्यं, कुर्यात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ अयन इति । किं च अयने उत्तरदक्षिणसंज्ञे, सूर्यस्य मकरराशौ संक्रमणे उत्तरायणारम्भः, कर्कटराशौ संक्रमणे दक्षिणायनारम्भस्तयोरित्यर्थः । विषुवे सूर्यस्य मेषतुल्योः संक्रमे इत्यर्थः । तथा च वृद्धवासिष्ठः । 'झषककटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवे तु तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपरा' इति । कुह्नां नष्टेन्दुकलयाममावास्यायामिति यावत् । व्यतीपाते विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गते व्यतीपातनाम्नि योगे च, दिनक्षये अवमदिने च 'यत्रेकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमायैः' इत्युक्तलक्षणतिथौ, चन्द्रादित्योपरागे चन्द्रसूर्योग्रहणे, द्वादशीश्रवणेषु द्वादशयश्च श्रवणानं च तेषु, वर्षमध्यवर्त्तिनीषु सकलासु द्वादशीषु वर्षमध्यवर्त्तिषु सकलेषु श्रवणेषु चेत्यर्थः । पित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तृतीयायामिति शुक्लपक्षे वैशाखशुक्लपक्षे, तृतीयायामक्षयतृतीयायामित्यर्थः । अथ, कार्तिके कार्तिकमासि, नवम्यां कार्तिकशुक्लपक्षवर्त्तन्यां नवम्याख्ययतिथ्यावित्यर्थः । हेमन्ते तथा शिशिरे, ऋताविति शेषः । चतसृषु अपि, अष्टकासु, मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपक्षगतास्वष्टकातिथिष्वित्यर्थः । श्राद्धं कुर्यात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ माघे चेति । माघे माघमासे, सितसप्तम्यां शुक्लपक्षगतसप्तमीतिथ्यावित्यर्थः । मघा च राका च तयोः समागमस्तस्मिंश्च, मघानक्षत्रपौर्णमासीसंयोगकाले इत्यर्थः । राकया संपूर्णचन्द्रसहिता पौर्णमासी राका तथा, अनुमत्या कलाहीनचन्द्रयुक्ता पूर्णिमाऽनुमती तथा च, युतानि मासर्क्षाणि अपि, मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि राकयाऽनुमत्या वा युक्तानि यदा स्युस्तदापि इत्यर्थः । तथोक्तं त्रिकाण्ड्याम् । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषे मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशपरि, इति । श्राद्धं कुर्यात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ द्वादश्यामिति । यदा

द्वादश्याम् अनुराधा, श्रवणः, तिस्रः उत्तराः, उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा चेति तिस्र उत्तराश्च स्युः । आसु तिस्रपूत्तरासु, एकादशी वा, यदा स्यात्, जन्मर्क्षश्रवणयोगयुक् जन्मर्क्षस्य श्रवणस्य च योगेन युक् युक्तं दिनं, यदा तदापि, श्राद्धं कुर्यात् । योगग्रहणं संबन्धबाहुल्यार्थम् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

युधिष्ठिर ! वैसे तो समस्त यज्ञोंके भोक्ता भगवान् ही हैं; परन्तु ब्राह्मणके मुखमें अर्पित किये हुए हविष्यान्नसे उनकी जैसी तृप्ति होती है वैसी अग्निके मुखमें हवन करने से नहीं ॥ १७ ॥ * * इसलिये ब्राह्मण, देवता, मनुष्य आदि सभी प्राणियों में यथायोग्य उनके उपयुक्त सामग्रियोंके द्वारा सबके हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान भगवान्की पूजा करनी चाहिये । इनमें प्रधानता ब्राह्मणोंकी ही है ॥ १८ ॥ * * धनी द्विजको अपने धनके अनुसार आश्विन मासके कृष्णपक्षमें अपने माता-पिता तथा उनके बन्धुओं (पितामह, मातामह आदि) का भी महालय श्राद्ध करना चाहिये ॥ १९ ॥ * * इसके सिवा अयन (कर्क एवं मकरकी संक्रान्ति), विषुव (तुला और मेषकी संक्रान्ति), व्यतीपात, दिनक्षय, चन्द्रग्रहण या सूर्यग्रहणके समय, द्वादशीके दिन, श्रवण, धनिष्ठा और अनुराधा नक्षत्रोंमें वैशाख शुक्ल तृतीया (अक्षय तृतीया), कार्तिक शुक्ल नवमी (अक्षय नवमी), अगहन, पौष, माघ और फाल्गुन—इन चार महिनोंकी कृष्णाष्टमी, माघ-शुक्ल सप्तमी, माघकी मघा नक्षत्रमे युक्त पूर्णिमा और प्रत्येक महीनेकी वह पूर्णिमा, जो अपने मास-नक्षत्र, चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा आदिसे युक्त हो—चाहे चन्द्रमा पूर्ण हो या अपूर्ण; द्वादशी तिथिका अनुराधा, श्रवण, उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा और उत्तराभाद्रपदा के साथ योग, एकादशीतिथिका तीनों उत्तरा नक्षत्रोंसे योग अथवा जन्म-नक्षत्र या श्रवण नक्षत्रसे योग—ये सारे समय पितृगणोंका श्राद्ध करने योग्य एवं श्रेष्ठ हैं । ये योग केवलश्राद्धके लिये ही नहीं, सभी पुण्य कामोंके लिये उपयोगी हैं । ये कल्याणकी साधनाके उपयुक्त और शुभको अभिवृद्धि करनेवाले हैं । इन अवसरों पर अपनी पूरी शक्ति लगाकर शुभ कर्म करने चाहिये । इसीमें जीवनकी सफलता है ॥ २०-२४ ॥

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् । पितृदेवनृभूतेभ्यो यद् दत्तं तद्वचनधरम् ॥ २५ ॥
संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा । प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप ॥ २६ ॥
अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् । स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ २७ ॥
बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् । यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्याद्यान्वितम् ॥ २८ ॥
यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् । यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ २९ ॥
सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत । कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३० ॥
नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली । वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥ ३१ ॥
नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः । सर्वे कुलाचला राजन्महेन्द्रमलयादयः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एषु स्नानम् जपः होमः व्रतम् देवद्विजार्चनम् पितृदेवनृभूतेभ्यः यत् दत्तम् तत् हि अनन्तरम् भवति ॥ २५ ॥
नृप जायायाः अपत्यस्य तथा आत्मनः संस्कारकालः प्रेतसंस्था मृताहः च अभ्युदये कर्मणि ॥ २६ ॥ * * अथ धर्मादिश्रेय आवहान् देशान् प्रवक्ष्यामि यत्र सत्पात्रम् लभ्यते सः वै पुण्यतमः देशः अस्ति ॥ २७ ॥ * * यत्र एतत् सर्वम् चराचरम् भगवतः बिम्बम् यत्र ह तपोविद्याद्यान्वितम् ब्राह्मणकुलम् ॥ २८ ॥ * * यत्र यत्र हरेः अर्चा यत्र च पुराणेषु विश्रुताः गंगादयः नद्यः सः देशः श्रेयसाम् पदम् ॥ २९ ॥ * * राजन् पुष्करादीनि सरांसि उत अर्हाश्रितानि क्षेत्राणि कुरुक्षेत्रम् गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः नैमिषम् सेतुः प्रभासः अथ कुशस्थली वाराणसी मधुपुरी पम्पा तथा बिन्दुसरः नारायणाश्रमः नन्दा सीतारामाश्रमादयः सर्वे महेंद्रमलयादयः कुलाचलाः च ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संस्कारकाल इति । जायायाः पुंसवनादि । अपत्यस्य जातकर्मादि । आत्मनो यज्ञदीक्षादि । प्रेतस्य संस्था दहनादि । मृताह्न्य सांवत्सरिकं यदा अन्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थे कर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषंगः ॥ २६ ॥ * * यत्र यस्मिन्नेतच्चराचरमस्ति तस्य भगवतो विम्बरूपं सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देशः ॥ २७-२९ ॥ * * अहैरुत्तमैराश्रितानि ॥ ३०-३१ ॥ * * सीताया रामस्य चाश्रम आदिर्येषां द्वयोः पृथग्ग्रहणं वियोगकालाभिप्रायेण ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एषूक्तेषु कालेषु ॥ २५ ॥ * * अभ्युदयार्थकर्मणि वापीकूपादिप्रतिष्ठादिकर्माणि ॥ २६ ॥ * * अथ कालकथनानंतरम् । आदिनार्थकामादिग्रहः । सच्च तत्पात्रं चेति सदाचारादियुक्तं दर्शनार्चनादिना रक्षकमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेवाह—यत्र हेति । तपआदियुक्तं ब्राह्मणकुलमेव सत्पात्रं नान्यत् । तदुक्तम्—“न विद्यया केवल्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ।” इति स्मृतेः । केचित्तु “केचिद्वदन्ति तपसा विद्यया केचिदेव हि । पात्रत्वं तस्य विज्ञेयं शूद्रान्नं यन्न नोदरे ।” इत्याहुः ॥ २८ ॥ * * अर्चा प्रतिमा शालिग्रामादिरूपा “विश्वेदेवाः प्रत्यरेष्टाः” इति श्रुतेः । पुराणेषु श्रीमद्भागवतादिषु । नद्यः कृष्णावेण्यादयः ॥ २९ ॥ * * क्षेत्राणि पुरुषोत्तमादीनि । उताथ वाहैः पूज्यैरगस्त्यवसिष्ठादिभिराश्रितान्यधिष्ठितानि । गयशिरा गयाक्षेत्रम् । प्रयागो गंगासुनासरस्वतीसंगमो देशः । पुलहाश्रमः हरिश्चेत्रम् ॥ ३० ॥ * * फाल्गुनं स्थानं कन्यातीर्थं हरपुरं वा “कन्यातीर्थं फाल्गुनं स्यात्स्थानं हरपुरं च तत्” इत्यभिधानादिति तीर्थः । पंपासरो बिन्दुसरश्च ॥ ३१ ॥ * * नारायणाश्रमो बदरीवनम् । नन्दा नदीभेदः । कुलाचलानाह—महेंद्रैत्यादि । आदिना सख्यादिग्रहः । “महेन्द्रा मलयः सख्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विंध्यश्च परियात्रश्च समैते कुलपर्वताः ।” इति भारतोक्तेः । सर्वे इति सीतारामाश्रमादय इत्यत्रान्वेति । आदिनावतारांतरकपिलाद्याश्रमादिग्रहः । अत एव सर्वे इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पृथिवि । एषु कालेषु यत्स्नानादिकृतं यच्चापि पित्राद्युद्देशेन दत्तम् । भावे क्तः । दानं कृतं तद्धि अनश्वरमक्षयफलसाधनं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * संस्कारेति । हे नृप ! यः जायादिसंस्कारस्य कालः यदा च प्रेतसंस्था प्रेतदाहादिकर्म यश्च मृताह्न्यतदा अन्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थे कर्मणि यत्कृतं स्नानादिसाधनं तदनश्वरमिति पूर्वोपबन्धः । तत्र जायायाः संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यसंस्कारो जातकर्मादिः आत्मनः स्वस्य संस्कारो यज्ञोपवीतादिः ॥ २६ ॥ * * अथेति अहै स्पष्टम् ॥ २७ ॥ * * सर्वे इति सार्द्धम् । यत्र सत्पात्रं लभ्यते स देशः पुण्यतमः यत्र सर्वमेतच्चराचरं जगत् तिष्ठति तद्भगवतो विम्बं मूर्तिर्यत्र लभ्यते स देशः पुण्यतमः । यद्वा । यस्मिन्नेतच्चराचरमस्ति तस्य भगवतो विम्बरूपं सत्पात्रं यत्र लभ्यते स पुण्यतमो देशः । यत्र च तपोविद्याद्यान्वितं ब्राह्मणकुलं सोऽपि देशः पुण्यतमः स्वल्पसाधनानुष्ठानेन महापुण्यकरो देशः । अत्र चक्रवर्ती सन् साधुश्चासौ पात्रं च तच्च कीदृशम् यत्र चराचरमेतज्जगत् तस्य भगवतो विम्बं विम्बतुल्यमित्यर्थः । प्रतिमा हि प्रतिविम्बरूपा इति तस्याः सकाशादपि भक्तस्योत्कर्ष इत्याह ॥ २८ ॥ * * यत्रेति । यत्र यत्र हरेरर्चा पूजा आराधनं भवति भक्ताभिष्टुन्ति अर्चा शालग्रामादिप्रतिमा वा यत्र च पुराणेषु प्रसिद्धा गङ्गादया नद्यः संति स देशः श्रेयसां पुण्यानुष्ठानानां पदं स्थानम् ॥ २९ ॥ * * सरांसाति सार्द्धंचतुष्कम् । पुष्करादीनि सरांसि अहैः मुन्यादिभिराश्रितानि क्षेत्राणि कुरुक्षेत्रं गयशिरः गयपतनस्थानगयासुरशिरः यागः गङ्गायमुनयाः सङ्गस्थानं पुलहाश्रमः शालग्रामक्षेत्रं नमिषं फाल्गुनं सेतुः श्रीरामनिबद्धः सेतुः प्रभासः शङ्खोद्धारतीर्थविशेषः कुशस्थलो द्वारवती वाराणसी काशा मधुपुरी मथुरा पम्पाख्यं सरः बिन्दुसरः कर्दमाश्रमः नारायणाश्रमः नन्दा नदी सीताया रामस्य चाश्रमाश्चत्रकूटाद्रिरादिर्येषां त द्वयोः पृथग्ग्रहणं वियोगकालाभिप्रायेण हे राजन् ! महेन्द्रादयश्च ये सर्वे कुलाचलाः श्रेष्ठपर्वतास्ते हरेरर्चा स्थिरप्रतिमा श्रौजगन्नाथादि तदाश्रिता उत्कलादयः विम्बं भगवतो यत्रेति यत्र यत्र हरेरर्चेति हरेरर्चा श्रिताश्चेति त्रिरुक्तिर्देशानां पुण्यजनकत्वं भगवन्मूर्तेः प्राधान्यद्योतनार्थां श्रेयस्कामः पुमान् अभीक्षणशः पुनः पुनरेतानेव देशान्भितरां सेवेत । तत्र हेतुमाह—धर्म इति । पुंसां यत्फलसाधनत्वेन यो धर्म उदितः स हि यस्मात् अत्र एषु देशेषु ईहितः अनुष्ठितः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात् तादृशो भवति ॥ ३०-३३ ॥

वीरराघवव्याख्या

एषु कालेषु कृतं यज्जपादिकं यच्च पित्राद्युद्देशेन दत्तं 'भावे क्तः' दानं च तद्वच्चनश्चरमक्षय्यफलसाधनम् ॥ २५ ॥ किञ्च हे नृप ! जायापत्यात्मनां संस्कारकाले । तत्र जायायाः संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यस्य संस्कारो जातकर्मादिः आत्मनः स्वस्य संस्कारो यज्ञदीक्षादिः एतेषां कालेषु यदा प्रेतस्य संस्था दहनादि कर्म मृताहश्च तदाऽन्यस्मिन्नभ्युदयार्थं कर्मणि कृतं स्नानादिकमनश्चरमिति पूर्वोणान्वयः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एवं श्रेयस्कराः काला उक्ताः अथ देशान्वक्तुं प्रतिजानीते— अथैते । कर्मादिश्रेयस आवाहनाधायकान् देशान् प्रवक्ष्यामि तावदयं मुख्यो देशः श्रेयस्कर इत्याह—स इति । यत्र देशे सत्पात्रं लभ्यते ॥ २७ ॥ ॐ ॐ यत्र यस्मिन् सर्वमेतच्चराचरमाधेयतया नित्याभ्युदयतया चाऽस्ति तस्य भगवतो बिम्बं यत्र च देशे वर्त्तते यत्र च देशे तपोविद्यादयामभिर्युक्तं ब्राह्मणकुलं वर्त्तते ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यत्र यत्र देशे हरेर्भगवतोऽर्चा पूजा प्रवर्त्तते स सर्वोऽपि देशः पुण्यतमः श्रेयसां पदं श्रेयःसाधनधर्माऽनुष्ठानयोग्यं स्थानं किञ्च यत्र येषु देशेषु पुराणेषु प्रसिद्धाः गङ्गादयो नद्यः सन्ति ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तथा पुष्करप्रभृतीनि सरांसि च यत्र सन्तीति पूर्वोण संबन्धः । उत किञ्च यानि चार्हाश्रितानि महात्मभिरर्धाश्रितानि क्षेत्राणि सन्ति तान्येव दर्शयति—कुरुक्षेत्रमिति । यद्वा कुरुक्षेत्रादिव्यतिरिक्तक्षेत्राभिप्रायेणोक्तमर्हाश्रितानीति । गयस्यासुरस्य शिरः तत्पतनस्थानं गयेत्यर्थः । प्रयागो गङ्गायमुनयोस्सङ्गमस्थानं पुलहाऽऽश्रमः शालग्रामक्षेत्रम् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ फल्गुनी नदी गयायामेव तत्स्थानं फल्गुनम् । सेतुः रामसेतुः प्रभासः प्रत्यक्सरस्वती-संगमस्थानं कुशस्थली द्वारवती पम्पा सरोवरम् बिन्दुसरः कर्दमाश्रमः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ नारायणाश्रमो बदरिकाश्रमः नन्दा अलकनन्दातटं सीतारामयाराश्रमाश्चित्रकूटाद्रिः । एतत्प्रभृतयः । तथा हे राजन् महेन्द्रमलयादयः सर्वे कुलगिरयश्च ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सत्पात्रं विशिनष्टि—विश्वमिति । यस्मिन्देशे भागवतास्तस्मिन्चराचरं सर्वं जगदस्तीति ज्ञातव्यम्—

“यतिर्यस्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हारिः स्वयम् । हारिर्यस्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगत्त्रयम्” इति

वचनात् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ अर्चाः, शालग्रामादिप्रतिमाः पुराणेषु, भागवतादिषु विद्युताः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ

कृष्णावेण्यादयश्च क्षेत्राणि पुरुषोत्तमादीनि अहैः पूज्यैरगस्यार्दाभराश्रितान्याधाष्टतानि ॥ ३० ॥ ॐ ॐ फल्गुनं स्थानं हरपुरं कन्यातीर्थं वा “कन्यापुरं फल्गुनं स्यात्स्थानं हरपुरं च तत्” इत्यभिधानं वाराणसीपुरी काशी ॥ ३१-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता साराथदर्शिनी

संस्कारकाले जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य जातकर्मादि आत्मनो यज्ञदीक्षादि प्रेतसंस्था प्रेतस्य दाहनादि मृताहः पित्रादेः सांवत्सरिकं श्राद्धम् एतेषु अन्यास्मिन्नभ्युदये च श्रेयः कुर्यादित्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ सन् साधुश्चासौ पात्रञ्चेति सत्पात्रं तच्च कोदृशं ? यत्र चराचरमेतज्जगत् तस्य भगवतो बिम्बं बिम्बतुल्यमित्यर्थः । प्रतिमा हि प्रतिबिम्बरूपेति तस्याः सकाशादापि भक्तस्योत्कर्षः अत एव मद्भक्तः पूजाभ्यधिकेति—

“अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्वक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः” ॥

इति च वक्ष्यति अर्चा प्रतिमा शालग्रामादिरूपा ॥ २७-२८ ॥ ॐ ॐ अर्चा स्थिरप्रतिमा श्रीजगन्नाथादि-सादाश्रिता उत्कलादयः ॥ २९-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अनश्चरं बहुफलम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ जायायाः संस्कारकाले पुंसवनादौ अपत्यस्य जातकर्मादौ आत्मनो यज्ञदीक्षादौ प्रेतस्य पित्रादेः संस्था दहनादिस्तत्र यदा पित्रादिमृताहस्तत्र साम्बत्सरिके अन्यस्मिन् अभ्युदयार्थं कर्मणि श्रेयः कुर्यादित्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तत्र सत्पात्रं “ऽऽतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः” इति भगवद्वचनात् सच्छब्द-वाच्यस्य भगवतो भजनीयस्य वासस्थानं भगवद्भक्त इत्यर्थः । यत्र लभ्यते स पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ यत्र सर्वमेतच्चराचरं तस्य भगवतो बिम्बं शब्दमयी वेदभागवतादिरूपा मूर्तिः । ब्राह्मणं कुलं च यत्र देशे स पुण्यतमो देश इति पूर्वोणान्वयः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ अर्चा मूर्तिः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ अहैः शिष्टैराश्रितानि ॥ ३०-३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किन्तु सर्वस्यैव धर्मस्येयाह—त इति द्वयेन । त एते पूर्वोक्ता अयनादयः नृणां श्रेयसः कालाः श्रेयसः सावधानानुष्ठानस्य योग्याः कालाः, । यतः श्रेयोविवर्द्धनाः । एतेषु स्वल्पमप्यनुष्ठितं साधनं महाफलं जनयति,

तस्मात् एतेषु कालेषु सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन श्रेयः वक्ष्यमाणं स्नानादिकं कुर्याच्चैतदा तस्यायुषः अमोघममोघत्वं साफल्यं भवति ॥ २५ ॥ * * श्रेयस्साधनानि दर्शयन्नुक्तमेव विशदयति—एष्विति । एषु कालेषु यत्स्नानादिकृतं यच्चापि पित्रा-
द्युद्देशेन दत्तं भावे क्तः-दानं कृतं तद्वि अनश्वरमक्षयफलसाधनं, भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * श्रेयःकालान्तरमाह—
संस्कारेति । हे नृप यः जायादिसंस्कारकालः यदा च प्रेतसंस्था प्रेतदाहादिकर्म, यश्च मृताहस्तदा अन्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थे
कर्मणि यत्कृतं स्नानादिसाधनं तदनश्वरमिति पूर्वणैवान्वयः । तत्र जायायाः संस्कारः पुंसवनादिः । अपत्यसंस्कारो जातकर्मादिः ।
आत्मनः स्वस्य संस्कारो यज्ञदीक्षादिः ॥ २७ ॥ * * एवं श्रेयस्साधनानुष्ठानयोग्यकालं निरूप्य तद्योग्यं देशं निरूपयति—
अथेति । संश्चासौ पात्रं च सत्पात्रं भगवदनुगृहीतो जनो यत्र लभ्यते ॥ २८ ॥ * * यत्र सर्वमेतच्चराचरं जगत्तिष्ठति
तद्भगवतः बिम्बं मूर्तिर्यत्र लभ्यते यत्र च ब्राह्मणकुलं सोऽपि पुण्यतमः स्वल्पसाधनानुष्ठानेन महापुण्यकरो देशः ॥ २९ ॥ * *
यत्र हरेरर्चा पूजा आराधनं भवति भक्तास्तिष्ठन्ति यत्र च पुराणप्रसिद्धा गङ्गादयो नद्यः सन्ति स देशः श्रेयसां पुण्यानुष्ठानानां
पदं स्थानम् ॥ ३० ॥ * * एते पुष्करादयः पुण्यतमा देशा इति चतुर्थेनान्वयः । अहैः श्रेष्ठैर्भगवद्भक्तैराश्रितानि ।
तान्येव कानिचिदर्शयति—कुरुक्षेत्रमित्यादिना । गयशिरः गयपतनस्थानम् । प्रयागः गङ्गायमुनयोः सङ्गमस्थानम् । पुलहाश्रमः
शालग्रामक्षेत्रम् ॥ ३१ ॥ * * सेतुः श्रीरामनिबद्धः सेतुः । प्रभासः शङ्खोद्धारतीर्थविशेषः । कुशस्थली द्वारवती ।
पम्पा तत्तीरस्थानम् । बिन्दुसरः कर्दमाश्रमः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलं श्राद्धस्यैवैते कालाः किं तु धर्ममात्रस्येत्याह । त एत इति द्वाभ्याम् । त इति । ते एते अयनादयः, श्रेयसः
कालाः, नृणां श्रेयोविवर्द्धनाः श्रेयसां वृद्धिकराः । एतेषु सर्वात्मना, यत् श्रेयः कुर्यात्, तदेव आयुषः अमोघं साफल्य-
मित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * एष्विति । एषु कालेषु, स्नानं, जपः, होमः, व्रतं, देवानां द्विजानां च अर्चनं, पितरश्च देवाश्च
नरश्च भूतानि च तेभ्यः, पित्राद्युद्देशेनेत्यर्थः । यत् दत्तं, तत्, हि, अनश्वरं भवति ॥ २६ ॥ * * अन्यानपि कालानाह ।
संस्कारेति । हे नृप, जायायाः अपत्यस्य, तथा आत्मनः, संस्कारकालः, तथा प्रेतसंस्था मृतपित्रादिदहनकर्म, मृताहः पित्रादि-
सांवत्सरिकदिनं च, एतेषु कालेष्विति शेषः । तथा अभ्युदये अभ्युदयार्थके कर्मणि, कृतं स्नानादिकमनश्वरमिति पूर्वणान्वयः ।
अत्र जायायाः संस्कारकालः पुंसवनादिः । अपत्यस्य संस्कारकालः जातकर्मादिः, आत्मनः संस्कारकालो यज्ञदीक्षादिः ॥ २७ ॥
अथेति । अथ श्रेयः संपादककालकथनानन्तरं, धर्म आदिर्यस्य तच्च तच्छ्रेय आवहन्तीति धर्मादिश्रेयआवहास्तान्, देशान्
प्रवक्ष्यामि । तत्र यत्र, सत्पात्रं लभ्यते, सः पुण्यतमः देशः वै ॥ २८ ॥ * * बिम्बमिति । यत्र यस्मिन्, सर्वम् एतत्
चराचरं, आधेयतया नियम्यतया वाऽस्तीति शेषः । तस्य, भगवतः, बिम्बं चक्राङ्गार्चावतारमूर्तिः, यत्र देशं वर्त्तते, यत्र
तपोविद्याद्यान्वितं ब्राह्मणकुलं, ह स्फुटं यथा तथा, वर्त्तते । स वै पुण्यतमः देशः । भगवद्बिम्बस्योक्तविधब्राह्मणकुलस्य च
सत्पात्रत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ * * यत्रेति । यत्र तत्र यस्मिन् यस्मिन् देशे, हरेः अर्चा यथाविधिपूजाप्रवाहः,
वर्त्तते । सः, सर्वः अपि देशः, श्रेयसां पदं श्रेयःसाधनभूतधर्मानुष्ठानयोग्यं स्थानम् । किं च यत्र येषु, देशेषु, पुराणेषु विश्रुताः प्रसिद्धाः,
गङ्गादयः नद्यश्च सन्ति । स देशोऽपि श्रेयसां पदमित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * सरांसीति । तथा पुष्करादीनि, सरांसि, उत
किं च अर्हाश्रितानि महात्मभिरधिष्ठितानि क्षेत्राणि, यत्र सन्ति, स देशोऽपि श्रेयःपदमिति शेषः । तान्याह । कुरुक्षेत्रं, गयशिरः
गयासुरशिरःपतनस्थानं, गयेत्यर्थः । प्रयागो गङ्गायमुनयोः संगमस्थानं, पुलहाश्रमः शालग्रामक्षेत्रम् ॥ ३१ ॥ * *
नैमिषमिति । नैमिषं, फल्गुनी नदी गयायामेव तत्स्थानं फल्गुनं, सेतुः सेतुबन्धनस्थानं, अथ प्रभासः प्रत्यक्षरस्वतीसंगम-
स्थानं, कुशस्थली द्वारवती, वाराणसी काशी, मधुपुरी मथुरा, पम्पा पम्पासरस्तटं, तथा बिन्दुसरः कर्दमाश्रमः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

इन शुभ संयोगोंमें जो स्नान, जप, होम, व्रत तथा देवता और ब्राह्मणोंकी पूजा की जाती है अथवा जो कुछ देवता,
पितर, मनुष्य एवं प्राणियोंको समर्पित किया जाता है, उसका फल अक्षय होता है ॥ २५ ॥ * * युधिष्ठिर ! इसी
प्रकार स्त्रीके पुंसवन आदि, संतानके जातकर्मादि तथा अपने यज्ञ-दीक्षा आदि संस्कारोंके समय, शव-दाहके दिन या वार्षिक
श्राद्धके उपलक्ष्यमें अथवा अन्य माङ्गलिक कर्मोंमें दान आदि शुभ कर्म करने चाहिये ॥ २६ ॥ * * युधिष्ठिर ! अब
मैं उन स्थानोंका वर्णन करता हूँ, जो धर्म आदि श्रेयकी प्राप्ति करानेवाले हैं । सबसे पवित्र देश वह है, जिसमें सत्पात्र
मिलते हों ॥ २७ ॥ * * जिनमें यह सारा चर और अचर जगत् स्थित है, उन भगवान्की प्रतिमा जिस देशमें हो,
जहाँ तप, विद्या एवं दया आदि गुणोंसे युक्त ब्राह्मणोंके परिवार निवास करते हों तथा जहाँ-जहाँ भगवान्की पूजा होती हो

और पुराणोंमें प्रसिद्ध गङ्गा आदि नदियाँ हों, वे सभी स्थान परम कल्याणकारी हैं ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ पुष्कर आदि सरोवर, सिद्ध पुरुषोंके द्वारा सेवित क्षेत्र, कुरुक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुलहाश्रम (शालग्राम क्षेत्र), नैमिषारण्य, फाल्गुनक्षेत्र, सेतुबन्ध, प्रभास, द्वारका, काशी, मथुरा, पम्पासर, बिन्दुसरोवर, बदरिकाश्रम, अलकनन्दा, भगवान् सीतारामजीके आश्रम-अयोध्या-चित्रकूटादि, महेन्द्र और मलय आदि समस्त कुलपर्वत ॥ ३०-३२ ॥

एते पुण्यतमा देशा हरैर्चाश्रिताश्च ये ।

एतान्देशान् निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः । धर्मा ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः ॥ ३३ ॥

पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः । हरिरेवैक उर्वीश यन्मयं वै चराचरम् ॥ ३४ ॥

देवर्ष्यर्हत्सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु । राजन्यदग्रपूजायां मतः पात्रतयाच्युतः ॥ ३५ ॥

जीवराशिभिराकीर्णं आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् । तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः । शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एते पुण्यतमाः हरैः अर्चाश्रिताः च देशाः श्रेयस्कामः एतान् अभीक्ष्णशः निषेवेत धर्मः अत्र हि पुंसां ईहितः सहस्राधिफलोदयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उर्वीश अत्र तु पात्रवित्तमैः कविभिः चराचरम् यन्मयम् एकः हरिः एव वै पात्रम् निरुक्तम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ राजन् यत् अत्र अग्रपूजायाम् देवर्ष्यर्हत्सु ब्रह्मात्मजादिषु सत्सु वै पात्रतया अच्युतः मतः ॥ ३५ ॥ महान् आण्डकोशाङ्घ्रिपः जीवराशिभिः आकीर्णः तन्मूलत्वात् अच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अनेन नृतिर्यगृषिदेवताः पुराणि सृष्टानि हि असौ पुरुषः जीवेन रूपेण पुरेषु शेते ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अर्चाश्रिताश्च स्थिरप्रतिमाश्रिताः पूर्वं तु शालग्रामशिलाद्यर्चनदेशा उक्ता इत्यपौनरुक्त्यम् । अत्र एषु देशेषु ईहितः कृतः । सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात्स तथा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथ पात्रमाह । हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्णीतम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । देवेषु च ऋषिषु चार्हत्सु च तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीये राजसूये यद्यस्मादच्युत एव पात्रतया संमतः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ संमतत्वे हेतुमाह । जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्माण्डकोश एव योऽङ्घ्रिपः सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्या द्रढयति । पुराणीति । नृतिर्यगादि रूपाणि पुराणि शरीराणि तेष्वन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगंशेन च यतः शेतेऽतः पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्थिरप्रतिमा मन्दिरादिषु वैदिकविधिना स्थापिताः प्राक्तनर्षिदेवादिस्थापिता वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उर्वीशेति । राज्ञां बहुशास्त्रश्रावणादिसंभवात्तेषां तन्निश्चितमेव भवतीति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदेव हरैः पात्रत्वमेव । हे राजन्निति । राजयति निजवृत्तश्रावणेनान्यानपीति यस्तादृशस्त्वमसीति भावः । अच्युतः सर्वथा च्युतिरहितः श्रीकृष्ण एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ य आण्डकोशस्तन्मूलत्वात् । 'तरोर्यथा मूलनिषेचनेन' इत्याद्युक्तेः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतदेव सर्वजीवात्मतर्पणमेव ॥ ३७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पात्रमिति । हे उर्वीश ! पात्रवित्तमैः कविभिः विवेकिभिरेको हरिरेवात्र लोके पात्रं निरुक्तं पात्रतया सर्वपूज्यतया निर्णीतः वै यतः चराचरं सर्वं विश्वं यन्मयमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुः—देवेति । हे राजन् ! देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीयरजसूये यत् यस्मात् पात्रतयाऽग्रपूजायामच्युतः श्रीकृष्ण एव मतः सर्वसंमतो जातः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जीवेति । जीवानां राशिभिराकीर्णः व्याप्तोऽयं महान् ब्रह्माण्डकोश

एवाङ्घ्रिपो वृक्षस्तस्य मूलत्वादच्युतेज्यै सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणं पूजा भवति ॥ ३६ ॥ * * एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्या दृढयति—पुराणीति । अनेन भगवता मनुष्यादिशरीरात्मकानि पुराणि सृष्टानि तेषु पुरेषु हि यस्मात् जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण च स्वयमेव शेते तस्मादसौ पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा ये हरेरर्चा स्थिरा पूजा प्रतिमा वा तथा आश्रिताः अधिष्ठितास्त एते सर्वे पुण्यतमा देशाः बिम्बं भगवतो यत्रेति शालग्रामशिलाद्यर्चनदेश उक्तः । अत्र तु वेंकटाद्रिस्थानादीन्युच्यन्ते इत्यपौनरुक्त्यम् । श्रेयस्कामः पुमानभीक्षणशः पुनः पुनरेतान् देशान्नितरां सेवेत ॥ ३३ ॥ * * पुंसां यत्फलसाधनत्वे यो धर्म उदितो विहितः स एष देशेषु कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात्तादृशो भवेत् । एवं देशकालौ उक्तौ अथ पात्रमाह—पात्रं त्वित्यादिना । हे उर्वीश ! पात्रवित्तमैः सत्पात्रयाथात्म्यविद्धिः कविभिः हरिरेक एव पात्रं निरुक्तं हरिरेक एव सत्पात्रमिति निर्णीतमित्यर्थः । पात्रं पूज्यं समर्हणीयं वस्तु हरिं विशिनष्टि—एतच्चराचरात्मकं जगद्यन्मयं यद्वरिप्रचुरमेतेन तत्समर्हणेन सर्वं समर्हिता भवन्तीति सूचितम् ॥ ३४ ॥ हरेरेव पात्रत्वं यतो राजसूयेऽधुना त्वयैव दृष्टमित्याह, देवेष्विति । हे राजन् ! देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीयराजसूये यद्यस्मादच्युत एवाप्रपूजायां पात्रतया मतो ज्ञातः ॥ ३५ ॥ * * हरेः समर्हणेन सर्वेषामर्हणं कृतप्रायमित्याह—जीवेति । जीवराशिभिराकीर्णो व्याप्तः ब्रह्माण्डकोश एव यो महानङ्घ्रिपो वृक्षस्तस्य मूलत्वात् कारणत्वादच्युतस्येज्याऽऽराधनं सर्वेषां जीवात्मनां तर्पणं तृप्तिकरं यथाङ्घ्रिपस्य मूलेऽर्पितं जलं तच्छाखोपशाखानां वृद्धिकरं तथा ब्रह्माण्डकोशमूलभूतेऽच्युते कृते कृतमर्हणमण्डान्तरगतेषु सर्वेषु कृतप्रायमेवेत्यर्थः । अतः स एवोत्तमं पात्रमिति भावः । इतरत्रापि तद्दृष्टयैवाऽर्हणं कार्यमिति च ॥ ३६ ॥ * * एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्या दृढयति—पुराणीति । मनुष्यतिर्यग्गृषिदेवतारूपाणि पुराणि शरीरात्मकान्यनेन भगवता सृष्टानि सृष्टेषु च पुरेषु यतो भगवान् जीवेन रूपेण जीवाख्येन शरीरेण “यस्यात्मा शरीरम्” इति श्रुतेः । पुरे शेते अतोऽसौ पुरुषः पुरुषशब्दः पुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयः । पुरे शेते इति पुरुषः शकारस्य सकारः अकारस्येकारश्च व्यत्यात् “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डश्च जीवेन रूपेणेत्यनेन केवलं सर्वकारणत्वादेव तदर्हणं तत्कार्यपर्यन्तं पर्यवसन्नमपि तु तत्तदन्तरात्मतया तत्तद्रूपेणाऽवस्थितत्वाच्चेत्युक्तं भवति ॥ ३७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेरर्चाश्रिताः हरिचेत्रादयः पुनर्वचनं सर्वस्मात्तेषां श्रौष्ठ्यद्योतनाय ॥ ३३ ॥ * * एतद्देशनिषेवणेन किं विशेषफलमिति तत्राह—धर्म इति ।

“कृष्णातरङ्गसम्भूतपवनस्पर्शमात्रतः । निर्धूतपातकाः सर्वे जना विष्णुपदं ययुः ॥”

इत्यादिशास्त्रेषु सहस्राधिकफलोदयत्वेनोदितः पात्रेष्वपि तारतम्यमस्ति तत्र मुख्यपात्रं हरिरित्याह—पात्रमिति । पात्रतारतम्यवित्तमैः कविभिः पात्रं च निरुक्तं वै मुख्यत्वेन निर्णीतं हीत्यन्वयः, किं तत् ? इत्यत उक्तं हरिरिति, चराचरं यन्मयं यत्स्वामिकं यद्व्याप्तं सर्वं यस्मात्तस्माद्धरिरेव मुख्यं पात्रमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * * इदं भवतोऽपि सिद्धमित्याह—देवेति । ब्रह्मात्मजादिषु सत्सु देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयस्त एवार्हन्तः पूजायोग्या येष्वपि सत्सु तत्र तत्र यज्ञशालायामच्युतो गुणतो वयतः स्वरूपतश्च च्युतिरहितत्वात् श्रीनारायणोऽप्रपूजायां पात्रतया मतस्त्वया ज्ञात इति यदतो मुख्यपात्रं हरिरित्यवधारणा युक्ता ॥ ३५ ॥ * * किञ्च प्रत्येकं पूजापि न विधेया भगवत्पूजया तत्तृप्तिसम्भवात्तन्मूलत्वात्तेषां तरुमूलनिषेवणं च शाखानामिवेति मुख्यवैष्णवसिद्धान्तमाह—जीवराशिभिरिति ॥ ३६ ॥ * * ननु, मुख्यपात्रालाभे विहितकर्मानुष्ठानविषयाभावेन तद्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तद्योग्यपात्रं वक्तुं कञ्चन सृष्टिप्रकारमाह—पुराणीति । अनेन दयालुना हरिणा नृतिर्यगादिसंज्ञितानि पुराणि शरीराणि सृष्टानीत्यन्वयः । ततः किम् ? तत्राह, शेते इति । श्रीहरिरेषु पुरेषु भोगायतनेषु जीवेन रूपेण स्वप्रतिबिम्बेन सह शेते इति यत्तस्मादसौ पुरुष इत्युच्यते जीवोऽपि तन्नामेति शेषः । “पुरिशयनात्पुरुषः” इति श्रुतिं हिशब्देन सूचयति ॥ ३७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

देवर्षीति—तत्र, राजसूये ॥ ३५ ॥ * * सर्वेषां जीवानामात्मनश्च तर्पणरूपा सैव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ पुराणीति जीवेन जीवयित्रा जीवान्तर्यामिरूपेणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देशान्तरात्सहस्रगुणाधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात् सः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अत्र धर्माभ्य कस्मै देयमिति चेत् साक्षाद्वरे वैष्णवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सर्वप्राणिभ्यश्चेति वक्तुं प्रथमं दानस्य पात्रं निर्वक्ति पात्रमिति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हरेः पात्रत्वे निर्विवादत्वं तत्र राजसूययज्ञ एव सिद्धमित्याह । देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु तपोयज्ञादिसिद्धेषु ब्रह्मादिषु तदात्मजादिषु सनकादिषु च अग्रपूजायां पात्रतया अच्युत एव मतः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ संमतत्वे हेतुमाह—जीवेति । य आण्डकोशस्तस्य मूलत्वात् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अतस्सुखावतारसमये साक्षात्तस्मा एव अन्यदा तु तदुक्ताय सनपात्रं यत्र लभ्यते बिम्बं भगवत् इति पूर्वोक्तेः तदनन्तरं तु प्राणिमात्रेभ्य इत्याह—पुराण्यनेनेति ॥ ३७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हरेरर्चाश्रिता इति पुनरुक्तिः अर्चाश्रितदेशस्याऽतिपुण्यतमत्त्वाभिप्राया हि यतः अत्र एषु देशेषु ईहीतः कर्तुं वाञ्छितोऽपि धर्मः किमुताऽनुष्ठितः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात्स तथाभूतो भवति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ प्रसङ्गात्पात्रमाह—पात्रमिति । हे उर्वीश ! हरिरेवैकः पात्रं पूज्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! तत्र त्वदीये राजसूये देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु ब्रह्मशिवादिषु ब्रह्मात्मजादिषु अर्थात्पूज्येषु पूजकेषु सत्सु यत् यः मयोक्तः अच्युत एव अग्रतः पूजायां पात्रतया मतः तथोक्तं राजसूयप्रकरणे “कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये जनाः । जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्या कदाचन”—इत्यादि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अच्युतपूजनेन सर्वपूजनं भवतीत्याह—जीवानां राशिभिः समूहैराकीर्णो व्याप्त आण्डकोश एवाङ्घ्रिपः तत्तस्याच्युतस्य मूलत्वादुक्ताङ्घ्रिपमूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणं भवति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तस्य सर्वत्र पूजार्थं सन्निहितत्वमाह—अनेन अच्युतेन नृतिर्यिगाद्याख्यानि पुराणि सृष्टानि तेषु परेषु रूपेण अन्तर्यामिरूपेण शेते, किमर्थम् ? तत्राह—जीवेन पालनीयेन सह शेते जीवपालनार्थमित्यर्थः । अतो असौ पुरेषु शेते इति पुरुष इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नारायणाश्रमः बदरिकाश्रमः । सीताया रामस्य चाश्रमश्चित्रकूटाद्विरादिर्येषां ते । द्वयोः पृथग्ग्रहणं वियोगकालाभिप्रायेण । हे राजन् महेन्द्रादयश्च ये सर्वे कुलाचलाः श्रेष्ठपर्वतास्ते ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ‘बिम्बं भगवतो’ यत्र इति ‘यत्रयत्र हरेरर्चा’ इति ‘हरेरर्चाश्रिताश्च’ इति त्रिरुक्तिर्देशानां पुण्यजनकत्वे भगवन्मूर्तेः प्राधान्यद्योतनार्था । श्रेयस्कामः पुमान् अभीक्ष्णशः पुनःपुनरेतानेव देशान्निरां सेवेत । तत्र हेतुमाह—धर्म इति । पुंसां यत्फलसाधनत्वेन यो धर्म उदितः स हि यस्मात् अत्र एषु देशेषु ईहीतः अनुष्ठितः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात् तादृशो भवति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सत्पात्रं यत्र लभ्यते स वै पुण्यतमो देश इत्युक्तम्, तत्र सत्पात्रेष्वपि भगवत् एव श्रेष्ठत्वमाह—पात्रमिति । महतां त्वादृशानामेव बुद्धिमतां यथार्थवाक्ये निश्चयो भवतीति सूचयन् सम्बोधयति—हे उर्वीशेति । पात्रवित्तमैः कविभिः विवेकिभिरेको हरिरेवात्र लोके पात्रं निरुक्तं पात्रतया सर्वपूज्यतया निर्णीत इत्यन्वयः । सर्वपूज्यत्वे हेतुमाह—यन्मयमिति । चराचरं सर्वं विश्वं यन्मयमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सर्वश्रेष्ठत्वेन पात्रोत्तमत्वं तु कृष्णस्य तत्र विदितमेवेत्याह—देवेति । हे राजन् देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सत्सु तत्र त्वदीयराजसूये यत् यस्मात् पात्रतयाऽग्रपूजायामच्युतः श्रीकृष्ण एव मतः सर्वसम्मतो जातः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अग्रपूजायां सम्मतत्वे हेतुं वदंश्चराचरमयत्वं स्पष्टयति—जीवानां राशिभिराकीर्णः व्याप्तोऽयं महानङ्घ्रिपो वृक्षस्तस्य मूलत्वादच्युतेज्यैव सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणं पूजा भवति ॥ ३७ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नारायणेति । नारायणाश्रमो बदरिकाश्रमः, नन्दाटकनन्दातटं, सीता च रामश्च तयोराश्रमा आवासस्थानान्यादयो येषां ते चित्रकूटप्रभृतयः, तथा हे राजन्, महेन्द्रमलयादयः, सर्वे कुलाचलाः, सर्वेऽपि कुलगिरयश्च ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एत इति । एते पुण्यतमाः देशाः । तथा ये हरेः, अर्चाश्रिताः स्थिरप्रतिमाश्रिताश्च एते सर्वे पुण्यतमा देशाः । ‘बिम्बं भगवतो यत्र’ इत्यनेन तु शालग्रामशिवार्चनदेश उक्तः । अत्र तु लक्ष्मीनारायणनरनारायणादिस्थानान्युक्तानीत्यपौनरुक्त्यम् । श्रेयस्कामः पुमान्, अभीक्ष्णशः पुनः पुनः, एतान् देशान्, निषेवेत । पुंसां यत्र यत्फलसाधनत्वे, यः धर्मः उदितः अभिहितः, स एषु देशेषु कृतः सन्निति शेषः । सहस्राधिफलोदयः सहस्रगुणतोऽप्यधिकस्य फलोदयस्य कारकः, भवेत् हि ॥ ३४ ॥ गत्रेष्वपि तारतम्यमस्ति तत्र मुख्यं पात्रं तु हरिरेवेत्याह । पात्रं त्वत्रेति । हे उर्वीश पृथ्वीपते, पात्रवित्तमैः सत्पात्रयथात्म्यविद्भिः, कविभिः तु, एकः हरिः एव, अत्र पात्रं सत्पात्रं, निरुक्तं निर्णयोक्तमस्तीत्यर्थः । वै । हरिं विशिनष्टि । चराचरं चराचरात्मकं जगदित्यर्थः । यन्मयं यद्वरिप्रचुरं यदन्तर्यामिकमित्यर्थः । वै । अनेनैतत्समर्हणेन सर्वे समर्हिता भवन्तीति

सूचितम् ॥ ३५ ॥ * * हरेरेव पात्रत्वं यत्तदधुना राजसूये त्वयैव दृष्टमित्याह । देवेति । हे राजन्, देवाश्च ऋषयश्च अर्हन्तः तपोयोगादिभिः सिद्धाश्च तेषु, तथा ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिषु च सत्स्वपि, यद्यस्मात् अग्रपूजायां त्वदीयराज-सूयेऽग्रपूजायां पात्रतया अच्युतः वै श्रीकृष्ण एव मतः । पात्रस्वरूपाभिर्ज्ञैर्ब्रह्मवेदिभीष्मादिभिः संमत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * हरेः समर्हणेन सर्वेषामर्हणं कृतप्रायमित्याह । जीवेति । जीवराशिभिः, आकीर्णो व्याप्तः, महान् आण्डकोशाङ्घ्रिपः ब्रह्माण्ड-कोशात्मकोऽतिमहान् वृक्ष इत्यर्थः । तस्य, तन्मूलत्वाद्भगवत्कारणत्वात्, अच्युतेज्या भगवदाराधनं सर्वजीवात्मतर्पणं सर्वेषां जीवानामात्मनश्च तृप्तिकरं जायते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भाषानुवादः

और जहाँ-जहाँ भगवानके अर्चावतार हैं—वे सब-के-सब देश अत्यन्त पवित्र हैं । कल्याणकामी पुरुषको बार-बार इन देशोंका सेवन करना चाहिये । इन स्थानोंपर जो पुण्यकर्म किये जाते हैं, मनुष्योंको उनका हजारगुना फल मिलता है ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिर ! पात्र-निर्णयके प्रसङ्गमें पात्रके गुणोंको जाननेवाले विवेकी पुरुषोंने एकमात्र भगवानको ही सत्पात्र बतलाया है । यह चराचर जगत् उन्हींका स्वरूप है ॥ ३४ ॥ * * अभी तुम्हारे इसी यज्ञकी बात है; देवता, ऋषि, सिद्ध और सनकादिकोंके रहनेपर भी अग्रपूजाके लिये भगवान् श्रीकृष्णको ही पात्र समझा गया ॥ ३५ ॥ * * असंख्य जीवोंसे भरपूर इस ब्रह्माण्डरूप महावृक्षके एकमात्र मूल भगवान् श्रीकृष्णही हैं । इस लिये उनकी पूजासे समस्त जीवोंकी आत्मा तृप्त हो जाती है ॥ ३६ ॥ * * उन्होंने मनुष्य, पशु-पक्षी, ऋषि और देवता आदिके शरीररूप पुरोंकी रचना की है तथा वे ही इन पुरों में जावरूपसे शयन भी करते हैं । इसीसे उनका एक नाम 'पुरुष' भी है ॥ ३७ ॥

तेष्वेषु भगवान् राजस्तारतम्येन वर्तते । तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप । त्रेतादिषु हरेर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥ ३९ ॥

ततोऽर्चायां हरिं केचित् संश्रद्धाय सपर्यया । उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः । तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन्कृष्णस्य जगदात्मनः । पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे सदाचारनिर्णयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् तेषु एषु तारतम्येन वर्तते हि तस्मात् यावान् आत्मा यथा ईयते पुरुषः पात्रम् अस्ति ॥ ३८ ॥ नृप कविभिः तेषां नृणां मिथः अवज्ञानात्मतां दृष्ट्वा त्रेतादिषु हरेः अर्चा क्रियायै कृता ॥ ३९ ॥ * * ततः केचित् अर्चायां हरिं संश्रद्धाय सपर्यया उपासते उपास्ता अपि पुरुषद्विषाम् अर्थदा न ॥ ४० ॥ * * राजेन्द्र पुरुषेषु अपि तपसा विद्यया तुष्ट्या हरेः तनुं वेदं धत्ते ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥ * * राजन् पादरजसा त्रिलोकीं पुनन्तः ब्राह्मणाः अस्य जगदात्मनः कृष्णस्य ननु महत् दैवतम् ॥ ४२ ॥

इति सप्तमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्तते तस्मात्पुरुषः पात्रं तत्रापि यावानात्मा ज्ञानांशो यथा यथा ईयते तपआदियोगेन यत्र यत्र प्रतीयते तथा तथाऽसौ पात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥ तर्हि प्रतिमादौ हरेः किमिति पूजां कुर्वन्ति तत्राह । ष्ट्वेति द्वाभ्याम् । मिथोऽवज्ञानमसन्मानतस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां भावं दृष्ट्वा क्रियायै पूजाद्यर्थम् ॥ ३९ ॥ * * हरिमुपासते । उपासिताऽप्यर्चा पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हित्वाऽ-चित्ता सती साऽपि मन्दाधिकारिणां पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ * * पुरुषेष्वेव जात्या तपआदिभिश्च पुनर्विशेषांतरमाह । पुरुषेष्वपीति । यो धत्ते तं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥ * * एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति नन्वस्येति ॥ ४२ ॥

इति सप्तमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तारतम्येन न्यूनाधिकभावेन । तत्रापि पुरुषेष्वपि । आत्मशब्दस्य ज्ञानवाचकत्वं कोशद्वयसेयम् । इत्यर्थ इति । ज्ञानाद्याधिक्यमेव पात्रत्वे लिंगमिति भावः । पुरुषदेहे तस्य प्रत्यक्षं प्रायो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । स्पष्टार्था ॥ ३८ ॥ अत्राक्षिपति—तर्हीति । तेषां पुरुषोपासकानाम् । नृपेति । नृपालकत्वान्नृस्वभावं त्वं जानास्येवेति भावः । कविभिर्वेदार्थज्ञैः ॥ ३९ ॥ * * ततस्त्रेतात आरभ्य । केचिदित्युक्त्या बहवोर्चाचनं विहाय मानसार्चनं कुर्वतीति ध्वनितम् । इत्यर्थ इति । “यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरम् । हित्वाचां भजते मौढ्याद्ब्रह्मस्येव जुहोति सः । अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेदं स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।” इति श्रीकपिलदेवोक्तेरयं भावः ॥ ४० ॥ * * वेद एव साक्षाद्देवतुरस्ति तद्वारकत्वाद्ब्राह्मणमेव मुख्यं पात्रं विज्ञा विदुः । राजेन्द्रेति । ब्राह्मणार्चनादेव त्वया राजेन्द्रत्वं लब्धमिति भावः । ब्रह्मशब्दवाच्यं वेदं योऽधीते ज्ञानेन स ब्राह्मण इति । “तदधीते तद्वेद” इत्याणा ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४१ ॥ * * अस्य कृष्णस्य ब्राह्मणा महद्देवतं ननु निश्चयेन । उद्देश्यविधेयभावत्वाल्लिंगसंख्यानियमाभावः । हे राजन्निति । ब्राह्मणार्चनेन देदीप्यमानोऽसीति भावः ‘अहं द्विजदेवदेवः’ इति श्रीऋषभदेवोक्तेः । “ब्रह्मण्यस्तु परं देवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो” इति सनकाद्युक्तेश्च ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेष्विति ॥ हे राजन् ! तेषु एषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु तारतम्येन अधिकन्यूनभावेन वर्तमानो भगवान् तिर्यगादिभ्यः पुरुषे आधिक्येन वर्तते तस्मात् पुरुषः पात्रं तत्रापि यत्र यत्र यथा यथा तप आधिक्ययोगे यावानात्मज्ञानवैराग्याद्यंशः यथा यथा तपआदियागेन यत्र यत्र ईयते प्रतीयते तत्र तत्र तथा तथाऽसौ पात्रमिति मन्तव्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा-इत्यादि” ॥ ३८ ॥ दृष्टेति ॥ हे नृप ! त्रेतादिषु कालेषु तेषां नृणां मिथोऽवज्ञानं तिरस्कारस्तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावं दृष्ट्वा परस्परसम्मानाभावेन भगवदाराधनाभावान्न कोऽपि पुरुषार्थः । सिद्धयर्थादिति हरेः क्रियायै पूजाय कविभिरर्चा प्रतिमा कृता कलिता ॥ ३९ ॥ * * तत ईति ॥ तत्र केचित् संश्रद्धाय श्रद्धां कृत्वाऽर्चायां महत्या सपयेया पूजासामग्र्या हरिमुपासते तत्रापि पुरुषद्विषां पुरुषद्वेषिणां तैरुपास्ता आराधितापि इडभाव आर्षः । प्रतिमानार्थदा पुरुषार्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हित्वाऽचिता सती सापि मन्दार्थाकारिणां पुरुषार्थदा भवत्येव ॥ ४० ॥ पुरुषेष्वपि जात्या तपआदिभिश्च श्रेष्ठ्यमाह—पुरुषेष्वपीति ॥ पुरुषेष्वपि यस्तपसा विद्याया विचारेण तुष्ट्या देवलब्धसंतोषेण च हरेस्तु वेदं धत्ते तं ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥ * * नान्विति । ननु निश्चयेन हे राजन् ! स्वपादरजसा त्रिलोकीं पुनन्तः पवित्रीकुर्वन्तो ब्राह्मणाः जगदात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महद्देवतं किमुतान्येषामस्मद्विधानां ते देवतमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वीरराघवव्याख्या

इतोऽपि पुरुषशब्दवाच्यः स्वसमर्हणेनान्येषां तदाधायकश्चेत्याह—तेष्विति । हे राजन् ! तिर्यगादिभ्यः पुरुषेषु तारतम्येन स्वकीयज्ञानशक्त्यादिगुणाविर्भावतारतम्येन वर्तते भगवानतोऽसौ पुरुषः पुरु अधिकं पुरुषेषु शत इति पुरुषः यत एवंभूतोऽतस्तद्दृष्ट्यैवार्हणमर्हणीयेषु सर्वेषु पुरुषेषु विधेयमिति भावः । यतो देवमनुष्यादिपुरुषेष्वन्तर्यामितया जीवशरीरकतया च भगवान् वर्तते यतश्च सर्वे पुरुषा देवादयो भगवन्शरीरभूतास्तेन तारतम्यं व्याप्ताश्च तस्मादात्मा परमात्मा पुरुषः परमपुरुषो यावान्यावद्गुणाविर्भाववान् यथा यत्र यत्र ईयते प्रतीयते तत्तत्पात्रं यत्र यत्राधिकं भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणाविर्भावतत्तदुत्तमम् पात्रं न्यूनाविर्भाववत्त्वमुक्तमिति भावः । तदेवं भगवत एवोत्तमपात्रमितरेषामपि तदात्मकत्वेनैवार्हणीयत्वं तदपि तदाविर्भावानुसारेण व्यवस्थितमिति चोक्तम् ॥ ३८ ॥ * * ननु, भगवत तदात्मकानां पुरुषाणामेवार्हणीयत्वे स्मृतिकारादिभिराराधनीयत्वे विहिता हरिप्रतिकृतिः पूजिता न फलदा स्यादिति चेद्भूतद्रोहिणां व्यर्थेवेत्याह—दृष्टेति द्वाभ्याम् । मिथोऽवज्ञानं तिरस्कारः तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावं दृष्ट्वा हे नृप ! हरेः क्रियायै पूजार्थमर्चाप्रमाणं कविभिः त्रेतादिषु युगेषु कृता पूज्यत्वेन विहिता त्रेतादिष्वित्यनेन प्रायशः कृते सर्वात्मक-ब्रह्मोपासनमेव विहितमिति सूचितम् ॥ ३९ ॥ * * तत्रार्चायां पूजार्थप्रतिमायां केचिद्धरिं संश्रद्धाय श्रद्धापूर्वकमुपासते एवमुपास्ताराधिताप्यर्चा पुरुषद्विषां भगवदात्मकान् पुरुषान्द्वेषन्तीति पुरुषद्वेषः तेषां नार्थादा न पुरुषार्थदा भवति

पुरुषान् बहुमन्यमानानामेवार्चाराधनं फलवदित्यर्थः ॥ ४० ॥ * * यदुक्तं “तस्मात्पात्रं हि पुरुषः” इत्यादि, तद्विवृणोति—पुरुषेष्विति । हे राजेन्द्र ! पुरुषेष्वपि ब्राह्मणं सत्पात्रं विदुः सुपात्रतयाऽव्यात्मविदः सुपात्रत्वे हेतुं वदन्विशिनष्टि, इदं ब्राह्मणात्मकं सुपात्रं तपसानशनेन विद्ययाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकभगवदुपासनरूपविद्यया तुष्टया दैवाल्लब्धसन्तोषेण चेदं स्वधर्मशमदमादीनामप्युपलक्षणम् अभिर्गुणैर्हरेस्तनुं धत्ते विभक्तिं चशब्दः पादपूरणार्थः एवकारार्थं वा हरेरेव तनुं धत्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * एतदेव कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—नन्वस्येति । हे राजन् ! न त्रिलोकीं पादरजसा पुनन्तः पवित्रीकुर्वन्तः जगदन्तरात्मनः श्रीकृष्णस्यापि ब्राह्मणा महद्दैवतं किमुतान्येषामस्मद्विधानां ब्राह्मणा दैवतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ईशो भगवांस्तेषु पुरेषु स्थितः पुरुषनामसु जीवेषु च तारतम्येन तत्तद्भक्त्यादिगुणतारतम्यानुसारेण सन्निधानतारतम्येन वर्तते इति यस्मात्तस्मात्तत्तद्योग्यानुसारेण पुरुषो जीवराशिश्च पात्रं तदन्तर्यामिहरिस्मरणपूर्वकमिति शेषः । अत्र सन्निधानतारतम्यमेव हरेर्नतु स्वरूपतारतम्यं तदुक्तं—

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु न विशेषो परे क्वचित् । व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वदन्ति च” इति ।

अत्रापीत्यं भावमाह—यावानिति । पुरुषे तु आत्मा यावान् महिम्ना यथा येन प्रकारेण ज्ञायते तदानुकूल्येन जीवराशिः पात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * हरिप्रतिमापूजायाः पुरुषस्थितपुरुषनाम्नो हरेः पूजा सम्यक् फलवतीत्याशयेनाह—दृष्ट्वेति । कविभिस्तेषां नृणां मिथ आत्मनो हरेस्वज्ञां दृष्ट्वा त्रेतायां सपर्याक्रियायै हरेरर्चा कृता यस्मात् ॥ ३९ ॥ * * ततः केचित्संश्रद्धया सपर्यया अर्चायां हरिमुपासते ये तेषां पुरुषस्थितहरिद्विषां सोपासैहिकफलमन्तरेण परमपुरुषार्थप्रदा न भवतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ * * मुख्यपात्रमाह—पुरुषेष्विति । कोटशो ब्राह्मणो मुख्यं पात्रमित्यतस्तद्विशिनष्टि—तपसेति । तनुं प्रतिमास्थानं अत्र “शिलावत्प्रतिमाः सन्तो विप्राद्याश्च हरेः स्मृताः ।” इति वचनात् विप्रादिमात्रं हरिशिलारथानीयं न किन्तु तप आदिगुणविशिष्टब्राह्मणकुलम् अन्यथा हरेरर्चया सा पुरुषार्थप्रदा न स्यादिति तदुपासनां विनिन्द्य सुपात्रं ब्राह्मणं विदुरिति कथनं व्यर्थं स्यादत एव ब्राह्मण इति तत्पदं प्रायोजि ॥ ४१-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां

(पञ्चदशोऽध्यायः) श्रीधररीत्या चतुर्दशः ॥ १४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

तेष्विति तस्मात् तारतम्यवर्तनात् पुरुषः प्रायो मनुष्यपात्रं तत्र ज्ञानादिकं विशिष्टमिति भगवद्भर्त्तनस्याऽतिशयात् तत्राऽपि आत्मा यावान् यथा ज्ञानादिपरिमाणादिकं तथा पात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * एवं स्थितेति कालेनोपासक-दोषोत्पत्तौ सत्यां वेददृष्ट्या विशिष्टमधिष्ठाना-तरं प्रकाशितमित्याह—दृष्ट्वेति । क्रियायै पूजाद्यर्थम् अर्चा कृता तत्परिचर्यामार्ग-दर्शनाय सा प्रकाशितेत्यर्थः । एतेन तादृशदाषयुक्तेष्वपि कार्यसाधकत्वात् श्रीमदर्चाया आधिक्यमेव व्यञ्जितम् । प्रतिमास्वल्प-बुद्धीनामित्यत्राल्पबुद्धीनामपीत्यर्थः । श्रीनृसिंहपुराणादौ ब्रह्माम्बरीषादीनामपि तत्पूजाश्रवणात् ॥ ३९ ॥ * * ततः एवं प्रभावात् केचिदित्यधिष्ठानवैशिष्ट्येन पूर्वतोऽभ्युत्तमसाधनतत्परा इत्यर्थः । नन्ववज्ञातुद्विषोपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याऽति-प्रसङ्गवारणेच्छया प्रस्तुतपुरुषरूपाधिष्ठानादरेच्छया च तं वारयति, उपास्तापीति ॥ ४०-४१ ॥ * * प्रथमपुरुषे पूर्वोक्तं ब्राह्मणरूपं पात्रमेव स्तौति—नन्वस्येति, जगदात्मनः जगति लोकसंग्रहधर्मादिप्रवर्त्तनेन तान्निधनुरित्यर्थः । दैवतं लीलया पूज्यत्वेन दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तारतम्येन तिर्यग्गादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्त्तते तस्मात् पुरुषः पात्रं तत्रापि यथायथा ज्ञानवैराग्यादिभिर्या-वानात्मा जीवः उत्कृष्टो भवेत् यः स पात्रं तथाच श्रुतिः “पुरुषत्वेचावित्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥ * * सर्वप्राणि-संमाननासमर्थानामवज्ञा स्पृह्यादिमतां तु भगवत्प्रतिमैव पात्रमित्याह—दृष्ट्वेति । मिथः परस्परमवज्ञानं एवात्माबुद्धिर्येषां तेषां भावस्तत्ता ताम् ॥ ३९ ॥ * * उपास्ता उपासितापि पुरुषद्विषां नार्थदेति अवज्ञादिभ्योपि द्वेषेऽपराधाधिक्यं

सूचयति ॥ ४० ॥ ❀ ❀ पुरुषस्येव जात्या तपआदिभिश्च श्रेष्ठ्यमाह—पुरुषेष्वपीति । वेदं ब्रह्मशब्दवाच्यं यो धत्ते ज्ञानेन स ब्राह्मण इति तदधीते तद्वेदेत्यणा ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिर्दिशिता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कृष्णस्य महत् दैवतमिति तेनाप्याद्रियते ब्रह्मण्यत्वात् नच तदैवतत्वात् ब्राह्मणास्तस्मात् सकाशादपि वस्तुत एव पूज्या इति सिद्धान्त एवेति वाच्यं राजसूये बहुष्वपि ब्राह्मणेषु विद्यमानेषु कृष्णस्यैवाग्रपूजनात् ॥ ४२ ॥

इति साराश्र्ददर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचतुष्टयसाम् । चतुर्दशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेष्वेषु नृतिर्यगादिषु भगवान् तारतम्येन वर्तते यस्मात्तस्मात् यावान् यथा ईयते तावान् यथा आत्मा तदनन्तरात्मा पुरुषः पात्रम् नृतिर्यगादिषु यथा यथेयते तथा तथा पूज्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं नृतिर्यगादिषु प्राणिषु भगवदर्चनमुक्तम् । अथ तद्दृढीकरणार्थं महर्षिभिः संस्थापिता भगवत्प्रतिमा पूजा पुरुषार्थदाऽपि प्राणिद्रोहिणां नार्थे देत्याह—दृष्टेति, द्वाभ्याम् । मिथोऽवज्ञानेऽन्योऽन्यतिरस्कारे आत्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा क्रियायै भगवत्पूजार्थम् अर्चा प्रतिमा कविभिः त्रेतादिषु कृता प्रकटीकृता ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्रार्चायां प्रतिमायां केचिन्मुमुक्षवः हरिं संश्रद्धाय सपर्ययोपासते ततस्तान्प्रत्यर्थं दा भवति पुरुषद्विषां नृतिर्यगादिप्राणिपीडया परमेश्वरद्वेषिणां तु तदर्चनाग्रहणेनोपास्ताऽपि न भवति किमुतार्थं दा न भवतीति वाच्यम् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ पुरुषेषु नृषु च ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः यतस्तपआदिभिर्वेदं हरेत्तुं मूर्तिं च धत्ते अध्ययनेन ध्यानन च ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ पादरजसा त्रिलोकीं पुनन्तः ब्राह्मणाः । ननु, अहो जगदात्मनः सर्वात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महद्दैवतमादरविषयाः किमुतान्येषामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पुरुषनामनिरुक्त्या सर्वात्मत्वमेव द्रढयति—पुराणीति । अनेन भगवता मनुष्यादिशरीरात्मकानि पुराणि सृष्टानि, तेषु पुरेषु हि यस्मात् जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण च स्वयमेव शक्ते तस्मादसौ पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एव सर्वमूलत्वात् सर्वरूपत्वात् सर्वान्तर्यामित्वाच्चावतारदशायां भगवानेव सम्पूजनीयस्तदभावदशायां तु सर्वप्राणिषु सन्मानो विधेयस्तत्रापि तस्य तारतम्येन सन्मानः कार्य इत्याह—तेष्वेष्विति । हे राजन् तेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु भगवान् तारतम्येन अधिकन्यूनभावेन वर्तते । तत्रापि यतस्तिर्यगादिभ्यः पुरुषे आधिक्येन वर्तते तस्मात् पुरुषः पात्रं, तत्रापि यद्यत्र यथायथा तपआदियोगे यावानात्मा ज्ञानवैराग्याद्यंशः ईयते प्रतीयते तत्रतत्र तथातथाऽसौ पात्रार्थात् मन्तव्यमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा” इत्यादि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ननु यदि प्राणिसन्माननमेव भगवदाराधनं तदा प्रतिमादौ तदाराधनं कथं प्राप्तमित्यपेक्षायामाह—दृष्टेति । हे नृप त्रेतादिषु कालेषु तेषां नृणां मिथोऽवज्ञानं तिरस्कारस्तस्मात्तस्मात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावं दृष्ट्वा परस्परसन्मानाभावेन भगवदाराधनाभावान्न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धयेदिदं हरेः क्रियायै पूजार्थं कविभिरर्चा प्रतिमा कृता कल्पितेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ ततश्च केचित्संश्रद्धाय श्रद्धां कृत्वाऽर्चायां महत्या सपर्यया पूजासामर्थ्या हरिमुपासत, तत्रापि पुरुषद्विषां पुरुषद्वेषिणां तेषुपात्रा आराधिताऽपि प्राणिमा पुरुषार्थदा न भवति । अनेनावज्ञानोऽपि द्वेषस्य प्राबल्यं दर्शितम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ जात्यापि पुरुषस्य विशेषमाह—पुरुषेष्विति । हे राजेन्द्र पुरुषेष्वपि ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः । तत्र हेतुमाह—यतस्तपसा अनशनेन विद्यया विचारण तुष्ट्या दैवलब्धसन्तोषेण च ब्राह्मणा हरेत्तुं वेदं धत्ते इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति—नन्विति । ननु निश्चयेन हे राजन् स्वपादरजसा त्रिलोकीं पुनन्तः पवित्रीकुर्वन्तो ब्राह्मणाः जगदात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महद्दैवतम् । किमुतान्येषामस्मद्विधानां ते दैवतमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंशगोपालसूनुना श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता सप्तमे तत्र मिश्रोतिविनिरूपणे । चतुर्दशो गतो वृत्ति बाह्यदोषनिवर्त्तकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेव पुरुषनामनिरुक्त्या द्रढयति । पुराणीति । नरश्च तिर्यञ्चश्च ऋषयश्च देवताश्च ताः, आदिरूपाण्यर्थः । पुराणि शरीराणि, अनेन भगवता सृष्टानि, तेषु स्वसृष्टेषु, पुरेषु, हि यतः असौ भगवान्, जीवेन जीवाख्येन रूपेण, स्वशरीरेणेत्यर्थः ।

‘यस्यात्मा शरीरम्’ इति श्रुतेः । शेते । ततः, पुरुषः पुरुषशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयः, भवति । पुरे शेते इति पुरुषः । अत्र शकारस्य षकारः अकारस्योकरश्च व्यत्ययात् । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति डश्च ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तेष्विति । हे राजन्, तेषु नृतिर्यगादिषु मध्येऽपि, एषु पुरुषेषु भगवान् तारतम्येन, वर्त्तते । स्वकीयज्ञानशक्त्यादिगुणाविर्भावतारतम्येन वर्त्तमानो भवतीत्यर्थः । तस्मात्, पुरुषः अन्तर्यामी, आत्मा परमपुरुषः, यावान् यावद्गुणाविर्भाववान् सन्, यथा यत्र, ईयते प्रतीयते, तत्र पात्रं यत्र यत्राधिकं भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणाविर्भावस्तत्तदुत्तमं पात्रमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ । नन्वेवं भगवदात्मकपुरुषाणामर्हणीयत्वे स्मृतिकारादिभिराराधनीयत्वेन विहिता हरिप्रतिकृतिः पूजिता, न फलदा स्यादिति चेद्भूत-द्रोहिणां तथाभूता स्यादित्याह द्वाभ्याम् । दृष्टेति । तेषामुक्ताभिधानां नृणां, मिथः परस्परं, अवज्ञानं तिरस्कारस्तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावोऽवज्ञानात्मना तां दृष्ट्वा, हे नृप, हरेः क्रियायै पूजार्थम् अर्चा प्रतिमा, कविभिः त्रेतादिषु कृता पूज्यत्वेन विहिता त्रेतादिष्वित्यनेन प्रायशः कृतयुगे सर्वात्मकब्रह्मोपासनमेव विहितमिति सूचितम् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ तत इति । ततो हेतोः, अर्चायां पूजार्थकप्रतिमायां, केचित् हरिं, मपर्यया संश्रद्धाय, उपासते । श्रद्धापूर्वकमुपासनं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवम् उपात्ता श्रद्धापूर्वकनाराधिताऽपि, अर्चा पुरुषद्विषां भगवदात्मकपुरुषद्वेषकर्तृणां, अर्थदा पुरुषार्थदात्री, न भवति । भवदीय-पुरुषान् बहुमन्यमानानामेवार्चाराधनं फलवदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ‘तस्मात्पात्रं हि पुरुष’ इत्येतद्विवृणोति । पुरुषेष्विति । हे राजेन्द्र, पुरुषेष्वपि, ब्राह्मणं सत्पात्रं, विदुः । सुपात्रत्वे हेतुं वदन् विशिनष्टि । इदं ब्राह्मणकुलं सत्पात्रं, तपसाऽ-नशनेन, विद्याया आत्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकभगवदुपासनरूपया, तुष्ट्या दैवाल्लब्धसंतोषणं च, इदं स्वधर्मशमदमादीनामप्युप-लक्षणम् । एभिर्गुणैः, हरेः तनु, धत्ते बिभत्ति । वाशब्दः पादपूरणार्थ एवकारार्थो वा । यद्वा, हरेस्तनुं वेदं, बिभत्ति ॥ ४२ ॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति । नन्वस्येति । हे राजन्, ननु निश्चितमेव, त्रिलोकीं पादरजसा पुनन्तः, ब्राह्मणाः, जगदात्मनः जगदन्तरात्मनः, अस्य कृष्णस्यापि, महत् दैवतं ननु । किमुतान्येषां ब्राह्मणा दैवतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थवबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

युधिष्ठिर ! एकरस रहते हुए भी भगवान् इन मनुष्यादि शरीरों में उनकी विभिन्नताके कारण न्यूनाधिकरूपसे प्रकाशमान हैं । इसलिये पशु-पक्षी आदि शरीरोंकी अपेक्षा मनुष्य ही श्रेष्ठ पात्र हैं और मनुष्योंमें भी, जिसमें भगवान्का अंश-तप-योगादि जितना ही अधिक पाया जाता है, वह उतनाही श्रेष्ठ है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! त्रेता आदि युगोंमें जब विद्वानोंने देखा कि मनुष्य परस्पर एक दूसरेका अपमान आदि करते हैं, तब उन लोगोंने उपासनाकी सिद्धिके लिये भगवान्की प्रतिमाकी प्रतिष्ठा की ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तभीसे कितने ही लोग बड़ी श्रद्धा और सामग्रीसे प्रतिमामें ही भगवान्की पूजा करते हैं । परन्तु जो मनुष्यसे द्वेष करते हैं, उन्हें प्रतिमाकी उपासना करनेपर भी सिद्धि नहीं मिल सकती ॥ ४० ॥ ❀ ❀ युधिष्ठिर ! मनुष्योंमें भी ब्राह्मण विशेष सुपात्र माना गया है । क्योंकि वह अपनी तपस्या, विद्या और सन्तोष आदि गुणोंसे भगवान्के वेदरूप शरीरको धारण करता है ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ महाराज ! हमारी और तुम्हारी तो बात ही क्या—ये जो सर्वात्मा भगवान् श्रीकृष्ण हैं, इनके भी इष्टदेव ब्राह्मण ही हैं । क्योंकि उनके चरणोंकी धूलसे तीनों लोक पवित्र होते रहते हैं ॥ ४२ ॥

इति सप्तमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

नारद उवाच

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठा नृपापरे । स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥
ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्यमिच्छता । दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः ॥ २ ॥
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३ ॥
देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च । सम्यग् भवन्ति नैतानि विस्तरात् स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥
देशे काले च सम्प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् । श्रद्धया विधिवत् पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥
देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च । अन्नं संविभजन्पश्येत् सर्वं तत् पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥
न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद् धर्मतत्त्ववित् । मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥ ७ ॥
नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् । न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप केचित् द्विजाः कर्मनिष्ठाः अपरे तपोनिष्ठाः ये अन्ये केचित् स्वाध्याये प्रवचने ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥

आनंत्यम् इच्छता कव्यानि च दैवे ज्ञाननिष्ठाय देयानि तदभावे इतरेभ्यः यथार्हतः स्यात् ॥ २ ॥ * * द्वौ विप्रौ दैवे पितृकार्ये त्रीन उभयत्र वा एकैकं भोजयेत् सुसमृद्धः अपि श्राद्धे विस्तरं न कुर्यात् ॥ ३ ॥ * * एतानि देशकालोचित-श्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि विस्तरात् स्वजनार्पणात् च सम्यक् न भवन्ति ॥ ४ ॥ * * देशे काले च सम्प्राप्ते हरिदैवतं मुन्यन्नं विधिवत् श्रद्धया पात्रे न्यस्तं कामधुकु अक्षयं च ॥ ५ ॥ * * देवर्षिपितृभूतेभ्यः आत्मने स्वजनाय च अन्नं संविभजन् सर्वं तत् पुरुषात्मकं पश्येत् धर्मतत्त्ववित् श्राद्धे आमिषं न दद्यात् न च अद्यात् मुन्यन्नैः परा प्रीतिः स्यात् पशुहिंसया न ॥ ६-७ ॥ * * भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य यः न्यासः एतादृशः परः धर्मः सद्धर्मम् इच्छतां नृणां न ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः पंचदशे सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनम् । सारतः संप्रहेणाथ वर्ण्यते मोक्षलक्षणम् ॥ १ ॥

सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायप्रारंभः । तत्र श्राद्धगतान्विशेषानाह । कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु परिनिष्ठिता इति शेषः ॥ १ ॥ * * कव्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि । दैवे च हव्यान्यपि तस्मै देयानि । अथार्हत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतम्येन ॥ २-३ ॥ * * ननु विस्तरः कुतः प्राप्तो येन निषिध्यते तत्राह । स्वजनानामर्पणात् । जामाता चेन्निर्मन्त्र्यते तत्पित्रादयः कथां वर्ज्या इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * मुन्यन्नमारण्यं त्रीह्यादि हरिदैवतं हरये निवेदितं सत् ॥ ५ ॥ * * पुरुषात्मकमीश्वरस्वरूपम् ॥ ६-७ ॥ * * दण्डस्य न्यासो हिंसायास्त्यागो य एतादृशोऽन्यो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो गृहस्थधर्मनिरूपणोत्तरम् (१) । पूर्वत्र ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तस्तत्र ब्राह्मणेष्वपि तारतम्यमाह—कर्मनिष्ठा गृहस्था विप्रास्तपोनिष्ठा वानप्रस्था अन्ये स्वाध्याये वेदाध्ययने प्रवचने सांगवेदाध्ययने केचिन्नैष्ठिका ब्रह्मचारिणः ज्ञानयोगनिष्ठाः संन्यासिनः समासांतर्वर्तिनापि निष्ठापदेनात्रानुवर्तिते न लक्षण्या निष्ठावंतो बोध्यास्ततश्चैषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं

दर्शितम् ॥ १ ॥ * * कव्यानि पितृदेश्यकवस्तूनि । दैवे च हव्यानि देवोद्देश्यकवस्तूनि च ज्ञाननिष्ठाय देयानि । आनन्त्यं मोक्षं पितृणां स्वयं चेति मोक्षार्थिना गृहस्थेन ज्ञानिने सर्वकर्मफलमीश्वरेर्पितवते विप्रायैवाधिक्येन देयानि पञ्चाध्याय्या अस्या मोक्षप्रकरणत्वादत एव शुद्धभक्तानां कर्मानधिकाराद्गृहस्था अपि तेऽत्र कर्मज्ञानप्रकरणे पठिताः । तैश्च सुप्रतिष्ठितैर्व्यवहाररक्षा भरताम्बरीषादिभिरिव स्वप्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणेन भक्तिमार्गेर्निन्दावादाद्यनुत्थानार्थमेव क्रियत इत्युक्तं पञ्चमे । एकादशे प्रतिपादयिष्यते च तस्मान्मोक्षार्थिनां यथा ज्ञानिपूजैव मुख्या पुरुषांतरपूजा तु तदभाव एव तथा प्रेमभक्त्यर्थिनामैकांतिकभक्तपूजैव मुख्येति ज्ञापितमत्रापि 'स वै पुण्यतमो देशः' इति पद्यव्याख्यायाम् । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिध्वपि महामुने ।" इत्यादिना ज्ञानिभ्योपि तदुत्कर्षश्रवणात् । यथा च ज्ञानिनामर्चायां पूजा हि 'दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणाम्' इत्यादिना कनिष्ठाधिकारिणां व्याख्याता । तथा न भक्तानां व्याख्येया तेषां हि मुख्याधिकारिणामन्यर्चायां पूजादिकं मुख्यमेव भक्त्यंगं तदुक्तमेकादशे "मल्लिगमद्रक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् । परिचर्यास्तुतिप्रह्वीगुणकर्मानुकीर्तनम् । ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रगनुलेपनैः । अलं कुर्वीत सप्रेमा मद्भक्तो मां यथोचितम् ।" इति । 'प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनाम्' इत्यादिकं तु ज्ञानिपरमल्पबुद्धीनामपीति व्याख्येयं नृसिंहपुराणे ब्रह्मांबरीषादीनामपि तत्पूजाश्रवणात् । तस्या महिमाधिक्यं विष्णुधर्मे च तामधिकृत्यांबरीषं प्रति विष्णुवाक्यम्—"तस्यां चित्तं समावेश्य त्यजेतान्यान्यपाश्रयन् । पूजिता सैव ते भक्त्याध्याता चैवोपकारिणी । गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्भुञ्जंतामेवाग्रे च पृष्ठतः । उपर्यधस्तथा पार्श्वे चित्तयन्तामथात्मनः ।" इत्यादि । स्कान्दे च—"शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम्" इति । पाद्मे च—"शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समंततः । कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवन नरः ।" इति विश्वनाथः । आनन्त्यं फलानन्त्यं वा । तदभावे ज्ञानविप्राभावे । यद्वा—ज्ञाननिष्ठाय श्रीगीतोक्तज्ञानलक्षणवते । तच्च "अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसादि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्" इति त्रयोदशाध्याये उक्तम् । तदभावे तादृशालाभे यथार्हत् इति । अमानित्वादिबहुलक्षणवतो लाभेऽल्पलक्षणवते न देयमित्यर्थः ॥ २ ॥ * * दैवे वैश्वदैविके । अत्रायं भावः—द्वौ द्वौ दैवे चत्वारो जाताः । पितृकार्ये त्रींस्त्रीनिति षण्णां पितृणामष्टादश जाताः । सर्वसंयोगे द्वाविंशतिसंख्याका विप्राः समृद्धेन पार्वणे भोज्याः । स्वल्पवित्तवताऽष्टौ भोज्या उभयत्र दैवपितृकार्ये एकैकग्रहणेनेति । यद्वा—समृद्धोऽपि विस्तरं न कुर्यादिति ॥ ३ ॥ * * तत्र हेतुः—देशकालेति । इत्यर्थ इति । स्वजनार्पणेऽवश्यं विस्तरोपेक्ष्य इति भावः । प्रसंगाद्देशादीन्निरूपयति देशा गयादितीर्थदेशाः । "तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृहे ददतः शुभे" इति प्रभासखंडे । तुलसीशालग्रामादिसन्निधिमतो देशा बहुशोभनाः । "प्रणष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः" । यमः—"रुक्षं कृमिहतं क्लृप्तं संकीर्णानिष्टगंधिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ।" शंखः—"गोगजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि । न कुर्याच्छ्राद्धधमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु । नैकवासा न च द्वीपे नांतरिक्षे कदाचन ।" इत्यादिना पवित्रभूमावेव शास्त्रीयविप्राणां भोजनादिविस्तारे सर्वथा पवित्रदेशप्रप्तिर्न स्यात् । कालमाह—"द्वौ प्रहरौ घटिकान्यूनौ द्वौ प्रहरौ घटिकाधिकौ । स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ।" इति । विस्तारे सोऽपि न लभ्यते पाकादिकरणबहुविप्राह्वानादित्यर्थः । उचिता श्रद्धा अतीव श्रद्धया ब्राह्मणगृहे गत्वा स्वयं निमंत्रणादिरूपा सापि विस्तारे नश्यति बहुगृहगमनादिना वैकल्योत्पत्तेः । द्रव्याणि—"यवैर्वैहितिलैर्मपैर्गोधूमैश्चणकैश्च । संतर्पयेत्पितृन्मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः । नीवारैर्हरिण्यामाकैः प्रियंगुभिरथार्चयेत् ।" । सुमंतुः—"पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् । कूष्माण्डं महिषीक्षीरमाढक्यो राजः । सर्षपाः । चणका राजसापाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः ।" पूर्वं चणकस्य विधिस्तु शर्कराज्यमिलितमोदकरूपस्य । निषेधो हि केवलस्येति ज्ञेयम् । विस्तारे विहिता विहितविवेको न भवति । पात्राणि ब्राह्मणाः । "सीदद्भृत्तिः सत्यवाकपूरुषैः स्वैर्मातापित्रोः पंचभिः ख्यातवंशः । पत्नीयुक्तो ज्येष्ठनामा पुराणवेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः । योगी भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पञ्चाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो वा । शंभुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी पांथश्चैते तूत्तमाः संप्रदिष्टाः । विना मांसेन मधुना विना च दक्षिणाशिषा । परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ।" नारदस्तु—"श्राद्धभोजी यतिर्नित्यमाशु गच्छति शूद्रताम्" इत्यादिना यतेरेव दोषमाह न दातुरिति । "पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणीपतिम् । सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ।" इत्यादि । भारते तु—"कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः । ग्रामप्रेष्यो वाद्युषिको गायकः सर्वविक्रयी । सामुद्रिको राजभृत्यः" इत्यादिना बहवो निषिद्धाः । कुंडाशी विप्रोपि त्याज्यः । ब्राह्मे—"चतुःषष्टिपतैः प्रस्थः कुंडः प्रस्थचतुष्टयम् । भवेत्तद्यस्य रोचेत स कुंडाशी पतत्यधः ।" इति । विस्तारे ग्राह्याग्राह्यविचार एव नोदेति । अर्हणं विप्रपूजनम् । तदपि विस्तारे नश्यति पादप्रक्षालनमपि बहूनां न भवति कुतोर्हणमिति ॥ ४-६ ॥ * * आमिषमत्र मांसं ग्राह्यम् 'न तथा पशुहिंसया' इत्यग्निमोक्तेः ।

तच्च सर्वथा त्याज्यम् । अत्रार्थे मोक्षधर्मीया भारतगाथानुसंधेयोपरिचरवसुसंबन्धिनी तत्र च “अजेन यष्टव्यमिति प्राहुर्देवा द्विजोत्तमान् । स च च्छागोप्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः । ऋषय ऊचुः । बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हंतुमर्हथ । नैष धर्मः सतां देवा यत्र बध्येत वै पशुः ।” इति । अत्र टीकायां श्रीनीलकण्ठेनापीत्यमेव व्याख्यातम् । “अजसंज्ञानि बीजानि तस्मादेष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजस्तेजमालभंत सोजादालब्धादुदक्रामत्स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याभवत्तमस्यामन्ववायन्सोऽनुगतो व्रीहिरभवत्” इति बह्वृचब्राह्मणम् । सर्वेषां पशूनां स यज्ञो मेध्यताख्यः । इमां पृथिवीं प्रविष्टः अन्ववायन् अन्वेषितवन्तः । इयं श्रुतिः पुरोडाशस्तुतिमात्रपरा न तु पशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा न । ‘न हि निघं निदितुं प्रवर्त्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुम्’ इति न्यायात् । इति भोगोलुपानां देवतानां मतम् । वीतरागाणामृषीणां तु मानान्तराविस्वादादहिंसाशास्त्रानुग्रहाच्चावांतरतात्पर्येण प्रतीयमानोऽर्थो यथाभूत एव न तु स स्वार्थेऽप्रमाणम् । यथाहुः संप्रदायविदः “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्वधा मतः ।” इति । तत्र यजमानः प्रस्तर इत्यादिः । प्रस्तरयजमानयोरभेदस्य प्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरस्तुत्यर्थं गुणवादोऽयम् ‘अग्निर्हिमस्य भेषजम्’ इति लोकावगतार्थत्वादनुवादः मेधातिथिं काण्वायनं मेधो भूत्वेंद्रो जहारेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावाद्भूतार्थवाद इति श्लोकार्थः । न चात्रापि क्त्वर्थेनालंभविधिना पुरुषार्थनिषेधस्य विरोधोऽस्ति अतोर्थवादोऽप्ययं स्वार्थेऽवांतरतात्पर्यविधया देवताधिकरणन्यायेन प्रामाण्यमशुवीत अन्यथा भारतरामायणादीनामपि स्वार्थे प्रामाण्यं विहन्येतेति । तस्मादजस्थस्य मेधस्य बीजेषु संक्रमाद्वीजान्येवाजसंज्ञानीति युक्तम् । किञ्चैतन्निर्णयार्थं देवैर्ऋषिभिश्चोपरिचरवसुः पृष्टः भो राजन् केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैरिति तेन देवपक्षपाताच्छागेनाजेन यष्टव्यमित्युक्तम् । तदा कुपितैर्मुनिभिरुक्तम्—“सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्मादिवः पत । अद्यप्रभृति ते राजन्काशे विहता गतिः । अस्मच्छागाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मिन्मुहूर्त्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा । अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृप ।” इत्यलमतो न मांसेन श्राद्धादि विधेयम् । कलौ तु सर्वथैव न कार्यम् “अश्वालंभं गवालंभं संन्यासं पलपैतकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पंच विवर्जयेत् ।” इति निर्णयाव्युक्तेः । मांसविधिस्तु—सर्वथान्नाभावपरतयोन्नेयः श्राद्धविधेरावश्यकत्वपरो वा पायसाद्यलाभे मांसेनापि श्राद्धं कार्यमेव न कदापि तत्त्यजेदिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परः उत्कृष्टः ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चदशे सर्ववर्णाश्रमाणां धर्मसंग्रहः । मोक्षकारणमप्यत्र श्लोका भूमिगजा (१८) मताः ॥

अनुष्टुभः पञ्चनागा (८५) उवाचेति द्वयं (२) मम ॥ १५ ॥ अथ सर्वेषां मोक्षधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारम्भः—कर्मैति । हे नृप ! द्विजाः त्रैवर्णिकाः केचित् गृहस्थाः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मनिष्ठाः केचित् वानप्रस्थाः अनशनादितपोनिष्ठाः अपरे ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायाध्ययने प्रवचने अध्यापने च परिनिष्ठिताः केचन संन्यासिनो ज्ञानयोगयोः परिनिष्ठिताः ज्ञानं यथार्थात्मज्ञानं योगो भगवद्वचनम् । समासान्तर्वर्त्तिनोऽप्यर्थवशादनुवर्त्तितेन निष्ठापदेन निष्ठावन्तो लक्ष्यन्ते सर्वेषु यथोत्तरं श्रौष्ट्यं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ज्ञानेति । दत्तस्यानन्यं पितृणामात्मनश्च मोक्षरूपं वा फलमिच्छता पुरुषेण कव्यानि पितृनुद्दिश्य श्राद्धादीनि तथा दैवे च कर्मणि देवानुद्दिश्य हव्यानि द्रव्याणि वा ज्ञाननिष्ठाय देयानि तस्य ज्ञाननिष्ठस्याभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्यो यथार्हतः यथायोग्यं ज्ञानादितारतम्यानुसारेण देयानि ॥ २ ॥ ❀ ❀ द्वाविति । सुसमृद्धोऽपि दैवे विश्वेदेवस्थाने द्वौ ब्राह्मणौ भोजयेत् पितृकाये पितृनुद्दिश्य त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् । उभयत्र द्वयोरपि कार्ययोरेकैकं वा ब्राह्मणं भोजयेत् । श्राद्धे विस्तरं भोक्तृबाहुल्यं न कुर्यात् । घञभाव आर्षः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुः—देशेति । स्वजनार्पणात् जामाता निर्मन्त्रितश्चेत्तद्वात्रादयः कथं वज्या इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरात् देशकालौ प्रागुक्तौ उचिता श्रद्धा तदुत्साहः उचितं द्रव्यमन्नवस्त्रादिपात्रं प्रागुक्तम् अर्हणं पूजनं तान्येतानि विस्तरात्सम्यक् यथायोग्यं न भवति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ देशे इति । पुण्यदेशे पुण्यकाले च संप्राप्ते मुन्यन्नमारण्यं नीवारादिहरिदैवतं हरये निवेदितं सत् श्रद्धया उत्साहेन विधिवत्सत्कारपूर्वकं पात्रे बुभुक्षिते न्यस्तं सकामं प्रतिकामधुक् मनोरथपूरकं निष्कामं प्रति तु अक्षयमक्षयमोक्षफलकं भवति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ देवेति । देवादिभ्यः आत्मने स्वजनाय स्वबन्धुवर्गाय च स्वान्नं विभजन् तदेवादिकं सर्वं प्राणिजातं पुरुषात्मकं भगवत्स्वरूपं पश्येत् ॥ ६ ॥ नेति । धर्मस्य तत्त्वं यथार्थस्वरूपं वेत्तीति तथा विद्वान् श्राद्धे पित्राद्युद्देशेन आमिषं मांसं न दद्यात् न च मांसं स्वयमप्यद्यात् अश्रीयात् । मुन्यन्नैर्हिंसारहितैः यथा पित्रादीनां भगवत्परा उत्कृष्टा प्रीतिः स्यात् तथा पशुहिंसया न स्यात् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नेति । यः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायजन्यस्य दण्डस्य हिंसादिपीडायास्त्यागः संश्र्वासौ धर्मश्च तमुत्कृष्टं धर्ममिच्छतां नृणामेतादृश उत्कृष्टः परो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तपसा विद्ययेत्यादिना ब्राह्मणेष्वपि तप आदिगुणतारतम्येन पात्रत्वं तारतम्येन व्यवस्थितमिति सूचितम् । एतदेव विवृण्वन्मुपात्रायैव श्राद्धादिष्वन्नादिकं दद्यादिति वदन्नान्यानपि श्राद्धीयनियमानाह, देवर्षिः—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप ! केचित् द्विजाः त्रैवर्णिकाः कर्मनिष्ठाः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मनिष्ठाः केचिच्चाऽनशनादितपोनिष्ठाः केचित्स्वाध्याये प्रवचने अध्यापने च परिनिष्ठिताः केचिच्च ज्ञानयोगयोरुभयोरपि निष्ठिता इति शेषः । ज्ञानमात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकभगवदुपासनात्मकम् योगोऽनभिसंहितफलकर्मयोगः ॥ १ ॥ * * तत्र ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवदुपासनात्मकज्ञानयोगनिष्ठाय पितृनुद्दिश्य देयानि कव्यानि श्राद्धान्नादीनि आनन्यमपरिमितं फलं मोक्षरूपं फलमिच्छतां पुंसां देयानि तथा दैवे च कर्मणि हव्यान्यपि ज्ञाननिष्ठायैव देयानि तदभावे ज्ञाननिष्ठस्वभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्योऽपि यथायोग्यं ज्ञानादि तारतम्येन देयं स्यात् ॥ २ ॥ * * दैवे विश्वेदेवस्थाने द्वौ ब्राह्मणौ पितृकार्ये पितृप्रयोजने पित्रर्थमिति यावत् । त्रीन् ब्राह्मणानुभयत्र द्वयोरपि स्थानयोरेकैकं वा ब्राह्मणं भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि धनाढ्योऽप्येवं ब्राह्मणान् भोजयेत् न तु श्राद्धे विस्तरं कुर्यात् ॥ ३ ॥ श्राद्धविस्तारादोषमाह—देशेति । देशकालपात्राणि यथोक्तान्येव उचिता श्रद्धा विश्वासः कर्तव्यविषया त्वरा वा अर्हणं पूजासाधनं तानि समीचीनान्यपि स्वजनार्पणाद्विस्तरान्न सम्यग्भवन्ति विगुणान्येव स्युरित्यर्थः । ननु, कुतो विस्तरः प्राप्तः येन निषिध्यते इति शङ्कां वारयितुं स्वजनार्पणादित्युक्तं स्वजनानामर्पणादौहित्रो निमन्त्रितश्चेत्तत्पुत्रादयः कथं वर्ज्या इत्याद्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * श्राद्धे विष्ण्वर्थमपि ब्राह्मणं भोजयेदित्याह—देश इति । देशे पूर्वोक्ते कालेऽपरपक्षादिरूपं मृताहारिरूपे च काले प्राप्ते कर्तव्यत्वेन प्राप्ते श्राद्धे पात्रे सत्पात्रे विधिवच्छ्रद्धया न्यस्तं मुन्यन्नमारण्यं त्रीह्यादिजमप्यन्नं हरिदैवतं विष्णुदैवत्यं तस्मै निवेदितं तदुद्देश्येन च दत्तमन्नं कामधुकू कामदमक्षयफलदं मुक्तिसाधनं चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * सर्वाश्रमसाधारणान् कांश्चिद्धर्मानाह—देवर्षीति । देवादिभ्य आत्मने स्वजनाय बन्धुजनाय चान्नं विभजेद्विभज्य दद्यात् तद्देवादिकं सर्वं प्राणिजातं पुरुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥ * * आमिषं मांसं श्राद्धे पित्राद्युद्देशेन न दद्यात् इदं क्षत्रियाभिप्रायकं तथा धर्मयाथात्म्यवित्स्वयमप्यामिषं नाश्रीयात् यथा मुन्यन्नैरपि परोत्कृष्टा पित्रादीनां प्रीतिः स्यात्तथा पशुहिंसया न स्यात् ॥ ७ ॥ * * किञ्च सद्धर्ममिच्छतां नृणामेतादृशः एव पर उत्कृष्टो धर्मः कोऽसौ ? यो भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य न्यासस्त्यागः करणत्रयेण भूतद्रोहाभाव एव नृणां परो धर्म इत्यर्थः । एतादृशोऽन्यः परो धर्मो नास्तीति भावः । न दद्यादामिषमित्यनेन पशुमृगादिहिंसागर्भमांसादिद्रव्यकश्राद्धैरपि मुन्यन्नेनापि कृतं श्राद्धादिकं नितरां पित्रादीनां प्रीतिकृदित्युक्तं नैतादृश इत्यनेन भूतहितमेवोत्कृष्टधर्म इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च कार्याणां कारणेषु लयः प्रवेशलक्षणं च तत्साधनं च प्रपञ्चस्वरूपं च निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र प्रथमतो ब्राह्मणादपि ज्ञाननिष्ठमुत्तमं पात्रं दैवोपलब्धेन द्रव्येणैव नित्यनैमित्तिकक्रियाकरणं धर्माधर्मविवेकश्च कथ्यते तत्र ब्राह्मणान्विवेचयति—कर्मति । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः प्रवचननिष्ठाः कुटीचकाः बहुदकाश्च योगनिष्ठा हंसाः ज्ञाननिष्ठाः परमहंसाः ॥ १ ॥ * * तत्र सन्ततेरानन्त्यं मुक्तिं चेच्छता ज्ञाननिष्ठाय परमहंसाय कव्यानि पितृभ्यो दीयमानान्यन्नानि दातव्यानीति विधिरित्यन्वयः । दैवे कर्मणि च तस्मा इति शेषः । तदभावे परमहंसाभावे इतरेभ्यो हंसादिभ्यः श्राद्धादिदानं स्यात् तत्रापि यथाहृतः यथायोग्यम् ॥ २ ॥ * * अत्र भोक्तुः सङ्ख्या नियमानाह—द्वाविति, ॥ ३ ॥ * * कुतो विस्तारो न कर्तव्य इति तत्राह—देशेति । स्वजनार्पणात् आत्मीयार्पणलक्षणात् विस्तारादेतानि देशकालोचितश्राद्धादीनि सम्यक् न भवन्तीति यत्तस्माद्विस्तारं न कुर्यादिति पूर्वणान्वयः ॥ ४-६ ॥ यतेः श्राद्धभोजने मुख्याधिकारित्वे मांसविधानं कथमुपपद्यत इति तदपवादत्वेन विधत्ते—न दद्यादिति । शास्त्रान्तरविधिमोहितेन केनचित्कामपरिमोक्षणेन मस्करिणा न भोक्तव्यमिति विधत्ते—न चेति । नच श्राद्धभङ्ग इत्याह, धर्मेति—

“विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याऽऽशिषा । अक्षयं भवति श्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥

ग्रामे वा नगरेऽरण्ये ज्ञातभिर्बुर्वसेद्यदि । तमन्तरेण यच्छ्राद्धं तदासुरमथो भवेत्” ॥

इत्यादि स्मृतेः । तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनार्थत्वेन देशकालविशेषविषयत्वेन वा योजनीयम् । आमिषाभावे भोक्तुः सौहित्याभावेन पितृणां सौहित्यं न स्यादिति तत्राह—मुनीनामिति, मुनीनां संयमिनां यथा मांसानदनेन परा प्रीतिः सौहित्यं स्यात्तथा पशुहिंसया जानमांसेन न स्यात् यथा मुनीनां पितृणां यतिभोजनेन परा प्रीतिस्तथा पशुहिंसाजातामिषभोजनेन न स्यादिति द्विरावृत्त्यायोजनीयम् “वाचां यमे च सर्वज्ञे मुनिशब्दः पितृष्वपि” इत्यभिधानम् । मुनीनां सर्वज्ञानां देवानां यथा

परमा प्रीतिः तथा पशुहिंसालक्षणेन योगेन नेति वा ॥ ७ ॥ ॐ ॐ श्राद्धे चतुर्थाश्रम्येव इति नियमः प्रायिकः तद्धर्मो यस्याऽस्ति सोऽपि मान्य इत्याशयेनाह—नैतादृश इति । सद्धर्ममिच्छतां नृणां भूतेषु मनोवाक्कायकर्मजस्य दण्डस्य न्यासः सन्त्यागो य एतादृशो धर्मः परोऽन्यो नास्ति । अयमेव मुख्यो धर्मः तस्मादेतादृशधर्मोऽपि श्राद्धे मान्य इत्याशयः । “विष्णुभिर्न भवेद्यतिः” इति वक्ष्यति न केवलं पञ्चालम्बनलक्षणहिंसाभावान्मुनीनां प्रीतिजनकोऽपि तु मनआदिना क्रियमाणदण्डलक्षणहिंसाभावोऽपीत्यतो वाह, नेति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ तेषु सर्वोत्कृष्टमाह—द्वाभ्याम्, कर्मनिष्ठा इत्यादयः । क्रमेण गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिसंन्यासिनो ज्ञेयाः अनेन यथाऽत्र मुमुक्षुप्रभृतीनां ज्ञानिपूजैव मुख्या । पुरुषान्तरपूजा तु तदभाव एव, तथा प्रेमभक्तिकामानाम् प्रेमभक्तपूजापि ज्ञेया । ततः प्रेमभक्तानामपि यच्चित्रस्य परमाश्रयरूपं च तदभिव्यक्तेः सुतरामेवार्चाया आधिक्यमपि । एवं तदाश्रयरूपस्य विलक्षण-प्रकाशत्वादेव श्रीविष्णोः व्यापकत्वेऽपि शालग्रामादिषु निर्धारणं तच्च पुरुषवचनान्तर्यामिदृष्टचप्रेक्ष्यं किन्तु स्वभावनिर्देशयः

“तत्र श्राद्धं जपो होमः सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । “शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः ॥
कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” इति । तस्मादर्चाया आधिक्यमेव स्थितम् ॥ १-१२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गृहस्थस्यैव धर्मान्तः सर्वधर्मनिरूपणम् । अत्र पञ्चदशे सारसङ्ग्रहाख्ये प्रदर्शितम् ॥

पूर्वत्र ब्राह्मणोत्कर्षः प्रतिपादितः तेषु ब्राह्मणेष्वपि तारतम्यमाह—कर्मनिष्ठा गृहस्था विप्राः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः अन्ये स्वाध्याये प्रवचने इति नैष्ठिकब्रह्मचारिणः केचित् ज्ञानयोगयोरिति संन्यासिनः समासान्तर्वर्त्तिनाऽपि निष्ठापदेनात्रातु-वर्त्तितेन लक्षणया निष्ठावन्तो व्याख्येयाः । ततश्चैषां यथोत्तरमेव श्रैष्ठ्यं दर्शितम् ॥ १ ॥ ॐ ॐ कव्यानि पितृद्वैत्यकवस्तूनि देवे च हव्यानि देवोद्देश्यकवस्तूनि च ज्ञाननिष्ठाय देयानि आनन्त्यं मोक्षं पितृणां स्वस्य वेत्ति मोक्षार्थिना गृहस्थेन संन्यासिन एवाधिक्येन भोजनीया इति पञ्चाध्याय्या अस्या मोक्षप्रकरणवत्त्वात् अत एव शुद्धभक्तानां कर्मानाधिकारात् गृहस्था अपि ते अत्र कर्मज्ञानप्रकरणेन पठिताः तैस्तु सुप्रतिष्ठैर्व्यवहारक्षारभारताम्बरीषादिभिरिव स्वर्गातनिविद्धा कर्मकरणेन भक्तिमार्ग-निन्दावादाद्यनुत्थानार्थमेव क्रियत इत्युक्तं पञ्चमे एकादशे च प्रतिपादयिष्यते तस्मान्माक्षार्थिनां यथा ज्ञानिपूजैव मुख्या पुरुषान्तरपूजा तु तदभाव एव, तथा प्रेमभक्त्यर्थिनानामैकान्तिकभक्तपूजैव मुख्येति ज्ञापितमत्रापि “स वै पुण्यतमा देशः” इति पञ्चव्याख्यायाम्—

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने !” ॥
इत्यादिना ज्ञानिभ्योऽपि तदुत्कर्षश्रवणात्—

“न मेऽभक्तश्चतुर्वेदी मद्भक्तः श्वपचः प्रियः । तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स हि पूज्यो यथाह्वयम्” ॥ इति

ब्राह्मणेतरस्यापि तस्य संप्रदानत्वश्रवणाच्च यथा च ज्ञानिनामर्चायां पूजा हि “दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणाम्” इत्यनेन कनिष्ठाधिकारिणां व्याख्याता न तथा भक्तानां व्याख्येया तेषां हि मुख्याधिकारिणामपि अर्चायां पूजादिकं मुख्यमेव भक्त्यङ्गं यदुक्तमेकादशे—

“मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् । परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्माऽनुकीर्तनम् ॥

ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्यचोद्यमः” । इति । “वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्त्रगन्धलेपनैः ।

अलङ्कुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम्” । इति “प्रतिमास्वल्पबुद्धीनाम्” इत्यादिकं तु ज्ञानिपरमल्पबुद्धीनामपीति वा व्याख्येयम् । नृसिंहपुराणे ब्रह्मात्मवरीषादीनामपि तत्पूजाश्रवणात् तस्याः महिमाधिक्यं विष्णुधर्मे च तामधिकृत्य अम्बरीषं प्रति श्रीविष्णुवाक्यम्—

“तस्यां चित्तं समावेश्य त्यजताऽन्यान् व्यपाश्रयान् । पूजिता सैव ते भक्त्या ध्याता चैवोपकारिणी ॥

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जस्तामेवाग्रे च पृष्ठतः । उपर्य्ययस्तथा पार्श्वे चिन्तयंस्तामथात्मनः” ॥ इत्यादि

स्कान्दे च “शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम्” इति पादो च

“शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः । कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” ॥

इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ विस्तरं भोक्तृबाहुल्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स्वजनार्पणात् स्वजनेभ्योऽन्नदानात् जामाता चेन्निमन्त्र्यते तत्पित्रादयः कथमुपेक्षणीया इत्येवं प्राप्तात् विस्तरात् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ मुन्यन्नम् आरण्यं ब्रीह्यादि न्यायार्जितं वा हरिदैवतं प्रथमं हरये निवेदितं ततः तदेव पितृभ्यो दत्तं ततः पात्रे न्यस्तम् ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ दण्डस्य हिंसनस्य न्यासस्त्यागः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वधर्मसारः पञ्चदशो उच्यते, तत्रादौ श्राद्धगतान् विशेषानाह—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । द्विजाः केचित्कर्मनिष्ठाः अपरे तपोनिष्ठा अन्ये स्वाध्याये वेदादिपाठे प्रवचने तदर्थव्याख्याने च परिनिष्ठिता इति शेषः । केचित्तु कर्मादिना निर्मलान्तः-करणा ज्ञानयोगयोः ज्ञानभक्तयोः परिनिष्ठिताः ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानभक्तयोरत्यन्तभेदाभावादेकस्य निर्देशः ज्ञानभक्तिसम्पन्नायेत्यर्थः । कव्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि दैवे हव्यानि च देयानि तदभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्यो यथार्हतो देयं स्यात् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ दैवे विश्वेदेवकार्ये द्वौ ब्राह्मणौ पितृकार्ये त्रीन् उभयत्रैकैकं वा भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे विस्तरं न कुर्यात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ विस्तरे दोषमाह—देशेति । विस्तरात् स्वजनेभ्यो निमन्त्रितेभ्योऽन्नाद्यर्पणात् देशकालोचितानि श्राद्धादीनि सम्यङ् न भवन्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हरिदैवतं हरये निवेदितं मुन्यन्नमारण्यं ब्रीह्यादिकं श्रद्धयोक्तपात्रे न्यस्तमपितं सर्वकामधुगक्षयं च भवति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ देवर्ष्यादिभ्यः सर्वेऽन्नं विभजन् तत्सर्वं देवर्ष्यादिकम्पुरुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥ उत्तमाधिकारी हिंसं कर्म त्यजेदेवेत्याह—न दद्यादित्यादिना ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य हिंसनस्य न्यासस्त्यागो यः स सद्धर्मं भगवद्भक्तिलक्षणं समीचीनं धर्ममिच्छतां परोधर्मश्रेष्ठो भक्तिसाधन एतादृशोऽन्यो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अत्र पञ्चदशे धर्मः सारतः सङ्ग्रहेण वै । वर्ण्यते सर्ववर्णानामन्तर्दोषनिवर्तकः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'तपसा विद्यया' इत्यादिना ब्राह्मणेष्वपि तपआदिगुणतारतम्येन पात्रत्वं तारतम्येन व्यवस्थितमिति सूचितं, तदेव विवृण्वन् सुपात्रायैव श्राद्धादिष्वङ्गादिकं दद्यादिति वदन्नन्यानपि श्राद्धीयनियमानाह—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप द्विजाः त्रैवर्णिकाः केचित् गृहस्थाः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मनिष्ठाः । केचित् वानप्रस्थाः अनशनादितपोनिष्ठाः । अपरे ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायाध्ययने प्रवचने अध्यापने च परिनिष्ठिताः । केचन संन्यासिनो ज्ञानयोगयोः परिनिष्ठिताः । ज्ञानं यथार्थात्मज्ञानम्, योगो भगवद्भयानम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतेष्वपि ज्ञाननिष्ठस्य पात्रोत्तमत्वमभिप्रेत्याह—ज्ञानेति । दत्तस्यानन्त्यं मोक्षरूपं फलमिच्छता पुरुषेण कव्यानि पितृनुद्दिश्य श्राद्धानादीनि तथा दैवे च कर्मणि देवानुद्दिश्य हव्यानि द्रव्याणि वा ज्ञाननिष्ठाय देयानि । तस्य ज्ञाननिष्ठत्वाभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्यो यथार्हतः यथायोग्यं ज्ञानादितारतम्यानुसारेण देयानि ॥ २ ॥ ❀ ❀ दैवे विश्वेदेवस्थाने द्वौ ब्राह्मणौ, पितृकार्ये पितृनुद्दिश्य त्रीन् ब्राह्मणान्, उभयत्र द्वयोरपि कार्ययोरेकैकं वा ब्राह्मणं भोजयेदित्यन्वयः । ननु धनहीनस्याप्येतदावश्यकं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सुसमृद्धो धनाढ्योऽप्येवं भोजयेत् श्राद्धे विस्तरं भोक्तृबाहुल्यं न कुर्यात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ विस्तरे को दोष इत्यपेक्षायामाह—देशेति । देशकालपात्राणि पूर्वोक्तानि, उचिता श्रद्धा तदुत्साहः, उचितं द्रव्यमन्नवस्त्रादि, अर्हणं पूजनम् । तान्येतानि विस्तरात्सम्यक् यथायोग्यं न भवन्ति । ननु विस्तर एव कुतः प्राप्तो येन निषिध्यते तत्राह—स्वजनार्पणात् । दौहित्रो निमन्त्रितश्चेत्तत्पुत्राः कथं वर्ज्या इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भगवत्प्रीत्या च चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धये पात्रेभ्योऽन्नं देयमित्याह—देश इति द्वयेन । पुण्यदेशे पुण्यकाले च सम्प्राप्ते अनायासेन परपीडां विनैव प्राप्तं मुन्यन्नमारण्यं नीवारादि हरिदैवतं हरये निवेदितं सत् श्रद्धया उत्साहेन विधिवत्सत्कारपूर्वकं पात्रे बुभुक्षिते न्यः दत्तं सकामं प्रति कामधुक् मनोरथपूरकं निष्कामं प्रति तु अक्षयमक्षयमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आवश्यकान्नविभागार्हान् दर्शयन्तेषु भगवद्दृष्टिं विधत्ते—दैवेति । देवादिभ्यः आत्मने स्वजनाय स्वबन्धुवर्गाय च स्वान्नं विभजन् तदेवादिकं सर्वं प्राणिजातं पुरुषात्मकं भगवत्स्वरूपं पश्येदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्राद्धे पित्राद्युद्देशेन आमीषं मांसं न दद्यात्, न च मांसं स्वयमप्यद्यात् अश्रीयत् । तर्हि कथं कश्चित्त्वादित्याति चेत्याशङ्क्याज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—धर्मेति । धर्मस्य तत्त्वं यथार्थात्स्वरूपं वेत्तीति यथा सः । धर्मस्य तत्त्वमेवाह—मुन्यन्नैरिति सार्द्धेन । मुन्यन्नैर्हि सारहितैर्यथा पित्रादीनां भगवत्तथा परा उत्कृष्टा प्रीतिः स्यात्तथा पशुहिंसया न स्यादित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ संश्रासौ धर्मश्च तमुत्कृष्टं धर्ममिच्छतां नृणामेतादृश उत्कृष्टः परोऽन्यो धर्मो नास्तीत्यन्वयः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—न्यास इति । सर्वभूतेषु मनोवाक्कायजस्य दण्डस्य पीडाया न्यासस्त्याग इति यः स इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सारसंग्रहतः सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनम् । अथ पञ्चदशे मोक्षलक्षणं वर्ण्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

तपसा विद्ययादिना ब्राह्मणेष्वपि तपआदिगुणतारतम्येन पात्रत्वं व्यवस्थितमिति सूचितमेतदेव विवृण्वन् सुपात्रायैव श्राद्धादिष्वन्नादिकं दद्यादिति वदन्नन्यानपि श्राद्धीयनियमानाह देवर्षिः । कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप, ये केचित् द्विजा-स्त्रैवर्णिकाः, कर्मनिष्ठाः, स्ववर्णाश्रमोचितकर्मनिष्ठावन्तः, अपरे केचित्, तपोनिष्ठाः अनशनादौ तपसि निष्ठावन्तः, अन्ये केचित्, स्वाध्याये वेदाद्यध्ययने, निष्ठावन्तः, केचित् प्रवचनेऽध्यापने, निष्ठावन्तः, केचित् ज्ञानं च योगश्च तयोः, परिनिष्ठिता इति शेषः । तत्र ज्ञानमात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकं भगवदुपासनात्मकम् । योगोऽनभिसंहितफलकर्मता । अत्र केचित्तु कर्मनिष्ठा गृहस्थाः, तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः, स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणः, प्रवचननिष्ठाः कुटीचकाः, बहूदकाश्च । योगनिष्ठा हंसाः, ज्ञाननिष्ठाः परमहंसा इत्याहुः ॥ १ ॥ * * ज्ञानेति । तत्र ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानकर्मानुगृहीतभगवदुपासनात्मकज्ञानयोगनिष्ठाय, कव्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि श्राद्धान्नादीनि, आनन्त्यमपरिमितं मोक्षरूपं फलं, इच्छता पुंसा, देयानि तथा, देवे कर्मणि चापि, हव्यान्यपि, ज्ञाननिष्ठायैव देयानि । तदभावे ज्ञाननिष्ठस्याप्राप्तौ, इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्योऽपि, यथार्हतः स्यात् । ज्ञानादिता-रतम्येन यथायोग्यं कव्यादि देयं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ * * अत्र भोक्तुः संख्यानियममाह । द्वाविति देवे देवकार्ये, विश्वेदेवस्थाने इत्यर्थः । द्वौ ब्राह्मणौ, भोजयेत् । पितृकार्ये त्रीन् । उभयत्र द्वयोरपि स्थानयोः, एकैकं वा, भोजयेत् । सुसमृद्धः धनाढ्योऽपि, एवं, ब्राह्मणान् भोजयेत् । श्राद्धे, विस्तारं, न कुर्यात् ॥ ३ ॥ * * ननु विस्तारे को दोषः, स च कुतः प्राप्तो येन निषिद्धयते तत्राह । देशेति । देशश्च कालश्च उचिता श्रद्धा च द्रव्याणि च पात्राणि च अर्हणानि च तानि, एतानि विस्तरात् स्वजनार्पणाच्च, सम्यक् न भवन्ति । तत्र विस्तरस्तु जामाता चेन्निमन्त्र्यते दौहित्रो वा निमन्त्रितः स्याच्चैतद्भ्रात्रादय-स्तपुत्रा वा कथं वर्ज्याः स्युरित्येवं प्राप्तः । स तत्र न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * देशेति । देशे पूर्वोक्तेः, काले अपर-पक्षादिरूपे काले च, संप्राप्ते कर्तव्यत्वेन प्राप्ते, श्राद्धादौ, मुन्यन्नमारण्यं व्रीह्यादिकमप्यन्नं, हरिदैवतं हरये निवेदितं सत्, पात्रे सत्पात्रे, विधिवत् श्रद्धया, न्यस्तमर्पितं चेत्, कामधुक् अक्षयं च भवति । कामप्रदमक्षयफलं मुक्तिसाधनं च तद्वत्-तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * सर्वाश्रयानसाधारणान् कांश्चिद्धर्मानाह । देवर्षीति । देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तेभ्यः, आत्मने स्वजनाय च, अन्नं संविभजन् सन्, सर्वमपि प्राणिजातं तत्पुरुषात्मकं भगवदात्मकं, पश्येत् ॥ ६ ॥ * * अथ 'प्राणायामे तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्' इति याज्ञवल्क्यादिवचनतः प्राप्तं श्राद्धे मांसदानं निषेधति । न दद्यादिति । आमिषं मांसं, श्राद्धे न दद्यात् । पित्राद्युद्देशेनेति शेषः । याज्ञवल्क्यादिवचनं तु क्षत्रियाणामापत्तरणाभिप्रायकं, ब्राह्मणानां श्राद्धे मांसदानस्य सर्वथा निषेधात् । तथा धर्मतत्त्ववित् धर्मयाथात्म्याभिज्ञः स्वयमपि, न चाद्यात् । पित्रादीनां मुन्यन्नैः यथा परा प्रीतिः स्यात्, तथा पशुहिसया, न स्यात् । एतदर्थप्रपञ्चः शिक्षापत्रीयगतस्य 'ः भक्ष्यं सर्वथा मांसम्' इति श्लोकस्यार्थदीपिकाटीकातोऽवगन्तव्यः ॥ ७ ॥ नैतादृश इति । किं च सद्धर्मम् इच्छतां नृणां, एतादृशः पर उत्कृष्टः, धर्मः न अस्ति । कोऽसौ तत्राह । यः, भूतेषु मनोवाक्यजस्य, दण्डस्य, न्यासस्यागः, करणत्रयेण भूतद्रोहाभाव एव नृणां परो धर्म इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

गृहस्थोंके लिये मोक्षधर्मका वर्णन

नारदजी कहते हैं—युधिष्ठिर ! कुछ ब्राह्मणोंकी निष्ठा कर्ममें, कुछकी तपस्यामें, कुछकी वेदोंके स्वाध्याय और प्रवचनमें, कुछकी आत्मज्ञानके सम्पादनमें तथा कुछकी योगमें होती है ॥ १ ॥ * * गृहस्थ पुरुषको चाहिये कि श्राद्ध अथवा देवपूजाके अवसरपर अपने कर्मका अक्षय फल प्राप्त करने के लिये ज्ञाननिष्ठ पुरुषोंको ही हव्य-कव्यका दान करे । यदि वह न मिले तो योगी, प्रवचनकार आदिको यथायोग्य और यथाक्रम देना चाहिये ॥ २ ॥ * * देवकार्यमें दो और पितृकार्यमें तीन अथवा दोनोंमें एक-एक ब्राह्मणको भोजन कराना चाहिये । अत्यन्त धनी होने पर भी श्राद्धकर्म में अधिक विस्तार नहीं करना चाहिये ॥ ३ ॥ * * क्योंकि सगे-सम्बन्धी आदि स्वजनोंको देनेसे और विस्तार करनेसे देश-कालोचित श्रद्धा, पदार्थ, पात्र और पूजन आदि ठीक-ठीक नहीं हो पाते ॥ ४ ॥ * * देश और कालके प्राप्त होनेपर ऋषि-मुनियों के भोजन करने योग्य शुद्ध हविष्यान्न भगवान्को भोग लगाकर श्राद्धसे विधिपूर्वक योग्य पात्र को देना चाहिये । वह समस्त कामनाओंको पूर्ण करनेवाला और अक्षय होता है ॥ ५ ॥ * * देवता, ऋषि, पितर, अन्य प्राणी, स्वजन और अपने-आपको भी अन्नका विभाजन करनेके समय परमात्मस्वरूप ही देखे ॥ ६ ॥ * *

धर्मका मर्म जाननेवाला पुरुष श्राद्धमें मांस अर्पण न करे और न स्वयं ही उसे खाय; क्योंकि पितरोंको ऋषि-मुनियोंके योग्य हविष्यान्नसे जैसी प्रसन्नता होती है, वैसी पशु-हिंसासे नहीं होती ॥ ७ ॥ * * जो लोग सद्धर्मपालनकी अभिलाषा रखते हैं, उनके लिये इससे बढ़कर और कोई धर्म नहीं है कि किसी भी प्राणीको मन, वाणी और शरीरसे किसी प्रकारका कष्ट न दिया जाय ॥ ८ ॥

एके कर्ममयान् यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः । आत्मसंयमनेऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥
द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति । एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृष्व ध्रुवम् ॥ १० ॥
तस्माद् दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित् । सन्तुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११ ॥
विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः । अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेत् ॥ १२ ॥
धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः । उधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ १३ ॥
यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथक् । स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥ १४ ॥
धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं बाधनो धनम् । अनीहानीहमानस्य महाहेरि वृत्तिदा ॥ १५ ॥
सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत् सुखम् । कुतस्तत् कामलोभेन धावतोऽर्थेहया दिशः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एके अनीहाः यज्ञवित्तमाः ज्ञानिनः ज्ञानदीपिते आत्मसंयमने कर्ममयान् यज्ञान् जुह्वति ॥ ९ ॥ * * भूतानि द्रव्ययज्ञैः यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा एष अकरुणः अतज्ज्ञः असुतृष्व मा ध्रुवम् हन्यात् हि बिभ्यति ॥ १० ॥ * * तस्मात् धर्मवित् सन्तुष्टः दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेन अपि अहरहः नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः कुर्यात् ॥ ११ ॥ * * धर्मज्ञः विधर्मः परधर्मः आभासः उपमा छलः च इमाः पञ्च अधर्मशाखाः अधर्मवत् त्यजेत् ॥ १२ ॥ * * धर्मबाधः विधर्मः स्यात् अन्यचोदितः परधर्मः उपधर्मः तु पाखण्डः वा दम्भः शब्दभित् छलः ॥ १३ ॥ * * यः तु हि आश्रमात् पृथक् पुम्भिः इच्छया कृतः सः आभासः स्वभावविहितः धर्मः कस्य प्रशान्तये न इष्टः ॥ १४ ॥ * * अधनः धर्मार्थम् यात्रार्थम् वा अपि धनम् न ईहेत अनीहमानस्य महाहेः इव वृत्तिदा ॥ १५ ॥ * * सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत् सुखम् भवति तत् कामलोभेन अर्थेहया दिशा धावतः कुतः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एवोत्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजंतीत्याह । एक इति । अनीहा निष्क्रामाः । ज्ञानदीपित आत्मस्फूर्तिमत्यात्मसंयमने जुह्वति । मनो नियम्य तदन्तरायतया त्यजंतीत्यर्थः । तदुक्तं सर्वज्ञसूक्तैः । “प्रत्यक्सफूर्तिरसत्स्फूर्तिस्तनुनिष्ठा-विघातकम् । संलक्ष्य संत्यजेत्कर्म त्यजन्विघ्नहतोऽन्यथा” इति ॥ ६ ॥ * * मामेष ध्रुवं हन्यादिति । कुतः अकरुणः । तत्कुतः असुतृप्राणतर्पकः । तत्किम् । अतज्ज्ञ आत्मतत्त्वानभिज्ञः । तथा च श्रुतिः । “न तं विदाथ य इमा जजानान्यवुष्मा-कर्मतरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृष उक्थशासश्चरन्ति” इति ॥ १० ॥ * * प्रस्तुमनुवर्तयति । तस्मादिति ॥ ११ ॥ * * अधर्मवत्साक्षान्निषिद्धवत् ॥ १२ ॥ * * क्रममनादयः पञ्चापि व्याचष्टे । धर्मबाधो धर्मबुद्ध्याऽपि यस्मिन्क्रियमाणे स्वधर्मबाधः । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे । उपधर्मस्त्विति । शब्दस्य भिद्वेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् । यथा दशावरानभोजयेदित्युक्ते दशभ्योऽवरानिति । शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यंत्या गोदानम् ॥ १३ ॥ * * स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं धर्मभयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठे-योऽनुपयोगादित्याह स्वभावविहित इति ॥ १४ ॥ * * किं चाधनो धर्मार्थं धनं नेहेत नापेक्षेत धनार्थं न व्याप्रियेतेति वा । दैवोपपन्नेनैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् । यात्रार्थमपि नेहेतेत्येतत्प्रपञ्चयति अनीहेति सार्द्धैः षड्भिः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति कर्ममययज्ञा हि मनोनियमने विघ्ना एवेति भावः । तत् कर्मत्यजनम् । सर्वज्ञसूक्तैः संक्षेपशारीरिका-चार्यैः । प्रतीचो ब्रह्मणः स्फूर्तिर्यस्य स कर्म संत्यजेत्किं कृत्वा तनौ सूक्ष्मरूपे ब्रह्मणि या निष्ठा तस्या विघातकं संलक्ष्य, किं भूतः

तत्त्वनिष्ठेति पाठस्तूथानार्थ एव न कदाचिदनीदृशं जगत् इति मीमांसकमते प्रपञ्चस्य मत्त्वोक्तेः न सन्तः प्रपञ्चस्य स्फूर्तिर्यस्य स तथा अन्यथा ज्ञानोदयं विना कर्म त्यजन्पुमान् विघ्नैरैहिकामुष्मिकैर्निन्दानरकादिभिर्हतः सादुभयभ्रष्टः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥ * * द्रव्ययज्ञैः पञ्चादियार्गैर्यक्ष्यमाणं यज्ञकरणोत्सुकं भूतानि स्थावरजंगमानि जंगमस्थावराणामपि स्वशास्त्रोच्छेदनादिना भयोत्पत्तेः 'तस्मात्प्रश्यन्ति पादपाः' इत्यादिभारतोक्तेस्तेषामपि दर्शनादिज्ञानश्रवणाच्च । अत्र देवलजैगीषव्यकथाऽनुसंधेया । स च ज्ञानयज्ञं त्यक्त्वा पुनः कर्मयज्ञप्रवृत्तस्तं दृष्ट्वा सर्वस्थावराणां शोको जातस्स पुनर्देवलो जैगीषव्योपदेशेन तत्त्यक्त्वा ज्ञानमार्गे एव प्रवृत्त इति शल्यपर्वणि । हनने हेतुमाशंकते—कुत इति । नन् अकरुणत्वमपि । तत्प्राण-तर्पणमपि किं कुतः । आत्मतत्त्वानभिज्ञत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । जजान जनयामास । अन्यद्बहु । नोदारेण तमसा । जल्प्यात्तार्किकाः । उक्त्यशासो मीमांसकाश्चादन्ये सांख्यादय आवृत्ता आच्छादितास्तं न जानन्तीति श्रुतिपदार्थः ॥ १० ॥ यस्माद्विसा न शोभना तस्मादधेतोः संतुष्टो हिंसामकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * धर्मज्ञो वेदविहितधर्मनिपुणः यथाऽधर्म-स्यज्यते तथेमा अपि त्यजेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * यथा रोगार्त्तेन धर्मबुद्ध्या शुद्धिद्विया यथोक्तस्नानशौचादौ क्रियमाणे पापोत्पत्तेर्धर्महानिरेव "अशक्तेन शरीरेण स्नानं कुर्वति ये बलात् । आत्महत्या कृता तैस्तु तथा ते नरकाय वै ।" इति स्मृतेः । यथा च ब्राह्मणेन धर्मबुद्ध्या ध्रियमाणे तत्रमुद्रादौ स्वधर्महानिरेव "शंखचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तत्रायसेन वा । स शूद्रवद्ब्रह्मकार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ।" इत्याश्रयायनोक्तेः । अन्यस्य विप्रस्य चोदितो भिक्षाटनादिरन्यस्य क्षत्रियादेस्स परधर्मः । पाखण्डोऽवेद-मूलकः चैत्यवदनादिः । जटाभस्मकाषायांबरधारणादिकमपि धर्मो नास्ति तच्च धर्म इव प्रतीयते एव । तत्प्रतिपादितं पृथ्वाख्या-नेऽश्वहरणावसरे इन्द्रप्रदर्शितम् । दशभ्योऽवरानष्ट नव वेत्यर्थस्तत्पुरुषसमासाश्रयणेन न तु बहुव्रीहिणा दशवरा अधिका येषु शतादिषु तान् दशोत्तरशतादीनित्यर्थः ॥ १३ ॥ * * पुंभिः शास्त्रद्विद्भिर्भ्यः स्वेच्छयैव निर्मितः यथा शिरः सशिख-मुंडनमनुष्यमात्राभक्षणस्वप्रियवस्त्रवृत्तिवेददेवब्राह्मणनिन्दनादिरूपो विचार्यमाणेन कस्मिन्नप्याश्रमेऽपर्यवसायी स च मूर्खान्प्रति धर्म इवाभासतेऽतो धर्माभासो न तु धर्मः । अतः स्वभावविहितः 'शमो दमस्तपः शौचम्' इत्यादिना श्रीगीतासु योऽभिहितः स कस्य प्रशान्तये प्रकृष्टशान्तये मोक्षाय नेष्टो नेप्सितोऽपि तु सर्वस्यैव "स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः," इति श्रीमुखोक्तेः ॥ १४ ॥ * * अन्यदाह—किञ्चेति । अनोहमानस्यावांछतः । अनोहा निर्व्यापारत्वं निष्कामत्वं वा महादेरजगरस्यैव वृत्ति भोगं ददातीति तथा ॥ १५ ॥ * * अर्थहया धनेच्छया ॥ १६-१७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अत एवोत्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह—एक इति । अनोहा निष्कामा एके केचिन् ज्ञानिनो धर्मरहस्यं जानन्तः यज्ञवित्तमाः यज्ञयाथात्म्यविदः कर्ममयान् पशुपुरोडाशादिद्रव्यकान् यज्ञान् ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमति आत्मनो मनसः संयमनं वशीकारस्तस्मिन् योगाग्नौ जुह्वति मनो नियम्यैतस्मान्तरायतया त्यजन्ति ॥ ९ ॥ * * द्रव्येति । पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं पुरुषं दृष्ट्वा भूतानि पञ्चादीनि कर्तृणि एषः यथा अकरुणः निर्देयः अतज्ज्ञः धर्मरहस्यानभिज्ञः असुतृप् स्वप्राणपोषकः एष मा मां ध्रुवं हन्यात् इति बिभ्यति ॥ १० ॥ * * तस्मादिति । सर्वत्र सन्तुष्टः भूतान्यहिंस-न्नित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥ * * विधर्म इति । यत इमाः पञ्चविधमार्गादयः अधर्मवृक्षस्य शाखाभूतानतो धर्मज्ञः अधर्मवत् साक्षान्निषिद्धवत् त्यजेत् उपमा उपधर्मः ॥ १२ ॥ * * ता व्याचष्टे—धर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मस्य बाधः स्यात् सः वामाचारादिविधर्म इत्यर्थः । अन्यस्य क्षत्रियादेश्चोदितो विहितो यो धर्मः युद्धादिः सोऽन्यस्य ब्राह्मणादेः परधर्म इत्यर्थः । उपमेत्यस्यानुवादः उपधर्मस्त्विति । तस्य व्याख्यानम् पाखण्डः वेदविरुद्धागमोक्तो धर्मः दम्भो वा परवञ्चनार्थो वा धर्मः उपधर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भिन्न भेदः अन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् सः छलः स्यात् । यथा दशाव-रान्भोजयेदित्युक्ते विवक्षितं बहुव्रीहिं त्यक्त्वा तत्पुरुषेण दशसंख्याकेभ्योऽवरान् नवाष्टादीन् इति शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोर्दानम् ॥ १३ ॥ * * यस्त्विति । यस्तु पुंभिः स्वेच्छया चतुर्भ्य आश्रमेभ्यः पृथगवभूतायाश्रमः कल्पितः स आभासः तस्मात् ब्राह्मणत्वादस्वभावेन विहितो यः पूर्वोक्तोऽध्ययनयागादिधर्मः स कस्य प्रशान्तये दुःखविनाशाय नेष्टः न समर्थः । अपि तु स एव तत्र समर्थ इत्यर्थः । कल्पितस्योपशान्तये इति तु पाठान्तरम् ॥ १४ ॥ * * धर्मेति । अधनो निर्द्धनः पुमान् स्वधर्मार्थं यात्रार्थं स्वदेहधारणार्थं वापि धनं नेहेत नेच्छेत् । धनार्थं न चेष्टेतेति वार्थः । अनोहमानस्य देहयात्रार्थं धनार्थमपि चेष्टामकुर्वतः पुंसः महाहेः अजगरस्य अनोहा क्रियानिवृत्युप-लक्षितदैवशब्दवाच्यं प्रारब्धमेव वृत्तिदा जीविकासंपादिकेत्यर्थः । यथा अनोहमानस्याप्यजगरस्यानीहैव यथा जीविकासं-पादिका भवति तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * संतुष्टस्येति । देवलब्धेन संतुष्टस्य अत एव निरीहस्य निरुद्यमस्य निष्कामस्य वा स्वात्मारामस्य यत्सुखं भवति तत्सुखं काम्यन्ते इति कामाः शब्दादयो विषयान्तलोभेन दश दिशः प्रति धावतो भ्राम्यतः पुंसः कुतः स्यात् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

यत एवमत एव केचिज्ज्ञाननिष्ठा हिंसागर्भद्रव्ययज्ञान् जहति ज्ञानयज्ञनिष्ठाश्च भवन्तीत्याह—एक इति । यज्ञवित्तमा यज्ञयाथात्म्यविदः अनीहा निष्कामाः केचिद् ज्ञानिनः पूर्वोक्तोत्कृष्टधर्मज्ञानवन्तः कर्ममयान् यज्ञान्पशुपुरोडाशादिद्रव्य-
कान्यज्ञान् ज्ञानदीपिते आत्मसंयमने जुह्वति ज्ञानेन परमात्मोपासनात्मकेन दीपिते प्रज्वलिते आत्मनो मनसः संयमो नियम-
स्तस्मिन् योगाग्न्यावित्यर्थः । तत्र जुह्वति “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः”
इत्यादि पुरुषविद्योक्तविधया क्रियामयान् यज्ञान् हित्वा ज्ञानमयान् यज्ञान् अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * एवं जुह्वतामयं
भाव इत्याह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्ययज्ञैः पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं द्रष्टुं भूतानि पञ्चादीनि एष यक्ष्यमाणो निर्घृणोऽ-
ज्ञश्चासुवृप् अस्माकमसुभिः तृप्यतीति तादृशः मां ध्रुवं नूनं हन्यादिति बिभ्यतीत्याशयेन द्रव्ययज्ञान् हित्वा ज्ञानयज्ञाननुति-
ष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ * * तस्मात् पूर्वोक्तभूतसुहृत्त्वरूपोत्कृष्टधर्मवित् पुमान् दैवादुपनतेन मुन्यन्नेनाऽपि न तु मांसादिना
ऽहरहः नित्यनैमित्तिकाश्च क्रियाः सन्तुष्टः कुर्यात् यद्यप्यत्र “मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया” इत्यनेन “द्रव्ययज्ञै-
र्यक्ष्यमाणम्” इत्यनेन च मांसश्राद्धाग्नीषोमीयादिकर्मणां हिंसागर्भत्वेन पापमिश्रत्वं प्रतीयते तच्च “अशुद्धमिति चेन्न
शब्दात् ३१।१२५” इति शारीरकाधिकरणन्यायविरुद्धं तत्र ह्यग्नीषोमीयादिकर्मणां पशुहिंसादिरूपपापमिश्रत्वेनाऽशुद्धियुक्तत्वं
परिचोद्य, नैतद्युक्तम् कुतः शब्दादग्नीषोमीयादेः संज्ञापनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावशब्दात्पशोर्हि संज्ञापननिमित्तां
स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमामनन्ति “हिरण्यशरीर ऊर्द्धं स्वर्गं लोकमेति” इत्यादिकमतिशयिताऽभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽ-
ल्पदुःखदोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षणमेव तथा च मन्त्रवर्णः “न वा उ वैतत्प्रयासेन रिष्यसि देवा इदेषी पथिभिः सुगेभिः यत्र
यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्रत्वादेवः सविता दधातु” इति चिकित्सकश्च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रक्षकमेव वदन्ति
पूजयन्ति च तज्ज्ञा इति हिंसात्वाभावः सिद्धान्तितः । तथाऽप्यत्र हिंसागर्भत्वमात्रे पञ्चादिहिंसायाश्च सर्वभूतसुहृदां ज्ञानिना-
मनुरूपत्वे च तात्पर्यं न तु यागीयहिंसायाः पापत्वेऽपि, त एव केवलं भूतानि बिभ्यतीत्येतावदेवोक्तं न तु तद्विंसायाः पापत्वम-
पीत्यतो न शारीरकन्यायविरोधः ॥ ११ ॥ * * तदेवं प्रातिस्विकान् साधारणांश्च वर्णाश्रमधर्मानभिधायाऽथ तेषां धर्मा-
भासेभ्यो विविक्तत्वज्ञापनाय तान् सङ्गृह्य दर्शयन् तेषां त्याज्यत्वमाह—विधर्म इति । विधर्मादयः पञ्चमे धर्माभासा अधर्मस्य
वृक्षरूपस्य शाखाः शाखाभूताः ततस्तान् धर्मयाथात्म्यवित् अधर्मवच्यजेत् ॥ १२ ॥ * * विधर्मादीन् पञ्च व्याचष्टे—
धर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्या यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स्यात् स विधर्म इत्यर्थः । अन्यस्य क्षत्रियादेश्चोदितो विहितो धर्मः
स ब्राह्मणादेः परधर्मः उपधर्म इति पाखण्डः वेदविरुद्धागमोक्तः दम्भो वा परवञ्चनार्थो वा उपधर्म इत्यर्थः । छलं व्याचष्टे—
शब्दभिच्छल इति । शब्दस्य प्रमापकस्य भिदन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् । यथा द्वादशाक्षरान् भोजयेद् इत्युक्ते द्वादशसंख्याकेभ्योऽ-
वरानेकादश दश वेत्यादि शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं बिभर्तीति तथा यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोर्दानमिति ॥ १३ ॥
आभासं व्याचष्टे—यस्त्विति । पुंभिः स्वेच्छया पृथक् चतुर्भ्यः आश्रमेभ्यः पृथक्कल्पितः आश्रमोऽवधूतादिः स्वधर्मानुष्ठानाऽनन्तरमपि
धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेयोऽनुपयोगादित्याह—स्वभावेति । स्वभावेन ब्राह्मणादिस्वभावाऽनुगुण्येनाऽभिहित इज्यादिरूपः
स एवाऽस्योपशान्तये मनःप्रशान्तये कल्पतेऽतो न परधर्मस्योपयोग इत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एवं भगवदुपासनाङ्गभूता वर्णाश्रमधर्मा
उक्ताः अथ प्रधानभूतभगवदुपासनात्मकाष्टांगयुक्तभक्तियोगानुष्ठानप्रकारं वक्ष्यंस्तावत्तद्विरोधिनां कामक्रोधलोभभयशोकमोह-
दम्भतापत्रयनिद्रादीनां जयोपायानाह—धर्मार्थमपीत्यादिना । पूर्त्तमिष्टं तथा सत् इत्यन्तेन तत्र तावदसन्तोषस्य लोभात्मक-
स्याऽनर्थावहत्वं तन्निमित्ताया धनलिप्सायास्याज्यत्वं च वक्तुं दैवादुपनतेनैव द्रव्येण स्वधर्मं देहधारणं च कुर्यान्न तु तदर्थं धनं
कामयेतेत्याह—धर्मार्थमिति । अधनो निद्धनः पुमान् स्वधर्मार्थमपि यात्रार्थं देहधारणार्थमपि वा धनं वित्तं नेहेत न
कामयेत यात्रार्थमपि नेहेतेत्येतत्प्रपञ्चयति—अनीहेति, साद्धैः षड्भिः । महाऽहेरिवाऽनीहमानस्य यात्रार्थं धनार्थमपि चेष्टाम-
कुर्वतः दैवोपनतेन प्राणान् धारयमाणस्येत्यर्थः । अनीहाऽकामना एव वृत्तिदा जीवनावहा दैवादुपनतेन जीवतोऽकामयमान-
स्याकामनैव नितरां सुखजननद्वारा वृत्तिदेति भावः ॥ १५ ॥ * * तदेवाह—सन्तुष्टयेति । निरीहस्य सन्तुष्टस्य
दैवाल्लव्धेन सन्तुष्टस्य आत्मारामस्य स्वस्यात्माऽन्तरात्मा परमपुरुषस्तस्मिन् रममाणस्य स्वशरीरकन्नानन्दाऽनुभवपरस्य यत्सुखं
तत्कामलोभेन काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषु लोभेन सङ्गेन निमित्तेनार्थेहया धनेच्छया कामलोभनिमित्तकधनेच्छया
सर्वा दिशः प्रतिधावतो भ्राम्यमाणस्य पुंसः कुतो हेतोर्भवति अनीहया यत्सुखं तदीहया नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्राद्धादिकर्मग्रामो यथादिपात्रमुद्दिश्य कर्तव्यमित्यभिहितम् अधुना परमभागवतास्तदपि न कुर्वन्तीत्याशयेनाह—एक
इति, “सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इति शिक्षिताः एके भगवदेकार्पितदेहयात्रा ज्ञानिनः कर्ममयान् श्राद्धादि-

यज्ञानात्मसंयमने मनःसंयमनाग्नौ जुह्वति मानसयोगं कुर्वन्तीत्यन्वयः । आत्मसंयमनं विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञानेन्धनदीपिते यज्ञवित्तमाः मानसयज्ञप्रयोगपटवः अनीहा इति हेतुगर्भविशेषणं निवृत्तमार्गप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * * ननु, द्रव्ययज्ञं सन्त्यज्य ज्ञानयज्ञकरणे किं कारणमित्याशङ्क्य भूतभयजनकहेतुत्वेन निरयहेतुरयमित्याशयेनाह—द्रव्येति, एष द्रव्ययज्ञकारिसमुदायो मा मां हन्यादिति भूतानि विभ्यतीत्यन्वयः । ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इति विहितत्वात्तुक्तं कुर्वतो हृष्टा कथं भयं स्यात् ? इत्यत उक्तमतञ्ज इति, विध्यभिप्रायमजानन् “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” इत्यादिविहितविधेरभिप्रायः । अत एवाऽकरुण इत्युक्तम् एतादृशो सुरदेश्य इत्याशयेनोक्तमसुवृत्ति, “नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुवृत्प उक्थशासश्चरन्ति” इति श्रुतिर्हीत्यनेन गृह्यते, ध्रुवमित्यर्थं शब्दः श्रीहरिविमुखस्यानर्थं निश्चाययति । “असुन्वन्तं समं जतिदृणाशं यो न ते मयः” इति श्रुतेः । ते मयस्त्वत्प्रधानकः दृणाशं दुर्नाशम् असुन्वन्तं सुन्वद्विरोधिनम् अन्यथा “सुन्वन्तं वा पराचिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रा यज्वानो यज्वभिः स्पृष्टं मानाः” इति श्रुतेः ॥ १० ॥ * * ननु, तर्हि “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया” इति विधानं व्यर्थमिति तदुपायमाह—तस्मादिति । दैवोपपन्नेनाऽयाचितादिविधिना प्राप्तेन नीवारादिना तदभावे उत्पन्नेन फलशाकादिना ॥ ११ ॥ * * धर्मवित्त्वं नाम तत्प्रतिपक्षधर्मभेदलक्षणे ज्ञाते शुद्धं स्यादित्यतस्तच्छाखा आह—विधर्म इति, ॥ १२ ॥ * * अधर्मवद्विधर्मादीनां स्वरूपं दर्शयति—धर्मेति । अधर्मवद्वर्मेपीडनं विधर्मः अन्यस्य क्षत्रिया-देश्वोदितो विहितो धर्मो ब्राह्मणेनानुष्ठीयमानः परधर्मः दम्भेन क्रियमाणो धर्मो दंभः स चोपधर्म इत्युच्यते धर्मशब्दार्थ-मिच्छतां धारको हि धर्मस्तमर्थं भिनत्तीति स छलधर्म इत्युच्यते ॥ १३ ॥ * * पुम्भिः काम्यफलेच्छया कृतो यो धर्मः स आभास इत्युच्यते । हि शब्दः इयानेषां भेद इत्याह—धर्मप्रतिपक्षभेदस्वरूपमुक्त्वा धर्मप्रयोजनमाह—आश्रम इति । हि शब्द उत्तरत्रापि सम्बद्धयते तेन वर्णं लक्षयति—यो ब्राह्मणादिवर्णो यश्च ब्रह्मचर्याद्याश्रमः अत्र तत्तत्स्वभावानुसारेण भगवदर्पण-बुद्ध्या पृथक् पृथक् विहितो यो धर्मः स जीवस्योपशान्तये संसारनिर्मूलनाय कल्प्यते समर्थ्यते शास्त्रेष्विति शेषः । स्वभाव-पदसामर्थ्यात्सात्त्विको धर्मो मुक्तिहेतुर्नान्यः । राजसतामसः स्वर्गनरकादिहेतुः—

“धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ! । पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरे !” ॥

इति वचनात् अस्य जीवस्योपशान्तये मोक्षायेति वा ॥ १४ ॥ * * ननु, निष्कर्मणा पुरुषेण धर्मकरणं दुःसाध्यं अर्थाभावात्तस्मादधनेन तदर्थं कृष्यादिकं कर्म कर्तव्यमिति तत्राह—धर्मार्थमिति । तर्हि देहादियात्रार्थं कर्म कर्तव्यम् अन्यथा तत्राशे न पुरुषार्थाऽस्तुदय इति तत्राह—यात्रार्थमिति । नन्वेवं चेत्कथं देहयात्रासिद्धिः ? इति तत्राह—अनीहेति । अत्रानीहा स्वदेहपोषणायासनिवृत्तिः महाहेरजगरस्य ॥ १५ ॥ * * निरन्तरं भगवदुपासनामृतपायिनोऽनीहारमा-नन्दकारणमित्याह—सन्तुष्टयेति । यदृच्छयासन्तुष्टस्य यत्सुखं कामलोभेन कामभोगेच्छयार्थेहया धनयाचनप्रवृत्त्या च दिशो धावतः पुंसः कुतः कस्मात्कर्मणस्तत्सुखं लभ्यते ? इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धर्मबाध इति सार्द्धं कम । पाखण्डो वेदबाह्यः दम्भः सकपटः ॥ १३ ॥ * * स्वभाव इत्यर्द्धं कम ॥ १४-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत एवोक्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह एव इति । अनीहा निष्कामाः आत्मनो मनसो यत् संयमनं निग्रहः ज्ञानेन दीपितं तत्र कर्ममयान् यज्ञान् कर्माणि जुह्वति मनोनियमनस्यान्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * एषः अकरुणो मा मां हन्यात् हनिष्यति अतञ्जः आत्मतत्त्वाऽनभिज्ञः तथा च श्रुतिः “न तं विदाथ य इमा जजानाऽन्यद्युस्माक-मन्तरम्बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्य (तार्किकाः मीमांसकाः कार्मिमन्यः) आसुवृत्प उक्थशास (कर्मिण) श्ररन्तीति ॥ १० ॥ सर्वत्र सन्तुष्टः भूतान्यहिसन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * अधर्मवत् निषिद्धमिव ॥ १२ ॥ * * क्रममनादय पञ्चेमा व्याचष्टे—धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स विधर्मः अन्यस्य चोदितो विहितो यः सोऽन्यस्य परधर्मः यः पाखण्डः जटाभस्मादिधारणमयः दम्भः स्वस्य धार्मिकत्वज्ञापनामयो वा स उपधर्मः उपमा धर्मस्योपमा न तु धर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भिन्न-भेदः प्रकारान्तरेण व्याख्यानं यत्र दशावरान् विप्रान् विभोजयेदित्यत्र बहुव्रीहिं त्यक्त्वा दशभ्योऽवरान् नवाष्टौ वा नन्वेकादशेति तत्पुरुषव्याख्यानेन यः शब्दभित् स छलः । शब्दभृदिति पाठे धर्मशास्त्रमात्रं विभर्तीति तत् यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या-गोर्दानम् । इच्छया कृतः कल्पितदेवतापूजादिमयो यः स आभासः ॥ १३ ॥ * * तस्मात् स्वस्य भावेन जन्मनैव ब्राह्मणादिजालैव विहितः ॥ १४ ॥ * * अधनो निर्द्धनः यात्रार्थं देहनिर्वाहार्थं न ईहेत न वाञ्छेत् धनं प्रति न चेष्टेतेति वा अनीहमानस्य अवाञ्छतः अनीहा निष्कामत्वं निर्व्यापारत्वं वा महाहेरजगरस्य ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एतदेव सदाचारेण दृढीकरोति—एके इति । एके उत्तमाधिकारिणः उत्तमत्वमाह—यज्ञवित्तमाः—

“यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोसि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

मन्मना भव भद्रकतो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥”

इति भगदुक्तीत्या यज्ञरहस्यज्ञाः ज्ञानिनः भगवद्विषयकज्ञानवन्तः अनीहा निष्कामाः कर्ममयान् ज्ञानभक्ति-
प्राधान्यरहितान् भगवदाराधनविरुद्धान् संसारफलकानित्यर्थः । आत्मनो मनसः संयमने भगवत्प्रावण्ये ज्ञानदीपिते भगवानेव
सर्वात्मनाऽऽराधनीय इत्येवंभूतेन ज्ञानेनोदीपिते जुह्वति निःक्षिपन्ति न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * तस्मात्सकामाधि-
कारिविषयान् भूतभयावहानि हित्वा निष्कामः सन् भगवदाराधनात्मकानि कर्माणि कुर्यादित्याह—द्रव्ययज्ञैरिति, द्वाभ्याम् ।
द्रव्ययज्ञैर्भूतभयावहपशुपुरोडाशादिसाध्यैः मा माम् ॥ १०-११ ॥ * * अधर्मो निषिद्धाचारः पापदुर्मत्स्य शाखाः ॥ १२ ॥
धर्मस्य स्वधर्मस्य बाधो यस्माद्धर्मदृष्ट्या क्रियमाणात्सविधर्मः स्यात् अन्येनोदितः वनस्थादेर्विहितो गृहस्थादेः परधर्मः पाखण्डः
वेदविरुद्धस्मृतिप्रोक्तः दम्भो वा स्वस्य धार्मिकत्वख्यापनाय प्रकाशितो वा उपधर्मः उपमा शब्दस्य भित् भेदनं दुराग्रहादिना
मुख्यार्थाद्वियोजनं छलः ॥ १३ ॥ * * यस्तु आश्रमात्पृथक् स्वेच्छया कल्पितः स आभासः स्वधर्मं प्रशंसति—स्वभावेति ।
स्वभावविहितो वेदेन स्वभावतः स्वार्थे प्रामाण्यतो विहितो धर्मः प्रशान्तये कस्य नेष्टः सर्वस्येष्ट एव तस्मादधर्मशाखाः दूरतस्त्याज्या
इति भावः ॥ १४ ॥ * * अधनो धर्मार्थं स्वभोगार्थं वा धनश्रमं न कुर्यात्किन्तु ऋजुयत्नेन धर्मरक्षणं कुर्यादित्याह—
धर्मार्थमपीत्यादिना । अनीहोपरामः ॥ १५ ॥ * * स्वस्य क्षेत्रज्ञः स्वात्मान्तर्यामी तदारामस्यात एव सन्तुष्टस्यात एव
निरीहस्य यत्सुखं तत् कामस्य भोगस्य लोभेन या अर्थस्य धनस्येहा तथा दिशो धावतः कुतो न कुतोऽपि ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यत् एवमत एव केचिद्विवेकिनो हिंसागर्भद्रव्ययज्ञान् हित्वा केवलं ज्ञाननिष्ठा भवन्तीत्याह—एक इति । एके केचित्
ज्ञानिनो धर्मरहस्यं जानन्तः यज्ञवित्तमाः यज्ञयाथात्म्यविदः कर्ममयान् पशुपुरोडाशादिद्रव्यकान् यज्ञान् ज्ञानदीपिते आत्म-
परमात्मस्वरूपज्ञानेन दीपिते प्रज्वलिते आत्मनो मनसः संयमनं वशीकारः तस्मिन् प्रागाग्रौ जुह्वति । परमात्मानि मन्तानियम-
नस्यान्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि तेषां स्वर्गादिफलं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनीहा इति । निष्कामा इत्यर्थः ॥ ९ ॥
एवं कर्ममययज्ञयागे तेषामभिप्रायान्तरमप्याह—द्रव्ययज्ञैरिति । पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं पुरुषं दृष्ट्वा भूतानि पश्चा-
दीनि एष मा मां ध्रुवं हन्यादिति विभ्यतीत्यन्वयः । किमर्थं हन्यादित्यपेक्षायामाह—असुवृत्ति, स्वप्राणपोषकः स्वस्य स्वर्गादि-
विषयभोगार्थमित्यर्थः । तथापि परद्रोहं कथं कुर्यादित्याशङ्क्याह—अकरुण इति, दयाहीन इत्यर्थः । तथापि पापं कथं कुर्यात्त-
त्राह—अतज्ज्ञ इति, यज्ञादिधर्मरहस्यानामज्ञ इत्यर्थः । न च याज्ञीयहिंसाया अधर्मत्वोद्भावनं विधिस्पष्टे निषेधानवकाश इति
वैदिकसिद्धान्तविरुद्धमिति शङ्कनीयम्, दयया सर्वभूतेषु तुष्यत्याशु जनादनः’ इत्यादिक्यानुलोपादया संरक्षणे एव तात्पर्यम् ।
अतएव नैतादृशः परो धर्मः । दृष्ट्वा भूतानि विभ्यतीति दयाविरोधादिसावर्जनमात्रमेवोक्तं, न याज्ञीयहिंसाया अधर्मत्वमपीति
न कश्चिद्विरोध इति ॥ १० ॥ * * फलितमाह—तस्मादिति । तस्मादहिंसासदृश उत्कृष्टा धर्माऽन्यो नास्ति तस्माद-
त्यर्थः । अपिशब्देन कृष्याद्युपाजतान्नादेः सङ्ग्रहः । तथापि तस्य परपीडाहेतुकत्वादपकृष्टत्वसूचनायाह—धर्मविदिति ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥ * * एवं धर्मानभिधायथ धर्माभासान् दशयंतेषां त्याज्यत्वमाह—विधर्म इति । यत् इमं पञ्च
विधर्मादयः अधर्मवृक्षस्य शाखाभूतास्तो धर्मज्ञोऽधर्मवत् साक्षान्निषिद्धवत्त्यजेदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * विधर्मादीन् पञ्च
व्याचष्टे—धर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मस्य बाधः स्यात्स विधर्म इत्यर्थः । अन्यस्य क्षत्रियादेश्चोदितो
विहितो यो धर्मः सोऽन्यस्य ब्राह्मणादेः परधर्म इत्यर्थः । उपमेयस्यानुवादः उपधर्मस्त्विति । तस्य व्याख्यानम्—पाखण्डः वेद-
विरुद्धागमोक्तो धर्मः दम्भो वा परवञ्चनार्थो वा धर्मः उपधर्म इत्यर्थः । छलं व्याचष्टे—शब्दभिच्छल इति । शब्दस्य भित् भेदः
अन्यथाव्याख्यानं यस्मिन् सः । यथा द्वादशावरान् भाजयेदित्युक्ते द्वादशसङ्ख्याकेभ्योऽवरानेकादशेत्यादि । शब्दभृदिति पाठे
धर्मशब्दमात्रं विभर्त्तीति तथा । यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोर्दानम् ॥ १३ ॥ * * आभासं व्याचष्टे—यस्त्विति ।
यस्तु पुंभिः स्वेच्छया चतुर्भ्य आश्रमेभ्यः पृथगवधूताद्याश्रमः कलितः स आभासः । एवं सङ्गृहीतान्विधर्मादीन् धर्माभासान्
व्याख्याय ननु स्वधर्मानुष्ठानं विहाय परधर्मानुष्ठानस्य भगवत्त्वधर्मशास्त्रत्वं त्याज्यत्वं च विहितोल्लङ्घनान् स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं
धर्मभूयस्त्वार्थं परधर्मानुष्ठाने तु को दोष इत्याशङ्क्य ‘श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो
भयावहः’ । इत्यादिवाक्येभ्यः स्वधर्मेणैव फलसिद्ध्या परधर्मस्यानुपयोगाद्वयावहत्वाच्च स्वधर्मानुष्ठानानन्तरमपि स नानुष्ठेय

इत्यभिप्रायेणाह—स्वभावेति । ब्राह्मणत्वादिस्वभावेन विहितो यः पूर्वोक्तोऽध्ययनयागादिधर्मः स कस्य प्रशान्तये दुःखविनाशाय नेष्टः न समर्थः ? अपि तु स एव तत्र समर्थ इत्यर्थः । कल्पतेऽस्योपशान्तये इति तु पाठान्तरम् ॥ १४ ॥ * * एवं भगवदुपासनाङ्गभूता वर्णाश्रमधर्मा उक्ताः, अथ प्रधानभूतभगवदुपासनात्मकाष्टाङ्गयुक्तभक्तियोगानुष्ठानप्रकारं वक्ष्यंस्तावत्तद्विरोधिनां कामक्रोधलोभभयशोकमोहदम्भतापत्रयनिन्दादीनां जयोपायानाह—धर्मार्थमपीत्यादिना । पूर्वमिष्टं तथा सत इत्यन्तेन पञ्चदशश्लोकसमूहेन । तत्र तावदसन्तोषस्य लोभात्मकस्यानर्थवहत्वं तन्निमित्ताया धनलिप्सायास्याज्यत्वं च वक्तुं दैवादुपनतेनैव द्रव्येण देहनिर्वाहादि कुर्यादित्याह—धर्मार्थमिति । अधनो निर्धनः पुमान् स्वधर्मार्थं यात्रार्थं स्वदेहधारणार्थं वापि धनं नेहेत नैच्छेत् । धनार्थं न चेष्टेतेति वाऽर्थः । ननु धनाभावाद्वर्गसिद्धिर्न भवेत्तर्हि सा मा भवतु, परन्तु धनाभावेन भोजनाच्छादनादि विना जीवनमेव कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनीहेति । अनीहमानस्य देहयात्रार्थं धनार्थमपि चेष्टामकुर्वतः पुंसः अनीहा क्रियानिवृत्त्युपलक्षितदैवशब्दवाच्यप्रारब्धमेव वृत्तिदा जीविका सम्पादिकेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—महाहेरिवेति । अनीहमानस्याप्यजगरस्यानीहैव यथा जीविका सम्पादिका भवति तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तथाच प्रारब्धं विनाऽनेकधा प्रयतमानानामपि धनभोगादिप्राप्त्यदर्शनात् प्रत्युत श्रमशोकादिदर्शनाच्च प्रारब्धसत्त्वे त्वजगरस्योद्यमरहितस्यापि भोगदर्शनादव्यप्रतादर्शनाच्च प्रारब्धलब्धेनैव सन्तोषव्यमित्याह—सन्तुष्टस्येति । दैवलब्धेन सन्तुष्टस्य अतएव निरीहस्य निरुद्यमस्य निष्कामस्य स्वात्मारामस्य स्वस्यात्माऽन्तर्यामी भगवांस्तस्मिन् रममाणस्य ध्याननिष्ठस्य यत्सुखं भवति तत्सुखं काम्यन्ते इति कामाः शब्दादयो विषयास्तल्लोभेन दशदिशः प्रति धावतो भ्राम्यतः कुतः स्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत एवमतः केचित् ज्ञाननिष्ठा हिंसागर्भद्रव्ययज्ञान् जहतीत्याह । एक इति । यज्ञवित्तमाः यज्ञयाथात्म्यविदः, अनीहाः निष्कामाः, एके केचित्, ज्ञानिनः पूर्वोक्तकृष्टधर्मज्ञानवन्तः, कर्ममयान् यज्ञान्, पशुपुरोडाशादिद्रव्यकान् यज्ञानित्यर्थः । ज्ञानदीपिते, आत्मसंयमने, जुहति । परमात्मोपासनाप्रञ्जलितयोगाग्नौ मनसः संयमनात्मकं होमं, कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नीशरीरमिन्धमुरो वेदिर्लोमानि बहिः’ इत्यादिपुरुषविद्योक्तविधया कर्तव्यान्, क्रियामयान् यज्ञान् हित्वा, ज्ञानमयान् यज्ञाननुतिष्ठन्तीति भावः ॥ ६ ॥ * * ननु श्रुत्युक्तमपि द्रव्ययज्ञं संयज्य, ज्ञानयज्ञकरणे किं कारणमित्याशङ्क्य भूतभयजनकहेतुत्वेन निरयहेतुरयमित्याशयेनाह । द्रव्येति । द्रव्ययज्ञैः पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैः, यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा, भूतानि पश्वादीनि, एष यक्ष्यमाणः, अकरुणः निर्घृणः, अतश्च व्यापादनकालजपशुद्धुःखानभिज्ञ इत्यर्थः । असुतृप् अस्माकमसुभिः स्ववृत्तिकारकः, खलः, एवंविधोऽयं मा मां, ध्रुवं हन्यात् । हि इति, विभ्यति । अतो द्रव्ययज्ञः सर्वथा निरयहेतुरेवेति निश्चित्य द्रव्ययज्ञान् हित्वा ज्ञानयज्ञाननुतिष्ठन्तीति भावः ॥ १० ॥ * * ननु तर्हि ‘नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया’ इति विधानं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कायां तदुपायमाह । तस्मादिति । तस्मात्, धर्मवित् पूर्वोक्तभूतसुहृत्स्वरूपोत्कृष्टधर्मवित् पुमान्, दैवोपपन्नेन दैवादुपनतेन, मुन्यन्नेनापि मुन्यन्नेनैव, न तु मांसादिनेत्यर्थः । अहरहः, नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः, सन्तुष्टः सन्, कुर्यात् ॥ ११ ॥ * * तदेवं प्रासङ्गिकान् साधारणांश्च वर्णाश्रमधर्मानभिधायथ तेषां धर्माभासेभ्यः विविकित्वज्ञापनाय तान् संगृह्य दर्शयंस्तेषां त्याज्यत्वमाह । विधर्म इति । विधर्मः, परधर्मः, आभासः, उपमा, छलश्च, इमाः पञ्च, पञ्चमे धर्माभासा इत्यर्थः । अधर्मशाखाः, वृक्षरूपस्य अधर्मस्य शाखाभूताः, ततः धर्मज्ञः धर्मयाथात्म्यवित्, तान्विधर्मादीन् पञ्च, अधर्मवत् त्यजेत् ॥ १२ ॥ * * विधर्मादीन् पञ्च व्याचष्टे । धर्मबाध इति । धर्मबाधः, विधर्मः स्यात् । धर्मबुद्ध्या यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स्यात्, स विधर्म इत्यर्थः । अन्यस्य क्षत्रियादेश्वोदितो विहितोऽन्यचोदितः । स ब्राह्मणादेरिति शेषः । परधर्मः, क्षत्रियादेर्विहितो धर्मो ब्राह्मणादेः परधर्म इत्यर्थः । तुशब्दः किंचार्थः । पाखण्डः वेदविरुद्धागमोक्तत्वात्पाखण्डसंज्ञो धर्मः दम्भो वा परवञ्चनार्थमुपरिष्ठाज्जनेभ्यो दर्शयितुं धृतो दम्भात्मको धर्मोऽपीत्यर्थः । उपधर्म उपमाधर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भिन्न्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स शब्दमित् एवंविधो धर्मः, छलश्छलधर्म इत्यर्थः । यथा द्वादशवरान् भोजयेदित्युक्ते द्वादश अवरा येषु तानेवं बहुव्रीह्यर्थं परित्यज्य द्वादशभ्योऽवरानिति तत्पुरुषेण द्वादशसंख्याकेभ्योऽवरानेकादशेत्यर्थविधानं यत्र स छलधर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * यस्त्विति । यः पुंभिः, आश्रमात् चतुर्भ्य आश्रमेभ्य इत्यर्थः । पृथक्, इच्छया स्वेच्छया तु, स्वेच्छयैवेत्यर्थः । कृतः कल्पितः, स धर्मः, आभास आभासाख्यो धर्मः । स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेयोऽनुपयोगादित्याह । स्वभावेति । स्वभावेन ब्राह्मणादिस्वभावानुगुण्येन, विहितोऽभिहितः स्वभावविहितः इज्यादिरूप इत्यर्थः । धर्मः, अस्य धर्ममाचरतः पुंसः उपशान्तये, कल्प्यते हि । अतो परधर्मस्योपयोग इत्यर्थः । ‘कस्य नेष्टः प्रशान्तये’ इति पाठे, प्रशान्तये सः कस्य न इष्टः इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * भगवदुपासनाङ्गभूता वर्णाश्रमधर्मा उक्ताः । अथ प्रधानभूतभगवदुपासनात्मकभक्तियोगानुष्ठानप्रकारं वक्ष्यंस्तावत्तद्विरोधिनां

कामक्रोधलोभमयशोकमोहदम्भनिद्रादीनां जयोपायानाह धर्मार्थमित्यादिना 'पूर्तमिष्टं तथासत्' इत्यन्तेन । तत्र तावदसंतोषस्य लोभात्मकस्यानर्थावहत्वं तन्निमित्ताया धर्मलिप्सायास्याज्यत्वं च वक्तुं दैवादुपनतेनैव द्रव्येण स्वधर्मदेहधारणे च कुर्यान्न तु तदर्थं धनं कामयेतेत्याह । धर्मार्थमिति । अधनो निर्धनः पुमान्, धर्मार्थम् अपि, यात्रार्थं वा देहधारणार्थमपि, धनं वित्तं, न ईहेत न कामयेतेत्यर्थः । यात्रार्थमपि नेहेतेत्येतत् प्रपञ्चयति । अनीहेत्यादिभिः साद्धैः षड्भिः । महाहेरजगरस्य इव, अनीहमानस्य यात्रार्थं धनार्थमपि चेष्टामकुर्वतः, दैवाधिगतेनासून् धारयमाणस्येत्यर्थः । अनीहा अकामना, वृत्तिदा जीवनावहा, दैवोपनतेन जीवतोऽकामयमानस्याकामनैव नितरां सुखोत्पादनद्वारा वृत्तिदेति भावः ॥ १५ ॥ * * संतुष्टस्येति । निरीहस्य संतुष्टस्य, दैवाल्लब्धेन संतोषवतः, स्वस्यात्मा परमपुरुषन्तस्मिन्नारामो रमणं यस्य तस्य, स्वशरीरकपरब्रह्मानन्दानुभव-परस्येत्यर्थः । यत् सुखं, तत्, काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषु लोभस्तेन, अर्थेहया धनकाङ्क्षया, दिशः धावतः प्रतिदिशमट-मानस्य पुंसः, कुतः कस्माद्धेतोर्भवति । निरीहया यत् सुखं, तदीहया नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

इसीसे कोई-कोई यज्ञ तत्त्वको जाननेवाले ज्ञानी ज्ञानके द्वारा प्रज्वलित आत्मसंयमरूप अग्निमें इन कर्ममय यज्ञोका हवन कर देते हैं और बाह्य कर्मकलापोंसे उपरत हो जाते हैं ॥ ९ ॥ * * जब कोई इन द्रव्यमय यज्ञोंसे यजन करना चाहता है, तब सभी प्राणी डर जाते हैं; वे सोचने लगते हैं कि यह अपने प्राणोंका पोषण करनेवाला निर्दयी मूर्ख मुझे अवश्य मार डालेगा ॥ १० ॥ * * इसलिये धर्मज्ञ मनुष्यको यही उचित है कि प्रतिदिन प्रारब्धके द्वारा प्राप्त मुनि-जनोचित हविष्यान्नसे ही अपने नित्य और नैमित्तिक कर्म करे तथा उसीसे सर्वदा सन्तुष्ट रहे ॥ ११ ॥ * * अधर्मकी पाँच शाखाएँ हैं—विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा और छल । धर्मज्ञ पुरुष अधर्मके समान ही इनका भी त्याग कर दे ॥ १२ ॥ जिस कार्यको धर्मबुद्धिसे करनेपर भी अपने धर्ममें बाधा पड़े, वह 'विधर्म' है । किसी अन्यके द्वारा अन्य पुरुषके लिये उपदेश किया हुआ धर्म 'परधर्म' है । पाखण्ड या दम्भका नाम 'उपधर्म' अथवा 'उपमा' है । शास्त्रके वचनोंका दूसरे प्रकारका अर्थ कर देना 'छल' है ॥ १३ ॥ * * मनुष्य अपने आश्रमके विपरीत स्वेच्छासे जिसे धर्म मान लेता है, वह 'आभास' है । अपने-अपने स्वभावके अनुकूल जो वर्णाश्रमोचित धर्म हैं वे भला किसे शान्ति नहीं देते ॥ १४ ॥ * * धर्मात्मा पुरुष निर्धन होनेपर भी धर्मके लिये अथवा शरीर-निर्वाहके लिये धन प्राप्त करनेकी चेष्टा न करे । क्योंकि जैसे बिना चेष्टा किये अजगरकी जीविका चलती ही है, वैसे ही निवृत्तिपरायण पुरुषकी निवृत्ति ही उसकी जीविकाका निर्वाह कर देती है ॥ १५ ॥ जो सुख अपनी आत्मामें रमण करनेवाले निष्क्रिय सन्तोषी पुरुषको मिलता है, वह उस मनुष्यको भला कैसे मिल सकता है, जो कामना और लोभसे धनके लिये हाय-हाय करता हुआ इधर-उधर दौड़ता फिरता है ॥ १६ ॥

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः । शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपान्तपदः शिवम् ॥ १७ ॥
सन्तुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा । औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्याद् गृहपालायते जनः ॥ १८ ॥
असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः । स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते ॥ १९ ॥
कामस्यान्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् । जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥
पण्डिता बहवो राजन्बहुज्ञाः संशयच्छिदः । सदसस्पतयोऽप्येके असन्तोषात् पतन्त्यधः ॥ २१ ॥
असङ्कल्पाजयेत् कामं क्रोधं कामविवर्जनात् । अर्थानर्थैक्षया लोभं भयं तच्चावमर्शनात् ॥ २२ ॥
आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदुपासया । योगान्तरायान् मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया ॥ २३ ॥
कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात् समाधिना । आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तथा उपान्तपदः शर्कराकण्टकादिभ्यः शिवं सदा संतुष्टमनसः सर्वाः दिशः सुखमयाः ॥ १७ ॥ * * राजन् संतुष्टः केन वा न वर्तेत वारिणा जनः औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्यात् गृहपालायते ॥ १८ ॥ * * असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजः

विद्याः तपः यशः स्रवंति इन्द्रियलौल्येन च ज्ञानम् एव अवकीर्यते ॥ १६ ॥ * * * जनः च लुप्तदुःख्याम् कामस्य अन्तम् क्रोधस्य एतत्फलोदयात् याति दिशः जित्वा भुवः वा भुक्त्वा लोभस्य न ॥ २१ ॥ * * * राजन् बहवः बहुज्ञाः संशयच्छिदः एके सदसस्पतयः अपि असंतोषात् अधः पतन्ति ॥ २१ ॥ * * * असंकल्पात् कामम् अर्थान् अनर्थेक्षया लोभं तत्त्वामर्शनात् च भयम् ॥ २२ ॥ * * * आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ महदुपासया दंभम् मौनेन योगान्तरायान् कायाद्यनीहया हिंसाम् ॥ २३ ॥ * * * कृपया भूतजम् दुःखम् योगवीर्येण आत्मजम् सत्त्वनिषेवया च निद्राम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपानहौ पादयोर्यस्य स उपानत्पातस्य ॥ १७ ॥ * * * गृहपालः श्वा तद्वदाचरति ॥ १८-१९ ॥ * * * लुधा तृषा च जनः कामस्यांतं याति । अन्नोदकातिरिक्तकामांतराभावात् । क्रोधस्य वातं याति । एतस्य क्रोधस्य याति । एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्योदयान्निष्पत्तेः । दिशो जित्वाऽपि भुवो भुक्त्वाऽपि लोभस्य नैवांतं यातीत्यर्थः ॥ २०-२१ ॥ इदानीं कामादिजयोपायानाह असंकल्पादिति चतुर्भिः । जयेदिति यथाऽपेक्षमन्वेति । अर्थेऽनर्थदर्शनेन । तत्त्वामर्शनादद्वैतानुसंधानेन ॥ २२ ॥ * * * आन्वीक्षिक्याऽऽत्मानात्मविवेकेन महतां सात्त्विकानां सेवया योगस्यांतरायान् लोकवार्तादीन् ॥ २३ ॥ येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायेत तेष्वेव कृपया हिताचरणेन । दैवं देवोपसर्गनिमित्तं वृथा मनःपीडादि । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । “विमना विफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततः” इति । आत्मजं देहजम् । योगवीर्येण प्राणायामादिवलेन । सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिना ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

केन वा न वर्त्तत अपि तु वारिणापि वर्त्ततेत्यर्थः । यद्वा—केनांबुना येन केन वा संतुष्टः वार्यते मोक्षमार्गानुयायि- भिस्यज्यत इति वारि भोगलापत्र्यं तेन न वर्त्तत तस्यैव दैन्योत्पादकत्वात् । तदेवाह—औपस्थ्येति । उपस्थस्य कर्मोपस्थं सुरतं जिह्वायाः कर्म जैह्वं रसलेहनादि तयोस्ताभ्यां वा यत्कार्पण्यं दैन्यं तस्मात् । तद्वत्—श्वत् ‘कृशः काणः खञ्जः’ इत्यादिभर्तृहरिशतकोक्तेः ॥ १८ ॥ * * * ब्राह्मणेन सर्वथा संतोष एव सेव्य इत्याह—असंतुष्टस्येति । तेजो ब्रह्मवर्चस्वित्वं शापानुग्रहशक्तिर्वा । अवकीर्यतेऽधः पतति ॥ १६ ॥ * * * इत्यर्थ इति । “यत्पृथिव्यां त्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । न दुहन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य वा ।” इत्युक्तेरिति भावः ॥ २० ॥ * * * एके बहवः । संध्यभाव आर्षः ॥ २१ ॥ असंकल्पात् स्त्रीस्पर्शनादिना कामोत्पत्तावपि मया नैव स्त्री भोक्तव्येति संकल्पसदृशान्निश्चयात्कामं जयेत् । सादृश्ये नञ् यथा न भोक्तव्यमिति निश्चये सत्युपवासादौ लुत्पिपासाजयः । कामविवर्जनात् काम इच्छाविषयः । कोऽपि न हिंसनीय इति हिंसेच्छावर्जनात्क्रोधम् । अर्थं लोभ्ये वस्तुन्यायत्यामनर्थदर्शनाभ्यासाल्लोभं यद्वैकादशे वक्ष्यमाणे ‘भेदो वैरमविश्वासः’ इत्यादिना पंचदशानर्थस्तेषां तत्र विचारेण ‘भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्’ इत्युक्तेः “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति श्रुतेश्च । यद्वा—प्रारब्धफलस्यावश्यभोग्यत्वेन कः कस्य दुःखहेतुरित्यादितत्त्वविचारात् ॥ २२ ॥ * * * आत्मनः कदापि न नाशोऽस्ति तथा नात्मनः कदापि सर्वथा स्थितिर्नास्तीत्यादिविचारेण शोकमोहौ । दंभो हि पामरजनसंगादेव पुरुषस्योदेति महतां संगे तद्दोषश्रवणादिना स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः । मौनिनः पार्श्वं लोकाः प्रायो न गच्छन्ति ततः स्वयमेव लोकवार्ताद्यभावोऽपि भवतीति भावः ॥ २३ ॥ * * * येभ्यो भूतेभ्यः सर्पव्याघ्रादिभ्यः । स्वहिताहितकर्तारं सर्वं जानन्ति सर्वत्रांतर्गमिण एकेयादतो विरोधिनो हिताचरणे सोऽपि तदहितं न करोतीति भावः । देवोपसर्गा अग्निदाहादयस्तन्निमित्तकं वृथा मनःपीडादौ प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । कर्मण्यारब्धे तदसिद्धौ वैमनस्यं वृथैव दैवस्य दुर्निवार्यत्वादतोऽनिमित्ततो वृथैव संसीदति दुःखी भवतीति स्मृत्यभिप्रायः । समाधिना चित्तैकाग्र्येण । देहजं वातादिवैषम्यजम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सदेति । सदा सन्तुष्टमनसो जनस्य सर्वा दिशः सर्वे देशाः सुखमयाः सुखप्रचुरा एव । जीवभाव आर्षः । यथा उपानहौ पादयोर्यस्य तस्य शर्कराकण्टकादिभ्यः शिवम् व्यथाभावः तथा ॥ १७ ॥ * * * संतुष्ट इति । हे राजन् ! संतुष्टो जनः वारिमित्रेणापि केन हेतुना न वर्त्ततेति अपितु वारिणाऽपि वर्त्ततैव । यद्वा । दैवलब्धेन संतुष्टो जनः केन वा न वर्त्तत अपितु वारिणापि वर्त्तत । औपस्थ्यजैह्वकार्पण्यात् उपस्थजीह्वाजन्यसुखार्थदैन्यान्निमित्तात् जनः गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वदाचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * * असंतुष्टस्येति । असंतुष्टस्य विप्रस्येन्द्रियाणां लौल्येन विषयासक्त्या तेज आदयः स्रवन्ति क्षीयन्ते । ज्ञानं विवेकश्चावकीर्यतेऽपगच्छत्येवमन्वयः ॥ १६ ॥ * * * कामस्येति । अन्नजलविषयककामस्यान्तं लुप्तदुःख्यां

निवृत्ताभ्यां याति । यद्वा । स्वचन्दनवनितादिविषयस्य कामस्यान्तं लुप्तद्व्यामुत्पन्नाभ्यां याति । ताभ्यां व्याप्तस्यान्नोदक-
व्यतिरिक्तविषयककामाभावात् क्रोधस्याप्यन्तमेतस्य क्रोधस्य यत्फलं परपीडादिरूपं तस्योदयान्निष्पत्तेः जनो याति । लोभस्यान्तं
तु दिशो जित्वापि भुवो भुक्त्वापि जनो नैव याति ॥ २० ॥ ❀ ❀ पण्डिता इति । हे राजन् ! बहवः पण्डिताः शास्त्रज्ञाः
बहुज्ञाः बहुविधलौकिकाभिज्ञाः अत एव परस्यापि संशयान् छिन्दन्तीति तथा अत एव सदसः सभायाः पतयोऽप्येके जनाः
असन्तोषाद्धेतोरधो नरके पतन्ति । असन्धिरविवक्षणात् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कामादिजयोपायमाह—असंकल्पादिति ।
असंकल्पात् भोगार्हताबुद्धिवर्जनात् कामं विषयस्पृहां जयेत् । यद्वा । स्त्रीविषयकसंकल्पावर्जनात्कामं जयेत् । कामस्य क्रोध-
हेतुत्वात् कामाभावे क्रोधासंभवात् लोभं त्वर्थस्य तत्तत्पदार्थस्यानर्थक्षया अनर्थहेतुत्वासंधानेन जयेत् । भयं तु तत्त्वावमर्शनात्
“नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि” इत्याद्यात्मतत्त्वविचारादद्वैतानुसन्धानाद्वा जयेत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आन्वीक्षिक्येति आन्वीक्षिक्या
आत्मानात्मविवेकेन शोकमोहौ जयेत् । आत्मनोऽजातत्वेन विनाशाभावात् अनात्मनो देहादेर्जातत्वेन विनाशस्यावश्यकत्वादु-
भयत्रापि न शोकमोहावकाश इति भावः । दम्भं तु परप्रतारणात्मकं महतां सात्त्विकानामुपासया सेवया जयेत् । योगस्यान्त-
रायान् विप्रभूतान् वृथा लौकिकवार्तादिकांस्तु मौनेन तूष्णीभावेन जयेत् । कायाद्यनीहया धर्मकामार्थदेहादिचेष्टाराहित्येन
हिंसां जयेत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कृपयेति । भूतजं येभ्यो भूतेभ्यः स्वस्य दुःखमुत्पत्स्यते तेष्वेव कृपया हिताचरणेन जयेत् ।
दैवं देवोपसर्गनिमित्तं दुःखं समाधिना प्रारब्धजमिदमनिवार्यमिति मनःसमाधानेन जह्यात् त्यजेत् । आत्मजं देहजं व्याध्यादि-
रूपं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन जयेत् । निद्रां सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिनियमेन जयेत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं दैवोपनतया यात्रयाऽर्थेच्छायास्त्याज्यत्वमुक्तम् अथाऽसन्तोषस्य दुःखहेतुत्वं वक्तुं तावत् सन्तोषस्य सुखहेतुत्वमाह,
सदेति । सदा सन्तुष्टं दैवादुपनतेनैव सन्तुष्टं मनो यस्य तस्य पुंसः सर्वा दिशः सुखमयाः यत्र कापि गतस्य तस्य सुखमेवेत्यर्थः ।
यथा उपानहौ पादत्राणे पादयोर्यस्य स उपानत्पात् तस्योपानत्पदः शर्करादिभ्योऽपि शिवं सुखमेव तद्वत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀
हे राजन् ! सन्तुष्टश्चेत्को नु पुमान् वारिणापि न वर्त्तत सन्तुष्टस्तु वारिणापि यात्रां विधाय सुखयतीत्यर्थः । असन्तुष्टश्चेज्जन
औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्यादुपस्थजिह्वासुखार्थेदैन्यान्निमित्ताद् गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वत् आचरति ॥ १८ ॥ ❀ ❀
किञ्चाऽसन्तुष्टस्य ब्राह्मणस्य तेज आदयः स्रवन्ति तेजो ब्रह्मवर्चसं विद्याशास्त्रजन्यं ज्ञानं तप अनशनादिरूपं यशः प्रथा तथेन्द्रि-
यलौल्येनेन्द्रियार्थासक्त्या ज्ञानं विवेकादिजन्यमवकीर्यते च विक्षिप्यते च अपगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ किञ्च
कामक्रोधादयः सावधिकाः लोभस्त्वसन्तोषात्मको निरवधिक इत्याह—कामस्येति । जनः कामक्रोधलोभवान् जनः लुप्तद्व्यां
निवृत्ताभ्यामिति शेषः । निवृत्ताभ्यां लुप्तद्व्यां निमित्तभूताभ्यां कामस्यान्तं याति अन्नोदकादिना लुत्पिपासादौ निवृत्ते सति
अन्नादिव्यतिरिक्तकामान्तराभावात्कामस्यान्तं गच्छतीति भावः । तथा क्रोधस्याप्यन्तं तत्फलोदयात् तस्य क्रोधस्य यत्फलं
परपीडादिरूपं तस्योदयान्निष्पत्तेः हेतोर्याति लोभस्यान्तं तु भुवो दिशो जित्वा भुक्त्वाऽपि नैव याति ॥ २० ॥ ❀ ❀
अत एव हे राजन् ! बहवः पण्डिताः शास्त्रजन्यज्ञानवन्तः बहुज्ञाः बहुविधलौकिकवैदिकन्यायाभिज्ञाः अत एव संशयान्
छिन्दन्तीति तथाऽत एव सदसः सभायाः पतयोऽप्येके जनाः असन्तोषाद्धेतोरधो नरके पतन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवम-
सन्तोषस्यानर्थावहत्वमुक्तम् अथ कामादीनां जयोपायानाह—असङ्कल्पादिति, चतुर्भिः । असङ्कल्पाद्भोगार्हताबुद्धिधवर्जनात्कामं
शब्दादिविषयस्पृहां जयेत् । क्रोधं तु कामविवर्जनाज्जयेदित्यनुषङ्गः । क्रोधः कामानुभावविरोधिविषयकोऽमर्षः लोभं त्वसन्तोषा-
त्मकम् अर्थाऽनर्थक्षया अर्थे धनेऽनर्थक्षयाऽनर्थहेतुत्वदर्शनेन जयेत् । भयं तु तत्त्वावमर्शनात् चिदचिदीश्वरयाथात्म्यरूपतत्त्व-
त्रयाऽनुसन्धानात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आन्वीक्षिक्या—

“जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥ इत्यादि-
पर्यालोचनयेत्यर्थः । जातस्य विनाशो ध्रुव इति पर्यालोचनया शोकमोहौ, दम्भन्तु, महतामदाश्लिषकानां ज्ञानिनामुपासनया
सेवया, योगान्तरायान् योगस्यान्तरायभूतान्, लोकवार्तादींस्तु मौनेन भूतहिंसां कायाद्यनीहया स्वदेहादिषु निस्पृहया
जयेत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भूतजं दुःखमाधिभौतिकं दुःखं कृपया येभ्यो भूतेभ्यः स्वस्य दुःखं तेष्वेव कृपया दैवमाधिदैविकं
दुःखं समाधिना, इदं प्राप्तमेव किमस्माभिर्विधेयमित्येवं मनःसमाधानेन आत्मजं देहजमाध्यात्मिकं दुःखं योगवीर्येण योगबलेन
प्राणायामादिना निद्रां सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारसेवनेन जह्यात् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुस्त्यजेषु विषयेषु सर्वतो दिशं जाग्रत्सु निष्कर्मणः कथं सुखमुपलभ्यते ? इति तत्राह—सदेति “यस्वात्मरतिरेव
स्यादात्मवृत्तश्च मानवः” इत्यादेः एतमर्थं निदर्शयति—शर्करेति । शिवं सुखमाप्नोतीति शेषः । शर्कराः पाषाणशकलानि ॥ १७ ॥

अत्राद्यर्जनायासाभावेऽपि प्राणधारणार्थं पानीयादिप्रयत्नः स्यादेव “आपोमयाः प्राणाः” इति श्रुतेः । इति तत्राह—सन्तुष्ट इति । केन वा येन केनापि प्रयत्नमन्तरेणोपनतेन द्रव्येण लोकविलक्षणेन परमात्मना वा सन्तुष्टः विषयालम्बुद्धिमान् वारिणाऽपि न वर्ततेत्यन्वयः । ननु, सर्वात्मना सर्वनिषेधस्य कोऽभिप्रायः ? इत्याशङ्क्य किञ्चिदभ्यनुज्ञाते महान्दोषः स्यादलस्यन्दनवत् विधिं विना स्वतन्त्रवञ्जनस्य कार्पण्यदर्शनाच्चेत्याह—औपस्थ्येति । गृहं पालयतेऽसौ गृहपालः सारमेयस्तद्वच्चरति—

“कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ॥

क्षुधाक्रान्तो जीर्णो ह्यपि वरकपालापितगलः शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्येव मदनः”

इत्यादेः ॥ १८ ॥ * * उक्तार्थाऽनङ्गीकारे बाधकमाह—असन्तुष्टस्येति । तेजः शापानुग्रहशक्तिः रेतोलक्षणं वा विद्या शास्त्रविषया, ज्ञानं मनोत्थमखण्डं शास्त्रानुपेक्षि दीपज्वालानिभमवकीर्यते विक्षिप्यते शिलानिक्षिप्रपांसुपिण्ड-वन्नश्यतीत्यर्थः । ‘कृ विक्षेपे’ इति धातोः वृषभविषाणाहतसेतुवत् सुडागमाभावः छान्दसः “अवकीर्णी क्षतव्रतः” इत्यभिधानम् असन्तुष्टस्य विषयानलम्बुद्धेः ॥ १९ ॥ * * अत्रानलम्बुद्धिर्द्वेधा विषयाणामुपर्युपरिभोगतृणैका द्वितीया विश्रान्तविश्रान्ते तत्पर्याप्तं भवतीत्यतो न व्ययामि किन्तु राशीकरोमीत्याकाङ्क्षा तत्र प्रथमाया अलम्भे कामः क्रोधश्च तयोरुभयोः शान्तिरनायास-साध्या द्वितीयाया लोभाऽपरपर्यायाया नाशो दुःसाध्य इत्याह—कामस्येति । जनोद्धृक्कुरिताभ्यां क्षुत्तृड्भ्यां कामस्योपस्थादि-विषयतृष्णापरपर्यायस्यान्तं नाशं याति कुत इत्यत उक्तं हीति “विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः” इति स्मृतेः प्रसिद्धेः एतत्फलोदयात् एतयोः क्षुत्तृषोरशनपानलक्षणभोगाभ्यां तृप्तिरक्षणफलोत्पत्तेः तदलोभोत्पन्नस्य क्रोधस्य च शान्तिं याति । दिशो जित्वा भुवो भुक्त्वाऽपि लोभस्यान्तं यागाद्युपाधिना वित्तव्ययेच्छालक्षणं न यातीत्यन्वयः ॥ २० ॥ * * ननु, बहुत्यागेन वित्तव्ययेन स्वयं नष्टः स्यात्—

“अल्पसारस्तु यो मोहाद्विस्तारं कर्तुमिच्छति । स विनश्यति दुर्मेधा नारिकेलाम्बुकं यथा”

इति वचनात् तस्माल्लोभो महान्गुणो देहयात्राहेतुत्वादित्यत्राह, पण्डिता इति । पाण्डित्यं नाम सभाकम्पादिदोष-राहित्यं तत्पूर्वस्यापि किं न स्यादित्यत उक्तं, बहुज्ञा इति । सर्वज्ञं घटदीपप्रभावन्नेत्याह—संशयच्छिद इति । एवंविध-धर्मवन्तः क इति तत्राह, सदसस्पतय इति । एतादृशाश्च केचनेत्याह—एक इति । एवंविधा अपि असन्तोषाल्लोभादधः कीटादियोनौ पतन्तीति यस्मात्तस्मादवैष्णवविषय एव लोभो गुणो ननु वैष्णवविषय इति भावः । एके असन्तोषादिति सन्धिकार्याभावो यदि तर्हि इति पदद्वयाध्याहारसूचनार्थः । यद्येवंविधा असन्तोषाद्यथा योग्यं यथालब्धद्रव्यं यथापात्रं न निगुञ्जते तर्ह्यधः पतन्तीत्यभ्युपगमसिद्धान्तोऽयं न केवलमसन्तुष्टस्य विद्यादिनाशोऽपि त्वधऽपातः स्यादित्यतो वाह—पण्डिता इति ॥ २१ ॥ * * इदानीं कामादिजयोपायमाह—असङ्कल्पादिति । अत्र सङ्कल्पोऽपि द्विविधः पुण्यविषयः पापविषयश्चेति । अत्रासङ्कल्पात्पापविरुद्धपुण्यविषयादित्यर्थः । कामान् निषिद्धान् क्रोधः कामितालाभकारणः कारण-नाशेन कार्यनाश इत्यर्थः । अनर्थकार्यस्य लोभस्य नाशः केनेति तत्राह—अर्थेषु राजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्वययो नश्वरफल-हेतुरिति निरीक्षणेन च तत्त्वावमर्शनात् तत्त्वज्ञानादयं वैष्णवसिद्धान्तसञ्चलनम् “भी भयसञ्चलनयोः” इति धातुः ॥ २२ ॥ शोकमोहौ देहगताऽन्तःकरणस्यैव नान्यस्य स्वतश्चिदानन्दस्वरूपस्याऽसम्भवात् इत्यादिकया आन्वीक्षिक्या अनुकूलतर्का-पेतव्यामिज्ञानेन आत्मन्यविद्यमानमहिमारोपो दम्भः महतां प्रावण्यादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिलञ्जितानां पुरुषाणां निरन्तरनिषेधया सद्गुणाभ्यासलक्षणया योगान्तरायान् भगवदुपासनाविघ्नान्मौनेन सम्भाषणवर्जनेन जयेदिति शेषः । कामाद्यनीहया कामादिनिषिद्धेच्छाराहित्येन विवादलक्षणांहिंसां जयेद् इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * भूतजं भौतिकं दुःखमुन्मादादिकं वा कृपया मन्त्रौषधसामर्थ्येन ‘कृपू सामर्थ्ये’ इति धातुः अनुकोशलक्षणगुणेन वा दैवमाधिदैविकं दुःखं समाधिनेन्द्रादिदेवताध्यानेन “यस्यै देशतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वष्टं करिष्यन्”, “कारीर्या यजेत वृष्टिकामः” इति श्रुतेः । अनावृष्ट्यादिदुःखं जह्यात् क्षीरसागरतरङ्गसीकराप्लुतश्रीनारायणध्यानेन वा आत्मजमाध्यात्मिकं दुःखं योगवीर्येण अष्टाङ्ग-सामर्थ्येन पवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सत्त्वनिषेधया सात्त्विकपुरुषनिषेधया निद्रामज्ञानम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सन्तुष्ट इति । केन वा न वर्त्तत अपितु वारिणाऽपि वर्त्ततेत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥ * * असङ्कल्पादिति युग्मकम् । तत्त्वावमर्शेन परमेश्वराधीनताविचारेण कृपयेति सादूर्ध्वकम् ॥ २२-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपानहौ पादयोर्यस्य स उपानत्पात् तस्य ॥ १७ ॥ * * केन वा न वर्तेत अपितु वारिणापि वर्तेतेत्यर्थः । उपस्थस्य कर्म औपस्थ्यं तत्र कार्पण्यात् गृहपालः श्वा ॥ १८ ॥ * * अवकीर्यते अधः क्षिप्रं भवति ॥ १९ ॥ * * असन्तोषो हि लोभमूलको भवति लोभस्य तु दुर्जयत्वादसन्तोषो दुर्वार इत्याह—कामस्येति, द्वाभ्याम् । लुत्तृङ्भ्यामिति भोज्यस्यालाभे लुत्तृषोरतिदीप्तत्वे धाधुदाहप्रवृत्तेरिति भावः । एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्योदयान्निष्पत्तेः दिशो जित्वाऽपि भुवो भुक्त्वाऽपि लोभस्य वासनात्मकस्यान्तं न प्राप्नोति भक्ष्यविषयकलोभस्य तूदरपूर्यैव शान्तिरिति दुरुपशमत्वाभावात्त्रासौ पृथग्निर्दिष्टः ॥ २० ॥ * * लोभप्राबल्ये गुणानां वैयर्थ्यमाह—पण्डिता इति ॥ २१ ॥ * * तर्हि कथमेतान् जयेत् ? इत्यपेक्षायामाह—असङ्कल्पात् स्त्रीस्मरणादिना कामोत्पत्तावपि नैव स्त्री मया सम्भोक्तव्येति सङ्कल्पसदृशान्निध्यात् कामं जयेत् सादृश्ये नञ् यथाद्य न भोक्तव्यमिति निश्चये सत्युपवासादौ लुत्पिपासाजयः कामविवर्जनात् काम इच्छाविषयः कोऽपि न हिंसनीय इति (जिघांसा नैव कार्येति) हिंसेच्छावर्जनात् क्रोधं जयेत् अर्थे लोभ्ये वस्तुनि आयत्यामनर्थदर्शनाभ्यासाल्लोभं तत्त्वावमर्शनात् प्रारब्धफलस्यावश्यभोग्यत्वेन कः कस्य दुःखहेतुरित्यादितत्त्वविचारात् आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविचारेण ॥ २२-२३ ॥ * * येभ्यो भूतेभ्यो दुःखं जायेत तेष्वेव कृपया हिताचरणेनेत्यर्थः । दैवं दैवोपसर्गनिमित्तवृथामनःपीडादि । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन “विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्तः” इति समाधिना भगवति चित्तैकाग्र्येण आत्मजं देहोत्थं दुःखं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाल्पाहारादिना प्राणिमात्रपरिचर्यया वा रजस्तमसी सत्त्वेन सत्त्वाधिक्येन सत्त्वं च उपशमेन तत्कार्येणौदासीन्येन ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उपानहौ पादयोर्यस्य सः उपानत्पात्तस्य शिवमयाः कल्याणप्रचुराः ॥ १७ ॥ * * सन्तुष्टः वारिणा अपिशब्दा-
च्छाकादिना केन वा “कं ब्रह्म” इति श्रुतेः । विश्वभरेण भगवता वा न वर्तेत न जीवेत अपितु जीवेतैवेत्यर्थः । असन्तुष्टो
जनस्त्वौपस्थ्यजैह्वययोः शिभ्ररसनसुखयोः कार्पण्यात् गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वदाचरति ॥ १८-१९ ॥ * * अन्नोदकाति-
रिक्तकामान्तराऽभावात् एतत्फलोदयात्क्रोधस्य यत्फलं जयपराजयादि तदुदयात् ॥ २०-२१ ॥ * * कामादिजयोपायं
दर्शयति—असङ्कल्पादित्यादिना । भयं संसारभयं तत्त्वावमर्शनात् तन्निवर्तकभगवद्व्यानावृत्तेः ॥ २२ ॥ * * आन्वी-
क्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन योगस्य ध्यानस्य अन्तरायान् निष्फलवादादीन् ॥ २३ ॥ * * कृपया भूतहिताचरणेन दैवं
समाधिना परदेवाभिनिवेशेन आत्मजं मनोभवं योगवीर्येण चित्तैकाग्र्यबलेन ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सन्तोषस्य सुखहेतुत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सदेति । सदा दैवलब्धेनैव सन्तुष्टं मनो यस्य तस्य सर्वा दिशः शिवमयाः
सुखमयाः, यत्र कुत्र गतस्यापि सुखमेवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—शर्करेति । उपानहौ पादरक्षणे पादयोर्यस्य स उपानत्पात् तस्य
यथा शर्करादिभ्यः शिवं भयाभावः, तथा सर्वदुःखहेतुभ्यो विषयेभ्योऽस्य भयं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * अतो वारि-
मात्रेणापि सन्तोष एवोचित इत्याह—सन्तुष्ट इति । हे राजन् वारिमात्रेणापि केन हेतुना जनः सन्तुष्टो न वर्तेतेति न जानामीति
शेषेणान्वयः । नन्वसन्तोषे कोऽतिमहान् दोषो येनाश्चर्यमिव वदसीत्यपेक्षायामसन्तोषे दोषमाह—औपस्थ्येति सार्द्धेन त्रयेण ।
औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्यात् उपस्थजिह्वाजन्यसुखार्थेदेन्यान्निमित्तात् जनः गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वदाचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
असन्तुष्टस्य विप्रस्येन्द्रियलौल्येन इन्द्रियाणां विषयासक्त्या तेजआदयः स्रवन्ति क्षीयन्ते, ज्ञानं विवेकश्चावकीर्यतेऽपगच्छत्येवे-
त्यन्वयः । तेजो वेदाध्ययनादिजन्यः प्रभावः । विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानम् । तपः व्रतोपवासादिजन्यमदृष्टम् । यशः सत्कीर्तिः ॥ १९ ॥
किञ्च कामक्रोधादयो दोषाः सावधिकाः, असन्तोषात्मको लोभस्तु निरवधिक इत्याह—कामस्येति । अन्नजलविषयककामस्यान्तं
लुत्तृङ्भ्यां निवृत्ताभ्यां याति । यद्वा स्रक्चन्दनवनितादिविषयस्य कामस्यान्तं लुत्तृङ्भ्यामुत्पन्नाभ्यां याति, ताभ्यां व्याप्त्या-
न्नोदकव्यतिरिक्तविषयककामाभावात् । अन्नोदकविषयकस्य कामस्याप्यन्तं उदरभरणाजनो याति । क्रोधस्याप्यन्तं एतस्य
क्रोधस्य यत्फलं परपीडादिरूपं तस्योदयान्निष्पत्तेर्जनो याति । लोभस्याप्यन्तं तु दिशो जित्वाऽपि भुवो भुक्त्वाऽपि जनो नैव
यातीत्यन्वयः ॥ २० ॥ * * अत एव हे राजन् बह्वः पण्डिताः शास्त्रजन्यज्ञानवन्तः बहुज्ञाः बहुविधलौकिकवैदिकन्या-
याभिज्ञा अतएव परस्यापि संशयान् छिन्दन्तीति तथा अतएव सदसः मन्त्रायाः पतयोऽप्येके जनाः असन्तोषाद्धेतोः अधः नरके

पतन्तीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * एवमसन्तोषस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वाऽथ कामादीनां जयोपायानाह-असङ्कल्पादिति चतुर्भिः । असङ्कल्पात् भोगार्हताबुद्धिवर्जनात् कामं शब्दादिविषयस्पृहां जयेत् त्यजेत् । क्रोधं तु कामविवर्जनात् जयेत् कामात् क्रोधोऽभिजायते' इति वाक्यात्कामस्य क्रोधहेतुत्वात् कामाभावे क्रोधो नैव जायते, कामसत्त्वे हि तद्विषयप्राप्तिप्रतिबन्धकविषये क्रोध उत्पद्यते इति प्रसिद्धत्वात् । लोभं त्वर्थस्य तत्तत्पदार्थस्यानर्थक्षया अनर्थहेतुत्वानुसन्धानेन जयेत् "यावत् कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तो निखनन्त्येव हृदये शोकशङ्कवः" इति वचनात् । भयं तु तत्त्वावमर्शनात् । 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः' इत्याद्यात्मतत्त्वविचारात् जयेत् त्यजेत् ॥ २२ ॥ * * आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविवेकेन शोकमोहौ जयेदित्यन्वयः । आत्मनोऽजातत्वेन विनाशाभावात् अनात्मनो देहादेर्जातत्वेन विनाशस्यावश्यकत्वादुभयत्रापि न शोकमोहावकाश इति भावः । दम्भं तु परप्रतारणात्मकं महतां विवेकिनां भगवद्भक्तानामुपासनया सेवया अनुवृत्त्या जयेत् त्यजेत् । योगस्यान्तरायान् विघ्नभूतान् वृथालौकिकवार्त्तादींस्तु मौनेन तूष्णीम्भावेन जयेत् । कायाद्यनीहया धर्मकामार्थदेहादिचेष्टाराहित्येन हिंसां जयेत् ॥ २३ ॥ * * भूतजं येभ्यो भूतेभ्यः स्वस्य दुःखमुत्पत्स्यते तेष्वेव कृपया हिताचरणेन जयेत् । दैवमाधिदैविकं दुःखं समाधिना ईश्वरेच्छया स्वप्रारब्धानुसारिण्येदं प्राप्तमत्रास्माभिः किं कर्त्तव्यमिति मनःसमाधानेन जह्यात् त्यजेत् । आत्मजं देहजं व्याध्यादिरूपं योगवीर्येण प्राणायामादिप्रभावेण जयेत् । निद्रां सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिनियमेन ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथासन्तोषस्य दुःखहेतुत्वं वक्तुं तावत् संतोषस्य सुखहेतुत्वमाह । सदेति । सदा; संतुष्टमनसः दैवोपनत एव संतोषयुक्तमानसस्य पुंसः, सर्वा दिशः, सुखमयाः । यत्र कापि गतस्य तस्य तत्र सुखमेवेत्यर्थः । यथा उपानहौ पादत्राणे पादयोर्यस्य तस्य, शर्कराकण्टकादिभ्यः, शर्कराः पाषाणशकलाः, कण्टकाः कर्कन्धादेः, तेभ्य इत्यर्थः । शिवं सुखं, तद्वत् ॥ १७ ॥ संतुष्ट इति । हे राजन्, संतुष्टश्चेत् को नु पुमान् वारिणापि, न वर्त्तत । संतुष्टस्तु वारिणापि यात्रां विधाय मुख्यतीत्यर्थः । केन वेति पाठे, वारिणापि संतुष्टः, केन हेतुना, न वा वर्त्तत । यद्वा संतुष्टः, वारिणापि, केन सुखेन न वा वर्त्तत । अपि तु वर्त्ततैव । न वेति काकुः । जनः । असंतुष्टश्चेदिति शेषः । औपस्थजिह्वासुखाप्यर्थकदैर्न्यान्निमित्तात्, गृहपालायते गृहपालः श्वा तद्वदाचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * असंतुष्टस्येति । किं च असंतुष्टस्य संतोषवर्जितस्य, विप्रस्य ब्राह्मणस्य, तेजो ब्रह्मवर्चसं, विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं, तपोऽनशनादिरूपं, यशः सत्कीर्त्तिः, इन्द्रियलौल्येन, इन्द्रियार्थासक्त्येत्यर्थः । स्रवन्ति । ज्ञानं विवेकादिजन्योऽवबोधश्च, अवकीर्यते विक्षिप्यते एव । अपगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * किं च काम-क्रोधादयः सावधिका असन्तोषात्मको लोभस्तु निरवधिक इत्याशयेनाह । कामस्येति द्वाभ्याम् । कामस्येति । जनः कामक्रोध-लोभवान् लोकः, द्रुतृड्भ्यां, कामस्य अन्तं, याति । 'विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः' इति स्मृतिप्रसिद्धेः क्रोधस्य, अन्तम् एतत्फलोदयात् एतस्य क्रोधस्य, फलं परपीडा तन्निष्पत्तेर्हेतोस्तदन्तमपि यातीत्यर्थः । लोभस्य, अन्तं तु, भुवः संबन्धनीः दिशः, जित्वा भुक्त्वापि, यद्वा । दिशः जित्वा, भुवः भुक्त्वापि, न याति ॥ २० ॥ * * पण्डिता इति । हे राजन्, अत एव बहुज्ञाः बहुविधलौकिकवैदिकन्यायाभिज्ञाः, संशयान् छिन्दन्तीति संशयच्छिदः अत एव, सदसः, सभायाः पतयः, एवं-विधा बहवः पण्डिताः एके केचन जनाः अपि, असन्तोषाद्धेतोः, अधः नरके, पतन्ति ॥ २१ ॥ * * असन्तोषस्यैवमनर्थावहत्वमुक्तमथ कामादीनां जयोपायानाह चतुर्भिः । असंकल्पादिति । असंकल्पात् भोगार्हताबुद्धिवर्जनात् कामं शब्दादिविषय-स्पृहां, जयेत् । तथा च मोक्षधर्मेण 'काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि' इति मङ्गिकावयम् । क्रोधं तु, कामविवर्जनात् जयेत् । अर्थे धनेऽनर्थेक्षा तया, अर्थे पञ्चदशानर्थसमीक्षणेनेत्यर्थः । लोभं जयेत् । तत्त्वावमर्शनात् चिदचिदीश्वररूपतत्त्वत्रययाथाम्यानुसंधानात्, भयं जयेत् ॥ २२ ॥ * * आन्वीक्षिक्येति । आन्वीक्षिक्या 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्यादिनोक्तेनात्मानात्मविवेकेन, शोकमोहौ जयेत् । दम्भं तु, महतामदाम्भिकानां ज्ञानिनामुपासा सेवा तया, जयेत् । योगान्तरायान् योगस्यान्तरायभूतलोकवार्त्तादीन्, मौनेन संभाषण-वर्जनेन, जयेत् । कामाद्यनीहया शास्त्रनिषिद्धकामादिकेच्छराहित्येन, हिंसां जयेत् । पाठान्तरे स्वदेहादिषु निःस्पृहताया, हिंसां जयेत् ॥ २३ ॥ * * कृपयेति । भूतजं दुःखं कृपया, जयेत् । येभ्यो भूतेभ्यः स्वस्य भयं जायेत, तेष्वेव तद्धिताचरण-रूपकृपातः भूतजदुःखजयो भवेदित्यर्थः । दैवमाधिदैविकं दुःखं, समाधिना मनःसमाधानेन, तद्दुःखमुक्तं आज्ञवल्क्येन 'विमना विफलरम्भः संसीदत्यनिमित्ततः' इति । आत्मजं देहजमाध्यात्मिकं दुःखमित्यर्थः । योगवीर्येण प्राणायामादिना योगबलेन, जयेत् । निद्रां सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारसंसेवनेन, जयेत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

जैसे पैरोंमें जूता पहनकर चलनेवालेको कंकड़ और काँटोंसे कोई डर नहीं होता—वैसे ही जिसके मनमें सन्तोष है, उसके लिये सर्वदा और सब कहीं सुख-ही-सुख है, दुःख है ही नहीं ॥ १७ ॥ * * युधिष्ठिर ! न जाने क्यों मनुष्य केवल जलमात्रसे ही सन्तुष्ट रहकर अपने जीवनका निर्वाह नहीं कर लेता । अपितु रसनेन्द्रिय और जननेन्द्रियके फेरमें पड़कर यह बेचारा घरकी चौकसी करनेवाले कुत्तेके समान हो जाता है ॥ १८ ॥ * * जो ब्राह्मण सन्तोषी नहीं है, इन्द्रियोंकी लोलुपताके कारण उसके तेज, विद्या, तपस्या और यश क्षीण हो जाते हैं और वह विवेक भी खो बैठता है ॥ १९ ॥ * * भूख और प्यास मिट जानेपर खाने-पीनेकी कामनाका अन्त हो जाता है । क्रोध भी अपना काम पूरा करके शान्त हो जाता है । परन्तु यदि मनुष्य पृथ्वीकी समस्त दिशाओंको जीत ले और भोग ले, तब भी लोभका अन्त नहीं होता ॥ २० ॥ * * अनेक विषयोंके ज्ञाता, शङ्काओंका समाधान करके चित्तमें शास्त्रोक्त अर्थको बैठा देनेवाले और विद्वत्सभाओंके सभापति बड़े-बड़े विद्वान् भी असन्तोषके कारण गिर जाते हैं ॥ २१ ॥ * * धर्मराज ! सङ्कल्पोंके परित्यागसे कामको, कामनाओंके त्यागसे क्रोधको संसारी लोग जिसे 'अर्थ' कहते हैं उसे अनर्थ समझकर लोभको और तत्त्वके विचारसे भयको जीत लेना चाहिये ॥ २२ ॥ * * अध्यात्मविद्यासे शोक और मोहपर, सन्तोकी उपासनासे दम्भपर, मौनके द्वारा योगके विघ्नोपर और शरीर-प्राण आदिको निश्चेष्ट करके हिसापर विजय प्राप्त करनी चाहिये ॥ २३ ॥ * * आधिभौतिक दुःखको दयाके द्वारा, आधिदैविक वेदनाको समाधिके द्वारा और आध्यात्मिक दुःखको योगबलसे एवं निद्राको सात्त्विक भाजन, स्थान, सङ्ग आदिके सेवनसे जीत लेना चाहिये ॥ २४ ॥

रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च । एतत् सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ॥ २५ ॥
यस्य साक्षाद् भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । मत्प्राप्त्याः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥ २६ ॥
एष वै भगवान्साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः । योगेश्वरारवमृग्याङ्गिप्रलोको यं मन्यते नरम् ॥ २७ ॥
षड्वर्गसंयमैकान्ताः सर्वा नियमचोदनाः । तदन्ता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥
यथा वार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न विभ्रति । अनर्थाय भवेयुस्ते पूतमिष्टं तथासतः ॥ २९ ॥
याश्चित्तावजय यतः स्यान्नेः सङ्गाऽपरिग्रहः । एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भिक्षामिताशनः ॥ ३० ॥
देशे शुचौ समे राजन्संस्थाप्यासनमात्मनः । स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतज्ज्वङ्ग ओमिति ॥ ३१ ॥
प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः । यावन्मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वेन च रजः तमः च जयेत् उपशमेन च सत्त्वं एतत् सर्वं पुरुषः गुरोः भक्त्या हि अञ्जसा जयेत् ॥ २५ ॥
यस्य साक्षात् भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ मत्प्राप्त्याः तस्य सर्वम् श्रुतम् कुञ्जरशौचवत् ॥ २६ ॥ * * एषः वै भगवान् साक्षात् प्रधानः पुरुषेश्वरः योगेश्वरः विमृग्याङ्गिः वै लोकम् नरम् मन्यते ॥ २७ ॥ * * सर्वाः नियमचोदनाः षड्वर्ग-संयमैकान्ताः तदन्ताः यदि योगान् नो आवहेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥ * * यथा वार्तादयः अर्थाः योगस्य अर्थम् न विभ्रति ते अनर्थाय भवेयुः तथा असतः पूतम् इष्टम् (अनर्थाय भवति ॥ २९ ॥ * * यः चित्तविजये यतः (सः) निःसंगः अपरिग्रहः एकः विविक्तशरणः भिक्षुः भिक्षामिताशनः स्यात् ॥ ३० ॥ * * राजन् (योगी शुचौ समे देशे आत्मनः स्थिरम् सुखम् आसनम् संस्थाप्य तस्मिन् ऋज्वङ्गः ओं इति (जपन्) आसीत् ॥ ३१ ॥ * * यावत् मनः कामान् त्यजेत् (तावत्) स्वनासाग्रनिरीक्षणः पूरकुम्भकरेचकैः प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात्तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात्तत्राह यस्येति । मर्यासदुधीर्मनुष्य इति दुर्बुद्धिः । तस्य शास्त्रश्रवणं कुञ्जरस्नानवद्वयर्थम् ॥ २६ ॥ * * ननु गुरोरपि पुत्रादयस्तं नरमेव मन्यन्तेऽत आह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव भवेत् लोकस्य नरोऽसाविति बुद्धिर्भातिरित्यर्थः । यद्वा न हि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोऽपि गुरुर्भगवान्न भवेत् । यथैष श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियतैन्द्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् । अन्यथा तं प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह । षड्वर्गेति । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षड्विधवर्गस्य यः संयमस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । न च तावताऽपि चरितार्था इत्याह तदन्ताः सत्योऽपि यदि योगान्धारणाध्यानसमाधीनो आवहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * एतदेव दृष्टान्तेनाह । यथा वार्तादयः कृष्यादयोऽर्थान्तफलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयति प्रत्युतानर्थाय संसारायैव । असतो बहिर्मुखस्येष्टा-पूर्ताद्यपि तथा ॥ २९ ॥ * * एवं योगं युञ्जतोऽपि यस्य कुटुंबादिसंगेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह । यश्चित्तस्य विजये यत्त उद्युक्तः स भिक्षुः स्यात्संन्यसेत् । तथा च स्मृतिः । “द्वंद्व्राहतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभंगादिकारणम् । लक्षयित्वा गृही स्पर्ष्टं संन्यसेदविचारयन्” इति । भिक्षया प्राप्तं मितमशनं यस्य सः ॥ ३० ॥ * * ऋजु सममंगं यस्य सः । सुखं यथा भवत्येवमासीत् । आमित्युच्चारयन्निति शेषः ॥ ३१-३३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सत्त्वेन सत्त्वाधिक्येन । उपशमेनौदासीन्येन । सर्वेषां मुख्यं जयप्रकारमेकमेवाह—एतत्पूर्वोक्तं कामादिकं सर्वं गुरौ सुदृढभक्तांजसा शीघ्रमनायासेनैव जयेत् । “सर्वरोगोपशमनमेकमेव महौषधम्” इतिवत् ॥ २५ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । साक्षाद्भगवतीत्युक्तेर्भगवदंशबुद्धिरपि गुरौ नो कार्येति भावः ॥ २६ ॥ * * पुनराक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । ‘सर्वदेवमयो गुरुः’ इत्युक्तेर्भ्रातृस्यैव गुरौ मनुष्योऽयमिति धोरुदयत इति भावः । अग्नौ नायमग्निरिति ज्ञाने स किमग्निर्न भवतीत्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । यथा वसुदेवादिपुत्रबुद्ध्या नारदादिभिः श्रीकृष्णे मनुष्यबुद्धिर्न क्रियते तथा शिष्येणापि गुरावेव साक्षाद्भगवानेवेति बुद्धिरेव कार्येति भावः ॥ २७ ॥ * * अन्यथा ध्यानाभावे । तं जितैन्द्रियं प्रत्यपि । इत्यर्थ इति । सर्वेष्टपूर्तादयः षड्वर्गसंयमतात्पर्यका एवेति भावः । तावतापि षड्वर्गसंयमे सत्यपि । चरितार्थाः कृतार्थाः । तदन्ताः षड्वर्गसंयमेकांताः । इत्यर्थ इति । जलार्थं कूपखनने कृते जलानुत्पत्त्या यथा श्रम एव जायते तथाऽत्रापीति भावः ॥ २८ ॥ एतदेव श्रमावहत्वमेव । बहिर्मुखस्य भगवद्विमुखस्यावशीकृतमनसः “असंयतं यस्य मनाऽप्रकांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम्” इत्येकादशे भिक्षुगीतोक्तेः ॥ २९ ॥ * * चित्तजयोद्यतस्य संन्यासे प्रमाणमाह—तथा चेति । द्वंद्वैः सुखदुःखादि-भिराहतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभंगादेः कारणं दृष्ट्वा तत्क्षणमेव संन्यासं कुर्यादिति स्मृत्यर्थः । विविकं जनसंगरहितं शरणं वासस्थलं यस्य सः ॥ ३० ॥ * * उच्चारयन्निति शेषः । “अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्धाक्षरं परम्” इत्युक्तेः ॥ ३१ ॥ * * कामान्वासना यावत्त्यजेत्तावत्पर्यंतं प्राणायामाभ्यासं कुर्यात्प्राणायामस्यापि मनोजयहेतुत्वात् । “प्राणस्यंदनिरोधश्चेत्युपाया मनसो जये” इति विचारण्योक्तेः । एतच्चाद्यपद्यव्याख्याशक्ते वर्णितं विस्तरेण ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

रज इति । रजस्तमश्च सत्त्वेन जयेत् । सत्त्वं च उपशमेन आसक्तिराहित्येन जयेत् । एतत्कामादिकं गुरौ भक्त्या पुरुषोऽञ्जसा अनायासेनैव साधनसंपत्त्या जयेत् ॥ २५ ॥ * * यस्येति । यस्य पुरुषस्य साक्षाद्भगवद्रूपे ज्ञानरूपदीपप्रदे गुरौ मर्यासद्वीः अस्मत्सदृशो मर्त्य एवासावित्यसती बुद्धिस्तस्य श्रुतं शास्त्राध्ययनादिकं सर्वं कुञ्जरशौचवत् यथा कुञ्जरस्य स्नानं पुनर्धूलिप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतवद्वयर्थं भवति तथा व्यर्थमिति ॥ २६ ॥ * * ननु गुरोरपि पुत्रादयस्तं नरमेव मन्यन्ते तत्राह—एष इति । यथा एष श्रीकृष्णः प्रधानपुरुषयोरीश्वरो नियन्ता अत एव योगेश्वरैरप्यस्मादिभिर्विमुख्यौ ध्येयावद्भ्री पादौ यस्य स साक्षाद्भगवानेव तथापि तत्स्वरूपानभिज्ञोऽयं लोकः एनं नरं मन्यते तथैव गुरोरपि भगवानेवेति ॥ २७ ॥ * * षड्वर्गेति । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः विधिभिरनुष्ठापिता धर्माः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चैकमिति षड्वर्गस्तस्य यः संयमो वशीकारस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । ततस्ता तदन्ताः तदेकपराः सत्योपि यदि योगान् भगवद्वारणाध्यानसमाधीन् नो आवहेयुः न साधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमावहाः श्रमफला एव जाता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * यथेति । हीति प्रसिद्धौ । यथा वार्तादयः कृष्यादयः अर्था तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न विभ्रति न साधयन्ति । अतोऽ-

नर्थाय संसारायैव भवेयुः । जीवनहेतवोऽपि परमार्थसाधका न भवन्ति तथा असतो भगवद्विमुखस्य पूर्तमिष्टं च तदादयोपि लोकप्रसिद्धिहेतवोपि परमार्थसाधका न भवन्ति ॥ २९ ॥ * * य इति । यश्चित्तस्य विजये यत् उक्तः स्यात्स निःसङ्गः स्यात्कुटुम्बादि परित्यजेत् तथा अपरिग्रहः स्यात् तथा एक एव विवक्तशरणः एकान्तवासी स्यात् तथा भिक्षुः सन्नपि भिक्षया प्राप्तमपि मितमशनं यस्य तथा स्यात् ॥ ३० ॥ * * देश इति । हे राजन् ! शुचौ शुद्धे समे अनिम्नोन्नते च देशे चैलाजिनकुशोत्तरमित्युक्तविधमात्मनः आसनं संस्थाप्य कल्पयित्वा ऋज्वङ्गः ऋजु अवक्रमङ्गं यस्य स ऋजुकायः सन् तस्मिन्नासने स्थिरं चाञ्चल्यरहितं समं सुखं च यथा स्यात्तथा ओमित्युच्चारयन्नासीत् ॥ ३१ ॥ * * प्राणेति युग्मम् । पूरकुम्भकरेचकैः प्राणापानौ वायुसम्यक् निरुन्ध्यात् । प्राणेनापानाभिभवः पूरकः अषानेन प्राणाभिभवो रेचकः उभयोः समानभावः कुम्भक इति विवेकः । यावन्मनः कामान् शब्दादीन् विषयान् त्यजेत् तदनुसन्धानरहितं भवेत् । तावत्स्वस्य नासाया अग्रे निरीक्षणं यस्य नासाग्रं निरीक्षमाणः बुधः कामैः विषयैश्चिन्तितैर्हृत्माकृष्टमत एव भ्रमन्मनः यतो यतो निःसरति यं यं विषयं विषयीकरोति ततस्ततो विषयान्मन उपाहृत्य शनैर्हृदि रुन्ध्यात् ॥ ३२-३३ ॥

वीरराघवव्याख्या

रजस्तमश्च सत्त्वेन सात्त्विकाद्वाराद्युपजातसत्त्वगुणवृद्ध्यासत्त्वमन्तःकरणमुपशमेन हर्षजननमुखेन एतदुक्तं कामादिरूपं सर्वं पुरुषो गुरो भक्त्या त्वञ्जसा सुखेनैव जयेत् ॥ २५ ॥ * * गुरुभक्त्यभावे सर्वं कामादिजयात्मकं व्यर्थमित्याह—यस्येति । साक्षाद्भवति “आचार्य मां विजानीयात्” इत्युक्तरीत्या भगवदाभिव्रत्वेन दशेनीये ज्ञानमेव दीपस्तत्रेदं महोपकर्त्तरि गुरो यस्य पुंसो मर्त्यबुद्धिः ‘सोऽपि मादृश एव काश्चिन्मत्येः’ इति बुद्धिस्तस्य श्रुतमध्ययनं सर्वं कामादिजयादिकञ्च कुञ्जरशौचतुल्यं यथा कुञ्जरस्य स्नानं पुनर्धूलिप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतं तद्वत् इत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * गुरोर्भगवत्त्वं श्रीकृष्णदृष्टान्तेनाह—एष इति । एष श्रीकृष्णः साक्षात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरोऽत एव योगेश्वरैरस्मदादिभिः विमृग्यो ध्येयौ अङ्घ्री पादौ यस्य स भगवानेव नात्र सन्देहः एवंभूतमपि यं श्रीकृष्णं नरं मन्यते तत्स्वरूपाऽनभिज्ञो लोकस्तथा गुरुराथात्म्याऽभिज्ञस्तं नरं मन्यते तथाथात्म्यवित्तु साक्षाद्भवन्तं मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * एवं गुरुभक्त्यभावे सर्वं विफलमित्युक्तम् अयावश्यकानां सर्वाणां वर्णधर्माणामाश्रमधर्माणां चेन्द्रियजयार्थत्वं तदभावे तद्व्यर्थमिन्द्रियपर्यन्तानामपि तेषां भगवदुपासनात्मकयोगनिष्पादकत्वं एव साफल्यमन्यथा वैफल्यं चाह—यद्धर्मोति । सर्वो नियमचादनाः वर्णाश्रमानुगुणाऽऽवश्यकधर्मेनियमविधयः चोदनाशब्देन चाद्यमुपलक्ष्यते चादता धर्मो इत्यर्थः । यद्वा नियमस्य चादनाः येषु ते धर्माः । षड्गोः मनःपर्यन्तषडिन्द्रियवर्गः तस्य संयमो नियमः तदकान्ताः तदेकप्रयोजना इत्यर्थः । अन्यथा तेषां वैफल्यमेवात भावः । तदन्ताः षड्गोर्नियमपर्यन्ता अपि योगान् योगावयवान् धारणाध्यानसमाधीन्नावहेयुन साधयेयुस्ताह केवलं श्रमाऽऽवहा एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * एवमावश्यकधर्माणामिन्द्रियजयद्वारा यागावहत्वमेव साफल्यमन्यथा केवलश्रमफलकत्वात्काम् अथ वृत्तिधर्माणामपि योगप्रयोजकत्वाभावे वैयर्थ्यं प्रत्युतानथावहत्वं तैः सहावश्यकानामपि वैयर्थ्यं चाह—यथोति । वात्तोदया हर्था वृत्तेर्जीवनस्येमे वात्ता अर्था याजनादयः यदा यागस्यार्थं न विभ्रति यागानुष्ठानैकप्रयोजनं जायतं न विभ्रति न पुष्पांति न कुर्वन्ति तदाऽनर्था नैरर्थक्याय भवेयुः असदर्थव्ययरूपानर्था भवेयुरात वा तथासतस्तथा वत्तमानस्य वात्तोनर्थान्योगैकप्रयोजनजीवनमात्रोपयुक्तानकुर्वतः पुरुषस्य पूर्तं स्मात् कर्म इष्टं यागादिकं वैदिकं कर्म चानर्थक्याय भवेताम् ॥ २९ ॥ * * अर्थेन्द्रियजयपर्यन्तस्ववर्णाश्रमधर्मकामादिजयानिष्ठस्य भगवद्भक्तियागानुष्ठानप्रकारमाह—य इत्यादिना । यः पुमान् चित्तस्य विजये यत् आयत्तो दक्षः स्यात् तर्हि निःसङ्गस्त्यक्तकलत्रपुत्रादिसङ्गाऽपारग्रहः शरीरमात्रावर्षाषतः भिक्षुस्तुर्याश्रमो भूयात् भिक्षुभूत्वा चैकोऽसहायः विवक्तशरणः निर्जनदेशोर्वास्थतः भैक्षं भिक्षया लब्धं मितं चाशनमन्नं यस्य भैक्षं मितं चाशनातीति वा कत्तेरि ल्युः ॥ ३० ॥ * * शुचौ परिशुद्धे समेऽनिम्नोन्नते च देशे ह राजन् ! आत्मनः स्वस्यासनं “चैलाजिनकुशोत्तरम्” इत्युक्तविधमास्थाप्य स्थिरं चाञ्चल्यरहितं सुखं च यथा भवति तथा तस्मिन्नासने आसीत् उपावेशेत् ऋज्वङ्गः ऋज्ववक्रमङ्गं यस्य ऋजुकायः सन्नोम् इत्यनुसन्धदिति शेषः ॥ ३१ ॥ * * पूरककुम्भकरेचकैः प्राणाऽपानौ वायुसम्यगिनरुन्ध्यादपानेन प्राणाभिभवो रेचकः प्राणेनाऽपानाभिभवः पूरकः उभयोः समानः कुम्भकः यावन्मनः कामान् शब्दादिविषयान् त्यजेत् नाऽनुसन्धीत तावत् स्वस्य नासाया अग्रं निरीक्षत इति निरीक्षणः कत्तेरि ल्युः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

सत्त्वगुणेन रजस्तमसी उपशमेन भगवन्निष्ठया सर्वत्राऽपि भगवद्भक्तिरेव प्रयोजिकेत्याशयेनाह—एतदिति ॥ २५ ॥ विपक्षे बाधकमाह—यस्येति । अभिसन्धिरतिक्रमणं भक्त्यनुसन्धानराहित्यं अवज्ञतेति यावत् ॥ २६ ॥ * * कथम-

वज्ञाप्रकारः ? इति तत्राह—एष इति । एष एवविधमाहात्म्योपेतो लोको यं नरं सुखदुःखभोक्तारं मन्यत इत्येवमवज्ञाप्रकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु, हरेः प्रकृतिनिलानत्वेन नरत्वं सम्भाव्यते “तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्प्रकृतौ लीनः संसारमेति सच्च लब्धमभवत्” इति श्रुतेः । इति तत्राह—षड्वर्गेति । सर्वा निगमचोदनाः “सन्ध्यामुपासीत” इत्यादिवेदविधयोऽपि हरौ भक्तियोगं न कुर्युस्तर्हि श्रमावहाः क्लेशहेतव एवेत्यन्वयः । आवहन्ति चेत्कथंकारमित्यत उक्तं षडिति, षडिन्द्रियाणां संयमो विषयादाहत्य हर्यैकविषयीकरणलक्षणः तस्मिन्नेवैकान्तो निश्चयेन तात्पर्यं यासां ताः तथाऽन्यत्तात्पर्यं किन्न स्यादिति तत्राह—तदन्ता इति । तस्य भक्तियोगस्यान्तो निर्णयो यासां तास्तथा यथा षड्वर्गसंयमैकान्ताः सर्वा निगमचोदनाः तदन्ता निगमा यदि यागं नो आवहेयुरिति वा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ इष्टापूर्तादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसम्भवेन तद्विधायिवेदः पूर्णार्थो लभत इत्यतो वेदस्य श्रमावहत्वं कथम् ? अत्राह—यथेति । यस्य पुंसो या वार्तादयो विद्यास्ता अर्थं न विभ्रति प्रत्युतानर्थाय भवेयुश्च तथाऽसतस्तस्य पूर्तमिष्टं चार्थं न विधत्त इत्यन्वयः । पूर्तादेरनित्यफलहेतुत्वेन निन्दितत्वात् तदर्थविधायित्वं वेदस्य जुगुप्सितम् अतस्तद्विधाने श्रमावहत्वं प्रकटमित्यर्थः । “इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम्” इत्यादिश्रुतेः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यदि नो योगमित्यत्र योगशब्देन ध्यानं चोच्यते तदा तद्विधानं व्येये मनो निधायोपासनापरपर्यायं भवेत्तत्र जलचरस्येवा स्थानस्य मनसो जयेन सफलं स्यादतस्तदुपायमाह—यश्चित्तेति । यश्चित्तविजयेच्छुः स्यात्स ओमिति मन्त्रमुच्चार्य तस्मिन्नासीतेत्यन्वयः । तद्विजयोपायमाह—निःसङ्ग इति । निःसङ्गत्वं कथम् ? अत्राह—निष्परिग्रह इति । तत्फलमेक इति एकस्यापि स्वजनरहितस्य जनतामध्यस्थितस्य नानावार्ताश्रवणेन विक्षिप्तस्य पुंसो मनोजयः कथमुपपद्यते ? इत्यत उक्तं विविक्ते एतदपि गृहस्थस्य न घटत इत्यत उक्तं, भिक्षुरिति । तस्याप्यशनचिन्तया द्वितीयापेक्षयोक्तं न युक्तमित्यत उक्तं, भैक्ष्येति । भैक्ष्यमपि बहुसम्पन्नं न भोगोपायगि स्यादित्यत उक्तं मितेति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ऋज्वङ्गः समीकृतकायशिरोम्रीवः ॥ ३१-३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उपशमेन निवृत्त्यात्मकेन सत्त्वेन एतदित्यर्द्धकम् । श्रुतिश्च । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति । अतो ब्रह्मैवैतत् “गुरुभक्त्या स मिलति स्मरणात् सेव्यते बुधैः । मिलितोऽपि न लभ्येत जीवैरहमिकापरैः” इति । पाद्मे देवद्युतिस्तुतो “भक्तिर्यथा हरौ मेऽस्ति तद्वारिष्ठा गुरौ यदि । ममाऽस्ति तेन सत्येन स्वं दर्शयतु मे हरिः” इति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मत्स्याऽसद्वीरिति । अत एवाक्तं प्राचीनैः । “अर्च्यं विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरपतिर्वैष्णवं जातिबुद्धिर्वैष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमयने पादतीर्थम्बुबुद्धिः । शुद्धं तन्नाम्नि मन्त्रे सकलकलुषहे शब्दसामान्यबुद्धिर्विष्णौ सर्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्यस्य वा नारकी सः” इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ न चेदं लोकेष्वाश्चर्यं साक्षाद्भगवति तथा मननादित्याह, एष इति ॥ २७-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अञ्जसा शीघ्रमायासाभावेन सर्वं जयेत् सर्वरोगोपशमनमुख्यमेकमेव महौषधमिवेत्यर्थः । अत्र कामादिजयो ज्ञानिनां गुरुभक्तेरनुसंहितं फलं शुद्धभक्तानां त्वानुर्षाङ्गकामाति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ किञ्च सत्यां भूयस्यामपि भक्तौ गुरौ मनुष्यबुद्धित्वे सर्वमेव व्यर्थं भवतीत्याह—यस्येति । साक्षाद्भगवतीति भगवदंशबुद्धिरपि गुरौ न कार्य्येत भावः । यद्वा उपास्ये भगवत्येव साक्षाद्विद्यमाने मर्त्याऽसद्वीरः मर्त्य इति दुबुद्धिस्तस्य श्रुतं भगवन्मन्त्रादिकं शास्त्रादिकं श्रवणमननादिकं च व्यर्थमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु, गुराः पितृपुत्रादयः प्रतिवेशनश्च तं नरमेव मन्यन्ते कथमेक एवायं शिष्यस्तं परमेश्वरं मन्यताम् ? अत आह—एष इति, भगवान् यदुनन्दनो रघुनन्दनो वा वै निश्चितमेव प्रधानपुरुषयोरीश्वरः यं लोकस्तदवतारकालोत्पन्नो जनः नरं मन्यते तेन किं स नरो भवति ? अपितु परमेश्वर एवेत्येवं गुरुरपीति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ किञ्च य कामादिजयो गुरुभक्त्या साध्यते स एव सर्वशस्त्रोक्तनानासाधनानामपि वास्तवं फलमित्याह—षड्वर्गेति—सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षडिन्द्रियवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । ननु, च यथा गुरुभक्त्या कामादयो जीयन्ते भगवानपि प्राप्यते “तुष्येयं सर्वभूतात्मागुरुशुश्रूषया” इति “तरन्यञ्जो भवार्णवम्” इति च भगवदुक्तेः तथा नियमचोदनाभिः षड्वर्गसंयमः साध्यते । भगवान् लभ्यते न वा तत्राह—तदन्तास्तदेकपरत्वादेव योगान् भगवद्विधा-नादीन् न आवहेयुः न साधयेयुः कुतो भगवन्तं प्रापयेयुरित्यर्थः । यदि च नावहेयुस्तर्हि श्रमावहा एवाऽत्र कः सन्देह इति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तेनाह—यथा वार्तादयः कृष्यादयोऽर्था भोग्यानर्थान् साधयन्तोऽपि योगस्याथ न साधयन्ति यदि च मोक्षं न साधयन्ति तदा ते अनर्थाय प्रयोजनाभावायैव भवेयुस्तथैव असतो भगवद्वक्तस्य इष्टापूर्तादि

विफलायैव ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तदेवं ग्रहस्थस्यापि कामादिजयो मोक्षप्रकारश्चोक्तः यस्य तु कुटुम्बादिसङ्गदोषेण कामादिजयो यतमानस्याऽपि न स्यात् स तु निःसङ्गो भिन्नुरेव स्यादित्याह—य इति । यत्तो यत्नवान् स भिन्नः स्यात् तथा च स्मृतिः—

“द्वन्द्वाहतस्य गार्हस्थ्ये ध्यानभङ्गादिकारणम् । लक्षयित्वा गृही स्पष्टं संन्यसेदविचारयन् ।”

इति ऋजु सममङ्गं यस्य सः ओमिति समुच्चारयन्निति शेषः ॥ ३०-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उपशमेनोपशान्त्या एतत्कामादिकं सर्वं गुरौ भक्त्या ॥ २५ ॥ ॐ ॐ उक्तार्थे सम्भावनादिदोषनिवृत्तये श्रीगुरौ मानुषभावतः सर्वशास्त्रश्रवणादि निरर्थकमेवेति वदन् श्रीगुरोर्माहात्म्यमाह यस्येति द्वाभ्याम् । अयं मर्त्यो मनुष्य इत्यसद्वीर्यस्य तस्य श्रुतमित्युपलक्षणम् जपतपआदि कुञ्जरशौचवन्निष्फलं भवति ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एष श्रीगुरुरूपो साक्षात् भगवान् श्रीकृष्ण एव लोकः अज्ञो जनः नरं मन्यते तस्याभाग्यमिति भावः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ अथ सर्वे उपायाः भगवत्प्राप्तिसाधनानां ज्ञानभक्त्यादीनां योगानामुत्पादका यदि न स्युस्तर्हि कृष्यादिवज्जीवनोपायतया संसारपर्यवसायिन एव न मुक्तिपर्यवसायिन इत्याह—षड्वर्गेति, द्वाभ्याम् । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षडिन्द्रियवर्गस्य यः संयमस्तस्मिन्नेवैके साध्यभूते साधनतयाऽन्तः पर्यवसानं यासां ताः तदन्ताः स षड्वर्गः अन्ते अग्रे यासां ताः स्वफलेन षड्वर्गसंयमेन सहिता इत्यर्थः । यदि योगान् मुक्त्युपायान् नावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि श्रमावहाः संसारप्रदा एव ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यथा वार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थास्तत्फलानि च योगस्य ज्ञानवैराग्यभक्तिरूपस्य अर्थं मोक्षं न विभ्रति ज्ञानाद्युत्पादनद्वारा मोक्षं न साधयन्ति, प्रत्युत अनर्थाय शिश्रोदरपर्यवसायितया संसाराय भवेयुः तथा असतो हरिविमुखस्य पूर्त्तादिकम् ॥ २९ ॥ ॐ ॐ मुमुक्षुर्गृहे तिष्ठन्नुत्तरीया कामादिविजयेन नानानियमसाध्यषड्वर्गसंयोगेन साधितैर्ज्ञानभक्त्यादियोगैर्मुक्तः स्याद्यदि कुटुम्बादिसङ्गेन सर्वसाधनमूलभूतमनोनिग्रहो दुष्करस्तर्हि गृहात्परित्रज्येदं कुर्यादित्याह—य इति, षड्भिः । यश्चित्तविजये यत्तः उद्युक्तः भिक्षया प्राप्तं मितमल्पमशनं यस्य सः दण्डादिलिङ्गयुक्ततया—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः” ॥

इति भगवदाज्ञया आश्रमलिङ्गादिपरित्यागेन वा भागवतो भिन्नः स्यात् यतिर्भवतु ॥ ३० ॥ ॐ ॐ हे राजन् ! शुचौ देशे पवित्रस्थाने आसनमास्थाय ऋज्वङ्गः समकायशिरोग्रीवः सुखं यथा भवत्येवमासीत् ओमित्युच्चारयन्निति शेषः । प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यादित्यग्निमेन सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ पूरकादिभिः प्राणापानौ संनिरुन्ध्यात् प्राणायामं कुर्यात् तदवधिमाह—यावन्मनः कामान् त्यजेदिति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

रजस्तमश्च सत्त्वेन सात्त्विकाहाराद्युपजातसत्त्वगुणवृद्ध्या जयेत्, सत्त्वं चोपशमेन सत्त्वकार्यसुखापेक्षाराहित्येन च । ननु भवत्वेवं कामादिविजयः परन्तु तद्विजयसाधनसम्पत्तिरेव कुतः स्यादित्याशङ्क्य भगवद्भक्त्या तत्कृपयैवेत्याह— एतदिति । एतत्कामादिकं गुरौ ब्रह्मादिपूज्ये श्रीकृष्णे या भक्तिस्तया पुरुषोऽञ्जसा अनायासेनैव साधनसम्पत्त्या जयेत् ॥ २५ ॥ श्रीकृष्णभक्तिं विना तु सर्वसाधनं व्यर्थमेवेत्याह—यस्येति । यस्य पुरुषस्य भगवति श्रीकृष्णे मर्त्यासद्वीः अस्मत्सदृशो मर्त्य एवासावित्यसती बुद्धिस्तस्य श्रुतं शास्त्राध्ययनादिकं सर्वं कुञ्जरशौचवत्, यथा कुञ्जरस्य स्नानं पुनर्धूलिप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतवद्व्यर्थं भवति तथा व्यर्थमित्यन्वयः । कुत एवमित्यपेक्षायामाह—साक्षात् अन्तर्यामितया ज्ञानमेव सर्वव्यवहारासाधारणकारणतया प्रदीपस्तत्प्रदे गुरौ परमोपकारकर्त्तरि पूज्ये । तथा चैवम्भूतस्यापमाने कृतघ्नतापत्तेरिति भावः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ननु कथं तर्हि लोकः श्रीकृष्णं नरं मन्यते इत्याशङ्क्याज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—एष इति । एष श्रीकृष्णः प्रधानपुरुषयोरीश्वरो नियन्ता अतएव योगेश्वरैरण्यस्मदादिभिर्विमृग्यौ ध्येयावाङ्मयी पादौ यस्य स साक्षाद्भगवानेव तथापि तत्स्वरूपानभिज्ञोऽयं लोक एनं नरं मन्यते ॥ २७ ॥ ॐ ॐ भगवद्भक्तिं विना श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवदिति शास्त्राध्ययनादेर्व्यर्थत्वमुक्तम्, इदानीं तु शास्त्रविहितक्रियानुष्ठानस्यापि व्यर्थत्वमाह—षड्वर्गेति । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः विधिभिरनुष्ठापिता धर्माः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चैकमिति षड्वर्गस्तस्य यः संयमो वशीकारस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । नच तावताऽपि चरितार्था इत्याह—तदन्ता इति । तदन्ताः सत्योऽपि यदि योगान् भगवद्धारणाध्यानसमाधीन् नो आवहेयुः न साधयेयुस्तर्हि केवलं श्रमावहाः श्रमफला एव जाता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । हीति प्रसिद्धौ । यथा

वार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थास्तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न विभ्रति न साधयन्ति अतोऽनर्थाय भवेयुः जीवनहेतवोऽपि परमार्थ-
साधका न भवन्ति । तथा असतो भगवद्विमुखस्येष्टापूर्त्तादयोऽपि लोकप्रसिद्धिहेतवोऽपि परमार्थसाधका न
भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * एवं योगं युञ्जतोऽपि यस्य कुटुम्बादिसङ्गेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह—य इति ।
यश्चित्तस्य विजये यत्त उद्युक्तः स्यात्स निस्सङ्गः स्यात् कुटुम्बादि परित्यजेत् । नन्वेनेन पुत्रादिपरित्यागेऽपि यदि पुत्रादय एनं
न त्यजेयुस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह—अपरिग्रहः स्यादिति, निष्किञ्चनं न कोऽपि प्रतिबध्नातीति भावः । एवं कुटुम्ब-
त्यागेष्वन्यसङ्घर्षे कथं चित्तैकाग्रतेत्याशङ्क्याह—विविक्तशरणः स्यादिति, एकान्तवासी स्यादित्यर्थः । एकान्तेऽपि द्वितीये सति
वाग्व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याह—एक इति । तथा सति देहनिर्वाहः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—भिन्नः स्यादिति । भिक्षालब्ध-
स्याप्यधिकस्य भोजने आलस्यादिना योगप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—भिन्नेति । भिक्षया प्राप्तमपि मितमशरं यस्य
तथा स्यात् ॥ ३० ॥ * * तत्र च शुचौ परिशुद्धे समे अनिम्नोन्नते च देशे 'चैलाजिनकुशोत्तरम्' इत्युक्तविधमात्मनः
आसनं संस्थाप्य कल्पयित्वा हे राजन् ऋजु अवक्रमङ्गं यस्य स ऋजुकायः सन् तस्मिन्नासने स्थिरं चाञ्चल्यरहितं समं सुखं च
यथा स्यात्तथा ओमित्युच्चारयन्नासीतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * पूरकुम्भकरेचकैः प्राणापानौ वायू सम्यक् निरुन्ध्यात्,
प्राणेनापानाभिभवः पूरकः, अपानेन प्राणाभिभवो रेचकः, उभयोः समानभावः कुम्भक इति विवेकः । यावन्मनः कामान्
शब्दादीन् विषयान् त्यजेत् तदनुसन्धनरहितं भवेत् तावत्स्वस्य नासाया अग्रं निरीक्षणः निरीक्षमाणः बुधः कामैः शब्दादि-
विषयैश्चिन्तितैर्हृतमाकृष्टम् अतएव भ्रमन्मनः यतोयतो निस्सरति यं यं विषयं विषयोऽकरोति ततस्ततो विषयान्मन उपहृत्य
शनैर्हृदि रुन्ध्यात् हृदिस्थं भगवन्तं ध्यायेदिति द्वयोरन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रज इति । रजो रजोगुणं, तमस्तमोगुणं च सत्त्वेन सात्त्विकाहाराद्युपजातसत्त्वगुणवृद्ध्या, जयेत् । सत्त्वमन्तःकरणं,
उपशमेन च प्रचुरभगवत्स्वरूपध्याननिष्ठयैव जयेदित्यर्थः । एतत् सर्वं कामजयादि यदुक्तं, तत् सकलमित्यर्थः । चापि, पुरुषः
गुरौ भक्त्या, अञ्जसा, जयेत् हि ॥ २५ ॥ * * गुरुभक्त्यभावे सर्वं कामादिजयात्मकं व्यर्थमित्याह । यस्येति । साक्षात्
भगवति 'आचार्यं मां विजानीयात्' इत्युक्तरीत्या भगवदभिन्नत्वेन दर्शनीये, ज्ञानमेव दीपस्तस्य प्रदः प्रदाता तस्मिन्, महोप-
कर्त्तरीत्यर्थः । गुरौ, यस्य पुंसः, मर्त्यासद्धीः मादृश एवायं कश्चिन्मर्त्य इति असद्बुद्धिः, तस्य सर्वं श्रुतमध्ययनं, यद्वा
साक्षात् निरवधिकातिशयं करुणया स्वविरहाक्षमकौशल्यादेवकीभक्त्यादिकभक्तजनात्ममूर्त्तिसंप्रदर्शनसुखदानार्थं, नरनाट्यानु-
करणपूर्वं सर्वजननयनगोचरताभाजीत्यर्थः । ज्ञानदीपप्रदे स्वस्वरूपज्ञानप्रदानेनानाद्यज्ञानध्वान्तहरे इत्यर्थः । गुरौ स्वाश्रितसर्व-
हितोपदेशरि, भगवति रामकृष्णहरिकृष्णादिनामधरे परमेश्वरे, यस्य मर्त्यासद्धीः स्वसमानमनुष्यतावगमपूर्वं तदवज्ञाविधाना-
दिदुर्बुद्धिः, तस्य श्रुतं शास्त्राध्ययनश्रमः, सर्वं पूर्वोक्तं कामजयादिकं च, सकलं सत्कर्माचरणं कुञ्जरशौचवत् कुञ्जरशौचतुल्यं, यथा
संस्नापितस्यापि कुञ्जरस्य स्वकृतपुनर्धूलिप्रक्षेपेण तत् कृतमप्यकृतप्रायं तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * एतदेव स्फुटमाह । एष इति ।
एषः श्रीकृष्णः, प्रधानपुरुषेश्वरः प्रकृतिपुरुषयोरपि नियामकः, योगेश्वरैरस्मदादिभिः, विमृग्यौ ध्येयौ अङ्घ्री पादौ यस्य सः,
साक्षात् प्रत्यक्षः, भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः परमेश्वरः वै । नात्र कश्चन संदेहः । एवं सत्यपि, अयं लोकः एतत्स्वरूपानभिज्ञोऽयं
जनसमूहः, नरं मन्यते । एतत्स्वरूपयाथात्म्यविदस्तु सर्वेश्वरं सर्वकारणं परमेश्वरमेव मन्यन्ते इति भावः ॥ २७ ॥ * *
एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियतेन्द्रियो भूत्वा साक्षाद्भगवद्विद्वानपरो भवेदन्यथा तं प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह ।
षड्वर्गेति । सर्वाः सकला अपि, नियमचोदनाः कामजयादय उदिता धर्मा इत्यर्थः । षड्वर्गस्य षडिन्द्रियवर्गस्य, यः संयमः,
तस्मिन्नेवैकस्मिन्नन्तो यासां ताः तदेकपराः सन्तीत्यर्थः । अन्यथा तेषां वैफल्यमेवेति भावः । तदन्ताः षड्वर्गनियमपर्यन्ताः
सत्योऽपि ताः, यदि योगान् धारणाध्यानसमाधीन्, न आवहेयुर्न संसाधयेयुः, तर्हि श्रमावहाः केवलं क्लेशहेतव एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥
एवमावश्यकधर्माणामिन्द्रियजयद्वारा योगवहत्वे सत्येव साफल्यमन्यथा केवलश्रमफलकत्वं चोक्तमथ निवृत्तिधर्माणामपि योग-
प्रयोजकत्वाभावे वैयर्थ्यं प्रत्युतानर्थवहत्त्वमप्याह । यथेति । यथा वार्त्तादयः कृष्यादयो जीवनोपायाः, अर्थाः दानाचरणादि-
रूपाणि तत्फलानि च, यदा योगस्य अर्थं मोक्षं, न विभ्रति न संसाधयन्ति हि । तदा ते, अनर्थाय नैरर्थक्याय, भवेयुः । तथा
असतः भगवद्बहिर्मुखस्य पुरुषस्य, पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म, इष्टं वैदिकं यागादिकं कर्म च, योगार्थं न साधयति चेदिति शेषः ।
अनर्थाय, भवेत् ॥ २९ ॥ * * अथ योगं युञ्जतोऽपि यस्य कुटुम्बादिसङ्गेन चित्तं विक्षिप्येत तस्य कृत्यमाह । य इति । यः
पुमान्, चित्तविजये चित्तस्य विजयविधाने, यत्त उद्युक्तः स्यात्, सः निःसङ्गः त्यक्तकलत्रपुत्रादिसङ्गः, अपरिग्रहः शरीरमात्र-
वशेषितः, भिन्नः तुर्याश्रमी, स्यात् । भिन्नः भूत्वा, एकोऽसहायः, विविक्तशरणः निर्जनदेशावस्थितिः, भिक्षा भिक्षाप्राप्तमन्नं यस्य
सः, भैक्ष्यमिताशन इति पाठे भैक्ष्यं मितमश्नातीति तथाभूतः, भवेत् ॥ ३० ॥ * * देशे इति । हे राजन्, शुचौ परिशुद्धे,

समे अनिम्नोन्नते, देशे आत्मनः स्वस्य, आसनं 'चैलाजिनकुशोत्तरम्' इत्युक्तलक्षणमासनमित्यर्थः । संस्थाप्य तस्मिन्नासने, ऋज्वचक्रमङ्गं यस्य ऋजुकायः सन्नित्यर्थः । ओमिति उच्चारयन्निति शेषः । स्थिरमचञ्चलं, सुखं समं च यथा तथा, आसीत् उपविशेत् ॥ ३१ ॥ * * प्राणेति । पूरकुम्भकरेचकैः, प्राणापानौ वायू, संनिरुन्ध्यात् । यावत् मनः कामान् शब्दादि-विषयान्, त्यजेत् नानुसंदधीत, तावत् स्वनासाग्रनिरीक्षणः स्वकीयनासिकाग्रसमीक्षकः, भवेत् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

सत्त्वगुणके द्वारा रजोगुण एवं तमोगुणपर और उपरतिके द्वारा सत्त्वगुणपर विजय प्राप्त करनी चाहिये । श्रीगुरु-देवकी भक्तिके द्वारा साधक इन सभी दोषोंपर सुगमतासे विजय प्राप्त कर सकता है ॥ २५ ॥ * * हृदयमें ज्ञानका दीपक जलानेवाले गुरुदेव साक्षात् भगवान् ही हैं । जो दुर्बुद्धि पुरुष उन्हें मनुष्य समझता है, उसका समस्त शास्त्र-श्रवण हाथीके स्नानके समान व्यर्थ है ॥ २६ ॥ * * बड़े-बड़े योगेश्वर जिनके चरण-कमलोंका अनुसन्धान करते रहते हैं, प्रकृति और पुरुषके अधीश्वर वे स्वयं भगवान् ही गुरुदेवके रूपमें प्रकट हैं । इन्हें लोग भ्रमसे मनुष्य मानते हैं ॥ २७ ॥ * * शास्त्रोंमें जितने भी नियमसम्बन्धी आदेश हैं उनका एक मात्र तात्पर्य यही है कि काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सर—इन छः शत्रुओंपर विजय प्राप्त कर ली जाय अथवा पाँचो इन्द्रिय और मन—ये छः वशमें हो जायँ । ऐसा होनेपर भी यदि उन नियमोंके द्वारा भगवान्के ध्यान-चिन्तन आदि की प्राप्ति नहीं होती, तो उनके केवल श्रम-ही-श्रम समझना चाहिये ॥ २८ ॥ जैसे खेती, व्यापार आदि और उनके फल भी योगसाधनाके फल भगवत्प्राप्ति या मुक्तिको नहीं दे सकते—वैसे ही दुष्ट पुरुषके श्रौत-स्मार्त कर्म भी कल्याणकारी नहीं होते, प्रत्युत उल्टा फल देते हैं ॥ २९ ॥ * * जो पुरुष अपने मनपर विजय प्राप्त करनेके लिये उद्यत हो, वह आसक्ति और परिग्रहका त्याग करके संन्यास ग्रहण करे । एकान्तमें अकेला ही रहे और भिक्षा-वृत्तिसे शरीर-निर्वाहमात्रके लिये स्वल्प और परिमित भोजन करे ॥ ३० ॥ * * युधिष्ठिर ! पवित्र और समान भूमिपर अपना आसन बिछाये और सीधे स्थिरभावसे समान और सुखकर आसनसे उसपर बैठकर ॐकारका जप करे ॥ ३१ ॥ जबतक मन सङ्कल्प-विकल्पोंको छोड़ न दे, तबतक नासिकाके अग्रभागपर दृष्टि जमाकर पूरक, कुम्भक और रेचकद्वारा प्राण तथा अपानकी गतिको रोके ॥ ३२ ॥

यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् । ततस्तत उपाहत्य हृदि रुन्ध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥
एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः । अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिन्धनवह्निवत् ॥ ३४ ॥
कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् । चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत् कर्हिचित् ॥ ३५ ॥
यः प्रव्रज्य गृहात् पूर्वं त्रिवर्गावपनात् पुनः । यदि सेवेत तान्भिन्नुः स वै वान्ताशयपत्रपः ॥ ३६ ॥
यैः स्वदेहः स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् । त एनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ॥ ३७ ॥
गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि । तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलोलता ॥ ३८ ॥
आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः । देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकम्पया ॥ ३९ ॥
आत्मानं चेद् विजानीयात् परं ज्ञानधुताशयः । किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति लम्पटः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बुधः कामहतम् भ्रमत् मनः यतः यतः निःसरति ततः ततः शनैः उपाहत्य (ततः) हृदि रुन्ध्यात् ॥ ३३ ॥
एवम् अनिशम् अभ्यसतः तस्य यतेः चित्तम् अल्पीयसा कालेन अनिन्धनवह्निवत् निर्वाणम् याति ॥ ३४ ॥ * * कामा-दिभिः अनाविद्धम् ब्रह्मसुखस्पृष्टं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् चित्तम् (तत्) कर्हिचित् न एव उत्तिष्ठेत् ॥ ३५ ॥ * * यः भिक्षुः पूर्वम् त्रिवर्गावपनात् गृहात् प्रव्रज्य (सः) पुनः यदि तान् सेवेत (तर्हि) सः वै वान्ताशी अपत्रपः (स्यात्) ॥ ३६ ॥ * * यैः स्वदेहः नात्मा मर्त्यः विट्कृमिभस्मसात् स्मृतः ते एनम् आत्मसात् कृत्वा श्लाघयन्ति (तर्हि ते) हि असत्तमाः (स्युः) ॥ ३७ ॥ * * गृहस्थस्य क्रियात्यागः बटोः अपि व्रतत्यागः तपस्विनः ग्रामसेवा भिक्षोः च इन्द्रिय-

लोलता एतत् अनर्थावहम् अस्ति ॥ ३८ ॥ * * एते हि आश्रमापसदाः आश्रमविडम्बकाः, खलु (सन्ति) तान् देवमायाविमूढान् अनुकंपया उपेक्षेत ॥ ३९ ॥ * * ज्ञानधुताशयः परम् आत्मानम् विजानीयात् चेत् (तर्हि) लंपटः किम् इच्छन् कस्य वा हेतोः देहम् पुष्पाति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवमनिशमभ्यस्यतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३४ ॥ * * न च पुनर्विक्षिप्येतेत्याह । कामादिभिरलुभितं यच्चित्तं तन्नोत्तिष्ठेत । यतः प्रशान्ता अखिला वृत्तयो यस्य कुतः ब्रह्मसुखेन स्पृष्टम् ॥ ३५ ॥ * * यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि भोगमभिलिप्सुः स्यात्तं निन्दति । य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्गं आसमन्तादुप्यते यस्मिन्तस्माद् गृहात्तान्धर्मादीन् वांताशी छर्दितभोजी निर्लज्जश्च ॥ ३६ ॥ * * न चेदमवटितं दृष्टत्वादित्याह यैः पूर्वं स्वदेहोऽनात्मादिरूपः स्मृतश्चित्त एव पुनरेनमात्मेति मत्वा श्लाघयन्ति हि ॥ ३७ ॥ * * यतिमुपलक्षणीकृत्यान्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति । गृहस्थस्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८-३९ ॥ * * नन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षोरिन्द्रियलौल्येऽपि को दोषस्तत्राह । आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयात् ज्ञानेन धुता निरस्ता आशया वासना यस्य । तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न संभवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छिन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” इति ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो यतो विषयात् । उपाहृत्य संनिवृण्व्य । हृदि तत्रस्थे ब्रह्मणि रुंध्यात्स्थापयेत् ॥ ३३ ॥ * * अनिशं त्रिकालं सर्वदा वा ॥ ३४ ॥ * * प्रशान्ताखिलवृत्तित्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । ब्रह्मानन्दे सर्वानन्दानामंतर्भूतत्वात् “तस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवति” इति श्रुतेः । यथा सितोपलाशिनश्चेतो द्रवीभूतासितवर्णं सितामलं प्रति कदापि नोत्तिष्ठते किन्तु तस्मरणेनाप्याकुलं भवति तथा ब्रह्मसुखस्पर्शपि चेत् इतरविषयान्प्रत्युत्थानं न करोति प्रत्युत तेषां स्मरणमपि न सहति इति भावः ॥ ३५ ॥ * * वांताशी श्वैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * अनात्मा देह आत्मा न भवतीति चिन्तितः । अत एव विडादिभावदर्शनादधुनापि विडादिरूप एवेत्यर्थः । आत्मसादिह च्यर्थे सातिः । तेऽतिशयेनासाधुशिरोमणयो ज्ञेयाः ॥ ३७ ॥ क्रियात्यागो नित्यनैमित्तिकादिकर्मत्यागः व्रतस्य गुरुसेवनादित्यागः । ग्रामसेवा ग्रामवासतत्रत्यागादिसेवा । इन्द्रियलौल्यमिन्द्रियैर्विषयसेवनादि ॥ ३८ ॥ * * आश्रमान्विडम्बयत्यनुकुर्वतीति तथा । आश्रमस्यापसदः छद्वा येषां ते । न त्वाश्रमिणस्ते तत्फलाप्राप्तेः । अनुकंपया तानुपेक्षेत तदंतिकमुपेत्य तत्त्वोपदेशादिकं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—भवन्त्येते ईदृशाः किमस्माकमेतैः परमेषां संगस्यानर्थहेतुत्वादिषां संगान्न दानादिवर्जनीयमित्युपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति । लौल्यहेतोरज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः । ज्ञानिनो लौल्यभावे प्रमाणमाह—तथा चेति । तामेव मूलकारोप्याह—लंपट उपस्थवशीभूतः । श्रुतौ अनुसंज्वरेत् क्षिप्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवमनिशं निरन्तरमभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तमलपोयसैव कालेन अनिन्धनवह्निवत् निर्वाणं बहिर्वृत्तिराहित्यं याति । यथा निरिन्धनो वह्निर्ज्वालाधूमादिवह्निर्वृत्तिरहितोऽङ्गाररूपेणावशेषितो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * कामेति । यत् चित्तं कामाः विषयाः तदादिभिरनाविद्धमलुभितं प्रशान्ता अखिला वृत्तयो यस्य तादृशं सत् पश्चात् ब्रह्मसुखेन स्पृष्टं तस्माच्चित्तं पुनः कर्हिचिदपि नैवोत्तिष्ठेत । तं विहाय बहिर्वृत्तनैव स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः आसमन्तादुप्यते यस्मिन्तस्माद्गृहात् यो भिक्षुः पूर्वं प्रव्रज्य संन्यास कृत्वा पुनर्यदि तानेव धर्मादीन् सेवेत स वै वांताशी छर्दितभोजी अपत्रपो निर्लज्जश्च ॥ ३६ ॥ * * दृष्टं चैतदित्याह—यैरिति । यैः स्वदेहः अनात्मा आत्मा न भवति भौतिकत्वादत एव मर्त्यो मरणधर्मा मरणानन्तरं च केनचिद्भक्षितश्चेद्विड् भवति नोचेत्कृमिर्भवेति दग्धश्चेद्ब्रह्म भवतीत्येवं पूर्वं स्मृतश्चित्ततः त एवासत्तमाः मूर्खाः पुनरेनमात्मसात् कृत्वा आत्मेति मत्वा श्लाघयन्ति स्तावयन्ति ॥ ३७ ॥ * * गृहस्थस्येति युग्मम् । यो गृहस्थस्य स्ववर्णाश्रमोचितक्रियात्यागः यश्च बटोर्ब्रह्मचारिणः गुरुकुलवासादिव्रतत्यागः या च तपस्विनो वानप्रस्थस्य ग्रामसेवा पुनर्ग्रामनिवासः या च भिक्षोः संन्यासिनः इन्द्रियलौल्यं विषयेष्वासक्तिः । लोलशब्दात्स्वार्थं व्यञ्ज्यतस्तत् । तान् क्रियात्यागादीन् ये कुर्वन्ति ते एते स्वधर्मत्यागिनः खलु निश्चयेन आश्रमापसदाः आश्रमस्थेषु निक्षुष्टा हि यतः आश्रमविडम्बकाः केवलमाश्रमस्थाने वान्यान् विडम्बयत्यनुकुर्वन्ति । न तु तद्धर्मं पालयन्तीति देवस्य भगवतो मायया विमूढान्

मोहितान तान् अनुकम्पया उपेक्षेत ॥ ३८-३९ ॥ * * नन्वात्मज्ञस्य भिक्षोरिन्द्रियलौल्येऽपि को दोषस्तत्राह—आत्मान-
मिति । आत्मानं चेत् यदि परं ब्रह्म विजानीयात् । तर्हि तेन ज्ञानेन धृता निरस्ता आशया वासना यस्य स यतिः कस्य वा
हेतोः किं सुखमिच्छन् लम्पटः विषयासक्तः सन् देहं पुष्पाति न पुष्पात्येवेत्यर्थः । तथा चेन्द्रियलौल्यत्वे आत्मज्ञत्वमेव न
सम्भवति । ज्ञानिनस्तु इन्द्रियलौल्यं न सम्भवतीति भावः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

कामैः शब्दादिविषयध्यानैर्हतं विक्षिप्तं सन्मनो भ्रमयतो यतः यं यं विषयं निःसरति विषयीकरोति ततस्ततो
विषयात् तन्मनः उपाहृत्य प्रत्याहृत्य बुधस्तत्प्रत्याहारविद्वद्दि हृदयस्थे शुभाश्रये शनैर्निरुन्ध्याच्छुभाश्रयचिन्ताप्रवर्णं कुर्यात् अत्र
नियमोऽर्थसिद्धः चित्तविजय इति नियम उक्तः स्थिरं सुखमासीतेत्यासन्म् । प्राणापानावित्यादिना प्राणायामः यावन्मन
इत्यादिना ततस्तत् उपाहृत्य इत्यन्तेन प्रत्याहारः निरुन्ध्याच्छनैर्बुध इत्यनेन ध्यानधारणे चोक्ते ॥ ३३ ॥ * * अथ
समाधिमाह—एवमिति, द्वाभ्याम् । एवमनिशम् अहरहः सर्वदा वाऽभ्यसतः तस्य यत्तेश्चित्तमल्पीयसंव कालेन निर्वाणं
याति बहिर्वृत्तिविनाशं याति अनिन्धनवह्निवत् यथाऽनिन्धनः ज्वालाधूमादिरहितो दाह्यरहितोऽङ्गाररूपेणाऽवशेषितोऽग्निस्तद्वत्
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * न तु विक्षिप्तमभवतीत्याह—कामेति । यद्यस्मात् कामादिभिः शब्दादिविषयानुध्यानादिभिरना-
विद्धमसंक्रान्तं प्रशान्ता अपगता अखिला वृत्तयो व्यापारात्मका यस्य तादृशं चित्तमभूत् तस्मात्तच्चित्तं ब्रह्मसुखरूपं ब्रह्माऽनु-
भवसुखाविद्धं सत् कर्हिचिदपि नैवोत्तिष्ठेत शुभाश्रयान्न प्रच्युतं भवति, अयमेव समाधिर्यद् ब्रह्माऽनुभवमनचित्ततेति ॥ ३५ ॥
एवमष्टाङ्गयुक्तभगवद्भक्तियोगनिष्ठं तत्फलत्वेन त्रिवर्गं कामायमानं यतिं निन्दति—य इति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्याधपनात्
क्षेत्रभूताद् गृहात्प्रव्रज्य पुनर्यः पुमांस्तान् धर्मादीनेव सेवेत स वै भिल्लनिरपत्रपो निर्लज्जो वान्ताशी दृढितान्नभक्षी उद्गीर्णान्न-
भक्षयितृतुल्य इत्यर्थः । यद्वा प्रव्रज्यापि पुनर्भोगासक्तं यतिं निन्दति—य इति ॥ ३६ ॥ * * न चेदमवटितं दृष्टत्वा-
दित्याह—धैरिति । यैः परिव्राड्भिः पूर्वं स्वदेहो नात्मा स्मृत आत्मत्वेन न निश्चितः किन्त्वात्मनः व्यतिरिक्तो मर्त्यः मरणशीलः
विदूकमिभमसाञ्चान्ततः क्रिम्याद्यवस्थामापत्स्यमानश्चिन्तितः त एव पुनस्तमेन देहमेव आत्मसात्कृत्वाऽऽत्माऽभिन्नं कृत्वा
श्लाघयन्ति हि, केचिदसत्तमाः परिव्राज इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * भोगाऽऽसक्त्यातनिन्दाप्रसङ्गात्तेन सदाऽऽश्रमान्तर-
स्थानपि स्वधर्मादित्यागिनो निन्दति—गृहस्थस्येति । क्रियात्यागः स्ववर्णाश्रमोचितक्रियात्यागः बटोर्ब्रह्मचारिणो व्रतत्यागः
गुरुकुलवासादिव्रतत्यागः तपस्विनो वानप्रस्थस्य ग्रामसेवा पुनर्ग्रामवासः भिक्षोः संन्यासिन इन्द्रियलोला ॥ ३८ ॥ * * एते
आश्रमापसदा येषां गृहस्थादीनां चतुर्णां क्रियात्यागादयस्त एते आश्रमेषु आश्रमस्थेषु अपसदा निकृष्टा इत्यर्थः । एते ह्याश्रमान्
विडम्बयन्त्यनुकुर्वन्तीत्याश्रमविडम्बिनः विडम्बनमात्रमेवैषां न त्वाश्रमसिद्धिरित्यर्थः । अतस्तान् भगवन्मायया विमूढान्
अनेन नित्यनिरतिशयाऽऽनन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनभूततदुपासनतदङ्गधर्माऽनुष्ठानोपयुक्तमनुष्यजन्मवर्णाऽऽश्रमादिरूपसामग्रीं
लब्ध्वापि ये स्वधर्मादित्यागिनस्ते नूनं देवमायामोहिता इत्युक्तम् भवति । अनुकम्पया अहो इमे उच्चपतिताः किं विधेयमित्येव-
मनुकम्पापूर्वकचिन्तया तानुपेक्षेत नानुवर्ततेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * स्वात्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्य ब्रह्माऽनुभवसुखवृत्तस्य तु यतेरिन्द्रिय-
लौल्यमेवासम्भावितं तस्य देवमायामोहाभावादित्याह—आत्मानमिति । परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमात्मानम् यद्वा आत्मानं परं
परमपुरुषं च विजानीयाच्चेत् तज्ज्ञानेन निर्धूतवासनः कस्य कामाय इष्टसम्पत्तये लम्पटः किमिच्छन्देहं पुष्पाति देहपोषणेन
स्वात्मनः परमपुरुषस्य च नेष्टं सम्पद्यतेऽतस्त्यजत्येवेत्यर्थः । यद्वा इच्छन् शब्दादिविषयान्कामयमानः कस्य स्वपरयोरन्यतरस्य
कस्य कामायेष्टार्थं देहं पुष्पाति किम् ? न पुष्पात्येवेत्यर्थः । कस्य कामायेत्यनेन देहपोषणं न स्वात्मनो नाऽपि परमात्मनश्च
सुखाधायकं तयोः स्वत एव निरतिशयसुखरूपत्वादिति सूच्यते, निरतिशयानन्दपरमात्मोपासनात्मकतदनुभववृत्तौ
निरीहो देहपोषणजसुखार्थं न यतत एव, किन्तु परमात्मप्राप्तय एव यतत इति सूचितम् । देवमायाविमूढानित्यनेन परमाऽऽ-
नन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तशरीरेन्द्रियादिसामग्रीं लब्ध्वाऽपि ये न यतन्ते ते देवमायाविमूढा इति
चोक्तम् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपाहृत्य हृदि स्थिते हरौ ॥ ३३ ॥ * * इन्धनरहितो वह्निर्यथा निर्वाणं नाशं याति तथा चित्तं प्राकृतं नाशमेति
अप्राकृतं स्वरूपभूतं शरीराभिमानरहितं ब्रह्म यातीत्यन्वयः । “बाणं शरीरं सम्प्राक्तं बाणो बलिसुते शरः” इत्यभिधानम्
“निर्वाणममृतमक्षरं ब्रह्म” इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥ * * एवं विषयीकृतब्रह्मणोऽप्राकृतस्य चित्तस्य स्वभावफलमाह,
कामादिभिरिति । याचित्तं कामादिभिरनाविद्धत्वात् प्रशान्ताखिलवृत्तित्वाच्च ब्रह्म पूर्णसुखरूपं स्पृष्टं विषयीकुर्वन् तत्कर्हिचित्ततो

नोत्तिष्ठेत ततोऽन्यत्र न गच्छतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * ननु, कस्यचिच्चेतोऽन्यत्र गच्छति चेत्किन्दूषणमित्याशङ्क्य तस्य पापकरणत्वेन सर्वहास्यत्वं दूषणमित्याशयेनाह—यः प्रव्रज्येति । त्रिवर्गावपनाद्धर्मार्थकामबीजानामवपनचेन्नभूतात् तान् कामादीन् यदा सेवेत तर्हीति शेषः ॥ ३६ ॥ * * एवंविधा असुरजातय इत्यभिप्रायेणाह—यस्येति । यस्य देहिनः अनात्मा देहो विट्कृमिभगवत्स्मृतः तस्य तमेव देहं तत्सदृशमेव भोगायतनं स्वात्मसात्कृत्वाऽहमेवात्मेति कृत्वा ये देहं श्लाघयन्ति ते असत्तमा असुरा इत्यन्वयः । “आत्मैव हायान्” इति श्रुतिं हिशब्देन सूचयति—यैः स्वदेह इति पाठे यैर्मत्स्यैरनात्मा स्वदेहो विट्कृमिभगवत्स्मृतः ते तमेव स्वात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति तर्हि असत्तमा इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * न केवलं यतेराश्रमत्यागे दूषणमपि तु गृहस्थानामपि स्वधर्मत्यागे दोषः स्यादित्याह—गृहस्थस्येति । यत्यादेः कस्य कस्य धर्मत्यागे दोषः स्यादित्यतो वाऽऽह—गृहस्थस्येति । बटोर्ब्रह्मचारिणः यदि गृहस्थादीनां क्रियात्यागादयः सन्ति तर्हेते आश्रमापसदा हीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ * * नन्वेतावताऽपि फलं स्यात्किं नेत्याह—खल्विति । आश्रमान्विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्तीत्याश्रमविडम्बिनः खलु आश्रमफलाहेतुत्वादित्यर्थः । निषेधवाक्यालङ्कारादौ खलुशब्दप्रयोगात् न चैते पुण्याशया मान्या इत्याह—देवेति । अतो भगवन्महिमेन भगवद्विषयैवाऽनुकम्पा प्रेमविशेषः ॥ ३९ ॥ * * यतः स्वधर्मत्यागी निन्दोऽतो विहितातिरेकेण देहपोषो न युक्त इत्याह—आत्मानमिति । विवेकज्ञानेन वृताशयः वशीकृतान्तःकरणः पुरुषः आत्मानं स्वस्वरूपं परमात्मानं च विजानीयात् चेत्तर्हि स किं सुखमिच्छन् कस्य हेतोः सुखत्थार्थं वा लम्पटो रागी इन्द्रियलोलुपो भूत्वा देहं पुष्पातीत्यन्वयः “सुखार्थं वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थं वा सुखं त्यजेत्” इति वचनात् ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनी

निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३४-३५ ॥ * * त्रिवर्ग आ उप्यते यस्मिन् तस्मान् गृहात् पूर्वं प्रव्रज्य पुनः पश्चात् तानेव गृहस्थधर्मान् सेवेत वान्ताशी छर्दितभोजी निर्लज्जः ॥ ३६ ॥ * * अनात्मा देह आत्मा न भवतीति चिन्तितः विट्कृमिभगवदित्यन्ते विट्कृमिभगवत्स्मृतो भविष्यतीत्यतोऽधुनापि विट्कृमिभगवत्स्मृत्य इत्यर्थः । त एव एनं देहम् आत्मसात् कृत्वा आत्मानमेव मत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * लौल्यता लौल्यम् अनुकम्पया सह उपेक्षेत अनुकम्पया तदन्तिकमुपेत्य तत्त्वोपदेशादिकं न कुर्व्यात् तस्य तेषु वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३८ ॥ * * तेष्वपि मध्ये भिक्षुं विशेषतो निन्दति—आत्मानमिति । अत्र विजानीयादिति विधिलिङ् तेन चायमर्थ आक्षेपलब्धो भवति ज्ञानधुताशयः सन् आत्मानं विजानीयादिति विधेर्विषयीभूतः स्याच्चेत्तदा किमिच्छन्नित्यादि देहं पुष्पातीति जिह्वेन्द्रियलौल्यं लम्पट इत्युपस्थलौल्यञ्च व्यञ्जितं परं देहान् पृथग्भूतम् ॥ ३९-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ध्रमदनवस्थितम् यतो यत्र यत्र विषये ॥ ३३ ॥ * * अनिशं निरन्तरमेवम् अभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं नैश्चल्यम् ॥ ३४ ॥ * * अनाविद्धमलुभितम् अत एव प्रशान्ता अखिला वृत्तयो यस्य तत् ब्रह्मणः चिन्तनीयस्य भगवतः सुखेन स्पष्टं यत् यर्हि भवेत्तदा कर्हिचिदपि नोत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥ * * ब्रह्मसुखस्पर्शाऽभावे तूत्तिष्ठति विषयेषु यतेश्चित्तमतः स निन्दो भवतीत्याह—त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गं आ समन्तादुप्यते यत्र ततो गृहात्प्रव्रज्य यदि तान् गृहस्थोचितान् धर्मादीन् पुनः सेवेत स वान्ताशी छर्दितभोजो अपत्रपो निर्लज्जश्च भवति ॥ ३६ ॥ * * आत्मविदोपि अनात्मानं देहं ये श्लाघयन्ति ते निन्द्या एवेत्याह—यैरिति । यैः स्वदेहः अनात्मा आत्मभिन्नः मर्त्या मरणधर्मा कृमिविड्भगवत्सात् च स्मृतः चिन्तितः पुनरेनमात्मसात् कृत्वा श्लाघयन्ति त असत्तमाः ॥ ३७ ॥ * * यतिमुपलक्ष्यीकृत्यान्यानपि स्वधर्मत्यागिनस्तत्तद्धर्मदृढीकरणार्थं निन्दति—गृहस्थस्यांत, द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ * * अनुकम्पया उपेक्षेत ननु दुरुक्त्या पीडयेत् ॥ ३९ ॥

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संवरेत्” ॥

इति श्रुत्यर्थमुपबृंहयन् जाते आत्मज्ञानेऽपि देहासक्तं निन्दति—आत्मानमिति । परं देहादन्यम् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अत्र ज्ञानादिनियमोऽर्थसिद्धः । ‘यश्चित्तस्य विजये’ इति—रागादिनियमा यमाश्चोक्ताः, ‘देशे शुचौ’ इत्यासनमुक्तम्, ‘प्राणापानौ’ इति प्राणायाम उक्तः, ‘यावन्मनः’ इत्यादिना प्रत्याहार उक्तः, ‘हृदि रुन्ध्याच्छनैः’ इति धारणाध्याने उक्ते, अथ समाधिमाह—एवमिति द्वयेन । एवमनिशं निरन्तरमभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तमल्पीयसैव कालेन निर्वाणं बहिर्वृत्तिराहित्यं

याति, बहिर्वृत्तिरहितं सत्परमानन्दविग्रहे भगवति लीनं भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—अनिन्धनवह्निवदिति । यथा निरन्धनो वह्निर्ज्वालाधूमादिबहिर्वृत्तिरहितोऽङ्गाररूपेणावशेषितो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * नन्वेकदैवं शान्तमपि पुनर्बहिर्वृत्ति स्यादित्याशङ्क्याह—कामादिभिरिति । यत् यस्मात् ब्रह्मसुखेन भगवत्स्वरूपपरमानन्देन स्पृष्टं तस्माच्चित्तं पुनः कर्हिचिदपि नैवोत्तिष्ठेत, तं विहाय बहिर्वृत्तिर्नैव स्यादित्यर्थः । तत्सुखस्पर्शं हेतुः—प्रशान्ता अपगताः अखिला वृत्तयो यस्य तत् । तत्र हेतुः—कामाः शब्दादयो विषयान्तदादिभिरनाविद्धमसंक्रान्तमिति ॥ ३५ ॥ * * यस्तु संन्यासं कृत्वा पुनर्भोगावाप्तो भवति तं निन्दति—या इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः आ समन्तादुप्यते यस्मिन्तस्माद्गृहात् यो भिन्नुः पूर्वं प्रव्रज्य संन्यासं कृत्वा पुनर्यदि तानेव धर्मादीन् सेवेत स वै वान्ताशी छर्दितभोजी अपत्रपो निर्लज्जश्च ॥ ३६ ॥ * * ननु कथमेतत्सम्भवतीत्याशङ्क्याह—यैरिति । यैः स्वदेहः अनात्मा आत्मा न भवति भौतिकत्वात् अत एव मर्त्यो मरणधर्मा मरणानन्तरं च केनचिद्भक्षितश्चेद्विद्धं भवति, नोचेत्कृमिर्भवति, दग्धश्चेद्भक्ष्यं भवतीत्येवं पूर्वं स्मृतश्चिन्तितस्त एव पुनरेनमात्मसात् कृत्वा आत्मेति मत्वा श्लाघयन्ति ज्ञापयन्ति । हीति लोके तथादर्शनादिति प्रसिद्धिं सूचयति । ननु विवेकिनः कथमेवं कुर्युरित्याशङ्क्याह—असत्तमा इति, मूर्खा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * भोगासक्तयतिनिन्दाप्रसङ्गेनाश्रमान्तरस्थानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति—गृहस्थस्येति द्वयेन । गृहस्थस्य स्ववर्णाश्रमोचितक्रियात्यागोऽनुचित इति सर्वत्र यथोचितविभक्तिपरिणामेन शेषः । बटोर्ब्रह्मचारिणः गुरुकुलवासादिव्रतत्यागः । तपस्विनो वानप्रस्थस्य ग्रामसेवा पुनर्ग्रामे निवासः । भिक्षोः संन्यासिनः इन्द्रियलौल्यं तत्तदिन्द्रियाणां स्वस्वविषयेष्वासक्तिः ॥ ३८ ॥ * * एते स्वधर्मत्यागिनः खलु निश्चयेन आश्रमापसदाः आश्रमस्थेषु । निकृष्टाः, हि यतः आश्रमविडम्बकाः, केवलमाश्रमस्थानेवान्यान् विडम्बयन्त्यनुकुर्वन्ति, न तु तद्धर्मं पालयन्तीत्यन्यान्पि स्वानुयायिनो भ्रंशयन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि ते किं राजभिदेण्ड्या इत्यपेक्षायामाह—तानिति । यद्यपि तेऽपराधातिरेकादण्डार्हास्तथापि तानुपेक्षेत । तत्र हेतुमाह—देवेति । देवस्य भगवतो मायया विमूढान्, मोहितानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * नन्वात्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनञ्जयेत्यादिवाक्यादात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षोरिन्द्रियलौल्येऽपि को दोष इत्याशङ्क्याह—आत्मानमिति । आत्मानं चेत् यदि परं देहादिव्यतिरिक्तं विजानीयात् तर्हि तेन ज्ञानेन धृता निरस्ता आशया वासना देहेन्द्रियाद्यध्यासा यस्य सः कस्य वा हेतोः हेतुभूतस्याध्यासस्य निवृत्तत्वात् किं सुखमिच्छन् लम्पटः विषयाक्तः सन् देहं पुष्पाति ? न पुष्पात्येवेत्यन्वयः । तथाचेन्द्रियलौल्यत्वे आत्मज्ञत्वमेव न सम्भवतीति भावः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत् इति । कामैः शब्दादिविषयैः, हतं विक्षिप्तमिति कामहतं, अत एव, भ्रमत् मनः, यतो यतः यं यं विषयं, निःसरति विषयीकरोति, ततस्ततः तस्मात्तस्मात् विषयात्, उपाहृत्य तन्मनस्तस्मादाकुण्ठेत्यर्थः । बुधस्तत्प्रत्याहारप्रकारविन्पुरुषः, हृदि हृत्पद्मस्थे शुभाश्रये हरौ, शनैः रुन्ध्यात् । भगवन्मूर्त्तिचिन्ताप्रवणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * एवमिति । एवम् अनिशं सर्वदा, अभ्यसतः अभ्यासं कुर्वतः, तस्य यतेः चित्तम् अल्पीयसा कालेन, निर्वाणं बहिर्वृत्तिविनाशं, याति । कथमिव यथा अनिन्धनः ज्वालाधूमादिहेतुदाह्यरहितत्वादङ्गाररूपेणावस्थितश्चासौ वह्निरमिषत् ॥ ३४ ॥ * * न तु विक्षिप्तं भवतीत्याह । कामेति । यद्यस्मात्, कामादिभिः, शब्दादिविषयानुध्यानादिभिरित्यर्थः । अनाविद्धम् असंक्रान्तं, अत एव, प्रशान्ताः अपगताः अखिला वृत्तयो व्यापारा यस्य तदेतादृशं, चित्तम् अभूत्, तस्मात्, तच्चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं परमात्ममूर्त्तिसम्यगनुभवसुखाविद्धं सत्, कर्हिचित् कदाचिदपि, नैवोत्तिष्ठेत शुभाश्रयान्न प्रच्युतं भवतीत्यर्थः । अयमेव समाधिर्या ब्रह्मानुभवमग्नचित्ततेति भावः ॥ ३५ ॥ * * एवमष्टाङ्गयोगयुक्तभगवद्भक्तियोगानष्टः सन्, तत्फलत्वेन त्रिवर्गे कामयमानो यां यतिर्भवेत्, तं यतिं निन्दति । य इति । त्रिवर्गावपनात् धर्मादः क्षेत्रभूतात्, गृहात् प्रव्रज्य, यः पुमान् पुनः, तान् धर्मादीनेव, सेवेत, सः भिन्नुः, निरपत्रपो निर्लज्जः, वान्ताशी छर्दितान्नभक्षयितृभषकतुल्यः, वै एव ॥ ३६ ॥ * * न चेदमघटितं तथा दृष्ट्वादित्याह । यैरिति । यैः परित्राड्भिः, पूर्वं स्वदेहः न आत्मा स्मृतः, अनात्मत्वेन निश्चित इत्यर्थः । मर्त्यः मरणशीलः, अन्ततः विट्कृमिभस्मसात् च, स्मृतः । ते एव, पुनः एनं देहं, आत्मसात् कृत्वा आत्माभिन्नं मत्वेत्यर्थः । श्लाघयन्ति, अतः असत्तमाः हि । तेऽस्यसन्तः परित्राज एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * सांसारिकभोगासक्तयतिनिन्दाप्रसङ्गात् आश्रमान्तरस्थानिनः स्वधर्मादित्यागिनो निन्दति । गृहस्थस्येति । गृहस्थस्य, क्रियात्यागः स्ववर्णाश्रमोचितक्रियापरित्यागः, बटोर्ब्रह्मचारिणः अपि, व्रतत्यागः गुरुकुलवासादिस्वकीयव्रतत्यागः, तपस्विनो वानप्रस्थस्य, ग्रामसेवा पुनर्ग्रामवासाचरणं, भिक्षोः संन्यासिनः, इन्द्रियलौल्यता ॥ ३८ ॥ आश्रमेति । एते पूर्वोक्तस्वधर्मत्यागिनः आश्रमापसदाः, आश्रमस्थेषु निकृष्टा इत्यर्थः । खलु । आश्रमविडम्बनाः हि । आश्रमविडम्बनमात्रमेवैषां, न त्वाश्रमसिद्धिरित्यर्थः । अतः, देवमायया भगवन्मायया, विमूढान् तान्, धर्माणुष्ठानोपयुक्तमनुष्यजन्म तत्र वर्णाश्रमादिधर्मरूपभगवदुपासनासामग्रीं च, लब्ध्वापि ये स्वधर्मादित्यागिनस्ते, नूनं देवमायाविमोहिताः सन्त्यतस्तान्

सर्वथा विमूढानित्यर्थः । अनुकम्पया अहो इमे उच्चपतिता अत एषु किं विधेयमित्येवमनुकम्पापूर्वकचिन्तयेत्यर्थः । उपेक्षेत नानुवर्त्तयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * * स्वात्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्य ब्रह्मानुभवसुखतृप्तस्य यत्नेस्तु इन्द्रियलौक्यमेवासंभावितं तस्य देवमायया मोहाभावादित्याह । आत्मानमिति । आत्मानं परं परमपुरुषं च, विजानीयाद्याथाभ्येनावबुद्धयेत चेत्, ज्ञानधुताशयः ज्ञानेन निर्यतवासनः सन्, किं इच्छन् कस्य वा हेतोः, लम्पटः भूत्वा, देहं पुष्पाति पुष्पीयादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

कामकी चोटसे घायल चित्त इधर-उधर चक्कर काटता हुआ जहाँ-जहाँ जाय, विद्वान् पुरुषको चाहिये कि वह वहाँ-वहाँसे उसे लौटा लाये और धीरे-धीरे हृदयमें रोके ॥ ३३ ॥ * * * जब साधक निरन्तर इस प्रकारका अभ्यास करता है, तब ईधनके बिना जैसे अग्नि बुझ जाती है, वैसे ही थोड़े समयमें उसका चित्त शान्त हो जाता है ॥ ३४ ॥ * * * इस प्रकार जब काम-वासनाएँ चोट करना बंद कर देती हैं और समस्त वृत्तियाँ अत्यन्त शान्त हो जाती हैं, तब चित्त ब्रह्मानन्दके संस्पर्शमें मग्न हो जाता है और फिर उसका कभी उत्थान नहीं होता ॥ ३५ ॥ * * * जो संन्यासी पहले तो धर्म, अर्थ और कामके मूल कारण गृहस्थाश्रमका परित्याग कर देता है और फिर उन्हींका सेवन करने लगता है, वह निर्लज्ज अपने उगले हुएको खानेवाला कुत्ता ही है ॥ ३६ ॥ * * * जिन्होंने अपने शरीर को अनात्मा, मृत्युग्रस्त और विष्ठा, कृमि एवं राख समझ लिया था—वे ही मूढ़ फिर उसे आत्मा मानकर उसकी प्रशंसा करने लगते हैं ॥ ३७ ॥ कर्मत्यागी गृहस्थ, व्रतत्यागी ब्रह्मचारी, गाँवमें रहनेवाला तपस्वी (वानप्रस्थ) और इन्द्रियलोलुप संन्यासी—ये चारों आश्रमके कलङ्क हैं और व्यर्थ ही आश्रमोंका ढोंग करते हैं । भगवान्की मायासे विमोहित उन मूढ़ोंपर तरस खाकर उनकी उपेक्षा कर देनी चाहिये ॥ ३८-३९ ॥ * * * आत्मज्ञानके द्वारा जिसकी सारी वासनाएँ निर्मूल हो गयी हैं और जिसने अपने आत्माको परब्रह्मस्वरूप जान लिया है, वह किस विषयकी इच्छा और किस भोक्ताकी तृप्तिके लिये इन्द्रियलोलुप होकर अपने शरीरका पोषण करेगा ? ॥ ४० ॥

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम् ।

वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद् बन्धुरमीशसृष्टम् ॥ ४१ ॥

अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवम् ।

धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः । मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४३ ॥

रजः प्रमादः क्षुब्धिर्द्रा शत्रवस्त्वेवमादयः । रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥

यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।

ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥

नो चेत् प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपन्ति ।

ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोऽन्धे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम् ॥ ४७ ॥

हिंसं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् । दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शरीरम् रथम् आहुः इन्द्रियाणि हयान् इन्द्रियेशम् मनः अभीषून् मात्राः वर्त्मानि धिषणाम् सूतम् ईशसृष्टम् च सत्त्वम् बृहद् बन्धुरम् (आहुः) ॥ ४१ ॥ * * * दशप्राणम् अक्षम् पठन्ति अधर्मधर्मौ चक्रे अभिमानम् जीवम् रथिनम्

चहि प्रणवम् तस्य धनुः जीवम् तु शरम् परम् एव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥ * * रागः द्वेषः लोभः च मानः अवमानः असूया च माया हिंसा मत्सरः च रजः प्रमादः क्षुत् निद्रा एवमादयः तु शत्रवः क्वचित् रजस्तमः प्रकृतयः (सन्ति क्वचित्) सत्त्व-प्रकृतयः (सन्ति) ॥ ४३-४४ ॥ * * आत्मवशोपकल्पम् नृकायरथम् यावत् धत्ते तावत् गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ज्ञानासि दधत् अच्युतबलः अतः शत्रुः उपशांतः स्वाराज्यतुष्टः (भूत्वा) (नरः) इदम् विजह्यात् ॥ ४५ ॥ * * नो चेत् असदिन्द्रियवाजिसूताः प्रमत्तम् उत्पथम् नीत्वा विषयदस्युषु निक्षिपन्ति ते दस्यवः अमुम् सह्यसूतम् तमोर्धे उरुमृत्युभये संसाररूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥ * * प्रवृत्तम् च निवृत्तम् द्विविधम् वैदिकम् कर्म प्रवृत्तेन आवर्तेत निवृत्तेन च अमृतम् अश्नुते ॥ ४७ ॥ * * हिंस्रम् द्रव्यमयम् अग्निहोत्रादि दर्शः पूर्णमासः च काम्यम् अशांतिदम् चातुर्मास्यं पशुः सुतः च ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अज्ञस्य तु लौक्येन नरकपातापत्तेरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञाने यतितव्यमितीममर्थम् “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिश्रुत्युक्तथरूपकद्वारेणाह । आहुरिति षड्भिः । इन्द्रियेशं मनोऽभीषूत्रशमीनाहुः । मात्राः शब्दादीन्वर्तमानि गन्तव्यदेशानाहुः सत्त्वं चित्तं बृहद्देहव्यापि बन्धुरं बंधनं चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति । ईशसृष्टिमिति बंधनकर्ता त्वीश एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्राणादयः पंच । “नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनंजयः” इत्येवं दशविधं प्राणमक्षम् अभिमानं साहंकारं जीवं रथिनं शुद्धं जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यम् । यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥ ४३ ॥ * * तत्र रजोऽभिनिवेशः । क्वचिदारूढसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि परोपकारादि-प्रवृत्तयः शत्रवः ॥ ४४ ॥ * * नृकायरूपं रथमात्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन्स्थिताभूतं यावद्धत्ते तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां चरणसेवया निशितं ज्ञानखड्गं विभ्रदच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुरुपशांतः स्वानन्देन तुष्टो भूत्वेदं रथादिक-मुपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह । नो चेदिति । असंतो बहिर्मुखा ये इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु दस्युषु निक्षिपन्ति ह्यैः सूतेन च सह वर्तमानं तमोर्धे तमसा व्याप्ते । उरु मृत्युभयं यस्मिन् ॥ ४६ ॥ * * ननु वेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन्फलभेदमाह । प्रवृत्तं चेति दशभिः ॥ ४७ ॥ * * हिंस्रं श्येनादिकर्म । अशांतिदमत्यासक्तियुक्तम् । आदि-शब्दार्थविवरणं दर्शश्चेति । पशुः पशुयागः । सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थे इति । ईश्वरमायया बद्धत्वेपि तदाश्रयत्वादींश उपचर्यत इति भावः ॥ ४१ ॥ इत्यर्थे इति । प्रणवोपासनया जीवो ब्रह्म भवतीति भावः । ननु तर्हि रथादिरूपकमाह वर्यात्परब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वेन शत्रुरूपकत्वमायातं शत्रुरेव रथमारूढ शरेण भिद्यते युज्यते च तस्य जीवशत्रुत्वं स्वमायाशक्त्या जीवबंधकत्वात् सत्यम् “निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात्” इत्यरिसाहचर्येण मुनीनां मुक्तिरिव साधर्म्यं व्यनक्ति । उभयेषामपि परमेश्वरे शरनिक्षेप-कत्वात् । परमेश्वरस्तु—स्वीयवीररसमुखोपकारं ज्ञानांतर्वर्त्तिगुणीभूतस्वशक्तिकलां चालक्ष्योभयेभ्य एवं तेभ्यो मोक्षं ददातीति केचित् । अन्ये तु—परमात्मनो लक्ष्यत्वेऽपि द्रौपद्यादिस्वयंवरस्थराधाचक्रवर्त्तिमीनायमानत्वमेव न त्वन्यथा यथा चार्जुनाद्यास्तं स्वबाहुबलेनैव शरेण भित्त्वा द्रौपद्यादिकां प्राप्नुयथैव ज्ञानिनोऽपि भक्तबलेन मुक्तिमित्याचक्षते ॥ ४२ ॥ * * यथा च स्वयंवरकन्याप्राप्तिबंधकदुष्टराजन्या बलिष्ठेन हन्यन्ते तथैव भगवद्भक्तबलेन यतिना ज्ञानासिमदाय रागद्वेषादयो हंतव्या इत्याह—राग इति । तत्र तेषु ॥ ४३ ॥ * * यथा भरतस्य मृगबालककृपा सात्त्विक्यपि शत्रुरेव जातेति सत्त्वप्रकृतित्व-मपि क्वचित्च श्रुस्तीति ॥ ४४ ॥ * * नृकायरूपं रथमात्मवशे उपकल्प्य इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन्स्थिताभूतं यावद्धत्ते तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां चरणसेवया तीक्ष्णं ज्ञानखड्गं विभ्रदच्युतभक्तबलः सन्नेव निरस्तशत्रुर्भूत्वा स्वाराज्यस्य स्वानन्दस्य प्राप्त्या तुष्टो भवन्निदं रथादिकं त्यजेदुपयोगाभावादित्यर्थः । अत्र यथा साध्यस्य शक्यस्य स्वाराज्यलाभस्य च सिद्धौ रथा-दिकाद्वनुः शरादिकाश्च पुरुषो वियुज्यते तथा शरीराद्वलान्न वियुज्यते । एवमेव ज्ञानी प्राधानिकादुपाधेर्मुक्तिसाधनाज्ज्ञानाच्च वियुज्य ज्ञानांतर्भूतया केवलया भक्तिकलया सहित एव परमात्मनि सायुज्यं लभते न तु ततो वियुज्यते । तस्याः स्वरूपशक्ति-वृत्तित्वेन परमात्मैक्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तु मायाशक्तिवृत्तित्वात्तद्द्वयोपेक्षा समुचितैव । अत एव “धनुर्हि तस्य प्रणवं पठति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम्” इत्यत्रापि यथा रथादिभ्यो धनुषश्च वियुज्यापि शरः पुरुषबलेन वेगरूपतामापन्नेन सहैव तत्प्र-

भावादेव लक्ष्ये प्रविशति तथैव शुद्धजीवो देहेन्द्रियादिकमशुद्धजीवश्चाज्ञानस्वरूपामविद्यां त्यक्त्वा मुक्तिमाधनज्ञानकारण-
प्रणवस्वरूपां विद्यां च त्यक्त्वाऽशुद्धजीववर्त्तिन्या भक्तिकलयैव केवलया तत्सहितस्तत्प्रभावादेव परमात्मानं ज्ञात्वा तत्र सायुज्यं
लभते तदुक्तं भगवता “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या माम-
भिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ।” अस्य पद्यद्वयस्यायमर्थः—भक्तिमिश्रज्ञान-
परिपाकेनोपाध्यपगमे ब्रह्मभूतोऽनाद्यतत्त्वेन ब्रह्मरूप इत्यर्थाः । गुणमालिन्यापगमात् । प्रसन्नश्चासावात्मा चेति सः । ततश्च
पूर्वदशायामिव नष्टं न शोचति न चाप्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावादिति भावः । भूतेषु भद्राभद्रेषु समः बाह्यानुसंधाना-
भावादिति भावः । ततश्च निरन्धनाग्नाविव ज्ञाने प्राप्तेऽप्यनश्वरां ज्ञानांतर्भूतां मद्भक्तिं लभते तस्या मत्स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेन
मायाशक्तिभिन्नत्वात् । अविद्याविद्ययोरपगमेऽप्यनपगमात् । अत एव परां निष्कामकर्मज्ञानाद्युर्वेदितत्वेन केवलां लभते इति ।
पूर्वं ज्ञानवैराग्यादिषु मोक्षसिद्धयर्थं कलया वर्त्तमानाया अपि सर्वभूतेष्वंतर्थाभिण एव तस्याः स्पष्टोपलब्धिर्नासीदिति भावः ।
अत एव कुरुत इत्यनुक्त्वा लभत इति प्रयोगः । माषमुद्रादिषु मिलितां कालेन तेषु नष्टेष्वप्यनष्टां काञ्चनमणिकामिव तेभ्यः
पृथक्त्वया केवलात् लभत इतिवत् संपूर्णायाः प्रेमभक्तेस्तु तदानीं लाभसंभावना नैवास्ति नापि तस्याः फलं सायुज्यमित्यतः परां
प्रेमलक्षणांमिति न व्याख्येयम् । ननु तथा लब्धया भक्त्या तस्य किं स्यादित्यतोऽर्थातरोपन्यासेनाह—भक्त्येति । अहं यावान्
यश्चास्मि तं मां तत्पदार्थं ज्ञानी वा नानाभिधो भक्तो वा तत्त्वतो भक्त्यैवाभिजानाति ‘भक्त्याहमेकया ग्राह्य’ इत्यादिमुदुक्तेः ।
यस्मादेवं तस्मात्तत्त्वतया भक्त्यैव तदनंतरं विद्योपरमोत्तरकाल एव मां ज्ञात्वा मां विशते मत्सायुज्यसुखमनुभवति मायातीत-
त्वात् विद्यायाश्च मायात्वाद्विद्ययाप्यहमगम इति भावः । यत्तु “सांख्ययोगौ च वैराग्यं तपो भक्तिश्च केशव । पञ्चपर्वेति विद्येयं
यथा विद्वान्हर्षिं विशेत् ।” इति विद्यावृत्तित्वेन भक्तिः श्रूयते मत्सायुज्यसुखमनु तत्त्वलु ह्लादिनीभक्तिवृत्तेर्मक्तेरेव कला काचिद्वि-
द्यासाफल्यार्थं विद्यायां प्रविष्टा यथा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्मज्ञानयोगादीनां श्रममात्रत्वोक्तेरतो
निर्गुणा भक्तिः सत्त्वगुणमग्न्या विद्याया वृत्तिर्वस्तुतो न भवतीति । किञ्च—‘सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्’ इति स्मृतेः ‘सत्त्वं ज्ञानं
विद्यैव यथा तथा भक्त्युत्पन्नं ज्ञानं भक्तिरेवेति ज्ञानमपि द्विविधं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥ * * अच्युताश्रयाभावे बाधकं
साध्यासिद्धिमाह—नो चेद्यदि रथिनो बलं न स्यात्पक्षे यदि जीवस्य भक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रमत्तं जीवं बलाभावेपि लक्ष्यवेधार्थं
रथारोहणमेव प्रमादः दस्युषु चौरेषु । ते विषयाख्याः ॥ ४६ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । अधिकारिभेदात्फलभेदाच्च
व्यवस्था ज्ञेयेत्याह—प्रवृत्तं चेति ॥ ४७-४९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अन इन्द्रियलौल्यपरिहाराय सदा तत्त्वज्ञाने यतनीयमितीममर्थमाह—आदुरिति । ईशसृष्टिमिति यथायोग्यं विभक्ति-
परिणामेन शरीरादीनां सर्वेषां विशेषणम् । शरीरं रथमाहुः इन्द्रियाणि हयान् अश्वानाहुः इन्द्रियाणामीशं नियन्तु मनः अभीषून्
रथमीनाहुः मात्राः शब्दादीन वत्सर्गानि गन्तव्यदेशानाहुः धिषणां बुद्धिं सूतं सारथिमाहुः सत्त्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि बन्धुरं
बंधनमाहुः । चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति ॥ ४१ ॥ * * अक्षमिति ! दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणम् ।
जीवभाव आर्षः । प्राणादयः पञ्च नागादयश्च पञ्चैति दशकं दशविधं प्राणम् अक्षं पठन्ति । अधर्मधर्मौ पुण्यपापे चक्रे पठन्ति ।
धर्माधर्मयोः शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् । अभिमानं देहाद्यभिमानिनं जीवं रथिनं पठन्ति । प्रणवमोक्षारं हि तस्य रथिनो धनुः
पठन्ति । शुद्धं जीवं तु शरं पठन्ति । तुशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तभेदो न स्वरूपभेद इति सूचयति । परं परमात्मानमेव लक्ष्यं
पठन्ति । यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यते । शरस्य लक्ष्ये प्रवेशवज्जीवस्य ब्रह्मणि प्रवेश
इत्यंशेन ब्रह्मणो लक्ष्यता वेध्यत्वादिना साम्यं रागादेः ॥ ४२ ॥ * * राग इति युग्मम् । रजः अभिनिवेशः रागादयः
जेतव्या शत्रवः । तत्र केचित् रागादयः रजस्तमसी प्रकृती कारणे येषां ते तथाभूताः कचित् आरूढसमाधेः सत्त्वं प्रकृतिः
कारणं येषां ते तथाभूताः परोपकारादयोऽपि भरतस्य मृगपोतरक्षावच्छत्रवो भवन्तीति ॥ ४३-४४ ॥ * * यावदिति ।
नृकायरूपं रथमात्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिंस्तथाभूतं यावज्जनो धत्ते तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां चरणयोरिवारर्चना
सेवा तथा निशीतं तीक्ष्णीकृतं ज्ञानमेवासिं खड्गं दधत विभ्रत् अच्युत एव बलं यस्य तादृशः भगवदेकनिष्ठः सन् अस्तशत्रुः
रागादिदोषरहितः अत एव उपशान्तचित्तः अत एव स्वाराज्येन परमानन्दलाभेन एव तुष्टः सन्निदं शरीररथादिकं विजह्यात्
परित्यजेत् उपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * * अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह—नोचेदिति । नोचेत् यदि रथिनो बलं न स्यात्
पक्षे हरिसंश्रयजं बलं न स्याच्चेत्तदा प्रमत्तमेनं रथिनं बलाभावे लक्ष्यवेधार्थं रथारोहणं प्रमादः पक्षे भक्त्यभावे मुमुक्षाप्रमादः
असन्तो विषयोन्मुखा ये इन्द्रियरूपा वाजिनः अश्वा बुद्धिरूपः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयरूपेषु दस्युषु क्षिपन्ति ।
ते विषयाख्या दस्यवो ह्यैः सृतेन च सह वर्तमानममुं प्रमत्तं रथिनमुर्ध्वधिकं मृत्युभयं यस्मिंस्तस्मिन् अन्ये तमसि अन्धतामिस्र-

नरकतुल्ये संसाररूपे कूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु वेदविहिते प्रवृत्तिमार्गे चरतः कथमनर्थप्राप्तिस्तत्राह—प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तेन कर्मणा तत्फलानुभवाय लोकान्तरं प्राप्य तदनुभूयावशिष्टेन कर्मणा गृहस्थः ततः पुनरिहावर्तते । निवृत्तेन कर्मणा तु यतिः अमृतमश्नुते तत्फलं परमानन्दं प्राप्य ततः पुनरिह नावर्तते । शेषं स्पष्टम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ हिंसमिति युग्मम् । हिंसं श्येनादि कर्म पश्चादिहिंसायुक्तं वा अग्निहोत्रादिद्रव्यमयं व्रीह्यादि द्रव्यप्रचुरम् आदि शब्दविवरणमाह दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः इत्यात्मकं यत्कर्म यच्च हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं च तदेतत्सर्वं वैदिकं कर्म इष्ट-मिष्टाख्यं पूर्णं तु सुरालयो देवमन्दिरम् आरामः कूपश्च आजीव्यं प्रपादि च आदिपदेनात्रप्रदानादिलक्षणं यस्य तत् एतदिष्टा-पूर्णं द्विविधमपि यदि काम्यं कामनया कृतमत एव अशान्तिदं रागाद्यनिवर्तकं तत् प्रवृत्ताख्यं भवति । अकाम्यं शान्तिकरं निवृत्ताख्यमित्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ ४८-४९ ॥

वीरराघवव्याख्या

न केवलं मयैव शरीरेन्द्रियादेः परमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमुच्यते, अपि तूपनिषद्वाक्यान्वयि—

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । सोऽध्वनः पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” ॥

इत्यादीनि संसाराध्वनः पारं वैष्णवं पदं प्रेप्सुस्तमात्मानं रथित्वेन तच्छरीरादीनि रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा तदाहु-रित्याह—आहुरिति । शरीरादीन् रथादिभावेन रूपयन्तस्तेषां परमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमभीष्टदेशप्रेप्सो-र्विजिगीषोश्च प्रसिद्धरथादीनां साधनत्वमित्याहुर्वेदान्ता इत्यर्थः । शरीरं रथं रथस्थानीयमिन्द्रियाणि ह्यानश्चानिन्द्रियाणामश्व-स्थानीयानामीशं मुख्यं मनः अभीष्टं रश्मीन् रज्जूरिति यावत् मात्राः शब्दादीन् वर्त्मानि मार्गस्थानीयान् धिषणां बुद्धिं सूतं सारथिं सत्त्वं बलं बृहद् दृढं बन्धुरं देहादीनां बन्धनम् ईश-सृष्टिमिति यथायोग्यं विभक्तिविपरिणामेन शरीरादीनां विशेषणम् ईशेन परमात्मना सृष्टमीशसृष्टम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणं प्राणादिपञ्चकं नागकूर्मकृकलदेव-दत्तधनं जयाख्योपप्राणपञ्चकात्मकम् अक्षमक्षस्थानीयम् अधर्मधर्मौ पुण्यपापे चक्रे पुण्यपापात्मकयोः कर्मणोरेव रथत्वरूपित-शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्तदायत्तत्वेन च चक्रत्वेन रूपणम् अभिमानिनं देहाभिमानं जीवं रथिनमाहुः तस्य रथिनः प्रणवमोङ्कारं धनुः पठन्त्याहुः शरं तु जीवं परं परमात्मानं तु लक्ष्यं पठन्ति “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयोभवेत्” इति ह्यन्यत्राप्युक्तं विप्रकृष्टयोः शरलक्ष्योरिव जीवपरयोः सम्बन्धज्ञापनहेतुत्वात्प्रणवो धनुरुक्तम् ॥ ४२ ॥ रथित्वेन रूपितजीव एव शरत्वेनापि रूप्यते तत्र जेतव्यानाह राग इति । रागः शब्दादिविषयाऽऽसक्तिः द्वेषः तद्विरोधिविष-याऽप्रीतिः लोभोऽसन्तोषः मोहः कार्याऽकार्याऽविवेकः भयमागामिदुःखदर्शनजं प्रतिकूलज्ञानं मदो गर्वः मानो बहुमानः अवमानस्तिरस्कारः असूया गुणेषु सत्स्वपि दोषाविष्कारः माया वञ्चनं हिंसा भूतद्रोहः मत्सरः परकृतद्रोहचिन्ता ॥ ४३ ॥ रजः क्रोधः स चामर्षः प्रमादोऽनवधानता एवमादयः एतत्प्रभृतयः शत्रवो जेतव्यास्त एते रजस्तमःप्रकृतयः क्वचित्सत्त्वप्रकृतयश्च रजस्तमसी प्रकृती कारणे येषां ते सत्त्वं प्रकृतिः कारणं येषां ते चेति बहुव्रीहिः रजस्तमसोरन्यतरमिश्रसत्त्वप्रकृतय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ तदेवं शरीरेन्द्रियमनोविषयबुद्धिबलप्राणधर्मधर्मजीवाः रथरथाङ्गादि रथ्यादिभावेन परमात्मप्राप्त्युपायसाधनाऽनुष्ठानोपयु-क्तत्वज्ञापनाय रूपिताः प्रणवजीवेशस्तु जीवपरयोः सम्बन्धज्ञानं जनकत्वपरमात्मैकशेषत्वप्राप्यत्वज्ञापनाय धनुःशरलक्ष्यभावेन रूपिताः हेयत्वज्ञापनाय रागादयः शत्रुत्वेन रूपिताः अथ यस्यैते रथादयो वशे तिष्ठन्ति स एवाध्वनः पारं वैष्णवपदमाप्नोतीति “सोऽध्वनः पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” इति श्रुतेरर्थमभिप्रयन् रथादिकमपि उपेक्षेत इत्याह—यावदिति । यावच्छरीरं समीहितसाधने दक्षं स्ववशं च तावदेव ज्ञानासिना जितरागादिशत्रुमुक्तिसाधनमनुतिष्ठन् शरीरादिषु निःस्पृहो भवेदित्याह—यावदिति । नृकायरथं नरशरीररूपं रथं यावदात्मवशोपकलुप्तं स्वाधीनतयोपकलुप्तं यथा भवति तथा धत्ते तावदेव गरिष्ठानां महतां चरणार्चनया लब्धं निशातं ज्ञानरूपं खड्गं दधद् विभ्राणः अस्ता निरस्ताः शत्रवो रागादयो येन अच्युतः स्वाश्रितान्नच्या-वयतीत्युच्यते । भगवानेव बलं यस्य तादृश उपशान्तः रागाद्यकलुषितचित्तः स्वाराज्यतुष्टः स्वराडकर्मवश्यः तस्य भावः स्वाराज्यं मुक्तैश्चर्यं तेन तुष्टः अवश्यमच्युतः स्वाराज्यं दास्यतीति सन्तुष्ट इदं नृकायरथादिकं विजह्यादुपेक्षेत तेषु स्पृहारहितो भवेदित्यर्थः । इदमेतद्वि संसारकं फलं वा विवक्षितम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ययुक्तविधो न स्यात्तदा तस्यानर्थमाह—नेति । नोचेदुक्तविधो न भवेत्तदा प्रमत्तमिमं देहिनमसन्तो बहिर्मुखा इन्द्रियवाजिन इन्द्रियाण्येवाश्वाः सूतो बुद्धिश्चैते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयरूपेषु दस्युषु निक्षिपन्ति ते विषयाख्या दस्यवः हयैः सूतेन च सह वर्त्तमानममुं प्रमत्तं देहिनमुर्वधिकं मृत्युभयं यस्मिन्नन्वे तमस्यन्धतामिश्रनरकतुल्ये संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तदेवं वर्णाश्रमधर्मान् तदनुग्राह्यं भक्तियोगं शरीरेन्द्रिया-

दीनां तदनुष्ठानोपयुक्तत्वं तैरनुष्ठितेन वर्णाश्रमधर्मानुप्रदीतेन भक्तियोगेन स्वाराज्यप्राप्तिं सांसारिकफललिप्सयाऽनुष्ठितानां तु धर्माणां संस्तिरूपानर्थावहत्त्वं चाभिधायाऽथ तेषामेव धर्माणामिष्टापूर्तभेदेन द्वैविध्यं सांसारिकफलसाधनत्वेन कृतानां प्रवृत्त-
कर्मख्यत्वं पुनरावृत्तिहेतुत्वमुपासनानुग्राहकतया कृतानां तु निवृत्तकर्मख्यत्वं तस्याऽपुनरावृत्तिहेतुत्वं चाह—प्रवृत्तमिति ।
वैदिकं वेदविहितं कर्म प्रवृत्तं निवृत्तमिति द्विविधं तत्र तत्र प्रवृत्तेन कर्मणा आवर्त्तते फलाऽनुभवाय लोकान्तरं प्राप्य तत्र
तदनुभूयाऽवशिष्टेन कर्मणा ततः पुनरिहावर्त्तते निवृत्तेन त्वमृतमश्नुते तत्फलरूपममृतं मुक्तिं प्राप्य ततः पुनर्नावर्त्तते ॥ ४७ ॥
प्रवृत्तनिवृत्तभेदभिन्नस्य वैदिकस्यैव कर्मणस्तत् स्वरूपमिष्टसंज्ञकत्वं च वक्तुं तद्विशिष्टतद्वान्तरभेदान्दर्शयति—हिंस्रमिति ।
अग्निहोत्रनामधेयकं कर्म आदिर्यस्य तदग्निहोत्रादि आदि शब्दग्राह्यान्दर्शयति—दर्शश्चेति । दर्शादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि
पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वयं देहो हेयश्चेत्किमनेनार्थं इत्याशङ्क्य महाप्रयोजनमस्येवं कृतं चेदित्याशयेनाह—आहुरिति । अभीष्टं प्रग्रहं
इन्द्रियेशं श्रोत्रादीन्द्रियनेतारं मात्राः विषयाः धिषणा बुद्धिः ईशस्य धाम गृहस्थानीयं सत्त्वमन्तःकरणविशेषम् ॥ ४१ ॥ * *
दशप्राणं प्राणदशकमक्षमाहुरिति सर्वत्र योज्यं प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकुकलदेवदत्तधनञ्जयनामानो दश प्राणाः
अधर्मधर्मौ पापपुण्यलक्षणे चक्रे शकटपदस्थानीये अभिमानमहङ्कारलक्षणं जीवं रथितं पठन्तीत्यन्वयः । शरं तु जीवमित्यत्र
तु शब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषभेदं सूचयति—न तु स्वरूपभेदम् “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा” इति श्रुतेः । अथ देववत्तस्य बाणबुद्धि-
रिति च परं ब्रह्म ॥ ४२ ॥ * * अस्य रथिनो जेतव्यानाह—राग इत्यादिना “अपूज्ये पूज्यबुद्धिस्तु मानः सद्भिरुदाहृतः”
इति “मानो अभिमानोऽवज्ञे च परिमाणे च पूजने” इति च “अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः” इति च माया
कैतवं रागादय आन्तरिीयाः शत्रवः बाह्याः शत्रवः सहोदरादयः आदिशब्देन दुन्दुभ्यादयः सुग्रीवबाल्यादयः ते सर्वे शत्रवो
रागादय उपायेन परिहर्तव्या इति शेषः ॥ ४३-४४ ॥ * * एवं वर्णनोपयोगमाह—यावदिति । नृकायरथं मनुष्य-
शरीराख्यरथं “रथ गतौ” इति धातोर्ज्ञानसाधनत्वात्तच्छब्दशब्दितं यावदात्मवशोपकल्पं स्ववशत्वेन कल्पितं धत्ते तावद्भिरिष्ट-
चरणार्चनया महापुरुषश्रीपादपूजनेन निशातं धौतं ज्ञानासिं दधदच्युतो बलं यस्य स तथा अक्षरितं बलं यस्य स तथेति वा
अस्तशत्रुः निरस्तरागादिशत्रुः स्वाराज्येनेश्वरेण दृष्टेन तुष्टो विषयालम्बुद्धिमानुपशान्तः पूर्वस्मादाधिक्येनोपात्तभगवन्निष्ठः पुरुष
इदं संसाराख्यं हेयत्वेन सर्पनिर्मोकवत् क्लृप्तं वस्तु जह्यादित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * इतोऽन्यथाऽस्य मुक्तिरेव न
सेत्स्यतीत्याह—नोचेदिति । नोचेदिन्द्रियग्राममात्मवशं कृत्वा ज्ञानासिना संसाराऽनुच्छेदः शब्दादिविषयाभिलाषश्चेदिति
तर्हि असन्तोषिता इन्द्रियहयबुद्धिसूताः प्रमत्तं रागान्धीभूतचलुषममुं रथिनं उत्पथमशास्त्रमार्गं नीत्वा शब्दादिविषयलक्षणेपु
दस्युषु दुःखाकारेषु चौरैषु निक्षिपन्ति ते विषयचौराः सहयमुतं इन्द्रियबुद्धिसूतमिमं रथमुरुमृत्युभये तमोलक्षणज्ञानान्वे
चलुरविषये संसारकूपे क्षिपन्तीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * * ननु, “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिशक्यार्थश्रवणसमनन्तरं तदुक्त-
कर्मणि प्रवर्तमानदुष्प्रापापारसंसारकूपे पातयन्तीति कथमुच्यते तस्यापि वैदिकत्वेनाङ्गीकार्यत्वादित्यस्य सर्वधर्मपरित्यागस्या-
वैदिकस्यापि संसारोच्छेदकत्वं च कथं सर्वधर्मान्परित्यज्येति स्मृतेरिति तत्राह—प्रवृत्तं चेति । चः समुच्चये द्विविधमित्यनेना-
त्यन्तभिन्नविषयत्वं दर्शयति—यद्यप्यनेनैवंविद् महापुण्यं कर्म करोति “तद्धास्यान्ततः क्षीयते” ‘नारायणोऽसौ परमो विविच्यः’
इत्यादिना वैदिकत्वाच्च ॥ ४७ ॥ * * कीदृशं तत्प्रवृत्तं येनाऽनुष्ठितेन पुनरावृत्तिः स्यादिति तत्राह, हिंस्रमित्यादिना ।
अश्वत्थादिद्रव्यच्छेदनात्मकत्वाद्धिंस्रमशान्तिदं मुक्तिविपरीतफलप्रदम् ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आहुरिति युग्मकम् । अधर्मोऽत्र धर्मपरित्यागरूपः संन्यासः । तदेवं सर्वस्यां रथसामग्र्यां सत्यामपि धनुरादिकं
विना वैयर्थ्यमेवेत्याह—धनुर्हीति ॥ ४१-४७ ॥ * * हिंस्रमिति युग्मकम् । सुरालयादिलक्षणं पूर्तञ्च प्रवृत्ता-
ख्यमित्यर्थः ॥ ४८-५६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यदेव देहेन्द्रियादिकं प्रमत्तस्यानर्थहेतुत्वेनाप्रमत्तस्य योगिनस्त्विष्टसाधनमितीममर्थम् “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं
रथमेव च” इत्यादिश्रुत्युक्तार्थरूपकद्वारेणाह—आहुरिति, षड्भिः । इन्द्रियेशं मनोऽभीषून् रथमीनाहुः मात्राः शब्दादीन्
वर्त्मानि गन्तव्यदेशानाहुः सत्त्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि बन्धुरं बन्धनमाहुः चित्तं विना शरीरमनिबद्धं भवतीति भावः ।

ईशसृष्टमिति बन्धनकर्ता त्वीश इति भावः । ईशसृष्टमिति रथादीनां सर्वेषामेव विशेषणं दशविधं प्राणमक्षम् अभिमानमभिमानमयं जीवं रथिनं पठन्ति, प्रणवं गुरुप्रसारूपमहामूल्यप्राप्तं धनुः शुद्धं जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः । ननु, तर्हि रथाभिरूपकसाहचर्यात् परब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वेन शत्रुरूपव्यनक्ति उभयेषामपि परमेश्वरे शरनिःक्षेपकत्वात् परमेश्वरस्तु स्वीयवीररससुखोपकारं ज्ञानान्तर्वर्तिगुणीभूतस्वभक्तिकलाश्चाऽऽलक्ष्य उभयेभ्य एव तेभ्यो मोक्षं ददातीति केचित् । अन्ये तु परमात्मनो लक्ष्यत्वेऽपि द्रौपद्यादिस्वयंवरस्थमाधारचक्रवर्तिमीनायमानत्वमेव न त्वन्यथा यथा चार्जुनाद्यान्तं स्वबाहुबलेनैव शरेण भित्वा द्रौपद्यादिकां प्राप्नुत्यैव ज्ञानिनोऽपि भक्तिबलेनैव मुक्तिमित्याचक्षते ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ यथा च स्वयंवरकन्याप्राप्तिप्रतिबन्धकदुष्टराजन्या बलिष्ठेन हन्यन्ते तथैव भगवद्भक्तिबलेन भक्तिबलेन यतिना ज्ञानासिमादाय रागद्वेषाद्या हन्तव्या इत्याह—राग इति, त्रिभिः । रागद्वेषादयो रजस्तमःप्रकृतयः कचित् परोपकारादयः सत्त्वप्रकृतयः ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ नृकार्यरूपं रथम् आत्मवश उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन् तथाभूतं यावद्वत्ते तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां चरणसेवया निशितं ज्ञानखड्गं विभ्रत् अच्युतभक्तिबलः सन्नेव निरस्तशत्रुर्भूत्वा स्वाराज्यस्य स्वाऽऽनन्दस्य प्राप्त्या तुष्टो भवन्नृदं रथादिकं त्यजेदुपयोगाभावादेवेत्यर्थः । अत्र यथासाध्यस्य शत्रुजयस्य स्वाराज्यलाभस्य च सिद्धो रथादिकात् धनुः शरादिकाश्च पुरुषो वियुज्यते तथा बलात् शरीराच्च वियुज्यते । एवमेव ज्ञानी प्राधानिकादुपाधेर्मुक्तिसाधनाऽज्ञानान्तर्भूतया केवलया भक्तिकलया सहित एव परमात्मनि सायुज्यं लभते न तु ततो वियुज्यते तस्याः स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेन परमात्मैक्यात् ज्ञानाऽज्ञानयोस्तु मायाशक्तिवृत्तित्वात्तद्व्योपेक्षासमुचितैव । अत एव “धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति । शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम्” इत्यत्रापि यथा रथादिभ्यो धनुषश्च वियुज्यापि शरः पुरुषबलेन वेगरूपतामापन्नेन सहैव तत्प्रभावादेव लक्ष्ये प्रविशति; तथैव शुद्धजीवः देहेन्द्रियादिकमशुद्धजीवं चाज्ञानस्वरूपमविद्यां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनज्ञानकारणप्रणवस्वरूपां विद्यां च त्यक्त्वा अशुद्धजीववर्तिन्या भक्तिकलयैव केवलया सहितस्तद्भावादेव परमात्मानं ज्ञात्वा तत्र सायुज्यं लभते । यदुक्तम् भगवता

“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” ॥

इत्यस्य पद्यद्वयव्यायमर्थः भक्तिमिश्रज्ञानपरिपाकेनोपाध्यपगमे ब्रह्मभूतः अनावृतचैतन्यत्वेन ब्रह्मरूप इत्यर्थः । गुणमालिन्यापगमात् प्रसन्नश्चासावात्मा चेति स ततश्च पूर्वदशायामिव नष्टं न शोचति न चाप्राप्तं काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावादिति भावः । भूतेषु भद्राऽभद्रेषु समः बाह्यानुसन्धानाभावादिति भावः । ततश्च निरन्धनागनाविव ज्ञाने शान्तेऽप्यनश्वरां ज्ञानान्तर्भूतां मद्भक्तिं लभते तस्या मत्स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेन मायाशक्तिभिन्नत्वात् अविद्याविद्ययोरपगमेऽप्यनपगमात् अत एव परां निष्कामकर्मज्ञानाद्युर्वरितत्वेन केवलां लभत इति । पूर्वं ज्ञानवैराग्यादिषु मोक्षासद्व्यर्थं कलया वर्तमानाया अपि सर्वभूतैष्वन्तर्यामिण इव तस्य स्पष्टोपलब्धनासीदिति भावः । अत एव कुरुते इत्यनुक्त्वा लभत इति प्रयोगः । माषमुद्रादिषु मिलितां कालेन तेषु नष्टेष्वप्यनष्टां काञ्चन मणिकामिव तेभ्यः पृथक्तया केवलां लभत इति वत् सम्पूर्णायाः प्रेमभक्तेस्तु तदानीं लाभसम्भावना नैवास्ति नापि तस्या फलं सायुज्यामित्यतः परां प्रेमलक्षणासिद्धिं न व्याख्येयं ननु तथा लब्धया भक्त्या तस्या किं स्यादित्यतोऽर्थान्तरोपन्यासेनाह—भक्त्येति । अहं यावान् यश्चास्मि तन्मां तत्पदार्थं ज्ञानी वा नानाविधो भक्तो वा भक्त्यैव तत्त्वतोऽभिजानाति “भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः” इत्यादिमदुक्तेः । यस्मादेवं तस्मात्तत्त्वतया भक्त्यैव तदनन्तरं विद्योपरामादुत्तरकाल एव मां ज्ञात्वा मां विशते मत्सायुज्यसुखमनुभवाति मम मायातीतत्वात् विद्यायाश्च मायात्वात् विद्ययाऽप्यहमगम्य इति भावः यत्तु—

“साङ्ख्ययोगौ च वैराग्यं तपोभक्तिश्च केशवे । पञ्चपर्वेति विद्येयं यथा विद्वान् हरिं विशेत्” ॥

इति विद्यावृत्तित्वेन भक्तिः श्रूयते मत्सायुज्यसुखमनु तत् खलु ह्यादिनी शक्तिवृत्तेरेव कला काचिद्विद्यासाफल्यार्थं विद्यायां प्रविष्टा यथा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्मज्ञानयोगादीनां श्रममात्रत्वोक्तेरतो निर्गुणा भक्तिः सत्त्वगुणमग्न्या विद्याया वृत्तिवस्तुतो न भवतीति किञ्च “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । सत्त्वजं ज्ञानं विद्यैव यथा तथा भवत्युत्थं ज्ञानं भक्तिरेवेति ज्ञानमपि द्विविधं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अच्युतबलत्वाभावे साध्यं न सिद्धयेत् प्रत्युताधःपातश्चेत्याह—नोचेत् यदि रथिनो बलं न स्यात् पक्षे जीवस्य यदि भक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रमत्तं जीवं बलाभावेऽपि लक्ष्यवेधार्थं रथारोहणमेव प्रमादः पक्षे भक्त्यभावे मुमुक्षेव प्रमादः ते दस्यवः रागद्वेषाद्याः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु, विषयभोगोऽपि शास्त्रेण विहितो न केवलं

निषिद्ध एव सत्यम्, अधिकारिभेदात् फलभेदाच्च तत्र व्यवस्था दृष्टव्येत्याह—प्रवृत्तं चेति, दशभिः । आवर्त्तते गृहस्थः अमृत-
मश्नुते यतिः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ हिंस्रं श्येनादिकर्म अशान्तिदम् अत्यासक्तिप्रदम् । आदिशब्दार्थं विवृणोति—दर्शश्चेति ।
पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादि श्रुत्यर्थमुपबृंहयन् श्रीगुरुप्रसादलब्धज्ञानभक्तिभ्यां सुदृढदेहादि-
सम्पन्नो मुक्तो भवेदिति उपदिशति—आहुरिति, पञ्चभिः । शरीरं रथमिन्द्रियाणि ह्यान् इन्द्रियेशं मनोऽभीषून् रश्मीन् मात्राः
शब्दादिविषयान् वर्त्मानि उल्लङ्घनीयान् देशान् धिषणां बुद्धिं सूतं सत्त्वं चित्तं ईशेन जीवकर्मानुसारिणा सृष्टं बृहद्वन्धुरं
पूर्णं बन्धनमाहुः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाऽभिधं दशप्राणमक्षम्
धर्माधर्मौ चक्रे अभितो देहादौ मानो यस्य तं साधनावस्थावन्तं जीवं रथिनं प्रणवं भगवन्मन्त्रं धनुः प्रापकं जीवं विमुक्ता-
भिमानं सिद्धावस्थावन्तं शरं गन्तारं परं पुरुषोत्तमं लक्ष्यं गम्यं पठन्ति, प्रणवादिभगवन्मन्त्रजपभाविनो जीवो भगवन्तं प्राप्नोतीति
फलितोऽर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ शत्रूनाह—राग इति । द्वाभ्याम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ रजोऽभिनिवेशः सत्त्वप्रकृतयोऽपि
बहुपुण्यकर्मप्रवृत्तिकारिण्यो हि साधनावस्थायां हिता अपि ध्याननिष्ठस्य शत्रव एवात आह—सत्त्वप्रकृतयः कचिदिति ॥ ४४ ॥
आत्मवशः स्वायत्तः उपकल्पः इन्द्रियादिनामकास्वादिपरिकरो यस्य तथा भूतं नृकायरथं यावद्वृत्ते तावदेव गरिष्ठस्य गुरोश्चरण-
सेवया निशितं ज्ञानखड्गं दधत् अच्युतबलः भगवदनन्यभक्तः जितरागादिः सन् स्वराज्यतुष्टः भगवद्व्यानानन्देन तुष्ट इदं
संसारं विजह्यात् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ गुरुचरणसेवालब्धज्ञानभक्त्यभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याह—
नोचेदिति । असन्तो भगवद्ज्ञानभक्त्यनुपयुक्ताः ये इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयदस्युषु निक्षिपन्ति
ते दस्यवस्तु अमुं रथिनम् उरु मृत्युभयं यत्र तस्मिन् तमोन्धे तमसा व्याप्ते संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं
भगवद्ज्ञानभक्तिसम्पन्नो मुक्तो भवेत्तदसम्पन्नः संसारं प्राप्नोतीत्युक्तम् । अथ प्रवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भगवज्ज्ञानभक्तिहीनस्य
धूममार्गेणावृत्त्या संसारं निवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भगवज्ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्याचिरादिमार्गेण मुक्तिं चाह—प्रवृत्तमिति, दशभिः ।
अमृतं मोक्षम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तं कर्माह—हिंस्रमिति, द्वाभ्याम् । हिंस्रं श्येनादिकर्म पशुशब्दः पशुयागपरः
सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यदेव देहेन्द्रियादिकं प्रमत्तस्थानार्थहेतुस्तदेवाप्रमत्तस्य योगिन इष्टसाधनमितीममर्थं “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं
रथमेव च” इत्यादिश्रुत्युत्तररथरूपकद्वारेणाह—आहुरिति पञ्चभिः । शरीरं रथमाहुः । इन्द्रियाणि ह्यान् अश्वान् आहुः ।
इन्द्रियाणामीशं नियन्तारं मनः अभीषून् रश्मीनाहुः । मात्राः शब्दादीन् वर्त्मानि मार्गानाहुः । धिषणां बुद्धिं सूतं सारथिमाहुः ।
सत्त्वं चित्तं, बृहत् देहव्यापि, बन्धुरं बन्धनं, चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति । ईशसृष्टिमिति यथायोग्यं विभक्ति-
परिणामेन शरीरादीनां सर्वेषां विशेषणम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ दशप्राणानां समाहारो दशप्राणं प्राणापानसमानव्यानोदान-
नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जरूपमक्षं पठन्ति । अधर्मधर्मौ पापपुण्ये चक्रे पठन्ति, धर्माधर्मयोः शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् । अभिमानं
देहाद्यभिमानिनं जीवं रथिनं पठन्ति । प्रणवमोङ्कारं हि तस्य रथिनो धनुः पठन्ति । शुद्धं जीवं तु शरं पठन्ति । तुशब्देन
प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदो न स्वरूपभेद इति सूचयति । परं परमात्मानमेव लक्ष्यं पठन्ति । यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा
प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ रथिना जेतव्यान् शत्रूनाह—राग इति द्वयेन । रागः प्रीतिः ।
द्वेषः अप्रीतिः । लोभः असन्तोषः । शोको विनाशोऽनुतापः । मोहः कार्याकार्येऽविवेकः । भयमागामिदुःखानुसन्धानजोद्वेगः ।
मदो गर्वः । मानः सम्मानजन्यो हर्षः । अवमानः तिरस्कारजन्यो विषादः । असूया गुणेषु सत्स्वपि दोषाविष्कारः । माया
वञ्चनम् । हिंसा परद्रोहः । मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ रजः अभिनिवेशः । प्रमादः अनवधानता । एव-
मादयः एतत्प्रभृतयस्तु जेतव्या शत्रवः । तत्र केचित् रजस्तमसी प्रकृती कारणे येषां ते तथाभूताः, कचित् सत्त्वं प्रकृतिः
कारणं येषां ते तथाभूताः परोपकारादयोऽपि भरतस्य मृगपोतरक्षावच्छत्रवो भवन्तीति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ रागादिशत्रु-
विजये क्षातिरिति प्रयत्नो विधेय इत्याह—यावदिति । नृकायरूपं रथम् आत्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिंस्तथाभूतं
यावज्जनो धत्ते तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां वा भगवद्वक्तानां चरणयोरर्चना सेवा तथा निशितं तीक्ष्णीकृतं ज्ञानमेवासिः खड्गं
दधत्, विभ्रत् अस्तशत्रुः रागदोषरहितः अतएव शान्तचित्तः, अतएव स्वाराज्येन परमानन्दात्मकस्वरूपलाभेन एव तुष्टः सन्निदं
शरीरादिकं विजह्यात् परित्यजेत् उपेक्षेतेत्यर्थः । ननु खड्गं गृहीत्वाऽपि बलाभावे कथं शत्रून् जेतुं शक्नुयादित्याशङ्क्याह—

अच्युतबल इति । स्वाश्रितान्न च्यावयतीत्यच्युतो भवानेव बलं यस्य तादृशः, भगवदेकनिष्ठः सन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀
 उक्तविधप्रयत्नाभावेऽनर्थमाह—नो चेदिति । एवं प्रयत्नं न कुर्याच्चेत्तदा प्रमत्तमेतं रथिनमसतो विषयोन्मुखा ये इन्द्रियरूपा
 वाजिनः अध्याः बुद्धिरूपः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयरूपेषु दस्युषु क्षिपन्ति । ते विषयाख्या दस्यवो हयैः सूतेन
 च सह वर्तमानममुं प्रमत्तं रथिनं उर्वधिकं मृत्युमयं यस्मिन्तस्मिन् अन्धे तमसि अन्धतामिस्रनरकतुल्ये संसारकूपे क्षिपन्ति ।
 लोकेऽपि प्रमत्तस्य रथिन इयं दशा प्रसिद्धेति सूचयति—हीति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ उत्पथं नीत्वेत्युत्पथत्वेनाभिमतप्रवृत्त-
 कर्मोक्त्या ततो विलक्षणं सत्पथत्वेनाभितं निवृत्तमपि कर्मास्तीति सूचितम्, तदुभयविधं कर्म तदधिकारिफलादिकं च विविच्य
 प्रपञ्चयति—प्रवृत्तं चेति दशभिः । प्रवृत्तेन कर्मणा तत्फलानुभवाय लोकान्तरं प्राप्य तदनुभूयावशिष्टेन कर्मणा ततः पुनरिहा-
 वर्त्तते । निवृत्तेन कर्मणा तु अमृतमश्नुते तत्फलपरमानन्दानुभवाय मरणधर्मरहितं भगवन्तं प्राप्य ततः पुनरिह नावर्त्तते ॥ ४७ ॥
 द्विविधं कर्मैव विवेकेन दर्शयति—हिंस्रमिति द्वयेन । हिंस्रं पश्वादिहिंसायुक्तं अग्निहोत्रादि द्रव्यमयं ब्रह्मादिद्रव्यप्रचुरं यत्कर्म
 यच्च हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं च तदेतत्सर्वं वैदिकं कर्म इष्टमिष्टाख्यम्, पूर्त्तं तु सुरालयादिनिर्माणलक्षणमिति द्वयोरन्वयः ।
 सुरालयो देवमन्दिरम् । आजोव्यं प्रपादि । आदिपदेनात्रप्रदानादि । एतदिष्टापूर्त्तं द्विविधमपि यदि काम्यं कामनया कृतमत-
 एव अशान्तिदं रागाद्यनिवर्त्तकं चेत्तदा प्रवृत्ताख्यं भवति । अकाम्यं शान्तिकरं चेत्तदा तदेव निवृत्ताख्यमित्यर्थाज्ज्ञेयम् ।
 अग्निहोत्रादित्यादिशब्दार्थमाह—दर्शश्चेति । पशुः पशुयागः । सुतः सोमयागः ॥ ४८-४९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलं मयैव शरीरेन्द्रियादेः परमात्मप्राप्तिसाधनानुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमुच्यते, किं तूपनिषद्वाक्यान्यपि 'आत्मानं
 रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादीनि संसाराध्वनः पारं वैष्णवपदं प्रेक्षन्तमात्मानं रथित्वेन तच्छरीरा-
 दीनि रथाङ्गादित्वेन रूपयित्वा तदाहुरित्याह । आहुरिति । वेदान्ता इति शेषः । शरीरं रथं रथस्थानीयं, इन्द्रियाणि हयानश्चान्,
 इन्द्रियेशं मनः, अभीष्टं रथमीन्, मात्राः शब्दादीन्, वर्त्मानि मार्गस्थानीयान्, विषयां बुद्धिं च, सूतं सारथिं, ईशेन
 परमात्मना सृष्टमीशसृष्टं सत्त्वं बलं, बृहत् दृढं बन्धुरं देहादीनां बन्धनं, आहुः वदन्ति । ईशसृष्टमिति यथायोग्यं त्रिभक्ति-
 विपरिणामेन शरीरादीनामपि विशेषणम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अक्षमिति । दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणं, प्राणापानव्या-
 नोदानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्यया प्रसिद्धं प्राणादिदशकमित्यर्थः । अक्षमक्षस्थानीयं, अधर्मधर्मौ पापपुण्ये चक्रे,
 अभिमानं जीवं देहाभिमानिनं जीवमित्यर्थः । रथिनं हि रथिनमेव, प्रणवमोकारं तस्य रथिनः, धनुः शरासनस्थानीयं जीवं,
 शुद्धं चैत्रज्ञं तु, शरं बाणस्थानीयं, परं परमात्मानं तु, लक्ष्यं वेध्यं, पठन्ति एव । 'अध्वनुस्तु शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शस्वत्तन्मयो भवेत्' इत्यन्यत्राप्युक्तमस्ति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तत्र जेतव्यानाह राग इति द्वाभ्याम् । राग
 इति । रागो विषयासक्तिः, द्वेषस्तद्विरोधिविषया अप्रीतिः, लोभोऽसंतोषश्च, शोकः वाञ्छितालाभविषयं शोचनं च, मोहः
 कार्याकार्यविवेकश्च तौ च, भयमागामिदुःखदर्शनजा भीतिः, मदो गर्वः, मानः अपूज्ये पूज्यबुद्धिरूपः, अवमानोऽन्यावज्ञा-
 चरणं, क्वचित्त्वत्र अपकार इति पाठः, स तु तिरस्कारः । असूया गुणेषु दोषाविष्कारः, माया वञ्चनं च, हिंसा भूतद्रोहश्च,
 मत्सरः परकृतद्रोहचिन्ता ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ रज इति रजोऽभिनिवेशः । प्रमादोऽनवधानता, लुत् लुधा, निद्रा स्वापः,
 एवमादय एतत्प्रभृतयः शत्रवः, जेतव्याः । कथंभूता एते । रजश्च तमश्च रजस्तमसी प्रकृतिः कारणं येषां ते, क्वचित् सत्त्वं
 प्रकृतिः कारणं येषां ते, रजस्तमसोरन्यतरमिश्रसत्त्वप्रकृतय इत्यर्थः । आरूढसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि परोपकारादिप्रवृत्तिद्वारा
 शत्रवो भवन्तीति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तदेवं शरीरेन्द्रियमनोविषयबुद्धिबलप्राणधर्मधर्मजीवाः परमात्मप्राप्त्युपायसाधना-
 नुष्ठानोपयुक्तत्वज्ञापनाय रथरथाङ्गरथ्यादिभावेन निरूपिताः । प्रणवजीवेशास्तु जीवपरयोः संबन्धज्ञानजनकत्वपरमात्मैक-
 शेषत्वप्राप्त्यवज्ञापनाय धनुःशरलक्ष्यभावेन निरूपिताः । हेयत्वज्ञापनाय रागादयः शत्रुत्वेन निरूपिताः । अथ यस्यैते रथादयो
 वशे तिष्ठन्ति, स एवाध्वनः पाररूपं वैष्णवं पदमाप्रोतीति 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुत्यर्थमभिप्रयन्
 रथादिरूपकमप्युपेक्षेत इत्याह । यावदिति । यावत् अयं जीव इति शेषः । नृकायरथं श्रुत्या रथत्वेनोक्तं मनुष्यशरीरमित्यर्थः ।
 आत्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन्तथाभूतं, स्वसमीहितसाधनदक्षं स्ववशं चेत्यर्थः । धत्ते । तावदेव, गरिष्ठानां
 महतां या चरणार्चना तथा, महानुभावगुरुचरणकमलसेवयेत्यर्थः । निशितं तीक्ष्णतां नीतं, ज्ञानासि ज्ञानरूपं खड्गम्, दधत्
 विभ्राणः, अस्ता निरस्ताः शत्रवो रागादयो येन सः, स्वाश्रितान् न च्यावयतीत्यच्युतो भगवानेव बलं यस्य सः, उपशान्तः
 रागाद्यकलुषितचित्तः, स्वराडकर्मवश्यस्तस्य भावः स्वराज्यं मुक्तैश्वर्यं, तेन तुष्टः, अवश्यमच्युतः स्वराज्यं दास्यतीति निश्चयजात-
 संतोषयुक्तः सन्, इदं नृकायरथादिकं, विजह्यात् समुपेक्षेत तेषु स्पृहारहितो भवेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अच्युताश्रयाभावे

बाधकमाह । नो चेदिति । नोचेदुक्तविधो न भवेच्चैतदेत्यर्थः । प्रमत्तमसावधानममुं देहिनमित्यर्थः । असदिन्द्रियवाजिसूताः बहिर्मुखेन्द्रियरूपा अश्वाः, सूताख्या प्रसिद्धा बुद्धिश्चेत्यर्थः । उत्पत्तिं प्रवृत्तिमार्गं, नीत्वा, विषयदस्युषु विषयरूपतस्करमण्डलेषु, क्षिपन्ति । ते विषयाख्या दस्यवः, सह्यसूतं ह्यैः सूतेन च सह वर्तमानं, अमुं प्रमत्तं देहिनं, उर्वधिकं मृत्युभयं यस्मिन्स्मिन्, तमोऽन्धे अन्धे तमसि संसाररूपे, तामिस्रनरकतुल्ये संसारकूपे इत्यर्थः । क्षिपन्ति हि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तदेवं वर्णाश्रमधर्मैः सह भक्तियोगविधानं शरीरेन्द्रियादीनां च तदनुष्ठानोपयुक्तत्वं, तैरनुष्ठितेन वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतेन भक्तियोगेन स्वाराज्यप्राप्तिं सांसारिकफलप्राप्तिच्छ्रया कृतानां धर्माणां संस्तिरूपानर्थावहत्वं चाभिधाय, तेषामिष्टापूर्तभेदेन द्वैविध्यं सांसारिकफलसाधनत्वेन कृतानां तेषां प्रवृत्तिकर्माख्यत्वं पुनरावृत्तिहेतुत्वं उपासनानुग्राहकतया कृतानां तु निवृत्तिकर्माख्यत्वं निवृत्तिकर्मणोऽपुनरावृत्तित्वं चाह । प्रवृत्तिमिति । वैदिकं वेदविहितं कर्म, प्रवृत्तं च निवृत्तं च इत्येवं द्विविधं, तत्र प्रवृत्तेन कर्मणा आवर्त्तत । कर्मफलानुभवाय लोकान्तरं गत्वा तत्रत्यसुखमनुभूय तदवशिष्टेन ततः पुनरिहावर्त्तत इत्यर्थः । निवृत्तेन, अमृतम् अश्नुते तत्फलभूताच्युतामिरूपमुक्तिं प्राप्य ततः पुनर्नावर्त्तते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदभिन्नस्य वैदिकस्य कर्मणः स्वरूपं तस्येष्टसंज्ञकत्वं च वक्तुं तत् कर्म विशिष्यस्तदवान्तरवेदान् दर्शयति । हिंस्रमिति साद्धेन । अग्निहोत्रमग्निहोत्रनामधेयकं कर्म आदिर्यस्य तत्, अग्निहोत्रप्रभृतिकमित्यर्थः । आदिशब्दप्राह्यान् दर्शयति । दर्शो दर्शाख्यं कर्म, पौर्णमासः पौर्णमासाख्यं कर्म च, चातुर्मास्यं चातुर्मास्याख्यं कर्म च, पशुः पशुयागाख्यं कर्म, सुतः सोमयागाख्यं कर्म, हुतं वैश्वदेवाख्यं कर्म, प्रहुतं बलिहरणाख्यं कर्म, एतदग्निहोत्रादिप्रहुतान्तं सर्वं वैदिकं कर्मेत्यर्थः । इष्टमिष्टाख्यं कर्म, ज्ञेयम् एव । यद्येतत् कर्मेति शेषः । हिंस्रद्रव्यमयं हिंसाविषयकद्रव्यप्रचुरं, पाठान्तरे हिंस्रं पश्चादिहिंसागर्भं, द्रव्यमयं पुराडाशादिद्रव्यप्रचुरं, काम्यं स्वर्गादिकामनार्थकं, कृतं स्याच्चेत्तर्हीति शेषः । अशान्तिदं, पूर्वोक्तरागाद्यनिवृत्तिदं, स्यात् । प्रवृत्ताख्यं च स्यात् । हिंसादिविरहतया विधानेन तदेव यदा शान्तिप्रदं स्यात्तदा त्वेतदपि निवृत्ताख्यं भवेदिति भावः । अथाद्धेन पूतसंज्ञकं कर्माह । पूतमिति । सुरालयश्च आरामश्च कूपश्च आजीव्यमाजीविका च तदादीनि लक्षणानि यस्य तत् कर्म, पूतम् इति द्वयारेकान्वयः ॥ ४८-४९ ॥

भाषानुवादः

उपनिषदोंमें कहा गया है कि शरीर रथ है, इन्द्रियाँ घोड़े हैं, इन्द्रियोंका स्वामी मन लगाम है, शब्दादि विषय मार्ग हैं, बुद्धि सारथि है, चित्त ही भगवानके द्वारा निर्मित बाँधनेकी विशाल रस्सी है, दश प्राण धुरी हैं, धर्म और अधर्म दोनों पहिए हैं और उनके अभिमानी जीव रथी कहा गया है । ॐकार ही उस रथीका धनुष है, शुद्ध जीवात्मा बाण और परमात्मा लक्ष्य है । (इस ॐकारके द्वारा अन्तरात्माको परमात्मामें लीन कर देना चाहिये) ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ राग, द्वेष, लोभ, शोक, मोह, भय, मद, मान, अपमान, दूसरेके गुणमें दोष निकालना, छल, हिंसा, दूसरेकी उन्नति देखकर जलना, वृष्णा, प्रमाद, भूख और नींद—ये सब, और ऐसे ही जीवोंके और भी बहुत-से शत्रु हैं । उनमें रजोगुण और तमोगुणप्रधान वृत्तियाँ अधिक हैं, कहीं-कहीं कोई-कोई सत्त्वगुणप्रधान ही होती हैं ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ यह मनुष्य-शरीररूप रथ जबतक अपने वशमें है और इसके इन्द्रिय मन आदि सारे साधन अच्छी दशामें विद्यमान हैं, तभीतक श्रीगुरुदेवके चरणकमलोंकी सेवापूजासे शान धरायी हुई ज्ञानकी तीखी तलवार लेकर भगवान्के आश्रयसे इन शत्रुओंका नाश करके अपने स्वाराज्य-संहासनपर विराजमान हो जाय और फिर अत्यन्त शान्तभावसे इस शरीरका भी परित्याग कर दे ॥ ४५ ॥ नहीं तो, तनिक भी प्रमाद हो जानेपर ये इन्द्रियरूप दुष्ट घोड़े और उनसे मित्रता रखनेवाला बुद्धिरूप सारथि रथके स्वामी जीवको उल्टे रास्ते ले जाकर विषयरूपी लुटेरोंके हाथोंमें डाल देंगे । वे डाकू सारथि और घोड़ोंके सहित इस जीवको मृत्युसे अत्यन्त भयावने घोर अन्धकारमय संसारके कुँएमें गिरा देंगे ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वैदिक कर्म दो प्रकारके हैं—एक तो वे जो वृत्तियोंको उनके विषयोंकी ओर ले जाते हैं—प्रवृत्तिपरक, और दूसरे वे जो वृत्तियोंको उनके विषयोंकी ओरसे लौटाकर शान्त एवं आत्मसाक्षात्कारके योग्य बना देते हैं—निवृत्तिपरक । प्रवृत्तिपरक कर्ममार्गसे बार-बार जन्म-मृत्युकी प्राप्ति होती है और निवृत्तिपरक भक्तिमार्ग या ज्ञानमार्गके द्वारा परमात्माकी प्राप्ति होती है ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ श्येनयागादि हिंसामय कर्म, अग्निहोत्र, दर्श, पूर्णमास, चातुर्मास्य, पशुयाग, सोमयाग, वैश्वदेव, बलिहरण आदि द्रव्यमय कर्म 'इष्ट' कहलाते हैं और देवालय, बगीचा, कूआँ आदि बनवाना तथा प्याऊ आदि लगाना 'पूत कर्म' हैं । ये सभी प्रवृत्तिपरक कर्म हैं और सकामभावसे युक्त होनेपर अशान्तिके ही कारण बनते हैं ॥ ४८-४९ ॥

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च । पूतं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥ ४९ ॥

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः । अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ ५० ॥

अन्नं रेत इति क्षेमश पितृयानं पुनर्भवः । एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥
निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः । इन्द्रियेषु क्रियायज्ञानं ज्ञानदीपेषु जुहति ॥ ५२ ॥
इन्द्रियाणि मनस्युर्मौ वाचि वैकारिकं मनः ।
वाचं वर्णसमाम्नाये तमोङ्कारे स्वरे न्यसेत् । ओङ्कारं बिन्दौ नादे तं तं तु प्राण्य महत्यमुम् ॥ ५३ ॥
अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्रो राकोत्तरं स्वराट् । विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात् ॥ ५४ ॥
देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः । आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ ५५ ॥
य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते । शास्त्रेण चक्षुषा वेदं जनस्थोऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एतत् प्रवृत्ताख्यम् हुतम् प्रहुतम् च एव इष्टम् (अस्ति) सुरालयारामकृपाजीव्यादिलक्षणम्
पूर्तम् (स्यात्) ॥ ४९ ॥ * * क्षेमश द्रव्यसूक्ष्मविपाकः च धूमः रात्रिः अपक्षयः दक्षिणम् अयनम् सोमः दर्शः ओष-
धिवीरुधः अन्नम् रेतः इति (अयम्) पुनर्भवः पितृयानः एकैकश्येन अनुपूर्वम् भूत्वा भूत्वा इह जायते ॥ ५०-५१ ॥ * *
निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कृतः द्विजः (स्यात्) ज्ञानदीपेषु इन्द्रियेषु क्रियायज्ञानं जुहति ॥ ५२ ॥ * * इन्द्रियाणि मनसि
(न्यसेत्) वैकारिकम् मनः वाचि वाचम् वर्णसमाम्नाये तम् स्वरे ओङ्कारे ओङ्करम् बिन्दौ तम् नादे तम् तु प्राणे ॥ ५३ ॥
(एवम् कुर्वन् पुरुषः) अग्निः सूर्यः दिवा प्राहः शुक्रः राका उत्तरम् स्वराट् (इति ब्रह्मलोकम् गच्छति) विश्वः च तैजसः प्राज्ञः
(भवति) (तेषु) समन्वयात् तुर्यः आत्मा (भवति) ॥ ५४ ॥ * * इदम् देवयानम् प्राहुः हि अनुपूर्वशः भूत्वा
भूत्वा आत्मयाजी उपशान्तात्मा आत्मस्थः न निवर्तते ॥ ५५ ॥ * * वेदनिर्मिते एते पितृदेवानाम् अयने शास्त्रेण
चक्षुषा यः वेद सः जनस्थः अपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हुतं वैश्वदेवम् । प्रहुतं बलिहरणम् । एतत्सर्वमिष्टमुच्यते एतदेव यदि काम्यमशांतिदं च तर्हि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः ।
आजीव्यं प्रपादि ॥ ४९ ॥ * * प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेः सूक्ष्मो
विपाकः परिणामो देहांतरारंभको येन संपरिष्वक्तो गच्छति य एव श्रुतावच्छेदोक्तः “इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवति” इति । पाठांतरे द्रव्यशब्देन तेजोमात्रशब्दोक्तानीन्द्रियाणि । ऊष्मविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः । तथा च श्रुतिः ।
“स इमास्तेजोमात्राः समभ्या ददानो हृदयमेवान्वक्रामत्” इति । तथा “तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेनैव आत्मा निष्क्रा-
मति” इति । धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवताः । तत्रापक्षयः । कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः । तत्र भुक्तभोगस्यावरोहण-
प्रकारमाह । दर्श इत्यादि । विपरीतलक्षणया विशिष्टभोगक्षयशोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते । एतदुक्तं भवति । “भूतसूक्ष्म-
युक्तो धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं प्रापितस्तद्भोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेणौषधिवीरुधादिसाम्यापत्तिक्रमेण
जायते । एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्ममार्गः” इति ॥ ५० ॥ * * क्षेमश हे भूपते । पुनर्भवमेवाह । एकैकश्येन
प्रत्येकं क्रमेण भूत्वा तत्तत्सान्निध्यं प्राप्येह भूमौ जायते ॥ ५१ ॥ * * तत्राधिकारिणमाह । निषेकादीति । अन्यस्त्विष्टा-
दिकार्येणैवं जन्म न लभत इत्यर्थः । निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपासनादिविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह । इन्द्रिये-
ष्वित्यादिना । यद्वा द्रव्ययज्ञेषु हिंसाया दुर्निवारत्वादतिमुख्यं निवृत्तं कर्मैव दर्शयन्नाह । ज्ञानेन दीप्यन्त इति तथा तेषु ।
इन्द्रियव्यापाराणामिष्टापूर्तदीनामिन्द्रियतावन्मात्रतां भावयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२ ॥ * * ऊर्मौ दर्शनादि-
संकल्परूपे मनसि वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि विध्यादिलक्षणया वाचा हि मनः कर्तृत्वादिविकारं भजति । वर्णानां
समाम्नाये समुदाये तद्विशेषत्वाद्वाचः स्वरेऽकारादिस्वरत्रयात्मके ओङ्कारं बिन्दौ तं च नादे प्राणे सूत्रात्मनि महति ब्रह्मणि ॥ ५३ ॥
अग्निरिति । तत्तदभिमानिन्यो देवतास्ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् दिवाऽहः प्राहृतस्यैवांतः । राका शुक्रपक्षस्यांतः । यद्वा प्राणो राका
इति च पुराणमतम् । उत्तरं त्वयनम् । स्वराट् ब्रह्मा । एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह । विश्व इति । विश्वः
स्थूलोपाधिः । स स्थूलं सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधिसत्तैजसो भवति । सूक्ष्मं कारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति । कारणं च

सर्वसाक्षित्वेनान्वयात्साक्षिस्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति । तेषां च व्यभिचारिणां साक्ष्याणां लये शुद्ध आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ यथेतरो भूत्वा निवर्तते तथा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ वेदेन निर्मिते ते धूममभिसंभवंतीत्यादिना तेऽर्चिरभिसंभवन्तीत्यादिना च निश्चयेन विविच्य ज्ञापिते इत्यर्थः । जनस्थोऽपि देहस्थोऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आरोह ऊर्ध्वगमनमवरोहोऽधोगमनम् । इति तु इह तु । पुरुषवचसः पुरुषसंज्ञकाः । अत्र सूत्रेणैतदर्थं स्फोटयति “तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।” अस्वार्थः—तदंतरप्रतिपत्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ तदारंभकभूतैः परिष्वक्तो रंहति गच्छति कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां तथाहि—“लोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चष्वग्निरूपतयोपासनाख्यपंचाग्निविद्याप्रस्तावे प्रवहणाख्यराज्ञः सभां प्रविष्टं श्वेतकेतुं राजा पप्रच्छ “वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंति” इति । अयमर्थः—अस्मिंल्लोके जलमयदधिपयः प्रभृतिद्रव्यकहोमे श्रद्धाकृते तद्भुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्द्वारा गुलोकाख्याग्निं गच्छच्छ्रद्धाख्याहुतित्वमापन्नं यजमानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवास्तस्मिन्नग्नौ जुहति तच्च हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणमते स च जलमयो देहः पर्जन्येऽग्नौ वृष्टयभिमानिदेवविशेषे हुतः स वृष्टिर्भवति तदेव जलं सोमाख्यदेहभावं वृष्टिभावं चापन्नं पृथिव्यामग्नौ हुतं सद्ब्रीहियवान्नभावमाप्नोति ताश्च ब्रीह्यादिभावमापन्ना आपः पुरुषाग्नौ हुताः सत्यो रेतोभावमाप्नुवन्ति । ताश्च रेतोभावमापन्नाः पञ्चमाहुतिरूपा आपो हुता गर्मात्मना स्थिताः पुरुषसंज्ञां लभन्त इति जानन्ना राजा पप्रच्छास च पितरं गौतममागल्योवाच एवमहं राजा पृष्टोऽस्मि तदुत्तरं न जानामीति । गौतमः स्वयमप्यज्ञो राजसमीपं गत्वा तां विद्यां ब्रूहीत्युवाच । स च तामुवाचैवं प्रश्ननिरूपणाभ्यामवादि । भूतसंपरिष्वक्तो रंहतीति गम्यत इति । पाठांतरे ‘द्रव्यमूष्मविपाकश्च’ इति पाठे । द्रव्यादिपदाभ्यां तत्तदर्थग्रहणे प्रमाणमाह—तथा चेति । स योगी तेजोमात्रा राजमाहंकारकार्याणीन्द्रियाणि समभ्याददानस्सहैव गृहीत्वा हृदयमन्वाक्रमत् अन्वगच्छत् “तस्य हैतस्य योगिनं हृदयाग्रं हृदयेऽग्रमग्रनाडीमुखं प्रद्योतते प्रकाशते । शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां चैका मूर्द्धानं निस्सृतास्तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति” इत्यादिश्रुतेः । तत्तदभिमानिन्यो धूमाद्यभिमानिन्यः । तत्र तेषु । तत्र सोमलोके । भुक्तभोगस्य अतिवाहिकदेवताः सगुणब्रह्मगमयितृदेवताः एतत्ततीयस्कन्धे ‘गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति” इत्यत्र निरूपितम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ क्षमेशेति । क्षमापालनासक्तस्य राज्ञ एव यज्ञादिनिष्ठत्वेन विशेषत एतन्मार्गागमित्वमिति भावः । प्रत्येकं धूमादिक्रमेण ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र प्रवृत्तिमार्गेऽधिकारिणं मुख्याधिकारम् । अन्यस्तु विवेकी तु । इत्यर्थ इति । वैदिकमार्गप्रवृत्त्यर्थं कर्म कुर्वन्नपि तत्रासक्त्यभावाज्जन्मादिकं नाप्नोति । ‘तस्य पुत्रा दायम्’ इत्यादिश्रुतेः । स च कर्मफलं न भुंक्त इति भावः । ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इति स्मृतेर्निवृत्त्यानासक्तस्यापि यागादौ हिंसासत्त्वे परमधर्मित्वे न सेत्स्यतीत्यत आह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । इन्द्रियव्यापार एव यागादिरतो व्यापारस्य व्यापारिणांतरीयकतयैन्द्रियभिन्नस्तद्व्यापारोपि न सेत्स्यतीति भावः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्मनोधीनाऽतो तान्यपि मन एव न ततो भिन्नानीत्यर्थः । वाचं श्रुत्वैव मनसि कर्तृत्वादिविकारो भवति अतो मनोऽपि वागधीनं न ततो भिन्नम् । तद्विशेषत्वाद्वर्णविशेषत्वात्—वर्णेभ्यो भिन्नाया वाचोऽनुपलब्धेः “ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम्” इत्युक्तेः । सर्ववर्णानामोंकारात्मकत्वात्तद्विन्नत्वं नास्ति ‘विंदौ गुरुप्रसादगम्ये योगशास्त्रप्रसिद्धे स्वरे तं विदुं नादे नादाख्ये स्वरविशेषे । प्राणे प्राणत एव नादोत्पत्तिः’ इति योगशास्त्रे प्रोक्तम् । अमुं प्राणं धारणाप्रकारेण ब्रह्मणि परमात्मनि जुहति इत्थं सर्वं तत्रैव भावयति कार्यकारणात्मकं सर्वं विश्वं ब्रह्मैवेति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इत्थं भावयतो देहादुत्क्रमणे गतिमाह—अग्निरिति । एतौ प्राह्वराकाशद्वौ भिन्नदेवतापरौ न किन्तु दिवा शुक्लपक्षाभिमानिदेवपरावेवेति वैदिकाः । यद्वा—पौराणिकमते भिन्नदेवपरावेवेति ज्ञेयम् । ब्रह्मलोकभोगावसाने स्वयं प्रमाताख्यदेवविचारेण मोक्षप्रकारमाह—विश्व इति । स्थूलशरीराभिमानि तेषां विश्वादीनां साक्षी विद्यते येषां ते साक्ष्यास्तेषां तुरीयसाक्षिकाणामित्यर्थः । इत्यर्थ इति । तुरीयावशेषस्यैव मोक्षत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अर्चिरादिमार्गस्थो भूत्वाभूत्वाऽनुपूर्वशः श्रुत्युक्त्यानुपूर्व्या । इत्यर्थ इति । यथेतरो धूमादिमार्गसंचारी कर्मनिष्ठश्चंद्रलोकं गत्वा निवर्तते तथार्चिरादिमार्गो न निवर्तत इति भावः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ ते कर्मनिष्ठा धूमं तदभिमानिनमभिसंभवन्ति प्राप्नुवन्ति । आदिना रात्र्यादिग्रहः । ते निवृत्तिनिष्ठाः अर्चिरग्निम् । इत्यर्थ इति । स्फुटं बोधिते इति भावः ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह—द्रव्येति युग्मम् । आरोहणे सोपानानि दर्शयति । सोमपर्यन्तं तत्र प्रथमं द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहान्तरारम्भकः येन संपरिष्वक्तो गच्छति । य एव श्रुतावशब्देनोक्तः

नोक्तः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति तं प्राप्नोति इति सर्वत्र शेषः । द्रव्यमूष्मपिपाकश्चेति पाठे तु द्रव्यशब्देन तेजोमात्राशब्दोऽध्यानीन्द्रियाणि ऊष्मविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः तदा च सत्कर्मसाधकानीन्द्रियाणि प्रथमं प्राप्नोति ततो निर्याणकाले हृदयाग्रप्रद्योतं प्राप्नोति ततो धूममिति क्रमः । तथा च श्रुतिः “य इमास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वा-
क्रामतीति” । तथा तस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामतीति धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता ग्राह्याः । ततो धूमः धूमाभिमानिनी देवता तां प्राप्नोति । ततो रात्रिः रात्र्यभिमानिनी देवता तां प्राप्नोति । ततोऽपक्षयः अपरपक्षः कृष्ण-
पक्षाभिमानिनी देवता तां प्राप्नोति । ततो दक्षिणायनाभिमानिनी देवतां प्राप्नोति । ततश्च सोम चन्द्रलोकस्त्वं प्राप्नोति । एवं चन्द्रलोकं प्राप्तः भोगान् भुङ्क्ते । अथ तत्र भुक्तभोगस्य ततोऽवरोहणप्रकारमाह—दर्श इति । दर्शशब्देन विपरीतलक्षणया विशिष्टभोगक्षयाच्छोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते । यद्वा । चन्द्रक्षयवत्या अमावास्यया देहक्षयो लक्षितः । एतदुक्तं भवति भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यतिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं प्रापितः तद्भोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेण ओषध्यादि प्राप्नोति । ततोऽन्नं व्रीह्यादिवीजं प्राप्नोति । ततो रेतः प्राप्नोति । हे क्षमेश पृथ्वीपते ! इत्येवंभूतः पुनर्भवतीत्यस्मादिति पुनर्भवः पितृयान-
संज्ञकः प्रवृत्तकर्ममार्ग उक्तः । पुनर्भवत्वमेव स्पष्टयति—एकैकश्येन प्रत्येकमानुपूर्व्या उक्तक्रमेण औषध्यादिः भूत्वा भू । तत्त-
त्सान्निध्यं प्राप्य इह भूमौ जायते ॥ ५०-५१ ॥ * * निषेकेति अर्द्धम् । निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतः द्विजः एतन्मार्गं प्राप्नोति इति शेषः । स एवात्राधिकारीत्यर्थः । अन्यस्त्विष्टादिकारी अपि एवं जन्म न लभते निवृत्तं कर्माह—इन्द्रिये-
ष्विति ज्ञानेन दीप्यन्त इति ज्ञानदीपास्तेषु ज्ञानेन्द्रियेषु क्रियायज्ञान इन्द्रियव्यापारान् इष्टापूर्तादीन् जुह्वति तन्मात्रतया भाव-
यन्तीत्यर्थः । उमौ दर्शनादिसंकल्परूपे मनसि इन्द्रियाणि जुह्वति । इन्द्रियाणां मनोधीनप्रवृत्तिकत्वात्तन्मात्रतया भावयन्तीत्यर्थः ।
वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि जुह्वति । विध्यादिलक्षया वाचा ही मनः कर्तृत्वादिविकारं भजति नान्यथेति मनोवागात्म-
तया भावयन्ति ॥ ५२ ॥ * * वाचमिति । वाचं वर्णानां समाम्राये समुदाये जुह्वति तद्विशेषरूपत्वात्तन्मात्रतया भाव-
यन्ति । तं च वर्णसमुदायं स्वरे अकारादिस्वरत्रयात्मके ओङ्कारे न्यसेत् जुहुयात् । जुह्वति इति तन्मूलकतया तन्मात्रतया
भावयन्ति । ओङ्कारं बिन्दौ जुह्वति । तं बिन्दुं नादे जुह्वति तं तु नादं प्राणे सूत्रात्मनि प्राणसहचारिणि जीवे वा जुह्वति ।
अमुं जीवं महति ब्रह्मणि जुह्वति ॥ ५३ ॥ * * अथ मुमुक्षोर्गतिहेतुभूतमर्चिरादिमार्गमंशतो दर्शयति—अग्निरिति ।
अभ्यादिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापरास्ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् अत्र क्रमो न विवक्षितः । श्रौतक्रमविरोधात् । दिवा अहः
प्राह्मन्त्यैवान्तः शुक्लः शुक्लपक्षः रात्रा तस्यैवान्तः उत्तरमुत्तरायणं स्वराट् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—
विश्वश्चेति । विश्वाख्यः स्थूलोपाधिः स स्थूलं सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधिसैजसो भवति । सूक्ष्मं कारणे विलाप्य कारणोपाधिः
प्राज्ञो भवति । कारणं च सर्वसाक्षित्वेन समन्वयात् साक्षिस्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति । तेषां च व्यभिचारिणां साक्ष्याणां लये
शुद्ध आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * देवेति । इदमर्चिरादिदेवयानं वेदाः प्राहुः । यत्र हि उपशान्तात्मा
रागादिशून्यचित्तः आत्मयाजी परमात्मोपासकः तत् आत्मस्थः आत्मनि तिष्ठन् न निवर्तते यथा इतरः अनुपूर्वशः भूत्वा
भूत्वा निवर्तते तथाऽयं न निवर्तते ॥ ५५ ॥ * * य इति एते पितृदेवानामयने वर्त्मनी वेदेन निर्मिते । ते धूममभि-
संभवन्ति इत्यादिना ते अर्चिरभिसंभवन्तीत्यादिना च निश्चयेन विविच्य ज्ञापिते । अतः शास्त्रेण चक्षुषा यः पुमान् वेद
जानाति स जनस्थो देहस्थोऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं तदेतत्सर्वं वैदिकं कर्म इष्टमिष्टाख्यम् । यद्येतदेव कर्म हिंस्रद्रव्यमयं हिंसा विषयद्रव्य-
प्रचुरम् । हिंस्रमिति पाठे पश्चादिहिंसागर्भं पुरोडाशादिद्रव्यप्रचुरं च काम्यं स्वर्गादिकामार्थमशान्तिदं पूर्वोक्तरागाद्यनिवृत्तिदं
स्यात्तदा प्रवृत्ताख्यकाम्यं शान्तिदं स्यात्तदा निवृत्ताख्यमित्यर्थः । अथ पूर्त्तसंज्ञकं कर्माह—पूर्त्तमिति । देवाल्यादिनिर्माणरूपं
कर्म पूर्त्तम् आजीव्यमाजीविका ॥ ४८ ॥ * * तत्र प्रवृत्तिधर्मपरायणस्य त्रैवर्णिकस्य तत्फलानुभवाय लोकान्तरारोहणमार्गं
फलानुभवाऽवसाने ततः पुनरवरोहणमार्गमेवं सञ्चरतो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तत्वञ्चाह—द्रव्येत्यादिना, सार्द्धद्रव्येन । निषेकादिश्म-
शानान्तैः गर्भाधानादिश्मशानान्तैः संस्कृतो द्विजसैवर्णिकः इष्टापूर्तं दत्तकारी देहत्यागानन्तरं द्रव्यसूक्ष्मविपाकः द्रव्याणां
पृथिव्यादिभूतानां सूक्ष्मा विपाकाः सूक्ष्मावस्थाः यस्य सूक्ष्मावस्थपृथिव्यादिभूतयुक्तः भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त इति यावत् हे क्षमेश,
पृथिवीपते ! धूमादयः शब्दान्मदभिमानिदेवतापरा तत्र अपक्षयः अपरपक्षः अयनं दक्षिणं दक्षिणायनं सोमश्चन्द्र इति शब्दः
प्रत्येकमन्वेति । धूम इति रात्रिरिति तानेकैकश आनुपूर्वेण भूत्वा भूत्वा । भूमाप्मावात्मनेपदीति भवतिरत्र प्राप्यर्थकः । प्राप्य
प्राप्येत्यर्थः । धूमादिक्रमेण चन्द्रं प्राप्य तत्रासृतमयशरीरयुक्त इष्टादिकर्मफलमनुभूय ततः दर्शः दर्शस्य चन्द्रकलाक्षयहेतुत्वादिना
दर्शशब्देन चन्द्रं प्राप्तस्याऽसृतमयशरीरनाशो लक्ष्यते विनष्टासृतमयशरीर इत्यर्थः । चन्द्रमसः स्थानात् क्रमेणौषध्यादीन् प्राप्येह

लोके जायते एतच्च पितृयानं पुनर्भवहेतुरित्यर्थः । यद्वा चन्द्रपर्यन्तं पितृयानं ततो रेतः पर्यन्तं पुनर्भवयानमित्यर्थः । तत्र दक्षिणायनसोमयोर्मध्ये पितृलोकः आकाशश्च द्रष्टव्यः । ओषधेः पूर्वं क्रमेणाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षाणि द्रष्टव्यानि तत्रारोहणं धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनपद्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण, अवरोहणन्तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षौषधिवीरुदन्यतरान्नरेतःक्रमेणेत्यर्थः । यथा च श्रूयते छान्दोग्ये “अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रि रात्रेपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति मासांस्तानेवैते सम्बत्सरमभिप्राजुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशचन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्रायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अन्नं भवति अन्नं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्तेऽतो वै खलु दुनिष्पतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा चाण्डालयोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा” इति, तत्रारोहणदशायां धूमाद्यभिमानिदेवतालोकगमनमेव धूमादिभावः । अवरोहणे त्वाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षेषु तद्भावो नाम तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्तिरेव “तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ३।१।२२। इति शारीरकन्यायात् व्रीह्यादिभावो” नाम जीवान्तराधिष्ठितव्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् “अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ३।१।२४। इति न्यायात् एवं वान्वयः । द्रव्यसूक्ष्मविपाक इति, द्रव्यसूक्ष्मविपाकादय इत्येते सोमपर्यन्ताः पितृयानं दर्शादयो रेतःपर्यन्ताः पुनर्भवः गर्भाधानादिश्मशानन्तैः संस्कृत इष्टादिकारी आनुपूर्व्यात्क्रमेण भूत्वा भूत्वा रात्र्यादीन् प्राप्य प्राप्य पुनरिह जायते इति ॥ ५०-५१ ॥ ❀ ❀ अथापुनर्भवं देवयानं वक्तुं तेन जिगमिषोर्निवृत्तधर्मनिष्ठस्य तावत् कृत्यमनुसन्धानमाह—इन्द्रियेष्विति द्वाभ्याम् । ज्ञानदीपेषु ज्ञानदीपकेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु क्रियायज्ञानकर्मैन्द्रियव्यापारान् जुह्वति देवयानेन जिगमिषव इति शेषः । चक्षुरादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पाणिपादादिकर्मैन्द्रियाणि नियच्छेयुरित्यर्थः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि सङ्कल्पविकल्पादिरूपोर्मिमति मनसि जुह्वति मनसा तानि नियच्छेयुरित्यर्थः । वैकारिकं सत्त्वोत्तरं वाचि शास्त्रात्मिकायां मनः मनसः उच्छास्त्रप्रवृत्तिं निरुद्ध्यादित्यर्थः । वाचं वर्णसमाप्ताये पञ्चाशदक्षरात्मिकामनुसन्दधीरन् वर्णसमाप्तायमोङ्कारेऽन्तर्गतं विदुः तमोकारं बिन्दुनादे चतुर्थ्यां मात्रायां बिन्दुनादश्च प्राणे प्राणसहचारिणि मकारवाच्ये जीवे वाचकत्वेनान्तर्भावयेयुः । अमुं जीवं महति महदात्मनि परब्रह्मणि समर्पयेयुरिति मुमुक्षोरनुसन्धानप्रकार उक्तः ॥ ५२-५३ ॥ अथ तस्य गतिहेतुभूतमचिरादिमार्गमंशतो दर्शयति—अग्निरिति । अग्न्यादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापराः अत्र न क्रमविवक्षा श्रौतक्रमविरोधात् ननु सूर्योऽग्नेरनन्तरं दिवसादिभ्यः पूर्वं श्रूयते किन्त्वेवम् “तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्केतिमासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं सम्बत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः” इति । अत्र सम्बत्सरादनन्तरं वायुं विद्युतोऽनन्तरं वरुणेन्द्रौ च जानीयात् कौषीतकिब्राह्मणे “एतं देवयानं पन्थानमापद्याऽग्निलोकमागच्छति स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्” इति श्रवणात् स्वराडत्रामानवः प्रजापतिर्वा अयं च सकलश्रुत्यविरोधेन निर्णीतः क्रमो वरदगुरुभिरभिहितः “अग्निरहःसितपक्षानुदगयनादमरुदकैर्दून् । अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः” इति पूर्वान्होराका चानधीतशाखान्तरेष्वामन्तव्यौ उत्तरम् उत्तरायणम् एवं मुक्तप्राप्यभगवन्नोकमार्गो दर्शितः । तत्र प्राप्यस्य भगवतश्चतुर्व्यूहविशिष्टतामाह—विश्व इति । यथा सर्वज्ञसंहितायाम् “सृष्टिस्थित्यन्तकारिण्यः शक्त्यस्तत्र ऊर्जिताः” इत्युपक्रम्य—

“अकारशक्तिर्विश्वाख्या उकाराख्या तु तैजसी । मकारशक्तिः प्रज्ञाख्या तासां रूपं पुनःशृणु” ॥

इत्यादिना जाग्रदाद्यवस्थान्वयादिकमुक्त्वा—

“एतास्त्रिस्तो दशास्तिस्रः शक्तीः संप्रीणयन्ति ताः । अनिरुद्धादिरूपास्ताः भोक्तुः शक्तीर्विचिन्तयेत् ॥

अर्द्धमात्राऽधिया दिव्याऽप्रकाशार्थप्रकाशिका । वासुदेवमयीं शक्तिं विद्धि तामनुपस्कृताम्” ॥ इत्युक्तम् ।

अतः सृष्ट्यधिष्ठाता जाग्रदवस्थानिर्वाहकोऽनिरुद्धो विश्वः स्थित्यधिष्ठाता स्वप्ननिर्वाहकः प्रद्युम्नसैजसः संहतिशक्त्यधिष्ठाता सुषुप्तिनिर्वाहकः संकर्षणः प्राज्ञः एते चाऽकारोकारमकारवाच्याः । सर्वकारणभूतः सर्वशक्तिर्मोक्षपदः प्रणवार्थमात्रावाच्यो वासुदेवस्तुर्थश्चतुर्थमात्रासहितप्रणवस्य पूर्वमनुसन्धेयतया प्रकृतत्वादेवं यस्यार्थः फलदशायां प्राप्यतयोक्तः । इदं प्रदर्शनाथमुक्तम् । परव्यूहविभवादिसर्वाऽवस्थाविशिष्टो भगवान् मुक्तप्राप्य इत्यर्थः । समन्वयात्सर्वेषां व्यूहादीनां प्राप्यान्तर्भावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ इदं देवयानं प्राहुर्वेदान्ता इति शेषः । आत्मयाजी परमात्मोपासकः अनुपूर्वशः क्रमेणाऽचिरादीन् प्राप्य उपशान्तः निःशेषनिवृत्त आत्मा प्रकृतिर्यस्य तादृशः आत्मनि परमात्मनि स्थितः आधेयतया स्थितः आत्मन्य-

विभूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्ते ब्रह्मात्मके स्वस्वरूपे स्थितः उक्तविधब्रह्मशेषत्वेनात्मानमनुभवन्नित्यर्थः । पुनस्ततो न निवर्त्तते एवं देवयानपथगोभूत्वा न निवर्त्तते जन्ममरणादिकं तद्धेतुभूतपुनरावृत्तिं च न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀

“नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कार्येषु योगयुक्तो भवार्जुन !” ॥

इति श्रीभगवदुक्तमार्गद्वयचिन्ताफलमाह—य एत इति । यः पुमान्मुमुक्षुर्वेदनिर्मिते वेदबोधिते एते पितृदेवानां अयने वर्त्तन्ति देवयानपितृयाने शास्त्रात्मकेन चक्षुषा वेदं सोऽपि पुमान् मुह्यति जनस्थोऽपीति पाठे, देहस्थोऽपीत्यर्थः । स्वानुष्ठेयभगवद्भक्तियोगेन मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं हुत्वा बलिहरणमेतद्वयमिष्टं सुरालयादिविपाकान्ताः पूर्तम् आजीव्याः सर्वसेव्याः कुट्टिममूला विस्तृतशाखाः तरवः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ द्रव्यमूषमविपाकः पुरोडाशादिद्रव्यजनितापूर्वं फलं धूम इत्यादिना धूमादिशब्द-वाच्या देवताश्चाऽत्र गृह्यन्ते इति ज्ञातव्यम् अपक्षयः कृष्णपक्षः सोमश्चन्द्रः पर्वदर्शशब्देन तत्प्रयुक्तकर्मविशेषोऽत्र तु तदभिमानिदेवा उच्यन्ते अनेन मार्गेण गतस्य गतिप्रकारमाह—ओषधीति । पितृयानं गतः अम्बुवृष्ट्यादिद्वारेण भुवं प्रापः ओषध्यादिर्भवति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ अन्नरूपेण पितरं प्रविश्य रेतोरूपेण मातरं चेति पुनः पुनर्भवतीति पुनर्भवः, स्यादिति शेषः । न केवलमोषध्यादिभावोऽस्य, किन्तु धूमादिभावोऽप्यस्तीति भावेनोक्तं विशदयति—एकैकस्येति । अत्रानुपूर्व्यात्क्रमात् । “अथ इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य ‘यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवत्यन्ते’ अनेनायमर्थः प्रपञ्च्यते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अत्र च “त इह रमणीयचरणाभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेन्न ब्राह्मणयोनिं वा” इत्यादेरभिप्रायं दर्शयति—निषेकादाति । निषेका रेतःसेकः अनेनापि पुनर्भव इत्यस्य भावो विवृत इति ज्ञायते देवयानापरपर्यायाचरादमार्गाभिमानिदेवचक्रं वादिष्यस्तन्मार्गगतावित्थंभूतसाधनमाह—इन्द्रियेष्विति । क्रियायज्ञान् क्रियात्मकयज्ञाभिमानिदेवान् ज्ञानं दीपयन्ति जनयन्तीति ज्ञानदीपानि ज्ञानमेव दीपो येषां तानि तथा तेष्विन्द्रियेष्विन्द्रियाभिमानिदेवेषु जुह्वति हवनं नाम तत्तद्वशत्वेन स्मरणं, तदुक्तम्—

“यज्ञाभिमानिनो देवान् स्मरन्तीन्द्रियमानिनम् । वशगांस्तान्मनो मानिसुरेन्द्रस्य वशे स्थितान् ॥

वेदात्मिकायाः पावेत्यात्तं तां रुद्रवशे स्थिताम् । वर्णत्रयात्मकं रुद्रं शेषे तु प्रणवात्मके ॥

बिन्दुरूपे सरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्न्यसेत् । मूलस्थानादरूपायां तां वायौ तं जनार्दने ॥

प्रकृत्यामथवा प्राणं तामेव पुरुषोत्तमे” ॥ इति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि तदभिमानिदेवान्मनसि मनोभिमानोन्द्रवशे तानेवं पूर्ववत्स्मरन्तीति शेषः । विशिष्टाकारपराक्रमलक्षणं कर्मास्यास्तीति वैकारिकं मनोऽभिमाननिर्मन्द्रं वाचि वेदाभिमानिन्यां पावेत्यां तामुमां वर्णसमाभ्याये पदवर्णस्वरक्रमाणां सम्यगान्नायः सम्प्रदायोऽनन्यथापाठलक्षणां यास्मिन् स तथा अकारोकारमकाराणां त्रयाणां वर्णानां समाभ्यायो मेलनं यस्मिन् ओंकारे स तथा तस्मिन् तदभिमानिन रुद्रे स्थितामिति शेषः । तुशब्देन भार्याभर्तृभावं पूर्वस्याद्विशिनष्टि तं रुद्रम् ओङ्काराभिमानिनं स्वं परमात्मानं रमयतीति स्वरः शेषः तांस्मिन् स्थितं न्यसेत् मनस्ताद्विषयं करोति ॥ ५३ ॥ तमोङ्कारं शेषं बिन्दुनादे बिन्दुनादरूपसरस्वत्यां तदाधारत्वेन स्थितं तुशब्देन पूर्वयोरेकत्र त्वमत्र स्वस्वामिभावं सूचयति—तां बिन्दुरूपां मूलधारस्थानादरूपायां प्रकृतिनाम्न्यां सरस्वत्यामकांभूय स्थितशब्देन तयोरेकत्वं दर्शयति—तं तां नादरूपां प्राणे प्रकृष्टानन्दरूपे वायौ स्थिताम् अत्रापि तुना भार्याभर्तृभावमाह—अमुं वायुं महति जनार्दने स्थितं स्मरेत् अथवा प्राणनामानं वायुं महति प्रधाने प्रकृतिशब्दवाच्ये स्थितम् अमुमक्षरं प्रकृतिनामानं महति पुरुषोत्तमे स्थितमिति महति शब्दो द्विरावृत्त्या व्याख्येयः । एतत्सर्वं बिन्दुरूपसरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्न्यसेत् इत्यादिपूर्वोक्तेन मानेन सविस्तरमुक्तम् इदानीमचिरादिमार्गे देहादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः प्राप्यान् देवानाह—अग्निरिति । दिवा दिवसाभिमानो शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानो राका पूर्णमास्यभिमानिनी उत्तरमुत्तरायणाभिमानिनी स्वराडिन्द्रः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अत्र न केवलमग्न्यादय एव प्राप्याः, अपि तु विश्वाद्या अनिरुद्धाद्या भगवतो मूर्तिविशेषाश्च प्राप्या इत्याशयेनाह—विश्व इति । अथशब्देनाऽनिरुद्धादिग्रहणं तेषामुभयेषां विष्णुरूपत्वं सूचयति, “विश्वाद्या अनिरुद्धाद्यास्त द्विधा संप्रकीर्तिताः । विष्णुरूपास्तदन्ये च तान्सर्वान्याति मोक्षगः” इत्युक्तेः किञ्चान्ये च दिवस्पुत्रास्तन्निकटवर्त्तिनः सन्ति तेऽप्यथशब्देन सूचिताः—

“तदन्ये च दिवस्पुत्राः सर्वे च शुसमीपगाः । ते दिवं प्रापयन्त्येनं स वायुं स हरिं पृथक् ॥

विश्वादिरूपं तुर्यश्च वासुदेवश्च नापरः” ॥

इत्युक्तेः गतिक्रमोप्यनेन ज्ञातव्यः । न परं विश्वादिक्रमेवाप्रव्यं किन्तु तन्मूलरूपो हरिराप्रव्य इत्याह—आत्मेति । आत्मा विश्वादिरूपो हरिः सम्यगन्वीयते अनेन ज्ञानेनेति समन्वयः । तदुक्तं स हरिं पृथग्विश्वादिरूपमिति वासुदेवो तुर्यादन्यो नेत्याह—तुर्य इति । तुर्य आत्मा वासुदेवः “अत सातत्यगमने” इति धातोः सततगमनं व्याप्तिः “यश्चाऽस्य सततोभावः” इति श्रुतेः सर्वत्र वसनशीलत्वात् क्रीडारूपत्वात् जपाकुसुमाद्युपाध्यनाविद्धस्फटिकवन्निर्मलज्ञानरूपत्वाद्वासुदेवः—“शुद्धस्फटिक-संकाशं वासुदेवं निरञ्जनम्” इति स्मृतिः । ऐकात्म्यप्रत्ययं सारं प्रपञ्चोपशमं शिवम् । अद्वैतं तुर्यं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” । इति स्मृतेः तुर्यश्च वासुदेवश्च नापर इति च किञ्च मार्गस्थानां सर्वेषां देवानामपि परमात्मनि समन्वयोऽस्तीति ज्ञापनाय समन्वय इत्युक्तम् एतस्य नाम निदिशति । देवयानमिति । “संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च” इत्यारभ्य ‘एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येव निरोधः’ इत्यन्तं वेदान्ताः प्राहुरित्यन्वयः । अस्य फलमाह भूत्वेति । अनुपूर्वशः क्रमेणो-पर्युपरि सुखादिभिरधिको भूत्वात्मस्थो मुक्तो न निवर्तत इत्यन्वयः । कुत आत्मयाजी परमात्मपूजकत्वात् पुनरावृत्तीच्छापि तस्य नास्तीति भावेनाह, उपशान्तात्मेति पूर्णानन्दस्वरूपः धूमादिमार्गवदस्यापि पुनरावृत्तिभीरस्ति किमित्यतो भूत्वेति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ ननु, किमेतज्ज्ञानेन प्रयोजनम् ? येनावश्यं वक्तव्यतामियादिति तत्राह—य एते इति । जनस्थो देहस्थः “तद्य इत्थं विदुर्ये त्रारण्ये श्रद्धातप इत्युपासते ते धियमभिसम्भवन्ति” इत्यादिना शास्त्रेण न केवलं मोहं प्राप्नोति नीचां गतिमपि न यातीत्यतो-पीत्युक्तं “भक्तिमान्मार्गवित्रैव नीचां गतिमवाप्नुयात्” इतिस्मृतेः ॥ ५६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणम् एतत् सर्वमिष्टमुच्यते आजीव्यं प्रपादि ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहा-वरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह—द्रव्येति । सोमपर्यन्तम् आरोहणे सोपानानि दर्शयति—प्रथमं द्रव्यस्य चरुपुरोडाशदेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामः देहान्तरारम्भकः येन परिष्वक्तो गच्छति य एव श्रुतावपशब्देनोक्तस्तं प्रथमं प्राप्नोति तथा हि “इह तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति । द्रव्यमूष्मविपाकश्चेति पाठे द्रव्यशब्देन तेजोमात्राशब्दोक्तानीन्द्रियाणि ऊष्म-विपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः तदाच सत्कर्मसाधनानीन्द्रियाणि प्रथमं प्राप्नोति ततो निर्याणकाले हृदयाग्रप्रद्योतं प्राप्नोति ततो धूममित्येव क्रमः । तथा च श्रुतिः “य इमास्तेजो मात्राः समभ्याददानां हृदयमेवानुचक्रमति” तथा च इति तस्य “द्वैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैवात्मा निष्कामति” इति धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता उच्यन्ते ततो धूमाभिमानिनी देवता प्राप्नोति ततो रात्र्यभिमानिनीमित्येवं अपक्षयः कृष्णपक्षः सोमः चन्द्रलोकः धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमं लोकं प्रापितो भोगान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । तत्र भुक्तभोगस्य तस्यावरोहप्रकारमाह—दर्शे इति । चन्द्रक्षयवत्या अमावास्याया भोगदेहक्षयो लक्षितः ततो वृष्ट्यादिद्वारेण ओषधिवीरुवादिः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ततोऽन्नं तदेव भुक्तं रेतः हे क्षमेश ! उक्तमवरोहप्रकारं व्याचष्टे—एकैकस्थेनेति । क्रमेणोषध्यादिकं भूत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तत्र मुख्यं कर्माधिकारणमाह—निषेकादिष्विति । प्रवृत्तकर्मनिष्ठमुक्त्वा निवृत्तिकर्मनिष्ठस्याचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह, इन्द्रियेषु ज्ञानेन दीप्यन्ते इति तेषु क्रियायज्ञान् जुहोति इष्टापूर्त्तादीनां क्रियायज्ञानाम् इन्द्रियव्यापारमयत्वादिन्द्रियतावन्मात्रतां भावयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ऊर्मौ शोक-मोहादितरङ्गात्मके तादृशं मनो वाचि विष्वद्यादिलक्षणायां तथैव मनः कवृत्वादिविकारवद्भवतीत्यर्थः । वर्णानां समाम्नाये समूहे तद्दिशेषत्वाद्वाचः स्वरे स्वरत्रयात्मके तच्च बिन्दुं नादे तच्च नादं प्राणं सूत्रात्मानं अमुं प्राणं महात ब्रह्मणि ॥ ५२-५३ ॥ अग्निरिति तत्तदभिमानिन्यो देवताः ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् दिवा अह्नः तस्यैवान्तः शुक्लः शुक्लपक्षः राका तस्यैवान्तः उत्तरमुत्तरायणं स्वराट् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलोकं गतस्य तस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—विश्वः स्थूलोपाधिः स्थूलं सूक्ष्मे प्रविलाप्य सूक्ष्मोपाधस्तैजसो भवति सूक्ष्मं च कारणे प्रविलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वसाक्षत्वं नान्वयात् साक्षस्वरूपे विलाप्य तुर्य आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अचिरादिमार्गस्थो भूत्वा अनुपूर्वशः आनुपूर्व्यक्रमेण ॥ ५५ ॥ वेदेन निर्मिते “ते जना धूममभिसम्भवन्ति” इत्यादिना “तेऽचिरमभिसम्भवन्ति” इत्यादिना च जनस्थोऽपि देहस्थोऽपि ॥ ५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणमितीष्टम् पूर्त्तन्तु सुरालयादि तत्राजीव्यं जलान्नदानादि एतत् प्रवृत्ताख्यं भवति ॥ ४९ ॥ प्रवृत्तकर्मफलं जन्ममरणलक्षणं संसारं धूममार्गारोहावरोहाभ्यां दर्शयति—द्रव्येत्यादिद्वाभ्याम् । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशदेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देवादिदेहारम्भको भूतसूक्ष्मात्मकस्तेन तदावृत्तो जीवा लक्ष्यते धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवताः बोध्याः अपक्षयः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः भूतसूक्ष्मावृत्तो जीवः धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं नीतो भोगान्भुङ्क्ते स पुनर्भोगावसाने यथेह देहं प्राप्नोति तथाऽवरोहप्रकारं सूचयति, दर्शे इति । दर्शे चन्द्रो यथा अदृश्यो भवति तथा अदृश्यः

विलीनदेवदेह इत्यर्थः । उपमादीनां लोपादत्र लुप्तोपमालङ्कारः ततो मेधादिद्वारा ओषधिवीरुधः ओषध्याद्यांश्लेष्टो भवति ॥ ५० ॥ ततोऽन्नं भवति अन्नसंश्लेष्टो भवति ततो रेतो भवति अन्ने पितृमुक्ते तद्वीर्यसंश्लेष्टो भवति एवमेकैकस्यैव प्रत्येकं क्रमेणाऽनुपूर्वं भूत्वा भूत्वा तत्तत्संश्लेषं प्राप्य इह मातृयोनौ जायते हे क्षमेश ! इति पितृयानं पुनर्भवोपलक्षितजन्ममरणप्रवाहलक्षण-संसारहेतुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तदधिकारिणमाह—निषेकादीत्यर्द्धेन । अथ निवृत्तकर्मनिष्ठदेवयानेन परब्रह्मभावा-पत्तिलक्षणं मोक्षं प्राप्नुवन्तीति वक्तुं तेषां स्थूलदेहत्यागवेलायां यत्कृत्यं तदाह—इन्द्रियेष्विति, द्वाभ्याम् । ज्ञानेन जीवेन दीप्यन्ते इति तथा आत्मप्रकाशितेषु इत्यर्थः । क्रियायज्ञानं क्रिया मुमुक्षुयोग्यं प्रत्यहमनुष्ठेयं निवृत्तं कर्म तद्रूपान् यज्ञान् भगवदाराधनात्मकान् जुहति इन्द्रियायत्तान् भावयन्ति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियाणि ऊर्मां इन्द्रियाणां प्रवर्तकं ऊर्मिरूपं तत्तत्सङ्कल्परूपं यन्मनसि भिन् वैकारिकम् ऊर्मिरूपं मनः वाचि उपदेशविधौ मनसो नियोजकायां च वर्णसमाम्नाये वेदे तं स्वरे ओङ्कारे ओंकारं बिन्दौ तत्रादे तं प्राणे भगवन्निश्वासेऽमुं प्राणं वेदस्य पूर्वरूपं महति “एतस्यैव महतो भूतस्य निश्चसितं यद्वेदेः” इत्यादिश्रुतिप्रोक्ते परे ब्रह्मणि जुह्वतीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अथैवविधा येन मार्गेण भगवन्तं प्राप्नुवन्ति तमेकदेशकथनमः सूचयति—अग्निरित्यर्द्धेन । अग्निः सूर्यः दिवा दिवाभिमानी देवः प्राह्मस्तस्यैवान्तस्तदन्तर्गत एव बोध्यः शुक्लपक्षः राका तस्यैवान्तर्भूता सम्पूर्णचन्द्रा पूर्णमासी धान्यविवक्षया पृथक्निर्देशः उत्तरमुत्तरायणम् । स्वराट् प्रजापतिः एवं मार्गं सूचयित्वा गन्तुः स्वरूपं सर्वावस्थासाक्षित्वेन दर्शयति—विश्व इत्यर्द्धेन । विश्वो जागृदवस्थासाक्षी स एव तैजसः स्वप्नाऽवस्थासाक्षी स एव प्राज्ञः सुषुप्तवस्थासाक्षी अत एव तिसृषु अवस्थासु समन्वयान् अनुगतत्वात् तुर्यः अवस्था-त्रयभिन्नः आत्मा जीवात्मैत्यन्वयः । अग्न्याद्यवयवान् मार्गः सर्वावस्थासाक्षी ज्ञानस्वरूपो गन्ता इति फलितोर्थः । क्रमस्तु विद्वान् स्थूलशरीरान्मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रम्य सूर्यरश्मीनारूढ्य यदा परं पदं गन्तुमिच्छति तदाचिपोभिमानीनाऽऽतिवाहिकेन सुसत्कृत्य दिनाभिमानीनं नीतस्यैव तेन पक्षाभिमानीनं तेन च षण्मासाभिमानीनं तेन संवत्सराभिमानीनं तेन वायुं तेन स्वास्मिन् छिद्रं दत्त्वाऽऽदित्यं तथैव तेन चन्द्रमसं तेन विद्युदभिमानीनं देवताविशेषं नीतस्ततश्च वरुणन्द्रप्रजापतीन् प्राप्य प्राकृतमण्डलं निर्भिद्य विरजां प्राप्नोति तदा परस्मिन् लिङ्गशरीरं हित्वा तां नदीन्तीर्त्वा परब्रह्मलोकं प्रविश्य परब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्नोतीति ॥ ५४ ॥ आत्मयाजी परमात्मनि तदंशत्वेनात्मनिक्षेपकारी पूर्वाक्कलक्षणो गन्ता अग्न्यादिकमनुपूर्वशो भूत्वा भूत्वा येनात्मस्थः मुक्तगम्यपरमात्मस्थः सन् न निवर्तते तदिदं देवयानं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अनयोमार्गयोर्होपादेययोर्ज्ञान-मात्रेण बद्धोऽपि विगतमोहो भवति किमुत ह्ययं विहायोपादेयेन मोक्षं लब्ध्वा न विमुह्यतीत्याह, य इति । “ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्यादिना “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति” इत्यादिना च वेदेन निर्मिते निर्णीते पितृदेवानां अयने मार्गौ यो वेद स जनस्थो जनानां मध्ये वर्तमानोऽपि बद्धावस्थायामपीत्यर्थः । न विमुह्यति पितृयाने रुचिं देवयाने रुचिं च न करोति किमुत मुक्तः ॥ ५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह—द्रव्येति । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशदेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो येन परिष्वक्तो गच्छति य एव श्रुतावपूशब्देनाक्तः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसा भवन्ति” इति तं प्रथमं प्राप्नोति । ‘द्रव्यमूष्मविपाकश्च’ इति पाठे तु द्रव्यशब्देन तेजोमात्राशब्दात्तान्द्रियाणि । ऊष्मविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः । तदा च सत्कर्मसाधकानीन्द्रियाणि प्रथमं प्राप्नोति । ततो निर्याणकाले हृदयाग्रप्रद्योतं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—“य इमास्तेजो-मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वचक्रामन्ति” इति । तथा “तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामति” इति । धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानीन्यो देवता प्राह्याः । ततो धूमाभिमानीनीं देवतां प्राप्नोति । ततो रात्र्यभिमानीनीं देवतां प्राप्नोति । ततोऽपक्षयः अपरपक्षः कृष्णपक्षाभिमानीनीं देवतां प्राप्नोति ततो दक्षिणायनाभिमानीनीं देवतां प्राप्नोति । ततश्च चन्द्रलोकं प्राप्नोति । एवं चन्द्रलोकं प्राप्तस्य तत्र मुक्तभोगस्य ततोऽवरोहणप्रकारमाह—दर्श इति । दर्शशब्देन विपरीतलक्षणया विशिष्ट-भोगक्षयान्छोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते । विलीनदेहो वृष्टिद्वारेण ओषध्यादि प्राप्नोति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ततोऽन्तं व्रीह्यादि-बीजं प्राप्नोति । ततो रेतः प्राप्नोति । हे क्षमेश पृथ्वीपते इत्येवम्भूतः पुनर्भवतीत्यस्मादिति पुनर्भवः पितृयानसञ्ज्ञको मार्ग उक्तः । पुनर्भवत्वमेव स्पष्टयति—एकैकस्येन प्रत्येकमानुपूर्व्या उक्तक्रमेण भूत्वा भूत्वा तत्तत्सान्निध्यं प्राप्येह भूमौ जायते ॥ ५१ ॥ अस्मिन्मार्गे को वाऽधिकारीत्यपेक्षायामाह—निषेकेति । द्विजः त्रैवर्णिकः संस्काररहितस्तु नैतन्मार्गं प्राप्नोतीति भावः । एवं प्रवृत्तकर्मनिष्ठस्य पुनरावृत्तिपितृयानमुक्त्वा निवृत्तकर्मनिष्ठस्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तस्य मुक्तिप्रकारमाह—इन्द्रियेष्वि-त्यादिना । तत्र द्रव्ययज्ञेषु हिंसाया दुर्बार्त्त्वान्मुख्यं निवृत्तं कर्मैव दर्शयति—इन्द्रियेष्विति द्वयेन । ज्ञानेन दीप्यन्त इति ज्ञान-दीपास्तेषु ज्ञानेन्द्रियेषु क्रियायज्ञान् इन्द्रियव्यापारान् इष्टापूर्तादीन् जुहति, तन्मात्रतया भावयन्तीत्यर्थः । ऊर्मां दर्शनादि-

सङ्कल्परूपे मनसि इन्द्रियाणि जुहति । इन्द्रियाणां मनआधीनप्रवृत्तिकृत्वात्तन्मात्रतया भावयन्तीत्यर्थः । वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि जुहति । विद्यादिलक्षणया वाचा हि मनः कर्तृत्वादिविकारं भजति नान्यथेति मनोवागात्मतया भावयति ॥ ५२ ॥ वाचं वर्णानां समाग्राये जुहति, तद्विशेषरूपत्वात् तन्मात्रतया भावयन्ति । तं च वर्णसमुदायं स्वरे अकारादिस्वरत्रयात्मके ओङ्कारे जुहति, तन्मूलकतया तन्मात्रतया भावयन्ति । ओङ्कारं बिन्दौ जुहति । तं बिन्दुं नादे जुहति । तं तु नादं प्राणे प्राणसहचारिणि जीवे जुहति । अमुं जीवं महति ब्रह्मणि जुहति ॥ ५३ ॥ * * एवं मुमुक्षोरनुसन्धानप्रकार उक्तः, अथ तस्य गतिहेतुभूतमचिरादिमार्गमंशतो दर्शयति—अग्निरिति । अग्न्यादिशब्दस्तदभिमानिदेवतापरास्ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् । अत्र क्रमो न विवक्षितः श्रौतक्रमविरोधात् । दिवा अहः । प्राहस्तस्यैवान्तः । शुक्लः शुक्लपक्षः । राका तस्यैवान्तः । उत्तर-मुत्तरायणम् । स्वराट् ब्रह्मा । एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—विश्वेति । सृष्ट्याधिष्ठाता जाग्रदवस्थानिर्वाहको निरुद्धो विश्वाख्यस्तं प्राप्नोति । ततः स्थित्यधिष्ठाता स्वप्ननिर्वाहकः प्रवृत्तौजसाख्यस्तं प्राप्नोति । ततः संहारशक्त्यधिष्ठाता सुषुप्तिनिर्वाहकः सङ्कर्षणः प्राज्ञसञ्ज्ञकस्तं प्राप्नोति । एते चकारौकारमकारवाच्याः । ततश्च सर्वकारणभूतः सर्वशक्तिर्मोक्षप्रदः प्रणवाद्धमात्रावाच्यो वासुदेवस्तुर्यः स एव आत्मा समन्वयात् सर्वानुगतत्वात् तं प्राप्नोति ॥ ५४ ॥ * * इदमचिरादिदेवयानं वेदाः प्राहुः । यत्र हि उपशान्तात्मा रागादिशून्यचित्तः आत्मयाजी परमात्मोपासकः अनुपूर्वशः यथाक्रमेण भूत्वा भूत्वा तत्तदचिरादिस्थानं प्राप्य तत आत्मनिष्ठः परमात्मप्राप्तः सन् परमानन्दमनुभवंस्ततः संसाराय निवर्त्तते । ‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम’ इत्यादिशास्त्र-प्रसिद्धिसूचनाय हिशब्दः ॥ ५५ ॥ * * एवं प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वा तज्ज्ञानस्य फलमाह—य इति । एते पितृदेवानामभयने वर्त्तमाने वेदेन निर्मिते प्रकाशिते अतः शास्त्रेण चक्षुषा यः पुमान् वेदं जानाति स सर्वजनस्थोऽपि न मुह्यति मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र प्रवृत्तिधर्मपरायणस्य त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्तकर्मफलानुभवाय लोकान्तरारोहणमार्गं फलानुभवावसाने ततः पुनरवरोहणमार्गं एवं संचरतः भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तत्वं चाह द्रव्येत्यादिना सार्द्धद्रव्येन । द्रव्येति । हे क्षमेश पृथिवीपते, निपेकादिशमशानान्तैः गर्भाधानादिशमशानान्तैः, संस्कारैः, संस्कृतः द्विजस्त्रैवर्णिकः, इष्टापूर्तदत्तकारकस्त्रिवर्णजो जन इत्यर्थः । देहत्यागानन्तरमिति शेषः । द्रव्याणां पृथिव्यादिभूतानां सूक्ष्मा विपाका यस्य सः द्रव्यसूक्ष्मविपाकः सूक्ष्मावस्थपृथिव्यादिभूतयुक्तः, भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तः सान्नाति यावत् । धूमः इति, रात्रिः इति, अपक्षयः अपरपक्षः कृष्णपक्ष इति यावत् । इति, दक्षिणम् अयनम् इति, सोमः इति, इतिनाऽभिहितत्वात् सवेत्र धूमादौ प्रथमा । धूमादिसोमान्तानित्यर्थः । अत्र धूमादिशब्दैस्तदभिमानिन्यो देवता ज्ञेयाः । एकैकश्येनैकैकम्, अनुपूर्वं क्रमेण, भूत्वा भूत्वा प्राप्य प्राप्य, आत्मनेपदीप्राप्त्यर्थोऽयं भूमादिक्रमेण चन्द्रं प्राप्य तत्रासृतमयशरीरयुक्तः सन्, इष्टादिकर्मफलमनुभूयेत्यर्थः । ततः, दर्शः इति, विनष्टासृतमयशरीरतां प्राप्य इत्यर्थः । दर्शस्य चन्द्रकलाक्षयहेतुत्वाद्दशशब्देन चन्द्रं प्राप्तस्यासृतमयशरीरनाशो लक्षितः । ततः, ओषधीर्वीरुधः ओषधीरिति वीरुध इति च, भूत्वा भूत्वा, ओषधि प्राप्य वीरुधश्च प्राप्येत्यर्थः । अन्नम् इति, रेतः इति, भूत्वा भूत्वा, अन्नभावं प्राप्य रेतोभावं च प्राप्येत्यर्थः । पुनः इह जायते । एतत् पितृयानं पुनर्भवः पुनर्भवहेतुश्च, अत्र केचन चन्द्रपर्यन्तं पितृयानं ततो रेतः पर्यन्तं पुनर्भवयानमित्याहुः । अत्र दक्षिणायनसामयामेभ्यः पितृलोकः आकाशश्च द्रष्टव्यः । ओषधेः पूर्वं क्रमेण आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षाणि द्रष्टव्यानि । श्रुतौ तथा दर्शनात् । धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण त्वारोहणं, चन्द्रमसः स्थानाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षाणां धवोरुदयनतरान्नरतः क्रमेण अवरोहणं, तथा च श्रूयते छान्दाग्ये । ‘अथ य इमं ग्रामे इष्टापूर्तं दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवान्त धूमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षात् यान् षट् दक्षिणेति मासांस्तान्ते संवत्सरमाभप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशचन्द्रमसमेष सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशद्राघुं वायुभूत्वा धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा आषाधवनस्पतयस्तलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुनिष्प्रपतरं यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यानिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा’ इति । अस्याः किंचिदुत्तानोत्तानोऽर्थः । अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थः । इमं गृहस्थाः, ग्रामे इति अरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्तं चापीकूपतडागारामादिकं, दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हैभ्यो द्रव्यसंभागः, धूमादयः शब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापराः, ततः धूमाभिमानिन्या देवतया अतिवाहिताः, रात्रिं रात्र्यभिमानिनीदेवतां, यथेतं यथागतं, निवर्त्तन्ते । प्रवर्षति मेघधारारूपेण

पततीत्यर्थः । दुर्निष्पत्तरं दुर्निसरणं, रमणीयचरणाः शोभनकर्मकर्तारः, कपूयचरणा अशुभकर्मकर्तारः, अभ्याशो ह क्षिप्रमेव, ते मुहुरशुभकर्मकारिणस्ते इत्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥ * * अथापुनर्भवयानं वक्तुं तेन जिगमिषोर्निवृत्तधर्मेनिष्ठस्य तावत् कृत्यमनुसंदधदाह । इन्द्रियेष्विति । ज्ञानेन दीप्यन्त इति ज्ञानदीपानि तेषु, इन्द्रियेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु, क्रियायज्ञान कर्मेन्द्रिय-व्यापारान्, जुह्वति । देवयानेन जिगमिषुरिति शेषः । चक्षुरादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पाणिपादादिकर्मेन्द्रियाणि नियच्छेदित्यर्थः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, ऊर्मी संकल्पादिरूपोर्भवति, मनसि जुह्वति । मनसा तानि नियच्छेदित्यर्थः । वैकारिकं सत्त्वप्रधानं, मनः वाचि सच्छास्त्रात्मिकायां वाचीत्यर्थः । जुह्वति मनस उच्छास्त्रप्रवृत्तिं निरुन्ध्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ * * वाचमिति । वाचं वर्णसमाम्नाये पञ्चाशदक्षरात्मकवर्णसमुदाये न्यसेत् । मात्रिकात्मिकामनुसंदधीतेत्यर्थः । तं वर्णसमाम्नायं, स्वम् आत्मानं रमयतीति स्वरन्मिन्, ओंकारे, न्यसेत् । वर्णसमाम्नायोकारान्तर्गतं विद्यादित्यर्थः । तमोंकारं, बिन्दुनादे चतुर्थ्या मात्रायां, न्यसेत् । तं बिन्दुनादं च प्राणे प्राणसहचारिणि जीवे, न्यसेत् । अमुं जीवं, महति महदात्मनि परब्रह्मणि, न्यसेत् समर्पयेदित्यर्थः । ओंकारं बिन्दौ नादे तमिनि पाठे तु, ओंकारं बिन्दौ बिन्दुं नादे इति योजना ॥ ५३ ॥ * * एवं मुमुक्षोरनुसंधानप्रकार उक्तः । अथ तस्य गतिहेतुभूतमचिरादिमार्गमंशतो दर्शयति । अग्निरिति । अग्न्यादिशब्दास्त-दभिमानिदेवतापराः । अग्निः, सूर्यः, दिवा अहः, प्राह्ण तस्यैव पूर्वभागः, शुक्लः शुक्लपक्षः, राका पूर्णिमा, उत्तरमयनं, स्वराब्ज ब्रह्मा, एतान् प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये । 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षायान् षडुदङ्छेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषो मानवः स एतान् ब्रह्म गमयति एष देवयानः पन्था' इति । अस्या उत्तानपदार्थाः । ये इमे, अरण्ये अरण्योपलक्षिताः, वैखानसाः परिव्राजकाश्च, श्रद्धातप इत्युपासते श्रद्धानाम्नापस्विनश्च सन्तः इष्टापूर्तदत्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । कौपीतकीब्राह्मणे च तद्यथा । 'एवं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स चायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्' इति । एवं मुक्तिमार्गो दर्शितः । अथ ब्रह्मलोकं प्राप्त्य तत्रत्यभोगावसाने मोक्षप्रकारमाह । विश्व इति । ततः ब्रह्मलोकाद्ब्रह्म-धाम गच्छन्, मुक्त इति शेषः । विश्वः स्यात् सृष्ट्यधिष्ठात्रा जाग्रदवस्थानिर्वाहकेनानिरुद्धेनैकात्मताभाक् स्यादित्यर्थः । अथ ततः, तैजसः स्यात् । स्थूलोपाध्यात्मकं सत्त्वं भावं परित्यज्य स्थित्यधिष्ठात्रा स्वप्ननिर्वाहकेन प्रद्युम्नेनैकात्मताभाक् स्यादित्यर्थः । ततः, प्राज्ञः स्यात् । सूक्ष्मोपाध्यात्मकं रजोभावं परित्यज्य संहत्यधिष्ठात्रा सुषुप्तिनिर्वाहकेन संकर्षणेनैकात्मताभाक् स्यादित्यर्थः । ततः, समन्वयात् समन्वयं प्राप्य, तुर्यः, आत्मा स्यात् । जाग्रदादित्रयवस्थाधिष्ठातृविश्रादित्रिकाभिमान्यनिरुद्धादित्रिष्वनन्वयं प्राप्य वर्तमानेन तुर्येण वासुदेवेनैकात्मतां विभाव्य मुक्तिभाक् भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * देवयानमिति । इदं देवयानं प्राहुः । वेदान्ता इति शेषः । आत्मयाजी परमात्मोपासकः अनुपूर्वशः क्रमेण, भूत्वा भूत्वा अचिरादीन् प्राप्येत्यर्थः । उपशान्तः निःशेषनिवृत्तः आत्मा यन्त्र स योगी, आत्मस्थः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्ते ब्रह्मात्मकस्वरूपे स्थितः सन्नित्यर्थः । ब्रह्मशेषत्वेनात्मानमनुभवन्सन्निति भावः । न निवर्तते हि पुनस्तत् आवृत्तिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ * * 'नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन' इति भगवदुक्तमार्गद्वयचिन्तनफलमाह । य एत इति । यः मुमुक्षुः पुमान्, वेदनिर्मिते वेदबोधिते पितृदेवानाम् एते अयने वर्त्मनी, शास्त्रेण शास्त्रात्मकेन चक्षुषा, वेदः, सः, जनस्थो देहस्थः सन्नपि, न मुह्यति । स्वातुष्टितभगवद्भक्तियोगेन मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

प्रवृत्तिपरायण पुरुष मरनेपर चरु-पुरोडाशादि यज्ञसम्बन्धी द्रव्योंके सूक्ष्मभागसे बना हुआ शरीर धारण कर धूमाभिमानी देवताओंके पास जाता है । फिर क्रमशः रात्रि, कृष्णपक्ष और दक्षिणायन के अभिमानी देवताओंके पास जाकर चन्द्रलोकमें पहुँचता है । वहाँसे भोग समाप्त होनेपर अमावास्याके चन्द्रमाके समान क्षीण होकर वृष्टिद्वारा क्रमशः ओषधि, लता, अन्न और वीर्यके रूपमें परिणत होकर पितृयान मार्गसे पुनः संसारमें ही जन्म लेता है ॥ ५०-५१ ॥ युधिष्ठिर ! गर्माधानसे लेकर अन्त्येष्टिपर्यन्त सम्पूर्ण संस्कार जिनके होते हैं, उनको 'द्विज' कहते हैं । (उनमेंसे कुछ तो पूर्वोक्त प्रवृत्तिमार्गका अनुष्ठान करते हैं और कुछ आगे कहे जानेवाले निवृत्तिमार्गका ।) निवृत्तिपरायण पुरुष इष्ट पूर्त आदि कर्मोंसे होनेवाले समस्त यज्ञोंको विषयोंका ज्ञान करानेवाले इन्द्रियोंमें हवन कर देता है ॥ ५२ ॥ * * इन्द्रियोंको दर्शनादि-सङ्कल्परूप मनमें, वैकारिक मनको परा वाणीमें और परा वाणीको वर्णसमुदायमें, वर्णसमुदायको 'अ उ म्' इन तीन स्वरोंके रूपमें रहनेवाले ओंकारमें, ओंकारको बिन्दुमें, बिन्दुको नादमें, नादको सूत्रात्मारूप प्राणमें तथा प्राणको ब्रह्ममें लीन कर देता है ॥ ५३ ॥ * * वह निवृत्तिनिष्ठ ज्ञानी क्रमशः अग्नि, सूर्य, दिन, सायंकाल, शुक्लपक्ष, पूर्णमासी और उत्तरायणके अभिमानी देवताओंके पास जाकर ब्रह्मलोकमें पहुँचता है और वहाँके भोग समाप्त होनेपर वह स्थूलोपाधिक

‘विश्व’ अपनी स्थूल उपाधिको सूक्ष्ममें लीन करके सूक्ष्मोपाधिक ‘तैजस’ हो जाता है। फिर सूक्ष्म उपाधिको कारणमें लय करके कारणोपाधिक ‘प्राज्ञ’ रूपसे स्थित होता है; फिर सबके साक्षी रूपसे सर्वत्र अनुगत होनेके कारण साक्षीके ही स्वरूपमें कारणोपाधिका लय करके ‘तुरीय’ रूपसे स्थित होता है इस प्रकार दृश्योंका लय हो जानेपर वह शुद्ध आत्मा रह जाता है यही मोक्षपद है ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ इसे ‘देवयान’ मार्ग कहते हैं। इस मार्ग से जानेवाला आत्मोपासक संसारकी ओरसे निवृत्त होकर क्रमशः एकसे दूसरे देवताके पास होता हुआ ब्रह्मलोकमें जाकर अपने स्वरूपमें स्थित हो जाता है। वह प्रवृत्तिमार्गोंके समान फिर जन्म-मृत्युके चक्रमें नहीं पड़ता ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ ये पितृयान और देवयान दोनों ही वेदोक्त मार्ग हैं। जो शास्त्रीय दृष्टिसे इन्हें तत्त्वतः जान लेता है वह शरीर में स्थित रहता हुआ भी मोहित नहीं होता ॥ ५६ ॥

आदावन्ते जनानां सद् बहिरन्तः परावरम् । ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ॥ ५७ ॥
 आबाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः । दुर्घटत्वादैनद्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥
 क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि । न संघातो विकारोऽपि न पृथक् नान्वितो मृषा ॥ ५९ ॥
 धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना । न स्युर्ह्यवयवविन्यसन्नवयवोऽन्ततः ॥ ६० ॥
 स्यात् सादृश्यभ्रमस्तावद् विकल्पे सति वस्तुनः । जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता ॥ ६१ ॥
 भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथाऽऽत्मनः । वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥ ६२ ॥
 कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् । अवस्तुत्वाद् विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६३ ॥
 यद् ब्रह्मणि परे साक्षात् सर्वकर्मसमर्पणम् । मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जनानाम् आदौ अन्ते सत् बहिः अन्तःपरावरं ज्ञानं ज्ञेयं वचः वाच्यं तमः ज्योतिः (एतत् सर्वं) स्वयम् तु अयम् अस्ति ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ यथा हि आबाधितः अपि आभासः वस्तुतया स्मृतः तद्वत् ऐन्द्रियकं दुर्घटत्वात् अर्थ-विकल्पितं (अस्ति) ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ इह अर्थानां क्षित्यादीनां छाया कतमा अपि न हि संघातः न अपि विकारः न पृथक् न अन्वितः मृषा ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ धातवः च अवयवित्वात् तन्मात्रावयवैः न स्युः अवयविनि हि असति अन्ततः अवयवैः असत् (स्यात्) ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तावत् वस्तुनः विकल्पे सति सादृश्यभ्रमः स्यात् यथा स्वप्ने जाग्रत्स्वापौ तथा विधिनिषेधता (अस्ति) ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ आत्मनः भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं तथा द्रव्याद्वैतं वर्तयन् मुनिः स्वानुभूत्या इह त्रीन् स्वप्नान् धुनुते ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ विकल्पस्य अवस्तुत्वात् पटतन्तुवत् कार्यकारणवस्त्वैक्यकर्शनं तत् भावाद्वैतम् उच्यते ॥ ६३ ॥ पार्थ मनोवाक्तनुभिः साक्षात् परे ब्रह्मणि यत् सर्वं कर्मसमर्पणं तत् क्रियाद्वैतम् उच्यते ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र हेतुमाह । आदाविति । जनानां देहानामादौ कारणत्वेनांते चावधित्वेन यत्सत्तथा बहिर्भोग्यमन्तर्भाक्त परावरं चोच्चनीचम् । तमोऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तत्तु सर्वमयं ज्ञानी स्वमेव न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि कथं पृथगर्थानस्यापि प्रतीयते तत्राह । आबाधितस्तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोऽप्याभासः प्रतिबिम्बादिर्वस्तुतया तथा स्मृतस्तद्वैन्द्रियकं सर्वमर्थं येन विकल्पितं न तु परमार्थतः । दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्यालंबनरूपं देहादिसंघातारम्भपरिणामानां मध्ये कतमाऽप्यन्यतमाऽपि न भवति । न तावत्तेषां संघातो वृक्षाणामिव वनम् । एकदेशकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्बुद्ध आकृष्टे सर्ववनमाकृष्यते । न च विकार आरब्धोऽवयवी । अपिशब्दान्न परिणामोऽपि । कुतः स किं स्वावयवेभ्यः परिणतेभ्यो वा पृथक् तदन्वितो वा । न तावदत्यन्तं पृथक् । तथाऽप्रतीतेः न चान्वितः स किं प्रत्यवयवं सर्वोऽप्यन्वेत्यंशेन वा । आद्ये अंगुलिमात्रेऽपि देहबुद्धिः स्यात् । द्वितीये तस्याप्यंशंगीकारे सत्यनवस्था स्यादतो मृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्वेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः । अवयवित्वात्तेषामपि । तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत्तत्राह । उक्तप्रकारेणावयविन्यसत्यवयवोऽप्यन्ततोऽसन्नेव स्यात् । अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना

तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यर्थः । तदुक्तं पंचमस्कंधे । एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि ॥ ६० ॥ * * नन्ववयवि-
नोऽभाव आगमापायिषु बाल्यादिषु सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् । तदुक्तं भट्टैः । “आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्व-
नपायि यत्” । तद्धर्मीति । तत्राह । स्यादिति । वस्तुनः परमात्मनो विकल्पे भेदेऽसति । यद्वा वस्तुनोऽविद्यया विकल्पे सति
पूर्वपूर्वरोपसादृश्यात्सा एवेति भ्रमः स्यात् स च तावदेव यावदविद्यानिवृत्तिः । ननु सर्वमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधकता
कथं तत्राह । स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वापव्यवस्था यथेति ॥ ६१ ॥ * * इदानीमुक्तमेवाद्वैतं भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति
भावाद्वैतमिति चतुर्भिः । वर्तयन्नालोचयन् । स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन । त्रीन् जाग्रदादीन् । “त्रय अवस्थास्त्रयः स्वप्नाः”
इति श्रुतेः । यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः । ततस्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः । ततो मत्कर्मसाधितमे तत्फलं ममैव
भोग्यमिति तृतीयः । तान्धुनुते निवर्तयति ॥ ६२ ॥ * * कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य दर्शनमालोचनं तंतुरेव न पट
इति ॥ ६३ ॥ * * मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पणमिति वा उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः ।
ईश्वरार्पणे च तदभावात्क्रियाणामद्वैतम् ॥ ६४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र मोहाभावे । इत्यर्थ इति । ‘सकलमिदमहं च वासुदेवः’ इति ज्ञानेन भेदोन्मूलनान्मोहः कथं भवेदिति
भावः ॥ ५७ ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । विश्वनाथः—आबाधित इति । अत्राद्यं ज्ञानमेव ब्रह्मेति ब्रह्मोपासनायां
पद्धतिः सा च विविधशक्तिवैचित्र्यमयस्य विश्वस्य सत्यत्वप्रतीतौ न सिद्धयेदतस्तदर्थं ज्ञानिनमधिकारिणं विश्वस्य मिथ्यात्वं
प्रत्याययितुं विवर्त्तवादीयमष्टभिः प्रस्तूयते । यथाभक्तिमते ‘तस्मात्केनाप्यपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्’ इत्युक्तं तथैव ज्ञानिमतेऽ-
यमुपायो ज्ञानिमनोब्रह्ममात्रग्रहणार्थः । विश्वस्य सत्यत्वे मनसा निश्चिते तेन निरालंबेन मनसा विश्वस्याग्रहणं निषेधकोटिभिरपि
दुर्घटमित्यतोऽत्रे विवर्त्तवादेऽपि शास्त्रतात्पर्यमित्यवसेयम् । विश्ववदेव भगवद्धामनामरूपादेरसत्यत्वमनने तु ज्ञानिनोप्यधःपात
इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च यथास्थानमुपरिष्ठादपि । श्रीभरतेनापि रहूगणप्रबोधनार्थम् ‘अयं जनो नाम चलन्पृ-
थिव्याम्’ इत्यादिना विश्वस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा तर्हि किं सत्यमित्यपेक्षायाम् ‘भगवच्छब्दसंमं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति’ इत्युप-
संहृतम् । अथ प्रकृतमनुसरामः । आभासः सूर्यादिप्रतिबिम्ब आबाधितः स्वातंत्र्यमत्तायाः सकाशान्निरस्तोपि बालादिभिः
पृथक्प्रकाशमानतादर्शनाद्वस्तुतया स्वतंत्रपदार्थतया स्मृतः कल्पितः तद्वदैर्द्वयकं सर्वं भट्टैः स्वतंत्रार्थत्वेन विविधं कल्पितं तत्तु
न तत्त्वदृष्ट्या स्वातंत्र्यनिरूपणस्य दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * तदेव दुर्घटत्वमेव । विकारः पंचभूतैरारब्धोऽव-
यवीत्यर्थः । सोऽवयवी किं वाऽथ वा परिणतेभ्यो भूतेभ्यः अवयवानां पार्थक्येऽवयवदर्शनमेव न संभवतीत्यर्थः । अंगुलिमात्रे
देहबुद्धौ तन्नाशे देहनाशोप्यापद्येत । इत्यर्थ इति । कस्यापि पक्षस्यासिद्धेर्मुंशात्वमेव शिष्यत इति भावः । “आरंभवादः कणभक्षपक्षः
संघातवादस्तु भदंतपक्षः साङ्ख्यस्य पक्षः परिणामवादो वेदांतपक्षस्तु विवर्त्तवादः ।” इति वृद्धाः । भदंतश्चार्वाकः । अतात्त्विकोऽ-
न्यथाभावो विवर्त्त इति ॥ ५९ ॥ * * इत्यर्थ इति । अवयविनं विनाऽवयवः कथं सिद्धयेदिति भावः । अत्र संदर्भः—उक्तप्रकारे-
णावयविनि निरूपयितुमसति अवयवौततोऽसन्नेव स्यात्तस्यादैक्यबुद्ध्यालंबनरूपं यत्प्रतीयते तत्सर्वत्र परमात्मलक्षणं सर्वकारणं
वस्त्वैवेति साधूक्तम् ‘आदावन्ते जनानां सत्’ इत्यादिना । एवमेव तृतीयेऽप्युक्तम् “इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य
सः । प्रसृजलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः । कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुरुकमः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदा-
विशत् । सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् । भिन्नं संयोजयामास सुप्रं कर्म प्रबोधयन् ।” इति । अत एव “यस्य पृथिवी
शरीरम्” इत्यादिश्रुतौ परमात्मशरीरत्वेन प्रसिद्धिः । परमात्मनस्तु शरीरत्वेन तदेवमवयवरूपेण प्रधानपरिणामः सर्वत्रावयवी
तु परमात्मवस्त्वेति सिद्धं ततोप्यमिथ्यात्वमेव जगत उपपद्यत इति ॥ ६० ॥ * * अत्राक्षिपति—नन्विति । इदं ताव-
त्तावगाहिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । तदवयविलक्षणम् । भट्टैर्मीमांसकैः । स्पष्टार्थम् । परमात्मैक्ये तु न कस्यापि संदेह इति
चेदाह—यद्वैति । पुनराक्षिपति—नन्विति । अत्र विश्वनाथः—ननु तदपि क्षित्यादीनां सत्यत्वेन प्रतीतिः कुतस्तत्राह—स्यादिति ।
विकल्पे क्षित्यादावसति मिथ्याभूतेऽपि वस्तुनः सत्यभूतस्य भगवन्नित्यधामक्षित्यादेः सादृश्येन भ्रमः सत्यस्य जलस्य मरीचि-
कायामिवेत्यर्थः । न च भगवद्धाम्न्यपि विवर्त्तः प्रवर्त्तते इति तदप्यसत्यं स्यादिति वाच्यम् “भूगोलचक्रे सप्तपुर्वी भवन्ति तासां
मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी हि” इति गोपालतापीश्रुत्या गोपालपुर्या ब्रह्मस्वरूपभूतत्वप्रतिपादनात् । तासामिति निर्द्धारणपृष्ट्या
साक्षादिति ब्रह्मेति पदयोश्च वैयर्थ्यादन्यवस्तूनामिव ब्रह्मणि गोपालपुर्यारोपितत्वमिति व्याख्यातुमशक्यत्वात् । किञ्चावार्वाचीना
अद्वैतवादिनश्च मायाशक्त्यतिरिक्तमंतरंगाह्लादिन्यादिशक्तिं तद्विलासान् भगवन्नित्यधामक्षित्यादींश्चामन्यमाना अंधपरंपरयैव
विवर्त्तं मिथ्याभूतस्यैव सादृश्यभ्रममाचक्षणा विगीयन्त एव । नन्वेवं जगतो मिथ्यात्वे सर्वज्ञेनापि वेदेन विधिनिषेधौ
कथमुच्यते न हि मरीचिकाजलस्य गुणदोषौ विज्ञेनोपदिश्येते इत्यत आह—जाग्रत्स्वप्नाविति । स्वप्नमध्ये यथा जाग्रत्स्वप्न-

व्यवस्था तथैव मिथ्याभूते जगति तावपि मिथ्याभूतावेव 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेनेत्यर्थः । अविद्वदधिकारित्वात् "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन" इत्युक्तेः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ जाग्रदादित्रयाणां स्वप्नत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—त्रय इति । आवसथाः अवस्थाः त्रयाणां स्वप्नत्वे जाग्रदादिभेदत्रयविधानं व्यर्थं स्यादिति चेदाह—यद्वेति । वस्तुनि ब्रह्मणि भेदबुद्धिः । ततो भेदबुद्धेः । एतस्य कर्मणोऽहमधिकारीत्यर्थः । ततोऽधिकारभेदेन कर्मणि कृते मत्कर्मकर्मजातत्वादेतत्फलं ममैव भोग्यमिति ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ अवस्तुत्वादसत्त्वात् ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ कृतानामिति पदाध्याहारापेक्षया लाघवमाह—तैर्मनोवाक्तनुभिरिति । तदभावादुद्देश्यफलाभावात् ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्र हेतुमाह—आदाविति । जनानां देहानामादौ कारणत्वेन अन्ते अवधित्वेन च यत्सत् तथा बहिर्भोग्यमन्तर्भोक्तृपरमुत्कृष्टमवरमपकृष्टं ज्ञानं बुद्धिः ज्ञेयं बोध्यं वचो नाम वाच्यं रूपं तमोऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशश्च तत्तु सर्वमयं ज्ञानी स्वयमेव न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्ति येन मुह्येदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि कथं पृथगर्थस्तस्यापि प्रतीयते तत्राह—आबाधित इति । आबाधितस्तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोपि आभासः प्रतिबिम्बादिर्यथा वस्तुतया यथार्थत्वेन स्मृतः प्रतीतस्तद्वदेव सर्वमैन्द्रियकं विषयं भौतिकत्वादिना प्रतीतमर्थत्वेन यथार्थतया विकल्पितं न तु परमार्थतोऽस्ति । दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥ दुर्घटत्वमाह—क्षितीति । इह क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्यालम्बनरूपं देहादिकं सङ्घातारम्भपरिणामानां मध्ये कतमाप्यन्यतमापि न भवति । न तावत्तेषां पञ्चानां भूतानां सङ्घातो वृक्षाणामिव वनम् । एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणाद्युपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्वृक्षे वाकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते नच पञ्चभूतानां विकारः पञ्चभिर्भूतैः आरब्धोऽवयवी अपि शब्दान्न परिणामोऽपि यतः न पृथक् चान्वितः । स किं स्वावयवेभ्यः परिणतेभ्यो वा पृथक् तदन्वितो वा । न तावदत्यन्तं पृथक् तथा अप्रतीतेः । न चान्वितः, स किं प्रत्यवयवं सर्वोऽप्यन्वेत्यंशेन वा, आद्ये अङ्गुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात्, द्वितीये तस्याप्यंशाङ्गीकारे सत्यनवस्था स्यादतो मृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ देहादीनां मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्वेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तानि च तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युस्तेषामप्यवयवित्वात् अवयविनश्च निरस्तत्वात्तर्ह्यवयवः सत्यः इति चेत्तत्राह उक्तरीत्या अवयविनि चासति अवयविप्रतीयन्यथाऽनुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादवयवतोऽप्यतन्तोऽसन्नेव ॥ ६० ॥ ❀ ❀ ननु अवयविनो भावे आगमापायिषु बाल्यादिषु सोऽयं देवदत्त इत्यादि प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तत्राह—यदिति । परमार्थतः वस्तुनः विकल्पे भेदे असत्यपि पूर्वपूर्वरोपसादृश्यात् स एवेति भ्रमः स्यात् । स चाविद्यानिवृत्तिर्यावत्तावत् पर्यन्तमेव । ननु सर्वस्य मिथ्यात्वे शास्त्रस्य विविनिषेधकता कथमत आह । यथा स्वप्नमध्ये जाग्रतस्वापव्यवस्था तथाविविनिषेधव्यवस्था ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ भावेति । भावाद्वैतादिकं वर्तयन् आलोचयन् मुनिः मननशीलः साधकः स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेनेह अस्मिन् देह एव वर्तमानः आत्मनः स्वस्य त्रीन्स्वप्नान् जाग्रदादीन् ध्रुवते निवर्तयतीत्यर्थः । यद्वा । वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तत्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः स्वप्नः । ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः स्वप्नः । इति त्रयः स्वप्ना ज्ञेयाः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ कार्येति । विकल्पस्य कार्यकारणभेदस्य अवस्तुत्वात् हेतोः पटतन्तुवत् तन्तुरेव पट इतिवत् यत्सर्वत्र कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य दर्शनमालोचनं तद्भावाद्वैतमुच्यते ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ यदिति । हे पार्थ युधिष्ठिर ! मनोवाक्तनुभिः कृतानां सर्वेषां कर्मणां परे ब्रह्मणि भगवति यत्साक्षात्फलाभिसंधिमन्तरेणैव समर्पणं तत् क्रियाद्वैतमुच्यते । उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः । फलोद्देशं विनेश्वरार्पणे च तदभावात् क्रियाणामद्वैतं भवतीति भावः ॥ ६४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ प्राप्यतया प्रकृतस्य भगवतः सर्वात्मकत्वमाह—आदाविति । आदौ सृष्ट्यादौ अन्ते प्रलये च मध्यस्थानां जनानामन्तर्बहिश्च सन्वर्त्तमानः । किञ्च यत्परावरमुत्कृष्टापकृष्टं वा तत्रोत्कृष्टमाह ज्ञानं ज्ञानात्मकं जीवस्वरूपं ज्ञेयमचिद्वस्तु परं वचोनाम वाच्यं रूपं नामरूपात्मकं चिदचिदात्मकं सर्वं वस्तु इत्यर्थः । तमो मूलप्रकृतिः ज्योतिः समष्टिजीवश्चैत्येतत्सर्वं साक्षादयमेव परमात्मैव परमात्मात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वात्मकत्वमभिधाय तस्यैव प्राप्यस्य ब्रह्मणो निरतिशयपुरुषार्थत्वज्ञापनाय प्राकृतदेहस्य तदनुभाव्यशब्दादिविषयाणाञ्चापुरुषार्थत्वमाह—अबाधित इति । आभासो दृश्यो देहः स अबाधितोऽपि अविनष्टोऽप्यनुवर्त्तमानोपि अवस्तुतया अपुरुषार्थतया स्मृतः एवं शब्दार्थरूपेण विकल्पितमैन्द्रियकवस्तु-जातमप्यवस्तु अपुरुषार्थं यद्वा अहङ्कारगोचरं शरीरं यथाऽनित्यं हेयं तथा ममकारगोचरः शब्दादिरप्यपुरुषार्थः न स्थिरः तस्यानित्यपुरुषार्थतया दुर्घटत्वादित्यर्थः । यद्वा आभासः स्वप्नदेहः स तदानीमनिवृत्तोपि प्रबोधवेलायामवस्तुतयाऽनात्मतया

स्मृतः जात्यादिविकल्पितजाग्रच्छरीरमपि तद्वदनात्मा आत्मधर्माणां नित्यत्वादीनां तत्र दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * शरीरस्य सर्वत्र सर्वकाले सर्वस्मिन्नप्यात्मनाविनास्थित्यभावाच्छरीरमप्यात्मा स्यादिति शङ्कानिरासार्थमाह—क्षित्यादीनामिति । क्षित्यादीनां पृथिव्यादिपरिणामरूपाणां वृक्षाणां छाया संघातादिष्वर्थेषु न कतमोपि सङ्घाताविकारपृथग्भूतया यावद्द्रव्य-भाविषु न कश्चित्तदपीत्यर्थः । तदेव विवृणोति—न सङ्घात इति । वृक्षसङ्घातो न छाया नापि वृक्षविकारः नापि वृक्षात्पृथक् वृक्षं हित्वा स्थातुं न योग्यः नाश्वितः नाविनाभूतः यावद्वृक्षसत्ताकं नाश्वितोप्यर्थाभिप्रायः पुल्लिङ्गनिर्देशः । मृषा अनित्या एवं शरीरकप्यात्मनाविनास्थित्यभावात्प्रतिच्छायासदृशं न चात्मसङ्घातः शरीरं न चात्मविकारः न चात्मानं हित्वा तिष्ठति न यावदात्मभावी अनित्यत्वात् अतो नात्मा शरीरमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * शरीरस्यानित्यत्वादात्मप्रतिपत्त्यर्थं तत्तुल्यन्यायेषु पृथिव्यादिष्वनित्यत्वमुपपादयति—धातव इति । पृथिव्यादयो धातव अवयवित्वात्सङ्घातरूपत्वात्तन्मात्रावयवैर्विना न स्युरवयवविनाशो सङ्घातो नश्यतीत्यर्थः । सङ्घातरूपत्वमेव प्रतिपादयति—असतीतियतोऽवयवसंघातरूपोऽवयवी अतएवावयवविन्यसति विनष्टे अनन्तोऽवयवोऽसन्नेव अवयवविन्यनुपलभ्यमानेऽवयवा एव धातवो न ह्युपलभ्यन्ते एवमवयवित्वादन्तित्यं शरीरं नित्यमात्मा न भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ * * तर्हि स्थूलोहमितिप्रतीतिः कथमित्यपेक्षायां भ्रान्तिरित्याह स्यात्सादृश्यमिति । तत्र संसर्ग-निमित्ता भ्रान्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थं सादृश्यनिमित्तत्वं प्रतिक्षिपति—स्यादिति । द्वयोरप्यर्थयोर्ज्ञानादिगुणविकल्पे सति कस्यचिद्वस्तुनः केनचित्सादृश्यं भ्रममभेदानिमित्तं स्यात् । देहात्मनोस्तु समानजातिगुणाद्यभावात्सादृश्यमनुपप-म् उष्णञ्जलमिति संसर्गभ्रम-इत्यर्थसिद्धम् एवमात्मविषयकज्ञानाभावेपि जानामि न जानामीति विभागप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह—जाग्रत्स्वप्नाविति । कश्चित्सु-प्रिवैलायामेव सुप्तं प्रबुद्धश्चात्मानं पश्यति यदा प्रबुध्यते तदा स्वप्नद्रष्टृप्रबोधो न वास्तव इति बुध्यते एवमनात्मविदां संसारिणां कदाचिदहंज्ञानामीति ज्ञानं निषेधश्चात्मयाथात्म्यज्ञानाननुवृत्तावेव भवत इति विधिनिषेधता विधिनिषेधौ स्वप्नद्रष्टृस्वप्न-प्रबाधुल्यावेत्यर्थः । संसारिणामात्मज्ञानाभावाद्बाह्यार्थविषयज्ञानमप्यज्ञानतुल्यमित्युक्तं भवति यथा “तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्य-दुक्तम्” इति । शास्त्रविरुद्धार्थविषयज्ञानभ्रान्तिरियं ज्ञानिनां नास्तीत्याह—भावाद्वैतमिति । यद्वा एवं देहविलक्षणात्मज्ञानिनामपि यावत् स्थूलोहं ब्राह्मणोऽहमिति देहात्मभ्रमानुवृत्तिराप्रयाणं तावद्विधिनिषेधात्मकशास्त्रावश्यकतेत्याह—जाग्रत्स्वप्नाविति । यथा स्वप्ने जाग्रत्स्वप्नौ स्वप्नजाग्रत्स्वप्नावस्थे स्वप्नपर्यन्तावेव प्रबुद्धस्य तु तावुभौ निवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ * * एवं यावद्देहात्मभ्रमानुवृत्तितावद्विधिनिषेधता स्थूलोहं ब्राह्मणोऽहमिति प्रतीतेर्देहात्मनोरभेदे भ्रममूलकत्वेन प्रतिषिद्धे किमेवमेव सर्वमद्वैतं भ्रमविषयम् ? उत किञ्चित्प्रामातृविषयमस्तीत्याशंकायां यच्छास्त्रानुमतमद्वैतं तत्प्रमाविषयं तन्मुमुक्षोरनुसन्धेयमेवेति वक्तुं तदनुमतं त्रिविधमद्वैतं दृश्यन् तदनुसन्धानस्य भ्रममूलकद्वैतत्रयनिरासकत्वमाह—भावाद्वैतमिति । यथा देहात्मनोर्भेदः शास्त्रा-नुमतानुसन्धेयः तथा भावाद्वैतादिरूपं त्रिविधमद्वैतमात्मनः स्वस्य वर्त्तयन् यद्वा आत्मनो मनसो वर्त्तयन् मनसि प्रतिष्ठितं कुर्वन्नध्यवस्थान्ति यावत् इह मुनिः परमात्मोपासकः स्वानुभूत्या देहविलक्षणब्रह्मात्मकस्वात्मयाथात्म्यानुभवेन त्रीन् स्वप्नान् भावाद्वैतकर्माद्वैतद्रव्याद्वैतज्ञानानि भ्रमात्मकानि धुनुते निरस्यति ॥ ६२ ॥ * * भावाद्वैतादिस्वरूपं विवृण्वन् त्रिविधभ्रान्तिनिरासं श्लोकत्रयेण विवृणोति—कार्येति । तत्रोपादानस्य कार्यस्य चानन्यत्वपरोभावाद्वैतविषयः श्लोकः यत्कार्य-कारणयोर्वस्तुनोरैक्यदर्शनं तद्भावाद्वैतं कार्यकारणयोरैक्ये पटतन्तुवदिति दृष्टान्तः यथा तन्तूनामेव व्यतिषङ्गविशेषभाजां नाम-रूपात्मकावस्थान्तरापत्या पटावस्थत्वमिति पटस्य तेभ्योऽनन्यत्वं तद्वत्कृत्स्नं जगच्चिदचिदीश्वरात्मकं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद् ब्रह्मणोऽनन्यदित्येतद्भावाद्वैतं भावयोः कार्यकारणवस्तुनोरद्वैतं भावाद्वैतं अवस्तुत्वाद्विकल्पपरयेत्यनेन भावाद्वैतं निरस्यति विकल्प-स्योपादानातिरिक्तद्रव्यकल्परूपाज्ञानस्यावस्तुत्वाद्वस्तुशून्यत्वान्न भावयोर्द्वैतं किन्त्वद्वैतमेवेत्यर्थः । एवमसत्कार्यवादभ्रमो निरस्तः ॥ ६३ ॥ * * क्रियाद्वैतं विवृणोति—यदिति । हे पार्थ ! साक्षात्परे ब्रह्मणि यत्करणत्रयेण सर्वकर्मणां समर्पणं तत्क्रियाणामद्वैतं भगवदाराधनत्वेन सर्वकर्मणामेकफलाच्छेदः क्रियाद्वैतम् अनेन कर्मणामीश्वरप्रीतिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वभ्रमो निरस्तः ॥ ६४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जाग्रदाद्यवस्थाप्रवर्तकविश्वादीन् कल्पितानतिक्रम्य प्रपञ्चोपशमं तुर्यात्मा भूत्वानिर्द्वन्द्व आस्ते इति केचिद्व्याचक्षते तन्मतदूषणायाह—आदाविति । आदावुत्पत्तिकाले मुक्तिकाले च यज्जना नाशं जननं विनाशं च “जनी प्रादुर्भावे” इत्यस्मात् टापि कृते जनेतिरूपं सिध्यति वध्यधातकभावो मार्जारमूषकवत् यच्च बहिरन्तर्विद्यमानं परावरमुत्तमाधमे भूतं भविष्यद्वा यच्च ज्ञानादिकं सर्वस्य ग्लापकत्वात् ग्लानिजनकत्वात्तमः प्रकृत्यर्थातिस्तदवभासकः स्वप्रकाशश्च यस्तदेतत्सर्वं स्वयं तुर्यात्मा श्रीहरि-स्तत्सत्ताया अपि तदधीनत्वात्स इत्युच्यते नतु तदात्मकत्वात् “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति श्रुतेः आदौ यथा तदधीनत्वं तथान्तेपि श्रीनारायणाधीनत्वमित्यतो वाह आदाविति । उक्तार्थः श्लोकः निरुपचरितापराधीनत्वं हरेरेव न मुक्तस्यापीत्यतो वाह आदा-

विति, आदावन्ते उत्पत्तेः प्रागूर्ध्वम् अयं परमात्मा वर्तते इति शेषः । कथङ्कारमत्राह—जनेति । जनकत्वेन नाशकत्वेनेत्यादिरूपेण सर्वकर्तृत्वस्वातंत्र्येण तच्छब्दवाच्यत्वं हरेरप्युक्तं तमःशब्दस्य ग्लापकत्वादिति णिच् प्रत्ययान्तत्वेन विवरणादयमर्थो ज्ञायत इति ॥ ५७ ॥ * * ननु, सत्तायास्तदधीनत्वं प्रामाणिकञ्चेत् ब्रह्मत्वेनोक्तिर्घटेत ततः कात्र युक्तिरित्याशङ्क्योपपादयति—अबाधित इति । प्राकृतवैकृतलक्षणकार्येषु विशिष्टकान्तिमत्तया भाषते विद्योतत इत्याभासो देहः प्रतिबिम्बलक्षणो यथावस्तुतया “वसनाद्वासयेद्वस्तु नित्याप्रतिहतत्वतः” इति स्मृतेर्वस्तुपरमात्मा तत्त्वेन स्मृतः “इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः” इन्द्रो मायाभिः” इत्यादिना ननु देहस्य सत्त्वे तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेन तद्वक्तुं युक्तं तस्य दग्धपटाभासवदर्थक्रियानर्हत्वादिति तत्राह, अबाधित इति, शुक्तिकायां प्रतिभासितं रजतं बलयकारणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेन नेदं रजतमिति बाधितं स्याद्यथा न तथाऽयं वा धतः हानोपादानाद्यर्थक्रियायोग्यत्वात् अपिशब्दोऽत्र स्वातन्त्र्यशंकां सूचयति, हिशब्देन प्रत्यक्षसिद्धत्वेन दग्धपटाभासवैलक्षण्यं दर्शयति, तद्वत्तथैन्द्रियकमिन्द्रियविषयं घटपटादिकम् अर्थशब्दो भावप्रधानः अर्थत्वेनार्थक्रियाख्यं प्रयोजनतया कल्पितं समर्थितं, परमात्मनेति शेषः “कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तितथैव च । विष्णवधीनं यतः” इति वचनादर्थक्रियासामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वेन “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति सर्वस्य तत्त्वं युक्तमिति भावः । एवमनङ्गीकारे बाधकमाह—दुर्घटत्वादिति । ईश्वरादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ५८ ॥ * * दुर्घटत्वमेव दर्शयति—क्षित्यादीनामिति । क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां कतमापि छाया कतमोऽपि प्रकारो विचार्यमाणे सति न घटत इति शेषः “छाया रीतिः प्रकाशश्च भावश्चेत्यभिधीयते” इत्यभिधानम् इह कार्यप्रपञ्चे हिशब्दो हेत्वर्थः निर्द्धारणार्थवाचिना तमप्रत्ययेन कस्यापि प्रकारस्यासंभवोक्तेः परमेश्वरकल्पितत्वेनैतत्कार्यं सन् इति वक्तुं युक्तं प्रकारभावमुपपादयति—न सङ्गात इति । परमेश्वरकल्पनामन्तरेण कार्यं भवतीति वदनं प्रष्टव्यो भवति क्षितिलक्षणं कार्यं केवलमपां पुञ्जः तद्विकारो वा तद्व्यतिरेकेणोत्पन्नं वा वृत्त्यद्वयसंयोगवदुभयोः संयोगमात्रं वा ? न प्रथम इत्याह—नेति । अयं संघातो न असम्भवात् क्षितेः कठिनावयवारब्धत्वात्केवलमपीन्द्रियवत्त्वेन तत्कार्यं पर्वतादीनां मज्जनापत्त्याक्षितेः स्वरूपलघुप्राप्तेः आधाराभावेन सर्वप्राणिप्राणनाशप्रसङ्गात् न द्वितीय इत्याह—विकार इति । अत्र नञः अध्याहारः कर्तव्यः अपां विकारोपि नोपपद्यते कालुष्यादिलक्षणविकारमात्रेण क्षितित्वानुपपत्तेः न तृतीय इत्याह—न पृथगिति । अद्वयः क्षितेः पृथक्स्थित्यदर्शनात् नापि चतुर्थे इत्याह—गन्वित इति । सहावस्थानमात्रेण कार्योत्पत्त्यदर्शनात् क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां मध्ये कतमापि छाया कतमोऽपि भावः पदार्थः कार्यजननशक्तिमान् न घटते विचारासहत्वात् तथाहि, “अद्वयः पृथिवी” इति श्रूयते तत्र प्रस्तुतात्मशक्तिमन्तरेण केवलानामपां पृथिवीजनकत्वं कथामात वा शेषं पूर्ववत् ॥ ५८ ॥ * * ननु, त्रिष्टिष्ठानां पदार्थानामन्योन्यं महत्कार्योत्पत्तावसामर्थ्यमस्तु । सौक्ष्म्यानां नेयमनुपपात्तरित्याशङ्क्य श्रोतारायणकटाक्षबीजमन्तरेणावयवावयविनोरप्यनुपपत्तिः स्यादेवेत्याह—धातव इति । धातवः क्षित्यादिप्रपञ्चभूतादिपदार्थाः तन्मात्रावयवैर्विना गन्धादिव्यतिरेकेण सुरभिगन्धवती पृथिवी शुक्लभास्वरं सलिलमित्यादिव्यावतैकधर्माभावे स्वरूपाभावप्राप्तिरेव स्यादित्यर्थः । अवयवित्वादिति न ह्यवयविनाऽवयवाभावे अवयवावयवहारो युक्तस्तस्मात् चशब्द एवाथै समुच्चयार्थं वा प्रत्यक्षसिद्धत्वादवयवित्वाच्चेति अयं निर्णयः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—असतीति इव यथा आसमन्तात्सन्नावयवाः सर्वात्मना तन्तुलक्षणाः । अवयवा नष्टा यदि तद्वत्सदवयविनि तन्तुराहिते पटे पटव्यवहाराऽपि नष्ट इति शेषः । तन्तुव्यांतरकेण पटाभावात् यथावयवाभावो अवयवी नास्ति तथा अवयविनि निवृत्ते अवयवा अपि निवृत्ताः स्युरित्यतो वाह—आसन्नावयवा अपि नष्टाः स्युरित्यर्थः । यथाऽऽसन्नावयवा आतानवितानावयवत्वसंसर्गं प्राप्तास्तन्तुलक्षणा अवयवाः प्रागसत्यवयविनि पटे पटव्यवहारं न जनयन्ति तथा गन्धाद्यवयवाः प्रागसत्सु क्षित्यादिषु पश्चात्क्षित्यादिव्यवहारं न जनयन्तीत्यतस्तदभावे तदभावः स्पष्ट इत्यन्वयव्यतिरेको दर्शिताविति ज्ञातव्यमिति एवं दुर्घटत्वेनाविद्याकल्पितप्रपञ्चस्याविद्याबाधानन्तरमनुवृत्तस्यापि न वस्तुतत्त्वमिति कल्पनमनुपपन्नं “विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्रमिनन्ति व्रतं” “वा यद्वियुक्त्या विरुध्यते तदीशकृतमेव हि” इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धां युक्तिशब्देन दर्शयति असत्तत्त्वावयविन्यासन्नावयवा न चेति केचित्पठन्ति अयमर्थः गन्धाद्यवयव्यतिरेकेण पृथिव्याद्यवयविनो न स्युश्चेत् किं नश्छिन्नमिति तत्राह—असतीति । क्षित्यामवयविन्यसति गन्धाद्यवयवा एव नासन्तित्यन्वयः । अवयवाभावेऽवयव्यभावेन कारणाभावापत्त्या सर्वासत्त्वप्रसङ्गलक्षणोच्छेद इति भावः ॥ ६० ॥ * * नन्ववयवावयविनोः सादृश्यमात्रेण तस्यामवयव इति व्यवहारस्तस्मात्तद्व्यतिरेकेण सोपि नास्तीति कथमापद्यत इति तत्राह—स्यादिति । सत्यं सादृश्यभ्रमः स्यात्तावत्कस्मिन् सतीति तत्राह—विकल्प इति । वस्तुनो विकल्पे भेदे सतीत्यन्वयः । यथा पट्टणादिषु रूप्यमवलोक्य तत्संस्कारवतः सहस्रकिरणसम्पर्केण च काशमानं कापि शुक्तिकाशकलं संहश्य द्वयोः सादृश्यमात्रादिदं रजतमिति भ्रमो दृश्यते तथाक्षित्यादेर्गन्धादेर्भेदे वस्तुसादृश्यमात्रेण व्यवहारः स्यात् न चात्रभेदो युज्यते स्वरूपहानेरतो वयवाभावेऽवयव्यभावे आपद्यते स्वरूपत्वादिति भावः । पटस्य प्रत्येकं तन्तुना भेदेऽपि समुदायरूपेणाभेदादुक्तं युक्तमिति नन्ववयविपदार्थसद्भावे इयं चिन्ता स एव नास्ति परमाणव एव पुञ्जीभूय कार्यं जनयन्तीत्यङ्गीकार्यत्वात्प्रतिक्षणं विनाशाच्च

अभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञायाश्च संस्कारजनितसादृश्यमात्रविषयतया भ्रान्तित्वादित्यतो वाह—स्यादिति । वस्तुनो भेदे सति तदुक्तं सत्यं स्यात्तदेव नास्ति एकत्वस्य साक्षिप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् साक्षिणो भ्रान्तित्वे सर्वस्य विनाशसाधकस्यापि व्याप्तिग्राहक-प्रमाणप्रामाण्यस्य साम्यात्परमाणुपुञ्जपक्षेऽपि निगदितदोषानित्तरात् परमाणुभिर्विना पुञ्जाभावेन स्वरूपं न स्यादतो दुर्घटघटकेन केनचिद्विविक्तव्यं स चादृष्टकर्मणोश्चेतनाश्रयत्वेन पृथक् सामर्थ्याभावाच्चेतन एव भवेत् चेतनसामान्यस्याहिताकरादिना पारतन्त्र्य-प्रतीतेर्निरवयवत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च तत्प्रवर्तकत्वेनाघटितघटकत्वेन माहात्म्याकरपरमचेतनपरिकल्पनयैव शरीरपदार्थोपादान-भूतपृथिव्यादियोगो दृश्यत इति सिद्धम्—“कार्यकारणवस्तूनां विशेषो न निरूपितः । तथापीशेच्छयैवासौ दृश्यते नियतोपि च” इतिस्मृतेः एतादृशो विशेषः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—जाग्रदिति । यथा स्वप्ने जाग्रदिदमयं स्वप्न इतिविशेष ईश्वरेच्छया दृश्यते “य एष स्वप्नान्दर्शयति” इति श्रुतेः न तत्र “रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजतः” इत्यादेः स्वप्ने प्रतीयमानं सर्वमीश्वरेच्छाकर्तृकमिति ज्ञायते तथा विधिनियमविशेषोपीश्वरकल्पनयैव प्रवर्तते इत्याह—तथेति । “अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादि महाविधित्वं अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायिन्या गवा सोमं क्रीणातीत्याद्यवान्तरविधित्वम् । तथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादि महानिषेधत्वं न मृषा वदेदित्याद्यवान्तरनिषेधत्वं चेश्वरेच्छाकलुषप्रमित्यन्वयः । “स इदं सर्वम-सृजत” इत्यादेः संकोचे कारणाभावान्मुख्यार्थ एवाङ्गीकर्तव्यः । अत्र तत्तद्विशेषस्य परमेश्वरकलुषत्वनिश्चयाय मिथ्याभूतजाग्रत्त्व-ग्रहणं न तु तद्वत्स्वप्नस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयाय तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वनिश्चयात् अनेन सर्वस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वं रज्जुखण्डं सत्यमितीयं व्यवस्था कुत इत्याशङ्क्य मिथ्याभूतस्वप्नेऽपि जाग्रत्स्वप्नव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्र चत्यादि श्रुत्योच्यत इति ॥ ६१ ॥ * * एवं सर्वस्मादात्मन उपकारकत्वेन प्रेष्टत्वाद्येन विना तत्प्रसादो न भवेद्यस्मिन्सति सञ्जाघटीति भगवति तत्समर्पणसमये तं भावनाप्रकारं दर्शयति—भावेति । मुनिः शास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं तथा द्रव्याद्वैतञ्चैव वर्तयन् स्मरणं कुर्वन् स्वानुभूत्यावेभूतस्वरूपज्ञानेन । इह जगति सतस्त्वनं स्वप्नान् जाग्रदाद्यवस्था-नुभवनिमित्ताज्ञानशब्दवाच्यानर्थान् ध्रुवते निरस्यतीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ * * किं तद्वादाद्वैतादिकं येन तदवश्यमनुध्येयमिति तदाह । कार्यकारणेति । महदादिकार्येषु प्रकृतितद्गुणाख्यकारणेषु च स्थितस्य वस्तुनो नित्याप्रतिहतस्य हरेरेकत्वदर्शनं तत्कथमिव पटतन्तुवत् पटस्य तन्तूनां चाभेदलक्षणैकत्वं यथा प्रामाणिकं तथेत्यर्थः । “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः” इत्यादेः सृद्घट इति सामानाधिकरण्येन कार्यकारणयोरभेदोक्त्या श्रीहरिसम्बन्धप्रतीतेः प्रकृतासङ्गतं स्यान्निरदर्शनं चैकत्वप्रदर्शन-परमित्युक्त एवार्थः । प्रतीतार्थं परित्यज्याप्रतीतार्थकथने किं कारणमत्राह अवस्तुत्वादिति । घटादिप्रपञ्चस्यानित्यत्वेन प्रतिहत-त्वात्स्वत एव कार्योत्पादनसामर्थ्याभावादवस्तुत्वादसामर्थ्यत्वाद्विशिष्टत्वान्मिलितत्वात्कार्यजननशक्त्यभावाद्वा, इदं च भगवन्माहात्म्यप्रकटनं गणं युगपदाविशदिति स्वोक्तेः कार्यकारणानुविष्टानां भगवद्रूपाणामत्यैक्यमेवं “तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत्” “समाधिगतोस्मि विधूतभेदमोहः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुच्यत इति ज्ञानपूर्वमुपासनं कार्यमिति शेषः ॥ ६३ ॥ न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे महामर्कं मघवं चित्रमर्चेति क्रियाद्वैतम् ॥ ६४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मोहाभावकारणं सर्वस्य परमात्मानन्यत्वं विवृणोति । आदाविति । यत् परमात्मलक्षणं वस्तु तत् सत् वर्त्तमानं तदेव स्वयं बहिर्भोग्यम् । ज्योतिः प्रकाशश्च स्फुरति नान्यत् । अन्यस्य तद्विना स्वतः स्फुरणानिरूप्यत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥ ननु, कथं तर्हि तस्मादत्यन्तपृथग्विवाचार्थजातं प्रतीयते तत्राह—आबाधितः स्वातन्त्र्यसत्तायाः सकाशान्निरस्तोपि यथा आभासः सूर्य्यादिप्रतिरश्मिः बालादिभिः पृथक् प्रकाशमानादर्शनाद्वस्तुतया स्वतन्त्रपदार्थतया स्मृतः कल्पितः । तद्वद्वैन्द्रियकं सर्वं मूढैः स्वतन्त्रार्थत्वेन विविधं कल्पितम् । तच्च न तत्त्वदृष्ट्या स्वातन्त्र्यनिरूपणस्य दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * क्षित्यादीनामिति, तैः तत्र कुत इत्यन्ते स किम् अवयवैभ्यः पृथगारभ्यते परिणमते च तदन्वितो वेत्युह्यम् । अतो मृषेवेत्यत्र अतो देहादेः स्वातन्त्र्येणावस्थितिर्मृषैवेत्यर्थः इति ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥ * * एवं देहादेः स्वातन्त्र्येणानिरूप्यत्वमुक्त्वा तद्वेतूनां क्षित्यादीनामपि तथैवानिरूप्यत्वमाह—धातव इति । तर्ह्यवयव एव स्वतन्त्र इति चेत्तत्राह, उक्तप्रकारेणावयविनि निरूपयितुमसति अवयवोप्यन्ततो निरूपयितुमसन्नेव स्यात् तस्मादैक्यबुद्ध्यालम्बनरूपम् यत् प्रतीयते तत् सर्वत्र परमात्मलक्षणं सर्वकारणं वस्त्वेवेति साधूक्तः आदावन्ते जनानाम् सदित्यादिना एवमेव तृतीयेऽप्युक्तम् “इति तासां स्वशक्तीनां सतीनाम-समेत्य सः । प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाभ्य गतिमीश्वरः । कालसंज्ञां ततो देवीं विभ्रच्छक्तिमुरुकमः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् । सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तम् गणम् । भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन्” इति अत एव “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादौ श्रुतौ परमात्मशरीरत्वेन प्रासङ्गिकः परमात्मनस्तु शरीरित्वेन तदेवमवयवरूपेण प्रधानपरिणामः सर्वत्रावयवी तु परमात्मवस्त्वेवेति सिद्धं ततोऽप्यमिथ्यात्वमेव जगत उपपद्येत् ॥ ६० ॥ * * ननु, यदि परमात्मवस्त्वेव

सर्वत्रावयवी देहः स्यात् । ततश्चात्रैव ब्राह्मणत्वादिसंज्ञाप्राप्तेर्गुणदोषहेतुविधिनिषेधावपि स्यातां तौ च न सम्भवतः । तस्मादन्यत्र वावयवी युज्यते इत्याशङ्क्याह—स्यादिति । वस्तुनः परमात्मनः विकल्पे संशये सतीति तस्य तादृशत्वेन निर्णयो यावन्न स्यादित्यर्थः । तावदेव तस्मात् सर्वैक्यबुद्धिनिदानात् पृथग्देहैक्यनिदानबुद्धिः सादृश्यभ्रमः स्यात् । पूर्वापरावयवानुसंज्ञाने सति परस्परमासज्यैकत्र स्थितत्वेनावयवत्वसाधारण्येन चैक्यसादृश्यात् । यतो प्रत्यवयवमेकतया प्रतीतेः सोऽयं देह इति भ्रम एव भवतीत्यर्थः । प्रतिवृक्षं तदिदं वनमिति वत् यथोक्तं स्वयं भगवता “सोऽयं दीपोर्षिषां यद्वत् स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गामृषायुषाम्” इति । ततश्च तत्रैव ब्राह्मणत्वाद्यभिमाने सति स्वप्नविषयकौ जाग्रत्स्वप्नाविव तद्विषयकौ विधिनिषेधौ स्यातामित्याह । तथा तेन प्रकारेण विधेर्विधिता निषेधस्य निषेधतेत्यर्थः । एवं “परस्वभावकर्मणि न प्रशंसेन्न गह्येत् । विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च” इत्यादिरेकादशाष्टाविंशतितमाध्यायोपि ज्ञेयः । तत्र “किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियान्” इत्यादिकं स्यात् सादृश्यभ्रम इत्याद्यानुसारेणैव व्याख्येयम् । अवस्तु यत् द्वैतं तस्येत्यर्थः । तस्मात् स्वातन्त्र्येण निरूपणाशक्त्या परमात्मनोऽनन्यदेव सर्वमिति प्रकरणार्थः ॥ ६१-६३ ॥ ❀ ❀ असिद्धज्ञानत्वात् तथापि स्वधर्ममेव कुर्यादित्याह—यदीति ॥ ६४-६५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत्र सर्वं ब्रह्मेति भावनैव मोहाभावे नैव हेतुरित्याह—आदाविति । जनानां देहादीनाम् आदौ कारणत्वेन अन्ते चावधित्वेन यत् सत् स्वयं ब्रह्म तदेव बहिर्भोगं मायिकं वस्तु अन्तर्भोक्तृजीववृन्दं परावरं उत्कृष्टानिकृष्टात्मकं ज्ञानमिन्द्रियं ज्ञेयं शब्दादिवचो घटपटादिवान्यं जात्यादि तमो जीवस्याविद्या ज्योतिर्विद्या तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किमपि नास्ति येन मुखोर्दित भावः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु कथं तर्हि तस्मादत्यन्तपृथगिवार्थं प्रतीयते तत्राह—ननु भोक्तृभोग्यादिवस्तूनां सर्वजनैरेव पृथक्तया प्रतीयमानत्वात् कथमेको यातरेव सर्वे ब्रह्मैवेदमिति प्रत्येतु तत्राह—आवाधित इति । अत्र अद्वयं ज्ञानमेव ब्रह्मोपासनायां पद्धतिः सा च विविधशक्तिर्वैचत्रीमयस्य विश्वस्य सत्यत्वप्रतीतौ न सिद्धयेदस्तदर्थं ज्ञानिनमधिकारिणं विश्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्यायायतुं विवर्त्तवादी यमष्टभिः प्रस्तूयते यथा भक्तिमते “तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्” इत्युक्तं तथैव ज्ञानिमतेऽयमुपायो ज्ञानिमनो ब्रह्ममात्रग्रहणार्थः । विश्वस्य सत्यत्वे मनसा निश्चिते तेन निरालम्बेन मनसा विश्वस्याग्रहणं निषेधकोटाभराप दुर्घटामयतोऽत्रविवर्त्तवादेपि शास्त्रस्य तात्पर्यमित्यवसेयं विश्वदेवभगवद्ब्रह्मनामरूपादेरसत्यत्वमनने तु ज्ञानिनोप्यधः पात इति प्राक्प्रातिपादितं प्रतिपादयिष्यते च यथास्थानमुपरिष्ठादपि श्रीभरतेनापि रहगुणप्रबोधनार्थम् अयं जनो नाम चलन्प्रायव्याम्” इत्यादिना विश्वमिथ्यात्वमुक्त्वा तर्हि किमित्यपेक्षायां भगवच्छब्दसंज्ञं “यद्वासुदेवे कवयो वदन्ति” इत्युपसंहृतम् अथ प्रकृतमनुसरामः आभासो हि चन्द्रादिमिथ्याभूतोपि यथा बालैर्वस्तुतया स्मृतः तद्वदैन्द्रियकं सर्वमर्थत्वेन कल्पितमेव न तु वस्तुतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एतदेवाह—क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्या आलम्बनं देहादिकं संघातारं तु पारेणामानां मध्ये कतमपि न भवति न तावत् पञ्चभूतानां सङ्घातः वृक्षाणामिव वनम् एकदेशाकर्षणेन सर्वाकर्षणानुपपत्तेः न ह्येकस्मिन् वृक्षे आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते न च पञ्चभूतानां विकारः पञ्चभूतैरारब्धोऽवयवीत्यर्थः । कुत इति चेत् तत्राह—न पृथङ्नान्वित इति । अवयवैभ्योऽवयवी न तावदत्यन्तं पृथक् तथाऽप्रतीतेः अवयवात्पृथगवयवविवादिनां मते दोषान्तरमपि दृष्टव्यं तद्यथा स्वर्णघटमहं ददे इति वाक्यपूर्वकस्वर्णघटदानानन्तरं तद्घटावयवस्य कपालादेर्गृह्णे न ब्राह्मणस्य स्वर्णस्तेयजन्यं पातित्यं स्यात् दातृतस्तनुनाशकस्य दानकर्मत्वाद्दत्तस्य घट पदार्थं घटएव सत्त्वे न घटस्यैव स्वत्वनाशात् कपालादेस्तस्य घटपदार्थभिन्नत्वात् प्रकारान्तरस्वीकारस्य गौरवसहस्रपरहृतत्वादेतन्मतमनुपादेयमेव न च तेष्वन्वितः स किम्प्रत्यवयवमवयवी सर्व एवान्वेति अंशेन वा आद्ये प्राणौ पाण्यङ्गुल्यादौ वा देहबुद्धौ तन्नाशे देहा नष्ट इति प्रतीतिरापद्येत द्वितीये अंशस्याप्यंशयङ्गीकारे अनवस्था स्यात् अपिकारात् पञ्चभूतानां परिणामोपि यतो न पञ्चभूतेभ्यः स पृथक् नार्पि तेष्वन्वित इत्यतो मृषैव मिथ्यैवेति विवर्त्तवाद एवोपादेय इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्वेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत्तत्राह उक्तप्रकारेणावयविन्यसति अवयवोऽप्यन्ततोऽसन्नेव स्यात् अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणभावादित्यर्थः । तदुक्तं पञ्चमे “एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम्” इत्यादि ॥ ६० ॥ ❀ ❀ ननु, तदपि क्षित्यादीनां सत्यत्वेन प्रतीतिः कुतो नयतीत्यत आह स्यादिति । विकल्पे क्षित्यादावसति मिथ्याभूतेपि वस्तुनः सत्यभूतस्य भगवन्नित्यधामस्थ-क्षित्यादीनां सादृश्येन भ्रमः सत्यस्य जलस्य मरीचिकायामिवेत्यर्थः । यथैव सत्य एव तेजसि सत्यस्यैव जलस्य भ्रान्तिमूलके आरोपे सति मरीचिका जलं भवेत् तथैव सत्य एव ब्रह्मणि सत्यस्यैव भगवद्ब्रह्मस्थक्षित्यादेरज्ञानमूलके आरोपे सति जगदिदं भवेदित्यर्थः । न च भगवद्ब्रह्मन्यपि विवर्त्तः प्रवर्तत इति तदप्यसत्यमिति वाच्यं भूगोलचक्रे सप्त पूर्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म-

गोपालपुरी हीति गोपालतापिनीश्रुत्या गोपालपुर्या ब्रह्मस्वरूपभूतत्वप्रतिपादनात्तासामितिनिर्द्धारणषष्ठ्यासाक्षादिति ब्रह्मेति पदयोश्च वैयर्थ्यादन्यवस्तूनामिव ब्रह्मणि गोपालपूर्यारोपितत्वमिति व्याख्यातुमशक्यत्वात् किञ्च अर्वाचीना अद्वैतवादि-
नस्तु मायाशक्त्या तवत्तनयविनोप्यभावे आगमापायिषु बाल्यादिषु सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं भट्टैः
“आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनमापियत् तद्वर्मीति” तत्राह—स्यादिति । वस्तुतः परमात्मनो कल्पभेदोपसक्तये इव वस्तुनो
विकल्पे सति पूर्वपूर्वारोपसादृश्यात् एवेति भ्रमः स्यात्सत्त्वत्वादेव विद्यानिवृत्तिः ननु, सर्गमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधता
कथ्यते तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वप्नं यथायथेति इतिस्वामिचरणातिरिक्तमंतरङ्गाह्लादिन्यादिशक्तिं तद्विलासान् भगवन्नि-
त्यधामक्षित्यादींश्च मन्यमाना अन्धपरंपरयैव विवर्त्ते मिथ्याभूतस्यैव सादृश्यभ्रममाचक्षाणा विगीयन्त एव नन्वेवं जगतो
मिथ्यात्वे सर्वज्ञेनापि वेदेन विधिनिषेधौ कथमुच्येते नहि मरीचिका जलस्य गुणदोषौ विज्ञेनोपदिश्येते इत्यत आह—जाग्रत्स्व-
प्नाविति । स्वप्नमध्ये यथा जाग्रत्स्वप्नव्यवस्था तथैव मिथ्याभूतो जगति तावपि मिथ्याभूतावेवेत्यर्थः । अविद्वदधिकारित्वा-
दिति “त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाज्जुन” इत्यादेः ॥ ६१ ॥ * * इदानीमुक्तमेवाद्वैतं भावनात्रयोपदेशेन दृढी-
करोति—भावाद्वैतमिति चतुर्भिः । वर्त्तयन्नालोचयन् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन वस्तु भेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तदधिकार-
भेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः तान् धनुते निवर्त्तयति ॥ ६२ ॥ * *
कार्यकारणयोर्वैस्त्वैक्यस्य मर्शनमालोचनं तंतुरेव न पटे इत्येव जगत्प्रकृत्योः कार्यकारणयोरैक्यम् ॥ ६३ ॥ * * मनो-
वाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां ब्रह्मण्यर्पणमिति उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदहेतुः ईश्वरार्पणे च तदभावात् क्रियाणामद्वैतम् ॥ ६४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मुक्तप्राप्तस्य भगवतो मार्गविशेषगम्यत्ववर्णनेन प्राप्तमेकदेशित्वं निराकरोति—आदाविति । आदौ उत्पादकरूपेण अन्ते
प्रवेशस्थानत्वेन बहिर्धारकत्वेन अन्तः प्रेरकत्वेन सत् सर्वदा सत्ताप्रदत्वेन जनानां स्वयं साक्षादयमेव भगवान् अस्ति परं
कारणमवरं कार्यं चायमेव ज्ञानं च ज्ञानतत्त्वं ज्ञेयमचेतनत्वं चायमेव तयोः परावरभगवच्छक्तित्वेन भगवत्पृथगवस्थानाभावात्
वचो वाच्यं शब्दार्थौ चायमेव तमो ज्योतिः प्रकाश्यं प्रकाशकं वस्तु अयमेव सर्वात्मत्वात् ॥ ५७ ॥ * * शरीरादुत्क्रम्य
पितृयानेन सोमलोकं देवयानेन परं पदमात्मा यातीत्युक्तं तत्र देहेन्द्रियादिविलक्षणमात्मत्वं प्रतिपादयन् भूतसंघात एवात्मेति
पक्षं बहुपदार्थसंयोगे मय्यशक्तिर्यथोत्पद्यते तद्वद्भूतसंघाते शरीरे विज्ञानमुत्पद्यते इति पक्षं च तथा चक्षुराद्यात्मवादं च
बाह्याभिमतं निराकरोति—अबाधित इत्यादिचतुर्भिः । आभासं मृगादिरूपेणाभासमानः स्वप्नदेहो यथा अवस्तुतया अवस्तु-
मृगादिरूपेऽहंभूतमात्मतत्त्वं तद्विन्नतया स्मृतः अपि निश्चये हि हेतौ यतो हेतोः निश्चयेन आबाधितः प्रबोधसमये नाहं मृगादि-
रूप इत्येवं निराकृतः तद्वत् ऐन्द्रियकं शरीरम् अर्थविकल्पितम् अर्थात् आत्मस्वरूपाद्विकल्पेन भेदेन निर्णीतम् कुतः दुर्घटत्वात्
तस्मिन् आत्मत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * इह वस्तुनि जीवे क्षित्यादीनां भूतानां तथाऽन्येषामिन्द्रियाद्यर्थाना-
मचेतनपदार्थानां कतमा छायापि नास्ति न संघातः न विकारः तेषामचेतनानां मध्ये पृथगेकतमः अन्वितः
द्वित्वरूपो वा पदार्थस्तत्र नास्तीति किमु वक्तव्यम् तस्माद्भूतसंघातात्मवादः बहुपदार्थसंयोगजतद्विकारभूतमय्यशक्तिवत्
भूतसंघातोत्थितविज्ञानात्मवादश्च स्पष्टैत्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * भूतभौतिकानामनात्मत्वदर्शनाय तेषामनित्यतां
दर्शयति—धारयन्ति नाना अवयवान् इति धातवो देहाः अवयवित्वात् पांचभौतिकत्वात् तन्मात्रावयवैर्देहसंस्थान-
मात्रावयवैर्भूतलेशैर्विन्नैश्च न भवन्तीत्यर्थः । एवं अवयविनि देहे असति नष्टे अन्ततः स्वकारणे भूते लयात् अवयवः
भूतलेशः असद्भवति कारणाकारं सूक्ष्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ * * तर्हि देहे मृते तद्विन्न आत्मा नैवास्तीति
वा ह्यपक्षो वरीयान् अत्राह—स्यादिति । लोहपिंडे अग्नौ सति अग्निसादृश्यभ्रमो भवति यथा, एवं विकल्पे आत्म-
भिन्ने देहे यावत्कालपर्यन्तं वस्तुनि सति तावदेव वस्तुनः सादृश्यभ्रमश्चेतनत्वभ्रमः स्यात् तस्मिन् असति न तु स्यात्
तद्वस्तुदेहविलक्षणं नित्यमित्यर्थः । तर्हि देहविभिन्न आत्मा देहो नात्मेति आत्मानात्मविधानप्रतिषेधौ कदा स्याताम् ? जाते
ज्ञाने भवत्, इत्याह—जाग्रत्स्वप्नाविति । यथा अयं जागरः नायं स्वापः इत्येवं विहितप्रतिषिद्धौ जाग्रत्स्वप्नौ अस्वप्ने प्रबोधे
एव भवतः एवं जाते आत्मानात्मज्ञाने ज्ञानस्वरूपोऽहमात्मा जडवर्गो देहेन्द्रियादिरूपो नात्मेत्युभयोर्विधिनिषेधतः
स्यादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ * * एवमात्मस्वरूपज्ञानदाढ्यार्थं नास्तिकानां संघाताद्यात्मभ्रान्तिवादा निराकृताः । अथ तार्किक-
मीमांसकादिभ्रान्तिवादाननन्तशक्तिमत्सर्वात्मभूतपरमात्मज्ञानदाढ्यार्थं निराकरोति—भावाद्वैतमिति चतुर्भिः । भावयोर्ज-
गत्परमात्मनोरद्वैतं क्रियाणां परमात्मांशभूतजीवकृतानां परमात्मन्यर्पणात्मकमद्वैतं द्रव्याणां भोक्तृभोग्यपदार्थानां परमेश्वरा-
त्मकत्वरूपमद्वैतं स्वानुभूत्या वेदान्तश्रवणजन्येन स्वानुभवेन वर्त्तयन् चिन्तयन् आत्मनः त्रीन् स्वप्नान् स्वप्नवदागन्तुकान्
दोषान् तार्किकाः जगत्परमात्मनोरत्यन्तं भेदमाहुः तच्छास्त्राश्रवणादेकाः मीमांसकाः जीवकृताः क्रियास्तत्तज्जीवभोगार्था नतु

परमेश्वरेऽर्पयन्ति तच्छास्त्रश्रवणात् द्वितीयः उभयपक्षेऽपि भोक्तृभोग्यपदार्थानामत्यन्तभेदः स तृतीयः आगन्तुको दोषः एवंविधान् दोषान् इहाम्नि लोके मुनिर्वेदान्तोक्ततत्वावङ्गता धनुते निराकरोति ॥ ६२ ॥ * * कार्यकारणयोर्जगत्परमात्मनोर्वस्तुनोः कार्यत्वकारणत्वाभ्यां भिन्नयोरपि पटतन्तुवदैक्यस्य मर्शनमनुसन्धानं तद्भावाऽद्वैतमुच्यते श्रुतिभिः “ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत् सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिभिः परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्नं जगत् परमाणुमयत्वादिति विकल्पस्य अत्यन्तभेदस्य अवस्तुत्वात् पटतन्तुवदिति दृष्टान्तेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति प्रच्छन्नबौद्धानां पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तन्तूनां मिथ्यात्वं न पटमिथ्यात्वस्यासंभवात् यद्यध्यासवादनिराकरणदर्शने कौतूहलं तर्हि अध्यासगिरिवज्जाख्यो ग्रन्थो द्रष्टव्यः । पटस्य तन्त्वभिन्नत्वं दृष्टान्ते दार्ष्टान्ते तु जगतश्चेतनाचेतनरूपपरमात्मशक्तिद्वाराऽभिन्नत्वमिति विवेकः ॥ ६३ ॥ * * साक्षाद्ब्रह्मणि परे श्रीपुरुषोत्तमे सर्वकर्मणां कारयितरि फलदातरि मनोवाक्कृतनुभिः सर्वकर्मसमर्पणं यत्तत्क्रियाद्वैतम् ॥ ६४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यं भगवन्तं वासुदेवं प्राप्य भक्तो न निवर्तते तस्य कीदृशो महिमेत्यपेक्षायामाह—आदाविति । जनानां प्राणिनामादौ कारणत्वेन अन्ते अवधित्वेन च यत्सत् तथा बहिर्भोग्यं, अन्तः भोक्तृ, परमुत्कृष्टं, अवरमपकृष्टम्, ज्ञानं बुद्धिः, ज्ञेयं बोध्यम्, वाच्यं रूपम्, तमोऽप्रकाशः, ज्योतिः प्रकाशश्च, तत्तु सर्वमयं वासुदेव एव स्वयमित्यन्वयः ॥ ५७ ॥ * * ननु भगवतो वासुदेवस्यापि रामकृष्णाद्यवतारेऽमदादिवद्भौतिकं शरीरवत्त्वप्रतीतिः कथं तत्प्राप्तस्यापुनरावृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र भौतिकत्वप्रतीतेर्भ्रान्तिव्युत्पत्तिमुपादयति—आबाधितोऽपीति चतुर्भिः । आबाधितस्तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोऽपि आभासः प्रतिबिम्बादिर्यथा वस्तुतया यथार्थत्वे स्मृतः प्रतीतस्तद्वदेव भगवति सर्वमैन्द्रियकं ऐन्द्रियविषयं भौतिकत्वादिना प्रतीतमर्थत्वेन यथार्थतया विकल्पितं, न तु परमार्थतोऽस्ति दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥ * * तदेव दर्शयति—क्षित्यादीनामिति । हीत्यवधारणे । इह भगवद्विग्रहे क्षित्यादिपदार्थानां छाया देहादिबुद्ध्यालम्बनरूपं सङ्घातादिमध्ये कतमापि अन्यतमाऽपि न भवति । तदेव विषययति—न तावत्तेषां सङ्घातो वृक्षाणामिव वनं सङ्घातत्वे एकदेशकर्षणे सर्वाकर्षणानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन् वृक्षे आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते । नापि तद्विकारः आरब्धोऽवयवी । अपिशब्दान्न परिणामोऽपि । यतो भगवान् प्राकृतेन नान्वितः “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अतो भगवान् पृथक् प्राकृतदेहादिरहित एवातस्तद्विग्रहे प्रतीतं भौतिकत्वादिकं मूषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ * * भगवद्विग्रहेऽणुमात्रमपि भौतिकं नान्तीत्याह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तानि च तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युस्तेषामवयवित्वात्, अवयविनश्च निरस्तत्वात् । अवयविनि चासति अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादवयवोऽप्यन्तोऽमन्नेवेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ * * कथं तर्ह्यस्मादिसादृश्येन प्रतीयते इत्यपेक्षायामाह—स्यादिति । वस्तुनः परमार्थभूतस्य सच्चिदानन्दात्मकस्य विकल्पे भेदे असत्यपि भौतिकत्वे अविद्यमानेऽप्यस्मत्सादृश्याद्वैतिकत्वभ्रमः स्यात् सम्भवतीत्यर्थः । ननु तर्हि तस्य तत्र तत्र विधिनिषेधानुसरणं कथं सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह—जाग्रदिति । स्वप्नमध्ये जाग्रतस्वापन्यवस्था यथा तथैव लोकसंग्रहार्थं भगवतोऽपि विधिनिषेधानुसरणाविष्करणमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ * * एवं क्रममुक्तिप्रकारमुक्त्वा तत्प्राप्ये भगवति लौकिकत्वशंकां च निराकृत्येदानीं जीवनमुक्तिप्रकारमाह—भावाद्वैतमिति चतुर्भिः । भावाद्वैतादिकं वर्त्तयन् आलोचयन् मुनिः मननशीलः साधकः स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेनेह अस्मिन् देहे एव वर्त्तमानः स्वस्य त्रीन् स्वप्नान् यथा यावत् धनुते निवर्त्तयतीत्यन्वयः । वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः । ततस्तत्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः स्वप्नः । ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः स्वप्नः । इति त्रयः स्वप्ना ज्ञेयाः ॥ ६२ ॥ * * उक्तमद्वैतत्रयमेव विवृणोति—कार्येति त्रिभिः । पटतन्तुवत् तन्तुरेव पट इति यत्सर्वत्र कार्यकारणयोर्वैक्यस्य दर्शनमालोचनं यत्तद्भावाद्वैतमुच्यते इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—विकल्पस्य कार्यकारणभेदस्यावस्तुत्वात् मिथ्यात्वादित्यर्थाः ॥ ६३ ॥ * * हे पार्थ युधिष्ठिर मनोवाक्कृतनुभिः कृतानां सर्वेषां कर्मणां परे ब्रह्मणि भगवति यत्साक्षात् फलाभिसन्धिमन्तरेणैव समर्पणं तत् क्रियाद्वैतमुच्यते इत्यन्वयः । उद्देश्यफलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः । फलोद्देशं विनेश्वरार्पणे च क्रियमाणमद्वैतं भवतीति भावः ॥ ६४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ प्राप्यतया प्रकृतस्य भगवतः सर्वात्मकत्वमाह । आदाविति । यत् परावरमुत्कृष्टापकृष्टं वस्तु, तत्र ज्ञानं जीवरूपं परं वस्तु, ज्ञेयम् अचिदात्मकमवरं वस्तु, वचो नामभागवस्तु, वाच्यं वाच्यरूपभागवस्तु, तमोऽप्रकाशरूपं, ज्योतिः प्रकाशरूपं च, तत् स्वयं सर्वशरीरशरीरिभावेन परमात्मरूपं वस्त्वैवेत्यर्थः । कथंभूतं परमात्मवस्त्वित्याकाङ्क्षायां तद्विशिनष्टि । जनानाम् आदौ सृष्ट्यग्रे कारणत्वेन वर्त्तमानं, अन्ते प्रलयान्तेऽवधित्वेन वर्त्तमानं, अन्तः पुरुषरूपेण वर्त्तमानं, बहिः कालरूपेण वर्त्तमानं,

एवं सर्वदा, सद्रूपेण वर्त्तमानमेव बोद्धव्यम् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतः सर्वात्मकत्वमभिधाय प्राप्यस्य तस्यैव ब्रह्मणः निरतिशयपुरुषार्थत्वज्ञापनाय प्राकृतदेहस्य तदनुभाव्यशब्दादिविषयाणां च अपुरुषार्थत्वमाह । अबाधित इति । आभासो दृश्यो देहः, अबाधितः अविनष्टोऽपि, अनुवर्त्तमानः सन्नपीत्यर्थः । यथा, अवस्तुतया अपुरुषार्थतया, स्मृतः, तद्वत् एवं, अर्थ-विकल्पितं शब्दार्थरूपेण विकल्पनभावोपेतं, ऐन्द्रियकमिन्द्रियग्राह्यं वस्तुजातमपि, अवस्त्विति शेषः । अपुरुषार्थमित्यर्थः । कुतः । दुर्घटत्वात् । अपुरुषार्थस्य पुरुषार्थत्वेन कल्पनाया अर्घटितत्वादित्यर्थः । यद्वा । आभासः स्वप्नदेहः, अबाधितोऽपि यावत् स्वप्नकालमनिवृत्तोऽपि, यथा प्रबोधवेलायामिति शेषः । अवस्तुतया अनात्मतया, स्मृतः । तद्वत् अर्थविकल्पितं जात्यादिविकल्पयुक्तं, ऐन्द्रियकमिन्द्रियग्राह्यं जाग्रच्छरीरमपि, अवस्त्वनात्मा, दुर्घटत्वात् आत्मधर्माणां नित्यत्वादीनां तत्र दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ शरीरस्य सर्वेष्वपि कालेष्वनात्मतैवास्ति तथापि आत्मानं विना शरीरस्थित्यभावात् शरीरमप्यात्मा स्यादेवं युक्त्या शरीरस्याप्यात्मत्वमस्यतोऽनात्मता न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमाह । क्षित्यादीनामिति । इह क्षित्यादीनां पृथिव्यादिपरिणामरूपाणां, अर्थानां छाया ऐक्यालम्बभूतं शरीरं, आत्मन इति शेषः । संघातः न, विकारः वा न, पृथक् न, अन्वितः न, एवम् एतेषां मध्ये कतमा एकापि न हि, वस्तुतः, मृषा अनित्या । यथा वृक्षवृन्देषु तदधो वर्त्तमाना छाया न वृक्षसंघातरूपा, नापि वृक्षविकाररूपा, नापि वृक्षात् पृथग्भूता, वृक्षं हित्वा स्थातुमशक्यत्वात् । नाप्यन्विता, यावद्वृक्षसत्ता-कमन्विततया वर्त्तमानत्वाभावात् । अतो मृषा । एवं शरीरमप्यात्मानं विना स्थातुमशक्यत्वात्तत्प्रतीच्छायासदृशं, न च शरीर-मात्मसंघातः, न चात्मविकारः । न चात्मानं हित्वा तिष्ठति । न च यावदात्मभावि, अतोऽनित्यत्वाच्छरीरं नात्मेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ शरीरस्यानित्यत्वादात्मनो नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं पृथिव्यादिष्वनित्यत्वमुपपादयति । धातव इति । धातवः पृथिव्यादयो धातवः, अवयवित्वात् संघातरूपत्वात्, तन्मात्रावयवैस्तदंशभूतैरवयवैः विना, न स्युः । चकारोऽवधारणार्थः । अवयवविनाशोऽवयव-संघातजोऽवयवी नश्यतीत्यर्थः । अवयविनोऽवयवसंघातरूपत्वमेव प्रतिपादयति । यतोऽवयवसंघातरूपोऽवयवव्यत एवेति शेषः । अवयविनि, असति विनष्टे, अन्ततः अवयवोऽपि, असन् ही एव । अवयविन्यनुपलभ्यमाने अवयवा एव न ह्युपलभ्यन्ते । एवमवयवित्वादनित्यं शरीरं नित्यात्मा न भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तर्हि स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीतिः कथमित्यपेक्षायां सा भ्रान्तिरिति कथयिष्यन् सापि किं संसर्गनिमित्तोत् सादृश्यनिमित्ता इत्यपेक्षायां सा संसर्गनिमित्तेति प्रतिपत्त्यर्थं तस्याः सादृश्यनिमित्तत्वं प्रतिक्षिपति । स्यादिति । विकल्पे सति द्वयोरप्यर्थयोर्ज्ञानादिगुणवत्त्वे सति, वस्तुनः यस्य कस्यचिद्वस्तुनः, सादृश्यभ्रमः केनचित् सदृशताभ्रमः, तावत्तथाविध एव स्यात् । देहात्मनोस्तु समानजातिगुणाद्यभावात् सादृश्यमेवानुपपन्नमतः स्थूलदेहसदृशतात्मनः स्थूलोऽहमिति मननमयुक्तमेव संसर्गभ्रमस्तूष्णं जलमिति वदर्थतः संसिद्ध एवेति भावः । नन्वात्मनः स्वात्मविषयकज्ञानाभावेऽपि जानामि न जानामीति विभागप्रतिपत्तिः कथमिति चेत्तत्प्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्ने, जाग्रत्स्वापौ, तथा विधिनिषेधता, यथा कश्चित् सुप्रवेलायां सुप्रमप्यात्मानं प्रतिबुद्धं पश्यति, स एव यदा प्रतिबुद्धयते, तदा स्वप्न-दृष्टप्रबोधो मयाऽनुभूतो न वास्तव इति बुद्धयते, एवमनात्मविदां संसारिणामहं जानामि न जानामीत्येवंभूते विधिनिषेधते आत्मयाथात्म्यज्ञानाननुवृत्ते एव भवत इत्यर्थः । एवं यावत् देहे आत्मभ्रमस्य अनुवृत्तिः तावद्विधिनिषेधता, स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहमिति या प्रतीतिश्च सा देहात्मनोरभेदभ्रममूलकत्वेन हेतुना प्रतिषिद्धा ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ एवं सर्वमद्वैतं भयविषयमेव भवति किं स्वित् उत तत्त्वविषयमप्यस्ति इत्याशङ्कायां यच्छास्त्रानुमतमद्वैतं तत्त्वविषया मुमुक्षोरनुसंधेयमिति वक्तुं मुमुक्षुमतम-द्वैतमात्मनि वर्त्तयन् त्रीन् स्वप्नान् निवर्त्तयतीत्याह । भावाद्वैतमिति । यथा देहात्मनोर्भेदः शास्त्रानुमतोऽनुसंधेयः, तथा भावाद्वैतं, क्रियाद्वैतं, द्रव्याद्वैतं, आत्मनो मनसः, वर्त्तयन् मनसि प्रतिष्ठितं कुर्वन्, अध्यवस्यन्निति यावत् । मुनिः परमात्मो-पासकः, इह स्वानुभूत्या देहविलक्षणब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवेन, त्रीन् स्वप्नान् भ्रमात्मकानि भावाद्वैतकर्माद्वैतद्रव्याद्वैतज्ञानानि, ध्रुवैर्निरस्यति ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ भावाद्वैतादिस्वरूपं विवृण्वन् त्रिविधभ्रान्तिनिरासं श्लोकत्रयेण विवृणोति । कार्येति । पटतन्तुवत् कार्यकारणयोर्वस्तुनोः, ऐक्यमर्शनम् एकत्वेन दर्शनं, यत्, तत्, भावाद्वैतम्, उच्यते । कुतः । विकल्पस्य अवस्तुत्वात् कार्यकारणयोरैक्ये पटतन्तुवदिति दृष्टान्तः । यथा पटरूपकार्यस्योपादानकारणभूतानां तन्तूनां परस्परव्यतिषङ्गभाजां सतां नामरूपात्मकावस्थान्तरापत्त्या पटावस्थत्वं, पटस्य तन्तुभ्योऽनन्यत्वं तद्वत्, कृत्स्नं जगच्चिदचिदात्मकं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टा-ब्रह्मणोऽनन्यत्, एतद्भावाद्वैतं, कार्यकारणवस्त्वात्मकभावयोरद्वैतत्वादित्यर्थः । अवस्तुत्वाद्विकल्पस्येत्यनेन भावद्वैतता निरस्ता । उपादानातिरिक्तद्रव्यकल्पनरूपाज्ञानजातविकल्पस्य वस्तुत्वाभावात् भावयोद्वैतं किं त्वद्वैतमेवेति भावः । एवमनेना-सत्कार्यवादभ्रमो निरस्तः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ अथ क्रियाद्वैतं विवृणोति-यदिति । हे पार्थ, साक्षात् परे ब्रह्मणि परमात्मानि, मनोवाकृतनुभिः करणत्रयेणेत्यर्थः । सर्वकर्मसमर्पणं सर्वकर्मणां सम्यगर्पणं, यत् तत्, क्रियाद्वैतम्, उच्यते । सर्वकर्मणां भगवदारोधनत्वे सत्येकफलवत्त्वं क्रियाद्वैतमित्यर्थः । अनेन कर्मणामीश्वरप्रीतिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वभ्रमो निरस्तः ॥ ६४ ॥

भाषानुवादः

पैदा होनेवाले शरीरोंके पहले भी कारणरूपसे और उनका अन्त हो जानेपर भी उनकी अवधिरूपसे जो स्वयं विद्यमान रहता है, जो भोग्यरूपसे बाहर और भोक्तारूपसे भीतर है तथा ऊँच और नीच, जानना और जाननेका विषय वाणी और वाणिका विषय, अन्धकार और प्रकाश आदि वस्तुओंके रूपमें जो कुछ भी उपलब्ध होता है, वह सब स्वयं यह तत्त्ववेत्ता ही है। इसीसे मोह उसका स्पर्श नहीं कर सकता ॥ ५७ ॥ * * दर्पण आदिमें दीख पड़नेवाला प्रतिबिम्ब विचार और युक्तिसे बाधित है, उसका उनमें अस्तित्व है नहीं; फिर भी वस्तु के रूपमें तो वह दीखता ही है। वैसे ही इन्द्रियोंके द्वारा दीखनेवाला वस्तुओंका भेद-भाव भी विचार, युक्ति और आत्मानुभवसे असम्भव होने के कारण वस्तुतः न होनेपर भी सत्य-सा प्रतीत होता है ॥ ५८ ॥ * * पृथ्वी आदि पञ्चभूतोंसे इस शरीरका निर्माण नहीं हुआ है। वास्तविक दृष्टिसे देखा जाय तो न तो वह उन पञ्चभूतोंका सङ्घात है और न विकार या परिणाम ही। क्योंकि यह अपने अवयवोंसे न तो पृथक् है और न उनमें अनुगत ही है, अतएव मिथ्या है ॥ ५९ ॥ * * इसी प्रकार शरीरके कारणरूप पञ्चभूत भी अवयवी होनेके कारण अपने अवयवों—सूक्ष्मभूतोंसे भिन्न नहीं हैं, अवयवरूप ही हैं। जब बहुत खोज-बीन करनेपर भी अवयवोंके अतिरिक्त अवयवीका अस्तित्व नहीं मिलता—वह असत् ही सिद्ध होता है, तब अपने-आप ही यह सिद्ध हो जाता है कि ये अवयव भी असत्य ही हैं ॥ ६० ॥ * * जबतक अज्ञानके कारण एक ही परमतत्त्व में अनेक वस्तुओंके भेद मालूम पड़ते रहते हैं, तब तक यह भ्रम भी रह सकता है कि जो वस्तुएँ पहले थीं, वे अब भी हैं और स्वप्नमें भी जिस प्रकार जाग्रत, स्वप्न आदि अवस्थाओंके अलग-अलग अनुभव होते ही हैं तथा उनमें भी विधि-निषेधके शास्त्र रहते हैं—वैसे ही जबतक इन भिन्नताओंके अस्तित्वका मोह बना हुआ है, तबतक यहां भी विधि-निषेधके शास्त्र हैं ही ॥ ६१ ॥ * * जो विचारशील पुरुष स्वानुभूतिसे आत्माके त्रिविध अद्वैतका साक्षात्कार करते हैं—वे जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और द्रष्टा, दर्शन तथा दृश्यके भेदरूप स्वप्नको मिटा देते हैं। ये अद्वैत तीन प्रकारके हैं—भावाद्वैत, क्रियाद्वैत और द्रव्याद्वैत ॥ ६२ ॥ * * जैसे वस्त्र सूत्ररूप ही होता है, वैसे ही कार्य भी कारणमात्र ही है। क्योंकि भेद तो वास्तवमें है नहीं। इस प्रकार सबकी एकताका विचार 'भावाद्वैत' है ॥ ६३ ॥ युधिष्ठिर ! मन, वाणी और शरीर से होनेवाले सब कर्म स्वयं परब्रह्म परमात्मामें ही हो रहे हैं, उसीमें अध्यस्त हैं—इस भावसे समस्त कर्मोंको समर्पित कर देना 'क्रियाद्वैत' है ॥ ६४ ॥

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् । यत् स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥
यद् यस्य वानिषिद्धं स्याद् येन यत्र यतो नृप । स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥
एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः । गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद् राजंस्तद्भक्तिमाहु नरः ॥ ६७ ॥

यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्रणादुत्तरतात्मनः प्रभो ।

यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहर्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥

अहं पुराभवं कश्चिद् गन्धर्व उपबर्हणः । नाम्नातीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९ ॥
रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः । स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलम्पटः ॥ ७० ॥
एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः । उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१ ॥
अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।
ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेषुरोजसा । याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ ७२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मजायासुतादीनाम् अन्येषां सर्वदेहिनाम् यत् स्वार्थकामयोः ऐक्यं तत् द्रव्याद्वैतम् उच्यते ॥ ६५ ॥
नृप यत् यस्य येन वा यत्र यतः अनिषिद्धं (स्यात्) तेन सः नरः कर्माणि ईहेत अनापदि अन्यैः न (ईहेत) ॥ ६६ ॥ * *

राजन् एतैः च अन्यैः वेदोक्तैः स्वकर्मभिः वर्तमानः तद्भक्तिभाक् नरः गृहे अपि अस्य गतिं यायात् ॥ ६७ ॥ * * यथा हि नृपदेव यूयं प्रभो आत्मनः दुस्त्यजात् आपद्गणात् उत्तरतः यत्पादङ्कुरुहसेवया निर्जितदिग्गजः क्रतून् अहर्षीत् ॥ ६८ ॥ पुरा अतीते महाकल्पे अहं गंधर्वाणां सुसंमतः नाम्ना उपबर्हणः रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः स्त्रीणां प्रियतमः नित्यं मत्तः तु पुरुलंपटः कश्चित् गंधर्वः अभवम् ॥ ६९-७० ॥ * * एकदा देवसत्रे तु विश्वसृग्भिः हरिगाथोपगायने गंधर्वाप्सरसां गणाः उपहृताः ॥ ७१ ॥ * * तत् च विद्वान् अहं स्त्रीभिः परिवृतः गायन् गतः तत् विश्वसृजः हेलनं ज्ञात्वा (प्रजापतयः) मे ओजसा शेषुः त्वं कृतहेलनः नष्टश्रीः आशु शूद्रतां याहि ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थश्च कामश्च तपोर्देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तुश्च परमात्मत्वेनाभेदालोचने-
नार्थकामयोर्यदैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ * * उक्तानाश्रमधर्मान्संक्षिप्याह । यदिति । यद्द्रव्यम् । येनोपायेन । यतः सकाशात् ॥ ६६ ॥ * * प्रस्तुतमुपसंहरति । एतैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतिम् । तद्भक्तिभाक् तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥ एतत्सर्वं साधारणमुक्तम् । भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पाण्डवानेव लक्ष्यीकृत्याह । यथा हीति । हे नृपदेव नृपैर्देवैश्च सहायैर्दुस्त्यजादिति वा । आत्मनः श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः । अडभाव आर्षः । उत्कर्षेणातरतेत्यर्थः । यथा यथावत् । तमेव भजतेति शेषः । यद्वा यथाऽऽपद्गणादुत्तीर्णस्त्वम् । यथा च क्रतून्हर्षीत्तथा श्रीकृष्णादेव तारकात्संसारादप्युत्तरतेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ श्रीकृष्णसेवा महतामवज्ञया भ्रश्यति तत्कृपया च सिध्यतीति दर्शयन्पूर्ववृत्तांतमाह । अहमिति सार्धैः पंचभिः । नाम्ना उपबर्हणः ॥ ६९ ॥ * * पेशलं सौकुमार्यं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य ॥ ७०-७१ ॥ * * तदाह्वानं विद्वानुन्मत्तः सन् गायन्नेव गतः ॥ ७२-७४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । यावेव स्वार्थकामौ साधनसाध्ये स्वस्य तावेव सर्वेषामैक्यात् स्वस्यार्थकामवदन्येषामपि संपादयेत्ताविति भावः ॥ ६५ ॥ * * यत्र देशे काले च । नृपेति । त्वया तथैव शिक्षणीयाः सर्वे नृपालकत्वादिति भावः । नान्यैर्निषिद्धैः ॥ ६६ ॥ * * गृहेपि गृहस्थोऽपि यदि तद्भक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ * * नृपेषु दीव्यति द्योतत इति नृपदेवस्तादृशस्य तवावत्तरणं न दुर्घटमिति भावः । तथा च देवार्चनसहायादिभिरापत्तरणं न दुर्घटमिति चेदाह—नृपैर्देवैरिति । इत्यर्थ इति । उत्कर्षप्राप्तिपूर्वकमापदं तीर्णवन्त इति भावः । क्रियापदाध्याहारे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । अहर्षीत् अकरोत् । इत्यर्थ इति । श्रीकृष्णपोते सति संसारार्णवतरणचिन्ता न कार्येति भावः । दिग्गज इति । तत्तद्दिग्गत-राज्ञामुपलक्षणम् ॥ ६८ ॥ * * सुसंमतः संमान्यः ॥ ६९ ॥ * * पुरु अधिकं लंपटः स्त्रैणः ॥ ७० ॥ * * हरिगाथोपगायने हरिलीलागानार्थमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ * * विश्वसृजो मरीच्यादयः ॥ ७२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आत्मेति । आत्मनः स्वस्य जायासुतादीनामन्येषां च स्वसंबन्धरहितानां सर्वदेहिनां स्वार्थस्य वित्तादेः कामस्य भोगस्य च यदैक्यमैक्यभावेनेति यावेवार्थकामौ स्वस्य तावेव सर्वेषामेव सर्वेषां देहादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वेनैक्यात् भोक्तु-जीवस्य च परमात्मत्वेनाभेदालोचनेन अर्थकामयोर्यदैक्यदर्शनं तद्द्रव्याद्वैतमुच्यते ॥ ६५ ॥ * * उक्तान् आश्रम-धर्मान् संक्षिप्याह—यदिति । हे नृप ! यत् द्रव्यं यस्य पुरुषस्य येनोपायेन यत्र यस्मिन् देशे यस्मिन्काले च यतः सकाशादनिषिद्धं विहितं स्यात् । स नरः अनापदि तेनैव विहितोपायलब्धेन द्रव्येण कार्याणि विहितानि कर्माणि ईहेतुं कुर्यात् नान्यैरुपायान्त-रोपार्जितैर्द्रव्यैः । आपत्सु तु न दोषः ॥ ६६ ॥ * * एतैरिति । हे राजन् ! एतैः पूर्वोक्तैरन्यैश्च वेदोक्तैः स्वकर्मभिर्भगवति समर्पितैस्तद्भक्तिभाक् यस्य भक्तः सन् गृहे वर्तमानोऽपि नरोऽस्य कृष्णस्य गतिं लोकं स्वरूपं वा यायात् प्राप्नुयात् ॥ ६७ ॥ * * एतत्पञ्चाध्यायात्मकं प्रकरणं सर्वसाधारणमुक्तं भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पाण्डवानेव लक्ष्यीकृत्याह—यथेति । हे नृपदेव ! यद्वा । नृपैर्देवैश्च सहायभूतैरपि दुस्त्यजात् आपद्गणात् प्रभोः सर्वथा समर्थात् आत्मनः परमात्मनः श्रीकृष्णादेव हेतोः यथा यूयमुत्तरत उत्कर्षेण तरत । अडभाव आर्षः । यथा च यस्य पादपङ्कुरुहयोश्चरणकमलयोः सेवया निर्जिता दिग्ग-जास्तत्पर्यन्ता जना येन तथाभूतः सन् भवान् क्रतून् राजसूयाश्वमेधादीन् अहर्षीत् कृतवान् । अकाराधिक्यमार्षम् । यथा यथा-वत् तमेव भजतेति शेषः । यद्वा । यथा त्वमापद्गणादुत्तीर्णः यथा च क्रतून्हर्षीः तथा श्रीकृष्णादेव तारकात्संसारादप्युत्त-

रिष्यथेत्यर्थः । यथा त्वम् आपद्गुणदुत्तीर्णस्थान्योपि तद्वक्तिमान्नरस्तत्कृपया संसारादुत्तीर्य तं प्राप्नुयात् इति शेषः ॥ ६८ ॥ अहमिति । अहं पुरा पूर्वमतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसंमतः श्रेष्ठो नाम्ना उपबर्हणः कश्चिद्गन्धर्वोऽभवत् ॥ ६९ ॥ * * * रूपेति । रूपं च पेशलं च सौकुमार्यं च माधुर्यं मञ्जुभाषित्वं च सौगन्ध्यं सुगन्धित्वं च तैः रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य सः अत एव स्त्रीणां प्रियतमोऽतिशयेन प्रीतिविषयः अत एव पुरुलम्पटः तास्वत्यासक्तश्च अत एव नित्यं सर्वदा प्रमत्तोऽभवत् ॥ ७० ॥ एकदेति । एकदा देवानां सत्रे सत्रसंज्ञके यागे तु गन्धर्वाणामप्सरसां च गणाः हरिगाथोपगायने भगवद्यशोगानार्थं विश्वसृग्भिर्दक्षमरीच्यादिभिरुपहृताः आकारिता जाताः ॥ ७१ ॥ * * * अहमिति सार्द्धम् । अहं च तत् आह्वानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन् हरिगाथां विनाऽन्यदेव यथेच्छं गायन्नेव तत्र गतः विश्वसृजस्तु तत् आज्ञां विनैव स्त्रीगानरूपं मे मम हेलनमपराधं ज्ञात्वा ओजसा क्रोधवेगेन शेषुः । कृतं हेलनमस्मदवज्ञानं येन सः नष्टा श्रीः शोभा यस्य तथाभूतः सन्नाशु त्वं शूद्रतां याहि ॥ ७२ ॥

वीरराघवव्याख्या

द्रव्याद्वैतं विवृणोति—आत्मेति । अर्थशब्दो धनपरः कामशब्दः कामसूक्तचन्दनादिभोग्यवस्तुविषयः स च भोगोपकरणभोगस्थानादिप्रदर्शनार्थः । यदर्थकामयोरात्मजायादि सर्वदेहिनामैक्यं तद्द्रव्याद्वैतं वित्तगृहक्षेत्रपात्रसूक्तचन्दनादीनामात्मजायाद्यनेकभोक्तृवर्गसाधारणत्वं द्रव्याद्वैतमित्यर्थः । ते एतेन गृहादीनां स्वासाधारणत्वभ्रमो निरस्तः यद्वा द्रव्ययोश्चिद्रव्ययोरद्वैतं द्रव्याद्वैतं तत्र चिदचिद्वैतं तद्वर्णयति आत्मजायेति । आत्मादीनां सर्वदेहिनां जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेनैकरूपेण दर्शनं चिद्वैतं प्रकाराद्वैतम् अर्थकामादीनामचिदन्यपरिणामरूपत्वभ्रमश्च निरस्तः । ज्ञानाद्वैतमतिपाठेऽप्येवंविधदर्शनं ज्ञानाद्वैतमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ * * * न केवलं त्रिविधमेवाद्वैतमनुसन्धेयमपितु अन्यदपि शास्त्रानुमतं चेत्तदपीत्याह—यदिति । नृप ! येन शास्त्रेण यस्य पुंसः यस्य वस्तुनो यतो यस्माद्वस्तुनः सकाशाद्यद्वैतमनिषिद्धं किन्त्वनुमतं स पुमान् तेनाद्वैतेनाऽनुसन्धीयमानेनेति शेषः । तदनुसन्धानपूर्वकमेव कर्माणि कर्तव्यानीहेतुं कुर्यादन्यैः शास्त्रप्रतिषिद्धस्तु न कुर्यात् यतोऽयमनापदि न विद्यते आपत्संसारो यतस्तस्यां ज्ञानानिष्ठायां वर्त्तमानः यथा “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन !” इत्यादिशास्त्रेण भावाद्वैतादिकं प्रतिपाद्यते न तथा प्रकाराद्वैतप्रकार्यद्वैतगुरुदेवताद्वैतादिकमपि शास्त्रे प्रतिपाद्य इति तदप्युपादेयमेवेत्यभिप्रायेणाऽयं श्लोकः प्रवृत्तः तत्र प्रकार्यद्वैतं नाम ब्रह्माद्वैतं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मप्रकरणे सामानाधिकरण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात्सामानाधिकरण्यस्य च प्रकारभेदावांशप्रकारैकत्वपरत्वाच्च ब्रह्माद्वैतमेव प्रकार्यद्वैतं “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्वरूपभेदप्रतिपादनेन स्वरूपणाभेदानुपपत्तेः बद्धमुक्तादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः सुखादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेश्च कचिज्जीवैकत्वप्रतिपादनं प्रकारैक्याभिप्रायकमवेति तद्वैतमेव प्रकाराद्वैतम् “आचार्यं मां विजानीयात् “आचार्यदेवो भव” “आचार्यः स हरिः साक्षाच्चरूपो न सशयः” इत्यादिभगुरुदेवतादीनामद्वैतं प्रतिपाद्यत एव ॥ ६६ ॥ * * * यत्पृष्ठं “गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाञ्जसा । यायाद्वचष्ट्रं ब्रूह” इति यस्योत्तरमुक्तमुपसंहरति—एतैरिति । हे राजन् ! वेदोक्तैरिति । वेदशब्दस्तन्मूलकस्मृतिपुराणादीनामापि प्रदर्शनायः । वेदादीभिरुक्तैः कतेव्यत्वेनोक्तैरेतैर्भावाद्वैताऽनुसन्धानादिभिरित्यन्यदेहात्मजीवेश्वरादिभेदाऽनुसन्धानैः स्वस्ववर्णाश्रमाचितकर्मभिर्यस्य भगवतो भाक्तभक्ति कुर्वन् गृहेऽपि जनः गृहस्थोऽपि जनोऽस्य श्रीकृष्णस्य गातं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ * * * “मादृशो गृहमूढधीः” इत्यनेनाभिप्रेतां स्वस्य मुक्तिदौर्लभ्यशङ्कां किम्पुनन्यायेन निराकरिष्यमाणः तावच्छ्रीकृष्णसेवयैव तारिष्यसीत्याह—यूयामिति । हे नृपदेव ! यथा प्रभाः सर्वशक्तेरात्मनोऽन्तरात्मनः श्रीकृष्णादेव हेतोयूयं दुस्त्यजादापदां गणादुत्तरत अडभावः अन्तादेशभाव आत्मनेपदञ्चापार्णि । उदतरत उत्तीर्णाः यथा च भवान् यस्य श्रीकृष्णस्य पादपङ्कजयोः सेवया हेतुभूतया निजिता दिग्जनादिक्पालकाः येन तादृशः सन् महापुंभिः स कर्तृकापीदात शयः । तथा तस्यैव सेवया माक्ष्यस इत्यध्याहारः ॥ ६८ ॥ लब्धतदीयसेवामात्रेण हेतुना मादृशानां मुक्तिसम्भवे किं पुनः साक्षाल्लब्धतत्सवानां तादृशां मातं प्रतिपादनार्थं स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह—अहमिति । अतीते ब्रह्मकल्पे पूर्वजन्मन्यहं नाम्नोपबर्हण इति प्रसिद्धः कश्चिद्गन्धर्व अभूवम् आत्मानं विशिनष्टि—गन्धर्वाणां सुसंमतः ॥ ६९ ॥ * * * रूपादिभिः प्रियदर्शनः प्रियं यथा भवति तथा दृश्यत इति तथा रूपं सौन्दर्यं पेशलं सौकुमार्यं दृष्टिचित्तापहारित्वेन रसावहत्वं सौगन्ध्यं सूक्तचन्दनादिगन्धवत्त्वं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्येति वा स्त्रीणां नित्यं सदा प्रियतमः मत्तः उर्वधिकं लम्पटः विषयलालसः एवभूतोऽहं स्थितः ॥ ७० ॥ * * * तत्रैकदा देवसत्रे हरिगुणाऽनुभवात्मकब्रह्मसत्रे विश्वसृग्भिः प्रजापतिभिः हरिकथागायने निमित्ते तदर्थमप्सरसां गणा उपहृताः ॥ ७१ ॥ * * * तथाऽहमपि तद्गन्धर्वाह्वानं जानन् स्त्रीभिः परिवृतः गायन् हरीतरगाथा गायन् तत्र गतः अगायन्निति पाठे अगायन्नेव गत इत्यर्थः । तत् मे मम हेलनमपराधं ज्ञात्वा विश्वसृजः ओजसा तपोबलेन शेषुः ॥ ७२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मजायादीनामन्येषां च देवदत्तादीनां भगवदधीनत्वदर्शनं यद्यच्चार्यकामयोरैक्यं भगवद्विषयत्वदर्शनं तत्सर्वं द्रव्या-
द्वैतं “मन्ये तदर्पितमनोवचनात्मगेहप्राणः पुनाति” इत्यादिनोच्यते इत्यन्वयः । अनेन जीवस्य श्रीहरिणा द्वैतमुच्यते तत्रैव
चाद्वैतशब्दार्थग्रहणं नतु स्वरूपैक्यमिति शिक्षा प्राप्तेति ज्ञायते इति ॥ ६५ ॥ * * * उपासनाप्रकारं निरूप्याधुनार्च-
नादिप्रकारं दर्शयति—यद्यस्येति । यस्य पुरुषस्य येन द्रव्येण यत्र यस्मिन्देशे काले वा यतो यस्मादुपात्तमनिषिद्धं श्रुतिस्मृतिलोक-
विहितं स नरस्तेन तस्मिन् देशे काले वा तस्मात्पुरुषादाप्तेन कर्माणि पूजालक्षणादीहेतु कुर्यात् अन्यैर्निषिद्धैर्न कुर्यादित्यन्वयः ।
नन्वेवं तर्ह्यपद्यपरम एव प्राप्त इति तत्राह—अनापदीति ॥ ६६ ॥ * * * एतैरनापदि विहितैरन्यै-
रापदि विहितैः अस्य हरेर्गतिं ज्ञानं स्थानं वा यायादिति लब्धे लिङ् आप्नोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ * * * उक्तमर्थमनुभवसिद्धं
करोति—यथेति । दिग्गजशब्देन दिग्पालानुपलक्षयति तस्य सेवा कर्तव्येति शेषः ॥ ६८ ॥ * * * ममाप्यनुभवसिद्धं
दर्शयितुं स्वचरितमाह—अहमिति । कश्चिदित्यात्मानं निन्दयत्यथ नाम्नोपबर्हणो गन्धर्वम् इति । पूर्वं अतीते महाकल्पे अतीत-
ब्रह्मकाले “ब्राह्मकालः परश्चेति महाकल्पश्चकीर्तितः” इति ॥ ६९ ॥ * * * तत्पुरलम्पटः तासां पुरे गृहे लम्पटः स्थातु-
मुत्सुकमनाः ॥ ७० ॥ * * * गन्धर्वादिगणा अगायन् ॥ ७१ ॥ * * * तद्विदित्वा गतः स्त्रीभिः परिवृतोऽगायं
हेलनं विश्वसृजां पुरतः स्त्रीभिः सम्भूय मदोपरक्तगानलक्षणम् ॥ ७२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथा येन भक्तिमात्रप्रकारेण आत्मनः स्वस्य यः प्रभुः श्रीकृष्णः तस्मादेव हेतोर्गुणमापद्गणात् उत्तरत उत्तरित्यथ
तदेव प्रत्यापयति । यदिति ॥ ६८ ॥ * * * तत्र स्वमपि दृष्टान्त्यति—अहमित्यादिना । तत्राहमिति युष्मकम् । येनैव
भक्तिमात्रप्रकारेण नारदत्वमपि लब्धवानहमिति प्रकरणार्थः ॥ ६९-७८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मनः स्वस्य जायादीनाञ्च अन्येषाञ्च स्वसम्बन्धरहितानां त्वर्थासाधनं कामश्च तत्प्राप्यं यद्भोग्यन्तयोः साधन-
साध्ययोरैक्यादैक्यभावेनेति यावेवार्थकामौ स्वस्य तावेव सर्वेषामेव देहादीनां पञ्चभूतात्मकत्वेनैक्यात् सर्वेषामेव देहादीनां पञ्चभू-
तात्मकत्वेनैक्यात् सर्वेषामेव जीवात्मनां भोक्तृत्वेनैक्याद्देहाभावादिति भावः ॥ ६५ ॥ * * * उक्तानाश्रमधर्मान् संक्षिप्याह—यद्द्रव्यं
येनोपायेन यतः सकाशात् ॥ ६६ ॥ * * * प्रस्तुतमुपसंहरति—एतैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं गृहे गृहस्थोऽपि यदि तद्वक्तिभाक्
स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ * * * एषा च पञ्चाऽध्यायी सर्वसाधारण्येनैवोक्ता ऐकान्तिकभक्तानां तु सिद्धानां साधकानां च
भगवानेव गतिः तत्र च सिद्धान् स्वयमपरोक्षीभूत एव भगवान् स्वप्नेतरङ्गे नर्त्तयितुं सम्पद्विपदावर्त्तगमितांस्तान् यथावदेव
कारयति तथैव ते कुर्वन्ति तदभिप्रेताचरणमेव तेषां भजनमिति तत्र पाण्डवानेव प्रमाणीकुर्वन्नाह—यथा हीति । नृपैर्देवैश्च
सहायैः दुस्सजात् आपद्गणात् स्वप्रभोर्ध्यानादिलक्षणयाचरणसेवयैवाचरेत उत्तरथेत्यर्थः । यत् यथा च भवांस्तथैव कर्तुन्
अहर्षीत् तथैवान्ये उग्रसेनादयोपि तं सेवते इति शेषः । तेन मादृशो गृहमूढधीरित्युक्त्वा स्वेषां गृहस्थानामन्तर्भावो न भाव्य
इति भावः ॥ ६८ ॥ * * * यादृच्छिकसाधुसङ्गलब्धभक्तीन् साधकांश्च “धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तमः”
इत्यादि श्रीभागवतशास्त्रस्वरूपेण स एव भगवान् यथादिशति तथैव ते कुर्वन्ति “सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः”
इति भगवदुक्तं विधिवाक्यमेव प्रमाणीकुर्वन्तो वर्णाश्रमाचारादिकं नापेक्षन्ते तत्र पूर्वजन्मनि स्वमेव प्रमाणीकुर्वन्नाह—अहमिति,
साद्धैः पञ्चभिः । पेशलञ्चातुर्यम् ॥ ६९-७० ॥ * * * तदाह्वानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायन्नेव गतः ॥ ७१-७२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्य स्वरूपस्य कर्मफलभोक्तुः काम्यते इति कामः भोग्यवस्तुजातं तस्य चैक्यं
सर्वार्थभूतेन भगवता सह अपृथक्त्वं यत्तद्द्रव्ययोर्भोक्तृभोग्ययोरद्वैतम् “भोक्ता भोग्यं प्रेतिस्तारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं
ब्रह्म एतत्” इति श्रुतिरत्राऽनुसम्बेधा ॥ ६५ ॥ * * * अनापदि द्रव्यदेशकालाद्यनुसारेण कार्याणि कुर्यादित्युपदिशन्
प्रस्तुतमुपसंहरति—यद्यस्येत्यादिना । हे नृप ! यस्य कर्तुः यत्कार्यजातम् येन द्रव्येण यतः सकाशाच्च यस्मिन् देशे काले च
अनिषिद्धं स्यात् स कर्ता तान्येव कार्याणि तेन द्रव्येण तत्तस्मादेव तस्मिन्देशे काले च समीहेत नान्यत्कुर्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥
एतैरुक्तप्रकारैरन्यैरनुक्तैर्वदोक्तकर्मभिर्हेतुभूतैः तस्य श्रीकृष्णस्य भक्तिभाङ्गनरः गृहेऽपि वर्त्तमानः अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं पदवीं

यायात् मुक्तो भवतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं कर्मणामन्तःकरणशुद्ध्युपास्योपासकस्वरूपज्ञानद्वारा प्रेमलक्षणा भक्तिः साधनं जातायां तस्यां प्रेमगृहीतस्य सिद्धभक्तस्य कर्मण्यवकाशाभावात्कर्मत्यागः “धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तमः” इत्यस्मिन् शब्दे एव सत्तमशब्देन सिद्धभक्तो निर्दिष्टः । साधकस्य तु कर्माभावेऽतःकरणशुद्धयभावात् ज्ञानभक्तिसम्भवः तदभावे मुक्त्यभाव इति दिक् ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ हे नृपदेव ! यथा यूयं आत्मनः स्वकीयादुपास्यभूतात्प्रभोः श्रीकृष्णादेव हेतुभूतात् आपद्गणादुत्तरत । अडभाव आर्षः उत्कर्षेणातरतेत्यर्थः । यथा च भवान् यत्पादपंकेरुहसेवया क्रतून् अहार्षीत् तथा असौ प्रसिद्धोऽन्योऽपि गृहे वर्त्तमानः तद्भक्त्या कृतार्थः स्यादिति भावः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णभक्तिमाहात्म्यं सूचयितुं स्ववृत्तान्तमाह—अहमिति साद्धैः पञ्चभिः । नाम्ना उपबर्हणः ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ रूपादिभिः । प्रियं दर्शनं यस्य सः तत्र पेशलं चातुर्यम् ॥ ७० ॥ ❀ ❀ अहञ्च तदाह्वानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन् गायन्नेव गतः ॥ ७१-७४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

आत्मनः स्वस्य जायासुतादीनामन्येषां च सर्वदेहिनां स्वार्थस्य वित्तादेः कामस्य भोगस्य च यदैक्यं सर्वेषां देहादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वेन भोक्तुर्जीवस्य च भगवदंशतया भगवदात्मत्वेन अभेदालोचनेनैक्यदर्शनं तद्द्रव्याद्वैतमुच्यते इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ उक्तानेव वर्णाश्रमधर्मान् दाढ्यार्थं सङ्क्षिप्याह—यदिति । हे नृप यत् द्रव्यं यस्य पुरुषस्य येनोपायेन यत्र यस्मिन् देशे यस्मिन्काले च यतः सकाशादनिषिद्धं विहितं स्यात् स नरस्तेनैव विहितोपायलब्धेन द्रव्येण कार्याणि विहितानि कर्माणि ईहेतु कुर्यात्, नान्यैरुपायान्तरोपाजितैर्द्रव्यैरित्यन्वयः । अनापदीति आपत्सु तु न दोषस्तत्र सर्वेषामपि सर्वश इत्युक्तत्वात् ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ न केवलमुक्ता एव धर्माः किन्त्वन्येऽपि बहवो धर्माः सन्तीति वदंस्तत् फलमाह—एतैरिति । हे राजन् एतैः पूर्वोक्तैरन्यैश्च वेदोक्तैः स्वकर्मभिर्भगवति समर्पितैस्तद्भक्तिभाक् तस्य भक्तः सन् गृहे वर्त्तमानोऽपि नरोऽस्य कृष्णस्य गतिं लोकं स्वरूपं वा यायात् प्राप्नुयादित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ एतच्च भगवन्माहात्म्यं नासम्भावितं युष्माभिरनुभूतत्वादित्याशयेनाह—यथा हीति । हे नृपदेव यद्वा नृपैर्देवैश्च सहायभूतैरपि दुस्त्यजात् आपद्गणात् प्रभोः सर्वथा समर्थात् आत्मनः परमात्मनः श्रीकृष्णादेव हेतोः यथा यूयमुत्तरत उत्कर्षेण अतरत, अडभाव आर्षः । यथा च यस्य पादपङ्केरुहयोश्चरणकमलयोः सेवया निजिताः दिग्गजास्तत्पर्यन्ता जना येन तथाभूतः सन् भवान् क्रतून् राजसूयाश्वमेधादीन् अहारषीत् कृतवांस्तथाऽन्योऽपि तद्भक्तिमात्ररस्तत्कृपया संसारादुत्तीर्य तं प्राप्नुयादिति शेषेणान्वयः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ भगवत्सेवापरमपुरुषार्थहेतुरित्युक्तं, तत्रैवभूता सर्वानर्थमूलसंसारनिवृत्तिपूर्वकपरमपुरुषार्थरूपभगवत्प्राप्तिहेतुत्वात् महाफला भगवत्सेवा कथं सिद्धयति कथं वा विनश्यतात्यपेक्षायां महतामवज्ञया सा विनश्यति तत्कृपया च सिद्धयतीति स्ववृत्तान्तेनाह—अहमिति साद्धैः पञ्चभिः । पुरा पूर्वमतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः श्रेष्ठो नाम्ना उपबर्हणः कश्चिद्रन्धर्वोऽहमभवमित्यन्वयः ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ स्वस्य गन्धर्वश्रेष्ठत्वमेव दर्शयति—रूपेति । रूपं च पेशलं सौकुमार्यं च माधुर्यं मञ्जुभाषित्वं च सौगन्ध्यं सुगन्धित्वं च तैः रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य सः, अत एव स्त्रीणां प्रियतमोऽतिशयेन प्रीतिविषयः, अतएव पुरुलम्पटः तास्वत्यासक्तश्च, अतएव नित्यं सर्वदा प्रमत्तः कतव्याकर्तव्यानुसन्धानरहितश्चाहमभवमिति पूर्वैर्गैवान्वयः ॥ ७० ॥ तत्र तावन्महतां कोपेन भगवत्सेवाभ्रंशप्रकारमाह—एकदेति साद्धैर्द्रव्येन । एकदा देवानां सत्रे सञ्चरञ्जके यागे तु गन्धर्वाणामप्सरसां च गणाः हरिगाथोपगायने भगवद्यशोगानार्थं विश्वस्तृग्भिर्देक्षमरीच्यादिभिः उपहृताः आकारिता जाताः ॥ ७१ ॥ अहं च तत् आह्वानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन् गायन्नेव तत्र गतः । विश्वस्तृजस्तु तत् आज्ञां विनैव गानरूपं मे मम हेलनमपराधं ज्ञात्वा ओजसा क्रोधवेगेन शेषुः । शपमेव दर्शयति—याहीति । नष्टा श्रीः शोभा यस्य तथाभूतः सन्नाशु त्वं शूद्रतां याहीति । शापे हेतुमाहुः—कृतं हेतुमाज्ञां विनैव गानेनास्मदवज्ञानं येन सः ॥ ७२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ द्रव्याद्वैतं विवृणोति । आत्मेति । आत्मजायासुतादीनां, अन्येषां सर्वदेहिनां च, स्वार्थकामयोः ऐक्यं यत् तत्, द्रव्याद्वैतम् उच्यते । अत्रार्थशब्दो धनपरः । कामशब्दः सकृच्चन्दनादिभोग्यस्तुविषयः । वित्तगृहक्षेत्रपात्रस्रक्चन्दनादीनामात्मजायात्मजभोक्तृवर्गसाधारणत्ववेदनं द्रव्याद्वैतमित्यर्थः । अनेन गृहादीनां स्वासाधारणत्वभ्रमो निरस्तः ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ उक्तानाश्रमधर्मान् संक्षिप्याह । यदिति । हे नृप, यत् द्रव्यं यस्य पुंसः, येनोपायेन, यतः सकाशात्, यत्र विषये, अनिषिद्धं स्यात्, स नरः, तेन एव कर्माणि ईहेतु । अनापदि अन्यैः निषिद्धैः, न ईहेतु वाऽवधारणार्थः । अयं नर इदं द्रव्यम् अनेनोपायेन अतः सकाशादस्मिन् विषये गृहीयादिति यस्य यद्द्रव्यमभ्यनुज्ञातं स तेनैव कर्माणि कर्तुमीहेतु नान्यथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ यत्पृष्ठं ‘गृहस्थ एतां पदवीम्’ इत्यादि तस्योत्तरं यत् कृतं तदुपसंहरति । एतैरिति । हे राजन्, वेदोक्तैः अत्र वेदशब्दः स्मृति-

पुराणादीनामप्युपलक्षकः । वेदादिभिः कर्त्तव्यत्वेनोक्तैरित्यर्थः । एतैः भावाद्वा ताद्यनुसंधानादिभिः, अन्यैर्मायाजीवेश्वराक्षर-
परमात्मभेदानुसंधानैः, स्वकर्मभिः स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्मभिश्च, वर्त्तमानः, तद्भक्तिभाक् भगवतो भक्तिं कुर्वन्, नरो जनः, गृहेऽपि
गृहस्थः सन्नपीत्यर्थः । अस्य श्रीकृष्णस्य, गतिं यायात् संप्राप्तुयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ * * * मादृशो गृहमूढधीरित्यनेनाभिप्रेतां
स्वस्य मुक्तिदौर्लभ्यशङ्कां निराकर्तुमेतत्तु सर्वसाधारणमुक्तं भगवद्भक्तस्य तु तद्भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरूपा फलरूपा चेति
पाण्डवानेव लक्ष्यीकृत्याह । यथा हि यथा । हे नृपदेव, यथा प्रभोः सर्वशक्तेः, आत्मनः अन्तरात्मनः, श्रीकृष्णपरमात्महेतोरेव,
यूयं दुस्त्यजात् आपद्गणात् उत्तरत, अडभाव आर्षः । हि यथा भवान् यस्य पादपङ्केरुहे चरणपद्मे तयोः सेवा तथा, निजित-
दिग्जनः विजितदिक्पालः सन्, महर्षिभिः सह, क्रतून् अकार्षीदिति शेषः । अहारपीभिर्जितदिग्गजः क्रतूनिति पाठेऽपि प्रसिद्ध
एवार्थः । तथा तस्य सेवयैव मोक्षयसे इत्यध्याहारः ॥ ६८ ॥ * * * तदीयजनसेवामात्रेण मादृशानां यदा मुक्तिसंभवो
जातः, तदा साक्षाद्ब्रह्मतत्सेवानां भवादृशां मुक्तिः स्यादत्र किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थं प्रतिपादयन् स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह ।
अहमिति । अतीते ब्रह्मकल्पे, पुरा पूर्वजन्मनि, अहं नाम्ना, उपबर्हणः कश्चित् गन्धर्वः । तत्रापि गन्धर्वाणां सुसंमतः,
अभवम् ॥ ६९ ॥ * * * आत्मानं विशिनष्टि । रूपेति । रूपं सौन्दर्यं च पेशलं सौकुमार्यं च माधुर्यं शब्दमधुरता च
सौगन्ध्यं स्रक्चन्दनादिगन्धवत्त्वं च तैः, प्रियं दर्शनं यस्य सः । नित्यं सदा, स्त्रीणां प्रियतमः, मत्तः, तु किं च, पुरुलम्पटः
अत्यन्तं कामुकश्च, अभवम् ॥ ७० ॥ * * * एकदेति । एकदा कदाचित्, देवसत्त्वे हरिगुणानुभवात्मकब्रह्मसत्त्वे, विश्व-
सृष्टिभिः प्रजापतिभिः तु हरिगाथोपगायने हरिकथागायनार्थमित्यर्थः । गन्धर्वाप्सरसां गणाः उपहृताः ॥ ७१ ॥ * * *
अहमिति । तद्गन्धर्वाह्वानं विद्वान्, अहं चाहमपि, स्त्रीभिः, परिवृतः, गायन् हरीतरगाथा गायन्, गतस्तत्र प्रयातः । तत्, मे
मम, हेलनं मत्कृतमपराधमित्यर्थः । ज्ञात्वा, विश्वसृजः ओजसा तपोबलेन, शेषुः ॥ ७२ ॥

भाषानुवादः

स्त्री-पुत्रादि सगे-सम्बन्धी एवं संसारके अन्य समस्त प्राणियोंके तथा अपने स्वार्थ और भोग ही हैं, उनमें अपने
और परायेका भेद नहीं है—इस प्रकारका विचार 'द्रव्याद्वैत' है ॥ ६५ ॥ * * * युधिष्ठिर ! जिस पुरुषके लिये जिस
द्रव्यको जिस समय जिस उपायसे जिससे ग्रहण करना शास्त्राज्ञाके विरुद्ध न हो, उसे उसीसे अपने सब कार्य सम्पन्न
करने चाहिये; आपत्तिकालको छोड़कर इससे अन्यथा नहीं करना चाहिये ॥ ६६ ॥ * * * महाराज ! भगवद्भक्त
मनुष्य वेदमें कहे हुए इन कर्मोंके तथा अन्यान्य स्वकर्मोंके अनुष्ठानसे घरमें रहते हुए भी श्रीकृष्णकी गतिको
प्राप्त करता है ॥ ६७ ॥ * * * युधिष्ठिर ! जैसे तुम अपने स्वामी भगवान् श्रीकृष्णकी कृपा और सहायतासे बड़ी-बड़ी
कठिन विपत्तियोंसे पार हो गये हो और उन्हींके चरणकमलोंकी सेवासे समस्त भूमण्डलको जीतकर तुमने बड़े-बड़े
राजसूय आदि यज्ञ किये हैं ॥ ६८ ॥ * * * पूर्वजन्ममें इसके पहले महाकल्पमें मैं एक गन्धर्व था । मेरा नाम था
उपबर्हण और गन्धर्वोंमें मेरा बड़ा सन्मान था ॥ ६९ ॥ * * * मेरी सुन्दरता, सुकुमारता और मधुरता अपूर्व थी । मेरे
शरीरमेंसे सुगन्धि निकला करती थी और देखनेमें मैं बहुत अच्छा लगता था । स्त्रियाँ मुझसे बहुत प्रेम करतीं और मैं सदा
प्रमादमें ही रहता था । मैं अत्यन्त विलासी था ॥ ७० ॥ * * * एक बार देवताओंके यहाँ ज्ञानसत्र हुआ । उसमें बड़े-बड़े
प्रजापति आये थे । भगवान्की लीलाका गान करनेके लिये उन लोगोंने गन्धर्व और अप्सराओंको बुलाया ॥ ७१ ॥ * * *
मैं जानता था कि वह संतोंका समाज है और वहाँ भगवान्की लीलाका ही गान होता है । फिर भी मैं स्त्रियोंके साथ
लौकिक गीतोंका गान करता हुआ उन्मत्तकी तरह वहाँ जा पहुँचा देवताओंने देखा कि यह तो हमलोगोंका अनादर कर
रहा है । उन्होंने अपनी शक्तिसे मुझे श्राप दे दिया कि 'तुमने हमलोगोंकी अवहेलना की है, इसलिये तुम्हारी सारी
सौन्दर्य-सम्पत्ति नष्ट हो जाय और तुम शीघ्र ही शूद्र हो जाओ ॥ ७२ ॥

तावदास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् । शुश्रूष्यानुषङ्गेण प्राप्तोऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३ ॥

धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः । गृहस्थो येन पदवीमञ्जसा न्यासिनामियात् ॥ ७४ ॥

यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ७५ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
 प्रियः सुहृद् वः खलु मातुलेय आत्मारहणीयो विधिकृद् गुरुश्च ॥ ७६ ॥
 न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
 मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ॥ ७७ ॥

श्रीशुक उवाच

इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः । पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥ ७८ ॥
 कृष्णपार्थावुपामन्त्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः । श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ॥ ७९ ॥
 इति दाक्षायणीनां ते पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः । देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते
 युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति सप्तमः स्कन्धः समाप्तः

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तावत् अहं दास्यां जज्ञे तत्र अपि अहं ब्रह्मवादिनां शुश्रूषया अनुषङ्गेण ब्रह्मपुत्रतां प्राप्तः ॥ ७३ ॥ * *
 पापनाशनः गृहमेधीयः धर्मः । ते वर्णितः गृहस्थः येन अञ्जसा न्यासिनां पदवीम् इयात् ॥ ७४ ॥ * * यूयं नृलोके भूरिभागाः
 (स्थः) बत मनुष्यलिङ्गं गूढं साक्षात् परं ब्रह्म आवसति इति लोकं पुनानाः मुनयः येषां गृहान् अभियन्ति ॥ ७५ ॥ * *
 वः प्रियः सुहृद् मातुलेयः आत्मा विधिकृद् अहणीयः गुरुः च सः अयम् (कृष्णः) कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः महद्विमृग्यं
 ब्रह्म ॥ ७६ ॥ * * साक्षात् भवपद्मजादिभिः यस्य रूपं धिया वस्तुतया न उपवर्णितं सः एषः सात्वतां पतिः मौनेन
 भक्त्या उपशमेन (च) पूजितः नः प्रसीदताम् ॥ ७७ ॥ * * इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य सुप्रीतः भरतर्षभः प्रेमविह्वलः
 (भूत्वा) कृष्णं (नारदं) च पूजयामास ॥ ७८ ॥ * * पूजितः मुनिः कृष्णपार्थौ उपामन्त्र्य प्रययौ पार्थः कृष्णं परं
 ब्रह्म श्रुत्वा परमविस्मितः ॥ ७९ ॥ * * इति ते दाक्षायणीनां पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः यत्र देवासुरमनुष्याद्याः चराचराः
 लोकाः (अभवन्) ॥ ८० ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्वं तु कृतार्थ एवेति हर्षेण पुनः पूर्वश्लोकानेव पठति । यूयमिति शेषं स्पष्टम् ॥ ७५-८० ॥

सप्तमस्कन्धगूढार्थपदभावार्थदीपिका । संसेव्यतां सदा सद्भिर्यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्रापि दासीपुत्रत्वेपि । शुश्रूषया योऽनुषंगः संबंधस्तेन ॥ ७३ ॥ * * न्यासिनां पदवीं मुक्तिम् ॥ ७४-७७ ॥
 अहो अयं श्रीकृष्णो मम भ्रातेति प्रेम्णा विह्वलो विवशोऽभूत् । चकारान्नारदश्च ॥ ७८ ॥ * * पूर्वन्तु तद्बहुत्वश्रवणेन
 विस्मित एवासीत् अधुना तु परमबृहत्त्वज्ञानेन परमविस्मितः अहो परं ब्रह्मापि योगिध्यानादिना गम्योपि मम कैकर्यादौ प्रवृत्तो न
 जाने कस्य पुण्यकर्मणः फलमिति परं विस्मितो बभूवेति भावः ॥ ७९ ॥ * * यत्र येषु वंशेषु ॥ ८० ॥

अथास्य महिमा—“हरिरुवाच । श्रीमद्भागवते स्कन्धः सप्तमो मे मुखं स्मृतम् । श्रवणात्तस्य स्त्रीघातपापान्मुच्येन्नरो
 ध्रुवम् ॥ १ ॥ अत्रेतिहासं शृणु भो महापापप्रणाशकम् । सौवीरदेशे नृपतिः प्रतीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्य भार्याद्वयं

चासी दंगकलिंगदेशजम् अंगजाभूद्भानुमतीनाम्ना पतिपरायणा ॥३॥ कलिंगजा चंद्रवती नाम्ना चंद्रसमानना । प्रतीपो गणिकासक्तो मद्यपो मांसभुक् तथा ॥ ४ ॥ बभूव दैवतो वेश्योच्छिष्टतोयान्नमुक् तदा । कामार्त्तश्चैकदा राजा चोत्थायाद्धनिशं गतः ॥ ५ ॥ उत्तिष्ठ मे प्राणसमे द्वारस्योद्घाटनं कुरु । नृपतेर्वक्रियमाकर्ण्य शयनस्थाऽब्रवीदिदम् ॥ ६ ॥ स्वगेहं गच्छ नृपते स्वस्त्रीभी रतिमाचर । मम संगे रतिश्चेत्ते स्वपत्न्योः शिरसी नय ॥ ७ ॥ इति श्रुत्वा पापमतिर्गृहीत्वा मस्तके द्वयोः । खड्गेन छित्त्वा कामार्त्तो दर्शयामास तां नृपः ॥ ८ ॥ ते दृष्ट्वा सा हृष्टमना राज्ञी नरपतेरभूत् । कोलाहलः प्रभातेऽभूत्स्वपत्न्यौ मारिते इति ॥ ९ ॥ नृपेण गणिकासक्त्या तं धित्तां धिक्च सर्वथा । श्रुत्वा राजा गर्हयित्वा चात्मानं निर्गतः पुरात् ॥ १० ॥ तत्पुत्रस्तु कृतो राजा मंत्रिभिः स मृतो यदा । गणिकाऽपि मृता तावदुभौ तौ नरकं गतौ ॥ ११ ॥ नरकांते तु गणिका किरातीत्वं समागमत् । तद्गृहे हि प्रतीपोभून्मार्जारः पापकर्मतः ॥ १२ ॥ गोपीचंदनसंस्पर्शात्तया ज्ञातो ह्ययं पतिः । गृहीत्वा तं च मार्जारं काशीपुर्यां जगाम सा ॥ १३ ॥ तत्र भागवती गाथा श्रुता सप्तमसंभवा । ताभ्यां, तत्पुण्यतो यातौ त्यक्त्वा देहं हरेः पदम् ॥ १४ ॥” इति सप्तमस्कन्धमहिमा पाद्मे वर्णिताः ।

श्रीधरस्वामिभावार्थदीपिकोद्योतकारकः । प्रकाशो रचितो यत्नाद्बहुटीकावलोकनैः ॥ १ ॥

श्रीवंशीधरविप्रेण खड्गपत्तनवासिना । प्रीयतां राधिकानाथोऽनेन श्रीनंदनंदनः ॥ २ ॥

इति श्रीखरडपत्तनवास्तव्यपण्डितवंशीधरशर्मविरचिते श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तथायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तावदिति । तावत् शापेनाहं दास्यां जज्ञे जातः । तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि ब्रह्मवादिनां विदुषां शुश्रूषणानुषङ्गेण सेवाप्रसङ्गेनाहं ब्रह्मपुत्रतां प्राप्तः ॥ ७३ ॥ ॐ ॐ धर्म इति । येन धर्मेण गृहस्थोपि न्यासिनां पदवीं गतिमञ्जसा अनायासेनैव इयात् गच्छेत् । स गृहमेधीयो गृहस्थसंबन्धी पापनाशनो धर्मस्ते तव मया वर्णितः ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ त्वं तु कृतार्थ एवेति हर्षेण पूर्वोक्तान् त्रीन् श्लोकान् पठति—यूयमिति । नृलोके जीवसमूहे यूयं भूरिभागाः अतिभाग्यवन्तः यस्मान्मनुष्यलिङ्गं नराकृतिं सदगूढं परं ब्रह्म येषां युष्माकं गृहान् साक्षादावसतीति हेतोः स्वदर्शनादिना लोकं पुनानाः लोकत्रयमपि पवित्रीकुर्वन्तो मुनयोपि येषां युष्माकं गृहान् अभियन्ति सर्वत आगच्छन्ति ॥ ७५ ॥ ॐ ॐ स वा इति । महद्भिर्विमृग्यमन्वेषणीयं यत् कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दस्तदनुभूतिः अनुभवरूपं ब्रह्म सोऽयं खलु प्रसिद्धो नराकृतिर्वो युष्माकं प्रियः प्रीतिविषयः सुहृत् मित्रं हितचिन्तकः मातुलेयः मातुलपुत्रः आत्मा देहवत् स्वाधीनः अर्हणीयः परमेश्वरत्वेनाराधनीयः विधिकृत् आज्ञानुवर्त्ती गुरुर्हितोपदेष्टा च श्रीकृष्ण एव ॥ ७६ ॥ ॐ ॐ नेति । यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य रूपं तत्त्वं भवो महादेवः पद्मजो ब्रह्मा तदादिभिरपि धियापि वस्तुतया याथार्थ्येन साक्षान्नोपवर्णितं न विषयीकृतं स एष सात्वतां पतिः भक्तानां पालकः मौनेन मौनपूर्वकध्यानविचारादिना भक्त्या श्रवणादिरूपया उपशमेन इन्द्रियान्तःकरणादिविजयेन पूजितः आराधितोऽस्माकं प्रसीदताम् । तडार्पः ॥ ७७ ॥ ॐ ॐ इतीति । इत्येवं देवषिणा प्रोक्तं निश्चयं श्रीकृष्णप्रेम्णा विह्वलः भरतर्षभो युधिष्ठिरः सुप्रीतः सन् नारदं श्रीकृष्णं च पूजयामास ॥ ७८ ॥ ॐ ॐ कृष्णेति । पूजितश्च मुनिनारदः कृष्णं पार्थं पृथापुत्रं युधिष्ठिरं च उपामन्य पृष्ट्वा प्रययौ । पार्थो युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं परं ब्रह्म श्रुत्वा परमविस्मितः आश्चर्ययुक्तो जातः ॥ ७९ ॥ ॐ ॐ इतीति । इत्येवं दाक्षायणीनां दक्षकन्यानां वंशांते तव मया पृथक् पृथक् प्रकीर्तिताः । यत्र वंशे देवादयश्चराचरा लोकाः प्राणिनो जाताः ॥ ८० ॥

दैत्यं परासुमपि निर्देहदुग्मेकं बालं स्वभक्तममृतैरिव सिञ्चदन्त्यत् ।

आश्वासयत्सुरगणानपरं भयार्त्तान् नेत्रत्रयं नरहरेर्दिशतात्सुखं वः ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायश्चरमे सप्तमस्य व्यधादिमाम् ।

इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

वीरराघवव्याख्या

शापमेवाह—याहीति । कृतं हेलनं येन स त्वं नष्टा श्रीः गन्धर्वशोभा यस्य स तादृशः आशु शूद्रयोनिं प्राप्नुहीति तावत्तदाहं दास्यां शूद्रां जज्ञे जातः तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि ब्रह्मवादिनां शुश्रूषयाऽनुषङ्गेण तत्सङ्गेन च हेतुनाऽस्मिन्कल्पे

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पुत्रतां प्रातः ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ अध्यायद्वयोक्तार्थमुपसंहरन् तच्छ्रवणतदनुष्ठानफलमाह—धर्म इति । ते तुभ्यं गृहमेधीयो धर्मो वर्णितः कथंभूतः पापनाशनः येन गृहमेधीयेन धर्मेण श्रुतेनाऽनुष्ठितेन च गृहस्थः संन्यासिनां भगवति संन्यस्तात्मनां पदवीं मुक्तिरूपामियात्प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ त्वं तु कृतार्थ एव इति हर्षेण पूर्वश्लोकानेव पुनः पठति यूयमिति । श्लोकाः पुरस्तादेव व्याख्याताः कैवल्यनिर्वाणसुखाऽनुभूतिः निर्दोषनिर्दुःखसुखरूपविज्ञानमयः विधिकृन्नियो-
गकारी वस्तुतया इदन्तया ॥ ७५-७७ ॥ ❀ ❀ स्कन्धादावुपक्रान्तम् “अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा” इति नारदयुधिष्ठिरसम्वादमुपसंहरति भगवान् शुकः इतीति । इत्थं देवर्षिणा प्रोक्तं निशाम्याकर्ण्य भरतर्षभो युधिष्ठिरः सशान्तः कृष्णं श्रवणवेलायां पार्श्वे स्थितं चशब्दाद्देवर्षिं च प्रेम्णा विह्वलः पूजयामास ॥ ७८ ॥ ❀ ❀ ततः पूजितो देवर्षिः कृष्ण-
पार्थावुपामन्त्र्य अनुज्ञाप्य ताभ्यामनुज्ञातः प्रययौ पार्थो युधिष्ठिरः कृष्णं परब्रह्माभिन्नं श्रुत्वा परमविस्मितः निरतिशयाश्चर्य-
युक्तो बभूव ॥ ७९ ॥ ❀ ❀ यत्पृष्ठं षष्ठस्य तृतीयाध्यायादौ “देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम्” इत्यादिना तस्योत्तरं ततः प्रभृत्येतावत्पर्यन्तेन उक्तम् उत्तरप्रश्नान्तरावसरप्रदानाय उपसंहरति—इतीति । इत्थं दाक्षायणीयानां दित्यादीनां वंशाः पृथक् तत्तत्परम्परापूर्व्यां प्रकीर्तिताः कथम्भूताः यत्र वंशेषु देवादयश्चराचरात्मकाः जाता इति शेषः । यद्यपि दाक्षायणीवंशवर्ण-
नोपसंहारः षष्ठान्त एव कर्तव्यस्तत्रैव समाप्तेः तथापि तद्वंशान्तर्भूतदितिजप्रसङ्गानुप्रसक्तशङ्कापरिहारतदनुप्रसक्तवर्णनात्मकत्वादस्य स्कन्धस्यैतदन्त एव दाक्षायणीवंशवर्णनमुपसंहृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८० ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलशुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्ति-
समधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्यश्रीवीरराघवविदुषा विरचितायां श्रीमद्भागवत-
चन्द्रचन्द्रिकायां श्रीभागवतव्याख्यायां श्रीसप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तावत्तदानीमेव अनुषङ्गेन निरन्तरसेवालक्षणसङ्गेन भक्त्या वा “तीव्रस्नेहोऽनुषङ्गोऽथ नैरन्तर्यानुसेवनम्”
इत्यभिधानात् ॥ ७३ ॥ ❀ ❀ अत इत्येतदपान्नं निगमयति—धर्म इति । न्यासिनां पदवीं निवृत्तिमार्गम् अर्चिरादि-
मार्गेण वैकुण्ठं वा ॥ ७४ ॥ ❀ ❀ यूयमित्यादिपद्यमुक्तार्थम् ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ कैवल्येन प्रकृतप्राकृतमिश्रराहित्येनाप्तं
यन्निर्वाणसुखं स्वरूपसुखं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा ॥ ७६-७७ ॥ ❀ ❀ यत्र यस्य प्रेमरसस्तत्र स स्नातः ॥ ७८-७९ ॥
परमप्रेमयमुपसंहरति—इतीति । दाक्षायणीवंशस्य शाखोपशाखाभेदेन वर्णितत्वात्—इतिशब्दः समाप्तिवचनः यत्र येषु वंशेषु
ज्ञानमात्रं विहाय स्थावरसंप्रहणाय चराचरा इति ॥ ८० ॥

भुजविलसितशौर्यं भुजङ्गदमजितं विष्णुम् । वन्दे भुजगशयनं भुजयुगकल्पितग्रीवम् ॥

पदरत्नावलिर्होषा सप्तमस्कन्धसङ्गता । तुलसीव हरेः प्रीत्यै भूयाद्विभववारिधेः ॥

इति श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थमुनीन्द्रकृतायां पदरत्नावल्यां श्रीभागवतटीकायां सप्तस्कन्धे
पञ्चदशोऽध्यायः (विजयध्वजरीत्या षोडशः) ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

कृष्णपार्थाविति पूर्वं तावद्बृहत्त्वज्ञानेन विस्मृत आसीदेव । अधुना तु परमबृहत्त्वज्ञानेन परमविस्मृत-
आसीदित्यर्थः ॥ ७९-८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि यद्वा तादृशाऽभिशापे सति अत्र तादृशेतिहासकथनं भक्तेः प्रागभावज्ञापनार्थम् अनुषङ्गेण पुनः पुनः सङ्गेन अनुकूलेन संगेन वा ॥ ७३-७४ ॥ * * यूयन्तु प्रह्लादादिसर्वभक्तेभ्यो यथा श्रेष्ठास्तथा विप्रादिवर्णेभ्यो ब्रह्मचर्याद्याश्रमेभ्यश्च परमश्रेष्ठा इति व्यञ्जयन् पूर्वोक्तामेव श्लोकत्रयीं पुनराह—यूयमिति ॥ ७५-७७ ॥ * * कृष्णं चकारन्नारदश्च त्वमेवंभूतो मम भ्रातेति प्रेम्णा विह्वलः ॥ ७८ ॥ * * कृष्णपार्थो कृष्णयुधिष्ठिरौ वा प्रयाणसमये पुनरपि पूजितः ॥ ७९-८० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचतेसाम् । पञ्चदशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

भीतित्रपोमौह्यबलान्निगीर्य यद्वेद्मि तद्वन्म मनो विनोदात् । बुधाः कुधा गर्हत बर्हचूलः पुरः स्फुरन्नस्तु स नोऽनुकूलः । पौषस्य कृष्णैकादश्यां गान्धर्वायाः सरस्तटे । अपूरि सप्तमस्यापि टीकेयं सत्प्रसादतः ।

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मनुष्याणामिव लिङ्गानि बन्धालङ्कारादीनि यस्य तत् ॥ ७५-७६ ॥ * * वस्तुतया साकल्येन नोपवर्णितम् ॥ ७७-७८ ॥

शुकेन विदुषा स्वल्पः सम्प्रदायानुरोधतः । सप्तमस्कन्धगो दीपः कृतः श्रीकृष्णप्रीतये ॥
इति श्रीमद्भगवन्निबार्कचरणचिन्तकश्रीशुकदेवसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसप्तमस्कन्धीये सिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं शमोऽहं तथैव जात इत्याह—तावदिति । तावता शपेनाहं दास्यां जज्ञे जातः । तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि ब्रह्मादिनां विदुषां शुश्रूषणानुषङ्गेणाहं ब्रह्मपुत्रतां प्राप्तः । अनेन महतामनुग्रहेण पुनर्भगवत्सेवा योग्यता जातेति दर्शितम् ॥ ७३ ॥ * * गृहस्थो येन विधिना संन्यासिनां गतिं प्राप्नुयादिति यद्वाज्ञा पृष्टं तदुपपादितमुपसंहरति—धर्म इति । येन धर्मेण गृहस्थोऽपि न्यासिनां पदवीं गतिमञ्जसा अनायासेनैव इयात् गच्छेत् स गृहमेधीयो गृहस्थसम्बन्धी धर्मस्ते तव मया वर्णित इत्यन्वयः । वर्णितधर्मस्य मुक्तिहेतुत्वे हेतुमाह पापनाशन इति । अनेकजन्मसञ्चितान्तःकरणकालुष्यनिवर्त्तक इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ * * एतच्च साधनजातमन्येषामर्थे उक्तं, त्वं तु परमभक्तत्वात् कृतार्थ एव, न तव किञ्चिदपि कृत्यमस्तीत्यभिप्रायेण पूर्वपठितानेव श्लोकान् पुनः पठति—यूयमिति । नृलोके जीवसमूहे यूयं भूरिभागाः अतिभाग्यवन्तः । कथमेवं भगवान् प्रसन्न इति स्वमनसि स्फुरितमाश्रयं द्योतयति—बतेति । कथं भूरिभाग्यतेत्यपेक्षायामाह—लोकमिति । स्वदर्शनादिना लोकं पुनानाः लोकत्रयमपि पवित्रीकुर्वन्ति मुनयोऽपि येषां युष्माकं गृहान् अभियन्ति सर्वत आगच्छन्ति । तत्र हेतुमाह—इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् मनुष्यलिङ्गं नराकृतिं सत् गृहं परं ब्रह्म येषां युष्माकं गृहान् साक्षादावसतीत्यन्वयः ॥ ७५ ॥ * * ननु कोऽसौ परं ब्रह्मास्मद्गृहे वसतीत्यपेक्षायामाह—स वा इति । महद्भिविवेकिभिः विमृश्यमन्वेषणीयं यत् कैवल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानन्दस्तदनुभूतिः अनुभवरूपं ब्रह्म सोऽयं खलु प्रसिद्धो नराकृतिर्वो युष्माकं प्रियादिरूपः । श्रीकृष्ण एव इत्यन्वयः । प्रियः प्रीतिविषयः । सुहृत् मित्रं हितचिन्तकः । मातुल्यः मातुलपुत्रः । आत्मा देहवत् स्वाधीनः । अर्हणीयः परमेश्वरत्वेनाराधनीयः । विधिकृत् आज्ञा-नुवर्त्ती, गुरुहितोपदेशा च ॥ ७६ ॥ * * ननु श्रीकृष्ण एव परं ब्रह्मचेत्तदा कथं तस्य महद्भिमृग्यत्वं सुलभत्वप्रतीतेरित्या-शङ्क्य तस्य महद्भिमृग्यत्वं दर्शयन् भवति स्वकृपापरवशतया भगवान् सुलभोऽप्यन्येषां तु ब्रह्मादीनामपि दुर्ज्ञेय एव तन्नाभस्तु दूरतः, अस्माकं तु केवलं साधनसमूहेन प्रार्थनीय एवेत्याह—नेति । यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य रूपं तत्त्वं भवो महादेवः पद्मजो ब्रह्मा तदादिभिरपि धियाऽपि वस्तुतया याथार्थ्येन साक्षान्नोपवर्णितं न विषयीकृतं स एष सात्त्वताम्पतिः भक्तानां पालको मौनादिभिः पूजितः आराधितोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । मौनेन मौनपूर्वकध्यानविचारादिना । भक्त्या श्रवणादिरूपया । उपशमेन इन्द्रियान्तःकरणादिविजयेन ॥ ७७ ॥ * * इत्येवं देवर्षिणा प्रोक्तं धर्मरहस्यं भरतकुले श्रेष्ठो युधिष्ठिरौ निशम्य

श्रुत्वा सुप्रीतः सन् नारदं श्रीकृष्णं च पूजयामासेत्यन्वयः । सुप्रीतौ कृष्णपूजने च श्रीकृष्णप्रेम्णा विह्वल इति ॥ ७८ ॥ ॐ ॐ पूजितश्च मुनिर्नारदः कृष्णं पार्थं पृथापुत्रं युधिष्ठिरं च उपामन्य पृष्ट्वा प्रययावित्यन्वयः । पार्थो युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं परं ब्रह्म श्रुत्वा परमविस्मितः आश्चर्ययुक्तो जातः ॥ ७९ ॥ ॐ ॐ इत्येवं दाक्षायणीनां दक्षकन्यानां वंशास्ते तव मया पृथक् पृथक् प्रकीर्तिताः । यत्र वंशे देवादयश्चराचरा लोकाः प्राणिनो जाताः ॥ ८० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥ श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥ रचिता सप्तमे तत्र मिश्रोतिविनिरूपणे । गतः पञ्चदशो वृत्ति धर्मसारनिरूपकः ॥ ३ ॥ विवृतः सप्तमः स्कन्धो यत्कृपाबलशतः । स एव करुणासिन्धुः कृपादृष्टिं करोतु मे ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमः स्कन्धः ॥ ७ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

शापमेवाह । याहीति । कृतं हेलनं येन सः, त्वं, नष्टा श्रीर्गन्धर्वशोभा यस्य सः, एवंभूतः सन्, आशु शूद्रतां, याहि । शूद्रयोनिं प्राप्नुहीति । तावत्तदा, यस्मिन् क्षणे शापो जातस्तस्मिन् क्षण एवेत्यर्थः । अहं दास्यां शूद्रजातिभवायां दास्यामित्यर्थः । जज्ञे जातः । तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि, ब्रह्मवादिनां शुश्रूषया, अनुषङ्गेन तत्सङ्गेन हेतुना च, अस्मिन् कल्पे इति शेषः । ब्रह्मपुत्रतां चतुर्मुखसुततां प्राप्तः ॥ ७३ ॥ ॐ ॐ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरन् एतच्छ्रवणतदनुष्ठानफलमाह । धर्म इति । हे राजन्, ते तुभ्यं पापनाशनः गृहमेधीयः धर्मः, वर्णितः । येन गृहमेधीयधर्मेण, श्रुतेनानुष्ठितेन च सता, गृहस्थः, अन्ते संन्यासिनां भगवति संन्यासिनां, पदवीं मुक्तिरूपां, इयात्प्राप्नुयात् ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ त्वं तु कृतार्थ एवासीत्यतिहर्षेण पूर्वोक्तश्लोकानेव पुनः पठति । यूयमिति । पूर्वं व्याख्याताः ॥ ७५ ॥ ॐ ॐ स वा इति । कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः निर्दोषदुःखसुखस्वरूपविज्ञानमयः, विधिकृन्नियोगकारी ॥ ७६ ॥ ॐ ॐ न यस्येति । वस्तुतया इदंतया ॥ ७७ ॥ ॐ ॐ नारद-युधिष्ठिरसंवादमुपसंहरति भगवान् शुकः । इतीति । पूजयामासेति । इतीत्थं, देवर्षिणा नारदेन, प्रोक्तं, यत् प्रोक्तं तदित्यर्थः । निशम्याकर्ण्य, भरतर्षभो युधिष्ठिरः, सुप्रीतः प्रेम्णा विह्वलः संश्र, कृष्णं चान्नारदं, पूजयामास । मुनीर्नारदश्च पूजितः सन्, कृष्णपार्थो, उपामन्य, प्रययौ । पार्थो युधिष्ठिरः, कृष्णं परं ब्रह्म श्रुत्वा, परमविस्मितः निरतिशयाश्चर्ययुक्तः, बभूवेति शेषः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ७८-७९ ॥ ॐ ॐ षष्ठस्कन्धस्य तृतीयाध्यायादौ 'देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम्' इत्यादिना यत् पृष्ठं तस्योत्तरं ततः प्रभृयेतावत्पर्यन्तेनोक्तमथ प्रश्नान्तरावसरप्रदानायोपसंहरति । इतीति । इतीत्थं, दाक्षायणीनां दित्यादीनां वंशाः, ते तुभ्यं, पृथक् कीर्तिताः । कथंभूता वंशाः । यत्र येषु वंशेषु, देवासुरमनुष्याद्याः चराचराश्चराचरात्मकाः, लोकाः, जाता इति शेषः । यद्यपि दाक्षायणीवंशवर्णनोपसंहारः षष्ठस्कन्धान्त एव कर्तव्यस्तत्रैव समाप्तेस्तथापि अस्य स्कन्धस्य तद्वंशान्तर्भूतदितिजप्रसङ्गानुप्रसक्तत्वादेतदन्त एव दाक्षायणीवंशवर्णनमुपसंहृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८० ॥

गूढार्थसप्तमस्कन्धटीकेयं भक्तरञ्जनी । निर्मिता हरिपौत्रेण बुधैः संसेव्यतां सदा ॥ १ ॥

वर्धरः सप्तमस्कन्धो नदस्तीर्णो यदोयता । कृपया प्रीयतां स्वामी मयि धर्माऽङ्गभूः सदा ॥ २ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमः स्कन्धः ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

उनके शापसे मैं दासीका पुत्र हुआ; किन्तु उस शूद्र जीवनमें किये हुए महात्माओंके सत्सङ्ग और सेवा शुश्रूषाके प्रभावसे मैं दूसरे जन्ममें ब्रह्माजीका पुत्र हुआ ॥ ७३ ॥ ॐ ॐ संतोकी अवहेलना और सेवाका यह मेरा प्रत्यक्ष अनुभव है । संत-सेवासे ही भगवान् प्रसन्न होते हैं । मैंने तुम्हें गृहस्थोंका पापनाशक धर्म बतला दिया । इस धर्मके आचरणसे गृहस्थ भी अनायास ही संन्यासियोंको मिलनेवाला परमपद प्राप्त कर लेता है ॥ ७४ ॥ ॐ ॐ युधिष्ठिर ! इस मनुष्यलोकमें तुमलोगोंके भाग्य अत्यन्त प्रशंसनीय हैं; क्योंकि तुम्हारे घरमें साक्षात् परब्रह्म परमात्मा मनुष्यका रूप धारण करके गुप्तरूपसे

निवास करते हैं। इसीसे सारे संसारको पवित्र कर देनेवाले ऋषि-मुनि बार-बार उनका दर्शन करनेके लिये चारों ओरसे तुम्हारे पास आया करते हैं ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ बड़े-बड़े महापुरुष निरन्तर जिनको ढूँढ़ते रहते हैं, जो मायाके लेशसे रहित परम शान्त परमानन्दानुभवस्वरूप परब्रह्म परमात्मा हैं—वे ही तुम्हारे प्रिय, हितैषी ममेरे भाई, पूज्य, आज्ञाकारी गुरु और स्वयं आत्मा श्रीकृष्ण हैं ॥ ७६ ॥ ❀ ❀ शङ्कर, ब्रह्मा आदि भी अपनी सारी बुद्धि लगाकर 'वे यह हैं'—इस रूपमें उनका वर्णन नहीं कर सके। फिर हम तो कर ही कैसे सकते हैं। हम मौन, भक्ति और संयमके द्वारा ही उनकी पूजा करते हैं। कृपया हमारी यह पूजा स्वीकार करके भक्तवत्सल भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ७७ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित! देवर्षि नारदका यह प्रवचन सुनकर राजा युधिष्ठिरको अत्यन्त आनन्द हुआ। उन्होंने प्रेम-विह्वल होकर देवर्षि नारद और भगवान् श्रीकृष्णकी पूजा की ॥ ७८ ॥ ❀ ❀ देवर्षि नारद भगवान् श्रीकृष्ण और राजा युधिष्ठिरसे विदा लेकर और उनके द्वारा सत्कार पाकर चले गये। भगवान् श्रीकृष्ण ही परब्रह्म हैं, यह सुनकर युधिष्ठिरके आश्चर्यकी सीमा न रही ॥ ७९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित! इस प्रकार मैंने तुम्हें दक्ष-पुत्रियोंके वंशोंका अलग-अलग वर्णन सुनाया। उन्हींके वंशमें देवता, असुर, मनुष्य आदि और सम्पूर्ण चराचरकी सृष्टि हुई है ॥ ८० ॥

इति सप्तम स्कन्ध समाप्तः ७ ॥

हरिः ॐ तत्सत्

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सप्तमस्कन्धविवरणम्

एवं त्रिरूपा पुष्टिर्हि षष्ठे यत्नेन रूपिता । दुःखाभावः सुखं चाऽपि द्वैहिकामुष्मिकं द्विधा ॥ १ ॥
ततः पञ्चदशाध्यायैरुतिः सप्तम ईर्यते । पुष्टिदोषनिवृत्त्यर्थमूतिलीला निरूप्यते ॥ २ ॥
विषमत्वं हरेर्दोषः पुष्टौ कामाद्यभावतः । अतो भगवता सृष्टा निरूप्यन्ते तु वासनाः ॥ ३ ॥
आध्यात्मिकादिभेदेन कर्म स्याद्विविधं यतः । पञ्चात्मकं ततः पञ्चदशधा तन्निरूप्यते ॥ ४ ॥
ताश्च कर्मभिरेवोक्ताः कर्मभ्यस्ताः पृथङ्मताः । अतः पुष्ट्याऽपि भगवान् यत्करोति खलीलया ॥ ५ ॥

श्रीबालकृष्णो विजयते ।

अथ सप्तमस्कन्धनिबन्धस्य योजना ।

अथ सप्तमस्कन्धार्थं निबन्धन्तः पूर्वस्कन्धेनास्य सङ्गतिं बोधयितुं पुष्टिस्वरूपं सूचयन्त उतिनिरूपणं प्रतिजानते—
एवमित्यादि । एवं जीवार्था पुष्टिरनुग्रहाख्या त्रिरूपा कर्मकालस्वभावबाधिका अजामिलेन्द्रमरुद्विषयिणी यत्नेन बाध्यानां दूतविश्व-
रूपदध्यङ्बुत्राणामपि हितकारितया सूक्ष्मविचारेण षष्ठे निरूपिता । स्वार्थश्च दुःखाभावसुखभेदेन ऐहिकामुष्मिकभेदेन वा यतो
द्विधा ॥ १ ॥ ततो हेतोः सप्तमे एककार्यकारित्वेन उतिनिरूप्यत इत्यर्थः । ननु स्वार्थस्यैकस्येवेतरस्यापि पुष्टयैव सिद्धेर्वक्तुं शक्यतया
किमनया लीलयेत्यत आहुः—पुष्टिदोषेत्यादि ॥ २ ॥ को दोष इत्यपेक्षायामुपक्रमस्थप्रश्नोत्तरस्वारस्येन तमाहुः—विषमत्वमित्यादि ।
कामाद्यभावत इति सप्तम्यर्थे तसिः । अत इति । तदभावसाधनस्यावश्यकत्वात् । तथा च यद्दुःखादिकं तद्वासनयेति न भगवति
दोष इति बोधयितुं ता निरूप्यन्त इत्यर्थः । वासनाश्च वंशविशेषरूपाः सन्तानात्मकत्वात् । वंशलक्षणं तु ‘राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां
वंशस्रैकालिकोऽन्वयः’ इति तत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य च सङ्ग्रहः । राज्ञामिति पदं रञ्जनकर्तृमात्रपरं यौगिकम् ।
तथा ब्राह्मणः सकाशादुत्पन्नानां रागजनकानां त्रिकालवर्ती सन्तानो वंश इति सिद्ध्यति । स च वासनास्वपि तुल्य इति
तद्बोधयितुं विशेषमलौकिकं स्फोटयितुं चाहुः—भगवता सृष्टा इति । न च सामान्यलक्षणेपु पञ्चमं लक्षणं मन्वन्तराणीति तद्विशेष-
त्वमूतेर्वक्तव्यं न तु षष्ठलक्षणभूतवंशविशेषत्वमिति शङ्क्यम् । यथा उद्देशे उत्पन्नन्तरं मन्वन्तरपाठेऽपि लक्षणे ‘मन्वन्तराणि
सद्धर्मे ऊतयः कर्मवासना’ इति प्रातिलोभ्यं जन्यजनकभावादेवमत्रापि मन्वन्तराणामष्टमे स्फुटतयाऽत्रौचित्यबलेन वंशविशेष-
ताग्रहणेऽपि बाधकाभावादिति ॥ ३ ॥

एवं त्रिभिः स्कन्धार्थं निरूप्य तस्य पञ्चदशभिर्निरूपणे हेतुमाहुः—आध्यात्मिकेत्यादि । पञ्चात्मकमिति । अविद्यापर्व-
जन्यत्वेन विद्यापर्वजन्यत्वेनाऽधिष्ठानादिपञ्चकजन्यत्वेन च तादृशम् ॥ ४ ॥

ननु कर्मणस्तावद्विधत्वे स्कन्धार्थभूताया वासनायाः कथं तथात्वमत आहुः—ताश्चेत्यादि । ऊतयः कर्मवासना’ इति
लक्षणे ताः कर्मजन्या एवोक्ता अतस्तद्भेदात्तासामपि तावत्त्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि तासां कथं पुष्टिसहकारित्वमित्यत

जीवानां तत्तथैवेष्टं वासनावशतः स्फुटम् । जीवगा वासना सूक्ष्मा समावेशात् मध्यमा ॥ ६ ॥
 उभयं जीवसम्बन्धि मनस्यन्या तु कर्मभिः । जीवगा वासना ज्ञेया देवदैत्यहितेच्छया ॥ ७ ॥
 आत्मीयत्वेन विज्ञाते तेष्ववेशस्तयोर्भवेत् । तदैव तादृशे शक्तिः कर्मणीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 अतस्तान् तादृशान्मत्वा पुष्टिमार्गं करोति हि । त्रीणि प्रकरणान्यत्र पञ्चभिः पञ्चभिः क्रमात् ॥ ९ ॥
 दैत्यदैवांशभेदेन पितापुत्रौ निरूपितौ । कर्मणैव भवेदेतदिति कर्मनिरूपणम् ॥ १० ॥
 नारदस्त्रितयावेशी वक्ताऽत्र विनिरूप्यते । ज्ञानी भक्तस्तथा कर्मी श्रोता चाऽपि निरूपितः ॥ ११ ॥
 दैत्यानां पञ्चकर्माणि लौकिकालौकिकत्वतः । लौकिकं द्विविधं कृत्यं भोगेनापि निरूप्यते ॥ १२ ॥

आहुः—अत इत्यादि । तथा च भगवत्कृतेरिष्टत्वज्ञापनेन सहकारित्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु भगवत्कृतिः पौरस्त्या वासनास्तु पाश्चात्या इति समानकालीनत्वाभावात्कथं सहकारित्वमत आहुः—जीवगेत्यादि । समावेशादिति । जीवस्य देहे प्रवेशात् । मध्यमेति । चिदचिद्ग्रन्थिरूपाऽभिमानजन्या । तथा च भगवत्कर्मजन्याया विभागसमानकालीनत्वेन जीवकर्मजन्यायाः सृष्ट्यारम्भसमानकालीनत्वेन यत्रजन्याया अपि तथात्वेन पौरस्त्यत्वात् काऽपि सहकारित्वे शङ्केत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेतद् द्वाभ्यां विवृण्वन्ति—जीवगेत्यादि । एनं जीवं देवमेनं दैत्यं कृत्यैवं हितं करिष्यामीतीच्छया यो व्युत्तरणात्मको विभागस्तत्काले तथेच्छया सा वासना जीवगा ज्ञेया, जीववर्तिनी सती सूक्ष्मदेहप्रवेशहेतुर्ज्ञेया । इदमेव पूर्वश्लोके सूक्ष्मेत्यनेनोक्तम् । एतच्च श्रुतावपि सिद्धयति । ‘त्रयः प्राजापत्या’ इति, पञ्चरात्रे च उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा इति । ततस्तया वासनया आत्मीयत्वेन देहे विज्ञाते सति तेषु देवदैत्यरूपेषु स्थूलदेहेषु तयोर्देवदैत्यत्वेनात्मानमभिमन्वानयोरावेशः समागमो भवेत् । इयं मध्यमाऽपि जीवगैव । ‘एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत्योडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत’ इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्ये तस्यापि जीवशब्दवाच्यत्वात् । तदैव एवं वासनाद्वयसम्बन्ध एव तादृशे सात्त्विके राजसे च कर्मणि स्थूलशरीरस्य सामर्थ्यमिति मे मतिर्मया श्रुत्यादितात्पर्यविचारेणोच्यते न त्वन्यसम्मत्येत्यर्थः ॥ ७-८ ॥ सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । यत एवमिच्छया वासनादिविभागः, अतस्तान् देवान् दैत्यांश्च तादृशान् वासनावशान् ज्ञात्वा हि निश्चयेन तेषां हितार्थं पुष्टिमार्गं करोति । तथा च स्वत एकपक्षपातकरणे हीतरस्यानिष्टकरणे कर्तरि वैषम्यं न तु तद्वासनामनुसृत्य । ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति सूत्रे तथैव सिद्धेः । किञ्च, येषां दैत्यानां मारणं तेषामपि मुक्तिरिति तेषामपि हितमेवेति बहिर्मुख्यादेव वैषम्यभानमिति । पुष्ट्यूलोः सहकारित्वमूतेः पुष्टिदोषनिवारणार्थत्वं च सूपपन्नम् । इदमेवोपक्रमे प्रश्नोत्तराभ्यां सिद्धयतीति बोधनाय हि शब्दप्रयोगः ।

एवं स्कन्धप्रयोजनं निष्कृष्य प्रकरणानि विभजन्ते—त्रीणीत्यादि । अत्र स्कन्धे क्रमात्सूक्ष्ममध्यमबाह्यवासनाभेदेन पञ्चभिः पञ्चभिरध्यायैस्त्रीणि प्रकरणानि बोध्यानीति शेषेण योजना ॥ ६ ॥

तत्र गमकमाहुः—दैत्येत्यादि । दैत्यदेवांशभेदेन पितापुत्रौ हिरण्यकशिपुप्रह्लादौ निरूप्य ते सूक्ष्ममध्यमे वासने स्फुटीकृते । एतद्वासनाद्वयं कर्मणैव भवेदिति बोधयितुं कर्मनिरूपणमित्यध्याहारेण योजना । तथा च चार्यं क्रम एव तथा प्रकरणविभागगमक इत्यर्थः । अत्र निरूपिताविति पाठे तुनाऽध्याहार इति गुणः । पितापुत्रैरिति पाठे पितापुत्रपदं तदुपाख्यानपरम् । पितुर्दैत्याशत्वं ‘तावादिदैत्यौ सहसे’ति तृतीयसुबोधिनीतो ज्ञेयम् । पुत्राणां देवांशत्वं च ‘आसन् मरीचेः षट्पुत्रा’ इति दशमस्कन्धाज्ज्ञेयम् ॥ १० ॥

अत्र युधिष्ठिरनारदसंवादोपन्यासतात्पर्यमाहुः—नारद इत्यादि । त्रितयावेशीति देवदैत्यनरावेशी । तेन त्रिविधवासनाशालित्वात्सम्यक्तत्तद्वृत्तान्ताभिज्ञः । दैत्यवासना च गन्धर्वजन्मन्यतिलम्पटत्वाज्ज्ञेया । ‘देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्माति-लोल्पा’नितिवाक्येन लाम्पट्यस्य तत्सहजधर्मत्वादिति । श्रोता तथेति । युधिष्ठिरस्त्रितयावेशी ज्ञानादित्रितयवांश्चेत्यर्थः । तथा च सम्यग् बोधयितुं सम्यग् बोद्धुं च तौ शक्ताविति बोधनाय तदुपन्यास इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमत्र सामान्यतः प्रकरणार्थो विचारितः । अतः परं प्रथमप्रकरणार्थं विशेषतो विचारयन्ति—दैत्यानामित्यादि । दैत्यानां पञ्चपर्वविद्याव्याप्तत्वात्तादृशानि पञ्चकर्माणि, तानि लौकिकालौकिकत्वतो लौकिकत्वमलौकिकत्वं च प्राप्य द्विविधानि, तेन तद्बोधनायाये द्वेधा विभाग इत्यर्थः । तद्द्विधावध्यायौ युक्तौ, कुतः पञ्चैत्यत आहुः—लौकिकमित्यादि । द्वितीयादिभिरध्यायैर्द्विविधं कृत्यं सर्वपीडादिरूपं तपआदिरूपं च लौकिकं कृत्यं भोगेन । अपिशब्दात्पुत्रस्नेहादिना चापरं द्विविधं चतुर्भिर्निरूप्यते । तदतिक्रमणं प्रथमेन सनकाद्यतिक्रमणमलौकिकं निरूप्यते इत्येवं पञ्चैत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमणं कृत्यं सेवाधर्मकृतं न हि । अवज्ञा त्वन्यथा नस्याद्विज्ञाप्या वा स्वयुक्तिः ॥ १३ ॥
 अतो दैत्यस्वभावस्य समुद्रमनस्तदा । वैकुण्ठवासयोग्यत्वात्तथा शापं त्रिधा ददुः ॥ १४ ॥
 वासना त्रिविधा दृष्टा स्फुटमत्यन्तनिर्गता । अत्यन्तभोगे तु यथा तद्वत्कामः प्रशाम्यति ॥ १५ ॥
 अतः कृपैव शापे तु कारणं हरिणा कृतम् । तृतीयस्कन्धवार्ता तु मतान्तरमिति स्थितिः ॥ १६ ॥
 क्रोधः कामस्तथा लोभो जन्मत्रयगता यतः । वासनाहेतवो लोके दैत्यत्वं जायते यतः ॥ १७ ॥
 अतः सामान्यतः प्रोक्तो लोभोऽत्रैव विशेषतः । क्रोधरूपो हरिस्तस्मादत्रैवावततार ह ॥ १८ ॥
 तद्धर्मग्रहणे तस्य क्रोधादिर्याति नाऽन्यथा । वासना च ततो नाशं यास्यत्येव न संशयः ॥ १९ ॥
 अधिकारत्वसिद्धयर्थं ज्ञानमस्य निरूप्यते । भोगातिक्रमयोर्मध्ये तपश्चाऽपि निरूप्यते ॥ २० ॥
 ब्रह्मस्तुतिर्वरप्राप्तिश्चतुर्भिः स्यादिहोन्नतिः । तपसः परमोत्कर्षो वरस्तुत्यादिना भवेत् ॥ २१ ॥

वैकुण्ठस्थितानां सेवकानां भगवत्परिचर्ययोर्ज्ञेयतानां देहेन्द्रियासुहीनतया केवलानामविद्यासम्बन्धस्याशक्यवचन-
 त्वात्कथं सनकाद्यतिक्रमस्याविद्याकृतत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—सेवेति । अतिक्रमणरूपं कृत्यम् । हि निश्चये । सेवाधर्माभ्यां कृतं
 न, तत्र तर्केण हेतुं सूचयन्ति—अन्यथेति । अन्यथा यद्येतत्कृतं स्यात् (अवज्ञा न स्यात्) । वेत्त्रेण स्वखलनं न कुर्यातां तेजश्च न
 विहसेतामिदानीं न दर्शनावसर इत्येवं वदेतां स्वयुक्तिभिस्ते विज्ञाप्या एव ताभ्यां स्युः । यतो नैवमतो ज्ञायते अविद्याकृत-
 मेवेति । तेन सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । तथा च विभागसमयविचारितो यो दैत्यस्वभावो देहसम्बन्धप्राक्कालीनाविद्यासंसर्ग-
 कृतस्तस्य सम्यग्बुद्धोधादेव तदतिक्रमणमित्यर्थः । इदं भगवद्विचारितं सनकादिभिरपि ज्ञायत एवेत्याशयेनाहुः—तदेत्यादि ।
 तथा शापं त्रिविधेति । त्रिजन्मव्यापकं क्रमेण लोभकामक्रोधबाहुल्यान्निप्रकारकमित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ शापेन यत्कृतं तदाहुः—
 वासनेत्यादि । ननु भवतु वासनायाः शापेन निर्गमस्तथापि पुष्टेः कथं सहकारित्वमित्यत आहुः—अत्यन्तेत्यादि । तुः पूर्वपक्ष-
 निरासे । यथा अत्यन्तभोगे कामः प्रशाम्यति तद्वदत्यन्तनिर्गमे वासनाऽपि । अतो वासनानिवृत्त्यर्थत्वात् शापे कारणमपि हरिणा
 दुःखहर्त्रा कृतं कृपैव सूक्ष्मेक्षिकायामनुग्रहात्मकमेव वृत्रप्रसङ्गे कण्टकन्यायस्योक्तत्वात् सर्वत्र भगवदिच्छायाः कारणत्वाच्चातोऽ-
 त्रापि न पुष्टेः सहकारित्वभङ्ग इत्यर्थः । ननु यद्येवं तदा तृतीयस्कन्धे ब्रह्मणा 'भगवत्प्रतिष्कूलशीलावि'ति भगवता च 'कदर्थीकृत्य
 मां यद्वो बह्वक्रान्तामतिक्रममि' तिस्वेच्छाविरुद्धत्वं किमिति बोधितमित्यत आहुः—तृतीयेत्यादि । मतान्तरत्वं तृतीयनिबन्ध
 एव व्युत्पादितम् ॥ १५-१६ ॥ एवं सर्वत्र सहकारित्वबोधनाय कार्यद्वारा तेषु वासना साधिता । अतः परं तस्या जन्मत्रय-
 व्यापकत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—क्रोध इत्यादि । वासनाहेतव इत्यत्र बहुव्रीहिः । समासान्तस्य वैकल्पिकत्वात्काभावः । यतो
 वासनातो दैत्यत्वं जायेत तादृग्वासनाहेतुकाः क्रोधादयो यतस्तत्तज्जन्मनि प्रसिद्धाः, अतो हेतोः सा त्रिविधेति तथेत्यर्थः । तर्ह्यत्र
 लोभ एव कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—अत इत्यादि । अतः सामान्यतः प्रबलाद्रजोगुणात् । रजसो लोभ एव चेति । तस्य मुखकार्यरूपो
 लोभः । अत्रैव प्रथमजन्मन्येव विशेषत आधिक्येन प्राप्तस्तस्माद्धेतोः क्रोधरूपः कम्पनाधिकरणविषयवाक्योक्त्यरूपो हरिस्तदुःखहर्त्ता
 भगवानत्रैव जन्मनि अवततार मूलस्थानादिहागतः । ह इति प्रसिद्धौ नृकेसरिणो मूलरूपत्वेनैव तापनीये
 प्रसिद्धत्वादिति ॥ १७-१८ ॥

दोषनिवृत्तिप्रकारमाहुः—तद्धर्मेत्यादि । एवं वराहावतारेऽपि यज्ञरूपत्वेन 'पशूनां वा एष मन्युर्यद्वराह' इति श्रुत्या
 च क्रोधरूपता ज्ञेया । अतः कृपयैवङ्करणात् वैषम्यं भगवतीति पुष्टिदोषनिवृत्त्यर्थमेवैवं लीलेति भावः । एवं चात्र प्रकरणे ऊतिः
 करणं क्रोधादिकं व्यापारी दैत्यादिरूपेण स्थितिः फलमिति बोधितम् । एतेन नृसिंहलीलाया वेदविरोधिनाशकत्वेन रक्षारूपत्वात्तदंशे लक्षणस्याव्यापकत्वं
 पुष्टिलक्षणस्यातिव्यापकत्वं च निरस्तम् । सहकारितयाऽत्र पुष्टेः सत्त्वेऽपि लीलायामुत्तेरेव मूलत्वेन तत्प्रयुक्तत्वादिति । एवं वराहचरित्रेऽपि ज्ञेयम् ।
 प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

ननु दैत्यवासनाया नैसर्गिकत्वे द्वितीयाध्यायोक्तं तत्त्वज्ञानं तृतीयोक्ते तपस्तुती चतुर्थोक्ता वरप्राप्तिश्च कथं सङ्गच्छते ।
 असुर एवं ज्ञानादेरसम्भवात् । ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन तादृशे वरदानायोगाच्चेति चेत्त्राहुः—अधिकारत्वेत्यादि । तथा च वराधिकार-
 ज्ञापनाय ज्ञानमुच्यते, ऐहिकोन्नतिज्ञापनाय ज्ञानादिचतुष्टयं तपसः परमोत्कर्षज्ञापनाय वरस्तुती चोच्यते । तेन सर्वज्ञोऽपि
 ब्रह्मा अविचार्यैव बाह्यतदुत्कर्षमवलोक्य दत्तवान् । अधिकारदशायां विचाराभावेन सार्वज्ञ्यस्य तिरोधानात् । अत एवाग्रे 'मैवं
 वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भवे' त्यनेनाविचारितदानं निषिद्धयते । अतो दैत्यानां लौकिकालौकित्वेनालौकिकांशस्याऽपि तत्र
 सत्त्वाद्वासनावशेन ज्ञानादिसम्भवेऽपि नासुरत्वप्रतिरोधो न वा परलोकोपकार इत्यर्थः ॥ २०-२१ ॥

अत्यन्तभोगसम्पत्तावतृप्तिर्वासनावशात् । द्वेषः सहेतुको नाऽत्र भ्रातृमारणतः क्वचित् ॥ २२ ॥
 पुत्रस्निग्धस्ततो यस्मादात्मत्वात्तु विशेषतः । भगवानपि विश्वात्मा देवान् धारयते दृढम् ॥ २३ ॥
 अतोऽत्र वासनाहेतुरहेतुः परमो मतः । कृष्णाविष्टेन दैत्येन प्रह्लादजननं मतम् ॥ २४ ॥
 वैकुण्ठे गमनं तस्य पूर्वसामर्थ्यसम्भवात् । सर्वत्र वासना तस्य ज्ञानरूपा विनिर्गता ॥ २५ ॥
 अतः स्नेहस्तथा चक्रे यो यच्छुद्धः स एव सः । इति बुद्ध्या मतिं चक्रे पुत्रमारणतत्पराम् ॥ २६ ॥
 कृष्णद्वेषो महत्पर्व शापात्तत्र न तत्फलम् । सद्वासनाप्रकारेण ततो मारणमुच्यते ॥ २७ ॥
 शत्रुश्चेत्पुत्रतां याति तदा द्वेषो भवेत्क्वचित् । तदभावाय तत्स्नेहः पञ्चमे वै निरूपितः ॥ २८ ॥
 औद्धत्यं सर्वपीडा च स्वपीडानिर्वृतिः सदा । भगवद्भक्तपीडा च वासना पञ्चधोदिता ॥ २९ ॥
 अतः सद्वासनां ग्राह पञ्चभिः सर्वमोक्षदाम् । दैत्यभावे गते सर्वे मुच्यन्ते नाऽत्र संशयः ॥ ३० ॥
 अतो ज्ञानक्रियाभ्यां च सर्वान्मोचयते स्फुटम् । सैव सद्वासना प्रोक्ता या सर्वानेव मोचयेत् ॥ ३१ ॥
 दया तु प्रथमं पर्व ज्ञानदा येन मुच्यते । महत्कृपा द्वितीयं ते सानुभावा विशेषतः ॥ ३२ ॥

दैत्यानां तादृशं तत्त्वज्ञानं वासनाजन्यत्वाल्लोकिकमेव बिडालादीनां रात्रौ चाक्षुषादिवदित्यत्र गमकमाहुः अत्यन्ते-
 त्यादि । न ह्यत्र तादृक्तत्वज्ञे भोगादतृप्तिर्भवेत्, न वा भ्रातृमारणतो द्वेषो भवेत् । नाऽपि तादृग्ज्ञानवान् कचित्पुत्रस्निग्धो
 भवेत् । न वा देहात्मबुद्धिर्देहा भवेत् । न वा भगवति विषमत्वबुद्धिर्भवेत्, तस्मादेतानि तस्मिन्नुक्तानि ततो ज्ञायते तृप्तिर्वा-
 सनावशात् । द्वेषो वासनाहेतुकः, पुत्रस्नेहोऽपि ततस्तस्त्रापि 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति देहात्मभावद्वार्येण विशेषतो भगवान्
 विश्वात्माऽपि दृढं देवान् धारयत इति वैषम्यज्ञानम् । अतो हेतोरत्र तत्त्वज्ञानेऽपि वासनैव हेतुर्नापर इत्यर्थः—ननु तस्य यदि सर्व
 वासनातस्तदा तस्मात्परमवैष्णवस्य प्रह्लादस्योत्पत्तिः कथं भवेत् । अष्टमस्कन्धीयेषु श्रीवामनवाक्येषु तस्य वैकुण्ठगमनं कथ-
 मुच्येतेत्यत आहुः—कृष्णेत्यादि । तत्रैव 'अतोऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृहं' इति कथनाद्भगवांस्तद्वृत्तये प्रविष्ट इति तादृशेन
 तज्जननं वैकुण्ठगमनमपि पूर्वसामर्थ्यादेव । अतस्तस्य सर्वत्रोक्तातुक्ते अन्यत्रोक्ते च कार्ये तस्य ज्ञानरूपा वासना विनिर्गता सम्यग्
 बहिः प्रकटा जाता, तथैव स्नेहादिकं जातमिति सर्वत्र सैवोच्यत इत्यर्थः ॥ २२-२६ ॥

ननु स्कन्धारम्भे द्वेषान्मुक्तिरुक्ता, सास्य कारणसत्वेऽपि कुतो नाऽभूदित्यत आहुः—कृष्णद्वेष इत्यादि । महत्पर्वेति ।
 तामिस्रादिषु पञ्चमं महातमोरूपम् । स्फुटमन्यत् ॥ २७ ॥ नन्वप्रे द्वेषकार्यस्य कथनात्ततः पूर्वं पुत्रस्नेहकथनस्य किं प्रयोजनमत
 आहुः शत्रुरित्यादि । तथा च सस्नेहोऽपि महातमस एव रूपविशेष इति ज्ञापनाय तत्कथनमित्यर्थः । एवं महापर्वव्याख्याय
 तावन्मात्रसत्तां व्यावर्त्तयितुं सर्वस्या अविद्यायाः सत्त्वं कार्यद्वारा सूचयति—औद्धत्यमित्यादि । निर्वृतिः कामभोगः । तथा च
 मूलजीवगतया वासनया सनकाद्यतिक्रमस्ततः कार्यजीवगतया लोभात्तप आदिकम्, ततः स्थूलगतया औद्धत्यादिपञ्चकमित्येवं
 पञ्चभिरव्यायैः सपरिकरा दैत्यवासना आसुरसर्गबीजभूता निरूपिता । तेनाद्यं प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः ॥ २८-२९ ॥

एवं सप्तदशभिः प्रथमं प्रकरणं विचारितम् । अतः परं द्वादशभिर्द्वितीयं दैवसर्गबीजभूतां सद्वासनां वक्तुं देवप्रकरणं
 विचारयितुमारभन्ते—अत इत्यादि । अत इति अतः परम् । सर्वमोक्षदामिति । अविद्यापर्वपञ्चकनाशिकाम् । नन्वभ्यर्हितत्वात्सद्वासना
 पूर्वं वक्तव्या, सा पञ्चात्कुत उच्यत इत्यत आहुः—दैत्येत्यादि । 'निबन्धायासुरी मते' ति वाक्यादैत्यभावस्य बन्धकत्वेन तस्मिन्
 गते सर्वे मुच्यन्ते अत्र संशयो न, प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात् ॥ ३० ॥ अतः सद्वासना ज्ञानक्रियाभ्यां सर्वान् स्फुटं मोचयत
 इत्यसद्वासनानिवर्त्तकत्वज्ञापनाय पश्चादुच्यत इत्यर्थः ।

कार्यद्वारा तस्या लक्षणमाहुः—सैवेत्यादि । तेन काम्यधर्मादिविषयिणी सा नेति तस्या निष्कृष्टं स्वरूपं प्रकरणप्रति-
 पाद्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥

अध्यायार्थान् वदन्तः पर्वाण्याहुः दयेत्यादि । 'तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुते'त्यादिषु अध्यायसमाप्तिस्थवाक्यैर्मौच-
 कज्ञानदायिनी दया तस्याः प्रथमं पर्व सप्तमे नारदकृपायाः सानुभावाया उक्तत्वात्तादृशी महत्कृपा द्वितीयं पर्व । तथाऽष्टमे
 श्रीनृसिंहप्रादुर्भावस्योक्तत्वाद् दुःखनाशकभगवत्प्रादुर्भावानुकूला क्रिया तृतीयं पर्व ततो नवमे प्रह्लादस्य सर्वथा भगवत्सामुख्य-
 मुक्तमिति । यथा जीवः सर्वथा भगवत्सम्मुखो भवेत्तत्तु चतुर्थं पर्व । ततो दशमे स्वतन्त्रभक्तेरुक्तत्वाद्भगवत्प्रसादस्य चोक्तत्वात्
 तत्सहितो यो भगवति कायवाङ्मनसां भावस्तत्पञ्चमं पर्व सफलमित्यर्थः । एवं पर्वकथनमुखेनाध्यायार्था उक्ताः । एते पञ्चाप्यत्र व्यापाराः ।
 देवरूपेण स्थितिः फलमिति बोधयम् । देवरूपं च भगवत्परत्वं ज्ञेयम् ।

ततौऽतिदुःखहेतूनां नाशकश्चेद्वरिर्भवेत् । क्रियापूर्वाङ्गभावेन तृतीयं पर्वं तद्ववेत् ॥ ३३ ॥
 सर्वथा सन्मुखो जीवो यथा तत्तु चतुर्थकम् । कायवाङ्मनसां भावः प्रसादः सहितस्तु तत् ॥ ३४ ॥
 निर्दुष्टसर्वसुखभाक् पूर्णकामश्च पञ्चभाक् । दुर्वासनाया मूलं तु त्रिपुरं परिकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
 आधिदैविकरूपं तु तथाऽन्यत्र हरिस्तथा । कृष्णप्रसादः सर्वत्र बलं पानेऽथ रक्षणे ॥ ३६ ॥
 मर्यादा त्वत्र मार्गे हि यावता यो हि सिद्ध्यति । तावत्तस्य हि कर्त्तव्यं तेन वा तास्तु बोधतः ॥ ३७ ॥
 स्थूला दैत्येश्वरश्चैव देहनाशेन मोचितः । प्रह्लादोऽप्याग्रही चैव ब्रह्मा वाऽप्युपदेशतः ॥ ३८ ॥
 महादेवो मनोदुःखान्मुक्तः शैवोऽपि दोषभाक् । अतो मयस्तथा चक्रे तस्मादीशो विमोचितः ॥ ३९ ॥
 पितापुत्रौ पुरस्कृत्य वासनाद्वयमीरितम् । सहजे वासने तेन पुष्टियुक्ता हरेः स्फुटा ॥ ४० ॥
 सद्वासना चेत्सहजा सत्सङ्गाद्वृद्धिमेष्यति । तेषामेवापमानेन द्वितीया वर्द्धते तथा ॥ ४१ ॥
 उभयं सहजं तस्य तदर्थं प्रक्रियान्तरम् । पञ्चधा कर्मकरणान्मूलभूताऽपि नश्यति ॥ ४२ ॥
 निषिद्धकर्मकरणात्तथा सद्वासना पुनः । विरुद्धवासनापोषाल्लयो या तद्विरोधतः ॥ ४३ ॥
 भक्तिमार्गानुसारेण सती चेच्छ्रवणादिभिः । वासना पोषिता काले फले भुक्ते पुनः पुरा ॥ ४४ ॥
 प्रादुरासीदतो ह्येतौ जयश्चाऽन्यश्च तादृशौ । इमं सूत्रं तु यो वेद तस्योपायो निरूप्यते ॥ ४५ ॥

ननु पञ्चमाध्याये त्रिपुरोपाख्यानस्य किं प्रयोजनमत आहुः—दुर्वासनेत्यादि । तु पूर्वपक्षनिरासे । एतदुपाख्यानकथनेन त्रिपुरं गुणत्रयसमष्टिमायरूपं दुर्वासनाया मूलं परिकीर्तितं सामर्थ्यापासककार्यादिसहितं कीर्तितम् ॥ ३२-३५ ॥ कुतोऽस्य मूलत्वमित्यत आहुः—आधिदैविकरूपमिति । दुर्वासना हि मोहादुत्पद्यते । मोहश्च मायया, मा तया मूलमित्यर्थः । तर्हि सद्वासनाया कुत इत्यत आहुः—तथाऽन्यत्र हरिस्तथेति । यथाऽत्र मायामूलं तथा सद्वासनायां हरिर्मूलम् । अत एवैतद्बोधनाय भगवत्सन्नाशकप्रयोजकत्वमुच्यते इत्याशयेनाहुः—कृष्णेत्यादि । पाने इति रसकृपासुतपाने । रक्षणे इति शम्भुरक्षणे । तथा च पुष्टेः सहकारित्वबोधनपूर्वकमेतत्सर्वबोधनार्थमिदमुपाख्यानमुक्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वत्र स्कन्धे द्विविधसर्गमूलभूता द्विविधा वासना निरूपणीया । तस्या मोचनाय पुष्टेः सहकारित्वं च निरूपणीयम्, तदेतत्पितापुत्रयोः कथया श्रीनृसिंहावतारकथया च सिद्धं वैषम्यं च परिहृतम् । अतो दुर्वासनामूलकथनस्य हरेस्तन्निवर्तकत्वकथनस्य च प्रकृतानुपयोगादसङ्गतिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः मयदित्यादि । तुः शङ्कानिरासे, अनुपयोगशङ्का न कर्तव्या । अत्र वासनामार्गे । हि यतो हेतोर्मर्यादा । मर्यादापुष्टिः सहकारिणी, अतो हेतोः हि निश्चयेन यो यावता सिद्ध्यति पूर्णकामो भवति तस्य तावद्धि तावदेव भगवता कर्त्तव्यं नाधिकम् । तेन वा हेतुना त्रिपुरोपाख्यानमुक्तमिति योजना । तत्प्रदर्शयन्ति-ता इत्यादि । ताः वासनाः स्थूलास्तु बोधतः प्रह्लादीयज्ञानबोधनान्मोचिताः, दैत्येश्वरश्च देहनाशेन लोभान्मोचितः । च पुनः प्रह्लादोऽप्याग्रही दैह्यदुःखात् । ब्रह्माऽपि अविचारितकारी । 'मैवं वरोऽसुराणां त' इत्युपदेशतोऽविचारितकरणकृशान्मोचितः । महादेवो मनोदुःखान्निपुरहननप्रयत्नवैफल्यकृताद्वैमनस्यान्मोचितः । शैवो भक्तो मयोऽपि दोषभाक् तत्र गमकम् । अतोऽस्मादोषादेव तथा तादृश्यः पुरश्चक्रे सोऽपि मनोदुःखात्स्वकृतवैफल्यजनितशोकरूपान्मोचितः । तदुक्तं 'स्वयं विशोकः शोकार्त्तानि'त्यनेन । किञ्च तस्मादीशो विमोचितस्त्रिपुरवधकृताहङ्कारादीश ईशत्वाभिमानाद्विशेषेण मोचितः । तथा चास्यां लीलायां मर्यादापुष्टिः सहकारिणीति बोधनायेयं कथा निरूपितेत्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥ प्रकरणद्वयेन यत्सिद्धं तदाहुः—पितेत्यादि । तथा च पितापुत्रोपाख्यानेन वासनयोः सहजत्वं हरेः सम्बद्धादस्या लीलायाः स्फुटास्फुटपुष्टियुक्तत्वं सत्सङ्गात्सद्वासनाया वृद्धिस्तदपमानेनासद्वासनाया वृद्धिरित्येतत्सर्वबोधनमेतेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ४०-४२ ॥ एवं द्वादशभिर्द्वितीयप्रकरणं विचारितम् ।

अतः परमष्टविंशद्विस्तृतीयं प्रकरणं विचारयन्ति । ननु 'द्वौ भूतसर्गावि'ति वाक्यात्सर्गो द्विविध इति तन्मूलभूतवासनाऽपि द्विविधेति तृतीयस्य प्रकरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः—उभयमित्यादि । तथा च सङ्कीर्णसर्गमूलभूता तृतीयाऽपि वासना विशिष्टातिरेकन्यायेनास्तीत्यतस्तदर्थं तदित्यर्थः । अत्र च क्रोधदयादीनां सङ्कीर्णानां व्यापारत्वं ज्ञेयम् । स्थितिप्रकारस्त्वग्रे स्वयमेव वक्तव्यः । नन्वेतदुभयोर्मध्ये एका हेया, द्वितीयोपदेयेति यस्योभयं सहजं तस्य द्विविधकर्मणा द्विविधफलभवनामुक्तिर्दुरापास्ता तत्सहकारिणी पुष्टिस्तु दुर्ज्ञेया खानधीना चेति किं तदर्थं प्रक्रियान्तरेणेति चेत्तत्राहुः—पञ्चधेत्यादि सार्द्धत्रयम् । मूलभूतेति

अतो नारदसम्प्रश्नः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । भक्तिमार्गस्तु फलदो न प्रायश्चित्तताऽस्य हि ॥ ४६ ॥
 अतः शुद्धिं तावतीं तु करोति न ततोऽधिकाम् । कषायपक्तिः कर्माणि यथाऽग्निर्दाहको मतः ॥ ४७ ॥
 भक्तिमार्गः केवलस्तु यस्य स्याद्वासना शुभा । न द्वितीया तस्य सिद्धये दुभयं चेत्तु कर्मणः ॥ ४८ ॥
 कषायपाकशुद्धिर्हि पक्वं नश्यति तत्क्षणात् । भक्त्या ज्ञानेन वा तत्स्यादतोऽन्ते तच्च कीर्त्यते ॥ ४९ ॥
 साधारणश्च यो धर्मो यश्च वर्णाश्रमात्मकः । उभयं क्रमशः कृत्वा दुष्टां वै वासनां दहेत् ॥ ५० ॥
 ब्रह्माण्डे तस्य सम्बन्धो यावानस्ति यतस्ततः । त्रिशल्लक्षणधर्मेण तावत्यो वासना दहेत् ॥ ५१ ॥
 विराट्छन्दस्तथा चाण्डं त्रिशद्वर्णात्मकं यतः । प्रसादः सात्त्विकौ बुद्धेः सत्त्वलक्षणमीदृशम् ॥ ५२ ॥
 अतः प्रसादो येनैव तत्कुर्यादुक्तसाधनैः । पुरुषार्थस्य सम्प्राप्तौ दुष्टा वै विनिवर्त्यते ॥ ५३ ॥
 दुष्टोऽपीष्टफलं प्राप्य निवर्तेतापि निश्चितम् । अत आश्रमभेदेन धर्माश्चत्वार ईरिताः ॥ ५४ ॥
 धर्मा एते भगवतस्ते चेद्भूयगोचराः । धर्मिवासाय ते सर्वे दैत्यभावं दहन्ति हि ॥ ५५ ॥

दैत्यवासनेति शेषः । तथेति नश्यतीत्यर्थः । पुनरित्यादि । दुर्वासनानिवृत्त्यर्थं पञ्चधा कर्म कुर्वतश्चेत्केनचिन्निमित्तेन विरुद्धवासना पुष्टा भवेत् तादृशदशायां यदि तस्य मरणं तदा तत्कर्मबलेन विरुद्धवासनासहितस्यैव तस्य ब्रह्मणि लयः स्वाप्नयवद्वा शब्दात्पातः । एतदन्यतरत्तस्य फलं भवति । यदि दुर्वासनां स्वस्मिन्नवगत्य तद्विरोधतस्तविरोधं कृत्वा सती वासना चेद्भक्तिमागन्तुकारेण पोषिता तदा काले वैकुण्ठादौ तत्फले भुक्ते सति 'पुरा आसीद्यथा तथे'त्यध्याहारः पुनः प्रादुर्भवेत् । अतो हेतोर्जयोऽन्यो विजयश्च तादृशो भगवद्वाग्निं गत्वापि पुनर्वासनावशादुत्पन्नौ, इमं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमर्थं यो वेद अर्थाद् विभियात्तस्योपायोऽत्र प्रकरणे निरूप्यते । तथा च तादृशत्वेऽपि पुष्टेः सुज्ञेयत्वार्थं तस्य फलार्थं क्लेशाभावाद्यर्थं च तृतीयं प्रकरणमुच्यत इति नास्यानर्थक्यमित्यर्थः ॥ ४२-४५ ॥

अयमेव व्यासचरणानां देवर्षश्चाशय इत्यत्र गमकमाहुः—अतो नारदेति । यद्ययमाशयो न स्यात् तदा युधिष्ठिराकाङ्क्षायाः पूर्णत्वाद्देवर्षिर्भगवद्दीर्घार्ण्येव स्तुवन् अपरं वदामि किमिति न पृच्छेत् । राजाकाङ्क्षायाः पूर्णत्वाच्छ्रीशुकोऽपि नोपक्षिपेद्वासोऽप्यत्र नोपनिबन्धीयादत इदं त्रयाणामपि सम्मतमित्यर्थः । ननु प्रह्लादचरित्रं श्रुत्वा युधिष्ठिरो भक्तिं कुतो न पृष्टवान् धर्ममेव कुतः पृष्टवान् तत्रापि वर्णाश्रमाचारयुतम् । न च तस्य फलान्तरेऽप्या 'यत्पुमान्विन्दते पर'मिति फलत्वेन परप्राप्त्यनुवादात् । तत्र च भक्तेरेव कारणतायाः प्रह्लादवाक्येष्वन्ततः सिद्धत्वात् । उत्तरे च नारदे त्रिशल्लक्षणधर्मकथने श्रवणादिनवकस्यैवोक्तत्वाच्चेत्यत आहुः—भक्तिमार्ग इत्यादि । तुः शङ्कानिरासे । द्वितीयस्तुरेवकारार्थकः । ततोऽधिकामिति दुर्वासनानिवर्तिकाम् । अतस्तां न दृष्टवानित्यर्थः । कषायपक्तिरिति । कषायः कार्यजीवगता दुर्वासना तस्य पक्तिः शैथिल्यं तज्जननस्वभावत्वात्तद्रूपाणि अतस्तन्निवर्तनाय धर्मान् पृष्टवानित्यर्थः ॥ ४६-४७ ॥

तर्हि 'भक्त्या तुतोषे'ति । तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमिति प्रह्लादः कुत उक्तवानित्यत आहुः—भक्तिमार्गः केवल इत्यादिचरणत्रयम् । तथा च स केवलसद्वासनावानतः स्वानुभवमुक्तवानित्यर्थः । तर्हि नारदः कुत उक्तवानित्यतस्तत्तात्पर्यमाहुः—उभयमित्यादि । उभयं वासनाद्वयं चेत् तु पुनः कर्मणः सकाशात्कषायपाकरूपा शुद्धिः हि यतो हेतोः पक्वं दैत्यत्वं तत्क्षणान्तनश्यति कालादेव नश्यतीत्यर्थं नारदो धर्ममुक्तवान् । वासनादाढ्यं केवलेन कालेन दैत्यत्वस्यानाशाद्भक्त्या ज्ञानेन वा तन्नाशनम् । अतो हेतोः त्रिशल्लक्षणधर्मकथने भक्तिं नवविधामुक्त्वा अन्ते उपदेशसमाप्तौ तच्च कीर्त्यते त्रिविधाद्वैतिनिरूपणेन ज्ञानमपि कथ्यते । तथा च दुर्वासनानिवृत्तिः क्वचित्केवलेन धर्मेण क्वचित्सहकृतभक्त्या तादृशेन वेति बोधनार्थं नारद उक्तवानित्यर्थः ॥ ४८-४९ ॥ एवमष्टभिः प्रकरणार्थं उक्तः ।

(अ. ११) अतः परमध्यायार्थान्वदन्तः प्रथमस्थार्थं षड्भिराहुः—साधारण इत्यादि । साधारणो धर्मः सत्याद्यात्मसमर्पणान्तस्त्रिशल्लक्षणवान् 'नृणांमयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः । त्रिशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यती'त्यन्ते 'सर्वेषामिति कथनात् । वर्णाश्रमात्मकस्तु प्रसिद्ध एव तत्तदधिकृत्योक्तः । चोपरिकरसाहित्यबोधकौ ॥ ५० ॥ धर्मे त्रिशल्लक्षणकत्वकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—ब्रह्माण्ड इत्यादि । यतः सम्बन्धस्तं प्राप्य तावतीनामवान्तरवासनानां दाहार्थं तावल्लक्षण उक्त इत्यर्थः । सम्बन्धस्य तावद्विधत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—विराडित्यादि । यतः विराट्छन्दस्त्रिशद्वर्णात्मकं च पुनः विराड्ब्रह्मवाच्यत्वाद्वाण्डं तथा अतः सम्बन्धस्य तावद्विधत्वमित्यर्थः । अत्रोपक्रमे 'येन चात्मा प्रसीदती'ति उपसंहारे च 'सर्वात्मा येन तुष्यती'ति कथ-

ब्रह्मचारी वनस्थश्च धर्मद्वैविध्यबोधने । एकाध्यायेनोभयेषां धर्ममध्यापनं ततः ॥ ५६ ॥
 न्यासोऽन्तिमप्रकरणं द्वितीये विनिरूपितम् । तदेव कार्यं धर्मस्य नार्थकामावितीरयन् ॥ ५७ ॥
 अर्थकामौ गृहस्थस्थवासनानाशकौ यथा । तादृशौ तौ समाख्यातौ तदर्थं सर्वनिर्णयः ॥ ५८ ॥
 वासना विषये दुष्टा धर्मेणैव निवर्तते । धर्माधिकारस्तावद्धि ततो भक्तिस्तथा मतिः ॥ ५९ ॥
 यदैव सर्वभूतेषु कृष्णे वा परमात्मनि । दुष्टभावो न जायेत तदा स्याद्वासनाक्षयः ॥ ६० ॥
 तदा भक्त्यधिकारः स्यादन्ये न त्वधिकारिणः । अभावे त्वधिकास्य यदि कृष्णं भजेत्स्वतः ॥ ६१ ॥
 सद्वासनातः सङ्गाद्वा धर्मत्यागस्तदा यदि । तदा द्वेषो भवेत्कृष्णे दुर्बुद्धिर्वा विशेषतः ॥ ६२ ॥
 तदापराधो भविता भक्तिर्दुष्टा च जायते । तदोपेक्षा भगवतः कालादीनामुपद्रवे ॥ ६३ ॥
 दुर्वासनाऽतोऽह्यन्तं भक्तोऽप्यत्र विशेषतः । भीष्माक्रूरार्जुनादिवै दुःखमाप्नोति यद्वशात् ॥ ६४ ॥
 युधिष्ठिरे कृष्णभक्ते नारदः प्राह कर्म तत् । विधर्मादिपरित्यागाद्यथोक्तकरणेन हि ॥ ६५ ॥
 दुर्वासनाया नाशः स्यान्नन्यथा तु कथञ्चन । जीवस्य ब्रह्मभावे तु नाशयते जीववासना ॥ ६६ ॥
 गुरुपदेशादिवलाज्ज्ञानेनैव तथा भवेत् । पक्वा एवं हि नाशयन्ते ज्ञानेन भजनेन वा ॥ ६७ ॥
 अन्तःकरणपाकस्तु तत्र हेतुः स्वकर्मभिः । पक्वं योगेन भक्त्या वा ज्ञानेनापि स नाशयते ॥ ६८ ॥

नाद्यत्सिद्धयति तदाहुः—प्रसाद इत्यादि सार्द्धम् । ईदृशमिति भगवत्तोषजनकम् ॥ ५१-५३ ॥ *द्वितीयस्य प्रयोजनमाहुः—
 दुष्ट इत्यादि । निवर्ततेति दुष्टभावान्निवर्तते । आश्रयभेदेनेति । आश्रया वर्णा आश्रमाश्च तद्भेदेन । धर्मिवासायेति भगव-
 द्वासाय ॥ ५४-५५ ॥ एवं षड्भिः प्रथमार्थ उक्तः ।

द्वितीयस्यार्थमाहुः—ब्रह्मचारीत्यादिद्वाभ्याम् । तत्र पादास्त्रयो बहिश्चासन्न प्रजानां य आश्रमाः, अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो
 गृहमेधो बृहद्भ्रत' इत्यत्र गृहस्थव्यतिरिक्तानासुद्गमनयोग्यत्वमिति ब्रह्मचारी वनस्थश्च उच्चैर्गमनसाधनीभूतो यो धर्मस्तद्वोधने
 कर्तव्ये उपयुज्यते । अत एकाध्यायेन उभयेषां ब्रह्मचारिणां वनस्थानां च धर्ममाह । तत्राऽपि ब्रह्मचारिधर्मे 'छन्दांस्यधीयीते'-
 त्युक्तवाग्रे गृहस्थसाधारणधर्माणां कथनेनाध्यापनं प्राह । ततः समाप्तौ 'संन्यस्याहंममात्मता'मिति कथनादन्तिमं प्रकरणं
 तृतीयाध्यायोक्तो न्यासस्तेन यद्वितीयेऽध्याये विनिरूपितम् अ. १२ 'एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही । चरन् विदित-
 विज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छती'ति । तदेव धर्मस्य कार्यं 'नार्थकामावितीरयन् प्राहे'ति योजना ॥ ५६-५७ ॥ एवं त्रिभिर्द्वितीय-
 तृतीययोरर्थ उक्तः ।

अग्रिमयोरर्थमाहुः—अर्थकामावित्यादि । यथेति विवक्षिताविति शेषः । समाख्याताविति विचारपूर्वकं निर्णीतौ । तदर्थं
 तादृशार्थकामनिर्णयार्थं सर्वेषां धर्माणां तदज्ञानां कालादीनां च निर्णय उक्त इत्यर्थः । तेन वासनाक्षयादिप्रकारमाहुः—
 वासनेत्यादि । तावदिति यावद्वासनाया अक्षयः । तत इति वासनाक्षयोत्तरम् ॥ ५८-५९ ॥ वासनाक्षये गमकमाहुः—यदै-
 वेत्यादि । तस्योपयोगमाहुः—तदा भक्त्यधिकारः स्यादिति । अन्य इत्यक्षीणवासनाः । वासनानिवर्तनस्यावश्यकत्वाय, अनधि-
 कारेण भजने यद्ववति तदाहुः—अभावे त्वित्यादिसार्द्धाभ्याम् । स्वत इत्यस्यैव विवरणं सद्वासनात इति सङ्गादिति भगवद्वक्त-
 सङ्गात् । तथा भजने यद्यधर्मकरणाभावास्तदा सा भक्तिः प्रायश्चित्तरूपतां भजन्ति दुर्वासनां क्षपयतीति पूर्वस्कन्धीयनाम-
 प्रकरणात्सिद्धम्, यदि तदा वासनया भजने क्रियमाणे यदि धर्मत्यागो भवति तदा 'तदा द्वेष' इति सार्द्धेनोक्तं फलं भवति ।
 तस्मात्तन्नाशयाधर्माभावाय चोक्तरीत्या सद्धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६०-६३ ॥

दुर्वासनायाः सत्त्वेऽपि भजने मर्यादापुष्टौ यद्ववति तन्निर्दर्शनपूर्वकमाहुः—दुर्वासनात इत्येकेन । अत्रेति । मर्यादापुष्टि-
 युक्तायामूर्तिलीलायां निदर्शनान्तरमाहुः—युधिष्ठिर इत्यादि, तस्मादिति शेषः । एवं चतुर्थस्य सम्पूर्णस्य पञ्चमीयैकादशश्लोकानां
 च तात्पर्यमुक्तम् । (अ. १५. श्लो. १२) 'विधर्मः परधर्मश्चेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः—विधर्मादीत्यादि । 'धर्मार्थः नेहेते'त्यादीनां
 तात्पर्यमाहुः—जीवस्येत्यादि । जीववासनेति । विभागसामयिकी वासना । तथा भवेदिति ब्रह्मभावो भवेत् । अन्यासां चतसृणां
 नाशनप्रकारमाहुः—पक्वा इत्यादि । तत्र हेतुरिति कार्यजीवगतवासनापाके हेतुः । स्वकर्मभिरिति नित्यैर्वर्णाश्रमधर्मैः ।
 पक्वमिति ॥ ६४-६८ ॥ अन्तःकरणदुर्वासनारूपं पापम् । सर्ववर्णिभिरिति कार्यमिति शेषः । यथोक्तसर्वसिद्धौ फलमाहुः—योगे-

तपसैव तु पच्यन्ते प्राणानां वासना दृढाः । योगेनैवेन्द्रियगताः कर्मणैव शरीरगाः ॥ ६९ ॥
 तस्मात्पञ्चविधं कर्म यथोक्तं सर्ववर्णिभिः । योगेन तपसा भक्त्या ज्ञानेनाऽपि क्रमात्तथा ॥ ७० ॥
 शुद्धाधिकारफलता भक्तेर्नान्यत्र कुत्रचित् । सद्धर्मैश्चेत्सुसंनिद्धस्ततः प्रोक्तस्तथा क्रमः ॥ ७१ ॥
 स्वाध्यायश्च तपश्चैव समतानाश एव च । देहकालादिसम्पत्तौ कर्म चाऽप्युत्तमोत्तमम् ॥ ७२ ॥
 देहादिवासनानाशे चतुष्टयमुदाहृतम् । अन्तःकरणधर्माणां संक्षयश्च यदा भवेत् ॥ ७३ ॥
 तदैव वासना क्षीणा अतः साधनवर्णनम् । सर्वस्य मूलं विप्रा हि गुरुवस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ ७४ ॥
 तत्कृपातो भवेत्सर्वमेकमेतद्वि साधनम् । तत्सेवां सर्वकर्माणि तथा नश्यन्ति वासनाः ॥ ७५ ॥
 इति दर्शयितुं शापः प्रसादश्च प्रकीर्त्तितः । ते वश्याः कृष्णभक्त्यैव युधिष्ठिरगृहे यतः ॥ ७६ ॥
 समायान्ति ततः कृष्णसेवा चेत्सर्वदा भवेत् । क्रमेण वासनाः सर्वा नाशं यान्ति न संशयः ॥ ७७ ॥
 अतो ब्राह्मणवाक्येन सेवां कुर्यादहर्निशम् । कर्माशक्तौ ब्राह्मणास्तु चक्रुस्ताः कर्मभिः सह ॥ ७८ ॥
 स्कन्धे निर्धारितो ह्यर्थः स्पष्टोऽत्र विनिरूप्यते । वासना द्विविधा यस्य स कुर्याद् गुरुसेवनम् ॥ ७९ ॥
 सर्वभावेन तद्वाक्याद्भगवद्भजनं ततः । उभयोर्यदि दुष्टा स्याद्वासनाऽत्र कथञ्चन ॥ ८० ॥
 तदा कर्माणि कुर्वीत यथोक्तानि स्वधर्मतः । साधारणेषु धर्मेषु यदि निष्ठा भवेत्कचित् ॥ ८१ ॥
 वासना चेत्तदा नष्टा भक्तिमेव तदाऽभ्यसेत् । अन्यथा ब्रह्मचर्यादिजन्म प्राप्य समाचरेत् ॥ ८२ ॥
 जातिस्मरत्वं संस्कारप्रबोधो वा भवेद् ध्रुवम् । तदा क्रमेण ते धर्माश्चतुर्धा व्यस्य बुद्धितः ॥ ८३ ॥
 एकैकानन्तरं कुर्याद्भक्तिं वै वासनाक्षये । तदा क्रमेण भगवत्स्तदायत्तो भवेद् ध्रुवम् ॥ ८४ ॥
 अनष्टायां च दुष्टायां तदा मुक्तो भवेद् ध्रुवम् । विलम्बश्चेद्गरीच्छातस्तदा सद्धर्ममाचरेत् ॥ ८५ ॥
 अवश्यं तु तदा भाव्या भक्तिर्या नवमे मता । महद्ब्रह्मतिक्रमे मध्ये दुष्टा वृद्धिं प्रयाति हि ॥ ८६ ॥
 तत्प्रसादाद्दुष्टा हि कृष्णादुभयथा गतिः । इयं लीला भगवतः सततं मोचयेद्भरिः ॥ ८७ ॥

इति श्रीबल्लभदीक्षितविरचिते तत्त्वदीपे सप्तमस्कन्धविवरणं

नवमं प्रकरणं समाप्तम् ।

नेत्यादि । अपिर्वैराग्यसमुच्चायकः । अनेक क्रमेण सिद्धिः कदेत्यपेक्षायामाहुः—सद्धर्मैरित्यादित्रयम् । एतेन विद्यायाः पञ्चपर्वणि यानि शास्त्रार्थप्रकरण उक्तानि तेषामेतन्मूलमिति ज्ञापितम् ॥ ६९-७३ ॥

क्रमसाधनसिद्धौ हेतुमाहुः—सर्वस्येत्यादि । सर्वकर्माणीति तथा सिद्धयन्तीति शेषः । प्रसाद इति ब्रह्मवादिनां प्रसादः । 'यूयं नृलोक' इत्यादीनां तात्पर्यं वदन्तस्तेषां प्रसादे हेतुमाहुः—ते इत्यादिद्वयम् । पूर्वं वर्णाश्रमधर्मकथनपूर्वकं भगवत्पूजनमुक्त्वा समाप्तौ 'मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्त्वतां पति'रिति । यत्केवलमेव पूजनमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः—कर्माशकावित्यादि । ता इति केवला भगवत्सेवाः । चक्रुरित्यस्यावृत्त्या योजना । अपेक्षयाहारश्च । तथा च द्वेधाकरणाद् द्विधोक्तिरित्यर्थः । (कर्माशक्तौ ब्राह्मणाः केवला भगवत्सेवा एव चक्रुः । कर्मशक्तौ तु कर्मभिः सहापि भगवत्सेवाः चक्रुरित्यर्थः) ॥ ७४-७८ ॥

एवमष्टत्रिंशद्भिः सर्वं प्रकरणाध्यायार्थं निरूप्य सार्धाष्टभिः सर्वं स्कन्धार्थं सङ्गृह्याहुः—स्कन्धे निर्धारित इत्यादि । उभयोरिति गुरुशिष्ययोः । साधारणेष्विति त्रिशल्लक्षणेष्ु । अन्यथेति त्रिशल्लक्षणेष्ु निष्ठाभावे ॥ ७९-८२ ॥

तदा तस्य जन्मान्तरं भवतीत्याहुः—जातिस्मरत्वमित्यादि । तादृशजन्मान्तरे कर्त्तव्यमाहुः—फलं चाहुः—तदा क्रमेणेति सार्द्धैश्चतुर्भिः । एवं च यत्सेवाप्रकरणे बोधितं तत्रैतदेव मूलमितिबोधितम् ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता सप्तमस्कन्धनिबन्धयोजना सम्पूर्णा

सप्तमस्कन्धः समाप्तः ।

हरिलीलामृतम्

एवं पष्ठे पुष्टिमुक्त्वा सप्तमे ऊतिरुच्यत इत्याह—

सप्तमे पञ्चदशभिरध्यायैरुतिवर्णनम् । ऊतिः प्राक्कर्मजा कर्ता भोक्तास्मीत्यादिवासना ॥ १ ॥

सप्तम इति । ननु किमवनं वानं वा ऊतिशब्दार्थः ? नेत्याह—ऊतयः कर्मवासना इत्युक्तत्वाद्वूढोऽयमत्रेत्यर्थः ॥ १ ॥

सा प्रह्लादेतिहासेन दशाध्यायेन दर्शिता । स्वरूपतः कारणतः पञ्चाध्यायेन कर्मणा ॥ २ ॥

नन्वस्याः किं स्वरूपं किञ्च कारणम् । तत्राह—सेत्यादि । सा वासना । दशाध्याया यस्मिन्नितिहासे स तथा । प्रह्लादेतिहासेन तस्याः स्वरूपमुक्तम् । कारणं—कर्म । अध्यायपञ्चकेन कर्मणा कर्मनिरूपणेनोक्तम् । अतोऽत्र प्रकरणद्वयम् ॥ २ ॥
उक्तमेव विवृणोति—

प्रह्लादस्य परो रागो द्वेषः पितृपितृव्ययोः । विष्णौ तयोरविषये कर्मणोऽसुरभावदात् ॥ ३ ॥

प्रह्लादस्येति । प्रह्लादस्य विष्णौ परोऽनुरागः । तत्पितृपितृव्योर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोस्तस्मिन्परो द्वेष इत्येवंरूपा या वासनेत्यर्थः । तयोः पितृपितृव्ययोः रागद्वेषयोर्वा । उभयत्र हेतुरसुरत्वप्रापकं कर्मैत्याह कर्मण इति ॥ ३ ॥

ननु तत्कर्मैव कुतो जातमित्याह—

द्रष्टुमीशं विहन्तुं तद्वैकुण्ठे कलहान्मिथः । चतुःसनो हि प्रह्लाद इतरौ विजयो जयः ॥ ४ ॥

तत्=कर्म । कलहश्च एको द्रष्टुमीशं प्रवृत्तः परौ तदर्शनं विहन्तुं प्रवृत्तावित्यतो हेतोः । ननु वैकुण्ठे प्रह्लादस्यासुरयो-
श्चाभावात्कः कलहप्रसङ्गः तत्राह—चतुःसन इति । यः प्रह्लादः स प्राक् चतुःसन आसीत् । चतुर्णामप्येकत्वविवक्षया चतुःसन
इत्युक्तम् । एकमेव हि ब्रह्म तपश्चतुर् चतुर्धावतीर्णम् । यावितरौ दैत्यौ तौ जयविजयावास्तामिति कलहप्रसङ्गः । न च प्रह्लादस्य
चतुःसनत्वेऽलक्ष्यत्वं शङ्क्यम् । जयविजयदर्शनेन तस्याप्यनुमातुं शक्यत्वात् । यथा च चतुःसनेन तौ स्वस्थानाच्चयावितौ एवं
स्वयमपि स्वेनैव कर्मणा च्युतः । कः खल्विह स्वकृतस्य कर्मणः फलं न भुञ्जीत, कः पुनरिह सहृदयो वासनानिरूपणं पर्यालोचयन्
इदमपह्नुवीत । एतदेव विवृतमाचार्यैः पुरुषोत्तमस्तुतौ—

जयस्य विजयस्य च च्युतिरकुण्ठवैकुण्ठतः । चतुःसनरूपेति यत्तदुचितं न दौवारिके ॥

मुनौ च पुरुषोत्तमत्वमपि शुद्धसत्त्वात्मके । जयत्युदरमन्तरं कुरुत आदिराजाशनुते ॥ इति ।

अतोऽनुचितस्यान्तरस्य करणात्तैः स्थानच्युतिलक्षणं भयमनुभूतमिति भावः ॥ ४ ॥

ततश्चेदं निर्वृत्तमित्याह—

प्राङ्निष्कामसकामाभ्यां भक्तिभ्यां वासनाद्वयम् । द्वयोरप्येकफलता कर्मणो भोगतः क्षयात् ॥ ५ ॥

प्राङ्निष्कामेति । या प्रह्लादस्य भगवत्याबाल्यादहैतुकी रागवासना सा प्राग्भवीयया निष्कामया भक्त्या । निष्का-
मत्वं तु प्रेमातिशयात् । या इतरयोरनिमित्तद्वेषवासना सा प्राचीनया सकामया भक्त्या । सकामत्वं तु भगवत्सालोक्यात्,
तद्वाःस्थत्वाच्च । अतो मुनिशापेन तत्तद्भोगप्रतिबन्धात्स्वाधिकांरास्थितयोरभिभवः किमितीश्वरेण न निषिद्ध इत्युभयत्राप्यु-
द्भिन्नवैराङ्कुरोत्पत्तावपि जन्मान्तरेऽपि तामेव वासनानुसन्धाते स्म । आरब्धकर्मणो भोगेन क्षये वासनाद्वयस्य फलमेकमेवेत्याह-
द्वयोरिति । एकफलता भगवत्सन्निधिलक्षणा । तस्मादिदृष्टातद्विघातवासनाभ्यामेवेह पातादिहापि तदनुवृत्तिरित्युक्त-
मूतिस्वरूपम् ॥ ५ ॥

एवं स्कन्धार्थं विविच्य क्रमात्पादैरध्यायार्थानाह—

कुमारैर्द्रास्थयोः शापो हिरण्यकशिपोः शुचः । ब्रह्मणो वरलाभश्च प्रह्लादस्य च सम्भवः ॥ ६ ॥

कुमारैरित्यादि । द्राःस्थौ जयविजयौ । शुचः=शोकाः । वरलाभो हिरण्यकशिपोः ॥ ६ ॥

पित्रा परीक्षणं तस्य बालानां तेन शिक्षणम् । नारदोक्तानुवादश्च हिरण्यकशिपोर्वधः ॥ ७ ॥

तस्य तेनेति तच्छब्दाभ्यां प्रह्लादः । शिक्षणमिति णिजन्तम् । नारदोक्तानुवादश्च तेन प्रह्लादेनेत्येव ॥ ७ ॥

प्रह्लादेन नृसिंहेला ततोऽस्य शिववधशः । सामान्येन सदाचारस्तथा त्रिष्वाश्रमेषु च ॥ ८ ॥

इला = स्तुतिः । ततो = नृसिंहात् । समासगतस्य बुद्ध्या विच्छेद इति प्रागुक्तम् । अस्य = प्रह्लादस्य । शिववत् यशः । यथा त्रिपुरवधहेतुत्वेन हरिणा शिवस्य यशो दत्तम् एवमस्यापीत्यर्थः । तेन त्रिपुरवधाख्यानं प्रह्लादयशसोर्निर्दर्शनार्थमिति भावः । एवमेवैतत् । अन्यथा तदाख्यानमप्रसक्तं स्यात् ।

स एष भगवान्नाजन् ! व्यतनोद्विहतं यशः । पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ॥

इत्युक्तत्वाच्च । स एष इति येन प्रह्लादस्य यशो दत्तमित्यर्थः । त्रिषु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानाम् । तथा चशब्दात्सदाचारः ॥ ८ ॥

परिव्राजकधर्माश्च मोक्षधर्मा गृहाश्रमे । श्रद्धादीनि मुमुक्षूणां यावदध्यायमङ्घ्रयः ॥ ९ ॥

इति श्रीभागवते सप्तमः स्कन्धः समाप्तः ।

परिव्राजका यतयः । गृहाश्रमे गृहास्थानामित्यर्थः । मुमुक्षूणां मोक्षेच्छूनां गृहस्थादीनाम् । आदिशब्दात्कामक्रोधजयादयः । यावदध्यायं यावन्तोऽध्यायास्तावन्तोऽङ्घ्रयः ॥ ९ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतायां हरिलीलामृतटीकायां

सप्तमः स्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीहरिः शरणम् ।

